J.M. Roberts
Odd Arne Westad

Historia

ISTORIA LUMII

DIN PREISTORIE PÂNĂ ÎN PREZENT

POLIROM

J.M. Roberts
Odd Arne Westad

ISTORIA LUMII

DIN PREISTORIE PÂNĂ ÎN PREZENT

POLIROM
2018

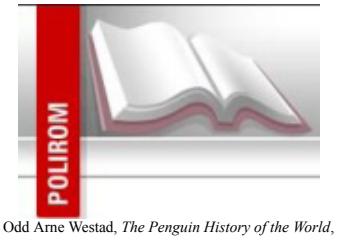

J.M. Roberts, Odd Arne Westad, *The Penguin History of the World*, Sixth Edition

Copyright © Estate of John Roberts and Odd Arne Westad 2013

© 2018 by Editura POLIROM, pentru ediția în limba română

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1;
sector 4, 040031, O.P. 53

ISBN ePub: 978-973-46-6944-8
ISBN PDF: 978-973-46-6945-5
ISBN print: 978-973-46-3883-3

Coperta: Carmen Parii
Pe copertă: © nejron/Depositphotos.com

Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright și este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informației, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Lectura eco - un supererou al lumii moderne!

Versiune digitală realizată în colaborare cu Libris.ro

Lista hărților

Situri celebre unde s-au descoperit fosile de hominizi
Primele locuri unde s-a practicat agricultura în Orientul Mijlociu și Europa
„Semiluna fertilă”
Egiptul antic
Valea Indului
Harta fizică a Chinei
Schimbări climatice în Sahara
Civilizațiile Orientului Mijlociu
Lumea greacă de la Marea Egee
Imperiul Persan al Ahemenizilor
Războiul Peloponesiac
Marşul lui Alexandru spre est
Lumea elenistică la scurt timp după 200 î.e.n.
Mediterana, c. 600 î.e.n.
Sudul Italiei, 509-272 î.e.n.
Războaiele Punice – evenimente majore
Expansiunea romană
Drumuri, orașe și garnizoane importante ale imperiului în epoca Antoninilor
Iudaismul în lumea antică
Misiunile lui Pavel
Imperiul Sasanid, c. 400
Crearea Imperiului Roman de Răsărit
Völkerwanderung
Imperiul lui Iustinian, 527-565
China în timpul dinastiei Han
Asia Centrală
Arabia în secolul al VII-lea
Răspândirea inițială a islamului
Peninsula Iberică islamică, c. 1050
Islamul dincolo de hotarele lumii arabe până în 1800
Imperiul Bizantin, c. 1265 şi c. 1354
Dezvoltarea Veneției ca putere în Mediterana
Rusia kieveană
Imperiile mongole
Europa de Sud-Est în jurul anului 1400
Expansiunea otomană
Europa lui Carol cel Mare
Creştinătatea înainte de cucerirea islamică
Imperiul medieval
Creştinătatea în secolul al XI-lea
India musulmană
Expansiunea germană spre răsărit
Războaiele cruciaților
Universități europene înființate înainte de 1500
India Marilor Moguli
Factoriile şi posesiunile europene din Africa şi Asia, c. 1750
Europa Reformei şi a Contrareformei
Europa (Tratatul din Westfalia, 1648)
Începutul retragerii otomanilor din Europa

Expansiunea Rusiei, 1500-1800
Creşterea puterii britanice în India, 1783-1804
Explorarea Americilor
Comerţul atlantic al britanicilor în anii 1770
Resursele economice ale coloniilor britanice din America în secolul al XVIII-lea
Africa la începutul epocii moderne
Activitatea misionarilor creştini în Africa şi Asia în secolul al XIX-lea
Apariţia şi consolidarea Statelor Unite
Europa napoleoniană
Europa în 1815
Expansiunea Rusiei până în 1905
Cucerirea Vestului Îndepărtat
Problema sclaviei în Statele Unite
Războiul de Secesiune, 1861-1865
Imperiul Britanic (şi protectoratele), 1815-1914
America de Sud după declararea independenţei
Indiile Britanice, 1858-1947
Africa în 1880
Împărţirea Africii: zonele stăpânite de europeni în 1914
Imperiul dinastiei Qing în 1759
Expansiunea Japoniei, 1895-1942
Principalele religii din Asia la începutul secolului XX
Expansiunea imperială în Asia de Sud-Est, 1850-1914
Migraţia din Europa în secolul al XIX-lea
Europa în 1914
Primul Război Mondial, 1914-1918
Rusia în 1918
China, 1918-1949
Declinul otomanilor şi apariţia Turciei moderne, 1683-1923
Europa în timpul celui de-al Doilea Război Mondial
Divizarea Palestinei propusă de ONU, 1947
Germania şi Europa Centrală după război
Redresarea postbelică a Asiei de Est
Orientul Apropiat şi Orientul Mijlociu postotomane
Decolonizarea în Africa şi Asia
America Latină în prezent
Europa postbelică – blocurile economice şi militare
Uniunea Sovietică şi succesoarele sale

Prefață la ediția a şasea

John Roberts a fost un istoric remarcabil, iar istoria lumii într-un singur volum publicată de el este probabil cea mai bună dintre cele scrise în limba engleză. Când am citit-o prima dată, în adolescență, pe vremea când locuiam într-un oraş mic, am fost marcat de amploarea proiectului: Roberts nu doar prezintă istoria, ci o povesteşte; el trasează conturul general al dezvoltării omului fără a pierde din vedere marile poveşti care au contribuit la progresul umanității. Are talentul de a observa aspecte neaşteptate, abateri bruşte, chestiuni care necesită explicații deoarece nu prea se potrivesc cu ceea ce s-a întâmplat anterior. Crede cu tărie în capacitatea de schimbare şi transformare a omului, fără a face însă niciodată istoria teleologică, fără a crede niciodată că un aspect al istoriei noastre indică un singur rezultat posibil. Roberts înțelege complexitatea istoriei, dar şi nevoia de a o prezenta simplu, astfel încât un număr cât mai mare de oameni să aibă şansa de a reflecta asupra lucrurilor ce au creat lumea în care trăim astăzi. Pe scurt, era genul de istoric care doream şi eu să fiu.

Mi-a făcut, prin urmare, o deosebită plăcere atunci când, peste mulți ani, cei de la Penguin m-au rugat să încerc să revăd în întregime capodopera lui Roberts pentru o a şasea ediție. În 2007, după moartea lui John Roberts, am scris o a cincea ediție actualizată; s-a dovedit a fi o sarcină extrem de dificilă, întrucât ceea ce trebuia să fac eu era să adaug mici fragmente la o revizuire incompletă pe care o făcuse autorul însuşi chiar înainte de moartea sa, în 2003. Asta m-a făcut să-mi doresc să realizez o versiune integral revăzută, care – deşi respectând cât mai mult posibil intențiile autorului – să completeze cunoştințele noastre istorice cu aspecte pe care Roberts nu ar fi avut de unde să le ştie la momentul când a scris cartea. Ceea ce citiți acum este, prin urmare, mult mai mult decât o actualizare; este o completare a textului pe baza unor noi cunoştințe şi noi interpretări. Este, sper, o nouă istorie a lumii pentru un nou secol.

Prima ediție a acestei cărți a apărut în 1976, Roberts începând să lucreze la ea la sfârşitul anilor 1960. A fost bine primită atât în Marea Britanie, cât şi în America, iar unii critici o numeau deja la acea dată „capodoperă" şi „o istorie a lumii fără rival astăzi". Unii au considerat-o prea „academică" pentru a atrage un public mai larg (un recenzor o aprecia drept prea „grea" pentru studenții lui). Alții au criticat-o – aliniindu-se tendinței vremii – că ar fi prea „elitistă" sau axată pe ascensiunea Occidentului. Dar publicul larg a apreciat puterea de sinteză şi stilul lui Roberts; *Istoria* sa a fost un bestseller chiar de la început, iar de atunci s-au vândut peste o jumătate de milion de exemplare. Cititorii, nu criticii au fost cei datorită cărora a ajuns să fie principala istorie a lumii tipărită astăzi.

John Roberts a continuat să-şi revizuiască *Istoria* de-a lungul mai multor etape ale dezvoltării istoriografice în Marea Britanie, țara în care a trăit şi a lucrat. Părerile lui nu s-au schimbat prea mult, deşi se pot discerne unele etape în revizuirile textului. Istoria lumii neeuropene a devenit din ce în ce mai importantă pentru el, ca şi începutul epocii moderne (şi în special secolul al XVI-lea). La bătrânețe, Roberts a fost, poate, mai puțin preocupat de semnificația diferențelor culturale şi de rezultatele cu final deschis ale istoriei decât atunci când era tânăr. Dar acestea nu erau schimbări fundamentale; cea mai mare parte a textului a rămas intactă de la prima ediție până la a cincea.

Revizuirea unui text pe care îl admiri foarte mult implică un dialog constant (şi extrem de plăcut) cu autorul său. Eu şi Roberts avem aceeaşi părere despre cele mai multe abordări ale istoriei: generalul trebuie să vină înaintea particularului, iar procesele istorice care ne influențează şi astăzi sunt mai importante decât celelalte (chiar dacă au fost importante la timpul lor). Roberts s-a exprimat foarte bine în prefața sa la a cincea ediție:

> Am încercat de la bun început să discern, acolo unde a fost posibil, elementele influențelor generale care au avut cel mai amplu şi mai profund impact, nu doar să adun din nou relatări pe teme în mod tradițional importante. Am vrut să evit detaliile şi să prezint, în schimb, principalele procese istorice care au afectat cel mai mare număr de oameni, lăsând moşteniri importante pentru viitor, şi să expun comparativ amploarea lor şi relațiile dintre ele. Nu am încercat să scriu istoriile continue ale tuturor țărilor importante sau ale tuturor domeniilor de activitate umană şi cred că descrierile exhaustive ale unor fapte ce țin de trecut îşi au locul într-o enciclopedie…

> Am încercat să pun accent pe aspectele care păreau importante, nu pe cele pe care le cunoaştem cel mai bine. Ludovic al XIV-lea, oricât de important ar fi fost în istoria Franței şi a Europei, poate fi tratat, prin urmare, mai pe scurt decât, să spunem, revoluția chineză.

Generalul, principalul, esențialul. Acestea erau aspectele-cheie ale istoriei lumii scrise de Roberts şi sper să rămână la fel de importante pentru mine cum erau şi pentru el.

Atunci când nu suntem de acord (cel mai adesea din cauza unor noi progrese în felul cum înțelegem istoria), dialogul se transformă în diferență de opinie, în care de cele mai multe ori eu mă impun (deşi uneori câştigă el, fiind mai încăpățânat). De pildă, amândoi credem că istoria lumii în perioada dintre secolele al XVI-lea şi XX a fost dominată de ascensiunea Occidentului. Nu suntem de acord totuşi în ceea ce priveşte rădăcinile acestei „mari accelerări": Roberts credea că o mare parte a acestora sunt adânci, pornind din Antichitate, în timp ce eu le văd principalele ramificații mult mai aproape de suprafață, pe la mijlocul mileniului II e.n. Consecințele practice ale acestui dezacord sunt însă nesemnificative din punctul de vedere al revizuirii: felul cum revizuiesc textul lui Roberts despre Grecia şi Roma nu este influențat de faptul că eu cred sau nu că predominanța unor societăți europene din secolul al XIX-lea a fost cauzată de evoluții ce-şi au originile în Antichitate.

Principalele revizuiri pe care le-am adus la a şasea ediție sunt următoarele: am rescris unele părți din cartea întâi pentru a include şi remarcabilele progrese în ceea ce priveşte cunoştințele arheologice şi antropologice despre viața primilor oameni realizate în ultimul deceniu. Am extins analiza Indiei şi a Chinei din cartea a doua până la cartea a patra. Am adăugat noi informații privind tiparele majore de migrație în cărțile a patra şi a şasea şi am revizuit discuția despre Eurasia Centrală, islamul timpuriu şi sfârşitul Imperiului Bizantin. Am completat, de asemenea, analiza istoriei ştiinței, a tehnologiei şi a aspectelor economice în cărțile a şaptea şi a opta. În fine, am făcut unele adăugiri la prezentarea rolurilor sociale şi culturale ale femeilor şi tinerilor acolo unde era nevoie, pe baza a ceea ce ştim astăzi. Sunt conştient, desigur, de faptul că noi informații şi noi cunoştințe privind istoria se vor adăuga constant şi poate chiar într-un ritm mai rapid decât în trecut (istoria, se spune adesea, nu mai este ce era odată). Dar multe dintre constante rămân, precum marii factori unificatori ai istoriei umane. Eu şi Roberts suntem de acord, de pildă, că schimburile şi întâlnirea culturilor au fost, în general, mai importante decât confruntările dintre ele şi că acest tipar se va perpetua probabil şi în viitor. Iată din nou opinia lui Roberts, din prefața sa la cea de a cincea ediție:

> Ni se oferă mereu noi interpretări ale semnificațiilor anumitor evenimente. De pildă, în ultimul timp se vorbeşte mult despre o ciocnire a civilizațiilor, actuală sau pe cale de a se produce. Această afirmație a fost, bineînțeles, puternic influențată de un grad mai mare de conştientizare atât a diferențelor, cât şi a noii excitabilități a lumii islamice în ultimele câteva decenii. Am arătat… motivul pentru care eu resping acest punct de vedere… considerându-l inadecvat şi prea pesimist. Dar oricine îşi poate da seama că există, într-adevăr, tensiuni care se acumulează între ceea ce este numit vag „Occident" şi multe societăți islamice. Atât conştient, cât şi inconştient, uneori chiar accidental, de câteva secole acționează unele influențe profund îngrijorătoare dinspre Occident, menite să perturbe şi să tulbure alte tradiții, islamul fiind doar una dintre ele (noțiunea de globalizare nu trebuie limitată la ultimii câțiva ani).

John Roberts a încercat să facă din *Istoria* sa o cale de a înțelege cum au interacționat popoare şi indivizi şi cum aceste interacțiuni au devenit rețele de sensuri şi semnificații care au avut întotdeauna mai multe deznodăminte. Sper ca ediția mea revizuită să servească aceluiaşi scop. Pentru ca studiul istoriei să fie semnificativ pentru cât mai mulți oameni, accentul trebuie să cadă pe durata lungă, nu pe cea scurtă şi trebuie înțeles imensul potențial de schimbare al omului.

Prof. O.A. Westad,
iulie 2012

Cartea I

Preistoria

De unde începe Istoria? Este tentant să răspunzi „de la început”, dar, ca multe răspunsuri evidente, şi acesta se dovedeşte curând a fi inutil. După cum observa cândva un mare istoric elveţian în alt context, istoria este singurul domeniu în care nu poţi începe cu începutul. Putem identifica originile omului în momentul în care au apărut vertebratele sau chiar celulele fotosintetice şi alte structuri de la începuturile vieţii înseşi. Putem merge şi mai departe, până la cele mai inimaginabile prefaceri care au format această planetă sau chiar până la originile universului. Şi totuşi, aceasta nu este „istorie”.

Aici ne ajută bunul-simţ: istoria este povestea omenirii, ceea ce au făcut, ce au suferit sau ce i-a bucurat pe oameni. Ştim cu toţii că pisicile şi câinii nu au istorie, dar oamenii au. Istoricii scriu despre procesele naturale pe care omul nu le poate controla, cum ar fi transformările climatice sau răspândirea unei boli, doar pentru că ne ajută să înţelegem de ce nişte bărbaţi şi femei au trăit (şi au murit) într-un anumit fel şi nu în altul.

Aceasta sugerează că tot ce trebuie să facem este să identificăm momentul în care primele fiinţe umane au ieşit din negura trecutului îndepărtat. Nu este însă chiar atât de simplu pe cât pare. În primul rând, trebuie să ştim ce căutăm, dar cele mai multe încercări de a defini umanitatea pe baza unor caracteristici observabile se dovedesc a fi până la urmă arbitrare şi limitative, după cum au arătat interminabilele discuţii despre „omul-maimuţă” şi „verigile lipsă”. Testele fiziologice ne ajută să clasificăm nişte date, dar nu şi să identificăm ce este sau nu este uman. Aceasta este o definiţie care presupune posibile dezacorduri. Unii au sugerat că unicitatea omului constă în limbaj, însă şi alte primate au înzestrări vocale similare cu ale noastre; atunci când se emit zgomote care sunt semnale, în ce moment devin ele vorbire? O altă definiţie celebră este că omul e făuritor de unelte, dar observaţiile ne-au arătat că există dubii că am fi unici şi în această privinţă, la mult timp după ce dr. Johnson l-a apostrofat pe Boswell pentru că i-a atribuit această remarcă.

Ceea ce este cu siguranţă unic şi poate fi identificat ca atare cu privire la specia umană nu se referă la posedarea anumitor facultăţi sau caracteristici fizice, ci la ceea ce a făcut cu ele. Aceasta, bineînţeles, este istoria ei. Realizarea unică a umanităţii este nivelul său remarcabil de intens de activitate şi creativitate, capacitatea sa cumulativă de a genera schimbare. Toate animalele au moduri de viaţă, unele suficient de complexe pentru a fi numite culturi. Doar cultura umană este progresivă; s-a clădit din ce în ce mai mult pe baza unor alegeri şi selecţii conştiente, precum şi pe baza unor accidente şi presiuni naturale, prin acumularea unui capital de experienţă şi cunoaştere pe care omul l-a exploatat. Istoria omenirii a început atunci când moştenirea genetică şi comportamentală care asigurase până atunci singura modalitate de a domina mediul a fost pentru prima dată înlocuită de o alegere conştientă. Bineînţeles, fiinţele umane nu au fost niciodată capabile să-şi scrie istoria decât în anumite limite. Aceste limite sunt într-adevăr foarte largi acum, dar ele au fost cândva atât de înguste, încât este imposibil de identificat primul pas care a îndepărtat evoluţia umană de determinarea naturii. Pentru o lungă perioadă nu avem decât o poveste neclară, vagă atât deoarece dovezile sunt fragmentare, cât şi deoarece nu ştim exact ce căutăm.

1

Fundamentele

Rădăcinile istoriei se află în trecutul preuman şi este dificil (dar important) să înțelegem cât de mult a trecut de atunci. Dacă ne gândim la un secol din calendarul nostru ca la un minut pe un orologiu uriaş care marchează trecerea timpului, europenii au început să se stabilească în Americi abia de vreo cinci minute. Cu mai puțin de 15 minute înainte a apărut creştinismul. Acum o oră şi ceva nişte oameni s-au stabilit în sudul Mesopotamiei, urmând curând să dezvolte cea mai veche civilizație cunoscută de noi. Ne aflăm deja cu mult dincolo de limita extremă a izvoarelor scrise; conform orologiului nostru, oamenii au început să-şi consemneze trecutul cu mai puțin de o oră în urmă. Acum şase-şapte ore pe scala noastră, într-un trecut mult mai îndepărtat, putem discerne primele ființe umane asemănătoare fiziologic cu omul modern, deja stabilite în vestul Europei. În spatele lor, cu vreo două sau trei săptămâni înainte, apar primele urme ale unor creaturi cu anumite caracteristici umane a căror contribuție la evoluția ulterioară este încă disputată.

Cât de mult trebuie să ne mai întoarcem în negura tot mai deasă a timpului ca să înțelegem originile omului este discutabil, dar pentru moment merită să luăm în considerare chiar intervale mai mari pur şi simplu fiindcă în aceste perioade s-au întâmplat atâtea lucruri care, deşi nu putem face nicio afirmație foarte precisă despre ele, au influențat cursul evoluției ulterioare. Aceasta deoarece umanitatea urma să ducă mai departe, în timpurile istorice, anumite posibilități şi limite, care au fost stabilite cu mult timp în urmă, într-un trecut mai îndepărtat decât mult mai scurta perioadă – aproximativ patru milioane şi jumătate de ani – în care se ştie că au existat creaturi cu calități cât de cât similare cu cele umane. Deşi nu ne preocupă în mod direct, trebuie să încercăm să înțelegem ce se afla în bagajul de avantaje şi dezavantaje cu care, dintre primate, doar ființele umane au evoluat în aceste mari intervale ca entități capabile să genereze schimbare. Practic, toate elementele fizice şi o mare parte din cele mentale pe care le considerăm de la sine înțelese astăzi erau deja determinate, fixate în sensul că anumite posibilități erau excluse şi altele nu. Procesul crucial este evoluția ființelor umane ca ramură distinctă între primate, căci la această răscruce de drumuri am început să căutăm stația unde să coborâm pentru Istorie. Aici putem spera să găsim primele semne ale acelui impact pozitiv, conştient asupra mediului înconjurător care marchează prima etapă a realizărilor umane.

Piatra de temelie a poveştii este pământul însuşi. Schimbările înregistrate de fosilele florei şi faunei, de unele forme de relief şi straturi geologice descriu un

spectacol de dimensiuni epice care a durat sute de milioane de ani. În acest interval forma lumii s-a schimbat radical de multe ori. Mari fisuri s-au deschis şi s-au închis în scoarța Pământului, coaste întregi au apărut şi au dispărut; în anumite momente zone imense au fost acoperite de o vegetație care a dispărut de mult. Numeroase specii de plante şi animale au apărut şi au proliferat. Majoritatea au dispărut. Totuşi, aceste evenimente „spectaculoase” s-au produs cu o încetineală aproape de neimaginat. Unele au durat milioane de ani; chiar şi cele mai rapide au avut nevoie de secole. Creaturile care au trăit în vremea aceea nu le-ar fi putut percepe mai mult decât ar putea percepe un fluture din secolul XXI ritmul anotimpurilor, în cele aproximativ trei săptămâni de viață ale sale. Dar, încet-încet, pământul începea să capete forma unei serii de habitate ce permiteau supraviețuirea mai multor varietăți. Între timp, evoluția biologică înainta într-un ritm aproape inimaginaibil de lent.

Clima a fost primul element important care a imprimat ritmul schimbării. Acum aproximativ 65 de milioane de ani – un moment suficient de îndepărtat în timp pentru a ne putea începe povestea – o lungă fază cu climă caldă se apropia de final. Aceasta favorizase marile reptile şi în acest interval Antarctica se desprinsese de Australia. Nu existau banchize nicăieri pe glob la vremea aceea. Pe măsură ce lumea s-a răcit şi noile condiții climatice le-au restrâns habitatul, marile reptile nu au reuşit să se adapteze, deşi probabil că un eveniment brusc – impactul unui asteroid uriaş – a fost cel care le-a exterminat. Dar noile condiții au favorizat alte varietăți animale deja existente, printre care şi nişte mamifere ai căror strămoşi apăruseră cu aproximativ 200 de milioane de ani înainte. Ele moşteneau acum pământul sau cel puțin o parte considerabilă a acestuia. Cu multe sincope şi accidente ale selecției naturale de-a lungul timpului, aceste varietăți urmau să evolueze ele însele în mamiferele ce ne populează lumea – printre care şi noi.

Foarte pe scurt, principalele linii ale acestei evoluții au fost probabil determinate milioane de ani în principal de ciclurile astronomice şi de câteva evenimente neaşteptate, cum ar fi erupția unor vulcani uriaşi sau impactul unor asteroizi. Clima era factorul cel mai important, schimbată de poziția Pământului în raport cu Soarele sau de unele circumstanțe conjuncturale. Apare un tipar de proporții uriaşe, al unor variații de temperatură recurente. Extremele care au rezultat, răcirea climei, pe de o parte, şi ariditatea, pe de altă parte, au anulat anumite direcții posibile de dezvoltare. Dimpotrivă, în alte perioade şi în anumite locuri, debutul unor condiții destul de bune a permis anumitor specii să prospere şi a încurajat răspândirea lor în habitate noi. Singura subdiviziune majoră a acestui proces îndelungat care ne interesează s-a produs foarte recent (în termeni preistorici), acum aproape patru milioane de ani. Atunci a început o perioadă de schimbări climatice care credem că au fost mai rapide şi mai violente decât

majoritatea celor observate anterior. Să nu uităm, „rapide” este un termen comparativ; aceste schimbări s-au produs în zeci de mii de ani. Un astfel de ritm al schimbărilor pare totuşi foarte diferit de milioanele de ani de condiții mult mai stabile din trecut.

Oamenii de ştiință au vorbit foarte mult despre „erele glaciare”, fiecare durând între 50.000 şi 100.000 de ani, care au acoperit suprafețe întinse din emisfera nordică (inclusiv mare parte din Europa şi America până aproape de actualul New York, în sud) cu gheață, groasă uneori de o milă sau mai mult. Au fost identificate până acum între 17 şi 19 astfel de „glaciații” (numărul exact este controversat) de la instalarea primeia dintre ele, cu peste trei milioane de ani în urmă. Noi trăim într-o perioadă caldă care vine după cea din urmă dintre ele, încheiată cu aproximativ 10.000 de ani în urmă. Dovezi ale acestor perioade de glaciație şi ale efectelor lor există acum în toate oceanele şi pe toate continentele şi formează baza cronologiei preistorice. La scala externă oferită de erele glaciare putem raporta unele indicii pe care le avem cu privire la evoluția umanității.

Erele glaciare uşurează înțelegerea modului în care clima a determinat viața şi evoluția sa în preistorie, dar accentuarea efectelor lor directe dramatice este greşită. Fără îndoială, instalarea lentă a gheții a fost decisivă şi adesea dezastruoasă pentru tot ce se afla în calea sa. Mulți dintre noi încă trăiesc într-un relief modelat şi dăltuit de gheață cu mii de secole în urmă. Şi inundațiile masive care au urmat retragerii gheții pe măsură ce aceasta se topea trebuie să fi avut un efect local catastrofal, distrugând habitatele unor ființe care se adaptaseră condițiilor arctice dificile. Totuşi, au creat şi noi oportunități. După fiecare glaciație, noi specii s-au răspândit în zonele afectate de dezgheț. Cu toate acestea, dincolo de regiunile direct afectate, se poate ca efectele glaciațiilor să fi fost mai importante chiar pentru povestea evoluției la nivel global. Răcirea şi încălzirea climei au fost urmate de schimbări de mediu la mii de mile de zonele acoperite cu gheață; iar rezultatul a avut propria forță determinantă. Atât aridizarea, cât şi răspândirea pajiştilor, de pildă, au modificat posibilitățile speciilor de a se răspândi şi în alte zone, în special dacă puteau să se ridice şi să se deplaseze în două picioare. Unele dintre aceste specii sunt parte din procesul evolutiv al omului, iar toate etapele mai importante ale acestei evoluții – observate până acum – au fost localizate în Africa, departe de câmpurile de gheață.

Clima poate fi foarte importantă şi astăzi, după cum arată dezastrele provocate de secetă. Dar astfel de efecte, chiar şi atunci când afectează milioane de oameni, nu sunt atât de importante precum transformarea lentă a geografiei fundamentale a lumii şi a rezervelor de hrană pe care a produs-o clima în preistorie. Până nu demult, clima hotăra unde şi cum trăiesc oamenii. Astfel, tehnica era (şi încă este) foarte importantă: în vremuri străvechi, posedarea unei competențe precum pescuitul sau aprinderea focului putea oferi acces în noi

medii unor ramuri ale familiei umane destul de norocoase să aibă astfel de abilități sau capabile de a le descoperi şi a le deprinde. Diversele posibilități de a găsi hrană în habitate diferite însemnau şanse diferite de a avea o dietă variată şi, în cele din urmă, de a progresa de la cules la vânătoare şi apoi la cultivare şi creşterea animalelor. Totuşi, cu mult înaintea erelor glaciare şi chiar înainte de apariția creaturilor din care urmau să evolueze oamenii, clima pregătea terenul şi influența astfel, prin selecție naturală, moştenirea genetică ulterioară a umanității înseşi.

Este util să mai aruncăm o privire în trecut înainte de a ne apleca asupra dovezilor încă puține (deşi numărul lor creşte treptat). Acum aproximativ o sută de milioane de ani erau două categorii principale de mamifere primitive. Unele, de tipul rozătoarelor, au rămas pe sol; altele s-au urcat sau se urcaseră deja în copaci. Astfel, concurența pentru resurse s-a diminuat şi unele varietăți din fiecare categorie au supraviețuit, populând lumea cu viețuitoarele pe care le cunoaştem astăzi. Din al doilea grup făceau parte prosimienii. Noi ne numărăm printre descendenții lor, căci ei au fost strămoşii primelor primate.

Cel mai bine este să nu ne lăsăm prea impresionați de discuția despre „strămoşi" decât într-un sens foarte general. Între prosimieni şi noi se află milioane de generații şi multe fundături evolutive. Este totuşi important faptul că strămoşii noştri cei mai îndepărtați care pot fi identificați trăiau în copaci deoarece în următoarea fază a evoluției au supraviețuit varietăți genetice cel mai bine adaptate la incertitudinile specifice şi provocările accidentale ale pădurii. În acest mediu capacitatea de a învăța era cea mai importantă. Supraviețuiau cei a căror moştenire genetică putea să reacționeze şi să se adapteze la pericolul surprinzător, brusc care pândea în umbra adâncă, tiparele vizuale încâlcite şi prizele înşelătoare. Varietățile predispuse la accidente în astfel de condiții au fost eliminate. Printre cei care au prosperat (din punct de vedere genetic) se numărau cei cu prelungiri lungi ale membrelor din care aveau să evolueze degetele şi, în final, degetul mare opozabil şi alți precursori ai antropoidelor ce evoluau deja spre vederea tridimensională şi diminuarea importanței mirosului.

Prosimienii erau nişte vietăți mici. Astăzi mai există nişte veverițe arborescente în funcție de care ne putem face o idee cam cum arătau; nu erau nici pe departe maimuțe, ca să nu mai vorbim de oameni. Cu toate acestea, timp de milioane de ani au avut trăsăturile care au făcut posibilă umanitatea. În această perioadă geografia a avut o importanță majoră în evoluția lor, limitând contactul dintre varietăți, uneori izolându-le efectiv, şi crescând astfel diversificarea.

Schimbările nu se produceau rapid, dar probabil că fragmentările mediului cauzate de modificările geografice au dus la izolarea unor zone în care, treptat, au apărut strămoşii identificabili ai multor mamifere de astăzi. Printre aceştia se

numără primele maimuțe şi antropoide. Acestea nu par să fi apărut cu mai mult de aproximativ 60 de milioane de ani în urmă.

Aceste maimuțe şi antropoide reprezintă un mare pas în evoluție. Ambele familii aveau o dexteritate mult mai mare decât a oricărui predecesor. În cadrul lor, au început să evolueze specii diferite ca mărime sau capacitate acrobatică. Evoluția fiziologică şi cea psihologică se estompează în astfel de privințe. Ca şi dezvoltarea unei vederi mai bune şi stereoscopice, creşterea puterii de manipulare pare să implice şi o creştere a conştiinței. Poate că unele dintre aceste creaturi puteau diferenția culorile. Creierul primelor primate era deja mult mai complex decât al oricăruia dintre predecesorii lor; de asemenea, era mai mare. Undeva pe parcurs, creierul uneia sau al mai multora dintre aceste varietăți a devenit suficient de complex şi capacitățile fizice îndeajuns de dezvoltate pentru ca animalul să nu mai perceapă lumea ca pe o masă de senzații nediferențiate, ci, cel puțin parțial, s-o vadă ca pe o lume a obiectelor. Indiferent când s-a petrecut acest lucru, a fost un pas decisiv spre stăpânirea lumii prin folosirea ei, în loc de a reacționa automat la ea.

Acum aproximativ 25 sau 30 de milioane de ani, pe măsură ce uscarea a început să reducă arealul pădurilor, concurența pentru resursele în scădere ale pădurii a devenit mai intensă. Provocările şi oportunitățile create de mediu au apărut acolo unde pădurile se întâlneau cu păşunile. Unele primate, care nu erau suficient de puternice pentru a rămâne să trăiască în pădure, au fost capabile, grație vreunei calități genetice, să se avânte în savane în căutarea hranei şi au făcut față provocării, exploatând oportunitățile. Probabil că acestea aveau o postură şi mişcări puțin mai asemănătoare cu cele ale oamenilor decât, să spunem, cele ale gorilelor sau cimpanzeilor. Poziția verticală şi capacitatea de a umbla uşor în două picioare permit transportarea unor obiecte, printre care şi hrana. Periculoasa savană deschisă putea fi astfel explorată şi resursele sale duse într-un loc mai sigur. Majoritatea animalelor îşi consumă hrana acolo unde o găsesc; nu şi omul. Libertatea de a folosi membrele din față în alt scop decât locomoția sau lupta sugerează şi alte posibilități. Nu putem spune care a fost prima „unealtă”, dar şi alte primate în afară de om au fost văzute ridicând obiecte care le erau la îndemână şi agitându-le pentru intimidarea adversarului, folosindu-le ca arme sau pentru a cerceta şi a scoate la lumină posibile surse de hrană cu ajutorul lor.

Următorul pas în argumentare este uriaş, căci ne conduce la prima întâlnire cu un membru al familiei biologice de care aparțin atât omul, cât şi antropoidele. Dovezile sunt fragmentare, dar sugerează că acum aproximativ 15 sau 16 milioane de ani o specie care avea mare succes era răspândită pe tot teritoriul Africii, Europei şi Asiei. Probabil trăia în copaci şi cu siguranță membrii ei nu erau foarte mari – cântăreau poate vreo 40 de livre. Din nefericire, dovezile sunt de aşa natură încât specia rămâne izolată în timp. Nu avem cunoştințe directe cu

privire la strămoşii sau urmaşii săi imediați, dar se pare că a apărut o anumită răscruce pe drumul evoluției primatelor pentru rudele lor de mai târziu, numite adesea hominoide, cu aproximativ cinci milioane de ani în urmă. În timp ce o ramură urma să evolueze spre marile maimuțe antropoide şi cimpanzei, alta a evoluat spre apariția omului. Această familie a fost numită „hominieni". Probabil că separarea acestor grupuri a fost un proces relativ lent, produs de-a lungul a milioane de ani, cu episoade de metisaj. În acest interval, mari schimbări geologice şi geografice probabil că au favorizat şi au defavorizat multe tipare evolutive noi.

Cele mai vechi forme fosile de hominieni aparțin unei specii din care se poate să fi făcut parte strămoşii micilor hominizi ce au apărut în cele din urmă într-o zonă întinsă din Africa de Est şi Sud-Est după această lungă perioadă de convulsii. Ele aparțin familiei numite acum *Australopithecus*. Cele mai vechi fragmente de fosile au fost identificate ca având o vechime de peste patru milioane de ani, dar cel mai vechi craniu complet şi un schelet aproape întreg găsite în apropiere de Johannesburg în 1998 sunt probabil cu cel puțin jumătate de milion de ani „mai tinere" decât acestea. Nu diferă foarte mult (având în vedere intervalele generoase şi aproximările din cronologia preistorică) de datarea lui „Lucy", până atunci cel mai complet exemplar de *Australopithecus* descoperit (în Etiopia). Dovezi privind alte specii de „australopiteci" (cum sunt numiți de obicei), descoperite tocmai în Kenya şi Transvaal, pot fi datate în diverse perioade din următorii două milioane de ani şi au avut un impact major asupra gândirii arheologice. Începând din 1970, s-au mai adăugat aproximativ trei milioane de ani la perioada în care continuă căutarea originilor omului, grație descoperirii unor australopiteci. În jurul lor încă stăruie o mare incertitudine şi dezbateri aprinse, dar, dacă specia umană are un strămoş comun, el pare să fi aparținut cel mai probabil unei specii din acest grup. Totuşi, abia odată cu *Australopithecus* şi, în lipsa unui cuvânt mai bun, cu ceea ce trebuie să numim „contemporanii săi" apare pentru prima dată, în deplina sa complexitate, dificultatea de a diferența între hominizi, antropoide şi alte ființe cu unele caracteristici umane. În unele privințe, acum este şi mai greu de răspuns la unele dintre întrebările care apar. Încă nu s-a conturat o imagine simplă şi se fac în continuare noi descoperiri.

Cele mai multe dovezi pe care le avem sunt despre *Australopithecus*. Dar în acelaşi timp cu unele specii de australopiteci au apărut şi alte ființe, mai asemănătoare omului, care au fost încadrate în genul *Homo*. Fără îndoială, *Homo* era înrudit cu *Australopithecus*, dar este pentru prima dată identificabil ca specie distinctă acum aproximativ două milioane de ani în anumite zone africane; unele resturi fosile atribuite unor posibili strămoşi au fost totuşi datate cu ajutorul carbonului radioactiv cu un milion şi jumătate de ani înainte.

În ceea ce priveşte aspectele asupra cărora specialiştii nu sunt de acord şi vor continua probabil controversele legate de dovezile fragmentare de care dispunem (tot ce a mai rămas din aproximativ două milioane de ani de viață hominidă ar putea încăpea pe o masă mare de sufragerie), novicii nu ar trebui să dogmatizeze. Totuşi, este suficient de clar că putem fi destul de siguri cu privire la măsura în care anumite caracteristici observabile ulterior la oameni existau deja cu peste două milioane de ani în urmă. Ştim, de pildă, că la australopiteci, deşi mai mici decât omul modern, oasele piciorului şi laba piciorului erau mai asemănătoare cu ale omului decât cu ale antropoidelor. Ştim că mergeau în poziție verticală şi puteau să alerge şi să care greutăți pe distanțe lungi, spre deosebire de antropoide. Vârful degetelor de la mână prezentau o aplatizare, caracteristică oamenilor. Acestea sunt etape foarte avansate în evoluția spre fizicul uman, chiar dacă specia noastră descinde de fapt dintr-o altă ramură a arborelui hominizilor.

Cu toate acestea, primilor membri ai genului *Homo* le datorăm primele rămăşițe de unelte. Utilizarea uneltelor nu este strict apanajul oamenilor, dar confecționarea uneltelor a fost mult timp considerată o caracteristică umană. Este un pas important în câştigarea existenței de pe urma mediului înconjurător. Uneltele descoperite în Etiopia sunt cele mai vechi (aproximativ două milioane şi jumătate de ani vechime) şi constau în pietre cioplite rudimentar prin desprinderea unor aşchii din galete de râu pentru a face o muchie ascuțită. Aceste silexuri par adesea să fi fost aduse anume şi, poate, selectiv în locul unde erau cioplite. Începuse crearea conştientă a uneltelor. Cioplitoare simple de acelaşi tip din perioade ulterioare se găsesc în toată Lumea Veche a preistoriei; acum aproximativ un milion de ani, de exemplu, erau folosite în valea Iordanului. În Africa, prin urmare, începe ceea ce urma să se dovedească a fi cel mai amplu ansamblu de dovezi legate de omul preistoric şi precursorii săi şi cel care a oferit cele mai multe informații despre răspândirea şi culturile lor. Într-un sit arheologic din Olduvai Gorge din Tanzania s-au descoperit vestigiile primei construcții identificate, un paravan de vânt făcut din pietre care a fost datat ca având o vechime de 1,9 milioane de ani, precum şi dovezi că cei ce au locuit aici erau carnivori, constând în oase zdrobite pentru a ajunge la măduvă şi creier, care erau mâncate crude.

Olduvai ne tentează să facem speculații. Faptul că s-au adus aici pietre şi carne se combină cu alte dovezi care sugerează că progeniturile primilor hominieni nu puteau sta agățați de mama lor în timpul lungilor expediții de căutare a hranei, aşa cum fac puii altor primate. Se poate ca acesta să fie primul vestigiu al căminului, specific omului. Dintre primate, doar oamenii au aşa ceva: locuri unde rămân femelele şi copiii de obicei în timp ce masculii caută hrană pentru aceştia. O astfel de bază implică, de asemenea, schițarea vagă a diferențierii sexuale a rolurilor economice. Poate înregistra chiar atingerea unui

anumit grad de prevedere şi planificare, prin faptul că hrana nu era devorată pentru potolirea foamei imediate, în locul unde era găsită, ci păstrată pentru a fi consumată de familie în alt loc. Dacă se practica vânătoarea sau necrofagia (despre care nu există date că ar fi fost practicată de australopiteci) este altă discuție, dar la Olduvai carnea unor animale mari era consumată din timpuri străvechi.

Cu toate acestea, astfel de dovezi interesante nu oferă decât fragmente izolate de date sigure. Nu se poate presupune că siturile est-africane erau neapărat tipice celor care au adăpostit şi au făcut posibilă apariția umanității; avem informații despre ele doar pentru că anumite condiții locale au permis supraviețuirea şi descoperirea ulterioară a unor rămăşițe ale primilor hominieni. Şi nici – deşi dovezile pot înclina spre asta – nu putem fi siguri că vreunul dintre aceşti hominieni este strămoşul direct al oamenilor; se poate să fie cu toții precursorii săi. Ceea ce se poate afirma este că aceste creaturi demonstrează o eficiență evolutivă remarcabilă în sensul creativ pe care îl asociem cu ființele umane şi sugerează inutilitatea unor categorii precum omul-maimuță (sau maimuța-om) – şi că puțini oameni de ştiință mai sunt dispuşi astăzi să afirme categoric că nu ne tragem direct din *Homo habilis*, prima specie identificată cu folosirea unor unelte.

Este, de asemenea, uşor de crezut că crearea căminului a facilitat supraviețuirea biologică. Acesta ar fi permis scurte perioade de odihnă şi recuperare în urma pericolelor reprezentate de boli şi accidente, evitând astfel, măcar în mică măsură, procesul evoluției prin selecție fizică. Împreună cu celelalte avantaje, aceasta poate ajuta la explicarea modului în care exemplare ale genului *Homo* au fost capabile să lase urme în cea mai mare parte a lumii, cu excepția Americilor şi a Oceaniei, în următorii aproximativ un milion de ani. Dar nu ştim cu siguranță dacă acest lucru s-a datorat răspândirii unui singur grup sau pentru că în locuri diferite au evoluat ființe similare. În general se afirmă totuşi că confecționarea uneltelor a fost adusă în Asia şi India (şi, poate, şi în Europa) de migranți originari din Africa de Est. Stabilirea şi supraviețuirea în atâtea locuri a acestor hominieni demonstrează cu siguranță o capacitate superioară de a face față unor condiții schimbătoare, dar nu putem şti în cele din urmă care a fost secretul comportamental ce a declanşat brusc (ca să continuăm să vorbim în termenii timpului preistoric) această capacitate şi le-a permis să se răspândească pe toată întinderea Africii şi Asiei. Niciun alt mamifer nu s-a stabilit pe o suprafață atât de mare şi cu atâta succes înainte de ramura noastră, a familiei oamenilor, care urma să ocupe în final toate continentele, cu excepția Antarcticii – o realizare biologică unică.

Următoarea etapă clară în evoluția omului nu este decât o revoluție a fizicului. După o diferențiere între hominieni şi creaturi mai antropoide, care s-a

produs acum vreo cinci milioane de ani, nu a mai durat nici două milioane de ani până când o familie înfloritoare de hominieni şi-a dezvoltat un creier cam de două ori mai mare decât cel al grupului *Australopithecus*. Una dintre cele mai importante etape ale acestui proces şi câteva dintre fazele cruciale în evoluția umanității fuseseră deja atinse de o specie numită *Homo erectus*. Aceasta era deja larg răspândită şi prosperă cu un milion de ani în urmă şi ajunsese în Europa şi Asia. Se poate ca exemplarul cel mai vechi din această specie descoperit până acum să fie datat cu o jumătate de milion de ani înainte, deşi ultimele dovezi ale supraviețuirii sale (din Indonezia) sugerează că unii membri ai săi încă trăiau acum 10.000-15.000 de ani, cu mult după ce specia noastră se răspândise aproape pe tot pământul. *Homo erectus* a exploatat deci cu succes un mediu mult mai mare decât speciile anterioare şi a făcut acest lucru mult mai mult timp decât *Homo sapiens*, specia din care face parte omul modern. Numeroase semne indică tot o origine africană şi, de aici, o răspândire în Europa şi Asia (unde a fost descoperit pentru prima dată *Homo erectus*). În afară de fosile, o unealtă specială ajută la stabilirea răspândirii noii specii prin definirea zonelor în care nu s-a răspândit *Homo erectus*, precum şi a celor în care s-a răspândit. Este vorba despre aşa-numitul „topor” de piatră, a cărui utilizare principală pare să fi fost jupuirea şi tranşarea unor animale mari (folosirea sa ca topor în sensul obişnuit, cu coadă, pare improbabilă, dar numele s-a impus). Nu există nicio îndoială cu privire la succesul speciei *Homo erectus* ca produs al geneticii.

Unele subspecii ale lui *Homo erectus* au supraviețuit mult timp şi, deşi puțini oameni de ştiință mai cred astăzi că vreuna dintre acestea, cel puțin sub forma lor neafricană, ar putea fi un precursor direct al nostru, nu există nicio linie clară de demarcație între ele şi noi (niciodată nu există aşa ceva în preistoria umanității, fapt mult prea des ignorat sau uitat). Odată cu diferitele subspecii ale lui *Homo erectus* deja avem de-a face cu o ființă care, pe lângă poziția verticală a predecesorilor săi, şi-a dezvoltat şi un creier care se apropie ca mărime de cel al omului modern. Deşi nu ştim încă decât foarte puține lucruri despre modul de organizare a creierului, există, raportat la dimensiunea corpului, o corelație aproximativă între dimensiune şi inteligență. Putem să atribuim, prin urmare, o mare importanță selecției varietăților cu un creier mai mare şi să apreciem că acesta este un progres remarcabil în povestea acumulării lente a caracteristicilor umane.

Un creier mai mare însemna şi un craniu mai mare, plus alte schimbări. O creştere a dimensiunii prenatale a impus schimbări ale pelvisului femelelor pentru a putea naşte progenituri cu capul mai mare, iar altă consecință a fost o perioadă mai lungă de creştere după naştere; evoluția fiziologică a femelelor nu era suficientă ca să asigure condiții pentru o sarcină până aproape de maturitatea fizică. Copiii oamenilor au nevoie de îngrijire maternă mult timp după naştere.

Copilăria şi imaturitatea prelungite implică, la rândul lor, o dependență prelungită: durează mult până când astfel de copii îşi pot asigura singuri hrana. Este posibil ca odată cu primii *Homo erectus* să fi început această îndelungată prelungire a imaturității tolerate, a cărei ultimă manifestare este întreținerea tinerilor de către societate pe perioade lungi ale educației superioare.

Schimbarea biologică însemna, de asemenea, că îngrijirea şi creşterea progeniturilor au ajuns treptat să conteze mai mult în asigurarea supraviețuirii speciei decât numărul lor mare. Acest lucru implica, la rândul său, o diferențiere sporită şi mai accentuată a rolurilor sexelor. Femelele erau definite mult mai mult de maternitate într-o perioadă în care tehnicile de găsire a hranei par să fi devenit mai elaborate, necesitând o acțiune de cooperare intensă şi prelungită a masculilor – posibil deoarece nişte ființe mai mari aveau nevoie de hrană mai multă şi mai bună. Şi din punct de vedere psihologic schimbarea poate fi semnificativă. Odată cu o copilărie prelungită, se pune acum accent pe individ. Este posibil ca acesta să fi fost intensificat de o situație socială în care importanța învățării şi a memoriei devenea din ce în ce mai profundă şi abilitățile tot mai complexe. Cam în acest punct mecanica progresului începe să ne scape (presupunând că am înțeles-o vreodată). Ne aflăm undeva aproape de zona în care peste programarea genetică a hominizilor intervine învățarea. Acesta este începutul marii treceri de la înzestrarea fizică naturală la tradiție şi cultură – şi în cele din urmă la controlul conştient – ca agenți de selecție în procesul de evoluție, deşi nu se ştie dacă vom putea spune vreodată cu exactitate unde se produce această schimbare.

O altă schimbare fiziologică importantă este pierderea estrului la femelele hominiene. Nu ştim când s-a întâmplat asta, dar după încheierea procesului ritmul lor sexual a devenit foarte diferit de al altor animale. Omul este singurul animal la care mecanismul estrului (limitarea atractivității şi receptivității femelei la perioadele în care este în călduri) a dispărut complet. Este uşor de văzut legătura evolutivă dintre acest fenomen şi prelungirea copilăriei: dacă femelele hominiene ar fi trecut prin întreruperea violentă ale rutinei lor pe care o impune estrul, progeniturile lor ar fi fost neglijate periodic, iar astfel supraviețuirea lor ar fi devenit imposibilă. Selecția unei varietăți genetice care s-a dispensat de estru a fost, prin urmare, esențială pentru supraviețuirea speciei; o astfel de varietate trebuie să fi existat, deşi procesul în urma căruia a apărut se poate să fi durat un milion sau un milion şi jumătate de ani, deoarece nu se putea realiza în mod conştient.

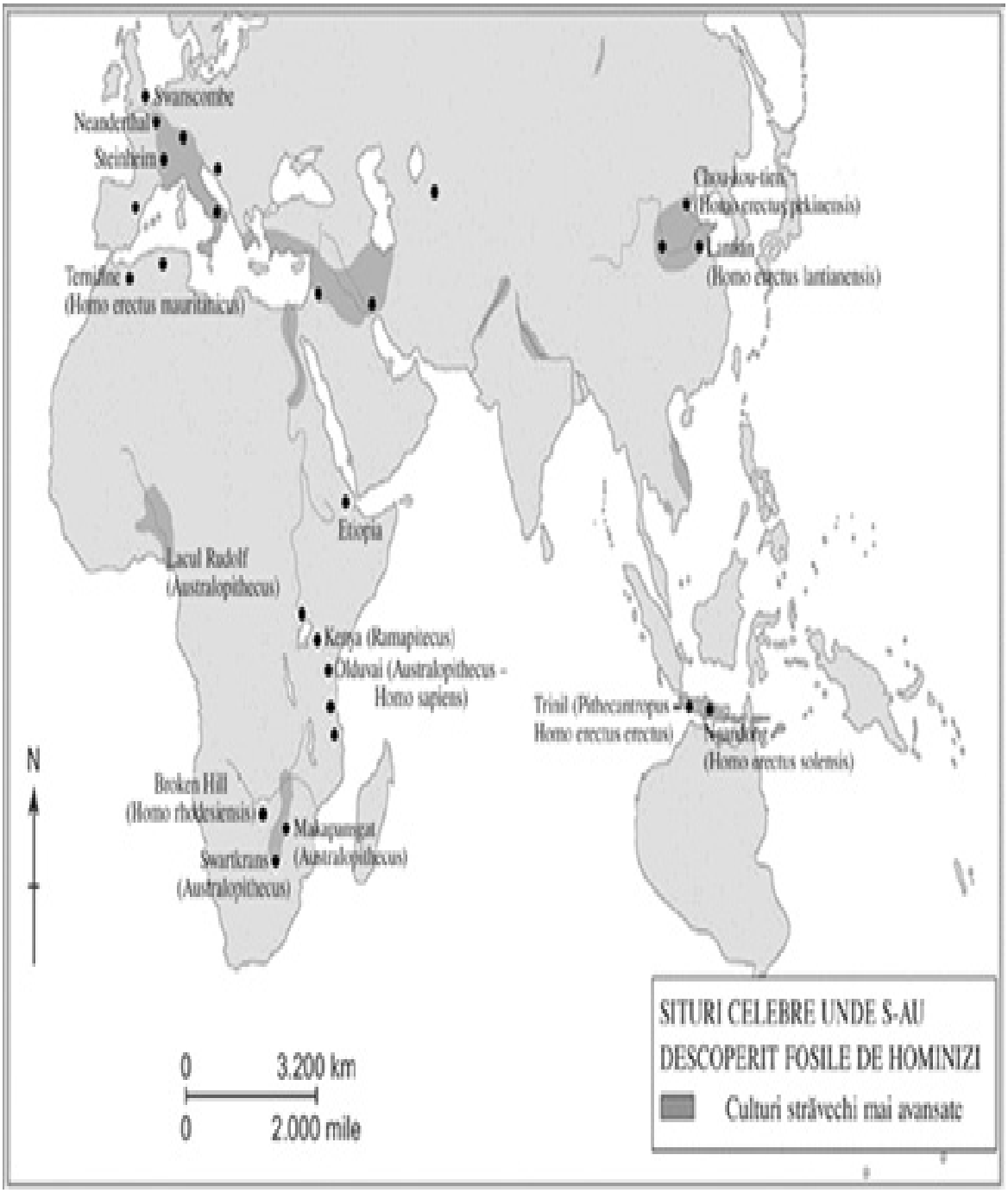

O astfel de schimbare are implicaţii radicale. Atractivitatea şi receptivitatea mai mari ale femelelor faţă de masculi fac ca alegerea individuală să conteze mult mai mult când vine vorba de împerechere. Alegerea unui partener este influenţată mai puţin de ritmul naturii; ne aflăm la începutul unui drum lung şi neclar care duce la ideea de dragoste sexuală. Alături de dependenţa prelungită a copiilor, noile posibilităţi de a alege partenerul anticipează unitatea familială stabilă formată din tată, mamă şi copil, instituţie specifică omului. Unii au speculat chiar

că tabuurile legate de incest (care sunt în practică aproape universale, oricât de mult ar varia delimitarea precisă a relațiilor interzise) şi-ar avea originea în recunoaşterea pericolelor reprezentate de masculii tineri ajunşi la maturitate sexuală, dar imaturi din punct de vedere social, aflați perioade lungi în imediata proximitate a unor femele care sunt întotdeauna potențial receptive sexual.

Cel mai bine este să fii prudent în astfel de probleme. Dovezile nu ne duc prea departe. În plus, ele datează dintr-un interval foarte lung, o perioadă imensă în care ar fi putut avea loc o evoluție fizică, psihologică şi tehnologică însemnată. Este posibil ca primele forme de *Homo erectus* să nu fi semănat foarte mult cu ultimele, dintre care unele au fost clasificate de anumiți oameni de ştiință ca forme arhaice ale următoarei etape din evoluția subfamiliei hominiene. Însă toate considerațiile sprijină ipoteza generală că schimbările în rândul hominienilor ce pot fi observate în perioada în care *Homo erectus* ocupă centrul scenei noastre au fost deosebit de importante în definirea cadrului ulterior de evoluție a umanității. Acesta avea o capacitate fără precedent de a-şi manipula mediul, oricât de mic ni s-ar părea controlul pe care îl avea asupra acestuia. Pe lângă topoarele care permiteau respectarea tradițiilor sale culturale, formele târzii ale lui *Homo erectus* ne-au lăsat primele vestigii de locuințe construite (colibe, uneori de 50 de picioare lungime, construite din crengi, cu podele din lespezi de piatră sau din piele de animal), cele mai vechi bucăți de lemn prelucrat, prima suliță din lemn şi primul recipient, un vas din lemn. Creația la o asemenea scară ne indică limpede un nou nivel de capacitate mentală, conceperea obiectului înainte de a începe confecționarea acestuia şi, poate, o idee de proces. Unii au făcut afirmații mult mai îndrăznețe. Prin repetarea unor forme simple, triunghiuri, elipse şi ovale, într-un număr uriaş de exemple de unelte din piatră, s-a identificat o preocupare de a produce forme regulate care nu pare a fi proporțională cu nicio creştere în eficiență, oricât de mică, ce ar fi putut fi obținută. Se poate distinge aici primul germene al simțului estetic?

Cel mai mare progres tehnic şi cultural din preistoria s-a realizat atunci când aceste ființe au învățat cum să stăpânească focul. Până nu demult, cele mai vechi dovezi ale utilizării sale proveneau din China, datând probabil din urmă cu 300.000-500.000 de ani. Dar descoperiri foarte recente din Transvaal au adus probe, convingătoare pentru unii oameni de ştiință, că aici hominienii foloseau focul cu mult timp înainte. Rămâne o certitudine faptul că *Homo erectus* nu a învățat cum să facă focul şi că nici urmaşii săi nu au dobândit această deprindere mult timp după aceea. Faptul că ştia să-l folosească este însă indiscutabil. Importanța acestor cunoştințe este atestată de folclorul multor popoare de mai târziu: în aproape toate, un erou sau o creatură cu puteri magice pune la început stăpânire pe foc. Astfel se sugerează o încălcare a ordinii supranaturale: în legenda greacă, Prometeu fură focul de la zei. Este o dovadă sugestivă, nu solidă

că, poate, focul a fost obținut inițial prin aprinderea unor gaze naturale sau din activitatea vulcanilor. Din punct de vedere cultural, economic, social şi tehnologic, focul a fost un instrument revoluționar – dacă nu uităm că o „revoluție" preistorică dura mii de ani. El a oferit posibilitatea de a avea căldură şi lumină, oferind, prin urmare, o dublă prelungire a mediului locuibil, în frig şi întuneric. În termeni fizici, o expresie evidentă a acestui fapt a fost ocuparea unor peşteri. Acum animalele puteau fi scoase şi ținute afară cu ajutorul focului (şi poate că de aici provine folosirea focului pentru a hăitui animalele de talie mare în timpul vânătorii). Tehnologia a putut progresa: sulițele puteau fi călite în foc şi astfel a fost posibil gătitul, substanțele nedigerabile precum semințele, devenind surse de hrană şi plantele amare sau cu gust neplăcut devenind comestibile. Aceasta a stimulat, probabil, atenția față de variatele plante disponibile; începea să se înfiripe ştiința botanicii fără să bage cineva de seamă.

Focul trebuie să fi influențat mentalitatea şi într-un mod mai direct. A reprezentat încă un factor care a întărit tendința spre inhibare şi limitare conştientă, mărindu-le astfel importanța în cadrul evoluției. Centralitatea focului folosit la gătit ca sursă de lumină şi căldură avea aceeaşi forță psihologică profundă ca şi astăzi. În jurul vetrelor se strângea după înserat o comunitate care mai mult ca sigur îşi conştientiza deja statutul de mică unitate relevantă într-un context haotic şi neprietenos. Limbajul – despre ale cărui origini încă nu ştim nimic – trebuie să fi fost îmbunătățit de un nou tip de relaționare de grup. Şi grupul însuşi trebuie se fi dezvoltat ca structură. La un moment dat, au apărut purtători de foc şi specialişti în foc, ființe de o importanță extraordinară şi misterioasă, căci de ei depindeau viața şi moartea. Ei au purtat şi au păstrat marea unealtă eliberatoare, iar nevoia de a o apăra i-a transformat probabil uneori în conducători. Şi totuşi, cea mai profundă tendință a acestei noi puteri a fost mereu spre eliberarea omenirii. Focul a început să distrugă rigiditatea de fier a nopților şi zilelor şi chiar disciplina impusă de anotimpuri. Astfel, a accentuat întreruperea marilor ritmuri naturale obiective care îi limitau pe strămoşii noştri ce nu foloseau focul. Comportamentul se putea baza mai puțin pe rutină şi automatisme. Se poate distinge chiar posibilitatea de a avea şi timp liber.

Vânătoarea de animale mari a fost altă mare realizare a lui *Homo erectus*. Originile sale trebuie să fie foarte vechi, datând de pe vremea când necrofagia i-a transformat pe hominizii vegetarieni în omnivori. Carnea asigura proteine concentrate. Carnivorii nu mai simțeau nevoia constantă de a mânca mereu, caracteristică atâtor ființe vegetariene, şi, astfel, făceau mai puțin efort. Unul dintre primele semne că funcționează capacitatea de a se abține conştient este că hrana e dusă acasă pentru a fi împărțită cu ceilalți a doua zi, în loc să fie consumată pe loc astăzi. Între primele vestigii arheologice, un elefant şi poate câteva girafe şi bivoli se numărau printre animalele ale căror hoituri au fost

consumate la Olduvai, dar pentru o lungă perioadă printre resturi au predominat oasele unor animale mai mici. Cu aproximativ 300.000 de ani în urmă tabloul este cu totul altul.

Aici putem găsi un indiciu privind modul în care *Australopithecus* şi rudele sale au fost înlocuiți de *Homo erectus*, mai mare şi mai eficient. Un aliment nou permite un consum mai mare, dar impune şi medii noi: vânatul trebuie urmărit dacă se generalizează consumul de carne. În timp ce hominienii trăiesc din ce în ce mai mult pe seama altor specii, teritoriul este explorat şi apar noi aşezări, pe măsură ce sunt identificate locurile preferate de mamuți sau de rinocerii lânoşi. Astfel de cunoştințe trebuie învățate şi transmise mai departe; tehnica trebuie transmisă şi păstrată, deoarece abilitățile necesare pentru a prinde în capcană, a ucide şi a dezmembra marile fiare ale trecutului depăşeau tot ceea ce le precedase. Mai mult, erau abilități bazate pe cooperare: doar un număr mare de indivizi putea duce la îndeplinire o acțiune atât de complexă ca mânarea – poate cu ajutorul focului – a unui vânat într-un loc unde putea fi omorât pentru că existau o mlaştină în care un animal greu s-ar fi împotmolit sau o prăpastie, puncte de observație bine amplasate sau platforme sigure pentru vânători. Nu existau prea multe arme care să suplimenteze capcanele naturale şi, odată ucise, animalele prezentau şi alte probleme. Folosind doar lemn, piatră şi silex, ele trebuiau tranşate şi duse în tabără. Odată aduse, noile provizii de carne marchează încă un pas spre asigurarea unei pauze, deoarece consumatorul este eliberat o vreme de corvoada căutării neîntrerupte în mediul său a unor cantități mici de hrană, dar disponibile în permanență.

Este foarte greu să nu simțim că această epocă are o semnificație crucială. În contextul unei evoluții de milioane de ani, ritmul schimbării, deşi încă incredibil de lent din punctul de vedere al societăților ulterioare, se accelerează. Aceştia nu sunt oameni aşa cum îi ştim noi, dar încep să semene cu omul: cel mai mare dintre prădători începe să prindă formă. De asemenea, începe să se distingă vag ceva care seamănă cu o adevărată societate, nu doar în acțiunile complicate bazate pe cooperarea vânătorilor, ci şi în ceea ce implică transmiterea cunoştințelor din generație în generație. Cultura şi tradiția încep încet-încet să înlocuiască mutația genetică şi selecția naturală ca surse primare de schimbare în rândul hominienilor. Grupurile care îşi „amintesc” cel mai bine tehnici eficiente vor duce mai departe evoluția. Importanța experienței era foarte mare, deoarece pe ea se baza cunoaşterea unor metode care aveau şanse de succes, şi nu (aşa cum se întâmplă tot mai mult în societatea modernă) pe experiment şi analiză. Doar acest fapt în sine trebuie să le fi conferit o nouă importanță indivizilor mai vârstnici şi mai experimentați. Aceştia ştiau cum să procedeze şi ce metode funcționau, într-o vreme când tabăra şi vânarea animalelor mari uşurau

întreținerea lor de către grup. Probabil că nu erau foarte bătrâni, bineînțeles. Foarte puțini aveau şanse să treacă de 40 de ani.

Selecția a favorizat şi grupurile ai căror membri aveau nu doar o memorie bună, ci şi capacitatea din ce în ce mai mare de a reflecta datorită limbajului. Ştim foarte puține lucruri despre preistoria limbajului. Tipurile moderne de limbaj au apărut, probabil, la mult timp după dispariția lui *Homo erectus*. Cu toate acestea, un soi de comunicare era cu siguranță folosită când se vânau animale mari, iar toate primatele emit semnale semnificative. E posibil să nu aflăm niciodată modul în care comunicau primii hominieni, dar o sugestie plauzibilă este că au început prin fragmentarea unor țipete similare celor scoase de alte animale în sunete specifice care puteau fi recombinate. Acest lucru ar fi permis transmiterea unor mesaje diferite şi reprezintă, poate, originea străveche a gramaticii. Ceea ce ştim cu siguranță este că evoluția avea să fie mult accelerată după apariția unor grupuri capabile să facă schimb de experiență, să exerseze şi să-şi perfecționeze îndemânarea, să elaboreze idei prin intermediul limbajului. O dată în plus, nu putem separa un proces de altele: o vedere mai bună, o mai bună capacitate fizică de a face față lumii ca set de obiecte distincte şi înmulțirea artefactelor utilizând unelte – toate acestea aveau loc simultan în sutele de mii de ani în care evolua şi limbajul. Împreună, ele au contribuit la o dezvoltare tot mai mare a capacității mentale, până când, într-o zi, a devenit posibilă conceptualizarea şi a apărut gândirea abstractă.

Rămâne totuşi valabil faptul că, dacă nu se poate face nicio afirmație generală despre comportamentul hominienilor înainte de apariția omului, nici alte lucruri nu pot fi confirmate cu precizie. Nu facem decât să bâjbâim ca prin ceață, întrezărind vag, pentru o clipă, ființe care seamănă când mai mult, când mai puțin cu omul. Mintea lor, putem fi siguri de asta, este aproape incredibil de diferită de a noastră ca instrument de înregistrare a lumii exterioare. Şi totuşi, când analizăm gama de atribute ale lui *Homo erectus*, cel mai mult frapează caracteristicile sale umane, şi nu cele preumane. Din punct de vedere fizic, are un creier de dimensiuni comparabile cu ale creierului nostru. Confecționează unelte (şi face acest lucru nu doar în cadrul unei singure tradiții tehnice), construieşte adăposturi, cucereşte refugii naturale exploatând focul, de unde iese ca să vâneze şi să adune hrană. Face acest lucru în grupuri cu o disciplină care permite operațiuni complicate; are, prin urmare, o oarecare capacitate de a schimba idei prin intermediul limbajului. Unitățile biologice de bază ale grupurilor sale de vânători prefigurează, probabil, familia nucleară umană, fiind întemeiate pe instituțiile reprezentate de cămin şi diferențierea activității pe sexe. Se poate chiar să fi existat un anumit grad de complexitate a organizării sociale în măsura în care cei care se ocupau de foc, de adunarea hranei sau indivizii mai bătrâni, ale căror amintiri îi transformau în bazele de date ale „societăților” lor, puteau fi întreținuți

prin munca altora. Trebuie să fi existat şi o anumită organizare socială pentru a permite împărţirea hranei obţinute prin colaborare. Nu se mai poate adăuga nimic util la o astfel de descriere, afirmând cu exactitate unde se poate identifica un moment sau o linie clară de demarcaţie în preistorie de la care au apărut astfel de lucruri, dar istoria ulterioară a omenirii este de neimaginat fără ele. Atunci când o rudă africană a lui *Homo erectus*, care poseda, poate, un creier puţin mai mare şi mai complex decât altele, a evoluat în *Homo sapiens*, a făcut-o datorită unui imens progres şi unei moşteniri de care beneficia deja. Nu mai contează dacă alegem s-o numim om sau nu.

2
Homo sapiens

Apariția lui *Homo sapiens* are o importanță colosală: acum, în sfârşit, se poate recunoaşte umanitatea, oricât de brută ar fi forma sa. Şi totuşi, acest pas evolutiv este tot o abstracțiune. Este sfârşitul prologului şi începutul spectacolului principal, dar nu are rost să întrebăm când exact se petrece acest lucru. Este un proces, nu un moment anume, şi nu e un proces care s-a desfăşurat peste tot în acelaşi ritm. Tot ce avem la dispoziție pentru a-l data sunt câteva vestigii fizice ale primilor oameni aparținând unor tipuri umane evident moderne sau foarte apropiate de omul modern. Unele dintre ele s-au suprapus, mai mult ca sigur, cu peste 100.000 de ani perioadei în care încă trăiau hominieni. Unele pot reprezenta puncte de plecare greşite şi fundături, căci evoluția umană a continuat să fie, probabil, extrem de selectivă. Deşi are un ritm mult mai accelerat decât înainte, această evoluție este încă foarte lentă; avem de-a face cu ceva care s-a produs în aproximativ 200.000 de ani, în care nu ştim când a apărut primul nostru „strămoş" adevărat (deşi aproape sigur a apărut în Africa). Nu este niciodată uşor să formulezi întrebările adecvate; liniile fiziologice, tehnice şi mentale la care îl lăsăm în urmă pe *Homo erectus* sunt chestiuni care țin de definiții, acoperind mileniile în care variante ale acestei specii au fost contemporane cu primii *Homo sapiens*.

Cele mai vechi fosile umane, puține la număr, au provocat multe discuții. Nu există nicio îndoială că nişte oameni care aparțineau unui nou tip s-au răspândit în Eurasia în perioada caldă dintre două ere glaciare, cam între 250000 şi 180000 î.e.n., o epocă atât de diferită climatic de a noastră, încât prin valea semitropicală a Tamisei umblau elefanți şi în Rin înotau hipopotami. Craniul „Swanscombe", numit după locul unde a fost găsit, indică faptul că posesorul său avea un creier mare (aproximativ 1.300 de centimetri cubi), dar în alte privințe nu semăna foarte mult cu omul modern. Probabil reprezintă o rasă de *Homo heidelbergensis* (numită după oraşul german lângă care au fost găsite pentru prima dată rămăşițe). Aceste grupuri sunt descendenții unui tip de *Homo erectus* şi, probabil, strămoşii atât ai omului de Neanderthal, cât şi ai noştri (în formele lor africane). S-au răspândit rapid pe tot cuprinsul Africii şi Eurasiei şi au atins niveluri de dezvoltare fără precedent la tipurile umane anterioare. Aproape sigur, au fost prima specie care a învățat să facă focul, cu efectele sale de o importanță crucială pentru dezvoltarea ulterioară a umanității.

Următoarea eră glaciară lasă cortina. Când ea se ridică, acum aproximativ 130.000 de ani, în următoarea perioadă caldă, apar din nou vestigii umane. Au existat multe discuții cu privire la ce ne indică acestea, dar rămâne indiscutabil că s-a făcut un mare progres. Intrăm acum într-o perioadă din care s-au păstrat numeroase dovezi, deşi fragmentare. Cu peste 100.000 de ani în urmă, în Europa trăiau ființe pe care acum le numim oameni. Există peşteri în Dordogne care au fost ocupate cu intermitențe timp de 50.000 de ani după aceea. Culturile acestor oameni au supraviețuit, prin urmare, unei perioade de schimbări climatice extreme: primele lor urme aparțin unei perioade interglaciare calde şi ultimele se pierd spre mijlocul ultimei ere glaciare. Este o continuitate impresionantă în contextul a ceea ce trebuie să fi fost o mare variație a populației animale şi a vegetației din apropierea acestor situri; pentru a supraviețui atâta timp, astfel de culturi trebuie să fi fost foarte ingenioase şi adaptabile.

În ciuda tuturor asemănărilor fundamentale pe care le au cu noi, populațiile care au creat aceste culturi sunt încă diferite fiziologic de ființele umane moderne. Primele lor rămăşițe au fost descoperite în valea Neanderthal din Germania (de aceea oamenii care aparțin acestui tip sunt numiți, de regulă, neanderthalieni); era un craniu cu o formă atât de curioasă, încât multă vreme s-a crezut că aparține cuiva din zilele noastre. Acum ştim mult mai multe despre aceşti veri ai noştri de pe drumul evoluției. În 2010 oamenii de ştiință au reuşit să secvențializeze genomul neanderthalienilor, pe baza materialelor genetice din rămăşițele a trei schelete străvechi. Ştim acum că *Homo neanderthalensis* (aşa cum este clasificat ştiințific omul de Neanderthal) îşi avea originile în una dintre primele expansiuni în Africa ale primelor forme de oameni, posibil în urmă cu jumătate de milion de ani. De-a lungul mai multor etape de selecție genetică, a apărut o populație de preneanderthalieni din care, la rândul său, a evoluat forma extremă acum aproximativ 200.000 de ani, ale cărei rămăşițe uimitoare au fost descoperite în Europa. Neanderthalienii europeni, cu alte cuvinte, s-au dezvoltat, în mare, în paralel cu *Homo sapiens*, specia căreia îi aparținem. Celelalte forme ale primilor oameni înrudite cu neanderthalienii s-au răspândit în Asia, ajungând probabil până în China. Evident, aceasta a fost mult timp o specie de mare succes.

Strămoşii neanderthalienilor şi ai oamenilor moderni s-au diferențiat în Africa acum aproximativ 350.000 de ani. Este posibil ca între timp unii să se fi stabilit deja în Eurasia. Acum 100.000 de ani, artefactele omului de Neanderthal erau răspândite pe tot cuprinsul Eurasiei şi arată diferențe de tehnică şi de formă. Neanderthalienii, ca şi diferitele specii pe care specialiştii le numesc moderne din punct de vedere anatomic, umblau în două picioare şi aveau un creier mare. Ei reprezintă un pas uriaş în evoluție şi demonstrează o nouă sofisticare mentală pe care încă nu putem s-o înțelegem şi cu atât mai puțin s-o măsurăm. Un exemplu deosebit de vizibil este folosirea tehnologiei pentru a învinge mediul: ştim,

datorită instrumentelor de tăbăcit pe care le utilizau la prelucrarea pieilor de animale, că neanderthalienii purtau haine (deşi nu s-a păstrat niciuna; cel mai vechi corp îmbrăcat descoperit până acum, în Rusia, datează de acum aproximativ 35.000 de ani). Nici acest progres important în manipularea mediului nu frapează însă atât de tare ca apariția în cultura neanderthalienilor a înmormântării formale. Actul înmormântării în sine este epocal pentru arheologie; mormintele au o importanță enormă datorită artefactelor societății străvechi pe care le păstrează. Totuşi, mormintele neanderthalienilor ne oferă şi mai mult: ele pot conține chiar primele dovezi ale unui ritual sau ale unei ceremonii.

Este foarte greu să controlăm speculațiile, iar unele au luat-o înaintea dovezilor. Poate că o formă timpurie de totemism explică şi coarnele cu care a fost îngropat un copil neanderthalian în apropiere de Samarkand. Unii au sugerat, de asemenea, că grija vizavi de înmormântare poate reflecta o nouă preocupare pentru individ, rezultat al consolidării interdependenței grupului în noile ere glaciare. Aceasta ar fi putut intensifica sentimentul de pierdere la moartea unui membru şi ar putea indica şi ceva în plus. A fost descoperit scheletul unui neanderthalian care îşi pierduse brațul cu mulți ani înainte să moară. Cu siguranță, a depins foarte mult de ceilalți şi a fost ajutat de grup, în pofida handicapului său.

Este tentant, dar mai periculos să sugerăm că înmormântarea ritualizată implică o anumită perspectivă asupra existenței vieții după moarte. Dacă este însă adevărat, ar fi dovada unei imense capacități de abstractizare a hominienilor şi originile unuia dintre cele mai mari şi mai vechi mituri, că viața este o iluzie, că realitatea este invizibilă, în alt loc, că lucrurile nu sunt ceea ce par. Fără a merge atât de departe, măcar putem cădea de acord că se produce o schimbare esențială. Ca şi indiciile unor ritualuri ce implică animale pe care le mai oferă unele caverne neanderthaliene, o înmormântare atentă poate marca o nouă încercare de a domina mediul. Cu siguranță, creierul uman era deja capabil să formuleze întrebări la care dorea să dea un răspuns şi, poate, să ofere răspunsuri sub forma unor ritualuri. Înceată, ezitantă, stângace – oricum am putea-o descrie şi cu toate că era abia la început –, mintea umană răzbeşte la suprafață; a început cea mai mare dintre explorări.

Ultimii neanderthalieni trăiau în grupuri dezvoltate. Nu numai că aveau grijă de cei bolnavi şi îşi îngropau morții, ci se şi uneau în mici cete, care se coordonau eficient, vânau împreună şi aveau cel puțin o formă de comunicare între ei. Până în urmă cu 100.000 de ani generaseră variații regionale; ADN-ul lor arată, de pildă, că unele grupuri care trăiau în Europa aveau o piele mai deschisă la culoare decât altele. În Eurasia Centrală apăruse o nouă specie, denisovanii, diferiți din punct de vedere genetic de strămoşii lor neanderthalieni. Omul de Neanderthal ne oferă, de asemenea, prima dovadă a unei instituții umane îngrozitoare, războiul. Se poate ca acesta să fi avut legătură cu canibalismul, axat, se pare, pe

consumarea creierului victimelor. Analogia cu unele societăți ulterioare sugerează că avem din nou de-a face cu începutul unei conceptualizări despre suflet sau spirit; astfel de acte au uneori rolul de a asigura dobândirea puterii magice sau spirituale a celor învinşi.

În pofida succeselor lor, cortina a început să cadă peste neanderthalieni acum aproximativ 60.000 de ani. După ce au dominat o perioadă lungă şi pe o suprafață extinsă, nu ei aveau să moştenească pământul în cele din urmă. Este posibil ca şi schimbările climatice să fi jucat un rol în dispariția lor. La fel şi modul în care vânau. Neanderthalienii trăiau periculos. Vânatul mare pe care se axau se poate să nu fi fost foarte eficient din punctul de vedere al costurilor – foarte multe schelete de neanderthalieni tineri sunt îngropate cu răni mortale provocate în timpul vânătorii de mamuți. Poate din cauză că era nevoie de grupuri familiale întregi care să vâneze împreună pentru a avea succes nu aveau timpul necesar pentru specializare şi învățare. Şi este posibil ca spre final să fi fost învinşi în competiția pentru resurse de verii lor genetici, care proveneau din Africa – *Homo sapiens*, specia noastră.

Noi aveam să fim urmaşii neanderthalienilor şi ai tuturor celorlalte tipuri umane care populau lumea atunci când a început expansiunea noastră în afara Africii, acum aproximativ 60.000 de ani. Dar cercetările genetice arată că încă purtăm urme ale acestor forme diferite de viață umană. Ştim că *Homo sapiens* şi oamenii care făceau parte din ceea ce numim în general grupuri neanderthaliene s-au încrucişat – până la 4% din ADN-ul nostru este de origine neanderthaliană. Dar a avut loc o astfel de încrucişare şi cu alte grupuri, a căror identitate încă nu putem s-o identificăm cu siguranță. Va mai trece ceva timp până când vom putea stabili unde şi cu ce rezultate s-au încrucişat diferite grupuri de oameni după ce strămoşii noştri au părăsit Africa. Acesta este unul dintre domeniile cele mai interesante ale cercetării preistorice, care va influența serios felul cum îi înțelegem pe oamenii care trăiesc astăzi. După ce s-a secvențializat genomul neanderthalian, a devenit clar că unele dintre cele mai importante gene ce luptă împotriva bolilor pe care le au acum oamenii nu aparțin speciei noastre. Potrivit unor cercetători, chiar faptul că ne-am putut încrucişa cu alte grupuri umane a contribuit masiv la popularea pământului, deoarece a asigurat „vigoarea hibridă” care ne-a ajutat să ajungem pe toate continentele, cu excepția Antarcticii.

Homo sapiens a avut un succes remarcabil, răspândindu-se pe tot cuprinsul Eurasiei în mai puțin de 100.000 de ani de la primele sale apariții în Africa (acestea sunt datate la aproximativ 160000 î.e.n.) şi ulterior în toată lumea. Dar originile sale sunt cu siguranță africane; acum putem identifica descendența pe linie masculină a fiecărui individ dintr-un strămoş comun care a trăit în Africa de Est cu puțin peste 60.000 de ani în urmă. Membrii săi pot fi din start identificați anatomic ca oameni moderni, cu fețe mai mici, un craniu mai uşor şi membre mai

drepte decât neandertahlienii. La început un grup relativ mic a pătruns în Levant şi în Orientul Mijlociu şi, urmând în principal linia țărmului, a avansat în Asia de Est şi de Sud-Est, ajungând în cele din urmă în Oceania în jurul anului 50000 î.e.n. Deja începea să colonizeze Europa, unde urma să locuiască mii de ani alături de neanderthalieni. În jurul anului 15000 î.e.n., a traversat pe o limbă de pământ ceea ce urma să fie Strâmtoarea Bering, ajungând în America.

Înainte ca grupuri de *Homo sapiens* să părăsească Africa, specia cunoscuse o foarte lungă dezvoltare – mai lungă decât perioada pe care a petrecut-o de atunci în afara Africii. Acum peste 100.000 de ani omenirea a dezvoltat încet-încet mijloacele care aveau să ne ajute să devenim specia dominantă. Nu toate s-au petrecut sub forma unui progres liniar. Strămoşii noştri erau puțini la număr şi aveau adesea o existență precară, chiar şi în comparație cu alte specii umane ce trăiau pe continent. Un om de ştiință a comparat dezvoltarea noastră acolo cu nişte flăcărui care abia pâlpâie. Chiar dacă oamenii erau deja capabili să transmită cunoştințe, majoritatea acestor încercări au fost anihilate, odată cu întregul trib, în urma vreunui eveniment cataclismic. Totuşi, se pare că la un moment dat, acum mai puțin de 100.000 de ani, *Homo sapiens* din Africa de Est a atins un prag critic, în care acumularea de inovații şi contactul dintre grupuri s-au permanentizat. Aceasta are, probabil, legătură şi cu dezvoltarea limbajului, care, chiar şi în forma sa cea mai rudimentară, a facilitat învățarea şi memoria. Acum aproximativ 65.000 de ani, în Africa existau aproape toate mijloacele necesare expansiunii: unelte complexe, transport pe distanțe lungi, ceremonii şi ritualuri, plase, capcane şi echipament de pescuit, gătitul mâncării şi colibe. Unele dintre aceste abilități au fost indubitabil dobândite în urma interacțiunii cu grupuri de oameni diferite din punct de vedere genetic. Aveau să existe şi „gâtuiri” în unele etape ulterioare ale dezvoltării omului, atât înainte, cât şi după ce primele grupuri au părăsit Africa, când populația noastră este posibil să fi fost redusă la doar câteva mii de indivizi. Dar o formă de continuitate avea să supraviețuiască.

Sub multe aspecte ne bazăm în continuare pe speculații în evaluarea motivelor pentru care răspândirea tipului uman *Homo sapiens* s-a petrecut în momentul şi modul în care s-a petrecut, iar paleoantropologii rămân circumspecți în ce priveşte dovezile fosile; unora nu le place să afirme fără rezerve că suntem cu toții descendenții unui număr mic de oameni care au părăsit Africa cam în aceeaşi perioadă. Cu toate acestea, cea mai mare parte sunt de acord că de acum 50.000 de ani şi până la sfârşitul ultimei ere glaciare, în jurul anului 9000 î.e.n., ne confruntăm cu tot mai multe dovezi ale unor indivizi aparținând tipului uman modern. Această perioadă este cunoscută de regulă sub denumirea de paleoliticul „superior”, care vine din din greacă („pietre vechi”). Ea corespunde, în mare, sintagmei mai familiare „Epoca pietrei”, dar, ca şi alte contribuții la terminologia

haotică a preistoriei, este dificil ca persoane care nu au competența necesară să folosească asemenea sintagme.

Este uşor de separat paleoliticul „superior” de cel „inferior”; separarea constă în faptul fizic că straturile geologice aflate deasupra sunt cele mai recente şi că, prin urmare, fosilele şi artefactele descoperite aici sunt mai târzii decât cele găsite la niveluri inferioare. Paleoliticul inferior desemnează, prin urmare, o epocă anterioară paleoliticului superior. Aproape toate artefactele care s-au păstrat din paleolitic sunt din piatră; niciunul nu este din metal, a cărui apariție a făcut posibilă aplicarea unei terminologii folosite de poetul roman Lucrețiu, numind ceea ce urmează Epocii pietrei Epoca bronzului, respectiv Epoca fierului.

Acestea sunt, bineînțeles, etichete culturale şi tehnologice; marele lor merit este că atrag atenția asupra activităților omului. La un moment dat uneltele şi armele sunt făcute din piatră, apoi din bronz şi după aceea din fier. Totuşi, aceste sintagme au şi dezavantaje. Un dezavantaj evident este că în intervalele uriaşe în care artefactele din piatră constituie cele mai numeroase dovezi importante avem de-a face mai ales cu hominizi. Ei aveau, într-o măsură variabilă, unele caracteristici umane, dar nu pe toate; multe unelte din piatră nu au fost făcute de oameni. De asemenea, faptul că această terminologie îşi avea originea în arheologia europeană a creat tot mai multe dificultăți pe măsură ce se adunau dovezi despre restul lumii care nu prea se potriveau. Un ultim dezavantaj este că estompează unele distincții importante în cadrul perioadelor chiar şi în Europa. Rezultatul a fost o ajustare suplimentară. În cadrul Epocii pietrei oamenii de ştiință au făcut deosebire (în ordine) între paleoliticul inferior, cel mediu şi cel superior şi apoi mezolitic şi neolitic (ultimul estompând diviziunea atribuită apariției prelucrării metalelor de vechile scheme). Perioada de până la sfârşitul ultimei ere glaciare din Europa este numită uneori Epoca veche a pietrei, altă complicație, deoarece avem aici alt principiu de clasificare, cel oferit de cronologie. *Homo sapiens* apare în Europa cam la începutul paleoliticului superior. Tot în Europa s-au descoperit cele mai multe rămăşițe de schelete şi pe aceste dovezi s-a bazat mult timp distincția între specii.

Pentru această perioadă s-au făcut multe eforturi în Europa ca să se clasifice şi să se grupeze cronologic culturile identificate pe baza uneltelor lor. Clima nu era constantă; deşi rece de obicei, existau fluctuații importante, incluzând, probabil, instalarea bruscă a celor mai aspre condiții dintr-un milion de ani acum aproximativ 20.000 de ani. Astfel de variații climatice au avut o influență hotărâtoare asupra evoluției societății. Acum aproximativ 30.000 de ani s-au produs schimbările climatice care le-au permis ulterior unor oameni să ajungă în America, traversând din Asia fie pe gheață, fie pe o limbă de pământ rămasă la suprafață deoarece calotele de gheață conțineau multă apă de mare şi nivelul mării era mult mai scăzut. Ei s-au deplasat spre sud timp de mii de ani, urmărind

vânatul care îi atrăsese spre ultimul continent nelocuit. Americile au fost de la bun început populate de imigranți. Dar, atunci când gheața s-a retras, coastele, rutele şi rezervele de hrană au suferit transformări uriaşe. Toate s-au petrecut aşa cum se întâmpla dintotdeauna, dar de data aceasta a fost o diferență crucială. Acum exista şi omul. Exista o nouă formă de inteligență capabilă să folosească tot mai multe resurse noi pentru a face față schimbărilor de mediu. Se apropia începutul istoriei, când acțiunea umană conştientă menită să controleze mediul va fi tot mai eficientă.

Aceasta poate părea o afirmație majoră în lumina resurselor aflate la îndemâna primilor oameni, judecând după uneltele şi armele lor. Cu toate acestea, ei prezintă deja o varietate largă de capacități dacă îi comparăm cu predecesorii lor. Uneltele de bază ale lui *Homo sapiens* erau din piatră, dar erau menite să servească multor scopuri mai precise decât uneltele anterioare şi erau făcute altfel, desprinzând aşchii dintr-un corp pregătit cu grijă. Varietatea şi elaborarea lor sunt alte semne ale accelerării evoluției umane. Au început să fie folosite şi materiale noi în paleoliticul superior, pe măsură ce osul şi cornul s-au adăugat lemnului şi silexului în primele ateliere şi armurării. Acestea au asigurat noi posibilități de confecționare; acul din os a reprezentat un mare progres în confecționarea veşmintelor, excizia le-a permis unor meşteri iscusiți să perfecționeze lamele de silex, ele devenind atât de subțiate, încât par lipsite de utilitate. Apare şi primul material artificial, un amestec de argilă cu pulbere de os. Armele sunt îmbunătățite. Apariția tot mai frecventă a unor mici unelte de silex, în forme geometrice mai regulate, care poate fi observată spre sfârşitul paleoliticului superior sugerează confecționarea unor vârfuri de arme mai complexe. În aceeaşi perioadă sunt inventate şi se răspândesc aruncătorul de lance, arcul şi săgeata, precum şi harponul, folosit la început pentru mamifere şi ulterior pentru a prinde peşte. Acesta din urmă indică o extindere a vânătorii – şi, prin urmare, a resurselor – şi în apă. Cu mult timp înainte, acum vreo 600.000 de ani, au existat hominieni care culegeau moluşte pentru hrană în China şi, fără îndoială, şi în alte zone. Cu ajutorul harpoanelor şi, poate, al unor unelte mai perisabile, precum plase şi fire de pescuit, puteau fi acum exploatate noi surse acvatice de hrană, mai bogate (unele create de modificările de temperatură ale ultimelor ere glaciare), ceea ce a dus la realizări în domeniul vânătorii, posibil legate de apariția pădurilor în etapele postglaciare şi de o nouă dependență de deplasările renilor şi bovinelor sălbatice şi de cunoaşterea acestora.

Este tentant să crezi că toate acestea sunt susținute de cele mai remarcabile şi mai misterioase dovezi care le-au supraviețuit oamenilor din paleoliticul superior: arta lor. Este prima de acest gen de a cărei existență nu ne putem îndoi. Este posibil ca primii oameni sau chiar şi ființe antropoide să fi zgâriat forme pe sol, să-şi fi mâzgălit trupul, să se fi mişcat ritmic în paşi de dans sau să fi aranjat flori,

dar nu ştim nimic despre aceste lucruri deoarece, dacă au existat vreodată, nu s-a mai păstrat nimic. O ființă s-a străduit să deseneze mici cirezi cu ocru acum aproximativ 40.000-60.000 de ani, dar nu se ştie în ce scop a făcut asta. S-a sugerat că două crestături de pe o piatră funerară neanderthaliană reprezintă cea mai veche formă de artă, dar primele mărturii numeroase şi sigure apar sub formă de picturi pe pereții unor peşteri din Europa. Primele au fost realizate acum peste 30.000 de ani şi numărul lor creşte dramatic, până ne aflăm în prezența unei arte conştiente ale cărei realizări tehnice şi estetice supreme par, deodată şi fără ca nimic să anticipeze acest lucru, aproape mature. Ele continuă astfel mii de ani, până când această formă de artă dispare. La fel cum nu are strămoşi, nu are nici urmaşi, deşi pare să fi folosit multe dintre procesele de bază ale artelor vizuale folosite şi astăzi.

Concentrarea sa în spațiu şi timp ne dă motive să bănuim că mai sunt multe de descoperit. Unele peşteri din Africa abundă în picturi şi sculpturi preistorice datate chiar şi cu 27.000 de ani în urmă şi acestora li s-au tot adăugat altele până în timpul reginei Victoria a Angliei; în Australia existau picturi rupestre acum cel puțin 20.000 de ani. Arta paleoliticului, prin urmare, nu se limitează la Europa, dar ceea ce s-a descoperit în afara Europei a fost studiat mai intermitent până acum. Nu ştim deocamdată suficient de multe despre epoca din care datează unele picturi rupestre din alte părți ale lumii şi nici despre unicitatea condițiilor care au condus la păstrarea în Europa a unor obiecte care este posibil să fi avut corespondente şi altundeva. Şi nici nu ştim ce s-a pierdut; există o multitudine de posibilități cu privire la ceea ce s-ar fi produs la nivel de gesturi, sunete sau materiale perisabile care nu pot fi explorate. Cu toate acestea, arta din Europa Occidentală în paleoliticul superior are, dovedit, un caracter impresionant şi solid, unic în lume.

Descoperiri recente au confirmat că unele forme de artă s-au răspândit în diferite părți ale Europei mult mai devreme decât s-a crezut până acum. O siluetă remarcabilă reprezentând o femeie cu sâni mari (aproape sigur un simbol al fertilității) descoperită în sud-estul Germaniei în 2008 datează de aproximativ 40.000 de ani. Alte descoperiri din sud-vestul Franței şi nordul Spaniei constau în mici figurine de piatră, os sau, ocazional, argilă, obiecte decorate (adesea unelte şi arme) şi pereții şi tavanele pictate ale unor peşteri. În aceste peşteri (şi în decorarea obiectelor) există o preponderență copleşitoare a temelor animale. Semnificația acestor desene, mai ales în secvențele elaborate ale picturilor rupestre, i-a intrigat pe cercetători. Evident, multe dintre animalele redate atât de fidel erau în centrul unei economii bazate pe vânătoare. De asemenea, cel puțin în peşterile din Franța, pare acum foarte probabil să existe o ordine conştientă a secvențelor în care sunt înfățişate. Dar este încă foarte dificil să analizăm mai mult fenomenul. În mod clar, arta din paleoliticul superior are o misiune similară

celei asumate ulterior de scris, dar ce semnifică mesajele încă nu se ştie. Pare probabil ca picturile să fie legate de anumite practici religioase sau magice: s-a demonstrat în mod convingător că picturile rupestre africane sunt legate de magie şi şamanism, iar alegerea unor astfel de colțuri izolate şi greu accesibile ale peşterilor, precum cele în care au fost descoperite picturile europene, sugerează că se îndeplinea un fel de rit special atunci când erau pictate sau privite. (Era nevoie, bineînțeles, de lumină artificială în aceste colțuri întunecate.) Originile religiei pot fi ghicite în înmormântările neanderthalienilor şi se văd şi mai clar în cele ale populațiilor din paleoliticul superior, care sunt adesea elaborate; aici, în arta lor, interferențele sunt şi mai dificil de evitat. Poate ne oferă primele vestigii ale unei religii organizate care s-au păstrat.

Naşterea, maturitatea şi dispariția primelor realizări artistice ale omenirii descoperite în Europa acoperă o perioadă foarte lungă. Acum aproximativ 45.000 de mii de ani au apărut obiecte decorate şi colorate, adesea din os şi fildeş. Apoi, patru sau cinci milenii mai târziu, ajungem la primele forme de artă figurativă. Curând după aceea atingem apogeul realizărilor estetice preistorice, marile „sanctuare” (aşa cum au fost ele numite) din peşteri, pictate şi gravate, cu procesiunile lor de animale şi misterioasele forme simbolice repetate. Această etapă culminantă a durat aproximativ 5.000 de ani, o perioadă surprinzător de lungă pentru menținerea unui stil şi a unui conținut atât de constante. O perioadă atât de lungă – aproape la fel de lungă ca întreaga istorie a civilizației de pe această planetă – ilustrează încetineala cu care se schimba tradiția în vremuri străvechi şi impermeabilitatea sa la influențele exterioare. Poate că este un indicator al izolării geografice a unor culturi preistorice. Ultima fază a acestei arte care a fost identificată duce povestea până în jurul anului 9000 î.e.n.; în aceasta, cerbul înlocuieşte din ce în ce mai multe alte animale ca subiect (reflectând, fără îndoială, dispariția renului şi a mamutului odată cu retragerea gheții), înainte ca un ultim avânt al uneltelor şi armelor bogat decorate să pună capăt primelor mari realizări artistice ale Europei. În epoca următoare nu s-a produs nimic asemănător ca amploare sau calitate; cele mai remarcabile vestigii care s-au păstrat sunt câteva pietre ornamentate. Aveau să treacă 6.000 de ani până la următoarele mari realizări în domeniul artei.

Ştim foarte puține despre colapsul acestor mari realizări umane. Nu s-a făcut niciodată lumină cu adevărat în paleoliticul superior, iar întunericul s-a instalat rapid – adică, evident, de-a lungul a mii de ani. Cu toate acestea, violența contrastului dintre ceea ce a fost înainte şi ceea ce a urmat şochează. O extincție atât de bruscă rămâne un mister. Nu avem date precise şi nici măcar secvențe precise: nimic nu s-a sfârşit într-un anumit an sau în altul. A fost doar o încetare graduală a activității artistice într-un interval lung, care în final pare să fi fost absolută. Unii cercetători au dat vina pe climă. Poate, susțin ei, întregul fenomen

al artei rupestre era legat de eforturile de a influența deplasarea sau abundența turmelor de animale mari pe care se bazau populațiile ce trăiau din vânat. Odată ce ultima eră glaciară s-a încheiat şi în fiecare an renii s-au retras puțin câte puțin, oamenii au căutat tehnici noi, magice pentru a-i manipula, dar treptat, pe măsură ce gheața s-a retras din ce în ce mai mult, a dispărut şi un mediu la care reuşiseră să se adapteze. Odată cu el a dispărut şi speranța de a influența natura. *Homo sapiens* nu era lipsit de putere; dimpotrivă, se putea adapta la o nouă provocare şi asta a şi făcut. Dar, cel puțin pentru o vreme, o sărăcire culturală, abandonarea primelor sale forme de artă, a fost o consecință a adaptării.

Se observă uşor în ce măsură astfel de speculațiii sunt fanteziste, dar e dificil de înfrânat entuziasmul față de o realizare atât de uluitoare. Marile scene rupestre au fost numite „catedrale" ale lumii paleoliticului şi astfel de metafore sunt justificate dacă nivelul de realizare şi scara lucrării sunt comparate cu dovezile pe care le avem despre triumfurile anterioare ale omului. Odată cu primele forme de artă adevărată, hominizii rămân cu mult în urmă şi avem dovezi neechivoce despre puterea minții umane.

Multe dintre lucrurile care se cunosc despre paleoliticul superior confirmă impresia că modificările genetice cruciale s-au produs deja şi că evoluția este acum un fenomen mental şi social. Distribuția principalelor diviziuni rasiale din lume, care durează până la începutul epocii moderne, pare a fi deja stabilită în linii mari spre sfârşitul paleoliticului superior. Diviziunile geografice şi climatice produseseră diferențieri în ceea ce priveşte pigmentația pielii, caracteristicile părului, forma craniului şi structura osoasă a feței. Caracteristicile regionale asiatice se pot distinge în primele relicve chineze de *Homo sapiens*. Toate grupurile regionale majore sunt stabilite până prin 10000 î.e.n., aproximativ în zonele pe care le-au dominat până la marile strămutări ce au reprezentat un aspect al procesului prin care civilizația europeană a ajuns să domine lumea după 1500 e.n. Lumea se umplea în paleolitic. Oamenii au pătruns în sfârşit pe continentele virgine, unde nu mai călcaseră niciun strămoş şi nicio rudă ale lor.

Acum aproximativ 50.000 de ani primii oameni au ajuns deja în Australia, cam în aceeaşi perioadă în care oamenii din rasa noastră s-au stabilit în Europa. Erau descendenții celor ce urmaseră în principal linia coastelor Orientului Mijlociu, devenind pe parcurs culegători pricepuți de fructe de mare bogate în proteine. Acum se consideră că au folosit probabil bărci pentru a călători spre noul continent, deşi nivelul mării în arhipelagul indonezian trebuie să fi fost mult mai scăzut decât astăzi, deschizând o rețea de poduri naturale şi mări calme. După ce au ajuns în Australia, din insulă în insulă, pe mările Timor şi Banda, s-au răspândit foarte rapid. Peisajul atunci luxuriant le convenea de minune; erau lacuri şi râuri imense şi o serie de specii dispărute astăzi care puteau fi vânate pentru hrană, precum marsupialul gigantic *Zygomaturus* (cam de dimensiunile

unui hipopotam pitic actual), care semăna cu un wombat, şi un cangur de 450 de livre, *Procoptodon*.

Colonizarea de către oameni a ultimei lumi noi a început mult mai târziu. O populație asiatică, probabil în mai multe grupuri mici, dar strâns înrudite, a ajuns în America traversând o punte naturală spre Alaska din Asia de Nord acum aproximativ 17.000 de ani. A adus unelte şi tehnici dezvoltate într-o regiune dintre munții Altai şi valea fluviului Amur din sudul Siberiei în mileniile precedente. Apoi s-a răspândit pe tot cuprinsul Americilor, mai întâi de-a lungul coastelor, iar la scurt timp după aceea începând să pătrundă în interior. Unii dintre primii americani au învățat curând să construiască bărcuțe. Alții au devenit experți în vânarea mamuților şi a mastodonților. Primele locuințe umane descoperite în Chile datează din 11000 î.e.n.; unele porțiuni ale zonei central-nordice a Statelor Unite şi posibil unele mici suprafețe de pe coasta Atlanticului au fost populate cam în aceeaşi perioadă.

Homo sapiens era deja, se pare, un tip aventuros la sfârşitul ultimei ere glaciare. Dintre continente, doar Antarctica îl mai aştepta să sosească şi s-o colonizeze (şi a aşteptat până în anul 1895 e.n.). Cu toate acestea, în paleoliticul superior lumea era încă un loc mai degrabă pustiu. Calculele ne arată că în Franța trăiau 20.000 de oameni în perioada neanderthalienilor, ajungând, poate, la 50.000 din probabil zece milioane de oameni în toată lumea acum 20 de milenii. „Un deşert uman în care vânatul abunda", iată descrierea unui om de ştiință. Ei erau vânători şi culegători şi aveau nevoie de un teritoriu vast pentru a asigura necesarul unei familii. *Homo sapiens* era un vânător-culegător excepțional când vremurile erau prielnice; există noi dovezi care sugerează că, la sosirea în Europa, nou-veniții au depăşit populația de neanderthalieni în proporție de zece la unu. Totuşi, chiar şi aşa, populația umană era foarte puțin numeroasă, iar lumea foarte mare.

Nu este greu de înțeles că astfel de cifre referitoare la populație indică o schimbare culturală foarte lentă. Oricât de accelerat ar fi progresul omului în paleolitic şi oricât de versatil devine, tot durează mii de ani ca să-şi transmită cunoştințele dincolo de barierele reprezentate de geografie şi diviziunile sociale. La urma urmelor, era posibil ca un om să trăiască toată viața fără a întâlni pe nimeni din alt grup sau trib, ca să nu mai vorbim de altă cultură. Diviziunile care existau deja între diferite grupuri de *Homo sapiens* inaugurează o epocă istorică tinzând spre distincția culturală – deşi nicidecum spre izolarea – unui grup de altul, iar aceasta urma să sporească diversitatea oamenilor până nu demult, când procesul a fost inversat de forțe tehnice şi politice.

Încă nu ştim foarte multe despre grupurile în care trăia omul în paleoliticul superior. E clar că erau mai mari decât înainte şi, de asemenea, mai sedentare. Primele vestigii ale unor construcții provin de la vânătorii din paleoliticul

superior care trăiau pe teritoriul actual al Cehiei şi Slovaciei şi în sudul Rusiei. În jurul anului 10000 î.e.n., în unele zone din Franța par să se fi format grupuri de aşezări alcătuite din 400-600 de oameni, dar, judecând după dovezile arheologice, acest lucru era ieşit din comun. Prin urmare, trebuie să fi existat ceva asemănător tribului, deşi este practic imposibil să vorbim despre organizarea şi ierarhiile sale. Tot ce ştim cu siguranță este că se producea o continuă specializare a sexelor în paleolitic pe măsură ce vânătoarea devenea mai elaborată, necesitând abilități mai dezvoltate, în timp ce aşezările le ofereau femeilor noi posibilități de a culege plante.

Deşi obscur, acesta este totuşi tabloul pământului la sfârşitul paleoliticului în ceea ce priveşte aspectele importante pe care le putem recunoaşte. Urmau să se producă transformări geologice (de exemplu, Canalul Mânecii urma să apară abia în jurul anului 7000 î.e.n.), dar trăim într-o perioadă de relativă stabilitate topografică ce a păstrat formele de bază ale lumii din jurul anului 9000 î.e.n. Lumea de atunci era deja în mod clar lumea lui *Homo sapiens*. Descendenții primatelor care coborâseră din copaci reuşiseră de mult, prin deprinderea abilităților de confecționare a uneltelor, prin folosirea unor materiale naturale pentru a construi adăposturi şi prin stăpânirea focului, prin vânarea şi exploatarea altor animale, să devină destul de independenți de unele ritmuri ale naturii. Această transformare îi adusese la un nivel suficient de înalt de organizare socială pentru a întreprinde acțiuni importante bazate pe cooperare. Nevoile lor provocaseră diferențe economice între sexe. Confruntarea cu aceste probleme materiale şi cu altele îi condusese la transmiterea unor idei prin intermediul limbajului, la inventarea unor practici şi idei rituale care se află la baza religiei şi, în cele din urmă, la o artă extraordinară. S-a afirmat chiar că omul din paleoliticul superior avea un calendar lunar. Ieşind din preistorie, omul este deja o ființă capabilă de conceptualizare, înzestrată cu intelect, având puterea de a obiectiva şi de a abstractiza. E foarte dificil să nu credem că această nouă forță este cea care explică ultimul şi cel mai mare pas făcut în preistorie, inventarea agriculturii.

3

Posibilitatea civilizației

Timpul scurs de când există ființe este de cel puțin 20 de ori mai îndelungat decât civilizațiile pe care acestea le-au creat. Apusul ultimei ere glaciare a permis străbaterea lungului drum spre civilizație şi este preludiul direct al Istoriei. În cinci-şase mii de ani s-au produs o serie de schimbări importante dintre care, fără îndoială, iese în evidență o creştere a rezervei de hrană. Nimic nu a mai accelerat atât de mult dezvoltarea umană şi nu a mai avut rezultate atât de generalizate până la schimbările numite industrializare care s-au petrecut în ultimele trei secole.

Un om de ştiință a sintetizat aceste schimbări ce marchează sfârşitul preistoriei drept „revoluția neolitică". Intrăm iarăşi într-o mică încurcătură provocată de o terminologie potențial înşelătoare, deşi ultima la care ne referim în preistorie. Arheologii plasează mezoliticul după paleolitic, urmat la rândul său de neolitic (unii au adăugat şi o a patra epocă, chalcolitică, adică o etapă a societății în care sunt folosite simultan artefacte din piatră şi din cupru). Distincția dintre primele două nu este de interes decât pentru specialişti, dar toți aceşti termeni descriu fapte culturale; ei identifică serii de artefacte care indică resurse şi capacități din ce în ce mai mari. Doar termenul *neolitic* trebuie să ne preocupe pe noi. El înseamnă, în sensul său cel mai restrâns şi mai precis, o cultură în care uneltele de piatră şlefuită le înlocuiesc pe cele cioplite (deşi uneori se adaugă şi alte criterii). Această transformare poate părea prea măruntă pentru a justifica entuziasmul unor specialişti în preistorie față de neolitic, cu atât mai puțin o discuție despre „revoluția neolitică". De fapt, deşi mai e folosită uneori, această expresie este nesatisfăcătoare deoarece trebuie să acopere prea multe idei diferite. Cu toate acestea, a fost o încercare de a localiza o schimbare importantă şi complexă, cu multe variații locale, şi merită să încercăm să-i înțelegem semnificația generală.

Putem începe cu observația că şi în sensul tehnologic cel mai restrâns faza neolitică a dezvoltării umane nu începe, nu înfloreşte şi nu se sfârşeşte peste tot în acelaşi timp. Într-un loc ea poate dura cu mii de ani mai mult decât în alt loc şi începuturile sale sunt separate de ceea ce s-a întâmplat înainte nu de o linie clară de demarcație, ci de o zonă misterioasă de schimbare culturală. Apoi, în această perioadă, nu toate societățile posedă aceeaşi gamă de abilități şi resurse; unele descoperă cum să facă obiecte din ceramică, precum şi unelte din piatră şlefuită, altele încep să domesticească animale şi să culeagă sau să cultive cereale. Evoluția lentă este regula şi nu toate societățile atinseseră acelaşi nivel la momentul când apare civilizația scrisă. Cu toate acestea, cultura neolitică este

matricea din care apare civilizația şi asigură condițiile primare pe care se bazează ea, iar acestea nu se limitează în niciun caz la producerea unor unelte din piatră foarte bine şlefuite ce au dat numele acestei faze.

Trebuie, de asemenea, să definim cuvântul „revoluție" atunci când vorbim despre această schimbare. Deşi lăsăm în urmă evoluțiile lente ale ultimei ere geologice, pleistocenul, şi intrăm într-o eră a preistoriei cu un ritm tot mai accelerat, încă nu există demarcații clare. Acestea sunt destul de rare în istoria ulterioară; chiar şi atunci când încearcă să facă asta, puține societăți rup complet legăturile cu trecutul lor. Ceea ce putem observa este o transformare lentă, dar radicală a comportamentului şi organizării umane într-o parte din ce în ce mai mare ale lumii, şi nu un moment brusc de cotitură. Aceasta este formată din mai multe schimbări cruciale care fac ca ultima perioadă a preistoriei să poată fi identificată ca o unitate, indiferent cum am numi-o.

La sfârşitul paleoliticului superior, înfățişarea omului era în linii mari cea pe care o cunoaştem. El urma, bineînțeles, să mai sufere unele modificări în înălțime şi greutate, cel mai evident în acele părți ale lumii unde statura şi speranța lui de viață au crescut ca urmare a îmbunătățirii nutriției. În paleolitic, un om – bărbat sau femeie – avea puține şanse să atingă vârsta de 40 de ani şi, dacă o atingea, cel mai probabil ducea o viață mizeră, îmbătrânind prematur din perspectiva noastră, suferind de artrită, de reumatism şi din cauza oaselor rupte accidental sau a dinților cariați. Lucrurile aveau să se schimbe în bine foarte lent. Forma feței umane urma şi ea să evolueze, pe măsură ce se va schimba regimul alimentar. (Se pare că abia după anul 1066 e.n. labiodonția a fost înlocuită în rândul anglo-saxonilor de supraocluzia verticală, consecința ultimă a unei treceri la o alimentație mai bogată în amidon şi carbohidrați, o evoluție destul de importantă pentru înfățişarea ulterioară a englezilor.)

Din punct de vedere fizic, tipurile umane variau de la un continent la altul, dar nu putem presupune că şi capacitățile lor variau. Pretutindeni în lume *Homo sapiens* demonstra o mare versatilitate în adaptarea moştenirii sale la modificările climatice şi geografice din faza finală a ultimei ere glaciale. În începuturile unor aşezări cu o oarecare dimensiune şi permanență, în elaborarea unei tehnologii, precum şi în dezvoltarea limbajului şi în primele lucrări de artă se află unele dintre elementele rudimentare ale combinației ce urma să se cristalizeze în final drept civilizație. Dar era nevoie de mult mai multe lucruri. Mai presus de toate, trebuia să existe posibilitatea de a avea un oarecare surplus economic față de cerințele zilnice.

Acesta era aproape de neimaginat, cu excepția unor zone deosebit de favorabile ale economiei vânătorilor şi culegătorilor pe care se bizuiau toate ființele umane şi care era singura cunoscută de acestea până acum vreo 10.000 de ani. Inventarea agriculturii a făcut posibil acest lucru.

Importanța acesteia a fost atât de mare, încât pare să justifice o metaforă puternică, iar „revoluția agricolă” sau „revoluția culegătorilor” sunt sintagme a căror semnificație este cât se poate de limpede. Ele disting faptul ce explică motivul pentru care perioada neolitică a reuşit să asigure circumstanțele în care au putut apărea civilizații. Nici măcar cunoştințele de metalurgie, care se răspândeau în unele societăți în fazele lor neolitice, nu sunt atât de importante. Agricultura a revoluționat cu adevărat condițiile existenței umane şi este principalul lucru la care trebuie să ne gândim atunci când luăm în considerare semnificația neoliticului, o semnificație sintetizată cândva drept „o perioadă situată între sfârşitul stilului de viață bazat pe vânătoare şi începutul unei întregi economii care folosea metale, când a apărut practica agriculturii şi s-a răspândit în cea mai mare parte din Europa, Asia şi Africa de Nord ca un val lent”.

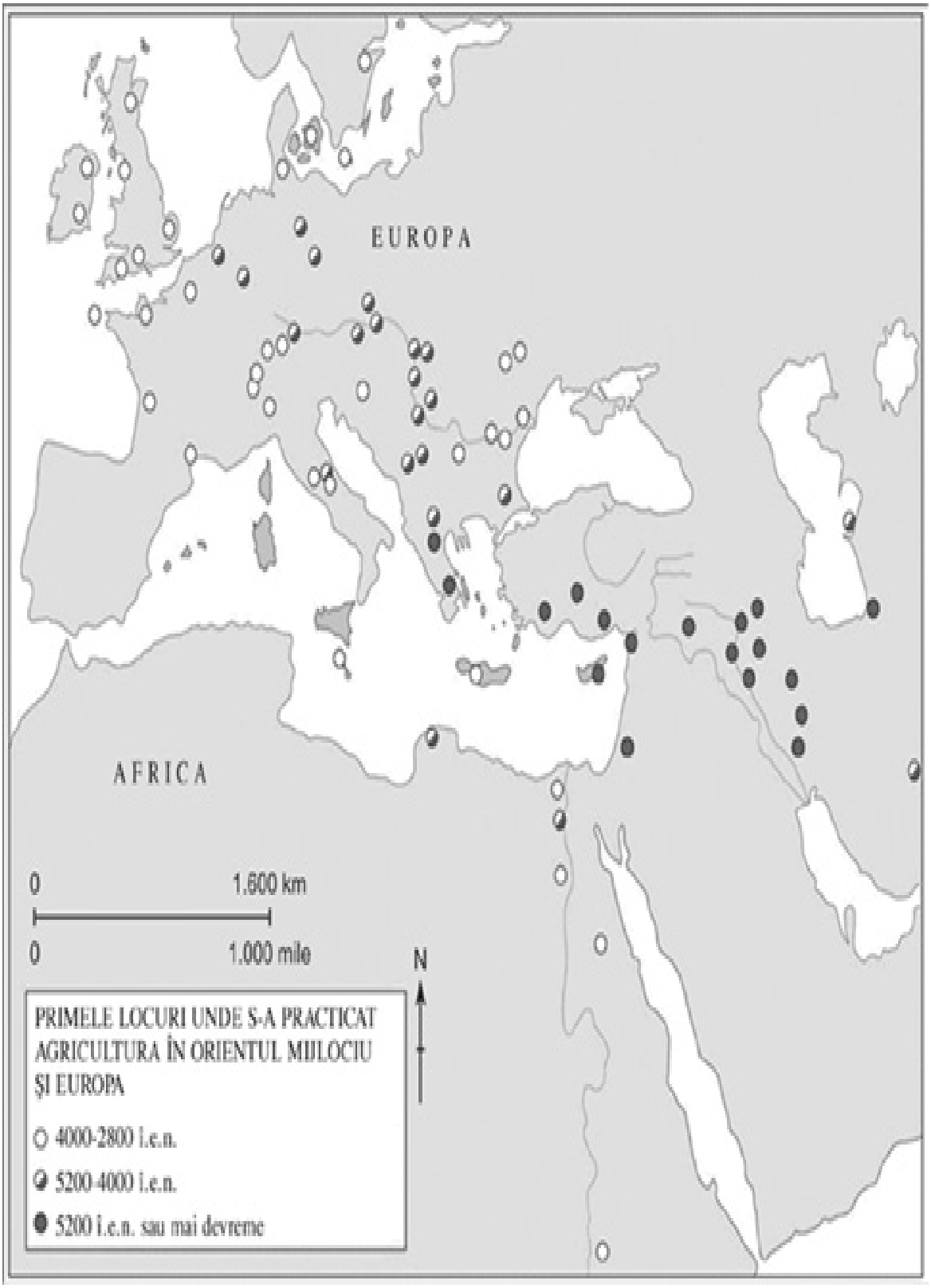
EUROPA
AFRICA
0
1.600 km
0
1.000 mile
N
PRIMELE LOCURI UNDE S-A PRACTICAT AGRICULTURA ÎN ORIENTUL MIJLOCIU ŞI EUROPA
4000-2800 i.e.n.
5200-4000 i.e.n.
5200 i.e.n. sau mai devreme

Agricultura are ca obiect principal cultura plantelor şi creşterea animalelor. Nu se ştie cu precizie cum, unde şi când au apărut acestea. Unele medii trebuie să fi fost mai favorabile decât altele; în timp ce unele populaţii urmăreau vânatul pe câmpii lăsate descoperite de gheaţa care se retrăgea, altele îşi intensificau abilităţile necesare pentru exploatarea noilor văi fertile ale râurilor şi a ţărmurilor golfurilor, bogate în plante şi peşti comestibili. Acelaşi lucru este valabil, cu siguranţă, şi în cazul cultivării plantelor şi al creşterii animalelor. Dintr-o perspectivă generală, Lumea Veche a Africii şi Eurasiei era mai bogată în animale care puteau fi domesticite decât ceea ce ulterior avea să se numească Americi. Nu este de mirare deci că agricultura a apărut în mai multe locuri şi sub forme diferite. Cel mai vechi exemplu, bazat pe cultivarea unor forme primitive de mei şi orez, a apărut în valea fluviului Yangtze şi în cea a Fluviului Galben din China, la scurt timp după anul 9000 î.e.n. Şi totuşi, mii de ani, până acum vreo două secole, creşterea rezervelor de hrană ale oamenilor urma să se datoreze unor metode deja disponibile, deşi descoperite treptat, sub o formă rudimentară, încă din preistorie. Noi terenuri au putut fi desţelenite pentru culturi, observarea şi selecţia elementare au dus la modificarea conştientă a anumitor specii, unele specii de plante au fost transferate în alte locuri, iar cultivarea presupunea munci precum săpatul, asanarea şi irigarea. Acestea au permis o creştere a producţiei de alimente care putea susţine o creştere lentă, dar constantă a numărului de oameni până la momentul marilor schimbări aduse de îngrăşămintele chimice şi de genetica modernă.

Descoperirile de la Jiahu, un sit dintre cele două mari fluvii ale Chinei, au aruncat recent o nouă lumină asupra primelor comunităţi agricole. Aici, arheologii au descoperit 45 de fundaţii ale unor case şi mii de artefacte datând cel puţin din 7000 î.e.n. Printre ele era un mare număr de instrumente muzicale de diferite tipuri. Au fost descoperite, de asemenea, unelte pentru cultivarea plantelor, inclusiv lopeţi şi seceri, şi alte unelte agricole, care ne ajută să înţelegem la ce nivel de dezvoltare ajunsese cultivarea orezului în Jiahu. Astăzi pare din ce în ce mai probabil ca cultivarea orezului să-şi aibă originile într-o zonă din centrul Chinei, unde a dat naştere unora dintre primele civilizaţii, răspândindu-se de aici în alte părţi ale Asiei. Descoperirile arheologice din China arată, în plus, legătura strânsă dintre cultivarea plantelor şi cultivarea minţii: atunci când agricultorii locuiau împreună în sate, îşi sporeau şansele de a genera cunoştinţele ce urmau a fi aplicate şi răspândite ulterior în alte părţi.

Lucrurile care au supravieţuit întâmplător şi orientarea studiilor au făcut ca până de curând să se ştie mult mai multe despre începuturile agriculturii în Orientul Mijlociu şi Anatolia decât despre posibilii săi precursori din zone mai îndepărtate ale Asiei. Cu toate acestea, există motive întemeiate să considerăm Orientul Mijlociu o zonă de o importanţă crucială. Atât condiţiile favorabile, cât

şi dovezile ne indică faptul că regiunea denumită ulterior „semiluna fertilă” avea o semnificație deosebită; acesta este teritoriul sub formă de arc ce se întinde spre nord din Egipt, prin Palestina şi Levant, apoi prin Anatolia, până la dealurile dintre Iran şi sudul Mării Caspice, incluzând văile Mesopotamiei, pe teritoriul actual al Irakului. Astăzi mare parte a acesteia arată foarte diferit de peisajul luxuriant de pe vremea când clima oferea cele mai bune condiții, cu aproximativ cinci mii de ani în urmă. Pe atunci, în sudul Turciei creşteau orz sălbatic şi o cereală asemănătoare cu grâul în valea Iordanului, grâul emmer, o specie sălbatică. Egiptul s-a bucurat de o cantitate suficientă de ploaie ca să se poată vâna animale mari până în timpurile istorice, iar în pădurile din Siria încă erau elefanți în 1000 î.e.n. Regiunea este fertilă şi astăzi în comparație cu deşerturile care o înconjoară, dar în preistorie era şi mai avantajată. În aceste zone au fost descoperite cele mai vechi cereale, precursoarele plantelor de cultură de mai târziu. Există dovezi legate de recoltarea, deşi nu neapărat şi de cultivarea unor soiuri sălbatice de cereale în Asia Mică în jurul anului 9500 î.e.n. Şi aici împădurirea de după sfârşitul ultimei ere glaciare pare să fi reprezentat o provocare rezonabilă; e posibil ca presiunea demografică să fi stimulat unele încercări de a extinde spațiul locuibil prin defrişări şi plantări atunci când zonele culegătorilor şi vânătorilor deveneau suprapopulate. Din această regiune, noile plante şi tehnicile de cultivare şi recoltare a lor par să se fi răspândit în Europa în jurul anului 7000 î.e.n. În interiorul acestei regiuni, bineînțeles, contactele erau relativ mai facile decât în afara ei; nişte unelte cu lamă descoperite în sud-vestul Iranului au fost datate la 8000 î.e.n., fiind însă confecționate din obsidian provenit din Anatolia. Dar este posibil ca răspândirea să nu fi fost singurul proces care avea loc. Agricultura a apărut ulterior şi în Americi, aparent fără a se importa tehnici din exterior.

Saltul de la culegerea unor cereale sălbatice la cultivarea şi recoltarea lor nu pare cu mult mai mare decât cel de la mânarea animalelor vânate la păstorit, dar domesticirea animalelor a fost aproape la fel de importantă. Primele semne ale creşterii oilor provin din nordul Irakului, din jurul anului 9000 î.e.n. În astfel de zone deluroase, acoperite cu pajişti, strămoşii sălbatici ai vacii din rasa Jersey şi ai porcului din rasa Gloucester Old Spot hălăduiau nestingheriți de mii de ani, cu excepția unor contacte ocazionale cu vânătorii. Este adevărat, porci se găseau pretutindeni în Lumea Veche, dar oile şi caprele erau deosebit de numeroase în Asia Mică şi într-o regiune care acoperea mare parte a Asiei. Din exploatarea lor sistematică urmau să apară controlarea împerecherii şi alte inovații economice şi tehnologice. Utilizarea pielicelelor şi a lânii a creat noi posibilități; mulsul a fost începutul produselor lactate. Călăritul şi folosirea animalelor pentru tracțiune aveau să apară mai târziu. La fel şi păsările de curte.

Povestea omenirii a trecut de mult de punctul în care impactul acestor schimbări poate fi înțeles cu ușurință. Brusc, odată cu apariția agriculturii, începe să se întrevadă întreaga țesătură materială pe care avea să se bazeze istoria umană ulterioară. Era începutul celor mai mari transformări ale mediului realizate de om. Într-o societate de vânători şi culegători erau necesare zone uriaşe pentru a întreține o familie, pe când în societatea agricolă primitivă sunt de ajuns doar vreo 25 de acri. Numai în ceea ce priveşte creşterea populației a devenit posibilă o accelerare enormă. Un surplus de hrană asigurat sau practic asigurat însemna şi aşezări mai stabile. Populații mai mari puteau trăi pe suprafețe mai restrânse şi au apărut adevărate sate. Specialiştii care nu erau implicați în producerea hranei puteau fi tolerați şi hrăniți mai uşor în timp ce îşi exercitau competențele. Înainte de 9000 î.e.n. la Ierihon era un sat (şi, probabil, şi un sanctuar). O mie de ani mai târziu acesta se întinsese pe o suprafață de aproximativ opt-zece acri pe care erau construite case din chirpici, cu ziduri de o grosime considerabilă.

Va mai trece mult timp până când vom putea discerne mare parte din organizarea socială şi comportamentul primelor comunități agricole. Pare posibil ca acum, la fel ca în alte momente, diviziunile locale ale omenirii să fi avut o influență decisivă. Din punct de vedere fizic, umanitatea era mai uniformă ca oricând, dar, din punct de vedere cultural, se diversifica pe măsură ce se confrunta cu probleme diferite şi îşi însuşea resurse diferite. Adaptabilitatea diversor ramuri ale lui *Homo sapiens* în condițiile create de retragerea ultimelor calote glaciare este uimitoare şi a produs variații ale experienței diferite de cele care au urmat glaciațiilor anterioare. Ele trăiau mai ales în cadrul unor tradiții izolate, statornicite, în care importanța rutinei era copleşitoare. Aceasta avea să confere o nouă stabilitate diviziunilor bazate pe cultură şi pe grupul etnic care apăruseră atât de lent în paleolitic. În viitorul istoric urma să dureze mult mai puțin până când aceste particularități locale aveau să cedeze sub impactul creşterii populației, al comunicării mai rapide şi al apariției comerțului – cel mult 10.000 de ani. În cadrul noilor comunități agricole pare probabil ca distincțiile rolurilor să se fi multiplicat, trebuind să fie acceptate noi discipline colective. Unii trebuie să fi avut mai mult timp liber (deşi pentru alții, implicați efectiv în producerea alimentelor, timpul liber se poate să se fi diminuat). Pare probabil ca distincțiile sociale să fi devenit mai marcate. Se poate ca acest lucru să aibă legătură cu noile posibilități ivite pe măsură ce au devenit disponibile surplusuri pentru troc, ceea ce a condus ulterior la apariția comerțului.

Aceleaşi surplusuri au încurajat poate cea mai veche activitate a umanității după vânat – războiul. Vânătoarea avea să fie mult timp sportul regilor, iar stăpânirea lumii animale era un atribut al primilor eroi ale căror fapte de vitejie sunt consemnate de sculpturi şi legende. Şi totuşi, posibilitatea unor recompense umane şi materiale făcea cu siguranță mai tentante raidurile şi cuceririle. Este

posibil şi ca aici să-şi aibă originea un conflict care urma să se perpetueze sute de ani – cel dintre nomazi şi populațiile sedentare. Într-o anumită măsură, puterea politică îşi poate avea originea în necesitatea de a organiza paza recoltelor şi a vitelor de prădători umani. Putem chiar să speculăm că rădăcinile difuze ale ideii de aristocrație pot fi căutate în succesele (care trebuie să fi fost frecvente) înregistrate de vânători şi culegători, reprezentanți ai unei ordini sociale mai vechi, în exploatarea vulnerabilității sedentarilor, legați de zonele lor cultivate, înrobindu-i. Cu toate acestea, deşi lumea preistorică nu avea probabil legi şi era brutală, merită să ne amintim că exista un factor de contrabalansare: lumea nu era încă foarte populată. Nu a fost necesar ca înlocuirea vânătorilor şi culegătorilor de către agricultori să fie un proces violent. Spațiile vaste şi populațiile rarefiate ale Europei înainte de introducerea agriculturii pot explica lipsa dovezilor arheologice ale unor lupte. Încetul cu încetul, populațiile şi presiunile tot mai mari asupra noilor resurse agricole au crescut probabilitatea concurenței.

Pe termen lung, metalurgia a schimbat lucrurile la fel de mult ca şi agricultura, dar termenul avea să fie mult mai lung. Pe moment, a avut efecte mai lente şi mai puțin semnificative. Aceasta probabil deoarece zăcămintele de minereuri descoperite la început erau puține şi răzlețe: mult timp metalele nu prea s-au găsit. Primul metal despre a cărui utilizare avem dovezi este cuprul (ceea ce mai degrabă scade atractivitatea vechii denumiri „Epoca bronzului” pentru începuturile culturii caracterizate prin descoperirea metalelor). Undeva între anii 7000 şi 6000 î.e.n. acesta a fost pentru prima dată bătut în forme fără a fi încălzit şi apoi topit, la Catal-Hüyük, în Anatolia, deşi cele mai vechi artefacte din metal cunoscute datează din jurul anului 4000 î.e.n. şi sunt nişte broşe de cupru bătut, descoperite în Egipt. Odată cu descoperirea tehnicii de a alia cuprul cu staniu pentru a produce bronz, s-a obținut un metal relativ uşor de turnat care îşi păstra muchiile tăioase mult mai bine. Acesta se folosea în Mesopotamia curând după anul 3000 î.e.n. Bronzul a stat la baza multor lucruri; de asemenea, din el au derivat multe lucruri, printre care noua importanță acordată zonelor bogate în minereuri. La rândul său, acest lucru avea să influențeze comerțul, piețele şi rutele. Lucrurile s-au complicat şi mai mult, bineînțeles, odată cu apariția fierului, după ce unele culturi evoluaseră deja incontestabil la rangul de civilizații – o altă dovadă a modului în care epocile istorice şi cele preistorice au progresat atât de dezordonat unele din altele. Prima dată ne gândim la valoarea sa militară evidentă, dar o importanță la fel de mare a avut şi când din el s-au făcut unelte agricole. Chiar dacă anticipăm mult, a permis o extindere foarte mare a spațiului locuibil şi a cultivării solului: oricât de mult succes ar fi avut cu arderea pădurilor şi tufişurilor, omul din neolitic nu putea să folosească decât o bardă din piatră şi să scormonească pământul tare cu un corn sau cu o unealtă de lemn. Întoarcerea brazdelor şi săpatul adânc au fost posibile doar atunci când aratul (în Orientul

Mijlociu, în jurul anului 3000 î.e.n.) a adus forța fizică a animalelor în ajutorul oamenilor şi când uneltele din fier au devenit comune.

Este deja clar cât de rapid – termenul este legitim în raport cu preistoria chiar dacă în unele locuri durează mii de ani – încep întrepătrunderea şi interdependența să influențeze ritmul şi direcția schimbării. De asemenea, cu mult timp înainte ca efectele lor să se fi epuizat în unele zone, apar deja primele civilizații. Specialiştii în preistorie se întrebau cândva dacă inovațiile s-au răspândit dintr-o singură sursă ori au apărut spontan şi independent în locuri diferite, dar un fundal atât de complex face acum ca toate acestea să pară o risipă de timp şi energie. Ambele perspective, dacă sunt susținute fără rezerve, par să nu stea în picioare. A spune că într-un loc – şi doar într-un singur loc – au existat toate condițiile pentru apariția unor fenomene noi şi că acestea s-au răspândit apoi pur şi simplu în alte părți este la fel de implauzibil ca a susține că în circumstanțe extrem de diferite din punctul de vedere al geografiei, al climei şi al moştenirii culturale s-ar fi putut face exact aceleaşi invenții, iar şi iar. Ce putem observa este o concentrare de factori în Orientul Mijlociu care, într-un moment crucial, l-a transformat în centrul cel mai evident, mai activ şi mai important al unor noi evoluții. Aceasta nu înseamnă că nu este posibil ca unele invenții similare să fi apărut şi în altă parte: primele obiecte de ceramică, se pare, au fost produse în Japonia în jurul anului 10000 î.e.n., iar agricultura a evoluat în America încă de prin 5000 î.e.n., în izolare totală față de Lumea Veche.

Preistoria oamenilor se apropie aşadar de sfârşit într-un mod neregulat, dezordonat; încă o dată, nu există o linie clară de demarcație între preistorie şi istorie. La sfârşitul preistoriei şi în ajunul primelor civilizații ne confruntăm cu o lume de societăți umane mai diferențiate ca oricând, ce reuşeau de minune să utilizeze medii variate şi să supraviețuiască. Unele se vor perpetua şi în istorie. Abia de vreun secol a dispărut populația ainu din nordul Japoniei, împreună cu un mod de viață despre care se spune că era foarte similar cu cel de acum 15.000 de ani. Englezii şi americanii care au plecat în America de Nord în secolul al XVI-lea e.n. au descoperit aici vânători şi culegători care trăiau probabil cam la fel cum trăiseră strămoşii lor cu 10.000 de ani înainte. Platon şi Aristotel aveau să trăiască şi să moară înainte ca în America preistoria să facă loc apariției marii civilizații maya din Yucatán, iar pentru eschimoşi şi aborigenii din Australia preistoria a durat până în secolul al XIX-lea.

Nicio diviziune cronologică sumară nu ne va ajuta, prin urmare, să descâlcim lucrurile. Dar cea mai importantă caracteristică a sa este suficient de limpede: prin 6000 sau 5000 î.e.n., în cel puțin două zone ale Lumii Vechi existau toate componentele esențiale ale vieții civilizate. Rădăcinile lor cele mai adânci aveau o vechime de sute de mii de ani, datând din epocile dominate de ritmul lent al evoluției genetice. În epocile paleoliticului superior ritmul schimbării s-a

accelerat puternic pe măsură ce cultura a devenit mai importantă, dar nu se compara nici pe departe cu ceea ce urma. Civilizația avea să confere încercărilor conştiente o nouă amploare pentru a controla şi a organiza oamenii şi mediul. Ea se bazează pe resurse mentale şi tehnologice cumulative şi feedbackul transformărilor sale accelerează şi mai mult procesul de schimbare. Viitorul rezervă o dezvoltare şi mai rapidă în fiecare domeniu, în controlrea mediului cu ajutorul tehnologiei, în elaborarea unor tipare mentale, în schimbarea organizării sociale, în acumularea bogăției, în creşterea populației.

Este important să avem o perspectivă corectă asupra acestor probleme. Din unele puncte de vedere moderne, secolele Evului Mediu european seamănă cu un somn îndelungat. Niciun medievist nu ar fi de acord cu asta, bineînțeles, dar un om din secolul XXI, impresionat de rapiditatea schimbărilor care îl înconjoară şi de relativa imobilitate a societății medievale, ar trebui să se gândească că arta care se dezvoltă de la cea romanică a Aachenului lui Carol cel Mare până la cea flamboaiantă a Franței secolului al XV-lea a fost revoluționată în cinci-şase secole; într-o perioadă de aproximativ zece ori mai lungă, prima artă cunoscută, cea din Europa paleoliticului superior, prezintă, prin comparație, schimbări stilistice nesemnificative. În trecutul şi mai îndepărtat, ritmul este chiar mai lent, după cum arată persistența îndelungată a primelor tipuri de unelte. Unele schimbări fundamentale sunt şi mai greu de înțeles. Din câte ştim, ultimii 12.000 de ani nu înregistrează nimic nou în fiziologia umană comparativ cu transformările colosale de la începutul pleistocenului atestate de câteva vestigii fosile ale unor experimente ale naturii, şi totuşi acestea au necesitat sute de mii de ani.

În parte, contrastul în ceea ce priveşte ritmul transformării este cel cu care am început, cel dintre Natură şi Om ca autori ai schimbării. Omenirea face tot mai mult alegeri şi, prin urmare, chiar şi în preistorie povestea schimbării este tot mai mult una a adaptării conştiente. Povestea va continua deci cu timpurile istorice, cu o intensitate şi mai mare. Acesta este motivul pentru care cea mai importantă parte a poveştii omului este povestea conştiinței; cu mult timp în urmă, când a întrerupt ritmul lent al geneticii, totul a devenit posibil. Geneticul şi ceea ce este dobândit există încă din momentul în care pot fi identificate primele ființe umane; poate că ele nu pot fi separate complet, dar cultura şi tradiția create de om sunt din ce în ce mai mult factorii determinanți ai schimbării.

Trebuie făcute totuşi două observații pentru a contrabalansa acest fapt indiscutabil. Prima este că, aproape sigur, specia noastră nu a demonstrat nicio îmbunătățire a capacității sale înnăscute din paleoliticul superior până acum. Fizicul uman nu s-a schimbat fundamental în aproximativ 40.000 de ani şi ar fi surprinzător dacă s-ar fi schimbat capacitatea mentală brută a oamenilor. Un interval atât de scurt nu ar fi de ajuns pentru modificări genetice comparabile cu

cele din epocile precedente. Rapiditatea cu care umanitatea a realizat atât de multe începând din preistorie poate fi explicată foarte uşor: există printre noi mult mai mulți cu talente din care umanitatea poate învăța şi, încă mai important, realizările umane sunt în esență cumulative. Ele se bazează pe o moştenire ce se acumulează şi ea, ca să spunem aşa, cu dobândă compusă. Societățile primitive aveau în cont un avantaj moştenit mult mai mic. Din acest motiv este cu atât mai impresionant că au făcut asemenea paşi mari înainte.

Dacă toate acestea sunt speculații, a doua observație nu trebuie să fie la fel: moştenirea genetică nu doar îi permite lui *Homo sapiens* să facă schimbări conştiente, să aibă o evoluție nemaivăzută, ci îl şi controlează şi îl limitează. Iraționalitatea secolului XX ne arată limitele capacității noastre de a ne controla conştient soarta. În acest context, suntem încă determinați, încă subjugați, încă parte a naturii care a generat calitățile noastre unice doar prin selecție naturală. Nu este uşor nici să separăm această parte a moştenirii noastre de influența emoțională pe care o au asupra psihicului uman procesele în cadrul cărora a evoluat. Această influență încă se află în centrul întregii noastre vieți estetice şi afective. Omul trebuie să trăiască cu un dualism implicit. A-i face față a fost scopul celor mai multe dintre marile filozofii şi religii şi al mitologiilor după care încă trăim, dar şi ele sunt modelate de acest dualism. Pe măsură ce trecem din preistorie în istorie, este important să nu uităm că efectul său determinant se dovedeşte mult mai dificil de controlat decât acele forțe preistorice oarbe ale geografiei şi climei care au fost atât de rapid depăşite. Cu toate acestea, în pragul unei istorii care se deschide, întâlnim deja o ființă pe care o cunoaştem: Omul, făuritorul schimbării.

Cartea a II-a

Civilizațiile

Acum 10.000 de ani, forma lumii semăna mult cu cea de astăzi. Contururile continentelor erau, în linii mari, cele pe care le ştim şi principalele bariere naturale şi căi de comunicație au rămas aceleaşi. În comparație cu marile transformări din sutele de milenii care au precedat sfârşitul ultimei ere glaciare, clima a fost şi ea stabilă în această scurtă perioadă; începând de atunci, istoricul nu mai trebuie să ia în calcul decât fluctuațiile sale pe termen scurt. Era încă departe epoca (în care încă trăim) când omul avea să genereze cele mai multe schimbări.

Civilizația a fost unul dintre factorii cei mai importanți care au accelerat această schimbare. Ea a început de cel puțin şapte ori conform unui istoric, care dorea astfel să spună că poate distinge cel puțin şapte ocazii în care au apărut anumite combinații de competențe umane şi fapte naturale, făcând posibil un mers al vieții bazat pe exploatarea naturii. Deşi toate aceste începuturi se încadrează într-un interval de aproximativ 3.000 de ani – doar o clipă în comparație cu scara imensă a preistoriei –, ele nu au fost simultane şi nici nu au avut acelaşi succes. Au avut evoluții diferite, unele au progresat mult, generând realizări durabile, altele intrând în declin sau dispărând, după o înflorire spectaculoasă. Cu toate acestea, toate au marcat o creştere a ritmului şi scalei schimbării în raport cu orice s-a realizat anterior.

Unele dintre aceste prime civilizații continuă să fie adevăratele temelii ale lumii noastre. Altele nu mai exercită acum aproape nicio influență, în afară, poate, de faptul că ne stimulează imaginația sau ne emoționează atunci când contemplăm vestigiile care sunt tot ce a mai rămas din ele. Totuşi, împreună ele au determinat o mare parte a hărții culturale a lumii până azi datorită puterii tradițiilor care au izvorât din ele, chiar şi atunci când realizările lor în termeni de idei, organizare socială sau tehnologie fuseseră de mult uitate. Apariția celor mai vechi civilizații, care a avut loc între 3500 şi 500 î.e.n., oferă prima dintre diviziunile cronologice majore ale istoriei lumii.

1

Începuturile vieții civilizate

De când ne ştim, există la Ierihon un izvor neschimbător, care alimentează o oază încă destul de mare. Fără nicio îndoială, el explică de ce oamenii trăiesc aici, cu intermitențe, de vreo 10.000 de ani. În jurul său s-au strâns agricultori spre sfârşitul preistoriei; este posibil ca la vremea aceea populația sa să fi numărat 2.000-3.000 de oameni. Înainte de anul 6000 î.e.n. avea rezervoare mari de apă, ceea ce sugerează acoperirea unor nevoi mari, posibil pentru irigații, existând şi un turn masiv din piatră care făcea parte dintr-un sistem de apărare elaborat, întreținut mult timp. În mod clar, locuitorii săi credeau că au ceva ce merită să fie apărat; aveau o proprietate. Ierihonul era un loc demn de luat în seamă.

Cu toate acestea, nu a reprezentat începuturile unei civilizații; încă lipseau prea multe şi merită să ne gândim un moment ce căutăm mai exact la începutul epocii civilizației. Seamănă puțin cu încercarea de a fixa în timp apariția primelor ființe umane. Există o zonă în care ştim că se produce această schimbare, dar încă putem avea păreri divergente cu privire la punctul în care s-a depăşit o limită. În multe locuri atât din vestul, cât şi din estul Asiei, în jurul anului 5000 î.e.n., satele de agricultori au asigurat un excedent de produse pe care s-a putut construi în cele din urmă civilizația. Unele au lăsat în urmă dovezi ale unor practici religioase complexe şi obiecte elaborate de ceramică pictată, una dintre cele mai răspândite forme de artă din neolitic. Undeva în jurul anului 6000 î.e.n. se foloseau cărămizi la construcții din Turcia, la Catal-Hüyük, un sit aproape la fel de vechi ca Ierihonul. Dar prin civilizație înțelegem de obicei ceva mai mult decât un simplu ritual, o artă sau prezența unei anumite tehnologii şi, cu siguranță, mult mai mult decât simpla aglomerare a unor ființe umane.

Este oarecum ca atunci când vorbim despre un „om educat”: oricine poate recunoaşte unul atunci când îl vede, dar nu toți oamenii educați sunt recunoscuți ca fiind educați de toți cei care îi văd şi nicio calificare formală (cum ar fi o diplomă universitară, de exemplu) nu este un indicator infailibil. Nici definițiile din dicționar nu ne sunt de vreun ajutor în localizarea „civilizației”. Definiția dată de *Oxford English Dictionary* este de necombătut, dar atât de prudentă, încât devine inutilă: „un nivel dezvoltat sau avansat al societății umane”. Ceea ce trebuie să mai stabilim este cât de dezvoltat sau de avansat şi în ce sens.

Unii au susținut că o societate civilizată diferă de una necivilizată deoarece are un anumit atribut – iar aici s-au sugerat scrierea, oraşele, clădirile monumentale. Dar un acord este dificil şi pare mai sigur să nu ne bazăm pe un singur criteriu. Dacă, în schimb, analizăm ilustrări a ceea ce toată lumea a căzut

de acord că pot fi numite civilizații, şi nu cazurile marginale sau îndoielnice, atunci este evident că au în comun complexitatea. Toate au atins un nivel de elaborare ce permite o varietate mult mai mare de acțiuni şi experiențe umane chiar şi decât o comunitate primitivă prosperă. Civilizație este numele pe care îl dăm interacțiunii foarte creative a ființelor umane, în momentul în care, ca să spunem aşa, s-au acumulat o masă critică de potențial cultural şi un anumit excedent de resurse. În civilizație, aceasta eliberează capacitățile de dezvoltare ale omului la un cu totul alt nivel şi în mare măsură dezvoltarea ulterioară este implicită. Dar să luăm câteva exemple.

Undeva în mileniul IV î.e.n. se află punctul de plecare al poveştii civilizațiilor şi o cronologie în linii mari va fi utilă. Începem cu prima civilizație ce poate fi recunoscută din Mesopotamia. Următorul exemplu este în Egipt, unde civilizația se observă puțin mai târziu, în jurul anului 3100 î.e.n. Un alt indicator din vestul Mediteranei este civilizația „minoică", apărută în Creta cu aproximativ o mie de ani mai târziu, după care putem trece cu vederea chestiunile de priorități în această parte a lumii: este deja un complex de civilizații aflate în interacțiune. Între timp, mai spre răsărit, în India, în jurul anului 2500 î.e.n. apare altă civilizație, care este, într-o oarecare măsură, bazată pe scriere. Prima civilizație a Chinei începe ceva mai târziu, puțin după anul 2000 î.e.n. Şi mai târziu apar mesoamericanii. Totuşi, după 1500 î.e.n., doar acest ultim exemplu este suficient de izolat pentru ca interacțiunea să nu reprezinte o parte importantă a explicației. De acum, nu mai există civilizații care trebuie explicate şi care apar fără stimulentele, şocul sau moştenirea asigurate de altele care au apărut anterior. Prin urmare, pentru moment, schița noastră preliminară este suficient de cuprinzătoare.

Este foarte greu să facem generalizări despre aceste prime civilizații (ale căror apariție şi modelare constituie subiectul următoarelor câteva capitole). Bineînțeles, toate prezintă un nivel scăzut ale realizărilor tehnologice, chiar dacă acesta este incredibil de ridicat în comparație cu cel al predecesorilor lor necivilizați. În acest context, forma şi dezvoltarea lor erau determinate mult mai mult de cadrul lor decât civilizația noastră. Totuşi, începuseră să depăşească limitele geografice. Topografia lumii era deja aproximativ cea de astăzi; continentele aveau forma actuală şi barierele şi căile de comunicație pe care le asigurau nu aveau să se mai schimbe, dar exista o capacitate tehnologică din ce în ce mai mare de a le exploata şi a le transcende. Curenții de aer şi cei oceanici care au influențat primele călătorii pe mare nu s-au schimbat mult şi chiar în mileniul II î.e.n. oamenii învățau cum să-i folosească şi să nu mai depindă de ei.

Aceasta sugerează, în mod corect, că încă de timpuriu posibilitățile schimburilor interumane erau considerabile. Este, prin urmare, nechibzuit să afirmăm că civilizația ar fi apărut în vreun mod standard în locuri diferite. S-au făcut afirmații despre medii favorabile, cum ar fi văile râurilor: evident, solurile

lor fertile şi uşor de cultivat puteau întreține populații destul de dense de agricultori din sate ce urmau să se transforme cu timpul în primele oraşe. Aşa s-a întâmplat în Mesopotamia, în Egipt, pe valea Indului şi în China. Dar au apărut oraşe şi civilizații şi departe de văile râurilor, în Mesoamerica, în Creta minoică şi, ulterior, în Grecia. În privința ultimelor două, este foarte probabil să fi existat o puternică influență din exterior, dar şi Egiptul şi valea Indului au avut contacte cu Mesopotamia încă de la începutul evoluției lor. Dovezile unor astfel de contacte au condus la un moment dat la poziția susținută acum câțiva ani conform căreia ar trebui să căutăm o sursă centrală a civilizației de la care au pornit toate celelalte. Acest punct de vedere nu mai este foarte popular acum. Nu doar apariția civilizației din Americile izolate este dificil de explicat; şi mai dificilă este realizarea unei succesiuni temporale a presupusei răspândiri, în contextul acumulării progresive a unor informații despre o cronologie timpurie datorită tehnicilor de datare cu radiocarbon.

Cel mai satisfăcător răspuns pare a fi că civilizația a tins întotdeauna să apară din însumarea unor factori care predispuneau o anumită zonă la generarea a ceva destul de dens pentru a fi recunoscut ulterior drept civilizație, dar că mediile diferite, influențele din exterior diferite şi moştenirile genetice diferite înseamnă că nu toți oamenii din lume s-au dezvoltat în acelaşi ritm sau că au avut aceleaşi scopuri. Ideea unui tipar standard al „evoluției” sociale a fost discreditată chiar înaintea ideii de „răspândire” a civilizației dintr-o sursă comună. În mod clar, un cadru geografic favorabil era esențial; în primele civilizații, totul se baza pe existența unui surplus de produse agricole. Dar mai era un factor la fel de important – capacitatea populațiilor din locul respectiv de a profita de mediu sau de a face față situației, iar în acest context e posibil ca şi contactele externe să fie la fel de importante ca tradiția. China pare la prima vedere aproape izolată de exterior, însă şi aici existau posibilități de contact. Modul în care societăți diferite generează masa critică de elemente necesare civilizației rămâne, prin urmare, foarte dificil de identificat.

Este mai uşor să enunțăm adevăruri generale despre urmele lăsate de începuturile civilizației decât despre modul în care a apărut. Încă o dată, afirmațiile absolute şi universale nu sunt plauzibile. Au existat şi civilizații fără scriere, oricât ar fi aceasta de utilă pentru stocarea şi folosirea experienței. Mai multe calificări în domeniul mecanicii au avut o distribuție foarte inegală: mesoamericanii au realizat ample lucrări de construcție fără animale de tracțiune şi fără roată, iar chinezii ştiau să producă fontă cu aproape 1.500 de ani înaintea europenilor. Şi nu toate civilizațiile au urmat aceleaşi modele de creştere; există diferențe mari între capacitățile lor de rezistență, ca să nu mai vorbim de succesele lor.

Cu toate acestea, primele civilizații, la fel ca următoarele, par a avea în comun o caracteristică, şi anume aceea de a schimba scara umană a lucrurilor. Ele pun laolaltă cooperarea şi eforturile mai multor bărbați şi femei decât societățile anterioare şi fac de obicei acest lucru reunindu-i şi fizic în aglomerări mai mari. Cuvântul „civilizație" sugerează, prin rădăcinile sale latine, o legătură cu urbanizarea. Adevărul e că ar fi nevoie de curaj pentru a trasa o linie precisă la momentul în care balanța s-a înclinat de la o aglomerare densă de sate agricole grupate în jurul unui centru religios sau al unei piețe, pentru a semnala primul oraş în adevăratul sens al cuvântului. Cu toate acestea, se poate afirma fără teama de a greşi că, mai mult decât orice altă instituție, oraşul a asigurat masa critică generatoare de civilizație şi că a încurajat inovația mai mult decât oricare alt mediu până acum. În interiorul oraşului, surplusurile de bogăție produse de agricultură au permis şi alte lucruri caracteristice vieții civilizate. Ele au asigurat întreținerea unei clase preoțeşti care a elaborat o structură religioasă complexă, conducând la construirea unor clădiri grandioase ce nu aveau doar funcții economice şi, în cele din urmă, la consemnarea în scris a literaturii. Resurse mult mai mari decât înainte erau astfel alocate altor scopuri decât consumul imediat şi aceasta a implicat o stocare a inițiativei şi experienței sub noi forme. Cultura acumulată a devenit un instrument din ce în ce mai eficient de schimbare a lumii.

O schimbare iese imediat în evidență: în părți diferite ale lumii oamenii au început să se deosebească mai mult. Cel mai evident aspect al primelor civilizații este că sunt surprinzător de deosebite ca stil, dar, deoarece este atât de evident, de obicei avem tendința de a-l ignora. Apariția civilizației inaugurează o eră a unei diferențieri din ce în ce mai rapide – în ceea ce priveşte veşmintele, arhitectura, tehnologia, comportamentul, formele sociale şi gândirea. Evident, acest fenomen are rădăcini în preistorie, când existau deja oameni cu stiluri de viață diferite, tipare existențiale diferite, mentalități diferite, precum şi caracteristici fizice diferite. Dar acesta nu mai era doar rezultatul caracteristicilor naturale reprezentate de mediu, ci al forței creatoare a civilizației înseşi. Abia odată cu câştigarea de către tehnologia occidentală a unei poziții dominante în secolul XX această varietate a început să se diminueze. De la primele civilizații până în zilele noastre au existat întotdeauna modele alternative de societăți, chiar dacă ştiau puține unele despre altele.

Mare parte a acestei varietăți este foarte dificil de recuperat. În unele situații, tot ce putem face este să conştientizăm existența sa. La început există puține dovezi despre viața spirituală, cu excepția unor instituții, în măsura în care le putem recupera, a unor simboluri din artă şi a unor idei prezentate în literatură. Aici există presupuneri care sunt marile coordonate în jurul cărora se construieşte o perspectivă asupra lumii – chiar şi atunci când oamenii care împărtăşesc această perspectivă nu le conştientizează (istoria este adesea descoperirea a ceea ce

oamenii nu ştiau despre ei înşişi). Multe astfel de idei sunt imposibil de recuperat şi chiar şi atunci când putem începe să distingem formele ce defineau lumea în care trăiau oamenii vechilor civilizații trebuie făcut un efort constant de imaginație pentru a evita pericolul de a cădeea în anacronism, care ne dă târcoale din toate părțile. Nici măcar ştiința de carte nu ne dezvăluie foarte multe despre mintea unor oameni care erau atât de asemănători şi totuşi atât de deosebiți de noi.

Efectele reciproc stimulatoare ale unor culturi diferite devin evidente pentru prima dată în vestul Asiei şi în estul Mediteranei şi, fără îndoială, în asta constă povestea apariției aici a celor mai vechi civilizații. Un du-te-vino de rase timp de trei-patru mii de ani a îmbogățit, dar a şi tulburat această zonă unde începe probabil istoria noastră. „Semiluna fertilă" urma să fie, în majoritatea epocilor istorice, un creuzet extraordinar de culturi, o zonă nu doar a aşezărilor, ci şi de tranzit, în care s-au creat o rețea şi un flux de oameni şi de idei. În cele din urmă, această zonă a generat un schimb fertil de instituții, limbi şi credințe în care îşi au originea mare parte din gândirea şi obiceiurile ce au ajuns până la noi.

Nu se poate explica exact de ce s-a întâmplat asta, dar presupunerea generală ar fi că motivul principal a fost suprapopularea în zonele din care au venit intruşii. Suprapopularea pare o noțiune paradoxală pentru o lume al cărei număr total de locuitori în jurul anului 4000 î.e.n. a fost estimat undeva între 80 şi 90 de milioane – cam cât populația actuală a Germaniei. În următorii patru mii de ani a crescut cu aproximativ 50%, ajungând la aproximativ 130 de milioane de oameni; aceasta implică o creştere anuală aproape imperceptibilă în comparație cu ce suntem obişnuiți acum. Ea arată atât ritmul relativ lent cu care specia noastră şi-a sporit capacitatea de a exploata lumea naturală, cât şi măsura în care şi rapiditatea

cu care noile posibilități ale civilizației întăriseră deja înclinația omului de a se înmulți şi a se propăşi în comparație cu preistoria.

O astfel de creştere era încă uşoară după standardele ulterioare deoarece se baza mereu pe o marjă foarte fragilă de resurse şi tocmai această fragilitate justifică discuția despre suprapopulare. Seceta sau aridizarea putea distruge dramatic şi brusc capacitatea unei zone de a se autoalimenta şi urmau să mai treacă mii de ani până când hrana avea să poată fi adusă cu uşurință din alte părți. Rezultatul imediat trebuie să fi fost adesea foametea, dar pe termen lung erau şi altele, mai importante. Perturbările care au rezultat au fost principalele forțe la începuturile istoriei; schimbările climatice încă acționau ca forțe determinante, deşi acum în moduri mult mai locale şi specifice. Secetele, furtunile catastrofale, chiar şi câteva decenii de temperaturi puțin mai scăzute sau mai crescute îi puteau forța pe oameni să migreze şi să ajute astfel la răspândirea civilizației, aducând împreună populații cu tradiții diferite. Prin această coliziune şi cooperare au învățat unii de la alții şi au mărit astfel potențialul total al societăților lor.

Populațiile care sunt actorii de la începuturile istoriei în această regiune aparțineau familiei umane cu pielea albă (uneori numită caucaziană, generându-se confuzii), care a apărut în Europa. Este unul dintre cele trei grupuri regionale majore ale speciei *Homo sapiens* (celelalte fiind cel african şi cel asiatic). Diferențele lingvistice au condus la alte încercări de a face distincție între ele. Toate populațiile din „semiluna fertilă" de la începuturile civilizației au fost încadrate, pe baze filologice, fie în grupurile „hamitice" care s-au dezvoltat în Africa, în nordul şi nord-estul Saharei, fie printre vorbitorii de limbi „semitice" din Peninsula Arabia, fie printre popoarele care vorbeau limbi „indo-europene" ce se răspândiseră, din sudul Rusiei, în Europa şi Iran tot în jurul anului 4000 î.e.n., fie printre adevărații „caucazieni" din Georgia. Majoritatea acestor clasificări sunt îndoielnice, dar ne dau o idee despre *dramatis personae* ale istoriei timpurii a regiunii numite „semiluna fertilă" şi a vecinătăților sale. Toate centrele lor istorice sunt răspândite în zona în care apar prima dată agricultura şi civilizația. Bogăția unei zone atât de populate trebuie să fi atras şi populații din exterior.

În jurul anului 4000 î.e.n., cea mai mare parte a „semilunii fertile" era ocupată şi putem încerca să facem acum un rezumat al următorilor trei mii de ani care va oferi un cadru al civilizațiilor anterioare. Probabil că popoarele semitice începuseră deja să ocupe zona; presiunea exercitată de ele a crescut până când, la mijlocul mileniului III î.e.n. (cu mult după apariția civilizației), s-au stabilit în centrul Mesopotamiei, de-a lungul teritoriilor mărginite de Tigru şi Eufrat. Interacțiunea şi rivalitatea popoarelor semitice cu alte grupuri, care au reuşit să rămână în ținuturile mai înalte ce mărgineau Mesopotamia spre nord-est, constituie o temă permanentă pe care unii specialişti au identificat-o în prima fază a istoriei acestei zone. Până în 2000 î.e.n. intraseră în scenă şi populațiile ale căror

limbi aparţineau grupului indo-european, venind din două direcţii. Una dintre aceste populaţii, hitiţii, a pătruns în Anatolia din Europa, în timp ce înaintarea sa a fost dublată dinspre est de cea a iranienilor.

Între 2000 î.e.n. şi 1500 î.e.n., ramuri ale acestor subunităţi intră în conflict şi se amestecă cu populaţiile semitice şi cu altele din „semiluna fertilă", în timp ce contactele dintre hamiţi şi semiţi stau în mare parte la baza istoriei politice a Egiptului antic. Acest scenariu este, bineînţeles, foarte vag. Valoarea sa rezidă în faptul că ne ajută să indicăm dinamica de bază şi ritmurile istoriei acestei regiuni în vremurile străvechi. Numeroase detalii sunt încă foarte nesigure (după cum se va vedea) şi nu se pot spune multe cu privire la ceea ce a menţinut această mobilitate. Cu toate acestea, indiferent de cauză, această migraţie a populaţiilor a reprezentat contextul în care a apărut şi a prosperat prima civilizaţie.

2

Mesopotamia antică

Cele mai bune condiții pentru apariția inițială a ceva ce poate fi numit civilizație au existat în zona sudică a Mesopotamiei, fâșia de pământ de 700 de mile lungime formată de văile Tigrului şi Eufratului. Această extremitate a „semilunii fertile” era presărată cu sate de agricultori încă din perioada neolitică. Unele dintre cele mai vechi aşezări par să se fi format în sudul extrem, unde aluviunile aduse de secole din ținuturile mai înalte şi inundațiile anuale creaseră un sol deosebit de fertil. Cu siguranță, aici plantele au fost întotdeauna mai uşor de cultivat decât în altă parte, dacă existau surse de apă în permanență şi în condiții de siguranță; acest lucru a fost posibil deoarece, deşi ploile erau rare şi neregulate, albia râului era adesea deasupra nivelului câmpiei din jur. S-a calculat că prin 2500 î.e.n. recolta de cereale în sudul Mesopotamiei era mai mare chiar decât a celor mai bune lanuri de grâne canadiene de astăzi. Aici, încă de la început, a existat posibilitatea de a cultiva mai mult decât necesarul zilnic pentru consum, surplusul indispensabil pentru apariția vieții urbane. Mai mult, se putea prinde peşte din mare, aflată în apropiere.

Un astfel de cadru era şi o provocare, nu doar o oportunitate. Tigrul şi Eufratul îşi puteau schimba brusc şi violent cursul; terenurile mlăştinoase, joase ale deltei au trebuit înălțate deasupra pragului de viitură prin îndiguiri şi prin săparea unor şanțuri şi canale pentru scurgerea apei. După mii de ani, în Mesopotamia încă se foloseau tehnici care fuseseră probabil utilizate pentru prima dată cu mult timp în urmă, pentru a construi platformele de trestie şi mâl pe care s-au ridicat primele gospodării din zonă. Într-un exemplu de transformare a adversității în avantaj, aceste petice de pământ cultivat erau grupate acolo unde solul era cel mai bogat. Dar şanțurile şi canalele de irigație de care era nevoie nu puteau fi gestionate corespunzător decât dacă aceasta se făcea în mod colectiv. Fără îndoială, alt rezultat a fost organizarea socială în vederea asanării. Oricum s-ar fi produs, realizarea aparent fără precedent de transformare a mlaştinilor în uscat a fost cu siguranță creuzetul unei noi complexități în modul de convieţuire a oamenilor.

Pe măsură ce populația a crescut, a fost asanat mai mult teren pentru producția alimentară. Mai devreme sau mai târziu, oamenii din sate diferite trebuie să se fi confruntat în asanarea mlaştinilor care îi separaseră până atunci unii de alții. Se poate chiar ca necesitățile diferite de irigații să-i fi determinat să intre în contact şi înainte. Aveau de ales: să lupte sau să colaboreze. Oricare alegere implica o organizare colectivă sporită şi o nouă comasare a puterii.

Undeva pe parcurs oamenilor li s-a părut logic să se reunească în grupuri mai mari decât până atunci pentru autoprotecție sau pentru gestionarea mediului. Un rezultat fizic este oraşul, cu ziduri de pământ la început pentru a-l feri de inundații şi de duşmani, înălțat deasupra apelor, pe o platformă. Era logic ca locul ales să fie şi cel al divinității locale: pe aceasta se baza autoritatea comunității. Autoritatea urma să fie exercitată de preotul principal, care devenea conducătorul unei mici teocrații aflate în concurență cu altele.

Cam aşa ceva – nu avem cum să ştim exact ce – poate explica diferența dintre sudul Mesopotamiei în mileniile IV-III î.e.n. şi celelalte zone ale culturii neolitice cu care era deja de mult în contact. Dovezile ceramice şi sanctuarele caracteristice arată că au existat legături între Mesopotamia şi culturile neolitice din Anatolia, Asiria şi Iran, începând, prin urmare, să se formeze o regiune a Orientului Mijlociu. Toate aveau multe în comun. Dar numai într-o zonă relativ restrânsă a început să se dezvolte mai rapid un mod de viață rurală comun unei mari părți a Orientului Mijlociu, care se transforma în altceva. În acest context se constituie primul oraş-stat, Sumer, şi prima civilizație observabilă.

Sumer este numele antic pentru sudul Mesopotamiei, care se întindea atunci cu aproximativ o sută de mile mai puțin spre sud decât coasta actuală. E posibil ca oamenii care trăiau aici să fi semănat mai mult cu unele grupuri din nord şi vest decât cu vecinii lor semitici de la sud-vest. Ca origine, sumerienii semănau cu vecinii lor din nord, elamiții, care trăiau pe celălalt mal al Tigrului. Cercetătorii încă nu au ajuns la un consens cu privire la momentul când au venit în zonă sumerienii – respectiv cei care vorbeau limba numită ulterior sumeriană: este posibil să fi fost aici încă de prin 4000 î.e.n. Dar, de vreme ce ştim că populația Sumerului civilizat era un amestec de grupuri etnice, incluzându-i, poate, şi pe mai vechii locuitori ai regiunii, cu o cultură în care se îmbinau elemente străine şi locale, acest aspect nu prea contează.

Civilizația sumeriană avea rădăcini adânci. Oamenii împărtăşeau de mult timp un mod de viață nu foarte diferit de al vecinilor lor. Trăiau în sate şi aveau câteva centre de cult importante care erau ocupate în permanență. Unul dintre acestea, dintr-un loc numit Eridu, data probabil de prin 5000 î.e.n. Acesta s-a dezvoltat constant până în timpurile istorice şi pe la mijlocul mileniului IV a existat aici un templu despre care unii cred că a oferit modelul original al arhitecturii monumentale mesopotamiene, deşi nu a mai rămas nimic din el în afară de platforma pe care a fost ridicat. La început, astfel de centre de cult îi deserveau pe cei care locuiau în apropierea lor. Nu erau oraşe în adevăratul sens al cuvântului, ci locuri de devoțiune şi de pelerinaj. E posibil să nu fi avut prea mulți rezidenți, dar au fost, de regulă, centrele în jurul cărora s-au cristalizat ulterior oraşele şi astfel se explică într-o anumită măsură strânsa legătură dintre religie şi guvernare în Mesopotamia antică. Cu mult înainte de 3000 î.e.n. unele

aşezări de acest fel aveau, într-adevăr, temple foarte mari; la Uruk (numit Ereh în Biblie) a existat unul cu adevărat splendid, cu decorațiuni elaborate şi stâlpi impresionanți din chirpici, cu un diametru de opt picioare.

Ceramica se numără printre cele mai importante dovezi care leagă Mesopotamia precivilizată de timpurile istorice. Este un prim indiciu că există un progres important din punct de vedere cultural, calitativ diferit de evoluțiile din neolitic. Aşa-numitele oale de la Uruk (numele derivă de la locul unde au fost descoperite) sunt adesea mai anoste, mai puțin atrăgătoare decât unele anterioare. Sunt, de fapt, produse în serie, cu o formă standardizată, pe o roată (folosită pentru prima dată cu această funcție). Aceasta sugerează că, atunci când au fost produse, exista deja o populație de meşteri specializați; ea trebuie să fi fost întreținută de o agricultură suficient de bogată pentru a produce un surplus dat la schimb pentru creațiile lor. Odată cu această schimbare poate începe povestea civilizației sumeriene.

Aceasta durează aproximativ 1.300 de ani (cam din 3300 până în 2000 î.e.n.), cam cât ne separă pe noi de epoca lui Carol cel Mare. La început este inventată scrierea, posibil singura invenție de o importanță comparabilă cu cea a agriculturii înainte de epoca motorului cu aburi. Cele mai multe texte au fost scrise pe tăblițe de argilă aproape jumătate din perioada de după însuşirea acestei abilități. Scrierea fusese precedată, de fapt, de inventarea unor sigilii cilindrice, pe care erau sculptate mici imagini ce urmau să fie rulate pe argilă; se poate ca olăritul să fi degenerat, dar aceste sigilii se numărau printre cele mai mari realizări artistice ale Mesopotamiei. Au urmat primele scrieri, sub forma unor pictograme sau imagini simplificate (un pas spre comunicarea nefigurativă), pe tăblițe de argilă de obicei arse după inscripționarea cu o tulpină de trestie. Cele mai vechi sunt în sumeriană şi se poate observa că reprezintă notițe, liste cu bunuri, chitanțe; ele au o importanță economică, neputând fi citite ca proză. Scrierea de pe aceste prime caiete şi registre a evoluat treptat spre cuneiforme, un sistem de scriere cu litere în formă de cuie imprimate pe tăblițe de argilă, cu ajutorul unei tulpini de trestie retezate oblic. Odată cu acestea se renunță definitiv la pictograme. Semne şi grupuri de semne ajung în această etapă să reprezinte elemente fonetice şi posibil silabice, toate formate din combinații ale aceleiaşi forme de bază care seamănă cu un cui. Ca formă de comunicare prin semne, era mai flexibilă decât orice mai fusese folosit până atunci şi Sumerul a dezvoltat-o curând după anul 3000 î.e.n.

Se ştiu, prin urmare, destul de multe despre limba sumeriană. Câteva cuvinte au supraviețuit până astăzi; unul dintre ele este forma originară a cuvântului „alcool” (şi prima rețetă de bere), lucru sugestiv. Dar cel mai interesant aspect al acestei limbi este chiar apariția sa într-o formă scrisă. Capacitatea de a scrie şi de a citi trebuie să fi fost atât tulburătoare, cât şi stabilizatoare. Pe de o parte, oferea

posibilități noi, uriaşe de comunicare; pe de altă parte, stabiliza practica deoarece, pe lângă tradiția orală, acum devenea posibilă şi consultarea unui document scris. A uşurat foarte mult operațiunile complexe de irigare a terenurilor, de recoltare şi de stocare a produselor agricole, fundamentale pentru o societate în plină dezvoltare. Scrierea a permis o exploatare mai eficientă a resurselor. De asemenea, a întărit enorm guvernarea şi a accentuat legăturile sale cu castele preoțeşti, care au monopolizat la început știința de carte. În mod interesant, una dintre primele întrebuințări ale sigiliilor pare să fie legată de aceasta, deoarece sigiliile erau folosite oarecum pentru a certifica volumul recoltelor atunci când erau aduse în templu. Poate că ele înregistrează la început operațiunile unei economii cu o redistribuire centralizată, în care oamenii îşi duceau tributul la templu şi primeau aici alimentele sau materialele de care aveau nevoie.

Pe lângă astfel de înregistrări, inventarea scrierii deschide şi mai mult trecutul pentru istoric din altă perspectivă. Acum el se poate baza, în sfârşit, pe probe solide atunci când vorbeşte despre mentalitate. Aceasta deoarece scrierea păstrează creațiile literare. Cea mai veche poveste din lume este *Epopeea lui Ghilgameş*. Cea mai cuprinzătoare versiune a sa, este adevărat, nu datează decât din secolul al VII-lea î.e.n., dar povestea în sine apare din epoca sumeriană şi se ştie că a fost scrisă curând după anul 2000 î.e.n. Ghilgameş a fost un personaj real, conducător al Urukului. El a devenit, de asemenea, primul personaj şi erou al literaturii universale, apărând şi în alte poeme. Primul nume care trebuie să apară în această carte este al lui. Pentru cititorul modern, cel mai frapant element al *Epopeii* poate fi descrierea unui potop care şterge de pe fața pământului omenirea, cu excepția unei familii favorizate ce supraviețuieşte construind o arcă; din această familie se naşte un nou soi de oameni care populează lumea după retragerea apelor. Aceasta nu făcea parte din cea mai veche versiune a *Epopeii*, ci provenea dintr-un poem separat care spune o poveste ce apare în multe forme în Orientul Mijlociu, deşi este uşor de înțeles de ce a fost încorporată. Sudul Mesopotamiei trebuie să se fi confruntat întotdeauna cu pericolul inundațiilor, care suprasolicitau cu siguranță fragilul sistem de irigații de care depindea prosperitatea sa. Inundațiile anunțau un dezastru general şi au alimentat probabil fatalismul pesimist pe care unii cercetători l-au considerat cheia religiei sumeriene.

Această atmosferă sumbră domină *Epopeea*. Ghilgameş realizează lucruri mărețe în neobosita sa încercare de a se opune legilor de fier ale zeilor care garantează eşecul oamenilor, dar aceştia triumfă în cele din urmă şi Ghilgameş trebuie să moară:

> Ca şi luna, eroii, înțelepții au răstimpul lor de glorie şi de apus. Oamenii vor spune: „Cine a mai cârmuit cu atâta putere şi vitejie ca el?”. Ca şi în luna cea întunecată, luna umbrelor, fără el nu este

> lumină. O, Ghilgameş, aceasta a fost tălmăcirea visului tău. Ți-a fost scris să fii rege, acesta a fost destinul tău, nu viața fără de moarte.

Dincolo de această stare de spirit şi de faptul că ea trădează temperamentul religios al unei civilizații, există în *Epopee* multe informații despre zeii Mesopotamiei antice. Dar este dificil să ajungi la istorie prin intermediul ei şi cu atât mai mult s-o legi de adevăratul Ghilgameş. În special încercările de a identifica prin mijloace arheologice o inundație cataclismică nu au fost convingătoare, deşi există numeroase dovezi ale unor inundații recurente. Din apă apare în cele din urmă uscatul: atunci, poate ceea ce ni se oferă este o descriere a creației lumii, a genezei. În Biblia ebraică, pământul apare din ape prin voia lui Dumnezeu şi această explicație i-a satisfăcut pe cei mai mulți europeni educați timp de o mie de ani. Sunt fascinante speculațiile că este posibil ca atât de mult din descendența noastră intelectuală să se datoreze unei reconstruiri mitice de către sumerieni a preistoriei lor, când din mlaştinile deltei mesopotamiene se crease un pământ propice agriculturii. Dar nu sunt decât speculații; prudența ne îndeamnă să ne mulțumim să observăm indiscutabilele paralele dintre *Epopee* şi una dintre cele mai bune povestiri biblice, cea despre arca lui Noe.

Această istorisire sugerează posibila importanță a răspândirii unor idei sumeriene în Orientul Mijlociu la mult timp după ce punctul focal al istoriei se deplasase spre nordul Mesopotamiei. Unele versiuni şi fragmente ale *Epopeii* – ca să ne limităm la acest text pentru moment – au fost descoperite în arhivele şi vestigiile multor popoare care au dominat anumite părți ale acestei regiuni în mileniul II î.e.n. Deşi avea să se piardă apoi până la redescoperirea sa în epoca modernă, Ghilgameş a fost aproximativ două mii de ani un nume la care literatura din multe limbi putea face referire în mod conştient, cam la fel cum unii autori europeni puteau fi siguri până nu demult că o aluzie la Grecia clasică va fi înțeleasă de cititorii lor. Limba sumeriană a supraviețuit sute de ani în temple şi şcoli ale scribilor, la fel cum latina a supraviețuit în rândul învățaților în învălmăşeala de culturi vernaculare ale Europei după prăbuşirea lumii clasice a Romei în Occident. Comparația este sugestivă deoarece tradiția literară şi lingvistică întruchipează idei şi imagini care impun, permit şi limitează moduri diferite de a vedea lumea; ele au, cu alte cuvinte, o însemnătate istorică.

Probabil cele mai importante idei păstrate de limba sumeriană erau de natură religioasă. Oraşe precum Ur şi Uruk au fost leagănul unor idei care, după transplantarea în alte religii din Orientul Mijlociu în mileniile II-I î.e.n., urmau să aibă influență în întreaga lume patru mii de ani mai târziu, deşi sub forme aproape de nerecunoscut. Există în *Epopeea lui Ghilgameş*, de exemplu, o creație ideală a naturii, Enkidu; pierderea inocenței sale este de natură sexuală, fiind sedus de o curtezană, iar ulterior, deşi rezultatul în cazul său este civilizarea, îşi pierde

frumoasa legătură cu lumea naturală. Literatura permite observarea unor astfel de aluzii la mitologiile altor societăți viitoare. În literatură, oamenii încep să explice semnificațiile ascunse anterior în relicvele obscure ale jertfelor, ale figurinelor de lut şi ale planurilor unor sanctuare şi temple. În vechiul Sumer acestea dezvăluie deja o organizare a discursului uman cu supranaturalul mult mai complexă şi mai elaborată decât orice altceva la vremea aceea. Templele fuseseră punctul focal al primelor oraşe şi au devenit mai mari şi mai frumoase (în parte, datorită tradiției de a construi unele noi pe ridicături care le înconjurau pe cele vechi). Aici se făceau sacrificii pentru a asigura recolte bogate. Ulterior cultele lor s-au dezvoltat şi au fost construite temple splendide în nord tocmai până la Assur, la 300 de kilometri în amonte pe Tigru, existând informații despre un astfel de templu construit cu cedri aduşi din Liban şi cupru din Anatolia.

Nicio altă societate antică din vremea aceea nu acorda religiei un rol atât de important şi nu aloca o parte atât de mare din resursele sale colective pentru a o susține. S-a sugerat că motivul era că în nicio altă societate antică oamenii nu se simțeau atât de dependenți de voia zeilor. În Antichitate, sudul Mesopotamiei era un peisaj plat, monoton, format din zone de uscat, mlaştini şi apă. Nu erau munți în care să sălăşluiască zeii la fel ca oamenii, doar cerul gol de deasupra, neîndurătorul soare de vară, vânturile violente împotriva cărora nu aveai unde să te adăposteşti, puterea irezistibilă a inundațiilor şi atacurile nimicitoare ale secetei. Zeii îşi aveau sălaşul în aceste forțe elementare sau în „înălțimile” care dominau câmpiile, turnurile şi ziguratele construite din cărămizi amintite de biblicul Turn Babel. Sumerienii se considerau, deloc surprinzător, un popor creat ca să muncească pentru zei.

În jurul anului 2250 î.e.n. apăruse în Sumer un panteon de zei personificând mai mult sau mai puțin elementele şi forțele naturii. Acesta urma să reprezinte baza religiei Mesopotamiei şi începuturile teologiei. La început, fiecare oraş avea propriul zeu. Poate sub influența schimbărilor politice în raporturile dintre oraşe, zeii au fost în cele din urmă organizați într-un fel de ierarhie ce reflecta şi afecta perspectivele oamenilor asupra societății umane. În ierarhia creată, zeii mesopotamieni sunt descrişi sub formă umană. Fiecăruia i se atribuia o activitate sau un rol special: existau un zeu al aerului, unul al apei şi altul al plugului. Ishtar (cum a fost cunoscută ulterior sub numele său semitic) era protectoarea dragostei şi a maternității, dar şi a războiului. În vârful ierarhiei erau trei zei masculini supremi, ale căror roluri nu sunt uşor de diferențiat: Anu, Enlil şi Ea. Anu era tatăl zeilor. Enlil a fost inițial cel mai important; el era „Zeul Vântului”, fără care nimic nu se putea face. Ea, zeul înțelepciunii şi al apelor dulci ce reprezentau cu adevărat viața pentru Sumer, era un învățător şi un dătător de viață, care menținea ordinea creată de Enlil.

Aceşti zei impuneau concilierea şi supunerea în cadrul unui ritual elaborat. În schimbul supunerii şi al unei vieți bune ofereau prosperitate şi longevitate, dar nimic mai mult. În mijlocul incertitudinilor vieții din Mesopotamia, sentimentul că se putea obține protecție era esențial. Oamenii depindeau de zei pentru a găsi liniştea într-un univers capricios. Zeii – deşi niciun mesopotamian nu s-ar fi putut exprima astfel – erau conceptualizări ale unor încercări elementare de a controla mediul, de a rezista dezastrelor neprevăzute provocate de inundații şi furtuni de nisip, de a asigura continuarea ciclului anotimpurilor prin repetarea marelui festival al primăverii, atunci când zeii se însoțeau din nou şi spectacolul creației era repus în scenă. După aceea, existența lumii era asigurată pentru încă un an.

Una dintre pretențiile importante pe care oamenii au ajuns să le aibă ulterior de la religie a fost să-i ajute să facă față inevitabilei orori a morții. Sumerienii şi cei care le-au moştenit ideile religioase nu găseau probabil prea multă alinare în convingerile lor, din câte putem înțelege; se pare că vedeau lumea vieții de după moarte ca pe un loc mohorât, trist. Era „casa ai cărei locuitori sunt lipsiți de lumină, unde colbul le este hrană, unde tina le este mâncare, unde sunt îmbrăcați ca păsările, au veşmânt de pene, această casă de colb”[*]. Aici se află originile ideii ulterioare de Sheol sau Infern. Totuşi, cel puțin un ritual implica, practic, un suicid, căci un rege şi o regină sumeriană de la mijlocul mileniului III au fost urmați în mormânt de slujitorii lor, care au fost apoi îngropați împreună cu ei, poate după ingerarea unei băuturi soporifice. Asta ar putea sugera că morții ajungeau într-un loc în care un alai somptuos şi bijuteriile minunate urmau să fie la fel de importante ca pe pământ.

Religia sumeriană era caracterizată de aspecte politice importante. Tot pământul le aparținea în ultimă instanță zeilor; regele, probabil un rege-preot, nu doar un războinic-conducător la origine, nu era decât locțiitorul acestora. Nu exista, bineînțeles, niciun tribunal uman care să-i ceară socoteală. Funcția de locțiitor al zeilor a însemnat, de asemenea, apariția unei clase preoțeşti, specialişti a căror importanță justifica privilegiul economic ce putea permite cultivarea unor abilități şi cunoştințe aparte. Şi în această privință, Sumerul a stat la originea unei tradiții: cea a clarvăzătorilor, prezicătorilor şi înțelepților Orientului. Tot sumerienii s-au ocupat de primul sistem organizat de educație, bazat pe memorarea şi copierea în scriere cuneiformă.

Printre produsele secundare ale religiei sumeriene s-au numărat primele reprezentări fidele ale unor ființe umane în artă. În special într-un centru religios, Mari, pare să fi existat o înclinație deosebită spre portretizarea unor siluete umane implicate în acte rituale. Uneori sunt grupate în procesiuni; astfel apare una dintre marile teme ale artei picturale. Altele două se remarcă de asemenea: războiul şi lumea animală. Unii au detectat în portretele antice ale sumerienilor o semnificație mai profundă, identificând în ele calitățile psihologice care au făcut

posibile uimitoarele realizări ale civilizației lor, o dorință de preeminență şi succes. Acestea nu sunt, iarăşi, decât nişte speculații. Ceea ce mai putem vedea pentru prima dată în arta sumeriană este un tablou general al vieții de zi cu zi care înainte ne fusese ascuns. Date fiind numeroasele contacte ale Sumerului şi similaritatea structurii sale cu alte popoare învecinate, putem presupune că începem să înțelegem întru câtva viața trăită într-o zonă vastă a Orientului Mijlociu antic.

Sigiliile, statuile şi picturile scot la iveală un popor care adesea avea drept veşmânt un fel de fustă din blană – piele de capră sau de oaie? –, femeile aruncând uneori un capăt al acesteia peste umăr. Bărbații sunt adesea, dar nu întotdeauna, raşi. Soldații poartă aceleaşi veşminte şi pot fi identificați doar pentru că au arme şi, uneori, un acoperământ din piele țuguiat pe cap. Luxul pare să fi constat în timp liber şi alte bunuri decât îmbrăcămintea, cu excepția bijuteriilor, din care unele s-au păstrat. Scopul lor pare să fi fost de a indica statutul şi dezvăluie o societate tot mai complexă. S-a păstrat şi reprezentarea unei petreceri: un grup de bărbați stau în jilțuri cu cupe în mâini, un muzicant întreținând atmosfera. În astfel de momente Sumerul pare mai puțin îndepărtat.

În Sumer, multe aspecte ale căsătoriei par să fie familiare şi unor societăți ulterioare. Cel mai important era acceptul familiei miresei. Odată satisfăcute cererile acesteia, se înființa o nouă unitate familială monogamă prin căsătoria înregistrată într-un contract. Capul familiei era soțul-patriarh, care îşi conducea atât rudele, cât şi sclavii. Este un tipar care putea fi observat până de curând în cele mai multe părți ale lumii. Totuşi, există unele nuanțe interesante. Dovezi juridice şi literare sugerează că, încă de la început, sumerienele au fost mai puțin oprimate decât surorile lor din multe societăți ulterioare ale Orientului Mijlociu. Este posibil ca tradițiile semitice şi cel nesemitice să difere în privința acestui aspect. Poveştile sumeriene despre zei sugerează o societate foarte conştientă de puterea periculoasă şi chiar înfricoşătoare a sexualității feminine; sumerienii au fost primii care au scris despre pasiune. Nu e uşor să faci legătura între astfel de lucruri şi instituții, dar legea sumeriană nu considera femeile nişte bunuri personale. Le acorda drepturi importante; chiar şi sclava care făcea copii cu un om liber se bucura de o anumită protecție jurisdicțională. Aranjamentele în vederea divorțului le dădeau femeilor, precum şi bărbaților şansa de a se despărți şi asigurau un tratament echitabil al soțiilor divorțate. Deşi adulterul comis de femeie se pedepsea cu moartea, spre deosebire de cel comis de bărbat, această diferență trebuie înțeleasă în lumina preocupării pentru moştenire şi proprietate. Abia la mult timp după perioada sumeriană legea mesopotamiană începe să pună accent pe importanța virginității şi să le impună vălul femeilor respectabile. Amândouă erau semnele unei atitudini tot mai severe şi ale unui rol mai limitat al acestora.

Sumerienii au dat dovadă şi de o mare inventivitate tehnică. Alte popoare aveau să le datoreze mult. Influența legilor sumeriene poate fi observată la mult timp după epoca sumeriană. Sumerienii au pus, de asemenea, bazele matematicii, elaborând tehnica exprimării numărului şi prin poziție, şi prin semn (aşa cum noi, de exemplu, putem înțelege cifra 1 ca unu, o zecime, zece sau mai multe alte valori, în funcție de relația cu virgula numărului zecimal) şi au găsit o metodă de a împărți cercul în şase segmente egale. Aveau cunoştințe şi despre sistemul zecimal, deşi nu l-au exploatat, şi prima dată întâlnim săptămâna formată din şapte zile în *Epopeea lui Ghilgameş*.

Spre sfârşitul istoriei lor ca civilizație independentă, sumerienii învățaseră să trăiască în grupuri mari; se spune că doar un oraş avea peste 36.000 de locuitori. Acest lucru necesita importante abilități de construcție, ca să nu mai vorbim de marile structuri monumentale. Neavând piatră, în sudul Mesopotamiei se folosiseră pentru prima dată în construcții trestii tencuite cu lut, iar apoi cărămizi de lut uscate la soare. Metoda de realizare a cărămizilor era suficient de avansată la sfârşitul epocii sumeriene pentru a permite construirea unor clădiri foarte mari, cu coloane şi terase; platforma superioară a celui mai mare monument de acest fel, ziguratul din Ur, se afla la o înălțime de peste 100 de picioare şi acesta avea o bază de 200 pe 150 de picioare. Cea mai veche roată de olărit care s-a păstrat a fost descoperită la Ur; în acest fel a folosit omul pentru prima dată mişcarea de rotație. Pe ea s-a bazat producția de oale pe scară largă care a făcut ca aceasta să fie o meserie masculină, şi nu feminină, aşa cum era înainte. Curând, în jurul anului 3000 î.e.n., roata era folosită pentru transport. O altă invenție a sumerienilor a fost sticla, iar meşteri specializați turnau bronz la începutul mileniului III î.e.n.

Această inovație ridică alte întrebări: de unde provenea materia primă? Nu există metale în sudul Mesopotamiei. Mai mult, chiar şi înainte, în neolitic, regiunea trebuie să fi obținut din altă parte silexul şi obsidianul necesare pentru primele unelte agricole. În mod clar, există în fundal o amplă rețea de contacte cu exteriorul, în primul rând cu Levantul şi Siria, aflate la distanțe uriaşe, dar şi cu Iranul şi Bahrainul, de pe malul Golfului Persic. Înainte de anul 2000 î.e.n., Mesopotamia obținea mărfuri – deşi, poate, indirect – din valea Indului. Pe lângă dovezile documentare (ce dezvăluie contacte cu India dinainte de 2000 î.e.n.), acest lucru dă impresia înfiripării unui sistem comercial internațional care genera deja tipare importante de interdependență. La mijlocul mileniului III, când rezervele de staniu din Orientul Mijlociu s-au epuizat, armele mesopotamiene din bronz au trebuit înlocuite cu unele din cupru nealiat.

Toată această civilizație era susținută de o agricultură care a fost încă de la început complicată şi chiar bogată. Orzul, grâul, meiul şi susanul erau cultivate în cantități mari; e posibil ca primul să fi fost cultura principală şi explică, fără

îndoială, dovezile frecvente privind prezența alcoolului în Mesopotamia antică. În solul fertil al văilor inundabile nu erau necesare unelte prea avansate pentru a realiza o cultivare intensivă; marea contribuție a tehnologiei în acest domeniu a constat în practicarea irigațiilor şi dezvoltarea guvernării. Astfel de abilități s-au acumulat lent; dovezile privind civilizația sumeriană acoperă 1.500 de ani de istorie.

Până acum s-a discutat despre acest interval uriaş de parcă nu s-a fi întâmplat nimic în decursul său, ca şi cum ar fi reprezentat un tot unitar neschimbător. Nu a fost aşa. Cu toate rezervele vizavi de ritmul lent al schimbării în lumea antică şi chiar dacă acum ni se pot părea foarte statice, au fost 15 secole de mari schimbări pentru mesopotamieni – istorie în adevăratul sens al cuvântului. Cercetătorii au reconstituit o mare parte a poveştii, dar nu este oportună prezentarea ei în detaliu aici, mai ales pentru că face încă obiectul dezbaterilor, rămâne în general obscură şi chiar şi datarea este adesea doar aproximativă. Aici e necesar doar să facem legătura dintre prima epocă a civilizației mesopotamiene, cele care au urmat şi ceea ce se petrecea în alte părți ale lumii în acelaşi timp.

În istoria Sumerului pot fi identificate trei etape majore. Prima, care a durat cam din anul 3360 î.e.n. până în 2400 î.e.n., a fost numită perioada sa arhaică. Povestea ei este marcată de războaie între oraşe-state, de ascensiunea şi decăderea lor. Printre dovezi se numără oraşele fortificate şi folosirea roții în tehnologia militară, la nişte care rudimentare cu patru roți. Spre mijlocul acestei etape de 900 de ani încep să se impună cu un oarecare succes unele dinastii locale. Inițial, societatea sumeriană pare să fi avut o bază reprezentativă, chiar democratică, dar o creştere a scalei a dus la apariția unor regi diferiți de primii conducători care erau şi preoți; probabil au început ca lideri militari numiți de oraşe la comanda forțelor lor armate şi nu au mai renunțat la putere atunci când starea de urgență care îi adusese în prim-plan a fost depăşită. Ei au întemeiat dinastii care s-au luptat între ele. Apariția bruscă a unui mare om inaugurează aşadar o nouă etapă.

Acesta a fost Sargon I, rege al oraşului semitic Akkad, care a cucerit Mesopotamia în anul 2334 î.e.n. şi a instaurat supremația akkadienilor. Există un cap sculptat care probabil îl reprezintă; dacă e al său, este unul dintre primele portrete regale. A fost cel dintâi dintr-o lungă serie de făuritori de imperii; se crede că şi-ar fi trimis trupele până în Egipt şi Etiopia şi a inclus Sumerul într-un imperiu. Akkadiana a preluat scrierea cuneiformă din Sumer. Domnia lui Sargon nu se baza pe superioritatea relativă a unui oraş-stat față de altul. Regimul său a atins un anumit grad de integrare. Poporul său se număra printre cele care mii de ani au exercitat presiuni din exterior asupra civilizațiilor din văile fluviilor. Akkadienii au preluat ce au dorit din cultura acestora pe măsură ce s-au impus. Aceasta a lăsat un nou stil în arta sumeriană, marcat de tema victoriei regelui.

Imperiul akkadienilor nu a reprezentat sfârşitul Sumerului, ci a doua sa etapă principală. Deşi a fost un interludiu, a fost important ca expresie a unui nou nivel de organizare. Până în vremea lui Sargon apăruse un adevărat stat. Separarea autorității seculare de cea religioasă care apăruse în vechiul Sumer era fundamentală. Deşi supranaturalul încă se întrepătrundea cu viața de zi cu zi la toate nivelurile, autoritatea laică şi cea preoțească urmaseră căi diferite. Dovezile materiale sunt reprezentate de apariția unor palate lângă templele din oraşele sumeriene; autoritatea zeilor se afla şi în spatele ocupantului palatului.

Oricât de neclară rămâne transformarea persoanelor de vază ale vechilor oraşe în regi, evoluția trupelor militare profesioniste a jucat aici, probabil, un rol important. Pe monumentele de la Ur apare o infanterie disciplinată, deplasându-se în falangă, cu scuturi suprapuse şi sulițe ordonate. În Akkad se înregistrează un soi de apogeu al militarismului timpuriu. Sargon s-ar fi lăudat că avea 5.400 de soldați care mâncau înaintea sa la palat. Acesta era, fără îndoială, sfârşitul unui proces care consolida puterea prin putere; cuceririle asigurau resursele necesare pentru a menține o astfel de forță. Dar este posibil ca şi în acest caz totul să fi început cu provocările şi nevoile speciale ale Mesopotamiei. Pe măsură ce populația creştea, una dintre sarcinile principale ale conducătorului era cu siguranță să mobilizeze forța de muncă necesară pentru importantele lucrări de irigație şi control al riscurilor de inundații. Puterea de a face acest lucru asigura şi soldați, iar pe măsură ce armele aveau să devină mai complexe şi mai scumpe, urmau să crească şansele de profesionalizare. O sursă a succesului akkadienilor a fost folosirea unei noi arme, arcul compozit construit din lemn şi corn.

Hegemonia akkadienilor a fost relativ scurtă. După două sute de ani, în timpul domniei strănepotului lui Sargon, aceasta a fost răsturnată, se pare, de nişte populații de munteni numite gutieni, şi astfel a început ultima etapă a Sumerului, numită „neosumeriană” de cercetători. Timp de încă aproximativ două sute de ani, până în 2000 î.e.n., sumerienii şi-au impus din nou hegemonia. De data aceasta centrul său a fost Urul şi, cu toate că este dificil de înțeles ce însemna asta în practică, fondatorul dinastiei a treia a Urului care şi-a exercitat autoritatea se autointitula rege al Sumerului şi Akkadului. Arta sumeriană din această etapă manifestă o nouă tendință de a glorifica puterea prințului; tradiția portretisticii populare din perioada arhaică aproape că a dispărut. S-au construit din nou temple, mai mari şi mai solide, iar regii par că încercau să-şi întruchipeze grandoarea în zigurate. Unele documente administrative arată că şi moştenirea akkadiană a fost puternică; cultura neosumeriană prezintă multe trăsături semitice şi poate că aspirația la o domnie mai amplă reflectă această moştenire. Provinciile care îi plăteau tribut ultimului rege prosper al Urului se întindeau din Susa, de la frontiera cu Elamul, pe cursul inferior al Tigrului, până la Byblos, pe țărmul Libanului.

A fost apusul primului popor civilizat. Bineînțeles, acesta nu a dispărut, dar individualitatea sa era pe punctul de a se contopi cu istoria generală a Mesopotamiei şi a Orientului Mijlociu. Marea sa eră creatoare trecuse şi ne-a atras atenția asupra unei zone relativ mici; orizonturile istoriei sunt pe cale să se lărgească. Hotarele erau amenințate de nenumărați dușmani. În jurul anului 2000 î.e.n. şi-au făcut apariția elamiții şi Urul a căzut în mâinile lor. Nu ştim de ce. De o mie de ani exista o oarecare ostilitate între aceste popoare, manifestată intermitent, şi unii cercetători au considerat că a fost rezultatul unei lupte pentru a controla rutele din Iran ce puteau garanta accesul la ținuturile înalte unde se aflau minereurile de care aveau nevoie mesopotamienii. În orice caz, acesta a fost sfârşitul Urului. Odată cu el a dispărut şi remarcabila tradiție sumeriană, pierdută acum în vâltoarea unei lumi formate din mai multe civilizații. De acum va mai fi vizibilă doar ocazional, în tiparele altora. Timp de aproximativ 15 secole Sumerul construise temelia civilizației în Mesopotamia, la fel cum predecesorii săi precivilizați construiseră substratul fizic pe care se înălța aceasta. A lăsat în urma sa scrierea, clădiri monumentale, ideea de dreptate şi respectare strictă a legii, începuturile matematicii şi o mare tradiție religioasă. Este un palmares extraordinar şi germenele multor altor lucruri. Tradiția mesopotamiană urma să aibă o viață lungă şi fiecare aspect al său a fost influențat de moştenirea sumeriană.

În timp ce sumerienii îşi construiau civilizația, influența lor contribuise la modificări apărute şi în alte părți. Pe tot cuprinsul „semilunii fertile” se iveau noi regate şi popoare. Acestea erau stimulate de exemplul celor observate în sud şi de imperiul Urului, de la care aveau de învățat, dar şi de propriile nevoi. Deja obiceiurile civilizate se răspândeau rapid. Acest lucru face ca delimitarea şi clasificarea precise ale principalelor procese din aceste secole să fie foarte dificile. Mai mult, Orientul Mijlociu a fost vreme îndelungată un amalgam de popoare, care se deplasau de colo colo din motive pe care adesea nu le înțelegem. Chiar şi akkadienii se număraseră printre acestea, pornind din marele centru semitic al Arabiei şi ajungând până în Mesopotamia. Gutienii, care au participat la răsturnarea akkadienilor, erau din nord. Dintre aceste popoare, cel mai mare succes l-au avut amoriții, un popor semitic care se răspândise foarte mult şi se alăturase elamiților pentru a învinge armatele Urului şi pentru a-i submina supremația. Amoriții se instalaseră în Asiria sau nordul Mesopotamiei, în Damasc şi în Babilon, întemeind o serie de regate care se întindeau până pe coasta Palestinei. Au continuat să-şi dispute sudul Mesopotamiei, vechiul Sumer, cu elamiții. În Anatolia erau vecini cu hitiții, o populație indo-europeană care a venit din Balcani în mileniul III. La marginea acestui amalgam se aflau altă veche civilizație, Egiptul, şi viguroşii indo-europeni care se stabiliseră în Iran. Tabloul

este haotic; zona este un maelstrom de grupuri care veneau din toate părțile. Devine dificil să distingem nişte tipare.

Ne serveşte ca reper apariția unui nou stat în Mesopotamia, care a lăsat în urmă un nume celebru: Babilon. Şi alt nume celebru este într-un raport intrinsec cu el, cel al unuia dintre regii săi, Hammurabi. Şi-ar câştiga un loc în istorie chiar dacă nu am şti nimic despre el în afara reputației sale de legislator; codul său este cea mai veche consemnare a principiului de drept „ochi pentru ochi". El a fost, de asemenea, primul conducător care a unificat toată Mesopotamia şi, cu toate că imperiul a avut o viață scurtă, oraşul Babilon urma să fie încă de pe vremea sa centrul simbolic al popoarelor semitice din sud. Totul a început cu triumful unui trib de amoriți asupra rivalilor săi în perioada confuză de după prăbuşirea Urului. Este posibil ca Hammurabi să fi devenit suveran în anul 1792 î.e.n.; succesorii săi au menținut coeziunea până undeva după 1600 î.e.n., atunci când hitiții au distrus Babilonul şi Mesopotamia a fost din nou împărțită între popoarele rivale care veneau din toate părțile.

La apogeul său, primul imperiu babilonian se întindea din Sumeria şi de la Golful Persic până în nordul Asiriei, partea nordică a Mesopotamiei. Hammurabi a condus oraşele Ninive şi Nimrud, situate pe Tigru, Mari, de pe cursul superior al Eufratului, pe care îl controla până în punctul unde se apropie cel mai mult de Alep. Cu o lungime de aproximativ şapte sute de mile şi o lățime de vreo sută de mile, era un stat mare, ba chiar cel mai mare care apăruse în regiune până atunci, căci imperiul Urului fusese mai lipsit de coeziune, bazat pe vasalitate. Avea o structură administrativă elaborată, iar Codul lui Hammurabi este celebru pe bună dreptate, deşi faima i se datorează şi şansei. La fel cum s-a întâmplat probabil cu ansambluri mai vechi de hotărâri şi dispoziții din care s-au păstrat doar fragmente, Codul lui Hammurabi a fost sculptat în piatră şi amplasat în curtea unor temple pentru a fi consultat de public. Dar, sub forma unei inscripții mai lungi şi mai ordonate decât colecțiile anterioare, acesta reunea 282 de articole, care tratau în detaliu o mare varietate de chestiuni: salarii, divorț, taxe pentru asistență medicală şi multe altele. Nu era legislație, ci o declarație a dreptului existent, şi poate fi derutant să vorbim despre un „cod" fără a face această precizare. Hammurabi a pus cap la cap reguli existente; el nu a creat aceste legi *de novo*. Acest corp de „drept comun" a asigurat mult timp unul dintre elementele majore de continuitate în istoria Mesopotamiei.

Familia, pământul şi comerțul par să fi fost principalele preocupări ale acestui corpus de norme. Acesta schițează tabloul unei societăți care depăşise deja cu mult reglementările impuse de legăturile de rudenie, comunitatea locală şi mai-marii satelor. Pe vremea lui Hammurabi, procedura judiciară părăsise templul şi tribunalele nepreoțeşti erau la ordinea zilei. Acestea erau formate din persoanele de vază ale oraşelor şi apelurile se făceau direct la Babilon şi la rege. Stela lui

Hammurabi (coloana din piatră pe care a fost sculptat codul) afirma clar că scopul său era să asigure dreptatea făcând legile cunoscute:

> Fie ca omul asuprit ce are o plângere
> Să vină în fața mea
> Și să citească cu băgare de seamă slovele de pe stela mea.

Din nefericire, poate, pedepsele sale par să fi devenit mai aspre în comparație cu vechea practică sumeriană, dar în alte privințe, precum legislația referitoare la femei, tradiția sumeriană s-a păstrat şi în Babilon.

Prevederile codului privind proprietatea includeau şi legi referitoare la sclavi. Babilonul, ca orice altă civilizație antică şi ca multe din vremurile moderne, se baza pe sclavie. Originea sclaviei o constituie, foarte probabil, cuceririle; sclavia era cu siguranță soarta care îi aştepta pe cei învinşi în oricare dintre războaiele de la începuturile istoriei, precum şi pe femeile şi copiii acestora. Dar pe vremea primului imperiu babilonian existau deja piețe de sclavi regulate şi o stabilitate a prețurilor care indică un comerț relativ regulat. Sclavii din anumite districte erau deosebit de apreciați pentru calitățile lor. Deşi puterea stăpânului asupra sclavului era practic absolută, unii sclavi babilonieni se bucurau de o independență remarcabilă, făcând afaceri şi chiar deținând la rândul lor sclavi. Ei aveau şi drepturi legale, deşi limitate.

Este greu de evaluat ce însemna în practică sclavia într-o lume unde nu exista presupunerea de la care plecăm acum că ea nu poate fi justificată. Generalitățile se risipesc în lumina dovezilor legate de diversitatea lucrurilor pe care le puteau face sclavii; dacă majoritatea duceau o viață grea, probabil că acelaşi lucru era valabil în cazul celor mai mulți oameni. Cu toate acestea, e greu să nu-ți fie milă de viața celor duşi în robie în fața regilor cuceritori, despre care vorbesc zeci de memoriale ale „epocii de aur” a Urului de la mijlocul mileniului III î.e.n. până la basoreliefurile cuceririlor asiriene realizate 1.500 de ani mai târziu. Civilizația lumii antice se baza pe exploatarea pe scară largă a omului de către om; dacă nu părea foarte crudă, aceasta înseamnă doar că un alt mod de a vedea lucrurile era de neconceput.

Civilizația babiloniană a devenit legendară prin măreție. Supraviețuirea uneia dintre cele mai cunoscute imagini ale vieții urbane – oraşul secular, hain, al plăcerilor şi al consumului – în numele „Babilon” era o moştenire ce vorbeşte despre amploarea şi bogăția civilizației sale, deşi se datorează în cea mai mare parte unei perioade ulterioare. Rămân totuşi destule dovezi pentru a vedea realitatea din spatele acestui mit, chiar şi pentru primul imperiu babilonian. Marele palat de la Mari este un exemplu deosebit: ziduri care atingeau pe alocuri o grosime de 40 de picioare împrejmuiau curți interioare, aproximativ 300 de încăperi formând un complex cu o canalizare formată din conducte căptuşite cu

bitum la o adâncime de 30 de picioare. Acoperea o suprafață ce măsura 150 pe 200 şi ceva de picioare şi este cea mai bună dovadă a autorității de care ajunsese să se bucure monarhul. În acest palat au fost descoperite, de asemenea, cantități mari de tăblițe din lut ale căror inscripții dezvăluie detaliile guvernării din această perioadă.

Din timpul primului imperiu babilonian se păstrează mai multe tăblițe de lut decât din vremea celor care l-au precedat sau i-au succedat imediat. Ele oferă detaliile care (după cum s-a subliniat) ne permit să cunoaştem mai bine această civilizație decât cunoaştem unele țări europene de acum o mie de ani. Tăblițele furnizează dovezi şi despre viața spirituală a Babilonului. În această perioadă *Epopeea lui Ghilgameş* a luat forma pe care o cunoaştem. Babilonienii au dat scrierii cuneiforme o formă silabică, mărindu-i astfel enorm flexibilitatea şi utilitatea. Astrologia lor a dus mai departe observarea naturii şi a lăsat încă un mit, cel al înțelepciunii caldeenilor, nume atribuit uneori în mod eronat babilonienilor. Sperând să-şi înțeleagă destinele prin studierea stelelor, babilonienii au pus bazele unei ştiințe – astronomia – şi au făcut o serie de observații importante, altă moştenire majoră a culturii lor. Au fost necesari sute de ani pentru ca acestea să se acumuleze, după începuturile îndepărtate din Ur, dar în jurul anului 1000 î.e.n. se puteau prezice eclipsele lunare şi la doar două sau trei secole după aceea traiectoria Soarelui şi a unor planete a fost trasată cu o precizie remarcabilă în raport cu poziția unor stele aparent fixe. Era o tradiție ştiințifică reflectată în matematica babiloniană, de la care avem sistemul sexagesimal al Sumerului prin cercul de 360 de grade şi ora de 60 de minute. Babilonienii au elaborat, de asemenea, tabele matematice şi o geometrie algebrică de mare utilitate practică şi pare probabil ca tot ei să fi inventat ceasul solar, cel mai vechi instrument cunoscut pentru măsurarea trecerii timpului.

Astronomia a început în templu, prin contemplarea mişcării corpurilor cereşti care anunțau sosirea festivalurilor fertilității şi semănatului, iar religia babiloniană era foarte apropiată de tradiția sumeriană. Ca şi oraşele din vechime, Babilonul avea un zeu civic, Marduk; el şi-a făcut loc treptat printre rivalii săi mesopotamieni. Aceasta a durat mult. Hammurabi a afirmat (sugestiv) că Anu şi Enlil, zeii sumerieni, îi conferiseră şefia panteonului mesopotamian lui Marduk, cam la fel cum îi ceruseră să-i conducă pe toți oamenii pentru binele lor. Vicisitudini ulterioare (uneori însoțite de răpirea statuii sale de către invadatori) au slăbit statutul lui Marduk, dar după secolul al XII-lea î.e.n. acesta era, de obicei, incontestabil. Între timp, tradiția sumeriană a supraviețuit până în mileniul I î.e.n. prin folosirea limbii sumeriene în liturghiile babiloniene, în numele zeilor şi al atribuțiilor de care se bucurau. Cosmogonia babiloniană, asemenea celei sumeriene, a început cu crearea lumii dintr-un deşert de ape (numele unui zeu însemna „aluviuni”) şi crearea în final a Omului ca sclav al zeilor. Într-o versiune,

zeii creau oamenii ca pe cărămizi, cu nişte mulaje de lut. Era o viziune asupra lumii potrivită monarhiei absolute, în care regii exercitau puteri similare zeilor asupra oamenilor ce trudeau pentru a le construi palatele şi susţineau o ierarhie de funcţionari şi notabilităţi care o reflecta pe cea din ceruri.

Realizarea lui Hammurabi nu i-a supravieţuit prea mult timp. Evenimentele din nordul Mesopotamiei indicau apariţia unei noi puteri chiar înainte ca acesta să-şi fi clădit imperiul. Hammurabi învinsese un regat amorit care se instituise în Asiria la sfârşitul hegemoniei Urului. A fost un succes temporar. Au urmat aproape o mie de ani în care Asiria avea să fie câmp de luptă şi pradă, punând în umbră în cele din urmă un Babilon de care a fost separată; centrul de greutate al istoriei Mesopotamiei se deplasase definitiv spre nord, departe de vechiul Sumer. Hitiţii, care se stabileau în Anatolia în ultimul sfert al mileniului III î.e.n., înaintau treptat în următoarele câteva secole; în acest interval au preluat scrierea cuneiformă, pe care au adaptat-o limbii lor indo-europene. Prin 1700 î.e.n. stăpâneau zonele dintre Siria şi Marea Neagră. Apoi, unul dintre regii lor s-a îndreptat spre sud împotriva unui imperiu babilonian deja slăbit şi redus la vechiul teritoriu al Akkadului. Succesorul său a finalizat înaintarea; Babilonul a fost cucerit şi jefuit, ceea ce a adus sfârşitul dinastiei şi realizărilor lui Hammurabi. Dar hitiţii s-au retras şi alte popoare au stăpânit şi şi-au disputat Mesopotamia timp de patru secole misterioase, despre care nu ştim decât că atunci s-a separat definitiv Asiria de imperiul babilonian, ceea ce urma a fi atât de important în mileniul următor.

În 1162 î.e.n. statuia lui Marduk a fost încă o dată scoasă din Babilon de nişte cuceritori elamiţi. Între timp, a debutat o epocă extrem de confuză şi punctul focal al istoriei lumii s-a deplasat din Mesopotamia. Povestea imperiului asirian încă nu a început, dar fundalul său este un nou val de migraţii din secolele XIII-XII î.e.n. care implică alte civilizaţii într-un mod mult mai direct şi mai profund decât succesorii sumerienilor. Aceşti succesori, cei care i-au cucerit şi i-au înlocuit, au clădit totuşi pe temeliile puse în Sumer. Din punct de vedere tehnic, intelectual, juridic, teologic, Orientul Mijlociu, care în jurul anului 1000 î.e.n. era atras în vâltoarea politicii mondiale – deja această sintagmă nu este exagerată –, încă purta amprenta făuritorilor primei civilizaţii. Moştenirea lor urma să treacă, sub forme greu de recunoscut, şi la alţii.

* *Epopeea lui Ghilgameş*, în româneşte de Virginia Şerbănescu şi Al. Dima, Editura Mondero, Bucureşti, 1996 (n.red.).

3

Egiptul antic

Mesopotamia nu a fost singura vale a unui mare fluviu unde s-a născut o civilizație, dar singurul exemplu timpuriu care poate rivaliza cu ea în ceea ce privește vechimea și longevitatea este Egiptul. Vestigiile primei civilizații din valea Nilului i-au fascinat pe oameni și le-au aprins imaginația la mii de ani după dispariția sa; chiar și grecii au fost uluiți de legenda misterioasei înțelepciuni a unui teritoriu unde zeii erau jumătate oameni, jumătate fiare, iar oamenii încă își petrec timpul încercând să descopere o semnificație supranaturală a aranjării piramidelor. Egiptul antic a fost întotdeauna moștenirea cea mai vizibilă pe care ne-a lăsat-o Antichitatea.

Bogăția vestigiilor sale este unul dintre motivele pentru care știm mai multe despre egipteni decât despre o bună parte din istoria Mesopotamiei. De asemenea, există și o deosebire importantă între aceste civilizații: deoarece civilizația sumeriană a apărut mai întâi, Egiptul a putut profita de experiența și exemplul ei. S-a discutat mult despre ce anume a însemnat acest lucru. Se distingeau influențe mesopotamiene în motivele artei egiptene timpurii, în prezența sigiliilor cilindrice de la începuturile înregistrărilor scrise egiptene, în tehnicile similare de construcție a unor clădiri monumentale din cărămidă și în hieroglife, scrierea pictografică a Egiptului, tributară scrierii sumeriene timpurii. Pare incontestabil faptul că între Egiptul timpuriu și Mesopotamia au existat legături importante și fructuoase, dar e posibil să nu aflăm niciodată cum și de ce au avut loc primele întâlniri. Cele mai vechi dovezi arheologice ale unor contacte datează din mileniul IV î.e.n., iar influența sumeriană s-a manifestat prima dată probabil prin intermediul popoarelor care s-au stabilit în delta Nilului. Aceasta acționa la nord de elementul care a diferențiat, mai presus de toate, istoria Egiptului de cea a oricărui alt centru de civilizație, Nilul însuși, inima preistoriei și a istoriei Egiptului.

Egiptul era definit de Nil și de deșertul care îl flanca; era țara traversată de fluviu, o oază dispersată pe o suprafață extinsă. În preistorie probabil a fost, de asemenea, o mare mlaștină, având o lungime de 6.000 de mile și, cu excepția deltei, niciodată mai lată de câteva mile. Încă de la început revărsările anuale ale fluviului au reprezentat mecanismul de bază al economiei și au determinat ritmul vieții pe malurile sale. Agricultura a început să fie practicată treptat pe straturile de mâl care creșteau în înălțime de la an la an, dar primele comunități trebuie să fi fost instabile și mediul lor înconjurător, semiacvatic; multe elemente ale vieții lor au fost înghițite pentru totdeauna de aluviunile din deltă. Ceea ce s-a păstrat din

cele mai vechi timpuri sunt lucruri făcute şi folosite de populații care au trăit la marginea zonelor inundabile sau pe unele proeminențe pietroase din interiorul acestora ori de-a lungul văii. Înainte de anul 4000 î.e.n. au început să simtă impactul unei importante schimbări climatice. Nisipul s-a întins din deşerturi şi zona a început să devină aridă. Înarmați cu tehnici agricole elementare, aceşti oameni au putut începe să lucreze solurile bogate ale văii inundabile.

Prin urmare, fluviul a fost de la început cel care a dat viață Egiptului. Era o zeitate binevoitoare a cărei generozitate neschimbătoare urma să fie primită cu recunoştință, şi nu sursa periculoasă, amenințătoare de inundații bruşte, dezastruoase precum cele în urma cărora oamenii din Sumer s-au chinuit să creeze petice de uscat dintr-un deşert de apă. Era un cadru în care agricultura (deşi introdusă mai târziu decât în Levant sau în Anatolia) a dat un randament rapid şi bun şi, poate, a permis o „explozie" demografică, activându-i resursele umane şi naturale. Deşi, după cum arată indiciile contactelor din mileniul IV î.e.n., este posibil ca experiența sumeriană să fi acționat ca element catalizator, nu se poate afirma că a fost decisivă; întotdeauna a existat un potențial pentru apariția civilizației în valea Nilului şi poate că nu a fost nevoie de niciun stimul extern pentru a-l activa. Cel puțin este evident că, atunci când civilizația Egiptului a apărut în cele din urmă, aceasta era unică, diferită de oricare alta.

Cele mai adânci rădăcini ale acestei civilizații trebuie puse cap la cap din dovezile arheologice şi tradiția ulterioară. Acestea dezvăluie populații care s-au stabilt în Egiptul de Sus (sudul, respectiv regiunea izvoarelor Nilului) încă din neolitic. Cam din 5000 î.e.n. aceste populații vânau, pescuiau, culegeau, în fine, începeau cultivarea deliberată a văii. Trăiau în sate grupate în jurul unor piețe centrale şi par să fi aparținut unor clanuri care aveau animale ca simboluri sau totemuri; acestea erau reproduse pe ceramica lor. Aceasta a fost baza organizării politice ulterioare a Egiptului, care a început cu apariția unor şefi de clan ce controlau regiunile locuite de supuşii lor.

Încă de la început aceste populații se lăudau deja cu mai multe realizări tehnologice importante, deşi nu par a fi agricultori atât de iscusiți precum cei din alte părți ale Orientului Mijlociu antic. Ştiau să construiască bărci din papirus, să prelucreze materiale dure precum bazaltul şi să bată cuprul pentru a realiza mici obiecte de uz zilnic. Erau, cu alte cuvinte, destul de pricepuți cu mult înainte de începuturile izvoarelor scrise, având meşteri specializați şi, judecând după bijuteriile lor, distincții clare de clasă sau statut. Apoi, pe la mijlocul mileniului IV î.e.n., s-a produs o intensificare a influențelor străine, evidentă mai întâi în nord, în deltă. Semnele comerțului şi ale contactelor cu alte regiuni, în special cu Mesopotamia, a cărei influență este vizibilă în arta acestei perioade, se înmulțesc. Între timp, vânătoarea şi activitățile agricole sporadice fac loc unei cultivări mai intense. În artă apare basorelieful, care urmează să fie extrem de important în

tradiția egipteană; numărul obiectelor din cupru creşte. Toate par să apară deodată, aproape fără niciun semn prevestitor, din această epocă datând structura politică de bază a viitorului regat.

Acesta a fost unul dublu; în mileniul IV î.e.n. s-au consolidat două imperii, unul în nord, în Egiptul de Jos, şi unul în sud, în Egiptul de Sus. Avem o diferență interesantă față de Sumer: nu existau oraşe-state. Egiptul pare să treacă direct de la precivilizație la guvernarea unor arii extinse. Primele „oraşe" ale Egiptului au fost piețele agricultorilor; comunitățile agricole şi clanurile s-au unit în grupuri care au stat la baza provinciilor de mai târziu. Egiptul avea să devină o entitate politică cu 700 de ani înaintea Mesopotamiei, însă chiar şi mai târziu urma să aibă doar o experiență limitată a vieții urbane.

Despre regii celor două Egipturi nu ştim prea multe până în jurul anului 3200 î.e.n., dar putem presupune că erau cei care fuseseră victorioşi, în cele din urmă, după secole de luptă pentru consolidarea puterii asupra unor grupuri din ce în ce mai mari de oameni. Aproximativ în aceeaşi perioadă apar primele izvoare scrise şi acest lucru trebuie să fi fost important pentru consolidarea puterii. Deoarece scrierea există deja la începuturile poveştii Egiptului, este posibilă o relatare istorică a civilizației egiptene cu o continuitate mai mare decât în cazul Sumerului. În Egipt, încă de la apariția sa, scrierea nu a fost folosită doar în scopuri administrative şi economice, ci şi pentru a înregistra evenimente pe monumente şi vestigii menite să dăinuie.

În jurul anului 3200 î.e.n., ne spun izvoarele scrise, un mare rege al Egiptului de Sus, Menes, a cucerit nordul. Egiptul a fost astfel unificat, formându-se un stat uriaş, care se întindea de-a lungul fluviului până la Abu Simbel. Urma să devină şi mai mare şi să se extindă şi mai mult pe cursul superior al fluviului, inima sa, şi avea să sufere şi perturbări din când în când, dar acesta este efectiv începutul unei civilizații care urma să dureze până în epoca Greciei şi Romei clasice. Aproape trei mii de ani – o perioadă de 1,5 ori mai lungă decât existența creştinismului – Egiptul a fost o entitate istorică, în mare parte a acestei perioade stârnind admirația. Într-o perioadă atât de lungă s-au întâmplat multe şi în mod cert nu cunoaştem toate evenimentele. Totuşi, stabilitatea şi puterea conservatoare ale civilizației Egiptului sunt mai uimitoare decât vicisitudinile pe care le-a avut de înfruntat.

În linii mari, gloria acestei civilizații a apus în jurul anului 1000 î.e.n. Înainte de această dată, istoria Egiptului poate fi vizualizată foarte uşor dacă o împărțim în cinci perioade. Trei dintre acestea sunt numite Regatul Vechi, Regatul de Mijloc şi Regatul Nou; ele sunt separate de alte două, numite Prima şi a Doua Perioadă Intermediară. În linii mari, cele trei „regate" sunt perioade de prosperitate sau, cel puțin, marcate de o guvernare consolidată; cele două perioade intermediare sunt intervale de slăbiciune şi tulburări, cu cauze externe şi

interne. Întreaga perioadă poate fi vizualizată sub forma unui tort pe mai multe straturi, având trei straturi cu arome diferite separate de două straturi oarecum informe de dulceață.

Acesta nu este în niciun caz singurul mod de a înțelege istoria Egiptului şi nici cel mai potrivit pentru a servi tuturor scopurilor. Mulți specialişti preferă să prezinte cronologia Egiptului antic în termenii celor 31 de dinastii regale, sistem ce are marele avantaj de a se raporta la criterii obiective; se evită astfel dezacorduri între perspective stranii, dar perfect îndreptățite, cum ar fi cel legat (de exemplu) de plasarea primelor dinastii în „Regatul Vechi" sau tratarea acestuia ca perioadă „arhaică" separată ori cel privind linia de demarcație care trebuie trasată la începutul sau la sfârşitul erelor intermediare. Cu toate acestea, clasificarea în cinci etape este suficientă pentru scopurile noastre, dacă distingem şi o etapă premergătoare arhaică. Iată o prezentare recentă a datelor şi o sincronizare dinastică:

Dinastii

I-II Epoca predinastică, c. 3000-2686 î.e.n.
III-VIII Regatul Vechi, 2686-2160 î.e.n.
IX-XI Prima Perioadă Intermediară, 2160-2055 î.e.n.
XII-XIV Regatul de Mijloc, 2055-1650 î.e.n.
XV-XVII A Doua Perioadă Intermediară, 1650-1550 î.e.n.
XVIII-XX Regatul Nou, 1550-1069 î.e.n.

Asta ne duce până în perioada când, cum s-a întâmplat şi în istoria Mesopotamiei, apare un fel de întrerupere, pe măsură ce Egiptul este prins într-o serie de transformări majore cu origini în afara granițelor sale, cărora li se poate aplica, pe bună dreptate, supralicitatul cuvânt „criză". E drept, vor trece multe secole până când vechea tradiție egipteană va lua sfârşit cu adevărat. Unii egipteni moderni insistă pe un sentiment de identitate continuă în rândul egiptenilor din vremurile faraonilor. Totuşi, pe la începutul mileniului I î.e.n. avem unul dintre momentele cele mai potrivite pentru a pune capăt poveştii, fie şi numai pentru că realizările cele mai mari ale egiptenilor erau deja istorie.

Acestea erau mai presus de toate opera statului monarhic şi gravitau în jurul său. Forma statului în sine era expresia civilizației egiptene. Mai întâi s-a concentrat la Memfis, a cărui construcție a început în timpul vieții lui Menes şi care a fost capitală în vremea Regatului Vechi. Mai târziu, în timpul Regatului Nou, capitala a fost în general la Teba, deşi au existat şi perioade de incertitudine în privința localizării sale. Memfisul şi Teba erau mari centre religioase şi complexuri de palate; ele nu au depăşit de fapt acest stadiu, progresând spre un urbanism veritabil. Absența oraşelor înainte de aceasta a fost importantă şi din punct de vedere politic. Regii Egiptului nu au apărut, precum cei ai Sumerului, ca

„oamenii importanți” dintr-o comunitate de orașe-state care să-i mandateze la început pentru a acționa în numele lor. Şi nici nu erau doar nişte oameni care se supuneau, ca şi ceilalți, unor zei ce îi conduceau pe toți oamenii, indiferent de statutul lor. Ei erau mediatori între supuşii lor şi nişte puteri supranaturale. Tensiunea dintre palat şi templu nu exista în Egipt şi, când apare, regalitatea egipteană nu are rival în pretențiile sale. Faraonii urmau să fie zei, nu slujitori ai zeilor.

Abia în timpul Regatului Nou a început să i se aplice personal regelui titulatura de „faraon”. Până atunci ea indica reşedința şi curtea regelui. Cu toate acestea, într-o etapă mult mai timpurie monarhii egipteni aveau deja autoritatea care urma să impresioneze atât de mult lumea antică. Ea se exprimă în supradimensionarea reprezentărilor lor pe primele monumente. Moşteniseră asta de la regii preistorici considerați sacri datorită puterii lor de a asigura prosperitatea printr-o agricultură de succes. Astfel de puteri le sunt atribuite unor regi aducători de ploaie din Africa până şi astăzi; în Egiptul antic ele se concentrau asupra Nilului. Se credea că faraonii controlează revărsarea şi retragerea anuale ale apelor acestuia – viața însăşi a comunităților riverane. Primele ritualuri ale regalității egiptene cunoscute de noi se leagă de fertilitate, irigații şi asanarea terenurilor. Primele reprezentări ale lui Menes îl arată săpând un canal.

În timpul Regatului Vechi apare ideea că regele este stăpânul absolut al pământului. Curând el este venerat ca descendent al zeilor, stăpânii inițiali ai pământului. Devine zeu, Horus, fiul zeului Osiris, şi preia multe dintre puterile teribile ale făuritorului de ordine divin; trupurile inamicilor lui sunt prezentate spânzurate în şir, ca păsările vânate, sau cerând îndurare în genunchi, dacă nu cumva li se scoteau creierii în cadrul unui ritual (cum li se întâmpla celor mai nefericiți duşmani). Dreptatea este „ceea ce iubeşte Faraonul”, răul e „ceea ce urăşte Faraonul”; el este atotştiutor, are puteri divine şi, prin urmare, nu îi trebuie niciun cod de legi care să-l ghideze. Până în timpul Regatului de Mijloc doar el putea spera la o viață de apoi. Egiptul, mai mult ca oricare alt stat din Epoca bronzului, a pus întotdeauna accent pe întruparea zeului în rege, chiar şi atunci când această idee a fost din ce în ce mai mult contrazisă de realitățile vieții din Regatul Nou şi de apariția fierului. Apoi, dezastrele care au determinat căderea Egiptului în mâinile străinilor urmau să contrazică convingerea că faraonul era zeul întregii lumi.

Dar cu mult timp înainte statul egiptean îşi făurise altă întruchipare şi altă armatură instituțională, o ierarhie elaborată şi impresionantă de birocrați. La vârful său se aflau vizirii, guvernatorii provinciilor şi înalții dregători care proveneau în principal din rândul nobilimii; câțiva dintre cei mai de seamă din rândul lor erau îngropați cu mare pompă, rivalizând cu faraonii. Din familii mai

puțin nobile proveneau miile de scribi necesari pentru a asigura personalul unei guvernări elaborate conduse de funcționarii superiori. Etosul acestei birocrații poate fi perceput în textele literare ce enumeră virtuțile necesare pentru a avea succes ca scrib: înclinație către studiu, autocontrol, prudență, respect pentru superiori şi considerație pentru caracterul sacru al greutăților, măsurilor, proprietăților funciare şi formelor legale. Scribii erau instruiți într-o şcoală specială, la Teba, unde nu se predau doar istoria şi literatura tradiționale şi diversele scrieri, ci, se pare, şi arpentaj, arhitectură şi contabilitate.

Birocrația conducea o țară cu o populație formată majoritar din țărani. Aceştia nu duceau, cu siguranță, o viață tocmai confortabilă, căci asigurau forța de muncă obligatorie atât pentru marile lucrări publice ale monarhiei, cât şi pentru crearea surplusului cu care puteau fi întreținute o clasă a nobililor, birocrația şi un mare organism religios. Totuşi, pământul era fertil şi tot mai bine lucrat cu ajutorul unor tehnici de irigație consacrate într-o perioadă predinastică (probabil una dintre primele manifestări ale capacității fără egal de a mobiliza efortul colectiv, care urma să se numere printre emblemele guvernării egiptene). Legumele, orzul şi grâul emmer erau principalele culturi ale câmpurilor traversate de canale de irigație; dieta pe care o asigurau era suplimentată de păsări de curte, peşte şi vânat (toate reprezentate frecvent în arta egipteană). Vitele erau folosite pentru tracțiune şi pentru arat cel puțin din perioada Regatului Vechi. Cu mici schimbări, această agricultură a continuat să constituie baza vieții în Egipt până în vremurile moderne; a fost suficientă pentru a transforma țara în grânarul Imperiului Roman.

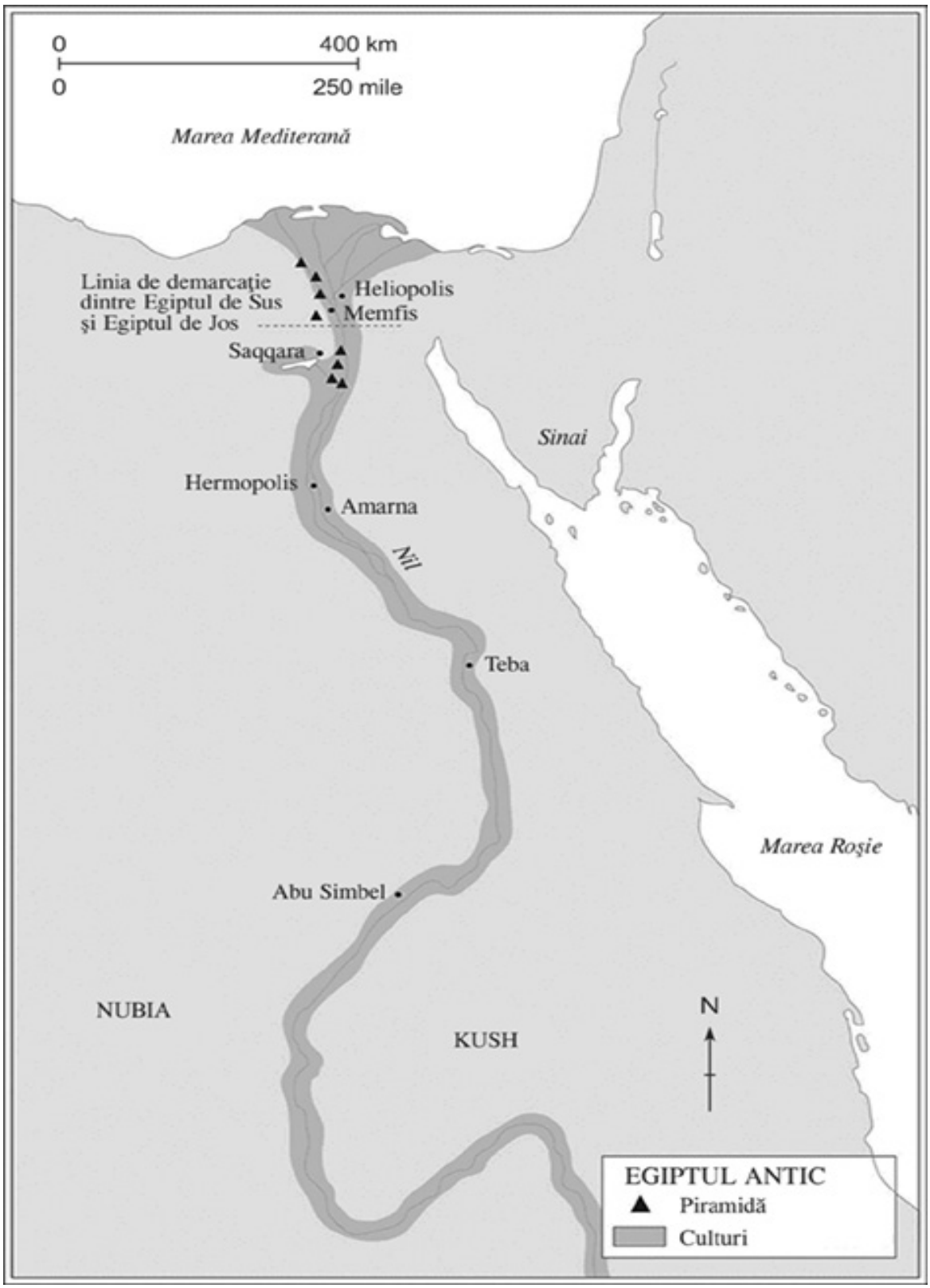
0
400 km
0
250 mile
Marea Mediterană
Linia de demarcaţie
dintre Egiptul de Sus
şi Egiptul de Jos
Heliopolis
Memfis
Saqqara
Sinai
Hermopolis
Amarna
Nil
Teba
Marea Roşie
Abu Simbel
NUBIA
KUSH
N
EGIPTUL ANTIC
Piramidă
Culturi

Pe excedentul acestei agriculturi se baza şi forma de risipă ostentativă specifică Egiptului – o serie de mari lucrări publice din piatră, fără egal în Antichitate. În Egiptul antic, casele şi acareturile erau construite din chirpici, utilizat încă dinaintea perioadei predinastice; nu erau construite pentru a dăinui veşnic. Palatele, mormintele şi monumentele faraonilor erau cu totul altceva; ele erau construite din piatră, care se găsea din belşug în unele zone din valea Nilului. Deşi erau atent prelucrate la început cu unelte din cupru şi apoi din bronz, adesea cu incizii şi picturi elaborate, tehnologia utilizării acestui material era departe de a fi complicată. Egiptenii au inventat coloana din piatră, dar marea lor realizare în domeniul construcției nu a fost neapărat arhitecturală şi tehnică, ci mai degrabă socială şi administrativă. Ceea ce au făcut ei se baza pe o concentrare de forță de muncă fără precedent şi aproape imposibil de egalat. Sub conducerea unui scrib, mii de sclavi şi recruți şi, uneori, regimente de soldați erau folosiți pentru a tăia şi a aşeza marile blocuri de piatră folosite pentru construcțiile egiptene. Doar cu ajutorul unor pârghii şi sănii – nu existau macarale, scripeți sau palane – şi prin construirea unor rampe de pământ colosale s-au ridicat o serie de edificii care încă ne taie respirația.

Ele au început să fie construite în timpul dinastiei a III-a. Cele mai celebre sunt piramidele, mormintele faraonilor de la Saqqara, în apropiere de Memfis. Una dintre acestea, „piramida în trepte”, a fost considerată în mod tradițional capodopera primului arhitect atestat – Imhotep, cancelar al regelui. Lucrarea sa a fost atât de impresionantă, încât a fost considerată o dovadă a puterii divine a dinastiei. Piramida aceasta şi celelalte au apărut brusc într-o civilizație care avusese până atunci doar locuințe din lut. Aproximativ un secol mai târziu, blocuri din piatră de 15 tone fiecare au fost folosite pentru piramida lui Kheops sau Khufu şi în această perioadă (în timpul dinastiei a IV-a) au fost finalizate cele mai mari piramide de la Giseh. Construirea piramidei lui Kheops a durat 20 de ani; legenda conform căreia 100.000 de oameni au fost folosiți la construirea sa este considerată acum exagerată, dar trebuie să fi fost câteva mii de oameni şi cantități imense de piatră (cinci-şase milioane de tone) au fost aduse şi de la 500 de mile depărtare. Această construcție colosală este perfect orientată şi laturile sale, de 750 de picioare lungime, variază cu mai puțin de opt inchi – doar aproximativ 0,09%. Piramidele au reprezentat cea mai mare dovadă a puterii şi încrederii în sine ale statului faraonic. Dar fiecare dintre ele reprezenta doar elementul dominant al unui mare complex de edificii care alcătuiau reşedința regelui după moarte. În alte locuri erau temple mărețe, palate, mormintele din Valea Regilor.

Aceste lucrări publice grandioase au fost, atât la propriu, cât şi la figurat, cele mai mărețe lucruri pe care egiptenii le-au lăsat posterității. Datorită lor, nu mai este atât de surprinzător că egiptenii au fost considerați ulterior mari savanți:

oamenii nu puteau crede că aceste monumente uriaşe nu se bazau pe cele mai rafinate competenţe matematice şi ştiinţifice. Şi totuşi, aceasta este o deducţie nevalidă şi falsă. Deşi egiptenii erau foarte iscusiţi la măsurători topografice, abia în epoca modernă, în inginerie, a început să fie nevoie de ceva mai mult decât cunoştinţe elementare de matematică; ele cu siguranţă nu au fost necesare pentru ridicarea piramidelor. Era nevoie de o competenţă extraordinară în măsurare şi în folosirea anumitor formule pentru calcularea volumelor şi a greutăţilor şi doar până aici a avansat matematica egipteană, indiferent ce au crezut admiratorii ulteriori. Matematicienii moderni nu apreciază în mod deosebit realizările teoretice ale egiptenilor şi fără îndoială că ei nu se ridicau la nivelul babilonienilor în acest domeniu. Lucrau cu o numeraţie zecimală ce pare modernă la prima vedere, dar este posibil ca singura lor contribuţie semnificativă la domeniul matematicii să fie inventarea fracţiilor.

Fără îndoială, o matematică primitivă este o parte a explicaţiei privind sterilitatea eforturilor egiptenilor din domeniul astronomiei – alt domeniu în care posteritatea, în mod paradoxal, i-a creditat cu înfăptuiri măreţe. Este drept că observaţiile lor erau suficient de corecte pentru a permite anticiparea creşterii cotelor Nilului şi alinierea ritualică a edificiilor, dar astronomia lor teoretică a rămas cu mult în urma babilonienilor. Inscripţiile care au atestat ştiinţa astronomică a egiptenilor urmau să le impună respect astrologilor secole la rând, însă valoarea lor ştiinţifică era redusă şi calitatea predictivă era pe termen relativ scurt. Singura realizare considerabilă care s-a bazat pe astronomia egiptenilor a fost calendarul. Ei au fost primii care au stabilit anul solar de 365 de zile şi un sfert şi care l-au împărţit în 12 luni, fiecare formată din trei „săptămâni” de câte zece zile, cu cinci zile suplimentare la sfârşitul anului – aranjament care, după cum putem observa, urma să fie readus în discuţie în 1793, când revoluţionarii francezi au dorit să înlocuiască calendarul creştin cu unul mai raţional.

Deşi se baza mult pe observarea stelelor, calendarul trebuie să se fi reflectat şi în observarea – cu origini mai vechi – a marelui puls al inimii vieţii egiptene, revărsarea Nilului. Fermierul egiptean avea astfel un an format din trei anotimpuri, fiecare de aproximativ patru luni, unul al semănatului, unul al inundaţiilor, unul al recoltei. Dar ciclul fără sfârşit al Nilului a influenţat Egiptul şi la niveluri mai profunde.

Structura şi soliditatea vieţii religioase din Egiptul antic au frapat puternic alte popoare. Herodot credea că grecii preluaseră de la Egipt numele zeilor lor; greşea, dar este interesant că s-a gândit la acest lucru. Ulterior, cultele zeilor egipteni au fost văzute ca o ameninţare de împăraţii romani; ei au fost interzişi, dar romanii au fost până la urmă obligaţi să-i tolereze, atât de mare era atracţia pe care o exercitau. Vorbăria şi şarlataniile cu tentă egipteană încă îi atrăgeau pe europenii cultivaţi în secolul al XVIII-lea; o expresie amuzantă şi inocentă a

fascinației exercitate de mitul Egiptului antic încă se putea observa nu demult în ritualurile așa-numiților Shriners, frăției unor oameni de afaceri americani respectabili care defilau pe străzile unor orășele, la ocazii importante, purtând, în mod neverosimil, fesuri și șalvari. A existat, într-adevăr, o vigoare constantă a religiei egiptene care, ca multe alte aspecte ale civilizației egiptene, a supraviețuit mult timp după dispariția formelor politice care o întreținuseră.

Și totuși, rămâne un aspect deosebit de greu de înțeles. Cuvinte ca „vigoare" pot fi derutante; în Egiptul antic religia era mai curând o rețea omniprezentă, ca sistemul circulator al corpului uman, decât o structură independentă precum cea care urma să fie înțeleasă ulterior ca Biserică. Existau, bineînțeles, personal religios, preoții asociate cu diferite culte și locuri, și încă din timpul Regatului Vechi unii preoți aveau un statut suficient de înalt pentru a fi îngropați în morminte scumpe. Dar templele lor erau atât agenții economice și centre de depozitare, cât și centrele unor culte, iar mulți preoți, și atunci, și mai târziu, urmau să combine sarcinile lor ritualice cu cele ale scribilor, administratorilor și birocraților regali. Nu erau ceea ce epocile următoare aveau să considere cler.

Religia egipteană poate fi descrisă cel mai bine nu ca o forță socială dinamică, activă, ci ca un mod de a face față realității prin gestionarea diferitelor aspecte ale unui cosmos neschimbător. Cu toate acestea, este nevoie de niște lămuriri. Nu trebuie să uităm că anumite concepte și distincții pe care le luăm ca atare în evaluarea (și chiar în descrierea) mentalităților altor epoci nu existau pentru oamenii a căror minte încercăm s-o înțelegem. Granița dintre religie și magie, de exemplu, conta prea puțin pentru egipteanul din Antichitate, deși este posibil să fi fost conștient că fiecare avea propria eficacitate. S-a afirmat că magia a fost întotdeauna prezentă ca un fel de cancer în religia egipteană; imaginea este prea forțată, dar exprimă legătura strânsă dintre ele. O altă distincție care lipsea în Egiptul antic este cea pe care majoritatea dintre noi o fac automat între nume și lucru. Pentru egipteanul din Antichitate, numele era lucrul; obiectul real, pe care noi îl separăm de semnificația lui, era identic cu aceasta. La fel se putea întâmpla și cu alte imagini. Egiptenii trăiau în simbolism ca peștele în apă, luându-l ca atare, și noi trebuie să depășim limitele unei culturi profund lipsite de simbolism pentru a-i înțelege.

Este necesară, prin urmare, o perspectivă globală pentru a aprecia semnificația și rolul religiei în Egiptul antic. La începuturi există dovezi copleșitoare despre importanța sa; pe aproape întreaga durată a civilizației lor, egiptenii din Antichitate arată o tendință remarcabil de constantă de a căuta în religie un mod de a pătrunde varietatea experiențelor de zi cu zi, precum și de a atinge o lume imuabilă, cel mai ușor înțeleasă prin viața pe care o duceau morții acolo. E posibil ca și aici să se detecteze pulsul Nilului; în fiecare an se revărsa și se reînnoia, dar ciclul său era recurent, fără schimbare, întruchiparea unui ritm

cosmic. Schimbarea supremă care îi amenința pe oameni era moartea, cea mai măreață expresie a degradării şi a fluxului reprezentat de experiența lor comună. Religia egipteană pare de la început a fi obsedată de moarte: cele mai familiare întruchipări ale sale, la urma urmelor, sunt mumiile şi obiectele din camerele funerare, păstrate în muzeele noastre. În timpul Regatului de Mijloc s-a ajuns la convingerea că toți oamenii puteau spera la viața în altă lume, nu doar regii. Ca urmare, prin ritualuri şi simboluri, prin pregătirea pledoariei prezentate în fața judecătorilor de pe lumea cealaltă, omul se putea pregăti pentru viața de apoi, suficient de încrezător că va atinge bunăstarea imuabilă pe care aceasta o oferea în principiu. Perspectiva egiptenilor asupra vieții de apoi era aşadar diferită de versiunea întunecată a mesopotamienilor; oamenii puteau fi fericiți în viața de apoi.

Lupta pentru asigurarea acestui deznodământ pentru atâția oameni, de-a lungul atâtor secole, conferă religiei egiptene o calitate eroică. Ea constituie, de asemenea, explicația atenției obsesive arătate în pregătirea mormintelor şi în conducerea celui decedat spre locul odihnei veşnice. Expresia sa cea mai celebră o reprezintă construirea piramidelor şi practica mumificării. În perioada Regatului de Mijloc, riturile funerare şi mumificarea unui rege durau 70 de zile.

Egiptenii credeau că după moarte omul era judecat în fața lui Osiris; dacă verdictul era favorabil, urma să trăiască în regatul lui Osiris, dacă nu, era abandonat unei creaturi monstruoase, jumătate crocodil, jumătate hipopotam. Aceasta nu înseamnă totuşi că în timpul vieții oamenii trebuiau să-i facă pe plac doar lui Osiris, căci panteonul egiptean era imens. Existau aproximativ 2.000 de zei şi mai multe culte importante. Mare parte dintre ei îşi aveau originea în zeități preistorice care luau forma unor animale; Horus, zeul reprezentat ca un şoim, era, de asemenea, protectorul dinastiei şi a ajuns în Egipt probabil odată cu invadatorii misterioşi din mileniul IV î.e.n. Aceste animale au fost treptat umanizate, însă incomplet. Artiştii îi reprezentau ca oameni cu capete de animale. Astfel de creaturi totemice au fost rearanjate în noi tipare pe măsură ce faraonii încercau să atingă scopuri politice prin consolidarea cultelor lor. Astfel, cultul lui Horus a fost consolidat cu cel al lui Amon-Ra, zeul soarelui, a cărui întrupare a ajuns să fie considerat faraonul. Ulterior, Horus a fost considerat fiul zeului Osiris şi al zeiței Isis. Această zeiță a creației şi dragostei era probabil cea mai veche dintre toate – originile sale, ca şi ale altor zeități egiptene, datează din era predinastică, fiind una dintre formele dezvoltate ale zeiței-mamă omniprezente despre care există dovezi pe tot cuprinsul Orientului Mijlociu din perioada neolitică. Ea urma să supraviețuiască mult timp, reprezentarea sa cu fiul ei, Horus, în brațe dăinuind în iconografia creştină a Fecioarei Maria.

Zeii ocupă un loc important printre temele artei din Egiptul antic, dar aceasta mai include multe altele. Se baza pe un naturalism fundamental al reprezentării

care, oricât de limitat ar fi fost de convențiile expresiei şi gesticii, oferă două milenii de artă egipteană clasică de o simplitate frumoasă la început şi apoi, într-o perioadă mai decadentă, de un farmec atrăgător şi accesibilitate. A permis o reprezentare realistă a unor scene din viața de zi cu zi. Acestea au temele rurale legate de agricultură, pescuit şi vânătoare; meşteşugarii sunt reprezentați lucrându-şi produsele şi scribii îndeplinindu-şi sarcinile. Totuşi, nici conținutul şi nici tehnica nu reprezintă până la urmă cea mai frapantă caracteristică a artei egiptene, ci stilul său continuu, uşor de recunoscut. Timp de aproximativ două mii de ani, artiştii s-au putut exprima în mod satisfăcător în cadrul unei tradiții clasice. Originile sale datorează, poate, ceva Sumerului, ea dovedindu-se capabilă ulterior să împrumute şi alte influențe străine, dar forța şi soliditatea tradiției centrale şi indigene nu slăbesc niciodată. Aceasta trebuie să fi fost una dintre caracteristicile vizuale cele mai impresionante pentru un vizitator al Egiptului în Antichitate: ceea ce vedea arăta foarte unitar. Dacă excludem ceea ce s-a realizat în paleoliticul superior, despre care ştim foarte puține, este cea mai lungă şi mai puternică tradiție continuă din întreaga istorie a artei.

S-a dovedit că nu putea fi transplantată. Poate că grecii au preluat coloana din Egiptul antic, unde îşi avea originile în mănunchiul de trestii acoperite cu lut, de care mai amintesc caneluri. În afara de asta, e clar că, deşi monumentele Egiptului i-au fascinat în permanență pe artiştii şi arhitecții din alte zone, rezultatul, chiar şi atunci când le-au exploatat cu succes în propriile scopuri, a fost întotdeauna superficial şi exotic. Stilul egiptean nu a prins niciodată rădăcini în altă parte; mai apare din când în când de-a lungul secolelor ca decorație şi înfrumusețare – coloane cu caneluri, sfincşi şi şerpi pe mobile, un obelisc aici, un cinematograf dincolo. Arta egipteană a adus o singură mare contribuție integrală durabilă, stabilirea – datorită delimitărilor uriaşelor siluete sculptate şi pictate pe zidurile mormintelor şi templelor – a canoanelor clasice privind proporția corpului uman. Acestea urmau să fie preluate de greci, iar artiştii europeni încă aveau să fie fascinați de ele şi pe vremea lui Leonardo, deşi deja contribuția era teoretică, nu stilistică.

O altă mare realizare artistică – care nu s-a limitat la Egipt, dar care a avut aici o importanță excepțională – a fost caligrafia. Se pare că egiptenii au preluat în mod deliberat invenția sumerienilor de a reprezenta sunete, şi nu lucruri, dar au respins scrierea cuneiformă. Au inventat în schimb scrierea hieroglifică. În locul tehnicii de aranjare a aceloraşi forme de bază în diferite moduri care fusese dezvoltată în Mesopotamia, ei au ales intenționat pictograme realiste sau ceva similar acestora. Era o scriere mult mai decorativă decât cea cuneiformă, dar şi mult mai greu de stăpânit. Primele hieroglife apar înainte de 3000 î.e.n.; ultimul exemplu despre care avem informații a fost scris în anul 394 e.n. Aproape patru mii de ani este o durată de viață impresionantă pentru o caligrafie. Dar neiniției

tot nu au reuşit s-o citească încă 14 secole şi jumătate după dispariția sa, până când un savant francez a descifrat inscripția de pe „Piatra de la Rosetta”, adusă în Franța după descoperirea ei de către arheologii care însoțeau armata lui Napoleon în Egipt.

În lumea antică, abilitatea de a citi hieroglifele era esențială pentru obținerea unei poziții în casta preoților şi, pe cale de consecință, un secret profesional bine păstrat. Hieroglifele au fost folosite din perioada predinastică pentru a înregistra evenimente istorice şi încă din timpul dinastiei I inventarea papirusului – fâşii de tulpină de trestie aşezate în zigzag şi bătute până se obținea o coală omogenă – a asigurat un suport la îndemână pentru multiplicarea lor. Această invenție a avut o importanță mult mai mare pentru lumea întreagă decât hieroglifele; mai ieftin decât pielea (din care era făcut pergamentul) şi mai uşor de folosit (deşi mai perisabil) decât tăbliţele de lut sau de piatră, papirusul a reprezentat cea mai des folosită bază de comunicare şi înregistrare a datelor în Orientul Mijlociu mult timp după apariția creştinismului, atunci când invenția hârtiei a ajuns în lumea mediteraneeană din Extremul Orient (chiar şi cuvântul englezesc pentru „hârtie” – *paper* – provine din termenul „papirus”). Curând după apariția papirusului, scriitorii au început să lipească între ele coli pentru a forma suluri lungi: astfel, egiptenii au inventat cartea, materialul pe care se putea scrie, precum şi o formă de scriere pe care se bazează şi cea folosită de noi. Aceasta poate fi moştenirea cea mai de preț pe care ne-au lăsat-o egiptenii, căci o proporție uriaşă din ceea ce ştim despre Antichitate ne parvine, direct sau indirect, prin intermediul unor papirusuri.

Fără îndoială, presupusa îndemânare a practicienilor săi din sfera religiei şi a magiei, precum şi spectaculoasa întruchipare a unei realizări politice în artă şi arhitectură explică în mare măsură prestigiul de care Egiptul a continuat să se bucure. Totuşi, dacă civilizația egipteană este analizată comparativ, nu pare să fi fost nici foarte fertilă, nici foarte receptivă. Tehnologia nu este în niciun caz un test infailibil – şi nici uşor de interpretat –, dar ea ne indică un popor care deprindea lent abilități noi, reticent la inovare odată ce se făcea un mare salt creativ. Arhitectura bazată pe piatră a fost singura mare inovație mult timp după apariția scrierii. Deşi papirusul şi roata erau cunoscute din timpul dinastiei I, Egiptul avea contacte cu Mesopotamia de două mii de ani atunci când a adoptat fântâna cu cumpănă, folosită de multă vreme pentru irigarea terenurilor în celălalt stat. Totuşi, egiptenii au inventat clepsidra, al cărei mecanism de bază urma să fie perfecționat de-a lungul mileniilor de alte civilizații. Poate că apăsarea rutinei era imposibil de învins, dat fiind contextul garanției neschimbătoare oferite de Nil.

Doar în medicină există o originalitate şi realizări indiscutabile ce datează cel puțin din timpul Regatului Vechi. În jurul anului 1000 î.e.n., superioritatea egiptenilor în acest domeniu era recunoscută la nivel internațional. Deşi medicina

egipteană nu a putut fi niciodată separată complet de magie (s-au păstrat numeroase rețete magice şi amulete), era caracterizată de un conținut rațional profund şi de observație empirică pură. Includea până şi cunoştințe despre tehnici contraceptive. Şi contribuția sa indirectă la experiența ulterioară a fost deosebită, indiferent de eficiența sa din acea perioadă; multe dintre cunoştințele noastre despre medicamente şi plante medicinale care asigurau *materia medica* au fost descoperite de egipteni şi, în cele din urmă, prin intermediul grecilor, au ajuns la oamenii de ştiință din Europa medievală. Este remarcabil că ei au început să utilizeze un remediu atât de eficient precum uleiul de ricin.

Ce concluzii se pot trage de aici cu privire la sănătatea egiptenilor din Antichitate este altă problemă. Ei nu par să fi fost atât de îngrijorați de consumul excesiv de alcool ca mesopotamienii, dar nu e uşor să facem o afirmație plecând de la acest lucru. Unii cercetători au susținut că exista o rată extrem de mare a mortalității infantile şi avem dovezi privind unele boli la adulți; oricare ar fi explicația, numeroasele corpuri mumificate care s-au păstrat nu includ cazuri de cancer, rahitism sau sifilis. În acelaşi timp, o boală invalidantă numită schistozomiază, produsă de schistozomă şi atât de prevalentă astăzi în Egipt, pare să fi fost deja foarte frecventă în mileniul II î.e.n. Bineînțeles, nimic din toate acestea nu aruncă prea multă lumină asupra practicii medicale din Egiptul antic. Totuşi, Egiptul ne oferă cele mai vechi tratate medicale care s-au păstrat, iar dovezile despre rețetele şi tratamentele recomandate sugerează că specialiştii egipteni puteau prescrie o varietate de remedii, nici mai bune, nici mai rele decât majoritatea celor întâlnite în alte mari centre de civilizație înainte de epoca modernă (se pare că mult timp s-a pus accent pe purificare şi clisme). Un talent deosebit în ceea ce priveşte conservarea le-a fost atribuit celor care practicau mumificarea, deşi în mod nejustificat, deoarece clima era de partea lor. În mod curios, s-a ajuns ulterior să se considere că şi rezultatele artei lor aveau valoare terapeutică; pulberea de mumie a fost timp de secole un tratament absolut pentru multe boli din Europa. Este interesant şi că egiptenii au elaborat şi au utilizat anumite tehnici contraceptive rudimentare. Nu se ştie sau rămâne pură speculație dacă acestea au fost eficiente în reducerea riscului de suprapopulare şi, în consecință, a probabilității pruncuciderii.

Cea mai mare parte a egiptenilor erau țărani, consecință a faptului că Egiptul a rămas mai puțin urbanizat decât Mesopotamia. Tabloul vieții egiptene prezentat de literatura şi arta lui arată o populație ce trăieşte în zonele rurale, oraşele mici şi templele fiind mai degrabă centre de servicii decât zone de locuit. Egiptul a fost în cea mai mare parte a Antichității o țară cu câteva mari centre de cult şi administrative, precum Teba şi Memfis, formată în rest doar din sate şi piețe. Viața era grea pentru săraci, dar nu întotdeauna. Principala povară trebuie să fi fost obligația de a munci în serviciul public. Când aceasta nu era poruncită de

faraon, țăranii aveau suficient timp liber în perioadele în care aşteptau ca revărsarea Nilului să facă treaba în locul lor. Şi baza agricolă era suficient de bogată pentru a întreține o societate complexă şi pestriță, cu tot felul de meşteşugari. Grație sculpturilor în piatră şi picturilor, ştim mai multe despre activitățile lor decât despre cele ale meşterilor mesopotamieni. Această societate se împărțea în principal în cei educați, care puteau intra în serviciul statului, şi restul. Exista sclavia, dar, se pare, era o instituție mai puțin importantă decât munca la care erau obligați țăranii.

Mai târziu tradiția a remarcat caracterul seducător şi accesibilitatea egiptencelor. Coroborată cu alte dovezi, aceasta dă impresia unei societăți în care este posibil ca femeile să fi fost mai independente şi să se fi bucurat de un statut mai înalt decât în alte părți. Fără îndoială, se poate acorda o importanță prea mare unei arte care prezintă doamne de la curte îmbrăcate în pânzeturi fine şi sumare pe care le țeseau egiptenii, cu coafuri extravagante şi bijuterii, cu cosmetice aplicate cu grijă, cărora comerțul egiptean le acorda o mare atenție. Nu ar trebui să ne bazăm prea mult pe asta, dar impresia legată de modul în care erau tratate femeile din clasa conducătoare egipteană este importantă, acordându-li-se demnități şi independență. Sunt reprezentați uneori şi faraonii şi consoartele lor – şi alte cupluri nobile –, într-o atmosferă intimă, fără egal în arta Orientului Mijlociu antic înainte de mileniul I î.e.n., care sugerează o egalitate emoțională; nu poate fi un lucru întâmplător.

Femeile frumoase şi seducătoare reprezentate în multe picturi şi sculpturi pot fi şi un indiciu al faptului că li se acorda o anumită importanță politică ce lipsea în alte părți. Teoretic (şi adesea şi practic), tronul era moştenit pe linie feminină. O moştenitoare îi conferea soțului ei dreptul la succesiune; prin urmare, se acorda o importanță deosebită căsătoriei prințeselor. Multe căsătorii regale erau între frate şi soră, aparent fără efecte genetice nesatisfăcătoare; unii faraoni se căsătoreau cu fiicele lor, dar poate mai mult pentru a împiedica pe altcineva să se însoare cu ele decât pentru a asigura continuitatea sângelui divin (care se putea realiza cu ajutorul unor concubine). Datorită acestui statut, doamnele de viță regală trebuie să fi fost nişte personaje influente. Unele exercitau o putere importantă şi una chiar a ocupat tronul, acceptând să apară cu barbă şi purtând haine bărbăteşti şi adoptând titlul de faraon. Este adevărat, a fost o soluție care se pare că nu a fost aprobată în unanimitate.

Şi panteonul egiptean se remarcă prin feminitate, mai ales în cultul lui Isis, care este sugestiv. Literatura şi arta pun accent pe respectul pentru soție şi mamă, care nu se limitează la cercul persoanelor de vază. Atât poveştile de dragoste, cât şi scenele din viața familială ne arată care era considerat standardul ideal pentru societate ca întreg şi scot în evidență un erotism tandru, relaxare şi familiaritate, precum şi un fel de egalitate emoțională a bărbaților şi femeilor. Unele femei ştiau

carte. Există chiar un cuvânt egiptean pentru femeia scrib şi au fost descoperite dovezi despre existența a două femei scribi, dar, bineînțeles, nu erau multe ocupații la care femeile aveau acces, cu excepția celor de preoteasă şi prostituată. Dacă erau înstărite, puteau deține totuşi proprietăți, iar drepturile lor legale par să fi fost similare în multe privințe cu cele ale femeilor din tradiția sumeriană. Nu este uşor de generalizat pe o perioadă atât de lungă precum cea a civilizației egiptene, dar unele dovezi, ca acelea pe care le avem din Egiptul antic, ne dau impresia unei societăți unde femeile se puteau exprima într-o măsură nemaiîntâlnită la multe popoare ulterior, până în epoca modernă.

Privind retrospectiv, soliditatea şi bogăția materială ale civilizației egiptene sunt atât de impresionante, atât de neschimbătoare, încât este şi mai dificil decât în cazul Mesopotamiei să nu se piardă din vedere relațiile sale cu lumea exterioară sau fluctuația autorității în valea Nilului. Sunt intervale imense care trebuie acoperite – doar Regatul Vechi, la o primă privire, are o istorie de două ori şi jumătate mai lungă decât cea a Statelor Unite – şi s-au petrecut atât de multe în timpul Regatului Vechi, încât adesea nu se poate distinge un fir narativ central. Relațiile cu vecinii nu erau remarcabile, deşi s-au organizat o serie de expediții împotriva populațiilor din Palestina spre sfârşitul Regatului Vechi. Prima Perioadă Intermediară care a urmat a marcat o inversare a situației şi Egiptul a fost invadat, în loc să fie el invadatorul. Fără îndoială, slăbiciunea şi divizarea i-au ajutat pe invadatorii asiatici să se stabilească în valea Nilului, pe cursul inferior; există un comentariu ciudat, care susține că „oamenii de viță nobilă se plâng continuu, dar săracii se bucură… peste tot e mizerie… au venit străinii în Egipt”. În apropiere de actualul Cairo au apărut dinastii rivale; autoritatea Memfisului a slăbit.

Următoarea mare perioadă din istoria Egiptului a fost Regatul de Mijloc, inaugurat efectiv de puternicul Amenemhat I, care a centralizat statul din capitala lui de la Teba. Timp de aproximativ un sfert de mileniu după anul 2000 î.e.n. Egiptul s-a bucurat de o perioadă de reviriment, a cărei reputație se poate datora în mare măsură impresiei (create de izvoare) că Perioada Intermediară a fost caracterizată de orori. În timpul Regatului de Mijloc s-a pus din nou accent pe ordine şi coeziune socială. Statutul divin al faraonului se schimbă subtil: nu mai este doar zeu, ci se accentuează faptul că e descendent al zeilor şi că va fi succedat tot de zei. Ordinea eternă va continua nezdruncinată după perioadele dificile care i-au făcut pe oameni să se îndoiască. Cert este, de asemenea, că au existat expansiune şi dezvoltare materială. S-au efectuat ample lucrări de asanare în mlaştinile Nilului. Spre sud, între prima cataractă şi a treia, a fost cucerită Nubia şi minele sale de aur au fost exploatate la maximum. S-au descoperit aşezări egiptene şi mai la sud, pe teritoriul ce urma să devină un regat din Africa neagră numit Kush. Comerțul lasă urme mai complexe ca oricând înainte; minele de cupru din Sinai erau acum exploatate din nou. A urmat şi o schimbare

teologică – a avut loc o anumită consolidare a cultelor sub zeul Amon-Ra ce reflecta şi o consolidare politică. Totuşi, Regatul de Mijloc s-a sfârşit cu revolte în plan politic şi lupte dinastice.

A Doua Perioadă Intermediară, de aproximativ 100 de ani, a fost marcată de altă incursiune, mult mai periculoasă, a unor străini. Aceştia erau hicsoşii, probabil o populație asiatică a folosit avantajul militar al carului cu armuri metalice pentru a se stabili în delta Nilului, suzerani cărora dinastiile tebane le plăteau uneori tribut. Nu se ştiu multe despre ei. Se pare că au preluat convenții şi metode egiptene şi chiar au menținut la început birocrația existentă, dar nu s-a ajuns la asimilarea lor. În timpul dinastiei a XVIII-a, egiptenii i-au izgonit pe hicsoşi în urma unui război; acesta a marcat începutul Regatului Nou, care, în urma victoriilor obținute în anii de după 1570 î.e.n., a înregistrat un prim succes urmărindu-i pe hicsoşi în fortărețele lor din sudul Canaanului. În cele din urmă, egiptenii au ocupat o mare parte din Siria şi Palestina.

Regatul Nou a avut în perioada sa de apogeu un succes internațional atât de mare şi a lăsat vestigii atât de bogate, încât este dificil să nu ne gândim că dominația exercitată de hicsoşi trebuie să fi avut un efect cathartic sau fecund. În timpul dinastiei a XVIII-a artele aproape au renăscut, s-au înregistrat o transformare a tehnicilor militare prin adoptarea unor dispozitive asiatice precum carul şi, mai presus de toate, o consolidare uriaşă a autorității regale. În această perioadă tronul a fost ocupat pentru prima dată de o femeie, Hatshepsut, domnia sa ieşind în evidență prin expansiunea comerțului egiptean – sau, cel puțin, aşa pare să arate templul său funerar. În următorii aproximativ o sută de ani gloria imperială şi militară a crescut, consortul şi moştenitorul lui Hatshepsut, Tutmes al III-lea, extinzând granițele imperiului egiptean până la Eufrat. Monumentele care atestă sosirea tributului şi a unor sclavi şi căsătoriile cu prințese asiatice stau mărturie pentru supremația Egiptului, dublată în interiorul regatului de o nouă bogăție a decorațiunilor din temple şi de apariția sculpturii rotunjite, vizibilă în busturi şi statui considerate în general apogeul realizărilor artistice egiptene. Arta egipteană din această perioadă a avut şi unele influențe străine; sursa acestora era Creta.

Spre sfârşitul Regatului Nou, dovezile multiplicării contactelor cu străinii încep să demonstreze altceva: contextul puterii egiptene se transformase deja într-o măsură importantă. Zona crucială era coasta Levantului, pe care Tutmes al III-lea o supusese abia după 17 ani. A trebuit să lase necucerit un imperiu imens condus de hurieni, un popor care domina Siria răsăriteană şi Mesopotamia nordică. Succesorii săi au schimbat tactica. O prințesă huriană s-a căsătorit cu un faraon şi, pentru a proteja interesele egiptenilor din această zonă, Regatul Nou a ajuns să se bazeze pe prietenia poporului ei. Egiptul era forțat să iasă din izolarea care îl protejase mult timp. Dar hurienii erau supuşi unor presiuni din ce în ce mai

mari din partea hitiților, din nord, una dintre cele mai importante populații ale căror ambiții şi migrații distrug din ce în ce mai mult lumea Orientului Mijlociu în a doua jumătate a mileniului II î.e.n.

Ştim foarte multe despre preocupările Regatului Nou într-o primă fază a acestui proces deoarece ele sunt consemnate în una dintre primele colecții de corespondență diplomatică, din timpul domniilor lui Amenhotep al III-lea şi Amenhotep al IV-lea (c. 1400-1362 î.e.n.). În timpul domniei celui dintâi, Egiptul a cunoscut apogeul prestigiului şi prosperității. A fost epoca de aur a Tebei. Amenhotep a fost îngropat aici, într-un mormânt care era cel mai mare construit vreodată pentru un rege, deşi din el nu au mai rămas decât nişte fragmente din statuile uriaşe pe care grecii le-au numit ulterior Coloşii lui Memnon (un rege legendar despre care credeau că ar fi de origine etiopiană).

Amenhotep al IV-lea i-a urmat la tron tatălui său în 1379 î.e.n. El a încercat să facă o reformă religioasă importantă, înlocuind cultul străvechi cu cel monoteist al divinității solare Aton. Pentru a-şi demonstra determinarea, şi-a schimbat numele în Akhenaton şi a înființat un oraş, Amarna, la 300 de mile nord de Teba, unde un templu cu un sanctuar fără acoperiş, expus razelor soarelui, a fost centrul noii religii. Deşi nu există nicio îndoială legată de seriozitatea lui Akhenaton în urmărirea scopului propus şi de pietatea lui, încercarea sa a fost probabil sortită eşecului încă de la început, dat fiind conservatorismul religios al Egiptului, şi este posibil să fi existat şi motive politice pentru perseverența sa. Poate că încerca să redobândească puterea uzurpată de preoții lui Amon-Ra. Oricare ar fi explicația, opoziția pe care a provocat-o Akhenaton cu revoluția sa religioasă a dus la slăbirea lui pe alte fronturi. Între timp, din cauza presiunilor exercitate de hitiți, existau semne clare de tensiune în teritoriile dependente ale Egiptului; Akhenaton nu a putut salva populația huriană, care şi-a pierdut toate teritoriile la vest de Eufrat în favoarea hitiților în 1372 şi care s-a dizolvat în urma unui război civil ce prevestea dispariția regatului ei, care a survenit după aproximativ 30 de ani. Sfera de influență egipteană se fărâmița. Au existat, probabil, şi alte motive în afara atentatului la religie pentru excluderea ulterioară a numelui lui Akhenaton de pe lista oficială a regilor.

Succesorul său a purtat un nume care este, poate, cel mai cunoscut din Egiptul antic. Amenhotep al IV-lea îşi schimbase numele în Akhenaton deoarece dorea să şteargă amintirea cultului vechiului zeu Amon; succesorul şi ginerele său şi-a schimbat numele din Tutankhaton în Tutankhamon pentru a marca restaurarea vechiului cult al lui Amon şi eşecul încercării de reformă religioasă. Este posibil ca recunoştința pentru acest lucru să fi fost motivul înmormântării sale magnifice în Valea Regilor după o domnie relativ scurtă şi, altfel, fără nimic deosebit.

La moartea sa, Regatul Nou mai avea în față două secole de existență, dar atmosfera acestora este una de declin tot mai accelerat, doar rareori întrerupt. Simptomatic, văduva lui Tutankhamon a aranjat o căsătorie cu un prinț hitit (deşi a fost ucis înainte să aibă loc ceremonia). Regii care au urmat au făcut eforturi pentru a recupera terenul pierdut şi uneori au avut succes; valurile de cuceriri au măturat Palestina şi la un moment dat un faraon a luat de soție o prințesă hitită la fel cum predecesorii săi se căsătoriseră cu prințese ale altor popoare. Dar apăreau din ce în ce mai mulți duşmani; nici măcar o alianță cu hitiții nu mai era o măsură de siguranță suficientă. Zona Mării Egee era în fierbere, insulele „îşi vărsau populațiile cu totul" şi „niciun teritoriu nu rezista în fața lor", potrivit izvoarelor egiptene. Aceste popoare ale mării au fost în cele din urmă forțate să se retragă, dar lupta a fost dură.

În aceşti ani a avut loc la un moment dat un episod extrem de important pentru viitor ale cărui natură şi istoricitate exacte nu pot fi stabilite. Conform textelor religioase compilate la multe secole după aceea, un popor semitic nu foarte numeros, numit de egipteni „evrei", a părăsit delta şi şi-a urmat liderul, pe Moise, părăsind Egiptul, către deşerturile din Sinai. Începând cu anul 1150 î.e.n. există şi nenumărate indicii ale unei dezorganizări interne. Un faraon, Ramses al III-lea, a murit în urma unei conspirații urzite în harem; el a fost ultimul care a înregistrat un oarecare succes în stăvilirea valului de dezastre. În timpul domniei succesorilor săi sunt înregistrate atacuri şi probleme economice; o serie de jafuri ale mormintelor regale de la Teba sunt simptomul de rău augur al sacrilegiului. Faraonul îşi pierde puterea în fața preoților şi funcționarilor şi ultimul din dinastia a XX-a, Ramses al XI-lea, era în realitate prizonier în propriul palat. Epoca puterii imperiale a Egiptului se încheiase. De fapt, se încheiase şi cea a hitiților şi a altor imperii de la sfârşitul mileniului II. Apunea nu doar puterea indiscutabilă a Egiptului, ci şi întreaga lume ce reprezenta fundalul perioadei sale de glorie.

Fără îndoială, explicația pentru declinul Egiptului trebuie căutată în schimbările care au afectat întreaga lume antică, dar este imposibil să nu rămâi cu impresia că ultimele secole ale Regatului Nou demonstrează existența unor slăbiciuni prezente încă de la început în civilizația egipteană.

Acestea nu sunt uşor de distins la prima vedere; moştenirea spectaculoasă a monumentelor şi istoriei egiptene, care se contabilizează nu în secole, ci în milenii, înăbuşă spiritul critic şi descurajează scepticismul. Cu toate acestea, calitatea creativă a civilizației egiptene pare să se piardă în cele din urmă. Resurse colosale de forță de muncă sunt masate sub conducerea unor oameni care, după standardele oricărei epoci, trebuie să fi fost nişte funcționari extraordinari, iar rezultatul a fost crearea celor mai mari pietre funerare care au existat vreodată. Se folosesc meşteri excepționali, iar obiectele din morminte sunt capodoperele lor. O elită foarte cultă utiliza un limbaj complex şi subtil şi un material extrem de

avantajos, dar nu are nicio idee filozofică sau religioasă comparabilă cu ale grecilor sau evreilor pe care s-o ofere lumii. Este dificil să nu percepi o sterilitate supremă, o carență în inima acestui tur de forță sclipitor.

Pe celălalt taler al balanței trebuie plasată rezistența civilizației Egiptului antic; la urma urmelor, a funcționat foarte mult timp, lucru incredibil. Deşi a trecut prin cel puțin două faze de eclipsă considerabilă, şi-a revenit, aparent neschimbată. Supraviețuirea la o asemenea scară este un mare succes material şi istoric; ce rămâne de neînțeles este de ce s-a oprit aici. În cele din urmă, puterea militară şi economică a Egiptului a avut o influență permanentă redusă asupra lumii. Civilizația sa nu s-a răspândit niciodată cu succes peste hotare. Poate motivul este că supraviețuirea ei s-a datorat atât de mult aşezării geografice. Dacă crearea atât de rapidă a unor instituții care, fără schimbări fundamentale, au putut rezista aşa de mult timp a reprezentat un succes, acelaşi lucru l-ar fi putut realiza, probabil, orice civilizație antică binecuvântată cu un asemenea grad de imunitate la intruziuni. China urma să demonstreze şi ea o continuitate impresionantă.

De asemenea, este important să ne amintim încă o dată cât de lentă şi de imperceptibilă era la începuturi orice schimbare socială şi culturală. Deoarece noi suntem obişnuiți cu schimbarea, ni se pare, probabil, dificil să percepem inerția imensă a oricărui sistem social de succes (respectiv unul care să le permită oamenilor să facă față eficient mediului lor fizic şi mental) în aproape orice perioadă înainte de vremurile recente. În lumea antică sursele de inovare erau cu mult mai reduse ca număr şi apăreau mult mai rar decât acum. Ritmul istoriei este rapid în Egiptul antic dacă ne gândim le preistorie; pare să aibă lentoarea unei glaciațiuni dacă ne gândim cât de puțin trebuie să se fi schimbat viața de zi cu zi a egiptenilor între domnia lui Menes şi cea a lui Tutmes al III-lea, o perioadă de peste 1.500 de ani, comparabilă deci cu cea care ne separă pe noi de sfârşitul Britanniei romane. O schimbare majoră nu putea apărea decât în urma unui dezastru natural brusc şi de amploare (iar Nilul asigura o protecție pe care egiptenii se puteau baza), a unei invazii sau cuceriri (iar Egiptul a stat mult timp la marginea câmpului de luptă al popoarelor din Orientul Mijlociu, afectat doar din când în când de periplurile acestora). Tehnologia sau forțele economice nu puteau genera decât foarte lent presiunea de a se face schimbări aşa cum ne-am aştepta astăzi. Iar în ceea ce priveşte stimulii intelectuali, aceştia nu puteau fi puternici într-o societate în care tot aparatul unei tradiții culturale era axat pe inculcarea rutinei.

Reflectând asupra naturii istoriei Egiptului, există tentația de a ne reîntoarce în final la grandioasa imagine naturală pe care Nilul, mereu prezent fizic, a avut-o întotdeauna în ochii egiptenilor. Era probabil atât de remarcabil, încât influența sa unică şi colosală nici nu putea fi observată, căci nu trebuia luat în calcul un context mai larg decât valea sa. În timp ce, în fundal, războaiele de neînțeles (dar

care, în cele din urmă, au modelat lumea) din „semiluna fertilă” fac ravagii secole întregi, istoria Egiptului antic continuă mii de ani, depinzând, practic, de revărsările şi retragerea implacabile şi benefice ale apelor Nilului. Pe malurile sale, un popor recunoscător şi pasiv adună bogăția pe care el i-o oferă. Din ea putea pune deoparte ceea ce considera necesar pentru adevăratul scop al vieții: pregătirea adecvată pentru moarte.

4
Intruşi şi invadatori

Mesopotamia şi Egiptul sunt pietrele de temelie ale istoriei scrise în Orientul Mijlociu. O lungă perioadă primele două mari centre ale civilizației domină cronologia şi pot fi analizate mai mult sau mai puțin izolat. Dar, evident, povestea lor nu reprezintă întreaga istorie a acestei regiuni antice, ca să nu mai vorbim despre cea a lumii antice. Curând după anul 2000 î.e.n., migrațiile altor popoare o reorganizau deja după noi tipare. O mie de ani mai târziu, existau deja alte centre de civilizație în alte locuri şi suntem deja în epoca istorică.

Din nefericire pentru istorici, nu există o unitate simplă şi evidentă a acestei poveşti, nici măcar în „semiluna fertilă", care a continuat mult timp să manifeste o creativitate şi un dinamism mai mari decât oricare altă parte a lumii. Nu există decât o vâltoare de schimbări ale căror începuturi datează tocmai din mileniul II şi care continuă până la apariția primului dintr-o nouă serie de imperii, în secolul al IX-lea î.e.n. Amplele prefaceri şi rearanjări care marchează acest haos sunt dificil chiar şi de prezentat schematic, ca să nu mai spunem de explicat; din fericire, nu trebuie să descâlcim aici detaliile acestora. Istoria se accelera şi civilizația le oferea oamenilor noi oportunități. În loc să ne afundăm în noianul de evenimente, putem încerca mai degrabă să înțelegem unele forțe care au stat la baza schimbării în această perioadă.

Cea mai evidentă dintre aceste forțe ale schimbării continuă să fie marile migrații. După 2000 î.e.n., tiparul lor de bază nu se schimbă prea mult timp de aproximativ o mie de ani, nici componența etnică a distribuției. Dinamica de bază era asigurată de presiunile exercitate de unele popoare vorbitoare de limbi indo-europene asupra „semilunii fertile", atât dinspre est, cât şi dinspre vest. Varietatea şi numărul lor cresc, dar numele lor nu e necesar să fie amintite aici, chiar dacă unele ne conduc la originile îndepărtate ale Greciei. Între timp, unele popoare semitice îşi dispută cu indo-europenii văile Mesopotamiei; cu Egiptul şi misterioasele „popoare ale mării" se luptă pentru Sinai, Palestina şi Levant. Un alt grup de nordici se stabileşte în Iran – şi el întemeiază în final cel mai mare dintre imperiile Antichității, Persia secolului al VI-lea. O altă ramură a acestor popoare se extinde înspre India. Aceste migrații explică, probabil, multe dintre aspectele care stau la baza unui tipar schimbător de imperii şi regate ce se perpetuează de-a lungul secolelor. După standardele timpurilor moderne, unele au durat foarte mult; cam din anul 1600 î.e.n. o populație numită kasiți, din Caucaz, a stăpânit Babilonul timp de patru secole şi jumătate, o perioadă comparabilă cu cea a întregii istorii a Imperiului Britanic colonial. Cu toate acestea, după standardele

Egiptului, astfel de organizări statale nu sunt decât nişte efemeride, născute azi şi dispărute mâine.

Ar fi fost, într-adevăr, surprinzător dacă nu s-ar fi dovedit a fi fragile în cele din urmă, deoarece multe alte forțe noi au intrat în scenă şi au multiplicat efectele revoluționare ale migrațiilor popoarelor. Una dintre ele, care a lăsat urme adânci, este îmbunătățirea tehnicii militare. Fortificațiile şi, probabil, tehnica asediului ajunseseră deja la un nivel relativ ridicat în Mesopotamia, în jurul anului 2000 î.e.n. Printre popoarele indo-europene atrase de civilizația protejată de aceste abilități se numărau şi unele cu origini nomade recente; probabil de aceea au fost capabile să revoluționeze arta războiului în acest domeniu, deşi au rămas mult timp nepricepute în ceea ce priveşte tactica asediului. Introducerea de către aceste populații a carului de luptă cu două roți şi a cavalerişților a transformat operațiunile în câmp deschis. În văile râurilor caii erau rari la început, bunuri de preț ale regilor sau ale marilor conducători, barbarii bucurându-se, prin urmare, de o mare superioritate militară şi psihologică. În cele din urmă, s-au folosit totuşi care în armatele tuturor marilor regate ale Orientului Mijlociu; constituiau o armă prea valoroasă pentru a fi trecută cu vederea. Atunci când egiptenii i-au alungat pe hicsoşi, au făcut-o, printre altele, folosind această armă împotriva celor care îi cuceriseră cu ajutorul ei.

Războiul a fost schimbat şi de cavalerie. Un adevărat cavalerist nu doar se deplasează călare, ci şi luptă de pe cal; a durat mult până să se dezvolte această artă, deoarece să stăpâneşti un cal şi în acelaşi timp să mânuieşti arcul sau sulița este o acțiune complexă. Călăria îşi are originile în ținuturile înalte din Iran, unde este posibil să fi fost practicată încă din anul 2000 î.e.n. S-a răspândit în Orientul Mijlociu şi în zona Mării Egee cu mult înainte de sfârşitul următorului mileniu. Ulterior, după 1000 î.e.n., a apărut călărețul cu armură, atacând în şarje şi dominându-i pe pedestraşi prin forță şi avânt. Era începutul unei lungi epoci în care cavaleria grea urma să fie o armă-cheie, deşi adevărata sa valoare a putut fi exploatată abia secole mai târziu, atunci când inventarea scărilor de şa i-a oferit călărețului un bun control al calului.

În mileniul II î.e.n. carele au început să aibă unele componente din fier; curând ele aveau roți ferecate. Avantajele militare ale acestui metal sunt evidente şi nu este de mirare că utilizările sale se răspândesc rapid în tot Orientul Mijlociu şi mult dincolo de hotarele sale, în ciuda încercărilor celor care aveau fier de a impune restricții. La început, aceştia au fost hitiții. După declinul lor, prelucrarea fierului s-a răspândit rapid, nu doar pentru că era un metal mai eficient în fabricarea armelor, ci şi pentru că minereurile de fier, deşi rare, erau mai răspândite decât cele de cupru sau staniu. A fost un stimul puternic deopotrivă pentru schimbarea economică şi pentru cea militară. În agricultură, popoarele care foloseau fierul puteau lucra solurile mai dure, lucru imposibil cu unelte din lemn

sau silex. Dar nu s-a produs o trecere generală rapidă la noul metal; începând din jurul anului 1000 î.e.n., într-un ritm foarte lent, fierul a completat bronzul, aşa cum bronzul şi cuprul completaseră piatra şi silexul în trusa de unelte ale omului, iar acest proces a fost mai rapid în unele locuri decât în altele.

Cererea în domeniul metalurgic ajută la explicarea altei inovații, un comerț din ce în ce mai complex între regiuni şi pe distanțe tot mai lungi. Este una dintre acele interacțiuni complicate care par să confere o anumită unitate lumii antice chiar înainte de distrugerea ei, la sfârşitul mileniului II î.e.n. Staniul, de exemplu, un material atât de important, trebuia adus din Mesopotamia şi Afganistan, precum şi din Anatolia, în ceea ce am putea numi acum centre de „prelucrare". Cuprul din Cipru era altă marfă comercializată pe scară largă şi căutarea altor zăcăminte a conferit Europei, deşi aflată încă la hotarul istoriei antice, o nouă importanță. În Balcani s-au săpat puțuri miniere până la adâncimi de 60-70 de picioare pentru a ajunge la cupru chiar şi înainte de anul 4000 î.e.n. Poate nu este de mirare că unele popoare europene au ajuns ulterior la niveluri înalte de iscusință în domeniul metalurgic, mai ales în prelucrarea unor foi mari din bronz şi în turnarea fierului (un material mult mai dificil de prelucrat decât bronzul, până când au fost atinse temperaturile mari necesare pentru turnarea sa).

Comerțul pe distanțe mari se bazează pe transport. La început, mărfurile erau transportate cu asini şi măgari; domesticirea cămilelor la mijlocul mileniului II î.e.n. a făcut posibil comerțul cu caravane din Asia şi Peninsula Arabia, care urma să pară că a început în timpuri imemoriale, şi a deschis un mediu aproape impenetrabil până atunci, deşertul lipsit de apă. Mai puțin în rândul popoarelor nomade, transportul pe roți avea, probabil, doar o importanță locală, dată fiind calitatea proastă a primelor drumuri. Primele care erau trase de boi sau asini; este posibil să fi fost folosite în Mesopotamia încă din 3000 î.e.n., în Siria cam din 2250 î.e.n., în Anatolia 200-300 de ani mai târziu, iar în Grecia continentală în jur de 1500 î.e.n.

Pentru mărfurile în cantități mari, transportul pe apă era deja probabil mai ieftin şi mai simplu decât transportul terestru; aceasta urma să fie o constantă a vieții economice până la apariția căii ferate. Cu mult timp înainte ca răşinile şi cleiurile de pe coastele sudice ale Arabiei să fie aduse cu caravanele în Mesopotamia şi Egipt, vasele le transportau pe Marea Roşie şi negustorii aveau deja rute comerciale stabilite în Marea Egee. După cum era de aşteptat, în tehnologia maritimă s-au înregistrat unele dintre cele mai importante progrese din domeniul transportului.

Ştim că unele populații neolitice puteau efectua călătorii lungi pe mare cu pirogi şi există dovezi privind navigarea încă din mileniul VII î.e.n. În timpul dinastiei a III-a, egiptenii ataşaseră o pânză unei nave maritime; începând cu catargul central şi vela pătrată, arta navigării nu s-a mai bazat doar pe energia

umană. În următoarele două milenii au apărut treptat îmbunătățiri în ceea ce priveşte greementul. Se crede că acestea au vizat şi velele aurice, necesare pentru ca vasele să navigheze mai aproape de direcția în care bate vântul, dar, în majoritate, navele din Antichitate aveau vele pătrate. Din această cauză, direcția vânturilor era decisivă în stabilirea rutelor maritime. Singura sursă alternativă de energie era omul: vâsla este o invenție foarte veche şi a asigurat forța motrice atât pentru traversarea mărilor, cât şi pentru manevrarea precisă. Pare totuşi probabil ca vâslele să fi fost folosite mai frecvent pe navele de luptă, iar velele de cei care pot fi numiți din cele mai vechi timpuri negustori. Până în secolul al XIII-lea î.e.n., vase care puteau transporta peste 200 de lingouri de cupru navigau în estul Mediteranei şi, câteva sute de ani mai târziu, unele dintre acestea erau dotate cu punți etanşe.

Chiar şi în trecutul recent se făcea schimb de mărfuri şi troc şi, fără îndoială, în aceasta a constat comerțul în cea mai mare parte a Antichității. Cu toate acestea, odată cu inventarea banilor s-a făcut un pas uriaş. Asta pare să se fi petrecut în Mesopotamia, unde valorile erau măsurate în cereale sau argint înainte de anul 2000 î.e.n. Lingourile din cupru par să fi fost tratate ca unități monetare în toată zona mediteraneeană spre sfârşitul Epocii bronzului. Primul mijloc de schimb ştanțat oficial care s-a păstrat provine din Capadocia, sub forma unor lingouri de argint de la sfârşitul mileniului III î.e.n.: era o adevărată monedă de schimb din metal. Totuşi, deşi banii reprezintă o invenție importantă, care urma să se răspândească, abia în secolul al VIII-lea î.e.n. asirienii au introdus un standard de argint pentru primele monede. Mecanismele monetare rafinate (iar Mesopotamia avea un sistem de credit şi cambii în vremuri străvechi) pot fi utile în promovarea comerțului, dar nu sunt indispensabile. Popoarele din lumea antică se puteau descurca şi fără ele. Fenicienii, o populație de negustori legendari pentru iscusința şi agerimea lor, nu au avut nicio monedă de schimb până în secolul al VI-lea î.e.n.; Egiptul, o economie centralizată cu o bogăție impresionantă, a adoptat o monedă abia două secole mai târziu, iar Europa celtică, în ciuda comerțului său cu obiecte din metal, nu a bătut monedă decât după alte două sute de ani.

În ceea ce priveşte schimbul economic dintre comunități, generalizările sigure despre începuturile sale sunt şi mai hazardate. După ce începe epoca izvoarelor istorice, putem observa prezența multor activități care implică transferul de bunuri, nu toate urmărind un câştig monetar. Printre formele întâlnite se numărau plata tributului, darurile simbolice sau diplomatice între conducători şi ofrandele. Nu ar trebui să ne grăbim să fim prea categorici: până în secolul al XIX-lea e.n. imperiul chinez şi-a conceput comerțul extern în termenii tributului primit din lumea exterioară, iar faraonii aveau un mod similar de a înțelege negoțul cu popoarele din zona Mării Egee, judecând după picturile din

morminte. În lumea antică, astfel de tranzacții puteau include transferul unor obiecte standard, cum ar fi trepiede, vase de o anumită greutate sau inele de o dimensiune uniformă care prezintă, prin urmare, caracteristicile unei monede de schimb din cele mai vechi timpuri. Uneori, astfel de lucruri erau folositoare; alteori, nu erau decât nişte simboluri. Tot ce se ştie cu siguranță este că transportul de mărfuri a crescut şi că mare parte a acestei creşteri a luat în final forma unor schimburi profitabile pe care le asimilăm azi comerțului.

Noile oraşe trebuie să fi influențat astfel de transformări. Au apărut peste tot în vechiul Orient Mijlociu, în parte, fără îndoială, datorită creşterii populației. Ele înregistrează exploatarea cu succes a posibilităților agricole, dar şi un parazitism în creştere. Tradiția literară a alienării țăranilor față de oraş există deja în Vechiul Testament. Totuşi, viața urbană oferea şi o nouă intensitate a creativității culturale, o nouă accelerare a civilizației, printre ale cărei semne se număra răspândirea ştiinței de carte. În jurul anului 2000 î.e.n., ştiința de carte era încă limitată, în mare parte, la civilizațiile din văile marilor fluvii şi la zonele lor de influență. Scrierea cuneiformă se răspândise pe tot teritoriul Mesopotamiei, unde o foloseau două sau trei limbi; în Egipt, inscripțiile de pe monumente foloseau scrierea hieroglifică şi însemnările de zi cu zi se făceau pe papirus, într-o formă simplificată, numită hieratică. După aproximativ o mie de ani, tabloul se schimbase. Acum erau populații ştiutoare de carte pretutindeni în Orientul Mijlociu, precum şi în Creta şi Grecia. Scrierea cuneiformă fusese adaptată cu mare succes la şi mai multe limbi; chiar şi guvernul egiptean a adoptat-o în diplomație. Se inventau şi alte forme de scriere. Una dintre ele, din Creta, ne duce aproape de hotarul modernității, deoarece ne dezvăluie un popor din jurul anului 1500 î.e.n. a cărui limbă era practic greaca. Odată cu adoptarea unui alfabet semitic, limba feniciană, mijlocul de exprimare al primei literaturi occidentale, a apărut în jurul anului 800 î.e.n. şi e posibil ca acum să fi apărut şi prima formă de expresie a sa care a supraviețuit în ceea ce urma să fie cunoscut ca operele lui Homer.

Astfel de teme fac inutilă orice cronologie; ele marchează unele schimbări pierdute din vedere dacă istoria se concentrează prea mult asupra anumitor țări. Totuşi, anumite țări şi popoarele lor, deşi afectate de forțe generale şi aflate din ce în ce mai mult în contact, devin, de asemenea, tot mai distincte. Ştiința de carte localizează tradiția; la rândul ei, tradiția exprimă o conştiință comună. Probabil că unele triburi şi populații au avut întotdeauna un sentiment al identității; o astfel de conştiință este profund consolidată atunci când statele adoptă forme din ce în ce mai permanente şi instituționalizate. Dizolvarea imperiilor în unități mai viabile este o poveste familiară din Sumer până în epoca modernă, dar unele zone apar de-a lungul timpului ca nuclee rezistente de tradiție. Chiar şi în mileniul II î.e.n., statele devin tot mai solide şi dau dovadă de o rezistență mai mare. Sunt încă

departe de atingerea acelui control extensiv şi permanent asupra popoarelor lor ale cărui posibilităţi au fost dezvăluite pe deplin abia în epoca modernă. Totuşi, chiar în cele mai vechi izvoare pare să existe o tendinţă necontrolată spre o mai mare regularitate în guvernare şi o instituţionalizare mai marcată a puterii. Regii se înconjoară de birocraţii şi perceptorii găsesc resursele necesare pentru acţiuni din ce în ce mai ample. Legea devine o idee acceptată pe scară largă; oriunde îşi face ea apariţia, se înregistrează o limitare, deşi doar implicită la început, a puterii individului şi o creştere a puterii legislatorului. Mai presus de toate, statul se exprimă prin puterea militară; problema hrănirii, echipării şi administrării unor armate profesioniste permanente este rezolvată până în anul 1000 î.e.n.

Odată cu toate aceste lucruri, istoria instituţiilor guvernamentale şi sociale începe să nu se mai încadreze în categoriile generale de la începuturile civilizaţiei. În ciuda unui nou cosmopolitism facilitat de un contact mai uşor şi de îmbogăţirea reciprocă, societăţile urmează căi foarte diferite. În ceea ce priveşte viaţa spirituală, cea mai evidentă formă de diversitate este religia. Deşi unii au identificat în era preclasică o tendinţă spre sisteme mai simple, monoteiste, cel mai evident fapt este existenţa unui panteon imens şi variat de zeităţi locale şi specializate, majoritatea coexistând în toleranţă, rareori indicându-se că vreunul dintre zei ar fi gelos.

Se poate face o diferenţiere şi în ceea ce priveşte alte expresii ale culturii. Înainte de începuturile civilizaţiei, arta se consacrase deja ca activitate autonomă, nu neapărat legată de religie sau magie (deşi adesea a continuat să fie). Am menţionat deja primele forme de literatură şi începem să observăm ceva şi în legătură cu alte aspecte ale spiritului. Apare posibilitatea jocului; apar table de joc în Mesopotamia, Egipt şi Creta. Poate că bărbaţii deja pariau. Regii şi nobilii vânau cu pasiune, iar palatele lor erau însufleţite de muzicanţi şi dansatori. Dintre sporturi, boxul pare să-şi aibă originea în Epoca bronzului în Creta, o insulă unde se practica şi un sport unic cu tauri, asemănător coridei spaniole.

În astfel de probleme este mai evident ca oriunde că nu trebuie să acordăm o atenţie deosebită cronologiei şi cu atât mai puţin datelor exacte, nici măcar atunci când suntem siguri de ele. Noţiunea de civilizaţie individuală este din ce în ce mai inutilă în zona noastră de interes de până acum. Există aici prea multe interacţiuni pentru a mai avea însemnătatea pe care o poate asuma în Egipt şi Sumer. Undeva între 1500 şi 800 î.e.n. s-au petrecut mari schimbări care nu ar trebui lăsate să scape prin ochiurile plasei ţesute pentru a capta istoria primelor mari două civilizaţii. În teritoriile turbulente, marcate de confuzie din Orientul Mijlociu şi estul Mediteranei, în secolele din preajma anului 1000 î.e.n. se năştea o nouă lume, diferită de cea a Sumerului şi a Regatului Vechi, cea egeeană.

O nouă interacţiune a culturilor a adus multe schimbări în rândul popoarelor de la marginea Orientului Mijlociu, dar civilizaţia din insulele Mării Egee îşi avea

originea în neolitic, la fel ca şi în alte părți. Primul obiect din metal găsit în Grecia – o mărgea de cupru – a fost datat în jurul anului 4700 î.e.n. şi este posibil ca la baza apariției lui să fi stat atât influențe europene, cât şi asiatice. Creta este cea mai mare dintre insulele greceşti. Cu secole înainte de 2000 î.e.n., un popor avansat, care trăia aici din neolitic, construia oraşe cu un plan regulat. Se poate să fi avut contacte cu Anatolia care l-au propulsat spre realizări excepționale, dar dovezile nu sunt concludente. Se poate să fi ajuns singur la civilizație. În orice caz, timp de aproximativ o mie de ani, acest popor a construit casele şi mormintele prin care se diferențiază cultura sa şi acestea nu s-au schimbat mult ca stil. În jurul anului 2500 î.e.n., pe coastă existau oraşe şi sate importante, construite din piatră şi cărămidă; locuitorii lor prelucrau metalul şi confecționau bijuterii şi sigilii frumoase. În această etapă, cu alte cuvinte, locuitorii Cretei aveau multe în comun cu cultura Greciei continentale şi a Asiei Mici. Ei făceau schimb de mărfuri cu alte comunități egeene. Apoi s-a produs o schimbare. Aproximativ 500 de ani mai târziu au început să construiască seria de palate mărețe care sunt monumentele a ceea ce numim civilizația „minoică”; dintre acestea, cel mai mare, cel de la Cnosos, datează din jurul anului 1900 î.e.n. Nu mai există altceva la fel de impresionant în alte insule, Cnososul exercitând o hegemonie culturală asupra întregii Mări Egee.

„Minoic” este un nume curios; provine de la numele regelui Minos, care, deşi celebrat în legendă, este posibil să nu fi existat niciodată. Mult mai târziu, grecii au crezut – ori au afirmat – că a fost un mare rege al Cretei care locuia la Cnosos, vorbea cu zeii şi era soțul lui Pasifae, fiica lui Helios. Monstrul zămislit de ea, Minotaurul, devora tinere şi tineri trimişi drept tribut de greci, într-un labirint a cărui ieşire a fost până la urmă găsită de Tezeu, care l-a ucis. Este o temă bogată şi sugestivă şi i-a entuziasmat pe cercetători, care cred că poate arunca lumină asupra civilizației cretane, dar nu există nicio dovadă că regele Minos a existat vreodată. Este posibil, după cum sugerează legenda, să fi existat mai mulți regi cu acest nume sau numele să fi fost un titlu prin care erau identificați mai mulți conducători cretani. El este unul dintre acele personaje fascinante care, ca şi regele Arthur, rămân dincolo de hotarele istoriei, între cele ale mitologiei.

„Minoic” se referă aşadar pur şi simplu la civilizația unor cretani care au trăit în Epoca bronzului; nu are nicio altă conotație. Această civilizație a dăinuit aproximativ 600 de ani, dar istoria sa nu se poate trasa decât în linii mari. Acestea ne arată un popor care trăia în oraşe oarecum tributare unei monarhii cu sediul la Cnosos. Vreo trei sau patru secole ele prosperă, făcând schimb de mărfuri cu Egiptul, Asia Mică şi Grecia continentală şi bazându-se pe o agricultură locală pentru a supraviețui. Poate că acesta a fost motivul pentru care civilizația minoică a făcut un salt înainte. Creta pare să fi fost în acea perioadă, ca şi acum, mai

potrivită pentru producția de măsline şi viță-de-vie, două dintre principalele culturi ale agriculturii mediteraneene ulterioare, decât oricare dintre celelalte insule sau decât Grecia continentală. Pare probabil, de asemenea, ca pe insulă să se fi crescut oi în număr mare, exportându-se lână. Oricare ar fi formele sale concrete, Creta a înregistrat spre finalul neoliticului un progres agricol important, care a dus nu doar la producții mai mari de cereale, ci şi, mai presus de toate, la cultivarea măslinilor şi a viței-de-vie. Acestea puteau fi cultivate acolo unde nu creşteau cereale şi descoperirea lor a schimbat posibilitățile vieții mediteraneene. Imediat au permis o populație mai numeroasă. Pe aceste baze s-au putut construi apoi multe altele deoarece erau disponibile noi resurse umane, dar ele au impus şi cerințe noi privind organizarea şi guvernarea, reglementarea unei agriculturi mai complexe şi gestionarea produselor sale.

Indiferent dacă aşa se explică sau nu apariția civilizației minoice, apogeul său a fost atins în jurul anului 1600 î.e.n. Aproximativ un secol mai târziu, palatele minoice au fost distruse. Misterul acestui final este amăgitor. Cam în aceeaşi perioadă, marile oraşe ale insulelor egeene au fost şi ele distruse de foc. Mai fuseseră cutremure în trecut; poate că şi acum s-a produs un astfel de eveniment. Unele cercetări recente identifică o mare erupție vulcanică pe insula Thira cam în această perioadă; se poate ca aceasta să fi fost însoțită de valuri uriaşe şi cutremure în Creta, la 70 de mile distanță, urmate de coborârea unor nori de cenuşă care au distrus câmpurile cretanilor. Unii au ales să creadă într-o răscoală împotriva conducătorilor care trăiau în palate. Alții au identificat semnele unei noi invazii ori au postulat un raid masiv de pe mare, în urma căruia s-au furat bogățiile şi s-au luat prizonieri, distrugând pentru totdeauna o putere politică prin daunele provocate şi pustiind insula. Niciuna dintre aceste variante nu poate fi stabilită cu certitudine. Nu putem decât să facem presupuneri cu privire la ceea ce s-a întâmplat şi perspectiva care justifică cel mai mult lipsa dovezilor este un cataclism natural produs în Thira care a pus punct civilizației minoice.

Oricare ar fi cauza, acesta nu a fost finalul vechii civilizații a Cretei, deoarece Cnososul a fost ocupat încă un deceniu de cei de pe continent. Cu toate acestea, deşi aveau să urmeze şi alte perioade destul de prospere, ascendența civilizației indigene din Creta luase, într-adevăr, sfârşit. O vreme, se pare, Cnososul a continuat să prospere. Apoi, la începutul secolului al XIV-lea î.e.n., a fost şi el incendiat. Mai fusese distrus şi înainte, dar de data aceasta nu a mai fost reconstruit. Aşa se termină povestea vechii civilizații cretane.

Din fericire, caracteristicile dominante sunt mai uşor de înțeles decât detaliile istoriei sale. Cea mai evidentă este relația sa strânsă cu marea. Minoicii au exploatat marea aşa cum şi alte popoare şi-au exploatat mediile naturale. Rezultatul a fost un schimb de produse şi idei care arată încă o dată cum

civilizația se poate accelera acolo unde există posibilitatea proliferării. Minoicii aveau legături strânse cu Siria înainte de 1550 î.e.n. şi făceau comerț spre vest până în Sicilia, dacă nu chiar mai departe. Mărfurile lor au ajuns şi pe coastele Adriaticii. Şi mai importantă a fost pătrunderea lor în Grecia continentală. Se poate ca minoicii să fi fost singurul canal de distribuție major prin care mărfurile şi ideile primelor civilizații au ajuns în Europa în Epoca bronzului. Anumite produse cretane încep să apară în Egipt în mileniul II î.e.n. şi aceasta a fost o piață de desfacere importantă; arta Regatului Nou arată o influență cretană. Unii cercetători cred chiar că, într-o anumită perioadă, a existat o reşedință egipteană la Cnosos, probabil pentru a urmări interesele autohtone, şi s-a afirmat că minoicii au luptat alături de egipteni împotriva hicsoşilor. Vase şi produse metalice cretane au fost descoperite în mai multe locuri din Asia Mică: acestea sunt obiectele care s-au păstrat, dar s-a afirmat că o gamă largă de alte produse – cherestea, struguri, ulei, lemn, vase din metal şi chiar opiu – erau livrate de minoici pe continent. În schimb, ei aduceau metal din Asia Mică, alabastru din Egipt, ouă de struț din Libia. Era deja o lume comercială complexă.

Alături de o agricultură prosperă, aceasta a făcut posibilă o civilizație extrem de solidă, capabilă să supraviețuiască unor dezastre naturale, după cum pare să ne indice reconstruirea palatului de la Cnosos. Palatele sunt cele mai rafinate vestigii ale civilizației minoice, dar şi oraşele erau bine construite, cu sisteme de canalizare elaborate. Era o realizare tehnică de înalt nivel; la începutul seriei de palate de la Cnosos, băile şi toaletele au fost construite la o scară fără precedent înainte de epoca romană. O altă realizare culturală a fost mai puțin practică: arta a reprezentat cel mai bine civilizația minoică şi rămâne moştenirea sa cea mai spectaculoasă, influențând, dincolo de mare, Egiptul şi Grecia.

Arheologia ne oferă, de asemenea, dovezi privind viața religioasă minoică, deşi ele nu ne duc prea departe, de vreme ce nu avem texte. Avem reprezentări ale unor zei şi zeițe, dar nu putem şti cu exactitate cine sunt. Nu putem înțelege foarte bine nici ritualurile lor, în afară de faptul că apar frecvent altare de sacrificii, sanctuare plasate pe înălțimi, topoare cu tăiş dublu şi că, aparent, cultele minoice erau centrate pe un personaj feminin (deşi relația sa cu alte zeități rămâne un mister). Ea poate fi o zeiță a fertilității din neolitic, aşa cum urma să apară frecvent ca întruchipare a sexualității feminine: Astarte şi Afrodita în vremurile ulterioare.

Aranjamentele politice ale acestei societăți sunt neclare. Palatul nu era doar o reşedință regală, ci şi un centru economic, într-un anumit fel – un mare magazin –, care poate fi probabil cel mai bine înțeles ca punctul culminant al unei forme avansate de schimb bazate pe redistribuirea făcută de conducător. Palatul era şi templu, dar nu fortăreață. La apogeul său a fost centrul unei structuri foarte organizate, posibil de inspirație asiatică; acest popor de negustori avea cunoştință

despre imperiile Egiptului şi Mesopotamiei, unde predomina ştiinţa de carte. O sursă a cunoştinţelor noastre privind intenţiile cârmuirii minoice este o colecţie uriaşă cuprinzând mii de tăblițe ce reprezintă registrele sale administrative. Ele indică o ierarhie rigidă şi o administrație sistematizată, dar nu şi modul cum funcționa în practică. Oricât de eficientă era guvernarea, dovezile nu ne indică exact decât care erau aspirațiile sale: o supraveghere mult mai atentă şi mai elaborată decât orice a putut fi conceput de lumea greacă ulterioară. Dacă se pot face analogii, ele implică tot imperiile asiatice şi Egiptul.

O invazie reuşită de pe continentul european avea să fie în sine un semn că circumstanțele care făcuseră posibilă această civilizație se năruiau în vremurile tulburi de la sfârşitul Epocii bronzului. O lungă perioadă, Creta nu a avut niciun rival care să-i amenințe țărmurile. Poate că egiptenii fuseseră prea ocupați; în nord nu a existat mult timp nicio amenințare. Treptat, a doua dintre aceste condiții a încetat să mai fie valabilă. Pe continent se puneau în mişcare alte popoare „indo-europene” decât cele pe care le-am întâlnit deja în multe puncte ale poveştii noastre. Unele au pătruns din nou în Creta după prăbuşirea finală a Cnososului; se pare că au fost colonişti de succes care au exploatat ținuturile joase, i-au alungat pe minoici şi le-au limitat cultura la unele oraşe mici, aceştia urmând să dispară de pe scena istoriei lumii.

În mod ironic, cu doar două sau trei secole înainte, cultura cretană exercitase un soi de hegemonie în Grecia, iar Creta avea să aibă întotdeauna o influență misterioasă asupra vieții spirituale greceşti, un tărâm pierdut şi idealizat. Se realizase o transfuzie directă de cultură minoică pe continent prin intermediul primelor populații aheene (numele dat de obicei acestor primi vorbitori ai limbii grece) care au pătruns în Atica şi Pelopones şi au înființat târguri şi oraşe în secolele XVIII-XVII î.e.n. Ele au pătruns pe un teritoriu aflat de mult timp în contact cu Asia, ai cărui locuitori contribuiseră deja la unicul simbol viitor nepieritor al vieții greceşti, citadela din oraşe, aşezată pe o înălțime, sau acropola. Nou-sosiții nu erau superiori din punct de vedere cultural celor pe care i-au cucerit, deşi au adus cu ei calul şi carul de luptă. Erau barbari în comparație cu cretanii, fără o artă proprie. Mai conştienți de rolul violenței şi al războiului în societate decât locuitorii insulei (fără îndoială pentru că ei nu se bucurau de protecția mării şi simțeau o amenințare continuă în zonele lor de origine), au fortificat puternic oraşele şi au construit castele. Civilizația lor avea un stil militar. Uneori au ales aşezări care aveau să fie centre ale unor oraşe-state greceşti; Atena şi Pilosul se numără printre ele. Nu erau foarte mari, cea mai importantă numărând nu mai mult de câteva mii de oameni. Una dintre cele mai importante a fost Micene, care a dat numele civilizației răspândite în cele din urmă pe teritoriul Greciei din Epoca bronzului până la mijlocul mileniului II.

Aceasta a lăsat în urmă vestigii splendide, căci a fost foarte bogată în aur; puternic influențată de arta minoică, a fost, de asemenea, o adevărată sinteză între cultura greacă şi cele indigene de pe continent. Baza sa instituțională pare să fi fost înrădăcinată în idei patriarhale, însă nu se reduce la acestea. Aspirațiile birocratice dezvăluite de tăblițele din Cnosos şi de altele din Pilos, în vestul Peloponesului, în jurul anului 1200 î.e.n. sugerează curente de schimbare ce circulau dinspre Creta spre continent. Fiecare oraş important avea un rege. Este posibil ca regele din Micene, conducătorul unei societăți de războinici ale căror pământuri erau lucrate de arendaşi şi sclavi proveniți din rândurile populațiilor indigene, să fi fost una dintre primele căpetenii ale unui fel de asociații de regi. Există documente diplomatice hitite care sugerează un anumit grad de coeziune politică în Grecia micenianã. Pe o treaptă mai jos de regi, tăblițele din Pilos indică un organism de supraveghere şi control atent al vieții comunității şi unele diferențieri importante între funcționari şi, mai important, între sclavi şi oamenii liberi. Ce nu putem şti este ce însemnau aceste diferențe în practică. Nu ştim foarte multe nici despre viața economică de la baza culturii miceniene, dincolo de centralizarea sa la curtea regală, ca şi în cazul Cretei.

Indiferent de baza sa materială, cultura reprezentată cel mai spectaculos de Micene se răspândise, în anul 1400 î.e.n., pe tot cuprinsul Greciei continentale şi în multe dintre insule. Era un tot unitar, deşi unele diferențe fundamentale între dialectele greceşti au persistat şi au diferențiat populațiile până în epoca clasică. Micene a înlocuit supremația comercială a cretanilor în Mediterana. Avea puncte de schimb comercial în Levant şi era tratat ca o putere de regii hitiți. Uneori exporturile de ceramică micenianã le-au înlocuit pe cele minoice şi există chiar exemple de aşezări minoice care au fost urmate de unele miceniene.

Imperiul micenian, dacă putem spune aşa, a ajuns la apogeu în secolele XV-XIV î.e.n. O perioadă, a fost favorizat de slăbiciunea Egiptului şi prăbuşirea puterii hitite; pentru o vreme un popor puțin numeros, care se îmbogățise din comerț, a avut o importanță disproporționat de mare, în timp ce marile puteri erau în declin. Pe țărmurile Asiei Mici s-au întemeiat colonii miceniene; comerțul cu alte oraşe asiatice, în special cu Troia, la intrarea în Marea Neagră, a prosperat. Dar există unele semne de declin începând cam din 1300 î.e.n. Una dintre explicații pare să fi fost războiul; aheii au jucat un rol important în atacurile împotriva Egiptului la sfârşitul secolului şi se pare că prin 1200 î.e.n. a avut loc un raid de proporții organizat de aceştia, reținut ca Războiul Troian. Fundalul tulbure al acestor evenimente a fost reprezentat de o serie de răsturnări dinastice chiar şi în oraşele miceniene.

Ceea ce se poate numi Evul Întunecat al regiunii Mării Egee era pe punctul de a se încheia şi a rămas la fel de neclar ca şi cele ce se petreceau în Orientul Mijlociu aproximativ în acelaşi timp. Atunci când a căzut Troia, începuseră deja

noi invazii ale barbarilor din Grecia continentală. Chiar la sfârşitul secolului al XIII-lea unele dintre marile centre miceniene au fost distruse, poate de cutremure sau de invazii, şi prima Grecie s-a scindat în aşezări disparate. Ca entitate, civilizaţia micenianã s-a prăbuşit, dar nu toate aşezările miceniene au fost abandonate, cel puţin nu complet. În jurul anului 1000 î.e.n. pare să se înregistreze o oarecare revenire. Legendele pun asta în special pe seama unui anumit grup dintre nou-veniţi, dorienii. Puternici şi îndrăzneţi, ei aveau să rămână în istorie ca descendenţii lui Herakles. Deşi este foarte periculos ca, pe baza unor dialecte greceşti ulterioare, să susţii prezenţa unor grupuri identificabile şi compacte de invadatori din vechime, tradiţia îi consacră drept vorbitori ai unei limbi, cea dorică, care a supravieţuit până în epoca clasică sub forma unui dialect ce îi distingea. În acest caz, cercetătorii consideră că tradiţia este justificată. În Sparta şi Argos au fost înfiinţate comunităţi dorice, viitoarele oraşe-state.

Dar şi alte populaţii au contribuit la cristalizarea unei noi civilizaţii în această perioadă obscură. Cea mai de succes a fost ulterior identificată ca vorbitoare a dialectului „ionic”; erau ionienii Evului Întunecat. Pornind din Atica (unde Atena fie supravieţuise, fie îi asimilase pe invadatorii care le-au urmat micenienilor), ei s-au stabilit în insulele Ciclade şi în Ionia, actuala zonă litorală turcească a Mării Egee. Aici, ca nomazi şi piraţi, au cotropit sau au înfiinţat aşezări – dacă nu pe insule, aproape întotdeauna pe linia ţărmului sau foarte aproape de acesta – care urmau să fie viitoarele oraşe-state ale unui popor de marinari. Adesea locurile pe care le-au ales fuseseră deja ocupate de micenieni. Uneori – la Smirna, de exemplu – ei i-au înlocuit pe vechii colonişti greci.

Este un tablou care creează confuzie în cel mai bun caz şi în mare parte nu există decât dovezi fragmentare. Totuşi, din această vâltoare avea să reapară treptat unitatea civilizaţiei de care s-a bucurat regiunea Mării Egee în Epoca bronzului. La început, au fost totuşi secole de distrugeri şi individualizare, o nouă perioadă de provincialism într-o lume cândva cosmopolită. Comerţul a intrat în declin, iar legăturile cu Asia stagnau. Ele au fost înlocuite de un transfer fizic de oameni; uneori a fost nevoie de sute de ani pentru stabilirea unor tipare noi, dar în final a fost generat planul general al viitoarei lumi greceşti.

Imediat, a urmat un recul colosal în viaţa civilizată, care ar trebui să ne amintească de fragilitatea acesteia în vremurile străvechi. Cel mai evident semn a fost o depopulare între 1100 şi 1000 î.e.n., atât de răspândită şi de violentă, încât unii cercetători au căutat explicaţii într-un cataclism neaşteptat – ciumă, poate, sau o schimbare climatică ce a redus brusc şi dramatic zonele cultivabile de pe dealurile din Balcani şi din regiunea Mării Egee. Indiferent de cauză, efectele sunt vizibile, de asemenea, într-o diminuare a eleganţei şi a abilităţilor; şlefuirea pietrelor preţioase dure, pictarea frescelor şi confecţionarea ceramicii fine au

dispărut. Continuitatea culturală permisă de epocă trebuie să fi fost în mare măsură spirituală, ținând de cântece, mituri şi idei religioase.

Din aceste vremuri tulburi, o foarte mică parte este vag reflectată în poemele epice ale aezilor consemnate ulterior în scris în *Iliada* şi *Odiseea*. Ele includ materiale transmise din generație în generație prin viu grai, ale căror origini se află într-o tradiție aproape contemporană cu evenimentele pe care încearcă să le descrie, deşi ulterior atribuite unui poet, Homer. Însă părerile privind cele reflectate în ele nu sunt unanime; recent s-a ajuns la consensul că nu există detalii despre epoca micenienilor şi câteva din perioadele imediat următoare. Nu episodul central al *Iliadei*, lupta pentru cucerirea cetății Troia, contează aici, deşi povestea probabil reflectă o preponderență reală a inițiativei aheilor de a se stabili în Asia Mică. S-au păstrat doar câteva informații sociale şi conceptuale transmise incidental de poeme. Deşi Homer lasă impresia unei preeminențe speciale de care se bucura regele micenian, această informație se referă la regiunea Mării Egee postmiceniene din secolul al VIII-lea î.e.n., când începe perioada de revenire de după Evul Întunecat. Ea dezvăluie o societate care se bazează pe căpetenii războinice barbare, şi nu pe conducători aflați la comanda unor armate permanente sau care supravegheau birocrații precum cele din Asia. Regii lui Homer sunt cei mai măreți dintre marii nobili, capii unor familii extinse, autoritatea lor recunoscută fiind temperată de forța reală a unor rivali necruțători, cu puteri aproape egale, şi măsurată prin capacitatea lor de a se impune; au o viață agitată şi aspră. Poemele aruncă doar sporadic lumină asupra unei societăți primitive, aflată încă într-o perioadă de confuzie, care se sedimenta, poate, dar care nu era nici atât de avansată precum cea a micenienilor şi nu anticipa nici măcar pe departe ce urma să devină Grecia.

Noua civilizație ce avea să apară în cele din urmă după secolele de confuzie a datorat mult reluării relațiilor cu Orientul. A fost foarte important că elenii (denumirea prin care invadatorii Greciei au ajuns să fie deosebiți de predecesorii lor) se răspândiseră atât în insule, cât şi pe continentul asiatic; ei asigurau multe puncte de contact între două lumi culturale. Dar ei nu reprezentau singurele legături între Asia şi Europa. Germenii civilizației au fost întotdeauna transportați de intermediarii istoriei lumii, marile populații de comercianți.

Una dintre ele, alt grup de marinari, a avut o istorie lungă şi tulbure, deşi nu atât de lungă cum o descriu legendele; fenicienii susțineau că au ajuns în Tyr în jurul anului 2700 î.e.n. Aceste afirmații pot fi tratate la fel ca poveştile despre descendența regilor dorieni din Herakles. Cu toate acestea, se stabiliseră deja pe coasta actualului Liban în mileniul II î.e.n., când egiptenii cumpărau lemn de cedru de la ei. Fenicienii erau o populație semitică. La fel ca arabii din regiunea Mării Roşii, şi ei au devenit marinari deoarece geografia i-a obligat să se orienteze mai mult spre exterior decât spre interior. Trăiau pe fâşia îngustă de

coastă care era canalul istoric de comunicare dintre Africa şi Asia. În spate aveau o bucăţică de hinterland, sărac în resurse agricole, izolat de dealuri care coborau din munţi până la mare, astfel încât a fost foarte dificil pentru aşezările de pe coastă să se unească. Au existat paralele cu experienţa statelor greceşti de mai târziu, atrase de mare în circumstanţe asemănătoare, şi în fiecare caz rezultatele au fost nu doar comerţul, ci şi colonizarea.

Slabi în ţara lor – au fost, pe rând, sub stăpânirea evreilor, a egiptenilor şi a hitiţilor –, nu poate fi o coincidenţă faptul că fenicienii apar din negura istoriei abia după perioada de glorie a Egiptului, a oraşului Micene şi Regatului Hitit. Şi ei, ca şi alţii, au prosperat pe seama declinului altora. Abia după 1000 î.e.n., când marea eră a comerţului minoic era de mult apusă, oraşele feniciene Byblos, Tyr şi Sidon au cunoscut epoca lor de aur. Importanţa lor la vremea aceea este atestată de povestea biblică privind rolul lor în construirea templului lui Solomon; „Tu cunoşti", spune Solomon, „că la noi nu sunt oameni care să ştie a tăia lemnele aşa ca Sidonienii" – şi i-a plătit pe măsură (Cartea a III-a a Regilor 5,6). Autorii antici au scos adesea în evidenţă reputaţia de negustori şi colonizatori a fenicienilor. Ei au fost primii care s-au aventurat din Mediterana în Atlantic, făcând comerţ de-a lungul coastelor. Ca navigatori iscusiţi pe distanţe lungi, puteau face călătorii la care alte popoare nici nu îndrăzneau măcar să se gândească.

Aveau, de asemenea, de vândut produse căutate şi, astfel, au trebuit să-şi dezvolte abilităţile pentru comerţul pe distanţe lungi. Vopselele lor au fost mult timp renumite şi ei furnizau textile, lemn, sticlă şi sclavi. Fără îndoială, necesităţile comerciale au stimulat inventivitatea fenicienilor; la Byblos (după care grecii aveau să boteze cartea) a apărut scrierea alfabetică, preluată ulterior de greci. Acesta a fost un pas uriaş, făcând posibilă răspândirea pe scară mai largă a ştiinţei de carte. Totuşi, nu s-a păstrat niciun text literar fenician remarcabil, arta feniciană având tendinţa de a reflecta rolul omului de rând, împrumutând de la modelele asiatice şi egiptene şi copiindu-le, probabil la cererea clienţilor.

Fenicienii se ocupau cu comerţul şi această îndeletnicire nu a necesitat la început crearea unor aşezări peste mări. Totuşi, au ajuns să se stabilească din ce în ce mai mult în colonii sau puncte de schimb comercial, uneori acolo unde micenienii făcuseră negoţ înaintea lor. Cele mai îndepărtate aşezări se aflau dincolo de intrarea în Mediterana, unde au fost întemeiate Gadesul, pe locul actualului Cádiz, şi Mogadorul, actualul Essaouira, în Maroc, pentru a lega comerţul mediteraneean şi cel atlantic şi pentru a asigura aprovizionarea cu argint şi staniu. În final existau aproximativ 25 de asemenea porturi în zona Mediteranei, cel mai vechi fondat la Citium (actuala Larnaca), în Cipru, la sfârşitul secolului al IX-lea î.e.n. Uneori s-au format colonii în locuri unde fenicienii făceau deja comerţ, precum în Sicilia.

Aceste colonii ar putea fi şi un indiciu al vremurilor grele care au copleşit oraşele-state feniciene după o fază de independență, la începutul mileniului I î.e.n. În secolul al VII-lea Sidonul a fost şters de pe fața pământului, iar fiicele regelui din Tyr au fost duse cu forța în haremul lui Assurbanipal, regele Asiriei. Fenicia a fost redusă apoi la coloniile sale din alte zone ale Mediteranei şi cam atât. Totuşi, este posibil ca înființarea lor să fi fost determinată şi de îngrijorarea provocată de valul de colonizare de către greci în vest, care amenința furnizarea de metal, în special de staniu britanic şi argint spaniol. Astfel s-ar putea explica fondarea de către fenicieni a Cartaginei, cu un secol înainte; aceasta urma să devină centrul unei puteri cu mult mai formidabile decât fuseseră vreodată Tyrul şi Sidonul, întemeindu-şi, la rândul său, un lanț de colonii. Fenicia a supraviețuit mult timp după ce originile sale au fost distruse.

Fenicienii au avut o importanță majoră în răspândirea civilizației, dar acelaşi statut l-au avut, vrând-nevrând, şi alții – micenienii prin răspândirea unei culturi şi elenii prin agitarea lumii etnice a regiunii egeene. Cretanii fuseseră mai mult decât atât; adevărați creatori, ei nu doar s-au inspirat de la marile centre consacrate de cultură, ci au şi recreat lucrurile pe care le-au preluat înainte de a le răspândi iarăşi. Aceste populații ajută la modelarea unei lumi cu un ritm de schimbare mai rapid. Un important efect secundar, despre care s-au spus puține lucruri, a fost stimularea Europei continentale. Căutarea minereurilor i-a condus treptat pe exploratori şi pe prospectori din ce în ce mai departe în acest teritoriu necunoscut. Deja în mileniul II apar primele semne ale unui viitor complicat; nişte mărgele găsite la Micene au fost confecționate în Britannia din chihlimbar provenind din zona baltică. Comerțul a jucat mereu un rol, distrugând izolarea, schimbând relațiile dintre popoare, impunând lumii noi forme. Dar este greu de legat această poveste de agitarea amestecului de etnii din regiunea Mării Egee, ca să nu mai vorbim de istoria zbuciumată a continentului asiatic din mileniul II î.e.n.

Timp de aproximativ 800 de ani, începând de la, să spunem, sfârşitul Cnososului, istoria Orientului Mijlociu este, într-adevăr, foarte confuză dacă privim din perspectiva istoriei lumii. Existau în principal dispute legate de controlul bogăției tot mai mari a celei mai bine definite regiuni agricole din lumea antică (imperiile care au apărut şi au dispărut nu au putut găsi în deşert şi în stepa de la granițele Orientului Mijlociu resurse care le-ar fi putut justifica cuceririle) şi este dificil de găsit în această poveste vreun element de continuitate. Invadatorii veneau şi plecau rapid, unii lăsând în urmă noi comunități, alții înființând instituții care să le înlocuiască pe cele pe care le cuceriseră. Aceste tranziții rapide nu aveau cum să fie percepute de cei pe care astfel de evenimente îi afectau doar ocazional şi violent, atunci când (de exemplu) casele le erau incendiate, soțiile şi

fiicele violate şi fiii duşi în robie – sau, mai puțin dramatic, când aflau că un nou guvernator urma să perceapă dări mai mari.

Pe continent, popoare migratoare străbăteau o zonă în care existau centre de guvernare şi aglomerații stabile, structuri politice puternice şi durabile şi numeroase ierarhii de specialişti în administrație, religie şi studiu. Acestea explică parțial de ce sosirea unor noi populații şterge mai puțin din ceea ce se realizase deja decât în regiunea Mării Egee. O altă forță conservatoare a reprezentat-o contactul pe care mulți barbari îl avuseseră deja cu civilizația din această regiune. Aceştia au ajuns să dorească nu s-o distrugă, ci să se bucure de roadele ei. Aceste două forțe au contribuit pe termen lung la răspândirea în continuare a civilizației şi la apariția cosmopolitismului tot mai accentuat al unui Orient Mijlociu vast şi incoerent, dar civilizat şi interconectat.

Povestea începe foarte devreme, undeva spre începutul mileniului II î.e.n., odată cu stabilirea hitiților în Asia Mică. Hitiții erau o populație nouă în Orientul Mijlociu; indo-europeni, venind din vestul stepei eurasiatice, diferiți în ceea ce priveşte atât limba, cât şi cultura. Dar nu erau nici pe departe nişte barbari primitivi. Aveau propria ordine juridică şi şi-au însuşit multe din ceea ce puteau învăța de la Babilon. În Asia se bucuraseră de un cvasimonopol asupra fierului; acest lucru a avut nu doar o importanță agricolă majoră, ci, împreună cu cunoştințele lor despre fortificații şi care de luptă, le-a asigurat o superioritate militară ce a provocat mari pierderi Egiptului şi Mesopotamiei. Raidul care a înfrânt Babilonul în jurul anului 1590 î.e.n. a fost victoria primului „imperiu" hitit. A urmat o perioadă în care acesta a intrat într-un con de umbră.

Apoi, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, puterea hitiților a renăscut. Această a doua epocă, şi mai spectaculoasă, a marcat extinderea hegemoniei lor de la țărmurile Mediteranei până la Golful Persic. Au dominat toată „semiluna fertilă" cu excepția Egiptului şi au luptat cu succes chiar şi cu această mare putere militară în timp ce se războiau aproape continuu cu micenienii. Dar, la fel ca alte imperii, şi acesta s-a prăbuşit după aproximativ un secol, sfârşitul venind în jurul anului 1200 î.e.n. Există o suprapunere de date pe care unii au considerat-o prea pronunțată pentru a fi o simplă coincidență între prăbuşirea puterii hitiților şi atacurile „popoarelor mării" consemnate de izvoarele egiptene. Cei care i-au învins pe hitiți au fost frigienii, o populație de origine tracă, alt grup indo-european care urma să aibă o influență semnificativă asupra culturii greceşti.

„Popoarele mării" au fost alt indicator al marilor migrații din acea perioadă. Având arme din fier, acestea făceau incursiuni pe continent, în estul bazinului Mediteranei, de la începutul secolului al XII-lea î.e.n., devastând oraşele siriene şi levantine. Este posibil ca unii să fi fost „refugiați" din oraşele miceniene care au migrat la început în Dodecanez şi apoi în Cipru. Una dintre aceste populații, filistenii, s-a stabilit în jurul anului 1175 î.e.n. în Canaan şi este încă prezentă în

memoria noastră printr-un nume modern derivat de la ea: Palestina. Dar egiptenii au fost principalele victime ale popoarelor mării. Ca şi vikingii din mările nordice două mii de ani mai târziu, invadatorii veniți pe mare au năvălit de nenumărate ori în deltă, fără a se speria de înfrângerile ocazionale, chiar smulgând-o o dată de sub controlul faraonului. Egiptul se afla sub o presiune enormă. La începutul secolului al XI-lea, s-a scindat, fiind divizat între două regate. Însă nu doar popoarele mării erau inamicii Egiptului; se pare că la un moment dat şi flota libiană a atacat delta, deşi a fost alungată. În sud, granița cu Nubia nu punea încă probleme, dar, în jurul anului 1000 î.e.n., a apărut un regat independent în Sudan care urma să creeze probleme. Valul năvălirilor barbare eroda vechile structuri ale Orientului Mijlociu la fel cum erodase Grecia micenianã.

Ne-am lăsat prea mult atraşi în vâltoarea evenimentelor ca să fie evident că am păşit într-o epocă prea complexă şi prea obscură pentru o narațiune continuă. Din fericire, curând apar două fire călăuzitoare în toată această învălmăşeală. Unul este reînnoirea unei vechi teme, cea a continuării tradiției Mesopotamiei, ce urma să intre în ultima sa fază. Celălalt este relativ nou. Începe cu un eveniment pe care nu îl putem data şi despre care ştim doar din tradiția consemnată secole mai târziu, dar care probabil s-a produs în perioada presiunilor exercitate de popoarele mării asupra Egiptului. Indiferent unde şi cum s-ar fi întâmplat, se ajunsese la un punct de cotitură în istoria lumii atunci când poporul pe care egiptenii l-au numit iudei şi căruia lumea i-a spus ulterior evrei a părăsit Egiptul.

Pentru mulți, de-a lungul secolelor, istoria omenirii de dinainte de apariția creştinătății a fost istoria evreilor şi a ceea ce îşi aminteau ei din istoria altora. Acestea au fost consemnate în cărțile intitulate Vechiul Testament, scrierile sacre ale poporului evreu, ulterior răspândite în toată lumea, în mai multe limbi, datorită impulsului misionar creştin şi inventării tiparului. Aveau să fie primul popor care a ajuns la o noțiune abstractă de Dumnezeu şi care a interzis reprezentarea sa în imagini. Niciun alt popor nu a produs un impact istoric mai mare având origini şi resurse atât de nesemnificative – origini atât de lipsite de importanță, încât este dificil să fim siguri de ele.

Acesta îşi are originile printre populațiile semitice, nomade ale Arabiei, a căror tendință, în preistorie şi în istorie, a fost de a avansa spre pământurile mai bogate ale „semilunii fertile”, cel mai aproape de vatra lor inițială. Prima etapă a poveştii evreilor de care trebuie să țină cont istoria este epoca patriarhilor, ale căror tradiții sunt întruchipate de istoriile biblice ale lui Avraam, Isaac şi Iacov. Nu par să existe motive întemeiate pentru a nega că au existat oameni care au stat la baza acestor personaje importante şi legendare. Dacă au trăit cu adevărat, acest lucru trebuie să se fi întâmplat în jurul anului 1800 î.e.n., iar povestea lor este parte a haosului ce a urmat prăbuşirii Urului. Potrivit Bibliei, Avraam a venit din Ur în Canaan; această afirmație este destul de plauzibilă şi nu intră în conflict cu

ceea ce ştim despre răspândirea amoriților şi a altor triburi în următorii 400 de ani. Aceia dintre ei care urmau să fie amintiți ca urmaşii lui Avraam au devenit cunoscuți în cele din urmă ca „evrei”, cuvânt care înseamnă „rătăcitor” şi care nu apare înainte de scrierile şi inscripțiile egiptene din secolele XIV-XIII î.e.n., cu mult după stabilirea lor în Canaan.

În Canaan poporul lui Avraam se distinge prima dată în Biblie. Aceşti oameni sunt descrişi ca păstori, organizați în triburi, intrând în conflict cu vecinii şi semenii lor pentru izvoare şi zone de păşunat, încă forțați să se mute de colo colo în Orientul Mijlociu din cauza secetei şi a foametei. Dintre ei, un grup a ajuns în Egipt, ni se spune, pe la începutul secolului al XVII-lea î.e.n.; urma să apară în Biblie ca familia lui Iacov. Pe parcursul poveştii din Vechiul Testament, aflăm că Iosif, fiul cel mare al lui Iacov, ajunge sfetnic al faraonului. În acest moment am putea spera să găsim ajutor în izvoarele egiptene. S-a sugerat că acest lucru s-a întâmplat în timpul stăpânirii hicsoşilor, de vreme ce doar o perioadă de tumult la scară largă putea explica improbabila ascensiune a unui străin în birocrația egipteană. Tot ce se poate, dar nu există dovezi care să confirme sau să infirme acest lucru.

Nimic din toate acestea nu ar conta prea mult şi, cu siguranță, nu ar suscita decât interesul unor cercetători profesionişti, dacă nu ar fi fost evenimentele care s-au produs peste o mie – trei mii de ani. Atunci, destinele întregii lumi au fost marcate de civilizațiile creştină şi islamică, având rădăcini în tradiția religioasă a unui popor semitic minuscul, greu de identificat, secole la rând abia distingându-se de alți rătăcitori similari prin marile imperii ale Mesopotamiei şi Egiptului. Şi aceasta deoarece evreii au ajuns cumva la o viziune religioasă unică.

Pe tot cuprinsul Orientului Mijlociu antic se pot observa forțe care probabil au făcut mai atrăgătoare perspectivele religioase monoteiste. Puterea zeităților locale tindea să fie pusă la îndoială având în vedere marile dezastre şi tulburări care măturau din când în când regiunea după primul imperiu babilonian. Inovațiile religioase ale lui Akhenaton şi asertivitatea tot mai mare a cultului lui Marduk au fost văzute ca reacții la o astfel de provocare. Totuşi, doar evreii şi cei care au ajuns să le împărtăşească credințele au fost capabili să dezlănțuie procesul cu toată forța, la un moment dat înainte de politeismul şi provincialismul transcendente din secolul al VII-lea, ajungând la un monoteism coerent şi lipsit de compromisuri. Prima etapă de rafinare a constat în ideea că poporul lui Israel (cum au ajuns să fie numiți urmaşii lui Iacov) îi datora credință exclusiv lui Iahve, divinitatea tribală, un Dumnezeu gelos, care făcuse un legământ cu poporul său că îl va aduce din nou în Țara Făgăduinței, Canaan, unde Iahve îl adusese deja pe Avraam din Ur şi care rămâne şi astăzi motiv de conflicte rasiale. Legământul era ideea principală. Israel era asigurat că, dacă făcea ceva, atunci urma să se

întâmple ceva bun. Era o atmosferă religioasă complet diferită de cea din Mesopotamia sau Egipt.

Pe măsură ce religia israelită s-a dezvoltat, Iahve a ajuns să fie văzut ca o divinitate transcendentă: „Domnul este în locaşul cel sfânt al Său, Domnul în cer are scaunul Său", potrivit unui psalm. El crease totul, dar exista independent de creația sa, o ființă universală. „Unde mă voi duce de la Duhul Tău şi de la fața Ta unde voi fugi?", întreba psalmistul. Puterea creatoare a lui Iahve era încă un aspect care îi diferenția pe evrei de tradiția mesopotamiană. El era pentru Israel ceea ce a fost descris ulterior în crezul creştin drept „făcătorul cerului şi pământului, prin Care toate s-au făcut". Mai mult, el a creat Omul după chipul şi înfățişarea Sa, ca partener egal, nu ca sclav; Omul era apogeul şi suprema revelație ale puterii Sale creatoare, o ființă capabilă să distingă binele de rău, aşa cum făcea Însuşi Iahve. În fine, Omul a intrat într-o lume morală stabilită de propria natură a lui Iahve. Doar El era drept; era posibil ca legile făcute de om să reflecte sau nu voia Sa, dar El era singurul autor al dreptății şi justiției.

Deşi relatarea biblică nu poate fi acceptată ca atare, ea trebuie tratată cu respect, ca singura dovadă pe care o avem despre o mare parte a istoriei evreilor. Ea conține multe aspecte ce pot fi corelate cu ceea ce se ştie sau inferate din alte surse. Arheologia vine în sprijinul istoricilor doar în ceea ce priveşte sosirea evreilor în Canaan. Povestea cuceririi relatată în Cartea lui Iosua Navi sprijină dovezile legate de distrugerile produse în oraşele din Canaan în secolul al XIII-lea î.e.n. Ceea ce ştim despre cultura şi religia din Canaan se potriveşte şi cu povestirea biblică despre luptele evreilor împotriva practicării unui cult local şi a unui politeism generalizat. Palestina a fost disputată de două tradiții religioase şi de două popoare în secolul al XII-lea, iar aceasta ilustrează din nou, bineînțeles, colapsul puterii egiptene, deoarece această regiune crucială nu ar fi fost lăsată pe mâna unor populații semitice minore dacă puterea monarhiei ar mai fi fost eficientă. Pare acum probabil că evreii au atras în sprijinul lor şi alte triburi nomade, piatra de hotar a alianței fiind aderarea la Iahve. După ce s-au stabilit în Canaan, deşi triburile încă se certau unele cu celelalte, au continuat să-l venereze pe Iahve şi aceasta a fost o vreme singura lor forță unificatoare, căci diviziunile tribale formau singura instituție politică a lui Israel.

Odată cu regalitatea iudaică apare, în jurul anului 1000 î.e.n., altă instituție, cea a unei distincții speciale între profeți, căci profetul Samuel a fost cel care i-a uns (şi astfel, în realitate, i-a desemnat) regi mai întâi pe Saul, apoi pe succesorul său, David. În timpul domniei lui Saul, potrivit Bibliei, Israel nu deținea arme de fier, căci filistenii au avut grijă să nu îşi pună în pericol supremația permițându-i aşa ceva. Cu toate acestea, evreii au învățat de la dușmanii lor cum să prelucreze fierul; cuvintele iudaice pentru „cuțit" şi „coif" au rădăcini filistene. Brăzdare nu existau, dar, dacă ar fi existat, ar fi putut fi bătute pentru a face din ele săbii.

Eforturile lui Saul au fost finalizate de David. Dintre toate personajele Vechiului Testament, David este extraordinar de credibil, cu puterea şi slăbiciunile lui. Deşi nu există nicio dovadă arheologică ce-i atestă existența, el a supraviețuit ca una dintre marile figuri ale literaturii mondiale şi a fost un model pentru regi timp de două mii de ani.

Totuşi, fiul şi succesorul lui David, Solomon, a fost primul rege al lui Israel care s-a bucurat de o reputație internațională semnificativă. El a oferit armatei sale o ramură de care de luptă, a organizat expediții în sud împotriva edomiților, s-a aliat cu Fenicia şi a construit o flotă. A urmat o perioadă de cuceriri şi prosperitate. „Solomon domnea peste toate regatele de la râul Eufrat până la pământul Filistenilor şi până în hotarul Egiptului… Astfel a trăit Iuda şi Israelul în liniște, fiecare sub vița sa de vie şi sub smochinul său, de la Dan până la Beer-Şeba, în toate zilele lui Solomon” (Cartea a III-a a Regilor, 4, 21, 25). Regele Solomon s-a folosit de posibilitățile de care dispun cei slabi atunci când cei mari sunt în declin; succesul lui Israel sub domnia lui Solomon este încă o dovadă a conului de umbră în care intraseră vechile imperii şi a fost egalat de succesele altor popoare acum uitate ale Siriei şi Levantului care formau lumea politică descrisă în obscurele lupte consemnate în Vechiul Testament.

O religie tribală rezistase cu succes primelor pericole de contaminare cu riturile fertilității şi politeismului agricultorilor printre care se stabiliseră evreii în Canaan. În cele din urmă, Israel avea să rămână în istorie nu pentru marile fapte ale regilor săi, ci pentru standardele etice anunțate de profeții lui. Ele au modelat legăturile dintre religie şi moralitate care aveau să domine nu doar iudaismul, ci şi creştinismul şi islamul. Profeții au transformat cultul lui Iahve în venerarea unui Dumnezeu universal, drept şi milos, neîndurător în pedepsirea păcatelor, dar gata să-l primească cu brațele deschise pe păcătosul care se căia. Acesta a fost apogeul unei culturi religioase din Orientul Mijlociu, moment după care religia a putut fi separată de zonă şi de trib. Profeții au atacat, de asemenea, cu virulență nedreptatea socială. Pentru asta, Amos, Isaia şi Ieremia au trecut dincolo de casta preoțească privilegiată, oferindu-le direct serviciul religios oamenilor. Ei au anunțat că toți oamenii sunt egali în fața Domnului, că regii nu pot face pur şi simplu ce vor; au proclamat un cod moral care era un dat, independent de autoritatea umană.

Asirienii au cucerit statul Israel în 772 î.e.n. şi majoritatea triburilor iudaice au dispărut din istorie, fiind deportate în masă. Iudeea a rezistat cel mai mult. Era mai compactă şi oarecum mai puțin în calea marilor state; a supraviețuit până în 587 î.e.n., când zidurile Ierusalimului şi templul au fost distruse de babilonieni. Iudeii au fost şi ei deportați, mulți fiind duşi în Babilon, în marea experiență a exilului, o perioadă atât de importantă şi de formatoare, încât după aceasta putem vorbi în adevăratul sens al cuvântului despre „evrei”, moştenitorii şi transmițătorii

unei tradiții încă vii şi uşor de identificat. Încă o dată, mari imperii puseseră stăpânire pe Mesopotamia şi civilizația de aici a înflorit pentru ultima oară. Circumstanțele care favorizaseră apariția unui stat evreiesc dispăruseră. Din fericire pentru evrei, religia Iudeei făcea ca identitatea lor națională să nu fie şi ea condamnată la pierzanie.

Din vremea lui Hammurabi, populațiile din valea Mesopotamiei au fost prinse ca într-o menghină de popoare migratoare. Fălcile menghinei erau de mult hitiții şi hurienii, dar, din când în când, şi alte populații au ajuns la conducere în Assur şi Babilon. La momentul potrivit, când şi Regatul Hitit s-a destrămat, o lungă perioadă Mesopotamia antică nu a mai adăpostit o mare putere militară. Un grup de populații semitice agresive, pe care cercetătorii le numesc arameeni, urmaşii vechii tradiții de expansiune din deşert spre pământurile fertile, au fost vecinii incomozi şi extrem de sensibili ai puținilor regi asirieni timp de aproximativ 200 de ani – o perioadă cât istoria Statelor Unite. Deşi una dintre aceste populații semitice era reprezentată de caldeeni şi, prin urmare, numele lor a fost folosit ulterior oarecum eronat pentru Babilonia, nu este nimic remarcabil în această poveste, cu excepția unor dovezi suplimentare privind fragilitatea construcțiilor politice ale lumii antice.

Lucrurile încep să prindă formă din nou abia în tumultul evenimentelor din secolul al IX-lea î.e.n., când Mesopotamia şi-a mai revenit. Atunci, potrivit Vechiului Testament, armatele asiriene au intrat încă o dată în conflict cu regatul sirian şi cu cel evreiesc. După o oarecare rezistență, asirienii au continuat să atace şi au învins în cele din urmă. Acesta a fost începutul unei noi etape importante şi mai puțin plăcute a istoriei Orientului Mijlociu. Se înfiripa un nou imperiu asirian. În secolul al VIII-lea ajungea la apogeu, iar Ninive, capitala de pe cursul mijlociu al Tigrului, care înlocuise vechiul Assur, a devenit centrul istoriei Mesopotamiei, la fel cum fusese cândva Babilonul. Imperiul asirian era unificat aşa cum nu se putea spune despre alte mari imperii; el nu se baza pe raporturile de vasalitate cu regii şi pe crearea unor state tributare, ci îi îndepărta pe conducătorii indigeni şi instala guvernatori asirieni. De asemenea, adesea erau îndepărtate populații întregi. Una dintre tehnicile sale caracteristice era deportarea în masă; cele zece seminții ale lui Israel sunt victimele cele mai cunoscute.

Expansiunea asiriană a fost continuată de victorii repetate şi zdrobitoare. Cele mai mari succese ale sale s-au înregistrat după anul 729 î.e.n., când a fost cucerit Babilonul. Curând după aceea, armatele asiriene au cucerit Israelul; Egiptul a fost invadat, regii săi au fost limitați la Egiptul de Sus şi delta a fost anexată. Între timp, Ciprul fusese luat în stăpânire, iar Cilicia şi Siria fuseseră cucerite. În cele din urmă, în anul 646 î.e.n., Asiria a înfăptuit ultima sa mare cucerire, o parte a statului Elam, ai cărui regi au tras la carul cuceritorului asirian pe străzile din Ninive. Consecințele au fost de o importanță extremă pentru

întregul Orient Mijlociu. Pentru prima dată un sistem standardizat de guvernare şi de drept acoperea întreaga regiune. În cadrul acesteia erau deplasați soldați recrutați şi populații deportate, diminuându-i provincialismul. Aramaica s-a răspândit pe scară largă ca limbă comună. Un nou cosmopolitism a devenit posibil după epoca asiriană.

Această mare putere formatoare este celebrată în monumente de o măreție indiscutabilă. Sargon al II-lea (721-705 î.e.n.) a construit un palat grandios la Khorsabad, în apropiere de Ninive, care acoperea o jumătate de milă pătrată şi era împodobit cu peste o milă de basoreliefuri. Profiturile obținute în urma cuceririlor finanțau o curte bogată şi splendidă. Assurbanipal (668-626 î.e.n.) a lăsat şi el în urmă monumente (inclusiv obeliscuri aduse la Ninive de la Teba), dar avea o înclinație deosebită pentru educație şi antichități, iar printre cele mai valoroase vestigii rămase de la el se numără o bogată colecție de tăblițe pe care le-a creat pentru biblioteca sa. Aici a adunat copii după tot ce a găsit din consemnările şi literatura Mesopotamiei antice. Acestor copii le datorăm mare parte din cunoştințele noastre despre literatura mesopotamiană, printre care şi *Epopeea lui Ghilgameş* în ediția sa cea mai cuprinzătoare, o traducere din sumeriană. Ideile care au pus în mişcare această civilizație sunt astfel destul de accesibile din literatură şi din alte surse. Reprezentarea frecventă a regilor asirieni ca vânători poate fi o parte a imaginii de rege-războinic, dar şi o parte a identificării conştiente a acestuia cu cuceritorii legendari ai naturii care fuseseră eroii unui trecut sumerian îndepărtat.

Şi reliefurile sculptate în piatră care celebrează faptele regilor asirieni repetă, monoton, aceeaşi poveste – cea a jefuirii, a înrobirii, a tragerii în țeapă, a torturării şi a soluției finale, deportarea în masă. Imperiul asirian a avut o fundație brutală: cucerirea şi intimidarea. La baza sa a stat crearea celei mai bune armate de până atunci. Formată prin recrutarea tuturor bărbaților şi înzestrată cu arme din fier, era dotată şi cu o artilerie de asediu capabilă să distrugă ziduri imposibil de străpuns înainte, şi chiar cu o cavalerie echipată cu platoşe. Era o forță coordonată a tuturor armelor. Poate avea şi un zel religios aparte. Zeul Assur este reprezentat planând deasupra armatelor când acestea pornesc la luptă şi lui îi dedicau regii victoriile împotriva necredincioşilor.

Imperiul asirian a ajuns rapid la apogeu, iar apoi a intrat în declin. În una dintre primele ilustrări a ceea ce istoricul britanic Paul Kennedy a numit supraextindere imperială, regii săi au exercitat presiuni prea mari asupra forțelor asiriene. În anul care a urmat morții lui Assurbanipal, imperiul a început să se prăbuşească, primul semn fiind o revoltă în Babilon. Rebelii erau sprijiniți de caldeeni, precum şi de un nou vecin puternic, regatul mezilor, acum cea mai importantă dintre populațiile iraniene. Intrarea lor ca putere majoră pe scena istoriei marchează o schimbare importantă. Atenția mezilor fusese până atunci

distrasă de alt val de invadatori barbari din nord, sciții, care au venit în Persia din Caucaz (şi, în acelaşi timp, pe coasta sudică a Mării Negre, spre Europa). Aceştia luptau ca o cavalerie uşoară, trăgând cu arcul din şa, şi au reprezentat prima răspândire majoră în vestul Asiei a unei noi forțe în istoria lumii, triburile nomade venite direct din Asia Centrală. Atunci când sciții şi mezii şi-au unit forțele, Asiria a fost învinsă, asigurând din nou independența babilonienilor; Asiria iese de pe scena istoriei odată cu incendierea oraşului Ninive de către mezi, în 612 î.e.n.

Această lovitură fulgerătoare i-a dat unui rege babilonian, Nabucodonosor, şansa de a inaugura marea vară indiană a civilizației mesopotamiene. El a pus bazele unui ultim imperiu babilonian, care, mai mult ca oricare altul, a captivat imaginația posterității. El se întindea de la Suez, Marea Roşie şi Siria dincolo de granița Mesopotamiei şi a vechiului regat Elam (condus la acea vreme de o dinastie persană minoră, Ahemenizii). Dacă nu pentru altceva, Nabucodonosor va rămâne în istorie ca marele cuceritor care a distrus Ierusalimul în 578 î.e.n., după o răscoală a evreilor, şi a dus în captivitate triburile din Iudeea, folosindu-le, ca şi pe ceilalți prizonieri, la înfrumusețarea capitalei sale, ale cărei „grădini suspendate" sau terase urmau să se numere printre cele şapte minuni ale lumii. Poarta zeiței Ishtar, care poate fi încă admirată la muzeul Pergamon din Berlin, ne ajută să ne facem o idee despre splendoarea sa. Nabucodonosor a fost cel mai mare rege din epoca sa, poate chiar din toată istoria de până atunci.

Gloria imperiului s-a concentrat în cultul lui Marduk, ajuns acum la punctul culminant. La un mare festival de Anul Nou ținut în fiecare an, toți zeii mesopotamieni – idolii şi statuile din sanctuarele din provincii – coborau pe râuri şi canale pentru a se sfătui cu Marduk în templul său şi pentru a-i recunoaşte supremația. După ce erau purtați în procesiune pe trei sferturi de milă (după cum ni se spune, pe una dintre – probabil – cele mai frumoase străzi din Antichitate) sau debarcați de pe Eufrat în apropierea templului, erau duşi în fața unei statui a zeului care, după cum relata Herodot două secole mai târziu, era făcută din două tone şi un sfert de aur. Fără îndoială că exagera, dar statuia era cu siguranță magnifică. Destinele întregii lumi, care avea în centru acest templu, erau apoi dezbătute de zei şi stabilite pentru încă un an. Astfel, teologia reflecta realitatea politică. Repunerea în scenă a dramei creației era garanția autorității eterne a lui Marduk, iar aceasta era afirmarea unei monarhii absolute a Babilonului. Regele avea răspunderea de a asigura ordinea lumii şi, prin urmare, autoritatea de a face acest lucru.

A fost ultima perioadă de înflorire a tradiției mesopotamiene şi urma să se sfârşească în curând. Din ce în ce mai multe provincii au fost pierdute de succesorii lui Nabucodonosor. Apoi, în 539 î.e.n., a urmat invazia altor cuceritori din răsărit, perşii, conduşi de Ahemenizi. Trecerea de la splendoarea şi fastul

materiale la distrugere fusese rapidă. Cartea lui Daniel o comprimă într-o scenă magnifică de final, banchetul lui Belşaţar. „Chiar în noaptea aceea”, citim, „a fost omorât Belşaţar, împăratul Caldeilor. Şi Darius Medul a ajuns rege” (Daniel 5,30-6,1). Din nefericire, această relatare a fost scrisă abia 300 de ani mai târziu şi lucrurile nu au stat chiar aşa. Belşaţar nu a fost nici fiul, nici succesorul lui Nabucodonosor, aşa cum afirmă Cartea lui Daniel, iar regele care a cucerit Babilonul se numea Cirus. Cu toate acestea, accentul pus de tradiţia evreiască implică un adevăr psihologic şi dramatic. Dacă povestea Antichităţii are un moment de cotitură, acesta este. Era sfârşitul unei tradiţii mesopotamiene independente care îşi avea originile în Sumer. Ne aflăm la marginea unei noi lumi. Un poet evreu a sintetizat acest lucru, triumfător, în Cartea lui Isaia, unde Cirus apare ca izbăvitor al evreilor: „Stai tăcută şi mai la întuneric, fiică a Caldeilor, nimeni nu te va mai chema pe tine stăpâna regatelor” (Isaia 47,5).

5

Începuturile civilizației în sudul Asiei

Pe la mijlocul mileniului III î.e.n. în India existau bazele unor tradiții culturale splendide şi perene care aveau să dăinuie mai mult decât cele ale Mesopotamiei şi Egiptului şi să se bucure de o sferă largă de influență. Chiar şi astăzi, India antică este vizibilă şi accesibilă într-un mod foarte direct, prin literatura, religiile şi obiceiurile sale. Un sistem de caste ale cărui linii principale au fost trasate până în jurul anului 1000 î.e.n. continuă să guverneze viața a milioane de oameni. Zei şi zeițe ale căror culte pot fi identificate încă din neolitic sunt încă veneraţi în sanctuarele din sate.

În unele privințe, India antică a supraviețuit aşadar ca nicio altă veche civilizație. Totuşi, deşi întâlnim la tot pasul exemple de conservatorism al vieții indiene, regiunea are multe alte lucruri. Aici au fost create importante linii de gândire şi cultură şi de aici s-au răspândit în toată lumea. Diversitatea vieții indiene este enormă, dar poate fi înțeleasă pe deplin, date fiind dimensiunea şi varietatea cadrului său geografic. Subcontinentul are, la urma urmelor, aproximativ aceeaşi suprafață ca Europa şi este împărțit în regiuni clar diferențiate prin climă, teren şi culturi.

Există două văi mari ale unor fluvii, sistemele Indului şi Gangelui, spre nord; între ele se află deşertul şi câmpii aride, iar spre sud munții Deccanului, în mare parte împăduriți. La începuturile istoriei scrise, complexitatea rasială a Indiei este şi ea deja foarte mare: cercetătorii identifică şase grupuri etnice principale, care vorbesc mai multe limbi, cele indo-europene şi dravidiana fiind predominante. Multe alte grupuri, atrase de bogatele recolte ale Indiei, urmau să ajungă ulterior şi să se stabilească pe subcontinent şi în societatea indiană. Din toate aceste motive, este dificil de găsit un punct central.

Totuşi, istoria Indiei îşi găseşte unitatea în puterea sa enormă de a absorbi şi a transforma forțe care acționează asupra ei din exterior. Avem astfel un fir călăuzitor care ne ghidează printre informațiile disparate şi incerte despre aceste prime etape oferite de arheologie şi de textele transmise mult timp prin viu grai. Temelia sa este dată şi de alt factor: gradul înalt de izolare a Indiei de restul lumii ca urmare a geografiei sale. În ciuda dimensiunii şi varietății sale, până în secolele XVI-XVII e.n., când au început să fie explorate oceanele, India nu s-a confruntat decât cu incursiuni ocazionale, deşi adesea irezistibile, ale unor populații străine. Spre nord şi nord-vest e protejată de unii dintre cei mai înalți munți din lume; spre est se află fâşii de junglă. Cele două laturi inferioare ale marelui triunghi pe care îl formează subcontinentul se deschid larg spre Oceanul

Indian. Această aşezare naturală nu doar a canalizat şi a restrâns comunicarea cu lumea exterioară, ci a oferit Indiei şi o anumită climă. Mare parte din India nu se află la tropice, cu toate acestea, clima este tropicală. Munții țin la distanță vânturile înghețate din Asia Centrală; coastele lungi se deschid norilor plini de precipitații care năvălesc dinspre ocean şi care nu pot trece de lanțurile muntoase din nord. Ceasul climatic este fixat de musonul anual, care aduce ploaia în cele mai călduroase luni ale anului. Acesta este încă principalul susținător al economiei agricole.

Deşi a fost mereu protejată într-o oarecare măsură de forțe externe înainte de epoca modernă, frontiera de nord-vest a Indiei este mai deschisă decât celelalte spre lumea exterioară. Belucistanul şi trecătorile au fost cele mai importante zone de întâlnire dintre India şi alte popoare până în secolul al XVII-lea e.n.; în epocile civilizate, chiar şi contactele Indiei cu China se stabileau la început pe această rută ocolitoare (deşi nu este chiar atât de ocolitoare cum o face să pară cunoscuta proiecție Mercator). Uneori, această regiune din nord-vest a intrat direct sub stăpânire străină, ceea ce este sugestiv atunci când ne gândim la primele civilizații indiene; nu ştim foarte multe cu privire la modul în care au apărut acestea, dar ştim că Sumerul şi Egiptul le-au precedat. Izvoarele mesopotamiene legate de Sargon I al Akkadului semnalează contacte cu o aşa-numită „Meluhha”, despre care cercetătorii cred că ar fi valea Indului, câmpiile aluvionare fiind prima regiune naturală întâlnită de călător, odată intrat în India. Aici, în zonele bogate în păduri au apărut primele civilizații indiene la momentul în care, mai spre vest, marile migrații ale popoarelor indo-europene începeau să acționeze ca pârghii ale istoriei. Este posibil să fi acționat mai mulți stimuli.

Dovezile arată, de asemenea, că agricultura a ajuns mai târziu în India decât în Orientul Mijlociu. Şi aceasta poate fi identificată pentru prima oară în colțul nord-vestic al subcontinentului. Există dovezi arheologice privind agricultura în Belucistan în jurul anului 6000 î.e.n. Trei mii de ani mai târziu încep să apară semnele unei vieți sedentare în câmpiile aluvionare, paralel cu alte culturi riverane. Încep să fie descoperite piese de ceramică realizate cu roata olarului şi articole de cupru. Toate semnele trădează o creştere graduală a frecvenței aşezărilor agricole până la apariția adevăratei civilizații, aşa cum s-a întâmplat şi în Egipt şi Sumer. Dar este posibil să fi existat o influență mesopotamiană directă în fundal şi, în fine, se poate infera că viitorul Indiei începea deja să fie trasat de sosirea noilor populații din nord. Încă de la început compoziția rasială complexă a populației indiene sugerează acest lucru, deşi ar fi pripit să facem afirmații ferme.

Atunci când, în sfârşit, apar dovezi incontestabile ale vieții civilizate, transformarea este surprinzătoare. Un savant vorbeşte despre o „explozie” culturală. Este posibil să fi existat un pas tehnologic crucial, inventarea cărămizii arse (spre deosebire de cărămizile din lut uscate la soare din Mesopotamia), care a

permis controlul inundațiilor într-o regiune de câmpie unde lipseau pietrele naturale. Indiferent de proces, rezultatul a fost o civilizație remarcabilă care s-a întins pe mai mult de un sfert de milion de mile pătrate din valea Indului, o zonă mai mare decât Sumerul sau Egiptul.

Unii au numit civilizația Indului „Harappa", deoarece unul dintre principalele sale centre este orașul Harappa, aflat pe un afluent al fluviului. Un alt astfel de centru este Mohenjo-daro; se cunosc încă trei. Ele ne arată că aici erau oameni cu un înalt grad de organizare şi capabili de lucrări colective reglementate cu atenție, de o amploare egală cu a celor din Egipt şi Mesopotamia. Existau grânare mari în oraşe, iar greutățile şi măsurile par să fi fost standardizate într-o regiune vastă. Este clar că în anul 2600 î.e.n. exista deja o cultură avansată care a dăinuit aproximativ 600 de ani cu foarte puține schimbări, înainte de a intra în declin în mileniul II î.e.n.

Cele două oraşe ce reprezintă cele mai mari monumente ale sale este posibil să fi avut peste 30.000 de locuitori fiecare. Acest lucru spune multe despre agricultura care le asigura subzistența; regiunea era departe de a fi zona aridă care a devenit ulterior. Mohenjo-daro şi Harappa aveau o circumferință între 2 şi 2,5 mile, iar uniformitatea şi complexitatea clădirilor sugerează o înaltă capacitate administrativă şi de organizare. Fiecare avea o citadelă şi o zonă rezidențială; străzile cu case erau dispuse în planuri dreptunghiulare şi construite din cărămizi de dimensiuni standardizate. Atât sistemele de canalizare perfecționate, cât şi compartimentarea caselor arată o preocupare deosebită pentru îmbăiere şi curățenie; pe unele străzi din Harappa aproape fiecare casă are o baie proprie. Poate că nu este deplasat să vedem aici unele dintre primele manifestări a ceea ce a devenit o caracteristică durabilă a religiei indiene, spălarea şi îmbăierea ritualice, atât de importante şi astăzi pentru hinduşi.

Aceste oraşe făceau comerț la distanță şi duceau o viață economică de o anumită complexitate. Un mare şantier naval, legat de mare printr-un canal de o milă lungime la Lothal, la 400 de mile sud de Mohenjo-daro, sugerează importanța schimburilor externe, care ajungeau, prin Golful Persic, până în Mesopotamia, în nord. Şi în oraşele civilizației Harappa s-au păstrat dovezi despre meşteşugari specializați care îşi procurau materialele dintr-o regiune vastă, unde trimiteau ulterior produsele finite. Această civilizație avea pânză de bumbac (prima pentru care există dovezi) în cantități suficiente pentru a înveli baloții de mărfuri pentru export ale căror legături erau pecetluite cu sigilii găsite la Lothal. Aceste sigilii se numără printre dovezile privind ştiința de carte în civilizația Harappa; ele sunt completate doar de câteva inscripții de pe unele fragmente de ceramică, reprezentând primele urme ale scrierii indiene. Sigiliile, dintre care s-au păstrat aproximativ 2.500, ne oferă unele din cele mai bune indicii despre ideile civilizației Harappa. Pictogramele de pe ele merg de la dreapta la stânga.

Înfățișează adesea animale ce pot reprezenta şase anotimpuri în care era împărțit anul. Multe „cuvinte” de pe sigilii rămân indescifrabile, dar pare cel puțin probabil că fac parte dintr-o limbă înrudită cu cele dravidiene vorbite încă în sudul Indiei.

Ideile şi tehnicile civilizației Indului s-au răspândit pe tot cuprinsul Sindului şi Punjabului, apoi de-a lungul coastei de vest a Gujaratului. Procesul a durat sute de ani şi tabloul dezvăluit de arheologie (unele situri sunt acum înghițite de mare) este prea vag pentru a scoate la iveală un tipar consistent. Acolo unde nu a ajuns influența sa – în valea Gangelui, cealaltă mare zonă bogată în aluviuni unde puteau trăi populații numeroase, şi în sud-est – se desfăşurau procese culturale diferite, dar ele nu au lăsat nimic atât de spectaculos în urmă. O parte a culturii Indiei trebuie să se tragă din alte surse; în alte locuri există urme ale influenței chineze. Dar e greu să facem afirmații categorice. Orezul, de exemplu, a început să fie cultivat în India pe valea Gangelui; pur şi simplu nu ştim de unde a fost adus, dar o posibilitate ar fi China sau sud-estul Asiei, pe coastele căreia a fost cultivat încă din jurul anului 3000 î.e.n. Două mii de ani mai târziu, acest aliment crucial în dieta indiană era folosit în cea mai mare parte a regiunilor din nord.

Nu cunoaştem nici motivul pentru care primele civilizații indiene au intrat în declin, deşi dispariția lor poate fi datată aproximativ. Revărsările devastatoare ale Indului sau modificările incontrolabile ale cursului său au distrus, poate, echilibrul fragil al agriculturii practicate pe malurile sale. Este posibil ca pădurile să fi fost nimicite de defrişările menite să asigure combustibil pentru cuptoarele de ars cărămida, de care depindeau construcțiile civilizației Harappa. Dar poate că au acționat şi alte forțe. Au fost descoperite schelete, posibil ale unor oameni ucişi în locul în care au căzut, pe străzile din Mohenjo-daro. Aparent, civilizația Harappa dispare în valea Indului în jurul anului 1750 î.e.n., ceea ce coincide frapant cu intrarea năvalnică în istoria Indiei a uneia dintre marile sale forțe creatoare, „arienii” invadatori, deşi cercetătorii nu susțin ideea că invadatorii au distrus oraşele de pe văile indiene. Poate că nou-veniții au pătruns într-un ținut deja devastat de exploatarea în exces şi de dereglări naturale.

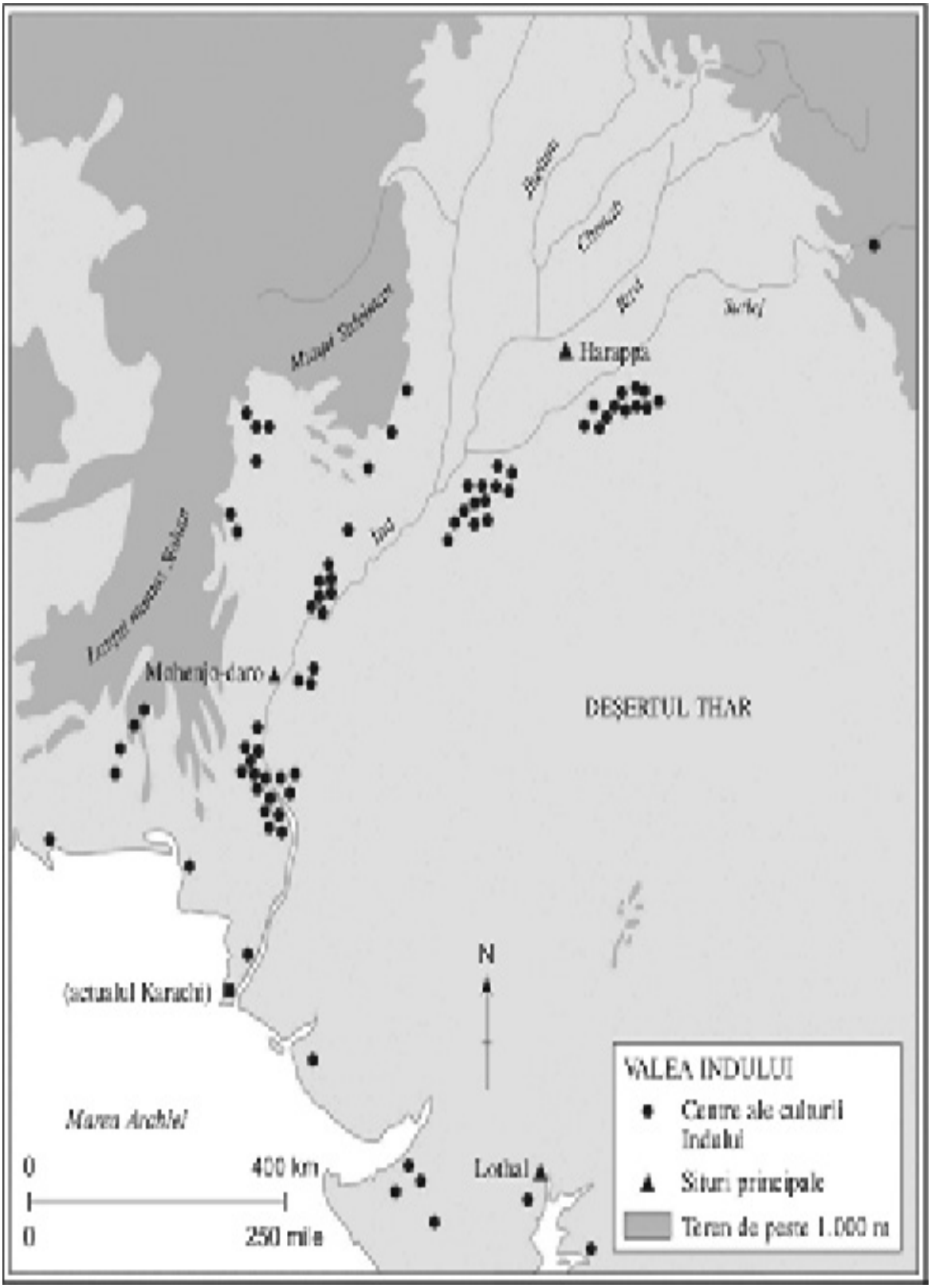
Harappa
Mohenjo-daro
DEȘERTUL THAR
(actualul Karachi)
Lothal
N
Marea Arabiei
0
400 km
0
250 mile
VALEA INDULUI
Centre ale culturii Indului
Situri principale
Teren de peste 1.000 m

Strict vorbind, „arian” este un termen lingvistic, ca şi „indo-european”. Cu toate acestea, a fost folosit de obicei pentru a identifica un grup dintre acele populații ale căror migrații influențează atât de mult dinamica istoriei antice din alte părți ale Lumii Vechi după anul 2000 î.e.n. Atunci când alte populații indo-europene pătrundeau în Persia, undeva în jurul anului 1750 î.e.n., India a început să fie invadată de multe populații din Hindukush. Începeau secolele în care valuri de popoare migratoare au pătruns din ce în ce mai adânc pe valea Indului şi în Punjab, ajungând în cele din urmă pe cursul superior al Gangelui. Ele nu au anihilat populațiile indigene, deşi civilizația din valea Indului s-a năruit. Fără îndoială, venirea lor a fost marcată de multă violență, deoarece arienii erau războinici şi nomazi şi aveau arme de bronz, cai şi care de luptă, dar s-au stabilit aici şi există numeroase indicii că populațiile indigene au trăit alături de ei, păstrându-şi vii credințele şi practicile. Există multe dovezi arheologice privind fuziunea civilizației Harappa cu obiceiuri ulterioare. Oricum ar fi calificat, acesta este unul dintre primele exemple de asimilare a culturilor, care urma să caracterizeze mereu societatea indiană şi să stea la baza remarcabilei puteri de asimilare a hinduismului clasic.

Aproape sigur arienii nu au adus în India o cultură atât de avansată precum Harappa. Seamănă puțin cu povestea sosirii indo-europenilor în regiunea Mării Egee. Scrierea, de exemplu, dispare şi nu mai apare decât spre mijlocul mileniului I î.e.n.; oraşele, de asemenea, trebuie să fie reinventate şi, atunci când sunt descoperite din nou, le lipsesc complexitatea şi ordinea pe care le aveau aşezările anterioare din valea Indului. În schimb, arienii par să fi renunțat treptat la obiceiurile lor pastorale şi să fi optat pentru o viață agricolă, răspândindu-se într-o serie de sate la est şi sud de zonele colonizate inițial. Asta a durat sute de ani. Acest proces, ca şi colonizarea văii Gangelui, s-a încheiat abia odată cu apariția fierului; uneltele din fier au uşurat cultivarea plantelor. Între timp, pe lângă această deschidere fizică spre câmpiile nordice, invadatorii aduseseră două contribuții decisive la istoria Indiei în ceea ce priveşte instituțiile sale religioase şi sociale.

Arienii au pus bazele religiei care a constituit inima civilizației indiene. Aceasta se axa pe concepte sacrificiale; prin sacrificiu, procesul de creație pe care zeii l-au realizat la începutul lumii urma să fie repetat la nesfârşit. Agni, zeul focului, era foarte important, deoarece prin flacăra lui sacrificială oamenii puteau ajunge la zei. O mare importanță şi un statut deosebit le erau acordate brahmanilor, preoții care prezidau aceste ceremonii. Exista un panteon de zei dintre care doi din cei mai importanți erau Varuna, zeul cerurilor, care controla ordinea naturală şi era întruchiparea justiției, şi Indra, zeul războiului, care, an după an, ucidea un demon şi astfel elibera din nou apele cereşti, ce veneau odată cu musonul. Aflăm despre ei din *Rig-Veda*, o colecție de peste o mie de imnuri

intonate în timpul sacrificiului, compuse aproximativ în 1000 î.e.n., dar adunate cu siguranță timp de secole. Este una dintre cele mai importante surse ale noastre pentru istoria nu doar a religiei indiene, ci şi a societății ariene.

Rig-Veda pare să reflecte o cultură ariană aşa cum a fost ea influențată de stabilirea în India, şi nu aşa cum existase anterior sau în forma sa originară. E, ca şi poemele lui Homer, un corpus de tradiții orale transpus în cele din urmă sub formă scrisă, dar destul de diferit, deoarece este mult mai uşor de folosit ca sursă istorică, dat fiind faptul că statutul său e mult mai sigur. Caracterul sacru a făcut ca memorarea în forma sa exactă să fie esențială şi, cu toate că *Rig-Veda* urma să fie transpusă în scris abia după anul 1300 e.n., nu era aproape deloc diferită de forma sa originară. Împreună cu alte imnuri vedice şi lucrări în proză ulterioare, constituie cea mai bună sursă pentru India ariană, a cărei arheologie este mult timp indescifrabilă deoarece pentru oraşele şi templele sale erau folosite materiale de construcție mai puțin durabile decât cărămizile oraşelor din valea Indului.

Mai există o asemănare între lumea lui Homer şi cea dezvăluită de *Rig-Veda*, cea a barbarilor din Epoca bronzului. Unii arheologi cred astăzi că pot identifica în imnuri referiri la distrugerea oraşelor civilizației Harappa. Fierul nu este menționat şi pare să fi ajuns în India abia după 1000 î.e.n. (există o dispută cu privire la dată şi sursă). Decorul imnurilor este un ținut care se întinde de pe malurile vestice ale Indului până la Gange, locuit de populațiile ariene şi de indigenii cu pielea mai închisă la culoare. Aceştia au format societăți ale căror unități fundamentale erau familiile şi triburile. Ceea ce au lăsat în urmă a rezistat totuşi mai puțin decât tiparul de organizare socială ariană care a apărut treptat şi căruia portughezii i-au dat ulterior numele pe care îl folosim astăzi, „castă".

Este imposibil să facem afirmații ferme despre acest subiect vast şi complicat şi despre implicațiile sale. Odată ce regulile castelor au fost scrise, ele au părut o structură dură şi solidă, incapabilă de variații. Şi totuşi, atunci când s-a întâmplat acest lucru, casta exista de sute de ani, timp în care a fost flexibilă şi a evoluat. La originea sa pare a fi o recunoaştere a diviziunilor de clasă fundamentale ale unei societăți de agricultori sedentari: o aristocrație militară (*kshatriya*), brahmanii sacerdoți şi fermierii-țărani de rând (*vaisya*). Acestea sunt primele diviziuni ale societății ariene care pot fi observate şi par să nu fi fost exclusiviste; se putea trece de la una la alta. Singura barieră de netrecut la început pare să fi fost cea dintre arieni şi nearieni; unul dintre cuvintele folosite de arieni pentru a-i desemna pe locuitorii indigeni din India era *dasa*, care a ajuns în cele din urmă să însemne „sclav". Categoriilor ocupaționale urma să li se adauge curând o a patra, nearienii. În mod evident, ea se baza pe dorința de a păstra integritatea rasială. Aceştia erau aşa-numiții *shudra*, „murdari", care nu puteau să studieze sau să asculte imnurile vedice.

Această structură a devenit de atunci din ce în ce mai elaborată. Au apărut diviziuni şi subdiviziuni suplimentare pe măsură ce societatea a devenit mai complexă şi s-au produs modificări în structura inițială bazată pe trei componente. În aceasta, brahmanii, cea mai înaltă castă, au jucat un rol crucial. Proprietarii de pământ şi negustorii au ajuns să fie diferențiați de țărani; primilor li se spunea *vaisya*, iar aşa-numiții *shudra* au devenit cultivatori. Tabuurile legate de căsătorie şi alimentație au fost sistematizate. Acest proces a dus treptat la apariția sistemului de caste pe care îl cunoaştem în prezent. În sistem a apărut un mare număr de caste şi subcaste. Obligațiile şi cererile lor au ajuns să fie în cele din urmă un factor principal de reglementare a societății indiene, poate singurul semnificativ pentru mulți indieni. Până în epoca modernă au apărut mii de *jati* – caste locale ai căror membri sunt obligați să se căsătorească între ei, să mănânce hrană gătită doar de ceilalți membri şi să se supună normelor acestora. De asemenea, o castă îi limitează de obicei pe membrii săi la o anumită meserie sau profesie. Din acest motiv (precum şi din cauza legăturilor tradiționale dintre trib, familie şi zonă şi a distribuirii bogăției), până astăzi structura puterii din societatea indiană nu a fost reprezentată doar de instituțiile politice formale şi de autoritatea centrală.

La început, în societatea tribală ariană apăreau regi, care, fără îndoială, îşi datorau statutul talentului lor militar. Treptat, unii dintre ei au dobândit un statut similar unor divinități, deşi acest lucru trebuie să fi depins întotdeauna de un echilibru interesant al relațiilor cu casta brahmanilor. Dar acesta nu a fost singurul tipar politic. Nu toți arienii au acceptat această evoluție. În jurul anului 600 î.e.n., când o parte din detaliile timpurii ale istoriei politice a Indiei încep să se distingă din masa de legende şi mituri, se pot identifica două tipuri de comunități politice, una nemonarhică, având tendința de a supraviețui în regiunile deluroase din nord, şi una monarhică, stabilită în valea Gangelui. Aceasta reflecta secole de presiuni constante din partea arienilor spre est şi sud, timp în care colonizarea paşnică şi căsătoriile mixte par să fi jucat un rol la fel de important ca şi cuceririle. Treptat, în această perioadă, centrul de greutate al Indiei ariene s-a deplasat din Punjab în valea Gangelui, pe măsură ce cultura ariană a fost adoptată de populațiile care trăiau deja acolo.

Pe măsură ce ieşim din zona crepusculară a regatelor vedice, este evident că acestea au impus un soi de unitate culturală în nordul Indiei. Valea Gangelui era, prin secolul al VII-lea î.e.n., marele centru al populației indiene. Cultivarea orezului a permis, poate, acest lucru. Aici a început o a doua epocă a oraşelor indiene, primele fiind piețe şi centre de producție, judecând după modul în care au atras meşteri specializați. Marile câmpii, împreună cu dezvoltarea unor armate la o scară mai largă şi mai bine înzestrate (aflăm despre folosirea elefanților), au favorizat consolidarea unor unități politice superioare. La sfârşitul secolului al

VII-lea î.e.n., nordul Indiei era organizat în 16 regate, deşi este dificil de desluşit din mitologie modul cum au apărut acestea şi raporturile dintre ele. Cu toate acestea, existența unor monede şi începuturile scrierii sugerează că aveau cârmuiri din ce în ce mai solide şi mai regulate.

Procesele prin care au apărut sunt menționate în treacăt în unele dintre primele izvoare literare ale istoriei Indiei, textele brahmanice compuse în perioada când cultura ariană a ajuns să domine valea Gangelui (aproximativ 800-600 î.e.n.). Dar mai multe informații despre ele şi marile nume ale perioadei pot fi găsite în documente ulterioare, cu precădere în două poeme epice indiene celebre, *Ramayana* şi *Mahabharata*. Textele actuale sunt rezultatul unor revizuiri constante realizate cam din 400 î.e.n. până în jurul anului 400 e.n., atunci când au fost transpuse în formă scrisă, aşa cum le cunoaştem noi, şi, prin urmare, interpretarea lor nu este uşoară. Rămâne aşadar dificil de înțeles realitatea administrativă şi politică, să zicem, din spatele statului Magadha, constituit în sudul Biharului, care a ajuns în cele din urmă puterea predominantă şi care urma să fie baza primelor imperii istorice ale Indiei. Totodată (şi, posibil, de o importanță mai mare), există dovezi clare că valea Gangelui era deja ceea ce urma să rămână: inima imperiului, dominația sa culturală fiind asigurată drept centru al civilizației indiene, viitorul Hindustan.

Textele vedice ulterioare şi bogăția generală a izvoarelor literare ariene ne fac să uităm că mai exista o jumătate de subcontinent. Dovezile scrise au tendința de a limita istoria Indiei până în acest moment (şi chiar şi după aceea) la istoria nordului. Şi stadiul activității arheologice şi istorice reflectă şi explică suplimentar concentrarea atenției asupra nordului Indiei. Pur şi simplu se ştiu mult mai multe despre cum era această zonă în Antichitate decât despre sud. Dar există şi justificări mai bune şi mai puțin întâmplătoare ale acestui accent. Dovezile arheologice arată, de exemplu, un decalaj clar şi continuu în această etapă timpurie între bazinul Indului şi restul Indiei (care, trebuie remarcat, avea să-şi ia numele de la acest fluviu). Iluminismul (dacă ne putem exprima astfel) a venit din nord. În sud, în apropiere de actualul Mysore, în aşezări oarecum contemporane cu Harappa nu s-a găsit nici urmă de metal, deşi există dovezi privind domesticirea vitelor şi caprelor. Bronzul şi cuprul încep să apară abia la ceva timp după sosirea arienilor în nord. În afara bazinului Indului, de asemenea, nu există sculpturi din metal contemporane sau sigilii, iar figurinele din teracotă sunt mai puțin numeroase. În Kashmir şi estul Bengalului există dovezi concrete ale unor culturi din Epoca pietrei având afinități cu cele din sudul Chinei, dar este evident cel puțin că, indiferent de caracteristicile locale ale culturilor indiene cu care acestea intrau în contact şi în cadrul limitelor impuse de geografie, civilizația Harappa la început şi apoi cea ariană au fost dominante. Ele s-au impus treptat înspre Bengal şi valea Gangelui, de-a lungul coastei de vest, spre Gujarat, şi în

zonele muntoase centrale ale subcontinentului. Acesta este tiparul Evului Întunecat, iar când intrăm în istorie nu prea există date suplimentare. Supraviețuirea unor limbi dravidiene în sud indică izolarea persistentă a regiunii.

Topografia explică în mare parte acest lucru. Deccanul a fost întotdeauna izolat de nord prin munții Vindhya, acoperiți de junglă. Şi în interior, sudul este accidentat şi deluros, iar aceasta nu a favorizat întemeierea unor state mari, ca în câmpiile deschise din nord. În schimb, sudul Indiei a rămas fragmentat, unele populații de aici persistând, din cauza izolării lor, în culturile vânătorilor şi culegătorilor din epoca tribală. Altele, printr-un accident al geografiei, s-au orientat spre mare – încă o diferență față de imperiile predominant agrare din nord.

Milioane de oameni au fost cu siguranță afectați de schimbările descrise până acum. După cum se ştie, estimările privind populațiile antice sunt extrem de vagi. Populația Indiei a fost estimată la aproximativ 25 de milioane de locuitori în anul 400 î.e.n., ceea ce ar însemna aproximativ un sfert din populația lumii la acea dată. Importanța pe care o au începuturile istoriei Indiei este dată totuşi mai mult de modul în care a alcătuit tipare ce încă influențează viața multor oameni decât de impactul său asupra numeroaselor populații din Antichitate. Acest lucru e valabil mai ales în cazul religiei. Hinduismul clasic s-a cristalizat în mileniul I î.e.n. Pe parcursul acestui proces, India a dat naştere şi primei religii mondiale, budismul; acesta urma să domine ulterior zone vaste din Asia. Ceea ce fac oamenii este influențat de ceea ce cred că pot face; crearea unei culturi este cea care dă pulsul istoriei Indiei, nu crearea unei națiuni sau a unei economii, şi, pentru această cultură, religia a ocupat un loc central.

Cele mai adânci rădăcini ale sintezei filozofice şi religioase indiene ajung, într-adevăr, foarte departe. Una dintre marile figuri populare din panteonul hindus actual este Shiva, a cărui venerare a unificat multe dintre primele culte legate de fertilitate. Pe un sigiliu de la Mohenjo-daro este reprezentat deja un personaj care arată ca Shiva, iar în oraşele civilizației Harappa s-au descoperit pietre asemănătoare lingamului din unele temple moderne, simbolul falic emblematic ținând de acest cult. Prin urmare, există unele prezumții pe baza cărora se poate specula că venerarea lui Shiva ar fi cultul religios cel mai vechi din lume care a dăinuit până astăzi. Deşi el a asimilat multe caracteristici ariene importante, este prearian şi supraviețuieşte, cu toată forța sa cu multiple fațete, ca obiect de venerație şi în secolul XXI. Shiva nu este singurul care se poate să fi supraviețuit din trecutul îndepărtat al civilizației Indului. Alte sigilii aparținând civilizației Harappa indică, aparent, o lume religioasă centrată pe o zeiță-mamă şi un taur. Acesta supraviețuieşte şi astăzi, sub forma lui Nandi, în nenumărate sanctuare din sate de pe tot cuprinsul Indiei hinduse (care a căpătat o nouă vigoare prin

reîncarnarea sa modernă ca simbol electoral al partidului Congresul Național Indian).

Vishnu, un alt zeu venerat de hinduşi în epoca modernă, este preponderent arian. El s-a alăturat sutelor de zei şi zeițe locale veneraţi şi astăzi, formând panteonul hindus. Totuşi, cultul său este departe de a fi singura sau cea mai bună dovadă a contribuției ariene la hinduism. Orice ar fi supraviețuit din trecutul civilizației Harappa (sau chiar din epocile anterioare), tradițiile filozofice şi speculative majore ale hinduismului îşi au originea în religia vedică. Acestea reprezintă moştenirea ariană. Şi astăzi sanscrita este limba învățăturii religioase; ea transcende diviziunile etnice, fiind folosită în sudul dravidian la fel de mult ca în nord de preoții brahmani. A fost un liant cultural puternic, la fel ca religia pe care a perpetuat-o. Imnurile vedice au asigurat nucleul unui sistem de gândire religioasă mai abstractă şi mai filozofică decât animismul primitiv. Din noțiunile ariene privind iadul şi raiul, Casa de Lut şi Lumea Strămbunilor, a evoluat credința că faptele din timpul vieții omului îi determină destinul. A apărut treptat o structură de gândire imensă, atotcuprinzătoare, o mentalitate în care toate lucrurile sunt legate într-o rețea uriaşă a ființării. Sufletele ar putea trece prin forme diferite în acest întreg imens; ele ar putea să urce sau să coboare pe scara ființării, între caste, de exemplu, sau chiar între lumea umană şi cea animală. Ideea transmigrației, ale cărei forme sunt determinate de comportament, a fost legată de ideea de purgatoriu şi renaştere, de încrederea în eliberarea de tranzitoriu, accidental şi aparent şi de credința în identitatea finală a sufletului şi a existenței absolute întru Brahma, principiul creator. Datoria credinciosului era respectarea dharmei – termen practic imposibil de tradus, dar care cuprinde ceva din ideile occidentale despre un drept natural şi ceva din ideea că oamenii trebuie să respecte şi să îndeplinească obligațiile ce le revin.

Aceste evoluții au durat mult. Paşii cu care şi-a început tradiția vedică originară transformarea în hinduismul clasic sunt neclari şi complicați. Începuturile evoluției s-au axat pe brahmani, care au controlat mult timp gândirea religioasă datorită rolului lor crucial în riturile sacrificiale ale religiei vedice. Clasa brahmanică pare să se fi folosit de autoritatea sa religioasă pentru a-şi spori izolarea şi privilegiile. Uciderea unui brahman a ajuns curând cea mai gravă crimă; nici măcar regii nu puteau rivaliza cu puterile lor. Cu toate acestea, ei par să se fi împăcat încă de la început cu zeii unei lumi mai vechi; s-a sugerat că infiltrarea în clasa brahmanică a preoților cultelor neariene a fost cea care a asigurat supraviețuirea şi popularitatea ulterioară ale cultului lui Shiva.

Upanişadele sacre, texte care au fost datate în jurul anului 700 î.e.n., marchează următorul pas major al evoluției spre o religie mai filozofică. Ele sunt o combinație de aproximativ 250 de enunțuri religioase, imnuri, aforisme şi reflecții ale unor sfinți care se referă la semnificația interioară a adevărurilor

religioase tradiționale. Acordă o importanță mult mai mică zeilor şi zeițelor personale decât alte texte anterioare şi includ, de asemenea, unele dintre primele învățături ascetice care urmau să fie o caracteristică atât de vizibilă şi de frapantă a religiei indiene, deşi practicate doar de o minoritate. *Upanişadele* au satisfăcut nevoia unora de a căuta satisfacție religioasă în afara structurii tradiționale. Se pare că au început să apară dubii privind principiul sacrificial. Noi scheme de gândire apăreau la începutul perioadei istorice şi nesiguranța legată de unele credințe tradiționale este deja exprimată în imnurile mai târzii din *Rig-Veda*. Este util să menționăm aici astfel de evoluții deoarece ele nu pot fi înțelese separat de trecutul arian şi prearian. Hinduismul clasic urma să întruchipeze sinteza dintre idei similare celor din *Upanişade* (indicând o concepție monoteistă a universului) şi tradiția populară politeistă reprezentată de brahmani.

Speculațiile abstracte şi ascetismul au fost adesea favorizate de existența monahismului, o fugă de aspectele materiale pentru a practica religia şi contemplarea. Practica a apărut în timpurile vedice. Unii călugări s-au lansat în experimente ascetice, alții au împins speculațiile foarte departe şi avem consemnări despre sisteme intelectuale care se bazau pe un determinism şi un materialism fățişe. Un cult cu un succes foarte mare ce nu impunea credința în zei şi exprima o reacție împotriva formalismului religiei brahmanice a fost jainismul, întemeiat de un ascet din secolul al VI-lea î.e.n. care, printre altele, propovăduia respectul pentru viața animalelor, ce făcea imposibilă agricultura sau creşterea animalelor. Jainiştii aveau, prin urmare, tendința de a deveni comercianți, ceea ce a făcut ca în epoca modernă comunitatea lor să fie una dintre cele mai bogate din India. Dar cel mai important sistem inovator l-au constituit învățăturile lui Buddha, „cel iluminat” sau „cel trezit”, după cum poate fi tradus numele său.

A fost considerat semnificativ faptul că Buddha, asemenea altor inovatori religioşi, s-a născut într-un stat de la hotarul de nord al Câmpiei Indo-Gangetice, acolo unde nu s-a impus tiparul monarhic convențional, care a apărut în alte locuri. Aceasta se întâmpla la începutul secolului al VI-lea î.e.n. Siddhartha Gautama nu a fost un brahman, ci un prinț din clasa războinicilor. După o copilărie lipsită de griji şi o educație aleasă, nu s-a mai mulțumit cu viața sa şi a plecat de acasă. Prima dată a recurs la ascetism. După şapte ani şi-a dat seama că se afla pe un drum greşit. Aşa că a început să predice. Reflecțiile sale l-au condus la propovăduirea unei doctrine austere şi etice, al cărei scop era eliberarea de suferință prin atingerea unor niveluri superioare ale conştiinței. Aceasta avea elemente comune cu învățăturile *Upanişadelor*.

Un rol important urma să-l joace aici yoga, care avea să devină unul dintre aşa-numitele „Şase Sisteme” ale filozofiei hinduse. Cuvântul are multe semnificații, dar în acest context poate fi tradus aproximativ ca „metodă” sau „tehnică”. Yoga urmărea ajungerea la adevăr prin meditație după obținerea unui

control perfect şi complet al corpului. Un astfel de control trebuia să dezvăluie iluzia personalității care, ca toate celelalte din lumea creată, este doar un flux, înşiruirea unor evenimente, şi nu identitate. Şi acest sistem fusese deja schițat în *Upanişade* şi urma să devină unul dintre aspectele religiei indiene care i-au frapat cel mai mult pe vizitatorii din Europa. Buddha îşi învăța discipolii să-şi disciplineze nevoile carnale şi să se lepede de ele, astfel încât niciun obstacol să nu împiedice sufletul să atingă starea binecuvântată de *nirvana* sau autoanihilare, încetarea ciclului nesfârşit al renaşterii şi transmigrației, doctrină care îi îndeamnă pe oameni nu să facă ceva, ci să fie ceva – pentru a nu fi nimic. Acest lucru era realizat urmând o cale formată din opt etape a dezvoltării morale şi spirituale. Toate acestea reprezintă o mare revoluție etică şi umanitară.

Buddha avea, se pare, o capacitate practică şi de organizare extraordinară. Împreună cu calitatea sa indiscutabilă ca om, aceasta l-a ajutat să devină un învățător popular şi eficient. El a evitat religia brahmanică în loc să i se împotrivească şi acest lucru trebuie să-i fi netezit calea. Apariția unor comunități de călugări budişti a conferit efortului său o formă instituționalizată care urma să-i supraviețuiască. El a oferit, de asemenea, un rol celor nemulțumiți de practica tradițională, în special femeilor şi membrilor castelor inferioare, deoarece casta nu era relevantă în perspectiva sa. În fine, budismul era neritualic, simplu şi ateist. A fost curând elaborat, a suferit, ar spune unii, o contaminare speculativă şi, ca toate marile religii, a asimilat multe dintre credințele şi practicile existente, dar, făcând asta, a câştigat o mare popularitate.

Totuşi, budismul nu a înlocuit religia brahmanică şi aproximativ două secole a fost limitat la o zonă relativ redusă din valea Gangelui. De asemenea, în cele din urmă – deşi abia în epoca creştină –, hinduismul avea să triumfe şi budismul să devină credința unei minorități în India. Dar avea să devină cea mai răspândită religie din Asia şi o forță importantă în istoria omenirii. Este prima religie din lume ce s-a răspândit dincolo de societatea în care s-a născut, căci mai vechea tradiție a lui Israel şi-a asumat un rol mondial abia în epoca creştină. În India natală, budismul avea să fie important până la sosirea islamului. Învățăturile lui Buddha marchează, prin urmare, o epocă foarte clară în istoria Indiei; ea justifică o întrerupere în expunerea sa. Pe vremea lui, o civilizație indiană care dăinuie şi astăzi şi are încă o putere de asimilare enormă era formată complet în esență. Era un lucru de o importanță majoră, care avea să separe India de restul lumii.

O mare parte dintre realizările de la începuturile civilizației indiene rămân intangibile. Există o statuetă celebră din Mohenjo-daro reprezentând o fată frumoasă care dansează, dar înainte de Buddha India antică nu a creat o artă deosebită, precum cea din Mesopotamia, Egipt sau Creta minoică, şi nici monumente atât de grandioase. Cu o tehnologie limitată, scrierea s-a răspândit târziu în India, deşi nu se poate spune cu exactitate cât de târziu în comparație cu

alte mari civilizații. Cu toate acestea, incertitudinile legate de cea mai mare parte a perioadei de început din istoria Indiei nu pot ascunde faptul că sistemul său social şi religiile au dăinuit mai mult decât oricare alte creații măreţe ale spiritului uman. Orice speculație legată de influența exercitată de acestea prin atitudinile pe care le-au încurajat, sub forme pure sau impure, de-a lungul secolelor ar fi pripită. Doar un dogmatism negativ este lipsit de riscuri; o serie atât de cuprinzătoare de mentalități, instituții atât de puțin interesate de individ, o filozofie atât de categorică privind ciclurile neîntrerupte ale ființării, căreia îi lipsea în asemenea măsură orice atribuire a răspunderii privind binele şi răul, nu ar fi putut decât să scrie o istorie foarte diferită de cea a unor oameni crescuți în marile tradiții semitice. Iar aceste atitudini s-au format şi s-au consacrat în cea mai mare parte cu o mie de ani înainte de Hristos.

6
China antică

Cel mai frapant aspect legat de istoria Chinei este că e atât de veche. De aproximativ 3.500 de ani există un popor chinez care vorbeşte limba chineză. O guvernare centrală unificată, cel puțin cu numele, a fost adesea considerată ceva normal, în ciuda unor perioade de divizare dureroasă. În calitate de civilizație, China are o experiență neîntreruptă, rivalizând ca durată doar cu cea a Egiptului antic, iar această longevitate este cheia către identitatea istorică chineză. China a fost înainte de toate o unitate culturală, care a exercitat o mare atracție asupra vecinilor săi. Exemplul Indiei arată cum poate fi cultura mult mai importantă decât guvernarea, iar China subliniază acelaşi lucru, într-un mod diferit; aici, pe plan intern, cultura a facilitat apariția unei guvernări unificate. Cumva, încă de timpuriu, aceasta a cristalizat anumite instituții şi atitudini care aveau să dăinuie, deoarece se potriveau circumstanțelor sale. Unele dintre aceste atitudini par a transcende chiar şi revoluțiile secolului XX.

Trebuie să începem chiar cu teritoriul, iar la prima vedere acesta nu pare a fi propice unității. Teatrul fizic al istoriei chineze este vast. China e mai mare decât Statele Unite şi are astăzi de patru ori mai mulți locuitori. Marele Zid, care a ajuns să străjuiască frontiera de nord, este format din 2.500-3.000 de mile de fortificații, construite în peste 1.700 de ani. De la Beijing (Peking) până la Guangzhou (Canton), mai mult sau mai puțin spre sud, sunt 1.200 de mile în linie dreaptă. Această întindere imensă cuprinde multe regiuni, cu climă diferită. Mai presus de toate, nordul şi sudul Chinei sunt foarte diferite. Vara, nordul este torid şi arid, iar sudul e umed şi obişnuit cu inundațiile; nordul pare pustiu şi prăfuit iarna, în timp ce sudul este întotdeauna verde. Una dintre temele majore la începuturile istoriei Chinei este răspândirea civilizației, prin difuziune, migrații sau cucerire, dinspre nord spre sud, şi stimularea şi împrospătarea permanente ale civilizației din nord de către curente din exterior, din Mongolia şi Asia Centrală.

Diviziunile interne majore ale Chinei sunt stabilite de munți şi fluvii. Trei mari sisteme fluviale brăzdează teritoriul şi traversează oarecum țara de la vest la est. Acestea sunt, de la nord la sud, Fluviul Galben, Yangtze şi Fluviul Perlelor cu afluenții săi. Este surprinzător că o țară atât de vastă şi, prin urmare, divizată formează o unitate. Totuşi, China este şi izolată, o lume în sine cu mult înainte de pleistocen. Mare parte a ei este muntoasă şi, cu excepția sudului extrem şi a nord-estului, frontierele sale se întind şi astăzi de-a lungul şi de-a latul unor mari lanțuri muntoase şi platouri. Fluviul Yangtze, ca şi Mekongul, izvorăşte din regiunile înalte din Kunlun, la limita de nord a Tibetului. Aceste frontiere

muntoase asigură o izolare desăvârşită. Arcul format de acestea este întrerupt doar acolo unde Fluviul Galben se îndreaptă spre sud, pătrunzând în China din Mongolia Interioară, şi pe malurile acestui fluviu, spre estul teritoriului său actual, începe povestea civilizaţiei din China.

Înconjurând Podişul Ordos, pe care, la rândul său, alt lanţ muntos îl desparte de întinderile pustii ale regiunii Gobi, Fluviul Galben formează un fel de pâlnie spre nordul Chinei. Pe aici au pătruns oameni şi aluviuni; pe straturile de loess din valea fluviului, uşor de lucrat şi fertil, adus de vânturile din nord, s-a practicat pentru prima dată agricultura pe scară largă în China. Cândva, această regiune era împădurită şi avea apă din belşug, dar a devenit mai rece şi aridă în urma unei transformări climatice similare celor care se află la baza atâtor schimbări sociale primitive. Preistoria Chinei în ansamblu, bineînţeles, nu se limitează la valea unui singur fluviu. „Omul de Peking", o versiune a lui *Homo erectus*, apare ca utilizator al focului acum aproximativ 600.000 de ani şi există urme de neanderthalieni în toate cele trei mari bazine hidrografice. Evoluţia de la aceşti strămoşi la culturile care pot fi vag discernute ale succesorilor lor de la începutul neoliticului ne conduce la o Chină deja împărţită în două zone culturale, având un punct de confluenţă şi de asimilare pe Fluviul Galben. Este imposibil să descâlcim interconexiunile culturale care pot fi deja detectate în această perioadă. Dar nu a existat un progres regulat spre o cultură uniformă sau unitară. În acest context variat a apărut agricultura unor populaţii sedentare; nomazii şi colonişţii urmau să coexiste în China până astăzi. În nord încă se vânau rinoceri şi elefanţi nu cu mult înainte de anul 1000 î.e.n.

Ca şi în alte părţi ale lumii, apariţia agriculturii a însemnat o adevărată revoluţie. Pe anumite porţiuni restrânse dintre Fluviul Galben şi Yangtze acest lucru s-a produs la puţin timp după anul 9000 î.e.n. Pe o zonă mult mai extinsă oamenii exploatau vegetaţia pentru a-şi asigura necesarul de fibre şi alimente. Dar acesta este un subiect despre care nu ştim încă foarte multe. Orezul era recoltat în unele zone de-a lungul fluviului Yangtze înainte de mileniul VIII î.e.n., iar terenurile neinundabile de pe malurile Fluviului Galben încep să ne ofere dovezi că aproximativ în aceeaşi perioadă se practica agricultura (probabil cultivarea meiului). Oarecum ca în cazul Egiptului antic, agricultura chineză pare să fi fost la început exhaustivă sau semiexhaustivă. Pământul era defrişat, folosit câţiva ani şi apoi redat naturii, în timp ce cultivatorii îşi îndreptau atenţia spre alte zone. Din ceea ce s-a numit „nucleul Chinei de Nord", anumite forme ale tehnicilor agricole observate se răspândesc ulterior spre nord, vest şi sud. În cadrul acestuia au apărut curând culturi complexe, care, pe lângă agricultură, se ocupau cu cioplirea jadului şi lemnului, creşterea viermilor-de-mătase, crearea unor vase ceremoniale în formele ce aveau să devină tradiţionale şi poate chiar foloseau beţişoare pentru

a mânca. Altfel spus, în neolitic au apărut aici multe dintre caracteristicile tradiției chineze din epoca istorică.

Scrierea chineză – pe care avea să se bazeze o parte atât de însemnată a civilizației chineze – a apărut acum cel puțin 3.200 de ani. Ca şi scrierea cuneiformă mesopotamiană şi hieroglifele egiptene, scrierea chineză a început sub forma unor pictograme, dar a dezvoltat curând şi asocieri fonetice. Totuşi, într-un mod unic în rândul marilor civilizații, caracterele chinezeşti scrise au rămas semne grafice ce reprezentau cuvinte, în loc să evolueze către un alfabet fonetic. , simbolul pentru „bărbat” (pronunțat astăzi „ren” în nordul Chinei), a rămas mai mult sau mai puțin neschimbat de la începuturile scrierii chineze. Deşi e în mod evident o pictogramă ca formă, a ajuns să reprezinte cuvântul „bărbat”, aşa că a putut fi combinat şi cu alte caractere bazate pe semnificația şi sonoritatea lui. În mileniul II î.e.n., chineza scrisă devenise deja un sistem flexibil şi complex care, într-o perioadă istorică îndelungată, a fost adoptat în cele mai multe zone din Asia de Est. La început fusese folosit pentru divinație şi simbolismul de clan, dar a devenit curând limba administrativă şi literară. Pentru elită, forma scrisă a limbii chineze a ajuns să definească cultura țării, iar pentru mulți oameni – de dincolo de granițele oricărui stat chinez – stăpânirea ei a ajuns să definească esența civilizației.

În această perioadă au apărut şi o structură de clan şi totemurile, cu norme de comportament în cadrul clanului sau al familiei. Legăturile de rudenie sub această formă reprezintă prima instituție care a ajuns să fie importantă în istorie. Şi dovezile oferite de ceramică sugerează roluri sociale mai complexe. Fragmente de ceramică datând din jurul anului 9000 î.e.n. au fost descoperite în mai multe situri din zona central-nordică a Chinei. Aceste obiecte din ceramică erau realizate deja prin modelarea lutului în spirală, adăugând forme decorative deosebite şi arzând apoi produsele. Există, de asemenea, indicii clare că se făcea diferență între vasele mai grosolane, pentru uz zilnic, şi ceramica mai cizelată şi mai subțire folosită în ritualuri. Se confecționau obiecte evident menite altor scopuri decât pregătirea şi depozitarea la repezeală a hranei; o societate stratificată pare să se nască înainte de a intra în epoca istorică.

Un semn material al Chinei viitoare deja evident în această etapă este folosirea pe scară largă a meiului, o cereală bine adaptată la agricultura practicată în zonele uneori aride din nord. Avea să fie alimentul de bază în dieta chinezilor din nord până acum aproximativ o mie de ani şi a hrănit societăți care au ajuns apoi să dezvolte scrierea, o artă desăvârşită a turnării bronzului, bazată pe o tehnologie dificilă şi avansată, mijloace de confecționare a unor vase complexe, mult mai fine decât obiectele create în restul lumii, şi, mai presus de toate, un sistem social şi politic unitar, caracteristic pentru prima etapă majoră a istoriei Chinei. Dar trebuie să amintim încă o dată că agricultura care a făcut posibile

aceste lucruri a fost mult timp limitată la porțiuni restrânse din China şi că în numeroase zone ale acestei țări imense agricultura a început să fie practicată în epoca istorică.

Săpături arheologice recente au demonstrat că, începând de prin 3000 î.e.n., în China existau centre populate, chiar şi mult dincolo de văile fluviilor din regiunea central-estică. De la Sichuan în vest până la Hunan în sud şi Liaodong în nord existau comunități independente care au început treptat să comunice între ele. Se observă că unele simboluri, precum dragonul, şi folosirea anumitor materiale, ca jadul, s-au răspândit în toată regiunea. Chiar dacă unitățile politice importante de la începuturile istoriei Chinei au apărut în zonele esențiale situate de-a lungul marilor fluvii din nord, nu există nicio îndoială că din palimpsestul chinez au ajuns să facă parte şi o serie de elemente culturale din alte locuri, contribuind la crearea diferitelor niveluri de semnificație care au devenit China. Este probabil mai util să ne centrăm pe documentarea acestor schimburi decât să încercăm să împingem proiectul unității politice chineze înapoi în timp până în epoca dinastiei Xia, care se presupune că a domnit în ultima parte a mileniului III î.e.n. Poate că dinastia Xia a existat, poate că nu, dar oraşe pline de viață, cu mii de locuitori, au existat dincolo de orice îndoială arheologică chiar înainte de crearea unei entități politice ample.

Este foarte greu de reconstituit povestea vremurilor de început, dar ea poate fi trasată în linii mari cu oarecare încredere. Oamenii de ştiință au căzut de acord că povestea civilizației ei neîntrerupte în China începe în timpul domniei unei dinastii numite Shang, primul nume cu dovezi independente care îi atestă existența din lista tradițională a dinastiilor care a reprezentat mult timp baza cronologiei chineze. (De la sfârşitul secolului al VIII-lea î.e.n. avem date mai exacte, dar tot nu există o cronologie pentru începuturile istoriei chineze la fel de bine fundamentată ca aceea a Egiptului, să spunem.) Este mai sigur că undeva în jurul anului 1700 î.e.n. (plus-minus, un secol este o marjă acceptabilă de aproximare) dinastia Shang, care se bucura de avantajul militar al carului de luptă, s-a impus asupra vecinilor pe o porțiune considerabilă din valea Fluviului Galben. În cele din urmă, regatul Shang a ajuns să acopere aproximativ 10.000 de kilometri pătrați, în jurul Henanului de nord: o suprafață puțin mai mică decât cea a Angliei moderne, deşi influențele sale culturale s-au extins cu mult în afara granițelor sale, după cum arată dovezile descoperite chiar în sudul Chinei şi pe coasta nord-estică.

Regii din dinastia Shang au trăit şi au murit cu oarecare fast; sclavi şi alți oameni sacrificați erau îngropați cu ei în morminte adânci şi opulente. La curțile lor existau arhivişti şi scribi, căci aceasta era prima cultură cu adevărat alfabetizată de la răsărit de Mesopotamia. Este unul dintre motivele pentru care se face distincție între civilizația Shang şi însemnătatea dinastiei Shang; acest popor

a demonstrat o influență culturală care s-a extins cu siguranță mult dincolo de orice zonă pe care ar fi putut-o domina politic. Chiar organizarea politică a teritoriilor stăpânite de dinastia Shang pare să fi depins de combinarea proprietății asupra pământului cu obligațiile față de un rege; războinicii proprietari de pământ – figurile-cheie – erau membrii marcanți ai unor familii aristocratice cu origini semimitice. Totuşi, guvernarea Shang era destul de avansată pentru a folosi scribi şi avea o monedă standard. Ce putea realiza la momentul său de apogeu ne demonstrează capacitatea de a mobiliza o amplă forță de muncă pentru construirea unor fortificații şi oraşe.

Dinastia Shang a adus contribuții importante şi în alte domenii, deşi nu este clar câte din aceste progrese au fost realizate în timpul stăpânirii sale şi câte au fost pur şi simplu importate de la alte comunități chineze. A creat un calendar destul de exact, care a constituit baza tuturor calendarelor chinezeşti până în vremurile moderne. A organizat o formă de religie în jurul lui Di, marele zeu, care, spre sfârşitul dinastiei, era numit doar Cerul. A stabilit ritualuri de sacrificiu pentru Cer sau pentru strămoşi şi a făcut vase din bronz impresionante pentru a fi folosite în cadrul acestor ritualuri. A organizat forța de muncă în moduri sofisticate, inclusiv defrişarea colectivă a unor terenuri noi. Dar mai presus de toate a dezvoltat o monarhie centralizată bazată pe persoana regelui, „unicul", cum era numit, care îşi comanda forțele militare şi căruia statele învecinate îi plăteau tribut. Shang a fost un stat expansionist, dar şi unul atractiv pentru alții datorită culturii sale avansate şi capacităților tehnologice.

În epoca Shang, ştim astăzi, au existat multe comunități independente într-o zonă extinsă, ajungând până la Sichuan în vest, departe de inima regatului. Cea mai mare parte a acestora se situau pe fâşia dintre marile fluvii din nord şi unele probabil că ajunseseră la un nivel de dezvoltare egal cu cel al dinastiei Shang, deşi la o scară mai mică şi cu o putere de organizare mai redusă. Este probabil corect să ne gândim la centrul chinez ca la o unitate care a crescut treptat, în parte prin cuceriri şi în parte prin difuziune culturală sau migrație, începând undeva spre mijlocul mileniului II î.e.n. şi ajungând până în zilele noastre. Bineînțeles, acest proces nu s-a încadrat în date prestabilite şi dimensiunea Chinei a variat odată cu puterea centrului şi cu gradul său de unitate. Dar în termeni culturali există un oarecare grad de permanență legată de expansiune: culturi distincte, dar înrudite s-au dezvoltat împreună, apoi au încorporat regiuni învecinate, după care s-au extins în afara nucleului originar până când un număr extraordinar de mare de oameni au simțit că împărtăşesc aceeaşi cultură şi aceeaşi moştenire. Ca să se întâmple acest lucru, elementele culturale ce aveau să fie împărtăşite trebuiau să fie nu doar atractive, ci şi reprezentate de cei puternici şi influenți.

N
Mongolia
Populații turcice
Deșertul Gobi
Podișul Ordos
Shenyang
Beijing
Tianjin
Fluviul Galben
COREEA
Tibetani
Xi'an
JAPONIA
Shanghai
Hangzhou
Chongqing
Wenzhou
Guangzhou (Canton)
Xiamen
TAIWAN
BIRMANIA
Macao
Hong Kong
LAOS
Oceanul Pacific
Hainan
Marea Chinei de Sud
THAILANDA
CAMBODGIA
FILIPINE
VIETNAM
MALAYSIA
0
600 km
0
375 mile
HARTA FIZICĂ A CHINEI
Altitudini peste 3.000 m
1.000-3.000 m

Regimul predominant care urma să înlocuiască dinastia Shang în secolul al XI-lea î.e.n. este cunoscut în general sub numele Zhou. La început acesta a fost un stat mai mic care le plătea tribut regilor Shang, dar apoi s-a ridicat împotriva entității mai mari, atunci când – conform tradiției chineze – i s-au impus obligații exagerate. Tranziția Shang-Zhou stabilește în China un tipar de schimbare ciclică între dinastii: un conducător drept acționează conform voinței Cerului şi pune bazele unei mari dinastii, care ulterior degenerează şi este condusă de oameni răi. Acest stat predominant este apoi atacat şi zdrobit de alt conducător drept, care are voia Cerului de partea sa. Deoarece istoriile dinastiei anterioare au fost scrise în general de dinastia care i-a urmat, nu este greu să ne imaginăm modul în care s-a impus prima dată acest tipar ciclic. Ceea ce ştim despre dinastia Zhou, care a urmat dinastiei Shang, este că armatele celor două state s-au ciocnit într-o mare bătălie la Muye, în centrul Henanului, în anul 1045 î.e.n. Zhou a înregistrat o victorie decisivă, probabil datorită faptului că folosea tipuri avansate de care de luptă: „Câmpul de la Muye era atât de întins, carele din lemn de santal erau atât de strălucitoare, atelajele de câte patru cai erau atât de zdrobitoare!”, afirmă o sursă contemporană. Poate că cei din dinastia Zhou erau trimişii Cerului – un concept dezvoltat de ei –, dar şi tehnologia militară avansată i-a ajutat foarte mult.

Statul pe care l-au clădit regii din dinastia Zhou a stabilit forma de statalitate în China pentru o lungă perioadă. Deşi existau şi alte state, dintre care unele cooperau, iar altele încercau să se alieze pentru a se ridica împotriva supremației dinastiei Zhou, noua dinastie a devenit modelul pentru orice guvernare chineză, în parte pentru că a durat atât de mult (rămăşițele sale au persistat până în secolul al III-lea î.e.n.), dar şi pentru că a stabilit un nou cadru de eficiență şi dreptate. A avut timp de 275 de ani o capitală, Fenghao, cunoscută ulterior ca Chang’an (Xianul de astăzi), consacrând-o drept principala capitală a Chinei timp de aproape 2.000 de ani. Încă de la prima generație de conducători, dinastia Zhou a ajuns până pe coasta de est a Chinei, creând un stat mult mai mare decât cunoscuse regiunea până atunci.

Ducele Zhou, sfetnicul nepotului său, primul rege din dinastia Zhou, a creat idealul chinez de guvernare birocratică, bazată pe ideea că regele este trimisul Cerului. Pentru a-şi păstra statutul de trimis al Cerului, regele trebuia să fie drept şi să urmărească binele întregului stat. Funcționarii statului trebuiau să-şi educe virtutea morală şi să arate că au capacitatea de a guverna. Cărțile clasice despre etică şi guvernare inteligentă au fost scrise pentru a fi folosite în cadrul acestei instruiri. Membrii dinastiei Zhou erau obsedați de crearea unei meritocrații funcționale şi atât de preocupați de documentele scrise, încât chiar şi întâlnirile de nivel inferior erau consemnate în triplu exemplar (acesta este unul dintre motivele pentru care ştim atât de multe despre ei). De asemenea, au transformat treptat riturile dinastiei Shang în ritualuri de stat la scară largă, care aveau scopul de a

demonstra corectitudinea conducătorului şi legăturile sale cu poporul şi strămoşii săi. Era o ideologie pe care imperiile ulterioare aveau să o preia şi să şi-o însuşească.

Conceptul de răspândire a influenței prin oferirea unui exemplu de domnie dreaptă a fost inițiat de regii din dinastia Zhou. Deşi dinastia şi-a extins regatul (cel puțin până în anul 771 î.e.n.), principalul său rol în crearea Chinei a fost de a forma un tipar a ceea ce constituia o guvernare civilizată. „Primii regi", afirmă un comentariu ulterior, „au făcut eforturi pentru a-şi utiliza calitățile spirituale, convingându-i astfel pe cei aflați departe să li se alăture. Multe state le-au adus daruri şi conducătorii lor veneau din toate ținuturile, de parcă ar fi fost neamuri apropiate". Dinastia Zhou şi-a extins influența prin cucerire, dar şi prin capacitatea sa de a ajunge la o hegemonie culturală care avea să supraviețuiască mult mai mult decât dominația sa politică.

Această dominație este surprinsă în arta sa, care rămâne astăzi cea mai atrăgătoare şi mai accesibilă din China antică. Din arhitectura dinastiilor Shang şi Zhou nu a supraviețuit foarte mult; clădirile lor erau adesea din lemn, iar mormintele nu dezvăluie prea multe. Săpăturile arheologice care au scos la lumină unele oraşe dezvăluie însă o capacitate de a realiza construcții masive; zidul unei capitale a statului Zhou era construit din pământ bătătorit şi avea zece metri înălțime şi 12 metri grosime. Obiectele mai mici au supraviețuit într-un număr mult mai mare şi ne dezvăluie o civilizație capabilă, încă de pe vremea dinastiei Shang, să creeze lucruri foarte frumoase, mai ales din ceramică, fără egal în lumea antică. La baza lor stătea o tradiție ce data încă din neolitic. Trebuie acordat însă un loc special minunatelor serii de obiecte din bronz create de la începutul epocii Shang şi care continuă apoi fără întrerupere. Ştiința turnării unor recipiente sacrificiale, vase, butelci pentru vin, arme şi trepiede era deja la apogeu în anul 1600 î.e.n. Iar unii oameni de ştiință susțin că metoda de turnare cu modele fuzibile, care a permis noi progrese, era cunoscută şi în epoca Shang. Turnarea bronzului apare atât de brusc şi la un nivel atât de ridicat de performanță, încât oamenii au încercat multă vreme să o explice prin transmiterea tehnicii din exterior. Dar nu există nicio dovadă în acest sens şi cea mai probabilă origine a prelucrării metalelor la chinezi o constituie tehnicile dezvoltate la nivel local în mai multe centre la sfârşitul neoliticului.

Niciunul dintre obiectele de bronz nu a ajuns în lumea exterioară la început sau, cel puțin, nu s-a făcut nicio descoperire de acest gen care poate fi datată înainte de mijlocul mileniului I î.e.n. Nu s-au descoperit în afara Chinei nici prea multe dintre celelalte tehnici foarte vechi spre care şi-au îndreptat atenția artiştii chinezi, sculptarea pietrei sau a jadului extraordinar de dur, de exemplu, pentru a crea modele frumoase şi complexe. În afară de ceea ce a absorbit de la vecinii săi nomazi barbari, China a avut puține de învățat din exterior până după apariția

primelor izvoare scrise, se pare, şi, în plus, nu avea motive să creadă că lumea exterioară – dacă avea cunoştinţe despre ea – dorea să înveţe prea multe de la ea.

Epoca Zhou a luat sfârşit, în termeni politici, în jurul anilor 770 î.e.n.; dinastia a continuat ca dinastia Zhou de Est, respectată, dar din ce în ce mai puţin relevantă politic. Capitala sa, Fenghao, a fost distrusă de hoarde barbare. Perioada Primăverii şi a Toamnei, care a durat până în anii 480, a marcat dezvoltarea treptată a unui sistem pluristatal, ce includea state înfiinţate de grupuri care nu fuseseră niciodată sub stăpânirea dinastiei Zhou, dar care între timp acceptaseră formele de guvernare şi ritualurile Zhou. La baza acestui sistem s-au aflat entităţile care au succedat dinastiei Zhou şi care se autointitulau „statele centrale" sau Zhongguo, care – în timp – a ajuns numele chinezesc pentru China. Acestea erau statele în care elitele simţeau că au responsabilitatea deosebită de a menţine, ca ideal, sistemul de guvernare instituit de dinastia Zhou atunci când totul mergea bine. Deşi foarte rar puternice din punct de vedere militar, aceste elite insistau că menţinerea corectitudinii în interiorul frontierelor fiecărui stat chinez era o responsabilitate colectivă. Procedând astfel, ele au făcut probabil mai multe pentru a susţine un concept durabil al Chinei culturale în vremuri de restrişte decât statele care au ajuns la putere la periferie.

Deşi în China statele s-au luptat pentru putere timp de peste 500 de ani după prăbuşirea dinastiei Zhou, conceptul unei forme de unitate a fost păstrat, cel puţin pentru o vreme, prin întâlniri interstatale şi noţiunea de *Ba* sau conducător suprem. Aceste Naţiuni Unite de la mijlocul mileniului I î.e.n. au apărut, evident, ca rezultat al dorinţei de a evita războiul, care ar fi fost considerat un război între fraţi. În ciuda unor conflicte armate frecvente, un anumit sentiment de echilibru s-a extins şi în alte părţi ale Chinei, care – cel puţin vreo 200 de ani – a ajutat pacea să predomine asupra războiului. Cel mai surprinzător aspect a fost însă că, deşi regiunea era dezbinată, progresele economice şi culturale s-au înmulţit şi s-au răspândit pe o suprafaţă mult mai întinsă decât până atunci.

Mijlocul mileniului I î.e.n. a marcat în China creşteri spectaculoase ale productivităţii agricole, ceea ce a asigurat curând alimente pentru o populaţie mult mai numeroasă. Principalele progrese au vizat irigaţiile şi aratul mai eficient al pământului, care dădea astfel recolte mai bine. Comunicaţiile s-au dezvoltat, la fel şi comerţul – încercările din partea fiecărui stat de a controla comerţul erau compensate de nevoile fiecărui teritoriu şi de protecţia pe care statele individuale erau gata să le-o ofere negustorilor lor. Inventarea monedelor a ajutat, de asemenea, la crearea unei singure economii – existau multe valute, dar toate erau acceptate cu încredere în zona centrală a Chinei, deoarece scăderea valorii metalului nu era în interesul nimănui. O perioadă, balanţa de putere după prăbuşirea dinastiei Zhou a părut să servească mai multor scopuri. Dar în secolul al V-lea î.e.n., pe măsură ce puterile periferice şi-au mărit influenţa şi a crescut

rivalitatea dintre ele, a devenit evident că centrul nu mai putea rezista şi că moştenirea dinastiei Zhou nu era suficientă pentru a menține o formă de stabilitate.

La sfârşitul Perioadei Primăverii şi Toamnei exista un sentiment profund şi prelungit de criză politică şi socială în China. Ca urmare, au apărut foarte multe speculații cu privire la bazele guvernării şi ale eticii. Această eră avea să rămână celebră ca perioada celor „o sută de şcoli", când învățații rătăcitori treceau de la un protector la altul, expunându-şi învățăturile. Unul dintre semnele acestei noi direcții de dezvoltare a fost apariția unei şcoli de scriitori cunoscuți ca „Legaliştii". Se spune că aceştia ar fi cerut ca practica ritualurilor să fie înlocuită de competența legislativă ca principiu al organizării statului; trebuia să existe o singură lege pentru toți, decretată şi pusă strict în aplicare de un singur conducător. Scopul era crearea unui stat bogat şi puternic. Mulți oponenți au găsit că aceasta era doar o doctrină cinică a puterii, dar legaliştii aveau să înregistreze succese importante în următoarele câteva secole deoarece regilor, cel puțin, le-au plăcut ideile lor. Dezbaterea a continuat mult timp. În această dezbatere principalii oponenți ai legaliştilor erau adepții celui mai celebru învățător dintre toți gânditorii chinezi, Confucius. Este mai uşor să îi spunem astfel, deşi numele nu este decât o versiune latinizată a termenului chinezesc *Kong Fuzi*, „Maestrul Kong". Confucius urma să fie respectat în China mai mult decât orice alt filozof. Ceea ce a spus – sau se spunea că a spus – a influențat gândirea compatrioților săi timp de două mii de ani şi avea să facă obiectul unui atac virulent din partea primelor state chineze postconfucianiste abia în secolul XX.

Adevăratul nume al lui Confucius era Kong Qiu; el s-a născut în micul stat Lu (Shandongul de astăzi), în 551 î.e.n. Deoarece tatăl său a murit când el era foarte mic, Confucius a fost crescut de mama sa şi a fost educat probabil pentru a deveni contabil. Familia sa era formată din mulți învățați şi funcționari importanți şi însuşi Confucius a fost o perioadă funcționar de stat şi supraveghetor al grânarelor, dar nu a avut, probabil, niciodată o funcție mai înaltă. Când nu a putut găsi un conducător care să îi pună în practică recomandările pentru o guvernare dreaptă, s-a întors spre meditație şi predicare; scopul său era să prezinte o versiune mai abstractă şi mai purificată a doctrinei care, credea el, stătea la baza practicilor tradiționale şi să reînvie astfel integritatea personală şi serviciul dezinteresat în rândul clasei conducătoare. A fost un conservator reformator, căutând să-şi învețe discipolii străvechile adevăruri fundamentale (*Tao*), materializate şi devenite neclare din cauza rutinei. Undeva în trecut, credea el, existase o epocă mitică în care fiecare om îşi cunoştea locul şi îşi făcea datoria; reînvierea acelei perioade era țelul etic al lui Confucius. El susținea principiul ordinii – atribuirea locului potrivit pentru orice în marea varietate de experiențe. Expresia practică a fost puternica înclinație confucianistă de a sprijini instituțiile

care puteau garanta ordinea – familia, ierarhia, statutul – şi respectul cuvenit pentru numeroasele obligaţii frumos nuanţate dintre oameni.

Acestea erau învăţături capabile de a forma oameni care aveau să respecte cultura tradiţională, să pună accent pe valoarea formei potrivite şi a comportamentului adecvat şi să încerce să-şi respecte obligaţiile morale prin îndeplinirea minuţioasă a sarcinilor lor. Doctrina a avut un succes imediat deoarece mulţi dintre discipolii lui Confucius au dobândit faimă şi influenţă (deşi învăţăturile sale blamau urmărirea conştientă a unor astfel de ţeluri, îndemnând, în schimb, la o modestie elegantă). Dar a avut succes şi într-un sens fundamental, deoarece generaţii întregi de funcţionari chinezi aveau să fie instruiţi conform normelor de comportament şi de guvernare expuse de el. „Documente, purtare, loialitate şi fidelitate", patru precepte care i-au fost atribuite ca atribute ale guvernării, au ajutat sute de ani la formarea unor funcţionari de încredere, uneori dezinteresaţi şi chiar omenoşi.

În cadrul interesului lui Confucius de a reînvia percepte străvechi, principiul obligaţiei fiecărui om de a-şi perfecţiona caracterul era cel mai important. Dar fiinţa umană civilizată trebuia să îşi controleze şi comportamentul exterior pentru a se conforma cu preceptele impuse de cei din vechime. Cam la fel cum urma să facă Biblia creştină, Confucius credea că un principiu al sentimentului de reciprocitate al eticii ar fi de ajutor în această privinţă; el a spus: „Ce ţie nu-ţi place altuia nu-i face". Credea că studierea istoriei era secretul oricărei îmbunătăţiri morale şi al unei bune guvernări. Şi a pus tot atâta accent pe loialitate ca virtute supremă ca şi pe nevoia de sinceritate, chiar în împrejurări potrivnice. Aprobarea tacită a unor ordini nelegitime duce la ruinarea unei ţări: „Omul superior", afirma Maestrul Kong, „nu este nici îngrijorat şi nu arată nici teamă".

Textele confucianiste aveau să fie tratate ulterior cu un respect aproape religios. Numele lui Confucius a conferit prestigiu oricărui lucru cu care era asociat. Se spune că ar fi compilat o parte dintre textele cunoscute ulterior drept cele *Treisprezece clasice*, o colecţie care a ajuns la forma sa finală abia în secolul al XIII-lea e.n. Asemenea întru câtva Vechiului Testament, era o colecţie variată de poezii vechi, cronici, documente oficiale, morale şi una dintre primele cosmogonii, intitulată *Cartea Schimbărilor*, dar ele au fost folosite timp de secole într-o manieră unificată şi creatoare pentru a forma generaţii de conducători şi funcţionari chinezi după preceptele despre care se credea că sunt cele aprobate de Confucius (paralela cu utilizarea Bibliei, cel puţin în ţările protestante, este frapantă şi în acest sens). Eticheta de autoritate a fost aplicată acestei colecţii de texete conform tradiţiei că însuşi Confucius a fost cel care a făcut selecţia şi că ea trebuie să conţină, prin urmare, o doctrină ce a încorporat învăţăturile sale. Aproape întâmplător, ea a consolidat şi mai mult utilizarea limbii chineze în care

aceste texte erau scrise ca limbă comună a intelectualilor din China; colecția de texte a fost încă un element de coeziune care a unit o țară imensă şi variată într-o cultură comună.

Este surprinzător că, până când a murit (în 479 î.e.n.), Confucius a avut atât de puține de spus despre supranatural. În sensul obişnuit al cuvântului, învățăturile sale nu au fost „religioase" (iar aceasta explică probabil de ce învățăturile altora au avut un succes mai mare în rândul maselor). El era preocupat în primul rând de sarcinile practice, accent pe care l-a împărtăşit cu mulți alți gânditori chinezi din secolele V-IV î.e.n. Poate pentru că apoi această etichetă a fost acceptată, gândirea chineză pare mai puțin frământată de incertitudinile legate de realitatea sau posibilitatea mântuirii personale decât alte tradiții, mai zbuciumate. Lecțiile trecutului, înțelepciunea vremurilor străvechi şi menținerea ordinii au ajuns să aibă o importanță mai mare în învățăturile sale decât examinarea unor enigme teologice sau căutarea liniştii în brațele unor zei întunecați.

Totuşi, în ciuda influenței sale extraordinare şi a promovării lui ulterioare ca nucleu al unei religii oficiale, Confucius nu a pus singur bazele tradiției intelectuale chineze. Într-adevăr, nu se poate considera că învățăturile unui singur individ au dat tonul vieții intelectuale chineze. Ea are în comun cu alte filozofii orientale accentul pus pe meditație şi reflecție, şi nu pe modul metodic şi interogativ familiar europenilor. Cartografierea cunoaşterii prin chestionarea sistematică a minții în legătură cu natura şi amploarea propriilor puteri nu avea să fie o activitate caracteristică a filozofilor chinezi. Aceasta nu înseamnă că ei erau înclinați spre fantezie şi spiritualitate, căci confucianismul punea mult accent pe practică. Spre deosebire de înțelepții etici ai iudaismului, creştinismului şi islamului, cei din China au avut mereu tendința de a se apleca asupra materialului şi concretului, asupra problemelor pragmatice şi seculare mai mult decât asupra teologiei şi metafizicii.

Perioada care a urmat morții lui Confucius – cunoscută ca perioada Statelor Combatante, care a durat aproximativ din anul 481 până în 221 î.e.n. – a reprezentat în multe privințe opusul a tot ceea ce susținuse marele înțelept. O epocă de dezbinare a dus la o perioadă de războaie intense pe măsură ce sistemul interstatal creat după lungul declin al dinastiei Zhou s-a deteriorat. Cele mai puternice state s-au angajat într-o serie de războaie care au creat alt tip de țări, organizate pentru un beneficiu militar maxim. Odată cu militarizarea au apărut o serie de inovații militare: arcuri convexe şi lănci de fier, mai puternice decât tot ce existase înainte; formații masive de pedestraşi, pentru luptele ofensive; o cavalerie mai bine instruită, cu armuri şi coifuri mai bune; şi dezvoltarea tehnicilor de asediu, care a dus la distrugerea unor oraşe şi state întregi. Cel mai reprezentativ text din vremea aceea nu aparținea unuia dintre numeroşii filozofi ai

perioadei, ci a fost un tratat de strategie militară intitulat *Arta războiului*, scris de un general (despre care nu există decât dovezi istorice oarecum îndoielnice) pe nume Sun Tzu.

Principiile lui Sun Tzu erau coeziunea internă şi duplicitatea fățișă. Conform *Artei războiului*:

> Întreaga artă a războiului este bazată pe înşelătorie. De aceea, dacă eşti capabil, simulează incapacitatea, dacă eşti activ, simulează pasivitatea. Dacă eşti aproape, fă să se creadă că eşti departe şi, dacă eşti departe, fă să se creadă că eşti aproape. Momeşte inamicul pentru a-l prinde în capcană; simulează dezordinea şi loveşte.

Sun Tzu recomanda, de asemenea, o centralizare a mijloacelor necesare pentru susținerea războiului; nobilii trebuiau să plătească impozite către centru şi să fie întotdeauna dispuşi să-şi urmeze regele în bătălie. Cu trecerea timpului, doar nobilii şi-au putut permite armele mai scumpe, armurile şi caii, folosite din ce în ce mai mult. Războinicul care folosea carul de luptă ca platformă de pe care trăgea cu arcul, înainte de coborî pentru a lupta în cea din urmă etapă a bătăliei pe jos, cu arme de bronz, a ajuns în ultimele secole ale epocii precreştine să facă parte dintr-o echipă de doi sau trei războinici cu armuri, deplasându-se cu un alai de 60 sau 70 de slujitori şi susținători, însoțiți de un car de luptă ce transporta armura grea şi noile arme, precum arcul convex şi puternicele lănci şi săbii de fier, necesare pe câmpul de luptă. Nobilii au rămas figurile-cheie şi în acest sistem, la fel ca în trecut.

Asemenea perioadei zbuciumate care a precedat-o, epoca Statelor Combatante nu a însemnat doar dezbinare, conflicte şi distrugere. A fost şi o perioadă a marilor oraşe şi palate, a artei extraordinare şi a progreselor din domeniul ştiinței şi medicinei. Arta bronzului şi ceramica s-au dezvoltat şi mai mult, dar erau acum însoțite de crearea unor obiecte lăcuite şi a unor produse textile şi din mătase fine. O descoperire făcută recent în provincia Jiangxi, din partea central-sudică a Chinei, arată rochii aristocratice confecționate din mătase fină, obținută prin tehnici de vopsire şi țesere uimitoare, mult mai avansate decât cele din perioadele anterioare. Figurinele găsite în mormintele din această perioadă reprezintă portretizări naturaliste ale unor indivizi, demonstrând progrese uriaşe în sculptură, desen şi pictură spre sfârşitul mileniului I. În anul 200 î.e.n., arta chineză urma nişte tipare ce aveau să dăinuie aproape încă un mileniu.

Primele progrese substanțiale în medicina chineză s-au făcut tot în această perioadă de conflict şi aparent colaps politic. *Canonul intern al Împăratului Galben*, cea mai veche lucrare de medicină teoretică chineză, datează cam din secolului I î.e.n., dar se baza pe texte mai vechi care prezentau diagnosticul şi tratamentul diferitelor boli. Lucrarea este, parțial, un compendiu medical detaliat,

stabilind relațiile corecte şi cele incorecte dintre om, natură şi Cer, prezentând anatomia, patologia şi modul de a ajunge la diagnosticul şi deciziile terapeutice corecte. E important de menționat că aceste texte resping vechile teorii despre vrăjitorii şi alte forme de magie şi le înlocuiesc cu observații şi efecte benefice dovedite ale ierburilor şi tratamentelor. Acupunctura a apărut în medicina chineză cam în aceeaşi perioadă şi a constituit o parte integrantă a acesteia încă de atunci.

Astronomia a fost alt domeniu care s-a dezvoltat mult în această perioadă. Shi Shen şi alți astronomi au făcut diagrame detaliate ale stelelor şi au observat petele de pe Soare şi evoluția acestora. Au fost descoperite şi înregistrate comete şi planete. Se folosea deja o busolă rudimentară. Scopurile multora dintre aceste invenții era crearea unui calendar mai exact şi dezvoltarea navigației şi a unor relații corecte în cadrul statului şi între state. Nedreptățile şi greşelile de pe pământ erau reflectate în haosul ceresc, credeau astronomii chinezi, şi, deşi cerul avea o realitate proprie, era legat de realitatea vieții oamenilor în multiple moduri. O eclipsă solară sau un cutremur semnalau o schimbare în rău a destinului unui stat, dar le ofereau învățaților şansa de a observa în voie fenomenele cereşti şi terestre. Astfel de observații nu le erau de folos oamenilor obişnuiți; ei erau mai preocupați de ceea ce le putea oferi pământul decât de ceea ce le prevestea cerul.

Numeroasa populație de țărani a Chinei a plătit prețul a tot ceea ce a produs China în materie de civilizație şi putere de stat. Putem expune pe scurt puținele informații pe care le avem despre viața țăranilor; despre ei putem descoperi mai puține lucruri decât despre masele anonime de truditori de la baza oricărei alte civilizații antice, dintr-un motiv material important: viața țăranului chinez pendula între bordeiul de pământ iarna şi tabăra unde trăia în lunile de vară pentru a-şi păzi şi a-şi îngriji culturile. Asta nu a lăsat prea multe urme. În rest, el pare cufundat în anonimatul comunității sale, legat de pământ, rupt din când în când pentru a îndeplini alte sarcini şi pentru a-şi sluji stăpânul la război sau la vânătoare. Literatura şi crearea istoriei erau apanajul celor puternici – învățații şi funcționarii, aristocrația şi regii.

Deşi societatea chineză avea să devină mult mai complexă spre sfârşitul perioadei Statelor Combatante, o distincție între oamenii de rând şi cei de viță nobilă a persistat. Existau importante consecințe practice: nobilimea, de exemplu, nu era supusă pedepselor aplicate omului de rând, cum ar fi mutilarea; ulterior, faptul că nobilimea era scutită de bătăile care îi puteau fi aplicate omului de rând a fost o reminiscență a acestei diferențieri (deşi, bineînțeles, un nobil putea suferi pedepse corespunzătoare şi uneori cumplite pentru infracțiunile foarte grave). De asemenea, nobilimea s-a bucurat timp îndelungat de un monopol efectiv asupra bunăstării, care a durat mai mult decât vechiul monopol asupra armelor de metal. Totuşi, nu acestea erau diferențele esențiale de statut; ele se aflau în altă parte, în statutul religios special al nobilului, ca urmare a unui monopol asupra practicilor

ritualice. Doar nobilii aveau acces la cultele care erau nucleul noțiunii chineze de rudenie. Doar nobilii aparțineau unei familii, ceea ce însemna că aveau strămoşi. Respectul pentru strămoşi şi împăcarea spiritelor acestora existaseră înainte de dinastia Shang, deşi nu pare probabil ca în vechime să se fi crezut că mulți dintre strămoşi ar putea supraviețui în lumea spirituală. Poate cei suficient de norocoşi ar fi fost spiritele unor persoane deosebit de importante; cel mai probabil, bineînțeles, aceştia erau chiar conducătorii, ale căror origini primordiale, se afirma, erau divine.

Familia a apărut ca o clarificare legală şi ca o subdiviziune a clanului, iar perioada Zhou a fost cea mai importantă pentru această clarificare. Existau aproximativ o sută de clanuri nobile, în cadrul fiecăruia căsătoria fiind interzisă. Fiecare clan se presupunea că a fost înființat de un erou sau un zeu. Capii patriarhali ai familiilor şi caselor clanului exercitau o autoritate specială asupra membrilor acestuia şi erau cu toții calificați să desfăşoare ritualurile proprii, influențând astfel spiritele să acționeze ca intermediari pe lângă puterile care controlau universul, în numele clanului. Aceste practici au ajuns să identifice persoanele îndreptățite să posede pământ sau să dețină funcții. Clanul oferea un fel de democrație a oportunităților la acest nivel: oricare dintre membrii săi putea fi numit în cea mai înaltă funcție, deoarece toți erau calificați în virtutea fundamentală a originilor divine. În acest sens, regele era doar *primus inter pares*, un nobil remarcabil printre ceilalți nobili.

Familia absorbea cantități enorme de sentiment religios şi energie spirituală; ritualurile sale erau riguroase şi cronofage. Oamenii de rând, care nu luau parte la ele, şi-au găsit o supapă religioasă în venerarea zeilor naturii. Aceştia au primit întotdeauna o oarecare atenție şi din partea elitei, venerarea munților şi a râurilor şi împăcarea spiritelor fiind obligații importante ale împăratului încă din vechime, dar urmau să influențeze principalele direcții de dezvoltare ale gândirii chineze mult mai puțin decât noțiunile similare din alte religii.

Religia a avut repercusiuni considerabile asupra formelor politice. Primele case conducătoare pretindeau supunere pe baza superiorității lor religioase. Prin menținerea ritualului, doar ele aveau acces la bunăvoința puterilor nevăzute, ale căror intenții puteau fi cunoscute datorită oracolelor. Odată interpretate aceste preziceri, era posibilă rânduirea vieții agricole a comunității, căci ele reglementau aspecte precum momentul însămânțării sau al recoltei. Multe depindeau de poziția religioasă a regelui. Aceasta era de o importanță vitală pentru stat. Acest lucru s-a reflectat în faptul că răsturnarea dinastiei Shang de către dinastia Zhou nu a fost doar de factură militară, ci şi religioasă. A fost inoculată ideea că exista un zeu superior zeului ancestral al dinastiei şi că de la el emana dreptul de a conduce. Acum se pretindea că acesta decretase ca ocârmuirea să treacă în alte mâini. Inevitabil, această perspectivă ciclică asupra istoriei a provocat speculații

cu privire la posibilele semne după care ar trebui recunoscut cel îndreptățit să preia puterea. Pietatea filială era unul dintre ele şi, astfel, un principiu conservator era implicit. Dar unii autori din dinastia Zhou au mai introdus o idee, nefericit redată în alte limbi prin cuvântul „virtute”. În mod clar, conținutul său a fost schimbător; prin urmare, erau posibile dezacorduri şi discuții.

În vremea dinastiei Shang, toate deciziile importante ale statului şi multe altele mai puțin însemnate erau luate prin consultarea oracolelor. Acest lucru se făcea prin inscripționarea unor carapace de broască-țestoasă sau a oaselor omoplaților anumitor animale şi aplicarea unei vergele de bronz încins pentru a produce crăpături pe partea opusă. Direcția şi lungimea acestor crăpături în raport cu caracterele erau analizate şi oracolul era citit în consecință de rege. Era o practică extrem de importantă din punctul de vedere al istoricilor, căci astfel de oracole erau păstrate, se pare, drept cronici. Ele ne oferă dovezi privind naşterea limbii chineze, deoarece caracterele de pe oasele oraculare (şi de pe unele dintre primele obiecte de bronz) sunt, practic, cele ale limbii chineze clasice. Dinastia Shang avea aproximativ 5.000 de asemenea caractere, deşi nu toate pot fi citite.

Secole la rând, scrierea avea să rămână privilegiul apărat cu grijă al elitei. Cititorii oracolelor, aşa-numiții *shi*, erau precursorii clasei nobililor învățați de mai târziu; ei erau experți indispensabili, posesorii unor abilități sacerdotale şi ezoterice. Ulterior, monopolul lor avea să fie transferat clasei mult mai numeroase a învățaților şi funcționarilor. Scrierea a rămas, astfel, forma de comunicare a unei elite relativ restrânse, care nu doar credea că deține privilegiul asupra ei, ci avea şi interesul de a o feri de alterare şi variații. Aceasta a avut o importanță enormă ca resort al unificării şi stabilității, deoarece chineza scrisă a devenit o limbă a guvernării şi a culturii ce a depăşit barierele impuse de dialecte, religii şi regiuni. În perioada Statelor Combatante, utilizarea ei de către elită a menținut unitatea țării.

Mai mulți dintre marii determinanți ai viitoarei istorii a Chinei fuseseră aşadar deja schițați până în secolul al III-lea î.e.n., când țara era pe cale să intre într-o nouă formă de organizare politică în calitate de imperiu. Această transformare s-a produs după semnele tot mai frecvente ale unor schimbări sociale care afectau funcționarea instituțiilor importante. Nu este surprinzător: China a rămas mult timp o țară agricolă, iar schimbarea era adesea inițiată de presiunea exercitată de populație asupra resurselor. Astfel se explică impactul apariției fierului, folosit probabil din jurul anului 500 î.e.n. Anterior, uneltele erau confecționate prin turnare, de vreme ce s-au descoperit matrițe din fier pentru turnarea lamelor secerilor datând încă din secolul al IV-lea sau al V-lea î.e.n. Tehnica chineză de prelucrare a noului metal era astfel avansată încă din cele mai vechi timpuri. Fie pornind de la turnarea bronzului, fie experimentând cu cuptoarele de ars ceramica, care puteau genera temperaturi ridicate, China a

început să toarne fierul şi să-l forjeze aproximativ în acelaşi timp. Succesiunea exactă nu e importantă; ceea ce merită să fie menţionat este că temperaturi suficient de înalte pentru turnarea fierului au fost atinse în alte regiuni abia peste vreo 19 secole.

O altă schimbare importantă în perioada de dezbinare a fost o dezvoltare impresionantă a oraşelor. Acestea erau de obicei situate în câmpii, în apropierea râurilor, dar primele au împrumutat probabil forma şi amplasarea de la templele proprietarilor de pământ, folosite de ei drept centre de unde îşi administrau domeniile. Pe măsură ce în jurul lor s-au format comunități, au apărut şi alte temple, cele ale zeilor populari ai naturii. Apoi, de la sfârşitul dinastiei Zhou, o nouă dimensiune a guvernării a început să se facă simțită; găsim bastioane masive şi ziduri de apărare, reşedințe ale aristocraților şi curți, precum şi vestigiile unor construcții foarte mari. Spre sfârşitul dinastiei Zhou, principalul său oraş, Changzhou (aflat în apropiere de Luoyang, din actualul Henan), era împrejmuit de patru ziduri de pământ de două mile lungime, formând un dreptunghi.

Existau zeci de oraşe în jurul anului 300 î.e.n., iar răspândirea lor sugerează o societate din ce în ce mai variată. Multe aveau trei zone bine delimitate: o incintă mică, unde trăia aristocrația, una mai mare, locuită de meşteşugari specializați şi comercianți, şi câmpurile din afara zidurilor, care alimentau oraşul. Clasa negustorilor a fost alt progres important. Ea nu cântărea mult în ochii proprietarilor de pământuri, dar se foloseau monede, ceea ce indică o nouă complexitate a vieții economice şi existența unor specialişti în domeniul comerțului. Locuințele lor şi cele ale meşteşugarilor erau separate de ale nobilimii prin ziduri şi bastioane, dar şi ei erau apărați de zidurile oraşului – un semn al nevoii tot mai mari de apărare. Pe străzile comerciale ale oraşelor din perioada Statelor Combatante se găseau prăvălii care vindeau bijuterii, diverse articole, alimente şi haine, dar şi taverne, case de jocuri de noroc şi bordeluri.

Sfârşitul mileniului I a fost marcat de tulburări şi de un scepticism tot mai accentuat cu privire la criteriile după care era recunoscut dreptul de a conduce. Prețul supraviețuirii pentru prinții care îşi disputau China a fost elaborarea unor administrații mai eficiente şi a unor forțe armate, ei încurajându-i adesea pe inovatorii dispuşi să lase în urmă tradiția. Acelaşi lucru se aplică şi sistemelor care rivalizau cu confucianismul şi care au fost dezvoltate pentru a satisface cerințele chinezilor. Unul dintre ele era canonul lui Mo Zi, un filozof din secolul al V-lea î.e.n. care propovăduia o credință activă întemeiată pe un altruism universal; oamenii trebuiau să-i iubească pe străini aşa cum îşi iubeau semenii. Unii discipoli ai săi au accentuat această latură a predicii, alții fervoarea religioasă care încuraja venerarea spiritelor şi care era mai apreciată de mase. Lao Zi, un alt mare învățător (deşi, în ciuda celebrității lui, practic nu ştim nimic despre el), se presupune a fi autorul textului care a devenit lucrarea-cheie a

tradiției filozofice numite ulterior taoism. Taoismul se deosebea mult mai evident de confucianism prin faptul că pleda pentru ignorarea categorică a multor aspecte promovate de acesta – respectul pentru ordinea existentă, eticheta şi respectarea riguroasă a tradiției şi ritualurilor, de exemplu.

Taoismul îndemna la supunerea față de un principiu al filozofiei chineze familiar lui Confucius: *tao* sau „drumul firesc al lucrurilor", principiul cosmic care ordonează şi susține universul armonios organizat. Rezultatele efective erau probabil chietismul politic şi neataşamentul; un ideal promovat printre adepții săi era ca un sat să ştie de existența altor sate, deoarece le-ar auzi cocoşii cântând dimineața, dar să nu arate niciun interes pentru acestea, să nu se angajeze în legături comerciale şi să nu existe nicio ordine politică unificatoare. O astfel de idealizare a simplității şi sărăciei era exact opusul imperiului şi prosperității promovate de confucianism.

Toate şcolile de filozofie chineză au trebuit să țină seama de doctrina confucianistă, atât de mari erau prestigiul şi influența ei. Un filozof de mai târziu, Mencius (o latinizare a numelui Meng Zi), îi învăța pe oameni în secolul al IV-lea să aspire la bunăstarea omenirii urmând doctrina lui Confucius. Respectarea unui cod moral ar asigura astfel funcționarea naturii umane originar bune. Mai mult, un adept al principiilor confucianiste urma să conducă întreaga Chină. În cele din urmă, împreună cu budismul (care a ajuns în China abia la finele perioadei Statelor Combatante) şi taoismul, confucianismul a ajuns de obicei să fie menționat ca una dintre cele trei „doctrine" care stau la baza culturii chineze.

Efectul concertat al acestor perspective este greu de definit, dar probabil enorm. E greu de spus câți oameni au fost afectați în mod direct de aceste doctrine, în cazul confucianismului influența sa continuând mult timp după moartea lui Confucius. Cu toate acestea, importanța confucianismului pentru elitele conducătoare din China avea să fie imensă. El a stabilit standarde şi idealuri pentru conducătorii şi suveranii Chinei, care nu pot fi şterse nici măcar astăzi. Mai mult, unele dintre preceptele sale – pietatea filială, de exemplu – au pătruns în cultura populară prin intermediul poveştilor şi al motivelor tradiționale din artă. Astfel, a consolidat şi mai mult o civilizație ale cărei caracteristici marcante erau deja bine trasate în secolul al III-lea î.e.n. Cu siguranță, învățăturile sale au accentuat preocuparea față de trecut a conducătorilor Chinei, ceea ce avea să confere istoriografiei chineze o direcție caracteristică şi este posibil să fi avut şi unele efecte restrictive asupra unor forme de cercetare ştiințifică. Dovezile arată că după secolul al V-lea î.e.n. tradiția observațiilor astronomice care permisese prezicerea eclipselor lunare a intrat în declin. Unii savanți au văzut în influența lui Confucius o parte a explicației pentru acest declin. Una peste alta, marile şcoli etice ale Chinei sunt o ilustrare clară a modului în care aproape toate categoriile civilizației sale diferă de cele din tradiția europeană şi chiar de cele din oricare

altă civilizație cunoscută. Unicitatea ei nu este doar un semn al relativei sale izolări, ci şi al vigorii ei.

Două mari forțe stau la baza creării Chinei. Prima a fost răspândirea continuă a culturii dinspre bazinul Fluviului Galben. La început, civilizația chineză a fost reprezentată de mici insule într-o mare de barbarie. Totuşi, în jurul anului 500 î.e.n. devenise numitorul comun a zeci, poate sute de aşa-numite „state" răspândite în nord, în regiunea fluviului Yangtze şi în estul Sichuanului. S-a răspândit treptat şi spre regiunile central-sudice, unde se află în prezent provincia Hunan, nordul provinciei Jiangxi şi provincia Zhejiang. În ultima regiune, una dintre marile țări din perioada Statelor Combatante, Chu, s-a extins treptat. Deşi datora multe dinastiei Zhou, avea numeroase caracteristici lingvistice, caligrafice, artistice şi religioase proprii. La finele perioadei Statelor Combatante am ajuns într-un punct în care scena istoriei Chinei urmează să se lărgească foarte mult.

Al doilea proces fundamental şi permanent, în timpul dinastiilor Shang şi Zhou, a fost consacrarea unor repere instituționale care urmau să supraviețuiască până în epoca modernă. Printre ele s-a numărat împărțirea societății chineze în clasa elitei deținătoare de pământuri şi oamenii de rând. Deşi forma statului urma să se schimbe profund odată cu apariția primelor imperii chineze, aceste distincții au rămas, cu tipare consacrate ale marilor familii nu foarte diferite de ceea ce vom descoperi ulterior în Imperiul Roman şi în Europa medievală. A existat, de asemenea, o ideologie a dreptății şi corectitudinii sub o formă ce urma să supraviețuiască marii divizări politice din istoria Chinei în secolul al II-lea î.e.n., atunci când a fost întemeiat Imperiul Qin. La acel moment, ideologia, organizarea socială şi cultura conlucraseră la formarea Chinei, un popor şi un teritoriu a căror unitate era vădită.

7

Celelalte lumi ale Antichității

Până în acest punct al istorisirii noastre, suprafețe imense ale lumii abia dacă au fost menționate. Deşi Africa are întâietate în istoria evoluției şi răspândirii omenirii, iar popularea Oceaniei şi Americii trebuie menționate, odată ce aceste evenimente îndepărtate au fost înregistrate, începuturile istoriei ne îndreaptă atenția în altă parte. Centrele culturilor creatoare care au dominat istoria civilizației erau în Orientul Mijlociu, în bazinul Mării Egee, în India şi în China. În toate aceste zone se poate observa o schimbare semnificativă de ritm, undeva în mileniul I î.e.n.; nu sunt delimitări clare, dar există o anumită sincronie care ne face să vorbim despre această epocă a istoriei lor. Dar, pentru marile zone despre care nu s-a spus nimic până în prezent, o astfel de cronologie ar fi cu totul inutilă.

Motivul principal este că nicăieri în altă parte nu s-a ajuns la un nivel de civilizație comparabil cu cel atins până în anul 1000 î.e.n. în zona Mediteranei şi în Asia. Până atunci s-au realizat lucruri remarcabile în Europa Occidentală şi în America, dar, prin comparație, rămâne un decalaj între acestea şi cele ale civilizațiilor antice care aveau să pună bazele unor tradiții durabile. Istoria antică a acestor zone suscită interes mai mult pentru modul cum ilustrează că drumuri diferite pot duce la civilizație şi că se poate ajunge la răspunsuri diferite la problemele puse de mediu mai degrabă decât pentru moştenirea lăsată. Într-un caz sau două, ne pot îndreptăți să redeschidem discuția despre ce înseamnă „civilizație”, dar pentru perioada la care ne-am referit până acum povestea Africii sau a Eurasiei Centrale, a popoarelor din Pacific, a Americii sau a Europei Occidentale nu este istorie, ci preistorie. Există o legătură slabă sau poate chiar nu există niciuna între ritmurile lor de dezvoltare şi ceea ce se întâmpla în Orientul Mijlociu sau pe coastele Asiei, chiar şi atunci când (aşa cum e cazul Africii şi Europei, dar nu al Americii) au fost contacte cu aceste zone.

Africa este un bun loc de pornire, deoarece aici a început povestea omului. În mai multe valuri, culturile care se dezvoltaseră în Africa au dat naştere unor noi culturi şi în alte părți ale lumii. Această răspândire a omului a fost un proces foarte îndelungat şi avem motive să credem că grupurile care au migrat din Africa au furnizat de multe ori noi tehnologii şi noi idei celorlalte, pe măsură ce omul a avansat spre Europa şi spre zonele mai îndepărtate de pe coastele Asiei, acum aproximativ 50.000 de ani. Apoi, totuşi, în paleoliticul superior şi în neolitic, accentul se mută în altă parte. Urmau să se mai întâmple multe în Africa, dar perioada celei mai mari influențe pe care a avut-o asupra lumii se încheiase de mult.

De ce s-a întâmplat asta este dificil de spus, dar e posibil ca una dintre cauzele principale să fi fost o schimbare a climei. Până nu demult, să zicem în jurul anului 3000 î.e.n., în Sahara trăiau elefanți şi hipopotami, care au dispărut cu timpul; şi mai demn de luat în seamă, era patria populațiilor de păstori, care creşteau vite, oi şi capre. Astăzi, Sahara este cel mai mare deşert de pe pământ. Dar ce este astăzi deşert, cu canioane aride, era cândva o savană fertilă, brăzdată şi udată de râurile care coborau spre Niger şi de alt sistem, de 750 de mile lungime, ce se vărsa în lacul Ciad. Oamenii care trăiau în zonele de deal de unde izvorau aceste râuri au lăsat în urmă dovezi ale existenței lor în picturi şi gravuri rupestre foarte diferite de începuturile artei rupestre europene, care nu prezenta decât viața animalelor şi doar pe ici, pe colo câte un om. Aceste izvoare sugerează, de asemenea, că Sahara era la acea vreme locul de întâlnire al populațiilor africane şi mediteraneene, care se numărau printre strămoşii berberilor şi tuaregilor de mai târziu. Una dintre aceste populații pare să fi avansat dinspre Tripoli cu cai şi care şi poate i-a cucerit pe păstori. Indiferent dacă s-a întâmplat sau nu acest lucru, simpla lor prezență (ca şi cea a populațiilor africane din Sahara) ne arată că vegetația Africii era foarte diferită de cea din prezent: caii trebuie să pască. Totuşi, odată ce păşim în vremurile istorice, Sahara este deja aridă, teritoriile unor populații cândva prospere sunt abandonate, animalele au dispărut, deşi zonele de coastă erau mult mai întinse şi mai fertile decât astăzi.

Poate, prin urmare, clima este cea care ne readuce la Egipt ca început al istoriei Africii. Totuşi, Egiptul a exercitat o influență creatoare foarte redusă dincolo de valea Nilului. Deşi au existat contacte cu alte culturi, nu sunt uşor de descifrat. Probabil că libienii din izvoarele egiptene semănau cu oamenii reprezentați cu carele lor în picturile rupestre din Sahara, dar nu putem şti cu siguranță. Atunci când istoricul grec Herodot a scris despre Africa în secolul al V-lea î.e.n., nu a putut spune multe despre ce s-a petrecut în afara Egiptului. Africa lui (pe care o numea Libia) era un ținut definit de Nil, care curgea spre sud, credea el, aproximativ paralel cu Marea Roşie, după care se îndrepta spre vest. La sud de Nil, spre răsărit, în opinia sa, se aflau etiopienii, iar în vest deşertul, fără locuitori. Nu a putut afla informații despre acest ținut, deşi unii călători vorbeau despre o populație de pigmei, care practicau vrăjitoria.

Ținând cont de sursele sale, din punct de vedere topografic nu era deloc o ipoteză deplasată, dar Herodot ghicise doar o mică parte dintr-un tablou complex. Etiopienii, ca şi vechii locuitori ai Egiptului de Sus, erau hamiți care alcătuiau unul dintre grupurile de popoare din Africa la sfârşitul Epocii pietrei identificate ulterior de antropologi. Alte grupuri erau strămoşii populației san (ai cărei membri erau numiți adesea boşimani în trecut), care trăiau, cu aproximație, în zonele deschise ce se întindeau din sudul Saharei până în Cape, şi ai populației bantu, care a dominat ulterior centrul, estul şi sudul Africii. Aşa cum ştim din

preistorie, Africa este un mozaic de o diversitate genetică mult mai mare decât cea întâlnită în alte părți ale lumii înainte de recentele valuri de migrație. Judecând după uneltele din piatră, culturile asociate cu popoarele hamitice sau protohamitice par, în general, să fi fost cele mai avansate din Africa înainte de apariția agriculturii. Evoluția, cu excepția Egiptului, a fost lentă, iar agricultura şi culturile preistorice ale vânătorilor şi culegătorilor au coexistat în Africa până în epoca modernă.

Aceeaşi creştere care s-a înregistrat şi în alte locuri când hrana a început să fie produsă în cantități mari a schimbat curând fenomenele demografice africane, mai întâi permițând întemeierea unor aşezări dense pe valea Nilului, preliminariile civilizației egiptene, apoi prin concentrarea populației africane la sud de Sahara, de-a lungul savanelor ce separau deşertul şi pădurea ecuatorială în mileniile II-I î.e.n. Acest lucru pare să reflecte răspândirea agriculturii dinspre nord spre sud. Totodată, reflectă descoperirea unor cereale mai bine adaptate la condițiile tropicale şi la alte soluri comparativ cu grâul şi orzul, înfloritoare în valea Nilului. E vorba despre meiul şi orzul cultivate în savane. Zonele împădurite nu au putut fi exploatate până la apariția plantelor adaptate la acest mediu din Asia de Sud-Est şi, în cele din urmă, din America. Nimic din toate acestea nu s-a petrecut înainte de naşterea lui Hristos. Astfel s-a consacrat una dintre caracteristicile importante ale istoriei Africii, varietatea tendințelor culturale pe continent.

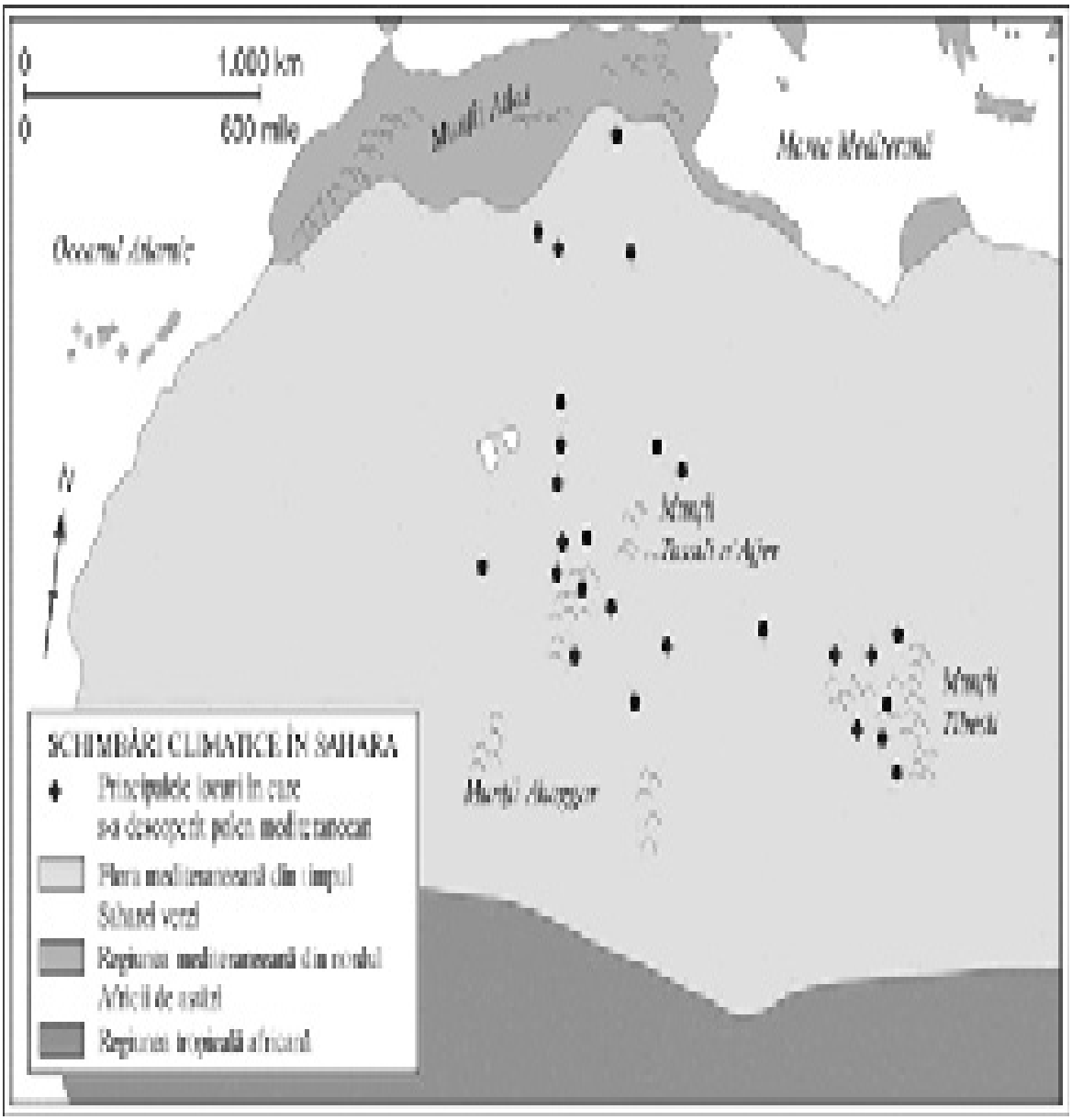

La acel moment, fierul ajunsese în Africa şi condusese deja la primele exploatări ale minereurilor africane. Acest lucru s-a produs în primul stat african despre care avem informaţii în afară de Egipt, Kush, pe Nil, pe teritoriul actual al Sudanului. Aceasta fusese iniţial cea mai sudică zonă de influenţă egipteană. După înglobarea Nubiei, principatul Sudan, aflat la sud, a fost ocupat de egipteni, dar în jurul anului 1000 î.e.n. şi-a câştigat independenţa ca regat, fiind puternic marcat de civilizaţia egipteană. Locuitorii săi erau probabil popoare hamitice şi capitala se afla la Napata, în aval de a patra cataractă a Nilului. În 730 î.e.n. Kush devenise suficient de puternic pentru a cuceri Egiptul şi cinci dintre regii săi au condus ca faraonii cunoscuţi în istorie drept a XXV-a dinastie sau dinastia „etiopiană”.

Cu toate acestea, ei nu au putut opri declinul Egiptului. Sosirea asirienilor în Egipt a marcat sfârşitul dinastiei kushite. Deşi civilizația egipteană a continuat în Kush, un faraon din următoarea dinastie l-a invadat la începutul secolului al VI-lea î.e.n. După această dată, kushiții au început şi ei să-şi împingă frontierele spre sud şi, pe parcurs, regatul lor a suferit două schimbări majore. A devenit mai african, limba şi literatura lui reflectând o slăbire a influențelor egiptene, şi şi-a extins dominația asupra unor noi teritorii, care asigurau atât minereu de fier, cât şi combustibilul necesar pentru topirea sa. Tehnica topirii fierului fusese învățată de la asirieni. Noua capitală kushită de la Meroë a devenit centrul metalurgic al Africii. Armele de fier le-au asigurat kushiților acelaşi avantaj față de vecinii lor de care se bucuraseră şi popoarele din nord în trecut față de Egipt şi uneltele de fier au permis extinderea suprafețelor cultivabile. Pe astfel de baze, au urmat aproximativ 300 de ani de prosperitate şi civilizație în Sudan, deşi după epoca la care ne referim acum.

Este evident că istoria omului în America este mult mai scurtă decât în Africa sau chiar în alte părți. Acum aproximativ 20.000 de ani, după ce populațiile asiatice au pătruns în America de Nord, oamenii au avansat încet spre sud timp de mii de ani. În Anzii peruvieni s-au descoperit urmele unor oameni ai cavernelor datând din urmă cu 15.000 de ani. Americile au climate şi medii foarte diferite; prin urmare, nu este de mirare că dovezile arheologice arată că au generat moduri de viață aproape la fel de diferite, influențate de posibilitățile distincte de vânătoare, cules şi pescuit. Este probabil imposibil de stabilit ce au învățat unii de la alții. Ceea ce se poate afirma cu siguranță este că unele dintre aceste culturi au descoperit agricultura independent de Lumea Veche.

E posibil să existe păreri diferite cu privire la momentul acestei descoperiri, deoarece, în mod paradoxal, se ştiu foarte multe despre începuturile cultivării plantelor într-o vreme când nivelul la care se practica aceasta nu putea fi numit agricultură. Este totuşi o schimbare ce se petrece mai târziu decât în „semiluna fertilă”. Porumbul a început să fie cultivat în Mexic în jurul anului 2700 î.e.n., dar fusese ameliorat deja până prin 2000 î.e.n. în America Centrală, ajungând să semene cu planta pe care o cunoaştem astăzi. Acesta este tipul de schimbare ce a permis constituirea unor comunități mari. În aceeaşi perioadă au început să apară spre sud cartofii şi maniocul (o altă plantă cu tuberculi amilacei) şi, puțin mai târziu, sunt semne că porumbul s-a răspândit la sud de Mexic. Peste tot însă schimbarea este treptată; ideea unei „revoluții agricole” ca eveniment brusc este şi mai eronată în America decât în Orientul Mijlociu. Totuşi, ea a avut un impact cu adevărat revoluționar în timp, şi nu numai pe teritoriul Americii. Cartoful-dulce, originar din Mexic şi America Centrală, avea să se răspândească dincolo de Pacific, hrănind comunitățile agricole insulare cu secole înainte ca galioanele europene din era colonială să-l fi adus în Africa, Oceanul Indian şi Filipine.

Agricultura, satele, țesutul şi olăritul apar în America Centrală înainte de mileniul al II-lea î.e.n., iar spre sfârşitul acestuia se disting primele semne ale culturii care a dus la formarea celei mai vechi civilizații americane recunoscute, cea a olmecilor de pe coasta de est a Mexicului. Aceasta era concentrată, se pare, în situri ceremoniale importante, cu piramide mari de pământ. În aceste locuri au fost descoperite sculpturi monolitice remarcabile şi siluete cioplite delicat în jad. Stilul acestor lucrări este unic. Se axează pe siluete de oameni şi de jaguari, uneori combinându-le. Câteva secole după anul 800 î.e.n., pare să fi dominat toată America Centrală, până în sud, pe teritoriul actualului El Salvador. El apare fără a fi anticipat de nimic, într-o regiune mlăştinoasă împădurită, ceea ce este dificil de explicat în termeni economici, cu excepția faptului că porumbul putea fi recoltat de patru ori pe an în zonele defrişate de la tropice, unde erau precipitații şi căldură tot timpul anului. Cu toate acestea, nu cunoaştem prea multe lucruri care să explice de ce civilizația, care în alte zone a avut nevoie de condițiile favorabile tipice văilor marilor fluvii, apare în America pe un teren atât de puțin propice.

Civilizația olmecă a lăsat ceva ca moştenire, căci mai târziu zeii aztecilor aveau să descindă din cei ai olmecilor. Este posibil, de asemenea, ca scrierile hieroglifice cele mai vechi din America Centrală să-şi aibă originea în vremurile olmecilor, deşi primele caractere rămase din aceste sisteme apar abia după aproximativ un secol de la dispariția culturii olmecilor, în jurul anilor 400 î.e.n. Din nou, motivele sunt necunoscute. Mai la sud, în Perú, a apărut, de asemenea, o cultură numită Chavín (după un mare oraş ceremonial), care a supraviețuit puțin mai mult decât civilizația olmecă din nord. Şi reprezentanții săi erau iscusiți în prelucrarea pietrei. Cultura s-a extins impetuos, dar a dispărut misterios.

Este dificil de descifrat ce înseamnă aceste prime salturi către civilizație. Indiferent care ar fi semnificația lor pentru viitor, ele s-au produs la milenii după apariția civilizației în alte locuri, din cauze diverse. Atunci când spaniolii au debarcat în Lumea Nouă, la aproape două mii de ani după dispariția culturii olmecilor, aveau să-i găsească pe indigeni lucrând tot cu unelte din piatră. Aveau să descopere, de asemenea, societăți complicate (precum şi vestigiile altora) ce făcuseră minuni în domeniul construcțiilor şi al organizării, depăşind cu mult, de exemplu, orice ar fi putut oferi Africa după declinul Egiptului antic. Tot ce ştim sigur este că nu avem o cronologie clară a lor.

Singura zonă în care s-a mai atins un nivel înalt în ceea ce priveşte uneltele de piatră a fost Europa Occidentală. Acest lucru i-a făcut pe unii entuziaşti să pretindă că aici ar fi existat alt centru al unei „civilizații” timpurii, de parcă locuitorii săi ar fi aparținut unei clase defavorizate care avea nevoie de reabilitare istorică. Am menționat deja Europa ca furnizor de metale pentru Orientul Mijlociu antic. Totuşi, deşi mare parte din ceea ce ni se pare acum interesant se întâmpla aici din preistorie, nu ne oferă o poveste care să ne impresioneze sau

care să ne frapeze foarte mult. În istoria lumii, Europa preistorică nu are decât o importanță redusă. Pentru marile civilizații care au înflorit şi au dispărut în văile fluviilor din Orientul Mijlociu, Europa nu avea o relevanță deosebită. Uneori a fost influențată de restul lumii, dar nu a contribuit decât marginal şi sporadic la schimbarea cursului istoriei. S-ar putea face o paralelă cu Africa de mai târziu, interesantă în sine, dar nu pentru vreo contribuție specială şi favorabilă adusă istoriei lumii. Avea să treacă mult timp până când oamenii să poată măcar să conceapă că a existat o unitate geografică, ca să nu mai vorbim despre una culturală, care să corespundă ideii ulterioare de Europa. Pentru lumea antică, ținuturile nordice de unde veneau barbarii înainte de apariția lor în Tracia erau lipsite de relevanță (şi cea mai mare parte probabil au venit oricum mai de la răsărit). Ținuturile din nord-vestul continentului nu erau importante decât pentru că furnizau din când în când bunurile dorite în Asia şi în bazinul Mării Egee.

Nu sunt multe de spus aşadar despre Europa preistorică, însă, pentru a avea o perspectivă corectă, trebuie să mai subliniem un aspect. Trebuie să facem o distincție între două Europe. Una este cea a coastelor mediteraneene şi a popoarelor lor. Aceasta e reprezentată, cu aproximație, de zona în care se cultiva măslinul. La sud de această zonă, civilizația urbană, bazată pe scriere, apare relativ repede odată ce intrăm în Epoca fierului şi, se pare, după contactul direct cu zonele mai avansate. În jurul anului 800 î.e.n., coastele din vestul Mediteranei începeau deja să aibă relații permanente cu estul. Europa este total diferită la nord şi la vest de această linie. În această zonă nu s-a răspândit ştiința de carte în Antichitate, aceasta fiind impusă mult mai târziu de cuceritori. Ea a rezistat mult timp influențelor culturale din sud şi est – sau, cel puțin, nu a fost receptivă la ele – şi timp de două mii de ani nu a fost importantă în sine, ci prin relația sa cu alte zone. Rolul său nu a fost în întregime pasiv: migrațiile popoarelor sale, resursele naturale şi capacitățile de la acea vreme au influențat marginal evenimentele din alte părți. Dar, în anul 1000 î.e.n. – pentru a lua o dată la întâmplare – sau chiar la începutul epocii creştine, Europa avea puține de oferit lumii, cu excepția minereurilor sale, şi nicio realizare culturală de nivelul celor din Orientul Mijlociu, India sau China. Vremea Europei nu venise încă; aici avea să apară ultima mare civilizație.

Acest lucru nu s-a întâmplat din cauza unui cadru natural nefavorabil. Europa deține un procent extrem de mare din suprafața cultivabilă a lumii. Ar fi surprinzător să nu fi favorizat o dezvoltare timpurie a agriculturii şi dovezile arheologice demonstrează acest lucru. Este posibil ca relativa uşurință a agriculturii simple din Europa să fi avut un efect negativ asupra evoluției sociale; în văile marilor fluvii oamenii erau nevoiți colaboreze pentru a controla irigațiile şi pentru a exploata solul ca să supraviețuiască, pe când în mare parte a Europei o familie se putea descurca prin forțe proprii. Nu trebuie să ne hazardăm în

speculații extravagante cu privire la originile individualismului occidental pentru a recunoaşte că avem aici un aspect foarte distinctiv şi cu un potențial foarte important.

Oamenii de ştiință sunt de acord că atât agricultura, cât şi prelucrarea cuprului (prima formă de metalurgie) au pătruns în Europa din Anatolia şi Orientul Mijlociu. Tesalia şi nordul Greciei aveau comunități agricole puțin după anul 7000 î.e.n. În 5000 î.e.n. existau astfel de comunități chiar şi în nordul Franței şi Olandei şi curând după aceea au apărut şi în Insulele Britanice. Principalele rute de răspândire au fost Balcanii şi văile râurilor lor, dar, în acelaşi timp, agricultura apăruse deja în insulele mediteraneene şi de-a lungul coastelor Europei de Sud, până în Andaluzia. În 4000 î.e.n., în Balcani se prelucra cuprul. Nu mai pare probabil, prin urmare, ca această tehnică sau agricultura să fi apărut spontan în rândul europenilor, deşi ei i-au imitat rapid pe migratorii care au adus aceste cunoştințe. A fost nevoie totuşi de mii de ani până când Europa a importat cerealele importante din Orientul Mijlociu.

Cea mai mare parte a ținuturilor vestice şi nord-vestice ale Europei era ocupată în anul 3000 î.e.n. de popoarele numite uneori mediteraneene, care au fost treptat împinse spre zone din ce în ce mai restrânse de alte popoare venite din est în mileniul III. În jurul anului 1800 î.e.n., culturile care au rezultat par să se fi fragmentat suficient pentru a-i putea recunoaşte printre ei pe strămoşii celților, cel mai important dintre triburile europene preistorice, o societate mai mult de războinici decât de negustori sau exploratori. Foloseau deja transportul pe roți. Un grup mai întreprinzător ajunsese în Insulele Britanice. Există multe dispute legate de sfera de influență a celților, dar nu vom denatura prea mult adevărul dacă ne gândim la Europa ca fiind împărțită în jurul anului 1800 î.e.n. în trei grupuri de popoare. Strămoşii celților ocupau la acea vreme cea mai mare parte a Franței, Germaniei şi Țărilor de Jos şi nordul Austriei. Spre est se aflau viitorii slavi, iar în nord (Scandinavia), viitoarele triburi teutonice. În afara Europei, în nordul Scandinaviei şi în nordul Rusiei, erau popoarele finice, care nu aparțineau din punct de vedere lingvistic popoarelor indo-europene.

Cu excepția Balcanilor şi a Traciei, migrația acestor popoare a influențat vechile centre de civilizație doar în măsura în care au afectat accesul la resursele regiunilor în care au ajuns. Era vorba în primul rând despre minereuri şi abilități. Pe măsură ce cererile civilizației din Orientul Mijlociu au crescut, a crescut şi importanța Europei. După apariția primelor centre de metalurgie în Balcani au urmat şi altele în sudul Spaniei şi Greciei, în zona Mării Egee şi în centrul Italiei, în jurul anului 2000 î.e.n. La sfârşitul Epocii bronzului, prelucrarea metalului era foarte avansată, chiar şi în zone în care nu existau minereuri locale. Este unul dintre primele exemple de apariție a unor regiuni economice importante datorită resurselor speciale. Cuprul şi cositorul au influențat intrarea în Europa şi, de

asemenea, navigația de-a lungul coastelor şi fluviilor sale, deoarece aceste bunuri erau necesare, dar nu erau disponibile în Orientul Mijlociu decât în cantități mici. Europa era principalul furnizor al lumii metalurgice antice, precum şi un producător important. Prelucrarea metalelor a avansat mult şi a dus la producerea unor obiecte frumoase cu mult înaintea bazinului Mării Egee, dar faptul că această pricepere, deşi combinată cu o rezervă mai mare de metale după prăbuşirea cererii miceniene, nu a transformat cultura europeană într-o civilizație complexă şi unitară este probabil un argument împotriva acordării unui credit prea mare factorilor materiali în istorie.

Europa antică avea, bineînțeles, altă formă de artă care rămâne impresionantă. Ea se păstrează în miile de monumente megalitice care pot fi întâlnite din Malta, Sardinia şi Corsica, pe teritoriul Spaniei, în Bretagne şi până în Insulele Britanice şi Scandinavia. Ele nu sunt caracteristice doar Europei, dar se găsesc aici în număr mai mare şi par să fi fost ridicate mai devreme – undeva în mileniul V î.e.n. – decât pe alte continente. „Megalit" este un cuvânt provenit din greacă, însemnând „piatră mare", şi multe dintre pietrele folosite sunt, într-adevăr, foarte mari. O parte din aceste monumente sunt morminte, acoperite şi izolate cu dale de piatră; altele sunt pietre individuale sau amplasate în grupuri. Unele sunt dispuse în tipare care se întind pe kilometri întregi; altele încercuiesc zone mici, cum ar fi pâlcuri de copaci. Monumentul megalitic cel mai cuprinzător şi mai impresionant este Stonehenge, aflat în sudul Angliei, a cărui construcție se crede că ar fi durat aproximativ 900 de ani, până la finalizarea sa în anul 2011 î.e.n. Este dificil să ghicim sau să ne imaginăm cum au arătat astfel de locuri la început. E posibil ca austeritatea lor actuală şi grandoarea lor afectată de trecerea timpului să fie înşelătoare; locurile de întâlnire grandioase nu arătau aşa la vremea lor şi este probabil ca aceste pietre imense să fi fost mânjite cu ocru şi sânge sau acoperite cu piei şi obiecte magice. E posibil să fi arătat adesea mai mult ca nişte stâlpi totemici decât ca formele solemne pe care le vedem astăzi. În afară de rolul de morminte, nu este uşor de spus care era scopul lor, deşi s-a afirmat că unele erau ceasuri gigantice sau observatoare solare imense, aliniate cu răsăritul şi apusul soarelui, lunii şi stelelor în momentele importante ale anului astronomic. Astfel de construcții se bazau pe o observare atentă, deşi nu ajungeau la detaliul şi precizia atinse de astronomii din Babilon şi Egipt.

Aceste vestigii reprezintă dovada unor eforturi uriaşe şi indică o organizare socială avansată. La Stonehenge sunt mai multe blocuri care cântăresc aproximativ 50 de tone fiecare şi care au trebuit transportate aproximativ 18 mile până la locul unde au fost ridicate. Există aici aproximativ 80 de blocuri de piatră care cântăresc în jur de cinci tone şi care au fost aduse de la o distanță de aproximativ 150 de mile, din munții Țării Galilor. Populațiile care au ridicat Stonehenge fără ajutorul unor vehicule cu roți, precum şi cei care au construit

mormintele atent căptuşite din Irlanda, şirurile de menhire din Bretagne sau dolmenele din Danemarca erau capabile, prin urmare, să lucreze la un nivel similar celui din Egiptul antic, deşi nu cu aceeaşi finețe şi fără niciun mijloc de a-şi consemna scopurile şi intențiile, cu excepția acestor construcții deosebite în sine. O astfel de capacitate, coroborată cu faptul că monumentele formează un şir lung la mici distanțe de mare, ar putea sugera că aceste populații au dobândit cunoştințele de la meşterii pietrari care veneau dinspre est, posibil din Creta, Micene sau Ciclade, şi care stăpâneau tehnica finisării şi manevrării unor asemenea blocuri de piatră. Dar progresele recente din domeniul datării au eliminat o ipoteză plauzibilă; monumentele megalitice au fost ridicate în Bretagne şi în vestul Peninsulei Iberice în jurul anilor 4800-4000 î.e.n., înaintea oricăror construcții mediteraneene sau din Orientul Mijlociu importante. Stonehenge a fost probabil finalizat înainte de epoca miceniană, mormintele din Spania şi Bretagne sunt mai vechi decât piramidele, iar misterioasele temple din Malta, cu blocurile lor uriaşe de piatră sculptate, existau înainte de anul 3000 î.e.n. Şi nici nu este necesar ca monumentele să fie parte a unui proces de distribuție sau a unui fenomen atlantic. Este posibil ca toate să fi fost realizate mai mult sau mai puțin izolat de patru sau cinci culturi alcătuite din societăți agricole relativ mici şi simple, legate unele de altele, iar motivele şi ocaziile cu care au fost construite se poate să fi fost foarte diferite. Ca şi agricultura şi metalurgia, ingineria şi arhitectura Europei au apărut independent de restul lumii.

Cu toate realizările lor demne de luat în seamă, europenii antici par ciudat de pasivi şi lipsiți de forță atunci când în sfârşit apar în contact regulat cu civilizații avansate. Se poate ca ezitările şi nesiguranța lor să fi semănat cu cele ale altor popoare care au întâlnit ulterior societăți mai avansate din punct de vedere tehnologic – africanii din secolul al XVIII-lea, de exemplu. În orice caz, contactele regulate au început abia cu puțin timp înainte de epoca creştină. Până atunci, popoarele europene par să-şi fi irosit energiile în lupta cu un mediu înconjurător care, deşi uşor de manipulat pentru a satisface necesități modeste, a trebuit să aştepte apariția fierului ca să poată fi exploatat pe deplin. Deşi mult mai avansate decât contemporanii lor din America sau din Africa la sud de valea Nilului, ele nu au ajuns niciodată la stadiul de urbanizare. Cele mai mari realizări culturale ale lor au fost de natură ornamentală şi mecanică. Prin metalurgia lor, europenii antici au răspuns cel mult nevoilor altor civilizații. Dincolo de asta, doar au furnizat materiile prime care aveau să primească mai târziu amprenta civilizației.

Un singur grup dintre popoarele barbare din Occident a influențat mai clar viitorul. La sud de regiunea măslinilor, o populație din Epoca fierului, din centrul Italiei, stabilise deja contacte comerciale în secolul al VIII-lea î.e.n. cu grecii aflați mai la sud în Italia şi cu Fenicia. Îi numim villanovani, după unul dintre

siturile unde au trăit. În următorii 200 de ani, ei au adoptat caracterele greceşti pentru a-şi scrie limba. La acea vreme, erau organizați în oraşe-state, creând obiecte de artă de mare rafinament. Aceştia erau etruscii. Unul dintre oraşele lor state urma să fie cunoscut într-o zi sub numele Roma.

8

Transformări

Despre ceea ce se petrecea în India sau China şi despre importanța pe care urmau s-o aibă acestea, conducătorii popoarelor mediteraneene sau din Orientul Mijlociu nu ştiau prea multe. Unii dintre ei, informați de negustori, se poate să-şi fi făcut o vagă idee despre o Europă de Nord şi Nord-Vest a barbarilor. Despre ceea ce se întâmpla dincolo de Sahara şi despre existența Americilor nu ştiau nimic. Cu toate acestea, lumea lor urma să se lărgească rapid în mileniul I î.e.n. şi, la fel de evident, dacă nu chiar mai evident, avea să devină şi mai unitară, pe măsură ce complexitatea şi eficiența comunicării interne au crescut. O lume formată din câteva civilizații foarte diferite şi aproape independente avea să facă loc uneia în care regiuni tot mai mari împărtăşeau aceleaşi realizări ale civilizației – scrierea, guvernarea, tehnologia, religia organizată, viața urbană – şi care, sub influența acestora, avea să se schimbe tot mai rapid, pe măsură ce interacțiunile diferitelor tradiții s-au înmulțit. Este important să nu abstractizăm şi să nu exagerăm acest lucru. Nu doar arta şi gândirea speculativă demonstrează acest fapt, ci şi multe lucruri concrete. Lucrurile mărunte o demonstrează la fel ca şi cele mari. Pe picioarele statuilor colosale de la Abu Simbel, la 700 de mile de gurile Nilului, mercenarii greci din secolul al VI-lea din armatele egiptene au gravat inscripții care marcau mândria lor de a fi ajuns atât de departe, la fel cum 2.500 de ani mai târziu regimentele britanice îşi vor grava însemnele şi numele pe rocile din trecătoarea Khyber.

Nu există o succesiune cronologică limpede care să poată fi schițată în legătură cu această lume din ce în ce mai complicată. Dacă există, ea a fost infirmată de mai multe ori înainte să ajungem în pragul epocii clasice a Occidentului. Dinamismul militar şi economic al mesopotamienilor şi al succesorilor acestora, migrațiile indo-europenilor, descoperirea fierului şi răspândirea ştiinței de carte au amestecat complet tiparele cândva clare ale Orientului Mijlociu cu mult înainte de apariția unei civilizații mediteraneene, matricea civilizației noastre. Cu toate acestea, există o direcție în cadrul căreia se observă că la începutul mileniului I î.e.n. s-a depăşit o graniță importantă. Cele mai importante transformări ale aşa-numitului *Völkerwanderung* din Orientul Mijlociu antic se încheiaseră. Tiparele stabilite aici la sfârşitul Epocii bronzului aveau să fie influențate local doar de colonizări şi cuceriri şi abia după o mie de ani de migrații masive ale popoarelor. Structurile politice lăsate moştenire de Antichitate aveau să reprezinte bazele următoarei ere a istoriei lumii într-o regiune care se întindea de la Gibraltar până la Ind. Civilizația acestei regiuni

avea să fie tot mai mult un rezultat al interacțiunilor, împrumuturilor şi deschiderii culturale. Cadrul acesteia a fost asigurat de marea schimbare politică de la jumătatea mileniului I î.e.n., ascensiunea unei noi puteri, Persia, şi de declinul final al tradițiilor egiptene şi babiloniano-asiriene.

Istoria Egiptului este cel mai uşor de sintetizat, deoarece nu consemnează prea multe în afară de declin. A fost numită „anacronismul Epocii bronzului într-o lume care se îndepărta constant de ea", iar soarta sa se pare că poate fi explicată prin incapacitatea de a se schimba sau de a se adapta. Egiptul a supraviețuit primelor atacuri ale populațiilor care foloseau fierul şi învinseseră popoarele mării la începutul acestei epoci tumultuoase. Dar aceasta a fost ultima mare realizare a Regatului Nou; ulterior simptomele sunt în mod evident cele ale unui angrenaj care începe să nu mai funcționeze. Pe plan intern, regii şi preoții îşi disputau puterea în timp ce suzeranitatea Egiptului dincolo de granițele sale se disipase. O perioadă de rivalități între dinastii a fost urmată imediat de o reunificare ce a adus din nou o armată egipteană în Palestina, dar, spre sfârşitul secolului al VIII-lea î.e.n., ajunsese la putere o dinastie a invadatorilor kushiți; în 671 î.e.n. aceasta a fost izgonită din Egiptul de Jos de asirieni. Assurbanipal a cucerit Teba. Odată cu declinul puterii asiriene, a mai fost o perioadă iluzorie de „independență" egipteană. Deja dovezile despre existența unei noi lumi, față de care Egiptul trebuie să facă mai mult decât nişte concesii politice, pot fi decelate în înființarea unei şcoli pentru interpreții greci şi a unei enclave comerciale greceşti cu privilegii speciale la Naucratis, în deltă. Apoi, în secolul al VI-lea, Egiptul a fost din nou învins, mai întâi de Nabucodonosor (588 î.e.n.), iar 60 de ani mai târziu de perşi (525 î.e.n.), ajungând provincia unui imperiu care avea să circumscrie o nouă sinteză şi să-şi dispute supremația mondială secole la rând cu noile puteri apărute în zona mediteraneeană. Nu a fost chiar sfârşitul independenței Egiptului, dar, din secolul al IV-lea î.e.n. până în secolul XX e.n., aceasta avea să fie în mâinile unor străini sau dinastii imigrante, Egiptul nemaifiind considerat o națiune independentă. Ultimele încercări de reviriment ale Egiptului sunt lipsite de vigoare. Acestea reprezintă mai degrabă o slăbire temporară a presiunilor exercitate asupra țării care, în cele din urmă, sunt urmate întotdeauna de reluarea lor. Amenințarea persană a fost ultima presiune şi a fost fatală.

Încă o dată, punctul de plecare este o migrație. Pe podişul înalt care este astăzi inima Iranului existau aşezări în jurul anului 5000 î.e.n., dar cuvântul „Iran" (ce apare abia în jurul anului 600 e.n.) înseamnă în forma sa cea mai veche „ținutul arienilor" şi, cândva în jurul anului 1000 î.e.n., începe istoria Imperiului Persan, odată cu năvălirea triburilor ariene din nord. În Iran, ca şi în India, impactul arienilor avea să se dovedească a fi imposibil de şters, ducând la statornicirea unei tradiții durabile. Dintre triburile lor, două – deosebit de

viguroase şi de puternice – au fost amintite mai spre vest, după numele lor biblice: mezii şi perşii. Mezii au avansat spre vest şi nord-vest, către Media; perioada ascensiunii lor a debutat la începutul secolului al VI-lea î.e.n., după prăbuşirea Asiriei vecine. Perşii au avansat spre sud, către Golf, stabilindu-se în Khuzestan (la marginea văii Tigrului, în vechiul regat Elam) şi Farsistan, Persia antică.

Tradiția orală perpetuează o poveste despre regi legendari mai importantă pentru lumina pe care o aruncă asupra atitudinilor persanilor de mai târziu față de conducere decât ca istorie. Totuşi, primul rege al unei Persii unite – oricât de anacronic ar fi acest termen – făcea parte din dinastia persană a Ahemenizilor. Acesta a fost Cirus, care a cucerit Babilonul. În 549 î.e.n. l-a învins pe ultimul rege independent al mezilor şi începând de atunci granițele cuceririlor s-au lărgit constant, incluzând Babilonul şi avansând pe teritoriul Asiei Mici spre mare, până în Siria şi Palestina. Doar în est (acolo unde a fost în cele din urmă ucis într-o luptă împotriva sciților) lui Cirus i-a fost greu să-şi statornicească granițele, deşi a traversat munții Hindukush şi a stabilit o oarecare supremație asupra regiunii Gandhara, la nord de Jhelum.

Era cel mai mare imperiu al lumii de până atunci. Stilul său era diferit de cel al predecesorilor; sălbăticia asirienilor pare că s-a estompat. Cel puțin brutalitatea nu era celebrată în arta oficială şi Cirus avea grijă să respecte instituțiile şi obiceiurile noilor săi supuşi. Rezultatul a fost un imperiu variat, dar puternic, impunând o loialitate care le-a lipsit predecesorilor lui. Există câteva manifestări religioase notabile: lui Cirus i s-a cerut să-l accepte pe Marduk pentru a putea prelua conducerea Babilonului, iar la Ierusalim a inițiat reconstruirea Templului. Un profet evreu a văzut în victoriile sale mâna Domnului, l-a numit unsul lui Dumnezeu şi s-a bucurat de soarta vechiului duşman, Babilonul: „Să iasă la iveală şi să te izbăvească acei care măsoară cerul şi iscodesc stelele; care în fiecare lună nouă spun ceea ce se va întâmpla” (Isaia 47,13).

Realizările lui Cirus se datorează în mare măsură şi resurselor materiale ale regatului său. Era bogat în minereuri, mai ales în fier, iar câmpiile înalte din văi reprezentau o importantă sursă de hrană pentru cai şi călăreți. Totuşi, este imposibil să nu tragem concluzia că şi abilitățile personale au contat foarte mult; Cirus rămâne un personaj al istoriei lumii, recunoscut ca atare de alți cuceritori în devenire care aveau să se străduiască să-i calce pe urme în secolele următoare. Guvernarea sa se baza pe guvernatorii provinciilor, precursorii satrapilor perşi de mai târziu, şi nu cerea mare lucru de la provinciile supuse în afară de tribut – de obicei în aur, care alimenta constant vistieriile Persiei – şi supunere.

Astfel s-a născut imperiul care, deşi cu multe sincope, aproape două secole a oferit un cadru pentru Orientul Mijlociu, punând bazele unei mari tradiții culturale, ce a ajuns să se alimenteze atât din Asia, cât şi din Europa. Zone întinse

au cunoscut perioade de pace mai lungi în timpul său decât în ultimele secole şi, în multe privințe, a fost o civilizație frumoasă şi blândă. Herodot le spusese deja grecilor că persanii iubeau florile şi există multe lucruri de care ne-am putea dispensa mai uşor decât de lalea, pe care le-o datorăm. Fiul lui Cirus a anexat imperiului şi Egiptul; totuşi, a murit înainte de a se confrunta cu un pretendent la tron ale cărui eforturi i-au încurajat pe mezi şi pe babilonieni să încerce să-şi recâştige independența. Cel care a restaurat moştenirea lui Cirus a fost un tânăr ce pretindea că avea origini ahemenide, Darius.

Darius (care a domnit din 522 până în 486 î.e.n.) nu a înfăptuit tot ce şi-a dorit. Realizările sale rivalizează totuşi cu cele ale lui Cirus. Propria inscripție de pe monumentul care consemnează victoriile sale asupra rebelilor poate fi considerată justificată prin faptele sale: „Sunt Darius, marele rege, regele regilor, rege în Persia", declamarea unui titlu antic a cărui fanfaronadă şi-a însuşit-o. Spre est, granițele imperiului au fost împinse şi mai mult spre valea Indului. Spre vest au ajuns până în Macedonia, deşi s-au oprit aici, iar spre nord Darius nu a reuşit, cum nu a reuşit nici Cirus înaintea lui, să avanseze prea mult în lupta cu sciții. În interiorul imperiului s-a făcut un important efort de consolidare. Descentralizarea a fost instituționalizată prin împărțirea imperiului în 20 de provincii, fiecare sub conducerea unui satrap, care era un prinț sau un mare nobil. Inspectorii regali le supravegheau activitatea şi controlul lor asupra sistemului de guvernare era uşurat de instituția unui secretariat regal care se ocupa de corespondența cu provinciile, iar aramaica, vechea lingua franca a Imperiului Asirian, a devenit limba oficială. Era potrivită pentru administrație, deoarece nu avea o scriere cuneiformă, ci folosea alfabetul fenician. Administrația se baza pe un sistem de comunicare mai bun ca oricând, deoarece mare parte din tributul provincial era investit în construcția de drumuri. În stadiul lor optim, aceste drumuri permiteau purtarea mesajelor până la 200 de mile pe zi.

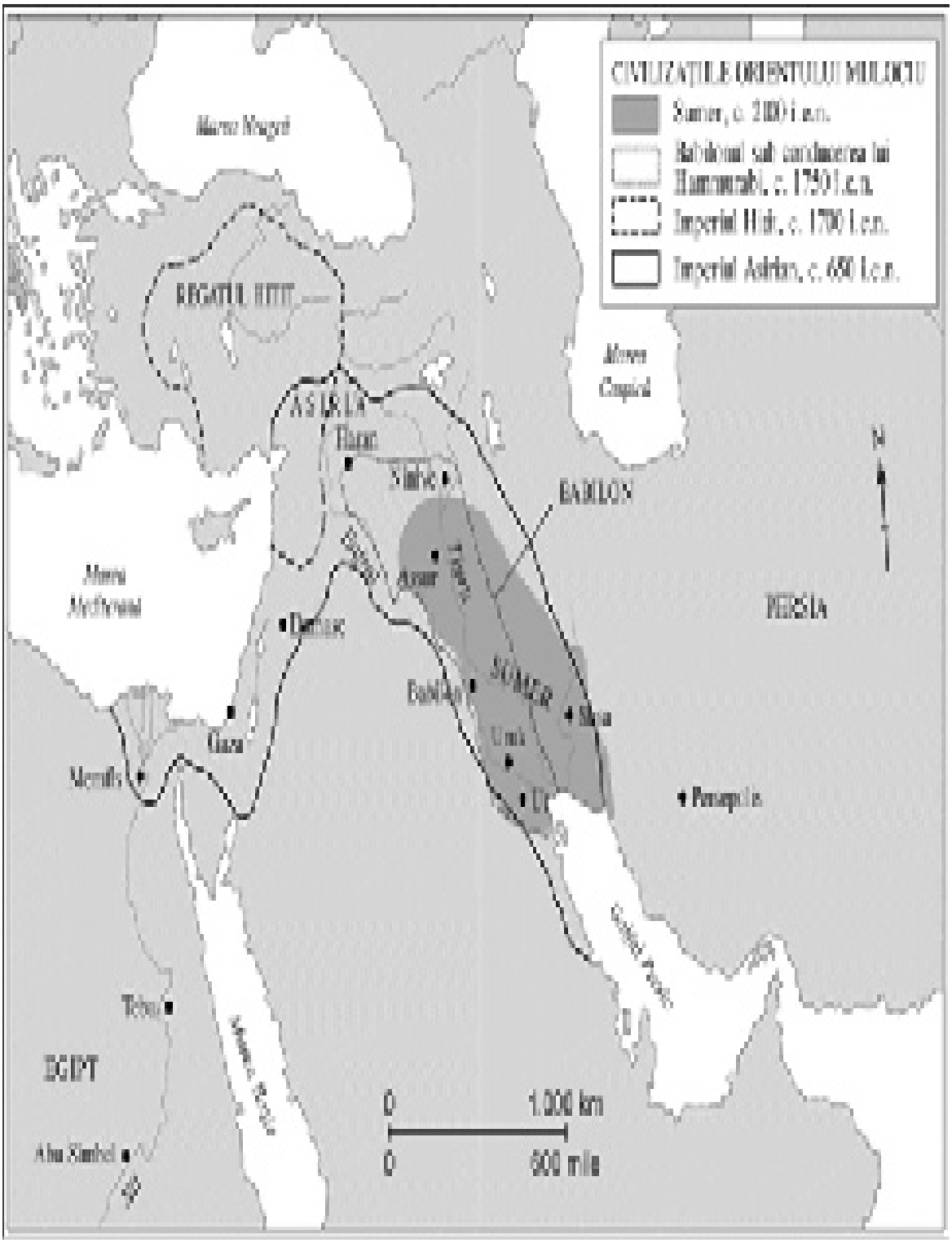

O mărturie a acestei realizări a imperiului avea să fie mutarea capitalei la Persepolis, unde a fost îngropat Darius însuşi, într-un mormânt săpat într-o stâncă verticală. Menit să fie un elogiu impresionant adus regelui, rămâne uluitor chiar dacă pare pompos. Persepolisul a fost în cele din urmă o creație colectivă; regii de

mai târziu şi-au construit palate şi au înglobat aici diversitatea şi deschiderea culturală ale imperiului. Coloşi asirieni, tauri şi lei cu cap de om, păzeau porţile oraşului, ca şi la Ninive. Pe scările sale mărşăluiau războinici de piatră care aduceau tribut; ei sunt parcă mai puţin mecanici decât regimentele de asirieni din sculpturile anterioare, dar nu cu mult. Coloanele decorative amintesc de Egipt, dar este o tehnică egipteană transmisă prin intermediul pietrarilor şi sculptorilor ionieni. Se pot observa şi elemente greceşti în basoreliefuri şi decoraţiuni, iar un amestec similar de reminiscenţe se remarcă şi în mormintele regale aflate nu foarte departe. Prin concepţia lor, acestea amintesc de Valea Regilor, dar intrările cruciforme sunt de altă factură. Însuşi mausoleul lui Cirus de la Pasargadae fusese influenţat de modelul grecesc. Sunt zorii unei noi lumi.

Aceste monumente constituie o dovadă vie a diversităţii şi toleranţei permanente ale culturii persane. A fost o cultură mereu deschisă influenţelor externe şi avea să rămână aşa. Persia a adoptat nu doar limba celor pe care i-a cucerit, ci, uneori, şi ideile lor. Religia vedică şi cea persană s-au amestecat în Gandhara, unde se afla oraşul indian numit de greci Taxila, dar amândouă, bineînţeles, erau ariene. Nucleul religiei persane era sacrificiul şi se axa pe foc. În vremea lui Darius, cele mai elaborate culte evoluaseră până la ceea ce a fost numit zoroastrism, o religie dualistă care trata problematica răului în termenii luptei dintre un zeu bun şi unul rău. Despre profetul său, Zoroastru, nu ştim foarte multe, dar se pare că şi-a învăţat discipolii să susţină cauza zeului luminii prin ritual şi comportament moral; recompensa constă într-o izbăvire mesianică, învierea morţilor şi viaţa veşnică după judecată. Această credinţă s-a răspândit rapid în Asia de Vest sub dominaţia persană, chiar dacă nu a fost probabil niciodată decât cultul unei minorităţi. Avea să influenţeze iudaismul şi cultele orientale ce urmau să ia parte la apariţia creştinismului; îngerii din tradiţia creştină şi noţiunea de foc al iadului care îi aşteaptă pe cei răi provin de la Zoroastru.

Este prea devreme să vorbim despre o interacţiune a Asiei şi Europei, dar mai există câteva exemple elocvente pentru influenţele reciproce care marchează finalul lumii antice. Este sfârşitul unei epoci. Într-un capăt al Lumii Vechi, Persia a unit deodată popoarele într-o experienţă comună. Indieni, mezi, babilonieni, lidieni, greci, evrei, fenicieni şi egipteni erau guvernaţi pentru prima dată de un singur imperiu al cărui eclectism arată cât de departe ajunsese civilizaţia. Era civilizaţiei întruchipată de entităţi istorice distincte se încheiase în Orientul Mijlociu. Prea multe lucruri fuseseră împărtăşite şi răspândite pentru ca succesorii direcţi ai primelor civilizaţii să mai constituie blocurile individuale cu care se construia istoria lumii. Mercenari indieni luptau în armatele persane, grecii în cele ale Egiptului. Oraşele şi ştiinţa de carte erau răspândite pe scară largă în Orientul Mijlociu. Oamenii trăiau în oraşe şi în mare parte din regiunea mediteraneeană.

Tehnicile agricole şi metalurgice s-au răspândit dincolo de această zonă şi aveau să fie difuzate şi mai mult, pe măsură ce Ahemenizii au transmis cunoştinţele despre irigaţie ale Babilonului în Asia Centrală şi au adus orezul din India pentru a-l cultiva în Orientul Mijlociu. Moneda adoptată de grecii din Asia avea să se bazeze pe sistemul de numeraţie sexagesimal al Babilonului. Acum se puneau bazele unei viitoare civilizaţii universale.

Cartea a III-a

Epoca clasică

Măsurată în ani, mai bine de jumătate din istoria civilizației se încheiase în jurul anului 500 î.e.n. Noi încă suntem mai aproape de acest moment decât erau oamenii de atunci față de primii predecesori civilizați. În cei aproximativ trei mii de ani care îi separă, umanitatea progresase foarte mult; oricât de lente ar fi fost schimbările din viața de zi cu zi, există o diferență calitativă enormă între Sumer și Persia Ahemenizilor. În secolul al VI-lea î.e.n. se încheiase deja o lungă perioadă de consolidare și dezvoltare. Între țărmurile de vest ale Mediteranei și coastele Chinei apăruse o varietate de tradiții culturale. Acestea au dat naștere unor civilizații distincte, unele suficient de puternice pentru a supraviețui până în era noastră. Unele au dăinuit, sub forme care au evoluat treptat, timp de sute sau chiar mii de ani. Practic izolate, au contribuit puțin la viața comună a omenirii în afara arealului propriu, dar sunt foarte importante ca dovezi ale potențialului realizărilor umane.

În cea mai mare parte, nici principalele centre ale civilizației nu au fost influențate de ceea ce se afla dincolo de sfera lor de influență, cel puțin două mii de ani după căderea Babilonului, cu excepția cazurilor când erau tulburate de vreo invazie. Era o lume în care se adâncea fondul unora dintre aceste civilizații, creând o eră care urma să stabilească tiparele a ceea ce avea să se întâmple mai târziu. Aceasta este ceea ce înțelegem prin epoca clasică. Dar nu toate civilizațiile întemeiate în jurul anului 0 au generat moșteniri clasice care aveau să supraviețuiască până în zilele noastre. Unele au fost transformate în urma cuceririlor, a migrației sau a unor schimbări religioase profunde. În China, elementele epocii clasice, gravitând în jurul dinastiei Han, au fost păstrate prin continuitatea statului chinez. În India, ele au fost păstrate prin continuitatea religiei și a formei societății. Iar din răsăritul Mediteranei s-a născut o epocă clasică ce avea să dăinuie peste o mie de ani fără nicio întrerupere a tradiției sale și să devină, mult mai târziu, generatoarea schimbării la nivel global din epoca modernă.

1

Prefacerea Lumii Vechi

Apariția unei noi civilizații în estul Mediteranei e tributară tradițiilor mai vechi din Orientul Mijlociu şi din zona Mării Egee. Încă de la început avem de-a face cu o combinație între limba greacă, alfabetul semitic, idei cu rădăcini în Egipt şi Mesopotamia şi reminiscențe din Micene. Chiar şi la maturitate, diversitatea originilor acestei civilizații este evidentă. Nu avea să fie niciodată un bloc simplu, monolitic şi, în cele din urmă, a devenit complexă. În ciuda tuturor elementelor integratoare şi unificatoare, a fost întotdeauna dificil de delimitat un grup de culturi similare din jurul Mării Mediterane şi al Mării Egee, zonele lor de frontieră pierzându-se departe, spre Asia, Africa, Europa barbară şi sudul Rusiei. Şi atunci când granițele sale au devenit mai clare, alte tradiții au influențat civilizația mediteraneeană şi, la rândul lor, au fost influențate profund de aceasta.

De asemenea, această civilizație a variat în timp. A demonstrat o putere de evoluție mai mare decât a predecesorilor ei. Chiar şi după ce trecuseră prin importante schimbări politice, instituțiile lor au rămas practic intacte, cu toate că civilizația mediteraneeană e caracterizată de o varietate imensă de forme şi experimente politice efemere. În religie şi ideologie, în timp ce alte tradiții au avut tendința de a se dezvolta fără transformări sau sincope impetuoase, astfel încât civilizația şi religia practic s-au suprapus, existând şi stingându-se împreună, civilizația mediteraneeană se naşte în păgânism şi sfârşeşte cedând în fața unei credințe exotice de import, creştinismul, un iudaism preschimbat radical care avea să devină prima religie universală. Aceasta a fost o transformare uriaşă şi a schimbat posibilitățile acestei civilizații de a influența viitorul.

Dintre toate energiile care i-au influențat formarea, cea mai importantă a fost cadrul în sine, bazinul mediteraneean. Era atât zonă de colectare, cât şi izvor; curentele pătrundeau aici cu uşurință din teritoriile vechilor civilizații şi din acest rezervor central se întorceau şi se răspândeau şi înspre nord, către ținuturile barbare. Deşi de mari dimensiuni şi incluzând popoare diferite, acest bazin are caracteristici generale evidente. Majoritatea coastelor sale sunt câmpii înguste, în vecinătatea cărora se înalță lanțuri muntoase înalte, brăzdate de câteva văi ale unor râuri importante. Cei care trăiau pe coastă aveau tendința de a privi de-a lungul acestora şi înspre mare, nu spre interiorul continentului. Acest factor, în combinație cu clima comună, a făcut ca răspândirea ideilor şi tehnicilor în regiunea mediteraneeană să fie firească pentru nişte popoare întreprinzătoare.

Romanii au numit Marea Mediterană, pe drept cuvânt, *Mare Magnum*, marea cea mare. Era cea mai însemnată realitate geografică a lumii lor, centrul hărților

clasice. Suprafața sa reprezenta o mare forță unificatoare pentru cei care ştiau s-o folosească şi, în anul 500 î.e.n., tehnologia maritimă era suficient de avansată pentru a permite acest lucru, cu excepția iernii. Vânturile predominante şi curenții determinau rutele exacte ale vaselor a căror singură forță de propulsie era asigurată de pânze sau vâsle, dar orice parte a Mediteranei era accesibilă pe apă. Rezultatul a fost o civilizație litorală, cu câteva limbi vorbite la scară largă în cadrul acesteia. Avea centre comerciale specializate, deoarece schimburile de mărfuri se puteau face uşor pe mare, dar economia se baza mult pe cultivarea grâului şi a orzului, a măslinilor şi a viței-de-vie, în special pentru consumul local. Metalele de care această economie avea tot mai multă nevoie puteau fi aduse din exterior. Deşerturile din sud se aflau la distanță de coastă şi, poate mii de ani, Africa de Nord a fost mult mai bogată decât acum, mai împădurită, cu mai multe cursuri de apă şi mai fertilă. Acelaşi tip de civilizație a apărut, prin urmare, în tot bazinul Mediteranei. Înainte de anul 500 e.n., între Africa şi Europa nu exista o diferență precum cea care ni se pare de la sine înțeles în prezent.

Popoarele deschise către exterior ale acestei civilizații de coastă au creat o nouă lume. Civilizațiile de pe văile marilor fluvii nu colonizaseră, ci cuceriseră. Popoarele lor priveau spre interior pentru satisfacerea scopurilor lor limitate, sub conducerea unor despoți locali. Multe societăți de mai târziu, chiar şi din lumea clasică, aveau să facă acelaşi lucru, dar există o schimbare evidentă de ritm şi de potențial încă de la început şi, în cele din urmă, grecii şi romanii au ajuns să cultive cereale în Rusia, să lucreze cositorul din Cornwall, să construiască drumuri spre Balcani şi să se bucure de condimentele din India şi mătasea din China.

Ştim foarte multe despre această lume, în parte pentru că a lăsat în urmă o moştenire monumentală şi arheologică uriaşă. Dar şi mai importantă este bogăția izvoarelor scrise. Acum intrăm în era erudiției atotcuprinzătoare. Printre altele, vedem primele scrieri istorice veritabile; oricât de importante ar fi fost marile legende populare ale evreilor, istorisirile despre drama cosmică construite în jurul pelerinajului unui popor în timp, ele nu constituie o istorie critică. Oricum, au ajuns la noi tot prin intermediul lumii mediteraneene clasice. Fără creştinism, influența lor s-ar fi limitat la Israel; prin acesta, miturile lor şi cheile de decriptare oferite urmau să fie introduse într-o lume care avea deja în spate 400 de ani de ceea ce putem numi scriere critică a istoriei. Cu toate acestea, lucrările vechilor istorici, oricât de importante ar fi, nu constituie decât o mică parte a izvoarelor. Curând după anul 500 î.e.n. se remarcă prima literatură completă importantă, de la teatru la epică, imn liric, istorie şi epigramă, deşi nu s-a păstrat din ea decât puțin – şapte dintre cele peste o sută de piese ale celui mai mare autor de tragedii, de exemplu. Totuşi, ea ne permite să pătrundem spiritul unei civilizații ca niciodată până atunci.

Bineînțeles, chiar şi pentru Grecia, sursa acestei literaturi, şi, *a fortiori*, pentru alte regiuni mai îndepărtate ale lumii clasice, doar izvoarele scrise nu sunt suficiente. Arheologia este indispensabilă, fiind însă cu atât mai bogată în informații cu cât izvoarele literare sunt mult mai cuprinzătoare decât cele din trecutul îndepărtat. Informațiile pe care le oferă sunt mai ales în greacă şi latină, cele două limbi care au reprezentat moneda de schimb intelectuală a civilizației mediteraneene. Persistența în engleză, cea mai răspândită dintre limbile vorbite astăzi, a atâtor cuvinte provenite din aceste limbi stă mărturie a importanței acestei civilizații pentru urmaşii săi. Mai târziu, prin scrierile în aceste limbi oamenii au îmbrățişat această civilizație şi au identificat în ea calitățile care i-au făcut s-o numească, simplu, „lumea clasică”.

Este o denumire cât se poate de adecvată, cu condiția să ne amintim că oamenii care au inventat-o erau moştenitorii tradițiilor descoperite în ea, fiind probabil prizonierii judecăților sale. Şi alte tradiții şi civilizații au avut etapele lor clasice. Aceasta înseamnă că oamenii văd în unele perioade din trecut o eră care a stabilit standardele pentru viitor. Mai târziu, mulți europeni aveau să fie hipnotizați de puterea şi splendoarea civilizației mediteraneene clasice. Şi unii oameni care au trăit în acea perioadă credeau că cultura şi vremurile lor erau excepționale, deşi nu întotdeauna din motive valabile astăzi. Cu toate acestea, a fost o civilizație excepțională: puternică şi neobosită, a creat standarde şi idealuri, precum şi tehnologia şi instituțiile pe care avea să se construiască un viitor măreț. În esență, unitatea pe care au identificat-o cei ce au admirat ulterior moştenirea mediteraneeană era la nivel mental.

În mod inevitabil, aveau să existe multe denaturări anacroniste în eforturile ulterioare de a studia şi a trata idealul clasic, precum şi o romanțare extremă a unei epoci pierdute. Totuşi, chiar dacă excludem aceste lucruri şi analizăm trecutul clasic prin filtrele sceptice ale oamenilor de ştiință, rămâne o urmă indisolubilă de reuşită intelectuală care o plasează oarecum în limitele mentalității noastre. Oricât de dificil ar fi de cuprins şi de răstălmăcit, mentalitatea epocii clasice mediteraneene le este accesibilă celor mai mulți oameni moderni într-un mod care poate nu se aplică în nicio situație precedentă sau din altă parte. „Această lume”, s-a spus, „este una al cărui aer îl putem respira”.

Rolul grecilor a fost esențial în formarea acestei lumi şi cu ei trebuie să înceapă povestea. Ei au contribuit mai mult decât orice alt popor la dinamismul său şi la moştenirea sa mitică şi creatoare. Căutarea excelenței de către greci a definit, în context european, excelența în sine şi semnificația realizărilor lor continuă să fie impresionantă şi astăzi. Ei reprezintă nucleul procesului care a pus bazele civilizației mediteraneene clasice.

2
Grecii

În a doua jumătate a secolului al VIII-lea î.e.n., norii adunați deasupra Mării Egee de la sfârşitul Epocii bronzului începuseră să se împrăştie. Acum se pot distinge mai bine anumite procese şi, uneori, anumite evenimente. Există chiar şi câteva date, dintre care una este importantă în istoria conştiinței unei civilizații: în anul 776 î.e.n., conform istoricilor greci de mai târziu, au avut loc primele Jocuri Olimpice. După câteva secole, grecii aveau să țină numărătoarea anilor începând de la această dată, aşa cum facem noi începând de la naşterea lui Hristos.

Oamenii care s-au adunat la acele festivități, precum şi la cele similare de mai târziu recunoşteau astfel că împărtăşeau o cultură. La baza acesteia se afla o limbă comună: dorienii, ionienii, eolienii vorbeau cu toții limba greacă. În plus, o vorbeau de mult timp; limba avea să dobândească acum finețea conferită de scriere, progres de o importanță enormă ce a făcut posibilă, de exemplu, consemnarea poemelor transmise pe cale orală despre care se spune că ar constitui opera lui Homer. Cea mai veche inscripție cu caractere greceşti păstrată până astăzi este cea de pe un urcior din jurul anului 750 î.e.n. Aceasta arată cât de mult datora reînnoirea civilizației egeene Asiei. Inscripția este într-un alfabet fenician adaptat; grecii nu au ştiut să scrie până când comercianții nu au adus cu ei acest alfabet. El pare să fi fost folosit prima dată în Pelopones, Creta şi Rodos; probabil acestea au fost primele zone care au profitat de reînnoirea contactelor cu Asia după Evul Întunecat. Procesul este misterios şi probabil nu va fi lămurit niciodată, dar elementul catalizator al apariției civilizației greceşti a fost contactul cu Orientul.

Cine erau vorbitorii de greacă care au participat la prima Olimpiadă? Deşi aşa sunt cunoscuți ei şi urmaşii lor, nu se numeau greci; numele acesta le-a fost dat de romani abia câteva secole mai târziu. Termenul pe care l-ar fi folosit ei este cel redat în limba noastră prin „eleni”. Folosit inițial pentru a face distincție între invadatorii peninsulei greceşti şi locuitorii săi mai vechi, termenul a fost aplicat ulterior tuturor populațiilor vorbitoare de limbă greacă din bazinul Mării Egee. Noua concepție şi noul termen care s-au născut în Evul Întunecat nu au doar o semnificație verbală. Ele exprimau conştiința unei noi entități, aflată încă în proces de formare, a cărei semnificație avea să rămână pentru totdeauna neclară. Unii dintre vorbitorii de limbă greacă erau stabiliți în secolul al VIII-lea î.e.n. de mult timp şi rădăcinile lor se pierdeau în tumultul invaziilor din Epoca bronzului. Alții veniseră mult mai recent. Niciunii nu erau greci când au sosit; ei au devenit greci stabilindu-se în jurul Mării Egee. Îi caracteriza limba care țesea noi legături

între ei. Alături de moştenirea religioasă şi miturile comune, limba era un constituent important al identității greceşti, un element cultural prin excelență comun.

Totuşi, aceste legături nu au fost niciodată eficiente din punct de vedere politic. Era puțin probabil să creeze unitate din cauza dimensiunii şi formei pe care le avea scena istoriei greceşti, care nu se limita la ceea ce numim astăzi Grecia, ci, mai degrabă, acoperea întreaga regiune a Mării Egee. Răspândirea pe scară largă a influențelor minoice şi miceniene din epocile de civilizație anterioare prevestise acest lucru, deoarece între zecile de insule şi coastele vecine era uşor de călătorit în cea mai mare parte a anului. Explicația pentru apariția civilizației greceşti se poate să fie în mare măsură geografică. Trecutul a avut, cu siguranță, importanța sa, dar Creta minoică şi Micene au lăsat probabil Greciei mai puțin decât a lăsat Anglia anglo-saxonă Marii Britanii de mai târziu. Cadrul era mai important decât istoria, căci a facilitat apariția unui grup de comunități viabile din punct de vedere economic, care vorbeau aceeaşi limbă şi care erau accesibile nu doar unele altora, ci şi unor centre de civilizație mai vechi din Orientul Mijlociu. Ca şi vechile văi ale fluviilor – dar din motive diferite –, Marea Egee era un loc propice pentru edificarea unei civilizații.

O mare parte a insulelor din Marea Egee au fost colonizate de greci din cauza limitărilor şi condițiilor pe care le-au găsit pe continent. Împreună, solul şi clima lui asigurau doar pe alocuri şansa prosperității agricole. În cea mai mare parte, cultivarea pământului se limita la nişte fâşii înguste de câmpie aluvionară, secetoase, înconjurate de dealuri stâncoase sau împădurite; minereurile erau rare, nu exista cositor, cupru sau fier. Câteva văi aveau deschidere la mare şi comunicarea între ele era, de regulă, dificilă. Toți aceşti factori i-au determinat pe locuitorii Aticii şi Peloponesului să-şi îndrepte privirile spre mare, unde deplasarea era mult mai uşoară decât pe uscat. La urma urmelor, niciunul dintre ei nu trăia la mai mult de 40 de mile de mare.

Această tendință s-a accentuat încă din secolul al X-lea î.e.n. ca urmare a unei creşteri demografice care a exercitat şi mai multă presiune asupra teritoriului disponibil. În cele din urmă, aceasta a inaugurat o mare epocă de colonizări; spre finele acesteia, în secolul al VI-lea î.e.n., lumea greacă se întindea dincolo de Marea Egee, de la Marea Neagră în est până la Insulele Baleare, Franța şi Sicilia în vest şi Libia spre sud. Dar acesta a fost rezultatul unor secole în care, pe lângă presiunea demografică, s-au manifestat şi alte forțe. În timp ce Tracia era colonizată de agricultori ce căutau noi pământuri, alți greci s-au aşezat în Levant sau în sudul Italiei pentru a face comerț, fie pentru bunăstarea dobândită de pe urma lui, fie pentru accesul la metalele de care aveau nevoie şi pe care nu le găseau în Grecia. Unele oraşe greceşti de la Marea Neagră par să fi fost întemeiate în locurile respective datorită comerțului, altele datorită potențialului

agricol. Negustorii şi agricultorii nu erau însă singurii agenți care răspândeau obiceiurile greceşti şi familiarizau Grecia cu lumea exterioară. Izvoarele istorice ale altor țări arată că existau mercenari greci încă din secolul al VI-lea î.e.n. (când au luptat pentru egipteni împotriva asirienilor). Toți aceşti factori urmau să aibă consecințe sociale şi politice importante asupra Greciei.

Deşi au luptat în armate străine şi s-au confruntat violent între ei, deşi prețuiau diferențele tradiționale şi afective ale beoțienilor, dorienilor sau ionienilor, grecii au fost mereu conştienți de faptul că erau diferiți de alte popoare. Acest lucru ar putea fi foarte important; prizonierii de război greci, de exemplu, nu puteau, teoretic, să fie făcuți sclavi, spre deosebire de „barbari". Acest termen exprima, în esență, un elenism conştient în esența sa, dar este mult mai cuprinzător şi mai puțin depreciativ decât în limbajul modern; barbarii erau restul lumii, cei care nu vorbeau o greacă inteligibilă (măcar un dialect), ci scoteau doar un fel de sunete „bar-bare" pe care niciun grec nu le putea înțelege. Marile festivaluri religioase ale anului grecesc, la care veneau oameni din mai multe oraşe, erau ocazii la care puteau participa doar vorbitorii de greacă.

TRACIA
MACEDONIA
TESALIA
EOLIENI
IONIENI
ARCADIEN
ACHEEA
ELIDA
MESSENIA
Marea Egee
Marea Mediterană
Creta
N
0 160 km
0 100 mile
LUMEA GREACĂ DE LA MAREA EGEE
Oraşe importante
Sanctuare şi oraşe importante
Terenuri de peste 1.000 m

Religia a reprezentat cealaltă piatră de temelie a identității greceşti. Panteonul grec este extraordinar de complex, o combinație de mai multe mituri create de numeroase comunități de pe un teritoriu vast, în perioade diferite, adesea inconsecvente sau contradictorii până când au fost sistematizate logic de unele spirite raționale de mai târziu. Unele erau importate, precum mitul asiatic al epocilor de aur, argint, bronz şi fier. Superstițiile şi credința locală în astfel de legende constituiau temelia experienței religioase greceşti. Totuşi, era o experiență religioasă diferită de cea a altor popoare prin tendința sa către umanizare. În pofida statutului şi puterii lor supranaturale, zeii şi zeițele grecilor sunt uimitor de umani. Deşi tributare Egiptului şi Orientului, mitologia şi arta greceşti îşi prezintă zeii ca fiind mai buni sau mai răi, bărbați şi femei, profund diferiți de monştrii din Asiria şi Babilon sau de Shiva cel cu multe brațe. A fost o revoluție religioasă; reversul medaliei era că şi oamenii puteau fi asemenea zeilor. Această idee apare deja la Homer; el are probabil o contribuție modestă la sistematizarea supranaturalului grec şi nu acordă mult spațiu cultelor populare. Homer îi prezintă pe zei drept părtinitori în Războiul Troian, în ipostaze vădit umane şi confruntându-se unii cu ceilalți; în timp ce Poseidon îl chinuieşte pe eroul *Odiseei*, Atena îi ia apărarea. Un critic grec de mai târziu a comentat că Homer „le-a atribuit zeilor tot ce era mai dizgrațios şi mai demn de ocară în rândul oamenilor: furtul, adulterul şi înşelătoria”. Era o lume care funcționa foarte asemănător cu lumea reală.

Am mai făcut referire la *Iliada* şi *Odiseea* datorită luminii pe care o aruncă asupra preistoriei; dar ele au influențat şi viitorul. La prima vedere, sunt texte interesante, menite să stârnească admirația oamenilor. *Iliada* narează un scurt episod dintr-un război legendar de demult; *Odiseea* seamănă mai mult cu un roman, povestind peripețiile unuia dintre cele mai impresionante personajele literare, Odiseu, care se întoarce de la acelaşi război. La prima vedere, asta e tot. Dar au ajuns să fie considerate cărți sacre.

A curs multă cerneală şi s-a dedicat mult timp discuțiilor despre modul în care au fost create. Acum pare cel mai probabil că au căpătat forma actuală în Ionia, cu puțin înainte de anul 700 î.e.n. Important este că cineva a preluat materialul transmis prin viu grai timp de patru secole şi l-a țesut într-o formă care a devenit stabilă, în acest sens, operele reprezentând punctul culminant al epocii poemelor eroice greceşti. Deşi probabil au fost transcrise în secolul al VII-lea î.e.n., o versiune standard a acestor poeme a fost acceptată abia în secolul al VI-lea î.e.n.; atunci erau deja privite ca o cronică demnă de încredere a începuturilor istoriei Greciei, o sursă de modele şi de informații privind moravurile şi elementul principal al educației literare. Astfel, ele au devenit nu doar primele documente ale conştiinței greceşti, ci şi materializarea valorilor fundamentale ale

civilizației clasice. Ulterior aveau să fie chiar mai mult; împreună cu Biblia, au fost sursa de inspirație a literaturii occidentale.

Oricât de umanizați erau zeii lui Homer, lumea greacă venera şi ocultismul şi misterul. Această venerație poate fi recunoscută în semne şi oracole. Sanctuarele oracolelor lui Apollo de la Delfi sau de la Didyma, din Asia Mică, erau locuri de pelerinaj şi sursele unor sfaturi respectate, deşi enigmatice. Existau culte rituale care practicau „misterele", ce repuneau în scenă marile procese naturale ale germinației şi creşterii la trecerea anotimpurilor. Religiei populare nu i se acordă mult spațiu în izvoarele literare, dar ea nu a fost niciodată separată în întregime de religia „respectabilă". Este important să nu uităm acest substrat irațional, dat fiind că realizările elitei greceşti din epoca clasică ulterioară sunt atât de impresionante şi se bazează atât de mult pe raționalitate şi logică; iraționalul a existat dintotdeauna, iar în perioada de început, formatoare, ce reprezintă subiectul acestui capitol, a ocupat un loc de seamă.

Izvoarele literare şi tradiția universal acceptată dezvăluie câteva lucruri, deşi nu foarte precise, şi despre instituțiile sociale şi politice de la începuturile Greciei. Homer ne prezintă o societate a regilor şi aristocraților, dar una deja anacronică la momentul descrierii sale. Titlul de rege a continuat să existe pe alocuri, iar în Sparta, de exemplu, unde au existat mereu doi regi simultan, a fost o realitate neclară care uneori era eficientă, dar după apariția documentelor scrise puterea a trecut de la monarhi la aristocrați în aproape toate oraşele greceşti. Preocuparea aristocrației militare pentru curaj poate explica dorința de autoafirmare şi independența neîntrerupte din viața publică grecească; Ahile, aşa cum îl prezintă Homer, era un tip la fel de iritabil şi de sensibil ca orice baron medieval. Grecii nu aveau să creeze niciodată un imperiu durabil, căci acesta nu s-ar fi putut baza decât într-o oarecare măsură pe subordonarea binelui individual față de cel colectiv sau pe disponibilitatea de a accepta disciplina unei armate permanente. Poate că asta nu ar fi fost ceva rău, ci doar însemna că, deşi aveau conştiința elenismului lor, grecii nu au reuşit să unească nici măcar teritoriul propriu într-un singur stat.

Mai jos de aristocrații din primele oraşe se aflau celelalte categorii ale unei societăți încă nu foarte complexe. Oamenii liberi munceau pământul lor sau, uneori, pe al altora. Bogăția nu şi-a schimbat uşor proprietarul până când banii nu au făcut-o mai uşor de tranzacționat decât pământul. Pentru Homer, etalonul valorii erau boii şi se pare că el vedea aurul şi argintul mai degrabă ca pe elemente ale ritualului oferirii de daruri decât ca etalon. Acesta a fost contextul ideii ulterioare că negoțul şi sarcinile neînsemnate erau degradante; persista o perspectivă aristocratică ce ne ajută să explicăm de ce la Atena (şi, poate, şi în alte părți) comerțul a fost mult timp apanajul metecilor, rezidenți străini lipsiți de

drepturi politice, dar care asigurau serviciile pe care cetățenii greci nu le făceau singuri.

Sclavia era, bineînțeles, ceva obişnuit, deşi există multe incertitudini legate de această instituție. Sunt foarte multe interpretări diferite ale sale. În vremurile arhaice, dacă despre ele scrie Homer, cei mai mulți sclavi erau femei, trofeele victoriei, dar uciderea prizonierilor de sex masculin a făcut ulterior loc înrobirii. Sclavia pe scară largă, pe plantații, precum cea din Roma sau din coloniile europene ale epocii moderne, era neobişnuită. Mulți greci din secolul al V-lea î.e.n. care erau oameni liberi aveau unu sau doi sclavi şi se estimează că aproximativ unu din patru oameni era sclav la apogeul prosperității Atenei. Aceştia puteau fi eliberați; un sclav din secolul al IV-lea î.e.n. a devenit un zaraf important. Întreaga lume era organizată la acea vreme pe ideea că sclavia avea să dăinuie şi că nu existau motive de critici şi, prin urmare, grecii o luau ca atare. Nu exista nicio sarcină pe care sclavii să nu o îndeplinească pentru ei, de la muncile agricole la educație (termenul modern „pedagog" însemna la origine sclav care însoțea la şcoală un băiat de familie bună).

E posibil ca sclavii şi în mod sigur rezidenții străini să se fi numărat printre numeroasele canale prin care grecii au continuat să fie influențați de Orientul Mijlociu, la mult timp după ce civilizația lor a reapărut în insulele din Marea Egee. Homer îi menționase deja pe *demiourgoi*, meşteşugarii străini care trebuie să fi adus cu ei în oraşele elenilor nu doar abilitățile tehnice, ci şi motivele şi stilurile din alte teritorii. Mai târziu avem informații despre meşteşugari greci stabiliți în Babilon şi există multe exemple de soldați greci aflați în slujba unor regi străini, ca mercenari. Când perşii au cucerit Egiptul, în 525 î.e.n., în ambele tabere luptau greci. Unii dintre aceştia s-au întors în insulele din Marea Egee, aducând cu ei idei şi impresii noi. De asemenea, în toată această perioadă a existat un schimb diplomatic şi comercial permanent între oraşele greceşti din Asia şi vecinii lor.

Din cauza numărului mare de schimburi cotidiene făcute de greci, este foarte dificil de distins contribuția locală de cea străină la cultura Greciei arhaice. Un domeniu atractiv este arta; aşa cum Micene preluase modele asiatice, motivele animale care decorează operele greceşti din bronz sau posturile zeițelor, precum Afrodita, amintesc de arta Orientului Mijlociu. Ulterior, arhitectura monumentală şi statuile Greciei aveau să le imite pe cele ale Egiptului, iar antichitățile egiptene au influențat stilul obiectelor create de meşteşugarii greci la Naucratis. Deşi produsul final, arta matură a Greciei clasice, a fost unic, rădăcinile sale se găsesc în reluarea legăturilor cu Asia în secolul al VIII-lea î.e.n. Însă nu poate fi explicată sumar iradierea ulterioară lentă a unui proces de interacțiune culturală care funcționa, în secolul al VI-lea î.e.n., în ambele sensuri, deoarece Grecia era la acea vreme şi ucenic, şi învățător. Lidia, de exemplu, regatul legendarului

Cresus, vestit prin bogăția sa, a fost elenizată de orașele grecești care îi plăteau tribut; a împrumutat de la ele arta și, probabil mai important, alfabetul, însușit indirect, prin Frigia. Astfel, Asia a primit înapoi ceea ce a oferit.

Cu mult înainte de anul 500 î.e.n., această civilizație era atât de complexă, încât e ușor să treci cu vederea starea de fapt exactă la un moment dat. După standardele contemporanilor săi, la început Grecia era o societate care se schimba rapid, iar unele dintre aceste schimbări erau mai evidente decât altele. Un eveniment marcant spre sfârșitul secolului al VII-lea î.e.n. pare să fi fost un al doilea val de colonizare, mai important, inițiat preponderent de orașele grecești din est. Coloniile înființate de acestea au constituit o soluție la problemele întâmpinate în agricultură și la presiunea demografică din Grecia. A urmat o explozie a comerțului; au fost facilitate noi relații economice care apăreau în contextul comerțului cu lumea negreacă. O dovadă este intensificarea circulației argintului. Lidienii au fost primii care au bătut monede în adevăratul sens al cuvântului – bani cu greutate și ștanță standard –, iar în secolul al VI-lea î.e.n. banii au început să fie folosiți pe scară largă, atât în comerțul interior, cât și în cel exterior; doar Sparta s-a opus introducerii monedei. Specializarea a devenit o posibilă soluție la criza terenurilor din Grecia. Atena și-a asigurat importurile de cereale necesare specializându-se în producerea unor cantități mai mari de obiecte de ceramică și ulei; insula Chios exporta ulei și vin. Unele orașe grecești au devenit foarte dependente de cerealele de import, în special din Egipt sau din coloniile grecești de la Marea Neagră.

Dezvoltarea comerțului nu a însemnat doar că pământul nu mai reprezenta singura sursă însemnată de bogăție, ci și că mai mulți oameni puteau cumpăra pământul atât de important în consolidarea statutului social. Acest lucru a inițiat o revoluție militară și politică importantă. Vechiul ideal grecesc de război fusese lupta corp la corp, o formă de luptă firească într-o societate ai cărei războinici erau aristocrați, ce călăreau sau conduceau care pe câmpul de luptă pentru a se confrunta cu egalii lor, în timp ce soldații mai slab echipați se încăierau în jurul lor. Noii bogați își puteau permite armura și armele ce le-au oferit acces la un dispozitiv militar superior, regimentul de „hopliți”, soldații pedeștri echipați cu armament greu care aveau să constituie timp de două secole baza armatelor grecești și care le-au asigurat superioritatea. Acestea aveau să se impună prin coeziune și disciplină mai degrabă decât prin cutezanță individuală.

Hoplițiii purtau coifuri și armuri și aveau scuturi. Principala lor armă era lancea, pe care nu o aruncau, ci o foloseau pentru a străpunge busculada produsă după atacul unei formații ordonate de lăncieri, a căror greutate o făcea foarte eficientă. Atacau în grup, cu scopul de a-i nimici pe inamici prin impact, și depindeau în întregime de capacitatea lor de a acționa ca o unitate disciplinată. Capacitatea de a acționa în grup se afla la baza noii arte a războiului. Deși acum

participau mai mulți oameni la bătălii, ceea ce conta nu mai era doar efectivul, așa cum avea să dovedească succesul grecilor împotriva armatelor asiatice vreme de trei secole. Disciplina și abilitățile tactice au început să conteze din ce în ce mai mult, implicând un soi de instrucție regulată, precum și o extindere socială a grupului războinicilor. Astfel, mai mulți oameni au ajuns să împartă puterea care provenea dintr-un cvasimonopol asupra mijloacelor de exercitare a forței.

Nu a fost singura inovație importantă din acești ani. Tot atunci grecii au inventat politica; ideea de a gestiona interese comune prin discutarea opțiunilor disponibile într-un cadru public le aparține. Amploarea realizării lor dăinuie în limbajul nostru actual, deoarece „politică" și „politic" sunt termeni care provin din cuvântul grecesc pentru oraș, *polis*. Acesta era cadrul vieții grecești. Era mult mai mult decât o simplă aglomerație de oameni care trăiau în același loc din motive economice. Faptul că era mai mult decât atât este demonstrat de modul de exprimare al grecilor: ei nu spuneau că Atena ori Teba a făcut una sau alta, ci vorbeau de atenieni și tebani. Oricât ar fi fost de dezbinat uneori, polisul – sau, mai simplu, orașul-stat – era o comunitate, un grup de oameni cu interese și țeluri comune.

Un astfel de acord colectiv era esența orașului-stat; cei cărora nu le plăceau instituțiile polisului în care trăiau puteau căuta o alternativă în altă parte. Acest lucru a generat un înalt grad de coeziune, dar și mărginire; grecii nu și-au depășit niciodată înclinația către autonomie locală (alt cuvânt grecesc), iar orașul-stat privea adesea cu suspiciune și defensiv spre exterior. Treptat, și-a instituit zeii protectori, festivalurile și ritualurile liturgice prin care oamenii erau conectați la trecut și care îi educau în spiritul tradițiilor și legilor proprii. Astfel, a ajuns să fie un organism viu care a dăinuit generații de-a rândul. Dar la temelia sa se afla idealul hoplit de acțiune colectivă și disciplinată, în care oamenii stăteau umăr la umăr cu vecinii lor, bazându-se pe ei în lupta pentru o cauză comună. La începuturi, corpul cetățenilor – respectiv cei care constituiau comunitatea politică efectivă – era format doar din hopliți, ce își permiteau să ocupe funcțiile de care depindea apărarea orașului-stat. Nu este de mirare că, în vremurile care au urmat, reformatorii greci îngrijorați de rezultatele extremismului politic aveau să privească adesea plini de speranță spre clasa hopliților în căutarea unei baze stabile și sigure pentru polis.

La originea orașelor-state se află și alte realități: geografia, economia, relațiile de rudenie. Multe s-au dezvoltat pe locul unor așezări antice, colonizate pe vremea micenienilor; altele erau mai noi, dar aproape întotdeauna teritoriul unui oraș-stat se situa în una dintre acele văi înguste care puteau asigura doar propria subzistență. Câteva au fost mai norocoase: Sparta era situată într-o vale largă. Altele erau chiar mai defavorizate: solul din Atica era sărac și Atena avea să fie obligată să-i hrănească pe cetățenii săi cu cereale importate. Dialectul a

intensificat sentimentul de independență latent în munții care separau un oraş de vecinii săi. Prin el se menținea sentimentul unei origini tribale comune care a supraviețuit în marile culte publice.

La începutul epocii istorice, aceste forțe generaseră deja sentimente intense de apartenență la o comunitate şi de individualitate care i-au împiedicat pe greci să transceandă oraşul-stat: cele câteva ligi şi confederații obscure nu au contat foarte mult. În cadrul oraşului, implicarea cetățenilor în viața acestuia era majoră, ba chiar excesivă. Totuşi, datorită dimensiunii sale, oraşul-stat se putea descurca fără birocrații elaborate; corpul cetățenilor, întotdeauna mult mai mic decât întreaga populație, se putea aduna mereu într-un singur loc. Nu exista niciun semn că oraşul-stat ar fi putut implementa sau şi-ar fi dorit o birocratizare minuțioasă a problemelor publice; orice lucru de felul acesta probabil că ar fi depăşit capacitatea instituțiilor sale. Dacă judecăm după dovezile din Atena, statul despre care ştim cele mai multe deoarece există numeroase inscripții în piatră, distincția dintre administrație, puterea judecătorească şi legislație nu era aşa cum o cunoaştem noi; ca şi în Europa Evului Mediu, o lege executorie putea îmbrăca forma deciziei unei curți care interpreta legea existentă. Tribunalele erau, din punct de vedere formal, doar părți ale adunării cetățenilor.

Numărul şi calificarea membrilor acestui organism determinau caracterul constituțional al statului. De el depindeau, mai mult sau mai puțin, autoritățile guvernării în viața cotidiană, fie magistrați, fie tribunale. Nu semăna deloc cu administrațiile pe care le-am întâlnit deja în unele zone din Orientul Mijlociu sau din China în perioada Statelor Combatante (şi chiar mai mult în timpul dinastiei Han). Într-adevăr, e încă riscant să facem generalizări cu privire la aceste chestiuni. Existau peste 150 de oraşe-state şi despre multe dintre ele nu ştim nimic; despre majoritatea celorlalte nu ştim decât foarte puține. Evident, existau diferențe importante în modul de guvernare, dar se poate schița un cadru general. Odată cu răspândirea proprietății, aristocrațiile care îl înlăturaseră pe rege au devenit ținta rivalităților şi atacurilor. Nou-veniții au încercat să le înlocuiască cu ocârmuiri mai puțin preocupate de interesele tradiționale; rezultatul a fost o epocă a conducătorilor pe care grecii îi numesc tirani. Aceştia erau adesea înstăriți, dar se legitimau prin popularitate şi mulți tirani trebuie să fi părut nişte despoți binevoitori. Ei au adus pacea după luptele sociale intensificate probabil de o nouă criză apărută în urma presiunii funciare. Pacea, ca şi relațiile preponderent bune dintre tirani, a favorizat creşterea economică. Secolul al VII-lea î.e.n. a fost epoca lor de aur. Totuşi, instituția nu a supraviețuit mult. Puține tiranii au durat două generații. În secolul al VI-lea î.e.n., orientarea aproape generală a fost spre guvernarea colectivă; au început să apară oligarhiile, guvernele constituționale şi chiar democrațiile incipiente.

Atena a fost un exemplu extraordinar. O lungă perioadă se pare că Atica, deşi săracă, a deținut suficient pământ pentru ca Atena să evite presiunile sociale care, în alte state, au dus la mişcarea de colonizare. Şi în alte privințe economia sa era caracterizată de o vigoare specială; chiar şi în secolul al VIII-lea î.e.n., obiectele sale de ceramică sugerează că Atena era un soi de lider în domeniul comerțului şi al artei. Totuşi, în secolul al VI-lea î.e.n. şi ea era divizată de conflictul dintre bogați şi săraci. Uleiul şi vinul (şi recipientele respective) au devenit exporturile de bază ale atenienilor, iar cerealele erau păstrate pentru consumul intern. În acelaşi timp, o serie de reforme au pus pe picior de egalitate vechea clasă a proprietarilor de pământuri cu cei îmbogățiți recent şi a asigurat condițiile necesare ca un nou consiliu popular să pregătească scena pentru *ecclesia*, adunarea poporului. Aceste schimbări nu au eliminat imediat neînțelegerile din Atena. Epoca tiranilor a luat sfârşit prin înlăturarea ultimului dintre ei, în 510 î.e.n. Apoi au început să funcționeze, în sfârşit, instituțiile, rezultând în mod paradoxal cea mai democratică guvernare din Grecia, deşi într-un stat care deținea mai mulți sclavi ca oricare altul.

Toate deciziile politice erau luate, în principiu, cu o majoritate de voturi ale *ecclesiei* (care alegea, de asemenea, magistrații şi comandanții militari). Aranjamente ingenioase au permis organizarea cetățenilor în unități ce aveau să împiedice apariția unor facțiuni care să-i reprezinte pe locuitorii oraşului împotriva agricultorilor sau a comercianților. Era începutul unei epoci grandioase, prospere, în care Atena avea să găzduiască festivaluri şi culte ce nu se adresau doar oraşului, oferindu-le ceva tuturor grecilor. Era un soi de asumare a supremației în lumea greacă.

S-au scris multe despre contrastul dintre Atena şi marea sa rivală, Sparta. Spre deosebire de Atena, Sparta a rezistat presiunilor nu modificând instituțiile, ci opunându-se schimbării. Sparta a abordat problema în modul cel mai conservator, rezolvând-o pentru o bună perioadă printr-o disciplină socială strictă pe plan intern şi prin cuceriri ale statelor vecine, care i-au permis să satisfacă cererea de pământ pe socoteala altora. O consecință imediată a fost anacronismul organizării sociale. Sparta era atât de îngrădită de tradiții, încât se spunea că legiuitorul său legendar, Licurg, chiar interzisese scrierea legilor statului; acestea le erau inoculate spartanilor printr-o instruire riguroasă la care erau supuşi cu toții în copilărie, atât fetele, cât şi băieții.

Sparta nu a avut tirani. Guvernarea pare să fi fost împărțită între un sfat al bătrânilor şi cinci magistrați numiți „efori”, în timp ce cei doi regi ereditari aveau puteri militare speciale. Aceşti oligarhi răspundeau în ultimă instanță în fața adunării poporului (care cuprindea, la începutul secolului al V-lea î.e.n., aproximativ 5.000 de membri, după Herodot). Sparta era, prin urmare, o aristocrație de mari dimensiuni a cărei origine a fost, aşa cum au conchis istoricii

antici, clasa hopliților. Societatea a rămas agricolă; nu a fost permisă apariția unei clase de comercianți. Sparta nu s-a înscris în mişcarea de colonizare şi nu a lansat decât o singură acțiune de acest fel. Acest lucru a dus la un soi de egalitarism militarizat în rândul cetățenilor spartani, bazat pe voința de a se sacrifica pentru stat. Deşi trecerea timpului şi atitudinea regilor au moderat tradiția, nu existau diferențe mari între averile şi bunăstarea cetățenilor spartani. Chiar şi în epoca clasică, ei evitau să se îmbrace diferit şi mâncau împreună. Condițiile lor de viață erau, într-un cuvânt, „spartane", reflectând idealizarea virtuților militare şi a disciplinei stricte.

E posibil ca politica spartană să fi fost simplificată sau estompată de cea mai gravă problemă a Spartei, diviziunea dintre comuna cetățenilor şi restul. Cei mai mulți dintre locuitorii statului spartan nu erau cetățeni. Unii erau oameni liberi, dar majoritatea erau iloți, un fel de şerbi, legați de pământ, care, alături de țărani, aveau sarcina de a produce hrana pentru mesele comune ale spartanilor. E posibil ca, inițial, iloții să fi făcut parte din populațiile cucerite de dorieni, dar erau, ca şi şerbii de mai târziu, mai legați de pământ decât sclavii unui anumit proprietar. Cu siguranță, numărul lor a crescut ulterior prin cuceriri, mai ales prin anexarea câmpiei Meseniei în secolul al VIII-lea î.e.n., care a dispărut din istoria Greciei ca stat independent vreme de peste 300 de ani. Drept urmare, succesul spartanilor era umbrit de teama de o revoltă a iloților, iar acest lucru a fost remarcat de ceilalți greci. Aceasta le-a pus piedici spartanilor în relațiile cu celelalte state. Ei se temeau din ce în ce mai mult să-şi trimită armata în afară, ca nu cumva absența ei să ducă la izbucnirea unei revolte acasă. Sparta era întotdeauna în alertă, iar duşmanul de care se temea era în interior.

Sparta şi Atena aveau să se confrunte, inevitabil, în secolul al V-lea î.e.n.; de aceea au fost mereu ca polii lumii politice a Greciei antice. Acestea nu erau, bineînțeles, singurele modele disponibile şi aici se află unul dintre secretele succesului grecilor. Ele se bazau pe o multitudine de experiențe politice, considerabil mai numeroase decât până atunci. Această experiență avea să atragă primele reflecții sistematice asupra problemelor majore legate de drept, obligații şi îndatoriri, care i-au preocupat de atunci pe oameni, în mare măsură în termenii stabiliți de grecii clasici. În epoca preclasică, discuțiile pe astfel de teme sunt aproape inexistente. Însemnătatea obiceiurilor şi limitele experienței constituie o explicație suficientă.

Orașul-stat era moştenirea şi experiența comună a grecilor, dar ei cunoşteau şi alte tipuri de organizare politică datorită contactelor stabilite în cadrul comerțului şi ca urmare a faptului că multe dintre aşezările lor erau expuse. Lumea greacă avea zone de frontieră cu potențial conflictual. În vest acestea păreau la un moment dat că sunt de neoprit în expansiunea lor, dar avansul

remarcabil care a durat două secole a fost stopat în jurul anului 550 î.e.n. de puterea cartagineză şi etruscă.

După cum arată primele aşezări – din nou, pe locurile unor aşezări înfiinţate cu secole în urmă de minoici şi micenieni –, comerţul a avut o importanţă la fel de mare ca agricultura la întemeierea lor. Principalul lor punct forte era în Sicilia şi în sudul Italiei, regiune care a ajuns să fie numită, pe bună dreptate, Grecia Mare în epoca clasică de mai târziu. Cea mai bogată dintre aceste colonii era Siracusa, întemeiată în anul 733 î.e.n. de grecii din Corint, care a ajuns ulterior statul grec dominant din Occident. Dispunea de cel mai bun port din Sicilia. Dincolo de această regiune colonială, au fost întemeiate aşezări în Corsica şi sudul Franţei (la Massilia, Marsilia de mai târziu), în timp ce unii greci s-au statornicit printre etruscii şi latinii din centrul Italiei. Produsele greceşti au ajuns până în apropiere de Suedia, iar stilul grecesc se regăsea la fortificaţiile din Bavaria, în secolul al VI-lea î.e.n. Sunt greu de demonstrat alte influenţe intangibile, dar un istoric roman credea că exemplul grec a servit ca forţă civilizatoare pentru barbarii de pe teritoriul viitoarei Franţe, stimulându-i nu doar să-şi lucreze câmpurile, ci şi să cultive vița-de-vie. Dacă lucrurile stau aşa, posteritatea datorează enorm comerţului grec.

Această expansiune amplă pare să fi stârnit invidia fenicienilor, care le-au urmat exemplul. Astfel, coloniştii fenicieni au întemeiat Cartagina, iar cartaginezii au creat avanposturi în vestul Siciliei. În cele din urmă, au reuşit să suprime comerţul grecilor în Spania. Totuşi, nu i-au putut scoate pe coloniştii greci din Sicilia, cum nici etruscii nu au reuşit să-i alunge din Italia. Bătălia decisivă în care locuitorii Siracusei au înfrânt o armată cartagineză a avut loc în 480 î.e.n.

Acest moment a fost şi mai important pentru relaţiile grecilor cu Asia, căci oraşele greceşti din Asia Mică au fost întotdeauna în conflict cu vecinii lor. Acestea au avut mult de suferit din cauza lidienilor până când au ajuns la o înţelegere cu regele Lidiei, Cresus – vestit prin bogăţia sa –, şi i-au plătit tribut. Înainte de asta, Grecia influenţase deja stilul de viaţă lidian; unii dintre predecesorii lui Cresus trimiseseră ofrande la sanctuarul din Delfi. Acum, elenizarea Lidiei s-a realizat într-un ritm şi mai rapid. Cu toate acestea, un duşman mult mai cumplit stătea la pândă în est: Persia.

Lupta grecilor cu Persia este punctul culminant la începuturile istoriei Greciei şi inaugurează epoca clasică. Deoarece grecii au făcut mult caz de lungul conflict cu perşii, este uşor să scăpăm din vedere numeroasele legături care îi uneau pe inamici. Din flotele persane – şi, într-o măsură mai mică, din armatele persane – pornite împotriva Peloponesului făceau parte mii de greci, în principal din Ionia, care luptau pentru ele. Cirus a tocmit pietrari şi sculptori greci, iar Darius avea un medic grec. Probabil că războiul a generat, dar a şi alimentat

antagonismul, oricât de profundă ar fi fost repulsia emoțională a grecilor față de o țară care îşi trata regii ca pe nişte zei.

Originile războiului se află în marea expansiune a Persiei din perioada Ahemenizilor. În jurul anului 540 î.e.n., perşii au cucerit Lidia (şi acesta a fost sfârşitul lui Cresus, despre care se presupune că ar fi lansat atacul în urma unei interpretări imprudente a previziunii oracolului din Delfi, ce spunea că, dacă intra în război cu Persia, avea să distrugă un mare imperiu, dar nu indica şi care anume). Astfel, grecii şi perşii au ajuns față în față; în celelalte regiuni, valul de cuceriri persane a continuat. Când perşii au cucerit Egiptul, au diminuat câştigurile comercianților greci de acolo. Apoi au pătruns în Europa şi au ocupat oraşele de pe coastă până în Macedonia; dincolo de Dunăre au eşuat şi, curând, s-au retras din Sciția. În acest moment s-a înregistrat un soi de pauză. Apoi, în primul deceniu din secolul al V-lea î.e.n., oraşele greceşti din Asia s-au răsculat împotriva suzeranității persane, încurajate, probabil, de eşecul lui Darius împotriva sciților. Oraşele de pe continent – sau câteva dintre ele – s-au hotărât să le ajute. Atena şi Eretria au trimis o flotă în Ionia. În operațiunile care au urmat, grecii au incendiat Sardesul, fosta capitală a Regatului Lidiei şi reşedința satrapiei persane vestice. În final, răscoala a eşuat şi oraşele de pe continent s-au trezit în fața unui inamic furios.

De regulă, lucrurile nu se petreceau foarte rapid în lumea antică, iar în cazul expedițiilor de anvergură era nevoie de timp pentru pregătiri, dar, aproape imediat ce revolta ioniană a fost înăbuşită, perşii au trimis o flotă împotriva grecilor; aceasta a fost nimicită în apropiere de Muntele Athos. O a doua încercare, în 490 î.e.n., a jefuit Eretria, dar apoi a eşuat în fața atenienilor într-o bătălie al cărei nume a devenit legendar: Maraton.

Deşi a fost o victorie a atenienilor, în următoarea fază a luptei cu Persia liderul a fost Sparta, cel mai puternic dintre oraşele-state de pe continent. Datorită

Ligii Peloponesiace, o alianță creată din rațiuni interne şi al cărei scop era să asigure viitorul Spartei ferind-o de necesitatea de a-şi trimite armata în străinătate, Sparta a devenit un fel de autoritate națională. Când perşii au sosit din nou, zece ani mai târziu, aproape toate statele acceptaseră acest lucru, chiar şi Atena, care, întărindu-şi flota, devenise puterea dominantă a Ligii Maritime.

Grecii au afirmat şi, fără îndoială, au crezut că perşii s-au întors (în 480 î.e.n., prin Tracia) cu efective de milioane de soldați; chiar dacă, aşa cum pare mai probabil acum, nu erau decât cel mult 100.000 (inclusiv mii de greci), disproporția rămânea covârşitoare în defavoarea apărătorilor oraşelor greceşti. Armata persană a avansat încet de-a lungul coastei, spre Pelopones, însoțită de o flotă uriaşă care o apăra din flanc. Totuşi, grecii aveau câteva avantaje importante: pedestrimea mai bine înarmată şi instruită, un teren care anula superioritatea cavaleriei persane şi moralul.

De data aceasta, bătălia crucială s-a dat pe mare. A urmat alt episod legendar, înfrângerea lui Leonidas, regele spartan, şi a celor 300 de compatrioți ai săi în trecătoarea de la Termopile, după care Atica le-a fost cedată perşilor. Grecii s-au retras pe istmul Corint, iar flota lor s-a comasat în fața oraşului Salamina (Salamis), în apropiere de Atena. Vremea era de partea lor. Era toamnă; urma o iarnă care avea să-i ia pe nepregătite pe perşi, iar iernile sunt aspre în Grecia. Regele persan şi-a irosit superioritatea numerică hotărând să atace flota grecească în aceste ape înguste. Flota sa a fost nimicită şi a început o lungă retragere spre Hellespont (Dardanele). În anul următor, armata pe care a lăsat-o în urmă a fost înfrântă lângă Plateea şi flota grecească a mai câştigat o mare bătălie navală, la Mycale, de cealaltă parte a Mării Egee, în aceeaşi zi. Acesta a fost sfârşitul Războaielor Medice.

A fost un moment important din istoria Greciei, probabil cel mai important, iar Sparta şi Atena s-au acoperit de glorie. A urmat eliberarea Greciei asiatice. Aceasta a marcat începutul unei epoci în care grecii au avut o încredere uriaşă în forțele proprii. Orientarea lor spre expansiune avea să continue până la punctul culminant atins în timpul Imperiului Macedonean, un secol şi jumătate mai târziu. Conştiința identității greceşti atinsese apogeul, iar cei care priveau înapoi spre acele vremuri eroice aveau să se întrebe mai târziu dacă nu cumva se irosise pentru totdeauna ocazia de a uni Grecia ca națiune. Poate era ceva mai mult, deoarece în respingerea unui despot asiatic de către grecii liberi se afla germenul unui contrast care mai târziu avea să fie invocat adesea de europeni, deşi în secolul al V-lea î.e.n. nu exista decât în mintea câtorva greci. Dar miturile alimentează realitățile viitoare, iar secole mai târziu alți oameni aveau să privească anacronic spre Maraton şi Salamina, considerându-le primele dintre numeroasele victorii în care Europa li s-a opus barbarilor şi a câştigat.

Victoria asupra perşilor a marcat începutul celei mai măreţe epoci din istoria Greciei. Unii au vorbit despre un „miracol grec”, atât de mari par realizările civilizației clasice. Totuşi, aceste realizări s-au înregistrat într-un context politic atât de încrâncenat şi de înveninat, încât a dus la dispariția instituției care proteja civilizația greacă – oraşul-stat. Deşi plină de detalii complicate, povestea poate fi sintetizată cu uşurință.

Timp de 30 de ani după Plateea şi Mycale, războiul cu Persia a continuat, dar ca fundal al unei teme mai importante – o rivalitate din ce în ce mai mare între Atena şi Sparta. Asigurându-şi supraviețuirea, spartanii s-au întors acasă uşurați, preocupați de iloții lor. Astfel, Atena a rămas liderul necontestat al statelor care doreau să elibereze şi alte oraşe de sub stăpânirea persană. S-a constituit o confederație, numită Liga de la Delos, pentru a întreține o flotă comună care să lupte împotriva perşilor, iar comanda acesteia i-a fost încredințată unui atenian. Cu trecerea timpului, membrii săi au ajuns să contribuie nu cu vase, ci cu bani. Unii nu au mai vrut să plătească, pe măsură ce pericolul persan se diminua. Invaziile coercitive ale Atenei s-au înmulțit şi s-au înăsprit. Naxosul, de exemplu, care a încercat să părăsească alianța, a fost presat să revină în urma unui asediu. Liga se transforma treptat într-un imperiu atenian, iar semnele au fost mutarea sediului central de la Delos la Atena, folosirea banilor din biruri pentru scopurile atenienilor, obligarea membrilor Ligii să accepte magistrați care erau rezidenți ai Atenei şi transferarea unor procese importante în tribunalele ateniene. Când s-a făcut pace cu Persia, în 449 î.e.n., Liga nu s-a destrămat, deşi scopul său nu mai exista. La apogeul său, peste 150 de state plăteau tribut Atenei.

Sparta privise cu ochi buni primele etape ale acestui proces, mulțumită să-i vadă pe alții că se implică în afara granițelor sale. Ca şi alte state, şi-a dat seama abia treptat că situația se schimbă. A realizat ce se întâmplă deoarece hegemonia atenian afecta din ce în ce mai mult politica internă a statelor greceşti. Acestea erau adesea divizate în privința Ligii, cetățenii mai bogați, plătitori de impozite, detestând tributul, iar săracii nu; ei nu trebuiau să facă rost de bani pentru a-l plăti. Când aveau loc invazii ale atenienilor, ele erau urmate uneori de răscoale interne, care au dus adesea la adoptarea instituțiilor ateniene. Însăşi Atena se confrunta cu lupte care au condus-o constant pe calea democrației. În 460 î.e.n., problemele interne fuseseră rezolvate, astfel că iritarea provocată de conduita sa diplomatică a căpătat curând valențe ideologice. Este posibil ca şi alte lucruri să se fi adăugat la iritarea împotriva Atenei. Aceasta era un mare stat comercial şi alt mare oraş comercial, Corintul, se simțea amenințat. Şi beoțienii au fost ținta agresiunii directe a atenienilor. Astfel, s-au acumulat suficiente motive pentru a crea o coaliție împotriva Atenei, iar Sparta a preluat în cele din urmă conducerea acesteia, alăturându-se războiului împotriva Atenei, care a început în 460 î.e.n. Au urmat 15 ani de lupte nu foarte hotărâte şi o perioadă de pace incertă. Abia

după alți 15 ani, în 431 î.e.n., a început marele conflict intern care avea să distrugă Grecia clasică: Războiul Peloponesiac.

Acesta a durat, cu întreruperi, 27 de ani, până în 404 î.e.n. Practic, a fost o luptă între uscat şi mare. O tabără era Liga Peloponesiacă, Beoția, Macedonia (un aliat pe care nu te puteai baza) şi Corintul fiind cei mai importanți susținători ai Spartei. Aliații Atenei erau răspândiți pe coasta Mării Egee, în oraşele şi insulele ioniene, regiune pe care o dominase din vremea Ligii de la Delos. Strategia a fost dictată de mijloacele disponibile. Armata spartană, evident, era cea mai potrivită pentru a ocupa teritoriul atenienilor şi pentru a-i obliga apoi să se supună. Atenienii nu se comparau cu duşmanii lor pe uscat. Dar aveau o flotă mai bună. Aceasta era, în mare măsură, creația a doi mari oameni politici şi patrioți atenieni, Temistocle şi Pericle, care credeau că o flotă mai bună avea să-i permită oraşului lor să supraviețuiască oricărui atac. Lucrurile nu au mers chiar atât de bine din cauza unei epidemii de ciumă în oraş şi a absenței unui conducător după moartea lui Pericle, în 429 î.e.n., dar, în esență, sterilitatea primilor zece ani de război este explicată de acest impas strategic. Pacea s-a instaurat în 421 î.e.n., dar nu nu pentru mult timp. Atenienii au găsit un mod de a se elibera în cele din urmă de frustrări printr-un plan de a propaga războiul.

În Sicilia se afla bogatul oraş Siracusa, cea mai importantă colonie a Corintului, el însuşi cel mai mare dintre rivalii comerciali ai Atenei. Cucerirea Siracusei ar fi reprezentat o lovitură grea dată unui duşman, ar fi blocat o sursă importantă de cereale pentru Peloponeş şi ar fi constituit o pradă bogată. Cu această bogăție, Atena putea să creeze şi să echipeze o flotă şi mai mare şi, astfel, să obțină supremația absolută şi incontestabilă în lumea greacă – poate chiar şi cucerirea oraşului fenician Cartagina şi hegemonia în vestul Mediteranei. Rezultatul a fost dezastruoasa expediție siciliană din 415-413 î.e.n. A fost decisivă, dar ca lovitură mortală pentru ambițiile Atenei. Jumătate din armata sa şi toată flota expediției au fost pierdute; acasă a început o perioadă de tulburări politice şi dezbinare. În fine, înfrângerea a consolidat şi mai mult alianța inamicilor Atenei.

Spartanii au cerut şi au obținut sprijinul persanilor în schimbul angajamentului secret ca oraşele greceşti de pe continentul asiatic să devină din nou vasalele Persiei (aşa cum fuseseră înainte de Războaiele Medice). Acest lucru le-a permis să-şi construiască flota capabilă să sprijine oraşele supuse Atenei care doreau să scape de sub jugul controlului imperial. Înfrângerea militară şi maritimă a subminat moralul atenienilor. În 411 î.e.n., o revoluție eşuată a înlocuit pentru scurt timp regimul democratic cu o oligarhie. Au urmat alte dezastre, capturarea rămăşițelor flotei ateniene şi, în cele din urmă, blocada. De data aceasta, înfometarea s-a dovedit a fi decisivă. În 404 î.e.n. Atena a făcut pace şi fortificațiile sale au fost rase de pe fața pământului.

Astfel de evenimente ar fi tragice în istoria oricărei țări. Trecerea de la zilele glorioase ale luptei împotriva Persiei la recuperarea aproape fără efort de către perşi a pierderilor lor, grație divizării grecilor, este o dramă care va fascina mereu. Un alt motiv pentru care i s-a acordat atâta interes a fost că a reprezentat subiectul unei cărți nemuritoare, *Istoria Războiului Peloponesiac* de Tucidide, prima lucrare de istorie contemporană şi ştiințifică. Dar motivul principal pentru care aceşti ani ne impresionează mai mult decât alte bătălii mai mari este că simțim că la baza acestui amalgam de lupte, intrigi, dezastre şi glorie se află o enigmă provocatoare şi imposibil de rezolvat: chiar au fost irosite oportunități reale după Mycale sau această prăbuşire spectaculoasă nu a fost decât disiparea unei iluzii, a unor circumstanțe care, pentru moment, păreau să promită mai multe decât era posibil de fapt?

Anii de război mai implică un aspect surprinzător. În acest interval s-a materializat cea mai mare realizare de până atunci a civilizației. Evenimentele politice şi militare au influențat apoi această realizare în anumite direcții şi, în cele din urmă, au limitat-o şi au determinat ce anume avea să dăinuie. Acesta este motivul pentru care aproximativ un secol de istorie a acestei țări mici, ale cărui decenii cruciale sunt cele marcate de război, merită la fel de multă atenție ca imperiile milenare ale Antichității.

Ar trebui să amintim încă de la început că civilizația greacă era concentrată pe o fâşie îngustă de pământ. Au existat multe state greceşti, cu siguranță, şi ele erau răspândite pe o suprafață întinsă de la Marea Egee, însă, chiar dacă includem Macedonia şi Creta, teritoriul Greciei ar încăpea lejer în Anglia, fără Țara Galilor sau Scoția – şi din el doar aproximativ o cincime putea fi cultivat. Dintre state, cele mai multe erau minuscule şi nu cuprindeau mai mult de 20.000 de suflete; cel mai mare avea poate 300.000. În cadrul lor, doar o mică elită lua parte la viața civică şi se bucura de ceea ce considerăm acum civilizația greacă.

Celălalt lucru care trebuie clarificat de la început este esența acestei civilizații. Grecii erau departe de a subestima confortul şi plăcerile simțurilor. Moştenirea materială pe care au lăsat-o a trasat canoanele estetice în multe arte timp de două mii de ani. Totuşi, în cele din urmă grecii rămân în istorie ca poeți şi filozofi. Desăvârşirea spiritului ne atrage atenția în primul rând. Acest lucru a fost înglobat implicit în ideea de Grecie clasică, o creație mai mult a epocilor ulterioare decât a grecilor înşişi. Cu siguranță, unii greci din secolele V-IV î.e.n. se considerau posesorii unei culturi care era superioară oricărei alteia existente, dar forța idealului clasic se află în perspectiva unei epoci ulterioare, ce şi-a întors privirea spre Grecia şi a găsit aici standarde la care să se raporteze. Generațiile următoare au văzut aceste standarde mai ales în secolul al V-lea î.e.n., în anii care au urmat victoriei asupra perşilor. Secolul al V-lea î.e.n. e caracterizat de o unitate obiectivă deoarece a fost marcat de o dezvoltare şi o intensificare deosebite ale

civilizației greceşti, care, chiar dacă era inexorabil legată de trecut, privea spre viitor şi avea să se răspândească în toată lumea greacă.

Această civilizație era încă înrădăcinată în tipare economice relativ simple; în mare, ele erau aceleaşi din epoca anterioară. Nu o modificase nicio mare revoluție de la introducerea banilor şi timp de aproximativ trei secole nu au existat decât schimbări treptate sau specifice în ceea ce priveşte direcția sau materialele comerțului grec. Trocul a continuat să se practice în activitățile cotidiene mult după apariția monedelor. Producția era redusă. S-a sugerat că, la apogeul goanei după cele mai bune obiecte ceramice ateniene, nu mai mult de 150 de oameni lucrau la crearea şi vopsirea acestora. La baza economiei stătea, aproape peste tot, agricultura de subzistență. În pofida cererii şi producției specializate ale Atenei sau Miletului (care era oarecum vestit ca producător de lânării), comunitatea tipică depindea de producția de cereale, măsline, viță-de-vie şi cherestea a micilor agricultori pentru piața internă.

Aceştia erau grecii tipici. Unii erau bogați, majoritatea erau săraci după standardele moderne, însă chiar şi acum clima mediteraneeană face ca un venit scăzut să fie mai tolerabil decât în alte părți. Comerțul la orice scară şi toate celelalte tipuri de activități antreprenoriale erau, probabil, în mâinile metecilor. Aceştia puteau fi oameni de vază şi erau adesea bogați, dar, de exemplu, în Atena nu puteau cumpăra pământ fără o autorizație specială, deşi erau datori să facă serviciul militar (ceea ce ne oferă câteva informații despre numărul lor, deoarece la începutul Războiului Peloponesiac erau doar aproximativ 3.000 de oameni care îşi puteau permite armele şi armura necesare pentru a face parte din infanteria hopliților). Ceilalți bărbați care trăiau în oraşul-stat fără a fi cetățeni erau ori oameni liberi, ori sclavi.

Nici femeile nu erau cetățeni, deşi este riscant să facem alte generalizări despre drepturile lor legale. În Atena, de exemplu, ele nu puteau să moştenească sau să dețină o proprietate, deşi aceste lucruri erau permise în Sparta, şi nu puteau face nicio tranzacție comercială dacă valoarea ei depăşea o baniță de cereale. Divorțul la cererea soției era posibil în Atena, dar pare să fi fost un fenomen rar şi era, probabil, mult mai greu de obținut decât în cazul bărbaților, care se pare că puteau scăpa destul de uşor de nevestele lor. Izvoarele literare arată că soțiile celor care nu erau bogați duceau, în general, o viață grea. Exigențele sociale care guvernau comportamentul tuturor femeilor erau foarte restrictive; chiar şi femeile din clasele superioare stăteau acasă, izolate în cea mai mare parte a timpului. Dacă ieşeau, trebuiau să fie însoțite; dacă erau văzute la un banchet, le era pusă la îndoială cinstea. Artistele şi curtezanele erau singurele femei care puteau avea o viață publică; ele se puteau bucura de o oarecare notorietate, dar o femeie respectabilă nu avea această posibilitate. De pildă, în Grecia clasică fetele erau considerate nedemne de educație. Astfel de atitudini sugerează atmosfera

primitivă a societății care le genera, una foarte diferită de, să zicem, Creta minoică a predecesorilor ei sau de Roma de mai târziu.

Dacă luăm în considerare sexualitatea descrisă de literatură, căsătoria şi statutul de părinte în Grecia puteau da naştere unor sentimente profunde şi unui respect reciproc la fel de mare ca în societățile noastre. Printre elementele sale, greu de cântărit astăzi exact, se numărau tolerarea şi chiar romanțarea homosexualității masculine. Aceasta era reglementată prin convenție. În multe oraşe greceşti era permis ca tinerii din clasele superioare să aibă relații amoroase cu bărbați mai în vârstă (în mod interesant, există mult mai puține dovezi în literatura greacă despre dragostea homosexuală între bărbați de aceeaşi vârstă).

În acest domeniu (ca şi în numeroase altele) ştim mult mai multe despre comportamentul elitei decât despre al majorității grecilor. Cetățenia, care trebuie să fi fost adesea structurată pe niveluri sociale foarte diferite în practică, este o categorie prea mare pentru a permite generalizări. Chiar şi în Atena democratică, bărbatul tipic care ajungea să ocupe o poziție mai înaltă în viața publică şi despre care, prin urmare, aflăm mai multe din consemnări era de regulă proprietar de pământ; era puțin probabil să fie comerciant, cu atât mai puțin meşteşugar. Un meşteşugar putea fi important ca membru al grupului său în adunarea cetățenilor, dar nu putea ajunge la conducere. Negustorii se poate să fi fost defavorizați de convingerea împământenită a grecilor din clasa superioară că negoțul şi sârguința nu erau potrivite pentru un aristocrat, care trebuia să aibă, în mod ideal, o viață lipsită de griji, cultivată, din veniturile obținute din exploatarea domeniilor sale. Acesta era un punct de vedere care avea să fie preluat în tradiția europeană, cu efecte importante.

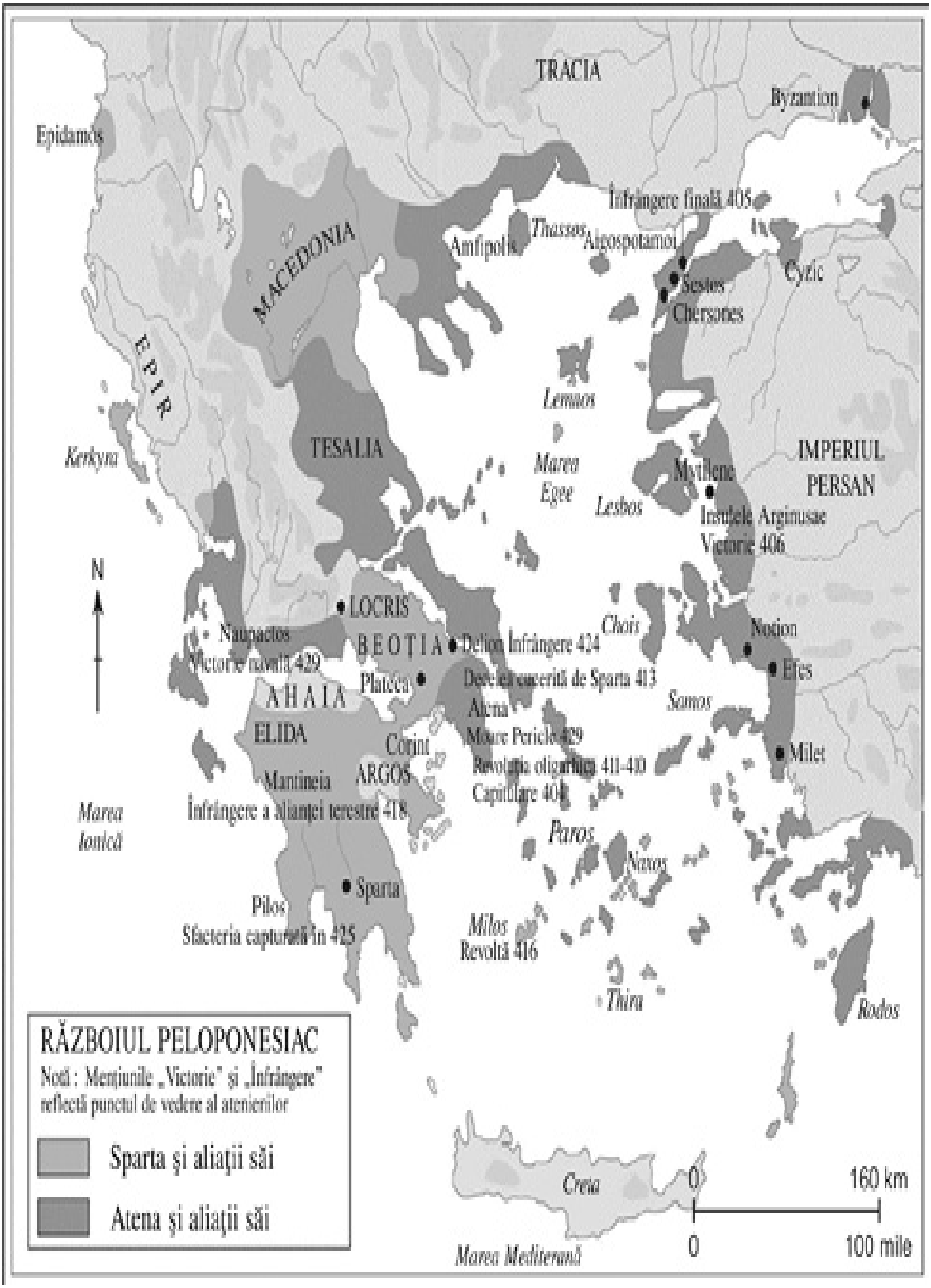
TRACIA
Byzantion
Epidamnos
Înfrângere finală 405
MACEDONIA
Amfipolis
Thassos
Aigospotamoi
Cyzic
Sestos
Chersonès
EPIR
Lemnos
TESALIA
Kerkyra
Marea Egee
IMPERIUL PERSAN
Mytilene
Lesbos
Insulele Arginusae
Victorie 406
N
LOCRIS
Naupactos
Victorie navală 429
BEOȚIA
Delion Înfrângere 424
Chios
Notion
Eres
Plateea
Decelia cucerită de Sparta 413
AHAIA
Atena
Samos
ELIDA
Corint
Milet
Mantineia
ARGOS
Înfrângere a aliaților terestră 418
Revolta oligarhică 411-410
Capitulare 404
Marea Ionică
Paros
Naxos
Sparta
Pilos
Milos
Revoltă 416
Thira
Rodos
RĂZBOIUL PELOPONESIAC
Notă: Mențiunile „Victorie" și „Înfrângere" reflectă punctul de vedere al atenienilor
Sparta și aliații săi
Atena și aliații săi
Creta
0
160 km
0
100 mile
Marea Mediterană

Istoria socială se pierde, prin urmare, în politică. Preocuparea grecilor pentru viața politică – viața polisului – şi faptul că Grecia clasică este clar delimitată de două epoci distincte (cea a Războaielor Medice şi cea a unui nou imperiu, macedonean) ne uşurează sarcina de a aprecia importanța istoriei politice a Greciei în cadrul civilizației. Atena domină acest tablou şi, prin urmare, riscăm mult dacă ne grăbim să susținem că ceea ce se întâmpla în Atena se întâmpla peste tot. Avem tendința de a considera importante lucrurile despre care ştim cele mai multe şi, deoarece unii dintre cei mai de seamă greci ai secolului al V-lea î.e.n. erau atenieni, iar Atena este unul dintre polii marii poveşti a Războiului Peloponesiac, savanții au acordat istoriei sale foarte multă atenție. Mai ştim totuşi că Atena era – luăm în considerare doar două aspecte – un oraş mare şi un centru comercial; era, prin urmare, nereprezentativă în multe privințe.

Tentația de a supraevalua importanța culturală a Atenei nu este atât de periculoasă. Supremația sa a fost, la urma urmelor, recunoscută la vremea respectivă. Deşi mulți dintre cei mai de seamă greci nu au fost atenieni şi numeroşi greci au respins pretențiile de superioritate ale Atenei, atenienii se considerau liderii Greciei. La începutul Războiului Peloponesiac, când Pericle le-a spus concetățenilor săi că statul lor era un model pentru restul Greciei, făcea propagandă, dar exista şi o anumită convingere în afirmațiile sale. Această poziție se baza atât pe idei, cât şi pe putere. Flota i-a asigurat supremația incontestabilă în Marea Egee şi astfel, în cele din urmă, tributul care i-a alimentat vistieria în secolul al V-lea î.e.n. A ajuns la apogeul influenței şi bogăției sale chiar înainte de Războiul Peloponesiac, în anii când activitatea creatoare şi inspirația patriotică au atins punctul culminant. Mândria provocată de lărgirea imperiului era legată la acea vreme de o realizare culturală de care poporul se bucura cu adevărat.

Comerțul, flota, siguranța ideologică şi democrația sunt teme strâns întrețesute în mod tradițional în istoria Atenei din secolul al V-lea î.e.n. Mulți credeau la acea vreme că o flotă de vase a căror deplasare depindea de aproximativ 200 de vâslaşi plătiți era deopotrivă un instrument al puterii imperiale şi apanajul democrației. Hoplițiii erau mai puțin importanți într-un stat maritim decât oriunde în altă parte şi nu era necesară o armură scumpă pentru a fi vâslaş, plătit din tributul Ligii sau din prăzile de război – aşa cum s-a sperat, de exemplu, în cazul expediției siciliene. Imperialismul era chiar popular în rândul atenienilor, care se aşteptau să împartă profiturile, fie chiar şi în mod indirect şi colectiv, nu să-i simtă povara. Acesta a fost un aspect al democrației ateniene căruia criticii i-au acordat o atenție deosebită.

Democrația a apărut în mod neaşteptat în Atena şi, la început, a fost aproape neobservată. Rădăcinile sale se află în schimbările constituționale din secolul al VI-lea î.e.n. care au înlocuit principiul organizator al rudeniei cu cel al zonei; în teorie şi în drept, cel puțin, apartenența locală a ajuns să fie mai importantă decât

familia. Aceasta a fost o evoluție ce pare a fi generală în Grecia şi a aşezat democrația pe baza instituțională localizată care s-a păstrat în general de atunci. De aici au decurs şi alte schimbări. Spre jumătatea secolului al V-lea î.e.n., toți bărbații adulți aveau dreptul să ia parte la adunare şi, prin intermediul ei, la alegerea principalilor agenți administrativi. Puterile areopagului – sfatul bătrânilor – au fost reduse constant; după 462 î.e.n. nu mai era decât un tribunal cu jurisdicție asupra anumitor infracțiuni. Celelalte tribunale au devenit în acelaşi timp mai susceptibile la influența democratică prin instituirea plății pentru serviciul de jurat. Deoarece ele dirijau şi o mare parte a treburilor administrative, acest lucru însemna participarea poporului la administrarea cotidiană a oraşului. Imediat după Războiul Peloponesiac, când erau vremuri grele, se plătea şi pentru participarea la adunare. În sfârşit, mai era încrederea atenienilor în selecția prin tragere la sorți; prin folosirea acestui sistem, alegerea magistraților constituia o oprelişte în calea prestigiului şi puterii ereditare.

La originea acestei structuri se aflau o neîncredere în specialişti şi în autoritatea împământenită şi o încredere în bunul-simț colectiv. De aici au pornit, fără îndoială, relativa lipsă de interes a atenienilor pentru jurisprudența riguroasă – într-un tribunal atenian, argumentațiile aveau în vedere mai mult aspecte legate de motiv, statut şi substanță decât chestiuni de drept –, precum şi importanța pe care au atribuit-o talentului oratoric. Liderii politici eficienți ai Atenei erau cei care îşi puteau convinge din vorbe concetățenii. Nu contează dacă îi numim demagogi sau oratori; ei au fost primii politicieni care urmăreau să obțină puterea prin persuasiune.

Spre sfârşitul secolului al V-lea î.e.n., unii dintre aceştia proveneau din familii care nu făceau parte din clasa conducătoare tradițională, deşi nu era deloc ceva obişnuit. Faptul că vechi familii politice continuau să fie importante era totuşi o nuanță însemnată a sistemului democratic. La începutul secolului, Temistocle şi, în debutul Războiului Peloponesiac, Pericle erau membri ai unor vechi familii, fiind îndreptățiți prin naştere, chiar şi în ochii conservatorilor, să preia conducerea; vechile clase conducătoare au acceptat mai uşor democrația datorită acestei restricții. Asemenea fapte tind să fie scăpate din vedere şi atunci când democrația ateniană e sancționată, şi atunci când e idealizată, ele explicându-i într-o anumită măsură aparenta moderație. Impozitarea era scăzută şi existau puține legi discriminatorii față de bogați, în comparație cu cele pe care le-am asocia astăzi cu regimul democratic şi aşa cum Aristotel a susținut că avea să fie rezultatul inevitabil al guvernării de către săraci.

Chiar din perioada sa de formare, democrația ateniană a fost identificată cu aventura şi planurile îndrăznețe în politica externă. Sprijinirea oraşelor greceşti din Asia în revolta lor împotriva Persiei a fost cerută de popor. Mai târziu, din motive lesne de înțeles, a conferit politicii externe o înclinație antispartană.

Încercarea de a diminua puterea areopagului a fost promovată de Temistocle, constructorul flotei ateniene de la Salamina, care presimțise potențialul pericol reprezentat de Sparta de la sfârşitul Războiului Peloponesiac. Astfel, răspunderea pentru Războiul Peloponesiac şi pentru exacerbarea facțiunilor şi diviziunilor din toate celelalte orașe ale Greciei a ajuns să fie pusă pe seama democrației. Aceasta nu doar a atras dezastrul asupra Atenei, aşa cum au subliniat criticii, ci a şi transmis sau, cel puțin, a deşteptat în toate oraşele greceşti amărăciunea dezbinării şi a conflictului social.

Dacă luăm în calcul şi excluderea de către democrația ateniană a femeilor, metecilor şi sclavilor, balanța se înclină puternic în defavoarea sa; dintr-o perspectivă modernă, pare îngustă şi menită eşecului. Totuşi, asta nu ar trebui să-i anuleze Atenei locul câştigat ulterior în ochii posterității. E uşor să facem comparații anacronice şi lipsite de temei; Atena nu trebuie comparată cu idealuri imperfect puse în practică şi cu două mii de ani mai târziu, ci cu contemporanii săi. În pofida influenței neîntrerupte a familiilor proeminente şi a imposibilității practice ca majoritatea cetățenilor să ia parte la o întrunire oarecare a adunării cetățenilor, în autoguvernare erau implicați mai mulți atenieni în comparație cu orice alt stat. Democrația ateniană, mai mult decât orice altă instituție, a adus cu sine eliberarea oamenilor de legăturile de rudenie din politică, una dintre marile realizări ale grecilor. Chiar dacă nu toți cetățenii erau eligibili în diferite funcții, democrația ateniană avea să rămână cel mai important instrument de educație politică conceput până la acea vreme.

Dar, deşi democrația greacă a stimulat participarea, ea a încurajat şi concurența. Grecii îi admirau pe câştigători şi credeau că oamenii trebuie să se străduiască să învingă. Descătuşarea de forțe rezultată a fost colosală, dar şi periculoasă. Idealul exprimat prin termenul „virtute”, extrem de folosit, dar tradus inadecvat, ilustrează acest lucru. În accepțiunea grecilor, el se referea la oameni puternici, capabili şi inteligenți şi, în aceeaşi măsură, drepți, principiali şi virtuoşi în sens modern. Eroul lui Homer, Odiseu, se comporta frecvent ca un ticălos, dar era curajos şi inteligent şi a avut succes; prin urmare, este demn de admirație. Era bine să dai dovadă de o astfel de calitate; nu conta că uneori costul social era mare. Grecii erau preocupați şi de imagine; cultura lor îi învăța să evite mai curând ruşinea decât vinovăția, iar teama de ruşine nu a fost niciodată departe de teama de dovedire publică a vinovăției. Aşa se explică parțial ostilitatea taberelor din politica greacă. Era un preț plătit de bunăvoie.

Realizarea care a transformat Grecia în dascălul Europei (şi, prin intermediul ei, al lumii) este prea bogată şi prea diversă pentru a o generaliza, chiar şi în cadrul unui studiu extins şi atent; e imposibil de sintetizat într-o pagină. Dar o temă predominantă iese în evidență: o încredere din ce în ce mai mare în analiza conştientă, rațională. Dacă civilizația înseamnă un progres în influențarea

mentalității şi a mediului prin intermediul raţiunii, atunci grecii au făcut în acest domeniu mai multe decât oricare dintre predecesorii lor. Ei au inventat interogația filozofică drept parte integrantă a uneia dintre marile intuiții din toate timpurile: că se poate găsi o explicație coerentă şi logică a lucrurilor, că lumea nu se bazează pe voința arbitrară şi lipsită de semnificație a zeilor sau demonilor. Astfel exprimată, bineînțeles, nu este o atitudine care ar fi putut fi sau care a fost înțeleasă de toți grecii sau măcar de majoritatea. A fost o atitudine care a trebuit să-şi croiască drum într-o lume infuzată de irațional şi superstiții. Aceasta prevestea posibilitatea apariției unei societăți în care o astfel de atitudine să poată fi generalizată; chiar şi Platon, care credea că e imposibil ca această atitudine să fie împărtăşită de majoritatea oamenilor, le-a oferit conducătorilor statului său ideal sarcina reflecției raționale ca justificare atât a privilegiilor, cât şi a disciplinei învestite în ei. Faptul că grecii au pus sub semnul întrebării influența iraționalului în activitatea socială şi intelectuală a diminuat forța acestuia cum nu se mai întâmplase până atunci. În pofida tuturor exagerărilor şi mitizărilor ulterioare, efectul eliberator al acestei perspective a fost resimțit mii de ani. Asta a fost cea mai mare realizare a grecilor.

Deşi obscurantismul şi superstiția s-au perpetuat în multe domenii, unele forme de raționalitate au ajuns să fie apreciate în toată societatea greacă. Socrate, filozoful atenian care a devenit, grație discipolului său, Platon, figura arhetipală a intelectualului şi a lăsat ca maximă perspectiva că „viața necercetată nu merită să fie trăită”, a fost condamnat la moarte de concetățenii săi pentru impietate; a fost condamnat şi pentru că s-a îndoit de astronomia moştenită din trecut. Dar, în pofida unor astfel de reziduuri istorice importante, gândirea greacă a reflectat schimbări ale accentului şi stilului de abordare mai mult decât gândirea oricărei alte civilizații anterioare.

Schimbările au rezultat din caracterul său dinamic şi nu au dus întotdeauna la o capacitate mai mare de a înțelege natura şi societatea, cedând adesea în fața lor, ci uneori la impasuri şi fantezii neobişnuite şi extravagante. Gândirea greacă nu e monolitică; nu trebuie să o privim ca pe un tot unitar, ci ca pe un continuum istoric întins de-a lungul a trei sau patru secole, în care elemente diferite sunt predominante în momente diferite şi care este dificil de cuprins.

Un motiv este următorul: categoriile gândirii greceşti – altfel spus, modul grecilor de a cartografia cunoaşterea înainte de a începe să abordeze fiecare element al său în detaliu – nu sunt similare cu ale noastre, deşi uneori par, în mod înşelător, apropiate. Unele categorii pe care le folosim noi nu existau pe vremea grecilor, cunoştințele lor determinându-i să traseze granițe între domenii de analiză, diferite de cele cu care operăm astăzi. Uneori, acest lucru este evident şi nu ridică probleme; atunci când un filozof, de exemplu, plasează gestionarea gospodăriei şi a bunurilor aferente (economia) în studiul a ceea ce ar trebui să

numim politică, e puțin probabil să nu-l înțelegem. Problemele apar în domeniile mai abstracte.

Un exemplu poate fi identificat în știința greacă. Pentru noi, se pare că știința este un mod adecvat în care încercăm să înțelegem universul fizic, iar metodele sale sunt cele ale experimentului empiric și ale observației. Filozofii greci considerau că natura universului fizic putea fi înțeleasă la fel de bine atât prin abstractizare, cât și prin metafizică, logică și matematică. S-a spus că gândirea greacă a ajuns în cele din urmă să stea în calea progresului științific, deoarece studiul se apleca mai mult asupra deducției logice și abstracte decât asupra observării naturii. Dintre marii filozofi greci, doar Aristotel a acordat o importanță mai mare culegerii și clasificării datelor și a făcut acest lucru cu precădere în studiile sale sociale și de biologie. Acesta este un motiv pentru care istoria științei grecești și filozofia nu trebuie separate complet. Ele reprezintă un tot unitar, produsul a zeci de orașe, care s-a dezvoltat de-a lungul a aproximativ patru secole.

Începuturile științei și filozofiei constituie o revoluție în gândire, ce se produsese deja când au apărut primii gânditori greci despre care avem dovezi istorice. Aceștia au trăit în orașul ionian Milet, în secolele VII-VI î.e.n. Aici și în alte orașe ioniene a existat o activitate intelectuală importantă până în epoca remarcabilă a speculației ateniene, care începe cu Socrate. Fără îndoială, fundalul asiatic a fost un stimulent la fel de important în acest domeniu ca și în atâtea altele pentru punerea lucrurilor în mișcare; e posibil să fi contat și faptul că Miletul era un oraș bogat – primii filozofi par să fi fost oameni bogați, cărora timpul le permitea să reflecteze. Cu toate acestea, accentul pus inițial pe Ionia face loc în curând unui spectru de activități intelectuale care acoperea întreaga lume greacă. Coloniile occidentale din Grecia Mare și Sicilia au fost cruciale în multe dintre progresele înregistrate în secolele VI-V î.e.n., iar în epoca elenistică de mai târziu Alexandria avea să dețină supremația. Întreaga lume greacă a contribuit la succesul spiritului grec și măreței epoci a filozofiei ateniene nu trebuie să i se acorde un statut exagerat în cadrul său.

În secolul al VI-lea î.e.n., în Milet, Thales și Anaximandru au început să speculeze în mod deliberat asupra naturii universului, ceea ce ne demonstrează că granița fundamentală dintre mit și știință fusese depășită. Pornind de la experimente, egiptenii aflaseră multe lucruri despre natură pe cale inductivă în urma acestui proces, în timp ce babilonienii făcuseră măsurători importante. Școala din Milet s-a folosit de aceste informații și este posibil să fi preluat și alte noțiuni cosmologice fundamentale de la vechile civilizații; se pare că Thales susținea că originile pământului se află în apă. Totuși, filozofii ionieni au depășit curând moștenirea primită. Aceștia au conturat o perspectivă generală asupra naturii universului care a înlocuit mitul cu explicația impersonală. Acest lucru

este mai impresionant decât faptul că răspunsurile pe care le-au oferit s-au dovedit a fi sterile în cele din urmă. Analiza naturii materiei făcută de greci este un exemplu. Deşi o teorie atomică fusese schițată cu peste două mii de ani înainte de vremea ei, aceasta a fost respinsă în secolul al IV-lea î.e.n. în favoarea unei perspective bazate pe cea a primilor gânditori ionieni, conform căreia toată materia era compusă din patru „elemente” – aer, apă, pământ şi foc – ce formau substanțe diferite prin combinarea în diverse proporții. Această teorie a marcat profund știința occidentală până în perioada Renaşterii. A avut o importanță istorică uriaşă prin granițele pe care le-a trasat şi orizonturile pe care le-a deschis. Era, bineînțeles, greşită.

Acest aspect e mai puțin important acum. Ionienii şi şcoala pe care au înființat-o au fost importanți pentru ceea ce s-a numit, pe bună dreptate, noutate „uimitoare”. Au exclus zeii şi demonii din înțelegerea naturii. Este adevărat că timpul avea să suprime o parte a realizărilor lor. În Atena, la sfârşitul secolului al V-lea î.e.n., condamnarea ca blasfemie a unor perspective mai puțin îndrăznețe decât cele formulate de unii gânditori ionieni cu două secole înainte a fost considerată mai mult decât un semnal de alarmă temporar în fața înfrângerii şi a pericolului. Unul dintre ei afirmase: „Dacă boul ar putea picta, zeul său ar arăta ca un bou”; câteva secole mai târziu, civilizația mediteraneeană clasică îşi pierduse mult din această receptivitate. Apariția sa timpurie este semnul cel mai evident al vigorii civilizației greceşti.

Nu doar superstițiile populare au împiedicat dezvoltarea unor astfel de idei. Şi alte orientări filozofice au jucat un rol. Una a coexistat cu tradiția ioniană o bună perioadă şi urma să aibă o viață şi o influență mult mai lungi. Esența sa era ipoteza că realitatea este imaterială; că, după cum s-a exprimat Platon mai târziu în una dintre cele mai elocvente afirmații ale sale, în realitatea sensibilă nu cunoaştem decât copii ale unor Forme şi Idei pure, ce reprezintă esențe cereşti ale adevăratei realități. Această realitate nu putea fi înțeleasă decât prin gândire, deşi nu doar prin speculații sistematice, ci şi prin intuiție. În pofida imaterialității sale, şi acest tip de gândire îşi avea rădăcinile în știința greacă, deşi nu în speculațiile ionienilor cu privire la materie, ci în activitatea matematicienilor.

Unele dintre cele mai mari progrese ale lor aveau să se producă abia la mult timp după moartea lui Platon, când urmau să definitiveze cel mai de seamă triumf al gândirii greceşti, punerea bazelor aritmeticii şi geometriei, care au slujit civilizației occidentale până în secolul al XVII-lea. Orice elev cunoştea numele lui Pitagora, care s-a stabilit în sudul Italiei, la Crotona, la jumătatea secolului al VI-lea î.e.n. şi despre care se poate spune că a descoperit raționamentul deductiv. Din fericire sau din nefericire, el a făcut mai mult decât atât. A descoperit baza matematică a armoniei studiind o coardă care vibra şi s-a concentrat mult asupra relației dintre numere şi geometrie. Abordarea lui era cvasimistică; ca mulți alți

matematicieni, Pitagora era un om religios şi se spune că a sărbătorit demonstrarea teoremei ce-i poartă numele sacrificând un bou. Mai târziu, şcoala sa – exista o „societate" secretă pitagoreică – a susținut că universul era esențialmente matematic şi numeric. „Ei (pitagoricienii) au socotit că principiile acestora sunt şi principiile tuturor lucrurilor"[*], scria Aristotel oarecum dezaprobator, deşi dascălul său, Platon, fusese influențat profund de această convingere şi de scepticismul lui Parmenide, alt pitagorician de la începutul secolului al V-lea î.e.n., în ce priveşte cunoaşterea lumii prin simțuri. Numerele păreau mai atrăgătoare decât lumea materială; ele erau caracterizate atât de perfecțiunea, cât şi de abstracțiunea Ideii ce reprezenta realitatea.

Influența pitagoreică asupra gândirii greceşti este o temă cuprinzătoare; din fericire, nu trebuie sintetizată. Aici contează repercusiunile sale asupra unei perspective despre univers care, deoarece a fost construită mai mult pe principii matematice şi deductive decât pe observație, a fixat astronomia pe un curs greşit timp de aproape două mii de ani. Din ea derivă viziunea unui univers format din sfere concentrice pe care se deplasau Soarele, Luna şi planetele, pe un traseu circular fix în jurul Pământului. Grecii au observat că în realitate astrele nu păreau să se deplaseze aşa. Dar – pe scurt – aparențele au fost salvate prin introducerea tot mai multor rafinări în schema de bază, refuzându-se analiza principiilor din care fusese dedusă. Enunțurile finale au fost formulate abia în secolul al II-lea e.n., în opera unui faimos alexandrin, Ptolemeu. Aceste realizări au avut un succes deosebit şi doar câțiva opozanți au avut obiecții (ceea ce arată că s-ar fi putut ajunge şi la alte rezultate în ştiința greacă). În pofida inadvertențelor sistemului lui Ptolemeu, se puteau face predicții în legătură cu mişcarea planetelor ce aveau să slujească drept ghid în navigația pe ocean până în vremea lui Columb, deşi se bazau pe concepții greşite care făceau sterilă gândirea cosmologică de până la el.

Atât teoria celor patru elemente, cât şi dezvoltarea astronomiei greceşti ilustrează înclinația spre deducție a gândirii greceşti şi slăbiciunea sa caracteristică – dorința de a expune o teorie plauzibilă pentru a acoperi o gamă cât mai vastă de experiențe fără a o supune testului experimentului. A afectat majoritatea domeniilor gândirii acoperite astăzi de ştiință şi filozofie. Roadele sale au fost, pe de o parte, argumentații de o rigoare şi o precizie fără precedent şi, pe de altă parte, un scepticism extrem față de informațiile obținute prin intermediul simțurilor. Doar doctorii greci, în frunte cu Hipocrat, în secolul al V-lea î.e.n., s-au folosit de empirism.

În cazul lui Platon – şi, de bine, de rău, dezbaterile filozofice au fost influențate mai mult de acesta şi de discipolul său, Aristotel, decât de oricine altcineva – e posibil ca această înclinație să fi fost întărită de părerea proastă pe care o avea despre lucrurile observate. Aristocrat atenian, Platon s-a îndepărtat de

lumea politico-administrativă din care avusese ambiția să facă parte, dezamăgit de politicile democrației ateniene şi în special de modul cum l-a tratat aceasta pe Socrate, pe care l-a condamnat la moarte. Platon nu împrumutase de la Socrate doar pitagorismul, ci şi o abordare idealistă a problemelor etice, precum şi o tehnică de analiză filozofică. Binele, credea el, putea fi descoperit prin analiză şi intuiție; el era realitatea. Era cel mai important dintr-o serie de „idei" – Adevărul, Frumosul şi Dreptatea erau celelalte – care nu erau idei în sensul că în orice moment prindeau contur în mintea cuiva (cum ar spune cineva „Am o idee despre asta"), ci erau esențe inteligibile, constituind o existență în sine într-o lume eternă şi fixă, aceste idei fiind elementele sale. Această lume a adevăratei realități, credea Platon, ne este ascunsă de simțuri, care sunt înşelătoare şi ne induc în eroare. Dar e accesibilă sufletului, care o poate înțelege prin rațiune.

Semnificația acestor concepții depăşeşte filozofia tehnică. În ele (ca şi în învățăturile lui Pitagora) putem găsi, de exemplu, rădăcinile unei idei familiare de mai târziu, fundamentală pentru puritanism, şi anume că omul este împărțit ireconciliabil între sufletul de origine divină şi corpul care îl întemnițează. Nu împăcarea, ci victoria unuia asupra celuilalt trebuie să fie deznodământul. Era o idee a cărei preluare în creştinism urma să aibă un efect uriaş. Şi în plan imediat Platon a fost interesat de chestiunile practice, deoarece, credea el, cunoaşterea lumii ideale a universaliilor şi realității putea fi facilitată sau împiedicată de forma de organizare în care trăiau oamenii. Şi-a expus viziunea într-o serie de dialoguri între Socrate şi oamenii care veneau să discute cu el. Au fost primele texte de gândire filozofică, *Republica* fiind cea dintâi carte în care cineva a propus o formă de organizare a societății orientată şi gândită pentru atingerea unui țel etic. Se descrie un stat autoritar (care aminteşte de Sparta), unde căsătoriile ar fi reglementate pentru a obține cele mai bune rezultate genetice, unde familiile şi proprietatea privată nu ar exista, cultura şi arta ar fi cenzurate, iar educația supravegheată atent. Cei puțini de la conducerea acestui stat ar fi cei care ar avea statutul moral şi intelectual necesar pentru studii ce le-ar permite să creeze societatea justă ca urmare a înțelegerii lumii ideale. Ca şi Socrate, Platon considera că înțelepciunea însemna înțelegerea realității şi credea că cunoaşterea adevărului ar trebui să facă irealizabilă acțiunea care nu e în acord cu acesta. Spre deosebire de dascălul său, el a susținut că, pentru majoritatea oamenilor, educația şi legile ar trebui să impună exact acea viață necercetată despre care Socrate credea că nu merită să fie trăită.

Republica şi argumentele sale aveau să ducă la secole întregi de discuții şi reluări, dar acest lucru a fost valabil pentru toate operele lui Platon. După cum spunea un filozof englez din secolul XX, practic toată filozofia occidentală ulterioară nu a fost decât o serie de note de subsol la opera lui Platon. În pofida aversiunii lui Platon față de ceea ce vedea în jurul său şi a atingerii pe care i-o

aducea, filozoful a anticipat aproape toate marile probleme ale filozofiei, indiferent dacă erau legate de morală, de estetică, de baza cunoaşterii sau de natura matematicii, şi şi-a expus ideile în mari opere literare ce au fost citite întotdeauna cu plăcere şi entuziasm.

Academia pe care a întemeiat-o Platon poate fi considerată prima universitate. Aici s-a remarcat discipolul său, Aristotel, un gânditor mai multilateral şi echilibrat, mai puțin sceptic cu privire la potențialul actualului şi mai puțin aventuros decât Platon. Aristotel nu a respins niciodată întru totul învățăturile dascălului său, dar s-a distanțat de acesta în puncte fundamentale. A avut o contribuție majoră la clasificarea şi culegerea datelor (manifestând un interes deosebit pentru biologie) şi nu a respins experiența senzorială, ca Platon. El a căutat atât cunoaşterea, cât şi fericirea într-o lume a experienței, respingând noțiunea de idei universale şi argumentând inductiv legi generale pornind de la fapte. Aristotel a fost un gânditor atât de profund şi interesat de atâtea aspecte ale experienței, încât influența sa istorică este la fel de greu de delimitat ca şi cea a lui Platon. Scrierile sale au creat un cadru pentru discuții de biologie, fizică, matematică, logică, critică literară, estetică, psihologie, etică şi politică actual timp de două mii de ani. A oferit perspective asupra acestor discipline şi abordări flexibile şi suficient de cuprinzătoare pentru a îngloba în cele din urmă şi filozofia creştină. De asemenea, a pus bazele unei ştiințe a logicii deductive, care nu a fost înlocuită până la sfârşitul secolului al XIX-lea. A fost o realizare uriaşă, diferită ca esență, dar nu mai puțin importantă decât cea a lui Platon.

Gândirea politică a lui Aristotel s-a intersectat cu a lui Platon într-o privință: oraşul-stat era cea mai bună organizare socială imaginabilă, dar avea nevoie de reformă şi purificare pentru a funcționa corect, credea el. Dar, dincolo de acest punct, părerile sale erau foarte diferite de cele ale magistrului său. Pentru Aristotel, funcționarea corectă a polisului însemna acordarea unui rol adecvat fiecărei părți a acestuia; în esență, aceasta se reducea pentru el la a înțelege ce anume mulțumea majoritatea statelor existente. În formularea unui răspuns, s-a folosit de o idee grecească – longevivă datorită învățăturilor sale –, cea a căii de mijloc, ideea că excelența consta într-un echilibru al extremelor. Observațiile empirice păreau să confirme acest lucru, iar Aristotel a adunat sistematic mai multe astfel de dovezi decât oricare dintre predecesorii lui, se pare; dar accentul pus pe importanța observațiilor cu privire la societate fusese anticipat de altă invenție grecească, istoria.

Aceasta a fost altă realizare importantă. În cele mai multe țări, cronicile sau analele care aveau ca scop doar să consemneze succesiunea evenimentelor precedă istoria. În Grecia, lucrurile nu au stat aşa. Aici scrierile istorice s-au născut din poezie. În mod uimitor, s-a atins imediat cel mai înalt nivel prin primele două opere istorice – două cărți ale unor maeştri ce nu aveau să fie egalați

niciodată de succesorii lor. Primul din ei, Herodot, a fost supranumit pe bună dreptate „părintele istoriei”. Cuvântul *historia* l-a precedat; însemna „analiză”. Herodot i-a mai adăugat o semnificație: analiză a evenimentelor în timp; consemnând rezultatele, a scris prima operă în proză într-o limbă europeană care a dăinuit. Era stimulat de dorința de a înțelege o realitate aproape contemporană cu el, marea luptă cu Persia. A adunat informații despre Războaiele Medice şi despre cele de dinaintea lor, citind un număr mare de scrieri, chestionându-i pe oameni în călătoriile sale şi consemnând asiduu ceea ce citea şi auzea. Pentru prima dată, aceste lucruri au devenit mai mult decât subiectul unei cronici. Rezultatul e reprezentat de *Istoriile* sale, o frescă remarcabilă a Imperiului Persan care includea şi numeroase informații despre începuturile istoriei Greciei şi un soi de studiu al lumii, urmat de o relatare a Războaielor Medice până la Mycale. Şi-a petrecut cea mai mare parte a vieții călătorind, fiind născut (aşa se spunea în mod tradițional) într-un oraş dorian, Halicarnas, din sud-vestul Asiei Mici, în anul 484 î.e.n. La un moment dat a ajuns la Atena, unde a trăit câțiva ani ca metec şi unde este posibil să fi fost răsplătit pentru lecturile publice ale operei sale. Ulterior s-a mutat într-o nouă colonie din sudul Italiei; aici şi-a finalizat opera şi a murit la puțin timp după 430 î.e.n. Prin urmare, cunoştea din experiență întreaga lume greacă, deoarece a călătorit în Egipt şi în alte regiuni. Astfel, în spatele cărților sale se află o experiență vastă, o dare de seamă fidelă a mărturiilor culese, chiar dacă uneori Herodot era prea încrezător în martorii săi.

Se afirmă adesea că printre meritele lui Tucidide, succesorul care l-a depăşit pe Herodot, s-au numărat o abordare mai riguroasă a faptelor şi încercările de a le verifica într-un mod critic. Rezultatul este o realizare intelectuală şi mai impresionantă, deşi austeritatea sa scoate şi mai mult în relief farmecul operei lui Herodot. Subiectul lui Tucidide a fost şi mai actual – Războiul Peloponesiac. Această alegere reflecta o implicare personală profundă şi o concepție nouă: Tucidide era membrul unei familii aristocrate din Atena (a ocupat funcția de general până când a căzut în dizgrație, în urma unui presupus eşec la conducere) şi dorea să descopere cauzele care aduseseră oraşul său şi Grecia la ananghie. A împărtăşit cu Herodot motivația practică, deoarece credea (la fel ca majoritatea istoricilor greci de după el) că ceea ce a descoperit urma să aibă o valoare practică, dar nu a încercat doar să descrie, ci şi să explice. Rezultatul este una dintre cele mai mari opere de analiză istorică scrise vreodată şi prima care a încercat să înțeleagă faptele prin niveluri diferite de explicații. Astfel, le-a oferit un model de analiză obiectiv viitorilor istorici, deoarece devotamentul său pentru Atena iese rar la suprafață. Cartea nu a fost finalizată – relatează povestea doar până în anul 411 î.e.n. –, dar considerația generală este concisă şi uimitoare: „Eu socotesc că singura cauză adevărată […] a constituit-o faptul că atenienii

ajunseseră puternici şi, inspirând teamă lacedemonienilor, i-au silit să poarte război”[**].

Inventarea istoriei în sine este dovada noii sfere intelectuale a literaturii create de greci. Este prima literatură completă cunoscută de om. Literatura iudaică este aproape la fel de cuprinzătoare, dar nu conține nici teatru, nici istorie critică – pentru a nu vorbi despre genurile mai uşoare. Dar literatura greacă împărtăşeşte cu Biblia o întâietate care a influențat toate scrierile occidentale ulterioare. Pe lângă conținutul său pozitiv, a impus formele majore ale literaturii şi primele teme ale unei analize critice cu care acestea pot fi evaluate.

Încă de la început, după cum ne arată Homer, a fost strâns legată de credința religioasă şi învățătura morală. Hesiod, care a trăit probabil la sfârşitul secolului al VIII-lea î.e.n. şi este considerat, de regulă, primul poet grec al epocii postepice, s-a aplecat în mod conştient asupra problemei dreptății şi a naturii zeilor, confirmând astfel faptul că literatura nu avea doar rolul de a amuza, şi a stabilit marile teme ale literaturii greceşti din următoarele patru secole. Pentru greci, poeții erau aproape întotdeauna asemenea unor învățători, opera lor fiind impregnată de nuanțe mistice şi suflu poetic. Totuşi, aveau să existe mulți poeți şi multe stiluri de poezie în limba greacă. Primul care poate fi identificat este scrierea într-o manieră personală, pe placul societății aristocratice. Dar, pe măsură ce mecenatul privat s-a restrâns, în epoca tiranilor din secolele VII-VI î.e.n., scriitura s-a mutat treptat în arena comunității civice. Tiranii organizau festivaluri publice care aveau să fie vehicule ale celei mai importante specii a artei literare greceşti, tragedia. Originile teatrului se află în religie şi elementele sale au fost probabil prezente în toate civilizațiile. Ritualul de venerare este prima formă de teatru. Totuşi, şi aici meritul grecilor a fost orientarea spre o reflectare conştientă a ceea ce se întâmpla; de la public urma să se aştepte nu doar o resemnare pasivă sau o posesiune orgiastică. Apare un imbold didactic.

Prima formă de teatru grec a fost ditirambul, imnul în onoarea lui Dionysos, însoțit de dans şi pantomimă. În 535 î.e.n., aflăm că acesta a fost obiectul unei inovații cruciale, Thespis adăugând şi un actor al cărui discurs era un fel de antifon pentru cor. Au urmat alte inovații şi mai mulți actori şi, în o sută de ani, ajungem la forma definitivă a teatrului prin Eschil, Sofocle şi Euripide. Din opera lor s-au păstrat 33 de piese (inclusiv o trilogie completă), dar ştim că în secolul al V-lea î.e.n. se jucau peste 300 de tragedii diferite. Subtilitățile religioase erau încă prezente în teatru, deşi nu neapărat în cuvinte, ci în ocaziile cu care erau jucate aceste piese. Marile tragedii erau uneori jucate în trilogii la festivaluri civice la care luau parte cetățeni ce cunoşteau deja poveştile aflate la baza lor (adesea mitologice), pe care veniseră să le vadă. Şi acest aspect sugerează efectul educativ. Probabil cei mai mulți greci nu au văzut niciodată punerea în scenă a unei piese de Eschil; cu siguranță, un număr infinitezimal în comparație cu

numărul englezilor care au văzut în epoca modernă punerea în scenă a unei piese de Shakespeare. Cu toate acestea, cei care nu erau prea ocupați în gospodăriile lor sau care nu se aflau prea departe formau un public numeros.

Mai mulți oameni decât în orice altă societate antică erau astfel capabili şi încurajați să analizeze conținutul propriei lumi morale şi sociale şi să reflecteze asupra lui. Ei se aşteptau la o accentuare revelatoare a riturilor familiare, la noi semnificații pentru ele. Asta le-au oferit în principal marii dramaturgi, deşi unele piese au mers chiar mai departe, iar altele, în momente prielnice, au satirizat pietățile sociale. Nu se prezenta, bineînțeles, un tablou realist, ci acțiunea legilor unei lumi eroice, tradiționale şi impactul sfâşietor asupra indivizilor prinşi în vâltoarea lor. În a doua jumătate a secolului al V-lea î.e.n. Euripide începuse chiar să folosească forma tragică convențională ca vehicul pentru punerea sub semnul întrebării a unor judecăți comune; astfel, a inaugurat o tehnică ce avea să fie exploatată în teatrul occidental până târziu, în vremea atât de diferiților Gogol şi Ibsen. Cadrul creat prin intrigă era totuşi familiar şi în centrul său stă recunoaşterea însemnătății pe care o au legea inexorabilă şi retribuția. Acceptarea acestui cadru ar putea fi considerată, în ultimă instanță, mai mult o mărturie a laturii iraționale a spiritului grecesc decât a celei raționale. Totuşi, se progresase mult față de starea de spirit cu care credincioşii unui templu oriental priveau, temători sau plini de speranță, ciclul de ritualuri şi ofrande imuabile.

În secolul al V-lea orizontul teatrului se lărgea şi în alte moduri. Aceasta s-a întâmplat atunci când a apărut comedia ateniană clasică, Aristofan fiind cel mai de seamă autor care manipulează oameni şi evenimente pentru amuzamentul spectatorilor. Comediile sale erau adesea politice, aproape întotdeauna foarte actuale şi de multe ori obscene. Faptul că s-au păstrat şi succesul său constituie cea mai clară dovadă pe care o avem despre toleranța şi libertatea societății ateniene. O sută de ani mai târziu, aproape că ajungem în perioada modernă prin orientarea spre piese despre intrigi ale sclavilor şi relații amoroase complicate. Nu au impactul lui Sofocle, dar sunt amuzante şi rămân aproape un miracol, căci nu existase nimic asemănător cu două sute de ani înainte. Rapiditatea cu care s-a dezvoltat literatura greacă după epoca poeziei epice şi vigoarea sa sunt dovezi ale puterii de inovație a grecilor şi ale dezvoltării lor spirituale, uşor de apreciat dacă nu le putem explica.

Literatura de la sfârşitul epocii clasice a dăinuit şi după ce oraşele-state au dispărut, păstrându-şi importanța. Se adresa tot mai multor oameni, deoarece limba greacă avea să devină atât lingua franca, cât şi limba oficială în tot Orientul Mijlociu şi în cea mai mare parte a bazinului Mării Mediterane. Nu avea să atingă culmile tragediei ateniene, dar urma să mai ofere capodopere. Declinul din domeniul artelor vizuale este mai evident. Aici, mai ales în arhitectura monumentală şi în sfera nudului, Grecia stabilise, încă o dată, standarde pentru

viitor. Pe baza primelor împrumuturi din Asia se dezvoltase o arhitectură în întregime originală – stilul clasic, ale cărui elemente se observă chiar şi în edificiile austere ale constructorilor din secolul XX. În câteva sute de ani, s-a răspândit în mare parte a lumii, din Sicilia până în India; şi în acest domeniu artistic grecii au fost exportatori de cultură.

Într-o anumită măsură au fost favorizaţi de geologie, deoarece în Grecia se găsea multă piatră de calitate. Durabilitatea ei este atestată de splendoarea vestigiilor pe care le admirăm astăzi. Totuşi, ne aflăm în faţa unei iluzii. Puritatea şi austeritatea cu care Atena secolului al V-lea î.e.n. ne vorbeşte prin Partenon ne ascund imaginea pe care o avea în ochii grecilor. Nu s-au păstrat statuile stridente ale zeilor şi zeiţelor, vopseaua, ocrul şi aglomeraţia de monumente, altarele şi stelele care trebuie să fi împovărat Acropola şi care ascundeau simplitatea templelor. Realitatea multor centre greceşti semăna probabil mai mult, să spunem, cu Luvrul modern; când te apropii, de exemplu, de sanctuarul lui Apollo de la Delfi, impresia este a unui talmeş-balmeş de altare mici, murdare, pline de comercianţi, tarabe şi articole banale legate de superstiţii (deşi trebuie să ţinem seama că această impresie e creată şi de descoperirile fragmentare ale arheologilor).

Totuşi, cu această precizare, eroziunea provocată de trecerea timpului a dus la apariţia, din experienţa superficială, a unei frumuseţi a formei aproape fără egal. Nu putem să nu luăm în calcul interacţiunea aprecierii obiectului şi standardelor de judecată care derivă în cele din urmă din obiectul însuşi. Rămâne incontestabil faptul că producerea unei arte care le-a vorbit atât de profund şi de puternic oamenilor din astfel de epoci nu poate fi uşor de interpretat decât ca mărturie a unei măreţii artistice fără egal şi a unui talent extraordinar de a-i da expresie.

Aceeaşi calitate este prezentă şi în sculptura greacă. Şi aici piatra de calitate a fost un avantaj, iar influenţa modelelor orientale, adesea egiptene, importantă. Ca şi în olărit, după înglobarea modelelor orientale, sculptura a evoluat spre un naturalism mai profund. Subiectul de căpătâi al sculptorilor greci era corpul uman, care nu mai era reprodus ca obiect de cult sau comemorativ, ci pentru valoarea sa intrinsecă. Din nou, nu putem fi siguri cum arătau statuile finisate pe care le vedeau grecii; aceste sculpturi erau adesea aurite, vopsite şi decorate cu fildeş şi pietre preţioase. Unele statui din bronz au fost devalizate sau topite, astfel că preponderenţa sculpturilor din piatră poate fi înşelătoare. Ele stau mărturie totuşi pentru o evoluţie evidentă. Începem cu statui ale zeilor şi ale unor tineri şi tinere a căror identitate este adesea necunoscută, prezentaţi simplu şi simetric, în posturi nu foarte deosebite de cele din Orient. În siluetele clasice din secolul al V-lea î.e.n. începe să iasă în evidenţă naturalismul într-o distribuţie inegală a greutăţii şi în abandonarea posturii frontale simple, evoluând spre stilul

uman, matur al lui Praxitele şi spre secolul al IV-lea î.e.n., în care corpul – şi, pentru prima dată, nudul feminin – devine subiect.

O mare cultură este mai mult decât un simplu muzeu şi nicio civilizaţie nu poate fi redusă la un album de artă. Dincolo de calitatea sa deosebită, realizările şi importanţa Greciei au acoperit toate aspectele vieţii; politica oraşului-stat, o tragedie a lui Sofocle şi o statuie a lui Fidias – toate sunt parte din această cultură. Epocile ulterioare au intuit acest lucru, ignorând cu seninătate distincţia riguroasă dintre perioade şi locuri pe care istoricii aveau s-o facă posibilă. A fost o greşeală utilă, deoarece, în cele din urmă, ceea ce a ajuns să însemne Grecia a fost la fel de important pentru viitor precum ceea ce a fost Grecia cu adevărat. Însemnătatea experienţei greceşti avea să fie reprezentată şi reinterpretată, iar Grecia antică urma să fie redescoperită şi reanalizată şi, în moduri diferite, reîntemeiată şi refolosită timp de peste două mii de ani. În pofida tuturor situaţiilor în care realitatea nu s-a ridicat la rangul idealizărilor ulterioare şi în ciuda forţei pe care o aveau legăturile sale cu trecutul, civilizaţia greacă a fost, pur şi simplu, cea mai importantă manifestare de până atunci a înţelegerii propriului destin de către umanitate. În mai puţin de patru secole, Grecia a inventat filozofia, politica, cea mai mare parte a aritmeticii şi geometriei şi categoriile artei occidentale. Avea să fie suficient, chiar dacă erorile sale nu ar fi fost la fel de fertile. Europa acumulează dobândă pentru capitalul oferit de Grecia şi, prin intermediul Europei, restul lumii se hrăneşte din aceeaşi sursă.

* Aristotel, *Metafizica*, traducere de Andrei Cornea, Editura Humanitas, Bucureşti, 2001, p. 71 (n.red.).

** Thucydides, *Războiul peloponesiac*, studiu introductiv, traducere, note şi indice de N.I. Barbu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1966, p. 160 (n.red.).

3
Lumea elenistică

Istoria Greciei a cunoscut multe întorsături ciudate după secolul al V-lea î.e.n., dar cea mai impresionantă dintre ele a fost modul cum civilizația greacă a insuflat și a orientat visurile imperiale ale unui regat despre care unii au afirmat că nu a fost defel grec: Macedonia. În a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n., acest stat, situat în nordul Greciei, a creat cel mai mare imperiu de până atunci, moștenitor atât al Persiei, cât și al tuturor orașelor-state. A organizat lumea pe care o numim elenistică datorită preponderenței și forței unificatoare ale unei culturi din cadrul său, de inspirație și limbă greacă. Macedonenii au fost cei care au răspândit cultura greacă în lume prin cuceririle extraordinare ale împăratului lor din secolul al IV-lea î.e.n., Alexandru.

Povestea începe cu declinul puterii persane. Regenerarea Persiei prin alianța cu Sparta mascase slăbiciuni interne însemnate. Una dintre ele este amintită într-o operă celebră, *Anabasis* de Xenofon, relatarea lungului marș al unei armate de mercenari greci înapoi către izvoarele Tigrului și dincolo de munți, spre Marea Neagră, după o încercare nereușită de accedere la tron a unuia dintre frații regelui. Acesta a fost doar un episod minor și secundar din importanta istorie a declinului persan, o ramificație a crizei generate de diviziuni interne. În secolul al IV-lea problemele acestui imperiu au continuat, provincie după provincie (printre care și Egiptul, care și-a câștigat independența încă din 404 î.e.n. și și-a menținut-o timp de 60 de ani) scăpând de sub controlul persan. O revoltă importantă a satrapilor din Occident a fost înăbușită cu greu și, cu toate că în cele din urmă puterea imperială a fost restaurată, costurile au fost majore. Când a fost reinstaurată, în cele din urmă, conducerea persană a dat adesea semne de slăbiciune.

Unul dintre conducătorii atrași de orizonturile deschise de acest declin a fost Filip al II-lea al Macedoniei, un stat din nord nu foarte bine privit, a cărui putere stătea într-o aristocrație războinică. Era o societate dură, aspră; conducătorii săi încă semănau cu războinicii din timpurile homerice, puterea lor bazându-se mai mult pe autoritatea personală decât pe instituții. Existau dispute legate de apartenența acestui stat la lumea elenilor; unii greci îi considerau pe macedoneni barbari. De cealaltă parte, regii lor pretindeau că se trag din familiile grecești (una descendentă chiar din Herakles), lucru recunoscut la nivel general. Filip însuși a urmărit să-și câștige un statut; el dorea ca Macedonia să fie considerată stat grecesc. Când a ajuns regent în Macedonia, în 359 î.e.n., a început o campanie de expansiune în detrimentul celorlalte state grecești.

Acțiunile sale se bazau pe o armată care a ajuns să fie, spre sfârşitul domniei lui, cea mai bine instruită şi organizată din Grecia. Tradiția militară macedoneană pusese accentul pe o cavalerie cu armură puternică şi aceasta a continuat să fie arma principală. Filip a îmbogățit această tradiție folosindu-se de cunoştințele despre infanterie pe care şi le însuşise când fusese ostatic la Teba, în tinerețe. Pornind de la tactica hopliților, a dezvoltat o nouă armă, falanga de infanterişti înarmați cu lănci, dispuşi pe 16 rânduri. Aceşti soldați aveau lănci de două ori mai lungi decât sulița hoplită şi operau într-o formație mai deschisă, lăncile din rândurile al doilea şi al treilea pătrunzând pe lângă soldații din primul rând pentru a asigura o densitate mai mare de arme pentru atac. Un alt avantaj al macedonenilor a fost o înțelegere mai bună a tehnicilor de asediu, necunoscute de celelalte armate greceşti; ei aveau catapulte care le permiteau să-i forțeze pe apărătorii oraşelor asediate să caute adăpost în timp ce berbecii şi turnurile mobile erau aduse în scenă. Astfel de lucruri mai fuseseră văzute doar în armatele din Asiria şi la succesorii lor asiatici. În fine, Filip conducea un stat relativ bogat, avuția acestuia crescând simțitor după ce a dobândit minele de aur de pe Muntele Pangaion, deşi a cheltuit atât de mult, încât a lăsat în urmă datorii uriaşe.

Mai întâi s-a folosit de autoritatea sa pentru a unifica statul macedonean. În câțiva ani, minorul al cărui regent era a fost detronat, Filip fiind ales rege. Apoi a început să se îndrepte spre sud şi spre nord-est. În aceste zone, expansiunea a însemnat, mai devreme sau mai târziu, o uzurpare a intereselor şi poziției Atenei. Aliații săi din Rodos, Kos, Chios şi Byzantion au trecut sub protecție macedoneană; un altul, Focida, a fost înfrânt într-un război la care Atena l-a instigat să participe, dar pe care nu a reuşit să-l sprijine. Deşi Demostene, ultimul mare agitator al democrației ateniene, şi-a câştigat un loc în istorie (cuvântul „filipică" încă ne duce cu gândul la el) avertizându-şi concetățenii cu privire la pericolele care îi aşteptau, nu i-a putut salva. Când s-a sfârşit războiul dintre Atena şi Macedonia (355-346 î.e.n.), Filip nu câştigase doar Tesalia, ci pusese stăpânire şi pe centrul Greciei şi controla trecătoarea de la Termopile.

Situația sa i-a favorizat planurile legate de Tracia, aceasta implicând reorientarea interesului grecilor spre Persia. Un autor atenian a susținut o cruciadă elenă pentru exploatarea slăbiciunilor Persiei (în opoziție cu Demostene, care a continuat să denunțe „barbaria" Macedoniei) şi s-au făcut încă o dată planuri pentru eliberarea statelor asiatice, o perspectivă suficient de atrăgătoare pentru a fi înființată, fără prea multă tragere de inimă, Liga de la Corint, formată din principalele state greceşti cu excepția Spartei, în 337 î.e.n. Filip era conducătorul şi generalul acesteia, iar Liga amintea oarecum de cea de la Delos; independența membrilor săi era de fațadă, deoarece aceştia erau doar sateliți ai regatului macedonean. Deşi un punct culminant al eforturilor şi domniei lui Filip (acesta a fost asasinat în anul următor), Liga a luat ființă abia după ce Macedonia i-a învins

din nou pe atenieni şi pe tebani, în 338 î.e.n. Termenii păcii impuşi de Filip nu erau aspri, dar Liga a trebuit să accepte să intre în război împotriva Persiei sub conducere macedoneană. A mai existat o încercare de recuperare a independenței greceşti după moartea lui Filip, însă fiul şi succesorul său, Alexandru, i-a reprimat pe răsculații greci, ca şi pe cei din alte părți ale regatului său. Teba a fost distrusă şi populația sa a fost înrobită (335 î.e.n.).

Acesta a fost adevăratul sfârşit al celor patru secole de istorie a Greciei. În această perioadă fusese creată civilizația greacă, găzduită de oraşul-stat, una dintre cele mai înfloritoare forme de organizare politică existente vreodată. Acum, nici pentru prima şi nici pentru ultima dată, viitorul părea să aparțină armatelor şi formelor de organizare mai mari. Din acest moment Grecia continentală a fost un braț mort din punct de vedere politic sub conducerea guvernatorilor şi garnizoanelor macedonene. Ca şi tatăl său, Alexandru a încercat să-i împace pe greci, dându-le posibilitatea să se autoguverneze în schimbul adeziunii la politica sa externă. Chiar şi aşa, unii greci aveau să fie nemulțumiți, în special democrații atenieni.

Alexandru cel Mare s-a născut în 356 î.e.n. Deşi tatăl său dorise să-i ofere cea mai bună educație în filozofia şi ştiința greceşti, Alexandru a preferat în tinerețe petrecerile seminarelor; a manifestat, de asemenea, o predispoziție spre o violență nestăpânită – un istoric l-a numit „un derbedeu nesăbuit şi beţiv”. Dar visa, de asemenea, să depăşească marile cuceriri ale tatălui său. Când a devenit rege, în 336, şi-a propus să-i învingă pe perşi şi să cucerească lumea.

Domnia lui Alexandru a început sub semnul unor dificultăți cu grecii, dar, odată ce acestea au fost depăşite, şi-a putut îndrepta atenția spre Persia. În 334 î.e.n. a pătruns în Asia în fruntea unei armate din care un sfert fusese recrutată din Grecia. Nu era vorba doar despre idealism; e posibil ca şi războiul violent să fi fost chibzuit, deoarece armata bine pregătită lăsată de Filip trebuia plătită ca să nu devină o amenințare pentru noul rege, iar cuceririle aveau să asigure banii necesari. Alexandru avea 22 de ani şi îl aştepta o scurtă carieră de cuceriri, dar nişte victorii atât de strălucitoare, încât urmau să-i înscrie numele în legendă odată cu trecerea anilor şi să asigure cadrul celei mai mari expansiuni a culturii greceşti. El a condus oraşele-state spre orizonturi şi mai largi.

Povestea este uşor de rezumat. Legenda spune că, după ce a pătruns în Asia Mică, a tăiat nodul gordian. A învins apoi armata persană la Issos. A urmat o campanie care a măturat sudul, prin Siria, distrugând Tyrul şi ajungând în cele din urmă în Egipt, unde Alexandru a întemeiat oraşul care încă îi poartă numele. În fiecare bătălie era cel mai brav soldat şi a fost rănit de mai multe ori în învălmăşeală. A înaintat spre deşert, a consultat oracolul de la Siwa şi apoi s-a întors în Asia, câştigând o a doua bătălie decisivă la Gaugamela, în 331 î.e.n., împotriva lui Darius al III-lea. Persepolisul a fost distrus, iar Alexandru a fost

proclamat succesor la tronul persan; Darius a fost ucis de unul dintre satrapii săi un an mai târziu. Alexandru şi-a continuat marşul, urmărindu-i pe iranienii din nord-est până în Afganistan (Kandaharul este unul dintre numeroasele oraşe care îi purtau numele) şi pătrunzând cam o sută de mile dincolo de Ind, în Punjab. Apoi s-a întors, deoarece armata sa a refuzat să meargă mai departe. Era epuizată, iar după înfrângerea unei armate cu 200 de elefanți e posibil să fi fost reticentă să se confrunte cu alți 5.000, câți se spunea că i-ar aştepta în valea Gangelui. Alexandru s-a întors la Babilon. Aici a şi murit, în 323 î.e.n., în vârstă de 32 de ani, după zece ani şi ceva de când părăsise Macedonia.

Atât cuceririle sale, cât şi organizarea lor într-un imperiu poartă pecetea unui geniu unic; cuvântul nu este exagerat, deoarece realizările de asemenea anvergură nu sunt doar rezultatul norocului, al circumstanțelor istorice favorabile sau al determinismului aleatoriu. Alexandru avea o minte ageră şi era un soi de vizionar, deşi egocentric şi obsedat de goana după glorie. Inteligența sa extraordinară se împletea cu un curaj aproape nechibzuit; el credea că strămoşul mamei sale era Ahile al lui Homer şi s-a străduit să-şi depăşească eroul. Era ambițios şi dorea să se afirme în ochii oamenilor – sau poate în ochii mamei sale, o femeie puternică şi rece – şi să cucerească noi teritorii.

Ideea unei cruciade elene împotriva Persiei i s-a părut, fără îndoială, fezabilă, dar, în pofida admirației sale pentru cultura greacă, despre care învățase de la dascălul său, Aristotel, era prea egocentric pentru a fi misionar, iar cosmopolitismul lui se baza pe evaluarea realității. Imperiul său trebuia condus atât de perşi, cât şi de macedoneni. Alexandru însuşi s-a căsătorit mai întâi cu o prințesă bactriană, apoi cu una persană şi a acceptat – gest deplasat, în opinia unor tovarăşi ai săi – omagiul pe care Orientul îl aducea conducătorilor săi, despre care credea că sunt asemănători zeilor. Uneori era nechibzuit şi impulsiv; soldații săi au fost cei care l-au convins să se întoarcă la Ind, iar conducătorul imperiului macedonean nu ezita să se arunce în luptă, nepăsător la ceea ce s-ar fi întâmplat cu monarhia dacă el ar fi murit fără un succesor. Mai rău, şi-a ucis un prieten într-o încăierare la beție şi e posibil să fi plănuit uciderea tatălui său.

Alexandru a trăit prea puțin pentru a asigura unitatea imperiului său în viitor sau pentru a dovedi posterității că nici măcar el nu l-ar fi putut menține unit mult timp. Ceea ce a reuşit să facă în acest timp este, fără îndoială, impresionant. Întemeierea a 25 de „oraşe” este, în sine, o realizare extraordinară, chiar dacă unele dintre ele nu erau decât nişte avanposturi mai răsărite; erau porțile spre rutele terestre asiatice. Integrarea Orientului şi a Occidentului în guvernarea lor a fost şi mai dificilă, dar Alexandru a făcut multe în acest sens în zece ani. Bineînțeles, nu prea avea de ales; nu erau destui greci şi macedoneni pentru a cuceri şi a guverna imensul imperiu. De la început, a condus prin intermediul dregătorilor persani din zonele cucerite şi, după întoarcerea din India, a început

reorganizarea armatei în regimente mixte de macedoneni şi perşi. Adoptarea portului persan şi încercarea sa de a-i face şi pe compatrioții lui, nu doar pe perşi, să se prosterneze în fața sa i-au atras opoziția supuşilor, deoarece aceasta demonstra predilecția sa pentru stilul de viață persan. Au existat intrigi şi revolte; ele nu au avut succes, iar reprimările relativ blânde sugerează că situația nu a fost niciodată foarte periculoasă pentru Alexandru. Criza a fost urmată de cel mai spectaculos gest al său de integrare culturală, când, luând-o de soție pe fiica lui Darius (pe lângă prințesa bactriană, Roxana), a oficiat căsătoria în masă a 9.000 dintre soldații săi cu femei orientale. Acesta a fost celebrul „mariaj al Orientului şi Occidentului" – o acțiune politică mai degrabă decât idealistă, deoarece noul imperiu trebuia consolidat pentru a-i asigura supraviețuirea.

Adevărata însemnătate a imperiului pentru interacțiunea culturală este mai dificil de estimat. Grecii s-au dispersat, cu siguranță, mai mult. Dar rezultatele aveau să apară abia după moartea lui Alexandru, când cadrul formal al imperiului s-a prăbuşit şi totuşi s-a manifestat realitatea culturală a unei lumi elenistice. Nu ştim, de fapt, foarte multe despre viața în imperiul lui Alexandru şi, date fiind existența sa scurtă, limitările cârmuirii antice şi lipsa voinței de a se angaja în schimbări fundamentale, pare puțin probabil ca majoritatea locuitorilor săi să fi trăit în 323 î.e.n. foarte diferit în comparație cu zece ani înainte.

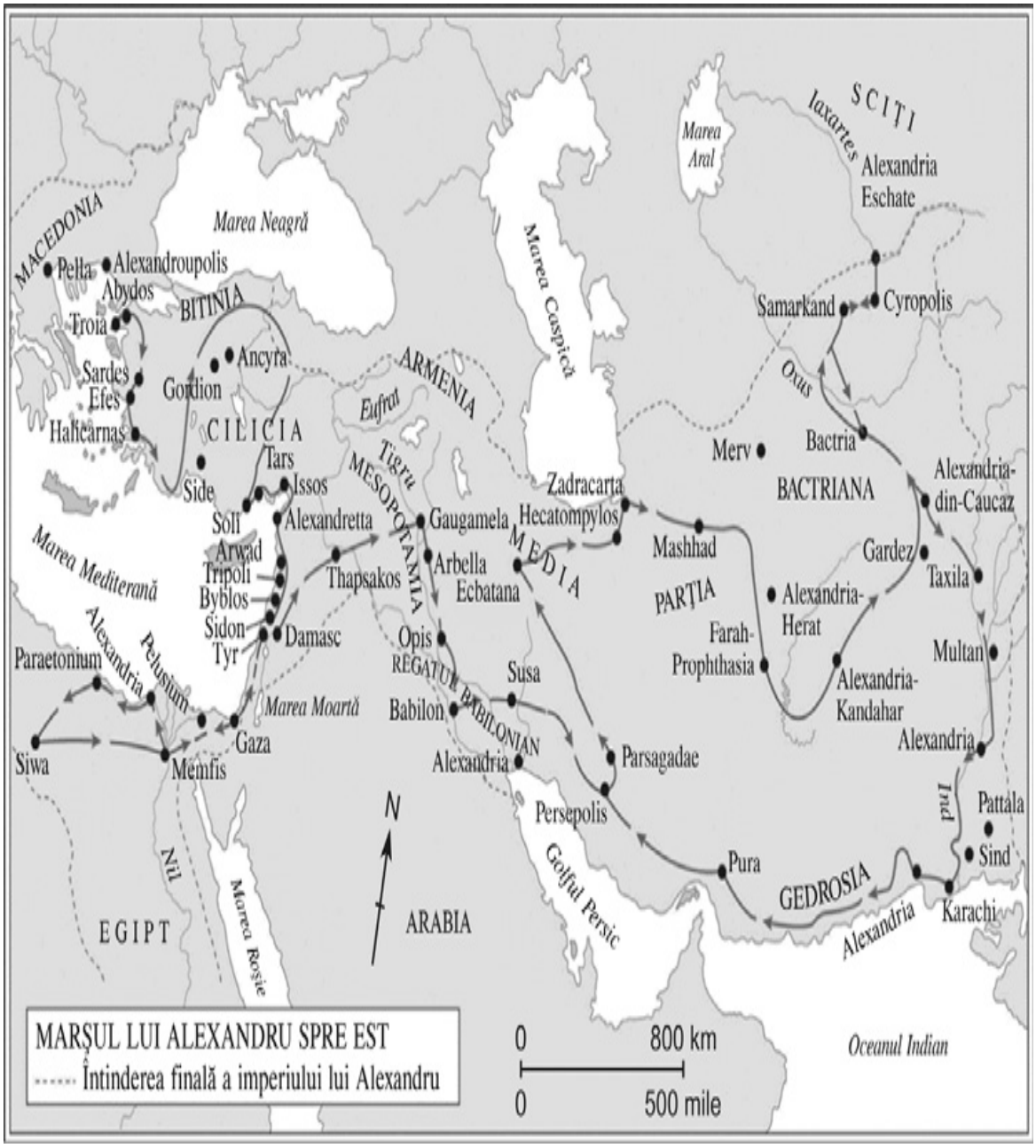

Alexandru a avut impact în Orient. Nu a domnit suficient pentru a influența interacțiunea grecilor din vest cu Cartagina, care a fost principala preocupare la sfârşitul secolului al IV-lea î.e.n. în Occident. În Grecia lucrurile au rămas paşnice până la moartea sa. În Asia a guvernat teritorii pe care grecii nu le stăpâniseră înainte. În Persia se autoproclamase moştenitor al Marelui Rege, iar conducătorii satrapiilor nordice Bitinia, Capadocia şi Armenia îi aduceau omagii.

Oricât de slab ar fi fost liantul imperiului alexandrin, acesta a fost supus unor presiuni insuportabile când Alexandru a murit fără un moştenitor competent. Generalii săi au început să se lupte pentru ceea ce puteau să obțină şi să păstreze,

iar imperiul începuse să se destrame chiar înainte ca Roxana să-i nască fiul, după moartea lui Alexandru. Roxana o ucisese pe a doua lui soție, astfel că, atunci când ea şi fiul ei au murit, în perioada tulbure ce a urmat, orice speranță de descendență directă s-a evaporat. În 40 şi ceva de ani de lupte s-a stabilit că imperiul lui Alexandru nu avea să fie refăcut. Au apărut, în schimb, mai multe state mari, monarhii ereditare. Acestea au fost înființate de nişte generali, diadohii sau „Succesorii".

Ptolemeu Soter, unul dintre cei mai străluciți generali ai lui Alexandru, a devenit rege al Egiptului la moartea comandantului său şi aici a adus ulterior valorosul trofeu reprezentat de corpul lui Alexandru. Descendenții lui Ptolemeu aveau să conducă provincia timp de aproape 300 de ani, până la moartea Cleopatrei, în anul 30 î.e.n. Egiptul Ptolemeilor a rezistat cel mai mult şi a fost cel mai bogat dintre statele desprinse din imperiul lui Alexandru. Din imperiul asiatic, grecii au pierdut complet teritoriile indiene şi o parte din Afganistan, acestea fiindu-i cedate unui conducător indian în schimbul ajutorului militar. Restul constituia, în jurul anului 300 î.e.n., un regat imens, de un milion şi jumătate de mile pătrate şi vreo 30 de milioane de supuşi, care se întindea din Afganistan până în Siria, unde se afla capitala sa, Antiohia. Vastul teritoriu era condus de descendenții lui Seleucos, un alt comandant militar macedonean. Atacurile celților migratori din nordul Europei (care invadaseră deja Macedonia) au condus la dezmembrarea sa parțială la începutul secolului al III-lea î.e.n, iar o parte a acestuia a format de atunci regatul Pergam, condus de o dinastie a Attalizilor, care i-au împins pe celți mai departe, spre Asia Mică. Seleucizii au păstrat restul, deşi aveau să piardă în 225 î.e.n. Bactriana, pe teritoriul căreia descendenții soldaților lui Alexandru au înființat un remarcabil regat elenistic. Sub o altă dinastie, cea a regilor numiți Antigonos, Macedonia a încercat să-şi mențină controlul asupra statelor greceşti, contestat în Marea Egee de flota Ptolemeilor şi în Asia Mică de Seleucizi. În jurul anului 265 î.e.n., Atena a încercat încă o dată să-şi recâştige independența, dar a eşuat.

Aceste evenimente sunt complicate, dar nu foarte importante pentru scopul nostru. Ceea ce a contat mai mult a fost faptul că aproximativ 60 de ani după 280 î.e.n. regatele elenistice au persistat într-un echilibru precar al puterii, preocupate de evenimentele din estul Mediteranei şi din Asia şi, cu excepția grecilor şi macedonenilor, acordând o atenție limitată evenimentelor din apus. Circumstanțele au asigurat un cadru paşnic pentru cea mai mare expansiune a culturii greceşti, motiv pentru care aceste state sunt importante. Contribuția lor la răspândirea şi dezvoltarea unei civilizații constituie obiectul atenției noastre, nu politicile obscure şi luptele sterile ale diadohilor.

Greaca era acum limba oficială a întregului Orient Mijlociu; mai important chiar, era limba oraşelor, nucleele noii lumi. Sub conducerea Seleucizilor, unitatea

civilizației elenistice şi orientale la care e posibil să fi aspirat Alexandru a început să devină realitate. Seleucizii au căutat imediat emigranți greci şi au întemeiat noi oraşe oriunde au avut ocazia, ca mijloc de a asigura un cadru solid imperiului lor şi de a eleniza populația locală. Oraşele au reprezentat esența puterii Seleucizilor, căci dincolo de ele se întindea un hinterland eterogen de triburi, satrapii persane şi prinți vasali. Administrația seleucidă se baza încă pe satrapii; teoria absolutismului a fost moştenită de regii seleucizi de la Ahemenizi, la fel şi sistemul de impozitare.

Dezvoltarea oraşelor a reflectat deopotrivă o creştere economică şi o politică lucidă. Războaiele lui Alexandru şi ale succesorilor săi au deblocat o bogăție fabuloasă, constituită în mare parte din lingourile acumulate de Imperiul Persan. Acest lucru a stimulat viața economică pe tot cuprinsul Orientului Mijlociu, dar a adus, de asemenea, pericolele inflației şi lipsei de stabilitate. Cu toate acestea, tendința generală a fost spre o prosperitate şi mai mare. Nu există inovații majore, nici în producție, nici în materie de resurse naturale. Cu excepția anvergurii, economia mediteraneeană a rămas în mare parte la fel ca înainte, dar civilizația elenistică era mai bogată decât predecesoarele sale, iar creşterea populației este unul dintre semnele care sugerează acest lucru.

Bogăția sa a întreținut guvernări întru câtva măreațe, care adunau venituri mari şi le cheltuiau în moduri spectaculoase şi uneori condamnabile. Ruinele oraşelor elenistice arată cheltuieli mari pentru privilegiile vieții urbane greceşti; abundă teatrele şi gimnaziile, în toate fiind organizate jocuri şi festivaluri. Acestea nu implicau, probabil, prea mult populațiile indigene din zonele rurale care plăteau impozite, unele dintre ele având resentimente față de ceea ce acum numim „occidentalizare”. Cu toate acestea, a fost o realizare extraordinară. Prin intermediul oraşelor, Orientul Mijlociu a fost elenizat într-un mod care avea să-l

marcheze până la apariția islamului. Curând, ele au produs propria literatură greacă.

Totuşi, deşi aceasta a fost o civilizație a oraşelor greceşti, în spirit nu semăna cu nimic din trecut, cum observau cu amărăciune unii greci. Macedonenii nu cunoscuseră niciodată viața orașului-stat, iar creațiilor lor din Asia le lipsea vigoarea; Seleucizii au întemeiat zeci de oraşe, dar au menținut vechea administrație centralizată şi autocratică a satrapiilor pentru conducerea lor. Birocrația era foarte dezvoltată şi autoguvernarea trena. În mod ironic, pe lângă faptul că trebuiau să suporte povara dezastrului din trecut, tocmai oraşele din Grecia, unde se menținea o firavă independență tradițională, erau singura parte a lumii elenistice în care s-a înregistrat practic un declin economic şi demografic.

Deşi vigoarea politică a dispărut, cultura urbană a continuat să fie un excelent sistem de transmitere a ideilor greceşti. Mari sume de bani au permis construirea la Alexandria şi la Pergam a două dintre cele mai celebre biblioteci ale lumii antice. Ptolemeu I a înființat, de asemenea, Museionul, un fel de institut pentru studii avansate. În Pergam, un rege finanța institutori şi tot aici oamenii au perfecționat utilizarea pergamentului (*pergamene*) atunci când Ptolemeii au sistat livrarea de papirus. La Atena, Academia şi Lyceumul au supraviețuit şi, prin ele, tradiția activității intelectuale greceşti a fost împrospătată pretutindeni. O mare parte a acestei activități era academică în sensul restrâns că era, în esență, un comentariu la realizări trecute, dar existau şi multe lucrări de înaltă calitate, care acum par să aibă o importanță mai redusă doar comparativ cu realizările uriaşe ale secolelor V-IV î.e.n. A fost o tradiție suficient de puternică pentru a rezista până în epoca creştină, deşi o mare parte a conținutului său s-a pierdut definitiv. În cele din urmă, lumea islamului avea să aibă acces la învățăturile lui Platon şi Aristotel prin ceea ce fusese transmis de oamenii de ştiință eleni.

Civilizația elenistică a înregistrat cel mai mare succes în ceea ce priveşte păstrarea tradiției greceşti în ştiință şi, în această privință, Alexandria, cel mai important dintre oraşele lumii elenistice, a fost preeminentă. Euclid a fost autorul primei expuneri complete şi sistematice a fundamentelor geometriei, definind-o până în secolul al XIX-lea, iar Arhimede, celebru pentru că a inventat numeroase dispozitive de luptă în Sicilia, a fost probabil discipolul lui Euclid. Un alt alexandrin, Eratostene, a fost primul care a măsurat circumferința pământului, iar un astronom grec, Aristarh din Samos, a presupus chiar că Pământul se roteşte în jurul Soarelui, dar opiniile sale au fost ignorate de contemporani şi de posteritate, deoarece nu erau în concordanță cu fizica aristotelică, ce afirma contrariul. În hidrostatică, Arhimede a făcut progrese considerabile (şi a inventat şi troliul), dar realizarea majoră a tradiției greceşti a fost întotdeauna matematică, nu practică, iar în epoca elenistică aceasta a ajuns la apogeu cu teoria conicelor şi a elipselor şi cu dezvoltarea trigonometriei.

Acestea au fost adaosuri importante la trusa de unelte a umanității. Totuşi, ele au fost mai puțin diferite de ceea ce se petrecuse înainte decât morala şi filozofia politică elenistice. Am putea fi tentați să căutăm o explicație pentru acest lucru în schimbarea politică de la oraşul-stat la forme de organizare mai mari. Atena încă era cel mai important centru al filozofiei epocii şi Aristotel spera să reînvie oraşul-stat; pe mâini pricepute, credea el, putea încă să asigure cadrul pentru o viață bună. Dar, poate ca urmare a nevoii de a-i impresiona pe cei care nu erau greci, poate pentru că au simțit atracția lumii de dincolo de cultura grecească, noii monarhi s-au sprijinit din ce în ce mai mult pe culte orientale legate de persoana conducătorului, cu origini în trecutul mesopotamian şi egiptean. Între timp, adevărata bază a statului elenistic era formată dintr-o administrație neîngrădită de convențiile independenței civice – de vreme ce Seleucizii au întemeiat ori au reîntemeiat cea mai mare parte a oraşelor greceşti din Asia, puteau lua înapoi ceea ce oferiseră – şi din armatele de mercenari greci şi macedoneni care îl scuteau de dependența de trupele indigene. Oricât de puternice şi de temut ar fi fost, aceste structuri nu puteau atrage loialitatea şi afecțiunea supuşilor lor cu origini foarte diferite.

O parte din triumful elenistic al culturii greceşti a fost înşelător. Limba a continuat să fie folosită, dar cu o semnificație diferită. Religia greacă, de exemplu, o mare forță unificatoare în rândul elenilor, era în declin, ca şi raționalismul secolului al V-lea î.e.n. Această prăbuşire a sistemului tradițional de valori a fost cadrul schimbării filozofice. Studiul filozofiei era încă viguros în Grecia şi chiar şi aici orientarea sa elenistică sugerează că oamenii reveneau la problemele personale, îndepărtându-se de societățile pe care nu le puteau influența, căutând adăpost în fața loviturilor sorții şi a tensiunilor vieții de zi cu zi. Pare o situație oarecum familiară. Un astfel de exemplu a fost Epicur, care a căutat binele într-o experiență personală a plăcerii. Contrar interpretărilor greşite de mai târziu, filozofia lui nu însemna desfrânare. Pentru Epicur, plăcerea era absența suferinței din corp şi a tulburării din suflet – o înțelegere a plăcerii oarecum austeră din perspectivă modernă. Dar importanța filozofiei sale este, în mod simptomatic, însemnată deoarece indică o deplasare a preocupărilor oamenilor spre sfera privată şi personală.

O altă formă a acestei reacții filozofice susținea idealurile renunțării şi detaşării. Şcoala numită cinică propovăduia disprețul față de convenții şi urmărea eliberarea de dependența față de lumea materială. Unul dintre reprezentanții ei, Zenon, un cipriot care a trăit la Atena, a început să-şi predice concepțiile filozofice într-un loc public, *Stoa Poikile* sau porticul pictat. Cei pe care îi învăța au primit numele acelui loc, stoicii. Ei urmau să se numere printre cei mai influenți filozofi, deoarece învățăturile lor aveau o aplicare imediată în viața de zi cu zi. În esență, stoicii susțineau că viața ar trebui trăită conform ordinii raționale

pe care o puteau discerne în univers. Omul nu poate controla ceea ce i se întâmplă, afirmau ei, dar poate accepta ceea ce îi rezervă soarta, sentința voinței divine în care crede. Faptele virtuoase nu trebuie, prin urmare, făcute pentru consecințele lor probabile, care pot fi nefericite sau potrivnice, ci pentru ele însele, datorită valorii lor intrinsece.

În stoicism, care urma să aibă un succes foarte mare în lumea elenistică, există o doctrină care îi oferea individului un nou temei pentru fermitatea morală, într-o vreme în care nici polisul, nici religia tradițională greacă nu își păstraseră autoritatea. Stoicismul avea, de asemenea, potențialul unei vieți îndelungate, deoarece li se aplica tuturor oamenilor, care, susținea doctrina, erau la fel; acesta a fost germenele unei universalități etice care a depășit treptat vechea distincție între greci şi barbari, precum şi orice altă distincție între oamenii raționali. Se adresa unei umanități comune şi a condus în fapt la o condamnare a sclaviei, pas uimitor într-o lume clădită pe baza muncii forțate. Avea să fie o sursă fecundă pentru gânditori timp de două mii de ani. Curând, etica sa, care îndemna la judecată disciplinată, urma să aibă un mare succes la Roma.

Filozofia a arătat, astfel, semnele eclectismului şi cosmopolitismului care sunt vădite în aproape orice alt aspect al culturii elenistice. Poate cea mai evidentă expresie a lor a fost adaptarea sculpturii greceşti la statuile monumentale din Orient, care a produs giganți precum Colosul din Rodos, înalt de 100 de picioare; totuşi, în cele din urmă, eclectismul şi cosmopolitismul s-au manifestat peste tot, în aspirațiile stoicilor, precum şi în cultele orientale exotice care au înlocuit zeii greci. Eratostene a fost cel care a afirmat că îi considera pe toți oamenii buni concetățeni ai săi, iar remarca exprimă noul spirit care a reprezentat apogeul elenismului.

Cadrul politic al acestei lumi trebuia să se modifice în cele din urmă, deoarece sursele schimbării se dezvoltau dincolo de aria sa. Unul dintre semnele prevestitoare a fost apariția unei noi amenințări din Orient, Parția. Aproape de jumătatea secolului al III-lea î.e.n., slăbirea Regatului Seleucid cauzată de concentrarea populației şi a bogăției în jumătatea sa occidentală a făcut ca acesta să se preocupe excesiv de relațiile cu celelalte state elenistice. Nord-estul era amenințat – ca întotdeauna – de nomazii din stepe, dar atenția cârmuirii era distrasă de la acest pericol de nevoia de a asigura bani şi resurse pentru disputele cu Egiptul Ptolemeilor. Tentația ca un satrap dintr-un teritoriu îndepărtat să încerce să devină independent ca suveran războinic era adesea irezistibilă. Istoricii se contrazic în privința detaliilor, dar una dintre satrapiile în care s-a întâmplat acest lucru a fost Parția, o regiune importantă din sud-estul Mării Caspice. Avea să devină şi mai importantă de-a lungul secolelor, deoarece era situată pe rutele caravanelor spre Eurasia Centrală, prin care lumea occidentală clasică şi China au intrat în contact – Drumul Mătăsii.

Cine erau parții? La origine, erau un popor iranian nomad, care a apărut în Eurasia Centrală, creând şi recreând o unitate politică în ținuturile muntoase din Iran şi Mesopotamia. Au devenit întruchiparea unei tactici militare care la acea vreme le era specifică: trasul cu arcul de pe cai. Totuşi, nu au clădit aproape 500 de ani de politică continuă bazându-se doar pe acest aspect. Moşteniseră şi structura administrativă lăsată Seleucizilor de Alexandru, care o împrumutase de la perşi. Într-adevăr, în general, parții par succesori, nu inițiatori; marea lor dinastie a folosit limba greacă pentru documentele oficiale şi se pare că nu au avut legi proprii, ci au adoptat prompt practica existentă, fie ea babiloniană, persană sau elenistică.

Multe aspecte de la începuturile istoriei lor sunt neclare. În secolul al III-lea î.e.n. a existat în Parția un stat, al cărui centru a rămas nedescoperit, dar Seleucizii nu par să fi fost influențați profund de el. În secolul al II-lea î.e.n., când monarhia seleucidă era mult mai profund angajată în Occident, doi frați, dintre care cel mai tânăr era Mitridate I, au întemeiat Imperiul Part, care la moartea sa se întindea din Bactriana (alt fragment al moştenirii seleucide care fusese în cele din urmă separat de aceasta aproximativ în aceeaşi perioadă cu Parția), în est, până în Babilon, în vest. Amintind în mod conştient de predecesorii săi, Mitridate se intitula pe monedele sale „mare rege”. Au existat obstacole după moartea sa, dar tizul lui, Mitridate al II-lea, a recuperat teritoriul pierdut şi a mers chiar mai departe. Seleucizii erau acum limitați la Siria. În Mesopotamia, granița imperiului era Eufratul, iar chinezii au inițiat relații diplomatice cu el. Pe monedele lui Mitridate al II-lea apărea mândrul titlu ahemenid de „Rege al Regilor” şi nu e deplasat să deducem că dinastia Arsacizilor, din care făcea parte Mitridate, fusese asociată în mod conştient cu marea descendență persană. Totuşi, statul part pare mult mai puțin unitar decât Persia. Aminteşte mai mult de o grupare feudală de nobili în jurul unui conducător războinic decât de un stat birocratizat.

Pe Eufrat, Parția avea să întâlnească în cele din urmă o nouă putere din vest. Mai puțin îndepărtate de ea decât Parția şi, prin urmare, mai greu de scuzat, chiar şi regatele elenistice ignoraseră aproape complet ascensiunea Romei, noua stea de pe firmamentul politic, văzându-şi de drum, aproape fără a lua în considerare ce se petrecea în Occident. Bineînțeles, grecii din vest ştiau mai multe despre noua putere, dar au rămas multă vreme preocupați de prima mare amenințare cu care se confruntaseră, Cartagina, un rival al grecilor din regiunea mediteraneeană. Întemeiată de fenicieni în jurul anului 800 î.e.n., poate chiar de la început pentru a le face concurență comercială grecilor pe rutele de transport al metalelor, Cartagina avea să întreacă Tyrul şi Sidonul ca bogăție şi putere. Dar a rămas un oraş-stat, folosindu-se mai degrabă de alianțe şi de protectorat decât de cuceriri şi armate, cetățenii săi preferând comerțul şi agricultura războiului. Din nefericire,

documentele locale ale Cartaginei aveau să se piardă când, în cele din urmă, oraşul a fost dărâmat, în 146 î.e.n., şi nu ştim foarte multe despre istoria sa.

Totuşi, este evident că a fost un concurent comercial redutabil pentru grecii din apus. În jurul anului 480 î.e.n., aceştia fuseseră limitați din punct de vedere comercial la valea Ronului, Italia şi, mai ales, Sicilia. Această insulă şi unul dintre oraşele sale, Siracusa, constituiau cheia spre Occidentul grec. Siracusa a protejat prima dată Sicilia de cartaginezi când s-a luptat cu ei şi i-a învins, în anul bătăliei de la Salamina. În cea mai mare parte a secolului al V-lea î.e.n., Cartagina nu i-a mai deranjat pe grecii din vest şi locuitorii Siracusei au putut să sprijine oraşele greceşti din Italia împotriva etruscilor. Apoi Siracusa a fost ținta nefericitei forțe de invazie ateniene (415-413 î.e.n.), deoarece era cel mai mare stat grec occidental. După aceea s-au întors cartaginezii, dar Siracusa a supraviețuit înfrângerii, bucurându-se ulterior de cea mai importantă perioadă de supremație a sa, nu doar pe insulă, ci şi în sudul Italiei şi în Marea Adriatică. În cea mai mare parte a acestei perioade, s-a aflat în război cu Cartagina; suficient de puternică, Siracusa aproape a cucerit Cartagina la un moment dat şi altă expediție a adăugat Kerkyra (Corfu) posesiunilor sale din Marea Adriatică. Dar, curând după anul 300 î.e.n., a devenit limpede că puterea Cartaginei creştea, în vreme ce Siracusa se confrunta şi cu amenințarea romană din peninsulă. Sicilienii au fost înfrânți odată cu cel care i-ar fi putut salva, Pyrrhos al Epirului, iar pe la jumătatea secolului al III-lea î.e.n. romanii erau stăpânii zonei continentale.

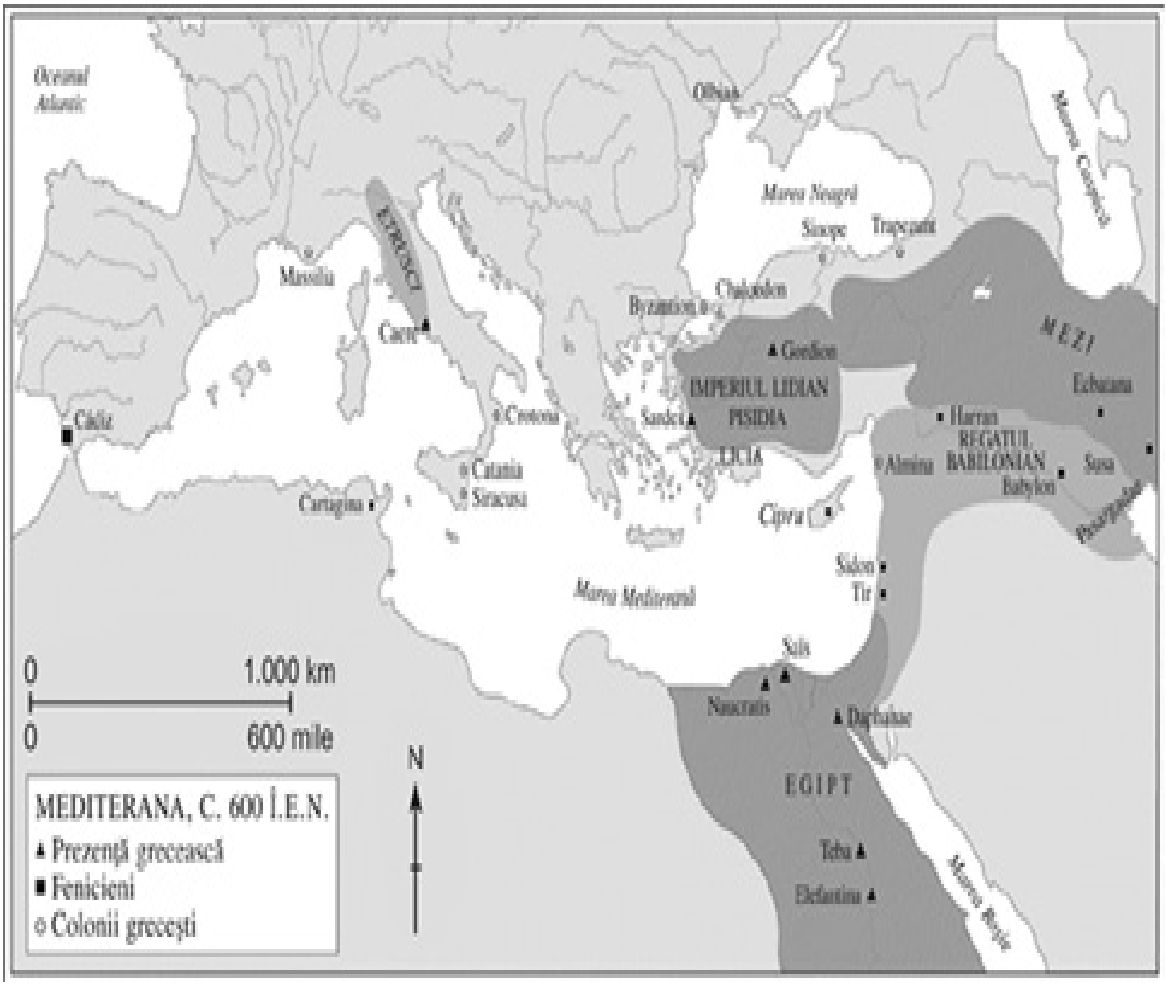

Acum erau trei actori importanți pe scena occidentală şi totuşi Orientul elenistic părea nefiresc de indiferent la ceea ce se petrecea (deşi Pyrrhos era conştient de asta). A fost, probabil, o lipsă de perspectivă din partea lor, dar la acel moment romanii nu se vedeau cuceritori ai lumii. Ei au fost motivați deopotrivă de frică şi de lăcomie atunci când au intrat în Războaiele Punice cu Cartagina, din care aveau să iasă victorioşi. Spre sfârşitul secolului unii eleni începeau să conştientizeze ce avea să se întâmple. „Un nor la apus" a fost o descriere a luptei dintre Cartagina şi Roma din perspectiva Răsăritului elenistic. Indiferent de deznodământ, urma să aibă repercusiuni puternice asupra întregii regiuni mediteraneene. Cu toate acestea, Orientul avea să dovedească în cele din urmă că avea propriile avantaje şi puterea de a rezista. După cum s-a exprimat ulterior un roman, Grecia avea să-i ia prizonieri pe cei care au cucerit-o, elenizând şi mai mulți barbari.

4

Roma

Pe toate țărmurile mediteraneene, precum şi pe zone întinse din Europa Occidentală, Balcani şi Asia Mică încă se văd vestigiile unei mari realizări, imperiul Romei. În unele locuri – mai ales la Roma – sunt numeroase. Sunt necesari o mie de ani de istorie pentru a le explica prezența. Deşi nu mai privim realizarea romanilor ca strămoşii noştri, care adesea erau copleşiți de aceasta, încă ne uimeşte şi chiar ne impresionează că oamenii au putut face atât de multe. Bineînțeles, cu cât istoricii analizează mai atent aceste relicve impunătoare şi cu cât documentele care explică idealurile şi practica romane sunt cernute mai minuțios, cu atât ne dăm seama că romanii nu erau, la urma urmelor, nişte supraoameni. Grandoarea Romei pare uneori o poleială, iar virtuțile pe care le proclamau promotorii ei pot trece drept demagogie, ca sloganurile similare de astăzi. Totuşi, acestea fiind spuse, rămâne un nucleu creator extraordinar şi solid. Până la urmă, Roma a reconstruit cadrul civilizației greceşti. Astfel, romanii au stabilit forma primei civilizații care s-a întins în toată Europa. A fost o realizare conştientă. Romanii ce au privit în urmă mai târziu, când totul se prăbuşea în jur, se simțeau la fel de romani ca aceia care clădiseră Roma. Şi erau la fel, fie şi numai prin această convingere a lor. Asta a contat totuşi cel mai mult. În pofida grandorii materiale şi a trivialității ocazionale, în centrul explicației realizărilor romane s-a aflat o idee, ideea de Roma, valorile pe care le-a întruchipat şi le-a impus, conceptul care avea să fie cunoscut într-o zi drept *romanitas*.

Se credea că această idee are rădăcini adânci. Romanii susțineau că oraşul lor a fost fondat de un anume Romulus, în 753 î.e.n. Nu trebuie să luăm asta în serios, dar legenda despre lupoaica ce i-a crescut pe Romulus şi pe fratele său geamăn, Remus, merită un moment de reflecție; este un simbol grăitor al începuturilor Romei, tributare unui trecut dominat de o populație numită etrusci, printre ale cărui culte s-a descoperit o venerație deosebită pentru lup.

În pofida numeroaselor dovezi arheologice, dublate de multe inscripții şi de eforturile oamenilor de ştiință pentru a le descifra, etruscii rămân o populație misterioasă. Tot ce s-a stabilit cu o oarecare certitudine este caracterul general al culturii etrusce, ştiindu-se considerabil mai puțin despre istoria sau cronologia sa. Diverşi specialişti au susținut că civilizația etruscă a luat ființă în momente diferite, într-un interval care se întinde din secolul al X-lea până în secolul al VII-lea î.e.n. Nu a existat un consens nici în ceea ce priveşte originea etruscilor; o ipoteză indică nişte imigranți din Asia chiar după destrămarea Regatului Hitit, dar există şi adepți ai altor teorii. Este limpede însă că nu ei au fost primii italieni.

Oricare ar fi momentul sosirii lor în peninsulă şi de oriunde ar fi venit, Italia era deja un amalgam de popoare.

Mai existau probabil pe atunci şi nişte băştinaşi printre ei ai căror strămoşi ajunseseră să trăiască alături de invadatori indo-europeni din mileniul II î.e.n. În următorii o mie de ani, unii dintre aceşti italieni au creat culturi avansate. În jurul anului 1000 î.e.n. deja se prelucra fierul. Etruscii şi-au însuşit probabil meşteşugul de la popoarele aflate aici înaintea lor, posibil de la o cultură numită ulterior Villanova (după un sit arheologic din apropierea oraşului Bologna). Ei au adus metalurgia la un înalt nivel şi au exploatat intensiv zăcămintele de fier de pe Elba, în apropiere de coasta Etruriei. Cu arme de fier, par să fi stabilit o hegemonie, care acoperea la apogeu tot centrul peninsulei, din Câmpia Padului până în Campania. Organizarea sa rămâne neclară, dar Etruria era probabil o ligă laxă de oraşe guvernate de regi. Etruscii ştiau să scrie, folosind un alfabet derivat din greacă, însuşit probabil de la oraşele din Grecia Mare (deşi nu se poate descifra mai nimic din scrierea lor), şi erau relativ bogați.

În secolul al VI-lea î.e.n. etruscii erau instalați pe un cap de pod important de pe malul sudic al fluviului Tibru. Era locul unde avea să fie întemeiată Roma, unul dintre oraşele mici ale latinilor, o populație stabilită de mult în Campania. Prin intermediul acestui oraş, o parte a moştenirii etrusce avea să pătrundă şi, ulterior, să se piardă în tradiția europeană. Spre sfârşitul secolului al VI-lea Roma a ieşit de sub stăpânirea etruscă, în timpul unei revolte a oraşelor latine împotriva suzeranilor lor. Până atunci, oraşul fusese condus de regi, ultimul dintre ei, potrivit tradiției, fiind expulzat în 509 î.e.n. Oricare ar fi data exactă, aceasta s-a întâmplat cu siguranță cam atunci când puterea etruscă, slăbită de lupta cu grecii din vest, a fost atacată de populațiile latine, care şi-au urmat ulterior propriul drum. Totuşi, Roma avea să păstreze mult din trecutul său etrusc. Prin Etruria, Roma a avut pentru prima dată acces la civilizația greacă, cu care a păstrat contactul, atât pe uscat, cât şi pe mare. Roma era un nod de rute terestre şi maritime importante, plasată suficient de sus pe cursul Tibrului pentru a putea construi un pod peste el, dar fiind accesibil şi vaselor maritime.

Fecunditatea adusă de influența greacă a fost, probabil, cea mai importantă moştenire a sa, însă Roma a păstrat multe alte elemente din trecutul său etrusc. Unul a fost organizarea oamenilor în „centurii”, în scopuri militare; alte exemple mai superficiale, dar impresionante erau luptele de gladiatori, purtarea în triumf şi prevestirile augurilor – interpretarea viitorului prin examinarea măruntaielor animalelor sacrificate.

Republica romană avea să dăinuie mai bine de 450 de ani şi, chiar şi după dispariția sa, numele instituțiilor ei s-au păstrat. Romanii au insistat mereu asupra continuității şi ralierii devotate (sau a condamnării lipsei de devotament) la bunele practici de la începuturile republicii. Nu a fost doar o invenție istorică.

Există tot atâta adevăr în acest tip de afirmații ca, de exemplu, în cele care susțin continuitatea guvernului parlamentar din Marea Britanie sau înțelepciunea părinților fondatori ai Statelor Unite, care au căzut de acord asupra unei constituții aflate încă în vigoare. Totuşi, au avut loc, desigur, transformări majore de-a lungul secolelor. Acestea au erodat continuitatea instituțională şi ideologică, iar istoricii încă nu au căzut de acord cu privire la interpretarea lor. În pofida tuturor acestor transformări, instituțiile au făcut însă posibile supremația Romei asupra Mediteranei şi întemeierea unui Imperiu Roman care se întindea mult dincolo de ceea ce avea să fie leagănul Europei şi al creştinismului. Astfel, Roma, asemenea Greciei (care a ajuns la mulți oameni din posteritate prin intermediul Romei), a influențat profund lumea modernă. Oamenii trăiesc încă printre ruinele sale, şi nu doar în sens material.

În linii mari, schimbările din perioada republicii au fost simptomele şi rezultatele a două procese principale. Unul a fost cel de declin; treptat, instituțiile republicii au încetat să mai funcționeze. Nu mai puteau reflecta realitățile politice şi sociale şi, în cele din urmă, acest lucru a dus la dispariția lor, chiar dacă numele lor s-au păstrat. Celălalt a fost extinderea dominației romane, la început în afara oraşului, apoi în afara Italiei. Timp de aproximativ două secole, ambele procese s-au desfăşurat destul de lent.

N
SABINI
Tibra
Marea Adriatică
Roma
SAMNIUM
LATIUM
Capua
Napoli
CAMPANIA
APULIA
LUCIANA
Tarentum
CALABRIA
Heraclea
BRUTTIUM
Messina
SICILIA
Catania
Siracusa
0
160 km
0
100 mile
Marea Mediterană
SUDUL ITALIEI, 509-272 Î.E.N.
Altitudini peste 1.000 m
Colonii greceşti

Politica internă era înrădăcinată în aranjamente menite inițial să împiedice revenirea monarhiei. Principiile sistemului de guvernare erau concis exprimate în mottoul inscripționat pe monumentele şi flamurile Romei până în vremurile imperiale: SPQR, un acronim pentru expresia în limba latină „Senatul şi poporul roman”. Teoretic, suveranitatea supremă a aparținut întotdeauna poporului, care acționa printr-un ansamblu complex de adunări la care participau toți cetățenii (bineînțeles, nu toți locuitorii Romei erau cetățeni). Era similar cu ceea ce se petrecea în multe oraşe-state greceşti. Senatul se ocupa cu gestionarea problemelor de stat; făcea legile şi reglementa activitatea magistraților aleşi. Cele mai importante dispute politice din istoria romană s-au manifestat de obicei prin tensiuni între reprezentanții Senatului şi popor.

Oarecum surprinzător, conflictele interne de la începuturile republicii par să fi fost relativ nesângeroase. Succesiunea lor este complicată şi pe alocuri misterioasă, dar, ca rezultat general, corpul cetățenilor a avut un cuvânt mai greu de spus în problemele republicii. Senatul, care polariza conducerea politică, ajunsese să reprezinte în jurul anului 300 î.e.n. o clasă conducătoare ce era un amalgam între vechii patricieni din vremurile prerepublicane şi cei mai bogați membri ai plebei, cum erau numiți restul cetățenilor. Membrii Senatului formau o oligarhie, care se înnoia singură, deşi unii erau de obicei excluşi de la fiecare recensământ (efectuat o dată la cinci ani). Nucleul său era un grup de familii nobile ale căror origini e posibil să fi fost plebee, dar printre strămoşii cărora s-au aflat oameni ce au deținut funcția de consul, cea mai înaltă dintre magistraturi.

Doi consuli îi înlocuiseră pe ultimii regi la sfârşitul secolului al VI-lea î.e.n. Aleşi anual, ei conduceau prin intermediul Senatului şi erau cei mai importanți magistrați ai săi. Trebuiau să fie oameni cu experiență şi cu greutate, adică să fi fost aleşi în cel puțin două funcții de niveluri inferioare, *quaestori* şi *praetori*, ca să devină eligibili. Chestorii (20 la număr, aleşi în fiecare an) deveneau automat şi membri ai Senatului. Aceste uzanțe au conferit elitei conducătoare romane o mare coeziune şi multă pricepere, deoarece accesul la cea mai înaltă funcție se făcea prin selecția dintr-un număr de candidați cu experiență în funcții. Este indiscutabil faptul că acest sistem a funcționat bine o perioadă. Roma nu a dus niciodată lipsă de oameni capabili. Dar se masca tendința firească, regresivă a oligarhiei de a forma tabere, căci, indiferent de victoriile plebeilor, modul de funcționare a sistemului garanta că bogații conduceau şi bogații îşi disputau dreptul la funcții. Chiar şi organizarea colegiului electoral, *comitia centuriata*, care se presupunea că trebuie să reprezinte tot poporul, le conferea celor bogați o influență disproporționată.

În orice caz, „plebei” este un termen simplu, dar înşelător. Cuvântul a fost folosit pentru realități sociale diferite, în momente diferite. Cuceririle şi acordarea unor drepturi electorale au lărgit treptat granițele cetățeniei. Chiar şi mai devreme,

acestea transcendeau graniţele oraşului şi vecinătăţile, pe măsură ce alte oraşe au fost înglobate în republică. La acel moment, cetăţeanul tipic era ţăran. Baza societăţii romane a fost întotdeauna agricolă şi rurală. Faptul că termenul latin pentru bani, *pecunia*, derivă dintr-un cuvânt folosit pentru o turmă de oi sau o cireadă de vite şi că unitatea romană de măsură pentru suprafeţe agrare era *iugerum*, suprafaţa pe care o ară doi boi într-o zi, este grăitor în acest sens. Relaţia dintre pământ şi societatea pe care o întreţinea a fost schimbătoare în timpul republicii, dar la baza ei s-a aflat întotdeauna populaţia rurală. Preponderenţa ulterioară în mintea oamenilor a imaginii Romei imperiale, marele oraş parazitar, maschează această realitate.

Cetăţenii liberi, ce reprezentau partea cea mai numeroasă a populaţiei la începuturile republicii, erau, prin urmare, ţărani, unii mult mai săraci decât alţii. Aceştia erau organizaţi din punct de vedere legal în grupări complicate, ale căror origini se pierd în trecutul etrusc. Acest tip de diferenţieri era nesemnificativ din punct de vedere economic, deşi conta din punct de vedere electoral, şi spune mai puţine despre realităţile sociale ale Romei republicane decât distincţiile făcute de recensămintele romane între cei capabili să-şi procure armele şi armura necesare pentru a fi soldaţi, cei a căror singură contribuţie adusă statului era zămislirea copiilor (proletarii) şi cei ce contau pur şi simplu la număr, deoarece nu deţineau nici proprietăţi şi nici nu aveau familii. Sub toţi aceştia se aflau, bineînţeles, sclavii.

A existat o tendinţă persistentă, accentuată rapid în secolele III-II î.e.n., ca mulţi dintre plebeii care iniţial îşi menţinuseră o oarecare independenţă prin faptul că aveau pământ în proprietate să se afunde în sărăcie. Între timp, noua aristocraţie a dobândit mai mult pământ, datorită cuceririlor care i-au adus mai multă bogăţie. Acesta a fost un proces îndelungat şi, pe fundalul său, au apărut noi subdiviziuni relevante din punct de vedere social şi cu importanţă politică. Mai mult, ca să adăugăm încă un factor care complică lucrurile, a apărut practica de a le acorda cetăţenie aliaţilor Romei. Republica a înregistrat, de fapt, o creştere treptată a clasei cetăţenilor, dar o diminuare efectivă a puterii sale de a influenţa evenimentele.

Această situaţie a fost o consecinţă a faptului că bunăstarea a ajuns să însemne atât de mult în politica romană, dar şi că totul trebuia să se petreacă la Roma, deşi nu existau ansambluri reprezentative care ar fi putut să reflecte efectiv nici măcar dorinţele celor care locuiau în oraşul care se extinsese, ca să nu mai vorbim despre cei răspândiţi pe tot teritoriul Italiei. În schimb, s-a întâmplat altceva: ameninţările cu refuzul serviciului militar sau retragerea cu totul din Roma şi întemeierea unui oraş în altă parte le-au permis plebeilor să limiteze cumva puterile Senatului şi ale magistraţilor. După 366 î.e.n. unul din consuli

trebuia să fie plebeu, iar din 287 î.e.n. deciziilor adunării plebeilor li s-a acordat putere de lege.

Dar principala limitare a conducătorilor tradiționali era reprezentată de cei zece tribuni ai poporului, magistrați aleşi prin vot popular, care puteau să inițieze legi sau să se opună prin veto acestora (un singur veto era de ajuns) şi care stăteau zi şi noapte la dispoziția cetățenilor nedreptățiți de un magistrat. Tribunii aveau o mare influență în timpul frământărilor sociale sau al dezbinărilor din Senat, deoarece în aceste momente politicienii încercau să-i atragă de partea lor. La începuturile republicii şi adesea după aceea, tribunii, care erau membri ai clasei conducătoare şi posibil nobili, colaborau în general bine cu consulii şi restul Senatului. Talentul şi experiența administrative ale acestui organism şi prestigiul său sporit de preluarea conducerii în război sau în situații de urgență nu au putut fi subminate până când nu s-au produs schimbări sociale suficient de grave încât să prevestească prăbuşirea republicii.

Aşadar, mecanismele constituționale de la începuturile republicii erau complicate, dar eficiente. Ele au prevenit revoluțiile violente şi au facilitat schimbări progresive. Totuşi, acestea nu ar fi fost mai importante pentru noi decât cele de la Teba sau Siracusa dacă nu ar fi făcut posibilă şi nu ar fi condus prima etapă a expansiunii triumfale a puterii romane. Istoria instituțiilor republicii este importantă chiar şi pentru perioadele ulterioare, pentru ceea ce a devenit republica. Aproape tot secolul al V-lea î.e.n. a stat sub semnul cuceririlor inițiate de Roma în rândul vecinilor săi, aceasta dublându-şi teritoriul. Apoi au fost supuse celelalte oraşe ale Ligii Latine; la jumătatea secolului al IV-lea î.e.n., când câteva dintre ele s-au revoltat, au fost forțate să revină în condiții mult mai severe. Părea cumva o variantă continentală a imperiului atenian din urmă cu 100 de ani; Roma le permitea „aliaților" să se autoguverneze, dar aceştia trebuiau să adere la politica sa externă şi să-i ofere efective pentru armată. În plus, politica romană favoriza grupurile dominante din celelalte comunități italiene, iar familiile aristocratice romane au stabilit tot mai multe legături personale cu acestea. Cetățenilor acestor comunități li se recunoşteau drepturile cetățeneşti şi la Roma, dacă se mutau aici. Hegemonia etruscilor din centrul Italiei, cea mai bogată şi mai dezvoltată regiune a peninsulei, a fost astfel înlocuită de cea a romanilor.

Puterea militară romană a crescut; la fel şi numărul statelor cucerite. Armata republicii se baza pe recrutare. Fiecare cetățean de sex masculin care avea o proprietate era obligat să se alăture armatei dacă era chemat, iar serviciul militar era împovărător – 16 ani pentru un infanterist şi 10 ani pentru cavalerie. Armata era organizată în legiuni de 5.000 de oameni, care luptau la început în falange solide, cu sulițe lungi, asemănătoare lăncilor. Pe lângă faptul că i-a cucerit pe vecinii Romei, armata a respins o serie de incursiuni ale galilor din nord în secolul al IV-lea î.e.n., deşi la un moment dat aceştia au devastat chiar Roma (390

î.e.n.). Ultimele lupte din această perioadă de formare au avut loc la sfârşitul secolului al IV-lea î.e.n., când romanii au cucerit triburile samnite din Abruzzi. Republica putea exploata acum forțele militare aliate din toată regiunea centrală a Italiei.

Roma se confrunta acum, în sfârşit, cu oraşele greceşti din vest. Siracusa era, de departe, cel mai important dintre ele. La începutul secolului al III-lea î.e.n., grecii au chemat un mare lider militar al Greciei continentale, Pyrrhos, regele Epirului, care a organizat campanii împotriva romanilor şi cartaginezilor (280-275 î.e.n.), dar acesta i-a înfrânt cu prețul unor pierderi grele, de unde expresia „victorie *à la* Pyrrhos". Nu a putut înlătura amenințarea romană la adresa grecilor din vest. În câțiva ani, grecii au fost prinşi, vrând-nevrând, într-un conflict între Roma şi Cartagina, în care tot bazinul vestic al Mediteranei a fost în pericol – Războaiele Punice.

Acest conflict a durat peste un secol. Numele vine de la cuvântul roman pentru „fenician" şi, din păcate, nu avem decât perspectiva romanilor asupra evenimentelor. Au existat trei războaie, dar primele două au tranşat chestiunea superiorității. În prima confruntare (264-241 î.e.n.), romanii s-au lansat pentru prima dată într-un război maritim de proporții. Cu noua lor flotă, au cucerit Sicilia şi au inclus în componența imperiului Sardinia şi Corsica. Siracusa a renunțat la o alianță mai veche cu Cartagina, iar vestul Siciliei şi Sardinia au fost transformate, într-o etapă crucială, în primele provincii romane, în anul 227 î.e.n.

Aceasta nu a fost decât prima rundă. Spre sfârşitul secolului al III-lea î.e.n. rezultatul final încă nu se întrezărea şi există şi astăzi discuții în legătură cu tabăra care ar fi responsabilă pentru declanşarea celui de-al Doilea Război Punic (281-201 î.e.n.), cel mai amplu. Războiul s-a mutat într-un teatru mult mai extins, deoarece la început cartaginezii se aflau în Spania. Unor oraşe greceşti li se promisese protecție romană. Războiul a început când unul dintre ele a fost atacat şi devastat de un general cartaginez, Hannibal. Campania este vestită pentru impresionantul marş al lui Hannibal spre Peninsula Italică şi traversarea Alpilor cu o armată care includea elefanți, precum şi pentru punctul său culminant, marcat de victoriile zdrobitoare ale cartaginezilor de la lacul Trasimene, din 217 î.e.n., şi Cannae, din 216 î.e.n., unde au învins o armată romană de două ori mai mare decât a lor. În acel moment, supremația Romei în Italia era puternic zdruncinată; unii dintre aliații şi supuşii săi au început să privească puterea cartagineză ca pe un simbol al viitorului. Practic, tot sudul a schimbat tabăra, deşi centrul Italiei a rămas loial.

Fără alte resurse decât eforturile proprii şi profitând de marele avantaj că Hannibal nu avea efectivele necesare pentru a asedia oraşul, Roma a rezistat şi s-a salvat. Hannibal şi-a continuat campania într-o zonă rurală tot mai pustie, departe de bază. Romanii au distrus fără milă Capua, un aliat rebel al cartaginezilor, fără

ca Hannibal să-i vină în ajutor, şi apoi au adoptat strategia de a lovi Cartagina chiar pe teritoriile sale, mai ales în Spania. În 209 î.e.n., „Noua Cartagină” (Cartagena) a fost cucerită de romani. În 207 î.e.n., când a fost respinsă o încercare a fratelui mai mic al lui Hannibal de a consolida poziția acestuia, romanii şi-au transferat ofensivele chiar în Africa. Hannibal a trebuit să-i urmeze în cele din urmă acolo, fiind înfrânt în bătălia de la Zama, în 202 î.e.n., acesta reprezentând sfârşitul războiului.

Această bătălie nu a tranşat doar un război; a decis soarta întregului bazin apusean al Mediteranei. După anexarea Câmpiei Padului, la începutul secolului al II-lea î.e.n., Italia s-a supus, într-un fel sau altul, Romei. Pacea impusă Cartaginei a fost umilitoare şi copleşitoare. Răzbunarea romanilor l-a urmărit şi pe Hannibal, nevoit să se refugieze la curtea Regatului Seleucid. Siracusa a fost pedepsită cu pierderea independenței pentru îndrăzneala de a se alia încă o dată cu Cartagina în timpul războiului; a fost ultimul stat grecesc din insulă. Întreaga Sicilie era acum romană, ca şi sudul Spaniei, unde a fost întemeiată altă provincie.

Este tentant să ne imaginăm Roma la o răscruce la sfârşitul celui de-al Doilea Război Punic. De o parte se aflau moderația şi menținerea siguranței în vest, de cealaltă, expansiunea şi imperialismul spre est. Însă aceasta simplifică prea mult realitatea; disputele din vest şi din est erau prea amestecate pentru a sprijini o antiteză atât de simplă. Încă din 228 î.e.n. romanii fuseseră acceptați la jocurile istmice greceşti; se confirma, deşi doar formal, că unii greci îi considerau deja o putere civilizată şi parte a lumii elenistice. Prin Macedonia, lumea elenistică fusese deja implicată direct în războaiele din Italia, deoarece Macedonia se aliase cu Cartagina; prin urmare, Roma luase partea oraşelor greceşti care se opuneau Macedoniei şi astfel a început să se amestece în politica grecilor. În 200 î.e.n., când Atena, Rodosul şi un rege al Pergamului le-au cerut direct ajutorul împotriva Macedoniei şi a Seleucizilor, romanii erau deja pregătiți psihic să se angajeze într-o campanie spre răsărit. Este puțin probabil totuşi ca ei să fi anticipat că era începutul unei serii de evenimente din care avea să ia naştere o lume elenistică dominată de republică.

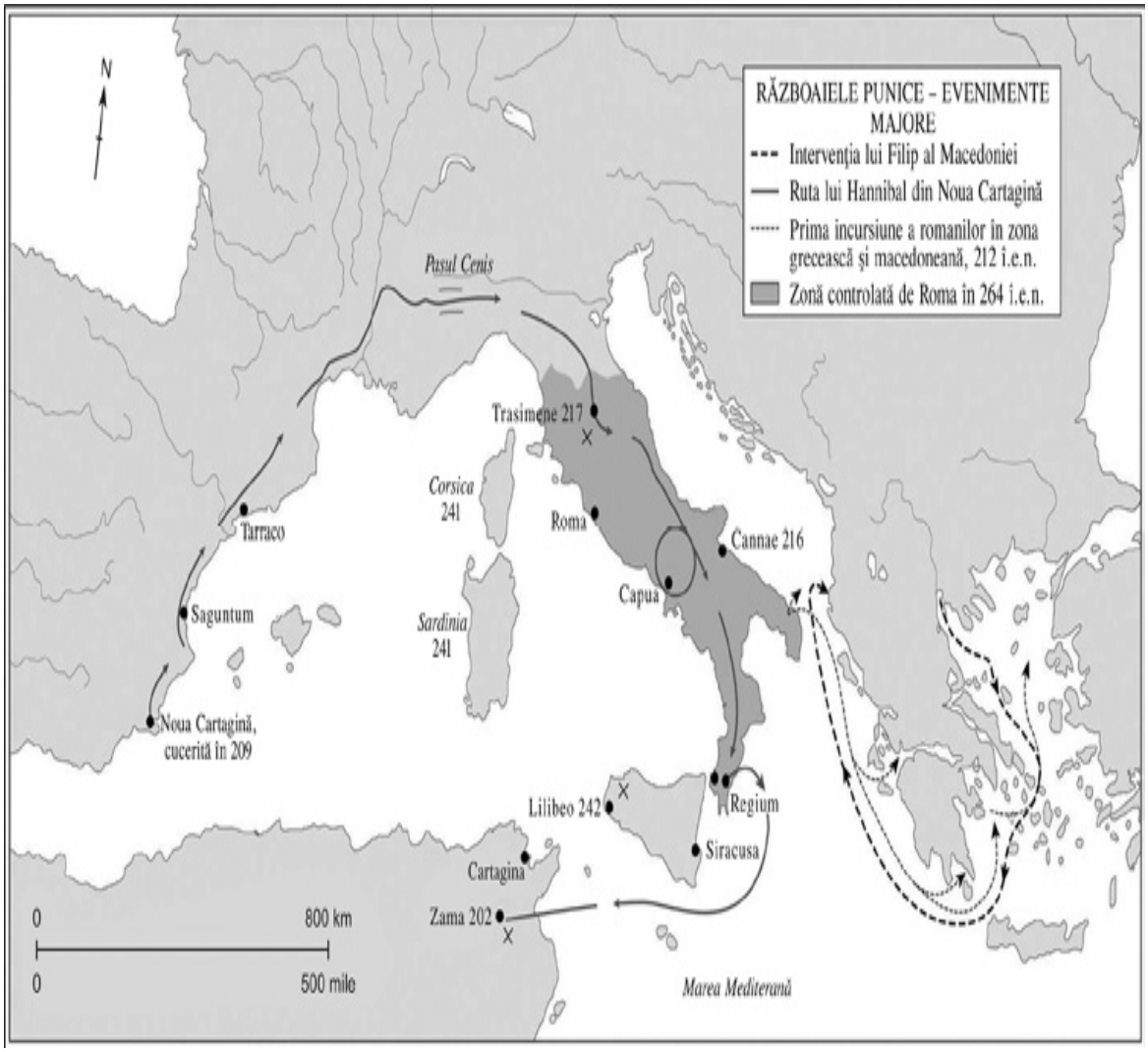

Atitudinile romanilor nu se schimbaseră complet, dar transformarea începuse să se facă simțită. Atunci când a început confruntarea cu Cartagina, majoritatea aristocraților romani au văzut-o, probabil, ca pe o mişcare în esență defensivă. Unii au continuat să se teamă chiar de inamicul decimat după Zama. Cererea lui Cato la jumătatea secolului următor – „Cartagina trebuie distrusă” – avea să devină celebră ca expresie a unei ostilități implacabile născute din teamă. Cu toate acestea, provinciile câştigate prin război începuseră să trezească în mintea oamenilor şi alte perspective şi au oferit curând alte motive pentru continuarea lui. Sclavii şi aurul din Sardinia, Spania şi Sicilia le-au deschis curând ochii romanilor în legătură cu posibilele beneficii ale imperialismului. Aceste țări nu erau tratate ca Italia peninsulară, ca aliați, ci ca nişte rezerve de resurse care trebuiau administrate şi exploatate. În timpul republicii s-a instituit şi tradiția ca generalii să împartă o parte din prăzile de război cu trupele lor.

Meandrele sunt complicate, dar principalele etape ale expansiunii romanilor spre est din secolul al II-lea î.e.n. sunt destul de clare. Cucerirea şi transformarea Macedoniei în provincie s-au realizat în urma unei serii de războaie încheiate în 148 î.e.n.; falangele şi tactica macedonene nu mai erau ceea ce fuseseră. În acest timp, şi oraşele Greciei au fost reduse la statutul de vasali şi forţate să trimită ostatici Romei. Intervenţia unui rege sirian a atras după sine prima incursiune a forţelor romane în Asia Mică; apoi a dispărut regatul Pergam, s-a instaurat hegemonia romană în bazinul Mării Egee şi a fost întemeiată noua provincie Asia, în 133 î.e.n. În alte părţi, prin cucerirea restului Spaniei, cu excepţia nord-vestului, organizarea unei confederaţii tributare în Iliria şi transformarea sudului Franţei în provincie în 121 î.e.n., din Gibraltar până în Tesalia toate coastele au ajuns sub ocupaţie romană. În fine, şansa mult aşteptată de duşmanii Cartaginei a sosit în 149 î.e.n., la începutul celui de-al treilea şi ultimului dintre Războaiele Punice. Trei ani mai târziu, oraşul a fost distrus, locul unde se înălţase a fost arat şi s-a constituit o nouă provincie romană care cuprindea vestul Tunisiei – Africa.

Aşa arăta imperiul clădit de republică. Ca toate imperiile, dar probabil mai evident decât oricare dintre cele precedente, şi-a datorat naşterea în egală măsură hazardului şi strategiei. Teama, idealismul şi, în cele din urmă, lăcomia au constituit amalgamul de impulsuri care a condus legiunile din ce în ce mai departe. Puterea militară, susţinută prin expansiune, a fost temelia Imperiului Roman. Superioritatea numerică a fost decisivă pentru triumful în faţa experienţei şi tenacităţii cartagineze, armata romană fiind numeroasă. Aceasta se putea reîmprospăta din rezerve tot mai mari, cu efective de primă clasă asigurate de aliaţi şi sateliţi, iar regimul republican le impunea noilor supuşi ordinea şi o guvernare coerentă. Unităţile de bază ale imperiului erau provinciile, fiecare condusă de un guvernator cu puteri proconsulare, al cărui mandat dura în mod oficial un an. Acesta era secondat de un perceptor.

Imperialismul a avut, inevitabil, consecinţe politice în peninsulă. În primul rând, a îngreunat şi mai mult participarea poporului – respectiv participarea cetăţenilor săraci – la guvernare. Războiul prelungit a consolidat puterea curentă şi autoritatea morală a Senatului şi trebuie spus că activitatea sa era remarcabilă. Cu toate acestea, expansiunea teritorială a adâncit neajunsurile apărute încă de la extinderea dominaţiei romane asupra Italiei. Unul dintre ele era reprezentat de militarizarea societăţii şi poziţia generalilor. În 149 î.e.n. a fost creat un tribunal special care se ocupa de extorcările ilegale practicate de funcţionari şi de liderii militari. Indiferent de natura sa, accesul la această bogăţie nu putea fi obţinut decât prin participarea la politică, deoarece din Senat erau aleşi guvernatorii pentru noile provincii şi Senatul era cel ce îi numea pe perceptorii care îi însoţeau, din rândul clasei bogate, dar fără origini nobile numite *equites* (cavalerie) – „cavalerii”.

O altă slăbiciune administrativă s-a născut din eludarea tot mai frecventă a principiului alegerii anuale a magistraților. Războiul şi rebeliunile din provincii generau situații de urgență de care consulii aleşi pentru talentul lor politic se simțeau depăşiți. În mod inevitabil, puterea proconsulară a revenit celor care puteau gestiona situațiile de urgență, de obicei generali recunoscuți. Este greşit să ne gândim la comandanții republicii ca la nişte militari de carieră în accepțiunea modernă; ei erau membri ai clasei conducătoare ce puteau ajunge, în urma unei cariere de succes, funcționari publici, judecători, jurisconsulți, politicieni şi chiar preoți. Un secret al iscusinței administrative a Romei era acceptarea principiului nespecializării conducătorilor săi. Cu toate acestea, un general care petrecea ani buni alături de armata sa devenea un alt fel de animal politic decât proconsulii de la începuturile republicii, care comandau o armată într-o singură campanie şi apoi se întorceau la Roma şi la politică. Exista chiar un fel de corupție generalizată, căci toți cetățenii romani profitau de pe urma unui imperiu care permitea scutirea lor de orice impozitare directă; provinciile aveau să plătească pentru patria-mamă. Conştientizarea acestor nedreptăți se află la baza celor mai multe dintre condamnările moralizatoare şi a discuțiilor privind declinul survenit în secolul I î.e.n., când impactul lor a devenit fatal.

O altă schimbare adusă de imperiu a fost o răspândire şi mai mare a elenizării. Există aici câteva dificultăți de definire. Cultura romană era într-o oarecare măsură deja elenizată înainte ca expansiunea să depăşească granițele Italiei. Un indiciu în acest sens a fost faptul că republica a îmbrățişat în mod conştient țelul oraşelor greceşti de a fi independente de Macedonia. Totodată, indiferent de ce avea Roma, existau multe lucruri care puteau fi câştigate doar după un contact direct cu lumea elenizată. În ultimă instanță, pentru mulți greci, Roma era tot o putere barbară, aproape la fel de necivilizată precum Cartagina. Este simbolică legenda morții lui Arhimede în timp ce analiza nişte probleme de geometrie în nisip, la căderea Siracusei, rănit letal de sabia unui soldat roman care nu ştia cine era.

Odată cu naşterea imperiului, contactul a devenit direct şi valul influenței elenistice a fost variat şi abundent. Posteritatea avea să se mire de pasiunea romanilor pentru băi; obiceiul a fost preluat din Orientul elenizat. Inițial, literatura romană consta în traduceri din dramaturgia greacă şi primele comedii latine au fost variațiuni după modele greceşti. Arta a început să pătrundă în Roma prin furtişag şi prăzi, dar stilul grecesc – arhitectura mai presus de toate – îi era deja familiar din oraşele greceşti din apus. A existat şi o mişcare demografică. Din cei o mie de ostatici greci aduşi la Roma la jumătatea secolului al II-lea î.e.n. făcea parte şi Polybios, care a scris prima istorie ştiințifică în tradiția lui Tucidide. Istoria anilor 220-146 î.e.n. a fost o cercetare atentă a fenomenului care, simțea el, avea să marcheze o nouă epocă: victoria Romei împotriva Cartaginei şi cucerirea

lumii elenistice. S-a numărat printre primii istorici care au văzut în unitatea bazinului mediteraneean înfăptuită de Roma un complement al efortului civilizator întreprins de Alexandru. A admirat, de asemenea, atitudinea dezinteresată pe care romanii păreau s-o manifeste în guvernarea imperiului – observație de comparat cu autodenunțul romanilor vizavi de imoralitatea lor spre sfârşitul republicii.

Cel mai mare triumf al Romei avea la bază instaurarea păcii. Într-o a doua mare epocă elenistică, oamenii puteau călători de la un capăt la celălalt al Mediteranei fără opreliști. Particularitățile esențiale ale structurii care întreținea *Pax Romana* se manifestau din timpul republicii, mai presus de toate fiind cosmopolitismul încurajat de administrația romană, care nu încerca să impună un tipar unic de viață, ci doar să strângă impozitele şi să reglementeze disputele dintre oameni cu ajutorul dreptului cutumiar. Marile realizări ale jurisprudenței romane erau încă foarte departe, dar inițial, în jurul anului 450 î.e.n., republica a lansat dreptul roman pe cursul istoriei sale prin consolidarea celor Douăsprezece Table pe care băieții romani suficient de norocoşi pentru a merge la şcoală trebuiau să le învețe pe de rost sute de ani mai târziu. Pe baza acestora s-a construit, în cele din urmă, un cadru în care au putut coexista multe culturi, contribuind la o civilizație comună.

Este necesar să încheiem povestea extinderii dominației republicii până la limitele sale înainte de a reflecta asupra metamorfozării, în cele din urmă, a acestui succes într-o fatalitate. Gallia Transalpina (sudul Franței) era provincie în 121 î.e.n., dar (ca şi nordul Italiei) a continuat să fie tulburată ocazional de triburile celtice. Câmpia Padului a devenit provincia Gallia Cisalpina în anul 89 î.e.n. şi, după 40 de ani (în 51 î.e.n.), a fost cucerit şi restul Galliei – în linii mari, nordul Franței şi Belgia –, eliminându-se astfel pericolul reprezentat de celți. Între timp, se înregistraseră mai multe cuceriri în răsărit. Ultimul rege al Pergamului şi-a cedat regatul Romei în 133 î.e.n. Au urmat transformarea Ciliciei în provincie romană la începutul secolului I î.e.n. şi o serie de războaie cu Mitridate, regele Pontului, un stat de la Marea Neagră. Rezultatul a fost reorganizarea Orientului Mijlociu, Roma deținând zona de coastă din Egipt până la Marea Neagră, împărțită între regate sau provincii protejate (una dintre ele numită „Asia"). În fine, şi Ciprul a intrat sub stăpânirea romanilor, în anul 58 î.e.n.

În mod ironic, contrapunctul acestui succes neîntrerupt şi aparent irezistibil pe plan extern a fost dezbinarea din ce în ce mai profundă pe plan intern. Esența problemei a fost accesul exclusiv la funcții al membrilor clasei conducătoare. Instituțiile electorale şi normele politice ajunseseră să funcționeze diferit din cauza a două probleme importante care persistau de ceva vreme. Prima a fost sărăcirea treptată a țăranului italian, figura emblematică a republicii la început. Au existat mai multe cauze, dar la originea problemei s-au aflat costurile uriaşe

ale celui de-al Doilea Război Punic. Pe lângă faptul că soldații recrutați au lipsit ani buni, aproape neîntrerupt, cât au durat campaniile, pagubele materiale produse în sudul Italiei au fost enorme. Între timp, cei care au avut norocul să se îmbogățească de pe urma imperialismului şi-au îndreptat atenția spre singura investiție sigură, pământul. Efectul pe termen lung a fost concentrarea proprietăților în domenii mari, lucrate de obicei de sclavi, al căror preț scăzuse în urma războiului; nu mai era loc şi pentru micul proprietar, acum obligat să se îndrepte spre oraş şi să-şi câştige existența cum putea, cetățean formal, dar proletar în devenire. Totuşi, în calitate de cetățean, avea drept de vot. Pentru cei bogați şi cu ambiții politice, a devenit un alegător care putea fi cumpărat sau intimidat. Deoarece funcțiile bănoase erau obținute doar în urma unor alegeri populare, politica republicii nu a putut să nu reflecte din ce în ce mai mult puterea banului. Şi acest lucru a avut repercusiuni în toată Italia. Cum voturile aveau un preț, era puțin probabil ca proletariatul Romei să privească cu ochi buni devalorizarea sa continuă prin acordarea de drepturi civile altor italieni, deşi aliații Romei trebuiau să accepte serviciul militar.

A doua problemă a fost reformarea armatei. Legiunile aveau o istorie de peste 400 de ani sub republică şi evoluția lor nu poate fi condensată într-o formulă simplă, dar, dacă ar fi să căutăm una, probabil este cel mai bine să spunem că armata a devenit tot mai profesionistă. După Războaiele Punice nu s-a mai putut depinde doar de soldați ce luptau în timpul cât nu aveau activități agricole. Povara serviciului militar fusese întotdeauna apăsătoare şi a devenit din ce în ce mai nepopulară. Când campaniile i-au dus pe bărbați mereu mai departe şi odată ce garnizoanele au rămas decenii la rând în provinciile cucerite, chiar şi rezervele romane de resurse umane au părut să sece. În 107 î.e.n., o reformă politică a schimbat situația existentă: a fost eliminată obligativitatea de a avea pământ ca să te înrolezi. Reforma a fost înfăptuită de un om politic pe nume Marius, care a rezolvat astfel problema, deoarece după această reformă au existat, în general, destui voluntari săraci pentru ca recrutarea să devină inutilă. Serviciul militar a continuat să fie limitat la cetățeni, dar aceştia erau numeroşi, deşi, în cele din urmă, chiar serviciul militar avea să asigure obținerea cetățeniei. O altă inovație a lui Marius a fost să acorde legiunilor „acvile", însemne atât de importante pentru *esprit de corps*, ceva între obiect de venerație şi insigna modernă a unui regiment. Aceste schimbări au transformat treptat armata într-un nou tip de forță politică, la îndemâna unui om precum Marius, un general abil, ale cărui servicii au fost des solicitate în provincii. Marius chiar a impus un jurământ individual de loialitate unei armate aflate sub comanda sa.

Prăpastia din ce în ce mai mare dintre bogații şi săracii din centrul Italiei, adâncită pe măsură ce culturile țăranilor au lăsat locul marilor domenii cumpărate (şi dotate cu sclavi) din prăzile de război ale imperiului, precum şi noile

oportunități oferite soldaților politici s-au dovedit în cele din urmă a fi fatale republicii. La finele secolului al II-lea î.e.n., frații Gracchi, ca tribuni ai poporului, au încercat să rezolve criza socială în singurul mod posibil într-o economie agrară, printr-o reîmpărțire a pământurilor, precum şi prin reducerea puterii senatorilor şi acordarea unui rol mai mare în guvernare aşa-numiților *equites*. Ei au încercat de fapt să răspândească bogăția imperiului, dar tentativele lor nu au făcut decât să le aducă moartea. Acest eveniment a însemnat o creştere a mizei în politică; în ultimul secol al republicii, ostilitatea taberelor a ajuns la apogeu, deoarece politicienii ştiau că viața lor putea fi în joc. Această perioadă a marcat şi începutul a ceea ce s-a numit revoluția romană, deoarece convențiile politicii romane au fost ignorate atunci când Tiberius Gracchus (fratele mai mare), la vremea aceea consul, i-a convins pe plebei să-l destituie pe tribunul care se opusese prin veto reformei sale agrare, declarând astfel că nu avea să accepte obiceiul eludării voinței populare prin prerogativa tribunului de a-şi folosi dreptul de veto.

Cântecul de lebădă al republicii a fost accelerat în 112 î.e.n. de un nou război, declanşat de un rege nord-african care a masacrat un mare număr de negustori romani. La scurt timp după aceea, un val de invadatori barbari din nord a amenințat ocupația romană din Gallia. Situația de urgență l-a scos la rampă pe consulul Marius, care i-a înfrânt pe duşmanii republicii, însă cu prețul sistării inovărilor administrative, căci a fost ales în funcția de consul cinci ani consecutiv. A fost, în realitate, primul dintr-o serie de dictatori militari care aveau să domine ultimul secol al republicii, pentru că în scurt timp au urmat şi alte războaie. Celelalte state latine şi italiene au făcut presiuni să li se acorde şi lor cetățenia romană. În cele din urmă, aceşti aliați (*socii*) s-au răsculat, declanşând ceea ce uneori este numit în mod greşit „Războiul Social” din 90 î.e.n. Au fost pacificați doar prin acordarea unor concesii care au golit de sens ideea că adunările populare romane erau suveranul suprem; s-a acordat cetățenia pe aproape tot teritoriul Italiei. Au urmat alte războaie în Asia – în care s-a remarcat alt general cu ambiții politice, Sulla. A fost un război civil, Marius a murit după ce a fost încă o dată consul, iar în 82 î.e.n. Sulla s-a întors la Roma, fiind numit dictator (cu vot senatorial), cu „proscrierea” fără milă a oponenților săi (publicarea numelor celor osândiți, lucru care însemna că oricine avea dreptul să-i ucidă dacă îi stătea în putere), un atentat la autoritatea constituțională a poporului şi o încercare de restaurare a suveranității Senatului.

Un fost susținător şi protejat al lui Sulla a fost tânărul rămas în istorie cu numele Pompei. Sulla îl promovase, oferindu-i funcții ocupate în mod normal doar de consuli, şi în anul 70 î.e.n. a fost ales chiar consul. A fost în Orient timp de trei ani pentru a combate pirateria din Marea Mediterană şi, ulterior, a cucerit teritorii vaste în Asia, în războaiele împotriva Pontului. Tinerețea, succesul şi

abilitățile sale remarcabile l-au făcut pe Pompei să fie considerat un pretendent de temut la funcția de dictator. Dar interacțiunile din politica romană erau complicate. Odată cu trecerea anilor, s-au adâncit haosul din capitală şi corupția din cercurile aflate la putere. Frica de dictatură s-a intensificat, dar erau temerile unei facțiuni oligarhice, fiind din ce în ce mai puțin clar unde se ascundea pericolul. Pe lângă acestea, alt pericol a fost ignorat multă vreme.

În 59 î.e.n. a fost ales consul alt aristocrat, nepotul soției lui Marius. Acesta era tânărul Iulius Caesar. O vreme, acesta a colaborat cu Pompei. Funcția de consul l-a adus la comanda armatei din Gallia şi a unei serii de campanii strălucite în următorii şapte ani, care s-a încheiat cu cucerirea întregii Gallii. Deşi era la curent cu actualitatea politică, anii de război l-au ținut pe Caesar departe de Roma, unde hoția, corupția şi crima alterau viața publică şi discreditau Senatul. După aceste campanii a devenit foarte bogat şi a câştigat admirația unei armate loiale, experimentate şi încrezătoare, ce îl considera conducătorul care îi putea asigura plata, promovarea şi victoriile viitoare. Era, de asemenea, un om rece, răbdător şi nemilos. Există o istorioară care îl înfățişează glumind şi jucând zaruri cu nişte pirați ce îl capturaseră. Printre alte glume, le-a spus că avea să-i crucifice după ce va fi eliberat. Pirații au râs, dar el chiar i-a crucificat.

Unii senatori s-au alarmat brusc când acest bărbat formidabil a dorit să rămână în Gallia, la comanda armatei sale şi a provinciei, deşi Gallia fusese cucerită în întregime, până la alegerile consulare. Adversarii săi s-au străduit să-l aducă înapoi ca să răspundă în fața legii pentru ilegalitățile înfăptuite în timpul mandatului de consul. Caesar a făcut apoi pasul care, deşi nici el, nici altcineva nu ştiau, a fost începutul sfârşitului republicii. A trecut cu armata peste râul Rubicon, granița provinciei sale, îndreptându-se spre Roma. Era în ianuarie 49 î.e.n. A fost un act de trădare, deşi Caesar pretindea că apără republica de duşmani.

In extremis, Senatul l-a însărcinat pe Pompei cu apărarea republicii. Neavând forțe militare în Italia, Pompei s-a retras dincolo de Adriatica pentru a strânge o armată. Consulii şi cea mai mare parte a senatorilor l-au însoțit. Războiul civil era acum inevitabil. Caesar a mărşăluit rapid spre Spania, învingând acolo şapte legiuni loiale lui Pompei; ulterior, acestea au fost tratate cu îngăduință pentru a câştiga adeziunea cât mai multor soldați. Oricât de necruțător şi de crud putea fi, îndurarea arătată oponenților săi politici era o măsură diplomatică şi prudentă; nu-şi propunea să-l imite pe Sulla, afirma Caesar. Apoi a plecat după Pompei, urmărindu-l până în Egipt, unde acesta a fost asasinat. Caesar a stat aici suficient timp pentru a se amesteca într-un război civil egiptean şi a devenit, aproape întâmplător, amantul legendarei Cleopatra. Apoi s-a întors la Roma, plecând aproape imediat spre Africa, unde a învins o armată romană care i se opunea. În

cele din urmă, s-a întors în Spania, unde a nimicit o armată adunată de fiii lui Pompei. Era în anul 45 î.e.n., la patru ani după trecerea Rubiconului.

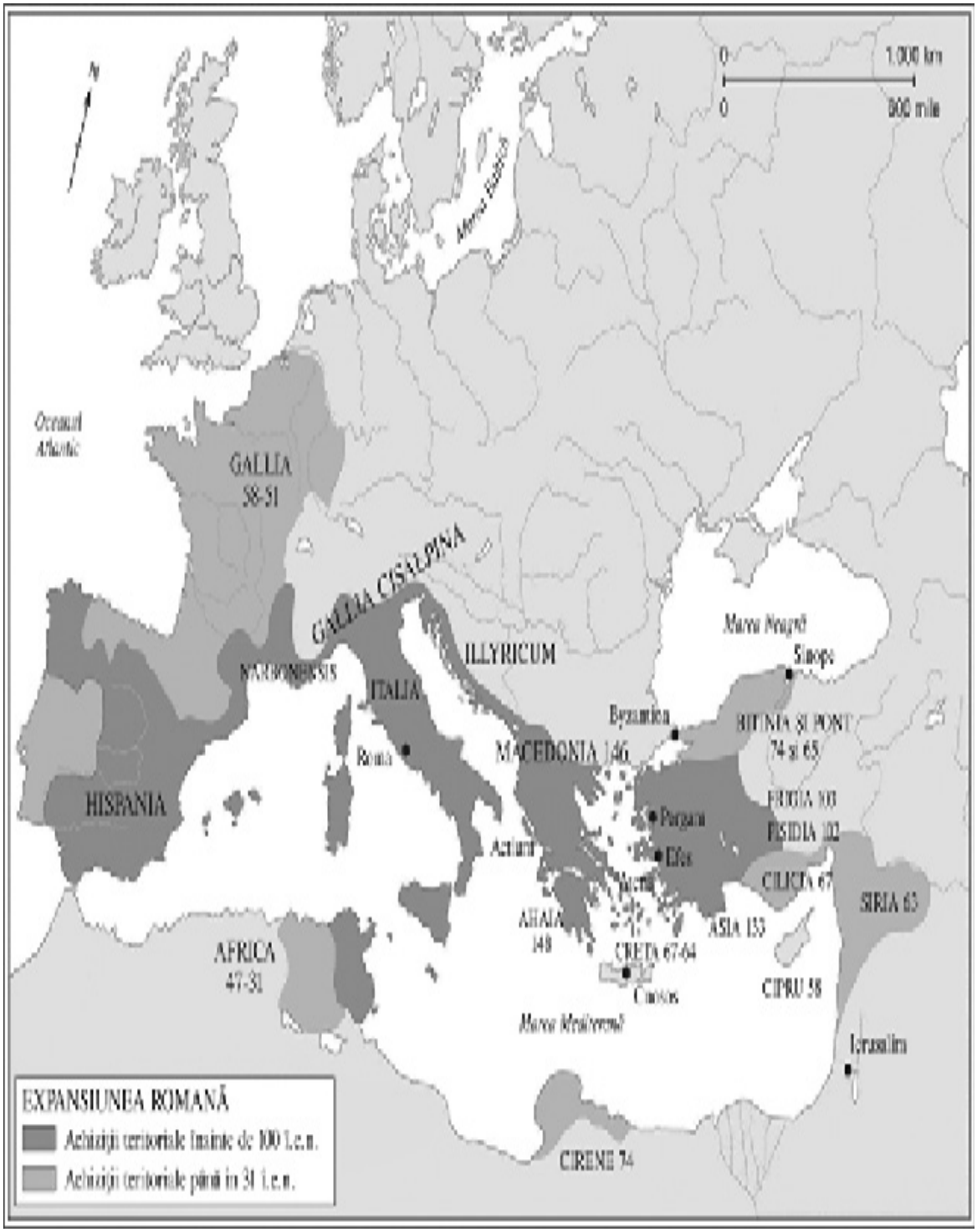

O astfel de excelenţă nu era doar o chestiune de bătălii câştigate. Oricât de scurte ar fi fost vizitele recente ale lui Caesar la Roma, el a exploatat în mod

judicios sprijinul politic şi a umplut Senatul cu oamenii săi. Victoriile i-au adus mari onoruri şi multă putere. A fost votat dictator pe viaţă şi a devenit neoficial monarh. Şi-a folosit puterea fără să ţină seama prea mult de susceptibilităţile politicienilor şi fără să dea dovadă de o ingeniozitate care să sugereze că domnia sa urma să aibă succes pe termen lung, deşi a impus ordinea pe străzile romane şi a luat măsuri pentru a pune capăt puterii celor bogaţi în politică. Viitorul Europei avea să fie tributar în special unei anumite reforme – introducerea calendarului iulian. Ca multe alte lucruri pe care le considerăm romane, acesta provenea din Alexandria elenistică, unde un astronom i-a sugerat lui Caesar că un an cu 365 de zile, plus o zi suplimentară la fiecare patru ani, i-ar permite să scape de încâlceala calendarului roman tradiţional. Noul calendar a început în 1 ianuarie 45 î.e.n.

15 luni mai târziu, Caesar era mort, ucis la 15 martie 44 î.e.n. în Senat, la apogeul succesului său. Motivele asasinilor au fost complexe. Momentul a fost influenţat, fără îndoială, de informaţia că plănuia o mare campanie în Răsărit, împotriva parţilor. Dacă s-ar fi alăturat armatei, s-ar fi putut reîntoarce glorios, mai greu de înlăturat ca niciodată. Existaseră discuţii despre regalitate; unii se gândeau la un despotism elenistic. Motivele complicate ale duşmanilor săi aveau la bază aversiunea unora provocată de afrontul flagrant adus tradiţiei republicane de despotismul *de facto* al unui om. Scăpările care dovedeau disprețul lui faţă de constituţie i-au atras antipatia altora, în cele din urmă, conjuraţia asasinilor săi fiind un grup eterogen de soldaţi dezamăgiţi, oligarhi avizi şi conservatori ofuscaţi.

Ucigaşii săi nu aveau soluţii pentru problemele pe care Caesar nu a mai apucat să le rezolve şi pe care predecesorii săi eşuaseră lamentabil să le tranşeze. Nici nu se mai puteau apăra multă vreme. S-a proclamat restaurarea republicii, dar au fost adoptate legile lui Caesar. A existat o aversiune generalizată faţă de conspiratori, care curând au fost nevoiţi să părăsească oraşul. În mai puţin de doi ani aceştia erau morţi şi Iulius Caesar era proclamat zeu. Şi republica era pe moarte. Deteriorată fatal cu mult timp înainte de trecerea Rubiconului, constituţia sa a rămas fără temei, în pofida încercărilor de a o restaura. Totuşi, miturile, ideologia şi structurile sale au supravieţuit într-o Italie romanizată. Romanii nu se îndurau să întoarcă spatele moştenirii instituţionale şi să admită că au renunţat la ea. Când, în cele din urmă, au făcut-o, nu mai aveau de mult în comun cu romanii republicii altceva decât numele şi aspiraţiile.

Dacă contribuţia Greciei la civilizaţie a fost în esenţă mentală şi spirituală, cea a Romei a fost structurală şi practică; esenţa sa a fost însuşi imperiul. Deşi un imperiu nu e apanajul unui singur om, nici măcar al unuia ca marele Alexandru, natura şi guvernarea lui au fost într-o măsură extraordinară opera unui om cu calităţi excepţionale, nepotul lui Iulius Caesar şi moştenitorul său adoptiv, Octavianus. Ulterior a fost cunoscut drept Caesar Augustus. O întreagă epocă a

fost numită după el; de la numele său derivă un adjectiv. Uneori avem sentimentul că a inventat aproape tot ce a caracterizat Roma imperială, de la noua gardă pretoriană, prima forță militară staționată permanent în capitală, până la impozitarea celibatarilor. Una dintre rațiunile acestei impresii (deşi nu singura) este că a fost un maestru al relațiilor publice; e important de menționat că s-au păstrat mai multe reprezentări ale lui decât ale oricărui alt împărat roman.

Deşi cezar, Octavianus provenea dintr-o linie de descendență secundă. De la Iulius a moştenit, la vârsta de 18 ani, legăturile aristocratice, o mare avere şi sprijinul militar. O perioadă, a cooperat cu unul dintre locotenenții lui Caesar, Marcus Antonius, într-o serie feroce de proscrieri menită să distrugă grupul care îl ucisese pe marele dictator. Plecarea lui Marcus Antonius pentru a repurta victorii în răsărit, eşecul său şi un mariaj nesăbuit cu Cleopatra, care o vreme fusese amanta lui Caesar, i-au oferit şi mai multe oportunități lui Octavianus. El a luptat, în numele republicii, împotriva pericolului ca Antonius să se întoarcă, după mandatul de proconsul, cu monarhia orientală în bagaje. Victoria de la Actium (31 î.e.n.) a fost urmată de legendara sinucidere a lui Antonius şi a Cleopatrei; acesta a fost sfârşitul dinastiei Ptolemeilor, Egiptul fiind anexat ca provincie a Romei.

Acesta a fost şi sfârşitul războiului civil. Octavianus s-a întors pentru a deveni consul. Avea toate atuurile în mână şi s-a abținut, în mod chibzuit, să le folosească integral, lăsându-i pe oponenții lui să-i recunoască puterea. În 27 î.e.n. a realizat ceea ce a numit o restaurație republicană cu sprijinul unui Senat pe ai cărui membri republicani, triați şi slăbiți în urma războiului civil şi a proscrierilor, i-a mulțumit fiind atent să mențină aceleaşi structuri, atingându-şi astfel scopul primar. A restabilit *de facto* puterea fratelui bunicii lui materne sub paravanul respectului pentru republică. Era *imperator* doar în virtutea faptului că se afla la comanda trupelor din provinciile de graniță – dar acolo se aflau cele mai multe legiuni. Atunci când foştii săi soldați şi armatele fratelui bunicii lui materne au fost lăsați la vatră, au primit mici proprietăți şi i-au rămas recunoscători. Mandatul de consul i-a fost prelungit an de an şi, în 27 î.e.n., a primit titlul onorific de „Augustus”, numele după care este cunoscut. Totuşi, la Roma i se spunea, în mod formal, după numele de familie sau era recunoscut ca *princeps*, primul cetățean.

Odată cu trecerea anilor, puterea lui Augustus a continuat să crească. Senatul i-a acordat dreptul de a interveni în provinciile în care conducea la nivel formal (respectiv cele în care nu era necesară menținerea unei garnizoane). A primit prin vot putere de tribun. Statutul său special a fost consolidat şi formalizat printr-o nouă recunoaştere a poziției sale sau *dignitas*, cum o numeau romanii; stătea aşezat între doi consuli după renunțarea la această funcție, în 23 î.e.n., iar propunerilor sale li se acorda prioritate în agenda Senatului. În fine, în anul 12

î.e.n. a devenit conducător al pontifilor, *pontifex maximus*, şeful cultului oficial, aşa cum fusese şi fratele bunicii lui materne. Structurile republicii, cu alegerile populare şi senatoriale, au fost menținute, dar Augustus hotăra cine trebuia să fie ales.

Realitatea politică mascată de această supremație a fost accederea la vârful ierarhiei clasei conducătoare a celor care îşi datorau poziția cezarilor. Dar noilor elite nu avea să li se permită un comportament similar celor anterioare. Despotismul augustin binevoitor a reglementat administrația provincială şi armata, plasându-le în mâinile unor supuşi obedienți, remunerați. Şi resuscitarea conştientă a tradiției şi sărbătorilor republicane a jucat un rol important. Administrația lui Augustus era foarte preocupată de revirimentul moral; în ochii unora, virtuțile Romei antice păreau să fi renăscut. Ovidiu, un poet al plăcerii şi dragostei, a fost exilat la Marea Neagră sub pretextul unui scandal sexual care a afectat familia imperială. Dacă la această austeritate oficială se adaugă şi pacea care a marcat cea mai mare parte a domniei şi marile monumente lăsate de arhitecții şi inginerii romani, reputația epocii lui Augustus nu e surprinzătoare. După moartea sa, în anul 14 e.n., Augustus a fost zeificat, la fel ca Iulius Caesar.

Augustus şi-a dorit să-i succeadă un membru al familiei sale. Deşi a respectat formele republicane (şi acestea aveau să reziste cu o tenacitate remarcabilă), Roma era acum, de fapt, monarhie. Acest lucru a fost demonstrat de succesiunea a cinci membri ai aceleiaşi familii. Augustus a avut doar o fiică; tronul a fost moştenit de fiul său vitreg adoptiv, Tiberius, unul dintre cei trei soți ai fiicei sale. Ultimul împărat din dinastia sa a fost Nero, care a murit în anul 68 e.n.

De obicei, conducătorii lumii clasice nu aveau o viață uşoară. Unii împărații romani aveau oglinzi mari plasate la colțuri pe coridoarele palatelor lor, pentru ca potențialii asasini să nu le dea târcoale. Este posibil ca nici Tiberius, nici cei patru succesori ai săi să nu fi murit de moarte bună. Acesta e semnul slăbiciunilor inerente ale moştenirii lui Augustus. Încă era loc de malițiozități din partea unui Senat care continua în mod formal să-l numească pe primul magistrat şi au existat întotdeauna intrigi şi clici în jurul curții şi al familiei imperiale. Totuşi, Senatul nu putea spera să-şi recupereze vreodată autoritatea, căci la temelia puterii s-a aflat întotdeauna forța militară. În caz de haos şi incertitudini la centru, soldații aveau ultimul cuvânt. Aşa s-a întâmplat când a izbucnit primul război civil care a zguduit imperiul, în anul celor patru împărați, 69 e.n., din care a ieşit învingător Vespasian, nepotul unui centurion, nici pe departe aristocrat. Prima magistratură scăpase de sub controlul marilor familii romane.

În 96 e.n., când fiul mai mic al lui Vespasian a fost ucis, această dinastie de parveniți a ieşit de pe scenă. I-a urmat bătrânul senator Nerva. El a rezolvat problema succesiunii prin curmarea încercărilor de a instaura o continuitate

dinastică naturală. În schimb, a instituționalizat practica adopției, lansată de Augustus. Rezultatul a fost un șir de patru împărați – Traian, Hadrian, Antoninus Pius și Marcus Aurelius – care au oferit imperiului un secol de bună guvernare; această perioadă a fost numită Epoca Antoninilor (după al treilea dintre ei). Toți proveneau din familii cu origini provinciale; ei erau dovada că imperiul era caracterizat de deschidere culturală, fiind cadrul lumii postelenistice occidentale, și nu doar apanajul celor de origine italiană. Adopția a facilitat găsirea unor candidați care să obțină sprijinul comun al armatei, provinciilor și Senatului, dar această epocă de aur s-a încheiat odată cu revenirea la principiul ereditar, prin succesiunea la tron a lui Commodus, fiul lui Marcus Aurelius. Acesta a murit asasinat în 192 e.n. Părea o reiterare a anului 69 e.n., pentru că în anul următor erau din nou patru împărați, fiecare susținut de propria armată. În cele din urmă a ieșit victorioasă armata ilirică și a impus un general african. Au urmat alți împărați propuși de soldați; se anunțau vremuri grele.

Deja împărații stăpâneau un teritoriu mult mai vast decât cel cârmuit de Augustus. În nord, Iulius Caesar fusese în misiuni de recunoaștere în Britannia și Germania, dar lăsase Gallia cu granițele la Rin și Canalul Mânecii. Augustus a avansat spre Germania, dar și pe Dunăre în sus, dinspre sud. Dunărea a devenit în cele din urmă hotarul imperiului, dar incursiunile dincolo de Rin au fost mai puțin reușite, iar Elba nu a devenit o nouă frontieră, așa cum sperase Augustus. În schimb, încrederea romanilor a primit o grea lovitură în anul 9 e.n., când triburile germanice conduse de Arminius (în care germanii de mai târziu aveau să vadă un erou național) au înfrânt trei legiuni. Teritoriul și legiunile pierdute nu au mai fost recuperate, numerele celor din urmă, considerate de rău augur, nemaiapărând niciodată pe listele armatei. Opt au rămas staționate de-a lungul Rinului, cea mai apărată porțiune a frontierei, din cauza pericolelor ce pândeau dincolo de ea.

În alte regiuni, ocupația romană încă avansa. În 43 e.n., Claudius a inițiat cucerirea Britanniei, care a fost finalizată circa 40 de ani mai târziu, când a fost construit Zidul lui Hadrian, ce marca granița de nord a imperiului. În anul 42 e.n., Mauritania a devenit provincie. În est, Traian a cucerit Dacia, teritoriul locuit apoi de români, în anul 105 e.n., dar acest lucru s-a produs la mai bine de un secol și jumătate după ce în Asia se iscase o dispută care avea să se dovedească a fi de durată.

În anul 92 î.e.n., armata lui Sulla a inițiat niște campanii pe Eufrat, Roma confruntându-se mai întâi cu Parția. Nu s-a întâmplat nimic deosebit decât 30 de ani mai târziu, când armatele romane au început să avanseze spre Armenia. Aici se suprapuneau două sfere de influență și Pompei arbitrase la un moment dat o dispută privind frontiera regilor armean și part. Apoi, în anul 54 î.e.n., omul politic roman Crassus a inițiat invazia Parției, traversând Eufratul. În câteva săptămâni, acesta a fost ucis și o armată romană de 40.000 de soldați a fost

distrusă. A fost unul dintre cele mai mari dezastre militare din istoria romană. Era evident că exista o nouă mare putere în Asia. Armata partă nu mai era formată doar din arcaşi călare pricepuți. Avea şi o cavalerie grea fără rival, protejată de zale, care lansa atacuri cu lănci grele. Faima cailor lor impresionanți a trezit chiar şi invidia chinezilor, aflați departe.

Ulterior, vreme de un secol, granița răsăriteană de pe Eufrat nu a mai fost contestată, dar parții îi stăteau Romei ca un ghimpe în coastă. Aceştia s-au amestecat în disputele politice ale războiului civil, hărțuind Siria şi încurajând mişcările evreilor palestinieni. Marcus Antonius a fost silit să se retragă în dizgrație în Armenia, după ce a pierdut 35.000 de soldați într-o campanie dezastruoasă împotriva lor. Dar şi Parția a avut de suferit de pe urma diviziunilor interne, iar în anul 20 î.e.n. Augustus a reuşit să obțină flamurile romane luate de la Crassus şi, din fericire, nu a mai fost nevoit să atace Parția din rațiuni de onoare. Totuşi, probabilitatea unui conflict a persistat, atât din cauza sensibilităților acestor puteri în raport cu Armenia, cât şi din pricina instabilității politicii dinastice a Parției. Împăratul Traian a cucerit Ctesifonul, capitala statului part, şi a continuat să meargă spre Golful Persic, dar succesorul său, Hadrian, a încheiat o pace înțeleaptă cu parții, înapoindu-le o mare parte din cuceririle lui Traian.

Romanii se mândreau că noii supuşi se bucurau de umbrela *Pax Romana*, pacea imperială care elimina amenințările incursiunilor barbare sau ale disputelor internaționale. Această mândrie trebuie privită în contextul violenței cu care multe dintre popoarele supuse se opuneau ocupației romane şi vărsării de sânge, dar avea un temei. În unele locuri, această realitate a schimbat pentru totdeauna tiparele aşezărilor umane, noi oraşe fiind întemeiate în est şi descendenții soldaților romani stabilindu-se în noile colonii militare din Gallia. Uneori, consecințele au fost şi mai ample. Stabilirea frontierei pe Rin a marcat pentru totdeauna istoria Europei, divizând popoarele germanice. Între timp, pe măsură ce lucrurile s-au liniştit, elita locală a fost romanizată pretutindeni. A fost încurajată să se ralieze la o civilizație comună, a cărei răspândire a fost facilitată de uşurința comunicațiilor pe drumurile al căror principal scop era deplasarea legiunilor. Curierii lui Napoleon nu se puteau deplasa de la Paris la Roma mai repede decât împărații din primul secol al erei noastre.

Imperiul avea o suprafață uriaşă şi se impunea găsirea unor soluții la probleme de guvernare cu care grecii nu se confruntaseră şi pe care perşii nu le rezolvaseră. A apărut o birocrație complexă, de o anvergură impresionantă. Pentru a da un singur exemplu, evidența tuturor ofițerilor de la gradul de centurion în sus (sau de la comandanții de companii, după cum era cazul) era centralizată la Roma. Corpul funcționarilor publici din provincie reprezenta scheletul administrativ, bazat în multe locuri pe armată, care nu se limita la

război. Birocrația era controlată prin adoptarea unor obiective destul de limitate. Erau, mai presus de toate, obiective fiscale; atât timp cât erau colectate impozitele, ocupația romană nu dorea să se implice în alte moduri în rânduielile locale. Roma era tolerantă. Avea să ofere un cadru în care, datorită exemplului dat de civilizația sa, barbarii urmau să renunțe de bunăvoie la uzanțele autohtone. Reorganizarea administrației începuse în timpul domniei lui Augustus. Senatul încă făcea numiri anuale în multe funcții, dar legații împăratului, care acționau în numele lui în provinciile de frontieră, îşi continuau mandatul cât dorea acesta din urmă. Toate dovezile arată că, indiferent de modul în care s-a înfăptuit acest lucru, administrația a cunoscut o evoluție remarcabilă în timpul imperiului în comparație cu corupția din ultimul secol al republicii. Era mult mai centralizată şi mai bine organizată decât sistemul satrapiilor din Persia.

Popoarele supuse erau convinse să coopereze oferindu-li-se beneficii. Mai întâi republica şi apoi imperiul le-au acordat cetățenia unui număr din ce în ce mai mare de supuşi ai Romei. Era un privilegiu important; printre altele, aşa cum ne amintesc şi Faptele Apostolilor, cetățenia conferea dreptul de a face apel împotriva sentinței tribunalelor locale în fața împăratului de la Roma. Câştigarea loialității elitei locale s-ar putea explica prin acordarea cetățeniei; tot mai mulți neromani îşi fac apariția în Senat şi la Roma de-a lungul secolelor. În final, în anul 212 e.n., li s-a acordat cetățenia tuturor supuşilor liberi ai imperiului.

A fost o ilustrare remarcabilă a puterii de asimilare romane. Imperiul şi civilizația sa erau vădit cosmopolite. Cadrul administrativ cuprindea o paletă uimitoare de contraste şi diferențe. Liantul nu era un despotism nepărtinitor exercitat de o elită romană sau de o birocrație profesionistă, ci un sistem constituțional care seducea elitele locale şi le romaniza. Din secolul I e.n., chiar şi printre senatori erau din ce în ce mai puțini cetățeni de origine italiană. Toleranța romanilor ilustrată aici s-a diseminat şi în rândul altor popoare. Imperiul nu a fost niciodată un tot unitar din punct de vedere rasial, cu ierarhii inaccesibile neitalienilor. Doar evreii, unul dintre popoarele de pe cuprinsul său, țineau mult la păstrarea identității lor în imperiu, această identitate bazându-se pe religie şi pe practicile asociate cu ea.

Civilizația elenistică împletise deja în mod remarcabil Orientul şi Occidentul; acum, Roma continua procesul pe un teritoriu şi mai vast. Elementul cel mai evident al noului cosmopolitism era, într-adevăr, cel grec, căci romanii înşişi le erau tributari grecilor pentru mare parte din moştenirea lor, deşi le erau mai familiari grecii epocii elenistice. Toți romanii educați erau bilingvi, iar acest lucru sugerează tradiția din care s-au inspirat. Latina era limba oficială şi a rămas întotdeauna limba armatei; era foarte răspândită în Occident şi, judecând după înregistrările militare, numărul celor care ştiau să scrie şi să citească în limba latină era mare. Greaca era lingua franca în provinciile răsăritene, înțeleasă de toți

funcționarii şi negustorii şi folosită în tribunale, dacă aşa doreau părțile. Romanii educați au crescut citindu-i pe clasicii greci şi şi-au însuşit standardele acestora; aspirația lăudabilă a celor mai mulți scriitori romani era crearea unei literaturi la fel de valoroase ca precedenta. În secolul I e.n. s-au apropiat cel mai mult de acest deziderat, simultaneitatea realizărilor culturale şi imperiale fiind frapantă la Vergiliu, cel care a reînnoit cu bună ştiință tradiția epică şi care a fost şi poetul misiunii imperiale.

E posibil ca aici să existe un indiciu privind specificul culturii romane. Probabil că fondul grecesc atât de evident şi de pregnant îi răpeşte mult din caracterul novator. Importanța moştenirii greceşti a fost accentuată de orientarea conservatoare, lipsită de flexibilitate a gânditorilor romani. Ei se axau aproape exclusiv pe două teme centrale: moştenirea greacă şi tradițiile politice şi morale ale republicii. Amândouă au supraviețuit în mod ciudat şi oarecum artificial într-un cadru material care le era din ce în ce mai neprielnic. De pildă, educația formală s-a schimbat foarte puțin în practică şi în conținut de la un secol la altul. Marele istoric latin Livius a încercat să reînsufleţească valorile republicane în istoria sa, fără să le critice şi să le reinterpreteze. Chiar şi atunci când civilizația romană a devenit ireversibil urbană, valorile (aproape dispărute) ale țăranului independent au continuat să fie elogiate, romanii bogați dorind (după spusele lor) să lase totul în urmă pentru o viață simplă la țară. Sculptura romană nu a fost decât o imitație mai puțin reuşită a celei greceşti. Curentele filozofice ale Romei erau, şi ele, greceşti. Cele mai importante erau epicurismul şi stoicismul; neoplatonismul era novator, dar provenea din Orient, la fel ca religiile mistice care aveau să le ofere în cele din urmă romanilor ceva ce cultura lor nu le putuse oferi.

Doar în două domenii practice romanii au fost mari inovatori: drept şi inginerie. Realizările avocaților au fost relativ târzii; abia în secolul al II-lea şi la începutul secolului al III-lea e.n. jurisconsulții au început să adune comentariile care aveau să fie o moştenire atât de valoroasă pentru posteritate, codificarea propagându-le opera în Europa medievală. În inginerie – romanii nu făceau distincție între aceasta şi arhitectură –, calitatea realizărilor lor e mai vizibilă. Era un motiv de mândrie pentru romani şi unul dintre puținele domenii în care erau siguri că îi depăşiseră pe greci. La baza sa se afla forța de muncă ieftină: cei care au realizat marile instalații hidraulice şi impresionantele poduri şi drumuri erau, la Roma, sclavii, iar în provincii, de multe ori, legiunile din garnizoane în vremuri de pace. Dar nu a fost vorba doar despre factorii materiali. Practic, la vest de Ind, romanii au pus bazele planificării urbane privite ca artă şi dovadă de măiestrie administrativă, iar inventarea cimentului şi a cupolei a revoluționat forma clădirilor. Pentru prima dată, interioarele clădirilor erau mai mult decât o serie de suprafețe de decorat. Volumele şi iluminarea au devenit obiect de studiu în

arhitectură; mai târziu, bazilicile creştine aveau să fie primele expresii majore ale noii preocupări pentru spațiile din interiorul clădirilor.

Realizările tehnice ale romanilor şi-au pus amprenta pe un teritoriu care se întindea de la Marea Neagră în est până la Zidul lui Hadrian în nord şi munții Atlas în sud. Capitala găzduia, firește, unele dintre cele mai spectaculoase vestigii. Aici, bogăția imperiului era etalată într-o concentrare de finisaje şi decorațiuni fără egal. Pe vremea când plăcile de marmură erau intacte, iar blocurile de piatră nu erau acoperite cu vopsea şi muluri de stuc, Roma trebuie să fi fost la fel de fascinantă precum Babilonul în trecut. Ostentația sa caracteristică trăda şi o oarecare lipsă de gust, în acest domeniu nefiindu-ne greu să identificăm o diferență calitativă între Roma şi Grecia; civilizația romană e caracterizată de o trivialitate şi o materialitate care nu ocolesc nici măcar cele mai impresionante monumente ale sale.

Până la un punct, aceste trăsături constituie expresia simplă a realităților sociale pe care era clădit imperiul; Roma, asemenea întregii lumi antice, era întemeiată pe o diviziune clară între bogați şi săraci, iar în capitală această diviziune era un abis care nu era disimulat, ci mai degrabă reliefat în mod conştient. Contrastele de avere erau vizibile în diferența dintre somptuozitatea caselor noilor îmbogățiți, care exploatau în folosul propriu profiturile imperiului şi care utilizau probabil zeci de sclavi acasă şi alte sute pe domeniile ce îi susțineau financiar, şi locuințele înghesuite în care trăia proletariatul roman. Romanii au acceptat aceste diviziuni, considerându-le intrinsece ordinii naturale; la drept vorbind, puține civilizații înaintea noastră le-au acordat atenție, deşi doar câteva le-au etalat atât de flagrant ca Roma imperială. Din păcate, deşi uşor de identificat, realitățile materiale ale Romei rămân în mod straniu obscure pentru istorici. Doar finanțele demnitarului Pliniu cel Tânăr ne sunt cunoscute în detaliu.

Tiparul roman era vizibil în toate marile oraşe ale imperiului. El era nucleul civilizației pe care Roma o promova pretutindeni. Oraşele din provincii erau ca nişte insule de cultură greco-romană în zonele rurale ale popoarelor supuse. Având în vedere diferențele climatice, vădeau un stil de viață de o omogenitate uimitoare, ce reflecta prioritățile romanilor. Toate aveau un forum, temple, un teatru şi băi, fie înglobate în vechile oraşe, fie ridicate ca parte a planului de bază în cazul celor reconstruite. Planurile de ansamblu erau sub formă de grilă regulată. Administrarea oraşelor era în mâinile elitei locale, *curiales* sau edili care, cel puțin până în vremea lui Traian, s-au bucurat de o mare autonomie în gestionarea afacerilor locale, deşi ulterior avea să li se impună o supraveghere mai atentă. Unele dintre aceste oraşe, precum Alexandria, Antiohia sau Cartagina (pe care romanii au refăcut-o), au ajuns la dimensiuni considerabile. Cel mai mare oraş era Roma, care a ajuns în cele din urmă să aibă peste un milion de locuitori.

Omniprezența amfiteatrului în această civilizație amintește constant de brutalitatea și asprimea de care era capabilă. Este important să nu uităm acest lucru, la fel cum este important să nu facem prea multe presupuneri în privința „decadenței" din mult citatele opere ale așa-zișilor reformatori morali. Reputația civilizației romane a fost afectată de faptul că este una dintre puținele civilizații de dinainte de epoca modernă la a cărei mentalitate populară avem acces datorită spectacolelor sale, luptele de gladiatori și spectacolele cu animale sălbatice fiind în mod clar divertismente pentru mase, nivel la care teatrul grecesc nu a ajuns. Cei mai simțitori din fire nu ar considera probabil că recreerea poporului este edificatoare în nicio epocă, iar romanii au instituționalizat aspectele sale cele mai puțin atractive construind centre impresionante pentru spectacolele lor și permițând industriei de divertisment pentru mase să fie folosită drept instrument politic; organizarea unor jocuri spectaculoase era unul dintre modurile în care un om bogat se putea folosi de averea sa pentru a-și asigura ascensiunea politică. Totuși, ținând cont de faptul că nu știm cum se distrau, de pildă, masele de egipteni sau asirieni din Antichitate, nu putem decât să constatăm unicitatea spectacolului cu gladiatori; era o exploatare a cruzimii ca divertisment de proporții nemaiîntâlnite și neegalate până în secolul XX. Aceasta a fost posibilă din cauza urbanizării culturii romane, acum putându-se aduna un public mai numeros ca oricând. Originile „jocurilor" erau etrusce, dar s-au dezvoltat pe fondul noii dimensiuni a urbanismului și al constrângerilor politicii romane.

O altă ilustrare a cruzimii societății romane, departe de a fi un fenomen excepțional, era omniprezența sclaviei. Ca și în societatea greacă, sclavia lua forme atât de variate, încât nu poate fi sintetizată într-un enunț general. Mulți sclavi erau remunerați, unii își cumpărau libertatea, iar sclavul roman avea drepturi legale. E adevărat că pe fondul extinderii marilor domenii s-au remarcat intensificări ale fenomenului în jurul secolului I, dar e greu de spus că la Roma sclavia a fost mai împovărătoare decât în alte societăți antice. Notă discordantă făceau cei puțini la număr care contestau instituția sclaviei: moraliștii s-au împăcat cu sclavagismul la fel de ușor cum aveau s-o facă mai târziu și creștinii.

Multe dintre lucrurile pe care le știm despre mentalitatea populară de dinainte de epoca modernă ne-au parvenit prin intermediul religiei. Religia romanilor era o parte importantă a vieții lor, dar am putea fi induși în eroare dacă gândim în termeni moderni. Nu avea de-a face cu mântuirea personală și nu prea era legată de comportamentul individual; era, mai presus de toate, o chestiune publică. Era parte a *res republica*, o serie de ritualuri a căror păstrare era benefică statului și a căror neglijare ar fi atras pedepse. Nu exista o tagmă preoțească separată de restul oamenilor (dacă excludem unu sau două exemple antice din templele câtorva culte speciale), iar atribuțiile preoțești erau de datoria magistraților, care considerau preoția o pârghie politică și socială utilă. Nu existau

niciun crez şi nicio dogmă. Singurul lucru care li se cerea romanilor era să țină slujbele şi ritualurile rânduite aşa cum era statornicit; acest lucru nu avea prea multe implicații pentru proletar, cu excepția interdicției de a munci în zilele de sărbătoare.

Pretutindeni, autoritățile civile erau răspunzătoare de rituri, ca şi de întreținerea templelor. Respectarea lor cu strictețe avea un scop practic important:

Livius consemnează spusele unui consul despre zeii care „privesc cu bunăvoință respectarea atentă a rânduielilor religioase, care a adus țara noastră pe culmi”. Oamenii chiar credeau că pacea lui Augustus era *pax deorum*, o răsplată divină pentru respectul față de zei pe care acesta îi reinstituise. Oarecum mai cinic, Cicero nota că era nevoie de zei pentru a împiedica haosul în societate. Şi această afirmație, deşi diferită, ilustra raportarea pragmatică a romanilor la religie. Nu era ipocrită sau eretică; apelul la clarvăzători pentru interpretarea semnelor şi acceptarea rezoluțiilor augurilor legate de deciziile politice importante sunt argumente suficiente în acest sens. Dar viziunea asupra cultelor oficiale ce reiese din ea era pragmatică şi lipsită de ezoterism.

Fondul acestora era un amestec de mitologie greacă, pe de o parte, şi sărbători şi rituri provenite din practica romană primitivă, pe de altă parte, fiind, prin urmare, puternic marcat de preocupările agricole. Una dintre acestea, împodobită cu simbolurile altei religii, era sărbătoarea Saturnaliilor, care avea loc în decembrie şi care dăinuie şi astăzi prin sărbătoarea Crăciunului. Dar practicile religioase ale romanilor nu se limitau la riturile oficiale. Raportarea romanilor la religie se remarca în mod special prin eclectism şi cosmopolitism. În imperiu era loc pentru tot felul de credințe, atât timp cât nu tulburau ordinea publică sau nu interziceau respectarea practicilor oficiale. În general, țăranii de pretutindeni au continuat să creadă în superstițiile atemporale ale cultelor locale ale naturii, orăşenii au aderat din când în când la noile culte la modă, iar erudiții profesau într-o anumită măsură acceptarea panteonului clasic de zei greco-romani şi conduceau ceremoniile oficiale. În fine, fiecare clan şi fiecare gospodărie aduceau ofrande propriului zeu în ritualuri specifice în momentele importante ale vieții: naşterea, căsătoria, boala şi moartea. Fiecare gospodărie avea un altar, fiecare colț de stradă avea idolul său.

În timpul domniei lui Augustus a existat o tentativă de a revigora vechea credință, care fusese într-o oarecare măsură alterată de familiarizarea cu Orientul elenistic şi tratată cu cinism de unii sceptici încă din secolul al II-lea î.e.n. După Augustus, împărații au deținut întotdeauna funcția de *pontifex maximus*, supremația politică şi cea religioasă fiind îngemănate în aceeaşi persoană. Astfel, cultul imperial a devenit din ce în ce mai important şi s-a inițiat definirea sa. Cadra cu conservatorismul înnăscut al romanilor, cu respectul pentru stilul de viață şi obiceiurile strămoşilor. Cultul imperial îmbina respectul pentru patronii spirituali tradiționali, exprimarea gratitudinii sau invocarea zeităților familiale şi comemorarea oamenilor şi evenimentelor de seamă cu ideea de regalitate divină provenită din Orient, din Asia. Acolo au fost ridicate prima dată altare pentru Roma sau pentru Senat şi tot acolo acestea i-au fost curând reatribuite împăratului. Cultul s-a răspândit în tot imperiul, deşi abia în secolul al III-lea e.n. a ajuns să se impună la Roma, atât de puternic era spiritul republican. Însă chiar şi

aici presiunile imperiului favorizaseră deja o reînviere a pietății oficiale care era în folosul cultului imperial.

Orientul a avut şi alte influențe. Prin secolul al II-lea e.n., diferențierea unei tradiții religioase pur romane în raport cu altele din imperiu este practic imposibilă. Panteonul roman, asemenea celui grec, era înglobat aproape complet într-o multitudine de credințe şi culte, cu granițe neclare şi fluctuante, amestecându-se imperceptibil pe o paletă de experiențe care variau de la magie pură la monoteismul filozofic popularizat de principiile filozofice stoice. Lumile intelectuală şi religioasă ale imperiului erau avide, naive şi profund iraționale. E important să nu ne lăsăm seduşi de pragmatismul evident al mentalității romane în acest context; oamenii practici sunt adesea superstițioşi. Nici moştenirea greacă nu era percepută în întregime rațional; filozofii săi erau considerați, în secolul I î.e.n., oameni inspirați, sfinți ale căror învățături mistice constituiau partea cea mai studiată a operelor lor; chiar şi civilizația greacă s-a sprijinit întotdeauna pe o bază amplă de superstiții populare şi practici de cult locale. Zeii tribali împânzeau lumea romană.

Totul se reduce la numeroase critici pragmatice ale stilului de viață roman în Antichitate. Evident, nu mai era suficient pentru o civilizație urbană, oricât de mulți ar fi fost țăranii pe care se sprijinea. La origine, multe dintre sărbătorile tradiționale erau pastorale sau agricole, dar, uneori, chiar şi zeul pe care îl invocau era uitat. Orăşenii au ajuns treptat să aibă nevoie de ceva mai mult decât pietatea într-o lume tot mai greu de înțeles. Oamenii se agățau cu disperare de orice putea să ofere un sens lumii şi un anumit grad de control asupra ei. Vechile superstiții şi noile culte au avut de câştigat. O dovadă e atracția față de zeii egipteni, ale căror culte s-au răspândit în tot imperiul odată cu facilitarea călătoriilor şi a schimburilor datorită siguranței (cultele erau patronate chiar de împăratul libian Septimius Severus). O lume civilizată mai complexă şi mai omogenă decât cele anterioare era şi o lume din ce în ce mai evlavioasă şi cu o curiozitate aproape nelimitată. Se spune că unul dintre ultimii mari filozofi ai Antichității păgâne, Apollonios din Tyana, a trăit şi a studiat cu brahmanii din India. Oamenii căutau izbăvitori cu mult timp înainte de a fi găsit unul în secolul I e.n.

Un alt semn al influenței orientale a fost popularizarea cultelor mistice, care se bazau pe înzestrarea cu virtuți şi puteri speciale a celor inițiați prin rituri secrete. Cultul sacrificial al lui Mithra, o divinitate zoroastriană minoră preferată de soldați, a fost unul dintre cele mai celebre. Aproape toate cultele mistice manifestă nemulțumire față de limitele lumii materiale, un pesimism extrem legat de aceasta şi o preocupare pentru moarte (şi, probabil, speranța mântuirii dincolo de ea). În asta rezida forța de a oferi mulțumirea sufletească pe care vechii zei nu o mai puteau oferi şi pe care cultul oficial nu o oferise niciodată. Aceste culte i-au

atras pe oameni de partea lor; aveau ceva din farmecul ce urma să-i atragă mai târziu spre creştinism, care, la începuturile sale, era adesea considerat, în mod grăitor, tot un cult mistic.

Faptul că puterea romană nu îi mulțumea mereu pe toți supuşii era valabil chiar şi în Italia, după cum s-a văzut în anul 73 î.e.n., în turbulenta perioadă de sfârşit a republicii, când pentru înăbuşirea unei mari revolte a sclavilor a fost nevoie de trei ani de campanii militare, pedeapsa fiind crucificarea a 6.000 de sclavi de-a lungul drumurilor de la Roma spre sud. În provincii, revolta era endemică, fiind aproape întotdeauna rezultatul unui moment de guvernare slabă sau severă. Aşa au fost celebra răscoală a Boudiccei din Britannia sau mai timpuria revoltă a triburilor panonice din timpul lui Augustus. Uneori, aceste tensiuni puteau fi reminiscențele independenței tradiționale locale, cum a fost cazul Alexandriei, unde tensiunile erau frecvente. În cazul special al evreilor, romanii au atins puncte sensibile nu foarte diferite de cele ale naționalismului ulterior. Palmaresul spectaculos al nesupunerii şi rezistenței evreilor debutează înainte de ocupația romană, în 170 î.e.n., când s-au opus cu vehemență practicilor de „occidentalizare" ale regatelor elenistice, care au precedat politicile Romei. Cultul imperial a agravat tensiunile. Chiar şi evreii pe care nu îi deranjau perceptorii romani şi care credeau că cezarului trebuia să i se dea ce era al cezarului vor trage linia când se vor confrunta cu blasfemia de a aduce ofrande pe altarul împăratului. În anul 66 e.n. a izbucnit o mare revoltă; au existat şi altele în timpul lui Traian şi Hadrian. Comunitățile evreieşti erau ca un butoi de pulbere; susceptibilitatea lor explică într-o anumită măsură şovăiala unui procurator din Iudeea de a cere respectarea drepturilor legale ale unui acuzat când liderii evrei au cerut să fie omorât, în jurul anului 30 e.n.

Impozitele au asigurat supraviețuirea imperiului. Deşi în mod normal nu erau mari, acoperind costurile administrative şi de securitate, erau o povară detestată de toți, mai ales că era îngreunată, din când în când, de plăți în natură, rechiziții şi recrutare forțată. O bună bucată de timp, au avut în spate o economie prosperă şi în creştere. Nu era vorba doar despre achiziții teritoriale norocoase, precum minele de aur din Dacia. Răspândirea intensă a comerțului şi stimulul reprezentat de noile debuşee din marile tabere militare de la granițe au favorizat apariția unor noi afaceri şi a unor noi furnizori. Numărul imens de urcioare de vin descoperite de arheologi este doar un indiciu a ceea ce trebuie să fi fost un comerț extins cu produse alimentare, textile şi condimente, care a lăsat în urmă mai puține dovezi. Totuşi, baza economică a imperiului a fost întotdeauna agricultura. Nu era intensivă, judecând după standardele moderne, căci tehnicile sale erau primitive; niciun fermier roman nu a văzut vreodată o moară de vânt, iar morile de apă erau încă rare când imperiul şi-a încheiat expansiunea în Occident. În pofida idealizării, viața rurală era grea şi istovitoare. Şi pentru ea *Pax Romana* era

esențială: însemna că existau resurse pentru impozite în puținul surplus obținut şi că pământurile nu aveau să fie devastate.

În ultimă instanță, aproape totul pare să se învârtă în jurul armatei, de care depindea pacea romană; totuşi, în decurs de peste şase secole armata s-a schimbat la fel de mult ca însuşi statul roman. Societatea şi cultura romane au fost întotdeauna militariste, însă instrumentele acestui militarism s-au schimbat. De pe vremea lui Augustus, armata – permanentă – era formată din forțe militare profesioniste şi nu se mai baza nici măcar formal pe obligația tuturor cetățenilor de a se înrola. Legionarul tipic slujea timp de 20 de ani, patru în rezervă şi, odată cu trecerea timpului, venea din ce în ce mai des din provincii. Oricât de surprinzător ar părea, dată fiind reputația disciplinei romane, se pare că existau destui voluntari, candidații apelând la scrisori de recomandare şi cerându-le ajutorul patricienilor romani. Cele 28 de legiuni consacrate după înfrângerea din Germania, din anul 9 e.n., erau distribuite de-a lungul frontierelor, cuprinzând aproximativ 160.000 de soldați cu totul. Ele constituiau nucleul armatei, care cuprindea aproape la fel de mulți călăreți, personal auxiliar şi alte arme. Legiunile au continuat să fie comandate de senatori (cu excepția Egiptului) şi obiectul politicii din capitală a rămas accesul la astfel de funcții. Şi aceasta pentru că, aşa cum s-a văzut de-a lungul secolelor, în taberele legiunilor se afla inima imperiului, deşi garda pretoriană de la Roma le-a contestat uneori dreptul de a alege un împărat. Totuşi, soldații nu au reprezentat decât o parte din istoria imperiului. Un impact la fel de mare a avut, pe termen lung, un grup de oameni care erau adepții şi discipolii omului condamnat la moarte de procuratorul din Iudeea.

5

Creştinismul şi tranziția occidentală

Puțini cititori ai acestei cărți au auzit, probabil, de Abgar şi cu atât mai puțin de regatul său din estul Siriei, Osroene; totuşi, s-a crezut mult timp că acest monarh puțin cunoscut şi obscur a fost primul rege creştin. De fapt, povestea convertirii sale este o legendă (de vreme ce a murit în anul 68 î.e.n.); se pare că Osroene a devenit regat creştin sub domnia descendentului său, Abgar al IX-lea, la sfârşitul secolului al II-lea e.n. E posibil ca regele nici să nu se fi convertit, dar acest lucru nu i-a preocupat pe hagiografi. Ei i-au plasat pe Abgar şi statul său nabateo-arab la debutul unei tradiții impresionante şi de durată; în cele din urmă, avea să înglobeze practic toată istoria monarhică a Europei. De acolo avea să se răspândească, influențând conducători din alte părți ale lumii.

Toți aceşti monarhi aveau să se comporte diferit pentru că se considerau creştini şi, oricât de important ar fi fost acest lucru, nu a reprezentat decât o mică parte a impactului istoric al creştinismului. De fapt, până la apariția societății industriale, este unul dintre puținele fenomene istorice demne de luat în calcul când vorbim despre modelarea lumii în care trăim, forța şi influența lui creatoare fiind comparabile cu factori determinanți însemnați ai preistoriei. Creştinismul s-a dezvoltat în lumea clasică a Imperiului Roman, contopindu-se în cele din urmă cu instituțiile acestuia şi răspândindu-se prin structurile sale sociale şi spirituale, ajungând cea mai importantă moştenire a acestei civilizații. Adesea mascată sau estompată, influența sa e foarte profundă în țările configurate de creştinism; aproape întâmplător, a definit Europa. Acest continent şi altele sunt ceea ce sunt astăzi pentru că un grup de evrei şi-au văzut învățătorul şi liderul crucificat şi au crezut că a înviat din morți.

Evreitatea creştinismului este fundamentală şi i-a adus, probabil, izbăvirea (ca să vorbim în termeni lumeşti), căci şansele de supraviețuire – ca să nu mai vorbim de succesul global – ale unei mici secte gravitând în jurul unui sfânt din Imperiul Roman de Răsărit erau infime. O bună perioadă iudaismul a fost o matrice şi un cadru protector, precum şi sursa celor mai importante idei creştine. Viceversa, ideile şi miturile iudaice aveau să se răspândească prin creştinism, devenind valori universale. În centrul acestora se afla perspectiva iudaică potrivit căreia istoria era o poveste plină de sens, rânduită de providență, o dramă cosmică a destinului menit de Dumnezeul unic şi omnipotent pentru poporul ales. În legământul Său cu acest popor se găsea îndreptarul pentru o conduită corectă, care se baza pe respectarea strictă a Legii Sale. Încălcarea acestei Legi aducea negreşit pedeapsa, precum cea abătută asupra întregului popor din deşertul Sinai

sau potopul din Babilon. În respectarea Legii stătea promisiunea mântuirii comunității. Această mare dramă a inspirat scrierile istorice iudaice, în care evreii din Imperiul Roman au desluşit tiparul ce dădea sens vieților lor.

Acest tipar mitologic era profund înrădăcinat în experiența istorică iudaică, amară după zilele de glorie ale lui Solomon, cultivând o pronunțată lipsă de încredere în străini şi voința de fier de a supraviețui. Puține lucruri din viața acestui popor extraordinar sunt mai remarcabile decât simplul fapt al existenței sale neîntrerupte. Exilul care a început în anul 587 î.e.n., când cuceritorii babilonieni au izgonit mulți evrei după distrugerea Templului, a fost ultima experiență esențială pentru modelarea identității lor naționale înainte de epoca modernă. A cristalizat în cele din urmă viziunea iudaică asupra istoriei. Exilații au auzit profeți precum Iezechiel promițând un nou legământ; Iudeea fusese pedepsită pentru păcatele sale cu exilul şi cu distrugerea Templului, iar acum Dumnezeu avea să-şi întoarcă din nou fața spre tribul Iuda, care avea să revină la Ierusalim, eliberat de Babilon, aşa cum Israel fusese eliberat de Ur şi de Egipt. Templul avea să fie reconstruit. Poate doar o mică parte dintre evreii Exilului au ținut cont de aceasta, dar era o minoritate importantă şi includea elita religioasă şi administrativă a regatului lui Iuda, dacă ar fi să judecăm după statutul celor care s-au întors la Ierusalim – o mică parte, probabil – când a fost posibil acest lucru, o rămăşiță salvatoare, conform profeției.

Înainte să se întâmple asta, experiența Exilului transformase stilul de viață al evreilor şi confirmase viziunea iudaică. Nu se ştie sigur dacă evenimentele cele mai importante s-au produs în rândul exilaților sau în rândul evreilor care au rămas în regatul lui Iuda, deplângând cele întâmplate. Într-un fel sau altul, viața religioasă iudaică a fost totuşi profund tulburată. Cea mai importantă schimbare a fost introducerea citirii scripturilor ca act central al religiei iudaice. Deşi Vechiul Testament avea să primească forma finală abia după alte trei sau patru secole, primele cinci cărți sau Pentateuhul, atribuite de tradiție lui Moise, erau finalizate în mare parte la scurt timp după întoarcerea din Exil. Ele cuprindeau promisiunea unui viitor şi călăuzire pentru accesul la el prin respectarea Legii, descrisă mai detaliat şi mai coerent. Acesta a fost unul dintre efectele graduale ale muncii interpreților şi scribilor care au trebuit să analizeze şi să explice cărțile sacre. În final, în urma întâlnirilor lor săptămânale aveau să apară atât instituția sinagogii, cât şi o eliberare a religiei de spațialitate şi ritual, oricât de mult au continuat evreii să se agațe de restaurarea Templului. Religia iudaică putea fi practicată în cele din urmă oriunde se puteau întâlni ca să citească scripturile; ei aveau să fie primul dintre popoarele unei Cărți, urmați de creştini şi de musulmani. Acest lucru a făcut posibile o abstractizare şi o universalizare mai profunde ale ideii de Dumnezeu.

A existat şi o limită. Deşi religia iudaică era separată de cultul Templului, unii profeți văzuseră mântuirea şi purificarea viitoare ca fiind posibile numai printr-o aplicare mai strictă a ceea ce ajunsese acum să fie considerată legea mozaică. Ezdra a reînsufleţit preceptele din Babilon şi unele ritualuri care la origine fuseseră ale nomazilor au fost acum impuse în mod riguros unui popor din ce în ce mai urbanizat. Autosegregarea evreilor a devenit mai importantă şi mai evidentă în oraşe; divorțul evreilor căsătoriți cu femei de altă origine era considerat parte a unei purificări necesare (şi trebuie să fi existat multe cazuri).

Acestea se întâmplau după cucerirea Babilonului de către perşi. În 539 î.e.n., unii evrei au profitat de şansa care le fusese oferită şi s-au întors la Ierusalim. Templul a fost reconstruit în următorii 25 de ani şi regatul lui Iuda a devenit un soi de satrapie teocratică sub conducere persană. În secolul al V-lea î.e.n., când Egiptul s-a revoltat împotriva ocupației persane, aceasta era o zonă extrem de sensibilă, guvernată lax, cu ajutorul aristocrației preoţeşti locale. Acest cadru a reprezentat expresia politică a naționalității iudaice până în vremea romanilor.

Odată cu sfârşitul ocupației persane, epoca moştenitorilor lui Alexandru a adus noi probleme. După ce au fost conduşi de Ptolemei, evreii au trecut, în cele din urmă, sub conducerea Seleucizilor. Conduita şi gândirea socială ale claselor superioare au fost influențate de elenizare; acest lucru a dus la accentuarea diviziunilor cauzate de exacerbarea contrastelor materiale şi a deosebirilor dintre orăşeni şi țărani. A separat, de asemenea, familiile sacerdoților de popor, care a rămas ancorat în tradiția Legii şi a Profeților, aşa cum era expusă în sinagogi. A izbucnit marea luptă a Macabeilor (168-164 î.e.n.) împotriva dominației unui rege seleucid din Siria elenistică, Antioh al IV-lea, şi împotriva „occidentalizării” culturale, acceptată de sacerdoți, dar care nu era pe placul maselor. Antioh încercase să acționeze prea rapid; nemulțumit de erodarea constantă a izolării evreilor de către civilizația elenistică şi de puterea exemplului, se amestecase în riturile lor şi profanase templul, încercând să-l transforme în templul lui Zeus din Olimp. Cu toate acestea, poate, nu a dorit decât să le ofere acces în templu tuturor credincioşilor, aşa cum era normal pentru orice templu dintr-un oraş elenistic. După înăbuşirea cu greu a revoltei (hărțuirea continuând o lungă perioadă după aceea), regii seleucizi au revenit la o politică mai conciliantă. Nu a fost de ajuns pentru mulți evrei, care, în 142 î.e.n., au reuşit să profite de o serie de circumstanțe favorabile, obținând o independență ce avea să dureze aproape 80 de ani. Apoi, în 63 î.e.n., Pompei a instaurat stăpânirea romană şi aşa a dispărut ultimul stat evreiesc independent din Orientul Mijlociu pentru aproape 2.000 de ani.

Independența nu a fost o experiență fericită. O serie de regi proveniți din familiile sacerdoților aruncaseră țara în haos prin inovațiile şi aroganța lor. Aceştia şi sacerdoții care le-au susținut politicile au atras opoziția unora.

Autoritatea lor a fost contestată de o nouă şcoală de interpreți, mai austeră, care s-a agățat de spiritul Legii mai mult decât de cultul templului, ca bază a iudaismului, şi i-a dat o nouă interpretare, mai strictă. Aceştia erau fariseii, reprezentanții unui curent reformator care avea să se manifeste de-a lungul timpului în lumea iudaică drept formă de protest împotriva pericolului insidios al elenizării. De asemenea, fariseii au acceptat prozelitismul în rândul neevreilor, predicând credința în învierea morților şi o Judecată de Apoi divină; în poziția lor se observa un amalgam de aspirații naționale şi universale care au lărgit sfera implicațiilor monoteismului iudaic.

Cele mai multe dintre aceste schimbări au avut loc în Iudeea, o minusculă reminiscență a fostului mare regat al lui David; în vremea lui Augustus aici trăiau mai puțini evrei decât în restul imperiului. Începând din secolul al VII-lea î.e.n., se răspândiseră în toată lumea civilizată. Armatele din Egipt, ale lui Alexandru şi ale Seleucizilor aveau regimente de evrei. Alții se stabiliseră peste hotare datorită comerțului. Una dintre cele mai mari colonii de evrei a fost la Alexandria, unde aceştia au început să se adune din jurul anului 300 î.e.n. Evreii alexandrini erau vorbitori de greacă; aici a fost tradus prima dată Vechiul Testament în limba greacă şi, când s-a născut Iisus, aici existau probabil mai mulți evrei decât în Ierusalim. În Roma mai erau în jur de 50.000. Astfel de comasări au favorizat prozelitismul şi, prin urmare, pericolul apariției unor fricțiuni între comunități.

Iudaismul avea multe de oferit unei lumi în care cultele tradiționale se ofiliseră. Circumcizia şi restricțiile alimentare erau obstacole care în ochii multor prozeliți erau depăşite de atractivitatea unui cod de conduită precis, a unei forme de religie a cărei practică nu depindea de temple, altare sau cler, dar, mai presus de toate, de certitudinea mântuirii. Un profet ale cărui învățături i-au fost atribuite de compilatorii Vechiului Testament lui Isaia, dar care provine mai degrabă din Exil, prevestise deja o iluminare a neevreilor şi mulți o îmbrățişaseră cu mult înaintea creştinilor, care aveau s-o promoveze cu un sens nou. Prozeliții puteau să se identifice cu poporul ales din impresionanta poveste care a inspirat scrierile istorice iudaice, singura realizare din acest domeniu comparabilă cu istoria ştiințifică propusă de greci, care a dat sens tragediilor lumii. Evreii au văzut în istoria lor un tipar în desfăşurare conform căruia erau purificați prin foc pentru Ziua Judecății de Apoi. Ideea de popor ales şi orientarea spre lucrurile nelumeşti reprezintă contribuția fundamentală a mozaismului la creştinism; creştinii aveau să dezvolte ideea omului ca aluat care dospeşte frământătura, încercând să salveze lumea. Ambele mituri aveau rădăcini adânci în experiența istorică iudaică şi în simpla, dar remarcabila supraviețuire a acestui popor.

Marile comunități de evrei şi prozeliți ai evreilor erau realități sociale importante pentru guvernatorii romani, ieşind în evidență nu doar datorită dimensiunii lor, ci şi caracterului lor distinct. Dovezile arheologice privitoare la sinagogi ca edificii separate şi speciale apar abia la mult timp după începutul epocii creştine, dar cartierele evreieşti din oraşe erau distincte, aglomerate în jurul sinagogilor şi tribunalelor lor. Deşi prozelitismul era foarte răspândit şi chiar şi unii romani erau atraşi de credința iudaică, existau şi semne timpurii de antipatie publică față de evrei la Roma. Revoltele erau frecvente în Alexandria şi se răspândeau cu uşurință şi în alte oraşe din Orientul Mijlociu. Acest lucru a atras

neîncrederea autorităților şi (cel puțin la Roma) dispersarea comunităților de evrei când situația se agrava.

Însăşi Iudeea era considerată o regiune extrem de susceptibilă şi de periculoasă, fervoarea religioasă din ultimul secol şi jumătate înaintea erei noastre contribuind mult la aceasta. În anul 37 î.e.n., Senatul a numit ca rege al vechii Palestine un evreu, pe Irod cel Mare. A fost un monarh nepopular. Fără îndoială, s-a manifestat antipatia populară față de o persoană numită de Roma şi un conducător care îşi dorea foarte mult – nu fără temei – să păstreze relația de prietenie cu Roma. Irod şi-a atras o antipatie şi mai mare prin stilul de viață elenistic de la curtea sa (deşi a avut grijă să-şi exprime loialitatea față de religia iudaică) şi prin impozitele grele pe care le-a perceput, unele dintre ele pentru construcții grandioase. Chiar dacă nu ar fi existat legendarul Masacru al Inocenților şi locul acestuia în demonologia creştină, Irod nu ar fi fost bine văzut de istorie. La moartea sa, în anul 4 î.e.n., regatul a fost împărțit între cei trei fii ai săi, aranjament care nu a mulțumit pe nimeni şi care a fost anulat în 6 e.n., când Iudeea a devenit parte a provinciei romane Siria, guvernată din Cezareea. În 26 e.n., Pontius Pilatus (Pilat din Pont) a devenit procurator şi perceptor, în fapt, guvernator, funcție incomodă şi solicitantă pe care a deținut-o zece ani.

Era un moment nefast din istoria unei provincii turbulente. Era cumva apogeul tulburărilor de aproape două secole. Evreii erau în conflict cu vecinii lor samariteni şi nu priveau cu ochi buni afluxul de greci-sirieni vizibil în oraşele de coastă. Detestau Roma, ultima dintr-un lung şir de cuceritori, inclusiv din cauza impozitelor percepute de aceasta; perceptorii – „vameşii” din Noul Testament – nu erau nepopulari doar pentru ceea ce luau, ci şi pentru că luau pentru străini. Mai mult, evreii erau profund divizați între ei. Marile festivaluri religioase erau adesea marcate de vărsări de sânge şi revolte. Fariseii, de pildă, erau în opoziție cu saducheii, reprezentanții oficiali ai aristocrației sacerdotale. Alte grupări respingeau ambele tabere. Despre una dintre cele mai interesante am aflat abia recent, după descoperirea şi exegeza Manuscriselor de la Marea Moartă, din care aflăm că le oferea adepților mult din ceea ce oferea creştinismul timpuriu. Secta prevestea o mântuire finală care avea să urmeze apostaziei Iudeii şi să fie anunțată de venirea unui Mesia. Evreii atraşi de învățăturile sale au căutat în scrierile Profeților previziuni ale acestor evenimente. Alții au căutat o cale mai directă. Zeloții au ales calea mişcării de rezistență naționalistă.

Pe fundalul acestei atmosfere electrizante, în jurul anului 6 î.e.n. s-a născut Iisus, într-o lume în care mii de concetățeni ai săi aşteptau venirea unui Mesia, un lider care să-i conducă spre victoria simbolică sau militară şi să inaugureze ultimele şi cele mai mărețe zile ale Ierusalimului. Dovezile despre datele concrete ale vieții sale sunt incluse în consemnările postume din Evanghelii, teze şi tradiții pe care Biserica timpurie le-a scris pe baza mărturiilor celor ce l-au cunoscut pe

Iisus în realitate. Evangheliile singure nu sunt dovezi satisfăcătoare, dar inadvertențele lor pot fi exagerate. Ele au fost scrise, fără îndoială, pentru a demonstra autoritatea supranaturală a lui Iisus şi confirmarea, bazată pe evenimentele din viața sa, a profețiilor care anunțaseră de mult timp sosirea lui Mesia. Nu toate faptele prezentate trebuie tratate cu scepticism din cauza sursei hagiografice interesate; multe sunt plauzibile inerent, căci exprimă ceea ce se aştepta probabil de la un conducător religios iudaic din acea perioadă. Ele nu trebuie respinse; s-a apelat adesea la izvoare mult mai inadecvate pentru subiecte mult mai inabordabile. Nu există niciun motiv să avem criterii mai severe sau mai riguroase pentru a accepta izvoarele creştine timpurii decât, să spunem, pentru dovezile din Homer care fac lumină în privința oraşului Micene. Cu toate acestea, este foarte dificil să găsim dovezi coroborative cu privire la faptele expuse în Evanghelii în alte izvoare.

Imaginea lui Iisus prezentată în ele este cea a unui bărbat dintr-o familie modestă, dar nu săracă, pretinzând că are descendență regală. O astfel de afirmație ar fi fost, fără îndoială, infirmată de opozanții săi dacă nu ar fi existat un sâmbure de adevăr în ea. Galileea, unde a crescut Iisus, era o zonă de graniță a iudaismului, iar aici religia mozaică era cea mai expusă la contactul cu greco-sirienii, ceea ce irita adesea sensibilitățile religioase. În vecinătate predica un proroc pe nume Ioan, care atrăgea mulțimile în zilele de dinaintea întemnițării şi decapitării sale. Istoricii au încercat să facă legătura între Ioan şi comunitatea din Qumran, care a lăsat în urmă Manuscrisele de la Marea Moartă; el pare să fi fost totuşi o figură solitară, unică, un predicator după tiparul Profeților. Un evanghelist ne spune că era vărul lui Iisus; e posibil să fie adevărat, dar e mai puțin important decât consensul tuturor Evangheliilor asupra faptului că Ioan l-a botezat pe Iisus, ca şi pe nenumărați alții care au venit la el, temându-se de apropierea Judecății de Apoi. Se spune despre el că l-ar fi recunoscut pe Iisus ca învățător, asemenea lui, şi poate chiar mai mult: „Tu eşti Cel ce vine, sau să aşteptăm pe altul?”.

Iisus ştia că este un om sfânt; învățăturile lui şi dovezile legate de sanctitatea sa, ilustrate de minuni, au convins curând mulțimea frenetică să-l urmeze la Ierusalim. Intrarea sa triumfală în oraş a fost rezultatul emoției spontane a mulțimii. Oamenii l-au urmat aşa cum îi urmaseră şi pe alți mari învățători în speranța că Mesia avea să sosească. Sfârşitul i l-au adus o acuzație de blasfemie în fața sinedriului şi o interpretare mai blândă a literei legii romane de către Pilat pentru a evita alte scandaluri într-un oraş violent. Iisus nu era cetățean roman şi pentru cei ca el pedeapsa supremă era răstignirea după biciuire. Pe inscripția de pe crucea pe care a fost pironit scria: „Iisus din Nazaret, Regele Iudeilor”; a fost ironia politică a unui guvernator roman şi, pentru ca semnificația ei să nu treacă neobservată, cuvintele au fost traduse în latină, greacă şi ebraică. Era probabil anul 33 e.n., deşi s-a vorbit şi despre anii 29 şi 30. La scurt timp după moartea sa,

discipolii lui Iisus au crezut că acesta înviase din morți, că îl văzuseră urcând la cer şi că de Rusalii primiseră de la el un dar divin, care avea să-i întărească pe ei şi pe adepții lor până în Ziua Judecății de Apoi. Aceasta avea să fie curând, mai credeau ei, când Iisus urma să vină din nou, ca judecător de-a dreapta lui Dumnezeu. Asta ne spun Evangheliile.

Dacă asta au văzut în Hristos primii creştini (a ajuns să fie numit aşa după cuvântul grecesc însemnând „unsul lui Dumnezeu"), au existat totuşi în învățăturile sale şi alte elemente mult mai relevante. Viziunea consemnată despre pietate a lui Iisus nu neagă tradiția; Iisus nu propovăduia decât participarea la slujba iudaică din Templu, respectarea zilelor de post şi a sărbătorilor şi rugăciunea privată. A trăit şi a murit realmente ca un evreu. Totuşi, învățăturile sale morale se centrau pe accesul tuturor, nu doar al evreilor, la căință, izbăvire de păcate şi mântuire. Şi pedeapsa era prezentă în învățăturile lui Iisus (fariseii erau de acord cu el în acest sens); în mod surprinzător, majoritatea celor mai înspăimântătoare lucruri scrise în Noul Testament îi sunt atribuite. Respectarea Legii era esențială. Nu era însă suficientă; dincolo de ea se aflau obligația căinței, cea a reparării răului provocat şi chiar cea sacrificiului de sine. Principiul dragostei servea drept un bun îndreptar de conduită. Iisus a respins cu tărie rolul conducătorului politic. Una dintre semnificațiile desprinse mai târziu dintr-o zicere ce avea să se dovedească a fi extrem de ambiguă – „Împărăția Mea nu este din lumea aceasta" – era un îndemn la chietism politic.

Totuşi, mulți aşteptau un Mesia care să fie un lider politic. Alții aspirau la un lider ostil orânduirii religioase iudaice şi, prin urmare, erau o potențială amenințare la adresa ordinii, deşi nu urmăreau decât purificarea şi reforma religioasă. În mod inevitabil, Iisus, din neamul lui David, a devenit un om periculos în ochii autorităților. Unul dintre discipolii săi era Simon Zelotul, un adept primejdios, deoarece fusese membrul unei secte extremiste. Multe învățături ale lui Iisus încurajau opoziția față de saducheii şi fariseii dominatori, iar aceştia, la rândul lor, se străduiau să scoată la iveală orice aluzie antiromană decelabilă în cuvintele sale.

Astfel de fapte compun contextul uciderii lui Iisus şi al decepționării poporului; ele nu explică de ce învățăturile sale au supraviețuit. Nu îi atrăsese doar pe cei nemulțumiți din punct de vedere politic, ci şi pe evreii care simțeau că Legea nu le mai servea drept călăuză şi pe neevrei, care, deşi puteau obține o cetățenie de categoria a doua ca prozeliți, voiau ceva mai mult ca să-şi asigure accesul la Judecata de Apoi. Iisus i-a atras şi pe săraci şi pe proscrişi; erau mulți într-o societate care etala contraste materiale uriaşe şi care nu arăta nicio milă pentru cei deznădăjduiți. Acestea au fost câteva dintre atracțiile şi ideile ce aveau să dea în cele din urmă roade uluitoare. Totuşi, deşi au fost eficiente în timpul vieții lui, au părut să moară odată cu el. După moartea lui, singurii săi adepți erau

o sectă iudaică măruntă printre multe altele. Dar adepții săi credeau că se întâmplase ceva unic. Credeau că Hristos înviase din morți, că îl văzuseră şi că le oferise lor şi celor mântuiți prin botez aceeaşi şansă de a învinge moartea şi o escatologie individuală după Judecata lui Dumnezeu. Generalizarea acestui mesaj şi transmiterea lui către lumea civilizată s-au realizat în jumătatea de secol de după moartea lui Iisus.

Convingerea i-a determinat pe discipoli să rămână în Ierusalim, un important loc de pelerinaj pentru evreii din tot Orientul Mijlociu şi, prin urmare, un centru fecund pentru o nouă doctrină. Doi dintre discipolii lui Iisus, Petru şi fratele lui Iisus, Iacob, au fost conducătorii unui mic grup care a aşteptat întoarcerea iminentă a lui Mesia, străduindu-se să se pregătească pentru ea prin căință şi prin slujirea Domnului în Templu. Membrii săi nu se deosebeau prea mult de obştea iudaică; probabil îi diferența doar ritualul botezului. Totuşi, alți evrei au văzut în ei un pericol; contactele lor cu evreii vorbitori de greacă din afara Iudeii au dus la contestarea autorității preoților. Primul martir, Ştefan, un membru al acestui grup, a fost lapidat de o mulțime de evrei. La acest episod a asistat un fariseu din Tars din semința lui Veniamin, pe nume Pavel. Fiind un evreu elenizat din diasporă, e posibil să fi fost deosebit de conştient de nevoia de ortodoxie. Era mândru de propria ortodoxie. Până la urmă, după Iisus, a influențat cel mai mult naşterea creştinismului.

Cumva, Pavel a trecut printr-o schimbare de atitudine. Dintr-un aprig prigonitor al creştinismului, a devenit un convertit la noua religie: totul pare să se fi petrecut după o călătorie de meditație şi reflecție în deşerturile din estul Palestinei. Apoi, în anul 47 e.n. (sau poate mai devreme; cronologia vieții şi călătoriilor lui Pavel este o chestiune alunecoasă), a început lungi călătorii ca misionar în tot bazinul estic al Mediteranei. În anul 49 e.n. un sinod apostolic din Ierusalim a luat decizia crucială de a-l trimite ca misionar printre neevrei, cărora nu li se mai cerea circumcizia, cea mai importantă dovadă de adeziune la credința iudaică; nu este clar dacă el, adunarea sau ambele părți au fost responsabile pentru această decizie. Existau deja mici comunități de evrei care aderaseră la noua învățătură în Asia Mică, unde fusese adusă de pelerini. Acestea erau acum consolidate de eforturile lui Pavel. Cei vizați de el erau în special prozeliții, neevrei cărora le putea predica în greacă şi cărora li se oferea acum integrarea deplină în poporul lui Israel, prin noul legământ.

Doctrina propovăduită de Pavel era nouă. El respingea Legea (spre deosebire de Iisus) şi se străduia să îmbine principiile esențialmente iudaice care constituiau nucleul învățăturilor lui Iisus cu vocabularul conceptual grecesc. A continuat să sublinieze iminența sfârşitului universului, dar a oferit tuturor popoarelor, prin Hristos, şansa de a înțelege misterul creației şi, mai presus de toate, relația dintre cele văzute şi cele nevăzute, dintre spirit şi trup şi învingerea celui de-al doilea de

către primul. Drept urmare, Iisus, mai mult decât un mântuitor al oamenilor care învinsese moartea, a devenit Însuşi Dumnezeu, iar acest lucru avea să clatine tiparul gândirii iudaice în care se născuse credința. O astfel de idee nu avea să fie tolerată prea mult în lumea iudaică, iar creştinismul a fost alungat din templu. Lumea intelectuală a Greciei a fost primul dintre numeroasele noi refugii în care avea să poposească de-a lungul secolelor. O structură teoretică uriaşă avea să fie construită pe această transformare.

Faptele Apostolilor oferă multe mărturii despre rumoarea pe care o putea stârni o astfel de învățătură şi despre toleranța spirituală a administrației romane, atât timp cât nu era în joc ordinea publică. Dar aceasta era adesea afectată. În anul 59 e.n. Pavel a trebuit să fie salvat de romani din mâinile evreilor din Ierusalim. Judecat în anul următor, a făcut apel la împărat în calitate de cetățean roman şi a mers la Roma, aparent cu folos. După aceea i s-a pierdut urma în istorie; e posibil să fi fost martirizat în timpul lui Nero, în 67 e.n.

Primele misiuni creştine au pătruns în lumea civilizată, prinzând rădăcini peste tot, începând cu comunitățile evreieşti. „Bisericile" apărute erau complet independente din punct de vedere administrativ una față de cealaltă, deşi comunității din Ierusalim i se recunoştea întâietatea. Bisericile îi găzduiau pe martorii învierii lui Hristos şi pe succesorii lor. În afara credinței, singurele legături dintre biserici erau cea instituțională reprezentată de botez, semnul acceptării în noul Israel, şi actul ritualic al euharistiei, reconstituirea ritualurilor săvârşite de Iisus la Cina cea de Taină cu discipolii săi, cu o seară înainte de a fi arestat. Euharistia a rămas cea mai importantă taină în bisericile creştine până astăzi.

Prin urmare, capii locali ai bisericilor îşi exercitau autoritatea independent, dar asta nu însemna mare lucru. Până la urmă, nu era nimic de decis în afară de soluționarea problemelor comunității creştine locale. În acest timp, creştinii aşteptau a doua venire a lui Hristos. Influența Ierusalimului s-a diminuat după anul 70 e.n., când romanii au devastat oraşul, împrăştiindu-i pe mulți dintre creştinii de aici; ulterior, creştinismul a pierdut din vigoare în Iudeea. La începutul secolului al II-lea, comunitățile din afara Palestinei erau în mod evident mai numeroase şi mai importante şi creaseră deja o ierarhie ecleziastică ce le reglementa problemele. Aceasta s-a constituit în cele trei ordine ale Bisericii de mai târziu: episcopii, prezbiterii şi diaconii. Funcțiile lor preoțeşti erau la acel moment neînsemnate, rolurile lor de administrare şi guvernare fiind importante.

Întemeierea unei noi secte a fost întâmpinată de autoritățile romane destul de previzibil; guvernarea se ghida după principiul toleranței față de noile culte atât timp cât nu exista niciun temei pentru intervenție şi dacă nu îndemnau la lipsă de respect sau nesupunere față de imperiu. La început a existat pericolul ca creştinii să fie asimilați altor evrei, în perioada ripostei romane hotărâte față de mişcările

naționaliste iudaice, care a culminat cu o serie de confruntări sângeroase, dar chietismul politic creştin şi ostilitatea publică a altor evrei i-au salvat. Chiar Galileea a fost scena unei revolte în anul 6 e.n. (poate amintirea acesteia l-a influențat pe Pilat în modul cum a soluționat cazul unui galilean printre discipolii căruia era şi un zelot), dar o adevărată distanțare de naționalismul mozaic s-a produs odată cu marea răscoală a poporului iudeu din anul 66 e.n. A fost cea mai importantă din toată istoria imperială a iudeilor, extremiştii preluând controlul Iudeii şi cucerind Ierusalimul.

Istoricul evreu Josephus a consemnat lupta atroce care a urmat, asediul final al templului, sediul rezistenței, şi incendierea acestuia după victoria romanilor. Înainte de aceasta, locuitorii fuseseră forțați să recurgă la canibalism pentru a supraviețui. Săpăturile arheologice au dezvăluit recent, la Masada, la mică depărtare de oraş, ceea ce este posibil să fi fost ultimul bastion de rezistență a iudeilor, cucerit de romani în anul 73 e.n.

Acesta nu a fost sfârşitul nesupunerii evreilor, dar a fost un moment de cotitură. Extremiştii nu s-au mai bucurat niciodată de un asemenea sprijin şi probabil au fost discreditați. Acum mai mult ca niciodată legea era centrul lumii iudaice, deoarece teologii şi propovăduitorii evrei (de atunci numiți tot mai frecvent „rabini”) continuaseră să-i dezvăluie semnificația în alte centre, în afara Ierusalimului, în timp ce răscoala era în toi. E posibil ca buna lor conduită să-i fi salvat pe aceşti evrei de la exil. Tulburările ulterioare nu au mai fost niciodată atât de importante ca această mare rebeliune, deşi în 117 e.n. revoltele evreilor din Cirenaica au luat proporțiile unui război în toată regula, iar în 132 e.n. ultimul „Mesia”, Simon Bar-Kochba, a condus o nouă răscoală în Iudeea. Dar statutul legal special al evreilor a rămas neschimbat. Ierusalimul le fusese luat (Hadrian l-a transformat în colonie italiană, în care evreii puteau intra doar o dată pe an), dar religiei lor i s-a oferit privilegiul de a avea un reprezentant special, un patriarh, suveran asupra ei, iar evreii au fost scutiți de obligațiile legale romane care ar fi putut intra în conflict cu îndatoririle lor religioase. Acesta a fost sfârşitul unui capitol din istoria iudaică. Pentru următorii 1.800 de ani, istoria iudaică avea să fie povestea comunităților din diasporă, până când în Palestina a fost înființat din nou un stat național, printre ruinele altui imperiu.

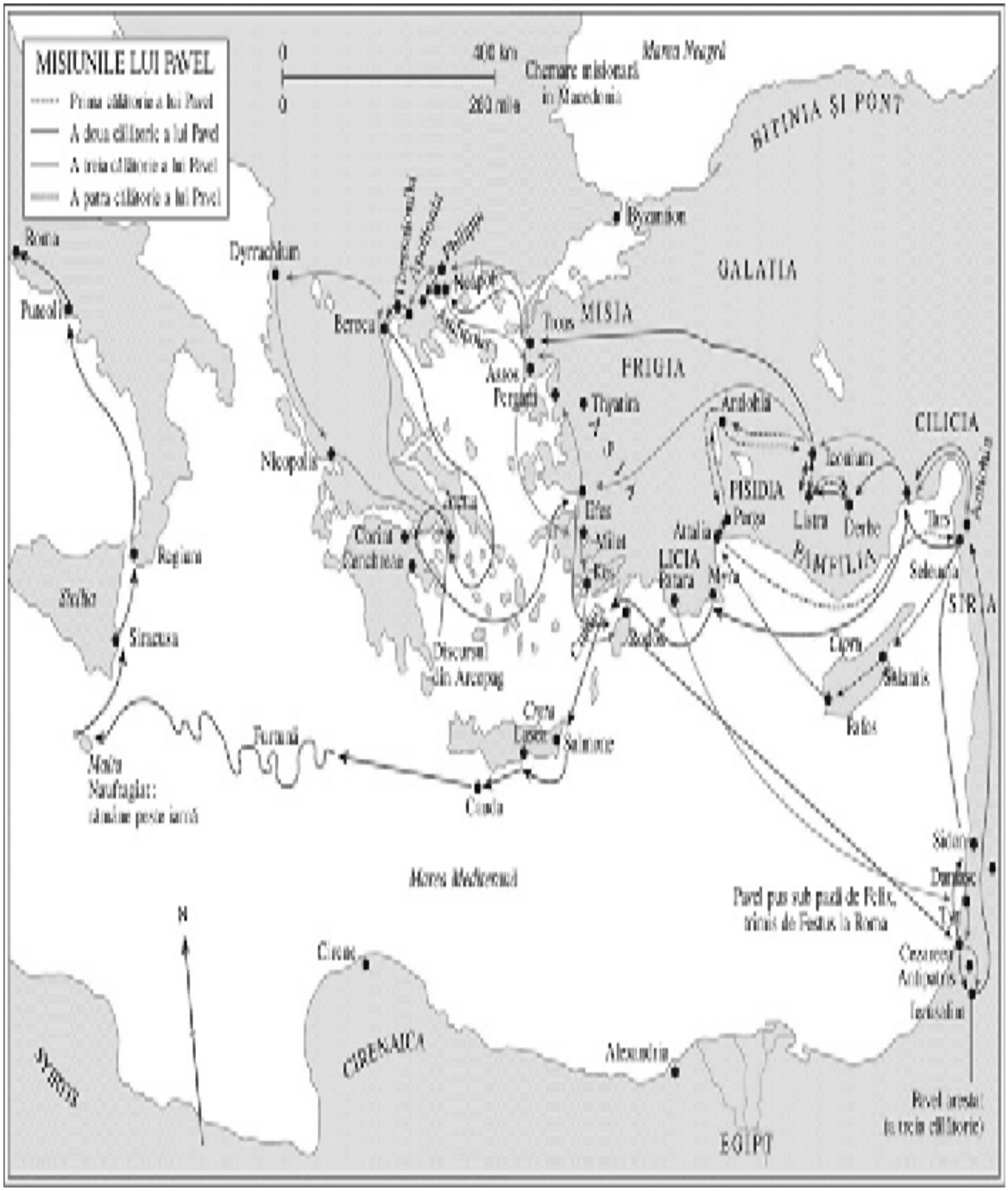

Exceptându-i pe naţionaliştii din Iudeea, evreii din restul imperiului au fost relativ în siguranţă o lungă perioadă, în anii tulburi. Creştinilor nu le-a fost la fel de bine, deşi religia lor nu era considerată de autorităţi foarte diferită de iudaism; era, la urma urmelor, doar o variantă a monoteismului iudaic, cu aceleaşi revendicări la prima vedere. Evreii au persecutat-o primii, nu romanii, după cum demonstrează răstignirea, martiriul lui Ştefan şi încercările lui Pavel. Un rege evreu, Irod Agrippa, a fost cel care, conform autorului Faptelor Apostolilor, a

persecutat prima dată comunitatea din Ierusalim. Unor erudiți li s-a părut chiar plauzibil că Nero, căutând un țap ispăşitor pentru un uriaş incendiu care a mistuit Roma în 64 e.n., a dat vina pe creştini la îndemnul unor evrei ostili. Indiferent care ar fi fost temeiul acestor persecuții, în care, potrivit tradiției populare creştine, au pierit atât Sfântul Petru, cât şi Sfântul Pavel şi care au fost însoțite de scene îngrozitoare şi sângeroase, ele par să fi sistat pentru o lungă perioadă orice preocupare oficială a Romei față de creştini. Aceştia nu s-au răsculat împotriva romanilor în timpul revoltelor evreilor şi asta trebuie să fi atenuat susceptibilitățile autorităților în ceea ce îi priveşte.

La începutul secolului al II-lea e.n. creştinii au fost menționați de cârmuire în înregistrările administrative. Se întâmpla din cauza refuzului de până atunci al creştinilor de a aduce ofrande pentru împărat şi pentru zeitățile romane, perceput drept lipsă de respect fățişă. Asta îi individualiza. Evreii aveau dreptul să refuze; ei aveau un cult istoric pe care romanii îl respectau – căci respectaseră dintotdeauna astfel de culte – când au cucerit Regatul lui Iuda. Creştinii erau considerați acum diferiți de evrei, o confesiune nouă. Totuşi, deşi creştinismul nu era legal, romanii nu credeau că ar trebui să fie supuşi unei persecuții generale. Dacă erau însă invocate încălcări ale legii – şi refuzul de a aduce ofrande putea fi una –, autoritățile trebuiau să aplice pedepse când acuzațiile erau clare şi se dovedea la tribunal că erau întemeiate. Aceasta a dus la multe martirii, deoarece creştinii au refuzat să aducă ofrande sau să-şi renege zeul la îndemnul bine intenționat al funcționarilor civili romani, dar nu a existat nicio încercare sistematică de eradicare a sectei.

Într-adevăr, ostilitatea autorităților era mult mai puțin periculoasă decât a celorlalți supuşi. În secolul al II-lea apar din ce în ce mai multe dovezi legate de pogromuri şi atacuri ale populației împotriva creştinilor, care nu erau protejați de autorități, de vreme ce erau adepții unei religii ilegale. Poate că uneori erau țapi ispăşitori acceptabili pentru administrație sau paratrăsnete pentru deturnarea unor curente periculoase. Era simplu pentru mentalitatea populară a unei epoci marcate de superstiții să pună pe seama creştinilor mânia zeilor, care aducea foamete, inundații, ciumă şi alte dezastre naturale. Nu existau alte explicații la fel de convingătoare ale acestor fenomene într-o lume în care nu era niciun alt mod de a explica dezastrele naturale. Se susținea că creştinii ar fi practicat magia neagră, incestul şi chiar canibalismul (idee întemeiată, fără îndoială, pe interpretări eronate ale euharistiei). Se întâlneau noaptea, în secret. Mai exact şi mai acut, deşi nu putem fi siguri de amploarea acestui fenomen, prin controlul asupra membrilor lor, creştinii amenințau toată structura tradițională ce reglementa şi definea relațiile adecvate dintre părinți şi copii, soți şi soții, stăpâni şi sclavi. Ei susțineau că Hristos nu este nici rob, nici om liber şi că El nu venise să aducă

pace familiilor şi prietenilor, ci o sabie care să-i despartă. Era prudent din partea păgânilor să considere periculos acest tip de perspective.

Cea mai importantă contribuție a creştinismului la civilizația occidentală ulterioară avea să fie teza sa profetică şi unică, potrivit căreia viața ar trebui să fie ghidată după principii morale, independente nu doar de guvern, ci şi de orice altă formă de autoritate umană. Nu este dificil, prin urmare, de înțeles revoltele violente din marile oraşe provinciale, precum cele din Smirna, din 165 e.n., sau din Lyon, din 177. Acestea reprezentau fațeta populară a intensificării opoziției față de creştinism, care a primit sprijinul intelectual al scriitorilor păgâni în timpul primelor atacuri împotriva noului cult.

Persecuția nu era singurul pericol cu care se confrunta Biserica timpurie. E posibil să fi fost cea mai puțin riscantă. O amenințare mult mai mare era că creştinismul putea să se transforme în alt cult, ca multe din Imperiul Roman, şi, în cele din urmă, să fie înghițit, ca şi ele, de mlaştina magică a religiei antice. În tot Orientul Mijlociu puteau fi găsite exemple de „religii ezoterice", al căror nucleu era inițierea adeptului în ştiința ocultă a venerării centrate pe un anumit zeu (egipteana Isis era o divinitate populară, persanul Mithra alta). Aproape întotdeauna, adeptului i se oferea şansa să se identifice cu divinitatea într-o ceremonie care implica simularea morții şi a învierii şi, astfel, transcenderea mortalității. Astfel de culte ofereau, prin ritualurile lor impresionante, pacea şi eliberarea de lumesc după care mulți tânjeau. Erau foarte populare.

Importanța gnosticilor în secolul al II-lea dovedeşte că a existat un pericol real ca religia creştină să evolueze în această direcție. Numele lor derivă de la cuvântul grecesc *gnosis*, însemnând „cunoaştere": cunoaşterea, afirmau gnosticii creştini, era o tradiție ezoterică, secretă, care nu le era dezvăluită tuturor creştinilor, ci doar câtorva (o versiune sugera că doar Apostolilor şi sectei emergente). Unele dintre ideile lor proveneau din surse zoroastriene, hinduse şi budiste, ce subliniau conflictul dintre materie şi spirit într-un mod care denatura tradiția iudeo-creştină; altele proveneau din astrologie şi chiar din magie. A existat mereu o aplecare spre un astfel de dualism, atribuirea binelui şi răului unor principii şi entități opuse şi negarea bunătății creației materiale.

Gnosticii detestau această lume şi, în unele sisteme ale lor, asta a condus la pesimismul tipic cultelor ezoterice; mântuirea nu era posibilă decât prin dobândirea unei cunoaşteri mistice, secretele unor aleşi inițiați. Câțiva gnostici îl vedeau pe Hristos nu ca pe mântuitorul care a confirmat şi a reînnoit un testament, ci ca pe cineva care i-a izbăvit pe oameni din greşeala lui Iahve. Era o credință periculoasă, indiferent de formă, deoarece nega speranța, care erau nucleul revelației creştine. Nu recunoştea mântuirea imediată, în temeiul căreia creştinii nu cădeau niciodată într-o deznădejde totală, căci acceptau tradiția iudaică potrivit căreia Dumnezeu a făcut lumea şi lumea era bună.

În secolul al II-lea, cu comunitățile sale răspândite în toată diaspora iudaică şi cu o temelie organizațională destul de stabilă, creştinismul părea că se află la o răscruce de drumuri, oricare cale părând fatală. Dacă s-ar fi delimitat de implicațiile lucrării lui Pavel şi ar fi rămas doar o erezie iudaică, ar fi fost, în cel mai bun caz, reabsorbit în cele din urmă în tradiția iudaică; totodată, o detaşare de iudaism, care îl respingea, i-ar fi putut împinge pe creştini spre lumea elenistică a cultelor ezoterice sau spre deznădejdea gnosticilor. Grație câtorva oameni, a evitat ambele pericole şi a devenit o speranță de mântuire individuală.

Reuşita Părinților Bisericii care au evitat aceste pericole a fost, în pofida conținutului său moral şi religios, mai presus de toate intelectuală. Ei au fost stimulați de pericol. Irineu, care i-a urmat episcopului martir al Lyonului în anul 177 e.n., a realizat prima sinteză a doctrinei creştine, un crez şi o definire a canonului scriptural. Toate acestea au delimitat creştinismul de iudaism. Dar el a scris şi pe fundalul pericolului reprezentat de credințele eretice. În anul 172 e.n. s-a întrunit primul Conciliu al Bisericii pentru a respinge doctrinele gnostice. Ca să reziste presiunii rivalilor, doctrina creştină a răzbătut în zona de notabilitate intelectuală. Erezia şi ortodoxia erau îngemănate. Unul dintre călăuzitorii care au stabilit cursul teologiei creştine apărute în această perioadă a fost eruditul Clement Alexandrinul, un platonician creştin (născut probabil la Atena), prin intermediul căruia creştinilor li s-a arătat ce înseamnă tradiția elenistică dincolo de cultele ezoterice. I-a îndrumat pe creştini în special spre gândirea lui Platon. Mai celebrului său discipol Origen i-a transmis ideea că adevărul lui Dumnezeu este un adevăr rațional, o convingere ce îi poate atrage pe oamenii educați în spirit stoic.

Orientarea intelectuală a primilor Părinți ai Bisericii şi atracția socială inerentă a creştinismului i-au permis acestuia să se folosească de uriaşele posibilități de difuziune şi expansiune din structura lumii clasice şi, ulterior, romane. Propovăduitorii săi puteau să circule liber şi să-şi vorbească sau să-şi scrie unul altuia în greacă. Creştinismul avea marele avantaj de a fi apărut într-o epocă religioasă; naivitatea înfiorătoare a secolului al II-lea ascunde nostalgii profunde. Acestea arată că lumea clasică îşi pierdea deja din vigoare; capitalul grecesc trebuia realimentat şi una dintre soluțiile la îndemână era recurgerea la noile religii. Filozofia devenise o căutare religioasă, raționalismul sau scepticismul atrăgând o minoritate considerabil mai mică. Totuşi, acest cadru favorizant era şi o provocare pentru Biserică; creştinismul timpuriu trebuie abordat întotdeauna în contextul unei concurențe înfloritoare. Naşterea lui într-o epocă religioasă era un avantaj, dar şi o amenințare. Cât de bine a gestionat creştinismul amenințarea şi cât de mult a profitat de şansa lui avea să se vadă în criza secolului al III-lea, când lumea clasică a fost pe marginea prăpastiei şi a supraviețuit făcând o concesie uriaşă şi, în cele din urmă, fatală.

După 200 e.n. existau multe semne că romanii începeau să privească spre trecut cu alți ochi. Oamenii au vorbit mereu despre epocile de aur ale trecutului, complăcându-se într-o nostalgie convențională, literară. Dar secolul al III-lea a adus ceva nou, un sentiment al declinului conştient. Istoricii au vorbit despre o „criză", dar cele mai evidente manifestări ale crizei au fost, de fapt, depăşite. Transformările pe care romanii le-au inițiat sau le-au acceptat în jurul anului 300 au insuflat un nou avânt unei mari părți din civilizația clasică mediteraneeană. E posibil ca datorită lor aceasta să fi transmis atât de mult posterității. Totuşi, transformările au avut prețul lor, deoarece unele distrugeau spiritul acelei civilizații. Restauratorii sunt adesea imitatori involuntari. Undeva la începutul secolului al IV-lea, putem observa că balanța se înclinase în defavoarea moştenirii mediteraneene. Este mai uşor să constatăm decât să indicăm momentul de răscruce. Semnele sunt inovațiile de rău augur, înmulțite brusc – structura administrativă a imperiului este reconstruită pe principii noi, ideologia sa e transformată, religia unei secte iudaice cândva obscure devine lege consacrată şi, din punct de vedere material, mari teritorii le sunt cedate coloniştilor externi, imigranților străini. Chiar şi după un secol, consecințele acestor transformări se întrevăd în dezagregarea politică şi socială.

Suişurile şi coborâşurile autorității imperiale au contat mult în această evoluție. Civilizația clasică ajunsese să fie, la sfârşitul secolului al II-lea e.n., înrudită cu imperiul. Era dominată de conceptul de *romanitas*, romanitate. Din această cauză, slăbiciunile din structura administrativă au contribuit fundamental la degradarea lucrurilor. Funcția imperială încetase de mult să mai fie deținută, aşa cum pretinsese prudent Augustus, de reprezentantul Senatului şi al poporului; în realitate era un monarh despotic, controlul său fiind moderat doar de considerații practice, precum împăciuirea gărzii pretoriene, de care depindea. Seria de războaie civile care a urmat ascensiunii la tron a ultimului împărat – potrivnic – din dinastia Antoninilor, în anul 180, a inaugurat o perioadă teribilă. Acest infam, Commodus, a murit asasinat de un luptător la cererea concubinei sale şi a şambelanului în 192, dar asta nu a rezolvat nimic. Din conflictele celor patru „împărați" din lunile care au urmat morții sale a ieşit victorios, în cele din urmă, africanul Septimius Severus, căsătorit cu o siriană, care s-a străduit să reinstaureze în imperiu principiul eredității, încercând să stabilească o legătură între propria familie şi descendența antonină şi, astfel, să rezolve unul dintre punctele constituționale fundamentale slabe.

Acest demers avea, de fapt, să-i anuleze propriul succes. Severus, ca şi rivalii săi, fusese proclamat împărat de legiunile din provincie. Soldații erau adevărații „creatori de împărați" în secolul al III-lea şi puterea lor a stat la originea tendinței de fragmentare a imperiului. Cu toate acestea, soldații erau indispensabili; mai mult, din cauza amenințării barbare, prezente acum la mai

multe granițe simultan, armata trebuia extinsă şi tratată bine. Aceasta era dilema cu care aveau să se confrunte împărații în secolul următor. Fiul lui Severus, Caracalla, care şi-a început domnia precaut, mituindu-i excesiv pe soldați, a fost, cu toate acestea, asasinat de ei.

În teorie, Senatul încă îl numea pe împărat. În realitate, avea o putere efectivă redusă, exceptând susținerea, prin prestigiul său, a unuia dintre candidați. Nu era un mare avantaj, dar avea încă o anumită importanță, atât timp cât menținerea vechilor structuri mai exercita o oarecare înrâurire morală. Era inevitabil totuşi ca aceste aranjamente să intensifice antagonismul latent dintre Senat şi împărat. Severus i-a învestit cu mai multă putere pe dregătorii proveniți din ordinul ecvestru, inferior din punct de vedere social familiilor senatoriale. Caracalla a considerat că ar fi utilă o epurare a Senatului şi a făcut acest pas pe drumul spre o conducere autocratică. I-au urmat alți împărați militarişti; curând s-a remarcat pentru prima dată unul care nu provenea din rândurile senatorilor, deşi făcea parte din ordinul ecvestru. Avea să fie şi mai rău. În 235, Maximinus, proclamat împărat de trupele de la Rin, şi-a disputat tronul cu un octogenar din Africa, care avea sprijinul armatei africane şi, în cele din urmă, pe al Senatului. Mulți împărați au fost ucişi de soldații lor; unul a murit luptându-se cu comandantul său suprem în război (învingătorul său fiind ucis ulterior de goți, trădat de unul dintre ofițerii săi). A fost un secol îngrozitor; în total, 22 de împărați s-au perindat la conducere şi numărul acesta nu îi include şi pe pretendenți (sau pe co-împărați, precum Postumus, care s-a autoproclamat şi a condus o perioadă Gallia, prefigurând astfel scindarea ulterioară a imperiului).

Deşi reformele lui Severus au ameliorat situația pentru o vreme, fragilitatea poziției deținute de succesorii săi a accelerat declinul administrației. Caracalla a fost ultimul împărat care a încercat să lărgească baza de impozitare, acordându-le tuturor oamenilor liberi din Imperiul Roman cetățenia, aceştia fiind obligați astfel să plătească taxe de moştenire, dar nu s-a tatonat nicio reformă fiscală fundamentală. Poate că declinul era inevitabil, date fiind situațiile de urgență ce trebuiau rezolvate şi resursele disponibile. Dezordinea şi improvizațiile au sporit rapacitatea şi corupția, cei care aveau influență sau funcții folosindu-se de ele ca să se protejeze. Aceasta reflecta altă problemă: slăbiciunea economică pe care imperiul o arăta în secolul al III-lea.

Nu este prudent să se facă generalizări despre ce a însemnat asta pentru consumator şi furnizor. În pofida elaborării şi organizării sale în jurul unei rețele de oraşe, viața economică a imperiului era într-o proporție covârşitoare agricolă. Baza sa era domeniul rural, *villa*, mai mică sau mai mare, care era atât unitatea de bază a producției, cât şi, în multe locuri, a societății. Astfel de proprietăți erau sursa de subzistență pentru toți cei ce trăiau aici (şi aceasta însemna aproape toată populația rurală). Probabil, prin urmare, majoritatea oamenilor de la țară au fost

mai puțin afectați de pendulările pe termen lung ale economiei decât de rechizițiile şi impozitele mai mari rezultate din stoparea expansiunii imperiului; armatele trebuiau întreținute cu o bază mai mică. Uneori şi pământul era devastat în urma luptelor. Dar țăranii trăiau la un nivel de subzistență, fuseseră întotdeauna săraci şi au continuat să fie săraci, liberi sau aserviți. Odată cu înrăutățirea situației, unii au încercat să devină servi, lucru care sugerează că moneda făcea un pas înapoi în economie în favoarea plății în bunuri şi servicii. Aceasta reflectă, probabil, alt efect al acestor vremuri tulburi care îi împingea pe țărani spre oraşe sau spre tâlhării; pretutindeni oamenii căutau protecție.

E posibil ca rechizițiile şi impozitele mai mari să fi dus la depopulare în unele locuri – deşi există mai multe dovezi în acest sens pentru secolul al IV-lea decât pentru secolul al III-lea –, fiind, din acest punct de vedere, contraproductive. În orice caz, erau inechitabile, pentru că numeroşi bogați erau scutiți de impozitare, iar proprietarii de domenii probabil nu aveau prea mult de suferit în vremuri de inflație decât dacă erau nechibzuiți. Continuitatea multor familii proprietare de domenii nu sugerează că problemele secolului al III-lea le-au afectat profund resursele.

Administrația şi armata au resimțit cele mai multe dintre efectele problemelor economice şi în special pe ale principalei maladii a secolului, inflația. Cauzele şi dimensiunea acesteia sunt complexe şi încă discutate. A fost, parțial, rezultatul unei alterări oficiale a monedei, agravată de nevoia de a le plăti tribut sub formă de lingouri barbarilor, care erau pacificați astfel din când în când. Dar tocmai incursiunile barbare au dus la întreruperi în aprovizionare, iar aceasta a afectat din nou oraşele, prețurile crescând. Cum remunerația soldaților era fixă, puterea ei de cumpărare a scăzut (lucru care i-a făcut, bineînțeles, mai dispuşi să accepte mita exagerată a generalilor). Deşi este greu de evaluat impactul general, s-a sugerat că valoarea banilor a scăzut în acest secol la aproximativ o cincizecime din valoarea inițială.

Prejudiciile s-au observat atât în oraşe, cât şi în practica fiscală imperială. Începând cu secolul al III-lea, multe oraşe s-au micşorat şi au intrat în declin; primele oraşe medievale nu mai erau decât umbre ale aşezărilor importante care fuseseră odinioară. O cauză au reprezentat-o cererile tot mai mari ale perceptorilor imperiali. De la începutul secolului al IV-lea, deprecierea monedei a determinat autoritățile imperiale să perceapă impozitele în natură – ele puteau fi folosite adesea direct ca resurse pentru garnizoanele locale, dar erau şi un mijloc de plată pentru funcționarii civili –, iar aceasta nu a scăzut doar popularitatea conducerii, ci şi a *curiales* (funcționarii municipali), însărcinați cu colectarea acestor taxe. În anul 300, ei trebuiau adesea forțați să preia funcția, semn clar că o funcție cândva râvnită devenise o obligație solicitantă. Unele oraşe au avut de suferit şi de pe urma devastărilor, în special cele din regiunile de graniță. E

important de menționat că, odată cu secolul al III-lea, orașele aflate la distanțe mari de granițele imperiului au început să-și reconstruiască (sau și-au construit pentru prima dată) zidurile de apărare. Roma a reînceput lucrările de fortificare curând după anul 270.

Între timp, armata s-a mărit constant. Pentru a-i ține pe barbari departe, trebuia plătită, hrănită și echipată. Dacă barbarii nu erau respinși, trebuia să li se plătească tribut. Iar barbarii nu erau singurul pericol. Doar în Africa granița imperiului era destul de ferită de amenințarea vecinilor Romei (pentru că nu existau vecini importanți). În Asia situația era mult mai dificilă. Încă de pe vremea lui Sulla, războiul rece cu Parția escalada din când în când în campanii totale. Două lucruri i-au împiedicat pe romani și pe parți să tranșeze diplomatic conflictul. Unul era suprapunerea sferelor lor de interes. Acest lucru se observa cel mai bine în Armenia, un regat care a fost, pe rând, stat-tampon și minge de tenis între ele timp de un secol și jumătate, dar parții s-au amestecat și în apele tulburi ale revoltei evreilor, o altă chestiune sensibilă pentru Roma. Celălalt factor perturbator a fost impulsul oferit în mod recurent Romei de conflictele dinastice interne ale Parției.

Aceste circumstanțe conduseseră deja, în secolul al II-lea e.n., la o luptă intensă pentru Armenia, detaliile sale rămânând adesea obscure. Severus a pătruns în cele din urmă în Mesopotamia, dar a fost nevoit să se retragă; văile Mesopotamiei erau prea departe. Romanii încercau să facă prea multe și s-au confruntat cu problema clasică a imperialismului supraîntins. Dar și adversarii lor erau istoviți și în declin. Izvoarele scrise parte sunt fragmentare, însă epuizarea și declinul din ce în ce mai profunde se observă în regresul sistemului monetar către unul neclar, folosind derivații vagi ale efigiilor elenizate timpurii.

În secolul al III-lea, Parția a dispărut, dar nu și amenințarea Romei de către Orient. S-a ajuns la un moment de cotitură în istoria vechii regiunii a civilizației persane. În jurul anului 225, un rege pe nume Ardashir (cunoscut ulterior în Occident ca Artaxerxe) l-a ucis pe ultimul rege al Parției și a fost încoronat la Ctesifon. El avea să recreeze imperiul ahemenid al Persiei sub o nouă dinastie, cea a Sasanizilor; avea să fie cel mai mare dușman al Romei timp de peste 400 de ani. Exista o continuitate profundă aici; Imperiul Sasanid era zoroastrian, cum fusese și Parția, și amintea de tradiția ahemenidă, la fel ca Parția.

În câțiva ani, perșii au invadat Siria și au inițiat trei secole de ciocniri cu imperiul. În secolul al III-lea nu a existat niciun deceniu fără război. O încercare a romanilor de a-i respinge pe Sasanizi s-a încheiat dezastruos în 260. Împăratul Valerian, care condusese trupele romane, a fost luat prizonier de perși – singurul împărat roman făcut prizonier de o forță străină. Se spune că regele persan Sapor I a jupuit trupul lui Valerian după ce nefericitul roman a murit în captivitate și i-a păstrat pielea împăiată ca trofeu. În restul secolului al III-lea, luptele s-au

dezlănțuit şi de o parte, şi de cealaltă, dar nicio putere nu a reuşit să obțină un avantaj decisiv. Rezultatul a fost un război de uzură, cu sorți schimbători. În secolele IV-V s-a instalat un soi de echilibru care a început să se clatine abia în secolul al VI-lea. Între timp, s-au creat legături comerciale. Deşi comerțul la graniță era limitat oficial la trei oraşe, în marile oraşe ale imperiului s-au dezvoltat comunități importante de negustori persani. Mai mult, Persia se afla de-a lungul rutelor comerciale spre India şi China, care erau la fel de importante pentru exportatorii romani şi pentru cei care doreau mătase, bumbac şi mirodenii orientale. Totuşi, aceste legături nu au contrabalansat alte tensiuni. Când nu se războiau, cele două imperii coexistau într-un climat de ostilitate glacială şi prudentă; relațiile lor erau îngreunate de comunitățile şi popoarele aşezate de o parte şi de alta a graniței, existând mereu pericolul ca echilibrul strategic să fie tulburat de o schimbare în unul dintre regatele-tampon – Armenia, de exemplu. Ultima rundă de încleştări deschise a fost amânată, dar a avut loc în cele din urmă în secolul al VI-lea.

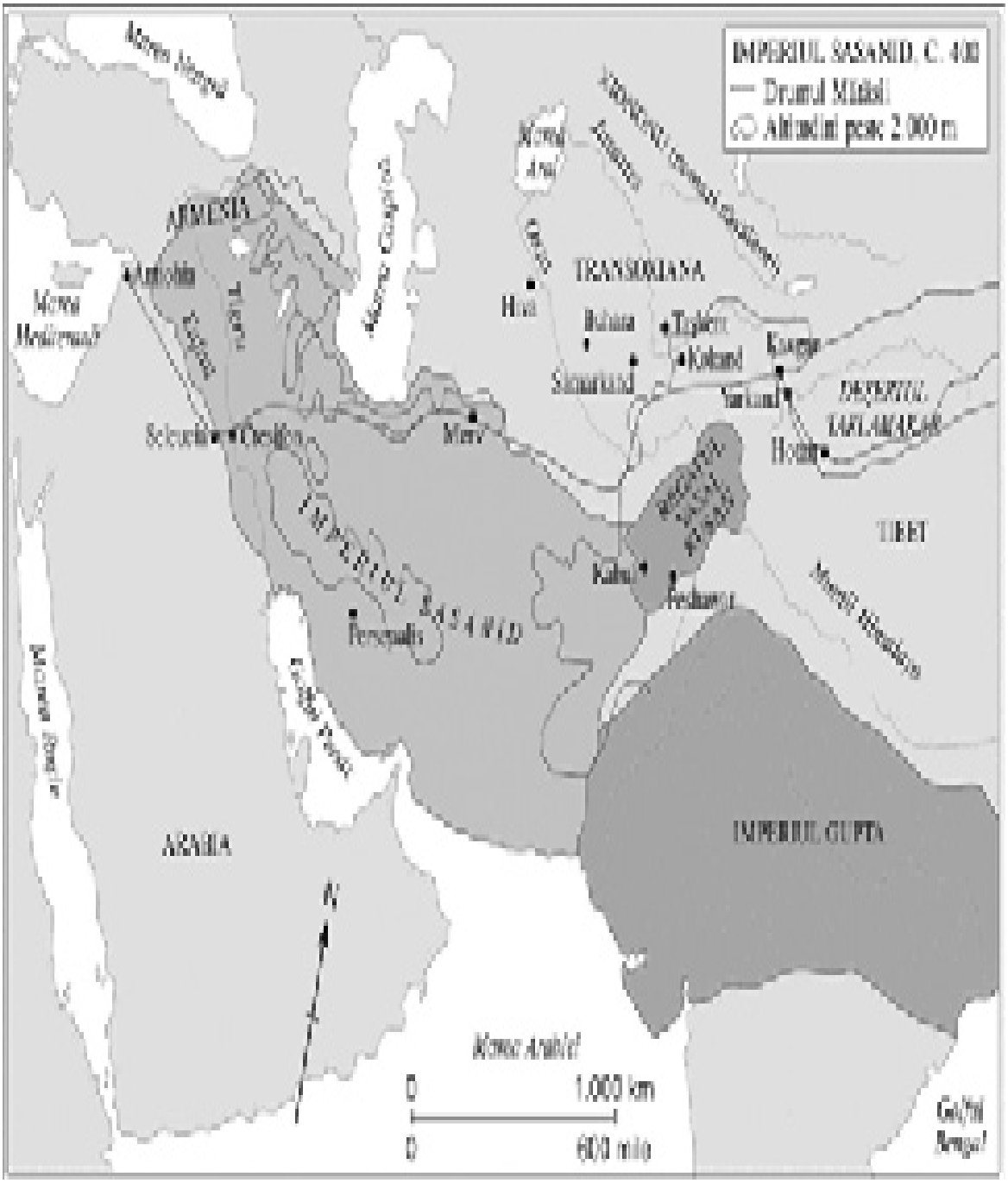

Însă ne-am îndepărtat prea mult de momentul narațiunii; între timp, în Imperiul Roman avuseseră loc transformări majore care trebuie explicate. Dinamismul conştient al monarhiei Sasanizilor era doar una dintre presiunile care le-au determinat. Alta venea dinspre barbarii aflați de-a lungul frontierei reprezentate de Dunăre şi Rin; originile invaziilor barbare ce au împins popoarele înainte în secolul al III-lea şi după aceea trebuie căutate într-un lung şir de evenimente şi sunt mai puțin importante decât rezultatul. Aceste popoare au

devenit tot mai stăruitoare, acționau în grupuri tot mai mari şi, în cele din urmă, a trebuit să li se permită să se stabilească pe teritoriul roman. Aici barbarii au fost angajați mai întâi ca soldați pentru a proteja imperiul de alți barbari şi apoi, treptat, au început să se implice în administrarea sa.

În anul 200, acestea țineau încă de domeniul viitorului; singurul lucru evident la acea vreme era că se acumulau noi presiuni. Cele mai importante triburi barbare implicate erau francii şi alamanii care trăiau pe Rin, precum şi goții de pe cursul inferior al Dunării. Cam după 230, imperiul s-a căznit să-i țină la distanță, dar costul luptelor pe două fronturi era mare; complicațiile persane au determinat curând un împărat să le facă unele concesii alamanilor. Atunci când succesorii lui imediați au adăugat presiunilor persane propriile disensiuni, goții au profitat de situația oportună şi au invadat Moesia, provincia de la sud de Dunăre, ucigând în trecere un împărat, în anul 251. Cinci ani mai târziu, francii au traversat Rinul. I-au urmat şi alamanii, care au ajuns până la Milano. Armatele goților au invadat Grecia şi au întreprins raiduri maritime în Asia şi bazinul Mării Egee. În câțiva ani, limes-urile europene păreau să cedeze peste tot în acelaşi timp.

Nu este uşor de stabilit amploarea acestor incursiuni. Probabil că barbarii nu au putut să adune niciodată o armată mai mare de 30.000 de oameni. Dar aceasta era prea mult pentru armata imperială oriunde. Nucleul său era format din recruți din provinciile ilirice; prin urmare, un şir de împărați de origine ilirică au schimbat cursul evenimentelor. Multe dintre realizările lor au ținut de buna organizare a armatei şi de improvizații inteligente. Aceştia au înțeles prioritățile; principalele pericole se aflau în Europa şi acestea trebuiau tranşate întâi. O alianță cu Palmyra a amânat confruntarea cu Persia. Pierderile au fost limitate; Dacia transdunăreană a fost abandonată în 270. Armata a fost reorganizată pentru a dispune de rezerve mobile active în principalele zone de risc. Aceasta a fost în întregime opera lui Aurelian, cel pe care Senatul l-a numit pe bună dreptate „Restauratorul Imperiului Roman”. Dar prețul era uriaş. Era nevoie de o reconstrucție mai profundă pentru ca opera împăraților iliri să dăinuie şi acesta a fost scopul lui Dioclețian. Un soldat cu un curaj dovedit, el a încercat să restaureze tradiția augustiniană, dar, în schimb, a restaurat imperiul.

Dioclețian avea mai degrabă geniu administrativ decât geniu militar. Fără a da dovadă de o imaginație prea bogată, avea un simț organizatoric şi principii extraordinare, o dragoste pentru ordine şi un mare talent în alegerea oamenilor de încredere cărora le putea delega sarcini. Era şi plin de energie. Capitala lui Dioclețian era acolo unde se afla alaiul imperial; acesta se deplasa pe tot teritoriul imperiului, petrecând un an undeva, câteva luni în altă parte şi, uneori, doar o zi sau două în acelaşi loc. Esența reformelor care au emanat de la curtea sa a fost o împărțire a imperiului, menită să-l salveze atât de pericolele disputelor interne

dintre pretendenți în provinciile îndepărtate, cât şi de suprasolicitarea resurselor sale militare şi administrative. În 285, Diocleţian a desemnat un co-împărat, pe Maximian, încredințându-i provinciile imperiului de la vestul unei linii de demarcaţie mergând de la Dunăre până în Dalmaţia. Celor doi *augusti* le-a fost desemnat ulterior câte un cezar ca ajutor; aceştia aveau să le fie atât adjuncți, cât şi succesori, făcând astfel posibil un transfer sistematizat al puterii. În realitate, mecanismul succesiunii nu a funcționat decât o singură dată aşa cum a dorit Diocleţian, la abdicarea lui şi a co-împăratului său, dar separarea *de facto* a administrației în două structuri imperiale nu a fost anulată. După aceea toți împărații au fost nevoiți să accepte un grad mare de divizare, chiar dacă, oficial, exista doar una.

De asemenea, a apărut acum, în mod explicit, un nou concept de autoritate imperială. Titlul de *princeps* nu mai era folosit; împărații erau creația armatei, nu a Senatului, fiind respectați într-un mod care amintea de regalitatea semidivină a curților orientale. Practic, ei acționau prin intermediul birocrațiilor piramidale. „Diocezele", direct răspunzătoare în fața împăraților prin „vicarii" lor, reuneau provincii mult mai mici şi aproximativ de două ori mai numeroase decât înainte. Nu mai exista de mult un monopol senatorial asupra puterii executive; rangul de senator nu însemna acum în fapt decât o distincție socială (apartenența la clasa bogată, deținătoare de pământ) sau ocuparea unuia dintre posturile administrative importante. Ordinul ecvestru a dispărut cu totul.

Instituția armatei din vremea aşa-numitei tetrarhii a fost mult mai amplă (şi, prin urmare, mai costisitoare) decât cea concepută inițial de Augustus. Mobilitatea teoretică a legiunilor, încorporate în garnizoane ocupate perioade îndelungate, a fost abandonată. Armata de la frontiere era acum împărțită în unități, dintre care unele rămâneau în permanență în acelaşi loc şi altele asigurau noi forțe mobile, de dimensiuni mai mici decât vechile legiuni. A fost reintrodusă înrolarea. Aproximativ o jumătate de milion de oameni erau în armată. Conducerea lor era complet separată de guvernarea civilă a provinciilor, cu care fuzionase în trecut.

Rezultatele acestui sistem nu par să fi fost exact cele pe care şi le imaginase Diocleţian. Ele au facilitat un grad considerabil de revenire şi stabilizare militare, dar prețul plătit a fost enorm. O armată ale cărei dimensiuni se dublaseră în decurs de un secol trebuia plătită de o populație care începuse probabil să se micşoreze. Impozitele grele nu numai că au compromis loialitatea supuşilor imperiului şi au încurajat corupția, ci şi un control strict al aranjamentelor sociale, astfel încât baza de impozitare să nu se erodeze. Se exercita o mare presiune administrativă împotriva mobilității sociale; țăranul, de exemplu, era obligat să rămână acolo unde era înregistrat în timpul recensământului. Un alt exemplu celebru (deşi total lipsit de succes, după câte se poate observa) a fost încercarea

de a îngheța salariile şi prețurile pe tot cuprinsul imperiului. Astfel de eforturi, ca şi cele menite să crească impozitele, au dus la un serviciu civil mai amplu şi, pe măsură ce numărul de administratori s-a mărit, a crescut şi numărul celor de la guvernare.

În cele din urmă, Diocleţian a avut, probabil, cele mai bune rezultate prin faptul că a deschis calea spre o nouă perspectivă asupra funcției imperiale. Aura religioasă pe care a dobândit-o a fost un răspuns la o problemă reală. Oarecum sub tensiunea unei uzurpări continue şi a eşecului, imperiul încetase să mai fie acceptat fără critică. Şi acest lucru nu era cauzat doar de o antipatie în creştere față de impozitele mai mari sau de teama de numărul din ce în ce mai ridicat al membrilor poliției secrete. Baza sa ideologică se erodase şi nu putea concentra loialitatea oamenilor. Se produceau o criză a civilizației, precum şi o criză a guvernării. Matricea spirituală a lumii clasice se destrăma; nici statul şi nici civilizația nu mai erau acceptate de drept, având nevoie de un nou etos pentru a exista.

Un prim răspuns la această nevoie a fost o accentuare a statutului unic al împăratului şi a rolului său sacral. În mod conştient, Diocleţian a acționat ca un salvator, o figură asemănătoare lui Jupiter, care a îndepărtat haosul. Ceva din această atitudine amintea de afinitățile cu acei gânditori de la sfârşitul lumii clasice care vedeau viața ca pe o permanentă luptă între bine şi rău. Totuşi, aceasta nu era deloc o viziune greacă sau romană, ci orientală. Acceptarea unei noi viziuni a relației împăratului cu zeii şi, prin urmare, a unei noi concepții despre cultul oficial nu a fost de bun augur pentru toleranța practică tradițională a lumii greceşti. Deciziile legate de venerare puteau decide acum soarta imperiului.

Aceste posibilități au influențat istoria bisericilor creştine, atât în bine, cât şi în rău. În cele din urmă, creştinismul avea să fie legatarul Romei. Multe secte religioase s-au dezvoltat din poziția de minorități persecutate, ajungând instituții de drept. Ceea ce deosebeşte Biserica creştină este că acest lucru s-a produs în cadrul structurii comprehensive unice a Imperiului Roman în perioada sa de final, astfel încât s-a alipit şi a întărit modul de viață al civilizației clasice, cu consecințe enorme nu doar pentru Europa, ci şi pentru întreaga lume.

La începutul secolului al III-lea, misionarii duseseră deja credința popoarelor neiudaice din Asia Mică şi Africa de Nord. În special în Africa de Nord, creştinismul a înregistrat primele succese masive în oraşe; a rămas mult timp un fenomen preponderent urban. Dar era încă o credință minoritară şi, pe tot cuprinsul imperiului, vechii zei şi divinitățile locale erau în continuare venerați de țărani. În jurul anului 300, creştinii se poate să fi reprezentat aproximativ o zecime din populația imperiului. Dar existau deja unele semne de favorizare din partea oficialităților şi chiar de concesii. Un împărat fusese creştin şi altul îl inclusese pe Iisus Hristos printre zeii veneraţi în particular în familia lui. Astfel de

contacte cu curtea ilustrează interacţiunea culturilor clasică şi iudaică, parte importantă a poveştii procesului prin care creştinismul a prins rădăcini în imperiu. Poate că Pavel din Tars, evreul care le putea vorbi atenienilor în termeni pe care ei îi înțelegeau, lansase acest fenomen. Mai târziu, la începutul secolului al II-lea, Iustin Martirul, un grec palestinian, s-a străduit să demonstreze că creştinismul era tributar filozofiei greceşti.

Exista o implicare politică; identificarea culturală cu tradiția clasică a contribuit la respingerea acuzației de lipsă de loialitate față de imperiu. Dacă un creştin se putea situa în moştenirea ideologică a lumii elenistice, el putea fi şi un bun cetățean, iar creştinismul rațional al lui Iustin (deşi a fost martirizat în numele său în jurul anului 165) implica o revelare a Rațiunii Divine la care luaseră parte toți marii filozofi şi profeți, printre care şi Platon, dar care nu era completă decât întru Hristos. Alții aveau să urmeze linii similare, în special eruditul Clement Alexandrinul, care s-a străduit să integreze ştiința păgână în creştinism, şi Origen (deşi învățăturile sale fac încă obiectul discuțiilor, din cauză că multe dintre scrierile sale au dispărut). Un creştin nord-african, Tertulian, întrebase disprețuitor ce avea Academia de-a face cu Biserica; i s-a oferit un răspuns din partea Părinților Bisericii, care au folosit în mod deliberat armura conceptuală a filozofiei greceşti pentru o declarație de credință ce ancora creştinismul în raționalitate, aşa cum Pavel nu o făcuse.

Împreună cu promisiunea de mântuire după moarte şi faptul că viața creştină putea fi trăită într-un mod plin de semnificație şi de optimism, astfel de direcții de dezvoltare ne pot face să credem că creştinii erau încrezători în viitor în secolul al III-lea. Au existat două mari progrese. În realitate, factorii favorizanți au fost mult mai puțin evidenți decât persecuțiile care au ieşit atât de mult în relief în istoria începuturilor Bisericii. Nu doar tensiunea economică şi înfrângerile militare puneau probleme imperiului, ci şi o dialectică inerentă succesului roman: cosmopolitismul care fusese atât de mult marca imperiului a dezagregat, inevitabil, conceptul de *romanitas*, din ce în ce mai puțin o realitate şi tot mai mult un slogan.

Împăratul Decius pare să fi fost convins că vechea soluție a revenirii la virtuțile şi valorile romane tradiționale putea da încă roade; ea implica reînvierea venerării zeilor a căror bunăvoință avea să se facă din nou simțită în favoarea imperiului. Creştinii, ca şi ceilalți, trebuiau să se sacrifice tradiției romane, a spus Decius şi mulți au făcut acest lucru, judecând după certificatele eliberate pentru a-i salva de persecuție; alții s-au opus şi au murit. Câțiva ani mai târziu, Valerian a reluat persecuțiile din acelaşi motiv, deşi proconsulii săi s-au orientat mai mult spre personalul de conducere şi spre proprietățile Bisericii – clădirile şi cărțile sale – decât spre masa de credincioşi. După aceea, persecuțiile s-au mai domolit şi Biserica şi-a reluat existența tolerată, din umbră, sub orizontul atenției oficiale.

Persecuțiile au arătat totuşi că avea să fie nevoie de mari eforturi şi de perseverență pentru a eradica această sectă nouă; poate că era deja dincolo de puterea cârmuirii romane să opereze o astfel de eradicare. Caracterul exclusiv şi izolat al creştinismului timpuriu dispăruse. Creştinii erau din ce în ce mai importanți în treburile locale din provinciile asiatice şi africane. Episcopii erau figuri publice cu care era de aşteptat ca autoritățile să colaboreze; dezvoltarea unor tradiții distincte în cadrul credinței (cele mai importante fiind cele ale bisericilor din Roma, Alexandria şi Cartagina) arăta gradul în care creştinismul era înrădăcinat în societatea locală şi putea exprima nevoile locale.

Şi în afara imperiului existaseră semne că creştinismul ar fi putut avea un viitor mai bun. Conducătorii locali ai statelor ferite de amenințarea Persiei nu îşi permiteau să neglijeze nicio sursă de sprijin local – respectul pentru vederile religioase ale maselor a fost întotdeauna o abordare prudentă. În Siria, Cilicia şi Capadocia creştinii înregistraseră un succes deosebit în eforturile misionare, iar în unele oraşe formau o elită. Şi superstiția a ajutat la convingerea unor regi; Dumnezeul creştin se putea dovedi puternic şi nu era o idee deloc rea să te pui la adăpost de mânia sa. Astfel, şansele politice şi civice ale creştinismului s-au îmbunătățit.

Creştinii au observat cu oarecare satisfacție că persecutorii lor nu prosperau; goții l-au ucis pe Decius, iar despre soarta lui Valerian am povestit deja. Dar Dioclețian nu a părut să tragă învățăminte din toate acestea şi, în anul 303, a lansat cea mai amplă dintre persecuțiile romane. La început nu a fost dură. Principalele ținte au fost oficialii creştini, clerul, cărțile şi clădirile Bisericii. Cărțile aveau să fie predate pentru a fi arse, dar, o perioadă, nu a existat nicio pedeapsă cu moartea pentru refuzul de a face jertfe ritualice. (Mulți creştini au făcut totuşi jertfe ritualice, episcopul Romei numărându-se printre ei.) Constantius, cezarul din Apus, nu a mai pus în aplicare persecuțiile după 305, când a abdicat Dioclețian, deşi omologul său din Răsărit (succesorul lui Dioclețian, Galerius) s-a implicat puternic, poruncind un sacrificiu general, sub amenințarea pedepsei cu moartea. Acest lucru a însemnat că persecuția a fost cea mai dură în Egipt şi Asia, unde a fost menținută câțiva ani în plus. Dar înainte de aceasta fusese marcată de politica complicată care a dus la ascensiunea împăratului Constantin cel Mare.

Acesta era fiul lui Constantius, care a murit în Britannia în 306, la un an după desemnarea sa ca *augustus*. Constantin era deja acolo şi, cu toate că nu fusese cezarul tatălui său, a fost numit împărat de armata de la York. A urmat o perioadă tulbure de aproape două decenii. Luptele sale complicate demonstrează eşecul aranjamentelor lui Dioclețian pentru transferul paşnic de putere în cadrul imperiului şi s-au încheiat abia în anul 324, când Constantin a devenit suveran al întregului imperiu.

Se implicase deja hotărât şi eficient în soluționarea problemelor, deşi cu mai mult succes ca militar decât ca administrator. A construit o armată puternică de infanterişti, adesea din recruți barbari, diferită de gărzile de la frontieră; aceasta era staționată în oraşele din imperiu. A fost o decizie strategică bună, ce şi-a dovedit eficiența în puterea de luptă pe care a arătat-o imperiul în Orient în următoarele două secole. Constantin a dizolvat, de asemenea, garda pretoriană şi a creat o nouă gardă de corp, germană. A reintrodus un etalon aur stabil şi a deschis drumul spre abolirea plății impozitelor în natură şi restaurarea unei economii monetare. Reformele sale fiscale au avut rezultate amestecate, dar au urmărit o reajustare a procentului de impozitare, astfel încât cea mai mare parte să fie suportată de bogați. Niciunul dintre aceste lucruri nu i-a frapat totuşi pe contemporanii săi ca atitudinea pe care a arătat-o față de creştinism.

Constantin a asigurat Bisericii un loc oficial. Astfel, a jucat un rol mai important în modelarea viitorului său decât orice alt laic creştin şi a ajuns să fie numit al „treisprezecelea apostol”. Totuşi, relația sa personală cu creştinismul a fost complicată. Din punct de vedere intelectual, a crescut cu predispoziția monoteistă a multor oameni de la sfârşitul epocii clasice şi a devenit, în cele din urmă, un credincios convins (nu era ceva neobişnuit la acea dată ca creştinii să acționeze ca el şi să amâne botezul până ajungeau pe patul de moarte). Dar credința sa izvora din teamă şi din speranță, deoarece Dumnezeul pe care îl venera era un zeu puternic. Prima sa adeziune a fost față de zeul soarelui, al cărui însemn îl purta şi al cărui cult era deja asociat cu cel al împăratului. Apoi, în 312, în ajunul unei bătălii şi ca urmare a ceea ce a crezut că este o viziune, le-a poruncit soldaților să inscripționeze pe scuturile lor o monogramă creştină. Acest lucru trăda dorința de a arăta respectul cuvenit oricărui zeu existent. A câştigat bătălia şi, de atunci încolo, deşi a continuat să invoce public cultul soarelui, a început să le facă favoruri importante creştinilor şi Dumnezeului lor.

Unul dintre aceste favoruri a fost un edict în anul următor, care a fost emis de alt concurent la conducerea imperiului, după un acord cu Constantin la Milano. El le-a restituit creştinilor proprietățile şi le-a asigurat toleranța de care se bucurau şi celelalte religii. Motivul poate trăda gândirea lui Constantin, precum şi dorința sa de a ajunge la o formulă de compromis satisfăcătoare cu asociatul său, deoarece prevederile erau explicate de speranța că „orice divinitate care sălăşluieşte în ceruri poate fi mulțumită şi se poate arăta binevoitoare față de noi şi față de toți cei aflați sub stăpânirea noastră”. Constantin a continuat acordând bisericilor daruri substanțiale sub formă de proprietăți, avantajând-o în mod special pe cea a Romei. Pe lângă unele concesii importante privind impozitarea clerului, a conferit un drept nelimitat de a primi moşteniri în numele Bisericii. Cu toate acestea, ani buni, monedele sale au continuat să venereze zeii păgâni, în special „Soarele neînvins”.

Constantin a ajuns treptat să considere că deține un rol cvasisacerdotal, iar acest lucru a avut o importanță deosebită în evoluția ulterioară a funcției imperiale. Se considera răspunzător în fața lui Dumnezeu pentru bunăstarea Bisericii, la care adera din ce în ce mai public şi fără echivoc. După 320, soarele nu a mai apărut pe monedele sale şi soldații au fost obligați să participe la procesiunile Bisericii. Dar a fost întotdeauna atent la susceptibilitățile supuşilor săi păgâni. Deşi ulterior le-a golit templele de aur, a construit biserici creştine magnifice şi a încurajat convertirile prin promovări în funcție, nu a încetat să tolereze vechile culte.

În unele eforturi ale lui Constantin (ca şi în cele ale lui Dioclețian) exista o evoluție a lucrurilor latentă şi implicită în trecut, continuarea unor precedente. Acest lucru e valabil în ce priveşte intervențiile sale în afacerile interne ale Bisericii. Încă din 272 creştinii din Antiohia apelaseră la împărat pentru a înlătura un episcop şi în 316 Constantin însuşi a încercat să rezolve o controversă din nordul Africii instalând în funcție un episcop al Cartaginei împotriva voinței unui grup local sectar cunoscut sub numele donatişti. Constantin a ajuns să creadă că împăratul Îi datora lui Dumnezeu mai mult decât o asigurare a libertății Bisericii sau decât o donație. Concepția sa despre rolul împăratului a evoluat, Constantin văzându-l în acesta pe cel care garanta şi, dacă era cazul, impunea unitatea pe care Dumnezeu o cerea ca preț al favorurilor sale permanente. Când şi-a îndreptat atenția spre donatişti, această perspectivă a datoriei sale a făcut ca ei să devină primii schismatici persecutați de o cârmuire creştină. Constantin a fost creatorul cezaropapismului, teoria potrivit căreia împăratul temporal are autoritatea divină de a dicta credința religioasă şi noțiunea de religie consacrată în Europa pentru următoarele milenii.

Marea realizare a lui Constantin în rânduirea religiei s-a înfăptuit imediat după ce el s-a declarat creştin în mod formal, în 324 (declarație precedată de altă victorie asupra unui rival imperial care, în mod interesant, îi persecutase pe creştini). Aceasta a fost convocarea primului sinod ecumenic, cel de la Niceea. Sinodul s-a întrunit prima dată în anul 325, aproape 300 de episcopi fiind prezenți, iar Constantin l-a prezidat. Sarcina sa a fost să formuleze răspunsul Bisericii la o nouă erezie, arianismul, al cărui întemeietor, Arie, nega identitatea de substanță dintre Hristos şi Dumnezeu-Tatăl. Deşi tehnice şi teologice, aspectele abordate au iscat o controversă enormă. Oponenții lui Arie au făcut un scandal uriaş. Constantin a încercat să repare ruptura şi Sinodul a formulat o mărturisire de credință care a decis împotriva arienilor, dar, la o a doua reuniune, l-a admis din nou pe Arie în confesiune după câteva declarații adecvate. Că nu toți episcopii au fost mulțumiți (şi că numărul celor de la vest de Niceea era mic) a fost mai puțin important decât că Constantin a prezidat această întâlnire

crucială, proclamând autoritatea specială şi responsabilitatea împăratului. Biserica se înveşmântase în purpura imperială.

Au existat şi alte implicații majore. Dincolo de analiza minuțioasă a teologilor se afla o problemă deopotrivă practică şi de principiu: în noua unitate ideologică acordată imperiului de consacrarea oficială a creştinismului, care avea să fie locul tradițiilor creştine divergente, care erau realități sociale şi politice, dar şi liturgice şi teologice? Bisericile din Siria şi Egipt, de exemplu, erau puternic marcate de ceea ce moşteniseră, ca gândire şi obiceiuri, din cultura elenistică şi religia populară a acestor regiuni. Importanța unor astfel de considerații ne ajută să explicăm motivul pentru care deznodământul practic al politicii ecleziastice a lui Constantin a adus mai puțin decât se sperase. Sinodul nu a emis o formulă decongestionantă care să uşureze o reconciliere generală în spiritul compromisului. Chiar atitudinea lui Constantin față de arieni s-a relaxat curând (în cele din urmă, un episcop arian a fost cel care l-a botezat pe patul de moarte), dar oponenții lui Arie, conduşi de formidabilul Atanasie, patriarhul de Alexandria, erau neobosiți. Disputa a rămas nerezolvată la moartea lui Arie; la scurt timp după aceea, a murit şi Constantin. Totuşi, arianismul nu avea să prospere în Orient. Ultimul său succes a fost repurtat de misionarii arabi în rândul triburilor germanice din sud-estul Rusiei; sprijinit de aceste națiuni barbare, arianismul avea să supraviețuiască în Occident până în secolul al XVII-lea.

Nu e util să analizăm cât de inevitabilă a fost dezvoltarea Bisericii. Cu siguranță – în ciuda unei tradiții creştine nord-africane, care considera statul lipsit de relevanță –, ceva atât de important precum creştinismul nu putea rămâne pentru totdeauna nerecunoscut de puterea civilă. Cineva trebuia totuşi să înceapă. Constantin a fost cel care a făcut paşii cruciali ce au legat Biserica şi imperiul până la sfârşitul acestuia din urmă. Alegerile sale au avut o însemnătate istorică. Biserica a avut cel mai mult de câştigat, deoarece a dobândit farmecul Romei. Imperiul a părut mai puțin schimbat. Totuşi, fiii lui Constantin au fost crescuți ca creştini şi, chiar dacă fragilitatea noii ordini avea să fie demonstrată la scurt timp după moartea sa, în 337, el a marcat o ruptură decisivă de tradiția Romei clasice. În cele din urmă, fără să-şi dea seama, a pus bazele Europei creştine şi, prin urmare, ale lumii moderne.

Una dintre deciziile sale cu efecte doar marginal mai puțin durabile a fost fondarea, „la porunca lui Dumnezeu”, a spus el, a unui oraş care să rivalizeze cu Roma pe locul vechii colonii greceşti Byzantion, la țărmul Mării Negre. I-a fost dedicat în 330, purtând numele Constantinopol. Deşi curtea sa a rămas la Nicomedia şi niciun împărat nu avea să locuiască aici permanent în următorii 50 de ani, Constantin influența, iarăşi, viitorul. Timp de 1.000 de ani, Constantinopolul avea să fie o capitală creştină, neîntinată de rituri păgâne. După

aceea, timp de peste 500 de ani, avea să fie capitală păgână şi ambiția constantă a aşa-zişilor succesori la tradițiile sale.

Încă o dată, am anticipat prea mult. Trebuie să ne întoarcem la imperiul lăsat în urmă de Constantin, care, în ochii romanilor, încă se suprapunea cu civilizația. Frontierele sale urmau în cea mai mare parte forme naturale de relief ce recunoşteau, mai mult sau mai puțin, demarcațiile dintre regiunile istorice sau geografice. Zidul lui Hadrian din Britannia era limita lor de nord; în Europa continentală, granițele urmau cursurile Rinului şi Dunării. Țărmul Mării Negre la nord de gurile de vărsare ale Dunării fusese pierdut în favoarea barbarilor în 305 e.n., dar Asia Mică a rămas în cadrul imperiului; acesta se întindea spre est până la granița schimbătoare cu Persia. Mai la sud, coasta Levantului şi Palestina formau o graniță care ajungea până la Marea Roşie. Valea Nilului inferior era încă deținută de imperiu, ca şi coasta nord-africană; frontierele africane erau munții Atlas şi deşertul.

Unitatea era, în ciuda efortului uriaş al lui Constantin, în mare măsură o iluzie. Aşa cum arătaseră primele experimente cu co-împărații, lumea civilizației romane se extinsese prea mult pentru o structură politică unificată, oricât s-ar fi dorit menținerea mitului unității. Diferențierea culturală tot mai profundă dintre un Orient vorbitor de greacă şi un Occident vorbitor de latină, noua importanță a Asiei Mici, Siriei şi Egiptului (unde existau peste tot mari comunități de creştini) după consacrarea oficială a creştinismului şi stimulul continuu al contactului direct cu Asia în Orient – toate au avut un cuvânt de spus. După anul 364, cele două jumătăți ale vechiului imperiu au fost încă o dată (şi doar pentru scurt timp) conduse de aceeaşi persoană. Instituțiile lor se deosebeau din ce în ce mai mult. În Orient, împăratul era o figură teologică, precum şi juridică; identitatea imperiului şi creştinătății şi statutul împăratului ca expresie a intențiilor divine erau fără echivoc. Occidentul, în schimb, prefigurase deja în anul 400 o distincție a rolurilor Bisericii şi statului, care avea să dea naştere uneia dintre cele mai creatoare dispute din politica europeană. Exista, de asemenea, un contrast economic; Orientul era locuit de o populație numeroasă şi încă se puteau strânge venituri mari, în timp ce în jurul anului 300 Occidentul era incapabil să se hrănească singur, fără Africa şi insulele mediteraneene. Pare acum evident că aveau să se dezvolte două civilizații distincte, dar a trecut mult timp până când cei implicați au înțeles acest lucru.

În schimb, ei au fost martorii a ceva mult mai îngrozitor: imperiul apusean pur şi simplu a dispărut. În anul 500, când granițele imperiului din răsărit erau încă în mare parte cele din timpul lui Constantin şi succesorii lui le mențineau pe ale lor rezistându-le perşilor, ultimul împărat apusean era detronat şi emblema sa era trimisă la Constantinopol de un rege barbar care a revendicat conducerea ca reprezentant în Apus al împăratului din Răsărit.

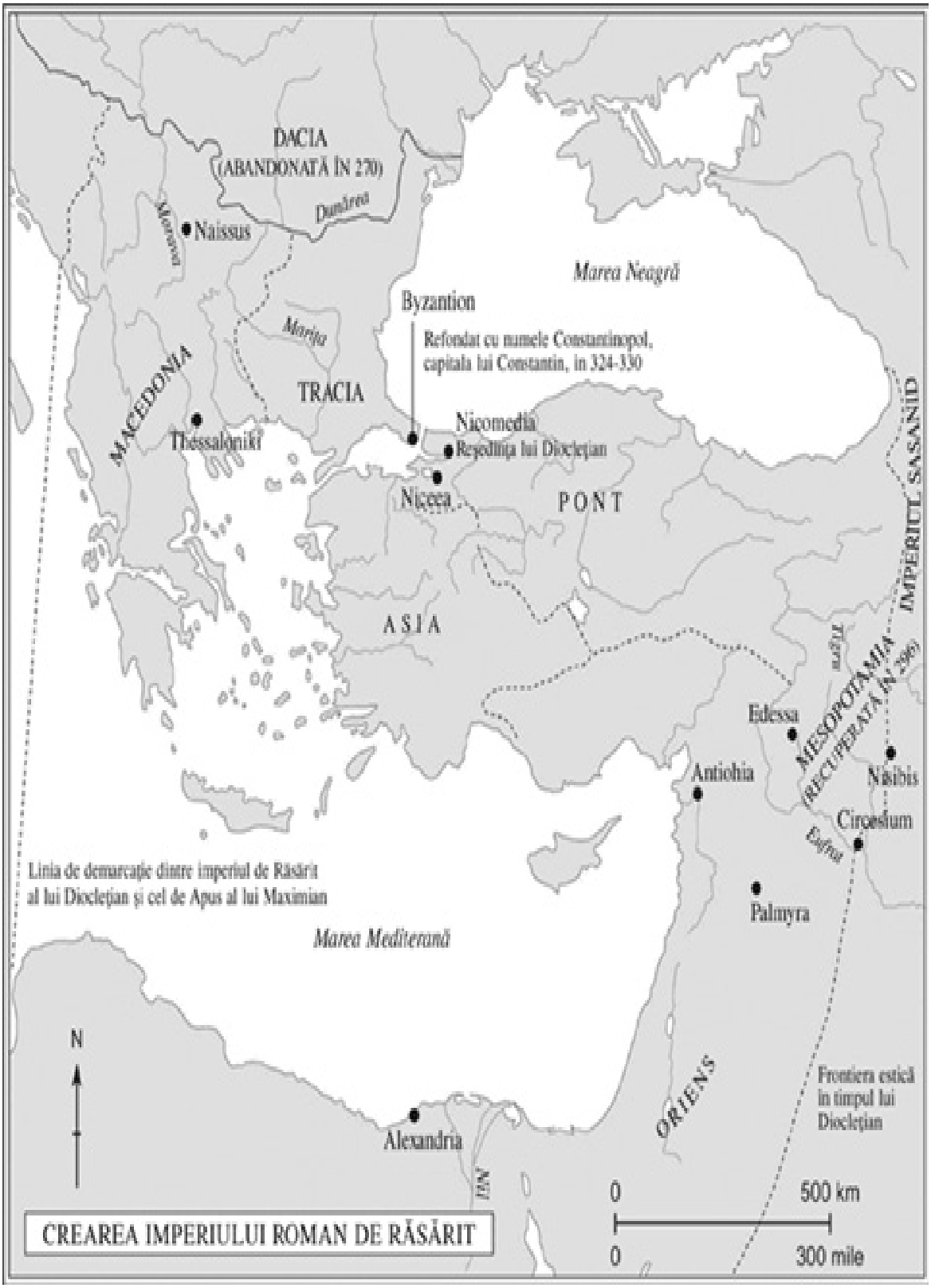
DACIA
(ABANDONATĂ ÎN 270)
Dunărea
Morava
Naissus
Marea Neagră
Byzantion
Refondat cu numele Constantinopol,
capitala lui Constantin, în 324-330
Marița
MACEDONIA
TRACIA
Thessalonikî
Nicomedia
Reședința lui Dioclețian
Niceea
PONT
ASIA
IMPERIUL SASANID
Tigru
MESOPOTAMIA
(RECUCERATĂ ÎN 298)
Edessa
Antiohia
Nisibis
Circesium
Eufrat
Palmyra
Linia de demarcație dintre imperiul de Răsărit
al lui Dioclețian și cel de Apus al lui Maximian
Marea Mediterană
N
ORIENS
Frontiera estică
în timpul lui
Dioclețian
Alexandria
EGIPT
0
500 km
0
300 mile
CREAREA IMPERIULUI ROMAN DE RĂSĂRIT

Este un fapt uimitor. Ce anume se prăbuşise? Ce căzuse sau decăzuse? Autorii din secolul al V-lea au jelit pierderea atât de mult, încât ai impresia, augmentată de episoade dramatice precum distrugerea Romei, că întreaga societate s-a destrămat. Nu a fost cazul. Aparatul de stat a fost cel care s-a prăbuşit, unele dintre funcțiile sale încetând să mai fie puse în practică în timp ce altele au încăput pe alte mâini. Este suficient pentru a explica starea de alarmă. Instituții cu o istorie de o mie de ani au dispărut în jumătate de secol. Nu este de mirare că încă de pe atunci oamenii s-au întrebat de ce.

Una dintre explicații este cumulativă: aparatul de stat din Occident s-a blocat treptat după perioada de revenire din secolul al IV-lea. Întreaga structură a devenit prea mare pentru baza economică, fiscală şi demografică ce îi asigura existența. Scopul principal al strângerii de venituri era finanțarea maşinăriei militare, dar acestea au devenit din ce în ce mai greu de adunat. După Dacia nu au mai existat alte cuceriri care să aducă noi tributuri. Curând, măsurile adoptate pentru a stoarce şi mai multe impozite i-au determinat şi pe săraci, şi pe bogați să inventeze mecanisme de a le evita. Efectul a fost că proprietățile agricole îşi satisfăceau tot mai mult propriile nevoi şi se autoîntrețineau în loc să producă pentru piață. În paralel, s-a înregistrat un declin al administrației urbane, pe măsură ce comerțul lâncezea şi bogații se retrăgeau la țară.

Rezultatul militar a fost o armată de recruți inferiori, deoarece nu puteau fi plătite trupe mai bune. Chiar şi reforma prin care a fost împărțită în forțe mobile şi de garnizoană avea minusurile ei, deoarece primele şi-au pierdut spiritul de luptă, fiind staționate la reşedința imperială şi obişnuindu-se cu luxul şi privilegiile asociate cu cantonarea urbană, pe când cele din urmă s-au transformat în colonişti ce nu mai doreau să-şi asume riscuri care să le pună în pericol gospodăriile. A urmat, în mod logic, altă alunecare în spirala fără sfârşit a declinului. Din cauza armatei mai slabe, imperiul a trebuit să se bazeze din ce în ce mai mult tocmai pe acei barbari pe care armata trebuia să-i țină la distanță. Deoarece aceştia trebuiau recrutați ca mercenari, au fost necesare politici conciliante şi pacificatoare pentru a-i menține mulțumiți. Astfel, romanii au ajuns să le facă barbarilor concesii tot mai mari tocmai când presiunea migrațiilor popoarelor germanice atingea un nou punct culminant. În ce priveşte contribuția barbarilor la prăbuşirea imperiului, migrația şi posibilitatea atrăgătoare de a avea un serviciu plătit în imperiu au contat probabil mai mult decât simpla dorință de a jefui. Şansele unei prăzi de război pot motiva un grup de bandiți, dar cu greu pot distruge un imperiu.

La începutul secolului al IV-lea, popoarele germanice se întindeau pe întreaga lungime a frontierei, de la Rin până la Marea Neagră. Cei care trăiseră cel mai aproape de regiunile de expansiune romană după secolul I învățaseră foarte multe din experiența imperiului. Se poate ca romanii să-i fi considerat încă

barbari, dar, dacă aşa era situaţia, erau barbari cu noi modele de organizare, noi tehnologii şi noi arme, având în spate 400 de ani de dezvoltare prin comerţ şi difuziune culturală de-a lungul frontierelor romane. Mulţi dintre ei trebuie să fi simţit, de asemenea, că avuseseră de suferit secole de agresiune militară romană voită. În sud era concentrarea cea mai mare la momentul respectiv. Era vorba despre populaţiile aparţinând unor ramuri ale goţilor, ostrogoţii şi vizigoţii, care stăteau la pândă dincolo de Dunăre. Unii erau deja creştini, deşi sub forma ariană. Împreună cu vandalii, burgunzii şi longobarzii, ei alcătuiau un grup est-germanic. Spre nord se aflau triburile germane aparţinând ramurii apusene: francii, alamanii, saxonii, frizonii şi turingii. Ei aveau să intre în scenă în a doua fază a *Völkerwanderung* din secolele IV-V.

Criza a început în ultimul sfert al secolului al IV-lea. Presiunea hunilor, o populaţie nomadă formidabilă din Asia Centrală, asupra barbarilor de la vest era în creştere după anul 370. Hunii au distrus Regatul Ostrogot, i-au învins pe alani (triburi vorbitoare de iraniană, care sosiseră acolo în secolul precedent) şi apoi s-au îndreptat împotriva vizigoţilor, în apropiere de Nistru. Incapabili să le reziste, vizigoţii au căutat refugiu în imperiu. În 376 li s-a permis să treacă Dunărea şi să se stabilească dincolo de graniţă. Era un moment de cotitură. Incursiunile barbare anterioare fuseseră respinse. Stilul de viaţă roman îi atrăsese pe conducătorii barbari şi adepţii lor se alăturaseră armatei Romei. Vizigoţii au venit totuşi ca un popor, ajungând probabil la 40.000 de oameni, păstrându-şi legile şi religia şi rămânând o unitate compactă. Împăratul Valens a avut intenţia să-i dezarmeze; nu a reuşit, aşa că a purtat un război împotriva lor. În bătălia de la Adrianopol, din 378, împăratul şi-a găsit moartea şi armata romană a fost înfrântă de cavaleria vizigoţilor. Aceştia au făcut ravagii în Tracia.

A fost un moment de cotitură nu doar într-un singur sens. Acum, triburi întregi au început să fie înrolate drept confederaţi – *foederati* – şi au pătruns pe teritoriul roman pentru a lupta împotriva altor barbari sub comanda propriilor conducători. Grupuri numeroase de vandali şi alani au traversat Rinul în 406 şi nu au mai putut fi împinse înapoi. O înţelegere temporară cu vizigoţii nu a putut fi menţinută. Imperiul de Răsărit era lipsit de ajutor în protejarea teritoriilor europene în afara Constantinopolului, deşi, atunci când armatele vizigote s-au deplasat în nord, spre Italia, la începutul secolului al V-lea, au fost oprite pentru o vreme de un general vandal. În această perioadă, apărarea Italiei, vechea bază a imperiului, depindea în întregime de armatele auxiliare barbare şi curând nici acest lucru nu a mai fost suficient; Constantinopolul a putut fi apărat, dar în 410 Roma a fost cucerită şi jefuită de goţi. După o deplasare eşuată spre sud, cu scopul de a jefui Africa, aşa cum jefuiseră şi Italia, vizigoţii s-au întors spre nord, au traversat Alpii spre Gallia şi, în cele din urmă, s-au stabilit în 419 ca noul regat

de Toulouse, un stat got în cadrul unui imperiu, unde o aristocrație a goților împărțea conducerea cu vechii latifundiari galo-romani.

Acestea sunt evenimente neclare, dificil de urmărit, dar există încă o mare migrație a popoarelor care trebuie menționată pentru a explica redesenarea hărții culturale şi rasiale a Europei din secolul al V-lea. În schimbul stabilirii lor în Aquitania, împăratul din Apus obținuse de la vizigoți promisiunea că aveau să-l ajute să curețe Spania de alți invadatori. Dintre aceştia, cei mai importanți erau vandalii, un trib de origine est-germanică de pe țărmurile Mării Baltice. În 406 cedase şi frontiera Rinului, văduvită de soldații trimişi să apere Italia împotriva vizigoților, şi vandalii şi alanii vorbitori de iraniană pătrunseseră în Gallia. De aici s-au îndreptat spre sud, distrugând şi jefuind totul în cale, traversând Pirineii şi întemeind un stat vandal în Spania.

20 de ani mai târziu, au fost atraşi spre Africa de un guvernator roman disident care le cerea ajutorul. Atacurile vizigoților i-au încurajat să părăsească Spania. În 439 cuceriseră Cartagina. Regatul vandal al Africii avea acum o bază navală. Vanadalii aveau să rămână aici aproape un secol şi, în 455, au ajuns şi ei să cucerească şi să jefuiască Roma, lăsându-şi numele în istorie ca sinonim pentru distrugerile inconştiente. Oricât de îngrozitoare ar fi fost această acțiune, ea a fost mai puțin importantă decât cucerirea Africii, lovitura letală dată vechiului Imperiu de Apus. Acesta îşi pierduse acum baza economică. Deşi împărații din Răsărit puteau şi aveau să facă mari eforturi în Apus, ocupația romană de aici îşi dădea ultima suflare. În 402, împăratul din Apus şi Senatul fugiseră deja din Roma la Ravenna, ultima capitală a imperiului din Italia. Dependența de barbari împotriva barbarilor a fost un handicap fatal. Impactul cumulat al noilor presiuni a făcut imposibilă orice revenire. Protecția Italiei însemnase abandonarea Galliei şi Spaniei în mâinile vandalilor; invadarea Africii de către aceştia însemnase pierderea provinciilor cultivatoare de cereale ale Romei.

Prăbuşirea a fost completată în Europa în a doua parte a secolului. A urmat celui mai mare dintre atacurile hunilor. Aceşti nomazi împinseseră triburile germanice înspre Balcani şi Europa Centrală după o abatere pentru a jefui Anatolia şi Siria. În 440, hunii erau conduşi de Attila, în timpul căruia puterea lor a ajuns la apogeu. Din Ungaria, unde se pierde marele coridor al stepei asiatice, el s-a îndreptat spre vest pentru ultima dată cu o armată uriaşă de aliați, dar a fost învins în apropiere de Troyes, în 451, de o armată „romană” de vizigoți sub conducerea unui comandant de origine barbară. Acesta a fost sfârşitul amenințării hune; Attila a murit doi ani mai târziu, aparent în timp ce planifica o căsătorie cu sora împăratului din Apus şi, probabil, încerca să ajungă împărat. O mare revoltă a supuşilor hunilor din Ungaria, în anul următor, i-a destrămat în cele din urmă şi, de atunci, au ieşit aproape complet din peisaj. În Eurasia Centrală, patria lor, se

formau noi confederații de nomazi, care aveau să joace un rol similar în viitor, dar povestea lor mai poate aştepta.

Hunii dăduseră lovitura de grație Apusului; un împărat îl trimisese pe papă să negocieze cu Attila. Ultimul împărat din Apus a fost detronat de un conducător războinic germanic, Odoacru, în 476 şi suveranitatea formală a trecut în mâinile împăraților din Răsărit. Deşi Italia, ca şi restul fostelor provincii apusene, a fost după aceea regat barbar, independent doar cu numele, italienii îl considerau pe împărat suveranul lor, chiar dacă avea sediul la Constantinopol. Restul Europei Occidentale devenea eurasianizată; oamenii, obiceiurile şi conceptele care fuseseră dezvoltate în stepa central-eurasiatică erau parte a fundației pentru noile regate care au apărut, fie prin intermediul unor populații precum goții, alanii şi hunii, fie prin influența pe care au avut-o asupra triburilor germanice cu care se întâlniseră. Era o nouă lume pentru cei ce trăiau pe continent.

Structura care cedase în cele din urmă sub aceste lovituri are, în ultimele decenii, ceva similar pisicii din Cheshire. Se aflase în declin în toată această perioadă; nu are nicio importanță dacă alegem o dată sau alta pentru sfârşitul ei. Este puțin probabil ca anul 476 să li se fi părut remarcabil prin ceva contemporanilor. Regatele barbare nu au fost decât o dezvoltare logică a dependenței de trupele barbare pentru armata terestră şi aşezarea lor ca *foederati* în interiorul frontierelor. Barbarii înşişi nu îşi doreau, de obicei, mai mult, decât dacă era o pradă uşoară. Cu siguranță nu planificaseră să înlocuiască autoritatea imperială cu propria autoritate. Se spune că un got a afirmat: „Sper să intru în posteritate ca restauratorul Romei, deoarece nu este posibil să fiu înlocuitorul ei”. Existau alte pericole mai mari şi mai serioase decât fanfaronada barbarilor.

Din punct de vedere social şi economic, povestea secolului al III-lea a fost reluată în veacul al V-lea. Oraşele au decăzut şi populația a scăzut. Serviciul public s-a afundat şi mai mult în haos, pe măsură ce oficialii căutau să se protejeze de inflație luând bani pentru îndeplinirea obligațiilor lor. Deşi veniturile s-au micşorat, pe măsură ce provinciile erau pierdute, vânzarea funcțiilor a menținut oarecum cheltuielile extravagante de la curte. Dar independența de acțiune dispăruse de mult. De la statutul de împărați a căror putere se baza pe armatele lor, ultimii împărați ai Apusului au ajuns să fie egali la negocieri cu conducătorii războinici pe care trebuiau să-i mulțumească, apoi au devenit nişte marionete închise în ultima capitală a imperiului, Ravenna. Contemporanii avuseseră dreptate să considere devastarea Romei în 410 sfârşitul unei epoci, căci atunci s-a dovedit că imperiul nu mai putea păstra nici inima romanității.

Au existat şi alte semne ale acestei realități. Ultimul împărat din familia lui Constantin încercase, în scurta sa perioadă de domnie (361-363), să restabilească cultul păgân; această încercare i-a adus faima (sau, în ochii creştinilor, dezonoarea) istorică şi, în mod semnificativ, supranumele „Apostatul”, dar nu a

avut succes. Crezând că o restaurare a vechilor sacrificii ar fi asigurat întoarcerea la prosperitate, nu a avut prea mult timp la dispoziție pentru a testa această presupunere. Ceea ce ne frapează poate mai mult astăzi este presupunerea fără echivoc, pe care se baza politica sa şi care impunea acordul general, că religia şi viața publică erau inseparabil întrețesute; era o presupunere cu origini romane, nu creştine. Iulian nu a amenințat opera lui Constantin şi Teodosie, ultimul conducător al unui imperiu unit, a interzis în cele din urmă venerarea publică a vechilor zei în anul 380.

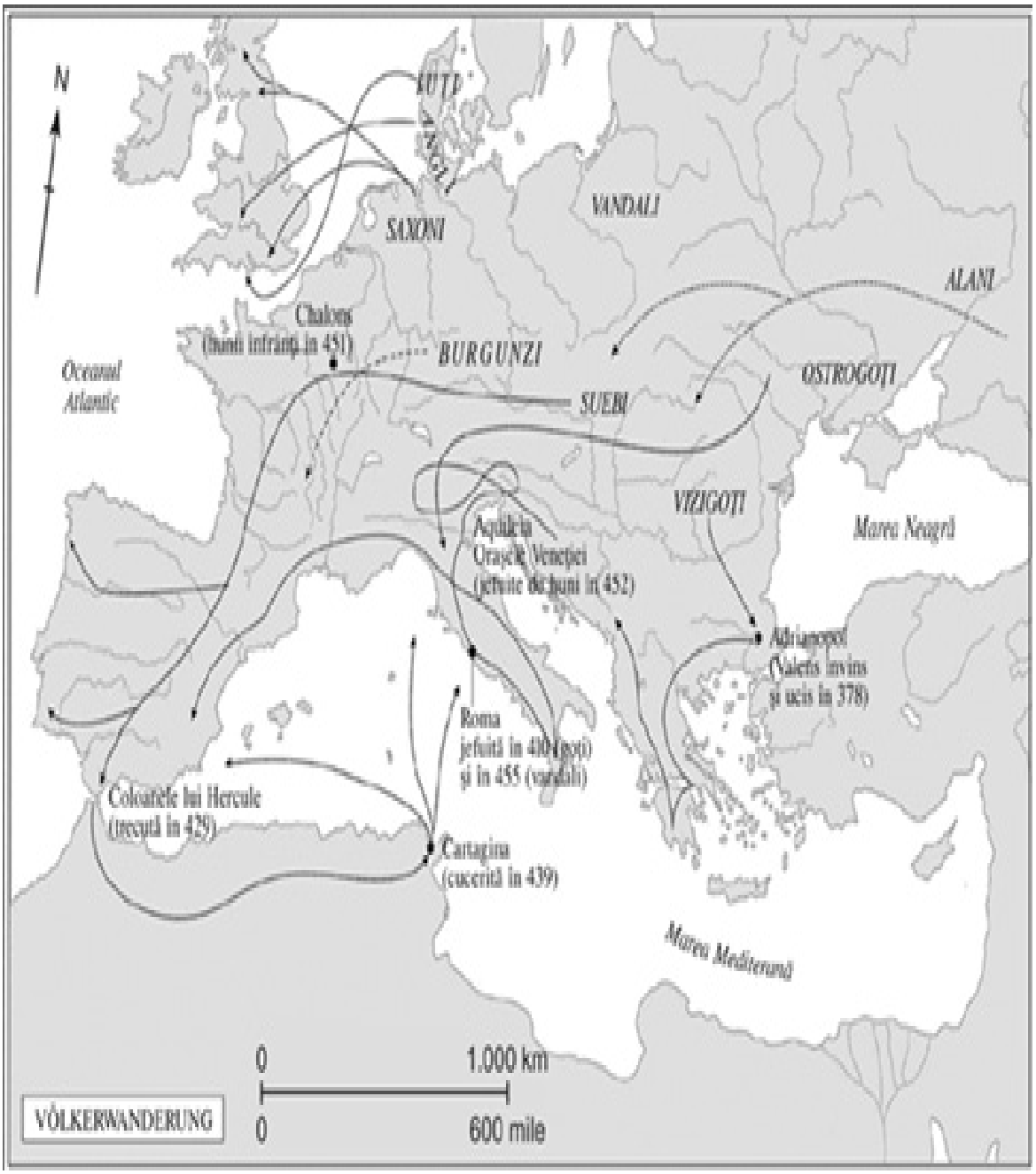

Este greu se spus ce a însemnat practic acest lucru. În Egipt, pare să fi fost punctul final al procesului de înlăturare a civilizației antice care începuse de aproximativ opt secole. Victoria ideilor greceşti înregistrată prima dată de filozofii din Alexandria era acum confirmată de clerul creştin. Preoții vechilor culte aveau să fie hărțuiți ca păgâni. Păgânismul roman şi-a găsit apărători chiar şi în secolul al V-lea şi doar la sfârşitul acestui veac predicatorii păgâni au fost alungați din universitățile de la Atena şi Constantinopol. Cu toate acestea, se ajunsese la un important moment de cotitură; în principiu, societatea creştină închisă a Evului Mediu îşi începuse existența.

Împărații creştini şi-au propus curând s-o dezvolte într-o direcție specială, care a devenit prea familiară, lipsindu-i pe evrei, grupul de străini cel mai uşor identificabil în afara societății închise, de egalitatea juridică cu ceilalți cetățeni. Aici a fost altă răscruce. Iudaismul fusese mult timp singurul reprezentant monoteist în lumea religioasă pluralistă a Romei şi acum era eliminat de un derivat al lui, creştinismul. Interzicerea prozelitismului a fost o primă lovitură, urmând curând şi altele. În 425, patriarhatul sub care evreii se bucuraseră de o autonomie administrativă a fost abolit. Când au avut loc pogromuri, evreii au început să se retragă spre teritoriile persane. Înstrăinarea lor din ce în ce mai mare de imperiu a dus la slăbirea acestuia, deoarece aveau să apeleze curând la duşmanii Romei pentru ajutor. Statele arabe iudaice aflate de-a lungul rutelor comerciale spre Asia prin Marea Roşie au reuşit să aducă atingere intereselor romane în sprijinul coreligionarilor lor. Rigoarea ideologică a costat scump.

Domnia lui Teodosie iese, de asemenea, în evidență în istoria creştină din cauza disputei sale cu Sfântul Ambrozie, episcopul oraşului Milano. În 390, după o insurecție de la Thessaloniki, Teodosie a masacrat fără milă mii de locuitori ai oraşului. Spre uimirea contemporanilor săi, împăratul a fost curând tras la răspundere pentru fapta sa într-o biserică din Milano. Ambrozie îi refuzase împărtăşania. Superstiția câştigase prima rundă din ceea ce avea să se dovedească a fi un lung război pentru umanitate şi iluminism. Şi alți oameni puternici aveau să fie îmblânziți prin excomunicare sau amenințarea cu excomunicarea, dar aceasta a fost prima dată când arma spirituală a fost folosită astfel şi este semnificativ că asta s-a întâmplat în Biserica occidentală. Ambrozie invocase o datorie mai înaltă a funcției sale decât cea datorată împăratului. Este inaugurarea unei mari teme a istoriei Europei Occidentale, tensiunea dintre revendicările seculare şi cele spirituale, care, de-a lungul timpului, avea să ia forma consacrată a conflictului dintre Biserică şi stat.

Un secol de glorie a creştinismului se încheiase. Fusese o mare epocă de evanghelizare, în care misionarii avansaseră până în Etiopia, o epocă sclipitoare a teologiei şi, mai presus de toate, a consacrării oficiale. Totuşi, creştinismul epocii are multe aspecte care ni se par astăzi dezgustătoare. Consacrarea oficială le-a dat

creştinilor o putere pe care nu au ezitat s-o folosească. „Privim la aceleaşi stele, aceleaşi ceruri sunt deasupra noastră, a tuturor”, a pledat un păgân în faţa Sfântului Ambrozie, „acelaşi univers ne înconjoară. Ce contează ce metodă foloseşte fiecare dintre noi pentru a ajunge la adevăr?”. Dar Symmachus a întrebat în van. Atât în Răsărit, cât şi în Apus, atitudinea Bisericilor creştine era intransigentă şi entuziastă; dacă exista vreo deosebire între ele, era între convingerea grecilor privind autoritatea aproape fără limite a unui imperiu creştinizat, care amesteca puterea spirituală cu cea seculară, şi ostilitatea defensivă, suspicioasă faţă de întreaga lume seculară, inclusiv faţă de stat, a unei tradiţii latine ce îi învăţa pe creştini să se vadă ca o rămăşiţă mântuitoare, aruncată pe marea păcatelor şi a păgânismului în Arca Bisericii. Totuşi, pentru a fi corecţi cu Părinţii Bisericii sau pentru a le înţelege angoasele şi temerile, observatorul modern trebuie să ia în calcul puterea extraordinară a superstiţiei şi a misterului în întreaga lume clasică la sfârşitul acesteia. Demonii printre care creştinii îşi purtau paşii pământeşti erau reali şi pentru ei, şi pentru păgâni, iar un papă din secolul al V-lea a consultat augurii pentru a vedea ce să facă în privinţa goţilor.

Aceasta explică în parte îndârjirea cu care erau atacate erezia şi schisma. Arianismul nu fusese nimicit la Niceea; el a înflorit în rândul populaţiilor gotice şi creştinismul arian a fost dominant pe zone întinse din Italia, Gallia şi Spania. Biserica Catolică nu era persecutată în regatele barbare ariene, dar era neglijată şi, când totul depindea de protecţia conducătorilor şi a oamenilor importanţi, neglijarea putea fi periculoasă. O altă ameninţare era schisma donatistă din Africa, ce luase o formă socială şi a izbucnit în conflicte violente între oraşe şi zona rurală. În Africa, de asemenea, vechea ameninţare a gnosticismului a cunoscut o viaţă nouă prin maniheism, care a ajuns în Apus din Persia; o altă erezie, pelagianismul, a arătat disponibilitatea unor creştini din Europa latinizată de a primi cu braţele deschise o versiune a creştinismului care subordona misterul şi sacramentalismul scopului de a duce o viaţă bună.

Puţini oameni au fost mai bine înzestraţi, prin temperament sau educaţie, să discearnă, să analizeze sau să combată astfel de pericole ca Sfântul Augustin, cel mai important dintre Părinţii Bisericii. Era semnificativ faptul că venea din Africa – respectiv din provincia romană cu acest nume, care corespundea aproximativ Tunisiei şi estului Algeriei –, unde s-a născut în 354. Creştinismul african avea deja o istorie de peste un secol, dar era încă îmbrăţişat doar de o minoritate. Biserica africană a avut un caracter aparte de pe vremea lui Tertulian, marele său fondator. Rădăcinile sale nu se aflau în oraşele elenizate ale Orientului, ci în solul acumulat prin religiile Cartaginei şi Numidiei, care încă supravieţuiau în rândul ţăranilor berberi. Zeităţile umanizate ale Olimpului nu se simţiseră niciodată ca acasă în Africa. Tradiţiile locale erau ale unor zei îndepărtaţi care locuiau în

munți sau în locurile înalte, venerați în ritualuri sălbatice şi extatice (se presupune că în Cartagina se practica sacrificarea copiilor).

Caracterul intransigent, violent al creştinismului african care s-a dezvoltat în acest mediu a fost reflectat pe deplin de personalitatea lui Augustin. El a răspuns aceloraşi stimuli psihologici şi a simțit nevoia de a înfrunta realitatea unui rău care sălăşluia în interiorul său. Unul dintre răspunsuri era la îndemână şi popular. Dualismul radical al maniheismului a exercitat o mare atracție în Africa; Augustin a fost maniheist aproape zece ani. În mod caracteristic, a reacționat apoi cu mare vehemență împotriva erorilor sale.

Înainte de vârsta adultă şi de maniheism, educația lui Augustin îl orientase spre o carieră publică în Imperiul de Apus. Această educație era într-o proporție covârşitoare latină (Augustin nu vorbea probabil decât latina şi greaca i se părea cu siguranță dificilă) şi extrem de selectivă. Şi-a dezvoltat talente în domeniul retoricii şi acestea i-au adus primele avantaje, dar, în ceea ce priveşte ideile, educația sa a fost seacă. Augustin s-a autoeducat citind; marele său pas înainte a fost descoperirea operelor lui Cicero, probabil primul său contact, deşi la a doua mână, cu tradiția clasică greco-romană.

Cariera laică a lui Augustin a luat sfârşit la Milano (unde ajunsese pentru a preda retorica) odată cu botezul său catolic oficiat de însuşi Sfântul Ambrozie, în 387. Atunci Ambrozie exercita o autoritate care rivaliza cu cea a imperiului însuşi în unul dintre cele mai importante oraşe ale sale. Observarea acestei relații dintre religie şi puterea seculară i-a confirmat lui Augustin unele perspective foarte diferite de cele ale credincioşilor greci, care primeau cu brațele deschise suprapunerea autorității religioase şi a celei laice în persoana împăratului, după consacrarea oficială a Bisericii. Augustin s-a întors în Africa, ducând mai întâi o viață de călugăr la Hippona şi devenind apoi episcop fără voia sa. A rămas aici până la moartea sa, în 430, construind poziția catolicismului împotriva donatiştilor şi devenind aproape incidental, grație corespondenței şi unei creații literare vaste, personalitatea dominantă a Bisericii occidentale.

De-a lungul vieții sale, Augustin a fost celebru pentru atacurile împotriva donatiştilor şi a pelagienilor. Prima problemă era, de fapt, politică: care din cele două biserici rivale avea să domine Africa romană? A doua ridica probleme mai largi. Ele pot părea îndepărtate în epoca noastră, în care teologia joacă un rol puțin important, dar au influențat o bună parte a istoriei Europei în viitor. În mod fundamental, pelagienii predicau un fel de stoicism; ei erau parte a lumii şi tradiției clasice, oricât s-ar fi înveşmântat în hainele limbajului teologic creştin. Pericolul pe care îl reprezentau – dacă era un pericol – era că particularitatea creştinismului s-ar fi pierdut şi că Biserica ar fi devenit pur şi simplu vehiculul unui filon de credință din civilizația mediteraneeană clasică. Având în vedere punctele forte şi slăbiciunile pe care le implica acest lucru, Augustin era, fără

compromisuri, teologic şi imaterial; pentru el, singura posibilitate de mântuire a omenirii se afla în grația divină, pe care niciun om nu o putea comanda prin eforturile sale. Augustin merită un loc în istoria spiritului uman deoarece a trasat mai cuprinzător decât orice alt predecesor liniile marilor dezbateri dintre predestinare şi liberul-arbitru, dintre iertare şi acțiune, dintre credință şi motivație, care urmau să aibă o istorie atât de lungă în Europa. Aproape întâmplător, a consacrat creştinismul latin pe baza solidă a puterii unice a Bisericii de a avea acces la sursa iertării prin intermediul sacramentelor.

Aceste lucruri nu le mai ştie nimeni acum, cu excepția specialiştilor. Sfântul Augustin (aşa cum a ajuns să fie numit) se bucură azi, în schimb, de o oarecare notorietate, fiind considerat unul dintre exponenții cei mai puternici şi mai insistenți ai unui dezgust față de trup care urma să influențeze în special atitudinile sexuale creştine şi, prin urmare, întreaga cultură apuseană. El se află într-o companie ciudată – alături de Platon, de exemplu – ca fondator al puritanismului. Dar moştenirea sa intelectuală a fost mult mai bogată decât ne sugerează acest lucru. În scrierile sale putem găsi, de asemenea, bazele unei mari părți din gândirea politică medievală, în măsura în care nu este aristotelică sau legalistă, precum şi o perspectivă asupra istoriei care avea să domine mult timp societatea creştină din Apus şi s-o influențeze la fel de mult ca şi cuvintele lui Hristos însuşi.

Cartea intitulată astăzi *Cetatea lui Dumnezeu* cuprinde scrierile lui Augustin care au avut cel mai mare impact asupra viitorului. Nu este importantă atât pentru unele idei sau doctrine specifice – este dificil de stabilit influența lor precisă asupra gânditorilor politici medievali, probabil deoarece există foarte multă ambiguitate în ceea ce spune –, cât pentru atitudine. În această carte a prezentat un mod de a privi istoria şi guvernarea oamenilor care a devenit inseparabil de gândirea creştină timp de peste o mie de ani. Subtitlul cărții este *Împotriva păgânilor*. Acesta ne dezvăluie scopul său: respingerea acuzației reacționare şi păgâne că problemele care planau asupra imperiului trebuiau puse pe seama creştinismului. A fost inspirat să scrie cartea despre distrugerea Romei de către goți în anul 410; scopul său general a fost de a demonstra că un creştin putea să înțeleagă chiar şi un eveniment atât de îngrozitor şi că, într-adevăr, acesta nu putea fi înțeles decât prin religia creştină, dar cartea sa acoperă arii mult mai îndepărtate – de la importanța castității la filozofia lui Thales din Milet – şi expune războaiele civile ale lui Marius şi Sulla cu aceeaşi atenție ca semnificația promisiunilor lui Dumnezeu către David. Este imposibil de sintetizat: „Se poate să fie prea mult pentru unii, prea puțin pentru alții”, spune Augustin în mod confuz în ultimul său paragraf. Este o interpretare creştină a întregii civilizații şi a tot ceea ce a contribuit la clădirea ei. Caracteristica sa cea mai remarcabilă este judecata centrală: că întreaga rețea pământească a lucrurilor devine inutilă şi că

instituțiile şi cultura – chiar marele imperiu – nu au nicio valoare, dacă aşa doreşte Dumnezeu.

Că Dumnezeu aşa a dorit ne sugerează Augustin prin imaginea centrală a două cetăți. Una e pământească, înființată în spiritul naturii inferioare a omului, imperfectă şi construită de mâini păcătoase, oricât de glorioasă ar fi înfățişarea sa şi oricât de important ar fi rolul jucat de ea în planul divin. Uneori, aspectul său păcătos predomină şi devine evident că oamenii trebuie să fugă din cetatea pământească – dar şi Babilonul a avut un rol în planul divin. Cealaltă e cetatea cerească a lui Dumnezeu, comunitatea înființată pe baza promisiunii de mântuire a lui Dumnezeu, un scop final spre care omenirea ar putea face un pelerinaj teribil de la cetatea pământească, condus şi inspirat de Biserică. În Biserică aveau să existe atât simbolul cetății lui Dumnezeu, cât şi mijloacele de a ajunge la ea. Istoria se schimbase odată cu apariția Bisericii: din acel moment, lupta dintre bine şi rău a devenit clară în lume şi mântuirea umană depindea de apărarea ei. Astfel de argumentări aveau să se facă auzite o bună perioadă, până în epoca modernă.

Cele două cetăți apar şi în alte argumentări ale lui Augustin. Uneori, ele sunt văzute ca două grupuri de oameni, cei care sunt condamnați la pedeapsă pe lumea cealaltă şi cei ce fac pelerinajul spre glorie. La acest nivel, cetățile sunt de fapt diviziuni ale rasei umane de aici şi de acum, precum şi ale tuturor celor de la Adam care au fost supuse deja judecății. Dar Augustin nu credea că apartenența la Biserică defineşte în mod explicit un grup, restul umanității fiind celălalt grup. Poate puterea viziunii lui Augustin a fost cu atât mai mare ca urmare a ambiguităților sale, posibile piste de argumentare şi sugestii. Statul nu era doar pământesc şi viclean; avea rolul său în planul divin şi guvernarea, prin natura sa, era un dar divin. Multe aveau să se spună ulterior despre acest lucru; statului avea să i se ceară să slujească Biserica ferind-o de duşmanii trupeşti şi folosindu-şi puterea pentru a asigura puritatea credinței. Totuşi, mandatul cerului (aşa cum s-ar putea exprima altă civilizație) putea fi retras şi chiar şi atunci un eveniment precum distrugerea Romei nu ar fi fost decât o piatră de hotar în funcționarea judecății asupra păcatului. În cele din urmă, Cetatea lui Dumnezeu avea să câştige.

Nu îl putem defini simplu pe Sfântul Augustin în cea mai importantă dintre cărțile sale, dar el nu se încadrează, probabil, în nicio definiție. Rămân multe de spus despre el şi aici spațiul este limitat. A fost, de exemplu, un episcop atent şi conştiincios, păstorul iubitor al turmei sale; a fost, de asemenea, persecutor, cu reputația îndoielnică de a fi convins guvernul imperial să folosească forța împotriva donatiştilor. A scris un studiu spiritual fascinant care, deşi extrem de înşelător în ceea ce priveşte faptele sale de la început, a pus, practic, bazele genului literar al autobiografiei introspective şi romantice. Era un adevărat artist al cuvintelor – latine, nu greceşti (a trebuit să-i ceară ajutorul Sfântului Ieronim

pentru traducerea în limba greacă) – şi un erudit recunoscut, dar măiestria sa era născută mai mult din pasiune decât din meşteşug şi latina lui lăsa adesea de dorit. Cu toate acestea, era îmbibat de trecutul clasic roman. De la înălțimea acestei tradiții a privit, prin ochii credinței creştine, spre un viitor înnegurat şi, pentru unii oameni, înspăimântător. A întruchipat două culturi mai cuprinzător, poate, decât orice alt om din acele vremuri dezbinate şi acesta este probabil motivul pentru care, 1.500 de ani mai târziu, pare încă să le domine.

În invaziile germanice se află originile primelor națiuni ale Europei moderne, deşi la momentul dispariției Imperiului de Apus popoarele barbare ocupau suprafețe care nu semănau prea mult cu statele de mai târziu. Ele se împart în mod evident în patru grupuri majore şi distincte. În extremitatea nordică, saxonii, anglii şi iuții pătrundeau în vechea provincie romană Britannia începând din secolul al IV-lea, stabilindu-se aici cu mult timp înainte ca insula să fie abandonată în mâinile locuitorilor săi, atunci când ultimul împărat numit de soldații săi a trecut spre Gallia cu armata lui, în 407. Britannia a fost apoi disputată de valuri succesive de invadatori şi de locuitorii săi romano-britanici până la începutul secolului al VII-lea, când a apărut un grup de şapte regate anglo-saxone delimitate de o lume celtică, formată din Irlanda, Țara Galilor şi Scoția.

Deşi primii britanici au continuat să trăiască în comunități care par să fi supraviețuit uneori până în secolul al X-lea şi, poate, mai târziu, civilizația romano-britanică a dispărut într-o măsură mai radicală decât oriunde în altă parte în Imperiul de Apus. Chiar şi limba avea să dispară; o limbă germanică a înlocuit-o aproape complet. Ne putem face o idee despre ultimele convulsii ale rezistenței romano-britanice din legenda regelui Arthur şi a cavalerilor săi, care ar putea fi o reminiscență a abilităților cavalereşti de luptă ale armatei imperiale din perioada de final, dar asta e tot.

Despre continuitatea administrativă sau culturală dintre această provincie imperială şi regatele barbare nu a rămas, practic, nicio dovadă. Moştenirea imperială pentru viitorul Angliei a fost în întregime materială. Ea consta în ruinele oraşelor şi caselor, uneori în crucile creştine sau marile construcții precum Zidul lui Hadrian, care aveau să-i nedumerească pe noii vizitatori până când au ajuns să creadă, în cele din urmă, că erau opera unor giganți cu puteri supraomeneşti. Unele dintre aceste relicve, cum ar fi complexul de băi construit pe izvoarele termale de la Bath, au dispărut timp de sute de ani, până când au fost redescoperite de anticarii din secolele XVIII-XIX. Drumurile au rămas, slujind, uneori vreme de secole, ca rute comerciale chiar şi atunci când, din punct de vedere ingineresc, cedaseră în fața timpului, a intemperiilor şi a distrugerilor. În fine, au existat şi imigranții naturali care veniseră odată cu romanii şi care au rămas: animale precum dihorul sau plante precum muştarul, care avea să

condimenteze carnea de vită, ce a ajuns un simbol mitologic național o mie de ani mai târziu. Dar nici urmă de lucrurile spirituale lăsate în urmă de romani. Creştinismul romano-britanic, oricare ar fi fost forma sa, a dispărut şi apărătorii credinței s-au retras o perioadă în fortăreața cețoasă unde meditau călugării Bisericii celtice. O altă Romă avea să convertească națiunea engleză, nu imperiul. Înainte de ea, tradiția germanică avea să fie influența formatoare predominantă, aşa cum nu s-a mai întâmplat nicăieri în fostele teritorii imperiale.

Dincolo de Canalul Mânecii, lucrurile erau foarte diferite. Multe au supraviețuit. După cucerirea de către vandali, Gallia a continuat să se afle în umbra vizigoților din Aquitania. Contribuția lor la respingerea hunilor le-a asigurat o importanță mai mare ca niciodată. Spre nord-estul Galliei se aflau însă nişte triburi germanice care aveau să le submineze superioritatea – francii. Spre deosebire de vizigoți, francii nu fuseseră convertiți de clerul arian; în parte din acest motiv, viitorul avea să le aparțină. Urmau să aibă un impact mai mare în modelarea Europei decât orice alt popor barbar.

Mormintele primilor franci ne dezvăluie o societate războinică împărțită într-o ierarhie de ranguri. Mai dispuşi să devină sedentari decât alți barbari, ei s-au aşezat în secolul al IV-lea pe teritoriul actual al Belgiei, între Schelde şi Meuse, unde au devenit *foederati* romani. Unii s-au deplasat spre Gallia. Dintr-un grup stabilit la Tournai făcea parte o dinastie de conducători numiți ulterior merovingieni; al treilea rege (dacă acesta este termenul corect) al acestei dinastii a fost Clovis. El este primul mare nume din istoria țării cunoscute ca Regatul Franc, după triburile pe care le-a unificat Clovis.

Clovis a devenit regele francilor apuseni în anul 481. Deşi în mod formal supus al împăratului, s-a întors curând împotriva ultimilor guvernatori romani ai Galliei şi a cucerit teritorii departe, spre vest, şi în sud până la Loara. Între timp, francii răsăriteni i-au învins pe alamani şi, atunci când Clovis a fost ales şi regele lor, ținutul francilor se întindea de pe cursul inferior al Rinului până în nordul Franței. Aceasta a fost baza statului franc, care, la momentul potrivit, a apărut ca moştenitor al supremației romane în nordul Europei. Clovis s-a căsătorit cu o prințesă din alt neam germanic, burgunzii, care se stabiliseră în valea Ronului şi în regiunea ce se întindea la sud-est de actuala Geneva şi Besançon. Era catolică, deşi poporul ei era arian, şi, la ceva timp de la căsătorie (tradițional, în 496), după o convertire pe câmpul de luptă care amintea de cea a lui Constantin, Clovis însuşi a îmbrățişat catolicismul. Acest lucru i-a asigurat sprijinul Bisericii Romane, cea mai mare putere care a supraviețuit imperiului în teritoriile barbare, în ceea ce alesese acum să considere a fi un război religios împotriva celorlalte triburi germanice din Gallia. Catolicismul era, de asemenea, modalitatea de a lega relații prieteneşti cu populația romano-galică. O nouă Romă avea să stăpânească Gallia.

Burgunzii au fost primele victime ale lui Clovis, deşi au fost subjugaţi complet abia după moartea sa, când li s-au impus prinţi merovingieni, dar au păstrat o structură de stat independent. Apoi au fost vizaţi vizigoţii; li s-au lăsat doar teritoriile din sud-est, pe care le cuceriseră la nord de Pirinei (viitoarele Languedoc, Roussillon şi Provence). Clovis era acum succesorul romanilor în toată Gallia; împăratul a recunoscut acest lucru numindu-l consul.

Capitala francă a fost mutată la Paris de Clovis, înmormântat în biserica pe care o construise acolo, primul rege franc care nu a fost îngropat ca barbar. Dar nu acesta a fost începutul istoriei neîntrerupte a Parisului în calitate de capitală. Un regat germanic nu era ceea ce ulterior a fost conceput ca stat şi nu era recunoscut nici de romani. Era o moştenire formată în parte din pământuri, în parte din grupuri înrudite. Moştenirea lui Clovis a fost împărţită între fiii săi şi Regatul Franc a fost unificat abia în 558. Doi ani mai târziu, s-a destrămat din nou. Treptat, s-a stabilizat în trei regate. Unul era Austrasia, cu capitala la Metz şi centrul de greutate la est de Rin; Neustria era echivalentul său din vest şi avea capitala la Soissons; sub acelaşi conducător, dar distinct, era regatul Burgundiei. Conducătorii lor aveau tendinţa de a se certa cu privire la teritoriile unde se intersectau aceste regiuni.

În această structură începe să apară o naţiune francă, populaţii care aparţineau unui stat distinct, şi nu doar o amestecătură de cete de barbari războinici, care vorbeau o latină vernaculară, cu o clasă de nobili funciari în plină formare. În mod semnificativ, de aici provine şi o interpretare creştină a rolului barbarilor în istorie, *Historia francorum*, scrisă de episcopul Grigorie de Tours, el însuşi făcând parte din aristocraţia romano-galică. Şi alte popoare barbare aveau să dea scrieri similare (cea mai importantă, probabil, este cea despre Anglia, avându-l ca autor pe Beda Venerabilul) ce au încercat să concilieze tradiţii în care păgânismul era încă puternic faţă de creştinism şi de moştenirea civilizată. Trebuie spus că Grigorie a prezentat o imagine pesimistă a francilor după moartea eroului său Clovis; potrivit acestuia, conducătorii franci se comportau atât de greşit, încât regatul lor era condamnat.

Merovingienii i-au ţinut pe alţi barbari în afara Galliei şi au cucerit de la ostrogoţi teritoriile de la nord de Alpi, unde cel mai mare rege al lor a fost Teodoric. Dreptul său de a stăpâni peste Italia, unde a învins alte triburi germanice, a fost recunoscut de împărat în 497. Teodoric era pe deplin convins de autoritatea Romei; avea drept naş un împărat şi crescuse la Constantinopol până la 18 ani. „Regalitatea noastră este o imitaţie după a voastră, o copie a singurului Imperiu pe pământ”, i-a scris odată din capitala sa de la Ravenna împăratului de la Constantinopol. Pe monedele sale apărea inscripţia „Roma neînvinsă” (*Roma invicta*) şi, când s-a dus la Roma, a organizat jocuri în stilul vechi, în arenă. Cu toate acestea, din punct de vedere tehnic, a fost singurul ostrogot care era cetăţean

roman; autoritatea sa personală era acceptată de Senat, dar concetățenii lui nu erau decât mercenari ai imperiului. În funcțiile publice numea romani. Unul dintre ei a fost prietenul şi sfetnicul său, filozoful Boethius, probabil cel mai important filozof prin care moştenirea lumii clasice a fost transmisă Europei medievale.

Teodoric pare să fi fost un conducător drept, menținând relații bune cu alte popoare barbare (s-a căsătorit cu sora lui Clovis) şi bucurându-se de o oarecare superioritate în rândul lor. Dar nu împărtăşea credința ariană a propriului popor, iar conflictele religioase au constituit, pe termen lung, o frână în calea puterii ostrogoților. Spre deosebire de franci şi în ciuda exemplului regelui lor, ostrogoții nu aveau să se alinieze cu trecutul roman şi, după Teodoric, au fost alungați din Italia şi din istorie de generalii Imperiului de Răsărit. În urma lor au lăsat o Italie în ruine, care avea să fie curând invadată de alți intruşi, longobarzii.

În vest, Clovis îi limitase pe vizigoți, practic, la Spania, de unde aceştia îi alungaseră pe vandali. Şi alte popoare germanice erau deja stabilite aici. Teritoriul său prezenta unele probleme speciale – ca pentru toți invadatorii şi toate cârmuirile care au urmat –, iar regatul vizigot al Spaniei nu a reuşit să suporte o romanizare mai amplă decât înregistraseră fondatorii săi în Gallia, unde fuzionaseră mult mai puțin cu societatea existentă decât francii. Vizigoții – şi nu erau prea mulți, sub 100.000 în cel mai bun caz – s-au adunat în jurul conducătorilor lor, care s-au răspândit din Vechea Castilie în provincii; apoi s-au certat atât, încât ocupația imperială a reuşit să se instaureze din nou pentru jumătate de secol în sud. În fine, regii vizigoți s-au convertit la catolicism şi, astfel, au implicat autoritatea episcopilor spanioli. În 587 începe lunga tradiție a monarhiei catolice din Spania.

Este dificil de spus care a fost rezultatul final. Generalizările sunt periculoase. Simpla durată aproape că poate fi o explicație; vizigoții au cunoscut trei secole de evoluție între crearea regatului din Toulouse şi sfârşitul supremației lor în Spania. Multe s-au schimbat într-o perioadă atât de lungă. Deşi viața economică şi tehnologia nu s-au schimbat prea mult, decât poate în rău, formele instituționale şi spirituale sufereau transformări radicale, deşi lente, în toate regatele barbare. Curând, nu mai este potrivit să le numim barbare (cu excepția, poate, a longobarzilor). Membrii triburilor germanice erau o minoritate, adesea izolați într-un cadru străin, dependenți de o rutină determinată de mediul particular în care trăiau şi forțați să ajungă la un fel de înțelegere cu cei cuceriți. Invaziile lor trebuie să fi părut de aproape un val nimicitor, dar, după trecerea sa, nu rămâneau adesea în urmă decât grupuri minuscule, izolate de invadatori, înlocuindu-i ici-colo pe conducătorii romani, dar adesea trăind lângă şi printre ei. Căsătoriile dintre romani şi barbari nu au fost legale până în secolul al VI-lea, dar nu au existat prea multe oprelişti. În Gallia, francii au adoptat limba latină,

adăugându-i cuvinte france. În secolul al VII-lea, în societatea Europei de Apus era deja o atmosferă foarte diferită de cea a turbulentului veac al V-lea.

Cu toate acestea, trecutul barbar şi-a lăsat amprenta. În aproape toate regatele barbare, societatea a fost mult timp şi ireversibil influențată de obiceiurile germanice. Aceasta a consfințit o ierarhie reflectată în sistemul caracteristic germanic de asigurare a ordinii publice, răzbunarea între clanuri. Bărbații – şi femeile, vitele şi orice fel de proprietate – aveau, în sensul cel mai literal, prețul lor; răul cauzat era soluționat prin implicarea în cele din urmă a întregului clan sau a întregii familii dacă nu se oferea compensația obişnuită. Regii au transpus din ce în ce mai mult în scris asemenea obiceiuri şi, astfel, într-un fel le-au „publicat". Ştiința de carte era atât de rară, încât nu ar fi avut niciun sens să se inventeze sisteme precum stela din Babilon sau panourile pe care erau expuse decretele din oraşele-state greceşti. Consemnarea de către un scrib pe pergament pentru o consultare ulterioară era tot ce se putea face. Totuşi, în această lume germanică se află originile unei jurisprudențe care avea să ajungă într-o bună zi peste oceane, către noile culturi de origine europeană. Prima instituție care a deschis calea a fost acceptarea puterii regeşti sau colective de a declara ceea ce urma să fie consemnat. Toate regatele germanice au trecut la scrierea şi codificarea propriului drept.

Acolo unde primele forme de acțiune publică nu sunt religioase sau supranaturale, ele sunt, de regulă, juridice şi nu este de mirare că, de exemplu, curtea vizigotă de la Toulouse a apelat la competențele unor jurişti experți romani. Dar aceasta era doar o formă de respect pe care aproape orice aristocrație barbară îl arăta tradițiilor şi formelor romane. Teodoric se considera un reprezentant al împăratului; problema sa nu era identificarea propriului rol, ci nevoia de a evita să-i înfurie pe adepții săi printr-un exces de romanizare. Probabil că unele considerații similare au existat şi în cazul lui Clovis înainte de convertirea sa, un act de identificare cu imperiul, precum şi cu Biserica. La următorul nivel sub astfel de eroi, atât nobilii franci, cât şi cei vizigoți par să fi avut o plăcere deosebită de a se prezenta ca moştenitori ai Romei, scriindu-şi unul altuia în latină şi sprijinind literatura uşoară. Exista, de asemenea, o legătură de interes cu romanii; războinicii vizigoți erau uneori tocmiți să înăbuşe revoltele țăranilor care îi amenințau pe proprietarii de pământuri romano-gali, precum şi să-i respingă pe invadatori. Totuşi, atât timp cât arianismul reprezenta un obstacol, exista o limită a identificării cu *romanitas* la care aveau acces barbarii.

Împărații din Răsărit nu priviseră cu indiferență aceste transformări. Dar tulburările de pe teritoriile proprii îi paralizau şi în secolul al V-lea generalii lor barbari îi dominau şi pe ei. Au privit cu teamă ultimii ani ai împăraților-marionetă de la Ravenna, dar l-au recunoscut pe Odoacru, care l-a detronat pe ultimul dintre aceştia. Au menținut formal aparența că ar conduce un singur imperiu, în Răsărit

şi în Apus, fără a contesta, de fapt, independența lui Odoacru din Italia, până când a apărut un înlocuitor în persoana lui Teodoric, căruia i s-a acordat titlul de patrician. Între timp, Războaiele Romano-Persane şi noile presiuni exercitate de slavii din Balcani erau suficiente pentru a le capta atenția. Abia odată cu urcarea pe tron a lui Iustinian, în 527, această realitate a părut că poate fi readusă sub autoritatea împăratului.

Privind retrospectiv, Iustinian pare să fi eşuat. Cu toate acestea, s-a comportat aşa cum se aşteptau oamenii de la un împărat; a făcut ceea ce se aşteptau majoritatea să facă un împărat puternic. Se lăuda cu faptul că latina era limba sa maternă; în ciuda amplorii relațiilor externe ale imperiului, el încă putea urmări cât de cât realist reunificarea şi restaurarea fostului imperiu, deşi acum cu centrul la Constantinopol. Înțelegerea noastră este acum afectată de faptul că ştim ce s-a întâmplat, dar el a domnit mult timp şi contemporanii săi au fost uimiți de succesul său temporar. Ei se aşteptau să anunțe o restaurare reală. La urma urmelor, nimeni nu putea concepe o lume fără imperiu. Regii barbari din Apus s-au plecat bucuroşi în fața Constantinopolului şi au acceptat titluri din partea sa; nu au încercat să ajungă ei înşişi la purpura imperială. Iustinian a căutat o putere autocratică şi contemporanilor săi acest țel li s-a părut deopotrivă realist şi de înțeles. Există o anumită grandoare legată de modul în care îşi concepea rolul; păcat că era un om atât de lipsit de charismă.

Iustinian a fost aproape mereu în război. Adesea ieşea victorios. Chiar şi războaiele costisitoare împotriva persanilor (şi plățile către regele persan) au avut succes, în sensul că nu s-au pierdut teritorii mari în urma lor. Totuşi, au reprezentat un handicap strategic grav; Iustinian nu a reuşit niciodată să elibereze resurse pentru o politică de redresare în Apus, care fusese scopul primului său acord de pace cu persanii. Totuşi, cel mai mare general al său, Belizarie, a lărgit hotarele imperiului în Africa vandalilor (deşi au fost necesari zece ani pentru a restabili ordinea aici). A continuat cu invadarea Peninsulei Italice şi a început bătălia care s-a încheiat în 554 cu izgonirea finală a ostrogoților din Roma şi cu reunificarea Italiei sub conducerea imperială – deşi o Italie devastată de armatele imperiale cum nu fusese devastată niciodată de barbari. Acestea au fost realizări extraordinare, deşi nu au avut rezultatele scontate. Mai multe succese aveau să urmeze în Spania, unde armatele imperiale au exploatat rivalitatea dintre vizigoți şi au reinstaurat o guvernare imperială la Córdoba. Flotele imperiale deținеau supremația şi în vestul Mediteranei; timp de un secol după moartea lui Iustinian, vasele bizantine au circulat fără a întâlni niciun duşman.

Situația nu avea să dureze. Spre sfârşitul secolului, cea mai mare parte a Italiei era din nou cucerită, de data aceasta de longobarzi, alte triburi ale germanilor, punând capăt puterii imperiale în peninsulă. Nici în Europa de Răsărit, în pofida unei diplomații puternice bazate pe mită şi ideologie misionară,

Iustinian nu reuşise să rezolve problema barbarilor. Probabil că un succes de durată era imposibil. Aceste popoare migratoare erau puternic împinse din spate şi, pe lângă aceasta, vedeau o pradă uriaşă în faţa lor. „Barbarii", scria un cronicar al vremii, „după ce au gustat din avuţia romană, nu au mai uitat niciodată drumul spre aceasta". La moartea lui Iustinian, în ciuda amplelor sale acţiuni de construire a unor fortificaţii, în Tracia se stabiliseră strămoşii bulgarilor de mai târziu şi o fâşie de teritoriu ocupată de populaţii barbare separa Roma de Răsărit şi de Apus.

Cuceririle lui Iustinian, oricât de mari ar fi fost, nu au putut fi menţinute de succesorii săi, confruntaţi cu o ameninţare continuă din partea Persiei, cu creşterea presiunii slavilor din Balcani şi, în secolul al VII-lea, cu cea a unui nou rival, islamul. Urmau vremuri îngrozitoare. Totuşi, chiar şi atunci moştenirea lui Iustinian avea să acţioneze prin tradiţia diplomatică pe care el a înfiinţat-o, construind o reţea de influenţă în rândul popoarelor barbare de dincolo de frontieră, aţâţându-le pe unele împotriva altora, mituind vreun prinţ cu un tribut sau un titlu ori botezând copiii altuia. Dacă nu ar fi existat principatele protejate din Caucaz, care au fost convertite la creştinism pe vremea lui Iustinian, sau alianţa sa cu goţii din Crimeea (care avea să dureze şapte secole), supravieţuirea Imperiului de Răsărit ar fi fost aproape imposibilă. În acest sens, de asemenea, domnia sa a stabilit planul de bază al viitoarei sfere de influenţă a Bizanţului.

În interiorul imperiului, Iustinian a lăsat o amprentă imposibil de şters. La momentul accederii sale la tron, monarhia suferea din cauza persistenţei unor rivalităţi facţionare ce puteau atrage sprijinul popular, dar în 532 acest lucru a dus la o mare insurecţie care a permis distrugerea facţiunilor şi, cu toate că o mare parte a oraşului a fost incendiată, acesta a fost sfârşitul ameninţărilor interne la adresa autocraţiei lui Iustinian. De atunci încolo, aceasta s-a manifestat din ce în ce mai puternic şi făţiş.

Monumentele sale materiale erau de un lux extraordinar; cea mai importantă este Sfânta Sofia (532-537), dar pe tot teritoriul imperiului clădirile publice, bisericile, băile şi noile oraşe marchează această perioadă de domnie şi vorbesc despre bogăţia inerentă a Imperiului de Răsărit. Cele mai bogate şi mai civilizate provincii se aflau în Asia şi Egipt; Alexandria, Antiohia şi Beirutul erau marile lor oraşe. Un monument nematerial, instituţional al domniei a fost alcătuirea de către Iustinian a unui cod de legi. În patru colecţii s-a adunat un mileniu de jurisprudenţă romană, sub o formă care i-a conferit o influenţă uriaşă de-a lungul secolelor şi a ajutat la apariţia ideii moderne de stat. Eforturile lui Iustinian de a impune reforme administrative şi organizaţionale au avut mult mai puţin succes. Încă din secolul al III-lea erau uşor de identificat aspectele negative periculoase, dar, date fiind cheltuielile şi răspunderea imperiului, era mai greu să se găsească remedii permanente. Se ştia, de exemplu, că vânzarea funcţiilor era nocivă şi

Iustinian a abolit-o, dar apoi a trebuit s-o tolereze când această practică a început să fie aplicată din nou.

Principalul răspuns instituțional la problema imperiului a fost o înregimentare progresivă a cetățenilor săi. În parte, această acțiune era în tradiția de reglementare a economiei moștenite de Iustinian. Așa cum țăranii erau legați de pământ, meșteșugarii erau acum legați de breslele ereditare; chiar şi birocrația a început să devină ereditară. Rigiditatea care a rezultat nu avea cum să facă mai uşor de rezolvat problemele imperiului.

De asemenea, din nefericire, o serie de calamități naturale s-au abătut asupra Răsăritului la începutul secolului al VI-lea; ele reprezintă un motiv important pentru care lui Iustinian i-a fost greu să lase imperiul într-o situație mai bună ca la început. Cutremurele, foametea şi ciuma au devastat oraşele şi chiar şi capitala, unde oamenii au văzut fantome pe străzi. Lumea antică era naivă, dar poveştile despre capacitatea împăratului de a-şi scoate capul şi de a-l aşeza apoi la loc sau de a dispărea din fața oamenilor oricând dorea ne sugerează că, sub aceste presiuni, mentalitatea Imperiului de Răsărit începea să-şi slăbească legăturile cu civilizația clasică. Iustinian avea să faciliteze această separare prin politicile şi perspectiva sa religioasă – alt deznodământ paradoxal, deoarece nu acesta a fost scopul său. După ce Academia din Atena supraviețuise timp de 800 de ani, a închis-o definitiv; el dorea să fie un împărat creştin, nu conducătorul unor necredincioşi şi a poruncit să fie distruse toate statuile păgâne din capitală. Mai rău, a accelerat degradarea statutului civic al evreilor şi reducerea gradului lor de libertate în practicarea religiei. Lucrurile progresaseră deja mult. Pogromurile fuseseră permise mult timp şi sinagogile fuseseră distruse; Iustinian a continuat prin modificarea calendarului iudaic şi amestecul în ierarhia religioasă a evreilor. I-a încurajat chiar şi pe conducătorii barbari să-i persecute pe evrei. Constantinopolul a avut un ghetou cu mult timp înaintea oraşelor din Europa de Apus.

Iustinian era cu atât mai convins de justețea impunerii autorității imperiale în afacerile ecleziastice cu cât avea o înclinație reală spre disputele teologice. Uneori, consecințele au fost nefaste; o astfel de atitudine nu a contribuit cu nimic la reînnoirea loialității față de imperiu a nestorienilor şi monofiziților, ereticii ce refuzaseră să accepte definirea relațiilor exacte dintre Dumnezeu Tatăl şi Dumnezeu Fiul expuse de un sinod ținut la Calcedon în 451. Teologia unor astfel de curente deviante conta mai puțin decât faptul că dogmele lor simbolice erau identificate din ce în ce mai mult cu anumite grupuri culturale şi lingvistice importante. Prigonirea ereticilor a intensificat sentimentele separatiste în unele părți ale Egiptului şi Siriei. În Egipt, Biserica Coptă a mers pe un drum separat, opus ortodoxiei, spre sfârşitul secolului al V-lea, fiind urmată de monofiziții sirieni, care şi-au întemeiat propria Biserică. Amândouă au fost încurajate şi

sprijinite de numeroşi călugări entuziaşti din aceste ţări. Unele dintre aceste secte şi comunităţi aveau, de asemenea, legături importante în afara imperiului, astfel că era în joc şi politica externă. Nestorienii au găsit refugiu în Persia şi, cu toate că nu erau eretici, evreii au avut o influenţă puternică dincolo de graniţe; evreii din Irak au sprijinit atacurile persanilor împotriva imperiului şi statele arabe iudaice din zona Mării Roşii au intervenit pe rutele comerciale cu India atunci când s-au luat măsuri ostile evreilor în cadrul imperiului.

Speranțele lui Iustinian de a uni bisericile occidentală şi orientală aveau să fie zădărnicite, în pofida zelului său. O potențială separare a lor existase dintotdeauna, din cauza matrițelor culturale diferite în care se formaseră. Biserica occidentală nu acceptase niciodată uniunea autorității religioase şi seculare ce se afla la baza teoriei politice a Imperiului de Răsărit; imperiul avea să moară, aşa cum se întâmplase şi cu altele (şi cum afirma Biblia), şi Biserica urma să fie cea care va avea câştig de cauză la porțile iadului. Acum, astfel de divergențe doctrinare au devenit mai importante, iar separarea a devenit şi mai probabilă în urma declinului din Apus. Un papă roman l-a vizitat pe Iustinian şi împăratul a vorbit despre Roma ca despre un „izvor al preoției", dar în cele din urmă cele două comunități creştine aveau să meargă fiecare pe drumul său şi să intre apoi în dispute violente. Perspectiva lui Iustinian, conform căreia împăratul era suprem, chiar şi în materie de doctrină, a căzut victimă intransigenței clericale în ambele tabere.

Aceasta pare să sugereze (ca multe dintre acțiunile sale) că adevărata realizare a lui Iustinian nu a fost aceea pe care a dorit s-o impună şi pe care a realizat-o temporar – restabilirea unității imperiale –, ci ceva complet diferit: deschiderea drumului spre dezvoltarea unei noi civilizații bizantine. După el, aceasta a devenit realitate, chiar dacă nu era încă recunoscută. Bizanțul evolua departe de lumea clasică, spre un stil care era în mod clar înrudit cu aceasta, dar independent de ea. Situația a fost uşurată de progresele înregistrate în acea perioadă în ambele culturi, apuseană şi răsăriteană, determinate într-o proporție covârşitoare de noile tendințe ale Bisericii.

Aşa cum s-a întâmplat adesea în istorie mai târziu, Biserica şi conducătorii ei nu au privit cu ochi buni la început dezastrul şi nu au sesizat în el o oportunitate. Ei se identificau cu ceea ce se prăbuşea – şi pe bună dreptate. Prăbuşirea imperiului reprezenta, pentru ei, prăbuşirea civilizației; Biserica din Apus a fost adesea, cu excepția autorității municipale din oraşele sărăcite, singura instituție care a supraviețuit din *romanitas*. Episcopii săi erau oameni cu experiență în administrație, cel puțin la fel de bine înzestrați intelectual pentru a soluționa noile probleme ca şi alte persoane de vază de la nivel local. O populație semipăgână îi privea cu o teamă superstițioasă şi le atribuia o putere aproape magică. În multe locuri ei au fost ultima întruchipare a autorității abandonate atunci când au plecat armatele imperiale şi administrația imperială s-a prăbuşit; erau oameni educați în rândurile unei noi clase conducătoare fără carte, care îşi dorea cu ardoare să împărtăşească moştenirea clasică. Din punct de vedere social, ei proveneau adesea din rândul familiilor proeminente din provincii; acest lucru însemna că erau uneori mari aristocrați şi proprietari care aveau resursele materiale necesare pentru a le sprijini rolul spiritual. În mod natural, lor le-au fost încredințate noi sarcini.

Asta nu a fost tot. Sfârşitul lumii clasice a marcat, de asemenea, apariţia a două instituţii noi în Biserica occidentală, care aveau să reprezinte pietre de hotar în drumul plin de pericole de la o civilizaţie care se prăbuşise la una ce avea să se nască. Prima a fost monahismul creştin, fenomen care a apărut în Orient. În jurul anului 285, un copt, Sfântul Antonie, s-a retras pentru a duce o viaţă de ascet în deşertul egiptean. Exemplul său a fost urmat şi de alţii, care vegheau, se rugau şi se luptau cu demonii sau îşi chinuiau trupul prin post şi alte măsuri mai stranii. Unii s-au unit în comunităţi şi au devenit călugări, trăind în mănăstiri, practică răspândită rapid din Orient până în Occident.

Un călugăr italian, despre care nu ştim foarte multe în afara realizării sale şi a faptului că se spunea că ar face minuni, a considerat şocantă starea monahismului din vremea sa. Era Sfântul Benedict, unul dintre cei mai influenţi oameni din istoria Bisericii. În 529 a fondat o mănăstire la Montecassino, în sudul Italiei, oferindu-i noi norme pe care le concepuse prin trierea şi selectarea celor deja existente. Acesta este un document crucial al creştinismului occidental şi, prin urmare, al civilizaţiei apusene. El îi atrăgea atenţia călugărului spre comunitate, al cărei stareţ urma să aibă autoritatea deplină. Scopul comunităţii nu era doar de a asigura o răsadniţă pentru cultivarea sau mântuirea unor suflete, ci şi de a se ruga şi de a trăi ca un tot unitar. Călugărul avea să contribuie la sarcina acesteia în cadrul unei rutine consacrate de venerare, rugă şi muncă. Din individualismul monahismului tradiţional s-a născut un nou instrument uman; avea să fie una dintre principalele arme din arsenalul Bisericii.

Sfântul Benedict nu şi-a stabilit ţeluri prea înalte şi acesta a fost unul dintre secretele succesului său; normele erau pe măsura puterii oamenilor obişnuiţi care Îl iubeau pe Dumnezeu şi călugării nu trebuiau să-şi mutileze nici trupul, nici spiritul. Succesul repurtat prin anticiparea nevoilor lor a fost demonstrat de răspândirea lor rapidă. Foarte curând, au apărut mănăstiri benedictine peste tot în Apus. Ele au devenit principalele surse de misionari şi predici în favoarea convertirii în Anglia şi Germania păgâne. În Apus, doar Biserica Celtică s-a agăţat în continuare de modelul mai vechi, eremitic al monahismului.

Celălalt nou sprijin important al Bisericii a fost papalitatea. Prestigiul arhiepiscopatului Sfântului Petru şi legendara posesie a oaselor apostolului au aigurat întotdeauna Romei un loc special între episcopatele creştinătăţii. Era singurul din Apus care putea revendica descendenţa din unul dintre Apostoli. Dar, în principiu, nu prea avea altceva de oferit; Biserica occidentală era o ramură inferioară şi în bisericile din Asia se puteau identifica legăturile cele mai strânse cu epoca apostolică. Era nevoie de ceva mai mult pentru ca papalitatea să-şi înceapă ascensiunea spre extraordinara supremaţie pe care a deţinut-o de drept în lumea medievală.

Pentru început, exista oraşul. Roma era considerată de secole capitala lumii şi pentru o mare parte a lumii acest lucru era adevărat. Episcopii săi acționaseră alături de colegii lor din Senat şi de împărat, iar plecarea curții imperiale le-a scos şi mai mult în evidență supremația. Sosirea în Italia a unor funcționari străini din Imperiul de Răsărit, pe care italienii îi detestau la fel de mult ca pe barbari, a aruncat o nouă lumină asupra papalității ca punct focal al loialităților italienilor. Era, de asemenea, un arhiepiscopat bogat, cu un aparat administrativ pe măsura posesiunilor sale. Acesta genera o capacitate administrativă superioară oricărei alteia din afara administrației imperiale. Această distincție a fost cu atât mai evidentă în vremurile de restrişte, când barbarilor le lipseau asemenea capacități. Arhiepiscopatul Romei avea cele mai bune cronici; în secolul al V-lea apologeții papali le exploatau deja. Perspectiva papală tipic conservatoare, argumentul că nu există noi puncte de plecare, ci că sunt apărate vechi poziții, era deja prezentă şi în întregime sinceră; papii nu considerau că ei câştigă teren pe plan ideologic şi juridic, ci că sunt nişte oameni care încearcă cu disperare să mențină micul avantaj pe care Biserica îl obținuse deja.

În acest cadru a apărut papalitatea ca mare forță istorică. În secolul al V-lea, Leon cel Mare a fost primul papă sub conducerea căruia noua putere a episcopiei Romei era clar vizibilă. Un împărat a declarat că deciziile papale aveau forță de lege şi Leon a afirmat cu tărie doctrina că papii vorbeau în numele Sfântului Petru. Şi-a asumat titlul de *pontifex maximus*, la care împărații renunțaseră. Se credea că, în timpul vizitei făcute lui Attila, îl convinsese pe acesta să renunțe la expediția împotriva Italiei; episcopii din Apus care până atunci se opuseseră pretențiilor de supremație ale Romei s-au arătat mai dispuşi să le accepte într-o lume tulburată de barbari. Cu toate acestea, Roma era încă parte a Bisericii de stat dintr-un imperiu a cărui religie Iustinian o considera mai presus de toate preocuparea principală a împăratului.

Papa în persoana căruia se întrevede cel mai evident viitorul papalității medievale a fost şi primul care fusese călugăr. În Grigore cel Mare, papă între 590 şi 604, s-au unit astfel cele două mari inovații instituționale de la începuturile Bisericii. Era un om de stat cu o intuiție extraordinară. Aristocrat roman, loial imperiului şi cu respect față de împărat, a fost totuşi primul papă care a acceptat Europa barbară; pontificatul său ne arată în cele din urmă o rupere completă de lumea clasică. A considerat că era datoria lui să organizeze prima mare campanie misionară, a cărei țintă era, printre altele, Anglia păgână, unde l-a trimis pe Augustin de Canterbury în 596. A luptat împotriva ereziei ariene şi a fost încântat de convertirea vizigoților la catolicism. Era la fel de preocupat de regii germanici ca şi de împăratul în numele căruia pretindea că acționează, fiind totodată cel mai îndrăzneț oponent al longobarzilor; căutând ajutor împotriva lor, s-a adresat atât împăratului, cât şi, mai important, francilor. Totuşi, şi longobarzii l-au transformat

pe papă, de nevoie, într-o putere politică. Nu doar i-au tăiat legăturile cu reprezentantul imperial de la Ravenna, ci a trebuit să negocieze cu ei cât s-au aflat în fața zidurilor Romei. Ca şi alți episcopi din Apus care au moştenit o autoritate civilă, a trebuit să-şi hrănească oraşul şi să-l guverneze. Treptat, italienii au ajuns să-l considere pe papă succesorul Imperiului Roman şi al Sfântului Petru.

În persoana lui Grigore sunt subsumate moştenirea clasică romană şi cea creştină; el a reprezentat ceva nou, deşi cu siguranță nu vedea lucrurile astfel. Creştinismul fusese parte a moştenirii clasice şi totuşi acum se îndepărta şi se diferența de aceasta. E important de spus că Grigore nu vorbea limba greacă; nici nu simțea că trebuie să facă acest lucru. Existaseră deja semne de schimbare în relațiile Bisericii cu barbarii. Odată cu Grigore, unul dintre centrele poveştii a ajuns să fie, în sfârşit, Europa, nu bazinul mediteraneean. Semințele viitorului fuseseră deja plantate aici, deşi nu ale viitorului apropiat; pentru cea mai mare parte a oamenilor de pe glob, existența Europei în următorii aproximativ o mie de ani este aproape lipsită de relevanță. Dar o Europă se întrevede în cele din urmă, deşi incredibil de diferită de ceea ce a ajuns şi limitată la vestul continentului.

Aceasta era extrem de diferită şi de trecut. Viața organizată, erudită, tihnită a provinciilor romane făcuse loc unei societăți fragmentate, cu aristocrații războinice şi membrii triburilor lor, uneori integrate cu locuitorii de dinainte, alteori nu. Liderii lor erau numiți regi, nemaifiind, cu siguranță, nişte simpli conducători, aşa cum adepții lor, după aproape două secole de relații cu ceea ce lăsase Roma în urmă, nu mai erau nişte simpli barbari. În anul 550, un rege barbar – un got – s-a reprezentat pentru prima dată pe monedele sale împodobit cu însemnele imperiale. Prin impresia lăsată asupra lor de vestigiile unei culturi superioare, prin eficiența ideii de Roma în sine şi prin eforturile conştiente sau nu ale Bisericii, mai presus de toate, aceste popoare se aflau pe drumul spre civilizație şi arta lor dovedeşte acest lucru.

În ceea ce priveşte cultura formală, ele nu au produs nimic comparabil cu Antichitatea. Nu a existat nicio contribuție barbară la spiritul civilizat. Totuşi, fluxul cultural nu a fost unidirecțional la niveluri mai puțin formale. Gradul în care creştinismul sau, cel puțin, Biserica era încă o formă maleabilă nu trebuie subestimat. Peste tot, creştinismul trebuia să curgă prin canalele disponibile, iar acestea erau definite de straturi succesive de păgânism germanic, aşezate peste cel roman şi peste unul celtic. Convertirea unui rege precum Clovis nu a însemnat că poporul său a făcut imediat trecerea formală la creştinism; unii erau încă păgâni şi după generații întregi, aşa cum arată mormintele lor. Dar acest conservatorism prezenta nu doar obstacole, ci şi oportunități. Biserica se putea folosi de credința în magia populară sau de prezența unui lăcaş sacru care putea asocia un sfânt cu respectul pentru divinități străvechi ale provinciei şi pădurilor. Miracolele, asiduu promovate în viețile sfinților care erau citite cu voce tare pelerinilor la altarele lor,

erau argumentele convingătoare ale epocii. Oamenii erau obişnuiți cu intervențiile magice ale vechilor divinități celtice sau cu manifestările puterii lui Odin. Pentru majoritatea oamenilor de la acea vreme, aşa cum se întâmplase în cea mai mare parte a istoriei umane, rolul religiei nu era să ofere îndrumare morală sau înțelegere spirituală, ci să mulțumească forțele nevăzute. Creştinismul s-a delimitat clar de trecutul păgân doar în privința jertfelor de sânge; majoritatea celorlalte practici păgâne şi reminiscențele acestora au fost pur şi simplu preluate sub umbrela creştină.

Întregul proces a fost considerat un declin şi există argumente temeinice în acest sens. În termeni materiali, Europa barbară era un spațiu mai sărac din punct de vedere economic decât imperiul Antoninilor; pe tot teritoriul Europei, turiştii încă se minunează în fața monumentelor constructorilor Romei, aşa cum trebuie să fi făcut şi predecesorii noştri barbari. Totuşi, din acest haos avea să se nască, la timpul cuvenit, ceva nou şi mult mai fertil decât Roma. Era probabil imposibil ca oamenii de la vremea aceea să nu privească totul în termeni apocaliptici. Dar e posibil ca unii să fi văzut puțin mai departe, după cum demonstrează preocupările lui Grigore.

6
India clasică

Deşi însoţit şi sfătuit de înţelepţi şi oameni de ştiinţă, Alexandru cel Mare nu avea decât o idee vagă despre ceea ce urma să găsească în India; pare să fi crezut că Indul era parte a Nilului şi că dincolo de el se afla încă o bucată de Etiopia. De ceva vreme, grecii cunoşteau destul de multe despre nord-vestul Indiei, unde se afla satrapia persană Gandhara. Dar dincolo de ea pe hartă era o pată albă. Cât priveşte geografia politică, nici astăzi nu este foarte clar; relaţiile dintre statele de pe valea Gangelui şi natura lor la momentul invaziei lui Alexandru sunt încă greu de desluşit. Un regat numit Magadha, constituit pe cursul inferior al fluviului, care exercita o oarecare hegemonie asupra restului văii, era cea mai importantă unitate politică de pe subcontinent de două secole sau mai mult, dar există puţine informaţii despre instituţiile sau istoria lui. Izvoarele indiene nu menţionează nimic despre sosirea lui Alexandru în India şi, deoarece marele cuceritor nu a pătruns niciodată dincolo de Punjab, din relatările greceşti din acea perioadă aflăm doar despre faptul că a dezmembrat micile regate din nord-vest, nu şi centrul puterii indiene.

În timpul Seleucizilor au ajuns în Apus informaţii mai sigure despre ceea ce se afla dincolo de Punjab. Aceste noi cunoştinţe coincid în mare cu apariţia unei noi puteri indiene, Imperiul Maurya, acum începând cu adevărat datele istorice despre India. Unul dintre cei care ne oferă informaţii este un ambasador grec, Megasthenes, trimis în India de regele seleucid în jurul anului 300 î.e.n. Fragmente din descrierea lucrurilor pe care le-a văzut s-au păstrat suficient de mult timp pentru ca scriitorii de mai târziu să-l citeze pe larg. Călătorind până în Bengal sau Orissa şi fiind respectat atât ca diplomat, cât şi ca erudit, a întâlnit şi a vorbit cu un mare număr de indieni. Unii scriitori de mai târziu l-au considerat un cronicar credul, pe ale cărui informaţii nu te puteai bizui; aceştia aveau în vedere poveştile sale despre oameni care trăiau doar cu arome în loc de mâncare şi băutură, despre unii cu înfăţişare de ciclop, despre alţii ale căror tălpi erau atât de mari, încât stăteau la umbra lor pentru a se proteja de soare, despre pigmei şi oameni fără gură.

Astfel de poveşti erau, bineînţeles, absurde. Dar nu erau neapărat lipsite de temei. Ele pot reprezenta foarte bine doar nivelul ridicat de conştientizare al indienilor arieni cu privire la diferenţele fizice care îi deosebeau de vecinii lor ori de cunoştinţele mai îndepărtate din Asia Centrală sau junglele din Birmania. Unii dintre ei trebuie să fi arătat într-adevăr foarte ciudat şi unele purtări ale lor li se păreau fără îndoială foarte bizare indienilor. Alte poveşti pot reflecta vag straniile

practici ascetice ale religiei indiene, care nu au încetat niciodată să-i impresioneze pe străini şi care, în general, sunt cam înflorite. Asemenea poveşti nu trebuie să-l discrediteze pe povestitor şi nu înseamnă neapărat că şi celelalte lucruri relatate sunt în întregime neadevărate. Ele pot avea chiar o valoare pozitivă dacă sugerează cât de cât felul cum vedeau lumea exterioară indienii cu care a stat de vorbă Megasthenes.

El descrie India unui mare rege, Chandragupta, întemeietorul dinastiei Maurya. Se cunosc unele lucruri despre el şi din alte izvoare. Anticii credeau că fusese inspirat să cucerească teritorii văzându-l în tinerețe pe Alexandru cel Mare, în timpul invaziei sale în India. Oricum ar fi, Chandragupta a uzurpat tronul din Magadha în 321 î.e.n. şi, pe ruinele acestui regat, a clădit un stat care îngloba nu doar cele două mari văi ale Indului şi Gangelui, ci şi cea mai mare parte a Afganistanului (cucerit de la seleucizi) şi Belucistanul. Capitala sa era la Patna, unde Chandragupta locuia într-un palat magnific. Era construit din lemn; arheologia încă nu ne poate ajuta prea mult în această etapă a istoriei Indiei.

Din relatarea lui Megasthenes s-ar putea deduce că Chandragupta exercita un fel de preşedinție monarhică, dar unele izvoare indiene par să dezvăluie un stat birocratic sau cel puțin care aspira să devină astfel. Este greu de desluşit cum era în practică. Fusese construit din nişte unități politice formate mai demult, dintre care multe fuseseră republicane sau populare ca organizare şi erau legate de împărat prin oameni de seamă care erau dregătorii săi; unii dintre aceştia, oficial supuşi, trebuie să fi fost adesea foarte independenți în practică.

Megasthenes ne informează şi despre locuitorii imperiului. Pe lângă faptul că a oferit o lungă listă de populații, el a făcut distincția între două tradiții religioase (una brahmanică şi cealaltă aparent budistă), a menționat că indienii aveau obiceiul de a mânca orez şi că nu consumau vin decât în scopuri ritualice, a povestit multe despre domesticirea elefanților şi a făcut remarci asupra faptului (surprinzător în ochii grecilor) că în India nu existau sclavi. Greşea, dar avea o scuză. Deşi indienii nu erau cumpărați şi vânduți în sclavie absolută, unii erau obligați să muncească pentru stăpânii lor şi nu aveau capacitatea juridică să se elibereze. Megasthenes a mai povestit că regele se amuza vânând de pe platforme înălțate sau călare pe elefanți – o metodă foarte asemănătoare cu cea în care erau împuşcați tigrii în secolul XX.

Se spune că Chandragupta şi-a petrecut ultimele zile în penitență împreună cu nişte jainişti, murind din cauza unui post ritualic într-un adăpost de lângă Mysore. Fiul şi succesorul său a continuat spre sud expansiunea imperiului începută de tatăl său. Puterea dinastiei Maurya a început să pătrundă în desele păduri tropicale care se întindeau la est de Patna şi să înainteze de-a lungul coastei de est. În fine, în timpul domniei celui de-al treilea rege din dinastia Maurya, cucerirea Orissei a oferit imperiului controlul asupra rutelor terestre şi

maritime spre sud şi subcontinentul a atins un grad de unitate politică fără egal în mai bine de două mii de ani. Cuceritorul care a realizat acest lucru a fost Ashoka, regle sub domnia căruia începe să fie posibilă o istorie documentată a Indiei.

Din epoca lui Ashoka s-au păstrat multe inscripții reprezentând decrete şi porunci adresate supuşilor. Utilizarea acestui mijloc de transmitere a mesajelor oficiale şi stilul individual al inscripțiilor sugerează atât o influență persană, cât şi una elenistică, iar în timpul dinastiei Maurya India a păstrat cu siguranță un contact mai constant ca oricând cu civilizațiile de la vest. La Kandahar, Ashoka a lăsat şi inscripții în greacă şi în aramaică.

Astfel de dovezi ne dezvăluie o guvernare capabilă de mult mai multe decât ne-a lăsat să înțelegem Megasthenes. Un consiliu regal conducea o societate bazată pe caste. Existau o armată regală şi o birocrație; ca şi în alte părți, știința de carte a avut o importanță epocală atât în guvernare, cât şi în cultură. Se pare că a existat şi o poliție secretă de mari dimensiuni sau un serviciu intern de informații. Pe lângă strângerea dărilor şi menținerea serviciilor de comunicații şi de irigații, în timpul domniei lui Ashoka acest mecanism s-a ocupat cu promovarea unei ideologii oficiale. Ashoka se convertise la budism la începutul domniei sale. Spre deosebire de convertirea lui Constantin, cea a lui Ashoka nu a precedat, ci a urmat unei bătălii care l-a îngrozit prin teribila suferință pe care a provocat-o. Oricum ar fi, rezultatul convertirii sale a fost abandonarea tiparului de cucerire care îi marcase cariera până atunci. Poate acesta este motivul pentru care nu a fost tentat să înceapă o campanie în afara subcontinentului – limitare caracteristică totuşi mai multor suverani indieni, ce nu au aspirat niciodată să-i stăpânească pe barbari, şi care, bineînțeles, nu a devenit evidentă decât după ce a cucerit întreaga Indie.

De obicei se consideră că urmarea cea mai remarcabilă a budismului lui Ashoka şi-a găsit expresia în recomandările pe care le făcea supuşilor săi prin inscripțiile în piatră şi pe stâlpi care datează din această perioadă a domniei sale (aproximativ după anul 260 î.e.n.). Ele alcătuiau cu adevărat o nouă filozofie socială desăvârşită. Preceptele lui Ashoka au primit numele general *Dhamma*, o variantă a unui cuvânt din sanscrită care înseamnă „Lege universală”, şi noutatea lor a condus la o puternică admirație anacronică a modernității lui Ashoka din partea unor politicieni indieni ai timpurilor noastre. Ideile lui Ashoka sunt, cu toate acestea, frapante. El recomanda respectul pentru demnitatea tuturor oamenilor şi, mai presus de toate, toleranța religioasă şi nonviolența. Preceptele sale erau generale, nu precise, şi nu aveau caracter de lege. Dar temele lor centrale sunt fără echivoc şi erau menite să ofere principii de acțiune. Deşi înclinația şi gândirea lui Ashoka l-au făcut, fără îndoială, să aprecieze astfel de idei, ele nu sugerează atât o dorință de a promova ideile budismului (lucru pe care Ashoka l-a făcut în alte moduri), cât o dorință de a domoli conflictele; seamănă

foarte mult cu un instrument de guvernare a unui imperiu imens, eterogen şi divizat din punct de vedere religios. Ashoka încerca să creeze un punct focal pe care să clădească o oarecare unitate politică şi socială pe tot teritoriul Indiei, bazată şi pe interesele oamenilor, nu doar pe forţă şi spionaj. „Toţi oamenii", declara una dintre inscripţiile sale, „sunt copiii mei".

Aceasta poate explica şi de ce era aşa mândru de ceea ce am putea numi „serviciile sale sociale", care uneori luau forme adaptate climei: „pe drumuri am pus să se sădească baniani", a proclamat el, „care să ţină umbră animalelor şi oamenilor". Valoarea acestei acţiuni aparent banale trebuie să fi fost apreciată numaidecât de cei care trudeau şi călătoreau pe marile câmpii indiene. Aproape întâmplător, îmbunătăţirile aduse au netezit şi calea comerţului, dar, ca şi fântânile pe care le-a săpat şi hanurile pe care le-a construit din nouă în nouă mile, banianii erau o expresie a aşa-numitei *Dhamma*. Totuşi, *Dhamma* nu pare să fi avut succes, deoarece auzim vorbindu-se despre lupte între secte şi despre resentimente ale preoţilor.

Ashoka s-a descurcat mai bine în ceea ce priveşte promovarea evanghelizării budiste simple. Domnia sa a adus cu sine prima mare expansiune a budismului, care înflorise, dar care rămăsese până atunci limitat la nord-estul Indiei. Acum Ashoka a trimis în Birmania misionari care au avut succes; în Ceylon (Sri Lanka) alţii s-au descurcat şi mai bine, iar începând din vremea sa insula a fost predominant budistă. Cei trimişi, cu mai mult optimism, spre Macedonia şi Egipt nu au avut acelaşi succes, deşi învăţăturile budiste şi-au pus amprenta pe anumite filozofii ale lumii elenistice şi unii greci au fost convertiţi.

Vitalitatea budismului în timpul domniei lui Ashoka poate explica în parte anumite semne ale unei reacţii în cadrul religiei brahmanice. S-a sugerat că o nouă popularizare a anumitor culte, care datează cam din aceeaşi perioadă, se poate să fi fost o reacţie conştientă la această provocare. Îndeosebi secolele al III-lea şi al II-lea î.e.n. au conferit o nouă importanţă cultelor a două dintre cele mai populare avataruri ale lui Vishnu. Unul este proteicul Krishna, a cărui legendă îi oferă credinciosului posibilităţi vaste de identificare psihologică, şi celălalt e Rama, întruchiparea regelui binevoitor, a soţului şi fiului bun, un zeu al familiei. Tot în secolul al II-lea î.e.n. au început să capete forma finală cele două mari epopei indiene, *Mahabharata* şi *Ramayana*. Prima a fost extinsă cu un pasaj lung, care este astăzi cea mai celebră operă a literaturii indiene şi cel mai mare poem al său, *Bhagavad-Gita* sau „Cântarea lui Dumnezeu". Avea să devină principalul testament al hinduismului, ţesând în jurul figurii lui Vishnu/Krishna doctrina etică a datoriei de a îndeplini obligaţiile impuse de calitatea de membru al unei anumite clase (*dharma*) şi sugestia că eforturile de devoţiune, oricât de meritorii, ar putea fi mai puţin eficiente decât dragostea faţă de Krishna ca mijloc de atingere a fericirii veşnice.

Toate acestea au fost importante pentru viitorul hinduismului, dar aveau să se dezvolte complet într-o perioadă care a depăşit cu mult fărâmiţarea Imperiului Maurya, începută curând după moartea lui Ashoka. O astfel de dispariţie este atât de impresionantă – şi Imperiul Maurya fusese atât de remarcabil –, încât, deşi suntem tentaţi să căutăm o explicaţie specială, poate că nu există decât una cumulativă. În toate imperiile antice, cu excepţia, poate, a celui chinez, nevoile pe care trebuia să le satisfacă ocârmuirea au depăşit în cele din urmă resursele tehnice disponibile; când s-a întâmplat acest lucru, imperiile s-au destrămat.

Cei din dinastia Maurya au realizat lucruri măreţe. Au mobilizat forţă de muncă pentru exploatarea unor întinse terenuri necultivate, hrănind astfel o populaţie în creştere şi mărind în acelaşi timp baza de impozitare a imperiului. Au făcut ample lucrări de irigaţie, care le-au supravieţuit sute de ani. Comerţul a prosperat în timpul dinastiei Maurya, judecând după modul în care ceramica din nord s-a răspândit pe tot teritoriul Indiei în secolul al III-lea î.e.n. Aveau o armată enormă şi relaţii diplomatice care ajungeau până în Epir. Costurile erau totuşi mari. Cârmuirea şi armata trăiau parazitar pe spezele unei economii agricole care nu putea fi extinsă la nesfârşit. Aceasta nu putea achita cheltuieli nelimitate. Nici nu pare să fi fost foarte eficientă, ca să nu spunem fără cusur, deşi birocraţia pare să fi fost în principiu centralizată. Fără un sistem de control şi recrutare care s-o facă independentă de societate, a ajuns, pe de o parte, în mâinile favoriţilor monarhului de care depindeau toate celelalte lucruri, iar pe de altă parte, la discreţia elitei locale care ştia cum să pună mâna pe putere şi s-o păstreze.

Una dintre slăbiciunile politice avea rădăcini adânci în vremurile premauryene. Societatea indiană îşi aruncase deja ancora în instituţia familiei şi instituţiile castei. Loialităţile indienilor se axau pe instituţiile sociale mai curând decât pe o dinastie sau pe ideea abstractă de stat permanent (ca să nu mai vorbim de naţiune). Când un imperiu indian începea să se fărâmiţeze sub presiuni economice, externe sau tehnice, era lipsit de un sprijin popular instinctiv pe care să se bazeze. Aceasta arată clar că încercările lui Ashoka de a asigura o unitate ideologică a imperiului său au dat greş. Mai mult, instituţiile sociale ale Indiei, în special casta în formele sale elaborate, au impus costuri economice. Acolo unde funcţiile erau invariabil alocate prin naştere, aptitudinile economice nu mai contau. Şi nici ambiţia. India avea un sistem social menit să limiteze posibilităţile de creştere economică.

După asasinarea ultimului împărat din dinastia Maurya a venit la putere o dinastie de pe Gange de origine brahmanică şi începând din acest moment povestea Indiei redevine una a dezbinării politice timp de 500 de ani. Există referinţe în izvoare chineze de la sfârşitul secolului al II-lea î.e.n., dar nu se poate spune că au uşurat atingerea unui consens în rândul istoricilor cu privire la ceea

ce se întâmpla în India; chiar şi cronologia încă este în mare măsură conjecturală. Doar procesele generale ies în evidență.

Cele mai importante dintre acestea sunt o nouă serii de invazii în India pe rutele istorice dinspre nord-vest. Mai întâi au venit bactrienii, descendenți ai grecilor stabiliți pe vremea imperiului lui Alexandru pe cursul superior al râului Oxus, unde în 239 î.e.n. a luat naştere un regat independent situat între India şi Persia Seleucizilor. Cunoştințele pe care le avem despre acest regat misterios au la bază în mare parte monedele sale şi există mari lacune, dar se ştie că o sută de ani mai târziu bactrienii înaintau pe valea Indului. Ei au fost primii dintr-un şir de invadatori ce aveau să năvălească timp de patru secole. Avea loc o serie complexă de migrații ale cărei origini aveau rădăcini adânci în societățile nomade ale Asiei. Printre cei care le-au urmat indo-grecilor din Bactria şi care s-au stabilit în diferite momente în Punjab s-au numărat parții şi sciții. Legenda spune că un rege scit l-a primit pe Apostolul Toma la curtea sa.

O populație importantă a venit tocmai de la granițele cu China şi a lăsat în urmă amintirea altui mare imperiu indian, care se întindea de la Benares, dincolo de munți, până la rutele caravanelor din stepe. Erau kuşanii, descendenții unor grupuri de indo-europeni care trăiseră pe teritoriul actualei regiuni autonome Xinjiang. Ei (sau conducătorii lor) erau budişti fervenți, în sensul că făceau misionariat; doreau să răspândească mesajul lui Buddha pe pământurile lor ancestrale şi dincolo de acestea, în China şi Mongolia. Pentru propagarea mai uşoară a credinței budiste, interesele lor politice erau concentrate în Eurasia Centrală, unde a căzut în luptă cel mai mare rege al lor. Prin intermediul misionarilor kuşani budismul a început să se răspândească mai întâi în zonele din mijlocul şi răsăritul Eurasiei Centrale, apoi şi în China, unde a ajuns să exercite o influență crucială în secolele de haos ce au urmat prăbuşirii statului în timpul dinastiei Han.

Perioada kuşană a adus, de asemenea, noi influențe externe în cultura indiană, adesea din vest, aşa cum demonstrează aerul elenistic al sculpturilor sale, în special în reprezentările lui Buddha. Ea marchează o epocă şi în alt mod, căci reprezentarea lui Buddha a fost un soi de inovație în perioada kuşană. Kuşanii au dus-o pe noi culmi şi modelele greceşti au făcut loc treptat imaginilor lui Buddha care ne sunt familiare astăzi. Aceasta a fost una dintre expresiile complexității tot mai marcate a religiei budiste. Printre altele, budismul era popularizat şi căpăta o formă concretă; Buddha se transforma în zeu. Dar aceasta nu a fost decât una dintre nenumăratele schimbări. Milenarismul, expresiile mai emoționale ale religiei şi sistemele filozofice mai sofisticate interacționau unele cu altele. Este oarecum artificială identificarea în această etapă a unei „ortodoxii” hinduse sau budiste.

În cele din urmă kuşanii au cedat în faţa unei puteri superioare. Bactria şi valea râului Kabul au fost cucerite de Artaxerxe la începutul secolului al III-lea î.e.n. Curând după aceea, alt rege sasanid a cucerit capitala kuşană, Peshawar. Astfel de enumerări te pot face să-ţi pierzi răbdarea şi să nu mai asculţi povestea lor. Analizându-le, cititorul poate rezona cu Voltaire: „Ce mă interesează dacă un rege îl înlocuieşte pe altul pe malurile apelor Oxus şi Iaxarte?”. Parcă ar fi luptele fratricide dintre unii regi franci sau dintre regatele anglo-saxone ale heptarhiei, doar că la o scală puţin mai mare. Este dificil, într-adevăr, să desluşeşti altă semnificaţie în aceste variaţii decât că înregistrează două mari constante a istoriei Indiei: importanţa frontierei de nord-vest drept canal cultural şi forţa de asimilare a civilizaţiei hinduse. Niciunul dintre popoarele invadatoare nu a putut rezista în cele din urmă puterii de asimilare de care India a dat întotdeauna dovadă. Nu trecea mult până când noii conducători domneau asupra unor regate hinduse (ale căror rădăcini datau poate chiar dinaintea dinastiei Maurya, de pe vremea unităţilor politice din secolele V-IV î.e.n.) şi adoptau obiceiurile indiene.

Invadatorii nu au pătruns niciodată prea departe spre sud. După destrămarea dinastiei Maurya, Deccanul a rămas mult timp izolat şi condus de propriii suverani dravidieni. Distincţia sa culturală se remarcă şi astăzi. Deşi influenţa ariană a fost mai puternică aici după epoca dinastiei Maurya, iar hinduismul şi budismul nu aveau să dispară niciodată, sudul nu a mai fost integrat politic cu nordul până la instituirea dominaţiei britanice.

În această perioadă confuză, nu toate contactele Indiei cu exteriorul au fost violente. Comerţul cu negustorii romani s-a dezvoltat atât de vizibil, încât Pliniu cel Bătrân a dat vina pe el (în mod greşit) pentru că ar fi secătuit aurul imperiului. Nu avem multe informaţii concrete, este adevărat, decât despre sosirea unor solii din India pentru a negocia aspecte legate de comerţ, dar observaţia sugerează că una dintre caracteristicile comerţului Indiei cu Apusul era deja consacrată; ceea ce căutau piețele mediteraneene erau bunuri de lux pe care doar India le putea furniza şi nu prea aveau ce oferi în schimb în afară de metale preţioase. Acest tipar s-a menţinut până în secolul al XIX-lea. Există şi alte indicii interesante ale contactelor intercontinentale derivate din comerţ. Marea pune în legătură culturile comunităţilor care fac comerţ; unele cuvinte tamile pentru anumite mărfuri au intrat în limba greacă, iar indienii din sud au făcut comerţ cu Egiptul încă din epoca elenistică. Mai târziu, negustori romani au trăit în unele porturi din sud unde regii tamili aveau gărzi de corp romane. În fine, pare probabil ca, indiferent care ar fi adevărul în ce-l priveşte pe Apostolul Toma, creştinismul să fi apărut în India mai întâi în porturile comerciale din vest, poate încă din secolul I e.n.

Unitatea politică nu a mai apărut în nord decât după sute de ani. Un nou stat din valea Gangelui, Imperiul Gupta, s-a născut după cinci secole de confuzie. Centrul său era la Patna, unde s-a impus o dinastie de împăraţi Gupta. Primul

dintre aceştia, alt Chandragupta, şi-a început domnia în 320, iar aproape o sută de ani India de Nord a fost din nou unificată şi eliberată de presiunile externe şi de invadatorii de peste graniță. Nu a fost un imperiu la fel de mare ca acela al lui Ashoka, dar cei din dinastia Gupta l-au menținut mai mult timp. Aproximativ două secole India de Nord s-a bucurat în timpul domniei lor de un fel de epocă antonină, ce avea să fie amintită mai târziu cu nostalgie ca perioada clasică a Indiei.

Epoca Gupta a fost una de înflorire a artei indiene. Din vremurile mai vechi s-au păstrat foarte puține lucruri anterioare perfecționării sculpturilor în piatră din timpul dinastiei Maurya. Coloanele, care sunt principalele sale monumente, au fost punctul culminant al unei tradiții locale a construcțiilor din piatră. O lungă perioadă, sculpturile şi construcțiile de piatră au trădat urmele unor stiluri dezvoltate într-o epocă a construcțiilor având la bază lemnul, dar tehnicile erau destul de avansate înainte de apariția influenței greceşti, despre care se credea cândva că ar sta la originea sculpturii în piatră indiene. Ceea ce au adus grecii au fost noi motive şi tehnici artistice din Apus. Judecând după ceea ce s-a păstrat, principala expresie a acestor influențe s-a observat în sculptura budistă mult timp după începutul erei creştine. Dar înainte de epoca Gupta se consacrase şi o bogată tradiție indigenă a sculpturilor hinduse şi începând din această perioadă viața artistică a Indiei este matură şi independentă. În epoca Gupta au început să fie construite numeroasele temple din piatră (spre deosebire de peşterile săpate în stâncă şi înfrumusețate), realizări splendide ale artei şi arhitecturii indiene înainte de era musulmană.

Civilizația Gupta a fost remarcabilă şi pentru înflorirea literaturii. Din nou, rădăcinile sunt adânci. Standardizarea şi sistematizarea gramaticii sanscrite chiar înainte de perioada dinastiei Maurya au deschis calea spre o literatură ce putea fi împărtăşită de elita întregului subcontinent. Sanscrita unea nordul şi sudul, în ciuda diferențelor lor culturale. Marile epopei şi-au găsit expresia clasică în sanscrită (deşi erau şi traduceri în limbile locale) şi în această limbă a scris cel mai de seamă dintre poeții indieni, Kalidasa. El a fost şi dramaturg, iar în epoca Gupta a apărut din negura trecutului teatrul indian, ale cărui tradiții s-au păstrat şi s-au perpetuat în populara industrie indiană a filmului din epoca modernă.

Şi din punct de vedere intelectual epoca Gupta a fost remarcabilă. În secolul al V-lea matematicienii indieni au inventat sistemul zecimal. Omul de rând îşi poate da seama de importanța acestei descoperiri mai uşor decât de importanța reînvierii filozofiei indiene din aceeaşi perioadă. Aceasta nu s-a limitat la gândirea religioasă, dar pare extrem de greu de ajuns la un consens în ceea ce priveşte atitudinile generale sau direcția culturii. Într-un text literar precum *Kamasutra*, un observator din Apus poate fi frapat cel mai mult de accentul pus pe însuşirea unor tehnici a căror utilizare, oricât de stimulatoare ar fi pentru

individ, nu se poate să fi atras decât cel mult o mică parte din interesul şi timpul unei elite restrânse. O perspectivă negativă este poate cea mai sigură: accentul pus pe *dharma* de tradiția brahmanică, severitatea ascetismului unor învățători indieni sau acceptarea fățișă a plăcerii senzuale sugerate de multe texte în afară de *Kamasutra* nu au nimic în comun cu puritanismul militant, persistent, atât de puternic şi în tradiția creştină şi în cea islamică. Civilizația indiană s-a dezvoltat într-un ritm foarte diferit de cele din vest; poate că în asta constau cea mai mare forță a sa şi o explicație a puterii sale de rezistență în fața culturilor străine.

În epoca Gupta civilizația indiană a atins forma sa clasică, matură. Cronologia bazată pe politică mai mult ne încurcă aici; evoluții importante transcend granițele oricărei perioade arbitrare. Cu toate acestea, putem simți în cultura Gupta prezența societății hinduse complet dezvoltate. Expresia sa cea mai importantă era un sistem de caste care ajunsese la acea dată să înlocuiască şi să complice împărțirea inițială a societății vedice în patru clase. În cadrul castelor care le limitau căsătoria la grupuri bine definite şi care, de obicei, le dictau ocupațiile, cei mai mulți indieni duceau o viață legată de pământ. Oraşele erau în majoritate mari piețe de desfacere sau mari centre de pelerinaj. Majoritatea indienilor erau, aşa cum sunt şi acum, țărani, care trăiau conform preceptelor unei culturi religioase deja consacrate în forma sa fundamentală încă dinaintea dinastiei Maurya.

Nu există nicio îndoială în ceea ce priveşte vigoarea şi puterea acestora; având secole de elaborare în față, oraşele dovedeau deja în epoca Gupta o dezvoltare uriaşă a sculpturilor care reflectă forța religiei populare şi care îşi găsesc locul alături de stupele şi statuile lui Buddha anterioare statului Gupta ca trăsătură marcantă a peisajului indian. În mod paradoxal, India, în mare parte din cauza artei sale religioase, este o țară în care avem poate mai multe dovezi despre mentalitatea oamenilor din trecut decât despre viața lor materială. Poate că nu ştim prea multe despre modul în care impozitele dinastiei Gupta îi afectau pe țărani (deşi putem ghici), dar, contemplând dansul fără sfârşit al zeilor şi demonilor, formarea şi dizolvarea tiparelor în reprezentarea animalelor şi simbolurilor, putem avea acces la o lume care încă există şi este vizibilă în sanctuarele şi procesiunile din satele de astăzi. În India, ca nicăieri în altă parte, există o oarecare şansă de a avea acces la viața a milioane de oameni a căror istorie ar trebui povestită în cărți precum aceasta, dar care de obicei ne scapă.

La apogeul civilizației hinduse, între epoca Gupta şi pătrunderea islamului, fertilitatea religiei indiene, baza culturii indiene, nu a fost foarte afectată de schimbarea politică. Un simptom a fost apariția în jurul anului 600 a unui nou cult important care şi-a câştigat rapid un loc pe care nu avea să îl mai piardă niciodată în credința hindusă, cel al zeiței-mamă Devi. Unii au văzut în ea o expresie a noului accent pus pe sexualitate care a marcat atât hinduismul, cât şi budismul.

Cultul său era parte a unei efervescențe generale a vieții religioase, care a durat două secole sau mai mult, căci un nou sentimentalism popular este asociat cu cultele lui Shiva şi Vishnu cam în aceeaşi perioadă. Datele nu ne ajută prea mult aici; trebuie să ne gândim la un proces de schimbare continuu în secolele ce corespund începutului erei creştine, al cărui rezultat a fost transformarea finală a vechii religii brahmanice în hinduism.

De aici a apărut un spectru de practici şi credințe care oferea câte ceva pentru toată lumea, de la sistemul filozofic vedanta, un crez abstract ce punea accentul pe inexistența în realitate a lumii materiale şi faptice şi pe aspirația către detaşarea de aceasta prin cunoaşterea adevăratei realități – *brahma* –, până la caracterul brut al sanctuarelor din sate în care erau venerate zeități locale şi care fuseseră uşor asimilate cultelor lui Shiva sau Vishnu, potrivit credinței că aceşti doi zei principali pot apărea în mai multe încarnări. Efervescența religioasă şi-a găsit astfel expresia în intensificarea venerării idolilor concomitent cu apariția unei noi austerități. Sacrificarea animalelor nu a încetat niciodată. Era unul dintre lucrurile susținute acum de o nouă strictețe a practicii religioase conservatoare. La fel şi noua rigiditate a atitudinilor față de femei şi subordonarea lor din ce în ce mai mare. Expresia religioasă a acestei tendințe au constituit-o o creştere a numărului de căsătorii între copii şi practica numită *sati* sau arderea voluntară a văduvelor pe rugul funerar alături de corpul soțului defunct.

Totuşi, cultura indiană este atât de bogată, încât această înăsprire a religiei a fost însoțită şi de dezvoltarea la cel mai înalt nivel a tradiției filozofice vedanta, o culminare a tradiției vedice, precum şi de noua dezvoltare a budismului mahayana, care afirma divinitatea lui Buddha. Cel din urmă avea rădăcini în primele abateri de la învățăturile lui Buddha privind contemplația, puritatea şi detataşarea. Aceste deviații favorizaseră o abordare religioasă mai ceremonială şi populară şi au pus accent, de asemenea, pe o nouă interpretare a rolului lui Buddha. În loc să fie înțeles doar ca un învățător şi ca un exemplu, Buddha era acum considerat cel mai mare dintre *bodhisattva*, mântuitori care, cu toate că şi-au câştigat dreptul la fericirea nirvanei, au renunțat la ea pentru a rămâne în această lume şi a-i învăța pe oameni calea spre mântuire.

Calitatea de *bodhisattva* a devenit, treptat, țelul multor budişti. În parte, eforturile unui consiliu budist convocat de împăratul kuşan Kanishka (care, în mod interesant, folosea şi titlul roman *Kaisara*) fuseseră îndreptate spre reintegrarea în budism a două tendințe care deveneau tot mai divergente. Dar au fost în zadar. Budismul mahayana (numele înseamnă „calea lungă a mântuirii") s-a concentrat asupra unui Buddha care era efectiv un mântuitor divin ce putea fi venerat şi imitat în credință, o manifestare a unui Buddha unic divin şi măreț care începe să semene oarecum cu sufletul nediferențiat din spatele tuturor lucrurilor, pe care îl găsim în hinduism. Austeritatea şi contemplarea pe care le predicase

Gautama se limitau acum din ce în ce mai mult la o minoritate de budişti ortodocşi, adepţii budismului mahayana făcând multe convertiri în rândul maselor. Unul dintre semne a fost proliferarea în secolele I şi al II-lea e.n. a statuilor şi reprezentărilor lui Buddha, practică limitată până atunci de interzicerea de către Buddha a venerării idolilor. Budismul mahayana a înlocuit în cele din urmă alte forme mai vechi în India şi s-a răspândit de-a lungul rutelor comerciale în Asia Centrală, până în China şi Japonia. Tradiţia mai ortodoxă s-a perpetuat mai bine în Asia de Sud-Est şi Indonezia.

Hinduismul şi budismul au fost astfel marcate amândouă de schimbări care le-au făcut mai atrăgătoare. Religia hindusă a devenit mai înfloritoare, deşi aici intră în joc un factor regional; începând din vremurile kuşanilor, centrul budismului indian era nord-vestul, regiunea cea mai expusă devastărilor năvălitorilor hun. Hinduismul a prosperat mai ales în sud. Atât nord-vestul, cât şi sudul, bineînţeles, erau zone unde curentele culturale se amestecau cel mai uşor cu cele din lumea mediteraneeană clasică, care în nord-vest ajungeau pe uscat, iar în sud pe mare.

Aceste transformări dau impresia de apogeu. Ele s-au încheiat doar cu puţin timp înainte să pătrundă islamul pe subcontinent, dar suficient de devreme ca să se consolideze o perspectivă filozofică, una care marchează India încă de atunci şi care a demonstrat o invulnerabilitate surprinzătoare la perspectivele concurente. La baza ei se afla viziunea unor cicluri nesfârşite de creaţie şi reabsorbţie în divin, o imagine a cosmosului care predica o istorie ciclică, şi nu una liniară. Modul cum a influenţat acest lucru comportamentul indienilor – până astăzi – este un subiect extrem de vast şi aproape imposibil de înţeles. Ar fi de aşteptat să fi condus la pasivitate şi scepticism faţă de valoarea acţiunii practice, deşi este foarte discutabil. Puţini creştini duc o viaţă absolut conformă cu credinţele lor şi nu avem niciun motiv să credem că hinduşii ar fi mai constanţi. Sacrificiile şi îmbunarea zeilor se practică şi astăzi în templele indiene. Totuşi, direcţia adoptată de o întreagă cultură poate fi determinată de accentul pus pe modurile sale de gândire distinctive şi este greu să nu rămâi cu impresia că o mare parte a istoriei Indiei a fost determinată de o perspectivă asupra lumii care a pus accentul mai mult pe limite decât pe potenţialul acţiunii umane.

7

China clasică

Una dintre explicațiile pentru continuitatea şi independența frapante ale civilizației chineze este relativa izolare a acesteia; China părea mai puțin accesibilă influențelor străine, departe de sursele interferențelor directe din celelalte civilizații importante. Islamismul a avut o însemnătate mai mare în India decât pătrunderea budismului în China, poate pentru că aceasta din urmă avea o capacitate chiar mai mare de asimilare a influențelor străine. Unul dintre motivele posibile este că tradiția civilizației avea fundamente diferite în fiecare țară. În India, marii factori stabilizatori erau religia şi un sistem de caste inseparabil de aceasta. În China, ea se baza pe cultura unei elite administrative care a supraviețuit dinastiilor şi imperiilor şi a menținut China pe aceeaşi cale.

Unul dintre lucrurile pe care le datorăm acestei elite este păstrarea unor înregistrări scrise încă din cele mai vechi timpuri. Mulțumită acestora, cronicile istorice chineze oferă o documentație fără egal, plină de informații adesea sigure, deşi selecția lor era dominată de premisele unei minorități ale cărei preocupări le reflectă. Învățații confucianişti care au scris cronicile istorice aveau un scop didactic şi utilitarist: ei doreau să ofere un corpus de exemple şi date care să faciliteze păstrarea obiceiurilor şi valorilor tradiționale. Cronicile lor subliniază continuitatea şi înlănțuirea lină a evenimentelor. Date fiind cerințele administrației într-o țară atât de întinsă, acest lucru este de înțeles; uniformitatea şi regularitatea erau, evident, de dorit. Totuşi, o astfel de documentare omite multe lucruri. Rămâne foarte dificil chiar şi în timpurile istorice – cu mult mai dificil decât în lumea mediteraneeană clasică – să se reconstituie preocupările şi viața majorității. Mai mult, istoria oficială poate lăsa o impresie greşită atât despre natura imuabilă a administrației chineze, cât şi despre pătrunderea valorilor confucianiste în societate. O lungă perioadă, premisele de la baza aparatului administrativ chinez trebuie să fi aparținut unei minorități, chiar dacă au ajuns în cele din urmă să fie împărtăşite de mulți chinezi şi acceptate, fără o analiză atentă şi chiar în necunoştință de cauză, de majoritatea.

Cultura oficială era extraordinar de autonomă. Influențele externe care au intrat în contact cu ea nu prea au avut efect şi acest lucru în sine este impresionant. Explicația principală este, iarăşi, una geografică. În cea mai mare parte a istoriei sale China s-a orientat spre est, înspre cele mai bogate provincii ale sale, situate de-a lungul marilor fluvii şi al țărmului. Bineînțeles, China era cu mult mai departe de Occidentul clasic decât imperiile Maurya şi Gupta. Avea un contact limitat cu acesta chiar şi indirect, deşi până la începutul secolului al VII-

lea e.n. Persia, Bizanțul şi regiunea Mediteranei depindeau de mătasea şi prețuiau porțelanul Chinei, transportate pe marile rute comerciale care traversau Asia Centrală. Relațiile Chinei cu India clasică erau, bineînțeles, mult mai strânse, ca să nu mai vorbim de cele cu imperiile şi popoarele din Asia Centrală, cu Coreea şi cu Vietnamul. Totuşi, ceea ce deosebeşte China, mai ales în timpul dinastiei Han, este faptul că mult timp la granițele sale nu au existat mari state cu care să trebuiască să păstreze relații. Trebuie să fim însă prudenți când afirmăm că China era izolată: deşi distanța relativă față de ceea ce se petrecea în Apus avea să crească pe măsură ce centrul de greutate al civilizației apusene se va muta spre vest şi spre nord, China se afla în interiorul unei lumi asiatice în care au existat toate formele de interacțiune în perioada clasică.

Istoria Chinei între sfârşitul perioadei Statelor Combatante şi începutul dinastiei Tang, în anul 618 e.n., are un fel de bază cronologică marcată de ascensiunea şi declinul dinastiilor. Acestora li se pot asocia date, dar există un element de artificialitate sau cel puțin pericolul de a fi prea categorici în folosirea lor. Puteau trece decenii întregi până când o dinastie îşi impunea puterea în întregul imperiu şi chiar mai mult până când o pierdea. Cu această rezervă, aproximarea duratei dinastiilor poate fi utilă. Ea ne oferă principalele perioade ale istoriei chineze până în secolul XX, acestea fiind numite după dinastiile imperiale care au atins apogeul în intervalul respectiv. Primele două care ne interesează sunt marile dinastii care au unificat China, Qin şi Han.

Venirea la putere a dinastiei Qin marchează o trecere importantă în istoria Chinei, de la mai multe state la un singur stat mare. Deşi teritoriul pe care îl numim astăzi China avea să fie dezbinat din nou, de mai multe ori, ideea de imperiu unificat îşi are originile în timpul dinastiei Qin şi al marelui său împărat Qinshi Huangdi. A fost o naştere marcată de revoluție şi sânge, dar antecedentele sale se regăsesc cu mult timp în urmă în istoria Chinei. Cu mult înainte ca împăratul Qin să „unifice" China, în 221 î.e.n., existau noțiuni de unitate ideologică şi culturală care se dezvoltaseră în cel puțin o mie de ani. Ar fi anistoric să afirmăm că, din secolul al III-lea î.e.n., forma naturală a Chinei a fost o organizare politică unificată – mulți istorici romani au crezut asta despre imperiul lor şi unii dintre ei au ajuns să fie dezamăgiți –, dar nu se poate nega faptul că mulți chinezi priveau istoria lor din această perspectivă, care a contribuit semnificativ la tranziția, până acum reuşită, de la statutul de imperiu la cel de stat unificat modern.

Dinastia Qin, care a pus capăt dezbinării din perioada Statelor Combatante, provenea dintr-un stat din extremitatea apuseană considerat încă barbar de unii chiar şi în secolul al IV-lea î.e.n. Cu toate acestea, Qin prosperase, în parte poate ca urmare a unei reorganizări radicale puse în practică de un ministru cu minte de legalist în jurul anului 356 î.e.n.; un alt motiv este posibil să fie folosirea de către

soldați a unei noi săbii lungi de fier. După cucerirea zonei de est a provinciei Sichuan, statul Qin s-a proclamat regat în 325 î.e.n. Apogeul succesului statului Qin l-au constituit înfrângerea ultimului său oponent în 221 î.e.n. şi unificarea teritoriului chinez pentru prima dată sub un singur împărat şi sub dinastia care dă țării numele său european.

Bărbatul al cărui nume era Ying Zheng şi pe care toți chinezii îl cunosc drept Qinshi Huangdi (primul împărat din dinastia Qin) s-a născut în 259 î.e.n. şi a urcat pe tron la vârsta de 13 ani. Regatul său, Qin, era deja în plină ascensiune când a urcat pe tron, dar era divizat pe plan intern. Micul rege Zheng, cum i se spunea, credea că rudele conspirau împotriva lui; şi-a condamnat mama la arest la domiciliu şi a ordonat ca presupusul său amant să fie sfâşiat în bucăți de cinci care mânate în direcții diferite. Prim-ministrul tatălui său a fost forțat să se sinucidă bând otravă. În mod clar, Zheng nu era un tânăr prea fericit atunci când şi-a aruncat trupele în luptă. În jurul anului 230 pare să fi conceput un plan de a învinge toate celelalte state şi s-a apucat să-l pună în aplicare, în pofida sfetnicilor săi, îngroziți de lipsa de măsură a stăpânului lor. În 223 anexase cel mai mare stat din perioada Statelor Combatante, Chu din China Central-Sudică. Doi ani mai târziu a cucerit statul Qi din peninsula Shandong, ultimul stat independent al epocii anterioare. Proclamând o „nouă țară”, Zheng a inventat noi titluri pentru sine (Întâiul Împărat) şi pentru dregătorii săi. Între timp s-a îndreptat spre sud, regiune în care niciun stat chinez nu reuşise să pătrundă. În 213 imperiul său se întindea până pe actualul teritoriu al provinciei Guangdong din sud, iar trupele sale pătrunseseră în Vietnam şi în alte ținuturi din extremitatea Asiei de Sud-Est. Toți chinezii şi-au dat seama că nu erau un rege ca oricare altul şi nici un stat ca oricare altul.

Qinshi Huangdi credea într-un imperiu centralizat puternic, în care statul se afla la baza tuturor lucrurilor. A inițiat ample programe de construcție menite să închege imperiul: canale uriaşe (precum canalul Lingqu din sud, care uneşte Yangtze cu Fluviul Perlelor) şi drumuri pentru a-şi trimite armatele rapid până în cele mai îndepărtate teritorii. Asemenea multor altor oameni recunoscuți ca mari conducători, primul împărat Qin prezenta o combinație de megalomanie dezechilibrată şi crudă şi înțelegere profundă a vremurilor în care trăia (nu este de mirare, poate, că Mao Zedong l-a considerat singurul împărat vrednic de admirație). Moştenind unul dintre statele războinice, Qinshi Huangdi l-a extins şi l-a consolidat, punând la baza imperiului Qin capacitatea sa de a lupta şi de a păstra teritoriile cucerite. Instrumentul său principal erau marile armate ale imperiului, formate din țărani şi comandate de ofițeri aleşi pentru abilitățile şi loialitatea lor față de împărat. Chiar şi înainte de marile sale cuceriri, un observator a notat că „Qin are o fire puternică. Terenul este dificil. Cârmuirea este aspră. Răsplățile şi pedepsele funcționează fără cusur. Poporul nu dă înapoi; sunt

cu toţii războinici". Acestea erau caracteristicile pe care împăratul şi-a propus să le sădească în toată China după 221 î.e.n.

Statul Qin era o autocraţie absolutistă care încerca să reglementeze în detaliu viaţa supuşilor săi. Cei rămaşi din fostele elite care au supravieţuit după atacul statului Qin au fost aduşi în capitală pentru a se stabili aici sub o supraveghere strictă. Toate formele de schimburi au fost standardizate la puţin timp după cucerire – sistemele de măsuri şi greutăţi, moneda şi impozitele. Întâiul împărat Qin avea un interes special faţă de învăţaţi, despre care avea senzaţia că ar putea putea prezenta un pericol pentru acţiunile sale prin diferite forme de heterodoxie; ei trebuiau fie să se conformeze ideologiei oficiale, fie să aleagă moartea sau exilul. Marile biblioteci cu textele antice au trecut sub controlul direct al statului, care a decretat că doar învăţaţii autorizaţi puteau avea acces la ele. Cei care erau promovaţi în slujba împăratului o făceau mai ales pe merit – împăratul Qin manifesta un scepticism profund faţă de cei care pretindeau funcţii înalte doar pentru că se născuseră într-o familie de viţă nobilă. Într-un ultim act de coordonare, statul a reglementat şi limba, simplificând unele caractere şi standardizând sintaxa, creând astfel o limbă scrisă comună pentru întregul imperiu. Acest lucru însemna practic că supuşii Imperiului Qin care făceau parte din elită trebuiau să înveţe o limbă scrisă (dar nu neapărat şi vorbită) standard, total diferită de limbile vorbite în imperiu, care nu semănau deloc între ele.

Imperiul Qin era vast. Deşi nucleul său cultural a rămas în valea Fluviului Galben, unde trăia mai mult de trei sferturi din populaţie, el se întindea mult spre nord, spre vest şi spre sud. Dar cuceririle nu au creat o ţară unificată decât mult mai târziu. Bazinul fluviului Yangtze era considerat încă de mulţi zonă de frontieră, iar teritoriile aflate mai la sud şi la vest erau privite ca zone de ocupaţie militară a unor triburi necivilizate. Spre nord cuceririle au pus imperiul în contact cu grupuri de nomazi ce rătăceau prin Asia Centrală, grupuri cu care împăratul Qin şi succesorii săi au vrut să reglementeze şi să limiteze contactele, din motive atât culturale, cât şi militare. Ideea unei Chine unificate în interiorul unor graniţe aproximativ similare cu cele de astăzi va apărea abia peste câteva sute de ani.

Deşi Imperiul Qin avea să dureze doar 15 ani, a fost o mare realizare. China din acea perioadă poate fi considerată locul de origine al unei civilizaţii în plină expansiune şi conştiente de propria valoare. Existaseră deja semne care prevesteau un astfel de deznodământ. Dat fiind potenţialul culturilor neolitice, stimulii de difuziune culturală şi unele migraţii dinspre nord, primii muguri ai civilizaţiei apăruseră în mai multe regiuni ale Chinei înainte de 1000 î.e.n. Spre sfârşitul perioadei Statelor Combatante, unele din acestea prezentau similarităţi puternice care compensau diferenţele dintre ele. Unitatea politică atinsă de cuceririle dinastiei Qin într-un secol a fost, într-un fel, corolarul logic al unei unificări culturale începute deja de mult timp. Unii au susţinut că încă înainte de

221 î.e.n. se poate distinge un sentiment al identității naționalie chineze; dacă așa stau lucrurile, aceasta trebuie să fi facilitat cumva cuceririle. Unele inovații administrative fundamentale ale dinastiei Qin aveau să supraviețuiască și după ce aceasta a fost înlocuită de Han, care s-a aflat la conducere timp de aproape 400 de ani (206 î.e.n. – 220 e.n., cu o scurtă întrerupere la începutul erei creștine).

Dinastia Han a fost întemeiată de Liu Bang. Cum se întâmpla adesea în acele vremuri, era un conducător cu origini țărănești care a profitat de haosul creat atunci când niște foste state au încercat să-și recâștige independența, după moartea lui Qinshi Huangdi, cucerind mai întâi capitala statului Qin și reînviind imperiul sub propriul control dinamic. Deși împărații Han au continuat în mare parte politica de centralizare inițiată de predecesorii lor, au încercat să manifeste mai multă moderație față de elitele consacrate, cel puțin la început (probabil unul dintre motivele pentru care au rezistat la putere). Dar nu există niciun dubiu cu privire la scop. Dinastia Han a domnit timp de 400 de ani cu un singur țel principal: unificarea și centralizarea Chinei în jurul dinastiei și al împăratului. Împăratul era întruchiparea guvernării; toate pământurile necultivate îi aparțineau și toate funcțiile erau la dispoziția sa. Proclamațiile sale imperiale au creat legea pentru întregul imperiu și pentru toți cei de pe teritoriul lui.

Liu Bang, care s-a proclamat împărat sub numele Gaozu din dinastia Han, dorea să continue proiectul împăratului Qin, dar fără lipsa de moderație de care acesta se făcea vinovat în ochii săi și ai celor mai mulți dintre contemporanii lui. Gaozu voia să conducă energic și puternic, dar fără a-și înstrăina aliații și clanurile lor. Știa că lipsa lui de educație și temperamentul impulsiv îl dezavantajau. Dar, așa cum s-a exprimat odată unul dintre sfetnicii săi de încredere, explicându-i de ce îl învinsese pe principalul său rival, Chu: „Maiestatea Voastră este nesimțitoare și îi ocărăște pe ceilalți, în vreme ce Xiang Yu era bun și binevoitor. Însă, atunci când ați trimis pe cineva să atace un oraș sau să pună stăpânire pe un teritoriu, i-ați dat lui ceea ce a cucerit, împărțind câștigurile cu toată lumea”. Gaozu și succesorii săi imediați, până la mijlocul secolului al II-lea î.e.n., au încercat să includă unele elemente ale sistemului Zhou în modul de administrare a imperiului: spre răsărit vechile regate au fost lăsate în pace, devenind state vasale, în care familia Liu a încercat să-i introducă pe unii dintre membrii săi ca regi și nobili. În același timp, partea de apus era guvernată direct de împărat.

În 154 î.e.n. a izbucnit o revoltă majoră împotriva stăpânirii Han în zona de răsărit a Chinei, numită în istoria chineză Revolta celor Șapte State. Împăratul Jing, nepotul lui Gaozu, a șovăit la început, încercând să negocieze cu rebelii. Dar, după ce generalii săi au început o serie de contraofensive încununate de succes, Jing a reușit să înăbușe revolta statelor vasale în urma unor bătălii crâncene. Revolta nu a durat decât trei luni, dar efectele sale urmau să aibă un

impact de durată asupra istoriei Chinei. Împăratul Jing şi fiul său, Wu, au reuşit să impună centralizarea statului, puterea personală a împăratului fiind neliminată. Împăratul Wu, care a domnit 53 de ani (140-87 î.e.n.), a implementat un sistem care punea accent pe influența funcționarilor numiți direct asupra nobilimii locale sau a membrilor clanului imperial. În vremurile bune ale imperiului, acest principiu avea să dăinuie aproape două mii de ani şi să devină parte integrantă a istoriei Chinei.

Împăratul Wu a fost figura centrală în prima parte a epocii Han (adesea numită Han de Apus), care a durat până în anul 9 e.n. Când a ajuns împărat, la vârsta de 15 ani, îi era deja clar că China avea nevoie de o guvernare centralizată şi de o ideologie centrală ca să nu se destrame. Planurile sale de expansiune teritorială s-au închegat pe parcurs – nu a existat niciun plan general de a crea ceea ce urma să devină noua Chină –, dar ideile sale privind administrația şi convingerile lui fundamentale au rămas remarcabil de constante pe toată durata lungii sale domnii. Wu îşi dorea un imperiu centrat pe persoana împăratului ca stăpân al tuturor problemelor militare şi civile. La fel cum imperiul însuşi era în principiu universal şi nemărginit – incluzând tot ce se afla sub cer –, nu puteau exista restricții nici în ceea ce priveşte puterea împăratului. El era mai presus de orice religie, convingeri şi genealogii. Atât timp cât conducea bine şi conform principiilor confucianiste, nu putea fi contestat nici de oameni, nici de zei. În realitate, bineînțeles, aşa cum ne-a arătat şi exemplul romanilor, înțelepciunea concentrării unei puteri atât de mari în mâinile unui singur om depindea în întregime de felul cum era omul respectiv. De asemenea, în felul acesta orice cabinet restrâns, dacă avea de ales, sprijinea întotdeauna pe cineva foarte tânăr sau un copil să ajungă la conducere, pentru a-şi păstra privilegiile.

În timpul dinastiei Han, în China s-a format pentru prima dată o elită culturală unificată. Fondatorul dinastiei, Liu Bang, fusese sceptic cu privire la influența învățaților; conform relatărilor unui istoric, irascibilul uzurpat a înşfăcat odată toca înaltă a unuia dintre învățați şi a urinat în ea. Dar succesorii săi au făcut pace cu scribii şi au stabilit legături cu aceştia, iar scribii au slujit dinastia ca învățători şi sfetnici prin loialitatea lor față de ideile confucianiste fundamentale pe care împărații Han doreau să le promoveze. Acest lucru a însemnat o îngustare, cel puțin pentru o vreme, a tradițiilor intelectuale ale Chinei, dar a dus şi la acumularea unui corpus distinct de cunoştințe, care a fost extins în a doua jumătate a perioadei în care dinastia a fost la putere. A însemnat, de asemenea, dezvoltarea unui sistem prin care aceste cunoştințe au fost perpetuate, prin instruirea pentru examenele care se dădeau pentru a intra în serviciul imperiului sau prin regulamentele privind emiterea circularelor şi a instrucțiunilor (sau chiar cunoştințele practice necesare pentru întreținerea drumurilor şi canalelor).

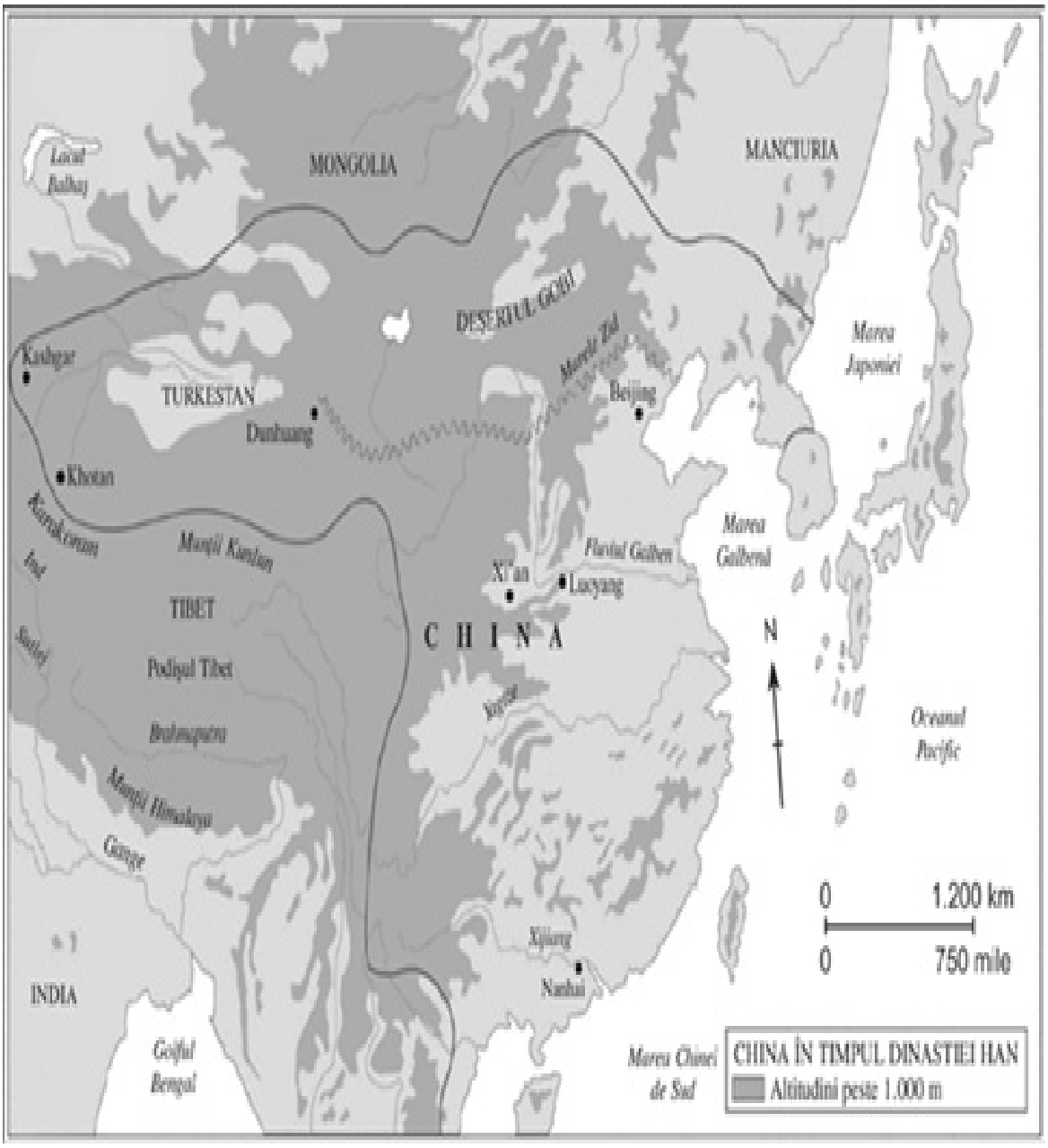

Reformele împăratului Wu au asigurat conducerea imperiului Han la apogeul său de către o birocrație imperială, nu de către nobilii locali. Aşa cum împăratul primise Mandatul Cerului, acordat pentru a guverna corect, în mod direct – nu prin intermediul cine ştie căror spirite acționând în numele cerului –, funcționarii îşi primeau funcțiile de la împărat pe baza priceperii şi instruirii lor. Au fost înființate mari academii pentru instruirea viitorilor funcționari în lumina principiilor de guvernare confucianiste. Instrucția militară a fost şi ea îmbunătățită, iar din secolul I î.e.n. armatele împăratului erau formate mai mult din soldați profesionişti decât din țărani recrutați, lucru care a dus fără îndoială la

o mai mare stabilitate în inima imperiului. Statul Han a devenit expert în colectarea impozitelor; o lungă perioadă, veniturile sale au fost mult mai mari decât oriunde în altă parte a lumii; mai mult, dările erau strânse în principal sub formă de bani lichizi, oferind statului un control fără precedent asupra modului de a-şi cheltui veniturile (şi asupra finanţelor sale în general).

Ideologia pe care împăratul Wu şi strănepotul său, împăratul Xuan (79-49 î.e.n.), au inclus-o într-un sistem de educaţie şi în ritualurile statului era o formă de confucianism modificat şi recreat pentru a servi scopurilor dinastiei Han. Ea punea accentul pe respectarea împăratului, a statului şi a ierarhiilor sale, a bătrânilor şi a strămoşilor. A consacrat ritualuri care subliniau legăturile dintre cosmos, pământ şi viețile oamenilor. În primul rând şi cel mai important, statul a impus un canon de texte – nu toate confucianiste la origine – care aveau să stabilească parametrii regulilor de comportament al elitelor chineze şi, indirect, ai venerării statului, cu care erau asociate adesea, până la ultima dinastie, din secolul XX e.n. Cele „cinci lucrări clasice" erau *Cartea odelor*, *Cartea istoriei* şi *Cartea edictelor* (*Yi Jing*), la care se adăugau *Memorialul de rituri* şi mult comentatele *Cronici ale primăverii şi toamnei*, care aveau scopul de a-i învăța pe funcționari rectitudinea şi înțelepciunea necesară în administrarea statului. Se presupunea că aceste comentarii i-ar fi aparținut lui Confucius însuşi, deşi va mai trece mult timp până când preceptele maestrului, *Analectele*, vor fi adăugate canonului oficial.

Odată cu ridicarea confucianismului la rangul de filozofie oficială s-a produs un declin al religiei (dar nu întotdeauna şi al superstițiilor – împăratul Wu se temea de vrăjitorie şi şi-a condamnat fiul cel mare la moarte acuzându-l de astfel de practici). Deşi tolerant cu cultele regionale, nu puteau exista decât un singur cult central – cultul strămoşilor imperiali –, un singur canon şi o singură interpretare. În locul religiei, dinastia Han a promovat studiul sistematic al istoriei, bazat pe o înțelegere „corectă" a canonului şi comentariilor. Acumularea de cunoştințe a devenit un program al statului, considerându-se că reprezintă un element crucial în construcția statului şi în crearea legilor şi regulamentelor. Marii istorici din timpul dinastiei Han – Sima Qian, a cărui carte, *Însemnările istoricului*, a consacrat continuitatea istoriei Chinei până în epoca Han, şi Ban Gu, care a explorat realizările dinastiei Han din perspectiva secolului I e.n. – au creat sentimentul unei istorii profunde, având în centru China ca stat unificat.

Dinastia Han timpurie a stabilit, de asemenea, noi legi ce reglementau comportamentul pe cuprinsul imperiului. Elementul crucial al legilor sale, ca şi al multor legi chineze de mai târziu, este răspunderea statului de a asigura o conduită morală a supuşilor săi oferind recompense şi amenințând cu pedepse. Exista o clasificare strictă a nelegiuirilor: infracțiunile comise în cadrul unui clan erau considerate mai grave decât cele comise împotriva membrilor altor clanuri,

iar cele împotriva bătrânilor mai grave decât cele împotriva tinerilor. Statul depindea de rapoarte şi informatori şi avea o abordare intervenţionistă a justiţiei. Pedepsele nu erau chiar atât de variate, de la amenzi la surghiun, muncă silnică, mutilare, moarte şi pedeapsa supremă, distrugerea descendenţei, când toate rudele de sex masculin ale unei persoane erau ucise. Forma obişnuită a pedepsei capitale era decapitarea, dar trădătorii, spionii şi paricizii erau tăiaţi în două cu fierăstrăul la nivelul şoldului. Recompensa imperială supremă pentru oamenii de rând era acordarea unui nume de familie, ţăranii neavând astfel de nume la începutul dinastiei. Faptul că astăzi 22% din populaţie are doar trei nume de familie – Wang, Li şi Zhang – indică gradul de răspândire a acestui proces.

La baza imperiului Han se afla ceea ce produceau ţăranii. La fel ca romanii, cel puţin la început, dinastia Han a iniţiat un veritabil cult al agriculturii, care susţinea că obţinerea unor recolte mai mari şi crearea unui teren mai fertil erau darurile supreme pentru posteritatea unei familii şi a statului. Nu era „om desăvârşit”, susţineau confucianiştii dinastiei Han, decât acela care muncea pământul şi ritualuri publice la scară largă îl înfăţişau pe împărat ca agricultorul suprem. S-au iniţiat ample proiecte de ameliorare a terenurilor şi de irigaţii şi au fost dezvoltate noi unelte agricole, precum plugul mare din fier. Cele mai importante pentru îmbunătăţirea masivă a recoltelor au fost, probabil, progresele făcute în domeniul fertilizării, folosindu-se îngrăşământ de origine animală şi umană, precum şi alte forme de materiale organice mai intens decât oriunde în altă parte. Rezultatul a fost o creştere substanţială a populaţiei, mai ales în timpul dinastiei Han Târzii sau de Răsărit, în primele două secole ale erei noastre.

Şi organizarea vieţii săteşti era orientată spre îmbunătăţirea producţiei agricole. Mai-marii satelor răspundeau în faţa funcţionarilor statului pentru producţie, deşi cel mai obişnuit tip de fermă era alodiul de mici dimensiuni şi chiar şi cele mai mari domenii nu atingeau decât o zecime din suprafaţa pe care o aveau în medie cele romane. Dar, deşi practicile legate de moştenire în care toţi fiii aveau dreptul la o parte din pământ nu au permis apariţia unor ferme mai extinse, ele au forţat clanurile să colaboreze în ceea ce priveşte producţia, au crescut numărul celor care lucrau o parte din zi la fermele mai mari şi au dus la cumpărarea masivă a terenurilor foarte mici. Unii istorici văd înclinaţia chinezilor pentru relaţiile bine stabilite, la scară largă între familii şi indivizi ca pe o practică dezvoltată din vremurile dinastiei Han. Şi, cu toate că epocile ulterioare au contribuit, poate, la fel de mult ca dinastia Han la aceste practici, nu este nicio îndoială că nevoia de a intra în legătură, de a comunica cu alte familii, procedurile legate de daruri, mese şi statut stabilite în cadrul reţelelor umane şi între ele au mult de-a face cu creşterile extraordinare ale populaţiei de acum două mii de ani.

Creşterea populaţiei şi reducerea, pe cale de consecinţă, a dimensiunilor terenurilor se pot număra printre motivele pentru care sistemul marii proprietăţi

funciare (şi un nou avânt al regionalismului care a însoţit-o) a devenit prevalent spre sfârşitul secolului I î.e.n. Un alt motiv poate fi că negustorii şi alte familii bogate, inclusiv cei care se îmbogăţiseră datorită salariilor primite de la stat, au început să-şi investească banii în pământuri pentru a evita sistemul dur de impozitare pe care îl introduseseră primii împăraţi ai dinastiei Han. În timpul domniei împăratului Yuan, care a murit în anul 33 î.e.n., aceste forţe centrifuge se intensificaseră spectaculos, iar criticile aduse sistemului social al dinastiei Han erau tot mai frecvente atât în provincii, cât şi la curte. În anul 9 e.n. un funcţionar imperial pe nume Wang Mang a uzurpat puterea şi a întemeiat o nouă dinastie, numită, foarte adecvat, dinastia Xin (cea Nouă). Dar reformele lui Wang, printre care interdicţia privind vânzarea pământurilor şi naţionalizarea comerţului cu anumite mărfuri, s-au întors curând împotriva sa, iar în anul 23 e.n. dinastia Han a revenit la putere, acum sub conducerea unei rude îndepărtate a ultimului împărat.

Principalul împărat al restauratei dinastii Han de Răsărit (numită astfel deoarece şi-a mutat capitala în est, la Luoyang) este Guangwu, care a domnit din 25 până în 57 e.n. După ce i-a învins pe Wang Mang şi o mulţime de alţi pretendenţi, Guangwu a creat un imperiu Han reformat, oferind mai multă putere provinciilor, dar cu mecanisme noi – precum rotaţia funcţionarilor – pentru a evita încercările de uzurpare a puterii centrale. El a abolit, de asemenea, unele dintre cele mai stricte legi ale fostei dinastii Han şi a început o politică de gestionare a grupurilor de altă origine de la graniţe printr-o combinaţie de mită şi expediţii de pedepsire. Conştient de nevoia de a se axa pe restabilirea echilibrului în imperiu, Guangwu a permis unor grupuri de alte origini să se stabilească în interiorul graniţelor, parţial pentru a compensa migrarea de la nord spre sud a chinezilor ca urmare a năvălirilor barbarilor din nord, parţial pentru a ajuta la apărarea graniţelor de nord ale imperiului. Mult timp aceşti „barbari din interior” au luptat vitejeşte în numele dinastiei Han, însă spre sfârşitul secolului al II-lea e.n. deveniseră o putere în sine, iar conducătorii lor aveau o importanţă crucială în politica dinastiei Han.

La sfârşitul dinastiei Han reapar problemele pe care Wang Mang şi împăratul Guangwu încercaseră să le rezolve – în primul rând şi cel mai important, cum să menţină loialitatea faţă de imperiu a unora dintre liderii locali, din ce în ce mai puternici. Nu doar grupurile de alte origini provocau necazuri. Şi în China au apărut despoţi războinici, adesea ca urmare a luptelor dintre unii comandanţi militari pentru controlul asupra anumitor teritorii. Neputincioşi, împăraţii din dinastia Han păreau incapabili să smulgă răul din rădăcină şi furia oamenilor de rând împotriva nedreptăţilor la care erau supuşi, precum şi deteriorarea nivelului de trai au dat naştere unor noi tipuri de răscoale. „Turbanele galbene” – o sectă taoistă milenaristă care promitea redistribuirea pământurilor, executarea despoţilor războinici şi lupta împotriva invadatorilor străini – au fost cât pe ce să

răstoarne regimul în 184 e.n., fiind în cele din urmă învinşi prin eforturile comune ale unor funcţionari loiali dinastiei Han şi oameni cu influenţă la nivel local, oripilaţi de transele colective şi ritualurile magice practicate de sectă. Dar dinastia nu s-a bucurat prea mult timp de pace. La începutul anilor 200 împăratul minor era trecut din custodia unui despot militar în a altuia, iar imperiul s-a destrămat în urma războiului civil. Ghinionistului împărat Xian i s-a permis în cele din urmă să abdice, în 220, în favoarea fiului torţionarului său principal, generalul Cao Cao, care a întemeiat dinastia Wei – conducătorii unuia dintre cele trei regate independente care au ajuns să înlocuiască Imperiul Han.

În ciuda faptului că au avut şi reuşite, şi eşecuri, împăraţii dinastiei Han au demonstrat, în ansamblu, o forţă fără precedent. Sfera lor de influenţă cuprindea mare parte din actualul teritoriu al Chinei, inclusiv sudul Manciuriei şi părţi din nordul Coreei şi din Asia de Sud-Est. La apogeul lor, conduceau un imperiu la fel de mare ca acela al contemporanilor lor romani. Au favorizat tot mai multe interacţiuni cu Asia Centrală şi au extins mult reţelele comerciale spre sud, gestionând ambele regiuni cu pricepere, ajutaţi de superioritatea tactică pe care noua arbaletă o conferea armatelor lor. Această armă a fost probabil inventată la scurt timp după anul 200 î.e.n. şi era mai puternică şi mai precisă decât arcul barbarilor, care o lungă perioadă nu au avut capacitatea de a turna piesele de bronz necesare. A fost ultima mare realizare a tehnologiei militare chineze înainte de inventarea prafului de puşcă.

La începutul perioadei Han, Mongolia era populată de Xiongnu, strămoşii hunilor. Dinastia Qin încercase să-şi protejeze domeniile de la această frontieră prin unirea unei serii de întărituri de pământ pentru a crea un nou Mare Zid, care avea să fie dezvoltat şi mai mult de alte dinastii ulterioare. Împăraţii Han au continuat ofensiva, alungând triburile din confederaţia Xiongnu spre nordul deşertului Gobi şi apoi preluând controlul asupra rutelor caravanelor din Asia Centrală, trimiţând armate în vest, tocmai până în Kashgaria, în secolul I î.e.n. În anul 97 e.n. un general a ajuns foarte aproape de Marea Caspică. Chinezii au obţinut chiar tribut de la kushani, ale căror domenii se întindeau de o parte şi de alta a munţilor Pamir. Spre sud au ocupat coastele până în Golful Tonkin; Annamul le-a acceptat suzeranitatea şi Indochina a fost privită de atunci de oamenii de stat chinezi ca parte a sferei lor de influenţă. Spre nord-est au pătruns în Coreea. Aceste succese militare nu au fost urmate totuşi de nicio colonizare.

Unele întâlniri diplomatice timide cu Roma din epoca dinastiei Han sugerează că, în urma expansiunii, China a început să aibă mai multe contacte cu restul lumii. Până în secolul al XV-lea e.n. aceste contacte au avut loc în principal pe uscat, iar pe lângă drumurile mătăsii care o legau în mod regulat de Orientul Mijlociu (caravane cu mătase au pornit spre vest aproximativ din anul 100 î.e.n.), în vremea dinastiei Han China a dezvoltat schimburi mai elaborate cu vecinii săi

nomazi. Uneori acestea aveau loc în cadrul tributului, recunoscut la rândul lui prin daruri, alteori în cadrul unor monopoluri oficiale ce reprezentau baza unor mari familii de negustori. Însă nu doar comerțul s-a folosit de aceste mari rute ale caravanelor. Ideile, credințele şi inspirația artistică au urmat aceleaşi trasee, aducând China în contact permanent cu lumea iraniană şi cu cea indiană în timpul dinastiei Han Târzii, prin statele create în Sogdiana de populația vorbitoare de limbă persană, în jurul Samarkandului şi al Buharei, şi în special prin intermediul Imperiului Kuşan, care se întindea, în secolele I-II e.n., din actuala regiune Xinjiang până în centrul Indiei. Budismul, una dintre principalele credințe ale Chinei, s-a răspândit pe rutele deschise de acesta din urmă.

Contactele cu Asia Centrală pot explica una dintre cele mai uimitoare lucrări ale artei clasice chineze, seria de cai din bronz descoperiți în nişte morminte de la Wuvei, în nordul provinciei Gansu, la 750 de mile vest de capitala dinastiei Han. Nu e decât un exemplu dintre numeroasele opere splendide rafinate ale meşterilor care lucrau în bronz din timpul dinastiei Han; aceştia au rupt, evident, legăturile cu tradiția mai repede decât meşterii care făceau obiecte de ceramică şi care arătau un respect mai mare pentru formele trecute. Totuşi, la un nivel diferit, ceramica din timpul dinastiei Han ne oferă unele dintre primele exploatări în artă a unor subiecte din viața de zi cu zi a majorității chinezilor, sub forma unor colecții de mici figurine reprezentând familii de țărani şi animalele lor.

Imperiul Han a fost o cultură extraordinară, centrată pe o curte cu palate imense, bogate, construite în principal din lemn, din nefericire, motiv pentru care au dispărut, ca şi majoritatea colecțiilor de picturi pe mătase din timpul dinastiei Han. Literatura din timpul dinastiei ne oferă o imagine clară a felului cum arătau oraşele: Luoyang, capitala de mai târziu, se întindea pe aproape patru mile pătrate şi era organizată în jurul unei axe nord-sud, în centrul căreia se aflau două complexuri de palate gigantice, legate de o mare alee acoperită. În toată perioada dinastiei Han urbanizarea a continuat într-un ritm rapid, iar odată cu ea s-a produs şi o dezvoltare a artei şi a meşteşugurilor care necesitau o îndemânare aparte. Broderiile chinezeşti pe mătase erau admirate peste tot unde ajungeau caravanele şi, deşi obiectele din lemn şi pânză nu mai există astăzi, s-au păstrat totuşi unele dintre impresionantele sculpturi din bronz şi remarcabilele costume funerare din jad, mărturii ale realizărilor lor artistice.

O mare parte din acest capital cultural s-a risipit sau a fost distrus în secolele IV-V, când barbarii au revenit la granițe. Nereuşind până la urmă să asigure apărarea Chinei prin forțe proprii, succesorii împăraților Han au recurs la politica de a apela la unele triburi care exercitau presiuni asupra ei din exterior, folosindu-le în propriile scopuri militare. Această decizie a ridicat problema relațiilor dintre nou-veniți şi numeroşii oameni care se considerau acum chinezi. Odată cu prăbuşirea statului Han şi pe durata conflictelor interne ce au urmat, relația de

putere dintre grupurile din Asia Centrală şi chinezi s-a schimbat, secolele ulterioare marcând apariţia unor noi centre politice între Europa şi Asia de Est. Pentru mulţi dintre cei care au trăit în imperiul Han, aceasta a fost o perioadă de tristeţe şi disperare. Poetul Cao Zhi a descris capitala dinastiei Han de Răsărit după ce fusese prădată:

> Urcând pe coama Muntelui Beimang,
> Privesc din depărtare spre Luoyang.
> Luoyang, atât de singuratic şi de neclintit.
> Palatele şi casele făcute toate scrum.
> Zidurile şi gardurile distruse toate,
> Spini şi rugi înălţându-se spre cer.

Însă chiar şi în înfrângere se poate observa pentru prima dată puterea uimitoare de asimilare culturală a Chinei. Treptat, multe populaţii barbare au fost înghiţite de societatea chineză, pierzându-şi identitatea şi devenind la rândul lor un soi de chinezi. Prestigiul de care se bucura civilizaţia chineză în rândul popoarelor din regiune era deja foarte mare. Străinii aveau tendinţa de a vedea China drept centrul lumii, o culme a culturii, aşa cum popoarele germanice din Apus priviseră Roma. În Asia de Sud-Est, Coreea şi Japonia, limba, literatura, obiceiurile chineze şi organizarea statului chinez au avut un impact profund spre mijlocul mileniului I e.n. Chiar şi în inima Asiei Centrale unii suverani care nu văzuseră niciodată imperiul au impus portul şi obiceiuri chineze popoarelor lor, prin decret, în jurul anului 500 e.n. Cultura chineză devenise punctul central de interes al regiunii şi avea să rămână aşa şi în perioada de dezbinare care a urmat în China după abdicarea ultimului împărat din dinastia Han.

În jurul anului 0 jumătate din populaţia umană era sub controlul a doar două state, Roma şi China dinastiei Han, şi este imposibil să nu facem comparaţii între ele. Nu există nicio îndoială că, în ciuda frecvenţei scăzute a contactelor directe dintre ele, cele două imperii prezentau similitudini remarcabile. Amândouă erau guvernate de împăraţi asemănaţi cu zeii, care conduceau birocraţii şi unităţi militare răspândite ici şi colo pe teritorii de dimensiuni aproximativ egale. Ambele regimuri pretindeau că stăpânesc întreaga lume cunoscută (şi elitele amândurora ştiau probabil că nu era adevărat). Amândouă moşteniseră mari tradiţii pe care le-au modificat pentru a sluji propriilor scopuri. Procesele lor de centralizare, sistemele monetare, principiile administrative şi modul de gestionare a străinilor se asemănau foarte mult. După ce au supravieţuit timp îndelungat, amândouă au dispărut pe măsură ce puterea a devenit tot mai difuză. Au existat, bineînţeles, şi diferenţe mari: în China dezvoltarea birocraţiei centralizate a fost cu mult mai mare decât la romani. Au existat discrepanţe majore, de asemenea, în

dreptul civil şi în principiile de guvernare locală. În primul rând şi cel mai important, gradul de pătrundere culturală şi lingvistică a centrului în imperiu a fost mult mai mare în China dinastiei Han decât la romani. Totuşi, merită să ne gândim la faptul că acum două mii de ani Extremul Orient şi Extremul Occident ale Eurasiei erau lumi paralele care aveau multe în comun.

Cartea a IV-a

Epoca tradițiilor divergente

„Romanii” din timpul lui Iustinian ştiau că sunt diferiți de alți oameni şi se mândreau cu asta. Ei aparțineau unei civilizații anume; unii, cel puțin, credeau că era cea mai bună. Nu erau singurii. Acelaşi lucru era valabil şi în cazul unor oameni din alte părți ale globului – din China, de exemplu. Cu mult timp înainte de naşterea lui Hristos, civilizația îşi făcuse apariția pe toate continentele cu excepția Oceaniei, adâncind şi accelerând diferențele din comportamentul uman prefigurate din vremurile preistorice. Varietatea culturală a umanității se întrevedea încă din cele mai vechi timpuri şi, atunci când lumea mediteraneeană clasică s-a destrămat ireparabil – anul 500 e.n. poate funcționa ca un reper aproximativ –, lumea era plină de culturi contrastante.

Pe cea mai mare parte din suprafața globului încă nu exista civilizație, dar, acolo unde exista, aceasta era împărțită în câteva zone în care funcționau tradiții puternice, distinctive, adesea conştiente de sine şi în mare parte independente. Diferențele dintre ele urmau să se adâncească încă aproximativ o mie de ani, până când, în jurul anului 1500, lumea a ajuns probabil să fie caracterizată de mai multă diversitate decât în oricare alt moment anterior sau posterior. Nu exista încă nicio tradiție culturală dominantă.

Unul dintre rezultate a fost că civilizațiile chineză, sud-est-asiatică, indiană, vest-europeană şi islamică s-au perpetuat în mod independent suficient de mult timp pentru a lăsa urme de neşters pe harta lumii noastre. Ele au coexistat şi unul dintre motive este, paradoxal, că toate aceste civilizații semănau foarte mult sub un anumit aspect. În general, toate se bazau pe agricultura de subzistență şi toate trebuiau să-şi găsească principalele surse de energie în vânt, ape curgătoare şi forța animală sau umană. Niciuna dintre ele nu a putut exercita o forță suficient de mare pentru a le schimba pe celelalte. Peste tot, de asemenea, importanța tradiției era enormă; rutinele implacabile, deşi diferite de la caz la caz, după care trăia atunci întreaga umanitate ar părea de nesuportat astăzi.

Bineînțeles, varietatea dezvoltării culturale produsese deja tehnologii diferite. Avea să treacă mult timp până când europenii aveau să egaleze realizările inginereşti ale romanilor; cu toate acestea, chinezii ştiau deja de mult să tipărească cu caractere mobile şi aveau cunoştințe despre praful de puşcă. Totuşi, impactul unor astfel de avantaje sau dezavantaje nu era decât marginal, în mare parte deoarece interacțiunile tradițiilor erau dificile, cu excepția câtorva zone favorizate. Izolarea unei civilizații față de alta nu a fost însă niciodată absolută; au existat întotdeauna unele interacțiuni fizice şi mentale. Barierele dintre ele semănau mai mult cu nişte membrane permeabile decât cu nişte ziduri impenetrabile, deşi oamenii din acele vremuri se mulțumeau să trăiască în cea mai mare parte după tipare ce se schimbau foarte lent, ignorându-i pe cei care trăiau la câteva sute – sau chiar zeci – de mile distanță, dar care aveau obiceiuri diferite.

Această mare epocă a diversității culturale este foarte lungă. În unele tradiții trebuie să ne întoarcem în timp până în secolul al III-lea î.e.n. pentru a relua firul poveştii, iar breşele din sistemele de apărare care le-au separat unele de altele nu au devenit permanente decât mult după anul 1500 e.n. Înainte de această dată, cele mai multe civilizații aveau, în mare, un ritm propriu de dezvoltare, rareori trădând efectele vreunei influențe din exterior. Excepțiile de la această regulă au fost efectele pe care le-au avut asupra restului lumii marile imperii nomade din inima Eurasiei Centrale. Deşi efemere, ele au fost principalii vestitori ai schimbării în mileniul I e.n. Şi, după ele, apele aveau să fie tulburate de o nouă direcție de dezvoltare ce urma să-i afecteze în cele din urmă pe oameni din Spania până în Indonezia şi de la Niger până în China. Islamul, ultima dintre marile religii care s-au născut, îşi avea originea în Orientul Mijlociu, zona celor mai vechi tradiții civilizate, şi a fost, în multe privințe, succesorul acestora. Dar avea să transforme lumea în moduri cu totul noi.

1

Răscrucile de drumuri din Eurasia Centrală

Mai bine de o mie de ani, din secolul al II-lea î.e.n. până în secolul al XIV-lea e.n., teritoriile din Eurasia Centrală au fost elemente-cheie ale istoriei umane. Cel mai bun mod de a înțelege importanța lor este să ne imaginăm zona dintre granițele Coreei şi câmpiile Europei de Est ca pe un canal pe care au circulat tehnologii, idei şi popoare, marcat de migrații masive şi dezvoltarea inconstantă a unor imperii foarte mari, dar de obicei efemere. De la Xiongnu, care i-a atacat pe chinezi în timpul dinastiei Han Timpurii, până la mongoli, ce au stăpânit o mare parte a lumii în secolul al XIII-lea, stepa Eurasiei Centrale a fost o mare răscruce de drumuri care legau China, India, Orientul Mijlociu şi Europa, uneori prin războaie şi cuceriri, dar cel mai adesea prin comerț şi schimburi religioase. Pentru umanitate ca întreg, aceasta a fost ultima perioadă de subjugare a unor populații sedentare de către vecinii lor nomazi şi este imposibil să înțelegem tranziția de la lumea clasică la cea modernă fără a-i cunoaşte impactul.

Zona în care au început toate acestea şi pe care – din lipsa unui termen mai bun – o numim Eurasia Centrală este o regiune imensă; se întinde ca un coridor uriaş de la est la vest pe o distanță de aproximativ 4.000 de mile. Granița sa de nord o constituie pădurile siberiene; sudul este delimitat de deşerturi, mari lanțuri muntoase, Podişul Tibet şi Podişul Iranului. În cea mai mare parte este stepă acoperită de iarbă, ale cărei granițe cu deşertul variază. În deşert sunt şi oaze importante, care au constituit mereu o parte distinctă a economiei sale. Acestea aveau populații sedentare al căror mod de viață stârnea ostilitatea şi invidia nomazilor. Cele mai multe şi mai bogate oaze se găseau în regiunea dintre cele două mari cursuri de apă numite de greci Oxus şi Iaxarte. Aici au apărut oraşe vestite pentru bogăția şi meşteşugurile lor – Buhara, Samarkand, Merv – şi tot pe aici treceau rutele comerciale care legau îndepărtata Chină de Orientul Mijlociu şi Europa.

Primii nomazi eurasiatici care au ajuns să influențeze istoria lumii au fost cei din Xiongnu, care au trăit pe actualul teritoriu al Mongoliei şi în zonele de est ale regiunii autonome Xinjiang timp de cinci secole în jurul anului 0. Xiongnu a fost marea rivală a Chinei în timpul dinastiei Han şi nomazii au pătruns de mai multe ori adânc pe teritoriul noului imperiu chinez înainte ca puterea lor să se diminueze în urma unor lupte interne, permițând dinastiei Han să învingă subdiviziunea lor din sud. Deoarece tot ce ştim despre Xiongnu astăzi (inclusiv numele triburilor) provine din izvoare chineze, e greu să aflăm foarte multe despre structura internă a statului lor. La fel ca atâtea state ulterioare din Eurasia

Centrală, erau probabil o confederație de grupuri etnice diferite, sudate de rituri şi credințe comune, apărute în urma războiului şi conduse de o elită obligată prin jurăminte şi legături de sânge să se considere o unică familie. Erau o maşină de luptă formidabilă, care se baza pe o cavalerie uşoară, rapidă, cu arme şi tehnici preluate de la rivalii lor chinezi şi folosite pentru a-şi asigura hegemonia în toată partea răsăriteană a stepei.

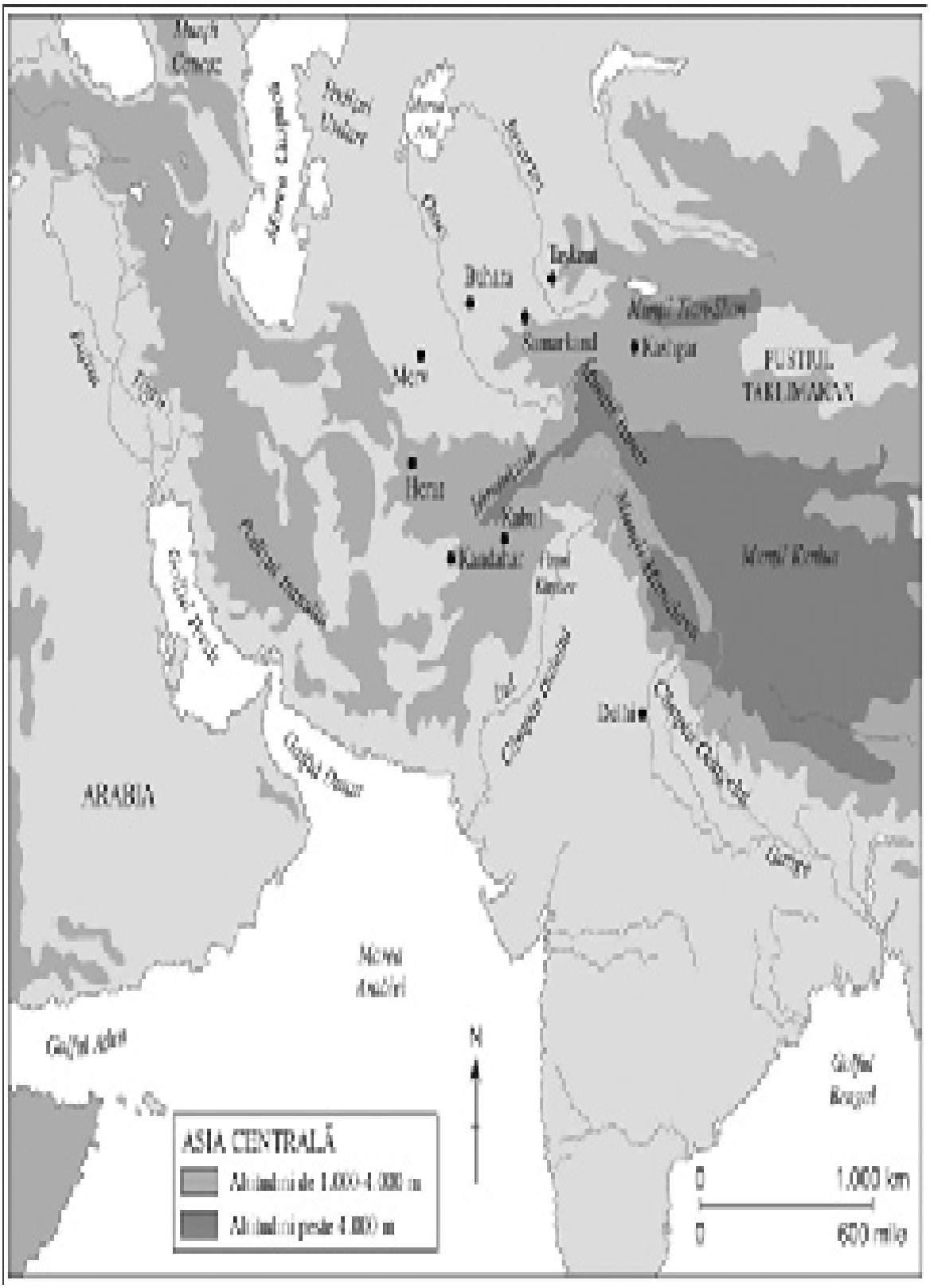
ARABIA
PUSTIUL TAKLIMAKAN
Herat
Kabul
Kandahar
Delhi
Bukara
Samarkand
Golful Oman
Golful Aden
Golful Bengal
ASIA CENTRALĂ
Altitudini de 1.000-4.000 m
Altitudini peste 4.000 m
0 1.000 km
0 600 mile

Se consideră uneori că Xiongnu era totuna cu hunii, care au ajuns în partea vestică a Eurasiei Centrale aproximativ la data când s-a prăbuşit şi ultimul stat Xiongnu în răsărit. Deşi e posibil să existe o oarecare legătură între acestea, ce ştim cu siguranță este că hunii care au ajuns în Europa au trecut prin mai multe transformări politice şi culturale după orice asociere pe care ar fi putut-o avea cu Imperiul Xiongnu. Dar speculațiile despre originile hune subliniază două aspecte importante ale vieții din regiunile Eurasiei Centrale până în zilele noastre. Era o singură regiune, fără obstacole naturale care să blocheze principalele rute dintre estul şi vestul stepei. Populațiile, religiile, limbile, ideile şi tehnologiile puteau circula uşor de la un capăt la celălalt al marilor câmpii, dacă nu erau împiedicate de modificări bruşte ale situației politice sau de război. Această interconectivitate a deschis vaste posibilități pentru comerț, dar şi pentru transformare socială, întregi grupuri etnice schimbându-şi identitatea, credința şi chiar numele pe măsură ce se deplasau de-a lungul stepei.

Stilurile de viață ale populațiilor din Eurasia Centrală s-au schimbat totuşi foarte puțin pe acest teritoriu vast. Xiongnu, ca şi sciții care au dominat stepa occidentală cam în aceeaşi perioadă în care Xiongnu controla estul, erau nişte triburi nomade, care îşi mânau caii, vitele şi oile de la un loc de păşunat la altul. Erau călărești iscusiți şi ştiau foarte bine să folosească arcul compozit, arma arcaşului călare, care avea mai multă forță, fiind construit nu dintr-o singură bucată de lemn, ci din lemn şi corn. Ştiau să facă țesături, sculpturi şi decorațiuni complexe, dar nu au întemeiat de regulă localități sau oraşe proprii. Fiind nomazi, făceau adesea comerț, chiar şi pe distanțe lungi. Adesea nu cuceririle, ci comerțul a adus aceste grupuri nomade în contact cu marile imperii învecinate – China, Persia şi Imperiul Roman de Răsărit. Dar, când au văzut bogăția populațiilor sedentare, au vrut să aibă şi ei parte de ea, fie folosindu-şi săbiile, fie cheltuindu-şi argintul.

Cei care au preluat de la Xiongnu rolul de stăpâni ai stepei de răsărit au fost avarii, iar despre ei ştim ceva mai mult. Ca şi predecesorii lor, erau o populație amestecată, cu elemente turcice, iraniene şi mongole. Erau conduşi de un împărat, numit *hagan*, care aspira să controleze întreaga Eurasie şi care a fost cât pe ce să-şi atingă țelul în secolul al V-lea. Este probabil ca expansiunea spre vest a avarilor să fi fost unul dintre motivele marilor migrații ale populațiilor care au plecat din Eurasia Central-Vestică în această perioadă; ele au fost forțate să plece, nu doar au căutat ținuturi mai bune atunci când granițele Imperiului Roman aflat la vest s-au destrămat. Hunii, goții şi alanii vorbitori de iraniană au ajuns apoi până în centrul şi chiar în vestul Europei venind din ținuturile lor din stepă, înființând state noi şi luând contact cu unele triburi germanice şi slave pe parcurs.

Spre sfârşitul secolului al VI-lea avarii cuceriseră actualul teritoriu al Ungariei şi pătrunseseră până la Marea Adriatică. Unul dintre principalele motive

ale succesului lor militar a fost măiestria în lupta călare; ei au fost primii care au început să folosească scara de şa, ceea ce le-a asigurat un avantaj considerabil în faţa duşmanilor. În jurul anului 600 e.n. avarii păreau decişi să devină stăpânii Europei, precum şi ai unor părţi din Asia. În 626 au asediat Constantinopolul, aliaţi cu persanii sasanizi, dar nu au reuşit să-l cucerească. Avarii din răsărit (numiţi rouran de chinezi) au fost controlaţi de dinastia Sui, dar nu s-au supus niciodată stăpânirii chineze şi au continuat o expansiune treptată spre est până în secolul al VII-lea.

Puterii avarilor i-a pus capăt una dintre cele mai remarcabile transformări ale întregii regiuni eurasiatice: apariţia turcilor. Iniţial o populaţie supusă avarilor, turcii au apărut ca entitate separată începând de la mijlocul secolului al V-lea e.n. Mitologia lor era centrată pe munţii Altai şi în special pe un loc pe care îl numeau Ötükän Yish, de unde ar fi provenit ei. Spre sfârşitul secolului al V-lea s-au răspândit din nordul şi centrul Mongoliei spre alte zone. Conducătorii lor aveau probabil experienţa războiului atât din federaţiile avarilor, cât şi ale hunilor, iar atunci când au luptat cu avarii pentru câştigarea supremaţiei, în secolul al VI-lea, erau bine pregătiţi şi bine organizaţi. Spre mijlocul secolului al VII-lea dominau toată zona Eurasiei Centrale, din Coreea până la Marea Neagră.

Succesul turcilor s-a datorat faptului că au fost dispuşi să accepte orice prezumtivi aliaţi, iar în plus par să fi avut o atractivitate culturală deosebită. Iniţial elita turcă credea în zeul cerului, Tängri. Dar unii s-au convertit foarte rapid la budism, iar alţii au adoptat maniheismul sau creştinismul. La momentul când au cucerit regiunea din jurul Mării Aral, turcii erau ei înşişi o federaţie de grupuri etnice şi credinţe diferite, legate de limba şi cultura turcice. Proiectul politic turc nu a durat mai mult de o generaţie, dar a lăsat o moştenire similară celei a lui Alexandru cel Mare, care, prin cuceriri, iniţiase noi direcţii culturale pe un teritoriu vast cu aproape o mie de ani înainte.

Influenţa turcilor nu s-a datorat exclusiv expansiunii lor militare. Probabil datorită abilităţilor comerciale ale turcilor şi gradului lor ridicat de incluziune culturală, avem exemple de grupuri etnice care au adoptat o identitate turcică fără să fi fost măcar învinse din punct de vedere militar. Aceasta poate fi una dintre explicaţiile numărului enorm de grupuri turcice care apar în istoria ulterioară a Asiei şi Europei: azerii, kazahii, kârgâzii, turkmenii, uigurii, başkirii, khazarii, protobulgarii, mamelucii, timurizii, otomanii şi, bineînţeles, turcii moderni, pentru a nu menţiona decât câţiva. Răspândirea culturii turce în secolele al VII-lea şi al VIII-lea arată că ceea ce aveau aceştia era atractiv pentru alţii dintr-o zonă imensă, din Manciuria până în Anatolia.

Grupurile turcice care au migrat spre vest au jucat un rol crucial în istoria Europei Răsăritene şi a Orientului Mijlociu, limitând influenţa persanilor în nord. Aliindu-se la început cu Imperiul Roman de Răsărit, l-au ajutat să supravieţuiască

şi să se transforme în Bizanț, ceea ce i-a asigurat permanența încă aproape o mie de ani. Unul dintre moştenitorii mai aparte ai turcilor a fost hanatul khazar, care din jurul anului 630 a stăpânit stepa pontică între Marea Neagră şi Marea Caspică. Dinastia conducătoare a acestuia s-a convertit la iudaism în 740, sub conducerea hanului Bulan, atât din convingere, s-a presupus, cât şi din necesitatea de a-şi găsi o identitate aparte, care nu să nu fie nici creştină, nici musulmană. Khazarii au rămas o putere majoră până când au fost învinşi de statul Rus, aflat în expansiune spre sfârşitul secolului al X-lea.

Mai spre vest, un alt grup de origine turcică, protobulgarii, s-a deplasat spre zonele de nord-vest ale regiunii pontice, fiind asimilat de slavi, a căror limbă a adoptat-o treptat. Protobulgarii urmau să aibă o influență semnificativă asupra istoriei slavilor. Un alt grup, selgiucizii, a migrat în regiunea din jurul Mării Aral. Primul său rege a servit în armata khazarilor (ceea ce explică numele fiilor lui, Musa, Mikail şi Israil) şi a învățat de la aceştia atât principiile comerțului, cât şi pe cele ale războiului. În secolul al XI-lea, succesorul său, Malik-Shah, a cucerit unele regiuni din Anatolia – actuala Turcie –, pe care le-a încorporat într-un imperiu selgiucid în plină expansiune.

Moştenirea turcică a influențat şi partea de răsărit a Asiei. Dinastia chineză Tang avea origini parțial turcice, fapt care explică probabil de ce era atât de interesată să obțină controlul asupra stepei răsăritene. Dar, deşi dinastia Tang a învins de mai multe ori grupurile turcice răsăritene în secolul al VII-lea şi la începutul secolului al VIII-lea, acestea au supraviețuit ca puteri independente până la ascensiunea mongolilor, în secolul al XI-lea. La granițele de nord-vest ale Chinei, uigurii, alt grup turcic, şi-au înființat propriul regat independent la mijlocul secolului al VIII-lea.

Statul uigur, condus la început de o dinastie de religie maniheistă (cei mai mulți uiguri s-au convertit la islam abia în secolul al XV-lea), a stabilit o legătură geografică şi istorică importantă între China şi Asia de Sud. Sogdienii, un mare popor de negustori care trăiau chiar la vest de acesta, în jurul oraşelor Samarkand şi Buhara, şi care continuaseră să facă comerț în toată Eurasia Centrală indiferent de imperiul dominant, i-au învățat principiile Drumului Mătăsii, iar uigurii au continuat bucuroşi tradiția. Dar uigurii au fost influențați, de asemenea, de un mare imperiu – dispărut de mult în secolul al VIII-lea – care se impusese la sud de Sogdiana, din Afganistan până în nordul Indiei, în prima jumătate a mileniului. Acesta era Imperiul Kuşan, a cărui elită indo-europeană provenea din aceeaşi zonă pe care aveau s-o controleze uigurii ulterior. Prin teritoriile lor se răspândise budismul, mai întâi în Asia Centrală şi apoi în China.

Eurasia Centrală nu era, prin urmare, o simplă periferie de unde barbarii amenințau marile civilizații din est, sud şi vest. A fost un amplu catalizator al comerțului şi al ideilor şi un centru de putere politică pentru o perioadă foarte

lungă. Această epocă nu se încheiase spre sfârşitul mileniului I e.n.; cea mai importantă etapă a sa – cea a imperiilor mongole – abia avea să urmeze. Dar până în secolul al VIII-lea constelațiile politice se schimbaseră. Imperiul Bizantin nu doar supraviețuise, ci acum se reafirma. În China, dinastia Tang reînvia puterea chinezilor în inima Eurasiei Centrale. Dar cea mai importantă schimbare avea să vină dinspre sud, unde armatele arabe, însufleţite de o nouă credinţă, îşi începuseră marşul. În iulie 751, unele dintre aceste armate au înfruntat o armată a dinastiei Tang în bătălia de la Atlakh, în apropiere de granița de nord-vest a actualului Kârgâzstan. Arabii au fost victorioşi. Islamizarea Asiei Centrale putea începe cu adevărat, inițiind astfel o altă etapă în istoria acestei vaste regiuni.

2

Islamul şi imperiile arabe

Cu unele întreruperi relativ scurte, marile imperii din Iran îşi hărţuiseră vecinii o mie de ani înainte de 500 e.n. Uneori războaiele apropie civilizaţiile, iar în Orientul Mijlociu două tradiţii culturale se influenţaseră reciproc atât de mult, încât istoriile lor, deşi distincte, sunt inseparabile. Prin Alexandru şi succesorii lui, Ahemenizii transferaseră Romei ideile şi stilul unui cult imperial cu rădăcini în Mesopotamia antică; preluate de la romani, acestea au înflorit în Imperiul Bizantin creştin, care s-a confruntat cu Sasanizii. Persia şi Roma au fost fascinate una de cealaltă şi, în cele din urmă, au contribuit fiecare la distrugerea celeilalte; antagonismul lor le-a fost fatal atunci când era nevoie urgentă de atenţia şi resursele lor în altă parte. În cele din urmă, amândouă au pierit.

Primul Sasanid, Ardashir sau Artaxerxe, dorea cu ardoare să continue tradiţia persană. El a evocat în mod deliberat amintirea parţilor şi a Marelui Rege, iar succesorii lui au cultivat-o şi ei prin sculpturi şi inscripţii. Ardashir a revendicat toate ţinuturile stăpânite odinioară de Darius, cucerind apoi oazele Merv şi Hiva şi invadând Punjabul; cucerirea Armeniei a mai durat 150 de ani, dar cea mai mare parte a sa a fost adusă până la urmă sub hegemonie persană. Aceasta a fost ultima reconstituire a vechiului Imperiu Persan, iar spre sud se întindea, în secolul al VI-lea, tocmai până în Yemen.

Varietatea geografică şi climatică a ameninţat întotdeauna cu dezintegrarea acest teritoriu imens, dar Sasanizii au rezolvat problemele guvernării sale o lungă perioadă. Se puteau baza pe tradiţia birocratică datând de pe vremea Asiriei şi regii puteau pretinde că au autoritate divină. Istoria politică a statului sasanid se rezumă la tensiunile dintre aceste forţe centralizatoare şi interesele marilor familii. Tiparul care a rezultat a fost marcat de perioade alternative când regii au fost împiedicaţi sau nu au reuşit să se ridice la înălţimea pretenţiilor lor. Existau două moduri excelente de a testa acest lucru. Unul era capacitatea lor de a-şi numi propriii oameni în funcţiile înalte ale statului şi de a rezista pretenţiilor nobilimii care voia să ocupe aceste funcţii. Celălalt era păstrarea controlului asupra succesiunii. Unii regi persani au fost detronaţi şi, cu toate că domnia era formal transferată către un succesor numit de suveran, uneori acest lucru a permis apariţia unui sistem semielectoral în care principalii dregători ai statului, militari şi preoţi alegeau pe cineva din familia regală.

Demnitarii care contestau puterea regală şi care stăpâneau adesea în satrapii proveneau din câteva mari familii ce pretindeau că descind din Arsacizii parţi, conducătorii supremi ai acestui popor. Ei se bucurau de fiefuri de mari dimensiuni

care îi întreţineau, dar ponderea lor periculoasă era contrabalansată de alte două forţe. Una era armata de mercenari, comandată în mare măsură de ofiţeri care făceau parte din mica nobilime şi care astfel aveau un avantaj asupra marilor nobili. Corpul său de elită, cavaleria casei regale, înarmată până în dinţi, răspundea direct în faţa regelui. Cealaltă forţă era preoţimea.

Persia Sasanizilor era şi o unitate politică, şi una religioasă. Zoroastrismul fusese restaurat formal de Ardashir, care a oferit privilegii importante preoţilor săi, magii. Acestea au dus, în timp, şi la putere politică. Preoţii confirmau natura divină a domniei, aveau atribuţii judiciare importante şi au ajuns să supravegheze şi colectarea impozitelor funciare, baza finanţelor persane. Doctrinele pe care le predicau par să fi diferit considerabil de monoteismul strict atribuit lui Zoroastru, dar se centrau pe un creator, Ahuramazda, al cărui reprezentant pe pământ era regele. Promovarea de către Sasanizi a religiei de stat era strâns legată de afirmarea propriei autorităţi.

Baza ideologică a statului persan a căpătat şi mai multă importanţă atunci când Imperiul Roman a devenit creştin. Diferenţele religioase au început să conteze mult mai mult; nemulţumirile religioase au ajuns să fie considerate politice. Din cauza războaielor cu Roma, creştinismul a ajuns să constituie o trădare. Deşi creştinii din Persia fuseseră toleraţi la început, persecutarea lor a fost următorul pas logic şi a continuat până în secolul al V-lea. Nu doar creştinii erau chinuiţi. În 276, un predicator persan pe nume Mani a fost executat prin metoda extrem de dureroasă a jupuirii de viu. Avea să fie cunoscut în Europa cu numele latinizat, Maniheus, iar învăţăturile care i-au fost atribuite au devenit ulterior o erezie creştină.

Maniheismul încorpora credinţe iudeo-creştine şi misticismul persan, reprezentând lumea ca o mare succesiune de întâmplări dramatice în care principiul luminii şi cel al întunericului luptau pentru supremaţie. Cei care înţelegeau acest adevăr căutau să participe la luptă practicând ascetismul, care urma să le deschidă calea spre perfecţiune şi armonie cu drama cosmică a mântuirii. Maniheismul făcea o distincţie clară între bine şi rău, între natură şi Dumnezeu; dualismul său radical era pe placul anumitor creştini, care au văzut în el o doctrină coerentă cu învăţăturile Sfântului Pavel. Sfântul Augustin a fost maniheist în tinereţe şi unele urme de maniheism au fost identificate mult mai târziu în ereziile din Europa medievală. Este posibil ca un dualism intransigent să exercite întotdeauna o atracţie puternică asupra unei anumite structuri intelectuale. Oricum ar fi, prigonirea atât de către o monarhie zoroastriană, cât şi de către una creştină a precedat răspândirea ideilor maniheiste în toată lumea. Adepţii săi s-au refugiat în Asia Centrală şi în China, unde maniheismul pare să fi avut o perioadă de înflorire până în secolul al XIII-lea.

În ce-i priveşte pe creştinii ortodocşi din Persia, deşi un acord de pace din secolul al V-lea prevedea că se vor bucura de toleranță, pericolul ca aceştia să fie neloiali în războaiele permanente cu Roma l-a făcut să devină literă moartă. Abia spre sfârşitul secolului un rege persan a emis un edict de toleranță, iar asta doar pentru a-i împăca pe armeni. Nu a pus capăt problemei; creştinii au devenit curând iritați de prozelitismul energic al unor zoroastrieni înfocați. Asigurările suplimentare ale regilor persani că vor tolera creştinismul nu sugerează că au avut succes sau că s-au dat peste cap să impună acest lucru. Era, poate, imposibil pe acest fundal politic; excepția care confirmă regula o constituie nestorienii, care au fost toleraţi de Sasanizi tocmai pentru că erau persecutați de romani; aceştia erau, prin urmare, consideraţi de încredere din punct de vedere politic.

Deşi atât religia, cât şi faptul că puterea şi civilizația sasanide au cunoscut maxima strălucire în timpul lui Chosroes I, în secolul al VI-lea, conferă rivalității dintre imperii dimensiunile unei competiții între civilizații, reluarea războaielor în acest secol nu este foarte interesantă. Ea ne oferă o poveste monotonă, cu sorți schimbători în cea mai mare parte, deşi au reprezentat penultima dintre luptele grecilor cu persanii începute cu o mie de ani înainte. Apogeul acestei lupte a fost la începutul secolului al VII-lea, în ultimul război mondial al Antichității. Este posibil ca devastările produse de acesta să fi reprezentat lovitura de grație dată civilizației urbane elenistice a Orientului Mijlociu.

În acel moment, în Persia domnea Chosroes al II-lea, ultimul mare Sasanid. Şansa lui pare să fi apărut atunci când un Bizanț slăbit – Italia fusese deja cucerită, iar slavii şi avarii năvăleau în Balcani – a pierdut un împărat bun, ucis de nişte rebeli. Chosroes trebuia să-i fie recunoscător răposatului Mauricius, deoarece revenise pe tronul Persiei cu ajutorul acestuia. A folosit asasinatul ca pretext, promițând că îl va răzbuna pe împărat. Armatele sale au năvălit în Levant, devastând oraşele din Siria. În 615 au prădat Ierusalimul, luând şi relicva Sfintei Cruci, cea mai vestită comoară a sa. Evreii, trebuie remarcat, îi primeau adesea pe persani cu brațele deschise şi au profitat de ocazie pentru a iniția pogromuri ale creştinilor – fără îndoială, cu atât mai plăcute cu cât acum rolurile se inversaseră. În anul următor, armatele persane au invadat Egiptul; după încă un an, avangărzile lor s-au oprit la doar o milă de Constantinopol. Au pornit chiar şi pe mare, au atacat Ciprul şi au smuls Rodosul din mâinile imperiului. Imperiul lui Darius părea aproape restaurat în momentul în care, la celălalt capăt al Mediteranei, Imperiul Roman îşi pierdea ultimele posesiuni din Spania.

Aceasta a fost cea mai neagră perioadă pentru Roma în îndelungata sa luptă cu Persia, dar exista un salvator. În 610 viceregele imperial al Cartaginei, Heraclius, se revoltase împotriva succesorului lui Mauricius şi pusese capăt domniei sângeroase a tiranului, executându-l. La rândul său, a primit coroana imperială din partea patriarhului. Dezastrele din Asia nu au putut fi stăvilite

imediat, dar Heraclius avea să se dovedească a fi unul dintre cei mai mari împărați războinici. Doar puterea navală a salvat Constantinopolul în 626, când armata persană nu a putut fi transportată pentru a sprijini un atac al aliaților ei avari asupra oraşului. În anul următor, Heraclius a pătruns totuşi în Asiria şi Mesopotamia, inima vechiului teritoriu disputat în strategia din Orientul Mijlociu. Armata persană s-a revoltat, Chosroes a fost ucis şi succesorul său a făcut pace. Zilele de glorie ale puterii sasanide apuseseră. Relicva Sfintei Cruci – sau ceea ce se afirma că ar fi aşa ceva – a fost readusă la Ierusalim. Îndelungatul duel dintre Persia şi Roma se încheiase şi atenția istoriei lumii avea să se îndrepte în sfârşit către alt conflict.

Sasanizii au dispărut în cele din urmă deoarece aveau mult prea mulți duşmani. Anul 610 fusese de rău augur: pentru prima dată o forță arabă a învins o armată persană. Dar de secole regii persani erau mult mai preocupați de duşmanii de la frontierele lor din nord decât de cei din sud. Au fost obligați să lupte cu nomazii din Asia Centrală, care şi-au făcut deja apariția în această poveste, şi totuşi, aşa cum am văzut, istoria acestor popoare este greu de desluşit, fie ca întreg, fie în detaliu. Cu toate acestea, un lucru este limpede – timp de aproape 15 secole Eurasia Centrală a fost sursa unui impuls în istoria lumii care, deşi spasmodic şi confuz, a dat rezultate ce au variat de la invaziile germanice din Europa Apuseană până la revitalizarea guvernării chineze în Asia de Est.

Primele dintre aceste triburi care au influențat Orientul Mijlociu şi Europa sunt sciții, deşi nu este uşor de spus foarte exact cine erau aceştia. Unii privesc termenul ca pe o denumire generică a mai multor popoare, ca şi în cazul avarilor şi turcilor. Arheologii au identificat „sciți” în multe zone din Asia şi Rusia, iar în Europa chiar şi în Ungaria. Aceştia par să fi avut o lungă istorie de amestec în treburile Orientului Mijlociu. Despre unii se spune că hărțuiau granițele Asiriei încă din secolul al VIII-lea î.e.n. Ulterior i-au atras atenția lui Herodot, care a avut multe de spus despre un popor ce i-a fascinat pe greci. Cel mai probabil, nu au fost niciodată un singur popor, ci un grup de triburi înrudite. Unii par să se fi stabilit în sudul Rusiei pentru o perioadă suficient de lungă ca să stabilească relații regulate cu grecii ca agricultori, dând cereale în schimbul frumoaselor obiecte din aur făcute de grecii de pe coastele Mării Negre ce au fost descoperite în mormintele scite. Dar ei i-au impresionat foarte mult pe greci şi ca războinici, luptând în modul caracteristic nomazilor asiatici, trăgând cu arcul din goana cailor, retrăgându-se în fața unei forțe superioare. I-au hărțuit pe Ahemenizi şi pe succesorii acestora secole de-a rândul şi la scurt timp după anul 100 î.e.n. au cotropit Parția.

Sciții nu au pătruns doar în sudul Rusiei, ci şi în India, dar această parte a poveştii poate fi lăsată deoparte pentru moment. În jurul anului 350 e.n. hunii au început să invadeze Imperiul Sasanid (unde erau numiți chioniți). În nord, hunii

migrau deja spre vest de lacul Baikal, împinşi de alţi rivali, aşa cum şi ei îi alungaseră pe unii din calea lor. Unii aveau să apară la vest de Volga în secolul următor; i-am întâlnit deja în apropiere de Troyes în 451. Cei care s-au îndreptat spre sud reprezentau un nou handicap pentru Persia în lupta sa cu Roma.

În 620 Sasanizii stăpâneau un teritoriu care se întindea din Cyrenaica (estul Libiei) până în Afganistan şi mai departe; 30 de ani mai târziu, imperiul nu mai exista. Imperiul Sasanid dispăruse, ultimul său rege fiind ucis de supuşii săi în 651. Deşi reînvierea Imperiului Roman de Răsărit a constituit o provocare şi incursiunile nomazilor l-au subminat, altă invazie a fost cea care i-a dat lovitura de grație. Iar din cauza acestei invazii nu s-a stins doar o dinastie, căci statul zoroastrian a fost înfrânt şi de o nouă religie triumfătoare, nu doar de armatele arabe.

Islamul a demonstrat o putere de expansiune şi de adaptare mai mare decât a oricărei alte religii cu excepția creştinismului. A exercitat o atracție pentru popoare foarte diverse din diferite colțuri ale lumii, precum nigerienii şi indonezienii; chiar şi în zona unde a apărut, teritoriile civilizației arabe dintre Nil şi India, există diferențe uriaşe de cultură şi climă. Totuşi, niciunul dintre ceilalți factori importanți care au modelat istoria lumii nu s-a bazat inițial pe mai puține resurse, cu excepția, poate, a religiei iudaice. Semnificativ poate, originile nomade ale evreilor au la bază acelaşi tip de societate tribală, barbară, brută şi înapoiată din care proveneau primele armate ale islamului. Comparația se impune inevitabil şi din alt motiv, căci iudaismul, creştinismul şi islamul sunt marile religii monoteiste. Niciuna dintre ele, în primele etape ale existenței, nu părea să aibă forța de a schimba istoria lumii, mai puțin, probabil, în ochii celor mai zeloşi şi mai fanatici adepți.

Istoria islamului începe cu Mahomed, dar nu cu naşterea sa, căci data exactă este unul dintre numeroasele lucruri rămase necunoscute în ceea ce îl priveşte. Primul său biograf arab a scris abia după aproximativ un secol de la moartea sa şi chiar şi relatările sale nu s-au păstrat decât indirect. Ce se ştie este că în jurul anului 579 Mahomed s-a născut în Al Hijaz, într-o familie săracă, rămânând curând orfan. Se impune ca personalitate încă din tinerețe, predicând mesajul că există un singur Dumnezeu, că El este drept şi că îi va judeca pe toți oamenii, care se pot mântui supunându-se voinței Lui, prin respectarea practicilor de cult şi prin comportamentul lor social şi personal. Se mai predicase despre acest Dumnezeu şi înainte, căci era Dumnezeul lui Avraam şi al profeților evrei, dintre care ultimul fusese Iisus din Nazaret. Mahomed se considera renovatorul unei vechi credințe monoteiste mai degrabă decât un inovator; mesajul său era că toți oamenii – evrei, creştini şi necredincioşi – ar trebui să îmbrățişeze singura credință adevărată, cea revelată lui de Dumnezeu.

Mahomed aparținea unui clan minor dintr-un important trib beduin, cel al kureişiților. Era unul dintre nenumăratele triburi din imensa Peninsulă Arabia, o suprafață de 600 de mile lățime şi peste 1.000 de mile lungime. Cei care trăiau aici erau supuşi unor condiții extrem de dure; pârjolită de soare în sezonul cald, cea mai mare parte a Arabiei era formată din deşert sau munți stâncoşi. În cele mai multe locuri chiar şi supraviețuirea era o adevărată realizare. Dar la marginile sale erau mici porturi, unde trăiau arabi care fuseseră marinari cu mult timp înainte, în mileniul II î.e.n. Ei făceau legătura între valea Indului şi Mesopotamia şi aduceau mirodeniile şi răşinile din Africa de Est pe Marea Roşie, până în Egipt. Originile acestor populații şi ale celor care trăiau în interiorul continentului sunt controversate, dar atât limba, cât şi genealogiile tradiționale (care pornesc de la patriarhii Vechiului Testament) sugerează legături cu alți păstori semitici din vechime care au fost şi strămoşii evreilor, oricât de dezagreabilă ar putea fi astăzi pentru unii o astfel de concluzie.

Arabia nu fusese întotdeauna atât de inospitalieră. Chiar înainte şi în primele secole ale erei creştine aici era un grup de regate prospere. Ele au supraviețuit, poate, până în secolul al V-lea e.n., iar tradiția islamică şi ştiința modernă asociază dispariția lor cu distrugerea sistemelor de irigație din sudul Arabiei. Acest fenomen a produs o migrație de la sud spre nord, care a dus la crearea Arabiei din vremea lui Mahomed. Niciunul dintre marile imperii nu pătrunsese în peninsulă decât pentru perioade foarte scurte şi superficial, iar Arabia nu fusese influențată decât sumar de alte civilizații. A decăzut rapid la nivelul unei societăți tribale bazate pe păstorit. Pentru reglementarea acesteia, patriarhatul şi legăturile de rudenie au fost suficiente atât timp cât beduinii au rămas în deşert.

Spre sfârşitul secolului al VI-lea încep să se observe noi transformări. În unele oaze, populația creştea. Nu exista nicio supapă şi aceasta punea presiune pe practicile sociale tradiționale. Mecca, unde a trăit tânărul Mahomed, era un astfel de loc. Era importantă atât ca oază, cât şi ca loc de pelerinaj, căci aici veneau oameni din toată Arabia pentru a se închina la o piatră meteorică neagră, Kaaba, care de secole era esențială în vechea religie arabă. Dar Mecca a fost, de asemenea, un important punct de joncțiune a rutelor caravanelor care făceau legătura între porturile yemenite şi cele mediteraneene. Pe aceste rute veneau străini, oameni de alte naționalități. Arabii au fost inițial politeişti, crezând în zei ai naturii, demoni şi spirite, dar, pe măsură ce contactele cu lumea exterioară s-au intensificat, în zonă au apărut şi comunități evreieşti şi creştine, creştinismul fiind o credință din ce în ce mai populară în rândul arabilor.

La Mecca o parte dintre kureişiți au început să facă negoț (din datele biografice referitoare la tinerețea lui Mahomed mai ştim că pe la 20 şi ceva de ani s-a căsătorit cu o văduvă bogată din tribul kureişiților care investise bani în negoțul cu caravane). Dar astfel de evoluții au provocat şi mai multe tensiuni

sociale pe măsură ce loialitățile necontestate ale structurii tribale erau compromise de valorile comerciale. Relațiile sociale dintr-o societate pastorală presupuseseră întotdeauna că sângele nobil şi vârsta erau calitățile celor avuți şi acum lucrurile nu mai stăteau astfel. Iată unele dintre presiunile psihologice din perioada de formare a tânărului Mahomed. El a început să mediteze la legăturile lui Dumnezeu cu omul. În cele din urmă a pus la punct un sistem care soluționa multe conflicte apărute în societatea tulburată în care trăia.

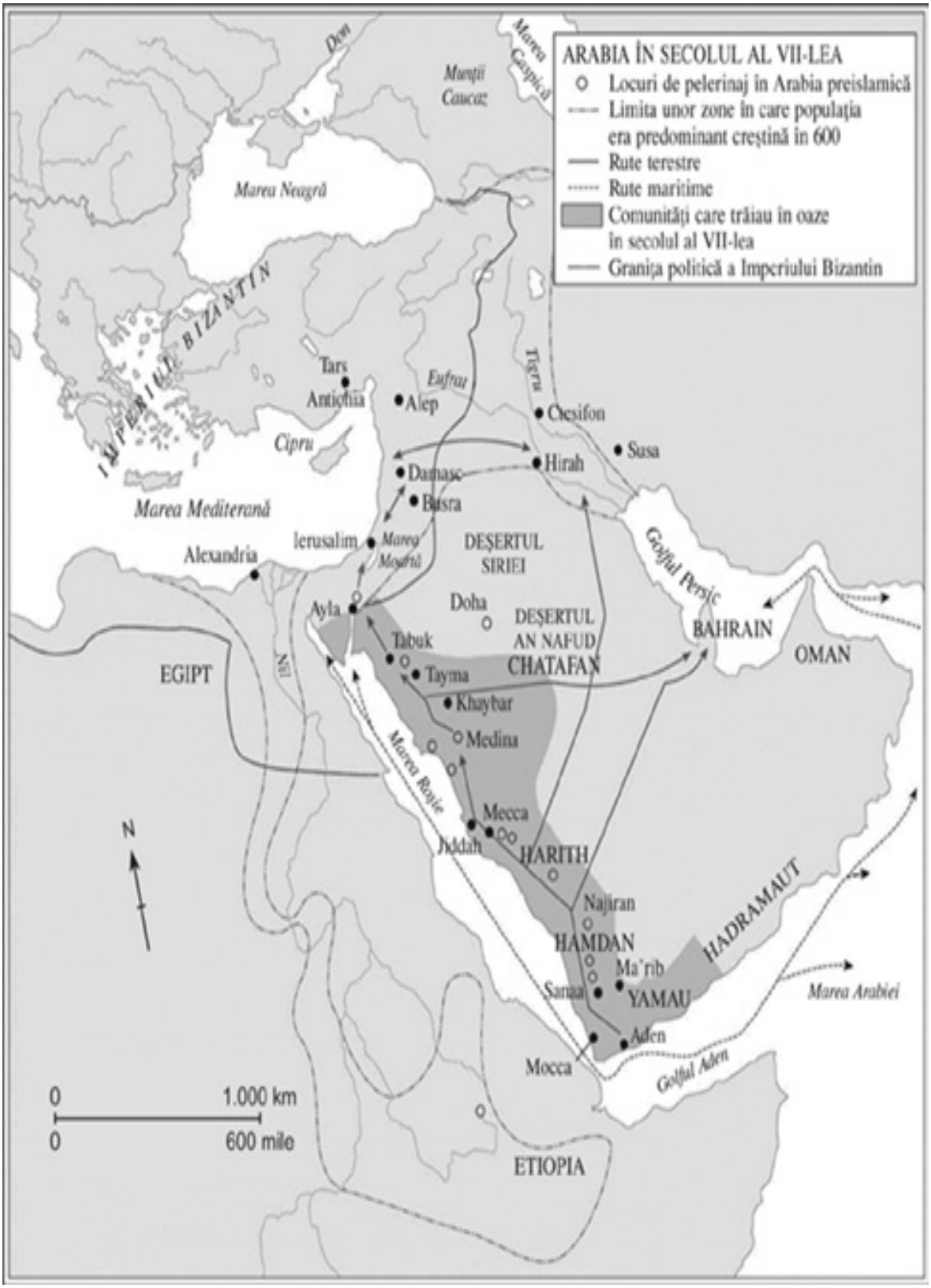
ARABIA ÎN SECOLUL AL VII-LEA
Locuri de pelerinaj în Arabia preislamică
Limita unor zone în care populația era predominant creștină în 600
Rute terestre
Rute maritime
Comunități care trăiau în oaze în secolul al VII-lea
Granița politică a Imperiului Bizantin
Don
Marea Caspică
Munții Caucaz
Marea Neagră
IMPERIUL BIZANTIN
Tars
Antiohia
Alep
Eufrat
Tigru
Ctesifon
Susa
Cipru
Hirah
Damasc
Basra
Marea Mediterană
Ierusalim
Marea Moartă
DEȘERTUL SIRIEI
Golful Persic
Alexandria
Ayla
Doha
DEȘERTUL AN NAFUD
BAHRAIN
OMAN
Tabuk
CHATAFAN
EGIPT
Nil
Tayma
Khaybar
Medina
Marea Roșie
Mecca
Jiddah
HARITH
Najran
HAMDAN
HADRAMAUT
Ma'rib
Sanaa
YAMAU
Marea Arabiei
Aden
Golful Aden
Mocca
N
0
1.000 km
0
600 mile
ETIOPIA

Mahomed făcuse asta după ce îi observase pe evrei şi pe creştini, ce aveau o scriptură după care se ghidau şi care le asigura liniştea spirituală şi venerau un Dumnezeu cunoscut şi de poporul său sub numele Allah. Însă majoritatea arabilor, a remarcat Mahomed, nu aveau nicio scriptură. Într-o zi, pe când medita într-o peşteră de lângă Mecca, a auzit o voce care i-a dezvăluit misiunea sa: „Citeşte în numele Domnului tău ce a creat! Cel ce a creat omul dintr-un cheag de sânge".

Timp de 22 de ani, Mahomed avea să tot citească şi rezultatul este una dintre cele mai importante cărți formative ale umanității, Coranul. Chiar şi în interpretarea cea mai îngustă semnificația sa este uriaşă şi, ca în cazul Bibliei lui Luther sau al versiunii autorizate a regelui James, e lingvistică: Coranul a cristalizat o limbă. A fost documentul crucial al culturii arabe nu doar din cauza conținutului său, ci şi pentru că avea să propage limba arabă într-o formă scrisă. Dar este mult mai mult decât atât: este cartea unui vizionar, insistând cu înflăcărare că e de inspirație divină, reflectând puternic geniul şi vigoarea spirituale ale lui Mahomed. Deşi nu a fost culeasă în timpul vieții sale, ea a fost fixată în scris de cei din anturajul său după ce îi fusese transmisă lui prin revelație; Mahomed se vedea ca un instrument pasiv, care face cunoscut cuvântul lui Dumnezeu. Cuvântul „islam" înseamnă supunere sau capitulare. Mahomed credea că avea datoria de a le transmite mesajul lui Dumnezeu arabilor aşa cum şi alți mesageri le aduseseră altor popoare cuvântul Lui. Dar Mahomed era sigur că avea o poziție privilegiată; deşi mai existaseră alți profeți înaintea sa, ale căror revelații fuseseră aflate (dar falsificate) de evrei şi de creştini, el era ultimul Profet. Prin el, cred musulmanii, Dumnezeu a transmis ultimul mesaj omenirii.

Mesajul cerea slujirea exclusivă a lui Allah. Tradiția spune că Mahomed a intrat odată în Kaaba şi că a lovit cu toiagul statuile tuturor celorlalte divinități pe care adepții săi aveau să le eradicheze, cruțând-o doar pe cea a Fecioarei cu Pruncul (a păstrat şi piatra). Învățătura sa începea cu predicarea fără compromisuri a monoteismului într-un centru religios politeist. A continuat cu definirea unei serii de ritualuri necesare mântuirii şi a unui cod personal şi social care intra adesea în conflict cu ideile vremii – de exemplu, prin atenția acordată statutului credinciosului, indiferent dacă era bărbat, femeie sau copil. Se înțelege de la sine că astfel de învățături nu au fost întotdeauna bine primite. Păreau să aibă şi ele o influență perturbatoare şi revoluționară – şi chiar aşa era –, aţâţându-i pe adepți împotriva celor din tribul lor care venerau alți zei sau doar aveau o formă diferită de venerare şi care cu siguranță aveau să ajungă în iad din această cauză. Putea dăuna şi pelerinajelor (cu toate că în cele din urmă le-a promovat, căci Mahomed a insistat strict pe valoarea pelerinajului într-un loc atât de sfânt). În fine, ca legătură socială, plasa credința mai presus de legăturile de sânge; comunitatea se baza pe frăția credincioşilor, nu pe grupul de rudenie.

Nu este de mirare că liderii tribului său s-au întors împotriva lui Mahomed. Unii dintre adepții săi au emigrat, plecând în Etiopia, o țară monoteistă în care creştinismul pătrunsese deja. Împotriva recalcitranților care au rămas s-a folosit boicotul economic. Mahomed a auzit că este posibil să existe o atmosferă mai receptivă în altă oază, aflată la aproximativ 250 de mile spre nord, Yathrib. Precedat de vreo 200 de musulmani devotați, a părăsit Mecca şi a venit aici în 622. Această *hegira* sau emigrare avea să marcheze începutul erei musulmane, iar numele oraşului avea să fie schimbat în Medina, Oraşul Profetului.

Şi la Medina aveau loc transformări economice şi sociale. Totuşi, spre deosebire de Mecca, nu era dominată de un singur trib puternic, ci aici trăiau două triburi rivale; mai mult, existau alți arabi care trecuseră la iudaism. Datorită acestor divizări Mahomed a devenit conducătorul oraşului. Unele familii convertite i-au găzduit pe imigranți. Cele două grupuri aveau să formeze viitoarea elită a islamului, „Însoțitorii Profetului”. Declarațiile făcute de Mahomed acestora arată o nouă direcție a preocupărilor sale, cea de a organiza o comunitate. De la accentul spiritual al revelațiilor sale de la Mecca a trecut la declarații practice, detaliate privind mâncarea, băutura, căsătoria şi războiul. Acum căpătau contur caracteristicile islamului, o religie care era, de asemenea, o civilizație şi o comunitate.

Din Medina a început cucerirea Meccăi şi apoi şi a celorlalte triburi din Arabia. Exista un principiu unificator în ideea lui Mahomed despre *ummah*, comunitatea credincioşilor. Ea îi integra pe arabi (şi, la început, şi pe evrei) într-o societate care menținea mare parte din cadrul tribal tradițional, punând accentul pe structura patriarhală în măsura în care nu intra în conflict cu noua frăție a islamului, menținând chiar supremația tradițională a Meccăi drept loc de pelerinaj. Dincolo de aceasta nu este clar cât de departe a dorit să meargă Mahomed. Făcuse câteva încercări de abordare a membrilor unor triburi evreieşti din Medina, dar aceştia refuzaseră să-i accepte revendicările; au fost, prin urmare, alungați, rămânând doar o comunitate musulmană, dar asta nu înseamnă neapărat că ar fi fost un conflict de durată nici cu iudaismul, nici cu continuatorul acestuia, creştinismul. Existau legături doctrinare în monoteismul şi scripturile lor chiar dacă se credea despre creştini că ar aluneca în politeism prin ideea Treimii. Pentru Mahomed, ca şi pentru Coran, creştinii şi evreii nu erau necredincioşi, erau frați întru credință care nu deschiseseră încă ochii spre noua formă a mesajului lui Dumnezeu.

Mahomed a murit în 632. La acel moment comunitatea pe care o crease se afla în mare pericol de divizare şi dezintegrare. Totuşi, pe baza ei s-au clădit două imperii arabe, care au dominat perioade istorice succesive din două centre de greutate diferite. În fiecare, instituția-cheie a fost califatul, moştenirea autorității lui Mahomed ca lider al comunității, învățător şi conducător al acesteia. De la bun

început, nu au existat niciun fel de tensiuni între autoritatea religioasă şi cea seculară în islam, niciun dualism de tip „Biserica şi Statul” precum cel care avea să modeleze politicile creştine mai bine de o mie de ani. Mahomed, după cum bine s-a spus, a fost propriul Constantin – profet şi suveran în acelaşi timp. Succesorii săi nu aveau să facă profeții aşa cum făcuse el, dar urmau să se bucure mult timp de moştenirea unității guvernării şi religiei lăsată de el.

Primii califi „patriarhali” au fost cu toții din tribul kureişiților, cei mai mulți fiind înrudiți cu Profetul prin legături de sânge sau prin alianță. Curând, aceştia au ajuns să fie criticați pentru averea şi statutul lor şi s-a afirmat că se purtau ca nişte tirani şi exploatatori. Ultimul a fost detronat şi ucis în 661, după o serie de războaie în care conservatorii contestau ceea ce considerau a fi deteriorarea califatului de la o funcție religioasă la una seculară. Anul 661 a marcat începutul Califatului Omeiad, prima din cele două diviziuni cronologice majore ale Imperiului Arab, cu centrul în Siria, având capitala la Damasc. Nu a pus totuşi capăt luptelor din interiorul lumii arabe, căci în 750 a fost înlocuit de Califatul Abbasid. Noul califat a durat mai mult. După ce şi-a mutat capitala la Bagdad, avea să supraviețuiască aproape două secole (până în 946) ca putere reală şi chiar mai mult ca regim-marionetă. Împreună, cele două dinastii au oferit popoarelor arabe trei secole de supremație în Orientul Mijlociu.

Prima şi cea mai evidentă expresie a acesteia a fost o extraordinară serie de cuceriri în primul secol al islamului care au retrasat harta lumii de la Gibraltar până la Ind. Acestea începuseră de fapt imediat după moartea Profetului, prin afirmarea autorității primului calif. Abu-Bakr a început să cucerească triburile dezbinate din sudul şi estul Arabiei pentru islam. Dar s-a ajuns astfel la lupte care s-au extins în Siria şi Irak. Ceva similar proceselor prin care efectele tulburărilor din Asia Centrală s-au propagat în exterior se întâmpla şi în suprapopulata Peninsulă Arabia; de data aceasta direcția lor nu a fost determinată doar de simpla dorință de putere şi bogăție, ci şi de un crez.

Odată depăşite granițele peninsulei, prima cucerire a islamului a fost Persia sasanidă. Atacul a venit exact în momentul în care era supusă presiunilor exercitate de împărații heraclieni, ce urmau să aibă şi ei de suferit din cauza acestei noi puteri apărute din deşert. În 633 armatele arabe au invadat Siria şi Irakul. Trei ani mai târziu forțele bizantine au fost alungate din Siria şi în 638 Ierusalimul a căzut în mâinile islamului. Mesopotamia le-a fost smulsă Sasanizilor în următorii doi ani şi aproximativ în aceeaşi perioadă a fost desprins de imperiu şi Egiptul. Acum a fost creată o flotă arabă şi a început înghițirea Africii de Nord. Ciprul a fost atacat în anii 630 şi 640; în acelaşi secol a fost împărțit între arabi şi imperiu. La sfârşitul secolului arabii au cucerit şi Cartagina. Între timp, după dispariția Sasanizilor, arabii cuceriseră Khurasanul, în 655, şi

Kabulul, în 664. La începutul secolului al VIII-lea au traversat munții Hindukush pentru a invada Sindul, pe care l-au ocupat între 708 şi 711.

Tot în 711 o armată arabă cu aliați berberi a traversat Strâmtoarea Gibraltar (comandantul său berber, Tarik, este comemorat în acest nume, Jabal al-Tarik, „muntele lui Tarik") şi a avansat în Europa, zdrobind în cele din urmă regatul vizigot. În 732, la o sută de ani după moartea Profetului, o armată musulmană, care pătrunsese adânc pe teritoriul Franței, încurcată de dificultățile de comunicare cauzate de distanțele prea mari şi de apropierea iernii, a făcut cale întoarsă în apropiere de Poitiers. Francii care i-au înfruntat şi le-au ucis comandantul au revendicat victoria; în orice caz, acesta a fost apogeul cuceririlor arabe în Apus, deşi în următorii câțiva ani unele expediții arabe au pătruns în Franța până pe cursul superior al Ronului. Indiferent de motivul pentru care a încetat (posibil doar pentru că arabii nu erau foarte interesați de cucerirea unor teritorii europene, odată ce trecuseră de țărmurile calde ale litoralului mediteraneean), atacul islamic împotriva Apusului rămâne o realizare extraordinară, chiar dacă viziunea fantezistă a lui Gibbon de a preda Coranul la Oxford nu a avut niciodată şanse să se materializeze, cel puțin până acum.

Armatele arabe au fost în cele din urmă oprite şi în Răsărit. În mod remarcabil după părerea multora, bizantinii aveau, încă o dată, să le țină piept, deşi abia după două asedii ale Constantinopolului şi limitarea imperiului răsăritean la Balcani şi vestul Anatoliei. În Eurasia Centrală, o forță militară arabă a învins o armată a dinastiei chineze Tang în munții Pamir, în 751, dar nu şi-a urmat inamicul pe teritoriul propriu-zis al Chinei. Frontiera islamului s-a stabilit de-a lungul munților Caucaz şi al Oxusului după o mare înfrângere a arabilor de către khazarii din Azerbaidjan. Pe toate fronturile, în Europa Apuseană, Asia Centrală, Anatolia şi Caucaz, valul de cuceriri arabe s-a potolit, în cele din urmă, la mijlocul secolului al VIII-lea.

Acest val nu lovise continuu. Agresivitatea arabilor se domolise oarecum în perioada luptelor intestine care a precedat întemeierea Califatului Omeiad, iar în ultimele două decenii ale secolului al VII-lea musulmanii se luptaseră cu înverşunare între ei. Dar mult timp situația le-a fost favorabilă arabilor. Primii lor mari inamici, Bizanțul şi Persia, erau implicați pe alte fronturi şi se luptau de secole unul cu celălalt. După prăbuşirea Persiei, Bizanțul încă trebuia să se lupte cu duşmani din vest şi nord, apărându-se de aceştia cu o mână în timp ce cu cealaltă se războia cu arabii. Arabii nu au avut nicăieri un adversar comparabil cu Imperiul Bizantin decât în apropiere de China. Din această cauză, şi-au împins cuceririle cât au putut de departe, iar uneori înfrângerea lor a demonstrat că voiau mai mult decât le îngăduiau posibilitățile. Chiar şi atunci când s-au confruntat cu adversari formidabili, arabii au avut totuşi unele avantaje militare majore.

Armatele lor erau formate din luptători flămânzi cărora Deşertul Arabiei nu le dăduse de ales: erau forțați de suprapopulare. Asigurările date de Profet că moartea pe câmpul de luptă împotriva necredincioşilor avea să fie urmată de accederea în paradis le confereau un avantaj moral uriaş. Au pătruns şi în ținuturi unde populațiile erau deja nemulțumite de conducătorii lor; în Egipt, de exemplu, ortodoxia religioasă bizantină crease minorități disidente şi ostile. Totuşi, dacă se trage linia sub toate aceste influențe, succesul arabilor rămâne extraordinar. Explicația fundamentală este probabil mobilizarea unui număr mare de oameni de către un ideal religios. Arabii credeau că împlinesc voia lui Dumnezeu, creând în acelaşi timp şi o nouă frăție; entuziasmul lor seamănă cu al revoluționarilor de mai târziu. Iar cuceririle nu au fost decât începutul poveştii impactului pe care l-a avut islamul asupra lumii. Ca amplitudine şi complexitate, nu poate fi comparat decât cu iudaismul sau cu creştinismul. La un moment dat a părut chiar că nimic nu putea rezista islamului. Nu a fost aşa, dar una dintre cele mai mari tradiții ale civilizației avea să se clădească pe cuceririle şi convertirile sale.

În 661, Muawiyah, guvernatorul arab al provinciei Siria, s-a proclamat calif după o rebeliune încununată de succes şi după asasinarea (deşi nu de către el personal) a lui Ali, vărul şi ginerele Profetului. Acest lucru a pus capăt unei perioade de anarhie şi dezbinare. A reprezentat şi întemeierea Califatului Omeiad. Această uzurpare le-a asigurat aristocraților din tribul kureişiților, cei care i se opuseseră lui Mahomed în Mecca, un ascendent politic printre popoarele arabe. Muawiyah a mutat capitala statului la Damasc şi ulterior l-a numit pe fiul său prinț moştenitor, inovație care a introdus principiul dinastic.

Autoritatea Omeiazilor a fost şi începutul unei schisme în cadrul islamului, căci un grup disident – şiiții – a susținut de atunci că dreptul de a interpreta Coranul se limita la urmaşii lui Mahomed. Califul ucis, au spus ei, fusese desemnat de divinitate ca imam pentru a-şi transmite funcția descendenților săi şi era imun la păcat şi la greşeală. *Hadith* – cugetări ale Profetului şi ale primilor imami – erau textele de bază ale şiiților, alături de Coran. În timp, confesiunea şiită avea să devină larg răspândită în Persia, Mesopotamia şi Azerbaidjan, unde şiiții formează astăzi majoritatea populației. Dar în cadrul islamului ca întreg au fost o minoritate persecutată adesea; primul lor lider, al-Husayn, fiul califului Ali şi al fiicei lui Mahomed, Fatima, a fost ucis în lupta de la Karbala în 680, înscriindu-se într-o lungă listă de martiri comemorați de şiiți.

Susținătorii califilor omeiazi, numiți sunniți, credeau că autoritatea doctrinară se află în mâinile comunității musulmane şi că a trecut la noii conducători odată cu califatul. Ei puneau accentul pe *Sunna*, fapte atribuite Profetului Mahomed, considerate cele mai importante texte alături de Coran. Odată cu crearea unei armate permanente şi a unui sistem de întreținere a acesteia prin impozitarea necredincioşilor, s-a făcut un pas decisiv de la o lume arabă

formată exclusiv din triburi. Şi amplasarea capitalei Omeiazilor a fost importantă în schimbarea stilului culturii islamice, la fel ca şi gusturile personale ale primului calif. Siria era un stat mediteraneean, dar Damascul se afla la hotarul dintre terenurile cultivate ale „semilunii fertile" şi vastele întinderi pustii ale deşertului; viaţa sa era alimentată de două lumi. Pentru arabii care trăiau în deşert, prima trebuie să fi fost cea mai frapantă. Siria avea o lungă istorie elenistică şi atât soţia califului, cât şi doctorul acestuia erau creştini. În timp ce barbarii din Europa priveau spre Roma, arabii aveau să fie influenţaţi de moştenirea Greciei.

Primul Omeiad a recucerit rapid ţinuturile din est de la disidenţii care se opuneau noului regim şi mişcarea şiită a fost forţată să intre în clandestinitate. A urmat un secol de glorie care a atins apogeul în timpul celui de-al şaselea şi al celui de-al şaptelea calif, între 685 şi 705. Din nefericire, ştim foarte puţine lucruri despre istoria detaliată şi instituţională a vremurilor Omeiazilor. Arheologia aruncă uneori lumină asupra unor tendinţe generale şi dezvăluie câte ceva despre impactul arabilor asupra vecinilor lor. Izvoarele străine şi cronicarii arabi menţionează evenimente importante. Totuşi, în istoria arabă timpurie nu există practic niciun material de arhivă, cu excepţia câte unui document citat de un autor arab. Religia islamică nu avea nici un centru birocratic al guvernării ecleziastice. Islamul nu avea nimic asemănător ca amploare documentelor papalităţii, de exemplu, deşi analogia dintre papi şi califi ar putea genera astfel de aşteptări. În locul unor înregistrări administrative care să arunce lumină asupra anumitor continuităţi, există doar nişte colecţii ocazionale păstrate aproape întâmplător, precum o colecţie de papirusuri din Egipt, documente speciale adunate de unele comunităţi minoritare ca evreii, monede şi inscripţii. Bogata literatură arabă tipărită sau manuscrisă oferă unele detalii suplimentare, dar în prezent este mult mai dificil să facem cu încredere afirmaţii generale privind guvernarea califatelor decât, să spunem, în cazul Bizanţului.

Se pare totuşi că formele timpurii de organizare a califatelor, moştenite de la primii califi, erau simple şi destul de laxe – poate prea laxe, după cum a demonstrat episodul omeiad. La baza lor se aflau cuceririle în vederea obţinerii unui tribut, nu a asimilării, iar rezultatul a fost o serie de compromisuri cu structuri deja existente. Din punct de vedere administrativ şi politic, primii califi au preluat obiceiurile unor suverani anteriori. Înţelegerile dintre bizantini şi Sasanizi au rămas în vigoare; greaca a fost limba folosită în administraţie la Damasc şi persana în Ctesifon, fosta capitală a statului sasanid, până la începutul secolului al VIII-lea. Din punct de vedere instituţional, arabii au lăsat societăţile pe care le-au cucerit în mare parte la fel, cu excepţia dărilor percepute.

Bineînţeles, acest lucru nu înseamnă că ele au continuat la fel ca înainte. În nord-vestul Persiei, de exemplu, cucerirea arabă pare să fi fost urmată de un declin al comerţului şi de o scădere a populaţiei şi este greu să nu asociem aceasta

cu colapsul unui sistem complex de drenaj şi de irigare întreținut cu succes pe vremea Sasanizilor. În alte locuri cucerirea arabă a avut efecte mai puțin drastice. Cei cuceriți nu au fost oprimați şi obligați să accepte islamul, ci şi-au ocupat locul într-o ierarhie condusă de musulmani arabi. După aceştia veneau noii musulmani proaspăt convertiți din rândul popoarelor tributare, apoi *dhimmi* sau „protejați", cum erau numiți monoteiştii evrei şi creştini. La coada ierarhiei se aflau păgânii neconvertiți sau adepții religiilor nerevelate. În perioada de început, arabii erau separați de populația nativă şi trăiau ca o castă militară în oraşe speciale, ale căror cheltuieli erau acoperite din impozitele strânse la nivel local, fără a avea dreptul de a face comerț sau de a deține pământ.

Această stare de fapt nu mai putea continua. Asemenea obiceiurilor beduine aduse din deşert, segregarea a fost erodată de viața de garnizoană. Treptat, arabii au devenit proprietari de pământuri şi cultivatori, iar astfel taberele lor s-au transformat în noi oraşe cosmopolite, precum Kufa sau Basra, marele centru al comerțului cu India. Tot mai mulți arabi s-au amestecat cu localnicii în relații reciproce, pe măsură ce elitele indigene au suferit o arabizare lingvistică şi administrativă. Califii au numit funcționari în provincii din ce în ce mai des şi spre mijlocul secolului al VIII-lea limba folosită în administrație era aproape pretutindeni araba. Alături de moneda standard care purta inscripții arabe, este principala dovadă a succesului Omeiazilor în punerea bazelor unei noi civilizații eclectice. Astfel de schimbări s-au produs cel mai rapid în Irak, unde au fost avantajate de prosperitate pe măsură ce comerțul a fost reluat în perioada de pace de sub ocupația arabă.

Afirmarea autorității califilor omeiazi a fost una dintre sursele problemelor lor. Mai-marii de la nivel local, în special din jumătatea de est a imperiului, nu voiau să li se tulbure independența practică. Dacă mulți aristocrați din fostele teritorii bizantine au migrat spre Constantinopol, elitele din Persia nu au putut face la fel; ele nu aveau unde să plece şi au fost nevoite să rămână, iritate că trebuie să li se supună arabilor, care le-au îngăduit în continuare un grad destul de mare de autoritate la nivel local. Nu a ajutat nici faptul că ultimii califi omeiazi erau oameni cu calități îndoielnice, care nu meritau respectul câştigat de marii suverani ai dinastiei. Civilizația i-a făcut nevolnici. Când au încercat să înlăture plictiseala vieții din oraşele pe care le guvernau, s-au mutat în deşert, nu pentru a trăi din nou ca beduinii, ci pentru a se bucura de noile lor oraşe şi palate, unele dintre ele izolate şi luxoase, dotate cu băi cu apă caldă şi mari domenii de vânătoare împrejmuite şi întreținute de plantații şi grădini irigate.

Aici existau oportunități pentru cei nemulțumiți, dintre care cei mai importanți erau şiiții. Pe lângă atracția politică şi religioasă pe care o exercitaseră de la început, aceştia au profitat din ce în ce mai mult de nemulțumirile sociale ale nonarabilor convertiți la islam, în special din Irak. De la început, regimul

omeiad făcuse o distincție clară între musulmanii care erau prin naştere membri ai unui trib arab şi cei care nu erau. Numărul celor din urmă a crescut rapid; arabii nu au încercat să-i convertească (şi uneori chiar au încercat să împiedice convertirea la început), dar credința cuceritorilor exercita o atracție sporită de faptul că adeziunea putea atrage după sine facilități fiscale. În jurul garnizoanelor arabe, islamul s-a răspândit rapid în rândul populațiilor nonarabe, care au crescut pentru a le satisface nevoile. A avut, de asemenea, un succes foarte mare în rândul elitelor locale care se ocupau de activitatea administrativă curentă. Mulți dintre aceşti noi musulmani, *mawali*, cum erau numiți, au devenit în cele din urmă tot soldați. Totuşi, se simțeau din ce în ce mai înstrăinați şi mai excluşi din societatea aristocratică a arabilor puri. Puritanismul şi ortodoxia şiiților, la fel de înstrăinați de aceeaşi societate din motive politice şi religioase, exercitau o atracție deosebită asupra lor.

Problemele tot mai mari din răsărit au anticipat colapsul autorității Omeiazilor. În 749, un nou calif, Abu'l-Abbas, a fost aclamat public în moscheea de la Kufa, în Irak. Acesta a fost începutul sfârşitului pentru Omeiazi. Pretendentul la tron, descendent din unchiul lui Mahomed, şi-a anunțat intenția de a readuce califatul la obiceiurile ortodoxe; a fost pe placul unui spectru larg de opozanți, inclusiv şiiți. Numele său complet era promițător: însemna „Vărsătorul de sânge". În 750 l-a învins şi l-a executat pe ultimul calif omeiad. S-a organizat un banchet pentru bărbații casei învinse; oaspeții au fost ucişi înainte de primul fel de mâncare, servit apoi gazdelor. Cu această epurare au debutat cele aproape două secole în care Califatul Abbasid a stăpânit lumea arabă, primul din ele fiind cel mai glorios.

Sprijinul de care se bucurau Abbasizii în teritoriile arabe din est s-a reflectat în mutarea capitalei în Irak, la Bagdad, până atunci un sat creştin de pe Tigru. Schimbarea a avut multe implicații. Influențele elenistice au slăbit; prestigiul Bizanțului părea mai puțin incontestabil. S-a pus din nou accent pe influența persană, care avea să fie foarte importantă atât din punct de vedere politic, cât şi cultural. A existat şi o schimbare a castei conducătoare, suficient de importantă pentru a-i determina pe unii istorici s-o numească revoluție socială. Din acest moment, au fost arabi doar în sensul că vorbeau limba arabă; nu mai erau de origine arabă. În cadrul matricei oferite de o religie şi o limbă unice, elitele care au guvernat imperiul abbasid proveneau din multe popoare din tot Orientul Mijlociu. Erau aproape întotdeauna musulmane, dar erau adesea formate din convertiți sau descendenți ai unor familii convertite. Cosmopolitismul Bagdadului reflecta noua atmosferă culturală; un oraş imens, ce rivaliza cu Constantinopolul, având, poate, o jumătate de milion de locuitori, era antiteza absolută a modurilor de viață aduse din deşert de primii cuceritori arabi. Un mare imperiu pusese din nou stăpânire pe tot Orientul Mijlociu. Nu s-a rupt totuşi de trecut din punct de

vedere ideologic, căci, după ce au cochetat cu alte posibilități, califii abbasizi au confirmat ortodoxia sunnită a predecesorilor lor. Curând, aceasta a provocat dezamăgirea şi iritarea şiiților, care îi ajutaseră să ajungă la putere.

Abbasizii erau violenți din fire şi nu îşi asumau niciun risc în privința succesului lor. Au înăbuşit rapid şi fără milă orice opoziție şi i-au ținut în frâu pe foştii aliați care se puteau răzvrăti. La baza imperiului stătea din ce în ce mai mult loialitatea față de dinastie mai degrabă decât frăția islamului, iar acest lucru reflecta vechea tradiție persană. Rolul religiei în sprijinul dinastiei a crescut totuşi, iar Abbasizii i-au persecutat pe cei care nu se conformau. Aparatul de stat a devenit mai complex. Una dintre evoluțiile importante din acest domeniu a fost apariția funcției de vizir (monopolizată de o singură familie până când marele calif Harun ar-Rashid a eliminat-o). Întreaga structură a devenit cumva mai birocratizată, impozitele funciare asigurând un venit mare, menit să întrețină o monarhie magnifică. Totuşi, distincțiile provinciale au rămas cât se poate de reale. Funcțiile de guvernator aveau tendința de a deveni ereditare şi, din această cauză, autoritatea centrală a fost în cele din urmă forțată să intre în defensivă. Guvernatorii exercitau o putere tot mai mare în numirile în funcție şi perceperea impozitelor. Nu este uşor de spus care era cu adevărat puterea califatului, căci reglementa o serie de provincii lăsate destul de libere, a căror dependență reală ținea foarte mult de circumstanțele de moment.

Cu toate acestea, nu există nicio îndoială în ce priveşte bogăția şi prosperitatea Abbasizilor la momentul lor de apogeu. Acestea se bazau nu doar pe rezervele mari de forță de muncă şi suprafețele întinse unde agricultura nu a fost tulburată în timpul păcii arabe, ci şi pe condițiile favorabile pe care le-au creat pentru comerț. O gamă mai largă de mărfuri circula acum pe o suprafață mai mare ca oricând, în special spre est – Abbasizii erau, în mod clar, mai orientați spre răsărit decât predecesorii lor; fiul lui Harun ar-Rashid, al-Mamun, chiar a mutat pentru o perioadă capitala la Merv, în Asia Centrală. Aceste interese au resuscitat comerțul în oraşele de pe rutele caravanelor care străbăteau de la est la vest teritoriile arabe. Bogățiile Bagdadului lui Harun al-Rashid reflectau prosperitatea pe care acestea o aduceau.

Civilizația islamică din teritoriile arabe a atins punctul culminant în timpul Abbasizilor. În mod paradoxal, unul dintre motive a fost mutarea centrului său de greutate în afara Arabiei şi a Levantului. Islamul a asigurat o organizare politică prin intermediul căreia, încorporând o zonă imensă, s-a dezvoltat o cultură în esență sintetică, amestecând, înainte de a căpăta o formă finală, idei elenistice, creştine, iudaice, zoroastriene şi hinduse. În timpul Abbasizilor cultura arabă a avut un acces mai intim la tradiția persană şi un nou contact cu India, care i-au conferit o vigoare reînnoită şi noi elemente creatoare.

Unul dintre aspectele civilizației abbaside este că a fost o epocă de glorie a traducerilor în limba arabă, noua lingua franca a Orientului Mijlociu. Învățați creştini şi evrei au pus la dispoziția cititorilor arabi operele lui Platon şi Aristotel, Euclid şi Galen, importând astfel categoriile gândirii greceşti în cultura arabă. Toleranța arătată de islam tributarilor săi a făcut acest lucru posibil în principiu din momentul când au fost cucerite Siria şi Egiptul, dar cele mai importante traduceri s-au făcut abia în timpul domniei primilor Abbasizi. Cam atât se poate afirma cu suficientă siguranță. Este mult mai dificil, desigur, să spunem ce a însemnat asta, căci, deşi textele lui Platon erau disponibile, era un Platon al culturii elenistice târzii, transmis prin interpretările unor călugări creştini şi eruditi sasanizi.

Cultura influențată de aceste izvoare era predominant literară; islamul arab a realizat clădiri frumoase, covoare extraordinare şi splendide obiecte din ceramică, dar marele său mijloc de comunicare a fost cuvântul, scris şi vorbit. Chiar şi cele mai mari lucrări ştiințifice arabe sunt adesea compendii uriaşe de proză. Volumul total al acestei literaturi este imens şi o mare parte pur şi simplu încă nu a fost citită de savanți. Este o perspectivă promițătoare; absența materialelor de arhivă pentru islamul timpuriu este compensată de un corpus uriaş de scrieri literare de toate tipurile şi formele, în afară de teatru. Încă nu este clar cât de adânc au pătruns acestea în societatea islamică, deşi e limpede că oamenii educați scriau versuri şi puteau aprecia critic spectacolele cântăreților şi ale barzilor. Şcolile erau larg răspândite; lumea islamică avea, probabil, un grad mare de alfabetizare în comparație, de exemplu, cu Europa medievală. Este mai dificil de evaluat învățământul superior, mai degrabă religios în măsura în care era instituționalizat în moschei sau în şcolile speciale ale învățătorilor religioşi. E greu de spus, prin urmare, dacă efectul potențial dezbinator şi stimulator al ideilor provenite din alte culturi era resimțit mai jos de nivelul celor mai de seamă gânditori şi savanți islamici, dar probabil că o mare parte din germenii unei culturi interogative şi autocritice existau deja începând din secolul al VIII-lea.

Judecând după cei mai mari conducători ai săi, cultura arabă a atins apogeul în răsărit în secolele al X-lea şi al XI-lea şi în Spania în secolele al XI-lea şi al XII-lea. Deşi atât istoria, cât şi geografia arabe sunt impresionante, cele mai importante victorii au fost ştiințifice şi matematice; folosim şi astăzi cifrele „arabe”, care au făcut posibilă efectuarea unor calcule scrise mult mai simplu decât în sistemul cifrelor romane şi care au fost definite de un aritmetician arab, deşi îşi aveau originea în India, celălalt mare izvor de cunoaştere pentru arabi în afară de Grecia. Această funcție de transmitere a culturii arabe a fost întotdeauna importantă şi caracteristică, dar nu trebuie să-i umbrească originalitatea. Numele celui mai mare astronom islamic, al-Horezmi (Algoritmus), indică origini persane (familia sa era din actualul Uzbekistan). Alături de studiile contemporane ale altui

persan, al-Fazari, opera sa arată că cultura arabă se afla într-un punct de confluență. Tabelele lor matematice şi astronomice (al-Horezmi este şi autorul unui tratat pe care l-a intitulat *al Djabr*, „Algebra") au fost totuşi realizări arabe, o expresie a sintezei pe care Imperiul Arab a făcut-o posibilă.

Traducerea unor cărți din arabă în latină a avut o importanță uriaşă pentru lumea creştină. Spre sfârşitul secolului al XII-lea, majoritatea operelor lui Aristotel erau disponibile în latină, multe venind pe această filieră. Reputația şi admirația de care se bucurau scriitorii arabi în rândul învățaților creştini erau o recunoaştere a importanței lor. Dintre operele lui al-Kindi, unul dintre cei mai mari filozofi arabi, s-au păstrat mai multe în limba latină decât în arabă, în timp ce Dante şi-a demonstrat aprecierea față de Ibn Sina (Avicenna în Europa) şi Averroes plasându-i în Purgatoriu (împreună cu Saladin, eroul musulman de origine kurdă din epoca cruciadelor) când a înfățişat soarta unor mari oameni după moarte în poemul său *Divina Comedie*, iar aceştia au fost singurii oameni din era creştină pe care i-a tratat astfel. Medicii persani care au dominat studiile medicale arabe au scris lucrări care au rămas timp de secole manuale standard după care se pregăteau occidentalii. Limbile europene sunt încă marcate de cuvinte arabe care indică importanța specială a studiilor arabe din anumite domenii: „zero", „cifru", „almanah", „algebră" şi „alchimie" sunt câteva dintre ele. Şi supraviețuirea unui vocabular tehnic al comerțului – de exemplu, „tarif" – ne aminteşte de superioritatea tehnicilor comerciale arabe; comercianții arabi i-au învățat pe creştini cum să țină contabilitatea. Un rege englez a bătut monede de aur după şablonul dinarilor musulmani.

În mod uimitor, acest trafic cultural a fost aproape în întregime unidirecțional. Un singur text latin, se pare, a fost tradus în arabă în Evul Mediu, într-o perioadă în care învățații arabi erau foarte interesați de moştenirile culturale ale Greciei, Persiei şi Indiei. O singură bucățică de hârtie care conține câteva cuvinte germane şi echivalentele lor în arabă este singura dovadă a interesului față de vreo limbă apuseană din afara Peninsulei Iberice rămasă după 800 de ani de stăpânire islamică a Spaniei. Arabii considerau civilizația ținuturilor reci din nord săracă şi simplă, aşa cum şi era, fără îndoială. Dar Bizanțul i-a impresionat.

O tradiție arabă a artei vizuale născută în timpul Omeiazilor a înflorit şi pe vremea Abbasizilor, dar nu a avut aceeaşi amploare ca ştiința islamică. Islamul a ajuns să interzică crearea imaginilor care reproduceau silueta sau fața umană; această interdicție nu a fost impusă scrupulos, dar a inhibat mult timp apariția picturii sau sculpturii naturaliste. Bineînțeles, pe arhitecți nu i-a afectat. Arta lor s-a dezvoltat foarte mult în cadrul unui stil ale cărui aspecte fundamentale apăruseră la sfârşitul secolului al VII-lea; se inspira din trecut şi în acelaşi timp era caracteristică islamului. Impresia pe care le-au lăsat-o arabilor construcțiile creştine din Siria a fost elementul catalizator; de aici s-au inspirat, dar au încercat

să meargă mai departe, căci drept-credincioşii, conform convingerii lor, trebuiau să aibă locuri de rugăciune mai bune şi mai frumoase decât bisericile creştinilor. Mai mult, un stil arhitectural distinctiv putea servi în mod vizibil ca forță separatoare în lumea nemusulmană din jurul primilor cuceritori arabi ai Egiptului şi Siriei.

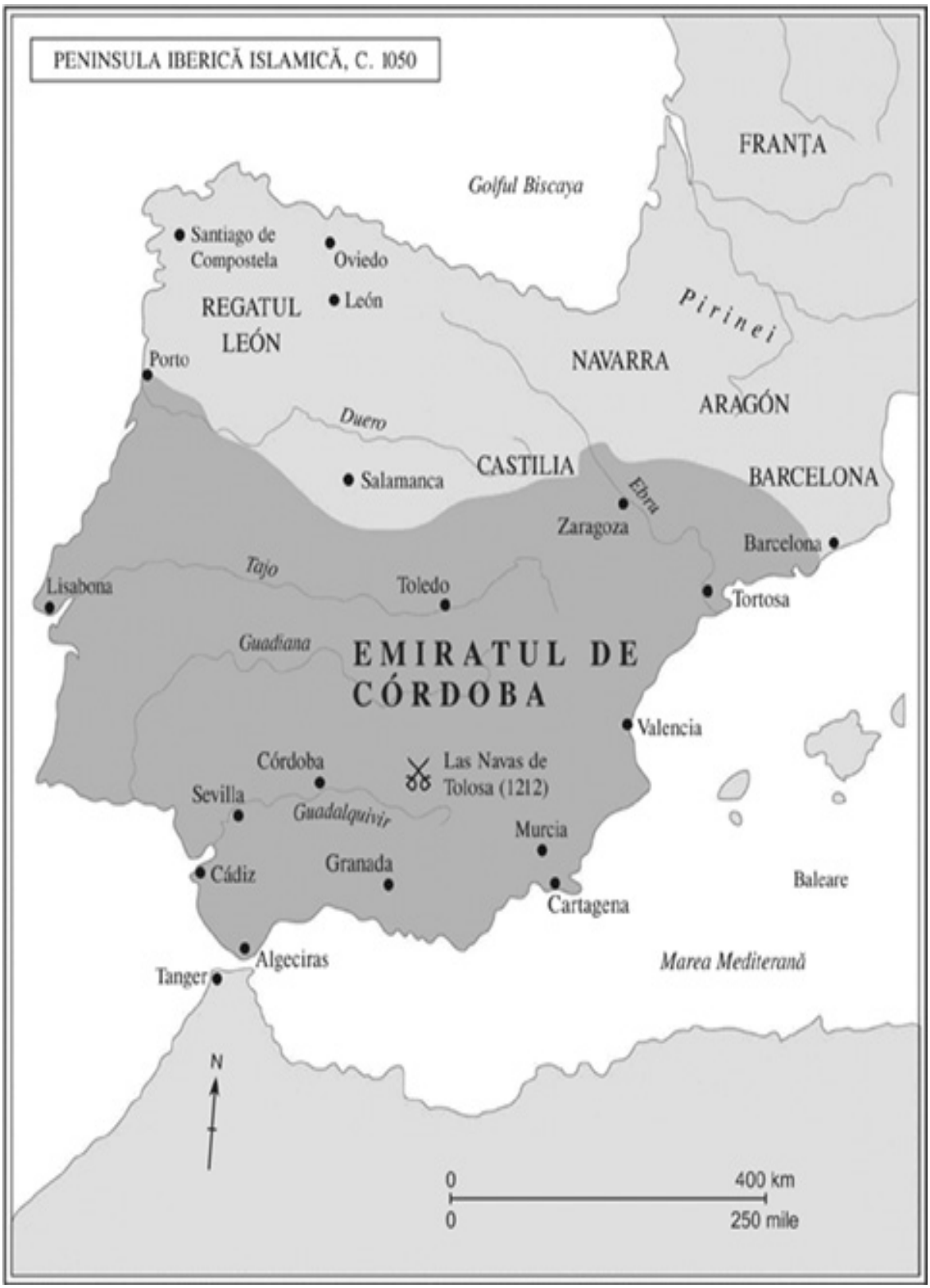
PENINSULA IBERICĂ ISLAMICĂ, C. 1050
FRANȚA
Golful Biscaya
Santiago de Compostela
Oviedo
León
REGATUL LEÓN
Pirinei
NAVARRA
Porto
ARAGÓN
Duero
CASTILIA
Salamanca
Ebru
BARCELONA
Zaragoza
Barcelona
Tajo
Lisabona
Toledo
Tortosa
Guadiana
EMIRATUL DE CÓRDOBA
Valencia
Córdoba
Las Navas de Tolosa (1212)
Sevilla
Guadalquivir
Murcia
Granada
Cádiz
Baleare
Cartagena
Algeciras
Marea Mediterană
Tanger
N
0
400 km
0
250 mile

Arabii au împrumutat tehnicile romane şi unele idei elenistice privind spațiul interior, dar rezultatul a fost diferit. Cel mai vechi monument arhitectural al islamului este Qubbat al-Sakhra, construit la Ierusalim în 691. Din punct de vedere stilistic, este un punct de răscruce în istoria arhitecturii, primul edificiu islamic cu cupolă. Se pare că a fost construit ca monument închinat victoriei asupra credinței iudaice şi a celei creştine, dar, spre deosebire de moscheile congregaționale care aveau să fie marile clădiri ale următoarelor trei secole, Qubbat al-Sakhra era un sanctuar care cinstea şi adăpostea unul dintre cele mai sfinte locuri atât pentru evrei, cât şi pentru musulmani; oamenii credeau că, pe dealul pe care se înălța, Avraam îl oferise ca jertfă pe fiul său Isaac şi că de aici Mahomed urcase către rai.

Curând după aceea a fost ridicată moscheea Omeiazilor din Damasc, cea mai mare dintre moscheile clasice ale unei noi tradiții. Aşa cum se întâmpla atât de des în această nouă lume arabă, ea îngloba o mare parte din trecut: pe locul respectiv fusese o bazilică creştină (care, la rândul ei, înlocuise un templu închinat lui Jupiter), iar moscheea era decorată cu mozaicuri bizantine. Noutatea consta în faptul că a consacrat un design derivat din modelul de cult inițiat de Profet în casa lui din Medina; elementul său fundamental era *mihrabul* sau nişa din peretele locului de rugăciune, orientat spre Mecca.

Ceramica şi sculptura, ca şi literatura şi arhitectura, au continuat să înflorească şi să se inspire din elemente ale unor tradiții de pe tot teritoriul Orientului Mijlociu şi al Asiei. Ceramiştii se străduiau să egaleze stilul şi rafinamentul porțelanului chinezesc, care ajungea la ei pe Drumul Mătăsii. Arta spectacolului era mai puțin dezvoltată şi pare să se fi inspirat foarte puțin din alte tradiții, fie ele mediteraneene sau indiene. Nu exista niciun teatru arab, deşi povestitorul, poetul, cântărețul şi dansatorul erau la mare cinste. De arta muzicală arabă amintesc în limbile europene numele lăutei, al chitarei şi al rebecului; realizările sale au fost, de asemenea, considerate printre cele mai mari ale culturii arabe, deşi aveau să rămână mult mai puțin accesibile sensibilității occidentale decât cele din domeniul artelor plastice şi vizuale.

Multe dintre cele mai mari nume ale acestei civilizații scriau sau predau la momentul în care cadrul său politic era deja în declin, chiar prăbuşindu-se vizibil. În parte, avea legătură cu înlocuirea treptată a arabilor în cadrul elitelor califatului, dar şi Abbasizii au pierdut controlul asupra imperiului, mai întâi în provinciile periferice şi apoi şi în Irak. Ca forță internațională, au ajuns repede la apogeu; în 782 o armată arabă şi-a făcut apariția pentru ultima dată lângă zidurile Constantinopolului. Nu mai aveau să ajungă niciodată atât de departe. Poate că Harun al-Rashid a fost tratat cu respect de Carol cel Mare, dar primele semne ale unei tendințe de fragmentare în cele din urmă irezistibile existau încă din vremea sa.

În Spania, în 756, un prinț omeiad care nu acceptase soarta casei sale s-a autoproclamat emir sau guvernator al Córdobei. Aveau să urmeze şi alții în Maroc şi Tunisia. Între timp, al-Andalus a avut propriul calif abia în secolul al X-lea (până atunci conducătorii săi au rămas emiri), dar cu mult timp înainte era independent *de facto*. Acest lucru nu a însemnat că Spania Omeiazilor a rămas netulburată. Islamul nu cucerise niciodată întreaga peninsulă şi francii au recuperat nord-estul în secolul al X-lea. La acea vreme, în nordul Peninsulei Iberice erau regate creştine mereu gata să agite spiritele în Spania arabă, unde o politică destul de tolerantă față de creştini nu elimina pericolul unei revolte.

Totuşi, al-Andalus, deşi nu cuprindea întreaga Peninsulă Iberică, a prosperat drept centru al unei lumi musulmane. Omeiazii şi-au dezvoltat puterea maritimă şi s-au gândit să-şi extindă imperiul nu spre nord, în detrimentul creştinilor, ci în Africa, în detrimentul altor puteri musulmane, negociind chiar o alianță cu Bizanțul. Abia în secolele XI-XII, când Califatul de Córdoba era în declin, civilizația islamică a Spaniei a atins culmea frumuseții şi maturității, într-o epocă de aur a creativității care rivaliza cu cea a Bagdadului Abbasizilor. Aceasta a lăsat în urmă mari monumente şi a produs cunoştințe şi filozofii importante. Printre cele 700 de moschei din Córdoba secolului al X-lea se număra şi una care încă poate fi considerată cea mai frumoasă clădire din lume – Mezquita. Spania musulmană a avut o importanță covârşitoare pentru Europa, o poartă către învățăturile şi ştiința arabilor, dar una prin care aveau să treacă şi multe bunuri materiale: pe aici au ajuns în lumea creştină cunoştințe despre tehnici agricole şi de irigație, portocale şi lămâi, precum şi zahărul. Cât despre Spania însăşi, amprenta arabă a marcat-o profund, aşa cum au observat mulți cercetători ai Spaniei creştine de mai târziu şi încă se poate vedea în limba, obiceiurile şi arta sa.

O altă ruptură importantă din lumea arabă a avut loc atunci când Fatimizii din Tunisia şi-au creat propriul califat şi au mutat capitala la Cairo, în 973. Fatimizii erau şiiți şi au stăpânit Egiptul până când o nouă invazie arabă i-a înlăturat, în secolul al XII-lea. Au existat exemple mai puțin cunoscute şi în alte teritorii abbaside, unii guvernatori locali începând să se autointituleze emiri şi sultani. Baza puterii califilor s-a îngustat din ce în ce mai rapid şi ei nu au reuşit să mai inverseze această tendință. Războaiele civile dintre fiii lui Harun au dus la pierderea sprijinului din partea învățătorilor religioşi şi a credincioşilor. Corupția birocratică şi delapidările au înstrăinat populațiile supuse şi recurgerea la otcupuri ca modalitate de a ocoli aceste neajunsuri a creat noi exemple de opresiune. Armata era formată tot mai mult din mercenari şi sclavi străini; chiar şi la moartea succesorului lui Harun armata era, practic, turcească.

Astfel, străinii au fost încorporați în structura califatelor la fel cum barbarii apuseni fuseseră încorporați în Imperiul Roman. Cu trecerea timpului, au abordat

o perspectivă pretoriană, dominându-i din ce în ce mai mult pe califi. În tot acest timp opoziția populară a fost exploatată de şiiți şi de alte secte mistice, iar prosperitatea economică de altădată a dispărut.

Domnia Abbasizilor a luat sfârşit efectiv în 946, când un general persan şi oamenii săi au detronat un calif şi au instalat un altul în locul lui. Teoretic, linia Abbasizilor a continuat, dar, de fapt, schimbarea a fost revoluționară; noua dinastie a Buizilor a rămas de atunci în Persia. Islamul arab se fragmentase; unitatea Orientului Mijlociu luase încă o dată sfârşit. Nu mai era niciun imperiu care să reziste secolelor de invazie care au urmat, deşi abia în 1258 ultimul Abbasid a fost ucis de mongoli. Înainte de asta, unitatea islamică a renăscut ca reacție la cruciade, dar zilele de glorie ale imperiului islamic apuseseră.

Natura aparte a islamului presupunea că autoritatea religioasă nu mai putea fi separată de supremația politică; califatul avea să treacă aşadar în cele din urmă în mâinile turcilor otomani când aceştia au început să scrie istoria Orientului Mijlociu. Ei aveau să lărgească şi mai mult granițele islamului, pătrunzând iarăşi până în inima Europei. Dar realizările predecesorilor lor arabi au fost uriaşe, în ciuda colapsului din final. Aceştia distruseseră atât Orientul Mijlociu roman, cât şi Persia Sasanizilor, limitând Bizanțul la Anatolia. De asemenea, arabii implantaseră islamul, într-un mod imposibil de eradicat, din Maroc până în Afganistan. Apariția sa a fost în multe privințe revoluționară. A menținut femeile, de exemplu, într-o poziție inferioară, ca şi înainte, dar le-a acordat drepturi legale asupra proprietății pe care femeile din multe țări europene le-au obținut abia în secolul al XIX-lea. Chiar şi sclavul avea drepturi şi în interiorul comunității de credincioşi nu existau caste şi niciun statut moştenit. Această revoluție îşi avea rădăcinile într-o religie care – ca şi cea a evreilor – nu se deosebea de alte aspecte ale vieții, ci le îngloba pe toate; în islam nu există un cuvânt care să exprime distincțiile dintre sacru şi profan, dintre spiritual şi temporal pe care tradiția creştină le ia ca atare. Pentru musulmani religia este societate, iar unitatea pe care a asigurat-o acest lucru a supraviețuit multor secole de divizare politică

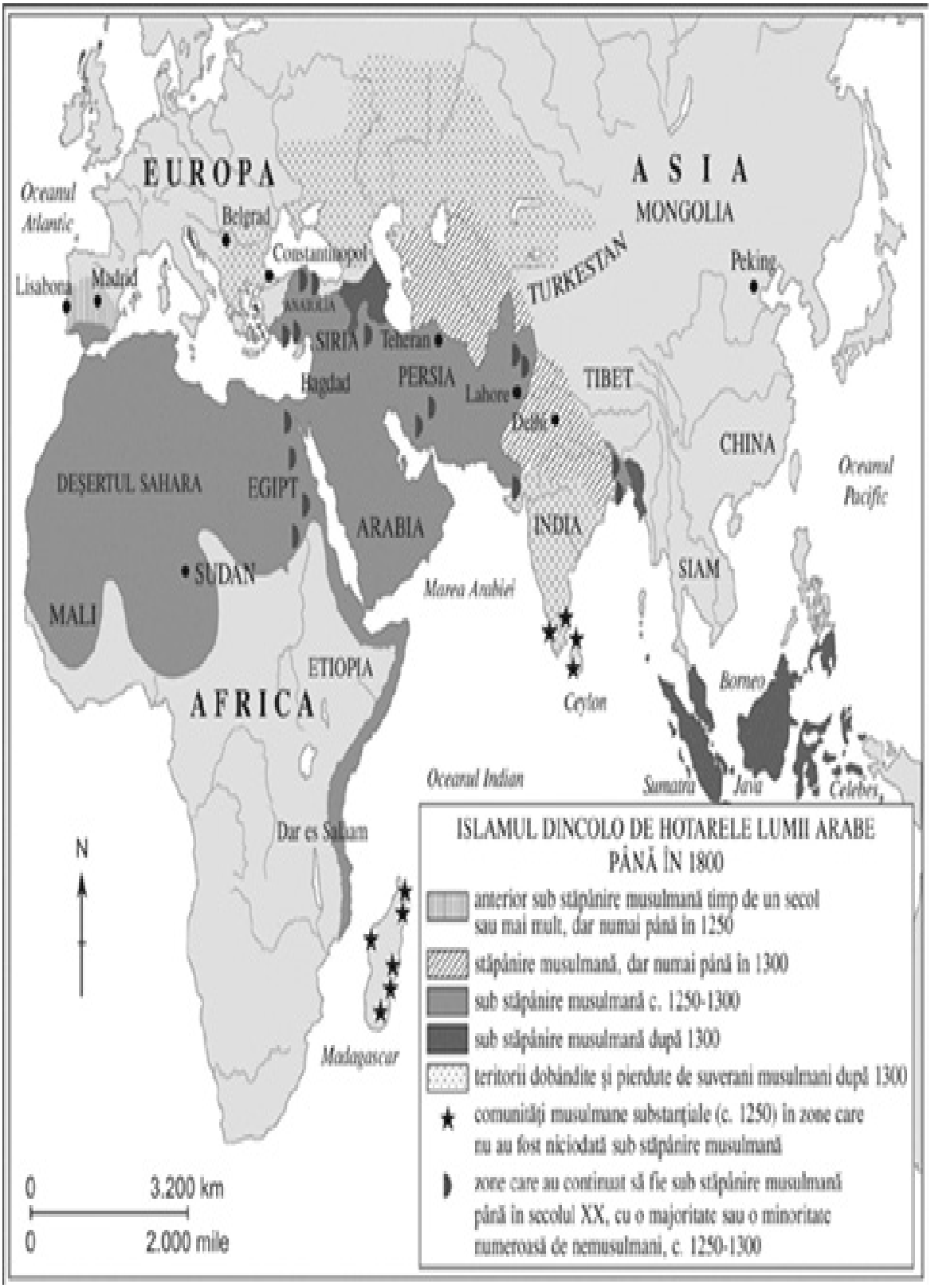
EUROPA
ASIA
Oceanul Atlantic
Belgrad
Constantinopol
MONGOLIA
Peking
TURKESTAN
Lisabona
Madrid
ANATOLIA
SIRIA
Teheran
Bagdad
PERSIA
Lahore
TIBET
Delhi
CHINA
Oceanul Pacific
DEȘERTUL SAHARA
EGIPT
ARABIA
INDIA
SIAM
SUDAN
Marea Arabiei
MALI
ETIOPIA
AFRICA
Ceylon
Borneo
Oceanul Indian
Sumatra
Java
Celebes
Dar es Salaam
N
Madagascar
0 3.200 km
0 2.000 mile
ISLAMUL DINCOLO DE HOTARELE LUMII ARABE PÂNĂ ÎN 1800
anterior sub stăpânire musulmană timp de un secol sau mai mult, dar numai până în 1250
stăpânire musulmană, dar numai până în 1300
sub stăpânire musulmană c. 1250-1300
sub stăpânire musulmană după 1300
teritorii dobândite și pierdute de suverani musulmani după 1300
comunități musulmane substanțiale (c. 1250) în zone care nu au fost niciodată sub stăpânire musulmană
zone care au continuat să fie sub stăpânire musulmană până în secolul XX, cu o majoritate sau o minoritate numeroasă de nemusulmani, c. 1250-1300

A fost o unitate atât a legii, cât şi a unei anumite atitudini; islamul nu este o religie a miracolelor (deşi îşi asumă câteva), ci a practicii şi a credinţei intelectuale.

În afară de faptul că a avut un impact intelectual, material şi politic extraordinar asupra lumii creştine, islamul s-a răspândit, de asemenea, mult dincolo de lumea hegemoniei arabe – spre Eurasia Centrală în secolul al IX-lea, spre India între secolele al VIII-lea şi al XI-lea, iar în secolul al XI-lea dincolo de Sudan şi spre Niger. Între secolele XII-XVI aveau să devină musulmane şi alte zone din Africa; islamul rămâne astăzi credința cu cel mai mare ritm de creştere de pe acest continent. În China islamul a ajuns în secolul al VIII-lea şi a devenit o credință importantă grație convertirii mongolilor în secolul al XIII-lea. În secolele XV-XVI s-a răspândit în Oceanul Indian, spre zona Malaysiei. Misionarii, migranții şi negustorii l-au dus cu ei, mai ales arabii, fie că străbăteau continentul african cu caravanele, fie că navigau din Golful Persic şi Marea Roşie până în Golful Bengal. Avea să se înregistreze în cele din urmă chiar şi o răspândire a credinței în Europa de Sud-Est în secolele XVI şi XVII. A fost o realizare remarcabilă pentru o idee în slujba căreia nu existaseră la început alte resurse cu excepția celor ale câtorva triburi semitice. Dar, în ciuda realizărilor sale extraordinare, niciun stat arab nu avea să mai asigure din nou unitatea islamului după secolul al X-lea. Chiar şi unitatea arabă avea să rămână un vis, deşi unul prețuit şi astăzi.

3

Bizanțul şi sfera sa de influență

În 1453, la 900 de ani după Iustinian, Constantinopolul a căzut în fața unei armate de păgâni. „Nu s-a mai întâmplat şi nu se va mai întâmpla niciodată un lucru atât de cumplit”, scria un scrib grec. A fost cu adevărat un eveniment extraordinar. Nimeni din Europa nu era pregătit; întreaga lume creştină a fost şocată. Se prăbuşeau nu numai un stat, ci însăşi Roma. Descendența directă din civilizația clasică mediteraneeană fusese frântă în cele din urmă; chiar dacă puțini au privit asta dintr-o perspectivă atât de profundă ca pasionații de literatură care au interpretat-o ca o pedeapsă pentru distrugerea Troiei de către greci, a reprezentat totuşi sfârşitul unei tradiții vechi de două mii de ani. Şi, chiar dacă nu erau luate în considerare lumea păgână a culturii elenistice şi Grecia antică, imperiul creştin milenar al Bizanțului era suficient de impresionant pentru ca dispariția lui să capete proporțiile unui cutremur.

Acesta este unul dintre acele subiecte în cazul cărora este util să aflăm sfârşitul poveştii în acelaşi timp cu începutul ei. Cel mai uimitor fapt despre Imperiul Bizantin sau Imperiul Roman de Răsărit a fost că a mai rezistat o mie de ani după prăbuşirea Imperiului Roman de Apus. Unii istorici au presupus, în mod eronat, că a fost un mileniu al degenerării, lăsându-l pe unul dintre ei, mai luminat la minte, să remarce zeflemitor că nu e rău deloc să trăieşti o mie de ani într-un declin permanent. Şi avea dreptate. Chiar şi în ultimii lor ani, prestigiul şi tradițiile bizantine i-au uimit pe străinii care întrezăreau în ele însemnătatea unui trecut imperial. Până la sfârşit, împărații bizantini erau *augusti* şi cetățenii se intitulau „romani”. De secole, Sfânta Sofia era cea mai mare dintre bisericile creştine, religia ortodoxă pe care o apăra cu sfințenie trebuind să facă tot mai puține concesii pluralismului religios pe măsură ce provinciile care înainte îi creau probleme au fost cucerite de musulmani. Deşi privind retrospectiv e uşor de perceput inevitabilitatea declinului şi a prăbuşirii, nu aşa vedeau imperiul răsăritean oamenii care trăiau în acele vremuri. Ei ştiau, conştient sau nu, că a avut o putere de evoluție extraordinară. A fost un mare tur de forță conservator care a supraviețuit multor situații extreme şi stilul său arhaic a fost capabil să mascheze schimbări importante aproape până la sfârşit.

Cu toate acestea, o mie de ani au adus mari revoluții, atât în răsărit, cât şi în apus; istoria s-a jucat cu Bizanțul, modificând unele elemente ale moştenirii sale, scoțându-le pe altele în evidență, ştergându-le pe altele, astfel că spre final imperiul era foarte diferit de cel al lui Iustinian, deşi nu a devenit niciodată complet străin de acesta. Nu există nicio linie clară de demarcație între

Antichitate şi Bizanț. Centrul de greutate al imperiului începuse să se deplaseze spre răsărit înainte de Constantin, iar atunci când oraşul său a devenit capitala imperiului mondial, a moştenit şi pretențiile Romei. Rolul împăraților a arătat deosebit de clar modul în care evoluția se putea combina cu conservatorismul. Până în anul 800 nimeni nu a contestat în mod formal teoria că împăratul era conducătorul secular al tuturor oamenilor. În anul acela, când un conducător apusean a fost aclamat ca „împărat" la Roma, unicitatea purpurei imperiale a Bizanțului a fost atacată, indiferent ce s-ar fi crezut ori s-ar fi spus în est despre statutul exact al noului regim.

Totuşi, Bizanțul a continuat să nutrească fantasma că ar fi un imperiu universal; aveau să existe împărați până la sfârşit şi rolul lor implica o grandoare impresionantă. Încă aleşi teoretic de Senat, de armată şi de popor, ei aveau totuşi o autoritate absolută. Deşi realitățile ascensiunii la tron a împăraților puteau determina sfera reală a puterii deținute de ei – şi uneori succesiunea dinastică ceda presiunilor –, erau autocrați într-o măsură în care niciun împărat din Apus nu a fost vreodată. Respectul pentru principiul legal şi interesele particulare ale birocrației puteau înăbuşi în practică voința împăratului, însă în teorie ea era întotdeauna supremă. Şefii marilor instituții ale statului nu răspundeau decât în fața sa. Această autoritate explică intensitatea cu care politica bizantină se concentra la curtea imperială, căci aici putea fi influențată această autoritate, şi nu în instituții colective şi reprezentative precum cele ce s-au dezvoltat treptat în unele părți ale Europei.

Autocrația avea, ca întotdeauna, şi o parte mai dură. Aşa-numiții *curiosi* sau informatorii poliției secrete care roiau pe tot teritoriul imperiului nu stăteau degeaba. Dar natura rolului de suveran imperial îi impunea împăratului şi anumite obligații. Încoronat de patriarhul Constantinopolului, el avea autoritatea enormă, dar şi responsabilitățile reprezentantului lui Dumnezeu pe pământ. Linia de demarcație dintre laic şi ecleziastic nu a fost niciodată prea clară în Răsărit, unde nu exista nimic similar opoziției occidentale dintre Biserică şi stat ca provocare continuă la adresa puterii absolute. Totuşi, în ordinea naturală a Bizanțului a existat o presiune permanentă asupra reprezentantului lui Dumnezeu de a se purta cum se cuvine, de a da dovadă de *philanthropia*, dragoste față de oameni, în faptele sale. Scopul puterii autocrate era de a proteja umanitatea şi canalele prin care obținea apa vieții – ortodoxia şi Biserica. În mod oportun, majoritatea împăraților creştini au fost canonizați, la fel cum împărații păgâni fuseseră zeificați. Aceasta sugera că rolul împăratului fusese influențat şi de alte tradiții, nu numai de cea creştină. Împărații bizantini aveau să preia prosternările rituale din tradiția orientală, iar în imaginile ce ne privesc din mozaicuri vedem că au în jurul capului aura cu care erau reprezentați ultimii împărați precreştini, ca parte a cultului zeului soarelui. (Aceasta există şi în unele reprezentări ale suveranilor

sasanizi.) Însă, mai presus de toate, împăratul îşi justifica autoritatea în calitate de suveran creştin.

Statutul împăratului în sine încorpora astfel o mare parte din moştenirea creştină a Bizanțului. Această moştenire a determinat mari diferențe între imperiul răsăritean şi Europa apuseană la multe alte niveluri. În primul rând, erau particularitățile ecleziastice a ceea ce a ajuns să se numească Biserica Ortodoxă. Islamul, de exemplu, era văzut uneori de clericul răsăritean nu atât ca o religie păgână, cât ca o erezie. Alte diferențe constau în perspectiva ortodoxă asupra relației dintre cler şi societate; contopirea spiritualului cu profanul era importantă la multe niveluri mai jos de tron. Unul dintre simbolurile sale a fost menținerea unui cler căruia nu îi era interzisă căsătoria; preotul ortodox, în ciuda presupusei sale sfințenii, nu avea să devină niciodată un bărbat izolat, precum colegul său catolic. Aceasta sugerează marele rol al Bisericii Ortodoxe ca forță de cimentare în societate până în vremurile moderne. Mai presus de toate, nu avea să apară nicio autoritate sacerdotală la fel de mare precum cea a papalității. În centrul autorității se afla împăratul, ale cărui roluri şi responsabilități erau mai presus de episcopii egali ca rang. Bineînțeles, în ceea ce priveşte reglementarea socială, acest lucru nu însemna că ortodoxia era mai tolerantă decât Biserica Europei medievale. Exista întotdeauna riscul ca vremurile de restrişte să fie interpretate ca o dovadă a faptului că împăratul nu îşi îndeplinise datoria creştină – care includea şi prigonirea unor bine-cunoscuți țapi ispăşitori precum evreii, ereticii şi homosexualii.

Deosebirile față de centrul şi vestul Europei au fost şi rezultatul istoriei politice, al slăbirii treptate a contactelor după scindarea imperiului, şi o chestiune de diferență de stil. Tradițiile catolică şi ortodoxă au urmat parcursuri divergente încă de la început, chiar dacă inițial diferența era foarte mică. De la început, creştinismul occidental a fost oarecum înstrăinat de concesiile pe care grecii au fost nevoiți să le facă practicilor siriene şi egiptene. Totuşi, astfel de concesii au menținut, de asemenea, un anumit policentrism în interiorul creştinătății. Când Ierusalimul, Antiohia şi Alexandria, celelalte trei mari patriarhate din Răsărit, au căzut în mâinile arabilor, polarizarea Romei şi Constantinopolului s-a accentuat. Treptat, lumea creştină înceta să fie bilingvă; un Apus latin a ajuns să se confrunte cu un Răsărit grec.

La începutul secolului al VII-lea, latina a încetat să fie limba oficială a armatei şi a justiției bizantine, cele două domenii unde rezistase cel mai mult în fața limbii grece. Faptul că birocrația folosea limba greacă avea să fie foarte important. Atunci când Biserica răsăriteană a dat greş printre musulmani, a deschis un nou front misionar şi a câştigat mult teren în rândul păgânilor din nord. În cele din urmă, Europa de Sud-Est şi Rusia aveau să-şi datoreze evanghelizarea Constantinopolului. Rezultatul – printre multe altele – a fost că popoarele slave

au preluat de la învățătorii lor nu doar o scriere bazată pe cea greacă, ci şi multe dintre cele mai importante idei politice ale acestora. Şi, deoarece vestul şi centrul Europei erau catolice, relațiile cu lumea slavă au fost uneori ostile, astfel încât popoarele slave au ajuns să privească cu mari rezerve jumătatea apuseană a creştinătății. Acestea aveau să se întâmple însă într-un viitor îndepărtat şi deocamdată nu trebuie să ne îndepărtăm prea mult de la subiectul nostru.

Caracterul distinctiv al tradiției creştine răsăritene ar putea fi ilustrat în multe feluri. Monahismul, de exemplu, a rămas mai apropiat de formele sale eremitice originare în Răsărit şi importanța asceților a fost întotdeauna mai mare aici decât în Biserica occidentală, axată mai mult pe ierarhii. De asemenea, se pare că grecii erau mai litigioşi decât latinii; fundalul elenistic al începuturilor Bisericii favorizase întotdeauna speculațiile şi Bisericile răsăritene au fost deschise la tendințele orientale, mereu vulnerabile la presiunile multor influențe tradiționale. Totuşi, acest lucru nu a împiedicat impunerea soluționării dogmatice a disputelor religioase.

Unele dintre aceste controverse aveau ca subiect aspecte care astăzi par banale sau chiar fără sens. În mod inevitabil, într-o eră seculară precum cea în care trăim, chiar şi cele mai aprige dispute sunt greu de înțeles pur şi simplu pentru că nu percepem mentalitatea din spatele lor. Trebuie să facem efortul să ne amintim că dincolo de definițiile şi analiza minuțioasă a teologilor se afla o preocupare de o importanță covârşitoare, şi anume că omenirea trebuie salvată de la damnare. Un alt obstacol în calea înțelegerii derivă din motivul diametral opus că diferențele teologice din creştinismul răsăritean au oferit adesea simboluri şi forme de dezbatere unor întrebări despre politică şi societate, despre relația grupurilor culturale şi naționale cu autoritatea, cam la fel cum despicarea firului în patru de către marxism-leninism în ceea ce priveşte teologia seculară avea să oglindească în secolul XX anumite diferențe politice şi economice în abordare între comunişti. Aceste aspecte nu sunt chiar atât de simple cum par la prima vedere şi de aceea au influențat istoria lumii la fel de puternic ca şi deplasările unor armate sau ale unor popoare. Accentuarea treptată a divergenței dintre principalele două tradiții creştine are o importanță enormă; este posibil să nu fi avut la bază o scindare teologică, dar unele dispute teologice au îndepărtat şi mai mult anumite tradiții divergente. Ele au creat condiții din cauza cărora ne vine tot mai greu să ne imaginăm că lucrurile ar fi putut evolua altfel.

Un episod ne oferă un exemplu extraordinar – dezbaterea privind monofizitismul, o doctrină care i-a divizat pe teologii creştini începând de pe la mijlocul secolului al V-lea. Semnificația problemei teologice este la prima vedere obscură în epoca noastră postreligioasă. Ea a pornit de la afirmația că după întrupare Hristos a avut o singură natură, în întregime divină, şi nu două (adică şi divină, şi umană), aşa cum afirmase în general Biserica timpurie. Din păcate, nu

ne putem opri aici asupra fascinantelor subtilități ale lungilor dezbateri pe care le-a provocat această perspectivă. Ajunge să observăm că a existat un important cadru nonteologic pentru conflictul dintre aftartodocheți, corupticolişti şi teopascitişti (pentru a numi câteva dintre şcolile implicate în dispută). Unul dintre elementele sale a fost cristalizarea lentă a trei biserici monofizite care s-au separat de ortodoxia orientală şi de Biserica Catolică. Acestea au devenit Biserica Ortodoxă Coptă din Egipt şi Etiopia, Biserica Siro-Iacobită şi Biserica Armeană; ele au fost, într-un sens, bisericile naționale din țările respective. Împărații au fost atraşi în disputa teologică în încercarea de a reconcilia astfel de grupuri şi de a consolida unitatea imperiului mai întâi în fața amenințării persane şi apoi a celei arabe; cu alte cuvinte, erau mai multe aspecte în joc, nu doar responsabilitatea specială a funcției scoasă la iveală pentru prima dată de prezidarea de către Constantin a Conciliului de la Niceea. Împăratul Heraclius, de exemplu, s-a străduit să ajungă, la începutul secolului al VII-lea, la o formulă de compromis pentru a reconcilia părțile implicate în disputa legată de monofizitism. Aceasta a luat forma unei noi definiții teologice, numită curând monotelism, iar pe baza ei, o perioadă, a părut că s-ar putea ajunge la un acord, deşi a fost în cele din urmă condamnat ca monofizitism cu alt nume.

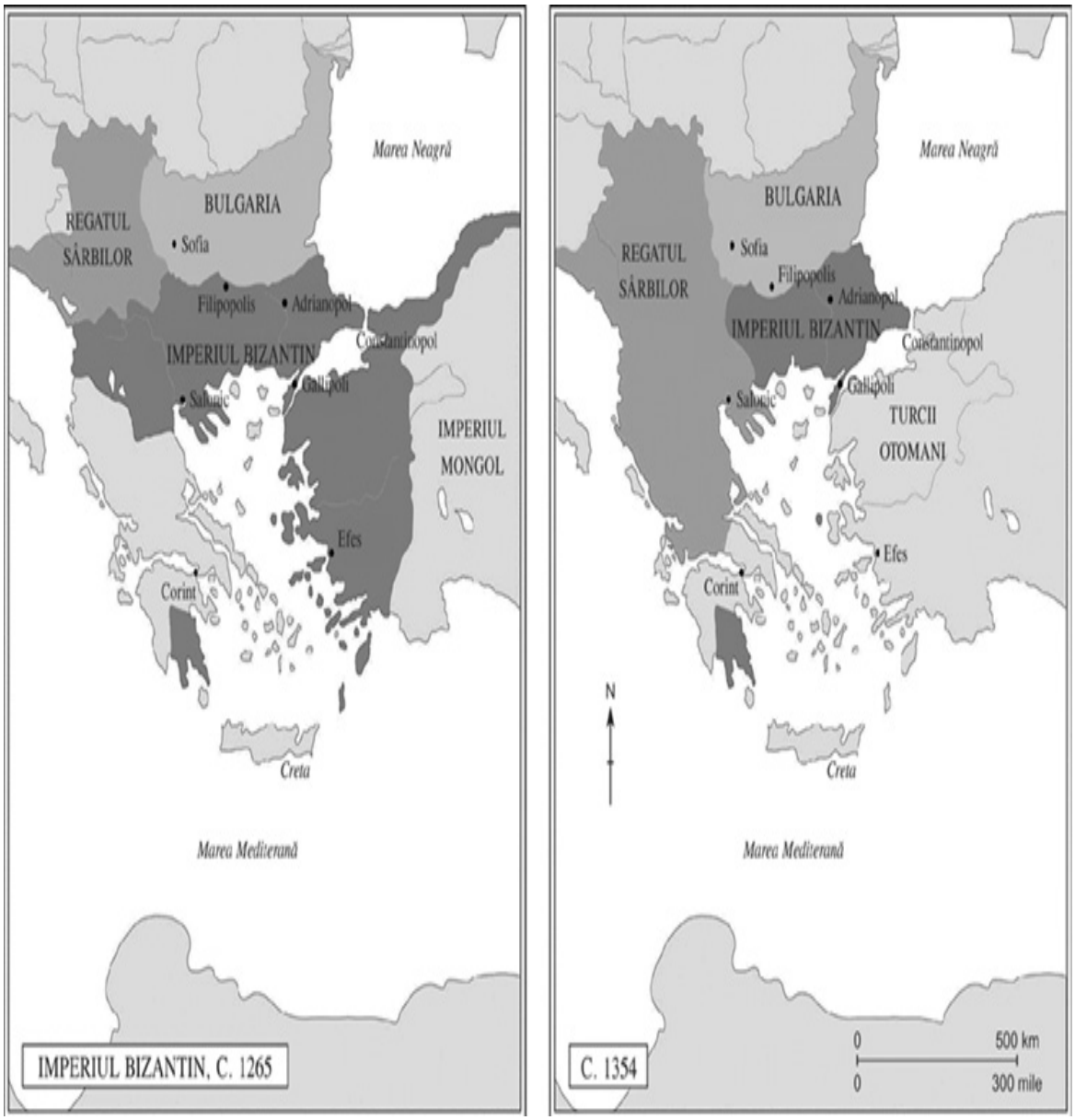

Între timp, disputa îndepărtase şi mai mult Răsăritul de Apus. Deşi, în mod ironic, rezultatul teologic final a fost consensul în 681, monofizitismul produsese o schismă de 40 de ani între latini şi greci încă de la sfârşitul secolului al V-lea. Aceasta a fost vindecată, dar apoi s-au iscat alte probleme în timpul lui Heraclius. Imperiul a trebuit să lase Italia să se descurce singură în fața amenințării unui atac al arabilor, dar atât papa, cât şi împăratul doreau acum să demonstreze că fac front comun. Acest lucru explică parțial de ce papa a sprijinit monotelismul (în legătură cu care Heraclius îi ceruse părerea pentru a reduce la tăcere îndoielile teologice ale patriarhului de la Ierusalim). Papa Honorius, succesorul lui Grigore cel Mare, a sprijinit încercarea lui Heraclius de a ajunge la un compromis, înfuriindu-i atât de tare pe antimonofiziți, încât peste aproape jumătate de secol a

reuşit (ceva nemaiauzit pentru un papă) să fie condamnat de un conciliu ecumenic la care atât reprezentanţii Răsăritului, cât şi cei ai Apusului au luat o decizie comună.

Moştenirea bizantină nu a fost doar imperială şi creştină. Ea a datorat mult şi Asiei. Nu era vorba doar despre contactele directe cu nişte civilizaţii străine simbolizate de sosirea mărfurilor chinezeşti aduse pe Drumului Mătăsii, ci şi despre moştenirea culturală complexă a Răsăritului elenistic. În mod firesc, Bizanţul a menţinut prejudecata care făcea confuzie între „barbari" şi popoarele nevorbitoare de greacă, iar mulţi dintre suveranii săi intelectuali simţeau că fac parte din tradiţia Eladei. Totuşi, Elada despre care vorbeau era una de care lumea fusese izolată de mult, excepţie făcând canalele de comunicare din Răsăritul elenistic. Când ne uităm la această regiune culturală, nu putem fi siguri cât de adânci erau aici rădăcinile greceşti şi cât s-au alimentat de la izvoare asiatice. Limba greacă, de exemplu, pare să fi fost folosită în Asia Mică în principal de locuitorii oraşelor, care erau puţini. Un alt semn vine de la birocraţia imperială şi de la familiile conducătoare, în care numele asiatice sunt tot mai numeroase de-a lungul secolelor. Asia avea să conteze mai mult după pierderile teritoriale suferite de imperiu în secolele V-VI, acesta fiind limitat treptat doar la o fâşie din continentul european din jurul capitalei sale. Apoi arabii l-au împresurat în Asia Mică, limitată în nord de Caucaz şi în sud de munţii Taurus. La marginile acestui teritoriu era o graniţă întotdeauna permeabilă culturii musulmane. Oamenii care trăiau la graniţă se aflau, în mod firesc, într-un fel de zonă de confluenţă, dar uneori există indicii ale unei influenţe externe şi mai profunde asupra Bizanţului: cea mai amplă dintre disputele ecleziastice bizantine – cea legată de iconoclasm – avea un corespondent, aproape simultan, în interiorul islamului.

Cele mai caracteristice trăsături ale unei moşteniri complicate au fost consacrate în secolele VII-VIII: o tradiţie autocratică a guvernării, mitul roman, apărarea creştinismului oriental şi limitarea practică la Răsărit. Din Imperiul Roman târziu începuse să se dezvolte în această perioadă statul medieval trasat în timpul lui Iustinian. Totuşi, ştim puţine despre aceste secole cruciale. Unii afirmă că nu se poate scrie nicio istorie adecvată a Bizanţului din această perioadă, atât sunt de sărace izvoarele şi de sumare datele arheologice. Totuşi, la începutul acestei perioade tulburi avantajele imperiului sunt suficient de clare. Avea la dispoziţie resurse uriaşe de cunoştinţe diplomatice şi birocratice, o tradiţie militară şi un prestigiu enorm. Odată ce obligaţiile sale au putut fi reduse proporţional, potenţialele sale resurse fiscale au devenit considerabile, ca şi rezervele de efective militare. Asia Mică era un teritoriu folosit pentru recrutare ce scăpase imperiul răsăritean de nevoia de a se baza pe barbarii germanici, aşa cum fusese necesar în Apus. Avea o tehnologie de război remarcabilă; „focul grecesc", arma sa secretă, era folosit intens împotriva corăbiilor care puteau lansa

atacuri asupra capitalei. Şi amplasarea Constantinopolului reprezenta un avantaj din punct de vedere militar. Datorită zidurilor sale mari, construite în secolul al V-lea, asalturile terestre erau dificile fără armament militar greu, de care atacatorii nu prea aveau cum să dispună; pe mare, flota putea împiedica o debarcare.

Mai puțin sigură pe termen lung era baza socială a imperiului. A fost întotdeauna greu de apărat de puternicii proprietari de domenii din provincii care tindeau să acapareze proprietățile. Curțile de judecată nu îl apărau întotdeauna pe omul de rând. Şi acesta resimțea presiunile economice generate de expansiunea constantă a proprietăților Bisericii. Aceste forțe nu puteau fi compensate uşor prin practica imperială de a le acorda terenuri micilor proprietari, cu condiția să asigure serviciul militar. Dar aceasta era o problemă ale cărei dimensiuni aveau să iasă la iveală de-a lungul secolelor; perspectivele pe termen scurt le dădeau deja împăraților din secolele VII-VIII suficiente subiecte de gândire.

Se întinseseră mai mult decât le stătea în putință. În 600 imperiul includea încă regiuni de pe coasta nord-africană, Egiptul, Levantul, Siria, Asia Mică, țărmul îndepărtat al Mării Negre, dincolo de Trapezunt, coasta Crimeii şi cea care se întindea de la Bizanț până la gurile Dunării. În Europa aveau Tesalia, Macedonia şi coasta Adriaticii, o fâşie de teritoriu din centrul Italiei, enclave în sudul peninsulei şi, în fine, insulele Sicilia, Corsica şi Sardinia. Luând în considerare inamicii potențiali ai imperiului şi amplasarea resurselor sale, era coşmarul oricărui strateg. Povestea următoarelor două secole avea să fie întoarcerea, iar şi iar, a valurilor de invadatori. Persanii, avarii, arabii, bulgarii şi slavii făceau ravagii în partea principală a imperiului, în timp ce în Apus aproape toate teritoriile recucerite de generalii împăratului Iustinian cădeau imediat în mâinile arabilor şi lombarzilor. În cele din urmă, şi Europa Apuseană avea să-şi dovedească instinctul de prădător; faptul că imperiul răsăritean a absorbit secole de-a rândul o mare parte a nenorocirilor care altfel s-ar fi abătut asupra Europei nu avea să-l salveze. Ca rezultat, imperiul răsăritean se confrunta cu războaie permanente. În Europa acest lucru însemna să poarte lupte până aproape de zidurile Constantinopolului; în Asia însemna campanii istovitoare pentru teritoriile din Asia Mică.

Cu această provocare se confrunta un stat care, chiar şi la începutul secolului al VII-lea, avea deja un control foarte slab asupra domeniilor sale şi a cărui putere depindea în mare parte de o umbră de influență, diplomație, creştinism şi prestigiu militar. Relațiile sale cu vecinii ar putea fi privite în mai multe moduri; ceea ce pentru un observator de mai târziu pare mită plătită de fiecare împărat de la Iustinian la Vasile al II-lea barbarilor ce reprezentau o amenințare era în tradiția romană o răsplată pentru aliații supuşi şi *foederati*. Diversitatea internă a popoarelor şi religiilor de pe teritoriul imperiului era mascată de ideologia oficială. Elenizarea sa era adesea superficială. Realitatea a ieşit la iveală prin

entuziasmul cu care mulți creştini sirieni i-au întâmpinat pe arabi, aşa cum (mai târziu) mulți din Anatolia aveau să-i întâmpine pe turci. Persecuțiile religioase se întorceau acum împotriva sa.

Mai mult, Bizanțul nu avea nicio mare putere în rândul aliaților săi. În zbuciumatele secole VII-VIII, cea mai importantă putere prietenă era hanatul khazar, un stat uriaş, dar slăbit, întemeiat de nişte nomazi turcici care dominau în anul 600 celelalte populații din văile Donului şi Volgăi. Aşadar, s-au stabilit în Caucaz, fâşia strategică de uscat de unde le-au ținut piept persanilor şi arabilor timp de două sute de ani. În perioada sa de expansiune maximă, statul khazar se întindea de-a lungul coastei Mării Negre până la Nistru şi înspre nord, incluzând cursul superior al Volgăi şi Donul. Bizanțul a făcut mari eforturi pentru a menține bunăvoința khazarilor şi se pare că a încercat, fără succes, să-i convertească la creştinism. Ceea ce s-a întâmplat exact rămâne un mister, dar conducătorii khazari, deşi tolerau creştinismul şi mai multe alte culte, au fost, se pare, convertiți la iudaism în jurul anului 740, posibil ca rezultat al imigrației evreilor din Persia după cucerirea arabă şi probabil ca act diplomatic deliberat. Fiind evrei, era puțin probabil să fie atraşi pe orbita spirituală şi politică a imperiului creştin sau pe cea a califilor. În schimb, s-au bucurat de relații diplomatice şi comerciale şi cu primul, şi cu cei din urmă.

Primul mare erou al luptei bizantinilor pentru supraviețuire a fost Heraclius, care s-a străduit să contracareze amenințările din Europa prin alianțe şi concesii pentru a putea lansa campanii intense împotriva persanilor. Deşi în cele din urmă a avut succes, persanii produseseră daune uriaşe imperiului în Levant şi Asia Mică înainte de a fi alungați. Unii savanți îi consideră adevărații distrugători ai lumii elenistice a marilor oraşe; arheologia nu ne ajută încă, dar după victoria lui Heraclius există unele semne că oraşe cândva mărețe erau acum nişte ruine, că din unele nu mai rămăsese decât acropola şi că populația a scăzut dramatic.

Astfel, atacurile arabe au lovit o structură în mare parte deja grav slăbită – şi aveau să continue timp de două secole. Înainte de moartea lui Heraclius, în 641, practic toate realizările sale militare fuseseră anulate. Unii împărați din linia sa de descendență au fost oameni capabili, dar nu puteau decât să țină piept cu îndârjire unui val de vicisitudini ce se năpustea asupra lor. În 643 Alexandria a căzut în mâinile arabilor şi acesta a fost sfârşitul stăpânirii greceşti în Egipt. În doar câțiva ani au pierdut şi Africa de Nord şi Ciprul. Armenia, vechiul câmp de luptă, a fost cucerită şi ea în deceniul următor şi în cele din urmă culmea succesului arabilor a fost marcată de cei cinci ani de atacuri împotriva Constantinopolului (673-678); este posibil ca focul grecesc să fi salvat capitala de flota arabă. Înainte de aceasta, în ciuda unei vizite a împăratului în Italia, nu se înregistrase niciun progres în vederea recuperării teritoriilor italiene şi siciliene cucerite de arabi şi lombarzi. Şi astfel secolul a continuat cu altă amenințare în ultimii 25 de ani, pe măsură ce

slavii înaintau spre Macedonia şi Tracia şi alt grup etnic, protobulgarii – ei înşişi slavizaţi ulterior –, a traversat Dunărea.

Secolul a luat sfârşit cu o revoltă în rândurile armatei şi înlocuirea unui împărat cu altul. Toate simptomele sugerau că imperiul răsăritean urma să aibă aceeaşi soartă ca şi corespondentul său apusean, titlul de împărat devenind recompensa militarilor. O succesiune de împăraţi brutali sau incompetenţi la începutul secolului al VIII-lea le-a permis protobulgarilor să ajungă la porţile Constantinopolului, după care capitala a fost asediată din nou de arabi, în 717. Dar acesta a fost cu adevărat un moment de cotitură, deşi nu avea să fie ultima apariţie a arabilor în Bosfor. În 717 ajunsese deja pe tron unul dintre cei mai mari împăraţi bizantini, anatolianul Leon al III-lea. Era un funcţionar din provincie ce ţinuse piept cu succes atacurilor arabilor pe teritoriul său şi venise în capitală pentru a o apăra şi a forţa abdicarea împăratului. A urmat urcarea lui pe tron, foarte populară şi întâmpinată cu căldură de cler. Astfel a fost întemeiată dinastia Isauriană, numită aşa după locul său de origine; a fost un indiciu al modului în care elitele Imperiului Roman de Răsărit au fost treptat transformate în cele ale Bizanţului, o monarhie orientală.

Secolul al VIII-lea a marcat începutul unei perioade de recuperare, deşi cu unele obstacole. Leon însuşi, spre surpriza celor mai mulţi compatrioţi ai săi, a curăţat Anatolia de arabi, iar fiul său a împins înapoi frontierele până la cele ale Siriei, Mesopotamiei şi Armeniei. Din acest moment, frontierele cu califatul au avut o stabilitate mai mare decât înainte, deşi fiecare sezon de campanii aducea cu sine raiduri şi scurte ciocniri de trupe. Această realizare – datorată în parte, evident, şi declinului relativ al puterii arabe – a inaugurat o nouă perioadă de progres şi expansiune care a durat până la începutul secolului al XI-lea. În vest nu se mai putea face aproape nimic. Ravenna era pierdută şi în Italia şi Sicilia mai rămăseseră doar câteva avanposturi. Dar în răsărit imperiul s-a extins din nou pornind din Tracia şi Asia Mică, inima sa. A fost creat un lanţ de *theme* sau diviziuni administrative de-a lungul graniţelor Peninsulei Balcanice; în afara acestora, imperiul nu a avut niciun avanpost aici timp de două secole. În secolul al X-lea au fost recuperate Ciprul, Creta şi Antiohia. Forţele bizantine au traversat la un moment dat Eufratul şi lupta pentru nordul Siriei şi Taurus a continuat. Poziţia din Georgia şi Armenia a fost îmbunătăţită.

În Europa Răsăriteană, Bizanţul a oprit în cele din urmă avansarea bulgarilor, care ajunsese la apogeu la începutul secolului al X-lea, când bulgarii fuseseră convertiţi deja la creştinism. Vasile al II-lea, care a intrat în istorie ca Bulgaroctonul, „omorâtorul de bulgari”, le-a distrus puterea în cele din urmă, într-o mare bătălie din 1014, după care a orbit 15.000 de prizonieri şi i-a trimis acasă pentru a-şi încuraja compatrioţii. Se spune că ţarul bulgar a murit în urma şocului. În doar câţiva ani, Bulgaria a devenit provincie bizantină, deşi nu avea să fie

niciodată absorbită cu succes. La scurt timp după aceea au avut loc ultimele cuceriri ale Bizanțului, când şi Armenia a intrat sub dominația sa.

Povestea generală a acestor secole este, prin urmare, una a progresului şi recuperării. A fost şi una dintre marile perioade ale culturii bizantine. Din punct de vedere politic, a existat o stabilizare pe plan intern prin respectarea, în linii mari, a principiului dinastic. Una dintre cele mai impresionante membre ale dinastiei Isauriene a fost împărăteasa Irina, adesea numită Irina Ateniana, care a condus mai întâi ca regentă şi apoi ca împărătească între 780 şi 803. A fost o personalitate puternică şi este amintită adesea ca suveranul care a pus punct dezacordurilor religioase şi a ajutat la îmbunătățirea relațiilor tensionate dintre Biserica occidentală şi cea orientală. Se spune chiar că i-ar fi făcut o ofertă de căsătorie lui Carol cel Mare, pentru a unifica şi sferele politice. Dar succesorii săi nu s-au ridicat la înălțimea aşteptărilor – dinastia Isauriană a sfârşit rău la mijlocul secolului al IX-lea. În 867 a fost înlocuită de dinastia Macedoneană, în timpul căreia Bizanțul a atins culmea gloriei. În cazul minoratelor, a fost adoptat de obicei mecanismul asocierii la domnie pentru a păstra principiul dinastic.

Una dintre principalele surse de dezbinare şi de dificultăți pentru imperiu în prima parte a acestei perioade a fost, ca de atâtea ori până atunci, religia. Aceasta a creat probleme imperiului şi i-a împiedicat recuperarea deoarece foarte frecvent era combinată cu aspecte politice şi locale. Exemplul cel mai remarcabil este o controversă care i-a învrăjbit pe oameni mai mult de un secol, campania iconoclaştilor.

Reprezentarea sfinților, a Fecioarei Maria şi a lui Dumnezeu însuşi devenise unul dintre principalele instrumente ale creştinismului ortodox pentru concentrarea devoțiunii şi a învățăturilor. În Antichitatea târzie, astfel de imagini sau icoane existau şi în Apus, dar până şi astăzi ele ocupă un loc special în bisericile ortodoxe, unde sunt expuse în altare şi pe catapetesme pentru a fi adorate şi contemplate de credincioşi. Nu au doar un rol pur decorativ, căci aranjarea lor transmite învățăturile Bisericii şi (aşa cum a afirmat o autoritate în domeniu) ele asigură „un punct de întâlnire între cer şi pământ”. Icoanele deveniseră foarte importante în bisericile din Răsărit în secolul al VI-lea. Au urmat două secole de închinare la acestea şi, în multe locuri, de adorare tot mai intensă a lor de către populație, dar apoi utilizarea lor a ajuns să fie pusă sub semnul întrebării. În mod interesant, acest lucru s-a petrecut imediat după ce califatul a lansat o campanie împotriva utilizării imaginilor în islam, deşi nu se poate trage concluzia că iconoclaştii şi-au preluat ideile de la musulmani. Criticii icoanelor au afirmat că în acest fel se revenea la forme de idolatrie şi se pervertea venerarea cuvenită lui Dumnezeu îndreptând-o spre nişte obiecte create de oameni. Ei cereau distrugerea sau îndepărtarea lor şi s-au apucat hotărâți de treabă, cu var, bidinele şi ciocane.

Leon al III-lea îi favoriza pe astfel de oameni. Rămâne un mister motivul pentru care autoritatea imperială a fost pusă în slujba iconoclaştilor, dar Leon a acționat la sfatul unor episcopi, iar invaziile arabe şi erupțiile unor vulcani au fost interpretate, fără îndoială, ca semne ale nemulțumirii lui Dumnezeu. În 730, prin urmare, un edict a interzis cultul icoanelor. A urmat persecutarea celor care s-au opus; punerea ei în aplicare a fost mai marcată la Constantinopol decât în provincii. Mişcarea a atins punctul culminant în timpul lui Constantin al V-lea şi a fost ratificată de un sinod în 754. Persecuțiile s-au întețit şi au fost martiri, în special în rândul călugărilor, care de obicei apărau icoanele cu mai multă înverşunare decât preoții de mir. Dar iconoclasmul a depins întotdeauna de sprijinul imperial; distrugerile au variat ca intensitate în secolul următor. În timpul domniei lui Leon al IV-lea şi a Irinei, văduva sa, persecuțiile s-au mai domolit şi „iconodulii" (adepții cultului icoanelor) au recâştigat teren, deşi apoi persecuțiile au reînceput. Abia în 843, în prima duminică a Postului Mare, zi considerată încă sărbătoare a ortodoxiei în Biserica răsăriteană, cultul icoanelor a fost în fine restabilit.

Care a fost semnificația acestui episod ciudat? A existat o justificare practică potrivit căreia evreii şi musulmanii erau mai greu de convertit din cauza respectului creştinilor față de imagini, dar acest lucru nu ne duce prea departe. Încă o dată, o dispută religioasă nu poate fi separată de factori care nu țin de religie, dar explicația supremă rezidă, probabil, într-un sentiment de precauție religioasă, iar dată fiind patima manifestată adesea în controversele teologice din imperiul răsăritean, este uşor de înțeles cum a ajuns dezbaterea să fie atât de încrâncenată. În joc era impresia unor reformatori că grecii reveneau la forme de idolatrie prin extremismul adorației lor (relativ recente) față de icoane şi că dezastrele provocate de arabi erau primele semne ale mâniei lui Dumnezeu; un rege pios, ca în Israelul Vechiului Testament, putea salva totuşi poporul de consecințele păcatului prin distrugerea idolilor. Iconoclasmul a fost parțial şi o reacție violentă la îndelungata favorizare a autorităților locale şi a călugărilor care acordau atâta importanță icoanelor în învățăturile lor. Pe lângă faptul că a constituit un pas prudent spre împăcarea unui Dumnezeu mânios, iconoclasmul a reprezentat o reacție a autorității centralizate, cea a împăratului şi episcopilor, împotriva pietăților locale, a independenței anumitor oraşe şi mănăstiri şi a cultelor unor sfinți locali.

Iconoclasmul i-a supărat pe mulți din Biserica occidentală, dar a arătat şi mai clar cât de mult se îndepărtase ortodoxia de creştinismul occidental. Şi Biserica occidentală evoluase; pe măsură ce cultura latină a fost adoptată de popoarele germanice, s-a îndepărtat în spirit de bisericile din Răsăritul grec. Sinodul iconoclast al episcopilor fusese un afront la adresa papalității, care îi condamnase deja pe susținătorii lui Leon al III-lea.

Roma privea alarmată ambițiile împăratului de a interveni în problemele spirituale. Astfel, iconoclasmul a accentuat scindarea celor două jumătăți ale creştinătății. Diferențierea culturală se întinsese acum foarte mult – deloc surprinzător, dacă ne gândim că drumul pe mare din Bizanț până în Italia dura două luni –, iar pe uscat au fost curând separate de o enclavă de popoare slave. Contactul dintre Răsărit şi Apus nu putea fi eliminat cu totul la nivel oficial. Dar şi aici istoria a creat noi scindări, în special atunci când papa a încoronat un rege franc drept „împărat", în 800. Aceasta a reprezentat o contestare a pretenției Bizanțului de a fi moştenitorul Romei. Distincțiile din interiorul lumii apusene nu contau prea mult la Constantinopol; oficialii bizantini au văzut în ținutul francilor un concurent şi de atunci i-au numit fără discriminare pe toți occidentalii „franci", obicei ce avea să se răspândească până în China. Cele două state nu au reuşit să colaboreze în lupta împotriva arabilor şi îşi alimentau reciproc bănuielile. Se poate ca încoronarea unui occidental să fi fost în parte o reacție la asumarea titlului de împărat la Constantinopol de către Irina, un suveran puternic, care era şi femeie pe deasupra.

Bineînțeles, cele două lumi creştine nu puteau pierde contactul cu totul. Un împărat german din secolul al X-lea şi-a luat o mireasă bizantină, iar arta germană din acea perioadă a fost puternic influențată de teme şi tehnici bizantine. Dar tocmai diferența dintre două lumi culturale a făcut ca astfel de contacte să fie fructuoase, iar de-a lungul secolelor diferența a devenit din ce în ce mai palpabilă. Vechile familii aristocratice ale Bizanțului au fost înlocuite treptat de altele provenite din Anatolia şi Armenia. Mai presus de toate erau splendoarea unică şi complexitatea vieții din oraşul imperial, unde lumea religioasă şi cea laică păreau să se întrepătrundă complet. Calendarul anului creştin era inseparabil de cel al curții; împreună, ele stabileau ritmurile unui imens spectacol în care atât ritualurile Bisericii, cât şi cele ale statului etalau în fața poporului măreția imperiului.

Exista şi artă profană în Bizanț, dar arta pe care oamenii o aveau tot timpul în fața ochilor era preponderent religioasă. Chiar şi în vremurile de restrişte a fost mereu viguroasă, exprimând măreția şi omniprezența lui Dumnezeu, al cărui reprezentant era împăratul. Ritualul menținea eticheta rigidă a curții, în preajma căreia au proliferat tarele caracteristice ale intrigilor şi conspirațiilor. Chiar şi apariția publică a împăratului creştin putea fi asemănată cu cea a unei zeități dintr-un cult misteric: după ridicarea mai multor draperii, el îşi făcea apariția în mod spectaculos. Acesta a fost punctul culminant al unei civilizații uimitoare, care timp de aproape jumătate de mileniu a arătat unei jumătăți de lume ce însemna cu adevărat imperiul. Când nişte ruşi păgâni au venit în solie în Bizanț, în secolul al X-lea, ca să vadă cum era religia creştină a acestuia, aşa cum examinaseră şi altele, nu au putut să povestească decât că ceea ce văzuseră în

catedrala Sfânta Sofia îi uimise peste măsură. „Acolo Dumnezeu sălăşluieşte printre oameni”, au spus ei.

Ceea ce se întâmpla la baza imperiului, în schimb, este greu de spus. Există indicații solide că populația a scăzut în secolele VII-VIII; se poate ca acest lucru să aibă legătură cu problemele cauzate de război, dar şi de ciumă. În acelaşi timp, se construia puțin în oraşele de provincie şi circulația monedelor s-a diminuat. Toate aceste lucruri sugerează o economie care dădea semne de oboseală, la fel cum sugerează şi implicarea din ce în ce mai mare a statului. Funcționarii imperiali au încercat să se asigure că nevoile sale primare vor fi satisfăcute prin impunerea unor dijme directe, înființând organe speciale pentru alimentarea oraşelor şi organizându-i pe meşteşugari şi negustori birocratic, în bresle şi asociații.

Un singur oraş din imperiu şi-a păstrat importanța economică pe toată durata existenței sale, capitala, unde spectacolul Bizanțului era pus în scenă la cote maxime. Negoțul nu a dispărut niciodată în întregime în imperiu şi până în secolul al XII-lea a existat un comerț important cu mărfuri de lux din Asia spre Europa şi Orientul Mijlociu; simpla sa poziție geografică îi garanta Bizanțului un important rol comercial şi o stimulare a industriilor meşteşugăreşti care le ofereau şi alte articole de lux vecinilor. În fine, există dovezi din toată această perioadă privind creşterea constantă a puterii şi averii marilor proprietari funciari. Țăranii erau tot mai legați de domeniile lor şi în ultimii ani ai imperiului au apărut un fel de unități economice locale importante, bazate pe marile domenii.

Această economie era capabilă să întrețină atât măreția civilizației bizantine la apogeul acesteia, cât şi efortul militar de recuperare a teritoriilor din timpul împăraților din secolul al IX-lea. Totuşi, două secole mai târziu, o conjunctură nefavorabilă a suprasolicitat din nou puterea imperiului şi a dat startul unei lungi perioade de declin. A început cu o nouă creştere a numărului de probleme pe plan intern şi pe plan personal. O serie de împărați şi împărătese incapabili, care au avut domnii scurte, au slăbit controlul la centru. Rivalitățile dintre două grupuri importante din clasa conducătoare a Bizanțului au scăpat de sub control; un grup de aristocrați de la curte, cu rădăcini în provincii, era în conflict cu funcționarii permanenți, birocrația de la nivel înalt. În parte, acest lucru reflecta, de asemenea, lupta dintre o elită militară şi una intelectuală. Din nefericire, rezultatul a fost că armata şi marina militară au fost lipsite de fondurile necesare de către funcționarii civili şi au devenit incapabile să facă față noilor probleme.

La un capăt al imperiului acestea erau create de ultimii barbari nomazi din Europa Occidentală, normanzii creştini, care avansau acum spre sudul Italiei şi Sicilia. În Asia Mică erau provocate de presiunile exercitate de turci. Deja în secolul al XI-lea s-a format un sultanat turc, ar Rüm, din teritorii desprinse din imperiu (de unde şi numele, căci Rüm însemna „Roma”), unde controlul

Abbasizilor ajunsese în mâinile unor căpetenii locale. În urma unei înfrângeri zdrobitoare în fața turcilor selgiucizi la Manzikert, în 1701, imperiul practic a pierdut Asia Mică, o lovitură teribilă pentru resursele fiscale şi umane ale Bizanțului. Califatele cu care împărații învățaseră să conviețuiască cedau în fața unor inamici mai aprigi. În interiorul imperiului au izbucnit o serie de revolte ale bulgarilor în secolele XI-XII şi în această provincie s-a răspândit cea mai puternică dintre mişcările divergente ale ortodoxiei medievale, doctrina eretică a bogomilismului, o mişcare populară care se inspira din ura față de înaltul cler grec şi obiceiurile sale bizantine.

O nouă dinastie, Comnen, a unificat încă o dată imperiul şi a reuşit să se mențină încă un secol (1081-1185). Comnenii i-au respins pe normanzi din Grecia şi au respins un nou grup de nomazi turcici din sudul Rusiei, pecenegii, dar nu au putut să-i învingă pe bulgari şi nici să recâştige Asia Mică, trebuind să facă concesii importante pentru a realiza şi puținul pe care l-au făcut. Unele concesii le-au făcut propriilor bogătaşi; altele, unor aliați care aveau să se dovedească şi ei periculoşi.

În special concesiile făcute unuia dintre aceştia, Republica Venețiană, cândva un satelit al Bizanțului, nu prevesteau nimic bun, deoarece singura ei rațiune de a fi devenise extinderea în estul Mediteranei. Era principalul beneficiar al comerțului dintre Europa şi Asia şi îşi dezvoltase de mult o poziție privilegiată. În schimbul ajutorului împotriva normanzilor, în secolul al XI-lea, venețienilor li s-a acordat dreptul de a face comerț liber pe tot cuprinsul imperiului; aveau să fie tratați ca supuşi ai împăratului, nu ca străini.

Caracterul special şi succesul Veneției aveau la bază şi forma societății şi statului ei. Construită de nişte refugiați de pe continent pe un grup de insulițe dintr-o lagună din Marea Adriatică, legate treptat prin poduri şi canale, Veneția a fost de la bun început o republică militantă, atentă la forma sa de guvernare şi la interesele sale comerciale. Era condusă de un doge, ales pe viață din rândul unor familii de vază, care făcuseră avere de pe urma comerțului. Crezul venețienilor (şi al Genovei, o republică similară care a apărut ulterior pe coasta de vest a Italiei) era dreptul lor de a face comerț nestingheriți oriunde doreau şi au construit o flotă puternică pentru a pune în aplicare acest principiu. Treptat, au apărut avanposturi venețiene pe toată coasta dalmată, spre insulele greceşti; Corfu, Creta şi Ciprul au devenit colonii venețiene, de unde comerțul putea fi extins şi mai mult, în special în Orientul Mijlociu şi mai departe, în Asia.

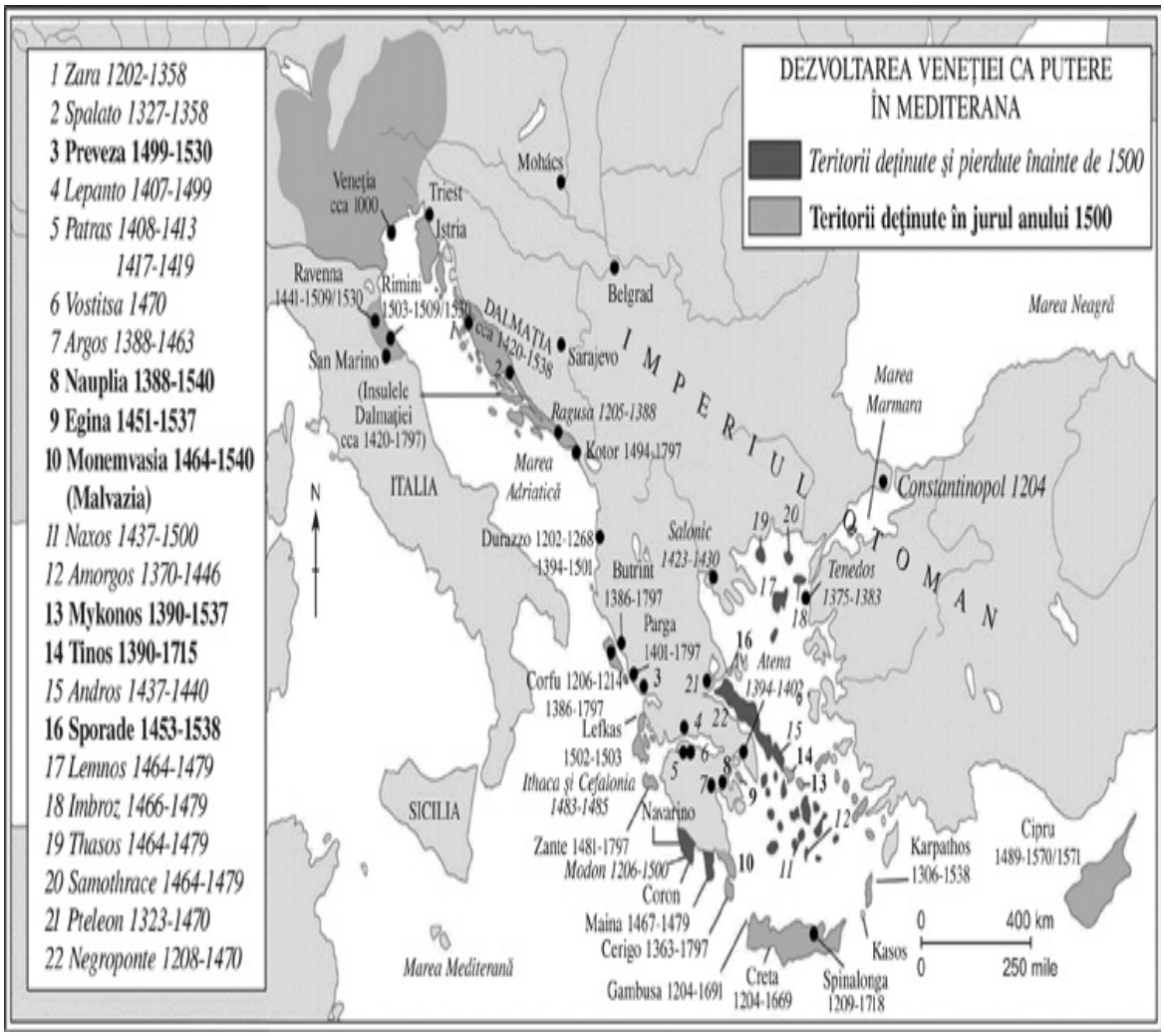

Puterea navală a Veneției a crescut rapid şi, pe măsură ce flota bizantină a intrat în declin, a devenit din ce în ce mai dominantă. În 1123 venețienii au distrus flota egipteană şi după aceea nu au mai putut fi controlați de fostul lor suzeran. Au purtat un război şi cu Bizanțul, dar Veneția a avut mai mult de câştigat sprijinind imperiul împotriva normanzilor şi culegând roadele cruciadelor. Aceste succese au fost urmate de concesii comerciale şi câştiguri teritoriale şi cele dintâi au contat cel mai mult; se poate spune că Veneția a fost construită pe declinul imperiului, o gazdă economică uriaşă pentru parazitul adriatic – la mijlocul secolului al XII-lea se spune că la Constantinopol trăiau 10.000 de venețieni, atât de important era comerțul pe care îl desfăşurau aici. În secolul al XIII-lea, Cicladele, multe dintre celelalte insule din Marea Egee şi mare parte din coastele Mării Negre le aparțineau tot lor; în următoarele trei secole, la acestea aveau să fie adăugate şi venețianizate sute de alte comunități. Fusese creat primul imperiu comercial şi maritim după Atena antică.

Apariția provocării reprezentate de venețieni şi persistența altora vechi ar fi fost suficient de problematice pentru împărații bizantini chiar dacă nu s-ar fi confruntat şi cu noi probleme pe plan intern. În secolul al XII-lea revoltele s-au înmulțit. Pericolul era cu atât mai mare cu cât tocmai atunci europenii atacau Orientul Mijlociu, în acțiunea complexă cunoscută sub denumirea de cruciade. Nu este necesar să insistăm aici pe diferitele perspective asupra cruciadelor; din perspectiva Bizanțului, aceste erupții din Europa Apuseană semănau din ce în ce mai mult cu nişte noi invazii barbare. În secolul al XII-lea ele au lăsat în urmă patru state cruciate în fostul Levant bizantin, ca reamintire a faptului că acum intrase în joc alt rival în Orientul Mijlociu. Atunci când forțele musulmane s-au raliat sub kurdul Saladin şi bulgarii şi-au reafirmat independența, la sfârşitul secolului al XII-lea, zilele de glorie ale Bizanțului au apus definitiv.

Lovitura fatală a venit în 1204, când Constantinopolul a fost în sfârşit cucerit şi prădat, dar de creştini, nu de păgânii care îl amenințaseră de atâtea ori. O armată creştină care se îndreptase spre est pentru a lupta împotriva necredincioşilor într-o a patra cruciadă a fost convinsă de venețieni să se întoarcă împotriva imperiului. Aceasta a terorizat şi a jefuit oraşul (cu această ocazie caii de bronz de pe Hipodrom au fost duşi la Veneția, în fața Catedralei San Marco, unde au rămas până la începutul anilor 1980) şi a pus o prostituată în scaunul episcopal al patriarhului din Sfânta Sofia. Nu se putea face o distincție mai brutală între creştinismul oriental şi cel occidental; prădarea oraşului, denunțată de papă, avea să rămână în memoria ortodocşilor ca un act de infamie. „Francii”, cum i-au numit grecii, nu au văzut, evident, Bizanțul ca pe o parte a civilizației lor şi poate nici măcar ca pe o parte a creştinătății, căci în realitate exista o schismă de un secol şi jumătate.

Deşi aveau să abandoneze Constantinopolul şi împărații urmau să fie restaurați în 1261, francii nu aveau să fie alungați din vechile teritorii bizantine până la sosirea unor noi cuceritori, turcii otomani. Între timp, inima Bizanțului nu mai bătea, deşi mai avea de agonizat două secole. Beneficiarii imediați au fost venețienii şi genovezii, la a căror istorie s-au adăugat acum bogăția şi comerțul Bizanțului.

Moştenirea Bizanțului – sau o mare parte a ei – era însă deja asigurată pentru viitor, deşi, poate, nu sub forma pe care şi-ar fi dorit-o sau cu care s-ar fi mândrit Imperiul Roman de Răsărit. Aceasta consta în implantarea creştinismului ortodox în rândul popoarelor slave. Faptul urma să aibă consecințe uriaşe, dintre care multe au supraviețuit până astăzi. Statul rus şi celelalte națiuni slave moderne nu ar fi fost încorporate în Europa şi nu ar fi fost recunoscute ca parte a acesteia dacă nu ar fi fost convertite la creştinism, cu o amprentă tipic bizantină.

Încă nu ştim foarte bine cum s-a întâmplat acest lucru, iar cunoştințele pe care le avem despre slavi înainte de creştinarea lor sunt şi mai discutabile. Deşi

bazele popoarelor slave de astăzi au fost puse aproximativ în aceeaşi perioadă cu cele ale Europei Occidentale, geografia provoacă o anumită confuzie. Europa slavă acoperă o zonă în care invaziile nomazilor şi apropierea de Asia au întreținut o stare de lucruri foarte instabilă mult timp după ce societatea postromană se stabilizase în Apus. O mare parte din centrul şi sud-estul Europei este muntos. Aici văile râurilor au canalizat distribuția grupurilor etnice. Cea mai mare parte a Poloniei moderne şi a Rusiei europene, în schimb, este o câmpie întinsă. Deşi multă vreme acoperită de păduri, ea nu a oferit nici adăposturi naturale evidente pentru aşezările umane, nici bariere de netrecut. Pe aceste întinderi imense, oamenii şi-au disputat drepturile secole de-a rândul. Spre sfârşitul acestui proces, la începutul mileniului II, în Europa de Est apăruseră o serie de popoare slave care urmau să aibă fiecare un viitor istoric independent. Tiparul astfel stabilit a continuat să se perpetueze până astăzi.

Se născuse, de asemenea, o civilizație slavă caracteristică, deşi nu toți slavii îi aparțineau în întregime şi în cele din urmă popoarele Poloniei şi ale actualelor republici Cehia şi Slovacia aveau să fie legate mai strâns prin cultură de Europa Centrală decât de cea Răsăriteană. Structurile statale ale lumii slave aveau să apară şi să dispară, dar două dintre ele, cele dezvoltate de națiunea poloneză şi de cea rusă, s-au dovedit a fi deosebit de tenace şi capabile să supraviețuiască într-o formă organizată. Aveau să apară multe oprelişti în calea supraviețuirii lor, căci în anumite momente – mai ales în secolele al XIII-lea şi XX – asupra lumii slave s-au exercitat presiuni atât dinspre vest, cât şi dinspre est. Agresivitatea occidentalilor este alt motiv pentru care slavii şi-au păstrat o puternică identitate.

Începutul istoriei slavilor a fost datat în jurul anului 700 î.e.n., când acest grup etnic pare să se fi stabilit pe o fâşie de teritoriu care se întindea de la Carpații Orientali până în Crimeea. Timp de peste o mie de ani ei s-au răspândit treptat atât spre vest, cât şi spre nord, în actualul teritoriu al Rusiei. Din secolul al V-lea până în secolul al VII-lea e.n. unii slavi din ambele grupuri, atât din vest, cât şi din est, au început să se deplaseze către sud, spre Balcani. La fel ca popoarele turcice, mare parte a acestei expansiuni a slavilor a fost legată la început de rolul lor de supuşi ai Imperiului Avar. Puterea avarilor, populația din Eurasia Centrală care a stăpânit o vastă porțiune de uscat ce traversa văile Donului, Niprului şi Nistrului, controlând sudul Rusiei până la Dunăre, i-a ghidat şi i-a împins pe slavi spre vest.

De-a lungul întregii lor istorii slavii au dat dovadă de o remarcabilă putere de supraviețuire. Prigoniți în Rusia de sciți şi goți, în Polonia de avari şi huni, ei au rămas totuşi pe teritoriile lor şi le-au extins; trebuie să fi fost nişte agricultori tenace. Primele lor forme de artă demonstrează o disponibilitate de a absorbi cultura şi tehnicile altora; ei au învățat de la stăpânii cărora le-au supraviețuit. A fost, prin urmare, important că în secolul al VII-lea între ei şi dinamica putere a

islamului se afla o barieră formată din două popoare, khazarii şi bulgarii. Aceste popoare puternice au ajutat, de asemenea, la canalizarea migrării treptate a slavilor în Balcani şi spre regiunea Mării Egee. Mai târziu avea să se extindă pe coasta adriatică şi să ajungă până în Moravia şi Europa Centrală, Croația, Slovenia şi Serbia. În secolul al X-lea populația de limbă şi cultură slavă trebuie să fi deținut majoritatea numerică pe tot cuprinsul Balcanilor, deşi cercetările moderne bazate pe ADN arată că doar unele grupuri mici de sârbi sau macedoneni sunt înrudiți genetic cu primii slavi.

În timpul acestui proces, primul stat slav care a apărut a fost Bulgaria, deşi protobulgarii nu erau de origine slavă, ci turcică. Unii dintre ei au fost slavizați treptat prin căsătorii şi contacte cu slavii; aceştia au fost bulgarii din vest, care s-au stabilit în secolul al VII-lea în regiunea Dunării. Ei au cooperat cu popoarele slave într-o serie de raiduri de amploare împotriva Bizanțului; în 559 trecuseră de zidurile de apărare ale Constantinopolului şi îşi instalaseră tabăra în suburbii. Ca şi aliații lor, erau păgâni. Bizanțul a profitat de diferențele dintre triburile bulgare şi un conducător al unuia dintre acestea a fost botezat la Constantinopol, naş fiindu-i împăratul Heraclius. Acesta s-a folosit de alianța cu bizantinii pentru a-i alunga pe avari din regiunea ce avea să fie Bulgaria. Treptat, populația de obârşie protobulgară a fost diluată de sângele şi influența slave. La sfârşitul secolului, când apare în cele din urmă un stat bulgar, îl putem considera slav. În 716 Bizanțul i-a recunoscut independența; acum exista un organism străin pe un teritoriu multă vreme considerat parte a imperiului. Deşi au existat alianțe, era un ghimpe în coasta Bizanțului ce i-a zădărnicit într-o anumită măsură încercările de a recupera teritorii în Apus. La începutul secolului al IX-lea, bulgarii au ucis un împărat în luptă (şi din țeasta lui au făcut o cupă pentru regele lor); niciun împărat nu mai murise într-o campanie împotriva barbarilor din 378.

Un moment de cotitură – deşi nu şi sfârşitul conflictului – a fost cel în care bulgarii au fost convertiți la creştinism. După o scurtă perioadă în care, în mod semnificativ, a cochetat cu Roma şi cu posibilitatea de a o instiga împotriva Constantinopolului, alt țar bulgar a acceptat botezul în 865. A existat o anumită opoziție în rândul poporului, dar, începând din acest moment, Bulgaria a rămas creştină. Indiferent ce au sperat oamenii de stat bizantini să câştige pe plan diplomatic, problemele lor cu bulgarii nu erau nici pe departe soluționate. Cu toate acestea, este un moment de cotitură, un pas important în cadrul unui amplu proces – creştinarea popoarelor slave. A fost, de asemenea, un indiciu al modului în care avea să se întâmple asta: de sus în jos, prin convertirea conducătorilor lor.

În joc era o miză mare, natura viitoarei civilizații slave. Două mari nume domină începutul formării acesteia, cele ale fraților Chiril şi Metodiu, nişte preoți din secolul al IX-lea originari din Salonic, aflați încă la mare cinste în bisericile ortodoxe. Chiril fusese înainte într-o misiune în Khazaria şi opera lor trebuie

plasată în contextul general al diplomației ideologice a Bizanțului; misionarii ortodocşi nu pot fi deosebiți clar de trimişii diplomatici bizantini, iar aceşti oameni ai bisericii ar fi putut face cu greu o astfel de distincție dacă li s-ar fi cerut. Dar realizările lor nu se rezumă la convertirea unui vecin periculos. Numele lui Chiril este încă amintit prin numele alfabetului chirilic pe care l-a creat. Acesta s-a răspândit rapid în rândul popoarelor slave, ajungând curând în Rusia, şi a făcut posibile nu doar răspândirea creştinismului, ci şi cristalizarea culturii slave. Această cultură era potențial deschisă şi altor influențe, căci Bizanțul nu era singurul său vecin, dar ortodoxia răsăriteană a avut în cele din urmă cea mai profundă influență asupra ei.

Din perspectiva bizantinilor, avea să urmeze o convertire şi mai importantă, deşi abia peste un secol. În 860, o flotă expediționară formată din 200 de corăbii a atacat Bizanțul. Oamenii erau îngroziți. Ascultau tremurând rugile patriarhului din Sfânta Sofia: „Un neam din miazănoapte s-a strecurat pe nesimțite până la noi… sunt oameni cumpliți şi fără milă, cu glasuri ca vuietul valurilor… o semințe aprigă şi sălbatică… ce nimiceşte totul în cale, nu cruță nimic”. Ar fi putut la fel de bine să fie vocea vreunui călugăr din Apus care invoca protecția divină împotriva drakkarelor vikingilor – şi pe bună dreptate, căci aceşti invadatori erau vikingi la origine. Dar bizantinii îi numeau *rus'* (sau *rhos*) şi raidul marchează începuturile firave ale puterii militare a Rusiei.

Deocamdată, nu prea exista ceva ce putea fi numit stat. Rusia abia se forma. Ea îşi are originile într-un amalgam la care slavii şi-au adus contribuția principală. Slavii de răsărit se împrăştiaseră de-a lungul secolelor pe o mare parte a cursului superior al fluviilor ce se varsă în Marea Neagră. Motivul a fost probabil practica lor primitivă de agricultură itinerantă cu incinerarea suprafețelor, epuizând solul în doi sau trei ani şi apoi plecând mai departe. În secolul al VIII-lea numărul lor era suficient de mare pentru a putea vorbi despre aşezări relativ dense, asemănătoare unor mici centre urbane, pe dealurile din apropierea Kievului. Trăiau în triburi ale căror economie şi structură socială rămân neclare, dar aceasta era baza viitoarei Rusii. Nu ştim cine erau conducătorii lor, însă par să fi locuit în aşezările apărate de palisade ce aveau să devină primele târguri, cerând tribut de la zonele învecinate.

Asupra acestor triburi slave au năvălit nişte nordici care le-au devenit stăpâni sau i-au vândut ca sclavi în sud. Aceşti scandinavi combinau comerțul cu pirateria şi colonizarea, împinşi de dorința de a poseda pământuri. Au adus cu ei importante tehnici comerciale, priceperea de a naviga şi a-şi gestiona drakkarele, o formidabilă forță de luptă, şi, se pare, foarte puține femei. Ca şi verii lor vikingi din Humber şi de pe Sena, s-au folosit de râurile din Rusia, mult mai lungi şi mai adânci, pentru a pătrunde în țara ce le-a căzut pradă. Unii au mers mai departe; în

846 auzim de „varegi”, cum erau numiți, la Bagdad. În una dintre numeroasele lor incursiuni în Marea Neagră au ajuns la Constantinopol, în 860.

Aceşti noi stăpâni ai slavilor au trebuit să lupte cu khazarii în est şi este posibil să se fi stabilit prima dată la Kiev, unul dintre oraşele de la care khazarii luau tribut, dar istoria tradițională a Rusiei începe cu stabilirea lor la Novgorod, Holmgard din saga nordicilor. Se spunea că aici s-a stabilit în jurul anului 860 un principe pe nume Rurik, împreună cu frații săi. Spre sfârşitul secolului, alt principe viking cucerise Kievul şi transferase aici capitala unui nou stat.

Apariția unei noi puteri a provocat consternare în Bizanț, care a luat măsuri. În mod caracteristic, răspunsul său la o nouă problemă diplomatică a fost gândit în termeni ideologici; se pare că a existat o încercare de a-i converti pe unii ruşi la creştinism şi poate că un conducător a cedat. Dar varegii şi-au păstrat păgânismul nordic – zeii lor erau Thor şi Odin –, în timp ce supuşii lor slavi, cu care se amestecau din ce în ce mai mult, aveau propriii zei, posibil cu origini indo-europene foarte vechi; în orice caz, aceste divinități au tins să se contopească odată cu trecerea timpului. Curând au reînceput ostilitățile în relațiile cu Bizanțul. Oleg (Helge), un cneaz de la începutul secolului al X-lea, a atacat din nou Constantinopolul în timp ce flota acestuia nu era prezentă. Se spune că şi-a tras corăbiile pe țărm şi că le-a pus pe roți pentru a ataca prin spatele flancului intrarea blocată spre Cornul de Aur. Indiferent cum ar fi procedat, a încheiat un tratat extrem de avantajos cu Bizanțul în 911. Acesta le-a oferit ruşilor privilegii comerciale neobişnuit de avantajoase şi a evidențiat importanța enormă a comerțului în viața noului cnezat.

RUSIA KIEVEANĂ
Kievul în secolul al XI-lea
Rutele comerciale ale vikingilor
FINLANDEZI
Dvina
SUEDIA
Visby
Gotland
DANEMARCA
Marea Baltică
Belozersk
Ladoga
Iaroslav
Nijni Novgorod
Novgorod
Rostov
Suzdal
Bulgar
Pskov
Volga
Tver
Vladimir
Moscova
Reazan
Oka
Smolensk
Minsk
Liubeci
Cernigov
Vladimir
Kiev
Pereiaslav
Vistula
Oder
POLONIA
Cracovia
Praga
Carpeți
Prut
Nipru
Don
Volga
Donet
Marea Caspică
KHAZARI
PECENEGI
MAGHIARI
Alpi
Tmutarakan
Caucaz
Herson
Marea Neagră
Dunărea
Trapezunt
Sinop
BULGARIA
Roma
Constantinopol
IMPERIUL BIZANTIN
Marea Mediterană
N
0
800 km
0
500 mile

La vreo jumătate de secol după legendarul Rurik, statul rus a devenit realitate: un fel de federație riverană având în centru Kievul, care lega Marea Baltică de Marea Neagră. Era păgână, dar, atunci când civilizația şi creştinismul au ajuns aici, acest lucru s-a întâmplat datorită accesului uşor pe căile navigabile spre Bizanț de care dispunea tânărul cnezat, care a fost numit Rusia în 945. Unitatea sa era încă foarte şubredă. O structură incoerentă a fost debilitată şi mai mult prin adoptarea de către vikingi a unui principiu slav de împărțire a moştenirii. Cnejii ruşi au avut tendința de a se muta de la un centru al cnezatului la altul, Kievul şi Novgorodul fiind cele mai importante. Cu toate acestea, familia din Kiev a devenit cea mai de seamă.

În prima jumătate a secolului al X-lea, relația dintre Bizanț şi Rusia kieveană se maturiza treptat. Dincolo de nivelul politicii şi comerțului, a avut loc o reorientare mai substanțială pe măsură ce Kievul a slăbit legăturile cu Scandinavia şi şi-a îndreptat din ce în ce mai mult atenția spre sud. Presiunile exercitate de varegi par să se fi diminuat, iar acest lucru este posibil să fi avut legătură cu succesul normanzilor în Europa Apuseană, unde unul dintre conducătorii lor, Rollon, cucerise un teritoriu care ulterior, în 911, i-a fost recunoscut ca ducat (ducatul Normandiei). Totuşi, a trecut mult timp până la crearea unor legături strânse între Kiev şi Bizanț.

Unul dintre obstacole era precauția diplomației Bizanțului, la fel de preocupat, la începutul secolului al X-lea, să pescuiască în ape tulburi negociind cu triburile sălbatice ale pecenegilor, din familia populațiilor turcice, şi să-i împace în acelaşi timp şi pe ruşi, ale căror teritorii erau hărțuite de cei dintâi. Pecenegii alungaseră deja spre vest triburile maghiare, care formaseră până atunci un tampon între ruşi şi khazari, şi de aici riscau să se iveas că şi alte pericole. Nici năvălirile varegilor nu s-au oprit, deşi a existat un moment de cotitură când flota ruşilor a fost respinsă cu ajutorul focului grecesc, în 941. A urmat un tratat care a redus semnificativ privilegiile comerciale acordate cu 30 de ani înainte. Dar reciprocitatea intereselor a devenit şi mai evidentă pe măsură ce Khazaria a intrat în declin şi bizantinii şi-au dat seama că şi Kievul putea fi un aliat de preț împotriva Bulgariei. Indiciile că aveau loc contacte s-au înmulțit: varegii erau prezenți în garda regală din Constantinopol şi comercianții ruşi veneau aici din ce în ce mai frecvent. Se crede că unii dintre ei au fost botezați.

Creştinismul, deşi uneori îi disprețuia pe negustori, a mers adesea pe urma mărfurilor acestora. În 882 exista deja o biserică în Kiev construită, poate, pentru negustorii străini. Dar asta nu pare să fi fi avut urmări. Nu prea există dovezi ale creştinismului rus până la mijlocul secolului următor. Apoi, în 945, văduva unui cneaz kievean a cârmuit în timpul minoratului succesorului acestuia, fiul ei. Aceasta era Olga (Helga). Fiul său era Sviatoslav, primul cneaz al Kievului cu nume slav, şi nu scandinav. La momentul potrivit, Olga a făcut o vizită de stat la

Constantinopol, unde a fost creştinată, împăratul însuşi luând parte la ceremonia botezului de la Sfânta Sofia. Din cauza implicațiilor diplomatice, este greu de înțeles exact semnificația acestui eveniment. La urma urmelor, Olga trimisese şi după un episcop din Apus, ca să vadă ce avea de oferit Roma. Mai mult, nu a existat nicio consecință practică imediată. Sviatoslav, care a domnit din 962 până în 972, s-a dovedit a fi un păgân militant, ca şi alți aristocrați militari vikingi de pe vremea sa. El le-a rămas fidel zeilor nordici şi credința i-a fost, fără îndoială, confirmată de succesul incursiunilor sale în ținuturile khazarilor. Nu s-a descurcat totuşi la fel de bine şi împotriva bulgarilor şi a fost ucis în cele din urmă de pecenegi.

A fost un moment crucial. Rusia exista, dar era încă vikingă, între creştinismul răsăritean şi cel apusean. Islamul fusese ținut la distanță la momentul crucial de Khazaria, dar Rusia s-ar fi putut îndrepta spre Europa latină. Slavii din Polonia fuseseră deja convertiți de Roma şi episcopiile germane fuseseră extinse spre răsărit până pe țărmurile Mării Baltice şi în Boemia. Separarea – chiar ostilitatea – dintre cele două mari biserici creştine era deja o realitate, iar Rusia era un trofeu important care avea să fie câştigat de una din ele.

În 980, o serie de lupte dinastice s-au încheiat cu victoria cneazului care a creștinat Rusia, Vladimir. E posibil să fi crescut în credința creştină, dar la început a arătat un păgânism ostentativ care i se potrivea atât de bine unui despot războinic viking. Apoi a început să se intereseze şi de alte religii. Legenda spune că a organizat dezbateri legate de meritele acestora, la care asista; ruşii pun mare preț pe povestea potrivit căreia Vladimir a respins islamul deoarece interzicea băuturile alcoolice. A fost trimisă o solie pentru a vizita bisericile creştine. Cele bulgare, au raportat aceştia, miroseau urât. Germanii nu aveau nimic de oferit. Dar Constantinopolul le cucerise inima. Aici, au afirmat ei în cuvinte ce aveau să fie adesea citate, „nu ştiam dacă suntem în rai sau pe pământ, căci pe pământ nu se află aşa un spectacol minunat şi nici aşa o frumusețe, că nici nu ştim cum s-o zugrăvim”. Aşa că au ales. În jurul anilor 986-988 Vladimir a acceptat creştinismul ortodox pentru sine şi pentru poporul său.

A fost un moment de cotitură în cultura şi istoria ruse, aşa cum recunosc clericii ortodocşi începând de atunci. „Atunci a început să ne părăsească întunericul idolatriei şi s-au ivit zorii ortodoxiei”, a spus unul dintre ei, elogiindu-l pe Vladimir la jumătate de secol după aceea. Totuşi, în ciuda zelului lui Vladimir de a le impune botezul supuşilor săi (dacă era necesar, chiar şi cu forța), nu a fost motivat doar de entuziasm. Alegerea lui avea şi o dimensiune diplomatică. Vladimir îi acordase ajutor militar împăratului şi acum i se promitea o prințesă bizantină ca mireasă. Era o recunoaştere fără precedent a statutului unui cneaz al Kievului. Ar fi trebuit s-o primească pe sora împăratului deoarece Bizanțul avea nevoie de alianța cu ruşii împotriva bulgarilor. Atunci când

treburile s-au împotmolit, Vladimir a forțat lucrurile ocupând posesiunile bizantine din Crimeea. Apoi a avut loc căsătoria. Kievul merita o slujbă de cununie în ochii Bizanțului, deşi alegerea lui Vladimir nu conta doar la nivel diplomatic. Două sute de ani mai târziu, compatrioții lui au recunoscut asta: Vladimir a fost canonizat. El luase decizia care, mai mult ca oricare alta, a determinat viitorul Rusiei.

Probabil că în secolul al X-lea Rusia kieveană avea, în multe privințe, o cultură mai bogată decât putea oferi cea mai mare parte a Europei Apusene. Oraşele sale erau importante centre comerciale, care canalizau mărfuri spre Orientul Mijlociu, unde blănurile şi ceara de albine ruseşti erau la mare preț. Acest accent pus pe comerț reflectă altă diferență: în Europa Apuseană apăruse economia de subzistență, autonomă a feudei, ca instituție care purta povara prăbuşirii lumii economice clasice. Fără feuda apuseană, Rusia ar fi rămas şi fără nobilii feudali occidentali. Avea să dureze mai mult până la apariția unei aristocrații feudale în Rusia decât în Europa catolică; nobilii ruşi aveau să rămână mult timp însoțitorii şi susținătorii unui conducător războinic. Mai jos pe scara socială, în oraşe, noua credință a prins treptat rădăcini, mai întâi grație unor preoți bulgari care au adus cu ei liturghia bisericii slavilor de sud şi alfabetul chirilic, creând limba rusă ca limbă literară. Din punct de vedere ecleziastic, influența Bizanțului era puternică şi mitropolitul Kievului era numit de obicei de patriarhul Constantinopolului.

Kievul a devenit faimos pentru splendoarea bisericilor sale; a fost o perioadă în care s-a construit mult într-un stil ce trăda influența greacă. Din nefericire, fiind din lemn, puține dintre ele s-au păstrat, dar faima valorii lor artistice remarcabile reflectă bogăția Kievului. Aceasta a atins apogeul în timpul domniei fiului lui Vladimir, Iaroslav „cel Înțelept”, când un vizitator occidental a fost de părere că rivaliza cu Constantinopolul. Rusia era la acea dată mai deschisă din punct de vedere cultural către lumea exterioară decât avea să fie în secolele următoare. În parte, acest lucru reflecta statutul diplomatic şi militar al lui Iaroslav. El a făcut schimb de misiuni diplomatice cu Roma în timp ce Novgorodul îi primea pe negustorii hansei germane. După ce s-a căsătorit cu o prințesă suedeză, le-a măritat pe unele femei din familia sa cu regii Poloniei, Franței şi Norvegiei. O familie regală anglo-saxonă prigonită s-a refugiat la curtea sa. Legăturile cu curțile apusene nu aveau să fie niciodată atât de strânse. Şi din punct de vedere cultural se culegeau primele roade ale altoiului bizantin pe cultura slavă. Prima mare operă literară rusă, *Cronica vremurilor trecute*, accentua moştenirea slavă şi oferea o istorie a ruşilor în termeni creştini.

Slăbiciunile Rusiei kievene constau în menținerea unei reguli de succesiune care aproape că garanta divergențele şi disputele atunci când murea marele cneaz. Deşi în secolul al XI-lea a mai fost un cneaz care a reuşit să-şi afirme autoritatea

şi să-i țină la distanță pe inamicii străini, supremația Kievului a intrat în declin după Iaroslav. Cnezatele din nord trădau o autonomie mai mare; Moscova şi Novgorodul au devenit, în cele din urmă, cele mai importante dintre ele, deşi a mai fost întemeiat un „mare" cnezat, pe măsura Kievului, la Vladimir, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. În parte, această deplasare a centrului de greutate în istoria Rusiei reflectă o nouă amenințare dinspre sud, sub forma presiunilor exercitate de pecenegi, care atingeau acum cote maxime.

Aceasta a fost o transformare colosală. În aceste state din nord se pot distinge începuturile unor viitoare tendințe din guvernarea şi societatea ruse. Treptat, moşiile primite în stăpânire din partea cnejilor îi transformau pe foştii servitori şi tovarăşi de petreceri ai regilor războinici într-o nobilime feudală. Chiar şi țăranii au început să dobândească drepturi de proprietate şi de moştenire. Mulți dintre cei care munceau pământul erau robi, dar nu a existat vreo piramidă a obligațiilor precum cea care a modelat societatea feudală a Europei Apusene medievale. Aceste schimbări s-au produs într-o cultură a cărei direcție principală fusese determinată de perioada kieveană a istoriei ruse.

O altă entitate națională trainică ce a început să se cristalizeze cam în aceeaşi perioadă cu Rusia a fost Polonia. La originile sale se află un grup de triburi slave care sunt menționate pentru prima dată în secolul al X-lea, luptându-se cu germanii ce trăiau pe acelaşi teritoriu. Este foarte posibil, prin urmare, ca politica să fi fost cea care a dictat adoptarea creştinismului de către primul cneaz polon atestat, Mieszko I. El nu a ales, ca Rusia, Biserica Ortodoxă Răsăriteană. Mieszko a optat pentru Roma. Polonia, prin urmare, avea să fie legată de-a lungul întregii sale istorii de Europa Centrală, aşa cum Rusia urma să fie legată de Europa Răsăriteană şi de Eurasia Centrală. Această convertire, din 966, a inaugurat o jumătate de secol de consolidare rapidă a unui nou stat. Un succesor puternic a început crearea unui sistem administrativ şi şi-a extins teritoriile spre Marea Baltică, în nord, şi în Silezia, Moravia şi Cracovia, în vest. Un împărat german i-a recunoscut suveranitatea în 1000 şi în 1025 a fost încoronat rege al Poloniei sub numele Bolesław I. Anumiți paşi înapoi din punct de vedere politic şi reacțiile păgânilor au distrus mare parte din ceea ce realizase el şi aveau să urmeze vremuri grele, dar Polonia a devenit din acel moment o realitate istorică.

Mai mult, îşi făcuseră apariția, de asemenea, trei dintre temele dominante ale istoriei Poloniei: lupta împotriva germanilor care îi încălcau teritoriul spre vest, identificarea cu interesele Bisericii Latine, precum şi fracționismul şi independența nobililor față de coroană. Primele două dintre acestea justifică în mare măsură istoria nefericită a Poloniei, căci au tras-o fiecare în altă direcție. Ca slavi, polonii păzeau hotarul lumii slave; ei au fost un zăgaz în calea valurilor imigrației teutone. În calitate de catolici, au fost avanposturile culturii apusene în confruntarea sa cu Răsăritul ortodox.

În aceste secole tulburi, alte ramuri ale popoarelor slave avansaseră spre Marea Adriatică şi Europa Centrală. Din acestea s-au dezvoltat alte naţiuni care aveau să fie importante în viitor. Slavii din Boemia şi Moravia fuseseră convertiţi în secolul al IX-lea de Chiril şi Metodiu, dar au fost reconvertiţi apoi de germani la creştinismul occidental. Conflictul dintre credinţe a fost important, de asemenea, în Croaţia şi Serbia, unde s-a stabilit altă ramură, care a înfiinţat state separate de slavii răsăriteni mai întâi de către avari, apoi de către germani şi maghiari, ale căror invazii din secolul al IX-lea au avut un rol deosebit de important în izolarea ortodoxiei central-europene de sprijinul bizantinilor.

Exista, prin urmare, o Europă slavă la începutul secolului al XII-lea. Era divizată, într-adevăr, de religie şi în funcţie de anumite zone distincte în care s-a stabilit populaţia. Dintre populaţiile stabilite aici, maghiarii, care traversaseră Carpaţii venind din sudul Rusiei, nu erau slavi – erau originari din partea asiatică a munţilor Ural. Întreaga zonă era supusă unor presiuni crescânde din partea teritoriilor germane, unde politica, zelul cruciat şi dorinţa de acaparare a unor pământuri noi exercitau o atracţie irezistibilă spre est. Cea mai mare putere slavă, Rusia kieveană, nu şi-a atins întregul potenţial; a fost împiedicată de fragmentarea politică de după secolul al XI-lea şi hărţuită în secolul următor de cumani, un popor de neam turcic. Până în 1200 pierduse controlul asupra rutelor pe căile navigabile spre Marea Neagră; Rusia se retrăsese spre nord şi devenea Marele Cnezat al Moscovei. Pe slavi îi aşteptau vremuri grele. O furtună de dezastre avea să se abată asupra Europei slave, dar şi asupra Bizanţului. În 1204, cruciaţii au prădat Constantinopolul şi puterea mondială care susţinuse ortodoxia a intrat într-un con de umbră. Dar ce era mai rău abia urma. 36 de ani mai târziu, oraşul creştin Kiev a căzut în mâinile unui teribil popor de nomazi: mongolii.

4

Noul Orient Mijlociu şi construcția Europei

Bizanțul nu a fost singura tentație pentru prădătorii care bântuiau Orientul Mijlociu; ba chiar a scăpat mai mult timp fără să le atragă atenția comparativ cu vechiul său inamic, Califatul Abbasid. Imperiul Arab a intrat într-o perioadă de declin şi dezintegrare şi din secolul al X-lea începe o epocă tulbure, care transformă într-un coşmar orice încercare de descriere sumară a ceea ce s-a întâmplat. Nu a existat o dezvoltare susținută, aşa cum păruseră, poate, să promită înflorirea comerțului şi apariția unor oameni înstăriți în afara ierarhiilor de la conducere şi a celor militare. O explicație simplă o pot constitui impunerile fiscale rapace şi arbitrare din partea cârmuirii, dar, în ciuda conducătorilor şi invadatorilor care s-au tot perindat, nimic nu a zdruncinat din temelii societatea islamică. În toate teritoriile dintre Levant şi Hindukush prevala, pentru prima dată în istorie, o religie unică şi aceasta avea să reziste în timp. În interiorul acestei zone, moştenirea creştină a Romei a rămas forța culturală majoră doar până în secolul al XI-lea, oprindu-se dincolo de munții Taurus din Asia Mică. După aceea, creştinismul a intrat în declin în Orientul Mijlociu, ajungând doar una din multele comunități tolerate de islam.

Stabilitatea şi rădăcinile adânci ale instituțiilor sociale şi culturale islamice au fost extrem de importante. Ele depăşeau cu mult slăbiciunile – în principal politice şi administrative – ale statelor semiautonome care au ajuns să exercite puterea sub supremația formală a califatului în perioada sa de decădere. Nu este necesar să vorbim prea mult despre acestea. Oricât ar fi de interesante pentru arabişti, ele trebuie menționate aici mai mult ca reper convenabil. Cel mai important şi mai puternic dintre ele era condus de dinastia Fatimizilor, care a cucerit Egiptul, cea mai mare parte a Siriei şi Levantului şi coasta Mării Roşii. Acest teritoriu includea marile sanctuare de la Mecca şi Medina şi, prin urmare, profitabilul şi importantul comerț dezvoltat în jurul pelerinajelor. La granițele Anatoliei şi Siriei de Nord, o altă dinastie, cea a Hamdanizilor, se afla între Fatimizi şi Imperiul Bizantin, în timp ce inima califatului, Irakul şi vestul Persiei, împreună cu Azerbaidjanul, erau stăpânite de Buizi. În fine, provinciile din nord-est, Khurasan, Sijistan şi Transoxiana, ajunseseră în mâinile Samanizilor. Enumerarea acestor patru concentrări ale puterii este departe de a reda complexitatea schimbătoarei lumi arabe din secolul al X-lea, dar oferă tot fundalul necesar în acest punct pentru a prezenta desfăşurarea procesului prin care pe teritoriul islamului au apărut două noi imperii, unul cu centrul în Anatolia şi celălalt în Persia.

Firul narațiunii îl oferă un popor din Asia Centrală deja amintit în această poveste, turcii. Unii dintre ei fuseseră primiți de Sasanizi pe teritoriul lor în ultimii ani când se aflaseră la putere, în schimbul ajutorului lor. Pe vremea aceea, „imperiul" turc, dacă putem numi aşa confederația lor tribală, se întindea în toată Asia; aceasta a fost prima lor epocă de glorie. Ca şi în cazul altor popoare nomade, acest ascendent s-a dovedit curând a fi trecător. Turcii s-au confruntat în acelaşi timp cu conflicte între triburi şi cu o resurgență a puterii chinezilor, iar marele atac al arabilor a căzut asupra unui popor divizat şi demoralizat. În 667 arabii au invadat Transoxiana, iar în secolul următor au distrus şi ultimele rămăşițe ale imperiului turc din Asia de Vest. Au fost opriți abia în secolul al VIII-lea de khazari, alt popor de origine turcică. Înainte de aceasta, confederația turcilor din răsărit se destrămase.

În ciuda acestui colaps, ceea ce s-a întâmplat a avut o importanță deosebită. Pentru prima dată, un soi de organizare politică a unor nomazi se întinsese pe tot teritoriul Asiei şi rezistase peste un secol. Toate cele patru mari civilizații de la acea vreme – China, India, Bizanțul şi Persia – consideraseră că trebuie să aibă relații cu hanii turci, supuşii lor învățând multe din aceste contacte. Printre altele, şi-au însuşit arta scrierii; prima inscripție turcică descoperită datează de la începutul secolului al VIII-lea. În ciuda acestui lucru, trebuie să ne bazăm pe cronicile şi izvoarele altor popoare pentru perioade lungi din istoria turcilor.

Aceste aspecte, împreună cu fragmentarea triburilor turcice, rămân obscure până în secolul al X-lea. A urmat prăbuşirea dinastiei Tang din China, un eveniment major care le-a oferit oportunități importante turcilor de răsărit şi celor sinizați, tocmai în momentul în care se înmulțeau semnele de slăbiciune în lumea islamică. Unul dintre ele a fost apariția statelor care le-au succedat Abbasizilor. Sclavii turci sau „mamelucii" serviseră mult timp în armatele califatelor; acum erau folosiți ca mercenari de dinastiile care încercau să umple vidul de putere. Dar popoarele turcice au început din nou să migreze în secolul al X-lea. La mijlocul acestui secol, o nouă dinastie a restaurat puterea şi unitatea chineze; poate că acesta a fost elementul care a dat imboldul decisiv alteia dintre îndelungatele operațiuni de „schimbare a macazului" prin care popoarele din Asia Centrală s-au împins unele pe altele spre noi teritorii. Indiferent care ar fi cauza, un popor – turcii oguzi – s-a aflat în avangarda celor ce se îndreptau spre teritoriile nord-estice ale vechiului califat şi a înființat aici noi state. Una dintre ramurile acestor triburi au constituit-o selgiucizii, strămoşii actualului popor turc din Anatolia. Având contacte strânse cu khazarii, unii dintre ei adoptaseră mai întâi iudaismul, dar până în 960 fuseseră convertiți la islam prin eforturile asidue ale misionarilor Samanizilor, pe vremea când se aflau încă în Transoxiana.

Mulți dintre conducătorii noilor regimuri turcice erau foşti soldați sclavi ai arabo-persanilor; un astfel de grup era format din Ghaznavizi, o dinastie care

pentru scurt timp a stăpânit un teritoriu imens ce se întindea până spre India (acesta a fost, de asemenea, primul regim postabbasid care din rândul generalilor săi îşi alegeau un sultan, care era şeful statului). Dar şi ei au fost daţi la o parte odată cu sosirea altor invadatori nomazi. Oguzii au venit într-un număr suficient de mare pentru a produce o schimbare majoră în compoziţia etnică a Persiei, precum şi în economia acesteia. Şi dintr-un alt punct de vedere sosirea lor a adus cu sine o transformare mai profundă decât oricare alta de până atunci şi a inaugurat o nouă etapă a istoriei islamice. Ca urmare a eforturilor Samanizilor, unii dintre turcii oguzi erau deja musulmani şi au tratat cu respect ceea ce au găsit aici. Acum a început traducerea în diferite versiuni ale limbii turcice a principalelor opere ale unor savanţi arabi şi persani, ceea ce avea să le ofere popoarelor turcice un acces fără precedent la civilizaţia arabă.

La începutul secolului al XI-lea selgiucizii au traversat şi râul Oxus. Aceasta avea să ducă la crearea altui imperiu turcic, care a dăinuit până în 1194, iar în Anatolia, până în 1243. După ce i-au alungat pe Ghaznavizi din estul Iranului, selgiucizii s-au întors împotriva Buizilor şi au cucerit Irakul, devenind astfel primii invadatori din Asia Centrală din epoca istorică ce au pătruns mai departe de Podişul Iranului. Poate deoarece erau musulmani sunniţi, par să fi fost bine primiţi de mulţi dintre foştii supuşi ai Buizilor şiiţi. Însă au continuat să înfăptuiască lucruri şi mai măreţe. După ce au ocupat Siria şi Palestina, au invadat Asia Mică, unde i-au învins pe bizantini – a fost una dintre cele mai grele înfrângeri din istoria acestora, la Manzikert, în 1071. În mod semnificativ, selgiucizii au numit sultanatul pe care l-au înfiinţat aici ar Rüm, căci începând din acel moment s-au considerat moştenitorii fostelor teritorii romane. Faptul că islamul avea un avanpost pe teritoriul vechiului Imperiu Roman a stârnit zelul cruciaţilor din Europa; a deschis Asia Mică şi colonizării de către turci.

În multe privinţe, prin urmare, selgiucizii au jucat un rol istoric însemnat. Nu doar au început convertirea Asiei Mici de la creştinism la islam, ci au declanşat şi cruciadele şi, o lungă perioadă, le-au făcut faţă singuri. Acest lucru i-a costat scump pe alte fronturi. Spre mijlocul secolului al XII-lea, puterea selgiucizilor se diminua deja în teritoriile persane. Totuşi, imperiul selgiucizilor a rezistat suficient pentru a face posibilă o cristalizare definitivă în inima teritoriilor islamice a unei culturi comune şi a unor instituţii care de data aceasta includeau şi popoare turcice.

Acest fapt s-a datorat nu atât inovaţiilor aduse de cârmuirea selgiucizilor, cât faptului că aceasta şi-a dat seama de unele realităţi sociale (iar în islam acestea erau de natură religioasă). Esenţa structurii selgiucizilor era mai mult tributul decât activitatea administrativă. Era un fel de confederaţie de triburi şi localităţi şi nu era mai capabilă să reziste presiunilor pe termen lung decât predecesorii ei. Aparatul central al imperiului consta în armatele sale şi ceea ce era necesar pentru

întreținerea lor; pe plan local, aveau autoritate cele mai de vază dintre ulemale, teologii şi liderii religioşi ai islamului. Ele au asigurat o consolidare a autorității şi a cutumelor sociale care avea să supraviețuiască şi califatelor şi să devină liantul societății islamice de pe tot cuprinsul Orientului Mijlociu. Aveau să conducă până la apariția naționalismului, în secolul XX. În ciuda împărțirii şcolilor între ulemale, ele asigurau un sistem cultural şi social comun la nivel local, ce avea grijă să păstreze loialitatea maselor față de noile regimuri care se succedau la vârf şi care ar fi putut avea origini străine. Din rândul lor proveneau purtătorii de cuvânt politici care puteau să asigure satisfacția la nivel local şi să ofere legitimitate noilor regimuri prin sprijinul lor.

Aceasta a dus la una dintre cele mai izbitoare diferențe dintre cultura islamică şi societatea creştină. Elitele religioase au reprezentat factorul-cheie în sistemul ulemalelor; ele organizau comunitatea locală, religioasă, astfel încât birocrația, în sens occidental, nu era necesară. În contextul diviziunilor politice ale lumii islamice în epoca declinului califatelor, aceste elite au asigurat unitatea ei socială. Tiparul selgiucid s-a răspândit în toată lumea arabă şi a fost menținut şi de imperiile care au urmat. O altă instituție de bază a fost folosirea sclavilor, unii în administrație, dar mulți în armate. Deşi selgiucizii mai ofereau mari fiefuri în schimbul serviciului militar, sclavii – adesea de origine turcică – erau cei care asigurau adevărata forță pe care se baza regimul, armatele sale. În fine, se baza, de asemenea, pe menținerea, acolo unde era posibil, a localnicilor cu ranguri înalte, persani sau arabi.

Anii de declin ai regimului selgiucizilor au scos la iveală slăbiciunile acestei structuri. Ea depindea foarte mult de disponibilitatea unor indivizi capabili, sprijiniți de loialități tribale. Dar turcii erau extrem de puțin reprezentați în teritoriu şi nu puteau menține loialitatea supuşilor lor dacă nu aveau succes. Când primul val de colonizare musulmană din Anatolia s-a încheiat, această zonă mai era doar la suprafață turcă, iar oraşele musulmane se aflau într-o regiune în care se vorbea o limbă diferită; limba locală nu era arabizată, aşa cum se întâmplase mai spre sud, şi înlocuirea culturii greceşti din zonă nu s-a produs decât foarte lent. Mai spre est, primele teritorii musulmane care aveau să fie pierdute au căzut în mâinile unor păgâni în secolul al XII-lea; un conducător nomad (considerat de mulți europeni a fi un rege creştin, Preotul Ioan, venit din Asia Centrală pentru a-i ajuta pe cruciați) a cucerit Transoxiana de la selgiucizi.

Fenomenul cruciadelor a fost, în parte, un răspuns la consacrarea puterii selgiucizilor. Turcii, poate din cauză că se convertiseră târziu la islam, erau mai puțin toleranți decât arabii. Au început să le facă probleme pelerinilor creştini care se îndreptau spre locurile sfinte. Celelalte cauze care au stat la originea cruciadelor țin mai mult de istoria Europei decât de cea a islamului şi pot fi tratate în altă parte, dar în anul 1100 lumea islamică era din nou în defensivă, deşi

ameninţarea francilor nu era încă gravă. Totuşi, începuse Reconquista spaniolă, iar arabii pierduseră deja Sicilia. Prima cruciadă (1096-1099) a fost favorizată de scindările dintre musulmani, care le-au permis invadatorilor să întemeieze patru formaţiuni statale latine în Levant: Regatul Latin de Ierusalim şi cele trei fiefuri ale sale – comitatul Edessa, principatul Antiohia şi comitatul de Tripoli. Nu aveau să reziste prea mult, dar la începutul secolului al XII-lea prezenţa lor părea o ameninţare la adresa islamului. Succesul cruciaţilor a stârnit o reacţie din partea musulmanilor, iar un general selgiucid a cucerit Mosulul, transformându-l într-un centru în jurul căruia a construit un nou stat, în nordul Mesopotamiei şi Siria. A ocupat Edessa în 1144, în timp ce fiul său a înţeles că poate exploata faptul că creştinii îşi înstrăinaseră populaţia musulmană locală, pe care o prigoneau. Un nepot al acestui prinţ, Saladin, a pus mâna pe putere în Egipt în 1171, ceea ce a marcat sfârşitul Califatului Fatimid.

Saladin era de origine kurdă. A ajuns să fie privit ca eroul recuceririi Levantului de către musulmani şi rămâne o figură fascinantă, în ciuda eforturilor constante ale unor savanţi sceptici şi mai puţin romantici de a distruge imaginea de *beau idéal* a cavalerismului sarazin. Fascinaţia pe care a exercitat-o asupra contemporanilor săi creştini avea la origine unele paradoxuri ce trebuie să fi avut o forţă educaţională veritabilă. Indiscutabil, nu era creştin, deşi se spunea că era un om bun, care se ţinea de cuvânt şi era drept în acţiunile sale; se purta cavalereşte, deşi făcea parte dintr-o lume care nu cunoştea idealul cavaleresc. (Acest lucru i-a nedumerit pe unii francezi atât de mult, încât au ajuns să creadă că fusese, de fapt, făcut cavaler de un prizonier creştin şi că a primit botezul când era pe patul de moarte.) La un nivel mai lumesc, primul mare triumf al lui Saladin a fost cucerirea Ierusalimului în 1187, ceea ce a constituit una dintre cauzele unei noi cruciade, a treia (1189-1192). Aceasta nu a reuşit să facă mare lucru împotriva lui, dar i-a iritat şi mai tare pe musulmani, care începeau acum să manifeste mai multă îndârjire şi ostilitate ideologică faţă de creştinism. Au urmat persecutarea creştinilor şi, odată cu aceasta, declinul lent, dar ireversibil al populaţiilor creştine de pe teritoriile musulmane.

Saladin a întemeiat o dinastie musulmană, cea a sultanilor Aiubizi, care au stăpânit Levantul (în afara enclavelor cruciate), Egiptul şi coasta Mării Roşii. A rezistat până când a fost lichidată de nişte conducători proveniţi din rândurile gărzilor palatului, mamelucii, de origine turcică. Aceştia aveau să pună punct ultimelor cuceriri cruciate din Palestina. Prin comparaţie, reînvierea califatului la Cairo (acordat unui membru al casei Abbasizilor) a avut o semnificaţie redusă. A însemnat totuşi că, în măsura în care islamul mai avea o putere preponderentă şi un centru cultural, acestea se aflau în Egipt. Bagdadul nu avea să-şi revină niciodată.

Mamelucii mai aveau o mare realizare. Ei au fost cei care au oprit în cele din urmă un val de cuceriri mult mai amenințător decât cel al francilor, care începuse de mai bine de jumătate de secol. Este vorba despre atacurile mongolilor, a căror istorie nu ține cont de diviziunile cronologice sau teritoriale. Într-o perioadă incredibil de scurtă acest popor nomad a atras pe orbita sa China, India, Orientul Mijlociu şi Europa şi a lăsat urme de neşters. Totuşi, nu există niciun centru fizic al istoriei mongolilor, cu excepția corturilor din postav din tabăra conducătorului lor; au lovit cu forța unui uragan, îngrozind atâtea civilizații; au masacrat, au distrus, au cucerit şi au reorganizat la o scară nemaiîntâlnită până în secolul XX. Ei trebuie analizați separat, ca ultimii şi cei mai de seamă dintre cuceritorii nomazi.

Pentru a le identifica originile trebuie să ne îndreptăm spre ținuturile orientale ale Eurasiei Centrale, la mijlocul mileniului I e.n. Expansiunea turcilor împinsese alte populații spre periferii, iar unele dintre cele care nu au vrut să se supună s-au îndreptat spre sud, unde s-au stabilit în interiorul şi la marginea fostului Imperiu Han. Un grup de populații ce vorbeau limbile mongolice, care de mult atrăseseră atenția autorităților chineze, au ajuns treptat să devină parte a tiparului confuz al politicii din China secolelor V-VI. Unii mongoli au jucat un rol crucial în întemeierea unor noi dinastii – atât Sui, cât şi Tang erau dinastii pe jumătate mongole la origine. Alții trăiau în afara sferei de influență a Chinei. Existaseră elemente mongole în multe dintre marile federații nomade din mileniul I e.n. – la avari, la turci şi probabil şi la huni. În a doua jumătate a secolului al IX-lea şi în primii ani ai secolului al X-lea, un grup, kitanii, şi-a organizat un stat şi a pătruns în nordul Chinei, unde a fondat dinastia Liao, care a stăpânit Manciuria, estul Mongoliei şi o mare parte din nordul Chinei, din 916 până în 1125.

Dinastia Liao a fost, fără îndoială, o sursă de inspirație şi pentru alte grupuri mongole care trăiau în nordul Chinei şi care au început să se considere mai mult decât nişte simpli păstori, servitori sau meşteşugari. Dar la începutul secolului al XII-lea, când statul Liao s-a prăbuşit spectaculos sub presiunile duşmanilor săi, toate triburile mongole aveau să sufere consecințele. Presiunile exercitate de rivalii lor etnici au declanşat lupte aprige pentru supremație între clanurile mongole rămase şi l-au împins pe un tânăr pe nume Temugin pe culmile încrâncenării şi ale dorinței de afirmare. Data naşterii sale este incertă, dar în anii 1190 a devenit han al poporului său. Câțiva ani mai târziu, a devenit hagan al triburilor pe care le numea mongoli şi a fost recunoscut ca atare prin acordarea titlului de Cinghis-Han („rege universal”). În urma unei alterări arabe a numelui său, a ajuns să fie cunoscut în Europa ca Ginghis-Han. Şi-a extins puterea şi asupra altor popoare din Asia Centrală şi, în 1215, a învins statul dinastiei Jin din nordul Chinei şi Manciuria, întemeiat de jurcheni (strămoşii manciurienilor).

Acesta nu a fost decât începutul. Când a murit, în 1227, băiatul născut în stepele orientale devenise cel mai mare cuceritor din istorie.

El pare diferit de toți ceilalți conducători războinici nomazi de până atunci. Cinghis credea cu adevărat că avea misiunea de a cuceri lumea. Cucerirea era țelul său, nu prăzile de război sau colonizarea, şi a organizat adesea teritoriile cucerite într-un mod sistematic. Acest lucru a condus la o structură care merită numele de „imperiu" mai mult decât majoritatea sistemelor de guvernare ale nomazilor. Era superstițios, tolerant față de religiile diferite de păgânismul său şi, după cum a afirmat un istoric persan, „obişnuia să-i prețuiască pe înțelepții şi pustnicii iubiți şi respectați ai fiecărui trib, crezând că astfel îl mulțumeşte pe Dumnezeu". Ba chiar, din câte se pare, susținea că el însuşi ar fi avut o misiune divină. Acest eclectism religios avea o importanță majoră, ca şi faptul că el şi adepții săi (cu excepția unor turci care li s-au alăturat) nu erau musulmani, aşa cum erau selgiucizii atunci când au ajuns în Orientul Mijlociu. Acest aspect nu era important doar pentru creştini şi budişti – printre mongoli existau atât nestorieni, cât şi budişti –, ci însemna şi că mongolii nu erau identificați cu religia majorității din Orientul Mijlociu.

În 1218 Cinghis-Han s-a îndreptat spre vest, începând era invaziilor mongole în Transoxiana şi nordul Persiei. Nu a acționat niciodată pripit, din capriciu sau fără premeditare, dar este foarte posibil ca acest prim atac să fi fost provocat de greşeala unui prinț musulman care i-a ucis solii. De aici Cinghis a continuat cu un

raid devastator în Persia, cotind apoi spre nord, prin Caucaz, în sudul Rusiei, de unde s-a întors pe partea cealaltă a Mării Caspice.

Toate acestea au fost realizate până în anul 1223. Buhara şi Samarkandul au fost prădate şi locuitorii lor masacraţi, pentru a-i înspăimânta pe alţii care se gândeau să opună rezistenţă. (Predarea era întotdeauna calea cea mai sigură de urmat cu mongolii şi în acest fel mai multe popoare mici aveau să supravieţuiască fără prea multe neajunsuri, în afară de plata unui tribut şi prezenţa unui guvernator mongol.) Transoxiana nu şi-a mai recâştigat niciodată locul în viaţa Persiei islamice după aceea. Civilizaţia creştină îşi făcuse o idee despre vitejia mongolilor după înfrângerea georgienilor, în 1221, şi a cnejilor din sudul Rusiei, doi ani mai târziu. Dar aceste evenimente care nu prevesteau nimic bun au fost doar preludiul a ceea ce avea să urmeze.

Cinghis a murit în est în 1227, dar fiul şi succesorul său, Ogodai, a trimis nişte forţe armate înapoi în vest după cucerirea nordului Chinei. În 1236 armatele sale au năvălit în Rusia. Sub comanda nepotului lui Cinghis, Batu, şi a strategului militar Subutai, au cucerit Kievul şi s-au stabilit pe cursul inferior al Volgăi, de unde au organizat un sistem de tributuri pentru cnezatele ruseşti pe care nu le ocupaseră. Între timp au pătruns în Europa catolică. Cavalerii teutoni, polonezii şi ungurii au cedat pe rând în faţa lor. Cracovia a fost incendiată şi Moravia devastată. O ceată mongolă a pătruns în Austria, în timp ce urmăritorii regelui Ungariei l-au vânat prin toată Croaţia, ajungând în cele din urmă în Albania, înainte de a fi rechemaţi înapoi.

Principalele forţe ale lui Batu au părăsit Europa când au aflat de moartea lui Ogodai, în 1241, retrăgându-se pentru a-l comemora pe haganul defunct şi a participa la alegerea succesorului acestuia. Aceasta s-a întâmplat abia în 1246. Un călugăr franciscan a participat la ceremonie (se afla acolo ca emisar al papei); au mai fost prezenţi un mare duce al Rusiei, un sultan selgiucid, fratele sultanului aiubid al Egiptului, un sol al califului abbasid, un reprezentant al regelui Armeniei şi doi pretendenţi la tronul creştin al Georgiei. Alegerea noului succesor nu a rezolvat problemele ridicate de disensiunile din rândul mongolilor şi abia odată cu realegerea altui hagan, în 1251 (după ce moartea predecesorului său pusese capăt unei domnii de scurtă durată), s-a pregătit terenul pentru alt atac al mongolilor.

Noul conducător era alt nepot al lui Ginghis, Möngke. Avea să devină unul dintre cei mai mari hani ai mongolilor. Primele sale atacuri s-au concentrat aproape exclusiv asupra unor teritorii musulmane şi au provocat un optimism nejustificat în rândul creştinilor, care au observat, de asemenea, creşterea influenţei nestoriene la curtea mongolă. În această zonă, nominal încă supusă califatului, domnea dezordinea după campania lui Ginghis-Han. Selgiucizii din ar Rüm fuseseră învinşi în 1243 şi nu erau capabili să-şi afirme autoritatea. În acest

vid de putere, forțele mongole relativ mici şi locale puteau fi eficiente şi Imperiul Mongol s-a bazat în principal pe vasalii din rândul numeroşilor conducători locali.

Noua campanie i-a fost încredințată fratelui mai mic al haganului şi a început cu traversarea râului Oxus, în ziua de Anul Nou din 1256. După suprimarea celebrei secte a Asasinilor, s-a îndreptat spre Bagdad, cerându-i califului să se predea. Oraşul a fost luat cu asalt şi distrus şi ultimul calif abbasid a fost ucis – deoarece existau unele superstiții legate de vărsarea sângelui său, ar fi fost înfăşurat într-un covor şi călcat în picioare de cai. A fost o perioadă neagră în istoria islamului deoarece peste tot în Orientul Mijlociu creştinii au prins curaj, aşteptând să fie răsturnați stăpânii lor musulmani. În anul următor, când a fost lansată ofensiva mongolilor împotriva Siriei, musulmanii au fost forțați să se plece în fața crucii pe străzile Damascului, care capitulase, şi o moschee a fost transformată în biserică creştină. Mamelucii din Egipt erau următorii pe lista de cuceriri la moartea marelui han. Comandantul mongol din vest a susținut succesiunea fratelui său mai mic, Kubilai, aflat în îndepărtata Chină. Dar a fost prins în vâltoarea evenimentelor şi şi-a dus o mare parte din armată înapoi în Azerbaidjan, aşteptând să vadă ce urmează. Mamelucii au atacat o armată slăbită la Ain Jalut, în apropiere de Nazaret, pe 3 septembrie 1260. Generalul mongol a pierit, legenda invincibilității mongolilor a fost zdruncinată şi s-a ajuns la un punct de cotitură din istoria lumii. Pentru mongoli, epoca cuceririlor se încheiase, începând cea a consolidării.

Unitatea imperiului lui Cinghis-Han se apropia de sfârşit. După un război civil, moştenirea a fost împărțită între prinții casei sale, sub supremația nominală a nepotului său Kubilai, împărat al Chinei, care avea să fie ultimul dintre marii hani. Hanatul rus a fost împărțit în trei: hanatul Hoardei de Aur se întindea de la Dunăre până la munții Caucaz, iar la est de acesta se aflau hanatul „Cheibanid” în nord (numit astfel după primul său han) şi cel al Hoardei Albe în sud. Hanatul Persiei, condus inițial de fratele lui Möngke, Hulagu, includea mare parte din Asia Mică şi se întindea pe teritoriul Irakului şi Persiei, până la Oxus. Dincolo de acesta se afla hanatul Turkestanului. Certurile dintre aceste state le-au permis mamelucilor să distrugă enclavele cruciaților şi să se răzbune pe creştinii care se compromiseseră colaborând cu mongolii.

Privind retrospectiv, este încă greu de înțeles de ce mongolii au avut succes atât de mult timp. În vest aveau avantajul că nu exista o singură mare putere, precum Persia sau Imperiul Roman de Răsărit, care să le țină piept, dar în est au învins China, fără îndoială un mare stat imperial. I-a ajutat şi faptul că s-au confruntat cu inamici dezbinați; unii suverani creştini trăgeau speranță că se pot folosi de puterea mongolilor împotriva musulmanilor şi chiar a altor conducători creştini, în timp ce orice combinație între o civilizație creştină şi China împotriva

mongolilor era de neconceput, dat fiind că mongolii controlau căile de comunicație dintre acestea. Şi toleranța față de diversitatea religioasă, cu excepția perioadei de ură implacabilă împotriva islamului, a acționat în favoarea lor; cei care capitulau fără luptă nu aveau de ce să se teamă. Cei care ar fi vrut să opună rezistență puteau lua aminte la ruinele Buharei ori ale Kievului sau la piramidele de cranii ridicate în locurile unde înainte fuseseră oraşe persane; mult din succesul mongolilor trebuie să fi fost pur şi simplu rezultatul terorii, care i-a învins pe mulți dintre duşmanii lor încă înainte de a începe vreo luptă.

În ultimă instanță, explicația victoriilor lor au constituit-o tehnica militară simplă şi talentul organizatoric. Soldatul mongol era rezistent, bine instruit şi condus de generali care exploatau toate avantajele pe care le putea oferi o cavalerie ce se deplasa rapid. Mobilitatea lor se datora, în parte, atenției cu care se făceau recunoaşterea şi culegerea informațiilor înainte de o campanie. Disciplina călăreților lor şi stăpânirea unor tehnici de asediu (pe care mongolii preferau totuşi să-l evite) i-au făcut mult mai de temut decât o simplă hoardă de prădători nomazi. Pe măsură ce cuceririle au continuat, armata mongolă a recrutat specialişti dintre prizonieri; spre mijlocul secolului al XIII-lea, în rândurile sale se aflau oameni de toate etniile. Celor mai buni li se acordau roluri importante atunci când teritoriile cucerite erau reorganizate în vederea mobilizării şi impozitării ulterioare.

Deşi nevoile armatei sale erau simple, imperiul lui Cinghis-Han şi, într-o măsură oarecum mai mică, al succesorilor săi era o realitate administrativă ce acoperea o zonă vastă. Una dintre primele inovații ale lui Cinghis a fost transpunerea în scris a limbii mongole, folosind scrierea turcă. Acest lucru a fost făcut de un prizonier. Stăpânirea mongolă a fost întotdeauna dispusă să profite de talentele puse la dispoziția sa de cuceriri. Funcționarii chinezi organizau teritoriile cucerite în scopul impozitării; atunci când sistemul chinez al banilor de hârtie a fost introdus de mongoli în economia persană, în secolul al XIII-lea, a atras după sine o prăbuşire dezastruoasă a comerțului, dar acest eşec nu ştirbeşte cu nimic meritul folosirii unor tehnici străine.

Într-un imperiu atât de vast, comunicațiile erau cheia puterii. O rețea de stații de poştă, de-a lungul principalelor drumuri, facilita deplasarea rapidă a mesagerilor şi spionilor. Drumurile au stimulat, de asemenea, comerțul şi, în ciuda represiunilor dure împotriva oraşelor care le opuneau rezistență, mongolii încurajau de obicei reconstrucția şi relansarea comerțului, din impozitarea căruia căutau să obțină venituri. Asia a cunoscut un fel de *Pax Mongolica*. Caravanele erau protejate împotriva bandiților nomazi de către mongoli, braconieri transformați în paznici de vânătoare. Înregistrând cel mai mare succes dintre toți nomazii, nu aveau să le permită altor nomazi să le fure prada. Comerțul terestru între China şi Europa era în timpul mongolilor la fel de facil ca în orice altă

perioadă; Marco Polo este cel mai celebru dintre călătorii europeni care au străbătut Asia de Est în secolul al XIII-lea şi, la data la care a ajuns acolo, mongolii cuceriseră China, dar înainte de naşterea sa tatăl şi unchiul lui porniseră într-o călătorie prin Asia care avea să dureze mulți ani. Amândoi erau comercianți venețieni şi au avut suficient succes pentru a porni din nou la drum aproape imediat după ce s-au întors, luându-l şi pe tânărul Marco cu ei. Şi pe mare comerțul Chinei era legat de Europa, prin portul Ormuz din Golful Persic, dar pe rutele terestre spre Crimeea şi Trapezunt erau aduse cele mai multe mătăsuri şi mirodenii spre Apus, asigurând grosul comerțului bizantin în ultimele sale secole. Rutele terestre depindeau de hani şi, în mod semnificativ, negustorii au fost întotdeauna susținători înfocați ai regimului mongol.

În relațiile cu restul lumii, Imperiul Mongol a ajuns să trădeze influența Chinei în presupozițiile sale fundamentale. Hanii erau reprezentanții pe pământ ai unicului zeu al cerului, Tängri; supremația sa trebuia recunoscută, deşi acest lucru nu însemna că practicarea altor religii nu avea să fie tolerată. Dar însemna, în schimb, că diplomația în sens occidental era de neconceput. Ca şi împărații chinezi pe care aveau să-i înlocuiască, hanii se considerau susținătorii unei monarhii universale; cei care ajungeau la ea trebuiau să vină în genunchi. Ambasadorii aduceau tribut, nu erau reprezentanții unor puteri cu acelaşi statut. În 1246, când nişte emisari de la Roma i-au transmis marelui han protestele papei în legătură cu tratamentul aplicat de mongoli Europei creştine şi i-au recomandat să se boteze, el a răspuns fără menajamente: „Dacă nu împliniți porunca lui Dumnezeu şi dacă nu țineți seama de porunca mea, voi şti că îmi sunteți duşmani. Şi am să vă fac să pricepeți ce înseamnă asta”. Cât priveşte botezul, papei i s-a spus să vină personal să-l slujească pe han. Acesta nu a fost un mesaj izolat, căci alt papă a primit acelaşi răspuns de la guvernatorul mongol al Persiei un an mai târziu: „Dacă vrei să-ți păstrezi pământurile, trebuie să vii la noi în persoană şi să te înfățişezi stăpânului lumii. Altfel, nu ştim ce se va întâmpla; doar Dumnezeu ştie”.

Influențele culturale care au acționat asupra conducătorilor mongoli şi a cercului lor nu erau doar chineze. Există multe dovezi despre importanța creştinismului nestorian la curtea mongolă şi aceasta a alimentat speranțele europenilor privind o apropiere de hani. Imediat după Anul Nou, în 1254, un călugăr armean i-a spus unuia dintre cei mai remarcabili vizitatori apuseni ai hanului, franciscanul Guillaume de Rubruc, că marele han va fi botezat peste câteva zile, dar nu s-a întâmplat aşa ceva. Guillaume a continuat totuşi câştigând o dezbatere în fața acestuia, apărând credința creştină împotriva unor reprezentanți musulmani şi budişti şi având cel mai mare succes. De fapt, tocmai în acel moment mongolii îşi adunau forțele pentru dublul asalt spre supremația

mondială, împotriva dinastiei Song din China şi împotriva musulmanilor, stăvilit până la urmă în Siria de mameluci, în 1260.

Totuşi, încercările mongolilor de a cuceri Levantul nu s-au încheiat aici. Niciuna dintre ele nu a avut însă succes; de prea mult timp disputele dintre mongoli le lăsau mamelucilor libertate de acţiune. Evident, creştinilor le-a părut rău când a murit Hulagu, ultimul han care a reprezentat o ameninţare reală pentru Orientul Mijlociu câteva decenii la rând. După acesta, în Persia au domnit nişte ilhani sau hani mai mici, mai preocupaţi de certurile lor cu Hoarda de Aur şi Hoarda Albă. Treptat, sub stăpânirea lor, Persia şi-a revenit după invaziile din acel secol. Ca şi în Orient, mongolii conduceau prin intermediul unor administratori recrutaţi pe plan local şi se arătau toleranţi faţă de creştini şi budişti, deşi nu şi faţă de musulmani la început. A existat un semn clar de schimbare a poziţiei relative a mongolilor şi europenilor atunci când ilhanii au început să-i sugereze papei că ar trebui să formeze o alianţă împotriva mamelucilor.

În 1294, când Kubilai-Han a murit în China, a mai dispărut una dintre puţinele legături care asigurau unitatea Imperiului Mongol. În anul următor un ilhan pe nume Ghazan a marcat o memorabilă rupere de tradiţia mongolă: a devenit musulman. Începând de atunci, toţi conducătorii Persiei au fost musulmani. Dar aceasta nu a îndeplinit toate lucrurile la care, poate, se sperase şi ilhanul a murit tânăr, lăsând în urma sa multe probleme nerezolvate. Fusese o mişcare îndrăzneaţă să îmbrăţişeze islamul, dar nu a fost suficient. Îi ofensase pe mulţi mongoli şi, în ultimă instanţă, hanii depindeau de căpitanii lor. Cu toate acestea, lupta cu mamelucii nu era încă abandonată. Deşi nu au avut succes în ultimă instanţă, armatele lui Ghazan au cucerit Alepul în 1299; în anul următor oamenii s-au rugat pentru el în moscheea omeiadă din Damasc. A fost ultimul han care a încercat să pună în practică planul cuceririlor mongole din Orientul Mijlociu stabilit cu o jumătate de secol înainte, dar totul a fost în zadar până la urmă, când mamelucii au respins ultima invazie mongolă a Siriei, în 1303. Ilhanul a murit în anul următor.

Ca şi în China, şi în Persia s-a dovedit curând că stăpânirea mongolă se bucurase doar de o scurtă vară indiană de consolidare, după care a început să se destrame. Ghazan a fost ultimul ilhan cu autoritate. Dincolo de hotarele teritoriilor lor, succesorii lui nu au mai putut exercita foarte multă influenţă; mamelucii îi terorizau pe vechii aliaţi ai mongolilor, armenii creştini, şi Anatolia era disputată de diferiţi prinţi turci. Nu prea aveau ce spera de la Europa, unde iluzia visului cruciadelor se risipise.

Deşi puterea mongolilor era în declin, a mai fost o ultimă zvâcnire a terorii exercitate cândva de ei în Orientul Mijlociu odată cu apariţia unui conducător care rivaliza chiar şi cu Cinghis. În 1369, Tamerlan sau Timur cel Şchiop (Timur

Lenk) a devenit conducătorul Samarkandului. De 30 de ani istoria ilhanilor fusese marcată de tensiuni sociale şi dispute privind succesiunea; Persia a intrat în stăpânirea lui Timur în 1379. Noul han dorea să rivalizeze cu Cinghis. Prin amploarea cuceririlor şi ferocitatea comportamentului său, a reuşit; este posibil să fi fost şi un conducător la fel de bun. Cu toate acestea, îi lipsea înțelepciunea politică a predecesorilor săi. Cu arta nu avea nicio legătură. Deşi a devastat India şi a invadat oraşul Delhi (era la fel de dur şi cu cei care erau musulmani, ca el, nu numai cu creştinii), i-a supus pe hanii mongoli din Hoarda de Aur, i-a învins pe mameluci şi pe turci şi a adus sub controlul său Mesopotamia, precum şi Persia, a pustiit totul în urma lui. Rolul său istoric a fost, exceptând două aspecte, aproape nesemnificativ. Una dintre realizările sale negative a fost extincția aproape completă a creştinismului asiatic în forma sa nestoriană şi iacobită. Aceasta nu se încadra nici pe departe în tradiția mongolă, dar Timur era pe jumătate turc, pe jumătate mongol şi nu ştia nimic despre viața nomazilor din Asia Centrală, de unde provenea Cinghis, cu disponibilitatea sa de a tolera clerul creştin. Singura sa realizare pozitivă a fost neintenționată şi temporară; pentru scurt timp, a prelungit viața Bizanțului. Printr-o mare victorie asupra unor populații turce din Anatolia, otomanii, în 1402, i-a împiedicat o vreme să dea lovitura de grație imperiului răsăritean.

Aceasta era direcția în care se îndrepta istoria Asiei de Vest de când mongolii nu mai reuşeau să-şi mențină controlul în Anatolia selgiucizilor. Datorită amplorii spectaculoase a campaniilor mongole – din Albania până în Java –, acest lucru este greu de perceput până la moartea lui Timur, în 1405, dar apoi a devenit evident. Înainte de aceasta, mongolii fuseseră deja învinşi în China. Moştenirea lui Timur s-a năruit, Mesopotamia devenind în cele din urmă o federație de triburi de turkmeni cu nume exotic, „Cei cu oile negre”, în timp ce succesorii săi au mai păstrat o perioadă Persia şi Transoxiana. Spre mijlocul secolului al XV-lea, Hoarda de Aur era în toiul procesului de destrămare. Deşi putea încă să terorizeze Rusia, amenințarea mongolă la adresa Europei dispăruse de mult.

La acea dată, Bizanțul îşi dădea ultima suflare. De peste două secole se lupta zadarnic să supraviețuiască, şi nu doar cu puternicii săi vecini islamici. Nişte europeni reduseseră primii Bizanțul la o fâşie îngustă de teritoriu şi îi prădaseră capitala. După ce a suferit rana mortală din 1204, a devenit doar un mic stat balcanic. Un rege bulgar a profitat de ocazie în acel an pentru a proclama independența țării sale, unul dintre cele câteva state succesoare care şi-au făcut apariția. Mai mult, pe ruinele stăpânirii bizantine s-a clădit noul imperiu maritim vest-european al Veneției, şarpele încălzit la sân care fusese ademenit să se cuibărească acolo. La mijlocul secolului al XIV-lea, acest fost protejat îşi însuşise din moştenirea bizantină toate insulele din Marea Egee, inclusiv Rodosul, Creta,

Corfu şi Chiosul. În această perioadă, de asemenea, Veneția dusese o luptă comercială şi politică înverşunată cu rivala sa, Genova, care până în 1400 dobândise şi ea controlul asupra coastei de sud a Crimeii şi asupra comerțului său bogat cu teritoriile din interiorul Rusiei.

În 1261 bizantinii îşi recuperaseră capitala din mâinile francilor. Au făcut acest lucru cu ajutorul osmanlâilor, puterea care făcuse din Anatolia o regiune turcă. Imperiul încă putea profita de pe urma a doi factori: faza critică a agresiunii mongole se încheiase (deşi acest lucru nu avea cum să fie ştiut şi mongolii continuau să atace popoarele care îi serveau drept tampon), iar în Rusia exista o mare putere ortodoxă de la care putea obține ajutor şi bani. Dar existau şi noi amenințări şi acestea au cântărit mai mult decât factorii pozitivi. Reînvierea bizantină în Europa, în ultima parte a secolului al XIII-lea, a fost curând zădărnicită de un suveran al Serbiei cu aspirații imperiale. Acesta a murit înainte de a putea cuceri Constantinopolul, însă a lăsat imperiului doar zona din jurul capitalei şi o bucățică din Tracia. Ca să le facă față sârbilor, imperiul a apelat încă o dată la ajutorul osmanlâilor. Deja bine stabiliți pe țărmurile asiatice ale Bosforului, turcii au câştigat un avanpost şi în Europa, la Gallipoli, în 1333.

Cel mai bun lucru pe care îl puteau face în aceste condiții ultimii 11 împărați, cei din dinastia Paleologilor, era să-şi păzească spatele. Au pierdut ce mai rămăsese din Asia Mică în favoarea osmanlâilor în 1326 – şi de aici pândea pericolul fatal. În zona de răsărit a Mării Negre aveau un aliat în regatul grecesc al Trapezuntului, un mare stat comercial care avea să supraviețuiască pentru scurt timp Bizanțului, dar din Europa nu puteau spera să primească prea mult ajutor. Ambițiile venețienilor şi genovezilor (care dominau acum chiar şi comerțul capitalei) şi regele din Napoli nu au slăbit deloc Bizanțul. Un împărat a acceptat, în disperare de cauză, supremația papei şi reunirea cu Biserica Catolică; această politică nu a făcut decât să întoarcă propriul cler împotriva lui şi succesorul său a abandonat-o. Religia încă diviza creştinătatea.

În secolul al XIV-lea, sentimentul de izolare al bizantinilor s-a accentuat. Se simțeau părăsiți în mâinile păgânilor. O încercare de a folosi mercenari occidentali din Catalonia nu a dus decât la atacarea Constantinopolului de către aceştia şi la înființarea unui nou stat secesionist, ducatul catalan al Atenei, în 1311. Victoriile ocazionale, prin care o insulă sau o provincie era recâştigată, nu au anulat tendința generală a acestor evenimente şi nici efectul negativ al războaielor civile care izbucneau din când în când în interiorul imperiului. Credincioşi tradițiilor lor, grecii au reuşit chiar şi în această situație extremă să confere luptelor o dimensiune teologică. Pe lângă toate acestea, ciuma din 1347 a distrus o treime din ce mai rămăsese din populația imperiului. În 1400, când împăratul a călătorit pe la curțile din Europa de Apus pentru a cere ajutor (nu a primit decât o mică sumă de bani), nu mai domnea decât asupra

Constantinopolului, Salonicului şi Moreei. În Europa îl numeau acum, în mod concludent, „împăratul grecilor”, uitând că era încă împăratul titular al romanilor.

Turcii au înconjurat capitala din toate părțile şi o atacaseră deja o dată. A urmat un al doilea atac în 1422. Împăratul Ioan al VIII-lea a făcut o ultimă încercare de a depăşi cel mai puternic obstacol în calea cooperării cu Europa Apuseană şi Centrală. În 1439 a participat la un conciliu ecumenic de la Florența, unde a acceptat supremația papei şi unirea cu Roma. Creştinătatea occidentală jubila; s-au tras clopotele la toate bisericile din Anglia. Dar Răsăritul ortodox s-a înfuriat. Formula conciliului contrazicea tradiția sa; prea multe îi stăteau în cale – autoritatea papală, egalitatea episcopilor, ritualul şi doctrina. Clericii greci care aveau cea mai mare putere refuzaseră să participe la conciliu; toți ceilalți care au participat au semnat formula de unire, cu excepția unuia (acesta, în mod semnificativ, a fost ulterior canonizat), dar mulți şi-au schimbat părerea când s-au întors acasă. „Mai bine să vedem oraşul sub stăpânirea turbanului turcesc decât a tiarei latine”, a spus un demnitar bizantin. Supunerea față de papă a fost pentru majoritatea grecilor un act de apostazie; se lepădau de Biserica cea adevărată, a cărei tradiție o păstrase ortodoxia. Chiar şi la Constantinopol unii preoți despre care se ştia că acceptaseră conciliul au fost ostracizați; împărații au rămas loiali înțelegerii, dar au trecut 13 ani până când au îndrăznit să proclame public uniunea la Constantinopol. Singurul avantaj în urma supunerii a fost sprijinul papei pentru o ultimă cruciadă (care s-a încheiat dezastruos în 1441).

În cele din urmă, creştinătatea răsăriteană şi cea apuseană nu au putut face cauză comună. Păgânii nu băteau încă decât la poarta celor mai mărginaşe cetăți ale Europei. Francezii şi germanii erau absorbiți de propriile treburi; Veneția şi Genova considerau că şi concilierea cu otomanii, şi opoziția față de ei le-ar servi interesele în egală măsură. Nici chiar ruşii, hărțuiți de tătari, nu puteau ajuta prea mult Bizanțul, neavând contact direct cu acesta. Capitala imperiului a fost lăsată să se descurce singură şi dezbinată în interior, ca să țină piept asaltului final al otomanilor.

Otomanii, aşa cum au ajuns să fie numiți în Europa, erau osmanlâi, unul dintre popoarele de origine turcică apărute după prăbuşirea sultanatului ar Rüm. Când au ajuns aici selgiucizii, au găsit în zonele de frontieră dintre Califatul Abbasid destrămat şi Imperiul Bizantin o serie de conducători militari musulmani, nişte prinți numiți *ghazi*, uneori de origine turcă, anarhici, independenți şi beneficiarii inevitabili ai declinului puterii imperiului. Existența lor era precară, iar Imperiul Bizantin îi absorbise pe unii dintre ei în perioada sa de revenire din secolul al X-lea, dar erau greu de controlat. Mulți au supraviețuit epocii selgiucizilor şi au profitat de distrugerea acestora de către mongoli într-o perioadă când Constantinopolul se afla în mâinile latinilor.

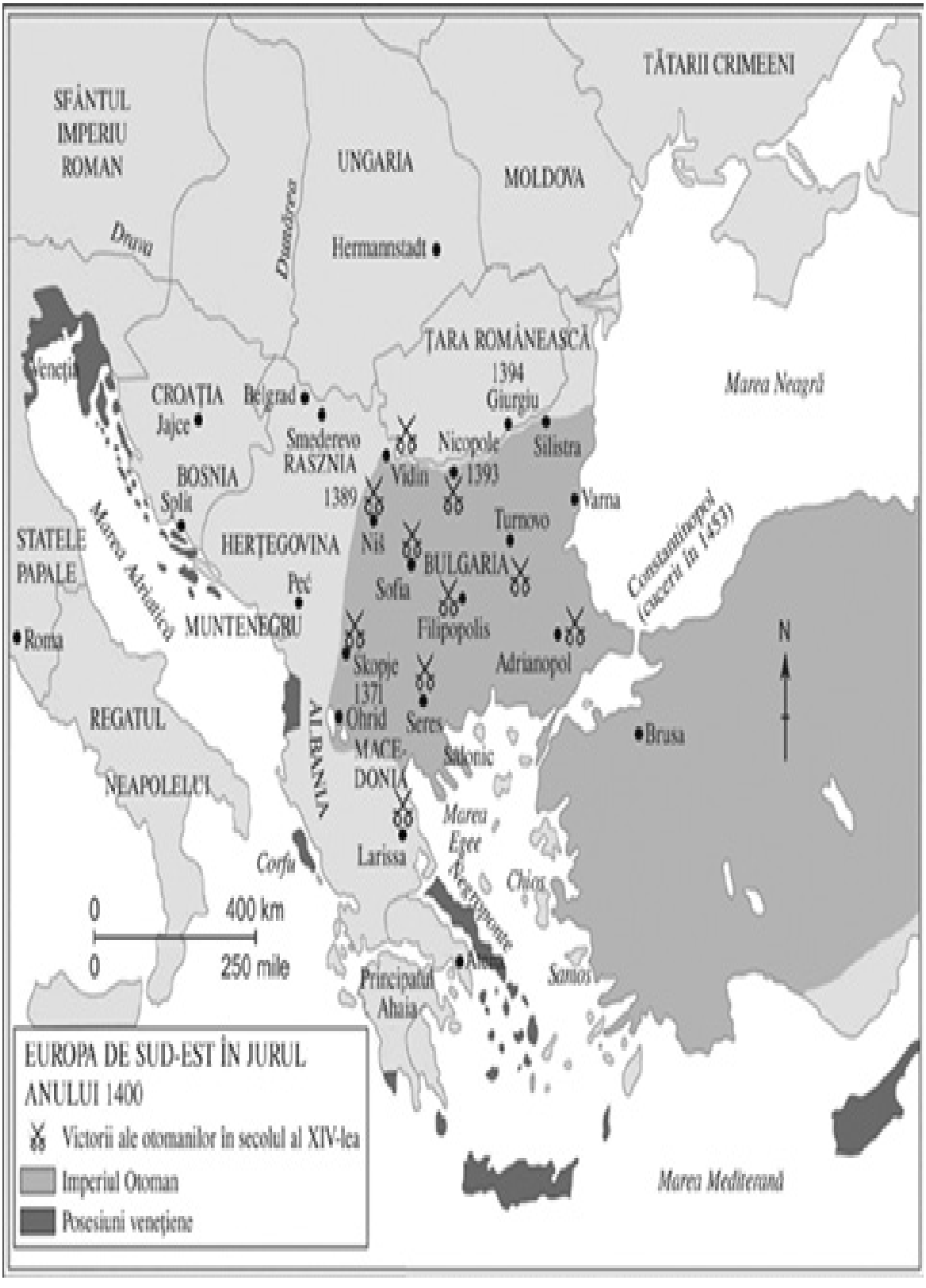
SFÂNTUL IMPERIU ROMAN
UNGARIA
MOLDOVA
TĂTARII CRIMEENI
Drava
Dunărea
Hermannstadt
ŢARA ROMÂNEASCĂ
1394
Giurgiu
Veneţia
CROAŢIA
Jajce
Belgrad
Smederevo
RASZNIA
Nicopole
1393
Silistra
Marea Neagră
BOSNIA
Split
1389
Vidin
Varna
Turnovo
STATELE PAPALE
HERŢEGOVINA
Niš
BULGARIA
Sofia
Constantinopol (cucerit în 1453)
Marea Adriatică
Roma
MUNTENEGRU
Peć
Filipopolis
Adrianopol
N
Skopje
1371
Ohrid
Seres
Brusa
REGATUL NEAPOLELUI
ALBANIA
MACEDONIA
Salonic
Marea Egee
Larissa
Corfu
Chios
0
400 km
0
250 mile
Principatul Ahaia
Samos
EUROPA DE SUD-EST ÎN JURUL ANULUI 1400
Victorii ale otomanilor în secolul al XIV-lea
Imperiul Otoman
Posesiuni veneţiene
Marea Mediterană

Unul dintre aceşti *ghazi* era Osman, care se poate să fi făcut parte dintr-un trib turco-oguz. A demonstrat calităţi de lider şi spirit de iniţiativă, iar oamenii s-au adunat în jurul său. Calitatea sa este arătată de transformarea cuvântului *ghazi*: acesta a ajuns să însemne „războinic al credinţei". Adepţii săi fanatici par să fi ieşit în evidenţă printr-un oarecare elan spiritual. Unii au fost influenţaţi de o anumită tradiţie mistică din interiorul islamului. Ei şi-au dezvoltat, de asemenea, instituţii proprii foarte caracteristice. Aveau o organizare militară similară breslelor de negustori sau ordinelor religioase din Europa medievală şi s-a sugerat că europenii au învăţat în acest domeniu de la otomani. Şi situarea lor într-o ciudată zonă de frontieră a mai multor culturi, jumătate creştine, jumătate islamice, trebuie să le fi alimentat ambiţiile. Indiferent care ar fi sursa de bază, numărul impresionant de cuceriri rivalizează cu cele ale arabilor şi mongolilor. Aveau în cele din urmă să regrupeze sub un singur conducător teritoriile vechiului Imperiu Roman de Răsărit, şi nu numai.

Primul otoman care şi-a luat titlul de sultan a făcut acest lucru la începutul secolului al XIV-lea. Acesta a fost Orhan, fiul lui Osman. Sub conducerea sa a început colonizarea teritoriilor cucerite care aveau să reprezinte în cele din urmă baza puterii militare otomane. Ca şi organizarea de către el a „ienicerilor", noile unităţi de infanterie necesare pentru luptele din Europa, schimbarea a marcat o etapă importantă în îndepărtarea Imperiului Otoman de instituţiile unui popor de nomazi obişnuiţi să lupte călare. Un alt semn că lucrurile intrau pe un făgaş stabil a fost faptul că Orhan a bătut prima monedă otomană. La moartea sa, el stăpânea cel mai puternic dintre statele postselgiucide din Asia Mică, precum şi unele teritorii europene. Orhan a fost suficient de important pentru a fi chemat în ajutor de trei ori de împăratul bizantin şi s-a căsătorit cu una dintre fiicele acestuia.

Cei doi succesori ai săi şi-au însuşit constant teritorii din Balcani, cucerind Serbia şi Bulgaria. În 1396 au învins altă „cruciadă" îndreptată împotriva lor şi apoi au cucerit Grecia. În 1391 au început primul asediu al Constantinopolului, pe care l-au menţinut cu succes timp de şase ani. Între timp, Anatolia a fost încorporată prin războaie şi diplomaţie. A existat un singur obstacol major, înfrângerea în faţa lui Timur, care a atras după sine o criză a succesiunii şi a fost cât pe ce să destrame Imperiul Otoman. Ofensiva a fost apoi reluată şi acum a început să aibă de suferit şi imperiul veneţian. Dar atât pentru bizantini, cât şi pentru turci lupta era fundamental religioasă, urmărind stăpânirea milenarei capitale creştine, Constantinopolul.

Sub conducerea lui Mehmet al II-lea, numit Cuceritorul, Constantinopolul a fost cucerit de turci şi lumea apuseană s-a cutremurat. A fost o victorie măreaţă, în ciuda epuizării resurselor Bizanţului, şi un succes personal pentru Mehmet, căci el perseverase în ciuda tuturor obstacolelor. Epoca prafului de puşcă începuse deja şi el l-a pus pe un inginer ungur să-i construiască un tun gigantic, care era

atât de greu de manevrat, încât nu putea fi deplasat decât de o sută de boi şi nu se putea trage cu el decât de şapte ori pe zi (ungurul fusese refuzat de creştini, deşi le ceruse un comision de patru ori mai mic decât i-a oferit Mehmet). A fost un eşec. Mehmet s-a descurcat mai bine cu metode mai ortodoxe, obligându-şi fără milă soldații să înainteze neîncetat, omorându-i dacă ezitau să atace. În cele din urmă, a transportat 70 de corăbii pe uscat pentru a le duce în spatele escadrei imperiale care apăra Cornul de Aur.

Ultimul atac a fost lansat la începutul lui aprilie 1453. După aproape două luni, în seara de 28 mai, romano-catolicii şi ortodocşii s-au strâns în Sfânta Sofia, unde a avut loc ultima paradă a adunării religioase. Împăratul Constantin al XI-lea, al optulea cu acest nume după marele Constantin I, s-a împărtăşit şi apoi s-a dus să-şi dea viața în luptă. Curând după aceea, totul s-a terminat. Mehmet a pătruns în oraş, s-a îndreptat direct spre Sfânta Sofia şi şi-a instalat aici tronul triumfător. Biserica din inima ortodoxiei a fost transformată în moschee.

Totuşi, acesta nu a fost decât un pas, deşi unul foarte important; flamura succesului otoman avea să fie înălțată şi mai sus. Invazia Serbiei în 1459 a fost aproape imediat urmată de cucerirea Trapezuntului. Oricât ar fi fost de neplăcută pentru locuitorii acestor state, nu ar fi meritat decât o notă de subsol despre rolul cuceririlor făcute de turci dacă nu ar fi reprezentat şi sfârşitul elenismului. În acest loc îndepărtat de pe coasta de sud-est a Mării Negre, în 1461, lumea oraşelor greceşti născută după cuceririle lui Alexandru cel Mare şi-a dat ultima suflare. Aceasta a marcat o epocă la fel de decisiv ca şi căderea Constantinopolului, pe care un papă umanist a jelit-o, numind-o „a doua moarte a lui Homer şi Platon” (apoi, trecând la fapte, a preluat comanda unei armate de cruciați, dar a murit înainte de a părăsi Ancona).

După Trapezunt, cuceririle turcilor au continuat. În 1463 turcii câştigaseră Peloponesul, Bosnia şi Herțegovina. Albania şi Insulele Ionice au căzut în mâinile lor în următorii 20 de ani. În 1480 au capturat portul italian Otranto şi l-au păstrat aproape un an. În 1517 au fost cucerite Siria şi Egiptul. Au avut nevoie de mai mult timp pentru a zdrobi rămăşițele imperiului venețian, dar la începutul secolului al XVI-lea cavaleria turcă se afla în apropiere de Vicenza. Belgradul a căzut în mâinile lor în 1521, iar un an mai târziu a fost alipit Rodosul. În 1526, la Mohács, turcii au decimat armata regelui ungar, marcând o înfrângere amintită încă drept ziua neagră a istoriei Ungariei. Trei ani mai târziu au asediat Viena pentru prima dată. În 1571 a fost cucerit Ciprul, iar aproape un secol mai târziu, Creta. Deja pătrunseseră adânc în Europa. Au asediat Viena din nou în secolul al XVII-lea, iar al doilea lor eşec a marcat punctul culminant al cuceririlor turcilor. Dar continuau să cucerească noi teritorii în zona Mediteranei chiar şi în anul 1715. Între timp, cuceriseră Kurdistanul de la Persia, cu care erau mereu în

conflict de la apariția unei noi dinastii persane în 1501, şi trimiseseră o armată în sud tocmai până la Aden.

Imperiul Otoman urma să aibă o importanță deosebită pentru Europa. Este unul dintre marii factori separatori, demarcând istoria jumătății sale răsăritene de a celei apusene. A fost crucial că Biserica a supraviețuit şi a fost tolerată în Imperiul Otoman. Aceasta a păstrat moştenirea Bizanțului pentru supuşii săi slavi (ba chiar a pus capăt oricărei amenințări la adresa supremației patriarhului de la Constantinopol, venită fie din partea catolicilor, fie din partea bisericilor ortodoxe etnice din Balcani). În afara fostului imperiu, a mai rămas un singur centru important al ortodoxiei; în mod semnificativ, Biserica Ortodoxă era acum moştenirea Rusiei. Întemeierea Imperiului Otoman a izolat o perioadă Europa de Asia de Vest şi Marea Neagră şi, prin urmare, în mare măsură, şi de rutele terestre spre Asia Centrală şi de Est. Numai europenii erau de vină pentru asta; nu fuseseră niciodată (şi nici nu aveau să fie vreodată) capabili să se unească în mod eficient împotriva turcilor. Bizanțul fusese lăsat în voia sorții. „Cine îi va face pe englezi să-i iubească pe francezi? Cine îi va uni pe genovezi şi pe aragonezi?”, se întreba disperat un papă; nu mult după aceea, unul dintre succesorii săi propunea să le ceară ajutor turcilor împotriva Franței. Totuşi, provocarea a dat naştere unui alt tip de răspuns, căci încă înainte de căderea Constantinopolului unele vase portugheze îşi croiau drum spre sud, de-a lungul coastei africane, în căutarea unei noi rute către mirodeniile Asiei şi, posibil, a unui aliat african pentru a-i ataca pe turci din flanc, dinspre sud. Oamenii visau să găsească o rută care să ocolească bariera islamică încă din secolul al XIII-lea, dar mult timp nu avuseseră mijloacele necesare. Printr-o ironie a istoriei, ele erau pe punctul de a deveni disponibile pe măsură ce puterea otomană ajungea la apogeu.

Dincolo de frontierele otomanilor era organizat un nou imperiu multirasial. Mehmet avea simpatii largi, deşi volatile, şi mai târziu turcilor le-a fost greu să înțeleagă indulgența lui față de păgâni. El a fost în stare să ucidă un băiat, pe finul împăratului, deoarece i-a refuzat avansurile sexuale, dar a permis unei cete de cretani care au refuzat să se predea să plece după căderea Constantinopolului deoarece le-a admirat curajul. Se pare că a dorit o societate plurireligioasă. I-a adus înapoi la Constantinopol pe grecii din Trapezunt şi a numit un nou patriarh, sub conducerea căruia grecilor li s-a îngăduit în cele din urmă un fel de autoguvernare. Cu evreii şi creştinii turcii s-au purtat mult mai bine decât creştinii spanioli cu evreii şi musulmanii. Constantinopolul a rămas un mare oraş cosmopolit (şi, cu o populație de 700.000 de locuitori în 1600, unul mult mai mare decât oricare alt oraş din Europa geografică).

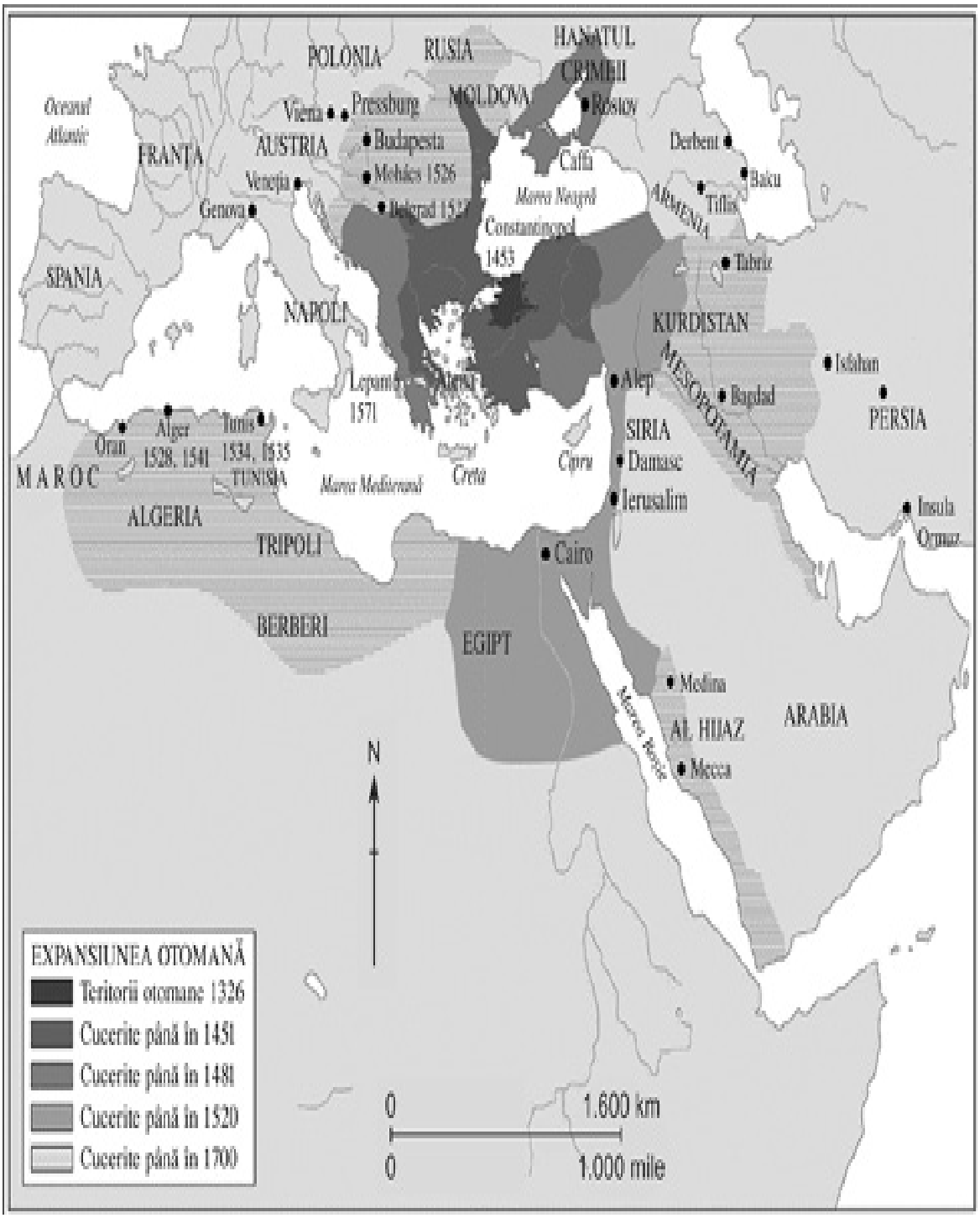

Primii otomani au permis, de asemenea, o transformare a identităților unică la acea vreme, oferind un acces foarte liber popoarelor de a se alătura statului otoman şi – adesea în acelaşi timp – de a se turci. Probabil că această atitudine era legată în mare măsură de hibriditatea încorporată deja în identitățile turce din timpul vechilor imperii turcice. Uneori s-a făcut uz de forță pentru a-i converti pe

alții la o nouă identitate. Dar în cele mai multe cazuri acest lucru s-a produs în timp, aşa cum s-a întâmplat atunci când majoritatea locuitorilor Anatoliei au ajuns să-şi formeze o identitate națională turcică, apoi turcească, indiferent dacă aveau strămoşi turcici sau nu. Pentru alții, a deveni turc însemna a deveni musulman şi a sluji dinastia otomană. George, ultimul primar ortodox roman al oraşului Kanina, din sudul Albaniei, s-a turcit în 1398, rezultatul fiind că familia sa a păstrat această funcție până în 1943, asigurându-le totodată otomanilor o mulțime de funcționari locali, plus trei guvernatori ai ținutului, patru mareşali (doi turci, unul egiptean, unul grec) şi un mare vizir.

Astfel, otomanii au reconstruit o mare putere în zona de est a Mediteranei şi secolul al XVI-lea a fost foarte important pentru imperiul islamic. Dar acest lucru nu s-a întâmplat doar în Europa şi în Africa; în timp ce otomanii reconstruiau ceva similar Imperiului Bizantin, în Persia mai apărea o putere care amintea de trecut. Între 1501 şi 1722 dinastia Safavizilor a condus Persia, cuprinzând în hotarele sale toate teritoriile persane pentru prima dată de când invaziile arabe îi zdrobiseră pe Sasanizi. Asemenea predecesorilor lor, nici Safavizii nu erau de origine persană. Încă de pe vremea Sasanizilor se perindau tot felul de cuceritori. Continuitățile istoriei persane au fost asigurate în tot acest timp de cultură şi religie. Persia era definită de geografie, de limbă şi de islam, nu de menținerea unor dinastii naționale. Safavizii aveau origini turcice, *ghazi*, ca şi osmanlâii, şi au reuşit, ca şi aceştia, să-i îndepărteze pe posibilii lor rivali. Primul conducător pe care l-au dăruit Persiei a fost Ismail, un descendent al şeicului tribal din secolul al XIV-lea de la care vine numele dinastiei.

La început, Ismail nu a fost decât cea mai de succes căpetenie a unui grup de triburi turcice războinice, la fel ca şi cele mai din vest care exploatau oportunități similare. Moştenirea Timurizilor începuse să se destrame de la mijlocul secolului al XV-lea. În 1501 Ismail a repurtat victorii asupra populației numite Ak Koinlu, a pătruns în Tabriz şi s-a proclamat şah. În mai puțin de 20 de ani pusese bazele unui stat stabil şi începuse, de asemenea, o rivalitate îndelungată cu otomanii, căutând chiar sprijin împotriva lor din partea Sfântului Imperiu Roman. Aceasta a avut şi o dimensiune religioasă, căci Safavizii erau şiiți şi au făcut şi Persia şiită. La începutul secolului al XVI-lea, când califatul a trecut în mâinile otomanilor, ei au devenit conducătorii unor musulmani sunniți care îi vedeau pe califi drept adevărații interpreți şi cârmuitori ai credinței. Şiiții au devenit, prin urmare, automat antiotomani. Impunerea sectei de către Ismail în Persia a conferit astfel un nou caracter distinct civilizației persane, care avea să-şi dovedească importanța deosebită în păstrarea acesteia.

Succesorii săi imediați au trebuit să se apere de turci de mai multe ori până când s-a semnat un acord de pace, în 1555, care a păstrat Persia intactă şi a deschis Mecca şi Medina pelerinilor persani. Au existat şi tulburări şi lupte

interne pentru tron, dar în 1587 a ajuns la putere unul dintre cei mai capabili conducători persani, şahul Abbas cel Mare. Sub domnia sa dinastia Safavizilor a cunoscut apogeul. Din punct de vedere politic şi militar, a avut un succes deosebit, învingându-i pe uzbeci şi turci şi înăbuşind vechile loialităţi tribale care îi slăbiseră pe predecesorii săi. A avut şi unele avantaje importante: otomanii îşi concentrau atenţia spre vest, potenţialul Rusiei era anulat de problemele interne şi zilele de glorie ale Indiei mogule erau deja apuse. A fost suficient de inteligent ca să-şi dea seama că Europa putea fi atrasă împotriva turcilor. Totuşi, o conjunctură favorabilă a forţelor internaţionale nu a dus la planuri de cucerire a lumii. Safavizii nu au urmat exemplul Sasanizilor. Nu i-au atacat niciodată pe turci decât ca să recupereze nişte teritorii pierdute anterior şi nu au avansat către nord, prin Caucaz, spre Rusia sau dincolo de Transoxiana.

Cultura persană s-a bucurat de o înflorire spectaculoasă în timpul domniei şahului Abbas, care a construit o nouă capitală la Isfahan. Frumuseţea şi opulenţa acesteia i-au uimit pe vizitatorii europeni. Literatura a înflorit. Singurul aspect care nu prevestea nimic bun era de natură religioasă. Şahul a insistat pe abandonarea toleranţei religioase care caracterizase până atunci domnia Safavizilor şi a impus convertirea la şiism. Aceasta nu a însemnat impunerea imediată a unui sistem intolerant; acesta avea să apară abia mai târziu. Dar a însemnat că Persia Safavizilor făcuse un pas important spre declin şi spre transferul de putere către autorităţile religioase.

După moartea şahului Abbas, în 1629, situaţia a degenerat repede. Succesorul său nevrednic nu a făcut nimic în această privinţă, preferând să se retragă în izolarea haremului său şi a plăcerilor pe care i le oferea acesta, în timp ce splendoarea tradiţională a moştenirii Safavizilor masca faptul că de fapt intrase în colaps. Turcii au recucerit Bagdadul în 1638. În 1664 au apărut primele semne ale unei noi ameninţări: cazacii au început să hărţuiască zona munţilor Caucaz şi la Isfahan a ajuns prima misiune rusă. Vest-europenii cunoşteau deja Persia de mult timp. În 1507 portughezii se stabiliseră în portul Ormuz, unde Ismail le-a cerut tribut. În 1561 un negustor englez a ajuns în Persia pe uscat, venind din Rusia, şi a inaugurat comerţul anglo-persan. La începutul secolului al XVII-lea această legătură era consacrată şi şahul Abbas avea deja şi nişte englezi în slujba sa. Acesta era rezultatul încurajării relaţiilor cu Europa, unde spera să găsească sprijin împotriva otomanilor.

Prezenţa din ce în ce mai mare a englezilor nu era bine văzută de portughezi. Atunci când Compania engleză a Indiilor de Est a început să opereze aici, ei i-au atacat pe agenţii acesteia, dar fără succes. Puţin mai târziu, englezii şi persanii şi-au unit forţele pentru a-i alunga pe portughezi din Ormuz. Deja şi alte ţări europene începeau să-şi arate interesul. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, francezii, olandezii şi spaniolii au încercat cu toţii să pătrundă în comerţul

persan. Şahii nu au profitat de ocazie pentru a-i instiga pe unii împotriva celorlalţi.

La începutul secolului al XVIII-lea, Persia a fost brusc ţinta unui dublu atac. Afganii s-au revoltat şi au înfiinţat un stat sunnit independent; antagonismul religios le alimentase în mare măsură sedițiunea. Din 1719 până în 1722, afganii s-au aflat în război cu şahul safavid. El a abdicat în acel an şi pe tron a urcat un afgan, Mahmud, punând astfel capăt pentru o vreme supremației șiiților în Persia. Povestea trebuie totuşi dusă puţin mai departe, căci ruşii urmăreau cu interes declinul Safavizilor. Conducătorul rus trimisese solii la Isfahan în 1708 şi 1718. Apoi, în 1723, sub pretextul că ar interveni în succesiune, ruşii au cucerit Derbentul şi Baku şi au smuls de la şiiții învinşi promisiunea că vor primi şi mai multe teritorii. Otomanii au decis că nu vor să rămână pe dinafară şi, după ce au cucerit Tiflisul, în 1724 au căzut de acord cu ruşii să împartă Persia. Acest stat odinioară măreț părea să aibă un sfârşit de coşmar. În Isfahan au fost masacrați posibilii simpatizanți ai Safavizilor, la porunca unui şah care îşi pierduse mințile. Avea să urmeze curând o ultimă recuperare a Persiei de către ultimul mare cuceritor asiatic, Nadir Kali. Dar, deşi putea să restaureze Imperiul Persan, zilele când Podişul Iranului era centrul unei puteri care putea influența evenimentele cu mult dincolo de granițele sale erau deja apuse, situație ce a persistat până în secolul XX, iar atunci nu armatele aveau să-i asigure Iranului o poziție privilegiată.

Dacă facem comparație cu Bizanțul sau cu califatul, atunci, secole de-a rândul după prăbuşirea Imperiului Roman, Europa de la vest de Elba a fost aproape lipsită de importanță în istoria lumii. Oraşele în care locuia o mică parte dintre vest-europeni erau construite pe şi din ruinele lăsate în urmă de romani; niciunul dintre ele nu se putea apropia de splendoarea Constantinopolului, a Córdobei, a Bagdadului sau a Changanului. Câțiva dintre conducătorii popoarelor vest-europene se simțeau ca nişte supraviețuitori sub asediu şi, într-un fel, aşa şi erau. Islamul i-a izolat de Africa şi Orientul Mijlociu. Raidurile arabilor le hărțuiau coastele din sud. Din secolul al VIII-lea, violența stranie şi neaşteptată a populațiilor nordice pe care le numim vikingi s-a abătut năprasnic, iar şi iar, asupra coastelor, văilor şi insulelor din nord. Pretutindeni în est, soseau ori treceau noi populații din Eurasia Centrală. Europa a fost nevoită să se formeze într-o lume în care totul părea a fi în mişcare.

Temeliile unei noi civilizații au trebuit puse într-o perioadă când mare parte a trecutului părea să se fi pierdut şi când elementele care o înlocuiseră erau agresive şi înspăimântătoare. Europa avea să fie mult timp un importator de cultură. A fost nevoie să treacă secole întregi până când arhitectura ei s-a putut compara cu cea a trecutului clasic mediteraneean, a Bizanțului sau a imperiilor asiatice şi, atunci când a apărut, a împrumutat stilul Italiei bizantine şi ogiva

arabilor. În tot acest timp, nicio ştiinţă şi nicio şcoală din Europa nu s-au putut compara cu cele din Spania arabă sau din Asia. Creştinătatea occidentală nu a putut genera nicio unitate politică eficientă sau o justificare teoretică a puterii precum cea a Imperiului de Răsărit şi a califatelor; timp de secole, nici măcar cei mai mari regi europeni nu au fost decât nişte despoţi războinici barbari în jurul cărora oamenii se adunau pentru protecţie şi de teama unor ameninţări şi mai mari.

Dacă ar fi venit dinspre islam, această ameninţare poate că ar fi fost mai de dorit. Uneori, un astfel de deznodământ trebuie să fi părut posibil, căci arabii s-au stabilit nu doar în Spania, ci şi în Sicilia, Corsica, Sardinia şi insulele Baleare şi o lungă perioadă au existat şanse să avanseze şi mai mult. Ei aveau mult mai multe de oferit decât scandinavii, dar în cele din urmă nordicii şi-au pus mai puternic amprenta asupra regatelor întemeiate de alte popoare migratoare. Cât priveşte creştinătatea slavă şi Bizanţul, amândouă erau separate cultural de Europa catolică şi nu puteau contribui prea mult la aceasta. Totuşi, au funcţionat ca un tampon care a protejat Europa de impactul direct al nomazilor orientali şi al islamului. Dacă Rusia ar fi fost musulmană, istoria lumii ar fi fost cu totul alta.

În linii mari, creştinătatea occidentală de dinainte de anul 1000 e.n. însemna jumătate din Peninsula Iberică, tot teritoriul actual al Franţei, Germania la vest de Elba, Boemia, Austria, Italia continentală şi Anglia. La hotarele acestei zone se aflau Irlanda şi Scoţia, care erau necivilizate, deşi creştine, şi regatele scandinave, aflate încă – aşa cum aveau să rămână încă două secole – în schimbare. Această zonă a început să fie numită „Europa” în secolul al X-lea; o cronică spaniolă vorbea chiar despre cuceritorii din 732 numindu-i „europeni”. Suprafaţa pe care o ocupau nu avea aproape deloc ieşire la mare; deşi Atlanticul era larg deschis, aşezările norvegiene din vestul Islandei au eşuat, în timp ce vestul Mediteranei, calea spre alte civilizaţii şi comerţul acestora, devenise un lac arab. Doar un canal îngust de comunicare maritimă cu un Bizanţ din ce în ce mai înstrăinat mai salva Europa de existenţa sa introvertită, îngustă. Oamenii au ajuns să se obişnuiască mai mult cu privaţiunile decât cu oportunităţile. Se strângeau sub conducerea unei clase pestriţe de războinici de care aveau nevoie pentru protecţie.

În secolul al X-lea lucrurile au părut că se mai liniştesc. Maghiarii erau ţinuţi în frâu, arabii începeau să fie atacaţi pe mare, iar vikingii se îndreptau spre creştinism (deşi reprezentau încă o forţă militară complexă şi necontrolată). Apropierea anului 1000 nu avea nicio importanţă pentru majoritatea europenilor; nu erau conştienţi de asta, căci nu peste tot se numărau anii de la presupusa naştere a lui Hristos. Acest an poate servi totuşi ca indicator foarte aproximativ al unei epoci, indiferent de semnificaţia sau lipsa de semnificaţie atribuită acestei date la acea vreme. Nu numai că presiunile exercitate asupra Europei începuseră să scadă în intensitate, ci se vedeau şi unele semne de redresare. Părea să prindă

contur o anumită structură socială şi politică rudimentară, iar cultura sa creştină avea deja multe dintre aspectele ei caracteristice.

Secolul al XI-lea avea să marcheze începutul unei perioade de revoluție şi aventură, pentru care secolele numite uneori Evul Întunecat asiguraseră materia primă. Pentru a înțelege cum s-a întâmplat asta, harta este un bun punct de plecare.

Cu mult înaintea acestor evenimente, se produceau trei mari schimbări care aveau să modeleze harta Europei aşa cum o cunoaştem astăzi. Una a fost o îndepărtare culturală şi psihologică de Mediterana, leagănul civilizației clasice. Între secolele al V-lea şi al VIII-lea, centrul vieții europene, în măsura în care exista aşa ceva, s-a deplasat spre valea Rinului şi a afluenților săi. Prin hărțuirea rutelor maritime spre Italia şi prin distragerea atenției Bizanțului în secolele VII-XIII, arabii au contribuit şi la împingerea nucleului Europei către ceea ce avea să devină ulterior centrul unei civilizații revigorate.

A doua schimbare a fost mai durabilă, o avansare a creştinismului şi o colonizare treptată a Europei de Est. Deşi departe de finalizare în 1000, avangărzile creştinismului fuseseseră împinse mult dincolo de vechea frontieră romană. A treia schimbare a fost slăbirea presiunilor din exterior. Maghiarii au început să fie încorporați în secolul al X-lea; scandinavii, din rândul cărora aveau să provină în cele din urmă conducători ce au domnit în Anglia, în nordul Franței, în Sicilia şi în unele teritorii din zona Mării Egee, au venit odată cu ultimul val al expansiunii scandinave, aflată în faza finală la începutul secolului al XI-lea. Europa nu avea să mai fie doar o pradă pentru străini. Este adevărat, chiar şi peste 200 de ani, când o ameninţau mongolii, probabil că era greu să simtă asta. Cu toate acestea, în jurul anului 1000 înceta să mai aibă un rol pur pasiv.

Creştinătatea occidentală poate fi analizată prin prisma a trei mari diviziuni. În zona centrală, din jurul văii Rinului, aveau să apară viitoarea Franță şi viitoarea Germanie. Mai exista o civilizație de-a lungul coastei de vest a Mediteranei, care cuprindea la început Catalonia, Languedoc şi Provence. În timp, odată cu redresarea Italiei după secolele postromane, această zonă s-a extins spre est şi sud. O a treia Europă o constituia periferia oarecum variată din vest, nord-vest şi nord, unde aveau să apară, după perioada vizigotă, primele state creştine din nordul Spaniei, Anglia, cu vecinii săi celți independenți, Irlanda, Țara Galilor şi Scoția, şi, în fine, statele scandinave.

Nu trebuie să fim prea categorici cu privire la un astfel de tablou. Existau zone care puteau fi incluse în una sau alta dintre aceste trei regiuni, precum Aquitania, Gasconia şi uneori Burgundia. Totuşi, aceste distincții sunt suficient de valabile pentru a fi folositoare. Experiența istorică, precum şi clima şi apartenența etnică au făcut ca aceste regiuni să difere semnificativ, deşi, bineînțeles, cei mai mulți oameni probabil că nu ştiau în care se încadrează; erau cu siguranță mai

interesați de diferențele dintre ei şi vecinii din satul alăturat decât de cele dintre regiunea lor şi cea vecină. Vag conştienți că fac parte din creştinătate, puțini dintre ei înțelegeau probabil măcar cât de cât ce se afla în bezna terifiantă din spatele acestei idei reconfortante.

Originea zonei centrale a Europei Apusene medievale era moştenirea francă. Aici existau mai puține oraşe decât în sud şi importanța lor era redusă; o aşezare precum Parisul era mai puțin tulburată de prăbuşirea comerțului decât, să spunem, Milano. Viața era axată pe pământ, iar aristocrații erau războinici de succes care deveniseră proprietari de pământuri. Pornind de aici, francii au început colonizarea Germaniei, au protejat Biserica şi au întărit şi au transmis mai departe o tradiție a regalității ale cărei origini se află undeva în puterile magice ale regilor merovingieni. Dar secole de-a rândul structurile statului au fost fragile, depinzând de regi puternici. Conducerea unui stat era o activitate extrem de personală.

Obiceiurile şi instituțiile francilor nu au fost de ajutor. După Clovis, deşi a existat o continuitate dinastică, o succesiune de regi sărăciți şi, prin urmare, slabi le-a oferit mai multă independență aristocraților care dețineau pământuri şi care se luptau între ei; aceştia erau suficienți de bogați pentru a cumpăra puterea. O familie din ținuturile estice a ajuns să eclipseze casa regală merovingiană. Din ea provenea Carol Martel, soldatul care i-a întors pe arabi din drum la Tours în 732 şi un susținător al Sfântului Bonifaciu, apostolul Germaniei. Aceasta este o dublă influență considerabilă asupra istoriei Europei (Sfântul Bonifaciu a afirmat că nu ar fi reuşit fără sprijinul lui Carol) şi a confirmat alianța casei lui Martel cu Biserica. Al doilea fiu al său, Pepin cel Scund, a fost încoronat rege de nobilii franci în 751. Trei ani mai târziu, papa a venit în Franța şi l-a uns rege, aşa cum i-a uns Samuel pe Saul şi pe David.

Papalitatea avea nevoie de un prieten puternic. Revendicările împăratului de la Constantinopol erau o fantasmagorie şi, din punctul de vedere al Romei, acesta alunecase oricum în erezie îmbrățişând iconoclasmul. Conferirea titlului de „patrician” lui Pepin de către papa Ştefan a fost de fapt o uzurpare a autorității imperiale, dar lombarzii terorizau Roma. Papalitatea a profitat de asta aproape imediat. Pepin a dus campanii împotriva lombarzilor şi în 756 a pus bazele viitorului stat papal, donând Ravenna „Sfântului Petru”. Acesta a fost începutul celor 1.100 de ani de putere laică a papalității, autoritatea seculară de care s-a bucurat papa în sfera sa de influență în calitate de conducător ca oricare altul.

Reforma Bisericii France, continuarea colonizării şi convertirile făcute de misionari în Germania (unde s-au purtat războaie împotriva saxonilor păgâni), alungarea arabilor dincolo de Pirinei şi cucerirea Septimaniei şi a Aquitaniei au avut la origine noua axă romano-francă. Acestea au fost câştiguri însemnate pentru Biserică. Nu este de mirare că papa Adrian I nu mai data documentele oficiale după anul jubiliar al împăratului Bizanțului şi că bătea monedă în nume

propriu. Papalitatea avea o nouă bază pentru independență. Iar noua magie a ungerii nu era doar în avantajul regilor. Deşi putea să înlocuiască sau să se contopească într-un mod misterios cu facerea de minuni de pe vremea vechilor merovingieni şi să-i ridice pe regi mai presus de oamenii de rând nu numai prin puterea lor, papa a câştigat implicația subtilă a unei autorități latente prin puterea de a-i învesti în funcție pe monarhi cu ajutorul uleiului sacru.

Pepin, ca toți regii franci, şi-a împărțit teritoriile la moartea sa, dar întreaga moştenire francă a fost reunificată în 771 sub conducerea fiului său mai mare. Acesta era Carol cel Mare, încoronat împărat în anul 800. Cel mai de seamă reprezentant al Carolingienilor, cum a ajuns să fie numită dinastia sa, a devenit curând o adevărată legendă. Acest lucru creşte dificultatea, mereu considerabilă în istoria medievală, de a înțelege biografia unui om. Acțiunile lui Carol cel Mare trădează anumite predilecții constante. Era, evident, tot un rege războinic franc tradițional; făcea cuceriri şi războiul era viața sa. Nou a fost faptul că a luat foarte în serios sanctificarea creştină a rolului său. Şi-a luat în serios şi îndatoririle, sprijinind studiul şi arta; dorea să sporească grandoarea şi prestigiul curții sale umplând-o cu dovezi ale învățăturii creştine.

Din punct de vedere teritorial, Carol cel Mare a fost un mare constructor, purtând războaie cu lombarzii în Italia şi devenindu-le rege; şi teritoriile lor au fost înglobate în moştenirea francilor. Timp de 30 de ani a dus campanii înverşunate la hotarele saxonilor şi i-a convertit pe păgânii saxoni cu forța. Luptele împotriva avarilor, venzilor şi slavilor i-au adus Carintia şi Boemia şi, poate la fel de important, deschiderea unei rute spre Bizanț, de-a lungul Dunării. Pentru a-i controla pe danezi, a înființat marca daneză (Dane Mark) dincolo de Elba. Carol cel Mare a pătruns în Spania la începutul secolului al IX-lea şi a înființat marca spaniolă dincolo de Pirinei, până la Ebru şi coasta catalană. Dar nu a ridicat ancora; vizigoții fuseseră ultima putere maritimă vest-europeană.

N
Marea Nordului
Marea Baltică
MARCA DANEZĂ
SAXONIA
Magdeburg
SLAVI
FLANDRA
Aachen
VENEȚI
AUSTRASIA
Fulda
Oceanul Atlantic
Rouen
Mainz
BOEMIA
BRITANNIA
Paris
MORAVIA
Tours
ALEMANIA
BAVARIA
CARINTIA
AQUITANIA
BURGUNDIA
FRIULI
AVARI
Bordeaux
Milano
GASCONIA
Roncevaux
Pamplona
SEPTIMANIA
Ravenna
PATRIMONIUM SANCTI PETRI
Marsilia
MARCA SPANIOLĂ
Barcelona
Roma
EMIRATUL OMEIAD DE CÓRDOBA
Tortosa
IMPERIUL BIZANTIN
EUROPA LUI CAROL CEL MARE
Tributari ai francilor
Regate france in 768
Teritorii cucerite de Carol cel Mare
0
600 km
0
375 mile
Marea Mediterană

Astfel, a creat un regat mai mare decât oricare altul din Europa după Imperiul Roman. Încă de atunci istoricii se tot contrazic în ceea ce priveşte realitatea acestuia şi adevărata semnificaţie a încoronării lui Carol cel Mare de către papă în ziua de Crăciun a anului 800 şi a recunoaşterii sale ca împărat. „Augustul cel mai pios, încoronat de Dumnezeu, marele împărat dătător de pace" – aşa începea slujba religioasă; dar deja exista un împărat pe care toată lumea îl recunoştea ca atare: acesta trăia la Constantinopol. Un al doilea suveran cu acelaşi titlu însemna că existau doi împăraţi ai unei creştinătăţi divizate, ca spre sfârşitul epocii romane? În mod clar, era o revendicare a autorităţii asupra multor popoare; prin acest titlu, Carol cel Mare afirma că era mai mult decât un conducător al francilor. Poate Italia oferea cea mai bună explicaţie, căci în rândul italienilor o legătură cu trecutul imperial putea fi un factor de consolidare ca nicăieri în altă parte. Era la mijloc şi un element legat de gratitudinea – sau celeritatea – papei; Leon al III-lea tocmai fusese readus în capitala sa de soldaţii lui Carol cel Mare. Totuşi, se spune că el a afirmat că nu ar fi intrat în biserica San Pietro dacă ar fi ştiut care sunt intenţiile papei. Se poate să nu-i fi plăcut arogarea implicită a unei autorităţi de către papă. Se poate să fi anticipat iritarea pe care încoronarea sa avea s-o provoace la Constantinopol. Trebuie să fi ştiut că pentru poporul său, francii, şi pentru mulţi dintre supuşii săi nordici era mai uşor de înţeles ca rege războinic germanic tradiţional decât ca succesor al împăraţilor romani, şi totuşi la scurt timp după aceea sigiliul său purta inscripţia *Renovatio Romani imperii*, o reconectare conştientă cu un trecut măreţ.

De fapt, relaţiile lui Carol cel Mare cu Bizanţul erau tulburi, deşi titlul său a fost recunoscut peste câţiva ani ca fiind valid în Apus, în schimbul unei concesii faţă de Bizanţ, şi anume suveranitatea asupra Veneţiei, Istriei şi Dalmaţiei. Cu alt mare stat, Califatul Abbasid, Carol avea relaţii oarecum formale, dar nu neprietenoase; se spune că Harun ar-Rashid i-ar fi dăruit o cupă pe care era gravat portretul lui Chosroes I, regele în timpul căruia puterea şi civilizaţia sasanide au cunoscut maxima strălucire (poate este semnificativ faptul că aflăm despre aceste contacte din izvoare france; ele nu par să fi fost considerate de cronicarii arabi suficient de importante ca să le menţioneze). Cu Omeiazii din Spania era altă poveste; aceştia erau consideraţi duşmani ai unui suveran creştin pentru că se aflau îndeajuns de aproape ca să reprezinte o ameninţare. Una dintre misiunile regilor creştini era să apere credinţa de păgâni. În ciuda sprijinului şi protecţiei lui Carol cel Mare, Biserica era totuşi strict subordonată autorităţii lui.

Atunci când oamenii lui Carol cel Mare au adus cu ei materiale şi idei de la Ravenna pentru a-i înfrumuseţa capitala, Aachen, şi arta bizantină a început să pătrundă mai liber în tradiţia nord-europeană, iar modelele clasice încă îi influenţau pe artiştii lui. Dar curtea lui Carol cel Mare era spectaculoasă mai ales datorită cărturarilor şi scribilor săi. Era un centru intelectual. De aici emana

impulsul de a copia texte cu o nouă caligrafiere, numită minuscula carolingiană, care avea să fie unul dintre marile instrumente ale culturii în Europa (şi, în cele din urmă, un model pentru corpurile de literă moderne). Carol cel Mare sperase să-l folosească pentru a furniza câte o copie autentică a *Normelor morale* ale Sfântului Benedict pentru fiecare mănăstire din imperiul său, dar principala expresie a unui nou potențial al scrierii de mână a devenit evidentă pentru prima dată atunci când a fost copiată Biblia. Aceasta nu avea doar un scop religios, căci povestea din Scriptură trebuia interpretată ca o justificare a domniei lui Carol cel Mare. Istoria evreiască a Vechiului Testament era plină de exemple de regi războinici pioşi şi unşi. Biblia era principalul text din bibliotecile mănăstirilor care începea acum să fie asamblat pe tot cuprinsul teritoriilor france.

Imperiul lui Carol cel Mare a marcat o deplasare a centrului de greutate în Europa, care s-a îndepărtat de lumea clasică, apropiindu-se de nord. Persoana împăratului a jucat un rol important în toate acestea. Încerca să se preschimbe din despot războinic în conducător al unui mare imperiu creştin şi a reuşit cu foarte mult succes să facă acest lucru încă din timpul vieții sale. Deşi nu a învățat niciodată să scrie, a ajuns să vorbească latina acceptabil. În mod clar, prezența lui fizică era impresionantă (probabil era mai înalt decât aproape toți cei din jurul lui), iar oamenii vedeau în el imaginea unui suflet nobil, vesel, drept şi generos, precum şi pe cea a eroicului paladin pe care poeții şi menestrelii aveau să-l cânte sute de ani. Autoritatea sa era un spectacol mai maiestuos decât orice se văzuse în Europa Apuseană după căderea Romei. La începutul domniei lui, curtea sa era încă peripatetică; de obicei se tot muta de pe un domeniu pe altul de-a lungul anului. La moartea sa, Carol cel Mare a lăsat în urmă un palat şi o vistierie stabile în locul unde urma să fie înmormântat. Reuşise să reformeze unitățile de măsură şi oferise Europei împărțirea unei livre de argint în 240 de penny (*denarii*), care avea să supraviețuiască 1.100 de ani în Insulele Britanice.

Carol cel Mare se gândea în termeni franci tradiționali la moştenirea sa teritorială. Plănuia să împartă imperiul şi doar pentru că s-a întâmplat ca fiii lui mai mari să moară înaintea sa acesta a fost moştenit integral de mezin, Ludovic cel Pios, în 814. Odată cu el a moştenit şi titlul de împărat (pe care Carol cel Mare i l-a transmis) şi alianța dintre monarhie şi papalitate; la doi ani după ce a urcat pe tron, papa l-a încoronat pe Ludovic în cadrul unei a doua ceremonii. Dar împărțirea imperiului a fost doar amânată. Succesorii lui Carol cel Mare nu aveau nici autoritatea, nici experiența lui şi poate nici nu-i interesa să țină sub control forțe fragmentate. Se formau loialități regionale în jurul unor indivizi şi în cele din urmă a avut loc o serie de scindări, culminând cu împărțirea imperiului între trei dintre nepoții lui Carol cel Mare, consfințită prin Tratatul de la Verdun din 843, care a avut consecințe importante. Prin acesta, un regat principal format din teritorii france, cu centrul la vest de valea Rinului şi incluzând şi reşedința

imperiului lui Carol cel Mare, Aachen, îi revenea lui Lothar, împăratul aflat pe tron (motiv pentru care regatul a fost numit Lotharingia), plus Peninsula Italică. La nord de Alpi, acesta cuprindea Provence, Burgundia, Lotharingia şi teritoriile dintre Schelde, Meuse, Saône şi Ron. În partea de est se afla încă un bloc de teritorii germanofone, între Rin şi mlaştinile Germaniei; regele acestora a devenit Ludovic Germanicul. În sfârşit, spre vest, stăpânirea unui ţinut care includea Gasconia, Septimania şi Aquitania, precum şi cea mai mare parte din restul teritoriului de azi al Franței i-a revenit unui frate vitreg al celor doi, Carol cel Pleşuv.

Acest aranjament nu a rezistat prea mult, dar a fost decisiv într-un sens larg şi important; el a instituit efectiv distincția politică dintre Franța şi Germania, ale cărei rădăcini se aflau în părțile vestică şi estică ale statului francilor. Între aceste două regiuni existau deja diferențe importante. Dar a treia avea mult mai puțină unitate lingvistică, etnică, geografică şi economică. Unul dintre motivele pentru care exista Lotharingia era că cei trei fii trebuiau întreținuți. O mare parte din viitoarea istorie a Franței şi Germaniei avea să se axeze pe felul în care putea fi împărțită această zonă între vecini ce râvneau la ea, tinzând deci să devină rivali.

Nicio casă regală nu putea garanta un şir continuu de regi capabili şi nici nu putea cumpăra la nesfârşit loialitatea susținătorilor săi dându-le pământuri. Treptat, la fel ca şi în cazul predecesorilor lor, puterea Carolingienilor a intrat în declin. Semnele de fragmentare s-au înmulțit, a apărut un regat independent al Burgundiei şi oamenii au început să se gândească cu nostalgie la vremurile de glorie ale lui Carol cel Mare – un simptom sigur al declinului şi nemulțumirii. Se contura o divergență tot mai marcată între istoria Franciei Occidentale şi cea a Franciei Orientale.

În Francia Occidentală, Carolingienii nu au rezistat decât o sută şi ceva de ani după Carol cel Pleşuv. La sfârşitul domniei lui, Bretagne, Flandra şi Aquitania erau independente din toate punctele de vedere. Monarhia Franciei Occidentale păşea astfel în secolul al X-lea pe o poziție foarte slabă şi, în plus, trebuia să facă față şi atacurilor vikingilor. În 911, Carol al III-lea, incapabil să-i alunge pe normanzi, i-a cedat conducătorului acestora, Rollon, o parte din teritoriu, care avea să devină mai târziu ducatul Normandiei. Botezat în anul următor, Rollon a purces la clădirea ducatului în schimbul căruia a acceptat suzeranitatea regilor carolingieni; până la sfârşitul secolului al XI-lea au continuat să se stabilească aici şi alți scandinavi, dar în scurt timp aceştia au adoptat limba şi legile france. După aceea, unitatea Franciei Occidentale s-a destrămat într-un ritm şi mai accelerat. Din haosul provocat de problema succesiunii la tron s-a remarcat fiul unui conte al Parisului care a consolidat treptat puterea familiei sale în jurul unui domeniu din Île-de-France. Acesta avea să fie nucleul viitoarei Franțe. În 987, când a murit ultimul suveran carolingian al Franciei Occidentale, a fost ales rege fiul acestuia,

Hugo Capet. Familia sa avea să domnească aproape 400 de ani. Restul Franciei Occidentale a fost împărțit în zece unități teritoriale conduse de latifundiari mai mult sau mai puțin influenți şi independenți.

Printre cei care au susținut alegerea lui Hugo s-a numărat şi suveranul francilor orientali. Dincolo de Rin, împărțirea repetată a moştenirii lor se dovedise în scurt timp fatală pentru Carolingieni. În 911, când a murit ultimul rege carolingian, a urmat o fragmentare politică ce avea să caracterizeze Germania până în secolul al XIX-lea. Asertivitatea latifundiarilor locali s-a combinat cu loialitățile tribale mai solide decât în Apus, generând vreo şase ducate puternice. Conducătorul unuia dintre acestea, Conrad de Franconia, a fost ales rege de ceilalți duci, oarecum surprinzător. Voiau să aibă un lider puternic împotriva maghiarilor. Cum s-a schimbat dinastia, era de dorit ca noului conducător să i se confere un rang special; aşadar, la încoronarea sa, Conrad a fost uns de episcopi. A fost primul rege al Franciei Răsăritene care a primit acest tratament şi poate că acesta este momentul în care se naşte un stat german distinct de Francia Carolingienilor.

Dar Conrad nu a avut succes împotriva maghiarilor; a pierdut definitiv Lotharingia şi încercările sale de a o recupera au eşuat; s-a străduit, cu sprijinul Bisericii, să-şi glorifice casa şi autoritatea. Aproape automat, ducii şi-au adunat oamenii în jurul lor pentru a-şi apăra independența. Cei al căror caracter distinct a contat cel mai mult au fost saxonii, bavarezii, suabii şi franconii (cum au ajuns să fie numiți francii de est). Diferențele regionale, sângele şi pretențiile fireşti ale marilor nobili au imprimat domniei lui Conrad tiparul istoriei pentru o mie de ani: o luptă decisivă între autoritatea centrală şi puterea locală care nu avea să se încheie pe termen lung în favoarea centrului, ca în alte părți, deşi, o vreme, aşa a părut în secolul al X-lea. Conrad s-a confruntat cu o revoltă a ducilor, dar l-a numit ca succesor pe unul dintre oponenții săi, iar ducii au acceptat. În 919, Henric „Păsărarul” (cum i se spunea), duce de Saxonia, a devenit rege. El şi descendenții săi au condus Francia Orientală până în 1024.

Henric Păsărarul a evitat încoronarea ecleziastică. Avea de partea lui un mare patrimoniu familial şi loialitățile tribale ale saxonilor şi i-a făcut pe latifundiari să-l asculte dovedindu-se a fi un mare războinic. A recucerit Lotharingia de la francii occidentali, a înființat noi mărci pe Elba după campaniile victorioase împotriva sorabilor, a transformat Danemarca în regat vasal, a început convertirea sa şi, în cele din urmă, a fost victorios asupra ungurilor. Fiul său, Otto I, a avut astfel o moştenire substanțială şi s-a folosit de ea cu multă chibzuință. Ținându-i în frâu pe duci, el a continuat opera tatălui său. În 955 a obținut o victorie asupra maghiarilor care a eliminat definitiv pericolul pe care îl reprezentaseră aceştia. Austria, marca răsăriteană a lui Carol cel Mare, a fost recolonizată.

Ambițiile lui Otto nu s-au oprit aici. În 936 fusese încoronat la Aachen, fosta reşedință a lui Carol cel Mare. El nu numai că a acceptat slujba şi ungerea ecleziastică, pe care tatăl său le evitase, ci a organizat apoi şi un banchet cu ocazia încoronării, la care ducii germani l-au servit ca vasali. Toate acestea erau în vechiul stil carolingian. 15 ani mai târziu a întreprins o campanie de cucerire în Peninsula Italică şi s-a căsătorit cu văduva unui pretendent la coroana Italiei, pe care şi-a însuşit-o. Totuşi, papa a refuzat să-l încoroneze ca împărat. Peste zece ani, în 962, Otto intra din nou în Italia, după ce îi ceruse ajutor papa, care de data aceasta l-a încoronat.

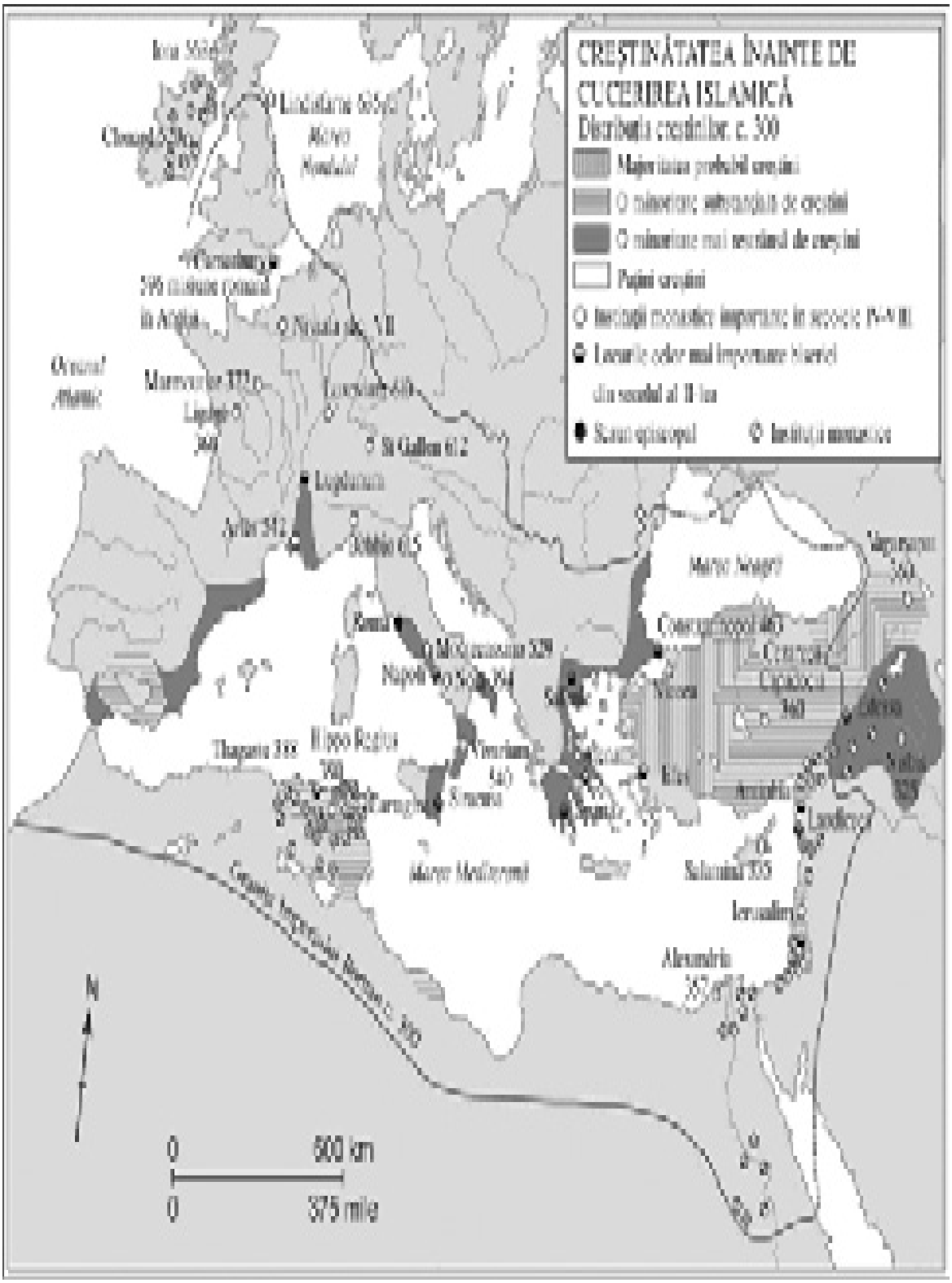

Imperiul ottonian a fost o realizare remarcabilă. Fiul lui Otto, viitorul Otto al II-lea, s-a căsătorit cu o prințesă bizantină. Atât domnia lui, cât şi cea a lui Otto al

III-lea au fost tulburate de revolte, dar amândoi au reuşit să menţină tradiţia exercitării puterii la sud de Alpi, instituită de Otto cel Mare. Otto al III-lea şi-a făcut un văr papă (primul german care a ajuns să stea pe scaunul Sfântului Petru), după care a numit primul papă francez. Roma părea să-l captiveze şi şi-a stabilit reşedinţa aici. Pe jumătate bizantin prin naştere, se considera un nou Constantin. Un diptic al unei evanghelii pictat spre sfârşitul secolului al X-lea îl înfăţişează în postură oficială, cu coroana pe cap şi globul crucifer în mână, primind închinarea a patru femei purtând şi ele coroană: acestea sunt Slavonia (Europa slavă), Germania, Gallia şi Roma. Ideea sa de Europă organizată ca o ierarhie de regi slujind un unic împărat avea origini răsăritene. Erau aici o doză de megalomanie, dar şi o convingere religioasă veritabilă; baza reală a puterii lui Otto era regatul său german, nu Italia, care îl obseda şi îl atrăgea. Cu toate acestea, după ce a murit, în 1002, a fost dus la Aachen, aşa cum poruncise, ca să fie înmormântat alături de Carol cel Mare.

Nu a avut moştenitori, dar linia saxonă directă a continuat; Henric al II-lea, care a fost ales după o serie de conflicte, era un strănepot al lui Henric Păsărarul. Însă încoronarea sa la Roma nu a mascat deloc realitatea; el era, în esenţă, suveran german, nu împărat roman. Pe sigiliul său era gravat: „Reînvierea regatului francilor", el concentrându-şi atenţia asupra pacificării şi convertirii estului Germaniei. Deşi a făcut trei expediţii în Italia, Henric nu s-a bazat acolo pe guvernare, ci pe politică, pe instigarea facţiunilor una împotriva alteia. Odată cu el, stilul bizantin al imperiului ottonienilor a început să se estompeze.

În acest timp, Italia ajunsese treptat să se deosebească tot mai mult de teritoriile aflate la nord de Alpi. Încă din secolul al VII-lea aceasta se îndepărta de posibilitatea unei integrări cu Europa de Nord, îndreptându-se către reafirmarea ca parte a Europei de Sud. Până la sfârşitul secolului al VIII-lea, o mare parte din Italia fusese subjugată de lombarzi. Totuşi, Regatul Lombard fiind distrus de Carol cel Mare, Statele Papale nu mai aveau rival în peninsulă, deşi, după ce puterea Carolingienilor a intrat în declin, papii au trebuit să facă faţă atât ascensiunii latifundiarilor italieni, cât şi aristocraţiei lor romane. Biserica Romano-Catolică era extrem de dezbinată şi felul cum tratau otomanii papalitatea demonstra cât de slabă era puterea acesteia.

Un alt rezultat al acestei situaţii a fost o hartă a Italiei caracterizată de anarhie. În nord era o mână de stătuleţe feudale răzleţe. Doar Veneţia era prosperă; de 200 de ani avansa tot mai mult în Marea Adriatică şi conducătorul său tocmai îşi luase titlul de doge. Ea este considerată o putere mai degrabă levantină şi adriatică decât mediteraneeană. În sud existau nişte oraşe-state care erau republici: Gaeta, Amalfi şi Napoli. În centrul peninsulei se întindeau Statele Papale. Iar peste toate acestea se profila ameninţarea năvălirii armatelor islamice, care au ajuns în nord până la Pisa, în timp ce la Tarent şi la Bari au apărut emirate

în secolul al IX-lea. Acestea nu aveau să dureze prea mult, însă din 902 Sicilia s-a aflat sub stăpânirea arabilor, care au domnit aici un secol şi jumătate, efectele fiind profunde.

Arabii au influenţat şi destinul celorlalte regiuni de coastă europene din vestul Mediteranei. Nu numai că s-au stabilit în Spania, ci aveau baze mai mult sau mai puţin permanente chiar şi în Provence (una fiind Saint-Tropez). Locuitorii coastelor europene ale Mediteranei aveau, inevitabil, o relaţie complexă cu arabii, care le apăreau deopotrivă ca jefuitori şi ca negustori; această combinaţie nu era foarte diferită de cea care se poate observa în cazul incursiunilor vikingilor, cu excepţia faptului că arabii nu prea aveau tendinţa să se stabilească în teritoriile europene. Sudul Franţei şi Catalonia fuseseră cucerite mai întâi de goţi, apoi de franci, dar mulţi factori le deosebeau de nordul franc. În aceste zone existau o mulţime de vestigii materiale ale trecutului roman, precum şi agricultura mediteraneeană. O altă trăsătură distinctivă a fost apariţia unei familii de limbi romanice în sud, catalana şi provensala fiind cele mai durabile.

Unele dintre cele mai importante influenţe asupra Europei până în 1000 e.n. au venit din nord, de unde porniseră nordicii păgâni să schimbe istoria Insulelor Britanice şi hotarul de miazănoapte al creştinătăţii. Din motive care, ca şi în cazul multor altor migraţii, nu sunt deloc clare (însă ar putea avea la bază suprapopularea ţinuturilor lor aride), scandinavii au început să migreze începând din secolul al VIII-lea. Dispunând de două instrumente tehnice excelente – un drakkar cu rame şi o velă care putea naviga şi pe mare, şi în apele puţin adânci ale râurilor şi un vas rotunjor de transportat marfă care putea adăposti familii numeroase, cu tot calabalâcul şi animalele lor, în călătorii de mai multe săptămâni –, au traversat mările timp de patru secole, lăsând în urmă o civilizaţie care în cele din urmă se întindea din Groenlanda până la Kiev.

Nu toţi urmăreau aceleaşi lucruri. Norvegienii care au pornit spre Islanda, insulele Feroe şi Orkney şi vestul îndepărtat voiau să devină colonişti. Suedezii care au pătruns în Rusia şi au rămas în izvoare ca varegi făceau un negoţ mult mai activ. În cele mai multe cazuri, danezii sunt responsabili pentru jafurile şi pirateria asociate cu vikingii. Dar toate aceste teme ale migraţiilor scandinavilor se întrepătrundeau. Niciuna nu era monopolizată de vreo ramură a acestor popoare. După prima generaţie care a migrat, indiferent de destinaţie, se pare că negoţul a devenit un factor principal de motivare pentru toate – la fel ca şi alte popoare liminale, scandinavii au devenit negustori foarte pricepuţi, acoperind distanţe mari.

Colonizarea de către vikingi a unor insule îndepărtate a fost cea mai spectaculoasă dintre realizările lor. Ei i-au înlocuit complet pe picţi în Insulele Orkney şi Shetland şi de acolo şi-au extins dominaţia şi în Feroe (anterior nelocuite decât de câţiva călugări irlandezi şi de oile lor) şi în Insula Man. În

insule, prezența vikingilor a avut consecințe mai durabile şi mai profunde decât în Scoția şi Irlanda, unde au început să întemeieze aşezări în secolul al IX-lea. Şi totuşi, limba irlandeză atestă importanța lor prin adoptarea unor termeni nordici din domeniul comerțului, iar pe harta Irlandei o marchează oraşul Dublin, fondat de vikingi şi transformat curând într-o importantă factorie.

Colonia cu cel mai mare succes dintre toate a fost Islanda. Şi aceasta fusese locuită mai întâi de călugări irlandezi, fiind populată de vikingi abia la sfârşitul secolului al IX-lea. În 930 erau aproximativ 10.000 de islandezi de origine normandă, ce trăiau din agricultură şi pescuit, parțial pentru subzistența lor, parțial pentru a produce mărfuri precum peştele sărat, cu care puteau face negoț. În acest an s-a constituit statul islandez şi s-a întrunit pentru prima dată Thingul (pe care unii anticari romantici l-au considerat ulterior primul „parlament" european). Era mai degrabă o adunare a mai-marilor comunității decât un organ reprezentativ modern şi utiliza o practică norvegiană mai veche, dar continuitatea datelor istorice islandeze este remarcabilă din acest punct de vedere.

În secolul al X-lea s-au înființat colonii şi în Groenlanda; nordicii aveau să rămână acolo 500 de ani. Apoi au dispărut, probabil eliminați de eschimoşii împinşi spre sud de răcirea climei. Despre descoperirile şi colonizarea care au avut loc mai spre vest putem spune mult mai puține. Aşa-numitele saga, poemele cu caracter eroic aparținând Islandei medievale, povestesc despre debarcarea într-un teritoriu denumit „Vinland", unde nordicii au găsit viță sălbatică, şi despre un copil care s-a născut acolo (a cărui mamă s-a întors apoi în Islanda şi a călătorit din nou tocmai până la Roma, în pelerinaj, după care s-a retras, înconjurată de un aer de sfințenie, în patria ei). Există temeiuri destul de solide pentru a crede că o aşezare descoperită în Newfoundland este normandă. Dar deocamdată nu putem merge mult mai departe pe urmele predecesorilor lui Columb.

În tradiția vest-europeană, activitățile coloniale şi mercantile ale vikingilor au fost de la bun început puse în umbră de impactul îngrozitor pe care l-au avut ca năvălitori. Cu siguranță, aveau nişte obiceiuri foarte urâte, dar trebuie să admitem că oamenii le mai şi înfloreau, mai ales pentru că principalele noastre dovezi au ca sursă pana unor clerici care erau de două ori mai oripilați – atât în calitate de creştini, cât şi de victime – de atacurile împotriva bisericilor şi mănăstirilor. Fiind păgâni, desigur, vikingii nu vedeau nicio sfințenie aparte în concentrările de metale prețioase şi alimente oferite de asemenea locuri, considerându-le nişte ținte deosebit de atrăgătoare. Iar vikingii nu erau primii care incendiau mănăstiri în Irlanda.

Cu toate acestea, oricum am lua-o, este incontestabil faptul că impactul vikingilor asupra creştinătății în Nord şi în Vest a fost foate mare şi teribil. Au atacat Anglia pentru prima dată în 793, iar mănăstirea din Lindisfarne le-a căzut victimă; acest atac a zguduit lumea ecleziastică (şi totuşi, mănăstirea a mai

dăinuit 80 de ani). Au invadat Irlanda doi ani mai târziu. În prima jumătate a secolului al IX-lea şi danezii au început să năvălească din Frisia în fiecare an, jefuind în mod repetat aceleaşi târguri. Apoi a fost atacată coasta franceză; în 842 Nantes a fost jefuit, iar populația masacrată. Peste doar câțiva ani un cronicar franc se plângea că „vikingii năvălesc fără încetare, câtă frunză şi iarbă". Erau atacate chiar şi oraşe aflate departe de coastă, precum Parisul, Limoges, Orléans, Tours şi Angoulême. Unii vikingi deveniseră piraţi de meserie. Curând a avut de suferit Spania, arabii fiind şi ei hărţuiţi; în 844 vikingii au atacat Sevilla. În 859 au atacat chiar şi Nîmes şi au prădat Pisa, deşi la întoarcere au avut mult de suferit din cauza unei flote arabe.

La apogeul lor, cred unii specialişti, atacurile vikingilor au fost pe punctul de a distruge civilizația în vestul imperiului franc; cu siguranță, francii din vest au avut mai multe de îndurat decât verii lor din est şi vikingii au contribuit la modelarea diferențelor dintre viitoarea Franță şi viitoarea Germanie. În Apus, din cauza distrugerilor pe care le provocau, mai-marii locali erau nevoiți să-şi asume noi responsabilități, în timp ce controlul central şi regal se dezintegra şi oamenii căutau tot mai mult protecția seniorului lor local. Atunci când Hugo Capet a urcat pe tron, era în mare măsură *primus inter pares* într-o societate vădit feudală.

Interacțiunea cu alte societăți – violente sau nu – a avut efecte şi asupra scandinavilor. În jurul anului 1000 regiunea devenea mult mai integrată cu restul Europei şi se organiza în state mai similare cu cele din alte zone. Introducerea treptată a creştinismului – deşi cu puternice influențe păgâne – a contribuit probabil la acest proces, ca şi introducerea în Scandinavia a idealului cavaleresc. Mai mult ca oricine altcineva, figura de tranziție a fost Olaf al II-lea al Norvegiei, care a făcut o încercare aproape decentă de creştinare a țării sale şi din cauza acestor eforturi a fost ucis în 1030. Olaf fusese viking în tinerețe, făcând raiduri în Marea Baltică şi de-a lungul coastei franceze şi conducând un atac asupra Londrei în 1009. Martiriul său l-a propulsat în rândul sfinților; papa l-a canonizat în secolul al XII-lea sub numele Sfântul Olaf, *Rex Perpetuus Norvegiae*. Şi faptul că oamenii se săturaseră de războaie se poate să fi jucat un rol în încetarea invaziilor; dintre cei care plecau, puțini se mai întorceau. În secolul al X-lea, un cuplu din sudul Suediei a gravat o piatră „în amintirea lui Banki, fiul lor. El a avut o corabie şi a pornit, pe mare, către răsărit dimpreună cu oastea lui Ingvar. Dumnezeu să călăuzească spiritul lui Banki".

Insulele Britanice deveniseră în scurt timp o regiune foarte importantă pentru scandinavi, unde vikingii au început să vină ca să se stabilească şi să facă negoț, nu doar pentru prădăciuni. Aici apăruse o mână de regate în urma invaziilor triburilor germanice; în secolul al VII-lea, mulți locuitori de origine romano-britanică trăiau alături de comunități ale noilor colonizatori, în timp ce alții fuseseră împinşi spre dealurile din Țara Galilor şi Scoția. Creştinismul a continuat

să fie răspândit de misionari irlandezi de la misiunea romană înființată la Canterbury. A rivalizat cu mai vechea Biserică Celtică până în 664, o dată crucială. În acest an, la un sinod al clericilor care s-a ținut la Whitby, un rege northumbrian s-a pronunțat în favoarea sărbătoririi Paştelui la data stabilită de Biserica Latină. Era o alegere simbolică, stabilind că pe viitor Anglia avea să respecte tradițiile latine, nu pe cele celtice.

Din când în când, unul sau altul dintre regatele englezeşti devenea suficient de puternic ca să predomine asupra celorlalte. Şi totuşi, doar unul a reuşit să țină piept valului de atacuri ale vikingilor începând din 851, în urma cărora au fost invadate două treimi din teritoriul țării. Este vorba despre Wessex, care a oferit Angliei primul său erou național, în acelaşi timp şi personaj istoric – Alfred cel Mare.

Pe când avea 4 ani, Alfred fusese dus de tatăl său la Roma, unde fusese miruit de papă. Monarhia Wessexului era indisolubil legată de creştinism şi de Europa Carolingienilor. Pe când celelalte regate engleze se dădeau bătute în fața invadatorilor, aceasta a apărat credința de păgânism şi Anglia de un popor străin. În 871, Alfred a repurtat prima victorie decisivă asupra unei armate daneze în Anglia. În mod semnificativ, câțiva ani mai târziu regele danez a acceptat nu doar să se retragă din Wessex, ci şi să se convertească la creştinism. Aceasta însemna că danezii nu aveau de gând să mai plece din Anglia (se stabiliseră în nord), dar şi că puteau fi dezbinați. Curând, Alfred era liderul tuturor regilor englezi care mai rămăseseră în viață; până la urmă, nu a mai rămas decât el. A recucerit Londra, iar la moartea sa, în 899, perioada cea mai neagră a năvălirii vikingilor luase sfârşit şi descendenții lui aveau să conducă o țară unită.

Chiar şi cei care s-au stabilit în Danelaw, teritoriul colonizat de danezi, definit de Alfred şi marcat şi astăzi de toponime şi stiluri de vorbire scandinave, au recunoscut stăpânirea lor. Iar asta nu era tot. Alfred construise şi o serie de fortificații (burguri) ca parte a unui nou sistem de apărare națională bazat pe efective recrutate din rândul localnicilor. Acestea nu numai că le-au oferit succesorilor săi nişte baze pentru a cuceri Danelaw, ci au şi stabilit în mare parte modelul urbanizării medievale inițiale în Anglia; peste ele au fost construite orăşele care sunt locuite şi astăzi. În sfârşit, cu resurse puține, Alfred s-a preocupat de dezvoltarea culturală şi intelectuală a poporului său. Eruditii de la curtea sa, ca şi cei ai lui Carol cel Mare, copiau şi traduceau texte; intenția era ca nobilul şi clericul anglo-saxoni să afle despre Beda şi Boethius în limba lor, engleza vernaculară.

Inovațiile lui Alfred au reprezentat un efort creativ de guvernare unic în Europa. Ele au marcat începutul unei mari epoci în istoria Angliei. S-a conturat structura comitatelor şi au fost stabilite hotare ce au dăinuit până în 1974. Biserica Anglicană avea să fie marcată curând de un elan remarcabil al monahismului, iar

danezii au fost ținuți sub control într-un regat unit timp de 50 de ani tulburi. Abia când pe tron au ajuns nişte descendenți mai incapabili ai lui Alfred monarhia anglo-saxonă a avut de suferit, urmând o nouă ofensivă a vikingilor. Au fost plătite sume colosale ca tribut (*Danegeld*), până când un rege danez (de data aceasta creştin) l-a detronat pe monarhul englez, după care a murit, lăsându-l pe tânărul său fiu să domnească în teritoriile cucerite de el. Acesta era faimosul Canut, în timpul căruia Anglia s-a aflat pentru scurtă vreme sub stăpânirea unui mare regat danez (1006-1035). A mai fost o ultimă mare invazie a norvegienilor în Anglia în 1066, condusă de Harald Hardraade (fratele vitreg al Sfântului Olaf), dar acesta a fost înfrânt în bătălia de la Stamford Bridge, cu doar trei săptămâni înainte ca englezii să dea piept cu armata strănepotului lui Rollon, William Cuceritorul, care ajunsese la Hastings din Normandia.

Între timp, toate monarhiile scandinave deveniseră creştine, iar cultura vikingă era absorbită în forme creştine. A lăsat multe dovezi ale individualității şi forței sale deopotrivă în arta celtică şi în cea continentală. Instituțiile sale dăinuie în Islanda şi în alte insule. Sute de ani, moştenirea scandinavă a influențat puternic limba şi tiparele sociale engleze, apariția ducatului Normandiei şi, mai ales, literatura aşa-numitelor saga. Şi totuşi, când pătrundeau în teritorii colonizate, nordicii se amestecau treptat cu restul populației. În secolul al XI-lea, când urmaşii lui Rollon şi supuşii lor au vrut să cucerească Anglia, aceştia erau în realitate francezi, iar cântecul lor războinic era despre Carol cel Mare, regele francilor. Au cucerit o Anglie în care locuitorii regiunii Danelaw erau acum englezi. În mod similar, vikingii şi-au pierdut caracterul distinctiv ca grup etnic în Rusia kieveană şi în Marele Cnezat al Moscovei.

Singurele popoare apusene de la începutul secolului al XI-lea care trebuie menționate datorită istoriei lor ulterioare erau cele din statele creştine din nordul Spaniei. Clima, aşezarea geografică şi împărțirea făcută de musulmani ajutaseră creştinismul să supraviețuiască în peninsulă şi îi definiseră parțial amploarea. În Asturii şi Navarra, la începutul secolului al VIII-lea încă erau căpetenii şi principi creştini. Ajutați de înființarea mărcii spaniole de către Carol cel Mare şi de dezvoltarea ei ulterioară sub conducerea conților de Barcelona, aceştia au reuşit să submineze stăpânirea islamică a Spaniei, distrasă de războiul civil şi schisma religioasă. În Asturii a apărut regatul León, ocupându-şi locul alături de regatul Navarra. În secolul al X-lea au apărut totuşi disensiuni între creştini, arabii fiind din nou în avantaj.

Pentru creştini, perioada cea mai neagră a fost chiar la sfârşitul secolului, când un mare cuceritor arab, al-Mansur, a ocupat Barcelona, Leónul şi, în 998, chiar sanctuarul din Santiago de Compostela, unde s-ar fi aflat mormântul Sfântului Apostol Iacob. Triumful nu a durat mult, căci şi aici temeliile Europei creştine s-au dovedit a fi imposibil de distrus. În doar câteva zeci de ani Spania

creştină se unise, în vreme ce Spania islamică se scinda. În Peninsula Iberică, la fel ca şi în alte părți, epoca expansiunii, inaugurată acum, aparține altei epoci istorice, dar s-a bazat pe lungi secole de confruntare cu altă civilizație. Pentru Spania, mai ales, creştinismul a fost creuzetul existenței ca națiune.

Exemplul Peninsulei Iberice sugerează măsura semnificativă în care alcătuirea hărții Europei coincide cu alcătuirea hărții credinței, dar accentul exclusiv pe misiunile încununate de succes şi pe legăturile cu monarhi puternici este înşelător. Începuturile Europei creştine şi viața creştină nu se rezumă la asta. Biserica occidentală oferă una dintre marile poveşti de succes ale istoriei, însă, de la sfârşitul Antichității până în secolele XI-XII, conducătorii ei s-au simțit mult timp izolați şi asediați într-o lume păgână ori cvasipăgână. Aflat tot mai mult în contradicție cu ortodoxia răsăriteană şi în cele din urmă aproape complet izolat de aceasta, nu este deloc surprinzător că creştinismul apusean a dezvoltat o intransigență agresivă aproape ca reflex de apărare. Era încă un semn de nesiguranță din partea sa.

Şi nici nu era amenințat doar de duşmani din afară. Şi în interiorul creştinismului occidental, Biserica se simțea ținută în şah şi sub asediu. În mijlocul unor populații încă pe jumătate păgâne, se chinuia să-şi păstreze intacte învățăturile şi practicile, creştinând în acelaşi timp cât mai mult dintr-o cultură cu care trebuia să accepte o conviețuire, manifestând flexibilitate în privința concesiilor ce puteau fi făcute practicilor sau tradițiilor locale şi distingându-le de compromisul fatal legat de principii. Toate acestea trebuia să le facă prin intermediul unor clerici dintre care mulți – poate chiar majoritatea – nu ştiau carte, erau cam nedisciplinați şi aveau o spiritualitate îndoielnică. Poate nu este surprinzător că liderii Bisericii treceau uneori cu vederea avantajul enorm de care se bucurau prin faptul că nu mai aveau rival spiritual în Apus după ce înaintarea islamului fusese stăvilită de Carol Martel; trebuiau să se mulțumească doar cu nişte rămăşițe de păgânism şi superstiții, iar de acestea Biserica ştia să se folosească. În tot acest timp, era înconjurată de puternicii planetei, uneori în mod folositor, alteori dându-i speranță, mereu o amenințare potențială şi adesea reală la adresa independenței Bisericii față de societatea pe care era nevoită să se străduiască s-o mântuiască.

Inevitabil, istoria ulterioară e în mare parte istoria papalității. Aceasta este instituția centrală a creştinismului, cea mai bine documentată dintre toate. Documentele existente constituie unul dintre motivele pentru care i s-a acordat atâta atenție, lucru care ar trebui să dea de gândit referitor la ce se poate şti despre religia din aceste secole. Deşi puterea papalității a avut succese şi eşecuri alarmante, scindarea vechiului imperiu însemna că, dacă exista undeva în Apus cineva care să apere interesele religiei, aceasta era Roma, căci nu avea niciun rival ecleziastic. După Grigore cel Mare, evident, nu mai avea sens să se susțină

teoria unei Biserici creştine unice într-un imperiu unic, deşi centrul Exarhatului era Ravenna. Ultimul împărat care a venit la Roma a făcut asta în 663, iar ultimul papă care s-a dus la Constantinopol a ajuns acolo în 710. Apoi a apărut iconoclasmul, care a accentuat şi mai mult divizarea ideologică. Atunci când Ravenna a fost ocupată de longobarzi, papa Ştefan a plecat la curtea lui Pepin, nu la cea din Bizanț.

Au existat şi perioade foarte negre în cele două secole şi jumătate de după încoronarea lui Pepin. Roma părea să aibă foarte puține cărți în mână şi uneori dădea impresia că nu a făcut decât să schimbe un stăpân cu altul. Pretenția sa la întâietate se întemeia pe respectul care i se datora pentru că avea în custodie osemintele Sfântului Petru şi pe faptul că scaunul episcopal era indiscutabil singurul apostolic din Apus – mai degrabă o chestiune care ținea de istorie, şi nu de puterea efectivă. Mult timp papii nu au putut guverna efectiv nici măcar în domeniile seculare, căci nu aveau nici forțe armate adecvate, nici o administrație civilă. Ca mari proprietari italieni, riscau să fie jefuiți şi şantajați. Carol cel Mare a fost doar primul şi poate cel mai mândru dintr-o serie de împărați ce au dat limpede de înțeles papalității care sunt opiniile lor despre rolul papei, respectiv al împăratului ca păzitori ai Bisericii. Ottonienii au avut un rol major în ascensiunea şi prăbuşirea papilor. Însă papii aveau şi ei putere. Aceasta se manifesta cel mai clar în forme uşor de înțeles într-o epocă obişnuită cu simbolurile: papa era cel care îi conferea împăratului coroana şi semnul recunoaşterii de către divinitate, ungându-l cu mir. Aşadar, ar fi putut face asta impunând anumite condiții. Încoronarea lui Carol cel Mare de către Leon, ca şi a lui Pepin de către Ştefan, a fost, poate, expeditivă, dar a sădit o sămânță puternică. Atunci când, aşa cum se întâmpla adesea, slăbiciunile personale şi disputele pentru succesiune tulburau regatele france, Roma putea câştiga teren.

În secolul al IX-lea papalitatea se făurea ca un mare instrument de standardizare în Europa. În ceea ce priveşte puterea pură, balanța a oscilat mult timp între avantaje şi dezavantaje, limitele puterilor efective ale papei fluctuând. În mod semnificativ, abia după încă o subîmpărțire a moştenirii carolingiene, când coroana Italiei a fost separată de Lotharingia, Nicolae I a avut mai mult succes în revendicările papalității. Se spune că le-ar fi scris pretendenților franci „de parcă era stăpânul lumii”, amintindu-le că el putea să numească şi să destituie. S-a folosit de doctrina primatului papal şi împotriva împăratului din Răsărit, susținându-l pe patriarhul Constantinopolului. Aceasta a fost o exacerbare a pretențiilor sale, pe care papalitatea nu le mai putea susține în practică, deoarece curând a devenit limpede că la Roma forța avea să decidă cine se va bucura de puterea imperială pe care papa pretindea că o conferă. Este grăitor faptul că succesorul lui Nicolae a fost primul papă care a sfârşit asasinat.

Cu toate acestea, secolul al IX-lea a creat precedente, chiar dacă ele încă nu puteau fi urmărite consecvent.

0
320 km
0
200 mile
DANEMARCA
Marea Baltică
Marea Nordului
ANGLIA
PRUSIA
Lübeck
POMERANIA
FRISIA
Bremen
SAXONIA
Brandenburg
POLONIA
Bruges
Gent
Köln
Aachen
LOTHARINGIA INFERIOARĂ
THURINGIA
FRANCONIA
Praga
Trier
Mainz
BOEMIA
LOTHARINGIA SUPERIOARĂ
Worms
MORAVIA
Toul
AUSTRIA
Augsburg
Passau
Viena
REGATUL
Freiburg
BAVARIA
UNGARIA
FRANȚEI
SUABIA
Salzburg
Citeaux
Besançon
STIRIA
REGATUL BURGUNDIA-ARLES
CARINTIA
KRAINA
LOMBARDIA
Milano
Pavia
Veneția
REGATUL ITALIEI
Canossa
Genova
Bologna
Avignon
Arles
PROVENCE
Pisa
Florența
Marsilia
TOSCANA
Assisi
Marea Adriatică
Marea Mediterană
Sutri
Roma
Gaeta
Napoli
Salerno
Amalfi
REGATUL SICILIEI
N
IMPERIUL MEDIEVAL
Teritoriul regatului francilor de est (germanici) în timpul domniei lui Otto I (c. 950)
Creşterea pretenţiilor imperiale în secolul al XIII-lea (în timpul domniei familiei Hohenstaufen)
Statele Papale în secolul al XIII-lea
Hotarul dintre regatul Italiei şi regatul Siciliei

În special declinul autorității papale din secolul al X-lea, când Sfântul Scaun a ajuns să fie râvnit de diferite facțiuni italiene ale căror confruntări erau uneori întrerupte de intervenția Ottonienilor, însemna că responsabilitatea apărării intereselor creştinilor le revenea acum episcopilor care administrau bisericile locale. Aceştia trebuiau să respecte puterile existente. Căutând cooperarea şi ajutorul conducătorilor laici, ei ajungeau adesea în poziții care nu îi deosebeau cu nimic de nişte slujitori ai regelui. Erau la mâna suveranilor lor laici aşa cum, adesea, preotul paroh era la mâna seniorului local – cu care era nevoit aşadar să împartă banii strânşi în cutia milei. Această aservire umilitoare avea să conducă mai târziu la unele dintre cele mai dure intervenții ale papei în bisericile locale.

Marea mişcare de reformă creştină din secolul al X-lea a datorat ceva episcopatului, dar nu şi papalității. A fost o mişcare monastică ce s-a bucurat de sprijinul anumitor suverani. În esență, era vorba despre revitalizarea idealurilor monastice; câțiva nobili au fondat noi mănăstiri, menite să îndemne monahismul degenerat să se întoarcă la origini. Cel mai celebru dintre aceste aşezăminte religioase a fost abația burgundă de la Cluny, întemeiată în 910. Timp de aproape două secole şi jumătate a fost centrul unui curent de reformă în cadrul Bisericii. Călugării de aici respectau normele benedictine, dar interpretate în manieră proprie, dezvoltând ceva cu totul nou – un ordin religios care se baza nu doar pe un stil de viață uniform, ci şi pe o organizare disciplinată de la centru. Toate mănăstirile benedictine fuseseră comunități independente, dar noile aşezăminte clunisiene erau sub conducerea abatelui de la Cluny; acesta era generalul unei armate formate (la un moment dat) din mii de călugări care nu erau admişi în mănăstiri decât după o perioadă de instruire la Cluny. În culmea gloriei sale, la mijlocul secolului al XII-lea, peste 300 de mănăstiri din toată Europa – şi chiar şi unele din Palestina – căutau îndrumarea abației de la Cluny, care avea cea mai mare biserică a creştinătății apusene după bazilica San Pietro de la Roma.

Asta înseamnă să anticipăm prea mult prezentul. Totuşi, chiar de la început, monahismul clunisian disemina practici şi idei noi în cadrul Bisericii. Aşa ajungem dincolo de problema structurii şi legii ecleziastice, deşi nu este uşor să descriem cu certitudine toate aspectele vieții creştine de la începutul Evului Mediu. Istoria religiilor este deosebit de expusă riscului de a fi falsificată cu ajutorul unor documente care uneori îngreunează foarte mult distingerea, dincolo de birocrație, a unor dimensiuni spirituale. Acestea arată însă clar că Biserica era necontestată, unică şi că pătrunsese la toate nivelurile societății. Avea un soi de monopol asupra culturii. Moştenirea clasică fusese afectată şi redusă teribil de invaziile străine şi de detaşarea intransigentă a creştinismului, la începuturile sale, de preocupările acestei lumi: „Ce are Atena a face cu Ierusalimul?”, întrebase Tertulian, dar această intransigență se mai esteompase. În secolul al X-lea, ceea ce se mai păstrase din trecutul clasic se datora clericilor, în special benedictinilor

şi copiştilor din şcolile palatelor care au transmis mai departe nu doar Biblia, ci şi compilații în latină ale învățăturilor greceşti. Prin traducerile operelor lui Pliniu şi Boethius făcute de ei, un fir subțire lega, la începutul Evului Mediu, Europa de Aristotel şi Euclid.

Ştiința de carte mergea, practic, mână în mână cu clerul. Romanii putuseră să-şi afişeze legile pe table instalate în locurile publice, încrezători că existau suficienți oameni ştiutori de carte care să le citească; în Evul Mediu, de obicei nici măcar regii nu ştiau carte. Clerul controla, practic, în totalitate accesul la scrierile existente. Într-o lume fără universități, doar o şcoală de la curte sau de pe lângă o biserică oferea şansa de a studia literele, în afară de cazul excepțional în care aveai un cleric meditator. Efectul acestui lucru asupra tuturor artelor şi a activității intelectuale a fost profund; cultura nu numai că era legată de religie, ci chiar izvora doar din contextul unor ipoteze religioase primordiale. Formula „artă pentru artă" nu ar fi avut niciun sens la începutul Evului Mediu. Istoria, filozofia, teologia, anluminurile – toate au jucat un rol în menținerea unei culturi sacramentale, dar, oricât de limitată ar fi fost, moştenirea pe care a lăsat-o, în măsura în care nu era evreiască, era clasică.

Amenințați de pericolul de a ne simți ameţiți pe asemenea culmi ale generalizării culturale, este salutar să ne amintim că nu avem cum să ştim în mod direct decât foarte puține despre ceea ce trebuie considerat, atât din punct de vedere teologic, cât şi statistic, mult mai important, ba chiar cea mai importantă dintre toate activitățile Bisericii. Este vorba despre predicile, învățăturile, cununarea, botezarea, spovedirea şi rugăciunile de zi cu zi, întreaga viață religioasă a clerului şi a mirenilor de rând care gravitau în jurul oficierii principalelor sacramente. În aceste secole Biserica îşi desfăşura forțele, pe care adesea credincioşii probabil că nu le distingeau de puterile magice. Ea se folosea de acestea pentru a reafirma puterea civilizației. A avut un succes fulminant şi totuşi aproape că nu avem informații directe despre acest proces decât în momentele sale cele mai dramatice, când o convertire sau un botez spectaculos dezvăluie, prin însuşi faptul că au fost consemnate, că suntem în prezența unui eveniment ieşit din comun.

Despre realitatea socială şi economică a Bisericii ştim mult mai multe. Clericii şi cei care depindeau de ei erau mulți şi Biserica controla mare parte a bogăției societății. Biserica era un mare latifundiar. Veniturile care îi susțineau lucrarea proveneau de pe pământurile sale şi o mănăstire sau o adunare de canonici putea deține domenii foarte vaste. Biserica îşi înfipsese adânc rădăcinile în economia acelei epoci şi, din capul locului, lucrul acesta presupunea într-adevăr ceva foarte primitiv.

Oricât ar fi de greu de măsurat exact, există multe simptome ale regresului economic în Europa la sfârşitul Antichității. Nu toți îl resimțeau la fel. Cele mai

dezvoltate sectoare economice au decăzut cel mai tare. Trocul a înlocuit banii şi o economie monetară a reapărut foarte greu. Merovingienii au început să bată monede de argint, dar mult timp nu au fost în circulaţie prea multe – mai ales monede cu valoare nominală mică. Mirodeniile au dispărut din alimentaţia omului de rând; vinul a devenit un lux; cei mai mulţi mâncau pâine şi ovăz fiert şi beau bere şi apă. Scribii foloseau acum pergament, care se putea prelucra la nivel local, renunţând la papirus, ce devenise greu de obţinut; acesta s-a dovedit a fi un avantaj, căci pe pergament se putea scrie cu litere foarte mărunte, spre deosebire de papirus, pe care trebuia folosit un scris mare, ce ocupa mult spaţiu. Aceasta reflectă totuşi dificultăţile din interiorul vechii economii mediteraneene.

Deşi recesiunea a confirmat adesea autosuficienţa moşiilor, ea a adus oraşele la sapă de lemn. Şi universul negoţului se mai dezintegra uneori din cauza războiului. Se menţinea legătura cu Bizanţul şi, mai spre est, cu Asia, dar în vestul Mediteranei activitatea comercială a intrat în declin în secolele VII-VIII, când arabii au cucerit coasta nord-africană. Mai târziu, graţie tot arabilor, aceasta a fost reluată într-o anumită măsură (un semn a fost comerţul înfloritor cu sclavi, dintre care mulţi proveneau din Europa Răsăriteană, din rândul popoarelor slave, care astfel au dat numele unei întregi categorii de muncă forţată). Şi în nord existau oarecare schimburi cu scandinavii, care erau mari negustori. Dar asta nu conta pentru cei mai mulţi europeni, pentru care viaţa se baza pe agricultură.

Multă vreme singura lor speranţă aveau să fie subzistenţa. Una dintre puţinele generalizări pe care le putem face fără să ne hazardăm este că aceasta era principala preocupare a economiei la începutul Evului Mediu. Gunoiul de grajd şi luarea în folosinţă a unor noi terenuri au fost mult timp singurele modalităţi de a ameliora randamentul bobului şi al mâinii de lucru, care, după standardele moderne, era derizoriu. Doar secole de împerechere laborioasă a animalelor au putut schimba asta. Animalele, care trăiau laolaltă cu oamenii piperniciţi şi chinuiţi de scorbut într-un peisaj marcat de sărăcie, erau şi ele subnutrite şi nedezvoltate şi totuşi, pentru grăsimi, ţăranii mai norocoşi depindeau de porc sau, în sud, de măsline. Abia în secolul al X-lea, odată cu introducerea unor plante din care se obţineau alimente cu un conţinut mai bogat de proteine, solul a început să producă mai multă energie. Au existat unele inovări tehnologice, în special răspândirea morilor şi adoptarea unui plug mai bun, dar, atunci când producţia a crescut, aceasta s-a datorat în principal faptului că începeau să fie cultivate noi terenuri. Şi era o grămadă de pământ bun de exploatat. Cea mai mare parte a teritoriilor Franţei, Germaniei şi Angliei era încă acoperită cu păduri sau rămasă nedesţelenită.

Revenirea la recesiune la sfârşitul Antichităţii a lăsat în urmă puţine zone în care târgurile prosperau. Principala excepţie era Italia, care a întreţinut mereu relaţii comerciale cu lumea exterioară. În alte părţi, târgurile au început să se

dezvolte mai mult abia după 1100; chiar şi aşa, avea să treacă mult timp până să existe în Europa un oraş comparabil cu marile centre ale civilizațiilor islamice şi asiatice clasice. În această lume, posedarea unor pământuri sau accesul la ele era principalul factor care determina ordinea socială. Proprietarii de pământ erau stăpânii, iar treptat statutul lor ereditar avea să capete mai multă importanță, punându-se mai puțin accent pe îndemânarea şi abilitățile lor practice în luptă (deşi, teoretic, aceasta s-a mai perpetuat mult timp) ca trăsătură definitorie a nobleței.

Unii îşi primiseră pământurile de la un rege sau de la un mare prinț. În schimb, se aştepta de la ei să întoarcă favorul prin sprijin militar atunci când li se cerea. Mai mult decât atât, administrația a trebuit să fie descentralizată după epoca imperială; regii barbari nu aveau resursele birocratice şi ştiința de carte necesare ca să domnească direct asupra unor teritorii întinse. Astfel, acordarea unor bunuri economice care puteau fi exploatate în schimbul anumitor obligații era foarte frecventă, iar această idee stătea la baza a ceea ce unii jurişti, analizând mai târziu Evul Mediu european, au ales drept element fundamental pentru înțelegerea lor, botezându-l „feudalism”. Era un fenomen de anvergură, dar nu generalizat.

A fost alimentat de mulți factori. Obiceiurile romane, cele germanice şi cele central-eurasiatice favorizau născocirea unei asemenea idei. În timpul Carolingienilor a apărut practica potrivit căreia „vasalii” îi aduceau omagiu regelui lor; cu alte cuvinte, aceştia recunoşteau în cadrul unor ceremonii aparte, adesea publice, obligațiile lor speciale de a-l sluji. El era stăpânul lor; ei erau slujitorii lui. Vechile loialități din vremea frăției de sânge a camarazilor războinici ai liderului au început să se amestece cu elemente de ceremonial, într-un ideal moral al loialității, credinței şi obligațiilor reciproce. Pe o treaptă inferioară față de oamenii liberi se aflau robii, poate mai numeroşi în sudul Europei decât în nord şi manifestând pretutindeni o tendință de a avansa oarecum la marginea societății spre statutul de şerb – omul dependent, legat de pământul moşiei pe care se năştea, dar fără să fie complet lipsit de drepturi de orice fel.

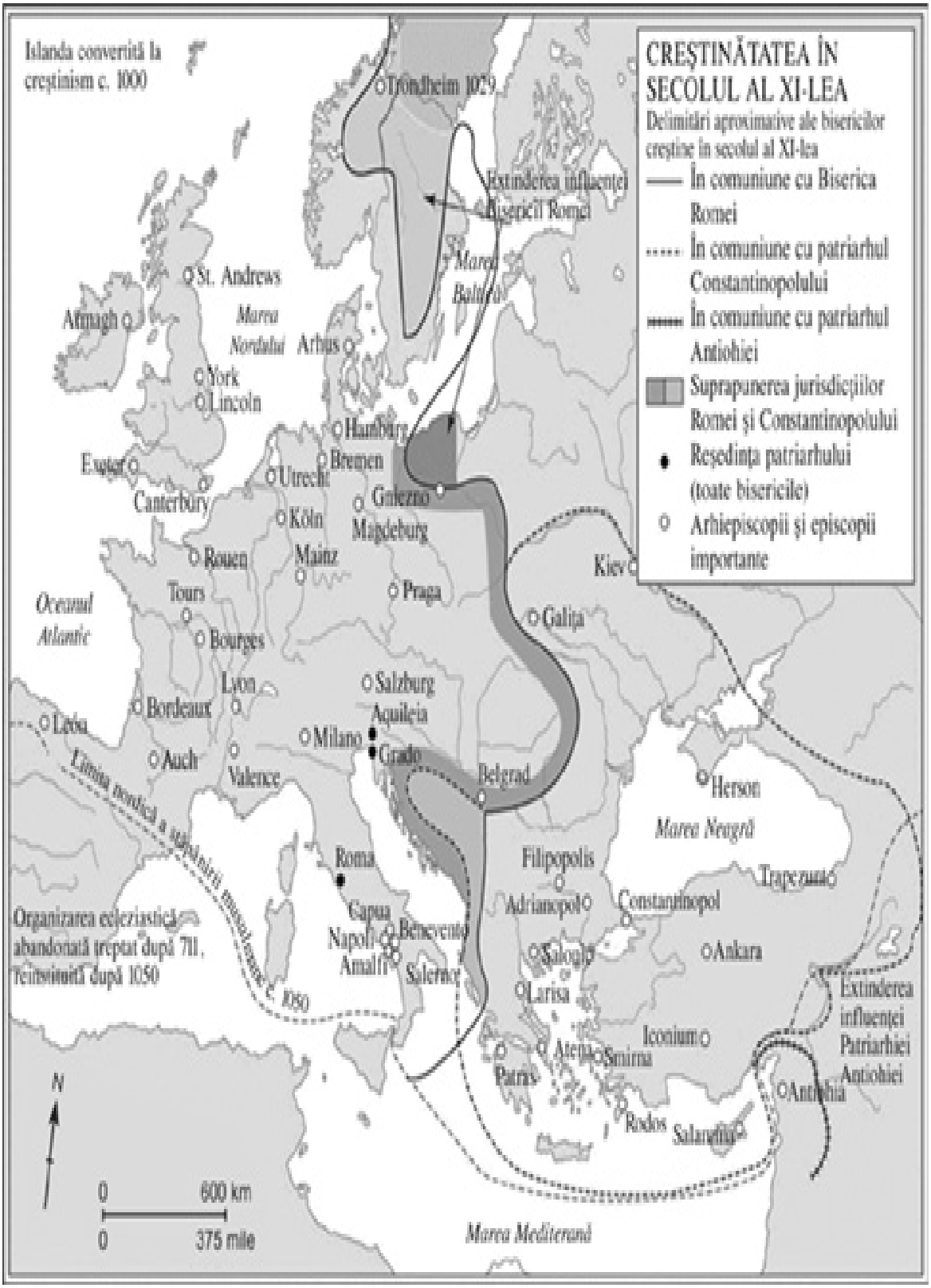
CREŞTINĂTATEA ÎN SECOLUL AL XI-LEA
Delimitări aproximative ale bisericilor creştine în secolul al XI-lea
În comuniune cu Biserica Romei
În comuniune cu patriarhul Constantinopolului
În comuniune cu patriarhul Antiohiei
Suprapunerea jurisdicţiilor Romei şi Constantinopolului
Reşedinţa patriarhului (toate bisericile)
Arhiepiscopii şi episcopii importante
Islanda convertită la creştinism c. 1000
Trondheim 1029
Extinderea influenţei Bisericii Romei
Marea Baltică
Marea Nordului
St. Andrews
Armagh
Arhus
York
Lincoln
Hamburg
Bremen
Exeter
Utrecht
Canterbury
Gniezno
Köln
Magdeburg
Rouen
Mainz
Kiev
Praga
Tours
Galiţa
Oceanul Atlantic
Bourges
Salzburg
Lyon
Aquileia
Bordeaux
Lisabona
Milano
Grado
Auch
Valence
Belgrad
Herson
Marea Neagră
Roma
Filipopolis
Trapezunt
Capua
Adrianopol
Constantinopol
Napoli
Benevento
Amalfi
Salerno
Ankara
Salonic
Larisa
Extinderea influenţei Patriarhiei Antiohiei
Iconium
Atena
Smirna
Patras
Antiohia
Rodos
Salamina
Organizarea ecleziastică abandonată (reluată după 711, reinstituită după 1050)
Limita nordică a răspândirii smochinului c. 1050
N
0 600 km
0 375 mile
Marea Mediterană

Mai târziu, unii au dat de înțeles că relația dintre stăpân şi slujitor putea explica întreaga societate medievală. Nu a fost niciodată aşa. Deşi mare parte din teritoriul Europei era împărțit în fiefuri – sau *feude*, de la care derivă cuvântul „feudalism" –, care erau moşii primite în stăpânire de la senior în schimbul anumitor obligații, au existat întotdeauna zone importante, mai ales în sudul Europei, unde „combinația" de spoială germanică şi fundal roman nu funcționa la fel. Mare parte din Italia, Spania şi sudul Franței nu erau „feudale" în acest sens. De asemenea, mereu au existat țărani liberi chiar şi în teritorii mai „feudale" – o clasă importantă, mai numeroasă în unele țări decât în altele, care deținea pământ fără să fie datoare în schimb cu anumite obligații.

Era mult loc pentru complexitate şi ambiguitate în „ordinea feudală" – unii puteau fi în acelaşi timp şi seniori, şi vasali, şi oameni liberi, şi şerbi. Însă faptul central al unui schimb de obligații între cei superiori şi cei inferiori impregna întreaga structură şi ajută mai mult decât orice altceva la înțelegerea ei de către omul modern. Stăpânul şi supusul erau legați unul de altul: „Şerbilor, să dați ascultare stăpânilor voştri laici tremurând de frica lor; stăpânilor, să vă purtați cu şerbii voştri cu dreptate şi fără părtinire", poruncea un cleric francez, sintetizând un principiu dintr-o situație anume. Pe această justificare se întemeia o societate tot mai complexă, pe care s-a dovedit mult timp a fi capabilă s-o interpreteze şi s-o susțină.

Aşa se justifica şi stoarcerea de la țărani a tuturor celor necesare pentru a întreține un războinic şi a-i construi un castel. De aici au apărut aristocrațiile Europei. Funcția militară a sistemului care îi susținea pe aceşti aristocrați a rămas mult timp primordială. Chiar şi atunci când nu era necesară prezența vasalului pe câmpul de luptă, acesta trebuia să trimită soldați (iar mai târziu bani cu care să fie plătiți soldații). Dar în sistemul complex al vasalității un rege putea avea mai puțin control asupra vasalilor săi decât puteau avea aceştia asupra vasalilor lor. Marele senior, fie el un latifundiar laic sau episcopul local, trebuie să fi contat întotdeauna mai mult şi să fi avut o importanță mai mare în viața omului de rând decât regele sau prințul aflat undeva departe, pe care probabil nu îl văzuse niciodată. Totuşi, rolul regelui era unic; ungerea de către Biserică îi confirma autoritatea sacră, carismatică. Regii aveau un statut aparte pentru majoritatea oamenilor datorită pompei şi ceremonialului care îi înconjurau şi care jucau un rol la fel de important în guvernarea medievală ca şi birocrația în guvernarea actuală. Dacă, în plus, regele avea şi avantajul de a poseda domenii întinse, atunci avea foarte mari şanse să-şi impună voința.

Nu întotdeauna în sens tehnic şi juridic, ci în sensul propriu, comun, regii şi marii latifundiari erau singurii care se bucurau de foarte multă libertate în societatea Evului Mediu timpuriu. Şi totuşi, chiar şi ei aveau un trai strâmtorat şi inconfortabil din cauză că mare parte din ceea ce noi considerăm de la sine înțeles

lipsea pe atunci. Până la urmă, nu prea aveai mare lucru de făcut – doar să jefuieşti, să te lupți, să vânezi şi să-ți conduci domeniul; nu existau profesii care să fie îmbrățișate de bărbați, cu excepția vieții bisericeşti, şi erau slabe şanse de inovare a stilului şi conținutului vieții de zi cu zi. Femeile aveau şi mai puține opțiuni, ca şi bărbații aflați pe treptele inferioare ale scării sociale. Asta avea să se schimbe doar odată cu reabilitarea treptată a comerțului şi a vieții urbane, pe măsură ce economia s-a extins. Evident, liniile de demarcație aproape că nu au nicio valoare în astfel de chestiuni, însă abia după 1100 începe o expansiune economică importantă şi abia acum avem sentimentul că ne îndepărtăm de o societate încă semibarbară, deşi cu pretenții de civilizație (dar numai atât) pe mare parte a continentului.

5
India

Istoria Indiei în cei o mie de ani de la căderea dinastiei Gupta, în 550, şi formarea Imperiului Mogul, în 1526, nu are nici direcţia clară şi unitatea istoriei Chinei din aceeaşi perioadă, nici fracturile haotice ale istoriei Europei medievale. În schimb, ea reflectă o plasticitate a numeroaselor tradiţii, a realizărilor culturale bazate pe o mare cunoaştere şi o mare bogăţie, precum şi o concentrare asupra rafinamentului şi autoperfecţionării. Istoria politică a acestei perioade poate părea haotică – întotdeauna au existat mai multe regate în regiune care concurau pentru putere, precum şi mai multe imperii străine care încercau să pătrundă în interiorul ţării. Dar – cu o singură excepţie majoră – istoria Indiei din această perioadă nu este marcată nici de o expansiune spre exterior, nici de cuceriri străine; este o istorie a disputelor – paşnice şi războinice deopotrivă – între indieni ce trăiau pe nişte teritorii care în majoritate erau mult mai bogate şi mai fertile decât oricare altă regiune a planetei.

Punctul culminant al acestei perioade din istoria Indiei este în 1192, când nişte musulmani din Afganistan au pătruns în câmpia indiană din nord şi au înfiinţat în cele din urmă Sultanatul din Delhi. Dar trebuie să fim foarte atenţi dacă ne gândim că introducerea islamului, în acest caz prin cucerire, a fost singura linie de demarcaţie care a dominat ulterior istoria Indiei. Dimpotrivă, relaţiile dintre nord şi sud, dintre teritoriile de coastă şi cele din interior şi dintre caste şi grupurile sociale au rămas cel puţin la fel de importante ca şi interacţiunea dintre hinduism şi islam. Religia este unul dintre factorii determinanţi din istoria Indiei, însă chiar şi acest aspect a fost mult mai bogat sau mai complicat decât simpla împărţire în musulmani şi hinduşi pe care au încercat mai târziu s-o impună unii istorici naţionalişti.

Până în jurul anului 500 e.n., istoria Indiei se axase în cea mai mare parte pe nordul Indiei, sudul fiind doar un fel de anexă unde vedem doar umbra a ceea ce se întâmplă. Atenţia trebuia îndreptată spre marile imperii din nord – dinastiile Maurya şi Gupta – şi spre culturile şi identităţile pe care le-au creat acestea. Dar după prima jumătate a mileniului I e.n. acest lucru s-a schimbat, nu din cauză că supremaţia nordului s-a diminuat, ci deoarece şi în sud au început treptat să se dezvolte state şi interacţiuni. Primul stat din sud care merită să fie menţionat a fost Chola, bazat pe o dinastie care avea să dureze aproape o mie de ani pe coasta de sud-est.

Înainte de a începe dezvoltarea unor state regionale semnificative, a existat o ultimă încercare de a clădi un imperiu care să acopere aproape toate teritoriile

stăpânite de dinastia Gupta. În lunga sa domnie, din 606 în 640, Harsha a pus bazele unui stat ce se întindea de la munții Himalaya până la Orissa. Avea centrul în capitala Kanauj, unde Harsha a adunat savanți care au dezvoltat învățătura sanscrită, atât în forma ei hindusă, cât şi în cea budistă, şi care avea să rămână centrul culturii nord-indiene sute de ani după ce imperiul lui Harsha s-a dezmembrat, la moartea acestuia.

Nici măcar Harsha nu reuşise să includă sudul şi centrul Indiei, Deccanul, în imperiul său – călugărul budist chinez Xuanzang, care a stat o perioadă la curte, îşi amintea frustrarea regelui provocată de faptul că nu a reuşit să învingă rezistența regatelor din sud. După moartea lui Harsha, politica indiană a intrat treptat pe un făgaş al puterilor regionale care concurau pentru influență, sistem ce avea să se mențină până în secolul al XII-lea. În secolul al IX-lea, cea mai puternică dintre acestea a fost statul Rashtrakuta din Deccan – primul regat din sud care a aspirat (fără succes, după cum s-a dovedit) să controleze întreaga Indie. Ceilalți poli ai sistemului se aflau în nord-vest (regatul Gurjara) şi în est (Pala budistă, în interiorul şi în jurul Bengalului). Însă, chiar dacă fiecare a încercat să le învingă pe celelalte, niciunul nu a fost suficient de puternic ca să reuşească, cel puțin nu pentru mult timp.

Cel mai important aspect al acestor rivalități politice a fost presupunerea implicită că o singură cultură, originară din nord, domina acum întreaga Indie. Poate că regatele regionale au apărut şi au dispărut, dar în fiecare nouă reîncarnare au inclus şi mai mult din filozofia, arta guvernării şi ştiința care aveau la bază învățătura sanscrită. Construirea unor mari oraşe sacre – de la Chidambaram, în sud, la Varanasi, în nord – a simbolizat un devotament comun față de religie, deşi cu diferite accente regionale. Nu atât distincția dintre budism şi hinduism a reprezentat linia de demarcație aici, cât practicile diferite ale cultelor şi relațiile personale cu anumiți zei sau sfinți.

Probabil că încercările sale de a ajunge la unele compromisuri populare cu hinduismul au dus la o diminuare a influenței budismului indian spre sfârşitul dinastiei Gupta. Unii savanți susțin că învățăturile lui Buddha, ca şi alte filozofii şi religii din India – locale sau importate –, au fost imersate în tradițiile hinduismului ca credință dominantă şi ale zeilor hinduşi ca zei prevalenți. Dar, dacă este adevărat, capacitatea hinduismului de a se reinventa a jucat un rol la fel de important ca şi tradiția pură. Începând din secolul al VIII-lea, hinduismul, sub diferite forme, a acceptat multe dintre provocările lansate de adepții lui Buddha şi le-a oferit răspunsuri hinduse. Marele filozof Shankara (788-820) – în mod reprezentativ pentru această perioadă, era din sud, fiind născut în Kerala – a unificat riturile mai multor grupuri de brahmani, susținând că doar cunoaşterea adevărată poate salva sufletul din ciclul morții şi renaşterii. În secolul al X-lea era clar că pluralismul credinței hinduse mai ştirbise din influența budiştilor. În

secolul al XII-lea budismul era ceva de domeniul trecutului în ceea ce priveşte influenţa sa asupra teritoriilor din interiorul Indiei.

Schimbările din societate au jucat, de asemenea, un rol important în această perioadă, mai ales în sud. Din secolul al VII-lea, marile oraşe din Deccan au devenit din ce în ce mai comerciale. Două secole mai târziu comercianţii erau cei care, prin marile lor bresle, conduceau în realitate multe dintre aceste oraşe. Breslele, precum şi unele negoţuri erau aproape stat în stat; aveau propriile armate şi corăbii echipate cu armament greu. Făceau comerţ în nordul şi în sudul Indiei, cu mult în afara propriilor state, dar şi cu străinătatea, ajungând până în Persia, Arabia şi porturile africane. Dar principalul centru de interes al comerţului lor exterior a devenit tot mai mult Asia de Sud-Est. Probabil că acest contact comercial a stimulat legăturile deja existente, care au transformat această perioadă, până în secolul al XIII-lea, în epoca indiană a regiunii sud-est-asiatice.

Asia de Sud-Est – imensa regiune dintre Birmania şi Filipine – a devenit treptat o zonă fundamentală a civilizaţiei umane din secolul al IX-lea e.n., atunci când au apărut unele imperii mari precum cel khmer şi Srivijaya (din arhipelagul indonezian), care au dominat regiunea. Statele sud-est-asiatice s-au dezvoltat sub influenţa imperiilor chinez şi indian, cu care aveau legături strânse, iar în faza lor de formare influenţa culturală şi religioasă a Indiei a fost deosebit de puternică. Deşi aceste contacte au fost iniţiate mai mult ca sigur prin intermediul comerţului, au urmat curând savanţii şi călugării brahmani şi budişti, odată cu răspândirea lor (şi a cunoştinţelor lor) în tot sudul Indiei. Aceştia au devenit sfetnici-cheie la unele curţi din Asia de Sud-Est, jucând un rol similar cu cel al misionarilor occidentali de mai târziu în promovarea unor forme specifice de dezvoltare materială şi spirituală, iar recolta lor a fost bogată; atunci când s-au dezvoltat imperiile sud-est-asiatice, erau probabil complet indianizate în ceea ce priveşte cultura şi religia, budismul şi hinduismul fiind credinţele dominante.

Chiar şi în India s-au dezvoltat noi sisteme sociale în timp ce cultura indiană se răspândea în zone extinse din regiunea sud-est-asiatică. Dintre acestea, cea mai importantă a fost instituţia numită *samanta*, „vecinul”, care a devenit nucleul unei forme indiene de feudalism. Referindu-se iniţial la familiile dominante care se supuseseră unui rege sau unui stăpân, termenul a ajuns să însemne vasali, a căror domnie ereditară era sprijinită de o monarhie centrală şi care, în schimb, aveau anumite obligaţii faţă de monarh şi unele faţă de altele. Printre aceste obligaţii se număra aceea de a oferi sprijin pe timp de război, dar şi de a participa la unele ritualuri care întăreau legitimitatea ordinii existente. Acest sistem feudal exista în paralel cu castele, iar o avansare la statutul de *samanta* putea însemna şi o schimbare a statutului de castă, în funcţie de felul cum se încadra *samanta* în preferinţele stăpânului său.

Către sfârşitul mileniului I e.n., unii membri ai castei aristocraţiei militare, *kshatriya*, ajunseseră să se redefinească drept *rajput* – fii de regi – pentru a se conforma noilor sisteme sociale (unii istorici cred că dezvoltarea clanurilor *rajput*-ilor a fost, în parte, şi o reacţie împotriva schimbărilor sociale). Pe măsură ce concurenţa dintre imperiile indiene a fluctuat în secolele IX-X, clanurile *rajput*-ilor din nordul Indiei şi-au putut însuşi teritorii ca feude în cadrul unuia (sau uneori al mai multora) dintre statele concurente. Unele dintre aceste teritorii stăpânite de *rajput* ajunseseră semiindependente spre sfârşitul secolului al IX-lea, iar capitalele lor au devenit mari centre de cultură – Jaisalmerul, din Rajastan, înfiinţat de clanul *rajput bhatti* la începutul secolului al XII-lea şi condus de acesta timp de 800 de ani, ne oferă chiar şi astăzi o idee despre grandoarea lor.

Între timp, islamul pătrunsese în India. Prima dată a pătruns prin intermediul negustorilor arabi de pe coastele de vest. Apoi, în jurul anului 712, nişte armate arabe au cucerit Sindul. Nu au mers mai departe, s-au aşezat treptat în această regiune şi nu i-au mai deranjat pe indieni. A urmat o perioadă de acalmie care a durat până când un conducător ghaznavid, Mahmud, a pătruns adânc în India la începutul secolului al XI-lea, prin raiduri distructive, dar care nu au produs nici de data aceasta o schimbare radicală. Viaţa religioasă indiană a urmat propriile ritmuri încă două secole, cea mai frapantă schimbare fiind declinul budismului şi apariţia tantrismului, o dezvoltare cvasimagică şi superstiţioasă a unor practici care promiteau acces la sfinţenie prin farmece şi ritualuri. Au prosperat şi cultele centrate pe festivaluri populare care aveau loc la temple, fără îndoială în absenţa unui impuls politic permanent în perioada post-Gupta. Apoi a avut loc o nouă invazie a unor populaţii din Asia Centrală.

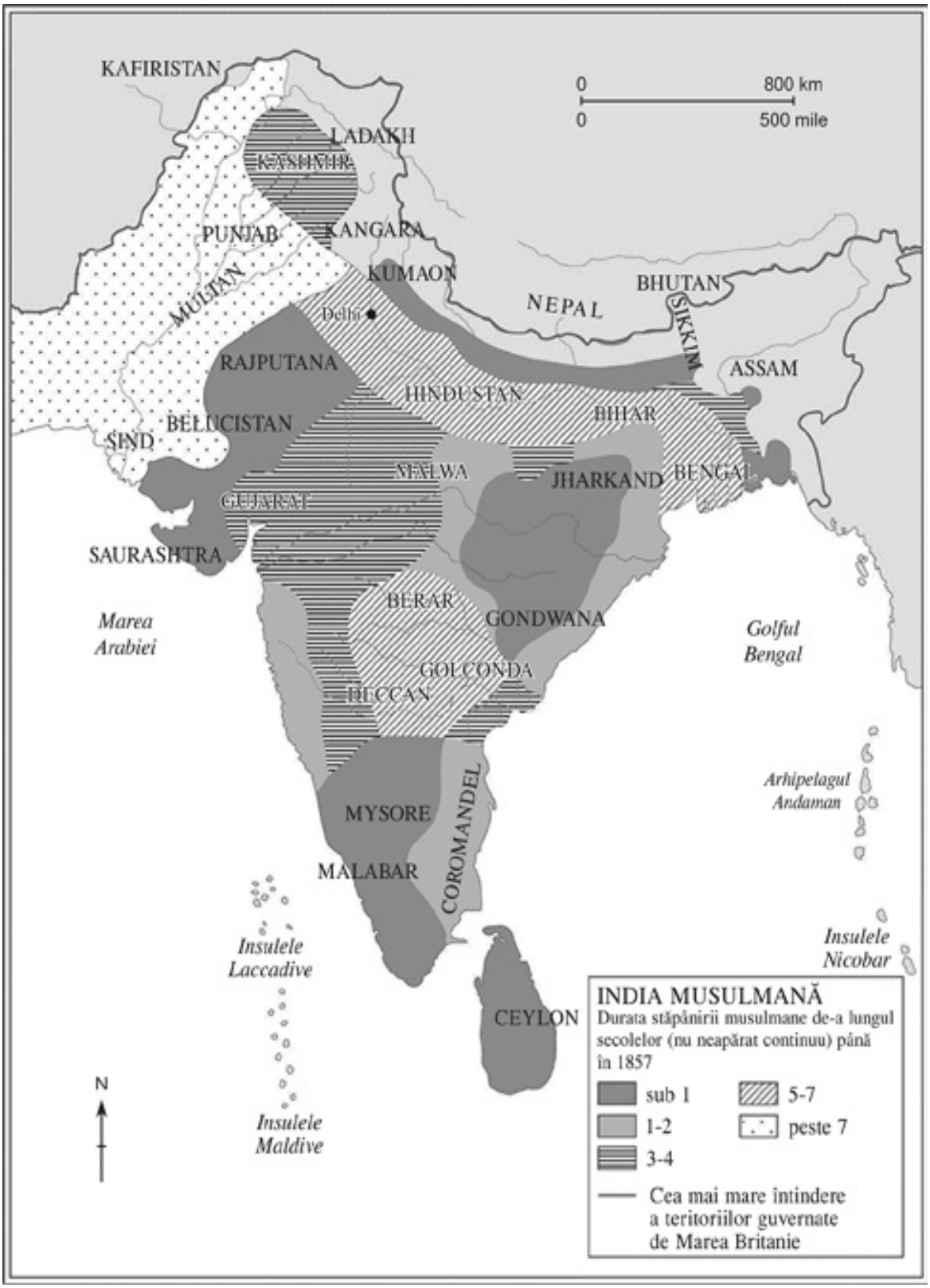
KAFIRISTAN
0
800 km
0
500 mile
LADAKH
KASHMIR
PUNJAB
KANGARA
KUMAON
BHUTAN
NEPAL
SIKKIM
MULTAN
Delhi
RAJPUTANA
ASSAM
HINDUSTAN
BIHAR
BELUCISTAN
SIND
MALWA
JHARKAND
BENGAL
GUJARAT
SAURASHTRA
BERAR
GONDWANA
Marea Arabiei
Golful Bengal
GOLCONDA
DECCAN
Arhipelagul Andaman
MYSORE
COROMANDEL
MALABAR
Insulele Laccadive
Insulele Nicobar
CEYLON
N
Insulele Maldive
INDIA MUSULMANĂ
Durata stăpânirii musulmane de-a lungul secolelor (nu neapărat continuu) până în 1857
sub 1
5-7
1-2
peste 7
3-4
Cea mai mare întindere a teritoriilor guvernate de Marea Britanie

Aceşti invadatori erau musulmani şi proveneau din complexul popoarelor turcice. Acest atac al islamului era diferit de cele dinainte, căci invadatorii au venit cu gând să rămână aici, nu doar să prade. Mai întâi s-au stabilit în Punjab, în secolul al XI-lea, apoi au lansat un al doilea val de invazii, spre sfârşitul secolului al XII-lea, care a dus în câteva decenii la înscăunarea la Delhi a unor sultani turci ce stăpâneau întreaga vale a Gangelui. Imperiul lor nu era monolitic. În interiorul lui au supraviețuit şi unele regate hinduse care plăteau tribut, aşa cum anumite regate creştine supraviețuiseră plătindu-le tribut mongolilor în Orientul Mijlociu. Suveranii musulmani, probabil urmărindu-şi propriile interese materiale, nu îi sprijineau întotdeauna pe coreligionarii lor din rândul ulemalelor care încercau să facă prozeliți şi erau dispuşi la persecuții (după cum arată distrugerea unor temple hinduse).

Nucleul primului imperiu musulman din India a fost valea Gangelui. Invadatorii au cotropit rapid Bengalul şi s-au stabilit apoi pe coasta de vest a Indiei şi în podişul Deccan. Nu au pătruns mai spre sud, iar societatea hindusă a supraviețuit aici în mare parte neschimbată. Începând din secolul al XIII-lea este chiar probabil ca răspândirea islamului în nordul Indiei să fi întărit rolul sudului ca protector conştient al culturii tradiționale indiene, în special în rândul tamililor, care fuseseră atraşi de curând în sfera culturii indiene.

Sultanatul din Delhi a fost întemeiat în 1206 şi a cunoscut cel mai înalt grad de dezvoltare până la sfârşitul secolului al XIV-lea. A stabilit un tipar al stăpânirii musulmane în inima subcontinentului indian ce avea să dureze 700 de ani. Primii săi suverani au fost de origine turcică, originari din Afganistan, şi stăpâneau un imperiu ce includea actualul teritoriu al Pakistanului şi nordul Indiei, precum şi unele ținuturi afgane. Sultanatul a deschis India influențelor dinspre vest şi, poate mai important, a legat Persia, Orientul Mijlociu şi unele părți din Eurasia Centrală de India mai strâns ca niciodată. Arta, ştiința şi ideile filozofice circulau în ambele direcții. Nu este de mirare, poate, că unele versiuni mistice ale islamului – sufismul în special – au prins rădăcini în India şi au devenit dominante la curte.

În timpul celor trei sultani din dinastia Khaliji, care au domnit spre sfârşitul secolului al XIII-lea şi la începutul secolului al XIV-lea, sultanatul a cunoscut apogeul. Ala-ud-din, care a domnit 20 de ani începând din 1296, a fost un redutabil comandant militar care a învins de două ori nişte armate numeroase ale mongolilor în nord. În sud a extins stăpânirea musulmană până la hotarele Deccanului, declanşând un val puternic de influență culturală islamică în unele zone din sudul Indiei. Spre deosebire de nord, în sud majoritatea celor convertiți la islam nu au adoptat noua religie deoarece au fost cuceriți de musulmani. Ca şi în alte părți ale lumii, unii indieni au îmbrățişat islamul datorită calităților sale revoluționare: într-o societate puternic stratificată, mesajul că toți oamenii erau

egali în relația lor directă şi personală cu Dumnezeu putea exercita o atracție deosebită.

Puterea politică musulmană a ajuns în sud în persoana unui general tadjic din armata sultanatului, care în 1346 a rupt-o cu stăpânii săi de la Delhi şi şi-a înființat propriul regim centrat pe actualul teritoriu al statului Maharashtra, dar cu extensii spre sud, în Karnataka şi Andhra Pradesh. Sultanatul Bahmanid, cum a ajuns să fie cunoscut regatul său, era aproape în întregime persanizat la curte; suveranii săi compuneau versuri în persană şi încercau să mențină relații strânse cu marile oraşe persane Shiraz, Isfahan şi Qum. Împreună cu protectorii lor iranieni, bahmanizii au fost atraşi spre islamul şiit, acesta devenind primul mare stat condus de şiiți din India.

Fragmentarea Indiei musulmane a făcut şi mai dificilă apărarea împotriva invadatorilor din nord. În 1398 armata lui Timur Lenk a prădat valea Gangelui după un marş devastator care a fost grăbit şi mai mult, afirma un cronicar, de dorința mongolilor de a scăpa de duhoarea mormanelor de cadavre în descompunere pe care le lăsau în urma lor. În vremurile tulburi care au urmat acestui dezastru, unii generali şi latifundiari locali au devenit independenți şi India islamică s-a fragmentat. Totuşi, islamul se impusese de acum pe subcontinent, cea mai mare provocare de până atunci pentru forțele de asimilare ale Indiei, căci stilul său activ, profetic, revelator era total opus atât hinduismului, cât şi budismului (cu toate că şi islamul avea să fie transformat subtil de acestea).

Dar nu întreaga Indie era sub stăpânire musulmană. În sud şi-a făcut apariția un puternic imperiu hindus care stăpânea toate regiunile sudice ale Deccanului şi sudul extrem al Indiei de la mijlocul secolului al XIV-lea. Botezat după magnifica sa capitală, Vijayanagara, acum situată în nordul statului Karnataka, acesta era un imperiu comercial care a păstrat legături strânse cu Asia de Sud-Est, iar astfel a avut mult de câştigat. Era puternic din punct de vedere militar, fiind primul stat indian care a folosit tehnologie militară importată, atât din Europa (prin Orientul Mijlociu), cât şi din China (prin Asia de Sud-Est). Dar Vijayanagara a fost admirat în primul rând pentru administrația sa eficientă şi religia eclectică, în care au fost integrate multe caracteristici ale hinduismului din secolele anterioare. Acesta simboliza natura mereu diversificată a Indiei şi anticipa un viitor în care nici hinduşii, nici musulmanii nu aveau să predomine în exclusivitate.

6
China imperială

Timp de peste 350 de ani după abdicarea ruşinoasă a ultimului împărat Han, în 220 e.n., China a rămas divizată în mai multe state. Privită dintr-o perspectivă mai largă, timp de 13 secole, din 700 î.e.n., China nu a fost unificată sub forma unui proiect imperial decât 400 şi ceva de ani. Totuşi, în secolele IV-V e.n., când trei state se luptau pentru suzeranitate, s-a păstrat un sentiment al identității chineze. Dezbinarea politică şi invaziile din afară nu afectaseră temeliile civilizației chineze, care s-a dezvoltat la fel de mult (unii ar spune chiar mai mult) şi atunci când țara a fost divizată.

Trebuie să avem mare grijă dacă vrem să privim perioada de dezbinare de la mijlocul mileniului I e.n. ca o aberație în istoria Chinei. Deşi au apărut şi au dispărut diferite state şi dinastii, în esență China nu a cunoscut decât în mică măsură amplele distrugeri cauzate de forțe străine pe care avea să le sufere Europa postromană. Au existat, într-adevăr, invazii ale unor populații de altă origine. Unele şi-au înființat propriile state sau – într-un număr mult mai mare de cazuri – li s-au alăturat chinezilor pentru a clădi țări cu o moştenire comună. Numită în limba chineză Cele Trei Regate şi dinastiile din nord şi din sud, a fost o perioadă marcată de războaie şi de transformări politice rapide, dar şi o epocă de înflorire culturală şi schimbări sociale.

De departe cea mai importantă schimbare a perioadei dintre 220 şi anii 580 a fost răspândirea culturii şi populației chineze în sudul actualului teritoriu al Chinei. Acest proces a dus la o reconceptualizare geografică totală a ceea ce însemna China. Spre sfârşitul perioadei Han, trei sferturi din populația Chinei trăia pe câmpiile din jurul Fluviului Galben; 500 de ani mai târziu, trei sferturi trăia de-a lungul fluviului Yangtze sau la sud de acesta. Această schimbare fundamentală a fost declanşată de deplasarea spre sud a chinezilor determinată de invaziile din nord. Ei s-au stabilit în sud, au ocupat sau au defrişat teritorii şi, treptat, au înlocuit ori au absorbit populațiile autohtone. Într-o perioadă relativ scurtă din istorie, chinezii aproape îşi dublaseră teritoriul.

Cealaltă mare transformare care a avut loc în China în aceste secole a fost introducerea budismului. Ştim acum că unii misionari budişti au ajuns în China de-a lungul Drumurilor Mătăsii în timpul dinastiei Han. Dar abia după prăbuşirea dinastiei Han acest flux s-a transformat într-un puhoi. Imperiul Kuşan, care cuprindea actualele teritorii ale Afganistanului şi Pakistanului şi nordul Indiei, a fost creat de poporul yuezhi, un grup de origine indo-europeană care s-a stabilit mai întâi în mijlocul Eurasiei Centrale, cam pe unde se află astăzi Xinjiangul.

După ce au cucerit un teritoriu vast, în timpul domniei împăraților kuşani s-a dezvoltat o cultură mixtă indiană-elenistică-central-eurasiatică, budistă ca religie, în care sculpturile înfățișându-l pe Buddha – asămănător cu un erou grec – erau omniprezente. Misionarii kuşani au început să traducă texte în chineză şi au călătorit în China – inclusiv de-a lungul periculoasei rute care traversează lanțul muntos Karakorum – pentru a răspândi budismul mahayana. În anul 500 e.n. budismul se răspândea rapid în China, iar de aici în Coreea şi Japonia. Numărul mare de convertiri trebuie să fi fost legat de febrilitatea acelei epoci; ca şi în cazul răspândirii simultane a creştinismului în Europa, budismul din China a acoperit o nevoie de siguranță într-o perioadă a schimbărilor, în special pe măsură ce roțile imperiului au început din nou să se pună în mişcare.

Dinastia Sui, precum şi Imperiul Tang, ce avea să se clădească pe ruinele scurtei sale domnii, au marcat două dintre cele mai importante devieri din istoria Chinei. Apariția dinastiei a fost foarte surprinzătoare la acea vreme. Spre sfârşitul secolului al VI-lea China era dezbinată de peste 350 de ani şi, deşi cei mai mulți chinezi încă o considerau o unitate, aproape nimeni nu se aştepta ca aceasta să fie reunificată politic. Apoi a apărut dinastia Sui dintr-un stat minor, Zhou de Nord, şi într-o perioadă scurtă, de mai puțin de 40 de ani, nu doar a reunificat o mare parte din fostele teritorii ale dinastiei Han, ci a reconstruit şi infrastructura, a făcut o reformă funciară, a recreat administrația centrală, a revigorat economia şi a restabilit o putere militară impresionantă. Un rezultat deloc rău pentru o domnie scurtă. Şi nu este de mirare că dinastia Sui a ajuns să fie urâtă de mulți chinezi, care credeau că cruzimea sa nu era întrecută decât de cea a detestatului Qinshi Huangdi, cel care se aflase la conducerea altei dinastii efemere ce a unificat țara în secolul al III-lea î.e.n.

Originile dinastiei Sui se aflau în statul Zhou de Nord, unul dintre statele conduse de străini care apăruseră în nordul Chinei după prăbuşirea dinastiei Han. Clanul mongolic xianbei, care conducea statul, avea în slujba sa o serie de generali chinezi, iar cel mai strălucit dintre aceştia era Yang Jian, care îşi luase numele mongolic Puliuru şi se căsătorise cu o prințesă mongolă din puternicul clan dugu. Fiica lui Yang s-a căsătorit cu fiul împăratului, iar când a murit ginerele lui, curând după accederea la tron, Yang a preluat puterea printr-o lovitură de stat, în 581 e.n. Şi-a numit dinastia Sui şi s-a proclamat împărat sub numele Wendi – împăratul cultivat (probabil pentru a indica faptul că era chinez, nu barbar). A început imediat să-şi extermine duşmanii, reali sau imaginari, din interiorul şi din afara noului său imperiu.

Imperiul Sui a fost făurit prin războaie, deşi la început majoritatea războaielor erau împotriva altor chinezi. Wendi a fost suficient de inteligent pentru a elabora o strategie care evita un conflict major cu imperiul turcic răsăritean din nord-est, căruia dinastia Zhou îi plătise tribut. Noul împărat s-a

hotărât să se axeze pe cucerirea sudului şi a avut un succes răsunător. Printr-o combinație de război şi diplomație, a dejucat pe rând planurile celor care se aflau la putere în sud, iar la începutul anilor 590 o mare parte a imperiului din timpul dinastiei Han fusese reunificat sub dinastia Sui. China era din nou unită, sub conducerea unui împărat căruia i s-ar fi dat puține şanse de reuşită.

Ca administrator şi comandant, Wendi era incredibil, dar avea accese de furie incontrolabilă, adesea urmate de remuşcări amare. Îmbrățişarea budismului – o religie nouă în China – poate fi văzută prin prisma personalității sale; Wendi credea cu tărie în principiile budiste şi era sceptic cu privire la vechile mentalități chineze, inclusiv unele aspecte ale confucianismului. Credea în munca asiduă; în fiecare seară era văzut cărând lăzi mari cu hârtii pentru a lucra în odăile sale. Nu prea era interesat de distracțiile pe care i le putea oferi viața de la curte; în schimb, a avut o căsnicie lungă şi fericită cu Dugu Qieluo, prințesa mongolă pe care o făcuse împărătească sub numele Wenxian – „Darul lui Wendi". Ea era cel mai important sfetnic al lui şi abia după moartea ei, în 602, accesele de furie ale împăratului s-au înmulțit.

Wendi era pe deplin conştient de rolul său de reunificator al Chinei. „Dacă cineva caută faimă, un singur capitol din cărțile de istorie este de ajuns", le spunea adesea celor din jur. Principala sa contribuție, credea el, trebuia să fie în domeniul reformei administrative: imperiul nu putea supraviețui decât dacă era bine condus şi era stabil financiar. Dinastia Sui a unificat diferitele monede şi a extins administrația financiară, impunând taxe şi impozite pe diverse categorii de activități, inclusiv impozit pe venit şi pe proprietăți. Zgârcit din fire, Wendi căuta întotdeauna noi modalități de a mări venitul statului. La începutul secolului al VII-lea China avea un sistem de finanțe publice superior oricărei alte țări din lume, acesta fiind unul dintre motivele pentru care epoca dinastiilor Sui şi Tang a durat peste 300 de ani.

Wendi şi succesorii săi imediați au studiat în mod repetat ceea ce credeau ei că sunt motivele prăbuşirii Imperiului Han şi au încercat să învețe din greşeli. Nepotismul, credea Wendi, era un motiv important al prăbuşirii dinastiei Han. „A înăbuşi toate sentimentele de iubire față de neamuri înseamnă a pricepe cu adevărat ce înseamnă să-ți slujeşti prințul", îndemnau manualele dinastiei Sui. Funcționarul public ideal trebuia să fie scrupulos şi aproape puritan ca abordare. Cei mai buni erau selectați chiar de împărat sau de cei mai de încredere dregători de la curte. Ei nu puteau sluji decât patru ani în orice funcție oficială, după care erau de obicei repartizați în altă parte a țării. Sistemul examenelor publice a fost revitalizat şi s-a instituit un amplu inspectorat. Atât funcțiile militare, cât şi cele civile le erau deschise oamenilor de pe tot cuprinsul imperiului care aveau talent; în majoritatea pozițiilor centrale care se ocupau de comerț, construcții şi război se

aflau de obicei persoane de altă origine decât cea chineză, în timp ce funcționarii publici erau în majoritate chinezi.

Cea mai mare sarcină pe care şi-au impus-o membrii dinastiei Sui era, în concepția lor, să elimine principala cauză a prăbuşirii dinastiei Han şi slăbiciunea de care dăduse dovadă după aceea guvernarea centrală: un sistem de proprietăți funciare ce întărea elitele locale şi cauza nemulțumire în rândul țăranilor şi al celor care nu aveau pământ. Wendi a impus o reformă funciară radicală. Aceasta împărțea toate proprietățile funciare în două categorii: pământurile distribuite, care erau acordate de stat oamenilor între 17 şi 59 de ani pentru a le lucra şi care erau apoi înapoiate autorităților pentru a fi redistribuite; şi pământurile care puteau fi moştenite, cele ce generau produse strategice pentru imperiu sau grădinile private ale unei familii. Familiile importante, care sprijiniseră reînvierea imperiului, aveau să primească o cotă de pământ la care aveau dreptul, dar care avea să fie modificată după voia împăratului, iar înalții funcționari puteau păstra o parte din veniturile rezultate de pe terenurile primite odată cu funcția. Ca în toate imperiile, acesta era mai mult un ideal decât un sistem, dar a oferit statului un instrument care putea fi folosit împotriva inechității şi a corupției.

Wendi dorea un imperiu în care să fie loc pentru toată lumea, dar i-au stat în cale atât personalitatea sa, cât şi unele dintre politicile lui. Nu ştia sigur cum să integreze budismul cu confucianismul. Aplicarea principiilor budiste în imperiul său, ca în 601, când el – imitându-l pe împăratul indian Ashoka – a trimis cu mare pompă călugări care duceau cu ei relicve în toate capitalele provinciilor, a fost considerată exagerată. Mulți oameni importanți nu s-au simțit niciodată în largul lor în statul Sui; elita era prea redusă şi domnia împăratului prea aspră. Împăratul Yang, care a preluat conducerea după moartea tatălui său, în 604, a preferat sudul şi nu se simțea în largul său în compania tovarăşilor din nord ai lui Wendi. Spre al doilea deceniu al secolului al VII-lea, dinastia Sui părea că începe să se confrunte cu tot mai multe probleme.

Unul dintre motive era supradimensionarea în termeni de război. Un conflict cu Vietnamul în primul deceniu al secolului al VII-lea s-a sfârşit prost, aşa cum se întâmplă adesea în cazul conflictelor cu Vietnamul. Un război în Coreea s-a încheiat tot prost. În mod clar, dinastia Sui țintise prea sus; cu cuferele goale şi spațiul de manevră tot mai redus, împăratul Yang a fost profund afectat şi s-a retras din activitatea politică. Presați de Coreea, Vietnam şi populațiile turcice în timp ce comandanții locali se revoltau în nord, chiar şi curtenii împăratului şi-au pierdut răbdarea. Yang a fost asasinat în baie, în 618.

Cu toate acestea, în loc să se destrame, aşa cum se întâmplase cu imperiul în secolul al III-lea e.n., dinastia Sui a precedat poate cea mai glorioasă dintre toate epocile Chinei, Imperiul Tang, care a rezistat până în anul 907 e.n. Dinastia Sui a fost pentru Tang, în multe privințe, ceea ce a fost Qin pentru Han; multe dintre

cele mai importante reforme care au făcut posibilă gloria dinastiei Tang au fost puse în practică de împăratul Wendi. Iar atunci când fiul său a fost asasinat, cel care a ieşit în faţă şi a preluat conducerea a fost Li Yuan, care provenea din acelaşi grup nordic ca şi Wendi. Mai mult decât atât, mama noului împărat era sora împărătesei Wenxian. Dar Li dorea s-o ia de la zero. A întemeiat dinastia Tang, proclamându-se primul împărat al acesteia, Gaozu.

Dinastia Tang a devenit una dintre cele mai importante din lunga istorie a Chinei. În vremea sa China a fost mai deschisă lumii ca niciodată şi a fost consacrat rolul ei de centru al Asiei de Est. Tot atunci a fost sinizată cea mai mare parte din ceea ce considerăm astăzi a fi nucleul Chinei, inclusiv regiunile de la sud de Yangtze şi din sud-vest, de-a lungul Podişului Tibet. Dinastia Tang a promovat arta şi studiul, iar capitala sa cosmopolită, Changan, era de departe cel mai mare oraş de pe pământ. Influenţa culturală a Chinei a ajuns acum până în Coreea, Japonia şi Asia de Sud-Est, formând un corpus literar şi estetic care domină China şi astăzi. Nu este de mirare, poate, că şi acum oamenii din sudul Chinei, precum şi numeroşii lor descendenţi de peste mări se consideră Tang, în umbra splendorii unei dinastii care a dispărut acum 1.100 de ani.

Încă de la început dinastia Tang a fost şi mai pestriţă din punctul de vedere al mediului etnic decât fusese dinastia Sui. Secolele în care grupuri de străini pătrunseseră în China sau interacţionaseră cu ea erau foarte vizibile în componenţa curţii regale – familia imperială era pe jumătate mongolă, iar unii dintre dregătorii cei mai de seamă erau de origine turcică, coreeană şi kitană. În administraţia civilă existau, de asemenea, persani, tibetani, indieni şi oameni din Asia de Sud-Est. Interesul dinastiei faţă de teritoriile străine era, în parte, o reflexie a curţii sale cosmopolite, dar a fost suscitat şi de zelul religios şi de curiozitatea etnografică. Călugărul budist Xuanzang, care a trăit la mijlocul secolului al VII-lea şi care este subiectul multor legende chineze, a călătorit în India şi, după ce a stat acolo 17 ani, s-a întors cu nişte texte sanscrite valoroase şi multe cunoştinţe generale. Alţi călători s-au îndreptat spre regiuni din vestul Eurasiei Centrale, spre lumea malaysiană, Persia şi chiar mai departe.

Cultura Tang a reflectat stimulul oferit de contactele cu lumea exterioară, dar în special de cele cu Eurasia Centrală, mai strânse acum ca niciodată. În capitala Changan veneau persani, arabi şi oameni din Eurasia Centrală care aduceau cu ei poveştile, poeziile şi instrumentele lor muzicale. Oraşul avea biserici nestoriene, temple zoroastriene, moschei musulmane şi era, fără îndoială, cea mai luxoasă şi mai splendidă capitală din acele timpuri, după cum ne demonstrează obiectele care s-au păstrat. Multe dintre ele dovedesc recunoaşterea de către chinezi a altor stiluri decât cele proprii – imitarea argintăriei persane, de exemplu –, în timp ce atmosfera de centru comercial este păstrată prin figurinele de lut înfăţişând călăreţi şi cămile încărcate cu mărfuri, care ne dezvăluie viaţa Asiei Centrale

învolburându-se pe străzile din Changan. Aceste figuri erau adesea finisate cu noile smalțuri policrome realizate de ceramiştii din timpul dinastiei Tang; stilul lor era imitat chiar şi în Japonia şi Mesopotamia. Prezența curții avea un rol la fel de important în stimularea unor astfel de meşteşuguri ca şi vizitele negustorilor, iar în picturile tombale se poate observa o fărâmă din viața aristocrației de la curte. Bărbații se relaxează la vânătoare, însoțiți de servitori din Asia Centrală; femeile, cu o expresie ineptă, sunt îmbrăcate luxos şi, dacă sunt servitoare, au tot felul de evantaie, cutii cu sulimanuri, instrumente de scărpinat şi alte accesorii proprii budoarului. Şi marile doamne preferă stilurile central-asiatice împrumutate de la slujitorii lor.

Aşa cum se întâmplă adesea în istorie, acest stat rafinat şi sofisticat s-a născut prin vărsare de sânge şi violență. Li Yuan, împăratul Gaozu, a domnit până în 626, când a fost detronat de fiul său Li Shimin, care îi ucisese deja pe doi dintre frații săi. Acest om neîndurător de ambițios, cunoscut ca împăratul Taizong, s-a dovedit a fi un conducător capabil, înclinat – cu trecerea timpului – să-i asculte pe cei mai buni dintre sfetnicii săi. A domnit 23 de ani, iar unii îl consideră cel mai mare dintre împărații chinezi. Taizong nu doar a distrus puterea populațiilor turcice din est, făcând din China puterea dominantă în părțile răsăritene ale Eurasiei Centrale, ci a impus şi o hegemonie a Chinei asupra Coreei şi Tibetului, controlând rutele comerciale spre vest şi spre sud. A pus bazele unei lungi dinastii, nu în ultimul rând deoarece politicile sale – şi cele ale altora dintre primii împărați Tang – au fost potrivite momentului: au oferit atât conținutul, cât şi formele dorite de majoritatea chinezilor din acea perioadă.

Unul dintre aspectele-cheie ale succesului dinastiei Tang a fost reforma în materie de justiție. După secole în care majoritatea locuitorilor Chinei nu puteau fi siguri de principiile legii, primii împărați Tang au construit un sistem juridic de mare rafinament şi bun-simț – o combinație nu întotdeauna uşor de realizat. În termeni administrativi, dinastia Tang s-a putut baza pe inovațiile dinastiei Sui, pe care le-a dezvoltat şi consolidat. În ciuda învățăturilor lor budiste, cei mai mulți dintre primii suverani Tang au înțeles avantajele unui sistem educațional confucianist şi au dezvoltat o abordare sincretică atât a religiei, cât şi a ideologiei publice. Epoca Tang reprezintă începutul unei perioade de peste o mie de ani în care majoritatea împăraților au fost de toate religiile şi de niciuna – ei se rugau la toate sanctuarele, atât timp cât autoritățile religioase se supuneau statului.

În afacerile externe împărații Tang au pus accentul pe crearea unor legături între China lor revitalizată şi zonele din jur, deoarece şi-au dat seama de „puterea necoercitivă” pe care China o putea exercita prin impactul său cultural şi deoarece puneau mare preț pe comerț. Aveau nevoie şi de aliați în nesfârşitele lor campanii împotriva unor nou-veniți din Eurasia Centrală care doreau să întemeieze şi ei dinastii. Coreea a dezvoltat legături foarte strânse cu China în această perioadă,

atât din punct de vedere cultural, cât şi politic, ca urmare a alianței dinastiei Tang cu regatul Silla din Coreea de Sud în lupta sa cu Koguryo, un imperiu ce deținea puterea în nordul Coreei, estul Manciuriei şi unele părți de pe coasta Pacificului de Nord. Când regatul Koguryo a fost cucerit, în 668, Silla a devenit statul dominant din Coreea, dar a rămas foarte influențat de chinezi.

Puternica influență culturală a dinastiei Tang, chiar şi asupra unor regiuni precum Japonia, care avuseseră până atunci doar legături vagi cu China, a avut mult de-a face cu urbanizarea rapidă şi comerțul de pe cuprinsul imperiului. Comercianți din toate regiunile veneau în oraşele chineze, care au început să găzduiască societăți din ce în ce mai complexe. Dezvoltarea acestora a dat naştere unei noi lumi comerciale; primii bani de hârtie chinezeşti au fost tipăriți în 650. Prosperitatea a creat noi cereri, printre altele, pentru o literatură care nu se limita la modelele clasice şi care a dezvoltat noi forme – poeții Li Bai şi Du Fu din timpul dinastiei Tang sunt încă printre principalii reprezentanți ai literaturii chineze. Viața urbană a creat astfel treptat o alternativă scrisă la cultura oficială şi, deoarece era scrisă, este prima dată când avem un oarecare acces la o Chină neoficială. O astfel de cerere din partea publicului a putut fi satisfăcută prin intermediul a două invenții de o importanță extraordinară: hârtia în secolul al II-lea e.n. şi tiparul înainte de anul 700 e.n. Acesta a derivat de la prelevarea unor imprimări după contururi săpate în piatră, în timpul dinastiei Han. În timpul dinastiei Tang se folosea xilografia, iar tiparul cu caractere mobile a fost inventat în secolul al XI-lea e.n. Curând după aceasta în China s-au publicat un mare număr de cărți, cu mult înainte ca acestea să apară în alte părți. Şi în oraşe au înflorit forme importate de poezie şi muzică populară, care s-au combinat cu tradiția clasică.

Prima mare criză a dinastiei Tang s-a produs la sfârşitul secolului al VII-lea, când cel mai remarcabil lider de sex feminin al Chinei, împărăteasa Wu Zetian, a încercat să întemeieze propria dinastie. După ce împăratul Gaozong a suferit un accident vascular, în 655, tânăra – care venise la palat în calitate de consoartă de rang inferior – a devenit unul dintre principalii lui consilieri şi a început treptat să ia ea însăşi decizii importante. Deşi adesea blamată de unii istorici chinezi pentru firea sa rece şi uneltitoare, a fost o femeie cu un talent şi o vigoare excepționale, care a ocupat funcția de şef al statului când împăratul Gaozong a murit, în 683. În 690 a preluat tronul şi a domnit până în 705. Politicile sale au fost controversate – a favorizat mult budismul ca religie oficială –, dar nimeni nu i-a pus la îndoială capacitățile.

După ce împărăteasa Wu a fost detronată, împăratul Xuanzong a încercat să îndrepte politica dinastiei Tang spre ape mai liniştite, iar în timpul domniei lui dinastia a atins apogeul din punct de vedere economic şi cultural. Dar la sfârşitul domniei sale, care a durat 44 de ani, luptele pentru putere dintre generalii săi de

frunte au pus capăt perioadei de stabilitate, iar revolta lui An Lushan a îngenuncheat imperiul. An, un general extrem de ambițios, de origine pe jumătate turcică, pe jumătate sogdiană, şi succesorii săi au luptat aproape zece ani împotriva unei coaliții tot mai puternice care s-a ridicat împotriva lor, devastând mari zone ale Chinei. La sfârşitul secolului al VIII-lea, când imperiul s-a mai întremat, era doar o umbră a gloriei sale de altădată; pierduse unele teritorii de la periferii, economia era la pământ şi marile sale oraşe ajunseseră nişte ruine. S-ar putea spune că o aviditate maniacală distrusese un imperiu măreț şi pusese capăt poate celei mai mari înfloriri culturale pe care a cunoscut-o vreodată China.

Dar de data aceasta, spre deosebire de perioada de după prăbuşirea dinastiei Han, China şi-a revenit ca imperiu unificat, deşi a durat aproape două generații. După ce ultimul împărat din dinastia Tang, un băiat de 17 ani, a fost forțat să abdice în 907, China părea că e pe cale să repete experiența precedentă într-o perioadă pe care istoricii o numesc, în mod grăitor, „perioada celor cinci dinastii şi a celor zece regate”. Dar experiența dinastiei Tang constituise diferența crucială față de experiența Europei postromane; China avea acum o tradiție îndelungată şi de succes ca stat unificat, pe care se putea baza. În timp ce Imperiul Roman părea pierdut pentru totdeauna în ochii europenilor în secolul al X-lea, chinezii erau mult mai aproape de acest ideal. Aceasta i-a oferit o bază solidă generalului Zhao Kuangyin atunci când, brusc, a fost proclamat împărat de soldații săi în 960 şi s-a apucat să construiască un imperiu reunificat.

Zhao a înființat dinastia Song. Ca împărat, este cunoscut sub numele Taizu („Marele Strămoş”); a fost un personaj mai degrabă sever, văzând conducerea imperiului mai presus de toate ca pe o obligație. Trupele sale îl proclamaseră împărat împotriva voinței sale, a susținut el. Domnia sa a fost pragmatică şi practică; a folosit modele preluate de la dinastiile Han şi Tang pe care le-a considerat potrivite şi a introdus noi forme de administrare atunci când a fost necesar. După ce a diminuat puterea tuturor celorlalți pretendenți la tron, Taizu a pacificat țara, punându-i pe linie moartă. I-a pensionat şi pe propriii generali de pe vremea tensiunilor sociale; toți chinezii ştiu povestea potrivit căreia i-a invitat să cineze cu el, iar apoi i-a felicitat pentru că au ajuns cu bine şi în mod onorabil la sfârşitul carierei lor de luptători. Taizu dorea o domnie centralizată. Ştia că urmează mari provocări, atât pentru el, cât şi pentru succesorii săi.

Căci, deşi Taizu din dinastia Song le dejucase planurile duşmanilor la care putea ajunge, ştia că imperiul pe care îl conducea era mai mic decât cel al dinastiei Han sau Tang. Dinastia Song avea un mare rival în nord, imperiul dinastiei Liao, care fusese fondat de kitani (de unde vine „Chitai”), un trib mongolic ce fusese puternic influențat atât de popoarele turcice, cât şi de chinezi. Liao era un duşman formidabil şi curând a devenit limpede că dinastia Song, chiar şi la apogeul puterii sale, nu era în stare s-o alunge de pe teritoriul său, care

se întindea până la sud de Beijing. Dimpotrivă, în secolul al XI-lea împărații Song plăteau tribut dinastiei Liao, deşi îşi spuneau că fac acest lucru doar pentru a evita alte atacuri şi războaie. Dintre toate marile dinastii ale Chinei, Song a fost singura care nu a fost niciodată protejată împotriva agresiunilor din exterior, nici măcar atunci când a atins culmea realizărilor sale pe plan intern.

Primii împărați din dinastia Song au depus mari eforturi pentru a reconstrui sistemul administrativ şi credeau că, pentru a face acest lucru până la capăt, China trebuia să se întoarcă la rădăcinile sale confucianiste. Au fost ajutați foarte mult în acest proces de afirmarea gândirii neoconfucianiste atât la curte, cât şi în principalele oraşe. La fel ca alte mari mişcări de reformă, şi neoconfucianiştii au pornit cu dorința de a se întoarce la o formă anterioară, mai pură a gândirii confucianiste. Dar în realitate ideile lor vorbeau mai mult despre prezent decât despre trecut şi au dat naştere unor mari inovații. Ouyang Xiu a fost simbolul unei mari părți din această evoluție. Ouyang, care a trăit la mijlocul secolului al XI-lea, putea fi numit cu adevărat un om al epocii sale. Se afla în centrul unei efervescențe de idei şi a contribuit la impunerea unor modele şi metode ce aveau să domine China până în secolul al XIX-lea. Ouyang a trecut examenele imperiale de la cel mai înalt nivel la vârsta ridicol de fragedă de 23 de ani şi a fost numit în funcție la Luoyang, una dintre vechile capitale ale dinastiei Tang. Aici a scris lucrări care au transformat filozofia chineză, a compilat o istorie a dinastiei Tang, a compus poezii, a editat un ghid al principiilor strategiei şi diplomației şi a elaborat o amplă propunere de reformare a regimului fiscal. Ouyang şi alții ca el au făcut ca dinastia Song să fie cea mai importantă dintre toate în ceea ce priveşte gândirea chineză.

Un alt reformator, Wang An-shih, s-a inspirat din gândirea lui Ouyang atunci când şi-a elaborat „Darea de seamă în 10.000 de caractere”, în 1058. Wang a susținut că țara trebuia să se întoarcă la trecutul ei glorios, dar în sufletul său era axat pe schimbare, în primul rând în privința creării unui imperiu unificat, centralizat. Pentru aceasta, Wang credea că dinastia Song trebuia să consolideze autoritatea capitalei asupra provinciilor prin echilibrarea interesului public cu cel privat. Doar dacă realiza acest lucru, susținea el, avea să câştige adeziunea poporului şi să controleze întregul imperiu. A pus bazele unui sistem de achiziții de stat eficient, care întocmea contracte în funcție de preț şi de disponibilitate, şi nu pe baza relațiilor şi a drepturilor. Statul a recunoscut breslele, oferindu-le reprezentanților unor meşteşuguri-cheie o poziție oficială pe care nu o mai avuseseră niciodată în China până atunci. Reformatorii au definit, de asemenea, ceea ce ținea de comerțul de stat şi ceea ce ținea de comerțul privat, au început să le acorde împrumuturi fermierilor şi au instituit sistemul *baojia*, care există şi astăzi în China: toate gospodăriile au fost grupate câte zece, iar acestea în grupuri de câte o sută, răspunzând colectiv de menținerea ordinii şi de asigurarea

efectivelor miliției. Reformatorii dinastiei Song doreau o relansare a economiei, o guvernare integrată şi legi bine definite bazate pe obligații şi răspunderi şi au reuşit să pună în practică multe dintre ideile lor.

Deşi cu rădăcini mult mai adânci în istoria Chinei, în timpul dinastiei Song a fost implementat un sistem de examene imperiale care avea să dureze până în secolul XX. Savanții neoconfucianişti ai epocii au definit, de asemenea, conținutul acestora, care avea să devină în timp literă de lege pentru chinezi. Tot atunci posturile administrative au început să le fie acordate celor instruiți conform acestui canon. Timp de peste o mie de ani el le-a oferit guvernatorilor chinezi un set de principii morale şi o cultură literară învățată stăruitor pe de rost. Examenele pe care le dădeau erau menite să arate care dintre candidați înțelegeau cel mai bine tradiția morală ce se putea desluşi din textele clasice, precum şi să testeze anumite abilități mecanice şi capacitatea de a excela sub presiune. Sistemul a creat una dintre birocrațiile cele mai eficiente şi mai omogene din punct de vedere ideologic care au existat vreodată în lume, oferindu-le, totodată, mari recompense celor care îşi însuşeau cu succes valorile ortodoxiei confucianiste.

Clasa funcționarilor era, în principiu, diferită de restul societății doar prin calificările educaționale (deținerea unei diplome, ca să spunem aşa). Cei mai mulți funcționari publici proveneau din rândul micii nobilimi care deținea pământuri, dar aveau un statut special. Odată ce îşi câştigau funcția trecând cu succes examenele, ei se bucurau de un statut inferior doar familiei imperiale, precum şi de mari privilegii materiale şi sociale. Obligațiile funcționarilor erau mai degrabă generale decât specifice, dar includeau două sarcini anuale importante: compilarea datelor recensămintelor şi a registrelor cadastrale pe care se baza sistemul de impozitare chinez. Ei aveau şi importante responsabilități juridice şi de supraveghere, căci problemele locale erau lăsate în mare parte în grija micii nobilimi locale, care acționa sub supravegherea a aproximativ 2.000 de magistrați districtuali din clasa funcționarilor. Fiecare dintre aceştia trăia într-un complex oficial, numit *yamen*, alături de funcționari, curieri şi personalul auxiliar.

Începând cu dinastia Song, datorită principiului concurenței, căutarea permanentă a unor talente nu se limita la familiile mai înstărite şi recunoscute din rândul micii nobilimi; China era o meritocrație în care învățătura a asigurat mereu o oarecare mobilitate socială. Din când în când mai existau corupție şi cazuri de cumpărare a unor funcții, dar astfel de semne ale declinului apar de regulă spre sfârşitul unei perioade dinastice. În cea mai mare parte, funcționarii imperiali manifestau o independență remarcabilă față de mediul lor de proveniență. Nu erau reprezentanții unei clase, ci o selecție din rândul acesteia, o elită recrutată independent, reînnoită şi promovată de concurență. Ei au făcut statul o realitate.

Aşadar, China imperială nu trebuie văzută ca o organizare politică aristocratică; puterea politică nu era transferată prin descendență în cadrul unui

grup de familii nobile, deşi viţa nobilă era importantă din punct de vedere social. Doar în cercul îngust al curţii ereditatea făcea posibil accesul la funcţii, iar aici era vorba mai mult de prestigiu, titluri şi statut decât de putere. Pentru sfetnicii imperiali care avansaseră pe scara ierarhiei oficiale până la cele mai înalte niveluri şi ajunseseră mai presus decât funcţionarii, singurii rivali importanţi erau eunucii de la curte. Lor împăratul le încredinţa adesea o mare autoritate deoarece ei nu puteau întemeia familii. Ei erau, astfel, singura forţă politică ce scăpa de constrângerile lumii funcţionarilor.

Sub autoritatea dinastiei Song s-a dezvoltat şi o artă deosebită; prima fază a istoriei dinastiei Song, cea de Nord, a fost marcată de opere ce respectau încă tradiţia modelelor colorate, în timp ce meşteşugarii din timpul dinastiei Song de Sud au ajuns să prefere obiectele simple, monocromatice. În mod semnificativ, ei s-au ataşat de altă tradiţie: cea a formelor dezvoltate anterior de marii meşteri chinezi care lucrau în bronz. În ciuda frumuseţii ceramicii sale, dinastia Song iese mai mult în evidenţă prin unele dintre cele mai mari realizări ale picturii chineze, având ca subiect, înainte de toate, peisajele. Ca fază a dezvoltării Chinei, epoca Song este totuşi mai remarcabilă datorită unei îmbunătăţiri spectaculoase a economiei.

În parte, aceasta poate fi pusă pe seama unor inovaţii tehnologice – praful de puşcă, tiparul cu caractere mobile şi etamboul aparţin epocii Song –, dar a fost legată şi de exploatarea unor tehnologii care existau de mult. Într-adevăr, este posibil ca inovaţiile tehnice să fi fost atât un simptom, cât şi o cauză a unei creşteri a activităţii economice între secolele al X-lea şi al XIII-lea ce pare să le fi adus celor mai mulţi chinezi o majorare reală a veniturilor, în ciuda creşterii continue a populaţiei. Pentru prima dată în lumea premodernă, creşterea economică pare să fi depăşit o lungă perioadă tendinţele demografice. Una dintre schimbările ce au permis acest lucru a fost descoperirea şi adoptarea unui soi de orez din care se obţineau două recolte pe an pe terenurile bine irigate sau una singură în zonele cu costişe udate doar primăvara. Dovada unei producţii în creştere din alt sector al economiei a fost sintetizată spectaculos în estimarea unui savant că la câţiva ani după bătălia de la Hastings China producea aproape la fel de mult fier ca întreaga Europă şase secole mai târziu. Producţia textilă a cunoscut şi ea o dezvoltare dramatică (în special prin adoptarea unor maşini de filat cu acţionare hidraulică) şi se poate vorbi despre „industrializarea” din timpul dinastiei Song ca despre un fenomen real.

Nu este uşor de spus (există încă discuţii contradictorii privind dovezile) din ce motiv s-a produs această creştere remarcabilă. Fără îndoială, a existat un aport semnificativ adus economiei de investiţiile publice – respectiv de stat – în lucrările publice, mai presus de toate în comunicaţii. La aceasta au contribuit probabil şi lungile perioade fără invazii străine şi tulburări interne, deşi al doilea

avantaj poate fi explicat la fel de bine şi prin creşterea economică, dar şi invers. Principala explicație pare totuşi să fie reprezentată de o expansiune a pieţelor şi de creşterea unei economii bazate pe bani care datora ceva factorilor deja menționați, dar care se baza în esență pe o dezvoltare extraordinară a productivității agricole. Atât timp cât aceasta depăşea creşterea populației, totul era în regulă. S-a produs astfel capitalul necesar pentru a utiliza o forță de muncă mai numeroasă şi pentru a utiliza tehnologiile, investind în utilaje. Veniturile reale au crescut câtă vreme cât nu au existat probleme politice care să împiedice acest lucru.

Deşi dinastia Song este adesea – şi pe bună dreptate – lăudată în istoria Chinei, dinastia din nord cu care a interacționat este adesea neglijată, fără îndoială pentru că nu avea origini etnice chineze. Liao era un stat puternic care a contribuit semnificativ la integrarea celorlalte regiuni din nord-estul Asiei într-o sferă de influență chineză. A făcut acest lucru printr-un model deosebit de conducere, de care dinastia Song se poate să fi ținut seama în ultimii săi ani. Principiul dinastiei Liao era să conducă numeroasele populații de pe cuprinsul statului său în esență după principiile acestora, evitând astfel conflictele şi facilitând loialitatea față de dinastia aflată la conducere. Similar cu dinastiile chineze Yuan şi Qing de mai târziu, tot de origine străină, Liao a construit un stat multicultural, care – la apogeul său – avea cea mai eficientă armată din acea perioadă. Când au început să apară probleme pentru Liao, acest lucru nu s-a întâmplat din cauza pluralismului său etnic, ci a unor planuri urzite mai la sud, în capitala Kaifeng a dinastiei Song.

Încercând să-şi submineze rivalii din dinastia Liao, curtea dinastiei Song a format o alianță cu tribul jurchenilor (în rândul cărora se aflau şi strămoşii celor ce aveau să întemeieze mai târziu dinastia Qing). Un grup siberian care migrase spre est, jurchenii încercau să distrugă imperiul dinastiei Liao şi să-l înlocuiască cu un stat al lor. Alianța dintre dinastia Song şi jurcheni a funcționat aproape prea bine. Până în 1125, imperiul dinastiei Liao a fost distrus complet. Dar, aşa cum se mai întâmplase în istorie, pofta jurchenilor nu s-a oprit la hotarele dinastiei Liao. Invadând teritoriul dinastiei Song, au prădat capitala Kaifeng şi i-au capturat pe împărat şi pe majoritatea curtenilor. Forțele dinastiei Song care mai rămăseseră s-au regrupat la sud de Yangtze, întemeind un nou stat sub un nou împărat – ceea ce se numeşte dinastia Song de Sud. Multe dintre beneficiile acelei perioade s-au perpetuat la sud de marele fluviu timp de 150 de ani, dar pe un teritoriu mult mai redus.

Când, în cele din urmă, a venit şi sfârşitul dinastiei Song, acesta a luat forma unei forțe căreia nimeni nu îi putea rezista. După ce au înfrânt statul jurchenilor din nord, mongolii au petrecut aproape 20 de ani atacând continuu sudul, până când rezistența dinastiei Song a cedat în cele din urmă, în 1279. Ultimul împărat –

un băiat de 8 ani – s-a sinucis, împreună cu 800 de membri ai clanului regal. Mongolii au instaurat dinastia Yuan, condusă de Kubilai, un nepot al lui Cinghis-Han. Kubilai a domnit peste întregul teritoriu al Chinei, precum şi peste multe altele; la începutul domniei sale, puterea lui se întindea de la Pacific până la munții Ural. Pentru China – ca şi pentru o mare parte a lumii – mongolii au inaugurat o eră cu totul nouă, o rupere de trecut ce anticipa un viitor mai integrat.

Dar evoluția dinastiei mongole Yuan a arătat şi puterea de seducție continuă pe care o avea China asupra cuceritorilor săi. China i-a schimbat pe mongoli mai mult decât au schimbat mongolii China, iar rezultatul a fost splendoarea descrisă cu uimire de Marco Polo. Kubilai s-a rupt de vechiul conservatorism al stepelor, de neîncrederea în civilizație şi în realizările acesteia, iar mongolii au cedat treptat în fața culturii chineze, în ciuda circumspecției lor inițiale față de funcționarii ştiutori de carte. Erau, la urma urmelor, doar o minoritate nesemnificativă de conducători într-un ocean de supuşi chinezi; aveau nevoie de colaboratori pentru a supraviețui. Kubilai şi-a petrecut aproape toată viața în China, deşi abia dacă ştia o boabă de chineză.

Totuşi, relația dintre mongoli şi chinezi a fost mult timp ambiguă. Ca şi britanicii din India în secolul al XIX-lea, care au instituit nişte convenții sociale pentru a nu fi asimilați de supuşii lor, şi mongolii au căutat să se țină deoparte printr-o prohibiție pozitivă. Chinezilor li s-a interzis să învețe limba mongolă sau să se căsătorească cu mongoli. Nu li se permitea să poarte arme. În administrație, oriunde era posibil, erau angajați străini mai degrabă decât chinezi, strategie preluată şi în hanatele vestice ale Imperiului Mongol: Marco Polo a fost timp de trei ani dregător al marelui han; un nestorian prezida cancelaria imperială care se ocupa de astronomie; nişte musulmani din Transoxiana administrau Yunnanul. Timp de câțiva ani a fost suspendat şi sistemul tradițional de examinări. O parte din ostilitatea persistentă a chinezilor față de mongoli poate fi explicată de astfel de acțiuni, mai ales în sud. Atunci când dominația mongolă din China s-a prăbuşit, la 70 de ani după moartea lui Kubilai, în rândul clasei conducătoare au apărut un respect şi mai mare pentru tradiție şi o neîncredere sporită față de străini.

Realizările pe termen scurt ale mongolilor au fost, cu toate acestea, impresionante. Ele erau cele mai evidente în restabilirea unității Chinei şi în atingerea potențialului său ca mare putere militară şi diplomatică. Cucerirea teritoriului dinastiei Song de Sud nu fusese uşoară, dar, odată realizată, resursele lui Kubilai s-au dublat (includeau şi o flotă importantă) şi acesta a început să reconstruiască sfera de influență chineză în Asia. Doar în Japonia a înregistrat un eşec total. În sud, Vietnamul a fost invadat (Hanoiul a fost capturat de trei ori), iar după moartea lui Kubilai şi Birmania a fost sub ocupație o perioadă. Aceste cuceriri nu aveau să se dovedească de durată şi au dus mai mult la plata unui

tribut decât la o ocupație prelungită. Şi în Java mongolii au avut un succes limitat; trupele lor au debarcat aici şi au cucerit capitala insulei în 1292, dar nu au reuşit s-o păstreze. De asemenea, s-a dezvoltat şi mai mult comerțul maritim cu India, Arabia şi Golful Persic, care începuse în timpul dinastiei Song.

Deoarece nu a supraviețuit, nu se poate considera că regimul mongol a avut un succes deplin, dar aşa nu ajungem prea departe. O mare parte a lucrurilor pozitive au fost realizate în numai o sută şi ceva de ani. Comerțul exterior a înflorit mai mult ca niciodată; Marco Polo povesteşte că săracii noii capitale, Beijing, erau hrăniți prin mărinimia Marelui Han – şi era un oraş de mari dimensiuni. Omului modern i se pare atractiv şi modul în care mongolii tratau religia. Cu toate că unele religii – islamul şi iudaismul în special – au intrat în conflict cu dinastia Yuan din cauza presupusei lor „izolări", cele mai multe practici religioase erau încurajate; de exemplu, mănăstirile budiste au fost scutite de la plata dărilor (aceasta însemna, bineînțeles, impozite mai mari pentru alții, aşa cum trebuie să se realizeze orice sprijin acordat religiei de către stat; țăranii plăteau pentru iluminarea religioasă).

În secolul al XIV-lea, combinația dintre dezastrele naturale şi impunerile fiscale excesive ale mongolilor a dus la un nou val de răscoale ale țăranilor, simptomul grăitor al unei dinastii în declin. Probabil că situația a fost agravată şi de concesiile făcute de mongoli nobilimii chineze. Acordarea unor noi drepturi marilor proprietari de pământuri asupra țăranilor lor nu are cum să fi atras sprijinul populației pentru acest regim. Au început din nou să apară societăți secrete şi una dintre acestea, „turbanele roşii", a câştigat sprijinul nobilimii şi al funcționarilor. Unul dintre conducătorii săi, Zhu Yuanzhang, care era călugăr, a cucerit Nankingul în 1356. 12 ani mai târziu i-a alungat pe conducătorii mongoli din Beijing, proclamându-se împărat sub numele Hongwu („Marele războinic") şi întemeind astfel dinastia Ming.

Dinastia Ming a fost foarte diferită atât de cele trei mari dinastii precursoare, Yuan, Song şi Tang, cât şi de cea care i-a urmat, dinastia Qing, în sensul că a fost mai marcat chineză din punct de vedere cultural şi (poate datorită acestui fapt) mai preocupată ideologic de stabilitate şi echilibru. În timpul dinastiei Ming mulți au ajuns să considere China imobilă, neschimbătoare şi întotdeauna corectă. Accentul pus pe procedură, pe ierarhie şi pe statut a devenit mai puternic decât în multe alte epoci din istoria Chinei. Ca şi alți lideri revoluționari chinezi, împăratul Hongwu a devenit un susținător al ordinii tradiționale. Dinastia pe care a întemeiat-o, deşi a cunoscut o perioadă de mare înflorire a culturii şi a reuşit să mențină unitatea politică a Chinei, care avea să dureze din vremea mongolilor până în secolul XX, a impus de cele mai multe ori o domnie conservatoare asupra unei țări în care dezvoltarea socială şi economică era intensă începând din secolul

al X-lea. Dinastia Ming a fost, în multe privințe, o reacție împotriva a ceea ce s-a considerat a fi efecte negative ale instabilității.

Schimbarea mentalității chinezilor nu a fost, bineînțeles, niciodată completă şi nu a avut loc decât treptat. Împăratul Yongle – fiul lui Zhu Yuanzhang, care a ajuns la putere după un scurt război civil, în 1402 – l-a autorizat pe un comandant naval, amiralul musulman Zheng He, să construiască o nouă flotă puternică pentru expediții pe mare. Oficial o misiune menită să strângă tribut din toate cele patru colțuri ale lumii, expedițiile lui Zheng au devenit explorări *de facto* ale apelor străine, adunând multe informații utile pentru statul chinez. Navigând cu cele mai mari corăbii construite vreodată – nava amiral avea 440 de picioare lungime –, Zheng a ajuns până pe coasta Africii de Est, întreprinzând în total şapte expediții, ultima încheiată în 1433, cu un an înainte ca primul comandant al unei nave portugheze să înconjoare Capul Bojador din sudul Marocului. Se fac încă speculații cu privire la ceea ce s-ar fi întâmplat dacă explorările chinezilor ar fi continuat; flota lui Zheng He cuprindea 250 de corăbii şi peste 10.000 de marinari şi soldați. Când Vasco da Gama a ajuns în oraşul Malindi, de pe teritoriul actual al Kenyei, la 80 de ani după Zheng, comandantul portughez avea patru corăbii şi 170 de oameni.

Dar împărații care i-au succedat lui Yongle nu s-au arătat foarte interesați de expedițiile în locuri străine. Ei doreau să desăvârşească imperiul pe plan intern şi să îi apere frontierele terestre. Principalele porțiuni ale Marelui Zid pe care le vedem astăzi datează din timpul dinastiei Ming; nu este de mirare, poate, având în vedere direcțiile din care puteau veni amenințările. Pentru a controla granița de nord, Yongle a mutat capitala spre nord, la Beijing, „Capitala de Miazănoapte”, unde a rămas în cea mai mare parte a timpului. Deşi cei din dinastia Ming au preluat un număr surprinzător de mare de reglementări şi sisteme administrative de la Yuan, au fost şi inovatori, dezvoltând o birocrație centralizată care întrecea tot ce avusese până atunci China. Chiar şi aşa, reformele lor au fost în principal conservatoare – ultimii împărați Ming credeau cu tărie că aveau misiunea de a restaura o Chină ideală care decăzuse din cauza neglijenței interne şi a invaziilor barbare.

Nu doar birocrația a fost centralizată în timpul dinastiei Ming. A existat şi o concentrare substanțială a bogăției în mâinile câtorva clanuri sau familii, iar acestea aveau adesea relații la nivel regional sau central. Dat fiind că membrii familiei imperiale au ajuns să aibă întâietate în fața înalților dregători şi a generalilor în ceea ce priveşte influența la curte, spre sfârşitul dinastiei nu prea mai existau oameni competenți. Declinul a fost marcat de o succesiune de împărați practic închişi în palatele lor în timp ce unii favoriți şi prinți îşi disputau drepturile asupra domeniilor imperiale, iar autoritatea eunucilor a crescut. Cu excepția Coreei, de unde japonezii au fost forțați să se retragă la sfârşitul

secolului al XVI-lea, dinastia Ming nu a putut menține zonele periferice ale imperiului chinez. Indochina a ieşit din sfera de influență a Chinei, Tibetul a scăpat, mai mult sau mai puțin, de sub controlul chinezilor, iar în 1544 mongolii au incendiat suburbiile Beijingului.

Tot în timpul dinastiei Ming au sosit primii europeni, care nu vizau doar comerțul sau descoperirile. În 1557 nişte comercianți portughezi s-au stabilit la Macao; nu prea aveau ce oferi Chinei, cu excepția argintului. Apoi au venit nişte misionari iezuiți şi toleranța oficială a tradiției confucianiste le-a oferit oportunități pe care le-au exploatat cu succes. Au ajuns să fie foarte influenți la curtea dinastiei Ming după ce unul dintre ei, Matteo Ricci, s-a stabilit în China în 1602. Dar, deşi acesta şi alți iezuiți erau admirați pentru erudiția lor de unii dregători chinezi, alții au început să se alarmeze. Totuşi, între timp, pe lângă jucăriile mecanice şi ceasurile cu care misionarii îmbogățiseră colecțiile imperiale, învățăturile ştiințifice şi cosmografice ale iezuiților începuseră să suscite interesul intelectualilor chinezi. Corecțiile aduse calendarului chinezesc de un iezuit au fost foarte importante, deoarece autenticitatea sacrificiilor împăratului depindea de o datare corectă. Tot de la iezuiți au învățat chinezii să toarne tunuri grele, alt meşteşug util.

În legătură cu aceste secole de construire a statului chinez – indiferent dacă au existat mai multe state sau un singur imperiu – se pot face câteva observații generale. În ciuda semnificației statului, cele mai adânci rădăcini ale identității chineze au continuat să se bazeze pe legăturile de sânge. De-a lungul istoriei, clanul şi-a păstrat importanța deoarece era puterea mobilizată a multor familii înrudite, care se bucurau de instituții comune de tip religios şi uneori de tip economic. Răspândirea şi consecințele influenței familiei erau cu atât mai facile şi mai însemnate deoarece în China nu exista dreptul la moştenire al primului născut; moştenirea pe linie paternă era de obicei împărțită la moartea tatălui. Dar, într-un ocean social în care familiile erau peştii importanți, domnea un Leviatan – statul. În el şi în familie căutau autoritatea confucianiştii; aceste instituții nu aveau rival, deoarece în China nu au existat entități precum Biserica sau comunele, care au creat atâta confuzie în chestiunea dreptului şi a guvernării în Europa.

Caracteristicile esențiale ale statului existau deja în timpul dinastiei Tang. Aveau să dăinuie până în secolul XX, iar atitudinile pe care le-au generat s-au perpetuat până astăzi. În formarea acestora, eforturile de consolidare ale dinastiei Han fuseseră cu adevărat importante, dar autoritatea împăratului, care avea Mandatul Cerului, nu putea fi pusă la îndoială încă din vremea dinastiei Qin. Perindările dinastiilor nu au compromis-o deoarece puteau fi întotdeauna puse pe seama faptului că Mandatul Cerului a fost retras. Din contră, importanța liturgică a împăratului a crescut odată cu inaugurarea în timpul dinastiei Han a unor

sacrificii pe care doar el le putea face. Totuşi, poziția acestuia s-a schimbat şi într-un sens pozitiv. Treptat, suveranul care era la bază un mare latifundiar – puterea lui fiind o extensie a puterii familiei sau domeniului său – a fost înlocuit de unul ce conducea un stat centralizat şi birocratic. Multe sute de prefecturi îi asigurau armătura administrativă.

Asta începuse de mult. Deja în vremea dinastiei Zhou fuseseră depuse eforturi uriaşe pentru a construi canale destinate transportului. Pentru aceasta au fost necesare mari resurse de forță de muncă şi competențe organizatorice şi doar un stat puternic le-ar fi putut asigura. Câteva secole mai târziu, primul împărat din dinastia Qin reuşise să unească secțiunile Marelui Zid, formând o barieră continuă, lungă de 1.400 de mile împotriva invadatorilor (legenda spune că realizarea sa a costat un milion de vieți; adevărată sau nu, povestea dezvăluie modul în care era privit imperiul). Dinastia sa a continuat cu standardizarea greutăților şi măsurilor şi a impus dezarmarea supuşilor, strângând în acelaşi timp o armată de aproximativ un milion de soldați. Dinastia Han a reuşit să impună un monopol asupra emiterii de monedă şi a standardizat moneda. În timpul ei a fost instituită şi intrarea în serviciul public în urma unui concurs de ocupare a posturilor; deşi avea să dispară treptat, fiind reluată abia în timpul dinastiei Tang, aceasta a avut o importanță deosebită. Expansiunea teritorială necesitase un număr mai mare de administratori. Birocrația care a rezultat avea să supraviețuiască multor perioade de dezbinare (o dovadă a vigorii sale) şi a rămas până la sfârşit una dintre instituțiile cele mai importante şi mai caracteristice ale Chinei imperiale. Ea a reprezentat, probabil, cheia succesului Chinei după o perioadă în care unele dinastii intrate în declin au fost înlocuite de mici state locale concurente, care au distrus unitatea deja realizată. A unit China atât prin ideologie, cât şi prin administrație. Funcționarii publici erau instruiți şi dădeau examene din clasicii confucianişti. Astfel, ştiința de carte se împletea cu cultura politică în China ca nicăieri în altă parte.

În mod evident, în statul chinez nu prea se făcea distincția europeană între guvernare şi societate. Acelaşi om era de obicei şi funcționar, şi savant, şi aristocrat, combinând multiple roluri care în Europa aveau să fie din ce în ce mai mult împărțite între specialiştii în guvernare şi autoritățile neoficiale ale societății. Toate acestea erau, de asemenea, combinate în cadrul unei ideologii aflate mult mai evident în centrul societății decât cele din alte locuri, poate cu excepția islamului. Păstrarea valorilor confucianiste nu era simplă şi nici nu se putea face superficial. Birocrația a menținut aceste valori exercitând o supremație morală oarecum similară celei exercitate mult timp de clerul din Europa – iar în China nu exista o Biserică care să rivalizeze cu statul. Ideile care au inspirat-o au fost adesea conservatoare; principala sarcină administrativă era considerată a fi menținerea ordinii consacrate; scopul cârmuirii chineze era de a supraveghea, a

conserva şi a consolida, iar uneori de a aduce inovații în anumite probleme practice efectuând lucrări publice de mare amploare. Scopurile sale fundamentale au fost regularitatea şi menținerea unor standarde comune într-un imperiu uriaş şi diversificat, unde mulți magistrați districtuali erau izolați de populația pe care o administrau chiar şi prin limbă. Birocrația a avut un succes spectaculos în atingerea scopurilor sale şi etosul său a supraviețuit intact tuturor crizelor prin care au trecut dinastiile.

Dincolo de ortodoxia confucianistă a funcționarilor şi a nobilimii existau, e adevărat, şi alte crezuri importante. Chiar şi unii de la vârful ierarhiei sociale s-au aplecat spre taoism sau budism. Acesta din urmă avea să cunoască un succes deosebit după prăbuşirea dinastiei Han, când dezbinarea i-a oferit o şansă de a pătrunde în China. În varianta sa mahayana, a reprezentat pentru China o amenințare mai mare decât oricare altă forță ideologică înainte de creştinism, căci, spre deosebire de confucianism, propunea respingerea valorilor lumeşti. Nu a fost niciodată eradicat complet, în ciuda persecuțiilor din timpul dinastiei Tang; atacurile la adresa lui erau însă organizate probabil din motive mai degrabă financiare decât ideologice. Spre deosebire de Imperiul Roman persecutor, statul chinez era mai interesat de proprietate decât de corectarea anumitor deviații religioase. În timpul celui mai dur dintre împărații prigonitori (despre care se spune că a fost taoist), peste 4.000 de mănăstiri au fost desființate şi peste un sfert de milion de călugări şi călugărițe au fost alungați din ele. Cu toate acestea, în ciuda unui astfel de prejudiciu material adus budismului, confucianismul a trebuit să pactizeze cu acesta. Niciun alt sistem de credințe străin nu i-a influențat pe conducătorii Chinei atât de puternic până la apariția marxismului, în secolul XX; până în secolul XX împărații şi împărătesele au îmbrățişat uneori budismul.

Cu mult înainte de aceasta, taoismul se transformase într-un cult mistic (împrumutând câte ceva şi din budism pe parcurs), fiind atrăgător deopotrivă pentru cei care căutau viața veşnică şi pentru cei ce simțeau chemarea unei mişcări chietiste ca debuşeu al vieții tot mai complexe a chinezilor. În această accepțiune, urma să aibă o semnificație solidă. Faptul că recunoaşte subiectivitatea gândirii umane îi conferă un aer de umilință pe care unii oameni din culturi diferite, cu atitudini intelectuale mai agresive, îl găsesc atractiv şi astăzi. Astfel de idei filozofice şi religioase, deşi importante, nu au afectat direct viața țăranilor cu mult mai mult decât confucianismul, cu excepția formelor sale corupte. În fața nesiguranței războiului şi foametei, supapa lor se afla în magie sau superstiții. Puținele lucruri pe care le ştim despre viața lor sugerează că aceasta era adesea insuportabilă, iar uneori de-a dreptul îngrozitoare. Un simptom semnificativ este apariția în timpul dinastiei Han a răscoalei țărăneşti, un fenomen devenit o temă majoră în istoria Chinei, marcând-o aproape la fel de ritmic ca şi dispariția dinastiilor. Oprimați de funcționari care acționau fie în numele unei

cârmuiri imperiale ce căuta să impună impozite pentru campaniile sale externe, fie în interesul propriu, ca speculanți de cereale, țăranii s-au îndreptat adesea spre societățile secrete, altă temă recurentă. Răscoalele lor au luat adesea forme religioase. Un filon milenarist, maniheist a marcat revoluțiile chineze, luând multe forme, dar postulând întotdeauna o lume împărțită dualist în bine şi rău, în cei drepți şi demoni. Uneori aceasta amenința eşafodajul social, dar țăranii au avut rareori succes pe termen lung.

O altă temă istorică recurentă este demografia. A existat o deplasare importantă a centrului de greutate demografic spre sud în perioada de dezbinare de după prăbuşirea dinastiei Han, iar începând cu dinastia Tang mult mai mulți chinezi aveau să trăiască pe valea fluviului Yangtze decât în vechea câmpie a Fluviului Galben. Devastarea pădurilor din sud şi exploatarea unor noi terenuri pentru cultivarea orezului le-au asigurat hrana, dar au apărut şi noi plante de cultură. Împreună, acestea au permis o creştere generală a populației care s-a accelerat şi mai mult în timpul ocupației mongole şi al dinastiei Ming. S-a estimat că o populație de aproximativ 80 de milioane de locuitori în secolul al XIV-lea s-a dublat în următorii 200 de ani, astfel încât în 1600 existau în jur de 160 de milioane de supuşi ai imperiului. Era un număr imens, având în vedere populațiile din alte zone, dar avea să crească şi mai mult.

Acest fapt are o semnificație deosebită. Dincolo de importanța potențială enormă pe care o conferă Chinei în istoria demografică a lumii, el pune în perspectivă marile manifestări ale culturii şi puterii imperiale chineze, care se baza pe mase imense de țărani săraci lipiți pământului, total lipsiți de astfel de preocupări. În cea mai mare parte, viața lor se limita la satele în care trăiau; puțini puteau spera să scape de acolo sau îşi puteau imagina acest lucru. Cei mai mulți nu puteau visa decât la atingerea unei siguranțe precare, dar singura la îndemâna lor: deținerea unui petic de pământ. Totuşi, acest lucru a devenit din ce în ce mai dificil pe măsură ce populația a crescut şi, treptat, tot pământul disponibil a fost ocupat. Acesta era cultivat tot mai intensiv, pe parcele tot mai mici. Cele două mijloace de a scăpa de foamete erau lupta sau fuga – răscoala sau migrația. Dacă atingeau un anumit nivel de intensitate şi succes, acestea puteau câştiga sprijinul nobilimii şi al funcționarilor, fie din prudență, fie din simpatie. Când se întâmpla acest lucru, probabil că o dinastie se apropia de sfârşit, căci, potrivit principiilor confucianiste, deşi revolta sau mutarea în altă regiune erau greşite atât timp cât la domnie se afla un rege adevărat, o cârmuire ce provoca insurecții şi nu le putea controla trebuia să fie înlocuită, deoarece era, *ipso facto*, nelegitimă.

Printre cei care sufereau cel mai mult în vremuri tulburi sau în timpul foametei erau femeile. Nu prea sunt pomenite, chiar şi în literatură, decât în nişte mici poeme triste şi poveşti de dragoste. Totuşi, reprezentau jumătate din populație sau poate ceva mai puțin, deoarece în vremurile grele fetițele din

familiile sărace erau lăsate să moară. Acest fapt, poate, caracterizează locul pe care l-au avut femeile în China până nu demult chiar mai bine decât practica mai familiară şi oarecum mai şocantă a legării picioarelor, cu origini în secolul al X-lea, care producea deformații groteşti şi le putea face pe femeile de familie bună aproape incapabile să meargă. Deşi au existat din când în când şi unele femei puternice la conducere, de la împărătese la şefi de clan, se credea, ca şi în Europa, că femeile trebuie să le fie supuse bărbaților. Cu toate că există variații regionale însemnate în această privință – femeile din sudul Chinei au avut în general o poziție mai puternică în societate decât cele din nord –, tiparul este, în mod deprimant, cam acelaşi în diferite perioade şi locuri.

Este şi mai greu de indicat motivul pentru care, după o regresie temporară şi locală la sfârşitul perioadei Song şi după reluarea ulterioară a creşterii, această dezvoltare economică intensă, care a permis o creştere masivă a consumului, s-a oprit. Şi totuşi, aşa au stat lucrurile şi creşterea economică nu a mai atins o scară similară decât în secolul XX. Dar reculul economic după perioada Song nu este singurul factor de luat în considerare în încercarea de a explica de ce China nu a generat acel tip de revoluție în economie şi tehnologie care a avut loc în Europa. În ciuda tiparului, marea masă a chinezilor a rămas analfabetă până spre sfârşitul secolului XX. Marile oraşe ale Chinei, în ciuda creşterii şi vitalității lor comerciale, nu au generat libertatea şi imunitățile care au protejat oamenii şi ideile în Europa, nici viața intelectuală şi culturală care a revoluționat în cele din urmă civilizația europeană şi nici o contestare eficientă a ordinii consacrate.

Trebuie să fim atenți dacă vrem să extindem aceste divergențe la nivelul întregii economii. Noile cercetări au descoperit, de exemplu, că până în secolul al XVIII-lea productivitatea agricolă a Chinei era comparabilă cu cea a oricărei alte regiuni importante a lumii. În mod similar, nivelul de trai din cea mai productivă zonă rurală a Chinei (zona cursului inferior al fluviului Yangtze) era aproximativ egal cu cel din cele mai productive regiuni ale Europei (Anglia şi Țările de Jos) în aceeaşi perioadă. Deşi creşterea economică şi creşterea populației au pus presiune asupra resurselor disponibile, situația ecologică din China nu era cu mult mai gravă decât cea din Europa (iar în unele regiuni era mult mai bună, în parte datorită unui sistem ieftin şi eficient de transport). Iar tehnologia la care aveau acces fermierii şi meşteşugarii era, de asemenea, suficient de avansată pentru a susține atât o productivitate mare (comparativ cu alte țări din lume), cât şi un nivel ridicat al producției în agricultură şi în domeniul meşteşugurilor. Deşi China nu avea să-şi recâştige locul de cea mai dinamică economie a lumii decât în secolul XXI, tehnologia şi puterea sa de producție au fost în general capabile să satisfacă nevoile populației la standarde globale mai ridicate decât în Europa, mult timp după declinul dinastiei Ming.

Cu toate acestea, este clar că perioada dintre dinastia Tang şi dinastia Song a fost de un dinamism aparte în istoria Chinei. Explicația stă, poate, chiar în succesul civilizației chineze în atingerea altui scop, asigurarea continuității şi împiedicarea unei transformări fundamentale. Nici autoritățile, nici sistemul social nu îi favorizau pe inovatori. Mai mult, mândria tradiției confucianiste şi încrederea generată de marea bogăție şi de izolare i-au împiedicat pe chinezi să învețe de la alții. Nu erau intoleranți. Evreii, creştinii nestorieni, persanii zoroastrieni şi musulmanii arabi şi-au practicat religia nestingheriți mult timp, iar ultimii au făcut şi prozeliți, creând o minoritate musulmană persistentă. Chiar atunci când se proclama că oficial nu există interes față de străini – aşa cum s-a întâmplat spre sfârşitul dinastiei Ming –, China a rămas un imperiu deschis ideilor, tehnologiilor şi oamenilor.

La începutul secolului al XVII-lea, dinastia Ming avea nevoie de orice idee nouă pe care o putea împrumuta, în special în domeniul militar. Era amenințată dinspre nord de un grup care se forma în Manciuria, provincie căreia ulterior i-a dat numele său; membrilor săi nu li s-a spus însă manciurieni decât după cucerirea Chinei. Calea le-a fost deschisă în anii 1640 de răscoalele țăranilor şi de o încercare de uzurpare a tronului Chinei. Un general al imperiului le-a cerut sprijin manciurienilor şi aceştia au pătruns peste Marele Zid, dar numai pentru a instala pe tron propria dinastie, Qing, în 1644 (şi, întâmplător, exterminând clanul generalului respectiv). Ca şi alți invadatori, manciurienii erau de mult fascinați de civilizația pe care o amenințau şi deja sinizați înainte de a ajunge aici. Cunoşteau sistemul administrativ chinez, pe care îl copiaseră în capitala lor, Shenyang, şi credeau că misiunea lor era să readucă imperiul la rectitudinea confucianistă. În timp, dinastia Qing avea să pună bazele primei epoci moderne în China şi să construiască un imperiu mai mare decât avusese orice dinastie anterioară.

7

Japonia

A existat o vreme când englezilor, în special, le plăcea să creadă că Japonia este Marea Britanie a Pacificului. Paralela a fost dezvoltată la mai multe niveluri; unele erau mai puțin plauzibile decât altele, dar exista în mod clar un sâmbure de adevăr din punct de vedere geografic. Amândouă sunt regate insulare, iar destinele popoarelor lor au fost puternic influențate de mare. De asemenea, amândouă se află în apropierea unor continente a căror influență asupra lor nu putea fi decât profundă. Strâmtoarea Tsushima, care separă Coreea de Japonia, este aproape de cinci ori mai largă decât Strâmtoarea Dover, este adevărat, şi Japonia a fost capabilă să se izoleze de *terra firma* asiatică într-o măsură mult mai mare decât ar fi putut spera vreodată să se izoleze Anglia de Europa. Cu toate acestea, paralela poate fi dusă destul de departe şi validitatea ei este demonstrată de îndelungata preocupare a conducătorilor japonezi de a institui o mare putere în Coreea; aceasta rivalizează cu preocuparea britanicilor legată de pericolul ca Țările de Jos să cadă în mâini ostile.

Japonezii au venit probabil din Coreea în jurul anului 300 î.e.n. şi o lungă perioadă au existat schimburi culturale semnificative între insule şi Asia continentală. La momentul când apar primele menționări ale Japoniei în izvoarele sale istorice, în secolul al VIII-lea e.n., țara era divizată între mai multe clanuri, condusă de un împărat cu o supremație neclară şi cu o descendență din zeița soarelui. Japonezii nu ocupau întregul teritoriu actual al Japoniei, ci trăiau în principal pe insulele din sud şi din centru. Aici erau clima cea mai blândă şi cele mai bune condiții pentru agricultură. În epoca preistorică, introducerea culturii orezului şi potențialul apelor japoneze în domeniul pescuitului permiseseră deja acestei țări muntoase să hrănească o populație disproporționat de mare, dar presiunile legate de pământ aveau să constituie o temă recurentă a istoriei Japoniei.

În anul 645 e.n., o criză politică a clanului dominant i-a provocat declinul şi s-a afirmat altă familie, Fujiwara. Aceasta avea să conducă în timpul unei epoci mărețe a civilizației japoneze şi să-i domine pe împărați. Schimbarea nu a avut doar o însemnătate politică. Ea a marcat şi un efort conştient de a redirecționa viața japonezilor pe calea reînnoirii şi a reformei. Direcția nu putea fi oferită decât de exemplul suprem de civilizație şi putere cunoscut de japonezi şi, probabil, cel mai bun din lume la acea dată, cel al Chinei imperiale, care era şi exemplul unei puteri amenințătoare aflate în expansiune.

Relația sa continuă şi adesea schimbătoare cu China este altă temă a istoriei Japoniei. Chinezii, japonezii şi coreenii sunt strâns înrudiți din punct de vedere genetic, deşi ainu – o populație care s-a stabilit în nordul Japoniei – erau de origine est-siberiană şi înrudiți cu grupurile care au trecut în America. În epoca preistorică Japonia pare să fi urmat civilizația de pe continent, adesea mediată de Coreea; artefacte de bronz, de exemplu, nu apar pe insulă decât în jurul secolului I e.n. Dar primele referințe la Japonia din izvoarele chineze (din secolul al III-lea e.n.) descriu o țară care nu era afectată prea mult de evenimentele de pe continent, iar influența chineză directă nu a fost prea puternică până în secolele de după prăbuşirea dinastiei Han. Apoi, contactele din ce în ce mai numeroase ale Japoniei cu regatele coreene par să fi atras complet insulele pe orbita culturală chineză. Aceste legături au fost ulterior întărite de migrația savanților budişti. Confucianismul, budismul şi tehnologia prelucrării fierului au pătruns în Japonia din China. Au existat unele încercări de a efectua schimbări administrative după modelul chinez. Mai presus de toate, în Japonia fusese adusă scrierea chineză şi caracterele sale au fost folosite pentru a crea o formă scrisă a limbii băştinaşilor. Totuşi, atracția şi dependența culturală nu însemnaseră şi supunere politică.

Administrația centrală japoneză era deja bine dezvoltată ca anvergură şi amploare la începutul perioadei de centralizare şi s-au făcut eforturi majore de reformă în secolele VII-VIII. Totuşi, în cele din urmă, Japonia a evoluat nu în direcția unei monarhii centralizate, ci spre ceea ce se poate numi, printr-o analogie cu Occidentul, o anarhie feudală. Timp de aproape 900 de ani este dificil de găsit un fir roşu politic în istoria Japoniei. Continuitatea ei socială este mult mai evidentă. De la începuturile epocii istorice, chiar până în prezent, secretele continuității şi rezistenței societății japoneze au fost familia şi religia tradițională. Clanul era o familie extinsă, iar națiunea, cea mai extinsă familie dintre toate. În stil patriarhal, împăratul conducea familia națională aşa cum şeful de clan îşi conducea clanul sau chiar aşa cum îşi conducea țăranul de rând propria familie. Punctul central al vieții familiei şi clanului era participarea la cultul tradițional numit şintoism. Esența sa ritualică era venerarea anumitor zeități locale sau personale în sanctuare şi în cadrul familiei, în anumite momente. Această tradiție religioasă susținea anumite valori şi perspective cosmologice, dar nu are o doctrină fixă, scripturi canonice sau măcar un fondator cunoscut. În secolul al VI-lea, când în Japonia a pătruns budismul, a fost foarte uşor îmbinat cu aceste obiceiuri tradiționale.

Coerența instituțională a vechii Japonii a fost mai puțin evidentă decât unitatea sa socială. Împăratul se afla în centrul acesteia. De la începutul secolului al VIII-lea, puterea împăratului a fost totuşi din ce în ce mai eclipsată şi, în ciuda eforturilor depuse din când în când de câte un personaj puternic, aşa a rămas până în secolul al XIX-lea. Această eclipsare s-a produs, pe de o parte, ca urmare a

activităților așa-zișilor reformatori din secolul al VII-lea, căci unul dintre aceştia a fost fondatorul marelui clan Fujiwara. În următorii o sută şi ceva de ani, familia sa a creat legături strânse prin alianță cu familia imperială. Deoarece copiii erau adesea crescuți în casa familiei mamei, clanul putea exercita o influență crucială asupra viitorilor împărați cât timp aceştia erau mici. Şeful clanului Fujiwara şi-a luat, în secolul al IX-lea, titlul de regent – deşi împăratul era adult – şi în cea mai mare parte a așa-numitei perioade „Heian" (794-1185: numele provine de la cel al capitalei, actualul Kyoto) acest clan a uzurpat, practic, puterea curții imperiale prin alianțe şi dregătorii, şefii săi acționând în numele împăratului. Puterea clanului Fujiwara a încercat să mascheze declinul autorității regale, dar, de fapt, clanul imperial tindea să devină pur şi simplu unul dintre numeroasele clanuri aflate în umbra clanului Fujiwara, fiecare administrându-şi domeniile mai mult sau mai puțin independent.

Înlocuirea autorității împăratului a devenit mult mai evidentă după ce Fujiwara nu a mai fost la putere. Perioada „Kamakura" (1185-1333) a primit acest nume deoarece puterea a trecut în mâinile unui clan ale cărui domenii se aflau în această regiune, iar ignorarea curții imperiale, care a rămas la Heian, a devenit mult mai evidentă. La începutul perioadei Kamakura au apărut primii dintr-o serie de dictatori militari care au purtat titlul de shogun. Aceştia conduceau în numele împăratului, dar, de fapt, aveau un mare grad de independență. Împăratul trăia din veniturile obținute de pe domeniile sale, iar atât timp cât accepta tacit intențiile shogunului, avea în spate puterea militară a acestuia; când se opunea, era redus la tăcere.

Această eclipsare a puterii imperiale era atât de diferită de ceea ce se întâmplase în China, modelul reformatorilor din secolul al VII-lea, încât nu este uşor de găsit o explicație, deoarece este complexă. A existat o progresie de-a lungul secolelor de la exercitarea unei autorități centrale uzurpate în numele împăratului la dispariția practică a oricărei autorități centrale. Fără îndoială că şi loialitățile de clan tradiționale ale societății japoneze şi topografia țării au constituit o oprelişte în calea oricărei puteri centrale; văile izolate le ofereau adăpost latifundiarilor. Dar alte țări au soluționat cu succes aceste probleme: în secolul al XVIII-lea, conducătorii din casa de Hanovra ai Marii Britanii au îmblânzit ținuturile muntoase din Scoția printr-o serie de expediții punitive şi cu ajutorul drumurilor militare.

O explicație mai specifică se află în modul în care reformele funciare din secolul al VII-lea, ce au reprezentat cheia schimbării politice, au fost ajustate de clanurile cu influență la curte. Unele dintre acestea au obținut privilegii şi scutiri, la fel ca şi unele instituții religioase care dețineau pământ. Cel mai comun exemplu al abuzurilor rezultate de aici era acordarea unor domenii scutite de impozite unora dintre nobilii care dețineau funcții oficiale la curte ca răsplată

pentru că îşi îndeplineau obligaţiile. Nici chiar cei din clanul Fujiwara nu doreau să limiteze această practică. La un nivel inferior, micii proprietari căutau apoi să se pună, cu tot cu terenurile lor, la dispoziţia unui clan puternic pentru a fi siguri că vor primi drept de arendă în schimbul unei plăţi şi al obligaţiei de a oferi servicii militare. Rezultatul dublu al unor astfel de evoluţii a fost crearea unei baze solide pentru puterea latifundiarilor locali, privând în acelaşi timp structura administrativă centrală de suportul oferit prin impozitare. Dările (sub forma unei cote din recolte) nu ajungeau la administraţia imperială, ci la persoana căreia îi fusese acordat domeniul.

Funcţiile publice existente, spre deosebire de China, erau rezervate cu strictețe aristocraţiei. Nefiind recrutată prin concurs, administraţia publică nu putea asigura un sprijin pentru vreun grup ale cărui interese s-ar fi opus familiilor nobile ereditare. În provincii, posturile aflate imediat sub vârful scării ierarhice le erau de obicei acordate personalităţilor locale, doar funcţiile de rangul cel mai înalt fiindu-le rezervate funcţionarilor publici propriu-zişi.

Nimeni nu a planificat acest lucru. Nimeni nu planificat nici o tranziţie treptată spre o conducere militară, ale cărei origini se aflau în necesitatea de a însărcina unele familii de la frontieră cu apărarea împotriva populaţiei ainu, încă nesupusă. Încetul cu încetul, prestigiul clanurilor militare a atras către conducătorii acestora loialitatea celor care căutau siguranţă în vremuri de cumpănă. Şi, într-adevăr, era nevoie de siguranţă. Disidenţa anumitor provincii a început să fie vizibilă din secolul al X-lea. În secolul al XI-lea se distingea clar apariţia unei clase de ofiţeri senioriali pe marile domenii. Aceştia erau cei care gestionau şi foloseau efectiv pământurile celor ce le erau stăpâni doar cu numele şi simţeau loialitate faţă de clanurile războinice datorită legăturii elementare a serviciului militar şi loialităţii. În acest context a ajuns la putere clanul Minamoto, care a recreat guvernarea centrală la începutul epocii Kamakura.

Într-un fel, aceste lupte erau un lux. Japonezii îşi permiteau să se complacă în ele deoarece trăiau într-un stat insular unde niciun invadator străin nu reprezenta decât rareori o ameninţare. Printre altele, aceasta însemna că nu era nevoie de o armată naţională, care ar fi putut ţine sub control clanurile. Deşi a fost cât pe ce în 1945, Japonia nu a putut fi niciodată invadată, fapt ce a influenţat mult psihologia naţională. Consolidarea teritoriului naţional s-a realizat în cea mai mare parte în secolul al IX-lea, când populaţiile din nord au fost aduse sub control şi, după aceea, Japonia nu s-a mai confruntat decât foarte rar cu vreo ameninţare externă serioasă la adresa integrităţii sale naţionale, deşi relaţiile ei cu alte state au suferit multe transformări.

În secolul al VII-lea japonezii fuseseră alungaţi din Coreea, aceasta fiind ultima dată într-un interval de sute de ani când au fost prezenţi fizic acolo. Era începutul unei faze de supunere culturală faţă de China, dublată de incapacitatea

Japoniei de a-i rezista pe continent. Japonezii au trimis solii în China în interesul comerțului, al unor bune relații şi al contactului cultural, ultima în prima jumătate a secolului al IX-lea. Apoi, în 894, a fost numit alt trimis. Refuzul său de a accepta funcția marchează un moment de cotitură, deoarece motivul său a fost că China era prea tulburată şi concentrată asupra unor probleme interne şi că japonezii nu aveau oricum nimic de învățat de la ea. Relațiile oficiale nu au mai fost reluate până în perioada Kamakura.

În secolul al XIII-lea au existat câteva ocazii în care japonezii au tatonat terenul. Ele nu au împiedicat dezvoltarea unui comerț neregulat şi privat cu continentul sub forme care semănau foarte mult cu jaful şi pirateria. Se poate ca aceasta să fi provocat cele două încercări de invazie din partea mongolilor din 1274 şi 1281. Ambele au eşuat, a doua după pierderi mari din cauza unui uragan – *kamikaze* sau „vântul divin", care a ajuns să fie privit cam la fel cum vedeau englezii furtunile ce au distrus Armada –, iar aceasta a avut o importanță deosebită în întărirea credinței japonezilor în propria invincibilitate şi măreție națională. Oficial, motivul mongolilor fusese refuzul japonezilor de a le recunoaşte pretenția că ar moşteni revendicările imperiale ale chinezilor şi de a plăti tribut. În realitate, acest conflict a pus capăt încă o dată relațiilor recent reînnoite cu China; ele nu aveau să fie reluate până în timpul dinastiei Ming. La acea dată japonezii aveau deja reputație de pirați. Ei bântuiau mările asiatice, aşa cum Drake şi tovarăşii lui bântuiau Marea Caraibilor. Aveau sprijinul multor feudali din sud şi era aproape imposibil pentru shoguni să-i controleze chiar dacă doreau asta, aşa cum s-a întâmplat adesea, ca să nu strice relațiile cu chinezii.

Colapsul shogunatului Kamakura, în 1333, a marcat o încercare de scurtă durată şi nereuşită de a restaura puterea reală a împăratului, care a luat sfârşit după confruntarea cu realitățile puterii militare a clanurilor. În perioada următoare, nici shogunul, nici împăratul nu s-au bucurat de o autoritate sigură. Până la sfârşitul secolului al XVI-lea războaiele civile au fost aproape continue. Totuşi, aceste dispute nu au înfrânat consolidarea unei culturi japoneze care rămâne, de-a lungul secolelor, un spectacol sclipitor şi emoționant şi care încă influențează viața şi atitudinile japonezilor chiar şi în era industrialismului. Este o realizare ce se remarcă prin puterea de a împrumuta şi a adopta aspecte ale altor culturi fără a-şi sacrifica integritatea sau natura.

Nici la începutul erei istorice, când prestigiul artei Tang scoate foarte mult în evidență natura imitativă a ceea ce s-a realizat în Japonia, nu a existat doar o acceptare pasivă a unui stil străin. Încă din prima dintre marile perioade ale culturii japoneze înalte, în secolul al VIII-lea, acest aspect este deja vizibil în pictura japoneză şi într-o poezie scrisă deja în japoneză, deşi sute de ani s-au mai scris lucrări despre artă sau ştiință în chineză (aceasta avea ceva din statutul deținut mult timp de latină în Europa). În această perioadă şi încă mai mult la

apogeul supremației clanului Fujiwara, cu excepția arhitecturii religioase, arta japoneză a fost practic o artă de curte, influențată de acest cadru şi de preocupările şi gusturile unui cerc relativ restrâns. Era izolată ermetic de lumea Japoniei de rând prin materialele, subiectele şi standardele sale.

Majoritatea covârşitoare a japonezilor nu au văzut probabil niciodată produsele a ceea ce acum putem numi prima mare culme a culturii japoneze. Țăranii țeseau cânepă şi bumbac; femeile lor aveau puține şanse să atingă mătăsurile fine ale căror nuanțe dovedeau gustul desăvârşit al marilor doamne de la curte prin combinația de culori ale celor 12 mâneci suprapuse ale veşmintelor lor, aşa cum bărbații nu aveau cum să exploreze complexitățile psihologice ale subtilei cărți scrise de doamna Murasaki, *Povestea lui Genji*, un studiu la fel de fascinant ca acela al lui Proust şi aproape la fel de lung. O astfel de artă prezenta caracteristicile artei unei elite izolate de societate, care trăia în incinta palatului imperial. Era frumoasă, rafinată, subtilă şi uneori fragilă, fără substanță şi frivolă. Dar ea punea deja accent pe ceea ce avea să devină tradițional în Japonia: simplitatea, disciplina, bunul-gust şi iubirea de natură.

Cultura curții Heian a atras criticile unor şefi de clan din provincie, care vedeau în ea o influență corupătoare şi afectată, ce submina atât independența nobililor de la curte, cât şi loialitatea acestora față de propriile clanuri. Din perioada Kamakura, apare un subiect nou – războinicul – atât în literatură, cât şi în pictură. Totuşi, de-a lungul secolelor, atitudinii ostile față de artele tradiționale i-a luat locul respectul, iar în perioadele tulburi latifundiarii care se luptau între ei au demonstrat, prin sprijinul acordat acestor arte, că deja canoanele culturii japoneze erau adânc înrădăcinate. Aceasta era protejată din ce în ce mai mult de o mentalitate insulară şi chiar de o aroganță culturală confirmată de respingerea invaziilor mongole.

Acestei culturi i s-a adăugat şi un nou element militar în secolele de război, provenind în parte din criticarea cercurilor aparent decadente de la curte, dar combinându-se apoi cu tradițiile lor. Era alimentat de idealul feudal de loialitate şi sacrificiu de sine în slujba stăpânului, de idealurile de disciplină şi austeritate ale războinicilor şi de o estetică decurgând din acestea. Una dintre expresiile sale caracteristice a fost o ramură a budismului, zen sau chan în limba chineză. Treptat, a apărut o fuziune a stilului marii nobilimi cu virtuțile austere ale războinicului samurai care avea să marcheze viața japonezilor până în zilele noastre. Budismul a lăsat şi el o amprentă vizibilă asupra peisajului japonez prin templele sale şi marile statui înfățişându-l pe Buddha. Una peste alta, anarhia a fost cea mai fertilă dintre toate perioadele culturii japoneze, căci acum au apărut cele mai faimoase peisaje în pictură, desăvârşirea stilului de amenajare a grădinilor, artele aranjamentelor florale şi teatrul no.

În anumite domenii, anarhia acestor secole putea produce mari pagube sociale şi economice. Aşa cum avea să fie o lungă perioadă, cei mai mulți japonezi erau țărani; aceştia puteau avea enorm de suferit din cauza unui stăpân despotic, din cauza tâlhăriilor sau dacă trecea prin zonă o armată de slujitori de pe un fief rival. Totuşi, astfel de pagube se pare că au fost nesemnificative la nivel național. În secolul al XVI-lea, construirea unui mare număr de castele dovedeşte că existau resurse substanțiale; a existat o expansiune prelungită a circulației monedelor de cupru, iar unele exporturi japoneze – în special splendidele săbii făcute de meşterii japonezi – au început să apară pe piețele din China şi Asia de Sud-Est. În anul 1600 populația Japoniei se situa în jurul cifrei de 18 milioane de locuitori. Atât creşterea sa lentă (avusese nevoie de cinci secole pentru a se tripla), cât şi componenta sa urbană substanțială s-au bazat pe o îmbunătățire constantă a agriculturii, ce reuşise să suporte şi costurile tensiunilor sociale şi ale anarhiei. Era o poziție economică sănătoasă.

Mai devreme sau mai târziu, europenii aveau să afle mai multe despre insulele misterioase care produceau lucruri atât de frumoase. Primii au fost portughezii, care au debarcat de pe corăbii chinezeşti probabil în 1543. În anii următori au venit şi alții, cu propriile corăbii. Era o situație promițătoare. Japonia nu avea practic un guvern central care să se ocupe de reglementarea discuțiilor cu străinii şi mulți dintre latifundiarii din sud erau extrem de interesați să intre în competiția pentru comerțul exterior. Nagasaki, pe atunci doar un mic sat, le-a fost deschis nou-veniților de unul dintre aceştia în 1579. Acest nobil era un creştin zelos şi construise deja o biserică aici; în 1549 sosise primul misionar creştin, Sfântul Francis Xavier. După aproape 40 de ani, misionarilor portughezi li s-a interzis accesul; situația se schimbase însă atât de mult, încât interdicția nu a fost pusă imediat în aplicare.

Printre alte lucruri aduse de portughezi în Japonia erau şi noi plante alimentare ce proveneau din Americi – cartoful-dulce, porumbul, trestia-de-zahăr. Au adus şi muschetele. Japonezii au învățat rapid cum să facă şi ei aşa ceva. Această nouă armă a jucat un rol important în încheierea războaielor dintre seniorii Japoniei „feudale”, ca şi a celor din Europa medievală, odată cu apariția unei puteri preponderente, un soldat-dictator genial, cu origini modeste: Hideyoshi. Succesorul său a fost unul dintre acoliții săi, un membru al familiei Tokugawa. În 1603 a reînviat şi şi-a asumat vechiul titlu de shogun şi astfel a inaugurat o epocă din istoria Japoniei numită „marea pace”, care a durat până la o transformare revoluționară din 1868, dar care a fost o perioadă de o mare creativitate, în care Japonia s-a schimbat semnificativ.

În timpul shogunatului Tokugawa, timp de două secole şi jumătate, împăratul a fost împins şi mai mult spre periferia politicii japoneze şi menținut cu fermitate acolo. Curtea a fost înlocuită de tabăra militară; shogunatul se baza pe o

suzeranitate a militarilor. Shogunii înşişi nu mai erau acum nişte seniori feudali importanți, ci prinți ereditari în primul rând, în această a doua calitate fiind liderii unui sistem social stratificat asupra căruia exercitau puteri de vicerege în numele împăratului. Acest regim era numit *bakufu* –„cârmuire din cort". Quiproquoul oferit de Ieyasu, primul shogun din dinastia Tokugawa, a fost ordinea şi asigurarea unui sprijin financiar pentru împărat.

Cheia structurii politice japoneze era însăşi puterea casei Tokugawa. Originile lui Ieyasu fuseseră destul de modeste, dar spre mijlocul secolului al XVII-lea clanul pare să fi controlat aproximativ un sfert din terenurile cultivate cu orez ale Japoniei. Seniorii feudali au devenit în realitate vasali ai casei Tokugawa, conectați cu acest clan prin tot felul de legături. Acest sistem a fost numit „feudalism centralizat". Nu toți seniorii sau *daimyo* erau legați de shogun în acelaşi fel. Unii erau direct dependenți, fiind vasali a căror familie avea o legătură ereditară cu familia Tokugawa. Alții erau legați de aceasta prin alianță, patronaj sau afaceri. Alții, mai puțin de încredere, formau categoria periferică a familiilor care nu se supuseseră decât foarte greu. Dar cu toții erau atent supravegheați. Seniorii locuiau alternativ la curtea shogunului şi pe propriile domenii; când se aflau pe domeniile lor, familiile lor rămâneau ca potențiali ostatici ai shogunului în capitala sa, Edo, actualul Tokyo.

Sub seniori era o societate împărțită strict şi legal în clase ereditare şi menținerea acestei structuri era scopul principal al regimului. Nobilii samurai erau stăpânii şi slujitorii lor, conducătorii războinici care dominau societatea şi îi dădeau tonul, aşa cum făceau birocrații nobili în China. Ei urmau un ideal militar spartan simbolizat de cele două săbii pe care le purtau şi pe care le puteau folosi împotriva oamenilor de rând care nu arătau respect. Bushido, codul lor moral, punea accentul în primul rând pe loialitatea datorată de om stăpânului său. Tot ce îi lega inițial pe samurai de pământ practic dispăruse în secolul al XVII-lea şi aceştia locuiau în orăşelele construite în jurul castelelor stăpânilor lor. Celelalte clase erau țăranii, artizanii şi negustorii, care ocupau cea mai joasă poziție în ierarhia socială deoarece nu produceau nimic; etosul ambițios al comerciantului din Europa era de neconceput în Japonia, în ciuda vigorii comerțului japonez. Deoarece principalul scop al întregului sistem era stabilitatea, se impuneau cu hotărâre respectarea sarcinilor pe care le implica poziția fiecăruia şi limitarea la acestea. Hideyoshi supervizase personal o amplă acțiune de confiscare a săbiilor cu scopul de a-i dezarma pe cei care nu aveau dreptul să le dețină – clasele inferioare. Echitabil sau nu, acest sistem trebuie să fi ajutat la menținerea ordinii. Japonia dorea stabilitate, iar societatea ei a ajuns, prin urmare, să pună accent pe lucrurile care o puteau asigura: cunoaşterea propriului loc în societate, disciplina, regularitatea, calitatea muncii, răbdarea stoică. La momentul său de apogeu, rămâne una dintre cele mai impresionante realizări sociale ale umanității.

Una dintre slăbiciunile acestui sistem era că presupunea izolarea efectivă de stimulii externi direcți care ar fi generat schimbări. A fost mult timp amenințat de pericolul recăderii în anarhie pe plan intern; în secolul al XVII-lea, în Japonia erau o mulțime de *daimyo* nemulțumiți şi războinici neobosiți. Dar se profila şi un pericol extern evident din partea europenilor. Ei aduseseră deja în Japonia importuri care urmau să aibă un efect profund. Dintre acestea, cele mai evidente au fost armele de foc, al căror impact distrugător depăşea țintele vizate, şi creştinismul. Această credință fusese tolerată la început şi chiar primită cu brațele deschise drept ceva ce îi atrăgea pe comercianții din exterior. La începutul secolului al XVII-lea procentul creştinilor japonezi în cadrul populației a fost cel mai mare din istorie. Curând, după cum s-a estimat, erau peste jumătate de milion.

Totuşi, această stare de lucruri nu a durat mult. Creştinismul a avut întotdeauna un mare potențial subversiv. Odată ce conducătorii Japoniei au înțeles asta, a început o persecuție sălbatică. Acaeasta nu doar i-a costat viața pe mii de martiri japonezi, care au fost adesea ucişi cu cruzime, ci aproape că a pus capăt comerțului cu Europa. Englezii au plecat şi spaniolii au fost expulzați în anii 1620. După ce au fost alungați şi portughezii, aceştia au trimis în mare pripă o solie, în 1640, pentru a contesta acțiunea; aproape toți membrii acesteia au fost ucişi. Japonezii deja nu mai aveau voie să călătorească în străinătate sau să se reîntoarcă dacă erau deja plecați, iar construirea corăbiilor mari a fost interzisă. Doar prin intermediul olandezilor, care au promis să nu încerce să facă prozelitism şi, într-un act simbolic, au acceptat să calce crucea în picioare, Japonia a continuat să mai aibă oarece contacte cu Europa. Lor li s-a permis să mențină un avanpost comercial pe o mică insulă din portul Nagasaki.

După aceea, nu a mai existat niciun pericol real ca străinii să profite de nemulțumirile interne. Dar au fost alte dificultăți. În condițiile paşnice ale „marii păci", capacitatea militară a scăzut. Samuraii pierdeau vremea în oraşele din jurul castelelor stăpânilor lor, trândăveala lor fiind întreruptă doar de paradele ceremoniale în armurile învechite care însoțeau deplasarea seniorului la Edo. Atunci când europenii s-au întors, în secolul al XIX-lea, cu arme moderne, forțele militare ale Japoniei nu le-au putut face față din punct de vedere tehnic.

Poate că acest lucru nu putea fi anticipat, la fel ca şi alt rezultat al păcii generale în timpul căreia comerțul intern a prosperat. Economia japoneză a început să depindă mai mult de bani. Din această cauză, vechile relații au fost slăbite şi au apărut noi factori de stres social. Plata în bani lichizi îi forța pe seniori să vândă cea mai mare parte a orezului strâns din dări, baza subzistenței lor, pentru a-şi plăti vizitele în capitală. În acelaşi timp, piața a devenit una națională. Negustorii au prosperat: curând unii dintre ei puteau chiar să-i împrumute pe seniorii lor. Treptat, războinicii au început să depindă din ce în ce

mai mult pe bancheri. Pe lângă faptul că nu aveau lichidități, seniorii se găseau deseori în situații jenante din cauza incapacității lor de a face față schimbărilor economice şi repercusiunilor sociale ale acestora. Dacă slujitorii erau plătiți cu monede, ei puteau să-şi găsească mai uşor alt stăpân care să-i plătească mai bine. Şi oraşele creşteau, iar în anul 1700 Osaka şi Kyoto aveau amândouă peste 300.000 de locuitori, în timp ce Edo e posibil să fi avut 800.000. Această creştere a fost inevitabil urmată şi de alte schimbări. Fluctuațiile prețurilor pe piața orezului din oraşe au accentuat ostilitatea față de furnizorii înstăriți.

Aici ne confruntăm cu marele paradox al Japoniei clanului Tokugawa. În timp ce conducătorii ei au devenit tot mai puțin capabili să controleze noile provocări la adresa obiceiurilor tradiționale, aceste provocări au apărut ca urmare a unui fapt fundamental – creşterea economică – care, din perspectivă istorică, pare acum tema dominantă a acelei epoci. Sub conducerea clanului Tokugawa, Japonia se dezvolta rapid. Între 1600 şi 1850 producția agricolă aproape s-a dublat, în timp ce populația a crescut cu mai puțin de 50%. Deoarece regimul nu a fost capabil să pună mâna pe această nouă bogăție, ea a rămas în societate sub formă de economii care erau investite de cei care sesizau oportunități sau a ajutat la creşterea nivelului de trai al multor japonezi.

Încă există controverse cu privire la explicația a ceea ce pare să fi fost un progres spre o creştere economică în măsură să se autosusțină, aşa cum nu avea să mai apară decât în Europa. Unele motive sunt evidente şi au fost deja menționate în treacăt: avantajele pasive oferite de mările din jurul Japoniei, care i-au ținut la distanță pe invadatori, cum erau nomazii din stepe care îi hărțuiau din când în când pe cei ce produceau bogăție în Asia continentală. „Marea pace” a shogunatului a pus capăt războiului dintre feudali, reprezentând un avantaj suplimentar. Apoi au existat îmbunătățiri în agricultură, care au rezultat din cultivarea mai intensivă, investițiile în irigații şi exploatarea noilor plante aduse de portughezi din Americi.

Dar în acest punct analiza deja intră în sfera efectelor reciproce: îmbunătățirea agriculturii a fost posibilă deoarece a devenit profitabilă pentru producători şi era profitabilă pentru că exista un anumit tip de condiții sociale şi de guvernare. Obligarea nobililor şi a familiilor acestora să locuiască la Edo nu doar a adus orezul pe piață (deoarece nobilii aveau nevoie de bani lichizi), ci a creat şi o piață urbană uriaşă în capitală ce atrăgea şi forță de muncă (deoarece oferea locuri de muncă), şi bunuri, care au devenit din ce în ce mai profitabil de produs. Specializarea la nivel regional (în domeniul materialelor textile, de exemplu) a fost favorizată de diferențele în ceea ce priveşte capacitatea de producție alimentară: cea mai mare parte a producției industriale şi de artizanat din Japonia era localizată, ca la începutul Europei industriale, în zonele rurale. Şi

statul şi-a adus contribuția; în primii ani ai shogunatului s-au implementat o dezvoltare organizată a irigațiilor şi standardizarea greutăților şi a monedei.

Dar, în ciuda tuturor aspirațiilor sale de a reglementa societatea, în cele din urmă regimul *bakufu* a ajutat, probabil, creşterea economică deoarece era lipsit de putere. În loc de o monarhie absolută, a ajuns să semene cu un sistem bazat pe o balanță a puterii marilor seniori, capabil să reziste atât timp cât nu exista niciun invadator străin care să-l tulbure. Ca urmare, nu a putut să obstrucționeze calea spre creşterea economică şi să îngrădească accesul la resurse al producătorilor care le puteau folosi în mod util. Ba chiar samuraiilor cvasiparazitari din punct de vedere economic li s-a redus cota-parte din venitul național în momentul în care cotele producătorilor creşteau. S-a sugerat că în jurul anului 1800 venitul pe cap de locuitor şi durata de viață ale japonezilor erau foarte similare cu cele ale contemporanilor lor britanici.

Multe dintre aceste aspecte au fost puse în umbră de unele caracteristici mai superficiale, dar mai evidente ale epocii Tokugawa. Unele, bineînțeles, au fost importante, dar la alt nivel. Noua prosperitate a oraşelor a creat un public pentru cărțile tipărite şi pentru stampele colorate care aveau să suscite mai târziu admirația unor artişti europeni. Tot de aici provenea şi publicul noului teatru kabuki. Totuşi, oricât de genial şi încununat de succes a fost adesea la cel mai profund nivel economic (deşi fără premeditare), nu este clar dacă sistemul Tokugawa ar fi putut supraviețui mult timp chiar şi fără apariția unei noi amenințări din partea europenilor în secolul al XIX-lea. Spre sfârşitul perioadei au apărut semne de neliniște. Intelectualii japonezi au început să-şi dea seama că, într-un fel, izolarea lor îi apărase de europeni, dar îi şi rupsese de Asia. Aveau dreptate. Japonia îşi croise deja un destin istoric unic şi acest lucru însemna că s-a confruntat cu europenii într-un mod foarte diferit față de supuşii manciurienilor sau ai mogulilor.

8
Lumi izolate

Istoria Africii şi cea a Americilor au urmat ritmuri foarte diferite de cele din alte părți. Bineînțeles, acest lucru nu e la fel de adevărat pentru Africa cum a fost în cazul Americilor, pe care oceanele le-au izolat de orice contacte cu alte continente, cu excepția unora sporadice. Prin comparație, africanii trăiau pe un continent care a fost treptat islamizat, iar mult timp au avut contacte cel puțin tangențiale cu comercianți, la început arabi, iar apoi şi europeni. Acestea au devenit tot mai importante cu trecerea timpului, deşi au atras Africa în întregime în avanscena istoriei lumii abia la sfârşitul secolului al XIX-lea. Această izolare, combinată cu faptul că stabilirea celor mai multe evenimente istorice depinde aproape în totalitate de mărturiile arheologice, face ca mare parte din istoria Africii şi a Americii să fie învăluită în mister.

Istoria Africii de dinainte de sosirea comercianților şi exploratorilor europeni este legată în mare măsură de o dinamică internă foarte greu de decelat, dar putem presupune că migrațiile populațiilor au jucat un rol important. Există multe legende privind migrația şi ele vorbesc întotdeauna despre o deplasare de la nord spre sud şi vest. În fiecare caz, oamenii de ştiință trebuie evalueze legenda în contextul său şi cu ajutorul referințelor din documentele egiptene, poveştile călătorilor, descoperirile arheologice şi cercetările recente ale ADN-ului. Dar tendința generală este evidentă. Ea pare să marcheze un tipar general, îmbogățirea şi elaborarea culturii africane mai întâi în nord, pentru ca în sud să apară abia mult mai târziu.

O parte importantă a acestei tendințe o reprezintă migrațiile populațiilor bantu dincolo de teritoriul lor originar, din extremitatea sudică a Golfului Guineei, aproximativ în zona actualei granițe dintre Camerun şi Nigeria. Acum aproximativ două-trei mii de ani, acestea au început să migreze în toate direcțiile, probabil ca urmare a unei schimbări climatice extreme survenite în regiunea lor. Marele lor avantaj era că ştiau deja să prelucreze fierul, ceea ce le-a conferit tot felul de beneficii față de alte grupuri. Până în jurul anului 1000 e.n. ajunseseră în zonele sudice ale continentului şi – din câte se pare – vorbitorii de bantu au devenit grupurile dominante peste tot unde s-au stabilit. Aproximativ o treime dintre africani vorbesc astăzi una dintre cele 500 de limbi înrudite pe care aceştia le-au lăsat moştenire.

Un alt punct de pornire este reprezentat de Kush, ale cărui legături cu Egiptul sunt cunoscute. Până în secolul al V-lea î.e.n., kushiții pierduseră controlul asupra Egiptului şi se retrăseseră încă o dată la Meroë, capitala lor din

sud, dar au continuat timp de secole să se bucure de o cultură înfloritoare. Din Egipt, probabil, aduseseră cu ei o scriere hieroglifică şi o cultură bogată, un amestec africano-mediteraneean care avea să se răspândească mai departe, în Africa Centrală şi de Est. Organizarea lor politică era foarte complexă; în momentele importante, rolul principal la curte, atât pe timp de pace, cât şi pe timp de război, era jucat de o regină-mamă, *candace*. Una dintre ele, Amanirenas, a învins de două ori armatele romane din Egipt şi a capturat capul unei statui înfăţişându-l pe Augustus, pe care l-a îngropat sub pragul unui templu din Meroë, astfel încât kushiţii să calce în fiecare zi pe capul unui împărat roman. Kush făcea comerţ atât cu Africa Centrală, cât şi cu regiunile din nord; principalele sale exporturi erau aurul şi sclavii, iar până în secolul al IV-lea e.n. a fost un regat bogat.

Cel mai mare impact pe care l-a avut prelucrarea fierului a fost probabil în agricultură. Astfel, pădurile nu mai constituiau un obstacol în calea agriculturii şi solul era lucrat mai bine (aspect care poate fi legat de importarea unor noi culturi agricole din Asia la începutul erei creştine), ceea ce a dus la noi migraţii ale populaţiei şi la o creştere demografică. Regiunile ocupate de vânători-culegători au fost fragmentate odată cu sosirea păstorilor şi a cultivatorilor, care în jurul anului 500 e.n. se răspândiseră în mare parte din estul şi sud-estul Africii, pe teritoriul actual al statului Zimbabwe şi în Transvaal. Totuşi, aceşti africani nu foloseau plugul. Motivul este, poate, absenţa la sud de Egipt a unui animal suficient de rezistent la bolile africane pentru a trage la plug. O regiune în care se foloseau pluguri era Etiopia, întrucât aici se creşteau animale, după cum indică folosirea timpurie a cailor. Caii erau crescuţi şi pentru călărie în sudul Saharei.

Aceasta sugerează încă o dată cât de mult au limitat condiţiile de mediu dezvoltarea continentului african. Cea mai mare parte a istoriei Africii este un şir de reacţii la influenţe din exterior – prelucrarea fierului şi noile culturi agricole aduse din Orientul Mijlociu, Indonezia şi Americi, motoarele cu aburi şi medicina aduse din Europa în secolul al XIX-lea. Acestea au permis, treptat, îmblânzirea naturii africane. Fără ele, Africa de la sud de Sahara pare aproape încremenită sub uriaşele presiuni exercitate asupra ei de geografie, climă şi boli, cele din urmă fiind deseori decisive. Africa a rămas (cu unele excepţii) dependentă în cea mai mare parte de o agricultură itinerantă, fără să atingă nivelul intensiv; aceasta a fost o reacţie pozitivă la condiţiile dificile, dar nu a putut susţine decât o creştere lentă a populaţiei. De asemenea, în partea sudică a Africii nu se folosea nici roata, astfel încât zona a rămas în urmă la capitolul transporturi, morărit şi olărit.

Povestea a fost foarte diferită la nord de ecuator. Mare parte a istoriei kushiţilor încă aşteaptă, în sensul cel mai literal, să fie descoperită, deoarece puţine dintre oraşele sale principale au fost excavate până acum. Se ştie că în secolul al IV-lea e.n. kushiţii au fost învinşi de etiopieni. Pe atunci nu erau încă

poporul remarcabil care aveau să devină, ai cărui regi pretindeau că sunt descendenții lui Solomon şi care, timp de secole, au fost singurul neam creştin din Africa, în afară de egipteni. Au fost convertiți la creştinism târziu, în secolul al IV-lea, de către copți; la acea vreme, erau încă în contact cu lumea mediteraneeană clasică. Dar invaziile islamice din Egipt au ridicat o barieră între ei şi această lume secole la rând, timp în care etiopienii s-au luptat pentru supraviețuire cu păgâni şi musulmani, fiind izolați practic de Roma sau Bizanț. Erau vorbitori de limbă amharică şi singura nație africană cultă care nu aparținea islamului.

Mai exista un singur loc în Africa unde se statornicise creştinismul şi acela era nordul stăpânit de romani. Aici creştinismul devenise un cult puternic, deşi minoritar. Violența disensiunilor şi urmărirea donatiştilor, considerați eretici, explică probabil lipsa lui de stabilitate în timpul invaziilor arabe care l-au adus față în față cu islamul. Cu excepția Egiptului, creştinismul a fost eliminat din statele arabe africane. În schimb, islamul a fost şi continuă să fie o religie foarte puternică în Africa. Introdus prin invaziile arabe, s-a răspândit, în secolul al XI-lea, până în Niger şi Africa de Vest. Izvoarele arabe ne oferă, prin urmare, principalele informații despre societățile africane care nu îşi dezvoltaseră încă limbajul scris şi care erau situate în zona Sudanului şi Saharei după dispariția Kushului. Acestea erau adesea comunități care făceau comerț şi pot fi considerate oraşe-state; cel mai cunoscut era Timbuktu, deja sărăcit la momentul când au ajuns europenii, dar, în timpul Imperiului Songhay, în secolul al XV-lea, era un oraş suficient de important încât să aibă o universitate islamică. Aspectele politice şi cele economice se întrepătrund în Africa la fel de mult ca în orice altă parte a lumii şi nu este de mirare că primele regate ale Africii au apărut şi au prosperat la capătul unor importante rute comerciale, unde puteau beneficia de pe urma bogățiilor. Negustorilor le plăcea stabilitatea.

Un alt stat african, primul care a fost menționat de arabi, a inspirat numele unei țări moderne: Ghana. Originile sale sunt obscure, dar pot coincide cu afirmarea supremației unui popor care, la sfârşitul erei precreştine, avea avantajul că deținea arme de fier şi cai. Oricum ar fi stat lucrurile, Ghana consemnată de cronicari şi geografi arabi era deja un regat important atunci când a fost menționată în documente, în secolul al VIII-lea e.n. În perioada sa de maximă expansiune, Ghana se întindea pe o suprafață de aproximativ 500 de mile, cuprinzând regiunea delimitată la sud de cursurile superioare ale Nigerului şi Senegalului şi protejată la nord de Sahara. Arabii îi spuneau „Ținutul Aurului”; aurul provenea de pe cursul superior al Senegalului şi din Ashanti şi era transportat de negustori arabi pe rute transsahariene sau prin Egipt, către regiunea mediteraneeană, de unde lua calea comerțului european. În acest mod, Africa a exercitat pentru o vreme o influență pozitivă asupra lumii exterioare. În afară de

aur, cele mai importante bunuri cu care se făcea comerț dincolo de Sahara erau sarea şi sclavii. Ghana s-a destrămat în secolele XII-XIII.

Decăderea sa a fost urmată de ascensiunea Imperiului Mali, al cărui conducător deținea o avere colosală care a făcut senzație în 1307, când s-a dus în pelerinaj la Mecca. Şi acest imperiu a dat numele unui stat african modern. La începutul secolului al XIV-lea, Mali era chiar mai întins decât Ghana, cuprinzând întregul bazin al Senegalului şi ajungând la aproximativ 1.000 de mile de coastă. Epoca sa de glorie a coincis cu o exploatare mult mai eficientă a comerțului cu aur decât cea realizată de ghanezi.

Legenda spune că suveranul Imperiului Mali ar fi avut 10.000 de cai în grajdurile sale. Acest imperiu s-a divizat în urma unor războaie dinastice spre sfârşitul secolului al XIV-lea şi a fost în cele din urmă înfrânt de marocani. În unele cazuri, cronicile arabe vorbesc despre curți africane frecventate de cărturari, dar nu există niciun document local care să ne ajute la identificarea lor. În mod clar, aceştia erau păgâni, în timp ce conducătorii lor aparțineau lumii islamice. Este posibil ca destrămarea Ghanei să fi avut legătură şi cu nemulțumirea provocată de convertirea la islam. Cronicile arabe scot în evidență faptul că în statele sahariene şi sudaneze cultul islamic era asociat cu conducătorul, dar trebuia trebuia găsită o soluție pentru a cuprinde şi practicile tradiționale ale trecutului păgân – aşa cum şi creştinismul timpuriu din Europa a acceptat o moştenire similară. Nici obiceiurile sociale nu s-au adaptat întotdeauna la islam: cărturarii arabi înfierau şocați faptul că fetele din Mali umblau dezbrăcate în public.

Imperiul care a ajuns să înlocuiască Imperiul Mali, Songhay, este una dintre puținele excepții de la regula lipsei de informații despre regatele africane din era precolonială. Songhay era un imperiu musulman care se întindea de la coasta Atlanticului până în nordul Nigeriei. Ca multe alte state africane din acele vremuri, era un imperiu comercial, îmbogățit de monopolul pe negoțul cu sare şi pe rutele comerciale din Sahara, ceea ce i-a permis să-şi extindă teritoriul şi importanța. Mulți comercianți şi artişti veneau în Gao, capitala imperiului, şi în Timbuktu, centrul său comercial, din toată Africa de Vest şi Centrală, iar influența sa artistică a dăinuit mult timp după prăbuşirea imperiului, spre sfârşitul secolului al XVI-lea.

Alte două regate africane situate mai la sud, Benin şi Ife, au devenit şi ele centre artistice. Beninul, situat în zona de coastă a Nigeriei de astăzi, a rezistat până în secolul al XIX-lea şi a produs plăci murale şi capete în mărime naturală din bronz, precum şi sculpturi din fier şi fildeş. Ife, regatul poporului yoruba din vestul Nigeriei – a cărui artă este chiar mai veche decât cea a Beninului (atingând apogeul în secolul al XI-lea) –, avea maeştri ai sculpturii naturaliste în bronz,

piatră şi teracotă, precum şi o bogată cultură orală a povestitorilor. A produs, de asemenea, o muzică ce încă influenţează stilurile din întreaga regiune.

Unele populaţii bantu, care vorbeau limba numită de arabi „swahili” (din cuvântul arab care înseamnă „de pe coastă”), au întemeiat oraşe pe coastele est-africane care erau legate de unele regate din interior. Aceasta se întâmpla înainte de secolul al VIII-lea e.n., când arabii au început să se stabilească în aceste oraşe şi să le transforme în porturi. Arabii denumeau regiunea ţinutul zanzilor (de unde avea să derive mai târziu numele Zanzibar) şi spuneau că neamurile de aici preţuiau mai mult fierul decât aurul. Probabil că aceste forme de organizare politică au avut oarece legături comerciale cu Asia chiar şi înainte de epoca arabă; este imposibil de spus cine erau intermediarii, dar se poate să fi fost indonezieni, precum cei care au colonizat Madagascarul. Africanii aveau de oferit aur şi fier în schimbul mărfurilor de lux şi au început şi să introducă noi plante aduse din Asia, printre care arbustul de cuişoare şi bananierul.

Este dificil să ne facem chiar şi o idee vagă despre modul de funcţionare al acestor state. Monarhia nu era, cu siguranţă, o regulă şi sentimentul importanţei legăturilor de sânge pare să fi fost singura caracteristică larg răspândită împărtăşită de formele de guvernare africane. Organizarea reflecta probabil necesităţile anumitor medii şi posibilităţile prezentate de anumite resurse. Totuşi, guvernarea monarhică era des întâlnită. Iarăşi, primele semne apar în nord, oarecum pe teritoriul actual al Nigeriei, precum în Ife şi Benin. În secolul al XV-lea existau regate în regiunea marilor lacuri din est şi avem informaţii despre regatul Kongo, pe cursul inferior al fluviului Congo. Nu există multe semne de organizare la această scară şi vreme îndelungată majoritatea statelor africane nu aveau să-şi dezvolte o administraţie birocratizată sau armate permanente. Puterea regilor trebuie să fi fost limitată nu doar de obiceiuri şi de respectarea tradiţiei, ci şi de lipsa resurselor necesare pentru a atrage loialitatea oamenilor dincolo de legăturile impuse de rudenie şi respect. Fără îndoială, acest aspect explică natura tranzitorie şi pasageră a multora dintre aceste „state”. Etiopia şi marile regate din Africa de Vest nu au fost nişte ţări africane tipice.

Totuşi, mai există unele rămăşiţe remarcabile ale acestor regate obscure şi neînţelese. Nivelul ridicat de cultură al regiunilor est-africane în secolul al XII-lea este dovedit de vestigiile unor lucrări miniere în subteran, drumurilor, picturilor rupestre, canalelor şi puţurilor; acestea erau produsul unei tehnologii pe care arheologii au numit-o „azaniană”. Era realizarea unei culturi avansate din Epoca fierului. Agricultura se practica în această regiune cam de la începutul erei creştine. Pe baza acesteia, a fost posibilă exploatarea aurului, la care accesul a fost mult timp facil pe actualul teritoriu al statului Zimbabwe. La început nu erau necesare decât unele tehnici simple; puteau fi obţinute cantităţi mari de aur săpând doar puţin la suprafaţă. Acest lucru a atras în zonă comercianţi – mai întâi

arabi, apoi portughezi –, dar şi alţi africani, care au migrat aici. Aurul a trebuit să fie căutat, în cele din urmă, în subteran, pe măsură ce resursele mai accesibile de la suprafaţă s-au epuizat.

Cu toate acestea, exista suficient aur pentru a întreţine un „stat" care a durat patru secole. Acesta a ridicat singurele construcţii semnificative de piatră din sudul Africii. Există vestigii în sute de locuri din actualul Zimbabwe, dar cele mai celebre se află chiar în locul numit astfel (care înseamnă doar „case din piatră"). De pe la 1400 aceasta a fost capitala unui regat, locul unde erau înmormântaţi regii şi un loc sacru de venerare. Aşa a rămas până când a fost prădat, în jurul anului 1830, de altă populaţie africană. În secolul al XVI-lea portughezii menţionaseră deja o mare fortăreaţă construită din zidărie uscată, dar abia din secolul al XIX-lea avem surse europene despre acest loc. Europenii au fost uimiţi să găsească ziduri masive şi turnuri din piatră atent prelucrată, construite fără mortar, dar cu o mare precizie. Au existat îndoieli cu privire la capacitatea africanilor de a produce ceva atât de impresionant; unii au sugerat că meritul ar trebui să le fie atribuit fenicienilor şi unii romantici au cochetat cu ideea că Zimbabwe a fost construit de zidarii reginei din Saba. Astăzi, amintindu-ne de lumea altor popoare din Epoca fierului din Europa şi de civilizaţiile din America, astfel de ipoteze nu par necesare. Ruinele din Zimbabwe le pot fi atribuite pe drept africanilor din secolul al XV-lea.

În ciuda dezvoltării Africii de Est, popoarele de aici nu au reuşit să-şi dezvolte o limbă scrisă; ca şi primii europeni, aveau s-o preia de la alte civilizaţii. Poate că aceasta se explică în parte prin absenţa nevoii de a înregistra cu grijă terenurile sau recoltele care puteau fi depozitate. Indiferent de motiv, absenţa scrierii a fost un handicap în obţinerea şi difuzarea informaţiilor şi în consolidarea guvernării. A fost şi o sărăcire culturală: Africa nu urma să aibă o tradiţie locală a învăţaţilor care să fie o sursă de competenţe ştiinţifice şi filozofice. În schimb, capacitatea artistică a Africii nu era nici pe departe neglijabilă, aşa cum arată realizările din Zimbabwe sau bronzurile din Benin, care i-au fascinat pe europeni mai târziu.

Islamul îşi punea amprenta asupra Africii de aproape 800 de ani (iar înainte de aceasta fusese influenţa Egiptului asupra vecinilor săi) atunci când au ajuns europenii în America, descoperind civilizaţii ce realizaseră mult mai multe decât cele din Africa, aparent fără stimuli din exterior. Acest lucru li s-a părut unora atât de puţin probabil, încât multă vreme s-a cercetat şi s-a dezbătut posibilitatea ca elementele de civilizaţie să fi fost implantate în Americi de nişte călători care ar fi traversat oceanul cu foarte mult timp în urmă. Majoritatea oamenilor de ştiinţă consideră că dovezile sunt neconcludente. Dacă a existat un astfel de contact cândva, acesta încetase de mult. Nu există nicio urmă fără echivoc a vreunei legături între Americi şi oricare alt continent între momentul când au traversat

primii americani Strâmtoarea Bering şi debarcările vikingilor. Şi nici după aceea, până când au ajuns aici spaniolii, la sfârşitul secolului al XV-lea. Într-o măsură şi mai mare decât Africa şi pentru o perioadă mai lungă, trebuie să presupunem că Americile au fost izolate de restul lumii.

Izolarea lor explică de ce mai existau populații preagricole în America de Nord chiar şi în secolul al XIX-lea. În câmpiile din estul teritoriului actual al Statelor Unite trăiau „indieni” (cum au ajuns să-i numească ulterior europenii) care practicau agricultura înainte de sosirea europenilor, dar mai spre vest alte comunități încă erau formate din vânători şi culegători. Aveau să continue să facă asta, deşi cu unele schimbări importante de tehnică, precum calul şi metalul la început, aduse de europeni, iar apoi la echipamentul lor tehnic au fost adăugate şi armele de foc. Şi mai departe erau nişte populații pe coasta de vest care pescuiau sau supraviețuiau din ce găseau pe țărm, tot după obiceiuri neschimbate din vremuri imemoriale. Departe, spre nord, un tur de forță la capitolul specializări le permitea eschimoşilor să trăiască foarte eficient într-un mediu complet ostil; acest tipar a supraviețuit în elementele sale esențiale până astăzi. Totuşi, deşi culturile indienilor din America de Nord sunt realizări respectabile prin modul în care au învins provocările mediului, ele nu înseamnă civilizație. Pentru realizările Americii din punctul de vedere al civilizației indigene trebuie să mergem la sud de Rio Grande. Aici existau o serie de civilizații majore pe care le legau dependența comună de cultivarea porumbului şi faptul că aveau un panteon de zei ai naturii, dar care erau izbitor de diferite în alte privințe.

În Mesoamerica baza olmecă s-a dovedit a fi foarte importantă. Calendarele, scrierea hieroglifică şi practica construirii unor situri ceremoniale de mari dimensiuni care definesc o mare parte a regiunii în epocile ulterioare pot fi derivate în ultimă instanță de la aceasta; şi zeii Mesoamericii erau deja cunoscuți pe vremea olmecilor. Între începutul erei creştine şi secolul al IV-lea succesorii olmecilor au construit primul mare oraş american, Teotihuacán, pe actualul teritoriu al Mexicului. A fost timp de două sau trei secole un centru comercial major şi, probabil, a avut o importanță religioasă extraordinară, deoarece conținea un complex uriaş de piramide şi clădiri publice mari. Din motive necunoscute, a fost distrus prin secolul al VII-lea, poate de unul dintre valurile de invadatori care migrau spre sud, în valea din zona centrală a Mexicului. Aceste deplasări au inaugurat o epocă a migrațiilor şi războaielor ce avea să dureze până la sosirea spaniolilor şi au generat mai multe societăți regionale sclipitoare.

Cele mai remarcabile au fost cele formate de culturile maya din Yucatán, Guatemala şi nordul Hondurasului. Amplasarea lor era extraordinară, dat fiind aspectul de astăzi al regiunii. Practic, toate marile situri maya se află în pădurea tropicală, ale cărei animale, insecte, climă şi boli impun mari eforturi pentru ca agricultura să exploateze resursele disponibile pentru a întreține o agricultură.

Totuşi, maya nu a întreținut doar populații uriaşe timp de multe secole cu tehnici agricole rudimentare (nu aveau pluguri sau unelte din metal şi au depins vreme îndelungată de incendierea şi defrişarea terenurilor pentru a le folosi doar vreo două sezoane, după care se mutau în altă parte), ci a realizat şi construcții din piatră comparabile cu cele ale Egiptului antic.

Multe situri maya au rămas, poate, ascunse în junglă, dar până acum s-au descoperit suficiente pentru a reconstitui o schiță generală a istoriei şi societății maya, care au demonstrat în ultimele câteva decenii că au fost mult mai complexe decât s-a crezut inițial. Cele mai vechi urme ale culturii maya au fost datate în secolele IV-III î.e.n.; a atins maxima înflorire între secolele al VI-lea şi al IX-lea e.n., când au fost produse cele mai frumoase clădiri, sculpturi şi obiecte de ceramică. Oraşele maya din această perioadă cuprindeau mari complexe ceremoniale, temple, piramide, morminte şi curți rituale, adesea acoperite cu o scriere hieroglifică, ce abia în ultimele câteva decenii a început să fie descifrată. Religia juca un rol important în guvernarea acestei culturi, consacrându-i pe conducătorii dinastici ai oraşelor în cadrul unor ceremonii în care vărsarea de sânge şi sacrificiul jucau un rol important. Existau, de asemenea, acțiuni regulate de invocare şi venerare a zeilor în cadrul unui ciclu calculat pe baza unui calendar conceput în urma observațiilor astronomice. Mulți oameni de ştiință l-au considerat singura realizare a civilizației maya care merită să fie comparată cu clădirile şi a fost, într-adevăr, un mare triumf al matematicii. Datorită calendarului, putem discerne suficient din gândirea maya pentru a înțelege că liderii religioşi ai acestor triburi aveau o idee despre timp mult mai cuprinzătoare decât a oricărei alte civilizații pe care o cunoaştem; aceştia au calculat un trecut vechi de sute de mii de ani. Este posibil să fi ajuns chiar la ideea că timpul nu are început.

Hieroglifele săpate în piatră şi trei cărți care s-au păstrat ne spun câte ceva despre acest calendar şi oferă o cronologie a dinastiilor maya. Triburile maya din epoca clasică înălțau monumente datate o dată la 20 de ani pentru a marca trecerea timpului. Ultimul dintre ele este din 928. În acel moment civilizația maya ajunsese la apogeu. În ciuda iscusinței constructorilor săi şi a artiştilor care lucrau în jad şi obsidian, avea limitări considerabile. Făuritorii marilor temple nu au realizat niciodată arcul şi nici nu au putut folosi cărucioare în operațiunile lor, căci triburile maya nu au descoperit roata, în timp ce lumea religioasă în umbra căreia trăiau era populată de dragoni bicefali, jaguari şi cranii rânjind. În ceea ce priveşte realizările sale politice, societatea maya se bazase mult timp pe nişte tipare de alianțe care legau oraşele în două aglomerări dinastice a căror istorie este prezentată de hieroglifele monumentelor. În perioada sa de maximă expansiune, cel mai mare oraş maya este posibil să fi ajuns la 40.000 de locuitori, în timp ce populația rurală care depindea de el era de aproximativ zece ori mai

numeroasă: acest lucru implică o densitate a populației mult mai mare decât astăzi.

Civilizația maya a fost, prin urmare, o realizare foarte specializată. Ca şi cea egipteană, a trebuit să investească o forță de muncă uriaşă pentru ridicarea unor construcții neproductive, dar egiptenii realizaseră mult mai multe. Civilizația maya se poate să fi fost suprasolicitată mai repede. Curând după apariția sa, o populație din valea Mexicului, probabil toltecii, a cucerit Chichén Itzá, marele oraş maya, şi din acest moment centrele din jungla din sud au început să fie abandonate. Invadatorii au adus cu ei metalul şi practica mexicană a sacrificării prizonierilor de război. Zeii lor încep să apară în sculpturile din siturile maya. După câte se pare, în aceeaşi perioadă a existat şi o recesiune culturală, marcată de o ceramică şi o sculptură mai necizelată şi un declin şi în ceea ce priveşte calitatea hieroglifelor. La începutul secolului al XI-lea, ordinea politică maya se prăbuşise, deşi câteva oraşe aveau să revină la viață în următoarele două secole, la un nivel inferior de existență culturală şi materială. Chichén Itzá a fost, în fine, abandonat în secolul al XIII-lea şi centrul culturii maya s-a deplasatat în alt loc, prădat şi acesta, posibil după o răscoală a țăranilor din jurul anului 1460. Cu aceasta, povestea triburilor maya a rămas învăluită în mister până în zilele noastre. În secolul al XVI-lea Yucatánul a căzut în mâinile spaniolilor, deşi ultima redută maya a fost cucerită de ei abia în 1699.

Spaniolii au fost doar într-un sens foarte formal cei care au distrus civilizația maya. La sosirea lor, ea se prăbuşise deja din interior. Explicația nu este simplă, date fiind informațiile pe care le avem, şi e tentant să apelăm la metafore: civilizația maya a fost răspunsul la o provocare uriaşă şi i-a putut face față o vreme, dar numai cu o structură politică precară, vulnerabilă la imixtiuni externe şi cu prețul unei specializări înguste şi al unor presiuni uriaşe în raport cu resursele cu care trebuia să le susțină. Chiar şi înainte de invazia străină, pe măsură ce s-a produs fragmentarea politică, sistemele de irigație ale căror vestigii au fost descoperite de arheologi deveneau depăşite şi părăginite. La fel de important ca în orice altă zonă a Americilor, cultura indigenă nu a lăsat în urmă niciun stil de viață, nicio tehnologie notabilă, nicio literatură, nicio instituție politică sau religioasă semnificativă. Amprenta trecutului nu s-a păstrat decât în ceea ce priveşte limba țăranilor maya. Tot ce a lăsat maya în urmă sunt nişte ruine extraordinare, care aveau să-i uluiască şi să-i fascineze multă vreme pe cei nevoiți să încerce să le explice mai târziu.

În timp ce societatea maya se afla în etapa finală a declinului său, unul dintre ultimele triburi care au venit în valea Mexicului a întemeiat o stăpânire ce i-a uimit pe spanioli mai mult decât orice au descoperit ulterior în Yucatán. Aceştia erau aztecii; ei coborâseră în vale în jurul anului 1350 e.n., cucerind şi supunând teritoriile toltecilor, care dominau în acel moment regiunea. Aztecii s-au stabilit în

două sate, pe pământul mlăştinos de lângă lacul Texcoco; unul din acestea se numea Tenochtitlán şi avea să fie capitala Imperiului Aztec, care s-a extins în mai puțin de două secole în tot centrul Mexicului. Unele expediții aztece au ajuns departe în sud, în regiunea care avea să devină ulterior Republica Panamá, dar nu au arătat nicio intenție de a se stabili acolo. Aztecii erau războinici şi preferau un imperiu bazat pe tribut: armata lor le asigura supunerea a aproximativ 30 de triburi sau state mai mici pe care le lăsau în pace, cu condiția să plătească tributul stabilit. Zeii acestor popoare aveau onoarea de a fi incluşi în panteonul aztec.

Centrul civilizației aztecilor era Tenochtitlán, capitala pe care o fondaseră. Aceasta se situa pe lacul Texcoco, pe un grup de insule legate de maluri prin diguri circulabile, dintre care unul atingea cinci mile lungime şi era lat cât să încapă opt călăreți umăr la umăr. Spaniolii au lăsat descrieri entuziasmate ale acestui oraş: splendoarea lui, a afirmat unul, o depăşea pe cea a Romei sau a Constantinopolului. Avea probabil aproximativ 100.000 de locuitori la începutul secolului al XVI-lea şi pentru întreținerea lui se folosea ceea ce se primea de la popoarele supuse. În comparație cu oraşele europene, era un loc uimitor, plin de temple şi dominat de piramide artificiale uriaşe; totuşi, splendoarea sa pare că era derivată, căci aztecii exploatau talentele supuşilor lor. Nicio invenție sau inovație mai importantă a culturii mexicane nu poate fi atribuită cu certitudine perioadei post-toltece. Aztecii au controlat, au dezvoltat şi au exploatat civilizația pe care au găsit-o aici.

Când au sosit spaniolii, la începutul secolului al XVI-lea, Imperiul Aztec era încă în expansiune. Nu toate popoarele de sub dominația lui erau complet supuse, dar supremația aztecilor se întindea de la o coastă la alta. La conducere se afla un conducător semidivin, dar ales dintr-o familie regală. El conducea o societate extrem de ordonată şi centralizată, impunând poveri grele membrilor săi – muncă forțată şi serviciu militar obligatoriu –, dar oferindu-le şi resurse anuale pentru subzistență. A fost o civilizație care folosea pictograme, foarte pricepută la agricultură şi prelucrarea aurului, dar care nu cunoştea plugul, prelucrarea fierului sau roata. Ritualurile sale centrale – care i-au şocat puternic pe spanioli – includeau şi sacrificii umane; nu mai puțin de 20.000 de victime au fost ucise la inaugurarea marii piramide din Tenochtitlán. Astfel de holocausturi reconstituiau o dramă cosmică aflată la baza mitologiei aztece; potrivit acesteia, zeii fuseseră obligați să se sacrifice pentru a oferi soarelui sângele de care avea nevoie ca să se hrănească.

Această religie i-a îngrozit pe europeni prin detaliile sale revoltătoare – smulgerea inimii din pieptul victimelor, jupuirea acestora de vii şi decapitările ceremoniale –, dar ritualurile ei bizare şi teribile erau mai puțin importante decât profundele ei implicații politice şi sociale. Importanța sacrificiului însemna că era necesar un flux permanent de victime. Deoarece de obicei se foloseau prizonieri

de război – şi deoarece moartea pe câmpul de luptă era, de asemenea, o cale de acces spre paradisul soarelui pentru războinici –, pacea în Imperiul Aztec ar fi fost dezastruoasă din punct de vedere religios. Astfel, aztecilor nu prea le păsa că teritoriile dependente de ei nu erau decât slab controlate şi că revoltele erau frecvente. Triburilor supuse li se permitea să-şi păstreze conducătorii şi formele de guvernare pentru a fi atacați prin raiduri punitive sub cel mai neînsemnat pretext. Din această cauză imperiul nu a putut câştiga loialitatea populațiilor supuse; ele aveau să întâmpine cu bucurie prăbuşirea aztecilor. Religia urma să afecteze şi în alte moduri capacitatea de a reacționa la amenințarea europenilor, în special prin dorința aztecilor de a lua prizonieri pentru sacrificiu în loc să-şi omoare duşmanii în luptă şi prin credința că într-o zi divinitatea lor principală, Quetzalcóatl, cu pielea albă şi cu barbă, avea să se întoarcă din răsărit, unde plecase după ce dăruise poporului său meşteşugurile.

Una peste alta, în ciuda impresionantelor sale realizări estetice şi a formidabilei eficiențe sociale, civilizația aztecă lasă senzația de duritate, brutalitate şi lipsă de atractivitate. Puține dintre civilizațiile despre care avem suficiente informații le-au impus cerințe atât de dure membrilor lor. Pare să fi existat permanent o stare de tensiune – o civilizație pesimistă, al cărei popor era mereu conştient că prăbuşirea era aproape o certitudine.

La sud de Mexic şi Yucatán existau mai multe alte culturi destul de diferite în ceea ce priveşte gradul de civilizație, dar niciuna dintre ele nu a fost atât de remarcabilă precum cea mai îndepărtată dintre ele – civilizația andină din Perú. Populațiile mexicane trăiau încă, în cea mai mare parte, în Epoca pietrei; andinii ajunseseră mult mai departe. Ei au creat, de asemenea, un stat în adevăratul sens al cuvântului. Dacă triburile maya au excelat printre culturile americane prin calculele complexe ale calendarului lor, andinii erau cu mult înaintea vecinilor lor din punctul de vedere al complexității guvernării. Imaginația spaniolilor a fost captivată de Perú chiar mai mult decât de Mexic, iar motivul nu era doar imensa şi evidenta sa bogăție de metale prețioase, ci şi sistemul său social aparent echitabil, eficient şi foarte complex. Unii europeni au fost curând atraşi de descrierile acestuia, căci presupunea o subordonare aproape totală a individului față de colectivitate.

Aceasta era societatea condusă de incaşi. În secolul al XII-lea, un popor din Cuzco a început să-şi extindă controlul şi asupra unor centre de civilizație mai vechi din Perú. Ca şi aztecii, la început au fost doar vecini ai unor populații civilizate de mai mult timp decât ei; erau barbari care şi-au însuşit curând abilitățile şi roadele unor culturi superioare. La sfârşitul secolului al XV-lea incaşii conduceau un ținut care se întindea din Ecuador până în centrul actualului stat Chile, cuceririle lor din zonele de coastă fiind cele mai recente. A fost o realizare remarcabilă din punctul de vedere al guvernării, căci aceasta trebuia să

facă față obstacolelor naturale reprezentate de munții Anzi. Statul incas era unit de aproximativ 10.000 de mile de drumuri accesibile pe orice vreme, folosite de ştafete de alergători care purtau mesaje, fie orale, fie notate în quipu, un sistem de scriere care folosea sfori de diverse culori şi noduri. Cu ajutorul acestui instrument se păstrau înregistrări complexe.

Deşi încă nu avea o cultură scrisă, imperiul andin era formidabil de totalitar în ceea ce priveşte organizarea vieții supuşilor săi. Incaşii au devenit casta conducătoare a imperiului, avându-l în frunte pe Sapa Inca – „singurul incaş". Domnia sa a fost un despotism bazat pe controlarea forței de muncă. Populația era organizată în unități, dintre care cea mai mică era de zece capi de familie. Aceste unități erau surse de forță de muncă şi de produse agricole. Un control atent şi strict menținea populația acolo unde era nevoie de ea; părăsirea comunității locale sau căsătoria în afara acesteia nu erau îngăduite. Toate produsele agricole erau proprietatea statului; astfel, agricultorii îi hrăneau pe păstori şi meşteşugari şi primeau în schimb produse textile (lama era animalul bun la toate al culturii andine, care dădea lână, dar asigura şi transport, lapte şi carne). Comerț nu exista. Extragerea metalelor prețioase şi a cuprului a permis decorarea rafinată a oraşului Cuzco, care i-a uimit pe spanioli. Tensiunile din interiorul acestui sistem nu erau soluționate doar făcând uz de forță, ci şi prin relocarea populațiilor loiale într-o zonă ostilă şi printr-un control strict al sistemului de educație pentru le a inculca persoanelor de vază din rândul popoarelor cucerite atitudinile corecte.

Ca şi aztecii, incaşii au organizat şi au exploatat realizările unei culturi pe care o găsiseră aici, deşi mai puțin brutal. Scopul lor era integrarea mai degrabă decât obliterarea şi tolerau cultele popoarelor cucerite. Zeul lor era soarele. Absența unei culturi scrise face dificilă înțelegerea mentalității acestei civilizații, dar se poate remarca faptul că, deşi într-un mod diferit, peruanii par să fi împărtăşit preocuparea aztecilor față de moarte. Accidentele climatice, la fel ca în Egipt, au favorizat exprimarea sa prin rituri ale mumificării; aerul uscat de pe culmile înalte ale Anzilor era un conservant la fel de bun ca şi nisipul din deşert. Dincolo de aceasta, nu e uşor de spus ce diviziuni între popoarele cucerite au persistat şi au fost exprimate în supraviețuirea unor culte tribale. Atunci când a apărut o provocare din partea Europei, a devenit evident că supremația incaşilor nu eliminase nemulțumirile din rândul supuşilor, în ciuda succesului său remarcabil.

Toate civilizațiile americane au fost, în moduri importante şi evidente, foarte diferite de cele din Asia sau Europa. Pare în continuare că nu au avut o cultură scrisă propriu-zisă, deşi incaşii aveau procese birocratice suficient de bune pentru a gestiona structuri de conducere complexe, iar triburile maya păstrau nişte anale istorice foarte elaborate. Tehnologiile lor, deşi implicau anumite aptitudini la un nivel înalt, nu erau la fel de dezvoltate precum cele cunoscute deja în alte părți ale

lumii. Deşi aceste civilizaţii au asigurat un cadru şi instituţii satisfăcătoare pentru nişte culturi cu o putere foarte concentrată (dar limitată), contribuţia amerindienilor la viitorul lumii nu avea să parvină prin intermediul lor. Aceasta fusese, de fapt, făcută deja înainte de apariţia lor, sub forma unor descoperiri obscure, despre care nu avem date, ale unor cultivatori primitivi, care au desluşit primii cum să exploateze strămoşii roşiilor, porumbului, cartofilor şi dovleacului. Astfel, ei aduseseră, fără să ştie, o contribuţie uriaşă la resursele omenirii şi aveau să schimbe economii din întreaga lume. Civilizaţiile strălucitoare construite pe aceste baze în Americi erau totuşi menite să nu fie în cele din urmă mai mult decât nişte curiozităţi frumoase de la periferia istoriei lumii, în esenţă sterile.

9

Europa: posibilitatea schimbării

Există puțini termeni cu o conotație atât de înşelătoare ca „Evul Mediu”. O utilizare în întregime eurocentrică, lipsită de orice semnificație în istoria altor tradiții, expresia întruchipează ideea negativă că anumite secole nu prezintă nicio importanță cu excepția plasării lor în timp. Acestea au fost pentru prima dată distinse şi etichetate în secolele XV-XVI de nişte oameni ce căutau să recupereze o Antichitate clasică de care fuseseră izolați de mult. În acel trecut îndepărtat, credeau ei, oamenii făcuseră şi creaseră lucruri mărețe; cuprinşi de un sentiment de renaştere şi accelerare a civilizației, ei puteau crede că şi în vremea lor se realizau din nou lucruri mărețe. Dar între două perioade de creativitate nu au văzut decât un vid – *Medio Evo*, *Media Aetas* în latina folosită de ei – definit doar prin faptul că se intercala între alte epoci, fiind în sine anost, neinteresant şi barbar. Astfel, au inventat Evul Mediu.

Nu a trecut mult timp până când oamenii au început să vadă ceva mai mult în această perioadă de aproximativ o mie de ani din istoria Europei. Unul dintre modurile în care au ajuns la o privire de ansamblu a fost căutând originile a ceea ce ştiau; în secolul al XVII-lea englezii vorbeau despre un „jug normand” care le-ar fi fost impus strămoşilor lor, iar în secolul al XVIII-lea francezii şi-au idealizat aristocrația atribuindu-i origini ce datau de pe vremea cuceririlor france. Astfel de reflecții erau, totuşi, foarte selective; în măsura în care Evul Mediu era considerat un întreg, încă era privit, chiar şi acum 200 de ani, cu un uşor dispreț. Apoi, brusc, s-a produs o schimbare majoră. Oamenii au început să idealizeze aceste secole pierdute la fel de intens cum le ignoraseră strămoşii lor. Europenii au început să completeze tabloul trecutului lor cu romane istorice despre cavaleri şi în provincie au apărut imitații ale castelelor baronilor, în care locuiau filatori de bumbac şi agenți de bursă.

Mai important, izvoarele din acele vremuri au atras un efort uriaş de cercetare, ce continuă şi astăzi. În primele sale faze a încurajat unele reacții idealizate şi mult prea entuziaste. Oamenii au ajuns să idealizeze unitatea civilizației creştine medievale şi aparenta stabilitate a vieții din acea vreme, dar, astfel, au estompat adesea varietatea sa extraordinară. Prin urmare, încă nu putem fi siguri că înțelegem Evul Mediu european. Pare totuşi suficient de evident că această lungă perioadă se poate împărți rudimentar în două etape: secolele dintre sfârşitul Antichității şi anul 1000 par acum în mare măsură o epocă în care s-au pus temeliile. Anumite repere importante au trasat atunci direcțiile pentru viitor, deşi schimbarea s-a impus lent şi fără certitudinea că va rezista. Apoi, în secolul

al XI-lea, se poate simți o schimbare a ritmului. Progresele se accelerează şi sunt mai vizibile. Devine limpede, odată cu trecerea timpului, că ele ar putea deschide calea spre ceva complet diferit: o epocă a aventurii şi revoluției care a început în Europa şi care a continuat aici până când istoria europeană s-a contopit cu prima eră a istoriei globale.

Din această cauză este greu de spus când „se termină" Evul Mediu. În multe regiuni ale Europei, încă era în plină forță la sfârşitul secolului al XVIII-lea, momentul când prima mlădiță independentă a Europei a luat ființă dincolo de Atlantic. Chiar şi în noile State Unite erau mulți oameni care, la fel ca milioane de europeni, erau încă dominați de o perspectivă supranaturală asupra vieții şi de vederile religioase tradiționale, cam cum fuseseră bărbații şi femeile care trăiau în Evul Mediu, cu 500 de ani înainte. Din punct de vedere material, viața multor europeni era similară cu cea a strămoşilor lor medievali. Totuşi, în acel moment, în multe regiuni Evul Mediu se încheiase de mult, în toate sensurile importante. Vechile instituții dispăruseră sau se prăbuşeau, luând cu ele şi tradiții ale autorității necontestate până atunci. Pe alocuri, era deja perceptibil ceva similar cu viața lumii moderne. Acest lucru a devenit mai întâi posibil, apoi probabil şi, în fine, inevitabil în ceea ce acum poate fi considerată a doua fază majoră de formare a Europei şi prima din epocile sale revoluționare.

Biserica este un bun loc de pornire. Prin „Biserică", luată ca instituție lumească, creştinii înțelegeau totalitatea credincioşilor, laici şi clerici deopotrivă. În acest sens, în Europa catolică Biserica a ajuns să fie sinonimă cu societatea în Evul Mediu. În anul 1500 doar câțiva evrei, vizitatori şi sclavi nu făceau parte din masa uriaşă de persoane care (cel puțin formal) împărtăşeau credințele creştine. Europa era creştină. Păgânismul explicit dispăruse de pe hartă între coastele atlantice ale Spaniei şi granițele de răsărit ale Poloniei. Aceasta a fost o mare schimbare, atât calitativă, cât şi cantitativă. Credințele religioase ale creştinilor erau izvorul cel mai profund al unei întregi civilizații, care se maturiza de sute de ani şi care nu era încă amenințată serios de divizare şi deloc de mitologii alternative. Creştinismul ajunsese să definească rațiunea de a fi a Europei şi să confere vieții sale un țel transcendent. Acesta a fost şi motivul pentru care câțiva europeni au devenit prima dată conştienți de sine ca membri ai unei anumite societăți, creştinătatea.

Astăzi, noncreştinii se gândesc probabil la altceva când spun „Biserică". Oamenii folosesc cuvântul pentru a descrie instituții ecleziastice, structurile şi organizațiile formale care mențin viața religioasă şi disciplina credincioşilor. Şi în acest sens, Biserica evoluase mult până în anul 1500. Indiferent de calificările şi ambiguitățile ce o înconjurau, a avut un succes uriaş; chiar dacă şi eşecurile sale au fost mari, existau în interiorul Bisericii suficienți oameni care insistau cu tărie asupra puterii (şi obligației) Bisericii de a le corecta. Biserica Romană, aflată la

periferia vieții ecleziastice în Antichitatea târzie, era, cu mult înainte de căderea Constantinopolului, posesoarea şi centrul unei puteri şi a unei influențe fără precedent. Nu numai că dobândise o nouă independență şi importanță, ci dădea un nou caracter vieții creştine începând din secolul al XI-lea. Creştinismul devenise atunci deopotrivă mai disciplinat şi mai agresiv. Devenise, de asemenea, mai rigid: multe dintre practicile doctrinare şi liturgice care au predominat până astăzi au mai puțin de o mie de ani vechime – ele au fost instituite, cu alte cuvinte, atunci când se trecuse deja de ceva vreme de jumătatea erei creştine.

Cele mai importante schimbări s-au produs aproximativ între anii 1000 şi 1250 şi au constituit o adevărată revoluție. Originile lor se află în reforma al cărei centru a fost abația de la Cluny. Patru dintre primii opt egumeni ai abației de la Cluny au fost ulterior canonizați; şapte dintre ei erau nişte oameni excepționali. Ei au sfătuit papii, au acționat ca nunții papali, s-au pus în slujba unor împărați ca ambasadori. Erau oameni de cultură, adesea de viță nobilă, descendenți ai celor mai de seamă familii ale Burgundiei şi ai francilor occidentali (fapt care a ajutat la lărgirea influenței abației de la Cluny) şi s-au folosit de asta pentru a sprijini reforma morală şi spirituală a Bisericii. Leon al IX-lea, papa cu care începe cu adevărat reforma papală, a promovat cu ardoare ideile stareților de la Cluny. Nu a petrecut la Roma decât şase luni din pontificatul său de cinci ani, umblând de la un sinod la altul prin Franța şi Germania, corectând practicile locale, împiedicându-i pe latifundiarii laici să se amestece în treburile Bisericii, pedepsind comportamentul inacceptabil al clerului şi impunând un nou tipar de disciplină ecleziastică. Unul dintre primele rezultate a fost o mai mare standardizare a practicilor din cadrul Bisericii. Aceasta a început să pară mai omogenă.

Un alt rezultat a fost înființarea unui al doilea mare ordin monastic, cistercienii (numiți astfel după locul unde se afla prima lor mănăstire, la Cîteaux), de nişte călugări nemulțumiți de Cluny şi care doreau să reinstituie viața simplă inițială a Ordinului Benedictin, în special reluând munca practică şi manuală pe care Cluny-ul o abandonase. Un călugăr cistercian, Sfântul Bernard, avea să fie cel mai mare lider şi predicator atât al reformei creştine, cât şi al cruciadelor din secolul al XII-lea, iar ordinul său a avut o mare influență asupra disciplinei monastice şi asupra arhitecturii ecleziastice. Şi aceasta a împins Biserica spre o uniformitate şi o regularitate mai marcate.

Succesul reformei a fost demonstrat şi de fervoarea şi certitudinile morale ale mişcării cruciate, adesea o manifestare cu adevărat populară a religiei. Dar noile obiceiuri au suscitat şi opoziție, chiar şi printre oamenii Bisericii. Episcopilor nu prea le plăcea ca papa să se amestece în treburile lor şi preoții parohiilor nu înțelegeau întotdeauna de ce ar fi nevoie să schimbe nişte practici moştenite pe care enoriaşii lor le acceptau (căsătoria clericilor, de exemplu). Cea

mai spectaculoasă opoziție față de reforma ecleziastică a luat forma marii dispute care a rămas în istorie cu numele „Lupta pentru învestitură”. Deşi unii au considerat că acest conflict atingea anumite principii creştine importante, subiectul principal al disputei era de fapt împărțirea puterii şi bogăției între clasele conducătoare din care proveneau atât liderii Bisericii, cât şi capetele încoronate din Germania şi Italia, ce aparțineau Sfântului Imperiu Roman. Totuşi, şi alte țări au fost afectate de dispute similare – francezii la sfârşitul secolului al XI-lea, englezii la începutul secolului al XII-lea – deoarece în joc era o chestiune de principiu transcendentală care nu fusese rezolvată: care era relația corectă dintre autoritatea laică şi cea ecleziastică?

Cea mai publică bătălie din lupta pentru învestitură s-a dat imediat după alegerea papei Grigore al VII-lea, în 1073. Hildebrand (numele lui Grigore înainte să fie ales papă: de aceea se foloseşte uneori adjectivul „hildebrandine” cu referire la politicile şi vremurile sale) nu era nici pe departe o persoană atractivă, dar a fost un papă de un mare curaj personal şi moral. Fusese unul dintre sfetnicii lui Leon al IX-lea şi a luptat toată viața pentru independența şi supremația papalității în cadrul creştinătății occidentale. Era italian, dar nu romano-catolic, iar acest lucru explică poate motivul pentru care înainte de a deveni papă a jucat un rol important în transferarea alegerii papale la Colegiul Cardinalilor şi în excluderea din acesta a nobilimii laice romane. Atunci când reforma a devenit mai mult o problemă politică şi juridică decât una de morală şi moravuri (aşa cum s-a întâmplat în timpul pontificatului său de 12 ani), Hildebrand avea mai multe şanse să provoace conflictele decât să le evite. Îi plăcea foarte mult să acționeze hotărât, fără a ține cont prea mult de posibilele consecințe.

Conflictele erau, poate, deja inevitabile. La baza reformei se afla idealul unei Biserici independente. Aceasta nu îşi putea îndeplini misiunea, credeau Leon şi adepții acestuia, decât dacă laicii nu se amestecau. Biserica trebuia să fie independentă de stat şi membrii clerului trebuiau să ducă o viață diferită de cea a oamenilor de rând: ei trebuiau să formeze o societate distinctă în cadrul creştinătății. De la acest ideal au pornit atacurile împotriva simoniei (cumpărarea funcțiilor), campania împotriva căsătoriei preoților şi o luptă crâncenă privind amestecul până atunci necontestat al laicilor în numirile în funcții şi avansarea fețelor bisericeşti. Noua modalitate de alegere a papilor nu îi mai lăsa împăratului decât un drept de veto teoretic. Şi raporturile profesionale se deterioraseră, în sensul că unii papi începeau deja să înoate în ape tulburi, căutând sprijin printre vasalii împăratului.

Temperamentul lui Grigore al VII-lea nu a ajutat deloc în această situație delicată. Odată ales, şi-a ocupat tronul fără aprobarea împăratului, informându-l pur şi simplu despre acest lucru. Doi ani mai târziu a emis un decret privind învestitura laică, interzicându-le laicilor să învestească un membru al clerului ca

episcop sau în altă funcție ecleziastică, şi i-a excomunicat pe unii clerici care erau sfetnici ai împăratului pe motiv că se făceau vinovați de simonie, cumpărându-şi funcția. Pentru a pune capac, Grigore l-a convocat pe împăratul Henric al IV-lea să se prezinte în fața sa şi să se apere împotriva acuzațiilor de proastă administrare.

La început, Henric a răspuns chiar prin intermediul Bisericii; a convins un sinod german să-l depună pe Grigore. Henric a fost excomunicat, la rândul său, de papă, ceea ce ar fi contat mai puțin dacă nu s-ar fi confruntat cu duşmani puternici în Germania care aveau acum sprijinul papei. Rezultatul a fost că Henric a trebuit să cedeze. Pentru a nu fi judecat de episcopii germani conduşi de Grigore (care era deja în drum spre Germania), a fost nevoit să se umilească la Canossa, o localitate din nordul Italiei, unde a aşteptat desculț în zăpadă ca Grigore să-i accepte penitența, în una dintre cele mai spectaculoase confruntări dintre autoritatea laică şi cea spirituală. Dar Grigore nu câştigase cu adevărat. La vremea aceea, evenimentul de la Canossa nu a agitat prea mult spiritele. Poziția papei era exagerată; el a trecut dincolo de legea canonică pentru a afirma o doctrină revoluționară, că regii nu erau decât funcționari care puteau fi îndepărtați atunci când papa îi considera nepotriviți sau nedemni. Acest lucru era aproape inacceptabil de subversiv pentru cei ale căror orizonturi morale erau dominate de ideea sacralității jurămintelor de credință; anticipa unele revendicări ulterioare la monarhia papală, dar avea să fie inacceptabil pentru orice rege.

Învestitura a continuat să fie subiect de dezbatere şi în următorii 50 de ani. Grigore a pierdut simpatia pe care o câştigase prin intimidarea lui Henric şi abia în 1122 alt împărat a fost de acord cu un concordat văzut ca o victorie a papalității, deşi una mascată diplomatic. Totuşi, Grigore fusese un adevărat pionier; el trasase o distincție cum nu mai existase până atunci între membrii clerului şi oamenii de rând şi făcuse unele afirmații fără precedent privind caracterul unic şi superioritatea puterii papale. Acestea au mai fost pomenite în următoarele două secole, pe măsură ce jurisprudența şi jurisdicția papale se extindeau; din ce în ce mai multe litigii nu mai erau judecate de bisericile locale, ci de judecători papali, fie la Roma, fie pe plan local. În 1100 se pregătise deja terenul pentru apariția unei adevărate monarhii papale. A existat, într-adevăr, o dispută spectaculoasă în Anglia legată de problema privilegiilor şi imunității clerului la legea pământului, care avea să constituie o problemă în viitor; în momentul acela a dus la asasinarea (şi apoi canonizarea) lui Thomas Becket, arhiepiscopul de Canterbury. Dar, în mare, amplele privilegii judiciare ale Bisericii nu au fost limitate prea mult.

În timpul lui Inocențiu al III-lea, pretențiile papale la o autoritate monarhică au atins o nouă culme teoretică. Este adevărat, Inocențiu nu a mers chiar atât de departe ca Grigore. El nu a pretins o supremație absolută a puterii temporale pe

întregul teritoriu al creştinătăţii occidentale, dar a afirmat că papalitatea transferase imperiul, prin autoritatea sa, de la greci la franci. În cadrul Bisericii puterea sa era limitată doar de caracterul inadecvat al aparatului birocratic prin intermediul căruia era nevoit să opereze. Totuşi, puterea papală era adesea invocată în sprijinul ideilor reformatoare, ceea ce arată că mai rămăseseră multe de făcut. Celibatul clerului a devenit o practică mai comună şi mai larg răspândită. Printre noile practici care au fost impuse Bisericii în secolul al XIII-lea se număra şi confesiunea frecventă a indivizilor, un puternic instrument de control într-o societate religioasă şi plină de angoase. Dintre inovaţiile doctrinare, teoria transsubstanţierii, conform căreia, printr-un proces miraculos, trupul şi sângele lui Hristos se prefăceau în pâinea şi vinul din cuminecătură, a fost impusă începând cu secolul al XIII-lea.

Creştinarea finală a Europei în toiul Evului Mediu a fost un adevărat spectacol. Reforma monastică şi autocraţia papală s-au împletit cu efortul intelectual şi cu afişarea unei noi bogăţii în arhitectură, făcând ca această perioadă să fie un nou apogeu al istoriei creştine după epoca Părinţilor Bisericii. A fost o realizare ale cărei rezultate fundamentale s-au exprimat, poate, prin progrese intelectuale şi spirituale, dar care a devenit cea mai vizibilă în piatră. Aşa-numita arhitectură „gotică" a fost creată în această perioadă. Ea a dat naştere peisajului european care, până la apariţia căilor ferate, a fost dominat sau marcat de câte o turlă de biserică sau o clopotniţă ce se înălţa deasupra oraşelor mici. Până în secolul al XII-lea, principalele clădiri ale Bisericii erau de obicei monastice; apoi a început construirea impresionantei serii de catedrale, mai ales în nordul Franţei şi în Anglia, care rămân unele dintre marile realizări ale artei europene şi care, împreună cu castelele, constituie principalele creaţii arhitecturale ale Evului Mediu.

Se pare că a existat un mare entuziasm popular faţă de aceste investiţii uriaşe, deşi atitudinile din spatele lor sunt greu de înţeles. Se pot căuta analogii în sentimentul entuziaştilor din secolul XX faţă de explorarea spaţiului cosmic, dar astfel se omite dimensiunea supranaturală a acestor clădiri monumentale. Ele erau atât ofrande aduse lui Dumnezeu, cât şi o parte esenţială a instrumentării evanghelismului şi a educaţiei pe pământ. De-a lungul navelor lor uriaşe se perindau procesiunile care purtau moaşte şi mulţimile de pelerini venite să le vadă. Ferestrele lor erau acoperite cu imagini din povestea biblică ce reprezenta nucleul culturii europene; faţadele lor erau acoperite cu reprezentări didactice ale sorţii care îi aştepta pe cei drepţi şi pe cei păcătoşi. Astfel, caracterul public şi colectiv al creştinismului s-a înnoit. Este imposibil să evaluăm impactul deplin al acestor biserici uriaşe asupra imaginaţiei europenilor din Evul Mediu fără a ne aminti cât de mare era contrastul dintre splendoarea lor şi realitatea vieţii de zi cu zi, imposibil de închipuit astăzi.

Puterea şi răspândirea creştinismului organizat au fost accentuate şi de apariţia unor noi ordine religioase, dintre care s-au remarcat două: călugării cerşetori franciscani şi cei dominicani, care au ajuns să fie numiţi în Anglia fraţii cenuşii, respectiv fraţii negri, din cauza veşmintelor. Franciscanii au fost nişte adevăraţi revoluţionari: fondatorul ordinului, Sfântul Francisc din Assisi, şi-a părăsit familia pentru a trăi în sărăcie printre bolnavi, nevoiaşi şi leproşi. Adepţii care i s-au alăturat curând au îmbrăţişat imediat o viaţă în spiritul sărăciei şi smereniei lui Hristos. La început nu a existat nicio organizare formală şi Francisc nu a fost niciodată preot, dar Inocenţiu al III-lea, profitând cu viclenie de şansa de a patrona această mişcare ce putea provoca discordie în loc s-o lase să-i scape de sub control, le-a poruncit să aleagă un egumen. Prin intermediul acestuia, noua confrerie datora şi păstra o obedienţă riguroasă faţă de Sfântul Scaun. Ei puteau oferi o contrapondere autorităţii episcopilor locali deoarece puteau predica fără permisiunea episcopului diocezei. Ordinele monastice mai vechi şi-au dat seama de pericol şi li s-au opus franciscanilor, dar călugării au prosperat, în ciuda unor certuri interne privind organizarea. În cele din urmă au adoptat o structură administrativă substanţială, dar au rămas mereu cu precădere evangheliştii săracilor şi ai misionarismului.

Dominicanii au încercat să atingă un ţel mai modest. Întemeietorul ordinului era un preot din Castilia care s-a dus în Languedoc să predice printre membrii unei secte considerate eretice, albigenzii. Pornind de la însoţitorii săi, s-a dezvoltat un nou ordin de fraţi predicatori; la moartea lui Dominic, în 1221, de la cei 17 adepţi ai săi, cât avea la început, ajunsese la peste 500 de călugări. Ca şi franciscanii, erau călugări cerşetori care făcuseră legământ să trăiască în sărăcie şi, la fel, s-au dedicat activităţii misionare. Dar impactul lor a fost în principal intelectual şi au devenit o mare forţă în cadrul unei noi instituţii de mare importanţă care abia prindea formă, primele universităţi. Din rândul dominicanilor au provenit apoi mulţi membri ai Inchiziţiei, instituţie creată în prima jumătate a secolului al XIII-lea şi însărcinată cu reprimarea ereziei. Începând din secolul al IV-lea, unii clerici cereau cu insistenţă persecutarea ereticilor. Totuşi, prima condamnare papală a acestora nu a venit decât în 1184. Abia sub conducerea lui Inocenţiu al III-lea persecuţiile au ajuns să fie obligaţia regilor catolici.

Albigenzii nu erau, cu siguranţă, catolici, dar există unele îndoieli dacă trebuie priviţi ca eretici creştini. Doctrina lor era inspirată de maniheism; erau dualişti, unii dintre ei respingând orice este pământesc ca fiind creaţie a răului. Ca şi opiniile multor eretici de mai târziu, se considera că părerile religioase heterodoxe implică o rătăcire sau cel puţin o lipsă de conformitate în practicile morale şi sociale. Inocenţiu al III-lea pare să se fi decis să-i persecute pe albigenzi după uciderea unui nunţiu papal în Languedoc şi în 1209 a fost iniţiată o cruciadă

împotriva lor. Aceasta a atras mulţi laici (în special din nordul Franţei) din cauza şansei de a pune mâna rapid pe pământurile şi casele albigenzilor, dar a reprezentat şi o mare inovaţie: unirea forţelor statului şi ale Bisericii în creştinătatea occidentală pentru a zdrobi o disidenţă care le-ar fi putut periclita pe amândouă. A fost mult timp un instrument eficient, deşi nu în totalitate.

Atunci când se analizează teoria şi practica intoleranţei medievale, nu trebuie uitat că pericolul care se considera că îl reprezintă erezia pentru societate era îngrozitor: membrii săi riscau chinurile veşnice. Totuşi, persecuţiile nu au împiedicat apariţia repetată a unor erezii în următoarele trei secole, deoarece acestea exprimau nişte necesităţi reale. Erezia era, într-un fel, expunerea lipsei de substanţă a succesului extraordinar înregistrat de Biserică. Ereticii erau dovada vie a nemulţumirii faţă de rezultatul unei lupte îndelungate şi adesea eroice. Alţi critici aveau să se facă, de asemenea, auziţi la momentul potrivit şi în moduri diferite. Teoria monarhică papală a provocat o contradoctrină; unii gânditori susţineau că Biserica avea o sferă de activitate care nu presupunea şi amestecul în problemele seculare. Pe măsură ce oamenii aveau să dobândească o conştiinţă sporită a comunităţilor naţionale şi să acorde mai mult respect revendicărilor lor, acest amestec avea să pară din ce în ce mai îngrozitor. Dezvoltarea unei religii mistice a fost alt fenomen care a avut mereu tendinţa de a ieşi din structura ecleziastică. Prin mişcări precum Fratres Vitae Communis, ce respectau învăţăturile misticului Thomas ŕ Kempis, laicii au creat practici religioase şi forme de devoţiune care scăpau uneori controlului clerului.

Astfel de mişcări exprimau marele paradox al Bisericii medievale. Aceasta ajunsese la apogeul puterii şi bogăţiei. Avea domenii întinse, colecta zeciuieli şi impozite papale în slujba unei ierarhii magnifice, a cărei măreţie lumească reflecta slava lui Dumnezeu şi ale cărei catedrale extravagante, biserici extraordinare, liturghii splendide, fundaţii şi biblioteci erudite întruchipau devoţiunea şi sacrificiile credincioşilor. Şi totuşi, scopul acestei uriaşe concentrări de putere şi grandoare era de a propovădui o credinţă la baza căreia se aflau preamărirea sărăciei şi smereniei şi superioritatea lucrurilor spirituale.

Cupiditatea Bisericii a atras tot mai multe critici. Nu doar pentru că unii potentaţi ecleziastici se complăceau în privilegii şi facilităţi, satisfăcându-şi doar poftele lor şi neglijându-i pe credincioşi. A existat, de asemenea, o corupere mai subtilă inerentă a puterii. Identificarea apărării credinţei cu triumful unei instituţii conferise Bisericii o faţă tot mai birocratică şi mai legalistă. Problema fusese ridicată încă de pe vremea Sfântului Bernard; chiar şi atunci existau prea mulţi avocaţi canonici, se spunea. La mijlocul secolului al XIII-lea legalismul era flagrant. Şi papalitatea a început curând să fie criticată. La moartea lui Inocenţiu al III-lea, Biserica alinării şi a sacramentelor era deja ascunsă după faţada de granit a centralizării. Revendicările religiei se confundau cu asertivitatea unei

monarhii ecleziastice care cerea eliberarea de orice fel de constrângere. Era deja dificil de menținut administrarea Bisericii în mâinile unor oameni înclinați spre spiritualitate; Marta o împingea la o parte pe Maria, deoarece erau necesare talente administrative şi juridice pentru a conduce o maşinărie care îşi genera din ce în ce mai mult scopurile.

În 1294, un eremit vestit pentru cucernicia lui a fost ales papă. Speranțele inițiale s-au risipit rapid. Celestin al V-lea a fost obligat să se retragă în doar câteva săptămâni, incapabil, se pare, să-şi impună voința reformatoare asupra curiei. Succesorul său a fost Bonifaciu al VIII-lea. Acesta a fost numit ultimul papă medieval deoarece a dat formularea cea mai categorică principiilor primatului papalității, la un nivel politic maxim şi cu o aroganță extremă. Era de formație avocat, iar temperamentul său era departe de al unui om spiritual. A intrat în conflict cu regii Angliei şi Franței şi la jubileul anului 1300 a pus să fie purtate două săbii în fața sa pentru a simboliza faptul că deținea atât puterea temporală, cât şi pe cea spirituală. Doi ani mai târziu a afirmat că, pentru a se mântui, oamenii trebuiau să creadă în suveranitatea papei asupra fiecărei ființe umane.

În vremea sa, lunga bătălie dusă cu regii a ajuns la un stadiu critic. Cu aproape o sută de ani înainte, Anglia fusese supusă unei interdicții de către papă; această sentință teribilă interzicea administrarea oricărei împărtăşanii atât timp cât regele nu se căia şi nu se împăca cu Biserica. Bărbații şi femeile nu puteau să-şi boteze copiii şi să obțină iertarea păcatelor, iar acestea erau pedepse îngrozitoare într-o epocă a credinței. Regele Ioan a fost forțat să cedeze. Un secol mai târziu, lucrurile se schimbaseră. Episcopii şi clerul lor erau adesea înstrăinați de Roma, care le subminase şi lor autoritatea. Ei puteau simpatiza cu un sentiment național de opoziție față de papalitate, ale cărei pretenții au ajuns la apogeu în timpul lui Bonifaciu. Atunci când regii Franței şi Angliei i-au respins autoritatea, au găsit oameni ai Bisericii care să-i sprijine. Aveau şi nobili italieni plini de resentimente care să lupte pentru ei. În 1303, unii dintre ei (din ordinul francezilor) l-au urmărit pe bătrânul papă până în oraşul său natal, unde l-au arestat, se spune, într-un mod foarte umilitor din punct de vedere fizic. Concitadinii lui l-au eliberat pe Bonifaciu, care nu avea să moară în închisoare (spre deosebire de Celestin, pe care el îl aruncase în temniță), ci avea să-şi dea duhul, fără îndoială în urma şocului, câteva săptămâni mai târziu.

Acesta nu a fost decât începutul unei perioade grele pentru papalitate şi, ar spune unii, pentru Biserică. Timp de peste patru secole avea să se confrunte cu valuri recurente şi tot mai mari de ostilitate care, deşi adesea au fost înfruntate eroic, au sfârşit prin a pune la îndoială însuşi creştinismul. Chiar înainte de sfârşitul lui Bonifaciu, revendicările legale pe care acesta le făcuse erau aproape depăşite; nimeni nu s-a ridicat să-l răzbune. Acum eşecul spiritual a devenit ținta

atacurilor; de acum înainte, papalitatea avea să fie condamnată mai mult pentru că stătea în calea reformei decât pentru că avea pretenţii exagerate de la regi. O lungă perioadă, criticile au avut totuşi unele limite importante. Noţiunea de critică autonomă, justificată era de neconceput în Evul Mediu: oamenii Bisericii erau criticaţi pentru eşecurile de a-şi îndeplini sarcina religioasă tradiţională.

În 1309, un papă francez a mutat curia papală la Avignon, un oraş care aparţinea regelui din Napoli, dar umbrit de puterea regilor francezi ale căror teritorii se învecinau cu acesta. Avea să existe şi o preponderenţă a cardinalilor francezi în perioada cât reşedinţa papei s-a aflat la Avignon (care a durat până în 1377). Englezii şi germanii au ajuns curând să creadă că papii deveniseră instrumentul regilor francezi şi au luat măsuri împotriva independenţei Bisericii pe teritoriile lor. Electorii au afirmat că votul lor nu necesita aprobarea sau confirmarea din partea papei şi că puterea imperială venea doar de la Dumnezeu.

La Avignon papii locuiau într-un palat imens, a cărui construire a fost un simbol al deciziei lor de a sta departe de Roma şi al cărui lux indica un caracter lumesc din ce în ce mai pronunţat. Curtea papală era de o splendoare fără seamăn; aici slujea o suită impresionantă de servitori şi administratori plătiţi din impozitele ecleziastice şi fonduri deturnate. Din nefericire, secolul al XIV-lea a fost o perioadă de dezastru economic; unei populaţii mult reduse i se cerea să plătească mai mult pentru o papalitate mai costisitoare (şi, au afirmat unii, mai extravagantă). Centralizarea a continuat să alimenteze corupţia – abuzul drepturilor papale de a numi oameni în posturile vacante în urma unor beneficii era un exemplu evident –, iar acuzaţiile de simonie şi pluralism erau tot mai plauzibile. Conduita personală a clerului mai înalt intra din ce în ce mai evident în conflict cu idealurile apostolice.

Exilarea papei la Avignon a alimentat un anticlericalism şi un antipapalism populare, diferite de cele al regilor exasperaţi de preoţii care nu voiau să le accepte jurisdicţia. Chiar şi mulţi membri ai clerului considerau că abaţiile bogate şi episcopii înclinaţi spre cele lumeşti erau un semn că Biserica se secularizase. Aceasta a fost ironia care a pătat moştenirea lui Grigore al VII-lea. Criticile s-au accentuat în aşa măsură, încât papa s-a întors la Roma în 1377, confruntându-se cu cel mai mare scandal din istoria Bisericii, o „Mare Schismă”. Monarhii seculari au hotărât să instituie biserici cvasinaţionale în propriile teritorii, iar colegiul format din aproximativ 20 de cardinali, care manipulau papalitatea pentru a-şi menţine veniturile şi poziţia, a determinat alegerea a doi papi, al doilea doar de către cardinalii francezi. Timp de 30 de ani, papii de la Roma şi cei de la Avignon au revendicat simultan conducerea Bisericii. În 1409 a apărut un al treilea candidat, la Pisa. Pe măsură ce schisma se adâncea, criticile îndreptate împotriva papalităţii deveneau din ce în ce mai virulente. „Antihrist” era un termen disprețuitor preferat pentru a-l desemna pe pretendentul la patrimoniul

Sfântului Petru. Situația a fost şi mai mult complicată de implicarea unor rivalități seculare. Aliații papei de la Avignon erau, în mare, Franța, Scoția, Aragónul şi Milano; papa de la Roma era sprijinit de Anglia, împărații germani, Napoli şi Flandra.

Totuşi, la un moment dat schisma părea să promită reînnoirea şi reformarea. Patru concilii ale Bisericii s-au întrunit pentru a conveni asupra unei rezoluții; acestea au redus, în cele din urmă, numărul papilor la unul, cel de la Roma, începând cu anul 1420, dar unii speraseră la mai mult; ei doriseră o reformă şi atenția conciliilor fusese distrasă de la aceasta. Ele îşi irosiseră timpul cu combaterea ereziei, iar sprijinul în ceea ce priveşte reforma s-a diminuat pe măsură ce a fost restaurată unitatea papalității. Principiul că exista o sursă conciliară alternativă de autoritate în interiorul Bisericii avea să fie privit cu suspiciune la Roma în următorii 400 de ani.

Erezia, mocnind în permanență, izbucnise într-o vâlvătaie a zelului reformator pe durata conciliilor. Doi oameni extraordinari, John Wyclif din Anglia şi Jan Hus din Boemia, au focalizat nemulțumirile apărute în urma schismei. Ei au fost întâi de toate reformatori religioşi, deşi Wyclif era mai degrabă profesor şi gânditor decât om de acțiune. Hus a inițiat o mişcare ce a implicat şi problematici naționale, nu doar ecleziastice; a exercitat o influență uriaşă ca predicator în Praga. A fost condamnat de Conciliul de la Konstanz pentru perspective eretice asupra predestinării şi proprietății şi ars pe rug în 1415. Marele impuls reformator generat de Wyclif şi Hus a scăzut în intensitate pe măsură ce criticile lor au fost înăbuşite, dar ei atinseseră un filon de ostilitate națională față de papalitate care avea să se dovedească a fi extrem de distructiv pentru unitatea Bisericii occidentale. Catolicii şi husiții îşi disputau încă Boemia în cadrul unor războaie civile încrâncenate şi la 20 de ani după moartea lui Hus.

Între timp, papalitatea a făcut unele concesii în relațiile sale diplomatice cu monarhiile laice în secolul al XV-lea. Zelul religios părea să ocolească tot mai mult aparatul central al Bisericii. Fervoarea se manifesta sub forma unui flux continuu de scrieri mistice şi prin noi curente în religia populară. În pictură apare o nouă preocupare față de Patimile lui Hristos; noua venerare a unor sfinți, o modă a flagelării, erupții de dans frenetic – toate acestea arată o excitabilitate sporită. Un exemplu extraordinar al atracției şi puterii unui predicator popular este oferit de Savonarola, un dominican al cărui mare succes l-a transformat o perioadă în dictator moral al Florenței, în anii 1490. Dar fervoarea religioasă depăşea adesea structurile formale şi ecleziastice. În secolele XIV-XV religia populară punea în mare parte accentul pe individ şi pe devoțiune. Un alt exemplu al inadvertenței viziunii şi a mecanismului din cadrul ierarhiilor îl reprezintă neglijarea activităților misionare în afara Europei.

Una peste alta, secolul al XV-lea lasă o impresie de retragere, de descreştere, după un mare efort care durase aproape două secole. Totuşi, dacă am rămâne cu această impresie despre Biserica medievală, ar însemna să riscăm o înțelegere foarte eronată a unei societăți pe care religia, mai mult decât orice alt factor, o deosebea de societatea în care trăim astăzi. Europa încă echivala cu creştinătatea – şi chiar mai conştient după 1453. Între hotarele sale, viața era aproape în totalitate definită de religie. Orice putere provenea, în cele din urmă, de la Dumnezeu. Biserica era pentru majoritatea bărbaților şi femeilor singurul registrator şi autentificator al marilor momente ale existenței lor – căsătoria, naşterea şi botezul copiilor, moartea. Mulți dintre ei i se dedicau în totalitate; o proporție mult mai mare din populație se călugărea în comparație cu vremurile noastre, dar, deşi se puteau gândi la o retragere în viața monahală din fața vieții cotidiene ostile, ceea ce lăsau în urmă nu era o lume seculară ca a noastră, total diferită şi indiferentă față de Biserică. Învățământul, filantropia, administrația, justiția şi mari segmente ale vieții economice intrau în sfera de influență şi de reglementare a religiei.

Chiar şi atunci când oamenii îi atacau pe clerici, o făceau în numele standardelor pe care le predica însăşi Biserica şi apelând la cunoştințele despre scopurile lui Dumnezeu despre care îi învățase Biserica. Mitul religios nu era doar cel mai profund izvor de civilizație; el încă reprezenta viața tuturor oamenilor. Definea țelul omului şi făcea acest lucru în termenii unui bine transcendent. În afara Bisericii, comunitatea tuturor credincioşilor, nu se afla decât păgânismul. Diavolul – conceput într-o formă cât se poate de materială – îi aştepta pe cei care se abăteau de la calea credinței. Dacă în rândul celor rătăciți erau şi unii episcopi sau chiar papi, cu atât mai rău pentru aceştia. Fragilitatea umană nu putea compromite perspectiva religioasă asupra vieții. Dreptatea lui Dumnezeu avea să se arate şi El avea să separe oile de capre în Ziua mâniei, când toate urmau să se sfârşească.

Însă nu doar religia s-a dezvoltat şi s-a schimbat în Europa la sfârşitul Evului Mediu, ci şi statul. Astăzi cei mai mulți dintre noi sunt obişnuiți cu ideea unui stat care ne conduce. Este acceptat în general faptul că suprafața globului este împărțită între nişte organizații impersonale care acționează prin intermediul unor oficiali aleşi în anumite moduri şi că astfel de organizații asigură autoritatea publică supremă pentru orice zonă. Adesea se consideră că statele reprezintă oarecum un popor sau o națiune. Dar, indiferent dacă lucrurile stau aşa sau nu, statele sunt elementele de bază cu care cei mai mulți dintre noi ar construi o descriere politică a lumii moderne.

Nimic din toate acestea nu ar fi avut sens pentru un european din anul 1000; 500 de ani mai târziu poate că ar fi avut sens în mare parte, în funcție de cine era acel european. Procesul prin care a apărut statul modern, deşi departe de a se fi

încheiat în 1500, este unul dintre indicatorii care delimitează epoca modernă a istoriei. Întâi au apărut realitățile, înaintea principiilor şi a ideilor. Începând din secolul al XIII-lea, mulți conducători, de obicei regi, au reuşit, din diferite motive, să crească puterea pe care o aveau asupra celor conduşi. Acest lucru se întâmpla adesea pentru că puteau să mențină armate mari şi să le înarmeze cu cele mai eficiente arme. Tunurile de fier au fost inventate la începutul secolului al XIV-lea; au urmat cele din bronz, iar în secolul următor au apărut tunurile mari din fontă. Odată cu apariția lor, oamenii nu au mai putut sfida provocările conducătorilor din spatele zidurilor castelelor lor. Şi arbaletele din oțel le-au oferit un avantaj uriaş celor care şi le permiteau. Mulți conducători erau, în jurul anului 1500, pe cale de a exercita un monopol asupra folosirii forței armate în ținuturile lor. Ei îşi disputau şi mai mult, de asemenea, frontierele comune; şi acest lucru însemna mai mult decât tehnici mai bune de supraveghere. A marcat o schimbare în accentul pus în guvernare, de la pretenția de a controla nişte persoane care aveau o anumită relație cu conducătorul la cea de a-i controla pe oamenii care locuiau într-o anumită zonă. Dependența teritorială o înlocuia pe cea personală.

În astfel de aglomerări teritoriale, puterea regală era din ce în ce mai mult exercitată prin intermediul unor funcționari care, ca şi armele, trebuiau plătiți. O regalitate care funcționa prin vasali recunoscuți ai regelui, care făceau mare parte din treburile acestuia în schimbul unor favoruri şi care îl sprijineau pe câmpul de luptă atunci când necesitățile sale depăşeau ceea ce îi puteau oferi propriile domenii, a făcut loc uneia în care regatul era guvernat de nişte angajați, plătiți din impozite (tot mai mult cu bani lichizi, nu în natură), a căror colectare era una dintre sarcinile lor cele mai importante. Pergamentele pe care erau scrise dispozițiile şi registrele au început în secolul al XVI-lea să facă loc primelor pârâiaşe a ceea ce avea să devină potopul de hârtii birocratice moderne.

O astfel de prezentare schematică obturează, din păcate, această schimbare importantă şi complicată. Aceasta avea legătură cu fiecare aspect al vieții, cu religia şi cu sancțiunile şi autoritatea pe care o întruchipa, cu economia, resursele pe care le oferea şi posibilitățile sociale pe care le deschidea sau le bloca, cu ideile şi presiunile exercitate de acestea asupra unor instituții încă în formare. Dar consecințele nu pot fi negate. Cumva, Europa începea în jurul anului 1500 să se organizeze diferit față de Europa Carolingienilor şi Ottonienilor. Deşi legăturile personale şi locale aveau să rămână sute de ani, într-o proporție covârşitoare, cele mai importante pentru majoritatea europenilor, societatea a fost instituționalizată într-un mod diferit de cel de pe vremea când mai contau chiar şi loialitățile tribale. Relația dintre suzeran şi vasal care, cu vagile revendicări ale papei şi împăratului în fundal, a părut mult timp să epuizeze gândirea politică începea să facă loc ideii de putere princiară asupra tuturor locuitorilor unui domeniu care, în formulări extreme (precum cea a lui Henric al VIII-lea al Angliei potrivit căreia

prințul nu avea niciun superior din afară cu excepția lui Dumnezeu), era destul de nouă.

În mod necesar, o astfel de schimbare nu s-a produs peste tot la fel şi nici în acelaşi ritm. În 1800, Franța şi Anglia aveau de secole o semnificație pe care Germania şi Italia nu o aveau încă. Oriunde s-a produs, în centrul acestui proces s-a aflat consolidarea constantă a familiilor regale. Regii se bucurau de avantaje mari. Dacă erau chibzuiți, aveau o bază de putere mai solidă în domeniile lor de obicei mari (şi uneori foarte mari) decât aveau nobilii în moşiile lor mai mici. Regalitatea avea o aură de mister, reflectată prin circumstanțele solemne ale încoronării şi ungerii. Curțile regale păreau să promită o dreptate mai independentă şi mai puțin scumpă decât cea care putea fi obținută de la nobilii feudali locali. În secolul al XII-lea, de asemenea, a început să apară o nouă conştientizare a nevoii de drept şi regii se aflau într-o poziție de putere, hotărând ce lege avea să funcționeze în tribunalele lor. Puteau apela, prin urmare, nu doar la resursele structurii feudale la conducerea căreia se aflau – măcar într-o anumită măsură –, ci şi la alte forțe din exterior. Una dintre acestea, care s-a dovedit treptat a avea o importanță din ce în ce mai mare, era sentimentul național.

Trebuie să avem grijă să nu antedatăm această idee (pe care cei mai mulți o iau astăzi drept un bun dat). Niciun stat medieval nu era național în accepțiunea noastră, iar cele mai multe dintre ele erau foarte slabe. Cu toate acestea, în 1500 supuşii regilor Angliei şi Franței se puteau considera diferiți de străinii care nu le erau supuşi acestora, deşi îi puteau privi chiar şi pe cei care locuiau în satul vecin practic ca pe nişte străini. Acest tip de distincție se făcea chiar şi cu 200 de ani înainte între cei născuți în interiorul regatului şi cei născuți în afara lui şi sentimentul apartenenței comune al băştinaşilor era tot mai puternic. Un simptom a fost apariția credinței în sfinți protectori ai țării; deşi Sfântului Gheorghe îi fuseseră închinate unele biserici în timpul domniei regilor anglo-saxoni, abia începând din secolul al XIV-lea emblema sa, o cruce roşie pe fond alb, a fost purtată de soldații englezi, atunci când a fost recunoscut ca protector oficial al Angliei (faptele sale legate de omorârea balaurului îi fuseseră atribuite abia în secolul al XII-lea şi se poate să fie rezultatul unui melanj cu un legendar erou grec, Perseu).

Un alt simptom îl constituiau scrierea unor istorii naționale (anticipată deja de istoriile popoarelor germanice din Evul Întunecat) şi descoperirea unor eroi naționali. În secolul al XII-lea un galez a inventat, mai mult sau mai puțin, personajul mitologic Arthur, în timp ce un cronicar irlandez din aceeaşi perioadă a clădit un mit neatestat despre marele rege Brian Boru şi apărarea Irlandei creştine împotriva vikingilor. Mai presus de toate, exista mai multă literatură vernaculară. La început spaniola şi italiana, apoi franca şi engleza au început să rupă bariera pusă de latină în calea creativității literare. Strămoşii acestor limbi

pot fi recunoscuți în poemele epice din secolul al XII-lea, precum *Chanson de Roland*, care a transformat o înfrângere a lui Carol cel Mare în fața unor munteni din Pirinei în rezistența eroică a ariergărzii sale împotriva sarazinilor, sau *Cântecul Cidului*, povestea unui erou național al spaniolilor. În secolul al XIV-lea au apărut Dante, Langland şi Chaucer, fiecare scriind într-o limbă pe care o putem citi destul de uşor.

Nu trebuie să exagerăm impactul imediat. Vreme de secole, familia, comunitatea locală, religia sau breasla urma să fie în continuare epicentrul loialităților majorității oamenilor. Astfel de instituții naționale pe care le văzuseră dezvoltându-se probabil că nu prea reuşeau să pună capăt conservatorismului; în puține locuri a fost vorba despre ceva mai mult decât judecătorii regelui şi perceptorii acestuia – şi chiar şi în Anglia, cel mai național stat din Evul Mediu târziu, este posibil ca mulți oameni să nu fi văzut nici una, nici alta. Parohiile rurale şi micile oraşe din Evul Mediu, în schimb, erau comunități reale, iar în vremuri normale ofereau suficiente subiecte de gândire pe marginea responsabilităților sociale. Chiar avem nevoie de alt cuvânt decât „naționalism" pentru a sugera străfulgerările ocazionale şi pasagere ale apartenenței la ținut pe care omul medieval le putea avea din când în când sau chiar iritarea care putea izbucni brusc sub forma unei revolte împotriva prezenței străinilor, fie ei muncitori sau negustori. (Antisemitismul medieval avea, bineînțeles, rădăcini diferite.) Totuşi, astfel de aluzii la sentimentele naționale ne dezvăluie din când în când consolidarea lentă a sprijinului asigurat noilor state din Europa Apuseană.

Primele care au acoperit o arie similară cu cele ale succesorilor lor moderni au fost Anglia şi Franța. Câteva mii de normanzi veniseră din Franța după invadarea în 1066 a Angliei anglo-saxone, formând o nouă clasă conducătoare. Liderul lor, William Cuceritorul, le-a dat pământuri, dar a păstrat mai mult pentru sine (domeniile regale erau mai mari decât cele ale predecesorilor săi anglo-saxoni) şi şi-a afirmat o dominație supremă asupra celorlalte: avea să fie stăpânul ținutului şi tot ceea ce aveau oamenii era de la el, fie direct, fie indirect. A moştenit, de asemenea, prestigiul şi structura fostei monarhii engleze, iar acest lucru a fost important căci l-a înălțat în mod decisiv mai presus de ceilalți războinici normanzi. Cei mai de seamă dintre aceştia au devenit conții şi baronii lui William, cei mai puțin merituoşi cavaleri, conducând la început Anglia din castelele din lemn şi pământ pe care le construiseră pe tot teritoriul.

Cuceriseră una dintre cele mai civilizate societăți din Europa, care în timpul regilor anglo-normanzi avea să dea dovadă de o vigoare neobişnuită. La câțiva ani după Cucerire, statul englez a pus în practică unul dintre cele mai remarcabile acte administrative ale Evului Mediu, compilarea registrului cadastral (*Domesday Book*), un uriaş recensământ al Angliei care să servească regatului. Datele au fost adunate de jurați din fiecare comitat şi plasă şi minuția sa l-a impresionat pe

cronicarul anglo-saxon care nota cu amărăciune („este ruşinos să scriu eu aici, dar lui nu i s-a părut ruşinos să facă asta”) că niciun bou, nicio vacă şi niciun porc nu au scăpat neobservate de oamenii lui William. În secolul următor a existat o dezvoltare rapidă, chiar spectaculoasă a puterii judiciare a coroanei. Deşi din cauza minorităților şi a regilor slabi li s-au făcut din când în când concesii latifundiarilor, integritatea de bază a monarhiei nu a fost compromisă. Istoria constituțională a Angliei este timp de 500 de ani povestea autorității coroanei – creşterea şi descreşterea acesteia. Acest lucru s-a datorat mult faptului că Anglia era izolată de posibilii inamici, cu excepția nordului, fiind o țară insulară; era dificil pentru străini să se amestece în politica sa internă şi normanzii aveau să rămână ultimii care au reuşit s-o invadeze.

Mult timp, regii anglo-normanzi au fost totuşi mult mai mult decât suveranii unui stat insular. Ei au preluat o moştenire complexă de posesiuni şi teritorii feudale dependente care ajungeau tocmai până în sud-vestul Franței. Ca şi urmaşii lor, ei vorbeau încă franceza normandă. Pierderea celei mai mari părți din moştenirea lor „angevină” (nume provenit de la Anjou) de la începutul secolului al XII-lea a fost decisivă atât pentru Franța, cât şi pentru Anglia. Un sentiment al existenței ca națiune a fost alimentat şi mai mult în fiecare teritoriu de disputele dintre ele.

Capețienii ținuseră cu dinții de coroana franceză. Din secolul al X-lea până în secolul al XIV-lea, regii lor şi-au succedat unul altuia într-o linie ereditară neîntreruptă. Aceştia au adăugat domeniului pământuri care stăteau la baza puterii regale. Şi pământurile Capețienilor erau bogate. Ele se aflau în inima actualului teritoriu al Franței, regiunea cerealieră din jurul Parisului numită Île-de-France, care a fost mult timp singura zonă a țării ce a purtat vechiul nume Francia, amintind astfel că era o fărâmă din vechiul regat al francilor. Domeniile primilor Capețieni se deosebeau astfel de celelalte teritorii carolingiene din vest, precum Burgundia; până în anul 1300 succesorii lor puternici măriseră teritoriul „Franciei”, incluzând Bourges, Tours, Gisors şi Amiens. Între timp regii normanzi cuceriseră, de asemenea, Normandia şi alte teritorii feudale dependente de la regii Angliei.

Aceasta ne reaminteşte că în secolul al XIV-lea (şi mai târziu) existau încă mari fiefuri şi principate feudale pe teritoriul actual al Franței, ceea ce face improprie înțelegerea regatului capețian ca o unitate monolită. Era totuşi o unitate, deşi în mare parte se baza pe legăturile personale. În secolul al XIV-lea această unitate a fost mult sporită de un îndelungat conflict armat cu Anglia, care a rămas în istorie sub numele înşelător Războiul de O Sută de Ani. De fapt, englezii şi francezii nu s-au războit decât sporadic între 1337 şi 1453. Era dificil de menținut un război susținut; era prea costisitor. La nivel formal, în joc erau totuşi teritoriile şi feudele franceze stăpânite de dinastia engleză; în 1350, Eduard

al III-lea şi-a inclus în blazon şi stema Franței. Prin urmare, aveau să existe întotdeauna motive specioase pentru a începe lupta din nou, iar ocaziile oferite nobililor englezi de a pune mâna pe prăzi de război şi bani de răscumpărare făceau războiul să pară o investiție bună pentru mulți dintre ei.

În Anglia, aceste lupte au oferit noi elemente pentru mitologia în fașă a existenței ca națiune (în mare parte ca urmare a victoriilor importante obținute în bătăliile de la Crécy şi Azincourt) şi au generat o neîncredere adânc înrădăcinată față de francezi. Războiul de O Sută de Ani a fost important pentru monarhia franceză deoarece a avut un efect de limitare a fragmentării feudale şi a distrus oarecum barierele dintre picarzi şi gasconi, normanzi şi francezi. Pe termen lung, de asemenea, mitologia națională franceză a avut de câştigat – în primul rând, povestea şi exemplul Ioanei d'Arc, ale cărei acțiuni uimitoare au ajutat la înclinarea balanței îndelungatei lupte împotriva englezilor, deşi la vremea aceea puțini francezi ştiau de existența sa.

Cele două rezultate pe termen lung ale războiului care au contat cel mai mult au fost că Crécy a dus curând la cucerirea de către englezi a portului Calais şi că Anglia a fost învinsă pe termen lung. Anglia a mai stăpânit portul Calais încă 200 de ani, ceea ce a deschis Flandra – unde un grup de oraşe manufacturiere erau gata să absoarbă exporturile de lână şi ulterior de postav are englezilor – comerțului cu Anglia. Înfrângerea în cele din urmă a Angliei a însemnat că aceasta a pierdut practic toate posesiunile de pe teritoriul Franței până în 1500 (deşi în secolul al XVIII-lea George al III-lea încă avea titlul de „rege al Franței"). Încă o dată Anglia a devenit aproape o insulă. După 1453 regii francezi au putut continua consolidarea statului lor fără a mai fi deranjați de revendicările obscure ale regilor Angliei de la care porniseră războaiele. Acum se puteau ocupa de impunerea suveranității lor asupra latifundiarilor rebeli. În fiecare din cele două țări, războiul a întărit monarhia pe termen lung.

Unele procese care au pus bazele consolidării naționale se pot observa şi în Spania, deşi uneori cam la întâmplare şi cu intermitențe. În anul 1500 spaniolii aveau o fundație mitică pentru o istorie națională în povestea Reconquistei. Sentimentul unui război prelungit al religiei cu islamul a conferit existenței ca națiune a Spaniei o formă şi o culoare deosebite. Reconquista a fost, într-adevăr, propovăduită uneori ca o cruciadă. A fost o cauză care putea uni oameni de origini diverse şi care proveneau din medii foarte diferite. Uneori, regii creştini colaboraseră cu aliați mauri şi existaseră perioade de coexistență paşnică, când niciun sentiment puternic de exclusivitate religioasă nu părea să divizeze popoarele care trăiau alături în peninsulă. Totuşi, Reconquista a reprezentat, de asemenea, o serie de lupte coloniale pentru eliberarea şi exploatarea teritoriilor cucerite de arabi cu secole înainte.

Prin urmare, sub influența unor impulsuri variate, frontierele regatelor creştine s-au lărgit treptat. La mijlocul secolului al XII-lea Toledo a devenit iarăşi o capitală creştină (cea mai mare moschee a sa fiind transformată în catedrală), iar în secolul al XIII-lea castilienii au cucerit Andaluzia şi aragonezii oraşul arab Valencia. În 1340, când ultima mare ofensivă arabă a fost respinsă, succesul a adus cu sine şi ameninţarea anarhiei pe măsură ce nobilii turbulenți din Castilia încercau să se afirme. Monarhia s-a aliat cu târgoveții. Consacrarea unei domnii personale mai puternice a urmat unirii coroanelor Aragónului şi Castiliei prin căsătoria în 1479 a aşa-numiților Reyes Católicos, „regii catolici", Ferdinand al Aragónului şi Isabela a Castiliei. Aceasta a facilitat atât expulzarea maurilor, cât şi formarea ulterioară a unei națiuni, deşi cele două regate au rămas mult timp separate din punct de vedere formal şi legal. În peninsulă, doar Portugalia a rămas în afara cadrului unei noi Spanii; aceasta s-a agățat cu tărie de o independență adesea amenințată de puternicul ei vecin.

În Germania existau puține semne ale planurilor de ansamblu privind construirea unor viitoare națiuni. Revendicările împăraților Sfântului Imperiu Roman puteau constitui o bază importantă şi largă pentru puterea politică. Totuşi, după 1300 aceştia pierduseră practic tot respectul special cuvenit titlului lor. Ultimul german care s-a dus la Roma pentru a o forța să-l încoroneze împărat a făcut acest lucru în 1328; s-a dovedit a fi un efort zadarnic. Unul dintre motivele eşecului a fost îndelungata dispută din secolul al XIII-lea dintre nişte împărați rivali. Un altul a fost incapacitatea împăraților de a consolida autoritatea monarhică în diferitele teritorii aflate sub stăpânirea lor.

În Germania, domeniile familiilor imperiale care s-au succedat la tron erau de obicei disparate şi dezbinate. Alegerea împăratului se afla în mâinile unor mari latifundiari. Odată aleşi, împărații nu aveau o capitală anume care să reprezinte centrul unei națiuni germane în formare. Circumstanțele politice i-au făcut să delege din ce în ce mai mult şi puțina putere pe care o aveau. Unele oraşe importante au început să exercite puteri imperiale în teritoriile lor. În 1356, un document acceptat în mod tradițional ca o piatră de hotar în istoria constituțională germană (deşi nu era decât înregistrarea unui fapt), Bula de Aur, a numit şapte principi electori care au obținut exercitarea aproape în întregime a drepturilor imperiale pe teritoriile lor. Jurisdicția lor, de exemplu, a fost ulterior absolută; niciun apel nu ajungea la împărat de la tribunalele lor. Ceea ce a rămas în această situație a slăbirii puterii imperiale a fost o reminiscență a mitologiei, care avea să se dovedească totuşi o tentație pentru unii principi puternici.

O familie austriacă a ajuns în cele din urmă pe tronul imperial – Casa de Habsburg. Primul împărat habsburg a fost ales în 1273, dar a rămas mult timp un exemplu solitar. Măreția imperială a familiei abia urma, căci din rândul Habsburgilor aveau să provină împărați aproape fără întrerupere de la urcarea pe

tron a lui Maximilian I, care a devenit împărat în 1493, până la sfârşitul imperiului, în 1806. Şi chiar şi atunci aveau să supravieţuiască încă un secol ca suverani ai unui mare stat. Au pornit cu un avantaj important: în comparaţie cu principii germani, ei erau bogaţi. Dar au avut acces la resurse importante abia după o căsătorie care le-a adus, în cele din urmă, moştenirea ducatului Burgundiei, cel mai bogat dintre toate statele europene în secolul al XV-lea, care includea o mare parte a Olandei. Alte moşteniri şi mariaje urmau să adauge posesiunilor lor Ungaria şi Boemia. Pentru prima dată după secolul al XIII-lea, părea posibil ca o unitate politică eficientă să fie impusă Germaniei şi Europei Centrale; interesul familiei Habsburg de a uni teritoriile dinastice disparate avea acum un posibil instrument sub forma demnităţii imperiale.

Deja imperiul încetase practic să mai conteze la sud de Alpi. Eforturile de a-l menţine acolo se împotmoliseră mult timp în politica italiană: rivalii implicaţi în disputele care chinuiau oraşele italiene îşi spuneau guelfi şi ghibelini multă vreme după ce aceste nume încetaseră să mai însemne, ca odinioară, sprijinirea papei, respectiv a împăratului. După secolul al XIV-lea nu mai exista niciun domeniu imperial în Italia şi împăraţii nu ajungeau aici decât pentru a primi coroana lombardă. Autoritatea imperială le era delegată unor „vicari" care şi-au transformat vicariatele în unităţi aproape la fel de independente ca electoratele din Germania. Acestor conducători şi vicariatelor lor li s-au acordat anumite titluri, dintre care unele s-au perpetuat până în secolul al XIX-lea; ducatul Milano a fost printre primele. Dar alte state italiene aveau origini diferite. Pe lângă sudul normand, „Regatul celor Două Sicilii", mai erau republicile, dintre care Veneţia, Genova şi Florenţa erau cele mai de seamă.

Oraşele-republici au fost rezultatul a două mari tendinţe întreţesute uneori în primele etape ale istoriei Italiei, mişcarea „comunală" şi apariţia bogăţiei comerciale. În secolele X-XI, în mare parte din nordul Italiei, adunările generale ale cetăţenilor apăruseră ca forme de guvernare eficiente în multe oraşe. Ele se intitulau uneori *parliamenta* sau, cum am putea spune, adunări orăşeneşti şi reprezentau nişte oligarhii municipale care profitau de pe urma unei reabilitări a comerţului ce a început să se facă simţită din anul 1100. În secolul al XII-lea oraşele lombarde au intrat în joc împotriva împăratului şi l-au învins. După aceea şi-au gestionat singure treburile interne.

Începea o epocă de aur pentru Italia, care avea să dureze până în secolul al XV-lea. Aceasta a fost marcată de o creştere uimitoare a bogăţiei, bazată atât pe manufactură (textile în principal), cât şi pe comerţ. Dar gloria sa a fost marcată de o înflorire culturală exprimată nu doar prin ceea ce la vremea aceea se considera a fi o renaştere a învăţăturilor clasice, ci şi prin crearea unei literaturi vernaculare, în muzică şi în toate artele vizuale şi plastice. Victoriile sale au ajuns să fie larg răspândite în toată peninsula, dar erau cel mai vizibile la Florenţa, nominal

republică, dar practic o monarhie condusă de familia Medici, care făcuse avere din activități bancare.

Cel mai mare beneficiar al reabilitării comerțului a fost totuşi Veneția. În mod formal un teritoriu dependent al Bizanțului, a fost favorizată mult timp de o detaşare de tulburările de pe continentul european grație faptului că se situa pe nişte insulițe, în mijlocul unei lagune cu ape puțin adânci. Unii se refugiaseră aici din fața lombarzilor. Pe lângă faptul că oferea siguranță, aşezarea geografică a impus şi un destin; Veneția, aşa cum le plăcea cetățenilor săi să-şi amintească mai târziu, era cununată cu marea, iar un celebru festival al republicii marca acest lucru prin actul simbolic al aruncării unui inel în apele Adriaticii. Cetățenii venețieni nu aveau voie să cumpere pământ pe continent, aşa că şi-au orientat energiile spre imperiul comercial de peste mări. Veneția a devenit primul oraş vest-european care a ajuns să trăiască de pe urma comerțului. A fost, de asemenea, cel mai de succes dintre cele care jefuiau şi atacau fără milă imperiul răsăritean după ce a câştigat o lungă bătălie cu Genova pentru supremația comercială. Mai erau multe altele: Genova, Pisa şi porturile catalane au prosperat odată cu resuscitarea comerțului mediteraneean.

O mare parte din planul politic de ansamblu al Europei moderne era, prin urmare, în desfăşurare în anul 1500. Portugalia, Spania, Franța şi Anglia erau identificabile sub forma lor modernă, dar, deşi în Italia şi Germania vernacularul începuse să definească existența ca națiune, aici nu exista nicio corespondență între națiune şi stat. Şi structurile statului erau încă departe de fermitatea şi coerența pe care le-au dobândit ulterior. Regii Franței nu erau regi ai Normandiei, ci duci. Titlurile diferite simbolizau competențe juridice şi practice diferite de la o provincie la alta. Au existat multe astfel de complicații care au supraviețuit; pretutindeni, relicve constituționale bulversau ideea de suveranitate monarhică şi puteau oferi motive de revoltă. Una dintre explicațiile succesului pe care l-a avut Henric al VII-lea, primul din dinastia Tudorilor, a fost că a eliminat o mare parte a otrăvii rămase după lupta acerbă a marilor familii care chinuise coroana engleză în Războiul celor Două Roze din secolul al XV-lea, printr-o căsătorie înțeleaptă. Totuşi, aveau să urmeze şi alte revolte feudale.

Apăruse o limitare a puterii monarhice cu un aspect foarte modern. În secolele XIV-XV pot fi identificate primele exemple ale organismelor reprezentative parlamentare atât de caracteristice statului modern. Cel mai celebru dintre acestea, Parlamentul britanic, era cel mai bine conturat în anul 1500. Originile lor sunt complexe şi s-au purtat dezbateri intense pe acest subiect. O rădăcină este tradiția germanică, prin care un suveran avea obligația de a se sfătui cu oamenii de seamă şi de a acționa în consecință. Şi Biserica a fost unul dintre primii exponenți ai ideii de reprezentare, folosind-o, printre altele, ca să obțină dări pentru papalitate. Era un mecanism care unea, de asemenea, oraşele şi

monarhiile: în secolul al XII-lea reprezentanți ai unor oraşe italiene erau convocați în dieta imperiului. Până spre sfârşitul secolului al XIII-lea, în cele mai multe țări apăruseră exemple de reprezentanți cu puteri depline chemați la adunări convocate de prinți pentru a găsi noi mijloace de a mări dările.

Acesta era miezul problemei. Trebuiau exploatate noi resurse de către noul (şi mai costisitorul) stat. Odată convocate, prinții au descoperit că organismele reprezentative aveau şi alte avantaje. Ele permiteau să se facă auzite şi alte voci în afara celor ale latifundiarilor. Asigurau informații locale. Aveau valoare de propagandă. La rândul lor, primele parlamente (aşa cum le putem numi în linii mari) ale Europei descopereau că acest instrument are avantaje şi pentru ele. În unele s-a născut ideea că impozitarea avea nevoie de consimțământ şi că şi alții, nu doar nobilimea, aveau un interes şi trebuiau, prin urmare, să aibă un cuvânt de spus în conducerea statului.

Începând cam din anul 1000 a mai avut loc o schimbare majoră în Europa: unele părți ale continentului au început să se îmbogățească. Drept urmare, mai mulți oameni au câştigat treptat o libertate de alegere aproape necunoscută anterior; societatea a devenit mai variată şi mai complicată. Deşi lentă, aceasta a fost o adevărată revoluție; bogăția societății a început în cele din urmă să crească într-un ritm puțin mai rapid decât populația. Acest lucru nu era în niciun caz la fel de evident peste tot, iar în secolul al XIV-lea s-a înregistrat un puternic regres. Totuşi, schimbarea a fost importantă, deoarece a stimulat potențialul Europei de a ajunge din urmă China şi alte regiuni ale Asiei din punctul de vedere al creşterii economice.

Un indicator brut, dar fără îndoială corect este creşterea populației. Nu se pot face decât estimări aproximative, dar ele se bazează pe dovezi mai bune decât cele din oricare altă perioadă anterioară. Erorile pe care le conțin nu pot distorsiona prea mult tendința generală. Ele sugerează că populația Europei a crescut de la aproximativ 40 de milioane de oameni în anul 1000 la aproximativ 60 de milioane în următoarele două secole. Creşterea pare să se fi accelerat apoi şi mai mult, atingând un vârf de 73 de milioane în jurul anului 1300, după care există dovezi incontestabile ale unui declin. Se spune că populația totală a scăzut până la aproximativ 50 de milioane în 1360, reîncepând să crească abia în secolul al XV-lea. De atunci creşterea totală a fost neîntreruptă.

Populația a crescut peste tot ca niciodată, dar în mod neuniform – populația din nord şi vest crescând mai mult decât cea din zona mediteraneeană, din Balcani şi din estul Europei. Explicația constă în alimentație şi, prin urmare, în agricultură şi pescuit. Acestea au reprezentat mult timp singurele surse majore din care se mai putea extrage bogăție. S-a obținut o cantitate mai mare de hrană prin cultivarea unor regiuni mai întinse şi creşterea productivității acestora. Astfel a început creşterea producției de alimente, care continuă neîntrerupt de atunci.

Europa avea mari avantaje naturale (pe care le are şi astăzi) – temperaturi moderate şi cantități suficiente de precipitații – şi acestea, în combinație cu un relief a cărui caracteristică predominantă este o câmpie nordică întinsă, i-au asigurat dintotdeauna o mare suprafață de teren agricol potențial productiv. Suprafețe uriaşe ale continentului, încă sălbatice şi împădurite în anul 1000, au început să fie cultivate în următoarele câteva secole.

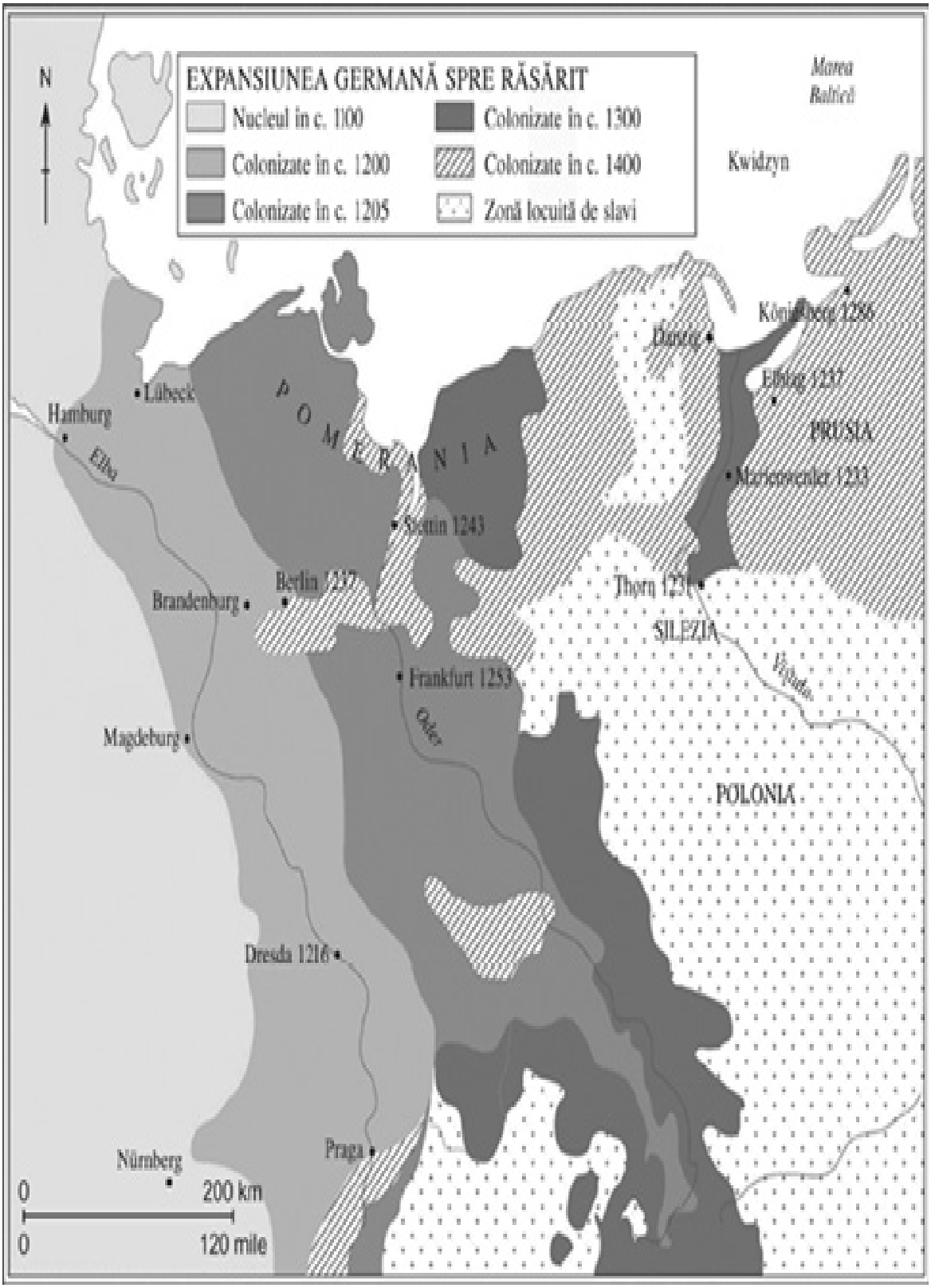
EXPANSIUNEA GERMANĂ SPRE RĂSĂRIT
Nucleul în c. 1100
Colonizate în c. 1200
Colonizate în c. 1205
Colonizate în c. 1300
Colonizate în c. 1400
Zonă locuită de slavi
N
Marea Baltică
Kwidzyn
Königsberg 1286
Elbing 1237
PRUSIA
Marienwerder 1233
Lübeck
Hamburg
Elba
POMERANIA
Stettin 1243
Berlin 1237
Brandenburg
Thorn 1231
SILEZIA
Vistula
Frankfurt 1253
Oder
Magdeburg
POLONIA
Dresda 1216
Praga
Nürnberg
0 200 km
0 120 mile

Pământ era din belşug în Europa medievală şi o populaţie din ce în ce mai numeroasă asigura forţa de muncă necesară pentru defrişarea şi lucrarea acestuia. Deşi lent, peisajul s-a schimbat. Pădurile uriaşe au fost încet-încet defrişate, pe măsură ce satele şi-au extins câmpurile cultivate. În unele locuri erau înfiinţate în mod deliberat colonii de către moşieri şi conducători. Construirea unei mănăstiri într-un loc izolat – aşa cum se întâmpla adesea – era începutul unui nou nucleu de cultivare şi creştere a animalelor, într-un pustiu unde nu erau decât tufişuri şi copaci. Noi terenuri au fost asanate pe ţărmuri sau în mlaştini. În est, o regiune extinsă a fost câştigată prin primele acţiuni de colonizare germane, *Drang nach Osten*. Aici colonizarea era promovată la fel de intens cum a făcut-o mai târziu Anglia elisabetană, în prima epocă a colonizării Americii de Nord.

În ciuda acestor progrese, majoritatea oamenilor au rămas săraci lipiţi pământului. Unii ţărani au avut de câştigat, dar bogăţia suplimentară ajungea de obicei la moşieri, care îşi însuşeau cea mai mare parte a profiturilor. Cei mai mulţi îşi duceau încă viaţa în sărăcie şi chinuiţi, mâncând o pâine de calitate inferioară şi diverse terciuri pe bază de cereale, asezonate cu legume şi doar uneori cu peşte sau carne. Calculele arată că ţăranul consuma aproximativ 2.000 de calorii zilnic (cam cât consumul mediu zilnic al unui sudanez la sfârşitul secolului XX), iar acestea trebuiau să-i ajungă pentru a face o muncă grea. Dacă semăna grâu, nu mânca făina, ci le-o vindea celor mai bogaţi, păstrând orzul sau secara pentru consumul propriu. Nu avea mari oportunităţi de a-şi îmbunătăţi traiul. Chiar şi atunci când strânsoarea zilelor de clacă la care aveau dreptul moşierii a mai slăbit, aceştia tot deţineau practic monopolul asupra morilor şi carelor, de care ţăranii aveau nevoie pentru a lucra pământul. „Vămuirea” sau taxele de protecţie erau percepute fără a se face distincţie între moşneni şi arendaşi şi era imposibil să scapi de ele.

Cantitatea mai mare de recolte pentru profit destinate pieţelor în plină dezvoltare a transformat treptat moşia feudală independentă într-o unitate de producere cu scopul de a vinde. Pieţele sale se găseau în oraşe, care s-au dezvoltat constant între 1100 şi 1300; populaţia urbană a crescut într-un ritm mai rapid decât cea rurală. Acesta este un fenomen complicat. Noua viaţă urbană era parţial o reabilitare care mergea mână în mână cu resuscitarea comerţului, parţial un indiciu al populaţiei în creştere. Nu se poate spune cu siguranţă care s-a produs mai întâi. Câteva oraşe noi se dezvoltau în jurul unui castel sau al unei mănăstiri. Uneori acest lucru ducea la instituirea unei pieţe. Multe oraşe noi, mai ales în Germania, au fost în mod deliberat înfiinţate ca nişte colonii. Per total, oraşele înfiinţate cu mult timp în urmă s-au dezvoltat şi mai mult – Parisul este posibil să fi avut aproximativ 80.000 de locuitori în 1340, iar Veneţia, Florenţa şi Genova erau probabil comparabile ca populaţie –, dar puţine erau atât de mari.

Exista tendința ca orașele noi să fie legate de posibilitățile economice. Ele erau piețe de desfacere sau se aflau pe mari rute comerciale, ca Meuse şi Rinul, ori erau grupate într-o zonă cu producție specializată, precum Flandra, unde Ypres, Arras şi Gent erau deja celebre pentru producția de postav la sfârşitul secolului al XII-lea, sau Toscana, altă regiune producătoare de pânzeturi şi produse textile finite. Vinul a fost una dintre primele mărfuri agricole aflate în prim-plan în comerțul internațional şi acesta a stat la baza dezvoltării timpurii a oraşului Bordeaux. Porturile deveneau adesea centre metropolitane ale unor regiuni maritime, aşa cum s-a întâmplat cu Genova şi Bruges.

Reabilitarea comercială a fost cea mai evidentă în Italia, unde comerțul cu lumea exterioară a fost reluat, îndeosebi de Veneția. În acest mare centru comercial activitățile bancare s-au separat pentru prima dată de schimbarea banilor. Spre mijlocul secolului al XII-lea, indiferent de situația curentă a politicii, europenii se bucurau de un comerț continuu nu doar cu Bizanțul, ci şi cu regiunile arabe din jurul Mediteranei. Dincolo de aceste limite, comerțul cuprindea o lume şi mai largă. La începutul secolului al XIV-lea, aurul transsaharian din Mali a soluționat o criză a aurului din Europa. Comercianții italieni făceau deja de mult negoț în Asia Centrală şi China. Ei le vindeau sclavi din Germania şi Europa Centrală arabilor din Africa şi Levant. Cumpărau postav englezesc şi flamand şi îl duceau la Constantinopol şi Marea Neagră. În secolul al XIII-lea s-a făcut prima călătorie pe mare din Italia până la Bruges; înainte de aceasta se folosiseră Rinul, Ronul şi unele rute terestre. Au fost construite drumuri prin trecătorile din Alpi. Comerțul se alimenta cu comerț şi târgurile nord-europene au atras alți negustori din nord-est. Orașele germane ale hansei, liga care controla litoralul Mării Baltice, au oferit un nou debuşeu pentru textilele din vestul Europei şi pentru mirodeniile din Orient. Dar costurile transportului pe cale terestră au fost întotdeauna ridicate; transportarea unor bunuri de la Cracovia la Veneția le mărea de patru ori prețul.

Geografia economică a Europei a fost, astfel, revoluționată. În Flandra şi Țările de Jos redresarea economică a început curând să genereze o populație suficient de numeroasă pentru a stimula noi inovații agricole. Peste tot, orașele care puteau scăpa de monopolurile paralizante ale primelor centre manufacturiere s-au bucurat cel mai rapid de o nouă prosperitate. Unul dintre rezultatele vizibile a fost un val uriaş de construcții. Nu e vorba doar despre casele şi primăriile din orașele care deveniseră prospere; a existat o moştenire glorioasă şi sub forma bisericilor din Europa – atât marile catedrale, cât şi sutele de biserici parohiale magnifice din mici oraşe englezeşti.

Construcțiile au fost o formă majoră de expresie a tehnologiei medievale. Arhitectura unei catedrale ridica probleme inginereşti la fel de complexe precum cele ale unui apeduct roman; pentru a le soluționa, meşteşugarul medieval avea să

se transforme treptat în inginer. Tehnologia medievală nu se baza pe ştiinţă în sensul modern, dar a realizat foarte multe acumulând experienţă şi reflectând asupra ei. Poate cea mai mare realizare a sa a fost exploatarea altor forme de energie pentru a înlocui munca manuală şi, prin urmare, pentru a folosi mai eficient şi mai productiv forţa muşchilor. Cricurile, scripeţii şi planurile înclinate au uşurat deplasarea unor greutăţi mari, dar schimbarea a fost cea mai evidentă în agricultură, unde uneltele din metal au devenit tot mai comune începând din secolul al X-lea. Plugul de fier permisese cultivarea solurilor mai dure din văi; deoarece trebuia tras de boi, a urmat dezvoltarea unui jug mai eficient şi, astfel, s-a realizat o tracţiune mai bună. Şi bara pivotală de distribuţie şi gâtarul pentru cal au permis tractarea unor poveri mai grele. Nu au existat multe astfel de inovaţii, dar au fost suficiente pentru a creşte semnificativ controlul cultivatorilor asupra pământului. Ele au impus şi noi cerinţe. Folosirea cailor însemna că trebuia să se cultive mai multe cereale pentru a-i hrăni, ceea ce a dus la noi rotaţii de culturi.

O altă inovaţie a fost răspândirea morăritului; atât morile de vânt, cât şi cele de apă, cunoscute mai întâi în Asia, erau larg răspândite în Europa chiar şi în anul 1000. În secolele următoare, întrebuinţările lor au devenit din ce în ce mai diverse. Vântul înlocuia adesea forţa muşchilor în măcinarea alimentelor, aşa cum se întâmplase deja şi în dezvoltarea unor nave mai bune; apa era folosită ori de câte ori era posibil pentru a asigura energia necesară şi în alte operaţiuni industriale. Ea acţiona ciocane atât pentru piuarea postavului, cât şi pentru forjare (aici inventarea manivelei a jucat un rol extrem de important), un element esenţial în marea expansiune a industriei metalurgice europene din secolul al XV-lea şi strâns legat de creşterea cererii pentru o inovaţie tehnologică din secolul precedent: artileria. Ciocane hidraulice erau folosite şi la fabricarea hârtiei. Inventarea tiparului a conferit curând acestei industrii o importanţă care a depăşit-o poate chiar şi pe cea a noii prelucrări a metalelor din Germania şi Flandra. Tiparul şi hârtia aveau propriul potenţial revoluţionar în privinţa tehnologiei, deoarece cărţile au permis răspândirea mai rapidă şi mai uşoară a tehnicilor printre tot mai numeroşii meşteşugari şi artizani capabili să folosească astfel de cunoştinţe. Unele inovaţii au fost pur şi simplu preluate de la alte culturi: roata de tors a ajuns în Europa medievală din India (deşi aplicarea unei pedale pentru a o putea acţiona cu piciorul pare să fi fost o invenţie europeană din secolul al XVI-lea).

Indiferent de calificările necesare, este clar că în anul 1500 era disponibilă o tehnologie pe care o indică marile investiţii de capital. Ea uşura mai mult ca oricând acumularea de capital suplimentar pentru activităţi de producţie. În plus, disponibilitatea acestui capital trebuie să fi fost mai mare, pe măsură ce noi instrumente au înlesnit afacerile. Italienii medievali au inventat mare parte din contabilitatea modernă, precum şi noi instrumente de creditare pentru finanţarea

comerțului internațional. Cambia apare în secolul al XIII-lea şi, odată cu ea şi cu primii bancheri în adevăratul sens al cuvântului, ne aflăm în pragul capitalismului modern. Răspunderea limitată apare, de asemenea, la Florența în 1408. Totuşi, deşi o astfel de schimbare față de trecut era colosală prin implicație, este uşor să exagerăm dacă uităm la ce scară s-a produs. Cu toată splendoarea palatelor sale, mărfurile expediate de Veneția medievală într-un an ar fi încăput lejer într-un singur vapor modern mai mare.

Cu toate acestea, terenul câştigat printr-o îmbunătățire şi o creştere lente era precar. Vreme de secole, viața economică a fost fragilă, niciodată prea departe de buza prăpastiei. Agricultura medievală, în ciuda progreselor făcute, era îngrozitor de ineficientă. Solul era abuzat şi epuizat. În afara gunoiului de grajd, nu prea era tratat cu nimic altceva. Pe măsură ce populația a crescut şi a fost mai greu să se găsească noi pământuri, exploatațiile familiale s-au micşorat; probabil majoritatea gospodăriilor europene cultivau mai puțin de opt acri în 1300. Doar în câteva locuri (valea Padului era unul dintre ele) s-au făcut investiții masive în irigații sau îmbunătățiri colective. Mai presus de toate, agricultura era vulnerabilă în fața vremii; două recolte slabe succesive la începutul secolului al XIV-lea au redus cu o zecime populația oraşului Ypres. La nivel local, foametea putea fi rareori combătută prin importuri. Drumurile se deterioraseră după epoca romană, carele erau rudimentare şi, în cea mai mare parte, mărfurile trebuiau cărate cu caii sau catârii. Transportul pe apă era mai ieftin şi mai rapid, dar rareori putea satisface nevoile. Comerțul se putea lovi şi de dificultăți politice; asalturile violente ale otomanilor au provocat o recesiune treptată în comerțul răsăritean în secolul al XV-lea. Cererea era atât de mică, încât chiar şi o schimbare infimă bulversa soarta anumitor oraşe; producția de postav din Florența şi Ypres a scăzut cu două treimi în secolul al XIV-lea.

Este foarte dificil de generalizat, dar în legătură cu un lucru nu există nicio îndoială: la vremea aceea a avut loc un amplu regres cumulativ. A existat o creştere bruscă a mortalității, care nu s-a manifestat peste tot în acelaşi timp, dar a fost evidentă în multe locuri după o serie de recolte slabe, în jurul anului 1320. A început astfel un declin lent al populației care s-a transformat brusc într-un dezastru odată cu apariția unor epidemii. Acestea sunt adesea amintite după numele uneia dintre ele, „Moartea neagră” din 1348-1350, cea mai violentă pandemie. A fost o ciumă bubonică, dar, fără îndoială, a mascat şi alte boli mortale care au măturat Europa odată cu ea şi imediat după aceea. Europenii mureau şi de tifos, gripă şi variolă; toate acestea au contribuit la un dezastru demografic de mare amploare. În unele zone a pierit aproximativ o jumătate sau o treime din populație; s-a calculat că, în total, Europa a pierdut un sfert din populație. O anchetă papală a estimat numărul victimelor la peste 40 de milioane. Oraşul Toulouse avea în 1335 o populație de 30.000 de locuitori şi un secol mai

târziu doar 8.000 de oameni mai locuiau aici; la Avignon au murit 1.400 de oameni în doar trei zile.

Nu a existat un tipar universal, dar întreaga Europă a fost zguduită de aceste lovituri. În unele cazuri extreme s-a produs un soi de nebunie colectivă. Căutarea unui țap ispăşitor sau a celor vinovați de răspândirea ciumei lua adesea forma pogromurilor împotriva evreilor; o altă manifestare era arderea pe rug a vrăjitoarelor şi a ereticilor. Psihicul europenilor a rămas marcat până la sfârşitul Evului Mediu, bântuit de imaginile morții şi ale damnării în pictură, sculptură şi literatură. Fragilitatea ordinii stabilite ilustra echilibrul precar dintre cantitatea de alimente şi populație. Când bolile ucideau foarte mulți oameni, producția agricolă se prăbuşea; atunci locuitorii oraşelor mureau de foame, dacă nu mureau din cauza ciumei. În jurul anului 1300 se ajunsese deja, probabil, la o stagnare a productivității. Atât tehnicile disponibile, cât şi noile terenuri uşor accesibile pentru cultivare atinseseră o limită şi unii au văzut semne ale unei presiuni demografice care epuiza resursele încă de la acea dată. De aici au rezultat regresul puternic din secolul al XIV-lea, iar apoi redresarea lentă din secolul al XV-lea.

Nu este deloc de mirare că o epocă tulburată de astfel de dislocări şi dezastre colosale a fost marcată de conflicte sociale violente. Peste tot în Europa secolele XIV-XV au adus cu sine răscoale ale țăranilor. S-au remarcat mai ales jacqueria franceză din 1358, care a dus la moartea a peste 30.000 de oameni, şi răscoala țărănească a lui Wat Tyler din 1381, care a ocupat Londra pentru o vreme. La originea răscoalelor se aflau modurile în care moşierii îşi măriseră cererile împinşi de nevoie şi noile cereri ale perceptorilor regali. În combinație cu foametea, ciuma şi războiul, acestea au transformat o existență mizerabilă în una intolerabilă. „Suntem oameni după chipul şi asemănarea lui Hristos, dar voi ne tratați ca pe nişte brute sălbatice”, se plângeau țăranii englezi care s-au răsculat în 1381. În mod semnificativ, aceştia au făcut apel la standardele creştine ale civilizației lor; cererile țăranilor medievali erau adesea bine formulate şi eficiente, dar este un anacronism să vedem în ele un socialism incipient.

Dezastrul demografic la o asemenea scară a îmbunătățit, paradoxal, situația unora dintre săraci. Unul dintre rezultatele evidente şi imediate a fost o criză severă a forței de muncă; sursa de forță de muncă folosită permanent sub capacitățile ei a secat brusc. A urmat o creştere a salariilor reale. Odată ce impactul imediat al dezastrelor din secolul al XIV-lea a fost absorbit, este posibil ca nivelul de trai al săracilor să fi crescut puțin, căci prețul cerealelor avea o tendință descrescătoare. Tendința economiei, chiar şi în zonele rurale, de a se îndrepta spre o bază monetară a fost accelerată de criza forței de muncă. În secolul al XVI-lea, munca iobagilor şi statutul de slugă se diminuaseră foarte mult în Europa Occidentală, în special în Anglia.

Unii moşieri au reuşit să se adapteze. De exemplu, puteau trece de la cultivare, care cerea multă mână de lucru, la creşterea oilor, care necesita mai puțină. În Spania existau încă posibilități de a lua în posesiune şi mai mult pământ şi de a trăi direct de pe urma lui. Domeniile maurilor erau răsplata pentru soldatul Reconquistei. În alte părți, mulți moşieri şi-au lăsat pur şi simplu necultivate suprafețele mai puțin fertile.

Este foarte greu să identificăm rezultatele, dar ele au stimulat şi mai mult o transformare socială mai rapidă. Societatea medievală s-a schimbat spectaculos în unele locuri, iar uneori în moduri ciudate între secolele al X-lea şi al XVI-lea. Chiar şi la sfârşitul acestei perioade, totuşi, ea pare încă foarte îndepărtată de zilele noastre. Obsesia ei pentru statut şi ierarhie este unul dintre indicatori. Omul medieval european era definit de statutul său juridic. În loc să fie un atom social individual, ca să zicem aşa, era punctul de întâlnire a unei serii de coordonate. Unele dintre acestea erau stabilite prin naştere şi expresia cea mai evidentă a acestui lucru era ideea de nobilime. Societatea nobilă, care avea să supraviețuiască în unele locuri până în secolul XX, era deja prezentă în esență în secolul al XIII-lea. Treptat, războinicii se transformaseră în moşieri. Descendența a devenit apoi importantă deoarece erau moşteniri în joc. Timp de secole, cei mai mulți nobili din Europa de Nord au considerat că doar armata, Biserica sau gestionarea propriilor moşii erau ocupații demne de statutul lor. Comerțul, mai ales, era un domeniu închis pentru ei, cu excepția celui practicat prin agenți. Chiar secole mai târziu, când această barieră a dispărut, ostilitatea față de comerțul cu amănuntul a fost ultima la care au renunțat cei cărora le păsa de astfel de lucruri. Atunci când un rege francez din secolul al XVI-lea şi-a numit vărul portughez „regele băcan”, a fost deopotrivă grosolan şi spiritual şi, fără îndoială, curtenii au râs la insinuarea sa batjocoritoare.

Valorile nobilimii erau, în esență, militare. Prin rafinarea lor treptată au apărut, încet-încet, noțiunile de onoare, loialitate şi sacrificiu de sine dezinteresat, care aveau să fie luate drept model secole de-a rândul de băieții şi fetele de familie bună. Idealul cavaleresc definea aceste valori şi domolea asprimea codului militar. Avea binecuvântarea Bisericii, care oficia ceremonii religioase la acordarea titlului de cavaler şi la acceptarea de către cavaleri a îndatoririlor lor creştine. Eroul care a ajuns să întruchipeze această idee a fost legendarul rege Arthur, al cărui cult s-a răspândit în multe ținuturi. Acesta avea să supraviețuiască în idealul gentilomilor şi al comportării alese, oricât de limitate erau acestea în practică.

Bineînțeles, acesta nu a funcționat niciodată aşa cum ar fi trebuit. Dar puține mari mituri creatoare funcționează cum ar trebui; nici teoria feudală a dependenței, nici democrația nu o fac. Presiunile războiului şi, mai important, cele economice au fragmentat şi au încurcat mereu obligațiile sociale. Irealitatea

din ce în ce mai pregnantă a ideii de stăpân şi vasal a fost unul dintre factorii care au favorizat creşterea puterii regelui. Apariția unei economii monetare a avut şi ea o contribuție: serviciile au trebuit să fie din ce în ce mai mult plătite în bani lichizi, iar arendele au devenit mai importante decât serviciile conexe. Unele surse de venit feudale au rămas fixe în termeni făcuți inutili de schimbările prețurilor reale. Avocații au dezvoltat instrumente care permiteau atingerea unor noi scopuri în cadrul unei structuri „feudale" tot mai ireale şi mai perimate.

Nobilimea medievală era de mult deschisă nou-veniților acest lucru s-a dovedit a fi din ce în ce mai puțin adevărat cu trecerea timpului. În unele locuri s-au făcut chiar încercări de a închide definitiv câte o castă conducătoare. Totuşi, societatea europeană genera mereu noi tipuri de bogăție şi chiar de putere care nu îşi puteau găsi loc în vechile ierarhii şi le-au contestat. Cel mai evident exemplu este apariția comercianților bogați. Aceştia cumpărau adesea pământuri; nu era doar investiția economică supremă într-o lume în care existau puține oferte, ci putea deschide, de asemenea, calea spre o schimbare de statut pentru care deținerea de pământuri era fie o necesitate juridică, fie una socială. În Italia, negustorii au devenit uneori nobilimea anumitor oraşe comerciale şi manufacturiere. Peste tot, ei constituiau totuşi o provocare simbolică la adresa unei lumi în care, teoretic, nu aveau niciun loc. Curând şi-au dezvoltat propriile forme sociale – bresle, ghilde, corporații – care le redefineau rolul social.

Ascensiunea clasei comercianților a fost aproape paralelă cu dezvoltarea oraşelor; apariția comercianților era indisolubil legată de cel mai dinamic element al civilizației europene medievale. Fără intenție, cel puțin la început, târgurile şi oraşele au cuprins între zidurile lor o mare parte a istoriei viitoare a Europei. Deşi independența lor varia foarte mult în drept şi în practică, au existat şi în alte țări paralele cu mişcarea comunală italiană. Mai ales unele oraşe din estul Germaniei erau independente, ceea ce explică într-o anumită măsură de ce a apărut aici puternica Ligă hanseatică, incluzând peste 150 de oraşe libere. Şi oraşele flamande s-au bucurat de un grad ridicat de libertate; oraşele franceze şi engleze aveau, de regulă, mai puțină. Totuşi, moşierii de pretutindeni căutau sprijinul oraşelor împotriva regilor, în timp ce regii căutau sprijinul orăşenilor şi al bogăției acestora împotriva supuşilor lor prea puternici. Aceştia au oferit anumitor oraşe carte şi privilegii. Zidurile care înconjurau oraşele medievale erau atât simbolul, cât şi o garanție a imunității acestora. Dispozițiile moşierilor nu erau valabilie aici şi uneori implicația lor antifeudală era şi mai explicită: şerbii, de exemplu, îşi puteau câştiga libertatea în unele oraşe dacă locuiau în ele timp de un an şi o zi. „Aerul oraşului îi eliberează pe oameni", afirma un proverb german. Comunele şi, în cadrul acestora, breslele erau asociații de oameni liberi izolați multă vreme într-o lume lipsită de libertate. Târgovețul – burghezul, locuitorul unui burg sau târg – era un om care îşi apăra drepturile într-un univers al dependenței.

O mare parte a istoriei din spatele acestei stări de fapt rămâne necunoscută căci este, în cea mai mare parte, istoria unor oameni necunoscuți. Comercianții bogați care au devenit de obicei personajele dominante ale noii vieți urbane şi care luptau pentru privilegiile lor colective ies destul de mult în evidență, spre deosebire de predecesorii lor mai săraci. Înainte, comerciantul nu era probabil decât negustorul ambulant de obiecte exotice şi de lux pe care moşia europeană medievală nu şi le putea asigura singură. Multă vreme schimburile comerciale obişnuite nu au avut nevoie de un intermediar: meşteşugarii îşi vindeau propriile mărfuri şi cultivatorii propriile produse. Totuşi, într-un fel sau altul, în oraşe au apărut persoane care făceau legătura între acestea şi zonele rurale, iar succesorii lor aveau să fie cei care au folosit capital pentru a comanda în avans întregul necesar de produse pentru piață.

Nu trebuie să ne mire faptul că libertatea practică, juridică şi personală din aceste societăți era mult mai mare în cazul bărbaților decât în cazul femeilor (deşi existau încă persoane de ambele sexe lipsite de libertate în pătura de jos a societății). Fie că erau de familie nobilă, fie că aparțineau unei familii de rând, femeile din Europa medievală au suferit, în comparație cu bărbații, importante handicapuri juridice şi sociale, aşa cum s-a întâmplat în toate civilizațiile care au existat vreodată. Drepturile lor la moştenire erau adesea restricționate; puteau moşteni un fief, de exemplu, dar nu puteau fi stăpânele acestuia, fiind obligate să desemneze bărbați care să îndeplinească obligațiile respective. În toate clasele aflate pe o scară inferioară multe corvezi trebuiau îndeplinite de femei; chiar şi în secolul XX în Europa existau țărănci care lucrau pământul, aşa cum se întâmplă astăzi şi în unele părți din Africa şi Asia.

Existau elemente teoretice în statutul inferior al femeilor şi un rol important l-a avut aici Biserica. În parte, era vorba despre atitudinea sa tradițional ostilă cu privire la sexualitate. Învățăturile sale nu au putut găsi niciodată o justificare pentru sex, cu excepția rolului său în reproducerea speciei. Femeia fiind considerată vinovată pentru alungarea omului din paradis şi o tentație permanentă spre concupiscență, Biserica s-a folosit de influența sa pentru a sprijini dominarea societății de către bărbați. Cu toate acestea, mai sunt multe de spus. Alte societăți au contribuit mai mult la izolarea şi oprimarea femeilor decât creştinătatea, iar Biserica a oferit, cel puțin, singura alternativă respectabilă la viața domestică până în vremurile moderne; istoria femeilor religioase este plină de exemple de femei extraordinare cu aplecare spre ştiință, spiritualitate şi cu talente administrative. Şi poziția cel puțin a unei minorități de femei de familie nobilă a fost uşor îmbunătățită de idealizarea femeilor în codurile de conduită cavalerească din secolele XIII-XIV. Au existat aici o idee de dragoste romantică şi dreptul de a fi servite, o etapă spre o civilizație superioară.

În esență, nicio Biserică creştină nu le-ar fi putut nega vreodată femeilor atâtea drepturi câte le-au fost negate în alte culturi. Cele mai adânci rădăcini a ceea ce generațiile următoare aveau să numească „eliberarea" femeilor se află, din acest motiv, în cultura occidentală, având în multe locuri un rol perturbator, exotic şi revoluționar. Totuşi, în Evul Mediu astfel de idei au avut probabil un impact foarte mic chiar şi asupra vieții europencelor. Femeile din Europa medievală erau mai egale în fața morții decât ar fi astăzi femeile bogate şi cele sărace din Asia, dar la fel erau şi bărbații. Femeile trăiau mai puțin decât bărbații, se pare, iar naşterile frecvente şi o rată ridicată a mortalității explică fără îndoială acest lucru. Obstetrica medievală a rămas, ca şi alte ramuri ale medicinei, tributară lui Aristotel şi Galen; nu exista nimic mai bun disponibil. Dar şi bărbații mureau de tineri. Toma de Aquino nu a trăit decât 47 de ani – şi astăzi nu se consideră că filozofia este solicitantă din punct de vedere fizic. Cam aceasta era vârsta până la care putea spera să ajungă în mod normal un bărbat de 20 de ani dintr-un oraş medieval: era norocos dacă apucase măcar această vârstă şi dacă scăpase de rata feroce a mortalității infantile care impunea o medie de viață de aproximativ 33 de ani şi o rată a mortalității cam de două ori mai ridicată decât cea din țările industrializate de astăzi. Bineînțeles, judecând după standardele Antichității, în măsura în care acestea pot fi desluşite, nu era deloc rău.

Acest aspect ne aminteşte de un ultim element de noutate din marea varietate a Evului Mediu; acesta ne-a lăsat mijloacele de a mai evalua câteva dintre dimensiunile vieții umane. Din aceste secole datează primele colecții de date pe baza cărora se pot face estimări justificate. În 1087, când funcționarii lui William Cuceritorul au străbătut Anglia pentru a le pune întrebări locuitorilor săi şi a-i înregistra structura şi bogăția în *Domesday Book*, indicau, fără să ştie, calea spre o nouă epocă. S-au strâns şi alte date, mai ales în scopuri fiscale, în următoarele câteva secole. Unele s-au păstrat, împreună cu primele forme de contabilitate ce reduc agricultura şi afacerile la cantități. Grație lor, istoricii pot vorbi cu mai multă siguranță despre societatea Evului Mediu târziu decât despre cele anterioare.

10

Noi limite, noi orizonturi

În Orientul Mijlociu, europenii erau numiți până nu demult „franci”, cuvânt folosit pentru prima dată în Bizanț cu referire la creştinii occidentali. Termenul a prins şi în alte părți şi, o mie de ani mai târziu, era încă folosit, cu diferite distorsionări şi pronunții, din Golful Persic până în China. Aceasta este mai mult decât o simplă curiozitate istorică; este un fapt ce ne aminteşte că noneuropenii au fost uimiți de la început de unitatea, nu de diversitatea popoarelor apusene şi că le-au considerat multă vreme un singur popor.

Rădăcinile acestei idei pot fi văzute în începuturile îndepărtate ale îndelungatului şi victoriosului atac al Europei asupra lumii, când a început să se facă simțită în sfârşit o relaxare a presiunilor la frontiera sa de est şi pe coastele de nord. În jurul anului 1000, străinii erau ținuți în frâu; apoi au început să fie creştinați. Într-o perioadă scurtă, Polonia, Ungaria, Danemarca şi Norvegia au ajuns să fie conduse de regi creştini. O ultimă mare amenințare, atacul mongolilor, abia urma, e adevărat, dar la vremea aceea era de neimaginat. În secolul al XI-lea, de asemenea, începuse deja retragerea islamului. Palermo a fost cucerit de normanzii recent creştinați în 1071, după 250 de ani de ocupație musulmană. Influența islamului asupra Europei de Sud a scăzut din cauza declinului Califatului Abbasid în secolele VIII-IX.

Lupta cu islamul avea să continue intens până în secolul al XV-lea. Creştinismul, cea mai profundă sursă a conştiinței de sine europene, i-a conferit unitate şi fervoare. O fervoare similară a ajuns să fie generată şi printre musulmani, fiind uneori proclamată *jihad* sau Război Sfânt, dar efectele sale au părut mult mai reduse şi mai superficiale decât în rândul europenilor, pe care religia i-a unit într-o mare acțiune morală şi spirituală. Le-a alimentat sentimentul de identitate. Dar aceasta nu era decât o față a medaliei. Ea a autorizat în acelaşi timp poftele de prădător ale clasei militare ce domina societatea laică. Războaiele cruciate aveau să ofere prăzi şi libertate de acțiune la o scară fără precedent în luptele de pe teritoriul creştinătății. Păgânii puteau fi jefuiți cu conştiința curată. Normanzii, prădători recunoscuți dintotdeauna, au fost în avangardă, cucerind sudul Italiei şi Sicilia de la arabi, misiune îndeplinită până în anul 1100. (Aproape întâmplător, au cucerit şi ultimele posesiuni bizantine din Apus.) Cealaltă mare luptă din Europa împotriva islamului a fost epopeea istoriei spaniole, Reconquista, al cărei punct culminant s-a înregistrat în 1492, când Granada, ultima fortăreață musulmană din Spania, a fost cucerită de armatele Regilor Catolici.

Spaniolii ajunseseră să vadă Reconquista ca pe o cauză religioasă, iar astfel putuseră atrage războinici doritori de pământuri din toată Europa încă de la începuturile sale, în secolul al XI-lea. Dar aceasta se inspirase şi din aceeaşi reînsufleţire religioasă şi aceeaşi învigorare din Apus care s-au exprimat printr-o succesiune de acţiuni de amploare în Siria şi Palestina, amintite sub numele de „cruciade". Strict vorbind, numele acesta desemnează o serie de evenimente mai îndelungate şi cu o acoperire geografică mai largă decât cele petrecute în aproximativ două secole considerate de obicei era cruciadelor. Partea fundamentală a cruciadei era autorizarea de către papă ca aceia care luau parte la ea să aibă dreptul la „indulgenţe", permiţându-le o scurtare a timpului petrecut în purgatoriu după moarte şi, uneori, statutul de martir dacă mureau efectiv în timpul cruciadei. Pe această bază, încă se iniţiau cruciade chiar şi în secolul al XV-lea, ale căror ţinte erau adesea foarte diferite de ambiţia de a face fapte vitejeşti în Ţara Sfântă care îi însufleţise pe primii cruciaţi – împotriva maurilor din Spania, a slavilor păgâni din ţinuturile baltice, a ereticilor creştini din Franţa şi chiar împotriva unor monarhi creştini care stârniseră mânia papei.

Ca forţe modelatoare, primele patru cruciade au fost totuşi de departe cele mai importante. Deşi nu şi-au atins scopul – nu au restaurat supremaţia creştinilor în Ţara Sfântă –, au lăsat o moştenire profundă. În Levant au înfiinţat pentru scurt timp noi societăţi coloniale; au rănit grav – poate mortal – imperiul creştin răsăritean; mai presus de toate, au marcat pe termen lung psihologia şi conştiinţa de sine a vest-europenilor. Prima şi cea mai de succes cruciadă a fost lansată în 1096. În mai puţin de trei ani cruciaţii au cucerit Ierusalimul, unde au sărbătorit triumful Evangheliei Păcii prin înfiorătorul masacru al prizonierilor lor, inclusiv al femeilor şi copiilor.

Cruciada a doua (1147-1149), dimpotrivă, a început cu un masacru reuşit (al evreilor din Renania), dar după aceea, deşi prezenţa unui împărat şi a unui rege al Franţei îi conferea o mai mare importanţă decât celei anterioare, a fost un dezastru. Nu a reuşit să cucerească Edessa, oraşul a cărui pierdere avusese o contribuţie însemnată la declanşarea cruciadei, şi l-a discreditat mult pe Sfântul Bernard, cel mai înfocat susţinător al ei (deşi a avut un rezultat secundar destul de important atunci când o flotă engleză a cucerit Lisabona de la arabi şi aceasta i-a fost cedată regelui Portugaliei). Apoi, în 1187, Saladin a recucerit Ierusalimul pentru islam. Cruciada a treia (1189-1192) a fost cea mai spectaculoasă din punct de vedere social. Au luat parte la ea un împărat german (care s-a înecat pe parcurs) şi regii Angliei şi Franţei. Aceştia s-au certat între ei şi cruciaţii nu au reuşit să recucerească Ierusalimul. Niciun mare monarh nu a răspuns apelului papei Inocenţiu al III-lea de a participa la următoarea cruciadă, spre deosebire de mulţi latifundiari dornici de pământ; veneţienii au finanţat expediţia, care a început în 1202. A fost imediat deturnată de amestecul în conflictele dinastice din

Bizanţ, ceea ce le-a convenit veneţienilor, care au ajutat la recucerirea Constantinopolului pentru un împărat detronat. A urmat îngrozitorul jaf al oraşului, în 1204, şi acesta a fost sfârşitul cruciadei a patra, a cărei realizare a fost înfiinţarea unui „Imperiu Latin" la Constantinopol, care nu a supravieţuit decât o jumătate de secol.

Au mai fost lansate câteva cruciade în secolul al XIII-lea, dar, deşi au ajutat la amânarea pentru scurt timp a pericolelor care ameninţau Bizanţul, ultimul bastion creştin din Palestina, Acra, a căzut în mâinile musulmanilor în 1281 şi după aceea cruciadele spre Ţara Sfântă şi-au pierdut orice forţă independentă. Poate că unii erau încă însufleţiţi de imboldul religios, dar primele patru cruciade arătaseră mult prea adesea faţa hidoasă a lăcomiei. Ele au fost primele exemple de imperialism european în afara continentului, atât prin combinaţia caracteristică de scopuri nobile şi infame, cât şi prin colonialismul eşuat. În timp ce în Spania şi în teritoriile păgâne din Germania europenii au împins mai departe frontiera colonizării, în Siria şi Palestina au încercat să transplanteze unele instituţii occidentale într-un cadru îndepărtat şi exotic şi să pună mâna pe teritorii şi bunuri care nu mai erau uşor de obţinut în Europa. Au făcut acest lucru cu conştiinţa curată deoarece oponenţii lor erau nişte păgâni care se instalaseră prin cuceriri în cele mai sfinte locuri ale creştinătăţii. „Creştinii au dreptate, păgânii greşesc", susţinea *Chanson de Roland*, şi aceasta sintetizează probabil destul de bine răspunsul oricărui cruciat la scrupulele privind acţiunile sale.

Succesele de scurtă durată ale primei cruciade au datorat mult unei etape trecătoare de slăbiciune şi anarhie din lumea islamică. Transplanturile firave ale statelor france şi al imperiului latin al Constantinopolului nu aveau să dureze. Dar au fost şi rezultate mai de durată, în primul rând în relaţiile dintre creştinism şi islam, generând vreme de secole un sentiment de separare ideologică ireconciliabilă între două credinţe cu origini foarte asemănătoare. Ceea ce un savant a numit în mod grăitor „un potop de denaturări" ale islamului se făcea deja simţit în creştinătatea occidentală la începutul secolului al XII-lea. Printre altele, a eliminat posibilitatea ca aceste două religii să conviețuiască, aşa cum se întâmplase uneori în Spania, şi să fie oprită erodarea culturii creştine de acolo de către învăţăturile musulmane. Dar divizarea creştinătăţii a fost accentuată şi de cruciade; prădarea Constantinopolului fusese opera cruciaţilor. În plus, cruciadele au lăsat ca moştenire o nouă atitudine în creştinismul occidental, un ton militant şi o agresivitate care avea să erupă adesea în secolele următoare (când avea, de asemenea, să poată profita de pe urma superiorităţii tehnologice). Aici se află rădăcinile unei mentalităţi care, odată secularizată, urma să alimenteze cultura epocii moderne, ce a cucerit întreaga lume. Nici nu avea să se încheie bine Reconquista, că spaniolii urmau să caute în Americi câmpul de luptă al unei noi cruciade.

Cu toate acestea, Europa nu a fost niciodată impenetrabilă la influența islamică. În timpul acestor lupte a importat şi a inventat noi obiceiuri şi instituții. Oriunde s-au confruntat cu islamul, fie în teritoriile cruciadelor, fie în Sicilia, fie în Spania, vest-europenii au găsit lucruri de admirat. Uneori au preluat obiecte de lux care nu se găseau în țările lor: haine de mătase, parfumuri şi noi feluri de mâncare. Unii cruciați au luat obiceiul de a se îmbăia mai des. Se poate să fi fost un obicei nefericit, căci a adăugat o tentă de infidelitate religioasă unui obicei deja descurajat în Europa, unde băile publice erau asociate cu licențiozitatea sexuală. Curățenia nu ajunsese încă să fie asociată cvasiautomat cu cucernicia.

Una dintre instituțiile care au cristalizat creştinătatea militantă în Evul Mediu târziu a fost ordinul militar al cavalerilor. Acesta unea soldați care depuneau jurăminte ca membri ai unui ordin religios şi ai unei discipline acceptate de a lupta în numele credinței. Unele dintre aceste ordine au devenit foarte bogate, având aşezăminte în multe țări. Cavalerii Sfântului Ioan de Ierusalim (care există şi astăzi) aveau să se afle secole de-a rândul în avangarda luptei împotriva islamului. Cavalerii Templieri au ajuns să aibă o putere şi o prosperitate atât de mari, încât au fost distruşi de un rege francez care se temea de ei, iar ordinele cavalereşti spaniole Calatrava şi Santiago s-au aflat în fruntea Reconquistei.

Un alt ordin militar opera în nord, Cavalerii Teutoni, călugării războinici ce reprezentau capul de lance al înaintării germanice în ținuturile baltice şi slave. Şi aici zelul misionar s-a combinat cu lăcomia şi stimulul reprezentat de sărăcie pentru a schimba atât harta, cât şi cultura unei întregi regiuni. Impulsul colonizator care a eşuat în Orientul Mijlociu a avut un succes de durată mai la nord. Expansiunea germană spre răsărit a cuprins o amplă migrație a populației, un val de bărbați şi femei care, sute de ani, au defrişat păduri, au înființat gospodării şi sate, au întemeiat oraşe, au construit fortărețe pentru a le proteja, precum şi mănăstiri şi biserici.

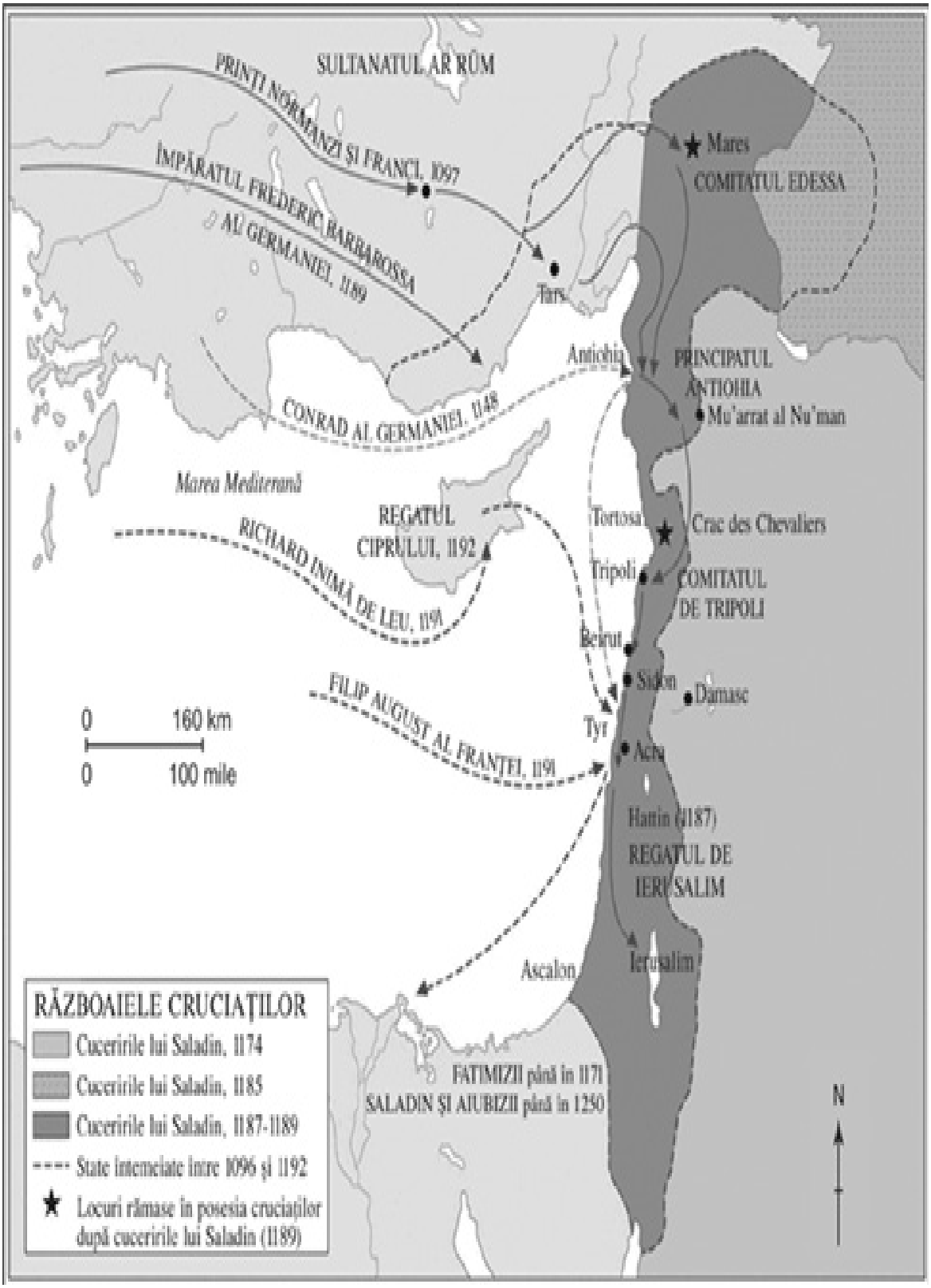
SULTANATUL AR RÛM
PRINȚI NORMANZI ȘI FRANCI, 1097
ÎMPĂRATUL FREDERIC BARBAROSSA AL GERMANIEI, 1189
CONRAD AL GERMANIEI, 1148
Marea Mediterană
REGATUL CIPRULUI, 1192
RICHARD INIMĂ DE LEU, 1191
FILIP AUGUST AL FRANȚEI, 1191
Mares
COMITATUL EDESSA
Tars
Antiohia
PRINCIPATUL ANTIOHIA
Mu'arrat al Nu'man
Tortosa
Crac des Chevaliers
Tripoli
COMITATUL DE TRIPOLI
Beirut
Sidon
Damasc
Tyr
Acra
Hattin (1187)
REGATUL DE IERUSALIM
Ierusalim
Ascalon
0 160 km
0 100 mile
RĂZBOAIELE CRUCIAȚILOR
Cuceririle lui Saladin, 1174
Cuceririle lui Saladin, 1185
Cuceririle lui Saladin, 1187-1189
State înființate între 1096 și 1192
Locuri rămase în posesia cruciaților după cuceririle lui Saladin (1189)
FATIMIZII până în 1171
SALADIN ȘI AIUBIZII până în 1250
N

Deşi marea expansiune a estului german dintre 1100 şi 1400 a trasat o nouă hartă economică, culturală şi etnică, a ridicat încă o barieră în calea unificării celor două tradiții creştine. Din cauza supremației papei în Apus, în Evul Mediu târziu catolicismul a devenit mai intransigent şi mai inacceptabil ca niciodată pentru ortodoxie. Începând din secolul al XII-lea Rusia s-a separat din ce în ce mai mult de Europa Apuseană prin tradițiile şi experiența ei istorică aparte. Capturarea de către mongoli a Kievului în 1240 fusese o lovitură la fel de grea pentru creştinismul răsăritean ca şi prădarea Constantinopolului în 1204. I-a învins şi pe cnejii moscoviți. Cu Bizanțul în declin şi germanii şi suedezii suflându-le în ceafă, rușii aveau să le plătească tribut mongolilor şi succesorilor lor tătari din Hoarda de Aur secole de-a rândul. Această lungă perioadă de dominație de către un popor nomad eurasiatic a fost altă experiență istorică ce a separat Rusia de cea mai mare parte a Europei.

Dominația tătară a avut cel mai mare impact asupra cnezatelor ruseşti din sud, zona în care operaseră armatele mongole. În Rusia a apărut un nou echilibru; Novgorodul şi Moscova au dobândit o nouă importanță după ce Kievul a intrat într-un con de umbră, deşi amândouă le plăteau tătarilor tribut în argint, recruți şi forță de muncă. Emisarii lor, ca şi alți cneji ruşi, trebuiau să meargă în capitala tătarilor, la Sarai, pe Volga, şi să încheie înțelegeri separate cu cuceritorii lor. A fost o perioadă de mari dislocări şi haos în tiparele de succesiune ale statelor ruseşti. Atât politica tătarilor, cât şi lupta pentru supraviețuire i-au avantajat pe cei mai despotici. Viitoarea tradiție politică a Rusiei era modelată acum de experiența tătară aşa cum fusese marcată de moştenirea ideilor imperialiste din Bizanț. Treptat, Moscova s-a impus ca focarul unei noi tendințe spre centralizare. Acest proces se poate distinge chiar din timpul domniei fiului lui Aleksandr Nevski, care conducea Marele Cnezat al Moscovei. Succesorii săi aveau sprijinul tătarilor, care îi considerau nişte perceptori foarte eficienți. Biserica nu a opus nicio rezistență şi reşedința mitropolitului a fost mutată de la Vladimir la Moscova în secolul al XIV-lea.

Între timp apăruse o nouă provocare la adresa ortodoxiei în Europa. Lituanienii, ultima națiune păgână de pe continent, s-au convertit la catolicism spre sfârşitul secolului al XIV-lea, iar marele lor duce Jogaila a încorporat mari porțiuni din teritoriile slave în posesiunile sale, inclusiv suprafețe însemnate din Prusia, Polonia şi Ucraina, cu tot cu oraşul Kiev, pe care le-au stăpânit trei secole. Din secolul al XVI-lea au format o republică nobiliară, cu monarhi aleşi în ceea ce se numea uniunea statală polono-lituaniană. Din fericire pentru ruşi, lituanienii au luptat şi împotriva germanilor; ei au fost cei care, la Grünwald, au înfrânt în 1410 armata Ordinului Teutonic.

Căderea Constantinopolului a declanşat o mare schimbare în Rusia; ortodoxia răsăriteană trebuia acum să-şi găsească centrul aici, nu în Bizanț.

Clericii ruşi au ajuns curând să aibă sentimentul că în spatele acestor evenimente se afla un scop complex. Bizanțul, credeau ei, îşi trădase moştenirea căutând un compromis religios la conciliul de la Florența. „Constantinopolul a căzut”, scria mitropolitul Moscovei, „deoarece a părăsit adevărata credință ortodoxă… Nu este decât o singură Biserică adevărată pe pământ, Biserica Rusiei”. Câteva decenii mai târziu, la începutul secolului al XVI-lea, un călugăr îi putea scrie conducătorului Marelui Cnezat al Moscovei pe un ton relativ nou: „Au căzut două Rome, dar a treia încă stă în picioare şi o a patra nu va mai fi. Măria Ta eşti singurul domn creştin din lumea asta, stăpân peste toți creştinii credincioşi”.

Sfârşitul Bizanțului a venit atunci când alte modificări istorice au făcut posibilă şi probabilă ieşirea Rusiei din haos şi de sub dominația tătarilor. Hoarda de Aur era măcinată de disensiuni în secolul al XV-lea, iar expansiunea lituanienilor se oprise. Acestea erau adevărate oportunități, iar în 1462 pe tronul Marelui Cnezat al Moscovei a ajuns un conducător capabil să profite de ele. Ivan cel Mare (Ivan al III-lea) a dat Rusiei un grad de definire şi de realitate similar celui dobândit de Anglia şi Franța începând din secolul al XII-lea. Unii l-au considerat primul conducător național al Rusiei. Consolidarea teritorială a stat la baza realizărilor sale. Atunci când Marele Cnezat al Moscovei a alipit republicile Pskov şi Novgorod, autoritatea sa se întindea, cel puțin în teorie, până la munții Ural. Oligarhiile care conduseseră republicile au fost deportate, fiind înlocuite de oameni cărora Ivan le acorda pământuri în schimbul loialității. Şi negustorii germani ai hansei care dominau comerțul acestor republici au fost expulzați. Tătarii au mai atacat o dată Moscova, în 1481, dar au fost forțați să se retragă, iar două invazii în Lituania i-au asigurat lui Ivan o mare parte din Rutenia Albă şi Rusia Mică în 1503. Succesorul său a cucerit Smolenskul în 1514.

Ivan cel Mare a fost primul suveran rus care a instituit titlul de „țar”. Era o evocare conştientă a unui trecut imperial, o revendicare a moştenirii cezarilor, cuvântul care stătea la originea sa. În 1472 Ivan s-a căsătorit cu o nepoată a ultimului împărat bizantin. A fost numit „autocrat prin voia Domnului” şi în timpul domniei sale a fost adoptată acvila bicefală, care avea să rămână parte a emblemei suveranilor ruşi până în 1917. Aceasta a dat o tentă şi mai bizantină monarhiei ruse şi istoriei Rusiei, care a devenit şi mai deosebită de cea a Europei Apusene. În 1500 vest-europenii recunoşteau deja un tip distinct de monarhie în Rusia; se admitea că Vasile, urmaşul lui Ivan, avea asupra supuşilor săi o putere despotică mai mare decât a oricăror alți suverani creştini.

Privind retrospectiv, o parte din viitorul Europei poate fi întrezărit deja în anul 1500. De secole se desfăşura un amplu proces de redefinire şi formare. Granițele terestre ale Europei erau acum trasate; spre est avansul era blocat de consolidarea Rusiei creştine, în Balcani de Imperiul Otoman al islamului. Primul val de expansiune dincolo de hotarele sale, cel cruciat, se epuizase practic în jurul

anului 1250. Odată cu instalarea stăpânirii otomane în secolul al XV-lea, Europa a fost din nou obligată să intre în defensivă în zona de est a Mediteranei şi în Balcani. Statele ghinioniste care aveau teritorii expuse în răsărit, precum Veneția, au trebuit să le apere cât de bine puteau. Între timp, altele începeau să-şi îndrepte privirile către orizonturile oceanice. Era pe cale să înceapă o nouă fază a relațiilor Europei Apusene cu restul lumii.

În 1400, europenii continuau să considere Ierusalimul centrul lumii. Deşi vikingii traversaseră Atlanticul, încă erau oameni care credeau că lumea, deşi sferică, era formată din trei continente, Europa, Asia şi Africa, în jurul unei mări înconjurate de uscat din toate părțile, Mediterana. O revoluție uriaşă – cea mai mare de la expansiunea mongolă – era pe cale să se producă. Aceasta avea să înlăture pentru totdeauna astfel de perspective. Calea spre ea se afla dincolo de oceane deoarece în toate celelalte direcții nu se mai putea avansa. Primele contacte directe ale Europei cu Asia avuseseră loc mai mult pe uscat decât pe apă. Rutele caravanelor din Eurasia Centrală au constituit principalul canal de comunicare şi aduceau mărfuri spre vest, pentru a fi livrate mai departe din porturile de la Marea Neagră sau din Levant. În rest, corăbiile rareori s-au aventurat mai la sud de Maroc până în secolul al XV-lea. Apoi devine vizibil un val tot mai mare de inițiative maritime. Odată cu el începea epoca adevăratei istorii a lumii.

Una dintre explicațiile sale este tehnologică, reprezentată de dobândirea unor noi instrumente şi abilități. Pentru a străbate oceanele era nevoie de alte corăbii şi de noi tehnici de navigație cu rază mare de acțiune şi acestea au devenit disponibile începând din secolul al XIV-lea, făcând astfel posibil marele efort de explorare datorită căruia secolul al XV-lea a fost numit „epoca explorărilor”. În ceea ce priveşte proiectarea de nave au existat două schimbări cruciale. Una a fost specifică, adoptarea cârmei articulate pe etambou; deşi nu ştim exact când s-a produs acest lucru, unele corăbii aveau deja aşa ceva în anul 1300. Cealaltă a fost un proces mai lent şi mai complex de îmbunătățire a velaturii. Aceasta a fost însoțită de o creştere a dimensiunii corăbiilor. Un comerț maritim mai complex a dat, fără îndoială, un imbold acestor progrese. În anul 1500, „coga” medievală rotunjoară din nordul Europei, cu o singură pânză pătrată prinsă de un catarg, se transformase într-o corabie cu până la trei catarge şi vele mixte. Arborele mare avea încă pânze pătrate, dar mai multe; arborele artimon avea o velă latină mare, împrumutată din tradiția mediteraneeană; arborele trinchet putea avea mai multe pânze pătrate, dar şi vele aurice, nou-inventate, fixate de un bompres. Împreună cu vela latină de la pupa, aceste vele de trinchet făceau corăbiile mult mai uşor de manevrat; acestea puteau urma mult mai îndeaproape direcția vântului.

Odată ce aceste inovații au fost adoptate, designul navelor avea să rămână practic neschimbat (deşi a mai fost rafinat) până la apariția motorului cu abur.

Deşi i s-ar fi părut mici şi înghesuite, corăbiile lui Columb ar fi putut fi perfect manevrate de un căpitan de cliper din secolul al XIX-lea. De vreme ce aveau la bord tunuri – deşi micuțe în comparație cu cele de mai târziu –, ele ar fi fost şi pe placul lui Nelson.

Până în 1500 se făcuseră deja unele progrese fundamentale şi în privința navigației. Vikingii fuseseră primii care demonstraseră cum se poate naviga pe ocean. Ei aveau corăbii şi cunoştințe de navigație mai bune decât tot ce existase până atunci în Europa. Folosindu-se de Steaua Polară şi de soare, a cărui înălțime deasupra orizontului la latitudini nordice la amiază fusese calculată în tabele de un astronom irlandez din secolul al X-lea, ei traversaseră Atlanticul urmând o paralelă. Apoi, din secolul al XIII-lea, există dovezi privind două mari inovații. În această perioadă busola a ajuns să fie folosită pe scară largă în Mediterana (ea exista deja în China, dar – deşi pare probabil – nu se ştie dacă sau cum a fost transmisă din Asia în Orientul Mijlociu), iar în 1270 apare prima referire la o hartă marină, folosită pe o corabie implicată într-o cruciadă. Următoarele două secole au dat naştere geografiei moderne şi explorărilor. Sub imboldul câştigurilor comerciale, al zelului misionar şi al posibilităților de ordin diplomatic, unii prinți au început să finanțeze cercetările. În secolul al XV-lea au ajuns să-şi angajeze propriii cartografi şi hidrografi. Cel mai de seamă dintre aceşti prinți a fost fratele regelui Portugaliei, Henric „Navigatorul”, cum aveau să-l numească ulterior unii savanți vorbitori de limbă engleză (în mod inadecvat, căci el nu a navigat niciodată).

Portughezii aveau o linie lungă de coastă la Atlantic. Se învecinau cu Spania pe uscat, iar comerțul mediteraneean le era din ce în ce mai greu accesibil din cauza forței armate experimentate cu care îl păzeau italienii. Aproape inevitabil, se pare, au fost obligați să se îndrepte înspre Atlantic. Începuseră deja să se familiarizeze cu apele nordice atunci când prințul Henric a început să echipeze şi să lanseze o serie de expediții maritime. Inițiativa sa a fost decisivă. Din diferite motive, i-a îndreptat pe compatrioții lui spre sud. Aurul şi piperul, se ştia, se găseau în Sahara; poate portughezii reuşeau să descopere unde anume. Poate găseau aici şi un aliat cu care să-i atace pe otomani din flanc, legendarul Preot Ioan. Cu siguranță se puteau câştiga pentru Cruce convertiți, glorie şi teritorii. Henric, în ciuda a tot ceea ce a făcut pentru a lansa Europa în marea expansiune care a transformat globul şi a creat o singură lume, era medieval până în măduva oaselor. A cerut cu grijă încuviințarea şi aprobarea papei pentru expedițiile sale. Fusese în cruciade în Africa de Nord, luând cu sine un fragment din Sfânta Cruce, şi participase la cucerirea Centei de către portughezi în 1415, care a pus capăt monopolului islamic pe rutele maritime din vestul Mediteranei. El domină începutul epocii descoperirilor, la baza căreia s-a aflat o cercetare sistematică, subvenționată de stat. Totuşi, spiritul ei îşi avea rădăcinile într-o lume a cavaleriei

şi cruciadelor care modelase gândirea lui Henric. Este un exemplu deosebit de om care a realizat mult mai mult decât şi-a dat seama.

Portughezii au avansat constant spre sud. Au început prin a naviga în apropierea coastei africane, dar unii dintre cei mai curajoşi au ajuns în arhipelagul Madeira şi au început să se aşeze acolo încă din anii 1420. În 1434 unul dintre căpitanii lor a trecut de Capul Bojador, un obstacol psihologic important, a cărui depăşire a fost primul mare triumf adevărat al lui Henric; zece ani mai târziu au înconjurat Capul Verde şi s-au stabilit în Azore. Deja perfecţionaseră caravela, o corabie care folosea o velatură nouă pentru a face faţă vânturilor şi curenţilor potrivnici la întoarcere, ieşind în Atlantic şi urmând un lung curs semicircular pentru a ajunge în ţară. În 1445 au ajuns în Senegal. Primul lor fort a fost construit la scurtă vreme după aceea. Henric a murit în 1460, dar compatrioţii săi erau deja pregătiţi să înainteze mai departe spre sud. În 1472 au traversat ecuatorul şi în 1487 se aflau la Capul Bunei Speranţe. În faţa lor se întindea Oceanul Indian; arabii făcuseră mult timp comerţ în aceste ape şi existau piloţi care le cunoşteau. De asemenea, unii îşi aminteau că aici ajunseseră chinezii cu două generaţii înainte. Dincolo de Oceanul Indian se aflau surse şi mai bogate de mirodenii. În 1498, Vasco da Gama a coborât în sfârşit ancora în apele indiene.

Între timp, alt marinar, genovezul Columb, traversase Atlanticul căutând Asia, încrezător, potrivit geografiei lui Ptolemeu, că va ajunge acolo curând. A eşuat. În schimb, a descoperit Americile pentru monarhii catolici ai Spaniei. Prin numele „Indiile de Vest” harta modernă comemorează convingerea sa nestrămutată că reuşise să descopere nişte insule din largul coastei asiatice în urma extraordinarei sale călătorii, atât de diferită de înaintarea prudentă, deşi curajoasă a portughezilor în jurul Africii. Spre deosebire de aceştia, dar fără să ştie, el descoperise de fapt un întreg continent, deşi chiar şi în timpul celei de-a doua călătorii, din 1493, mult mai bine echipată, nu i-a explorat decât insulele. Portughezii atinseseră un continent cunoscut pe o rută nouă. Curând (deşi toată viaţa Columb a refuzat să admită, chiar şi după alte două călătorii şi debarcarea pe continent), lumea a început să-şi dea seama că ceea ce descoperise el s-ar putea să nu fie totuşi Asia. În 1494 s-a folosit pentru prima dată numele „Lumea Nouă”, care a intrat în istorie, pentru descoperirile făcute în emisfera vestică. (Totuşi, abia în 1726 lumea şi-a dat seama că Asia şi America nu erau unite în regiunea Strâmtorii Bering.)

Cele două naţiuni atlantice pline de iniţiativă au încercat să ajungă la o înţelegere cu privire la interesele lor într-o lume cu orizonturi din ce în ce mai largi. Primul tratat european privind comerţul în afara apelor europene fusese încheiat de Portugalia şi Spania în 1479, atunci când Golful Guineei le fusese rezervat portughezilor; acum au continuat să delimiteze sferele de influenţă. Papa a luat o decizie temporară, bazată pe o împărţire a lumii între ele de-a lungul unei

linii trasate la o sută de leghe vest de Azore, dar aceasta a fost încălcată prin tratatul de la Tordesillas, din 1494, prin care teritoriile de la estul unei frontiere ce trecea la 370 de leghe vest de arhipelagul Capul Verde urmau să aparţină Portugaliei şi teritoriile de la vest de acest meridian Spaniei. În 1500, o escadrilă portugheză aflată în drum spre Oceanul Indian a înaintat în Atlantic pentru a evita nişte vânturi potrivnice şi, spre surpriza sa, a dat de nişte uscat care se afla la est de linia stabilită prin tratat şi care nu era Africa. Era Brazilia. De atunci înainte Portugalia a avut un destin deopotrivă atlantic şi asiatic. Deşi principalele eforturi ale portughezilor s-au concentrat tot spre est, un italian aflat în slujba portughezilor, Amerigo Vespucci, a ajuns curând suficient de departe spre sud pentru a demonstra că, spre vest, între Europa şi Asia nu erau doar nişte insule, ci un nou continent. Nu va trece mult până când acesta îi va purta numele – America –, denumirea continentului sudic fiind ulterior extinsă şi la cel nordic.

În 1522, la 30 de ani după debarcarea lui Columb în Bahamas, o corabie aflată în serviciul spaniolilor a întreprins prima călătorie în jurul pământului. Comandantul său a fost portughezul Magellan; acesta a debarcat în insulele Filipine, unde a fost ucis, după ce a descoperit şi a navigat prin strâmtoarea care îi poartă numele. S-au întors în Spania 18 supravieţuitori dintre tovarăşii de bord cu care pornise la drum. Cu această călătorie şi cu demonstraţia că toate marile oceane sunt interconectate, se poate considera că prologul epocii europene s-a încheiat. Aproximativ un secol de descoperiri şi explorări schimbase faţa lumii şi cursul istoriei. Din acest moment, naţiunile cu deschidere la Atlantic urmau să aibă oportunităţi la care puterile din Europa Centrală fără ieşire la mare şi din regiunea mediteraneeană nu aveau acces. În primul rând aceasta însemna Spania şi Portugalia, dar aveau să li se alăture şi să le depăşească Franţa, Olanda şi, mai presus de toate, Anglia, o mână de porturi situate, în mod excepţional, în centrul noii emisfere lărgite, uşor accesibile din interiorul ţării şi aflate la mică distanţă de toate marile rute maritime europene în următorii 200 de ani.

Aceste schimbări fuseseră posibile doar graţie unei acumulări tot mai consistente de aptitudini maritime şi cunoştinţe geografice. Noua figură caracteristică a acestei mişcări era exploratorul şi navigatorul profesionist. Mulţi dintre primii exploratori erau, ca şi Columb, italieni. Noile cunoştinţe, de asemenea, nu au stat doar la baza acestor călătorii şi a performanţei lor tehnice încununate de succes, ci le-au permis şi europenilor să vadă relaţia lor cu lumea dintr-o nouă perspectivă. Pentru a conchide, Ierusalimul a încetat să mai fie centrul lumii; hărţile pe care au început oamenii să le deseneze, în ciuda caracterului lor rudimentar, arată structura de bază a globului aşa cum este el în realitate.

În 1400 un florentin adusese de la Constantinopol o copie a *Geografiei* lui Ptolemeu. Perspectiva asupra lumii cuprinsă în această carte era practic uitată de

o mie de ani. În secolul al II-lea e.n. lumea lui Ptolemeu includea deja arhipelagul Canare, Islanda şi Ceylonul, care îşi găsiseră toate un loc pe hărţile sale, împreună cu concepţia greşită că Oceanul Indian era total încercuit de uscat. Traducerea textului său, deşi plin de erori, şi multiplicarea copiilor, mai întâi sub formă de manuscris, apoi sub formă tipărită (au fost şase ediţii între 1477, anul când cartea a fost tipărită prima dată, şi 1500), au stimulat foarte mult îmbunătăţirea cartografiei. Atlasul – o colecţie de hărţi gravate şi tipărite legate într-o carte – a fost inventat în secolul al XVI-lea; acum, mai mulţi oameni ca oricând puteau să cumpere ori să consulte o imagine a lumii lor. Cu proiecţii mai bune, navigaţia era şi ea mai simplă. În acest domeniu figura de marcă a fost un flamand, Gerhard Kremer, amintit ca Mercator. A fost primul om care a tipărit pe o hartă cuvântul „America" şi tot el a inventat proiecţia cea mai familiară şi astăzi – o hartă a lumii concepută ca un cilindru desfăşurat, cu Europa în centru.

Lucrul cel mai uimitor legat de acest progres este natura sa cumulativă şi sistematică. Expansiunea europeană în următoarea etapă a istoriei lumii avea să fie mai conştientă şi mai directă ca niciodată până atunci. Europenii îşi doriseră de mult pământuri şi aur; lăcomia care stătea la baza explorărilor nu era nouă. Nici zelul religios care uneori i-a inspirat şi alteori le-a mascat resorturile intime ale acţiunilor chiar şi faţă de ei. Nouă era o încredere din ce în ce mai mare care avea la bază cunoştinţe şi succese. În anul 1500 europenii se aflau la începutul unei ere în care energia şi încrederea lor aveau să crească aparent fără limită. Nu lumea a venit la ei; ei s-au dus către ea şi au cucerit-o.

Scara unei astfel de rupturi cu trecutul nu putea fi percepută imediat. În Mediterana şi în Balcani, europenii se simţeau încă ameninţaţi şi se aflau în defensivă. Navigaţia şi arta marinăriei erau încă la început – abia în secolul al XVIII-lea, de exemplu, avea să existe un înregistrator de durată suficient de precis pentru o navigaţie exactă. Dar se deschidea calea spre noi relaţii între Europa şi restul lumii, precum şi între ţările europene. Descoperirile aveau să fie urmate de cuceriri şi apoi, la momentul potrivit, de exploatarea de către europeni a unor vaste resurse noi de peste mări. Începea o revoluţie mondială. Se destrăma un echilibru care durase o mie de ani. În următoarele două secole, mii de corăbii aveau să plece an de an, zi după zi, din Lisabona, Sevilla, Londra, Bristol, Nantes, Antwerpen şi multe alte porturi europene, căutând să facă negoţ şi profit pe alte continente. Aveau să navigheze spre Calicut, Canton, Nagasaki. În timp, aveau să li se alăture corăbii venite din locurile în care se stabiliseră europenii peste mări – din Boston şi Philadelphia, Batavia şi Macao. Iar în toată această perioadă nici măcar un singur *dhow* arab nu avea să-şi croiască drum spre Europa; o joncă chineză a ajuns pe Tamisa nu mai devreme de 1848. Abia în 1867 un vas japonez avea să traverseze Pacificul spre San Francisco, la mult timp după ce marile rute maritime fuseseră trasate de europeni.

În 1500 Europa poate fi clar recunoscută drept centrul unei noi civilizații; în scurtă vreme această civilizație avea să se răspândească şi în alte ținuturi. La baza ei se afla încă religia. Implicațiile instituționale ale acestui aspect au fost menționate deja; Biserica a fost o mare forță de reglementare socială şi de guvernare, indiferent de vicisitudinile suferite de instituția sa centrală. Dar ea era şi custodele culturii şi învățătorul tuturor oamenilor, vehiculul şi recipientul civilizației înseşi. Din secolul al XIII-lea sarcina înregistrării, predării şi studiului îndeplinită atâta timp de monahi era împărțită şi cu alți călugări şi, încă mai important, cu o nouă instituție, în care aceştia din urmă au jucat uneori un rol important – universitățile. Bologna, Paris şi Oxford au fost primele dintre acestea; în 1400 existau încă 53. Universitățile au fost importante pentru viitorul Europei deoarece, atunci când laicii au ajuns să fie educați în număr mare, erau formați de o instituție aflată sub controlul Bisericii şi îmbibată cu religie. Mai mult, universitățile aveau să fie o mare forță culturală cosmopolită, unificatoare. Cursurile erau predate în latină, limba Bisericii şi lingua franca a oamenilor educați. Preeminența sa de altădată este încă amintită prin folosirea ei în ceremoniile universităților şi prin numele diplomelor.

Dreptul, medicina, teologia şi filozofia au avut toate de câştigat de pe urma noii instituții. Filozofia fusese aproape complet înghițită de teologie la începutul perioadei medievale. Apoi, în secolul al XII-lea, când au început traducerile directe din greacă şi latină, savanții europeni puteau citi singuri opere ale filozofiei clasice. Au devenit disponibile şi textele din surse islamice. Când au fost transcrise în latină, operele lui Aristotel şi Hipocrat au fost privite la început cu suspiciune. Această situație a continuat până în secolul al XIII-lea, dar treptat s-a produs o reconciliere între perspectivele clasice şi cele creştine asupra lumii şi a devenit limpede, mai presus de toate datorită eforturilor a doi dominicani, Albertus Magnus şi discipolul său, Toma de Aquino, că reconcilierea şi sinteza erau într-adevăr posibile. Astfel, moştenirea clasică a fost redescoperită şi recreştinată în Europa Apuseană. În loc să ofere o abordare contrastivă şi critică a culturii teocentrice a creştinătății, a fost încorporată în ea. Lumea clasică a început să fie văzută ca precursoarea lumii creştine. Vreme de secole, omul avea să caute în religie sau în clasici autoritatea în problemele intelectuale. Dintre cei din urmă, Aristotel a fost cel care s-a bucurat de un prestigiu unic. Dacă nu l-a putut face sfânt, Biserica l-a tratat cel puțin ca pe un fel de profet.

UNIVERSITĂŢI EUROPENE ÎNFIINŢATE ÎNAINTE DE 1500
Graniţele sunt cele de la sfîrşitul anului 1991

Dovada imediată a fost realizarea sistematică şi raționalistă remarcabilă a scolasticii medievale, numele dat efortului intelectual de a pătrunde semnificația învățăturii creştine. Forța ei se afla în sfera sa largă de aplicare, genial prezentată în *Summa theologica* a lui Toma de Aquino, apreciată ca fiind, în mod contrastant, atât cea mai mare realizare a lui, cât şi o sinteză lipsită de coeziune. Aceasta se străduia să explice toate fenomenele. Slăbiciunea sa constă în refuzul de a face apel la observație şi experiment. Creştinismul oferea intelectului medieval o instrucție serioasă în gândirea logică, dar numai câțiva oameni, izolați şi ieşiți din comun, au fost capabili să întrezărească vag posibilitatea de a trece dincolo de autoritate, către o metodă cu adevărat experimentală.

Cu toate acestea, în realizarea culturală creştină se pot distinge primele semne de eliberare din lumea închisă a Evului Mediu timpuriu. În mod paradoxal, creştinătatea le datora islamului, deşi multă vreme au existat o suspiciune şi o teamă profunde în atitudinile oamenilor de rând față de civilizația arabă. Exista, de asemenea, multă ignoranță; abia în 1143 a devenit disponibilă o traducere a Coranului în limba latină. Relațiile cordiale şi tolerante dintre credincioşi şi necredincioşi (ambele tabere gândeau în termeni similari) nu au fost posibile decât în câteva locuri. În Sicilia şi Spania, mai ales, cele două culturi se puteau întâlni. Aici s-au realizat marile traduceri din secolele XII-XIII. Împăratul Frederic al II-lea a fost privit cu cea mai profundă suspiciune pentru că, deşi îi persecuta pe eretici, se ştia că îi primea cu brațele deschise pe evrei şi pe sarazini la curtea sa din Palermo. Toledo, vechea capitală vizigotă, era alt centru deosebit de important. În astfel de locuri scribii au copiat iar şi iar în limba latină textele celor mai bine vândute cărți în următoarele şase secole. Operele lui Euclid au început o carieră de copiere, recopiere şi apoi tipărire, ajungând în cele din urmă să depăşească, poate, succesul oricărei alte cărți cu excepția Bibliei – cel puțin până în secolul XX –, şi au devenit baza predării matematicii în Europa Occidentală până în secolul al XIX-lea. Astfel, lumea elenistică a început să influențeze din nou gândirea europenilor.

În general, transmiterea Antichității de către islam a început cu astrologia, astronomia şi matematica, strâns legate între ele. Astronomia lui Ptolemeu a ajuns în Europa pe această cale şi a fost considerată o bază satisfăcătoare pentru cosmologie şi navigație până în secolul al XVI-lea. Cartografia islamică a fost, de fapt, mai avansată decât cea europeană în aproape tot Evul Mediu, iar marinarii arabi au folosit magnetul pentru navigație cu mult înainte de europeni (deşi cei din urmă aveau să realizeze marile descoperiri oceanice). Astrolabul fusese o invenție grecească, dar utilizarea lui a fost răspândită în Europa prin intermediul scrierilor arabe. Atunci când Chaucer şi-a scris tratatul privind utilizarea acestuia, a luat ca model un tratat arab anterior. Adoptarea din surse arabe a unui nou sistem de numerotare şi a zecimalelor (de origine indiană) a fost, poate, cea mai

importantă dintre toate; însemnătatea celor din urmă în simplificarea calculelor poate fi uşor testată dacă încercăm să scriem sume cu cifre romane.

În afara astronomiei, cea mai importantă dintre ştiinţele bazate pe observaţie care au ajuns în Europa din Islam a fost medicina. Pe lângă că ofereau acces la lucrările medicale ale lui Aristotel, Galen şi Hipocrat (traducerea directă din greacă a început abia după 1100), izvoarele arabe şi profesorii arabi au adus, de asemenea, în practica europeană un corpus uriaş de cunoştinţe terapeutice, anatomice şi farmacologice acumulate de medici arabi. Prestigiul învăţăturii şi ştiinţei arabe a uşurat acceptarea unor idei periculoase şi subversive la un nivel mai subtil; şi filozofia şi teologia arabe au început să fie studiate în Europa. În cele din urmă, chiar şi arta europeană pare să fi fost influenţată de islam, căci invenţia perspectivei, care avea să transforme pictura, se spune că provenea din Spania arabă a secolului al XIII-lea. Europa nu a oferit prea multe în schimb, exceptând tehnologia din domeniul artileriei.

În Evul Mediu, Europa a datorat mai mult islamului decât oricărei alte surse contemporane. În ciuda spectaculozităţii şi exotismului lor, călătoriile lui Marco Polo sau peregrinările călugărilor misionari prin Asia Centrală nu prea au schimbat Europa. Cantitatea de bunuri schimbate cu alte părţi ale lumii era încă neînsemnată, chiar şi în anul 1500. Din punct de vedere tehnic, Europa datora cu certitudine Asiei de Est doar arta producerii mătăsii (care ajunsese aici prin imperiul răsăritean) şi a hârtiei, care, deşi produsă în China în secolul al II-lea e.n., a pătruns în Europa abia în secolul al XIII-lea, şi atunci tot prin intermediul Spaniei arabe. Ideile nu ajungeau în Europa nici măcar din zonele asiatice mai apropiate, decât dacă, aşa cum a fost cazul matematicii indiene, fuseseră rafinate în creuzetul arab. Dată fiind permeabilitatea culturii islamice, pare mai puţin probabil ca acest lucru să se fi întâmplat pentru că islamul a izolat Europa de Orient impunând o barieră între ele decât pentru că China şi India se aflau, pur şi simplu, prea departe. La urma urmelor, nu fuseseră accesibile nici în Antichitatea precreştină, când comunicaţiile nu fuseseră cu nimic mai dificile.

Reintegrarea elementelor clasice şi creştine, deşi manifestată prin opere precum cea a lui Toma de Aquino, a fost un răspuns, cu o întârziere de zece secole, la întrebarea lui Tertulian privitoare la ce trebuia să facă Atena cu Ierusalimul. În una dintre capodoperele artei medievale – unii ar considera-o cea mai de seamă –, *Divina Comedie* a lui Dante, se poate vedea deja importanţa reataşării lumii creştinătăţii de cea anterioară. Dante îşi descrie călătoria prin Infern, Purgatoriu şi Paradis, universul adevărului creştin. Totuşi, călăuza sa nu este un creştin, ci un păgân, poetul clasic Virgiliu. Acest rol nu este doar decorativ; Virgiliu este un ghid competent spre adevăr, căci înainte de Hristos el L-a prevestit. Poetul roman a devenit un profet demn de a sta alături de cei din Vechiul Testament. Deşi ideea de legătură cu Antichitatea nu dispăruse niciodată

de tot (aşa cum demonstraseră încercările unor cronicari entuziaşti de a-i lega pe franci sau pe britoni de descendenţii troienilor), există în atitudinea lui Dante ceva ce marchează un punct de cotitură. Acceptarea lumii clasice de către creştinătate, în ciuda confuziei scolastice care o înconjura, făcuse posibilă o schimbare ce a fost de obicei considerată mai radicală, marea reînviere a ştiinţelor umaniste din secolele XIV-XVI. A fost o reînviere dominată multă vreme de limba latină; abia în 1497 apare sub formă tipărită prima gramatică greacă.

Una dintre figurile emblematice ale acestei transformări din istoria culturală a fost Erasm din Rotterdam, o vreme călugăr şi mai târziu, ca principal exponent al studiilor clasice din acea perioadă, corespondent al majorităţii umaniştilor importanţi. Totuşi, încă îi considera pe clasici poarta spre studiul suprem al scripturii şi cea mai importantă carte a sa a fost o ediţie a Noului Testament în limba greacă. Efectele tipăririi unui text bun al Bibliei aveau să fie cu adevărat revoluţionare, dar Erasm nu avea nicio intenţie de a răsturna ordinea religioasă, în ciuda vigorii şi ironiei cu care îi atacase pe clericii plini de sine şi în ciuda apelului la o gândire independentă făcut de cărţile şi scrisorile lui. Rădăcinile sale se aflau în pietatea unei mişcări mistice din secolul al XV-lea din Ţările de Jos intitulate *devotio moderna*, nu în Antichitatea păgână.

Unii dintre cei care au început să cultive studiul autorilor clasici şi să invoce explicit anumite idealuri clasice păgâne au inventat noţiunea de Ev Mediu pentru a accentua noutatea adusă de ei. La rândul lor, şi ei aveau să fie ulterior văzuţi ca adepţii unei „reînvieri” a unei tradiţii pierdute, o „Renaştere” a Antichităţii clasice. Totuşi, ei s-au format în cultura pe care o făcuseră posibilă marile schimbări din civilizaţia creştină începând din secolul al XII-lea. Este, poate, util să vorbim despre Renaştere dacă avem în vedere limitările contextului în care folosim acest termen, dar falsificăm istoria dacă înţelegem că ar implica o transformare a culturii ce ar marca o ruptură radicală de civilizaţia creştină medievală. Renaşterea este şi a fost un mit util, una dintre acele idei care îi ajută pe oameni să-şi controleze direcţia şi, prin urmare, să acţioneze mai eficient. Indiferent de natura Renaşterii, nu există nicio linie clară de demarcaţie în istoria Europei care s-o separe de Evul Mediu – oricum am dori să-l definim.

Ceea ce se poate observa aproape peste tot este totuşi un transfer al accentului. Acesta se observă cel mai bine în relaţia epocii cu trecutul. Oamenii din secolul al XIII-lea, ca şi cei din secolul al XVI-lea, îi prezentau pe marii oameni ai Antichităţii în veşminte din vremea lor. Alexandru cel Mare arată la un moment dat ca un rege medieval; mai târziu, Caesar al lui Shakespeare nu poartă o togă, ci o haină şi pantaloni strâmţi de la genunchi în jos, cum purtau bărbaţii în Renaştere. Nu există, cu alte cuvinte, niciun simţ istoric în aceste reprezentări ale trecutului, nicio conştientizare a imenselor diferenţe dintre oamenii şi lucrurile din trecut şi cele din prezent. În schimb, istoria era văzută în cel mai bun caz ca o

şcoală a exemplelor. Diferența dintre cele două atitudini era că în perspectiva medievală Antichitatea putea fi cercetată şi pentru a descoperi semnele unui plan divin – dovada existenței acestuia ar fi justificat încă o dată în mod triumfător învățăturile Bisericii. Aceasta era moştenirea Sfântului Augustin şi ceea ce a acceptat Dante. Dar în 1500 se descoperea şi altceva în trecut, la fel de neistoric, dar, simțeau unii, mai util vremurilor şi situației dificile în care se aflau. Unii au văzut o inspirație clasică, posibil chiar păgână, diferită de cea creştină, iar noua atenție acordată scrierilor clasice a fost unul dintre rezultate.

Ideea de Renaştere este legată în special de inovațiile din domeniul artei. În Europa, în Evul Mediu târziu, apăruseră multe; Europa părea a fi la fel de viguroasă şi de creatoare ca oricare dintre celelalte mari centre de tradiție civilizată începând din secolul al XII-lea. În muzică, teatru şi poezie au fost create noi forme şi stiluri care încă ne emoționează. În secolul al XV-lea este totuşi deja evident că acestea nu pot fi în niciun caz limitate la slujirea lui Dumnezeu. Arta devine autonomă. Consacrarea finală a acestei schimbări a fost principala expresie estetică a Renaşterii, depăşindu-i cu mult inovațiile stilistice, oricât de revoluționare au fost ele. Este cel mai clar semn că sinteza creştină şi monopolul ecleziastic asupra culturii se dezintegrează. Divergența treptată dintre mitologia clasică şi cea creştină a fost una dintre expresiile sale; altele au fost apariția romanelor cavalereşti şi a poeziei de dragoste provensale (care datora mult influenței arabe), folosirea stilului gotic în construcția unor clădiri seculare, precum marile primării din noile oraşe, sau apariția unei literaturi vernaculare pentru laicii educați, a cărei ilustrare supremă este, poate, *Povestiri din Canterbury* de Chaucer.

Astfel de schimbări nu sunt uşor de datat, deoarece inovarea nu a fost urmată întotdeauna rapid de acceptare. În literatură a existat o limitare fizică deosebit de strictă a ceea ce se putea face, din cauza unei crize îndelungate de texte. Abia în secolul al XVI-lea a fost tipărită şi publicată prima ediție a operelor complete ale lui Chaucer. Începuse deja, fără îndoială, o revoluție a gândirii, din care fac parte toate tendințele menționate până acum, dar care a reprezentat mult mai mult decât suma acestora şi care datorează aproape totul apariției cărții tipărite. Nici măcar un text vernacular precum *Povestiri din Canterbury* nu a putut ajunge la un public larg până când tiparul nu a facilitat accesul la el printr-un număr mare de exemplare. Când s-a întâmplat asta, impactul cărților a fost mult mai mare. Acest lucru a fost valabil în privința tuturor categoriilor de cărți – poezie, istorie, filozofie, tehnologie şi, mai presus de toate, Biblia însăşi. Efectul a fost cea mai profundă schimbare în diseminarea cunoştințelor şi ideilor de la inventarea scrierii; a fost cea mai mare revoluție culturală a acestor secole. Privind retrospectiv, poate fi considerată începutul unei accelerări a răspândirii informațiilor care continuă şi astăzi.

Deja folosită în China sub o formă diferită, noua tehnică nu a datorat nimic stimulului provenit de acolo decât într-o manieră foarte indirectă, prin existența hârtiei. Din secolul al XIV-lea, în Europa se foloseau cârpe pentru a face hârtie de calitate şi acesta a fost unul dintre elementele care au contribuit la revoluția tiparului. Altele au fost principiul tipăririi în sine (imprimarea unor imagini pe textile fusese practicată în Italia în secolul al XII-lea), folosirea unor piese turnate de metal pentru caractere în locul celor de lemn (folosite deja pentru a tipări verzale pe cărțile de joc, calendare şi imaginile religioase), disponibilitatea cernelii care conținea uleiuri şi, mai ales, folosirea tiparului cu litere mobile din metal. Această ultimă invenție a fost crucială. Deşi detaliile rămân obscure şi la începutul secolului al XV-lea încă se făceau în Haarlem experimente cu caractere de lemn, nu pare să existe niciun motiv pentru care să nu îi fie atribuită celui al cărui nume este în mod tradițional asociat cu ea, Johannes Gutenberg, şlefuitorul de diamante din Mainz. În jurul anului 1450 el şi colegii săi au pus cap la cap elementele tiparului modern, iar în 1455 a apărut ceea ce se consideră a fi prima carte tipărită din Europa, Biblia lui Gutenberg.

Cariera în afaceri a lui Gutenberg fusese un eşec până atunci; probabil că nu a avut capital suficient, iar aceasta duce cu gândul la o nouă epocă a comerțului. Echipamentul şi literele erau costisitoare şi un coleg de la care împrumutase bani l-a dat în judecată pentru datorii. Decizia curții a fost în defavoarea lui Gutenberg, care şi-a pierdut tiparnița, astfel încât Biblia, la momentul apariției sale, nu era proprietatea sa. (Din fericire, povestea nu se încheie aici; Gutenberg a fost în cele din urmă înnobilat de arhiepiscopul de Mainz, ca recunoaştere a meritelor sale.) Dar el inițiase o revoluție. S-a calculat că, până în 1500, se publicaseră aproximativ 35.000 de ediții ale unor cărți – *incunabula*, cum erau numite. Aceasta înseamnă probabil undeva între 15 şi 20 de milioane de exemplare; se poate ca la acea dată să fi existat mai puține exemplare ale cărților sub formă de manuscris în întreaga lume. În secolul următor au existat între 150.000 şi 200.000 de ediții diferite şi, poate, de zece ori mai multe exemplare tipărite. O astfel de schimbare cantitativă se transformă treptat în una calitativă; cultura rezultată din apariția tiparului cu litere mobile a fost la fel de diferită de oricare alta anterioară, ca şi de cea în care radioul şi televiziunea par să existe de când lumea. Epoca modernă a fost epoca tiparului.

Este interesant, dar nu surprinzător că prima carte europeană tipărită a fost Biblia, textul sacru de la baza civilizației medievale. Prin intermediul tiparului, cunoaşterea textului avea să se răspândească mai mult ca niciodată, cu rezultate imposibil de calculat. În 1450 ar fi fost foarte neobişnuit ca un preot paroh să aibă propria Biblie sau măcar să aibă acces la una. Un secol mai târziu devenea probabil să aibă una, iar în 1650 ar fi fost ceva extraordinar dacă nu ar fi avut. Primele Biblii tipărite au fost versiuni în latină numite Vulgata, dar au urmat

curând şi versiuni vernaculare. O Biblie în germană a fost tipărită în 1466; au urmat traduceri în catalană, cehă, italiană şi franceză înainte de sfârşitul secolului, dar englezii au trebuit să aştepte un Nou Testament tipărit în limba lor până în 1526. Unii credincioşi şi oameni ai Bisericii au investit resurse în răspândirea textelor sacre – dintre care Biblia era doar cel mai important – timp de 50-60 de ani; au fost instalate tiparnițe chiar şi în mănăstiri. Între timp, apăreau în număr din ce în ce mai mare şi gramatici, istorii şi, mai ales, autorii clasici (editați de umanişti). O altă inovație din Italia a fost introducerea unor seturi de caractere mai simple şi mai clare, având ca model scrisul de mână al unor savanți florentini, care la rândul lor copiau minuscula carolingiană.

Impactul nu a putut fi limitat. Rezultatul avea să fie dominarea conştiinței europene de textele tipărite. Cu un anumit grad de clarviziune, papa le-a sugerat episcopilor, în 1501, că secretul păstrării purității credinței s-ar putea afla în controlul tiparului. Dar în joc era mai mult decât o amenințare specifică la adresa doctrinei, oricât de importantă ar fi fost ea. Însăşi natura cărții a început să se schimbe. Cândva o operă de artă rară, ale cărei cunoştințe misterioase le erau accesibile doar câtorva oameni, a devenit un instrument şi un artefact pentru mase. Tiparul avea să asigure noi canale de comunicare pentru guverne şi un nou material pentru artişti (răspândirea stilului pictural şi arhitectural în secolul al XVI-lea a fost mult mai rapidă şi mai largă decât înainte ca urmare a disponibilității crescânde a gravurii tipărite) şi avea să dea un nou imbold răspândirii tehnologiei. Aceasta avea să stimuleze o cerere uriaşă pentru ştiința de carte şi, prin urmare, pentru educație. Nicio altă schimbare nu marchează atât de clar sfârşitul unei epoci şi începutul alteia.

Este foarte dificil de spus cu exactitate ce a însemnat aceasta pentru rolul Europei în următoarea epocă din istoria lumii. În 1500 existau cu siguranță multe elemente care să le dea încredere celor câțiva europeni care s-ar fi gândit la asemenea lucruri. Rădăcinile civilizației lor se aflau într-o religie care îi învăța că erau un popor călător în timp, cu ochii ațintiți către un viitor care devenise mai uşor de înțeles şi poate mai puțin înfricoşător prin contemplarea pericolelor din trecut şi prin conştiința unui țel comun. Drept urmare, Europa va fi prima civilizație care va conştientiza timpul nu în termenii unei presiuni fără sfârşit (deşi probabil ciclică), ci ca o schimbare continuă într-o anumită direcție, ca progres. Poporul ales al Bibliei, la urma urmelor, se îndrepta spre ceva; nu era doar un grup de oameni cărora li se întâmplau nişte lucruri inexplicabile ce trebuiau îndurate pasiv. Din simpla acceptare a schimbării s-a născut curând dorința de a trăi într-o schimbare permanentă, particularitatea omului modern. Laicizate şi departe de originile lor, astfel de idei puteau fi foarte importante; progresul ştiinței a oferit curând un exemplu.

Moştenirea creştină a fost decisivă şi în alt sens, căci, după căderea Bizanțului, europenii credeau că numai ei erau posesorii acesteia (fiindcă oamenii de rând nu prea aveau idee despre ce putea însemna creştinismul slav, nestorian sau copt). Chiar şi nevoită să se confrunte cu otomanii, Europa lăsase în urmă sentimentul din Evul Întunecat că nu ar fi fost decât nişte rămăşiţe haotice din Antichitate. Privea spre noi orizonturi şi spre noi lumi. Europenii din Evul Mediu târziu făuriseră, astfel, infinit mai mult decât ar fi putut anticipa. Totuşi, astfel de implicații aveau nevoie de timp pentru a se dezvolta; în 1500 încă nu prea se vedea că viitorul le va aparține. Contactele cu alte popoare nu demonstrau în niciun fel superioritatea clară a căii pe care o adoptaseră ei. Portughezii din Africa de Vest puteau să manipuleze populațiile indigene pentru a-şi atinge propriile scopuri şi să le ia aurul şi sclavii, dar în Persia sau India ei se aflau în fața unor mari imperii al căror spectacol îi uimea adesea.

În clarobscurul zorilor modernității, ponderea religiei rămâne cel mai bun indiciu privind realitatea primei civilizații europene. Religia a asigurat o parte semnificativă a stabilității unei culturi care avea să accepte foarte lent schimbarea. Dar în secolul al XV-lea cei mai mulți europeni probabil că nu au fost conştienți de procesele de schimbare decât pe termen foarte scurt. Pentru toți oamenii, cel mai profund factor care le afecta viața rămânea încă alternarea lentă, dar repetitivă a anotimpurilor, un ritm care stabilea tiparul muncii şi al timpului liber, al sărăciei şi al prosperității, al rutinei casei, atelierului şi camerei de studiu. Judecătorii şi profesorii din universitățile engleze continuă să lucreze după un an structurat în funcție de perioadele recoltelor.

Doar într-o perspectivă foarte specială, pe termen lung, putem vorbi pe bună dreptate despre secolele acestea ca despre unele de schimbări „revoluționare”. Deşi unele schimbări au fost cu adevărat revoluționare, chiar şi cele mai evidente dintre ele, dezvoltarea unui oraş, debutul ciumei, înlocuirea unei familii nobile cu alta, construirea unei catedrale sau prăbuşirea unui castel – toate au avut loc într-un cadru remarcabil de neschimbat. Formele câmpurilor muncite de țăranii englezi în 1500 erau adesea cele văzute de funcționarii care le trecuseră în *Domesday Book* cu peste 400 de ani înainte, iar atunci când unii s-au dus la maicile din Lacock pentru a le dizolva mănăstirea, în anii 1530, au descoperit, spre uimirea lor, că aceste doamne aristocrate vorbeau între ele normanda folosită cu trei secole înainte de familiile nobile.

O astfel de inerție uriaşă nu trebuie uitată niciodată; viața efemeră a majorității bărbaților şi femeilor din Evul Mediu o făcea cu atât mai impresionantă şi mai puternică. Doar foarte adânc în humusul acestei societăți se afla un viitor. Poate cheia înțelegerii relației dintre acest viitor şi trecut poate fi găsită în dualismul creştin fundamental al acestei vieți şi al lumii ce va veni, al lumii pământeşti şi al lumii cereşti. Acesta avea să se dovedească a fi un factor

perturbator de mare valoare, laicizat în cele din urmă sub forma unui nou instrument critic, contrastul dintre ceea ce este şi ceea ce ar putea fi, dintre ideal şi real. Aici, creştinismul a furnizat o armă ce avea să fie folosită împotriva lui, căci în cele din urmă avea să permită poziția critică independentă, o ruptură totală de lumea cunoscută atât de Toma de Aquino, cât şi de Erasm. Ideea de critică autonomă nu avea să se nască totuşi decât foarte lent; ea poate fi desluşită în embrion între 1300 şi 1700, dar aceasta nu arată decât că, din nou, liniile clare de demarcație dintre medieval şi modern țin de facilitarea expunerii, nu de realitatea istorică.

Cartea a V-a

Făurirea epocii europene

În jurul anului 1500 existau multe semne că începea o nouă epocă în istoria lumii. Unele dintre ele au fost deja menționate: descoperirile din Americi şi primele expediții europene în Asia se numără printre ele. Ele ne oferă de la început indicii despre natura dual a acestei noi epoci – că este tot mai mult o epocă a adevăratei istorii a lumii şi că povestea ei este dominată de expansiunea uluitoare a unei civilizații, cea a Europei. Acestea sunt două aspecte ale aceluiaşi proces; există o interconectare din ce în ce mai continuă şi mai organică a unor evenimente din toate țările, dar ea trebuie explicată în mare măsură prin acțiunile europenilor. Ei au devenit în cele din urmă stăpânii planetei şi s-au folosit de această calitate – uneori fără să ştie – pentru a unifica lumea. Drept urmare, istoria lumii are, în ultimele două sau trei secole, o identitate şi o unitate tematice crescânde.

Într-un celebru pasaj, istoricul englez Macaulay vorbea despre nişte piei-roşii care îşi luau scalpul unii altora pe malurile Marilor Lacuri pentru ca un rege european să-i poată fura unui vecin o provincie la care râvnea. Acesta era unul dintre aspectele frapante ale poveştii pe care trebuie s-o spunem acum – caracterul din ce în ce mai complicat al luptelor duse în lume, transformate în războaie de o amploare tot mai mare –, dar politica, construirea unor imperii şi expansiunea militară nu au reprezentat decât o mică parte din ceea ce se petrecea. Integrarea economică a globului era o altă parte a procesului; şi mai importantă era răspândirea unor premise şi idei comune, a tehnologiilor şi a medicinei. Rezultatul avea să fie, folosind una dintre expresiile din jargon, „o singură lume" – oarecum. Epoca civilizațiilor independente sau aproape independente se încheiase.

Dată fiind imensa varietate a lumii noastre, această afirmație poate părea la prima vedere o exagerare înşelătoare. Diferențele naționale, culturale şi etnice nu au încetat să genereze şi să inspire conflicte îngrozitoare; istoria secolelor de după anul 1500 poate fi (şi adesea este) scrisă în principal ca o serie de războaie şi conflicte violente şi cei care trăiesc în țări diferite nu se simt, evident, mai asemănători unii cu ceilalți decât predecesorii lor cu secole în urmă. Cu toate acestea, ei sunt mult mai asemănători decât, să spunem, strămoşii lor din secolul al X-lea şi demonstrează acest lucru în sute de feluri, de la aspectul veşmintelor până la formele în care îşi câştigă existența şi îşi organizează societățile.

Originile, amploarea şi limitele acestei schimbări alcătuiesc cea mai mare parte a poveştii ce urmează. Este rezultatul unui proces aflat încă în desfăşurare în multe locuri, pe care îl numim uneori modernizare. De secole, el tot atenuează diferențele dintre culturi şi este expresia cea mai profundă şi fundamentală a integrării crescânde a istoriei lumii. Un alt mod de a descrie procesul este să spunem că lumea devine „europenizată", căci modernizarea este, mai presus de toate, o chestiune de idei şi tehnici de origine europeană. Totuşi, dacă „modernizarea" înseamnă acelaşi lucru cu „europenizarea" (sau, cum s-ar spune astăzi adesea, „occidentalizarea") poate face subiectul altei dezbateri; uneori nu e decât o problemă de preferințe terminologice. Evident este că, din punct de vedere cronologic, unificarea istoriei lumii începe cu modernitatea europeană. O mare schimbare ce a avut loc în Europa a reprezentat punctul de pornire al istoriei moderne.

1

China dinastiei Qing şi India Marilor Moguli

Pentru a înțelege prin ce era Europa aparte, este esențial să începem cu anumite schimbări din China şi din India. În secolul al XVI-lea acestea erau încă, de departe, zonele cele mai bogate ale umanității şi nu existau prea multe semne că, în lipsa unei influențe externe, aveau să intre în vreo criză. Dimpotrivă, secolul al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea au fost o perioadă de mare unificare în ambele țări şi au marcat introducerea unui soi de „modernitate" diferită de ceea ce se întâmplase înainte. Dar aceste modernități erau foarte diferite şi de ceea ce se întâmpla în Europa Apuseană, unde istoria s-a îndreptat într-o direcție complet nouă. Ceea ce a lovit India în secolul al XVIII-lea şi China cu aproape un secol mai târziu a fost o formă cu totul nouă de schimbare, o formă de expansiune ce se continua de la sine, fără limite şi persistentă, care nu mai existase niciodată înainte în istoria omenirii.

În timp ce în Europa se întâmpla asta, India se concentrase asupra altei forme de schimbare. La începutul secolului al XVI-lea țara era încă divizată între o serie de teritorii autonome sau semiautonome. Şi totuşi, un principe din exterior, Babur din Kabul, avea să înceapă din nou un proces de unificare. Babur s-a născut în 1483 în depresiunea Fergana, pe teritoriul actual al Uzbekistanului. Din partea tatălui era descendent din Timur Lenk şi din partea mamei din Cinghis, avantaje formidabile şi o sursă de inspirație pentru un tânăr obişnuit cu greutățile. A descoperit curând că trebuia să lupte pentru moştenirea sa şi au existat probabil puțini monarhi care, asemenea lui Babur, să fi cucerit un oraş de importanța Samarkandului la vârsta de 14 ani (chiar dacă l-a pierdut aproape imediat).

Chiar şi atunci când legenda şi povestea sunt date deoparte, el rămâne, în ciuda cruzimii şi a duplicității, una dintre cele mai atractive figuri dintre marii conducători: darnic, temerar, curajos, inteligent şi sensibil. A lăsat în urmă o autobiografie remarcabilă, scrisă pe baza unor însemnări pe care le-a făcut de-a lungul vieții, ce avea să fie prețuită de urmaşii săi ca o sursă de inspirație şi de îndrumare. Ele ne dezvăluie un suveran care nu se considera mongol din punctul de vedere al culturii, ci turc, în tradiția popoarelor stabilite de mult în fostele provincii răsăritene ale Califatului Abbasid. Gustul şi cultura lui au fost definite de moştenirea prinților timurizi ai Persiei; dragostea sa pentru grădinărit şi poezie avea ca sursă această țară şi s-a potrivit de minune în decorul unei Indii islamice ale cărei curți erau deja puternic influențate de modele persane. Babur era bibliofil, altă caracteristică timuridă; se spune că, atunci când a cucerit Lahore, s-a dus imediat în biblioteca adversarului său învins pentru a alege texte pe care să

le trimită în dar fiilor săi. A scris şi el, printre altele, o relatare de 40 de pagini a cuceririlor sale din Hindustan, cu informații despre obiceiurile şi structura de castă de aici şi, încă mai amănunțit, despre faună şi floră.

Acest tânăr principe a fost chemat în India de nişte şefi de trib afgani, dar avea şi el pretenții la moştenirea descendenței timuride din Hindustan. Acesta avea să se dovedească a fi începutul Indiei mogulilor; „mogul" era cuvântul persan pentru „mongol", deşi Babur nu îl folosea cu referire la sine. La început, facțiunile aflate în conflict ale căror nemulțumiri şi intrigi îl aduseseră aici nu au născut în el decât ambiția de a cuceri Punjabul, dar a fost curând atras şi de alte teritorii. În 1526 a cucerit Delhi, după ce sultanul căzuse în luptă. Curând Babur îi supunea pe cei care îl invitaseră să vină în India, cucerindu-i în acelaşi timp pe prinții hinduşi neloiali ce profitaseră de ocazie ca să-şi reafirme independența. Rezultatul a fost un imperiu care în 1530, anul morții sale, se întindea de la Kabul până la granițele cu Biharul. Trupul lui Babur a fost dus, în mod semnificativ, aşa cum poruncise, la Kabul, unde a fost îngropat în grădina sa preferată, fără niciun acoperiş deasupra mormântului său, în locul pe care l-a considerat întotdeauna casa lui.

Domnia fiului lui Babur, tulburată de instabilitatea şi deficiențele sale, precum şi de prezența unor frați vitregi dornici să profite de tradiția timuridă care, ca şi cea francă, prescria împărțirea moştenirii regale, a arătat că securitatea şi consolidarea regatului lui Babur nu puteau fi menținute fără efort. În cei cinci ani ai domniei sale, noul suveran a fost alungat din Delhi, deşi s-a întors să moară aici în 1555. Moştenitorul său, Akbar, născut în timpul peregrinărilor tatălui său (dar care se bucura de avantajele unui horoscop foarte favorabil şi de absența unor frați rivali), a ajuns astfel pe tron pe când era încă un copil. La început a moştenit doar o mică parte din domeniile bunicului său, dar, pornind de la ele, avea să construiască un imperiu ce amintea de cel al lui Ashoka, câştigând respectul europenilor, care l-au numit „Marele Mogul".

Akbar avea multe calități regeşti. Avea un curaj aproape nebunesc – cea mai evidentă slăbiciune a sa era încăpățânarea –, călărind cu plăcere, în copilărie, propriii elefanți de luptă şi preferând vânătoarea şi şoimăritul lecțiilor (una dintre consecințe a fost că, lucru nemaiîntâlnit printre urmaşii lui Babur, era aproape analfabet). A ucis odată un tigru cu sabia într-o luptă corp la corp şi era mândru de precizia lui la tras cu arma (Babur introdusese armele de foc în armata mogulilor). Cu toate acestea, era, ca şi predecesorii săi, un mare admirator al învățăturii şi al tuturor lucrurilor frumoase. A colecționat cărți şi în timpul domniei sale arhitectura şi pictura mogule au atins apogeul, un departament de pictori ai curții fiind întreținut pe cheltuiala sa. Mai presus de toate, era un adevărat om de stat în ceea ce priveşte modul în care soluționa problemele ridicate de diferențele religioase dintre supuşii săi.

Akbar a domnit aproape o jumătate de secol, până în 1605, suprapunându-se astfel cu domnia contemporanei sale, Elisabeta I a Angliei. Printre primele lucruri pe care le-a făcut când a ajuns la vârsta adultă s-a numărat căsătoria cu o prințesă *rajput* care era, bineînțeles, hindusă. Căsătoria a jucat întotdeauna un rol important în diplomația şi strategia lui Akbar, iar această doamnă (mama următorului împărat) era fata celui mai mare dintre regii *rajput* şi, prin urmare, o partidă bună.

Totuşi, în această căsătorie se poate distinge ceva mai important decât politica. Akbar le permisese deja hinduselor din haremul său să practice riturile religiei lor, gest fără precedent din partea unui suveran musulman. În scurtă vreme, a abolit capitația impusă nonmusulmanilor; el avea să fie împăratul tuturor religiilor, nu un fanatic musulman. Akbar a mers chiar mai departe, ascultându-i pe nişte învățători creştini; i-a invitat pe portughezii care apăruseră pe coasta de vest să trimită la curtea lui misionari buni cunoscători ai credinței lor, iar trei iezuiți au ajuns aici în 1580. Aceştia au avut o dezbatere aprinsă cu nişte clerici musulmani în fața împăratului şi au primit multe semne de apreciere din partea acestuia, deşi şi-au făcut zadarnic speranțe că îl vor converti. El pare să fi fost, de fapt, un om cu un adevărat sentiment religios şi cu o minte eclectică; a încercat să instituie chiar o nouă religie proprie, un amestec de zoroastrism, islam şi hinduism. Nu a avut succes decât în cazul unor curteni prudenți; pe alții i-a ofensat.

Indiferent de modul de interpretare, este evident că împăcarea nonmusulmanilor avea să reducă dificultățile legate de guvernare în India. Şi sfatul lui Babur din memoriile sale de a-i concilia pe duşmanii învinşi mergea în aceeaşi direcție; Akbar s-a lansat şi el într-o serie de cuceriri şi a adăugat multe alte teritorii hinduse imperiului său. A refăcut unitatea Indiei de Nord din Gujarat până în Bengal şi a început cucerirea Deccanului. Imperiul era guvernat de un sistem de administrare din care mare parte a dăinuit până în perioada dominației britanice, deşi Akbar mai mult a confirmat şi consacrat instituțiile moştenite decât a făcut inovații în acest domeniu. Funcționarii conduceau în numele împăratului şi după voia acestuia; ei aveau funcția de bază de a asigura soldați atunci când era necesar şi de a colecta impozitul funciar, reevaluat acum pe baza unui sistem mai flexibil, la nivelul întregului imperiu, conceput de un ministru de finanțe hindus. Acesta pare să fi avut un succes aproape fără egal deoarece a dus chiar la creşteri ale producției, ceea ce a ridicat nivelul de trai în Hindustan. Printre alte reforme demne de laudă, deşi ineficiente, s-a numărat descurajarea ritualului numit *sati*, arderea văduvei pe rugul funerar alături de corpul soțului defunct.

Mai presus de toate, Akbar a stabilizat regimul. A fost dezamăgit de fiii săi şi s-a certat cu ei, însă dinastia avea o bază solidă la moartea lui. Existau, cu toate acestea, şi revolte. Unele par să fi fost încurajate de furia musulmanilor împotriva

aparentei îndepărtări a lui Akbar de credință. Chiar şi în epoca „turcă”, delimitarea religioasă strictă dintre musulmani şi nonmusulmani se mai atenuase pe măsură ce invadatorii se stabiliseră în noua lor țară şi adoptaseră obiceiurile indienilor. Înainte de aceasta, unul dintre semnele asimilării a fost apariția unei noi limbi, urdu, limba taberei militare. Era lingua franca a conducătorilor şi a celor conduşi, cu o structură hindi şi un alfabet arabo-persan.

Curând apăreau semne că puterea omnivoră a hinduismului avea să încorporeze poate chiar şi islamul; un nou bigotism în secolele XIV-XV răspândise, prin intermediul unor imnuri populare, un cult abstract, aproape monoteist al unui Dumnezeu pe care îl putea chema ori Rama, ori Allah, dar care le oferea iubire, dreptate şi milă tuturor oamenilor. Astfel, unii musulmani, chiar înainte de domnia lui Akbar, arătaseră interes şi respect față de anumite idei hinduse. A existat un anumit grad de absorbție a practicii rituale hinduse. Curând a fost evident că persoanele convertite la islam aveau tendința de a venera mormintele unor sfinți; acestea au devenit locuri de întâlnire şi de pelerinaj care satisfăceau schema unui epicentru subordonat al devoțiunii în cadrul unei religii monoteiste şi îndeplineau astfel funcțiile zeităților minore şi locale care îşi găsiseră întotdeauna un loc în hinduism.

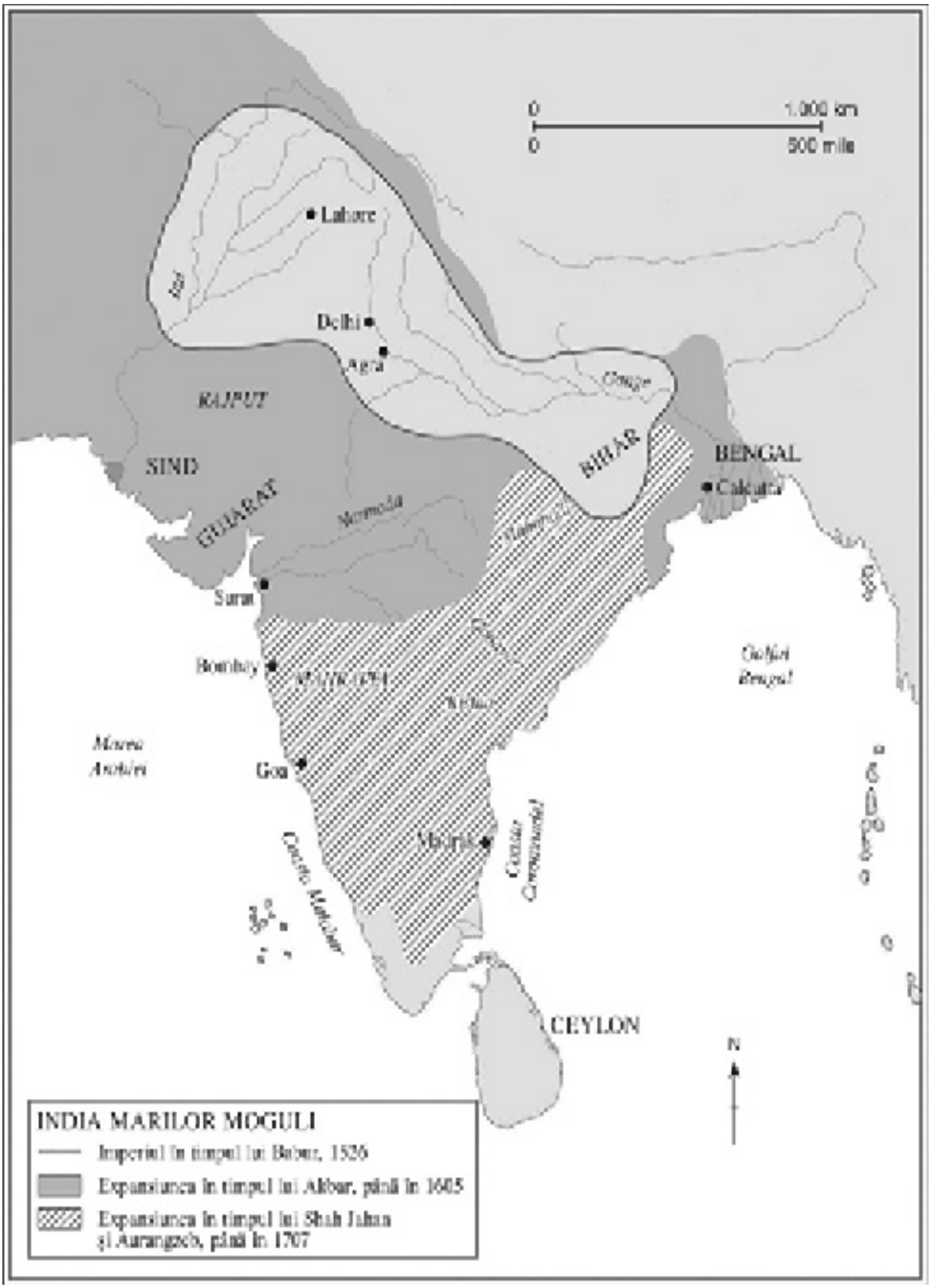
0 1.000 km
0 500 mile
Lahore
Delhi
Agra
RAJPUT
SIND
GUJARAT
BIHAR
BENGAL
Calcutta
Surat
Bombay
Goa
Golful Bengal
CEYLON
N
INDIA MARILOR MOGULI
Imperiul în timpul lui Babur, 1526
Expansiunea în timpul lui Akbar, până în 1605
Expansiunea în timpul lui Shah Jahan şi Aurangzeb, până în 1707

O altă evoluție importantă înainte de sfârşitul domniei lui Akbar a fost consolidarea primelor relații directe ale Indiei cu Europa atlantică. Este posibil ca legăturile cu Europa mediteraneeană să fi fost deja facilitate de sosirea islamului; din Levant până la Delhi, o religie comună asigura un contact continuu, în ciuda distanțelor. În India mai apăruseră din când în când călători europeni şi conducătorii săi fuseseră capabili să se folosească de cunoştințele lor tehnice, deşi asta s-a întâmplat rareori după cuceririle otomane. Dar ceea ce era pe cale să se întâmple acum urma să meargă mult mai departe şi să schimbe India pentru totdeauna. Europenii care au sosit aveau să fie urmați de alții, în număr tot mai mare, şi nu aveau să mai plece.

Procesul a început când un amiral portughez a ajuns în Malabar, la sfârşitul secolului al XV-lea. În doar câțiva ani, compatrioții săi se instalaseră ca negustori – şi se purtau uneori ca nişte pirați – la Bombay (Mumbay) şi pe coasta statului Gujarat. Încercările de a-i îndepărta au eşuat în anii tulburi de după moartea lui Babur, iar în a doua jumătate a secolului portughezii au trecut pe țărmul celălalt, înființând noi stațiuni pentru comerțul cu localnicii în Golful Bengal. Mult timp ei au imprimat ritmul europenilor în India. Tindeau totuşi să atragă ostilitatea credincioşilor musulmani deoarece au adus cu ei picturi sculpturi înfățişându-i pe Hristos, Fecioara Maria şi sfinți, cu iz de idolatrie. Protestanții aveau să irite mai puțin credința religioasă la sosirea lor aici.

Epoca britanică a Indiei era încă departe, dar, cu o precizie istorică rară, prima Companie Britanică a Indiilor de Est a fost fondată pe data de 31 decembrie 1600, ultima zi din secolul al XVI-lea. Trei ani mai târziu, primul emisar al companiei a sosit la curtea lui Akbar de la Agra după ce Elisabeta I, care le oferise comercianților actul constitutiv al companiei, murise. Astfel, la sfârşitul domniei a doi mari suverani s-a produs primul contact între două țări ale căror destine istorice aveau să se împletească mult timp şi cu un efect imens asupra amândurora şi a întregii lumi. La acea vreme nu s-ar fi putut percepe niciun indiciu al unui astfel de viitor. Pe atunci englezii considerau comerțul cu India mai puțin interesant decât cu alte părți ale Asiei.

Şi contrastul dintre cele două state este fascinant. Imperiul lui Akbar era unul dintre cele mai puternice din lume, curtea sa era una dintre cele mai somptuoase, iar el şi succesorii săi au domnit asupra unei civilizații mai glorioase şi mai spectaculoase decât toate cele care existaseră în India din vremea dinastiei Gupta; statul reginei Elisabeta, în schimb, nu era o mare putere, nici măcar după standardele europene, era înglodat în datorii şi avea mai puțini locuitori decât Kalikata (Calcutta) modernă. Succesorul lui Akbar a primit plin de dispreț darurile trimise de Iacob I câțiva ani mai târziu. Totuşi, viitorul Indiei stătea în mâinile supuşilor reginei.

Împărații din dinastia Marilor Moguli au continuat linia de descendență directă a lui Babur, deşi nu fără întreruperi, până la mijlocul secolului al XIX-lea. După Akbar, prestigiul dinastiei era atât de mare, încât a devenit o modă în India ca oamenii să pretindă că au descendență mongolă. Doar primii trei suverani care i-au urmat lui Akbar sunt de interes aici, căci sub conducerea lui Jahangir şi a lui Shah Jahan imperiul a atins maxima extindere teritorială în prima jumătate a secolului al XVII-lea, iar în timpul lui Aurangzeb a început să decadă, în a doua jumătate a secolului. Domnia lui Jahangir nu a fost la fel de glorioasă ca a tatălui său, dar imperiul a supraviețuit cruzimii şi alcoolismului său – o grea încercare pentru structura sa administrativă. Şi toleranța religioasă consacrată de Akbar a rămas neştirbită. În ciuda defectelor sale, Jahangir a fost totuşi un remarcabil protector al artelor, mai ales al picturii. În timpul domniei sale impactul culturii europene în Asia devine pentru prima dată vizibil, prin motive artistice împrumutate din picturi şi reproduceri importate. Unul dintre aceste motive a fost aura sau nimbul cu care erau reprezentați sfinții creştini şi, în Bizanț, împărații. După Jahangir, toți împărații din dinastia Marilor Moguli au fost pictați astfel.

Shah Jahan a început cucerirea, unul câte unul, a sultanatelor din Deccan, deşi nu prea a avut succes în campaniile din nord-vest şi nu a reuşit să-i alunge pe persanii din Kandahar. În administrația internă s-a produs o slăbire a principiului toleranței religioase, deşi nu suficientă pentru a-i pune pe hinduşi în dezavantaj în ceea ce priveşte funcțiile statului: administrația a rămas multireligioasă. Deşi împăratul a decretat că toate templele hinduse nou-construite trebuiau dărâmate, a fost un protector al poeților şi muzicienilor hinduşi.

La Agra, Shah Jahan a întreținut o viață de curte luxoasă şi aleasă. Tot aici a construit cea mai celebră dintre clădirile indiene, Taj Mahalul, un mormânt pentru soția sa favorită; este singurul rival posibil al moscheii din Córdoba la titlul de cea mai frumoasă clădire din lume. Ea a murit la scurt timp după accederea la tron a lui Shah Jahan şi construirea clădirii a durat peste 20 de ani. Este o culme a stilului cu arcade şi domuri, una dintre cele mai evidente moşteniri islamice din arta indiană, şi cel mai mare monument al islamului din India.

Mai jos de nivelul curții, imaginea Indiei Marilor Moguli este mult mai puțin atractivă. Funcționarii locali trebuiau să strângă din ce în ce mai mulți bani nu doar pentru a acoperi cheltuielile curții şi campaniile lui Shah Jahan, ci şi pentru a întreține elitele sociale şi militare care trăiau practic ca nişte paraziți pe spinarea economiei producătoare. Fără a-i păsa de nevoile locale sau de dezastrele naturale, un mecanism rapace de colectare a impozitelor îi lua țăranului producător chiar şi jumătate din venitul său. Practic, nimic din aceşti bani nu era investit productiv. Fuga țăranilor şi înmulțirea actelor de banditism din zonele rurale sunt simptome grăitoare ale suferinței şi rezistenței generate de aceste impuneri fiscale excesive.

Totuşi, chiar şi cerinţele lui Shah Jahan au făcut, probabil, mai puţin rău imperiului decât entuziasmul religios al celui de-al treilea fiu al său, Aurangzeb, care şi-a înlăturat trei fraţi şi l-a ţinut prizonier pe tatăl său pentru a deveni împărat în 1658. A combinat în mod dezastruos puterea absolută, neîncrederea în supuşii săi şi o religiozitate îngustă. Faptul că a reuşit să reducă din cheltuielile de la curte nu compensează prea mult celelalte acţiuni ale sale. Noile cuceriri erau contrabalanste de revolte împotriva stăpânirii mogulilor, despre care s-a afirmat că ar fi fost cauzate în mare parte de încercarea lui Aurangzeb de a interzice religia hindusă şi de a-i distruge templele, precum şi de reintroducerea de către acesta a capitaţiei impuse nonmusulmanilor. Promovarea hinduşilor în funcţiile statului era din ce în ce mai puţin probabilă; convertirea a devenit necesară pentru a avea succes. Un secol de toleranţă religioasă a fost anulat şi unul dintre rezultate a fost pierderea loialităţii multor supuşi.

Printre alte rezultate, această situaţie a făcut imposibilă cucerirea Deccanului, ceea ce a fost numit ulcerul care a ruinat Imperiul Mogul. Ca şi în timpul domniei lui Ashoka, nordul şi sudul Indiei nu au putut fi unite. Populaţia mahratta din regiunea deluroasă care era nucleul opoziţiei hinduse s-a organizat sub comanda unui conducător independent în 1674. Ea s-a aliat cu rămăşiţele armatelor musulmane ale sultanilor din Deccan pentru a ţine piept armatelor Marilor Moguli, într-o luptă îndelungată ce a dat naştere unei figuri eroice care a devenit un fel de paladin în ochii unora dintre naţionaliştii hinduşi moderni. Acesta era Shivaji Bhonsle, care a construit din fragmente o identitate politică mahratta, fapt care i-a permis curând să-i exploateze pe plătitorii de impozite la fel de neîndurător ca şi mogulii. Aurangzeb a dus campanii permanente împotriva acestei populaţii până la moartea sa, în 1707. A urmat o gravă criză pentru regim, căci cei trei fii ai săi şi-au disputat succesiunea la tron. Imperiul a început să se destrame aproape imediat şi un moştenitor mult mai formidabil decât vreun prinţ hindus sau local aştepta momentul potrivit – europenii.

Poate răspunzător pentru succesul final al europenilor în India este Akbar, căci nu a stârpit răul din faşă. Shah Jahan, în schimb, a distrus factoria portugheză de pe râul Hooghly, deşi creştinii au fost mai târziu toleraţi la Agra. În mod uimitor, se pare că politica Marilor Moguli nu a luat niciodată în calcul construirea unei flote, armă folosită cu succes de otomani împotriva europenilor din bazinul Mediteranei. Una dintre consecinţe s-a făcut deja simţită în timpul domniei lui Aurangzeb, când cabotajul şi chiar şi comerţul pelerinilor spre Mecca au fost puse în pericol de europeni. Pe uscat, europenilor li se permisese să instituie avanposturi şi capete de pod. După înfrângerea unei escadrile portugheze, englezii au câştigat prima concesiune comercială pe coasta de vest, la începutul secolului al XVII-lea. Apoi au fondat, în 1639, în Golful Bengal, cu permisiunea conducătorului local, prima aşezare a Indiilor Britanice, fortul St.

George, la Madras (Chennai). Englezii au intrat ulterior în conflict cu Aurangzeb, dar au obținut şi alte factorii la Bombay şi Calcutta până la sfârşitul secolului. Corăbiile lor îşi menținuseră supremația în comerț câştigată de la portughezi, dar un nou rival european a apărut la orizont până în 1700. O Companie Franceză a Indiilor de Est fusese înființată în 1664 şi curând şi-a construit şi ea propriile aşezări.

Avea să urmeze un secol de conflicte, dar nu doar între nou-veniți. Europenii erau deja obligați să facă alegeri politice nuanțate din cauza incertitudinilor apărute atunci când puterea Marelui Mogul a început să slăbească. Au trebuit inițiate relații şi cu oponenții săi, nu doar cu împăratul, aşa cum au descoperit englezii din Bombay, observând disperați cum o escadrilă mahratta a ocupat o insulă din portul Bombay şi un amiral al mogulului pe cea de alături. În 1677 un funcționar le-a trimis un avertisment semnificativ angajatorilor săi din Londra: „Vremurile cer acum să faceți negoț cu sabia în mână". Până în 1700 englezii erau cât se poate de conştienți că miza era mare.

Acum începe epoca în care India devine tot mai prinsă în vârtejul unor evenimente asupra cărora nu avea niciun control, de fapt epoca istoriei lumii. Aceasta se distinge şi din faptele mărețe, dar şi din cele mărunte; în secolul al XVI-lea portughezii aduseseră cu ei ardei iuți, cartofi şi tutun din America. Regimul alimentar şi agricultura indiene deja se schimbau. Aveau să urmeze porumbul, papaya şi ananasul. Povestea civilizațiilor şi conducătorilor indieni poate fi întreruptă odată ce se face această nouă conexiune cu lumea largă. Totuşi, nu sosirea europenilor a pus capăt perioadei mărețe a Imperiului Mogul; nu a fost decât o coincidență, deşi a fost important faptul că nou-veniții au fost pregătiți să culeagă roadele. Diversitatea subcontinentului şi eşecul conducătorilor săi în găsirea mijloacelor de a-şi atrage loialitatea populațiilor indigene constituie, probabil, principala explicație. India a rămas un subcontinent al elitelor conducătoare exploatatoare şi al țăranilor productivi pe socoteala cărora huzureau. Statele fuseseră nevoite să devină, în mare măsură, nişte mecanisme menite să transfere resurse de la producători la paraziți.

În ciuda problemelor sale politice, India era, la începutul secolului al XVIII-lea, foarte bogată. Economia agricolă era probabil mai productivă decât oriunde, ajutată mult de o climă în general blândă. Manufacturile se îmbunătățeau, atât calitativ, cât şi cantitativ, şi au găsit piețe de desfacere importante în afara granițelor Indiei. Într-un loc precum Ahmedabadul, în regiunea Gujarat din nord-vest, producerea textilelor din bumbac devenea o sursă principală de locuri de muncă, iar economia de piață se răspândea şi în alte oraşe. Deşi India se confrunta cu cea mai mare transformare din istoria sa modernă, unele dintre principalele elemente constitutive ale modernității sale existau deja. Era o regiune foarte diferită de ceea ce fusese cu 200 de ani înainte, când începuse invazia mogulilor.

Şi în China aveau loc schimbări. La începutul secolului al XVII-lea, întreaga țară a fost cucerită de o nouă dinastie care se autointitula Qing, însemnând „strălucitor” sau „clar”. Statul dinastiei Qing a fost un proiect politic, creat de o alianță de grupuri cu origini etnice diverse din nord-estul Chinei. Familiile conducătoare erau manciuriene, descendente ale triburilor de jurcheni care jucaseră un rol atât de important în secolul al XII-lea. Dar erau şi mongoli, coreeni şi chinezi. Aceştia considerau că statul dinastiei Ming era degenerat şi credeau că fuseseră aleşi să primească Mandatul Cerului şi să revitalizeze China. Ideologia lor era confucianistă, în sensul că preamăreau virtuți şi modele antice. Dar, în comparație cu direcția pe care o urma gândirea confucianistă din China începând din secolul al XII-lea, ideologia dinastiei Qing era o formă vulgarizată a perspectivelor atribuite maestrului Kong, centrată pe dihotomii simple şi prescripții de comportament. În realitate, Qing a creat o ideologie a dominării şi cuceririi, ea însăşi având rolul central ca salvatoare a Chinei.

Proiectul dinastiei Qing a fost neverosimil şi ar fi avut (oarecum similar cu comuniştii în secolul XX) şanse foarte mici de reuşită dacă nu ar fi existat nenumăratele slăbiciuni ale dinastiei Ming din perioada sa de final. În anul 1600, dinastia Ming era considerată ineficientă, insensibilă şi venală şi, deşi există dovezi concrete ale unor probleme majore pentru oamenii de rând, mai ales în agricultură – poate cauzate de unele schimbări de climă în urma cărora nordul Chinei a devenit mai rece şi mai secetos decât înainte –, nu avem semne că dinastia Ming ar fi făcut mare lucru pentru a uşura situația. Dimpotrivă, curtea a devenit tot mai închisă, dominată de curteni şi eunuci care nu reuşeau să vadă tabloul de ansamblu a ceea ce se întâmpla dincolo de zidurile Oraşului Interzis din Beijing, unde trăiau ei. În afara Beijingului, administrația civilă continua să funcționeze destul de bine. Dar exista o slăbiciune la centru, pe care unii duşmani ai regimului o puteau exploata.

Sfârşitul a venit brusc. După disensiuni interne din ce în ce mai marcate în statul dinastiei Ming, un general din nord s-a răsculat şi a atacat Beijingul. Oraşul a fost cucerit în aprilie 1644, iar ultimul împărat Ming s-a spânzurat pe Dealul de Cărbune, în spatele Oraşului Interzis, în timp ce trupele rebele intrau pe poarta principală. După ce, în 1636, au declarat o nouă dinastie, Qing, manciurienii au aşteptat momentul potrivit în nord. Pe măsură ce haosul cuprindea China, armatele dinastiei Qing, conduse de prințul Dorgon şi de Wu Sangui, care trădase dinastia Ming, au ocupat capitala practic fără să întâmpine nicio opoziție în iunie 1644, pretinzând că se află acolo pentru a-i pedepsi pe trădători şi a reînvia virtutea. În schimb, l-au proclamat pe tânărul împărat Qing Shunzi conducătorul întregii Chine şi au început o campanie extrem de brutală pentru a învinge orice rezistență a dinastiei Ming în restul teritoriului. Curând dețineau controlul

absolut; ultimul pretendent Ming a fost adus înapoi din Birmania şi executat public ca inamic al statului în 1662.

Dinastia Qing a pretins că reînvie tradiția, dar în realitate statul său a fost o invenție modernă, diferită de orice existase în China până atunci. Multietnici încă de la început, împărații din dinastia Qing cereau o loialitate politică absolută față de centru şi instituțiile sale. China a devenit cum nu mai fusese înainte. Generalii şi administratorii nu slujeau decât după voia împăratului, care avea informatori şi spioni în toate colțurile imperiului. Împărații oficiau în cadrul unor mari ceremonii publice în capitală, adesea amestecând elemente ale multor religii – împăratul Qing era conducătorul tuturor religiilor, dar nu aparținea de niciuna. Conceptul de imperiu – rațional, judicios şi eficient – era văzut ca universal; statul dinastiei Qing nu aparținea exclusiv niciunui grup din China şi aspira să conducă orice țară din lume care avea înțelepciunea de a se supune gloriei sale.

Când gloria nu era de ajuns, se recurgea la putere. Statul dinastiei Qing era puternic militarizat; un istoric a făcut referire la o aşa-numită „cultură a războiului" în perioada de început a Chinei sub dinastia Qing, iar aceasta este o descriere bună. Armata sa era profesionistă şi organizată în opt unități de elită de bază, numite „steaguri" de dinastia Qing, suplimentate cu trupe de pedestraşi. Corpul ofițerilor era multietnic, ca şi statul însuşi, predominând însă în mod semnificativ manciurienii şi mongolii. Armatele erau împărțite în unități mai mici, în general după criterii etnice – dinastia Qing avea păreri rigide legate de capacitățile diverselor naționalități asupra cărora domnea. Soldații din steaguri erau bine echipați cu cele mai bune tipuri de arme disponibile în perioada respectivă – inclusiv, din ce în ce mai mult, tunuri şi puşti de proveniență europeană –, dar arma principală a dinastiei Qing o constituiau rapiditatea şi precizia mortală ale cavaleriei sale; noul regim a folosit cunoştințele adunate în sute de ani de populațiile din Eurasia Centrală despre lupta călare pentru a crea unități de cavalerie care îi îngrozeau pur şi simplu pe duşmani.

Armatele dinastiei Qing erau menite deopotrivă să cucerească şi să intimideze. Cea mai mare parte a Mongoliei şi Tibetului a fost adusă sub control direct la începutul istoriei dinastiei. Sud-estul (actualele Guangxi şi Yunnan) a fost cucerit în timpul vânării prinților din dinastia Ming şi recolonizat parțial de soldații din steagurile dinastiei Qing. Taiwanul a fost cucerit în 1683. Coreea şi Vietnamul au acceptat suzeranitatea dinastiei Qing, dar fără a deveni parte a statului condus de aceasta, iar alte țări cu deschidere la mare – de la Birmania până la lanțul insular Ryukyu – plăteau tribut (deşi adesea în moduri care mascau de fapt aranjamente comerciale sofisticate). De-a lungul granițelor sale terestre cu Eurasia Centrală, dinastia Qing a urmărit constant scopuri expansioniste. Trupele sale au preluat controlul asupra întregii coaste asiatice a Pacificului până la nord de insula Sahalin. Spre vest, a ajuns până pe actualul teritoriu al regiunii

autonome Xinjiang şi chiar mai departe, în ciuda rezistenței îndârjite a grupurilor care locuiau acolo.

Expansionismul dinastiei Qing în Eurasia Centrală a adus-o în contact cu alt imperiu în plină expansiune, Rusia. Împărații din dinastia Qing şi-au dat seama că trebuie să neutralizeze această amenințare înainte de a face ultimele demersuri pentru a-şi extinde controlul în zonele vestice ale acestei regiuni. Începând de la sfârşitul secolului al XVII-lea, China şi Rusia au semnat o serie de înțelegeri pentru a împărți între ele regiunea Eurasiei Centrale şi a pune – în fine – capăt autonomiei popoarelor din stepă care afectaseră atât de mult istoria omenirii din ultimii două mii de ani. Liberă să-şi atace dușmanii, dinastia Qing a început războaie de uzură împotriva grupurilor mongolice şi turcice din întreaga zonă cuprinsă între bazinul Tarim şi malurile vestice ale lacului Balhaş. Aceste războaie au atins punctul culminant în anii 1750, când imperiul a dus o campanie militară extrem de brutală împotriva dzungarilor, distrugându-i pentru totdeauna pe mongolii din apus ca putere în Eurasia Centrală. S-a asigurat că pe viitor – din punct de vedere etnic – regiunea avea să fie dominată de musulmani de origine turcică, deşi dinastia Qing a încercat să-şi colonizeze noile teritorii cu chinezi.

Succesul dinastiei Qing li s-a datorat şi împăratului Kangxi (care a domnit din 1661 până în 1722) şi nepotului acestuia Qianlong (1735-1796). Kangxi a fost, în multe privințe, fondatorul idealului chinez modern de împărat. Deşi educația sa pusese accent pe valorile marțiale, el s-a străduit să-şi însuşească cultura chineză şi era profund interesat să afle lucruri despre țări străine, inclusiv despre îndepărtata Europă. A invitat învățați din toată Asia la curtea sa, unde li s-au alăturat cărturari musulmani din Orientul Mijlociu şi iezuiți europeni. Împăratul şi-a făcut un obicei din a inspecta regulat provinciile, unde poruncea să se facă îmbunătățiri în comunicații, administrație sau afacerile militare. Avea o memorie extraordinară şi muncea foarte mult, chiar dacă unele inițiative ale sale au fost zădărnicite de tendința sa spre ceea ce am numi micromanagement – încăpățânat şi nerăbdător, Kangxi nu tolera niciun amestec în planurile sale pentru China şi cădeau capete dacă simțea că se opune cineva.

Kangxi a fost în primul rând un lider militar. A înăbuşit revoltele din provinciile periferice şi a început expansiunea în Eurasia Centrală pe care avea s-o finalizeze nepotul său. Convins că principala datorie a societății era să întrețină armata, Kangxi s-a preocupat de aspecte legate de instrucția militară, recrutare şi logistică toată viața sa, formând un sistem militar care avea să rămână intact până când a fost zdrobit de atacurile europenilor, la sfârşitul secolului al XIX-lea. Mai mult decât oricare dintre contemporanii săi din Europa sau Asia, credea, de asemenea, în educație, pe care o considera cheia pregătirii militare, şi era dispus să cheltuiască sume uriaşe pe proiecte savante, inclusiv pe compilații literare şi

studii lexicografice. Marea sa enciclopedie, finalizată chiar înainte de moartea lui, cuprindea peste 5.000 de volume.

Nepotul lui Kangxi, Qianlong, aparținea altei epoci. Imperiul era mai stabil, manciurienii erau mai sinizați şi sarcinile imediate mai evidente. Qianlong nu avea inteligența ascuțită a bunicului său, dar era un om muncitor, care a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a înțelege motivele şi dorințele ce determinau acțiunile supuşilor din vastul său imperiu. A învățat limbile tibetană şi mongolă, pe lângă manciuriană şi chineză; se închina la toate sanctuarele şi credea cu tărie că fiecare dintre grupurile de populație al căror împărat era trebuia condus în funcție de caracteristicile sale speciale (deşi admitea că uneori acestea erau greu de diferențiat; a mărturisit în jurnalul său că îi mai încurca pe mongoli cu tibetanii şi invers).

Qianlong nu a uitat predilecțiile marțiale ale strămoşilor săi; în prima jumătate a domniei sale a înăbuşit nişte revolte din sud şi a extins imperiul şi mai mult în Eurasia Centrală. A intervenit şi în Tibet, instaurând un control mai strict al dinastiei Qing asupra acestei țări, cu Dalai Lama ca intermediar în relațiile cu tibetanii. În schimb, intervențiile sale militare ulterioare nu au mai avut un succes la fel de mare, în principal pentru că erau lipsite de nişte obiective politice clare. Operațiunile militare din Birmania din anii 1760 au urmărit zdrobirea puterii politice independente a Birmaniei şi folosirea țării ca rampă de lansare pentru extinderea controlului chinez în zonele de vest ale Asiei de Sud-Est. Dar misiunea s-a lovit de o rezistență îndârjită a birmanilor, ajutați de țările învecinate. Spre sfârşitul deceniului armatele dinastiei Qing au fost obligate să se retragă, putându-se lăuda doar cu promisiunea unei supuneri formale a birmanilor. Regele birman a rămas pe tronul său.

Lucrurile au mers şi mai rău în Vietnam, unde împăratul Qianlong a intervenit în anii 1780 pentru a instala pe tron un pretendent preferat. Dar, deşi masiva armată chineză a reuşit să ocupe zonele din nordul țării, s-a împotmolit curând în confruntări locale cu trupe vietnameze rebele, călite în luptă. Qianlong nu le-a permis soldaților săi să se retragă, iar când au fost, în cele din urmă, evacuați în China, după o ofensivă devastatoare a vietnamezilor, în 1789, au trebuit să-l aducă şi pe pretendentul vietnamez cu ei. Vietnamezii au sărbătorit retragerea ca pe o victorie, dar – ca şi birmanii – s-au grăbit să ceară dinastiei Qing permisiunea de a reîncepe o relație tributară cu aceasta imediat după ce forțele chineze s-au retras. Totuşi, în folclorul vietnamezilor, atacurile din 1789 – care au avut loc în preajma festivalului Anului Nou lunar (*Tet* în vietnameză) – aveau să devină un simbol al existenței lor ca națiune şi al unei ofensive cu acelaşi nume împotriva trupelor americane, 179 de ani mai târziu.

Cu politica externă dezorganizată, împăratul Qianlong s-a orientat din ce în ce mai mult spre interior către sfârşitul vieții sale, concentrându-se asupra unor

probleme de la curte. Era un colecționar avid, inclusiv de ceasuri europene, şi un poet şi eseist pasionat – a scris peste 40.000 de poeme şi 1.300 de alte texte. Dar, din păcate, bătrânul împărat i-a avansat, de asemenea, pe unii dintre favoriții săi de la curte, inclusiv pe tânărul manciurian Hesen, care, în calitate de ministru de finanțe *de facto*, a golit vistieria. Corupția curții la sfârşitul domniei lui Qianlong era foarte profundă şi semăna – în opinia multor chinezi – cu condițiile care au prevestit căderea multor altor dinastii.

La sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea societatea chineză a fost marcată de o bogăție tot mai mare şi de îmbunătățirea globală a nivelului de trai, care – în 1800 – putea fi comparat cu cel din oricare altă parte a lumii. Cel mai bun reper al acestei prosperități generale era creşterea populației; numărul de locuitori din imperiu a crescut de mai bine de două ori la începutul epocii Qing, populația totală atingând în 1800 la aproximativ 380 de milioane de oameni (față de zece milioane în Marea Britanie, de pildă). Creşterea populației se explică printr-o lungă perioadă de pace, dar şi prin îmbunătățiri semnificative ale producției de orez şi sosirea unor plante din Lumea Nouă, inclusiv porumbul şi cartofii.

Societatea s-a schimbat şi în alte privințe. Au existat o dezvoltare pronunțată a piețelor şi un rol din ce în ce mai important al comercianților privați; se estimează că aproximativ o treime din producția agricolă a Chinei ajungea într-o formă sau alta de schimb pe piață imediat după anul 1800. Odată cu expansiunea artelor meşteşugăreşti s-a produs şi o urbanizare semnificativă: Beijingul era cel mai mare oraş din lume în secolul al XVIII-lea, dar şi alte oraşe s-au dezvoltat, inclusiv noile porturi din sud unde se făcea un comerț însemnat cu alte țări. Ceaiul, mătasea şi produsele de manufactură ieşeau din China şi argintul (în special din Americi) intra în țară ca mijloc de plată, demonstrând puterea economică a imperiului lui Qianlong, dar generând, de asemenea, inflație şi exercitând presiuni asupra țăranilor care practicau o agricultură de subzistență. Dinastia Qing a continuat să creadă că guvernează economia țării prin impozite, controlul prețurilor şi achizițiile statului, dar în realitate interesele private au devenit din ce în ce mai pronunțate.

Spre deosebire de ceea ce se afirmă adesea, China (şi India) s-au schimbat mult în secolele XVII-XVIII. Dar Europa s-a schimbat mult mai mult. Înainte de a ne întoarce la povestea Europei, merită să aruncăm o privire la ceea ce unii istorici numesc „marea divergență” a perioadei dintre 1600 şi 1800, când avantajele Europei în unele domenii au devenit tot mai pronunțate. La început, avantajul europenilor s-a văzut cel mai limpede în tehnologia militară, construcțiile navale şi navigație, toate fiind esențiale pentru explorarea lumii. Dar spre sfârşitul secolului al XVII-lea era clar că în unele zone din Europa avea loc o revoluție a mentalității, care punea accent pe ştiință, tehnologie şi acumularea de

capital. Această revoluție intelectuală avea să ducă în final la o revoluție industrială, deşi efectele celei din urmă aveau să fie complet vizibile abia în secolul al XIX-lea.

În timp ce China, India şi alte părți ale Asiei au cunoscut şi ele transformări interne mai intense după 1600 decât în oricare altă perioadă a istoriei lor, schimbarea a fost mai limitată şi mai puțin multidirecțională decât ceea ce se întâmpla Europa. În multe domenii, dezvoltarea era stabilă şi nivelul de trai reuşea să țină pasul cu creşterile populațiilor deja masive. Dar atât India, cât şi China câştigau tot mai puțin din îmbunătățirile progresive din domeniul tehnologiei, iar echilibrul social pe care păreau să-l fi atins se putea fărâmița uşor din interior ca urmare a dezastrelor naturale, a disensiunilor interne sau a presiunilor din exterior. Asia, cu alte cuvinte, a continuat să se îndrepte în direcții stabilite clar în trecut, deşi istoria sa, cel puțin în unele locuri, putea manifesta o oarecare accelerare. Europa a fost cea care, reinterpretând moştenirea sa şi a lumii, devenea cu adevărat şi intens diferită.

La sfârşitul lungii sale domnii, Qianlong încă era convins că imperiul său era cel mai puternic de pe pământ, deşi ştia că avea nevoie de reformă atât în afacerile externe, cât şi în administrarea internă. Ca şi suveranii care aveau să-i urmeze la începutul secolului al XIX-lea, Qianlong dorea o reformă treptată, care să nu pună în pericol puterea propriei dinastii şi nici să nu tulbure echilibrul social al Chinei. Misiunile europene care au început să sosească la Beijing în ultimul deceniu al domniei sale nu erau pe placul său. „Dacă zici că prețuirea pentru dinastia noastră cerească te umple de dorința de a vă însuşi civilizația noastră”, îi scria el regelui George al III-lea al Marii Britanii, „ceremoniile şi codurile noastre de legi sunt atât de deosebite de ale voastre că… nu ar fi cu putință să împământeniți purtările şi obiceiurile noastre pe pământul vostru străin”. Împăratul Chinei nu îşi putea imagina o lume unificată – spre deosebire de vizitatorii săi europeni.

2

Un nou tip de societate: începuturile Europei moderne

„Istoria modernă” este o sintagmă familiară, dar nu se referă mereu la acelaşi lucru. A existat o perioadă în care istoria modernă însemna ceea ce s-a întâmplat de la istoria „antică”, al cărei subiect era povestea evreilor, grecilor şi romanilor; acesta e sensul cu care, de exemplu, termenul este încă folosit pentru a defini un curs de istorie modernă de la Oxford ce include şi Evul Mediu. Apoi a început să fie delimitată şi de istoria „medievală”. Acum se face adesea o delimitare suplimentară, căci unii istorici au început să facă distincţii şi în cadrul ei şi vorbesc uneori despre o perioadă „de început al modernităţii”. Astfel, ne atrag de fapt atenţia asupra unui proces, căci se referă la o epocă în care s-a conturat o nouă lume atlantică din creştinătatea occidentală dominată de tradiţie, agrară, superstiţioasă şi limitată a Evului Mediu, iar acesta s-a produs în momente diferite în ţări diferite. În Anglia a avut loc foarte rapid; în Spania era departe de a se fi încheiat în 1800, în timp ce mare parte a Europei de Est nu era deloc afectată nici măcar un secol mai târziu. Dar realitatea acestui proces este evidentă, în ciuda iregularităţii cu care s-a manifestat. La fel şi importanţa sa, căci a pus bazele unei hegemonii a Europei la nivel mondial.

Un punct de plecare util pentru a ne gândi la aspectele implicate este adevărul simplu şi evident că în cea mai mare parte a istoriei omenirii viaţa majorităţii oamenilor a fost influenţată profund şi nemilos de faptul că nu prea aveau de ales în ceea ce priveşte modul în care puteau asigura un acoperiş deasupra capului şi hrană suficientă pentru ei înşişi şi pentru familiile lor. Abia de curând posibilitatea ca lucrurile să stea şi altfel a început să prindă contur fie şi pentru o minoritate din populaţia lumii şi a devenit o realitate pentru un număr substanţial de oameni doar în urma unor schimbări în economia Europei moderne de început, în cea mai mare parte la vest de Elba.

Europa medievală, ca şi cea mai mare parte a lumii la acea vreme, era formată încă din societăţi în care, în majoritate, surplusurile de producţie ce depăşeau nevoile de consum erau obţinute de la cei care le produceau – ţăranii – mai mult prin intermediul unor instituţii sociale sau juridice decât prin funcţionarea pieţei. În momentul în care putem recunoaşte existenţa unei Europe „moderne”, acest lucru s-a schimbat; obţinerea şi mobilizarea acestor surplusuri au devenit una dintre sarcinile unei entităţi proteice numite adesea „capitalism”, care operează în mare parte prin tranzacţii cu lichidităţi pe nişte pieţe din ce în ce mai complexe.

Putem urmări unele dintre aceste schimbări mai bine decât pentru orice perioadă anterioară deoarece există date cuantificate numeroase şi continue. Într-o privință importantă, dovezile istorice devin mult mai informative în ultimele patru sau cinci secole: ele devin mult mai statistice. Aşadar, măsurătorile devin mai simple. Sursa noilor materiale statistice a fost adesea statul. Din multe motive, guvernele doreau să afle din ce în ce mai multe cifre despre resursele reale sau potențiale aflate la dispoziția lor. Dar şi unele documente private, în special cele din domeniul afacerilor, ne oferă mult mai multe cifre după anul 1500. Multiplicarea exemplarelor, pe măsură ce hârtia şi tiparul au devenit mai comune, însemna că şansele lor de a se păstra creşteau spectaculos. Au apărut tehnici comerciale care necesitau publicarea unor date clasate în ordine – circulația navelor sau rapoartele de prețuri, de exemplu. În plus, pe măsură ce istoricii şi-au perfecționat tehnicile, au abordat chiar şi izvoare mai sărace sau fragmentare cu mult mai mult succes decât era posibil chiar şi cu câțiva ani în urmă.

Toate acestea au oferit multe informații privind amploarea şi forma schimbării la începuturile Europei moderne, deşi trebuie să avem grijă să nu exagerăm nici gradul de precizie permis de astfel de materiale, nici ceea ce se poate afla din ele. Mult timp strângerea unor date statistice bune a fost foarte dificilă. Chiar şi la unele întrebări elementare – de exemplu, cine trăia într-un anumit loc – era greu de răspuns cu precizie până nu demult. Unul dintre marile scopuri ale monarhilor reformatori din secolul al XVIII-lea a fost să facă inventare precise ale pământurilor incluse în statele lor – cadastre, cum se numeau – sau să afle câți supuşi aveau. Abia în 1801 a fost organizat primul recensământ din Marea Britanie – la aproape opt secole după *Domesday Book*. Franța nu a avut niciun recensământ oficial până în 1876, iar Imperiul Rus a organizat unul singur, în 1897.

Astfel de întârzieri nu trebuie să mire prea mult. Pentru un recensământ sau un cadastru este nevoie de un aparat administrativ complex şi fiabil. El se poate lovi de o opoziție puternică (atunci când guvernele caută noi informații, urmează adesea noi impozite). Astfel de dificultăți devin şi mai accentuate acolo unde populația nu ştie carte, aşa cum a fost cazul în multe zone ale Europei în cea mai mare parte a istoriei moderne.

Noile materiale statistice pot ridica, de asemenea, tot atâtea probleme istorice câte rezolvă. Ele pot dezvălui o varietate uimitoare de fenomene contemporane, care adesea fac şi mai dificile generalizările; a devenit mult mai greu să facem vreo afirmație despre țărănimea franceză din secolul al XVIII-lea de când cercetările au dezvăluit diversitatea care se ascunde în spatele acestui termen simplu şi faptul că, poate, nici nu a existat o țărănime franceză, ci mai multe. În sfârşit, statisticile pot clarifica anumite fapte, dar fără să explice cu nimic cauzele acestora. Totuşi, după anul 1500 ne aflăm din ce în ce mai mult

într-o epocă a măsurătorilor şi efectul de ansamblu este că e mai uşor să facem afirmații care pot fi argumentate cu privire la ceea ce se petrecea în acea perioadă, în comparație cu cele anterioare.

Istoria demografică este cel mai evident exemplu. Spre sfârşitul secolului al XV-lea populația europeană se afla la începutul unei creşteri care continuă de atunci. După 1500 putem distinge cu aproximație două faze. Până pe la jumătatea secolului al XVIII-lea creşterea populației a fost (cu excepția unor întreruperi locale şi temporare semnificative) relativ lentă şi constantă; aceasta corespunde aproximativ cu „începuturile istoriei moderne" şi a fost unul dintre lucrurile care o caracterizează. În a doua fază creşterea s-a accelerat puternic şi au urmat mari schimbări. Doar prima fază ne interesează aici, deoarece a reglementat modul în care a prins formă Europa modernă. Faptele şi tendințele generale sunt suficient de clare. Deşi ele se bazează în mare măsură pe estimări, cifrele sunt mult mai pertinente decât înainte, în parte pentru că de la începutul secolului al XVII-lea a existat un interes aproape continuu față de problemele legate de populație. Acest lucru a contribuit la apariția statisticii ca ştiință (numită pe atunci „aritmetică politică") spre sfârşitul secolului al XVII-lea, mai ales în Anglia. Aceasta a dus la unele rezultate remarcabile, deşi nu reprezenta decât o insuliță de metodă relativ riguroasă într-un ocean de presupuneri şi inferențe. Cu toate acestea, imaginea de ansamblu este clară. În 1500 Europa avea aproximativ 80 de milioane de locuitori, două secole mai târziu avea ceva mai puțin de 150 de milioane, iar în 1800 aproape 200 de milioane. Înainte de 1750 numărul de locuitori al Europei crescuse într-un ritm relativ constant, care menținuse cota ei parte din populația lumii la aproximativ o cincime până în jurul anului 1700, dar în 1800 ea cuprindea aproape un sfert din locuitorii lumii.

Evident, prin urmare, multă vreme nu au existat discrepanțe uimitoare, cum aveau să apară mai târziu între rata de creştere din Europa şi cea din alte regiuni. Pare rezonabil să tragem concluzia că acest lucru a însemnat că şi în alte privințe populațiile europene şi cele noneuropene erau mai puțin diferite decât aveau să devină după anul 1800. De obicei, vârsta decesului în rândul europenilor, de exemplu, era încă foarte mică. Înainte de 1800 aceasta era, în medie, mult mai mică decât astăzi, deoarece oamenii mureau mai devreme. La naştere, un țăran francez din secolul al XVIII-lea avea o speranță de viață de aproximativ 22 de ani şi doar aproximativ o şansă din patru să nu moară în copilărie. Pe atunci aceste şanse erau foarte similare cu cele ale unui țăran indian în 1950 sau ale unui italian în timpul Imperiului Roman. Mult mai puțini oameni trăiau peste 40 de ani şi, deoarece nu erau aşa bine hrăniți ca noi, ni s-ar fi părut bătrâni la această vârstă şi erau probabil mici de statură şi cu un aspect bolnăvicios. Ca şi în Evul Mediu, femeile trăiau mai puțin decât bărbații. Acest lucru însemna că mulți bărbați se

căsătoreau a doua sau chiar şi a treia oară, nu din cauza divorţului, ca astăzi, ci deoarece rămâneau văduvi foarte repede.

Cuplul mediu european avea un mariaj relativ scurt. În plus, la vest de o linie trasată aproximativ de la Marea Baltică la Marea Adriatică, căsniciile durau mai puțin decât la est de aceasta, întrucât cei care locuiau aici aveau tendința de a se căsători prima dată când se apropiau de 30 de ani, iar acest obicei avea să influențeze mult timp fenomenele demografice din vest şi din est. Totuşi, în general, dacă europenii erau înstăriți, îşi puteau permite o familie destul de numeroasă; săracii aveau familii mai mici. Sunt puternice dovezi inferențiale că în unele locuri exista deja o anumită formă de limitare a familiei în secolul al XVII-lea şi că se foloseau şi alte metode de a o pune în practică în afara avortului şi a infanticidului. Sunt necesare date culturale şi economice suplimentare pentru a explica acest subiect misterios. Rămâne unul dintre acele aspecte sub care o societate în mare măsură analfabetă este aproape imposibil de înțeles din punct de vedere istoric. Putem face foarte puține afirmații sigure despre primele mijloace contraceptive şi încă mai puține despre implicațiile lor – dacă existau – asupra modurilor în care europenii moderni se vedeau pe sine şi controlul asupra propriei vieți.

În general, demografia a reflectat şi continua predominanță economică a agriculturii. Mult timp ea nu a produs decât o cantitate puțin mai mare decât necesarul şi nu a putut hrăni decât o populație cu un ritm lent de creştere. În 1500 Europa încă era un continent în mare parte rural, format din sate în care oamenii trăiau la un nivel destul de redus de subzistență. Nouă ni s-ar fi părut pustie. Populația Angliei, densă în raport cu suprafața comparativ cu restul continentului, era în anul 1800 doar aproximativ o şesime din cea de astăzi; în Europa de Est existau uriaşe suprafețe pustii pe care suveranii ce încurajau imigrația încercau din răsputeri să le populeze prin diferite mijloace. Deşi creştea rapid, populația Europei era minusculă în comparație cu cea a Asiei.

Cu toate acestea, târgurile şi oraşele au reuşit să se dezvolte atât ca număr, cât şi ca dimensiuni, câteva dintre ele într-un ritm spectaculos de rapid în comparație cu populația ca întreg. Amsterdamul a ajuns la un total de aproximativ 200.000 de locuitori în secolul al XVIII-lea. Parisul s-a dublat, probabil, ca dimensiuni între 1500 şi 1700 şi a ajuns la aproape jumătate de milion de locuitori. Londra a depăşit Parisul, crescând de la aproximativ 120.000 de locuitori la aproape 700.000 în aceeaşi perioadă de două secole; având în vedere populația engleză, mult mai puțin numeroasă, acest lucru a însemnat, evident, o trecere mult mai pronunțată la viața urbană. Un nou cuvânt plin de semnificație a ajuns să fie folosit în limba engleză: „suburbii”. Dar nu este uşor să facem generalizări în legătură cu oraşele de mărime medie şi cu cele mai mici. Majoritatea erau destul de mici, cu o populație sub 20.000 de locuitori în 1700,

dar, dacă în 1500 erau nouă oraşe europene cu peste 100.000 de locuitori, 200 de ani mai târziu erau cel puțin 12. Totuşi, predominanța Europei în domeniul urbanizării nu a fost pronunțată în aceste secole şi cele mai mari oraşe ale lumii erau tot în Asia.

Nici urbanizarea, nici creşterea populației nu aveau o răspândire uniformă. Franța a rămas cea mai mare națiune vest-europeană în aceşti ani; avea aproximativ 21 de milioane de locuitori în 1700, pe când Anglia şi Țara Galilor nu aveau decât în jur de şase milioane. Dar nu este uşor să facem comparații deoarece estimările sunt mult mai puțin sigure pentru unele zone decât pentru altele şi deoarece adesea, din cauza modificărilor frontierelor, nu prea există certitudinea că un nume desemnează acelaşi lucru în perioade diferite. Unele state au suferit cu siguranță limitări şi posibil chiar un recul în creşterea populației în urma unui val de dezastre din secolul al XVII-lea. Spania, Italia şi Germania au fost grav afectate de epidemii în anii 1630 şi au existat şi alte crize locale celebre, precum Marea Ciumă din Londra, din 1665. Foametea era alt factor limitativ sporadic şi local; auzim chiar despre canibalism la mijlocul secolului al XVII-lea în Germania.

Proasta alimentație şi rezistența mai scăzută la boli ce rezulta din aceasta duceau rapid la dezastru atunci când erau însoțite de perturbări ale economiei în urma unei recolte slabe. Când intervenea şi războiul, o prezență întotdeauna constantă în Europa Centrală, rezultatul putea fi cataclismic. Foametea şi bolile care însoțeau convoaiele cu provizii ale armatelor puteau depopula rapid o suprafață mică. Totuşi, acest lucru reflecta în parte gradul de localizare al vieții economice; reversul era că un anumit oraş putea scăpa cu bine chiar şi într-o zonă militară dacă nu era asediat sau jefuit, în timp ce la doar câteva mile distanță altul era devastat. Situația a fost întotdeauna precară până când creşterea populației a început să fie depăşită de creşterile în productivitate.

În această privință, ca şi în multe altele, țările au istorii diferite. O nouă expansiune a agriculturii pare să se fi produs la mijlocul secolului al XV-lea. Unul dintre semne a fost reînceperea cultivării pământului care fusese lăsat în paragină în timpul depopulării din secolul al XIV-lea. Totuşi, s-au făcut puține progrese şi doar în câteva locuri înainte de 1550. Agricultura a fost limitată mult timp la acestea, deşi între timp avusese deja loc o îmbunătățire importantă a tehnicilor care creşteau productivitatea solului, în special prin folosirea forței de muncă, respectiv prin culturile intensive. Acolo unde impactul acestora nu s-a făcut simțit, trecutul medieval s-a perpetuat mult timp în zonele rurale. Chiar şi folosirea banilor a pătruns lent în cvasiautarhia anumitor comunități. În Europa de Est, iobăgia şi-a extins practic raza de acțiune atunci când în alte părți era pe cale de dispariție. Cu toate acestea, în jurul anului 1800, luând Europa ca întreg şi câteva țări de frunte în special, agricultura era unul din cele două sectoare

economice în care progresul a fost cel mai pronunțat (celălalt era comerțul). Una peste alta, se dovedise capabilă să susțină o creştere continuă a populației, la început foarte lentă, dar apoi tot mai accelerată.

Agricultura a fost transformată lent prin orientarea din ce în ce mai pronunțată spre piețe şi prin inovațiile tehnice. Acestea erau interconectate. O populație numeroasă în apropiere însemna o piață de desfacere şi, prin urmare, un stimulent de a vinde produse agricole. În secolul al XV-lea locuitorii Țărilor de Jos erau deja lideri în tehnicile culturilor intensive. Tot în Flandra, un drenaj mai bun a deschis calea spre păşuni mai bune şi spre o populație animală mai numeroasă. O altă zonă cu populații urbane relativ mari era valea Padului; în nordul Italiei au fost introduse noi culturi aduse în Europa din Asia. Orezul, de exemplu, o suplimentare importantă a cămării europenilor, a apărut în văile fluviilor Pad şi Arno în secolul al XV-lea. În schimb, nu toate culturile s-au bucurat imediat de succes. Au fost necesare aproximativ două secole până când cartoful adus din Lumea Nouă a devenit un aliment obişnuit în Anglia, Germania şi Franța, în ciuda valorii sale nutriționale evidente şi a folclorului care punea accent pe calitățile sale afrodiziace şi pe valoarea sa în tratarea negilor.

Din Țările de Jos, îmbunătățirile agricole s-au răspândit în secolul al XVI-lea şi în estul Angliei, unde au fost treptat elaborate şi mai mult. În secolul al XVII-lea Londra a devenit un port de unde se exporta porumb, iar în următorul europenii de pe continent aveau să vină în Anglia pentru a învăța cum să facă agricultură. Tot în secolul al XVIII-lea au existat ameliorări şi în zoohehnie şi creşterea animalelor. Astfel de îmbunătățiri au dus la o sporire a recoltelor şi la o calitate a şeptelului de neimaginat până atunci. Aspectul zonelor rurale şi al celor care locuiau aici s-a schimbat. Agricultura a oferit prima demonstrație a ceea ce se poate realiza chiar şi pe baza unei ştiințe rudimentare – prin experimentare, observație, înregistrare şi reexperimentare – pentru a creşte controlul omului asupra mediului mai rapid decât o putea face selecția impusă de cutumă. Îmbunătățirile au facilitat reorganizarea pământului în ferme mai mari, reducerea numărului de mici proprietari, cu excepția zonelor unde geografia îi favoriza, angajarea de forță de muncă salariată şi mari investiții de capital în construcții, drenaj şi utilaje.

Viteza de schimbare nu trebuie exagerată. Unul dintre indicatorii schimbării din Anglia era ritmul „îngrădirii pământurilor obşteşti”, consolidarea pentru uz personal a câmpurilor deschise şi a obştilor săteşti tradiționale. Abia spre sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea legile date de Parlament care autorizau aceste acțiuni au devenit frecvente şi numeroase. Integrarea deplină a agriculturii cu economia de piață şi tratarea pământului ca o marfă oarecare aveau să aştepte până în secolul al XIX-lea, chiar şi în Anglia, liderul

agriculturii mondiale până la inițierea culturilor de porumb transoceanice. Cu toate acestea, în secolul al XVIII-lea începea să se întrevadă calea de urmat.

Productivitatea agricolă sporită a eliminat în cele din urmă lipsurile recurente care au avut atâta timp puterea de a anihila progresul demografic. Ultima dată când populația europeană pare să fi pus o presiune mare pe resurse, riscând altă mare calamitate similară celei din secolul al XIV-lea, a fost la sfârşitul secolului al XVI-lea. În următoarea perioadă grea, în deceniile de la mijlocul secolului următor, Anglia şi Olanda au evitat criza cea mai gravă. După aceea, foametea şi lipsurile au devenit în Europa fenomene locale şi naționale, capabile încă, este adevărat, să afecteze demografia la scară mare, însă cedând treptat în fața mai marii disponibilități a cerealelor de import. S-a spus că recoltele slabe au transformat Franța într-un „mare spital" în 1708-1709, dar asta s-a întâmplat pe timp de război. În acelaşi secol, unele țări mediteraneene au depins de porumbul din teritoriile baltice pentru a face făină. Este adevărat, va trece mult timp până când importurile vor deveni o resursă sigură; adesea acestea nu puteau ajunge suficient de repede, mai ales în cazul în care transportul trebuia să se facă pe uscat. Unele zone ale Franței şi Germaniei aveau să sufere din cauza lipsurilor chiar şi în secolul al XIX-lea, iar în secolul al XVIII-lea populația Franței a crescut mai repede decât producția, astfel încât nivelul de trai al multor francezi a scăzut. Pentru lucrătorul agricol englez însă, o parte din acest secol a fost privită ulterior ca o epocă de aur, cu pâine albă din belşug şi chiar şi nişte carne pe masă.

Spre sfârşitul secolului al XVI-lea, una dintre reacțiile la presiunile exercitate de creşterea populației asupra resurselor cu un ritm lent de creştere, care se resimțeau vag, a fost încurajarea emigrării. În 1800, europenii au avut o contribuție însemnată la popularea unor teritorii de peste mări. În 1751, un nord-american estima că pe continentul respectiv s-ar fi aflat un milion de persoane de origine britanică; calculele moderne arată că în jur de 250.000 de emigranți britanici au plecat în Lumea Nouă în secolul al XVII-lea şi un milion şi jumătate în următorul. Erau acolo şi germani (aproximativ 200.000), iar în Canada nişte francezi. Este de presupus că până în 1800 aproximativ două milioane de europeni ajunseseră în America, la nord de Rio Grande. La sud de acesta erau aproximativ 100.000 de spanioli şi portughezi.

Teama că în țară nu era suficientă hrană a contribuit la inițierea acestor mari migrații şi a reflectat preeminența constantă a agriculturii în gândirea despre viața economică. De-a lungul a trei secole au existat schimbări importante în structura şi scara tuturor sectoarelor principale ale economiei europene, dar în 1800 era încă adevărat (aşa cum fusese şi în 1500) că sectorul agricol era predominant chiar şi în Franța şi Anglia, cele mai mari două țări occidentale în care comerțul şi manufactura progresaseră foarte mult. În plus, peste tot doar o mică parte a

populației era implicată în industrie dacă nu avea absolut nicio legătură cu agricultura. Berarii, țesătorii şi vopsitorii depindeau cu toții de agricultură, în timp ce mulți dintre cei care cultivau pământul se ocupau şi cu torsul, țesutul sau vinderea unor mărfuri pe piață.

În afară de agricultură, doar în sectorul comercial mai putem observa o schimbare amplă. Există în acest domeniu o accelerare vizibilă a ritmului începând din a doua jumătate a secolului al XV-lea. Europa îşi recâştiga atunci o parte din vigoarea comercială demonstrată prima oară în secolul al XIII-lea şi aceasta se manifesta prin amploare, tehnică şi direcție. Şi aici există o legătură cu creşterea oraşelor. Ele aveau nevoie de specialişti, dar le şi ofereau un mijloc de subzistență. Marile târguri şi piețe ale Evului Mediu s-au perpetuat. La fel şi legile medievale privind cămătăria şi practicile restrictive ale breslelor. Totuşi, o lume comercială cu totul nouă a luat ființă înainte de 1800.

Aceasta se putea deja distinge în secolul al XVI-lea, când a început lunga expansiune a comerțului global care avea să dureze, practic neîntreruptă decât pentru scurt timp de război, până în 1930, fiind apoi reluată după alt război mondial. A început prin continuarea deplasării centrului de greutate economic dinspre sudul către nord-vestul Europei, de la Mediterana la Atlantic, care a fost deja remarcat. La asta au contribuit şi anumite probleme politice şi războaie, precum cele care au ruinat Italia la începutul secolului al XVI-lea; alți factori sunt presiunile mici, de scurtă durată, dar cruciale, precum hărțuirea evreilor de către portughezi, care i-a determinat pe mulți dintre ei să plece, cu tot cu cunoştințele lor comerciale, spre Țările de Jos aproximativ în aceeaşi perioadă.

Marea poveste de succes din secolul al XVI-lea în domeniul comerțului a fost cea a Antwerpenului, deşi s-a prăbuşit după câteva decenii în dezastru politic şi economic. În secolul al XVII-lea Amsterdamul şi Londra l-au întrecut. În fiecare caz, un comerț important bazat pe un hinterland bine populat a adus profituri pentru diversificarea în industria producătoare, servicii şi activitățile bancare. Vechea supremație în domeniul bancar a oraşelor italiene medievale a trecut mai întâi la Flandra şi la bancherii germani din secolul al XVI-lea şi apoi, în cele din urmă, la Olanda şi Londra. Banca din Amsterdam şi chiar şi Banca Angliei, înființată abia în 1694, au devenit curând forțe economice internaționale. În jurul lor s-au adunat alte bănci şi camere de comerț care se ocupau de operațiuni legate de credite şi finanțe. Ratele dobânzilor au scăzut şi utilizarea cambiei, o invenție medievală, s-a extins enorm, aceasta devenind instrumentul financiar primar al comerțului internațional.

Acesta era începutul extinderii utilizării banilor de hârtie în locul aurului. În secolul al XVIII-lea au apărut primele bancnote europene şi a fost inventat cecul. Societățile pe acțiuni au generat altă formă de titlu de valoare negociabil, propriile acțiuni. Cotarea acestora în unele cafenele londoneze în secolul al XVII-

lea a fost urmată de înființarea Bursei de Valori din Londra. În 1800 existau instituții similare în multe alte țări. Noi planuri de mobilizare a capitalului şi de utilizare a acestuia au proliferat la Londra, Paris şi Amsterdam. Loteriile şi tantiemele (o combinație între o anuitate de grup şi o loterie) au fost la un moment dat în vogă; la fel şi unele avânturi dezastruoase ale investițiilor, dintre care cel mai celebru a fost marea *South Sea Bubble*. Dar în tot acest timp lumea devenea din ce în ce mai comercială, mai obişnuită cu ideea de a folosi bani pentru a face bani şi îşi asigura sistemul capitalismului modern.

Unul dintre efecte s-a tradus rapid într-o atenție sporită acordată problemelor comerciale în negocierile diplomatice odată cu sfârşitul secolului al XVII-lea şi în faptul că unele țări erau pregătite să lupte pentru ele. Englezii şi olandezii au intrat în război din cauza comerțului în 1652. Acesta a inaugurat o lungă epocă în care englezii şi olandezii, francezii şi spaniolii s-au luptat în nenumărate rânduri în urma unor dispute în care anumite chestiuni referitoare la comerț erau importante şi adesea primordiale.

Statele nu numai că aveau grijă de comercianții lor intrând în război pentru a le apăra interesele, ci interveneau şi în alte moduri în funcționarea economiei comerciale. Uneori ele însele erau antreprenori şi angajatori; arsenalul din Veneția, s-a afirmat, a fost la un moment dat, în secolul al XVI-lea, cea mai mare întreprindere de producție din lume. Statele puteau oferi, de asemenea, privilegii de monopol unei companii; acest lucru uşura acumulările de capital prin oferirea unei garanții mai bune a profitului. În cele din urmă, oamenii au ajuns să creadă că companiile privilegiate nu erau chiar cel mai bun mod de a-şi asigura un avantaj economic şi acestea au căzut în dizgrație (bucurându-se de un ultim şi scurt reviriment la sfârşitul secolului al XIX-lea). Cu toate acestea, astfel de activități au implicat îndeaproape statul şi astfel preocupările oamenilor de afaceri au ajuns să definească forma politicii şi a legilor.

Din când în când, interacțiunea dezvoltării comerciale şi societății pare să arunce lumină asupra anumitor schimbări, cu unele implicații foarte profunde. Un astfel de exemplu a apărut atunci când un finanțist englez din secolul al XVII-lea a oferit pentru prima dată publicului asigurări de viață. Apăruse deja practica de a vinde rente viagere. Nouă era aplicarea în acest domeniu a ştiinței actuariale şi a statisticilor disponibile acum ale „aritmeticii politice”. Acum era posibil un calcul rațional în locul unei supoziții într-o privință de o incertitudine şi o iraționalitate copleşitoare până atunci: moartea. Perfecționându-se neîncetat, unii aveau să ofere (contra cost) protecție împotriva unei game tot mai largi de dezastre. Asta avea să asigure, întâmplător, încă un instrument foarte important pentru mobilizarea unei bogății uriaşe având ca scop continuarea investițiilor. Dar momentul în care a fost descoperită asigurarea de viață, la începutul perioadei denumite uneori „Epoca Rațiunii”, sugerează, de asemenea, că uneori

dimensiunile schimbării economice sunt într-adevăr vaste. A fost o sursă şi o formă de expresie mărunte ale unei laicizări viitoare a universului.

Progresul structural cel mai impresionant din comerțul european a fost importanța pe care a căpătat-o brusc comerțul exterior începând din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Acest lucru a fost parte din deplasarea activității economice din Mediterana spre nordul Europei, ce putea fi observată deja înainte de 1500 şi care a trasat pentru prima dată liniile viitoarei economii mondiale. Până în jurul anului 1580, aceste direcții erau încă determinate în mare măsură de popoarele din Peninsula Iberică. Ele nu doar dominau comerțul din Atlanticul de Sud şi Marea Caraibilor, ci după 1564 „galioanele din Manila" plecau regulat de la Acapulco spre Filipine; astfel, China a intrat în contact comercial cu europenii care veneau dinspre est, pe măsură ce portughezii se impuneau dinspre vest. Comerțul global începea să eclipseze vechiul comerț mediteraneean. Spre sfârşitul secolului al XVII-lea, deşi comerțul închis al Spaniei şi Portugaliei cu coloniile lor transatlantice era încă important, comerțul peste mări era dominat de olandezi şi de rivalii lor, englezii, care aveau tot mai mult succes.

Succesul olandezilor avusese la bază furnizarea de hering sărat pe piețele europene şi faptul că dețineau un tip de vas foarte potrivit pentru transportul mărfurilor în vrac, *fluyt*. Cu ajutorul acestuia, olandezii au dominat la început comerțul din Marea Baltică; de aici au avansat la rangul de transportatori ai Europei. Deşi adesea înlocuiți de englezi spre sfârşitul secolului al XVII-lea, au menținut o rețea întinsă de colonii şi factorii, în special în Asia de Est, unde i-au întrecut pe portughezi. Baza supremației englezilor era totuşi Atlanticul. Peştele a fost important şi în acest caz; englezii prindeau cod în zona bancurilor din jurul insulei Newfoundland, îl uscau şi sărau pe țărm şi apoi îl vindeau în țări mediteraneene, unde peştele era la mare căutare datorită obiceiului de a posti în zilele de vineri. *Bacalao*, cum era numit, se găseşte şi astăzi pe mesele din Portugalia şi sudul Spaniei, odată ce laşi în urmă coasta plină de turişti. Treptat, atât olandezii, cât şi englezii şi-au extins şi şi-au diversificat transportul de mărfuri, devenind şi furnizori. Nici Franța nu era eliminată din cursă; comerțul său pe mare s-a dublat în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Populațiile în creştere şi asigurarea într-o oarecare măsură a unui transport adecvat (transportul pe apă a fost întotdeauna mai ieftin decât cel terestru) au construit treptat un comerț internațional de cereale. Înseşi construcțiile navale au promovat circulația unor mărfuri precum smoala, inul şi cheresteaua, articole de bază ale comerțului baltic la început şi apoi importante în economia Americii de Nord. Nu mai era vorba doar despre consumul european; toate acestea au avut loc pe fundalul unor imperii coloniale în plină dezvoltare. În secolul al XVIII-lea existau deja o economie oceanică şi o comunitate comercială internațională care

făcea afaceri – şi care se lupta şi uneltea – în toată lumea. În această economie un rol important şi din ce în ce mai mare îl jucau sclavii.

Cei mai mulţi dintre ei erau africani, primii care au fost aduşi în Europa fiind vânduţi la Lisabona în 1444. În Europa, sclavia aproape că dispăruse (deşi europenii erau încă înrobiţi şi vânduţi ca robi de arabi şi turci). Acum avea să cunoască o largă răspândire pe alte continente şi să înceapă a fi asociată în mod infam cu rasa. În doi sau trei ani, încă o mie şi ceva de africani fuseseră vânduţi de portughezi, care au înfiinţat curând un punct permanent de transfer al sclavilor în Africa de Vest. Astfel de cifre denotă descoperirea rapidă a profitabilităţii noului trafic, dar pe atunci nimeni nu se aştepta ca lucrurile să ia amploarea la care avea să se ajungă ulterior. Erau deja evidente brutalitatea afacerii (portughezii au realizat curând că înrobirea copiilor asigura de obicei docilitatea părinţilor în captivitate) şi complicitatea africanilor implicaţi; pe măsură ce sclavii erau căutaţi tot mai departe de ţărmuri, a devenit mai simplu să te bazezi pe potentaţii locali care îi adunau pe cei luaţi în captivitate şi îi vindeau la grămadă.

De ce Africa a devenit centrul flagelului reprezentat de comerţul cu sclavi? Ideile despre rasă au avut un rol important: unii europeni îi considerau deja pe africani buni de muncă, docili şi nu tocmai inteligenţi. Aceste păreri rasiste au avut probabil de-a face mai degrabă cu axarea pe Africa a negustorilor de sclavi decât slăbiciunea celor mai multe structuri politice africane sau colaborarea unui număr mare de prinţi sau negustori africani, deşi aceste ultime motive au şi ele importanţa lor. Faptul că unele puteri europene aveau deja porturi comerciale aproape pe toate coastele africane şi îndârjirea amerindienilor, dar şi a preoţilor care încercau să-i convertească pe fundalul predominanţei sclaviei în Americi indicau tot Africa drept sursă de sclavi. În mod ironic, rasismul europenilor a creat aşadar o amestecătură transatlantică a tuturor grupurilor etnice, milioane de africani fiind duşi pe tot cuprinsul continentelor americane.

Mult timp, destinaţiile aproape tuturor sclavilor pe care îi furniza Africa de Vest au fost Europa şi coloniile portugheze şi spaniole din insulele din Atlantic. Apoi s-a produs o schimbare. De la mijlocul secolului al XVI-lea sclavii africani au început să fie transportaţi dincolo de Atlantic, în Brazilia, în Caraibe şi pe continentul nord-american. Comerţul a intrat astfel într-o lungă perioadă de dezvoltare considerabilă, ale cărei consecinţe demografice, economice şi politice le resimţim şi astăzi. Sclavia africană, bazată pe vânzarea unor africani portughezilor, englezilor, olandezilor şi francezilor de către alţi africani şi vânzarea lor ulterioară către alţi europeni din Americi, este un fenomen ale cărui repercusiuni au fost mult mai profunde decât înrobirea europenilor de către otomani sau a africanilor de către arabi. Numărul aproximativ al celor înrobiţi, de asemenea, a părut mai uşor de determinat, fie chiar şi aproximativ. Mare parte a forţei de muncă ce a făcut posibilă existenţa coloniilor americane a fost asigurată

de sclavi africani, deşi, din motive climatice, populaţia de sclavi nu era uniform răspândită în cadrul acestora. Majoritatea sclavilor munceau de obicei în agricultură sau slujeau în casele stăpânilor; rareori vedeai meşteşugari sau, mai târziu, muncitori negri în fabrici.

Islanda
NORVEGIA
SIBERIA
Ferre (daneze)
Sankt-Petersburg
MAREA BRITANIE
OLANDA
RUSIA
FRANȚA
PORTUGALIA
SPANIA
JAPONIA
Madeira (port.)
Canare (sp.)
PERSIA
CHINA
Oceanul Pacific
Chandernagor (fr.)
Calcutta (brit.)
ARABIA
Surat (brit.)
INDIA
Macao (port.)
Gorée (fr.)
Bombay (brit.)
Madras (brit.)
SIAM
Filipine
Castelul Cape Coast (brit.)
Goa (port.)
Pondicherry (fr.)
Capul Verde (port.)
Christiansborg (olandez)
Ceylon (olandez)
Malacca
Borneo
Accra (brit.)
Sumatra
Celebes
Noua Guinee
Fernando Póo (port.)
Oceanul Indian
INDIILE DE EST
Java
Batavia
Timor (olandez și port.)
ANGOLA
MOZAMBIC
Sfînta Elena (brit.)
Mauritius (fr.)
N
Madagascar
Oceanul Atlantic
PROVINCIA CAPE
0 3.200 km
0 2.000 mile
FACTORIILE ȘI POSESIUNILE EUROPENE DIN AFRICA ȘI ASIA, C. 1750
Teritorii franceze
Teritorii portugheze
Teritorii olandeze
Teritorii britanice
Teritorii spaniole
Teritorii daneze-norvegiene

Comerțul cu sclavi a fost foarte important şi din punct de vedere comercial. Se obțineau uneori profituri uriaşe, fapt care explică parțial calele înghesuite şi pestilențiale ale vaselor de sclavi în care erau închişi oamenii tratați ca o marfă. Rareori se înregistra o rată a mortalității pe călătorie mai mică de 10% şi uneori cifrele erau mult mai mari. Presupusa valoare a comerțului l-a transformat într-un domeniu râvnit şi contestat, deşi rentabilitatea obținută în mod normal a fost mult exagerată. Timp de două secole a provocat discuții aprinse pe plan diplomatic şi chiar războaie pe măsură ce națiunile încercau să pătrundă în acest domeniu ori să-l monopolizeze. Acest lucru atesta importanța comerțului în ochii oamenilor de stat, indiferent dacă era sau nu justificat din punct de vedere economic.

A existat în trecut opinia larg răspândită că profiturile din comerțul cu sclavi au asigurat capitalul necesar pentru industrializarea europeană, dar acest lucru nu mai pare plauzibil, cel puțin nu ca o cauză principală. Industrializarea a fost un proces lent. Înainte de 1800, deşi se puteau întâlni exemple de concentrare industrială în mai multe țări europene, creşterea manufacturii şi a industriei extractive era încă în principal o chestiune de multiplicare a producției meşteşugăreşti la scară mică şi de elaborare a tehnicilor acesteia, nefiind vorba despre metode şi instituții radical înnoite. Experiența de două secole în domeniul artileriei intensificase mineritul şi metalurgia, în timp ce instrumentele ştiințifice şi ceasurile mecanice atestau o largă răspândire a capacității de a produce bunuri de precizie. Iar ideile la care se ajungea în ştiință au început treptat să pătrundă şi în producție şi să genereze noi tipuri de tehnologii.

Astfel de avantaje au modelat inițial tiparul erei industriale şi au început treptat să inverseze relația tradițională cu Asia. De secole, meşteşugarii orientali îi uimeau pe europeni cu măiestria lor şi calitatea produselor pe care le realizau. Textilele şi ceramica asiatice aveau o superioritate care a supraviețuit şi în limbajul nostru de zi cu zi: „muselină” şi „capoc” sunt încă termeni familiari. Apoi, în secolele XIV-XV, Europa a început să recupereze decalajul, mai ales în ceea ce priveşte calificările în domeniul mecanicii şi competențele tehnice. Unii potentați din Asia au început să caute europeni care să-i învețe cum să facă arme de foc eficiente; colecționau chiar jucării mecanice, care deveniseră ceva obişnuit la târgurile din Europa.

O astfel de inversare a rolurilor s-a bazat în Europa pe acumularea de competențe în ocupațiile tradiționale şi răspândirea acestora în noi domenii. Acest lucru a avut loc de regulă în oraşe; meşteşugarii călătoreau adesea dintr-un oraş în altul, în funcție de cerere. Nu este greu de urmărit acest proces. Mai dificil este să înțelegem resorturile intime ale europenilor care au determinat perfecționarea meşteşugarilor şi care au stimulat interesul celor din păturile sociale superioare astfel încât frenezia ingineriei mecanice să devină la sfârşitul Renaşterii un aspect

la fel de important ca şi opera arhitecţilor şi a aurarilor. La urma urmelor, acest proces nu s-a înregistrat nicăieri în altă parte.

Primele zonele industriale s-au dezvoltat prin acumulare, nu doar în jurul centrelor unde se produceau bunuri europene consacrate (precum textile sau bere), legate strâns de agricultură, ci şi în zonele rurale. Acest lucru a rămas valabil mult timp. Vechile meserii au creat concentrări ale industriei care le susţinea. Antwerpenul fusese marele port de sosire în Europa a postavului englezesc; drept urmare, aici au apărut ateliere şi vopsitorii pentru a prelucra mai departe mărfurile aduse în port. În acelaşi timp, în zonele rurale din Anglia, comercianţii de lână au influenţat la început tiparul creşterii industriale „furnizând" materia primă necesară ţărăncilor care torceau şi ţeseau. Localizarea era influenţată şi de prezenţa minereurilor; mineritul şi metalurgia erau cele mai importante activităţi industriale independente de agricultură şi erau răspândite pe scară largă.

Dar era posibil ca industriile să stagneze sau chiar să se prăbuşească uneori. Aşa pare să se fi întâmplat în Italia. Dacă în Evul Mediu deţinea supremaţia în domeniul manufacturilor, situaţia se schimbase în secolul al XVI-lea, în timp ce Ţările de Jos flamande şi vestul şi sudul Germaniei – vechiul nucleu al Imperiului Carolingian – au mai rămas în frunte cam un secol, când a devenit limpede că Anglia, Olanda şi Suedia erau noii lideri în domeniul manufacturii. În secolul al XVIII-lea, industriile extractive ale Rusiei aveau s-o adauge şi pe ea pe lista ţărilor industriale. La acel moment începeau să intre şi alţi factori în ecuaţie; ştiinţa organizată începea să influenţeze tehnicile industriale şi politica de stat modela industria atât voluntar, cât şi involuntar.

Imaginea pe termen lung a expansiunii şi dezvoltării generale necesită, evident, o calificare sporită. Cel mai important este să ne amintim că perioada marii creşteri europene – în care Europa şi mlădiţele sale americane au devenit calitativ diferite de restul lumii – a început în cea mai mare parte abia în secolul al XIX-lea. Fluctuaţii dramatice puteau apărea foarte uşor chiar şi mai târziu, când o recoltă slabă putea provoca retrageri masive ale depozitelor din bănci şi o reducere a cererii de manufacturi suficient de mare pentru a putea fi numită criză. Dezvoltarea şi integrarea din ce în ce mai mari ale economiei puteau genera noi îngrijorări. Nu mult după 1500, de exemplu, a început să se observe că preţurile creşteau într-un ritm fără precedent. Pe plan local această tendinţă era uneori chiar foarte puternică, dublând costurile în numai un an. Deşi o astfel de rată nu s-a menţinut nicăieri pe termen lung, efectul general pare să fi fost o creştere de patru ori a preţurilor în Europa în decurs de un secol.

Luând în considerare inflaţia din secolul XX, aceasta nu ne şochează prea tare, dar pe atunci era ceva nemaivăzut, având repercusiuni profunde şi grave. Unii proprietari au fost avantajaţi şi alţii au avut de suferit. Reacţia unora dintre

latifundiari a fost să ceară sume mai mari de la arendaşi şi să majoreze cât de mult posibil veniturile din dările care li se plăteau. Alții au fost forțați să vândă tot. În acest sens, inflația a favorizat mobilitatea socială, aşa cum se întâmplă adesea. În rândul săracilor, efectele erau de obicei negative, căci prețul produselor agricole exploda şi salariile nu țineau pasul cu el. Salariile reale au scăzut, prin urmare. Acest lucru era uneori agravat şi de factori locali. În Anglia, de exemplu, prețurile mari la lână i-au determinat pe moşieri să împrejmuiască terenuri comunale – acestea nemaiputând astfel să fie folosite în comun –, pentru a creşte oi pe ele. Crescătorii de vite săraci mureau de foame şi, astfel, aşa cum se zicea la vremea aceea, „oile îl mâncau pe om". La mijlocul secolului al XVI-lea au existat pretutindeni revolte populare şi tulburări constante care ne dezvăluie că ceea ce se petrecea era grav şi greu de înțeles. Peste tot, extremele societății au fost cele care au resimțit cel mai puternic efectul inflației: cei săraci au ajuns să flămânzească, în timp ce regii au fost afectați deoarece ei trebuiau să cheltuiască mai mult ca oricine altcineva.

Mulți istorici încearcă să explice această creştere a prețurilor care a durat un secol. Nu se mai mulțumesc cu explicația dată inițial de unii observatori de la acea vreme, şi anume că motivul principal a fost o nouă sursă de aur după deschiderea minelor din Lumea Nouă de către spanioli; era deja inflație înainte ca lingourile americane să ajungă în Europa într-o cantitate semnificativă, chiar dacă ulterior aurul a agravat lucrurile. Probabil că principalele presiuni au venit întotdeauna din partea unei populații tot mai numeroase în timp ce marile progrese în domeniul productivității erau încă de domeniul viitorului. Creşterea prețurilor a continuat până la începutul secolului al XVII-lea. Apoi prețurile au început ocazional să dea chiar semne de scădere, până când a reînceput o creştere mai lentă, în jurul anului 1700.

Rezultatele „marii divergențe" – procesul prin care Europa de Vest a ajuns din urmă zonele avansate din Asia şi apoi le-a depăşit – au fost direcții unice de dezvoltare a economiei şi societății europene care au condus continentul şi vlăstarele sale coloniale pe calea către dominarea lumii. Punctele de plecare pentru Asia şi Europa în secolul al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII-lea au fost oarecum similare dacă, de exemplu, comparăm cele mai bogate zone ale Chinei (să spunem, provincia Jiangsu) cu regiunile avansate din nordul Italiei, Flandra sau Anglia. Micile regiuni din Europa care se îmbogățeau rapid se poate să fi avut deja unele avantaje: statele erau slabe şi puteau fi mai puțin dăunătoare dezvoltării economice. Unele oraşe aveau un grad ridicat de autonomie şi în câteva dintre ele se dezvoltau noțiuni precum cele de drepturi şi proprietate. Acest „software" a jucat un rol în pregătirea terenului pentru progresul Europei, deşi cele mai urbanizate zone din Asia aveau avantaje în alte domenii.

Ceea ce pare să fi avut rolul cel mai important în marea divergență a fost o combinație aparte de hardware şi software, caracteristică pentru anumite părți ale Europei, cel puțin începând din secolul al XVIII-lea. Unele regiuni ale Europei – şi în special Marea Britanie – aveau acces facil la cărbune şi îl puteau folosi ca formă ieftină de energie de mare intensitate. În acelaşi timp, prin tehnologia armamentului şi accentul strategic pe războiul intens, Europa a luat în stăpânire colonii pe care le putea exploata pentru materii prime şi unde putea exporta o parte din populația sa în exces. Dar, pe măsură ce se petreceau toate aceste lucruri, se schimbau şi ideile – cel mai semnificativ, curiozitatea care a contribuit la transferul anumitor aspecte ale ştiinței în domeniul noilor tehnologii de producție. Tocmai această capacitate de a produce a fost cea care, începând din jurul anului 1800, a distins Europa ca nouă formă de societate.

Astăzi ştim foarte bine că schimbarea socială poate urma rapid schimbării economice. Nu prea credem în permanența formelor şi instituțiilor sociale. Acum trei sute de ani, mulți oameni le considerau date de Dumnezeu şi rezultatul a fost că, deşi s-au produs schimbări sociale în urma inflației (şi, trebuie spus, din multe alte motive), ele au fost înăbuşite şi mascate de persistența unor forme vechi. La nivel superficial şi nominal, o mare parte a societății europene a rămas neschimbată între 1500 şi 1800. Totuşi, realitățile economice care stăteau la baza ei s-au schimbat foarte mult. Aparențele erau înşelătoare.

Viața rurală începuse deja să arate acest lucru în unele țări înainte de 1500. Pe măsură ce agricultura a devenit tot mai mult o afacere (deşi în niciun caz doar din acest motiv), societatea rurală tradițională a trebuit să se schimbe. De regulă, formele s-au păstrat totuşi, rezultatele fiind din ce în ce mai distonante. Deşi proprietatea feudală exista încă în Franța în anii 1780, devenise nu atât o realitate socială, cât un instrument economic. Era posibil ca aşa-numitul *seigneur* să nu îi vadă niciodată pe arendaşii săi, să nu fie de viță nobilă şi să nu obțină nimic din titulatura sa cu excepția unor sume de bani ce reprezentau cota-parte pe care o cerea din munca, timpul şi produsele agricole ale arendaşilor. Mai la est, relațiile feudale au rămas mai concrete. Acest lucru reflecta în parte o alianță a conducătorilor şi nobililor ca să profite de noua piață pentru cereale şi cherestea din teritoriile locuite de populații în creştere din vestul şi sudul Europei. Ei îi legau pe țărani de pământ şi impuneau prestații în muncă din ce în ce mai istovitoare. În Rusia iobăgia a devenit însăşi baza societății.

În Anglia, în schimb, chiar şi „feudalismul” comercializat care exista în Franța dispăruse înainte de 1800, iar statutul de nobil nu oferea niciun privilegiu legal în afara dreptului de a fi convocat pentru a face parte din Parlament (din punct de vedere juridic, nobilii se mai distingeau prin faptul că, precum majoritatea celorlalți supuşi ai regelui George al III-lea, nu puteau vota pentru alegerea unui membru al Parlamentului). Nobilimea engleză era redusă; chiar şi

după îngroşarea rândurilor cu nobilii scoțieni, la sfârşitul secolului al XVIII-lea Camera Lorzilor avea mai puțin de 200 de membri ereditari, al căror statut juridic nu putea fi transmis decât unui singur succesor. În Franța existau cam un sfert de milion de nobili în ajunul Revoluției.

Pe de altă parte, averea şi influența socială ale moşierilor englezi erau imense. Dincolo de clasa nobililor se afla clasa difuză a gentlemenilor englezi, legați la extremitatea superioară de familiile nobililor şi dispărând la celălalt capăt printre fermierii şi comercianții prosperi, foarte respectabili, dar care nu erau „de viță nobilă". Permeabilitatea sa a avut o importanță enormă în promovarea coeziunii şi mobilității. Statutul de gentleman putea fi atins prin îmbogățire, prin distincție profesională sau prin merit personal. Era în esență o problemă de împărtăşire a unui cod de conduită, care încă reflecta conceptul aristocratic de onoare, dar rafinat prin eliminarea caracterului său exclusivist şi goticist şi a temeiurilor legale. În secolele XVII-XVIII ideea de gentleman a devenit una dintre influențele culturale decisive ale istoriei Angliei.

În realitate, ierarhiile aflate la conducere difereau de la o țară la alta. S-ar putea identifica anumite contraste pe tot teritoriul Europei, iar rezultatul ar fi foarte haotic. Cu toate acestea, o tendință generală spre schimbare socială care punea presiuni pe vechile forme se poate observa în multe țări în anul 1700. În țările cele mai avansate aceasta a avansat noi idei în privința statutului şi a modului în care trebuia el recunoscut. Deşi incompletă, a existat o trecere de la legăturile personale la relațiile de piață ca mod de definire a drepturilor şi aşteptărilor oamenilor şi de la o viziune colectivă asupra societății la una individualistă. Acest fenomen a fost cel mai evident în Provinciile Unite, republica apărută în provinciile olandeze ale Țărilor de Jos olandeze în această perioadă. Aceasta era condusă, de fapt, de comercianți, în special de cei din Amsterdam, centrul Olandei, cea mai bogată provincie a sa. Aici nobilimea nu contase niciodată atât de mult ca oligarhii mercantili din mediul urban.

Nicăieri în altă parte a Europei schimbarea socială nu ajunsese atât de departe în 1789 ca în Marea Britanie şi Provinciile Unite. În alte regiuni statutul tradițional nici nu începuse să fie pus sub semnul întrebării. Figaro, valetul-erou al unei comedii franceze de mare succes din secolul al XVIII-lea, bombănea că stăpânul său aristocrat nu făcuse nimic pentru a-şi merita privilegiile în afara efortului de a se naşte. Aceasta era considerată pe atunci o idee periculoasă şi subversivă, dar nu a provocat prea multă îngrijorare. Europa era încă îmbibată de instituția aristocrației (şi avea să rămână astfel o lungă perioadă chiar şi după 1800). Caracterul exclusivist varia, dar distincția dintre nobili şi nenobili a rămas crucială. Singura schimbare era că acum nu mai existau chiar atât de mulți oameni care să creadă automat că o asemenea distincție ar trebui reflectată în legi.

Dacă unii au început să aibă sentimentul că descrierea societății în termeni de ordine, cu drepturi şi obligații distincte din punct de vedere juridic, nu mai avea o bază reală, alții începeau să fie mai puțin siguri că religia susținea o anumită ierarhie socială. A fost încă posibil să se creadă mult timp că:

> Bogatul în castelul său,
> săracul la poarta sa,
> Dumnezeu i-a făcut, de viță nobilă sau umilă,
> şi le-a hotărât starea,

aşa cum s-a exprimat o femeie din Ulster în secolul al XIX-lea. Dar asta nu era acelaşi lucru cu a susține că o ordine fixă, imuabilă era expresia voinței lui Dumnezeu. Chiar şi în 1800 câțiva au început să creadă că lui Dumnezeu îi plăcea mai mult ca bogatul să-şi fi croit singur calea în lume decât să fi ajuns unde este doar moştenind locul deținut de tatăl său. „Guvernul este un artificiu al înțelepciunii umane pentru satisfacerea nevoilor omului", spunea un irlandez din secolul al XVIII-lea, tot conservator. Un utilitarism larg începea să fie modul în care din ce în ce mai mulți oameni priveau instituțiile din țările avansate, inclusiv instituțiile sociale.

Cele mai mari presiuni asupra vechilor ierarhii formale se exercitau acolo unde acestea se confruntau cu tensiuni impuse de schimbarea economică – o mobilitate din ce în ce mai mare, extinderea oraşelor, dezvoltarea unei economii de piață, apariția unor noi oportunități comerciale –, dar şi cu răspândirea ştiinței de carte şi a conştiinței sociale. În general, se pot distinge trei situații. În Rusia şi aproape în aceeaşi măsură în Polonia sau Prusia Răsăriteană şi Ungaria, societatea agrară era încă atât de puțin tulburată de noile evoluții, încât tiparul social tradițional nu numai că rămăsese intact, dar nu era deloc contestat la sfârşitul secolului al XVIII-lea. În aceste țări continentale, ferite de amenințările la adresa ordinii existente implicite în dezvoltarea comercială a Europei maritime, clasele conducătoare tradiționale şi-au menținut poziția şi, mai mult, au demonstrat adesea că puteau chiar să-şi extindă privilegiile.

Într-un al doilea grup de țări exista un conflict suficient de puternic între lumea economică şi cea socială în formare, pe de o parte, şi ordinea existentă, pe de altă parte, pentru a da naştere unor cereri de schimbare. Atunci când circumstanțele politice permiteau o soluționare, acestea trebuiau satisfăcute, deşi puteau fi controlate o perioadă. Franța a fost un exemplu turbulent, dar şi în unele dintre statele germane, Flandra şi părți ale Italiei existau semne ale aceluiaşi tip de tensiuni. Al treilea grup de țări era reprezentat de acele societăți relativ mai deschise, precum Anglia, Olanda şi, dincolo de ocean, America de Nord britanică, unde distincțiile formale din cadrul societății însemnau deja mai puțin în

comparație cu averea (sau chiar cu talentul), unde drepturile legale erau răspândite pe scară largă, oportunitatea economică era percepută drept omniprezentă, iar dependența de salariu era foarte pronunțată. Chiar şi în secolul al XVI-lea, societatea engleză pare mult mai fluidă decât cea a țărilor continentale, iar când nord-americanii au ajuns să-şi creeze propria constituție, în secolul al XVIII-lea, au interzis conferirea titlurilor ereditare. În aceste țări individualismul avea o amploare aproape nerestricționată prin lege, indiferent de constrângerile reale ale obiceiurilor şi oportunităților.

Este mult prea uşor să facem afirmații exagerat de precise şi bine definite într-o prezentare atât de generală ca aceasta. Chiar şi împărțirea schematică în trei categorii pe care am sugerat-o are zone prea obscure. Existau contraste izbitoare în cadrul societăților pe care le-am putea interpreta greşit dacă le considerăm omogene. În țările avansate existau încă multe aspecte pe care le-am găsi ciudate, chiar antediluviene. Orăşelele din Anglia, Franța şi Germania semănau în cea mai mare parte cu Barchester, învăluite într-un provincialism confortabil, conduse de oligarhii restrânse de comercianți, de breslaşi de succes sau de adunări de canonici. Cu toate acestea, Chartres, înrădăcinat confortabil în zona rurală şi obiceiurile sale medievale, având în secolul al XVIII-lea acelaşi număr de locuitori ca în urmă cu 500 de ani, făcea parte din aceeaşi țară ca Nantes sau Bordeaux, porturi înfloritoare, aglomerate, doar două dintre cele care formau sectorul dinamic al economiei franceze. O societate individualistă şi capitalistă matură şi clar definită, pe deplin conştientă de sine ca atare, nu exista în nicio țară europeană. Ceea ce marca țările în care transformarea capitalistă ajunsese cel mai departe era viteza sporită a îndepărtării lor de situația întâlnită în cea mai mare parte a restului lumii.

Uneori aceasta a câştigat admirația reformatorilor aspiranți. Voltaire, o personalitate care a pus la îndoială starea de fapt, era profund uimit de faptul că şi la începutul secolului al XVIII-lea un mare comerciant putea fi la fel de prețuit şi de respectat în Anglia ca un nobil. Se poate să fi exagerat puțin şi cu siguranță a estompat unele nuanțe importante, dar este remarcabil – şi e o parte a poveştii despre ascensiunea Marii Britanii la statutul de putere mondială – că clasa politică care conducea Anglia în secolul al XVIII-lea era reprezentată de latifundiari (şi reflecta puternic valorile acestora) şi totuşi avea grijă în mod constant să apere interesele comerciale ale țării şi accepta în acest domeniu conducerea şi îndrumarea înțelepciunii colective a districtului comercial şi financiar al Londrei. Deşi oamenii continuau să vorbească despre o divizare politică între interesele „financiare” şi cele „funciare”, iar politica a rămas multă vreme o chestiune de locuri disputate şi tradiții contradictorii în sânul clasei proprietarilor de pământuri, interese care în alte țări ar fi intrat în conflict cu acestea au prosperat totuşi, nefiind eliminate. Explicațiile sunt, fără îndoială, complexe. Unele, precum

comercializarea agriculturii britanice, au rădăcini adânci în istoria secolului precedent; altele, precum creşterea facilităților pentru investiții private în guvernare şi în domeniul comercial, erau mult mai recente.

Coincidența dintre evoluția socială avansată a Olandei şi Marii Britanii şi succesul lor economic şi în special comercial este frapantă. Mulți au pus-o cândva pe seama religiei lor: ca urmare a unor tulburări majore în cadrul creştinătății, niciuna nu mai era dominată de Biserica Catolică. Anticlericaliştii din secolul al XVIII-lea şi sociologii din vremurile moderne au căutat să exploreze şi să exploateze această coincidență; protestantismul, s-a spus, a asigurat o etică pentru capitalism. Acest lucru nu mai pare plauzibil. În primul rând, erau prea mulți capitaliști catolici şi aceştia aveau adesea succes. Franța şi Spania erau încă țări cu importanță comercială în secolul al XVIII-lea, iar prima pare să se fi bucurat cam de aceleaşi rate de creştere ca şi Marea Britanie, deşi mai târziu avea să rămână în urmă. Atât Anglia, cât şi Olanda erau țări cu ieşire la Atlantic, numărându-se astfel printre cele care tinseseră să manifeste o creştere economică încă din secolul al XVI-lea. Totuşi, nici aceasta nu este o explicație care ajunge prea departe. Scoția – care era nordică, protestantă şi atlantică – a rămas mult timp înapoiată, săracă şi feudală. Europa de Sud şi de Est nu se distingea de nordul şi vestul continentului doar prin poziția geografică; există mai mulți factori care explică ratele diferite de modernizare. Progresul agriculturii engleze şi olandeze, de exemplu, se poate datora în principal suprafețelor reduse de pământ din aceste țări.

Structura socială şi economică a răsăritului Europei a rămas în aspectele esențiale în afara proceselor de schimbare care aveau loc în Apus până în secolul al XIX-lea. S-au dat explicații profunde – de exemplu, că perioada naturală mai scurtă de creştere a vegetației şi solurile mai puțin fertile decât cele din Apus au determinat din start un randament mai slab al semănăturilor şi, prin urmare, au generat un dezavantaj economic în primele etape cruciale ale dezvoltării agricole. Existau şi dezavantaje create de oameni. Aşezările de aici erau de mult amenințate de pericolul invaziilor nomazilor din Asia Centrală, în timp ce pe flancul sudic se aflau Balcanii şi granița cu Turcia, multe secole o zonă marcată de războaie, atacuri şi banditism. În unele zone (Ungaria, de exemplu), efectele stăpânirii turceşti fuseseră nocive şi duseseră la depopulare.

În Rusia care s-a născut în această perioadă din Țaratul Moscovei, populația de iobagi a crescut ca proporție din întreg. Legi mai dure sprijineau puterea statului pe controlarea țăranilor de către stăpâni. În alte țări răsăritene (Prusia era una dintre ele), puterile moşierilor asupra arendaşilor au fost consolidate. Era mai mult decât o tolerare de către regi a aristocrațiilor care, dacă nu erau mulțumite, se puteau întoarce împotriva autorității regale. Era şi un instrument pentru dezvoltarea economică. Nu era nici prima, nici ultima dată când progresul

economic mergea mână în mână cu nedreptatea socială; iobăgia era o modalitate de a asigura una dintre resursele necesare pentru ca pământul să fie făcut mai productiv, la fel cum a fost munca silnică în multe alte țări, în multe alte perioade.

Unul dintre rezultate, vizibil încă într-o anumită măsură, a fost o Europă împărțită în mare de-a lungul Elbei. Spre vest se aflau țări care în 1800 evoluau lent spre forme sociale mai deschise. Spre est erau ocârmuiri autoritare ce conduceau societăți agrare unde o mână de moşieri se bucurau de puteri semnificative asupra unei țărănimi în mare măsură legate de pământ. Adesea, în aceste zone oraşele nu au prosperat aşa cum se întâmpla de secole în unele regiuni din vestul Europei. Tindeau să fie nişte insule supraimpozitate într-o mare rurală, incapabile să atragă din zonele rurale forța de muncă de care aveau nevoie, din cauza rigidității iobăgiei. Pe zone întinse din Polonia şi Rusia nu exista nici măcar o economie monetară. Această dezvoltare inegală a creat o linie de demarcație de-a latul Europei, care avea să fie recreată ulterior de mai multe ori în istoria Europei.

Aceste diferențe erau vizibile şi în privința instituțiilor neoficiale – a drepturilor şi şanselor femeilor, de exemplu, ce reprezintă întotdeauna semnul cel mai clar al progresului civilizației. Aici s-ar putea trasa altă linie de demarcație, cea dintre Europa de Sud şi Nord, care mai apoi a fost prelungită între America Latină şi cea de Nord. Pretutindeni, din punct de vedere formal şi juridic, puține lucruri s-au schimbat în aceste secole; statutul juridic al femeilor a rămas la fel şi avea să fie pus sub semnul întrebării abia la sfârşitul acestei perioade. Totuşi, independența reală a femeilor – şi în special a femeilor din clasa superioară – pare să fi crescut în țările din Nord. Chiar şi în secolul al XV-lea unii străini au remarcat că englezoaicele se bucurau de o libertate ieşită din comun. Acest loc fruntaş nu pare să se fi schimbat, dar în secolul al XVIII-lea există semne că în Franța, cel puțin, o femeie de familie bună se putea bucura de o independență reală considerabilă.

Acest lucru s-a datorat parțial faptului că secolul al XVIII-lea a marcat apariția unui nou tip de viață a claselor superioare, în care exista loc şi pentru alte întâlniri mondene decât cele de la curtea regală şi care era tot mai independentă de ritualurile religioase şi familiale. La sfârşitul secolului al XVII-lea se vorbeşte despre bărbați care se întâlneau în cafenele, de unde aveau să apară primele cluburi. Curând apare salonul, prieteni şi cunoştințe care se reuneau în sufrageria vreunei doamne, o invenție a francezilor; unele saloane din secolul al XVIII-lea erau importante centre intelectuale şi arată că devenise cuviincios şi chiar la modă ca o femeie să manifeste interes şi față de alte aspecte spirituale în afară de religie. Atunci când doamna de Pompadour, favorita regelui Ludovic al XV-lea, a comandat să i se facă portretul, a ales să se includă în tablou şi o carte – tratatul de sociologie al lui Montesquieu *Défense de l'esprit des lois*. Însă, chiar şi atunci

când femeile nu aveau pretenții literare, salonul şi apariția unei societăți independente de curte le ofereau o evadare reală – deşi limitată – din sânul familiei, care, împreună cu adunările religioase şi profesionale, fusese până atunci practic singura structură în care chiar şi bărbații puteau căuta să cunoască oameni noi şi să se distreze.

Spre sfârşitul secolului al XVIII-lea ajungem în epoca artistei şi romancierei şi a acceptării faptului că, dacă o femeie rămânea nemăritată, asta nu însemna neapărat că trebuia să se retragă într-o mănăstire. Nu este uşor de înțeles de unde au apărut astfel de schimbări. În primii ani ai secolului, cotidianul englez *The Spectator* considera deja că merită să se adreseze şi cititoarelor, nu doar cititorilor, ceea ce înseamnă că ar trebui să căutăm mult mai în urmă. Poate a fost de ajutor faptul că în secolul al XVIII-lea au existat exemple atât de evidente de femei cu o mare influență politică – o regină britanică şi patru împărătese (una austriacă şi trei rusoaice) au condus cu drepturi depline, adesea cu succes. Dar nu se poate spune cu certitudine, deoarece preistoria emancipării femeilor este încă un domeniu de cercetare insuficient dezvoltat.

În fine, nimic din această evoluție nu a afectat viața majorității covârşitoare a oamenilor, nici măcar în acele societăți ale Europei de la începutul modernității care avansaseră cel mai mult pe calea spre capitalism. Nu apăruseră încă locurile de muncă industriale în masă, care aveau să formeze prima mare forță ce a demontat certitudinile necontestate ale vieții tradiționale pentru cei mai mulți oameni, bărbați şi femei deopotrivă. Deşi este posibil ca ele să fi cântărit cel mai mult în majoritatea regiunilor agricole din Europa sau acolo unde religia îşi punea cel mai mult amprenta pe probleme precum subordonarea şi izolarea femeilor, aceste certitudini erau încă predominante în 1800.

3

Autoritatea şi contestatarii săi în Europa

În anul 1800, ideile multor europeni despre organizarea politică şi socială ar fi fost comprehensibile şi potrivite cu 400 de ani înainte. „Evul Mediu” nu a luat sfârşit brusc în această privinţă şi nici în multe altele. Idei despre societate şi guvernare ce pot fi numite pe bună dreptate „medievale” au supravieţuit ca forţe eficiente într-o zonă extinsă şi de-a lungul secolelor tot mai multe realităţi sociale ţinuseră cont de ele. În general, aşa-numita organizare „corporativă” a societăţii – gruparea oamenilor în organisme cu privilegii legale care îi protejau pe membrii lor şi le defineau statutul – era încă regula în Europa continentală în secolul al XVIII-lea. În mare parte a zonelor sale centrale şi estice, după cum am observat, iobăgia devenise mai rigidă şi mai larg răspândită. În instituţiile politice erau evidente multe continuităţi. În 1800 Sfântul Imperiu Roman exista încă, la fel ca şi în 1500; la fel şi puterea temporală a papei. Un descendent al Capeţienilor încă se considera rege al Franţei (deşi nu se mai trăgea din aceeaşi ramură a familiei ca în 1500 şi, în plus, era în exil).

Până şi în Anglia, chiar în anii 1820, un cavaler al regelui a intrat călare, îmbrăcat în armură, în Westminster Hall, la ceremonia de încoronare a regelui George al IV-lea, pentru a sprijini titlul acestui monarh împotriva tuturor pretendenţilor. În cele mai multe ţări lumea credea în continuare că statul este o entitate confesională, că religia şi societatea sunt intercorelate şi că autoritatea Bisericii este instituită prin lege. Deşi astfel de idei erau adesea contestate, iar în unele ţări fuseseră serios reconsiderate, în această privinţă şi în multe altele istoria cântărea încă enorm în 1800 şi cu doar zece ani înainte contase şi mai mult.

Ţinând cont de toate acestea, tendinţa europeană generală în cele trei secole dintre 1500 şi 1800 a fost totuşi de a dizolva sau, cel puţin, de a slăbi vechile legături sociale şi politice caracteristice guvernării medievale. Puterea şi autoritatea au avut în schimb tendinţa de a fi atrase de concentraţia centrală asigurată de stat, îndepărtându-se de raporturile „feudale” ale vasalităţii personale. (Însăşi ideea de „feudal” ca termen tehnic juridic a apărut de fapt în secolul al XVII-lea şi sugerează nevoia acestei epoci de a marca ceva a cărui realitate se disipa.) Şi ideea de creştinătate, deşi încă importantă la nivel emoţional, chiar subconştient, a pierdut efectiv orice realitate politică în această perioadă. Autoritatea papală începuse să aibă de suferit din cauza sentimentelor naţionale în perioada „marii schisme” şi cea a împăraţilor Sfântului Imperiu Roman era aproape nesemnificativă după secolul al XIV-lea.

Nici nu a apărut vreun principiu unificator nou care să integreze Europa. Testul l-au constituit otomanii. Poate că prinții creştini aflați în război cu acest imperiu musulman mai cereau ajutorul celorlalți creştini, poate că papii foloseau încă retorica cruciadelor, dar, aşa cum turcii ştiau prea bine, realitatea era că statele creştine aveau să-şi urmărească propriul interes şi să se alieze şi cu musulmanii, dacă era nevoie. Imperiul Otoman devenise, practic, parte a politicii europene. Era era aşa-numitei *Realpolitik*, a subordonării conştiente a principiului şi onoarei calculului inteligent al intereselor statului. Este ciudat că, într-o epocă în care europenii erau tot mai mult de acord că se distingeau de alte civilizații datorită unor deosebiri culturale mai mari (spre meritul lor, credeau ei), nu prea acordau atenție instituțiilor care le recunoşteau unitatea organică (şi nu făceau nimic pentru a crea altele noi). Doar câte un vizionar mai susținea din când în când construirea a ceva care să transceandă statul.

Poate că explicația constă totuşi doar într-o nouă conştientizare a superiorității culturale. Europa inaugura o epocă de expansiune triumfătoare şi nu avea nevoie de instituții comune care să-i spună asta. În schimb, autoritatea statelor şi, prin urmare, puterea guvernelor lor au crescut în aceste secole. Este important să nu fim duşi în eroare de aparențe. În ciuda tuturor argumentelor cu privire la cine ar trebui s-o exercite şi în ciuda unui volum uriaş de scrieri politice care sugerau să i se impună tot felul de limite, tendința generală a fost de a accepta ideea unei suveranități legislative – cu alte cuvinte, europenii au ajuns să aibă sentimentul că, atât timp cât autoritatea statului se afla pe mâini bune, puterea sa de a elabora legi nu trebuia limitată.

Chiar şi aşa, era un progres enorm față de gândirea din trecut. În Evul Mediu, pentru un european, ideea că s-ar putea să nu existe reguli şi drepturi mai presus de intervenția omului, imunități legale şi libertăți recunoscute imposibil de schimbat de alți legislatori, legi fundamentale care să fie întotdeauna respectate sau legi divine care nu ar putea fi niciodată încălcate de cele ale oamenilor ar fi fost o blasfemie socială şi juridică şi deopotrivă una teologică. Juriştii englezi din secolul al XVII-lea nu puteau ajunge la un acord în privința definirii legilor fundamentale ale pământului, dar cu toții credeau că trebuia să existe aşa ceva. Un secol mai târziu, cei mai de seamă experți în domeniul juridic din Franța făceau acelaşi lucru. Cu toate acestea, în cele din urmă, în ambele țări (şi, mai mult sau mai puțin, în majoritatea celorlalte) s-a acceptat ideea că însemnul caracteristic al statului era o putere legislativă suverană, neîngrădită legal.

Totuşi, a fost un proces îndelungat. În cea mai mare parte a istoriei Europei de la începutul modernității apariția statului suveran modern a fost pusă în umbră de faptul că forma de guvernare cea mai răspândită era monarhia. Luptele legate de puterile conducătorilor marchează o bună parte a istoriei Europei în aceste secole şi uneori este dificil de înțeles exact ce era în joc. Pretențiile unor

conducători monarhici puteau fi contestate, la urma urmelor, din două motive: exista o opoziție bazată pe principiul că ar fi greşit ca un guvern să aibă puteri precum cele arogate de unii monarhi (ceea ce s-ar putea numi apărarea „medievală” sau „conservatoare” a libertății) şi mai exista o rezistență bazată pe principiul că era posibil ca astfel de puteri să existe, dar se acumulau în mâini nepotrivite (ceea ce s-ar putea numi apărarea „modernă” sau „liberală” a libertății). În practică, aceste două argumente sunt adesea inextricabil confundate, dar şi confuzia este în sine un indicator semnificativ al faptului că ideile se schimbau.

Îndepărtându-se de principiul juridic, consolidarea statului s-a manifestat prin creşterea capacității monarhilor de a-şi impune punctul de vedere. Un indicator a fost declinul aproape universal în secolele XVI-XVII al instituțiilor reprezentative care apăruseră în multe țări spre sfârşitul Evului Mediu. În 1789, cea mai mare parte a Europei Apusene (dacă nu şi a celei Centrale şi Răsăritene) era condusă de monarhi care nu prea se împiedicau de organisme reprezentative; principala excepție era Marea Britanie. În secolul al XVI-lea, unii regi au început să se bucure de puteri care li s-ar fi părut extraordinare baronilor şi locuitorilor burgurilor medievale. Fenomenul este descris uneori drept apariția monarhiei absolute. Dacă nu exagerăm şansele unui monarh de a-şi transpune efectiv în practică dorințele (căci era posibil să existe multe limitări practice ale puterii sale, la fel de restrictive ca imunitățile medievale sau o adunare reprezentativă), sintagma este acceptabilă.

Peste tot sau aproape peste tot, puterea relativă a conducătorilor față de rivalii lor a crescut semnificativ începând din secolul al XVI-lea. Dispunând de noi resurse financiare, monarhii aveau armată şi artilerie permanente pe care le puteau folosi împotriva marilor nobili care nu îşi permiteau aşa ceva. Uneori monarhia se putea alia cu consolidarea lentă a sentimentului unei națiuni unite pentru a impune ordinea în rândul celor care deveneau prea puternici. În multe țări, la sfârşitul secolului al XV-lea oamenii erau dispuşi să accepte guvernarea regală dacă aceasta avea să reprezinte o garanție a ordinii şi păcii. Au existat motive speciale aproape în fiecare caz, dar aproape pretutindeni monarhii s-au ridicat şi mai mult peste nivelul marilor nobili, susținându-şi noile pretenții de respect şi autoritate cu ajutorul tunurilor şi al impozitelor. Împărțirea obligatorie a puterii cu supuşii de seamă, al căror statut le dădea dreptul *de facto* şi uneori *de jure* la funcții, a încetat să-i mai afecteze atât de puternic pe regi. Consiliul de Coroană din Anglia în timpul dinastiei Tudorilor era uneori aproape în egală măsură o meritocrație şi o adunare a latifundiarilor.

În secolele XVI-XVII aceasta a dus la apariția a ceea ce unii au numit „stat renascentist”. Este o denumire cam pretențioasă pentru nişte birocrații umflate, cu slujbaşi regali, animate de aspirații de centralizare, dar suficient de clară dacă ne

amintim antiteza sa implicită: regatul medieval, ale cărui funcții guvernamentale erau adesea delegate în mare măsură unor vasali feudali şi personali sau unor corporații (dintre care Biserica era cea mai mare). Bineînțeles, niciunul din aceste modele de organizare politică nu a existat în istorie într-o formă pură. Au existat întotdeauna demnitari ai curții, „oameni noi" de origine obscură, iar guvernele deleagă şi astăzi sarcini unor organisme nonguvernamentale. Nu a fost o tranziție bruscă spre „statul" modern; a durat sute de ani şi adesea s-au folosit forme vechi, iar mult timp statele europene au părut slabe şi improvizate în comparație cu cele asiatice. În Anglia, Tudorii au exploatat instituția deja existentă a judecătorilor de pace regali pentru a suda nobilimea locală în structura guvernării regale. Aceasta a fost altă etapă dintr-un lung proces de subminare a autorității seniorilor, care în alte părți avea să mai dăinuie sute de ani.

Chiar şi în Anglia, nobilii au trebuit totuşi mult timp să fie tratați cu grijă pentru a nu provoca ostilități fatale. Revoltele erau o realitate constantă pentru omul de stat în secolul al XVI-lea. Trupele regale se puteau impune în cele din urmă, dar niciun monarh nu dorea să ajungă să se bazeze pe uzul de forță. Potrivit unei zicale celebre, artileria era ultimul argument al regilor. Istoria turbulenței nobilimii franceze până la mijlocul secolului al XVII-lea, a intereselor locale antagonice din Anglia în aceeaşi perioadă sau a încercărilor Habsburgilor de a-şi unifica teritoriile în dauna latifundiarilor locali – toate arată asta. În Regatul Unit ultima revoltă feudală a avut loc în 1745; în alte țări aceste revolte aveau să izbucnească şi mai târziu.

Nici impozitarea nu putea fi împinsă prea departe, din cauza pericolului de revoltă şi a faptului că aparatul administrativ nu era potrivit s-o impună, dar funcționarii şi soldații tot trebuiau plătiți. O modalitate era să li se permită funcționarilor să perceapă taxe sau alte beneficii de la cei care aveau nevoie de serviciile lor. Din motive evidente, aceasta nu rezolva toate problemele. Era, prin urmare, necesar ca suveranul să strângă sume mai mari de bani. Se mai putea face ceva prin exploatarea domeniilor regale, însă toți monarhii, mai devreme sau mai târziu, erau nevoiți să caute noi forme de impozitare şi aceasta era o problemă pe care puțini o puteau rezolva. Existau aici probleme tehnice care au putut fi rezolvate abia în secolul al XIX-lea sau chiar mai târziu, dar timp de trei sute de ani s-a dat dovadă de o imaginație foarte bogată în inventarea unor noi impozite. În general, doar consumul (prin impozite indirecte, precum taxele vamale şi accizele ori impozitele pe vânzări, sau prin solicitarea unor licențe şi autorizații pentru a face comerț care trebuiau plătite) sau proprietățile imobiliare puteau fi exploatate de perceptori. De regulă, aceasta îi afecta disproporționat pe cei mai săraci, care îşi cheltuiau o parte mai mare din venitul lor disponibil pe lucruri de primă necesitate decât cei bogați. Plus că nu e niciodată uşor să opreşti un moşier să-şi transfere sarcinile fiscale asupra celui de la baza piramidei.

Impozitarea era deosebit de îngreunată, de asemenea, de ideea imunității legale, un vestigiu al Evului Mediu. În 1500 era general acceptat că unele zone, persoane şi sfere de acțiune beneficiau de protecție specială împotriva puterilor suveranului. Ele puteau fi apărate printr-o permisiune regală irevocabilă acordată în trecut, aşa cum erau privilegiile multor oraşe, printr-un acord contractual, cum se spunea că este *Magna Carta* în Anglia, prin cutume din vremuri imemoriale sau prin legea divină. Exemplul suprem era Biserica. Proprietățile sale nu erau supuse în mod normal impozitării seculare, avea jurisdicție în tribunalele sale în chestiuni inaccesibile justiției regale şi controla importante instituții sociale şi economice – căsătoria, de exemplu. Dar şi o provincie, o profesie sau o familie se putea bucura de imunități, de obicei la jurisdicția sau impozitarea regală. Statutul regal nu era nici el uniform. Nici măcar regele Franței nu era decât un duce în Bretagne, iar acest lucru crea o diferență în ce priveşte lucrurile care îi erau permise acolo. Astfel de fapte erau realități cu care „statul renascentist" trebuia să se împace. Nu putea decât să accepte că acestea rezistaseră, chiar dacă viitorul se afla în mâinile birocraților regali şi ale dosarelor lor.

La începutul secolului al XVI-lea, o mare criză a zguduit creştinătatea apuseană. A distrus pentru totdeauna vechea unitate medievală a credinței şi a accelerat consolidarea puterii regale. Ceea ce este numit, simplist, Reforma protestantă a început ca o altă dispută privind autoritatea religioasă, contestarea pretențiilor papale a căror structură formală şi teoretică supraviețuise cu succes atâtor provocări. În această privință, a fost un fenomen cu desăvârşire medieval. Dar povestea nu avea să se oprească aici şi semnificația politică a Reformei este mult mai amplă. Dat fiind faptul că a declanşat şi o revoluție culturală, nu există niciun motiv pentru a pune la îndoială ideea tradițională că ea marchează începutul istoriei moderne.

Nu era nimic nou în cererile de reformă ecleziastică. Sentimentul că papalitatea şi curia nu slujeau neapărat interesele tuturor creştinilor era bine înrădăcinat în anul 1500. Unii critici ajunseseră chiar la un dezacord doctrinar. Accentul profund, nefiresc pus pe religie în secolul al XV-lea exprimase căutarea unor noi răspunsuri la întrebări de natură spirituală, dar şi o disponibilitate de a le căuta în afara limitelor prevăzute de autoritatea ecleziastică. Erezia nu fusese niciodată eradicată, ci doar limitată. Anticlericalismul populației era un fenomen vechi şi de mare anvergură. Ca urmare, se cerea de mult un cler mai evanghelic. În secolul al XV-lea apăruse, de asemenea, un nou curent în viața religioasă, poate mai profund subversiv decât erezia, deoarece, spre deosebire de aceasta, conținea forțe care puteau tăia în cele din urmă de la rădăcină înseşi perspectivele religioase tradiționale. Acesta era mişcarea savantă, umanistă, rațională, sceptică şi intelectuală pe care, în lipsa unui termen mai bun, o putem numi erasmică,

după cel care i-a întruchipat cel mai clar idealurile în ochii contemporanilor şi care a fost primul olandez ce avea să joace un rol principal în istoria Europei.

Erasm din Rotterdam era profund devotat credinţei sale; se ştia creştin şi acest lucru însemna, indubitabil, că rămânea în interiorul Bisericii. Dar despre această Biserică avea un ideal care întruchipa viziunea unei posibile reformări. El căuta o devoţiune mai simplă şi preoţi mai puri. Deşi nu a contestat autoritatea Bisericii sau a papalităţii, într-un mod mai subtil a contestat autoritatea în principiu, căci scrierile sale aveau implicaţii profund subversive, la fel ca şi tonul corespondenţei pe care o întreţinea cu colegii săi de pe tot cuprinsul Europei. Aceştia au învăţat de la el cum să-şi elibereze logica şi, prin urmare, învăţăturile credinţei de mumificările scolastice ale filozofiei aristoteliene. Traducând Noul Testament din greacă, a făcut accesibilă o bază solidă pentru disputele doctrinare într-o perioadă în care limba greacă începea din nou să fie cunoscută pe scară largă. Erasm a expus, de asemenea, falsitatea unor texte pe baza cărora fuseseră construite structuri dogmatice bizare.

Totuşi, nici el şi nici cei care i-au împărtăşit punctul de vedere nu au atacat pe faţă autoritatea religioasă şi nici nu au generalizat problemele ecleziastice. Erau buni catolici. Umanismul, ca şi erezia, nemulţumit de comportamentul clerului şi de cupiditatea prinţilor, plutea în aer la începutul secolului al XVI-lea, aşteptând – aşa cum făcuseră multe alte lucruri – omul potrivit şi ocazia potrivită care să-l transforme într-o revoluţie religioasă. Niciun alt termen nu este potrivit pentru a descrie ceea ce a urmat gestului inocent al unui călugăr german. Numele său era Martin Luther şi în 1517 a dezlănţuit nişte energii care aveau să sfărâme unitatea creştină, ce rămăsese intactă în Europa de la dispariţia arienilor.

Spre deosebire de Erasm, omul internaţional, Luther a trăit toată viaţa, cu mici excepţii, într-un mic oraş german de pe Elba, Wittenberg, aproape la capătul lumii. Era călugăr augustin, cu cunoştinţe temeinice de teologie, cu un spirit oarecum neliniştit, şi ajunsese deja la concluzia că trebuie să predice Scripturile într-o lumină nouă, să-l prezinte pe Dumnezeu ca pe un Dumnezeu iertător, nu ca pe unul răzbunător. Asta nu ar fi fost de ajuns să-l transforme într-un revoluţionar; ortodoxia perspectivelor sale nu a fost niciodată pusă la îndoială până când nu s-a opus papalităţii. Fusese la Roma şi nu îi plăcuse ce văzuse acolo, căci oraşul papal părea un loc lumesc şi conducătorii săi ecleziastici nu se ridicau la înălţimea aşteptărilor lui. Din această cauză, nu a avut sentimente tocmai prietenoase faţă de un dominican itinerant, care cutreiera Saxonia vânzând indulgenţe – certificate papale al căror posesor, în schimbul unei sume de bani (destinate construirii noii şi splendidei bazilici San Pietro, care se ridica atunci la Roma), era asigurat că pe lumea cealaltă i se vor ierta parţial păcatele. Luther a aflat despre acest călugăr de la nişte ţărani care îl ascultaseră şi care cumpăraseră de la el indulgenţe.

Grosolănia tranzacției promovate de predicator arată una dintre cele mai urâte fețe ale catolicismului medieval. Luther s-a înfuriat, deoarece era aproape obsedat de seriozitatea copleşitoare a transformării necesare în viața unui om înainte de a putea fi sigur de iertarea păcatelor. Şi-a formulat protestele împotriva vânzării de indulgențe şi împotriva altor practici ale papalității în 95 de teze care expuneau opiniile sale. În tradiția disputelor erudite, le-a scris în latină şi, pe 31 octombrie 1517, le-a țintuit pe uşa bisericii din Wittenberg. Îi trimisese tezele şi arhiepiscopului de Mainz, *Primas Germaniae*, care le-a transmis Romei însoțite de cererea ca ordinul monastic al lui Luther să-i interzică să predice pe această temă. Între timp tezele fuseseră traduse în germană şi noua tehnologie a informației schimbase situația: fuseseră tipărite şi circulau pe tot teritoriul Germaniei. Astfel, Luther a primit dezbaterea pe care a căutat-o. Doar protecția lui Frederic al Saxoniei, conducătorul statului unde trăia Luther, care a refuzat să îl predea, l-a salvat de la moarte. Faptul că erezia nu a fost înăbuşită din faşă a avut un efect fatal. Ordinul lui Luther l-a abandonat, dar nu şi universitatea sa. Curând papalitatea se confrunta cu o mişcare națională de protest a germanilor împotriva Romei, susținută şi exacerbată de faptul că Luther descoperise brusc că era un geniu literar de o fluență şi o productivitate uimitoare, primul care a exploatat uriaşele posibilități ale broşurii tipărite, şi de ambițiile unor mai-mari locali.

În mai puțin de doi ani, Luther era numit husit. Între timp, Reforma se amestecase cu politica în Germania. Chiar şi în Evul Mediu, reformatorii aspiranți căutaseră sprijinul unor conducători laici. Acest lucru nu însemna neapărat părăsirea credinței; marele cleric spaniol Didacus Ximenes căutase să se folosească de autoritatea monarhiei în problemele cu care se confrunta Biserica spaniolă. Conducătorii nu ar fi trebuit să-i protejeze pe eretici; datoria lor era să susțină credința adevărată. Totuşi, apelul la autoritatea laică deschidea calea spre schimbări care poate mergeau mai departe decât intenționaseră autorii lor, iar acesta a fost, se pare, şi cazul lui Luther. Argumentele sale îl aduseseră rapid dincolo de oportunitatea şi motivele unei reforme în practică, ajungând să pună în discuție mai întâi autoritatea papală şi apoi doctrina. În esență, la început protestele sale nu fuseseră de natură teologică. Însă a ajuns să respingă transsubstanțierea (înlocuind-o cu o perspectivă asupra împărtăşaniei şi mai greu de înțeles) şi să predice că, pentru ca bărbații şi femeile să fie absolviți – adică să aibă acces la mântuire –, esențială nu este respectarea sacramentelor (a „tainelor”, aşa cum erau numite), ci credința. Aceasta era, în mod evident, o poziție extrem de individualistă. Submina din temelii învățăturile tradiționale, potrivit cărora mântuirea nu era posibilă în afara Bisericii. (Totuşi, trebuie observat că Erasm nu avea să-l condamne pe Luther atunci când i s-a cerut părerea; mai mult decât atât, se ştia că acesta credea că Luther a făcut multe afirmații de valoare.)

În 1520 Luther a fost excomunicat. În fața unei mulțimi uimite, a ars bula papală de excomunicare, aruncând-o pe foc laolaltă cu cărțile de drept canonic. A continuat să predice şi să scrie. Chemat să dea explicații în fața dietei imperiale, a refuzat să-şi retragă declarațiile. Germania părea că se află în pragul războiului civil. După ce a părăsit dieta sub escortă, Luther a dispărut, fiind răpit pentru siguranța sa personală de un principe care îi împărtăşea părerile. În 1521 împăratul Carol Quintul l-a declarat indezirabil; Luther era acum un proscris.

Doctrinele lui Luther, pe care le extindea acum şi la condamnarea confesiunii, a dezlegării de păcate şi a celibatului clericilor, ajunseseră între timp să fie pe placul multor germani. Adepții săi le răspândeau predicând şi distribuind Noul Testament tradus de el în germană. Luteranismul era şi o realitate politică, deoarece principii germani îl amestecau în relațiile lor complicate cu împăratul şi în vaga lui autoritate asupra lor. Au urmat războaie şi a început să fie folosit termenul „protestant”. În 1555, Germania era iremediabil împărțită în state catolice şi state protestante. Această stare de fapt a fost recunoscută prin pacea încheiată la Dieta din Augsburg, care confirma că religia predominantă a fiecărui stat va fi cea a conducătorului său, prima instituționalizare europeană a pluralismului religios. Era o concesie curioasă din partea unui împărat care se considera apărătorul catolicismului universal. Totuşi, a fost necesară pentru a păstra loialitatea principilor germani. Atât în statele germane catolice, cât şi în cele protestante, religia se baza acum mai mult ca oricând pe autoritatea politică pentru a o susține într-o lume a credințelor concurente.

Dar fenomenul Reformei nu era deloc simplu; între timp, din efervescența evanghelică se născuseră şi alte tipuri de protestantism. Unele se alimentau din tulburările sociale. Luther s-a văzut curând nevoit să facă distincție între propriile învățături şi opiniile țăranilor care îi invocau numele pentru a-şi justifica răscoala împotriva stăpânilor lor. O grupare radicală o constituiau anabaptiştii, persecutați şi de conducătorii catolici, şi de cei protestanți. La Münster, în 1534, introducerea de către liderii lor a proprietății comune şi a poligamiei a confirmat temerile oponenților lor, care i-au reprimat cu ferocitate. Dar dintre alte forme de protestantism doar calvinismul poate fi menționat într-o relatare atât de generală ca aceasta. El avea să fie cea mai importantă contribuție a Elveției la Reformă, deşi a fost întemeiat de un francez, Jean Calvin. Acesta era un teolog care şi-a formulat doctrinele esențiale încă din tinerețe: depravarea absolută a omului după izgonirea din rai şi imposibilitatea mântuirii, cu excepția Aleşiilor, cei câțiva predestinați mântuirii de către Dumnezeu. Dacă Luther, călugărul augustin, vorbea cu vocea lui Pavel, Calvin evoca tonurile lui Augustin. Nu e uşor de înțeles succesul acestui crez sumbru. Dar succesul său este atestat nu doar de istoria Genevei, ci şi de cele ale Franței, Angliei, Scoției, Țărilor de Jos olandeze şi Americii de Nord britanice. Pasul crucial era încredințarea că faci parte dintre

cei aleşi. Deoarece semnele acesteia erau respectarea făţişă a poruncilor Domnului şi participarea la sacramente, era mai puţin dificil să ajungi la o astfel de convingere decât ne-am putea imagina.

În timpul lui Calvin, la Geneva indolenţii nu erau toleraţi. Redactase constituţia unei republici teocratice care a asigurat cadrul unui exerciţiu de autoguvernare remarcabil. Blasfemia şi vrăjitoria erau pedepsite cu moartea, dar acest lucru nu i-ar fi mirat pe contemporanii săi. Şi adulterul era o infracţiune în majoritatea ţărilor europene, pedepsită de tribunalele ecleziastice. Dar Geneva lui Calvin a luat mult mai în serios această infracţiune şi a impus pedeapsa cu moartea şi în cazul ei; femeile care comiteau adulter erau înecate, iar bărbaţii decapitaţi (o inversare aparentă a practicii penale normale a unei societăţi europene dominate de bărbaţi, în care femeile, considerate mai slabe din punct de vedere moral şi intelectual, primeau, de regulă, pedepse mai blânde decât bărbaţii). Pedepse aspre le erau aplicate şi celor vinovaţi de erezie.

Din Geneva, unde erau instruiţi pastorii săi, noua sectă s-a răspândit în Franţa, unde a atras adepţi din rândul nobilimii, ajungând la peste 2.000 de congregaţii în 1561. În Olanda, Anglia şi Scoţia şi, în cele din urmă, în Germania, a atacat luteranismul. S-a răspândit şi în Polonia, Boemia şi Ungaria. Vigoarea de la început a calvinismului a întrecut-o pe cea a luteranismului, care, cu excepţia Scandinaviei, nu a prins niciodată rădăcini puternice dincolo de teritoriile germane ce l-au adoptat prima dată.

Varietatea Reformei protestante încă sfidează sinteza şi simplificarea. De o mare complexitate şi cu rădăcini adânci, ea a depins mult şi de împrejurări, iar efectele şi formele sale de expresie au fost diverse, bogate şi vaste. Dacă denumirea de „protestantism” poate fi considerată în mod serios un indicator al unei identităţi fundamentale dincolo de haosul numeroaselor sale expresii, această identitate se regăseşte în influenţa şi efectul lui. A dat totul peste cap. În Europa şi în Americi a creat noi culturi ecleziastice întemeiate pe studiul Bibliei şi predici, cărora le-a conferit o importanţă uneori mai mare decât a sacramentelor. Avea să influenţeze viaţa a milioane de oameni, obişnuindu-i cu un control nou şi intens al comportamentului şi conştiinţei individului (realizând astfel, în mod ironic, ceva ce romano-catolicii urmăreau de mult) şi a recreat clerul necelibatar. A desconsiderat (sau cel puţin a contestat) toate instituţiile ecleziastice şi a creat noi forţe politice sub forma unor biserici pe care principii le puteau manipula acum pentru a-şi atinge propriile scopuri – adesea împotriva papilor, pe care îi considerau nişte simpli principi ca şi ei. Pe bună dreptate, protestantismul avea să ajungă să fie văzut atât de simpatizanţi, cât şi de duşmani ca una dintre forţele ce au modelat Europa modernă şi, prin urmare, întreaga lume.

Totuşi, nici luteranismul, nici calvinismul nu au provocat prima respingere a autorităţii papale de către un stat-naţiune. În Anglia, o reformă religioasă unică a

avut loc aproape accidental. O nouă dinastie cu origini în Țara Galilor, Tudorii, ajunsese la conducere la sfârşitul secolului al XV-lea şi al doilea rege din această descendență, Henric al VIII-lea, s-a aflat în conflict cu papalitatea din cauză că dorea dizolvarea a ceea ce avea să se dovedească a fi prima dintre cele şase căsătorii ale sale, pentru a se recăsători şi a avea un moştenitor, o preocupare justificabilă. Aceasta a dus la o dispută şi la una dintre cele mai remarcabile afirmări ale autorității laice din secolul al XVI-lea; a fost, de asemenea, una îngrijorătoare pentru viitorul Angliei. Cu sprijinul Parlamentului său, care a promulgat ascultător legislația necesară, Henric al VIII-lea a devenit şef al Bisericii în Anglia. Din punct de vedere doctrinar, nu dorea o ruptură cu trecutul; la urma urmelor, papa l-a numit „apărător al credinței" datorită unei refutații a lui Luther, scrisă de pana regelui (succesorul său încă poartă acest titlu). Dar afirmarea supremației regale a deschis calea spre o Biserică engleză separată de Roma.

Un interes legitim al acestei separări avea să fie asigurat curând de dizolvarea mănăstirilor şi a altor instituții ecleziastice şi de vânzarea proprietăților către cumpărători din rândul aristocrației şi al micii nobilimi. Unii clerici favorabili noilor doctrine au încercat să împingă Biserica din Anglia mai aproape de ideile protestante de pe continent în timpul domniei următorului rege. Reacțiile populației au fost amestecate. Unii vedeau aici rezultatul unor vechi tradiții naționale ale divergențelor față de Roma; altora nu le plăceau inovațiile. În urma unor dezbateri confuze şi a unei politici întortocheate au apărut o capodoperă literară, *Cartea de rugăciuni obşteşti*, şi nişte martiri, atât catolici, cât şi protestanți. Autoritatea papală a fost din nou recunoscută (şi ereticii protestanți au fost arşi pe rug) în timpul domniei celui de-al patrulea monarh din dinastia Tudorilor, Maria I, nefericita regină numită pe nedrept Maria cea Sângeroasă, poate cea mai tragică regină a Angliei. Dar, mai mult, de data aceasta chestiunile religioase erau amestecate complet cu interesul național şi politica externă, căci statele Europei se distanțau din ce în ce mai mult unele de altele pe considerente religioase.

Acesta nu a fost singurul aspect remarcabil al Reformei engleze, care, ca şi cea germană, a reprezentat o piatră de hotar în dezvoltarea unei identități naționale. Fusese pusă în practică printr-o lege a Parlamentului şi o întrebare constituțională era implicită în reglementarea religioasă: exista vreo limită a autorității legislative? Odată cu accederea la tron a surorii vitrege a reginei Maria, Elisabeta I, balanța religioasă s-a înclinat iarăşi în cealaltă direcție, deşi o perioadă nu a fost clar în ce măsură. Totuşi, Elisabeta a insistat şi Parlamentul său a promulgat legea necesară pentru ca ea să păstreze elementele esențiale ale poziției tatălui său; Biserica engleză sau Biserica Anglicană (după cum poate fi numită de acum înainte) pretindea a fi catolică în ceea ce priveşte doctrina, dar se

baza pe supremația monarhului. Şi mai important, deoarece această supremație era recunoscută printr-o lege a Parlamentului, Anglia avea să intre curând în război cu un rege catolic al Spaniei, bine-cunoscut pentru îndârjirea sa în eradicarea ereziei din teritoriile pe care le cucerea. Astfel, încă o cauză națională a fost identificată cu cea a protestantismului.

Reforma a ajutat Parlamentul englez să supraviețuiască atunci când alte organisme reprezentative medievale cedau în fața puterii monarhice, deşi asta nu era tot. Un regat unit de pe vremea anglo-saxonilor, fără adunări regionale cu care ar fi putut rivaliza, a uşurat sarcina Parlamentului de a focaliza politica națională mai mult ca oricare alt organism similar din altă parte. La aceasta a contribuit şi indiferența regilor; Henric al VIII-lea ratase o mare ocazie de a construi o bază solidă a monarhiei absolute atunci când a lichidat rapid cele mai multe proprietăți – aproximativ o cincime din teritoriul întregului regat – pe care le-a deținut pentru scurt timp ca urmare a dizolvării mănăstirilor. Totuşi, după ce toți aceşti factori au fost puşi în mod corespunzător în balanță, faptul că Henric a hotărât să caute o susținere a voinței sale din partea organului reprezentativ național în crearea unei biserici naționale pare una dintre deciziile cele mai importante din istoria Parlamentului.

În timpul domniei Elisabetei au fost martiri catolici care şi-au pierdut viața deoarece au fost acuzați de trădare, nu doar pentru că erau eretici – dar Anglia era mult mai puțin divizată de religie decât Germania şi Franța. În secolul al XVI-lea, Franța era frământată şi divizată între interesele catolice şi cele calviniste. Fiecare era, în esență, un grup de clanuri nobile, care se luptau pentru putere în războaiele religioase, dintre care au fost identificate nouă între 1562 şi 1598. Uneori luptele lor au afectat foarte mult monarhia franceză; nobilimea Franței a fost cât pe ce să câştige lupta împotriva statului centralizator, dar, în cele din urmă, neînțelegerile din sânul acesteia au fost în avantajul coroanei, care a reuşit să instige facțiunile una împotriva alteia. Populația săracă a Franței a trebuit să facă față singură haosului şi devastărilor până în 1589, când pe tron a ajuns (după uciderea predecesorului său) un membru al unei ramuri minore a familiei regale, Henric, rege al micului stat Navarra, care a devenit Henric al IV-lea al Franței şi a întemeiat ramura de Bourbon, ai cărei urmaşi se consideră şi astăzi îndreptățiți la tronul Franței. Fusese protestant, dar, pentru a obține tronul, a fost nevoit să revină la catolicism, dându-şi seama că aceasta era religia spre care se vor îndrepta cei mai mulți francezi – o presiune permanentă în identitatea existenței ca națiune. Protestanților li s-au asigurat garanții speciale care le-au creat un stat în stat, cu oraşe fortificate unde dispozițiile regelui nu se aplicau; această soluție de modă veche le asigura protecția religiei creând noi imunități. Henric şi succesorii săi au putut apoi să se preocupe de restabilirea autorității unui tron

puternic zguduit de asasinate şi intrigi. Dar nobilimea franceză era încă departe de a fi îmblânzită.

ISLANDA
(luterană 1551)
0
800 km
0
500 mile
N
SUEDIA
(1527)
NORVEGIA
Oslo
Uppsala
Stockholm
Novgorod
SCOTIA
(presbiteriană 1560)
Edinburgh
Marea Nordului
DANEMARCA
(1536)
Marea Baltică
LIVONIA
Riga
RUSIA
KURLANDA
(1561)
IRLANDA
Dublin
Copenhaga
PRUSIA
PROVINCIILE
UNITE
POMERANIA (1525)
(1534)
ANGLIA
Londra
Hamburg
POLONIA
(condusă de monarhi catolici
c. 1600)
MECKLENBURG
(1549)
Amsterdam
MAGDEBURG
(1527)
Oceanul
Atlantic
Anvers
Bruges
BRANDENBURG
SAXONIA (1539)
Kiev
ȚĂRILE DE JOS
SPANIOLE
HESSA
(1527)
(1528)
Praga
Paris
Frankfurt
Nürnberg
WURTTEMBERG
(1536)
ANSBACH (1528)
BOEMIA
Zürich
Augsburg
Viena
Basel
(1529)
(1525)
BAVARIA
AUSTRIA
FRANȚA
ELVEȚIA
UNGARIA
TRANSILVANIA
Bordeaux
Geneva
(1536)
Veneția
Marea Neagră
Avignon
Florența
PORTUGALIA
STATELE
PAPALE
IMPERIUL OTOMAN
Madrid
Constantinopol
SPANIA
Roma
Napoli
Sicilia
Marea Mediterană
EUROPA REFORMEI ŞI A CONTRAREFORMEI
Eparhii protestante în 1600:
Luterane
Calviniste
Anglicane
(Datele indică momentul rupturii cu Biserica Romei)
Orașe hughenote din Franța protejate prin Edictul de la Nantes (1598)
Sub stăpânire musulmană
Alte zone haşurate: romano-catolice c. 1600
Hotarul dintre Biserica Catolică şi cea Ortodoxă după 1054
IMPERIUL OTOMAN

Înainte de asta, antagonismul religios fusese exacerbat de reevaluarea internă a Bisericii Romane, pe care o numim Contrareformă. Expresia sa cea mai formală a fost Conciliul de la Trento, un sinod ecumenic convocat în 1543 care s-a ținut în trei sesiuni în următorii 13 ani. A fost dominat de episcopi din Italia şi Spania, iar aceasta a ajutat la configurarea sa, căci în Italia Reforma a dat puține bătăi de cap Bisericii, iar în Spania deloc. Deciziile adoptate la acest conciliu au devenit piatra de hotar a ortodoxiei în materie de disciplină şi doctrină până în secolul al XIX-lea, furnizând standarde care aveau să fie adoptate de suveranii catolici. Episcopilor li s-a conferit o autoritate mai mare şi parohiile au devenit mai importante. În mod indirect, conciliul a dat un răspuns şi la vechea întrebare privind conducerea Europei catolice; din acest moment, ea a rămas indiscutabil în mâinile papei. Ca şi Reforma, Contrareforma a mers dincolo de forme şi principii, atingând o nouă intensitate religioasă, împrospătând atât zelul laicilor, cât şi pe cel al clericilor. Pe lângă introducerea obligației de a participa săptămânal la slujbă, reglementarea mai strictă a botezului şi a căsătoriei şi eliminarea practicii de vânzare a indulgențelor (care declanşase explozia luterană), a căutat, de asemenea, să recupereze districte rurale dominate de superstiții tradiționale şi de o ignoranță atât de profundă, încât misionarii care încercau să pătrundă în asemenea zone din Italia le numeau „Indiile noastre”, lăsând de înțeles că aveau nevoie de Evanghelie la fel de mult ca păgânii din Lumea Nouă.

Totuşi, Contrareforma a fost alimentată şi de o spiritualitate şi de un zel spontan evidente deja în rândul credincioşilor încă din secolul al XV-lea. Una dintre expresiile cele mai puternice ale acestei noi stări de spirit, precum şi o instituție care avea să se dovedească durabilă au fost invenția unui spaniol, soldatul Ignațiu de Loyola. Printr-o curioasă ironie, Ignațiu a studiat la acelaşi colegiu din Paris ca şi Calvin la începutul anilor 1530, dar nu există dovezi că s-ar fi cunoscut. În 1534, el şi alți câțiva tovarăşi ai săi şi-au depus voturile religioase; scopul lor era munca de misionariat şi, în timp ce se pregăteau pentru aceasta, Loyola a creat un model spiritual pentru un nou ordin religios. În 1540 acesta a fost confirmat de papă, fiind numit „Societatea lui Iisus”. Iezuiții, aşa cum aveau să fie numiți curând, urmau să aibă în istoria Bisericii o importanță similară celei a primilor benedictini sau a franciscanilor în secolul al XIII-lea. Fondatorului lor războinic îi plăcea să îi considere miliția Bisericii, foarte disciplinați şi complet subordonați autorității papale prin intermediul generalului lor, care trăia la Roma. Ei au transformat educația catolică. S-au aflat în avangarda eforturilor misionare din toate colțurile lumii. În Europa, eminența lor intelectuală şi abilitățile politice i-au ajutat să ajungă în poziții înalte la curțile regilor.

Totuşi, deşi aducea noi instrumente în sprijinul autorității papale, Contrareforma (ca şi Reforma) putea contribui şi la consolidarea autorității conducătorilor laici asupra supuşilor lor. Noua dependență a religiei de autoritatea

politică – respectiv de forța organizată – a mărit şi mai mult sfera de influență a aparatului politic. Acest lucru a fost cel mai evident în regatele spaniole. Aici două forțe s-au reunit pentru a crea o monarhie indiscutabil catolică cu mult înaintea Conciliului de la Trento. Reconquista, încheiată nu demult, fusese o cruciadă; însuşi titlul de monarhi catolici proclama identificarea unui proces politic cu o luptă ideologică. În plus, monarhia spaniolă se confrunta cu problema absorbției bruşte a unui mare număr de supuşi necreştini, atât musulmani, cât şi evrei. Aceştia erau priviți cu teamă, ca o potențială amenințare la adresa securității într-o societate multirasială.

Instrumentul folosit împotriva lor era nou: o Inchiziție aflată nu sub controlul clerului, ca predecesoarea ei medievală, ci sub cel al coroanei. Autorizată de papă în 1478, Inchiziția spaniolă a început să funcționeze în Castilia în 1480. Papa a început curând să aibă îndoieli; în Catalonia, atât autoritățile laice, cât şi cele ecleziastice s-au opus, dar în zadar. În 1516, când viitorul împărat Carol Quintul, primul suveran care a ocupat atât tronul Aragónului, cât şi pe cel al Castiliei, a devenit rege, Inchiziția era singura instituție din teritoriile spaniole care, în urma unui consiliu regal, îşi exercita autoritatea în toate – în Americi, Sicilia şi Sardinia, nu doar în Castilia şi Aragón. Efectele cele mai dramatice fuseseră deja „epurarea etnică”, aşa cum au fost denumite ulterior, expulzarea evreilor şi o reglementare dură a aşa-numiților *moriscos* (musulmanii convertiți).

Aceasta a conferit Spaniei o unitate religioasă ce nu a putut fi distrusă de o mână de luterani pe care Inchiziția i-a pus la punct cu uşurință. În cele din urmă, Spania avea să plătească scump. Cu toate acestea, încă din timpul domniei lui Carol, un catolic zelos, Spania aspira, şi în religie, şi în activitățile laice, la un nou tip de monarhie absolută, centralizată – statul renascentist *par excellence*, de fapt – şi, întâmplător, primul organism administrativ care a trebuit să ia decizii legate de evenimente de pe tot globul. Rămăşițele constituționalismului formal din peninsulă nu au contat câtuşi de puțin. Spania a fost un model pentru alte state ale Contrareformei şi care avea să fie impus în mare parte a Europei cu forța sau prin puterea exemplului în secolul care a urmat anului 1558, când a murit Carol, după ce se retrăsese la o mănăstire izolată din Extremadura, petrecându-şi ultima parte a vieții în rugăciune.

Dintre toți monarhii europeni care au sprijinit Contrareforma, hotărâți să eradicheze erezia, niciunul nu a fost mai îndârjit şi mai bigot decât fiul şi succesorul lui Carol, Filip al II-lea al Spaniei, văduvul Mariei I Tudor. Lui îi revenise jumătate din imperiul tatălui său: Spania, Indiile, Sicilia şi Țările de Jos aflate în stăpânirea Spaniei. (În 1581 a fost ocupată şi Portugalia, care a rămas posesiune a Spaniei până în 1640.) Rezultatele politicilor sale de purificare religioasă în Spania au fost interpretate în moduri diferite. Indubitabil este efectul

lor asupra Țărilor de Jos spaniole, unde au provocat apariția primului stat din lume care s-a eliberat de vechea dominație a monarhiei şi a nobilimii feudale.

Ceea ce unii numesc „Revoluția din Țările de Jos”, iar olandezii „Războiul de Optzeci de Ani” a fost, ca multe alte evenimente de la originea națiunilor, o mare sursă de *mythopoeia*, într-o anumită măsură conştientă. Chiar şi acest lucru se poate să fi fost totuşi mai puțin înşelător decât presupunerea că, deoarece în cele din urmă a apărut un tip de societate foarte modern, a fost şi un tip foarte „modern” de revoltă, dominată de o luptă înflăcărată pentru toleranță religioasă şi independență națională. Nimic nu ar putea fi mai departe de adevăr. Tulburările din Țările de Jos s-au iscat într-un cadru foarte medieval, moştenirea burgundă a teritoriilor celui mai bogat stat din Europa de Nord – ducatul care trecuse în stăpânirea Habsburgilor prin căsătorie. Țările de Jos aflate în stăpânirea Spaniei, 17 provincii de diferite tipuri, erau parte a acesteia. Provinciile din sud, unde mulți locuitori vorbeau limba franceză, includeau cele mai urbanizate regiuni ale Europei şi marele centru comercial flamand, Antwerpen. Acestea ridicau de mult probleme şi oraşele flamande păruseră la un moment dat, la sfârşitul secolului al XV-lea, că încearcă să devină oraşe-state independente. Provinciile din nord erau mai degrabă agricole şi maritime. Locuitorii lor țineau cu înverşunare la pământul lor, poate pentru că îl cucereau practic de sub apele mării şi creau poldere din secolul al XII-lea.

Nordul şi sudul aveau să devină ulterior Olanda şi Belgia, dar acest lucru era de neconceput în 1556. La fel de imposibil de imaginat erau şi conflictele religioase dintre ele. Deşi majoritatea catolică din sud a crescut oarecum pe măsură ce mulți protestanți au emigrat spre nord, cele două confesiuni erau amestecate de ambele părți ale viitoarei granițe. La începutul secolului al XVI-lea Europa era mult mai tolerantă cu diviziunile religioase decât după inițierea Contrareformei.

Îndârjirea lui Filip de a pune în aplicare decretele Conciliului de la Trento explică o parte a evenimentelor ulterioare, dar originile problemelor erau foarte vechi. Străduindu-se să modernizeze relațiile dintre administrația centrală şi comunitățile locale (ceea ce însemna exploatarea unei prosperități din ce în ce mai mari printr-o impozitare mai eficientă), spaniolii au folosit metode mai recente şi au procedat poate cu mai puțin tact decât burgunzii. Reprezentanții curții spaniole au intrat mai întâi în conflict cu nobilimea din provinciile din sud. La fel de sensibile şi de iritabile ca şi alți nobili de la acea vreme când venea vorba să-şi apere libertățile „simbolice” – cu alte cuvinte, privilegiile şi imunitățile –, nobilii din Țările de Jos s-au simțit amenințați de un monarh aflat mai departe decât marele Carol, care, în opinia lor, îi înțelegea (le vorbea limba), chiar dacă era fiul lui Carol. Comandantul spaniol, ducele de Alba, au susținut ei, încălca şi mai mult privilegiile locale amestecându-se în jurisdicțiile locale în

căutare de eretici. Deşi erau catolici, aveau de câştigat din prosperitatea oraşelor flamande unde prinsese rădăcini protestantismul şi se temeau de introducerea Inchiziției spaniole. În plus, erau preocupați, ca şi alți nobili ai vremii, de presiunile inflației create parțial şi de aurul adus de spanioli din Lumea Nouă.

Rezistența împotriva stăpânirii spaniole a început sub forme în întregime medievale, în Stările sau Parlamentul Brabantului, şi timp de câțiva ani brutalitatea armatei spaniole şi conducerea unuia dintre ei, Wilhelm de Orania, i-au unit împotriva conducătorului lor legitim. Ca şi contemporana sa, Elisabeta din dinastia Tudorilor, Wilhelm (poreclit „Taciturnul" din cauză că îşi stăpânise furia atunci când a aflat că monarhul era hotărât să-i îngenuncheze pe supuşii săi eretici) ştia să atragă simpatie pentru cauze populare. Dar întotdeauna au existat potențiale dezacorduri între nobili şi orăşenii calvinişti care aveau mai mult de pierdut. O tactică politică mai bună a guvernatorilor spanioli şi victoriile armatelor spaniole au fost în cele din urmă suficiente pentru a adânci această prăpastie. Nobilimea a căzut la înțelegere şi astfel, fără să ştie, armatele spaniole au definit Belgia modernă. Lupta a continuat doar în provinciile din nord (deşi tot sub conducerea politică a lui Wilhelm Taciturnul până la asasinarea sa, în 1584).

Olandezii (aşa cum îi putem numi acum) aveau multe în joc şi nu erau stânjeniți, precum coreligionarii lor din sud, de nemulțumirile ambigue ale nobilimii. Dar erau dezbinați; rareori se întâmpla ca provinciile să ajungă uşor la o înțelegere. Se puteau folosi însă de revendicarea libertății religioase şi a unei largi toleranțe pentru a-şi masca dezacordurile; ei au avut de câştigat, de asemenea, datorită unei mari migrații spre nord a capitalului şi talentelor flamande. Duşmanii lor întâmpinau şi ei dificultăți; armata spaniolă era formidabilă, dar nu putea face față uşor unui inamic care se retrăgea în spatele zidurilor oraşelor şi se înconjura de apă, deschizând digurile şi inundând zonele rurale. Olandezii, aproape întâmplător, şi-au transferat principalele eforturi pe mare, unde le puteau provoca multe pagube spaniolilor, luptând pe picior de egalitate. Comunicațiile spaniolilor cu Țările de Jos au devenit mai dificile odată ce pe ruta maritimă nordică au început să patruleze rebelii. Întreținerea unei armate mari în Belgia pe lungul drum terestru care pornea din Italia era foarte costisitoare, mai ales atunci când trebuiau învinşi şi alți duşmani, ceea ce s-a întâmplat curând. Contrareforma infectase politica internațională cu un nou element ideologic. Împreună cu interesul lor de a menține o balanță de putere pe continent şi de a zădărnici succesul deplin al spaniolilor, aceasta i-a împins pe englezi într-o luptă mai întâi diplomatică, apoi militară şi navală împotriva Spaniei, atrăgându-i de partea lor şi pe olandezi.

Războiul a creat, aproape accidental şi incidental, o societate nouă şi remarcabilă, o federație liberă formată din şapte mici republici cu o administrație centrală slabă, numită Provinciile Unite. Curând, cetățenii săi şi-au descoperit un

trecut național care fusese dat uitării (la fel ca şi africanii decolonizați în secolul XX) şi au pus la loc de cinste virtuțile unor membri ai triburilor germanice abia decelabile în cronicile romane ale revoltei; fărâme ale entuziasmului lor se mai pot distinge în tablourile comandate de unii bogați din Amsterdam care înfățişează atacuri împotriva taberelor romane (acest lucru se întâmpla în perioada pe care ne-o amintim grație operei lui Rembrandt). Caracterul distinctiv al unei noi națiuni create astfel conştient este acum mai interesant decât o astfel de propagandă istorică. Odată supraviețuirea asigurată, Provinciile Unite s-au bucurat de toleranță religioasă, de o mare libertate civică şi de independență la nivel de provincii; olandezii nu au permis calvinismului să predomine în guvernare.

Generațiile de mai târziu au ajuns să vadă o conexiune similară între libertatea religioasă şi cea civică şi în Anglia elisabetană; era un lucru anacronic, deşi de înțeles, dat fiind modul în care aveau să evolueze instituțiile engleze în următorii o sută şi ceva de ani.

În mod paradoxal, unul dintre rezultate a fost o întărire deosebită a autorității legislative a statului, care a dus limitarea privilegiilor atât de departe, încât la sfârşitul secolului al XVII-lea era privită cu uimire de alți europeni. Mult timp această consolidare nu a avut cum să fie un rezultat probabil. Elisabeta ştiuse ca nimeni altcineva să pună în scenă spectacolul regal. Până când legendele legate de frumusețea şi tinerețea ei au dispărut, ea dobândise măreția celor care le supraviețuiesc primilor lor sfetnici. În 1603 era regină de 45 de ani, centrul unui cult național alimentat de instinctul caracteristic Tudorilor de a împleti interesul dinastiei cu patriotismul, de poeți de geniu, de instrumente lumeşti precum călătoriile frecvente (ce reduceau cheltuielile, deoarece rămânea în ospeție la diferiți nobili), datorită cărora populația o putea vedea, şi de talentul său extraordinar de a manipula parlamentele. De asemenea, nu a persecutat pe nimeni în numele religiei; nu dorea, aşa cum s-a exprimat, să taie „ferestre în sufletele oamenilor”.

Nu este de mirare că ziua în care a urcat pe tron Buna regină Bess a devenit un festival al opoziției patriotice împotriva guvernului în timpul domniei succesorilor săi. Din nefericire, Elisabeta nu a avut un copil căruia să-i lase moştenire fascinația pe care a conferit-o monarhiei, statul rămânând împovărat de datorii. Ca toți ceilalți conducători din vremea sa, ea nu a avut niciodată un venit mare. Moştenirea datoriilor sale nu l-a ajutat deloc pe primul rege din Casa scoțiană Stuart, care i-a succedat la tron, Iacob I. Defectele bărbaților din această dinastie sunt greu de descris cu moderație; dinastia Stuart a oferit Angliei patru regi răi la rând. Totuşi, Iacob nu a fost la fel de nesăbuit ca fiul său şi nici la fel de lipsit de principii ca nepoții lui. Probabil că lipsa lui de tact şi obiceiurile venetice

au înveninat politica în timpul domniei sale mai degrabă decât alte defecte mai grave.

În apărarea dinastiei Stuart, putem spune că nu a fost singura monarhie cu probleme. În secolul al XVII-lea a existat aproximativ în acelaşi timp o criză de autoritate în mai multe țări, însoțită, în mod curios, de o criză economică răspândită în toată Europa. Este posibil ca ele să fi fost legate, dar nu e uşor de ştiut cu siguranță care era natura acestei conexiuni. Este interesant, de asemenea, faptul că aceste lupte civile au coincis cu ultima fază a unei perioade de războaie religioase care fusese inaugurată de Contrareformă. Putem presupune cel puțin că în aceeaşi perioadă, în mai multe părți din Europa, viața politică obişnuită a fost tulburată într-o anumită măsură de nevoile guvernelor forțate să ia parte la ele.

În Anglia criza s-a agravat: război civil, regicid şi înființarea singurei republici din istoria Angliei. Istoricii încă se contrazic cu privire la sursa disputei şi momentul din care nu a mai fost cale de întoarcere în ceea ce a devenit un conflict armat între Carol I şi Parlamentul său. Un moment crucial a fost acela când, fiind în război cu o parte dintre supuşii săi (era şi rege al Scoției, nu doar al Angliei), a trebuit să ceară ajutorul Parlamentului, în 1640. Fără o nouă impozitare, Anglia nu putea fi apărată. Dar deja unii membri ai Parlamentului erau convinşi că regele plănuia să răstoarne Biserica printr-o lege dată din interior şi să reintroducă puterea Romei. Parlamentul i-a torturat pe slujitorii regelui (trimițându-i la eşafod pe doi dintre ei care ieşeau cel mai mult în evidență). Carol a decis în 1642 că singura soluție era să facă uz de forță şi astfel a izbucnit războiul civil, în care a fost înfrânt. Parlamentul era neliniştit, ca şi mulți englezi, căci unde se putea ajunge dacă nu se mai respecta vechea constituție a regelui, lorzilor şi comunelor? Dar Carol şi-a irosit şansele, căutând ajutorul unor invadatori străini (scoțienii aveau să lupte pentru el de această dată). Cei care dominau Parlamentul se cam săturaseră şi Carol a fost judecat şi executat – un deznodământ uimitor în ochii unora dintre contemporani. Fiul său a luat calea exilului.

În Anglia a urmat un interregn pe durata căruia cea mai de seamă figură a fost, până la moartea sa, în 1658, unul dintre cei mai remarcabili englezi din istorie, Oliver Cromwell. Era un mic nobil care ajunsese în consiliile din tabăra parlamentară datorită geniului său militar. Acest lucru îi conferea o mare putere – căci, dacă armata sa i se alătura, se putea lipsi de politicieni –, dar îi impunea şi limite, pentru că nu îşi putea permite să piardă sprijinul armatei. Rezultatul a fost o republică engleză extraordinar de fertilă în noi aranjamente constituționale, Cromwell căutând un mod de a guverna prin intermediul Parlamentului fără a lăsa Anglia în mâinile unui protestantism intolerant. Acesta era Commonwealth-ul.

Intoleranța unora dintre partizanii lui Cromwell era o expresie a unei ramuri complexe a protestantismului din Anglia (şi America), numită puritanism. Era o

forță neclară, dar tot mai mare în viața englezilor de pe vremea reginei Elisabeta. Tribunii săi căutaseră inițial doar o interpretare deosebit de strictă şi de austeră a doctrinei şi ceremoniilor religioase. La început majoritatea puritanilor erau anglicani, dar unii îşi pierdeau răbdarea văzând că Biserica lor perpetuează multe rămăşiţe catolice; cu trecerea timpului, numele a fost folosit din ce în ce mai mult pentru această a doua tendință. În secolul al XVII-lea, epitetul „puritan" însemna, pe lângă doctrina rigidă şi dezaprobarea ritualurilor, reforma moravurilor într-un sens puternic calvinist. Pe vremea republicii, mulți dintre cei care fuseseră de partea Parlamentului în timpul războiului civil păreau că doresc să se folosească de victoria acestuia pentru a le impune prin lege puritanismul, atât doctrinar, cât şi moral, nu doar anglicanilor conservatori şi regaliști, ci şi minorităților religioase disidente – congregaționaliști, baptiști, unitarieni – care îşi făcuseră auzită vocea în perioada Commonwealth-ului.

Puritanismul nu avea nimic democratic din punct de vedere politic sau religios. Persoanele care făceau parte dintre cei aleşi puteau să-şi aleagă liber superiorii şi să acționeze ca o comunitate autonomă din punct de vedere administrativ, dar din afara cercului autodesemnat al celor mântuiți păreau (şi erau) o oligarhie care pretindea că ar cunoaşte voința lui Dumnezeu în privința altora – cu atât mai inacceptabilă, prin urmare. Câteva minorități atipice, nu majoritatea protestantă dominantă au fost cele care au lansat ideile democratice şi egalizatoare ce au contribuit atât de mult la marea dezbatere din anii republicii.

Chiar şi numai publicarea a peste 20.000 de cărți şi broşuri (cuvânt care a intrat în limba engleză în anii 1650) cu subiecte politice şi religioase ar fi transformat anii Commonwealth-ului şi războiului civil într-o mare epocă a educației politice a englezilor. Din nefericire, după moartea lui Cromwell, falimentul instituțional al republicii a devenit evident. Englezii nu au putut cădea de acord într-un număr suficient de mare să susțină o nouă constituție. Dar cei mai mulți, după cum s-a dovedit, aveau să accepte vechiul sistem al monarhiei. Astfel, Commonwealth-ul a luat sfârşit odată cu reinstaurarea dinastiei Stuart, în 1660. De fapt, Anglia l-a reprimit înapoi pe rege în condiții secrete; în ultimă instanță, Carol al II-lea s-a întors pentru că aşa a hotărât Parlamentul şi a crezut că avea să apere Biserica Anglicană. Catolicismul Contrareformei îi speria pe englezi la fel de mult ca puritanismul revoluționar. Lupta dintre rege şi Parlament nu se încheiase, dar nu avea să mai existe nicio monarhie absolută în Anglia; din acest moment, coroana s-a aflat în defensivă.

Există de mult dispute ale istoricilor cu privire la ceea ce a însemnat aşa-zisa „Revoluție din Anglia". În mod clar, religia a jucat un rol important. Protestantismul extrem a avut o ocazie unică de a influența viața națională; aceasta i-a atras antipatia profundă a anglicanilor şi a făcut ca Anglia politică să devină anticlericală secole de-a rândul. Nu degeaba unul dintre cronicarii englezi

clasici ai acestei lupte a vorbit despre „revoluția puritană”. Dar religia nu acoperă întreaga semnificație a acestor ani, așa cum nu o fac nici disputele constituționale. Alții au încercat să vadă o luptă de clasă în războiul civil. Nu există nicio îndoială cu privire la motivele şi interesele multora dintre cei implicați, dar ele nu se încadrează într-un tipar general clar. Alții au văzut aici o luptă între o „Curte” umflată, un centru de guvernare format din birocrați, curteni şi politicieni, legați de sistem prin dependența financiară de acesta, şi „Țară”, persoanele de vază pe plan local care au plătit costurile. Dar localitățile erau adesea divizate: una dintre tragediile războiului civil a fost că a reuşit să dezbine chiar şi familii. Este în continuare mai uşor să înțelegem rezultatele Revoluției din Anglia decât originile sau semnificațiile acesteia.

Cele mai multe țări continentale au fost oripilate de procesul şi execuția lui Carol I, dar şi ele aveau conflicte sângeroase. O perioadă de afirmare conştientă a puterii regale în Franța de către cardinalul Richelieu, prim-ministrul regelui, nu doar a redus privilegiile hughenoților (așa cum ajunseseră să fie numiți adepții din Franța ai curentului calvin), dar a instalat funcționari regali în provincii ca reprezentanți direcți ai puterii regale; aceştia erau aşa-numiții *intendants*. Reforma administrativă a fost o agravare a suferinței aproape continue a poporului francez în anii 1630 şi 1640. În economia Franței, care era încă agricolă într-o măsură covârşitoare, măsurile lui Richelieu aveau să-i afecteze cel mai mult pe cei săraci. Impozitele percepute țăranilor s-au dublat şi uneori chiar s-au triplat în câțiva ani. Rezultatul a fost o răbufnire a revoltei populației, reprimată fără milă. Mai mult, unele regiuni din Franța au fost devastate de campaniile ultimei etape a marii bătălii pentru Germania şi Europa Centrală numită Războiul de Treizeci de Ani, faza în care a devenit un conflict între Bourboni şi Habsburgi. Lotharingia, Burgundia şi mare parte din estul Franței au fost devastate, în unele zone populația scăzând cu un sfert sau cu o treime.

Afirmația că monarhia franceză căuta să perceapă noi impozite (care, potrivit unora, erau neconstituționale) a declanşat în cele din urmă o criză politică în timpul succesorilor lui Richelieu. Rolul de apărător al constituției tradiționale a fost preluat de anumite grupuri de interese, în special de aşa-numitul *parlement* din Paris, corporația de avocați care asistau şi puteau pleda în primul tribunal al regatului. În 1648 aceştia au condus o revoltă în Paris (numită curând *Fronde*). S-a ajuns la un compromis, apoi, după un interval marcat de tensiuni, a izbucnit o a doua frondă, mult mai periculoasă, condusă de această dată de mari nobili. Deşi aşa-numitul *parlement* din Paris nu a făcut prea mult timp front comun cu aceştia, ei au putut exploata sentimentele anticentraliste ale nobilimii provinciale, aşa cum au arătat revoltele regionale. Totuşi, coroana a supraviețuit (la fel şi aşa-numiții *intendants*). În 1660 monarhia absolută a Franței era încă intactă în principiu.

Şi în Spania impozitarea a provocat tensiuni. Încercarea unui ministru de a depăşi provincialismul inerent structurii formal federale a statului spaniol a iscat revolte în Portugalia (care fusese ocupată de Spania cu promisiunea lui Filip al II-lea de a i se respecta libertăţile), în rândul bascilor şi în Catalonia. Ultima avea să fie înăbuşită abia după 12 ani. A avut loc o răscoală şi în regatul spaniol al Neapolelui, în 1647.

În toate aceste cazuri de turbulenţe civice, cererea de bani a provocat mişcări de rezistenţă. Din punct de vedere financiar, prin urmare, statul renascentist era departe de a avea succes. Apariţia armatelor permanente în majoritatea statelor în secolul al XVII-lea nu a marcat doar o revoluţie militară. Războiul înghiţea o mare parte din impozite. Totuşi, poverile impozitării de pe umerii francezilor par mult mai grele decât cele suportate de englezi; de ce, prin urmare, monarhia franceză a părut să aibă mai puţin de suferit de pe urma „crizei”? Anglia, în schimb, a cunoscut războiul civil şi răsturnarea (pentru o perioadă) a monarhiei sale fără devastarea asociată cu invaziile străine. Nici revoltele ocazionale cauzate de preţurile mari nu se pot compara cu vărsările de sânge îngrozitoare din timpul răscoalelor care au avut loc în Franţa în secolul al XVII-lea. Şi în Anglia a existat o contestare specifică a autorităţii în urma conflictelor religioase. În Spania aşa ceva nu a existat şi în Franţa fenomenul fusese limitat de mult. Hughenoţii, într-adevăr, au reprezentat un interes legitim; dar ei au văzut în monarhie un protector şi, prin urmare, s-au aliat cu ea în perioada frondelor. Regionalismul era important în Spania, într-o măsură mai mică în Franţa, unde a netezit calea unor interese conservatoare ameninţate de inovaţiile guvernării, dar pare să fi jucat un rol foarte mic în Anglia.

Anul 1660, când tânărul Ludovic al XIV-lea şi-a asumat puteri depline în Franţa şi Carol al II-lea s-a întors în Anglia, a constituit un moment de cotitură. Franţa avea să se dovedească din nou imposibil de condus abia în 1789 şi să demonstreze, în următoarea jumătate de secol, o putere militară şi diplomatică uimitoare. În Anglia nu mai avea să fie niciodată vreun război civil, în ciuda faptului că au mai existat probleme constituţionale şi a mai fost detronat un rege. După 1660 exista o armată permanentă a Angliei, iar ultima revoltă a unui pretendent incompetent şi a câtorva mii de ţărani cu iluzii deşarte, din 1685, nu a ameninţat în niciun fel statul. Privind retrospectiv, este cu atât mai uimitor că oamenii au continuat să nu admită realitatea suveranităţii statului. Englezii au elaborat solemn o serie de legi care apărau libertatea individuală în Declaraţia Drepturilor, însă chiar şi în 1689 era greu să susţii că ceea ce făcuse un rege în Parlament nu putea desface altul. În Franţa toată lumea era de acord că puterea regelui era absolută, dar avocaţii continuau să susţină că existau anumite lucruri pe care acesta, din punct de vedere legal, nu le putea face.

Cel puțin un gânditor, cel mai mare dintre reprezentanții englezi ai filozofiei politice, Thomas Hobbes, a demonstrat în cărțile sale, mai ales în *Leviathan*, în 1651, că ştia cum se mişca societatea. Hobbes a susținut că dezavantajele şi incertitudinile presupuse de neacceptarea ideii că cineva ar trebui să aibă ultimul cuvânt în decizia privind ce anume este literă de lege erau în mod clar mai importante decât pericolul ca o astfel de putere să fie folosită în mod tiranic. Tulburările din acele vremuri l-au făcut să-şi dorească să ştie cu siguranță unde se afla autoritatea. Chiar dacă tulburările nu erau continue, ele puteau izbucni oricând; aşa cum s-a exprimat Hobbes (cu aproximație), nu trebuie să trăieşti tot timpul sub o ploaie torențială pentru a spune că vremea este ploioasă. Recunoaşterea faptului că statul, şi nu altă entitate deține puterea legislativă – suveranitatea – nelimitată şi că aceasta nu poate fi limitată făcând apel la imunitate, cutume, legea divină sau orice altceva fără pericolul de a cădea în anarhie a fost contribuția lui Hobbes la teoria politică, deşi nu i s-a mulțumit îndeajuns pentru aceasta şi abia în secolul al XIX-lea i s-a recunoscut meritul. Oamenii se purtau adesea de parcă i-ar fi acceptat punctele de vedere, dar era condamnat aproape de toți.

Anglia constituțională a fost de fapt unul dintre primele state care au funcționat după principiile lui Hobbes. La începutul secolului al XVIII-lea, englezii (scoțienii erau mai puțin siguri, deşi au intrat sub incidența Parlamentului la Westminster după Actul Unirii din 1707) acceptau în principiu şi uneori dovedeau efectiv că domeniul de aplicare a legislației nu putea fi limitat decât din considerente practice. Această concluzie avea să fie contestată explicit chiar şi în epoca victoriană, dar a fost implicită în 1688, când Anglia a respins în cele din urmă descendența directă pe linie masculină a dinastiei Stuart, l-a înlăturat pe Iacob al II-lea şi a încoronat-o pe fiica acestuia, împreună cu prințul consort, cu anumite condiții.

Deja unul dintre semnele consolidării Parlamentului fusese creşterea timp de peste un secol a nevoii coroanei de a conduce Parlamentul; odată cu crearea unei monarhii contractuale, Anglia a rupt-o în sfârşit cu vechiul ei regim şi a început să funcționeze ca stat constituțional. Efectiv, puterea centralizată era împărțită; componenta sa majoră era o Cameră a Comunelor, ce reprezenta interesul social dominant, clasele proprietarilor de pământ. Regele păstra în continuare puteri importante, dar consilierii săi, aşa cum s-a dovedit rapid, trebuiau să câştige încrederea Camerei Comunelor. Suveranul legislativ, coroana în Parlament, putea face orice potrivit legii. Nu mai existau nicio imunitate precum privilegiile încă protejate în țările de pe continent, nici vreun organism care putea spera să rivalizeze cu Parlamentul. Soluția englezilor la pericolul reprezentat de o asemenea concentrare a autorității a fost să se asigure, chiar şi prin revoluție dacă

era cazul, că autoritatea acționa doar după cum doreau cele mai importante elemente ale societății.

1688 a adus Angliei un rege olandez, soțul reginei Maria, William al III-lea, pentru care importanța majoră a „revoluției glorioase" din acest an a fost că Anglia putea fi mobilizată împotriva Franței, care amenința acum independența Provinciilor Unite. În războaiele care au urmat între englezi şi francezi acționau prea multe interese complicate pentru ca acestea să fie interpretate doar în termeni constituționali sau ideologici. Mai mult, prezența Sfântului Imperiu Roman, a Spaniei şi a unor principi germani în schimbătoarele coaliții antifranceze din următorul sfert de secol ar desființa cu siguranță orice contrast clar la nivel de principiu politic între cele două tabere. Totuşi, unii contemporani au avut pe bună dreptate impresia că această luptă implica pe undeva şi un element ideologic. Anglia şi Olanda erau societăți mai deschise decât Franța lui Ludovic al XIV-lea. Ele permiteau şi protejau practicarea unor religii diferite. Nu cenzurau presa, ci o lăsau să fie reglementată normativ de legile care protejau persoanele şi statul de calomnie. Erau guvernate de oligarhii reprezentate de cei ce posedau efectiv puterea socială şi economică. Franța se afla la polul opus.

În timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea, absolutismul regal a atins apogeul în Franța. Nu este simplu să încadrăm ambițiile sale în categorii familiare; pentru el, măreția personală se confunda cu cea a dinastiei şi cu cea a națiunii. Poate acesta este motivul pentru care a devenit un model pentru toți principii europeni. Politica era redusă efectiv la administrație; consiliile regale, împreună cu reprezentanții coroanei din provincii, *intendents* şi comandanții militari, țineau seama de fapte sociale ca existența nobilimii şi imunitățile locale, dar regimul a distrus independența reală a forțelor politice până atunci atât de puternice în Franța. A fost epoca instituirii puterii regale pe tot teritoriul țării şi unii au considerat-o ulterior revoluționară; în a doua jumătate a secolului, în cadrul creat de Richelieu s-a potrivit în sfârşit o realitate administrativă. Ludovic al XIV-lea i-a îmblânzit pe aristocrați oferindu-le cea mai luxoasă curte regală din Europa; având simțul ierarhiei sociale, nu îl deranja să-i răsfețe cu privilegii şi pensii, dar nu a uitat niciodată frondele şi a controlat nobilimea aşa cum făcuse şi Richelieu. Rudele lui Ludovic au fost excluse din consiliul său, din care făceau parte miniştri fără descendență nobilă pe care se putea baza fără riscuri. Aşa-numitele *parlements* erau limitate la funcția lor jurisdicțională; s-a declarat independența Bisericii franceze de autoritatea Romei, dar numai pentru a o aduce mai ferm sub aripa celui mai creştin rege (potrivit unuia dintre titlurile lui Ludovic). Cât despre hughenoți, Ludovic era hotărât, cu orice preț, să nu fie suveranul unor eretici; cei care nu erau exilați au fost supuşi unor persecuții dure pentru a-i face să se convertească.

Din cauză că aceasta a fost şi o mare epocă de înflorire culturală în Franța, francezilor le vine greu să recunoască fața urâtă a regimului lui Ludovic al XIV-lea. El a condus o societate ierarhică, corporativă, teocratică, care, chiar dacă avea metode moderne, îşi căuta țelurile în trecut. Ludovic a sperat chiar să devină împărat al Sfântului Imperiu Roman. Nu a îngăduit ca filozoful Descartes, apărătorul religiei, să aibă parte de o înmormântare religioasă în Franța din cauza pericolelor reprezentate de ideile sale. Totuşi, mult timp stilul său de guvernare pare să fi fost ceea ce îşi doreau majoritatea francezilor. Procesul unei guvernări eficiente putea fi brutal, aşa cum ştiau şi hughenoții care erau forțați să se convertească încartiruind soldați la ei acasă, şi țăranii la care un escadron de cavalerie rămânea în ospeție cam o lună dacă nu voiau să-şi plătească impozitele. Totuşi, este posibil ca viața să fi fost mai bună decât cu câteva decenii în urmă, în ciuda unor ani extraordinar de grei. Domnia lui Ludovic a reprezentat sfârşitul, nu începutul unei perioade de haos. În general, Franța scăpase de invazii şi a existat o scădere a randamentului aşteptat de la investițiile în terenuri care s-a menținut până în secolul al XVIII-lea. Acestea erau realități durabile dincolo de fațada strălucitoare a unei epoci numite ulterior *Grand Siècle*.

Poziția lui Ludovic în Europa a fost câştigată în mare măsură datorită succesului său în războaie (deşi la sfârşitul domniei sale suferise numeroase înfrângeri), însă nu doar armatele şi diplomația lui au contat. A dus prestigiul Franței pe culmi unde avea să rămână mult timp datorită modelului de monarhie pe care l-a reprezentat: era monarhul absolut desăvârşit. Cadrul fizic al realizării lui Ludovic a fost noul palat măreț de la Versailles. Puține clădiri sau stiluri de viață au fost copiate şi imitate mai intens. În secolul al XVIII-lea Europa avea să se umple de reproduceri în miniatură ale curții franceze, create cu sudoarea frunții supuşilor lor de *grands monarques* aspiranți în deceniile de stabilitate şi continuitate care au urmat aproape peste tot marilor războaie din timpul domniei lui Ludovic.

Între 1715 şi 1740 nu au existat tensiuni internaționale importante care să provoace schimbări interne în cadrul statelor, nici mari diviziuni ideologice precum cele din secolul al XVII-lea, nici o dezvoltare economică şi socială rapidă, cu consecințele lor subsidiare. Nu este de mirare, prin urmare, că guvernele s-au schimbat foarte puțin şi peste tot societatea părea să se liniştească după un secol tulbure. În afară de Marea Britanie, Provinciile Unite, cantoanele din Elveția şi închistatele republici italiene, monarhia absolută era forma de stat dominantă. A rămas astfel în cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea, uneori într-un stil ce a ajuns să fie numit „absolutism luminat” – o sintagmă alunecoasă care nu are nici acum şi nu a avut niciodată o semnificație clară, lucru valabil astăzi şi în cazul termenilor „stânga” şi „dreapta”. Ceea ce indică este că, începând aproximativ din 1750, dorința de a pune în aplicare reforme practice i-a

condus pe unii suerani la inovații care păreau să fie influențate de gândirea avansată a acelei perioade. Astfel de inovații, atunci când erau eficiente, au fost impuse totuşi de aparatul puterii monarhice absolute. Deşi uneori umanitare, politicile „despoților luminați" nu erau neapărat şi liberale din punct de vedere politic. În acelaşi timp, ele erau de regulă moderne prin faptul că subminau autoritatea socială şi religioasă tradițională, contraveneau ideilor acceptate de ierarhie socială sau drepturi legale şi ajutau la concentrarea puterii legislative în stat şi la afirmarea autorității sale necontestate asupra supuşilor lui, care erau tratați din ce în ce mai des ca un ansamblu de indivizi mai degrabă decât ca membri ai unei ierarhii de corporații.

Deloc surprinzător, este aproape imposibil de găsit un exemplu care să se potrivească perfect în practică cu această descriere generală, la fel cum e imposibil de găsit o definiție pentru un stat „democratic" astăzi sau un stat „fascist" în anii 1930 care să acopere toate situațiile. Dintre țările mediteraneene şi cele din sud, de exemplu, Spania, Portugalia, Napoli şi alte state italiene (şi uneori chiar şi Statele Papale) aveau miniştri care urmăreau reforma economică. Unele erau stimulate de noutate; altele – Portugalia şi Spania – au apelat la absolutismul luminat ca modalitate de a-şi recupera statutul pierdut de mari puteri. Unele s-au suprapus puterilor Bisericii. Aproape toate erau în slujba unor suverani care făceau parte din familia Bourbonilor. Implicarea unuia dintre cele mai mici astfel de state, Parma, într-o dispută cu papalitatea a dus la un atac general în toate aceste țări împotriva mâinii drepte a papalității, care susținea Contrareforma, „Societatea lui Iisus". În 1773 papa a fost convins de acestea să desființeze ordinul, o mare înfrângere simbolică, la fel de importantă prin demonstrarea forței unor principii anticlericale avansate chiar şi în Europa catolică şi prin efectele sale practice.

Dintre aceste state, doar Spania avea pretenții la statutul de mare putere şi era în declin. Dintre despotismele luminate răsăritene, în schimb, trei din patru aveau clar astfel de pretenții. Singura excepție era Polonia, întinsul regat şubred unde reforma pe principii „luminate" s-a izbit de stâncile constituționale; iluminism era, dar nu era şi absolutismul care să-l pună în practică. Având mai mult succes, Prusia, Imperiul Habsburgic şi Rusia au reuşit să mențină o fațadă de iluminism, întărind în acelaşi timp statul. Încă o dată, cheia schimbării poate fi găsită în război, care costa mult mai mult chiar şi decât construirea celei mai grandioase reproduceri a curții de la Versailles.

În Rusia, modernizarea statului a început din primii ani ai secolului, când Petru cel Mare a încercat să-i asigure viitorul de mare putere prin schimbări tehnice şi instituționale. În a doua jumătate a secolului, împărăteasa Ecaterina a II-a a cules multe din roadele acestei acțiuni. De asemenea, a dat regimului o spoială de idei foarte moderne lăudându-se peste tot că ea ocroteşte literele şi

umanitarismul. Dar totul era doar la suprafață; structura tradițională a societății a rămas neschimbată. Rusia era un despotism conservator a cărui politică se reducea în mare măsură la luptele dintre facțiuni şi familii nobile. Iluminismul nu a schimbat foarte multe nici în Prusia, unde exista o veche tradiție a unei administrații eficiente, centralizate şi econome, care întruchipa multe aspecte dorite de reformatori în alte părți. Prusia de bucura deja de toleranță religioasă şi monarhia Hohenzollernilor conducea o societate puternic tradițională, care rămăsese practic neschimbată în secolul al XVIII-lea. Regele prusac a fost obligat să recunoască – şi a făcut-o bucuros – că puterea lui se baza pe asentimentul nobililor săi şi le-a menținut cu grijă privilegiile legale şi sociale. Frederic al II-lea a rămas convins că doar nobililor trebuia să li se permită să fie ofițeri în armata sa şi spre sfârşitul domniei lui pe teritoriul Prusiei erau mai mulți şerbi decât la început.

Concurența cu Prusia a fost un stimulent decisiv pentru reformă în teritoriile Habsburgilor. Existau mari obstacole. Teritoriile dinastiei erau foarte diverse ca naționalitate, limbă şi instituții; împăratul era rege al Ungariei, duce de Milano, arhiduce al Austriei, pentru a enumera doar câteva dintre titlurile sale. Centralizarea şi o mai mare uniformizare administrativă erau esențiale pentru ca acest imperiu pestriț să capete însemnătate în afacerile europene. O altă problemă era că, la fel ca statele Bourbonilor, dar spre deosebire de Rusia sau Prusia, Imperiul Habsburgic era romano-catolic într-o proporție covârşitoare. Puterea Bisericii era adânc înrădăcinată pretutindeni; în afară de Spania, majoritatea teritoriilor unde Contrareforma avusese cel mai mare succes le aparțineau Habsburgilor. Biserica deținea, de asemenea, proprietăți uriaşe; era protejată peste tot de tradiție, dreptul canonic şi politica papală şi deținea monopolul asupra educației. În fine, în aceste secole, ocupanții succesivi ai tronului Sfântului Imperiu Roman au făcut parte aproape exclusiv din Casa de Habsburg. Prin urmare, aveau responsabilități speciale în Germania.

Acest context a tins mereu să confere modernizării din teritoriile Habsburgilor o tentă „luminată”. Pretutindeni reforma propriu-zisă părea să intre în conflict cu puterea socială adânc înrădăcinată a Bisericii. Împărăteasa Maria Tereza nu privea cu ochi buni o reformă care avea astfel de implicații, dar sfetnicii săi au reuşit s-o convingă după anii 1740, când a devenit limpede că monarhia Habsburgilor va trebui să se lupte pentru supremație cu Prusia. Păşind pe calea spre reforma fiscală şi, prin urmare, administrativă, aceasta avea să ducă inevitabil, în cele din urmă, la un conflict între Biserică şi stat.

Acesta a atins punctul culminant în timpul domniei fiului şi succesorului Mariei Tereza, Iosif al II-lea, un om care nu împărtăşea pioşenia mamei sale şi despre care se presupunea că are puncte de vedere progresiste. Reformele sale au ajuns să fie asociate în special cu măsurile de secularizare. Mănăstirile şi-au

pierdut averile, statul s-a amestecat în numirile în funcții religioase, dreptul de azil a fost anulat şi educația a fost luată din mâinile clerului. Cât timp a fost aplicată, reforma a provocat o împotrivire înverşunată, dar acest lucru a contat mai puțin decât faptul că până în 1790 Iosif îşi atrăsese dușmănia nobililor din Brabant, Ungaria şi Boemia până la punctul sfidării deschise. Puternicele instituții locale – stările şi dietele – prin intermediul cărora aceste zone se puteau opune politicilor sale au paralizat guvernarea în multe dintre teritoriile lui Iosif spre sfârşitul domniei sale. Diferențele legate de circumstanțele în care au fost aplicate, preconcepțiile ce le guvernau, succesul înregistrat şi gradul în care întruchipau sau nu idei „luminate" – toate acestea arată cât de înşelătoare este ideea că a existat pretutindeni un absolutism luminat „tipic" care să servească drept model.

Guvernul Franței, de exemplu, atins în mod clar de politici şi intenții reformatoare, nu face decât să confirme acest lucru. Obstacolele din calea schimbării deveniseră, în mod paradoxal, şi mai puternice după moartea lui Ludovic al XIV-lea. În timpul succesorului său (care la începutul domniei era minor, sub regență), influența reală a celor privilegiați crescuse şi în *parlements* s-a dezvoltat tot mai mult tendința de a critica legile care aduceau atingere intereselor speciale şi privilegiilor tradiționale. Se manifesta o nouă opoziție, tot mai mare, față de ideea că coroana ar deține vreun drept de suveranitate legislativă nelimitată. Pe măsură ce secolul se apropia de sfârşit, rolul Franței pe plan internațional îi împovăra din ce în ce mai mult finanțele şi problema reformei tindea să se cristalizeze în problema găsirii unor noi surse de impozitare – acțiune menită să încurajeze opoziția. De această stâncă se izbeau cele mai multe propuneri de reformă din cadrul monarhiei franceze.

În mod incredibil, Franța era în 1789 țara cea mai asociată cu articularea şi răspândirea unor idei critice avansate şi totuşi era şi țara în care acestea păreau cel mai dificil de pus în practică. Dar acesta era un aspect întâlnit peste tot în Europa în monarhiile tradiționale de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Oriunde se încercaseră o reformare şi o modernizare, acestea se loveau de obstacolele reprezentate de pericolele intereselor istorice legitime şi ale structurii sociale tradiționale. În ultimă instanță, este puțin probabil ca absolutismul monarhic să fi putut rezolva undeva această problemă. Nu putea pune prea mult la îndoială autoritatea istorică, deoarece tocmai pe aceasta se baza. În secolul al XVIII-lea, suveranitatea legislativă nelimitată părea încă să conteste prea multe aspecte. Dacă se încălcau drepturi istorice, nu se puteau încălca şi drepturile de proprietate? Acesta era un aspect care ținea încă de domeniul viitorului, deşi clasa conducătoare cu cel mai mare succes din Europa, cea engleză, părea să accepte că nimic nu se situa în afara sferei de competență a legislativului, că nimic nu se afla

dincolo de câmpul de acțiune al reformei, fără teama că o astfel de idee revoluționară ar putea fi folosită împotriva ei.

Cu această mențiune importantă, absolutismul luminat întruchipează totuşi şi el tema stabilită deja – că în povestea complexă a evoluțiilor politice din multe țări de-a lungul a trei secole continuitatea este asigurată de creşterea puterii statului. Succesele ocazionale ale celor care au încercat să dea timpul înapoi s-au dovedit aproape întotdeauna a fi temporare. Este adevărat, chiar şi cei mai îndârjiți reformatori şi cei mai capabili oameni de stat erau nevoiți să lucreze cu un aparat de stat care i s-ar părea total inadecvat oricărui birocrat modern. Deşi în secolul al XVIII-lea statul putea mobiliza resurse mult mai mari decât predecesorii săi, a trebuit să se descurce fără inovații revoluționare în ceea ce priveşte tehnica. La sfârşitul secolului al XVIII-lea comunicațiile depindeau, la fel ca şi cu 300 de ani înainte, de forța vântului şi a muşchilor; „telegraful", care a început să fie folosit în anii 1790, nu era decât un sistem optic cu brațe mobile, acționate cu ajutorul unor frânghii. Armatele se puteau deplasa doar puțin mai repede decât cu trei secole în urmă, iar dacă armele lor erau mai bune, ele nu fuseseră îmbunătățite prea mult. În nicio țară nu existau forțe de poliție similare cu cele de astăzi; impozitul pe venit ținea încă de domeniul viitorului. Schimbările legate de puterea statului, care se pot observa deja, au intervenit datorită schimbărilor din planul ideilor şi eficientizării unor instituții bine-cunoscute, nu grație tehnologiei. Înainte de 1789, în niciunul dintre marile state nu se putea presupune măcar că toți supuşii înțeleg limba guvernării şi niciunul, cu excepția, poate, a Marii Britanii şi a Provinciilor Unite, nu a reuşit să se identifice cu supuşii, astfel încât guvernarea să devină mai preocupată de protejarea lor de străini decât de protejarea sa de ei. Nicăieri în altă parte în estul Atlanticului nu exista vreo putere suverană care să semene prea mult cu un stat-națiune modern.

4

Noua lume a marilor puteri

Printre instituțiile care au prins contur în secolele XV-XVI şi care există şi astăzi se numără cele ale misiunilor diplomatice rezidente. Suverani din toată lumea îşi trimiteau de mult mesaje unul altuia şi purtau negocieri, dar au existat întotdeauna numeroase modalități de a face acest lucru şi de a înțelege ce se întâmplă. Unele țări îşi bazau diplomația pe religie, altele pe legături etnice (în cea mai mare parte închipuite) sau pe legături de rudenie între membrii familiilor regale. În China dinastiei Qing a fost menținută născocirea că împăratul ar fi fost conducătorul întregii lumi, prin urmare, orice contact cu alții era de dorit să fie subordonat ideii de petiție sau tribut. Regii medievali din Europa îşi trimiseseră unul altuia soli, în jurul cărora se dezvoltase un ceremonial special şi care erau protejați de reguli aparte, sau, uneori, misiuni de ambasadori. După 1500, în rândul europenilor a devenit treptat o practică să utilizeze pe timp de pace instrumentul standard pe care îl folosim şi astăzi, un ambasador rezident permanent prin intermediul căruia se desfăşurau toate activitățile obişnuite, cel puțin la început, şi care avea sarcina de a-şi informa conducătorii despre țara în care era acreditat.

Ambasadorii venețieni au fost primele exemple notabile. Nu este de mirare că o republică atât de dependentă de comerț şi de menținerea unor relații regulate a oferit primele exemple de diplomați profesionişti. Au urmat şi alte schimbări. Treptat, pericolele care îi pândeau anterior pe soli au fost date uitării, pe măsură ce diplomații au ajuns să beneficieze de un statut special, protejat de privilegii şi imunități. Şi tratatele şi alte forme diplomatice au devenit mai precise şi mai bine reglementate. Procedura s-a standardizat. Toate aceste schimbări s-au produs lent, atunci când se considera că sunt necesare. În cea mai mare parte, este adevărat, diplomatul profesionist în sensul modern al cuvântului nu apăruse încă în 1800; ambasadorii erau, de regulă, nobili care îşi permiteau să se întrețină cât timp jucau rolul de reprezentanți ai statului lor, nefiind funcționari publici plătiți. Cu toate acestea, diplomația începea să se profesionalizeze. Este încă un semn că după 1500 o nouă lume a relațiilor dintre puterile suverane o înlocuia pe cea a legăturilor feudale dintre persoane şi vaga supremație a papei şi a împăratului.

Cea mai impresionantă caracteristică a acestui nou sistem este consacrarea ideii că lumea e împărțită în state suverane. Această idee nu a apărut dintr-odată; în secolul al XVI-lea, Europa nu era văzută de contemporani în niciun caz ca o serie de regiuni independente, fiecare guvernată de un conducător propriu. Cu atât mai puțin se credea că elementele sale constitutive aveau, cu excepția câtorva

cazuri, vreo unitate care să poată fi numită „națională”. Motivul nu era doar supraviețuirea unor vestigii ale practicilor din trecut, precum Sfântul Imperiu Roman. O altă cauză era că principiul dominant al diplomației europene de la începutul modernității era dinasticismul.

În secolele XVI-XVII, unitățile politice ale Europei nu erau atât statele, cât domeniile. Acestea erau acumulări de proprietăți adunate într-un interval mai lung sau mai scurt prin acțiuni agresive, căsătorie şi moştenire – respectiv prin aceleaşi procese şi forțe prin care se putea acumula averea oricărei familii. Rezultatele era vizibile pe hărți ale căror granițe se schimbau continuu, pe măsură ce o parte dintr-o moştenire trecea de la un conducător la altul. Locuitorii nu aveau niciun cuvânt de spus în această privință, nici țăranii care trăiau pe o moşie ce îşi schimba stăpânul. Dinasticismul explică plictisitoarea preocupare, în negocieri şi la încheierea tratatelor, pentru posibilele consecințe ale unor căsătorii şi stabilirea şi analizarea atentă a liniilor de succesiune.

Pe lângă interesele lor dinastice, între monarhi existau conflicte şi războaie şi din cauza religiei şi, din ce în ce mai mult, din pricina comerțului sau a bogăției. Unii au dobândit posesiuni şi peste mări; şi acesta a devenit un factor care complica lucrurile. Din când în când, puteau fi încă invocate vechile principii ale superiorității feudale. Erau întotdeauna în joc şi forțe care nu se încadrau în aria de funcționare a unor asemenea principii, precum colonizarea unor teritorii noi sau deşteptarea sentimentului național, şi care aveau capacitatea de a modifica granițele. Cu toate acestea, în general, cei mai mulți monarhi din această perioadă se considerau custozii unor drepturi şi interese patrimoniale pe care trebuiau să le transmită mai departe. În acest sens se comportau aşa cum era de aşteptat; ei oglindeau atitudinile altor persoane şi familii din societățile lor. Nu doar Evul Mediu a fost fascinat de descendență; secolele XVI-XVII au constituit marea epocă a genealogiei.

În 1500 harta dinastică a Europei era pe punctul de a se schimba radical. În cele două secole care au urmat, două familii importante aveau să-şi dispute o mare parte a Europei aşa cum îşi disputau deja Italia. Acestea erau Casa de Habsburg şi dinastia care domnea în Franța, mai întâi Valois şi, după ce Henric al IV-lea a obținut tronul, în 1589, Bourbon. Prima avea să devină preponderent austriacă şi centrul celeilalte urma să fie întotdeauna Franța. Dar amândouă aveau să exporte monarhi şi consoarte ale unor monarhi în multe alte țări. La baza disputelor dintre ele, la începutul secolului al XVI-lea, se afla moştenirea burgunzilor. La vremea aceea amândouă erau departe de a juca un rol mai mare în Europa. Ba chiar, în termeni de putere – deşi nu şi ca vechime –, cu greu puteau fi deosebite de alte dinastii, precum cea galeză a Tudorilor, de exemplu, al cărei întemeietor, Henric al VII-lea, ajunsese pe tronul Angliei în 1458.

Doar în Anglia, în Franța şi, poate, în Spania şi Portugalia se puteau distinge o coeziune şi un sentiment național reale care să susțină unitatea politică. Anglia, o putere relativ fără importanță, era un exemplu grăitor. O țară insulară, izolată de invazii şi rămasă, după 1492, fără anexele sale continentale, cu excepția portului Calais (pierdut în cele din urmă abia în 1558), avea o guvernare neobişnuit de centralizată. Tudorii, dorind să afirme unitatea regatului după lunga perioadă de haos numită „Războiul celor Două Roze", au asociat în mod conştient interesul național cu cel al dinastiei. Shakespeare foloseşte destul de firesc limbajul patriotismului (şi, trebuie remarcat, nu prea pomeneşte de conflictele religioase). Şi Franța progresase pe calea spre coeziunea națională. Casa de Valois-Bourbon avea totuşi probleme mai mari decât Tudorii, deoarece continuau să dăinuie imunități şi enclave privilegiate pe teritoriile sale, asupra cărora monarhii nu exercitau suveranitate deplină ca regi ai Franței. Unii dintre supuşii lor nici măcar nu vorbeau franceza. Cu toate acestea, Franța era pe cale să devină stat național.

La fel era şi Spania, deşi cele două coroane ale sale nu s-au unit până când nepotul monarhilor catolici, Carol din dinastia de Habsburg, a devenit conducător, alături de mama sa nebună, în 1516, sub numele Carol I. Trebuia încă să facă o distincție clară între drepturile Castiliei şi cele ale Aragónului, dar naționalitatea spaniolă a devenit mai timidă în timpul domniei sale deoarece, deşi popular la început, Carol a mascat identitatea națională a Spaniei în umbra Imperiului Habsburgic şi chiar a sacrificat interesul Spaniei în favoarea țelurilor şi victoriilor dinastice. Marele eveniment diplomatic din prima jumătate a secolului a fost alegerea sa în 1519 ca împărat al Sfântului Imperiu Roman, sub numele Carol Quintul. I-a urmat la tron bunicului său Maximilian, care încurajase alegerea sa, iar prin căsătorii atent plănuite reunise deja sub autoritatea sa teritoriile celui mai vast imperiu ce existase vreodată, căruia titlul imperial i-a oferit o coroană pe măsură.

De la mama sa, Carol a moştenit regatele spaniole, prin urmare atât interesele Aragónului în Sicilia, cât şi pretențiile Castiliei în Americile nou-descoperite. De la tatăl său, fiul lui Maximilian, a moştenit Țările de Jos, care fuseseră parte a Ducatului Burgundiei, iar de la bunicul său, teritoriile Habsburgilor: Austria şi Tirolul, cu Franche-Comté, Alsacia şi pretenții asupra unor teritorii din Italia. Era cea mai mare acumulare de teritorii sub autoritatea unei singure dinastii la vremea aceea, iar rege al Boemiei şi Ungariei era fratele lui Carol, Ferdinand, care avea să îi urmeze la tron ca împărat. Supremația Habsburgilor a reprezentat realitatea centrală a politicii europene în cea mai mare parte a secolului al XVI-lea. Pretențiile sale, întemeiate sau nu, sunt surprinse de lista titlurilor lui Carol la ascensiunea sa pe tronul imperial:

Împărat roman ales, *Semper Augustus*, în Spania, Sicilia, Ierusalim, Baleare, Insulele Canare şi indiene, precum şi al pământurilor de peste ocean, rege, arhiduce al Austriei, duce de Burgundia, Brabant, Stiria, Carintia, Luxemburg, Limburg, Atena şi Patras, duce de Habsburg, Flandra şi Tirol, conte palatin de Burgundia, Henegouwen, Pfirt, Roussillon, landgraf în Alsacia, principe în Suabia, stăpânitor în Asia şi în Africa.

Orice ar fi reprezentat acest conglomerat, nu era o națiune. Era împărțit, din motive practice, în două jumătăți: moştenirea spaniolă, bogată datorită stăpânirii Țărilor de Jos şi alimentată de un flux tot mai mare de aur adus din Americi; şi vechile teritorii ale Habsburgilor, necesitând un rol activ în Germania pentru a menține şi aici supremația familiei. Totuşi, de pe tronul său imperial, Carol privea mult mai departe. În mod grăitor, îi plăcea să-şi spună „Purtătorul flamurii lui Dumnezeu" şi organiza campanii ca un paladin creştin de pe vremuri împotriva otomanilor din Africa şi de-a lungul şi de-a latul Mediteranei. Se considera un împărat medieval, mult mai mult decât un simplu monarh printre atâția alții; era conducătorul creştinătății şi nu dădea socoteală decât în fața lui Dumnezeu. Poate că se considera mai îndreptățit să fie numit „Apărător al credinței" decât rivalul său din dinastia Tudorilor, Henric al VIII-lea, alt aspirant la tronul imperial. Germania, Spania şi interesele dinastice ale Habsburgilor aveau să fie sacrificate într-o oarecare măsură viziunii pe care Carol o avea despre rolul său. Totuşi, ceea ce urmărea el era imposibil de atins. Conducerea un astfel de imperiu era un vis, peste puterile unui singur om, date fiind presiunile impuse de Reformă şi aparatul neadecvat al comunicațiilor şi administrației din secolul al XVI-lea. Mai mult, Carol insista să conducă personal, era mereu pe drum în căutarea țelului său zadarnic şi poate, astfel, s-a asigurat şi că nicio parte a imperiului său (cu excepția Țărilor de Jos) nu se simțea identificată cu familia sa. Aspirația sa dezvăluie modul în care lumea medievală continua să dăinuie, dar şi anacronismul lui.

Sfântul Imperiu Roman era, bineînțeles, distinct de posesiunile familiei Habsburg. Şi acesta întruchipa trecutul medieval, dar în aspectele sale cele mai perimate şi mai ireale. Germania, care cuprindea majoritatea teritoriilor sale, era un haos ce pretindea că era unit sub conducerea împăratului şi a marilor săi vasali, Dieta imperială. După Bula de Aur, cei şapte electori erau, practic, suverani în teritoriile lor. Mai erau o sută de principi şi peste cincizeci de oraşe imperiale libere. Încă vreo 300 de mici state şi vasali imperiali completau tabloul, tot ce rămăsese din imperiul de la începutul Evului Mediu. La începutul secolului al XVI-lea, o încercare de a reforma acest haos şi de a asigura Germaniei un oarecare grad de unitate națională a dat greş; asta le-a convenit principilor mai mici şi oraşelor. Tot ce s-a realizat a fost crearea unor noi instituții administrative. Alegerea lui Carol ca împărat în 1519 nu a fost în niciun caz un rezultat cunoscut dinainte; pe bună dreptate, oamenii se temeau că interesele Germaniei din uriaşele posesiuni ale Habsburgilor puteau fi prejudiciate sau neglijate. A fost necesar ca

electorii să fie mituiți cu sume mari de bani înainte ca el să se impună în fața regelui Franței (singurul rival serios, căci nimeni nu credea că Henric al VIII-lea, deşi candida şi el, putea plăti destul). Interesul dinastic al Habsburgilor a fost după aceea singurul principiu unificator care a funcționat în Sfântul Imperiu Roman până la desființarea acestuia, în 1806.

Italia, una dintre unitățile geografice cele mai frapante din Europa, era şi ea fragmentată în state independente, cele mai multe fiind conduse de despoți nobili, iar altele fiind vasale unor puteri externe. Papa era un monarh secular în statele Bisericii. Un rege al Neapolelui din familia Aragón conducea această țară. Sicilia aparținea rudelor sale spaniole. Veneția, Genova şi Lucca erau republici. Milano era un mare ducat pe valea Padului, aflat sub conducerea familiei Sforza. Florența era teoretic republică, dar începând din 1509 a fost, de fapt, o monarhie aflată sub conducerea familiei Medici, ai cărei membri fuseseră bancheri. În nordul Italiei, Piemontul se afla în stăpânirea Casei de Savoia, de cealaltă parte a Alpilor față de teritoriile sale ancestrale. Din cauza fragmentării sale, peninsula era o pradă atractivă şi o încâlceală de relații de familie le oferea suveranilor francezi şi spanioli pretexte pentru a se amesteca în treburile locale. În prima jumătate a secolului al XVI-lea, principala temă a istoriei diplomației europene o constituie rivalitatea dintre familiile Habsburg şi Valois, mai ales în Italia.

Războaiele dintre Habsburgi şi Casa de Valois în Peninsula Italică, începute în 1494 cu o invazie a francezilor care amintea de aventurările şi raidurile medievale (intitulată cruciadă), au durat până în 1559. Au existat în total şase războaie aşa-numite „italiene”, care au fost mai importante decât ar putea părea la prima vedere. Ele constituie o perioadă distinctă în evoluția sistemului de state din Europa. Ascensiunea la tron a lui Carol Quintul şi înfrângerea regelui Francisc la alegerea împăratului au scos şi mai clar în evidență liniile concurenței dinastice. În calitate de conducător al imperiului, lui Carol războaiele i-au distras în mod fatal atenția de la problema luterană din Germania, iar în calitate de rege al Spaniei, au marcat începutul unei slăbiriri fatidice a puterii acestei țări. Francezilor le-au adus sărăcie şi invazii, iar regilor lor, în cele din urmă, frustrare, căci Spania a ajuns să domine în Italia. Pentru locuitorii acestei țări, războaiele au adus tot felul de dezastre. Pentru prima dată după epoca invaziilor barbare, Roma a fost prădată (în 1527, de către o armată imperială rebelă) şi hegemonia spaniolă a pus în cele din urmă capăt zilelor de glorie ale oraşelor-republici. La un moment dat, coastele Italiei erau devastate simultan de corăbii franceze şi turceşti; falsitatea unității creştinătății a fost dezvăluită de alianța formală a unui rege francez cu sultanul.

Poate că aceasta a fost o perioadă bună doar pentru otomani. Sub privirile Veneției, lăsată de obicei să le facă față turcilor singură, imperiul ei din estul Mediteranei începea să se destrame. Spania, robită de mirajul dominării Italiei şi

de iluziile alimentate de un flux de comori aparent nelimitate aduse din Americi, îşi abandonase teritoriile cucerite anterior în Maroc. Atât Carol Quintul, cât şi fiul său au fost învinşi în campaniile din Africa şi înfrângerea turcilor la Lepanto în 1571 nu a fost decât un succes de moment; trei ani mai târziu turcii au recucerit Tunisia de la spanioli. Războaiele cu Imperiul Otoman şi sprijinirea cauzei Habsburgilor în Italia împovăraseră prea tare chiar şi bogata Spanie. În ultimii săi ani, Carol Quintul era îngropat în datorii.

A abdicat în 1556, imediat după prima soluționare la Augsburg a disputelor religioase din Germania, fiind urmat la tronul imperiului de fratele său, care a primit moştenirea austriacă, şi la cel al Spaniei de fiul său, Filip al II-lea, un spaniol get-beget. Carol se născuse în Țările de Jos şi ceremonia care a marcat sfârşitul domniei marelui împărat a avut loc acolo, în Sala Lânii de Aur; era emoționat până la lacrimi când a părăsit adunarea, sprijinindu-se de umărul unui tânăr nobil, Wilhelm de Orania. Această împărțire a moştenirii Habsburgilor marchează un punct de cotitură al afacerilor europene în anii 1550.

Ceea ce a urmat a fost cea mai neagră perioadă din istoria Europei timp de secole. Cu un scurt răgaz de acalmie la început, suveranii europeni şi popoarele lor s-au dedat în secolul al XVII-lea unei dezlănțuiri de ură, bigotism, masacre, tortură şi brutalitate fără egal până în secolul XX. Faptele dominante ale acestei perioade au fost supremația militară a Spaniei, conflictul ideologic provocat de Contrareformă, paralizia Germaniei şi, mult timp, a Franței din cauza unor dispute religioase interne, apariția unor noi centre de putere în Anglia, Țările de Jos olandeze şi Suedia şi primele semne ale conflictelor de peste mări care aveau să marcheze următoarele două secole. Abia spre sfârşitul acestei perioade s-a observat că puterea Spaniei scăzuse şi că Franța deținea acum supremația pe continent.

Cel mai bun punct de plecare este Revoluția din Țările de Jos. Ca şi Războiul Civil din Spania din 1936-1939 (dar pentru mult mai mult timp), ea a atras şi străini într-o învălmăşeală de dispute ideologice, politice, strategice şi economice. Franța stătea ca pe ace la gândul că armatele spaniole o puteau invada din Spania, Italia şi Flandra. Implicarea Angliei a avut loc în alte moduri. Deşi protestantă, devenise astfel de puțină vreme şi Filip a încercat să evite un conflict deschis cu Elisabeta I. Mult timp nu a dorit să sacrifice şansa de a reafirma interesele în Anglia pe care le câştigase prin căsătoria cu Maria Tudor, iar inițial a încercat să le păstreze căsătorindu-se cu altă regină a Angliei. Mai mult, o lungă perioadă atenția i-a fost distrasă de campaniile împotriva otomanilor. Dar sentimentul național şi religios a fost zgândărit în Anglia de reacțiiile spaniolilor la pirateria practicată de englezi în dauna Imperiului Spaniol; relațiile anglo-spaniole s-au deteriorat rapid în anii 1570 şi 1580. Elisabeta a sprijinit şi fățiş, şi pe ascuns lupta olandezilor, nedorind ca aceştia să fie învinşi, dar a făcut-o fără

prea mare entuziasm – fiind monarh, nu îi plăceau rebelii. În cele din urmă, având acordul papei pentru detronarea Elisabetei, regina eretică, spaniolii au organizat o mare invazie în 1588. „Dumnezeu a suflat şi i-a împrăştiat”, era gravat pe o medalie comemorativă engleză; vremea potrivnică a dat peste cap planurile spaniolilor, alături de măiestria marinarilor şi a artileriştilor englezi (deşi nicio corabie din cele două tabere nu a fost scufundată de tunuri), nimicind Armada. Războiul cu Spania a mai continuat mult timp după ce rămăşiţele distruse ale Armadei se retrăseseră în porturile spaniole, dar o mare provocare fusese eliminată. De asemenea, aproape întâmplător, s-a născut o tradiţie navală a Angliei de o importanţă enormă.

Succesorul Elisabetei, Iacob I, s-a străduit din răsputeri să evite o reluare a conflictului după semnarea păcii şi a reuşit, în ciuda tuturor prejudecăţilor antispaniole ale supuşilor săi. Anglia nu a fost atrasă în conflictul de pe continent atunci când Revoluţia din Ţările de Jos, care a izbucnit din nou după un armistiţiu de 12 ani, a fuzionat cu o luptă de o amploare mult mai mare, Războiul de Treizeci de Ani. La originea lui se afla o încercare a Habsburgilor de a întări autoritatea imperiului în Germania legând-o de triumful Contrareformei. Aceasta punea sub semnul întrebării „pacea” de la Augsburg şi supravieţuirea unei Germanii pluraliste din punct de vedere religios. Era considerată şi o încercare de a susţine Casa de Habsburg cu ambiţii nemăsurate. Încă o dată, curentele cu direcţii contrare au bulversat tiparul conflictului ideologic. Aşa cum familiile Habsburg şi Valois îşi disputaseră Italia în secolul al XVI-lea, Habsburgii şi Bourbonii şi-au disputat Germania în secolul următor. Interesele dinastice au adus Franţa catolică în joc împotriva Habsburgilor catolici. Sub conducerea unui cardinal, „cea mai în vârstă fiică a Bisericii”, cum era numită Franţa, s-a aliat cu calviniştii olandezi şi cu luteranii danezi şi suedezi pentru a garanta drepturile unora dintre principii germani. În acest timp, nefericiţii locuitori ai unei mari părţi din Europa Centrală au fost nevoiţi adesea să îndure capriciile şi lăcomia unor conducători războinici cvasiindependenţi. Cardinalul Richelieu are mai mult ca oricine meritul de a fi creatorul unei politici externe menite să işte conflicte dincolo de Rin, care avea să slujească bine interesele Franţei mai mult de un secol. Dacă se mai îndoia cineva, el a inaugurat în mod clar epoca aşa-numitelor *Realpolitik* şi *raison d’état*, a afirmării simple, fără scrupule a interesului statului suveran.

Pacea din Westfalia prin care s-a încheiat Războiul de Treizeci de Ani în 1648 a fost în mai multe privinţe o consemnare a schimbării. Totuşi, mai păstra şi rămăşiţe ale trecutului în declin. Acesta este un bun punct de observaţie. Era sfârşitul epocii războaielor religioase din Europa; pentru ultima dată nişte oameni de stat europeni au avut printre principalele lor preocupări într-un acord general viitorul religios al popoarelor lor. A marcat şi sfârşitul supremaţiei militare

spaniole şi al visului de a reconstrui imperiul lui Carol Quintul. De asemenea, a pus capăt unei epoci a istoriei Habsburgilor. În Germania apăruse o nouă forță în electoratul Brandenburg, cu care Habsburgii aveau să fie mai târziu în conflict, dar dejucarea planurilor Habsburgilor în Germania fusese opera unor străini, a Suediei şi a Franței. Iată adevăratul semn al viitorului: începea o perioadă a supremației Franței în Europa la vest de Elba. Într-o perspectivă şi mai largă, a inaugurat o perioadă în care problemele fundamentale ale diplomației europene aveau să fie balanța de putere din Europa, atât Răsăriteană, cât şi Apuseană, soarta Imperiului Otoman şi distribuirea puterii pe glob.

Totuşi, la un secol şi jumătate după Columb, când Spania, Portugalia, Anglia, Franța şi Olanda aveau deja imperii coloniale importante, se pare că acestea nu prezentau niciun interes pentru autorii păcii din 1648. Anglia nici măcar nu a fost reprezentată în vreunul din centrele negocierilor; nici măcar nu a fost interesată de evenimente după ce prima fază a războiului s-a încheiat. Preocupată de dispute interne şi zădărâtă de vecinii ei scoțieni, politica sa externă era îndreptată spre scopuri mai mult extraeuropene decât europene – deşi acestea au fost cele care au adus-o curând în război cu olandezii (1652-1654). Deşi Cromwell a restabilit pacea rapid, spunându-le olandezilor că lumea era suficient de mare pentru ca ambele țări să facă negoț, diplomația engleză şi cea olandeză manifestau deja mai clar decât diplomația oricărei alte țări influența interesului comercial şi colonial.

Hegemonia Franței pe continent se baza pe unele avantaje naturale solide. Franța era cel mai populat stat din Europa Apuseană şi pe acest fapt simplu s-a bazat puterea militară a francezilor până în secolul al XIX-lea; avea să necesite întotdeauna reunirea unor mari forțe internaționale pentru a o ține în frâu. Franța, oricât de săraci le pot părea locuitorii săi observatorilor moderni, avea mari resurse economice şi a fost capabilă să susțină o mare înflorire a puterii şi prestigiului ei în timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea. Domnia sa a început oficial în 1643, dar *de facto* în 1661, când, la vârsta de 22 de ani, şi-a anunțat intenția de a conduce singur. Această asumare a puterii supreme a fost un fapt extraordinar atât în istoria Franței, cât şi în cea internațională; Ludovic a fost cel mai desăvârşit exponent al regalității din toate timpurile.

Doar din motive practice politica lui externă poate fi separată de alte aspecte ale domniei sale. Construirea palatului Versailles, de exemplu, nu a fost doar o satisfacere a gustului personal, ci şi un exercițiu de construire a unui prestigiu esențial în diplomația sa. În mod similar, deşi pot fi separate, politica sa externă şi cea internă erau strâns legate între ele şi de ideologie. Ludovic dorea să îmbunătățească forma strategică a frontierei de nord-vest a Franței, dar (deşi cumpăra milioane de bulbi de lalele pe an de la ei pentru Versailles) îi disprețuia pe olandezi ca negustători, îi dezaproba ca republicani şi îi detesta ca protestanți.

În el trăia spiritul Contrareformei militante. Şi asta nu era tot. Ludovic era un om ce respecta litera legii – cum trebuiau să fie regii – şi se simțea mai în largul său când existau baze legale destul de bune pentru a conferi respectabilitate acțiunilor sale. Acesta era fundalul complicat al unei politici externe de anexiune. Deşi în cele din urmă a ruinat Franța, i-a conferit acesteia o hegemonie de care avea să profite până la jumătatea secolului al XVIII-lea şi a creat o legendă către care francezii încă privesc cu nostalgie.

Dorința lui Ludovic de a avea o frontieră îmbunătățită însemna un conflict cu Spania, care încă deținea Țările de Jos spaniole şi Franche-Comté. Înfrângerea

Spaniei a deschis calea războiului cu olandezii. Aceştia au rezistat eroic, dar războiul s-a încheiat în 1678 printr-o pace considerată de obicei cea mai mare realizare a lui Ludovic în domeniul afacerilor externe. Apoi şi-a îndreptat atenţia spre Germania. Pe lângă cuceririle teritoriale, el urmărea să pună mâna pe coroana imperială şi pentru a o obţine era dispus să se alieze cu turcii. Un moment de cotitură a fost în 1688, când Wilhelm de Orania, stathuderul Olandei, şi-a dus soţia, pe Maria Stuart, în Anglia pentru a-l înlocui pe tatăl ei pe tronul Angliei. Din acest moment Ludovic avea un nou duşman perseverent dincolo de Canal, în locul complezenţilor regi din dinastia Stuart. Olandezul Wilhelm putea folosi resursele principalei ţări protestante şi, pentru prima dată după vremurile lui Cromwell, Anglia a desfăşurat o armată pe continent în sprijinul unei ligi de state europene (chiar şi papa i s-a alăturat în secret) şi împotriva lui Ludovic. Războiul regelui William (numit şi Războiul Ligii de la Augsburg) a adus împreună Spania şi Austria, precum şi statele protestante ale Europei, pentru a înfrâna ambiţiile arogante ale regelui francez. Pentru prima dată, la încheierea păcii care a pus capăt acestui război, a fost nevoit să facă unele concesii.

În 1700 Carol al II-lea al Spaniei a murit fără a lăsa moştenitori. Era un eveniment pe care Europa îl aştepta de mult, căci fusese un om bolnăvicios şi slab de minte. Se făcuseră pregătiri diplomatice de mare amploare pentru momentul în care el avea să elibereze tronul, din cauza marelui pericol şi a oportunităţii pe care le reprezenta. Era în joc o moştenire dinastică uriaşă. O încâlceală de pretenţii bazate pe alianţe de căsătorie anterioare însemna că împăratul habsburg şi Ludovic al XIV-lea (care îi transferase drepturile nepotului său) urmau să-şi dispute succesiunea. Dar toată lumea era interesată. Englezii doreau să ştie ce avea să se întâmple cu comerţul din America spaniolă, olandezii voiau să afle care va fi soarta Ţărilor de Jos spaniole. Posibilitatea unei moşteniri nedivizate care să treacă fie în mâinile Bourbonilor, fie ale Habsburgilor alarma pe toată lumea; se profila din nou spectrul imperiului lui Carol Quintul. Trebuiau semnate, prin urmare, tratate de împărţire, dar, prin testament, Carol al II-lea îi lăsa întreaga moştenire spaniolă nepotului său Ludovic. Acesta a acceptat-o, ignorând acordurile pe care le încheiase. I-a înfuriat şi pe englezi recunoscându-l pe pretendentul din dinastia Stuart la tron, care fusese exilat, ca Iacob al III-lea al Angliei. Curând s-a format o Mare Alianţă a împăratului, Provinciilor Unite şi Angliei şi aşa a început Războiul pentru Succesiunea la tronul Spaniei, 12 ani de lupte care l-au obligat în cele din urmă pe Ludovic la concesii. Prin tratatele semnate în 1713 şi 1714 (Pacea de la Utrecht), coroana Spaniei şi cea a Franţei au fost declarate definitiv imposibil de a fi unite. Primul rege bourbon al Spaniei a ocupat totuşi tronul Spaniei, însuşindu-şi odată cu Spania şi Indiile, dar nu şi Ţările de Jos, care au intrat în stăpânirea împăratului drept compensaţie şi pentru a asigura o apărare pentru olandezi împotriva altor agresiuni ale francezilor. Şi

Austria a profitat în Italia. Franța a făcut concesii Marii Britanii (care se născuse după unirea Angliei cu Scoția, în 1707) în colonii. Pretendentul la tron din dinastia Stuart a fost expulzat din Franța şi Ludovic a recunoscut succesiunea protestantă în Anglia.

Aceste evenimente importante au asigurat stabilizarea efectivă a Europei de Vest continentale până la Revoluția Franceză, 75 de ani mai târziu. Nu toată lumea a apreciat-o (împăratul a refuzat să admită că nu mai putea avea pretenții la tronul Spaniei), dar într-o măsură remarcabilă delimitările majore ale Europei de Vest la nord de Alpi au rămas la fel ca în 1714. Belgia, bineînțeles, nu exista, dar Țările de Jos austriece ocupau mare parte din statul actual şi Provinciile Unite corespund Olandei moderne. Franța avea să-şi păstreze Franche-Comté şi, cu excepția perioadei dintre 1871 şi 1918, Alsacia şi Lorena, pe care le câştigase Ludovic al XIV-lea. Spania şi Portugalia aveau să rămână, după 1714, separate în interiorul granițelor actuale; aveau încă mari imperii coloniale, dar nu urmau să-şi mai desfăşoare vreodată forța potențială pentru a ieşi din eşalonul puterilor de rangul al doilea. Marea Britanie era noua mare putere din Vest; din 1707, Anglia nu mai trebuia să-şi facă griji din cauza vechii ameninţări reprezentate de Scoția, deşi era legată încă o dată de continent printr-o relație personală deoarece după 1714 conducătorii săi au fost şi electori de Hanovra. La sud de Alpi, praful s-a aşezat mai greu. Într-o Italie încă dezbinată au urmat încă vreo 30 de ani de nesiguranță, reprezentanți minori ai unor case regale europene trecând dintr-un stat în altul, în încercarea de a finaliza lucrurile rămase neterminate şi de a pune mâna pe ultimele vestigii ale epocii de rivalitate dinastică. După 1748 a mai rămas o singură dinastie nativă importantă în peninsulă, Casa de Savoia, care avea în stăpânirea sa Piemontul la sud de Alpi şi insula Sardinia. Este adevărat că Statele Papale puteau fi considerate, din secolul al XV-lea, o monarhie italiană, deşi doar ocazional una dinastică, iar republicile decadente Veneția, Genova şi Lucca respectau şi ele standardul zdrențuit al independenței italiene. În celelalte state au fost instalați conducători străini.

Geografia politică occidentală a fost, astfel, stabilită pentru mult timp. În mod direct, acest lucru s-a datorat în mare măsură nevoii resimțite de toți oamenii de stat de a evita pe cât posibil alt conflict precum cel care tocmai se încheiase. Pentru prima dată, în 1713 un tratat declara că scopul părților semnatare era menținerea păcii printr-o balanță a puterii. Un țel atât de practic a fost o inovație importantă în gândirea politică şi existau temeiuri solide pentru un astfel de realism; războaiele erau mai costisitoare ca oricând şi chiar şi Marea Britanie şi Franța, singurele țări care secolul al XVIII-lea erau capabile să susțină un război împotriva altor mari puteri fără subvenții din străinătate, erau sleite. Dar sfârşitul Războiului pentru Succesiunea la Tronul Spaniei a adus cu sine şi rezolvări efective ale unor probleme reale. Începea o nouă epocă. În afara Italiei, o mare

parte a hărții politice din secolul XXI era deja vizibilă în Europa Occidentală. Dinasticismul începea să fie trecut pe planul secund ca principiu al politicii externe. Începuse epoca politicii naționale, cel puțin pentru unii principi care simțeau că nu mai puteau separa interesele Casei lor de cele ale națiunii lor.

La est de Rin (şi mai la est de Elba) nu se întâmpla nimic din toate acestea. Aici avuseseră loc deja mari transformări şi aveau să mai urmeze multe altele înainte de 1800. Dar originile lor trebuie identificate cu mult timp înainte, tocmai la începutul secolului al XVI-lea. La vremea aceea, frontierele răsăritene ale Europei erau apărate de Austria Habsburgilor şi vastul regat polono-lituanian în care domnea dinastia Jagiełłon, ce fusese întemeiată prin căsătorie în secolul al XIV-lea. Ca şi imperiul maritim al Veneției, acestea erau nevoite să țină piept puterii otomane, factorul suprem al politicii est-europene în epoca respectivă.

Formula „chestiunea orientală" nu fusese încă inventată; dacă ar fi fost, în această perioadă s-ar fi referit la problema apărării creştinismului de islam. Turcii au continuat să înregistreze victorii şi să facă cuceriri până în secolul al XVIII-lea, deşi între timp marea lor epocă de glorie apusese. Timp de peste două secole după cucerirea Constantinopolului, ei stabiliseră totuşi condițiile în diplomația şi strategia est-europene. Această cucerire a fost urmată de peste un secol de războaie navale şi expansiune turcească, Veneția având cel mai mult de suferit. Deşi a rămas mult timp bogată în comparație cu alte state italiene, Veneția a intrat într-un declin relativ, mai întâi în ceea ce priveşte puterea militară şi apoi cea comercială. Primul declin, care a dus la al doilea, a fost rezultatul unei lupte îndelungate fără sorți de izbândă împotriva otomanilor, care au cucerit în 1479 Insulele Ionice şi au impus un tarif anual pe comerțul în Marea Neagră. Deşi Veneția a luat în stăpânire Ciprul doi ani mai târziu şi l-a transformat într-o bază majoră, în 1571 şi acesta a fost cucerit de turci.

În 1600, deşi era încă un stat bogat (grație manufacturierilor săi), Veneția nu mai era o putere comercială la nivelul Provinciilor Unite sau chiar al Angliei. Mai întâi Antwerpenul, apoi Amsterdamul o eclipsaseră. Seria de succese ale Turciei a fost întreruptă la începutul secolului al XVII-lea, dar apoi a continuat; în 1669 venețienii au trebuit să recunoască faptul că pierduseră Creta. Între timp, pacea de la Vasvár din 1664 a recunoscut ceea ce aveau să fie ultimele cuceriri otomane din Ungaria, deşi ucrainenii au recunoscut curând suzeranitatea turcă şi polonezii au trebuit să renunțe la Podolia în 1672. În 1683 turcii au inițiat al doilea asediu al Vienei (primul avusese loc cu un secol şi jumătate înainte) şi Europa a părut că se află în cel mai mare pericol din ultimele două secole. De fapt, nu era cazul. Avea să fie ultima dată când Viena era asediată, căci zilele de glorie ale puterii otomane apuseseră.

În realitate, efortul care începuse odată cu cuceririle din Ungaria fusese ultima zvâcnire a unei puteri care se confrunta de mult cu probleme. Armata sa nu

mai ținea pasul cu cea mai nouă tehnologie militară; îi lipsea artileria terestră, care devenise arma decisivă pe câmpul de luptă în secolul al XVII-lea. Pe mare, turcii continuau să folosească vechea tactică a galerelor de străpungere a bordajului navelor inamice cu pintenul etravei, urmată de abordaj, şi înregistrau din ce în ce mai rar succese împotriva națiunilor atlantice care foloseau nava ca baterie de artilerie plutitoare (din nefericire pentru ei, şi venețienii erau conservatori). Oricum, puterea Turciei era suprasolicitată. Salvase protestantismul în Germania, Ungaria şi Transilvania, dar era încolțită în Asia (unde cucerirea Irakului de la persani în 1639 a adus aproape întreaga lume arabo-islamică sub dominația turcilor otomani), precum şi în Europa şi Africa, iar presiunile au fost prea mari pentru o structură căreia unii conducători nepotriviți sau incompetenți i-au permis să se relaxeze. Un mare-vizir făcuse tot posibilul la mijlocul secolului pentru ca ultimele ofensive să aibă loc. Dar existau puncte slabe pe care el nu le putea remedia, căci acestea erau inerente naturii înseşi a imperiului.

Ca multe alte imperii, şi cel otoman a început mai mult ca proiect militar de expansiune decât ca o unitate politică. Dar, în timp ce alții, precum chinezii sau ruşii, au impus instituții uniforme care au asimilat teritorii extinse şi au ajutat la adunarea unor noi resurse sub formă de impozite şi efective militare, turcii stăpâneau un teritoriu vast şi divers în care predominau forțe centrifuge. Mai mult, depindeau periculos de mult de nişte supuşi a căror loialitate profundă nu prea reuşeau s-o câştige. De regulă, otomanii respectau obiceiurile şi instituțiile comunităților nemusulmane, care erau conduse în sistemul *millet*-urilor, prin intermediul propriilor autorități. Ortodocşii, armenii şi evreii erau cei mai importanți şi fiecare avea propriile aranjamente; creştinii ortodocşi trebuiau să plătească, de exemplu, o capitație specială şi erau conduşi, în ultimă instanță, de propriul patriarh de la Constantinopol. La niveluri inferioare, se încheiau aranjamentele considerate cele mai potrivite cu lideri ai comunităților locale pentru sprijinirea maşinăriei de devalizare. În cele din urmă, aceasta a generat supuşi atotputernici pe măsură ce paşalele îşi umpleau şi ele punga în contextul incoerenței şi al lipsei de eficiență. Astfel, mulți supuşi ai sultanului nu se identificau cu domnia acestuia, ci mai mult se înstrăinau de ea.

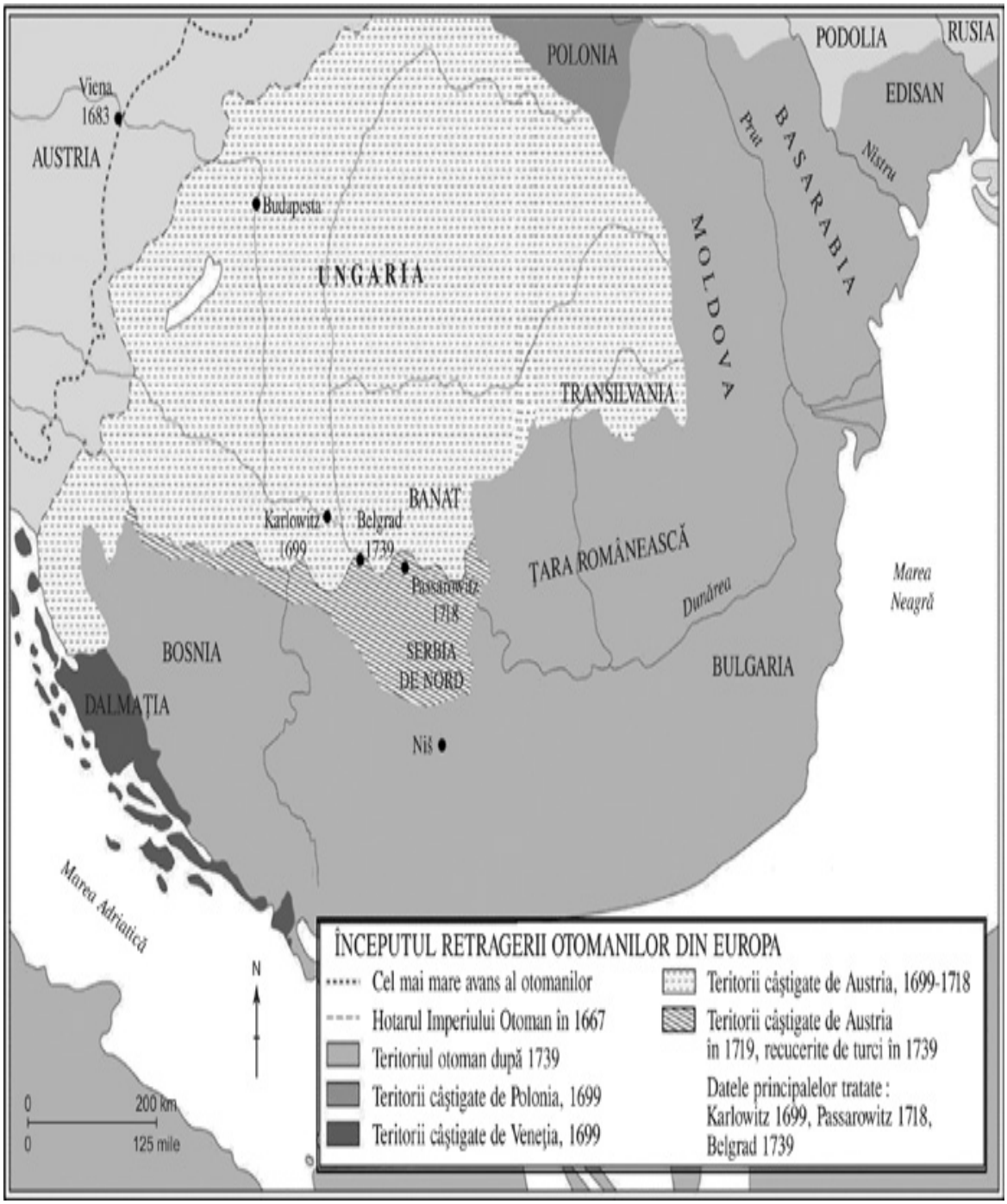

Anul 1683, prin urmare, deşi o dată simbolică – ultima oară când Europa s-a aflat în defensivă împotriva islamului, înainte de a trece în ofensivă –, a fost un moment mai puţin periculos decât părea. După aceea puterea turcească avea să scadă aproape continuu până în 1918, când a fost limitată din nou la hinterlandul Constantinopolului şi la vechea vatră a otomanilor, Anatolia. Depresurarea Vienei de către regele Poloniei, Ioan al III-lea Sobieski, a fost urmată de alungarea otomanilor din centrul şi sudul Ungariei după un secol şi jumătate de ocupaţie. S-

a dovedit că detronarea sultanului Mehmet al IV-lea în 1687 şi înlocuirea lui cu o succesiune de regimuri dominate de mari-viziri nu au vindecat slăbiciunea turcilor. În 1699 Ungaria a devenit iarăşi oficial parte a teritoriilor Habsburgilor, după prima pace pe care otomanii au semnat-o ca putere învinsă. În secolul următor, Transilvania, Bucovina şi cea mai mare parte a coastei Mării Negre aveau să iasă şi ele de sub controlul otomanilor. În 1800, ruşii afirmaseră că au rolul special de a-i proteja pe supuşii creştini ai otomanilor şi încercaseră deja să aprindă scânteia răzvrătirii în rândul acestora. Iar în secolul al XVIII-lea stăpânirea otomană a intrat în declin în Africa şi Asia; spre sfârşitul secolului, deşi unele forme mai erau câteodată păstrate, Califatul Otoman semăna oarecum cu cel Abbasid în perioada sa de declin. Marocul, Algeria, Tunisia, Egiptul, Siria, Mesopotamia şi Arabia erau mai mult sau mai puțin independente sau semiindependente.

Nu paznicii tradiționali ai Europei de Răsărit, fosta mare uniune statală polono-lituaniană şi Habsburgii, au preluat moştenirea otomană, nu ei au dat loviturile cele mai dure Imperiului Otoman care se prăbuşea. Polonezii se apropiau, de fapt, de sfârşitul istoriei ca națiune independentă. Uniunea personală a Lituaniei și Poloniei fusese transformată prea târziu într-o uniune reală a celor două țări. În 1572, când ultimul rege din dinastia Jagiełłon a murit fără moştenitori, se impusese dreptul de a alege suveranul nu doar teoretic, ci şi practic. Un teritoriu imens devenise disponibil. Succesorul său a fost francez şi în secolul următor polonezii puternici şi regii străini şi-au disputat toate alegerile, în timp ce țara lor se afla sub o continuă presiune intensă din partea turcilor, ruşilor şi suedezilor. Polonia a prosperat în ciuda acestor duşmani doar atunci când atenția acestora le era distrasă de alte probleme. Suedezii au atacat teritoriile sale din nord în timpul Războiului de Treizeci de Ani şi ultima regiune de coastă a Poloniei le-a fost cedată acestora în 1660. Şi diviziunile interne se adânciseră; în urma Contrareformei, protestanții polonezi erau victimele persecuției religioase şi au izbucnit revolte ale cazacilor în Ucraina şi răscoale permanente ale şerbilor.

Alegerea ca rege a eroului Ioan Sobieski a fost ultima care nu era rezultatul imixtiunilor unor puteri străine. Sobieski obținuse victorii importante şi reuşise să conducă structura ciudată şi foarte descentralizată a Poloniei. Regii aleşi aveau o capacitate legală foarte limitată de a o echilibra pe cea a moşierilor. Nu aveau o armată permanentă şi nu se puteau baza decât pe trupele lor personale atunci când unele facțiuni din rândul micii nobilimi sau al magnaților apelau la practica revoltei armate („confederație”) pentru a obține ce doreau. În Dietă, organismul parlamentar central al regatului, regula unanimității stătea în calea oricărei reforme. Şi totuşi, era nevoie disperată de reformă, pentru ca Polonia, vag delimitată geografic, divizată din punct de vedere religios şi condusă de o

nobilime rurală egoistă, să supraviețuiască. Polonia era o comunitate medievală într-o lume care se moderniza.

Sobieski nu putea face nimic pentru a schimba această situație. Structura socială a Poloniei era extrem de rezistentă la reformă. Nobilimea sau boierimea era efectiv clientela câtorva mari familii extraordinar de bogate. Unul dintre clanuri, Radziwiłł, avea moşii a căror suprafață era cât jumătate din Irlanda şi o curte care o eclipsa pe cea de la Varşovia; moşiile familiei Potocki acopereau 6.500 de mile pătrate (aproximativ jumătate din suprafața Republicii Provinciilor Unite). Boierii care dețineau moşii mai mici nu le puteau ține piept unor astfel de aristocrați. Moşiile lor reprezentau mai puțin de o zecime din suprafața Poloniei în 1700. Majoritatea celor aproximativ un milion de mici nobili care formau legal „națiunea" polonеză erau săraci şi, prin urmare, dominați de marii magnați care nu voiau să renunțe la putere pentru a pune bazele unei confederații sau a manipula o dietă. Cel mai jos se aflau țăranii, printre cei mai săraci din Europa, care în 1700 se chinuiau la nesfârşit să-şi plătească dările şi asupra cărora moşierii încă aveau drept de viață şi de moarte. Oraşele erau lipsite de putere. Numărul total al locuitorilor lor era de două ori mai mic decât al micilor nobili şi fuseseră devastate de războaiele din secolul al XVII-lea.

Cu toate acestea, Prusia şi Rusia se bazau şi ele pe o infrastructură agrară şi feudală premodernă şi au supraviețuit. Polonia a fost singurul dintre cele trei state răsăritene care a dispărut complet. Din cauza principiului alegerii suveranului, nu putea apărea vreun Tudor sau vreun Bourbon polonez care să-şi identifice instinctele dinastice de mărire personală cu cele ale națiunii. Polonia a păşit în secolul al XVIII-lea condusă de un rege străin, electorul de Saxonia, care a fost ales să îi urmeze lui Sobieski în 1697, fiind detronat curând de suedezi, iar apoi reinstalat pe tron de ruşi.

Rusia era noua putere care se afirma în Răsărit. Identitatea sa națională nici nu se putea distinge în anul 1500. Două sute de ani mai târziu, cei mai mulți oameni de stat din Apus abia începeau să-i vadă potențialul, deşi polonezii şi suedezii erau deja conştienți de acesta. Este greu să ne dăm seama cât de rapidă şi de uimitoare a fost apariția ca forță majoră a unuia din cele mai puternice două state de pe scena mondială. La începutul epocii europene, când Ivan cel Mare schițase doar planul de ansamblu al viitorului Rusiei, un astfel de rezultat era greu de conceput şi a rămas astfel mult timp. Primul care a purtat oficial titlul de „țar" a fost nepotul său, Ivan al IV-lea, încoronat în 1547; iar conferirea titlului la momentul încoronării era menită să sublinieze că marele cneaz al Moscovei devenise un împărat care domnea asupra multor popoare. În ciuda vigorii sale feroce care i-a atras porecla „cel Groaznic", Ivan nu a jucat un rol semnificativ în afacerile europene.

Rusia era atât de puțin cunoscută chiar şi în secolul următor, încât un rege francez îi putea scrie unui țar fără a şti că acela căruia i se adresa murise de zece ani. Forma viitoarei Rusii s-a materializat lent şi a trecut aproape neobservată în Europa Apuseană. Chiar şi după Ivan cel Mare, Rusia rămăsese vag definită din punct de vedere teritorial şi foarte expusă. Turcii avansaseră în sud-estul Europei. Între ei şi statul moscovit se afla Ucraina, pământul cazacilor, colectivități care îşi apărau cu înverşunare independența. Atât timp cât nu au avut vecini puternici, le-a fost uşor să facă acest lucru. La est de Rusia, munții Ural asigurau o frontieră teoretică (deşi deloc realistă). Conducătorii Rusiei s-au simțit întotdeauna izolați în mijlocul unui spațiu ostil. Aproape instinctiv, ei au căutat ca ea să fie delimitată de frontiere naturale sau de un glacis protector de state clientelare.

Primii paşi trebuiau să se axeze pe consolidarea cuceririlor teritoriale ale lui Ivan cel Mare, care constituiau inima Rusiei. A urmat pătrunderea în teritoriile sălbatice din nord. Când a urcat pe tron Ivan cel Groaznic, Rusia avea o ieşire îngustă la Marea Baltică şi un teritoriu vast care se întindea până la Marea Albă, unde trăiau, ici-colo, populații primitive, dar care constituia o rută spre vest; în 1584 a fost înființat portul Arhanghelsk. Ivan nu a putut face prea multe pe frontul baltic, dar s-a întors împotriva tătarilor după ce aceştia au incendiat din nou Moscova, în 1571, ucigând, se spune, 150.000 de oameni. I-a alungat din Kazan şi Astrahan şi a dobândit controlul asupra întregului curs al Volgăi, extinzând puterea statului moscovit până la Marea Caspică.

Cealaltă mare expansiune care a început în vremea lui a fost dincolo de munții Ural, în Siberia, urmând să fie marcată nu atât de cuceriri, cât de colonizare. Chiar şi astăzi, cea mai mare parte a republicii ruse se află în Asia, iar aproape două secole o putere mondială a fost condusă de țari şi de succesorii lor. Primii paşi spre acest rezultat au fost o anticipare ironică a ceea ce avea să fie mai târziu o temă a principalei granițe siberiene: primii colonişti ruşi care s-au stabilit dincolo de munții Ural par să fi fost nişte refugiați politici din Novgorod. Printre cei care au urmat au fost şi unii care fugeau de iobăgie (în Siberia nu existau şerbi) şi cazaci nedreptățiți. În 1600 existau aşezări ruseşti chiar şi la 600 de mile dincolo de munții Ural, supravegheate cu atenție de o birocrație competentă menită să asigure statului un tribut în blănuri. Râurile erau căile de acces în regiune, mai importante chiar şi decât cele ale frontierei americane. În mai puțin de 50 de ani, un om putea călători cu bunurile sale pe râu cu doar trei zone de transbordare de la Tobolsk, aflat la 300 de mile de munții Ural, până în portul Ohotsk, la 3.000 de mile depărtare. De aici mai avea doar 400 de mile pe mare până la Sahalin, cea mai nordică dintre principalele insule ale lanțului ce formează Japonia – cam tot atât cât faci de la Land's End la Antwerpen. În 1700 existau 200.000 de colonişti la est de munții Ural: între timp se încheiase tratatul de la Nercinsk cu chinezii, iar unii ruşi, ni se spune, vorbeau despre cucerirea

Chinei (care ar fi fost o încercare extrem de nesăbuită în perioada când dinastia Qing era în culmea gloriei).

Deplasarea spre răsărit nu a fost foarte afectată de revoltele şi pericolele din „Vremurile tulburi" de după moartea lui Ivan, deşi în vest au existat momente când ieşirea la Marea Baltică a fost pierdută şi chiar şi Moscova şi Novgorodul au fost ocupate de lituanieni sau de polonezi. Rusia încă nu era o mare putere europeană la începutul secolului al XVII-lea. Se confrunta cu forța tot mai mare a Suediei în acea perioadă şi abia după marele război din 1654-1667 țarii au recâştigat în sfârşit Smolenskul şi Malorusia, care au fost pierdute din nou (şi atunci doar pentru scurt timp) abia în 1812. Hărțile şi tratatele au început acum să definească Rusia spre vest într-un mod care avea cât de cât legătură cu realitatea. În 1700 obținuse prima cetate la Marea Neagră, Azov, în timp ce frontiera sa de sud-vest se întindea pe malul vestic al Niprului pe aproape toată lungimea sa, cuprinzând şi marele oraş istoric Kiev, şi pe cazacii care trăiau pe malul estic. Ei îi ceruseră țarului protecție împotriva polonezilor şi li se acordase o guvernare specială, semiautonomă, care a supraviețuit până în epoca sovietică. Majoritatea câştigurilor teritoriale ale Rusiei au fost în detrimentul Poloniei, preocupată de mult să se apere de turci şi suedezi. Dar armatele ruseşti li s-au alăturat polonezilor împotriva otomanilor în 1687; şi acesta a fost un moment istoric: debutul clasicei Chestiuni Orientale, care avea să le dea bătăi de cap unor oameni de stat europeni până în 1918, când au descoperit că problema limitei care trebuia impusă încălcării de către ruşi a graniței Imperiului Otoman din Europa dispăruse în cele din urmă odată cu imperiile înseşi.

EXPANSIUNEA RUSIEI, 1500-1800
Marele Cnezat al Moscovei
Cuceririle dinastiei Rurikizilor, 1462-1605
Teritoriile pierdute ulterior sunt conturate
Expansiunea între 1643 şi 1793
Expansiunea în timpul lui Petru cel Mare
Graniţa Poloniei până în 1772
Teritoriu pierdut de Polonia în favoarea Rusiei la prima împărţire (1772) şi a doua împărţire (1793)
Hotarele celor trei puteri la 1795
Teritorii pierdute de Polonia în favoarea Prusiei şi Austriei la primele două împărţiri (1772 şi 1793)
Teritoriu pierdut de Polonia la a treia împărţire (1795)
N
IMPERIUL SUEDEZ
KARELIA
Nystad
Sankt-Petersburg
INGRIA
ESTONIA
Novgorod
LIVONIA
Riga
Moscova
Marea Baltică
Smolensk
Königsberg
PRUSIA
Vilnius
RUSIA
POLONIA
Varşovia
Kiev
MALORUSIA
UCRAINA
Poltava
Cracovia
GALIŢIA
Bug
HANATUL CRIMEII
Nipru
Viena
Budapesta
IMPERIUL AUSTRIAC
Nistru
Prut
Sevastopol
Dunărea
Marea Neagră
Kuciuk-Kainargi
IMPERIUL OTOMAN
0 400 km
0 250 mile
Constantinopol

Formarea Rusiei a fost într-o măsură covârşitoare un act politic. Monarhia era inima şi motorul său; ţara nu avea o unitate rasială care să-i predetermine existenţa şi nu era nici foarte clar definită din punct de vedere geografic. Dacă o unea ortodoxia, şi alţi slavi erau ortodocşi. Creşterea domeniului personal şi a puterii ţarilor a fost cheia construirii naţiunii. Ivan cel Groaznic a iniţiat un şir de reforme administrative. În timpul domniei sale a apărut o nobilime care avea obligaţii militare în schimbul moşiilor – o dezvoltare a sistemului folosit de cnejii Moscovei ca să facă rost de recruţi pentru a lupta împotriva tătarilor. Aşa se putea forma o armată care l-a determinat pe regele Poloniei s-o avertizeze pe regina Angliei, Elisabeta I, că, dacă ruşii dobândeau capacităţile tehnice apusene, aveau să fie de neînvins; pericolul era vag, dar avertizarea a fost profetică.

Din când în când au existat şi oprelişti, deşi, privind retrospectiv, supravieţuirea statului nu pare să fi fost în joc. Ultimul principe domnitor din dinastia Rurikizilor a murit în 1598. Uzurparea şi disputarea tronului de către familii nobile şi intervenţionişti polonezi au continuat până în 1613, când a urcat pe tron primul ţar dintr-o nouă familie, Mihail Romanov. Deşi incapabil, cârmuind sub influenţa tatălui său dominator, a întemeiat o dinastie care avea să domnească în Rusia 300 de ani, până când s-a prăbuşit însuşi statul ţarist. Succesorii săi imediaţi i-au învins pe nobilii rivali şi i-au umilit pe cei mai mari dintre ei, boierii, care încercaseră să reinstituie o putere limitată de Ivan cel Groaznic. În afară de aceştia, singurul rival intern potenţial era Biserica. În secolul al XVII-lea aceasta era slăbită de schismă şi în 1667 s-a făcut un pas uriaş în istoria Rusiei, atunci când patriarhul a fost înlăturat din funcţie după o ceartă cu ţarul. În Rusia nu avea să existe nicio luptă pentru învestitură. După aceea Biserica rusă a fost subordonată structural şi legal unui oficial laic. În rândul credincioşilor avea să apară o opoziţie doctrinară şi morală spontană faţă de ortodoxia din acel moment şi a fost iniţiată îndelungata mişcare de disidenţă religioasă, extrem de importantă din punct de vedere cultural, numită *raskol*, care avea să alimenteze în cele din urmă opoziţia politică. Dar Rusia nu avea să cunoască niciodată conflictul dintre Biserică şi stat, o forţă atât de creativă în Europa Apuseană, după cum nu avea să cunoască nici stimulentul Reformei.

Rezultatul a fost evoluţia finală a formei de guvernare ruseşti care a durat atâta timp, autocraţia ţaristă. Se caracteriza prin întruchiparea de către suveran a unei autorităţi cvasisacrosancte, nelimitate de controale juridice clare, prin accentul pus pe ideea că toţi supuşii sunt datori să-l slujească, prin legarea proprietăţii funciare de această idee, prin ideea că toate instituţiile din interiorul statului, cu excepţia Bisericii, derivă de la acesta şi că nu au un statut independent de sine stătător, prin absenţa unei diferenţieri a puterilor şi dezvoltarea unei birocraţii uriaşe şi prin importanţa deosebită a nevoilor militare. Aşa cum a arătat specialistul care le-a enumerat, nu toate aceste calităţi au fost prezente de la

început şi nici nu au fost întotdeauna la fel de operative şi de evidente. Dar diferențiază clar țaratul de monarhia din creştinătatea occidentală, unde, cu mult timp în urmă, în Evul Mediu, oraşele, stările, breslele şi multe alte organisme instituiseră privilegiile şi libertățile pe care urma să se clădească mai târziu constituționalismul. În vechiul Cnezat al Moscovei, cel mai înalt dregător avea un titlu care însemna „sclav" sau „slujitor" într-un moment când, în statul polono-lituanian învecinat, omologul său era numit „cetățean". Chiar şi Ludovic al XIV-lea, deşi poate credea în dreptul divin al regilor şi aspira la o putere fără egal, o concepea ca fiind o putere explicit limitată de drepturi, de religie, de legea instituită de Dumnezeu. Deşi supuşii săi ştiau că este un monarh absolut, erau siguri că nu e un despot. În Anglia se dezvolta o monarhie şi mai surprinzător de diferită, sub controlul Parlamentului. Oricât de diferite ar fi fost practicile monarhice engleze şi cele franceze, ele acceptau anumite limitări practice şi teoretice de neconceput în țarat; ele purtau pecetea unei tradiții apusene pe care Rusia nu o cunoscuse niciodată. Pe toată durata existenței sale, autocrația rusă avea să fie în Europa Occidentală un sinonim pentru despotism.

Şi totuşi, acesta a înflorit în Rusia. Mai mult, atitudinile care stăteau la baza lui par într-o anumită măsură să li se potrivească şi în prezent multor ruşi. Unii sociologi din secolul al XVIII-lea sugerau că țările mari şi plate favorizează despotismul. Asta era, bineînțeles, o prostie, dar au existat întotdeauna tendințe centrifuge latente într-o țară de dimensiunile Rusiei, care cuprindea atâtea regiuni naturale şi atâtea popoare şi culturi diferite. Şi astăzi unele evenimente reflectă această diversitate. Ca toate imperiile, şi cel rus fusese format prin cucerire. Trebuia să fie menținut unit printr-o mare atracție spre centru pentru ca divergențele din interior să nu fie exploatate de cei care doreau o ruptură sau de duşmanii de la granițe.

Umilirea boierilor a lăsat familia conducătoare izolată în supremația ei. Nobilimea rusă a fost adusă treptat la un nivel de dependență față de stat pe motivul că noblețea deriva din slujirea suveranului, care era, într-adevăr, recompensată adesea cu pământuri în secolul al XVII-lea şi ulterior cu şerbi. Toate pământurile au ajuns să fie deținute cu condiția de a efectua servicii pentru autocrație, aşa cum a fost definită într-un Tabel al rangurilor din 1722. Acesta amesteca practic toate categoriile nobilimii într-o singură clasă. Obligațiile care li se impuneau nobililor erau extinse, adesea întinzându-se pe toată durata vieții unui om, deşi în secolul al XVIII-lea au ajuns să fie reduse progresiv şi în cele din urmă au fost eliminate complet. Cu toate acestea, serviciul militar a continuat să fie calea spre înnobilarea automată, iar nobilii ruşi nu au dobândit niciodată atâta independență față de monarhul lor precum nobilii din alte țări. Li s-au conferit noi privilegii, dar nu a apărut nicio castă închisă. În schimb, nobilii s-au înmulțit enorm prin primirea unor noi membri şi prin creştere naturală. Unii membri ai

nobilimii erau foarte săraci, deoarece în Rusia nu existau nici dreptul la moştenire al primului copil şi nici limitarea proprietăţii funciare, ce putea fi subîmpărţită foarte mult de-a lungul a trei-patru generaţii. Spre sfârşitul secolului al XVIII-lea majoritatea nobililor nu deţineau mai puţin de o sută de şerbi.

Dintre toţi împăraţii Rusiei, cel care s-a folosit la maximum de autocraţie şi i-a modelat cel mai profund caracterul a fost Petru cel Mare. A urcat pe tron la vârsta de 10 ani, în 1682, iar la momentul morţii sale, în 1725, Rusia suferise o transformare ce nu a mai putut fi eradicată niciodată. Într-un fel, semăna cu oamenii puternici din secolul XX care s-au străduit cu îndârjire să-şi împingă societăţile pe calea modernităţii, dar a fost în mare măsură şi un monarh al vremii sale; s-a concentrat asupra victoriilor obţinute în războaie – de-a lungul domniei lui, Rusia nu a cunoscut pacea decât un singur an – şi a acceptat că drumul spre atingerea acestui ţel implica occidentalizarea şi modernizarea. Ambiţia sa de a obţine pentru Rusia ieşire la Marea Baltică a asigurat forţa motrice de la baza reformelor care aveau să deschidă calea spre ea. Favorizarea unui asemenea curs de acţiune poate că a avut unele cauze şi în copilăria sa, deoarece a crescut în cartierul „german" al Moscovei, unde locuiau comercianţi străini şi anturajul lor. O călătorie celebră pe care a făcut-o în 1697-1698 în vestul Europei a demonstrat că era cu adevărat interesat de tehnologie. Probabil că în mintea sa nu făcea distincţie între impulsul de a-i moderniza pe compatrioţii lui şi cel de a-i elibera pentru totdeauna de frica de vecinii lor. Oricare ar fi fost balanţa exactă a motivelor sale, reformele lui au reprezentat de atunci o piatră de hotar ideologică; generaţii după generaţii de ruşi aveau să privească în urmă cu uimire şi să cântărească ce a făcut el şi ce au însemnat toate acestea pentru Rusia. Aşa cum scria unul dintre ei în secolul al XIX-lea, „Petru cel Mare nu a găsit decât o pagină goală… pe ea a scris cuvintele «Europa» şi «Occident»".

Cuceririle sale teritoriale sunt cel mai uşor de evaluat. Deşi a trimis expediţii spre Kamceatka şi în oazele din Buhara şi nu le-a mai plătit tătarilor tribut, ca predecesorii săi, principala sa ambiţie era să ajungă la mare spre vest. A creat o flotă pe Marea Neagră şi a cucerit Azovul (deşi a fost nevoit să-l abandoneze ulterior din cauza problemelor din alte părţi, create de polonezi şi, în special, de suedezi). Războaiele purtate împotriva Suediei pentru a obţine ieşire la Marea Baltică au fost o luptă pe viaţă şi pe moarte. Războiul Nordului, cum l-au numit contemporanii, a început în 1700 şi a durat până în 1721. Lumea şi-a dat seama că se întâmplase ceva decisiv în 1709, când armata regelui Suediei, cea mai bună dintre toate, a fost învinsă la Poltava, departe de casă, în partea centrală a Ucrainei, unde conducătorul său încercase să găsească aliaţi printre cazaci. Restul domniei lui Petru a dezvoltat această victorie şi prin tratatul de pace Rusiei îi era recunoscută stăpânirea asupra coastei baltice, a Livoniei, a Estoniei şi a Istmului

Kareliei. Suedia îşi pierduse statutul de mare putere; ea a fost prima victimă a unei noi mari puteri.

Cu câțiva ani înainte, în *Almanach royal* din Franța fuseseră menționați pentru prima dată Romanovii ca una dintre familiile regale din Europa. Victoria deschisese calea contactelor cu restul Europei, iar Petru anticipase deja pacea începând în 1703 să întemeieze, pe teritoriul cucerit de la suedezi, Sankt-Petersburgul, noul oraş splendid care avea să fie capitala Rusiei vreme de două secole. Centrul politic şi cultural de greutate a fost mutat astfel din izolarea statului moscovit la marginea Rusiei, cu acces facil spre Germania şi Europa Occidentală. Acum modernizarea Rusiei putea continua mai uşor. A fost o rupere deliberată de trecut.

Nici Marele Cnezat al Moscovei, bineînțeles, nu fusese vreodată complet izolat de Europa. Un papă contribuise la aranjarea căsătoriei lui Ivan cel Mare, sperând că acesta se va întoarce spre Biserica occidentală. Au existat întotdeauna raporturi cu vecinii, polonezii romano-catolici, iar nişte comercianți englezi ajunseseră la Moscova în timpul domniei Elisabetei I şi sunt comemorați şi astăzi la Kremlin prin prezența unor colecții splendide de obiecte realizate de argintari englezi. Comerțul a continuat, iar în Rusia a venit un număr impresionant de experți străini. În secolul al XVII-lea au fost înființate primele ambasade permanente ale monarhilor europeni. Dar ruşii au reacționat întotdeauna cu ezitare şi suspiciune; ca şi mai târziu, s-au făcut eforturi de segregare a rezidenților străini.

Petru a înlăturat această tradiție. El voia specialişti – constructori de nave, meşteri pricepuți la făcut tunuri, profesori, funcționari, soldați – şi le-a acordat privilegii. În administrație a pus capăt vechii practici a funcțiilor moştenite şi a încercat să instituie o birocrație bazată pe merit. A creat şcoli care să dezvolte aptitudini tehnice şi a înființat Academia de Ştiințe, introducând astfel ideea de ştiință în Rusia, unde educația fusese până atunci în întregime clericală. Ca mulți alți mari reformatori, a investit multă energie şi în aspecte care ar putea fi considerate superficiale. Curtenilor li s-a poruncit să poarte veşminte europene; bărbile lungi au fost retezate şi femeilor li s-a spus să apară în public îmbrăcate după moda nemțească. Astfel de şocuri psihologice erau indispensabile într-o țară cu tradiții atât de diverse. Petru nu avea, practic, niciun aliat în ceea ce încerca să facă şi în cele din urmă lucrurile pe care le-a realizat au trebuit să fie impuse. Ele nu se bazau decât pe puterea sa autocratică şi pe nimic altceva. Vechea Dumă – sau consiliul boierilor – a fost desființată şi înlocuită de un nou senat ai cărui membri au fost numiți. Petru a început să dizolve legătura dintre posesia de terenuri şi puterea statului, dintre suveranitate şi proprietate, şi a lansat Rusia pe drumul spre o nouă identitate ca imperiu multietnic. Cei care se împotriveau erau îngenunchеați fără milă, dar pentru Petru era mai greu să scape de o mentalitate

conservatoare; nu avea la dispoziție decât un aparat administrativ şi nişte comunicații care ar părea uluitor de improprii oricărui guvern modern.

Cel mai vizibil semn al succesului modernizării a fost noua putere militară a Rusiei. Un altul a fost reducerea Bisericii la un departament de stat. Este dificil să identificăm teste mai complicate. Majoritatea covârşitoare a ruşilor nu au fost atinşi de reformele lui Petru în domeniul educației, care nu i-au afectat în mod vizibil decât pe tehnicieni şi un număr mic de membri ai clasei superioare. Rezultatul a fost o mare nobilime destul de occidentalizată, concentrată în Sankt-Petersburg; în 1800 mulți dintre membrii săi ştiau franceza şi erau uneori familiarizați cu curentele de gândire care apăreau în Europa Occidentală. Dar adesea mica nobilime rurală îi detesta, aşa că ei formau o insulă culturală în mijlocul unei națiuni care era foarte diferită. Cea mai mare parte a nobilimii nu a beneficiat multă vreme de noile şcoli şi academii. Mai jos pe scara socială, masele de ruşi au rămas analfabete; cei care învățau să citească o făceau mai ales la un nivel rudimentar, cu ajutorul preotului din sat, adesea el însuşi despărțit de analfabetism doar de o generație. Abia în secolul XX Rusia avea să fie o țară ştiutoare de carte.

Şi structura sa socială începea să o diferențieze din ce în ce mai mult. Rusia avea să fie ultima țară din Europa care a abolit iobăgia; dintre țările creştine, doar Etiopia, Brazilia şi Statele Unite s-au folosit mult timp de munca sclavilor. Deşi în secolul al XVIII-lea instituția şerbiei slăbea aproape peste tot, în Rusia ea era în plină expansiune. Acest lucru se întâmpla în mare măsură din cauză că forța de muncă era întotdeauna mai puțină decât pământul; în mod semnificativ, valoarea unei moşii ruseşti era de obicei evaluată după numărul de „suflete” – respectiv de şerbi – legați de pământ, nu după suprafața sa. Numărul de şerbi începuse să crească în secolul al XVII-lea, când țarilor li s-a părut prudent să le intre pe sub piele nobililor acordându-le pământuri, inclusiv acolo unde se stabiliseră deja țărani liberi. Datoriile îi legau de moşieri şi mulți dintre ei au devenit iobagi legați de moşie pentru a şi le plăti.

În tot acest timp, legea le impunea tot mai multe restricții şerbilor şi fixa structura statului tot mai mult în economie. Competențele juridice de a-i recaptura şi a-i reține pe şerbi au fost lărgite constant şi moşierii au devenit foarte interesați de folosirea acestor puteri atunci când Petru i-a făcut răspunzători de strângerea capitației şi de recrutarea în serviciul militar. Astfel, în Rusia economia şi administrația erau legate mai strâns decât în orice țară occidentală. Aristocrații Rusiei tindeau să devină funcționari ereditari, care îndeplineau sarcini în numele țarului.

În mod formal, spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, moşierul putea să le facă aproape orice şerbilor săi, mai puțin să-i omoare. Dacă nu erau puşi la muncă grea, li se percepeau dări aproape arbitrar. Mulți şerbi fugeau de pe moşii,

îndreptându-se spre Siberia sau chiar oferindu-se voluntari pe galere. Aproximativ jumătate dintre ruşi erau iobagi, dependenţi de moşierii lor în anul 1800, mulţi dintre ceilalţi datorând aproape aceleaşi servicii coroanei şi riscând întotdeauna ca aceasta să-i dăruiască unor nobili.

Pe măsură ce s-au anexat noi teritorii, şi populaţiile lor au devenit iobagi, chiar dacă nu cunoscuseră această instituţie înainte. Rezultatele au fost o inerţie uriaşă şi o mare rigidizare a societăţii. Spre sfârşitul secolului, cea mai mare problemă a Rusiei care avea să-i dea bătăi de cap în următoarea sută de ani exista deja: ce să facă cu o populaţie atât de numeroasă când atât imperativele economice, cât şi cele politice făceau iobăgia din ce în ce mai intolerabilă, dar amploarea sa ridica obstacole colosale în calea reformei. Era ca şi cum ai călări un elefant: totul este în regulă atât timp cât nu te opreşti, dar problemele apar atunci când vrei să te dai jos.

Iobăgia devenise coloana vertebrală a economiei. Cu excepţia celebrei zone cu „cernoziom", care abia începea să fie cucerită în secolul al XVIII-lea, solul Rusiei nu este deloc mănos şi chiar şi pe cele mai bune terenuri metodele agricole erau rudimentare. Pare puţin probabil ca producţia să fi ţinut pasul cu creşterea populaţiei până în secolul XX, deşi perioadele de foamete şi epidemiile restabileau echilibrul în mod natural. Populaţia aproape s-a dublat în secolul al XVIII-lea, aproximativ şapte milioane de oameni dintre cei aproximativ 36 de milioane de la sfârşitul secolului fiind integraţi odată cu noile teritorii, iar restul acumulându-se prin creştere naturală. Era o rată de creştere mai accelerată decât în orice altă ţară europeană. Din această populaţie, cel mult unul din 25 de oameni locuia la oraş. Totuşi, economia Rusiei a înregistrat un progres remarcabil în acest secol şi s-a distins prin utilizarea iobăgiei pentru a se industrializa. Se poate considera că acesta a fost unul dintre succesele clare ale lui Petru; deşi se începuse ceva în timpul domniei primilor doi Romanovi, el a fost cel care a lansat industrializarea Rusiei ca mişcare dirijată.

Este adevărat, efectele nu s-au văzut imediat. Rusia pornea de foarte de jos, iar în secolul al XVIII-lea nicio economie europeană nu era capabilă de o creştere rapidă. Deşi producţia de cereale a crescut şi în secolul al XVIII-lea au început să se exporte cereale ruseşti (ulterior un articol de bază în comerţul exterior al Rusiei), aceasta se datora faptului că încă se folosea vechea metodă a cultivării unor terenuri noi şi, poate, şi aproprierii mai eficiente a excedentului de către moşieri sau perceptori. Consumul ţăranilor a scăzut. Aceasta avea să fie povestea întregii epoci imperiale şi uneori povara era zdrobitoare: s-a estimat că dările însemnau 60% din recoltele ţăranilor în timpul lui Petru cel Mare. Nu existau tehnici de creştere a productivităţii şi rigiditatea din ce în ce mai mare a sistemului o menţinea la un nivel scăzut. Chiar şi în a doua jumătate a secolului al XIX-lea ţăranul rus de rând îşi petrecea puţinul timp liber rămas după ce muncea

pentru moşier trudind pe palma sa de pământ. Adesea nu avea nici plug, iar plantele trebuiau cultivate în solul scurmat cât de cât la suprafață.

Totuşi, această bază agricolă a reuşit cumva să susțină atât efortul militar care a transformat Rusia într-o mare putere, cât şi prima etapă a industrializării sale. În 1800 Rusia producea mai multă fontă şi exporta mai mult minereu de fier decât oricare altă țară din lume. Petru, mai mult decât oricine altcineva, a fost răspunzător pentru asta. El şi-a dat seama de importanța resurselor minerale ale Rusiei şi a construit aparatul administrativ necesar pentru exploatarea acestora. A pus să se facă prospecțiuni şi a importat minerii necesari pentru exploatarea lor. Ca stimulent, s-a prevăzut pedeapsa cu moartea pentru moşierii care ascundeau depozitele minerale de pe domeniile lor sau încercau să împiedice utilizarea acestora. S-au dezvoltat comunicații pentru a permite accesul la aceste resurse, iar, treptat, centrul industriei ruseşti s-a deplasat spre munții Ural. Râurile au avut o importanță crucială; la doar câțiva ani după moartea lui Petru Marea Baltică a fost legată prin canale de Marea Caspică.

S-au dezvoltat manufacturi în jurul nucleului industriei extractive şi a lemnului, care au asigurat Rusiei o balanță comercială favorabilă în acest secol. De la mai puțin de 100 de fabrici, câte existau în timpul domniei lui Petru, s-a ajuns la peste 3.000 în 1800. După 1754, când vămile interne au fost desființate, Rusia era cea mai mare zonă de liber-schimb din lume.

Prin aceste măsuri, ca şi prin acordarea unor şerbi sau monopoluri, statul a continuat să modeleze economia rusă; industria rusă nu s-a născut din libera inițiativă, ci din reglementare, iar aceasta a fost necesară, căci industrializarea contrazicea realitatea socială din Rusia. Chiar dacă nu mai existau vămi interne, nu prea era nici comerț intern pe distanțe mari. Cei mai mulți ruşi trăiau în 1800 la fel ca în 1700, în cadrul unor comunități locale autarhice, depinzând de artizanii locali pentru o ofertă limitată de produse manufacturate, fiind încă departe de o economie monetară. „Fabricile” care existau nu par să fi fost mai mult decât nişte comasări de artizani. Pe suprafețe uriaşe, pământul era lucrat de şerbi, nu dat în arendă. Comerțul exterior se afla încă preponderent în mâinile unor negustori străini. Mai mult, deşi subvențiile publice pentru exploatarea resurselor şi repartizarea unor şerbi îi încurajau pe proprietarii de mine, faptul că trebuiau încurajați arată că stimulentele unei creşteri susținute, eficiente în altă parte, lipseau în Rusia.

Oricum, după Petru s-a înregistrat o stagnare notabilă al inovării statului. Avântul nu a putut fi menținut; nu existau suficienți oameni educați pentru a permite birocrației să mențină în continuare presiunea odată ce puterea lui, care o punea în mişcare, a dispărut. Petru nu numise un succesor (a pus ca fiul lui să fie torturat până când a murit). Fără forța lui de caracter şi teroarea pe care o inspirase, cei ce l-au susținut s-au confruntat cu şi mai multă ostilitate din partea

marilor familii nobile. Linia de descendență directă s-a stins în 1730, când a murit nepotul lui Petru. Totuşi, disputele facționare au putut fi exploatate de monarhi, iar înlocuirea acestuia cu nepoata sa, Ana, a fost un fel de redresare a coroanei. Deşi a obținut tronul cu ajutorul nobilimii care îi dominase pe predecesorii ei, Ana a strunit-o rapid. În mod simbolic, curtea s-a întors la Sankt-Petersburg de la Moscova, unde (spre încântarea conservatorilor) ajunsese după moartea lui Petru. Ana a apelat la ajutorul unor miniştri de origine străină şi acest sistem a funcționat destul de bine până la moartea sa, în 1740. Succesorul ei, un strănepot care încă era copil, a fost înlăturat în mai puțin de un an (fiind ținut în închisoare până când a fost asasinat, după mai bine de 20 de ani) în favoarea Elisabetei, fiica lui Petru cel Mare, care se baza pe sprijinul regimentelor de gardă şi al ruşilor iritați de străini. Ea a fost urmată la tron în 1762 de un nepot care nu a domnit nici şase luni, fiind forțat să abdice. Amanta preaputernicului supus care ulterior l-a asasinat pe țarul înlăturat era noua țarină, văduva victimei detronate, o principesă germană care şi-a luat numele Ecaterina a II-a şi a fost poreclită, ca şi Petru, „cea Mare”.

Strălucirea cu care Ecaterina s-a înconjurat ulterior masca multe lucruri şi i-a păcălit pe mulți dintre contemporanii săi. Printre lucrurile pe care aproape că a reuşit să le ascundă se număra modul sângeros şi veros în care a ajuns la tron. Poate că ea ar fi fost totuşi victima, şi nu soțul său, dacă nu ar fi lovit ea prima. În orice caz, circumstanțele accederii ei şi a predecesorilor ei la tron demonstrau o slăbire a autocrației după moartea lui Petru. Prima parte a domniei sale a fost delicată; existau interese puternice gata să-i exploateze greşelile şi, în ciuda identificării sale cu noua ei țară (renunțase la religia luterană, convertindu-se la ortodoxie), era o străină. „Ori pier, ori domnesc”, a afirmat ea odată şi, într-adevăr, a domnit, şi încă foarte eficient.

Deşi domnia Ecaterinei a fost mai spectaculoasă decât cea a lui Petru cel Mare, nu a avut aceeaşi forță inovatoare. A înființat şi ea şcoli şi a sprijinit artele şi științele. Diferența era că Petru era preocupat de efectul practic, iar Ecaterina mai mult de asocierea prestigiului unor gânditori iluminişti cu curtea şi legislația ei. Formele erau adesea moderne, în timp ce realitatea era reacționară. Observatorii atenți nu se lăsau păcăliți de retorica legislativă; realitatea a fost dată în vileag de deportarea tânărului scriitor Aleksandr Radişcev, care îndrăznise să critice regimul şi a fost considerat primul intelectual disident al Rusiei. Impulsurile reformatoare ale Ecaterinei au slăbit vizibil pe parcursul domniei sale, odată ce evenimentele de peste graniță i-au distras atenția.

Principala sa preocupare a demonstrat-o refuzul de a aduce atingere puterilor şi privilegiilor nobilimii. A fost țarina moşierilor, acordându-le şi mai multă putere asupra administrației juridice locale şi luându-le şerbilor dreptul de a umbla cu jalbe împotriva stăpânilor lor. Doar de 20 de ori în cei 34 de ani cât a

domnit Ecaterina guvernul a făcut ceva ca să-i împiedice pe moşieri să abuzeze de puterea pe care o aveau asupra şerbilor lor. Cel mai semnificativ este faptul că obligaţia de a efectua serviciul militar a fost eliminată în 1762 şi nobilimea a primit ulterior o cartă a drepturilor care a marcat jumătate de secol de îndepărtare de politicile lui Petru cu privire la ea. Micii nobili erau scutiţi de impozitare personală, pedepse corporale şi încartiruire, puteau fi judecaţi (şi decăzuţi din rang) doar de alţi nobili ca ei şi li se acorda dreptul exclusiv de a deschide fabrici şi mine. Moşierul a fost făcut, într-un fel, partenerul autocraţiei.

Pe termen lung, efectele au fost negative. În timpul domniei Ecaterinei, Rusia a început să-şi strângă din ce în ce mai mult corsetul structurii sale sociale într-o perioadă în care alte ţări începeau să îl slăbească pe al lor. Din această cauză, Rusia a devenit tot mai incapabilă să facă faţă provocărilor şi schimbărilor din următoarea jumătate de secol. Un semn era amploarea răscoalelor şerbilor. Acestea începuseră în secolul al XVII-lea, dar criza cea mai înspăimântătoare şi mai periculoasă s-a produs în 1773, războiul ţărănesc al lui Emelian Pugaciov, cea mai gravă dintre răscoalele regionale care au marcat istoria agrară a Rusiei înainte de secolul al XIX-lea. Ulterior, o mai bună supraveghere avea să însemne că răscoalele erau de regulă locale şi controlabile, dar ele au continuat pe aproape toată durata epocii imperiale.

Recurenţa lor nu este deloc surprinzătoare. Zilele de clacă impuse ţăranilor s-au înmulţit rapid în zona de cernoziom în timpul domniei Ecaterinei. Curând aveau să apară critici din partea clasei educate şi condiţia ţăranului urma să fie una dintre temele lor preferate, oferind astfel o primă demonstraţie a unui paradox evident în multe ţări în curs de dezvoltare în următoarele două secole. Devenea clar că modernizarea nu era doar o chestiune de tehnologie; dacă împrumutai idei occidentale, efectul lor nu putea fi limitat. Începeau să apară primii critici ai ortodoxiei şi autocraţiei. În cele din urmă, necesitatea de a menţine un sistem social osificat avea să stopeze practic schimbările de care Rusia avea nevoie pentru a-şi păstra locul pe care i-l câştigaseră o conducere curajoasă şi lipsită de scrupule şi efective militare aparent inepuizabile.

În 1796, la moartea Ecaterinei, acest stat era, într-adevăr, impresionant. Prestigiul său se baza mai ales pe armata şi diplomaţia ei. Ea adusese Rusiei şapte milioane de noi supuşi. A afirmat că a fost bine tratată de Rusia, unde venise ca „o fată săracă, cu trei-patru rochii”, dar că îşi plătise datoria cu Azov, Crimeea şi Ucraina. Asta era în spiritul predecesorilor săi. Chiar şi atunci când monarhia era slabă, impulsul dat de domnia lui Petru a împins înainte politica externă a Rusiei pe două fronturi tradiţionale, în Polonia şi spre Turcia. A ajutat şi faptul că oponenţii probabili ai Rusiei s-au confruntat cu dificultăţi sporite în cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea. Odată ce Suedia ieşise din cursă, doar Prusia sau Imperiul Habsburgic putea asigura o contrapondere şi, deoarece acestea erau

adesea în conflict, de obicei Rusia putea face ce voia atât cu o Polonie suferindă, cât şi cu un Imperiu Otoman care se dezintegra.

În 1701, electorul de Brandenburg, cu acordul împăratului, a devenit rege; regatul său, Prusia, urma să dăinuie până în 1918 şi să aibă un impact profund asupra istoriei Europei, aproape la fel de mare ca şi Rusia. Dinastia Hohenzollern asigurase un şir neîntrerupt de electori începând din 1415, extinzându-şi constant domeniile ancestrale, iar Prusia, care pe atunci era ducat, se unise cu Brandenburgul în secolul al XVI-lea, după ce un rege polonez îi alungase pe Cavalerii Teutoni care o conduceau. Politica dinastiei Hohenzollern fusese toleranța religioasă după ce un elector s-a convertit la calvinism în 1613, în timp ce supuşii săi au rămas luterani. O problemă cu care s-au confruntat cei din familia Hohenzollern era suprafața mare şi diversitatea teritoriilor lor, care se întindeau din Prusia Orientală, de-a lungul coastei Mării Baltice, până pe malul vestic al Rinului. Suedezii au tot pătruns în aceste teritorii dispersate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, deşi de obstacole s-a lovit chiar şi „Marele Elector", Frederic-Wilhelm, creatorul armatei prusace regulate şi autorul victoriilor împotriva suedezilor pe care s-a întemeiat cea mai durabilă tradiție militară din istoria Europei moderne.

Armele şi diplomația au continuat să îl împingă pe succesorul lui Frederic-Wilhelm spre coroana de rege pe care o râvnea şi spre intrarea în Liga de la Augsburg împotriva lui Ludovic al XIV-lea. Chiar şi numai prin asta, Prusia era în mod clar o putere. A costat-o scump, dar, datorită unei administrări atente, avea iarăşi cea mai bună armată şi una dintre cele mai pline vistierii din Europa în 1740, când a urcat pe tron Frederic al II-lea.

A ajuns să fie supranumit „cel Mare" din cauza modului în care s-a folosit de ele, în mare măsură în detrimentul Habsburgilor şi al regatului Poloniei, dar şi al propriului popor, pe care l-a împovărat cu dări şi l-a expus invaziilor străine. Este greu de zis dacă a fost mai simpatic sau mai antipatic decât brutalul său tată (pe care îl ura). Era, cu siguranță, maliții os, răzbunător şi complet lipsit de scrupule. Dar era şi foarte inteligent şi cultivat, cântând şi compunând pentru flaut şi găsind plăcere în discuțiile cu oameni inteligenți. Semăna cu tatăl său în ceea ce priveşte devotamentul total față de interesele dinastiei, care, după părerea lui, erau extinderea teritorială şi creşterea prestigiului acesteia.

Frederic a renunțat la unele posesiuni aflate prea departe pentru a putea fi cu adevărat încorporate în stat, dar a adăugat Prusiei teritorii mai valoroase. Ocazia de a anexa Silezia s-a ivit în 1740, când a murit împăratul, lăsând în urmă o fiică al cărei drept la succesiune căutase să îl asigure, dar ale cărei perspective erau incerte. Aceasta era Maria Tereza. Ea a rămas duşmanul cel mai nemilos al lui Frederic până la moartea ei, în 1780, şi intensa antipatie personală era reciprocă. În urma unui război „pentru succesiunea la tronul Austriei" care a implicat toată

Europa, Silezia a trecut în stăpânirea Prusiei. Nu avea să mai fie pierdută în alte războaie, iar în ultimul an al domniei sale Frederic a format o Ligă a Principilor Germani pentru a zădărnici încercările fiului şi succesorului Mariei Tereza, Iosif al II-lea, de a negocia achiziția Bavariei ca recompensă pentru moştenirea habsburgică.

Acest episod contează mai mult pentru istoria Europei în ansamblu decât ne-am putea aştepta de la o competiție pentru o provincie, oricât de bogată ar fi aceasta, şi pentru supremația principilor Germaniei. La prima vedere o reamintire a importanței pe care o aveau preocupările dinastice din trecut chiar şi în secolul al XVIII-lea, el marchează de asemenea, şi mai semnificativ, inaugurarea unei teme care va persista un secol, cu consecințe serioase pentru Europa. Frederic a lansat o bătălie între Habsburgi şi Hohenzollerni pentru influență asupra statelor germane, care avea să se încheie abia în 1866. Deocamdată nu are rost să anticipăm; dar acest context pune în perspectivă apelul dinastiei Hohenzollern la sentimentele patriotice ale germanilor împotriva împăratului, ale cărui interese esențiale erau în mare parte nongermane. Aveau să existe perioade de relații bune, dar în îndelungata luptă care a început în 1740 marele handicap al Austriei urma să fie întotdeauna faptul că era mai mult şi mai puțin decât un stat pur german.

Dezavantajele lărgirii intereselor sale au devenit foarte evidente în timpul domniei Mariei Tereza. Țările de Jos austriece erau mai mult o bătaie de cap administrativă decât un avantaj strategic, dar cele mai grave chestiuni care au distras-o de la problemele din Germania au apărut în Răsărit, iar acestea au devenit tot mai presante pe măsură ce a doua jumătate a secolului a dezvăluit tot mai clar probabilitatea unei confruntări îndelungate şi neîntrerupte cu Rusia din cauza Imperiului Otoman. De vreo 30 de ani relațiile ruso-turce erau într-un soi de amorțeală, cu unele erupții minore ocazionale legate de construirea unui fort sau de raidurile tătarilor crimeeni, unul dintre grupurile etnice care îşi aveau originea într-o rămăşiță a Hoardei de Aur şi erau vasali ai Imperiului Otoman. Apoi, între 1768 şi 1774, Ecaterina a purtat războiul în care a avut cel mai mare succes. Un tratat de pace ruso-turc, semnat într-un sat obscur din Bulgaria pe care turcii îl numeau Kuciuk-Kainargi, a fost unul dintre cele mai importante din acel secol. Turcii recunoşteau independența Hanatului Crimeii (o pierdere importantă atât din punct de vedere material, din cauza efectivelor lor militare, cât şi moral, deoarece acesta a fost primul popor islamic cedat de Imperiul Otoman), iar Rusia primea teritoriul dintre Bug şi Nipru, plus o despăgubire şi dreptul de navigație în Marea Neagră şi prin Strâmtori. În unele privințe, unul dintre termenii cei mai plini de semnificație pe viitor a fost dreptul de a interveni alături de turci în favoarea „bisericii care se va construi la Constantinopol şi a celor care o slujesc”. Acest lucru însemna că guvernul rus era recunoscut ca garant şi protector al unor

noi drepturi acordate supuşilor ortodocşi – respectiv creştini – ai sultanului. Avea să se dovedească a fi un cec în alb pentru amestecul ruşilor în problemele turcilor.

Acesta a fost un început, nu un sfârşit. În 1783 Ecaterina a anexat Crimeea. Un alt război cu turcii i-a lărgit granița până la Nistru. Următoarea graniță evidentă la orizont era Prutul, care se varsă în Dunăre la aproximativ o sută de mile de Marea Neagră. Perspectiva că ruşii s-ar putea instala la gurile de vărsare ale Dunării avea să rămână coşmarul Austriei, dar pericolul care se contura deocamdată în Răsărit era că Rusia va înghiți Polonia. După eclipsarea Suediei, Rusia făcea efectiv ce voia la Varşovia. A lăsat un rege polonez docil să-i sprijine interesele. Facțiunile magnaților şi disputele lor blocau calea către reformă şi fără reformă independența Poloniei avea să fie o fantasmă deoarece o rezistență efectivă împotriva Rusiei era imposibilă. În momentul când părea că există o şansă infimă de reformă, ruşii au eliminat-o exploatând cu dibăcie scindările religioase, astfel încât au apărut confederații, iar Polonia a fost împinsă rapid în ghearele războiului civil.

Ultima fază a istoriei Poloniei ca stat independent începuse în 1768, când turcii au declarat război Rusiei, sub pretextul că vor să apere libertățile polonezilor. Patru ani mai târziu, în 1772, a avut loc prima „împărțire" a Poloniei, prin care aceasta a pierdut cam o treime din teritoriu şi jumătate din populație, divizate între Rusia, Prusia şi Austria. Vechiul sistem internațional, care menținuse oarecum artificial Polonia, dispăruse acum. După încă două împărțiri (în 1793 şi 1794-1795), Rusia câştigase cel mai mult pe hartă, absorbind aproximativ 180.000 de mile pătrate de teritoriu (deşi în secolul următor avea să devină clar că o populație de polonezi disidenți nu era nicidecum un câştig evident); şi Prusia s-a descurcat bine, alegându-se, în urma împărțirii, cu mai mulți supuşi slavi decât germani. Europa de Răsărit se transformase complet după 1500 şi scena era pregătită pentru secolul al XIX-lea, când nu avea să mai rămână nimic de împărțit pentru a distrage atenția Austriei şi Rusiei de la problema succesiunii la tronul Imperiului Otoman. Între timp, Polonia a dispărut ca stat pentru mai bine de un secol.

Ecaterina susținea pe bună dreptate că a făcut multe pentru Rusia, dar nu făcuse decât să folosească o forță deja vizibilă. Chiar şi în anii 1730, o armată rusă ajunsese în vest tocmai până la Neckar; în 1760, o alta a pătruns în Berlin. În anii 1770 exista o flotă rusească în Mediterana. Câțiva ani mai târziu, o armată rusă lupta în Elveția şi după încă 20 de ani o alta avea să pătrundă în Paris. Paradoxul implicit în astfel de demonstrații de forță era că această putere militară se baza pe o structură socială şi economică încă fundamental diferită de cea care se dezvoltase în unele părți ale Europei. Poate era un rezultat inerent al acțiunilor lui Petru. Statul rus se baza pe o societate cu care era fundamental incompatibil, iar mai târziu unii critici ruşi aveau să dezvolte mult această temă.

Bineînțeles, asta nu însemna că timpul putea fi dat înapoi. Imperiul Otoman nu avea să mai fie niciodată un pretendent serios la putere, în timp ce ascensiunea Prusiei anunța o nouă epocă în aceeaşi măsură ca şi ascensiunea Rusiei. Ponderea pe care urmau s-o aibă Provinciile Unite şi Suedia pe scena internațională fusese de neimaginat în anii 1500, dar şi importanța lor slăbise până în anii 1800; erau încă națiuni importante, dar de rangul al doilea. Franța urma să fie în continuare o putere de prim rang într-o epocă a statelor naționale, aşa cum fusese şi pe vremea rivalității dinastice, în secolul al XVI-lea; ba chiar puterea sa era relativ mai mare şi încă nu atinsese apogeul supremației în Europa Occidentală. Dar şi ea se confrunta cu un nou rival, unul care deja o învinsese. Micul regat englez din anii 1500, izolat pe o insulă din largul coastei europene, sub conducerea unei dinastii arogante, se transformase în puterea mondială numită Marea Britanie.

Aceasta a fost o transformare aproape la fel de surprinzătoare şi de bruscă precum cea a Rusiei. Ea a depăşit la fel de spectaculos vechile categorii ale diplomației europene. Din ceea ce unii istorici au numit „arhipelagul atlantic” de insule şi regate, conduse intermitent, într-o măsură variabilă, de monarhi din dinastiile Tudor şi Stuart, apăruse o nouă putere oceanică. Pe lângă noua sa unitate, se bucura şi de avantaje instituționale şi economice unice prin faptul că îşi extindea influența la nivel mondial. În 300 de ani, zonele majore de conflict în Europa se deplasaseră din vechile regiuni disputate – Italia, Rin şi Țările de Jos – spre centrul şi estul Germaniei, valea Dunării, Polonia, regiunea carpatică şi zona baltică, dar şi dincolo de oceane – cea mai mare schimbare dintre toate. Începuse cu adevărat o nouă eră, anunțată nu doar de remodelarea Europei de Est, ci şi de războaiele lui Ludovic al XIV-lea, primele războaie mondiale ale epocii moderne, care au implicat imperii şi au traversat oceane.

5

Asaltul Europei asupra lumii

După anul 1500, în istoria lumii a existat o schimbare majoră şi fără precedent. Nu se mai întâmplase niciodată ca o cultură să se răspândească pe tot globul. Chiar şi în preistorie, curentul cultural păruse orientat spre diferențiere. Acum începea să se schimbe. Chiar şi la sfârşitul secolului al XVIII-lea, aspectele esențiale ale fenomenului erau evidente. Între timp, unele națiuni europene, inclusiv Rusia, îşi revendicaseră deja mai mult de jumătate din suprafața terestră a lumii. Ele controlau de fapt (sau credeau că controlează) aproximativ o treime din aceasta. Niciodată nu se mai întâmplase ca nişte oameni care împărtăşeau o singură civilizație să dobândească pentru uz propriu un teritoriu atât de vast.

Mai mult, consecințele începuseră să se vadă în unele schimbări ireversibile. Europenii transplantaseră plante şi specii de animale, începând ceea ce avea să fie cea mai amplă remodelare a ecologiei care a avut loc vreodată. În emisfera vestică au trimis populații care constituiau deja, în 1800, noi centre de civilizație, cu instituții de guvernare, religie şi educație europene. Din fostele posesiuni britanice din America de Nord se născuse o nouă națiune, în timp ce în sud spaniolii distruseseră două civilizații mature pentru a o implanta pe a lor.

Spre răsărit, povestea era diferită, dar la fel de spectaculoasă. Odată ce a trecut de Capul Bunei Speranțe (unde trăiau aproximativ 20.000 de olandezi), un englez care ar fi călătorit pe o navă comercială a Companiei Indiilor de Est în 1800 nu ar fi acostat în comunități coloniale europene precum cele din Americi decât dacă s-ar fi abătut până în Australia, care tocmai începea să primească colonişti. Dar în Africa de Est, Persia, India, Indonezia ar fi găsit europeni veniți să facă afaceri şi care apoi, mai devreme sau mai târziu, plănuiau să se întoarcă acasă pentru a se bucura de profituri. Erau de găsit chiar şi în Guanzhou (Canton) sau, foarte puțini, în regatul insular închis al Japoniei. Doar interiorul Africii, încă protejat de boli şi climă, părea de nepătruns.

Transformarea remarcabilă care a început astfel (şi care avea să ajungă mult mai departe) a fost inițial un proces unidirecțional, dar a devenit curând un proces de integrare. Se răspândea pe oceane şi pe coastele care le înconjurau, iar metodele erau comerțul şi colonizarea. Cei mai mulți colonişti erau europeni, dar rețelele imperiale pe care le-au creat au adus cu ele şi africani (majoritatea – deşi nu în totalitate – ca sclavi) în Lumea Nouă, chinezi în Asia de Sud-Est şi indieni aproape pretutindeni. Lumea se înnoia în ceea ce priveşte călătoriile, cunoaşterea şi populația.

Aceasta a fost o transformare enormă a relațiilor la nivel mondial şi s-a produs ca urmare a schimbărilor profunde din Europa. La baza ei se aflau mai multe straturi de explorări, inițiative, avantaje tehnice şi sprijin din partea statului. Tendința părea ireversibilă spre sfârşitul secolului al XVIII-lea şi, într-un sens, aşa şi avea să se dovedească a fi, chiar dacă stăpânirea europeană directă avea să dispară într-o perioadă mult mai scurtă decât cea care fusese necesară pentru a fi instituită. Nicio civilizație nu mai avusese un succes atât de rapid şi de spectaculos, cu o expansiune tulburată doar de oprelişti ocazionale şi temporare sau atât de arogant în revendicările sale.

Unul dintre avantajele europenilor îl constituiseră motivațiile lor puternice de a reuşi. Principalul motor al epocii marilor descoperiri geografice fusese dorința lor de a stabili un contact mai facil şi mai direct cu Asia, sursa unor mărfuri foarte prețuite în Europa, într-o vreme când principalele țări din Asia nu voiau practic nimic din ceea ce Europa putea să ofere la schimb. Când Vasco da Gama a arătat ce adusese cu el pentru a-i oferi în dar unui rege, locuitorii Calicutului au râs de el; nu avea nimic de oferit care să se poată compara cu ceea ce negustorii arabi aduseseră în India din alte părți ale Asiei. De fapt, tocmai superioritatea legendară a atâtor aspecte ale civilizației Orientului a fost aceea care i-a îndemnat pe europeni să încerce să ajungă acolo în mod mai regulat şi mai sigur decât călătoriile ocazionale ale câte unui Marco Polo. Întâmplător, China, India şi Japonia treceau toate prin transformări majore – în societate, cultură şi politică – în secolele XVI-XVII. Blocada terestră instituită în Europa de Est de către otomani le-a făcut şi mai atractive pentru europeni decât înainte. Se puteau obține profituri uriaşe, aşa că eforturile enorme se justificau.

Dacă aşteptarea unei recompense este o rețetă bună pentru un moral ridicat, la fel este şi speranța de succes. În secolul al XVI-lea se făcuseră destule pentru ca explorările şi noile inițiative să fie abordate cu încredere; a existat şi un factor cumulativ, pe măsură ce fiecare călătorie încununată de succes îmbogățea cunoştințele şi creştea siguranța că se pot realiza şi mai multe. Odată cu trecerea timpului, aveau să existe şi profituri pentru finanțarea viitoarelor expansiuni. Mai exista şi avantajul psihologic al creştinismului. La scurt timp după înființarea unor colonii, acesta a găsit o supapă în misionariat, dar a fost întotdeauna prezent ca fapt cultural, asigurându-i pe europeni de superioritatea lor față de popoarele cu care începeau să intre în contact.

În următoarele patru secole, creştinismul urma să aibă adesea efecte dezastruoase. Încrezători în faptul că erau posesorii adevăratei religii, europenii erau nerăbdători şi disprețuitori față de valorile şi realizările popoarelor şi civilizațiilor pe care le tulburau. Rezultatul era întotdeauna neplăcut şi adesea brutal. Este adevărat, de asemenea, că zelul religios se putea pierde uşor printre motivații mai puțin avuabile. Aşa cum s-a exprimat cel mai mare istoric spaniol al

cuceririlor Americilor atunci când a descris motivul pentru care el şi tovarăşii săi porniseră spre Indii, ei doreau „să-i slujească pe Dumnezeu şi pe Maiestatea Sa, să-i lumineze pe cei care erau în întuneric şi să se îmbogăţească, după cum îşi doreşte tot omul”.

Lăcomia a dus rapid la abuz de putere, la dominaţie şi la exploatarea prin forţă. În cele din urmă, aceasta a dus la mari nelegiuiri – deşi au fost adesea comise fără voie. Uneori s-a ajuns la distrugerea unor întregi societăţi, dar acesta nu a fost decât cel mai grav aspect al unei dorinţe de a domina prezente încă de la începutul iniţiativelor europene. Aventurierii care au ajuns primii pe coastele Indiei abordau curând vase comerciale asiatice, torturând şi ucigând echipajele şi pasagerii, jefuind încărcătura şi incendiind epavele devastate. Europenii puteau să obţină de obicei ceea ce doreau datorită unei superiorităţi tehnice care le sporea puterea, deşi erau puţini, şi timp de câteva secole au înclinat balanţa împotriva marilor aglomerări istorice de populaţie şi civilizaţie.

Următorul căpitan portughez după da Gama care a ajuns aici a ilustrat bine acest lucru bombardând Calicutul. Puţin mai târziu, în 1517, când portughezii au ajuns în Guangzhou, au tras o salvă în semn de prietenie şi respect; bubuitul tunurilor lor i-a înspăimântat însă pe chinezii din sud, care i-au numit la început pe aventurieri *folangki* – o variantă alterată a termenului *franci*. Aceste arme erau diferite de tot ceea ce avea China. Existau de mult puşti în Asia şi chinezii descoperiseră praful de puşcă cu sute de ani înaintea Europei, dar tehnologia artileriei nu se prea dezvoltase aici. Meşteşugurile şi metalurgia europene făcuseră progrese considerabile în secolul al XV-lea, producând arme superioare oricăror altora din lume. Asia trebuia să recupereze decalajul faţă de tehnologia europeană a armamentului. Dar de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, când urmau să se producă cele mai semnificative îmbunătăţiri ale armelor marilor puteri europene, Asia avea să rămână tot mai în urmă, până la mijlocul secolului XX.

Acest progres fusese şi avea să fie iarăşi prezent şi în alte domenii, mai ales în construcţia şi manevrarea navelor, despre care am amintit deja. Împreună, aceste progrese au produs arma remarcabilă cu care Europa a deschis lumea, velierul cu tunuri. Şi în acest caz, evoluţia începuse abia în 1517, dar portughezii fuseseră deja capabili să respingă flotele organizate de turci pentru a nu-i lăsa să pătrundă în Oceanul Indian. (Turcii au avut un succes mai mare pe Marea Roşie, în ale cărei ape mai înguste galera propulsată de vâsle, care se apropia de vasele inamice ca să se lupte cu ele şi să le abordeze, s-a dovedit a fi încă utilă. Chiar şi aici, portughezii au reuşit totuşi să pătrundă spre nord tocmai până la istmul Suez.) Jonca de război chinezească nu se descurca nici ea mai bine decât galera cu vâsle. Abandonarea vâslelor ca mijloc de propulsie şi montarea, pe laturi, a unui număr mare de tunuri a crescut enorm valoarea efectivelor militare europene, nu tocmai numeroase.

Acest avantaj era evident în ochii contemporanilor. Încă din 1481 papa interzisese vânzarea de arme către africani. În secolul al XVII-lea olandezii depuneau eforturi considerabile pentru a păzi de asiatici secretele turnării tunurilor. Şi totuşi, ele au ajuns pe mâna acestora. În India existaseră tunari turci în secolul al XV-lea şi înainte de a ajunge în China portughezii le dădeau persanilor tunuri şi îi învățau cum să toarne şi ei altele pentru a-i hărțui pe turci. În secolul al XVII-lea, cunoştințele iezuiților despre turnarea tunurilor şi artilerie se numărau printre motivele pentru care aceştia au rămas în grațiile autorităților chineze.

Totuşi, chiar şi atunci când, aşa cum se temeau olandezii, cunoştințele de ultimă oră din domeniul turnării tunurilor au pătruns în societățile orientale, acest lucru nu a compensat avantajul europenilor. Artileria chineză a rămas inferioară, în ciuda instructajului făcut de iezuiți (deşi era mai mult decât suficientă pentru Qing ca să-şi domine regiunea). Discrepanța tehnologică dintre Europa şi restul lumii nu se rezuma la know-how. Unul dintre avantajele de care se bucura Europa la începutul erei sale nu era reprezentat doar de cunoştințele noi, ci şi de o atitudine față de cunoaştere diferită de a altor culturi. Exista o disponibilitate de a le folosi în cazul unor probleme practice, o abordare tehnologică. Aici se aflau rădăcinile a ceea ce avea să devină o caracteristică a elitelor europene în timpul Iluminismului, încrederea lor tot mai mare în puterea de a schimba lucrurile.

Africa şi Asia au fost primele ținte împotriva cărora au fost folosite avantajele europenilor. Pe aceste continente, portughezii au fost preeminenți mai mult de un secol. Au avut un rol atât de important şi au înregistrat un succes atât de mare în deschiderea unor noi rute spre Orient, încât regele lor şi-a luat titlul (confirmat de papă) de „Stăpân al cuceririlor, navigației şi comerțului cu India, Etiopia, Arabia şi Persia”, care indică foarte bine atât aria de acoperire, cât şi orientarea spre est ale acțiunilor portughezilor, deşi era uşor înşelător prin referirea la Etiopia, cu care portughezii aveau contacte restrânse. Cucerirea Africii se rezuma la nişte inițiative timide şi periculoase. Portughezii sugerau că Dumnezeu crease special o barieră în interiorul continentului african, cu bolile sale misterioase şi nocive (care aveau să-i țină pe europeni la distanță până la sfârşitul secolului al XIX-lea). Chiar şi avanposturile de pe coasta Africii de Vest erau nesănătoase pentru europeni şi nu erau probabil tolerate decât datorită importanței pe care o aveau în negoțul cu sclavi şi în substructura comerțului la distanță. Stațiile din Africa de Est erau mai puțin nesănătoase, dar nici ele nu prezentau interes ca rampe de lansare spre interior, ci deoarece erau parte a unei rețele comerciale create de arabi, pe care portughezii îi hărțuiau în mod deliberat pentru a creşte costul mirodeniilor ce ajungeau pe Marea Roşie şi prin Orientul Mijlociu la comercianții venețieni din estul Mediteranei.

Succesorii portughezilor aveau să lase şi ei în pace interiorul Africii, iar istoria acestui continent s-a scris încă două secole în ritmurile proprii în fortărețele misterioase ale pădurilor şi savanelor ei, locuitorii săi având doar contacte corozive şi doar rareori stimulatoare cu europenii la periferie. Este adevărat totuşi că începutul erei europene în Asia a demonstrat că niciuna dintre puterile implicate nu a fost interesată inițial de subjugarea sau colonizarea unor suprafețe întinse. Perioada de până la mijlocul secolului al XVIII-lea a fost marcată de înmulțirea factoriilor, a concesiunilor în instalațiile portuare, a forturilor şi bazelor de protecție de pe coastă, căci acestea erau suficiente pentru a asigura singurul lucru pe care imperialismul timpuriu îl urmărea în Asia – un comerț sigur şi profitabil.

Portughezii au dominat acest comerț în secolul al XVI-lea; puterea lor de foc distrugea totul în cale şi şi-au construit rapid un lanț de baze şi factorii pe care s-a întemeiat primul imperiu global. La 12 ani după ce Vasco da Gama a sosit la Calicut, portughezii şi-au înființat principala colonie din Oceanul Indian la vreo 300 de mile nord pe coasta de vest a Indiei, în Goa. Aceasta avea să devină atât un centru misionar, cât şi unul comercial; odată înființat, Imperiul Portughez a sprijinit cu tărie propagarea credinței, iar franciscanii au jucat un rol important aici. În 1513 primele vase portugheze au ajuns în Moluce, legendarele insule ale mirodeniilor, şi a început încorporarea în orizontul european a Indoneziei, a Asiei de Sud-Est şi a unor insule tocmai până la Timor. Patru ani mai târziu primele corăbii portugheze au ajuns în China şi au inițiat relații directe de comerț pe mare cu acest imperiu. Peste alți zece ani li s-a permis să folosească Macao ca bază comercială; în 1557 au obținut dreptul de a întemeia o aşezare permanentă aici. Când Carol Quintul le-a cedat drepturile pe care Spania le revendicase ca rezultat al explorării insulele Moluce, păstrând doar Filipinele şi renunțând la orice interes în zona Oceanului Indian, portughezii au dobândit un monopol al imperiului oriental pentru următoarea jumătate de secol. Ulterior aveau să-l conecteze cu posesiunile lor din Brazilia şi Africa, văzându-şi bastioanele de peste mări ca puncte de sprijin ale unui imperiu comercial maritim.

Portughezii nu făceau comerț doar între lumea exterioară şi Europa; erau multe altele de făcut şi ca transportatori între țările asiatice. Covoarele persane ajungeau în India, cuişoarele din Moluce în China, arama şi argintul din Japonia în China, postavul indian în Siam (Thailanda), toate pe corăbii europene. Portughezii şi succesorii lor au descoperit aici o sursă profitabilă de venit pentru a echilibra o parte din costurile balanței comerciale nefavorabile a Europei în relațiile cu Asia, ai cărei locuitori mult timp nu prea au vrut de la Europa decât argint. Singurii concurenți serioşi pe mare erau arabii şi ei erau controlați eficient de escadrile portugheze care operau din bazele est-africane, de la Socotra, la intrarea în Marea Roşie, pe care o stăpâneau din 1507, de la Ormuz, de pe coasta

nordică a intrării în Golful Persic, şi din Goa. Din aceste locuri, portughezii şi-au extins comerțul, ajungând în cele din urmă să facă negoț în Marea Roşie până la Massawa şi capătul Golfului Persic, unde au înființat o factorie la Basra. Îşi asiguraseră, de asemenea, unele privilegii în Birmania şi Siam şi în anii 1540 au fost primii europeni care au debarcat în Japonia. Această rețea era sprijinită de o diplomație bazată pe acorduri cu conducătorii locali şi pe superioritatea puterii de foc a portughezilor pe mare. Chiar dacă şi-ar fi dorit, nu ar fi putut să-şi dezvolte puterea la fel de mult şi pe uscat deoarece nu aveau destui oameni, astfel încât un imperiu comercial nu era doar o soluție economică viabilă, ci şi singurul lucru care putea fi creat cu mijloacele disponibile.

Supremația Portugaliei în Oceanul Indian ascundea puncte slabe fundamentale: o lipsă de efective militare şi o bază financiară instabilă. A durat doar până la sfârşitul secolului, fiind apoi înlocuită de cea a olandezilor, care au dus tehnica şi instituțiile imperiului comercial pe cele mai înalte culmi. Olandezii erau imperialiştii comerciali prin excelență, deşi în cele din urmă şi ei au ajuns să întemeieze colonii în Indonezia. Ocazia s-a ivit în 1580, când Portugalia a fost anexată de către Spania. Această schimbare i-a stimulat pe marinarii olandezi, excluşi acum din profitabilul comerț bazat pe reexportarea mărfurilor orientale din Lisabona spre nordul Europei, care în cea mai mare parte fusese în mâinile lor. Fundalul Războiului de Optzeci de Ani cu Spania i-a stimulat şi mai mult să pătrundă în zone unde puteau face profituri în detrimentul Peninsulei Iberice. Ca şi portughezii, nu erau prea mulți, nici două milioane de oameni, iar supraviețuirea lor depindea de o bază restrânsă; bogăția comercială era, prin urmare, extrem de importantă pentru ei. Avantajele lor erau date de forța de muncă din domeniul naval, de corăbiile, bogăția şi experiența acumulate datorită supremației lor în domeniul pescuitului şi al transportului în apele nordice, în timp ce competența comercială pe plan intern facilita mobilizarea resurselor pentru noi proiecte. Olandezii au fost ajutați şi de o redresare simultană a arabilor, care au recucerit avanposturile din Africa de Est, la nord de Zanzibar, pe măsură ce puterea portughezilor slăbea ca urmare a anexării de către Spania.

În primele decenii ale secolului al XVII-lea, prin urmare, s-a prăbuşit mare parte a Imperiului Portughez din Asia, fiind înlocuit de olandezi. Pentru o vreme, olandezii s-au stabilit şi ei în Pernambuco, regiunea producătoare de zahăr a Braziliei portugheze, deşi nu au fost capabili s-o păstreze. Principalul obiectiv al olandezilor erau insulele Moluce. O scurtă perioadă de călătorii individuale (65 în şapte ani, unele în zona Strâmtorii Magellan, altele în jurul Africii) a luat sfârşit în 1602, când, la inițiativa Stărilor Generale, guvernul Provinciilor Unite, a fost întemeiată Compania Olandeză a Indiilor de Est, organizația care avea să se dovedească a fi instrumentul decisiv al supremației comerciale olandeze din Asia.

Ca şi portughezii înaintea lor, funcţionarii companiei s-au folosit de diplomaţie în relaţiile cu conducătorii diferitelor teritorii pentru a exclude concurenţii, precum şi de un sistem de factorii. Cât de răi puteau fi olandezii cu rivalii lor s-a văzut în 1623, când zece englezi au fost ucişi la Ambyona; aceasta a pus capăt tuturor încercărilor englezilor de a se amesteca direct în comerţul cu mirodenii. Ambyona fusese una dintre primele baze portugheze pe care au pus mâna printr-o eliminare rapidă a intereselor portughezilor, dar abia în 1609, când un guvernator general rezident a fost trimis în insulele din Indiile de Est, a putut începe o reducere a principalelor forturi portugheze. Cea mai importantă dintre aceste operaţiuni a fost stabilirea reşedinţei autorităţilor olandeze la Jakarta (redenumită Batavia), în Java, unde avea să rămână până la sfârşitul stăpânirii coloniale olandeze. Aceasta a devenit centrul unei arii de colonizare, unde coloniştii olandezi se puteau baza pe sprijinul companiei în controlarea dură a forţei de muncă. Începuturile istoriei coloniilor olandeze sunt macabre, marcate de insurecţii, deportări, înrobiri şi exterminări. Comerţul transportatorilor locali – şi al joncilor chinezeşti – a fost distrus în mod deliberat pentru a concentra toate sursele de profit în mâinile olandezilor.

Comerţul cu mirodenii spre Europa era în centrul atenţiei olandezilor şi profiturile erau uriaşe. În cea mai mare parte a secolului a reprezentat peste două treimi din valorile încărcăturilor trimise înapoi spre Amsterdam. Dar olandezii au început de asemenea să-i înlocuiască pe portughezi în importantul comerţ est-asiatic. Nu au reuşit să-i alunge pe portughezi din Macao, deşi au trimis expediţii împotriva lor, dar au izbutit să se stabilească în Formosa, de unde au pus bazele unui comerţ indirect cu China continentală. În 1638 portughezii au fost alungaţi din Japonia şi olandezii le-au luat locul. În următoarele două decenii, portughezii au fost înlocuiţi de olandezi şi în Ceylon. Însă, după ce au reuşit să negocieze un monopol asupra comerţului cu Siamul, l-au pierdut în faţa altei puteri, Franţa. Legătura Franţei cu această regiune a început accidental în 1660, când întâmplarea a făcut ca trei misionari francezi să ajungă în capitala Siamului. Graţie înfiinţării de către aceştia a unei misiuni şi prezenţei unui sfetnic grec la curtea siameză, a urmat o misiune diplomatică şi militară franceză în 1685. Dar aceste începuturi promiţătoare au fost înghiţite de războiul civil şi Siamul a ieşit iarăşi din sfera de influenţă europeană pentru încă două secole.

La începutul secolului al XVIII-lea olandezii deţineau, astfel, supremaţia în Oceanul Indian şi Indonezia şi aveau un interes major în mările Chinei. Într-o măsură remarcabilă, se relua tiparul anterior al portughezilor, deşi mai rămăseseră unele avanposturi portugheze precum Goa şi Macao. Nucleul puterii olandeze era Strâmtoarea Malacca, de unde se răspândea prin Malaysia şi Indonezia, spre Formosa şi legăturile comerciale cu China şi Japonia şi către sud-est, spre crucialele insule Moluce. Această regiune se bucura acum de un comerţ intern

atât de extins, încât începea să se autofinanțeze, fluxul monetar fiind asigurat de metalele prețioase din Japonia şi China, şi nu de cele din Europa, ca înainte. Mai spre vest, olandezii se stabiliseră şi la Calicut, în Ceylon şi la Capul Bunei Speranțe şi înființaseră factorii în Persia. Deşi Batavia era un oraş de mari dimensiuni şi olandezii administrau plantații pentru a cultiva bunurile de care aveau nevoie, acesta era tot un imperiu comercial litoral sau insular, nu unul de dominație internă a zonei continentale. La urma urmelor, se baza pe puterea navală şi avea să slăbească – deşi nu avea să dispară – pe măsură ce puterea navală olandeză a fost depăşită.

Acest lucru începea să se întâmple în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea. Neverosimilul pretendent la supremație în Oceanul Indian era Anglia. Englezii încercaseră de mult să intre în comerțul cu mirodenii. Existase o Companie a Indiilor de Est în timpul domniei lui Iacob I, dar eforturile agenților săi i-au costat scump şi atunci când au încercat să colaboreze cu olandezii, şi când s-au luptat cu ei. Rezultatul a fost că până în 1700 englezii îşi încheiaseră socotelile la est de Strâmtoarea Malacca. Ca şi olandezii în 1580, s-au confruntat cu nevoia de a schimba direcția şi aşa au şi făcut. Deznodământul a fost cel mai important eveniment din istoria Marii Britanii între Reforma protestantă şi începutul industrializării, impunerea dominației în India.

În India principalii rivali ai englezilor nu erau olandezii sau portughezii, ci francezii, şi ceea ce era în joc a devenit evident abia mult mai târziu. Creşterea puterii britanice în India a avut loc treptat. După fondarea fortului St. George la Madras şi dobândirea Bombayului de la portughezi ca parte a zestrei reginei lui Carol al II-lea, englezii nu au pătruns mai departe în India până la sfârşitul secolului. Din primele lor avanposturi (Bombay era singurul teritoriu aflat în stăpânirea lor deplină) englezii făceau un comerț cu cafea şi textile mai puțin fascinant decât negoțul olandez cu mirodenii, dar ale cărui valoare şi importanță au crescut. Acesta le-a schimbat şi obiceiurile naționale şi, prin urmare, societatea, aşa cum a demonstrat înființarea unor cafenele în Londra. Curând au început să fie trimise corăbii din India spre China pentru ceai; până în 1700 englezii aveau o nouă băutură națională şi un poet avea să celebreze curând ceea ce el numea „ceştile care înveselesc, dar nu îmbată”.

Aşa cum a arătat o înfrângere a forțelor Companiei Indiilor de Est în 1689, dominația militară în India nu avea să fie uşoară. Mai mult, nu era necesară prosperității. Compania nu dorea, prin urmare, să lupte dacă putea evita acest lucru. Deşi la sfârşitul secolului s-a făcut o achiziție importantă, când Companiei i s-a permis să ocupe fortul William, pe care îl construise la Calcutta, în 1700 directorii au respins ideea de a obține noi teritorii sau de a întemeia colonii în India, considerând-o de-a dreptul nerealistă. Însă toate prejudecățile aveau să se schimbe odată cu prăbuşirea Imperiului Mogul după moartea lui Aurangzeb în

1707. Consecințele au devenit vizibile treptat, dar efectul lor total a fost că India s-a dezintegrat într-o mulțime de state autonome, fără nicio putere dominantă.

Imperiul Mogul avusese deja, înainte de 1707, probleme din cauza castei mahratta. De asemenea, tendințele centrifuge ale imperiului îi favorizaseră dintotdeauna pe nanabi, guvernatorii de provincii, iar puterea era din ce în ce mai evident împărțită între ei şi mahratta. Adepții sikhismului asigurau un al treilea centru de putere. Apărând inițial ca o sectă hindusă, în secolul al XVI-lea, ei se întorseseră împotriva mogulilor, dar se îndepărtaseră şi de hinduismul ortodox, devenind, practic, o a treia religie, pe lângă acesta şi islam. Adepții sikhismului formau o frăție militară, nu aveau caste şi erau cât se poate de capabili să-şi apere interesele într-o perioadă de dezbinare. În cele din urmă a apărut un imperiu sikh în nord-vestul Indiei care avea să dăinuie până în 1849. Între timp, în secolul al XVIII-lea, au apărut semnele unei polarități tot mai mari între hinduşi şi musulmani. Hinduşii s-au retras mai mult în propriile comunități, întărind practicile ritualice, care îi diferențiau public. Musulmanii au făcut la fel. Pe fondul acestei dezbinări în creştere, sub conducerea unei administrații militare şi civile mogule conservatoare şi învechite, a avut loc şi o invazie persană în anii 1730, însoțită de pierderi teritoriale.

În această situație, o intervenție străină era foarte tentantă. Privind retrospectiv, pare remarcabil faptul că atât britanicilor, cât şi francezilor le-a luat atât de mult timp ca să profite; chiar şi în anii 1740 Compania Britanică a Indiilor de Est încă era mai puțin bogată şi puternică decât cea olandeză. Această amânare este o dovadă a importanței care încă se acorda comerțului ca scop principal al lor. Atunci când au început să intervină, în mare măsură motivați de ostilitatea față de francezi şi de teama de ceea ce puteau face aceştia, britanicii aveau mai multe avantaje importante, deşi nu se gândeau încă la un imperiu. Având o factorie la Calcutta, se aflau la poarta de acces spre acea parte a Indiei care putea fi premiul cel mare – Bengalul şi cursul inferior al Gangelui. Asiguraseră comunicațiile maritime cu Europa, grație puterii navale britanice, iar la Londra miniştrii îi ascultau pe comercianții Companiei Indiilor de Est în timp ce omologii lor nu îi ascultau pe negustorii francezi la Versailles. Francezii erau concurenții potențiali cei mai periculoşi ai Marii Britanii, dar atenția guvernului lor tindea să fie mereu distrasă de angajamentele sale de pe continentul european. În fine, britanicilor le lipsea zelul misionar; acest lucru era adevărat în accepțiunea îngustă că interesul protestanților față de misiuni în Asia s-a manifestat mai târziu decât cel al catolicilor şi, în sens mai larg, că nu aveau dorința nestăpânită de a se amesteca în obiceiurile sau instituțiile locale, ci voiau doar – oarecum ca şi mogulii – să ofere o structură generală a puterii în cadrul căreia indienii să-şi poată duce viața aşa cum doreau, iar în acest timp comerțul de pe urma căruia

profita Compania să înflorească netulburat. Imperiul s-a născut din posibilitățile de afaceri, nu invers.

Calea spre un viitor imperial trecea prin politica indiană. Sprijinul acordat unor prinți indieni rivali a fost prima formă de conflict, indirectă, dintre francezi şi britanici. În 1744 aceasta a dus pentru prima dată la o luptă armată între forțele britanice şi cele franceze în Carnatic, regiunea de coastă din sud-est. India fusese atrasă irezistibil în conflictul mondial dintre britanici şi puterea franceză. Războiul de Şapte Ani (1756-1763) a fost decisiv. Înainte de izbucnirea acestuia, s-au purtat lupte aproape continue în India, chiar şi în perioada în care Franța şi Marea Britanie erau, oficial, în relații de pace după 1748. Cauza francezilor prosperase sub conducerea unui strălucit administrator colonial francez din Carnatic, Dupleix, care i-a alarmat foarte tare pe britanici extinzând dominația francezilor în rândul unor prinți locali făcând uz de forță şi de diplomație. Dar acesta a fost rechemat în Franța şi Compania Franceză a Indiilor nu avea să se bucure de tot sprijinul guvernului metropolitan de care avea nevoie pentru a se impune ca noua putere supremă. Când a izbucnit din nou războiul, în 1756, nababul din Bengal a atacat şi a capturat Calcutta. Felul cum i-a tratat pe prizonierii săi englezi, dintre care mulți au murit sufocați în legendara „Gaură neagră", a pus paie pe foc. Armata Companiei Indiilor de Est, comandată de angajatul acesteia, Robert Clive, a recucerit oraşul aflat în mâinile nababului, a ocupat enclava franceză Chandernagore şi apoi, pe 22 iunie 1757, a înfrânt armatele mult mai numeroase ale nababului la Plassey, aflat la aproximativ 100 de mile de Calcutta, pe Hooghly.

Nu a fost o luptă foarte sângeroasă (armata nababului a fost mituită), dar a fost una dintre bătăliile decisive din istoria lumii. Ea le-a deschis britanicilor calea spre controlul asupra Bengalului şi a veniturilor acestuia. Pe acestea s-a bazat distrugerea puterii franceze în Carnatic; astfel, s-a deschis calea spre alte cuceriri teritoriale care au dus, inexorabil, la un viitor monopol britanic asupra Indiei. Nimeni nu plănuise asta. Guvernul britanic, este adevărat, începuse să înțeleagă ce însemna o amenințare la adresa comerțului şi a trimis un batalion de trupe permanente pentru a ajuta Compania; gestul este cu atât mai semnificativ, deoarece recunoştea faptul că exista un interes național, dar şi din cauza dimensiunilor reduse ale acestui efort militar. Un număr extrem de redus de trupe europene cu artilerie terestră putea fi decisiv. Soarta Indiei depindea acum de cei câțiva soldați ai Companiei, europeni şi instruiți în Europa, şi de calitățile diplomatice şi perspicacitatea agenților săi. Pe această bază îngustă şi pe nevoia de guvernare într-o Indie care se dezintegra aveau să fie construite Indiile Britanice.

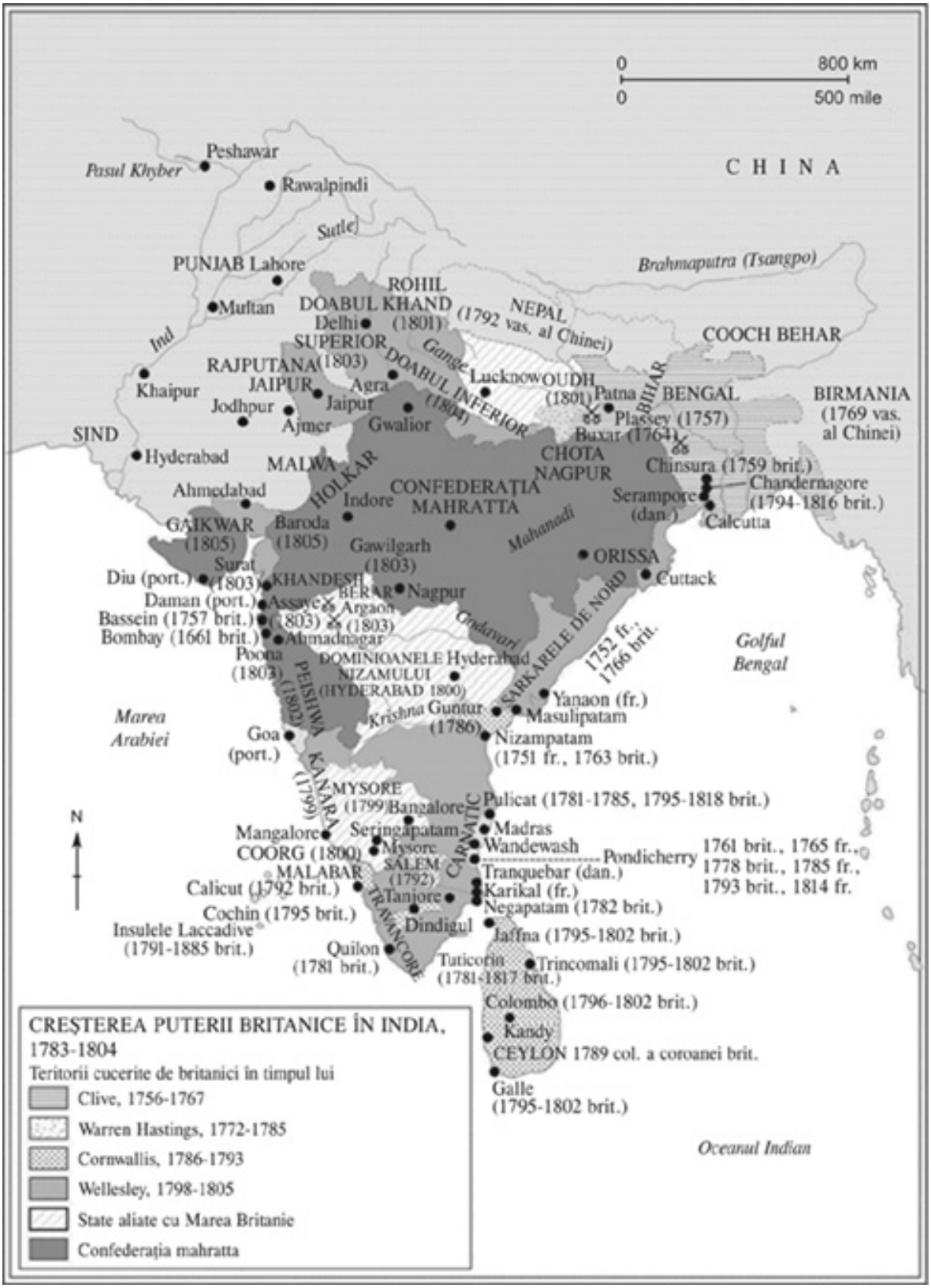
0 800 km
0 500 mile
CHINA
Peshawar
Pasul Khyber
Rawalpindi
Sutlej
PUNJAB Lahore
Multan
Ind
ROHIL KHAND (1801)
DOABUL (1804)
Delhi
SUPERIOR (1803)
RAJPUTANA
JAIPUR
Khaipur
Jodhpur
Jaipur
Ajmer
Agra
Gwalior
Ganges
DOABUL INFERIOR
NEPAL (1792 vas. al Chinei)
Brahmaputra (Tsangpo)
COOCH BEHAR
Lucknow
OUDH (1801)
Patna
BIHAR
BENGAL
Plassey (1757)
Buxar (1764)
BIRMANIA (1769 vas. al Chinei)
SIND
Hyderabad
MALWA
HOLKAR
CONFEDERAȚIA MAHRATTA
Indore
Ahmedabad
GAIKWAR (1805)
Baroda (1805)
Gawilgarh (1803)
Mahanadi
CHOTA NAGPUR
Chinsura (1759 brit.)
Chandernagore (1794-1816 brit.)
Serampore (dan.)
Calcutta
ORISSA
Cuttack
Surat (1803)
Diu (port.)
Daman (port.)
Bassein (1757 brit.)
Bombay (1661 brit.)
KHANDESH
BERAR
Nagpur
Assaye (1803)
Argaon (1803)
Ahmadnagar
Godavari
SARKARELE DE NORD
1752 fr., 1766 brit.
Golful Bengal
Poona (1803)
PEISHWA (1802)
DOMINIOANELE NIZAMULUI (HYDERABAD 1800)
Hyderabad
Yanaon (fr.)
Krishna
Guntur (1786)
Masulipatam
Nizampatam (1751 fr., 1763 brit.)
Marea Arabiei
Goa (port.)
KANARA (1799)
MYSORE (1799)
Bangalore
Pulicat (1781-1785, 1795-1818 brit.)
Seringapatam
Madras
Mangalore
Mysore
Wandewash
Pondicherry
1761 brit., 1765 fr., 1778 brit., 1785 fr., 1793 brit., 1814 fr.
COORG (1800)
SALEM (1792)
CARNATIC
Tranquebar (dan.)
MALABAR
Calicut (1792 brit.)
Tanjore
Karikal (fr.)
Negapatam (1782 brit.)
Cochin (1795 brit.)
Dindigul
Insulele Laccadive (1791-1885 brit.)
Jaffna (1795-1802 brit.)
Quilon (1781 brit.)
TRAVANCORE
Tuticorin (1781-1817 brit.)
Trincomali (1795-1802 brit.)
Colombo (1796-1802 brit.)
Kandy
CEYLON 1789 col. a coroanei brit.
Galle (1795-1802 brit.)
Oceanul Indian
N
CREȘTEREA PUTERII BRITANICE ÎN INDIA, 1783-1804
Teritorii cucerite de britanici în timpul lui
Clive, 1756-1767
Warren Hastings, 1772-1785
Cornwallis, 1786-1793
Wellesley, 1798-1805
State aliate cu Marea Britanie
Confederația mahratta

În 1764 Compania Indiilor de Est a devenit conducătorul oficial al Bengalului. Aceasta nu fusese în niciun caz intenția directorilor Companiei, care nu căutau să guverneze, ci să facă negoț. Totuşi, dacă Bengalul putea asigura banii pentru guvernarea sa, atunci această povară putea fi asumată. Nu mai erau acum decât câteva baze izolate ale francezilor; pacea din 1763 permitea existența a cinci factorii cu condiția ca acestea să nu fie fortificate. În 1769 Compania Franceză a Indiilor a fost desființată. La scurt timp după aceea, britanicii au cucerit Ceylonul de la olandezi, scena fiind pregătită pentru un exemplu unic de imperialism.

Calea avea să fie lungă şi mult timp a fost urmată cu reticență, dar Compania Indiilor de Est a fost treptat forțată de problemele legate de venituri şi de haosul administrațiilor locale din teritoriile limitrofe să-şi extindă protecția guvernamentală. Punerea pe planul secund a rolului în esență comercial al Companiei a dăunat afacerii. Ea le-a dat, de asemenea, angajaților şi mai multe ocazii de a-şi garnisi punga. Acest lucru a atras interesul politicienilor britanici, care mai întâi au limitat puterile directorilor Companiei, apoi au adus-o ferm sub controlul coroanei, înființând în 1784 un sistem de „dublă comandă" în India ce avea să persiste până în 1858. Aceeaşi lege conținea prevederi împotriva amestecului în afacerile locale; guvernul britanic spera la fel de mult ca şi Compania să evite pe cât posibil rolul de putere imperială în India. Dar exact asta s-a întâmplat în următoarea jumătate de secol, pe măsură ce au urmat şi mai multe anexări. Calea spre ceea ce avea să fie absolutismul luminat al Indiilor Britanice în secolul al XIX-lea era deschisă. India era complet diferită de orice alt teritoriu dependent dobândit până atunci de un stat european, în sensul că sute de milioane de supuşi aveau să fie adăugați imperiului fără ca nimeni – în afară de câțiva vizionari, şi asta foarte târziu – să anticipeze o convertire sau asimilare a acestora. Caracterul structurii imperiale britanice avea să fie transformat profund de această situație, la fel ca şi strategia, diplomația, modelele comerțului exterior şi, în cele din urmă, chiar şi perspectiva britanicilor.

Cu excepția Indiei şi a Indoneziei olandeze, nicio altă achiziție teritorială din Asia în aceste secole nu s-ar putea compara cu acapararea de către europeni a unor suprafețe uriaşe în Americi. Debarcarea lui Columb fusese urmată de o explorare relativ rapidă şi completă a principalelor insule din „Indiile de Vest". A devenit curând limpede că cucerirea teritoriilor americane era tentant de uşoară în comparație cu luptele purtate pentru a câştiga Africa de Nord de la mauri, care urmaseră imediat cuceririi Granadei şi sfârşitului Reconquistei în Spania continentală. Colonizarea a făcut rapid progrese, mai ales în Hispaniola şi Cuba. Piatra de temelie a primei catedrale din Americi a fost pusă în 1523; spaniolii, aşa cum trebuiau să indice oraşele pe care le construiau, nu intenționau să mai plece.

Prima lor universitate (din acelaşi oraş, Santo Domingo) a fost înfiinţată în 1538, iar prima tiparniţă a intrat în funcţiune în Mexic în anul următor.

Colonişţii spanioli căutau pământ ca agricultori şi aur ca speculanţi. Nu aveau concurenţi şi, într-adevăr, cu excepţia Braziliei, povestea pătrunderii în America Centrală şi de Sud rămâne exclusiv spaniolă până la sfârşitul secolului al XVI-lea. Primii spanioli din insule au fost adesea membri ai micii nobilimi castiliene, săraci, duri şi ambiţioşi. Când s-au îndreptat spre continent, erau în căutare de pradă, deşi vorbeau şi despre mesajul Crucii şi despre gloria coroanei Castiliei. Prima pătrundere pe continent avusese loc în Venezuela în 1499. Apoi, în 1513, Vasco de Balboa a străbătut istmul Panamá şi europenii au descoperit Oceanul Pacific. În timpul expediţiei sale s-au construit case şi s-au plantat culturi; începuse epoca conchistadorilor. Unul dintre aceştia, ale cărui aventuri au fascinat iremediabil posteritatea a fost Hernán Cortés. La sfârşitul anului 1518 a părăsit Cuba însoţit de câteva sute de oameni. Respingea în mod deliberat autoritatea guvernatorului acesteia şi ulterior şi-a justificat faptele prin prăzile pe care le-a adus coroanei. După ce a acostat pe coasta Veracruzului, în februarie 1519, şi-a incendiat corăbiile pentru a se asigura că oamenii săi nu aveau să dea înapoi, după care s-a îndreptat spre înaltul Podiş Mexican din partea centrală, marş ce avea să dea naştere uneia dintre cele mai dramatice poveşti din întreaga istorie a imperialismului. Când au ajuns în oraşul Tenochtitlán, au fost uluiţi de civilizaţia pe care au găsit-o aici. Pe lângă belşugul de aur şi pietre preţioase, era situat într-o zonă potrivită tipului de agricultură cu care erau obişnuiţi castilienii.

Deşi cei care îl însoţeau pe Cortés erau puţini la număr, iar cucerirea Imperiului Aztec, care domina podişul central, a fost eroică, ei au avut de partea lor unele avantaje importante şi foarte mult noroc. Oamenii pe care i-au atacat erau primitivi din punct de vedere tehnologic, se lăsau uşor impresionaţi de praful de puşcă, oţelul şi caii pe care conchistadorii îi aduseseră cu ei, iar aztecii nu prea au opus rezistenţă din cauza sentimentului apăsător că Hernán Cortés ar putea fi o încarnare a zeului lor, pe care îl aşteptau să se reîntoarcă într-o bună zi. De asemenea, aztecii erau foarte sensibili la bolile importate. Mai mult, erau ei înşişi o rasă exploatatoare şi crudă; supuşii lor indieni i-au primit cu bucurie pe noii cuceritori ca pe nişte eliberatori sau, cel puţin, ca pe nişte noi stăpâni. Circumstanţele i-au avantajat, astfel, pe spanioli. Cu toate acestea, duritatea, curajul şi cruzimea lor au fost în cele din urmă factorii decisivi.

În 1531 Francisco Pizarro a pornit şi el să cucerească Perú. Aceasta a fost o realizare şi mai remarcabilă decât cucerirea Mexicului şi, dacă se poate spune aşa, a demonstrat şi mai cumplit rapacitatea şi cruzimea conchistadorilor. Colonizarea noului imperiu a început în anii 1540 şi aproape imediat s-a făcut una dintre cele mai importante descoperiri din istorie în domeniul minereurilor: un munte de

argint la Potosí, care avea să fie principala sursă de metal prețios pentru Europa în următoarele trei secole.

În 1700, Imperiul Spaniol din Americi acoperea oficial o suprafață imensă, de la actualul New Mexico până la Río de la Plata. Prin Panamá şi Acapulco, era legat pe mare de spaniolii din Filipine. Totuşi, această acoperire geografică uriaşă era înşelătoare. Teritoriile californiene, texane şi mexicane de la nord de Rio Grande erau foarte slab populate; în cea mai mare parte, ocupația însemna câteva forturi şi factorii şi un număr ceva mai mare de misiuni. Mai spre sud, nici actualul teritoriu al statului Chile nu era bine colonizat. Regiunile cele mai importante şi mai dens populate erau trei la număr: Noua Spanie (cum era numit Mexicul), care a devenit rapid cea mai dezvoltată regiune a Americii hispanice; Perú, care era important pentru minele sale şi intens ocupat; şi unele dintre insulele mai mari şi colonizate de mult din Caraibe. Unele regiuni care nu erau potrivite pentru colonizarea de către spanioli au fost mult timp neglijate de administrație.

Indiile erau guvernate de viceregi în Mexic şi la Lima, regate înfrățite cu Castilia şi Aragónul, vasale coroanei Castiliei. Fiecare avea o curte regală prin intermediul căreia regele îşi exercita autoritatea direct. Acest lucru a impus, în teorie, un înalt grad de centralizare; în practică, geografia şi topografia anulau cu totul o astfel de pretenție. Noua Spanie sau Perú erau imposibil de controlat strict din Spania cu comunicațiile disponibile la vremea aceea. Viceregii şi căpitanii generali de sub conducerea acestora se bucurau de o independență *de facto* în activitățile lor zilnice. Dar coloniile puteau fi conduse de Madrid pentru avantajele fiscale şi, într-adevăr, dintre puterile care au colonizat emisfera vestică, spaniolii şi portughezii au fost singurii care, mai bine de un secol, au reuşit nu doar să facă posesiunile lor din Americi să se întrețină singure, ci şi să trimită un profit net în metropolă. Acest lucru se datora în mare măsură fluxului de metale prețioase. După 1540 argintul s-a revărsat dincolo de Atlantic, fiind irosit, din nefericire pentru Spania, în războaiele lui Carol Quintul şi Filip al II-lea. Până în 1650, 16.000 de tone de argint ajunseseră în Europa, ca să nu mai vorbim de cele 180 de tone de obiecte din aur.

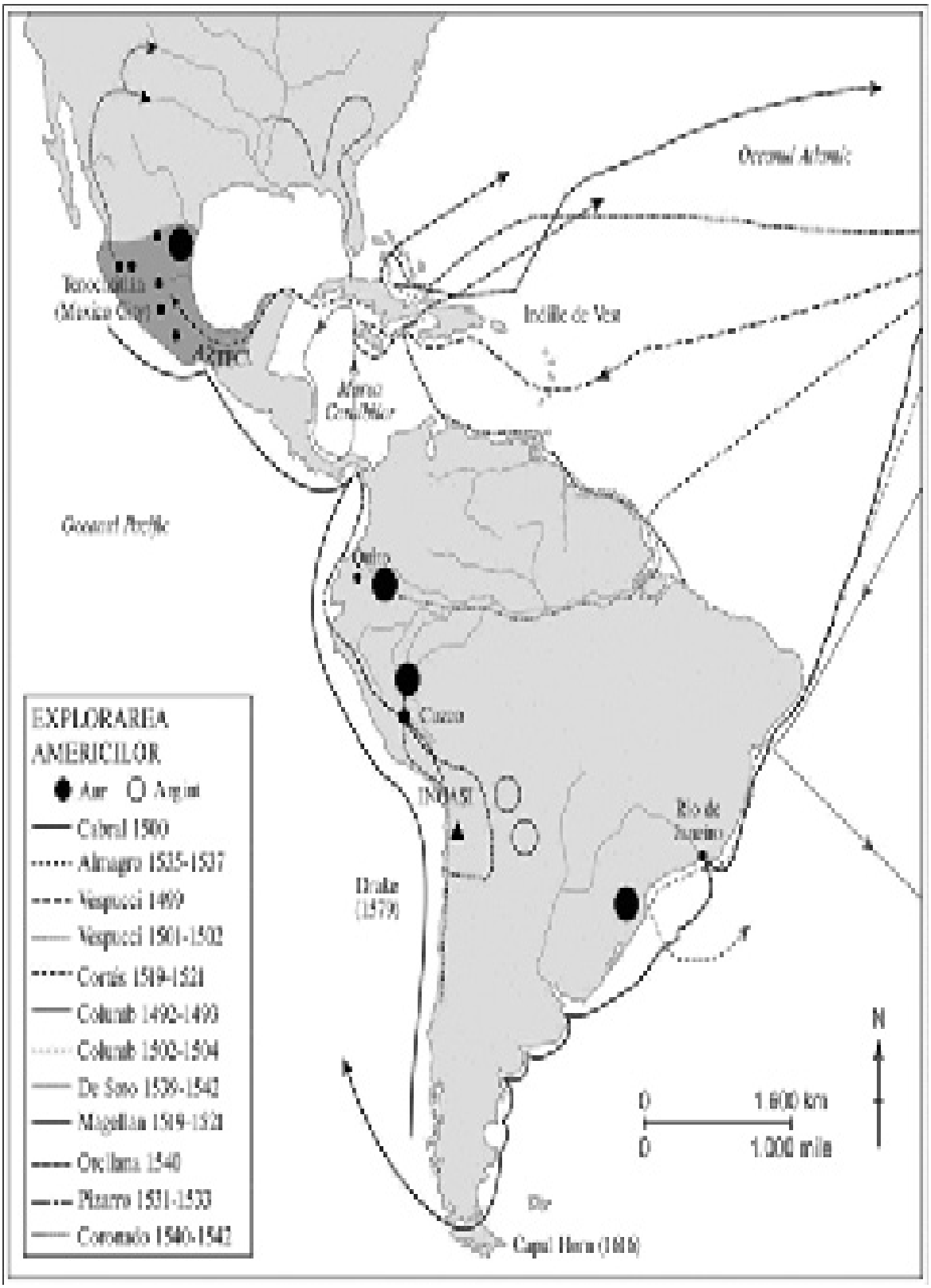
Oceanul Atlantic
Tenochtitlán
(Mexico City)
Aztec
Istmul de Vest
Istmul Panama
Oceanul Pacific
Quito
Cuzco
INCAS
Rio de Janeiro
Drake
(1579)
Cap al Horn (1616)
EXPLORAREA AMERICILOR
Aur
Argint
Cabral 1500
Alnagro 1535-1537
Vespucci 1499
Vespucci 1501-1502
Cortés 1519-1521
Columb 1492-1493
Columb 1502-1504
De Soto 1539-1542
Magellan 1519-1521
Orellana 1540
Pizarro 1531-1533
Coronado 1540-1542
N
0 1 600 km
0 1 000 mile

Este dificil de spus dacă Spania a avut şi alte beneficii economice. Asemenea altor puteri colonizatoare ale epocii, credea că comerțul nu putea exista decât la un nivel limitat; astfel, comerțul cu coloniile sale trebuia să-i fie rezervat exclusiv ei, prin reglementări şi prin forța armelor. Mai mult, ea mai susținea o accepțiune comună a teoriei economice coloniale inițiale, şi anume perspectiva conform căreia coloniilor nu trebuia să li se permită să dezvolte industrii care ar fi putut reduce oportunitățile disponibile pentru țara-mamă pe piețele acestora. Din nefericire, Spania a reuşit mai puțin decât alte țări să profite de această situație. Deşi au împiedicat dezvoltarea altor industrii în America în afară de procesarea recoltelor agricole, minerit şi meşteşuguri, autoritățile spaniole erau din ce în ce mai puțin capabile să-i țină pe comercianții străini (interlopii, cum au ajuns să fie numiți) la distanță de teritoriile lor. Coloniştii spanioli au început curând să-şi dorească ceea ce Spania metropolitană nu le putea oferi – sclavi, în principal. În afară de minerit, economia insulelor şi a Noii Spanii se baza pe agricultură. Insulele au ajuns să depindă în scurt timp de sclavie; în coloniile de pe continent, o guvernare spaniolă care nu era dispusă să accepte înrobirea populațiilor cucerite a dezvoltat alte mecanisme pentru a asigura forța de muncă. Primul, inițiat în insule şi extins şi în Mexic, era un fel de stăpânire feudală: un spaniol primea o *encomienda*, un grup de sate asupra căruia îşi extindea protecția în schimbul unei părți din forța lor de muncă. Efectul general nu era întotdeauna uşor de deosebit de iobăgie sau chiar de sclavie, care a ajuns curând să însemne sclavia africanilor.

Prezența încă de la început a unor populații indigene precoloniale numeroase care să furnizeze mână de lucru a contribuit la fel de mult ca şi natura puterii de ocupație la diferențierea colonialismului din America Centrală şi de Sud de cel din Nord. Secolele de ocupație maură îi obişnuiseră pe spanioli cu ideea traiului într-o societate multirasială. Curând în America Latină a apărut o populație metisă. În Brazilia, pe care portughezii au câştigat-o în final de la olandezi după ce s-au războit 30 de ani, au existat multe relații interrasiale, atât cu populațiile indigene, cât şi cu populația tot mai numeroasă de sclavi negri, care începuseră să fie importați în secolul al XVI-lea pentru a munci pe plantațiile de trestie-de-zahăr. Nici în Africa portughezii nu au părut deranjați de relațiile interrasiale, iar lipsa segregației se presupune că a fost o trăsătură paliativă a imperialismului portughez.

Totuşi, deşi crearea unor societăți mixte din punct de vedere rasial pe suprafețe uriaşe a fost una dintre moştenirile durabile ale imperiilor spaniol şi portughez, aceste societăți erau stratificate în funcție de rasă. Clasele dominante au fost întotdeauna formate din cei originari din Peninsula Iberică şi creoli, născuți în colonii, urmaşi ai coloniştilor europeni. Odată cu trecerea timpului, aceştia din urmă au ajuns să aibă sentimentul că primii, numiți *peninsulares*, îi excludeau din poziții-cheie şi le erau potrivnici. De la creoli începeau gradațiile

obscure ale amestecului de rase, până la cei mai săraci şi mai oprimaţi: indienii de rasă pură şi sclavii africani. Deşi unele limbi indiene au supravieţuit, adesea graţie eforturilor depuse de misionarii spanioli, limbile dominante pe continent au devenit, bineînţeles, cele ale cuceritorilor.

Această schimbare a limbii a fost cea mai importantă influenţă formativă care a contribuit la unificarea culturală a continentului, deşi a mai existat una de o importanţă comparabilă: romano-catolicismul. Biserica a jucat un rol uriaş în deschiderea Americii spaniole (şi portugheze). Conducerea a fost preluată încă din primii ani de misionarii unor ordine religioase – franciscani, în special –, dar timp de trei secole succesorii acestora au continuat să muncească intens la civilizarea amerindienilor. Ei scoteau indieni din triburile şi satele lor, îi iniţiau în creştinism şi îi învăţau limba latină (de multe ori, la început călugării nu îi lăsau să înveţe spaniola, ca să nu poată fi corupţi de către colonişti), îi îmbrăcau în pantaloni şi îi trimiteau înapoi să răspândească lumina şi în rândul compatrioţilor lor. Aşezările misionare de la frontieră au determinat forma ţărilor care aveau să ia fiinţă abia peste sute de ani. Nu prea au întâmpinat rezistenţă. Mexicanii, de exemplu, au adoptat cu entuziasm cultul Fecioarei Maria, asimilând-o cu zeiţa aztecă Tonantzin.

Cu bune şi cu rele, Biserica s-a considerat încă de la început protectoarea supuşilor indieni ai coroanei Castiliei. Efectul final urma să se facă simţit abia după ce, de-a lungul secolelor, aveau să se producă schimbări importante ale centrului de greutate demografic din cadrul comuniunii romane, dar a avut multe implicaţii vizibile cu mult înainte. În 1511 a fost ţinută (de un dominican) prima predică împotriva modului în care spaniolii îi tratau pe noii lor supuşi la Santo Domingo. De la bun început, monarhia a proclamat că are o misiune creştină şi morală în Lumea Nouă. S-au dat legi pentru protecţia indienilor şi oamenilor Bisericii li se cerea sfatul cu privire la drepturile acestora şi la ce se putea face pentru a le asigura. În 1550 a avut loc un eveniment extraordinar, atunci când guvernul regal a organizat o dezbatere teologică şi filozofică pe marginea principiilor pe baza cărora aveau să fie guvernate popoarele Lumii Noi. Dar America era departe, iar aplicarea legilor era dificilă. A fost cu atât mai greu ca drepturile populaţiei indigene să fie protejate atunci când o scădere catastrofală a acesteia a creat un deficit de forţă de muncă. Primii colonişti aduseseră variola în Caraibe (sursa originară a acesteia pare să fi fost Africa) şi unul dintre oamenii lui Cortés a dus-o pe continent; aceasta a fost, probabil, principala cauză a dezastrului demografic din primul secol al Imperiului Spaniol în America.

Biserica, între timp, făcea eforturi aproape continue de a-i converti pe băştinaşi (doi franciscani au botezat 15.000 de indieni într-o singură zi la Xocimilcho), pentru a le asigura apoi protecţia misiunii şi a parohiei. Alţii insistau mereu pe lângă coroană. Numele unuia, Bartolomé de Las Casas, un

misionar dominican, nu poate fi trecut cu vederea. Sosise ca simplu colonist, a devenit primul preot hirotonisit în Americi şi după aceea, ca teolog şi episcop, a încercat toată viața să influențeze guvernul lui Carol Quintul, nu fără succes. A ajuns să le refuze iertarea păcatelor, chiar şi la ultima împărtăşanie, celor care mărturiseau că nu îi trataseră bine pe indieni şi pleda împotriva oponenților săi cu argumente în întregime medievale. Presupunea, ca Aristotel, că unii oameni erau sclavi „prin natura lor" (avea şi el nişte sclavi negri), dar nega faptul că indienii se numărau printre aceştia. Avea să rămână în istorie, în mod anacronic, ca unul dintre primii critici ai colonialismului, în mare măsură ca urmare a felului în care au fost folosite scrierile sale, 200 de ani mai târziu, de un publicist iluminist.

Timp de secole, predicile şi ritualurile Bisericii au fost, practic, singura cale de acces spre cultura europeană pentru țăranul amerindian, căruia unele dintre trăsăturile catolicismului i se păreau uşor de înțeles şi cu care se putea identifica. Doar câțiva au avut acces la o educație europeană; Mexicul a avut un episcop indigen abia în secolul al XVII-lea, iar educația, cu excepția preoției, nu îl ducea pe țăran mai departe de catehism. De fapt, în ciuda dăruirii multor clerici, Biserica avea tendința de a rămâne una importată, colonială. În mod ironic, chiar încercările unor clerici de a-i proteja pe creştinii indigeni au avut efectul de a-i izola (de exemplu, refuzând să-i învețe spaniola) de integrarea cu cei care dețineau puterea în societățile lor.

Poate că acest lucru a fost inevitabil. Monopolul catolicismului în America spaniolă şi portugheză era menit să reprezinte un grad mare de identificare a Bisericii cu structura politică: era o consolidare importantă a unui aparat administrativ dispersat, şi nu doar zelul cruciat i-a împins pe spanioli să facă prozeliți. Curând a fost instituită Inchiziția în Noua Spanie şi Biserica Contrareformei a fost cea care a modelat catolicismul american la sud de Rio Grande. Acest lucru a avut consecințe importante mult mai târziu; deşi unii preoți aveau să joace roluri semnificative în mişcările revoluționare şi de independență din America de Sud şi deşi în secolul al XVIII-lea iezuiții aveau să-şi atragă mânia coloniştilor portughezi şi a guvernului Braziliei din cauza eforturilor lor de a-i proteja pe băştinaşi, Bisericii nu i-a fost niciodată uşor, ca organizație, să adopte o atitudine progresistă. Pe termen foarte lung, acest lucru a însemnat că în politica Americii Latine independente liberalismul avea să fie asociat cu anticlericalismul, la fel ca în Europa catolică, ceea ce era într-un contrast puternic cu societatea caracterizată de pluralism religios care prindea rădăcini la acea vreme în America de Nord britanică.

În ciuda afluxului spectaculos de metale prețioase din coloniile continentale, insulele din Caraibe au avut cea mai mare importanță economică pentru Europa în aproape toată perioada de început a epocii moderne. Această importanță avea la bază produsele lor agricole, mai presus de toate zahărul, introdus pentru prima

dată în Europa de arabi, în Sicilia şi Spania, şi dus apoi de europeni mai întâi în Madeira şi Canare, iar apoi în Lumea Nouă. Şi Caraibele, şi Brazilia au fost transformate economic de această cultură. Omul medieval îşi îndulcise hrana cu miere; în 1700, zahărul, deşi încă scump, le devenise necesar europenilor. Constituia, alături de tutun, lemnul de esență tare şi cafea, principalul produs al insulelor şi baza înfloritorului comerț cu sclavi africani. Luate împreună, aceste exporturi le confereau proprietarilor de plantații o importanță deosebită în afacerile țărilor lor de origine.

Povestea agriculturii practicate pe scară largă în Caraibe a început cu coloniştii spanioli, care au început rapid să cultive fructe (aduse din Europa) şi să crească animale. Când au introdus orezul şi trestia-de-zahăr, producția a stagnat mult timp din cauza deficitului de forță de muncă, pe măsură ce populațiile indigene ale insulelor erau decimate de brutalitatea europenilor şi de bolile aduse de aceştia. Următoarea fază economică a fost apariția unor domenii parazitare: pirateria şi contrabanda. Deşi spaniolii au ocupat cele mai mari insule din Caraibe – Antilele Mari –, sute de insule mici au rămas neocupate, majoritatea la marginea Atlanticului. Acestea au atras atenția unor căpitani englezi, francezi şi olandezi care le-au folosit drept baze de unde prădau corăbiile spaniole ce plecau din Noua Spanie spre casă şi pentru contrabanda cu coloniştii spanioli amatori de mărfurile pe care le ofereau. Au apărut aşezări europene şi pe coasta Venezuelei, unde se găsea sare pentru conservarea cărnii. Pe drumurile deschise de câțiva indivizi, au urmat inițiativele statelor sub forma unor concesiuni ale coroanei engleze şi ale Companiei Olandeze a Indiilor de Vest în secolul al XVII-lea.

Englezii căutau de zeci de ani locuri potrivite pentru ceea ce contemporanii numeau „plantații” – respectiv, aşezări coloniale – în Lumea Nouă. Au încercat mai întâi pe continentul nord-american. Apoi, în anii 1620, au întemeiat primele lor aşezări durabile în Indiile de Vest, pe Saint Christopher din Insulele de sub Vânt, şi în Barbados. Amândouă au prosperat; în 1630 Saint Christopher avea aproximativ 3.000 de locuitori şi Barbadosul vreo 2.000. Succesul lor se datora tutunului, drogul care, potrivit unora, împreună cu sifilisul (despre care se crede că exista în Europa, la Cádiz, în 1493) şi automobilul ieftin, a fost răzbunarea Lumii Noi pe cea Veche pentru că a violat-o. Aceste colonii producătoare de tutun au ajuns rapid să aibă o importanță deosebită pentru Anglia, nu doar datorită veniturilor din taxe vamale pe care le asigurau, ci şi deoarece noua creştere a populației în Caraibe stimula cererea de bunuri exportate şi oferea noi ocazii de a se amesteca în comerțul Imperiului Spaniol. Curând englezilor li s-au alăturat şi francezii în această afacere profitabilă, aceştia ocupând Insulele Vântului, iar englezii restul Insulelor de sub Vânt. În anii 1640, în Indiile de Vest erau aproximativ 7.000 de francezi şi peste 50.000 de englezi.

După aceea valul emigrației englezilor spre Lumea Nouă a fost deviat spre America de Nord, iar Indiile de Vest nu aveau să mai atingă niciodată cifre atât de ridicate de colonişti albi. Aceasta şi pentru că trestia-de-zahăr, ca şi tutunul, devenise o cultură de bază. Tutunul poate fi produs economic, în cantități mici; prin urmare, favorizase înmulțirea fermelor mici şi dezvoltarea unei populații numeroase de imigranți europeni. Zahărul era economic doar dacă trestia era cultivată pe suprafețe mari; era potrivit pentru marile plantații, unde trebuiau să muncească mulți oameni, iar aceşti lucrători erau probabil sclavi negri, dat fiind declinul populației locale din secolul al XVI-lea. Olandezii aduceau sclavii şi aspirau la genul de monopol comercial general în emisfera vestică pe care îl aveau în Asia de Est, operând dintr-o bază înființată la gurile fluviului Hudson, Noul Amsterdam. Acesta a fost începutul unor mari schimbări demografice în Caraibe. În 1643 Barbadosul avea 37.000 de locuitori albi şi doar 6.000 de sclavi africani; în 1660 aceştia din urmă ajunseseră la peste 50.000.

Odată cu apariția zahărului, coloniile franceze din Guadelupa şi Martinica au devenit mai importante şi voiau şi ele sclavi. Începuse un proces complex de dezvoltare. Piața uriaşă şi în expansiune din Caraibe pentru sclavi şi mărfuri importate din Europa s-a adăugat celei reprezentate de un Imperiu Spaniol tot mai incapabil să-şi apere monopolul economic. Aceasta a definit rolul Indiilor de Vest în relațiile puterilor europene în secolul următor. Ele au fost mult timp afectate de dezordini, Caraibele fiind o zonă de confluență a frontierelor coloniale cu măsuri de control insuficiente, de unde se puteau obține câştiguri importante (la un moment dat un căpitan olandez a capturat marea flotă care ducea acasă, în Spania, comorile adunate în anul acela din Indii). Nu este de mirare că ele au devenit teritoriul clasic, ba chiar legendar al piraților, a căror perioadă de glorie a fost ultimul sfert al secolului al XVII-lea. Treptat, marile puteri şi-au soluționat disputele, ajungând la acorduri acceptabile, dar acesta avea să fie un proces de lungă durată. Între timp, în secolul al XVIII-lea, Indiile de Vest şi Brazilia au asigurat cea mai mare piață pentru sclavi şi au sprijinit în cea mai mare parte acest comerț. Odată cu trecerea timpului, acesta a devenit parte integrantă şi a unei alte economii, pe lângă cele ale Europei, Africii şi Noii Spanii: cea a noii Americi de Nord.

Mult timp, după toate standardele teoriei coloniale clasice, colonizarea Americii de Nord nu a fost nici pe departe la fel de atractivă precum stabilirea în America Latină sau în Caraibe, ca să nu mai vorbim de bogățiile din Asia. Aici nu s-au descoperit metale prețioase şi, cu toate că în nord se găseau blănuri, nu părea că în această regiune mai există alte lucruri pe care Europa să şi le dorească. Totuşi, nu prea era de ales, dat fiind monopolul spaniolilor în sud, şi multe națiuni şi-au încercat norocul. Expansiunea spaniolilor la nord de Rio Grande nu trebuie să ne preocupe, deoarece nu a fost un proiect serios, ci mai degrabă un exercițiu

misionar, în timp ce importanța Floridei spaniole era strategică, deoarece asigura o oarecare protecție a comunicațiilor spaniolilor cu Europa pe ruta nordică, prin Caraibe. Colonizarea coastei Atlanticului a atras alți europeni. Pentru scurtă vreme a existat chiar şi o Nouă Suedie, care şi-a ocupat locul lângă Noua Olandă, Noua Anglie şi Noua Franță.

Motivele colonizării Americii de Nord erau adesea cele care operau şi în alte părți, deşi zelul misionar cruciat al mentalității Reconquistei lipsea aproape cu desăvârşire mai spre nord. În cea mai mare parte a secolului al XVI-lea, englezii, care explorau cel mai frecvent posibilitățile oferite de America de Nord, au crezut că există aici mine care să rivalizeze cu cele din Indiile spaniole. Potrivit altora, emigrarea era de dorit din cauza creşterii demografice, iar acum se ştia că există foarte mult pământ în zone cu climă temperată unde, spre deosebire de Mexic, erau foarte puțini băştinaşi. Era, de asemenea, tentația constantă de a găsi un pasaj prin nord-vest spre Asia.

Până în 1600, aceste impulsuri duseseră la o explorare masivă, dar nu s-au concretizat decât într-o singură colonie (eşuată), la nord de Florida, la Roanoke, Virginia. Englezii erau prea slabi, iar francezii prea distraşi pentru a face mai mult de atât. În secolul al XVII-lea s-au făcut eforturi mai susținute, mai bine organizate şi finanțate, s-a descoperit că este posibilă cultivarea unor alimente de bază importante şi pe continent, au avut loc o serie de schimbări politice în Anglia care au favorizat emigrarea şi Anglia a devenit o mare putere navală. Cumulate, aceste circumstanțe au dus la o transformare revoluționară a litoralului atlantic. Ținuturile sălbatice din 1600, locuite de câțiva indieni, erau peste o sută de ani locul unei civilizații importante. În multe regiuni coloniştii pătrunseseră în interior tocmai până la bariera reprezentată de lanțul muntos Allegheny. Între timp, francezii înființaseră o serie de avanposturi de-a lungul văii fluviului Saint Lawrence şi al Marilor Lacuri. Pe această suprafață uriaşă care fusese colonizată trăiau aproximativ o jumătate de milion de albi, în principal de origine britanică şi franceză.

Spaniolii revendicau întreaga Americă de Nord, dar pretenția lor era de mult contestată de englezi pe motiv că „dispoziția fără posesie nu înseamnă nimic”. Aventurierii elisabetani exploraseră o mare parte a coastei şi botezaseră „Virginia”, în onoarea reginei lor, întregul teritoriu aflat la nord de 30° latitudine. În 1606 Iacob I a acordat unei companii din Virginia dreptul de a înființa colonii. Acesta a fost începutul doar din punct de vedere formal; afacerile companiei au impus curând o revizuire a structurii sale şi au existat multe inițiative neprofitabile, dar în 1607 fusese fondată deja prima aşezare engleză durabilă din America, la Jamestown, pe teritoriul actual al Virginiei. A supraviețuit cu greu primelor încercări, dar în 1620 „vremea foametei” rămăsese de mult în urmă şi colonia prospera.

În 1608, la un an după ce fusese fondat Jamestown, călătorul francez Samuel de Champlain a construit un mic fort la Québec. În perioada imediat următoare colonia franceză a fost atât de nesigură, încât alimentele au trebuit aduse din Franța, dar a marcat începutul colonizării Canadei. În fine, în 1609 olandezii au trimis un explorator englez, Henry Hudson, în căutarea unui pasaj de nord-est spre Asia. Dând greş, Hudson a schimbat direcția, traversând Atlanticul, pentru a căuta un pasaj prin nord-vest. A descoperit, în schimb, fluviul care-i poartă numele, motiv pentru a fi revendicat de olandezi. În câțiva ani existau aşezări olandeze de-a lungul fluviului, în Manhattan şi Long Island.

Englezii erau în frunte şi aşa au rămas. Au prosperat din două motive. Unul era tehnica de transport al unor întregi comunități, bărbați, femei şi copii, fiind primii şi cei mai de succes exponenți ai săi. Aceştia au înființat colonii agricole care îşi lucrau singure pământul şi care au devenit curând capabile să se descurce independent de țara-mamă. Al doilea motiv a fost descoperirea tutunului, care a devenit un articol de bază mai întâi în Virginia, apoi şi în Maryland, a cărui colonizare a început în 1634. Mai la nord, disponibilitatea unor terenuri care puteau fi cultivate după obiceiul european au asigurat supraviețuirea coloniilor; deşi inițial interesul față de această regiune fusese trezit de perspectivele comerțului cu blănuri şi ale pescuitului, curând exista un mic surplus de cereale pentru export. Era o perspectivă atractivă pentru englezii ahtiați de pământ într-o țară considerată de mulți suprapopulată la începutul secolului al XVII-lea. Aproximativ 20.000 de oameni au plecat în „Noua Anglie” în anii 1630.

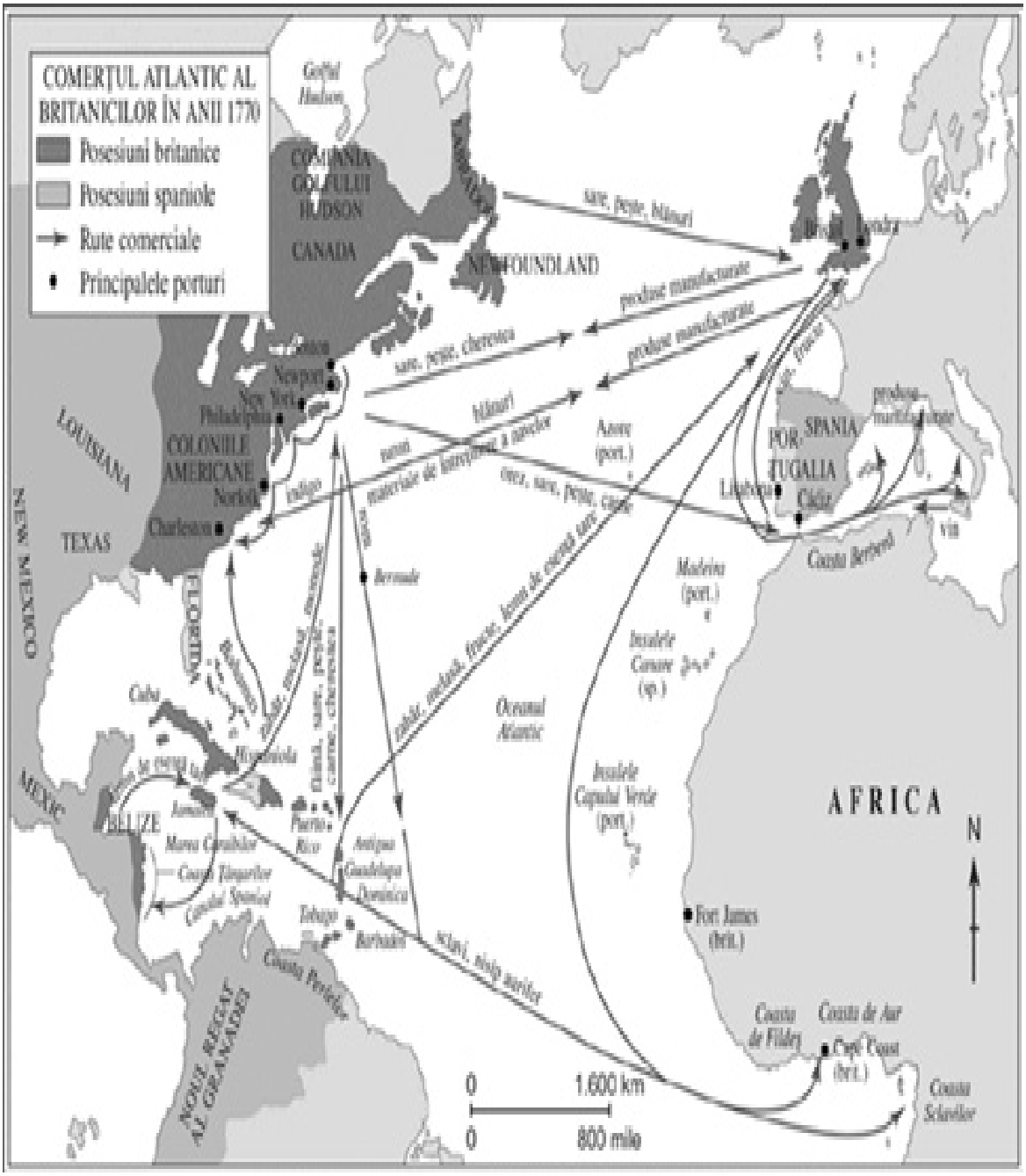

O altă trăsătură distinctivă a coloniilor din Noua Anglie a fost asocierea lor cu disidența religioasă şi protestantismul calvinist. Nu ar fi fost ceea ce erau fără Reformă. Deşi coloniile erau condiționate de obişnuitele motive economice, faptul că în anii 1630 imigranții din Massachusetts erau conduşi de nişte oameni asociați cu aripa puritană a protestantismului englez a avut ca rezultat un grup de colonii ale căror constituții variau de la oligarhie teocratică la democrație. Deşi conduse uneori de membri ai micii nobilimi engleze, ele au scăpat mai rapid decât coloniile din sud de reținerea de a se îndepărta radical de practica socială şi

politică engleză, iar nonconformismul lor religios a jucat aici un rol la fel de important ca şi condiţiile în care erau nevoite să supravieţuiască. În unele momente, în timpul tulburărilor constituţionale de la mijlocul secolului, a părut chiar că unele colonii din Noua Anglie puteau ieşi cu totul de sub controlul coroanei, dar acest lucru nu s-a întâmplat.

După ce aşezările olandeze din regiunea care avea să devină ulterior statul New York au fost înghiţite de englezi, în 1700, litoralul nord-american din Florida spre nord, până la râul Kennebec, a fost organizat în 12 colonii (o a treisprezecea, Georgia, a apărut în 1732) în care locuiau aproximativ 400.000 de albi şi cu aproximativ 10% mai mulţi sclavi africani. Mai la nord se aflau teritorii încă disputate şi apoi zone care le aparţineau indiscutabil francezilor. În aceste regiuni coloniştii erau mult mai rarefiaţi decât în coloniile engleze. În total, erau cam 15.000 de francezi în America de Nord şi aceştia nu beneficiaseră de migraţii ample ale unor întregi comunităţi, cum se întâmplase în cazul coloniilor engleze. Mulţi dintre ei erau vânători, misionari şi exploratori, trăind de-a lungul fluviului Saint Lawrence şi răspândiţi ici-colo în regiunea Marilor Lacuri şi chiar mai departe. Noua Franţă ocupa o suprafaţă uriaşă pe hartă, dar dincolo de valea fluviului Saint Lawrence şi Québec nu existau decât câteva forturi şi factorii importante din punct de vedere strategic şi comercial.

Densitatea populaţiei de colonişti nu era singura deosebire dintre zonele coloniale franceze şi cele engleze. Noua Franţă era monitorizată cu atenţie de acasă; după 1663 o structură de companie a fost abandonată în favoarea conducerii directe de către rege, Canada fiind administrată de un guvernator francez cu avizul aşa-numitului *intendant*, cam la fel cum erau guvernate provinciile în Franţa. Nu exista libertate religioasă; în Canada Biserica era monopolistă şi misionară. Istoria sa este plină de exemple glorioase de curaj şi martiriu, dar şi de o intransigenţă înverşunată. Fermele din zona colonizată erau grupate în seniorii, instrument care avea o oarecare importanţă în descentralizarea responsabilităţii administrative. Formele sociale le reproduceau, prin urmare, pe cele ale Lumii Vechi într-o măsură mult mai mare decât în coloniile engleze, generând chiar o nobilime cu titluri canadiene.

Coloniile engleze erau foarte diverse. Răspândite pe aproape întreaga coastă a Atlanticului, se aflau în zone cu climă, economie şi relief foarte variate, iar originile lor reflectau o mare diversitate de motive şi metode de întemeiere. Curând au devenit cumva mixte din punct de vedere etnic, căci după 1688 au început să sosească într-un număr apreciabil şi emigranţi scoţieni, irlandezi, germani, hughenoţi şi elveţieni, deşi foarte mult timp predominanţa limbii engleze şi numărul relativ mic al imigranţilor care nu vorbeau limba engleză aveau să păstreze o cultură covârşitor anglo-saxonă. Exista o diversitate religioasă şi, în 1700, chiar un grad ridicat de toleranţă religioasă efectivă, deşi unele colonii

erau strâns legate de anumite confesiuni religioase. Din toate aceste cauze, coloniilor le era şi mai greu să se perceapă ca o singură societate. Nu aveau niciun centru american; coroana şi țara de origine erau epicentrele vieții colective a coloniilor, aşa cum cultura engleză era încă fundalul acestora. Totuşi, era deja evident că coloniile engleze din America de Nord le ofereau oamenilor posibilități de a obține o poziție socială mai bună care nu existau nici în societatea reglementată mai strict a Canadei şi nici acasă, în Europa.

În 1700, unele colonii manifestaseră deja tendința de a profita de orice libertate față de controlul regal. Este tentant să căutăm în trecut dovezi ale spiritului de independență care avea să joace ulterior un rol atât de important în tradiția populară. În realitate, ar fi greşit să interpretăm astfel preistoria Statelor Unite. „Părinții fondatori" care au debarcat la Cape Cod în 1620 au fost redescoperiți şi şi-au câştigat locul important în mitologia națională abia la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Cu toate acestea, ei chiar au dorit să construiască o Nouă Anglie. Ceea ce se poate observa cu mult înainte de ideea de independență este apariția unor fapte care aveau să uşureze în viitor conceperea statului în termeni de independență şi unitate.

Unul dintre aceste fapte a fost consolidarea lentă a unei tradiții reprezentative în primul secol al colonizării. În ciuda diversității lor inițiale, la începutul secolului al XVIII-lea fiecare colonie ajunsese să acționeze prin intermediul unui tip de adunare reprezentativă care vorbea în numele locuitorilor săi în relațiile cu un guvernator regal numit de la Londra. La început unele aşezări fuseseră nevoite să colaboreze împotriva indienilor, iar în Războaiele Revoluției Franceze acest lucru devenise cu atât mai important. Când francezii i-au asmuțit pe aliații lor huroni împotriva coloniştilor britanici, s-a creat un sentiment al interesului comun în rândul coloniilor (britanicii fiind stimulați, de asemenea, să-i atragă de partea lor pe irochezi, duşmanii ancestrali ai huronilor).

Din diversitatea economică apărea şi o anumită interdependență economică. Pe plantațiile lor, coloniile din centru şi cele din sud produceau orez, tutun, indigo şi cherestea; Noua Anglie construia corăbii, rafina şi distila melasă şi alcool din cereale, cultiva porumb şi se ocupa cu pescuitul. Existau un sentiment din ce în ce mai puternic şi o logică aparentă că americanii ar putea fi capabili să-şi administreze afacerile în propriul interes – inclusiv al coloniilor din Indiile de Vest – mai bine decât interesul metropolei. Creşterea economică ajuta şi ea la schimbarea atitudinilor. Coloniile de pe continent din nordul Noii Anglii erau, în general, subestimate şi chiar antipatizate în metropolă. Ele făceau concurență în construcția de nave şi, ilegal, în comerțul din Caraibe; spre deosebire de coloniile care aveau plantații, ele nu produceau nimic din ceea ce voia metropola. Mai mult, erau pline de disidenți religioşi.

În secolul al XVIII-lea America britanică a înregistrat un progres însemnat în ceea ce priveşte bogăția şi civilizația. Populația colonială totală continuase să crească şi depăşea cu mult un milion la jumătatea secolului. În anii 1760 se spunea că coloniile de pe continent aveau să valoreze pentru Marea Britanie mai mult decât Indiile de Vest. În 1763, Philadelphia putea rivaliza cu multe oraşe europene ca eleganță şi cultură. O mare incertitudine fusese înlăturată, de asemenea, în 1763, căci fusese cucerită Canada, care, potrivit tratatului de pace încheiat în acel an, avea să fie inclusă în Imperiul Britanic. Acest lucru a schimbat perspectiva multor americani, atât cu privire la importanța protecției permisă de guvernarea imperială, cât şi la problema continuării expansiunii spre vest. Cum fermierii colonişti tindeau să umple câmpia de coastă, au ajuns să forțeze bariera munților, coborând apoi pe văile râurilor; astfel au ajuns în cele din urmă pe cursul superior al râului Ohio şi spre nord-vest.

Acum nu mai exista pericolul unui conflict cu francezii în urma expansiunii, dar aceasta nu a fost singurul lucru de care a trebuit să țină seama guvernul britanic în gestionarea migrației spre vest după 1763. Trebuiau luate în calcul şi drepturile şi posibilele reacții ale indienilor. Provocarea ostilităților era riscantă, dar, dacă războaiele indiene aveau să fie evitate prin reținerea coloniştilor, atunci şi frontiera trebuia apărată de trupe britanice tot în acest scop. Rezultatul a fost o decizie a guvernului de la Londra de a impune o politică funciară privind teritoriile din vest care avea să limiteze expansiunea, de a percepe taxe în colonii pentru a plăti costurile forțelor de apărare, de a restricționa sistemul comercial şi de a nu mai tolera încălcările în funcționarea acestuia. Din nefericire, toate acestea se agravau în ultimii ani în care vechile presupuneri cu privire la economia teritoriilor coloniale dependente şi relațiile lor cu metropola au mai fost acceptate fără crâcnire de făuritorii politicii coloniale.

Trecuseră cam două secole şi jumătate de când începuse colonizarea europeană a Lumii Noi. Efectul de ansamblu al expansiunii din Americi asupra istoriei europene şi a istoriei lumii fusese uriaş, dar nu e deloc uşor de definit. În cele din urmă, este evident, toate puterile coloniale reuşiseră, până în secolul al XVIII-lea, să obțină un profit economic de pe urma coloniilor lor, deşi au făcut acest lucru în moduri diferite. Fluxul de argint trimis spre Spania era cel mai evident, iar acest lucru avea, bineînțeles, anumite implicații pentru economia europeană ca întreg şi chiar şi pentru Asia. Populațiile coloniale în creştere au ajutat, de asemenea, la stimularea exporturilor şi manufacturilor europene. În această privință coloniile engleze au fost cele mai importante, indicând calea spre un aflux tot mai mare de oameni mai întâi din Europa şi Africa, iar apoi din Asia, care avea să culmineze cu ultima dintre migrațiile majore ale Europei, în secolul al XIX-lea şi la începutul secolului XX. De expansiunea colonială trebuie legată şi creşterea enormă a transporturilor şi construcțiilor navale europene. Indiferent

dacă erau implicați în sclavie, contrabandă, importurile şi exporturile legale dintre metropolă şi colonii sau pescuit pentru a aproviziona noi piețe de consum, constructorii navali, armatorii şi căpitanii au avut de câştigat. Efectul era incremental şi imposibil de calculat. Astfel, este foarte dificil de sintetizat efectul total al posedării unor colonii în Americi asupra puterilor imperialiste din prima epocă a imperialismului.

Putem vorbi cu mai multă siguranță despre importanța culturală şi politică majoră pe termen lung a acestui fapt: emisfera vestică avea să fie europeană din punct de vedere cultural. Spaniolii, portughezii şi englezii erau foarte diferiți, dar ofereau versiuni editate ale aceluiaşi text. Toți au adus cu sine câte ceva din civilizația europeană. Din punct de vedere politic, acest lucru avea să însemne că, din Țara de Foc până în Golful Hudson, două continente imense aveau să fie în cele din urmă organizate pe principii de drept şi administrative europene chiar şi atunci când au încetat să mai depindă de puterea colonială. Emisfera urma să fie şi creştină; când hinduismul şi islamul şi-au făcut în cele din urmă apariția aici, au fost prezente doar în unele minorități puțin numeroase, nu ca rivali ai unei culturi în esență creştine.

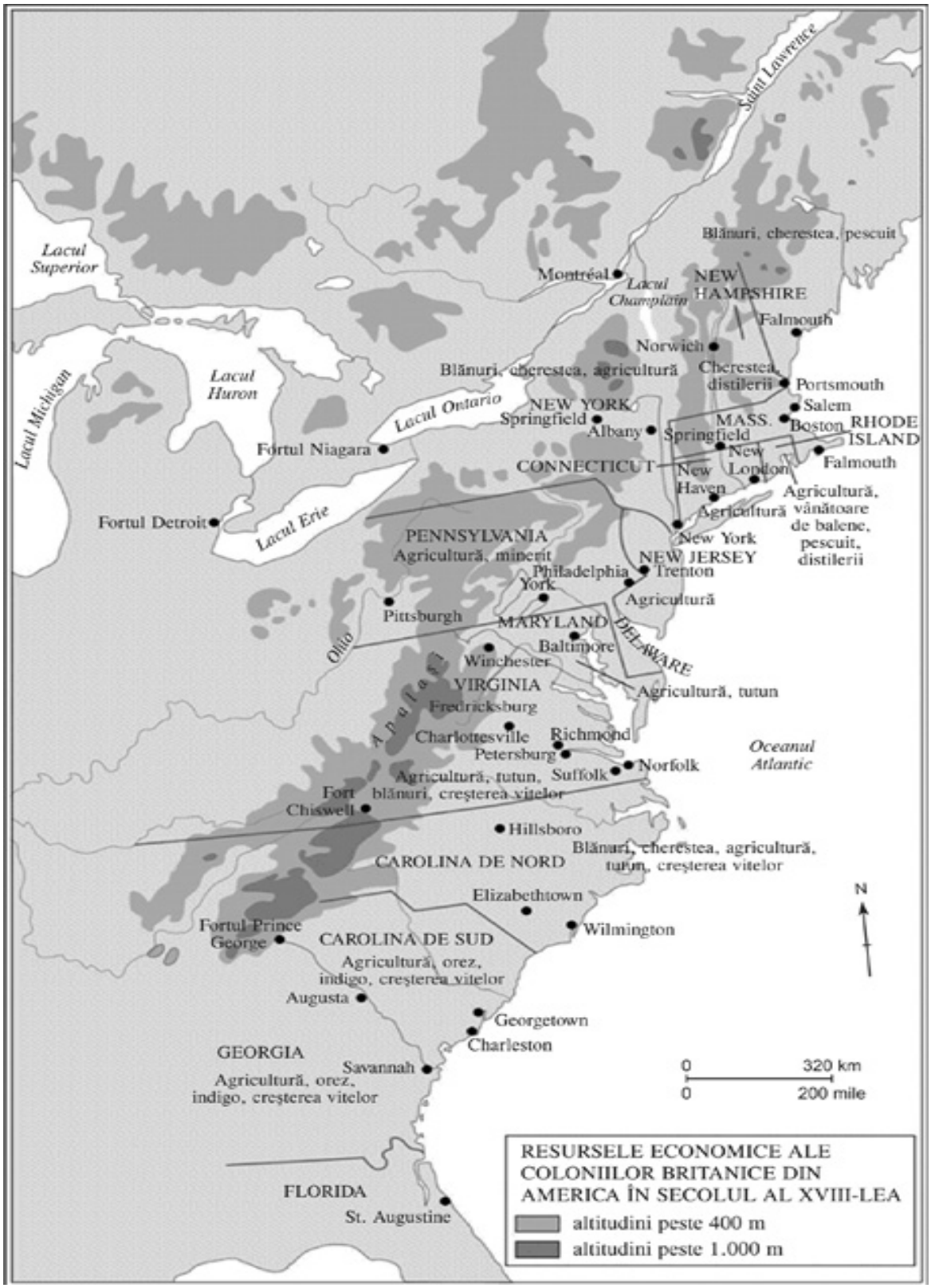
Lacul Superior
Lacul Michigan
Lacul Huron
Lacul Ontario
Lacul Erie
Lacul Champlain
Sfântul Lawrence
Montréal
Blănuri, cherestea, pescuit
NEW HAMPSHIRE
Falmouth
Norwich
Blănuri, cherestea, agricultură
Cherestea, distilerii
Portsmouth
Salem
NEW YORK
Springfield
Albany
MASS.
Boston
RHODE ISLAND
Springfield
New London
Falmouth
Fortul Niagara
CONNECTICUT
New Haven
Agricultură, vânătoare de balene, pescuit, distilerii
Agricultură
Fortul Detroit
PENNSYLVANIA
Agricultură, minerit
New York
NEW JERSEY
Philadelphia
Trenton
York
Agricultură
Pittsburgh
MARYLAND
DELAWARE
Baltimore
Ohio
Winchester
VIRGINIA
Agricultură, tutun
Fredricksburg
Apalaşi
Charlottesville
Richmond
Petersburg
Oceanul Atlantic
Norfolk
Suffolk
Agricultură, tutun, blănuri, creşterea vitelor
Fort Chiswell
Hillsboro
Blănuri, cherestea, agricultură, tutun, creşterea vitelor
CAROLINA DE NORD
Elizabethtown
Wilmington
Fortul Prince George
CAROLINA DE SUD
Agricultură, orez, indigo, creşterea vitelor
Augusta
Georgetown
Charleston
GEORGIA
Savannah
Agricultură, orez, indigo, creşterea vitelor
FLORIDA
St. Augustine
N
0 320 km
0 200 mile
RESURSELE ECONOMICE ALE COLONIILOR BRITANICE DIN AMERICA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA
altitudini peste 400 m
altitudini peste 1.000 m

Semnificația acestui fapt este, bineînțeles, imensă. În Americi, așa cum s-a întâmplat mai târziu şi în Oceania şi Siberia, europenii nu doar au făcut cuceriri; ei au exterminat culturi şi populații locale şi le-au înlocuit cu ale lor. Ultimele regiuni slab populate ale globului aveau să fie populate, cel puțin în etapele lor formative moderne, de oameni de origine europeană. Aceasta este o evoluție atât de surprinzătoare dintr-o perspectivă mai largă asupra istoriei umane, încât este şi astăzi motiv de reflecție. Momentul în care a avut loc avansul europenilor a însemnat că culturi mult mai vechi nu mai aveau şansa de a popula lumile noi sau de a-şi lăsa amprenta asupra acestora. Într-o nouă epocă a naționalismului asiatic, în secolul XX, acesta avea să fie văzut ca un indiciu al rapacității Europei şi ca un semn al apariției nedreptății în afacerile internaționale create cu forța de marile puteri europene.

Şi consecințele ecologice ale expansiunii coloniale europene au fost uriaşe. Mii de specii au dispărut, lipsite de apărare în fața noilor populații umane care le-au luat locul sau le-au vânat ori în fața bolilor pe care acestea le-au adus cu ele. Dar în acelaşi timp unele animale şi plante au ajuns, pe rutele coloniale, înapoi pe Vechiul Continent. Trei specii de plante, cruciale pentru explozia ulterioară a populației umane, erau originare din Americi: cartoful, cartoful-dulce şi porumbul. Anumite animale domestice au făcut drumul invers: porcii, oile şi găinile. Acest „schimb columbian" a fost, poate, mai important pentru istoria omenirii decât orice s-a întâmplat în politică sau în societate.

Dar a contat şi politica, având o mare importanță în diferențierea şi mai pronunțată a Americilor, de Nord şi de Sud. Era adevărat că, în termeni culturali, viața indigenilor nord-americani nu putea oferi realizări umane atât de impresionante precum civilizațiile din America Centrală şi de Sud. Dar şi colonialismul a fost un factor de diferențiere. Nu este deplasat să facem unele paralele cu Antichitatea. Coloniile oraşelor greceşti antice au fost înființate de statele respective ca nişte comunități în mare măsură independente, aproximativ la fel ca aşezările engleze de pe litoralul nord-american. Odată înființate, acestea tindeau să evolueze spre o identitate conştientă de sine. Imperiul Spaniol implementa o configurație regulată de instituții în esență metropolitane şi imperiale, aşa cum făcuseră provinciile Romei imperiale.

A fost nevoie de timp pentru a se vedea limpede că formele de bază imprimate deja evoluției Americii de Nord britanice aveau să modeleze nucleul unei viitoare puteri mondiale. Această evoluție avea să se dovedească aşadar a fi şi un factor de modelare a întregii lumi, nu doar a istoriei Americii. Încă trebuiau să acționeze doi mari factori ai schimbării înainte ca viitorul Americii de Nord să se fixeze pe direcțiile sale principale: mediile diferite întâlnite pe măsură ce continentul nordic era populat în urma migrației spre vest şi un aflux mult mai mare de imigranți de altă origine decât anglo-saxonă. Dar aceste forțe aveau să

curgă în tiparele impuse deja de moştenirea engleză, care avea să-şi lase amprenta asupra viitoarelor State Unite aşa cum Bizanţul şi-a pus amprenta asupra Rusiei. Naţiunile nu scapă de originile lor; învaţă doar să le privească cu alţi ochi. Uneori cei din afară au cea mai bună perspectivă. Un om de stat german a fost cel care a remarcat, spre sfârşitul secolului al XIX-lea, că realitatea internaţională cea mai importantă era că Marea Britanie şi Statele Unite vorbeau aceeaşi limbă.

6

Noua formă a istoriei lumii

În 1776 a început în America prima dintr-o serie de revolte coloniale care aveau să dureze mai multe decenii. Pe lângă faptul că au marcat o epocă în istoria continentelor americane, aceste revolte oferă şi o poziție avantajoasă din care putem să analizăm prima fază a hegemoniei europene în general. Şi în alte părți ale lumii se înregistra o schimbare de ritm ca urmare a unor evenimente precum eliminarea concurenței serioase reprezentate de francezi pentru britanicii din India şi deschiderea Australasiei, ultimul continent locuibil care fusese descoperit, în vederea colonizării. La sfârşitul secolului al XVIII-lea există sentimentul că se încheie o epocă şi începe alta; este un moment bun pentru a evalua influența celor trei secole anterioare asupra istoriei globului.

În aceste secole, cucerirea şi ocuparea fățişe au constituit principala formă de hegemonie a europenilor. Ele au asigurat o bogăție pe care Europa a putut-o folosi pentru a-şi creşte şi mai mult superioritatea relativă față de alte civilizații şi au pus bazele unor structuri politice care au diseminat şi alte forme de influență europeană. Acestea au fost opera câtorva state europene, primele puteri mondiale ca arie geografică a intereselor lor, deşi nu şi ca forță: națiunile atlantice cărora epoca marilor descoperiri geografice le asigurase oportunități şi destine istorice diferite de cele ale altor state europene.

Primele care profitaseră de aceste oportunități fuseseră Spania şi Portugalia, singurele mari puteri coloniale din secolul al XVI-lea. Epoca lor de glorie trecuse de mult în 1763, când a fost încheiat Tratatul de Pace de la Paris, în urma Războiului de Şapte Ani. Acest tratat marchează o nouă ordine mondială care o înlocuise deja pe cea dominată de Spania şi Portugalia. Înregistra ascendentul Marii Britanii în rivalitatea sa cu Franța pe plan extern, care o preocupa de aproape trei sferturi de secol. Duelul nu se încheiase, iar francezii puteau încă să spere că vor recupera terenul pierdut. Totuşi, Marea Britanie era marea putere imperială a viitorului. Aceste două națiuni îi eclipsaseră pe olandezi, al căror imperiu fusese clădit, ca şi ale lor, în secolul al XVII-lea, perioada de declin a puterii portughezilor şi spaniolilor. Dar Spania, Portugalia şi Provinciile Unite dețineau încă teritorii coloniale importante şi îşi puseseră o amprentă durabilă pe harta lumii.

Până în secolul al XVIII-lea istoria oceanică a acestor cinci națiuni le diferențiase de statele fără ieşire la mare din Europa Centrală şi de cele de la Mediterana, atât de importante în secolele anterioare. Interesele lor coloniale speciale şi cele legate de comerțul peste mări le furnizaseră diplomaților lor noi

cauze şi regiuni pentru care să concureze. Majoritatea celorlalte state au înțeles mai târziu importanța potențială a unor aspecte din afara Europei, aşa cum au făcut câteodată şi unele dintre cele cinci. Spania luptase cu destulă îndârjire (mai întâi pentru Habsburgi în Italia, apoi împotriva otomanilor şi în fine pentru supremație în Europa, în Războiul de Treizeci de Ani) pentru a irosi comorile aduse din Indii. Iar în îndelungatul lor duel cu britanicii francezii au tins întotdeauna mai mult decât rivalii lor să se lase distraşi şi să-şi deturneze resursele spre scopuri continentale.

De fapt, la început nimeni nu îşi dăduse seama că unele aspecte extraeuropene ar putea fi intrinsec legate de interesele europene în diplomație. Odată ce spaniolii şi portughezii şi-au demarcat interesele cum au vrut, alte națiuni europene nu prea mai aveau de ce să se preocupe. Soarta unei aşezări hughenote franceze din Florida sau ignorarea revendicărilor vagi ale spaniolilor, implicită în călătoriile spre Roanoke, nu îi interesa deloc pe diplomații europeni şi cu atât mai puțin le influența tratativele. Situația a început să se schimbe când corsarii şi aventurierii englezi, cu învoirea Elisabetei I, au început să provoace pagube reale flotelor şi coloniilor spaniole. Acestora li s-au alăturat curând şi olandezii şi din acest moment a devenit limpede una dintre marile teme ale diplomației secolului următor; aşa cum scria un ministru francez în timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea, „comerțul este pricina unei veşnice bătălii între națiunile Europei, şi pe timp de război, şi pe timp de pace”. Atât de mult se schimbaseră lucrurile în 200 de ani.

Conducătorii fuseseră, bineînțeles, preocupați dintotdeauna de bogăție şi de ocaziile de a o spori. Veneția îşi apărase mult timp comerțul prin mijloace diplomatice şi englezii îşi protejaseră adesea exporturile de postav către Flandra prin tratate. În general se considera că nu se poate obține decât un profit limitat şi că, prin urmare, o țară nu putea ieşi în câştig decât în detrimentul altora. Dar a trecut mult timp până când diplomația a fost nevoită să țină cont şi de căutarea bogățiilor în afara Europei. A existat chiar şi o încercare de a separa aceste probleme; în 1559 francezii şi spaniolii au căzut de acord că acțiunile desfăşurate de căpitanii lor unii împotriva altora „dincolo de linie” (respectiv, la acea dată, la vest de Azore şi la sud de Tropicul Racului) nu trebuiau să fie un motiv de ostilitate între cele două state în Europa.

Tranziția către o nouă serie de premise diplomatice, dacă ne putem exprima astfel, a început odată cu conflictele cu Imperiul Spaniol legate de comerț. Gândirea contemporană a considerat de la sine înțeles că în relația colonială interesele puterii metropolitane erau întotdeauna mai presus. În măsura în care aceste interese erau economice, coloniile aveau scopul să genereze, fie prin exploatarea resurselor lor minerale şi naturale, fie prin balanța comercială cu metropola, un avantaj net pentru aceasta din urmă şi, dacă era posibil, să devină

autosuficiente din punct de vedere economic, în timp ce bazele sale comerciale îi asigurau supremația în anumite zone ale traficului internațional. În 1600 era clar că revendicările aveau să fie soluționate prin puterea navală, iar după înfrângerea Armadei forța navală spaniolă nu mai impunea acelaşi respect ca pe vremuri.

Practic, Filip era într-o dilemă: împărțirea eforturilor şi intereselor sale între Europa – unde lupta cu Casa de Valois şi cu Elisabeta, Revoluția din Țările de Jos şi Contrareforma îi înghițeau resursele – şi Indii, unde siguranța nu putea fi garantată decât de forța navală şi organizarea de către spanioli a unei aprovizionări eficiente pentru a răspunde nevoilor coloniştilor. Soluția era să încerce să mențină imperiul, dar să-l folosească pentru a acoperi costurile politicilor europene. Astfel, ignora dificultățile de a controla un imperiu atât de vast folosind birocrația şi comunicațiile din secolul al XVI-lea. Cu toate acestea, modurile în care spaniolii au încercat să păstreze pentru ei bogăția Indiilor au fost un sistem uriaş şi complicat de transporturi regulate în convoi, concentrarea comerțului colonial în câteva porturi autorizate şi supravegherea asigurată de escadrile ale pazei de coastă.

Olandezii au fost primii care au arătat clar că sunt pregătiți să lupte pentru o cotă-parte din această bogăție şi, prin urmare, i-au forțat mai întâi pe diplomați să-şi îndrepte atenția şi priceperea spre reglementarea unor probleme din afara Europei. Pentru olandezi, supremația comercială era mai presus de orice alte considerente. La începutul secolului al XVII-lea au arătat clar ce erau dispuşi să facă pentru a o obține, în Indiile de Est, Caraibe şi Brazilia, unde au utilizat flote mari împotriva apărării – asigurate de spanioli şi portughezi – a principalelor zone producătoare de zahăr din lume. Portughezii au fost singurii care i-au făcut să dea greş serios, căci în 1654 au reuşit să evacueze garnizoanele olandeze şi să reia controlul fără a mai fi atacați după aceea.

Această căutare a bogăției comerciale contravenea dorințelor celui mai protestant dintre guvernele engleze din secolul al XVII-lea; Anglia fusese un aliat al rebelilor olandezi în secolul anterior şi nimic nu i-ar fi plăcut mai mult lui Cromwell decât să fie în fruntea unei alianțe protestante împotriva Spaniei catolice. În schimb, s-a pomenit luptând în primul din trei războaie anglo-olandeze. Primul (1652-1654) a fost în esență un război comercial. Pricina era decizia englezilor de a limita importurile către Anglia la mărfuri transportate pe corăbii engleze sau ale țării care producea mărfurile. Era o încercare deliberată de a încuraja transporturile engleze şi de a le ajuta să-i ajungă din urmă pe olandezi. Aceasta lovea în inima prosperității olandezilor: transporturile europene şi, în special, comerțul cu mărfuri din regiunea baltică. Commonwealth-ul, care avea o forță navală bună, a câştigat. Runda a doua a urmat în 1665, după ce olandezii fuseseră provocați din nou de cucerirea de către englezi a Noului Amsterdam. În acest război olandezii i-au avut ca aliați pe francezi şi pe danezi şi au învins pe

mare. La semnarea păcii au reuşit să obțină o reducere a restricțiilor impuse de englezi asupra importurilor, deşi le-au lăsat Noul Amsterdam englezilor în schimbul unei prelungiri a Barbadosului, Surinam. Acestea au fost decise prin Tratatul de la Breda (1667), primul acord de pace multilateral european ce reglementa şi probleme extraeuropene, nu doar europene. Prin acesta, Franța renunța la insulele Indiilor de Vest în favoarea Angliei şi primea în schimb recunoaşterea dreptului său de posesiune asupra teritoriului nelocuit şi neprimitor, dar important din punct de vedere strategic al Acadiei, în Noua Franță. Englezii se descurcaseră bine; noile achiziții din Caraibe au urmat într-o tradiție instituită în timpul Commonwealth-ului, când Jamaica trecuse din stăpânirea Spaniei în cea a Marii Britanii. A fost prima achiziție teritorială transoceanică a Angliei obținută prin cucerire.

Politicile lui Cromwell au fost văzute ca o orientare decisivă spre o politică imperială conştientă. Se poate ca astfel să se acorde prea mult credit viziunii sale. La întoarcerea lor, membrii dinastiei Stuart au menținut, într-adevăr, neschimbat în cea mai mare parte sistemul de „navigație" pentru protecția transporturilor şi a comerțului colonial, păstrând Jamaica şi continuând să recunoască noua importanță a Indiilor de Vest. Carol al II-lea a angajat o nouă companie, numită după Golful Hudson, pentru a-şi disputa cu francezii comerțul cu blănuri din nord şi vest. El şi succesorul său Iacob al II-lea, nepotrivit în alte privințe, au menținut cel puțin (deşi cu unele sincope) forța navală engleză, astfel încât aceasta a putut fi folosită de Wilhelm de Orania în războaiele sale cu Ludovic al XIV-lea.

Ar fi o muncă obositoare să analizăm în detaliu schimbările produse în secolul următor, când s-a maturizat noua orientare imperială, mai întâi a diplomației engleze, apoi a celei britanice. Un scurt război anglo-olandez, al treilea (nu a avut practic nicio consecință importantă), nu aparține cu adevărat acestei epoci, care este dominată de îndelungata rivalitate dintre Anglia şi Franța. Războiul împotriva Ligii de la Augsburg (sau Războiul Regelui Wilhelm, cum a fost numit în America) a adus multe bătălii coloniale, dar nicio schimbare majoră. Războiul pentru Succesiunea la Tronul Spaniei a fost foarte diferit. A fost un război mondial, primul din epoca modernă, care a avut legătură nu numai cu soarta Imperiului Spaniol, ci şi cu puterea franceză. La finalul său, britanicii nu au câştigat de la francezi doar Acadia (numită de acum Nova Scotia) şi alte teritorii din emisfera vestică, ci şi dreptul de a livra sclavi în coloniile spaniole şi de a trimite în fiecare an o corabie cu marfă pentru a face comerț cu acestea.

După aceea, problemele de peste mări au jucat un rol din ce în ce mai mare în politica externă a Marii Britanii. Considerentele europene contau mai puțin, în ciuda schimbării dinastiei în 1714, când electorul de Hanovra a devenit primul rege al Marii Britanii. Deşi au existat unele momente stânjenitoare, politica britanică a rămas remarcabil de constantă, întorcându-se mereu spre scopurile

promovării, susținerii şi dezvoltării comerțului britanic. Adesea aceasta se realiza cel mai bine prin efortul de a menține o pace generală, uneori prin presiuni diplomatice (ca atunci când Habsburgii au fost convinşi să retragă un plan de înființare a unei companii la Ostende pentru a face comerț cu Asia), alteori luptând pentru a-şi menține anumite privilegii sau avantajul strategic.

Importanța războiului a devenit tot mai clară. Prima dată când două puteri europene s-au luptat dintr-un motiv în întregime neeuropean a fost în 1739, când guvernul britanic a declarat război Spaniei, în esență, din pricina dreptului spaniolilor de a face percheziții în Caraibe – sau, cum ar fi spus spaniolii, din pricina măsurilor pe care le-au luat pe bună dreptate pentru a-şi proteja imperiul împotriva încălcării privilegiilor comerciale acordate în 1713. Acesta avea să fie numit „Războiul pentru urechea lui Jenkins" – organul mumificat adus de posesorul său în fața Camerei Comunelor, al cărei patriotism sensibil a fost inflamat şi indignat la auzul presupusei mutilări a acestuia de către un membru al Gărzii de Coastă spaniole. Conflictul a ajuns curând parte a Războiului pentru Succesiunea la Tronul Austriei, devenind, prin urmare, o luptă între englezi şi francezi. Pacea din 1748 nu a schimbat foarte mult poziția teritorială a celor doi rivali şi nici nu a pus capăt luptelor din America de Nord, unde francezii păreau a fi pe punctul de a izola pentru totdeauna aşezările britanice de Vestul american printr-un lanț de forturi. Guvernul britanic a trimis pentru prima dată contingente permanente în America pentru a ține piept acestui pericol, dar nu au avut succes; abia în timpul Războiului de Şapte Ani un ministru britanic şi-a dat seama că apăruse ocazia de a pune punct acestui îndelungat duel din cauză că Franța îşi luase anumite angajamente față de aliata sa, Austria, în Europa. Odată ce resursele britanice au fost distribuite în consecință, victoriile zdrobitoare din America de Nord şi India au fost urmate de altele în Caraibe, unele în detrimentul Spaniei. O forță britanică a cucerit chiar şi Filipinele. Era un război global.

De fapt, pacea din 1763 nu a reuşit să provoace chiar atât de multe prejudicii Franței şi Spaniei cum doriseră mulți englezi. Dar a eliminat, practic, concurența francezilor în America de Nord şi India. Când s-a pus problema păstrării Canadei sau Guadelupei, o insulă producătoare de zahăr, unul dintre argumentele în favoarea păstrării Canadei a fost că proprietarii de plantații din Caraibe aflați deja sub drapelul britanic se temeau de concurența reprezentată de creşterea producției de zahăr pe teritoriul imperiului. Rezultatul a fost un nou imperiu britanic uriaş. Până în 1763, toată zona de est a Americii de Nord şi coasta Golfului Mexic până la gurile fluviului Mississippi erau britanice. Eliminarea Canadei franceze spulberase speranța – sau, din punctul de vedere al englezilor, amenințarea – unui imperiu francez pe valea fluviului Mississippi, care s-ar fi întins de la Saint Lawrence până la New Orleans, care fusese creat de marii exploratori francezi din secolul al XVII-lea. În largul coastei continentale, Bahamas era veriga nordică a

unui lanț de insule ce ajungeau în sud, prin Antilele Mici, până la Tobago, aproape închizând Marea Caraibilor. În acest perimetru, Jamaica, Hondurasul şi coasta din Belize erau britanice. Prin pacea din 1713, britanicii ceruseră dreptul legal restrâns de a vinde sclavi Imperiului Spaniol, pe care apoi l-au extins rapid cu mult dincolo de limitele intenționate. În Africa existau doar câteva avanposturi britanice de-a lungul Coastei de Aur, dar acestea erau bazele comerțului cu sclavi africani de o amploare uriașă. În Asia, guvernarea directă a Bengalului era pe punctul de a inaugura faza teritorială a expansiunii britanice în India.

Supremația imperială a britanicilor se baza pe forța maritimă. La originea acesteia se aflau corăbiile construite de Henric al VIII-lea, care se numărau printre cele mai remarcabile nave militare ale epocii (*Henry Grâce à Dieu* avea 186 de tunuri), dar acest început timpuriu a fost urmat de progrese abia în timpul domniei Elisabetei I. Căpitanii săi, care nu prea erau finanțați nici de coroană, nici de investitori comerciali, au construit atât o tradiție militară, cât şi corăbii mai bune din profiturile rezultate în urma operațiunilor împotriva spaniolilor. În timpul domniei primilor regi din dinastia Stuart a existat din nou o scădere a interesului şi eforturilor. Administrația regală nu îşi permitea corăbii (şi plata pentru unele noi a fost, într-adevăr, una dintre cauzele impozitelor regale care au înfuriat Parlamentul). Abia în timpul Commonwealth-ului, în mod ironic, a început să se manifeste interesul serios şi permanent față de puterea navală care a susținut mai târziu Marina Militară Regală. Între timp, faptul că superioritatea olandezilor în transporturile naritime comerciale era determinată de forța lor navală începuse să fie privit cu ochi răi şi rezultatul a fost Legea Navigației, care a provocat primul război anglo-olandez. O puternică flotă comercială asigura o pepinieră de marinari pentru navele de luptă şi fluxul de tranzacții comerciale a căror impozitare prin taxele vamale avea să finanțeze întreținerea uneor nave de război specializate. O flotă comercială puternică nu putea fi construită decât transportând mărfurile altor națiuni; de aici importanța de a intra în competiție, dacă era necesar prin forța armelor, şi de a pătrunde în domenii protejate, precum comerțul Spaniei cu America.

Maşinăriile dezvoltate în vederea luptelor au fost îmbunătățite şi specializate permanent în această competiție, dar nu s-a produs nicio schimbare revoluționară între secolele al XV-lea şi al XIX-lea. Odată ce au fost adoptate grementul cu vele pătrate şi tunurile la travers, forma de bază a navelor a fost consacrată, deşi designul fiecăreia putea încă să determine superioritatea în manevrare şi francezii au construit în general corăbii mai bune decât Marea Britanie pe parcursul duelului dintre cele două țări din secolul al XVIII-lea. În secolul al XVI-lea, sub influența englezilor, corăbiile au devenit mai lungi în raport cu lățimea maximă. Şi înălțimea relativă a castelului şi a pupei de deasupra punții a scăzut treptat în toată această perioadă. Tunurile din bronz au atins un înalt nivel de dezvoltare

încă de la începutul secolului al XVII-lea; după aceea artileria s-a schimbat, îmbunătățindu-se designul, precizia şi greutatea proiectilelor. Au existat două inovații semnificative în secolul al XVIII-lea, caronada făcută din fontă, cu rază scurtă de acțiune, dar de calibru mare şi cu proiectile grele, care a sporit mult chiar şi forța corăbiilor mici, şi un mecanism de tragere ce încorpora o placă cu cremene, datorită căreia tunurile puteau fi controlate cu mai multă precizie.

Specializarea funcțiilor şi a designului vaselor de război şi ale celor comerciale a fost acceptată până la mijlocul secolului al XVII-lea, deşi linia de demarcație era încă oarecum neclară din cauză că existau şi corăbii mai vechi şi se practica pirateria. Acesta era un mod de a obține ieftin o putere navală. În vreme de război, guvernele îi autorizau pe unii căpitani sau pe angajatorii lor să atace navele de transport ale inamicilor, obținând profituri din prăzi. Era o formă de piraterie reglementată şi corsarii englezi, olandezi şi francezi au acționat cu mare succes împotriva comercianților celorlalte țări. Primul mare război al corsarilor a fost cel purtat fără succes împotriva englezilor şi olandezilor de către francezi în timpul domniei regelui William.

Alte inovații din secolul al XVII-lea au fost de natură tactică şi administrativă. Semnalizarea a fost formalizată şi a fost publicată prima ediție a „Instrucțiunilor de luptă" de către Marina Militară Regală. Recrutarea a devenit mai importantă; în Anglia a apărut încorporarea forțată (francezii foloseau recrutarea în marină în provinciile maritime). Astfel erau deservite flote mari şi a devenit evident că, deoarece abilitățile erau aceleaşi şi chiar şi tunurile masive puteau provoca distrugeri limitate, numărul tindea să fie decisiv în cele din urmă.

Rodnica perioadă de dezvoltare care a fost secolul al XVII-lea a generat o supremație navală care avea să dureze mai mult de două secole şi să instaureze o *Pax Britannica* la nivel mondial. Concurența reprezentată de olandezi a scăzut pe măsură ce republica s-a încovoiat sub povara misiunii de a-şi apăra independența pe uscat împotriva francezilor. Rivalul maritim important al englezilor era Franța şi aici putem vedea că se depăşise un moment decisiv până la sfârşitul domniei regelui William. Între timp, dilema „a fi mare pe uscat sau pe apă" fusese decisă de francezi în favoarea uscatului. Din acel moment, promisiunea unei supremații navale a francezilor nu avea să mai fie reînviată niciodată, deşi unii constructori şi căpitani de nave francezi aveau să mai obțină victorii datorită îndemânării şi curajului lor. Atenția englezilor nu a fost atât de mult distrasă de la puterea oceanică; ei trebuiau doar să-şi mențină aliații continentali gata de luptă, nu să întrețină ei înşişi armate numeroase.

Dar s-a rezumat la o simplă concentrare de resurse. Strategia maritimă a britanicilor a evoluat, de asemenea, într-un mod foarte diferit de cea a altor puteri maritime. Aici, pierderea interesului francezilor față de forța navală a lui Ludovic al XIV-lea este relevantă, căci s-a manifestat după o înfrângere zdrobitoare din

partea englezilor în urma unei acțiuni pe mare din 1692, care i-a discreditat pe amiralii francezi. A fost prima dintr-o lungă serie de asemenea victorii care au demonstrat o înțelegere a realității strategice că puterea maritimă era, în cele din urmă, o chestiune de control al suprafeței mării astfel încât corăbiile aliaților să se poată deplasa liber, iar ale dușmanilor nu. Secretul atingerii acestui scop dezirabil era neutralizarea flotei inamicului. Atât timp cât aceasta exista, persista şi un pericol. Înfrângerea rapidă a flotei inamicului în bătălie a devenit, prin urmare, scopul suprem al comandanților navali britanici timp de un secol, ceea ce a asigurat Marinei Militare Regale un control aproape neîntrerupt al mărilor şi o tradiție ofensivă formidabilă.

Strategia navală alimenta inițiativa imperială direct, dar şi indirect, deoarece impunea din ce în ce mai mult achiziționarea unor baze de unde să poată opera escadrilele. Acest aspect a avut o însemnătate deosebită în construirea Imperiului Britanic. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, acest imperiu avea să piardă mare parte din teritoriile colonizate, lucru ce urma să scoată şi mai mult în relief modul în care hegemonia europeană era încă, în 1800, în afara Lumii Noi, o chestiune de factorii, plantații pe insule şi baze, precum şi de control al transporturilor mai degrabă decât de ocupare a unor suprafețe întinse.

În mai puțin de trei secole, cât a dăinuit această formă chiar şi limitată de imperialism, economia lumii a fost revoluționată. Înainte de 1500 existaseră sute de economii mai mult sau mai puțin independente şi autonome, unele dintre ele legate prin comerț. Americile şi Africa erau aproape complet necunoscute Europei, despre Australasia nu se ştia nimic, comunicarea între ele era minimă în raport cu suprafața lor uriaşă şi exista un flux slab de tranzacții cu articole de lux care ajungeau din Asia în Europa. În 1800 apăruse o rețea globală de schimburi. Chiar şi Japonia făcea parte din ea, iar Africa Centrală, deşi încă în afara principalelor linii de comunicare, era conectată la ea prin intermediul sclaviei şi al arabilor. Primele sale prefigurări evidente fuseseră devierea comerțului asiatic cu Europa pe rutele maritime dominate de portughezi şi afluxul de metale prețioase aduse din America în Europa. Fără acest aflux, mai ales de argint, nu ar fi putut exista un comerț cu Asia, căci nu exista aproape nimic din ceea ce producea Europa care să fie dorit în Asia. Este posibil ca aceasta să fi fost principala importanță a metalelor prețioase din Americi, al căror aflux a atins apogeul la sfârşitul secolului al XVI-lea şi în primele decenii ale veacului următor.

Deşi o nouă abundență de metale prețioase a fost primul şi cel mai evident efect economic al noii interacțiuni a Europei cu Asia şi America, a fost mai puțin important decât intensificarea generală a comerțului, din care făceau parte şi sclavii din Africa trimişi în Caraibe şi Brazilia. De regulă, vasele de sclavi se întorceau în Europa din Americi pline cu produsele coloniale care deveneau din ce în ce mai mult o necesitate pentru Europa. În Europa, mai întâi Amsterdamul şi

apoi Londra au depăşit Antwerpenul ca porturi internaţionale, în mare măsură datorită creşterii uriaşe a reexportării bunurilor coloniale care erau transportate de corăbii engleze şi olandeze. În jurul acestor fluxuri centrale de schimburi au proliferat diferite ramuri şi subramuri, care au dus la alte specializări şi ramificaţii. Construcţiile navale, textilele şi, mai târziu, serviciile financiare precum asigurările au prosperat împreună, profitând de pe urma consecinţelor unei expansiuni uriaşe a volumului comercial. Comerţul cu Orientul în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea reprezenta un sfert din comerţul exterior total al olandezilor şi în acest secol numărul corăbiilor comandate de Compania Indiilor de Est din Londra s-a triplat. Mai mult, aceste corăbii erau îmbunătăţite ca design, transportau mai multe mărfuri şi erau manevrate de mai puţini oameni decât înainte.

Consecinţele materiale ale noii implicări a Europei în lume sunt mult mai uşor de calculat decât interacţiunea noilor cunoştinţe despre lume cu mentalitatea europeană. Mentalităţile se schimbau, aşa cum arătase creşterea uriaşă a numărului de cărţi despre descoperiri şi călătorii încă din secolul al XVI-lea. Se poate afirma că orientalistica a fost iniţiată ca domeniu de cercetare în secolul al XVII-lea, deşi europenii au început să demonstreze impactul cunoştinţelor de antropologie a altor popoare abia spre sfârşitul acestuia. Efectele unor astfel de progrese au fost intensificate şi de faptul că s-au produs într-o epocă a textului tipărit, iar din acest motiv este mai greu de evaluat cât de nou era interesul faţă de lumea din afara Europei. La începutul secolului al XVIII-lea existau totuşi semne ale unui impact intelectual puternic la un nivel profund. Descrierile idilice ale sălbaticilor care duceau o viaţă curată pe plan moral fără ajutorul creştinismului îndemnau la reflecţie; un filozof englez, John Locke, a folosit dovezile de pe alte continente pentru a demonstra că oamenii nu au în comun idei înnăscute venite de la Dumnezeu. În special un tablou idealizat şi sentimental al Chinei a oferit exemple privind speculaţiile asupra relativităţii instituţiilor sociale, în timp ce accesul la literatura chineză (facilitat mult de studiile iezuiţilor) a dezvăluit o cronologie a cărei lungime anula calculele tradiţionale ale datei Potopului descris în Biblie ca al doilea început al omenirii.

Pe măsură ce produsele sale au devenit mai uşor accesibile, China a provocat, de asemenea, o pasiune în Europa secolului al XVIII-lea pentru stilurile orientale în mobilier, porţelanuri şi îmbrăcăminte. Ca influenţă artistică şi intelectuală, aceasta a rămas mai evidentă decât perspectiva mai profundă pe care a conferit-o observării vieţii europenilor conştientizarea unor civilizaţii diferite, cu standarde diferite, din alte regiuni. Dar, deşi este posibil ca astfel de comparaţii să fi avut unele aspecte neliniştitoare, dezvăluind că Europa avea, poate, mai puţine motive de mândrie în atitudinea ei faţă de alte religii decât China, existau

altele, precum cele sugerate de fapte ca acelea ale conchistadorilor care alimentau ideea de superioritate a europenilor.

Impactul Europei asupra popoarelor lumii nu este mai uşor de sintetizat în câteva formule simple decât cel al lumii asupra Europei, dar e, cel puțin în unele manifestări ale sale, mult mai evident uneori. E teribil că aproape nicăieri în lume nu se poate demonstra că oamenii din țările neeuropene au avut de câştigat din punct de vedere material de pe urma primei faze a expansiunii europene; dimpotrivă, mulți dintre ei au suferit îngrozitor. Însă nu întotdeauna vina le-a aparținut europenilor – care pur şi simplu s-au nimerit să se afle acolo. Într-o epocă în care nu existau decât cunoştințe elementare despre bolile infecțioase, impactul devastator al variolei sau al altor maladii aduse din Europa în Americi nu ar fi putut fi anticipat. Dar a fost dezastruos. S-a calculat că populația Mexicului a scăzut cu trei sferturi în secolul al XVI-lea; cea a unor insule din Caraibe a dispărut complet.

Realități precum exploatarea nemiloasă a celor care au supraviețuit, în schimb, a căror forță de muncă a devenit cu atât mai valoroasă după acest colaps demografic, sunt altă poveste. Aici se vede laitmotivul supunerii şi dominației care marchează aproape fiecare ilustrare a impactului pe care l-a avut la început Europa asupra restului lumii. Diversele medii coloniale şi tradiții europene nu prezintă decât diferite grade de opresiune şi exploatare. Nu toate societățile coloniale s-au bazat pe aceleaşi extreme de brutalitate şi teroare, dar toate au fost contaminate. Bogăția Provinciilor Unite şi magnifica lor civilizație din secolul al XVII-lea erau alimentate de rădăcini care, cel puțin în insulele mirodeniilor şi Indonezia, erau înfipte într-un pământ îmbibat de sânge. Cu mult înainte ca expansiunea în America de Nord să ajungă la vest de lanțul muntos Allegheny, bunele relații de scurtă durată ale primilor colonişti englezi din Virginia cu amerindienii se deterioraseră şi începuseră exterminarea şi evacuarea.

Deşi populațiile Americii spaniole fuseseră într-o oarecare măsură protejate de stat împotriva celor mai grave abuzuri ale sistemului *encomienda*, ele fuseseră reduse în cea mai mare parte la peonaj, în timp ce se făceau eforturi hotărâte (cu motivații dintre cele mai elevate) de a le distruge cultura. Soarta hotentoților în sudul Africii şi cea a aborigenilor în Australia aveau să confirme lecția că cultura europeană putea devasta toate popoarele cu care intra în contact, dacă acestea nu erau protejate de civilizații vechi şi avansate precum cele ale Indiei şi Chinei. Chiar şi în aceste mari țări avea să producă multe pagube, ele fiind incapabile să le reziste europenilor odată ce aceştia s-au hotărât să facă uz de suficientă forță. Dar în colonii s-a văzut cel mai clar tiparul dominației.

Prosperitatea multora dintre ele a depins o lungă perioadă de comerțul cu sclavi africani, a cărui importanță economică a fost deja semnalată. Începând din secolul al XVIII-lea, acesta îi obsedează pe unii critici care văd în el exemplul cel

mai brutal de cruzime a omului față de om, a albilor față de negri, a europenilor față de cei de altă origine sau a capitaliştilor față de muncitori. A dominat pe bună dreptate o mare parte a istoriografiei expansiunii Europei şi a civilizației americane, deoarece a fost o realitate majoră în amândouă. Din nefericire, din cauza importanței pe care a avut-o în modelarea unei părți atât de mari a Noii Lumii, a distras atenția de la alte forme de sclavie din alte perioade – sau chiar de la destine alternative ale sclaviei, precum exterminarea, cu sau fără intenție, a altor populații.

Piețele din coloniile Lumii Noi au dominat direcția comerțului cu sclavi până la abolirea sa, în secolul al XIX-lea. Mai întâi în insulele din Marea Caraibilor şi apoi pe continentul american, şi în nord, şi în sud, vasele cu sclavi îşi găseau clienții cei mai fideli. Portughezii, care dominaseră la început comerțul, au fost curând dați la o parte din Marea Caraibilor de olandezi şi apoi de „lupii de mare" ai Elisabetei I, dar unii căpitani portughezi s-au orientat spre importul de sclavi din Brazilia în secolul al XVI-lea. La începutul secolului al XVII-lea olandezii şi-au înființat Compania Indiilor de Vest pentru a asigura o livrare regulată de sclavi în Caraibe, dar la 1700 fuseseră înlocuiți de negustori de sclavi francezi şi englezi care întemeiaseră avanposturi pe „coasta sclavilor" din Africa. În total, prin eforturile lor, nouă-zece milioane de sclavi africani au fost trimişi în emisfera vestică, 80% dintre ei după anul 1700. Secolul al XVIII-lea a înregistrat cea mai mare înflorire a comerțului; aproximativ şase milioane de sclavi au fost transportați în această perioadă. Unele porturi europene, precum Bristol şi Nantes, au inaugurat o nouă eră a bogăției comerciale pe baza sclaviei. Au început să fie lucrate noi terenuri pe măsură ce forța de muncă formată din sclavi africani a permis cultivarea acestora. Producția la scară mai mare a unor noi culturi a adus, la rândul său, mari schimbări în ceea ce priveşte cererea, manufacturile şi modelele comerciale europene. Iar în termeni rasiali, resimțim şi acum efectele.

Ceea ce a dispărut şi nu se mai poate cuantifica acum este suferința umană, nu doar sub forma dificultăților fizice (era posibil ca un african să nu mai trăiască decât câțiva ani pe o plantație din Indiile de Vest chiar dacă supraviețuia condițiilor îngrozitoare ale călătoriei), ci şi sub forma tragediilor psihologice şi emoționale ale acestei uriaşe migrații. Gradul de cruzime implicat este incalculabil; pe de o parte, există dovezi privind folosirea cătuşelor şi practica biciuirii, pe de altă parte, acestea erau aspecte comune ale vieții şi în Europa, iar *a priori*, interesul personal trebuie să-i fi obligat pe proprietarii de plantații să aibă grijă de investițiile lor. Revoltele sclavilor au demonstrat că nu s-a întâmplat mereu aşa. Revoltele nu erau totuşi frecvente decât în Brazilia, fapt ce merită, de asemenea, atenție. Sclavia a atins o nouă etapă, diferită calitativ de istoria anterioară, odată cu plantațiile înființate în America, o etapă a exploatării umane

în care atât făptaşii, cât şi victimele s-au conformat rolurilor lor. În acest sens, Lumea Nouă s-a născut în sclavie.

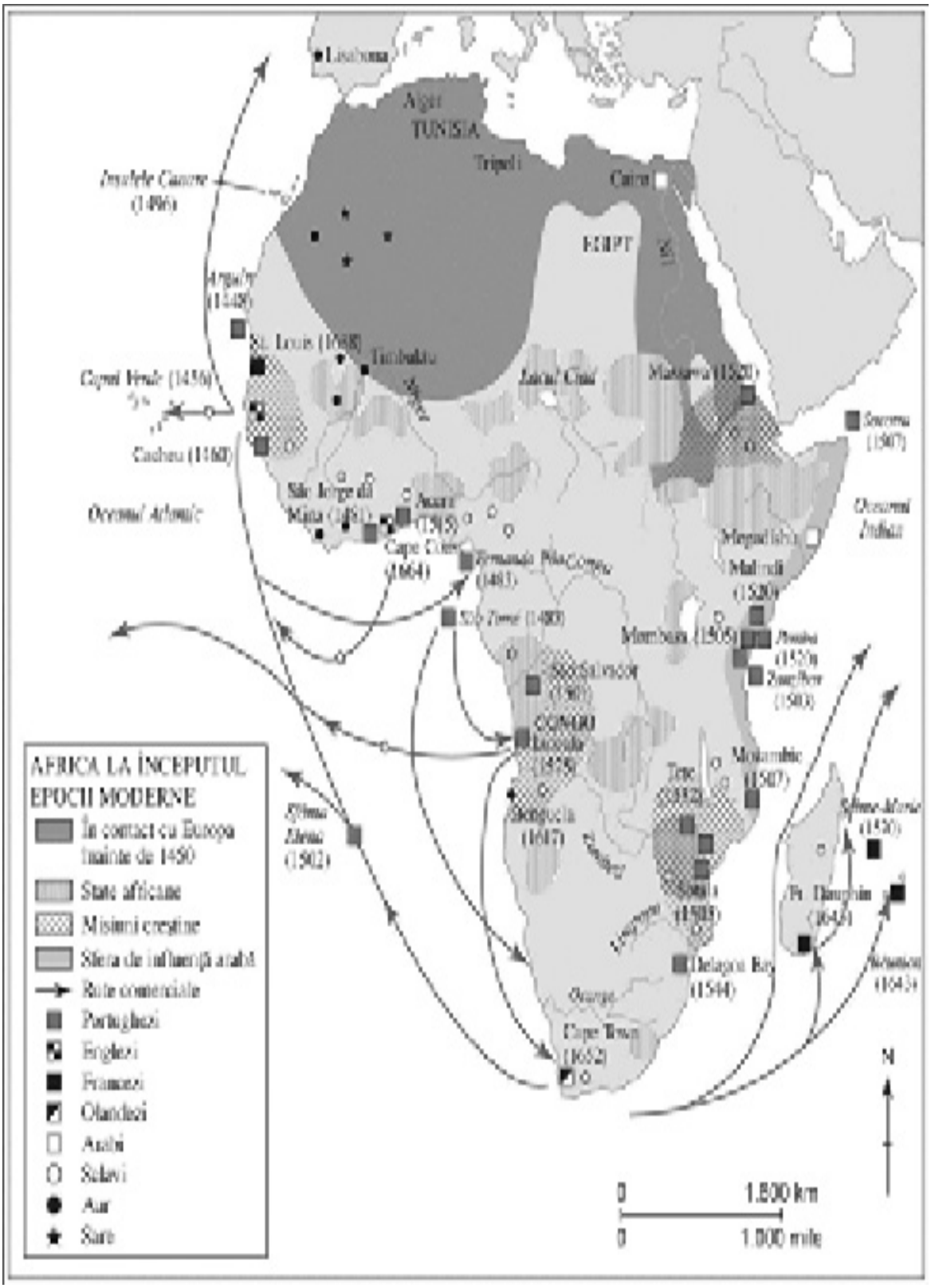
AFRICA LA ÎNCEPUTUL EPOCII MODERNE
În contact cu Europa înainte de 1450
State africane
Misiuni creștine
Sfera de influență arabă
Rute comerciale
Portughezi
Englezi
Francezi
Olandezi
Austri
Sclavi
Aur
Sare
Lisabona
Algir
TUNISIA
Tripoli
Cairo
EGIPT
Insulele Canare (1486)
Arguin (1448)
St. Louis (1668)
Timbuktu
Capul Verde (1456)
Cacheu (1160)
Lacul Ciad
Massawa (1520)
Socotra (1507)
Oceanul Atlantic
São Jorge da Mina (1481)
Axum (1505)
Cape Coast (1664)
Fernando Póo/Comău (1483)
São Tomé (1480)
Mogadiscio
Oceanul Indian
Malindi (1520)
Mombasa (1505)
Pemba (1552)
Zanzibar (1503)
CONGO
Luanda (1575)
Benguela (1617)
Mozambic (1507)
Sofala (1505)
Insula Zănzi (1502)
Delagoa Bay (1544)
Cape Town (1652)
Sfîntul Augustin (1450)
Pt. Dauphin (1643)
Reunion (1643)
N
0 1.800 km
0 1.000 mile

Prejudiciile aduse Africii sunt şi mai greu de estimat, deoarece dovezile sunt şi mai conjecturale. Cele mai recente cercetări arată că negoțul cu sclavi a avut probabil un impact economic şi social direct şi de durată asupra acelor părți ale continentului unde a fost practicat cel mai intens. Reducerea bruscă a populației, imprevizibilitatea vieții şi a condițiilor de trai şi teama permanentă de a intra în contact cu grupuri din exterior au condus la dezastre sociale. Sentimentul cronic de nesiguranță, susțin unii economişti, a dus la niveluri scăzute de producție în unele părți ale Africii până în secolul trecut. Este posibil ca problemele de astăzi ale Africii să fie legate mai mult decât credem de sclavie, chiar dacă aceasta nu este, cu siguranță, singura explicație pentru relativa subdezvoltare a continentului.

Merită să menționăm faptul că mult timp comerțul cu sclavi africani nu a trezit nicio îndoială asemănătoare cu cele exprimate de unii clerici spanioli în apărarea amerindienilor, iar argumentele cu care unii creştini se opuneau oricărei restricționări a acestui trafic exercită încă o anumită fascinație morbidă. Sentimentele de responsabilitate şi de vinovăție au început să se manifeste la scară largă abia în secolul al XVIII-lea şi mai ales în Franța şi Anglia. Una dintre expresiile acestora a fost utilizarea dată de britanici unui teritoriu dobândit în 1787, Sierra Leone; acesta a fost folosit de o societate filantropică drept refugiu pentru africani eliberați din sclavie în Anglia. Datorită unei conjuncturi politice şi economice favorabile, curentul opiniei publice educate de gândirea umanitară avea să distrugă în secolul următor comerțul cu sclavi şi, în lumea europeană, sclavia. Dar asta este altă poveste. În desfăşurarea Europei ca putere mondială, sclavia a reprezentat o realitate socială şi economică extrem de importantă. Avea să devină şi una mitică, simbolizând în modul cel mai dur triumful forței şi al cupidității asupra umanității. Din nefericire, a fost şi dovada remarcabilă a unei dominații sporite, bazată pe uzul de forță, a societăților tehnologice asupra celor mai puțin avansate.

Unii europeni îşi dădeau seama de acest lucru, dar credeau că toate relele erau contrabalansate de ceea ce ofereau restului lumii, creştinismul mai presus de toate. Un decret al lui Paul al III-lea, papa care a convocat Conciliul de la Trento, a proclamat că „indienii sunt cu adevărat oameni şi… nu numai că sunt în stare să priceapă credința catolică, ci, după cunoştințele noastre, sunt şi foarte doritori s-o primească”. Un astfel de optimism nu era doar o expresie a spiritului Contrareformei, deoarece impulsul misionar existase de la început în posesiunile spaniole şi portugheze. Eforturile misionare ale iezuiților au început în Goa în 1542 şi de aici au iradiat în tot Oceanul Indian şi în Asia de Sud-Est, ajungând chiar până în Japonia. Ca şi celelalte puteri catolice, Franța a pus accent pe munca de misionariat, chiar şi în zone în care nu era implicată din punct de vedere economic sau politic.

Cu toate acestea, expedițiile misionare au căpătat o nouă vigoare în secolele XVI-XVII şi se poate considera că acesta a fost un efect înviorător al Contrareformei. Cel puțin la nivel formal, creştinismul roman a câştigat în secolul al XVI-lea mai mulți adepți şi teritorii mai mari decât în oricare alt veac anterior. Este mai greu de evaluat ce a însemnat cu adevărat acest lucru, dar puțina protecție de care se bucurau amerindienii era oferită de Biserica Romano-Catolică, ai cărei teologi au păstrat vie, oricât de slabă ar fi fost uneori, singura noțiune de tutelă a unor popoare supuse care a existat la începuturile teoriei imperiale.

Protestantismul a rămas mult în urmă în ceea ce priveşte preocuparea față de băştinaşii din colonii, ca şi eforturile misionare. Olandezii nu au făcut mai nimic şi coloniştii englezi din America nu numai că nu i-au convertit, ci chiar i-au înrobit pe unii dintre vecinii lor amerindieni (quakerii din Pennsylvania au fost o excepție lăudabilă). Originile marilor mişcări misionare anglo-saxone de peste mări nu pot fi identificate mai devreme de sfârşitul secolului al XVII-lea. Mai mult, exista o ambiguitate tragică şi în darul făcut lumii prin Evanghelie. Şi aceasta a fost un export european cu un uriaş potențial coroziv, care a contestat şi a subminat structuri şi idei tradiționale, a amenințat autoritatea socială, instituții juridice şi morale, modele familiale şi tipare legate de căsătorie. Misionarii, adesea fără voia lor, au devenit instrumente ale procesului de dominare şi subjugare ce marchează povestea interacțiunii Europei cu restul lumii.

Poate că nimic din ceea ce au adus cu ei europenii nu s-a dovedit în cele din urmă a fi o amenințare sau, cel puțin, nu a fost cu două tăişuri. Plantele pe care portughezii le-au dus din America în Africa în secolul al XVI-lea – maniocul, cartoful-dulce, porumbul – au îmbunătățit, poate, alimentația africanilor, dar este posibil să fi provocat (s-a afirmat) şi o creştere a populației care a dus la dezordine şi revolte sociale. Plantele duse în Americi au pus însă bazele unor noi industrii care au creat ulterior o cerere de sclavi; cafeaua şi zahărul erau astfel de mărfuri. Mai la nord, cultivarea grâului de către coloniştii britanici nu necesita folosirea sclavilor, dar a sporit cererea de terenuri şi a crescut presiunile ce îi împingeau pe colonişti pe terenurile de vânătoare ancestrale ale indienilor, pe care i-au eliminat fără milă din calea lor.

Viața generațiilor viitoare – atunci când au fost făcute pentru prima dată astfel de transplanturi – avea să fie influențată de acestea şi aici este utilă o perspectivă mai largă decât cea limitată la anii 1800. Până la urmă, grâul avea să transforme emisfera vestică în grânarul oraşelor europene; în secolul XX, chiar şi Rusia şi unele țări asiatice importau grâu de aici. O industrie a vinului înfloritoare a fost implantată de spanioli în Madeira şi în America încă din secolul al XVI-lea. Atunci când au început să se cultive bananieri în Jamaica, arborele de cafea în Java şi ceaiul în Ceylon, s-au pus în mare măsură bazele politicii viitoare. Mai

mult, toate aceste schimbări au fost complicate în secolul al XIX-lea de variațiile cererii, pe măsură ce industrializarea a crescut cererea de articole de bază mai vechi, precum bumbacul (în 1760 Anglia importa două milioane şi jumătate de livre de bumbac brut; în 1837 cifra era de 360 de milioane) şi uneori a creat noi cereri; una dintre consecințe a fost transplantarea cu succes a cauciucului din America de Sud în Malaya şi Indochina, o schimbare plină de semnificații strategice pentru viitor.

Amploarea unor astfel de implicații pentru viitor în primele secole ale hegemoniei europene va reieşi suficient de bine în cele ce urmează. Acum este important doar să subliniem încă o caracteristică recurentă a acestui tipar – natura sa întâmplătoare, neplanificată. A fost o combinație de decizii individuale luate de un număr redus de persoane. Chiar şi cele mai inocente inovații ale lor puteau avea consecințe explozive. Merită să amintim că importarea a două duzini de iepuri în 1859 a făcut ca în doar câteva decenii o mare parte din zona rurală a Australiei să fie devastată de milioane de iepuri. În mod similar, dar la o scară mai redusă, insulele Bermude aveau să fie invadate de broaşte râioase din Anglia.

Totuşi, importurile conştiente de animale au fost şi mai importante (prima reacție la calamitatea provcată de iepuri în Australia a fost să se aducă hermeline şi nevăstuici din Anglia; o reacție mai potrivită avea să fie mixomatoza). Aproape întreaga menajerie a animalelor domestice europene a fost naturalizată în Americi până în 1800. Cele mai importante au fost vitele şi caii. Împreună, ele aveau să revoluționeze viața indienilor din prerii; ulterior, după apariția navelor cu containere frigorifice, America de Sud avea să devină un mare exportator de carne, la fel ca şi Australia prin introducerea oilor, pe care englezii înşişi le importaseră inițial din Spania. Şi, bineînțeles, europenii au adus cu ei şi propria rasă. Ca şi britanicii din America, mult timp olandezii nu au încurajat amestecul raselor. Totuşi, în America Latină, Goa şi Africa portugheză efectele au fost profunde. La fel au fost, dar într-un sens diferit, negativ, şi în America de Nord britanică, unde căsătoriile interrasiale nu au fost semnificative ca număr şi coincidența aproape absolută dintre culoarea pielii şi statutul de sclav a lăsat moştenire pentru viitor un număr enorm de probleme politice, economice, sociale şi culturale.

Crearea unor populații coloniale numeroase a trasat harta viitorului, dar a prezentat şi unele probleme de guvernare. Coloniile britanice au avut aproape întotdeauna o formă sau alta de instituție reprezentativă ce reflecta tradiția şi practica parlamentare, în timp ce Franța, Portugalia şi Spania au urmat toate un sistem internațional autoritar şi monarhist. Niciuna dintre ele nu lua în calcul vreo formă de independență pentru coloniile sale şi nici nevoia de a le apăra interesele de cele ale metropolei, indiferent dacă acestea erau considerate primordiale sau complementare. Această situație avea să provoace probleme în cele din urmă şi în

1763 existau semne, cel puțin în coloniile britanice din America de Nord, care aminteau de conflictele dintre coroană şi Parlament din Anglia. Iar în luptele lor cu alte națiuni, şi în cazul în care guvernele lor nu erau oficial în război cu ei, coloniştii au arătat întotdeauna că ştiu să-şi apere cu tărie interesele. Chiar şi atunci când olandezii şi englezii erau aliați oficial împotriva Franței, marinarii şi comercianții lor tot se luptau unii cu ceilalți „dincolo de linie”.

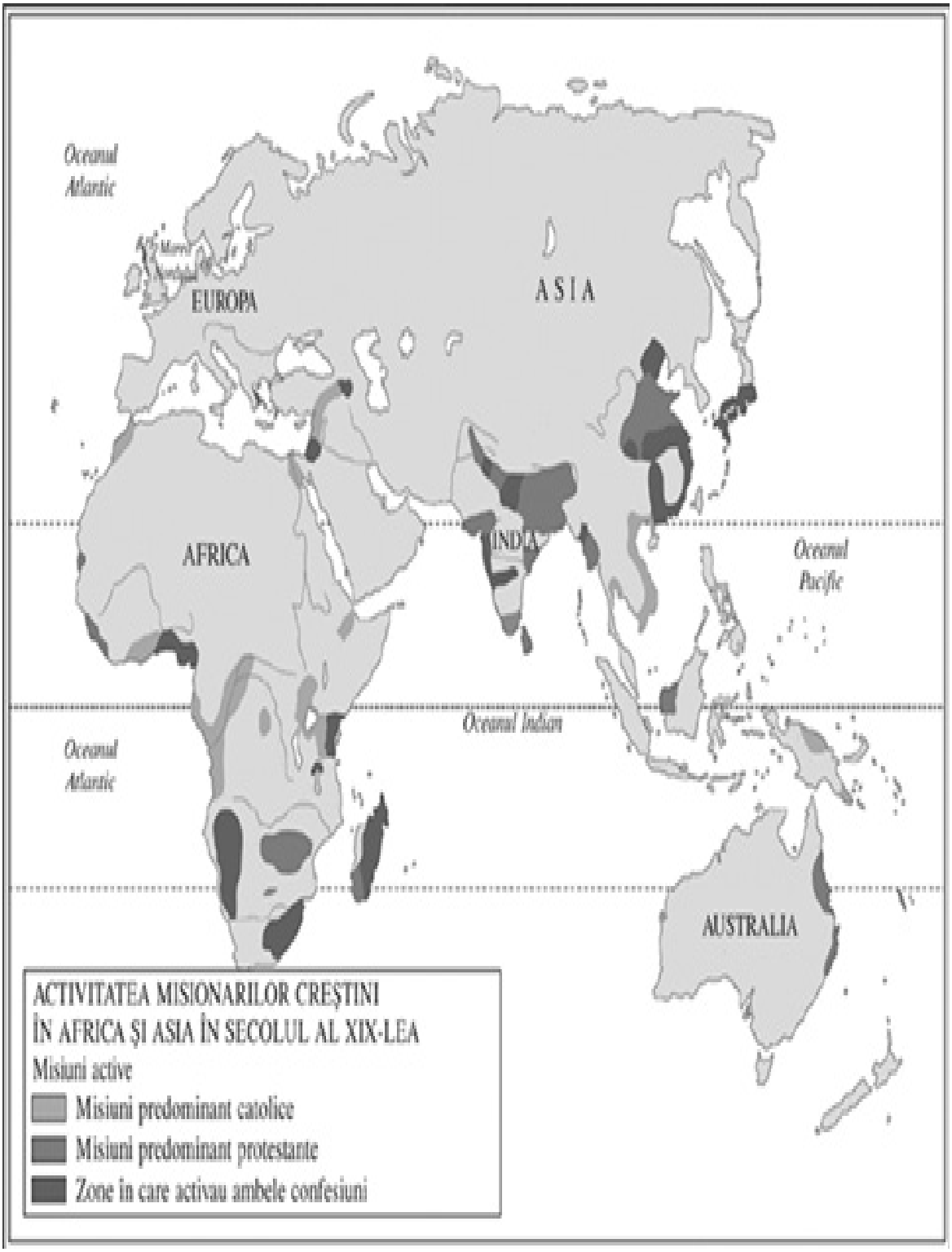

Problemele guvernării imperiale în secolul al XVIII-lea au fost totuşi caracteristice, în mare măsură, doar emisferei vestice. Acolo plecaseră coloniştii. În 1800, în orice altă parte a lumii, chiar şi în India, comerţul conta mai mult

decât posesiunile şi multe zone importante abia urmau să simtă impactul deplin al Europei. În 1789 Compania Britanică a Indiilor de Est nu trimitea decât 21 de corăbii pe an spre Guangzhou; olandezilor le erau permise două pe an spre Japonia. În Asia Centrală nu se putea ajunge la acea dată decât pe lungile rute terestre folosite pe vremea lui Ginghis-Han şi ruşii erau încă departe de a exercita o influenţă efectivă asupra hinterlandului. Africa era protejată de climă şi de boli. Descoperirile şi explorările urmau încă să completeze harta acestui continent înainte ca hegemonia Europei să devină o realitate.

În Pacific şi în „Mările Sudului" lucrurile se mişcau mai repede. Călătoria din 1699 a lui William Dampier, un englez din Somerset, iniţiase integrarea Australasiei, un continent necunoscut, în geografia consacrată, deşi a fost nevoie de încă un secol pentru ca aceasta să se finalizeze. În nord, existenţa Strâmtorii Bering fusese demonstrată în 1730. Călătoriile lui Bougainville şi Cook din anii 1760 şi 1770 au adăugat Lumii Noi care încă urma să fie explorată Tahiti, Samoa, ţărmul oriental al Australiei, Hawaii şi Noua Zeelandă. Cook a traversat chiar cercul antarctic. În 1788, primul transport de puşcăriaşi, în număr de 717, a ajuns în New South Wales. Judecătorii britanici creau o nouă lume a infractorilor pentru a restabili echilibrul celei vechi, de vreme ce coloniile americane nu îi mai primeau pe cei care erau indezirabili în Anglia, întemeind, fără să vrea, încă o naţiune nouă. Şi mai important, câţiva ani mai târziu au ajuns aici primele oi şi astfel a luat naştere industria care avea să asigure viitorul acestei naţiuni. Împreună cu animalele, aventurierii şi scursurile societăţii, în Pacificul de Sud a ajuns şi Evanghelia. În 1797 au sosit primii misionari în Tahiti. Odată cu ei, se poate spune în sfârşit că civilizaţia europenilor era prezentă, cel puţin în embrion, în toate colţurile lumii locuibile.

7

Idei vechi şi idei noi

Esența civilizației pe care Europa o exporta în celelalte regiuni ale globului consta în idei. Limitele pe care acestea le-au impus şi posibilitățile pe care le-au oferit au influențat modul de operare al acestei civilizații, stilul său şi felul cum se percepea. Mai mult, deşi secolul XX le-a afectat negativ, ideile predominante prefigurate de europeni între 1500 şi 1800 încă reprezintă majoritatea reperelor după care ne ghidăm. Cultura europeană a primit atunci o bază seculară; tot atunci s-a impus o idee progresistă de evoluție istorică văzută ca deplasare spre un punct culminant unde europenii simțeau că se află. În fine, acesta a fost momentul în care s-a dezvoltat încrederea că cunoştințele ştiințifice folosite în conformitate cu anumite criterii utilitariste ar face posibil un progres fără limite. Pe scurt, civilizația Evului Mediu a luat sfârşit din punctul de vedere al oamenilor raționali.

Însă rareori lucrurile se întâmplă perfect în istorie şi puțini europeni trebuie să fi fost conştienți de această schimbare în 1800. Vreme de două secole nu se produseseră progrese deosebite în modul în care gândeau şi se comportau cei mai mulți dintre ei. Instituțiile tradiționale ale monarhiei, societatea bazată pe statutul ereditar şi religia încă aveau o mare influență asupra a milioane de oameni în acel an. Cu doar 100 de ani înainte nu existase nicio căsătorie civilă nicăieri în Europa şi în cele mai multe regiuni ale sale încă nu exista aşa ceva. Cu numai 20 de ani înainte de 1800 fusese ars pe rug ultimul eretic în Polonia şi chiar şi în Anglia, în secolul al XVIII-lea, un monarh încercase, asemenea regilor medievali, să vindece scrofuloza prin atingerea regală. Într-adevăr, secolul al XVII-lea marcase, sub câteva aspecte, chiar un regres. Atât în Europa, cât şi în America de Nord a existat o vânătoare de vrăjitoare mult mai extinsă decât cele din Evul Mediu (Carol cel Mare îi condamnase la moarte pe cei care ardeau pe rug vrăjitoare şi dreptul canonic interzisese credința în zborurile pe timp de noapte şi alte presupuse isprăvi ale vrăjitoarelor, pe motiv că sunt păgâne).

Dar aceasta nu înseamnă că nu mai existau superstiții. Ultimul vrăjitor englez a fost torturat de vecinii săi până a murit cu mult după anul 1700 şi un elvețian protestant a fost executat în mod legal de concetățenii săi pentru vrăjitorie în 1782. Cultul napolitan al Sfântului Gennaro avea încă o importanță politică în perioada Revoluției Franceze deoarece lichefierea sau nelichefierea sângelui sfântului se credea că indică satisfacția sau nemulțumirea divinității față de acțiunile cârmuirii. Penologia era încă barbară; unele nelegiuiri erau considerate atât de atroce, încât meritau o pedeapsă de o ferocitate excepțională şi asasinul lui Henric al IV-lea al Franței şi autorul atentatului la viața lui Ludovic al

XV-lea au primit pedepse abominabile, fiind consideraţi paricizi. Al doilea a murit în 1757, cu doar câţiva ani înainte de publicarea celei mai influente pledoarii în favoarea unei reforme în materie penală care a fost scrisă vreodată. Strălucirea modernităţii din secolul al XVIII-lea ne poate păcăli uşor; în societăţi care au produs artă de un rafinament deosebit şi exemple extraordinare de cavalerism şi onoare, existau distracţii populare ca luptele cu urşi*, luptele de cocoşi sau smulgerea capetelor gâştelor.

Dacă cultura populară arată adesea cel mai evident însemnătatea trecutului, până aproape de sfârşitul acestor trei secole o mare parte a aparatului formal şi instituţional care susţinea trecutul a rămas intactă în cea mai mare parte a Europei. Cel mai frapant exemplu pentru observatorii moderni ar fi supremaţia de care religia organizată se bucura încă aproape pretutindeni în secolul al XVIII-lea. În orice ţară, fie ea catolică, protestantă sau ortodoxă, chiar şi reformatorii ecleziaşti acceptau faptul că religia ar trebui sprijinită şi protejată prin lege şi prin aparatul coercitiv al statului. Foarte puţini gânditori vizionari au contestat acest lucru. În mare parte a Europei încă nu erau tolerate alte perspective decât cele ale statului creştin. Jurământul depus de un rege francez la încoronare îi impunea obligaţia de a curma erezia şi abia în 1787 francezii necatolici au câştigat un statut civic recunoscut şi, prin urmare, dreptul de a-şi trece copiii în legitimitate prin încheierea unei căsătorii civile. În ţările catolice încă se presupunea că cenzura, deşi adesea departe de a fi eficientă, putea împiedica diseminarea unor scrieri potrivnice credinţei creştine şi autorităţii Bisericii. Cu toate că spiritul Contrareformei scăzuse ca intensitate şi Ordinul Iezuiţilor a fost desfiinţat, Indexul de cărţi interzise şi Inchiziţia, care l-a conceput prima dată, au fost păstrate. Universităţile de pretutindeni erau în mâinile clericilor; chiar şi în Anglia, la Oxford şi Cambridge nu aveau acces disidenţi nonconformişti şi romano-catolici. Religia determina, de asemenea, în mare măsură conţinutul educaţiei şi forma studiilor urmate.

Structura instituţională a societăţii, este adevărat, trăda şi introducerea unor inovaţii. Unul dintre motivele pentru care universităţile şi-au pierdut din importanţă în aceste secole a fost că ele nu mai monopolizau viaţa intelectuală a Europei. De la mijlocul secolului al XVII-lea au apărut în multe ţări, adesea sub cel mai înalt patronaj, academii şi societăţi savante, precum Royal Society din Anglia, a cărei cartă datează din 1662, sau Académie des Sciences din Franţa, înfiinţată patru ani mai târziu. În secolul al XVIII-lea numărul acestor asociaţii a crescut simţitor; răspândite în oraşe mai mici, ele erau înfiinţate în scopuri mai limitate şi mai specializate, precum promovarea agriculturii. Era evidentă o amplă mişcare de socializare voluntară; deşi era cea mai pronunţată în Anglia şi Franţa, puţine ţări din Europa Occidentală nu au fost influenţate de ea.

Cluburile şi societăţile de tot felul erau o caracteristică a unei epoci care nu se mai mulţumea să-şi irosească potenţialul în instituţiile sociale ale trecutului, iar uneori atrăgeau atenţia cârmuirii. Unele dintre ele nu îşi propuneau ca unic scop activitatea literară, ştiinţifică sau agricolă, ci asigurau locuri de întâlnire unde se dezbăteau, se discutau sau doar se atingeau idei de tot felul. Astfel, au contribuit la circulaţia unor idei noi. Dintre aceste asociaţii, cea mai remarcabilă era frăţia internaţională a francmasonilor. A fost introdusă din Anglia în Europa continentală în anii 1720 şi a cunoscut o largă răspândire în mai puţin de jumătate de secol; în 1789 este posibil să fi existat peste un sfert de milion de masoni. Aceştia aveau să fie ulterior ţinta multor calomnii; s-a propagat mitul că scopurile lor erau de mult revoluţionare şi subversive. Aceste acuzaţii nu erau adevărate în ceea ce priveşte organizaţia ca întreg, deşi nu acelaşi lucru se poate spune şi despre anumiţi masoni, dar este uşor de crezut că, în măsura în care lojile masonice, ca şi alte asociaţii, au ajutat la promovarea şi discutarea unor idei noi, ele au contribuit la depăşirea tradiţiei şi convenţiilor.

Circulaţia sporită a ideilor şi informaţiilor nu s-a bazat în primul rând doar pe astfel de întruniri, ci pe răspândirea cuvântului scris cu ajutorul tiparniţei. Una dintre transformările cruciale ale Europei după 1500 a fost că ştiinţa de carte s-a generalizat; unii au văzut-o ca pe o trecere de la o cultură centrată pe imagine la una centrată pe cuvânt. Cititul (în special) şi scrisul, deşi nu erau accesibile tuturor, se generalizaseră totuşi şi deveniseră în multe locuri ceva obişnuit. Nu mai erau apanajul unei elite restrânse de iniţiaţi privilegiaţi şi şi-au pierdut şi din misterul conferit de strânsa legătură specială cu riturile religioase.

În evaluarea acestei schimbări, putem să depăşim puţin sfera lucrurilor greu de definit şi să pătrundem în cea a datelor măsurabile, care arată că într-un fel, deşi în 1800 încă existau regiuni întinse caracterizate de analfabetism, Europa era o societate educată cum nu era în 1500. Luată ca atare, aceasta nu este, bineînţeles, o afirmaţie foarte utilă. Există numeroase grade de performanţă atât în scris, cât şi în citit. Cu toate acestea, oricum ne-am defini termenii, în 1800 în Europa şi în teritoriile sale dependente se aflau probabil cea mai mare parte a oamenilor cu ştiinţă de carte din lume. Avea, prin urmare, o proporţie mai mare de oameni educaţi decât alte culturi. Aceasta a fost o schimbare istorică de o importanţă crucială. Europa se afla de mult în epoca preponderenţei materialului tipărit, care, în cele din urmă, a înlocuit pentru majoritatea oamenilor educaţi cuvântul vorbit şi imaginile ca mijloace primare de instruire şi îndrumare şi care a durat până în secolul XX, când a fost restaurată supremaţia mijloacelor orale şi vizuale prin intermediul radioului, al cinematografului şi al televiziunii.

Sursele pentru evaluarea ştiinţei de carte sunt utile abia de la mijlocul secolului al XIX-lea – când, se pare, aproximativ jumătate din europeni încă nu ştiau să citească sau să scrie –, însă toate sugerează că îmbunătăţirea care s-a

produs începând din 1500 a fost cumulativă, dar neregulată. Au existat diferențe importante între țări, între aceleaşi țări în diverse perioade, între urban şi rural, între sexe şi între ocupații. Toate acestea sunt încă valabile (deşi într-un grad mai mic) şi simplifică mult problema lansării unor afirmații generale: până de curând, nu se pot face decât afirmații foarte vagi. Dar anumite fapte sugerează care erau tendințele.

Primele semne ale efortului educațional care a stat la baza ameliorării nivelului de alfabetizare se pot observa înainte de inventarea tiparului. Ele par a fi o altă componentă a reînsufleţirii şi revigorării vieții urbane în secolele XII-XIII, a cărei importanță am menționat-o deja. Unele dintre primele dovezi despre angajarea unor învățători şi asigurarea unor spații de predare provin din oraşele italiene, pe atunci avangarda civilizației europene. Aici a apărut curând o nouă atitudine, conform căreia ştiința de carte era o calificare esențială pentru anumite tipuri de funcții; găsim, de exemplu, prevederi că judecătorii trebuiau să ştie să citească – un fapt cu implicații interesante pentru istoria vremurilor mai vechi.

Supremația inițială a oraşelor italiene a fost înlocuită până în secolul al XVII-lea de cea a Angliei şi Olandei (țări care aveau un nivel ridicat de urbanizare pentru epoca respectivă). Se consideră că acestea erau țările europene cu cele mai înalte niveluri de alfabetizare în jurul anului 1700; faptul către ele au preluat conducerea ilustrează modul în care istoria creşterii nivelului de alfabetizare prezintă discrepanțe din punct de vedere geografic. Totuşi, franceza avea să fie limba internațională a publicațiilor în secolul al XVIII-lea şi cea mai mare parte a publicului care a susținut aceasta se afla cu siguranță în Franța. Nu ar fi surprinzător ca nivelurile de alfabetizare să fi fost mai mari în Anglia şi în Provinciile Unite, dar este posibil ca numărul persoanelor care ştiau carte să fi fost mai mare în Franța, unde populația totală era mult mai numeroasă.

Un loc aparte în tendința generală către alfabetizare trebuie acordat cu siguranță răspândirii tiparului. În secolul al XVII-lea exista un corpus de publicații cu adevărat populare, reprezentat de basme, poveşti de dragoste adevărată şi neîmpărtăşită, almanahuri, cărți de astrologie şi hagiografii. Existența unor astfel de materiale dovedeşte că exista şi cerere. Tiparul dăduse, de asemenea, un nou sens ideii de a şti carte deoarece consultarea manuscriselor fusese evident dificilă şi necesita mult timp, din cauza inaccesibilității lor relative. Cunoştințele tehnice puteau fi puse acum foarte rapid la dispoziție sub formă tipărită şi acest lucru însemna că era în interesul specialistului să citească pentru a rămâne priceput în domeniul său.

O altă forță care a ajutat la dezvoltarea ştiinței de carte a fost Reforma protestantă. Aproape în unanimitate, reformatorii au subliniat cât era de important să-i învețe pe credincioşi să citească; nu este o coincidență că până în secolul al XIX-lea Germania şi Scandinavia au atins niveluri de alfabetizare mai ridicate

decât multe țări catolice. Reforma a pus accent pe citirea Bibliei şi aceasta a devenit rapid disponibilă sub formă tipărită în limbile vernaculare, care au fost astfel întărite şi disciplinate prin răspândirea şi standardizarea favorizate de forma tipărită. În ciuda manifestărilor sale mai evident nefericite, bibliolatria a fost o mare forță a Iluminismului; a reprezentat atât un stimulent de a citi, cât şi un nucleu al activității intelectuale. În Anglia şi Germania, importanța sa în formarea unei culturi comune a fost imensă şi în fiecare țară a generat o traducere a Bibliei care a fost o capodoperă.

Aşa cum arată exemplul reformatorilor, autoritatea era adesea în favoarea unui nivel mai ridicat de alfabetizare, dar acest lucru nu se limita la țările protestante. În special legislatorii monarhiilor inovatoare din secolul al XVIII-lea s-au străduit adesea să promoveze educația – ceea ce însemna în mare măsură educația primară. Austria şi Prusia s-au remarcat în acest sens. Dincolo de Atlantic, tradiția puritană impusese de la bun început în comunitățile din Noua Anglie obligația de a susține instruirea. În alte țări educația a fost lăsată pe seama inițiativei private, neoficială şi nereglementată, şi a carității (aşa cum s-a întâmplat în Anglia) sau a Bisericii (cum a fost cazul în Franța). În secolul al XVI-lea începe marea epocă a ordinelor religioase private dedicate predării.

O consecință importantă, care a promovat şi s-a dezvoltat simultan cu creşterea nivelului de alfabetizare, a fost apariția publicațiilor periodice. Foile volante şi buletinele informative tipărite ocazional au evoluat, transformându-se în secolul al XVIII-lea în gazete publicate regulat. Acestea satisfăceau diferite nevoi. Ziarele au apărut în Germania secolului al XVII-lea; la Londra a fost publicat în 1702 un cotidian, iar la mijlocul secolului exista o presă provincială importantă şi milioane de ziare erau tipărite anual. În Anglia au început să apară reviste şi gazete săptămânale în prima jumătate a secolului al XVIII-lea şi cea mai importantă dintre ele, *The Spectator*, a constituit un model pentru jurnalism prin efortul său conştient de a influența gusturile şi comportamentul. Era ceva nou. Doar în Provinciile Unite jurnalismul a mai avut un succes similar cu cel din Anglia; probabil pentru că în toate celelalte țări europene existau cenzură, mai mult sau mai puțin eficientă, precum şi diferite niveluri de alfabetizare. Au apărut tot mai multe jurnale savante şi literare, dar articolele şi comentariile politice erau rare. Chiar şi în secolul al XVIII-lea, în Franța era normal ca autorii operelor care cuprindeau idei avansate să le pună în circulație doar sub formă de manuscris; în acest bastion al gândirii critice încă exista cenzură, deşi una arbitrară şi imprevizibilă şi, spre sfârşitul secolului, mai puțin eficientă în practică.

Este posibil ca o conştientizare sporită a potențialului subversiv al jurnalismului uşor accesibil să fi determinat o schimbare de direcție a atitudinilor oficiale față de educație. Până în secolul al XVIII-lea nu exista pe scară foarte largă sentimentul că educația şi ştiința de carte ar fi putut fi periculoase şi că nu ar

trebui generalizate. Deşi cenzura formală fusese întotdeauna o recunoaştere a pericolelor potențiale reprezentate de știința de carte, a existat o tendință de a vedea acest lucru în termeni preponderent religioşi; una dintre sarcinile Inchiziției a fost de a păstra eficacitatea Indexului. Privind retrospectiv, se pare că şansele mai mari pe care le-au creat știința de carte şi tiparul pentru critică şi contestarea autorității în general au constituit un efect mai important decât subminarea religiei. Totuşi, importanța lor nu s-a rezumat la aceasta. Răspândirea cunoştințelor tehnice a accelerat şi alte tipuri de schimbare socială. Industrializarea nu ar fi fost posibilă fără îmbunătățirea nivelului de alfabetizare şi, parțial, ceea ce s-a numit „revoluția ştiințifică" din secolul al XVII-lea trebuie atribuit simplului efect cumulativ al informațiilor cu circulație mai rapidă şi mai largă.

Sursele fundamentale ale acestei „revoluții" se află totuşi la un nivel mai profund decât atât, în atitudinile intelectuale schimbate. La baza lor se afla o schimbare de perspectivă a relației Omului cu natura. De la o lume naturală privită cu teamă drept dovada misterioaselor căi ale Domnului, mai mulți oameni făceau cumva marele pas spre o căutare conştientă a mijloacelor de manipulare a acesteia. Deşi lucrările unor oameni de știință medievali nu fuseseră nicidecum atât de primitive şi de lipsite de creativitate pe cât se credea cândva, acestea aveau două limite critice. Una era că furnizau foarte puține cunoştințe cu utilitate practică şi acest lucru determina un interes scăzut față de ele. A doua era slăbiciunea lor teoretică; ea trebuia depăşită şi la nivel conceptual, nu doar tehnic. În ciuda contactului benefic cu idei din lumea arabă şi a unui accent sănătos pe definire şi diagnostic în unele ramuri ale sale, știința medievală se baza pe presupuneri netestate, în parte deoarece mijloacele de testare a acestora nu puteau fi înțelese, în parte pentru că nu exista dorința de a le testa. Afirmarea dogmatică a teoriei potrivit căreia cele patru elemente – foc, aer, pământ şi apă – erau componentele oricărui lucru, de exemplu, nu a fost contestată prin experimente. Deşi s-au făcut unele experimente în tradițiile alchimiei şi hermetismului, iar odată cu Paracelsus au ajuns să fie îndreptate şi spre alte scopuri decât căutarea aurului, erau încă ghidate de concepții mitice, intuitive.

Situația nu prea s-a schimbat până în secolul al XVII-lea. Renaşterea a avut manifestările sale ştiințifice, dar ele se regăseau de regulă în studii descriptive (un exemplu deosebit a fost cel al lui Vesalius din 1543, despre anatomia umană) şi în soluții la anumite probleme practice din domeniul artelor (precum cele legate de perspectivă) şi al meşteşugurilor mecanice. Una dintre ramurile acestui efort axat pe descriere şi clasificare a fost deosebit de impresionantă – cea dedicată înțelegerii noilor cunoştințe geografice datorate exploratorilor şi cosmografilor. În geografie, afirma un medic francez de la începutul secolului al XVI-lea, „şi în ceea ce ține de astronomie, Platon, Aristotel şi vechii filozofi au mers înainte, iar

Ptolemeu a adăugat mult mai multe. Totuşi, dacă vreunul dintre ei s-ar întoarce astăzi, i s-ar părea că geografia s-a schimbat atât de tare, încât este de nerecunoscut". Aici se afla unul dintre stimulii unei noi abordări intelectuale a lumii naturale.

Nu a fost un stimul care să aibă efect rapid. Este adevărat, o minoritate nesemnificativă de oameni educaţi deja nu ar mai fi acceptat uşor în 1600 imaginea convenţională a lumii bazată pe marea sinteză medievală între Aristotel şi Biblie. Unii dintre ei simţeau o ciudată lipsă de coerenţă, o pierdere bruscă a reperelor, o nesiguranţă alarmantă. Dar pentru majoritatea celor care se gândeau cât de puţin la asta, vechea imagine încă era adevărată, pământul aflându-se încă în centrul întregului univers, iar omul în centrul vieţii de pe pământ, ca unic locuitor raţional al acestuia. Cea mai mare realizare intelectuală a secolului următor avea să facă imposibil ca un om educat să gândească astfel. A fost atât de importantă, încât a ajuns să fie considerată schimbarea esenţială de la lumea medievală la cea modernă.

La începutul secolului al XVII-lea se vede deja ceva nou în domeniul ştiinţei. Schimbările care se manifestau în acea perioadă arătau că fusese depăşită o barieră intelectuală şi că natura civilizaţiei fusese modificată pentru totdeauna. În Europa a apărut o nouă atitudine, profund utilitaristă, încurajându-i pe oameni să investească timp, energie şi resurse pentru a stăpâni natura prin experimente sistematice. Atunci când cei dintr-o epocă ulterioară au ajuns să caute în trecut precursorii acestei atitudini, au descoperit că se remarca în primul rând Francis Bacon, la un moment dat lord cancelar al Angliei, de o energie intelectuală remarcabilă, dar cam nesuferit ca om. Aparent, lucrările sale nu au avut un efect deosebit la vremea respectivă, dar au atras atenţia posterităţii prin ceea ce părea a fi o respingere profetică a autorităţii trecutului.

Bacon a susţinut studiul naturii prin aplicarea observaţiei şi inducţiei şi orientat spre utilizarea acesteia pentru folosul omului. „Rostul adevărat şi îndreptăţit al ştiinţelor", scria el, „este ca viaţa omului să fie îmbogăţită de noi descoperiri şi puteri". Prin acestea se putea ajunge la o „restaurare şi reînsufleţire [în mare măsură] a suveranităţii şi puterii omului… pe care le-a avut în starea cea dintâi a creaţiei". Era o idee cu adevărat ambiţioasă – nu mai puţin decât mântuirea omenirii de consecinţele Căderii lui Adam –, dar Bacon era sigur că acest lucru era posibil dacă cercetarea ştiinţifică era organizată eficient; şi sub acest aspect a fost o figură profetică, precursor al unor societăţi şi instituţii ştiinţifice de mai târziu.

Modernitatea lui Bacon a fost ulterior exagerată şi alţii – în special contemporanii săi Kepler şi Galilei – au avut de spus mult mai multe lucruri care au contat în progresul ştiinţei. Succesorii săi nici nu au aderat atât de ferm pe cât şi-ar fi dorit el la un program de descoperire practică a unor „noi arte, înzestrări şi

mărfuri care să îmbunătățească viața omului" (respectiv, la o știință dominată de tehnologie). Cu toate acestea, şi-a câştigat pe bună dreptate statutul de figură oarecum legendară deoarece a ajuns la miezul problemei în susținerea observației şi experienței, fiind un adversar al metodei deductive bazate pe principii apriorice. Aşa cum se cuvine, se spune chiar că a devenit un martir al științei, după ce a răcit în timp ce umplea o pasăre de curte cu zăpadă într-o zi geroasă de martie, pentru a observa efectele refrigerării asupra cărnii. 40 de ani mai târziu, ideile sale centrale erau elemente obişnuite ale discursului ştiințific. „Gestionarea acestei mari maşinării a lumii", spunea un om de știință englez în anii 1660, „poate fi explicată doar de cei pricepuți în filozofie experimentală şi mecanică". Acestea erau idei pe care Bacon le-ar fi înțeles şi le-ar fi aprobat şi care sunt esențiale în lumea în care trăim. Încă din secolul al XVII-lea o caracteristică a omului de știință este să răspundă la întrebări cu ajutorul experimentelor şi mult timp aceasta avea să ducă la noi încercări de a înțelege ceea ce dezvăluie asemenea experimente construind sisteme.

Aceasta a dus mai întâi la concentrarea asupra fenomenelor fizice care puteau fi cel mai bine observate şi măsurate folosind tehnicile disponibile. Inovațiile tehnologice au apărut ca urmare a acumulării lente a competențelor meşteşugarilor europeni de-a lungul secolelor; aceste competențe puteau fi orientate acum spre soluționarea unor probleme care, la rândul lor, aveau să permită rezolvarea altor probleme, de natură intelectuală. Inventarea logaritmilor şi a analizei matematice a fost parte a unui complex care cuprindea, printre altele, şi construirea unor ceasuri şi a unor instrumente optice mai bune. Când arta ceasornicarilor a făcut un remarcabil pas înainte odată cu introducerea pendulului ca dispozitiv de reglare, în secolul al XVII-lea, aceasta a făcut, la rândul ei, mult mai uşoară măsurarea timpului cu ajutorul unor instrumente de precizie şi, prin urmare, a facilitat astronomia. Odată cu telescopul au apărut şi noi oportunități de a scruta cerul; William Harvey a descoperit circulația sângelui ca rezultat al unei investigații teoretice prin experimentare, dar modul în care funcționează aceasta a putut fi înțeles doar atunci când microscopul a permis observarea vaselor minuscule prin care curge sângele. Mai mult decât atât, observațiile făcute cu ajutorul telescopului şi al microscopului nu au avut doar o importanță crucială pentru revoluția ştiințifică, ci le-au permis şi oamenilor de rând să observe o parte din lucrurile pe care le implica o nouă perspectivă asupra lumii.

Ceea ce nu s-a trasat multă vreme a fost linia de demarcație dintre omul de știință şi filozof pe care o recunoaştem astăzi. Totuşi, apăruse o nouă lume a oamenilor de știință, o adevărată comunitate ştiințifică, internațională. Acum ne întoarcem la textul tipărit. Difuzarea rapidă a noilor cunoştințe a fost foarte importantă. Publicarea unor cărți ştiințifice nu a fost singura formă pe care a luat-o aceasta; se publicau *Philosophical Transactions* al Societății Regale şi, din ce în

ce mai mult, rapoarte şi procese-verbale ale altor organisme savante. În plus, unii savanţi întreţineau o bogată corespondenţă privată, iar o mare parte dintre materialele incluse aici au oferit unele dintre cele mai valoroase dovezi ale modului în care s-a produs de fapt revoluţia ştiinţifică. O parte dintre aceste corespondenţe au fost publicate; ele au fost citite şi înţelese la o scară mult mai largă decât ar fi comunicările dintre unii oameni de ştiinţă importanţi de astăzi.

O caracteristică a revoluţiei ştiinţifice remarcabilă pentru observatorul modern este că amatorii şi entuziaştii de ocazie au jucat un rol important. S-a sugerat că una dintre explicaţiile cele mai importante ale motivului pentru care ştiinţa a progresat în Europa, în timp ce remarcabilele realizări tehnice din China au stagnat, a fost asocierea cu aceasta, în Europa, a prestigiului social al amatorului şi al gentlemanului. Societăţile savante care au început să apară pe scară mai largă la jumătatea secolului erau pline de diletanţi distinşi care nu puteau fi numiţi nici pe departe oameni de ştiinţă profesionişti, însă care confereau acestor organisme greutatea indefinibilă, dar importantă a statutului şi a respectabilităţii lor, fie că se implicau sau nu în munca de experimentare.

În 1700 specializarea în cadrul ramurilor majore ale ştiinţei exista deja, deşi nu era în niciun caz atât de importantă pe cât avea să devină. De asemenea, ştiinţa din acele vremuri nu consuma prea mult timp; savanţii puteau aduce contribuţii majore în domeniul lor în timp ce scriau şi cărţi de teologie sau ocupau funcţii administrative. Acest lucru sugerează unele dintre limitările revoluţiei din secolul al XVII-lea; aceasta nici nu putea transcende limitele tehnicilor disponibile, care, deşi au permis progrese remarcabile în unele domenii, au avut tendinţa de a devia atenţia de la altele. Chimia, de exemplu, a progresat relativ puţin (deşi puţini mai acceptau schema aristoteliană a celor patru elemente, care dominase gândirea despre constituenţii materiei în 1600), în timp ce fizica şi cosmologia au avansat rapid, atingând chiar un plafon al consolidării, rezultatul fiind un progres mai puţin spectaculos, dar constant până în secolul al XIX-lea, când au fost învigorate de noi abordări teoretice.

În ansamblu, realizările ştiinţifice din secolul al XVII-lea au fost uriaşe. Mai întâi de toate, au înlocuit o teorie a universului care vedea fenomenele ca fiind reflectarea directă şi adesea imprevizibilă a puterii divine cu o concepţie ce îl privea ca pe un mecanism în care schimbarea era generată regulat de funcţionarea uniformă şi universală a legilor mişcării. Aceasta era încă o concepţie compatibilă cu credinţa în Dumnezeu. Măreţia sa nu se vedea, poate, în intervenţii directe zilnice, ci în crearea de către El a unui mecanism extraordinar; în una dintre cele mai celebre analogii, Dumnezeu era marele ceasornicar. Nici perspectiva omului de ştiinţă tipic, nici concepţia ştiinţifică despre lume în secolul al XVII-lea nu erau antireligioase sau antiteocentrice. Deşi era important, fără îndoială, că noile perspective asupra astronomiei, care nu mai plasau omul în centrul universului, îi

contestau implicit şi unicitatea (în 1686 a apărut o carte care susţinea că este posibil să existe mai multe lumi locuite), nu acest lucru îi preocupa cei ce au realizat revoluția cosmologică. Pentru ei era doar o întâmplare că autoritatea Bisericii a devenit asociată cu afirmația că Soarele se învârte în jurul Pământului. Noile perspective pe care le propuneau nu făceau decât să sublinieze cât de măreţe şi de tainice sunt căile Domnului. Ei acceptau posibilitatea ca noile cunoştinţe să fie creştinate, aşa cum fusese creştinat şi Aristotel în Evul Mediu.

Cu mult înainte ca filozoful german Kant să inventeze expresia „revoluție copernicană", la sfârşitul secolului al XVIII-lea, se recunoştea că seria de făuritori ai unei noi cosmologii începea cu numele lui Copernic, un preot polonez a cărui operă *Despre mişcările de revoluție ale corpurilor cereşti* a fost publicată în 1543. Era acelaşi an în care apărea şi marea lucrare despre anatomie a lui Vesalius (şi, curios, prima ediție a operelor lui Arhimede); Copernic era mai mult un umanist renascentist decât un om de ştiință, fapt care nu trebuie să ne mire, dacă ne gândim la perioada în care a trăit. Parțial din motive filozofice şi estetice, a avut ideea unui univers de planete care se rotesc în jurul Soarelui, explicându-le mişcarea ca sistem de cicluri şi epicicluri. A fost (ca să spunem aşa) o intuiție genială, căci nu avea niciun mijloc de a testa ipoteza şi majoritatea dovezilor de bun-simț o refutau.

Primele date cu adevărat ştiințifice în sprijinul heliocentrismului au fost furnizate de un om care nu îl accepta, danezul Tycho Brahe. Pe lângă distincția oarecum ieşită din comun pe care i-o dădea nasul său artificial, Brahe a început să înregistreze mişcarea planetelor, mai întâi cu instrumente rudimentare şi apoi, grație unui rege generos, din cel mai bine echipat observator din epoca sa. Rezultatul a fost prima colecție sistematică de date astronomice în orbita tradiției occidentale după epoca alexandrină. Johannes Kepler, primul mare savant protestant, care a fost invitat de Brahe să-l asiste, a făcut la rândul lui observații şi mai amănunțite, realizând un al doilea progres teoretic major. El a descoperit că mişcarea planetelor poate fi explicată ca fiind regulată dacă orbitele lor sunt eliptice, cu viteze neregulate. Aceasta marca în sfârşit ruperea de cadrul ptolemaic, care încorsetase din ce în ce mai mult cosmologia, oferind baza explicațiilor planetare până în secolul XX. Apoi a apărut Galileo Galilei, care a pus imediat mâna pe lunetă, un instrument descoperit aparent, poate din întâmplare, în jurul anului 1600. Galilei era un savant, profesor la Padova, care preda două materii asociate de obicei la începuturile ştiinței: fizica şi geniul. Felul cum a utilizat luneta a distrus în cele din urmă schema aristoteliană; astronomia copernicană a devenit vizibilă, iar în următoarele două secole urma să se aplice şi la stele ceea ce se se ştia despre natura planetelor.

Realizarea majoră a lui Galilei nu a constat totuşi în observație, ci în teorie şi în legarea acesteia de practica tehnică. El a descris pentru prima dată fizica ce

făcea posibil un univers copernican, tratând matematic mişcarea corpurilor. Datorită lui, mecanica a lăsat în urmă lumea cunoştinţelor tehnice ale meşteşugarului, păşind pe tărâmul ştiinţei. Mai mult, el a ajuns la concluziile sale ca rezultat al metodei experimentale. Pe aceasta se baza ceea ce Galilei a numit „două ştiinţe noi", statica şi dinamica. Rezultatul publicat a fost cartea lui Galilei în care a fost identificată prima afirmare a revoluţiei în gândirea ştiinţifică, *Dialog despre cele două sisteme principale ale lumii* (cel al lui Ptolemeu şi cel al lui Copernic), din 1632. Mai puţin remarcabile decât conţinutul acesteia, dar la fel de interesante sunt şi alte două aspecte: că nu a fost scrisă în latină, ci în italiana vernaculară, şi că i-a fost dedicată papei; Galilei era, fără îndoială, un bun catolic. Totuşi, cartea a stârnit furoare, şi pe bună dreptate, căci marca sfârşitul perspectivei creştin-aristoteliene asupra lumii, marele triumf cultural al Bisericii medievale. A urmat procesul lui Galilei. A fost condamnat şi silit să-şi retracteze ideile, dar acest lucru nu a diminuat efectul lucrărilor sale. Concepţia copernicană şi heliocentristă a dominat ulterior gândirea ştiinţifică.

În 1642, anul în care a murit Galilei, s-a născut Isaac Newton. Realizarea lui a fost că a oferit o explicaţie fizică universului copernican; a demonstrat că aceleaşi legi mecanice explicau ceea ce afirmaseră atât Kepler, cât şi Galilei, iar în cele din urmă a fundamentat mecanica clasică şi cea cerească. A folosit o nouă matematică, „metoda fluxiunilor" sau, în terminologia de mai târziu, „calculul infinitezimal". Nu Newton a inventat-o; el doar a aplicat-o fenomenelor fizice. Aceasta a oferit o modalitate de calculare a poziţiei corpurilor în mişcare. Concluziile sale au fost prezentate într-o discuţie privind mişcarea planetelor inclusă într-o carte ce avea să se dovedească a fi cea mai importantă şi mai influentă lucrare ştiinţifică după cea a lui Euclid. *Principiile*, aşa cum este numită pe scurt (*Principiile matematice ale filozofiei naturale*), demonstra cum gravitaţia susţine universul fizic. Consecinţele culturale generale ale acestei descoperiri au fost comparabile cu cele din cadrul ştiinţei. Nu avem un standard de măsurare adecvat, dar este posibil ca ele să fi fost chiar mai mari. Faptul că o singură lege, descoperită prin observaţie şi calcul, putea explica atât de multe dezvăluia într-un mod uluitor ce putea realiza noua gândire ştiinţifică. Pope a fost citat de foarte multe ori, dar epitaful scris de el sintetizează totuşi cel mai bine impactul operei lui Newton asupra mentalităţii europene: „Legile Naturii se ascundeau în bezna cea deplină – şi Dumnezeu a spus: «Să fie Newton!» şi a fost lumină".

Newton a devenit astfel cu timpul, împreună cu Francis Bacon, al doilea dintre sfinţii canonizaţi ai unei noi învăţături. În cazul lui Newton nu a existat nicio exagerare. A fost un om interesat de aproape toate domeniile ştiinţei şi, cum se spune, a sfinţit locul. Totuşi, semnificaţia deplină a multor realizări ale sale le scapă întotdeauna profanilor. În mod evident, a încheiat revoluţia începută cu Copernic. O concepţie dinamică a universului o înlocuise pe cea statică.

Realizarea sa a fost suficient de măreață pentru a asigura fizica următoarelor două secole şi a întemeia toate celelalte ştiințe pe o nouă cosmologie.

Ceea ce nu au anticipat nici Newton şi nici predecesorii săi a fost faptul că aceasta putea prefigura un conflict imposibil de rezolvat între ştiință şi religie. Ba chiar Newton pare să fi observat cu plăcere că legea gravitației nu susținea în mod adecvat perspectiva că universul era un sistem care se autoregla, autonom odată ce a fost creat; dacă nu era un simplu ceas, creatorul său putea face mai mult decât să-l inventeze, să-l construiască, să-l întoarcă şi apoi să stea deoparte. A primit cu brațele deschise această prăpastie logică, pe care a putut-o umple dezvoltând o concepție voluntaristă despre Dumnezeu, deoarece era un apologet înfocat al protestantismului.

Membrii Bisericii, în special ai celei catolice, nu au reuşit totuşi să se împace uşor cu noua ştiință. În Evul Mediu unii clerici aduseseră contribuții însemnate ştiinței, dar din secolul al XVII-lea până la mijlocul secolului al XIX-lea foarte puține opere ştiințifice de primă clasă au fost scrise de oameni ai Bisericii. Acest lucru era mai adevărat, cu siguranță, în țările în care triumfase Contrareforma decât în celelalte. În secolul al XVII-lea s-a produs acea ruptură între religia organizată şi ştiință care marchează de atunci istoria intelectuală a Europei, oricâte eforturi s-au făcut de-a lungul timpului pentru a o repara. Una dintre crizele simbolice a fost cea provocată de napolitanul Giordano Bruno. Nu era un om de ştiință, ci doar făcea speculații – un fost călugăr dominican care a fugit din mănăstire şi a început să colinde Europa publicând lucrări controversate, cochetând cu o „ştiință secretă" magică despre care se presupunea că derivă din Egiptul antic. În cele din urmă a fost întemnițat de Inchiziție şi după opt ani a fost ars pe rug la Roma, în 1600, ca eretic. Execuția sa a devenit una dintre pietrele de temelie ale legendelor istorice ulterioare despre dezvoltarea „gândirii libere", a luptei dintre progres şi religie, cum a ajuns să fie văzută.

În secolul al XVII-lea o astfel de antiteză nu era resimțită prea acut de oamenii de ştiință şi de filozofi. Newton, care a fost interesat şi de subiecte biblice şi teologice şi credea că lucrările sale despre profeție erau la fel de lipsite de cusur ca şi *Principiile*, pare să fi susținut că Moise cunoştea teoria heliocentrică şi le recomanda cititorilor săi să „se ferească de Filozofie şi de amăgirile şi opozițiile zadarnice ale ştiinței numite astfel în mod fals" şi să recurgă la Vechiul Testament. John Napier, inventatorul logaritmilor, a fost încântat să găsească în aceste scrieri un nou instrument pe care să-l folosească în descifrarea referințelor misterioase la Numărul Fiarei din Apocalipsă. Filozoful francez Descartes a formulat ceea ce considera a fi o apărare filozofică satisfăcătoare a credinței religioase şi a adevărului creştin în corelație cu abordarea sa sceptică din punct de vedere tehnic privind acest subiect. Acest lucru nu l-a împiedicat (sau tradiția filozofică ce şi-a luat numele de la el,

cartezianismul) să-şi atragă ostilitatea Bisericii. Apărătorii tradiționali ai credinței religioase şi-au dat seama că în joc nu erau doar concluziile la care ajungeau oamenii, ci şi modul cum ajungeau la acestea. O acceptare argumentată rațional a credinței religioase, ce pornea de la principiile îndoielii şi demonstra că acestea pot fi depăşite în mod satisfăcător, nu era un aliat prea bun de partea unei Biserici care predica că adevărul era declarat de autoritate. Biserica a avut o logică destul de bună ignorând devoțiunea şi creştinismul lui Descartes pe motiv că sunt irelevante şi a inclus pe bună dreptate (din punctul său de vedere) toate cărțile lui în Index.

Argumentul autorității a fost preluat spre sfârşitul secolului al XVII-lea de un cleric protestant francez, Pierre Bayle, care a arătat caracterul său neîncheiat, nesatisfăcător: care autoritate prescrie autoritatea? În cele din urmă, părea să fie o chestiune de opinie. Orice dogmă a creştinismului tradițional, a sugerat acesta, putea fi respinsă dacă nu era în acord cu rațiunea naturală. Cu astfel de idei se prefigura o nouă fază în istoria gândirii europene; aceasta a fost numită Iluminism.

Acest cuvânt şi altele similare au fost folosite în secolul al XVIII-lea în majoritatea limbilor europene pentru a caracteriza ceea ce oamenii simțeau că le diferențiază epoca intelectuală şi o delimitează de ceea ce se petrecuse înainte. Imaginea-cheie este iluminarea a ceea ce a fost întunecat, dar, atunci când Kant a pus întrebarea „Ce este Iluminismul?" într-un celebru eseu, a oferit un răspuns diferit: eliberarea de supravegherea autoimpusă. La baza sa se afla o contestare a autorității. Marea moştenire lăsată în urmă de Iluminism a fost generalizarea atitudinii critice. În cele din urmă, totul avea să fie expus analizei. Unii simțeau – şi, pe termen foarte lung, s-a dovedit a fi adevărat – că nimic nu e sacru, dar această interpretare este oarecum înşelătoare. Iluminismul a avut autoritatea şi dogmele lui; poziția critică în sine a rămas mult timp neexaminată. În plus, Iluminismul era şi o serie de atitudini, nu doar un compendiu de idei, îngreunând şi mai mult acceptarea sa. Avea mulți afluenți, dar în niciun caz nu urmau toți acelaşi curs. Rădăcinile Iluminismului sunt neclare; dezvoltarea sa a semănat mereu mai degrabă cu o dezbatere continuă – uneori cu un război civil, atât de multe asumpții împărtăşeau rivalii – decât cu înaintarea unei armate unite a celor iluminați.

Descartes susținuse că îndoiala totală era începutul unei cunoaşteri sigure. 50 de ani mai târziu, filozoful englez John Locke a oferit o perspectivă asupra psihologiei cunoaş-terii ce reducea constituenții primari ai acesteia la impresiile transmise de simțuri minții; nu există, a argumentat el împotriva lui Descartes, adevăruri înnăscute în natura umană. Mintea nu conține decât date transmise de simțuri şi conexiunile pe care le face între ele. Acest lucru însemna, bineînțeles, că omenirea nu are idei fixe despre bine şi rău; valorile morale, susținea Locke, se

iveau pe măsură ce mintea simțea durerea şi plăcerea. Astfel de idei aveau să fie dezvoltate în viitor; de aici aveau să se nască teorii despre educație, despre datoria societății de a reglementa condițiile materiale şi despre multe alte derivații de la preocuparea pentru ecologie. De asemenea, aveau şi un trecut îndelungat în spate; dualismul pe care atât Descartes, cât şi Locke l-au exprimat prin distincțiile între corp şi minte, între fizic şi moral îşi avea rădăcinile în Platon şi în metafizica creştină. Totuşi, ceea ce frapează poate cel mai mult în acest moment este faptul că ideile sale puteau fi asociate de Locke însuşi cu cadrul tradițional al credinței creştine.

Astfel de incoerențe aveau să existe pe tot parcursul Iluminismului, dar tendința sa generală este evidentă. Noul prestigiu al științei părea, de asemenea, să promită că observațiile făcute prin intermediul simțurilor erau, într-adevăr, calea spre cunoaştere, o cunoaştere a cărei valoare era dovedită de eficiența sa utilitaristă. Ea îi putea ajuta pe oameni să trăiască într-o lume mai bună. Tehnicile sale puteau să descifreze misterele naturii şi să le dezvăluie fundamentele raționale, logice în legile fizicii şi ale chimiei.

Multă vreme a existat această credință optimistă (cuvântul *optimiste* a intrat în limba franceză în secolul al XVII-lea). Lumea devenea mai bună şi avea să continue în această direcție. În 1600 lucrurile stătuseră cu totul altfel. Apoi, reînvierea renascentistă a trecutului clasic se combinase cu prefacerile produse de război şi cu convingerea latentă permanentă a persoanelor religioase că sfârşitul lumii nu este departe, generând o atitudine pesimistă şi un sentiment de declin comparativ cu un trecut măreț. În cadrul unei ample dezbateri literare pe marginea întrebării dacă realizările anticilor le depăşeau pe cele ale vremurilor moderne, scriitorii de la sfârşitul secolului al XVII-lea au cristalizat ideea de progres care a apărut în Iluminism.

Era şi o credință a nespecialiştilor. În secolul al XVIII-lea încă era posibil ca un om educat să pună cap la cap într-un mod satisfăcător cel puțin pentru sine logica şi implicațiile multor studii diferite. Voltaire era celebru ca poet şi dramaturg, dar a scris mult şi despre istorie (a fost o perioadă istoriograful curții regale franceze) şi le-a prezentat fizica newtoniană compatrioților săi. Adam Smith a ajuns celebru în domeniul filozofiei morale înainte de a uimi lumea cu *Avuția națiunilor*, o carte despre care se poate afirma în mod rezonabil că a fondat ştiința modernă a economiei.

Într-un astfel de eclecticism şi-a găsit un loc şi religia, dar (aşa cum s-a exprimat Gibbon) „în vremurile moderne un scepticism latent şi chiar involuntar este legat de cea mai pioasă atitudine”. În gândirea „luminată” părea că nu prea există loc şi pentru divin şi teologic. Nu numai că europenii educați nu mai simțeau iadul căscându-se sub ei. Lumea devenea mai puțin misterioasă; promitea să devină şi mai puțin tragică. Tot mai multe probleme păreau generate de om, şi

nu inseparabile de ființă. Este adevărat că unele dezastre naturale îngrozitoare, precum cutremurele, puteau ridica probleme dificile, dar, dacă era posibilă eliminarea celor mai multe aspecte negative şi dacă, aşa cum s-a exprimat un gânditor, „treaba omului este să caute fericirea şi să ocolească suferința”, care mai era relevanța dogmelor mântuirii şi damnării? Dumnezeu putea fi inclus încă într-un mod superficial în explicarea universului de către filozof, ca Primă Cauză care a declanşat totul şi ca Marele Mecanic care a prescris regulile sale de funcționare, dar mai exista loc pentru intervențiile Sale ulterioare în funcționarea acestuia, fie direct, prin încarnare, fie indirect, prin Biserica Sa şi tainele pe care le împărtăşea? În mod inevitabil, Iluminismul a adus cu sine revolta împotriva Bisericii, supremul pretendent la autoritatea morală şi intelectuală.

Aici a existat un conflict fundamental. Respingerea autorității de către gânditori în secolele XVII-XVIII a fost rareori categorică, în sensul că s-a căutat şi s-a descoperit o nouă autoritate în ceea ce se credea a fi învățăturile ştiinței şi rațiunii. Totuşi, din ce în ce mai mult şi din ce în ce mai emfatic, autoritatea trecutului era respinsă. Aşa cum dezbaterea literară legată de cultura antică şi cea modernă a subminat autoritatea învățăturilor clasice, şi Reforma protestantă distrusese autoritatea Bisericii Catolice, celălalt stâlp al culturii europene tradiționale. Atunci când reformatorii protestanți îl înlocuiseră pe vechiul preot cu noul prezbiter (sau cu Vechiul Testament), nu au mai putut anula efectul subminării autorității religioase pe care o declanşaseră şi pe care iluminiştii aveau s-o ducă mult mai departe.

A durat destul de mult până când astfel de implicații au devenit clare, indiferent de îndoielile formulate şi justificate rapid ale clerului. Caracteristicile gândirii avansate din secolul al XVIII-lea au avut tendința de a se exprima prin recomandări destul de practice şi de obişnuite care, într-o anumită măsură, le-au mascat tendința. Ele sunt probabil cel mai bine sintetizate în termenii credințelor fundamentale care stăteau la baza lor şi ale căror consecințe erau. La baza tuturor celorlalte se afla o nouă încredere în puterea minții; acesta a fost unul dintre motivele pentru care iluminiştii l-au admirat atât de mult pe Bacon, care a împărtăşit această viziune cu ei, şi totuşi nici măcar giganții creatori ai Renaşterii nu au reuşit să le ofere europenilor o asemenea siguranță a puterii intelectuale precum secolul al XVIII-lea. Pe aceasta s-a bazat convingerea că era posibil să se facă îmbunătățiri aproape la nesfârşit. Mulți gânditori din acea epocă erau optimişti, văzând-o ca pe culmea istoriei. Ei aşteptau cu încredere crearea unei sorți mai bune pentru omenire prin manipularea naturii şi prin aflarea de către om a adevărurilor pe care rațiunea le înscrisese în inima sa. Ideile înnăscute aruncate afară pe uşa din față s-au furişat înapoi pe scările din dos. Optimismul era limitat doar de ideea că existau mari obstacole practice care trebuiau depăşite. Primul dintre acestea era, pur şi simplu, ignoranța. Poate că o cunoaştere a cauzelor

finale era imposibilă (şi, cu siguranţă, ştiinţa părea să sugereze acest lucru pe măsură ce dezvăluia tot mai mult complexitatea naturii), dar nu acesta era genul de ignoranţă care îi îngrijora pe iluminişti. Ei se gândeau la un nivel mai obişnuit al experienţei şi erau încrezători că ignoranţa putea fi eliminată.

Cea mai remarcabilă operă literară a Iluminismului a avut exact acest scop. Marea *Encyclopédie* a lui Diderot şi D'Alembert era o compilaţie uriaşă de informaţii şi propagandă, în 21 de volume publicate între 1751 şi 1765. Aşa cum afirmau clar unele dintre articolele acesteia, un alt mare obstacol în calea iluminării era intoleranţa – în special atunci când interfera cu libertatea de publicare şi de exprimare. Această *Encyclopédie*, afirma unul dintre autorii săi, era o „maşină de război", care avea scopul de a schimba mentalitatea, nu doar de a informa. Vederile înguste constituiau alt obstacol în calea fericirii. Se presupunea că valorile Iluminismului erau cele ale întregii societăţi civilizate. Erau universale. Niciodată, cu excepţia, poate, a Evului Mediu, elita intelectuală europeană nu a fost mai cosmopolită şi nu a împărtăşit un limbaj comun într-o măsură mai mare. Cosmopolitismul său a fost sporit de cunoaşterea altor societăţi, pentru care Iluminismul a manifestat un apetit extraordinar. O parte a explicaţiei era o curiozitate veritabilă; relatările despre călătorii şi descoperiri informau publicul cu privire la idei şi instituţii necunoscute, trezind astfel interesul pentru relativităţile sociale şi etice. Ele au oferit noi temeiuri pentru critică. China, care era considerată umană şi luminată, i-a fascinat în mod deosebit pe europeni în secolul al XVIII-lea, fapt care sugerează, poate, cât de superficiale erau cunoştinţele lor despre realităţile din această ţară.

Odată ce ignoranţa, intoleranţa şi vederile înguste au fost înlăturate, s-a presupus că funcţionarea neînfrânată a legilor naturii, descoperite de raţiune, avea să promoveze reformarea societăţii în interesul tuturor, cu excepţia celor legaţi de trecut prin orbirea lor sau prin faptul că se bucurau de privilegii imposibil de apărat. *Scrisorile persane* ale lui Montesquieu au lansat o tradiţie a sugestiei că instituţiile societăţilor existente – în cazul său, legile Franţei – puteau fi îmbunătăţite prin compararea cu legile naturii. Articulând un astfel de program, iluminiştii se autointitulau preoţimea unei noi ordini sociale. În viziunea pe care o aveau despre rolul lor de critici şi reformatori a apărut pentru prima dată un ideal social care ne însoţeşte începând de atunci, cel al intelectualului. Moralişti, filozofi, savanţi, oameni de ştiinţă existau deja; aceştia erau caracterizaţi în principal prin competenţe specializate. Ceea ce a inventat Iluminismul a fost idealul intelectului critic generalizat. Critica autonomă, raţională, permanentă şi universală a fost instituţionalizată ca niciodată până atunci şi rezultatul este „intelectualul" modern.

Secolul al XVIII-lea nu a folosit acest termen. Exista această categorie, dar pe cei incluşi în ea îi numea pur şi simplu „filozofi". Au fost o adaptare şi o

lărgire interesante ale accepțiunii unui termen deja familiar; acesta a ajuns să se refere nu doar la căutarea spirituală specializată a studiilor filozofice, ci şi la acceptarea unei perspective şi a unei poziții critice. Era un termen cu nuanțe morale şi evaluative, folosit în mod familiar atât de dușmani, cât şi de prieteni pentru a indica de asemenea zelul de a propaga adevărurile dezvăluite de analiza critică unui public larg şi profan. Arhetipurile au fost un grup de scriitori francezi puşi curând în aceeaşi oală, în ciuda diferențelor dintre ei, şi cunoscuți sub numele *philosophes*. Numărul şi celebritatea lor sugerează supremația Franței în principala perioadă a gândirii iluministe. Alte țări nu au avut atâtea personalități proeminente în cadrul acestei tradiții şi nici nu le-au conferit de obicei atâta prestigiu şi recunoaştere celor pe care le-au avut.

Cu toate acestea, zeitățile de frunte ale Iluminismului timpuriu au fost englezii Newton şi Locke; de asemenea, s-ar putea afirma pe bună dreptate că filozoful care a exprimat dezvoltarea cea mai extremă a idealurilor şi metodelor Iluminismului a fost Jeremy Bentham şi că monumentul său istoriografic cel mai impresionant este opera lui Gibbon. Mai la nord, Scoția a cunoscut o înflorire culturală deosebită în secolul al XVIII-lea prin David Hume, unul dintre cei mai interesanți şi cel mai pătrunzător dintre filozofii tehnici ai Iluminismului, care a combinat scepticismul intelectual extrem cu toleranța şi conservatorismul social, şi prin Adam Smith, autorul unuia dintre marile tratate creatoare ale timpurilor moderne. Dintre țările latine, Italia a fost, alături de Franța, cât se poate de prolifică în contribuția sa la Iluminism, în ciuda faptului că aici predomina Biserica Romană. Iluminismul italian avea să intre în memoria posterității chiar dacă nu l-a dat decât pe Cesare Beccaria, autorul unei cărți care a adus contribuții în domeniul reformei în materie penală şi al criticii penologiei şi a lansat unul dintre marile sloganuri ale istoriei, „cea mai mare fericire pentru cei mai mulți”. Iluminismul german s-a dezvoltat mai lent şi a dat mai puține personalități care au ajuns la celebritatea universală (posibil din motive lingvistice), dar a avut, prin Kant, un gânditor care, deşi a încercat în mod conştient să depăşească Iluminismul, a întruchipat totuşi în recomandările sale morale o mare parte din ceea ce a reprezentat acesta. Doar Spania părea să rămână evident în urmă. Nu era o impresie greşită, chiar dacă luăm în considerare operele câtorva oameni de stat luminați; în secolul al XVIII-lea universitățile spaniole îl respingeau încă pe Newton.

Oricât de importantă a fost contribuția altor națiuni la istoria civilizației, cea a francezilor i-a impresionat cel mai puternic pe contemporani. Au existat multe motive: unul era pur şi simplu farmecul puterii; în timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea Franța câştigase un prestigiu durabil. Un alt motiv este magnificul instrument care a contribuit la răspândirea culturii franceze reprezentat de limba franceză. În secolul al XVIII-lea aceasta era lingua franca a intelectualilor

europeni, precum şi a celor în pas cu moda; Maria Tereza şi copiii săi o foloseau în corespondența lor de familie şi Frederic al II-lea scria versuri în franceză (nu foarte reuşite). Exista un public european pentru orice carte scrisă în franceză şi pare probabil că succesul acestei limbi a zădărnicit progresul cultural în limba germană.

O limbă comună făcea posibile propaganda, discuțiile şi comentariile critice, dar pe termen scurt ceea ce avea să se realizeze efectiv printr-o reformă practică depindea de circumstanțele politice. Unii oameni de stat au încercat să pună în practică idei „iluministe" deoarece interesele statelor şi scopurile filozofilor coincideau. Acest lucru a devenit evident în special atunci când „absolutismele luminate" s-au trezit în opoziție cu conflictele de interese şi conservatorismul. Astfel de conflicte erau evidente în aplicarea unei reforme educaționale în detrimentul Bisericii pe teritoriile Habsburgilor sau în atacurile lui Voltaire, scrise în apărarea unui ministru regal, la adresa parlamentului de la Paris când acesta s-a opus inovării fiscale. Unii suverani, precum Ecaterina cea Mare a Rusiei, au afişat ostentativ influența ideilor Iluminismului asupra legislației lor. Poate că impactul cel mai important şi mai influent al unor astfel de idei, în afară de cele ale reformei utilitariste împotriva Bisericii, s-a simțit în materie de învățământ şi de economie. În Franța, cel puțin, recomandările economice ale unor gânditori iluminişti şi-au pus amprenta asupra administrației.

Chestiunile de ordin religios au exercitat asupra filozofilor o atracție puternică. Religia şi învățăturile religioase erau, bineînțeles, încă inseparabile de fiecare aspect al vieții europenilor. Bisericile nu doar afirmau că dețin autoritatea în atât de multe aspecte, ci erau omniprezente fizic ca mari interese corporatiste, atât sociale, cât şi economice; religia era implicată, într-o anumită măsură, în fiecare aspect al societății spre care se putea îndrepta atenția reformatorilor. Fie pentru că abuzurile sau privilegiile clerului stăteau în calea reformei judiciare, fie pentru că averea inalienabilă împiedica ameliorarea economică, fie pentru că un monopol al clerului asupra educației zădărnicea instruirea administratorilor, fie pentru că dogma împiedica tratamentul egal al supuşilor loiali şi prețuiți, Biserica Romano-Catolică în special părea că se opune mereu îmbunătățirilor.

Însă nu doar acestea au atras atenția aşa-numiților *philosophes*. Religia putea conduce, credeau ei, şi la crimă. Unul dintre cele mai mari scandaluri din epoca persecuțiilor religioase a fost executarea unui protestant la Toulouse în 1762, sub acuzația de a fi convertit nişte catolici la erezie. Pentru asta a fost torturat, judecat şi executat. Voltaire a transformat-o într-o *cause célèbre*. Eforturile sale nu au schimbat legea, dar, în ciuda sentimentelor violente care au continuat să-i separe pe catolici de protestanți în sudul Franței, ele au reuşit să oprească aici – sau, probabil, în întreaga Franță – repetarea unei astfel de crime de care s-a făcut vinovată instanța. Cu toate acestea, Franța nu le-a acordat nici măcar o toleranță

legală limitată protestanților până în 1787 şi atunci nu a extins-o şi pentru evrei. Între timp Iosif al II-lea introdusese deja toleranța religioasă în teritoriile sale catolice.

Aceasta ne indică o limită importantă a succesului practic pe care l-a avut Iluminismul. În ciuda puterii sale revoluționare, trebuia să opereze în cadrul instituțional şi moral încă foarte restrictiv al vechiului regim. Relația sa cu despotismul era ambiguă: putea să lupte împotriva impunerii cenzurii sau a practicii intoleranței religioase într-o monarhie teocratică, dar şi să depindă de puterea despotică pentru a implementa o reformă. De asemenea, trebuie să amintim că ideile iluministe nu erau singurul stimulent pentru îmbunătățiri. Instituțiile engleze pe care le admira Voltaire nu s-au născut din Iluminism şi multe schimbări care au avut loc în Anglia în secolul al XVIII-lea erau tributare mai mult religiei decât „filozofiei".

Cea mai mare importanță politică a Iluminismului a constat în moştenirile lăsate viitorului. A clarificat şi a formulat multe dintre cerințele-cheie a ceea ce avea să fie numit „liberalism", cu toate că şi în acest caz moştenirea sa este ambiguă, căci iluminiştii nu căutau libertatea de dragul libertății, ci pentru eventualele sale consecințe. Faptul că era posibil să concepi că omenirea ar trebui să fie fericită pe pământ a fost marea revelație a secolului al XVIII-lea; se poate spune chiar că această epocă a inventat nu doar fericirea pe pământ ca obiectiv fezabil, ci şi ideea că aceasta ar putea fi măsurată (Bentham a scris despre un *felicific calculus*) şi promovată prin exercitarea rațiunii. Mai presus de toate, Iluminismul a răspândit ideea că cunoaşterea, în tendința sa socială, era fundamental benefică şi progresivă şi că, prin urmare, prezenta încredere. Toate aceste idei au avut implicații politice profunde.

În afară de aceasta, epoca a adus cea mai celebră contribuție la viitoarea tradiție liberală europeană sub o formă mai specifică şi negativă; Iluminismul a creat anticlericalismul clasic. Criticarea acțiunilor Bisericii Romane a sprijinit atacurile statului împotriva organizațiilor şi autorității ecleziastice. Luptele dintre Biserică şi stat aveau multe alte rădăcini, nu doar filozofice, dar puteau fi prezentate mereu ca parte a războiului Iluminismului şi raționalității împotriva superstițiilor şi bigotismului. În special papalitatea şi-a atras critici – sau dispreț; Voltaire pare să fi crezut la un moment dat că aceasta urma să dispară până la sfârşitul secolului. Cel mai mare succes repurtat de *philosophes* în ochii duşmanilor lor şi ai multora dintre susținătorii lor a fost desființarea de către papă a „Societății lui Iisus" în 1773.

Câțiva *philosophes* şi-au lansat atacurile împotriva Bisericii dincolo de instituții, atacând religia însăşi. Ateismul absolut (împreună cu materialismul determinist) şi-a găsit prima exprimare serioasă în secolul al XVIII-lea, dar a rămas ceva ieşit din comun. Majoritatea celor care se gândeau la astfel de lucruri

în timpul Iluminismului erau probabil sceptici cu privire la dogmele Bisericii, dar păstrau un teism vag. Cu siguranță, ei credeau şi în importanța religiei ca forță socială. Aşa cum a spus Voltaire, „religia trebuie să existe de dragul oamenilor”. În orice caz, el a continuat să afirme toată viața, ca şi Newton, că Dumnezeu există şi a murit împăcat oficial cu Biserica.

Iată un indiciu despre ceva mereu în pericol de a fi pierdut din vedere în timpul Iluminismului: importanța laturii nonintelectuale şi nonraționale a naturii umane. Cea mai profetică figură a secolului în această privință, care a avut dispute înverşunate cu mulți reprezentanți de seamă ai „iluminiştilor” şi *philosophes*, a fost genevezul Jean-Jacques Rousseau. Importanța sa în istoria gândirii constă în pledoariile sale înflăcărate în favoarea ideii de primordialitate a sentimentului şi a simțului etic, amândouă în pericol de a fi eclipsate de raționalitate. Din această cauză, credea el, oamenii epocii sale erau nişte creaturi meschine, neterminate şi corupte, deformate de influența unei societăți care încuraja o astfel de eclipsare.

Cultura europeană avea să fie marcată profund, uneori periculos de mult, de viziunea lui Rousseau. El a sădit (aşa cum s-a spus) o nouă frământare în sufletul fiecăruia. În scrierile sale se regăsesc o nouă atitudine față de religie (care urma s-o reînvie), o nouă obsesie psihologică față de individ care avea să pătrundă în artă şi în literatură, inventarea abordării sentimentale a naturii şi frumuseții naturale, originile doctrinei moderne a naționalismului, o nouă centrare pe copil în teoria pedagogică, un puritanism secularizat (cu rădăcini într-o perspectivă mitică asupra Spartei antice) şi multe altele. Toate acestea au avut atât consecințe pozitive, cât şi negative; Rousseau a fost, pe scurt, principalul precursor a ceea ce a fost numit romantism. În multe aspecte a fost un inovator – adesea unul de geniu. De asemenea, a avut multe în comun cu alții. Disprețul său față de distrugerea comunității de către Iluminism, sentimentul că oamenii erau frați şi membri ai unui întreg social şi moral au fost, de exemplu, exprimate la fel de elocvent şi de autorul irlandez Edmund Burke, care a ajuns totuşi la concluzii foarte diferite. Rousseau dădea glas, într-o oarecare măsură, unor păreri care începeau să fie îmbrățişate şi de alții pe măsură ce epoca de glorie a Iluminismului intra în declin. Cu toate acestea, nu poate exista nicio îndoială cu privire la importanța deosebită şi specială a lui Rousseau pentru romantism.

„Romantism” este un termen folosit des şi de multe ori incorect. El se poate aplica la fel de bine unor lucruri care par diametral opuse. Curând după 1800, de exemplu, unii urmau să nege că trecutul ar avea vreo valoare şi să încerce să-i elimine moştenirile la fel de violent ca şi iluminiştii, în timp ce alții apărau cu tenacitate anumite instituții istorice. Toți aceştia pot fi (şi au fost) numiți romantici, deoarece pentru fiecare dintre ei pasiunea morală conta mai mult decât analiza intelectuală. Cea mai evidentă legătură dintre astfel de antiteze era

promovarea de către Europa romantică a sentimentului, a intuiției şi, mai presus de toate, a naturalului. Romantismul, ale cărui forme de expresie aveau să fie atât de diverse, a început aproape invariabil de la o obiecție față de gândirea iluministă, fie din neîncrederea că ştiința poate oferi răspuns la toate întrebările, fie dintr-o repulsie față de interesul personal rațional. Dar rădăcinile sale pozitive erau mult mai adânci, ajungând până la separarea de către Reformă a atâtor valori tradiționale de valoarea supremă a sincerității; nu era cu totul greşit să consideri romantismul, aşa cum l-au considerat unii critici catolici, un protestantism secularizat, căci a căutat, mai presus de toate, autenticitatea, dezvoltarea facultăților personale, cinstea şi exaltarea morală. Din nefericire, adesea a făcut asta fără să țină seama de costuri. Marile sale efecte aveau să se facă simțite pe tot parcursul secolului al XIX-lea, de obicei cu rezultate dureroase, iar în secolul XX urma să afecteze multe alte părți ale lumii, ca una dintre ultimele manifestări ale vigorii culturii europene.

* Înfruntarea dintre un urs legat de un stâlp şi nişte câini special dresați cu scopul de a-l ataca şi a-l ucide (n.red.).

Cartea a VI-a

Marea accelerare

La mijlocul secolului al XVIII-lea, majoritatea oamenilor de pretutindeni (şi probabil cei mai mulţi europeni) mai credeau că istoria avea să se scrie şi în continuare la fel cum se întâmplase dintotdeauna. Peste tot trecutul cântărea enorm şi de multe ori era de neclintit: am amintit deja unele eforturi ale europenilor de a scăpa de el, dar nicăieri în afara Europei această posibilitate nu era nici măcar luată în calcul. Deşi în multe părţi ale lumii viaţa unor oameni începuse să fie revoluţionată în urma contactului cu europenii, cea mai mare parte a acesteia rămăsese neafectată, adesea neatinsă de o astfel de contaminare a altor culturi.

Este foarte important să înţelegem că în cadrul acestui proces Europa – iar la început unele foarte mici regiuni ale sale – era cea care se deosebea în mod fundamental de restul lumii. În alte părţi ale lumii nu existau crize care să declanşeze schimbarea; aceasta s-a produs atunci când europenii – împinşi de inovaţie, lăcomie, zelul religios sau lipsurile de acasă – au început să cucerească lumea. Chiar şi la mijlocul secolului al XVIII-lea, conştientizarea unei schimbări istorice (şi a rolului lor în cadrul acesteia) începea să se răspândească rapid în rândul gânditorilor europeni. În următorii 150 de ani schimbarea avea să se producă puternic şi rapid aproape pretutindeni, iar aceasta urma să fie foarte dificil – dacă nu chiar imposibil – de ignorat. În 1900 era evident că în Europa şi în lumea coloniilor europene aceasta retezase ireversibil multe legături cu propriul trecut. S-a răspândit o viziune fundamental progresistă asupra istoriei. Deşi niciodată contestat, mitul progresului dădea din ce în ce mai mult sens evenimentelor.

La fel de important, şi anumite impulsuri din nordul Europei şi din ţările atlantice au radiat spre exterior, transformând atât relaţiile Europei cu restul lumii, cât şi fundamentele vieţii multora dintre popoarele sale, oricât de mult ar fi regretat unele şi s-ar fi opus. Spre sfârşitul secolului al XIX-lea (deşi aceasta este doar o perioadă aproximativă şi orientativă), o lume reglementată cândva de culturi separate specifice se angajase pe un nou drum. Destinul său avea să fie o transformare permanentă şi tot mai accelerată, iar al doilea adjectiv era la fel de important ca şi primul. Un om născut în 1800 care trăia, ca în Psalmi, 70 de ani putea vedea lumea schimbându-se în timpul vieţii sale mai mult decât se schimbase în tot mileniul anterior. Istoria se accelera.

Consolidarea hegemoniei mondiale a Europei a avut un rol central în aceste schimbări şi a fost unul dintre marile motoare ce le-au propulsat. În 1900 civilizaţia europeană se dovedise a fi avut cel mai mare succes din istorie din punct de vedere material. Poate că nu exista întotdeauna un consens cu privire la cele mai importante aspecte ale sale, dar puţini europeni puteau nega faptul că aceasta generase bogăţie la o scară fără precedent şi că domina restul lumii prin putere şi influenţă ca nicio altă civilizaţie până atunci. Europenii (sau descendenţii lor) conduceau lumea. În mare parte, dominaţia lor era politică, o chestiune de guvernare directă. Multe zone ale lumii fuseseră populate de europeni. Cât despre ţările neeuropene încă independente formal şi politic de Europa, majoritatea au fost nevoite să se supună dorinţelor europenilor şi să accepte intervenţia Europei în treburile lor. Puţine popoare indigene puteau rezista, iar dacă au făcut asta, Europa a înregistrat adesea cea mai subtilă victorie a sa, căci o rezistenţă reuşită necesita adoptarea anumitor practici europene şi, prin urmare, europenizarea sub altă formă.

1

Schimbarea pe termen lung

În 1798 Thomas Malthus, un cleric britanic, a publicat un *Eseu asupra legii populației*, care avea să se dovedească a fi cea mai influentă carte scrisă vreodată pe acest subiect. El descria ceea ce păreau a fi legile creşterii populației, dar importanța cărții sale depăşea această sarcină ştiințifică aparent limitată. Impactul ei asupra teoriei economice şi a ştiinței biologice, de exemplu, avea să fie la fel de important ca şi contribuția ei la studiile demografice. Aici, astfel de consecințe importante contează totuşi mai puțin decât statutul de indicator al unei schimbări în gândirea despre populație pe care îl are această carte. În general, de vreo două secole oamenii de stat şi economiştii europeni erau de acord că o populație în creştere era un semn de prosperitate. Se credea că regii trebuiau să caute să crească numărul supuşilor lor, nu doar pentru că astfel aveau să existe mai mulți contribuabili şi soldați, ci şi pentru că o populație mai numeroasă accelera viața economică şi era şi un semn că acest lucru se întâmplase deja. În mod evident, o populație mai numeroasă arăta că economia antrena mai mulți oameni. Această perspectivă era susținută în componentele sale fundamentale chiar de o autoritate precum marele Adam Smith, a cărui *Avuție a națiunilor*, o carte cu o influență uriaşă, susținea nu mai departe de 1776 că o creştere a populației era un test general bun al prosperității economice.

Malthus a zguduit din temelii această perspectivă. Oricare s-ar crede că ar fi consecințele pentru societate ca întreg, el a ajuns la concluzia că o populație în creştere avea să aducă, mai devreme sau mai târziu, dezastru şi suferință pentru majoritatea membrilor săi, săracii. Într-o demonstrație celebră, a argumentat că produsele agricole aveau limite finite, stabilite de suprafața de pământ disponibil pentru producția alimentară. Acest lucru impunea, la rândul său, o limită populației. Cu toate acestea, populația avea întotdeauna tendința de a creşte pe termen scurt. Pe măsură ce creştea, avea să exercite presiuni din ce în ce mai mari asupra limitei subzistenței, aflată în scădere. Când această limită era depăşită, se instala foametea. Populația avea apoi să scadă până când putea fi întreținută cu hrana disponibilă. Acest mecanism nu putea fi contracarat decât dacă bărbații şi femeile se abțineau să facă copii (şi prudența, dacă aveau în vedere consecințele, îi putea ajuta încurajând căsătoriile târzii) sau prin orori precum restricțiile naturale impuse de boli sau de război.

Se pot spune mult mai multe despre complexitatea şi rafinamentul acestei teze sumbre. A provocat argumente şi contraargumente de proporții şi, indiferent dacă e sau nu adevărată, o teorie care a atras atâta atenție ne spune multe despre

această perioadă. Creşterea populației începuse să îi îngrijoreze pe oameni în asemenea măsură, încât chiar şi o carte atât de plictisitoare precum cea a lui Malthus avea un mare succes. Oamenii deveniseră conştienți că populația crescuse ca niciodată până atunci, şi tocmai în momentul în care această creştere avea să devină mai accelerată ca oricând. În secolul al XIX-lea, în ciuda afirmațiilor lui Malthus, populațiile din anumite segmente ale rasei umane au crescut cu o rapiditate şi la niveluri de neconceput până atunci.

O perspectivă largă este cea mai indicată pentru măsurarea unei astfel de schimbări; nu avem nimic de câştigat, dar avem multe de pierdut dacă ne preocupăm excesiv de date precise, iar tendințele generale continuă şi astăzi. Dacă includem şi Rusia (a cărei populație a trebuit estimată până de curând pe baza unor statistici foarte slabe), o populație europeană de aproximativ 190 de milioane de locuitori în 1800 a crescut la aproximativ 420 de milioane într-un secol. Deoarece restul lumii pare să fi crescut într-un ritm mai lent, acest lucru a reprezentat o creştere a proporției Europei în totalul populației lumii de la aproximativ o cincime la un sfert; pentru scurtă vreme, dezavantajul său numeric în comparație cu marile centre urbane asiatice s-a redus (în timp ce ea a continuat să se bucure de superioritate tehnică şi psihologică).

Mai mult, Europa susținea în acelaşi timp o amplă emigrare a populațiilor sale. În anii 1830 emigrarea europenilor peste mări a depăşit pentru prima dată cifra de 100.000 pe an; în 1913 cifra era de peste un milion şi jumătate de oameni. Adoptând o perspectivă tot mai amplă, aproximativ 50 de milioane de europeni au emigrat peste mări între 1840 şi 1930, cei mai mulți îndreptându-se spre emisfera vestică. Toți aceşti oameni şi descendenții lor ar trebui adăugați la cifrele totale pentru a putea înțelege cât de mult s-a accelerat creşterea populației europene în anii respectivi.

Creşterea nu era egal distribuită în Europa şi acest lucru a determinat diferențe importante în ceea ce priveşte poziția marilor puteri. Forța lor era, de regulă, estimată în funcție de efectivele militare şi faptul că în 1871 Germania a depăşit Franța, devenind țara cu cea mai numeroasă populație aflată sub aceeaşi guvernare la vest de Rusia, a fost o schimbare crucială. Un alt mod de a privi asemenea schimbări ar fi să comparăm ponderile în populația Europei de care se bucurau principalele puteri militare la diferite date. Între 1800 şi 1900, de exemplu, cea a Rusiei a crescut de la 21% la 24% din total; cea a Germaniei, de la 13% la 14%; în timp ce ponderea Franței a scăzut de la 15% la 10%, iar cea a Austriei un pic mai puțin, de la 15% la 12%. Puține creşteri ale populației au fost totuşi la fel de spectaculoase precum cea a Regatului Unit, care a crescut de la aproximativ opt milioane de locuitori în momentul când scria Malthus la 22 de milioane în 1850 (avea să atingă 36 de milioane până în 1914).

Mai mult, populația a crescut peste tot, deşi în ritmuri diferite în momente diferite. Cele mai sărace regiuni agricole din Europa de Est, de exemplu, au atins cele mai mari rate de creştere abia în anii 1920 şi 1930. Aceasta deoarece mecanismul de bază al creşterii populației în această perioadă, care a stat pretutindeni la baza schimbării, a fost scăderea mortalității. Niciodată de-a lungul istoriei nu a existat o scădere atât de spectaculoasă a ratei mortalității ca în ultimii o sută de ani, iar prima dată aceasta s-a manifestat în țările avansate din Europa în secolul al XIX-lea. Vorbind în general, înainte de 1850 majoritatea țărilor europene aveau rate ale natalității care depăşeau cu puțin ratele mortalității şi acestea erau aproximativ egale în toate țările. Ele demonstrau, cu alte cuvinte, cât de mic era la acea dată impactul asupra factorilor determinanți fundamentali ai vieții omului într-o societate încă rurală într-o proporție covârşitoare. După 1880 lucrurile s-au schimbat rapid. Rata mortalității în țările europene avansate a scăzut destul de constant, de la aproximativ 35‰ pe an la aproximativ 28‰ până în 1900; peste 50 de ani avea să fie de aproximativ 18‰. Țările mai puțin avansate au avut în continuare rate de 38‰ între 1850 şi 1900 şi de 32‰ până în 1950.

Aceasta a creat o inegalitate frapantă între două Europe, speranța de viață fiind mult mai mare în cea mai bogată. Deoarece, într-o mare măsură, țările europene avansate se aflau în Occident, aceasta a fost (exceptând Spania, o țară săracă, cu o rată ridicată a mortalității) o nouă intensificare a vechilor diviziuni dintre Apus şi Răsărit, o nouă accentuare a frontierei imaginare de la Marea Baltică la Marea Adriatică.

Pe lângă rata mai mică a mortalității au existat şi alți factori. Căsătoriile la vârste mai tinere şi o rată crescută a natalității începuseră să fie vizibile în prima fază a expansiunii, pe măsură ce oportunitatea economică a crescut, dar acum contau mai mult, deoarece începând secolul al XIX-lea copiii din căsătoriile timpurii aveau şanse mai mari de supraviețuire, grație unei preocupări umanitare mai accentuate, alimentelor mai ieftine, progresului medical şi ingineresc şi unui sistem de sănătate publică mai bun.

Dintre acestea, ştiința medicală şi asigurarea serviciilor medicale au fost ultimele care au influențat schimbările demografice. Doctorii au reuşit să facă față bolilor letale abia de prin 1870. Acestea erau cele care ucideau copii: difteria, scarlatina, tusea convulsivă, febra tifoidă. Mortalitatea infantilă a fost astfel redusă spectaculos şi speranța de viață la naştere a crescut simțitor. Dar înainte de asta reformatorii sociali şi specialiştii în inginerie socială făcuseră deja multe pentru a reduce incidența acestor boli şi a altora (deşi nu şi caracterul lor letal) construind sisteme de scurgere mai bune şi inventând sisteme mai eficiente de curățare pentru oraşele în creştere. Holera a fost eliminată din țările industriale până în 1900, deşi devastase Londra şi Parisul în anii 1830 şi 1840. În nicio țară vest-europeană nu a mai izbucnit vreo epidemie majoră după 1899. Pe măsură ce

astfel de schimbări au afectat tot mai multe țări, tendința lor generală a fost pretutindeni de a majora vârsta medie a decesului, cu rezultate spectaculoase pe termen lung. Până în al doilea sfert al secolului XX, bărbații şi femeile din America de Nord, Regatul Unit, Scandinavia şi Europa industrială se puteau aştepta să trăiască de două sau de trei ori mai mult decât strămoşii lor medievali. Aceasta a avut consecințe imense.

La fel cum creşterea accelerată a populației s-a prefigurat mai întâi în țările cele mai avansate din punct de vedere economic, aşa s-a întâmplat şi în cazul începutului creşterii, următoarea tendință demografică observabilă. Ea a fost cauzată de scăderea numărului de naşteri, deşi aceasta a fost mascată mult timp de o scădere şi mai rapidă a ratei mortalității. În toate societățile asta s-a văzut mai întâi în rândul celor înstăriți; până şi astăzi a rămas o regulă general valabilă că fecunditatea variază invers proporțional cu venitul (fără a lua în calcul excepțiile celebre din rândul dinastiilor politice americane bogate). În unele societăți (mai mult din Europa Occidentală decât din cea de Răsărit) acest lucru s-a întâmplat deoarece căsătoria tindea să fie amânată mai mult, astfel încât femeile erau căsătorite o perioadă mai scurtă din viața lor fertilă; în altele, motivul a fost că cuplurile alegeau să aibă mai puțini copii – şi acum puteau face acest lucru cu încredere, grație unor tehnici de contracepție eficiente. Este posibil ca astfel de tehnici să fi fost cunoscute în unele țări europene; cel puțin, este sigur că în secolul al XIX-lea ele au fost îmbunătățite (într-o anumită măsură datorită progresului ştiințific şi tehnic în producerea dispozitivelor necesare) şi au apărut mijloace de informare care le-au făcut cunoscute. Încă o dată, o schimbare socială are influențe cu ramificații uriaşe, deoarece este greu să nu legăm difuzarea unor astfel de cunoştințe de creşterea alfabetizării, de exemplu, şi de aşteptări mai mari. Deşi oamenii începeau să fie mai bogați decât strămoşii lor, ei au ajustat mereu ideea de viață tolerabilă – şi, prin urmare, o dimensiune tolerabilă a familiei. Alți factori culturali determinau dacă amânau data căsătoriei (aşa cum au făcut țăranii francezi şi irlandezi) sau dacă adoptau tehnici contraceptive (aşa cum se pare că au făcut clasele de mijloc engleze şi franceze).

Schimbările în modul în care bărbații şi femeile trăiau şi mureau în sânul familiilor lor au transformat structurile societății. Pe de o parte, în secolele XIX-XX țările occidentale aveau în mod clar mai mulți tineri şi, pentru o vreme, într-o proporție mai mare ca oricând. Este dificil să nu atribuim acestui fapt o mare parte din expansivitatea, optimismul şi vigoarea Europei din secolul al XIX-lea. Pe de altă parte, societățile avansate au început să aibă o proporție mai mare ca oricând de persoane care trăiau până la vârste înaintate. Acest lucru a exercitat din ce în ce mai multă presiune asupra mecanismelor sociale care îi întreținuseră în secolele anterioare pe cei bătrâni şi incapabili de muncă; problema s-a agravat pe măsură ce competiția pentru un loc de muncă în societatea industrială s-a

intensificat. Până în 1914, în aproape fiecare țară europeană sau din America de Nord se chibzuise mult în ce moduri s-ar putea face față problemelor sărăciei şi dependenței, indiferent cât de mari au fost diferențele în ceea ce priveşte scara şi succesul eforturilor de a le face față.

Astfel de tendințe aveau să apară în Europa Răsăriteană abia după 1918, când tiparul lor general era deja bine stabilit în țările occidentale avansate. Ratele mortalității au continuat să scadă mai dramatic decât rata natalității, chiar şi în țările avansate, astfel încât până în acest moment populația Europei şi lumea europeană au tot crescut. Este una dintre cele mai importante teme din istoria acestei epoci, legată de aproape toate celelalte. Consecințele sale materiale se pot vedea într-o urbanizare fără precedent şi în dezvoltarea unor piețe de consum uriaşe pentru produsele fabricate. Consecințele sociale variază de la conflicte şi tulburări până la schimbarea instituțiilor pentru a le face față. Au existat repercusiuni la nivel internațional pe măsură ce unii oameni de stat au luat în calcul cifrele demografice pentru a decide ce riscuri puteau (şi trebuiau) să-şi asume sau pe măsură ce oamenii au început să fie tot mai alarmați de consecințele suprapopulării. În Regatul Unit, în secolul al XIX-lea, îngrijorările legate de perspectiva ca numărul săracilor şi şomerilor să crească excesiv au dus la încurajarea emigrării, care, la rândul ei, a influențat gândirea şi sentimentele oamenilor despre imperiu. Mai târziu, germanii au descurajat emigrarea deoarece se temeau să nu piardă potențial militar, în timp ce francezii şi belgienii au fost pionierii alocațiilor pentru copii din acelaşi motiv.

Unele dintre aceste măsuri sugerează că profețiile sumbre ale lui Malthus au tins să fie uitate odată cu trecerea timpului şi dezastrele de care se temea nu s-au mai produs. În secolul al XIX-lea au mai avut loc calamități demografice în Europa; Irlanda şi Rusia au fost devastate de foamete şi multe alte locuri erau în pragul foametei. Dar astfel de dezastre s-au împuținat. Pe măsură ce foametea şi lipsurile au fost eliminate din țările avansate, acest lucru a ajutat, de asemenea, la scăderea potențialului distructiv al bolilor asupra demografiei. Între timp, Europa, la nord de Balcani, s-a bucurat de două perioade lungi de pace practic neîntreruptă, din 1815 până în 1848 şi din 1871 până în 1914; războiul, alt factor limitativ al lui Malthus, părea să nu mai fie nici el o amenințare atât de mare. În fine, diagnosticul chiar a părut să nu fie confirmat atunci când o creştere a populației a fost însoțită de niveluri de trai mai ridicate, aşa cum părea să arate vârsta medie a decesului. Pesimiştii nu puteau replica (în mod rațional) decât că Malthus nu primise un răspuns; se dovedise doar că există mult mai multă hrană decât estimase el. Aceasta nu însemna că rezervele erau nelimitate.

De fapt, avea loc una dintre puținele schimbări istorice însemnate care au transformat cu adevărat condițiile de bază ale vieții umane. Ea poate fi numită pe bună dreptate o revoluție a producerii de alimente. Începuturile sale au fost

identificate deja. În secolul al XVIII-lea agricultura europeană era deja capabilă să obțină un randament al bobului de aproximativ două ori şi jumătate mai mare decât în Evul Mediu. Acum erau posibile noi dezvoltări ale domeniului agricol. Recoltele aveau să crească până la niveluri şi mai spectaculoase. S-a calculat că, începând cam din 1800, productivitatea agricolă a Europei a crescut cu o rată de aproximativ 1% pe an, depăşind cu mult toate progresele anterioare. Şi mai important, odată cu trecerea timpului, industria şi comerțul europene au permis exploatarea unor provizii uriaşe şi din alte părți ale lumii.

Aceste două transformări au fost aspecte ale aceluiaşi proces, accelerarea investițiilor în capacitatea de producție care, până în 1870, a transformat în mod clar Europa şi America de Nord în cea mai mare concentrare de bogăție de pe fața pământului. Agricultura juca un rol fundamental. Unii au vorbit despre o „revoluție agricolă" şi, dacă nu se consideră că aceasta implică o schimbare rapidă, este o denumire acceptabilă; niciun termen mai puțin puternic nu poate descrie mai bine explozia uriaşă a producției mondiale între 1750 şi 1870 (care a fost chiar depăşită ulterior). Dar a fost un proces de o mare complexitate, care a avut la bază mai multe surse diferite şi a fost legat în mod necesar de celelalte sectoare ale economiei. A fost doar un aspect al unor schimbări economice mondiale care au implicat în cele din urmă nu doar Europa continentală, ci şi Americile şi Australasia.

Odată ce au fost făcute aceste clarificări importante, putem particulariza. În 1750 Anglia avea cea mai bună agricultură din lume. Erau folosite cele mai avansate tehnici şi integrarea agriculturii cu o economie de piață comercială avansase cel mai mult în Anglia, a cărei supremație avea să dureze încă vreun secol. Unii fermieri europeni veneau aici ca să observe metodele folosite, să cumpere vite şi utilaje şi să ceară sfaturi. Între timp, fermierul englez, beneficiind de pe urma faptului că pe plan intern era pace (faptul că nu au existat operațiuni militare de amploare şi permanente pe teritoriul Marii Britanii după 1650 a adus un beneficiu incalculabil economiei) şi că populația care putea să-i cumpere produsele era în creştere, a generat profituri care au asigurat capital pentru alte îmbunătățiri. Disponibilitatea sa de a le investi astfel a fost, pe termen scurt, o reacție optimistă la perspectivele comerciale probabile, dar spune şi ceva mai profund despre natura societății engleze. De o agricultură mai bună au beneficiat în Anglia indivizi care dețineau pământul în proprietate sau care îl aveau asigurat ca arendaşi în condiții influențate de realitățile pieței. Agricultura engleză era parte a unei economii de piață capitaliste în care chiar şi în secolul al XVIII-lea pământul era tratat aproape ca o marfă ca oricare alta. Limitarea folosirii sale, obişnuită în unele țări europene, dispărea din ce în ce mai rapid încă de la secularizarea averilor mănăstireşti de către Henric al VIII-lea. După 1750, ultima mare etapă a început cu numeroasele legi ale îngrădirii de la granița dintre secole

(care au coincis în mod semnificativ cu o creştere a preţurilor la cereale), ce mobilizau pentru profituri private drepturile tradiționale ale țăranului englez asupra păşunilor, a combustibilului sau a altor beneficii economice. Unul dintre contrastele cele mai frapante dintre agricultura engleză şi cea europeană la începutul secolului al XIX-lea era că țăranul tradițional aproape că dispăruse din Anglia. Aici erau lucrători angajați şi mici proprietari, dar nu existau uriaşele populații rurale europene ai căror membri aveau drepturi legale, deşi foarte puține, care îi legau de pământ prin utilizarea acestuia în comun şi o masă de proprietăți foarte mici.

În cadrul asigurat de prosperitate şi de instituțiile sociale engleze, progresul tehnic a fost permanent. Mult timp, acesta a fost în mare parte sporadic. Primii crescători de animale superioare au avut succes nu pentru că ar fi ştiut chimie, care era abia la început, sau genetică, ce nu apăruse încă, ci deoarece şi-au bazat intuiția pe o practică de mult stabilită. Chiar şi aşa, rezultatele au fost remarcabile. Aspectul animalelor care umpleau peisajul s-a schimbat; oile slăbănoage din Evul Mediu, al căror spate semăna, în secțiune, cu arcurile gotice ale mănăstirilor ce le creşteau, au fost înlocuite de animalele grase, solide, cu un aer mulțumit cu care suntem obişnuiți astăzi. „Simetria bine reprezentată” – aşa toasta un fermier în secolul al XVIII-lea. Aspectul fermelor s-a schimbat pe măsură ce s-au făcut progrese în ceea ce priveşte canalele de scurgere şi gardurile vii şi marile câmpuri medievale deschise, cu loturile lor înguste cultivate fiecare de alt țăran, au fost înlocuite de câmpuri îngrădite lucrate prin rotație, transformând zonele rurale ale Angliei într-un covor de petice. Pe unele dintre aceste câmpuri se foloseau utilaje încă de prin 1750. În secolul al XVIII-lea s-a pus problema utilizării şi îmbunătățirii acestora, dar ele par să fi contribuit în mod semnificativ la creşterea producției abia după 1800, când au devenit disponibile câmpuri tot mai întinse, iar utilajele au devenit mai productive în raport cu costurile. Nu peste mult timp se foloseau treierătoare acționate de motoare cu aburi; odată cu apariția lor pe câmpurile Angliei, s-a deschis calea care avea să ducă la înlocuirea aproape completă a forței fizice cu cea a maşinilor la ferma din secolul XX.

Astfel de îmbunătățiri şi schimbări au ajuns, *mutatis mutandis* şi cu oarecare întârziere, şi în Europa continentală. Progresul nu a fost întotdeauna rapid, decât poate în comparație cu secolele anterioare de cvasiimobilitate. În Calabria sau Andaluzia avea să se facă simțit abia peste un secol. Cu toate acestea, Europa rurală s-a schimbat, iar schimbările au venit pe multe căi. Lupta împotriva lipsei de elasticitate a aprovizionării cu alimente a fost încununată de succes în cele din urmă, dar a fost rezultatul a sute de victorii particulare obținute împotriva rotațiilor fixe ale culturilor, a regimurilor fiscale depăşite, a standardelor scăzute în ce priveşte lucrul pământului şi creşterea animalelor şi a ignoranței. Câştigurile s-au concretizat în animale de calitate superioară, un control mai eficient al

mănării plantelor şi al îmbolnăvirii animalelor, introducerea unor specii cu totul noi şi multe altele.

O schimbare având o bază atât de largă a fost adesea nevoită să acţioneze şi împotriva forţelor sociale şi politice. Francezii au abolit oficial iobăgia în 1789; acest lucru nu a însemnat, probabil, foarte mult, căci existau puţini şerbi în Franţa la acea dată. Abolirea „sistemului feudal" în acelaşi an a avut o importanţă mult mai mare. Această sintagmă vagă însemna distrugerea unui mare număr de obiceiuri şi drepturi tradiţionale şi legale care stăteau în calea exploatării pământului de către indivizi, asemenea unei investiţii ca oricare alta. Aproape imediat, mulţi dintre ţăranii care crezuseră că îşi doresc acest lucru au descoperit că practic nu le place tot; erau părtinitori. Erau bucuroşi să scape de dările tradiţionale plătite moşierului, dar nu priveau cu ochi buni pierderea drepturilor tradiţionale legate de pământul comun. Această schimbare a devenit şi mai confuză şi mai dificil de cuantificat deoarece s-a produs concomitent cu o mare redistribuire a proprietăţilor. O mare parte din pământurile care aparţinuseră Bisericii au fost vândute unor persoane private în doar câţiva ani. Creşterea ulterioară a numărului de proprietari de pământ şi a suprafeţei medii a proprietăţilor ar fi trebuit, după modelul englez, să conducă la o perioadă de mare progres agricol pentru Franţa, dar nu s-a întâmplat aşa. S-au înregistrat un progres foarte lent şi o consolidare redusă a proprietăţilor după tiparul englezesc.

Acest lucru sugerează că trebuie să fim prudenţi şi bine informaţi atunci când facem generalizări despre ritmul şi uniformitatea transformărilor. În ciuda entuziasmului arătat de germani pentru expoziţiile itinerante de utilaje agricole în anii 1840, ei aveau o ţară imensă, una dintre ţările (Franţa era alta) despre care un mare istoric economic spunea că, „vorbind în general, nu se poate înregistra nicio îmbunătăţire generală şi radicală în viaţa ţăranilor înainte de apariţia căii ferate". Totuşi, demontarea instituţiilor medievale care stăteau în calea dezvoltării agricole s-a produs înainte de aceasta, deschizând calea. În unele locuri procesul a fost accelerat de sosirea în perioada napoleoniană a unor armate franceze de ocupaţie, care au introdus dreptul francez, iar ulterior de alte forţe, astfel încât în 1850 ţăranii legaţi de pământ şi munca obligatorie dispăruseră din cea mai mare parte a Europei.

Acest lucru nu a însemnat, bineînţeles, că unele atitudini din vechiul regim nu au persistat după dispariţia instituţiilor acestuia. Unii moşieri prusaci, maghiari şi polonezi par să-şi fi păstrat în mare măsură, cu bune şi cu rele, autoritatea mai mult sau mai puţin patriarhală pe moşia lor chiar şi după ce nu mai avea nicio bază legală şi continuau să facă asta şi în 1914. Aceasta a jucat un rol important în asigurarea unei continuităţi a valorilor aristocratice conservatoare într-un mod mult mai intens şi mai concentrat în aceste regiuni decât în Europa Occidentală.

Iuncherul accepta adesea implicațiile pieței când planifica gestionarea moşiei sale, dar nu şi în relațiile sale cu arendaşii.

Cea mai îndelungată rezistență la schimbarea formelor juridice tradiționale în agricultură s-a înregistrat în Rusia. Aici iobăgia a persistat până în 1861, când a fost abolită. Acest pas nu a făcut imediat ca agricultura rusă să funcționeze pe baza unor principii individualiste şi ale economiei de piață, dar odată cu el a luat sfârşit o epocă a istoriei europene. Din Ural până în La Coruña nu mai exista prin lege nicio formă substanțială de lucru al pământului pe baza iobăgiei şi țăranii nu mai erau legați de moşieri pe care nu aveau voie să-i părăsească. Era sfârşitul unui sistem care trecuse din Antichitate în creştinătatea occidentală în epoca invaziilor barbare şi care era de secole baza civilizației europene. După 1861, proletariatul rural al Europei muncea pentru salarii sau pentru hrană; tiparul care începuse să se răspândească în Anglia şi Franța odată cu criza agricolă din secolul al XIV-lea se generalizase.

În mod formal, practica medievală a muncii forțate a durat cel mai mult în unele dintre țările americane care erau parte a lumii europene. Munca obligatorie în forma sa absolută, sclavia, a fost legală în unele state din SUA până la sfârşitul unui mare război civil, în 1865, când abolirea acesteia (deşi promulgată de guvernul victorios cu doi ani înainte) a intrat în vigoare pe tot teritoriul republicii. Războiul care permisese acest lucru distrăsese într-o oarecare măsură atenția de la dezvoltarea deja rapidă a țării, care acum avea să fie reluată şi să capete o importanță vitală pentru Europa. Chiar şi înainte de război, cultivarea bumbacului, operațiunea agricolă care se aflase în centrul dezbaterilor privind sclavia, arătase deja cum putea Lumea Nouă să suplimenteze agricultura europeană la o asemenea scară încât să devină aproape indispensabilă. După război, calea era deschisă pentru trimiterea spre Europa nu doar a unor produse precum bumbacul, pe care nu îl putea cultiva uşor, ci şi a unor alimente.

Statele Unite – şi Canada, Australia, Noua Zeelandă, Argentina şi Uruguay – aveau să demonstreze curând că puteau oferi alimente la prețuri mult mai mici decât Europa. Două lucruri permiteau asta. Unul era dimensiunea uriaşă a acestor noi teritorii, adăugate acum la resursele Europei. Câmpiile americane, uriaşele păşuni din pampasul sud-american şi regiunile temperate din Australasia constituiau zone vaste pentru cultivarea cerealelor şi creşterea animalelor. Al doilea a fost o revoluție în domeniul transporturilor care a permis exploatarea lor. Din anii 1860 au început să fie folosite tot mai multe locomotive şi vapoare cu aburi. Acestea au redus rapid costurile de transport şi au făcut acest lucru cu atât mai rapid cu cât prețurile mai mici au dus la o cerere crescută. Astfel au fost generate şi mai multe profituri pentru a fi investite sub formă de capital în lanțurile muntoase şi preriile din Lumea Nouă. La o scară mai mică, acelaşi fenomen se manifesta şi în interiorul Europei. Începând din anii 1870, fermierii

est-europeni şi germani au început să înțeleagă că au un concurent în cerealele ruseşti, care puteau ajunge în oraşele în plină dezvoltare cu costuri mult mai mici după ce s-au construit căi ferate în Polonia şi vestul Rusiei şi odată ce vapoarele cu aburi le aduceau din porturile de la Marea Neagră. În 1900, contextul în care munceau fermierii europeni, fie că ştiau, fie că nu, era lumea întreagă; prețul guano-ului din Chile sau al mielului din Noua Zeelandă putea influența deja mersul lucrurilor pe piețele lor locale.

Chiar şi într-o schiță atât de sumară povestea expansiunii agricole iese din matcă; după ce mai întâi a creat civilizația şi apoi i-a limitat progresul timp de mii de ani, agricultura a devenit brusc motorul acesteia; în aproximativ o sută de ani a demonstrat că putea hrăni mai mulți oameni ca oricând. Cererea oraşelor în plină dezvoltare, apariția căilor ferate, disponibilitatea capitalului – toate duc la interconectarea sa inseparabilă cu alte aspecte ale unei economii transoceanice în dezvoltare între 1750 şi 1870. În ciuda supremației sale cronologice şi a importanței sale uriaşe ca generator de capital de investiții, povestea agriculturii din această perioadă nu ar trebui separată decât din motive de convenință de cea a creşterii generale înregistrate în cel mai evident şi mai spectaculos mod prin apariția unei societăți cu totul noi, una bazată pe industrializarea la scară largă.

Acesta este alt subiect colosal. Nu este uşor nici măcar să ne dăm seama cât de amplu e. Industrializarea a produs cea mai frapantă schimbare din istoria Europei după invaziile barbare, dar a fost considerată chiar mai importantă, cea mai mare schimbare din istoria omenirii după apariția agriculturii, a fierului sau a roții. Într-o perioadă relativ scurtă – aproximativ un secol şi jumătate – societățile de țărani şi meşteşugari s-au transformat în societăți de muncitori care aveau grijă de utilaje şi de contabili. În mod ironic, a pus capăt vechii supremații a agriculturii din care izvorâse. A fost unul dintre factorii majori care au întors experiența umană de la diferențierea generată de milenii de evoluție culturală la experiențele comune, care aveau să ducă iarăşi spre convergența culturală.

Nu este uşor nici măcar de definit, deşi procesele care stau la baza ei sunt evidente în jurul nostru. Unul este înlocuirea forței de muncă umane sau animale cu maşini acționate de energie din alte surse, într-o măsură tot mai mare minerale. Un altul este organizarea producției în unități mult mai mari. Un altul este specializarea din ce în ce mai mare a producției. Dar toate aceste aspecte au implicații şi ramificații care ne duc rapid mult mai departe. Deşi a întruchipat nenumărate decizii conştiente din partea unui mare număr de întreprinzători şi clienți, industrializarea seamănă şi cu o forță oarbă care a măturat viața socială cu puterea sa de a transforma, una dintre „forțele fără simțire” pe care un filozof le-a identificat cândva ca reprezentând jumătate din povestea schimbării revoluționare. Industrializarea a dus la apariția unor noi tipuri de oraşe, a necesitat

şcoli noi şi forme noi de învățământ superior şi – foarte rapid – tipare noi ale vieții de zi cu zi şi ale traiului în comun.

Rădăcinile care au permis această schimbare ajung cu mult înainte de începuturile epocii moderne şi nu aparțin în mod necesar doar Europei. Capitalul pentru investiții se acumulase lent, de-a lungul multor secole de inovații agricole şi comerciale. Şi cunoştințele se acumulaseră. Canalele navigabile aveau să asigure prima rețea de comunicații pentru transportul în vrac odată ce a început industrializarea, iar din secolul al XVIII-lea au început să fie construite mai intens ca oricând până atunci în Europa (deşi China fusese până atunci liderul în construcția de canale). Totuşi, chiar şi oamenii lui Carol cel Mare ştiau să le construiască. Şi cele mai uimitoare inovații tehnice aveau rădăcini adânci în trecut. Oamenii „revoluției industriale" (aşa cum a numit un francez de la începutul secolului al XIX-lea prefacerile majore din această epocă) se sprijineau pe umerii nenumăraților meşteşugari şi artizani din vremurile preindustriale care acumulaseră treptat competențe şi experiență pentru viitor.

În secolul al XIV-lea, de exemplu, renanii au învățat cum să producă fontă; la 1600 răspândirea treptată a furnalelor a început să înlăture limitele impuse până atunci utilizării fierului din cauza costurilor ridicate şi în secolul al XVIII-lea au apărut invențiile care au permis folosirea cărbunelui în locul lemnului drept combustibil pentru anumite procese. Fierul ieftin, chiar şi în cantități mici după standardele ulterioare, a dus la experimentarea unor moduri diferite de utilizare a acestuia; aveau să urmeze şi alte schimbări. Cererea suplimentară însemna că regiunile unde minereul se găsea uşor deveneau importante. Atunci când noi tehnici de topire au permis folosirea combustibilului mineral în locul celui vegetal, amplasarea rezervelor de cărbune şi de fier a început să modeleze geografia industrială ulterioară a Europei şi a Americii de Nord. În emisfera nordică se află o mare parte din rezerva de cărbune a lumii descoperită până acum, într-o mare fâşie care se întinde de la bazinul Donului, prin Silezia, Ruhr, Lorena, nordul Angliei şi Țara Galilor, până în Pennsylvania şi Virginia de Vest. Această combinație a fost cea care a oferit mai întâi Angliei şi apoi altor regiuni şansa unică de a dezvolta noi forme de producție.

Un metal de calitate mai bună şi rezervele mai mari de combustibil au contribuit decisiv la industrializarea timpurie prin inventarea unei noi surse de energie, motorul cu aburi. Şi aici rădăcinile sunt foarte adânci. Faptul că se putea folosi forța aburilor pentru a produce mişcare era ştiut încă din Alexandria elenistică. Deşi (aşa cum cred unii) exista tehnologia necesară pentru a dezvolta aceste cunoştințe, viața economică de la acea vreme nu făcea să merite osteneala. Secolul al XVIII-lea a adus o serie de perfecționări ale tehnologiei, atât de importante, încât pot fi considerate schimbări fundamentale, şi acest lucru s-a întâmplat atunci când existau banii necesari pentru a investi în ele. Rezultatul a

fost o sursă de energie a cărei importanță revoluționară a fost rapid recunoscută. Noile motoare cu aburi nu erau doar produsul cărbunelui şi fierului, ci le şi consumau, în mod direct, drept combustibil şi ca materiale folosite la construcția lor. În mod indirect, ele au stimulat producția, permițând alte procese care au condus la o cerere sporită a acestora. Cel mai evident şi mai spectaculos a fost construirea căilor ferate. Pentru aceasta au fost necesare cantități uriaşe mai întâi de fier, apoi de oțel, pentru şine şi pentru materialul rulant. Dar a făcut posibilă şi circulația mărfurilor la costuri mult mai mici. Ceea ce transportau noile trenuri putea fi tot cărbune sau minereu, permițând astfel ca aceste materiale să fie folosite ieftin departe de locul unde erau uşor de găsit şi de exploatat. În apropierea liniilor ferate s-au dezvoltat noi zone industriale, iar pe calea ferată se puteau transporta mărfuri spre piețe îndepărtate.

Calea ferată nu a fost singura schimbare adusă de forța aburilor în transport şi comunicații. Primul vapor cu aburi a pornit pe mare în 1809. În 1870, deşi existau încă multe corăbii cu pânze şi marinele militare construiau nave de război cu velatură completă, traversarea regulată a oceanului de către „vapoare” era ceva obişnuit. Efectul economic a fost spectaculos. Costul real al transportului pe ocean era în 1900 de şapte ori mai mic decât cu o sută de ani înainte. Reducerea costurilor, a timpului petrecut în tranzit şi a spațiului, pe care o asigurau vapoarele şi căile ferate, a dărâmat ideile convenționale despre ceea ce este posibil. De la domesticirea calului şi inventarea roții, persoanele şi bunurile fuseseră transportate cu viteze care variau, desigur, în funcție de calitatea drumurilor locale disponibile, dar care se încadrau probabil în limite ce nu depăşeau 1-5 mile pe oră pe distanțe mai mari. Pe apă era posibilă o deplasare mai rapidă şi aceasta s-a îmbunătățit probabil de-a lungul mileniilor în care vasele au suferit modificări considerabile. Dar toate aceste îmbunătățiri lente au fost eclipsate atunci când, pe durata vieții sale, un om putea fi martorul diferenței dintre călătoria călare şi cea cu un tren capabil să se deplaseze cu 40 sau chiar 50 de mile pe oră pe perioade lungi.

Am pierdut acum una dintre cele mai plăcute imagini industriale, vălătucii lungi de fum care ieşeau din coşul unei locomotive ce gonea, plutind câteva secunde în urma acesteia pe fundalul verde al peisajului înainte de a se risipi. Imaginea i-a impresionat foarte mult pe cei care au văzut-o prima dată, la fel cum au făcut-o, într-un mod mai puțin agreabil, şi alte aspecte vizuale ale transformării industriale. Unul dintre cele mai înspăimântătoare era oraşul industrial înnegrit de funingine, dominat de o fabrică cu coşuri din care ieşea fum, aşa cum oraşul preindustrial fusese dominat de turla unei biserici sau a unei catedrale. Atât de spectaculoasă şi de nouă era fabrica, încât s-a neglijat adesea faptul că a fost o expresie ieşită din comun a primelor etape ale industrializării, nu una tipică. Chiar şi la mijlocul secolului al XIX-lea, cei mai mulți dintre lucrătorii industriali

englezi munceau în întreprinderi de producție care angajau sub 50 de oameni. Mult timp, mari aglomerări de forță de muncă au putut fi întâlnite doar în fabricația textilelor; uriașele fabrici pentru prelucrarea bumbacului din Lancashire, primele care au dat acestei regiuni un caracter vizual şi urban distinct de cel al primelor orașe manufacturiere, erau uimitoare pentru că erau unice. Cu toate acestea, în 1850 era evident că în tot mai multe procese de producție exista o tendință spre centralizarea sub același acoperiș, devenită atractivă ca urmare a economiei transportului, a specializării funcțiilor, a utilizării unor utilaje puternice şi a impunerii unei discipline eficiente a muncii.

La mijlocul secolului al XIX-lea, transformările – dintre care acestea erau cele mai frapante – nu creaseră o societate industrială matură decât într-o singură țară: Marea Britanie. În spatele acestei realizări s-au aflat pregătiri îndelungate şi nu neapărat conştiente. Pacea pe plan intern şi o guvernare mai puțin rapace decât pe continent au alimentat încrederea în investiții. Agricultura adusese prima dată surplusuri în Anglia. Resursele minerale erau uşor accesibile pentru a exploata noul aparat tehnologic rezultat după două sau trei generații de invenții remarcabile. Un comerț exterior în expansiune a generat şi mai multe profituri pentru investiții şi mecanismul de bază al finanțelor şi industriei bancare exista deja înainte ca industrializarea să fie nevoită să apeleze la el. Societatea părea să se fi pregătit psihologic pentru schimbare; observatorii au identificat o sensibilitate excepțională la posibilitățile pecuniare şi de afaceri în Anglia secolului al XVIII-lea. În fine, o populație în creştere începea să asigure şi forța de muncă, şi o cerere tot mai mare pentru produse fabricate. Toate aceste forțe au convers, rezultatul fiind o creştere industrială continuă şi fără precedent, care a părut ceva cu totul nou şi ireversibil la început, în al doilea sfert al secolului al XIX-lea.

Până în 1870, Germania, Franța, Elveția, Belgia şi Statele Unite se alăturaseră Marii Britanii, demonstrând că au capacitate pentru o creştere economică care să se autosusțină, dar Marea Britanie continua să fie pe locul întâi atât în ceea ce priveşte instalațiile industriale, cât şi primatul istoric. Locuitorii „atelierului lumii", aşa cum le plăcea britanicilor să se considere, priveau cu mândrie cifrele care arătau cum industrializarea adusese bogăție şi putere. În 1850 Regatul Unit deținea jumătate din navele maritime ale lumii şi jumătate din şinele de cale ferată existente la nivel mondial. Pe acestea, trenurile circulau cu o precizie şi o regularitate, chiar şi cu o viteză care nu aveau să se mai îmbunătățească foarte mult timp de o sută de ani. Ele funcționau după un „mers al trenurilor", primul de acest tip (sintagma intrând astfel în uz), şi operarea lor se baza pe telegraful electric. Cu aceste trenuri călătoreau bărbați şi femei care cu doar câțiva ani înainte se deplasau cu diligențe sau căruțe. În 1851, an în care o mare expoziție internațională de la Londra îi trâmbița noua supremație, Marea

Britanie a topit două milioane şi jumătate de tone de fier. Nu pare mult, dar era de cinci ori mai mult decât cifra Statelor Unite ale Americii şi de zece ori mai mult decât cea a Germaniei. La acel moment, motoarele cu aburi britanice puteau produce peste 1,2 milioane de cai-putere, mai mult de jumătate din cât producea toată Europa la un loc.

Până în 1870 începuse deja să apară o schimbare în poziţiile relative ale ţărilor. Marea Britanie se afla încă în frunte în multe privinţe, dar mai puţin decisiv, şi nu avea să mai rămână mult timp pe această poziţie. Încă genera mai mulţi cai-putere prin forţa aburului decât orice altă ţară europeană, dar Statele Unite (care produceau deja mai mulţi în 1850) o depăşiseră şi Germania venea rapid din urmă. În anii 1850 atât Germania, cât şi Franţa făcuseră tranziţia importantă, pe care Marea Britanie o realizase deja, de la topirea celei mai mari părţi a fierului lor cu ajutorul cărbunilor la topirea acestuia cu combustibili minerali. Marea Britanie deţinea încă superioritatea în producţia de fier şi producţia sa de fontă continuase să crească, dar acum era doar de trei ori şi jumătate mai mare decât cea a Statelor Unite şi de patru ori mai mare decât a Germaniei. Totuşi, aceste cifre încă îi asigurau o superioritate uriaşă, iar epoca dominaţiei industriale britanice nu se încheiase.

Ţările industriale în fruntea cărora se afla Marea Britanie erau minuscule în comparaţie cu ceea ce aveau să devină. Dintre ele, doar în Marea Britanie şi Belgia o largă majoritate a populaţiei trăia în perimetre urbane la mijlocul secolului al XIX-lea. Recensământul din 1851 a demonstrat că în Marea Britanie cea mai mare forţă de muncă încă lucra în agricultură (având ca rival doar personalul de serviciu). Dar în aceste ţări numărul din ce în ce mai mare de oameni angajaţi în industrii, apariţia unor noi concentrări ale bogăţiei economice şi o nouă scară a urbanizării au făcut foarte vizibil procesul de schimbare ce avea loc.

Schimbarea s-a produs în regiuni întinse pe măsură ce muncitorii au început să migreze spre acestea; s-au construit fabrici şi s-au înălţat coşuri industriale, transformând înfăţişarea unor zone precum West Riding of Yorkshire, Ruhr şi Silezia odată cu apariţia tot mai multor oraşe noi. Acestea s-au dezvoltat într-un ritm spectaculos în secolul al XIX-lea, mai ales în a doua jumătate a acestuia, când apariţia unor mari centre care aveau să constituie nucleele a ceea ce o epocă ulterioară urma să numească „conurbaţii” a fost deosebit de pronunţată. Pentru prima dată, unele oraşe europene au încetat să mai depindă de imigraţia din zonele rurale pentru a se dezvolta. E dificil să calculăm indicii de urbanizare, în mare parte deoarece în fiecare ţară regiunile urbane erau altfel definite, dar acest lucru nu ascunde liniile principale ale procesului. În 1800, Londra, Parisul şi Berlinul aveau aproximativ 900.000, 600.000 şi, respectiv, 170.000 de locuitori. Acestea erau oraşe mari, dar erau eclipsate de marile oraşe din Asia. În 1900,

cifrele corespunzătoare erau de aproximativ 4,7 milioane, 3,6 milioane şi 2,7 milioane. În acelaşi an, şi Glasgow, Moscova, Sankt-Petersburgul şi Viena aveau peste un milion de locuitori fiecare. În 1800, cele mai mari zece oraşe ale lumii erau asiatice, în afară de trei. În 1900, doar unul, Tokyo, a ajuns pe această listă.

Aceste mari oraşe, precum şi cele mai mici, care erau totuşi incomensurabil mai mari decât cele dinaintea lor, atrăgeau încă mulți imigranți din zonele rurale, în special în Marea Britanie şi Germania. Acest lucru a reflectat tendința spre urbanizare în cele câteva țări în care industrializarea a făcut mai întâi progrese, deoarece tocmai bogăția şi locurile de muncă generate de industrie îi atrăgeau pe muncitori spre oraşe. Acest proces de urbanizare şi migrație avea să devină unul dintre elementele-cheie ale modernității. Industrializarea i-a dezrădăcinat pe oameni din satele lor, din țările lor, din culturile lor şi i-a plasat într-un context urban nou, deopotrivă înspăimântător şi palpitant.

Părerile despre oraşe au suferit multe schimbări. Pe măsură ce secolul al XVIII-lea se apropia de sfârşit, un fel de descoperire sentimentală a vieții rurale era în plină desfăşurare. Aceasta a coincis cu prima fază a industrializării şi secolul al XIX-lea a început cu valul de comentarii estetice şi morale îndreptate împotriva vieții urbane care era, într-adevăr, pe punctul de a-şi arăta o față nouă şi adesea neplăcută. Faptul că urbanizarea era privită de mulți ca o schimbare nedorită, chiar nesănătoasă era un tribut adus forței revoluționare a evenimentelor. Conservatorii nu aveau încredere în oraşe şi se temeau de ele. La mult timp după ce guvernele europene demonstraseră cât de uşor puteau controla tulburările din zonele urbane, oraşele continuau să fie privite cu suspiciune ca focare probabile ale revoluției. Acest lucru nu trebuie să ne mire; condițiile de viață din multe centre metropolitane noi erau aspre şi oribile pentru cei săraci. Zona East End din Londra era întruchiparea sărăciei, mizeriei, bolilor şi depravării pentru oricine alegea să pătrundă în mahalalele sale. Un tânăr om de afaceri german, Friedrich Engels, a scris în 1844 una dintre cele mai influente cărți ale secolului, *Condiția clasei muncitoare în Anglia*, pentru a da în vileag condițiile îngrozitoare în care trăiau săracii din Manchester, dar mulți alți scriitori englezi au fost atraşi de teme similare. În Franța, fenomenul „claselor periculoase" (aşa cum erau numiți săracii din Paris) a preocupat guvernele în prima jumătate a secolului, iar sărăcia a declanşat o serie de revolte între 1789 şi 1871. În mod evident, era justificată temerea că oraşele în creştere puteau alimenta resentimentele şi ura față de conducătorii şi beneficiarii societății şi că erau o forță potențial revoluționară.

Era rezonabilă şi predicția că oraşul încuraja subversiunea ideologică. El a fost marele distrugător al tiparelor tradiționale de comportament din Europa în secolul al XIX-lea şi un creuzet pentru noi idei şi forme sociale, un hățiş imens şi anonim în care bărbații şi femeile scăpau cu uşurință de privirile cercetătoare ale preotului, ale moşierului şi ale vecinilor, ce reglementaseră comunitățile rurale. În

oraş (şi acest lucru a devenit valabil mai ales pe măsură ce ştiinţa de carte s-a răspândit treptat şi în rândul claselor inferioare) idei noi contestau presupuneri care mult timp nu fuseseră combătute. În secolul al XIX-lea, europenii din clasa superioară au fost deosebit de frapaţi de aparenta tendinţă spre ateism şi infidelitate a vieţii urbane, iar una dintre reacţiile obişnuite a fost construirea unui număr mai mare de biserici. Se credea că erau mai multe aspecte în joc, nu doar adevărul religios şi o doctrină sănătoasă (subiect în legătură cu care chiar şi clasele superioare toleraseră mult timp fără probleme discuţiile în contradictoriu). Religia era marea susţinătoare a moralei şi sprijinul ordinii sociale consacrate. Un scriitor revoluţionar, Karl Marx, a insinuat cu dispreţ că religia este „opiul poporului”; clasele de proprietari nu s-ar fi putut exprima în astfel de termeni, dar recunoşteau importanţa religiei ca liant social.

Un rezultat a fost o lungă serie de încercări, atât în ţări catolice, cât şi protestante, de a găsi o modalitate de a readuce oraşele pe calea creştinismului. Efortul a fost conceput greşit în măsura în care se presupunea că bisericile ar fi avut vreodată o influenţă în zonele urbane ce năpădiseră de mult structurile parohiale tradiţionale şi instituţiile religioase ale vechilor orăşele şi sate din care se dezvoltaseră. Dar a avut o varietate de forme de exprimare, de la construirea unor biserici noi în suburbiile industriale până la crearea unor misiuni care combinau evanghelismul cu asistenţa socială şi îi învăţau pe clerici despre aspectele vieţii urbane moderne. Spre sfârşitul secolului, cei religioşi măcar erau conştienţi de provocarea cu care se confruntau, spre deosebire de predecesorii lor. Un mare evanghelist englez a folosit în titlul uneia dintre cărţile sale cuvinte bine alese care doreau să scoată în evidenţă paralela cu eforturile misionare din teritoriile păgâne de peste mări: *Darkest England*. Soluţia lui era crearea unui instrument relativ nou de propagandă religioasă, menit să capteze atenţia unei noi categorii de populaţie şi să lupte cu tarele societăţii urbane, Armata Salvării.

Şi aici, revoluţia adusă de industrializare are un impact care depăşeşte cu mult viaţa materială. Este foarte dificil să înţelegem cum a luat fiinţă civilizaţia modernă, prima, din câte ştim, care nu era întemeiată pe nicio structură formală a credinţei religioase. Poate că nu putem separa rolul oraşului în subminarea vieţii religioase tradiţionale de cel al ştiinţei şi filozofiei, să spunem, în coruperea credinţei celor educaţi. Cu toate acestea, un nou viitor se întrezărea deja în populaţia industrială europeană în anul 1870, din care mare parte ştia carte, era alienată de autoritatea tradiţională, avea o mentalitate seculară şi începea să devină conştientă de sine ca entitate. Era o temelie a civilizaţiei diferită de orice existase înainte.

Am început să anticipăm deja, dar pe bună dreptate, deoarece aceasta sugerează încă o dată cât de rapid şi de profund a fost impactul industrializării asupra tuturor aspectelor vieţii. Chiar şi ritmul vieţii s-a schimbat. În întreaga

istorie de până atunci, comportamentul economic al celor mai mulți oameni fusese reglementat în mod fundamental de ritmurile naturii. Într-o economie agricolă sau pastorală ele impuneau un tipar anual care dicta atât tipul de muncă ce trebuia făcută, cât şi natura acesteia. În cadrul stabilit de anotimpuri existau subdiviziunile determinate de lumină şi întuneric, de vremea bună şi de vremea rea. Oamenii trăiau într-o relație foarte strânsă cu uneltele lor, cu animalele şi câmpurile de pe care îşi câştigau pâinea. Chiar şi relativ puținii locuitori ai oraşelor duceau, în mare măsură, o viață determinată de forțele naturii; în Marea Britanie şi în Franța o recoltă slabă încă putea distruge întreaga economie la mult timp după 1850. Totuşi, la această dată mulți oameni aveau deja o viață ale cărei ritmuri erau dictate de factori diferiți. Mai presus de toate, acestea erau stabilite de mijloacele de producție şi de cererile lor – de necesitatea de a menține în funcțiune maşinile, de costul mic sau mare al capitalului de investiții, de disponibilitatea forței de muncă. Simbolul acestui ritm era fabrica, ale cărei utilaje stabileau un tipar al muncii în care măsurarea cu precizie a timpului era esențială. Oamenii au început să se gândească într-un mod cu totul nou la timp, ca o consecință a muncii lor industriale.

Pe lângă faptul că a impus ritmuri noi, industrialismul l-a legat pe muncitor de muncă şi în alte moduri. Este dificil, dar important să evităm sentimentalizarea trecutului când evaluăm asta. La prima vedere, dezvrăjirea muncitorilor din fabrici cu rutina lor monotonă, excluzând implicarea personală şi cu sentimentul de fundal că munceşti pentru profitul altcuiva, justifică retorica pe care a inspirat-o, fie sub forma nostalgiei după lumea dispărută a meşteşugarilor, fie sub forma alienării muncitorului de roadele muncii sale. Dar şi viața țăranului medieval era monotonă, iar mare parte era petrecută muncind pentru profitul altcuiva. O rutină rigidă nu este neapărat mai puțin chinuitoare dacă este impusă de răsăritul şi apusul soarelui decât de un angajator, iar seceta şi furtunile nu sunt variații mai plăcute decât crizele sau boomul comercial. Totuşi, noile discipline au implicat o transformare revoluționară a modurilor în care un mare număr de bărbați şi femei îşi câştigau existența, oricum am evalua rezultatele în comparație cu ceea ce se petrecuse înainte.

Un exemplu poate fi găsit în ceea ce a devenit curând celebru ca unul dintre relele cele mai persistente de la începutul industrialismului, exploatarea muncii efectuate de copii. O generație de englezi, întăriți moral de abolirea sclaviei şi de exaltarea care a însoțit-o, au fost şi profund conştienți de importanța instruirii religioase – şi, prin urmare, a tot ceea ce putea interveni între aceasta şi tineri – şi dispuşi să fie sentimentali cu privire la copii aşa cum generațiile anterioare nu fuseseră. Toate acestea au contribuit la conştientizarea problemei (mai întâi, în Regatul Unit), ceea ce poate că a distras atenția de la faptul că exploatarea brutală a copiilor în fabrici era doar o parte din transformarea totală a activității

profesionale. Nu era nimic nou legat de folosirea forței de muncă a copiilor în sine. De secole, copiii erau porcari, sperietori de ciori, spicuitori, slujitori, măturători de stradă, prostituate şi hamali ocazionali în Europa (şi încă mai fac toate aceste lucruri în majoritatea societăților neeuropene). Imaginea îngrozitoare a destinului copiilor lipsiți de protecție din marele roman *Mizerabilii* al lui Hugo (1862) este o evocare a vieții acestora într-o societate preindustrială. Schimbările făcute de industrialism constau în faptul că exploatarea lor a fost reglementată şi înăsprită de formele instituționale ale fabricii. În timp ce munca copiilor într-o societate agricolă fusese, inevitabil, clar diferențiată de cea a adulților deoarece aveau mai puțină forță fizică, în operarea maşinilor exista o întreagă gamă de activități în care munca copiilor concura direct cu cea a adulților. Pe o piață muncii de obicei suprasaturată, acest lucru însemna că se exercitau presiuni irezistibile asupra părinților pentru a-şi trimite copilul în fabrică, să aducă şi el o contribuție la venitul familiei cât mai curând posibil, uneori chiar de la vârsta de 5 sau 6 ani. Consecințele erau adesea nu doar îngrozitoare pentru cei implicați, ci şi revoluționare în sensul că relațiile copilului cu societatea şi structura familiei erau deteriorate. Aceasta a fost una dintre cele mai teribile „forțe fără simțire" ale istoriei.

Problemele create de astfel de forțe erau prea stringente pentru a nu atrage atenția şi curând s-a început îngrădirea celor mai evidente tare ale industrialismului. În 1850, în Anglia legea începuse deja, de exemplu, să intervină în vederea protejării femeilor şi copiilor în mine şi în fabrici; în toate mileniile de istorie a economiilor bazate pe agricultură, până la acea dată sclavia fusese imposibil de eradicat chiar şi în lumea atlantică. Date fiind scara şi viteza fără precedent ale transformărilor sociale, Europa de la începutul epocii industriale nu trebuie acuzată fără rezerve că nu a acționat mai rapid pentru remedierea unor probleme ale căror efecte încă nu erau înțelese pe deplin. Chiar şi în prima etapă a industrialismului englez, când, poate, costul social a fost cel mai mare, era dificil să se renunțe la convingerea că eliberarea economiei de intervenția legală era esențială pentru generarea enormă de bogăție de la acea dată.

Într-adevăr, este aproape imposibil să găsim teoreticieni şi publicişti din domeniul economiei de la începutul perioadei industriale care să susțină în totalitate neamestecul în economie. Totuşi, exista un curent larg şi susținut care favoriza perspectiva că ar fi fost foarte bine ca economia de piață să fie lăsată să opereze fără ajutor sau piedici din partea politicienilor şi a funcționarilor. O forță care acționa în această direcție a fost doctrina sintetizată adesea într-o frază promovată de un grup de francezi: *laissez-faire*. Vorbind în general, după Adam Smith economiştii susținuseră, într-un consens crescând, că producția de bogăție avea să se accelereze, aşadar bunăstarea generală urma să crească, dacă utilizarea

resurselor economice urmărea cererile „fireşti” ale pieței. Un alt curent era individualismul, întruchipat atât de presupunerea că indivizii îşi cunosc cel mai bine interesele, cât şi de organizarea din ce în ce mai mult a societății în jurul drepturilor şi intereselor indivizilor.

Acestea au fost sursele vechii asocieri dintre industrialism şi liberalism; ele erau deplânse de conservatori, nostalgici după o ordine ierarhică, agricolă a obligațiilor şi îndatoririlor reciproce, a ideilor tradiționale şi a valorilor religioase. Cu toate acestea, liberalii care au primit cu brațele deschise noua epocă nu luau poziție pe o bază negativă şi egoistă. Crezul Şcolii de la „Manchester”, aşa cum a fost numită din cauza importanței simbolice a acestui oraş în dezvoltarea comercială şi industrială a Angliei, a fost pentru conducătorii ei mult mai mult decât o chestiune de îmbogățire personală. O mare bătălie politică ce i-a preocupat pe englezi mulți ani la începutul secolului al XIX-lea a arătat clar acest lucru. În centrul ei se afla o campanie pentru abrogarea aşa-numitelor „Legi ale cerealelor” prin care se impuneau taxe vamale exorbitante pentru importul grâului, un sistem tarifar impus inițial pentru a-i proteja pe fermierii britanici de importurile de cereale străine mai ieftine. Treptat, partizanii comerțului liber au câştigat, deşi nu toți au mers atât de departe ca liderul grupului care cerea abrogarea, Richard Cobden, care era devotat ideii că liberul schimb este expresia voinței divine (deşi nici acesta nu a mers atât de departe precum consulul britanic la Canton, care a proclamat că „Iisus Hristos înseamnă liber schimb, iar liberul schimb înseamnă Iisus Hristos”).

Disputa despre liberul schimb din Marea Britanie (care a avut în centru dezbaterea despre Legea cerealelor nu a fost decât elementul central) a avut mult prea multe implicații pentru a le cuprinde aici într-o scurtă prezentare. Cu cât intrăm mai mult în detalii, cu atât devine mai clar că industrialismul a implicat ideologii creatoare, pozitive, care, la rândul lor, implicau o contestare intelectuală, socială şi politică a trecutului. Acesta este motivul pentru care nu ar trebui să fie obiectul unor judecăți morale simple, deşi la acea dată atât conservatorii, cât şi liberalii credeau că asta era posibil. Aceeaşi persoană se putea opune unei legislații care să-i protejeze pe muncitori de un program de lucru lung, dovedindu-se în acelaşi timp a fi un angajator model, sprijinind activ reforma educațională şi politică şi luptând împotriva coruperii interesului public de naşterea într-o familie privilegiată. Oponentul său putea să lupte pentru protecția copiilor care lucrau în fabrici şi să se comporte ca un moşier model, un patriarh binevoitor față de arendaşii săi, opunându-se în acelaşi timp cu îndârjire extinderii concesiilor şi în cazul celor care nu erau membri ai Bisericii tradiționale sau oricărei reduceri a influenței politice a moşierilor. Totul era foarte confuz. Şi în cazul particular al legilor cerealelor rezultatul a fost paradoxal, căci un prim-ministru tory s-a lăsat în cele din urmă convins de argumentele celor care doreau

abrogarea. Când a avut ocazia să facă acest lucru fără a se contrazice prea evident, a convins Parlamentul să facă schimbarea, în 1846. Unii membri ai partidului său nu l-au iertat niciodată, iar acest punct culminant al carierei politice a lui Sir Robert Peel, pentru care avea să fie respectat de oponenții săi liberali odată ce nu le-a mai stat în cale, a fost atins cu puțin timp înainte de a fi înlăturat de la putere de propriii susținători.

Doar în Anglia această problemă a fost dezbătută foarte explicit şi cu o concluzie foarte tranşantă. În alte țări protecționiştii s-au dovedit curând a avea câştig de cauză. Abia la mijlocul secolului, o perioadă de expansiune şi de prosperitate, în special pentru economia britanică, ideile despre liberul schimb au început să fie susținute mai mult în afara Regatului Unit, a cărui prosperitate era considerată de partizani o dovadă a corectitudinii părerilor lor şi i-a mai înmuiat chiar şi pe oponenți; liberul schimb a devenit o dogmă politică britanică, rămasă intangibilă până în secolul XX. Prestigiul supremației economice a britanicilor a făcut-o pentru scurt timp populară şi în alte regiuni. Prosperitatea acestei perioade a datorat, de fapt, la fel de mult şi altor influențe, pe lângă acest triumf ideologic, dar credința a sporit optimismul adepților liberalismului economic. Crezul lor era punctul culminant al perspectivei progresiste asupra potențialului uman, cu rădăcini în ideile Iluminismului.

Motivele întemeiate ale acestui optimism pot fi ignorate mult prea uşor astăzi. În evaluarea impactului industrialismului, suntem dezavantajați de faptul că nu avem în față mizeria trecutului pe care l-a lăsat în urmă. În ciuda sărăciei şi a mahalalelor (şi cele mai îngrozitoare erau deja departe de ochii celor mai mulți nord-europeni), oamenii care trăiau în marile oraşe în 1900 consumau mai mult şi trăiau mai mult decât strămoşii lor. Acest lucru nu însemna, bineînțeles, nici că erau foarte înstăriți, după standardele de mai târziu, nici că erau mulțumiți. Dar adesea şi, probabil, în cele mai multe privințe o duceau mai bine din punct de vedere material decât predecesorii lor sau decât majoritatea contemporanilor lor din țările neeuropene. Oricât ar părea de uluitor, ei făceau parte din minoritatea privilegiată a omenirii. Faptul că speranța lor de viață creştea era cea mai bună dovadă.

2

Schimbarea politică într-o epocă a revoluțiilor

În secolul al XVIII-lea termenul „revoluție” a ajuns să aibă o nouă semnificație. În mod tradițional, el se referea doar la o schimbare în componența guvernului – şi nu neapărat una violentă (deşi unul dintre motivele pentru care „revoluția glorioasă” care a avut loc în Anglia în 1688 a fost considerată glorioasă a fost lipsa violenței, aşa cum au învățat să creadă englezii). Oamenii puteau vorbi despre o „revoluție” care avea loc la o anumită curte atunci când un ministru era înlocuit de altul. După 1789 lucrurile s-au schimbat. Lumea a ajuns să considere acest an începutul unui nou tip de revoluție, o adevărată ruptură cu trecutul, caracterizată poate de violență, dar şi de posibilități nelimitate de schimbare radicală, socială, politică şi economică, şi a început să creadă, de asemenea, că acest nou fenomen putea să transceandă granițele naționale şi să aibă caracter universal şi general. Chiar şi cei care nu erau deloc de acord cu oportunitatea unei astfel de revoluții puteau accepta totuşi că acest nou tip de revoluție era un fenomen al politicii epocii lor.

Nu ar fi corect să încercăm să grupăm toate schimbările politice ale acestei perioade sub rubrica „revoluție”, concepută în astfel de termeni. Dar putem vorbi despre o „epocă a revoluției” din alte două motive. Unul este că în mai puțin de un secol au existat mult mai multe revolte politice decât până atunci care puteau fi numite revoluții în această accepțiune extremă, deşi o mare parte dintre ele au eşuat şi altele au generat rezultate complet diferite de cele la care se aşteptau oamenii. În al doilea rând, dacă dăm termenului mai multă elasticitate şi îi permitem să acopere exemple de schimbare politică foarte accelerată şi fundamentală, care depăşesc cu siguranță înlocuirea unui set de guvernanți cu altul, atunci în aceşti ani avem mult mai puține schimbări politice dramatice care sunt în mod distinct revoluționare prin efectul lor. Prima şi cea mai evidentă a fost dizolvarea primului Imperiu Britanic, al cărui episod central a ajuns să fie numit ulterior Revoluția americană.

În 1763 puterea imperială britanică în America de Nord era la apogeu. Canada fusese cucerită de la francezi; vechea teamă de un cordon de forturi franceze pe valea fluviului Mississippi care putea să îngrădească cele 13 colonii fusese înlăturată. Aceasta părea că elimină orice rețineri cu privire la viitor, şi totuşi unii profeți sugeraseră deja, chiar înainte de înfrângerea francezilor, că înlăturarea acestora nu avea să întărească, ci să slăbească strânsoarea britanicilor asupra Americii de Nord. În coloniile britanice, la urma urmelor, existau deja mai mulți colonişti decât numărul supuşilor din multe state suverane ale Europei.

Mulți nu erau nici de origine engleză şi nici vorbitori nativi de engleză. Ei aveau interese economice care nu se suprapuneau în mod necesar cu cele ale puterii imperiale. Cu toate acestea, controlul guvernului britanic asupra lor avea să scadă, pur şi simplu din cauza distanțelor uriaşe care separau Londra de colonii. Odată ce amenințarea din partea francezilor (şi din partea indienilor pe care francezii îi incitaseră) a fost îndepărtată, legăturile cu imperiul puteau fi lăsate să slăbească şi mai mult.

Curând au apărut dificultăți. Cum avea să fie organizat vestul? Ce relație urma să aibă cu coloniile existente? Cum aveau să fie tratați noii supuşi canadieni ai coroanei? Aceste probleme au fost urgentate de revolta indienilor de pe valea râului Ohio din 1763, ca reacție la presiunile exercitate de colonişti, care considerau că vestul le aparținea lor de drept, ca să-l colonizeze şi să facă negoț. Guvernul imperial a interzis imediat colonizarea regiunii de la vest de munții Allegheny. La început, interdicția i-a deranjat pe mulți colonişti care aşteptaseră cu nerăbdare exploatarea acestor regiuni, iar faptul că administratorii britanici au negociat tratate cu indienii şi au făcut aranjamente pentru o frontieră păzită de garnizoane ca să-i protejeze pe colonişti şi pe indieni unii de ceilalți i-a iritat şi mai mult.

Au urmat zece ani în care potențialul latent al independenței americane a ajuns la maturitate şi s-a acumulat. Nemulțumirile s-au transformat mai întâi în rezistență, apoi în rebeliune. În mod repetat, politicienii coloniali au folosit legi britanice provocatoare pentru a radicaliza politica americană, făcându-i pe colonişti să creadă că libertatea practică de care se bucurau era deja în pericol. Ritmul era stabilit peste tot de inițiativele britanicilor. În mod paradoxal, Marea Britanie a fost condusă în această perioadă de o serie de miniştri nerăbdători să facă reforme în afacerile coloniale; intențiile lor excelente au contribuit la distrugerea unui statu-quo care se dovedise viabil până atunci. Astfel, oferă unul dintre primele exemple a ceea ce avea să devină un fenomen frecvent în următoarele câteva decenii: instigarea intereselor particulare la revoltă printr-o reformă bine intenționată, dar prost gândită din punct de vedere politic.

Un principiu înțeles clar la Londra era că americanii trebuiau să plătească o cotă-parte corectă din impozitele care contribuiau la apărarea lor şi la bunăstarea imperiului. Au existat două încercări de a asigura acest lucru. Prima, în 1764-1765, a luat forma impunerii unor taxe pe zahărul importat în colonii şi a unei Legi a timbrului menite să strângă bani de pe urma marcajelor fiscale puse pe diferite categorii de documente juridice. Importante la aceste măsuri nu erau sumele pe care îşi propuneau să le colecteze, nici măcar noutatea taxării tranzacțiilor interne ale coloniilor (dezbătută pe larg), ci mai mult faptul că acestea erau, atât din punctul de vedere al politicienilor englezi, cât şi al contribuabililor americani, acte legislative unilaterale adoptate de parlamentul

imperial. De obicei problemele coloniale erau rezolvate şi venitul era obținut în urma unor negocieri cu propriile adunări. Acum însă se discuta ceva care nu mai fusese niciodată pus sub semnul întrebării: dacă suveranitatea legislativă necontestată a Parlamentului Regatului Unit se extindea şi asupra coloniilor sale. Au urmat revolte, acorduri împotriva importurilor şi proteste puternice. Nefericiții funcționari la care erau timbrele au avut multe de suferit. Ca un semn de rău augur, reprezentanții a nouă colonii au luat parte la un Congres privind Legea timbrului pentru a protesta. Legea timbrului a fost abrogată.

Guvernul de la Londra a adoptat apoi altă direcție. A doua sa inițiativă fiscală impunea taxe vamale externe asupra vopselelor, sticlei şi ceaiului. Deoarece acestea nu erau taxe interne şi guvernul imperial reglementase dintotdeauna comerțul, păreau mai promițătoare. Dar asta s-a dovedit a fi o iluzie. Politicienii radicali ai americanilor le spuneau acum acestora că nu ar trebui să fie taxați deloc de o legislatură în care nu erau reprezentați. În opinia lui George al III-lea, nu puterea coroanei, ci cea a Parlamentului era atacată. S-au iscat alte revolte şi boicoturi, precum şi una dintre primele ciocniri influente care formează o parte atât de importantă a istoriei decolonizării, când moartea a cinci manifestanți în 1770 a căpătat proporții mitice sub numele „Masacrul din Boston”.

Încă o dată, guvernul britanic a dat înapoi. Trei taxe au fost retrase; a rămas taxa pe ceai. Din nefericire, situația scăpase deja de sub control; problema nu mai ținea de taxare, aşa cum credea guvernul britanic, discutându-se mai mult dacă Parlamentul imperial putea elabora legi care să se aplice în colonii; aşa cum s-a exprimat George al III-lea la scurt timp după aceea: „Trebuie ori să le stăpânim, ori să le lăsăm complet de capul lor”. Problema s-a concentrat într-un singur loc, deşi se manifesta pe întreg cuprinsul coloniilor. În 1773, după distrugerea unei cantități de ceai de către radicali („Partida de ceai de la Boston”), întrebarea crucială pentru guvernul britanic era: putea statul Massachusetts să fie guvernat?

Britanicii nu aveau să mai dea înapoi: George al III-lea, miniştrii săi şi majoritatea Camerei Comunelor au căzut de acord asupra acestui aspect. Au fost votate o serie de legi coercitive pentru a supune Bostonul. Vocile radicalilor din Noua Anglie erau ascultate cu tot mai multă simpatie în acest moment deoarece o măsură umană şi rațională care influența viitorul Canadei, *Québec act* din 1774, a stârnit sentimente puternice. Unora nu le plăcea poziția privilegiată pe care acesta o prevedea pentru romano-catolicism (intenția a fost de a nu-i supăra pe canadienii francezi după ce li se schimbaseră conducătorii), în timp ce alții considerau că lărgirea granițelor canadiene spre sud până la Ohio era un alt blocaj al expansiunii spre vest. În acelaşi an, în septembrie, un Congres continental al reprezentanților coloniilor, care s-au reunit la Philadelphia, a stopat exporturile către Marea Britanie şi a cerut să fie abrogată o mare parte din legislația existentă,

inclusiv *Québec act*. Deja uzul de forță era probabil inevitabil. Politicienii coloniali radicali au făcut public sentimentul de independență pe care îl aveau deja mulți americani. Dar era de neconceput ca un guvern imperial din secolul al XVIII-lea să înțeleagă acest lucru. Guvernul britanic a fost, în realitate, extrem de reticent la ideea de a acționa pe baza convingerilor sale, făcând pur şi simplu uz de forță pentru ca dezordinea şi intimidarea coloniştilor moderați şi paşnici să nu ajungă foarte departe. În acelaşi timp, a exprimat clar faptul că nu era dispus să facă concesii legate de principiile suveranității.

S-au strâns arme în Massachusetts. În aprilie 1775, un detaşament de soldați britanici trimis la Lexington pentru a captura o parte din ele a avut prima ciocnire armată din cadrul Revoluției Americane. Prima etapă nu s-a încheiat aici. A mai durat un an până când sentimentele liderilor coloniştilor s-au cristalizat în convingerea că doar independența deplină față de Marea Britanie avea să asigure o rezistență eficientă. Rezultatul a fost Declarația de Independență din iulie 1776, iar dezbaterea a fost transferată pe câmpul de luptă.

Britanicii au pierdut războiul care a urmat din cauza dificultăților impuse de geografie, deoarece generalii americani au reuşit să evite forțele superioare suficient de mult timp pentru a păstra o armată care să le poată învinge la Saratoga în 1777, deoarece francezii au intrat în război curând după aceea, luându-şi revanşa pentru înfrângerea din 1763, iar spaniolii i-au urmat, înclinând astfel balanța puterii navale. Britanicii mai aveau un handicap: nu au îndrăznit să poarte genul de război care le putea aduce victoria militară terorizând populația americană şi încurajându-i astfel pe cei ce doreau să rămână sub stăpânire britanică să întrerupă aprovizionarea şi libertatea de mişcare de care se bucura armata generalului Washington. Nu puteau face acest lucru deoarece scopul lor principal era să păstreze deschisă calea spre o pace conciliantă cu coloniştii dispuşi să accepte din nou stăpânirea britanică. În aceste circumstanțe, coaliția Bourbonilor a fost fatală.

Decizia militară a fost luată în 1781, când o armată britanică a fost prinsă în capcană la Yorktown între americanii de pe uscat şi o escadrilă franceză pe mare. Nu au fost implicați decât vreo 7.000 de oameni, dar capitularea lor a fost cea mai mare umilință suferită vreodată de armatele britanice şi sfârşitul unei epoci de supremație imperială. Curând au început negocieri de pace şi, doi ani mai târziu, la Paris, a fost semnat un tratat prin care Marea Britanie recunoştea neatârnarea Statelor Unite ale Americii, al căror teritoriu avea să se întindă până la Mississippi, aşa cum consimțiseră deja negociatorii britanici. A fost o decizie crucială în formarea unei noi națiuni; francezii, care îşi închipuiseră că vor recupera valea fluviului Mississippi, au fost dezamăgiți. Aparent, continentul nordic avea să fie împărțit de rebeli doar cu Spania şi Marea Britanie.

În ciuda tuturor problemelor mărunte care mai trebuiau rezolvate şi a unor dispute privind graniţa care au trenat zeci de ani, apariţia unui nou stat cu mari resurse potenţiale în emisfera vestică a fost, după orice standarde, o schimbare revoluţionară. Dacă de multe ori, la început, importanţa sa a fost minimalizată de unii observatori străini, acest lucru a fost cauzat de faptul că slăbiciunile noii naţiuni erau atunci mai evidente decât potenţialul său. Într-adevăr, încă nu era clar că este o naţiune; coloniile erau divizate şi mulţi se aşteptau să cadă pradă certurilor şi dezbinării. Marele lor avantaj inestimabil era faptul că se aflau departe. Îşi puteau rezolva problemele practic netulburate de intervenţii străine, o binecuvântare crucială pentru multe dintre evenimentele viitoare.

Victoria în război a fost urmată de o perioadă critică de şase ani în care o mână de politicieni americani a luat decizii ce aveau să determine în mare parte istoria viitoare a lumii. Ca în toate războaiele civile şi în cele pentru independenţă, se creaseră noi diviziuni care au accentuat vulnerabilităţile politice. Printre acestea, cele care îi diferenţiau pe loialişti de rebeli erau poate, în ciuda îndârjirii lor, cele mai puţin importante. Această problemă fusese rezolvată, brutal, prin emigrarea celor învinşi; aproximativ 80.000 de loialişti au părăsit coloniile rebele, din tot felul de motive, de la faptul că nu le plăcea să fie intimidaţi şi terorizaţi până la simpla loialitate faţă de coroană. Alte diviziuni aveau să provoace necazuri şi mai mari în viitor. Pe fermieri, comercianţi şi proprietarii de plantaţii îi separau interese de clasă şi economice. Existau diferenţe importante între noile state care înlocuiseră fostele colonii şi între regiunile sau secţiunile unei ţări care se dezvolta rapid; una dintre acestea, cea impusă de importanţa economică a sclavilor negri în statele din sud, avea să necesite decenii pentru a fi soluţionată. În acelaşi timp, şi americanii au avut mari avantaje când au început edificarea naţiunii. Ei priveau spre viitor fără povara unei uriaşe populaţii analfabete şi înapoiate de ţărani, ca acelea care stăteau în calea dezvoltării unui sistem democratic în multe alte ţări. Aveau un teritoriu imens şi mari resurse economice chiar şi numai în regiunile pe care le ocupau în acel moment. În fine, aveau în spate civilizaţia europeană, supusă doar modificărilor pe care moştenirile sale le puteau suferi în urma transplantului pe un continent virgin – sau aproape virgin.

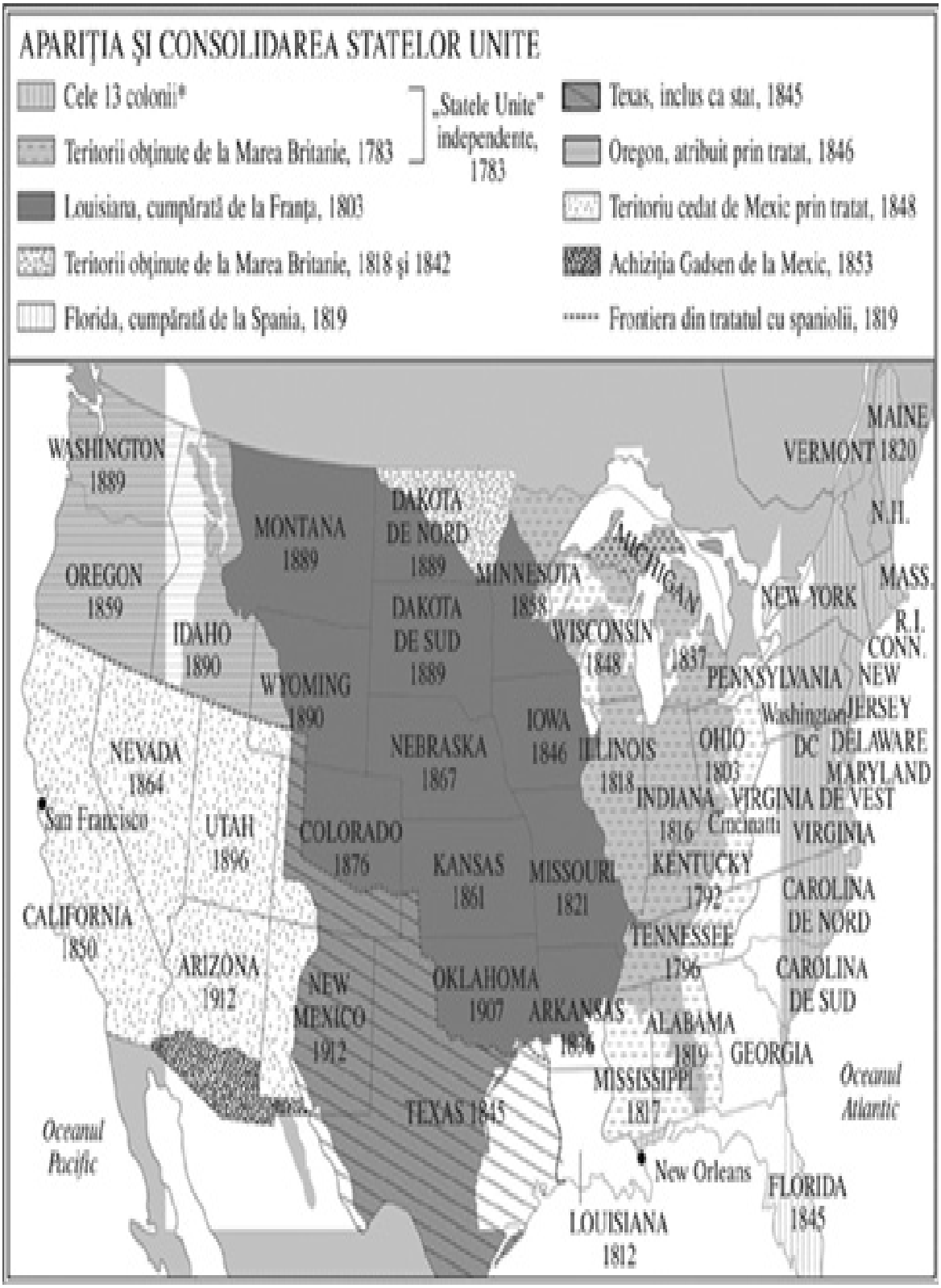

Războiul împotriva britanicilor impusese o anumită disciplină. Coloniile căzuseră de acord asupra Articolelor Confederației, ratificate în 1781. Ele

includeau şi un nume pentru noua naţiune, Statele Unite ale Americii. Pacea a adus cu sine sentimentul din ce în ce mai acut că aceste aranjamente nu mai erau mulţumitoare. Existau două arii de preocupare majoră. În primul rând, erau nemulţumirile rezultate în principal din dezacordul cu privire la ceea ce ar fi trebuit să însemne Revoluţia în afacerile interne. Guvernul central a ajuns să li se pară multor americani mult prea slab pentru a face faţă nemulţumirilor şi dezordinii. În al doilea rând, exista situaţia apărută în urma unei depresiuni economice postbelice, care afecta în principal comerţul exterior şi era legată de anumite probleme monetare create de faptul că fiecare stat era independent. Guvernul central nu părea pregătit nici pentru a rezolva aceste probleme. A fost acuzat de neglijarea intereselor economice americane în relaţiile sale cu alte ţări. Indiferent dacă era adevărat sau nu, mulţi credeau asta. Rezultatul a fost o întâlnire a unor delegaţi ai statelor în cadrul unei convenţii constituţionale la Philadelphia, în 1787. După o muncă de patru luni au semnat un proiect de constituţie, care a fost ulterior trimis fiecărui stat în vederea ratificării. Atunci când au ratificat-o nouă state, constituţia a intrat în vigoare, în vara anului 1788. În aprilie 1789, George Washington, fostul comandant al forţelor răsculate împotriva Angliei, a depus jurământul de credinţă, devenind primul preşedinte al noii republici; el a inaugurat astfel o serie de preşedinţi care continuă fără întrerupere şi astăzi.

S-au spus multe despre nevoia de instituţii simple şi de principii clare ca intenţie şi totuşi noua constituţie avea să-şi dezvăluie potenţialul de dezvoltare şi 200 de ani mai târziu. În ciuda hotărârii celor care au redactat-o de a oferi un document care să reziste fără ambiguitate reinterpretărilor, nu au reuşit (din fericire). Constituţia Statelor Unite avea să se dovedească a fi capabilă de a dăinui de-a lungul unei epoci istorice, care a transformat o mână de societăţi în mare parte agricole într-o putere mondială industrială gigantică. Acest lucru s-a datorat în parte unor amendamente inteligente, dar în mare măsură noii interpretări a doctrinelor pe care le întruchipa. Multe au rămas, de asemenea, neschimbate; deşi adesea formale, aceste caracteristici ale constituţiei sunt foarte importante. Pe lângă acestea, erau şi anumite principii fundamentale care aveau să dăinuie, chiar dacă au existat multe discuţii privind semnificaţia lor.

Să începem cu faptul cel mai evident: constituţia era republicană. Nu era în niciun caz un lucru normal pentru secolul al XVIII-lea şi nu ar trebui luat ca de la sine înţeles. Unii americani considerau că republicanismul era atât de important şi atât de nesigur, încât chiar dezaprobau constituţia deoarece credeau că aceasta (şi în special instalarea prin constituţie a unui preşedinte ca şef al executivului) este „înclinată spre monarhie”, aşa cum s-a exprimat unul dintre ei. Republicile din Antichitate le erau cunoscute europenilor cu educaţie clasică nu doar pentru moralitatea lor legendară, ci şi pentru tendinţa lor spre declin şi facţiune. Nici

istoria republicilor italiene nu era prea promițătoare, fiind mult mai puțin edificatoare decât cea a Atenei şi a Romei. În Europa, în secolul al XVIII-lea erau puține republici, aparent lipsite de succes. Păreau să persiste doar în state mici, deşi se admitea că izolarea Statelor Unite putea proteja anumite forme republicane care în altă parte garantau colapsul unui stat de mari dimensiuni. Cu toate acestea, observatorii nu erau prea optimişti cu privire la noua națiune. Succesul ulterior al Statelor Unite urma să aibă aşadar o importanță incalculabilă în schimbarea opiniei despre republicanism. Foarte curând, capacitatea de supraviețuire a acestuia, costurile sale reduse şi un liberalism despre care s-a crezut în mod greşit că ar fi inseparabil de el au atras atenția criticilor guvernărilor tradiționale din toată lumea civilizată. Unii susținători ai schimbării politice din Europa au început curând să se inspire de la America; în scurt timp, influența exemplului republican avea să se răspândească de la continentul nord-american la cel sud-american.

A doua caracteristică a noii constituții, de o importanță fundamentală, a fost că avea în mare parte rădăcini în experiența politică britanică. Pe lângă dreptul din Anglia, ale cărui principii cutumiare au trecut în jurisprudența noului stat, acest lucru era valabil şi în cazul structurii propriu-zise a guvernului. Toți părinții fondatori crescuseră în sistemul colonial britanic, în care nişte adunări alese dezbătuseră subiecte de interes public cu guvernatorii monarhiei. Ei au instituit o legislatură bicamerală (deşi au exclus orice element ereditar din componența acesteia) după modelul englez, pentru a echilibra puterile preşedintelui. Astfel, au urmat teoria constituțională engleză, plasând un monarh, fie el şi unul ales, la conducerea aparatului executiv al guvernului. Deşi britanicii aveau o monarhie electivă, nu aşa funcționa de fapt constituția britanică în secolul al XVIII-lea, dar era o aproximare destul de corectă a acesteia la suprafață.

În realitate, părinții fondatori au luat cea mai bună constituție pe care o cunoşteau, au curățat-o de elementele corupte (aşa cum le vedeau ei) şi i-au adăugat modificări potrivite situației politice şi sociale americane. Ceea ce nu au făcut a fost să imite principiul alternativ de guvernare existent în Europa la acea vreme – absolutismul monarhic – chiar şi sub forma sa luminată. Americanii au elaborat o constituție pentru oameni liberi deoarece credeau că britanicii aveau deja o astfel de constituție. Ei considerau că aceasta dăduse greş doar în măsura în care fusese coruptă şi că fusese folosită în mod incorect pentru a-i priva pe americani de drepturile pe care ar fi trebuit să le exercite în conformitate cu ea. Din această cauză, aceleaşi principii de guvernare (deşi sub forme mult evoluate) aveau să fie într-o zi promovate şi susținute în zone ce nu împărtăşeau niciuna dintre premisele culturale ale lumii anglo-saxone pe care se bazau.

Unul dintre modurile în care Statele Unite s-au diferențiat radical de majoritatea celorlalte state existente şi s-au îndepărtat în mod conştient de

modelul constituțional britanic respecta principiul federalismului. Acesta era, într-adevăr, o componentă fundamentală, deoarece doar unele concesii importante făcute independenței statelor puteau asigura înființarea noii uniuni. Fostele colonii nu aveau nicio dorință de a înființa un nou guvern central care să le terorizeze, așa cum credeau că făcuse guvernul regelui George. Structura federală a oferit o soluție la problema diversității – *e pluribus unum*. Ea a dictat, de asemenea, o mare parte din forma şi conținutul politicii americane în următorii 80 de ani. Pe rând, diferite chestiuni, economice, sociale sau ideologice în substanță, aveau să fie puse continuu în discuție apropo de relațiile corecte dintre guvernul central şi state. Era o dezbatere care în cele din urmă avea să fie cât pe ce să distrugă Uniunea. Federalismul avea să promoveze, de asemenea, o reajustare majoră în cadrul constituției, crearea Curții Supreme ca instrument de verificare juridică. În afara Uniunii, secolul al XIX-lea avea să dezvăluie atracția față de federalism resimțită de multe alte țări, impresionate de ceea ce păreau să fi reuşit să pună în practică americanii. Federalismul avea să fie văzut de liberalii europeni ca un mecanism crucial pentru reconcilierea unității cu libertatea, iar guvernele britanice l-au considerat un ajutor important în gestionarea problemelor coloniale.

În fine, în orice prezentare, oricât de succintă, a semnificației istorice a constituției Statelor Unite trebuie acordată atenție cuvintelor sale de deschidere: „Noi, Poporul” (deşi se pare că au fost incluse aproape întâmplător). În 1789 aranjamentele politice reale nu erau în niciun caz democratice, dar principiul suveranității populare a fost enunțat clar încă din start. Sub orice formă putea s-o ascundă mitologia unei anumite epoci istorice, voința poporului avea să rămână curtea de apel finală în politică pentru americani. Aici se înregistra o îndepărtare fundamentală de practica constituțională britanică, care datora ceva şi modului în care coloniştii îşi creaseră uneori constituții în secolul al XVII-lea. Totuşi, constituționalismul britanic era prescriptiv; suveranitatea regelui în parlament nu era dată de faptul că poporul decisese cândva asta, ci de faptul că exista şi nu era contestată. Aşa cum spunea cândva marele istoric constituționalist englez Frederic Maitland, englezii luaseră autoritatea coroanei drept substitut al teoriei statului. Noua constituție a rupt cu această teorie prescriptivă şi cu oricare alta (deşi nu şi cu gândirea politică engleză, deoarece John Locke afirmase în anii 1680 că guvernele îşi bazează puterile pe încredere şi că poporul poate răsturna guvernele care abuzează de această încredere, iar unii englezi justificaseră şi în acest fel „revoluția glorioasă”).

Adoptarea de către americani a unei teorii democratice potrivit căreia toate guvernele îşi derivă puterile din consimțământul celor guvernați (aşa cum se afirmase în Declarația de Independență) a fost epocală. Dar ea nu rezolva în niciun caz dintr-odată problemele autorității politice. Mulți americani se temeau de ceea ce putea face o democrație şi au căutat să restrângă elementul popular din

sistemul politic încă de la început. O altă problemă a fost generată de drepturile fundamentale stipulate în primele zece amendamente ale constituției la sfârșitul anului 1789. Acestea erau probabil la fel de deschise remodificărilor ulterioare în mâinile suveranității populare ca orice altă parte a constituției. Aici era o sursă importantă de dezacord pentru viitor: americanii au tins întotdeauna nu fie foarte siguri (în special când venea vorba de afacerile altor țări, dar și în cele interne din când în când) dacă principiile democratice constau în respectarea dorințelor majorității sau în susținerea anumitor drepturi fundamentale. Cu toate acestea, adoptarea *de facto* a principiului democratic în 1787 a fost extrem de importantă și justifică considerarea constituției o piatră de hotar în istoria lumii. Pentru generațiile următoare noile State Unite aveau să devină centrul aspirațiilor oamenilor din lumea întreagă care își doreau să fie liberi – „ultima speranță a lumii", cum spunea cândva un american. Chiar și astăzi, când America pare atât de des conservatoare și orientată spre interior, idealul democratic al cărui custode și model a fost atâta timp își menține forța în multe țări, iar instituțiile pe care le-a fertilizat funcționează încă.

Parisul a fost centrul discuțiilor sociale și politice din Europa. Aici s-au întors unii dintre soldații francezi care contribuiseră la nașterea tinerei republici americane. Nu este de mirare, prin urmare, că, deși aproape toate națiunile europene au reacționat într-o oarecare măsură la revoluția de peste Atlantic, francezii au conștientizat-o foarte intens. Exemplul american și speranțele pe care le-a trezit au contribuit, deși secundar, la uriașa eliberare de forțe care, după două sute de ani și multe revolte ulterioare, încă se numește „Revoluția Franceză". Din nefericire, această denumire mult prea familiară și simplă ridică obstacole în calea înțelegerii. Politicieni și savanți au oferit numeroase interpretări diferite a ceea ce a reprezentat esența Revoluției, s-au contrazis mult timp cu privire la durata acesteia și la rezultatele sale și chiar și cu privire la începutul ei. Nu prea sunt de acord decât cu faptul că ceea ce s-a întâmplat în 1789 a fost foarte important. Într-un interval foarte scurt, a schimbat întregul concept de revoluție, deși o mare parte a sa privea mai mult spre trecut decât spre viitor. Era o amplă distilare a societății franceze, un amestec confuz de elemente conservatoare și inovatoare, similare în mare măsură cu cele din anii 1640 din Anglia, la fel de confuz și în ceea ce privește conștientizarea sau neconștientizarea direcției și a scopului.

Această confuzie a fost simptomul unor mari dislocări și disfuncții în viața materială și guvernarea Franței. Franța era cea mai mare dintre puterile europene și conducătorii ei nici nu puteau, nici nu doreau să renunțe la rolul său internațional. Prima consecință a Revoluției Americane a fost că i-a oferit ocazia de a se răzbuna; Yorktownul a fost răzbunarea pentru înfrângerea suferită în fața britanicilor în Războiul de Șapte Ani, iar pierderea celor 13 colonii de către aceștia a fost o oarecare compensare pentru pierderea Indiei și a Canadei de către

francezi. Totuşi, acest efort încununat de succes a fost costisitor. A doua consecinţă importantă a fost că, fără să câştige altceva în afară de umilirea unui rival, Franţa a crescut şi mai mult datoria ce s-a acumulat în urma eforturilor sale de a edifica şi a menţine supremaţia în Europa începând din anii 1630.

O serie de miniştri din timpul lui Ludovic al XVI-lea – un rege tânăr şi oarecum obtuz, dar de înaltă ţinută morală şi bine intenţionat, care a urcat pe tron în 1774 – au încercat să achite această datorie şi să elibereze monarhia de povara covârşitoare pe care o impunea (şi după 1783 devenea clar că independenţa reală a Franţei în afacerile externe se restrângea dramatic din această cauză). Niciunul dintre ei nu a reuşit nici măcar să stopeze creşterea datoriei, cu atât mai puţin s-o reducă. Mai rău, încercările lor doar au arătat proporţiile eşecului. Deficitul putea fi măsurat şi cifrele puteau fi publicate aşa cum nu ar fi fost niciodată posibil în timpul Ludovic al XIV-lea. Dacă Franţa era ameninţată de ceva în anii 1780, acesta nu era spectrul revoluţiei, ci spectrul falimentului statului. Întreaga structură socială şi politică a Franţei stătea în calea impozitării averilor bogătaşilor, singura modalitate sigură de a ieşi din impasul financiar. Încă de pe vremea lui Ludovic al XIV-lea se dovedise a fi imposibil să se perceapă impozite importante de la bogaţi fără a se face uz de forţă, căci premisele de drept şi sociale din Franţa şi multitudinea de privilegii, imunităţile speciale şi drepturile prescriptive pe care le sprijineau împiedicau progresul. Dilema guvernării europene din secolul al XVIII-lea era cea mai evidentă în Franţa: o monarhie teoretic absolută nu putea aduce atingere masei de libertăţi şi drepturi care formau constituţia în esenţă medievală a ţării fără a-i ameninţa temeliile. Însăşi monarhia se baza pe prescriere.

Tot mai multor francezi li se părea că Franţa avea nevoie de o reformă a structurii sale guvernamentale şi constituţionale ca să scape de dificultăţi. Dar unii au mers mai departe. Aceştia au văzut în incapacitatea guvernului de a împărţi echitabil sarcinile fiscale între clase exemplul extrem al unei întregi game de abuzuri care aveau nevoie de reformă. Problema a fost exagerată din ce în ce mai mult în termeni de polarităţi: raţiune şi superstiţie, libertate şi sclavie, umanitarism şi lăcomie. Mai presus de toate, aceasta a avut tendinţa de a se concentra asupra chestiunii simbolice a privilegiilor legale. Clasa împotriva căreia s-a îndreptat furia provocată de această situaţie a fost nobilimea, un corp extraordinar de divers şi foarte numeros (se pare că existau între 200.000 şi 250.000 de nobili de sex masculin în Franţa în 1789) despre care nu se poate face nicio generalizare culturală, economică sau socială, dar ai cărui membri împărtăşeau un statut juridic care le conferea într-o anumită măsură privilegii de drept.

Deşi logica severităţii financiare a împins guvernele Franţei tot mai mult spre un conflict cu cei privilegiaţi, a existat o reticenţă firească a multor consilieri

regali, şi ei nobili de regulă, şi a regelui însuşi de a lua măsuri altfel decât prin acord. În 1788, când o serie de eşecuri au convins guvernul să admită că un conflict era inevitabil, acesta a căutat totuşi să-l limiteze la canalele sale legale şi, asemenea englezilor în 1640, a apelat la instituții istorice pentru a face acest lucru. Neavând un parlament, a recuperat din tradiția constituționalismului francez lucrul cel mai apropiat de un organ reprezentativ național pe care îl avusese Franța vreodată, Stările Generale. Această adunare în care îşi aveau locul reprezentanții nobilimii, ai clerului şi ai orăşenilor nu se mai întrunise din 1614. Se spera că aceasta avea să asigure o autoritate morală suficientă pentru a obține acordul celor privilegiați din punct de vedere fiscal să plătească impozite mai mari. Era o etapă absolut constituțională, dar, ca soluție, avea dezavantajul că s-au creat aşteptări mari, nefiind clar ce puteau face Stările Generale din punct de vedere legal. Au existat mai multe răspunsuri. Unii afirmau deja că Stările Generale puteau da legi pentru națiune, chiar dacă în joc erau privilegii legale istorice şi incontestabile.

Această criză politică foarte complicată se acutiza la sfârşitul unei perioade în care Franța s-a aflat şi sub alte presiuni. Una era creşterea populației. Din al doilea sfert al secolului, aceasta creştea cu o rată pe care epocile ulterioare ar considera-o lentă, dar care era suficient de accelerată pentru a depăşi creşterea producției de alimente. Această situație a susținut o inflație pe termen lung a prețurilor la alimente, care i-a afectat cel mai puternic pe săraci, majoritatea țărani ce dețineau doar o palmă de pământ sau nu aveau pământ deloc. Date fiind suprapunerea cu cerințele fiscale ale guvernului – care mult timp a ținut criza financiară la distanță prin împrumuturi sau prin instituirea unor impozite directe şi indirecte ce au apăsat cel mai greu pe umerii săracilor – şi eforturile moşierilor de a se proteja în vremuri de inflație prin menținerea unui nivel scăzut al salariilor şi prin creşterea arendelor şi dărilor, viața săracilor devenea din ce în ce mai dură şi mai plină de nevoi în acest secol. La această sărăcire generală ar trebui adăugate problemele speciale care afectau din când în când anumite regiuni sau clase, dar care, întâmplător, s-au intensificat în a doua jumătate a anilor 1780. Recoltele slabe, bolile vitelor şi recesiunea, care a afectat puternic zonele unde țăranii făceau produse textile pentru a-şi suplimenta veniturile – toate acestea au subminat sănătatea precară a economiei în anii 1780. Efectul cumulat a fost că alegerile pentru Stările Generale din 1789 au avut loc într-o atmosferă foarte agitată şi îndârjită. Milioane de francezi căutau cu disperare o cale de a scăpa de necazuri, erau nerăbdători să găsească şi să acuze nişte țapi ispăşitori şi aveau idei destul de nerealiste legate de binele pe care regele, în care aveau încredere, li-l putea face.

Astfel, Revoluția Franceză a fost cauzată de o interacțiune complexă a neputinței guvernului, nedreptății sociale, greutăților economice şi intențiilor de

reformă. Dar, înainte ca această complexitate să se piardă din vedere în luptele politice care au urmat şi în sloganurile simpliste pe care acestea le-au generat, este important să subliniem că aproape nimeni nici nu a anticipat, nici nu a dorit acest rezultat. Exista multă nedreptate socială în Franța, dar nu mai multă decât ar fi tolerat numeroase alte state în secolul al XVIII-lea. Au fost o mulțime de susținători plini de speranță ai anumitor reforme, care variau de la abolirea cenzurii la interzicerea literaturii imorale şi profane, dar nimeni nu se îndoia că astfel de modificări puteau fi aduse uşor de rege, dacă era informat de dorințele şi nevoile poporului său. Ceea ce nu exista era o tabără revoluționară care să înfrunte în mod clar o tabără reacționară.

Taberele au apărut abia după întrunirea Stărilor Generale. Acesta este unul dintre motivele pentru care ziua când s-a petrecut acest lucru, 5 mai 1789 (la o săptămână după intrarea în funcție a lui George Washington), este o dată rămasă în istoria lumii, deoarece a inaugurat o epocă în care a fi pentru sau împotriva Revoluției a devenit problema politică centrală în cele mai multe țări continentale, afectând chiar şi politicile foarte diferite ale Marii Britanii şi Statelor Unite. Ceea ce s-a întâmplat în Franța avea să conteze şi în alte părți. La cel mai simplu nivel, acest lucru s-a întâmplat pentru că era cea mai mare putere europeană; Stările Generale aveau fie s-o paralizeze (aşa cum sperau mulți diplomați străini), fie s-o scape de dificultăți pentru a juca iarăşi un rol energic. Dincolo de aceste aspecte, Franța era şi liderul cultural al Europei. Ceea ce spuneau şi făceau scriitorii şi politicienii săi le era imediat accesibil oamenilor din alte părți deoarece franceza era o limbă universală şi avea să primească o atenție plină de respect deoarece oamenii priveau spre Paris pentru îndrumare intelectuală.

În vara anului 1789 Stările Generale s-au transformat într-o adunare națională care a revendicat suveranitatea. Renunțând la premisa că reprezenta marile diviziuni medievale ale societății, majoritatea membrilor săi au susținut că îi reprezintă pe toți francezii, fără distincție. Au putut face acest pas revoluționar deoarece turbulențele din Franța au speriat guvernul şi pe delegații la adunare care se opuneau schimbării. Răscoalele din zonele rurale şi revolta parizienilor i-au alarmat pe miniştri, care nu mai ştiau sigur dacă se pot baza pe armată. Ca urmare, mai întâi monarhia a abandonat clasele privilegiate, apoi a făcut, împotriva voinței sale şi cu reticență, multe alte concesii cerute de politicienii care conduceau noua Adunare Națională. În acelaşi timp, aceste concesii i-au separat destul de clar pe cei care erau în favoarea Revoluției de cei care erau împotrivă; într-un limbaj care avea să devină universal, taberele au fost numite curând stânga şi dreapta (după locurile pe care le ocupau în Adunarea Națională).

Principala sarcină pe care şi-a trasat-o acest organism a fost elaborarea unei constituții, dar pe parcurs a transformat întreaga structură instituțională a Franței. Până în 1791, când s-a dizolvat, naționalizase pământurile Bisericii, abolise ceea

ce numea „sistemul feudal”, pusese capăt cenzurii, crease un sistem de guvernare reprezentativă centralizat, desființase vechile diviziuni locale şi provinciale şi le înlocuise cu *départements*, pe care francezii le au şi astăzi, instituise egalitatea în fața legii şi separase puterea executivă de cea legislativă. Acestea au fost doar cele mai remarcabile realizări ale unuia dintre cele mai remarcabile organisme parlamentare care au existat vreodată. Eşecurile sale tind să umbrească această realizare uriaşă; nu ar trebui să se permită asta. Vorbind în general, au fost eliminate piedicile juridice şi instituționale din calea modernizării Franței. Suveranitatea populară, centralizarea administrativă şi egalitatea indivizilor în fața legii au devenit, din acest moment, polii către care s-a întors mereu viața sa instituțională.

Multor francezi nu le-au plăcut unele dintre aceste lucruri; altora nu le-a plăcut nimic. Până în 1791 regele îşi manifestase clar îndoielile, bunăvoința care îl sprijinise la începutul Revoluției dispăruse şi era suspectat că ar fi antirevoluționar. Unor nobili deja le displăcuse suficient ceea ce se petrecea pentru a emigra, în frunte cu doi dintre frații regelui, ceea ce nu a îmbunătățit imaginea regalității. Cel mai important, mulți francezi s-au întors împotriva Revoluției atunci când, din cauza politicii papale, reglementarea afacerilor Bisericii de către Adunarea Națională a fost contestată. În mare parte, aceasta fusese pe placul multor francezi, printre care şi membri ai Bisericii, dar papa a respins-o şi acest lucru a ridicat problema supremă a autorității. Catolicii francezi trebuiau să decidă dacă pentru ei era supremă autoritatea papei sau cea a constituției franceze. Aceasta a creat cea mai importantă diviziune care a ajuns să învenineze politica revoluționară.

La începutul anului 1792, prim-ministrul britanic a declarat că este încrezător că vor urma 15 ani de pace. În aprilie, Franța a intrat în război cu Austria şi curând după aceea şi cu Prusia. Problema era complicată, dar mulți francezi credeau că unele puteri străine voiau să intervină pentru a pune capăt Revoluției şi a da timpul înapoi, până la anul 1788. Până în vară, pe măsură ce lucrurile s-au înrăutățit şi lipsurile şi suspiciunile s-au înmulțit pe plan intern, regele a fost discreditat. O insurecție a parizienilor a răsturnat monarhia şi a dus la convocarea altei adunări pentru a redacta o nouă constituție, de data aceasta una republicană.

Acest organism, cunoscut sub numele Convenția, a guvernat Franța până în 1796. Într-o perioadă de război civil şi extern şi de criză economică şi ideologică, a reuşit să asigure supraviețuirea Revoluției. Majoritatea membrilor săi nu aveau opinii mult mai avansate din punct de vedere politic decât cele ale predecesorilor lor. Ei credeau în individ şi în sanctitatea proprietății (au prevăzut pedeapsa cu moartea pentru oricine ar fi propus o lege care să introducă comunismul agrar) şi că săracii există întotdeauna, deşi le-au permis unora dintre ei să aibă un cuvânt

mic de spus prin sprijinirea votului universal masculin. Ceea ce îi diferenția de predecesorii lor era faptul că, pentru a răspunde urgențelor, erau gata să meargă mai departe decât adunările franceze anterioare (mai ales când exista teama de o posibilă înfrângere); ei se întruneau, de asemenea, într-o capitală care a fost manipulată mult timp de politicieni mai extremişti pentru a-i împinge spre măsuri mai radicale decât doreau ei cu adevărat şi spre folosirea unui limbaj foarte democratic. Prin urmare, ei au înspăimântat Europa mult mai mult decât predecesorii lor.

Ruptura simbolică cu trecutul a survenit atunci când Convenția a votat în favoarea executării regelui, în ianuarie 1793. Asasinatul judiciar al regilor fusese până atunci considerat o aberație a englezilor; acum englezii erau la fel de şocați ca şi restul Europei. Acum au intrat şi ei în război cu Franța, deoarece se temeau de rezultatul strategic şi comercial al unui eventual succes al francezilor împotriva austriecilor în Olanda. Dar războiul semăna din ce în ce mai mult cu o bătălie ideologică şi, pentru a o câştiga, guvernul francez părea tot mai însetat de sânge pe plan intern. Un nou instrument de execuție mai umană, ghilotina (un produs caracteristic al Iluminismului prerevoluționar, care combina eficiența tehnică şi bunăvoința, oferindu-le victimelor o moarte rapidă şi sigură), a devenit simbolul Terorii, numele dat curând unei perioade în care Convenția s-a străduit să asigure supraviețuirea Revoluției prin intimidarea duşmanilor săi pe plan intern.

Existau multe aspecte înşelătoare în acest simbolism. O parte a Terorii a fost doar retorică, vorbăria goală a unor politicieni care încercau să-şi mențină moralul ridicat şi să-şi înspăimânte oponenții. În practică, a reflectat adesea un amestec de patriotism, necesitate practică, idealism confuz, interes propriu şi caracter răzbunător meschin, deoarece se reglau conturi vechi în numele republicii. Au murit, bineînțeles, mulți oameni – peste 35.000 – şi mulți au emigrat pentru a evita pericolul; totuşi, ghilotina nu a ucis decât o mică parte din victime, cele mai multe murind în provincii, adesea în condiții de război civil şi uneori cu arma în mână. În vreo 18 luni francezii, pe care contemporanii lor îi considerau niştre monştri, şi-au ucis aproape la fel de mulți compatrioți câți muriseră în cele zece zile de lupte de stradă şi în fața plutoanelor de execuție la Paris în 1871. Folosind un sistem de măsurare diferit, dar la fel de relevant, numărul celor care au murit în acest interval de un an şi jumătate este de aproximativ două ori mai mare decât cel al soldaților britanici căzuți în prima zi a bătăliei de pe Somme în 1916. O astfel de vărsare de sânge a adâncit şi mai mult scindările dintre francezi, dar amploarea lor nu ar trebui exagerată. Poate că toți nobilii pierduseră ceva în Revoluție, dar numai o minoritate a considerat necesară emigrarea. Probabil clerul a suferit mai mult decât nobilimea, iar mulți preoți au fugit din țară; totuşi, au fugit mai puțini din Franța în timpul Revoluției decât din coloniile americane

după 1783. Mult mai mulți americani se simțeau prea intimidați sau dezgustați de Revoluția lor pentru a mai trăi în Statele Unite după câştigarea independenței comparativ cu francezii care nu mai puteau trăi în Franța după Teroare.

Convenția a repurtat victorii şi a stopat insurecția pe plan intern. În 1797, doar Marea Britanie nu încheiase pace cu Franța, Teroarea fusese lăsată în urmă, iar republica era condusă de ceva ce semăna mai mult cu un regim parlamentar, în conformitate cu prevederile constituției a cărei adoptare a marcat sfârşitul epocii Convenției, în 1796. Revoluția era mai în siguranță ca niciodată. Dar nu părea astfel. Peste hotare, regaliştii se străduiau să atragă aliați cu care să ajungă înapoi la putere şi complotau cu nemulțumiții din Franța. Reîntoarcerea vechii ordini nu era însă văzută cu ochi buni de mulți francezi. În acelaşi timp, erau şi unii care susțineau că logica democrației ar trebui dusă mai departe, că existau încă diviziuni mari între bogați şi săraci, la fel de supărătoare ca şi vechile distincții dintre cei cu privilegii legale şi cei fără, şi că radicalii parizieni trebuiau să aibă un cuvânt mai greu de spus în afaceri. Asta era aproape la fel de alarmant ca şi teama de restaurație pentru cei care avuseseră de câştigat de pe urma Revoluției sau, pur şi simplu, doreau să evite alte vărsări de sânge. Astfel influențat de stânga şi de dreapta, Directoratul (aşa cum era numit noul regim) se afla, într-un fel, într-o poziție bună, deşi şi-a făcut duşmani care au considerat inacceptabilă *via media* (oarecum sinuoasă) pe care o urma. În cele din urmă, a fost distrus din interior când un grup de politicieni a complotat cu nişte soldați pentru a da o lovitură de stat, în urma căreia s-a instaurat un nou regim în 1799.

În acest moment, la zece ani după întrunirea Stărilor Generale, era limpede pentru majoritatea observatorilor că Franța rupsese pentru totdeauna cu trecutul medieval. În domeniul dreptului acest lucru s-a produs foarte rapid. Aproape toate marile reforme au fost legiferate, cel puțin în principiu, în 1789. Abolirea formală a feudalismului, a privilegiilor legale şi a absolutismului teocratic, precum şi organizarea societății pe baze individualiste şi seculare au stat la baza „principiilor din ’89”, distilate ulterior în Declarația drepturilor omului şi ale cetățeanului care a prefațat constituția din 1791. Expresiile lor au fost egalitatea în fața legii şi protecția juridică a drepturilor individuale, separarea Bisericii de stat şi toleranța religioasă. Derivarea autorității din suveranitatea populară care acționa prin intermediul unei Adunări Naționale unificate, în fața căreia nu putea rezista niciun privilegiu acordat unei regiuni sau unui grup, a reprezentat baza jurisprudenței. A demonstrat că putea depăşi furtuni financiare mult mai grave decât cele pe care fostul monarh nu reuşise să le controleze (falimentul național şi prăbuşirea monedei, printre altele) şi că putea pune în aplicare o schimbare administrativă la care absolutismul luminat doar visase. Alți europeni priveau îngroziți sau cel puțin uimiți cum acest motor legislativ puternic era folosit pentru a răsturna şi a reconstrui instituții la toate nivelurile vieții francezilor.

Suveranitatea legislativă a fost un important instrument al reformei, aşa cum ştiuseră şi despoţii luminaţi. Tortura judiciară a luat sfârşit, ca şi titlurile nobiliare nominale, inegalitatea juridică şi vechile bresle corporative ale meşterilor francezi. Sindicalismul incipient a fost înăbuşit în faşă de legislaţia care interzicea asocierea muncitorilor sau angajatorilor în scopuri economice colective. Privind retrospectiv, indicatoarele spre societatea de piaţă par suficient de clare. Chiar şi vechea monedă bazată pe unităţile din sistemul carolingian, 1:20:20 (livră, sou şi dinar), a făcut loc unui sistem zecimal de franci şi centime, la fel cum haosul unităţilor de măsură şi greutate învechite a fost înlocuit (în teorie) de sistemul metric, care avea să devină ulterior aproape universal.

Evident că astfel de schimbări importante au produs discordie, cu atât mai mult cu cât mentalităţile se pot schimba mai încet decât legile. Ţăranii care au primit cu braţele deschise abolirea dărilor feudale nu au fost la fel de încântaţi de dispariţia sistemului de utilizare comună de pe urma căruia beneficiau toţi şi care era şi el parte a orânduirii „feudale”. Un astfel de conservatorism a fost deosebit de dificil de interpretat în sfera religioasă, dar a fost foarte important. Vasul sacru păstrat la Reims, din care fuseseră unşi regii Franţei începând cu Evul Mediu, a fost distrus public de autorităţi în timpul Terorii, altarul creştin din catedrala Notre-Dame a fost înlocuit cu unul închinat Raţiunii şi mulţi preoţi au fost persecutaţi. În mod clar, Franţa care făcea asta nu mai era creştină în sensul tradiţional al cuvântului, iar cei mai mulţi nu au plâns deloc după monarhia teocratică. Totuşi, modul în care a fost tratată Biserica a suscitat o opoziţie populară faţă de Revoluţie mai înverşunată decât orice altceva până atunci; cultele unor pseudo-divinităţi precum Raţiunea şi Fiinţa Supremă, pe care le promovau unii revoluţionari, nu au prins, iar mulţi francezi (şi, poate, majoritatea franţuzoaicelor) aveau să se bucure de restaurarea oficială a Bisericii Catolice în viaţa de zi cu zi. Între timp, ea fusese restaurată de mult timp *de facto* în parohii prin acţiunile spontane ale credincioşilor.

Diviziunile provocate de schimbarea revoluţionară din Franţa nu mai puteau fi limitate la graniţele sale, nici principiile din ’89. Acestea atrăseseră la început multă admiraţie, şi nu o condamnare sau o neîncredere foarte explicită în alte ţări, deşi asta s-a schimbat curând, în special atunci când guvernele franceze au început să-şi exporte principiile prin intermediul propagandei şi al războiului. Schimbarea din Franţa a generat rapid o dezbatere despre ceea ce ar trebui să se întâmple în alte ţări. O asemenea dezbatere trebuia să reflecte terminologia şi circumstanţele în care a apărut. Astfel Europa a preluat politica Franţei şi aceasta este a doua mare realizare a deceniului revoluţionar. Acesta este momentul când a debutat politica europeană modernă şi de atunci se folosesc termenii „dreapta” şi „stânga”. Liberalii şi conservatorii (deşi avea să mai treacă aproximativ un deceniu până să se utilizeze aceşti termeni) au apărut pe scena politică atunci

când Revoluția Franceză a asigurat ceea ce părea a fi o piatră de hotar sau o hârtie de turnesol pentru punctele de vedere politice. Pe de o parte, erau republicanismul, dreptul de vot pentru mulți cetățeni, drepturi individuale, libera exprimare şi publicațiile libere; pe de altă parte, erau ordinea, disciplina şi accentul pus mai mult pe obligații decât pe drepturi, recunoaşterea funcției sociale a ierarhiei şi o dorință de a tempera forțele pieței prin intermediul moralității.

Unii francezi au crezut că Revoluția Franceză a avut o semnificație universală. În limbajul gândirii luminate, ei au susținut acceptarea de către alte națiuni a rețetelor pe care le-au folosit pentru a rezolva problemele în Franța. Nu era o perspectivă în întregime arogantă. Societățile din Europa preindustrială şi tradițională aveau încă multe trăsături în comun; toate puteau învăța ceva de la Franța. Astfel, forțele care permiteau influența franceză erau întărite printr-o propagandă conştientă şi prin efort misionar. Aceasta a fost altă cale prin care evenimentele din Franța au pătruns în istoria universală.

Faptul că Revoluția a avut o semnificație universală, fără precedent, nu era doar o idee a admiratorilor şi susținătorilor acesteia. Ea s-a aflat şi la baza conservatorismului european ca forță conştientă. Într-adevăr, cu mult înainte de 1789, o mare parte dintre elementele constitutive ale gândirii moderne conservatoare erau prezente sub forma unor fenomene precum iritarea față de măsurile reformatoare ale absolutismului luminat, resentimentele clerului față de prestigiul şi efectul ideilor „avansate" şi reacția emoțională a raționalului la modă şi conştient care s-a aflat la baza romantismului. Astfel de forțe erau predominante cu precădere în Germania, dar în Anglia a apărut prima şi, în multe privințe, cea mai importantă declarație a raționamentului conservator, antirevoluționar. Aceasta a fost *Reflecții pe marginea Revoluției din Franța*, publicată în 1790 de Edmund Burke. Aşa cum se poate deduce uşor din rolul său anterior de apărător al drepturilor coloniştilor americani, această carte nu era nici pe departe o apărare oarbă a privilegiilor. Poziția conservatoare s-a debarasat aici în mod clar de apărarea judiciară a anumitor instituții, exprimându-se într-o teorie a societății ca creație a voinței şi rațiunii, precum şi ca întruchipare a moralității. Revoluția, în schimb, a fost condamnată ca expresie a aroganței intelectului, a raționalismului arid şi a mândriei – cel mai mortal dintre toate păcatele.

Noua polarizare pe care a adus-o Revoluția în politica europeană a promovat şi ideea nouă de revoluție în sine, cu consecințe importante pe viitor. Vechea idee că o revoluție politică nu este decât o întrerupere circumstanțială a unei continuități esențiale a fost înlocuită cu una care o considera o răsturnare radicală, comprehensivă, ce nu lăsa neatinsă nicio instituție şi, în principiu, era nelimitată, având, poate, chiar tendința de a submina instituții de bază precum familia şi proprietatea. În funcție de atitudinea pe care o aveau față de această perspectivă – dacă se simțeau încurajați sau îngroziți de ea –, oamenii erau de partea revoluției

sau o deplorau, oriunde s-ar fi produs, ca manifestare a unui fenomen universal. În secolul al XIX-lea au ajuns chiar să vorbească despre Revoluţie ca despre o forţă veşnic omniprezentă. Această idee a fost expresia extremă a unei forme ideologice de politică ce nu a dispărut încă. Mai există cei care au sentimentul, vorbind în general, că orice mişcare insurecţională sau subversivă ar trebui aprobată sau condamnată, în principiu, fără a lua în calcul circumstanţele particulare ale cazurilor. Această mitologie a generat multă suferinţă, dar mai întâi Europa, apoi şi lumea pe care a transformat-o Europa au trebuit să-i tolereze pe cei ce reacţionau emoţional la ea, aşa cum generaţiile anterioare fuseseră nevoite să înghită absurditățile diviziunilor religioase. Supravieţuirea sa este, din nefericire, o dovadă a impactului pe care l-a avut Revoluția Franceză.

Se pot alege multe date ca „început" al Revoluției Franceze; o dată anume pentru „sfârşitul" acesteia nu ar avea niciun sens. Anul 1799 a fost totuşi un semn de punctuație important în cursul acesteia. Lovitura de stat care a înlăturat Directoratul a adus la putere un om ce a instaurat curând o dictatură care avea să dureze până în 1814 şi să răstoarne complet ordinea europeană. Acesta era Napoleon Bonaparte, fost general al republicii, acum prim consul al noului regim, care urma să devină curând primul împărat al Franței. Ca majoritatea personalităților epocii sale, era încă tânăr când a ajuns la putere. Demonstrase deja o inteligență şi o cruzime excepționale ca soldat. Victoriile sale s-au îmbinat cu şiretenia politică şi cu o tendință spre insubordonare pentru a-şi clădi o reputație fascinantă; în multe privințe, a fost cea mai importantă ilustrare a tipului „aventurierului" din secolul al XVIII-lea. În 1799 se bucura de un prestigiu şi o popularitate personale deosebite. Probabil că, în afară de politicienii învinşi, nimănui nu i-a părut rău când el i-a dat la o parte şi a preluat puterea. S-a impus imediat prin înfrângerea austriecilor (care intraseră iarăşi în război cu Franța) şi încheierea unei păci victorioase pentru Franța (aşa cum mai făcuse deja). Aceasta a înlăturat amenințarea la adresa Revoluției; nimeni nu se îndoia de aderarea lui Bonaparte la principiile acesteia. Faptul că le-a consolidat a fost cea mai remarcabilă realizare a sa.

Deşi Napoleon (aşa cum a fost numit oficial după 1804, când şi-a proclamat imperiul) a reinstaurat monarhia în Franța, nu a fost în niciun caz o restaurație. Ba chiar a avut grijă să aducă un asemenea afront familiei Bourbonilor, aflată în exil, încât orice reconciliere cu aceasta a fost de neconceput. A căutat sprijinul popular pentru imperiu printr-un plebiscit şi l-a obținut. A fost o monarhie votată de francezi; ea se baza pe suveranitatea populară, respectiv pe Revoluție. Şi-a asumat consolidarea Revoluției, pe care Consulatul o începuse deja. Toate marile reforme instituționale din anii 1790 au fost confirmate sau, cel puțin, au rămas intacte; nu s-a intervenit în vânzările de terenuri de după confiscarea proprietăților Bisericii, nu au existat nicio resurecție a vechilor corporații, nicio

contestare a principiului egalității în fața legii. Unele măsuri au fost duse chiar mai departe, în special atunci când fiecare *département* a primit un şef administrativ, prefectul, care, prin puterile sale, semăna cu unul dintre emisarii pentru situații de urgență din timpul Terorii (mulți dintre foştii revoluționari au devenit prefecți). O astfel de centralizare sporită a structurii administrative ar fi fost aprobată şi de despoții luminați. Este adevărat că în guvernarea propriu-zisă principiile Revoluției au fost adesea încălcate. La fel ca toți cei care s-au aflat înaintea sa la putere începând din 1793, Napoleon a controlat presa printr-o cenzură punitivă, a aruncat oameni în temniță fără judecată şi, în general, nu prea a ținut cont de drepturile omului în privința libertăților civile. În timpul Consulatului şi al imperiului existau organisme reprezentative, dar nu li se acorda foarte mare atenție. Totuşi, se pare că asta doreau francezii, aşa cum doriseră şi şiretenia lui Napoleon într-un concordat cu papa, de pildă, care i-a reconciliat pe catolici cu regimul recunoscând oficial ceea ce se întâmplase deja cu Biserica în Franța.

Una peste alta, toate acestea au contribuit la o consolidare serioasă a Revoluției, garantată printr-o guvernare fermă pe plan intern şi prin forță militară şi diplomatică peste hotare. Amândouă aveau să fie în cele din urmă erodate de eforturile militare uriaşe ale lui Napoleon. Acestea au asigurat o perioadă supremația Franței în Europa; armatele sale şi-au croit drum până la Moscova spre răsărit şi până în Portugalia spre apus şi au instalat garnizoane pe țărmul atlantic şi nordic de la La Coruña până la Stettin. Cu toate acestea, prețul a fost prea mare; nici măcar exploatarea fără milă a țărilor ocupate nu a fost de ajuns pentru ca Franța să-şi mențină la nesfârşit hegemonia împotriva coaliției tuturor celorlalte țări europene care au reacționat la afirmarea arogantă a puterii de către Napoleon. În 1812, când a invadat Rusia şi cea mai mare armată pe care a condus-o vreodată a fost nimicită în zăpezile iernii, nu mai avea nicio şansă dacă duşmanii săi nu începeau să se certe între ei. De data aceasta nu s-au certat. Napoleon a dat vina pe britanici, care se războiau cu el (şi, înainte de el, cu Revoluția), cu o singură întrerupere scurtă, în 1792. Există aici un sâmbure de adevăr; războiul anglo-francez a fost ultima şi cea mai importantă rundă a unui secol de rivalitate, precum şi un război al monarhiei constituționale împotriva dictaturii militare. La Abukir, în 1798, şi Trafalgar, în 1805, flota engleză a fost cea care l-a limitat pe Napoleon la Europa, banii britanicilor i-au finanțat pe aliați atunci când aceştia au fost gata să facă pasul înainte şi armata britanică din Peninsula Iberică a menținut aici, începând din 1809, un front care a consumat resursele francezilor şi le-a dat speranță şi altor europeni.

La începutul anului 1814, Napoleon nu mai putea apăra decât Franța. Deşi a făcut asta într-un mod strălucit, nu existau resursele necesare pentru a respinge armatele ruse, prusace şi austriece din răsărit şi o invazie britanică în sud-vest. În

cele din urmă generalii şi miniştrii săi au reuşit să-l înlăture şi să încheie pace fără proteste populare, chiar dacă acest lucru însemna reîntoarcerea Bourbonilor. Dar deja nu se mai punea problema revenirii la altceva semnificativ de dinainte de 1789. Concordatul, sistemul de departamente, egalitatea în fața legii şi sistemul reprezentativ – toate acestea s-au păstrat; Revoluția, de fapt, devenise parte a ordinii instituite din Franța. Napoleon asigurase răgazul, pacea socială şi instituțiile necesare pentru ca acest lucru să se întâmple. Din Revoluție nu a supraviețuit nimic în afară de ceea ce confirmase el.

Acest lucru îl face foarte diferit de un monarh în sensul tradițional, chiar şi de cei mai modernizatori – şi, de fapt, el a fost adesea foarte conservator în politicile sale, neavând încredere în inovații. A fost un despot democratic, a cărui autoritate venea de la popor, atât în sensul formal al plebiscitelor, cât şi în sensul mai general că avusese nevoie de (şi câştigase) bunăvoința acestuia pentru a-şi menține armatele pe câmpul de luptă. Astfel, ca stil, el se apropie mai mult de unii conducători moderni decât de Ludovic al XIV-lea. Totuşi, împărtăşeşte cu acest monarh meritul de a fi dus puterea internațională a Franței pe culmi fără precedent, iar din această cauză amândoi au câştigat admirația compatrioților lor. Dar mai există o diferență importantă, care implică două aspecte: Napoleon nu doar a dominat Europa aşa cum Ludovic al XIV-lea nu a făcut-o, ci, pentru că avusese loc Revoluția, hegemonia lui a reprezentat mai mult decât simpla supremație națională, deşi acest fapt nu trebuie sentimentalizat. Acel Napoleon eliberator şi mare european a fost rodul unor legende ulterioare. Cel mai evident impact pe care l-a avut asupra Europei între 1800 şi 1814 a fost vărsarea de sânge şi tulburările pe care le-a provocat în toate colțurile continentului, adesea ca o consecință a megalomaniei şi a vanității personale. Dar au existat şi efecte secundare importante, unele la nivel internațional, altele nu. Toate au contribuit şi mai mult la răspândirea şi eficiența principiilor Revoluției Franceze.

EUROPA NAPOLEONIANĂ
Imperiul Francez în momentul său de extindere maximă
State-satelit
Hotarul Confederației Rinului
REGATUL UNIT AL MARII BRITANII ȘI IRLANDEI
Marea Nordului
DANEMARCA
NORVEGIA
SUEDIA
Marea Baltică
Moscova
Smolensk
Vilnius
RUSIA
PRUSIA
Varșovia
Londra
Amsterdam
Berlin
HANOVRA
WESTFALIA
SAXONIA
DUCATUL VARȘOVIEI
Leipzig 1813
Waterloo 1815
Paris
Oceanul Atlantic
Sena
Rin
Austerlitz 1805
Viena
BAVARIA
IMPERIUL AUSTRIAC
ELVEȚIA
Geneva
Lyon
Milano
Torino
La Coruña
Genova
REGATUL ITALIEI
PROVINCIILE ILIRICE
Dunărea
Marea Neagră
PORTUGALIA
Lisabona
Madrid
SPANIA
CORSICA
Roma
IMPERIUL OTOMAN
Napoli
REGATUL NEAPOLELUI
SARDINIA
BALEARE
CORFU
Capul Trafalgar 1805
SICILIA
(ocupată de britanici)
MALTA (Marea Britanie)
Marea Mediterană
N
0
600 km
0
600 mile

Cea mai evidentă expresie a acestora s-a văzut pe hartă. Tabloul pestriț al sistemului de state europene din 1789 suferise deja o revizuire revoluționară înainte ca Napoleon să ajungă la putere, când armatele franceze din Italia, Elveția şi Provinciile Unite creaseră noi republici-satelit. Dar acestea s-au dovedit a fi incapabile să supraviețuiască odată ce sprijinul Franței a fost retras şi abia când hegemonia franceză a fost restabilită, în perioada Consulatului, a apărut o nouă organizare care urma să aibă consecințe durabile în unele părți ale Europei.

Cele mai importante au fost cele din vestul Germaniei: structura ei politică a fost revoluționată, iar fundațiile medievale au fost dărâmate. Teritoriile germane de pe malul stâng al Rinului au fost anexate Franței din 1801 până în 1814, iar acum a început o perioadă de distrugere a organizărilor politice istorice germane. Dincolo de fluviu, Franța a conceput planul unei reorganizări care seculariza pământurile ecleziastice, abolea aproape toate oraşele libere imperiale, acorda teritorii suplimentare Prusiei, Hanovrei, Bavariei şi Badenului ca despăgubiri pentru pierderile suferite de acestea în alte părți şi desființa vechea nobilime imperială independentă. Efectul practic a fost diminuarea influenței catolice şi habsburgice în Germania şi, în acelaşi timp, întărirea influenței principatelor sale mai mari (în special a Prusiei). Şi constituția Sfântului Imperiu Roman a fost revizuită pentru a ține cont de aceste schimbări. Sub noua sa formă nu a rezistat decât până în 1806, când altă înfrângere a austriecilor a dus la noi schimbări în Germania şi la abolirea sa.

Aşa a luat sfârşit structura instituțională care, deşi impropriu, asigurase Germaniei o asemenea coerență politică încă din vremea otomanilor. Acum a fost creată o Confederație a Rinului, asigurând o a treia forță care s-o echilibreze pe cea a Prusiei şi Austriei. Astfel au fost afirmate în mod triumfător interesele naționale ale Franței printr-o mare lucrare de distrugere. Lui Richelieu şi lui Ludovic al XIV-lea le-ar fi plăcut să vadă o frontieră franceză pe Rin şi, dincolo de ea, o Germanie împărțită între interese care tindeau să se limiteze reciproc. Dar mai exista un aspect al problemei; vechea structură, la urma urmelor, fusese un obstacol în calea consolidării Germaniei. Niciun nou aranjament viitor nu avea să mai prilejuiască resurecția sa. Atunci când, în cele din urmă, aliații au ajuns să definească Europa postnapoleoniană, şi ei au susținut crearea unei confederații germane. Aceasta era diferită de cea a lui Napoleon. Prusia şi Austria erau membre ale ei în măsura în care teritoriile lor erau germane, dar nu a mai fost evitată ideea consolidării. Peste 300 de unități politice cu principii diferite de organizare din 1789 au fost reduse la 38 de state în 1815.

Reorganizarea a fost mai puțin dramatică în Italia şi a avut un efect mai puțin revoluționar. Sistemul napoleonian a creat în nordul şi în sudul peninsulei două unități mari independente nominal, în timp ce o mare parte a acesteia (inclusiv Statele Papale) era formal încorporată în Franța şi organizată în *départements*.

Nimic din toate acestea nu a mai supraviețuit după 1815, dar nici nu s-a revenit în totalitate la vechiul regim. În special vechile republici Genova şi Veneția, care fuseseră îngropate de armatele Directoratului, nu au mai fost resuscitate. Ele au fost absorbite de state mai mari – Genova de Sardinia, Veneția de Austria. În alte părți din Europa, la apogeul puterii lui Napoleon, Franța anexase şi guvernase direct un teritoriu uriaş care se întindea de la Pirinei până în Danemarca spre nord şi din Catalonia aproape fără întrerupere până la granița dintre Roma şi Napoli spre sud. Separat de acest teritoriu se afla o mare parte din ceea ce avea să devină Iugoslavia. Anumite state-satelit şi țări vasale cu diferite grade de independență reală, unele conduse de membri ai familiei lui Napoleon, împărțeau restul Italiei, Elveția şi Germania la vest de Elba. Izolat în răsărit mai era un satelit, „marele ducat" al Varşoviei, care fusese creat din teritorii care aparținuseră Rusiei.

În majoritatea acestor țări, anumite practici şi instituții administrative similare au asigurat în mare măsură o experiență comună. Această experiență, bineînțeles, era cea a instituțiilor şi ideilor care întruchipau principiile Revoluției. Nu au ajuns dincolo de Elba, cu excepția scurtului experiment polonez, astfel că Revoluția Franceză a ajuns să fie încă una dintre acele mari influențe modelatoare ce au contribuit în mod repetat la diferențierea Europei de Est de cea de Vest. În cadrul Imperiului Francez, germanii, italienii, ilirii, belgienii şi olandezii erau cu toții guvernați de codurile napoleoniene; realizarea acestora a fost rezultatul inițiativei şi insistenței lui Napoleon, dar a fost practic opera unor legislatori revoluționari care în tulburii ani 1790 nu mai apucaseră să redacteze noile coduri la care speraseră atâția francezi în 1789. Codurile erau însoțite de concepte precum familie, proprietate, putere individuală şi putere publică, ce s-au răspândit astfel în toată Europa. Ele uneori au înlocuit şi alteori au suplimentat un haos de legi locale, cutumiare, romane şi ecleziastice. În mod similar, sistemul departamental al imperiului a impus o practică administrativă comună, serviciul în armatele franceze a impus o disciplină şi o reglementare militară comune şi unitățile de măsură franceze, bazate pe sistemul zecimal, au înlocuit multe dintre sistemele locale. Astfel de inovații au exercitat o influență care a depăşit limitele reale ale dominației franceze, oferindu-le modele şi inspirație şi modernizatorilor din alte țări. Modelele au fost cu atât mai uşor asimilate cu cât în multe state-satelit lucrau funcționari şi tehnicieni francezi, în timp ce numeroase alte naționalități erau reprezentate în armata lui Napoleon.

Astfel de schimbări au avut nevoie de timp pentru a-şi produce efectul deplin, dar acesta a fost profund şi revoluționar. Nu a fost în niciun caz neapărat liberal; chiar dacă drepturile omului au urmat formal tricolorul armatelor franceze, la fel au făcut şi poliția secretă a lui Napoleon, intendenții şi funcționarii vamali. O revoluție mai subtilă, care a derivat din impactul lui Napoleon, a constat în reacția şi rezistența pe care le-a provocat. Răspândind principii

revoluționare, francezii îşi tăiau adesea singuri craca de sub picioare. Suveranitatea populară se afla la baza Revoluției şi acesta e un ideal intim legat de cel al naționalismului. Potrivit principiilor franceze, popoarele ar trebui să se autoguverneze şi unitatea corectă în care ar trebui să facă acest lucru este națiunea: revoluționarii îşi proclamaseră propria republică „unică şi indivizibilă" tocmai din acest motiv. Unii dintre admiratorii lor externi au aplicat acest principiu în propriile țări; evident, italienii şi germanii nu trăiau în state naționale şi poate că ar fi trebuit.

Dar aceasta nu era decât o față a medaliei. Europa franceză era condusă în beneficiul Franței, prin urmare nega drepturile naționale ale altor europeni. Aceştia considerau că agricultura şi comerțul lor erau sacrificate în favoarea politicii economice franceze; au aflat că trebuiau să servească în armatele franceze ori să primească la ordinul lui Napoleon conducători şi viceregi francezi (sau colaboraționişti). Dacă până şi cei care întâmpinaseră cu brațele deschise principiile Revoluției au început să fie nemulțumiți de aceste lucruri, nu e de mirare că aceia care nu le înghițiseră niciodată au început să gândească în termeni de rezistență națională. În Europa naționalismul a primit un imbold imens în epoca napoleoniană, chiar dacă guvernele nu aveau încredere în el şi nu se simțeau în largul lor folosindu-l. Germanii au început să se considere mai mult decât nişte simpli westfalieni şi bavarezi, iar italienii au început să creadă că nu erau doar romani sau milanezi, deoarece discerneau un interes comun împotriva Franței. În Spania şi Rusia, identificarea rezistenței patriotice cu rezistența față de Revoluție era practic absolută.

Aşadar, în cele din urmă, cu toate că şi dinastia pe care Napoleon sperase s-o întemeieze, şi imperiul pe care l-a construit s-au dovedit a fi efemere, ceea ce a realizat el a avut o importanță deosebită. A dezlănțuit rezerve de energie în celelalte țări aşa cum Revoluția le dezlănțuise în Franța, iar după aceea ele nu au mai putut fi niciodată stăvilite. A asigurat un efect maxim al moştenirii Revoluției, iar aceasta a fost cea mai mare realizare a sa, indiferent dacă a dorit-o sau nu.

Povestea nu s-a sfârşit odată cu abdicarea sa necondiționată în 1814. La mai puțin de un an împăratul a revenit în Franța de pe insula Elba, unde fusese exilat, şi regimul restaurat al Bourbonilor s-a prăbuşit la cea mai mică atingere. Aliații au decis totuşi să-l răstoarne, căci îi speriase prea mult în trecut. Tentativa lui Napoleon de a anticipa reunirea unor forțe copleşitoare împotriva lui s-a încheiat la Waterloo, în 18 iunie 1815, când amenințarea unui imperiu francez reînviat a fost risipită de armatele anglo-belgiene şi prusace. De data aceasta învingătorii l-au exilat pe insula Sfânta Elena din sudul Oceanului Atlantic, la mii de mile depărtare, unde a şi murit în 1821. Teama pe care le-o provocase le-a întărit hotărârea de a încheia o pace care să evite orice pericol de repetare a sfertului de

secol de războaie aproape neîntrerupte care afectaseră Europa după Revoluție. Astfel, Napoleon a modelat harta Europei nu doar prin schimbările pe care le-a făcut, ci şi prin teama pe care Franța a inspirat-o sub conducerea sa.

3

Schimbarea politică: o nouă Europă

Oricare ar fi fost speranțele oamenilor de stat conservatori în 1815, tocmai începuse o epocă incomodă şi turbulentă. Acest lucru se poate observa cel mai uşor în modul cum s-a schimbat harta Europei în următorii 60 de ani. În 1871, când o Germanie proaspăt unită şi-a ocupat locul în rândul marilor puteri, cea mai mare parte a Europei la vest de o linie de demarcație trasată de la Marea Adriatică la Marea Baltică era organizată în state care susțineau că au la bază principiul naționalității, deşi unele minorități încă negau acest lucru. Chiar şi la est de această linie existau unele state care erau deja identificate cu nişte națiuni. Până în 1914 triumful naționalismului avea să meargă şi mai departe, iar cea mai mare parte a Balcanilor urma să fie şi ea organizată sub formă de state-națiuni.

Naționalismul, un aspect al unui nou tip de politică, avea rădăcini adânci în trecut, în exemplele oferite de Marea Britanie şi de unele state europene mai mici. Totuşi, succesele sale răsunătoare aveau să se producă după 1815, ca parte a apariției unei noi politici. La baza ei se afla acceptarea unui nou cadru de gândire ce recunoştea existența unui interes public mai mare decât cel al unor conducători sau ierarhii privilegiate. Se presupunea, de asemenea, că competiția vizând definirea şi protejarea acestui interes era legitimă. Tot mai mulți credeau că o astfel de competiție necesita arene şi instituții speciale; vechile forme juridice sau curteneşti nu mai păreau suficiente pentru a soluționa problemele politice.

În unele țări cadrul instituțional pentru această transformare a vieții publice a apărut mai târziu. Chiar şi în cele mai avansate, acesta nu poate fi identificat cu ajutorul unui singur set de practici. Totuşi, a tins mereu să fie puternic legat de recunoaşterea şi promovarea anumitor principii. Naționalismul a fost unul dintre ele şi s-a opus cel mai mult principiilor mai vechi – cel al dinasticismului, de exemplu. În secolul al XIX-lea, ideea că interesele națiunilor recunoscute drept „istorice” ar trebui să fie protejate şi promovate de guverne a devenit o componentă din ce în ce mai obişnuită a discursului politic european. Acest lucru nu excludea, bineînțeles, înverşunata şi îndelungata controversă legată de națiunile ce puteau fi numite istorice, de modul cum ar trebui definite interesele lor şi de măsura în care ar trebui să li se recunoască o importanță în deciziile oamenilor de stat.

Existau şi alte principii în joc în afară de naționalism; termeni precum „democrație” şi „liberalism” nu ajută prea mult la definirea lor, deşi trebuie folosiți în lipsa altora mai buni şi deoarece îi utilizau şi oamenii de pe vremea aceea. În cele mai multe țări a existat o tendință generală spre acceptarea unor

instituții reprezentative ca mod de asociere (chiar şi numai la nivel formal) a unui număr tot mai mare de oameni cu guvernarea. Liberalii şi democrații au cerut aproape întotdeauna drept de vot pentru mai mulți oameni şi o reprezentare electorală mai bună. De asemenea, individul devenea din ce în ce mai mult baza organizării politice şi sociale în țările avansate economic. Apartenența individului la anumite unități comunale, religioase, ocupaționale şi familiale a ajuns să conteze mult mai puțin decât drepturile sale individuale. Deşi acest lucru a dus la o libertate mai mare în unele privințe, uneori aceasta s-a diminuat. În secolul al XIX-lea statul a devenit mai puternic ca niciodată din punct de vedere juridic în raport cu supuşii săi, iar treptat, pe măsură ce aparatul său a devenit mai eficient din punct de vedere tehnic, a reuşit să-i constrângă mai eficient.

Revoluția Franceză a avut o importanță enormă în lansarea efectivă a unor asemenea schimbări, dar a contat la fel de mult şi influența sa permanentă ca exemplu şi sursă de mitologie. În ciuda tuturor speranțelor şi temerilor că Revoluția se încheiase în 1815, impactul său complet la scară europeană abia urma să se producă. În multe alte țări, instituții deja înlăturate din Franța generau critici şi a început demolarea acestora. Ele erau cu atât mai vulnerabile cu cât erau în joc şi alte forțe ale schimbării economice şi sociale. Aceasta a oferit oportunități noi unor idei şi tradiții revoluționare. Exista sentimentul larg răspândit că toată Europa se confrunta cu riscul unei revoluții. Astfel, atât susținătorii, cât şi presupuşii distrugători ai ordinii existente au fost încurajați să ajusteze problemele politice pentru a se alinia cu principiile anului 1789: naționalismul şi liberalismul. În general, aceste idei au dominat istoria Europei până în jurul anului 1870 şi au asigurat dinamica politicii sale. Nu au reuşit să realizeze tot ceea ce speraseră susținătorii lor. Punerea lor în practică s-a lovit de multe oprelişti; ele stăteau adesea una în calea celeilalte şi aveau mulți oponenți. Totuşi, rămân nişte fire călăuzitoare utile în istoria bogată şi turbulentă a Europei secolului al XIX-lea, deja un laborator politic ale cărui experimente, explozii şi descoperiri schimbau istoria restului lumii.

Aceste influențe pot fi observate cel mai bine în negocierile care au pus bazele orânduirii internaționale din secolul al XIX-lea, Congresul de la Viena din 1815, ce a marcat sfârşitul epocii Războaielor Revoluției Franceze. Scopul său central a fost să împiedice repetarea lor. Semnatarii păcii au căutat să limiteze puterea Franței şi să evite o revoluție, folosind ca material principiul legitimității, baza ideologică a Europei conservatoare, precum şi anumite aranjamente teritoriale practice împotriva unei agresiuni viitoare a francezilor. Astfel, Prusia a dobândit suprafețe extinse pe Rin, a apărut un nou stat nordic sub conducerea unui rege danez, care guverna atât Belgia, cât şi Olanda, regatul Sardiniei a primit Genova, iar Austria nu doar şi-a recuperat fostele posesiuni din Italia, ci a păstrat şi Veneția şi a primit, practic, mână liberă în menținerea ordinii în celelalte state

italiene. În multe dintre aceste cazuri, legitimitatea a făcut loc celerității; nu toți cei nedreptățiți în anii de război au primit înapoi ceea ce au pierdut. Dar puterile au invocat aceeaşi legitimitate şi (odată ce aranjamentele au fost încheiate) chiar au avut oarecare succes. Timp de aproape 40 de ani, Congresul de la Viena a oferit un cadru în care disputele au fost soluționate fără a se recurge la război. Cele mai multe dintre regimurile instaurate în 1815 existau încă, deşi unele erau oarecum zdruncinate, 40 de ani mai târziu.

Această situație a datorat multe fricii de revoluție. În toate statele continentale majore, epoca restaurației (aşa cum a fost numită perioada de după 1815) a fost o perioadă propice atât pentru cei care apărau ordinea, cât şi pentru cei ce complotau împotriva ei. Societățile secrete au proliferat, nefiind descurajate de eşecurile repetate. Istoria a demonstrat totuşi că nu a existat nicio amenințare subversivă care să nu poată fi eliminată suficient de uşor. Trupele austriece s-au confruntat cu tentative de lovituri de stat în Piemont şi Napoli, nişte soldați francezi au restaurat puterea unui rege spaniol revoluționar stânjenit de o constituție liberală, Imperiul Rus a supraviețuit unei conspirații militare şi unei revolte a polonezilor. Supremația austriecilor în Germania nu a fost deloc amenințată şi, privind retrospectiv, este dificil să vedem vreo urmă de pericol real în oricare dintre teritoriile monarhiei Habsburgilor înainte de 1848. Puterea rusă şi cea austriacă, prima în plan secund, a doua principala forță din Europa Centrală şi Italia între 1815 şi 1848, erau cele două ancore pe care se sprijinea sistemul de la Viena.

În mod greşit, se presupunea de obicei că liberalismul şi naţionalismul sunt inseparabile; ulterior acest lucru avea să se dovedească a fi teribil de fals, dar, în

măsura în care câțiva oameni chiar au încercat să schimbe Europa prin revoluție înainte de 1848, este la fel de adevărat că au dorit să facă acest lucru promovând atât principiile politice ale Revoluției Franceze – guvernarea reprezentativă, suveranitatea populară, libertatea individului şi a presei –, cât şi pe cele ale naționalismului. Mulți nu făceau distincție între ele; cel mai celebru şi mai admirat dintre cei care au făcut acest lucru a fost Giuseppe Mazzini, un tânăr italian. Susținând o unitate a Italiei pe care cei mai mulți concetățeni ai săi nu o doreau şi conspirând fără succes pentru a o realiza, a devenit o sursă de inspirație pentru ceilalți naționaliști şi democrați de pe toate continentele timp de peste o sută de ani şi unul dintre primii idoli ai aşa-numitului *radical chic*. Totuşi, epoca ideilor pe care le reprezenta încă nu venise.

La vest de Rin, unde dispozițiile Sfintei Alianțe (denumirea folosită pentru organizația celor trei puteri conservatoare: Rusia, Austria şi Prusia) nu se aplicau, era cu totul altă poveste; aici legitimismul nu avea să mai dureze mult. Însăşi restaurația dinastiei Bourbonilor în 1814 fusese un compromis față de principiul legitimității. Ludovic al XVIII-lea ar fi trebuit să domnească la fel ca orice alt rege al Franței după ce predecesorul său, Ludovic al XVII-lea, a murit într-o închisoare din Paris, în 1795. În realitate, aşa cum ştia toată lumea, dar legitimiştii încercau să ascundă, el s-a întors cu eşalonul de bagaje al armatelor Aliaților care îl învinseseră pe Napoleon şi a făcut acest lucru doar în condiții acceptabile pentru elitele politice şi militare ale Franței din perioada napoleoniană şi, fără îndoială, tolerabile pentru marea masă a francezilor. Regimul restaurat era reglementat de o cartă care a creat o monarhie constituțională, deşi cu un sufragiu limitat. Drepturile individului erau garantate şi reforma funciară care a rezultat în urma confiscărilor şi vânzărilor revoluționare nu a fost contestată; nu avea să existe nicio revenire la anul 1789.

Cu toate acestea, exista o oarecare nesiguranță legată de viitor; bătălia dintre dreapta şi stânga a început cu dispute legate chiar de cartă – era un contract între rege şi popor sau o simplă emanație a bunăvoinței regale, care putea fi retrasă, prin urmare, la fel de uşor cum fusese acordată? – şi a continuat cu o întreagă serie de probleme ce ridicau întrebări de principiu (sau aşa se credea) despre terenul câştigat de libertate şi de clasele de proprietari în timpul Revoluției.

În mod implicit era în joc ceea ce Revoluția realizase de fapt. Un mod de a descrie acest lucru ar fi că aceia care se luptaseră pentru a-şi face vocea auzită în conducerea Franței în timpul vechiului regim câştigaseră; însemnătatea politică a „notabilităților", aşa cum li se spunea uneori, a fost asigurată şi acestea, fie că proveneau din vechea nobilime a Franței, fie că erau cei care se descurcaseră bine în timpul Revoluției, lacheii lui Napoleon sau pur şi simplu moşieri şi oameni de afaceri importanți, erau acum adevărații conducători ai Franței. O altă schimbare fusese crearea națiunii în cadrul instituțiilor franceze; nicio persoană sau

companie nu mai putea pretinde acum că se află în afara sferei de acțiune a guvernului național al Franței. În fine şi cel mai important, Revoluția schimbase gândirea politică. Printre altele, termenii în care afacerile publice franceze aveau să fie discutate şi dezbătute se schimbaseră. Oricare ar fi fost linia trasată între dreapta şi stânga, între conservatori şi liberali, pe această linie trebuia centrată acum lupta politică, nu pe privilegiul de a-l sfătui pe un monarh prin drept divin. Aceasta era tocmai ceea ce ultimul rege pe linia directă a Bourbonilor, Carol al X-lea, nu a înțeles. El a încercat în van să încalce limitările constituționale care îl stânjeneau prin ceea ce a fost, practic, o lovitură de stat. Parisul s-a ridicat împotriva sa în „Revoluția din iulie" 1830; unii politicieni liberali s-au plasat imediat în fruntea ei şi, spre supărarea republicanilor, au avut grijă ca un nou rege să-l înlocuiască pe Carol.

Ludovic Filip era liderul ramurii secunde a familiei regale franceze, familia Orléans, dar în ochii multor conservatori era Revoluția întruchipată. Tatăl său votase pentru executarea lui Ludovic al XVI-lea (şi a ajuns şi el la eşafod curând după aceea), iar noul rege luptase ca ofițer în armatele republicane. Fusese chiar membru al celebrului Club al Iacobinilor, despre care mulți credeau că era o conspirație cu rădăcini adânci şi care fusese cu siguranță o pepinieră pentru unii dintre cei mai de seamă lideri ai Revoluției. Pe liberali, Ludovic Filip îi atrăgea cam din aceleaşi motive; el împăca Revoluția cu stabilitatea asigurată de monarhie, deşi cei mai de stânga au fost dezamăgiți. Regimul la conducerea căruia avea să se afle timp de 18 ani s-a dovedit a fi inatacabil din punct de vedere constituțional şi a menținut libertăți politice esențiale, dar a protejat şi interesele celor înstăriți. A reprimat ferm tulburările din oraşe (generate din plin de sărăcie în anii 1830), ceea ce i-a scăzut din popularitatea în rândul celor de stânga. Un politician important le-a zis compatrioților săi să se îmbogățească – o recomandare adesea ridiculizată şi prost înțeleasă, deşi tot ceea ce a încercat să spună era că modul în care puteau obține drept de vot era prin calificarea oferită de un venit ridicat (în 1830 francezii care aveau dreptul de a-şi vota reprezentanții naționali erau cam de trei ori mai puțini decât englezii ce beneficiau de acest drept, în timp ce populația Franței era de aproximativ două mai numeroasă decât cea a Angliei). Cu toate acestea, în teorie, Monarhia din Iulie se baza pe suveranitatea populară, principiul revoluționar al anului 1789.

Acest lucru i-a conferit o reputație internațională specială într-o Europă divizată din cauza ideologiei. În anii 1830 existau diferențe marcante între o Europă a statelor constituționale – Anglia, Franța, Spania şi Portugalia – şi cea a statelor legitimiste, dinastice din est, cu sateliții lor italieni şi germani. Guvernelor conservatoare nu le plăcuse Revoluția din iulie. Acestea s-au alarmat când belgienii s-au revoltat împotriva regelui lor danez, în 1830, dar nu l-au putut sprijini, deoarece britanicii şi francezii îi susțineau pe belgieni şi Rusia era

ocupată cu o răscoală a polonezilor. Abia în 1839 s-a instituit o Belgie independentă, iar aceasta a fost, până în 1848, singura schimbare importantă în sistemul de state creat de Congresul de la Viena, deşi problemele interne ale Spaniei şi Portugaliei au creat valuri care au tulburat diplomaţia europeană.

În alte părţi, în Europa de Sud-Est, ritmul schimbării se accelera. Aici începea o nouă eră revoluţionară tocmai când în Europa Occidentală aceasta atingea punctul culminant. În 1804 un bogat negustor de carne de porc din Serbia condusese o răscoală a compatrioţilor săi împotriva nedisciplinatei garnizoane turce de la Belgrad. În acel moment, regimul otoman era dispus să accepte asta pentru a-i ţine în frâu pe soldaţii săi revoltaţi şi pentru a-i controla pe ţăranii creştini care începuseră să-i masacreze pe musulmanii din oraşe. Dar în final imperiul a fost constrâns să recunoască autonomia unui principat sârb creat în 1817. Între timp turcii cedaseră şi Basarabia, provincia dintre Nistru şi Prut, Rusiei şi fuseseră forţaţi să recunoască faptul că stăpânirea lor asupra unei mari părţi din Grecia şi Albania era mai mult formală, adevărata putere aflându-se în mâinile paşalelor locale.

Deşi încă greu de sesizat, acesta era începutul Chestiunii Orientale din secolul al XIX-lea: cine sau ce avea să moştenească rămăşiţele Imperiului Otoman, care se destrăma? În Europa această întrebare preocupa puterile de mai bine de un secol; în Balcani şi în provinciile asiatice ale imperiului, războaiele legate de succesiunea la tronul Imperiului Otoman continuă şi astăzi. Încă de la început au fost implicate şi aspecte rasiale, religioase, ideologice şi diplomatice. Teritoriile otomane erau populate de naţii şi comunităţi răspândite pe suprafeţe mari, în tipare ce sfidau logica, iar Congresul de la Viena nu le includea în rândul celor garantate de marile puteri. Atunci când a început ceea ce a fost prezentat drept o „revoluţie” a „grecilor” (respectiv a supuşilor creştini ortodocşi ai sultanului, dintre care mulţi erau bandiţi şi piraţi) împotriva stăpânirii otomane în 1821, Rusia şi-a abandonat principiile conservatoare şi i-a ajutat pe rebeli. Religia şi vechea atracţie a scopurilor strategice ale Rusiei spre sud-estul Europei au făcut imposibil ca Sfânta Alianţă să sprijine un suveran islamic aşa cum i-a sprijinit pe alţi conducători, iar în cele din urmă ruşii i-au declarat chiar război sultanului. Noul regat al Greciei care a apărut în 1832, cu graniţele stabilite de străini, avea să dea idei şi altor popoare balcanice şi, evident, Chestiunea Orientală din secolul al XIX-lea urma să fie complicată de pretenţii ipocrite de naţionalism, spre deosebire de secolul al XVIII-lea. Perspectiva nu era prea roz, căci la început revolta din Grecia dusese la masacrarea grecilor de către turci la Constantinopol şi la Smirna, urmată rapid de masacrarea turcilor de către greci în Peloponeş. În următoarele două secole, problemele din Balcani au fost otrăvite la origine de astfel de exemple care aveau să fie numite ulterior „epurări etnice”.

În 1848 s-a produs o nouă explozie revoluționară. Pe scurt, părea că întregul acord din 1815 era în pericol. Anii 1840 fuseseră marcați de greutăți economice, lipsa alimentelor şi condiții grele de viață în multe locuri, mai ales în Irlanda, unde, în 1846, a fost o mare foamete, şi apoi în Europa Centrală şi Franța în 1847, unde o scădere a comerțului a înfometat orașele. Șomajul era întâlnit la scară largă. Aceasta a generat violențe care au favorizat acum mişcări radicale pretutindeni. O tulburare inspira alta; exemplele erau contagioase şi slăbeau capacitatea sistemului internațional de securitate de a face față şi altor izbucniri. Începutul simbolic a avut loc în februarie, la Paris, unde Ludovic Filip a abdicat după ce şi-a dat seama că clasele de mijloc nu aveau să-l mai sprijine în opoziția față de extinderea dreptului de vot. Spre mijlocul anului, guvernele fuseseră înlăturate sau, în cel mai bun caz, se aflau în defensivă în toate capitalele europene importante, cu excepția Londrei şi a Sankt-Petersburgului. Când în Franța a apărut o republică după Revoluția din februarie, fiecare exilat politic şi fiecare revoluționar din Europa au prins curaj. Visurile urzelilor care se țeseau de 30 de ani păreau realizabile. *La Grande Nation* avea să se pună din nou în mişcare şi armatele Marii Revoluții puteau să mărşăluiască iarăşi pentru a-i răspândi principiile. Ceea ce s-a întâmplat a fost însă cu totul altceva. Franța a făcut o plecăciune diplomatică în direcția Poloniei martirizate, care atrăgea de obicei simpatiile liberale, dar singurele operațiuni militare pe care le-a întreprins au fost în apărarea papei, o cauză clar conservatoare.

A fost o atitudine simptomatică. Revoluționarii din 1848 au fost provocați de situații foarte diferite, au avut multe scopuri diverse şi au urmat căi divergente şi derutante. În cea mai mare parte a Italiei şi în Europa Centrală, ei s-au revoltat împotriva unor guvernări pe care le considerau opresive deoarece erau intolerante; aici, marea revendicare simbolică era o constituție care să garanteze libertăți esențiale. Când o astfel de revoluție a izbucnit chiar şi la Viena, cancelarul Metternich, arhitectul ordinii conservatoare din 1815, a fugit în exil. Succesul revoluției de la Viena a dus la paralizarea şi, prin urmare, la dislocarea întregii Europe Centrale. Germanii erau acum liberi să facă revoluții fără teama de o intervenție a austriecilor în sprijinul vechiului regim în statele mai mici. La fel şi alte popoare din teritoriile stăpânite de austrieci: italienii (conduşi de un rege al Sardiniei ambițios, dar temător) s-au răsculat împotriva armatelor austriece din Lombardia şi Veneția, ungurii s-au revoltat la Budapesta, iar cehii la Praga. Astfel, lucrurile s-au complicat. Mulți dintre aceşti revoluționari doreau mai degrabă independența națională decât constituționalismul, deşi constituționalismul a părut a fi pentru o vreme calea spre independență deoarece ataca autocrația dinastică.

Dacă liberalii reuşeau să instaleze guverne constituționale în toate capitalele Europei Centrale şi în Italia însemna că urmau să ia naştere națiuni care până

atunci nu avuseseră structuri de stat proprii sau care, cel puțin, nu mai aveau așa ceva de mult timp. Dacă slavii reușeau eliberarea națională, atunci unele state considerate până atunci germane aveau să piardă mari porțiuni din teritoriul lor, în special în Polonia și Boemia. A durat ceva timp până s-a înțeles acest lucru. Liberalii germani s-au lovit brusc de această problemă în 1848 și au tras rapid concluzii; au ales naționalismul. (Italienii încă se luptau cu propria versiune a dilemei în Tirolul de Sud o sută de ani mai târziu.) Revoluțiile germane din 1848 au eșuat, în principiu, deoarece liberalii germani au decis că naționalismul german necesita păstrarea teritoriilor germane din est. Astfel, ei aveau nevoie de o Prusie puternică și au trebuit să-i accepte condițiile pentru viitorul Germaniei. Au fost și alte semne că lucrurile luaseră altă întorsătură înainte de sfârșitul anului 1848. Armata austriacă îi învinsese pe italieni. La Paris, o revoltă care avusese drept scop împingerea Revoluției în direcția democrației a fost înăbușită cu o mare vărsare de sânge în iunie. Republica avea să fie, în cele din urmă, conservatoare. În 1849 totul s-a sfârșit. Austriecii au învins armata sardă, singurul scut al revoluțiilor italiene, și monarhi din întreaga peninsulă au început apoi să retragă concesiile constituționale pe care le făcuseră cât timp puterea austriacă era suspendată. Unii suverani germani au făcut același lucru, în frunte cu Prusia. Croații și ungurii au continuat să facă presiuni asupra Habsburgilor, dar apoi armata rusă a venit în sprijinul aliatului său.

Liberalii au considerat anul 1848 o „primăvară a națiunilor”. Dacă a fost așa, mlădițele ei s-au uscat rapid. Spre sfârșitul anului 1849 structura formală a Europei redevenise aproximativ la fel cum fusese în 1847, în ciuda unor schimbări importate din unele țări. Naționalismul fusese, cu siguranță, o cauză populară în 1848, dar nu fusese nici suficient de puternic pentru a susține guvernele revoluționare și, evident, nici o forță luminată. Eșecul său demonstrează că acuzația că oamenii de stat din 1815 „au neglijat” să îi acorde atenția cuvenită este falsă; nicio națiune nouă nu a apărut după 1848 căci niciuna nu era pregătită să facă asta. Motivul principal era că, deși poate existau naționalități, în cea mai mare parte a Europei naționalismul era încă un concept abstract pentru mase; doar unui număr relativ mic de oameni bine educați sau cât de cât educați le păsa de asta. Acolo unde diferențele naționale întruchipau și chestiuni sociale, au existat uneori acțiuni eficiente ale unor oameni care simțeau că au o identitate conferită de limbă, tradiție sau religie, dar acest lucru nu a condus la naşterea unor noi națiuni. În 1847 țăranii ruteni din Galiția i-au ucis fără ezitare pe moșierii lor polonezi atunci când administrația habsburgă le-a permis să facă acest lucru. Odată ce și-au satisfăcut această dorință, le-au rămas loiali Habsburgilor în 1848.

Au existat și unele răscoale cu adevărat populare în 1848. În Italia acestea au fost, de regulă, mai mult revolte ale orășenilor decât ale țăranilor; țăranii lombarzi

au primit cu brațele deschise armata austriacă atunci când aceasta s-a întors, deoarece nu vedeau niciun avantaj pentru ei într-o revoluție condusă de aristocrații care le erau moşieri. În unele părți ale Germaniei, unde mare parte din structurile tradiționale ale societății rurale împroprietărite au rămas intacte, țăranii s-au comportat la fel ca şi predecesorii lor din Franța în 1789, incendiind casele moşierilor, nu doar din cauza animozității personale, ci şi pentru a distruge detestatele şi temutele registre în care erau notate arendele, dările şi zilele de clacă. Astfel de răscoale îi înspăimântau pe liberalii de la oraş la fel de mult cum izbucnirea parizienilor provocată de disperare şi de lipsa locurilor de muncă a înspăimântat clasele de mijloc din Franța în zilele din iunie. Aici, deoarece țăranul a rămas (în general) conservator după 1789, guvernul a fost asigurat de sprijinul provinciilor pentru a-i zdrobi pe săracii din Paris care asiguraseră pentru scurtă vreme succesul radicalismului. Însă conservatorismul putea fi întâlnit şi în cadrul unor mişcări revoluționare. Turbulențele din sânul clasei muncitoare germane îi alarmau pe cei mai înstăriți, dar asta pentru că liderii muncitorilor germani vorbeau despre „socialism” în timp ce căutau, de fapt, o întoarcere în trecut. Ei se gândeau la lumea sigură a breslelor şi sistemelor de ucenici şi se temeau de utilajele din fabrici, de vapoarele de pe Rin (care le luau pâinea de la gură barcagiilor) şi de accesul nerestricționat la diferite meserii – pe scurt, toate semnele mai mult decât evidente ale începutului unei societăți cu o economie de piață. Aproape întotdeauna, lipsa de afinitate a maselor față de liberalism a fost demonstrată în 1848 prin revoltă populară.

Una peste alta, importanța socială a anului 1848 este la fel de complexă şi nu poate fi generalizată uşor, la fel ca şi conținutul său politic. Probabil că în regiunile rurale ale Europei Centrale şi de Est revoluțiile au schimbat cel mai mult societatea. Aici, unele principii liberale şi teama de revolta populară au mers mână în mână, impunând o schimbare în rândul moşierilor. Oriunde mai supraviețuiau – în afara Rusiei – zilele de clacă şi regula ca țăranii să fie legați de pământ, acestea au fost abolite ca urmare a mişcărilor din 1848. Acest an a finalizat revoluția socială rurală, inițiată cu 60 de ani mai devreme în Franța, în Europa Centrală şi în cea mai mare parte a Europei de Est. Era deschisă calea spre reconstrucția vieții agricole în Germania şi pe valea Dunării conform unor tendințe individualiste şi ale pieței. Deşi multe dintre practicile şi modurile sale de gândire aveau să mai persiste, societatea feudală lua acum sfârşit pe tot teritoriul Europei. Componentele politice ale principiilor revoluționare franceze trebuiau totuşi să mai aştepte până să se exprime.

În cazul naționalismului nu a durat prea mult. O dispută legată de influența Rusiei în Orientul Apropiat în 1854 a pus capăt îndelungatei păci dintre marile puteri care dura din 1815. Războiul Crimeii, în care francezii şi englezii au luptat ca aliați ai sultanului otoman împotriva ruşilor, a fost în multe privințe o

conflagrație memorabilă. Au avut loc lupte în regiunea baltică, în sudul Rusiei şi în Crimeea, ultimul teatru de război atrăgând cel mai mult atenția. Aici, aliații îşi propuseseră să cucerească Sevastopolul, baza navală ce reprezenta cheia puterii ruşilor în Marea Neagră. Unele rezultate au fost surprinzătoare. Armata britanică a luptat cavalereşte, la fel ca şi inamicii şi aliații săi, dar a ieşit în evidență mai ales prin caracterul impropriu al dispozițiilor sale administrative; scandalul provocat de acestea a lansat un important val de reforme radicale pe plan intern. Întâmplător, războiul a contribuit şi la consacrarea prestigiului unei noi profesii pentru femei, cea de infirmieră, căci colapsul serviciilor medicale britanice fusese deosebit de vizibil. Eforturile lui Florence Nightingale au lansat prima mare extindere a oportunităților profesionale pentru femeile respectabile de la crearea comunităților religioase de femei în Evul Întunecat. Modul în care s-a purtat războiul merită, de asemenea, să fie remarcat şi în alt sens, ca indicator al modernității: a fost primul război purtat între mari puteri în care s-au folosit vapoare şi o cale ferată şi a adus cablul telegrafic electric la Istanbul.

Unele dintre aceste aspecte au fost profetice. Totuşi, ele au contat mai puțin pe termen scurt decât consecințele pe care războiul le-a avut în domeniul relațiilor internaționale. Rusia a fost învinsă şi o vreme puterea de care s-a bucurat mult timp pentru a intimida Turcia a fost limitată. S-a făcut un pas spre crearea altei națiuni creştine noi, România, care a avut loc în cele din urmă în 1862. Încă o dată, naționalitatea a triumfat în fostele teritorii otomane. Dar efectul crucial al războiului a fost că Sfânta Alianță se destrămase. Vechea rivalitate din secolul al XVIII-lea dintre Austria şi Rusia legată de soarta moştenirii otomane din Balcani a irupt din nou atunci când Austria a avertizat Rusia să nu ocupe principatele dunărene (cum era numită viitoarea România) în timpul războiului, după care le-a ocupat chiar ea. Acestea se petreceau la cinci ani după ce Rusia intervenise pentru a restaura puterea Habsburgilor, înăbuşind revolta ungurilor. A fost sfârşitul prieteniei dintre cele două puteri. Următoarea dată când Austria avea să se confrunte cu o amenințare, trebuia să se descurce fără a mai avea de partea ei polițistul rus al Europei conservatoare.

În 1856, când s-a încheiat pacea, probabil că doar câțiva au anticipat cât de puțin mai era până atunci. În mai puțin de zece ani, în urma a două războaie scurte, aprige, Austria a pierdut posesiunile din Italia şi din Germania, iar aceste țări s-au unificat, formând noi state naționale. Naționalismul triumfase, într-adevăr, şi în detrimentul Habsburgilor, aşa cum prevestiseră unii entuziaşti în 1848, dar într-un mod cu totul neaşteptat. Nu revoluția, ci ambițiile a două state monarhice tradițional expansioniste, Sardinia şi Prusia, le determinaseră să-şi îmbunătățească poziția în detrimentul Austriei, a cărei izolare era în acest moment completă. Nu doar sacrificase alianța cu Rusia, ci după 1852 Franța era condusă de un împărat care purta tot numele Napoleon (era nepotul lui Napoleon I).

Fusese ales Preşedinte al Republicii a II-a, a cărei constituție a eliminat-o după ce a organizat o lovitură de stat.

Numele Napoleon era înspăimântător în sine. El sugera un program de reconstrucție internațională – sau o revoluție. Napoleon al III-lea (al II-lea a fost o născocire juridică, fiul lui Napoleon I care nu a ajuns niciodată la conducere) echivalează cu distrugerea acordului antifrancez din 1815 şi, prin urmare, a supremației Austriei pe care o susținea în Italia şi Germania. El vorbea limba naționalismului cu mai puține inhibiții decât majoritatea suveranilor şi pare să fi crezut în el. Cu ajutorul armelor şi al diplomației, a continuat eforturile a doi mari diplomați, Cavour şi Bismarck, prim-ministrul regatului Sardiniei şi, respectiv, al Prusiei.

În 1859, Sardinia şi Franța au luptat împotriva Austriei; după un război scurt, austriecii au rămas doar cu Veneția în Italia. Cavour şi-a început acum eforturile de a încorpora şi celelalte state italiene în Sardinia, o parte a prețului plătit fiind că Savoia, care aparținea Sardiniei, a trebuit cedată Franței. Cavour a murit în 1861 şi încă există discuții contradictorii legate de amploarea exactă a scopurilor sale, dar în 1871 succesorii lui creaseră o Italie unită sub conducerea fostului rege al Sardiniei, care a fost astfel compensat pentru pierderea regiunii Savoia, ducatul ancestral al familiei sale. În acest an s-a încheiat şi procesul de unificare a Germaniei. Bismarck începuse cu o nouă raliere a sentimentului liberal german la cauza prusacă într-un mic război crâncen împotriva Danemarcei, în 1864. Doi ani mai târziu, Prusia a învins Austria într-o campanie fulger în Boemia, punând astfel capăt duelului dintre Hohenzollerni şi Habsburgi pentru supremație în Germania, început de Frederic al II-lea în 1740. Războiul care a marcat acest lucru a fost mai mult o înregistrare a unui fapt împlinit decât o realizare, căci începând din 1848 influența Austriei în treburile Germaniei slăbise foarte mult. În acest an, liberalii germani îi oferiseră o coroană germană nu împăratului, ci regelui Prusiei.

Totuşi, unele state priviseră încă spre Viena pentru îndrumare şi protecție şi erau acum lăsate să facă față singure intimidărilor din partea prusacilor. Imperiul Habsburgic a devenit în întregime dunărean, politica sa externă fiind preocupată de Europa de Sud-Est şi Balcani. Se retrăsese din Olanda în 1815, Veneția fusese revendicată de prusaci pentru italieni în 1866 şi acum lăsa şi Germania să se descurce singură. Imediat după semnarea păcii, ungurii au profitat de ocazie pentru a provoca altă înfrângere monarhiei umilite, obținând, practic, autonomia pentru jumătatea monarhiei Habsburgilor formată din teritoriile coroanei ungare. Imperiul a devenit astfel, în 1867, monarhia dualistă sau austro-ungară, împărțită oarecum la întâmplare în două jumătăți unite doar de dinastie şi de o politică externă comună.

Până la unificarea Germaniei mai era un pas. Franța şi-a dat seama treptat că afirmarea puterii prusace dincolo de Rin nu era în interesul francezilor; în locul unei Germanii disputate, ea se confrunta acum cu una dominată de o importantă putere militară. Epoca lui Richelieu se destrămase nebăgată în seamă. Bismarck s-a folosit de această nouă percepție, dublată de slăbiciunea lui Napoleon al III-lea pe plan intern şi de o izolare internațională, pentru a provoca Franța să declare război în mod necugetat în 1870. Victoria obținută în acest conflict a desăvârşit noul edificiu al naționalității germane, căci Prusia a preluat conducerea în „apărarea" Germaniei împotriva Franței – şi mai trăiau încă germani care îşi aminteau ce făcuseră armatele franceze în Germania în timpul altui Napoleon. Armata prusacă a distrus al Doilea Imperiu din Franța (avea să fie ultimul regim monarhic din această țară) şi a creat imperiul german, al Doilea Reich, cum a fost numit, pentru a-l diferenția de imperiul medieval. În practică, era o dominație a Prusiei deghizată sub forme federale, dar, ca stat național german, îi satisfăcea pe mulți liberali germani. Acesta a fost înființat în mod spectaculos şi corespunzător în 1871, când regele Prusiei a acceptat coroana Germaniei unite (pe care predecesorul său refuzase s-o primească de la liberalii germani în 1848) de la ceilalți principi în palatul lui Ludovic al XIV-lea de la Versailles.

Astfel, în 50 de ani avusese loc o revoluție în relațiile internaționale care urma să aibă consecințe uriaşe atât asupra istoriei lumii, cât şi asupra celei europene. Germania înlocuise Franța ca putere terestră dominantă în Europa, aşa cum Franța înlocuise Spania în secolul al XVII-lea. Acest fapt avea să umbrească relațiile internaționale ale Europei până când ele nu au mai fost determinate de forțe din interiorul ei. În sens îngust şi strict, a datorat foarte puțin politicii revoluționare. Revoluționarii conştienți din secolul al XIX-lea nu realizaseră nimic comparabil cu ceea ce făcuseră Cavour, Bismarck şi, oarecum fără să vrea, Napoleon al III-lea. Foarte ciudat, date fiind speranțele de revoluție din această perioadă şi teama de aceasta. Revoluția nu realizase mare lucru decât la marginile Europei şi începuse chiar să dea semne de oboseală. Până în 1848 fuseseră o mulțime de revoluții, ca să nu mai vorbim de comploturi, conspirații şi *pronunciamientos*, care nu puteau fi numite astfel. După 1848 au mai fost foarte puține. O altă revoluție poloneză a avut loc în 1863, dar aceasta a fost singura răbufnire demnă de remarcat de pe teritoriile marilor puteri până în 1871.

Faptul că între timp efortul revoluționar s-a mai diminuat este de înțeles. Revoluțiile păreau să nu fi realizat mare lucru în afara Franței şi aici aduseseră deziluzie şi dictatură. Unele dintre țelurile lor erau atinse în alte moduri. Cavour şi adepții acestuia creaseră o Italie unificată, în cele din urmă, spre disperarea lui Mazzini, deoarece nu era una cu care revoluționarii să poată fi de acord, iar Bismarck realizase ceea ce mulți liberali germani speraseră în 1848, transformând indiscutabil Germania într-o mare putere. Alte scopuri erau atinse prin progres

economic; în ciuda tuturor ororilor sărăciei, în secolul al XIX-lea Europa devenea mai bogată şi oferea o cotă-parte mai mare din bogăţie unui număr crescut de oameni. Chiar şi unii factori pe termen foarte scurt au avut o contribuţie. Anul 1848 a fost urmat de descoperirea aurului din California, care a asigurat un flux de metal preţios ce a stimulat economia mondială în anii 1850 şi 1860; încrederea a crescut şi şomajul a scăzut în aceste decenii, ceea ce a contribuit la menţinerea păcii sociale.

Un motiv mai substanţial pentru care revoluţiile erau mai puţin frecvente a fost, poate, că au devenit mai greu de înfăptuit. Guvernelor le era din ce în ce mai uşor să le facă faţă, în mare parte din motive tehnice. Secolul al XIX-lea a creat forţe de poliţie moderne. O mai bună comunicare datorată căilor ferate şi telegrafului a acordat administraţiei centrale noi competenţe în soluţionarea unei revolte dintr-o regiune îndepărtată. Mai presus de toate, armatele aveau o superioritate tehnică tot mai mare faţă de rebeli. Încă din 1795 un guvern francez a demonstrat că, odată ce avea control asupra forţelor armate permanente şi era pregătit să le folosească, putea stăpâni Parisul. În lunga perioadă de pace dintre 1815 şi 1848 multe armate europene au devenit de fapt mai degrabă nişte instrumente de menţinere a siguranţei, îndreptate potenţial împotriva propriilor populaţii, decât mijloace de concurenţă pe plan internaţional, îndreptate împotriva unor duşmani străini. Doar dezertarea unor segmente importante ale forţelor armate a permis victoria revoluţiei din Paris în 1830 şi 1848; odată ce astfel de forţe au fost la îndemâna guvernului, lupte precum cea din zilele de iunie ale anului 1848 (pe care un observator le-a numit cel mai mare război al sclavilor din istorie) nu se puteau sfârşi decât cu înfrângerea rebelilor. Din acel an, într-adevăr, nicio revoluţie populară nu urma să mai aibă succes în vreo ţară europeană importantă, împotriva unui guvern al cărui control asupra forţelor sale armate nu era slăbit de o înfrângere în război sau de subversiune şi care era hotărât să se folosească de puterea sa.

Acest lucru a fost demonstrat clar, prin vărsare de sânge, în 1871, când Parisul cuprins de revoltă a fost din nou zdrobit de guvern în doar o săptămână şi ceva, numărul victimelor fiind la fel de mare ca în timpul Terorii din 1793-1794. Un regim popular, care a atras de partea sa o mulţime de radicali şi reformişti, s-a instaurat în capitală sub numele „Comuna” din Paris, care evoca tradiţii ale independenţei municipale cu rădăcini în Evul Mediu şi, mai important, în 1793, când Comuna (sau consiliul orăşenesc) a Parisului fusese centrul febrei revoluţionare. Comuna din 1871 a reuşit să se instaureze la putere deoarece, în urma înfrângerii de către germani, guvernul nu a putut recupera de la locuitorii capitalei armele cu care aceasta rezistase unui asediu şi deoarece aceeaşi înfrângere îi întărâtase pe mulţi parizieni împotriva unui guvern care considerau că îi dezamăgise. În scurta sa existenţă (au fost câteva săptămâni de linişte, cât

guvernul s-a pregătit să riposteze) Comuna nu a realizat mare lucru, dar a generat o retorică de stânga ce avea să fie considerată curând întruchiparea revoluției sociale. Din această cauză, eforturile de a o suprima au fost şi mai înverşunate. Acestea s-au materializat după întoarcerea prizonierilor de război, când guvernul şi-a adunat forțele necesare pentru a recuceri Parisul, care a devenit scena unor lupte de stradă scurte, dar sângeroase. Încă o dată, forţele armate permanente i-au învins pe muncitorii şi vânzătorii de pe baricadele improvizate la repezeală.

Dacă ceva ar fi putut distruge mitul revoluționar în ceea ce priveşte atât puterea sa de a provoca teroare, cât şi puterea sa de inspirație, acesta ar fi fost îngrozitorul eşec al Comunei din Paris. Totuşi, nu s-a întâmplat asta, ci contrariul. Conservatorii găseau de mare ajutor exemplul Comunei pentru a evoca pericolele din umbră, gata oricând să țâşnească de sub suprafața societății. Revoluționarii aveau un nou episod de eroism şi martiriu pe care să-l adauge la o serie apostolică de revoluționari ce acoperea deja perioada 1789-1848. Dar Comuna a reînviat mitologia revoluționară din cauza unui nou factor a cărui importanță frapase deja atât stânga, cât şi dreapta. Acesta era socialismul.

Acest cuvânt (ca şi ruda sa, „socialist") a ajuns să acopere multe lucruri diferite – şi asta încă de la bun început. Ambele cuvinte erau folosite în mod curent în Franța în jurul anului 1830 pentru a descrie teorii şi oameni care se opuneau unei societăți conduse pe principiile pieței şi unei economii gestionate în spiritul *laissez-faire*, ai cărei principali beneficiari (credeau ei) erau cei bogați. Egalitarismul economic şi social este fundamental pentru ideea socialistă. Cei mai mulți socialişti au reuşit să cadă de acord asupra acestui aspect. Ei considerau, de regulă, că într-o societate bună nu pot exista clase care să se oprime reciproc prin avantajele oferite uneia de bogăția pe care o deține. De asemenea, toți socialiştii puteau cădea de acord că nu exista nimic sacru legat de proprietate, ale cărei drepturi sprijineau nedreptatea; unii au căutat abolirea sa completă şi au fost numiți comunişti. „Proprietatea înseamnă furt" a fost un slogan de mare efect.

Se poate ca astfel de idei să fi fost terifiante pentru burghezie, dar nu erau foarte noi. Ideile egalitare i-au fascinat pe oameni de-a lungul întregii istorii şi suveranii creştini ai Europei reuşiseră fără dificultate să împace acorduri sociale care se bazau pe contraste puternice de bogăție cu practicarea unei religii care, în unul dintre cele mai cunoscute imnuri ale sale, îl lăuda pe Dumnezeu pentru că îi copleşeşte pe săraci cu lucruri bune şi îi alungă pe bogați fără să le dea nimic. Ceea ce s-a întâmplat la începutul secolului al XIX-lea a fost că astfel de idei au părut să devină deopotrivă mai potente, legate de ideea de revoluție de tip nou, şi mai larg răspândite. Era nevoie de un nou tip de gândire şi din cauza altor factori. Unul era că succesul reformei politice liberale a părut să demonstreze că egalitatea în fața legii nu este suficientă dacă e lipsită de conținut prin dependența de cei puternici din punct de vedere economic sau denaturată de sărăcie şi de

ignoranța inerentă acesteia. Altul era că încă din secolul al XVIII-lea unii gânditori văzuseră discrepanțele mari de bogăție ca pe nişte absurdități într-o lume care putea şi trebuia (credeau ei) să fie reglementată astfel încât să producă binele cel mai mare pentru cei mai mulți oameni. În timpul Revoluției Franceze unii gânditori şi agitatori avansaseră deja revendicări în care generațiile viitoare aveau să vadă idei socialiste. Ideile egalitariste au devenit totuşi socialism în sensul modern al cuvântului abia atunci când au început să se ocupe de problemele noii epoci de schimbare economică şi socială, mai ales de cele ridicate de industrializare.

Aceasta necesita adesea o perspicacitate deosebită, căci aceste schimbări aveau un impact foarte lent în afara Marii Britanii şi a Belgiei, prima țară continentală industrializată în aceeaşi măsură. Totuşi, poate deoarece contrastul cu societatea tradițională era atât de pronunțat, chiar şi primele semne de concentrare în domeniul finanțelor capitaliste şi al producției au fost remarcate. Unul dintre primii care şi-au dat seama de implicațiile lor potențial imense în privința organizării sociale a fost un conte francez, Claude Saint-Simon. Contribuția sa însemnată la gândirea socialistă a fost analiza impactului pe care l-ar avea progresul ştiințific şi tehnologic asupra societății. Saint-Simon credea că acesta făcea ca o economie planificată să fie imperativă şi, în plus, implica (ba chiar reclama) înlocuirea claselor conducătoare tradiționale, cu aspect aristocratic şi rural, cu nişte elite care să reprezinte noi forțe economice şi intelectuale. Astfel de idei i-au influențat pe mulți gânditori (majoritatea francezi) care în anii 1830 au susținut un egalitarism sporit; ei păreau să demonstreze că o astfel de schimbare era de dorit atât din motive raționale, cât şi etice. Doctrinele lor au avut destul impact şi ideile lor au fost suficient dezbătute pentru a îngrozi în 1848 clasele de proprietari francezi, care credeau că văd în zilele lui iunie o revoluție „socialistă”. Socialiştii se identificau în cea mai mare parte cu tradiția Revoluției Franceze, închipuindu-şi că realizarea idealurilor lor era următoarea etapă a acesteia, astfel încât este de înțeles o asemenea interpretare greşită.

În 1848, în acest moment de cotitură, a apărut o broşură care este cel mai important document din istoria socialismului. Este cunoscut dintotdeauna drept *Manifestul Partidului Comunist* (deşi nu acesta e titlul sub care a fost publicat). Era în mare măsură elaborat de un tânăr german de origine iudaică (deşi botezat), Karl Marx, iar odată cu el ajungem în punctul în care preistoria socialismului poate fi separată de istoria acestuia. Marx proclama o rupere completă de ceea ce numea „socialismul utopic” al predecesorilor săi. Adepții socialismului utopic atacau capitalismul industrial deoarece credeau că este nedrept; Marx considera că nu despre asta este vorba. În opinia lui Marx, nu se putea spera nimic de la argumentele menite să-i convingă pe oameni că schimbarea era de dorit din punct de vedere moral. Totul depindea de direcția în care se îndrepta istoria, spre

crearea inevitabilă a unei noi clase muncitoare de către societatea industrială – salariații dezrădăcinați din noile orașe industriale, pe care i-a numit proletariatul industrial. Această clasă era menită, în opinia lui Marx, să acționeze într-un mod revoluționar. Istoria determina proletariatul să genereze o capacitate şi o mentalitate revoluționară. Ea avea să-l confrunte cu condiții al căror unic rezultat logic era revoluția, iar revoluția urma să aibă, în aceste condiții, un succes garantat. Ceea ce conta nu era faptul că, de fapt, capitalismul era imoral, ci că era deja depăşit şi, prin urmare, condamnat din punct de vedere istoric. Marx a afirmat că fiecare societate are un sistem special al drepturilor de proprietate şi al relațiilor de clasă, iar acestea influențează în consecință aranjamentele sale politice particulare. Politica era menită să exprime forțe economice. Ea avea să se schimbe pe măsură ce organizarea particulară a societății se modifica sub influența progreselor economice şi, prin urmare, mai devreme sau mai târziu (şi se pare că Marx credea că mai devreme), Revoluția avea să înlăture societatea capitalistă şi formele sale, aşa cum societatea capitalistă o înlăturase pe cea feudală.

Marx mai avea multe alte idei, dar acesta era un mesaj percutant şi încurajator, care i-a asigurat supremația în cadrul mişcării socialiste internaționale apărute în următorii 20 de ani. Asigurarea că istoria este de partea lor a fost revigorantă pentru revoluționari. Ei au aflat cu recunoştință că, într-adevăr, cauza spre care erau împinşi oricum din motive ce variau de la un sentiment de nedreptate până la unul de invidie era predestinată să triumfe. Aceasta era, în esență, o credință, deşi adepții lui Marx credeau că este o ştiință. În ciuda posibilităților sale intelectuale ca instrument analitic, marxismul a ajuns să fie mai presus de toate o mitologie, bazându-se pe o perspectivă asupra istoriei care susținea că oamenii erau constrânşi de nevoie deoarece instituțiile lor erau determinate de metodele de producție în curs de schimbare şi pe credința că membrii clasei muncitoare erau cei aleşi, iar pelerinajul lor printr-o lume rea avea să se sfârşească în cele din urmă cu întemeierea unei societăți juste în care legea de fier a necesității nu avea să mai funcționeze. Revoluționarii sociali puteau avea, astfel, încredere în argumentele de necontestat din punct de vedere ştiințific în favoarea progresului irezistibil spre mileniul socialist, în timp ce aderarea la un activism revoluționar părea să devină inutilă. Marx însuşi pare să-şi fi urmat propria doctrină cu mai multă prudență, aplicând-o doar la schimbările ample, radicale din istorie, cărora indivizii nu le pot rezista, şi nu desfăşurării lor detaliate. Poate nu este de mirare că, la fel ca mulți maeştri, nu şi-a recunoscut toți discipolii; ulterior a ajuns să susțină că el nu este marxist.

Această nouă religie a fost o sursă de inspirație pentru organizarea clasei muncitoare. Sindicate şi cooperative existau deja în unele țări; prima organizație internațională a oamenilor muncii a luat naştere în 1863. Deşi din ea făceau parte

şi mulţi care nu subscriau la ideile lui Marx (anarhişti, printre alţii), influenţa lor a fost crucială în sânul acesteia (el a fost secretarul organizaţiei). Numele său îi îngrozea pe conservatori, dintre care unii acuzau Comuna din Paris pentru asta. Indiferent de justificarea lor, instinctele lor s-au confirmat. În anii de după 1848 socialismul a preluat tradiţia revoluţionară de la liberali, iar credinţa în rolul istoric al unei clase muncitoare industriale, încă abia vizibilă în afara Angliei (şi cu atât mai puţin predominantă în cele mai multe ţări), a fost anexată tradiţiei care susţinea că, în general vorbind, revoluţia nu putea fi ceva greşit. Unele forme de gândire despre politică au evoluat în timpul Revoluţiei Franceze şi au fost transplantate în societăţi în care aveau să se dovedească a fi din ce în ce mai nepotrivite. Cât de uşoară a fost o astfel de tranziţie se poate vedea din modul în care Marx s-a grăbit să profite de drama şi exaltarea mitică ale Comunei din Paris în favoarea socialismului. Într-o scriere influentă, el a anexat-o propriilor teorii, deşi a fost, de fapt, produsul multor forţe complicate şi diverse, şi nu a spus prea multe despre egalitarism şi cu atât mai puţin despre socialismul „ştiinţific”. Mai mult, acesta a apărut într-un oraş care, deşi uriaş, nu era unul dintre marile centre manufacturiere unde a prezis Marx că va ajunge la maturitate revoluţia proletară. Acestea s-au încăpăţânat să rămână extrem de liniştite. Comuna a fost, de fapt, ultimul şi cel mai important exemplu de radicalism parizian revoluţionar şi tradiţional. A fost un mare eşec (şi socialismul a avut de suferit din cauza măsurilor represive pe care le-a provocat), dar Marx a plasat-o în centrul mitologiei socialiste.

Cu excepţia teritoriilor sale poloneze, Rusia părea imună la tulburările care afectau celelalte mari puteri continentale. Revoluţia Franceză a fost încă una dintre acele experienţe care, ca şi feudalismul, Renaşterea sau Reforma, au influenţat decisiv Europa Occidentală, dar au ocolit Rusia. Deşi Alexandru I, ţarul sub domnia căruia Rusia a suferit invazia din 1812, cochetase cu ideile liberale şi s-a gândit chiar la o constituţie, nu s-a realizat mai nimic. O liberalizare formală a instituţiilor ruseşti a început abia în anii 1860 şi nici atunci sursa acesteia nu a fost contagiunea revoluţionară. Este adevărat că liberalismul şi ideologiile revoluţionare nu au ocolit Rusia înainte de aceasta. În timpul domniei lui Alexandru se deschisese cumva cutia Pandorei, din care s-au răspândit ideile ce au dus la formarea unui mic grup de critici ai regimului, care îşi găseau modelele în Europa Occidentală. Unii ofiţeri ruşi care au ajuns acolo împreună cu armatele care l-au urmărit pe Napoleon până la Paris erau înclinaţi să facă anumite comparaţii nu tocmai favorabile între ceea ce au văzut şi au auzit şi ţara lor natală; acesta a fost începutul opoziţiei politice ruse.

Într-o autocraţie opoziţia era sinonimă cu conspiraţia. Unii dintre membrii acesteia au luat parte la organizarea unor societăţi secrete, care au încercat o lovitură de stat în perioada de nesiguranţă de după moartea lui Alexandru, în

1825; aceasta a fost numită mişcarea „decembriştilor”. A eşuat curând, nu fără a-l speria însă pe Nicolae I, ţarul care a influenţat în mod decisiv şi negativ destinul istoric al Rusiei într-un moment crucial îndreptându-se fără milă împotriva liberalismului politic şi încercând să-l distrugă. Parţial din cauza imobilităţii pe care a impus-o, domnia lui Nicolae a influenţat destinul Rusiei mai mult decât oricare alta după Petru cel Mare. Adept recunoscut al autocraţiei, el a confirmat tradiţia rusească a birocraţiei autoritare, gestionarea vieţii culturale şi supremaţia poliţiei secrete exact în momentul în care celelalte mari puteri conservatoare începeau, deşi fără voia lor, să se îndrepte în direcţia opusă. Existau, bineînţeles, multe aspecte în moştenirile istorice care diferenţiau autocraţia rusă de monarhia europeană occidentală. Dar au existat şi provocări mari, iar domnia lui Nicolae a fost un răspuns la acestea, nu doar o simplă implementare a vechilor metode ale despotismului de către un om hotărât să se folosească de ele.

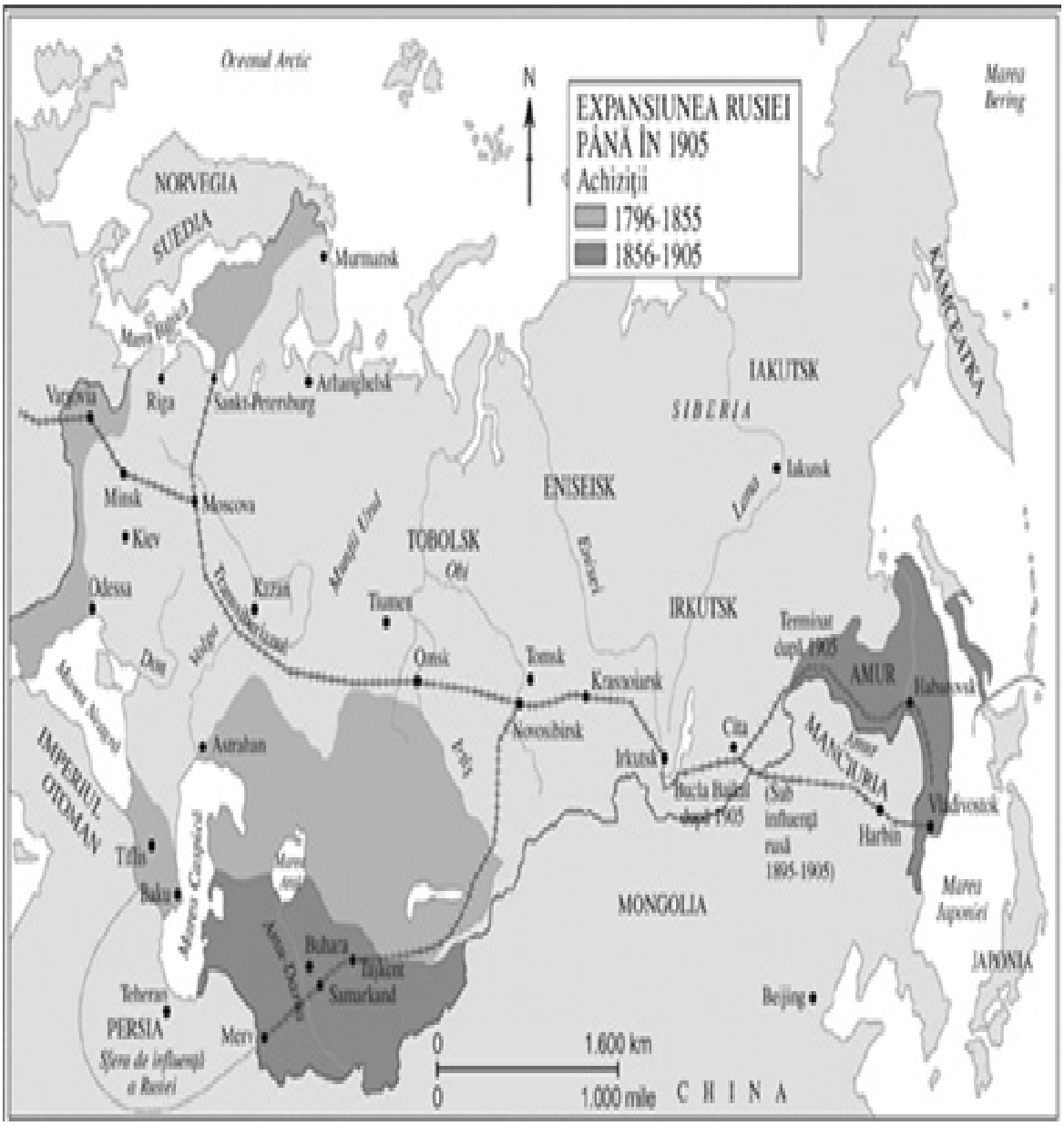

Diversitatea etnică, lingvistică şi geografică a imperiului începuse să pună probleme care depăşeau cu mult capacitatea tradiției moscovite de a le face față. Populația imperiului a crescut de mai bine de două ori în 40 de ani după 1770. Această societate diversă a rămas însă înapoiată într-o măsură covârşitoare; puținele sale oraşe erau izolate de marile regiuni rurale în care se aflau şi păreau adesea lipsite de substanță şi de permanență, semănând mai degrabă cu nişte mari tabere temporare decât cu nişte centre de civilizație consacrate. Cea mai mare expansiune avusese loc spre sud şi spre sud-est; aici, noile elite au trebuit încorporate în structura imperială şi accentuarea legăturilor dintre ortodocşi a fost una dintre cele mai simple modalități de a face acest lucru. Deoarece conflictul cu

Napoleon compromisese prestigiul de altădată al Franței şi ideile sceptice ale Iluminismului asociate cu această țară, s-a pus iar accent pe religie în dezvoltarea unei noi baze ideologice pentru Imperiul Rus sub domnia lui Nicolae. „Naționalitatea oficială", cum era numită, era slavofilă şi religioasă ca doctrină, birocratică în formă şi a încercat să ofere Rusiei o unitate ideologică pe care o pierduse după expansiunea din centrul său istoric, Marele Cnezat al Moscovei.

Începând din acest moment, importanța ideologiei oficiale a fost una dintre marile diferențe dintre Rusia şi Europa Occidentală. Până în ultimul deceniu al secolului XX guvernele ruse nu aveau să abandoneze nicio clipă credința lor în ideologie ca forță unificatoare. Totuşi, acest lucru nu a însemnat că viața de zi cu zi la mijlocul secolului al XIX-lea, fie pentru clasele civilizate, fie pentru masa populației înapoiate, era foarte diferită de cea din alte părți ale Europei Centrale şi de Est. Intelectualii ruşi dezbăteau însă dacă Rusia era sau nu o țară europeană, iar asta nu trebuie să ne mire; rădăcinile Rusiei erau diferite de cele ale țărilor situate mai spre vest. Mai mult, o mutare decisivă a fost făcută în timpul lui Nicolae, de la începutul domniei căruia posibilitățile de schimbare care cel puțin erau percepute în alte state dinastice în prima jumătate a secolului al XIX-lea pur şi simplu nu au mai fost lăsate să se contureze în Rusia. Era prin excelență tărâmul cenzurii şi al poliției. Pe termen lung, acest lucru avea să excludă anumite posibilități de modernizare (cu toate că şi alte obstacole cu origini în societatea rusă par la fel de importante), dar pe termen scurt a avut un succes răsunător. Rusia a traversat tot secolul al XIX-lea fără nicio revoluție; răscoalele din Polonia Congresului din 1830-1831 şi 1863-1864 au fost înăbuşite în sânge, cu atât mai uşor cu cât polonezii şi ruşii aveau o tradiție de antipatie reciprocă.

Reversul medaliei îl constituiau violența şi dezordinea aproape continue ale unei societăți rurale sălbatice şi primitive, precum şi o tradiție din ce în ce mai puternică şi mai violentă a conspirației, care, poate, au dezavantajat şi mai mult Rusia din punctul de vedere al unei politici normale şi al premiselor comune pe care le presupunea aceasta. Criticii ostili au descris domnia lui Nicolae ba ca pe o epocă de gheață, ba ca pe o zonă ciumată şi ca pe o închisoare, dar nu era ultima dată în istoria Rusiei când menținerea unui despotism dur şi neclintit pe plan intern nu a fost incompatibilă cu un rol internațional puternic. Acesta s-a bazat pe uriaşa superioritate militară a Rusiei. Atât timp cât armatele au luptat cu arme care se încărcau pe țeavă şi niciun tip de armă important nu le distingea unele de altele, numărul său imens de soldați a fost decisiv. Pe forța militară rusă s-a bazat sistemul de securitate internațională antirevoluționar, aşa cum a demonstrat anul 1849. Dar politica externă a Rusiei a înregistrat şi alte succese. Se exercitau constant presiuni asupra hanatelor central-asiatice şi asupra Chinei. Malul stâng al Amurului a devenit rusesc, iar în 1860 a fost înființat Vladivostokul. Au fost obținute mari concesiuni din partea Persiei şi în secolul al XIX-lea Rusia a anexat

Georgia şi o parte a Armeniei. O vreme s-a manifestat chiar un efort susținut de a continua expansiunea Rusiei în America de Nord – au existat forturi în Alaska şi aşezări în nordul Californiei până în anii 1840.

Efortul major al politicii externe a Rusiei a fost îndreptat totuşi spre sud-vest, către Europa otomană. Războaiele din 1806-1812 şi 1828 au lărgit frontiera rusă până dincolo de Basarabia, pe Prut şi la gurile Dunării. Era deja limpede că împărțirea posesiunilor Imperiului Otoman în Europa avea să fie la fel de importantă pentru diplomația secolului al XIX-lea cum fusese şi împărțirea Poloniei în secolul al XVIII-lea, dar exista o diferență importantă: de data aceasta erau în joc interesele mai multor puteri şi sentimentul național în rândul popoarelor supuse Imperiului Otoman avea să complice şi mai mult un rezultat de compromis. S-a întâmplat că Imperiul Otoman a supraviețuit mult mai mult decât ar fi fost de aşteptat, iar o Chestiune Orientală încă îi preocupă pe oamenii de stat.

Unii dintre aceşti factori de complicație au condus la Războiul Crimeii, care a început cu ocuparea de către ruşi a unor provincii otomane de pe cursul inferior al Dunării. În afacerile interne ale Rusiei războiul a fost mai important decât în ale oricărei alte țări. El a dovedit că colosul militar al restaurației din 1815 nu se mai bucura acum de o superioritate incontestabilă. Rusia a fost învinsă pe teren propriu şi obligată să accepte o pace care a presupus renunțarea în viitorul previzibil la obiectivele sale tradiționale din regiunea Mării Negre. Din fericire, în toiul războiului Nicolae I a murit. Aceasta a simplificat lucrurile pentru succesorul său; înfrângerea însemna că trebuia să se producă o schimbare. O anumită modernizare a instituțiilor ruseşti era inevitabilă pentru ca Rusia să genereze iarăşi o putere pe măsura vastului său potențial, care devenise o utopie în cadrul ei tradițional. Când a izbucnit Războiul Crimeii, nu exista nicio cale ferată la sud de Moscova. Contribuția cândva importantă a Rusiei la producția industrială europeană nu mai creştea din 1800 şi era acum cu mult depăşită de contribuțiile altora. Agricultura ei a rămas una dintre cele mai puțin productive din lume şi totuşi populația a crescut constant, exercitând şi mai multe presiuni asupra resurselor. În aceste condiții, Rusia s-a schimbat, în cele din urmă, radical. Deşi mai puțin dramatică decât numeroase revolte din restul Europei, a fost, de fapt, în mai mare măsură o revoluție decât ceea ce a fost numit astfel în alte părți, căci în sfârşit a fost smulsă din rădăcini instituția pe care se întemeia viața în Rusia, iobăgia.

Răspândirea acesteia era caracteristica principală a istoriei sociale a Rusiei încă din secolul al XVII-lea. Chiar şi Nicolae fusese de acord că iobăgia era răul central al societății ruse. Domnia sa a fost marcată de răscoale din ce în ce mai frecvente ale şerbilor, atacuri împotriva moşierilor, arderea recoltelor şi schilodirea vitelor. Refuzul de a plăti dările era cea mai puțin alarmantă formă de rezistență populară. Totuşi, era incredibil de greu de coborât de pe elefant.

Majoritatea covârşitoare a ruşilor erau şerbi. Ei nu puteau fi transformaţi peste noapte printr-un simplu decret legislativ în muncitori plătiţi cu salariu sau mici proprietari de pământ şi nici statul nu putea accepta povara administrativă care i-ar fi fost aruncată brusc pe umeri dacă serviciile executate de sistemul feudelor aveau să fie retrase fără a fi înlocuite cu nimic. Nicolae nu îndrăznise să facă acest pas. Alexandru al II-lea l-a făcut. După ce a studiat mulţi ani dovezile, precum şi posibilele avantaje şi dezavantaje ale diferitelor forme de abolire, ţarul a emis în 1861 edictul care a marcat o epocă în istoria rusă şi care i-a adus titlul de „Ţarul eliberator". Singura carte pe care ocârmuirea rusă o putea juca era autoritatea de necontestat a autocratului, iar acum aceasta a fost utilizată eficient.

Edictul acorda şerbilor libertate personală şi punea capăt muncii forţate. Le oferea, de asemenea, parcele de pământ. Dar acestea trebuiau plătite prin comisioane de răscumpărare al căror scop era să facă acceptabilă schimbarea pentru moşieri. Pentru a asigura plăţile şi a contrabalansa pericolele introducerii bruşte a unei pieţe a muncii libere, ţăranii au rămas într-o măsură considerabilă supuşi autorităţii comunităţilor lor săteşti, care au primit sarcina de a distribui familiilor parcele de pământ.

Nu după mult timp au ieşit la iveală neajunsurile acestui aranjament. Totuşi, sunt multe de spus despre el şi, privind retrospectiv, pare să fi fost o realizare de proporţii. În câţiva ani Statele Unite aveau să-i elibereze pe sclavii negri. Numărul acestora era mult mai mic decât cel al şerbilor ruşi şi trăiau într-o ţară cu oportunităţi economice mult mai mari; totuşi, efectul aruncării lor pe piaţa muncii, expuşi teoriei pure a liberalismului economic de tip *laissez-faire*, avea să fie exacerbarea unei probleme cu ale cărei consecinţe finale Statele Unite aveau să se confrunte peste un secol. În Rusia, cea mai amplă măsură de inginerie socială din analele istoriei până în acest moment a fost pusă în practică fără o dezrădăcinare comparabilă şi a deschis calea modernizării pentru una dintre cele mai mari puteri potenţiale de pe pământ. A fost pasul indispensabil către determinarea ţăranului să privească dincolo de ogor, în căutarea unor posibilităţi de angajare în industrie.

Pe termen mai scurt, eliberarea a inaugurat o epocă a reformei; au urmat alte măsuri care până în 1870 au oferit Rusiei un sistem reprezentativ de administrare locală şi un sistem judiciar reformat. În 1871, când ruşii au profitat de Războiul Franco-Prusac pentru a reclama o parte din restricţiile impuse libertăţii lor în Marea Neagră în 1856, în gestul lor a existat un avertisment aproape simbolic pentru Europa. După ce a rezolvat cea mai mare problemă a sa şi a început să-şi modernizeze instituţiile, Rusia anunţa din nou că avea să fie totuşi stăpână în propria casă. Reluarea politicilor de expansiune urmărite cel mai coerent şi mai insistent în istoria modernă nu mai era decât o chestiune de timp.

4

Schimbarea politică: lumea anglo-saxonă

Spre sfârşitul secolului al XIX-lea Regatul Unit crease o subunitate identificabilă în interiorul civilizației europene, cu un destin istoric diferit de cel al continentului european. Elementele constitutive ale acestei lumi anglo-saxone includeau comunități britanice din ce în ce mai mari în Canada, Australia, Noua Zeelandă şi Africa de Sud (prima şi cea din urmă cuprinzând şi alte elemente naționale importante) şi în centrul lor se aflau două națiuni atlantice importante, cea mai mare putere mondială în secolul al XIX-lea şi cea a veacului următor. Atât de mulți oameni au considerat profitabil să sublinieze cât de diferite erau acestea, încât e uşor de trecut cu vederea cât de multe au avut în comun tânărul Regat Unit şi Statele Unite ale Americii în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea. Deşi una era monarhie şi cealaltă republică, ambele țări au scăpat mai întâi de curentul absolutist, apoi de cel revoluționar ale Europei continentale. Politica anglo-saxonă s-a schimbat, bineînțeles, la fel de radical ca şi cea a altor țări în secolul al XIX-lea. Dar ea nu a fost transformată de aceleaşi forțe politice ca în statele de pe continent şi nici în acelaşi mod.

Asemănarea dintre ele a apărut, în parte, din cauză că, în ciuda tuturor deosebirilor, cele două țări avau mai multe în comun decât recunoşteau de obicei. Un aspect al relațiilor lor ciudate era că americanii încă puteau numi Anglia, fără niciun sentiment paradoxal, patria mamă. Moştenirea culturii şi limbii engleze a fost mult timp de o importanță crucială în Statele Unite; imigrația din alte țări europene a devenit copleşitoare abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Deşi la mijlocul secolului prin venele multor americani – poate ale majorității – curgea deja sângele altor națiuni europene, o lungă perioadă cei de origine britanică au dat tonul societății. Abia în 1837 Statele Unite au avut un preşedinte care nu avea un nume de familie englezesc, scoțian sau irlandez (următorul avea să fie ales abia în 1901, iar până astăzi nu au existat decât cinci astfel de preşedinți).

Problemele postcoloniale au favorizat, ca şi mult mai târziu, relații emoționale, uneori violente şi întotdeauna complexe între Statele Unite şi Regatul Unit. Dar asta nu era tot. Între ele existau, de exemplu, nenumărate legături economice. Departe de a se diminua după câştigarea independenței (aşa cum se temuseră unii), comerțul dintre cele două țări se intensificase. Capitaliştii englezi au considerat Statele Unite atrăgătoare pentru investiții chiar şi după experiențe repetate şi nefericite cu obligațiunile unor state ajunse în incapacitate de plată. Britanicii au investit masiv în căile ferate, tranzacțiile bancare şi asigurările

americane. În tot acest timp, elitele aflate la conducerea celor două țări erau deopotrivă fascinate şi dezgustate unele de altele. Unii englezi făceau comentarii acide despre vulgaritatea şi grosolănia vieții americanilor, dar alții erau însuflețiți instinctiv de energia, optimismul şi oportunitățile acesteia; americanilor le era greu să se împace cu monarhia şi cu titlurile ereditare, dar acest lucru nu îi împiedica să încerce cu tot atâta ardoare să înțeleagă fascinantele mistere ale culturii şi societății engleze.

Mai izbitor decât uriaşele deosebiri dintre ele era ceea ce Regatul Unit şi Statele Unite aveau în comun din punctul de vedere al Europei continentale. Mai presus de toate, amândouă reuşeau să combine politica democratică şi liberală cu progresele spectaculoase în ceea ce priveşte bogăția şi puterea. Făceau acest lucru în circumstanțe foarte diferite, dar aveau cel puțin una în comun, izolarea: Marea Britanie era despărțită de Europa prin Canalul Mânecii, Statele Unite prin Oceanul Atlantic. Depărtarea fizică le-a ascuns mult timp europenilor forța potențială a tinerei republici şi uriaşele oportunități pe care le avea în Vest, a cărui exploatare avea să fie cea mai mare realizare a naționalismului american. La momentul semnării păcii din 1783 britanicii apăraseră interesele de frontieră ale americanilor, astfel încât a urmat în mod inevitabil o perioadă de expansiune pentru Statele Unite; nu era clar cât de departe putea ajunge şi ce alte puteri era posibil să implice. În parte, a fost vorba despre necunoaşterea geografiei. Nimeni nu ştia sigur ce se afla în jumătatea vestică a continentului. Timp de decenii, spațiile uriaşe de dincolo de lanțurile muntoase din est aveau să fie suficiente pentru expansiune. În 1800 Statele Unite erau încă, la nivel psihologic şi fizic, delimitate de coasta atlantică şi de valea râului Ohio.

Chiar dacă la început frontierele lor politice erau prost definite, ele impuneau existența unor relații cu Franța, Spania şi Regatul Unit. Totuşi, dacă disputele legate de frontiere puteau fi soluționate, atunci se putea obține o izolare practică, deoarece singurele interese care mai puteau implica Statele Unite în afacerile altor țări erau, pe de o parte, comerțul şi protecția cetățenilor lor peste hotare şi, pe de altă parte, intervenția externă în treburile Statelor Unite. Revoluția Franceză a părut pentru o scurtă perioadă să favorizeze cel din urmă aspect şi a provocat o dispută, dar în general frontierele şi comerțul au preocupat diplomația americană a tinerei republici. Ambele aspecte au dat naştere unor forțe puternice care adesea aveau capacitatea sau potențialul de a-i diviza pe oameni în politica internă.

Aspirația americană la neamestecul în treburile altor țări era deja evidentă în 1793, când tulburăriile provocate de Războaiele Revoluției Franceze au dus la o proclamație de neutralitate care îi făcea pe cetățenii americani pasibili de urmărire în instanță dacă interveneau în vreun fel în războiul dintre englezi şi francezi. Tendința politicii americane deja exprimată astfel şi-a primit formularea clasică în 1796. În timpul discursului adresat „prietenilor şi concetățenilor” săi la încheierea

celui de-al doilea mandat, Washington a ales să comenteze obiectivele şi metodele pe care ar trebui să le îmbrăţişeze o politică externă republicană de succes într-un limbaj care avea să influenţeze profund atât oamenii de stat americani de mai târziu, cât şi psihologia naţională. Privind retrospectiv, aspectul prin care ideile lui Washington frapează cel mai mult este tonul lor predominant negativ şi pasiv. „Marea regulă de comportament pentru noi", începea el, „cu privire la ţările străine este ca, extinzându-ne relaţiile comerciale, să avem cu acestea cât mai puţin posibil o legătură politică". „Europa are o serie de interese primare", continua el, „care nu au nicio legătură cu noi ori au o legătură foarte vagă… Situarea noastră detaşată şi distantă ne invită şi ne permite să urmărim un curs diferit… Adevărata noastră politică este să evităm aliaţele permanente cu oricare parte a lumii". Mai mult, Washington şi-a avertizat compatrioţii cu privire la premisele unei ostilităţi sau prietenii permanente ori speciale faţă de orice altă naţiune. Nu era în toate acestea nimic care să prevestească destinul viitor al Americii ca putere mondială (Washington nu se gândea decât la relaţiile cu Europa; viitorul rol al Americii în Pacific şi în Asia era de neconceput în 1796).

În general, o abordare pragmatică, caz cu caz, a relaţiilor internaţionale ale tinerei republici a fost, într-adevăr, politica urmată de succesorii la preşedinţie ai lui Washington. Nu a avut loc decât un singur război cu o mare putere, cel dintre Statele Unite şi Marea Britanie din 1812. Pe lângă faptul că a contribuit la întărirea sentimentelor naţionaliste în tânăra republică, războiul a dus atât la apariţia Unchiului Sam ca întruchipare caricaturală a naţiunii, cât şi la compunerea „Drapelului cu dungi şi stele", care a devenit imnul naţional. Mai important, a marcat o etapă importantă în evoluţia relaţiilor celor două ţări. Oficial, intervenţia britanicilor în comerţ în timpul blocadei continentale instituite de Napoleon provocase declaraţia de război a americanilor, dar mai importante erau speranţele unor americani că urma cucerirea Canadei. Nu s-a întâmplat acest lucru, iar eşecul expansiunii militare a avut un rol însemnat în viitoarea soluţionare paşnică a problemelor legate de graniţă în negocierea cu britanicii. Deşi războiul stârnise iarăşi anglofobie în Statele Unite, bătălia (care a provocat înfrângeri umilitoare de ambele părţi) a mai calmat spiritele. În disputele viitoare legate de graniţe s-a lăsat de înţeles că nici guvernul american, nici cel britanic nu erau dispuse să ia în calcul un război decât în cazul unei provocări extreme. În acest cadru, graniţa nordică a Statelor Unite a fost curând stabilită de comun acord în vest tocmai la „Munţii Pietroşi" (cum erau numiţi pe atunci Munţii Stâncoşi); în 1845 a fost mutată mai spre vest, până la mare, şi între timp fusese stabilită şi disputata graniţă a statului Maine.

Cea mai mare schimbare a hărţii teritoriului american a fost provocată de achiziţia Louisianei. În linii mari, „Louisiana" era teritoriul dintre Mississippi şi Munţii Stâncoşi. În 1803 era, deşi oarecum teoretic, posesiune a Franţei, după ce

îi fusese cedată de spanioli în 1800. Această schimbare stârnise interesul americanilor; dacă Franța napoleoniană se gândea la o reînviere a imperiului francez din America, oraşul New Orleans, care controla gurile fluviului pe care trecea deja mare parte din comerțul american, era de o importanță vitală. Statele Unite au deschis negocierile care au dus în cele din urmă la achiziționarea unei suprafețe mai mari decât întregul teritoriu al republicii de la acea dată cu scopul inițial de a cumpăra dreptul de navigație pe Mississippi. Pe harta actuală acesta include teritoriile statelor Louisiana, Arkansas, Iowa, Nebraska, Dakota de Nord şi de Sud, Minnesota la vest de Mississippi, cea mai mare parte a Kansasului, Oklahoma, Montana, Wyoming şi o mare porțiune din Colorado. Prețul total a fost de 11.250.000 de dolari americani.

Aceasta a fost cea mai mare vânzare a unui teritoriu din toate timpurile şi consecințele sale au fost pe măsură. A transformat istoria internă a Americii. Deschiderea accesului la vest de Mississippi avea să ducă la o modificare a echilibrului demografic şi politic de o importanță revoluționară pentru politica tinerei republici. Această schimbare se observa deja în al doilea deceniu al secolului, când populația care locuia la vest de Munții Allegheny a crescut de mai bine de două ori. Când achiziția a fost completată de cumpărarea Floridei de la Spania, Statele Unite aveau, în 1819, suveranitate juridică asupra unui teritoriu mărginit de Atlantic şi coastele Golfului Mexic din Maine până la fluviul Sabine, Red River şi râul Arkansas, cumpăna de ape dintre bazinul Atlanticului şi cel al Pacificului şi paralela 49, convenită cu britanicii.

Ca importanță, Statele Unite erau deja în fruntea statelor din Americi. Deşi aici mai existau unele posesiuni coloniale europene, această realitate cu greu ar fi putut fi contestată, cum au descoperit britanicii în urma războiului. Totuşi, îngrijorarea stârnită de o posibilă intervenție a europenilor în America Latină, împreună cu activitatea ruşilor în nord-vestul Pacificului, a dus la o afirmare clară de către americani a determinării republicii de a dicta regulile în emisfera vestică. Era vorba despre „doctrina Monroe”, enunțată în 1823, care afirma că pe viitor nu putea fi acceptată nicio colonizare europeană în această emisferă şi urmărea interzicerea amestecului țărilor europene în teritoriile Statelor Unite. Deoarece acest lucru se potrivea cu interesele britanicilor, doctrina Monroe a fost menținută cu uşurință. Avea acordul tacit al Marinei Militare Regale şi nicio putere europeană nu putea pune la cale o operațiune în teritoriile americane dacă puterea navală britanică era folosită împotriva ei.

Doctrina Monroe rămâne şi astăzi piatra de temelie a diplomației emisferei americane. Una dintre consecințele sale a fost că restul națiunilor americane nu puteau apela la sprijin european pentru a-şi apăra independența de Statele Unite. Cea care a avut cel mai mult de suferit înainte de 1860 a fost Mexicul. Coloniştii americani din interiorul granițelor sale s-au răsculat şi au înființat o republică

texană independentă, care a fost ulterior anexată Statelor Unite. În războiul care a urmat, Mexicul a avut foarte mult de suferit. În consecință, pacea din 1848 a lipsit această țară de ceea ce avea să devină Utah, Nevada, California şi cea mai mare parte a Arizonei, o achiziție teritorială care a fost apoi completată de cumpărarea unei mici porțiuni din teritoriul mexican pentru a definitiva teritoriul continental al Statelor Unite moderne în 1853.

În cei 70 de ani de după Tratatul de Pace de la Paris, republica s-a extins astfel, prin cucerire, achiziții şi colonizare, ocupând jumătate de continent. Cei mai puțin de patru milioane de oameni din 1790 ajunseseră aproape 24 de milioane în 1850. Majoritatea trăiau încă la est de Mississippi, este adevărat, iar singurele oraşe cu peste 100.000 de locuitori erau cele trei mari porturi atlantice Boston, New York şi Philadelphia; totuşi, centrul de greutate al națiunii se deplasa spre vest. Mult timp elitele politice, comerciale şi culturale de pe coasta de est aveau să domine în continuare societatea americană. Dar, din momentul în care valea râului Ohio a fost colonizată, exista un interes față de Vest; discursul de adio al lui Washington îi recunoscuse deja importanța. Vestul a avut o contribuție din ce în ce mai decisivă în politică în următorii 70 de ani, până când s-a produs cea mai mare criză din istoria Statelor Unite, care le-a pecetluit soarta de putere mondială.

Expansiunea, atât teritorială, cât şi economică, a influențat istoria Americii la fel de profund ca şi înclinația democratică a instituțiilor sale politice. Influența sa asupra acestor instituții a fost, de asemenea, foarte mare şi uneori flagrantă; uneori acestea au fost transformate. Sclavia este exemplul răsunător. Când Washington şi-a început mandatul de preşedinte, existau aproape 700.000 de sclavi de culoare pe teritoriile Uniunii. Era un număr mare, dar cei care au elaborat constituția nu prea le-au acordat atenție, decât în măsura în care erau în joc probleme ce afectau echilibrul politic dintre state. În cele din urmă s-a decis ca un sclav să fie socotit ca trei cincimi dintr-un om liber în hotărârea numărului de reprezentanți din fiecare stat.

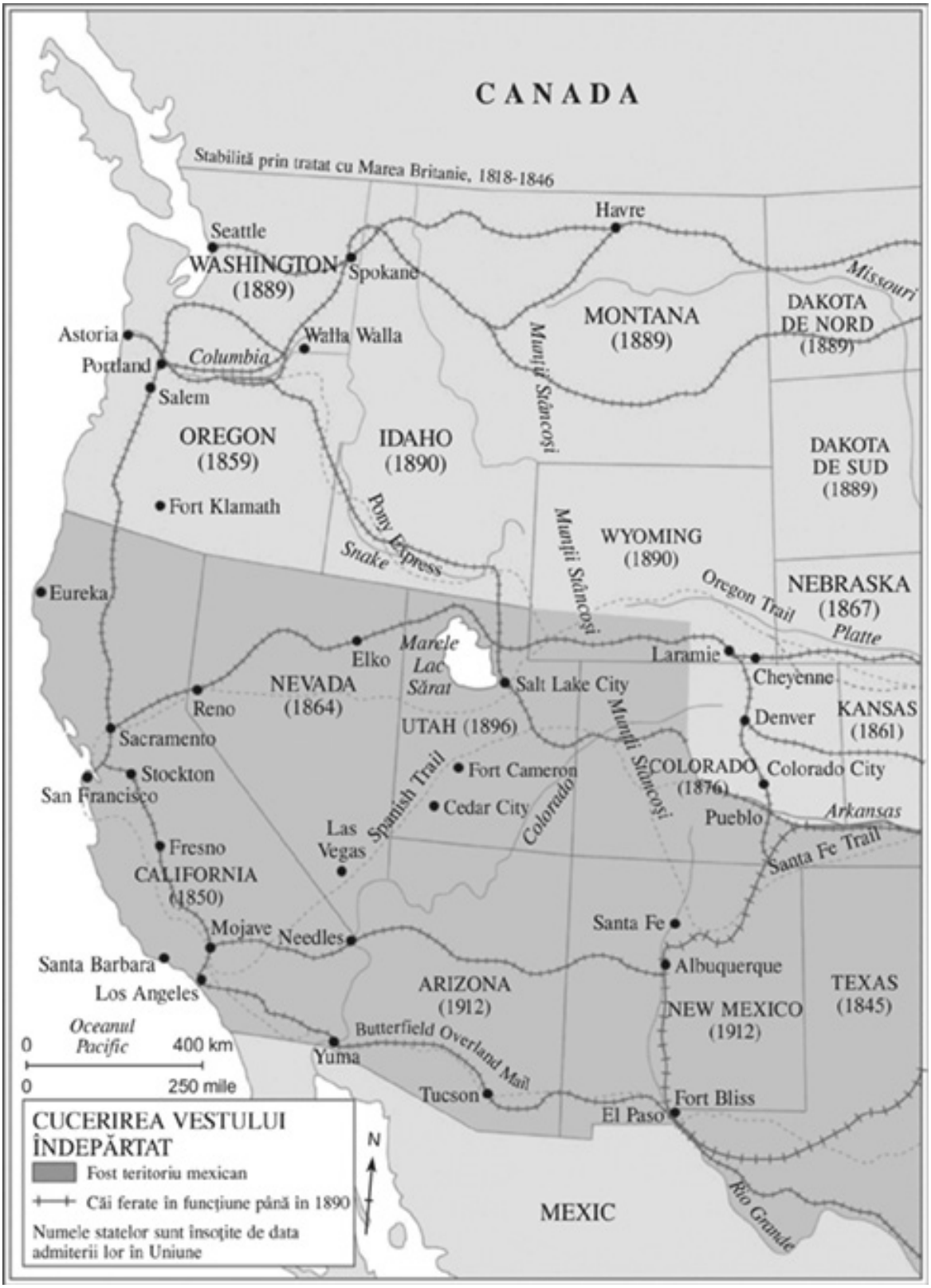
CANADA
Stabilită prin tratat cu Marea Britanie, 1818-1846
Seattle
WASHINGTON (1889)
Spokane
Havre
Missouri
MONTANA (1889)
DAKOTA DE NORD (1889)
Astoria
Columbia
Walla Walla
Munții Stâncoși
Portland
Salem
OREGON (1859)
IDAHO (1890)
DAKOTA DE SUD (1889)
Fort Klamath
Pony Express
Snake
WYOMING (1890)
Munții Stâncoși
Oregon Trail
NEBRASKA (1867)
Platte
Eureka
Elko
Marele Lac Sărat
Laramie
Cheyenne
NEVADA (1864)
Salt Lake City
Reno
UTAH (1896)
Denver
KANSAS (1861)
Sacramento
Munții Stâncoși
Stockton
Fort Cameron
COLORADO (1876)
Colorado City
San Francisco
Spanish Trail
Cedar City
Colorado
Pueblo
Arkansas
Las Vegas
Fresno
Santa Fe Trail
CALIFORNIA (1850)
Santa Fe
Mojave
Needles
Santa Barbara
Albuquerque
Los Angeles
ARIZONA (1912)
TEXAS (1845)
NEW MEXICO (1912)
Oceanul Pacific
Butterfield Overland Mail
0 400 km
Yuma
0 250 mile
Tucson
Fort Bliss
El Paso
CUCERIREA VESTULUI ÎNDEPĂRTAT
Fost teritoriu mexican
Căi ferate în funcțiune până în 1890
Numele statelor sunt însoțite de data admiterii lor în Uniune
N
MEXIC
Rio Grande

În următoarea jumătate de secol trei lucruri au revoluționat această stare de fapt. Primul a fost o creştere enormă a sclaviei. Ea a fost determinată de o creştere rapidă a consumului de bumbac la nivel mondial (mai presus de toate în filaturile din Anglia). Acest lucru a dus la o dublare a recoltei americane în anii 1820 şi apoi la încă o dublare în anii 1830; în 1860, bumbacul asigura două treimi din valoarea exporturilor totale ale Statelor Unite. Această creştere uriaşă a fost obținută prin cultivarea unor noi suprafețe de pământ, iar noi plantații însemnau o forță de muncă mai mare. În 1820 existau deja un milion şi jumătate de sclavi, iar în 1860 aproximativ patru milioane. În statele din Sud sclavia devenise temelia sistemului economic. Din această cauză, societatea din Sud s-a diferențiat şi mai mult; fusese întotdeauna conştientă de faptul că era diferită de statele din Nord, mai mercantile şi mai urbane, dar acum „instituția sa aparte", cum era numită sclavia, a ajuns să fie privită de sudişti ca nucleul unei civilizații. În 1860 mulți se considerau o națiune, cu un mod de viață pe care îl idealizau şi pe care îl credeau amenințat de amestecul tiranic din exterior. Expresia şi simbolul acestui amestec erau reprezentate, în opinia lor, de ostilitatea din ce în ce mai mare a Congresului față de sclavie.

Faptul că sclavia a ajuns o chestiune politică a fost al doilea element care i-a schimbat rolul în viața americană. Era parte a unei evoluții generale a politicii americane evidentă şi în alte privințe. La început, politica republicii reflectase ceea ce aveau să fie numite ulterior interese „secționale" şi chiar şi discursul de adio al lui Washington atrăsese atenția asupra lor. În linii mari, ele au dus la apariția unor partide politice care reflectau, pe de o parte, interese mercantile şi de afaceri, ce aveau tendința de a susține un guvern federal puternic şi legi protecționiste, iar pe de altă parte, interese agrare şi ale consumatorilor, care tindeau să afirme drepturile statelor individuale şi să susțină politici de credit facil.

În această etapă sclavia nu era o problemă politică, deşi unii politicieni vorbeau uneori despre ea ca despre un rău care trebuia eliminat (deşi nimeni nu prea ştia cum) odată cu trecerea timpului. O astfel de acalmie trebuia să se schimbe treptat, în parte din cauza tendințelor inerente ale instituțiilor americane, în parte din cauza schimbării sociale. Interpretarea jurisprudențială a conferit constituției un accent puternic național şi federal. În timp ce legislația Congresului primea astfel o nouă forță potențială, legislatorii deveneau mai reprezentativi pentru democrația americană; în mod tradițional se consideră că preşedinția lui Andrew Jackson a avut aici o importanță deosebită. Democratizarea din ce în ce mai mare a politicii reflecta şi alte schimbări; Statele Unite nu urmau să fie tulburate de un proletariat urban al celor alungați de pe pământuri, deoarece spre vest a existat mult timp posibilitatea de a împlini visul de independență; idealul social al micului proprietar de pământ independent putea

rămâne în centrul tradiției americane. Deschiderea hinterlandului vestic prin achiziția Louisianei a fost la fel de importantă pentru revoluționalizarea distribuirii bogăției şi a populației, care a modelat politica americană, ca şi creşterea comercială şi industrială a Nordului.

Mai presus de toate, deschiderea Vestului a transformat subiectul sclaviei. Exista mult loc de dispută cu privire la condițiile în care noile teritorii trebuiau admise în Uniune. Deoarece a trebuit stabilită forma de organizare mai întâi a Louisianei şi apoi a teritoriilor care aparținuseră Mexicului, problema incendiară nu putea fi ocolită: avea să fie permisă sclavia în noile teritorii? În Nord luase naştere o înverşunată mişcare împotriva sclaviei, care a dus problema sclaviei în prim-planul politicii americane, unde a menținut-o până când a eclipsat orice altă chestiune. Campania acesteia pentru eradicarea comerțului cu sclavi şi apoi pentru emanciparea sclavilor îşi avea originea în aceleaşi forțe care generaseră revendicări similare şi în alte țări spre sfârşitul secolului al XVIII-lea. Dar mişcarea americană era şi diferită într-un mod important. În primul rând, America se confrunta cu o creştere a sclaviei într-o perioadă în care ea dispărea pretutindeni în lumea europenizată, astfel încât tendința universală a părut cel puțin stopată, dacă nu chiar inversată în Statele Unite. În al doilea rând, a implicat o combinație de aspecte constituționale din cauza dezbaterilor legate de măsura în care se putea interveni în chestiunea proprietății private în anumite state unde legile locale o susțineau sau chiar în teritorii care nu erau încă state. Mai mult, politicienii care se opuneau sclaviei au adus în discuție o problemă aflată la baza constituției şi chiar a vieții politice a oricărei țări europene: cine avea ultimul cuvânt? Poporul era suveran, asta era clar; dar „poporul" însemna majoritatea reprezentanților săi din Congres sau populațiile statelor individuale care acționau prin legislaturile lor statale şi care afirmau caracterul irevocabil al drepturilor lor chiar şi în fața Congresului? Astfel, sclavia a ajuns să fie amestecată, la mijlocul secolului, cu aproape orice altă problemă ridicată de politica americană.

Aceste probleme importante au fost ținute în frâu doar atât timp cât balanța de putere dintre statele din Nord şi cele din Sud a fost relativ menținută. Deşi Nordul avea o populație oarecum mai numeroasă, egalitatea crucială din Senat (în care fiecare stat avea doi senatori, indiferent de populația sau de dimensiunea acestuia) s-a menținut. Până în 1819, noi state au fost admise în Uniune folosindu-se un sistem alternativ: unul care accepta sclavia, unul liber; la acea dată erau câte 11 din fiecare. Apoi s-a produs prima criză, legată de admiterea în Uniune a statului Missouri. Înainte de achiziția Louisianei, legea franceză şi cea spaniolă permiteau sclavia şi coloniştii de aici se aşteptau ca această situație să se perpetueze. Au fost indignați, ca şi reprezentanții statelor din Sud, când un congresman din Nord a propus restricționarea sclaviei în constituția noului stat. S-a produs o mare agitație şi au existat multe dezbateri legate de avantajul secțional;

au existat chiar discuții despre secesiunea față de Uniune, atât de înverşunați erau unii sudişti. Totuşi, nu s-a vorbit deloc despre aspectul moral. A fost totuşi posibil să se soluționeze politic o problemă politică prin „Compromisul Missouri", care a admis Missouri ca stat sclavagist, dar a contrabalansat acest lucru prin admiterea simultană a statului Maine şi prin interzicerea sclaviei pe teritoriul Statelor Unite la nord de paralela 36º30'. Aceasta confirma doctrina conform căreia Congresul avea dreptul de a nu permite sclavia în noile teritorii dacă alegea să şi-l exercite, dar nu exista niciun motiv pentru a crede că această problemă avea să mai apară în viitorul apropiat. Într-adevăr, aşa au stat lucrurile timp de o generație. Dar unii prevestiseră deja viitorul: Thomas Jefferson, un fost preşedinte şi cel care a elaborat proiectul Declarației de Independență, scria: „Am considerat-o şi un semn rău pentru Uniune", iar alt (viitor) preşedinte a scris în jurnalul său că problema statului Missouri a fost „doar un preambul – pagina de titlu a unui volum important, tragic".

Totuşi, tragedia s-a declanşat abia peste 40 de ani. Una dintre explicații ar fi că americanii aveau multe alte chestiuni stringente – mai ales expansiunea teritorială –, iar alta că nu s-a pus problema încorporării în Uniune a unor teritorii potrivite cultivării bumbacului – şi care, prin urmare, să necesite practicarea sclaviei – până în anii 1840. Dar curând au intrat în joc forțe care au ațâțat opinia publică şi acestea aveau să eficiente atunci când publicul a fost dispus să asculte. În 1831, la Boston a fost înființat un ziar pentru a susține emanciparea necondiționată a sclavilor de culoare. Acesta a fost începutul campaniei „aboliționiste" de propagandă din ce în ce mai îndârjită, presiuni electorale exercitate asupra unor politicieni din Nord, ajutare a sclavilor fugiți de pe plantații şi refuz de a-i înapoia proprietarilor lor după ce erau prinşi, chiar şi atunci când tribunalele declarau că trebuie trimişi înapoi. Pe fundalul creat de aboliționiști, în anii 1840 a izbucnit un conflict legat de condițiile în care teritoriile câştigate de la Mexic trebuiau admise în Uniune. Acesta a luat sfârşit în 1850 printr-un nou Compromis, dar de data aceasta unul care nu avea să dureze prea mult. Din acest moment, politica a devenit tensionată ca urmare a sentimentelor tot mai puternice de persecuție şi victimizare în rândul liderilor sudişti şi a unei aroganțe tot mai mari a acestora în apărarea stilului de viață din statele lor. Loialitatea față de partidele naționale era deja afectată de problema sclaviei; democrații au luat poziție vizavi de finalitatea acordului din 1850.

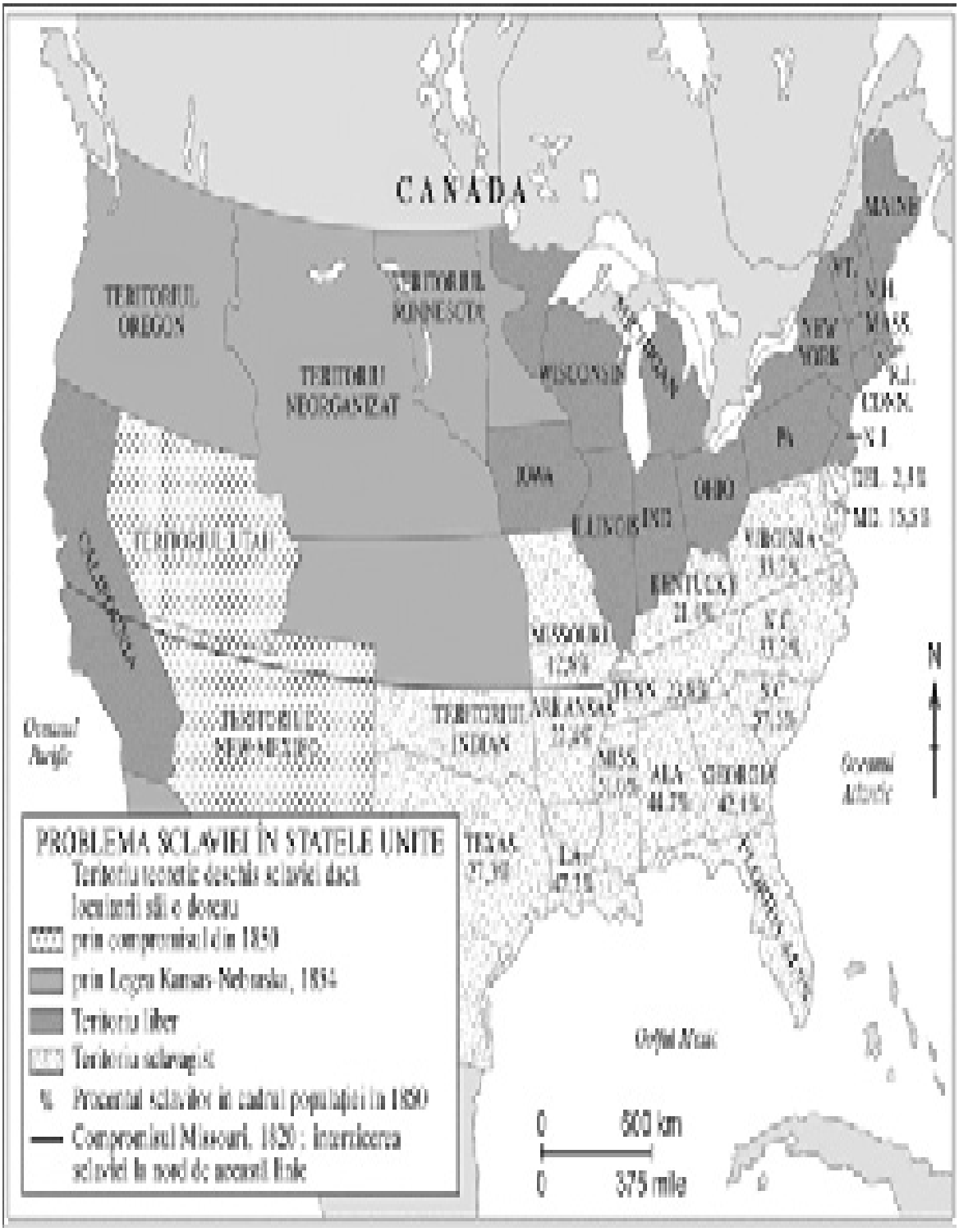

Următorul deceniu a marcat începutul dezastrului. Necesitatea de a organiza statul Kansas a distrus armistițiul care se baza pe Compromisul din 1850 şi a provocat prima vărsare de sânge atunci când aboliționiştii au încercat să-i intimideze pe locuitorii prosclavie ai Kansasului pentru a le accepta punctele de

vedere. A apărut un Partid Republican în semn de protest împotriva propunerii ca oamenii care trăiesc pe acel teritoriu să decidă dacă statul Kansas ar trebui să fie sclavagist sau nu: Kansasul se afla la nord de latitudinea 36º30'. Şi furia aboliționiştilor creştea acum de fiecare dată când legea îi sprijinea pe proprietarii de sclavi, aşa cum s-a întâmplat într-o celebră decizie a Curții Supreme din 1857 (în cazul „Dred Scott") prin care un sclav i-a fost înapoiat stăpânului său. În Sud, astfel de proteste erau considerate însă incitări la nemulțumiri în rândul negrilor şi o hotărâre de a folosi sistemul electoral împotriva libertăților sudiste – perspectivă justificată, bineînțeles, deoarece aboliționiştii, cel puțin, nu erau deschişi compromisului, deşi nu au reuşit să convingă Partidul Republican să-i sprijine. Candidatul republican la preşedinție la alegerile din 1860 şi-a făcut campanie pe baza unui program care, în privința sclaviei, viza doar excluderea ei din toate teritoriile care aveau să fie admise în Uniune pe viitor.

Era deja prea mult pentru unii sudişti. Deşi democrații erau divizați, țara a votat pe principii strict secționale în 1860; candidatul republican, Abraham Lincoln, care avea să se dovedească a fi cel mai mare dintre preşedinții americani, a fost ales de statele din Nord, împreună cu cele două de pe coasta Pacificului. Asta a fost picătura care a umplut paharul pentru mulți sudişti. Carolina de Sud s-a desprins formal de Uniune în semn de protest împotriva alegerilor. În februarie 1861 i s-au alăturat încă şase state, iar Statele Confederate ale Americii, cum s-au autoproclamat, aveau un guvern provizoriu şi un preşedinte cu o lună înainte ca preşedintele Lincoln să se instaleze în funcție la Washington.

Fiecare tabără o acuza pe cealaltă de planuri şi comportamente revoluționare. Este foarte dificil să nu fii de acord cu ambele puncte de vedere. La baza poziției nordiste, după părerea lui Lincoln, se afla ideea că democrația trebuie să triumfe, pretenție cu implicații revoluționare potențial nelimitate. În cele din urmă, ceea ce a realizat Nordul a fost chiar o revoluție socială în Sud. În schimb, ceea ce afirma Sudul în 1861 (şi alte trei state s-au alăturat Confederației după ce s-au tras primele focuri de armă) era că avea acelaşi drept de a-şi organiza viața ca şi, să spunem, polonezii sau italienii revoluționari din Europa. Din păcate, este în general adevărat că suprapunerea pretențiilor naționaliste cu instituțiile liberale este rareori perfectă, măcar într-o anumită măsură, şi niciodată completă, dar apărarea sclaviei a fost şi o apărare a principiului de autodeterminare. În acelaşi timp, deşi în mod cert erau în joc astfel de chestiuni importante de principiu, ele erau prezentate în termeni concreți, personali şi locali, ceea ce face foarte dificil de stabilit liniile reale pe care s-a scindat republica în marea criză a istoriei şi identității sale. Ele separau familii, oraşe şi sate, religii şi uneori grupuri diferențiate prin culoarea pielii. Aceasta este tragedia războaielor civile.

Odată izbucnit, războiul are un potențial revoluționar în sine. O mare parte a impactului special a ceea ce o tabără a numit „Rebeliunea”, iar cealaltă „Războiul dintre state” a fost generată de necesitățile luptei. A durat patru ani până când Uniunea a învins Confederația şi între timp se produsese o schimbare importantă în țelurile urmărite de Lincoln. La începutul războiului el nu vorbise decât despre restabilirea stării corecte de fapt: în statele sudiste se întâmplau anumite lucruri, spunea el poporului, „prea puternice pentru a fi reprimate pe calea normală a procedurilor judiciare”, ce aveau să impună operațiuni militare. Această perspectivă s-a lărgit într-o reiterare constantă a ideii că războiul avea scopul fundamental de a menține Uniunea; țelul lui Lincoln era să readucă împreună statele care o compuneau. Mult timp acest lucru a însemnat că el nu îi mulțumea şi pe cei care urmăreau abolirea sclaviei în urma războiului. Dar în cele din urmă a ajuns şi la această problemă. În 1862 mai putea afirma într-o scrisoare publică: „Dacă aş putea salva Uniunea fără a elibera niciun sclav, aş face-o; şi, dacă aş putea-o salva eliberându-i pe toți, aş face-o; iar dacă aş putea-o salva eliberându-i pe unii, dar nu şi pe alții, tot aş face-o”, însă asta se întâmpla într-un moment în care se hotărâse deja că trebuie să proclame abolirea sclavajului în statele rebele. Aceasta a intrat în vigoare în ziua de Anul Nou din 1863; astfel, coşmarul politicienilor sudişti a devenit în sfârşit realitate, deşi doar ca urmare a războiului pe care îl provocaseră. Asta a schimbat natura războiului, deşi acest lucru nu a fost imediat foarte evident. În 1865 s-a făcut pasul final printr-un amendament adus constituției care desființa sclavia pe întregul teritoriu al Statelor Unite. Între timp Confederația fusese învinsă, Lincoln fusese asasinat şi cauza pe care o sintetizase pentru posteritate drept „guvernarea poporului, de către popor, pentru popor” nu mai era amenințată.

În urma victoriei sale militare, această cauză nu avea cum să li se pară nobilă sau corectă tuturor americanilor, dar triumful său era plin de semnificație nu doar pentru America, ci pentru întreaga omenire. A fost singurul eveniment politic din acest secol ale cărui implicații au fost la fel de vaste ca, să spunem, revoluția industrială. Războiul a determinat viitorul continentului; o singură mare putere avea să continue să domine Americile şi să exploateze resursele celui mai bogat teritoriu neatinse încă de mâna omului. Acest lucru a determinat, la momentul potrivit, deznodământul a două războaie mondiale şi, prin urmare, istoria lumii. Armatele unioniste au decis, de asemenea, că sistemul care avea să se impună în politica americană urma să fie cel democratic; acest lucru a fost, poate, valabil mereu în sensul cuvintelor lui Lincoln, dar instituțiile politice care asigurau în principiu guvernarea majorității au fost ferite de provocări directe. Un efect întâmplător avea să fie strânsa asociere între democrație şi bunăstarea materială în mentalitatea americanilor; capitalismul industrial din Statele Unite urma să aibă

în spate un mare angajament ideologic în confruntările cu criticii săi de mai târziu.

Au existat şi alte consecinţe pe plan intern. Cele mai evidente au fost noile bătălii provocate de faptul că afro-americanii au cerut egalitate deplină şi drepturi democratice. Până atunci, statutul de slujitor fusese bariera care separa majoritatea covârşitoare a persoanelor de culoare (existaseră întotdeauna şi câţiva afro-americani liberi) de albi şi el fusese susţinut prin sancţiuni legale. Emanciparea a spulberat cadrul inferiorităţii legale şi l-a înlocuit cu cadrul sau mitul egalităţii democratice într-un moment când foarte puţini americani albi erau pregătiţi pentru această realitate socială. Milioane de negri din Sud au devenit deodată liberi. Ei erau, în cea mai mare parte, needucaţi, nu ştiau să facă nimic în afară de muncile câmpului şi adesea, cel puţin la început, nu aveau lideri. În mod firesc, au apelat la sprijinul armatelor Uniunii care ocupau Sudul, dar uneori au descoperit că acestea erau la fel de rasiste ca şi sudiştii pe care ei îi cunoşteau deja. Când perioada de ocupaţie a luat sfârşit, persoanele de culoare au fost eliminate din legislaturi şi din funcţiile publice ale statelor sudiste din care reuşiseră să facă parte o scurtă perioadă. În unele locuri au dispărut şi din cabinele de vot.

Handicapurile legale au fost înlocuite de constrângeri sociale şi fizice care erau uneori mai dure decât fusese vechiul regim al sclaviei. Sclavul avea valoare pentru stăpânul său, cel puţin, prin faptul că acesta investise capital în el; era protejat, ca orice altă formă de proprietate, şi, de obicei, i se ofereau siguranţă şi condiţii minime de subzistenţă. Concurenţa pe o piaţă liberă a muncii într-un moment când economia unor regiuni întinse din Sud era o ruină, albi sărăciţi chinuindu-se să subziste, a fost dezastruoasă pentru mulţi afro-americani. Dar, în ciuda presiunilor constante din partea albilor legate de subordonarea socială şi lipsurile economice, majoritatea persoanelor de culoare s-au bucurat de libertate şi au găsit modalităţi de a-şi câştiga cu greu pâinea şi de a aspira la o educaţie şi o poziţie socială superioare, chiar dacă aveau să mai treacă o sută de ani până când egalitatea deplină avea să fie din nou introdusă pe agenda politică a Sudului.

O altă consecinţă a războiului a fost menţinerea de către Statele Unite a unui sistem bipartit. Republicanii şi democraţii au continuat să ocupe, alternativ, funcţia de preşedinte până în astăzi, fără a fi ameninţaţi prea des de alte partide. Înainte de 1861 nimic nu prevestea acest lucru. Multe partide au luat naştere şi au dispărut, reflectând diferitele mişcări din societatea americană. Dar războiul avea să impună Partidului Democrat un ataşament faţă de cauza sudistă care i-a provocat la început un handicap grav, deoarece purta stigmatul lipsei de loialitate (niciun democrat nu a devenit preşedinte până în 1885). Republicanii au atras astfel loialitatea statelor din Nord şi speranţele radicalilor care au văzut în ei salvatorii Uniunii şi ai democraţiei, precum şi eliberatorii sclavilor. Înainte ca

imperfecțiunile acestor stereotipuri să devină evidente, partidele erau atât de adânc înrădăcinate în anumite state, încât supremația lor – ca să nu mai vorbim de supraviețuirea lor – era incontestabilă. Politica americană în secolul XX avea să marcheze transformarea internă a acestor două mari partide, care au reflectat mult timp originile lor primitive.

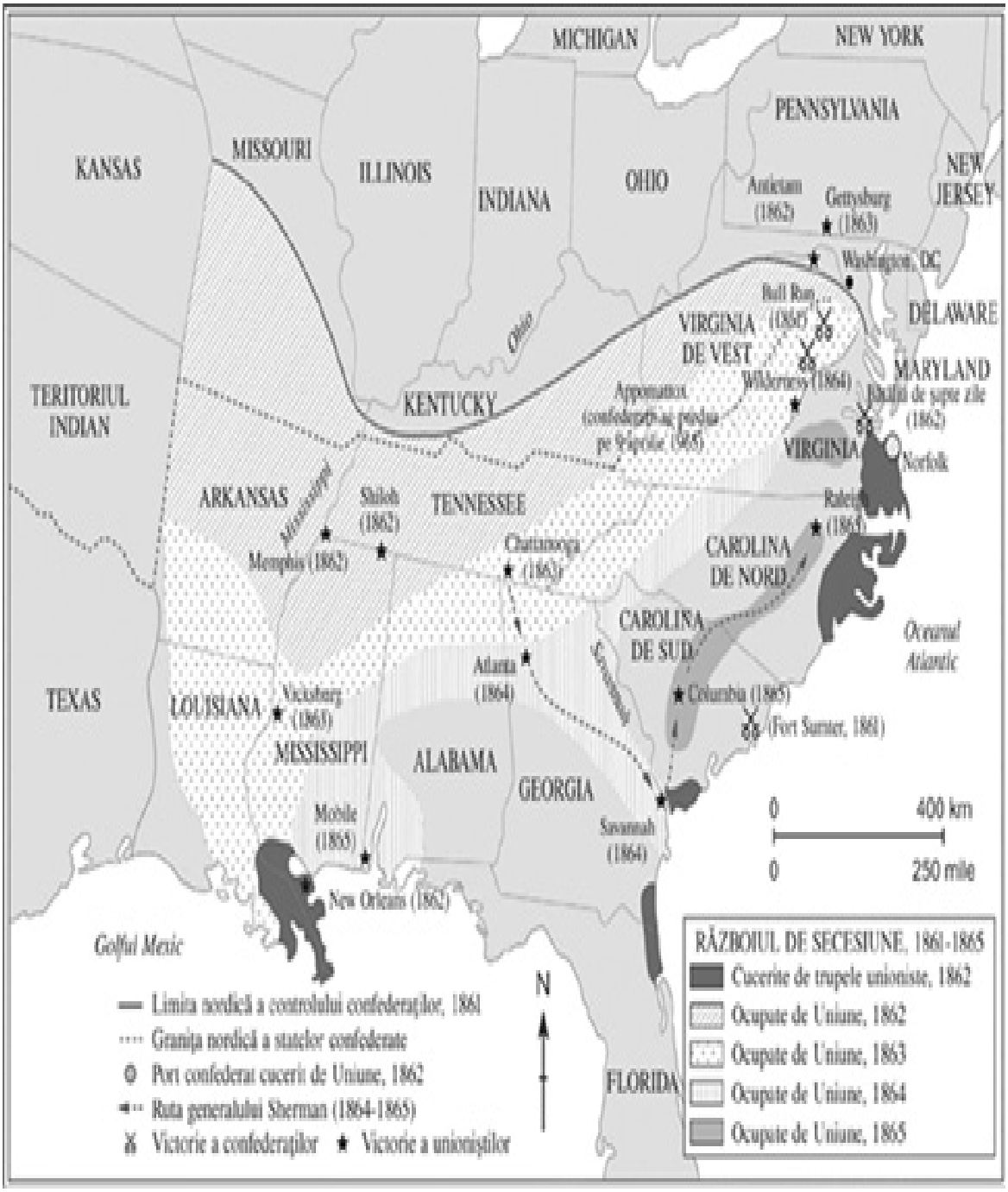

Pentru moment, în 1865 republicanii au câştigat tot ce şi-au propus. Poate ar fi găsit o cale de a împăca măcar unele elemente din Sud dacă Lincoln ar mai fi trăit. Însă impactul politicilor lor asupra unui Sud învins şi devastat a transformat epoca de „Reconstrucție" a Statelor Unite într-o perioadă amară. Mulți republicani s-au străduit să folosească puterea pe care o dețineau pentru a le asigura drepturi democratice persoanelor de culoare; astfel, au asigurat hegemonia viitoare a democraților în Sud. Dar, în anii 1870, majoritatea celor care îi sprijiniseră pe republicani în Nord renunțaseră la scopurile politice ale Reconstrucției; ei nu doreau decât o revenire la stabilitate şi puneau accentul pe o expansiune economică națională, chiar dacă acest lucru însemna ignorarea pierderii treptate a drepturilor electorale de către afro-americanii din Sud.

Expansiunea Americii începuse de 70 de ani şi era deja extraordinară. Cea mai frapantă formă de manifestare a acesteia fusese teritorială; acum era pe punctul să devină economică. Etapa avansului Americii până în punctul în care cetățenii ei urmau să aibă cel mai mare venit pe cap de locuitor tocmai începea în anii 1870. În euforia provocată de această explozie a încrederii şi aşteptărilor, toate problemele politice au părut a fi rezolvate pentru o vreme. În timpul administrațiilor republicane americanii au încercat, nu pentru ultima dată, să se asigure că adevăratele preocupări ale Americii nu erau dezbaterile politice, ci afacerile. În mare măsură Sudul nu a fost atins de noua prosperitate şi a rămas şi mai mult în urma Nordului; nu a avut influență politică până când nu a apărut un subiect capabil să le ofere sprijin democraților şi în alte sectoare.

Între timp, Nordul şi Vestul puteau privi înapoi cu încrederea că schimbările incredibile din ultimii 70 de ani promiteau un viitor şi mai bun. Şi străinii simțeau asta, motiv pentru care veneau în număr tot mai mare în Statele Unite – două milioane şi jumătate doar în anii 1850. Ei s-au alăturat unei populații care crescuse de la puțin peste 5 milioane şi un sfert în 1800 la aproape 40 de milioane în 1870. Cam jumătate dintre americani locuiau la vest de Munții Allegheny, majoritatea în regiuni rurale. Construirea căilor ferate deschidea Podişul Preriilor colonizării şi exploatării, care încă nu începuseră cu adevărat; anul 1869 a marcat finalizarea primei legături transcontinentale pe calea ferată. În noul Vest Statele Unite aveau să cunoască cea mai mare expansiune agricolă; deja, din cauza lipsei de forță de muncă în anii de război, se foloseau utilaje în număr mare, ceea ce indica o cu totul nouă amploare a agriculturii, calea spre o nouă etapă a revoluției agricole a lumii care avea să transforme America de Nord în grânarul Europei (şi, într-o bună zi, şi al Asiei). La sfârşitul războiului erau în funcțiune un sfert de milion de secerători mecanice. Şi din punct de vedere industrial urmau vremuri extraordinare; Statele Unite nu erau încă o putere industrială comparabilă cu Marea Britanie (în 1870 mai puțin de două milioane de americani erau angajați în

producție), dar bazele fuseseră puse. Având o piață internă de mari dimensiuni, din ce în ce mai bogată, perspectivele industriei americane erau strălucite.

Aflați la începutul epocii lor celei mai bune şi mai pline de încredere, americanii nu erau ipocriți şi nu se prefăceau că le pasă de cei învinşi. Evident, le mai uşor să facă acest lucru pe fondul sentimentului că sistemul american funcționa bine. Negrii şi albii săraci din sud li s-au alăturat acum indienilor, care erau constant perdanți de două secole şi jumătate, îngroşând rândurile celor dați uitării. În comparație cu aceştia, noii săraci din orașele în creştere din Nord nu ar trebui probabil considerați perdanți; ei o duceau cel puțin la fel de bine ca săracii din Andaluzia sau Napoli – probabil chiar mai bine. Dorința lor de a veni în Statele Unite demonstra că această țară era deja un magnet puternic. Iar această putere nu era doar materială. Pe lângă cei „de-acasă goniți", erau „cei în genunchi, suspinând «Libertate!»". În 1870 Statele Unite erau încă o sursă de inspirație politică pentru radicalii politici de pretutindeni, deşi poate că practica şi formele lor politice au avut un impact mai mare în Marea Britanie – unde oamenii legau (atât aprobator, cât şi dezaprobator) democrația de „americanizarea" politicii britanice – decât în Europa continentală.

Astfel de influențe şi legături transatlantice erau aspecte ale relațiilor curioase, intermitente, dar tenace dintre cele două țări anglo-saxone. Amândouă au trecut printr-o schimbare revoluționară, deşi în moduri complet diferite. Totuşi, în acest caz, realizarea Marii Britanii de la începutul secolului al XIX-lea este poate chiar mai remarcabilă decât transformarea Statelor Unite. Într-un moment de revoltă socială fără precedent şi potențial destabilizatoare, care într-o singură generație a transformat-o în prima societate industrializată şi urbanizată a epocii moderne, Marea Britanie a reuşit să mențină o continuitate constituțională şi politică uimitoare. În acelaşi timp, ea acționa în calitate de putere europeană şi mondială, aşa cum Statele Unite nu au trebuit s-o facă niciodată, şi conducea un mare imperiu. În acest cadru a început să-şi democratizeze instituțiile, păstrând în acelaşi timp cei mai mulți piloni ai libertății individuale.

Pentru albi, Regatul Unit era mult mai puțin democratic decât Statele Unite în 1870. Ierarhia socială (conferită prin naştere şi prin proprietăți funciare dacă era posibil, dar, dacă nu, banii erau adesea suficienți) stratifica Marea Britanie; toți observatorii erau frapați de încrederea nezdruncinată a claselor conducătoare engleze că ele erau menite să guverneze. Nu exista niciun Vest american care să contrabalanseze stima de sine exacerbată cu adierea democrației frontierei; Canada şi Australia atrăgeau emigranți care nu îşi găseau locul, dar astfel înlăturau posibilitatea ca aceştia să schimbe tonalitatea societății engleze. Democrația politică s-a dezvoltat însă mai rapid decât cea socială, chiar dacă dreptul de vot universal în rândul bărbaților, care exista de mult în Statele Unite,

avea să fie introdus abia în 1918; în 1870 democratizarea politicii engleze deja nu mai avea cale de întoarcere.

Această mare schimbare se produsese în doar câteva decenii. Deşi avea instituții profund libertariene – egalitatea în fața legii, libertatea personală efectivă, un sistem reprezentativ –, constituția engleză din 1800 nu se bazase pe principii democratice. Baza ei era reprezentarea anumitor drepturi individuale şi istorice şi suveranitatea coroanei în Parlament. Accidentele trecutului au produs din aceste elemente un electorat mare judecând după standardele europene contemporane, însă chiar şi în 1832 cuvântul „democratic" era peiorativ şi puțini credeau că indică un obiectiv dezirabil. Pentru cei mai mulți englezi, democrația însemna Revoluția Franceză şi despotism militar.

Totuşi, cel mai important pas spre democrație din istoria politică a Angliei în acest secol a fost făcut în 1832. Acesta a fost votarea unei Legi a reformei, care, în sine, nu era democratică, mulți dintre cei care au sprijinit-o având chiar intenția ca ea să acționeze ca o barieră în calea democrației. Ea revizuia în mare parte sistemul reprezentativ, înlăturând anomaliile (precum circumscripțiile electorale minuscule controlate până atunci efectiv de proprietari), pentru a crea circumscripții parlamentare care să reflecte mai bine (deşi încă nici pe departe perfect) nevoile unei țări cu un număr tot mai mare de oraşe industriale şi, mai presus de toate, pentru a schimba şi reglementa dreptul de vot. Acesta se bazase pe o combinație de principii diferite în locuri diferite; acum, principalele categorii de persoane care au primit drept de vot au fost micii proprietari liberi din zonele rurale şi proprietarii din rândul clasei de mijloc din oraşe care dețineau case sau plăteau chirie pentru casele lor.

Votantul model era cel care avea un interes în această țară, deşi în urma disputelor privind condițiile exacte ale dreptului de vot rămăseseră nişte chestiuni ciudate. Rezultatele imediate au fost un electorat de aproximativ 650.000 de oameni şi o Cameră a Comunelor care nu părea foarte diferită de cea anterioară. Totuşi, fiind încă dominată de aristocrație, a marcat începutul a aproape un secol în care politica britanică avea să fie complet democratizată, deoarece, odată ce constituția fusese modificată astfel, putea fi schimbată din nou şi Camera Comunelor şi-a arogat din ce în ce mai mult dreptul de a spune ce ar trebui făcut. În 1867, o altă lege a generat un electorat de aproximativ două milioane de persoane şi în 1872 a urmat decizia că votul ar trebui să fie secret – un pas foarte mare.

Acest proces avea să se încheie abia în secolul XX, dar a adus curând şi alte schimbări în natura politicii britanice. Treptat şi cu oarecare reticență, clasa politică tradițională a început să țină cont de nevoia de a organiza partide care să fie mai mult decât nişte legături de familie sau clici personale ale unor membri ai parlamentului. Acest lucru a devenit mult mai evident după apariția unui electorat

cu adevărat numeros în 1867. Dar implicația – că exista, în afara vechii clase proprietare de pământuri, şi o opinie publică ce trebuia curtată – a fost înțeleasă mult mai repede. Marii lideri parlamentari englezi din secolul al XIX-lea au fost cu toții oameni al căror succes s-a bazat pe capacitatea de a capta nu doar atenția Camerei Comunelor, ci şi a unor segmente importante ale societății din afara acesteia. Primul şi poate cel mai semnificativ exemplu a fost Sir Robert Peel, care a creat conservatorismul englez. Acceptând verdictele opiniei publice, el a conferit conservatorismului o flexibilitate ce l-a salvat întotdeauna de intransigența care a tentat dreapta în atâtea țări europene.

Marea dispută politică legată de abrogarea Legii cerealelor a demonstrat acest lucru. Nu era vorba doar despre politica economică; era vorba şi despre cine trebuia să guverneze țara, iar într-un fel a fost şi o luptă complementară celei pentru reforma parlamentară înainte de 1832. Până la mijlocul anilor 1830 Peel îi convinsese pe conservatori să accepte consecințele anului 1832, iar în 1846 a reuşit acelaşi lucru cu privire la Legea protecționistă a cerealelor, a cărei dispariție a demonstrat că societatea proprietarilor de pământ nu mai avea ultimul cuvânt. Dintr-un spirit răzbunător, partidul său, bastionul nobililor de țară care considerau că interesele agricole sunt întruchiparea Angliei şi că ei sunt susținătorii acestor interese agricole, s-a întors împotriva lui Peel la scurt timp după aceea şi l-a respins. Era îndreptățit sentimentul lor că acesta susținuse politica liberului schimb, pe care îl asociau cu producătorii din clasa de mijloc. Decizia lor a scindat partidul şi l-a paralizat timp de 20 de ani, dar Peel îi scăpase, de fapt, de un coşmar. Peel a lăsat partidul liber atunci când acesta s-a reunit pentru a încerca să câştige bunăvoința electoratului, neîmpiedicat de angajamentul de a apăra un singur interes economic.

Reorientarea politicilor tarifare şi fiscale britanice spre liberul schimb a fost doar un aspect – deşi în anumite privințe cel mai spectaculos – al alinierii generale a politicii britanice cu reforma şi liberalizarea la mijlocul secolului. Această perioadă a marcat începutul unei reforme a administrației locale (în mod semnificativ, în oraşe, nu în zona rurală, unde interesele proprietarilor de pământ erau încă supreme), s-a introdus o nouă Lege privind ajutorarea săracilor, s-a votat o legislație privind fabricile şi mineritul a cărei respectare a început să fie verificată eficient prin inspecții, sistemul judiciar a fost reconstruit, lipsa de drepturi a nonconformiştilor protestanți, a romano-catolicilor şi a evreilor a fost corectată, s-a pus capăt monopolului ecleziastic asupra legislației matrimoniale, care data din vremurile anglo-saxone, a fost înființat un sistem poştal al cărui model avea să fie o sursă de inspirație şi pentru alte națiuni şi s-a început chiar remedierea neglijării scandaloase a educației publice.

Toate acestea au fost însoțite de o creştere fără precedent a bogăției, al cărei simbol încrezător a fost prima expoziție universală a realizărilor din diverse țări

ale lumii, sub patronajul reginei înseşi, care a fost organizată în 1851, la Londra, de prințul consort. Dacă britanicii erau înclinați spre trufie, aşa cum se pare că au fost în deceniile de la mijlocul domniei reginei Victoria, se poate spune că au avut şi motive. Instituțiile şi economia lor nu păruseră niciodată mai sănătoase.

Bineînțeles, nu toată lumea era mulțumită. Unii se plângeau de pierderea privilegiului economic; de fapt, Regatul Unit a continuat să prezinte diferențe uriaşe între bogați şi săraci, la fel de mari ca în orice altă țară. Teama de centralizare avea oarecum mai multă substanță. Suveranitatea legislativă a Parlamentului a permis birocrației să invadeze din ce în ce mai multe domenii care fuseseră până atunci imune la intervenția în practică a statului. În secolul al XIX-lea Anglia era foarte departe de concentrarea puterii în aparatul său de stat în măsura care a devenit astăzi obişnuită în toate țările. Totuşi, unii se temeau că ar putea-o lua pe urmele Franței, țară a cărei administrație extrem de centralizată a fost considerată o explicație suficientă pentru eşecul în obținerea libertății care însoțise succesul francezilor în instituirea egalității. Contrabalansând o astfel de tendință, reformele vizând administrația locală, dintre care unele au avut loc abia în ultimele două decenii ale secolului, dar care au împins-o şi mai mult pe calea spre democrație, au fost cruciale.

Unii străini erau plini de admirație. Cei mai mulți se întrebau cum, în ciuda condițiilor îngrozitoare din orăşelele sale industriale, Regatul Unit reuşise cumva să navigheze pe apele tulburi ale revoltelor populare ce se dovediseră fatale guvernelor care promovau ordinea din alte state. Marea Britanie realizase în mod deliberat o reconstrucție de amploare a instituțiilor sale într-un moment în care pericolele revoluției erau evidente în alte părți şi scăpase nevătămată, cu mai multă putere şi bogăție şi cu o accentuare a principiilor liberalismului în politica sa. Oamenii de stat şi istoricii britanici susțineau cu mândrie că viața națiunii se întemeia pe libertate, care, folosind o frază celebră, „se tot mărea de la un precedent la altul”. Englezii păreau să creadă cu ardoare acest lucru şi totuşi asta nu i-a făcut să depăşească limitele. Țara nu avea avantajele izolării geografice şi ale unor terenuri aproape nelimitate de care se bucurau Statele Unite – şi chiar şi Statele Unite purtaseră unul dintre cele mai sângeroase războaie din istoria omenirii pentru a stopa o revoluție. Prin urmare, cum reuşise Marea Britanie?

Aceasta era o întrebare esențială, deşi unii istorici încă o formulează uneori fără să se gândească la implicațiile sale – că există anumite condiții care fac probabilă revoluția şi pe care societatea britanică pare să le fi îndeplinit. Este posibil să nu fie nevoie de asemenea presupuneri. Poate că nu a existat niciodată o amenințare potențial revoluționară în această societate aflată într-o evoluție rapidă. Multe dintre modificările fundamentale pe care Revoluția Franceză le-a adus în Europa existau deja de secole în Marea Britanie, la urma urmelor. Instituțiile fundamentale, oricât de ruginite şi acoperite de aluviunile istoriei,

ofereau posibilități imense. Chiar şi înaintea reformei, Camera Comunelor şi Camera Lorzilor nu erau instituțiile corporatiste închise întâlnite în multe state europene. Deja înainte de 1832 ele îşi demonstraseră capacitatea de a răspunde unor nevoi noi, deşi foarte încet şi cu întârziere; prima dintre Legile fabricilor (e drept, nu foarte eficientă) a fost aprobată încă din 1801. La sfârşitul anului 1832 existau deci motive suficiente pentru a considera că, dacă asupra Parlamentului s-ar exercita presiuni suficient de puternice din exterior, ar duce la îndeplinire orice reformă necesară. Din punct de vedere juridic, nimic nu restricționa puterea sa de a face asta. Chiar şi cei oprimați şi furioşi par să fi înțeles acest lucru. Au fost multe izbucniri de violență disperată şi mulți revoluționari în anii 1830 şi 1840 (vremuri deosebit de grele pentru săraci), dar este uimitor că principala mişcare populară de la acea vreme, marele protest izbucnit în jurul a ceea ce a fost numit „cartism", cerea în Carta Poporului – programul său – măsuri care să facă Parlamentul mai reactiv la nevoile populare, nu abolirea sa.

Totuşi, este puțin probabil că s-ar fi apelat la Parlament pentru a implementa reforma dacă nu ar fi fost în joc şi alți factori. Este semnificativ aici faptul că marile reforme ale Angliei victoriene au fost cele care priveau clasele de mijloc într-o măsură la fel de mare ca şi masele, cu posibila excepție a legislației legate de fabrici. Clasa de mijloc engleză a ajuns să aibă un cuvânt de spus în puterea politică încă de la început, spre deosebire de Europa continentală, care, prin urmare, nu se putea folosi de asta pentru a obține schimbarea; ea nu a fost tentată să se alieze revoluției, soluția oamenilor disperați cărora le erau închise toate celelalte căi. Dar, în orice caz, nici masele de englezi nu par să fi fost prea revoluționare. Oricum, faptul că nu au acționat într-o manieră revoluționară i-a supărat oarecum pe istoricii de stânga de mai târziu. Dacă acest lucru s-a întâmplat deoarece suferința lor era prea mare, nu era suficient de mare sau dacă pur şi simplu existau prea multe diferențe între diferitele segmente ale clasei muncitoare este o chestiune controversată. Dar merită să remarcăm cel puțin, aşa cum au făcut unii vizitatori de la acea vreme, că în Anglia tiparele tradiționale de comportament aveau rădăcini adânci; țara avea să păstreze mult timp obiceiul de a-i respecta pe cei superiori din punct de vedere social, care îi frapa pe străini, în special pe americani.

Mai mult, existau organizații ale clasei muncitoare ce ofereau alternative la revoluție. Ele erau adesea „victoriene" prin accentul lor admirabil pe autoajutorare, atenție, prudență şi sobrietate. Dintre elementele constitutive ale marii mişcări laburiste engleze, doar partidul politic care îi poartă numele nu exista înainte de 1840; celelalte erau mature în anii 1860. „Societățile de ajutor reciproc" care ofereau asigurări, asociațiile cooperative şi, mai ales, sindicatele furnizau canale eficiente pentru participarea personală la îmbunătățirea vieții clasei muncitoare, deşi la început doar pentru unii şi într-un ritm foarte scăzut.

Această maturizare timpurie avea să stea la baza paradoxului socialismului englez – dependența sa ulterioară de o mişcare sindicalistă foarte conservatoare şi nerevoluționară, mult timp cea mai amplă din lume.

La sfârşitul anilor 1840, este posibil ca tendințele economice să fi domolit nemulțumirile. În orice caz, liderii clasei muncitoare au afirmat adesea acest lucru, aproape cu părere de rău; ei, cel puțin, credeau că îmbunătățirea condițiilor reflecta lipsa pericolului revoluționar în Anglia. Pe măsură ce economia internațională a luat avânt în anii 1850, au sosit vremuri bune pentru oraşele industriale ale unei țări care era atelierul, comerciantul, bancherul şi asigurătorul lumii. Odată ce ocuparea forței de muncă şi salariile au crescut, sprijinul pe care cartiştii îl atrăseseră s-a risipit şi curând aceştia au fost dați uitării.

Simbolurile formei neschimbătoare care cuprindea atâta schimbare erau instituțiile centrale ale regatului: Parlamentul şi coroana. După incendiul care a distrus Palatul Westminster, acesta a fost reconstruit în stil medieval pentru a accentua vechimea a ceea ce avea să fie numit „Mama Parlamentelor”. Schimbările violente ale celei mai revoluționare epoci din istoria Marii Britanii au continuat astfel să fie mascate de obiceiuri şi tradiție. Mai presus de toate, monarhia a continuat. Deja în 1837, când Victoria a urcat pe tron, dintre instituțiile politice ale Europei, doar papalitatea o întrecea ca vechime; totuşi, ea se schimbase mult în realitate. Îşi pierduse mult din prestigiu din cauza succesorului lui George al III-lea, cel mai slab dintre regii englezi, şi moştenitorul său nu prea spălase ruşinea. Victoria şi soțul său aveau să facă în aşa fel încât să nu mai fie contestată decât de câțiva republicani. Pe de o parte, acest lucru s-a întâmplat oarecum în ciuda reginei înseşi; ea nu s-a prefăcut că i-ar plăcea neutralitatea politică care îi stă bine unui monarh constituțional după ce coroana s-a detaşat de lupta politică. Totuşi, în timpul domniei sale pare să se fi produs această retragere. De asemenea, ea a dat monarhiei un caracter domestic; pentru prima dată după tânărul George al III-lea expresia „familia regală” era o realitate şi putea fi văzută ca atare. A fost unul dintre numeroasele moduri în care soțul său german, prințul Albert, a ajutat-o, deşi nerecunoscătorul public englez nu i-a mulțumit pentru asta.

Doar în Irlanda aptitudinile lor de adaptare ingenioasă au părut să dezamăgească întotdeauna poporul britanic. Aici se confruntaseră cu pericolul real al unei revoluții şi trebuiseră să înfrângă o revoltă în 1798. În anii 1850 şi 1860 a fost linişte. Dar motivul a fost în mare măsură un dezastru îngrozitor care a afectat Irlanda la mijlocul anilor 1840, când compromiterea recoltei de cartofi a fost urmată de foamete, boli şi astfel, în mod brutal, de o soluție malthusiană la suprapopularea Irlandei. Pentru moment, cererea de abrogare a Actului de uniune, prin care fusese alipită Angliei în 1801, a fost dată uitării, antipatia populației sale predominant catolice față de o Biserică Protestantă străină şi recunoscută a scăzut

în intensitate şi nu a existat nicio tulburare gravă în rândul unei populații de țărani ce nu simțeau nicio loialitate față de moşierii englezi absenți (şi nici față de moşierii irlandezi care locuiau acolo, dar care erau la fel de hrăpăreți şi chiar mai numeroşi) ce îi exploatau atât pe arendaşi, cât şi pe muncitori. Cu toate acestea, problemele nu au dispărut şi guvernul liberal care a intrat în exercițiul funcțiunii în 1868 a încercat să rezolve o parte din ele; singura consecință importantă a părut să fie apariția unei noi mişcări naționaliste irlandeze, bazată pe țărănimea romano-catolică şi care lupta pentru autonomie („Home Rule"). Disputele legate de ceea ce putea – ca să nu mai spunem ce trebuia – să însemne acest lucru aveau să bântuie politica britanică, să-i răstoarne aranjamentele şi să zădărnicească încercările de a rezolva Chestiunea Irlandeză mai bine de un secol. Pe termen scurt, a promovat două mişcări revoluționare irlandeze rivale în nord şi în sud şi a contribuit la şubrezirea liberalismului britanic. Astfel că Irlanda, după o mie de ani, a început iarăşi să-şi pună o amprentă vizibilă asupra istoriei lumii, deşi, bineînțeles, adusese o contribuție importantă, dar mai puțin vizibilă la începutul secolului, prin masiva emigrare în Statele Unite ale Americii.

5
Hegemonia mondială a Europei

La 1900, popoarele Europei şi cele de origine europeană dominau globul. O făceau în multe moduri, unele explicite, altele implicite, dar descrierile contează mai puțin decât realitatea generală. În cea mai mare parte, lumea răspundea inițiativelor europene şi se comporta din ce în ce mai mult aşa cum îi dictau europenii. Era o evoluție în istoria lumii. Pentru prima dată, o civilizație s-a impus ca lider la nivel mondial. O consecință minoră este că restul cărții de față se va referi tot mai mult la o singură istorie, una globală; într-adevăr, până în 1914 se atinsese prima culme a ceea ce numim astăzi „globalizare". Este important să nu ne gândim doar la conducerea formală directă a celei mai mari părți din suprafața terestră a lumii de către statele europene (unii ar prefera termenul „occidentale", dar am intra în detalii inutile – Americile şi antipozii sunt dominate de o cultură de origine europeană, nu asiatică sau africană – şi poate şi să inducă în eroare, din cauza utilizării recente a acestui termen în sens politic restrâns). Trebuie să ne gândim şi la hegemonia economică şi culturală, iar supremația europeană a luat adesea şi forma influenței, nu doar a controlului direct.

Un aspect remarcabil al hegemoniei culturale europene este rapiditatea cu care alte popoare au reacționat la ea, creând amalgame din propriile culturi şi importuri străine. Deja la sfârşitul secolului al XIX-lea în Asia se pot identifica primele faze ale unor astfel de societăți hibride. Japonia era, evident, exemplul cel mai clar, dar nici unele părți din China, Asia de Sud-Est, India, Persia şi Orientul Mijlociu nu erau cu mult în urmă. În parte, toate acestea se bazau pe ceea ce putem numi „modernizare defensivă": achiziția unor arme şi metode de organizare europene pentru a apăra cel puțin unele aspecte ale independenței şi suveranității. Dar mai importante au fost milioanele de cazuri în care unele populații indigene au preluat ceea ce admirau la puterea colonială sau dominantă şi şi-au însuşit treptat aspectele respective (deşi nu întotdeauna în moduri pe care europenii le-ar putea recunoaşte). În nenumărate porturi, de la Tanger până la Cairo, Istanbul, Bombay, Singapore şi Shanghai, viața tinerilor neeuropeni era atât de diferită de cea a părinților lor, încât exercita o presiune imensă asupra politicii şi a sistemelor de valori şi avea să ducă la revoluții ale căror efecte urmau să domine lumea secolului XXI.

Ne putem imagina lumea europenilor la 1900 sub forma unei serii de cercuri concentrice. Chiar la mijloc se afla Europa însăşi, ale cărei bogăție şi populație tot creşteau de trei secole grație stăpânirii din ce în ce mai ample întâi a resurselor

proprii, apoi ale lumii. Europenii se deosebeau tot mai mult de alți oameni prin însuşirea şi consumarea unei părți crescânde din bunurile lumii şi prin energia şi îndemânarea manifestate în manipularea mediului lor înconjurător. Civilizația lor era deja bogată în secolul al XIX-lea şi devenea tot mai bogată. Industrializarea confirmase că este capabilă să se autoalimenteze pentru a deschide şi a crea noi resurse; mai mult, puterea generată de noua bogăție permitea şi însuşirea bogățiilor din alte părți ale lumii. Profiturile obținute de pe urma cauciucului din Congo, a tecului din Birmania sau a petrolului persan nu aveau să fie reinvestite în aceste țări mult timp. Săracii europeni şi americani au profitat de prețurile scăzute ale materiilor prime, iar creşterea ratei mortalității spune povestea unei civilizații industriale care a reuşit să asigure popoarelor sale o viață mai bogată. Chiar şi țăranul european putea cumpăra haine şi unelte ieftine produse industrial, în timp ce contemporanii săi din Africa şi India trăiau încă în Epoca pietrei.

De această bogăție se bucura şi al doilea cerc al hegemoniei europene, cel al culturilor europene transplantate peste mări. Statele Unite reprezintă exemplul cel mai important; Canada, Australia, Noua Zeelandă, Africa de Sud şi țările din America de Sud completează această listă. Nu toate erau la acelaşi nivel față de Lumea Veche, dar împreună cu Europa propriu-zisă formau ceea ce se numea uneori „lumea occidentală”, o expresie neinspirată, de vreme ce sunt răspândite pe tot globul. Totuşi, ea încearcă să exprime un fapt important: similaritatea ideilor şi a instituțiilor din care izvorau ele. Bineînțeles, nu doar aceste lucruri le-au influențat. Toate aveau frontierele lor distincte; toate se confruntaseră cu provocări aparte legate de mediul înconjurător şi cu circumstanțe istorice unice. Dar ceea ce aveau în comun erau anumite moduri de a rezolva aceste provocări, instituții pe care diferitele frontiere aveau să le remodeleze fiecare în alt fel. Toate erau oficial creştine – niciuna nu a colonizat noi teritorii în numele ateismului până în secolul XX –, toate îşi reglementau afacerile prin sisteme juridice europene şi toate aveau acces la marile culturi ale Europei, ale cărei limbi le vorbeau.

În 1900 aceasta era numită uneori „lumea civilizată”. Era numită astfel doar pentru că era o lume cu standarde comune; oamenilor încrezători care foloseau această expresie le era greu să înțeleagă că în lume mai existau multe altele care meritau numele „civilizație”. Atunci când căutau aşa ceva, ei aveau tendința de a vedea doar popoare sălbatice, înapoiate, ignorante sau câteva care se străduiau să se alăture lumii civilizate. Acesta a fost unul dintre motivele pentru care europenii au avut atâta succes; ceea ce se considera a fi demonstrații ale superiorității inerente a ideilor şi valorilor europene le dădea curaj oamenilor să lanseze noi atacuri asupra lumii şi inspira în continuare o lipsă de înțelegere a acesteia. Valorile progresiste ale secolului al XVIII-lea au oferit noi argumente în favoarea superiorității care să le întărească pe cele care îşi aveau originea în religie.

La 1800 europenii pierduseră cea mai mare parte a respectului pe care îl arătaseră cândva față de alte civilizații. Propria practică socială părea evident superioară barbariei neinteligibile descoperite în alte locuri. Promovarea drepturilor individuale, presa liberă, dreptul de vot universal, protejarea femeilor şi a copiilor (chiar şi a animalelor) împotriva exploatării sunt idealuri urmărite şi azi de europeni şi americani în alte teritorii, adesea fără să-şi dea seama că acestea ar putea fi nepotrivite. Filantropii şi progresiştii au continuat mult timp să fie încrezători că valorile civilizației europene ar trebui universalizate, cum s-a întâmplat cu medicina şi sistemul ei de igienă, chiar şi atunci când alte afirmări ale superiorității europene lăsau de dorit. Şi știința a părut adesea să fie orientată în aceeaşi direcție, spre distrugerea superstițiilor şi răspândirea binecuvântărilor unei exploatări raționale a resurselor, asigurarea unei educații formale şi eliminarea obiceiurilor sociale înapoiate. Aproape toată lumea presupunea că valorile civilizației europene sunt mai bune decât cele indigene, neluându-se în calcul eventualele efecte perturbatoare pe care acestea le puteau avea.

Se considera că, din fericire pentru popoarele care trăiau în unele teritorii „încă învăluite de întuneric” (ca să citățm un imn din epoca victoriană), în 1900 ele erau adesea conduse direct de europeni sau de populații de origine europeană: popoarele supuse formau al treilea cerc concentric prin care civilizația europeană îşi imagina că radiază spre exterior. În multe colonii administratori luminați se străduiau să aducă binecuvântarea căilor ferate, a educației în stil european, a legii şi ordinii unor popoare ale căror instituții le considerau eşuate (dovada imperfecțiunii lor era că nu reuşiseră să reziste provocării şi concurenței din partea unei „civilizații superioare”). Chiar şi atunci când unele instituții indigene erau protejate şi păstrate, aceasta se făcea de pe o poziție care presupunea superioritatea culturii puterii coloniale.

Conştientizarea unei astfel de superiorități nu mai este admirată sau admisibilă, chiar dacă este prețuită în secret de mulți europeni. Într-o anumită privință, ea a atins totuşi un scop pe care chiar şi cei mai meticuloşi critici ai colonialismului îl acceptă drept bun, deşi ar fi bănuitori cu privire la motivele aflate la baza ei. Este vorba despre abolirea sclaviei în lumea europeană şi folosirea forței şi a diplomației pentru a o combate chiar şi în țări pe care europenii nu le controlau. Paşii cruciali au fost făcuți în 1807 şi 1834, când Parlamentul britanic a abolit mai întâi comerțul cu sclavi şi apoi sclavia în interiorul Imperiului Britanic. Această măsură luată de principala putere navală, imperială şi comercială a fost decisivă; măsuri similare au fost curând puse în aplicare şi de alte națiuni europene şi sclavia a luat sfârşit în Statele Unite în 1865. Sfârşitul procesului poate fi considerat a fi emanciparea sclavilor din Brazilia în 1888, dată la care unele guverne coloniale şi Marina Militară Regală exercitau presiuni mari asupra operațiunilor negustorilor de sclavi arabi de pe

continentul african şi din Oceanul Indian. Multe forţe, intelectuale, religioase, economice şi politice, au contribuit la această reparaţie. Europenii au fost cei care au profitat cel mai mult de pe urma sclaviei şi tot ei au abolit-o primii. Această ironie evidentă acoperă multe dintre contradicţiile relaţiilor dintre Europa şi restul lumii.

Dincolo de cercul exterior al teritoriilor conduse direct se afla restul lumii. Şi aceste popoare au fost influenţate de Europa. Uneori valorile şi instituţiile lor au fost corodate de contactul cu ea – aşa cum s-a întâmplat în Imperiul Chinez şi în cel otoman –, iar acest lucru putea conduce la imixtiuni politice indirecte ale europenilor, precum şi la o slăbire a autorităţii tradiţionale. Alteori aceste popoare stimulau astfel de contacte şi le exploatau; Japonia este singurul exemplu de naţiune importantă care a reuşit să facă acest lucru încă de la bun început. Era practic imposibil să rămâi neinfluenţat de Europa. Energia debordantă a comerciantului european ar fi fost suficientă pentru asta. De fapt, tocmai regiunile care nu au fost conduse direct de europeni sunt cele care trădează cel mai mult semnele hegemoniei europene. Valorile europene au fost transferate pe aripile puternice ale aspiraţiei şi invidiei. Izolarea geografică era aproape singura garanţie (însă chiar şi Tibetul a fost invadat de britanici în 1904). Etiopia este, practic, singurul exemplu de independenţă de succes; ea a rezistat invaziei britanicilor şi italienilor în secolul al XIX-lea, bazându-se, nu în ultimul rând, pe importantul avantaj propagandistic că era o ţară creştină de vreo 14 secole.

Oricine ar fi deschis uşa, probabil că o întreagă civilizaţie încerca să intre, dar unul dintre cei mai importanţi factori care au purtat civilizaţia europeană în restul lumii a fost întotdeauna creştinismul, datorită interesului său practic nelimitat faţă de toate aspectele comportamentului uman. Prin răspândirea teritorială a bisericilor organizate şi creşterea numărului de adepţi oficiali în secolul al XIX-lea, aceasta a fost epoca de glorie a expansiunii creştinismului după perioada apostolică. A existat un nou val de activitate misionară; catolicii au înfiinţat noi ordine; noi societăţi menite să sprijine misiunile de peste mări au apărut în ţările protestante. Totuşi, efectul paradoxal a fost intensificarea dimensiunii europene a ceea ce se presupunea a fi un crez pentru oamenii de toate condiţiile. În cele mai multe ţări de destinaţie, creştinismul a fost mult timp considerat doar un alt aspect al civilizaţiei europene, mai degrabă decât un mesaj spiritual care putea folosi un idiom local. Un exemplu interesant – deşi banal – este preocuparea manifestată de misionari faţă de haine. În timp ce, în secolul al XVII-lea, iezuiţii din China adoptaseră discret ţinuta gazdelor lor, urmaşii lor din secolul al XIX-lea au depus mult zel pentru a-i îmbrăca pe central-africani sau pe locuitorii insulelor din Pacific cu haine europene, care adesea nu se potriveau absolut deloc. Aceasta a fost o modalitate în care misionarii creştini au răspândit ceva mai mult decât un mesaj religios. Adesea au adus cu ei şi beneficii materiale

şi tehnice importante: hrană pe vreme de foamete, tehnici agricole, spitale şi şcoli, dintre care unele puteau fi perturbatoare pentru societăţile-gazdă. Prin ele se filtrau premisele unei noi civilizaţii.

Încrederea ideologică a europenilor, fie ei misionari sau nu, se putea baza în ultimă instanţă pe faptul că ştiau că nu pot fi ţinuţi la distanţă, chiar şi în ţările care nu erau colonizate. Părea că nu există nicio parte a lumii unde europenii să nu se poată impune, dacă doreau, prin forţă armată. Dezvoltarea armelor de foc în secolul al XIX-lea le-a oferit europenilor un avantaj şi mai mare decât cel de care se bucuraseră când portughezii trăseseră prima salvă de bord către Calicut. Chiar şi atunci când alte popoare aveau dispozitive avansate, rareori le puteau desfăşura eficient. În 1898, în timpul bătăliei de la Omdurman, în Sudan, un regiment britanic a deschis focul asupra inamicilor săi de la o distanţă de 2.000 de yarzi cu puştile cu încărcător obişnuite în armata britanică la acea vreme. Curând după aceea, şrapnelele şi mitralierele spulberau armata mahdiştilor, care nu au mai ajuns la prima linie britanică. Până la sfârşitul bătăliei, 10.000 de mahdişti fuseseră ucişi, britanicii şi egiptenii pierzând doar 48 de soldaţi. Totuşi, cum s-a exprimat mai târziu un englez, nu era v orba doar despre faptul că

> Orice s-ar întâmpla, noi avem
> Mitraliera Maxim, iar ei nu

căci şi califul avea mitraliere în arsenalul său la Omdurman. Şi el avea telegraf ca să comunice cu forţele sale şi mine pentru a arunca în aer canonierele britanice de pe Nil. Dar niciunul dintre aceste lucruri nu era folosit corect; a fost nevoie nu doar de o transformare tehnică, ci de şi una de mentalitate pentru ca unele culturi neeuropene să poată întoarce armele europenilor împotriva acestora.

A mai fost un sens, mai binevoitor şi mai puţin dezagreabil, în care civilizaţia europeană s-a bazat pe forţă. În secolul al XIX-lea, *Pax Britannica* a împiedicat naţiunile europene să se lupte între ele pentru stăpânirea lumii neeuropene. În secolul al XIX-lea nu avea să existe nicio reiterare a războaielor coloniale din secolele XVII-XVIII, deşi tocmai avea loc cea mai mare extindere a conducerii coloniale directe din vremurile moderne. Comercianţi de toate naţiile se puteau deplasa fără nicio oprelişte pe suprafaţa mărilor. Supremaţia navală britanică era o precondiţie a expansiunii informale a civilizaţiei europene.

Ea garanta, mai presus de toate, cadrul internaţional al comerţului al cărui centru, la 1900, era Europa. Vechile schimburi marginale ale câtorva comercianţi şi căpitani întreprinzători fuseseră înlocuite treptat, începând din secolul al XVII-lea, de relaţii integrate de interdependenţă bazate pe o distincţie largă a rolurilor între ţările industriale şi cele neindustriale; cele din urmă tindeau să fie producători primari care satisfăceau nevoile populaţiei din ce în ce mai urbanizate

a celor dintâi. Dar această distincție brută nu trebuie generalizată. Unele țări adesea nu se încadrează în această descriere; Statele Unite, de exemplu, erau atât un mare producător primar, cât şi cea mai mare putere industrială a lumii în 1914, cu o producție la fel de mare ca ale Marii Britanii, Franței şi Germaniei la un loc. Această distincție nu se suprapunea exact nici cu linia de demarcație dintre națiunile de cultură europeană şi cele de cultură neeuropeană. Şi Japonia, şi Rusia se industrializau mai rapid decât China sau India în 1914, dar Rusia, deşi europeană, creştină şi imperialistă, cu siguranță nu putea fi considerată o țară dezvoltată, iar cei mai mulți japonezi (ca şi majoritatea ruşilor) erau încă țărani. De asemenea, în Balcani nu exista nicio economie dezvoltată. Tot ceea ce se poate afirma este că în 1914 exista un nucleu de țări avansate, cu structuri sociale şi economice destul de diferite de cele ale societății tradiționale, şi că acesta era centrul unui grup de națiuni atlantice care devenea tot mai mult principalul producător şi consumator al lumii.

A început să se pună un accent deosebit pe economia mondială la Londra, centrul serviciilor financiare care susțineau fluxul comercial internațional. O proporție uriaşă din afacerile lumii era tranzacționată prin intermediul cambiei sterline; aceasta se baza, la rândul ei, pe etalonul internațional aur, care menținea încrederea prin asigurarea că monedele principale păstrau un raport destul de constant una față de cealaltă. Toate țările importante aveau monede de aur şi puteai călători oriunde în lume cu o pungă de *sovereigns* de aur, monede de cinci dolari, franci de aur sau orice alt mijloc principal de schimb, putând fi sigur că vor fi acceptați.

Londra era centrul economiei mondiale şi în alt sens, deoarece, deşi producția brută a Regatului Unit era depăşită în 1914, în privințe importante, de cea a Statelor Unite şi a Germaniei, britanicii rămâneau cea mai mare dintre națiunile comerciale. Cea mai mare parte a transporturilor la nivel mondial se afla în mâinile lor. Ei erau principala națiune importatoare şi exportatoare şi singura care trimitea mai multe produse către națiuni neeuropene decât spre cele europene. Marea Britanie era, de asemenea, cel mai mare exportator de capital şi scotea un profit imens din investițiile sale peste mări, în special din cele din Statele Unite şi din America de Sud. Rolul său special a impus un sistem oarecum triunghiular de schimb internațional. Britanicii cumpărau bunuri, fabricate sau nu, din Europa şi dădeau la schimb propriile produse manufacturate, capital şi servicii, acceptând alimente, materii prime şi bani lichizi. Acest sistem complex ilustrează faptul că relația Europei cu restul lumii era un simplu schimb al produselor manufacturate pe materii prime. Şi a existat, de asemenea, şi cazul unic al Statelor Unite, puțin implicate în export, dar revendicând o cotă din ce în ce mai mare a propriei piețe interne pentru produse fabricate şi fiind încă un importator de capital.

Majoritatea economiştilor britanici credeau în 1914 că prosperitatea de care se bucura acest sistem, precum şi bogăția tot mai mare pe care o făcea posibilă confirmau valabilitatea doctrinei liberului schimb. Prosperitatea țării lor crescuse cel mai rapid în perioada de glorie a acestor idei. Adam Smith prezisese că prosperitatea avea să continue dacă se abandona sistemul imperial închis ce limita comerțul la metropolă şi s-a dovedit curând că avusese dreptate în cazul Americii, căci comerțul anglo-american cunoscuse o mare expansiune la doar câțiva ani după pacea din 1783. În 1800 o mare parte a exporturilor britanice mergeau deja în afara Europei şi încă nu începuse cea mai mare perioadă de expansiune comercială în India şi Asia de Est. Politica imperială britanică era îndreptată nu atât spre achiziționarea potențial riscantă a unor noi colonii, cât spre deschiderea unor regiuni închise comerțului, deoarece acolo se credea că se află prosperitatea. Un exemplu flagrant a fost Războiul Opiului din 1839-1842. Deznodământul a fost deschiderea a cinci porturi chinezeşti pentru comerțul european şi cedarea *de facto* a Hong Kongului Marii Britanii drept colonie-port ce putea fi organizată conform legii şi administrării afacerilor britanice.

La mijlocul secolului al XIX-lea exista de două decenii un val de idei în favoarea liberului schimb; mai multe guverne decât până atunci sau decât în viitor păreau dispuse să acţioneze pe baza acestuia. În această perioadă, barierele vamale au fost înlăturate şi avantajul comparativ al britanicilor – primii în rândul naţiunilor comerciale şi producătoare – s-a menţinut. Dar această epocă a luat sfârşit în anii 1870 şi 1880. O recesiune a activităţii economice la nivel mondial şi preţurile în scădere au făcut ca în 1900 Marea Britanie să fie din nou singura naţiune importantă fără tarife de protecţie şi chiar şi aici începeau să se facă

auzite critici la adresa vechilor dogme ale liberului schimb, pe măsură ce concurența reprezentată de Germania a devenit mai intensă şi mai alarmantă.

Cu toate acestea, privind retrospectiv, lumea economică a anului 1914 pare încă una de o libertate şi o încredere economică extraordinare. O lungă pace europeană a asigurat terenul pe care legăturile comerciale puteau ajunge la maturitate. Monedele stabile au asigurat o mare flexibilitate sistemului mondial al prețurilor; control valutar nu exista nicăieri în lume şi Rusia şi China deveniseră la fel de integrate pe această piață ca şi alte țări. Tarifele de transport şi primele de asigurare scăzuseră din ce în ce mai mult, prețurile la alimente înregistraseră un declin prelungit, iar salariile, o creştere pe termen lung. Ratele dobânzilor şi impozitele erau mici. Dintr-o perspectivă europeană şi în special anglo-saxonă, părea că un paradis capitalist era realizabil.

Pe măsură ce acest sistem s-a dezvoltat şi a încorporat Asia şi Africa, a ajuns să aibă un rol crucial şi în răspândirea unor idei şi tehnici europene la origine, dar aclimatizate curând şi în alte regiuni. Societățile pe acțiuni, băncile, bursele de mărfuri şi de valori s-au răspândit în întreaga lume prin intruziune şi imitare; ele au început să înlocuiască structurile comerciale tradiționale. Construirea unor docuri şi căi ferate, infrastructura comerțului mondial, împreună cu apariția locurilor de muncă în industrie, a început în unele zone să-i transforme pe țărani într-un proletariat industrial. Uneori efectele asupra economiilor locale puteau fi nocive; cultivarea plantei de indigo în India, de exemplu, s-a prăbuşit după ce în Germania şi Marea Britanie au început să se găsească vopsele sintetice. Istoria economică a Asiei de Sud-Est şi importanța ei strategică au fost transformate de introducerea de către britanici a arborelui-de-cauciuc (măsură care, întâmplător, avea de asemenea să ruineze industria cauciucului din Brazilia). Izolarea tulburată inițial de exploratori, misionari şi soldați a fost distrusă de sosirea telegrafului şi a căilor ferate; în secolul XX automobilul avea să continue acest proces. Şi relațiile mai profunde au fost transformate; Canalul Suez, inaugurat în 1869, nu doar a influențat comerțul şi strategia britanice, ci a conferit Mediteranei o nouă importanță, de data aceasta nu în calitate de centru al unei civilizații speciale, ci ca rută.

Integrarea economică şi schimbarea instituțională au fost inseparabile de schimbarea de cultură. Instrumentele formale reprezentate de religia misionară, instituțiile de educație şi politicile guvernamentale nu sunt decât o mică parte a acestei poveşti. Limbile europene care erau folosite oficial, de exemplu, au purtat cu ele şi idei europene şi au permis accesul elitelor educate din țări neeuropene la moştenirea civilizației creştine, dar şi a unei culturi europene seculare şi „luminate”. Misionarii nu au răspândit doar dogma şi servicii medicale şi de educație; ei au determinat şi critica regimului colonial, din cauza decalajului dintre performanțele acestuia şi pretențiile culturii pe care o impunea.

În perspecta secolului XXI, mult din ceea ce este mai de durată şi mai important în impactul Europei asupra lumii poate fi identificat în astfel de efecte neintenționate, ambigue. Mai presus de toate, exista nevoia simplă de a imita, fie exprimată ridicol prin adoptarea portului european, fie, mult mai important, prin concluzia trasă de o mare parte dintre cei care au încercat să reziste hegemoniei europene că pentru a face acest lucru era necesară adoptarea obiceiurilor europene. Aproape pretutindeni radicalii şi reformatorii au susținut europenizarea. Ideile anilor 1776, 1789 şi 1848 au încă efect în Asia şi Africa şi lumea continuă să-şi dezbată viitorul în termeni europeni.

Acest rezultat extraordinar este adesea neglijat. În înțelegerea sa, anul 1900 nu este decât un punct de observație, nu sfârşitul poveştii. Japonezii sunt un popor înzestrat care a moştenit tradiții artistice extraordinare şi totuşi au adoptat nu doar industrialismul occidental (ceea ce este oarecum de înțeles), ci şi forme de artă şi îmbrăcămintea occidentale, preferându-le celor proprii. Japonezilor li se par acum la modă whisky-ul şi vinul roşu de Bordeaux, iar chinezii îl venerează oficial pe Marx, un filozof german care a construit un sistem de gândire înrădăcinat în idealismul german şi în anumite realități sociale şi economice din Anglia secolului al XIX-lea, care vorbea rareori despre Asia altfel decât cu dispreț şi care nu a călcat în viața lui la est de Prusia. Acest lucru sugerează încă un fapt curios: bilanțul influenței culturale este unilateral într-o proporție covârşitoare. Lumea a înapoiat Europei unele mode ocazionale, dar nicio idee sau instituție care să aibă un efect comparabil cu cele pe care Europa le-a dăruit lumii. Învățăturile lui Marx au fost mult timp o forță în Asia în secolul XX; ultimul neeuropean ale cărui vorbe au exercitat o autoritate comparabilă în Europa a fost Iisus Hristos.

Transmiterea fizică a culturii s-a făcut prin deplasarea europenilor spre alte continente. În afara Statelor Unite, cele mai mari două grupuri de comunități europene de peste mări erau (şi încă sunt) în America de Sud şi în fostele colonii britanice de albi care, deşi formal supuse conducerii directe a Londrei în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea, au fost de fapt mult timp nişte națiuni ciudat de hibride, nici total independente, dar nici colonii cu adevărat. Ambele grupuri au fost alimentate în secolul al XIX-lea, ca şi Statele Unite, de marea diasporă a europenilor al căror număr justifică unul dintre numele date acestei epoci a demografiei europene: Marea Recolonizare.

Înainte de 1800 nu prea a existat emigrare europeană decât din Insulele Britanice. După această dată, în jur de 60 de milioane de europeni au plecat peste mări, iar acest val a început să crească puternic în anii 1830. În secolul al XIX-lea, cea mai mare parte s-au îndreptat spre America de Nord şi apoi spre America Latină (în special Argentina şi Brazilia), Australia şi Africa de Sud. În acelaşi timp, o emigrare europeană mascată avea loc şi în interiorul Imperiului Rus, care ocupa o şesime din suprafața terestră a lumii şi avea spații vaste ce atrăgeau

migranți în Siberia. Apogeul emigrării europene peste mări a fost atins, de fapt, în ajunul Primului Război Mondial, în 1913, când peste un milion şi jumătate de oameni au părăsit Europa; mai bine de o treime dintre ei erau italieni, aproape 400.000 britanici şi 200.000 spanioli. Cu 50 de ani înainte italienii nu erau reprezentați decât într-o măsură redusă; germanii şi scandinavii erau în număr mult mai mare. În toată această perioadă, Insulele Britanice au contribuit cu un flux constant de oameni; între 1880 şi 1910 opt milioane şi jumătate de britanici au plecat peste mări (numărul de italieni în această perioadă a fost de şase milioane şi ceva).

Cel mai mare număr de emigranți britanici au plecat în Statele Unite (aproximativ 65% între 1815 şi 1900), dar mulți s-au îndreptat şi spre coloniile autonome; această proporție s-a schimbat după 1900 şi până în 1914 majoritatea emigranților britanici se îndreptau spre colonii. Italienii şi spaniolii au plecat, de asemenea, în număr mare în America de Sud, iar alți italieni în Statele Unite. Această țară a primit cel mai mare număr de persoane de alte naţii; între 1820 şi 1950 în Statele Unite au sosit peste 33 de milioane de europeni.

Explicațiile acestei evoluții demografice uimitoare nu sunt greu de găsit. Politica a contribuit uneori la acest flux, ca şi după 1848. Populațiile în creştere în Europa au exercitat mereu presiuni asupra posibilităților economice, aşa cum arată descoperirea fenomenului „şomajului". Şi în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, când emigrarea creştea cel mai rapid, fermierii europeni erau presați de concurența de peste mări. Mai presus de toate, a contat faptul că pentru prima dată în istoria omenirii existau oportunități evidente în alte ținuturi, unde era nevoie de forță de muncă, într-un moment în care era deodată mai uşor şi mai ieftin de ajuns acolo. Vaporul şi căile ferate au schimbat în mare măsură istoria demografică şi au început să producă cel mai puternic efect după 1880. Ele au permis o mobilitate locală mult mai mare, astfel încât migrațiile temporare ale forței de muncă şi deplasările pe cuprinsul continentelor au devenit mult mai simple. Marea Britanie exporta țărani irlandezi, mineri şi oțelari galezi şi fermieri englezi; spre sfârşitul secolului al XIX-lea a primit un aflux de comunități evreieşti din Europa de Est care aveau să rămână mult timp un element marcant al societății britanice.

La migrația sezonieră a forței de muncă, care caracterizase dintotdeauna districtele de graniță, precum sudul Franței, s-au adăugat acum deplasări ale populației pe termen mai lung pe măsură ce polonezii au venit în Franța pentru a munci în minele de cărbune, iar chelnerii şi vânzătorii de înghețată italieni au devenit parte a folclorului britanic. Atunci când anumite schimbări politice au făcut țărmul nord-african accesibil, şi acesta a fost transformat de migrația cu rază scurtă de acțiune din Europa. Italieni, spanioli şi francezi au fost atraşi aici pentru a se stabili sau a face comerț în oraşele de pe coastă, creând astfel o nouă

societate cu interese diferite atât de cele ale societăților lor de origine, cât şi de ale societăților băştinaşilor alături de care trăiau.

Facilitarea deplasării nu a uşurat doar migrația europenilor. Numărul chinezilor şi japonezilor care se stabileau pe coastele nord-americane ale Pacificului era deja semnificativ în 1900. Migranții chinezi s-au îndreptat şi spre Asia de Sud-Est, iar japonezii spre America Latină; perspectiva i-a îngrozit pe australieni, care încercau să mențină o „Australie albă" limitând imigrarea pe criterii rasiale. Imperiul Britanic a oferit un cadru uriaş în care comunități de indieni s-au răspândit în toată lumea. Dar aceste deplasări, deşi importante, au fost subordonate fenomenului major al secolului al XIX-lea, ultimul mare *Völkerwanderung* al popoarelor europene, la fel de decisiv pentru viitor cum fuseseră invaziile barbare.

În „America Latină" (sintagma a fost inventată la mijlocul secolului al XIX-lea), care atrăgea în principal italieni şi spanioli, sud-europenii puteau găsi multe aspecte familiare. Exista cadrul vieții culturale şi sociale asigurat de catolicism; erau limbi şi obiceiuri latine. Cadrul politic şi legal reflecta, de asemenea, trecutul imperial, ale cărui instituții se menținuseră în parte într-o perioadă de revolte politice la începutul secolului al XIX-lea care au pus punct, practic, stăpânirii coloniale a spaniolilor şi portughezilor pe continent. Acest lucru s-a întâmplat deoarece anumite evenimente din Europa duseseră la o criză în care slăbiciunile vechilor imperii s-au dovedit a fi fatale.

Nu se poate spune că nu s-au făcut eforturi, cel puțin din partea spaniolilor. Spre deosebire de britanicii din nord, guvernul metropolitan încercase unele reforme radicale în secolul al XVIII-lea. Când Bourbonii l-au înlocuit pe ultimul Habsburg pe tronul Spaniei, în 1701, începuse o nouă eră de dezvoltare a Imperiului Spaniol, deşi au trecut câteva decenii până când lucrul acesta a devenit evident. Când s-au produs schimbările, ele au dus mai întâi la reorganizare şi apoi la o reformă „luminată". Cele două viceregate din 1700 au devenit patru, alte două apărând în Noua Granadă (Panamá şi teritoriul inclus în limitele statelor moderne Ecuador, Columbia şi Venezuela) şi Río de La Plata, care se întindea de-a lungul continentului, de la gura de vărsare a fluviului până la granița cu Perú. Această raționalizare structurală a fost urmată de relaxări ale sistemului comercial închis, la început acceptate cu reticență şi apoi promovate în mod conştient ca mijloace de a ajunge la prosperitate. Acestea au stimulat atât economia coloniilor, cât şi a acelor regiuni ale Spaniei (în special litoralul mediteraneean) care au avut de câştigat din faptul că se pusese capăt monopolului asupra comerțului colonial, limitat până atunci la portul Sevilla.

Oarecum similar cu ceea ce s-a întâmplat în nord, este posibil ca aceste încercări de reformă ale spaniolilor să fi tensionat şi mai mult un sistem care era deja disfuncțional într-o oarecare măsură. Elitele coloniale se simțeau din ce în ce

mai îndepărtate de patria-mamă. Amenințător pentru Spania era că liderii lor erau adesea imigranți din prima generație sau chiar oficiali spanioli care vedeau în Lumea Nouă o şansă de a acționa pe baza unor impulsuri liberale dificil de pus în practică în țară. O serie de insurecții au dezvăluit slăbiciunile adânc înrădăcinate; în Paraguay (1721-1735), Columbia (1781) şi, mai presus de toate, Perú (1780) acestea au reprezentat amenințări reale la adresa autorităților coloniale care nu au putut fi înfrânate decât cu mari eforturi militare. Printre altele, a fost nevoie de recrutări pentru miliția colonială, un expedient cu două tăişuri, căci le-a oferit creolilor o instrucție militară de care se puteau folosi împotriva Spaniei. Cea mai profundă scindare din societatea colonială spaniolă era între indieni şi coloniştii de origine spaniolă, dar cea dintre *creoles* şi *peninsulares* urma să aibă mai multă importanță politică pe termen scurt. Aceasta se adâncise cu trecerea timpului. Plini de resentimente din cauza excluderii lor din funcții înalte, creolii au observat succesul coloniştilor britanici din America de Nord care scăpaseră de jugul imperial. La început, şi Revoluția Franceză sugera mai degrabă posibilități decât pericole.

Pe măsură ce se desfăşurau aceste evenimente, guvernul spaniol era prins şi pe alte fronturi. În 1790, în urma unei dispute cu Marea Britanie, s-a renunțat în sfârşit la vechea pretenție de suveranitate spaniolă pe întregul teritoriu al Americilor, când Spania a admis că dreptul de a interzice comerțul sau colonizarea în America de Nord se aplica doar pe o suprafață de 30 de mile în jurul unei aşezări spaniole. Au urmat războaie, mai întâi cu Franța, apoi cu Marea Britanie (de două ori) şi, în fine, iar cu Franța, în timpul invaziei napoleoniene. Aceste războaie nu au costat Spania doar Santo Domingo, Trinidadul şi Louisiana, ci şi dinastia ei, care a fost forțată de Napoleon să abdice în 1808. Puterii maritime spaniole i se pusese deja capăt la Trafalgar. În această stare de dezordine şi slăbiciune, când, în cele din urmă, Spania însăşi a fost înghițită de invazia franceză, unele elite sud-americane, sprijinite de grupuri mari de creoli, au decis să-şi câştige independența. În 1810 a izbucnit Războiul pentru Independența Coloniilor Spaniole, cu revolte în Noua Granadă, Río de La Plata şi Noua Spanie.

Aceste revolte nu au avut succes la început, iar în Mexic revoluționarii au descoperit că tensiunile etnice existente ajungeau adesea să pună în umbră conflictul cu Spania; existau ciocniri între indieni şi *mestizos* (cei cu sânge amestecat) şi între toți aceştia şi europeni. Dar guvernul spaniol nu a fost capabil să câştige de partea sa niciunul dintre grupuri şi nici nu a reuşit să adune suficiente forțe pentru a anihila valurile ulterioare de revoltă. Puterea maritimă britanică s-a asigurat că nicio putere conservatoare europeană nu avea să sară în ajutorul spaniolilor, susținând astfel, practic, doctrina Monroe. În 1821 Spania

pierdea din ce în ce mai multe confruntări militare şi tot continentul părea cuprins de revoltă.

Cel mai important conducător al mişcării de eliberare a Americii Latine de sub dominația spaniolă a fost Simón Bolívar. Acesta s-a născut în 1783 într-o familie înstărită din Caracas, ai cărei strămoşi se stabiliseră în America în secolul al XVI-lea. Cu personalitatea sa capricioasă şi geniul lui militar, Bolívar a ajuns să aibă o influență profundă asupra tuturor războaielor de eliberare, deşi speranțele sale de a construi o Americă Latină unită cu o agendă politică liberală nu aveau să se îndeplinească. În mai puțin de şapte ani, victoriile sale împotriva spaniolilor au alungat puterea colonială de pe continentul pe care aceştia îl conduceau de peste 300 de ani şi au creat o formă de sistem de stat complet nouă.

Bolívar a debarcat pe coasta Venezuelei, venind din Haiti împreună cu un mic grup în 1817. Aici s-a alăturat opoziției locale față de stăpânirea spaniolă şi a lansat atacuri care au alungat în cele din urmă armata colonială de pe tot teritoriul Americii de Sud; Bolívar a fost proclamat „El Libertador" al tuturor regiunilor vorbitoare de spaniolă de la nord de Chile. Dar, în locul uniunii pe care o prefigurase Bolívar, elitele locale au înființat republici separate în regiunea la eliberarea căreia contribuise (una dintre ele, din fosta regiune colonială din Perú de Sus, a fost numită chiar în cinstea marelui *libertador*). Dar, după ce a încercat să impună o formă de conducere comună pe continent, Bolívar a murit profund dezamăgit, în drum spre exilul european, în 1830. Republicile la naşterea cărora contribuise au continuat să existe – Columbia, Venezuela şi Perú. În sud Chile şi Argentina s-au declarat independente *de facto* înainte de 1820, iar în nord Mexicul s-a proclamat independent în 1821.

În Brazilia portugheză a fost cu totul altă poveste, căci, deşi o invadare a Portugaliei de către francezi în 1807 provocase o nouă emigrare, aceasta a fost diferită de cea din Imperiul Spaniol. Prințul regent al Portugaliei se mutase de la Lisabona la Rio de Janeiro, care a devenit astfel capitala efectivă a Imperiului Portughez. Deşi s-a întors în Portugalia ca rege în 1820, l-a lăsat în urmă pe fiul său, care a preluat conducerea mişcării de rezistență împotriva unei încercări a guvernului portughez de a-şi reafirma controlul asupra Braziliei şi, fără prea mari eforturi, a devenit împăratul unei Brazilii independente în 1822.

Motivele pentru care nu a existat un proces de unificare pe o scară mai largă în America Latină i-au preocupat pe mulți istorici. Probabil că principalul motiv a constat într-o combinație de diferențe de cultură şi abundență a bogățiilor: elitele din fiecare zonă au crezut că le pot gestiona pe cele proprii şi erau invidioase pe celelalte dacă aveau acces la teritoriul pe care îl controlau. Este posibil ca şi predominanța elementului militar să fi jucat un rol: nimeni nu dorea să-şi includă forțele armate într-o armată mai mare pe care nu o mai putea controla. Acest fapt a împiedicat orice reunificare forțată în secolul al XIX-lea (sau după aceea).

Niciunul dintre noile state nu era suficient de puternic pentru a le cuceri pe celelalte.

În America de Nord lucrurile stăteau altfel. În ciuda varietății celor 13 colonii britanice şi a dificultăților cu care se confruntau, după victorie ele au avut o comunicare internă relativ mai uşoară şi mai puține obstacole terestre insurmontabile. Aveau, de asemenea, o oarecare experiență în ceea ce priveşte cooperarea şi o măsură a conducerii propriilor afaceri chiar şi sub dominația imperială. Cu aceste avantaje, diviziunile lor au rămas totuşi suficient de importante pentru a impune o constituție care acorda puteri foarte limitate guvernului național.

EL SALVADOR 1838
HONDURAS 1838
COASTA ȚĂNȚARILOR (în posesia Nicaragua din 1860)
NICARAGUA 1838
COSTA RICA 1838
PANAMÁ 1903
Panamá
Marea Caraibilor
Caracas
VENEZUELA 1830
GUYANA BRITANICĂ
GUYANA OLANDEZĂ
GUYANA FRANCEZĂ
Georgetown
Paramaribo
Cayenne
Bogotá
COLUMBIA 1831 (nume adoptat în 1861)
Quito
ECUADOR 1830
Amazon
BRAZILIA 1822 (Imperiu până în 1889)
Lima
PERU 1821
La Paz
BOLIVIA 1825
Oceanul Pacific
Rio de Janeiro
São Paulo
PARAGUAY 1811
Asunción
ARGENTINA 1810 (Republica Federativă Argentina până în 1853)
URUGUAY 1828
Buenos Aires
Montevideo
Rio de la Plata
Santiago
CHILE 1818
Oceanul Atlantic
N
0 1.600 km
0 1.000 mile
AMERICA DE SUD DUPĂ DECLARAREA INDEPENDENȚEI
Principalele teritorii disputate și care și-au schimbat stăpânul în timpul războaielor din secolul al XIX-lea
Posesiuni europene
Peru și Bolivia au format o confederație, 1836–1839
Arhipelagul Falkland (în posesia Marii Britanii din 1833)

Republicile din America Latină au fost de la început orientate spre schimbul şi comerţul internaţional şi legăturile strânse pe care multe dintre ele le-au stabilit cu cea mai mare naţiune comercială a lumii – Marea Britanie – erau, prin urmare, fireşti. Noile republici din America de Sud aveau nevoie de capital pentru a-şi construi afacerile şi a avea acces la comerţul internaţional. Ele aveau nevoie şi de protecţie împotriva încercării puterilor europene de a le reprima independenţa şi, în cele din urmă, de a contrabalansa influenţa tot mai mare a Statelor Unite în nord. Londra dorea să aibă acces la materiile prime sud-americane şi să împiedice alte puteri europene să dobândească o influenţă decisivă pe continent. În cea mai mare parte a secolului al XIX-lea, afacerile internaţionale ale Americii de Sud au rămas, prin urmare, legate de cele ale Europei.

Situaţia internă era şi mai haotică. Problemele etnice şi inegalităţile sociale pe care le provocau nu au fost eliminate prin câştigarea independenţei. Fiecare ţară a resimţit diferit aceste experienţe. În Argentina, de exemplu, populaţia relativ redusă de indieni a fost exterminată aproape complet de armată. Această ţară era lăudată spre sfârşitul secolului al XIX-lea că semăna mult cu Europa deoarece în populaţia sa predominau rase europene. La cealaltă extremă, Brazilia avea o populaţie în majoritate de origine africană şi, în momentul când s-a declarat independentă, o mare parte a acesteia era încă înrobită. Amestecurile rasiale de tot felul erau tradiţionale aici, iar rezultatul este un amalgam etnic care se poate să fie cel mai puţin problematic din lume la ora actuală.

Noile state din America Latină nu aveau nicio tradiţie de autoguvernare în soluţionarea multor probleme, deoarece administraţiile coloniale fuseseră absolutiste şi nu creaseră instituţii reprezentative. Pentru principiile politice pe care încercau să le pună în aplicare, conducătorii republicilor priveau în special spre cele ale Revoluţiei Franceze, dar acestea erau idei avansate pentru unele state ale căror elite minuscule nici măcar nu împărtăşeau o practică acceptată; ele nu puteau crea un cadru de toleranţă reciprocă. Mai rău, principiile revoluţionare au implicat rapid Biserica în politică, o evoluţie care era, poate, inevitabilă pe termen lung, dar care s-a dovedit a fi nefericită deoarece a adăugat şi anticlericalismul la toate problemele de pe continent. În aceste circumstanţe, nu este de mirare că în cea mai mare parte a secolului fiecare republică a descoperit că afacerile proprii aveau tendinţa de a ajunge în mâinile aşa-numiţilor *caudillos*, aventurieri militari şi clicile lor care controlau suficiente forţe armate ca să le confere un avantaj până la apariţia unor rivali mai puternici.

Curenţii transversali ai războiului civil şi războaielor dintre noile state – unele foarte sângeroase – au condus până în 1900 la harta care în mare măsură există şi astăzi. Mexicul, cea mai nordică dintre fostele colonii spaniole, pierduse regiuni vaste din nord în favoarea Statelor Unite. Apăruseră patru republici central-americane pe continent şi două state insulare – Republica Dominicană şi

Haiti. Cuba era pe punctul de a-şi proclama independența. Spre sud erau cele zece state ale Americii de Sud. Toate aceste țări erau republicane; Brazilia renunțase la monarhie în 1889. Deşi toate trecuseră prin grave tulburări civice, reprezentau grade foarte diferite de stabilitate şi conformitate constituțională. În Mexic, un indian ajunsese preşedinte, având rezultate considerabile, în anii 1850, dar pretutindeni au rămas diviziuni sociale între indieni, *mestizos* şi cei de descendență europeană (al căror număr a crescut mult odată cu accelerarea imigrației după anul 1870). Țările din America Latină avuseseră aproximativ 19 milioane de locuitori în 1800; un secol mai târziu aveau 63 de milioane.

Aceasta trădează o anumită creştere a bogăției. Majoritatea țărilor Americii Latine aveau importante resurse naturale, sub o formă sau alta. Uneori se luptau pentru ele, căci astfel de avantaje au fost şi mai valoroase odată ce Europa şi Statele Unite au devenit mai industrializate. Argentina avea teritorii vaste şi unele dintre cele mai bune păşuni din lume; inventarea navelor frigorifice în anii 1880 a transformat-o în măcelăria Angliei şi, mai târziu, în furnizorul său de cereale. La sfârşitul secolului al XIX-lea era cea mai bogată dintre țările Americii Latine. Chile avea salpetru (din teritorii dobândite de la Bolivia şi Perú în urma „Războiului Pacificului" din 1879-1883) şi Venezuela avea petrol; amândouă au devenit mai importante în secolul XX. Şi Mexicul avea petrol. Brazilia avea, practic, de toate (în afară de petrol), mai ales cafea şi zahăr. Lista ar putea continua, dar nu ar face decât să confirme că bogăția tot mai mare a Americii Latine provenea mai presus de toate din produse principale şi din importul de capital din Europa şi Statele Unite necesar pentru exploatarea lor.

Această creştere a bogăției a avut totuşi două dezavantaje. Unul a fost că nu s-a făcut nimic pentru a reduce disparitățile de prosperitate din aceste țări; ba chiar este posibil ca acestea să fi crescut. Prin urmare, tensiunile sociale, ca şi cele etnice, au rămas în mare parte nesoluționate. O elită urbană aparent europenizată ducea o viață complet diferită de cea a indienilor şi a maselor de *mestizos*. Acest fapt era accentuat de dependența Americii Latine de capitalul străin. Nu în mod nejustificat, investitorii străini căutau siguranță. Nu o obțineau întotdeauna, evident, dar tindeau să sprijine autoritățile sociale şi politice deja existente, care astfel îşi sporeau şi mai mult averea. La doar câțiva ani după începutul secolului XX, circumstanțele astfel create au declanşat o revoluție socială în Mexic.

Iritarea şi dezamăgirea unor investitori străini care nu îşi puteau recupera banii ce li se cuveneau au dus uneori la conflicte diplomatice şi chiar la intervenții armate. Colectarea debitelor nu era considerată, la urma urmelor, o reînviere a colonialismului şi guvernele europene transmiteau mesaje dure, pe care le-au susținut făcând uz de forță de mai multe ori în acest secol. În 1902, când Marea Britanie, Germania şi Italia au instituit împreună o blocadă navală asupra

Venezuelei pentru a colecta debite cuvenite supuşilor lor care avuseseră de suferit din cauza tulburărilor revoluționare, au provocat Statele Unite să acționeze dincolo de prevederile doctrinei Monroe.

Începând de pe vremea republicii texane, relațiile Statelor Unite cu vecinii lor nu au fost niciodată simple – şi nu sunt nici astăzi. Acționau prea mulți factori care complicau lucrurile. Doctrina Monroe exprima interesul de bază al Statelor Unite de a păstra această emisferă neinteresată de chestiunile Europei, iar Congresul Panamerican a fost încă un pas în această direcție atunci când l-au organizat Statele Unite, în 1889. Dar acesta nu mai putea împiedica dezvoltarea unor legături economice cu Europa, aşa cum nici Revoluția nu a putut să întrerupă relațiile dintre Statele Unite şi Marea Britanie (iar printre investitorii în țări sud-americane se numărau şi nord-americani şi curând au avut şi ei cereri speciale adresate guvernului lor). Mai mult, spre sfârşitul secolului era clar că situația strategică de la baza doctrinei Monroe se schimbase. Vapoarele şi creşterea interesului americanilor față de Extremul Orient şi Pacific au făcut Statele Unite mult mai sensibile la evoluțiile din America Centrală şi Caraibe, unde existau din ce în ce mai multe şanse să fie construit un canal istmic.

Rezultatele au fost o brutalitate mai mare şi chiar aroganță în politica Statelor Unite față de vecinii lor la începutul secolului XX. Atunci când, după un scurt război cu Spania, Statele Unite au facilitat proclamarea independenței Cubei (şi au obținut Puerto Rico de la Spania), în noua constituție a Cubei au fost încorporate limitări speciale pentru a garanta că va rămâne un satelit. Terenul pentru Canalul Panamá a fost obținut prin amestecul în treburile Columbiei. Scandalul datoriilor Venezuelei a fost urmat de o afirmare şi mai remarcabilă a puterii americane – un „corolar" al doctrinei Monroe. Aceasta a fost anunțul (pus aproape imediat în practică în Cuba şi în Republica Dominicană) că Statele Unite aveau să-şi exercite dreptul de intervenție în treburile oricărui stat din emisfera vestică ale cărui afaceri interne erau într-o asemenea dezordine încât puteau atrage o intervenție a europenilor. Mai târziu, în 1912, un preşedinte american a trimis infanterişti marini în Nicaragua sub acest pretext şi altul a ocupat portul mexican Veracruz în 1914 pentru a constrânge un guvern mexican. În 1915 a fost stabilit un protectorat în Haiti, prin tratat, care avea să dureze 40 de ani.

Povestea nefericită a relațiilor dintre Statele Unite şi vecinii săi nu s-a încheiat aici, deşi nu am vrea să anticipăm. Importanța lor aici, în orice caz, este doar simptomatică pentru poziția ambiguă a statelor din America Latină față de Europa. Cu rădăcini în cultura sa, legate de ea prin economie, ele au fost totuşi constrânse politic să evite relațiile cu bătrânul continent. Acest lucru nu a însemnat, bineînțeles, că europenii din secolul al XIX-lea nu au ținut partea albilor în marea distincție trasată din ce în ce mai mult între cei din interiorul palidei civilizații europene şi cei din afara ei. Când decidenții europeni se

gândeau la „latinoamericani”, se gândeau la cei de origine europeană şi în special la minoritatea urbană, educată, privilegiată, nu la masele de imigranți, indieni şi negri.

Prăbuşirea Imperiului Spaniol la atât de scurt timp după dezertarea celor 13 colonii i-a făcut pe mulți să creadă că şi celelalte colonii ale Imperiului Britanic aveau să scape curând de stăpânirea Londrei. Într-un fel, aşa s-a şi întâmplat, dar nu în modul anticipat. La sfârşitul secolului al XIX-lea, revista britanică *Punch* a publicat o caricatură patriotică în care leul britanic privea aprobator şirurile de pui de lei, înarmați şi îmbrăcați în uniformă, ce reprezentau coloniile de peste mări. Ținuta de soldat era foarte potrivită, căci contingentele de voluntari trimise din alte părți ale imperiului ca să lupte pentru britanici în războiul în care erau implicați atunci în Africa de Sud erau de o importanță majoră. Cu un secol înainte nimeni nu ar fi anticipat că metropola ar putea beneficia de vreun soldat colonial. Anul 1783 se întipărise adânc în conştiința oamenilor de stat britanici. Coloniile, credeau ei, erau complicate şi costisitoare, asigurau puține beneficii şi implicau metropola într-o luptă sterilă cu alte puteri şi popoare indigene şi, în cele din urmă, se întorceau de obicei să muşte mâna care le hrănea.

Neîncrederea în implicarea unor colonii cu astfel de perspective a contribuit la reorientarea intereselor Imperiului Britanic spre posibilitățile oferite de comerțul asiatic la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Se părea că în Extremul Orient nu aveau să existe complicații create de colonişti europeni, iar în mările orientale nu erau necesare forțe armate costisitoare care să nu poată fi asigurate de Marina Militară Regală. Vorbind în general, aceasta avea să fie atitudinea predominantă în cercurile oficiale britanice în secolul al XIX-lea. Asta le-a determinat să abordeze afacerile complicate ale fiecărei colonii în moduri axate, mai presus de toate, pe economie şi evitarea problemelor. În spațiile vaste din Canada şi Australia acest lucru a dus rapid la eventuala unificare a coloniilor individuale în structuri federale cu o largă autonomie internă. În 1867 Canada a primit statutul de dominion, iar în 1901 s-a format Commonwealth of Australia. În fiecare caz, înainte de unire coloniilor inițiale li se acordase autonomia internă şi tot în fiecare caz existaseră dificultăți specifice.

În Canada, principala dificultate a fost existența unei comunități canadiene franceze în provincia Québec; în Australia au fost conflictele de interese dintre colonişti şi deținuți – ultimul lot de deținuți a sosit în 1867. Fiecare din cele două țări era, de asemenea, imensă şi slab populată, şi doar treptat populația a putut fi strânsă laolaltă pentru a genera un sentiment național. În fiecare caz procesul a fost lent; abia în 1885 a fost fixat ultimul crampon al liniei transcontinentale a societății Canadian Pacific Railway, iar căile ferate transcontinentale din Australia au fost întârziate mult timp de adoptarea unor ecartamente diferite în state diferite. În cele din urmă, naționalismul a fost ajutat de o sporire a

conştientizării unor ameninţări externe – puterea economică a Statelor Unite şi imigraţia asiatică – şi, bineînţeles, de disputele cu britanicii.

Şi Noua Zeelandă ajunsese să beneficieze de o largă autonomie internă, dar mai puţin descentralizată, aşa cum se cuvenea unei ţări mult mai mici. Europenii veniseră aici din anii 1790, descoperind o populaţie băştinaşă, maori, cu o cultură avansată şi complexă, pe care au încercat s-o distrugă. Ei au fost urmaţi de misionari, care s-au străduit să-i ţină la distanţă pe colonişti şi pe comercianţi. Dar aceştia tot au venit. Atunci când a părut că un întreprinzător francez avea şanse să impună nişte interese ale francezilor, guvernul britanic a cedat în fine, cu reticenţă, presiunilor exercitate asupra sa de misionari şi de unii colonişti şi a proclamat suveranitatea britanică în 1840. În 1856 colonia a primit o largă autonomie internă şi doar războaiele cu populaţia maori au întârziat retragerea soldaţilor britanici până în 1870. Curând după aceea, vechile provincii şi-au pierdut şi puterile legislative care le mai rămăseseră. Spre sfârşitul secolului, guvernele Noii Zeelande au manifestat o independenţă şi o vigoare remarcabilă în cadrul unor politici avansate de securitate socială, iar în 1907 au obţinut statutul de dominion.

Aceasta se întâmpla în anul imediat următor unei Conferinţe Coloniale organizate la Londra, unde s-a hotărât ca denumirea de „dominion” să fie purtată pe viitor de toate posesiunile care se bucurau de o anumită independenţă, ceea ce se referea, de fapt, la coloniile de albi. Mai rămăsese una singură căreia urma să i se confere acest statut înainte de 1914, Uniunea Sud-Africană, creată în 1910. Acesta a fost sfârşitul unui capitol lung şi nefericit – cel mai nefericit din istoria Imperiului Britanic; nu se încheiase bine când în istoria Africii a început alt capitol care, în doar câteva decenii, a părut şi mai sumbru.

Niciun colonist britanic nu s-a stabilit în Africa de Sud decât după 1814, când, din motive strategice, Marea Britanie a luat în stăpânire fosta colonie olandeză de la Capul Bunei Speranţe. Aceasta a fost numită „Colonia Capului” şi aici au sosit curând câteva mii de colonişti britanici care, deşi depăşiţi numeric de olandezi, beneficiau de sprijinul guvernului britanic în implementarea politicilor şi a legilor britanice. Astfel s-a inaugurat o perioadă în care burii, cum erau numiţi fermierii olandezi, şi-au cam pierdut privilegiile. În special erau iritaţi de orice limitare a libertăţii lor de a se purta cu băştinaşii aşa cum doreau. Au fost extrem de indignaţi atunci când, ca urmare a desfiinţării sclavagismului în Imperiul Britanic, vreo 35.000 dintre sclavii lor au fost eliberaţi, spuneau ei, fără să li se plătească despăgubiri adecvate. Convinşi că britanicii nu aveau să abandoneze politica favorabilă africanilor – şi, date fiind presiunile exercitate asupra guvernelor britanice, era o părere întemeiată –, burii au pornit într-un mare exod în 1835. Acest *Great Trek* spre nord, dincolo de fluviul Orange, a avut o importanţă radicală în formarea indentităţii afrikaanderilor. Era începutul unei

lungi perioade în care anglo-saxonii, burii şi africanii s-au străduit să conviețuiască, uneori separat, alteori împreună, dar întotdeauna sub o tensiune enormă.

Republica bură Natal a fost curând transformată în colonie britanică, teoretic pentru a-i proteja pe africani de exploatare, dar în aceeaşi măsură şi pentru a împiedica înființarea unui port olandez care ar fi putut fi folosit într-o zi de o putere ostilă pentru a amenința comunicațiile britanice cu Asia de Est. A urmat încă un exod al burilor, de data aceasta la nord de râul Vaal. Aceasta a fost prima extindere a teritoriului britanic din Africa de Sud, dar a trasat un tipar care avea să fie repetat. Pe lângă umanitarism, guvernul britanic şi coloniştii britanici aflați la fața locului erau motivați de necesitatea de a stabili bune relații cu populațiile africane, care altfel (așa cum demonstraseră deja zuluşii în detrimentul burilor) ar fi constituit o problemă de siguranță permanentă (similară oarecum celei reprezentate de amerindieni în secolul anterior). La mijlocul secolului existau două republici bure în nord (statul liber Orange şi Transvaal), în timp ce Colonia Capului şi Natal erau sub drapel britanic, cu parlamente alese în care puținele persoane de culoare ce treceau testele economice impuse aveau drept de vot. Existau şi state ale băştinaşilor sub protecție britanică. În unul dintre ele, Basutoland, aceasta i-a plasat, practic, pe buri sub jurisdicția celor de culoare, situație extrem de supărătoare pentru ei.

Relațiile bune erau puțin probabile în aceste circumstanțe şi, în orice caz, guvernele britanice erau adesea în dezacord cu coloniştii din Colonia Capului, care, după 1872, au avut autonomie internă. Au apărut şi date noi. Descoperirea diamantelor a dus la anexarea de către britanici a încă unei porțiuni de teritoriu, fapt care, deoarece aceasta se afla la nord de fluviul Orange, i-a ofensat pe buri. Sprijinul acordat de britanici populației basuto, pe care burii o învinseseră, i-a iritat şi mai mult. În cele din urmă, guvernatorul Coloniei Capului a făcut un gest nebunesc, anexând republica Transvaal. După o revoltă a burilor şi după o înfrângere dureroasă a forțelor britanice, nu mai avea niciun rost ca guvernul britanic să se încăpățâneze; a restabilit independența republicii în 1881, dar din acest moment neîncrederea burilor în politicile britanice în Africa de Sud a devenit, probabil, iremediabilă.

În mai puțin de 20 de ani s-a ajuns la război, în mare măsură din cauza altor două schimbări neanticipate. Una a fost o revoluție industrială la scară redusă în republica Transvaal, unde s-a descoperit aur în 1886. Rezultatele au fost un aflux uriaş de mineri şi de speculanți, implicarea unor interese financiare externe în afacerile Africii de Sud şi posibilitatea ca statul afrikaanderilor să aibă resursele financiare necesare pentru a scăpa de suzeranitatea britanică, pe care o accepta împotriva voinței sale. Punctul focal al evenimentelor a fost Johannesburgul, care s-a dezvoltat în câțiva ani, devenind singurul oraş din Africa la sud de Zambezi

cu peste 100.000 de locuitori. A doua schimbare a constat în aceea că alte părți din Africa au fost acaparate în anii 1880 şi 1890 de alte puteri europene, iar guvernul britanic a reacționat, întărindu-şi hotărârea de a nu permite nimic care să afecteze prezența britanică la Capul Bunei Speranțe, considerată esențială pentru controlarea rutelor maritime spre Orient şi tot mai dependentă de traficul de la şi înspre Transvaal pentru veniturile de care avea nevoie. Efectul general a fost că guvernele britanice au început să privească cu îngrijorare orice posibilitate ca republica Transvaal să obțină acces independent la Oceanul Indian. Această îngrijorare le-a făcut vulnerabile la presiunile exercitate de un grup pestriț de imperialişti idealişti, politicieni din Colonia Capului, demagogi englezi şi finanțişti dubioşi care au provocat o confruntare cu burii în 1899, ce s-a sfârşit cu un ultimatum din partea preşedintelui Transvaalului, Paul Kruger, şi izbucnirea Războiului Burilor. Kruger avea o antipatie profundă față de britanici; în copilărie luase parte la marea migrație spre nord.

Bine-cunoscutele tradiții ale armatei britanice din epoca victoriană au fost amplu promovate în ultimul război al domniei, în ceea ce priveşte atât inepția şi incompetența demonstrate de unii comandanți de rang mai înalt şi de unele servicii administrative, cât şi bravura arătată de unii ofițeri şi de soldații lor în fața unui inamic curajos şi bine înarmat pe care nu erau pregătiți să-l învingă. Dar nu putea exista nicio îndoială în privința rezultatului; aşa cum a remarcat însăşi regina, dovedind o judecată strategică mai bună decât unii dintre supuşii săi, nu se punea problema înfrângerii. Africa de Sud era un teatru de război izolat de puterea maritimă britanică; nicio altă națiune europeană nu îi putea ajuta pe buri şi era doar o chestiune de timp până când aceştia aveau să fie copleşiți de un inamic mult superior ca număr şi ca resurse. Costul a fost imens – peste un sfert de milion de soldați au fost trimişi în Africa de Sud – şi a provocat multă vrajbă în politica internă britanică; mai mult, nu prezenta lumii exterioare o imagine prea favorabilă. Burii erau considerați o națiune oprimată; aşa şi erau, dar obsesia liberală a secolului al XIX-lea vizavi de naționalism i-a făcut pe observatori să nu mai vadă anumite aspecte negative în acest caz (ca şi în altele). Din fericire, guvernarea inteligentă britanică şi-a revenit suficient pentru a semna un tratat generos care a pus capăt războiului în 1902, după ce burii fuseseră învinşi pe câmpul de luptă.

Acesta a fost sfârşitul republicilor burilor. Dar au urmat rapid unele concesii; în 1906 Transvaalul avea un guvern autonom, pe care, în ciuda populației masive de altă origine ajunse aici pentru minerit, din anul următor burii îl controlau după o victorie electorală. Aproape imediat au început să emită legi împotriva imigranților asiatici, în special indieni. (Un tânăr avocat indian, Mohandas Gandhi, a intrat acum în politică pentru a-şi susține comunitatea.) În 1909, când s-a convenit asupra unui proiect de constituție pentru o Uniune Sud-Africană, limba

engleză şi cea olandeză au fost puse pe picior de egalitate şi, deosebit de important, se prevedea guvernarea de către o adunare reprezentativă aleasă care urma să fie formată în funcție de reglementările electorale decise în fiecare provincie. În provinciile burilor dreptul de vot a fost limitat la albi.

La acea dată erau multe de spus cu privire la această înțelegere. Pe vremea aceea, când europenii vorbeau despre o „problemă rasială" în Africa de Sud, se refereau la problema relațiilor dintre britanici şi buri, a căror reconciliere părea a fi cea mai stringentă. Va trece un timp până când vor ieşi la iveală hibele acestui aranjament. Atunci când s-a întâmplat acest lucru, motivul nu a fost că sentimentul istoric al afrikaanderilor s-a dovedit a fi mai puternic decât speraseră unii, ci că transformarea societății sud-africane, care a început cu industrializarea terenurilor aurifere din Rand, nu mai putea fi oprită şi avea să dea un imbold irezistibil problemei africanilor de culoare.

În această privință, viitorul Africii de Sud fusese influențat la fel de decisiv ca şi al tuturor celorlalte dominioane britanice, fiind determinat de tendințele economiei întregii lumi. Canada, ca şi Statele Unite, devenise, odată cu construirea căilor ferate pe câmpiile sale, unul dintre marile grânare ale Europei. Australia şi Noua Zeelandă şi-au exploatat la început păşunile imense pentru a produce lâna datorită căreia fabricile europene erau din ce în ce mai prezente pe piață; apoi, odată cu inventarea refrigerării, le-au folosit pentru carne şi, în cazul Noii Zeelande, pentru produse lactate. Astfel, aceste noi națiuni au găsit produse care să susțină economii mult mai mari decât plantațiile de tutun şi de indigo din secolul al XVII-lea.

Cazul Africii de Sud avea să fie diferit prin faptul că ea avea să se impună doar treptat (ca şi Australia mult mai târziu) ca producător de minerale. Începutul a fost industria diamantelor, dar marele pas înainte a fost descoperirea aurului din Rand în anii 1880. Exploatarea acestuia a atras capital şi expertiză care a permis exploatarea ulterioară şi a altor minerale. Câştigurile asigurate de Africa de Sud nu s-au limitat la profiturile unor companii şi acționari europeni, ci au implicat şi o creştere a rezervei de aur a lumii, care a stimulat comerțul european la fel ca descoperirile din California din 1849.

Intensificarea sentimentelor umanitare şi misionare în Anglia şi tradiția întemeiată a Oficiului Colonial de neîncredere vizavi de cererile coloniştilor au făcut ca populațiile indigene din dominioanele albe să fie mai greu de trecut cu vederea decât indienii din prerii, care fuseseră înlăturați foarte uşor de americani. Totuşi, în mai multe colonii britanice, ideile modernității au avut impact asupra unor societăți lipsite de apărare ce nu aveau acces la tehnologie. Indienii şi eschimoşii canadieni au fost dați la o parte pentru a deschide exploatării vestul şi nord-vestul şi – fiind relativ mai puțini ca număr – nu au putut lupta la fel de eroic ca indienii din prerii pentru a-şi păstra zonele de vânătoare. În Australia

povestea a fost şi mai sângeroasă. Societatea de vânători-culegători a aborigenilor a fost tulburată de colonizare, unele triburi au fost aţâţate unul împotriva altuia şi provocate la violenţă de brutalitatea lipsită de înţelegere a australienilor albi, iar noi boli au redus rapid numărul acestora. Primele decenii ale fiecărei colonii australiene sunt pătate de sângele aborigenilor masacraţi; ultimii lor ani sunt notorii pentru neglijarea, intimidarea şi exploatarea celor care au supravieţuit.

În Noua Zeelandă, sosirea primilor albi a adus arme de foc membrilor populaţiei maori, care le-au folosit mai întâi unii împotriva celorlalţi, provocând perturbări în societăţile lor. Au urmat războaiele cu autorităţile, la baza cărora se afla dislocarea populaţiei maori de pe teritoriile ei de către colonişti. Atunci când s-au încheiat, guvernul a luat măsuri pentru a proteja de exploatare aceste pământuri ale triburilor, dar introducerea ideilor engleze legate de proprietatea individuală a dus la dezintegrarea posesiunilor triburilor şi, practic, la pierderea teritoriilor lor până la sfârşitul secolului. Şi populaţia maori a scăzut ca număr, dar nu atât de violent şi de ireversibil ca aborigenii australieni. Acum există mai mulţi maori decât în 1900 şi numărul lor creşte mai rapid decât al neozeelandezilor de origine europeană.

Cât priveşte Africa de Sud, povestea este complicată. Protecţia britanicilor a permis unora dintre populaţiile indigene să supravieţuiască până în secolul XX pe pământurile lor strămoşeşti păstrând un mod de viaţă care nu s-a schimbat decât foarte lent. Altele au fost alungate sau exterminate. În toate cazurile, aspectul principal al problemei a fost că în Africa de Sud, ca şi în alte părţi, soarta indigenilor nu s-a aflat niciodată în mâinile lor. Supravieţuirea lor a depins de echilibrul local dintre interesele şi bunăvoinţa autorităţilor, dintre nevoile şi tradiţiile coloniştilor, dintre oportunităţile şi exigenţele economice. Deşi pe termen scurt puteau pune uneori probleme militare formidabile (ca zuluşii lui Cetewayo sau războiul de gherilă al populaţiei maori), ei nu puteau produce cu propriile resurse mijloacele necesare ca să reziste mai mult decât reuşiseră aztecii să-i reziste lui Cortés. Pentru ca populaţiile neeuropene să facă acest lucru, trebuiau să se europenizeze. S-a dovedit că preţul întemeierii unor noi naţiuni europene peste mări a fost întotdeauna plătit de băştinaşi, de multe ori cu vârf şi îndesat.

Nu acesta ar trebui să fie ultimul cuvânt. Mai rămâne enigma autojustificării: europenii au văzut ce se întâmplă şi nu au făcut nimic. Este prea simplu să explicăm acest lucru afirmând că au fost cu toţii răi şi lacomi (şi, în orice caz, munca depusă de europenii omenoşi anulează această judecată). Răspunsul trebuie să se afle undeva în mentalitate. Ca multe culturi de la acea vreme, şi europenii credeau că doar ei sunt avansaţi şi civilizaţi şi că, prin urmare, aveau dreptul de a-i conduce pe alţii. Dar credinţa europenilor în propria supremaţie a căpătat adesea accente fanatice, alimentate de religie şi de etnocentrism. Uneori

aceste atitudini au generat pur şi simplu rasism. Dar mai adesea – în special în Marea Britanie şi Franța începând din secolul al XIX-lea – au generat dorința imperioasă de a moderniza lumea, de a o raționaliza şi, prin urmare, de a o alinia mai mult cu ideile europene de progres şi îmbunătățire. Încrederea că aparțin unei civilizații superioare nu a justificat doar obiceiurile agresive – aşa făcuse şi creştinismul cândva –, ci şi curajul unei atitudini similare celei a cruciaților în multe cazuri. Siguranța lor că aduceau ceva mai bun i-a făcut de cele mai multe ori pe oameni să nu vadă rezultatele reale şi concrete ale înlocuirii drepturilor tribale cu proprietatea individuală, ale transformării vânătorilor şi culegătorilor, care nu posedau aproape nimic, în muncitori salariați sau soldați.

6

Imperialismul şi stăpânirea imperială

Guvernarea unor popoare străine şi a altor ţinuturi de către europeni era dovada cea mai clară a faptului că ei conduceau lumea. În ciuda discuţiilor nesfârşite despre ce a fost şi ce este imperialismul, pare util să începem cu noţiunea simplă de stăpânire directă şi formală, oricât de vagi ar fi graniţele sale din cauza altor forme de putere asupra lumii neeuropene. Astfel, nici nu punem întrebări, nici nu oferim răspunsuri despre cauze sau motive, pentru care s-au consumat o grămadă de timp, cerneală şi bătăi de cap. Încă de la început au existat cauze diferite şi schimbătoare, şi nu toate motivele implicate au fost inavuabile sau autoiluzorii. Imperialismul nu a fost doar manifestarea unei epoci, căci a existat de-a lungul întregii istorii; nici nu a fost caracteristic relaţiilor Europei cu neeuropenii de peste mări, căci stăpânirea imperială se extinsese şi pe uscat, nu doar pe mare şi unii europeni i-au condus pe alţii la fel cum şi unii neeuropeni i-au condus pe europeni.

Cu toate acestea, în secolele XIX-XX acest cuvânt a ajuns să fie asociat în mod deosebit cu expansiunea europeană, iar dominaţia directă a europenilor asupra restului lumii devenise deja mult mai evidentă decât oricând până atunci, mai ales deoarece li s-a alăturat şi puterea industrializării şi a pieţelor capitaliste. Deşi revoluţiile din Americi sugeraseră că imperiile europene clădite în cele două secole anterioare se aflau în declin, în următoarea sută de ani imperialismul european a fost dus mult mai departe şi a devenit mai eficient ca oricând. Acest lucru s-a întâmplat în două etape evidente, putându-se considera că prima se încheie în jurul anului 1870. Unele dintre vechile puteri imperiale au continuat apoi să-şi extindă imperiile într-o măsură impresionantă; aşa s-a întâmplat cu Rusia, Franţa şi Marea Britanie. Altele au stagnat sau chiar s-au micşorat; aceştia au fost olandezii, spaniolii şi portughezii.

Expansiunea rusă are la prima vedere ceva în comun atât cu experienţa americană de umplere a continentului nord-american şi de dominare a vecinilor săi mai slabi, cât şi cu cea a britanicilor în India, dar a fost, de fapt, un caz cu totul special. Spre vest Rusia s-a confruntat cu state europene consacrate, mature, nelăsând prea multe speranţe de câştiguri teritoriale. Aproape acelaşi lucru se poate spune şi despre expansiunea în teritoriile turceşti din regiunile dunărene, căci aici interesele altor puteri tindeau mereu să intre în joc împotriva Rusiei şi să-i oprească înaintarea în cele din urmă. Rusia era mult mai liberă să acţioneze spre sud şi spre est; în ambele direcţii s-au realizat mari achiziţii teritoriale în primele trei sferturi ale secolului al XIX-lea. Un război câştigat împotriva Persiei

(1826-1828) a dus la impunerea puterii navale ruse în Marea Caspică, precum şi la câştiguri teritoriale în Armenia. În Asia Centrală, o înaintare aproape continuă în Turkestan şi spre oazele centrale Buhara şi Hiva a culminat cu anexarea întregii regiuni Transcapia în 1881. În Siberia, expansiunea agresivă a fost urmată de revendicarea de la China a întregului mal stâng al Amurului, până la mare, şi de înfiinţarea în 1860 a oraşului Vladivostok, capitala rusă din Extremul Orient. Curând după aceea, Rusia şi-a lichidat proprietăţile din America prin cedarea Alaskăi către Statele Unite pentru o anumită sumă; părea să arate astfel că dorea să fie o putere asiatică şi pacifică, dar nu şi americană.

Celelalte două state imperiale dinamice din această epocă, Franţa şi Marea Britanie, s-au extins peste mări. Totuşi, multe câştiguri teritoriale ale britanicilor au fost în detrimentul Franţei. Războaiele Revoluţiei Franceze şi cele Napoleoniene s-au dovedit a fi în această privinţă ultima rundă a marii întreceri coloniale anglo-franceze din secolul al XVIII-lea. Ca şi în 1714 şi 1763, multe dintre achiziţiile Marii Britanii în urma unei păci victorioase încheiate în 1815 erau menite să întărească puterea maritimă. Malta, Saint Lucia, Insulele Ionice, Capul Bunei Speranţe, Mauritius şi Trincomalee au fost păstrate din acest motiv. Curând după aceea, în Marina Militară Regală au început să apară vapoare şi amplasarea bazelor a trebuit să ia în calcul şi aprovizionarea cu cărbuni; acest lucru a dus la alte achiziţii. În 1839, nişte tulburări interne din Imperiul Otoman le-au oferit britanicilor şansa de a cuceri Adenul, o bază de importanţă strategică pe ruta spre India, şi aveau să urmeze şi altele. Nicio putere nu se putea opune cu succes unor astfel de acţiuni după Trafalgar. Nu că nu ar fi existat şi în alte părţi resurse care, dacă ar fi fost puse la un loc, ar fi putut anula supremaţia navală a Marii Britanii. Dar ar fi fost necesar un efort uriaş pentru a face acest lucru. Nicio altă naţiune nu avea nici atâtea nave, nici bazele care ar fi făcut să merite contestarea acestei talasocraţii. Şi alte naţiuni aveau de câştigat din faptul că cea mai mare putere comercială a lumii reglementa activităţile maritime de pe urma cărora puteau profita toţi.

Supremaţia navală proteja comerţul, datorită căruia coloniile britanice erau incluse în sistemul comercial cu cea mai mare rată de creştere din epocă. Încă înainte de Revoluţia Americană politica britanică încurajase mai mult iniţiativa comercială decât politicile spaniole sau franceze. Astfel, şi vechile colonii deveniseră mai bogate şi mai prospere şi urmau să aibă de câştigat şi dominioanele de mai târziu. În schimb, noile colonii nu au mai fost la modă la Londra după Revoluţia Americană; erau considerate în principal nişte surse de probleme şi de cheltuieli. Totuşi, Marea Britanie era singura ţară europeană care trimitea noi colonişti în coloniile deja existente la începutul secolului al XIX-lea, iar aceste colonii au atras uneori metropola în extinderea stăpânirii teritoriale şi asupra altor ţinuturi.

În cazul unor achiziții (mai ales în Africa de Sud) se poate observa o nouă preocupare față de strategia şi comunicarea cu Asia. E o chestiune complicată. Fără îndoială că independența Americii şi doctrina Monroe au mai atenuat din atractivitatea emisferei vestice ca regiune de expansiune imperială, dar originile unei deplasări a interesului britanicilor spre Orient se pot observa înainte de 1783, în deschiderea Pacificului de Sud şi în creşterea volumului comerțului asiatic. Războiul cu Olanda, atunci când aceasta era un satelit al Franței, a dus ulterior la o nouă incursiune britanică în Malaysia şi Indonezia. Mai presus de toate, era implicarea din ce în ce mai profundă a britanicilor în India. La 1800, importanța comerțului indian era deja o axiomă centrală a gândirii comerciale şi coloniale britanice. La 1850, s-a subliniat, o mare parte din restul imperiului fusese obținută doar ca urmare a atracției strategice exercitate de India. De asemenea, extinderea stăpânirii Marii Britanii asupra întregii Indii practic se încheiase. Acesta a fost şi a rămas elementul central al imperialismului britanic.

Nimeni nu se aşteptase la asta şi nu anticipase aşa ceva. În 1784, instituirea unui „control dublu" fusese însoțită de decizia de a se opune altor achiziții teritoriale în India; experiența revoltei americane întărise ideea că trebuie evitate alte angajamente. Totuşi, exista o problemă continuă, căci, prin administrarea veniturilor sale, afacerile Companiei Indiilor de Est se amestecau inevitabil cu administrația şi politica locale. Astfel, era mai important ca oricând să se împiedice excesele anumitor funcționari, care fuseseră tolerabile la începuturile comerțului privat; treptat, s-a convenit că guvernarea Indiei prezenta interes pentru Parlament nu doar pentru că se putea dovedi a fi o sursă importantă de clienți, ci şi pentru că guvernul de la Londra era responsabil de buna guvernare a indienilor.

Contextul în care erau privite afacerile indiene, prin urmare, se schimba. În două secole, teama şi uimirea inspirate de curtea Marilor Moguli primilor comercianți care au ajuns aici făcuseră loc disprețului față de ceea ce se considera, la o analiză mai atentă, înapoiere, superstiție şi inferioritate. Dar existau acum şi semne ale altei schimbări. Deşi Clive, învingătorul de la Plassey, nu a învățat niciodată să vorbească fluent vreo limbă indiană, Warren Hastings, primul guvernator general al Indiei, s-a străduit să înființeze la Oxford o catedră de persană şi a încurajat introducerea primei tiparnițe în India şi crearea primului set de caractere într-o limbă vernaculară (bengali). Complexitatea şi varietatea culturii indiene erau mai apreciate. În 1789 la Calcutta a început să apară prima revistă de studii orientale, *Asiatick Researches*. Între timp, la nivelul mai practic al guvernării, judecătorilor Companiei li se impunea deja să respecte dreptul islamic în cazurile familiale care implicau musulmani, în timp ce autoritățile fiscale din Madras reglementau şi finanțau temple şi festivaluri hinduse. Din 1806 la colegiul Companiei Indiilor de Est, Haileybury, se predau şi limbi indiene.

Reînnoirile periodice ale cartei Companiei au avut loc aşadar în lumina unor influenţe şi presupuneri schimbătoare legate de relaţiile anglo-indiene. Între timp, responsabilităţile guvernului au crescut. În 1813, reînnoirea cartei a întărit şi mai mult controlul Londrei şi a eliminat monopolul Companiei asupra comerţului cu India. Între timp, războaiele cu Franţa duseseră deja la extinderea puterii britanice în sudul Indiei prin anexare şi negocierea unor tratate cu conducători indigeni care au asigurat controlul asupra politicii lor externe. În 1833, când carta a fost înnoită din nou, exista un singur bloc important de teritoriu care nu era condus direct sau indirect de Companie, în nord-vest. În anii 1840 a urmat anexarea Punjabului şi Sindului, iar după ce s-au impus şi în Kashmir britanicii deţineau, practic, controlul asupra întregului subcontinent.

Între timp Compania încetase să mai fie o organizaţie comercială, devenind un guvern. În 1833 carta a eliminat funcţiile sale comerciale (nu doar în ce priveşte relaţiile cu India, ci şi monopolul asupra comerţului cu China) şi Compania a fost limitată la un rol administrativ; în acord cu gândirea de atunci, începând din acel moment comerţul asiatic avea să fie liber. Se deschidea astfel calea spre multe rupturi reale şi simbolice cu trecutul Indiei şi încorporarea finală a subcontinentului într-o lume aflată în plin proces de modernizare. Numele împăratului mogul a fost îndepărtat de pe monede, dar faptul că persana a încetat să mai fie limba legală folosită în acte şi în justiţie a fost mai mult decât un simplu simbol. Acest pas nu a marcat doar introducerea limbii engleze ca limbă oficială (şi, prin urmare, şi a educaţiei engleze), ci a distrus şi echilibrul de forţe dintre comunităţile indiene. După cum avea să se dovedească, hinduşii anglicizaţi se descurcau mai bine decât majoritatea musulmanilor. Pe un continent divizat în atât de multe privinţe, adoptarea englezei ca limbă a administraţiei a fost însoţită de o decizie importantă în principiu de a asigura educaţia primară în limba engleză, deşi indienii care profitau de pe urma acesteia erau puţini.

În acelaşi timp, un absolutism luminat exercitat de mai mulţi guvernatori generali succesivi a început să impună îmbunătăţiri materiale şi instituţionale. S-au construit drumuri şi canale, precum şi prima cale ferată în 1853. Au fost introduse coduri de legi. Funcţionarii englezi din serviciul Companiei au început să fie instruiţi special la colegiul înfiinţat în acest scop. Primele trei universităţi din India au fost fondate în 1857. Existau şi alte structuri educaţionale; încă din 1791 un scoţian înfiinţase un colegiu sanscrit la Benares (Varanasi), un fel de Lourdes al hinduismului. O mare parte a transformării prin care India trecea treptat nu s-a datorat eforturilor directe ale autorităţilor, ci libertăţii tot mai mari cu care aceste instituţii şi alte agenţii puteau opera. Din 1813, sosirea misionarilor (Compania îi ţinuse până atunci la distanţă) a creat treptat alt electorat în ţară, interesat de ceea ce se petrecea în India – adesea punând în încurcătură India oficială. În realitate, două filozofii se întreceau pentru a determina guvernul să

acționeze pozitiv. Utilitariştii căutau promovarea fericirii, creştinii evanghelişti, mântuirea sufletelor. Toți erau extrem de siguri că ei ştiu ce este mai bine pentru India. Ambele filozofii au schimbat subtil atitudinile britanicilor cu trecerea timpului.

Apariția vaporului a avut şi ea o influență. A adus India mai aproape. Din ce în ce mai mulți englezi şi scoțieni au ajuns să trăiască şi să-şi facă o carieră aici. Această tendință a transformat treptat natura prezenței britanice. Mult mai puținii funcționari ai Companiei în secolul al XVIII-lea se mulțumeau să ducă o viață de exilați, căutând compensații în oportunitățile comerciale şi relaxare într-o viață socială uneori strâns integrată cu cea a indienilor. Ei trăiau adesea în stilul nobililor indieni, unii adoptând portul şi bucătăria indiene, iar alții având soții sau concubine indiene. Adesea, funcționarii reformişti, hotărâți să eradicheze înapoierea şi barbaria din practicile băştinaşilor (şi unele practici precum uciderea fetițelor şi *sati* ofereau suficiente motive de îngrijorare), misionarii care aveau de predicat un crez ce era coroziv pentru întreaga structură a societății hinduse sau musulmane şi, mai presus de toate, englezoaicele care au venit să-şi întemeieze un cămin în India cât timp soții lor munceau aici nu erau de acord cu vechile practici ale Companiei. Ei au schimbat temperamentul comunității britanice, care s-a distanțat din ce în ce mai mult de indigeni, tot mai convinsă de superioritatea morală care îi îngăduia să-i conducă pe indienii inferiori din punct de vedere cultural şi moral.

Conducătorii s-au îndepărtat în mod conştient de cei pe care îi conduceau. Unul dintre ei vorbea aprobator despre compatrioții săi ca reprezentanți ai unei „civilizații beligerante” şi definea astfel misiunea lor:

> …introducerea aspectelor esențiale ale civilizației europene într-o țară dens populată, extrem de ignorantă, impregnată de superstiții idolatre, lipsită de energie, fatalistă, indiferentă față de majoritatea lucrurilor pe care noi le privim drept elemente nocive ale vieții şi preferând să li se supună în loc să facă efortul de a le face față şi a le înlătura.

Acest crez puternic era departe de cel al englezilor din secolul anterior, care nu încercaseră decât să facă bani în India. Acum, deşi noile legi provocau ostilitatea unor puternice grupuri de interese ale indigenilor, britanicii aveau tot mai puține contacte sociale cu indienii; din ce în ce mai mult îi limitau pe indienii educați la nivelurile inferioare ale administrației şi se retrăgeau într-o viață închisă, dar ostentativ privilegiată. Cuceritorii anteriori fuseseră absorbiți de societatea indiană într-o măsură mai mare sau mai mică; britanicii din epoca victoriană, grație unei tehnologii moderne care îi ținea permanent în contact cu patria şi încrederii în superioritatea lor intelectuală şi religioasă, au rămas imuni, tot mai indiferenți, spre deosebire de cuceritorii de dinainte. Ei nu au putut rămâne neinfluențați de India, aşa cum încă o arată multe moşteniri rămase în

limba engleză, precum şi micul dejun şi cina englezilor, dar au creat o civilizaţie care s-a confruntat cu India ca provocare, deşi nu în întregime engleză; „anglo-indian” era un termen aplicat în secolul al XIX-lea nu persoanelor cu sânge amestecat, ci englezilor care făceau carieră în India, şi indica o particularitate culturală şi socială.

Caracterul distinct al societăţii anglo-indiene a devenit practic absolut după ce încrederea britanicilor a fost puternic zdruncinată de răscoalele din 1857, cunoscute sub numele de Răscoala Şipailor. În esenţă, a fost o reacţie în lanţ a revoltelor, iniţiată de cea a unor soldaţi hinduşi care se temeau de efectul pângăritor al folosirii unui nou tip de cartuş, uns cu grăsime animală. Acest detaliu este semnificativ. În mare, răscoala a fost o reacţie spontană a anumitor segmente ale societăţii indiene la modernizarea impusă. Mai erau şi iritările unor conducători indigeni, atât musulmani, cât şi hinduşi, ce regretau pierderea privilegiilor lor şi credeau că se ivise ocazia de a-şi recâştiga independenţa; la urma urmelor, britanicii erau foarte puţini. Răspunsul acestora a fost prompt şi dur. Cu ajutorul unor soldaţi indieni loiali, revoltele au fost reprimate, nu înainte ca nişte prizonieri britanici să fie masacraţi şi o forţă britanică să fie asediată timp de câteva luni la Lucknow, în teritoriul rebelilor.

Răscoala şi reprimarea acesteia au fost dezastruoase pentru Indiile Britanice, deşi nu total. Nu a contat prea mult că Imperiul Mogul a fost în cele din urmă suprimat formal de britanici (răsculaţii din Delhi îl proclamaseră conducător al lor pe ultimul împărat). Nu a fost suprimată, aşa cum aveau să sugereze mai târziu unii naţionalişti indieni, o mişcare de eliberare naţională al cărei sfârşit a fost o tragedie pentru India. Ca multe episoade importante în făurirea unor naţiuni, răscoala avea să fie importantă ca mit şi sursă de inspiraţie; ceea ce s-a considerat mai târziu că a fost a contat mai mult decât ceea ce a fost în realitate – un amestec de proteste nativiste. Cel mai semnificativ efect al său a fost o creştere a distanţării şi a neîncrederii dintre britanici şi indieni şi – din ce în ce mai mult – dintre musulmanii şi hinduşii din India, fiecare începând să-i privească pe ceilalţi ca pe un instrument al stăpânitorilor britanici. Imediat şi la nivel instituţional, răscoala a marcat, de asemenea, o epocă deoarece a pus capăt guvernării de către Compania Indiilor de Est. Guvernatorul general a devenit acum viceregele reginei, răspunzând în faţa unui ministru din cabinetul britanic. Această structură a asigurat cadrul Indiilor Britanice în timpul existenţei lor de 90 de ani.

Răscoala a schimbat, astfel, istoria Indiei, dar numai împingând-o şi mai ferm pe o direcţie spre care tindea deja. Un alt fapt, la fel de revoluţionar pentru India, a avut efecte mult mai lente. Este vorba despre înflorirea legăturii economice cu Marea Britanie în secolul al XIX-lea. Comerţul se afla la originea prezenţei britanice pe subcontinent şi a continuat să-i influenţeze destinul. Primul progres major s-a înregistrat atunci când India a devenit cea mai importantă bază

pentru comerțul cu China. Cea mai mare expansiune a acestuia s-a produs în anii 1830 şi 1840, când, din mai multe motive, accesul spre China a fost mult facilitat. Cam în aceeaşi perioadă a avut loc prima creştere rapidă a exporturilor britanice către India, în special de textile, astfel încât, la momentul răscoalei, exista un uriaş interes comercial al indienilor care implica un număr mult mai mare de englezi şi case de comerț englezeşti decât pe vremea vechii Companii.

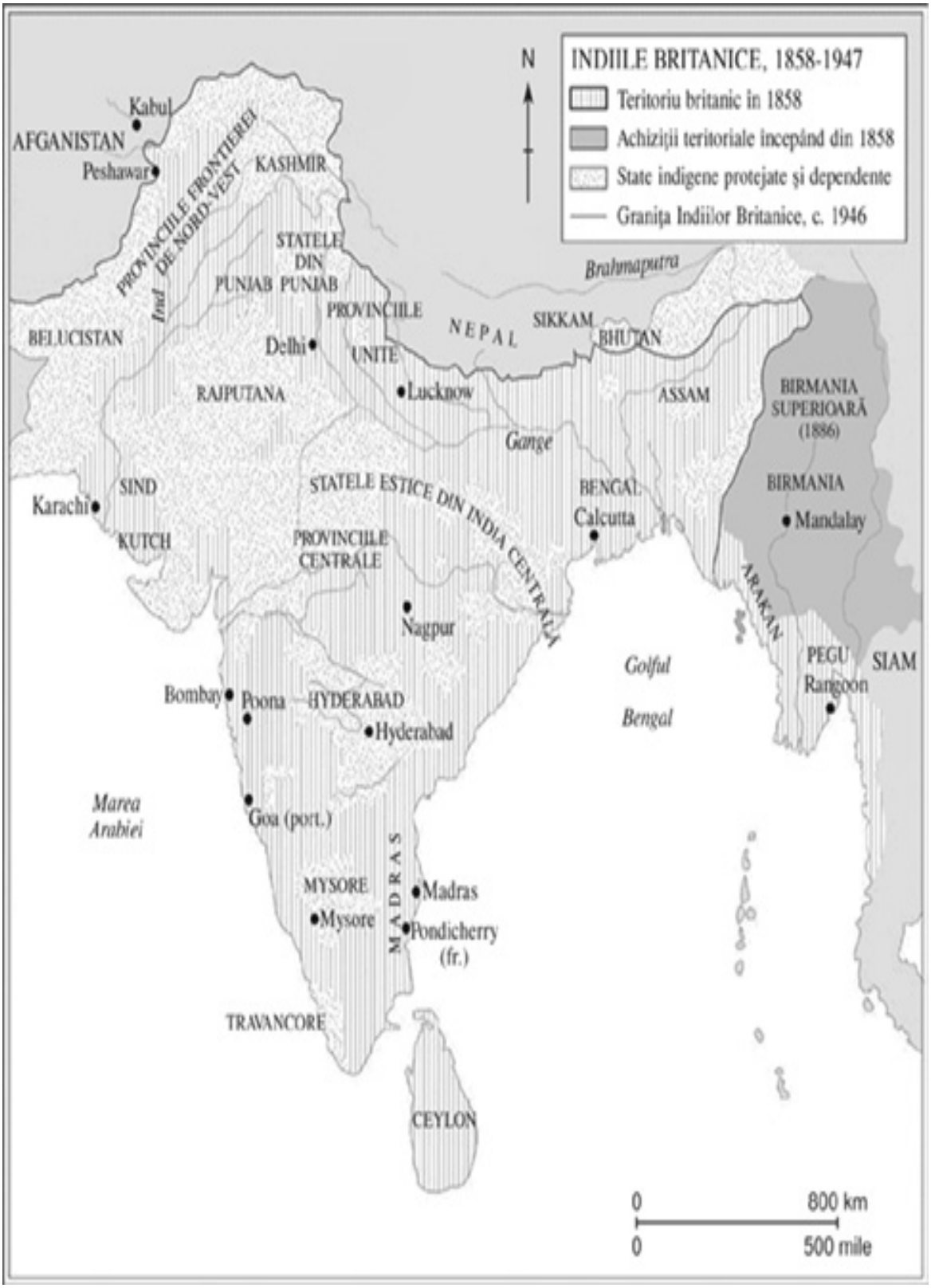
INDIILE BRITANICE, 1858-1947
Teritoriu britanic în 1858
Achiziţii teritoriale începând din 1858
State indigene protejate şi dependente
Graniţa Indiilor Britanice, c. 1946
N
Kabul
AFGANISTAN
Peshawar
PROVINCIILE FRONTIEREI DE NORD-VEST
KASHMIR
STATELE DIN PUNJAB
PUNJAB
Ind
Brahmaputra
PROVINCIILE UNITE
NEPAL
SIKKAM
BHUTAN
BELUCISTAN
Delhi
RAJPUTANA
Lucknow
ASSAM
BIRMANIA SUPERIOARĂ (1886)
Gange
SIND
Karachi
KUTCH
STATELE ESTICE DIN INDIA CENTRALĂ
BENGAL
Calcutta
BIRMANIA
Mandalay
PROVINCIILE CENTRALE
Nagpur
ARAKAN
PEGU
SIAM
Rangoon
Golful Bengal
Bombay
Poona
HYDERABAD
Hyderabad
Marea Arabiei
Goa (port.)
MADRAS
MYSORE
Madras
Mysore
Pondicherry (fr.)
TRAVANCORE
CEYLON
0
800 km
0
500 mile

Povestea comerțului anglo-indian era acum strâns legată de cea a expansiunii generale a supremației producției britanice şi a comerțului mondial. Canalul Suez a redus foarte mult costurile de transport al mărfurilor spre Asia. La sfârşitul secolului, volumul comerțului britanic cu India crescuse de peste patru ori. Efectele au fost resimțite în ambele țări, dar au fost decisive în India, unde a fost limitată industrializarea, care s-ar fi putut realiza mai rapid fără concurența britanicilor. În mod paradoxal, intensificarea comerțului a întârziat astfel modernizarea Indiei şi ruperea de trecutul său. Dar în joc erau şi alte forțe. Până la sfârşitul secolului, cadrul asigurat de Indiile Britanice şi stimulentul influențelor culturale pe care le permitea făcuseră deja inevitabilă o schimbare dramatică a Indiei în viitor.

La începutul secolului al XIX-lea nicio altă națiune nu şi-a extins atât de mult posesiunile imperiale ca Marea Britanie, dar şi francezii făcuseră adăugiri substanțiale imperiului cu care rămăseseră în 1815. În următoarea jumătate de secol interesele Franței în alte părți (în Africa de Vest şi în Pacificul de Sud, de exemplu) nu au fost pierdute din vedere, dar primul semn clar al unei reînvieri a imperialismului francez a apărut în Algeria. Toată Africa de Nord era deschisă expansiunii imperiale de prădătorii europeni din cauza degradării stăpânirii formale a sultanului otoman. În zona coastelor de sud şi de est ale Mediteranei se punea problema unei posibile împărțiri a teritoriului turc. Interesul francezilor în regiune era firesc; îşi avea originile într-o mare extindere a comerțului țării cu Levantul în secolul al XVIII-lea. Dar un indicator mai precis fusese expediția lui Bonaparte în Egipt din 1789, care a deschis problema succesiunii otomane în sfera sa extraeuropeană.

Cucerirea Algeriei a început şovăielnic în 1830. A urmat o serie de războaie nu doar cu indigenii, ci şi cu sultanul Marocului, până în 1870, când cea mai mare parte a țării fusese cucerită. Acest lucru avea să deschidă, de fapt, o nouă fază de expansiune, căci francezii şi-au îndreptat apoi atenția spre Tunisia, care a acceptat un protectorat francez în 1881. În ambele teritorii care le fuseseră cândva vasale otomanilor a început acum un aflux constant de imigranți europeni, nu doar din Franța, ci şi din Italia şi, mai târziu, din Spania. Astfel s-au format populații substanțiale de colonişti în câteva oraşe care aveau să complice povestea stăpânirii franceze. Trecuse vremea când algerienii africani ar fi putut fi exterminați sau aproape exterminați, cum s-a întâmplat în cazul aztecilor, al amerindienilor sau al aborigenilor australieni. Societatea algeriană, în orice caz, era mai rezistentă, făurită în creuzetul unei civilizații islamice care concurase cândva cu atâta succes cu creştinismul. Cu toate acestea, a avut de suferit, în special după introducerea Legii funciare, care a distrus modurile tradiționale de exploatare a pământului şi l-a sărăcit pe țăran, expunându-l întregului impact al economiei de piață.

La extremitatea estică a litoralului african, o deşteptare naţională a dus în Egipt la apariţia primului mare lider naţionalist modernizator din afara lumii europene, Mehmet Ali, paşa Egiptului. Fiind un admirator al Europei, el a încercat să împrumute idei şi tehnici europene, purtând în acelaşi timp războaie împotriva sultanului. Mai târziu, când sultanul i-a cerut ajutorul împotriva revoluţiei din Grecia, Ali a încercat să cucerească şi Siria ca răsplată. Această ameninţare la adresa Imperiului Otoman a provocat în anii 1830 o criză internaţională în care francezii au luat partea paşalei. Nu au avut succes, dar după aceea politica francezilor a continuat să arate interes faţă de Levant şi Siria, interes ce avea să dea roade în cele din urmă prin instituirea pentru scurt timp a unei prezenţe franceze în zonă.

Sentimentul că Marea Britanie şi Franţa profitaseră din plin de ocazie în prima parte a secolului al XIX-lea a fost, fără îndoială, unul dintre motivele pentru care şi alte puteri au încercat să le urmeze exemplul începând din 1870. Dar emulaţia invidioasă nu explică impetuozitatea şi vigoarea extraordinare a ceea ce uneori a fost numit „valul imperialist” de la sfârşitul secolului al XIX-lea. În afară de Antarctica şi Arctica, mai puţin de o cincime din suprafaţa terestră a lumii nu se afla sub un drapel european sau al unei ţări întemeiate de colonişti europeni în 1914; iar din această mică parte doar Japonia, Etiopia şi Siamul (Thailanda) se bucurau de o autonomie reală. Au existat multe discuţii legate de motivul pentru care s-a ajuns aici. În mod clar, o parte a poveştii este reprezentată pur şi simplu de avântul unor forţe care se acumulaseră. Hegemonia europeană devenea tot mai irezistibilă pe măsură ce se baza pe propria forţă. Teoria şi ideologia imperialismului au fost, până la un punct, simple raţionalizări ale puterii uriaşe pe care lumea europeană a ajuns brusc să o posede.

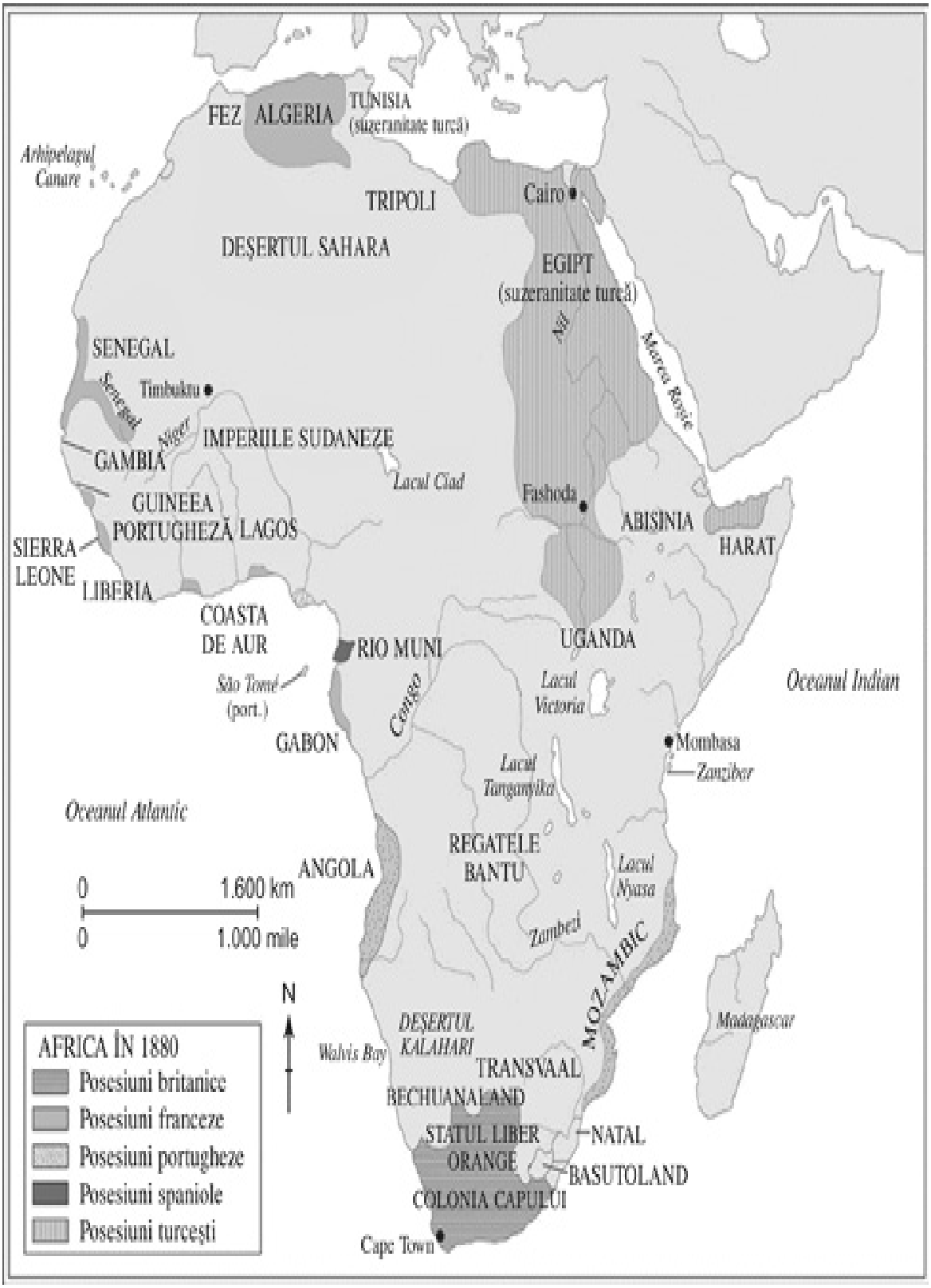
FEZ
ALGERIA
TUNISIA
(suzeranitate turcă)
Arhipelagul Canare
TRIPOLI
Cairo
DEȘERTUL SAHARA
EGIPT
(suzeranitate turcă)
Nil
Marea Roșie
SENEGAL
Senegal
Timbuktu
Niger
IMPERIILE SUDANEZE
GAMBIA
Lacul Ciad
Fashoda
GUINEEA
PORTUGHEZĂ
LAGOS
ABISINIA
HARAT
SIERRA
LEONE
LIBERIA
COASTA
DE AUR
RIO MUNI
UGANDA
São Tomé
(port.)
Congo
Lacul
Victoria
Oceanul Indian
GABON
Mombasa
Zanzibar
Lacul
Tanganyika
Oceanul Atlantic
REGATELE
BANTU
ANGOLA
Lacul
Nyasa
0
1.600 km
0
1.000 mile
Zambezi
MOZAMBIC
N
DEȘERTUL
KALAHARI
Madagascar
Walvis Bay
TRANSVAAL
BECHUANALAND
STATUL LIBER
NATAL
ORANGE
BASUTOLAND
COLONIA CAPULUI
Capc Town
AFRICA ÎN 1880
Posesiuni britanice
Posesiuni franceze
Posesiuni portugheze
Posesiuni spaniole
Posesiuni turcești

Situația politică din Europa a influențat cu siguranță cursa noilor colonii. Cu două noi puteri europene majore, Germania şi Italia, având şanse de câştig, rivalitățile dintre țările europene au crescut. Deşi cele mai multe guverne şi-au dat seama că achiziția unor noi teritorii, să spunem, în Africa Centrală nu era tocmai profitabilă, ele acceptaseră ideea pseudodarwiniană potrivit căreia concurența pentru teritorii avea să conteze în viitor: dacă nu acționau în acel moment, aveau să rămână tot mai în urmă în lupta pentru supraviețuire. Pe măsură ce concurența legată de avansul tehnologic şi organizațional s-a intensificat, coloniile au ajuns şi un instrument de măsurare a modernității şi o dovadă a forței unei culturi în expansiune.

Tehnologia avea şi avantaje practice. Când medicina a început să țină sub control infecțiile tropicale, iar forța aburului a asigurat un transport mai rapid, a devenit mai uşor să se înființeze baze permanente în Africa şi să se pătrundă în interior; continentul prezenta interes de mult, dar exploatarea lui a început să fie fezabilă abia în anii 1870. Astfel de progrese tehnice au permis şi au făcut atractivă o răspândire a stăpânirii europene care putea să promoveze şi să protejeze comerțul şi investițiile. Speranțele născute din astfel de posibilități erau adesea lipsite de fundament şi, de regulă, nu se materializau. Oricât de atractive ar fi fost „domeniile subdezvoltate” din Africa (după expresia plină de imaginație, dar înşelătoare a unui om de stat britanic) sau piața aşa-zis uriaşă pentru bunurile de consum reprezentată de milioanele de săraci din China, țările industriale îşi găseau cei mai buni clienți şi parteneri comerciali în alte țări industriale. Fostele sau actualele colonii atrăgeau mai multe investiții de capital decât noile achiziții. Cea mai mare parte a banilor investiți de britanici peste hotare ajungeau în Statele Unite şi în America de Sud; investitorii francezi preferau Rusia Africii, iar banii germanilor se îndreptau spre Turcia.

În schimb, aşteptările economice îi incitau pe mulți. Din cauza lor, expansiunea imperială a implicat întotdeauna un factor aleatoriu care îngreunează generalizările. Exploratorii, comercianții şi aventurierii au acționat de multe ori în moduri care, voit sau nu, au determinat guvernele să ocupe mai multe teritorii. Ei erau adesea eroi populari, deoarece această fază extrem de activă a imperialismului european a coincis cu o creştere extraordinară a participării populației la afacerile publice. Cumpărând ziare, votând sau aclamând în stradă, masele erau din ce în ce mai implicate în politică, iar asta, printre altele, a pus accent pe concurența imperială ca formă de rivalitate națională. Noua presă ieftină a stimulat-o adesea, dramatizând explorările şi războiul colonial. Unii au crezut, de asemenea, că nemulțumirile sociale ar putea fi atenuate de ideea extinderii teritoriilor aflate sub dominația drapelului național, chiar şi atunci când experții ştiau că rezultatul probabil nu avea să fie decât o creştere a cheltuielilor.

Dar povestea nu se rezumă la cinismul, nici la motivația profitului. Idealismul care i-a inspirat pe unii imperialişti a împăcat conştiința multor altora. Oameni care credeau că posedă adevărata civilizație nu puteau să nu vadă stăpânirea altora spre binele lor ca pe o datorie. Celebra poezie a lui Kipling îi îndemna pe americani să preia povara Omului Alb, nu prada acestuia.

Multe elemente diverse se combinau astfel după 1870 în contextul unor relații internaționale schimbătoare ce îşi impuneau propria logică în afacerile coloniale. Povestea nu trebuie explicată în detaliu, dar se remarcă două teme constante. Una este că, fiind singura putere imperială de nivel mondial, Marea Britanie intra în dispute legate de colonii cu alte state mai mult ca oricine altcineva – avea posesiuni peste tot. În centrul preocupărilor sale era, mai mult ca niciodată, India; atât achiziția unor teritorii în Africa pentru a proteja ruta care trecea pe la Capul Bunei Speranțe şi noua rută, prin Suez, cât şi alarmele frecvente legate de pericolele la care erau expuse teritoriile aflate la nord-vest şi la vest de India demonstrau acest lucru. Între 1870 şi 1914 singurele crize legate de chestiuni neeuropene care făceau ca un război între Marea Britanie şi altă putere majoră să pară posibil erau cele provocate de amestecul Rusiei în Afganistan şi o încercare a francezilor de a se stabili pe cursul superior al Nilului. Unii oficiali britanici erau foarte îngrijorați şi de pătrunderea francezilor în Africa de Vest şi Indochina şi de influența Rusiei în Persia.

Aceste fapte indică a doua temă constantă. Deşi națiunile europene s-au certat din cauza a ceea ce se întâmpla peste mări vreo 40 de ani, iar Statele Unite au intrat în război cu una dintre ele (Spania), împărțirea lumii neeuropene de către marile puteri era încă surprinzător de paşnică. Atunci când a izbucnit un mare război, în 1914, Marea Britanie, Rusia şi Franța, cele trei națiuni care se certaseră cel mai mult din cauza unor dificultăți imperiale, aveau să fie în aceeaşi tabără; nu rivalitatea colonială de peste mări a fost cea care a provocat conflictul. O singură dată după 1900, în Maroc, a apărut un pericol real de război provocat de o dispută privind nişte teritorii din afara Europei între două mari puteri europene, iar aici nu era vorba despre rivalitate colonială, ci dacă Germania putea intimida Franța fără teama ca aceasta să fie sprijinită de alții. Disputele legate de afacerile din afara Europei de dinainte de 1914 par, de fapt, să fi reprezentat o distragere pozitivă a atenției de la rivalitățile mai periculoase din Europa; este posibil chiar să fi ajutat la menținerea păcii în Europa.

Rivalitatea imperială avea propriul avânt. Atunci când o putere obținea o nouă concesiune sau o colonie, celelalte puteri erau întotdeauna stimulate să facă şi ele alte cuceriri. Valul imperialist se autoalimenta într-un fel. În 1914, rezultatele cele mai uimitoare aveau să se înregistreze în Africa. Activitățile exploratorilor şi misionarilor şi campaniile împotriva sclaviei de la începutul secolului al XIX-lea promovaseră convingerea că extinderea stăpânirii europene

pe „continentul negru” era o chestiune de răspândire a culturii şi a umanitarismului – binecuvântările civilizației, de fapt. Pe coastele Africii, secolele de comerț au demonstrat că mărfurile cu adevărat dorite erau disponibile în interior. Albii din Colonia Capului pătrundeau deja spre interior (adesea din cauza resentimentelor burilor față de dominația britanică). Astfel de factori au creat o combinație explozivă, care s-a declanşat în 1881, când o armată britanică a fost trimisă în Egipt pentru a sprijini guvernul acestei țări împotriva unei revoluții naționaliste, al cărei succes (se temeau britanicii) putea amenința siguranța Canalului Suez. Puterea corozivă a culturii europene – deoarece aceasta era sursa ideilor naționaliştilor egipteni – a deschis astfel altă etapă a declinului Imperiului Otoman, din care Egiptul făcea încă parte formal, şi a lansat ceea ce s-a numit „Lupta pentru Africa”.

Britanicii speraseră să-şi retragă soldații din Egipt rapid; în 1914 erau încă acolo. Oficialii britanici conduceau practic la acea dată administrația țării în timp ce, spre sud, stăpânirea anglo-egipteană fusese împinsă mult în Sudan. Între timp, provinciile vestice ale Turciei din Libia (Tripolitania şi Cirenaica) intraseră sub dominația italienilor (care considerau că erau ținuți pe nedrept în afara Tunisiei de protectoratul francez de aici), Algeria era franceză şi francezii aveau mână liberă în Maroc, mai puțin în locurile unde erau instalați spaniolii. La sud de Maroc, până la Capul Bunei Speranțe, toată linia țărmului era împărțită între britanici, francezi, germani, spanioli, portughezi şi belgieni, cu excepția izolatei republici negre Liberia. Ținuturile pustii ale Saharei erau franceze; la fel şi bazinul Senegalului şi mare parte din nordul bazinului fluviului Congo, restul fiind ocupat de belgieni, în regiunea care avea să se dovedească în scurt timp a fi cea mai bogată în minerale din Africa. Mai la est, teritoriile britanice se întindeau de la Colonia Capului până în Rhodesia (Zimbabwe) şi la granița cu Congo. Pe coasta de est britanicii nu aveau acces la mare din cauza coloniei Tanganyika (Tanzania, care era germană) şi a Africii de Est portugheze. Din Mombasa, portul Kenyei, o fâşie de teritoriu britanic se întindea, prin Uganda, până la granițele cu Sudanul şi izvoarele Nilului. Somalia şi Eritreea (stăpânite de britanici, italieni şi francezi) izolau Etiopia, singura țară africană în afara Liberiei încă independentă de dominația europeană. Conducătorul acestui sistem statal antic, dar creştin era singurul suveran neeuropean din secolul al XIX-lea care a evitat amenințarea colonizării în urma unui succes militar, anihilarea italienilor la Adowa în 1896. Alți africani nu au avut puterea de a rezista cu succes, aşa cum au demonstrat reprimarea de către francezi a revoltei algeriene din 1871, controlarea de către portughezi (cu oarecare dificultate) a insurecțiilor din Angola din 1902 şi apoi din 1907, distrugerea de către britanici a populațiilor zulu şi ndebele şi, cel mai grav, masacrarea de către germani a populației herero din Africa de Sud-Vest în 1907.

Această extindere colosală a puterii europene, care a avut loc în cea mai mare parte după 1881, a transformat istoria Africii. A fost cea mai importantă schimbare după ce a ajuns islamul pe continent. Afacerile negociatorilor europeni, descoperirile întâmplătoare şi comoditatea administraţiilor coloniale au determinat în cele din urmă modul în care a pătruns modernizarea în Africa. Suprimarea războaielor dintre triburi şi introducerea unor servicii medicale elementare au dus la o creştere a populaţiei în unele zone. Ca şi în America înainte cu câteva secole, introducerea unor noi culturi a permis să fie hrăniţi mai mulţi oameni. Diversele regimuri coloniale au avut totuşi un impact economic şi cultural diferit. La mult timp după ce au plecat colonişţii, aveau să existe deosebiri între ţări în care, să spunem, prinsese rădăcini administraţia franceză sau practica judiciară britanică. Pe întregul continent africanii au găsit noi activităţi profesionale, au învăţat câte ceva din obiceiurile europene prin intermediul şcolilor europene sau al serviciului în regimente coloniale şi au văzut diferite lucruri demne de admirat sau de blamat în deprinderile omului alb care ajunsese să le guverneze viaţa. Chiar şi atunci când, aşa cum s-a întâmplat în unele posesiuni britanice, s-a pus un mare accent pe conducerea prin intermediul unor instituţii indigene, ele trebuiau să opereze acum într-un nou context. Unele unităţi tribale şi locale aveau să se afirme în continuare, dar tot mai mult împotriva noilor structuri create de colonialism şi lăsate moştenire Africii independente. Monogamia creştină, spiritul întreprinzător şi noile cunoştinţe (spre care fusese deschisă calea prin intermediul unor limbi europene, cel mai important dintre implanturile culturale) – toate au contribuit în cele din urmă la o nouă conştiinţă de sine şi la un grad ridicat de individualism. Din astfel de influenţe aveau să se nască noile elite africane ale secolului XX. Imperialismul a influenţat Africa mai mult decât orice alt continent.

Europa, în schimb, nu a fost deloc schimbată de aventura africană. Evident, era important că europenii au putut pune mâna şi pe alte bogăţii uşor de exploatat, însă, probabil, doar Belgia a extras din Africa resurse care au avut cu adevărat un impact asupra viitorului său. Uneori, exploatarea Africii a suscitat opoziţie politică şi în ţări europene; aventurierii de la sfârşitul secolului al XIX-lea semănau destul de mult cu conchistadorii. Administrarea statului Congo de către regele belgian Leopold şi munca forţată din Africa portugheză au fost exemple celebre, dar existau şi alte locuri în care resursele naturale – umane şi materiale – ale Africii erau exploatate sau jefuite fără milă pentru profitul europenilor cu complicitatea autorităţilor imperiale, iar acest lucru a dus curând la crearea unei mişcări anticoloniale. Unele naţiuni au recrutat soldaţi africani, deşi nu pentru a face serviciul militar în Europa, unde doar francezii au sperat să-i poată folosi pentru a contrabalansa superioritatea numerică a germanilor. Unele ţări au sperat să găsească debuşee pentru emigrare care să reducă problemele sociale, dar

oportunitățile oferite de Africa europenilor care ar fi vrut să-şi stabilească acolo reşedința erau foarte amestecate. Existau două aglomerări mari de aşezări ale albilor în sud, iar britanicii aveau să înceapă mai târziu colonizarea Kenyei şi Rhodesiei, unde existau pământuri potrivite pentru fermierii albi. În afara acestora, mai erau europenii din oraşele Africii de Nord franceze şi o comunitate de plantatori portughezi în Angola aflată în plină expansiune. Speranțele că în Africa s-ar putea stabili italieni, în schimb, s-au năruit, în timp ce emigrarea germană a fost redusă şi aproape în întregime temporară. Unele țări europene – Rusia, Austria, Ungaria şi națiunile scandinave – nu au trimis practic niciun colonist în Africa.

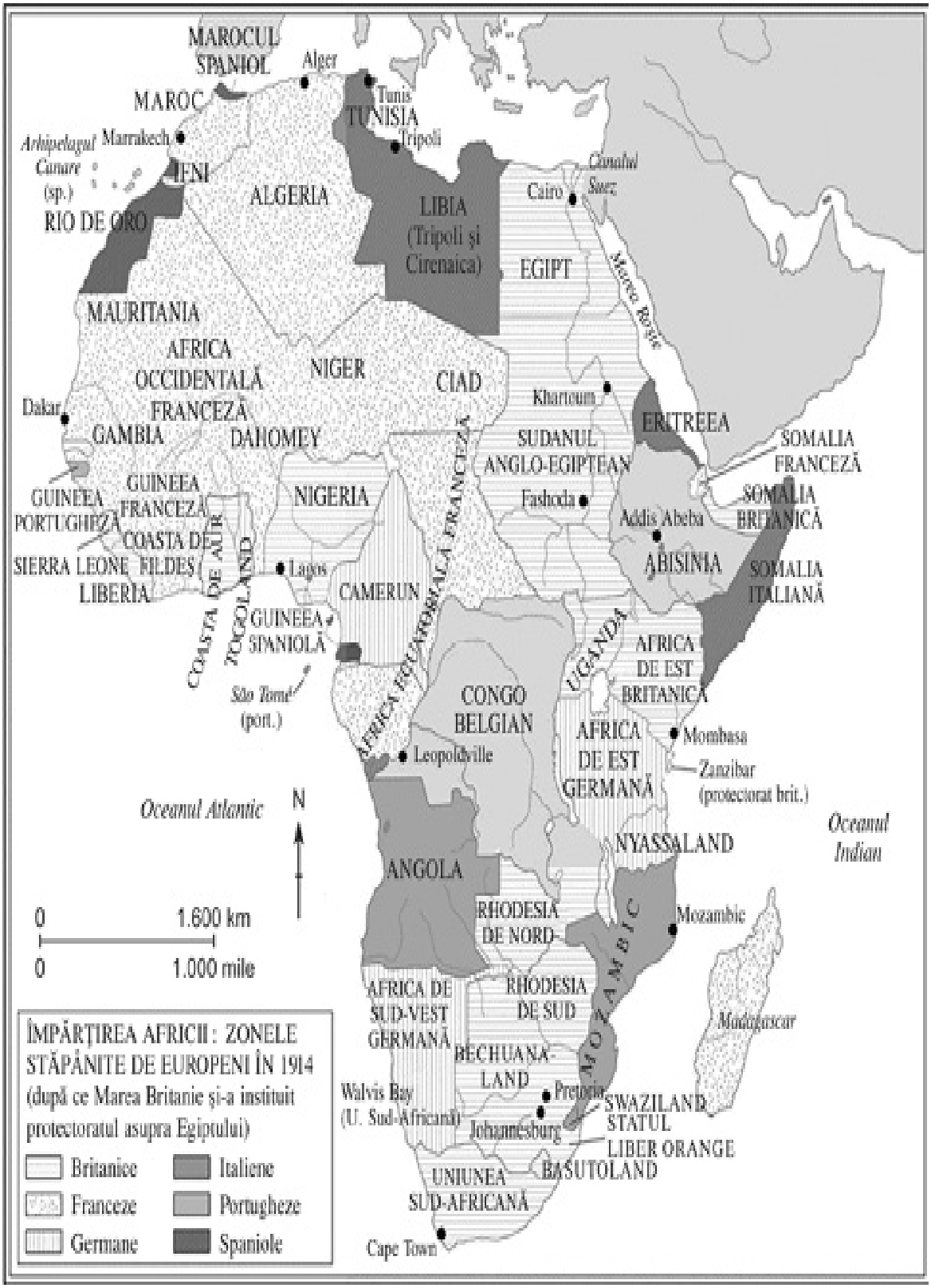
MAROCUL SPANIOL
Alger
MAROC
Tunis
TUNISIA
Tripoli
Arhipelagul Canare (sp.)
Marrakech
IFNI
ALGERIA
Canalul Suez
Cairo
LIBIA (Tripoli şi Cirenaica)
RIO DE ORO
EGIPT
Marea Roşie
MAURITANIA
AFRICA OCCIDENTALĂ FRANCEZĂ
NIGER
CIAD
Khartoum
Dakar
GAMBIA
DAHOMEY
ERITREEA
SUDANUL ANGLO-EGIPTEAN
SOMALIA FRANCEZĂ
GUINEEA PORTUGHEZĂ
GUINEEA FRANCEZĂ
NIGERIA
Fashoda
Addis Abeba
SOMALIA BRITANICĂ
COASTA DE FILDES
SIERRA LEONE
LIBERIA
COASTA DE AUR
TOGOLAND
Lagos
CAMERUN
ABISINIA
SOMALIA ITALIANĂ
GUINEEA SPANIOLĂ
São Tomé (port.)
AFRICA ECUATORIALĂ FRANCEZĂ
UGANDA
AFRICA DE EST BRITANICĂ
CONGO BELGIAN
Leopoldville
AFRICA DE EST GERMANĂ
Mombasa
Zanzibar (protectorat brit.)
Oceanul Atlantic
N
Oceanul Indian
NYASSALAND
ANGOLA
RHODESIA DE NORD
Mozambic
0 1.600 km
0 1.000 mile
AFRICA DE SUD-VEST GERMANĂ
RHODESIA DE SUD
MOZAMBIC
Madagascar
BECHUANA-LAND
Walvis Bay (U. Sud-Africană)
Pretoria
SWAZILAND
Johannesburg
STATUL LIBER ORANGE
BASUTOLAND
UNIUNEA SUD-AFRICANĂ
Cape Town
ÎMPĂRŢIREA AFRICII: ZONELE STĂPÂNITE DE EUROPENI ÎN 1914
(după ce Marea Britanie şi-a instituit protectoratul asupra Egiptului)
Britanice
Franceze
Germane
Italiene
Portugheze
Spaniole

Bineînțeles, povestea imperialismului din secolul al XIX-lea nu se rezumă la Africa. Pacificul a fost împărțit mai puțin spectaculos, dar în cele din urmă nu a supraviețuit nicio unitate politică independentă în rândul populațiilor sale insulare. A existat, de asemenea, o mare expansiune a britanicilor, francezilor şi ruşilor în Asia. Francezii s-au stabilit în Indochina, britanicii în Malacca şi Birmania, pe care le-au cucerit pentru a proteja căile de acces spre India. Siamul şi-a păstrat independența deoarece ambelor puteri le convenea să aibă între ele o zonă-tampon. Britanicii şi-au afirmat superioritatea şi printr-o expediție în Tibet, gândindu-se tot la securitatea Indiei. Majoritatea acestor regiuni, ca şi o mare parte a zonei de expansiune terestră a Rusiei, se aflau oficial sub suzeranitate chineză. Povestea lor este o parte a istoriei prăbuşirii imperiului chinez, istorie ce a mers în paralel cu cea a decăderii altor imperii, precum cel otoman, cel marocan şi cel persan, din cauza influenței europene, deşi a avut o importanță şi mai mare pentru istoria lumii. La un moment dat, părea că lupta pentru Africa avea să fie urmată de o luptă pentru China. Povestea aceasta este analizată mai bine în altă parte. Aici observăm că valul imperialist din sfera chineză de influență, ca şi în Pacific, a fost diferit în maniere importante de cel din Africa deoarece au luat parte şi Statele Unite ale Americii.

Americanii au fost dintotdeauna neliniştiți şi reticenți față de acțiunile imperiale în afara continentului pe care l-au considerat mult timp un dar de la Dumnezeu. Chiar şi sub aspectul său cel mai arogant, imperialismul a trebuit să fie aici mascat, înăbuşit şi redus la tăcere într-un mod care nu era necesar în Europa. Însăşi crearea Statelor Unite avusese loc printr-o revoltă încununată de succes împotriva unei puteri imperiale. Constituția nu conținea nicio prevedere privind guvernarea unor posesiuni coloniale şi a fost întotdeauna foarte dificil de înțeles care ar putea fi, conform acesteia, poziția unor teritorii despre care nu se concepea că ar fi obținut în cele din urmă suveranitatea statală deplină, ca să nu mai vorbim despre statutul neamericanilor ce ar fi rămas sub stăpânirea americanilor. În schimb, existau multe similitudini cu imperialismul în expansiunea teritorială a Statelor Unite în secolul al XIX-lea, deşi americanii poate nu îşi dădeau seama de asta sub ambalajul „destinului evident”. Exemplele cele mai clare au fost războiul din 1812 împotriva britanicilor şi felul cum au tratat Mexicul la mijlocul secolului. Dar mai erau de luat în calcul şi alungarea indienilor şi implicațiile de dominare ale doctrinei Monroe.

În anii 1890 expansiunea continentală a Statelor Unite s-a încheiat. S-a anunțat că frontiera continuă a colonizării interne nu mai exista. În acest moment, creşterea economică conferise o importanță deosebită influenței intereselor de afaceri în guvernul american, exprimate uneori sub forma naționalismului economic şi a protecției tarifare ridicate. Unele dintre aceste interese au îndreptat atenția publicului american peste hotare, în special spre Asia. Unii credeau că

Statele Unite erau în pericol de a fi excluse din comerțul asiatic de către puterile europene. Era în joc o veche conexiune (primul escadron american extrem-oriental fusese înființat în anii 1820) pe măsură ce o nouă epocă a conştiinței Pacificului s-a înfiripat odată cu creşterea rapidă a populației Californiei. Şi discuțiile care s-au întins pe jumătate de secol despre un canal care să traverseze America Centrală s-au intensificat la sfârşitul secolului; ele au stimulat interesul față de doctrinele unor strategi care au sugerat că Statele Unite ar putea avea nevoie de un scut oceanic în Pacific pentru a menține doctrina Monroe.

Toate aceste curente au generat o expansiune explozivă care a rămas până astăzi o ilustrare unică a imperialismului american peste mări deoarece, pentru o perioadă, a renunțat la reținerea tradițională privind dobândirea unor noi teritorii peste mări. Începuturile se află în deschiderea mai mare a Chinei şi a Japoniei față de comerțul american în anii 1850 şi 1860 şi față de colaborarea cu britanicii şi germanii la administrarea arhipelagului Samoa (unde o bază navală obținută în 1878 a rămas în posesia Statelor Unite). Au urmat două decenii de amestec tot mai mare în afacerile regatului Hawaii, asupra căruia se extindea protecția Statelor Unite începând din anii 1840. Aici sosiseră în număr mare comercianți şi misionari americani. Sprijinul binevoitor acordat hawaiienilor a fost apoi înlocuit de încercări de a organiza anexarea la Statele Unite în anii 1890. Washingtonul folosea deja Pearl Harbor ca bază navală, dar a fost nevoit să debarce puşcaşi marini în Hawaii atunci când aici a izbucnit o revoluție. În cele din urmă, guvernul a trebuit să cedeze în fața forțelor puse în mişcare de colonişti, iar în 1898 o efemeră republică hawaiiană a fost anexată Statelor Unite.

În acest an, o explozie misterioasă a distrus un crucişător american, USS *Maine*, în portul Havana. Acesta a fost folosit drept pretext pentru a declara război Spaniei. În fundal se aflau neputința spaniolilor după atâta timp de a controla răscoala din Cuba, unde interesele de afaceri ale americanilor erau puternice, la fel ca şi sentimentele proamericane, dar şi o mai mare conştientizare a importanței accesului din Caraibe către un viitor canal istmic. În Asia, americanii au sprijinit altă mişcare rebelă împotriva spaniolilor din Filipine. Atunci când stăpânirea americană a înlocuit-o pe cea spaniolă la Manila, rebelii s-au întors împotriva foştilor lor aliați şi a început un război de gherilă. Aceasta a fost prima fază a unui proces îndelungat şi dificil pentru Statele Unite, de detaşare de prima lor colonie asiatică. La Washington, mai multe administrații la rând au susținut că Filipinele nu erau încă pregătite pentru independență; se susținea că libertatea lor avea să fie exploatată de alte puteri, aşa că era cel mai bine ca Statele Unite să nu se retragă. În Marea Caraibilor, Statele Unite au fost cele care au pus în sfârşit punct lungii istorii a Imperiului Spaniol din Americi. Puerto Rico a fost ocupată de americani, iar Cuba şi-a proclamat independența în termeni care garantau dominarea sa de către Statele Unite. Forțele americane s-au întors şi au

ocupat insula în conformitate cu aceşti termeni din 1906 în 1909 şi din nou în 1917.

Acesta a fost preludiul ultimei mari etape a acestui val de imperialism american. Se susținea construirea unui canal istmic încă de la mijlocul secolului al XIX-lea şi finalizarea Canalului Suez a făcut ca această idee să pară şi mai plauzibilă. Diplomația americană a negociat o cale de a ocoli o posibilă participare britanică; toate păreau să meargă bine, dar s-a ivit un obstacol în 1903, când un tratat care prevedea achiziția unei zone a viitorului canal Columbia nu a fost aprobat de columbieni. S-a instrumentat o revoluție în Panamá, unde urma să fie construit canalul. Statele Unite au protejat-o de guvernul columbian şi a fost proclamată o nouă republică Panamá, care a concesionat recunoscătoare Statelor Unite zona necesară, împreună cu dreptul de a se amesteca în afacerile sale interne pentru a menține ordinea. Acum lucrările puteau începe, iar în 1914 primul vas a trecut prin Canalul Panamá. Posibilitatea de a transfera vapoare rapid de pe un ocean pe altul a contat enorm în strategia navală americană. A fost, de asemenea, fundalul „corolarului" la doctrina Monroe propus de preşedintele Theodore Roosevelt; zona canalului devenind crucială pentru apărarea navală a acestei emisfere, era mai important ca oricând să i se asigure protecția printr-o guvernare stabilă şi prin predominanța Statelor Unite în țările din Caraibe. Intervenționismul american a luat curând amploare aici.

Deşi motivele şi tehnicile lor erau diferite – în primul rând, nu exista practic nicio aşezare americană permanentă în noile posesiuni –, acțiunile Statelor Unite pot fi considerate parte a ultimei mari acaparări de teritorii de către popoarele europene. Participaseră aproape toate, cu excepția sud-americanilor; chiar şi cei din Queensland încercaseră să anexeze Noua Guinee. În 1914 o treime din suprafața lumii se afla sub două drapele, al Regatului Unit şi al Rusiei (deşi este, desigur, discutabilă proporția teritoriului rus care ar trebui să fie considerat colonial). Pentru a face o estimare ce exclude Rusia, în 1914 Regatul Unit stăpânea 400 de milioane de supuşi în afara granițelor sale, Franța peste 50 de milioane şi Germania şi Italia aproximativ 14 milioane fiecare. Era o comasare fără precedent a autorității formale.

La această dată existau însă semne că imperialismul peste mări îşi pierduse energia. China se dovedise a fi deosebit de dificil de controlat şi nu prea mai era ce împărți, deşi Germania şi Marea Britanie au discutat despre posibilitatea de a împărți imperiul portughez, care părea a fi pe punctul de a călca pe urmele celui spaniol. Zona cea mai probabilă rămasă imperialismului european era Imperiul Otoman intrat în descompunere, iar dizolvarea sa a părut în fine iminentă atunci când italienii au cucerit Tripoli, în 1912, şi o coaliție balcanică formată împotriva Turciei a confiscat aproape tot ce mai rămăsese din teritoriile sale europene în anul următor. O astfel de perspectivă nu părea că are şanse să fie lipsită de

conflicte între marile puteri, cum fusese împărțirea Africii; pentru ele aveau să fie în joc aspecte mult mai importante.

7

Metamorfoze asiatice

Vreme îndelungată, asiaticii au crezut că prezența europenilor avea să fie de scurtă durată, așa cum fusese prezența multor altor imperii care apăruseră și dispăruseră rapid în această parte a lumii. Dar în secolul al XIX-lea perspectiva s-a schimbat. Primul motiv important al acestei schimbări a fost impactul intern în ce privește tehnologiile, administrația și mărfurile pe care l-a produs prezența străinilor. Celălalt a fost capacitatea unei singure țări – Japonia – de a se reinventa ca stat occidentalizat. Împreună, aceste transformări au arătat clar că până și pentru cei mai încăpățânați conservatori avea să fie extrem de dificil – dacă nu imposibil – să revină la forma societăților care existaseră înainte ca impactul Europei să se resimtă din plin.

Schimbările de mentalitate care s-au produs în unele centre urbane din Asia în secolul al XIX-lea au avut o semnificație istorică deosebită. Tinerii au început să se gândească la ei și la țara lor în termeni împrumutați de la europeni, combinând aceste idei cu elemente din propriile culturi. Rezultatul a fost o metamorfoză ce avea să influențeze puternic istoria până astăzi. Unii tineri asiatici își vedeau acum țara ca pe o națiune ce avea dreptul să-și hotărască singură viitorul și se considerau cetățeni (sau, cel puțin, potențiali cetățeni) cu drepturi individuale și îndatoriri față de țara lor. Chiar dacă avea să treacă mult timp până să prindă rădăcini aceste idei, combinația de naționalism și radicalism politic a dat naștere multora dintre atitudinile care aveau să pună capăt imperiilor coloniale și să creeze o nouă Asie în secolul următor.

Unele dintre aceste schimbări aveau să fie resimțite pentru prima dată în China, deși au evoluat foarte lent. Dinastia Qing era încă puterea predominantă din Asia de Est la începutul secolului al XIX-lea, deși mulți critici din interiorul țării considerau că imperiul are nevoie disperată de reformă. Dinastia Qing pierduse atât bani, cât și prestigiu în războaie inutile în regiune, iar sentimentul de declin a fost accentuat și mai mult de cei doi împărați nefericiți care i-au urmat lui Qianlong după moartea acestuia în 1799. Autoritatea curții imperiale părea că se evaporă rapid; succesorul lui Qianlong a fost atacat de mulțime pe străzile Beijingului în 1803, iar încercările fiului său de a eradica creștinismul și alte secte și de a interzice importul de opiu au fost ignorate în mare măsură. Dar, în ciuda acestor probleme, atât chinezii, cât și alți est-asiatici păreau să creadă că dinastia Qing avea să depășească dificultățile și să renască și mai puternică, așa cum făcuseră și manciurienii.

Dar de data aceasta mediul internațional în care funcționa dinastia Qing era în schimbare. După ce şi-au revenit în urma războaielor lor de la granița dintre secole, puterile europene şi-au îndreptat atenția spre China. Ideea era – în special la Londra – că, dacă dinastia Qing era forțată să deschidă porțile imperiului pentru liberul schimb, avea să fie creată o piață uriaşă pentru produsele europene. Comerțul cu Cantonul arăta că exista potențial pentru comerțul sino-european, susțineau britanicii. Iar în anii 1830 se părea că aveau în sfârşit un produs pentru care exista cerere în China. Singura problemă era că acesta era un drog, despre care se ştia că este ilegal (în China) şi că dăunează sănătății, dar pe care Compania Britanică a Indiilor de Est îl producea în cantități mari: opiul.

Opiul nu era cunoscut în China înainte ca britanicii să insiste să-l vândă aici, dar, datorită activităților de contrabandă ale europenilor, devenise disponibil în cantități mult mai mari şi la prețuri mai mici ca oricând. Pe măsură ce consumul de opiu s-a răspândit, guvernul chinez a hotărât să lupte împotriva importării acestui drog. În 1839, împuternicitul împăratului, Lin Zexu, a fost trimis de acesta în Canton cu porunca de a pune capăt tuturor importurilor ilegale, Lin fiind hotărât să-şi îndeplinească misiunea. După ce i-a avertizat pe contrabandişti şi pe asociații lor chinezi, şi-a trimis trupele la depozitele şi vasele străine; acestea au confiscat opiul pe care l-au găsit, l-au dizolvat şi au aruncat restul în ocean. Lin a cerut, de asemenea, ca toți comercianții străini să dea în scris că nu vor încerca să mai aducă opiu în China. Cei care au refuzat să semneze au fost nevoiți să se refugieze pe o insulă stâncoasă din delta Fluviului Perlelor din Canton, insulă pe care au numit-o Hong Kong.

Guvernul londonez a văzut operațiunea antidrog din Canton a lui Lin ca pe un atac împotriva liberului schimb şi o insultă la adresa onoarei britanicilor. A trimis o flotă de 45 de nave din Singapore, care era deja declarat colonie britanică, spre coasta de sud a Chinei. Războiul care a urmat s-a dovedit a fi dezastruos pentru imperiul chinez. Deşi forțele de elită ale dinastiei Qing s-au descurcat destul de onorabil pe uscat împotriva trupelor britanice, flota Maiestății Sale a devastat oraşe şi fortificații ale chinezilor de pe coastă şi a început să urce pe marile fluvii. Atunci când inamicul a mutat războiul pe coastele nordice ale Chinei, membrii dinastiei Qing au decis să facă pace. Beijingul a descoperit că supraviețuirea dinastiei şi stabilitatea imperiului meritau prețul semnării unui acord umilitor cu nişte barbari străini.

Până la sfârşitul secolului al XIX-lea Marea Britanie – căreia i s-au alăturat şi alte state europene, Rusia şi Statele Unite – a continuat să şantajeze China, amenințând cu acțiuni militare ori de câte ori curtea dinastiei Qing nu îi accepta cererile din ce în ce mai mari. Deoarece în termeni militari China rămânea tot mai mult în urma europenilor, tactica a funcționat. Până în 1900 guvernul Qing acceptase să le acorde străinilor anumite concesiuni comerciale. În aceste părți ale

oraşelor chinezeşti, rezervate explicit pentru străini, europenii aveau control politic complet şi toate drepturile de jurisdicţie. Shanghaiul, situat la gura de vărsare a fluviului Yangtze, a devenit cea mai mare aşezare europeană de la est de Suez şi un model de europenizare pentru restul Chinei. În multe privinţe aşezările străine implicau o formă de guvernare colonială, deşi China, ca ţară, nu a fost colonizată niciodată. Poate că anunţul pe care scria „Accesul interzis câinilor sau chinezilor" dintr-un parc din zona portului Shanghai e doar o legendă, dar mulţi chinezi din zonele urbane simţeau cu siguranţă că erau trataţi ca persoane de categoria a doua în propria ţară.

Străinii nu veneau în China doar pentru a se îmbogăţi. Unii veneau să mântuiască suflete. Prezenţa misionarilor străini a crescut rapid la sfârşitul secolului al XIX-lea şi – chiar dacă au făcut puţine convertiri – a generat multe conflicte cu localnicii, mai ales în zonele rurale, unde străinii şi adepţii lor chinezi erau suspectaţi de tot felul de nelegiuiri. Dar misionarii creştini au făcut mult mai mult, nu doar au stârnit controverse. Unii au mediat tradiţia europeană pentru chinezi, traducând texte de ştiinţă, geografie şi istorie şi înfiinţând şcoli şi universităţi în care erau predate „cunoştinţe occidentale". Progresul rapid pe care l-au înregistrat chinezii în însuşirea tehnologiei străine li s-a datorat în cea mai mare parte tot misionarilor; unul dintre ei a fost principalul traducător pentru primul arsenal în stil european din China (pentru care a tradus nu mai puţin de 129 de volume de ştiinţă şi tehnologie în limba chineză).

Dar cel mai mare impact al prezenței misionarilor occidentali în China a fost unul care nu ar fi putut fi anticipat de nimeni şi care, chiar şi atunci când s-a produs, i-a îngrozit pe europeni. În 1843, un tânăr care ieşea împleticindu-se din sala de examinare imperială din Canton după ce picase examenele a primit o broşură creştină de la un misionar baptist american ce trecea pe acolo. Tânărul s-a întors în satul său natal şi, chinuit de frământări, a început să citească despre Noul

Testament. Câteva luni mai târziu Hong Xiuquan şi-a anunţat semenii, luaţi prin surprindere, că el era fiul lui Dumnezeu şi fratele mai mic al lui Iisus Hristos, trimis pe pământ pentru a reînvia dreptatea şi a-l curăţa de demoni. La început s-au înfuriat şi l-au izgonit; comunitatea săracă în care se născuse Hong Xiuquan avea nevoie de o mână de ajutor la strânsul recoltei, nu de profeţi autoproclamaţi. Dar după o vreme a început să câştige adepţi şi mica lui societate care îl venera pe Dumnezeu a reuşit să supravieţuiască.

Grupul lui Hong a supravieţuit deoarece mijlocul secolului al XIX-lea nu era un moment de normalitate în zonele de coastă din sudul Chinei. Războiul cu Marea Britanie ştirbise profund autoritatea dinastiei Qing şi o mare parte a administraţiei – ca să nu mai vorbim de regimul fiscal şi de sistemul de alimentare – era cuprinsă de haos. În unele regiuni bandiţii şi societăţile secrete începuseră să-i jefuiască pe cei slabi şi vulnerabili; oamenii lui Hong erau o minoritate – hakka – ce fusese întotdeauna victimizată de ceilalţi. La sfârşitul anilor 1840, Hong organizase grupuri armate pentru a-şi apăra comunitatea. La începutul anilor 1850, mişcarea de rezistenţă a populaţiei hakka, condusă de Hong, se transformase într-o veritabilă răscoală împotriva dinastiei Qing, fiul lui Dumnezeu asumându-şi un rol secular, ca rege al noului Regat Ceresc al Marii Păci, cunoscut nouă ca Taipin.

Răscoala taipinilor s-a întins în China ca o molimă la mijlocul secolului al XIX-lea şi, împreună cu alte revolte, a fost cât pe ce să răstoarne dinastia Qing. Însufleţite de fervoarea religioasă, trupele taipinilor au preluat controlul asupra celei mai mari părţi a Chinei la sud de Yangtze şi şi-au stabilit capitala la Nanjing, stăpânind-o până în 1864. Hong fiind ocupat să revizuiască Biblia, discipolii săi au creat un stat milenar bazat pe principii religioase, o împărţire justă a pământului şi uciderea duşmanilor lor. Uneori taipinii păreau mai preocupaţi de punerea în practică a idealurilor lor decât de expansiune şi, după 1856, răscoala a intrat în defensivă. Cu toate acestea, a anunţat importante schimbări sociale şi, deşi nu este deloc clar cât de eficiente şi de atrăgătoare erau ele, au avut efecte ideologice distructive reale.

La baza doctrinei sociale a taipinilor nu se afla proprietatea privată, ci satisfacerea comună a nevoilor generale. Pământul era distribuit, în teorie, pentru a fi lucrat în parcele diferenţiate în funcţie de calitate pentru a asigura cote corecte. Şi mai revoluţionară era proclamata extindere a egalităţii sociale şi educaţionale în rândul femeilor. Legarea tradiţională a picioarelor a fost interzisă şi o oarecare austeritate sexuală a marcat aspiraţiile mişcării (deşi nu şi comportamentul „Regelui Ceresc”, Hong Xiuquan). Toate acestea reflectau o combinaţie de elemente religioase şi sociale care se aflau la baza cultului taipinilor şi care ameninţau orânduirea tradiţională. Fără contrarevolta elitelor locale şi sprijinul acordat dinastiei Qing de adversarii lor occidentali (ce preferau

un împărat pe care îl puteau exploata unui nebun mesianic ce avea să le amenințe interesele comerciale), probabil că imperiul s-ar fi prăbuşit. Dar la mijlocul anilor 1860 Beijingul a reuşit în cele din urmă să-şi coordoneze acțiunile şi – ajutat de moartea lui Hong Xiuquan, care a survenit la momentul potrivit – a reuşit să-i înfrângă pe rebeli.

Răscoalele care au avut loc la mijlocul secolului în China au produs daune masive, făcând mai multe victime decât Primul Război Mondial în Europa şi devastând regiuni vitale ale țării. Dar au avut şi un rol transformator. Dinastia Qing de după victorie nu mai semăna deloc cu cea de dinainte. Deşi imperiului i se dăduse o a doua şansă, acesta le era acum îndatorat aliaților regionali şi susținătorilor străini. Ambele tabere au formulat cereri clare dacă dinastia Qing dorea să beneficieze de sprijinul lor şi pe viitor – Marea Britanie şi Franța purtaseră, de fapt, propriul minirăzboi împotriva imperiului în timp ce acesta se lupta cu taipinii ca să supraviețuiască, ducând, printre altele, la distrugerea marelui palat de vară al împăratului, Grădina Perfecțiunii şi Luminii. Pe măsură ce războiul civil se apropia de sfârşit, puterile străine au cerut (şi au primit) şi mai multe concesii din partea dinastiei Qing.

Au existat şi alte pierderi teritoriale în acest secol. China părea să se confrunte cu un atac din partea întregului „Occident", inclusiv a ramificațiilor europene, America şi Rusia. Ruşii au preluat controlul asupra teritoriilor revendicate de China la est de Amur, care au devenit Provinciile Maritime, cu Vladivostok ca oraş principal. În anii 1880, francezii au înființat un protectorat în Vietnam. Vaga, dar vechea suzeranitate a Chinei era subminată; francezii au început să absoarbă întreaga Indochină şi Birmania a fost inclusă în componența Indiilor Britanice în 1886. Anglia, Franța şi Germania au obținut controlul pe termen lung al unor porturi din interiorul Chinei la sfârşitul secolului. Chiar şi italienii erau pe piață, deşi nu s-au ales cu nimic până în 1901. Iar cu mult înainte, puterile occidentale obținuseră concesiuni, împrumuturi şi acorduri pentru a-şi proteja şi a-şi stimula interesele economice şi financiare. Nu este de mirare că la sfârşitul secolului, când un prim-ministru britanic vorbea despre două categorii de națiuni, „cele în viață şi cele muribunde", China a fost privită ca o ilustrare grăitoare a celei din urmă. Oamenii de stat au început să se gândească la împărțirea ei.

Dar, dacă liderii taipinilor erau un soi cu totul nou de chinezi, la fel erau şi cei care i-au învins. Provenind în cea mai mare parte din provinciile din centrul Chinei, după război au cerut o mare autonomie provincială, pe care au folosit-o adesea pentru a experimenta reforme în domeniul educației şi de infrastructură. Şi, cu toate că au fost de acord să jure credință imperiului, credeau că principalele reforme pe care le considerau imperios necesare pentru întregul stat nu puteau fi inițiate decât din provincii. Aceştia erau oameni moderni, care înțelegeau că

China trebuie să-şi modeleze structura administrativă şi sistemul de învăţământ după cele din Occident ca să supravieţuiască şi ştiau că nu mai au mult timp.

Luând în considerare progresele înregistrate, mai ales în provincii, timp de câţiva ani între 1870 şi 1890, mulţi au vorbit despre o „restauraţie" chineză similară cu ceea ce se întâmpla în Japonia. „Mişcarea de autoîntărire" – condusă de unul dintre eroii care au înfrânt răscoala taipinilor, Li Hongzhang – a pus accentul pe ncesitatea de a obţine tehnologie străină pentru a apăra China şi pentru a ajunge Occidentul din urmă. Dar bazele statului trebuiau să fie confucianiste, credea Li. Sloganul „Formă occidentală – esenţă chineză" era comun chiar şi în rândul celor mai radicali dintre primii reformatori din China.

S-au realizat foarte multe lucruri în prima fază a reformei. China şi-a construit primele arsenale moderne, o marină militară şi primele universităţi unde se predau atât cunoştinţe chineze, cât şi străine. A fost înfiinţat un Minister al Afacerilor Externe, cu misiuni diplomatice peste hotare, iar tineri chinezi au fost trimişi în Europa şi America, la studii. Toate acestea s-au întâmplat în ciuda unei opoziţii constante din partea reacţionarilor de la curte. Totuşi, spre sfârşitul anilor 1880, cei care se opuneau schimbării au avut câştig de cauză, în principal apelând la instinctele conservatoare ale lui Cixi, împărăteasa văduvă, care era cea mai influentă la curte după răscoala taipinilor, dominându-i uşor pe cei doi băieţi care au ajus pe rând împăraţi la sfârşitul secolului al XIX-lea. În 1890, epoca de autoîntărire se încheiase la nivel central, chiar dacă unele provincii au continuat să înregistreze progrese.

Urmările refuzului dinastiei Qing de a se reforma au devenit evidente în 1894-1895, când China a purtat şi a pierdut un război cu Japonia pentru influenţa în Coreea. Faptul că imperiul a cedat în ostilităţile cu barbarii occidentali putea fi explicat de dinastia Qing ca o slăbiciune temporară în confruntarea cu un inamic necunoscut până atunci. A pierde însă în faţa barbarilor din Orient, care se aflau în vecinătatea Chinei de secole, era cu totul altă calamitate. Aceasta a umilit imperiul şi dinastia Qing, care îl conducea, şi a pledat atât de puternic pentru reformă, încât tânărul împărat Guangxu s-a răzvrătit împotriva împărătesei văduve şi a iniţiat o perioadă scurtă, dar intensă de reforme juridice şi administrative în 1898. Chiar dacă Cixi şi-a reafirmat puterea după o sută de zile, executându-i sau exilându-i pe unii reformişti marcanţi şi punându-l pe împărat sub arest la domiciliu, acest episod a demonstrat că coeziunea dinastiei Qing – liantul care ţinea China unită de la începutul secolului al XVII-lea – începea să cedeze, chiar şi în inima puterii.

Lucrurile s-au înrăutăţit şi mai mult doi ani mai târziu, când împărăteasa văduvă – parţial pentru a se răzbuna pe modernizatori şi creştini şi pe susţinătorii lor străini – a sprijinit o mişcare dezorganizată de ţărani nemulţumiţi care credeau că, printr-o combinaţie de arte marţiale şi magie, puteau elibera China de năpasta

influenței străine. Boxerii, așa cum au fost numiți de occidentali, nu au reușit mare lucru în afară de uciderea unor misionari occidentali și a chinezilor pe care îi convertiseră, dar au provocat o intervenție europeană și japoneză atât de puternică, încât Beijingul a fost ocupat și Orașul Interzis a fost cucerit și jefuit în august 1900. Cixi a fugit, iar când s-a întors la Beijing, în ianuarie 1902, a condus un regim Qing care era în întregime sub papucul unor puteri străine. S-ar putea spune că străinii preferau dinastia Qing deoarece ajunseseră să creadă că este foarte ușor de exploatat. Dar dinastia Qing reprezenta și un oarecare grad de stabilitate, din ce în ce mai importantă pe măsură ce investițiile străine și împrumuturile din China au crescut. Niciodată o colonie în mod oficial, China începea totuși să fie într-o oarecare măsură colonizată.

Dar puterile străine nu vedeau că sub suprafața societății chineze mocneau necazuri. Pe măsură ce Imperiul Qing căuta cu disperare să introducă noi planuri de reformă și modernizare în urma dezastrului boxerilor, și-a făcut tot mai mulți dușmani în China. Naționaliștii detestau regimul deoarece se vânduse străinilor și era sprijinit de aceștia. Tradiționaliștii îl acuzau că aruncase pe apa sâmbetei principiile confucianiste. Radicalii se plângeau de lipsa de democrație. Iar liderii provinciali credeau că dinastia Qing se pregătea să ia măsuri împotriva noii lor autonomii. Teama că imperiul ar putea reveni la viață a provocat multe provincii să-și declare independența în urma unei răscoale eșuate din 1911.

La începutul anului 1912, majoritatea provinciilor și cea mai mare parte a armatei se revoltaseră pe față; era evident pentru familia imperială că acesta era sfârșitul. Mama ultimului împărat, un băiat de 6 ani, i-a anunțat abdicarea pentru a-i salva viața și a declarat, prin decret imperial, crearea unei republici chineze. Un vechi revoluționar, Sun Yat-sen, care nu luase parte la revoluția propriu-zisă deoarece era mereu plecat ca să strângă bani pentru cauză de la chinezii din vestul Satelor Unite, s-a grăbit să se întoarcă din Denver și a fost declarat președinte al noii republici. Dar guvernarea lui Sun nu a durat mult, deși toate provinciile și-au anunțat adeziunea la noul stat. Curând el a pierdut puterea în favoarea unor lideri militari și provinciali, iar în primii săi 15 ani Republica Chineză a existat mai mult cu numele.

1911-1912 a fost o nouă perioadă de mare cumpănă în istoria Chinei. Pentru prima dată după două mii de ani nu mai exista un imperiu chinez și statul care l-a înlocuit folosea idei clar europene pentru a-i defini rolul, democrația, naționalismul și modernitatea fiind cele mai importante dintre acestea. Și mai important, schimbarea din politică a marcat transformări semnificative și în societatea chineză. În orașele cu un ritm rapid de dezvoltare fuseseră instituite piețe capitaliste unde erau prezenți atât străini, cât și chinezi. Prin intermediul comerțului, al banilor și al călătoriilor unele regiuni din China deveneau din ce în ce mai asociate unei economii în proces de globalizare, iar noi produse, idei și

tipare de comportament s-au răspândit în toată țara. Unora dintre chinezi nu le plăcea această evoluție, în timp ce alții au întâmpinat-o cu brațele deschise şi au profitat de pe urma ei. În secolul XX, formele hibride create de contactul dintre China şi Occident aveau să alimenteze un nou dinamism şi o nouă stare de conflict ce urmau să ducă la unele dintre cele mai negre momente din istoria Chinei moderne şi a lumii moderne.

La începutul secolului al XIX-lea erau puține lucruri care i-ar fi putut indica unui observator superficial că Japonia s-ar putea adapta cu mai mare succes decât China la provocările Occidentului. Totuşi, se schimbaseră deja multe lucruri de la înființarea shogunatului şi existau semne că schimbările aveau să fie mai rapide şi mai profunde odată cu trecerea anilor. Paradoxal, acest lucru a fost pus parțial pe seama succesului epocii Tokugawa. Aceasta adusese pacea. Un rezultat evident a fost că sistemul militar al Japoniei devenise demodat şi ineficient. Samuraii erau, evident, o clasă parazitară; războinicii nu mai aveau ce să facă, doar să se adune în oraşele-cetăți ale seniorilor lor, consumând fără a presta niciun serviciu, o problemă socială şi economică. Perioada lungă de pace a dus, de asemenea, la prosperitate economică, cea mai profundă consecință a epocii Tokugawa. Japonia era deja o societate în plină diversificare, semidezvoltată, cu o economie monetară, cu începuturile unei structuri cvasicapitaliste în agricultură care erodau vechile relații feudale şi cu o populație urbană în creştere. Osaka, cel mai mare centru comercial, avea 300.000-400.000 de locuitori în ultimii ani ai shogunatului. Edo se poate să fi avut un milion. Aceste mari centre de consum erau susținute prin acorduri financiare şi comerciale care au devenit mult mai numeroase şi mai complexe după secolul al XVII-lea. Ele au eliminat vechea idee de inferioritate a clasei comercianților. Chiar şi tehnicile lor de vânzare erau moderne; casa Mitsui din secolul al XVIII-lea (care două secole mai târziu încă era un stâlp al capitalismului japonez) le oferea umbrele gratuite decorate cu sigla sa clienților surprinşi de ploaie în magazinele ei.

Multe dintre aceste schimbări au marcat crearea unei noi bogății de pe urma căreia shogunatul în sine nu a profitat, în mare măsură din cauză că nu a fost capabil s-o impoziteze la o rată care să țină pasul cu propriile necesități în creştere. Principalul venit provenea din impozitul pe orez, care era adunat prin intermediul seniorilor, iar rata impozitului a rămas fixată la nivelul evaluării din secolul al XVII-lea. Prin urmare, impozitarea nu a profitat de pe urma noii avuții create printr-o cultivare şi o utilizare mai bună a pământului şi, deoarece acesta a rămas în mâinile țăranilor înstăriți şi ale mai-marilor satelor, acest lucru a dus la adâncirea contrastelor în provincii. Țăranii mai săraci erau adesea atraşi de piața muncii din oraşe. Acesta a fost alt semn al dezintegrării societății feudale. În oraşe, care sufereau de pe urma unei inflații agravate de devalorizarea monedei shogunatului, doar comercianții păreau să prospere. Un ultim efort de reformă

economică a eşuat în anii 1840. Seniorii au sărăcit şi slujitorii lor şi-au pierdut încrederea; încă înainte de sfârşitul epocii Tokugawa, unii samurai se apucaseră de comerț. Partea lor din impozitele strânse de senior nu mai crescuse față de cea a predecesorilor lor din secolul al XVII-lea; peste tot vedeai samurai sărăciți, nemulțumiți de situația politică – şi familii scăpătate de mari seniori care îşi aminteau de zilele când aveau un statut egal cu familia Tokugawa.

Pericolul evident al acestei situații potențiale de instabilitate era cu atât mai mare cu cât izolarea de ideile străine încetase de mult timp să mai fie absolută. Câțiva oameni educați arătaseră interes față de cărțile care intrau în Japonia pe calea îngustă de acces asigurată de comerțul olandezilor. Japonia era foarte diferită de China în ceea ce priveşte gradul de receptivitate tehnică. „Japonezii sunt isteți şi învață rapid tot ce văd", afirma un olandez în secolul al XVI-lea. Ei au înțeles curând şi au exploatat, aşa cum chinezii nu au făcut-o niciodată, avantajul armelor de foc europene, începând să le producă în cantități mari. Au copiat ceasurile europenilor, pe care chinezii le considerau nişte jucării. Erau dornici să învețe de la europeni, neîmpiedicându-se de tradiții, precum chinezii. Pe marile domenii existau şcoli renumite sau centre de „studii olandeze". Shogunatul însuşi a autorizat traducerea unor cărți străine, un pas important într-o societate în care ştiința de carte era foarte răspândită, deoarece educația în Japonia epocii Tokugawa avusese un succes aproape prea mare: chiar şi tinerii samurai începeau să fie interesați de ideile europene. Insulele erau relativ mici şi comunicarea dintre ele era bună, astfel încât aceste idei noi s-au răspândit uşor. Astfel, Japonia a fost mai puțin dezavantajată atunci când a trebuit să se confrunte cu o provocare nouă şi fără precedent din partea Occidentului.

Prima perioadă a contactului europenilor cu Japonia a luat sfârşit în secolul al XVII-lea, odată cu excluderea la Nagasaki a tuturor europenilor, cu excepția câtorva olandezi, cărora li s-a permis să facă comerț de pe o insulă. Atunci europenii nu se putuseră opune acestui rezultat. Faptul că situația nu avea să rămână mult timp aşa a devenit evident în anii 1840, odată cu exemplul Chinei, pe care unii dintre conducătorii Japoniei o urmăreau din ce în ce mai alarmați. Europenii şi nord-americanii păreau să fie din nou interesați să pătrundă în comerțul asiatic şi să demonstreze o nouă forță irezistibilă în acest sens. Regele olandez îl avertizase pe shogun că izolaționismul nu mai era o politică realistă. Dar nu a existat un acord în rândul conducătorilor Japoniei cu privire la calea mai bună de urmat: rezistența sau compromisul. În fine, în 1851, preşedintele Statelor Unite l-a trimis pe comandantul Perry, un ofițer de marină, să forțeze Japonia să inițieze relații cu americanii. În 1853, sub comanda lui Perry, prima escadră străină care a navigat în apele japoneze a intrat în raza portului Edo, ca simbol al puterii navale a Occidentului. În anul următor, s-a întors şi a urmat prima serie de tratate încheiate cu Marile Puteri de un shogunat reticent.

Sosirea lui Perry ar putea fi văzută, în termeni confucianişti, ca un semn de rău augur care prevestea sfârşitul shogunatului. Fără îndoială, unii japonezi aşa au considerat-o. Totuşi, acest lucru nu s-a întâmplat imediat şi au mai trecut câțiva ani în care s-a reacționat oarecum confuz în fața amenințării externe. Conducătorii Japoniei nu au agreat imediat şi din toată inima o politică de concesiune (a mai existat o încercare de a-i expulza pe străini cu forța) şi viitoarea dinamică a Japoniei a fost stabilită abia în anii 1860. În doar câțiva ani, succesul Occidentului a luat totuşi forma unei serii de aşa-numite „tratate inegale", care îl simbolizau. Privilegiile comerciale, extrateritorialitatea pentru rezidenții străini şi prezența unor reprezentanți diplomatici au fost principalele concesii obținute de Statele Unite, Marea Britanie, Franța, Rusia şi Olanda. Curând după aceea a avut loc înlăturarea shogunatului; incapacitatea sa de a le rezista străinilor a fost unul din factorii care i-au adus sfârşitul, altul fiind amenințarea din partea a două mari conglomerate de putere feudală care începuseră deja să adopte tehnici militare europene pentru a înlocui familia Tokugawa cu un sistem mai eficient şi centralizat aflat sub controlul lor. Au avut loc confruntări între familia Tokugawa şi oponenții săi, dar acestea nu au fost urmate de o recădere în haos şi anarhie, ci de o restabilire a puterii curții şi administrației imperiale în 1868, începând aşa-numita „Restaurație Meiji".

Reapariția împăratului după secole de izolare ceremonială şi acceptarea, în general, a reînnoirii revoluționare care a urmat au fost puse mai presus de toate pe seama dorinței fierbinți a celor mai educați japonezi de a scăpa de „inferioritatea ruşinoasă" față de Occident, din cauza căreia ar fi putut avea aceeaşi soartă ca şi chinezii şi indienii. În anii 1860 atât guvernul shogunului, cât şi unele clanuri trimiseseră mai multe misiuni în Europa. S-a renunțat la toată agitația anti-străini pentru a învăța de la Occident secretele puterii sale. Era aici un paradox. Ca şi în unele țări europene, un naționalism cu rădăcini într-o perspectivă conservatoare asupra societății avea să dizolve mare parte a tradiției pe care ar fi trebuit s-o apere.

Transferarea curții la Edo, care a fost redenumit curând Tokyo („Capitala de Est"), a marcat începutul simbolic al Restauției Meiji şi regenerarea Japoniei; prima sa etapă indispensabilă a fost abolirea structurilor feudale. Ceea ce s-ar fi putut dovedi a fi o întreprindere dificilă şi sângeroasă a fost simplificat de faptul că principalele patru clanuri au renunțat voluntar la pământurile lor în favoarea împăratului, expunându-şi motivele într-un memoriu adresat acestuia. Îi înapoiau împăratului ceea ce fusese inițial în proprietatea sa, afirmau ele, „astfel încât să poată fi aplicată o regulă uniformă pe tot cuprinsul imperiului. Astfel, țara va fi capabilă să devină egală cu celelalte națiuni ale lumii". Aceasta exprima concis etica patriotică ce avea să-i inspire pe conducătorii Japoniei în următoarea jumătate de secol şi care era larg răspândită într-o țară cu un nivel ridicat de

alfabetizare, unde liderii locali puteau face posibilă acceptarea țelurilor naționale într-o măsură imposibilă în altă parte. Într-adevăr, astfel de expresii nu erau neobișnuite în alte țări. Specifice Japoniei erau urgența pe care soarta Chinei o conferise programului, sprijinul emoțional acordat acestei idei de tradiția socială şi morală japoneză şi faptul că tronul imperial era o sursă de autoritate morală în cadrul structurii consacrate ce nu urmărea doar să țină cu dinții de trecut. Aceste condiții au făcut posibile evenimentele din 1868 din Japonia: o revoluție conservatoare care a deschis calea unei schimbări radicale.

Foarte rapid, Japonia a introdus multe instituții proprii guvernării şi societății europene. Un sistem prefectorial de administrație, un sistem poştal, un cotidian, un Minister al Educației, serviciul militar obligatoriu, prima cale ferată, toleranța religioasă şi calendarul gregorian au fost adoptate toate în primii cinci ani. Un sistem reprezentativ de administrație locală a fost inaugurat în 1879 şi, zece ani mai târziu, o nouă constituție instituia un parlament bicameral (fusese deja creată o nobilime pregătindu-se organizarea camerei superioare). De fapt, aceste măsuri au fost mai puțin revoluționare decât ar putea părea la prima vedere, dacă luăm în considerare puternicul accent autoritar al documentului. De asemenea, aproximativ în aceeaşi perioadă, pasiunea inovatoare începea să dea semne de oboseală. Perioada în care lucrurile străine erau la modă se încheiase; un astfel de entuziasm avea să se mai manifeste abia în a doua jumătate a secolului XX. În 1890, un Rescript Imperial privind educația, care avea să fie ulterior citit cu ocazia zilelor importante în fața a generații întregi de elevi japonezi, impunea respectarea datoriilor confucianiste tradiționale de pietate şi supunere filială şi de sacrificiu de sine în favoarea statului dacă este cazul.

O parte – probabil cea mai importantă – a vechii Japonii avea să supraviețuiască revoluției Meiji şi avea să facă acest lucru într-un mod foarte evident; acesta este în parte secretul Japoniei moderne. Dar multe aspecte dispăruseră. Feudalismul nu mai putea fi restaurat niciodată, oricât de generos ar fi fost compensați seniorii cu titluri de stat. O altă expresie uimitoare a noii direcții a fost abolirea vechiului sistem de clase. S-a acordat o atenție deosebită înlăturării privilegiilor samurailor; unii dintre ei au găsit compensație în oportunitățile oferite de noua birocrație, în afaceri – care nu aveau să mai fie o activitate înjositoare – şi în armata şi marina militare modernizate. Pentru acestea s-au folosit instructori străini, deoarece japonezii căutau o excelență demonstrată. Treptat, au renunțat la consilierii militari francezi şi au angajat germani după Războiul Franco-Prusac; britanicii au asigurat instructori pentru marina militară. Tineri japonezi erau trimişi peste hotare pentru a învăța de la sursă alte secrete ale minunatei şi amenințătoarei abilități a Occidentului. Este greu să nu fii impresionat de ardoarea multora dintre aceşti tineri şi a părinților lor şi e imposibil să nu fii impresionat de realizările lor, care au depăşit cu mult granițele

Japoniei şi ale epocii lor. *Shishi* (aşa cum au fost numiți cei mai pătimaşi şi mai dedicați activişti ai reformei) i-au inspirat mai târziu pe liderii naționali de pe tot cuprinsul Asiei, din India până în China.

Indicatorii primari ai succesului reformatorilor sunt economici, dar sunt cu adevărat uimitori. Creşterea s-a bazat pe beneficiile economice ale păcii din epoca Tokugawa. Nu doar împrumutarea tehnologiei şi expertizei europene a declanşat în Japonia o tendință de creştere care nu a fost egalată de niciun alt stat neoccidental. Țara avea deja, din fericire, un număr considerabil de întreprinzători care au fost motivați de profit şi era, fără îndoială, mai bogată decât China, să spunem. În parte, explicația marelui salt înainte al Japoniei a fost şi depăşirea inflației şi lichidarea limitărilor feudale, care îngreunaseră exploatarea întregului potențial al țării. Primul semn de schimbare a fost o creştere suplimentară a producției agricole, deşi țăranii, ce reprezentau patru cincimi din populație în 1868, nu prea au beneficiat de pe urma acesteia. Japonia a reuşit să hrănească o populație în creştere în secolul al XIX-lea cultivând mai mult pământ cu orez şi exploatând mai intensiv terenurile existente.

Deşi dependența de impozitul pe teren s-a diminuat pe măsură ce s-au putut obține mai multe venituri din alte surse, tot țăranul a resimțit cel mai intens prețul noii Japonii. Nici măcar în 1941 fermierii japonezi nu prea se bucurau de roadele modernizării. Rămăseseră cumva în urmă; cu doar un secol înainte strămoşii lor aveau o speranță de viață şi un venit similare cu cele ale britanicilor, însă chiar şi la 1900 nu se putea spune acelaşi lucru şi despre succesorii lor. Existau puține resurse neagricole. Tot mai profitabilul impozit pe terenuri era cel care asigura investițiile. Consumul a rămas scăzut, deşi nu au existat, să spunem, suferințele procesului ulterior de industrializare a Rusiei staliniste. Un nivel ridicat de economii (12% în 1900) a ajutat Japonia să nu depindă de împrumuturi străine, dar a limitat, iarăşi, consumul. Acesta era celălalt aspect al bilanțului expansiunii, ale cărui creditări erau suficient de clare: infrastructura unui stat modern, o industrie locală de armament, un profil ridicat de creditare în ochii investitorilor străini şi o mare expansiune a filării bumbacului şi a altor textile până în 1914.

În cele din urmă, aceste succese au trebuit plătite scump din punct de vedere spiritual. Chiar şi în timp ce căuta să învețe de la Occident, Japonia s-a orientat spre interior. Influențele religioase „străine” ale confucianismului şi chiar, la început, ale budismului au fost atacate de susținătorii cultului de stat şintoist, care, inclusiv în timpul shogunatului, începuseră să accentueze şi să sporească rolul împăratului ca întruchipare a divinității. Pretențiile de loialitate față de împărat ca nucleu al națiunii au ajuns să primeze în fața principiilor cuprinse în noua constituție, care s-ar fi putut dezvolta în direcții liberale în alt cadru cultural. Caracterul regimului s-a exprimat uneori nu atât prin instituțiile sale liberale, cât prin acțiunile represive ale poliției imperiale. Majoritatea oamenilor de stat din

epoca Meiji au crezut că cele mai importante două îndatoriri ale lor impuneau o mare autoritate guvernamentală. Modernizarea economiei nu însemna planificare în accepțiunea modernă, ci o puternică inițiativă din partea guvernului şi politici fiscale dure. Cealaltă problemă era ordinea. Puterea imperială mai intrase într-un con de umbră din cauza incapacității sale de a răspunde amenințării pe acest front şi acum existau pericole noi, deoarece nu toți conservatorii puteau să se împace cu noua Japonie. Roninii nemulțumiți – samurai dezrădăcinați, fără stăpâni – erau o sursă a problemelor. O alta era sărăcia țăranilor; au fost zeci de răscoale în primul deceniu al epocii Meiji. În timpul revoltei Satsuma din 1877 noile forțe recrutate de guvern au demonstrat că pot face față rezistenței conservatoare. Aceasta a fost ultima dintre mai multe revolte împotriva Restaurației şi ultima mare provocare din partea conservatorismului.

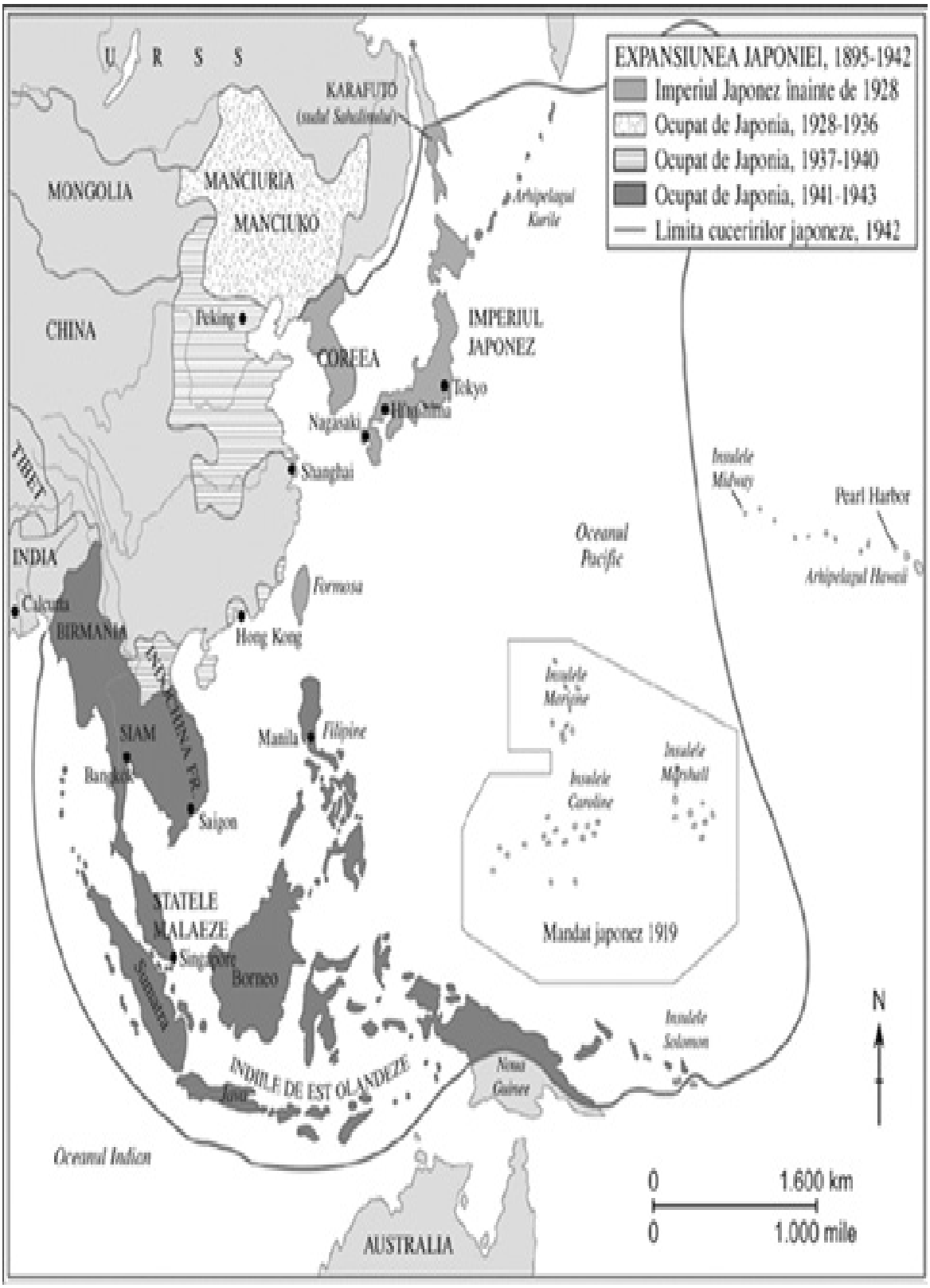
EXPANSIUNEA JAPONIEI, 1895-1942
Imperiul Japonez înainte de 1928
Ocupat de Japonia, 1928-1936
Ocupat de Japonia, 1937-1940
Ocupat de Japonia, 1941-1943
Limita cuceririlor japoneze, 1942
U R S S
KARAFUTO
(sudul Sahalinului)
MONGOLIA
MANCIURIA
MANCIUKO
Arhipelagul Kurile
CHINA
Peking
COREEA
IMPERIUL JAPONEZ
Tokyo
Hiroshima
Nagasaki
Shanghai
TIBET
Insulele Midway
Pearl Harbor
Oceanul Pacific
INDIA
Calcutta
Formosa
BIRMANIA
Hong Kong
INDOCHINA FR.
Insulele Marșine
SIAM
Manila
Filipine
Insulele Caroline
Insulele Marshall
Bangkok
Saigon
STATELE MALAEZE
Singapore
Mandat japonez 1919
Sumatra
Borneo
Insulele Solomon
INDIILE DE EST OLANDEZE
Java
Noua Guinee
Oceanul Indian
AUSTRALIA
N
0 1.600 km
0 1.000 mile

Energiile samurailor nemulțumiți aveau să fie treptat atrase în serviciul noului stat, dar acest lucru nu a însemnat că implicațiile pentru Japonia au fost în totalitate benefice; ei au accentuat în anumite sectoare-cheie ale vieții naționale un naționalism asertiv care avea să ducă ulterior la agresiune externă. Imediat, acest lucru avea şanse să-şi găsească expresia nu doar în resentimente față de Occident, ci şi în ambiții imperiale vizând teritoriile continentale învecinate. Modernizarea pe plan intern şi aventura pe plan extern s-au aflat adesea în tensiune în Japonia după Restaurația Meiji, dar pe termen lung au acționat în aceeaşi direcție. Mişcările populare şi democratice au resimțit în mod special imboldul imperialismului.

China era victima predestinată şi avea să fie tratată mult mai dur de invadatorii asiatici decât de oricare dintre statele occidentale. La început a fost amenințată doar indirect de Japonia. Aşa cum supremația Chinei în teritoriile vasale de la granițele sale era contestată de europeni în Tibet, Birmania şi Indochina, japonezii o amenințau în fostul imperiu al Coreei, un stat de mult vasal Beijingului. Japonezii erau de mult interesați de acest teritoriu, în parte din motive strategice: la strâmtoarea Tsushima continentul era cel mai aproape. Dar japonezii erau preocupați şi de posibilele ambiții ale Rusiei în Extremul Orient, mai ales în Manciuria, şi de incapacitatea Chinei de a le rezista.

În 1876 s-a făcut o mutare directă; sub amenințarea cu acțiuni militare şi navale (precum cele desfăşurate de europeni împotriva Chinei şi de Perry împotriva Japoniei), coreenii au acceptat să-şi deschidă trei dintre porturi pentru japonezi şi să facă schimb de reprezentanți diplomatici. Acesta era un afront adus Chinei. Japonia trata Coreea ca pe o țară independentă şi negocia cu aceasta ignorând curtea imperială de la Beijing, care revendica suveranitatea asupra Coreei. Unii japonezi doreau chiar mai mult. Ei îşi aminteau de invaziile japoneze anterioare din Coreea şi de pirateria profitabilă din apele sale teritoriale şi râvneau la bogățiile minerale şi naturale ale acestei țări. Oamenii de stat ai Restaurației nu au cedat imediat unor astfel de presiuni, dar într-un fel se grăbeau încet. În anii 1890 a fost făcut încă un pas care a implicat Japonia în primul ei război major de după Restaurație, împotriva Chinei. A obținut o victorie zdrobitoare, dar aceasta a fost urmată de o umilire națională în 1895, când un grup de puteri occidentale au forțat Japonia să accepte un tratat de pace mult mai puțin avantajos decât cel pe care ea îl impusese Chinei (care includea o declarație de independență a Coreei).

În acest moment, resentimentele împotriva Occidentului s-au combinat cu entuziasmul legat de expansiunea în Asia. Aversiunea populației față de „tratatele inegale” atinsese un punct critic, iar dezamăgirea din 1895 a pus paie pe foc. Guvernul japonez avea interesele sale în susținerea mişcărilor revoluționare din China şi acum le oferea şi un slogan: „Asia pentru asiatici”. De asemenea, devenea limpede pentru puterile occidentale că relațiile cu Japonia erau foarte

diferite de intimidarea Chinei. Japonia era recunoscută din ce în ce mai mult ca stat „civilizat”, care nu trebuia tratat la fel cu celelalte națiuni neeuropene. Un simbol al schimbării a fost anularea, în 1899, a unui semn umilitor al supremației europene, extrateritorialitatea. Apoi, în 1902, s-a produs cea mai clară recunoaştere a acceptării Japoniei ca partener egal în Occident: o alianță anglo-japoneză. Japonia, s-a afirmat, se alăturase Europei.

Pe lângă Marea Britanie, Rusia era la acea dată puterea europeană supremă din Asia de Est. În 1895 rolul său fusese decisiv; expansiunea sa teritorială ulterioară le-a demonstrat clar japonezilor că mult râvnitul trofeu reprezentat de Coreea le putea scăpa printre degete dacă mai aşteptau mult. Construirea unor căi ferate în Manciuria, dezvoltarea Vladivostokului şi activitatea comercială a ruşilor în Coreea – unde politica nu se limita la lupta dintre facțiunile proruseşti şi cele projaponeze – erau factori alarmanți. Cel mai grav era că ruşii preluaseră baza navală de la Port Arthur de la chinezii lipsiți de vlagă. În 1904, japonezii au atacat. Rezultatul, după un an de război în Manciuria, a fost o înfrângere umilitoare a ruşilor. A fost sfârşitul pretențiilor țariste în Coreea şi în sudul Manciuriei, unde influența japoneză a devenit de acum dominantă; alte teritorii au trecut în posesia japonezilor până în 1945. Dar victoria japonezilor a însemnat mult mai mult decât atât. Pentru prima dată după Evul Mediu, nişte neeuropeni învinseseră o putere europeană într-un război major. Reverberațiile şi repercusiunile au fost colosale.

Se poate considera acum că anexarea formală a Coreei de către Japonia din 1910, împreună cu revoluția din China din anul următor şi sfârşitul dinastiei Qing, reprezintă o piatră de hotar, finalul primei etape a răspunsului dat de Asia Occidentului, precum şi un moment de cotitură. Asiaticii au reacționat foarte diferit la provocările occidentale. Unul din cele două state care aveau să devină marile puteri asiatice în a doua jumătate a secolului a fost Japonia, care se imunizase împotriva amenințării din partea Occidentului acceptând virusul modernizării. Cealaltă, China, s-a străduit mult timp să nu facă la fel.

În ambele cazuri, Occidentul a asigurat un stimul, atât direct, cât şi indirect, pentru revoltă, deşi într-un caz aceasta a fost controlată cu succes, iar în celălalt nu. De asemenea, în ambele situații, soarta puterii asiatice nu a fost marcată doar de propria reacție, ci şi de relațiile dintre puterile occidentale. Rivalitățile lor au generat agitația din China care i-a alarmat şi i-a tentat atât de mult pe japonezi, în timp ce alianța anglo-japoneză i-a asigurat că îl pot lovi pe marele lor dușman, Rusia lipsită de sprijin. În câțiva ani, şi Japonia, şi China aveau să participe de pe poziții formale egale cu celelalte puteri la Primul Război Mondial.

Între timp, exemplul Japoniei şi, mai presus de toate, victoria sa împotriva Rusiei au constituit o sursă de inspirație pentru ceilalți asiatici, singurul mare motiv care i-a făcut să se întrebe dacă stăpânirea europeană era inevitabilă. În

1905, un om de ştiinţă american îi numea deja pe japonezi „egalii popoarelor occidentale”. Ceea ce reuşiseră ei, întorcând capacităţile şi ideile Europei împotriva acesteia, nu puteau reuşi oare şi ceilalţi asiatici?

Peste tot în Asia, instituţiile europene au lansat sau au contribuit la lansarea unor transformări care au accelerat prăbuşirea hegemoniei politice a Europei. Ele au adus cu sine idei despre naţionalism şi umanitarism, despre democraţie, dislocarea de către misionarii creştini a societăţii şi credinţei locale şi o nouă exploatare nesancţionată de obiceiurile locale; toate acestea au contribuit la declanşarea schimbării politice, economice şi sociale. Reacţiile instinctive, precum revolta indienilor sau răscoala boxerilor, au fost primele şi cele mai evidente reacţii, dar au existat şi altele care aveau în faţă un viitor mult mai important. Acest lucru a fost valabil în special în India, cel mai mare şi mai important dintre teritoriile coloniale.

În 1877, Parlamentul i-a acordat reginei Victoria titlul de „împărătească a Indiei”; unii englezi au râs şi câţiva s-au opus, dar nu par să fi existat mulţi care să considere că acest lucru ar fi contat prea mult. Majoritatea se gândeau că supremaţia britanicilor va fi permanentă sau aproape permanentă acolo şi nu prea îşi băteau capul cu titlurile. Ei ar fi fost de acord cu compatriotul lor care a afirmat: „Nu ne aflăm în India pentru a ne face plăcuţi” şi care susţinea că doar o guvernare severă şi fermă putea împiedica izbucnirea altei revolte. Alţii ar fi fost de acord şi cu viceregele britanic, care a declarat la începutul secolului XX că, „atât timp cât conducem India, suntem cea mai mare putere din lume. Dacă o pierdem, vom ajunge imediat la rangul de putere de mâna a treia”. Această afirmaţie cuprinde două adevăruri importante. În primul rând, contribuabilul indian plătea pentru apărarea unei mari părţi din Imperiul Britanic; trupele indiene au fost folosite pentru a susţine imperiul din Malta până în China şi întotdeauna exista o rezervă strategică pe subcontinent. În al doilea rând, politica tarifară indiană era subordonată realităţilor comerciale şi industriale britanice.

Acestea erau realităţi dure, a căror importanţă era din ce în ce mai greu de ignorat. Totuşi, ele nu spuneau întreaga poveste a Indiilor Britanice. Guvernarea unei cincimi din omenire nu se rezuma la frică, lăcomie, cinism sau sete de putere. Oamenilor nu le este uşor să urmărească scopuri colective fără vreun mit care să le justifice şi acest lucru era valabil şi în cazul britanicilor din India. Unii dintre ei se considerau moştenitori ai romanilor, pe care o educaţie clasică îi învăţase să-i admire, purtând cu stoicism povara unei vieţi însingurate într-un ţinut străin pentru a aduce pacea celor aflaţi în conflict şi legea popoarelor care nu aveau una. Alţii vedeau în creştinism un dar preţios cu care trebuiau să distrugă idoli şi să elimine obiceiurile rele. Unii nu formulau niciodată deschis astfel de opinii, dar erau pur şi simplu convinşi că ceea ce aduceau ei era mai bun decât ceea ce găseau acolo şi că, prin urmare, era bine ce făceau.

La baza tuturor acestor perspective era convingerea unei superiorități – şi nu este nimic surprinzător aici; aceasta i-a animat dintotdeauna pe unii imperialişti. Dar, spre sfârşitul secolului al XIX-lea, ea a fost întărită foarte mult de ideile rasiste la modă şi de o reflectare distorsionată a ceea ce se credea că susține ştiința biologică din acel moment despre supraviețuirea celui mai bine adaptat. Astfel de idei au oferit încă un pretext pentru o separare socială şi mai accentuată a britanicilor de indienii din India după şocul revoltei. Deşi un număr mic de proprietari de pământuri indieni şi conducători indigeni au fost numiți în ramura legislativă a guvernării, abia la sfârşitul secolului acestora li s-au alăturat şi indieni aleşi de popor. Mai mult, deşi indienii puteau da concurs pentru a intra în serviciul civil, existau obstacole importante în calea accesului lor în rândul factorilor de decizie. Şi în armată indienii erau ținuți departe de funcțiile superioare de conducere.

Cea mai mare parte a armatei britanice a fost întotdeauna staționată în India, unde eficiența sa şi monopolul asupra artileriei, alături de faptul că regimentele indiene erau conduse de europeni, trebuiau să dea asigurări că nu avea să mai izbucnească vreo revoltă. Oricum, introducerea căilor ferate, a telegrafului şi a armelor mai avansate a venit în sprijinul guvernului din India, la fel cum s-a întâmplat în orice țară europeană. Dar nici forța armată, nici convingerea unei superiorități rasiale nu explicau siguranța de sine a stăpânirii britanice. Recensământul din 1901 a arătat că erau aproape 300 de milioane de indieni. Aceştia erau guvernați de aproximativ 900 de funcționari civili albi. De regulă, era cam un soldat britanic la fiecare 4.000 de indieni. Aşa cum s-a exprimat plastic un englez la un moment dat, dacă toți indienii ar fi ales să scuipe în acelaşi moment, compatrioții săi ar fi fost înecați.

Indiile Britanice se bazau şi pe politici atent administrate. Una dintre presupunerile care au stat la baza acestora după revoltă a fost că trebuia să se intervină cât mai puțin posibil în societatea indiană. Infanticidul feminin a fost interzis, deoarece era o crimă, dar nu avea să se facă nicio încercare de a interzice poligamia sau căsătoriile între copii (deşi după 1891 căsătoria nu era legală până când soția nu împlinea vârsta de 12 ani). Litera legii avea să se aplice în afara celor sancționate de religia hindusă. Acest conservatorism a fost reflectat de o nouă atitudine față de conducătorii indieni. Revolta demonstrase că aceştia erau, de regulă, loiali; cei care se ridicaseră împotriva autorităților fuseseră provocați de faptul că britanicii le anexaseră pământurile. Drepturile lor au fost, prin urmare, respectate riguros după revoltă; prinții îşi conduceau statele independent şi practic fără a fi traşi la răspundere, ținuți în frâu doar de teama lor de reprezentanții britanici pe probleme politice rezidenți la curtea lor. Statele indigene cuprindeau peste o cincime din populație. În alte părți, britanicii căutau să câştige bunăvoința aristocrației indigene şi a proprietarilor de pământuri.

Astfel, ei căutau sprijinul unor grupuri-cheie de indieni, dar asta i-a determinat adesea pe britanici să se bazeze pe cei ale căror puteri de conducere erau deja subminate de transformarea socială. Absolutismul luminat în detrimentul lor, dar în interesul țărănimii (aşa cum se întâmplase la începutul secolului) a dispărut acum. Toate acestea s-au numărat printre consecințele nefaste ale revoltei.

Totuşi, Indiile Britanice nu au fost mai capabile să se asigure permanent împotriva schimbării decât era oricare altă guvernare imperială. Chiar succesul lor le-a stat în cale. Eliminarea războaielor a favorizat creşterea populației – şi una dintre consecințe a fost creşterea frecvenței foametei. Dar asigurarea altor moduri de câştigare a existenței în afară de agricultură (care era o posibilă soluție a problemei unei regiuni rurale suprapopulate) a fost îngreunată de obstacolele aflate în calea industrializării Indiei. Acestea erau generate în mare măsură de o politică tarifară în interesul producătorilor britanici. Clasa industriaşilor indieni care se forma treptat nu avea, prin urmare, sentimente foarte calde față de autorități şi li se opunea din ce în ce mai mult. Acestora li s-au adăugat tot mai mulți indieni care primiseră o educație după modelul englezesc şi care se înfuriaseră ulterior, comparându-i preceptele cu practica comunității britanice din India. Alții, care merseseră în Anglia să studieze la Oxford, la Cambridge sau în şcolile de avocatură, au fost şi mai iritați de contrast: în Anglia, la sfârşitul secolului al XIX-lea, existau chiar membri indieni ai Parlamentului, în timp ce un absolvent indian din India putea fi disprețuit de un soldat britanic şi s-a stârnit rumoare în rândul rezidenților britanici în anii 1880, când un vicerege a vrut să elimine „distincția jignitoare” ce împiedica aducerea unui european în fața unui magistrat indian. Unii analizaseră şi lecturile recomandate de mentorii lor; John Stuart Mill şi Mazzini urmau, astfel, să aibă o influență uriaşă în India şi, prin intermediul liderilor săi, în tot restul Asiei.

Resentimentele erau deosebit de puternice în rândul hinduşilor din Bengal, centrul istoric al puterii britanice: Calcutta era capitala Indiei. În 1905, această provincie era împărțită în două. Această divizare a adus pentru prima dată Indiile Britanice în conflict cu ceva ce nu existase înainte de 1857, o mişcare naționalistă indiană.

Dezvoltarea unui sentiment național a fost lentă, capricioasă şi neregulată. A fost parte a unui set complex de procese care au dus la formarea politicii indiene, deşi nu a fost în niciun caz cea mai importantă în toate localitățile şi la toate nivelurile. Mai mult, în fiecare etapă, sentimentul național era puternic influențat de forțele neindiene. Occidentaliştii britanici de la începutul secolului al XIX-lea începuseră să redescopere cultura indiană clasică, esențială atât pentru respectul de sine al naționalismului hindus, cât şi pentru depăşirea problemelor provocate de diviziunile uriaşe ale subcontinentului. Erudiții indieni au început apoi să scoată la lumină, sub îndrumarea europenilor, cultura şi religia cuprinse în

scripturile în sanscrită, care fuseseră neglijate; prin intermediul acestora ei au putut formula o concepție despre hinduism foarte îndepărtată de acumulările bogate şi fantastice, dar şi superstiţioase ale formei sale populare. La sfârşitul secolului al XIX-lea, această recuperare a trecutului arian şi vedic – India islamică era practic ignorată – ajunsese suficient de departe pentru ca hinduşii să răspundă încrezători reproşurilor misionarilor creştini şi să treacă la un contraatac cultural. Un emisar hindus la un „Parlament al religiilor" organizat în 1893 la Chicago nu doar a câştigat o stimă deosebită şi a captat atenția prin afirmația că hinduismul este o mare religie, capabilă să revigoreze viața spirituală a altor culturi, ci a făcut chiar şi convertiri.

Conştiința națională, ca şi activitatea politică pe care avea s-o sprijine, a fost mult timp limitată la un mic număr de oameni. Propunerea ca hindi să fie limba Indiei a părut extrem de nerealistă când sute de limbi şi dialecte fragmentau societatea indiană şi hindi nu putea exercita o atracție decât pentru o mică elită care încerca să-şi consolideze legăturile pe subcontinent. Apartenența la această elită era definită de educație mai mult decât de avere: coloana sa vertebrală era formată din acei hinduşi, adesea bengalezi, care se simțeau deosebit de dezamăgiți de faptul că, în ciuda randamentului lor educațional, nu câştigaseră o participare adecvată la conducerea Indiei; în 1887 doar o duzină de indieni intraseră în serviciul public indian prin concurs. Indiile Britanice păreau hotărâte să mențină supremația rasială a europenilor şi să se bazeze pe interese conservatoare precum cele ale prinților şi proprietarilor de pământuri, excluzându-i şi, poate chiar mai important, umilindu-i pe *babu*, hinduşii educați din clasa de mijloc care trăiau în oraşe.

Un nou respect de sine cultural şi un sentiment tot mai accentuat de revoltă față de recompense şi insulte au constituit fundalul constituirii Congresului Național Indian. Preludiul imediat a fost agitația stârnită de eşecul propunerilor guvernului – din cauza protestelor unor rezidenți europeni – de a-i trata egal pe indieni şi pe europeni în tribunale. Dezamăgirea l-a făcut pe un englez, fost funcționar, să facă paşii care au condus la prima conferință a Congresului Național Indian de la Bombay, în decembrie 1885. Şi inițiativele viceregelui jucaseră aici un rol, iar europenii aveau să dețină mult timp supremația în administrarea Congresului. Şi aveau să-l trateze de sus şi mai mult timp cu protecția şi consilierea de la Londra. Un simbol al complexității impactului european asupra Indiei a fost faptul că unii delegați indieni au participat la lucrările Congresului în haine europene, purtând fracuri şi jobene care contrastau comic cu climatul țării lor, dar care erau ținuta formală a conducătorilor ei.

Prin declarația sa de principii, Congresul şi-a exprimat curând angajamentul față de unitatea şi regenerarea naționale: aşa cum se întâmplase deja în Japonia şi China şi cum avea să se întâmple în multe alte țări mai târziu, acesta era produsul

clasic al impactului ideilor europene. Dar la început nu a aspirat la autonomie. Congresul a încercat, mai curând, să asigure un mijloc de a-i comunica viceregelui punctele de vedere ale indienilor şi şi-a proclamat „loialitatea nestrămutată” față de coroana britanică. Abia după 20 de ani, în care perspective naționaliste mult mai extreme câştigaseră adepți în rândul hinduşilor, a început să discute despre declararea independenței. În această perioadă atitudinea sa devenise ostilă şi tensionată din cauza defăimării de către unii rezidenți britanici care l-au declarat nereprezentativ şi a lipsei de reacție din partea unei administrații ce sprijinea acest punct de vedere şi prefera să lucreze prin intermediul unor forțe sociale mai tradiționale şi conservatoare. Extremiştii au devenit mai insistenți. În 1904 s-au înregistrat victoriile inspiratoare ale Japoniei împotriva Rusiei. Un motiv de conflict a fost în anul următor împărțirea Bengalului.

Scopul acesteia a fost dublu: era convenabilă din punct de vedere administrativ şi avea să submineze naționalismul în Bengal, creând un Bengal de Vest, în care exista o majoritate hindusă, şi un Bengal de Est, cu o majoritate musulmană. Asta a detonat butoiul de pulbere acumulat de mult. A început imediat o luptă pentru putere în Congres. La început s-a evitat o ruptură printr-un acord cu privire la obiectivul reprezentat de *swaraj*, care în practică putea însemna o autonomie precum cea de care se bucurau dominioanele cu populație albă: exemplul lor era sugestiv. Extremiştii au fost încurajați de revoltele anti-împărțire. A fost folosită o nouă armă împotriva britanicilor, boicotarea unor produse, care, se spera, putea fi extinsă şi la alte forme de rezistență pasivă, precum neplata impozitelor şi refuzul soldaților de a executa ordinele. În 1908 extremiştii au fost excluşi din Congres. În acest moment, o a doua consecință a devenit evidentă: extremismul genera terorism. Din nou au fost importante modelele străine. Terorismul revoluționar rus s-a alăturat acum isprăvilor lui Mazzini şi biografiei lui Garibaldi, eroicul lider de gherilă al independenței Italiei, ca influențe decisive exercitate asupra unei Indii în plină formare. Extremiştii susțineau că crima politică nu este o crimă obişnuită. Asasinatele şi detonarea unor bombe au fost contracarate de guvern cu măsuri represive speciale.

A treia consecință a împărțirii a fost, poate, şi cea mai importantă. A scos la lumină scindarea dintre musulmani şi hinduşi. Din motive care datau de la percolarea Indiei musulmane înainte de revoltă printr-o mişcare reformatoare islamică, wahabismul arab, musulmanii indieni se simțeau de un secol din ce în ce mai diferiți de hinduşi. Pierzând încrederea britanicilor din cauza încercărilor de a reînvia Imperiul Mogul în 1857, ei nu au reuşit să obțină prea multe funcții în administrație sau în domeniul judiciar. Hinduşii reacționaseră mai prompt decât musulmanii la posibilitățile în materie de educație care le erau oferite de Indiile

Britanice; ei aveau o importanță comercială mai mare şi mai multă influență asupra guvernului. Dar şi musulmanii îşi găsiseră susținători în rândul britanicilor, care înființaseră un nou colegiu, islamic, asigurând educația englezească necesară pentru a concura cu hinduşii, şi care ajutaseră la crearea unor organizații politice musulmane. Unii funcționari publici englezi au început să realizeze potențialul de contrabalansare a presiunii exercitate de hinduşi pe care îl puteau câştiga astfel Indiile Britanice. Intensificarea practicii ritualice hinduse, precum mişcarea de protejare a vacilor, nu a făcut decât să lărgească prăpastia dintre cele două comunități.

Cu toate acestea, abia în 1905 ruptura a devenit – şi a rămas – una dintre regulile de bază ale politicii de pe subcontinent. Cei care se opuneau împărțirii făceau campanie afişând simboluri şi sloganuri hinduse. Guvernatorul britanic al Bengalului de Est îi favoriza pe musulmani în detrimentul hinduşilor şi se străduia să le stimuleze interesul față de noua provincie. A fost înlăturat din funcție, dar ideile inoculate de el prinseseră rădăcini: musulmanii din Bengal au deplâns demiterea sa. Părea că se va forma o antantă anglo-musulmană, ceea ce i-a inflamat şi mai mult pe teroriştii hinduşi. Pentru a înrăutăți şi mai mult lucrurile, toate acestea s-au petrecut în cinci ani (din 1906 până în 1910) în care prețurile au crescut mai rapid ca oricând după răscoală.

Un set important de reforme politice acceptate în 1909 nu a reuşit decât să schimbe oarecum formele de operare a forțelor politice care aveau să domine în continuare istoria Indiei până la sfârşitul stăpânirii britanice, aproape 40 de ani mai târziu. Pentru prima dată au fost numiți indieni în consiliul ce îl sfătuia pe ministrul britanic care răspundea de India şi, mai important, s-au instituit şi locuri – bazate pe alegeri – pentru indieni în consiliile legislative. Dar alegerile aveau să implice electorate cu o bază comunală; împărțirea Indiei între hinduşi şi musulmani a fost astfel instituționalizată.

În 1911, pentru prima şi singura dată, un monarh britanic a vizitat India. Un mare *durbar* imperial a fost organizat la Delhi, vechea reşedință a împăraților moguli, care devenea acum capitala Indiilor Britanice în locul Calcuttei. Prinții Indiei au venit să-şi prezinte omagiile; Congresul nu a pus la îndoială datoria sa față de tron. Accederea la tron a lui George al V-lea în acelaşi an fusese marcată de conferirea unor beneficii reale şi simbolice, dintre care cel mai important şi mai semnificativ din punct de vedere politic a fost reunificarea Bengalului. Dacă a existat un moment de apogeu al Indiei Britanice, acesta a fost.

Totuşi, stăpânirea britanică asupra Indiei se eroda de la temelie, atât în India, cât şi în Marea Britanie. Politica de favorizare a musulmanilor sporise resentimentele hinduşilor, în timp ce musulmanii simțeau acum că guvernul încălcase înțelegerile făcute cu ei prin anularea împărțirii Bengalului. Se temeau ca hinduşii să nu-şi recapete supremația în provincie. Hinduşii, la rândul lor, au

considerat această concesie o dovadă a faptului că rezistența dăduse roade şi au început să facă presiuni pentru abolirea dispozițiilor electorale comunale pe care le prețuiau musulmanii. Prin urmare, britanicii reuşiseră să piardă în mare parte sprijinul musulmanilor chiar înainte de primele decenii ale secolului XX, când elitele musulmane din India au fost presate din ce în ce mai mult de musulmanii din clasele de mijloc vulnerabili la atracția exercitată de o mişcare panislamică. În 1914 atenția britanicilor s-a îndreptat tot mai mult spre Europa. În acelaşi timp, nu două, ci trei forțe dictau ritmul în politica Indiei: britanicii, hinduşii şi musulmanii. Aici era originea viitoarei destrămări a singurei unități politice pe care subcontinentul o cunoscuse vreodată şi, la fel ca această unitate, a fost în aceeaşi măsură rezultatul interacțiunii unor forțe neindiene şi indiene.

India era cea mai mare masă de populație neeuropeană şi de teritoriu sub stăpânire europeană din Asia, dar spre sud-est şi în Indonezia, cândva parte a unei sfere culturale indiene, se aflau şi alte posesiuni imperiale. Cu excepția Siamului, care se crampona de o independență fragilă, toată această regiune vastă cu aproximativ 100 de milioane de locuitori în 1900 era colonizată: Birmania a fost ocupată de Marea Britanie în 1886 şi guvernată ca provincie a Indiilor Britanice. Malaysia peninsulară şi unele regiuni din Borneo erau formate din principate sub protectoratul Marii Britanii, avându-şi centrul comercial în Singapore, colonie a coroanei britanice. Restul lumii malaysiene – cele 13.000 de insule dinspre sud, având în centru Java – fusese colonizată treptat de Compania Olandeză a Indiilor de Est de la începutul secolului al XVII-lea, iar la 1800 devenise colonie naționalizată a Olandei, numită Indiile de Est Olandeze. În est, Franța ocupase Vietnamul (între 1862 şi 1884), Cambodgia (1867) şi, în fine, Laosul, începând din 1893.

Colonizarea europeană rescrisese regulile într-o regiune care de secole îşi dezvolta propriile culturi puternice, interacționând cu India şi China. Dinastia Qing a continuat să creadă că îşi putea păstra relațiile tributare cu statele sud-est-asiatice şi în secolul al XIX-lea, dar spre mijlocul secolului acestea se destrămau rapid, chiar dacă o parte a influenței Chinei s-a menținut prin intermediul minorităilor chineze semnificative din regiune. În schimb, în unele părți ale regiunii (precum în Coreea, mai la nord) ideile de națiune şi naționalitate au început să ia naştere în rândul anumitor segmente ale elitei cam în aceeaşi perioadă în care aceste țări au fost colonizate de puteri europene. Spre deosebire de unele regiuni din Africa, de exemplu, cele mai multe țări sud-est-asiatice aveau elite puternice care au supraviețuit procesului de colonizare şi care au îmbrățişat curând cel puțin o parte a agendei naționaliste. Asta mai ales în Vietnam, unde conflictul dintre naționalişti şi străini avea să ducă la un război de aproape 50 de ani.

Regiunea cea mai populată – şi cea mai complexă din punct de vedere cultural – era sectorul insular al Malaysiei, în largul coastei sudice a Asiei. Aici islamul devenise religie dominantă din secolul al XIV-lea, înlocuind mai vechile regate hinduse sau budiste. Influența chineză directă fiind mai redusă decât în regiunile din nord, o serie de sultanate dominau scena, cu centrul în Java şi Sumatra, doar Bali păstrând hinduismul până astăzi. Sultanatul Mataram din Java domina la sfârşitul secolului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea, dar a trebuit să se lupte cu o nouă putere: Compania Olandeză a Indiilor de Est îşi extindea posesiunile comerciale şi în insule şi – la fel ca şi cea britanică – a început să colonizeze unele părți ale regiunii pentru a proteja profitabilul comerț cu mirodenii. În 1619 întemeiase Batavia (actuala Jakarta), iar la 1800 „capitala" companiei era un centru urban înfloritor cu o populație majoritar chineză şi comercianți şi administratori olandezi, dar foarte puțini javanezi sau malaysieni.

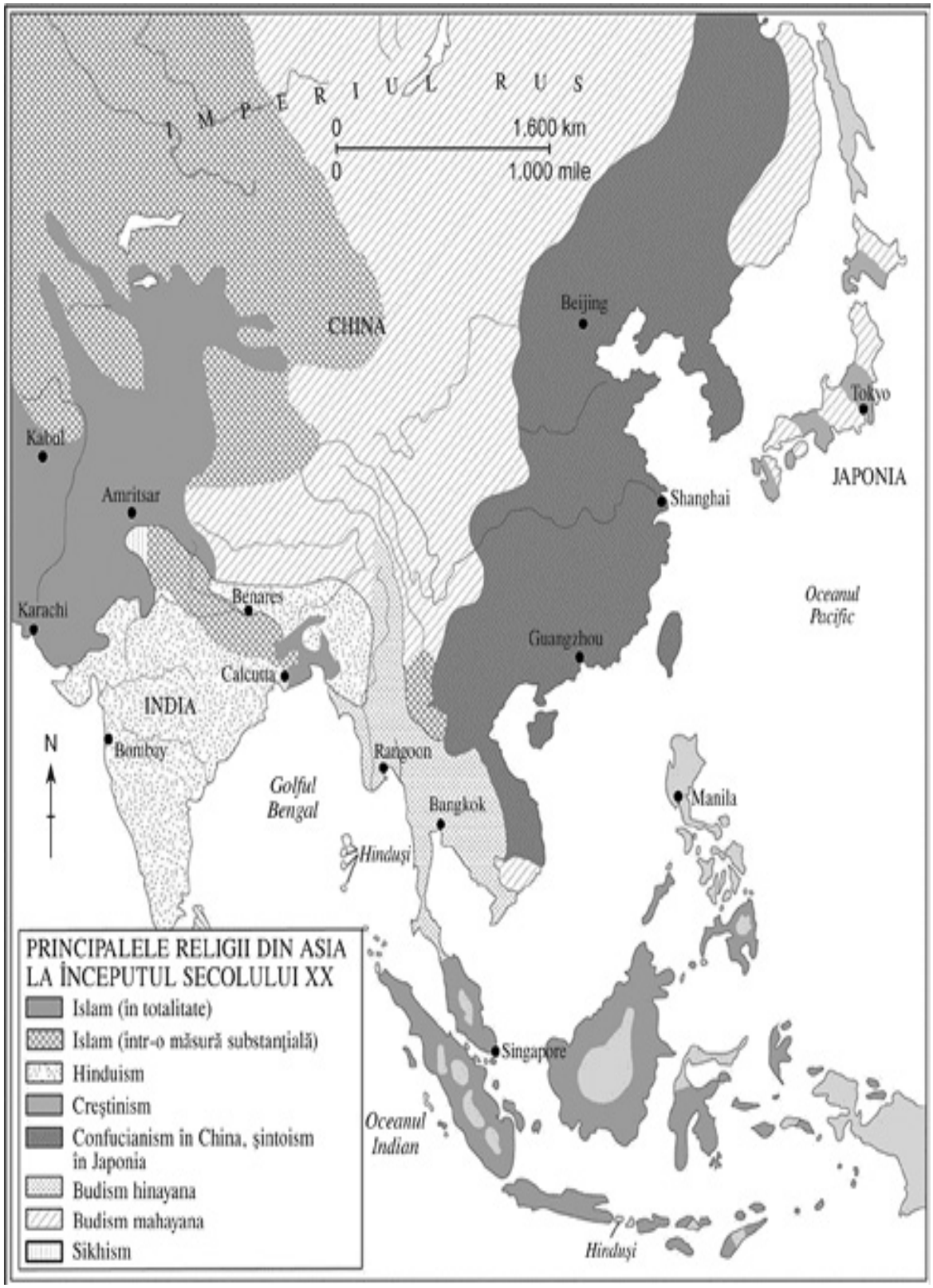
IMPERIUL RUS
0 1.600 km
0 1.000 mile
CHINA
Beijing
Tokyo
JAPONIA
Kabul
Amritsar
Shanghai
Karachi
Benares
Oceanul Pacific
Guangzhou
Calcutta
INDIA
N
Bombay
Rangoon
Golful Bengal
Bangkok
Manila
Hinduşi
PRINCIPALELE RELIGII DIN ASIA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX
Islam (în totalitate)
Islam (într-o măsură substanţială)
Hinduism
Creştinism
Confucianism în China, şintoism în Japonia
Budism hinayana
Budism mahayana
Sikhism
Singapore
Oceanul Indian
Hinduşi

Epoca revoluționară de la sfârşitul secolului al XVIII-lea a lovit puternic compania olandeză, iar după ce a dat faliment, în timpul Războaielor Napoleoniene, statul olandez i-a preluat posesiunile, în 1816. Noua colonie s-a extins, ajungând să includă aproape întregul teritoriu actual al Indoneziei, iar economia sa a fost redirecționată spre plantații conduse de europeni pe care lucrau muncitori obligați prin contract şi care produceau ceai, cauciuc, tutun şi mirodenii pentru piețele europene şi nord-americane şi pentru comerțul din interiorul Asiei. În urma unei serii de revolte, în special în Java, olandezii au încercat un imperialism mai „liberal" după 1870, punând accent pe educația locală şi pe o reformă politică limitată. Dar colonia a rămas ceea ce se dorea a fi de la început: o binecuvântare pentru finanțele olandeze, menținută împotriva opoziției locale, care la începutul secolului XX devenea din ce în ce mai naționalistă, după tiparul european.

Primii naționalişti indonezieni, unii dintre ei inspirați de indieni, s-au opus la fel de puternic şi noului program al olandezilor, pe care îl considerau paternalist şi intervenționist, cum se opuseseră şi exploatării agresive din trecut. În 1908 au format o organizație pentru promovarea educației naționale. Trei ani mai târziu a apărut o asociație islamică ale cărei prime activități au fost îndreptate şi împotriva comercianților chinezi, nu doar a olandezilor. În 1916 ajunsese atât de departe, încât a cerut autonomie, rămânând în continuare unită cu Olanda. Înainte de aceasta, în 1912, fusese totuşi înființat un adevărat partid care milita pentru independență. El se opunea autorității olandezilor în numele indonezienilor nativi din toate grupurile etnice; printre cei trei fondatori ai săi se afla şi un olandez şi l-au urmat şi alții. În 1916 olandezii au făcut primul pas spre soluționarea cererilor acestor grupuri, autorizând un parlament cu puteri limitate pentru Indonezia.

Malaysienii de pe continent fuseseră colonizați de britanici, care puseseră bazele unei economii a plantațiilor similară celei ce părea să înflorească în insule. Marele avantaj al britanicilor era puterea conferită de Singapore ca bază de depozitare şi centru comercial, care în secolul al XIX-lea a ajuns din ce în ce mai mult să deservească întreaga regiune. Din punct de vedere politic, zonele din nordul Malaysiei au rămas o adunătură de mici sultanate, toate având într-un fel sau altul o legătură politică cu coroana britanică. „Straits Settlements" a devenit colonie a coroanei britanice, iar prin aceasta şi prin Singapore au fost aduşi un număr mare de chinezi şi indieni pentru a munci pe plantațiile şi în minele deținute de europeni. La începutul secolului XX a existat un lent proces de centralizare, care a inclus şi zonele deținute de britanici în nordul insulei Borneo, dar procesul a fost complicat de faptul că în 1920 jumătate din populație era de origine chineză sau indiană.

Şi în Indochina direcția influenței străine s-a schimbat. De peste o mie de ani Cambodgia şi Laosul erau fost marcate de influențe religioase şi artistice venite

din India, dar una dintre țările Indochinei fusese mult mai strâns legată de China prin cultura sa. E vorba despre Vietnam. Acesta era format din trei părți: Tonkin în nord, Annam, regiunea sa centrală, şi Cochin în sud. Vietnamul avea o lungă tradiție a identității naționale şi o istorie de revolte naționale împotriva influenței imperiale chineze. Nu este de mirare, prin urmare, că aici rezistența împotriva europenizării a fost cea mai pronunțată.

Legăturile Europei cu Indochina începuseră cu nişte misionari creştini veniți din Franța în secolul al XVII-lea (unul dintre ei a creat prima romanizare a limbii vietnameze), iar persecutarea creştinilor a oferit pretextul pentru trimiterea aici a unei expediții franceze în anii 1850. A urmat un conflict diplomatic cu China, care revendica suveranitatea asupra acestei țări. În 1863, împăratul din Annam le-a cedat sub constrângere o parte din Cochin francezilor. Şi Cambodgia a acceptat un protectorat francez. Expansiunea francezilor a continuat, născându-se apoi mişcarea de rezistență din Indochina. În anii 1870 francezii au ocupat delta Fluviului Roşu; curând, alte dispute au dus la un război cu China, puterea supremă, care a confirmat influența francezilor în Indochina. În 1887 ei au înființat o Federație Indochineză, care masca un regim centralizat în spatele unui sistem de protectorate. Deşi acest lucru însemna păstrarea conducătorilor indigeni (împăratul Annamului şi regii Cambodgiei şi Laosului), scopul politicii coloniale franceze a fost întotdeauna asimilarea. Cultura franceză avea să le fie adusă noilor supuşi francezi ale căror elite urmau să fie galicizate, cel mai bun mod de a promova modernizarea şi civilizația.

Curând, tendinţele centralizatoare ale administraţiei franceze au demonstrat în mod clar că structura formală a guvernării indigene era o farsă. Fără să-şi dea seama, francezii au subminat astfel instituţii locale fără a le înlocui cu altele care să se bucure de loialitatea oamenilor. Acesta a fost un curs periculos de urmat. Au existat şi alte efecte secundare importante ale prezenţei franceze. Aceasta a adus cu sine, de exemplu, politica tarifară franceză, care avea să încetinească industrializarea. Acest lucru i-a făcut în cele din urmă pe oamenii de afaceri din Indochina, ca şi pe cei din India, să se întrebe în interesul cui era condusă ţara lor. Mai mult, şi ideea unei Indochine ca parte integrantă a Franţei, ai cărei locuitori

trebuiau transformați în francezi, a creat probleme. Administrația franceză a trebuit să se lupte cu paradoxul că accesul la educația franceză îi putea face pe indochinezi să se gândească la mottoul inspirator de pe clădirile şi documentele oficiale ale celei de-a Treia Republici: „libertate, egalitate, fraternitate”. În fine, dreptul şi ideile de proprietate franceze au distrus structura deținerii pământurilor de către sate şi au plasat puterea în mâinile cămătarilor şi ale moşierilor. Cu o populație în creştere în regiunile cultivate cu orez, acest lucru avea să acumuleze un potențial revoluționar pe viitor.

Siamul, numit Thailanda după 1939, a fost singura țară din Asia de Sud-Est care a reuşit să-şi păstreze independența. Motivele au fost, pe de o parte, puterea monarhiei thailandeze şi, pe de altă parte, rivalitățile dintre britanici şi francezi, care au ajuns să înțeleagă avantajul unei zone „neutre” între posesiunile lor coloniale. Chiar şi aşa, Siamul a trebuit să cedeze teritorii în vest (Birmaniei britanice), în sud (Malaysiei britanice) şi în est (Indochinei franceze) pentru a nu intra în conflict cu europenii. Astfel, țara a câştigat timp pentru a pune în practică o reformă internă limitată, pentru a-i educa pe tineri în stil european şi pentru a importa armele necesare instruirii unei armate. Religia budistă, care unea populația thailandeză, a ajutat şi ea la menținerea unității țării în perioada de colonizare a Asiei de Sud-Est de către europeni.

Cel mai ciudat caz de colonialism din Asia de Sud-Est a fost Filipine, țară pe care Statele Unite – o putere fățiş anticolonială – au condus-o după înfrângerea spaniolilor, în 1898. O parte a raționamentului american era ceea ce a fost numit imperialism modernist: susținând că filipinezii nu se pot guverna singuri, s-a considerat că este de datoria Statelor Unite să-i aducă la un nivel de civilizație la care să fie posibilă autonomia. Punerea avantajelor dezvoltării moderne la dispoziția populației era o parte a acestei datorii (şi motivul pentru care unii filipinezi se plâng astăzi că trecutul colonial al țării lor a constat în 500 de ani de mănăstire şi 50 de ani de Disneyland). Problema era că mulți filipinezi se considerau pregătiți pentru independență şi abia după un război colonial sângeros, care a luat sfârşit în 1913, americanii au deținut controlul asupra țării. Şi în interiorul Statelor Unite prezența colonială era foarte controversată, chiar şi după ce filipinezilor li s-a promis autonomie deplină. Cum putea o republică democratică să îi stăpânească pe alții? se întrebau mulți. Era o întrebare ce avea să reverbereze în întreaga istorie a Americii în secolul următor.

Secolul al XIX-lea se dovedise a fi o epocă europeană *par excellence*. Deşi nu există nicio îndoială că unele societăți europene deveniseră deja la mijlocul secolului foarte diferite de ceea ce fuseseră înainte şi de alte societăți din alte regiuni, cele mai multe concepte ale modernității au apărut ca rezultat al revoluțiilor industriale, nu au fost o cauză a acestora. În secolul al XIX-lea, mentalitățile erau în plină transformare din cauza noilor practici introduse de

mecanizare şi a noilor forme de producţie a energiei. Tiparele de consum s-au schimbat şi pieţele globale au evoluat rapid. Lumea, aşa cum s-a exprimat un istoric german, era transformată de comunicare şi interacţiune. La baza acestor procese stătea schimbul de idei şi o idee-cheie, crucială în secolul următor, a fost naţionalismul.

Chiar la începutul anilor 1800, conceptul de autoritate politică era asociat de obicei mai mult cu prinţi decât cu popoare – unora li se părea ciudat că, de exemplu, cantonul elveţian Neufchâtel era în stăpânirea regilor Prusiei. Dar în acest secol ideea că autoritatea supremă aparţine poporului care formează o naţiune s-a răspândit, odată cu conceptul de state naţionale în interiorul unor graniţe contigue – naţiunea, ca să zicem aşa, ca familie într-o singură casă. Acesta era un concept foarte puternic, nu doar în Europa, unde a apărut prima dată, ci şi în Asia, unde s-a dezvoltat la scurt timp după aceea.

Deşi unele idei de naţionalism existau în primii ani ai secolului XX în aproape toate ţările asiatice, ele au avut forme diferite de exprimare, în funcţie de posibilităţi. Nu toate regimurile coloniale s-au comportat la fel. Britanicii au încurajat naţionalismul în Birmania, în timp ce americanii au adoptat cu încăpăţânare o atitudine paternalistă în Filipine, după ce au înăbuşit violent insurecţia. În Filipine, de asemenea, spaniolii promovaseră puternic convertirea la creştinism, pe când în India britanicii au fost foarte precauţi în ce priveşte amestecul în religia localnicilor. Ceea ce a influenţat însă toate formele de naţionalism asiatic a fost ideea că şi asiaticii puteau să guverneze, să producă şi să facă negoţ singuri la fel de bine ca europenii şi că puteau face acest lucru printr-o combinaţie de modele politice, sociale şi economice asiatice şi europene. Chiar şi anticolonialiştii comunişti, care se bazau pe concepte importate despre stat mai mult ca oricine altcineva, recunoşteau rămăşiţele uriaşe ale gândirii şi practicii consuetudinare care au persistat în Asia după generaţii de supremaţie europeană.

Epoca europeană este, prin urmare, foarte limitată în timp. Caracterul diferit al Europei poate că a fost important înainte de 1800, dar cea mai mare parte a lumii nu a fost atinsă de aceasta; China, Africa şi o mare parte a lumii musulmane nu erau încă prea afectate de ceea ce se întâmpla în Europa în prima parte a secolului al XIX-lea, iar reînvierea Asiei, adesea sub forma unui nou naţionalism, se poate observa încă de la începutul secolului XX. Însă, chiar şi în 1914, era greu de anticipat cât de rapid avea să se încheie dominaţia europeană în Asia. În ciuda unui naţionalism asiatic tot mai marcat şi a unei opoziţii din ce în ce mai mari faţă de colonialism în unele ţări europene, mai ales în cadrul noilor mişcări muncitoreşti pe care le-a creat revoluţia industrială, imperiile coloniale păreau a fi într-o formă destul de bună. Era greu de anticipat modul în care două războaie cataclismice aveau să submineze încrederea şi capacităţile europenilor şi cât de rapid puteau să se mobilizeze naţionaliştii asiatici plecând – cel puţin parţial – de

la contemplarea cu uimire a războaielor civile europene. Prezența europeană a dat startul metamorfozării moderne a Asiei. Dar secolul XX avea să arate cât de firavă a fost dominarea Europei şi cât de uşor se putea autodistruge aceasta.

Cartea a VII-a

Sfârşitul epocii europene

În 1900 europenii aveau în spate două, poate trei secole de dezvoltare extraordinară. Cei mai mulți ar fi spus că dezvoltarea a fost pozitivă – respectiv, progres. Istoria lor după Evul Mediu semăna mult cu un marş continuu spre țelurile propuse de câțiva dintre ei, spre care merita, evident, să te îndrepți. Indiferent dacă criteriile folosite ar fi fost intelectuale şi ştiințifice sau materiale şi economice (ori, au afirmat unii, chiar dacă ar fi fost morale şi estetice, atât de convingător era crezul progresului), o analiză a trecutului lor i-ar fi asigurat că se află pe un drum pozitiv – ceea ce însemna că întreaga lume se afla pe un curs progresiv, deoarece civilizația lor era acum răspândită peste tot. Mai mult, viitorul părea să asigure un progres fără limite. În 1900, europenii manifestau la fel de multă încredere în succesul permanent al culturii lor cum manifestase elita chineză în propria cultură cu un secol înainte. Trecutul, erau siguri, le dădea dreptate.

Chiar şi aşa, unii nu erau atât de încrezători. Ei simțeau că dovezile puteau duce la fel de bine spre o concluzie pesimistă. Deşi existau mult mai puțini pesimişti decât optimişti, în rândurile lor se aflau oameni cu un statut recunoscut şi cu un spirit puternic. Unii dintre ei susțineau că civilizația în care trăiau nu-şi dezvăluise încă potențialul autodistructiv şi simțeau că momentul când avea să facă acest lucru nu era departe. Alții vedeau o civilizație care se îndepărta din ce în ce mai mult de punctele sale de sprijin oferite de religie şi adevărurile morale, purtată de valul materialismului şi barbariei – cel mai probabil spre dezastru.

Aşa cum s-a dovedit, nici optimiştii, nici pesimiştii nu au avut în întregime dreptate, probabil deoarece privirile lor erau ațintite asupra a ceea ce ei considerau a fi trăsăturile civilizației europene şi asupra amplasării acesteia în Europa. Ei analizau propriile puncte tari, tendințe sau slăbiciuni inerente pentru a desluşi viitorul; puțini acordau atenție modului cum ideile europene schimbau lumea în care fusese clădită supremația lor. Puțini priveau dincolo de Europa; nu percepeau că întreaga lume era în plină transformare ca rezultat al expansiunii globale a comerțului, imperiului şi gândirii din secolul al XIX-lea. Câțiva maniaci dezechilibrați vorbeau despre un „pericol galben" care se năştea în Orient, dar sentimentul de transformare mai profundă nu mergea mai departe de atât.

Analizând secolul XX, este tentant, bineînțeles, să afirmi, privind retrospectiv, că argumentele pesimiştilor au fost cele mai pertinente. Poate că este adevărat. Dar perspectiva asupra trecutului este uneori un dezavantaj pentru istoric; în acest caz, este dificil de înțeles de ce optimiştii europeni au putut fi atât de siguri de ei la un moment dat. Totuşi, ar trebui să încercăm să facem acest lucru. În primul rând, printre ei erau şi erau oameni cu viziune şi intuiție; în al doilea rând, optimismul a fost atât de mult timp un obstacol în calea soluționării anumitor probleme în secolul XX, încât merită să fie înțeles ca forță istorică de sine stătătoare. Şi unele afirmații ale pesimiştilor au fost greşite. Deşi dezastrele secolului XX au fost înspăimântătoare, ele s-au abătut asupra unor societăți mai rezistente decât cele distruse de probleme mai puțin grave cu un secol în urmă. În 1900, atât optimiştii, cât şi pesimiştii erau obligați să utilizeze date care puteau fi interpretate în mai multe moduri. Nu este blamabil, ci doar tragic faptul că le-a fost atât de greu să aprecieze exact ce le rezerva viitorul. Cu informațiile mai bune care sunt disponibile acum, nu avem un succes atât de mare în predicțiile pe termen scurt încât să ne aflăm în poziția de a-i condamna.

1

Tensiuni în sistem

O tendință istorică evidentă la începutul secolului XX era creşterea continuă a populației în lumea europeană. În 1900, Europa avea aproximativ 400 de milioane de locuitori – un sfert din ei ruşi –, Statele Unite aproximativ 76 de milioane şi dominioanele britanice de peste mări aproximativ 15 milioane cu totul. Aceste cifre menținеau ridicat procentul regiunii dominante în populația lumii. În schimb, creşterea începea deja să încetinească în unele țări în primul deceniu al secolului. Acest lucru era cel mai evident la națiunile avansate care constituiau nucleul Europei Occidentale, unde creşterea populației depindea din ce în ce mai mult de ratele mortalității, aflate în scădere. Aici existau dovezi că opțiunea pentru o familie mică se răspândea spre nivelurile de jos ale societății. Existau de mult timp anumite cunoştințe despre contracepție, dar secolul al XIX-lea le-a adus celor înstăriți tehnici mai eficiente. Când acestea urmau să fie adoptate la nivel mai larg (şi curând au existat semne că au fost adoptate), impactul lor asupra structurii populației avea să fie însemnat.

Însă, în Europa de Sud şi de Est, astfel de efecte erau încă departe. Aici, creşterea rapidă a populației abia începea să producă tensiuni grave. Posibilitatea crescută de reducere a acestor tensiuni prin emigrare a permis depăşirea lor în secolul al XIX-lea, dar dacă astfel de posibilități nu ar mai fi existat puteau apărea probleme. Mai mult, se puteau face reflecții mai pesimiste având în vedere ce s-ar fi întâmplat dacă forțele existente de reducere a ratei mortalității din Europa s-ar fi răspândit în Asia şi Africa. În lumea creată de civilizația secolului al XIX-lea, acest lucru nu putea fi împiedicat. În acest caz, succesul cu care se impunea Europa ar fi garantat pierderea în cele din urmă a avantajului demografic, adăugat nu demult superiorității sale tehnice. Mai rău, criza malthusiană atât de temută la un moment dat (dar care a fost pierdută din vedere pe măsură ce miracolul economic al secolului al XIX-lea a alungat frica de suprapopulare) putea deveni, în sfârşit, realitate.

Ignorarea avertismentelor lui Malthus a fost posibilă deoarece secolul al XIX-lea a adus cu sine cea mai mare creştere a bogăției înregistrată vreodată. Sursele sale se aflau în industrializarea Europei, iar tehnicile de la baza acestei creşteri erau departe de a fi epuizate sau compromise în 1900. Pe lângă un flux mare şi tot mai accelerat de bunuri disponibile doar în cantități (relativ) mici cu un secol înainte, exista acum şi o gamă nouă de produse. Petrolul şi electricitatea se adăugaseră cărbunelui, lemnului, vântului şi apei ca surse de energie. Exista acum o industrie chimică, imposibil de imaginat în anii 1800. Se folosise tot mai

multă putere şi bogăție pentru a exploata resurse naturale aparent inepuizabile, atât agricole, cât şi minerale – şi nu doar în Europa. Cererea sa de materii prime a schimbat economiile celorlalte continente. Nevoile unei noi industrii electrice au oferit Braziliei o perioadă scurtă de înflorire datorită cauciucului, dar au schimbat şi istoria Malaysiei şi a Indochinei.

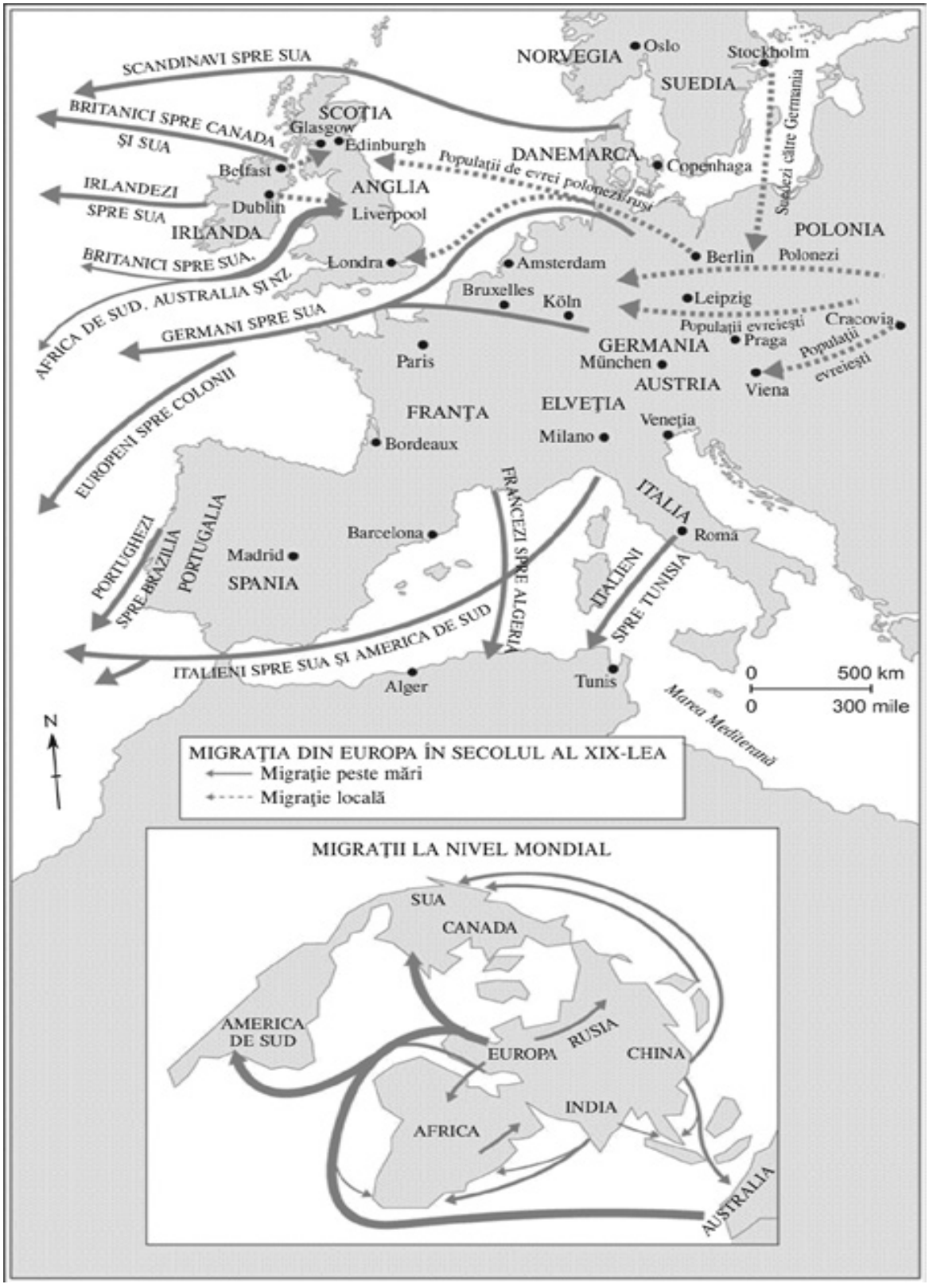
SCANDINAVI SPRE SUA
NORVEGIA
Oslo
Stockholm
SUEDIA
BRITANICI SPRE CANADA
ŞI SUA
SCOŢIA
Glasgow
Edinburgh
DANEMARCA
Copenhaga
Populaţii de evrei polonezi rusi
Sosezi către Germania
Belfast
IRLANDEZI
SPRE SUA
ANGLIA
Dublin
Liverpool
IRLANDA
POLONIA
BRITANICI SPRE SUA,
AFRICA DE SUD, AUSTRALIA ŞI NZ.
Londra
Amsterdam
Berlin
Polonezi
Bruxelles
Köln
Leipzig
GERMANI SPRE SUA
Populaţii evreieşti
Cracovia
Praga
GERMANIA
Paris
München
Populaţii evreieşti
AUSTRIA
Viena
EUROPENI SPRE COLONII
FRANŢA
ELVEŢIA
Veneţia
Milano
Bordeaux
FRANCEZI SPRE ALGERIA
ITALIA
Barcelona
Roma
PORTUGHEZI SPRE BRAZILIA
PORTUGALIA
Madrid
SPANIA
ITALIENI SPRE TUNISIA
ITALIENI SPRE SUA ŞI AMERICA DE SUD
Alger
Tunis
0 500 km
0 300 mile
Marea Mediterană
N
MIGRAŢIA DIN EUROPA ÎN SECOLUL AL XIX-LEA
Migraţie peste mări
Migraţie locală
MIGRAŢII LA NIVEL MONDIAL
SUA
CANADA
AMERICA DE SUD
EUROPA
RUSIA
CHINA
INDIA
AFRICA
AUSTRALIA

Şi viaţa de zi cu zi a milioane de oameni s-a schimbat. Căile ferate, tramvaiele electrice, vapoarele, autovehiculele şi bicicletele i-au ajutat pe oameni să-şi controleze mai bine mediul; au facilitat călătoriile şi au accelerat transportul terestru pentru prima dată de la folosirea animalelor, cu mii de ani înainte. Rezultatul general al unor astfel de schimbări a fost că în multe ţări o populaţie în creştere fusese susţinută uşor de o producţie de bogăţie şi mai accelerată; între 1870 şi 1900, de exemplu, producţia de fontă a Germaniei a crescut de şase ori, dar populaţia ei a crescut doar cu o treime. În termeni de consum sau de servicii la care avea acces ori în ceea ce priveşte asigurarea unei sănătăţi mai bune, chiar şi masa populaţiei din ţările dezvoltate o ducea mult mai bine decât predecesorii săi din urmă cu o sută de ani. Excepţie făceau ţăranii andaluzi (deşi nu este deloc uşor de făcut o evaluare a condiţiilor lor de viaţă şi nici nu e rezultatul unei concluzii acceptate dinainte). Dar viitorul părea promiţător chiar şi pentru aceştia, în măsura în care se găsise cheia spre prosperitatea la care puteau ajunge toate ţările.

În ciuda acestui tablou optimist, au început să apară îndoieli. Chiar dacă încă nu se ştia ce s-ar putea întâmpla în viitor, analiza preţului noii bogăţii şi îndoielile legate de dreptatea socială a distribuţiei sale erau neliniştitoare. Majoritatea oamenilor erau încă îngrozitor de săraci, indiferent dacă trăiau sau nu în ţări bogate, unde discrepanţa era şi mai izbitoare decât înainte. Sărăcia era cu atât mai greu de suportat cu cât societatea demonstra astfel de puteri evidente de a genera o nouă bogăţie. Acesta este începutul unei transformări cu consecinţe revoluţionare în ce priveşte aşteptările. O altă schimbare a modului în care oamenii se gândeau la condiţia lor era legată de capacitatea lor de a-şi asigura traiul. Nu era ceva nou ca oamenii să rămână fără loc de muncă. Nou era faptul că acum apăreau deodată situaţii în care forţele oarbe ale perioadelor de înflorire şi criză făceau ca milioane de oameni să rămână fără loc de muncă, concentraţi în marile oraşe.

Acum a apărut „şomajul”, un fenomen nou pentru care a fost nevoie de un cuvânt nou. Unii economişti au considerat că este un fenomen inevitabil asociat cu capitalismul. De asemenea, oraşele nu scăpaseră de toate tarele care îi frapaseră pe primii analişti ai societăţii industriale. În 1900, majoritatea vest-europenilor locuiau în oraşe. În 1914 existau peste 140 de oraşe cu peste 100.000 de locuitori. În unele dintre ele, milioane de oameni locuiau în condiţii precare, în zone lipsite de şcoli şi de aer curat, iar singura lor posibilitate de a-şi petrece timpul liber era pe stradă, având adesea sub ochi bogăţia produsă de societatea lor. „Suburbii” a fost alt cuvânt inventat în secolul al XIX-lea. Privindu-le, puteai trage două concluzii convergente. Una era teama: mulţi oameni de stat cumpătaţi de la sfârşitul secolului al XIX-lea priveau încă oraşele cu neîncredere, considerându-le surse de pericol revoluţionar, crimă şi răutate. Cealaltă era

speranța: condițiile din orașe garantau că o revoluție împotriva nedreptății orânduirii sociale şi economice era inevitabilă. Ceea ce nu luau în calcul aceste concluzii, bineînțeles, erau dovezile din ce în ce mai numeroase oferite de experiență că în Europa Occidentală revoluția era, de fapt, tot mai puțin probabilă.

Teama de revoluție era alimentată şi de dezordine, chiar dacă natura sa era înțeleasă greşit şi exagerată. În Rusia, o țară care aparținea în mod clar Europei dacă era comparată cu restul lumii, dar care nu avansase rapid pe calea progresului economic şi social, reforma nu ajunsese prea departe şi exista o mişcare revoluționară continuă. Aceasta a izbucnit sub forma terorismului – printre ale cărui victime s-a numărat şi un țar – şi a fost ajutată de răscoale permanente şi spontane în rândul țăranilor. Atacurile țăranilor împotriva moşierilor şi a vechililor acestora au ajuns la apogeu în primii ani ai secolului XX. Înfrângerea în război în fața japonezilor, care a subminat încrederea regimului pe moment, a avut drept urmare o revoluție în 1905.

Rusia ar putea fi şi, fără îndoială, a fost un caz special, dar şi Italia a cunoscut ceva ce unii observatori au considerat a fi o revoluție cu greu controlată în 1898 şi din nou în 1914, în timp ce în unul dintre marile orașe ale Spaniei, Barcelona, au avut loc lupte de stradă sângeroase în 1909. Grevele şi demonstrațiile puteau deveni violente în țările industrializate fără tradiții revoluționare, aşa cum au demonstrat din plin Statele Unite în anii 1890; chiar şi în Marea Britanie acestea au avut uneori drept rezultat pierderi de vieți omeneşti. Acesta era tipul de date care, combinate cu activitățile sporadice ale anarhiştilor, îi țineau pe polițişti şi pe cetățenii respectabili în alertă. Anarhiştii au avut un succes deosebit în a atrage atenția publicului. Actele lor de terorism şi asasinatele din anii 1890 au fost foarte mediatizate; importanța unor astfel de acte era mai presus de succes sau eşec, deoarece dezvoltarea presei însemna că se putea face multă publicitate unei bombe sau unei lovituri de pumnal. Nu toți anarhiştii urmăreau aceleaşi scopuri când foloseau astfel de metode, dar erau fiii epocii lor: ei nu protestau doar împotriva statului în aspectele legate de guvernare, ci, de asemenea, împotriva unei întregi societăți pe care o considerau nedreaptă. Ei au menținut vechea frică de revoluție, deşi probabil într-o măsură mai mică decât retorica vechilor lor rivali, marxiştii.

În 1900, socialismul însemna aproape pretutindeni marxism. O tradiție şi o mitologie alternative importante nu existau decât în Anglia, unde dezvoltarea timpurie a numeroase mişcări sindicaliste şi posibilitățile de a acționa prin intermediul unor partide politice consacrate au favorizat un radicalism nonrevoluționar. Supremația marxismului în rândul socialiştilor de pe continent, în schimb, a fost exprimată formal în 1896, când „Internaționala a II-a”, o uniune internațională a clasei muncitoare fondată cu şapte ani înainte pentru a coordona

acțiunile socialiste din toate țările, i-a expulzat din rândurile sale pe anarhişti. Patru ani mai târziu, Internaționala şi-a deschis un birou permanent la Bruxelles. În cadrul acestei mişcări, prin proporția, bogăția şi contribuțiile sale teoretice, Partidul Social-Democrat din Germania era predominant. Acest partid prosperase în ciuda persecuțiilor poliției, grație industrializării rapide a Germaniei, iar la 1900 era o realitate consacrată a politicii germane, prima sa organizație de masă veritabilă. Doar numărul şi bogăția membrilor ar fi fost de ajuns pentru ca marxismul, crezul oficial al partidului german, să devină şi crezul mişcării socialiste internaționale, dar marxismul avea şi o atracție intelectuală şi emoțională. Aceasta se baza în primul rând pe asigurarea că lumea se îndrepta deja în direcția sperată de socialişti şi pe satisfacția emoțională oferită de participarea la o luptă de clasă, care, insistau marxiştii, trebuia să se încheie cu o revoluție violentă.

Deşi o astfel de mitologie confirma temerile ordinii existente, unii marxişti inteligenți au observat că aproximativ după anul 1880 faptele nu o mai sprijineau evident. În mod manifest, un număr mare de oameni reuşiseră să atingă un nivel de trai mai înalt în cadrul sistemului capitalist. Desfăşurarea acestui sistem în toată complexitatea lui nu simplifica, ci adâncea conflictul de clasă, aşa cum prezisese Marx. Mai mult, unele instituții politice capitaliste reuşiseră să servească clasa muncitoare. Acest lucru era foarte important; în Germania, mai presus de toate, dar şi în Anglia, socialiştii câştigaseră avantaje importante folosindu-se de oportunitățile oferite de parlamente. Votul era disponibil ca armă şi ei nu erau dispuşi s-o ignore, aşteptând Revoluția. Acest lucru i-a făcut pe unii socialişti să încerce o reformulare a marxismului oficial pentru a ține cont şi de astfel de tendințe; ei au fost numiți „revizionişti" şi, vorbind în general, au susținut un avans paşnic spre transformarea societății de către socialism. Dacă oamenii aveau să numească această transformare, atunci când urma să se producă, revoluție, atunci nu era în joc decât o dispută legată de utilizarea termenului. În interiorul acestei poziții teoretice şi al conflictului pe care l-a provocat a existat o problemă practică ieşită la iveală la sfârşitul secolului: dacă socialiştii trebuiau sau nu să ocupe funcții de miniştri în guvernele capitaliste.

Dezbaterea astfel iscată a durat mulți ani. În cele din urmă s-a ajuns la o condamnare explicită a revizionismului de către Internaționala a II-a, în timp ce partidele naționale, în special germanii, au continuat să țină cont de el în practică, încheind afaceri cu sistemul existent după cum le convenea. Retorica lor a continuat să se axeze pe revoluție. Mulți socialişti au sperat chiar că aceasta putea deveni realitate prin refuzul de a lupta ca recruți dacă guvernele lor încercau să-i determine să plece la război. Membrii unui grup socialist, cei mai mulți din partidul rus, au continuat ferm să denunțe revizionismul şi să susțină violența; acest lucru reflecta specificitatea situației lor, unde existau slabe speranțe din

partea politicii parlamentare şi o lungă tradiție a revoluției şi terorismului. Acest grup a fost numit bolşevici, după cuvântul rus care înseamnă „majoritate”, şi avea să se mai audă de el.

Socialiştii pretindeau că vorbesc în numele maselor. Indiferent dacă acest lucru era sau nu adevărat, la 1900 mulți conservatori erau îngrijorați că era posibil ca progreselor făcute de liberalism şi democrație în secolul al XIX-lea să nu li se poată rezista decât prin forță. Câțiva dintre ei aveau încă o mentalitate de dinainte de secolul al XIX-lea, nu specifică secolului XX. În mare parte din Europa de Est relațiile cvasipatriarhale şi autoritatea tradițională a moşierului asupra moşiilor sale rămăseseră încă intacte. Astfel de societăți încă puteau produce conservatori aristocrați care se opuneau în spirit nu doar încălcării privilegiilor lor materiale, ci tuturor valorilor şi premiselor a ceea ce avea să fie numit „societate de piață”. Dar această linie de demarcație era tot mai estompată şi, în cea mai mare parte, gândirea conservatoare avea tendința de a reveni la apărarea capitalului, poziție care, bineînțeles, ar fi fost privită în multe locuri ca radical liberală în urmă cu o jumătate de secol, deoarece era individualistă. Europa capitalistă, industrială şi conservatoare se opunea tot mai ferm amestecului statului în bogăția sa, amestec care crescuse constant odată cu acceptarea de către stat a unui rol din ce în ce mai mare în reglementarea societății. În Anglia a existat o criză legată de această problemă care a dus în 1911 la o transformare revoluționară a ceea ce mai rămăsese din constituția de la 1688, prin reducerea puterii Camerei Lorzilor de a limita o Cameră a Comunelor cu un plen ales. Pe fundal existau multe probleme, printre ele numărându-se impozite mai mari pentru bogați care să finanțeze servicii sociale. Chiar şi Franța acceptase principiul unui impozit pe venit până în 1914.

Astfel de schimbări au marcat o logică a democratizării politicii în societățile avansate. În 1914, dreptul de vot universal al bărbaților exista în Franța, Germania şi mai multe țări europene mai mici; Marea Britanie şi Italia aveau electorate suficient de mari pentru a se apropia de întrunirea acestui criteriu. Acest lucru a pus în discuție altă problemă spinoasă: dacă bărbații aveau drept de vot în politica națională, nu ar fi trebuit să aibă şi femeile? Subiectul genera deja discuții în politica engleză. Dar în Europa doar Finlanda şi Norvegia aveau femei în electoratele lor parlamentare în 1914, deşi, mai departe, Noua Zeelandă, două state australiene şi unele state din SUA le acordaseră deja femeilor drept de vot. Problema avea să rămână deschisă în multe țări încă 30 de ani.

Drepturile politice erau un aspect al unei probleme mai generale legate de drepturile femeilor într-o societate a cărei tendință generală, ca şi a tuturor celorlalte mari civilizații care o precedaseră, înclina spre interesele şi valorile bărbaților. Totuşi, încă din secolul al XVIII-lea se iscaseră discuții despre rolul femeilor în societate în Europa şi nu a trecut mult până când au apărut fisuri în

structura premiselor care le îngrădiseră atâta timp. Dreptul femeilor la educație, la un loc de muncă, la controlul asupra proprietății lor, la independență morală, chiar şi dreptul de a purta haine mai confortabile fuseseră din ce în ce mai mult supuse dezbaterii în secolul al XIX-lea. Piesa lui Ibsen *O casă de păpuşi* a fost interpretată ca o chemare la luptă pentru eliberarea femeilor, şi nu, aşa cum a intenționat autorul, ca o pledoarie pentru individ. Aducerea în discuție a unor astfel de aspecte a implicat o adevărată revoluție. Pretențiile femeilor din Europa şi America de Nord amenințau premise şi atitudini care aveau nu doar secole, ci chiar milenii de instituționalizare în spatele lor. Ele trezeau emoții complexe, căci erau legate de noțiuni adânc înrădăcinate despre familie şi sexualitate. În aceste moduri, ele i-au tulburat pe unii – atât bărbați, cât şi femei – mai profund decât amenințarea unei revoluții sociale sau a democrației politice. Oamenii aveau dreptate să privească problema din această perspectivă. În prima mişcare feministă europeană se afla sămânța a ceva al cărui conținut exploziv avea să fie chiar mai mare atunci când a fost transferat (ceea ce s-a întâmplat curând) în alte culturi şi civilizații, ca parte a atacului valorilor europene.

Politizarea femeilor şi atacurile politice împotriva structurilor juridice şi instituționale pe care le considerau opresive au făcut, probabil, mai puțin pentru femei decât alte schimbări. Trei dintre acestea au avut o evoluție lentă, dar, în cele din urmă, o importanță uriaşă în subminarea tradiției. Prima a fost creşterea economiei capitaliste avansate. În 1914 acest lucru însemna deja un număr mare de noi locuri de muncă – dactilografe, secretare, telefoniste, muncitoare în fabrică, vânzătoare şi învățătoare – pentru femeile din unele țări. Aproape niciuna dintre aceste ocupații nu existase cu un secol înainte. Ele au adus practic un transfer uriaş al puterii economice către femei: dacă acestea îşi puteau câştiga existența, păşeau pe un drum care avea să transforme în cele din urmă structurile familiale. Curând, de asemenea, cererile războiului din societățile industriale aveau să accelereze acest progres deoarece nevoia de forță de muncă le-a deschis accesul la o gamă şi mai largă de ocupații. Între timp, pentru un număr tot mai mare de fete, la 1900, un loc de muncă în industrie sau în comerț a însemnat imediat o şansă de eliberare de sub supravegherea parentală şi din capcana corvezilor căsătoriei. Cele mai multe femei nu au beneficiat de acest lucru până în 1914, dar era în desfăşurare un proces tot mai accelerat, deoarece astfel de evoluții aveau să stimuleze alte cereri – de exemplu, de educație şi instruire profesională.

A doua mare forță transformatoare era şi mai departe de a-şi arăta întregul potențial de a schimba viețile femeilor în 1914. Era vorba despre contracepție. Aceasta afectase deja decisiv demografia. Ceea ce urma era o revoluție la nivelul puterii şi al statutului pe măsură ce tot mai multe femei îşi însuşeau ideea că ar putea controla aspectele legate de naştere şi de creşterea copiilor, care dominaseră

până atunci viața majorității femeilor de-a lungul istoriei. Dincolo de asta se afla o schimbare şi mai profundă, care abia începea să se întrevadă în 1914, pe măsură ce femeile au ajuns să-şi dea seama că pot urmări satisfacția sexuală fără a-şi asuma neapărat obligația unei căsnicii pe viață.

E mai greu să dăm un nume celei de-a treia forțe care a îndreptat femeile imperceptibil, dar irezistibil spre eliberarea de vechile obiceiuri şi presupuneri, dar, dacă aceasta are un principiu de bază, acesta este tehnologia. A fost un proces format dintr-un mare număr de inovații, unele dintre ele acumulându-se deja lent de decenii înainte de 1900 şi toate având tendința de a afecta regulile săpate în piatră ale rutinei şi corvezilor, oricât de marginal la început. Apa curentă sau gazul pentru încălzit şi iluminat se numără printre primele exemple; curățenia şi flexibilitatea electricității urmau să aibă efecte şi mai evidente. Magazinele mai bune se aflau în linia întâi a unor schimbări majore în vânzarea cu amănuntul, care nu doar i-au familiarizat cu luxul şi pe alți oameni în afară de bogați, dar facilitau în acelaşi timp şi satisfacerea unor nevoi din gospodărie. Alimentele importate, procesate şi păstrate mai bine, au schimbat treptat obiceiurile de procurare a hranei bazate cândva – aşa cum se întâmplă încă adesea în India sau Africa – pe vizite zilnice sau de două ori pe zi la piață. Lumea detergenților şi a fibrelor artificiale uşor de curățat era încă de domeniul viitorului în 1900, dar săpunul şi soda cristalizată erau mult mai uşor de procurat şi mai ieftine decât cu un secol înainte, în timp ce primele aparate casnice – aragazuri, aspiratoare, maşini de spălat – au început să-şi facă apariția cel puțin în casele bogaților la începutul secolului XX.

Istoricii care ar recunoaşte imediat importanța introducerii scării de şa sau a strungului în trecut au neglijat totuşi, în mod ciudat, forța cumulativă a unor mărfuri şi instrumente banale ca acestea. Totuşi, ele au însemnat o adevărată revoluție pentru jumătate de glob. Este mai de înțeles că la începutul secolului XX mai puțini erau interesați de implicațiile lor pe termen lung decât de isprăvile „sufragetelor", aşa cum erau numite femeile care urmăreau obținerea dreptului de vot în Anglia. Stimulul imediat al activității lor a fost liberalizarea şi democratizarea evidente ale unor instituții politice în cazul bărbaților. Acesta era fundalul pe care îl presupunea campania lor. Logic, existau motive pentru a urmări democrația dincolo de granițele impuse de sex chiar dacă acest lucru însemna dublarea dimensiunii electoratelor.

Dar tendința lor de a manifesta tot mai mult o calitate de „masă" nu se limita la structura formală şi juridică. Masele trebuiau organizate. Până în 1900, pentru a satisface această nevoie, apăruse partidul politic modern, cu simplificări ale problemelor pentru a le prezenta ca alegeri clare, cu aparatul său de răspândire a conştiinței politice şi cultivarea anumitor interese. Din Europa şi Statele Unite acesta s-a răspândit în lumea întreagă. Politicienii de modă veche deplângeau

noul model de partid – şi nu se prefăceau întotdeauna, deoarece era încă un semn al formării unei societăţi de masă, al coruperii dezbaterilor publice şi al nevoii ca elitele tradiţionale să-şi adapteze politicile la obiceiurile omului din stradă.

Importanţa opiniei publice începuse să fie observată în Anglia la începutul secolului al XIX-lea. Fusese considerată decisivă în confruntările legate de legile cerealelor. În 1870, împăratul francez a simţit că nu mai poate rezista populaţiei care cerea vehement un război de care el se temea şi pe care era pe cale să-l piardă. Bismarck, modelul omului de stat conservator, a simţit la scurt timp după aceea că trebuie să cedeze opiniei publice şi să promoveze interesele coloniale ale Germaniei. Şi manipularea opiniei publice părea să fi devenit posibilă (sau, cel puţin, aşa credeau mulţi proprietari de ziare şi oameni de stat). Creşterea gradului de alfabetizare era cu două tăişuri. Pe de o parte, se credea că era necesar să se investească în educaţia maselor pentru a le civiliza, ca să ştie să-şi folosească votul corect. O consecinţă a creşterii gradului de alfabetizare părea totuşi a fi crearea unei piete pentru o nouă presă ieftină, ce încuraja adesea gustul publicului pentru sentimentalism şi senzaţional, şi pentru vânzătorii şi creatorii de campanii publicitare, altă invenţie a secolului al XIX-lea.

Principiul politic care avea încă cea mai mare priză la mase era, fără îndoială, naţionalismul. Mai mult, el şi-a păstrat potenţialul revoluţionar. Acest lucru era limpede în mai multe locuri. În Europa turcă, începând cu Războiul Crimeii, succesele naţionaliştilor în lupta împotriva dominaţiei otomane şi în crearea unor noi naţiuni nu se diminuaseră. Serbia, Grecia şi România erau pe poziţii ferme în 1870. Până la sfârşitul secolului li s-au alăturat şi Bulgaria şi Muntenegru. În 1913, în ultimele războaie ale statelor balcanice împotriva Turciei, înainte ca un conflict european să înghită problema turcă, a apărut Albania şi o Cretă autonomă avea deja un guvernator grec. Aceste mişcări naţionaliste atrăseseră uneori state mai mari în afacerile lor şi reprezentau tot timpul un potenţial pericol la adresa păcii. Acest lucru nu a fost valabil şi în cazul celor din imperiul ţarului, unde polonezii, evreii, ucrainenii şi lituanienii se simţeau oprimaţi de ruşi. Războiul părea totuşi un rezultat mai probabil al tensiunilor din Imperiul Austro-Ungar, unde naţionalismul prezenta un pericol revoluţionar real în teritoriile din jumătatea ungară a monarhiei. Majorităţile slave de aici priveau dincolo de graniţă, spre Serbia, pentru ajutor împotriva opresorilor maghiari. În alte părţi ale imperiului – în Boemia şi Slovacia, de exemplu – era mai puţină înverşunare, dar naţionalismul era în aceeaşi măsură problema dominantă.

Marea Britanie nu se confrunta cu astfel de pericole, însă chiar şi ea avea o problemă naţionalistă, în Irlanda. De fapt, avea două. A irlandezilor catolici a fost cea mai evidentă în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea. S-au făcut reforme şi s-au acordat concesii importante, deşi nu la nivelul autonomiei („Home Rule”)

la care se angajase Partidul Liberal britanic. Totuşi, în 1900, reforma agricolă şi condiţiile economice mai bune au extras mare parte a veninului din această Chestiune Irlandeză, deşi efectul a fost anulat de apariţia altui naţionalism irlandez, cel al majorităţii protestante din provincia Ulster, care abia aştepta să ameninţe cu o revoluţie dacă guvernul de la Londra le acorda independenţa legislativă naţionaliştilor irlandezi romano-catolici. Situaţia era mai mult decât stânjenitoare. Atunci când maşinăria democraţiei engleze a votat, în cele din urmă, legislaţia privind autonomia legislativă, în 1914, unii observatori străini au interpretat greşit că politica britanică avea să fie împiedicată în mod fatal să mai intervină în problemele europene din cauza revoluţiei de pe plan intern.

Toţi cei care sprijineau astfel de expresii ale naţionalismului credeau, mai mult sau mai puţin justificat, că fac acest lucru în numele celor oprimaţi. Dar naţionalismul marilor puteri era şi o forţă distrugătoare. Între Franţa şi Germania s-a produs o ruptură psihologică profundă prin anexarea a două provincii, Alsacia şi Lorena, de către Germania, în 1871. Politicienii francezi cărora le convenea acest lucru au cultivat îndelung şi asiduu tema revanşei. Naţionalismul din Franţa a conferit o îndârjire deosebită luptelor politice deoarece păreau să ridice probleme de loialitate faţă de marile instituţii naţionale. Chiar şi britanicii, despre care se presupune că sunt mai rezervaţi, erau entuziasmaţi din când în când de simbolurile naţionale. Au existat întotdeauna un entuziasm de scurtă durată, dar profund faţă de imperialism şi o mare sensibilitate legată de menţinerea supremaţiei navale britanice. Din ce în ce mai mult, aceasta părea să fie ameninţată de Germania, o putere al cărei dinamism economic evident a tras un semnal de alarmă prin pericolul pe care îl reprezenta la adresa supremaţiei britanice în comerţul mondial. Nu conta că aceste două ţări îşi erau reciproc cel mai bun client; important era că păreau să aibă interese opuse în multe privinţe specifice. Acestei situaţii i s-a adăugat o nuanţă suplimentară prin stridenţa naţionalismului german în timpul domniei celui de-al treilea împărat, Wilhelm al II-lea. Conştient de potenţialul Germaniei, el a încercat să-i confere nu doar o expresie reală, ci şi una simbolică. Unul dintre efecte a fost entuziasmul său în construirea unei mari forţe maritime. Asta i-a deranjat în mod special pe britanici, care nu concepeau că aceasta putea fi folosită împotriva altcuiva decât a lor. Dar, nu fără temei, persista impresia tot mai generalizată în Europa că germanii aveau să se folosească de influenţa lor în mod nejustificat în relaţiile internaţionale. Stereotipurile naţionale nu pot fi sintetizate într-o singură frază, dar, deoarece ele ajutau la impunerea unor simplificări teribile în ceea ce priveşte reacţiile publicului, sunt parte a poveştii despre forţa distrugătoare a sentimentului naţionalist de la începutul secolului XX.

Cei care se simţeau încrezători puteau indica o diminuare a violenţei internaţionale în secolul al XIX-lea; nu a existat niciun război între marile puteri

europene după 1876 (când Rusia şi Turcia au intrat în conflict) şi, din nefericire, soldaţii şi oamenii de stat europeni nu au reuşit să înţeleagă prevestirile de rău augur ale Războiului Civil american, primul în care un comandant a putut controla peste un milion de oameni, graţie căilor ferate şi telegrafului, şi primul care a demonstrat puterea armelor moderne produse în masă de a face un număr uriaş de victime. Deşi astfel de fapte au fost trecute cu vederea, convocarea unor congrese în 1899 şi 1907 pentru a opri cursa înarmării a putut fi privită cu optimism, deşi ele nu au reuşit să-şi atingă scopul. Cu siguranţă, practica arbitrajului internaţional era mai larg acceptată şi erau vizibile unele limitări ale brutalităţii războaielor precedente. O expresie semnificativă a fost folosită de împăratul german atunci când şi-a trimis contingentul să se alăture forţei internaţionale campate împotriva boxerilor chinezi. Înfuriat de relatările privind atrocităţile comise de chinezi împotriva europenilor, Wilhelm le-a cerut soldaţilor săi să se comporte ca „hunii". Fraza a rămas întipărită în memoria oamenilor. Deşi considerată excesivă chiar şi la acea vreme, interesul său real constă în faptul că el a crezut că este necesar un astfel de îndemn. Nimeni nu ar fi trebuit să spună unei armate din secolul al XVII-lea să se comporte ca hunii, deoarece se presupunea în mare măsură că aşa ar face. În 1900 nu era de aşteptat ca trupele europene să se comporte astfel şi, prin urmare, trebuia să li se spună să facă acest lucru. Atât de departe ajunsese umanizarea războiului. „Războiul civilizat" a fost un concept al secolului al XIX-lea – departe de a fi o contradicţie în termeni. În 1899 se convenise să se interzică, fie şi pentru o perioadă limitată, utilizarea gazului otrăvitor şi a gloanţelor dum-dum şi chiar şi aruncarea unor bombe din aer.

Reţinerea conducătorilor europeni provocată de conştiinţa oricărei legături în afara celei a rezistenţei comune faţă de revoluţie dispăruse, evident, împreună cu ideea de creştinătate. Religia secolului al XIX-lea a fost în relaţiile internaţionale cel mult un paliativ sau o ameliorare a conflictului, o forţă minoră şi indirectă, care susţinea umanitarismul şi pacifismul alimentat de alte surse. Creştinismul s-a dovedit a fi slab în limitarea violenţei, ca şi speranţele socialiştilor că muncitorii din toată lumea aveau să refuze să se lupte unii cu alţii în interesul stăpânilor lor. Nu este clar dacă acesta a fost rezultatul unei pierderi generale a puterii bisericilor organizate. Cu siguranţă, în 1900 oamenii presimţeau pierderea puterii lor de a reglementa comportamentul. Acest lucru nu s-a întâmplat deoarece o nouă religie tradiţională a atacat vechile biserici creştine. A existat mai curând o dezvoltare continuă a unor tendinţe care puteau fi observate încă din secolul al XVIII-lea şi care au devenit mult mai pregnante după Revoluţia Franceză. Aproape toate confesiunile creştine păreau afectate din ce în ce mai mult de năpasta unuia sau a altuia dintre progresele intelectuale şi sociale ale epocii. În mod similar, ele nu au reuşit să exploateze noile instrumente – apariţia la sfârşitul secolului a ziarelor de

mare tiraj, de exemplu – care le-ar fi putut ajuta. Într-adevăr, unele dintre ele, mai presus de toate Biserica Romano-Catolică, priveau cu totală neîncredere astfel de progrese.

Deşi toate au simțit un curent ostil, Biserica Catolică a fost victima cea mai evidentă, papalitatea având în special de suferit, atât sub aspectul prestigiului, cât şi al puterii. Ea îşi proclamase deschis ostilitatea față de progres, raționalitate şi liberalism prin declarații care au devenit parte a dogmelor Bisericii. Din punct de vedere politic, Roma începuse să aibă de suferit după pierderea puterii sale laice în anii 1790, când armatele revoluționare franceze au adus principiile revoluționare şi transformările teritoriale în Italia şi au invadat Statele Papale. Adesea, încălcările ulterioare ale drepturilor papalității aveau să fie justificate în termenii ideilor dominante ale vremii: democrație, liberalism, naționalism. În fine, în 1879, şi ultimul teritoriu al fostelor State Papale din afara Vaticanului a fost preluat de noul regat al Italiei şi papalitatea a devenit aproape în întregime o autoritate pur spirituală şi ecleziastică. Acesta a fost sfârşitul unei epoci de autoritate seculară care data de pe vremea Merovingienilor şi unii l-au considerat lipsit de glorie pentru o instituție care a fost mult timp centrul civilizației şi istoriei europene.

În realitate, s-a dovedit a fi o binecuvântare. Totuşi, la acea dată spolierea a confirmat atât ostilitatea față de forțele secolului pe care papalitatea o exprimase deja, cât şi derâderea în care era luată de mulți gânditori progresişti. În ambele tabere sentimentele s-au acutizat în 1870, când a devenit parte a dogmei Bisericii faptul că papa, atunci când vorbea *ex cathedra* despre credință şi morală, făcea acest lucru cu o autoritate infailibilă. Au urmat două secole în care anticlericalismul şi persecutarea preoților au fost mai importante ca oricând în politica Germaniei, Franței, Italiei şi Spaniei. În majoritatea țărilor, cu excepția Poloniei, s-a putut mobiliza sentimentul național împotriva Bisericii. Guvernele au profitat de prejudecățile antipapale pentru a-şi promova competențele juridice asupra Bisericii, dar interveneau din ce în ce mai mult în domeniile în care Biserica deținuse supremația până atunci – mai presus de toate, în educația primară şi gimnazială.

Persecuția a generat intransigență. În perioadele de conflict, s-a dovedit că, indiferent ce perspectivă se aborda vizavi de statutul abstract al învățăturilor Bisericii Romane, aceasta încă atrăgea loialitatea multor credincioşi. Mai mult, aceştia erau încă recrutați prin convertiri pe frontul misionar de peste mări şi numărul lor avea curând să crească mult ca urmare a tendințelor demografice. Deşi poate că religia organizată nu progresa prea mult nicăieri în rândul orăşenilor din Europa, neatinşi de maşinăria ecleziastică improprie şi păgâniți de influența culturii seculare în care erau imersați, aceasta nu era în niciun caz pe moarte şi cu atât mai mult nu era moartă ca forță politică şi socială. Într-adevăr,

eliberarea papalității de rolul său laic i-a făcut pe romano-catolici să simtă mult mai uşor o loialitate fără compromisuri față de ea.

Biserica Romano-Catolică este una dintre cele mai exigente dintre confesiunile creştine prin pretențiile pe care le are de la credincioşi şi s-a aflat în linia întâi a războiului religiei cu epoca, dar pretențiile de revelație şi autoritatea preotului şi a clericului erau contestate pretutindeni. Aceasta a fost una dintre cele mai frapante caracteristici ale secolului al XIX-lea, cu atât mai mult cu cât foarte mulți europeni şi americani încă păstrau credințe simple şi literale în dogmele bisericilor lor şi în povestea cuprinsă în Biblie. Ei se alarmau atunci când astfel de credințe erau amenințate şi totuşi acest lucru se întâmpla din ce în ce mai mult în toate țările. Credința tradițională a fost la început amenințată în mod evident doar în rândul unei elite intelectuale care adesea prelua în mod conştient idei din surse iluministe: „voltairian" era un adjectiv preferat în secolul al XIX-lea pentru a indica puncte de vedere antireligioase şi sceptice. În acest secol, astfel de idei au fost întărite de alte două curente intelectuale, amândouă fiind la început o preocupare a elitelor, dar având din ce în ce mai mult efect într-o epocă în care se răspândeau ştiința de carte în rândul maselor şi textele tipărite ieftine.

O nouă provocare intelectuală venea din partea bibliştilor, cei mai importanți dintre ei germani, care începând din anii 1840 nu doar au demontat multe presupuneri despre valoarea Bibliei ca dovadă istorică, ci, poate mai important, au provocat un fel de schimbare psihologică a întregii atitudini față de textul scripturii. În esență, această schimbare a făcut posibil ca Biblia să fie privită ca orice alt text istoric, să fie abordată critic. O cunoscută *Viață a lui Iisus* (care a iscat un imens scandal), publicată în 1863 de un erudit francez, Ernest Renan, a adus o astfel de atitudine în fața unui public mai larg ca oricând. Cartea care fusese textul central al civilizației europene de la apariția sa în Evul Mediu nu mai avea să-şi recâştige niciodată această poziție.

O altă sursă de idei dăunătoare credinței creştine tradiționale – şi, prin urmare, moralității, politicii şi economiei ancorate atâta timp în concepțiile creştine – au constituit-o ştiințele naturale. Atacurile Iluminismului la adresa lipsei de consistență internă şi logică din învățăturile Bisericii au devenit mult mai alarmante când ştiința a început să producă dovezi empirice că unele lucruri afirmate în Biblie (şi bazate, prin urmare, pe aceeaşi autoritate ca orice altceva din această carte) pur şi simplu nu se potriveau cu faptele observabile. Punctul de plecare a fost geologia; idei care existau de la sfârşitul secolului al XVIII-lea au ajuns la un public mult mai larg prin publicarea în anii 1830 a *Principiilor de geologie* de către un om de ştiință scoțian, Charles Lyell. Această carte explica peisajul şi structura geologică în termeni de forțe care încă acționează, respectiv ca rezultat nu al unui singur act de creație, ci al vântului, ploii şi aşa mai departe. Mai mult, Lyell a subliniat că, dacă perspectiva sa era corectă, prezența fosilelor

diferitelor forme de viață din diverse straturi geologice implica faptul că crearea unor noi animale se repetase în fiecare epocă geologică. Dacă aşa stăteau lucrurile, povestea biblică a creației era clar pusă în dificultate.

Simplificăm exagerat lucrurile, dar nu distorsionăm prea mult situația dacă afirmăm că aceste întrebări au fost acutizate de o abordare pe o linie diferită – cea biologică – în 1859, când un naturalist englez, Charles Darwin, a publicat una dintre cele mai influente cărți ale civilizației moderne, intitulată, pe scurt, *Originea speciilor*. Mare parte din această carte se datora altora, fără ca el să menționeze acest lucru. Cartea a fost publicată într-un moment şi într-o țară în care avea toate şansele să agite spiritele; publicul era, într-un sens, pregătit s-o primească. Se dezbătea mult problema legitimității dominației tradiționale a religiei (de exemplu, în educație). Cuvântul „evoluție" era deja familiar, deşi Darwin a încercat să evite utilizarea lui şi l-a introdus în *Originea speciilor* abia în a cincea ediție, publicată la zece ani după prima.

Cu toate acestea, cartea sa era cea mai impresionantă afirmare a teoriei despre evoluție – potrivit căreia ființele sunt ceea ce sunt deoarece formele lor au trecut printr-o lungă evoluție pornind de la unele mai simple. Aici era inclus, bineînțeles, şi omul, aşa cum a explicat clar în altă carte, *Originea omului*, din 1871. Existau păreri diferite legate de modul în care se produsese această evoluție. Darwin, impresionat de viziunea lui Malthus referitoare la întrecerea feroce a omenirii pentru alimente, a adoptat punctul de vedere că acele calități care făceau probabil succesul în medii ostile au asigurat „selecția naturală" a creaturilor ce le întruchipau; acest punct de vedere urma să fie vulgarizat (şi interpretat extrem de eronat) prin folosirea ca slogan a expresiei „supraviețuirea celui mai puternic". Dar, oricât de importante au fost multe aspecte ale operei sale ca sursă de inspirație a unei gândiri noi, aici este semnificativ să înțelegem mai curând că Darwin a dat o lovitură poveştii biblice a creației (precum şi premisei statutului unic al ființelor umane) care a avut o publicitate mai largă decât oricare alta de până atunci. În combinație cu criticile aduse Bibliei şi cu geologia, cartea sa a făcut imposibil pentru orice persoană onestă şi rațională să accepte că Biblia ar fi adevărată din punct de vedere literal – aşa cum era încă posibil în 1800.

Subminarea autorității scripturii rămâne cel mai evident mod în care ştiința a afectat credințele formulate. Totuşi, cel puțin la fel de important a fost şi un nou prestigiu, vag, dar din ce în ce mai mare, pe care ştiința începea să-l aibă în rândul unui public mult mai larg ca oricând. Şi aceasta din cauza noului său statut de instrument suprem de manipulare a naturii, considerată tot mai neputincioasă în fața lui. Era începutul a ceea ce avea să se transforme într-o mitologie a ştiinței. Esența sa consta în faptul că, în vreme ce marile realizări ale ştiinței din secolul al XVII-lea adesea nu duseseră la schimbări în viața oamenilor obişnuiți, cele din secolul al XIX-lea au produs tot mai multe astfel de schimbări. Oamenii care nu

înțelegeau o iotă din lucrările lui Joseph Lister, care a stabilit necesitatea (şi tehnica folosirii) antisepticelor în chirurgie, sau ale lui Michael Faraday, care a făcut posibilă mai mult ca oricine altcineva generarea electricității, ştiau totuşi că medicina din 1900 era diferită de cea a bunicilor lor şi vedeau adesea electricitate în jurul lor, la locul de muncă şi acasă. În 1914 se puteau transmite mesaje radio peste Atlantic, aparatele de zbor care nu se bazau pe susținerea unor pungi de gaz de mai mică densitate decât aerul erau la ordinea zilei, aspirina se găsea uşor şi un producător american vindea primul automobil ieftin produs în masă. Puterea şi sfera de aplicabilitate din ce în ce mai mari ale ştiinței nu erau în niciun caz corect reprezentate de astfel de fapte, dar un asemenea progres material îl impresiona pe omul de rând şi îl făcea se închine la un nou altar.

Conştientizarea ştiinței de către omul de rând s-a produs prin intermediul tehnologiei deoarece mult timp acesta a fost aproape singurul mod în care ştiința a avut un impact pozitiv asupra vieții celor mai mulți indivizi. Respectul pentru aceasta a crescut, de regulă, proporțional cu rezultatele spectaculoase din domeniul ingineriei sau producției şi chiar şi acum, deşi ştiința are impact în alte moduri, respectul încă îl câştigă vizibil prin intermediul unor procese industriale. Dar, deşi puternic interconectată cu civilizația dominantă a lumii şi atât de întreţesută cu societatea, dezvoltarea ştiinței a însemnat mult mai mult decât o simplă creştere a puterii. Până în 1914 au fost puse bazele a ceea ce avea să fie evident în a doua jumătate a secolului XX, o ştiință care a fost, pe lângă altele, resortul principal al culturii mondiale dominante. Atât de rapid a fost progresul spre această stare de lucruri, încât ştiința a afectat deja fiecare aspect al vieții umane în timp ce oamenii încă încearcă să înțeleagă unele dintre implicațiile sale filozofice elementare.

Cele mai simple observații pe care le putem face despre această schimbare (şi care sunt cel mai uşor de folosit ca punct de plecare) sunt cele care prezintă statutul ştiinței ca fenomen social şi material de sine stătător. Din momentul în care s-au făcut primele mari progrese în fizică, în secolul al XVII-lea, ştiința a devenit deja un fapt social. Au fost create atunci instituții unde oamenii îşi uneau eforturile pentru a studia natura într-un mod pe care o epocă ulterioară l-ar putea recunoaşte drept ştiințific, iar oamenii de ştiință erau uneori folosiți chiar şi la vremea aceea de conducători pentru a contribui cu expertiza lor în probleme specifice. Se putea observa, de asemenea, că în artele utile – şi acestea erau de regulă numite mai mult arte decât ştiințe –, precum navigația sau agricultura, experimentele făcute de cei care nu erau tehnicieni puteau aduce contribuții valoroase. Dar o clarificare terminologică ne ajută să privim această epocă în perspectivă şi să ne dăm seama cât era de departe de secolul al XIX-lea şi perioada următoare: în acest moment oamenii de ştiință erau încă numiți „filozofi ai naturii”. Sintagma „om de ştiință” a fost inventată abia după ce au trecut vreo

trei decenii din secolul al XIX-lea, când oamenii simțeau că era nevoie să se facă distincție între o cercetare experimentală şi observațională riguroasă a naturii şi speculațiile bazate pe raționamente neverificate. Chiar şi aşa, cei mai mulți oameni nu făceau totuşi prea mare distincție între persoana ce efectua o astfel de cercetare şi specialistul în știință sau tehnologie aplicată care era reprezentantul mult mai evident al științei într-o epocă a ingineriei, mineritului şi producției la o scară fără precedent.

Secolul al XIX-lea a fost, cu toate acestea, primul în care știința a fost luată de bună de oamenii educați ca domeniu de studiu specializat, ai cărui cercetători aveau o reputație profesională. Noul său statut a fost marcat de importanța mult mai mare acordată științei în educație, atât prin crearea unor noi departamente în universități, cât şi prin înființarea în unele țări, mai ales în Franța şi Germania, a unor instituții științifice şi tehnice speciale. Studiile profesionale, de asemenea, au încorporat componente științifice mai ample. Astfel de evoluții s-au accelerat pe măsură ce efectele științei asupra vieții sociale şi economice au devenit din ce în ce mai evidente. Efectul cumulat a fost continuarea unei tendințe deja consacrate de mult timp. Începând de prin 1700 se înregistrează o creştere constantă şi exponențială a numărului de oameni de știință din lume: acesta s-a dublat cam o dată la 15 ani (ceea ce explică faptul uimitor că de atunci au existat întotdeauna, în orice moment, mai mulți oameni de știință în viață decât decedați). Pentru secolul al XIX-lea se pot folosi alte instrumente de măsurare a dezvoltării științei (înființarea observatoarelor astronomice, de exemplu) şi acestea prezintă, de asemenea, creşteri exponențiale.

Acest fenomen social a stat la baza controlului tot mai mare al mediului şi a îmbunătățirii nivelului de trai, lucruri sesizate uşor de omul de rând. Aceste realizări au făcut ca secolul al XIX-lea să fie primul în care știința a devenit cu adevărat un obiect de cult – poate chiar de venerare. În 1914, europenii şi americanii educați puteau lua de bune anestezia, automobilul, turbina cu abur, oțelurile mai dure şi specializate, aeroplanul, telefonul, radioul şi multe alte minuni care nu existaseră cu un secol înainte; efectele lor erau deja foarte mari. Poate cele mai evidente pe scară largă erau cele care proveneau din accesul uşor la energie electrică ieftină; ea influența deja oraşele, punând tramvaie şi trenuri electrice la dispoziția oamenilor din suburbii, munca din fabrici prin intermediul motoarelor electrice şi viața familială prin lumina electrică. Chiar şi populațiile animale au fost afectate: cei 36.000 de cai care trăgeau tramvaiele din Marea Britanie în 1900 aveau doar 900 de succesori în 1914.

Bineînțeles, aplicarea științei nu era în niciun caz nouă. Începând din secolul al XVII-lea nu a fost nicio perioadă în care să nu existe vreo urmare tehnologică evidentă care să decurgă din activitatea științifică, deşi, pentru început, acestea s-au limitat în mare măsură la balistică, navigație şi cartografie, agricultură şi

câteva procese industriale elementare. Dar abia în secolul al XIX-lea ştiinţa a început să joace un rol cu adevărat important în întreţinerea şi schimbarea societăţii în alt mod decât prin intermediul câtorva realizări evident uimitoare şi spectaculoase. Procesul chimic de vopsire, de exemplu, era un domeniu vast în care cercetarea din secolul al XIX-lea a dus la inovaţii radicale, ce s-au răspândit ulterior în producţia de medicamente, explozibili, antiseptice – pentru a menţiona doar câteva. Acestea au avut repercusiuni şi la nivel uman şi social, nu doar economic. Noile „vopsele rapide" au afectat viaţa a milioane de oameni; nefericitul cultivator indian de indigo a descoperit că nu prea mai avea piaţă, în timp ce clasele muncitoare industriale din Occident au descoperit că pot cumpăra haine oarecum mai puţin ponosite, iar astfel au pornit încet pe drumul la capătul căruia metodele de producţie în masă şi fibrele artificiale au şters orice diferenţe vizibile între hainele diferitelor clase.

Ajungem deja dincolo de graniţa dintre susţinerea vieţii şi schimbarea acesteia. Ştiinţa fundamentală avea să continue să schimbe societatea, deşi este mai bine să lăsăm pentru altă dată discuţia despre unele descoperiri făcute înainte de 1914 – în fizică, de exemplu. Un domeniu în care efectele sunt mai uşor de cuantificat era medicina. Până în 1914 se făcuseră progrese uriaşe. Într-un secol, priceperea devenise ştiinţă. Se instituiseră importante capete de pod în teoria şi controlarea infecţiilor; antisepticele, după ce fuseseră introduse de Lister abia în anii 1860, erau considerate ceva normal două decenii mai târziu, iar el şi prietenul său Louis Pasteur, cel mai celebru şi cel mai de seamă dintre chimiştii francezi, au fondat bacteriologia. Însăşi regina Victoria fusese un pionier în promovarea noilor metode medicale; utilizarea anesteziei în timpul naşterii unui prinţ sau a unei prinţese a fost importantă pentru a atrage o acceptare socială rapidă a anumitor tehnici aflate încă la început în anii 1840. Poate că mai puţini oameni au conştientizat importanţa unor realizări precum descoperirea în 1909 a salvarsanului, o piatră de hotar în dezvoltarea unui tratament selectiv al infecţiei, identificarea purtătorului malariei sau descoperirea razelor X. Însă toate aceste progrese, deşi de o importanţă majoră, aveau să fie depăşite cu mult în următorii 50 de ani – întâmplător, cu creşteri uriaşe ale costului serviciilor medicale.

Ştiinţa a avut suficient impact chiar şi înainte de 1914 ca să justifice concluzia că ea îşi genera propria mitologie. În acest context, „mitologie" nu are nicio conotaţie de ficţiune sau falsitate. Este pur şi simplu o modalitate confortabilă de a atrage atenţia asupra faptului că ştiinţa, deoarece majoritatea covârşitoare a concluziilor sale sunt validate dincolo de orice îndoială prin experiment şi, prin urmare, „adevărate", a ajuns să funcţioneze şi ca influenţă care modelează perspectiva oamenilor asupra lumii, la fel cum făcuseră şi marile religii în trecut. Cu alte cuvinte, a ajuns să fie importantă mai mult decât ca o simplă metodă de explorare şi manipulare a naturii. S-a crezut, de asemenea, că

putea oferi îndrumare şi în legătură cu probleme metafizice, scopurile pe care ar trebui să le urmărească oamenii, standardele pe care ar trebui să le folosească pentru a reglementa comportamentul. Mai presus de toate, a avut o influență omniprezentă în modelarea atitudinilor oamenilor. Iar toate acestea, bineînțeles, nu au nicio legătură intrinsecă sau neapărată cu ştiința drept căutare a oamenilor de ştiință. Dar pe termen foarte lung rezultatul a fost o civilizație ale cărei elite nu aveau – decât la nivel rudimentar – o credință religioasă sau idealuri transcendentale dominante. Era o civilizație al cărei miez, indiferent dacă acest lucru a fost sau nu exprimat adesea, îl constituia credința în promisiunea a ceea ce se poate face prin manipularea naturii. În principiu, considera că nu există nicio problemă care să fie considerată imposibil de rezolvat, dacă se alocă suficiente resurse intelectuale şi financiare; exista loc pentru lucruri obscure, dar nu pentru cele fundamental misterioase. Mulți oameni de ştiință s-au dezis de această concluzie. Toate implicațiile sale sunt încă departe de a fi înțelese. Dar este premisa pe care se bazează acum o mentalitate dominantă şi ea exista deja, în aspectele sale fundamentale, înainte de 1914.

Încrederea în ştiință în forma sa cea mai brută a fost numită „scientism", dar probabil foarte puțini oameni îmbrățişau acest curent în mod explicit şi fără nicio rezervă chiar şi la sfârşitul secolului al XIX-lea, momentul său de apogeu. Prestigiul metodei ştiințifice este totuşi dovedit la fel de bine şi de dorința manifestată de intelectuali de a o extinde dincolo de domeniul ştiințelor naturale. Unul dintre primele exemple poate fi depistat în dorința de a pune bazele unor „ştiințe sociale", care se poate observa la adepții utilitarişti ai reformatorului şi intelectualului englez Jeremy Bentham, care spera să întemeieze gestionarea societății pe o utilizare calculată a principiilor că oamenii reacționează la plăcere şi la durere şi că plăcerea ar trebui maximizată, iar durerea minimalizată, fiind subînțeles faptul că trebuia să se țină seama de ceea ce simțeau cei mai mulți şi de intensitatea acestor senzații. În secolul al XIX-lea, filozoful francez Auguste Comte a dat un nume ştiinței care se ocupă cu studiul societății – sociologie; iar Marx avea să fie numit la înmormântarea sa „Darwinul" acestei ştiințe. Aceste încercări (şi multe altele) de a imita ştiințele naturale s-au bazat pe căutarea unor legi cvasimecanice generale; faptul că ştiințele naturale abandonau în acel moment căutarea unor astfel de legi nu este important aici, căutarea în sine fiind o dovadă a prestigiului modelului ştiințific.

În mod paradoxal, ştiința contribuia astfel şi ea în 1914 la un vag sentiment de tensiune în civilizația europeană. Acesta se vedea cel mai bine în problemele cu care se confrunta religia tradițională, fără îndoială, dar opera şi într-un mod mai subtil; în determinisme precum cel a cărui sursă de inspirație o constituiau pentru mulți concluziile lui Darwin sau printr-un relativism sugerat de antropologie ori de studiul minții umane, ştiința însăşi submina încrederea în

valorile obiectivității şi raționalității care erau atât de importante începând din secolul al XVIII-lea. În 1914 existau semne că Europa liberală, rațională şi luminată era în tensiune la fel de mult ca Europa tradițională, religioasă şi conservatoare.

Îndoiala nu trebuie să stea pe primul plan. Cel mai evident fapt legat de Europa începutului de secol XX este că, deşi unii europeni îi puteau privi viitorul cu scepticism sau cu teamă, nu s-a sugerat aproape niciodată că nu avea să fie în continuare buricul pământului, cea mai mare concentrare de putere politică de pe glob şi adevăratul făuritor al destinelor lumii. Din punct de vedere diplomatic şi politic, oamenii de stat europeni puteau ignora, de regulă, restul lumii, cu excepția emisferei vestice, unde altă națiune cu origini europene, Statele Unite, era dominantă, şi a Asiei de Est, unde Japonia devenea din ce în ce mai importantă şi americanii aveau interese pe care puteau cere altora să le respecte. Relațiile lor reciproce i-au fascinat pe cei mai mulți oameni de stat europeni în 1900; pentru majoritatea, nu exista nicio preocupare la fel de importantă în acel moment.

2
Perioada Primului Război Mondial

În ciuda faptului clar şi favorabil că începând din 1870 statele europene evitaseră cu succes mari războaie, existau unele dovezi politice că situaţia internaţională devenea totuşi periculos de instabilă la 1900. Unele state importante, de exemplu, aveau grave probleme interne care puteau implica repercusiuni externe. În ciuda diferenţei uriaşe dintre ele, Germania unită şi Italia unită erau state noi; ele nu existaseră cu 40 de ani înainte şi acest lucru îi făcea pe conducătorii lor deosebit de sensibili la forţele interne capabile să dezbine şi, prin urmare, dispuşi să stimuleze sentimentele şoviniste. Unii dintre liderii Italiei s-au lansat în întreprinderi coloniale dezastruoase, alimentând suspiciunea şi ostilitatea faţă de Austro-Ungaria (în mod formal aliatul Italiei, dar care stăpânea teritorii considerate încă de italieni „nerăscumpărate") şi împingându-şi în cele din urmă ţara într-un război cu Turcia, în 1911. Germania avea avantajele unui succes industrial şi economic uriaş şi totuşi, după ce precautul Bismarck a fost forţat să se retragă, politica sa externă a urmărit din ce în ce mai mult câştigarea impalpabilului şi inefabilului trofeu reprezentat de respect şi prestigiu – „un loc sub soare", cum sintetizau unii germani. Germania trebuia să facă faţă şi consecinţelor industrializării. Noile forţe economice şi sociale pe care aceasta le-a generat erau tot mai greu de împăcat cu caracterul conservator al constituţiei sale, care acorda atâta importanţă unei aristocraţii semifeudale, agrare în guvernarea imperială.

De asemenea, tensiunile interne nu se limitau la statele noi. Fiecare din cele două mari imperii dinastice, Rusia şi Austro-Ungaria, se confrunta cu grave probleme interne; mai mult ca oricare alte state, ele încă se încadrau în premisa din vremea Sfintei Alianţe că guvernele erau oponenţii naturali ai supuşilor lor. Totuşi, amândouă trecuseră printr-o mare schimbare, în ciuda unei continuităţi aparente. Monarhia habsburgă, în forma sa nouă, cu cratimă, era creaţia unui naţionalism de succes, cel al maghiarilor. În primii ani ai secolului XX existau semne că cele două jumătăţi ale monarhiei aveau să fie din ce în ce mai dificil de menţinut unite fără a provoca alte naţiuni din cadrul ei dincolo de limita lor de rezistenţă. Mai mult, şi aici industrializarea (în Boemia şi Austria) începea să adauge noi tensiuni celor vechi. Rusia, aşa cum am menţionat, cunoscuse, practic, o revoluţie politică în 1905 şi se schimba şi la un nivel mai profund. Autocraţia şi terorismul au distrus promisiunea liberală de reformă a lui Alexandru al II-lea, dar nu au împiedicat debutul unei creşteri industriale mai accelerate până la sfârşitul anilor 1800. Acesta a fost începutul unei revoluţii economice pentru care

marea emancipare fusese preludiul esențial. Politicile concepute pentru a le lua cerealele țăranilor au furnizat o marfă pentru export care să achite împrumuturile străine.

Odată cu debutul secolului XX, Rusia a început, în sfârşit, să înregistreze o rată formidabilă a progresului economic. Cantitățile erau încă reduse – în 1910, Rusia producea mai puțin de o treime din cantitatea de fontă a Regatului Unit şi doar un sfert din cantitatea de oțel a Germaniei. Dar aceste cantități erau realizate la o rată mare de creştere. Probabil şi mai important, existau semne că în 1914 agricultura putea produce în sfârşit o recoltă de cereale care să crească mai rapid decât populația. Un ministru a făcut eforturi hotărâte pentru a crea în Rusia o clasă de fermieri independenți prosperi ale căror interese au fost legate de creşterea productivității, eliminând şi ultima dintre constrângerile impuse individualismului de termenii abolirii iobăgiei. Totuşi, erau multe obstacole de depăşit. Chiar şi în 1914, mai puțin de 10% din ruşi trăiau în oraşe şi doar aproximativ trei milioane de locuitori dintr-o populație totală de peste 150 de milioane munceau în industrie. Balanța datoriilor ocupa încă un loc important în progresul Rusiei. Țara era un potențial gigant, dar unul afectat încă de handicapuri grave. Autocrația asigura o guvernare proastă, făcea reforme fără tragere de inimă şi se opunea oricărei schimbări (deşi a fost forțată să facă unele concesii constituționale în 1905). Nivelul general al culturii era scăzut şi implacabil; industrializarea avea să necesite o educație superioară şi acest lucru urma să provoace noi tensiuni. Tradițiile liberale erau slabe; tradițiile teroriste şi autocratice erau puternice. În plus, Rusia depindea încă de furnizorii străini pentru capitalul de care avea nevoie.

Cea mai mare parte a acestui capital provenea de la aliatul său, Franța. Împreună cu Regatul Unit şi Italia, a Treia Republică reprezenta principiile liberale şi constituționale în rândul marilor puteri ale Europei. Conservatoare din punct de vedere social, Franța era, în ciuda vitalității sale intelectuale, agitată şi conştientă de slăbiciunile sale. În parte, o instabilitate superficială provoca schimburi de replici înverşunate între politicieni; în parte, era provocată de eforturile celor care se străduiau să mențină vii tradiția şi retorica revoluționare. Totuşi, mişcarea clasei muncitoare era slabă. Franța s-a îndreptat doar treptat pe calea industrializării şi, de fapt, republica era probabil la fel de stabilă ca oricare alt regim din Europa, dar dezvoltarea industrială lentă indica încă un handicap de care francezii erau foarte conştienți – inferioritatea lor militară. Anul 1870 a demonstrat că Franța nu putea învinge de una singură armata germană. De atunci, discrepanțele dintre pozițiile celor două țări se adânciseră şi mai mult. În privința numărului de militari, Franța rămăsese şi mai mult în urmă, iar în ceea ce priveşte dezvoltarea economică, de asemenea, fusese întrecută clar de vecina sa. Chiar înainte de 1914, Franța producea aproximativ o şesime din cantitatea de cărbune a

Germaniei, sub o treime din cantitatea de fontă şi la fel de mult oţel. Ca să-şi ia revanşa pentru 1870, Franța ştia că avea nevoie de aliați.

În 1900, un astfel de aliat nu era de căutat dincolo de Canalul Mânecii. Motivul îl constituiau în principal disputele coloniale; Franța (ca şi Rusia) a intrat într-un conflict sâcâitor cu Regatul Unit în multe locuri de pe glob unde aveau interesee britanicii. Pentru o lungă perioadă, Regatul Unit a descoperit că se poate ține la distanță de disputele europene; acesta era un avantaj, dar existau şi aici tulburări pe plan intern. Prima națiune industrială era şi una dintre cele mai tulburate de agitația clasei muncitoare şi, din ce în ce mai mult, de nesiguranța legată de puterea sa relativă. În 1900, unii oameni de afaceri britanici erau siguri că Germania era un rival major; existau o multitudine de semne că, în ceea ce priveşte tehnologia şi metoda, industria germană era net superioară celei britanice. Vechile incertitudini au început să reapară; însuşi liberul schimb a fost contestat. Au existat chiar semne, în violențele celor din Ulster şi ale sufragetelor şi în luptele înverşunate legate de legislația socială, cu o Cameră a Lorzilor hotărâtă să garanteze interesele bogaților, că însuşi parlamentarismul putea fi amenințat. Nu mai exista un consens, ca în politica de la mijlocul epocii victoriene. Totuşi, exista o stabilitate liniştitoare a instituțiilor britanice şi a obiceiurilor politice. Monarhia parlamentară s-a dovedit a fi capabilă să reziste unor transformări profunde în 1832 şi nu existau multe motive de îndoială că nu avea să reziste şi în continuare.

N
0 600 km
0 375 mile
FINLANDIA
NORVEGIA
SUEDIA
Bergen
Stockholm
Sankt-Petersburg
Moscova
Marea Nordului
Marea Baltică
Edinburgh
DANEMARCA
Copenhaga
Dublin
REGATUL UNIT AL MARII BRETANII
OLANDA
Amsterdam
Londra
Berlin
Varșovia
IMPERIUL GERMAN
RUSIA
BELGIA
Praga
Oceanul Atlantic
Paris
LORENA
ALSACIA
ELVEȚIA
IMPERIUL AUSTRO-UNGAR
FRANȚA
ROMÂNIA
Marea Neagră
Veneția
ANDORRA
SERBIA
BULGARIA
MUNTENEGRU
ITALIA
Lisabona
Madrid
Roma
ALBANIA
Constantinopol
PORTUGALIA
SPANIA
IMPERIUL OTOMAN
GRECIA
MALTA (brit.)
CRETA (gr.)
CIPRU (brit.)
Marea Mediterană
EUROPA ÎN 1914

O singură perspectivă pe care englezii din această perioadă ar fi recunoscut-o cu greu dezvăluie schimbarea fundamentală care se produsese în poziția internațională a Regatului Unit în ultimii aproximativ 50 de ani. Acesta este punctul de vedere al Japoniei sau al Statelor Unite, cele două mari puteri din afara Europei. Influența Japoniei era cel mai uşor de distins din cele două, poate din cauza victoriei militare împotriva Rusiei, şi totuşi existau semne, pentru cei care le puteau interpreta, că Statele Unite aveau să se impună curând drept o putere capabilă să eclipseze Europa şi drept cea mai puternică națiune din lume. Expansiunea lor din secolul al XIX-lea ajunsese la apogeu odată cu consacrarea supremației lor de pe o poziție de putere incontestabilă în propria emisferă. Războiul cu Spania şi construirea Canalului Panamá au definitivat acest proces. Circumstanțele interne americane, sociale şi economice, erau de aşa natură, încât sistemul politic a dovedit că poate face față uşor problemelor cu care se confrunta odată ce marea criză de la mijlocul secolului a fost depăşită.

Cele mai grave dintre acestea au fost cauzate de industrializare. Încrederea că totul avea să fie bine dacă celor mai puternici din punct de vedere economic li se permitea pur şi simplu să-i pună pe toți ceilalți la zid a început să fie contestată către sfârşitul secolului al XIX-lea. Dar acestea se întâmplau după ce o maşinărie industrială la o scară imensă ajunsese deja la maturitate. Asta avea să fie piatra de temelie a puterii americane. Până în 1914 producția americană de fontă şi oțel era de peste două ori mai mare decât cea a Marii Britanii şi Germaniei la un loc; de asemenea, Statele Unite extrăgeau aproape suficient cărbune pentru a le depăşi şi fabricau mai multe automobile decât tot restul lumii la un loc. În acelaşi timp, nivelul de trai al cetățenilor lor a continuat să acționeze ca un magnet pentru imigranți; rezervele sale naturale şi un aflux de forță de muncă ieftină, extrem de motivată erau două dintre sursele puterii economice a Americii. Cealaltă era capitalul străin. Era cea mai mare dintre națiunile debitoare.

Deşi constituția lor politică era în 1914 mai veche decât a oricărui stat european major cu excepția Marii Britanii sau Rusiei, sosirea unor noi americani conferea Statelor Unite caracteristicile şi psihologia unei națiuni noi. Necesitatea de a-i integra pe noii cetățeni a dus adesea la exprimarea unor puternice sentimente naționaliste. Dar, din cauza aşezării geografice, a unei tradiții de respingere a Europei şi a dominației continue a elitelor formate în tradiția anglo-saxonă în guvernul şi afacerile americane, acestea nu au luat forme violente în afara jumătății vestice. În 1914 Statele Unite erau încă un gigant tânăr care aştepta în culisele istoriei şi a cărui importanță deplină avea să devină evidentă abia atunci când Europa a fost nevoită să implice America în disputele sale.

În 1914 a izbucnit un război ca urmare a acestor dispute. Deşi nu a fost nici cel mai sângeros, nici cel mai lung război din istorie, nici, strict vorbind, „Primul” Război Mondial, aşa cum a fost ulterior denumit, a fost încleştarea cea mai

înverşunată şi cu cea mai mare răspândire geografică de până atunci. Au participat naţiuni de pe fiecare continent. A fost, de asemenea, mai costisitor decât orice alt război anterior şi a exercitat presiuni fără precedent asupra resurselor. În el au fost mobilizate societăţi întregi, într-o anumită măsură pentru că a fost şi primul război în care maşinile au jucat un rol covârşitor; pentru prima dată, războiul a fost transformat de ştiinţă. Cel mai bun nume care i-a fost dat rămâne cel simplu, folosit de cei care au luptat atunci: Marele Război. Se justifică suficient chiar şi numai prin efectul său psihologic fără precedent.

A fost, de asemenea, primul din două războaie mondiale al căror aspect central a fost controlarea puterii germane. Daunele produse de ele au pus capăt supremaţiei politice, economice şi militare a Europei. Fiecare din aceste conflicte a avut la bază chestiuni în esenţă europene şi războiul a avut întotdeauna un aer european; totuşi, la fel ca următoarea mare bătălie declanşată de germani, şi aceasta a înglobat şi alte conflicte şi a amestecat o serie întreagă de aspecte. Dar Europa s-a aflat la baza problemelor şi daunele autoprovocate au pus în cele din urmă capăt hegemoniei sale mondiale. Acest lucru nu s-a întâmplat în 1918, când s-a încheiat Marele Război (deşi se produseseră deja daune ireparabile), dar a devenit evident în 1945, la sfârşitul unui „al Doilea Război Mondial”. Acesta a lăsat în urmă un continent a cărui structură de dinainte de 1914 dispăruse. Asta i-a făcut pe unii istorici să vorbească despre întreaga perioadă dintre 1914 şi 1945 ca despre o entitate, un „război civil” european – o metaforă destul de inspirată, cu condiţia să nu uităm că este o metaforă. Europa nu a cunoscut niciodată o perioadă mai lungă fără războaie şi controlarea dezordinii interne este premisa fundamentală a unui stat: Europa nu fusese niciodată unită şi, prin urmare, nu putea avea un război civil veritabil. Dar era sursa şi locul unei civilizaţii ce reprezenta o unitate; europenii credeau că au mai multe în comun cu alţi europeni decât cu populaţiile cu pielea neagră, cafenie sau galbenă. Mai mult, era un sistem de putere care în 1914 prezenta o unitate economică şi tocmai trecuse prin cea mai lungă perioadă de pace internă. Aceste fapte, care aveau să dispară complet în 1945, conferă forţă metaforei războiului civil şi o fac acceptabilă. Ea semnifică nebunia autodistructivă a unei civilizaţii.

Un echilibru european menţinea pacea dintre marile state de peste 40 de ani, dar în 1914 acesta a fost tulburat periculos de mult. Prea mulţi oameni ajunseseră să creadă că şansele de război le-ar putea oferi mai mult decât menţinerea păcii. Acest lucru era valabil mai ales în cercurile conducătoare din Germania, Austro-Ungaria şi Rusia. La momentul când au ajuns să creadă asta, existau o serie de legături, obligaţii şi interese complicate între state care le uneau atât de strâns, încât era puţin probabil ca un conflict să poată fi limitat la două sau chiar la câteva dintre ele. O altă forţă care genera instabilitate era existenţa unor ţări mici care se bucurau de relaţii speciale cu state mai mari; unele dintre ele puteau să

preia puterea efectivă de a lua decizii din mâinile celor care aveau să fie nevoite să lupte într-un război major.

Această situație delicată a devenit cu atât mai periculoasă din cauza atmosferei psihologice în care oamenii de stat trebuiau să-şi desfăşoare activitatea în 1914. Era o perioadă în care emoțiile maselor erau uşor de stârnit, în special de stimuli naționaliști şi patriotici. Mulți nu conştientizau pericolele războiului, deoarece nimeni, cu excepția unei minorități nesemnificative, nu anticipa un război diferit de cel din 1870; îşi aminteau de Franța acelui an şi uitau cum, în Virginia şi Tennessee, doar cu câțiva ani înainte, războiul modern îşi arătase pentru prima dată fața prin numărul mare de victime şi costurile imense (în Războiul Civil au murit mai mulți americani decât în toate celelalte războaie la care au participat Statele Unite, chiar până în zilele noastre). Toată lumea ştia cu siguranță că războaiele pot fi distrugătoare şi violente, dar exista, de asemenea, convingerea că în secolul XX ele aveau să se încheie rapid. Însuşi costul armamentului făcea imposibil de conceput ca statele civilizate să poată purta un război prelungit, precum cel cu Franța napoleoniană; complexa economie mondială şi contribuabilul, se spunea, nu ar fi putut supraviețui unui astfel de război. Aceste idei eliminau, poate, presimțirile unora că pericolul era mare.

Există, de asemenea, semne că în 1914 mulți europeni erau plictisiți de viața lor şi vedeau în război o descărcare emoțională, care putea elimina sentimentul de decadență şi sterilitate. Revoluționarii, bineînțeles, priveau cu ochi buni un conflict internațional datorită oportunităților pe care le putea aduce cu sine. În fine, merită să ne amintim că şi succesul îndelungat al diplomaților în negocierea unor crize grave fără război era, în sine, un pericol. Maşinăria lor funcționase de atâtea ori, încât, atunci când s-a confruntat cu fapte mai grave ca de obicei, în iulie 1914, importanța lor a părut să scape o vreme multora dintre cei care trebuiau să le rezolve. Chiar în ajunul conflictului, unii oameni de stat încă nu reuşeau să înțeleagă de ce o altă conferință a ambasadorilor sau chiar un congres european nu i-ar fi putut scăpa de probleme.

Unul dintre conflictele care s-au agravat în 1914 avea origini profunde. E vorba despre vechea rivalitate dintre Austro-Ungaria şi Rusia în sud-estul Europei. Rădăcinile sale ajungeau până în secolul al XVIII-lea, dar ultima sa fază a fost dominată de prăbuşirea accelerată a Imperiului Otoman în Europa începând din vremea Războiului Crimeii. Din acest motiv Primul Război Mondial trebuie considerat, dintr-un punct de vedere, un alt război pentru succesiunea la tronul Imperiului Otoman. După ce Congresul de la Berlin din 1878 scosese Europa dintr-un impas periculos, politica Habsburgilor şi a Romanovilor ajunsese la un fel de înțelegere până în anii 1890. Aceasta a durat până când interesul Rusiei față de valea Dunării a reînviat, după limitarea de către japonezi a ambițiilor lor imperiale în Asia de Est. În acel moment, anumite evenimente din afara

Imperiului Habsburgic şi a celui turcesc făceau şi ele politica austro-ungară mai agresivă.

La bază se afla naționalismul revoluționar. O mişcare de reformă a părut o vreme că ar putea duce iar la unificarea Imperiului Otoman şi acest lucru a provocat națiunile balcanice să încerce să distrugă statu-quoul stabilit de marile puteri şi pe austrieci să-şi urmărească interesele într-o situație din nou volatilă. Ei i-au ofensat şi i-au umilit pe ruşi în 1909 printr-o anexare prost gestionată a provinciei otomane Bosnia; ruşilor nu li se oferise un câştig corespunzător şi compensator. O altă consecință a anexării Bosniei a fost că Austro-Ungaria a dobândit mai mulți supuşi slavi. Existau deja nemulțumiri în rândul popoarelor supuse ale monarhiei, în special al slavilor care trăiau sub stăpânire maghiară. Sub presiunea tot mai mare a intereselor maghiare, guvernul de la Viena se arătase ostil față de Serbia, o națiune căreia aceşti supuşi slavi i-ar fi putut cere ajutor. Unii dintre ei considerau Serbia nucleul unui viitor stat care să-i cuprindă pe toți slavii de sud, iar conducătorii săi păreau incapabili (şi, poate, lipsiți de dorința) de a-i înfrâna pe revoluționarii slavi de sud care foloseau Belgradul ca bază pentru terorism şi acțiuni subversive în Bosnia.

Lecțiile istoriei sunt adesea nefericite; guvernul de la Viena a tras imediat concluzia că Serbia ar putea juca în valea Dunării acelaşi rol pe care îl jucase Sardinia în unificarea Italiei. Mulți slujitori ai imperiului credeau că, dacă răul nu era tăiat de la rădăcină, Habsburgii aveau să piardă şi alte teritorii. După ce fusese scos din Germania de Prusia şi din Italia de Sardinia, un potențial nou stat al slavilor de sud – indiferent dacă era o Serbie mare sau altceva – părea, în opinia unor consilieri habsburgici, să amenințe imperiul cu excluderea de pe cursul inferior al Dunării. Acesta ar fi fost sfârşitul său ca mare putere şi sfârşitul supremației maghiarilor în Ungaria, deoarece slavii din sud ar fi insistat ca slavii rămaşi în teritoriile ungare să fie tratați mai corect. Diminuarea continuă a Imperiului Otoman nu putea fi atunci decât în avantajul Rusiei, puterea din spatele Serbiei, hotărâtă să nu mai permită un episod similar cu cel din 1909.

Celelalte puteri au fost atrase în această situație complicată de interese, alegeri, sentimente sau alianțe formale. Dintre acestea, cele din urmă erau, poate, mai puțin importante decât se credea cândva. Eforturile lui Bismarck din anii 1870 şi 1880 de a asigura izolarea Franței şi supremația Germaniei creaseră un sistem de alianțe unic în vreme de pace. Caracteristica lor comună era că defineau condiții în care anumite țări ar intra în război pentru a se sprijini una pe cealaltă, iar acest lucru părea să stânjenească diplomația. Dar în cele din urmă nu au acționat conform planului. Aceasta nu înseamnă că nu au contribuit la izbucnirea războiului, ci că reglementările formale nu pot fi eficiente decât dacă se doreşte acest lucru şi alți factori au fost decisivi în 1914.

La baza alianțelor se aflau anexarea de către Germania, în 1871, a Alsaciei şi Lorenei, care aparținuseră Franței, şi dorința de răzbunare a francezilor. Bismarck a avut grijă să nu se întâmple asta aducând la început pe un front comun Germania, Rusia şi Austro-Ungaria pe terenul comun al rezistenței dinastice la pericolele revoluționare şi subversive, pe care Franța, singura republică dintre statele majore, se presupunea că încă le reprezenta; în 1871 mai trăiau, la urma urmelor, oameni născuți înainte de 1789 şi mulți alții care îşi aminteau comentariile celor ce prinseseră anii marii Revoluții, în timp ce insurecția care a insturat Comuna din Paris a reînviat toate vechile temeri de subversiune internațională. Alianța conservatoare s-a destrămat totuşi în anii 1800, în principal deoarece Bismarck a simțit că, în ultimă instanță, trebuia să susțină Austro-Ungaria dacă un conflict între aceasta şi Rusia se dovedea a fi imposibil de evitat. Germaniei şi Austro-Ungariei li s-a adăugat ulterior şi Italia; astfel a luat naştere Tripla Alianță, în 1882. Dar Bismarck a păstrat în continuare un tratat separat de „reasigurare" cu Rusia, deşi se pare că nu se simțea în largul său la ideea că va trebui să asigure astfel pacea dintre Rusia şi Austro-Ungaria.

Totuşi, un nou conflict între ele a părut probabil abia după 1909. Între timp, succesorii lui Bismarck nu mai reînnoiseră tratatul de reasigurare şi Rusia devenise în 1892 aliata Franței. Începând cu această dată, viitorul s-a îndepărtat de Europa lui Bismarck – în care toți ceilalți fuseseră menținuți în echilibru de rolul central al Germaniei –, spre o Europă împărțită în două tabere. Această situație a fost agravată de politica germană. Printr-o serie de crize, ea a demonstrat că doreşte să înspăimânte alte națiuni cu nemulțumirile sale şi să impună respect. Mai ales în 1905 şi 1911 ținta iritărilor a fost Franța, iar problemele comerciale şi coloniale au fost folosite ca pretexte pentru a arăta, printr-o demonstrație de forță, că Franța nu îşi câştigase dreptul de a desconsidera dorințele germanilor aliindu-se cu Rusia. Planificarea militară germană acceptase deja la 1900 ideea de a lupta pe două fronturi dacă era necesar şi a făcut pregătiri pentru acest lucru printr-o înfrângere rapidă a Franței în timp ce resursele Rusiei erau mobilizate încet.

La începutul secolului XX devenise, prin urmare, extrem de probabil ca, în cazul în care ar fi izbucnit un război între austrieci şi ruşi, să participe şi Germania şi Franța. Mai mult, germanii făcuseră ca această posibilitate să crească în doar câțiva ani, sprijinindu-i pe turci. Acest lucru era mult mai alarmant pentru ruşi decât ar fi fost înainte, deoarece un volum mai mare de cereale exportate din porturile Rusiei de la Marea Neagră trebuia să treacă prin Bosfor şi Dardanele. Ruşii au început să-şi îmbunătățească puterea de luptă. Un pas esențial în această privință a fost finalizarea unei rețele feroviare ce avea să permită mobilizarea şi livrarea către câmpurile de luptă din Europa de Est a uriaşelor armate ruseşti.

În toate acestea nu exista niciun motiv evident de îngrijorare pentru Marea Britanie, dacă politica germană nu i s-ar fi opus cu încăpățânare. La sfârşitul secolului al XIX-lea aproape toate disputele Marii Britanii erau cu Franța şi Rusia. Ele apăreau acolo unde ambițiile imperiale intrau în conflict, în Africa şi în Asia Centrală şi de Sud-Est. Relațiile anglo-germane erau gestionate mai uşor, deşi ocazional erau dificile. Atunci când a trecut pragul noului secol, Marea Britanie era încă preocupată de imperiu, nu de Europa. Prima alianță pe timp de pace pe care o încheiase din secolul al XVIII-lea a fost cu Japonia, pentru a-şi salvgarda interesele în Asia de Est. Apoi s-au soluționat nişte vechi dispute cu Franța, în 1904; era, în principiu, un acord legat de Africa, prin care Franței i se dădea mână liberă în Maroc cu condiția ca Marea Britanie să aibă acelaşi avantaj în Egipt – o cale de rezolvare a altei probleme legate de succesiunea otomană –, dar a pus capăt şi altor dispute coloniale din lumea întreagă, unele datând din 1713, de la Pacea de la Utrecht. Câțiva ani mai târziu, Marea Britanie a semnat un acord similar (deşi cu un succes mai limitat) cu Rusia privind sferele de influență din Persia. Dar acordul anglo-francez nu s-a limitat la eliminarea motivelor de dispută. A devenit ceea ce s-a numit antantă sau înțelegere cordială.

Aceasta a fost opera Germaniei. Iritat de acordul anglo-francez, guvernul german a hotărât să-i arate Franței că va trebui să aibă un cuvânt de spus în afacerile Marocului la o conferință internațională. A obținut acest lucru, dar intimidarea Franței a întărit antanta; britanicii au început să-şi dea seama că trebuie să se ocupe, pentru prima dată după decenii, de balanța de putere de pe continent. Dacă nu făceau acest lucru, Germania avea să-l domine. Germania a irosit apoi şansa de a linişti opinia publică britanică avansând planuri de a construi o mare flotă militară. Era de neconceput că un astfel de demers putea fi îndreptat împotriva altei puteri în afară de Marea Britanie. Rezultatele au fost o cursă navală pe care majoritatea britanicilor erau hotărâți s-o câştige (dacă nu îi puteau pune capăt) şi, prin urmare, o acutizare a sentimentelor populației. În 1911, când decalajul dintre flotele celor două țări era cel mai redus şi cel mai puternic resimțit în Marea Britanie, diplomația germană a mai provocat o criză legată de Maroc. De data aceasta, un ministru britanic a făcut o declarație publică foarte asemănătoare cu afirmația că Marea Britanie ar intra în război pentru a proteja Franța.

Totuşi, atunci când a izbucnit războiul, asta s-a întâmplat în teritoriile slavilor de sud. Serbia s-a descurcat bine în „Războaiele Balcanice” din 1912-1913, în care tinerele națiuni balcanice au cucerit mai întâi ceea ce mai rămăsese din posesiunile din Europa ale Imperiului Otoman şi apoi au început să se certe din cauza prăzii. Serbia ar fi putut obține mai mult dacă nu s-ar fi opus austriecii. În spatele Serbiei se afla Rusia, care lansase un program de reconstrucție şi expansiune a forțelor sale, însă trebuiau să treacă trei sau patru ani pentru ca

acesta să se încheie cu succes. Conform gândirii austriecilor, dacă slavilor de sud li se demonstra că Austro-Ungaria putea umili Serbia astfel încât aceştia să nu mai spere la sprijinul său, atunci, cu cât mai repede, cu atât mai bine. Dat fiind faptul că Germania era aliatul Austro-Ungariei, şi ea, la rândul său, era puțin probabil să încerce să evite războiul cu Rusia cât timp mai era sigură de victorie.

Criza s-a produs în iunie 1914, când un arhiduce austriac a fost asasinat de un terorist bosniac la Sarajevo. Austriecii credeau că sârbii se află în spatele asasinatului. Au hotărât că venise momentul să dea Serbiei o lecție şi să anihileze o dată pentru totdeauna agitația panslavistă, iar germanii i-au sprijinit. Austriecii au declarat război Serbiei pe 28 iulie. O săptămână mai târziu, toate marile puteri intraseră în război (deşi, în mod ironic, austro-ungarii şi ruşii erau încă în relații de pace; Austro-Ungaria a declarat în sfârşit război vechiului său rival abia pe 6 august). Planificarea militară germană dictase calendarul evenimentelor. Deciziacheie de a pune la punct Franța înaintea Rusiei fusese luată cu ani în urmă, iar planificarea germană prevedea atacarea Franței prin Belgia, a cărei neutralitate era garantată de britanici, printre alții. Prin urmare, evenimentele s-au succedat aproape de la sine. Când Rusia s-a mobilizat pentru a exercita presiuni asupra Austro-Ungariei în sprijinul Serbiei, germanii au declarat război Rusiei. După aceea, au trebuit să-i atace pe francezi şi, sub un pretext oarecare, le-au declarat război în mod formal. Astfel, alianța franco-rusă nu a funcționat, de fapt, niciodată. Prin încălcarea de către Germania a neutralității Belgiei, guvernului britanic, îngrijorat de un atac german împotriva Franței, dar neştiind clar pe ce motiv şi-ar putea justifica o intervenție pentru a-l împiedica, i s-a oferit o ocazie de a uni țara şi a declara război Germaniei pe 4 august.

Aşa cum durata şi intensitatea războiului aveau să întreacă toate aşteptările, la fel s-a întâmplat şi în cazul acoperirii sale geografice. Japonia şi Imperiul Otoman au intrat în război curând după izbucnirea acestuia, prima de partea Antantei (aşa cum erau numite Franța, Marea Britanie şi Rusia), iar Turcia de partea a Puterilor Centrale (Germania şi Austro-Ungaria). Italia s-a alăturat Antantei în 1915, în schimbul unor promisiuni că va primi teritorii austriece. S-au făcut şi alte eforturi de a atrage noi susținători oferind cecuri care urmau să fie încasate după o pace victorioasă; în septembrie 1915 Bulgaria a intrat în război de partea Puterilor Centrale, iar România de partea Antantei în anul următor. Grecia a devenit parte a Antantei în 1917. Guvernul Portugaliei încercase să intre în război în 1914, dar, deşi a fost incapabil să facă acest lucru din cauza unor probleme interne, s-a confruntat în cele din urmă cu o declarație de război din partea germanilor, în 1916. Astfel, la sfârşitul acestui an, problemele inițiale ale rivalității franco-germane şi austro-ruse se pierduseră complet printre alte lupte. Statele balcanice purtau un al treilea război balcanic (războiul succesiunii otomane în teatrul său european), britanicii un război împotriva puterii navale şi

comerciale a germanilor, iar italienii ultimul război al Risorgimento, pe când în afara Europei britanicii, ruşii şi arabii începuseră un război de împărţire a teritoriilor otomane în Asia, iar japonezii urmăreau alt episod ieftin şi foarte profitabil în afirmarea hegemoniei lor în Asia de Est.

Unul dintre motivele pentru care s-a încercat atragerea unor aliați în 1915 şi 1916 a fost că războiul trăda toate semnele că ar intra într-un impas la care nu se aşteptase nimeni. Natura războiului surprinsese aproape pe toată lumea. Acesta începuse cu o expansiune a Germaniei în nordul Franței. Asta nu a provocat victoria fulgerătoare la care se sperase, dar germanii au intrat în posesia aproape întregii Belgii şi a unei mari părți din teritoriul francez. În răsărit, ofensivele fuseseră oprite de germani şi austrieci. După aceea, deşi mai accentuat în vest decât în est, câmpurile de luptă s-au transformat în asedii la o scară fără precedent, din două motive. Unul era uriaşa putere de a ucide a armelor moderne. Puştile cu încărcător, mitralierele şi sârma ghimpată puteau opri orice atac al infanteriei care nu era precedat de un bombardament distrugător. Acest adevăr era demonstrat de numărul imens de morți. Până la sfârşitul anului 1915 doar armata franceză pierduse 300.000 de soldați; ca şi cum asta nu ar fi fost suficient de grav, în 1916 o luptă de şapte luni în apropiere de Verdun a adăugat încă 315.000 la totalul victimelor. În aceeaşi luptă au căzut şi 280.000 de germani. În timpul acesteia, o altă bătălie, mai la nord, pe fluviul Somme, s-a încheiat cu 420.000 de morți de partea britanicilor şi cam tot atâția de partea germanilor. Prima zi a acestei bătălii, 1 iulie, rămâne cea mai neagră din istoria armatei britanice, când a înregistrat 60.000 de victime, din care mai mult de o treime au murit.

Astfel de cifre contraziceau previziunile încrezătoare conform cărora costul războiului modern avea să reducă durata acestuia. Aceasta reflecta a doua surpriză, dezvăluirea puterii enorme a societăților industriale de a purta un război. Mulți se săturaseră de război la sfârşitul anului 1916, dar deja statele beligerante demonstraseră din plin o capacitate mai mare decât şi-ar fi imaginat cineva de a-şi organiza popoarele, aşa cum nu se mai întâmplase niciodată în istorie, pentru a produce cantități fără precedent de materiale necesare şi a asigura recruți pentru noile armate. Societăți întregi au fost angajate una împotriva celeilalte; este posibil ca nimeni să nu se fi gândit la solidaritatea internațională a clasei muncitoare, în ciuda rezistenței sale, şi nici la interesele claselor conducătoare împotriva subversiunii.

Incapacitatea de a se impune pe câmpul de luptă a accelerat expansiunea strategică şi tehnică a războiului. Acesta este motivul pentru care diplomații au căutat noi aliați, iar generalii, noi fronturi. Antanta a lansat în 1915 un atac împotriva Turciei la Dardanele, cu speranța (care nu avea să se îndeplinească) de a o scoate din război şi de a deschide comunicarea cu Rusia prin Marea Neagră. Aceeaşi căutare a unei ieşiri din impasul francez a deschis ulterior un nou front

balcanic la Salonic; acesta l-a înlocuit pe cel care se prăbuşise odată cu cucerirea Serbiei. Posesiunile coloniale, de asemenea, au asigurat încă de la început caracterul global al luptei, deşi la o scară redusă. Coloniile germane puteau fi cucerite destul de uşor, deoarece mările erau controlate de britanici, deşi în cele africane s-au dus campanii lungi. Cele mai importante şi mai considerabile operaţiuni din afara Europei au fost totuşi cele din regiunile de est şi de sud ale imperiului turc. O armată britanică şi indiană a pătruns în Mesopotamia. O altă forţă a avansat dinspre Canalul Suez spre Palestina. În Deşertul Arabiei, o revoltă a arabilor împotriva turcilor a oferit unele dintre puţinele episoade romantice care au mai atenuat caracterul brutal al războiului industrial.

Expansiunea tehnică a războiului s-a remarcat cel mai mult prin efectele sale industriale şi degenerarea standardelor de comportament. Cu jumătate de secol în urmă, Războiul Civil le prefigurase pe primele, dezvăluind cerinţele economice ale războiului de masă într-o epocă democratică. Uzinele, fabricile, minele şi furnalele din Europa lucrau ca niciodată până atunci. La fel şi cele din Statele Unite şi Japonia, accesibile Antantei, dar nu şi Puterilor Centrale, din cauza supremaţiei navale britanice. Pentru menţinerea a milioane de oameni pe câmpul de luptă nu era nevoie doar de arme şi muniţie, ci şi de alimente, haine, echipamente medicale şi maşini în cantităţi uriaşe. Deşi au fost necesare milioane de animale, acesta a fost, de asemenea, primul război al motorului cu ardere internă; camioanele şi tractoarele consumau benzină cu aceeaşi aviditate cu care caii sau asinii mâncau furaje. Multe statistici ilustrează noua scară a războiului, dar una dintre ele ar trebui să fie de ajuns: în 1914, în tot Imperiul Britanic erau 18.000 de paturi de spital; patru ani mai târziu, erau 630.000.

Repercusiunile acestei explozii a cererii s-au făcut simţite în întreaga societate, ducând în toate ţările, într-o măsură variabilă, la un control al guvernului asupra economiei, recrutarea forţată, revoluţionarea locurilor de muncă ale femeilor şi introducerea unor noi servicii de sănătate şi asistenţă socială. Ele s-au făcut simţite şi peste ocean. Statele Unite au încetat să mai fie o naţiune debitoare; Antanta şi-a lichidat investiţiile de aici pentru a plăti cele necesare şi a ajuns debitoare la rândul său. Industria indiană a primit avântul de care avea nevoie de mult timp. Au fost vremuri de dezvoltare uriaşă pentru crescătorii de vite şi fermierii din Argentina şi din dominioanele britanice cu populaţie albă. Cele din urmă au împărţit şi povara militară, trimiţând soldaţi în Europa şi luptând cu germanii în coloniile lor.

De asemenea, expansiunea tehnică a făcut războiul mai înspăimântător – şi nu doar din cauză că mitralierele sau explozibilii puternici au făcut posibil un asemenea măcel. Motivul nu a fost nici măcar folosirea unor arme noi, precum gazul toxic, aruncătoarele de flăcări sau tancurile, care şi-au făcut apariţia pe măsură ce soldaţii se străduiau să găsească o cale de scăpare de pe frontul de

luptă. Războiul a devenit mai înspăimântător deoarece, din cauza faptului că în luptă au fost implicate societăți întregi, s-a ajuns curând la concluzia că societăți întregi puteau fi țintele operațiunilor de război. S-a ajuns să se prefere atacuri împotriva moralului, sănătății şi eficienței lucrătorilor civili şi ale votanților. Atunci când astfel de atacuri erau denunțate, denunțurile erau ele însele lovituri date într-un alt fel de campanie, cea a propagandei. Posibilitățile oferite de numărul mare de oameni cu știință de carte şi industria cinematografului, recent creată, au suplimentat şi au depăşit vechile instrumente, precum amvonul sau şcoala, în acest tip de război. La acuzațiile britanicilor că germanii, care au efectuat bombardamente primitive asupra Londrei folosind avioane, erau „ucigaşi de copii", germanii au răspuns că acelaşi lucru se putea spune şi despre marinarii care susțineau blocada britanică impusă țării lor. Cifrele în creştere ale mortalității infantile în rândul germanilor le confirmau spusele.

În parte din cauza succesului lent, dar aparent irezistibil al blocadei britanice şi din cauza dorinței de a expune riscurilor flota a cărei construcție contribuise atât de mult la înveninarea atmosferei de dinainte de război dintre cele două țări, Înaltul Comandament german a născocit altă utilizare pentru o armă a cărei putere era subevaluată în 1914, submarinul. Acesta a fost lansat împotriva navelor de transport ale Antantei şi împotriva vapoarelor țărilor neutre care livrau produse Antantei, atacurile fiind adesea ordonate fără avertisment şi asupra vapoarelor lipsite de apărare. Primul atac a fost efectuat la începutul anului 1915, deşi existau puține submarine la acea dată, şi nu a produs prea multe pagube. Au existat proteste viguroase atunci când un uriaş vapor de linie britanic a fost torpilat, în acelaşi an, înregistrându-se 1.200 de victime, printre care mulți americani, după care germanii nu au mai scufundat vapoare fără discriminare. Asta până la începutul anului 1917.

Deja era clar că, dacă Germania nu înfometa prima Marea Britanie, avea să fie ea însăşi sugrumată de blocada britanică. În acea iarnă a fost foamete în țările balcanice şi oamenii mureau de foame în suburbiile Vienei. Dintre francezi muriseră deja 3.350.000, iar dintre britanici peste 1.000.000, germanii pierduseră aproape 2.500.000 de oameni şi încă purtau un război pe două fronturi. Revoltele provocate de lipsa hranei şi grevele se înmulțeau; mortalitatea infantilă tindea spre un nivel cu 50% mai mare decât cel din 1915. Nu exista niciun motiv să se presupună că armata germană, împărțită între est şi vest, avea şanse mai mari de a se impune decât aveau britanicii şi francezii şi, în orice caz, era mai favorabil să se plaseze în defensivă. În aceste circumstanțe, statul-major general german a decis să reia atacurile fără restricții asupra submarinelor, decizie care a adus cu sine prima mare transformare a războiului în 1917 – intrarea în război a Statelor Unite. Germanii ştiau că se va întâmpla acest lucru, dar au riscat pentru a

îngenunchea Marea Britanie – şi, astfel, Franța – înainte ca intervenția americană să fie decisivă.

Opinia americanilor, care în niciun caz nu țineau partea unei tabere sau a alteia în 1914, se schimbase mult de atunci. Contribuiseră şi propaganda şi achizițiile Antantei; la fel de mult contribuise şi prima campanie germană a submarinelor. Când guvernele Antantei au început să vorbească despre obiective ale războiului ce includeau reconstrucția Europei care să aibă la bază protejarea intereselor diferitelor naționalități, s-a produs un impact asupra americanilor „indecişi". Reluarea atacurilor fără restricție ale submarinelor a fost decisivă; era o amenințare directă la adresa intereselor americanilor şi a siguranței cetățenilor. Când guvernul american a aflat, de asemenea, că Germania spera să negocieze o alianță cu Mexicul şi Japonia împotriva Statelor Unite, ostilitatea cauzată de submarine a fost confirmată. La scurt timp după aceea, un vapor american a fost scufundat fără avertisment şi Statele Unite au declarat imediat război.

Imposibilitatea de a depăşi impasul european altfel decât printr-un război total a atras aşadar şi Lumea Nouă în disputele Vechiului Continent, aproape împotriva voinței sale. Membrii Antantei erau încântați; victoria era acum asigurată. Cu toate acestea, pe plan imediat, îi aştepta un an negru. 1917 a fost chiar mai negru decât 1916 pentru Marea Britanie şi Franța. Nu numai că au trecut multe luni până să fie controlate submarinele, ci o serie teribilă de bătălii din Franța (de obicei cunoscute sub un singur nume, Passchendaele) a lăsat o cicatrice adâncă în conştiința națională britanică şi a făcut încă 400.000 de victime pentru a câştiga cinci mile de teren noroios. Epuizată de eforturile eroice din 1916, armata franceză s-a confruntat curând cu o serie de revolte. Cel mai grav lucru pentru Antantă, Imperiul Rus s-a prăbuşit şi Rusia a încetat, la sfârşitul acestui an, să mai fie o mare putere în viitorul apropiat.

Statul rus a fost distrus de război. Acesta a fost şi începutul unei transformări revoluționare a Europei Centrale şi de Est. Autorii a ceea ce s-a numit „revoluție" în Rusia, în februarie 1917, au fost armatele germane, care i-au răpus în cele din urmă chiar şi pe cei mai rezistenți soldați ruşi, au lăsat în urma lor orașe înfometate din cauza distrugerii sistemului de transport şi un guvern format din oameni incompetenți şi corupți ce se temeau de constituționalism şi liberalism la fel de mult ca de înfrângere. La începutul anului 1917, nici măcar forțele de securitate nu mai erau de încredere. Revoltele provocate de lipsa hranei au fost urmate de răscoale şi autocrația a ajuns curând să fie considerată lipsită de putere. S-a format un guvern provizoriu de liberali şi socialişti şi țarul a abdicat. Noul guvern a eşuat ulterior, în principal pentru că încercase imposibilul – continuarea războiului. Ruşii doreau pace şi pâine, aşa cum vedea lucrurile Lenin, liderul bolşevicilor.

Hotărârea lui Lenin de a prelua puterea de la guvernul provizoriu moderat a fost al doilea motiv al eşecului acestuia. Conducând o țară, o administrație şi o armată care se dezintegrau şi confruntându-se în continuare cu problemele nerezolvate legate de lipsuri în oraşe, guvernul provizoriu a fost el însuşi înlăturat în urma unei a doua schimbări, lovitura de stat numită Revoluția din Octombrie, care, împreună cu intrarea americanilor în război, transformă anul 1917 într-o graniță între două epoci ale istoriei europene. Până atunci, Europa îşi rezolvase singură problemele; acum şi Statele Unite urmau să aibă un cuvânt de spus în viitorul său. Şi luase ființă un stat care era hotărât, prin convingerile fondatorilor săi, să distrugă întreaga orânduire europeană de dinainte de război, un centru cu adevărat şi conştient revoluționar al politicii mondiale.

Consecința imediată a înființării Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste (URSS), aşa cum a fost numită Rusia acum, potrivit Sovietelor de deputați ai muncitorilor şi soldaților ce reprezentau instituția sa politică de bază după revoluție, a fost o nouă situație strategică. Bolşevicii şi-au consolidat lovitura de stat dizolvând (deoarece nu aveau control asupra sa) singurul organism reprezentativ liber ales bazat pe votul universal pe care Rusia l-a avut vreodată şi încercând să-şi atragă loialitatea țăranilor promițându-le pământ şi pace. Acest lucru era esențial pentru supraviețuirea lor; coloana vertebrală a partidului care se străduia acum să-şi afirme autoritatea asupra Rusiei era clasa muncitoare foarte redusă din câteva oraşe care lucra în industrie. Doar pacea putea oferi o bază mai sigură şi mai largă. La început, termenii impuşi de germani au fost considerați atât de inadmisibili, încât ruşii au sistat negocierile; au fost apoi forțați să accepte un rezultat mult mai punitiv, Tratatele de Pace de la Brest-Litovsk, din martie 1918. Acestea au impus pierderi importante de teritorii, dar au oferit noii orânduiri pacea şi timpul de care avea atâta nevoie pentru a-şi rezolva problemele interne.

Membrii Antantei erau furioşi. Ei considerau că acțiunea bolşevicilor era o dezertare perfidă. Atitudinea lor față de noul regim nu a fost schimbată nici de propaganda revoluționară intransigentă îndreptată împotriva cetățenilor țărilor aliate. Liderii sovietici se aşteptau la o revoluție a clasei muncitoare din toate țările capitaliste avansate. Acest lucru a conferit o nouă dimensiune unei serii de intervenții militare ale Antantei în afacerile Uniunii Sovietice. Scopul lor inițial a fost strategic, în sensul că Antanta spera că îi vor împiedica pe germani să exploateze avantajul de a-şi putea închide frontul de est, dar ele au fost imediat interpretate de mulți oameni din țările capitaliste şi de toți bolşevicii drept cruciade anticomuniste. Mai rău, Antanta s-a amestecat într-un război civil care părea că are şanse să distrugă noul regim.

Chiar şi fără filtrul doctrinal al teoriei marxiste prin care vedeau lumea Lenin şi tovarăşii săi, aceste episoade ar fi dus probabil de mult la o răcire a relațiilor

dintre Rusia şi ţările capitaliste; odată traduse în termeni marxişti, ele au părut confirmarea unei ostilităţi fundamentale şi imposibil de eradicat. Amintirea acestei perioade i-a influenţat pe liderii sovietici în următorii 50 de ani. Aceste acţiuni au justificat, de asemenea, într-o anumită măsură, apelul revoluţiei la o guvernare autoritară. Teama de invadatorii care puteau să restaureze vechea orânduire şi să-i susţină pe moşieri s-a combinat cu tradiţiile ruse ale autocraţiei şi terorismului poliţienesc, înăbuşind orice liberalizare a regimului.

Convingerea comuniştilor că revoluţia era pe punctul de a se produce în Europa Centrală şi de Vest era, într-un fel, corectă, dar în acelaşi timp fundamental greşită. În ultimul său an, potenţialul revoluţionar al războiului a devenit, într-adevăr, limpede, dar sub forme naţionale, nu de clasă. Antanta a fost provocată (în parte de bolşevici) la o strategie revoluţionară proprie. Situaţia militară nu părea prea fericită pentru ea la sfârşitul anului 1917. Era evident că urma să se confrunte cu un atac german în Franţa în primăvară, fără avantajul unei armate ruse care să distragă atenţia duşmanului său, şi că avea să treacă mult timp până la sosirea trupelor americane care s-o ajute în Franţa. Dar putea adopta o armă revoluţionară. Putea face apel la naţionalităţile din cadrul Imperiului Austro-Ungar şi nu mai trebuia să respecte tratatul semnat cu Rusia ţaristă. În plus, aceasta avea avantajul suplimentar de a sublinia în ochii americanilor puritatea ideologică a cauzei Antantei, acum, că nu mai era legată de ţarat.

În consecinţă, în 1918, o propagandă subversivă a fost îndreptată împotriva armatelor austro-ungare şi cehii şi slavii de sud din exil au fost încurajaţi. Înainte ca Germania să cedeze, Austro-Ungaria se dizolva deja sub efectele combinate ale unui sentiment naţional redeşteptat şi ale unei campanii balcanice care începuse, în sfârşit, să aducă victorii. Aceasta a fost a doua mare lovitură primită de vechea Europă. Structura politică a întregii regiuni delimitate de Munţii Ural, Marea Baltică şi valea Dunării era acum sub semnul întrebării, cum nu mai fusese de secole. Exista din nou chiar şi o armată poloneză. Aceasta era sprijinită de germani ca armă împotriva Rusiei, în timp ce preşedintele american a anunţat că o Polonie independentă era o condiţie obligatorie a semnării păcii de către Antantă. Toate certitudinile secolului trecut păreau să se dărâme.

S-au dus lupte cruciale pe acest fundal din ce în ce mai revoluţionar. Până în vară, Antanta reuşise să oprească ultima mare ofensivă germană. Înregistrase progrese uriaşe, dar nu suficiente. Atunci când, la rândul lor, armatele Antantei au început să avanseze triumfătoare, liderii germani au căutat un deznodământ: şi ei credeau că văd semnele unui colaps revoluţionar pe plan intern. Atunci când kaizerul a abdicat, a marcat prăbuşirea celui de-al treilea dintre imperiile dinastice; Habsburgii dispăruseră deja, iar cei din familia Hohenzollern au mai supravieţuit puţin vechilor lor rivali. Un nou guvern german a cerut un armistiţiu şi luptele au încetat.

Costul acestui conflict uriaş nu a fost niciodată calculat corect. O cifră aproximativă indică scara acestuia: aproximativ zece milioane de oameni au murit ca urmare a acțiunii militare directe. Totuşi, tifosul a ucis probabil încă un milion doar în Balcani. Aceste cifre înspăimântătoare nu reflectă nici prețul fizic al mutilărilor, al orbirii sau al pierderii fiilor, taților şi soților şi nici haosul spiritual provocat de distrugerea idealurilor, încrederii şi bunăvoinței. Europenii se uitau la cimitirele lor uriaşe şi erau îngroziți de ceea ce făcuseră. Daunele economice au fost şi ele imense. În mare parte din Europa oamenii mureau de foame. La un an după război, producția industrială era cu aproape un sfert sub nivelul din 1914; producția Uniunii Sovietice era la doar 20% din cea anterioară. Transportul devenise aproape imposibil în unele țări. Mai mult, întregul mecanism complicat, fragil al schimbului internațional era distrus şi o parte din acesta nu a mai putut fi refăcută niciodată. În centrul acestui haos se afla, epuizată, o Germanie care fusese dinamul economic al Europei Centrale. „Ne aflăm în sezonul mort al destinului nostru", scria J.M. Keynes, un tânăr economist britanic, la conferința de pace.

> Puterea noastră de a simți sau de a ne păsa dincolo de problemele imediate ale propriei bunăstări materiale este eclipsată temporar… Am ajuns dincolo de limita noastră de rezistență şi avem nevoie să ne mai tragem sufletul. Niciodată în viața oamenilor care trăiesc în prezent elementul universal din sufletul omului nu a licărit atât de slab.

Delegații la conferința de pace au început să se adune la Paris la sfârşitul anului 1918. Cândva era la modă să se evidențieze eşecurile lor, dar perspectiva şi recunoaşterea importanței sarcinilor lor ne impun un anumit respect pentru ceea ce au făcut. A fost cea mai importantă soluționare după 1815 şi autorii ei au trebuit să împace mari speranțe cu realitatea dură. Puterea de a lua deciziile cruciale era remarcabil de concentrată: prim-miniştrii britanic şi francez şi preşedintele american au dominat negocierile. Acestea au avut loc între puterile victorioase; germanilor învinşi li s-au prezentat termenii ulterior. Între interesele divergente ale Franței, conştientă mai presus de toate de pericolul îngrozitor al unei a treia repetări a agresiunii germane, şi națiunilor anglo-saxone, conştiente că nu se află într-un asemenea pericol, se afla problema centrală a securității europene, dar multe altele o înconjurau şi o ascundeau vederii. Acordul de pace trebuia să fie un acord mondial. Acesta nu s-a referit doar la teritorii din afara Europei, precum alte mari acorduri anterioare; în realizarea lui s-au făcut auzite multe voci neeuropene. Dintre cele 27 de state ai căror reprezentanți au semnat principalul tratat, majoritatea, 17, se aflau pe alte continente. Statele Unite erau cea mai importantă dintre aceste țări; împreună cu Japonia, Marea Britanie, Franța şi Italia, ele formau grupul „principalelor" puteri victorioase. Totuşi,

pentru un acord mondial, era de rău augur că nu a participat niciun reprezentant din URSS, singura mare putere cu frontiere atât europene, cât şi asiatice.

Din punct de vedere tehnic, acordul de pace era format dintr-un grup de tratate distincte, semnate nu doar cu Germania, ci şi cu Bulgaria, Turcia şi „statele de succesiune” ce revendicau Austro-Ungaria, acum împărțită. Dintre acestea, o Polonie renăscută, o Serbie extinsă numită „Regatul Sârbilor, Croaților şi Slovenilor” (iar mai târziu „Iugoslavia”) şi o Cehoslovacie în întregime nouă erau

prezente la conferință ca membre ale Antantei, în timp ce o Ungarie mult redusă şi inima germanică a vechii Austrii erau tratate ca inamici învinşi cu care trebuia încheiată pacea. Toate acestea au ridicat probleme dificile. Dar principala preocupare a conferinței de pace a fost acordul cu Germania, întruchipat de Tratatul de la Versailles, semnat în iunie 1919.

Acesta a fost un acord punitiv şi afirma explicit că germanii erau răspunzători de izbucnirea războiului. Dar majoritatea termenilor celor mai aspri nu decurgeau din această vină morală, ci din dorința francezilor de a restricționa Germania, dacă era posibil, astfel încât să facă de neconceput un al treilea război german. Acesta a fost scopul despăgubirilor economice, partea cea mai nesatisfăcătoare a acordului. Ele i-au înfuriat pe germani şi au îngreunat şi mai mult acceptarea înfrângerii. În plus, nu aveau niciun sens din punct de vedere economic. De asemenea, penalizarea Germaniei nu a fost sprijinită de aranjamente care să se garanteze că aceasta nu va putea încerca într-o bună zi să modifice decizia prin forța armelor, iar acest lucru i-a înfuriat pe francezi. Pierderile teritoriale ale Germaniei, se înțelege de la sine, includeau Alsacia şi Lorena, dar erau şi mai mari în est, în favoarea Poloniei. În vest, francezii nu au mai primit alte asigurări decât promisiunea că malul german al Rinului va fi „demilitarizat”.

A doua caracteristică principală a păcii a fost încercarea de a urma principiile autodeterminării şi naționalității acolo unde era posibil. În multe locuri acest lucru a însemnat doar recunoaşterea unor realități deja existente; Polonia şi Cehoslovacia existau deja ca state înainte de conferința de pace, iar Iugoslavia a fost constituită în jurul nucleului fostei Serbii. Spre sfârşitul anului 1918, prin urmare, aceste principii triumfaseră deja în mare parte a zonei ocupate de fosta Austro-Ungarie (şi la fel avea să se întâmple curând şi în fostele provincii baltice ale Rusiei). După ce au rezistat mai mult chiar decât Sfântul Imperiu Roman, Habsburgii au dispărut în cele din urmă şi în locul lor au apărut state care, deşi nu fără întreruperi, aveau să supraviețuiască aproape până la sfârşitul secolului. Principiul autodeterminării a fost aplicat, de asemenea, prin prevederea ca anumite zone de frontieră să-şi hotărască soarta prin plebiscit.

Din nefericire, principiul naționalității nu a putut fi aplicat întotdeauna. Acesta interacționa cu realități geografice, istorice, culturale şi economice. Atunci când avea câştig de cauză – precum în distrugerea unității economice a Dunării –, rezultatele puteau fi negative; în celelalte cazuri, acestea puteau fi tot negative, din cauza resentimentelor generate. Europa Centrală şi de Est era împânzită de minorități naționale încorporate fără voia lor în națiuni față de care nu simțeau nicio loialitate. O treime din populația Poloniei nu vorbea limba polonă; mai mult de o treime din populația Cehoslovaciei era formată din minorități de polonezi, ruşi, germani, maghiari şi ruteni; o Românie extinsă cuprindea acum peste un

milion de maghiari. În unele locuri, încălcarea principiului a fost resimțită deosebit de acut ca o nedreptate. Germanilor nu le convenea existența unui „coridor” care lega Polonia de mare trecând prin teritorii germane, Italia era dezamăgită că Antanta nu îi oferise anumite prăzi de război în regiunea Mării Adriatice după ce avusese nevoie de ajutorul ei, iar irlandezii tot nu au obținut autonomia.

Cea mai evidentă chestiune neeuropeană era soarta coloniilor germane. Aici a existat o inovație importantă. Lăcomia colonială fățișă era inacceptabilă pentru Statele Unite, așa că s-a asigurat controlul asupra unor popoare neeuropene, aflate până atunci sub stăpânire germană sau turcă, prin mecanismul tutelei. O nouă „Ligă a Națiunilor” a acordat „mandate” puterilor victorioase (deşi Statele Unite au refuzat) pentru a administra aceste teritorii cât timp se pregăteau pentru autonomie; a fost ideea cea mai ingenioasă la care s-a ajuns în urma acordului, deşi a fost folosită pentru a da un aer de respectabilitate ultimelor mari cuceriri ale imperialismului european.

Liga Națiunilor a datorat mult entuziasmului preşedintelui american, Woodrow Wilson, care a asigurat Statutului său – constituției acesteia – locul de onoare ca primă parte a tratatului de pace. A fost unul dintre acele cazuri în care acordul a depăşit ideea de naționalism (chiar şi Imperiul Britanic a fost reprezentat ca unități individuale, dintre care una, în mod semnificativ, era India). A depăşit şi ideea de Europa; încă un semn al noii epoci este că 26 dintre cei 42 de membri inițiali ai Ligii erau țări din afara Europei. Din nefericire, din cauza politicii interne pe care Wilson nu o luase în considerare, Statele Unite nu se numărau printre ele. Aceasta a fost cea mai nocivă dintre mai multe slăbiciuni grave care au împiedicat Liga să satisfacă aşteptările pe care le crease. Poate că toate acestea erau imposibil de realizat în principiu, dată fiind situația curentă a forțelor politice mondiale. Totuşi, Liga avea să înregistreze unele succese în soluționarea unor probleme care, fără intervenția sa, s-ar fi putut dovedi periculoase. Dacă existaseră speranțe exagerate că ar fi putut face mai mult nu înseamnă că nu a fost o idee deopotrivă practică şi măreață şi ingenioasă.

URSS a lipsit din Ligă, aşa cum lipsise de la conferința de pace. Probabil cea din urmă a fost cea mai importantă. Aranjamentele politice care au influențat următoarea etapă a istoriei Europei au fost încheiate fără a consulta Uniunea Sovietică, deşi în Europa de Est acest lucru a însemnat trasarea unor granițe de care orice guvern ar fi fost vital interesat. E adevărat că liderii bolşevici au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a le oferi celorlalți semnatari pretexte pentru a-i exclude. Au înveninat relațiile cu puterile majore prin propagandă revoluționară, fiind convinşi că țările capitaliste erau hotărâte să-i răstoarne de la conducere. Prim-ministrul britanic, Lloyd George, şi preşedintele Wilson au fost mai flexibili – chiar înțelegători – decât mulți dintre colegii şi electorii lor în relațiile cu

sovieticii. Colegul lor francez, Clemenceau, în schimb, era un antibolşevic îndârjit şi avea sprijinul multor foşti soldaţi şi investitori francezi; la Versailles a fost semnată prima mare pace europeană de către puterile conştiente în orice moment că este periculos să dezamăgeşti nişte electorate democratice. Dar, oricum s-ar împărţi răspunderea, rezultatul a fost că URSS, puterea europeană care avea, potenţial, cea mai mare pondere în afacerile continentului, nu a fost consultată în crearea unei noi Europe. Deşi pentru moment scoasă practic din ecuaţie, ea avea să se alăture în final celor care doreau să revizuiască sau să anuleze acordul. Iar faptul că conducătorii ei detestau sistemul social pe care ar fi trebuit să-l protejeze nu a făcut decât să agraveze lucrurile.

Se puseseră mari speranţe în acest acord. Acestea erau adesea nerealiste şi totuşi, în ciuda eşecurilor sale vădite, pacea a fost condamnată exagerat, căci avea şi multe aspecte pozitive. Atunci când a dat greş, motivele au fost în cea mai mare parte în afara controlului celor care au semnat acordul. În primul rând, epoca hegemoniei Europei la nivel mondial în sens strict politic se încheiase. Tratatele de pace din 1919 nu puteau face prea multe pentru a garanta viitorul dincolo de Europa. Foştii poliţişti imperiali erau acum prea slabi pentru a-şi face treaba chiar şi în interiorul Europei, ca să nu mai vorbim de rest; unii dispăruseră cu totul. În cele din urmă a fost necesară intervenţia Statelor Unite pentru a asigura înfrângerea Germaniei, dar acum Statele Unite au intrat într-o perioadă de izolare artificială. Nici sovieticii nu doreau să fie implicaţi în stabilizarea continentului.

Izolaţionismul unei puteri şi sterilizarea celeilalte prin intermediul ideologiei au lăsat Europa fără prea multe opţiuni. Atunci când nu s-a produs nicio revoluţie în Europa, sovieticii şi-au îndreptat atenţia spre interior; când Woodrow Wilson le-a oferit americanilor şansa de a se implica în menţinerea păcii în Europa, au refuzat-o. Ambele decizii sunt de înţeles, dar efectul lor combinat a fost de a menţine o iluzie de autonomie europeană care nu mai reprezenta o realitate şi care nu mai putea constitui un cadru adecvat pentru soluţionarea problemelor Europei. În fine, cea mai gravă slăbiciune imediată a acordului de pace consta în fragilitatea economică a noilor structuri pe care le presupunea. Aici termenii săi erau contestaţi mai mult: autonomia făcea adesea un nonsens din economie. Dar este dificil de înţeles pe ce motive ar fi putut fi dată la o parte autonomia. Problemele Irlandei au început să se diminueze abia de curând, la aproape o sută de ani după apariţia Statului Liber Irlanda, în 1922.

NORVEGIA
Murmansk
SUEDIA
FINLANDA
RUSIA
Petrograd
ESTONIA
LITUANIA
Marea Baltică
Moscova
GERMANIA
POLONIA
Brest-Litovsk
Kiev
IMPERIUL AUSTRO-UNGAR
Rostov-pe-Don
ROMÂNIA
Marea Neagră
SERBIA
ALBANIA
BULGARIA
MUNTENEGRU
IMPERIUL OTOMAN
GRECIA
Marea Mediterană
N
0 400 km
0 250 mile
RUSIA ÎN 1918
Imperiul Rus în 1914
Puterile Centrale şi aliaţii lor
Aliaţii din cadrul Antantei
Neutre
Rusia Sovietică, 1918
Ocupate de Puterile Centrale, 1918
Frontiera în momentul armistiţiului din 1917

Situația avea să se dovedească a fi cu atât mai instabilă cu cât în Europa persistau numeroase iluzii şi se năşteau multe altele. Victoria Antantei şi retorica semnării acordului de pace i-au făcut pe mulți să creadă că liberalismul şi democrația înregistraseră un mare triumf. Patru imperii autocratice, antinaționale care se împotriveau liberalismului se prăbuşiseră, la urma urmelor, şi chiar şi astăzi acordul de pace rămâne singurul din istorie semnat între mari puteri ce erau, toate, democrații. Optimismul liberal îşi trăgea forța, de asemenea, din atitudinea ostentativă a lui Wilson în timpul războiului; acesta făcuse tot ce-i stătuse în putere pentru a demonstra clar că el considera participarea Statelor Unite fundamental diferită de cea a altor membri ai Antantei, fiind guvernată (a insistat) de idealuri mărețe şi de credința că lumea putea fi pacificată pentru democrație dacă şi celelalte națiuni ar renunța la vechile lor obiceiuri proaste. Unii au crezut că istoria i-a dat dreptate; noile state, mai presus de toate noua Germanie, au adoptat constituții parlamentare şi adesea şi republicane. În fine, exista şi iluzia creată de Ligă; visul unei noi autorități internaționale care nu era un imperiu părea în sfârşit să devină realitate.

Însă toate acestea se bazau pe premise false şi pe concluzii eronate. De vreme ce făuritorii păcii au fost obligați să facă mult mai mult decât să instituie nişte principii liberale – ei trebuiau, de asemenea, să plătească datorii, să protejeze interesele legitime şi să țină seama de faptele imposibil de soluționat –, aceste principii au fost foarte trunchiate în practică. Mai presus de toate, ei lăsaseră în multe locuri un naționalism nesatisfăcut şi stârniseră noi resentimente naționaliste, violente, în Germania. Poate că acest lucru nu putea fi evitat, dar într-un astfel de sol se puteau dezvolta şi altele, nu doar liberalismul. Mai mult, instituțiile democratice ale noilor state – şi ale celor vechi – au fost lansate într-o lume a cărei structură economică fusese puternic deteriorată. Peste tot, sărăcia, greutățile şi şomajul au exacerbat lupta politică şi în multe locuri au fost agravate de dislocări speciale produse de respectul față de suveranitatea națională. De asemenea, prăbuşirea vechilor tipare de schimb economic în perioada războiului a făcut şi mai dificilă confruntarea cu probleme precum sărăcia țăranilor şi şomajul; Rusia, cândva grânarul unei mari părți din Europa de Vest, era acum inaccesibilă din punct de vedere economic. Acesta era un fundal pe care revoluționarii îl puteau exploata. Comuniştii abia au aşteptat să facă asta, deoarece credeau că istoria le încredințase acest rol, şi, curând, eforturile lor au fost consolidate în unele țări de alt fenomen radical, fascismul.

Comunismul amenința noua Europă în două moduri. Pe plan intern, fiecare țară a avut curând un partid comunist revoluționar. Puține lucruri pe care le-au realizat acestea au fost pozitive, dar au avut darul de a alarma. Ele au făcut mult, de asemenea, pentru a împiedica apariția unor partide progresiste puternice. Acest lucru s-a datorat circumstanțelor în care au apărut. O Internațională a III-a

Comunistă sau „Comintern” a fost organizată de sovietici în martie 1919 pentru a conduce mişcarea socialistă internaţională, care se putea alia altfel din nou, se temeau ei, cu vechii lideri, a căror lipsă de zel revoluţionar o blamau pentru că nu exploataseră oportunităţile războiului. Testul mişcărilor socialiste era pentru Lenin adeziunea la Comintern, ale cărui principii erau în mod deliberat rigide, disciplinate şi fără compromisuri, în conformitate cu perspectiva sa asupra necesităţilor unui partid revoluţionar eficient. În aproape toate ţările acest lucru i-a împărţit pe socialişti în două tabere. Unii au aderat la Comintern şi au adoptat numele comunişti; alţii, deşi încă susţineau că ţin de marxism, au rămas în cele din urmă partide şi mişcări naţionale. Ei erau în competiţie pentru sprijinul clasei muncitoare şi se luptau cu îndârjire unii cu alţii.

Pentru mulţi europeni, noua ameninţare revoluţionară la adresa stângii era cu atât mai alarmantă cu cât existau foarte multe posibilităţi revoluţionare care puteau fi exploatate de comunişti. Cele mai evidente au dus la instalarea unui guvern bolşevic în Ungaria, dar mai frapante au fost, probabil, tentativele de lovituri de stat ale comuniştilor în Germania, unele înregistrând un succes de scurtă durată. Situaţia Germaniei era deosebit de ironică, deoarece guvernul noii republici care a apărut aici după înfrângere era dominat de socialişti, forţaţi să se bazeze iar pe forţele conservatoare – în special pe militarii de carieră din fosta armată – pentru a împiedica o revoluţie. Acest lucru s-a întâmplat chiar înainte de înfiinţarea Cominternului şi a fost cauza scindării înverşunate a stângii în Germania. Dar pretutindeni politica comunistă a îngreunat rezistenţa unită la conservatorism, îngrozindu-i pe moderaţi cu retorica şi conspiraţiile revoluţionare.

În Europa de Est, ameninţarea socială a fost adesea considerată, de asemenea, o ameninţare rusă. Cominternul a fost manipulat de liderii bolşevici ca instrument al politicii externe ruse; acest lucru era justificabil, dată fiind presupunerea lor că viitorul revoluţiei mondiale depindea de menţinerea primului stat socialist ca o citadelă a clasei muncitoare internaţionale. În primii ani ai războiului civil şi ai consolidării lente a puterii bolşevicilor în Rusia, această credinţă a dus la o incitare deliberată a nemulţumirilor peste hotare pentru a provoca îngrijorare în rândul guvernelor capitaliste. Dar în Europa Centrală şi de Est erau implicate mai multe aspecte, deoarece împărţirea teritorială reală a acestei regiuni a fost pusă la îndoială mult timp după Tratatul de la Versailles. Primul Război Mondial nu s-a încheiat aici până în martie 1921, când un tratat de pace între URSS şi noua republică poloneză a trasat frontierele care au rezistat până în 1939. Polonia era statul cel mai antirus prin tradiţie şi cel mai antibolşevic prin religie, precum şi cea mai mare şi mai ambiţioasă dintre noile naţiuni. Dar toate se simţeau ameninţate de o reînviere a puterii ruse, mai ales acum, când era legată de ameninţarea unei revoluţii sociale. Această legătură a făcut ca înainte de

1939 multe state să se orienteze spre guverne dictatoriale sau militare ce puteau garanta cel puțin o atitudine puternic anticomunistă.

Teama de revoluția comunistă în Europa Centrală şi de Est a fost cea mai evidentă în anii imediat următori războiului, când colapsul economic şi incertitudinile legate de deznodământul Războiului Polono-Sovietic (care, la un moment dat, a părut să amenințe însăşi Varşovia) au asigurat cadrul necesar. În 1921, când s-a încheiat, în cele din urmă, un tratat de pace şi, simbolic, s-au stabilit relații oficiale civilizate între URSS şi Marea Britanie, s-a înregistrat o relaxare evidentă. Aceasta avea legătură cu sentimentul guvernului sovietic că a depăşit o perioadă în care pericolul unui război civil fusese acut. Nu s-au făcut prea multe pentru îmbunătățirea relațiilor diplomatice, iar propaganda revoluționară şi denunțarea țărilor capitaliste nu au încetat, dar bolşevicii se puteau concentra acum asupra reconstrucției propriilor teritorii distruse. În 1921, producția de fontă era la aproximativ o cincime din nivelul din 1913, cea de cărbune la un minuscul 3%, în timp ce sistemul feroviar avea mai puțin de jumătate din locomotive în funcțiune față de începutul războiului. Numărul de animale scăzuse cu peste un sfert, iar livrările de cereale erau la mai puțin de două cincimi din nivelul anului 1916. Asupra acestei economii sărăcite s-a abătut în 1921 o secetă devastatoare în regiunile din sudul Uniunii Sovietice. Peste două milioane de oameni au murit din cauza foametei şi s-au raportat chiar şi cazuri de canibalism.

Liberalizarea economiei a marcat un moment de cotitură. În 1927, atât producția industrială, cât şi cea agricolă aproape că atinseseră nivelul de dinaintea războiului. Regimul din aceşti ani era afectat de mari incertitudini la nivelul conducerii. Acest lucru era deja evident înainte de moartea lui Lenin, în 1924, dar înlăturarea unui om a cărui ascendență recunoscută menținuse forțele în echilibru a inaugurat o perioadă de evoluție şi dezbateri la nivelul conducerii bolşevicilor. Discuțiile nu erau legate de natura autocratică şi centralizată a regimului care se născuse în urma revoluției din 1917, căci niciunul dintre protagonişti nu concepea eliberarea politică, sau de faptul că se putea renunța la folosirea poliției secrete şi a dictaturii partidului într-o lume de state capitaliste ostile. Dar cei de la conducere aveau puncte de vedere contradictorii în legătură cu politica şi tactica, iar rivalitățile personale uneori le acutizau.

În linii mari, s-au conturat două puncte de vedere. Unul sublinia faptul că revoluția depindea de bunăvoința maselor de locuitori ai noii Uniuni Sovietice, țăranii; aceştia au primit la început permisiunea să dețină pământ, apoi au fost înstrăinați prin încercările de a hrăni oraşele pe cheltuiala lor şi reîmpăcați prin liberalizarea economiei şi ceea ce a fost cunoscut ca „NEP”, Noua Politică Economică pe care Lenin o aprobase ca fiind oportună. Datorită acesteia, țăranii au reuşit să obțină profituri pentru ei şi au început să producă mai multă hrană, pe

care o vindeau oraşelor. Celălalt punct de vedere punea aceleaşi fapte într-o perspectivă mai largă. Împăcarea țăranilor avea să încetinească industrializarea, de care URSS avea nevoie pentru a supraviețui într-o lume ostilă. Drumul corect al partidului, susțineau cei care împărtăşeau această opinie, era să se bazeze pe militanții revoluționari din oraşe şi să-i exploateze pe țăranii încă nebolşevizați în interesul lor, grăbind în acelaşi timp industrializarea şi promovarea revoluției peste hotare. Liderul comunist Troțki a adoptat acest punct de vedere.

Pe scurt, el a fost dat la o parte, dar punctul său de vedere s-a impus. Din politicile complicate ale partidului a rezultat în cele din urmă supremația unui membru al birocrației sale, Iosif Stalin, un om mult mai puțin atractiv din punct de vedere intelectual decât Lenin sau Troțki, la fel de nemilos şi cu o importanță istorică mai mare. Înarmându-se treptat cu o putere pe care a folosit-o împotriva unor foşti colegi şi vechi bolşevici la fel de uşor ca şi împotriva duşmanilor lui, el a înfăptuit adevărata revoluție căreia îi deschisese drumul preluarea puterii de către bolşevici şi a creat o nouă elită pe care avea să se bazeze o nouă Rusie. Pentru el industrializarea era de o importanță crucială. Drumul spre aceasta se baza pe găsirea unei modalități de a-i forța pe țărani să achite costurile livrând cerealele pe care le-ar fi consumat dacă nu li se oferea un profit bun. Două „planuri cincinale” au pus în practică un program de industrializare începând din anul 1928, avându-şi rădăcinile în colectivizarea agriculturii. Partidul Comunist a cucerit acum pentru prima dată zonele rurale. Într-un nou război civil, milioane de țărani au fost uciși sau strămutați, iar dările sub formă de cereale au readus foametea. Dar oraşele erau hrănite, deşi aparatul polițienesc menținea consumul la un nivel minim. S-a înregistrat o scădere a salariilor reale. Dar în 1937 80% din produsul industrial al Uniunii Sovietice provenea din fabrici construite după 1928. Rusia era din nou o mare putere şi doar efectele acestei reuşite aveau să-i asigure lui Stalin un loc controversat în istorie.

Prețul a constat în suferințe enorme. Impunerea colectivizării a fost posibilă doar prin brutalitate la o scară mult mai mare decât orice se întâmplase în timpul domniei țarilor şi a transformat URSS într-un stat totalitarist mult mai eficient decât fusese vechea autocrație. Stalin, deşi georgian, pare o figură foarte rusească, un despot al cărui mod crud de a folosi puterea este anticipat de Ivan cel Groaznic sau Petru cel Mare. A fost şi un adept oarecum paradoxal al ortodoxiei marxiste, care susținea că structura economică a societății determină politica. Stalin a făcut exact invers; el a demonstrat că, dacă exista dorința de a folosi puterea politică, substructura economică putea fi revoluționalizată cu forța.

Criticii societății capitaliste liberale din alte țări au susținut adesea URSS, despre care aveau o imagine foarte roz, văzând în ea ilustrarea modului în care o societate poate să realizeze progrese şi să-şi revitalizeze viața culturală şi etică. Dar acesta nu era singurul model oferit celor care considerau că civilizația

Occidentului era dezamăgitoare. În anii 1920 în Italia a apărut o mişcare numită fascism. Avea să-şi împrumute numele şi altor mişcări de dreapta radicale doar vag înrudite, din alte țări, care aveau în comun respingerea liberalismului şi un antimarxism puternic.

Marele Război pusese greu la încercare Italia constituțională. Deşi mai săracă decât alte țări considerate mari puteri în 1914, participarea sa la război fusese disproporționat de costisitoare şi adesea lipsită de succes, iar mare parte din lupte avuseseră loc pe teritoriul italian. Inegalitățile au accentuat diviziunile sociale pe parcursul războiului. Odată cu pacea s-a înregistrat, de asemenea, o inflație şi mai accelerată. Cei care deținеau proprietăți, fie agricole, fie industriale, şi cei care puteau cere salarii mai mari din cauza lipsei forței de muncă erau mai puțin afectați de aceasta decât clasele de mijloc şi cei ce trăiau din investiții sau venituri fixe. Şi totuşi, aceştia erau în mare cei mai convinşi susținători ai unificării încheiate în 1870. Ei sprijiniseră un stat constituțional şi liberal în timp ce romano-catolicii conservatori şi socialiştii liberali i se opuseseră mult timp. Ei considerau războiul în care a intrat Italia în 1915 o prelungire a aşa-numitului Risorgimento, lupta pentru crearea statului italian unitar din secolul al XIX-lea, o cruciadă menită să-i alunge pe austrieci şi de pe ultimul petic de pământ pe care îl stăpâneau şi care era locuit de oameni cu sânge italian sau care vorbeau italiana. Ca orice naționalism, şi aceasta era o noțiune confuză, neştiințifică, dar puternică.

Pacea le-a adus italienilor dezamăgire şi deziluzii; multe visuri naționaliste au fost spulberate. Mai mult, pe măsură ce criza economică s-a accentuat imediat după război, socialiştii au devenit mai puternici în parlament şi păreau şi mai amenințători acum, că în Rusia exista un stat revoluționar socialist. Dezamăgiți şi înspăimântați, sătui de antinaționalismul socialist, mulți italieni au început să se îndepărteze de parlamentarismul liberal şi să caute o cale de a depăşi dezamăgirile Italiei. Mulți aveau simpatii față de naționalismul intransigent din alte țări (de exemplu, față de un aventurier care capturase portul Fiume, situat pe țărmul Mării Adriatice, pe care Conferința de Pace de la Paris nu îl dăduse Italiei) şi manifestau un antimarxism violent pe plan intern. Acesta din urmă era foarte atractiv într-o țară romano-catolică, dar noua conducere împotriva marxismului nu provenea doar din cadrul Bisericii conservatoare în mod tradițional.

În 1919, un jurnalist şi fost militar, care fusese socialist extremist înainte de război, Benito Mussolini, a întemeiat o mişcare numită *fasci di combattimento*, care poate fi tradusă aproximativ prin „fascii de luptă”. Aceasta căuta puterea prin orice mijloace, printre care şi violențe comise de grupuri de tineri, îndreptate la început împotriva socialiştilor şi a unor organizații ale clasei muncitoare, apoi împotriva autorităților alese. Mişcarea a prosperat. Politicienii constituționali ai Italiei nu puteau nici s-o controleze, nici s-o îmblânzească prin cooperare.

Curând, fasciştii (aşa cum au ajuns să fie numiți) se bucurau oficial sau cvasioficial de sprijin şi protecție din partea autorităților şi poliției locale. Gangsterismul a devenit semiinstituționalizat. Până în 1922 nu doar obținuseră un important succes electoral, ci făcuseră practic imposibilă o administrare bazată pe ordine în unele locuri, terorizându-şi adversarii politici, în special dacă erau comunişti sau socialişti. În acest an, deoarece alți politicieni nu reuşiseră să controleze provocarea fascistă, regele a apelat la Mussolini pentru a forma un guvern; el a făcut acest lucru, formând o coaliție, şi violențele au încetat. Acest episod a fost ceea ce în mitologia fascistă ulterioară avea să fie numit „marşul asupra Romei", dar nu a fost chiar sfârşitul Italiei constituționale. Mussolini şi-a schimbat treptat poziția într-o dictatură. În 1926 a început guvernarea prin decrete; alegerile au fost suspendate. Nu i s-a opus cine ştie ce rezistență.

Noul regim se baza din plin pe terorism şi denunța explicit idealurile liberale şi totuşi conducerea lui Mussolini nu era nici pe departe totalitaristă şi era mult mai puțin brutală decât a bolşevicilor (despre care vorbea uneori cu admirație). Aspira, fără îndoială, la o schimbare revoluționară, la fel ca mulți dintre adepții săi, dar revoluția s-a dovedit a fi în practică mai mult o formă de propagandă; la baza acesteia se afla şi nerăbdarea temperamentală a lui Mussolini față de o societate consacrată din care se simțea exclus, nu doar presiunile radicale reale din cadrul mişcării sale. Fascismul italian a fost rareori coerent în practică şi în teorie; în schimb, a reflectat din ce în ce mai mult puterea Italiei consacrate. Cel mai mare pas făcut pe plan intern a fost un Concordat semnat cu Vaticanul, care, în schimbul unor concesii substanțiale față de autoritatea Bisericii în viața italienilor (care persistă şi astăzi), a recunoscut oficial statul italian. În ciuda retoricii revoluționare a fascismului, Acordurile de la Lateran din 1929, care au consfințit acest concordat, au fost o concesie făcută celei mai mari forțe conservatoare din Italia. „L-am înapoiat pe Dumnezeu Italiei şi am redat Italia lui Dumnezeu", a spus papa. La fel de nerevoluționare au fost şi rezultatele criticilor fasciste la adresa liberei inițiative. Subordonarea interesului individual față de stat a fost redusă la lipsirea sindicatelor de puterea de a proteja interesele membrilor lor. Libertatea angajatorilor a rămas destul de mare şi planificarea economică fascistă a fost o parodie. Doar producția agricolă s-a îmbunătățit considerabil.

Aceeaşi discrepanță între stil şi aspirații, pe de o parte, şi realizări, pe de altă parte, avea să se observe şi în cazul unor mişcări din alte părți care au fost numite fasciste. Deşi au reflectat, într-adevăr, ceva nou şi postliberal – ele erau de neconceput altfel decât ca expresii ale unei societăți de masă –, asemenea mişcări au făcut aproape întotdeauna anumite concesii influențelor conservatoare. Este dificil, astfel, să vorbim despre un fenomen „fascist"; în multe țări au apărut regimuri autoritare, chiar totalitariste ca aspirație, puternic naționaliste şi antimarxiste. Dar fascismul nu era singura sursă posibilă a unor astfel de idei.

Guverne precum cele care au apărut în Portugalia şi în Spania, de exemplu, s-au bazat pe forțe tradiționale şi conservatoare, nu doar pe cele generate de noul fenomen al politicii de masă. În acestea, unii radicali veritabili care erau fascişti s-au simțit adesea nemulțumiți de concesiile făcute orânduirii sociale existente. Doar în Germania, în cele din urmă, o mişcare ce prezenta asemănări clare cu fascismul a reuşit o revoluție care a învins conservatorismul istoric.

Poate este cel mai bine să facem diferența între două fenomene separabile ale celor 20 de ani de după 1918. Unul este apariția (chiar şi în democrații stabile precum Marea Britanie şi Franța) a unor ideologi şi activişti care vorbeau limba unei politici noi, radicale, puneau accentul pe idealism, puterea voinței şi sacrificiu şi doreau să reconstruiască societatea şi statul pe linii noi, fără a ține seama de interesele particulare şi fără a face concesii materialismului. Acesta a fost un fenomen care, deşi larg răspândit, nu a triumfat decât în două state majore, Italia şi Germania. În fiecare din ele, colapsul economic, naționalismul dezlănțuit şi antimarxismul au fost sursele succesului, deşi în Germania acesta s-a manifestat abia în 1933. Dacă e să folosim un singur cuvânt pentru acest fenomen, acesta ar trebui să fie probabil „fascism”.

În alte țări, de obicei în cele subdezvoltate economic, ar fi mai bine să vorbim despre regimuri autoritare mai degrabă decât fasciste, în special în Europa de Est. Aici, populații agricole numeroase puneau probleme care au fost agravate de acordul de pace. Uneori minorități naționale păreau să amenințe statul. Instituțiile liberale nu erau implantate decât la nivel superficial în multe dintre noile țări şi forțele sociale şi religioase conservatoare tradiționale erau puternice. Ca şi în America Latină, unde existau condiții economice similare, constituționalismul lor aparent a avut tendința de a ceda mai devreme sau mai târziu în fața unor persoane care se impuneau prin forță şi a militarilor. Aşa s-a dovedit a fi înainte de 1939 în noile state baltice, Polonia şi toate statele succesoare ale Austro-Ungariei, cu excepția Cehoslovaciei, singura democrație efectivă din Europa Centrală sau Balcani. Nevoia acestor state de a-şi pune ultima speranță în astfel de regimuri a demonstrat atât lipsa de realism a speranțelor legate de maturitatea lor politică în 1918, cât şi noua teamă de comunismul marxist, acută în special la granițele cu URSS. Astfel de presiuni acționau, de asemenea – deşi mai puțin acut –, în Spania şi Portugalia, unde influența conservatorismului tradițional era chiar mai puternică şi gândirea socială catolică conta mai mult decât fascismul.

Eşecurile democrației între cele două războaie nu s-au produs lin; în anii 1920, un start economic ratat a fost urmat de o revenire treptată a prosperității în cea mai mare parte a Europei în afară de URSS, iar anii dintre 1925 şi 1929 au fost, în mare, buni. Aceasta a permis optimismul legat de viitorul politic al noilor națiuni democratice. Monedele au scăpat de inflația îngrozitoare din prima

jumătate a deceniului şi s-au stabilizat; readoptarea de către multe țări a etalonului aur era un semn al încrederii că se întorseseră vremurile de dinainte de 1914. În 1925 producția agricolă şi de materii prime în Europa a depăşit pentru prima dată cifra din 1913 şi avea loc şi o redresare a industriei. Datorită unei relansări a comerțului la nivel mondial şi unor investiții masive din Statele Unite, acum un exportator de capital, Europa a atins în 1929 un nivel al comerțului ce nu avea să mai fie înregistrat decât în 1954.

Totuşi, a urmat un dezastru. Redresarea economică fusese clădită pe temelii nesigure. Atunci când s-a confruntat cu o criză bruscă, noua prosperitate s-a destrămat rapid. A urmat o criză economică nu doar europeană, ci globală, care a fost cel mai important eveniment dintre cele două războaie mondiale.

Sistemul economic complex, dar remarcabil de eficient din 1914 fusese afectat ireparabil. Schimbul internațional a fost obstrucționat de o creştere imensă a restricțiilor imediat după război pe măsură ce noile națiuni se străduiau să-şi protejeze economiile prin tarife şi control valutar, iar națiunile mai mari şi cu vechime încercau să-şi repare economiile slăbite. Tratatul de la Versailles a agravat lucrurile îngenunchind Germania, cel mai important dintre statele industriale europene, prin povara imensă a despăgubirilor de război în natură şi în bani. Aceasta nu doar a afectat economia țării şi a întârziat cu mulți ani însănătoşirea acesteia, ci a eliminat şi o mare parte din stimulentele menite s-o facă să funcționeze. Spre răsărit, cea mai mare piață potențială a Germaniei, URSS, era aproape complet izolată în spatele unei bariere economice de care comerțul nu putea trece decât într-o foarte mică măsură; valea Dunării şi Balcanii, o altă regiune importantă pentru afacerile germane, erau divizate şi sărăcite. Pentru moment, aceste dificultăți au fost depăşite treptat datorită banilor pe care americanii au fost gata să-i ofere (deşi nu voiau să accepte produse europene şi se retrăgeau în spatele zidurilor tarifare). Dar asta a provocat o dependență periculoasă de prosperitatea continuă a Statelor Unite.

În anii 1920 Statele Unite asigurau aproape 40% din producția de cărbune la nivel mondial şi mai mult de jumătate din bunurile industriale. Această bogăție, sporită de cererile în urma războiului, transformase viața multor americani, primul popor din lume pentru care un automobil de familie a devenit ceva obişnuit. Din nefericire, prosperitatea internă a americanilor purta lumea în spate. De ea depindea încrederea care asigura capital american pentru export. Din această cauză, o oscilație a ciclului de afaceri s-a transformat într-un dezastru economic. În 1928 au început să fie din ce în ce mai greu de obținut împrumuturi pe termen scurt în Statele Unite. De asemenea, existau semne că se apropia sfârşitul unei lungi perioade de înflorire, pe măsură ce prețurile bunurilor au început să scadă. Aceşti doi factori au dus la sistarea împrumuturilor americane către Europa. Curând, unii debitori europeni erau în dificultate. Între timp, cererea

scădea în Statele Unite, deoarece oamenii începuseră să creadă că o mare criză era iminentă. Banca Rezervei Federale a început acum să contribuie şi ea la dezastru, crescând continuu ratele dobânzilor. Aproape accidental, în octombrie 1929 a avut loc o prăbuşire spectaculoasă şi deosebit de bruscă a bursei. Nu a mai contat că după aceea forţele s-au raliat temporar şi marii bancheri au cumpărat acţiuni pentru a restabili încrederea – era sfârşitul încrederii în afacerile americane şi în investiţiile peste mări. După o scurtă ameliorare finală în 1930, banii de investiţii americani aproape că au secat. A început criza mondială.

Creşterea economică a încetat din cauza prăbuşirii investiţiilor, dar curând a intrat în joc alt factor, accelerând dezastrul. Pe măsură ce ţările debitoare au încercat să-şi regleze conturile, au sistat importurile. Acest lucru a dus la o scădere a preţurilor la nivel mondial, astfel încât ţările care produceau bunuri primare nu îşi permiteau să cumpere de peste hotare. Între timp, mai ales, atât Statele Unite, cât şi Europa au intrat într-o criză financiară; pe măsură ce ţările se străduiau, fără succes, să menţină stabilă valoarea monedelor lor în raport cu aurul (un mijloc de schimb acceptabil la nivel internaţional – de unde şi expresia „etalon aur”), au adoptat politici deflaţioniste pentru a-şi echilibra balanţa, ceea ce a redus iarăşi cererea. Astfel, intervenţia guvernului a transformat recesiunea în dezastru. Până în 1933 toate valutele principale, cu excepţia celei franceze, au renunţat la etalonul aur. Aceasta a fost expresia simbolică a tragediei, detronarea unui vechi idol al economiei liberale. Ea s-a tradus în realitate printr-un nivel al şomajului care este posibil să fi atins 30 de milioane în lumea industrială. În 1932 (cel mai negru an pentru ţările industriale) indicele producţiei industriale pentru Statele Unite şi Germania a fost la doar jumătate faţă de valoarea sa din 1929.

Efectele depresiunii economice s-au întins cu o logică înspăimântătoare şi irezistibilă. Beneficiile sociale ale anilor 1920, când nivelul de trai al multor oameni s-a îmbunătăţit, au dispărut aproape peste tot. Nicio ţară nu avea o soluţie la şomaj şi, deşi era cel mai grav în Statele Unite şi Germania, acesta exista sub o formă ascunsă în toată lumea, în satele şi fermele producătorilor primari. Venitul naţional al Statelor Unite a scăzut cu 38% între 1929 şi 1932; era exact cifra cu care scăzuseră preţurile produselor fabricate, dar, în acelaşi timp, preţul materiilor prime a scăzut cu 56% şi al alimentelor cu 48%. Peste tot, prin urmare, naţiunile mai sărace şi sectoarele mai sărace ale economiilor mature au avut de suferit disproporţionat de mult. Este posibil să nu fi dat întotdeauna această impresie, deoarece nu au căzut de sus; se poate ca un ţăran din Europa sau din Argentina să nu o fi dus cu mult mai rău, deoarece a avut dintotdeauna o viaţă grea, dar un funcţionar sau un muncitor german din fabrică rămas fără loc de muncă a fost foarte afectat şi conştient de acest lucru.

Nu avea să mai aibă loc o redresare la nivel mondial înaintea altui mare război. Naţiunile s-au izolat tot mai mult în spatele tarifelor (politica tarifară a

Statelor Unite în 1930 a crescut tariful mediu la import la 59%) şi în unele cazuri s-au străduit să ajungă la autarhie printr-un control din ce în ce mai mare al statului asupra vieții economice. Unele s-au descurcat mai bine, altele deloc. Dezastrul era un cadru promițător pentru comunişti şi fascişti, care sperau sau susțineau prăbuşirea civilizației liberale şi îi dădeau târcoale plini de speranță acum, că era slăbită. Sfârşitul etalonului aur şi credința în neintervenționismul în economie marchează prăbuşirea unei orânduiri mondiale în dimensiunea sa economică la fel de puternic cum dezvoltarea regimurilor totalitariste şi a naționalismului până la apogeul său distructiv o marchează în dimensiunea sa politică. Civilizația liberală îşi pierduse puterea de a controla evenimentele. Totuşi, mulți europeni încă nu puteau să înțeleagă acest lucru şi au continuat să viseze la restaurarea unei epoci în care această civilizație se bucurase de o supremație incontestabilă. Ei uitau că valorile sale se bazaseră pe o hegemonie politică şi economică care se degrada vizibil în întreaga lume, oricât de remarcabil a funcționat totuşi o vreme.

3

Făurirea unei noi Asii

Problemele Europei nu au putut fi limitate la un singur continent. Ele aveau să-i afecteze curând capacitatea de a domina afacerile şi în alte regiuni, iar primele semne au apărut în Asia. Puterea colonială în Asia a fost, din perspectiva istoriei mondiale, incontestabilă şi necontestată doar pentru scurt timp. În 1914, o putere europeană, Marea Britanie, îşi făcuse un aliat din Japonia pentru a-şi apăra interesele în Asia de Est, în loc să se bazeze pe propriile resurse. O altă putere, Rusia, fusese învinsă de Japonia în război şi îşi îndreptase atenția spre Europa după 20 de ani de presiuni spre Marea Galbenă. Intimidarea Chinei vreme de un secol, care a părut că poate deveni fatală la momentul revoltei boxerilor, se apropia de sfârşit; după aceea China nu a mai pierdut niciun teritoriu în fața imperialiştilor europeni.

Spre deosebire de India sau Africa, China a reuşit cumva să-şi păstreze independența şi cea mai mare parte a teritoriilor într-o epocă în care puterea europeană din Asia începea să scadă. Pe măsură ce tensiunile din Europa s-au accentuat şi dificultatea de a stăvili ambițiile japonezilor pe termen nedefinit a devenit limpede, oamenii de stat europeni şi-au dat seama că nu mai era momentul pentru achiziționarea unor noi porturi sau pentru visurile de împărțire a „prăzii” din Orient. Era în interesul tuturor să se îndrepte spre ceea ce a fost, de fapt, politica dintotdeauna a britanicilor, cea a „porților deschise”, prin care toate țările să-şi poată urmări propriul interes comercial. Acest interes, de asemenea, se părea că este mult mai puțin spectaculos decât se crezuse în perioada optimistă a anilor 1890 şi acesta a fost alt motiv pentru a reduce intervențiile din Asia.

Valul cuceririlor europene din Asia se încheiase în 1914 şi, în plus, revoluționarea Asiei prin colonialism, interacțiune culturală şi putere economică produsese deja reflexe defensive care trebuiau luate în serios. Încă din 1881, un rege hawaiian îi propusese împăratului Meiji crearea unei „Uniuni şi federații a națiunilor şi suveranilor asiatici”; nu a fost decât o încercare timidă, dar astfel de reflexe deveneau deja evidente în Japonia. Rolul lor indirect de catalizatori ai modernizării, canalizat prin această forță locală şi asiatică, a impus ritmul următoarei etape a Războiului de O Sută de Ani dintre Orient şi Occident. Dinamismul japonez a dominat istoria Asiei în primii 40 de ani ai secolului XX; revoluția din China nu a avut un impact similar decât după 1945, când, împreună cu noi forțe transformatoare din exterior, această țară avea să depăşească încă o dată Japonia ca importanță în rolul său de dirijor al afacerilor asiatice şi să pună capăt epocii europene în Asia.

Dinamismul Japoniei a fost demonstrat şi prin creşterea economică, şi prin agresivitatea teritorială. Mult timp, prima a fost cea mai evidentă. Ea a fost parte integrantă a unui proces general de aşa-numită „occidentalizare", care a putut susține în anii 1920 o mentalitate a speranței liberale legate de Japonia şi care a contribuit la mascarea imperialismului japonez. În 1925 a fost introdus votul universal şi, în ciuda multor dovezi europene că acest lucru nu avea nicio legătură cu liberalismul sau moderația, părea să confirme încă o dată un tipar al progresului constituțional stabil inițiat în secolul al XIX-lea.

Această încredere, împărtăşită atât de străini, cât şi de japonezi, a fost susținută o vreme de creşterea industrială a Japoniei, în special prin atitudinea de optimism expansiv declanşată de Marele Război, care i-a oferit mari oportunități: piețe (în special din Asia) pe care se confruntase cu o concurență străină puternică au fost abandonate în favoarea ei când foştii lor exploatatori au descoperit că nu pot satisface cererile impuse de război în propriile țări; guvernele Antantei au comandat mari cantități de muniție unor fabrici japoneze; de asemenea, o penurie la nivel mondial în domeniul transporturilor a asigurat şantierelor sale navale comenzile de care aveau nevoie. Produsul național brut al Japoniei a crescut cu 40% în anii de război. Deşi întreruptă în 1920, expansiunea a fost reluată în acelaşi deceniu şi în 1929 japonezii aveau o bază industrială care (deşi nu implica încă decât unu din cinci locuitori) dusese în 20 de ani la o creştere de aproape zece ori a producției de oțel, la o triplare a producției de textile şi la dublarea celei de cărbune. Sectorul său de producție începea să influențeze şi alte țări asiatice; importa minereu de fier din China şi Malaysia, cărbune din Manciuria. Deşi industria sa de producție era încă redusă în comparație cu cea a puterilor străine şi exista în paralel cu un sector rezistent, de mici dimensiuni al artizanilor, în anii 1920 noua putere industrială a Japoniei începea să influențeze atât politica internă, cât şi relațiile externe. În special a afectat relațiile sale cu Asia continentală.

În contrast cu rolul predominant şi dinamic al Japoniei, China, potențial cea mai mare dintre puterile asiatice şi mondiale, era în continuare într-un con de umbră. Revoluția din 1911 avusese o importanță enormă, dar nu a pus capăt acestei eclipse. În principiu, aceasta a marcat o epocă într-un mod mult mai important decât Revoluția Franceză sau cea rusă: a fost sfârşitul a peste două mii de ani de istorie de-a lungul cărora statul confucianist menținuse China unită şi idealurile confucianiste dominaseră cultura şi societatea chineze. Inseparabil legate, confucianismul şi ordinea juridică s-au prăbuşit împreună. Revoluția din 1911 a proclamat prăbuşirea standardelor care menținea tradiția chineză.

În acelaşi timp, revoluția a fost limitată, mai ales în două privințe. În primul rând, a fost mai mult distructivă decât constructivă. Imperiul Qing menținuse unită o țară imensă, practic un continent, cu regiuni foarte diferite. Prăbuşirea sa

însemna că regionalismul centrifug care s-a exprimat atât de des în istoria Chinei se putea impune din nou. Mulți revoluționari nutreau o invidie şi o neîncredere înverşunate față de Beijing. Societățile secrete, mica nobilime şi comandanții militari abia aşteptau să facă un pas în față şi să preia conducerea în regiunile lor. Aceste tendințe au fost oarecum mascate cât timp un general, Yuan Shikai, a rămas la conducere (până în 1916), dar apoi au ieşit la iveală.

Revoluționarii erau împărțiți între un grup strâns în jurul lui Sun Yat-sen, numit Partidul Național al Poporului sau Gomindan (numit şi Naționaliştii), şi cei care susțineau guvernul central bazat pe structura parlamentară de la Beijing. Sprijinul lui Sun era asigurat în principal de oameni de afaceri din Guangzhou şi anumiți soldați din sud. Pe acest fundal, liderii militari prosperau. Erau militari care, întâmplător, controlau forțe şi arme substanțiale într-un moment în care guvernul central continua să fie slab. Între 1912 şi 1928 au existat peste 1.000 de asemenea lideri, controlând adesea regiuni importante. Unii făceau reforme. Alții erau simpli bandiți. Unii aveau un statut considerabil ca posibili pretendenți la puterea guvernamentală. Semăna puțin cu sfârşitul Imperiului Roman, deşi mai sintetic. Atunci când nimeni nu le-a luat locul vechilor birocrați-savanți, soldații s-au grăbit să umple golul. Yuan Shikai însuşi poate fi privit ca ilustrarea clasică a acestui tip.

Aceasta reflecta a doua limită a revoluției din 1911: nu a asigurat nicio bază pentru un acord privind progresul viitor. Sun Yat-sen spusese că soluționarea problemei naționale va trebui s-o preceadă pe cea a problemei sociale. Dar existau multe opinii contradictorii chiar şi în ceea ce priveşte forma viitorului național, iar înlăturarea dinastiei a îndepărtat un duşman comun care îi întârziase apariția. Deşi în cele din urmă creatoare, marea confuzie intelectuală a revoluționarilor din primul deceniu al revoluției chineze a provocat o discordie profundă şi a fost simptomatică pentru sarcina uriaşă care îi aştepta pe cei ce aspirau să inoveze China.

Din 1916 a început să se adune un grup de reformatori culturali, în special la principala universitate din Beijing. Cu un an înainte, unul dintre ei, Chen Duxiu, înființase o revistă intitulată *Noul tineret*, ce a reprezentat nucleul dezbaterii pe care au provocat-o. Chen predica tineretului, în mâinile căruia credea că se află soarta revoluției, o respingere totală a vechii tradiții culturale chineze. Ca şi alți intelectuali care vorbeau de Huxley şi Dewey şi care le prezentau compatrioților lor uimiți operele lui Ibsen, Chen credea că cheia se afla în Occident; prin sensul său darwinian de luptă, prin individualismul şi utilitarismul său, părea încă să ofere o cale de a avansa.

Dar, oricât de importantă ar fi fost o astfel de conducere şi oricât de entuziasmați ar fi fost discipolii săi, accentul pus pe o reeducare europeană pentru China a fost un handicap. Nu numai că mulți chinezi educați şi patrioți erau sincer

ataşaţi de cultura lor tradiţională, ci ideile europene nu aveau cum să fie bine primite decât de cele mai puţin tipice elemente ale societăţii chineze, comercianţii din oraşele de pe coastă şi copiii acestora, adesea educaţi în străinătate. Marea masă a chinezilor nu putea fi atinsă de astfel de idei şi apeluri, iar cererea de literatură vernaculară din partea altor reformatori era o dovadă a acestui fapt.

În măsura în care nutreau sentimente naţionaliste, era probabil ca chinezii să se întoarcă împotriva Occidentului şi împotriva capitalismului de inspiraţie europeană care, pentru mulţi dintre ei, însemna încă un tip de exploatare şi era componenta cea mai evidentă a civilizaţiei pe care unii modernizatori îi îndemnau s-o adopte. Dar în cea mai mare parte masele de ţărani ale Chinei păreau în 1911 neatinse de revoluţie, nemarcate de evenimente şi indiferente la agitaţia unor tineri furioşi şi occidentalizaţi. Nu este uşor să facem generalizări despre situaţia lor economică: China era prea mare şi prea variată. Dar pare limpede că insecuritatea politică la care a dus căderea dinastiei Qing şi apariţia conducătorilor războinici au provocat o deteriorare a condiţiilor de trai în regiuni vaste din nordul Chinei, în timp ce exploatarea ţăranilor s-a intensificat. Puţinul care le mai rămânea ţăranilor ca să supravieţuiască din cultivarea pământului – adesea deţinut de alţii – a fost anulat în unii ani de război, fie direct, fie din cauza fenomenelor sale însoţitoare, foametea şi boala. Succesul revoluţiei chineze avea să fie asigurat doar atunci când se va putea folosi de nemulţumirile ţăranilor ca să obţină puterea necesară pentru o schimbare profundă a societăţii. În prima parte a secolului XX, accentul cultural al reformatorilor a mascat uneori refuzul de a prevedea măsurile politice practice necesare pentru aceasta.

Slăbiciunea Chinei a însemnat oportunitatea Japoniei. Un război mondial i-a oferit ocazia de a-şi afirma iar ambiţiile din secolul al XIX-lea. Puteau fi exploatate avantajele oferite de disputele europenilor. Aliaţii Japoniei nu au obiectat când aceasta a confiscat porturile germane din China; chiar dacă ar fi obiectat, nu ar fi putut face nimic s-o împiedice cât timp aveau nevoie de vapoare şi produse japoneze. A existat întotdeauna şi speranţa că japonezii şi-ar putea trimite armata pentru a lupta în Europa, deşi nu s-a întâmplat aşa ceva. În schimb, japonezii au iscat cu viclenie temerea că ar putea încheia o pace separată cu germanii şi au continuat să avanseze în China. La începutul anului 1915 guvernul japonez a prezentat guvernului chinez o listă cu 21 de cereri şi un ultimatum. În realitate, acestea reprezentau o propunere privind un protectorat japonez asupra Chinei.

Regatul Unit şi Statele Unite au făcut ceea ce le permitea diplomaţia pentru a limita aceste cereri, dar, în cele din urmă, japonezii au obţinut o mare parte din lucrurile pe care le revendicau, precum şi o confirmare suplimentară a drepturilor lor comerciale speciale şi a terenurilor concesionate din Manciuria. Patrioţii chinezi au luat foc, dar pentru moment nu puteau face nimic, deoarece politica lor

internă era cuprinsă de haos. Confuzia era atât de mare, încât chiar şi Sun Yat-sen căuta acum sprijinul japonezilor. Următoarea intervenție a avut loc în 1916, când japonezii au făcut presiuni asupra britanicilor pentru ca aceştia să nu aprobe încercarea lui Yuan Shikai de a restaura stabilitatea proclamându-se împărat. În anul următor a fost semnat încă un tratat, care extindea de această dată recunoaşterea intereselor speciale ale Japoniei până în Mongolia Interioară.

În august 1917 guvernul chinez a declarat război Germaniei, parțial cu speranța de a câştiga bunăvoință şi sprijin, care i-ar fi asigurat o voce independentă în momentul semnării păcii, însă la doar câteva luni după aceea Statele Unite au recunoscut în mod formal interesele speciale ale Japoniei în China în schimbul sprijinirii principiului „porților deschise" şi al promisiunii de a menține integritatea şi independența Chinei. Tot ce au obținut chinezii din partea Antantei a fost încheierea extrateritorialității germane şi austriece şi concesia ca plata despăgubirilor către Antantă ca urmare a răscoalei boxerilor să fie amânată. Mai mult, japonezii au obținut concesii suplimentare de la China în urma unor acorduri secrete din 1917 şi 1918.

Totuşi, atunci când s-a semnat pacea, aceasta i-a dezamăgit profund atât pe chinezi, cât şi pe japonezi. Japonia era acum, indiscutabil, o putere mondială; în 1918 avea a treia flotă din lume ca mărime. Este adevărat, de asemenea, că a obținut câştiguri substanțiale în urma păcii: a păstrat fostele drepturi ale germanilor în Shandong (promise de britanici şi francezi în 1917), i s-a acordat mandat asupra multor insule din Pacific care le aparținuseră germanilor şi a primit un loc permanent în Consiliul Ligii Națiunilor. Dar creşterea „cinstei obrazului" prin astfel de recunoaşteri era anulată în ochii asiaticilor de neaprobarea unei declarații în favoarea egalității rasiale care să fie inclusă în Statutul Ligii. Cu privire la acest aspect (singurul caz în care japonezii şi chinezii au făcut front comun la Paris), Woodrow Wilson a respins un vot al majorității, hotărând că aprobarea ar trebui să fie unanimă. Regatul Unit, Australia şi Noua Zeelandă fiind împotrivă, propunerea a fost respinsă. Chinezii aveau şi ei multe motive de supărare, căci, în ciuda simpatiei larg răspândite față de cele 21 de cereri (mai ales în Statele Unite), nu au reuşit să obțină o revenire asupra deciziei privind Shandongul. Dezamăgiți de sprijinul diplomatic al americanilor şi afectați de diviziunile din cadrul propriei delegații dintre reprezentanții guvernului de la Beijing şi cei ai Gomindanului din Guangzhou, chinezii au refuzat să semneze tratatul.

O consecință aproape imediată a fost o răscoală în China căreia unii comentatori i-au atribuit o importanță la fel de mare ca revoluției din 1911. Aceasta a fost „Mişcarea de pe 4 mai" 1919. Ea s-a născut în urma unei demonstrații a studenților din Beijing împotriva acordului de pace, care fusese planificată pentru 7 mai, aniversarea acceptării de către China a cererilor din

1915, dar a fost decalată pentru a anticipa acțiunile autorităților. Aceasta a escaladat, deşi la început a avut ca efect doar o mică răzmeriță şi demisia şefului universității. A dus apoi la o mişcare a studenților la nivel național (una dintre primele urmări politice ale înființării unor noi colegii şi universități pe scară largă în China după 1911). Aceasta, la rândul său, s-a extins şi în rândul altor categorii sociale şi s-a manifestat prin greve şi o boicotare a bunurilor japoneze. O mişcare ce începuse în rândul intelectualilor şi studenților s-a extins şi printre alți orăşeni, în special lucrători industriali şi noii capitalişti chinezi care profitaseră de pe urma războiului. A fost cea mai importantă dovadă de până atunci a respingerii tot mai accentuate a Europei de către Asia.

Pentru prima dată, a intrat în scenă o Chină industrială. China, ca şi Japonia, se bucurase de un boom economic în timpul războiului. Deşi un declin al importurilor europene în China fusese parțial echilibrat de vânzări mai mari ale japonezilor şi americanilor, întreprinzătorii chinezi din porturi au considerat profitabil să investească în producția pentru piața internă. Au început să apară primele zone industriale importante din afara Manciuriei. Acestea le aparțineau unor capitalişti progresişti care aveau simpatii față de ideile revoluționare, cu atât mai mult cu cât instalarea păcii a readus cu sine concurența Occidentului şi dovada că China nu reuşise să se elibereze de tutela străină. Şi muncitorii aveau astfel de resentimente: slujbele lor erau amenințate. Mulți dintre ei erau orăşeni de primă generație, atraşi din zonele rurale spre noile zone industriale de promisiunea locurilor de muncă. Orice dezrădăcinare din solul tenace al tradiției țărăneşti era şi mai importantă în China decât în Europa vechiului regim. Legăturile de familie şi săteşti erau chiar mai puternice în China. Cel care migra spre oraş lăsa în urmă autoritatea patriarhală şi obligațiile reciproce ale unităților de producție independente, gospodăriile; aceasta a dus la o slăbire suplimentară, de amploare a structurii străvechi care supraviețuise revoluției şi care încă lega China de trecut. A fost astfel creat un material pentru noi angajamente ideologice.

Mişcarea de pe 4 mai a arătat pentru prima dată ce se poate obține din asemenea forțe, creând cea dintâi coaliție revoluționară chineză cu o bază largă. Liberalismul european progresist nu fusese de ajuns; succesul mişcării a spulberat speranțele multora dintre reformatorii culturali. Democrația europeană capitalistă fusese demonstrată de neputința guvernului chinez în fața Japoniei. Acum, acest guvern se confrunta cu altă umilință din partea propriilor supuşi: boicotul şi demonstrațiile l-au obligat să-i elibereze pe studenții arestați şi să-i dea afară din funcție pe miniştrii săi projaponezi. Dar aceasta nu a fost singura consecință importantă a Mişcării de pe 4 mai. În ciuda influenței lor politice limitate, reformatorii pătrunseseră pentru prima dată, datorită studenților, în lumea acțiunii sociale. Acest lucru a declanşat un optimism fără margini şi o conştientizare politică în rândul populației mai mari ca oricând. Este o dovadă în plus în

susținerea afirmației că istoria contemporană a Chinei începe mai degrabă în 1919 decât în 1911.

Şi totuşi, în cele din urmă, explozia s-a produs din cauza unei forțe asiatice, ambiția japonezilor. Această forță, care în sine nu era nouă în afacerile Chinei, acționa în 1919 asupra unei țări a cărei tradiție culturală se dizolva rapid. Eliminarea sistemului de examinare, întoarcerea unor exilați europenizați şi marea dezbatere culturală din anii războiului împinseseră lucrurile prea departe pentru a mai permite o întoarcere la vechiul stat stabil. Liderii militari nu puteau asigura o nouă autoritate pentru a identifica şi a susține ortodoxia. Iar acum chiar şi marele rival al trecutului confucianist, liberalismul european, era atacat din cauza asocierii sale cu străinul exploatator. Liberalismul occidental nu atrăsese niciodată masele; acum atracția exercitată asupra intelectualilor era amenințată exact în momentul în care altă forță ideologică rivală din Occident intrase în scenă. Revoluția bolşevică a oferit marxismului o patrie unde adepții săi de peste hotare puteau găsi inspirație, îndrumare, conducere şi, uneori, sprijin material. Un nou mare factor a fost astfel introdus într-o epocă istorică aflată deja în dezintegrare, unul menit să-i grăbească sfârşitul.

Atât Revoluția din Februarie 1917, cât şi victoria bolşevică fuseseră întâmpinate cu bucurie de unul dintre colaboratorii revistei *Noul tineret*, Li Dazhao, care a fost, din 1918, bibliotecar la Universitatea din Beijing. Curând a ajuns să vadă în marxism forța motrice a unei revoluții mondiale şi mijlocul de a vitaliza țărănimea chineză. În acest moment de deziluzie vizavi de Occident, URSS era foarte populară în rândul studenților chinezi. Se părea că succesorii țarilor îl izgoniseră pe bătrânul Adam imperialist, căci una dintre primele acțiuni ale noului guvern sovietic fusese renunțarea formală la toate drepturile şi jurisdicțiile extrateritoriale de care se bucurase statul țarist. În ochii naționaliştilor, prin urmare, URSS avea mâinile curate.

Mai mult, revoluția acesteia – o revoluție care se produsese într-o societate cu un mare număr de țărani – susținea că este clădită pe o doctrină a cărei aplicabilitate în China părea deosebit de plauzibilă în urma industrializării provocate de război. În 1918 la Universitatea din Beijing a început să se întrunească o societate de studiu al marxismului, unii dintre membrii săi ajungând figuri marcante în cadrul Mişcării de pe 4 mai. Unul era asistent la biblioteca universității – Mao Zedong, un tânăr înalt şi robust din Hunan, fascinat de idei noi. Până în 1920 începeau să apară texte marxiste în unele reviste studențeşti şi în acelaşi an a fost publicată prima traducere completă în limba chineză a *Manifestului Partidului Comunist*. Tot acum s-au făcut primele încercări de a folosi principii marxiste şi leniniste prin organizarea unor greve în sprijinul Mişcării de pe 4 mai.

Totuşi, marxismul a dus la divizarea reformatorilor. Chen Duxiu însuşi a apelat la el ca soluție la problemele Chinei în 1920. Şi-a concentrat toate forțele în organizarea stângii chineze în jurul marxismului. Liberalii începeau să fie lăsați în urmă. Cominternul, sesizând această oportunitate, îşi trimisese primul reprezentant în China în 1919 pentru a-i ajuta pe Chen şi Li Dazhao. Efectele nu au fost în întregime fericite; au apărut dispute. Cu toate acestea, în circumstanțe încă neclare – nu ştim cu exactitate nici nume, nici date – a fost întemeiat un Partid Comunist Chinez la Shanghai, în 1921, de către delegați din diferite părți ale Chinei (printre care şi Mao Zedong).

Astfel a început o nouă etapă a revoluției chineze şi cea din urmă distorsionare a acelei dialectici curioase care a marcat relațiile Europei cu Asia. Încă o dată, o idee străină, europeană, marxismul, născută şi modelată într-o societate total diferită de societățile tradiționale ale Orientului, care întruchipau un set de prezumții cu rădăcini în cultura iudeo-creştină, era adoptată de un popor asiatic şi pusă în aplicare în folosul său. Avea să fie folosită şi împotriva tradiționaliştilor, şi a altor revoluționari din China, în numele unor scopuri sovietice specifice – modernizare, eficiență şi industrializare. Puterea sa venea dintr-o premisă centrală pe care Uniunea Sovietică ar fi reprezentat-o în practică: că o societate care fusese marginalizată putea renaşte ca una modernă din punct de vedere tehnologic, dar şi dreaptă din punct de vedere social.

Comunismul a avut enorm de câştigat în China întrucât capitalismul putea fi uşor reprezentat ca principiul unificator aflat la baza exploatării şi agresiunii străine. În anii 1920 se credea că, deoarece China era atât de scindată, aceasta avea să conteze prea puțin în afacerile internaționale, deşi nouă puteri care aveau interese în Asia au fost mandatate să-i garanteze integritatea teritorială şi Japonia fusese de acord să retrocedeze nişte foste teritorii germane din China pe care le ocupase în timpul Marelui Război. Acestea făceau parte dintr-un set complicat de acorduri semnate la Washington, axate pe limitarea internațională a puterii navale (exista o mare nelinişte legată de costul armamentului); în cele din urmă, Japonia a devenit relativ mai puternică. De asemenea, cele patru puteri majore şi-au garantat reciproc posesiunile, îngropând astfel alianța anglo-japoneză, scop pe care americanii îl urmăreau de mult. Dar garanția acordată Chinei, după cum ştia toată lumea, depindea exclusiv de disponibilitatea americanilor de a lupta pentru a o susține; britanicii fuseseră obligați prin tratate să nu construiască o bază navală la Hong Kong. Între timp, străinii au continuat să administreze veniturile vamale şi impozitele de care depindea guvernul de la Beijing al unei Chine „independente”, iar unii agenți şi oamenii de afaceri străini discutau direct cu liderii militari atunci când le convenea. Deşi politica americană slăbise şi mai mult poziția europenilor în Asia, acest lucru nu a fost evident în China.

Dominarea aparent continuă a vieții din China de către diavolii de străini a fost unul dintre motivele pentru care atracția marxismului în rândul intelectualilor a depăşit cu mult granițele structurii formale a Partidului Comunist Chinez (PCC). Sun Yat-sen a subliniat dezacordul lui doctrinar cu acesta, dar a adoptat unele perspective care au contribuit la îndepărtarea Gomindanului de liberalismul convențional, orientându-l spre marxism. În perspectiva sa asupra lumii, URSS, Germania şi Asia aveau un interes comun ca puteri exploatate împotriva opresorilor şi duşmanilor lor, cele patru puteri imperialiste (Germania era privită cu ochi buni după ce încercase, în 1921, să-şi plaseze relațiile cu China pe picior de egalitate deplină). El a lansat un nou termen, „hipocolonie", pentru a desemna starea de lucruri în care China era exploatată fără subordonarea formală ca teritoriu dependent. Concluzia sa era: „În niciun caz nu trebuie să-i acordăm mai multă libertate individului, ci să asigurăm libertatea națiunii". Aceasta avea să întărească şi mai mult absența libertății individuale, care se regăsise adesea în concepția şi tradiția chineze clasice. Pretențiile familiei, clanului şi statului au fost întotdeauna supreme şi Sun Yat-sen a imaginat o perioadă de dominație a unui singur partid pentru a permite îndoctrinarea în masă cu scopul de a reconfirma o atitudine care fusese în pericol de a fi coruptă de ideile europene.

Nu exista, prin urmare, niciun obstacol evident în calea cooperării dintre PCC şi Gomindan. Din cauza comportamentului puterilor străine şi al liderilor militari aveau duşmani comuni, iar guvernul sovietic a ajutat la unificarea partidului. Cooperarea cu puterea antiimperialistă cu care China avea cea mai lungă frontieră terestră a părut cel puțin prudentă şi potențial foarte avantajoasă. În acelaşi timp, politica urmată de Comintern a favorizat cooperarea cu Gomindanul pentru a garanta interesele sovieticilor în Mongolia şi ca măsură de a ține la distanță Japonia. URSS fusese lăsată pe dinafară la conferințele de la Washington, deşi nicio altă putere nu avea interese teritoriale mai mari în Asia. Pentru ea, cooperarea cu potențialii câştigători din China era un curs evident de urmat, chiar dacă doctrina marxistă nu se adaptase şi ea la o astfel de politică. După 1925, PCC a colaborat cu Gomindanul sub patronaj sovietic, în ciuda unor dubii ale comuniştilor chinezi. Ca indivizi, deşi nu şi ca partid, ei puteau face parte şi din Gomindan. Tânărul colaborator capabil al lui Sun Yat-sen, Chiang Kai-shek, a fost trimis pentru instruire la Moscova şi în China a fost înființată o academie militară pentru a asigura o instruire deopotrivă ideologică şi militară.

N
REPUBLICA MONGOLIA
(1921)
MONGOLIA INTERIOARĂ
MANCIUKUO
(1932)
MANCIURIA
REHE
(1933)
Shenyang
Beijing
SHANXI
COREEA
Marea Galbenă
TIBET
Nanjing
Shanghai
Chongqing
HUNAN
FUJIAN
GUANGXI
GUANGDONG
Guangzhou (Canton)
Hong Kong
(britanic)
Taiwan
(China Naționalistă, 1949)
Oceanul Pacific
Marea Chinei de Sud
FILIPINE
CHINA, 1918-1949
Zonă ocupată și ocupată de japonezi, 1931-1933
Zonă de regrupare a comuniștilor după 1932
Principalele zone care îi susțineau pe comuniști înainte de 1934
Marșul cel lung al lui Mao Zedong, 1934-1935
Zone ocupate de japonezi, 1937-1942
0
600 km
0
375 mile

În 1925 Sun Yat-sen a murit; el facilitase cooperarea comuniştilor cu succesorii săi şi frontul unit a mai rezistat o vreme. Testamentul lui Sun (pe care elevii chinezi îl învățau pe de rost) afirma că revoluția nu fusese încheiată încă şi, deşi comuniştii au făcut progrese însemnate câştigând sprijinul țăranilor în anumite provincii, noua armată revoluționară, condusă de tineri ofițeri idealişti, s-a impus în fața liderilor militari. În 1927, în țară fusese restabilită un fel de unitate sub conducerea Gomindanului. Sentimentele antiimperialiste au sprijinit boicotarea bunurilor britanice, care a determinat guvernul britanic, speriat de dovezile tot mai numeroase ale influenței sovietice în China, să renunțe la concesiunile sale din Wuhan şi Jiujiang. Promisese deja să înapoieze Weihaiweiul Chinei (1922), iar Statele Unite renunțaseră la cota-parte din despăgubirile în urma răscoalei populare a boxerilor. Astfel de succese au demonstrat că naționalismul chinez se pusese în mişcare.

Un aspect important al acestei revoluții a trecut mult timp neobservat. Marxismul teoretic pusese accentul pe rolul revoluționar indispensabil al proletariatului industrial. Comuniştii chinezi erau mândri de progresul pe care îl realizaseră în politizarea noilor muncitori din oraşe, dar marea masă a populației chineze era formată din țărani. Cum aceştia erau prinşi încă în cercul vicios malthusian al populației în creştere şi pământului insuficient, secolele de suferință au fost, dacă se poate spune aşa, intensificate de prăbuşirea autorității centrale în timpul liderilor militari. Unii marxişti începuseră să considere că țăranii asiatici aveau şi ei potențial revoluționar din cauză că fuseseră exploatați; chiar dacă nu era uşor de împăcat cu ortodoxia marxistă (şi cu opinia majorității din Comintern), aceasta era totuşi realitatea chineză. Mao Zedong şi cei care erau de acord cu el credeau că unii țărani se puteau alătura proletariatului urban în sprijinul revoluției. Au început să experimenteze, creând agitație şi organizându-i pe țăranii din provincia natală a lui Mao, în zona central-sudică a Chinei.

A urmat un mare succes. „În câteva luni", scria Mao, exagerând, ca de obicei, „țăranii au realizat ceea ce dorise Sun Yat-sen, dar nu a reuşit să obțină în cei 40 de ani pe care i-a dedicat revoluției naționale". Organizarea a permis eliminarea multora dintre necazurile care îi apăsau pe țărani. Proprietarii de pământuri nu au fost expropriați, dar arendele lor au fost adesea reduse. Ratele cămătăreşti ale dobânzilor au fost aduse la un nivel rezonabil. Revoluția rurală scăpase de orice mişcări progresiste din China şi acest aspect a fost identificat de Mao drept principalul defect al revoluției din 1911; succesul comuniştilor în atingerea acestui țel s-a bazat pe descoperirea că revoluția se putea face folosind chiar potențialul revoluționar al țăranilor. Acest lucru a avut o semnificație enormă pentru viitor, deoarece a implicat noi posibilități de dezvoltare istorică pe tot cuprinsul Asiei. Mao a înțeles situația. „Dacă acordăm zece puncte revoluției democratice", scria el, „atunci realizările orăşenilor şi ale unităților militare

merită doar trei puncte, în timp ce restul de şapte puncte ar trebui să meargă la ţărani şi la revoluţia lor rurală". Într-o imagine pe care a repetat-o de două ori într-un raport privind mişcarea din Hunan, i-a comparat pe ţărani cu o forţă elementară; „atacul este ca o furtună sau ca un uragan; cei care i se supun supravieţuiesc, cei ce îi rezistă pier". Această imagine a fost semnificativă; era aici ceva care avea rădăcini adânci în istoria Chinei şi în lunga luptă împotriva liderilor militari şi a bandiţilor. Deşi comuniştii au făcut mari eforturi pentru a renunţa la tradiţie prin eradicarea vechilor obiceiuri şi prin distrugerea autorităţii familiale, ei s-au bazat totuşi pe această tradiţie.

Apariţia comunismului în zonele rurale, deşi în rândul unor populaţii mult mai reduse decât a pretins Mao, a fost cheia supravieţuirii lui în criza care a cuprins relaţiile sale cu Gomindanul după moartea lui Sun Yat-sen. Moartea lui Sun a provocat scindarea Gomindanului într-o aripă „stângă" şi o aripă „dreaptă". Tânărul Chiang Kai-shek, inspirat atât de eficienţa şi ordinea japonezilor, cât şi de ale sovieticilor, a apărut acum ca reprezentantul militar al „dreptei", care punea accentul pe coeziunea naţională, pe construcţia statului şi – cel mai important – pe nevoia de a înregistra un succes militar împotriva liderilor militari şi a guvernului din nord. Chiang a condus ceea ce Gomindanul a numit „expediţia sa nordică": un marş cu un succes extraordinar spre oraşele din nord, care a început în 1926. PCC a sprijinit expediţia şi a încercat să organizeze revolte în rândul muncitorilor din fabrici înainte de apariţia forţelor militare gomindaniste, dar neîncrederea dintre ei şi aripa dreaptă a Gomindanului s-a accentuat proporţional cu succesul acestei strategii.

Disputele din cadrul Gomindanului privind strategia au fost rezolvate atunci când Chiang, încrezător în controlul pe care îl avea asupra trupelor sale, le-a ordonat să distrugă facţiunile de stânga ale organizaţiei Partidului Comunist din oraşe. Acest lucru a implicat multă vărsare de sânge în Shanghai şi Nanjing, în 1927, sub ochii contingentelor de soldaţi europeni şi americani trimişi în China pentru a proteja concesiunile. PCC a fost proscris, dar acesta nu a fost sfârşitul cooperării sale cu Gomindanul, care a mai continuat câteva luni în unele regiuni, în mare parte din cauză că sovieticii nu doreau să rupă relaţiile cu Chiang; în China, ca şi în alte părţi, Cominternul a urmărit orbeşte ceea ce considera a fi interesele sovieticilor reflectate în oglinda marxismului dogmatic. Aceste interese erau, pentru Stalin, în primul rând interne; în afacerile externe, el voia în China pe cineva care li se putea opune britanicilor, cea mai mare putere imperialistă, iar Gomindanul părea a fi cea mai bună opţiune. Teoria se potrivea acestor alegeri; revoluţia burgheză trebuia s-o preceadă pe cea proletară, conform ortodoxiei marxiste. Abia după ce triumful Gomindanului a devenit clar, sovieticii şi-au retras consilierii din PCC, care a renunţat la deschiderea politică, devenind o

organizație subversivă, subterană, bazată pe câteva celule rurale ale partidului care au supraviețuit măcelului lui Chiang.

Naționalismul chinez s-a descurcat foarte bine şi fără ajutorul sovieticilor, spre deosebire de comuniştii chinezi. Cu toate acestea, Gomindanul se confrunta cu probleme grave şi cu un război civil atunci când revoluția sa trebuia să satisfacă cererile maselor dacă dorea să supraviețuiască. Chiar şi aripa dreaptă a Gomindanului s-a scindat de mai multe ori şi Chiang nu mai era singurul om aflat la conducere, deşi a încercat să se comporte ca un dictator european. Aceste diviziuni i-au îngreunat şi mai mult sarcina de a rezolva problema liderilor militari şi, mai grav, au slăbit frontul de luptă împotriva puterilor străine. Japonia a continuat să exercite presiuni în anii 1920, după relaxarea temporară şi retrocedarea oraşului Qingdao.

Pe plan intern, Japonia trecea printr-o transformare importantă. În 1920, când s-a încheiat boomul economic din timpul războiului, au fost momente dificile şi tensiuni sociale în creştere, chiar înainte de instalarea crizei economice mondiale. Până în 1931, jumătate dintre fabricile din Japonia erau inactive; prăbuşirea pieţelor coloniale europene şi izolarea a ceea ce mai rămăsese din ele în spatele unor noi bariere tarifare au avut un efect devastator, exporturile japoneze de mărfuri scăzând cu două treimi. Pieţele de export ale Japoniei de pe continentul asiatic erau acum cruciale. Orice părea să le ameninţe provoca o iritare intensă. Şi poziția țăranilor japonezi s-a deteriorat, milioane de oameni ajungând la sapă de lemn sau fiind obligați să-şi vândă fiicele pentru a practica prostituția ca să supraviețuiască. Curând au ieşit la iveală grave consecinţe politice, deşi nu atât în intensificarea conflictului de clasă, cât în provocarea unui extremism naționalist. Forțele care aveau să conlucreze pentru a genera acest extremism au fost absorbite mult timp de lupta împotriva „tratatelor inegale”. Odată abrogate aceste tratate, a fost nevoie de altă supapă, iar funcționarea defectuoasă a capitalismului industrial în momentele de criză economică a realimentat sentimentele antieuropene.

Circumstanțele păreau propice pentru intensificarea agresiunii Japoniei în Asia. Puterile europene coloniale erau clar în defensivă, dacă nu chiar în retragere completă. Olandezii s-au confruntat cu revolte în Java şi Sumatra în anii 1920, iar francezii cu o revoltă a vietnamezilor în 1930; în aceste locuri exista o noutate sinistră: ajutorul dat de comunişti rebelilor naționalişti. Britanicii nu se confruntau cu astfel de dificultăți în India. Totuşi, deşi unii englezi încă nu se împăcaseră cu ideea că India trebuia să evolueze spre o formă de autonomie, acesta era acum scopul proclamat al politicii britanice. În China, britanicii arătaseră deja în anii 1920 că nu doreau decât o reconciliere cu o mişcare naționalistă care li se părea greu de stăpânit şi sperau să nu-şi ştirbească foarte tare reputația. Politicile din Asia de Est au părut şi mai slabe după colapsul

economic, ce a lăsat fără vlagă şi opoziţia americanilor faţă de Japonia. În fine, puterea sovietică părea că a intrat şi ea într-un con de umbră după încercarea de a influenţa evenimentele din China. Naţionalismul chinez, dimpotrivă, înregistrase succese remarcabile, nu arăta niciun semn că ar da înapoi şi se considera că începe să ameninţe prezenţa îndelungată a japonezilor în Manciuria. Toţi aceşti factori au fost luaţi în calcul de oamenii de stat japonezi odată cu adâncirea crizei.

Manciuria era teatrul principal de operaţiuni. Japonezii fuseseră prezenţi aici din 1905. Urmaseră investiţii masive. La început, chinezii au acceptat tacit această prezenţă, dar în anii 1920 au început s-o conteste, cu sprijinul sovieticilor, care vedeau un pericol în avansul influenţei japonezilor spre interiorul Mongoliei. În 1929, chinezii au intrat în conflict cu sovieticii cu privire la controlul căii ferate care traversa Manciuria şi care era ruta cea mai directă spre Vladivostok, dar acest lucru nu putea decât să le indice japonezilor noua vigoare a puterii chineze; Gomindanul naţionalist îşi impunea supremaţia în teritoriile vechiului imperiu. Avusese loc un conflict armat în 1928, când japonezii încercaseră să-i împiedice pe soldaţii gomindanişti să acţioneze împotriva liderilor militari din nordul Chinei, pe care li se părea că este în interesul lor să-i sprijine. Mai mult, guvernul japonez nu deţinea în niciun caz un control complet la nivel local. În Manciuria, puterea efectivă era în mâna comandanţilor forţelor japoneze de aici şi în 1931, când aceştia au pus la cale un incident în apropiere de Shenyang, pe care l-au folosit drept pretext pentru a ocupa întreaga provincie, cei de la Tokyo care au vrut să-i oprească nu au putut face acest lucru.

A urmat înfiinţarea unui nou stat-marionetă, Manciuko (care avea să fie condus de ultimul împărat manciurian), ca protest vehement adresat Ligii Naţiunilor împotriva agresiunii japoneze, a asasinatelor de la Tokyo care au dus la crearea unui guvern aflat într-o mai mare măsură sub influenţă militară şi a intensificării disputelor cu China. În 1932, japonezii au răspuns boicotării mărfurilor lor de către chinezi debarcând forţe armate la Shanghai; în anul următor s-au îndreptat spre sud, dincolo de Marele Zid, pentru a impune o pace care i-a permis Japoniei să domine o parte a Chinei istorice şi pentru a încerca – fără succes – să organizeze o Chină de Nord secesionistă. Aceste probleme au persistat până în 1937.

Guvernul Gomindanului s-a dovedit astfel a fi incapabil, la urma urmelor, să reziste agresiunii imperialiste. Totuşi, din noua sa capitală, Nanjing, părea să controleze aproape toate regiunile de graniţă. A continuat să reducă numărul tratatelor de inferioritate, fiind ajutat de faptul că, pe măsură ce puterile străine au văzut în el un mijloc de a se opune comunismului în Asia, acestea au început să se arate mai conciliante. Guvernul a realizat, de asemenea, o creştere economică puternică în unele sectoare şi – nu în ultimul rând – o expansiune semnificativă a capacităţilor militare chineze. Aceste realizări, deşi remarcabile, mascau totuşi

slăbiciuni importante care au compromis succesul intern al Gomindanului. În unele zone ale țării, influența guvernului central era, în cel mai bun caz, fragilă, el trebuind să cadă la înțelegere cu cei care dețineau puterea pe plan local. Parțial din acest motiv, regimului i-a fost greu să adune veniturile necesare prin impozitare. Dar principalul său eşec a fost probabil că nu a făcut prea multe eforturi pentru a pune în aplicare reforma rurală, axându-se pe câştigarea loialității elitelor țării. Fundațiile noii Chine a lui Chiang erau, prin urmare, nesigure. Şi exista, iarăşi, un nou rival care îi stătea în coastă.

Conducerea centrală a PCC a continuat o vreme să spere la o insurecție urbană; în provincii, totuşi, unii lideri comunişti au continuat să urmeze liniile trasate de Mao în Hunan. I-au expropriat pe proprietarii de pământuri absenți şi au organizat soviete locale, o apreciere abilă a valorii ostilității tradiționale a țăranului față de administrația centrală. Până în 1930 se descurcaseră şi mai bine, organizând o armată în Jianxi, unde o Republică Sovietică Chineză avea sau pretindea că are 50 de milioane de cetățeni. În 1932 conducerea PCC din Shanghai a ieşit din ilegalitate pentru a i se alătura lui Mao în acest sanctuar. Eforturile Gomindanului erau acum îndreptate spre distrugerea armatei comuniste, dar întotdeauna fără succes. Acest lucru însemna să lupte pe un al doilea front într-un moment în care presiunile exercitate de japonezi erau cele mai puternice. Ultimul mare efort făcut de Gomindan i-a scos pe comunişti din bârlog, forțându-i să facă „Marşul cel lung" spre Shanxi, în nord-vest, care a început în 1934, epopeea comunismului chinez şi o sursă de inspirație pentru membrii de partid de după aceea. Odată ajunşi aici, cei 7.000 de supraviețuitori au găsit sprijin printre comuniştii locali, dar nu erau încă în siguranță; doar nevoia de a le ține piept japonezilor a împiedicat Gomindanul să-i hărțuiască în continuare.

Conştientizarea pericolului extern explică noile încercări timide de cooperare între PCC şi Gomindan de la sfârşitul anilor 1930. Ele se datorau şi altei schimbări în politicile Cominternului; în alte părți era o epocă a „Fronturilor Populare" ce îi alia pe comunişti cu alte partide. Gomindanul a fost obligat, de asemenea, să-şi mai domolească linia antistrăini şi acest lucru i-a atras o oarecare simpatie în Marea Britanie şi, mai ales, în Statele Unite. Dar nici cooperarea comuniştilor şi nici simpatiile liberalilor europeni nu au putut împiedica forțarea regimului naționalist să intre în defensivă în 1937, când au atacat japonezii.

„Incidentul din China", aşa cum au continuat să-l numească japonezii, avea să implice opt ani de lupte şi să provoace daune sociale şi fizice grave Chinei. A fost considerat preludiul celui de-al Doilea Război Mondial. Pentru a fi în siguranță, la sfârşitul anului 1937 guvernul chinez s-a mutat la Chongqing, în vestul îndepărtat, în timp ce Japonia a ocupat toate regiunile importante din partea de nord şi de pe coastă. Nici condamnările din partea Ligii Națiunilor, nici livrările de avioane sovietice nu păreau capabile să limiteze atacul. Singurul

câştig în primii ani negri a fost un grad fără precedent de unitate patriotică în China; atât comuniştii, cât şi naţionaliştii şi-au dat seama că era în joc revoluţia naţională. La fel credeau şi japonezii; în mod semnificativ, în zona pe care au ocupat-o au încurajat reînvierea confucianismului şi guverne colaboraţioniste dedicate sprijinirii unei Sfere de Coprosperitate Est-Asiatică (bineînţeles, controlată de Tokyo).

Între timp, puterile străine se simţeau total incapabile să intervină, cu excepţia sovieticilor, ale căror livrări de arme către Gomindan au contat cu adevărat în prima fază a războiului. Protestele puterilor occidentale împotriva japonezilor, chiar şi în numele propriilor cetăţeni atunci când aceştia erau ameninţaţi şi abuzaţi, au fost ignorate de ocupanţi, care în 1939 au arătat clar că erau pregătiţi să iniţieze blocada aşezărilor străine dacă nu se recunoştea noua orânduire japoneză din Asia. Pentru slăbiciunea britanicilor şi a francezilor exista o explicaţie evidentă: aveau suficiente probleme în altă parte. Lipsa de acţiune a americanilor avea rădăcini mai adânci; la originea acesteia se afla un fapt clar: oricât ar fi vorbit Statele Unite despre Asia continentală, americanii nu aveau să lupte pentru ea, ceea ce, poate, era mai înţelept. Atunci când japonezii au bombardat şi au scufundat o canonieră americană în apropiere de Nanjing, Departamentul de Stat a făcut mare caz de asta, dar a înghiţit în cele din urmă „explicaţiile" japonezilor. Era o situaţie extrem de diferită de ce se întâmplase cu USS Maine în portul Havana cu 40 de ani înainte, deşi americanii, neoficial, i-au trimis într-adevăr unele provizii lui Chiang Kai-shek.

În 1941, China era izolată de lumea exterioară, deşi aproape de salvare. La sfârşitul acestui an lupta sa avea să fuzioneze în fine cu un război mondial, aşa cum anticipase Chiang în momentele sale de luciditate maximă. Între timp, China controlată de Gomindan fusese totuşi serios afectată. În lungul duel dintre potenţialii rivali asiatici, Japonia părea să fie învingătorul clar. La capitolul pierderi Japonia trebuia să includă costul economic al luptei şi dificultăţile din ce în ce mai mari cu care se confruntau forţele sale de ocupaţie în China. În schimb, poziţia sa internaţională nu păruse niciodată mai puternică; acest lucru a fost demonstrat de faptul că i-a umilit pe rezidenţii europeni din China şi că i-a obligat pe britanici, în 1940, să închidă drumul Birmaniei, pe care ajungeau provizii în China, iar pe francezi să accepte o armată de ocupaţie în Indochina. Aici exista tentaţia unor noi aventuri şi, probabil, nu avea să întâmpine rezistenţă atât timp cât prestigiul militar şi puterea de guvernare rămâneau la acelaşi nivel la care se aflau începând de la mijlocul anilor 1930.

Cu toate acestea, exista şi o latură negativă. Agresiunea impunea din ce în ce mai mult ca Japonia să pună mâna pe resursele economice ale Asiei de Sud-Est. Însă, treptat, acest lucru i-a pregătit psihologic pe americani pentru o apărare armată a intereselor lor. În 1941 era clar că Statele Unite trebuiau să se decidă

curând dacă aveau să devină o putere asiatică şi ce ar putea însemna acest lucru. În fundal, totuşi, exista ceva şi mai important. În ciuda agresiunii împotriva Chinei, japonezii s-au folosit de atrăgătorul slogan „Asia pentru asiatici" pentru a distruge poziția europenilor în Asia. Aşa cum înfrângerea Rusiei în 1905 a marcat o epocă în relațiile psihologice dintre Europa şi Asia, la fel au făcut independența şi puterea demonstrate de Japonia în 1938-1941. Atunci când a fost urmată de răsturnarea imperiilor europene, avea să marcheze începutul unei epoci a decolonizării, inaugurată astfel în mod corespunzător de singura putere asiatică de la vremea aceea care reuşise să se „europenizeze".

4

Moştenirea otomană şi teritoriile islamice din vest

În secolul al XIX-lea nu rămăsese mare lucru din Imperiul Otoman în Europa şi Africa. Pe fiecare din aceste continente, cauzele principale au fost aceleaşi: efectul dezintegrator al naționalismului şi activitățile rapace ale puterilor europene. Revolta sârbilor din 1804 şi instalarea lui Mehmet Ali ca guvernator al Egiptului în 1805 au inaugurat ultima fază – deşi îndelungată – a declinului turc. În Europa, următoarea piatră de hotar a fost revolta din Grecia; începând din acest moment povestea Imperiului Otoman în Europa poate fi spusă prin intermediul datelor la care s-au întemeiat noi națiuni, până în 1914, când, în Europa, Turcia nu mai însemna decât estul Traciei. În Africa islamică declinul puterii otomane se produsese mai rapid şi mai profund; o mare parte din nordul Africii era, practic, deja independentă de stăpânirea sultanului la începutul secolului al XIX-lea.

O consecință a fost că, atunci când naționalismul a început să apară în Africa islamică, a avut tendința de a fi îndreptat mai mult împotriva europenilor decât a otomanilor. El a fost legat şi de inovația culturală. Povestea începe tot cu albanezul Mehmet Ali, care venise în Egipt ca general otoman în 1801. Deşi el personal nu a ajuns niciodată mai la vest de oraşul său natal, Kavála, din Rumelia (pe teritoriul actual al Greciei), admira civilizația europeană şi credea că Egiptul are de învățat de la ea. A importat instructori tehnici, a angajat consultanți străini pentru măsuri în domeniul sănătății şi al igienei, a tipărit traduceri ale unor cărți şi lucrări europene pe subiecte tehnice şi a trimis tineri să studieze în Franța şi Anglia. Totuşi, lupta împotriva curentului. Realizările sale practice l-au dezamăgit, deşi a deschis mai mult ca oricând Egiptul influenței europene (în special celei franceze). O mare parte a acesteia a urmat calea instituțiilor educaționale şi tehnice şi a reflectat un vechi interes al francezilor față de comerțul şi afacerile Imperiului Otoman. Franceza a devenit curând a doua limbă a egiptenilor educați şi o mare comunitate franceză s-a dezvoltat în Alexandria, unul dintre marile oraşe cosmopolite de la Mediterana.

Puțini oameni de stat modernizatori din lumea neeuropeană au reuşit să-şi limiteze împrumuturile din Occident la cunoştințe tehnice. Curând, unii tineri egipteni au început să preia şi idei politice; erau disponibile o mulțime în franceză. Încolțeau semințele care aveau să ajute în cele din urmă la transformarea relațiilor Europei cu Egiptul. Egiptenii aveau să tragă aceleaşi învățăminte ca şi indienii, japonezii şi chinezii; trebuia să se instaleze boala europeană pentru a putea genera anticorpii care să lupte împotriva ei. Astfel, modernizarea şi naționalismul au ajuns să se îmbine într-un mod inextricabil.

Aceasta era originea unei slăbiciuni persistente a naționalismului din Orientul Mijlociu. Avea să fie mult timp crezul unor elite avansate izolate de o societate ale cărei mase trăiau într-o cultură islamică în mare măsură încă necorodată de idei europene. În mod paradoxal, naționaliștii erau de regulă cei mai europenizați membri ai societăților egipteană, siriană şi libaneză, iar acest lucru a rămas valabil până în secolul XX. Totuşi, ideile lor urmau să aibă o rezonanță mai amplă. Printre arabii creştini din Siria pare să fi apărut pentru prima dată ideea de naționalism arab sau panarab (nu egiptean, sirian sau de altă natură), o afirmare a faptului că toți arabii, indiferent unde s-ar afla, constituie o națiune. Panarabismul era o idee distinctă de cea a frăției islamului, care nu doar includea milioane de nearabi, ci excludea, de asemenea, mulți arabi nemusulmani. Complicațiile potențiale ale oricărei încercări de a realiza în practică o națiune arabă aveau să apară, la fel ca şi alte puncte slabe ale ideilor panarabiste, abia în secolul XX.

Un alt moment de cotitură în istoria fostelor teritorii otomane a fost deschiderea Canalului Suez în 1869. Acesta a contribuit pe termen lung (deşi indirect) mai mult decât oricare alt factor la condamnarea Egiptului ca victimă a intervențiilor străine. Totuşi, nu canalul a fost cauza imediată a intervenției europenilor în guvernarea Egiptului în secolul al XIX-lea. Aceasta s-a produs în urma acțiunilor lui Ismail (primul conducător al Egiptului care a obținut de la sultan titlul de kediv sau viceregе, ca recunoaştere a largii sale autonomii *de facto*). Educat în Franța, lui Ismail îi plăceau francezii şi ideile moderne şi a călătorit mult în Europa. Era foarte extravagant. În 1863, când a ajuns la conducere, prețul bumbacului, principalul articol de export al Egiptului, era ridicat din cauza Războiului Civil American şi perspectivele financiare ale lui Ismail păreau, prin urmare, favorabile. Din nefericire, nu şi-a gestionat finanțele tocmai ortodox. Rezultatele aveau să se vadă în creşterea datoriei naționale a Egiptului: în valoare de şapte milioane de lire sterline la momentul accederii lui Ismail la putere, atingea aproape 100 de milioane de lire după doar 13 ani. Dobânzile se ridicau la cinci milioane de lire sterline pe an, într-o perioadă în care astfel de sume chiar contau.

În 1876 guvernul egiptean era falimentar şi a încetat să-şi mai plătească datoriile, astfel încât au fost trimişi manageri străini. Au fost numiți doi controlori, unul britanic şi unul francez, pentru a se asigura că Egiptul era guvernat de fiul lui Ismail cu prioritatea de a menține un venit ridicat şi de a plăti datoriile. Ei au fost blamați curând de naționaliști pentru poverile uriaşe ale impozitării bieților egipteni ca să producă venitul necesar pentru a plăti dobânzile debitoare, precum şi pentru economii, ca reducerea salariilor de la stat. Funcționarii europeni care munceau în numele kedivului erau, în ochii naționaliștilor, doar agenți ai imperialismului străin. Existau resentimente tot mai

profunde față de poziția juridică privilegiată a numeroşilor străini din Egipt şi a tribunalelor lor speciale.

Aceste nemulțumiri au condus la o conspirație naționalistă şi în cele din urmă la revoluție. Pe lângă xenofobii europenizatori existau acum şi alții care îndemnau la o reformă a islamului, unitatea lumii musulmane şi o mişcare panislamică adaptată vieții moderne. Unii erau pur şi simplu deranjați de preponderența turcilor în anturajul kedivului. Dar astfel de diviziuni au contat mai puțin după ce o intervenție britanică a zădărnicit o revoluție în 1882. Nu a fost o intervenție din motive financiare. Ea s-a produs deoarece, chiar şi în timpul unui prim-ministru liberal care favoriza naționalismul în alte părți ale Imperiului Otoman, politica britanică nu putea accepta ca securitatea rutei spre India via Canalul Suez să fie periclitată de un guvern ostil la Cairo. Era de neconceput la vremea aceea, dar soldații britanici aveau să părăsească Egiptul în cele din urmă abia în 1956, fiind legați până atunci de dogma strategică.

După 1882, prin urmare, britanicii au devenit țintele principale ale urii naționaliste în Egipt. Ei afirmau că vor să se retragă de îndată ce va exista un guvern de încredere, dar nu puteau face acest lucru deoarece niciun guvern nu era acceptabil pentru ei. În schimb, administratorii britanici au preluat din ce în ce mai mult frâiele guvernării în Egipt. Nu era în întregime un lucru rău; ei au redus datoria şi au implementat scheme de irigații, care au permis hrănirea unei populații în creştere (aceasta s-a dublat, ajungând la aproximativ 12 milioane între 1880 şi 1914). Totuşi, şi-au atras antipatia egiptenilor, deoarece le-au interzis accesul în domeniul serviciilor publice în interesul economiei, le-au impus impozite mari şi erau străini. După 1900 s-au înregistrat tot mai multe tulburări şi violențe. Britanicii şi guvernul egiptean marionetă au luat măsuri ferme împotriva agitațiilor şi au căutat, de asemenea, soluții prin reformă. La început administrativă, aceasta a dus în 1913 la o nouă Constituție care prevedea alegeri mai reprezentative pentru o adunare legislativă mai puternică. Din nefericire, adunarea s-a întrunit doar câteva luni înainte de a fi suspendată, când a izbucnit războiul. Guvernul egiptean a fost împins să intre în război cu Turcia, un kediv suspectat că a complotat împotriva britanicilor a fost înlocuit, iar la sfârşitul anului britanicii au proclamat un protectorat. Kedivul şi-a luat acum titlul de sultan.

Între timp, guvernul otoman pierduse şi Tripolitania în favoarea italienilor, care o invadaseră în 1911, în parte din cauza altei manifestări a naționalismului reformator, de data aceasta chiar în Turcia. În 1907 aici avusese loc o revoltă încununată de succes, organizată de mişcarea „Junilor turci”, care avea o istorie complicată, dar un scop simplu. Aşa cum s-a exprimat un membru al acestei organizații: „Urmăm calea trasată de Europa… chiar şi prin refuzul nostru de a accepta intervenția străină”. Prima parte a acestei declarații însemna că doreau să

pună capăt conducerii despotice a sultanului Abdul-Hamid şi să restaureze o Constituţie liberală acordată în 1876 şi retrasă ulterior. Dar ei doreau acest lucru mai mult deoarece credeau că avea să reînvie şi să reformeze imperiul, permiţând modernizarea şi punând capăt procesului de declin. Atât acest program, cât şi metodele conspirative ale Junilor turci au datorat mult Europei; ei au folosit, de exemplu, loji masonice ca acoperire şi au organizat societăţi secrete precum cele care înfloriseră în rândul liberalilor europeni pe vremea Sfintei Alianţe. Dar detestau profund intervenţia europenilor în afacerile interne ale otomanilor, mai ales în gestionarea finanţelor, căci, ca şi în Egipt, perceperea unor dobânzi la banii împrumutaţi pentru dezvoltare internă fusese urmată de pierderea independenţei. Intimidarea de către europeni dusese, de asemenea (credeau ei), la îndelungata şi umilitoarea retragere a guvernului otoman din valea Dunării şi Balcani.

După o serie de revolte şi răscoale, sultanul a cedat în privinţa Constituţiei în 1908. Liberalii de peste hotare au întâmpinat cu bucurie Turcia constituţională; părea că guvernarea proastă se încheiase în cele din urmă. Dar o tentativă de contrarevoluţie a dus la o lovitură de stat a Junilor turci, care l-a înlăturat pe Abdul-Hamid şi a instalat practic o dictatură. Din 1909 până în 1914 revoluţionarii au condus cu mijloace din ce în ce mai dictatoriale din spatele unei faţade de monarhie constituţională. În mod funest, unul dintre ei a anunţat că „nu mai există bulgari, greci, români, evrei, musulmani… ne mândrim că suntem otomani”. Era ceva cu totul nou: se anunţa sfârşitul vechiului regim multinaţional.

Privind retrospectiv, Junii turci par mai uşor de înţeles decât la vremea aceea. Ei se confruntau cu probleme similare celor întâmpinate de numeroşi modernizatori din ţări neeuropene şi metodele lor violente au fost imitate de atunci de mulţi de nevoie, fie ea reală sau imaginară. S-au apucat să reformeze fiecare ramură a guvernării (importând mulţi consilieri europeni). Încercarea (de exemplu) de a îmbunătăţi educaţia fetelor era un gest semnificativ într-o ţară islamică. Dar au preluat puterea într-un imperiu care dădea semne evidente de înapoiere şi în timpul unei serii zdrobitoare de umilinţe diplomatice, care le-a diminuat gradul de atracţie şi i-a făcut să se bazeze pe forţă. După anexarea Bosniei de către Austria, conducătorul Bulgariei a proclamat independenţa ţării, iar cretanii au anunţat că intră în componenţa Greciei. După un scurt răgaz, italienii au atacat Tripoli; au urmat Războaiele Balcanice şi alte înfrângeri militare.

IMPERIUL AUSTRIAC
Viena
Budapesta
UNGARIA
TRANSILVANIA
BOSNIA
HERȚEGOVINA
SERBIA
(1878)
ROMÂNIA
București
ȚARA ROMÂNEASCĂ
(1878)
BASARABIA
RUSIA
HANATUL
CRIMEII
MUNTENEGRU
(1878)
ITALIA
ALBANIA
(1913)
Sofia
BULGARIA
(1908)
Marea Neagră
GEORGIA
Marea
Caspică
Constantinopol
Gallipoli
GRECIA
(1830)
Ankara
Trapezunt
ARMENIA
Atena
Smirna
TURCIA
KURDISTAN
Creta
Grupul de insule
Dodecanez
(Italiei, 1912)
SIRIA
MESOPOTAMIA
Marea Mediterană
Beirut
Damasc
Bagdad
PERSIA
Tunisia a fost nominal
supusă sultanului
până în 1881
Alexandria
Ierusalim
Cairo
Canalul
Suez
(1859-1869)
EGIPT
(autonom din 1805,
protectorat brit. 1914,
independent 1922)
ARABIA
KUWEIT
(protectorat brit.
1899)
0
800 km
0
500 mile
AL
HIJAZ
Golful Persic
QATAR
DECLINUL OTOMANILOR ȘI APARIȚIA TURCIEI MODERNE, 1683-1923
Teritorii pierdute, 1683-1812
Teritorii pierdute, 1813-1878
Granițele statelor balcanice independente, 1914
Teritorii pierdute, 1879-1914
Imperiul Otoman, 1914
Granița Turciei după Tratatul de la Lausanne, 1923
Unele dintre teritoriile pierdute hașurate includ popoare vasale asupra cărora otomanii pretindeau că au suzeranitate, precum și zone stăpânite direct de otomani.

Sub asemenea presiuni, a devenit curând evident că armonia post-reformă dintre popoare, pe care liberalii o aşteptaseră cu speranță, era o himeră. Religia, limba, obiceiurile sociale şi naționalitatea continuau să fragmenteze ceea ce mai rămăsese din imperiu. Junii turci s-au limitat din ce în ce mai mult la afirmarea unui singur naționalism între multe altele, cel al otomanilor. Acest lucru a generat, bineînțeles, resentimente în rândul altor popoare. Rezultatul a implicat din nou masacre, tiranie şi asasinate, instrumentele tradiționale ale orânduirii de la Constantinopol; din 1913 ele au fost folosite de un triumvirat al Junilor turci, care au condus ca o dictatură colectivă până la izbucnirea Marelui Război.

Deşi îşi dezamăgiseră mulți admiratori, Junii turci aveau viitorul de partea lor. Ei reprezentau ideile care aveau să refacă într-o bună zi moştenirea otomană: naționalismul şi modernizarea. Făcuseră chiar câțiva paşi în această direcție – cu sau fără voia lor – pierzând cea mai mare parte din puținele teritorii pe care le mai avea Imperiul Otoman în Europa şi scăpând astfel de o povară. Dar moştenirea lor era încă prea împovărătoare în 1914. Ei nu aveau alternativă mai bună decât naționalismul ca vehicul al reformei. Cât de puțin aveau să însemne ideile panislamice urma să demonstreze ceea ce s-a întâmplat după 1914 în cea mai mare parte rămasă din teritoriile otomane, provinciile majoritar musulmane din Asia.

În 1914 acestea acopereau o zonă vastă, cu o importanță strategică foarte mare. De la Munții Caucaz, frontierele cu Persia coborau spre sud până la Golf, în apropiere de Basra, la gura de vărsare a Tigrului. Pe țărmul sudic al Golfului stăpânirea otomană ocolea Kuweitul (cu un şeic independent şi sub protecție britanică), continuând pe țărm, spre sud, până în Qatar. De aici, coastele Arabiei, până la intrarea în Marea Roşie, erau, într-un fel sau altul, sub influență britanică, dar tot interiorul şi țărmul Mării Roşii erau otomane. Sub presiunea britanicilor, deşertul Sinai fusese cedat Egiptului cu câțiva ani înainte, dar vechile teritorii ale Palestinei, Siriei şi Mesopotamiei erau încă turceşti. Aceasta era inima Islamului istoric, iar sultanul încă era calif, liderul său spiritual.

Această moştenire avea să se destrame pe măsură ce a fost afectată de strategia şi politica războiului mondial. Chiar şi în inima Islamului istoric existaseră semne înainte de 1914 că acționau noi forțe politice. Ele îşi aveau originea, parțial, în influențe culturale europene cu o tradiție îndelungată, care operau în Siria şi Liban mult mai puternic decât în Egipt. Influenței franceze din aceste țări i se alăturaseră eforturile misionare ale americanilor şi înființarea unor şcoli şi colegii în care studiau tineri arabi, atât musulmani, cât şi creştini, din întreaga lume arabă. Levantul era avansat din punct de vedere cultural şi cult. În ajunul războiului mondial peste o sută de ziare arabe erau publicate în Imperiul Otoman în afara Egiptului.

O cristalizare importantă urmase triumfului Junilor turci şi tendinţelor lor de otomanizare. Societăţi secrete şi grupuri deschise de disidenţi s-au format în rândul exilaţilor arabi, în special la Paris şi Cairo. Pe fundal mai exista un factor nesigur: conducătorii Peninsulei Arabe, a căror loialitate faţă de sultan era îndoielnică. Dintre ei, cel mai important era Husayn, şeriful Meccăi, în care guvernul turc nu avea deloc încredere în 1914. Cu un an înainte mai apăruse un semn de rău augur, reuniunea arabilor din Persia pentru a lua în calcul independenţa Irakului. În aceste circumstanţe, turcii nu puteau decât să spere că diviziunile dintre diferitele interese reprezentate în rândul arabilor aveau să menţină starea de fapt.

În fine, deşi nu reprezentau un pericol iminent, cei din urmă convertiţi la cultura naţionalismului teritorial au fost evreii. Istoria lor luase o nouă turnură în 1897, când a apărut un Congres Sionist al cărui scop era asigurarea unei patrii naţionale. Astfel, în lunga istorie a evreimii, asimilarea, încă rar obţinută în multe ţări europene după epoca eliberatoare a Revoluţiei Franceze, era acum înlocuită ca ideal de naţionalism. Locaţia ideală nu a fost evidentă imediat – la un moment dat s-au sugerat Argentina şi Uganda –, dar spre sfârşitul secolului opinia sioniştilor ajunsese să se orienteze în fine către Palestina. Începuse imigrarea evreilor aici, deşi încă la o scară redusă. Desfăşurarea războiului avea să-i transforme semnificaţia.

În 1914 existau paralele curioase între Imperiul Otoman şi cel Habsburgic. Amândouă căutau războiul, în parte ca soluţie la problemele lor. Totuşi, amândouă aveau să sufere din cauza lui, deoarece prea mulţi oameni din interiorul şi din exteriorul graniţelor lor considerau războiul o ocazie de a profita. În cele din urmă, ambele imperii au fost distruse de război. Chiar de la început Rusia, duşmanul istoric, părea că are şanse să profite deoarece intrarea în război a Turciei a distrus tot ce mai rămăsese din tradiţia rezistenţei britanicilor şi francezilor faţă de instituirea puterii ţariste la Constantinopol. În ceea ce îi privea, francezii aveau propriile interese în Orientul Mijlociu. Deşi iritarea lor provocată de prezenţa britanică în Egipt se mai diminuase oarecum odată cu formarea Antantei şi de când Franţa avea mână liberă în Maroc, exista o tradiţie a rolului special al francezilor în Levant. Evocarea Sfântului Ludovic şi a cruciaţilor, la care au apelat unii entuziaşti, nu trebuia luată în serios, dar, fără îndoială, guvernele franceze pretinseseră timp de o sută de ani că exercită o protecţie specială a catolicismului în Imperiul Otoman, în special în Siria, unde Napoleon al III-lea trimisese o armată franceză în anii 1860. Exista, de asemenea, o supremaţie culturală evidenţiată de folosirea pe scară largă a limbii franceze în rândul celor educaţi din Levant şi o cantitate însemnată de capital francez era investită aici. Acestea erau forţe care nu puteau fi trecute cu vederea.

Totuşi, în 1914 principalii inamici militari ai Turciei din afara Europei erau cel mai probabil Rusia în Caucaz şi Marea Britanie în regiunea Suez. Apărarea canalului era temelia gândirii strategice a britanicilor în regiune, dar a devenit curând limpede că nu îl ameninţa niciun mare pericol. Apoi au avut loc unele evenimente care au dezvăluit noi factori, ce aveau să răstoarne în cele din urmă Orientul Mijlociu şi Orientul Apropiat cu susul în jos. La sfârşitul anului 1914, o armată indo-britanică a debarcat la Basra pentru a apăra proviziile de petrol din Persia. Iată începutul interacţiunii dintre petrol şi politică ce avea să marcheze destinul istoric al acestei regiuni, deşi urma să se manifeste pe deplin abia după dispariţia Imperiului Otoman. În schimb, o abordare pe care guvernatorul britanic al Egiptului i-a propus-o şerifului Husayn în octombrie 1914 a dat roade foarte curând. Aceasta a fost prima încercare de a folosi arma naţionalismului arab.

Atracţia exercitată de o lovitură dată aliatului Germaniei a devenit cu atât mai mare cu cât luptele au continuat să fie sângeroase, dar indecise în Europa. În 1915, o încercare de a forţa Strâmtoarea Dardanele prin operaţiuni combinate navale şi terestre, în speranţa de a cuceri Constantinopolul, a fost sortită eşecului. Între timp războiul civil al Europei stârnise deja forţe care aveau să se întoarcă într-o zi împotriva sa. Dar exista o limită a ceea ce li se putea oferi aliaţilor arabi. Termenii au fost convenţi cu Husayn abia la începutul anului 1916. Acesta ceruse independenţa tuturor teritoriilor arabe aflate la sud de paralela 37 – aproximativ la 80 de mile nord de o linie care unea Alepul cu Mosulul şi includea, de fapt, întregul Imperiu Otoman în afară de Turcia şi Kurdistan. Era mult mai mult decât puteau accepta britanicii. Francezii trebuiau şi ei consultaţi, din cauza intereselor lor speciale din Siria. Atunci când a fost semnat un acord între britanici şi francezi privind sferele de influenţă într-un Imperiu Otoman divizat, au rămas multe probleme nerezolvate pentru viitor, inclusiv statutul Irakului, dar un program politic naţionalist arab părea să devină realitate.

Viitorul unor astfel de iniţiative a fost pus curând sub semnul întrebării. Revolta arabă a început în iunie 1916, cu un atac împotriva garnizoanei turceşti de la Medina. Răscoala nu avea să fie mai mult decât o distragere a atenţiei de la teatrele principale de operaţiuni, dar a devenit legendă. Curând, britanicii au simţit că trebuie să-i ia pe arabi mai în serios; Husayn a fost recunoscut rege în Al Hijaz. Trupele engleze au avansat în 1917 spre Palestina, ocupând Ierusalimul. În 1918 aveau să intre în Damasc, împreună cu arabii. Înainte de aceasta, totuşi, două evenimente au complicat şi mai mult situaţia. Unul a fost intrarea americanilor în război; într-o declaraţie privind scopurile războiului, preşedintele Wilson a afirmat că preferă „o oportunitate de dezvoltare în condiţii de siguranţă absolută” pentru populaţiile din Imperiul Otoman de altă origine decât turcă. Celălalt a fost publicarea de către bolşevici a documentelor diplomatice secrete ale predecesorilor lor; astfel au fost date la iveală propunerile anglo-franceze

privind sferele de influență în Orientul Mijlociu. O parte a acestui acord fusese ca Palestina să fie administrată internațional. Un alt factor care a turnat gaz peste foc a fost anunțul că politica britanică favoriza înființarea unei „patrii” pentru evrei în Palestina. „Declarația Balfour” poate fi considerată cel mai mare succes al sionismului până la această dată. Nu era strict incompatibilă cu ceea ce li se spusese arabilor şi preşedintele Wilson s-a alăturat eforturilor depuse introducând nişte amendamente cu scopul de a-i proteja pe palestinienii care nu erau evrei, dar este aproape de neconceput că aceasta ar fi putut opera vreodată fără a fi contestată, mai ales că au urmat şi alte expresii ale bunăvoinței britanice şi franceze față de aspirațiile arabilor în 1918. După înfrângerea turcilor, perspectiva era cu totul confuză.

Husayn a fost recunoscut la acel moment ca rege al populațiilor arabe de Marea Britanie, dar acest lucru nu l-a ajutat prea mult. Nu naționaliştii arabi, ci britanicii şi francezii, cu ajutorul Ligii Națiunilor, aveau să traseze harta lumii arabe moderne. Într-un deceniu confuz, britanicii şi francezii s-au amestecat cu arabii pe care ei înşişi îi invitaseră pe scena politicii mondiale, în timp ce liderii arabi se certau între ei. Mirajul unei unități islamice a dispărut încă o dată, dar, din fericire, la fel s-a întâmplat şi cu amenințarea rusă (deşi doar pentru scurt timp) şi astfel doar două mari puteri au mai rămas implicate în Orientul Mijlociu. Ele nu aveau încredere una în cealaltă, dar puteau cădea de acord, în mare, că, dacă britanicii erau liberi să facă ce vor în Irak, francezii puteau face acelaşi lucru în Siria. Acest lucru a devenit legitim prin mandatarea ținuturilor arabe de către Liga Națiunilor. Palestina, Iordania şi Irakul le-au revenit britanicilor, iar Siria francezilor, care au guvernat inflexibil încă de la început, fiind obligați să se instaleze cu forța după ce un congres a cerut independența sau un mandat britanic ori american. Ei l-au detronat pe regele pe care îl aleseseră arabii, fiul lui Husayn, şi s-au confruntat ulterior cu o răscoală generală. Francezii îşi mențineau încă supremația cu forța în anii 1930, deşi existau deja semne că urmau să le cedeze o oarecare putere naționaliştilor. Din nefericire, situația din Siria a demonstrat curând şi puterea dezintegratoare a naționalismului atunci când poporul kurd din nordul Siriei s-a revoltat împotriva perspectivei de a fi inclus într-un stat arab, creându-le astfel diplomaților europeni o altă problemă în Orientul Mijlociu care urma să persiste mult timp.

Între timp, Peninsula Arabă era răvăşită de lupta dintre Husayn şi alt rege cu care britanicii negociaseră un tratat (urmaşii săi, pentru a complica şi mai mult lucrurile, erau membrii unei secte islamice extrem de puritane, care au adăugat şi aspectul religios la cel dinastic şi tribal). Husayn a fost înlăturat, iar în 1932 a fost creat noul regat al Arabiei Saudite în locul Al Hijazului. De aici au apărut alte probleme, deoarece nişte fii ai lui Husayn deveniseră între timp suverani ai Irakului şi Iordaniei. După lupte grele care au demonstrat dificultățile care îi

aşteptau în viitor, britanicii au grăbit cât de mult au putut renunțarea la mandatul asupra Irakului, căutând doar să garanteze interesele strategice britanice prin menținerea unei forțe militare şi aeriene. În 1932, prin urmare, Irakul a intrat în Liga Națiunilor ca stat independent şi complet suveran. Înainte de asta, britanicii recunoscuseră Iordaniei o largă autonomie, în 1928, păstrându-şi şi în acest caz anumite puteri militare şi financiare.

Cazul Palestinei a fost mult mai dificil. Din 1921, când s-au iscat aici revolte antievreieşti ale arabilor alarmați de imigrarea evreilor şi de achiziționarea de către aceştia a unor pământuri arabe, această țară nefericită nu avea să mai cunoască nicio perioadă de pace mai îndelungată. Erau în joc mai multe aspecte, nu doar sentimentul religios sau cel național. Imigrația evreilor a însemnat iruperea unei noi forțe de europenizare şi modernizare, efectul acesteia schimbând relațiile economice şi impunând noi cerințe unei societăți tradiționale. Puterea de mandat a britanicilor era prinsă la mijloc între protestele arabilor în cazul în care nu restricționa imigrarea evreilor şi protestele evreilor dacă ar fi făcut acest lucru. Şi guvernele arabe trebuiau acum luate în considerare, iar ele ocupau teritorii importante din punct de vedere economic şi strategic pentru securitatea britanică. Opinia publică mondială începea să intre în joc. Problema a devenit şi mai acută în 1933, când în Germania a ajuns la putere un regim care îi persecuta pe evrei, începând să le răpească beneficiile legale şi sociale pe care le câştigaseră după Revoluția Franceză. În 1937 se dădeau lupte crâncene între evrei şi arabi în Palestina. Curând o armată britanică încerca să limiteze o insurecție arabă.

În trecut, prăbuşirea principalei puteri din teritoriile arabe fusese urmată adesea de o perioadă de dezordine. Ceea ce nu se ştia cu certitudine de această dată era dacă dezordinea avea să fie urmată – aşa cum se întâmplase în cazul unor perioade anterioare de anarhie – de instituirea unei noi hegemonii imperiale. Britanicii nu voiau acest rol; după o scurtă perioadă de euforie imperială în urma victoriei, ei nu doreau decât să-şi asigure interesele fundamentale în regiune – protejarea Canalului Suez şi fluxul din ce în ce mai mare de petrol din Irak şi Iran. Între 1918 şi 1934 fusese instalat un mare gazoduct din nordul Irakului, de-a lungul Iordaniei şi Palestinei, până în Haifa, adăugând astfel o nouă întorsătură viitorului acestor teritorii. Consumul de petrol în Europa nu era încă atât de mare încât să existe o dependență generală de acesta şi nici nu se făcuseră marile descoperiri care aveau să modifice iar poziția politică în anii 1950. Dar se făcea simțit un nou factor; Marina Militară Regală începuse să folosească petrol pe navele sale.

Britanicii credeau că Suezul era cel mai bine protejat prin menținerea unor forțe în Egipt, dar acest lucru a generat probleme din ce în ce mai mari. Războiul intensificase sentimentele egiptenilor. Armatele de ocupație nu sunt niciodată

populare, iar atunci când războiul a umflat prețurile, s-a dat vina pe străini. Unii lideri naționaliști egipteni au încercat în 1919 să-și susțină cauza la Conferința de Pace de la Paris, dar nu au fost lăsați; a urmat o răscoală împotriva britanicilor care a fost înăbușită rapid. Dar britanicii băteau în retragere. Protectoratul a fost retras în 1922, în speranța de a o lua înaintea sentimentelor naționaliste. Totuși, noul regat al Egiptului avea un sistem electoral ce favoriza o majoritate naționalistă după alta, făcând astfel imposibil ca vreun guvern egiptean să ajungă la un consens privind apărarea intereselor britanicilor pe care un guvern britanic să-l considere acceptabil. Rezultatele au fost o criză constituțională prelungită și o perioadă de dezordine intermitentă până în 1936, când britanicii au acceptat în cele din urmă să se mulțumească cu dreptul de a plasa trupe în zona canalului un număr limitat de ani. S-a anunțat, de asemenea, sfârșitul privilegiilor jurisdicționale ale străinilor.

Aceasta era o parte a retragerii britanice din imperiu care poate fi identificată și în alte regiuni după 1918, reflectând într-o anumită măsură limitarea puterii și a resurselor, odată ce politica externă britanică a început să fie mai preocupată de alte provocări. Schimbările din relațiile internaționale departe de Orientul Mijlociu au contribuit astfel la influențarea evoluțiilor postotomane din teritoriile islamice. Un alt factor nou a fost comunismul marxist. În toți anii interbelici, posturile de radio sovietice care emiteau în țările arabe i-au sprijinit pe primii arabi comuniști. Dar, în ciuda îngrijorărilor pe care le-au stârnit, comunismul nu a dat semne că ar fi capabil să disloce cea mai puternică influență revoluționară din regiune, cea a naționalismului arab, al cărui centru ajunsese în 1938 să fie Palestina. În acest an a fost organizat un congres în Siria pentru a sprijini cauza arabilor din Palestina. Începeau să devină evidente și resentimentele arabilor față de brutalitatea francezilor în Siria, precum și un răspuns al arabilor la protestele naționaliștilor egipteni împotriva britanicilor. În sentimentele panarabe se afla o forță despre care unii au crezut că poate transcende în cele din urmă diviziunile regatelor hașemite.

Acordurile Antantei din timpul războiului au complicat și ele istoria Turciei (așa cum avea să fie redenumită curând), inima Imperiului Otoman. Britanicii, francezii, grecii și italienii se înțeleseseră cu toții cum să-și împartă prada; singura simplificare adusă de război a fost eliminarea pretenției rușilor asupra Constantinopolului și a strâmtorilor de la Marea Neagră. Confruntat cu o invazie a francezilor, grecilor și italienilor, sultanul a semnat o pace umilitoare. Greciei i s-au acordat mari concesii, Armenia urma să fie stat independent, iar ceea ce a mai rămas din Turcia avea să fie împărțit între sferele de influență britanică, franceză și italiană. A fost cel mai frapant imperialism și o soluționare mult mai dură decât cea impusă Germaniei la Versailles. Pentru a accentua ideea, a fost restabilit controlul financiar european.

A urmat prima revizuire reuşită a unei părți a acordului de pace. A fost în mare măsură opera unui singur om, un fost membru al Junilor turci şi singurul general victorios al otomanilor, Mustafa Kemal, care i-a alungat pe francezi şi apoi pe greci, după ce îi făcuse pe italieni să renunțe. Cu sprijinul bolşevicilor, i-a zdrobit pe armeni. Britanicii au decis să negocieze şi astfel a fost semnat un al doilea tratat cu Turcia în 1923. A fost un triumf al naționalismului față de deciziile de la Paris şi singura parte a acordului de pace negociată între egali, şi nu impusă celor învinşi. A fost, de asemenea, singura la care au participat şi negociatori ruşi şi care a durat mai mult decât celelalte tratate de pace. Capitulările şi controalele financiare au dispărut. Turcia a renunțat la pretențiile sale asupra teritoriilor arabe şi a insulelor din Marea Egee, Cipru, Rodos şi Dodecanez. A urmat un mare schimb de populație între greci şi turci (380.000 de musulmani au părăsit Grecia, mutându-se în Turcia, şi aproape un milion şi jumătate de creştini ortodocşi au părăsit Turcia, plecând în Grecia) şi, astfel, ura reciprocă a acestor popoare a crescut. Totuşi, în lumina unor evenimente ulterioare, acest deznodământ putea fi considerat unul dintre cele mai rodnice exerciții de epurare etnică din regiune, lăsând în urmă o situație mult mai puțin periculoasă decât înainte. Astfel, Imperiul Otoman din afara Turciei s-a destrămat după şase secole. A luat ființă o nouă republică în 1923, ca stat național. Cum era şi firesc, califatul a călcat pe urmele imperiului, devenind istorie în 1924. Acesta a fost sfârşitul epocii otomane; pentru istoria Turciei, a fost un nou început. Turcii din Anatolia erau acum, pentru prima dată după cinci sau şase secole, populația majoritară a statului lor. În mod simbolic, capitala a fost mutată la Ankara.

Kemal, aşa cum obişnuia să-şi spună (numele înseamnă „Perfecțiune”), a fost un fel de combinație între Petru cel Mare (deşi nu a fost interesat de expansiunea teritorială după revizuirea reuşită a păcii impuse) şi un despot mai luminat. A fost, de asemenea, unul dintre cei mai eficienți modernizatori ai acestui secol. Dreptul a fost secularizat (după modelul Codului napoleonian), calendarul musulman a fost abandonat, iar în 1928 a fost modificată Constituția pentru a elimina afirmația că Turcia este stat islamic. Chiar şi astăzi, rămâne singura țară din Orientul Mijlociu cu o populație musulmană care a adoptat principiul secularismului. S-a pus capăt poligamiei. În 1935, ziua de odihnă săptămânală, care era înainte vinerea, ziua sfântă islamică, a devenit duminica şi un nou cuvânt a intrat în limbă: *vikend* (perioada de la ora 1 a după-amiezii de sâmbătă până la miezul nopții de duminică). În şcoli nu s-a mai predat religia şi fesul a fost interzis; deşi venise din Europa, era considerat musulman. Kemal era conştient de natura radicală a modernizării pe care dorea s-o înfăptuiască şi astfel de simboluri erau importante pentru el. Ele nu erau decât nişte semne, dar semnele a ceva foarte important: înlocuirea societății islamice tradiționale cu una europeană. Un ideolog islamic i-a îndemnat pe ceilalți turci să „aparțină națiunii

turce, religiei musulmane şi civilizaţiei europene" şi nu părea să vadă vreo dificultate în realizarea acestui deziderat. Alfabetul a fost latinizat şi acest lucru a avut o importanță deosebită pentru educație, de acum obligatorie la nivelul primar. În manuale, trecutul național a fost rescris; se spunea că Adam fusese turc.

Kemal – căruia Adunarea Națională i-a conferit titlul de „Atatürk", însemnând „Tatăl turcilor" – a fost o personalitate extraordinar de semnificativă. A fost ceea ce probabil a vrut să fie Mehmet Ali, primul om care să transforme un stat islamic prin modernizare. Rămâne o figură extrem de interesantă; până la moartea sa, în 1938, a părut hotărât să nu înceteze măsurile revoluționare. Rezultatul a fost crearea unui stat care, în unele privințe, era printre cele mai avansate din lume la vremea aceea. În Turcia s-a realizat o ruptură mult mai profundă de trecut în ceea ce priveşte noul rol acordat femeilor decât în Europa, iar în 1934 turcoaicele au primit drept de vot. Ele au fost încurajate şi să practice o meserie.

Cea mai importantă țară islamică ce nu se afla sub stăpânirea directă a unui imperiu, fie european, fie otoman, înainte de 1914 era Persia. Şi britanicii, şi ruşii se amestecaseră în afacerile sale după împărțirea sferelor de influență, în 1907, dar puterea rusă se diminuase odată cu revoluția bolşevică. Forțele britanice au continuat să acționeze pe teritoriul persan până la sfârşitul războiului. S-au iscat resentimente împotriva britanicilor atunci când unei delegații persane nu i s-a permis să-şi susțină cauza la Conferința de Pace de la Paris şi a existat o perioadă confuză în care britanicii s-au străduit să găsească mijloace de a menține rezistența față de bolşevici după ce şi-au retras forțele. (Nu se punea problema menținerii Persiei cu forța, dată fiind suprasolicitarea puterii britanice.) Aproape întâmplător, un general britanic îl descoperise totuşi deja pe omul care avea să facă acest lucru, deşi contrazicea toate aşteptările.

Acest om era Reza Khan, un ofițer care a dat o lovitură de stat în 1921 şi s-a folosit imediat de teama britanicilor de bolşevici pentru a obține un tratat care ceda toate drepturile şi proprietățile ruseşti din Persia şi care stipula retragerea forțelor. Apoi Reza Khan i-a învins pe nişte separatişti care erau susținuți de britanici. În 1925 a primit puteri dictatoriale din partea adunării naționale şi câteva luni mai târziu a fost proclamat „Şahul şahilor". Avea să domnească până în 1941 (când sovieticii împreună cu britanicii l-au silit să abdice), ca un fel de Kemal iranian. Abolirea vălului şi a şcolilor religioase a demonstrat unele scopuri laice, deşi nu au fost împinse atât de departe ca în Turcia. În 1928 au fost abolite capitulațiile, o importantă măsură simbolică; între timp, s-a continuat cu industrializarea şi îmbunătățirea comunicațiilor. S-a cultivat o asociere strânsă cu Turcia. În fine, puternicul lider al Persiei a obținut în 1933 primul mare succes într-o nouă artă, diplomația petrolului, atunci când concesiunea deținută de

Compania Petrolieră Anglo-Persană a fost anulată. Când guvernul britanic a expus problema în fața Ligii Națiunilor, o altă concesiune, mai favorabilă, a reprezentat cea mai mare victorie a şahului şi cea mai bună dovadă a independenței Persiei. Începuse o nouă epocă în Golf, marcată corespunzător în 1935 printr-o schimbare oficială a numelui statului: Persia a devenit Iran. Doi ani mai târziu, soția şahului a apărut pentru prima dată fără văl.

5
Al Doilea Război Mondial

Un alt război mondial a demonstrat că epoca europeană s-a încheiat. Acesta a început (în 1939) ca şi cel anterior, sub forma unui conflict european, şi a devenit, de asemenea, o combinație de războaie. Într-o măsură mult mai mare decât în orice alt război anterior, condițiile sale au fost fără precedent; de data aceasta, au atins o scară care nu a lăsat nimic neatins, nemobilizat, neafectat. A fost denumit în mod realist război „total".

În 1939 existau deja multe semne, pentru cei care aveau ochi să vadă, că o epocă istorică se apropia de sfârşit. Deşi 1919 adusese cu sine câteva ultime extinderi ale controlului teritorial din partea puterilor coloniale, comportamentul celei mai importante dintre ele, Marea Britanie, demonstra că imperialismul se afla în defensivă, dacă nu chiar în retragere. Puterea Japoniei însemna că Europa nu mai era singurul centru al sistemului de putere internațional; un om de stat sud-african vizionar afirmase încă din 1921 că „scena s-a deplasat din Europa spre Orient şi spre Pacific". Prezicerea sa pare acum să se confirme mai mult ca oricând şi a fost făcută într-o vreme când probabilitatea ca China să-şi exercite din nou influența era departe de a fi evidentă. La zece ani după afirmația sa, fundamentele economice ale supremației occidentale au fost zguduite chiar mai puternic decât cele politice; Statele Unite, cea mai mare dintre puterile industriale, încă aveau zece milioane de şomeri. Deşi niciuna dintre țările industriale europene încă nu se confrunta cu astfel de presiuni, nu mai exista încrederea că fundațiile sistemului economic sunt sănătoase. Este posibil ca industria să fi făcut unele progrese în anumite țări – în mare măsură datorită stimulării reînarmării –, dar încercările de a favoriza o revenire prin cooperare internațională au luat sfârşit în 1933, când o Conferință Economică Mondială a eşuat. După această dată, fiecare națiune a luat-o pe drumul ei; chiar şi Regatul Unit a abandonat în cele din urmă liberul schimb. *Laissez-faire*-ul sucombase, deşi oamenii mai vorbeau despre el. În 1939, guvernele se amestecau în mod deliberat în economiile țărilor lor, aşa cum nu se mai întâmplase din perioada de apogeu a mercantilismului.

Dacă estimările politice şi economice din secolul al XIX-lea dispăruseră, la fel se întâmplase cu multe altele. Este şi mai dificil să vorbim despre tendințele intelectuale şi spirituale decât despre cele politice şi economice, dar, deşi mulți se agățau încă de vechile lozinci, pentru elita care dădea tonul gândirii şi al opiniei vechile fundații îşi pierduseră soliditatea. Mulți participau încă la slujbele religioase – deşi numai o minoritate, chiar şi în țările romano-catolice –, dar

masele din oraşele industriale trăiau într-o lume postcreştină în care înlăturarea fizică a instituțiilor şi simbolurilor religiei nu ar fi creat o diferență majoră în viața lor de zi cu zi. La fel s-a întâmplat şi în cazul intelectualilor; ei se confruntau, probabil, cu o problemă mult mai mare decât pierderea credinței religioase, deoarece multe dintre ideile liberale care contribuiseră la dislocarea creştinismului în secolul al XVIII-lea erau acum şi ele dislocate. În anii 1920 şi 1930, certitudinile liberale ale autonomiei individului, criteriile morale obiective, raționalitatea, autoritatea părinților şi un univers mecanic, explicabil păreau să dispară, alături de credința în liberul schimb.

Simptomele erau cele mai evidente în artă. Timp de trei sau patru secole după epoca umanismului, Europa crezuse că artele exprimă aspirațiile, viziunile şi plăcerile accesibile în principiu oamenilor obişnuiți, deşi acestea puteau să fie ridicate la un grad excepțional de finețe prin execuție sau atât de concentrate ca formă, încât nu toți oamenii să se bucure întotdeauna de ele. În orice caz, în toată această perioadă a fost posibilă menținerea noțiunii de om cultivat care, prin studiu şi în timp, putea face o diferențiere corectă între artele perioadei sale deoarece ele erau expresia unei culturi comune, cu standarde comune. Această idee şi-a mai pierdut din forță atunci când secolul al XIX-lea, în urma mişcării romantice, a ajuns să idealizeze artistul ca pe un geniu – Beethoven a fost unul dintre primele exemple – şi a formulat noțiunea de avangardă.

Totuşi, în primul deceniu al secolului XX era deja dificil, chiar şi pentru cei avizați, să recunoască arta în multe dintre formele alese de artiştii contemporani. Cel mai puternic simbol a fost dislocarea imaginii din pictură. Aici, fuga de figurativ a continuat să păstreze o legătură slabă cu tradiția până la apariția cubismului, dar apoi a încetat să mai fie vizibilă pentru „omul cultivat" obişnuit – dacă acesta mai exista. Artiştii s-au retras într-un haos din ce în ce mai puțin accesibil de viziuni private al căror centru a fost atins în lumea dadaismului şi suprarealismului. Anii de după 1918 sunt de cea mai mare importanță, ca o culminare a dezintegrării în arte; în suprarealism, chiar şi noțiunea de obiectiv a dispărut, ca să nu mai vorbim de reprezentarea sa. Aşa cum s-a exprimat un suprarealist, mişcarea însemna „gândire dictată în absența oricărui control exercitat de rațiune şi în afara oricăror preocupări estetice şi morale". Prin întâmplare, simbolism, şoc, sugestie şi violență, suprarealiştii încercau să treacă dincolo de conştiința însăşi. Astfel, ei doar explorau ceea ce mulți scriitori şi muzicieni încercau să facă în acelaşi timp.

Asemenea fenomene ne oferă dovezi sub multiple forme ale decăderii culturii liberale care a reprezentat deznodământul înaltei civilizații a epocii europene. Este semnificativ faptul că astfel de mişcări dezintegratoare au fost adesea provocate de sentimentul că cultura tradițională fusese prea limitată prin excluderea resurselor de emoții şi sentimente din sfera subconştientului. Probabil

că puțini dintre artiştii care ar fi fost de acord cu acest lucru au citit opera unui om care, mai mult ca oricare altul, a dat secolului XX un limbaj şi o serie de metafore cu care să exploreze acest domeniu şi încrederea că aici se află secretele vieții.

Acest om a fost Sigmund Freud, părintele psihanalizei. El credea că şi-a câştigat un loc în istoria culturii, alături de Copernic sau Darwin, deoarece a schimbat modul în care oamenii educați se gândeau la propria persoană. Freud însuşi a făcut comparații conştiente, descriind ideea de subconştient drept a treia mare „insultă" adusă narcisismului umanității, după cele aduse de heliocentrism şi de teoria evoluționistă. El a introdus câteva idei noi în limbajul curent: semnificațiile speciale pe care le asociem astăzi cuvintelor „complex" şi „obsesie" şi apariția termenilor familiari „act ratat" şi „libido" reprezintă monumente închinate puterii ideilor sale. Influența lui s-a răspândit rapid în literatură, relațiile personale, educație şi politică. La fel ca şi vorbele multor profeți, mesajul său este adesea distorsionat. Ceea ce s-a crezut că a spus a fost mult mai important decât studiile clinice specifice care au reprezentat contribuția adusă de el ştiinței. Ca şi în cazul lui Newton sau Darwin, importanța lui Freud transcende ştiința – unde influența sa a fost mai mică decât a lor –, oferind o nouă mitologie. Aceasta avea să se dovedească a fi extrem de corozivă.

Mesajul lui Freud, aşa cum l-au înțeles oamenii, sugera că subconştientul e sursa reală a celui mai semnificativ comportament, că valorile morale şi atitudinile sunt proiecții ale influențelor care au dat formă acestui subconştient şi că, prin urmare, ideea de răspundere este în cel mai bun caz un mit, probabil unul periculos, şi că, poate, raționalitatea însăşi este o iluzie. Nu conta că afirmațiile lui Freud nu ar fi avut niciun sens dacă acest lucru ar fi fost adevărat. Aceasta este ceea ce mulți oameni au crezut că a dovedit – şi mulți cred încă acest lucru. O asemenea adunătură de idei contesta însăşi temelia civilizației liberale, ideea de individ rațional, responsabil, motivat conştient, iar asta a fost cu adevărat important.

Ideile lui Freud nu au fost singura forță intelectuală care a contribuit la pierderea certitudinii şi la sentimentul că oamenii nu au un teren foarte stabil sub picioare. Dar a fost cea mai evidentă din viața intelectuală a perioadei interbelice. Încercând să deceleze viziunile sale, haosul din artă sau incomprehensibilitatea unei lumi a ştiinței care părea să-i fi abandonat deodată pe Laplace şi Newton, oamenii s-au lansat îngrijorați în căutarea unor noi mitologii şi standarde care să-i ajute să se orienteze. Din punct de vedere politic, aşa s-a ajuns la fascism, marxism şi la cele mai irație dintre vechile certitudini – naționalismul extrem, de exemplu. Oamenii nu se simțeau inspirați sau emoționați de toleranță, de democrație şi de vechile libertăți individuale.

Astfel de influențe au îngreunat şi mai mult sarcina de a face față incertitudinii în creştere şi semnelor de rău augur din relațiile internaționale în

anii 1930. Miezul problemei se afla în Europa, în Germania, care amenința cu tulburări mult mai mari decât ar fi putut-o face Japonia. Germania nu fusese distrusă în 1918; consecința logică a fost, prin urmare, că într-o bună zi avea să-şi exercite iarăşi influența. Aşezarea geografică, populația şi puterea industrială însemnau că, într-un fel sau altul, o Germanie unită trebuia să domine Europa Centrală şi să pună în umbră Franța. Miza era, practic, dacă se putea face acest lucru fără război; doar câțiva maniaci credeau că asta se poate evita printr-o nouă împărțire a Germaniei unite în 1871.

Germanii au început curând să ceară revizuirea Tratatului de la Versailles. Cererea a devenit în cele din urmă imposibil de gestionat, deşi în anii 1920 a fost abordată cu optimism. Povara reală a daunelor de război a fost treptat uşurată şi, în 1925, Tratatul de la Locarno a fost considerat o piatră de hotar deoarece prin acesta Germania a acceptat acordurile teritoriale din Occident stabilite la Versailles. Dar a lăsat deschisă problema revizuirii din Răsărit şi în spatele acesteia se afla o problemă mult mai gravă: cum putea o țară potențial atât de puternică precum Germania să aibă relații paşnice, echilibrate cu vecinii săi, dată fiind experiența culturală şi istorică specifică a germanilor?

Cei mai mulți oameni au sperat că problema s-a rezolvat prin crearea unei Republici Democrate Germane, ale cărei instituții aveau să reconstruiască uşor şi voluntar societatea şi civilizația germane. Constituția Republicii de la Weimar (aşa cum a fost numită, după locul în care s-a întrunit adunarea sa constitutivă) era foarte liberală, într-adevăr, dar prea mulți germani nu au privit-o cu simpatie încă de la început. Ideea că Weimarul rezolvase chestiunea germană s-a dovedit a fi o iluzie atunci când depresiunea economică a zdruncinat baza îngustă pe care se sprijinea republica germană şi a dezlănțuit forțele naționaliste şi sociale distructive pe care le mascase.

Când s-a întâmplat acest lucru, limitarea puterii germane a devenit din nou o problemă internațională. Dar, din mai multe motive, anii 1930 au fost o perioadă prea intransigentă pentru ca această limitare să fie simplă. Pentru început, unele dintre cele mai grave efecte ale crizei economice mondiale au fost resimțite acum de economiile relativ slabe şi agricole ale noilor state din Europa Centrală şi de Est. Franța căutase dintotdeauna aici aliați împotriva unei eventuale relansări a Germaniei, dar astfel de aliați erau acum extrem de slăbiți. Mai mult, însăşi existența lor făcea, cu siguranță, dificilă implicarea Uniunii Sovietice, altă putere incontestabilă (deşi misterioasă), în limitarea Germaniei. Diferențele ideologice reprezentau suficiente bariere pentru cooperarea cu Regatul Unit şi Franța, dar în joc era şi depărtarea strategică la care se afla. Nicio forță sovietică nu putea ajunge în Europa Centrală fără a traversa unul sau mai multe state est-europene, ale căror scurte vieți erau bântuite de teama de URSS şi de comunism: România,

Polonia şi statele baltice au fost constituite, la urma urmelor, printre altele, din foste teritorii ruseşti.

Nici americanii nu erau de prea mare ajutor. După ce preşedintele Wilson nu a reuşit să-şi convingă concetățenii să se alăture Ligii Națiunilor, tendința politicii americane a fost de a se retrage într-o izolare egocentrică, bineînțeles, în acord cu ideile tradiționale. Americanii care fuseseră în Europa ca soldați nu voiau să repete această experiență. Justificată la prima vedere de perioada de înflorire a anilor 1920, izolarea a fost confirmată, în mod paradoxal, de criza din anii 1930. Chiar şi atunci când americanii nu dădeau vina pe Europa pentru problemele lor, în mod inconştient – problema datoriilor din anii războiului a avut un mare impact psihologic deoarece se credea că este legată de problemele financiare internaționale (şi aşa şi era, deşi nu chiar cum credeau americanii) –, ei nu doreau să se implice şi mai mult. Oricum, criza economică i-a lăsat cu suficiente resurse în buzunar. Odată cu alegerea unui preşedinte democrat, în 1932, se aflau, de fapt, la începutul unei epoci de schimbări importante care avea să modifice în cele din urmă această atitudine, dar asta era greu de anticipat.

Următoarea etapă a istoriei Americii avea să fie dominată de democrați timp de cinci mandate prezidențiale consecutive, primele patru după alegeri câştigate de aceeaşi persoană, Franklin Roosevelt. Cu o singură excepție, nu se mai întâmplase ca aceeaşi persoană să candideze la preşedinție de patru ori consecutiv (doar socialistul Eugene Debs mai făcuse asta); faptul că a şi câştigat era uimitor. Să reuşeşti acest lucru (de fiecare dată) cu o majoritate absolută a votului popular era un fel de revoluție. Niciun candidat democrat de după Războiul Civil nu mai câştigase nici măcar un mandat (şi niciunul nu avea să mai câştige până în 1964). Mai mult, Roosevelt era un bogătaş, o figură patriciană. Este cu atât mai surprinzător, prin urmare, că a ajuns unul dintre cei mai mari conducători de la începutul secolului XX. A făcut acest lucru în urma unei bătălii electorale care era, practic, una între speranță şi disperare. A oferit încredere şi promisiunea că va acționa pentru a scăpa de dezastrul depresiunii economice. Victoria sa a fost urmată de o transformare politică, construirea unei hegemonii democrate pe o coaliție de votanți neglijați – Sudul, săracii, fermierii, persoanele de culoare, intelectualii liberali progresişti – care a atras apoi şi mai mult sprijin, pe măsură ce părea că dă roade.

Exista un anumit grad de iluzionare în acest program. „New Deal” („noul curs”) asumat de administrația Roosevelt nu gestiona încă satisfăcător economia în 1939. Cu toate acestea, a schimbat accentul în funcționarea capitalismului american şi în relațiile sale cu statul. A fost inițiat un amplu program de combatere a şomajului, s-au investit milioane de dolari în lucrări publice, s-au introdus noi reglementări în domeniul finanțelor şi a fost lansat un mare experiment legat de proprietatea publică a unui sistem hidroelectric în valea

râului Tennessee. Capitalismul a primit o nouă viață şi un nou cadru guvernamental. New Deal a adus cu sine cea mai mare extindere a puterii autorităților federale asupra societății americane şi a statelor care avusese loc vreodată pe timp de pace şi care s-a dovedit a fi ireversibilă. Astfel, politica americană a reflectat aceleaşi presiuni spre colectivism care au afectat şi alte țări în secolul XX. Şi în acest sens, epoca Roosevelt a fost decisivă din punct de vedere istoric. A schimbat cursul istoriei constituționale şi politice americane mai mult decât orice altceva după Războiul Civil şi a oferit întâmplător lumii o alternativă democratică la fascism şi comunism, furnizând versiunea liberală a unei ample intervenții a statului în economie. Această realizare este cu atât mai impresionantă cu cât s-a bazat aproape exclusiv pe alegerile interesate ale unor politicieni dedicați procesului democratic, şi nu pe argumentele unor economişti, dintre care unii susțineau deja un management central mai cuprinzător al economiei în cazul națiunilor capitaliste. A fost o demonstrație remarcabilă a capacității sistemului politic american de a oferi ceea ce simțeau oamenii că vor.

Acelaşi mecanism nu putea să livreze, desigur, decât sub forma politicii externe ceea ce aveau să tolereze cei mai mulți americani. Roosevelt era mult mai conştient decât majoritatea concetățenilor săi de pericolele unei izolări continue a Americii față de problemele Europei. Dar nu şi-a putut dezvălui decât treptat punctele de vedere.

URSS şi Statele Unite neimplicându-se, nu mai rămăseseră decât marile puteri vest-europene să înfrunte Germania în cazul unei reînvieri a acesteia. Marea Britanie şi Franța s-au aflat în postura nefericită de a acționa ca polițişti ai Europei. Încă nu uitaseră cât de greu le fusese să țină piept Germaniei chiar şi atunci când Rusia fusese de partea lor. Mai mult, după 1918 fuseseră de multe ori în conflict una cu cealaltă. Erau, de asemenea, slabe din punct de vedere militar. Franța, conştientă de inferioritatea sa numerică în cazul unei eventuale reînarmări a Germaniei, investise într-un program de apărare strategică prin fortificații, care părea impresionant, dar care o priva efectiv de puterea de a acționa ofensiv. Marina Militară Regală nu mai era fără rival şi nici nu mai era apărată de pericole, ca în 1914, concentrându-şi resursele în apele europene. Guvernele britanice au urmărit mult timp o reducere a cheltuielilor pentru armament într-o perioadă în care angajamentele la nivel mondial le solicitau forțele din ce în ce mai mult. Depresiunea economică a întărit această tendință; existau temeri că redresarea ar fi îngreunată de costurile reînarmării, ducând la creşterea inflației. Mulți votanți britanici credeau, de asemenea, că nemulțumirile Germaniei erau îndreptățite. Ei erau dispuşi să facă unele concesii în numele naționalismului şi autodeterminării germane, chiar înapoind coloniile germane. Şi Marea Britanie, şi Franța erau îngrijorate de un joker din pachetul de cărți european, Italia. Sub

conducerea lui Mussolini, speranțele că aceasta se putea întoarce împotriva Germaniei se risipiseră până în 1938.

Această situație a rezultat dintr-o încercare întârziată a Italiei de a lua parte la Lupta pentru Africa în 1935, când forțele sale au invadat Etiopia. O astfel de acțiune a ridicat întrebarea ce ar trebui să facă Liga Națiunilor; era clar o încălcare a statutului său ca unul dintre membrii ei să atace alt membru. Franța şi Marea Britanie se aflau într-o situație incomodă. În calitatea lor de mari puteri, puteri mediteraneene şi puteri coloniale africane, erau obligate să preia inițiativa împotriva Italiei în cadrul Ligii. Dar au făcut acest lucru fără vigoare şi fără tragere de inimă, căci nu voiau să îndepărteze o Italie pe care şi-ar fi dorit-o alături împotriva Germaniei. Rezultatul a fost cât se poate de grav. Liga nu a reuşit să controleze agresiunea şi Italia a fost înstrăinată. Etiopia şi-a pierdut totuşi independența doar pentru şase ani, aşa cum s-a dovedit ulterior.

Acesta a fost unul dintre momentele în care a părut ulterior că s-a făcut o greşeală fatală. Dar este imposibil de spus, privind retrospectiv, în care etapă situația creată în urma acestor evenimente a devenit imposibil de gestionat. Cu siguranță, apariția unui regim mult mai radical şi extrem de oportunist în Germania a fost momentul de cotitură major. Dar depresiunea a fost cea care l-a precedat şi l-a făcut posibil. Colapsul economic a mai avut un efect important. A făcut plauzibilă o interpretare ideologică a evenimentelor din anii 1930 şi, astfel, le-a înveninat şi mai mult. Din cauza intensificării conflictului de clasă în urma colapsului economic, politicienii interesați au interpretat uneori dezvoltarea relațiilor internaționale în termeni de fascism *vs* comunism sau chiar dreapta *versus* stânga şi democrație *versus* dictatură. Acest lucru a fost mai uşor de făcut după ce Mussolini, înfuriat de reacțiile britanicilor şi francezilor la invadarea Etiopiei, a ajuns să alieze Italia cu Germania, vorbind despre o cruciadă anticomunistă. Dar şi în acest caz aparențele au fost înşelătoare. Toate interpretările ideologice ale afacerilor internaționale din anii 1930 au avut tendința de a ascunde centralitatea problemei germane – şi, prin urmare, de a o face mai dificil de înfruntat.

Propaganda sovietică a fost şi ea importantă. În anii 1930 situația internă a URSS era precară. Programul de industrializare impunea mari presiuni şi sacrificii. Acestea erau ținute în frâu – deşi, poate, şi exagerate – printr-o intensificare violentă a dictaturii, care s-a exprimat nu doar în lupta de colectivizare împotriva țăranilor, ci şi în direcționarea terorii împotriva cadrelor regimului însuşi începând din 1934. În cinci ani, milioane de sovietici au fost executați, încarcerați sau exilați, adesea în lagăre de muncă forțată. Lumea privea uimită cum mulțimi de inculpați se umileau cu „mărturisiri" groteşti în fața unor tribunale sovietice. Au fost eliminați nouă din zece generali din armată şi, s-a estimat, jumătate din ofițeri. În aceşti ani o nouă elită comunistă a înlocuit-o pe

cea veche; până în 1939, mai mult de jumătate din delegații care participaseră la Congresul Partidului din 1934 fuseseră arestați. Era foarte dificil pentru străini să ştie cu siguranță ce se întâmpla, dar le era clar că URSS nu era în niciun caz un stat civilizat, liberal şi nici măcar un aliat potențial foarte puternic.

Într-un mod mai direct, acest lucru a afectat situația internațională din cauza propagandei asociate. O mare parte a acesteia a luat naştere, fără îndoială, din crearea deliberată în interiorul Uniunii Sovietice a unei mentalități de asediu; departe de a fi relaxat, obiceiul de a concepe lumea în termeni de Noi *versus* Ei, care se născuse din dogma marxistă şi intervențiile din 1918-1922, a fost încurajat în anii 1930. Pe măsură ce această idee s-a înstăpânit, la fel s-a întâmplat, în afară, cu predicarea doctrinei luptei de clasă internaționale de către Comintern. Efectul reciproc era previzibil. Temerile conservatorilor de pretutindeni s-au intensificat. A devenit uşor ca orice concesie făcută forțelor de stânga sau chiar unora uşor progresiste să fie considerată o victorie a bolşevicilor. Pe măsură ce atitudinile dreptei s-au cristalizat, li s-a reconfirmat şi comuniştilor teza conflictului de clasă şi a revoluției inevitabile.

Dar nu a existat nici măcar o revoluție victorioasă a stângii. Pericolul revoluționar trecuse rapid după anii imediat postbelici. În anii 1920 Marea Britanie a fost condusă paşnic şi nespectaculos de guverne laburiste. Al doilea a fost înghițit de colapsul financiar în 1931, fiind înlocuit de coaliții conservatoare cu un sprijin electoral covârşitor care au guvernat respectând extrem de fidel tradiția reformei sociale şi administrative progresiste şi treptate care marcase transformarea Marii Britanii într-un „stat asistențial”. Această direcție a fost dusă şi mai departe în țările scandinave, adesea admirate pentru combinația de democrație politică şi socialism practic, în contrast cu comunismul. Nici măcar în Franța, unde exista un Partid Comunist cu numeroşi membri şi foarte activ, nu erau semne că scopurile sale ar fi fost acceptabile pentru majoritatea electoratului, chiar şi după Depresiune. În Germania, Partidul Comunist reuşise înainte de 1933 să obțină mai multe voturi, dar nu izbutise să-i disloce pe social-democrați de la controlul mişcării clasei muncitoare. În țările mai puțin avansate, comunismul a avut şi mai puțin succes revoluționar. În Spania a trebuit să concureze cu socialişti şi anarhişti; conservatorii spanioli se temeau cu siguranță de comunism şi se poate să fi avut motive să se teamă şi de ceea ce considerau o alunecare spre revoluție socială în timpul republicii instaurate în 1931, dar nu comunismul spaniol îi amenința.

Totuşi, interpretările ideologice exercitau o atracție deosebită, chiar şi pentru mulți dintre cei care nu erau comunişti. Aceasta a fost mult consolidată de accederea la putere a unui nou conducător al statului german, Adolf Hitler, al cărui succes face foarte dificilă negarea geniului său politic, în ciuda faptului că urmărea țeluri care denotă că nu era tocmai întreg la minte. La începutul anilor

1920 nu era decât un agitator dezamăgit, care încercase zadarnic să răstoarne un guvern (cel bavarez) şi care îşi revărsa naţionalismul şi antisemitismul obsesive nu doar în discursuri cu efect hipnotic, ci şi într-o lucrare lungă, amorfă, semiautobiografică pe care puţini au citit-o. În 1933, Partidul Naţional-Socialist al Muncitorilor Germani, al cărui şef era (pe scurt, „nazist"), a obţinut rezultate suficient de bune la alegeri pentru ca el să fie numit cancelar al statului german. Din punct de vedere politic, este posibil ca aceasta să fi fost decizia crucială din acest secol, deoarece a însemnat revoluţionalizarea Germaniei, promovarea unei politici externe agresive, care în cele din urmă a distrus vechea Europă şi Germania, iar acest lucru a însemnat o lume nouă.

Deşi mesajele lui Hitler erau simple, el exercita o atracţie complexă. Predicile lui susţineau că problemele Germaniei aveau surse identificabile. Tratatul de la Versailles era una dintre acestea. Alta era reprezentată de capitaliştii internaţionali. Printre cauze se numărau şi activităţile presupus antinaţionale ale marxiştilor germani şi ale evreilor. Afirma, de asemenea, că îndreptarea erorilor politice ale Germaniei trebuia combinată cu restaurarea societăţii şi culturii germane, iar aceasta implica purificarea stocului biologic al poporului german, eliminând componentele neariene.

În 1922 un astfel de mesaj nu l-a propulsat prea mult pe Hitler; în 1930 a adus 107 locuri în parlamentul german – mai mult decât comuniştii, care aveau 77. Naziştii profitau deja de colapsul economic şi avea să fie şi mai rău. Există mai multe motive pentru care naziştii au cules roadele politice ale acestuia, dar unul dintre cele mai importante a fost că comuniştii îşi consumau la fel de multă energie luptându-se cu socialiştii ca şi cu ceilalţi oponenţi ai lor. Inevitabil, acest lucru afectase grav stânga germană în anii 1920. Un alt motiv era că în perioada republicii democratice sentimentele antisemite se accentuaseră. Acestea au fost exacerbate şi de colapsul economic. Antisemitismul, ca şi naţionalismul, exercita o atracţie care transcendea clasele ca explicaţie a problemelor Germaniei, spre deosebire de explicaţia marxistă simplă în termenii unei lupte de clasă care, evident, atrăgea (cum s-a sperat) simpatia unora, dar şi antipatia altora.

Până în 1930 naziştii au demonstrat că erau cu adevărat o putere. Au atras un sprijin şi mai mare şi au câştigat susţinători dintre cei care vedeau în violenţele stradale comise de bandele de nazişti o asigurare împotriva comunismului, dintre naţionaliştii care doreau reînarmarea şi revizuirea Tratatului de Pace de la Versailles şi dintre politicienii conservatori ce credeau că Hitler era un şef de partid ca oricare altul care putea fi acum valoros în jocul lor. Manevrele au fost complicate, dar în 1932 naziştii au devenit cel mai mare partid din parlamentul german, deşi nu deţineau majoritatea. În ianuarie 1933 Hitler a fost numit în funcţie în mod constituţional de preşedintele republicii. Au urmat noi alegeri, în care monopolizarea radioului şi folosirea intimidării de către regim tot nu le-au

asigurat naziştilor o majoritate de locuri; cu toate acestea, au avut majoritatea atunci când au fost sprijiniți de unii membri de dreapta ai parlamentului, care li s-au alăturat pentru a vota acordarea unor puteri speciale pentru guvern. Cea mai importantă a fost guvernarea prin ordonanțe de urgență. Acesta a fost sfârşitul parlamentului şi al suveranității parlamentare. Înarmați cu aceste puteri, naziştii au început o distrugere revoluționară a instituțiilor democratice. În 1939 nu mai exista practic niciun sector al societății germane care să nu fie controlat sau intimidat de ei. Şi conservatorii pierduseră. Au descoperit curând că amestecul naziştilor în independența autorităților tradiționale tindea să meargă foarte departe.

Ca şi Uniunea Sovietică a lui Stalin, regimul nazist s-a bazat în mare măsură pe teroarea folosită fără milă împotriva duşmanilor săi. Aceasta a fost dezlănțuită curând împotriva evreilor şi o Europă încremenită de uimire a văzut cum sub ochii ei reînvie, în una dintre cele mai avansate societăți ale sale, pogromurile Europei medievale sau ale Rusiei țariste. Acest lucru era atât de incredibil, încât mulți oameni din afara Germaniei nu puteau concepe că se întâmpla aşa ceva. Din cauza confuziei cu privire la natura regimului, era şi mai greu să i se facă față. Unii îl considerau pe Hitler pur şi simplu un lider naționalist hotărât, ca şi Atatürk, să-şi regenereze țara şi să-i afirme pretențiile îndreptățite. Alții îl vedeau ca pe un cruciat care lupta împotriva bolşevismului. Chiar şi atunci când oamenii credeau doar că ar putea fi un obstacol util în calea acestuia, creştea posibilitatea ca stânga să-l considere un instrument al capitalismului. Dar nicio formulă simplă nu-l descrie pe Hitler sau țelurile sale – şi există încă mari dezacorduri cu privire la acestea – şi, probabil, o aproximare rezonabilă a adevărului este că a dat glas resentimentelor şi exasperării societății germane în formele sale negative şi distructive şi le-a întruchipat într-o măsură monstruoasă. Când personalitatea sa a fost scoasă în evidență de dezastrul economic, cinismul politic şi dispunerea favorabilă a forțelor internaționale, şi-a putut folosi pe termen lung aceste calități negative în detrimentul tuturor europenilor, inclusiv al concetățenilor săi.

Calea pe care Germania a ajuns iar în război în 1939 este complicată. Încă există discuții cu privire la momentul – dacă a existat – când mai era o şansă de a evita rezultatul final. Un moment important, în mod clar, a fost când Mussolini, îngrijorat înainte de ambițiile germanilor în Europa Centrală, a devenit aliatul lui Hitler. După ce fusese îndepărtat de politica britanică şi franceză din cauza aventurii sale etiopiene, în Spania a izbucnit un război civil atunci când un grup de generali s-a răsculat împotriva republicii de stânga. Şi Hitler, şi Mussolini au trimis contingente pentru a-l sprijini pe cel care se detaşase ca lider al rebelilor, generalul Franco. Acest lucru, mai mult ca oricare altul, a dat o nuanță ideologică diviziunilor Europei. Hitler, Mussolini şi Franco erau acum identificați cu toții drept „fascişti” şi politica externă sovietică a început să coordoneze sprijinul

pentru Spania în interiorul unor țări occidentale lăsându-i pe comuniştii locali să renunțe la atacurile împotriva altor partide de stânga şi să încurajeze „Fronturile Populare”. Astfel, Spania a ajuns să fie văzută ca un conflict între stânga şi dreapta în forma sa cea mai pură; era o distorsionare a realității, dar i-a încurajat pe oameni să conceapă Europa ca fiind împărțită în două tabere.

Guvernul britanic şi cel francez erau deja perfect conştiente de dificultățile pe care le implica o confruntare cu Germania. Hitler anunțase încă din 1935 că începuse reînarmarea țării (interzisă la Versailles). Până se încheia reînarmarea lor, rămâneau foarte slabe. Prima consecință s-a văzut atunci când trupe germane au intrat din nou în zona „demilitarizată” Renania, de unde fuseseră excluse prin Tratatul de la Versailles. Nu s-a făcut nicio încercare de a se opune acestei acțiuni. După ce Războiul Civil din Spania crease şi mai mult haos în opinia publică din Marea Britanie şi Franța, Hitler a ocupat Austria. Termenii Tratatului de la Versailles, care interziceau fuziunea Germaniei cu Austria, păreau greu de respectat; pentru electoratul francez şi cel britanic, aceasta putea fi prezentată ca o problemă de naționalism nedreptățit. Republica austriacă avusese, de asemenea, probleme interne de mult timp. *Anschluss*-ul (aşa cum a fost numită anexarea de către Germania) a avut loc în martie 1938. În toamnă a avut loc următoarea agresiune germană, răpirea unor regiuni ale Cehoslovaciei. Din nou, aceasta a fost justificată prin pretențiile specioase la autodeterminare; regiunile implicate erau atât de importante, încât pierderea lor a limitat posibilitățile de autoapărare a cehoslovacilor în viitor, dar erau zone cu mulți locuitori germani. Avea să urmeze Memelul, din aceleaşi motive, peste un an. Hitler transforma treptat în realitate vechiul vis pierdut atunci când Prusia a învins Austria – visul unei Germanii Mari, unite, definită ca totalitatea ținuturilor celor cu sânge german.

Dezmembrarea Cehoslovaciei fusese într-o oarecare măsură un moment de cotitură. A fost realizată printr-o serie de acorduri semnate la München în septembrie 1938, în care Marea Britanie şi Germania au fost jucătorii principali. Aceasta a fost ultima mare inițiativă a politicii externe britanice de a încerca să-i facă pe plac lui Hitler. Prim-ministrul britanic era prea nesigur de reînarmarea țării pentru a se opune, dar spera, de asemenea, că, după transferul ultimului grup substanțial de germani de sub stăpânirea străină sub cea a țării natale, Hitler nu va mai avea motive pentru o revizuire suplimentară a Tratatului de la Versailles – acord care era deja învechit, în orice caz.

Se înşela. Hitler a continuat cu inaugurarea unui program de expansiune în teritoriile slave. Primul pas a fost ocuparea, în martie 1939, a ceea ce mai rămăsese din Cehoslovacia. Această acțiune a adus în discuție problema acordului din 1919 privind Polonia. Hitler detesta „coridorul polonez” care separa Prusia Răsăriteană de Germania şi care includea Danzigul, un vechi oraş german care primise statut internațional în 1919. În acest moment, guvernul britanic, deşi

ezitant, a schimbat tactica, oferind o garanție Poloniei, României, Greciei şi Turciei împotriva agresiunii. A început, de asemenea, o negociere prudentă cu URSS.

Politica sovietică rămâne dificil de interpretat. Se pare că Stalin a încurajat Războiul Civil din Spania sprijinind republica atât timp cât părea că atrage atenția germanilor, dar apoi a căutat alte moduri de a câştiga timp în fața atacului dinspre Occident de care s-a temut dintotdeauna. Se gândea că un atac german împotriva Uniunii Sovietice putea fi încurajat de Marea Britanie şi Franța, care ar fi fost uşurate dacă pericolul cu care se confruntaseră atâta timp s-ar fi îndreptat împotriva statului muncitorilor. Fără îndoială că aşa s-ar fi întâmplat. Existau totuşi slabe şanse de a colabora cu britanicii sau cu francezii pentru a i se opune lui Hitler, chiar dacă ar fi dorit să facă asta, deoarece nicio armată rusească nu putea ajunge în Germania decât prin Polonia – iar polonezii nu ar fi permis niciodată acest lucru. Prin urmare, aşa cum a remarcat un diplomat sovietic în fața unui coleg francez când a aflat deciziile luate la München, nu mai rămăsese altceva de făcut decât o a patra împărțire a Poloniei. Aceasta a fost stabilită în vara anului 1939. După criticile răutăcioase la adresa barbariei bolşevico-slave şi a exploatării fascisto-capitaliste, Germania şi sovieticii au ajuns în august la un acord prin care îşi împărțeau Polonia; statele autoritare se bucură de o mare flexibilitate în diplomație. Înarmat cu acest acord, Hitler a atacat Polonia. Astfel, a dat startul celui de-al Doilea Război Mondial, la data de 1 septembrie 1939. Două zile mai târziu, britanicii şi francezii şi-au onorat garanția acordată Poloniei şi au declarat război Germaniei.

Guvernele lor nu erau foarte nerăbdătoare să facă acest lucru, deoarece era evident că nu puteau ajuta Polonia. Această națiune nefericită a dispărut încă o dată, împărțită de forțele sovietice şi germane la aproximativ o lună după izbucnirea războiului. Dar neintervenția ar fi însemnat acceptarea tacită a dominației germane asupra Europei, deoarece nicio altă națiune nu ar mai fi considerat că merită să beneficieze de sprijinul britanicilor sau al francezilor. Astfel, în mod ezitant şi fără entuziasmul din 1914, singurele două mari puteri constituționale din Europa se confruntau cu un regim totalitar. Nici popoarele, nici guvernele lor nu au arătat prea mult entuziasm pentru acest rol, iar declinul forțelor liberale şi democratice după 1918 le-a plasat într-o poziție mult inferioară celei a Antantei din 1914, dar exasperarea provocată de lunga serie de agresiuni ale lui Hitler şi de promisiunile încălcate a îngreunat găsirea unei soluții paşnice care să le liniştească. Principala cauză a războiului a fost, ca şi în 1914, naționalismul german. Dar, în timp ce atunci Germania intrase în război pentru că se simțise amenințată, acum Marea Britanie şi Franța erau cele care reacționau la pericolul reprezentat de expansiunea Germaniei. Ele se simțeau amenințate de data aceasta.

Spre surprinderea multor observatori şi spre uşurarea altora, primele şase luni de război au fost aproape lipsite de evenimente, odată ce scurta campanie din Polonia a luat sfârşit. A devenit curând limpede că forţele mecanizate şi puterea aeriană aveau să joace un rol mult mai important decât între 1914 şi 1918. Amintirea măcelului de pe Somme şi de la Verdun era prea vie pentru britanici şi francezi pentru a planifica altceva decât o ofensivă economică; arma blocadei, sperau ei, avea să fie eficientă. Hitler nu voia să le creeze probleme, deoarece era nerăbdător să semneze pacea. Acest impas a fost depăşit abia atunci când britanicii au încercat să intensifice blocada în apele teritoriale scandinave. Această acțiune a coincis, în mod remarcabil, cu o ofensivă germană menită să facă rost de provizii de minereu, în urma căreia Norvegia şi Danemarca au fost ocupate. Lansarea acestei acțiuni, pe 9 aprilie 1940, a inițiat o perioadă de lupte intense. La doar o lună după aceea a început o genială invazie germană, mai întâi în Țările de Jos şi apoi în Franța. Un atac armat puternic prin munții Ardeni a deschis calea spre străpungerea armatelor aliate şi ocuparea Parisului. Pe 22 iunie, Franța a semnat un armistițiu cu germanii. La sfârşitul lunii, întreaga coastă europeană de la Pirinei până la Capul Nord se afla în mâinile germanilor. Italia se alăturase taberei germane cu zece zile înainte de capitularea Franței. Un nou guvern francez de la Vichy a rupt relațiile cu Marea Britanie după ce britanicii au capturat ori au distrus crucişătoarele franceze, de teamă să nu cadă în mâinile germanilor. A Treia Republică a luat sfârşit efectiv odată cu instalarea unui mareşal francez, un erou al Primului Război Mondial, în funcția de şef al statului. Fără niciun aliat pe continent, Marea Britanie se confrunta cu o situație strategică mult mai gravă decât cea în care se aflase în conflictul împotriva lui Napoleon.

EUROPA ÎN TIMPUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL
Germania și aliații săi (1942)
Zone aflate sub controlul germanilor și italienilor, oct. 1942
Zone aflate sub controlul Aliaților, oct. 1942
Țări neutre, 1942
Teritorii franceze neocupate, 1940-1942
0 800 km
0 500 mile
NORVEGIA
SUEDIA
Marea Baltică
Leningrad
UNIUNEA SOVIETICĂ
Moscova
DANEMARCA
MAREA BRITANIE
Londra
(Eire neutră)
OLANDA
Arnhem
Berlin
Varșovia
(POLONIA)
Smolensk
Minsk
Stalingrad
Debarcarea Aliaților în Normandia începe pe 6.06.1944
BELGIA
GERMANIA
Caen
Paris
FRANȚA
Nürnberg
Praga
München
Viena
SLOVACIA
Budapesta
UNGARIA
N
Oceanul Atlantic
ELVEȚIA
Vichy
ROMÂNIA
Iași
Belgrad
IUGOSLAVIA
Marea Neagră
PORTUGALIA
Madrid
SPANIA
ITALIA
Roma
Sofia
BULGARIA
Istanbul
TURCIA
Oran
Alger
Tunis
GRECIA
SIRIA
MAROC
TUNISIA
ALGERIA
IRAK
Marea Mediterană
PALESTINA
IORDANIA
Tripoli
Benghazi
Tobruk
Alexandria
El Alamein
LIBIA
EGIPT
Limita ocupației germane până în nov. 1942
Liniile frontului, mai 1944
Liniile frontului, dec. 1944

Aceasta a provocat o transformare uriaşă a naturii războiului, dar Marea Britanie nu era chiar singură. Mai erau şi dominioanele, toate intrând în război de partea sa, precum şi o serie de guverne în exil de pe continentul invadat. Unele dintre acestea comandau forţe proprii, iar norvegienii, danezii, olandezii, belgienii, cehii şi polonezii aveau să lupte cu curaj, adesea cu un efect decisiv, în anii care au urmat. Cele mai importante grupuri de refugiaţi erau franceze, dar în acest stadiu ele reprezentau o facţiune în interiorul Franţei, nu guvernul său legal. Erau conduse de un general care părăsise Franţa înainte de armistiţiu şi a fost condamnat la moarte *in absentia*: Charles de Gaulle. A fost recunoscut de britanici doar în calitate de „conducător al francezilor liberi", dar el se considera legatarul constituţional al celei de-a Treia Republici şi custodele intereselor şi onoarei francezilor. A început curând să dea dovadă de o independenţă care avea să-l facă în cele din urmă cel mai important slujitor al ţării sale după Clemenceau.

Charles de Gaulle prezenta o importanţă imediată pentru britanici din cauza incertitudinilor legate de ceea ce avea să se întâmple cu celelalte regiuni ale imperiului Franţei, unde spera să găsească simpatizanţi care să i se alăture pentru a continua lupta. Acesta a fost unul dintre modurile în care războiul s-a extins din punct de vedere geografic. A fost, de asemenea, o consecinţă a intrării Italiei în război, deoarece posesiunile sale africane şi rutele maritime din Mediterana au devenit acum domenii operaţionale. În fine, faptul că germanii aveau acces la porturile atlantice şi scandinave a însemnat că „Bătălia din Atlantic", cum a fost numită ulterior – războiul submarin şi atacul de suprafaţă şi aerian pentru a întrerupe sau a slăbi comunicaţiile maritime ale britanicilor –, avea să devină mult mai crâncenă.

Insulele Britanice s-au confruntat cu un atac imediat. Exista deja omul care putea să îmbărbăteze naţiunea în faţa acestei provocări. Winston Churchill, având în spate o carieră politică îndelungată şi pestriţă, devenise prim-ministru după eşecul campaniei din Norvegia, deoarece nimeni altcineva nu se bucura de sprijinul tuturor partidelor în Camera Comunelor. A condus cu mână de fier guvernul de coaliţie pe care l-a format imediat, ceea ce, evident, lipsise până atunci. Mai important, a deşteptat în rândul poporului, căruia i se putea adresa prin intermediul radioului, sentimente şi calităţi pe care uitase că le are. Curând a fost evident că doar înfrângerea în urma unui asalt direct avea să-i scoată pe britanici din război.

Acest lucru a devenit şi mai sigur după ce o mare bătălie aeriană în sudul Angliei, din august şi septembrie 1940, a fost câştigată de ştiinţa britanică, sub forma radarului, şi de Forţele Aeriene Regale. O perioadă, englezii au simţit mândria şi uşurarea grecilor după Maraton. E adevărat, aşa cum a afirmat Churchill într-un discurs citat adesea, că „niciodată în domeniul conflictelor umane atât de mulţi oameni nu au datorat atât de mult atâtor de puţini". Această

victorie a făcut imposibilă o invazie pe mare a germanilor (deşi una reuşită a fost întotdeauna improbabilă). Ea a arătat, de asemenea, că Marea Britanie nu putea fi învinsă doar prin bombardamente aeriene. Insulele aveau în față perspective sumbre, dar această victorie a schimbat cursul războiului, deoarece a marcat începutul unei perioade în care tot felul de influențe au îndreptat atenția germanilor în altă parte. În decembrie 1940 au început planificările unei invazii germane în Uniunea Sovietică.

În acea iarnă, Uniunea Sovietică obținuse şi alte câştiguri teritoriale în vest, la prima vedere cu scopul de a se asigura împotriva unui viitor atac german. Un război împotriva Finlandei i-a adus zone strategice importante. Republicile baltice Letonia, Lituania şi Estonia au fost înghițite în 1940. Basarabia, pe care România o alipise în 1918, a fost acum ocupată din nou, împreună cu Bucovina de Nord. În acest ultim caz, Stalin depăşea granițele țariste. Decizia germanilor de a ataca URSS s-a născut în parte din dezacordurile legate de direcția viitoare a expansiunii sovietice: Germania încerca să țină URSS departe de Balcani şi de strâmtori. Ea a avut, de asemenea, scopul de a demonstra, printr-o răsturnare rapidă a Uniunii Sovietice, că nu mai avea rost ca britanicii să lupte. Dar a existat şi un element personal puternic în această decizie. Hitler detestase întotdeauna sincer şi cu fanatism bolşevismul şi susținea că slavii, în opinia sa un grup rasial inferior, ar trebui să le asigure germanilor spațiu vital şi materii prime în Răsărit. Viziunea sa a fost o ultimă variantă, pervertită, a vechii lupte a teutonilor menite să impună civilizația europeană asupra Răsăritului slav. Mulți germani au reacționat la o astfel de temă. Ea avea să justifice atrocități mai înfiorătoare decât orice alt mit cruciat anterior.

Într-o scurtă campanie de primăvară, care a reprezentat preludiul viitoarei ciocniri a titanilor, germanii au ocupat Iugoslavia şi Grecia (cu cea din urmă forțele italiene luptând fără succes din octombrie 1940). Încă o dată, forțele britanice au fost alungate din Europa continentală. A fost cucerită şi Creta printr-un spectaculos asalt al trupelor germane aeropurtate. Acum totul era pregătit pentru „Barbarossa”, aşa cum a fost numit marele atac împotriva Uniunii Sovietice, după numele împăratului medieval care condusese cruciada a treia (şi care fusese înecat în timpul acesteia).

Atacul a fost lansat pe data de 22 iunie 1941 şi a înregistrat de la început succese însemnate. Un număr uriaş de militari au fost luați prizonieri şi armatele sovietice s-au retras sute de mile. Avangarda germană a ajuns la doar câteva mile de Moscova. Dar apoi nu a mai putut înainta şi până la Crăciun primele contraatacuri reuşite ale Armatei roşii au demonstrat că, de fapt, Germania era la ananghie. Strategia germană nu mai avea inițiativa. În cazul în care britanicii şi sovieticii puteau să reziste şi să-şi mențină alianța, dacă nu apărea vreo modificare tehnică radicală a războiului prin descoperirea unor noi arme de mare

putere, accesul lor la producția de armament americană avea să le crească inexorabil rezistența. Acest lucru nu însemna, bineînțeles, că aveau să învingă inevitabil Germania, ci doar că o puteau determina să înceapă negocieri.

Din 1940 preşedintele american credea că este în interesul Statelor Unite ca Marea Britanie să fie sprijinită până la limitele permise de populația sa şi de legea neutralității. De fapt, el a depăşit cu mult ambele limite în anumite momente. În vara anului 1941, Hitler ştia că Statele Unite erau în toate privințele un inamic nedeclarat. Un pas crucial fusese Legea americană de împrumut şi închiriere din luna martie a aceluiaşi an, care, după ce activele britanice din Statele Unite au fost lichidate, asigura producție şi servicii pentru Aliați fără plată. Curând după aceea, guvernul american a extins patrulele navale şi protecția transporturilor sale spre răsărit, în Atlantic. După invadarea Uniunii Sovietice a avut loc o întâlnire între Churchill şi Roosevelt, care au semnat o declarație referitoare la principii comune – Carta Atlanticului –, în care liderul unei națiuni aflate în război şi cel al uneia neimplicate formal în conflagrație vorbeau despre organizarea postbelică a lumii, după „distrugerea finală a tiraniei naziştilor". Se evoluase mult de la izolaționism şi acesta a fost fundalul celei de-a doua decizii cruciale, dar nebuneşti a lui Hitler din 1941, declarația de război împotriva Statelor Unite pe 11 decembrie, după un atac japonez contra unor teritorii britanice şi americane cu patru zile înainte. Hitler le promisese anterior japonezilor că va face acest lucru. Astfel, războiul a devenit global. Declarațiile de război ale britanicilor şi americanilor împotriva Japoniei ar fi putut conduce la desfăşurarea unor războaie separate, doar Marea Britanie fiind implicată în amândouă; acțiunea lui Hitler a irosit şansa ca puterea americană să fie ținută în afara Europei şi desfăşurată doar în Pacific. Puține acțiuni individuale au marcat într-o măsură atât de mare sfârşitul unei epoci, deoarece aceasta anunța intrarea afacerilor europene într-un con de umbră. Viitorul Europei avea să fie acum determinat nu prin eforturile proprii, ci de cele două mari puteri din flancurile sale, Statele Unite şi Uniunea Sovietică.

Şi decizia japonezilor a fost pripită, deşi logica politicii japoneze se îndrepta de mult spre un conflict cu Statele Unite. Legăturile Japoniei cu Germania şi Italia, deşi aveau o oarecare valoare de propagandă pentru ambele părți, nu însemnau prea mult în practică. Ceea ce a contat în calendarul politicii japoneze a fost încheierea unor dezbateri care aveau loc la Tokyo cu privire la pericolul sau absența unei provocări la adresa Statelor Unite care trebuia să implice un război. La baza problemei se afla faptul că pentru încheierea cu succes a războiului din China Japonia avea nevoie şi de petrol, pe care nu îl putea obține decât cu acordul tacit al Statelor Unite ca Japonia să distrugă China. Niciun guvern american nu ar fi acceptat acest lucru. În schimb, în octombrie 1941 guvernul american a impus

un embargo asupra tuturor schimburilor comerciale ale cetăţenilor americani cu Japonia.

Au urmat ultimele etape ale unui proces care îşi avea originile în ascendentul dobândit în Japonia de anumite forţe reacţionare şi militante în anii 1930. Problema devenise deja pur strategică şi tehnică pentru specialiştii militari japonezi; de vreme ce trebuiau să obţină cu forţa resursele necesare din Asia de Sud-Est, nu mai rămâneau de stabilit decât natura războiului cu Statele Unite şi momentul declanşării acestuia. O astfel de decizie era fundamental iraţională, deoarece şansele de succes erau infime; odată ce argumentele privind onoarea naţională au triumfat, s-au făcut totuşi cu atenţie calculele finale pentru a decide cel mai bun loc şi cel mai bun moment ale atacului. S-a hotărât să se dea o lovitură cât mai serioasă puterii maritime americane încă de la început pentru a obţine libertate maximă de mişcare în Pacific şi Marea Chinei de Sud. Rezultatul a fost atacul din 7 decembrie, a cărui parte centrală a fost un atac aerian împotriva flotei americane de la Pearl Harbor, una dintre cele mai genial concepute şi executate operaţiuni din istoria războiului. Totuşi, nu a avut un succes deplin, deoarece nu a distrus puterea navală aeriană americană, deşi le-a acordat pentru multe luni japonezilor libertatea strategică pe care o urmăreau. După victoria de la Pearl Harbor japonezii s-au confruntat cu un război prelungit pe care aveau să-l piardă în cele din urmă. Îi uniseră pe americani. Izolaţionismul putea fi, practic, ignorat după 8 decembrie; Roosevelt avea sprijinul unei naţiuni, aşa cum Woodrow Wilson nu avusese niciodată.

Atunci când câteva bombe japoneze au căzut chiar pe continentul american, a fost evident că acesta era cu adevărat un război mondial, într-o măsură mai mare decât conflictul din 1914-1918. În urma operaţiunilor desfăşurate de germani în Balcani, la momentul Pearl Harbor pe continentul european mai rămăseseră doar patru ţări neutre: Spania, Portugalia, Suedia şi Elveţia. Războiul din Africa de Nord făcea ravagii între Libia şi Egipt. A fost extins spre Siria de sosirea unei misiuni germane şi spre Irak atunci când un guvern naţionalist sprijinit de aviaţia germană a fost înlăturat de o forţă militară britanică. Iranul fusese ocupat de trupe britanice şi sovietice în 1941. În Africa, Etiopia a fost eliberată şi imperiul colonial italian a fost distrus.

Odată cu începerea războiului din Asia de Est, japonezii au provocat distrugeri şi imperiilor coloniale din zonă. În doar câteva luni au ocupat Indonezia, Indochina, Malaysia şi Filipine. Au avansat prin Birmania spre graniţa indiană şi curând bombardau portul nord-australian Darwin din Noua Guinee. Între timp, submarine, avioane şi nave germane purtau un război naval în Atlantic, Oceanul Arctic, Mediterana şi Oceanul Indian. Doar câteva ţări nu au fost implicate în acest război. Cerinţele sale au fost colosale şi au dus mult mai departe mobilizarea unor societăţi întregi decât Primul Război Mondial. Rolul

Statelor Unite a fost decisiv. Datorită puterii lor uriaşe de producţie, supremaţia materială a „Naţiunilor Unite” (aşa cum a fost numită coaliţia statelor care luptau împotriva germanilor, italienilor şi japonezilor de la începutul anului 1942) era incontestabilă.

Cu toate acestea, viitorul era încă sumbru. Prima jumătate a anului 1942 a fost o perioadă foarte neagră pentru Naţiunile Unite. Apoi a venit un moment de cotitură, în patru bătălii importante şi foarte diferite. În iunie, o flotă japoneză care a atacat Insulele Midway a fost învinsă într-o bătălie purtată în cea mai mare parte de avioane. Japonezii au pierdut atâtea portavioane şi echipaje, încât nu au mai recâştigat niciodată iniţiativa strategică şi acum a început lungul contraatac american din Pacific. Apoi, la începutul lui noiembrie, armata britanică din Egipt i-a învins decisiv pe germani şi italieni şi a pornit un marş spre vest care avea să se încheie cu alungarea duşmanilor din toată Africa de Nord. Bătălia de la El Alamein a coincis cu debarcarea forţelor anglo-americane în Africa de Nord franceză. Acestea s-au deplasat apoi spre est şi până în mai 1943 rezistenţa forţelor germano-italiene de pe continent fusese înfrântă. Cu şase luni înainte, la sfârşitul lui 1942, sovieticii opriseră la Stalingrad, pe Volga, o armată germană expusă în mod pripit de Hitler. Rămăşiţele acesteia s-au predat în februarie, în cea mai demoralizantă înfrângere suferită de germani în Rusia, care a fost doar o parte a celor trei luni splendide de înaintare pe timp de iarnă ce au marcat momentul de cotitură al războiului pe frontul de est.

Cealaltă mare victorie a Aliaţilor nu are o dată exactă, dar a fost la fel de importantă ca toate celelalte. Aceasta a fost Bătălia din Atlantic. Pierderile Aliaţilor în domeniul transporturilor maritime comerciale au atins nivelul maxim în 1942. La sfârşitul acestui an aproape opt milioane de tone de marfă fuseseră pierdute, doar 87 de submarine fiind scufundate. În 1943 cifrele erau de 3¼ milioane de tone şi 237 de submarine, iar în primăvară au obţinut victoria. Doar în luna mai fuseseră scufundate 47 de submarine. A fost cea mai importantă bătălie pentru Naţiunile Unite, căci de ea depindea capacitatea lor de a se folosi de producţia americană.

Controlul asupra mării a permis şi reintrarea în Europa. Roosevelt acceptase să acorde prioritate înfrângerii Germaniei, dar invadarea Franţei pentru a slăbi presiunea exercitată asupra armatelor sovietice a putut fi organizată abia în 1944, iar asta l-a înfuriat pe Stalin. Atunci când a avut loc, invadarea de către anglo-americani a nordului Franţei în iunie 1944 a fost cea mai amplă expediţie din istorie cu trupe transportate pe apă. Mussolini fusese între timp răsturnat de la putere de italieni şi Italia fusese deja invadată din sud; acum Germania lupta pe trei fronturi. Curând după debarcarea din Normandia, sovieticii au pătruns în Polonia. Chiar dacă avansau mai repede decât aliaţii lor, au ajuns la Berlin abia în aprilie. În vest, forţele Aliaţilor avansaseră din Italia spre Europa Centrală şi din

Țările de Jos în nordul Germaniei. Aproape întâmplător, oraşele germane au suferit distrugeri teribile în urma unei mari ofensive aeriene care, până în ultimele câteva luni ale războiului, nu a avut niciun efect strategic decisiv. Pe 30 aprilie, când cel care aprinsese flacăra acestei conflagrații s-a sinucis într-un buncăr dintre rămăşițele Berlinului, Europa istorică era, şi în sens propriu, şi în sens figurat, o ruină.

Războiul din Orient a durat ceva mai mult. La începutul lui august 1945 guvernul japonez ştia că avea să fie învins. Multe dintre fostele cuceriri ale Japoniei fuseseră recuperate, oraşele sale erau devastate de bombardamentele americanilor, iar puterea sa maritimă, pe care se bazau comunicațiile sale şi siguranța în fața invaziilor, era distrusă. În acest moment două arme nucleare cu o putere de distrugere nemaivăzută până atunci au fost folosite de americani cu un efect teribil asupra a două oraşe japoneze. Între cele două explozii, sovieticii au declarat război Japoniei. Pe 2 septembrie guvernul japonez a abandonat planul unei ultime rezistențe sinucigaşe şi a semnat capitularea. Al Doilea Război Mondial se încheiase.

În perioada imediat următoare a fost dificil să se măsoare dimensiunile colosale a ceea ce se petrecuse. Un singur lucru era fără îndoială pozitiv şi a fost vizibil imediat: răsturnarea regimului nazist. Pe măsură ce armatele aliate au avansat spre Europa, cele mai negre orori ale unui sistem de teroare şi tortură au fost dezvăluite când au fost deschise uriaşele lagăre de muncă silnică şi s-a dat în vileag ceea ce se petrecuse în ele. A devenit brusc evident că Winston Churchill nu rostise decât purul adevăr atunci când le spusese concetățenilor săi: „Dacă dăm greş, atunci întreaga lume, inclusiv Statele Unite, inclusiv tot ceea ce ştim şi iubim, se va cufunda în prăpastia unui nou Ev Întunecat, mai sinistru şi, poate, mai lung din cauza luminilor unei ştiințe pervertite”.

Realitatea acestei amenințări a devenit vizibilă prima dată la Belsen şi Buchenwald. Distincțiile între gradele de atrocitate cu care au fost tratați prizonierii politici, sclavii din alte țări sau unii prizonieri de război nu au niciun sens. Dar lumea a fost şocată cel mai mult atunci când şi-a dat seama, tardiv, de încercarea sistematică de a extermina evreimea europeană, aşa-numita „soluție finală” căutată de germani, o încercare ce a fost dusă suficient de departe pentru a schimba harta demografică: evreii polonezi au fost eliminați aproape în totalitate, iar evreii olandezi au avut şi ei de suferit îngrozitor. La nivel general, deşi poate că niciodată nu vor fi disponibile cifre exhaustive, au fost ucişi probabil între cinci şi şase milioane de evrei, fie în camerele de gazare şi crematoriile din lagărele de exterminare, fie împuşcați şi exterminați pe loc în Europa de Est şi de Sud-Est, fie prin extenuare şi înfometare.

Puțini oameni – şi nicio națiune – s-au implicat în război deoarece l-au considerat o luptă împotriva unei astfel de ticăloşii. Nu poate exista însă nicio

îndoială că mulți dintre ei au fost îmbărbătați pe parcurs de sentimentul că acest conflict avea şi o dimensiune morală. La aceasta a contribuit propaganda. Chiar şi atunci când Marea Britanie era singura națiune din Europa care stătea încă în picioare şi se lupta pentru supraviețuire, o societate democratică se străduise să vadă în această bătălie țeluri pozitive care mergeau dincolo de supraviețuire şi de distrugerea nazismului. Aspirațiile la o nouă lume a cooperării între marile puteri şi a reconstrucției sociale şi economice au fost întruchipate de Carta Atlanticului şi de Națiunile Unite. Ele au fost încurajate de o bunăvoință sentimentală față de aliați şi de o estompare tragică a conflictelor de interese şi de idealuri sociale care aveau să reapară rapid. O mare parte a retoricii din timpul războiului a ricoşat cu efecte negative odată cu instalarea păcii; după ce armele au amuțit, înfățişarea lumii a provocat deziluzii. Însă, în ciuda tuturor acestor lucruri, războiul din Europa dintre 1939 şi 1945 rămâne o luptă morală într-un sens în care, poate, nu a mai fost niciun alt război între marile puteri. Este important să ne amintim acest lucru. Se vorbeşte prea mult despre consecințele regretabile ale victoriei Aliaților şi se uită mult prea repede faptul că a zdrobit cea mai gravă provocare la adresa civilizației liberale care a apărut vreodată.

Unii vizionari au identificat aici o ironie profundă. În multe privințe, Germania fusese una dintre cele mai progresiste țări din Europa, întruchiparea multor aspecte care reprezentau tot ce avea civilizația sa mai bun. Faptul că Germania a căzut pradă unei nebunii colective la o asemenea scară sugera că ceva fusese putred chiar la rădăcina acestei civilizații. Crimele nazismului nu au fost comise într-un acces de euforie barbară provocată de cuceriri, ci într-un mod sistematic, ştiințific, controlat, birocratic (deşi adesea ineficient), care nu avea nimic irațional cu excepția scopului îngrozitor pe care îl urmărea. În această privință războiul asiatic a fost diferit într-un sens important. Imperialismul japonez a înlocuit vechile imperialisme europene pentru o vreme, dar multe dintre popoarele supuse nu au regretat prea mult schimbarea. Propaganda din timpul războiului a încercat să lanseze ideea de Japonie „fascistă”, dar aceasta era o distorsiune a caracterului unei societăți atât de tradiționale. O victorie a japonezilor nu ar fi avut nicio consecință atât de îngrozitoare precum cele cu care s-au confruntat națiunile europene sub stăpânire germană.

Al doilea rezultat evident al războiului au fost distrugerile fără precedent pe care le-a provocat. Acestea erau vizibile mai ales în oraşele devastate din Germania şi Japonia, unde bombardamentele aeriene masive, una dintre inovațiile majore ale celui de-al Doilea Război Mondial, au distrus mult mai multe vieți şi clădiri decât bombardarea unor oraşe spaniole în timpul Războiului Civil din Spania. Totuşi, chiar şi aceste prime încercări au fost suficiente pentru a-i convinge pe mulți observatori că doar bombardamentele puteau îngenunchea o țară. De fapt, deşi adesea au fost neprețuite în combinație cu alte forme de luptă,

ampla ofensivă bazată pe bombardamente strategice împotriva Germaniei, intensificate de Forțele Aeriene Regale britanice după începuturile timide din 1940 şi suplimentate constant de Forțele Aeriene ale Statelor Unite începând din 1942, până când forțele lor combinate puteau bombarda continuu o țintă zi şi noapte, nu a realizat mare lucru până în ultimele câteva luni ale războiului. Şi nici năprasnica distrugere a oraşelor din Japonia nu a fost la fel de importantă din punct de vedere strategic ca eliminarea puterii sale maritime.

Nu fuseseră distruse doar oraşe. Viața economică şi comunicațiile din Europa Centrală fuseseră şi ele grav afectate. În 1945, milioane de refugiați încercau să ajungă acasă. Exista un mare pericol de foamete şi epidemii din cauza dificultății de a livra alimente. Problemele imense ale anului 1918 afectau din nou Europa – de data aceasta națiuni demoralizate de înfrângere şi ocupație; doar țările neutre şi Marea Britanie scăpaseră de aceste calamități. Foarte multe arme rămăseseră pe mâna unor indivizi, iar unii se temeau de o revoluție. Aceste condiții existau şi în Asia, dar aici distrugerile fizice au fost mai puțin severe şi perspectivele de recuperare erau mai bune.

De asemenea, în Europa impactul politic revoluționar al războiului a fost evident. Structura de putere, care fusese o realitate până în 1914 şi a fost prelungită în mod iluzoriu între cele două războaie mondiale, a fost condamnată în 1941. Două mari puteri marginale dominau Europa din punct de vedere politic şi erau instalate din punct de vedere militar în inima sa. Acest lucru a fost evident la o conferință a conducătorilor puterilor aliate care a avut loc la Ialta în februarie 1945, când Roosevelt s-a înțeles în secret cu Stalin în ce condiții URSS avea să intre în război împotriva Japoniei. Ialta a asigurat, de asemenea, o bază pentru un acord între cele trei mari puteri care avea să fie cel mai apropiat de un acord de pace formal pentru Europa timp de decenii. Rezultatul său final a fost că fosta Europă Centrală avea să dispară. Europa avea să fie împărțită în două jumătăți, de est şi de vest. Încă o dată, o linie de demarcație Trieste – Marea Baltică a devenit realitate, dar acum aveau să se adauge noi diferențe. La sfârşitul anului 1945, spre est era o Europă formată din state care, cu excepția Greciei, aveau guverne comuniste sau în care comuniştii împărțeau puterea cu alții. Armata sovietică, ce le invadase, se dovedise a fi un instrument mult mai eficient în propagarea comunismului internațional decât fusese vreodată revoluția. Republicile baltice de dinainte de război nu au mai ieşit din statul sovietic, bineînțeles, iar Uniunea Sovietică a absorbit acum şi părți din Polonia şi România antebelice.

Germania, centrul vechii structuri de putere europene, încetase practic să mai existe. Se încheia o etapă a istoriei Europei pe care o dominase, iar creația lui Bismarck a fost împărțită în zone de ocupație ale ruşilor, americanilor, britanicilor şi francezilor. Celelalte unități politice majore ale Europei Occidentale se refăcuseră după ocupație şi înfrângere, dar erau slabe; Italia, care schimbase

tabăra după răsturnarea lui Mussolini, avea, ca şi Franța, un Partid Comunist mult mai puternic şi mai mare care – lucru ce nu putea fi uitat – era încă dedicat înlăturării revoluționare a capitalismului. Doar Marea Britanie şi-a păstrat statutul din 1939 în ochii lumii; acesta a fost chiar îmbunătățit pentru scurt timp de poziția sa din 1940 şi 1941 şi a rămas o vreme egalul recunoscut al Uniunii Sovietice şi al Statelor Unite. (La nivel formal, acest lucru era valabil şi în cazul Franței şi al Chinei, dar lor li se acorda mai puțină atenție.) Totuşi, zilele de glorie ale Marii Britanii apuseseră. Printr-un efort uriaş de mobilizare a resurselor şi a vieții sale sociale într-o măsură fără egal în afara Uniunii Sovietice staliniste, țara fusese capabilă să-şi mențină poziția. Dar ieşise dintr-un impas strategic doar grație faptului că germanii au atacat URSS şi rămăsese pe linia de plutire numai datorită Legii americane de împrumut şi închiriere. Iar acest ajutor nu fusese gratuit: americanii au insistat ca activele britanice de peste mări să fie vândute pentru a plăti costurile înainte de a primi ajutor. Mai mult, zona lirei sterline a fost dislocată. Capitalul american avea să pătrundă acum pe scară largă în fostele dominioane. Aceste țări trăseseră învățăminte atât din noua lor putere pe timp de război, cât şi, în mod paradoxal, din slăbiciunea lor în măsura în care se bazaseră pe metropolă pentru apărare. Începând din 1945, ele au acționat cu o independență din ce în ce mai deplină şi mai oficială.

A fost nevoie doar de câțiva ani pentru ca această schimbare uriaşă a poziției celor mai mari dintre fostele puteri imperiale să devină evidentă. În mod simbolic, în 1944, când Marea Britanie a făcut ultimul efort militar semnificativ în Europa, expediția a fost comandată de un general american. Deşi forțele britanice din Europa s-au ridicat apoi, pentru câteva luni, la nivelul americanilor, ele au fost depăşite numeric până la sfârşitul războiului. Şi în Asia, deşi britanicii au recucerit Birmania, înfrângerea Japoniei a fost opera puterii navale şi aeriene americane. Cu toate eforturile lui Churchill, Roosevelt negocia la sfârşitul războiului peste capul său cu Stalin, propunând, *inter alia*, dezmembrarea Imperiului Britanic. Marea Britanie, în ciuda faptului că a fost singura care a rezistat în 1940 şi a prestigiului moral rezultat, nu fusese ferită de impactul nimicitor al războiului asupra structurii politice a Europei. Ba chiar a fost, în unele privințe, puterea care, împreună cu Germania, a ilustrat cel mai bine acest lucru.

Astfel s-a receptat în Europa pierderea supremației europene, evidentă şi la periferia acesteia. În ultima încercare – încununată de un succes de scurtă durată – a unui guvern britanic de a se împotrivi politicii americane, forțele britanice au ocupat teritorii olandeze şi franceze din Asia tocmai la timp pentru a le returna foştilor lor stăpâni şi a împiedica preluarea puterii de către regimuri anticoloniale. Dar lupta cu rebelii a început aproape imediat şi era clar că puterile imperiale aveau în față un viitor dificil. Războiul adusese revoluția şi în imperii. În mod

subtil şi brusc, caleidoscopul autorității se modificase şi continua să se modifice pe măsură ce războiul se apropia de sfârşit. Anul 1945 nu este, prin urmare, un moment indicat să facem o pauză; realitatea era încă mascată cumva de aparențe. Mulți europeni abia urmau să descopere, în mod dureros, că epoca europeană a imperiului se încheiase.

6
Decolonizarea şi Războiul Rece

După Primul Război Mondial mai fusese posibil să cazi pradă iluziei că vechea ordine ar putea fi restaurată. În 1945, nimeni dintre cei cu autoritate nu mai avea cum să creadă aşa ceva. Aceasta a fost o deosebire benefică între circumstanţele celor două mari încercări ale acestui secol de a pune din nou ordine în viaţa internaţională. Niciuna, bineînţeles, nu putea porni de la zero. Evenimentele închiseseră multe drumuri şi se luaseră deja decizii cruciale, unele prin acord, altele nu, cu privire la ceea ce ar fi trebuit să urmeze victoriei. Una dintre cele mai importante decizii în al Doilea Război Mondial fusese că, din nou, trebuia înfiinţată o organizaţie internaţională pentru menţinerea păcii internaţionale. Faptul că marile puteri vedeau diferit o astfel de organizaţie, americanii ca pe un început de reglementare prin lege a vieţii internaţionale şi sovieticii ca pe un mijloc de a menţine Marea Alianţă, nu le-a împiedicat să continue. Astfel, a fost fondată Organizaţia Naţiunilor Unite (ONU) la San Francisco în 1945.

Firește, se analizase cu atenţie eşecul Ligii Naţiunilor, care nu se ridicase la nivelul aşteptărilor. Unul dintre defectele sale a fost evitat în 1945: Statele Unite şi URSS au făcut parte încă de la început din noua organizaţie. În afara acestui aspect, structura de bază a Naţiunilor Unite semăna în linii mari cu cea a Ligii. Cele două organe esenţiale ale sale erau un Consiliu redus şi o Adunare amplă. Adunarea Generală avea să fie alcătuită din reprezentanţii tuturor ţărilor membre. Consiliul de Securitate cuprindea la început 11 membri, dintre care cinci permanenţi; aceştia erau reprezentanţii Statelor Unite, Uniunii Sovietice, Marii Britanii, Franţei (la insistenţele lui Churchill) şi Chinei (la insistenţele lui Roosevelt). Consiliului de Securitate i s-a conferit o putere mai mare decât fostului Consiliu al Ligii şi aceasta a fost în mare măsură opera sovieticilor. Ei credeau că exista o mare probabilitate să fie depăşiţi ca număr de voturi în Adunarea Generală – unde, la început, erau reprezentate 51 de naţiuni – deoarece Statele Unite se puteau baza nu doar pe voturile aliaţilor lor, ci şi pe ale sateliţilor lor din America Latină. Firește, nu tuturor puterilor mai mici le-a convenit asta. Le îngrijora un organism în care în orice moment se putea întâmpla ca oricare dintre ele să nu mai aibă loc, care urma să aibă ultimul cuvânt şi în care marile puteri aveau să fie preponderente. Cu toate acestea, structura dorită de marile puteri a fost adoptată, aşa cum, de altfel, trebuia procedat pentru ca o organizaţie să poată funcţiona.

Cealaltă problemă principală care a provocat dispute constituționale serioase a fost dreptul de veto acordat membrilor permanenți ai Consiliului de Securitate. Aceasta era o caracteristică necesară pentru ca marile puteri să accepte organizația, deși în cele din urmă dreptul de veto a fost oarecum restricționat, în sensul că un membru permanent nu putea împiedica investigarea și discutarea unor probleme care îl afectau în mod special decât dacă existau șanse ca acestea să conducă la acțiuni potrivnice intereselor sale.

În teorie, Consiliul de Securitate avea puteri foarte mari, dar, bineînțeles, utilizarea lor urma să reflecte realitatea politică. În primele decenii s-a dovedit că importanța Națiunilor Unite nu consta în puterea organizației de a acționa, ci mai mult în forumul pe care îl asigura pentru discuții. Pentru prima dată, unui public mondial conectat așa cum nu fusese niciodată prin intermediul radioului și al filmului – și, mai târziu, al televiziunii – trebuia să i se prezinte un caz adus în fața Adunării Generale legat de acțiunile întreprinse de niște state suverane. Era ceva cu totul nou. Națiunile Unite au conferit imediat o nouă dimensiune politicii internaționale; a durat mult mai mult până au fost asigurate instrumente eficiente pentru a face față problemelor sale. Uneori, noua publicitate a disputelor internaționale a generat un sentiment de sterilitate, pe măsură ce puncte de vedere tot mai înverșunate și mai neclintite erau fost prezentate în dezbateri care nu făceau pe nimeni să se răzgândească. Dar acționa o forță educațională. A fost important și faptul că s-a hotărât curând ca sediul permanent al Adunării Generale să fie la New York; aceasta însemna că americanii aveau să se concentreze asupra organizației mai mult decât ar fi făcut-o în alte condiții.

Cu toate acestea, prima Adunare Generală a Națiunilor Unite a avut loc la Londra, în 1946. S-au iscat imediat dezbateri aprinse; s-au făcut plângeri legate de prezența permanentă a soldaților ruși în Azerbaidjanul iranian, ocupat în timpul războiului, iar sovieticii au replicat prompt atacând Marea Britanie pentru că își menținea forțele militare în Grecia. În câteva zile a fost folosit prima dată dreptul de veto, de către delegația sovietică. Aveau să urmeze multe alte asemenea situații. Instrumentul pe care americanii și britanicii îl priviseră și continuau să-l folosească doar ca pe o măsură extraordinară pentru protejarea unor interese speciale a devenit un element familiar al tehnicii diplomatice sovietice. Deja în 1946 Națiunile Unite erau o arenă în care URSS se opunea unui bloc occidental aflat încă într-un stadiu incipient, pe care politicile sale aveau să-l consolideze mult.

Deși originile conflictului dintre Statele Unite și URSS sunt adesea considerate foarte vechi, în ultimii ani ai războiului guvernul britanic a avut tendința de a crede că americanii făceau mult prea multe concesii Uniunii Sovietice și erau prea prietenoși cu aceasta. Bineînțeles, a existat întotdeauna o divizare ideologică fundamentală; dacă sovieticii nu ar fi avut prejudecăți

puternice legate de rădăcinile comportamentului manifestat de societățile capitaliste, cu siguranță s-ar fi purtat altfel după 1945 cu aliatul lor din timpul războiului. Este adevărat, de asemenea, că unii americani nu încetaseră să se teamă de Uniunea Sovietică şi o considerau o amenințare revoluționară. Dar acest lucru nu însemna că aveau un cuvânt prea greu de spus în elaborarea politicii americane. În 1945, când s-a încheiat războiul, neîncrederea americanilor față de intențiile sovieticilor era mult mai mică decât a ajuns ulterior. Din cele două state, cel mai suspicios şi mai temător era Uniunea Sovietică a lui Stalin.

În acest moment nu mai rămăseseră alte puteri cu adevărat mari. Războiul catalizase materializarea intuiției pe care o avusese Tocqueville cu un secol în urmă, că America şi Rusia aveau să domine lumea într-o zi. În ciuda tuturor ficțiunilor legale exprimate în structura Consiliului de Securitate, resursele Marii Britanii erau puternic solicitate, Franța abia scăpase de povara ocupației şi era afectată de diviziuni interne (un partid comunist de mari dimensiuni îi amenința stabilitatea), în timp ce Italia descoperise noi motive de ceartă. Germania era în ruine şi sub ocupație. Japonia era sub ocupație şi lipsită de putere din punct de vedere militar, în timp ce China nu fusese niciodată o mare putere în vremurile moderne. Americanii şi sovieticii, prin urmare, se bucurau de o imensă superioritate față de toți ceilalți posibili rivali. Erau, de asemenea, singurii învingători adevărați, în sensul că doar aceste state avuseseră cu adevărat de câştigat de pe urma războiului. Toate celelalte țări victorioase îşi câştigaseră, cel mult, supraviețuirea sau reînvierea. Pentru Statele Unite şi URSS, războiul a adus noi imperii.

Deşi imperiul Uniunii Sovietice fusese câştigat cu costuri enorme, avea acum o putere mult mai mare decât avusese pe vremea țarilor. Armatele sovietice dominau un vast glacis european, din care mare parte erau teritorii sovietice suverane; restul era organizat în state care erau, în 1948, sateliți din toate punctele de vedere, iar unul dintre acestea era Germania de Est, o entitate industrială majoră. Dincolo de glacis se aflau Iugoslavia şi Albania, singurele state comuniste care s-au ridicat după război fără ajutorul ocupației sovietice; în 1945, amândouă păreau aliați siguri ai Moscovei. Această poziție avantajoasă a sovieticilor fusese câştigată prin luptele Armatei Roşii, dar datora mult şi deciziilor luate de guvernele occidentale şi de comandantul lor şef din Europa în ultimele etape ale războiului, când acesta rezistase presiunilor de a ajunge la Praga şi Berlin înaintea sovieticilor. Predominanța strategică ulterioară a sovieticilor în Europa Centrală a fost cu atât mai importantă cu cât vechile bariere tradiționale din 1914 în calea puterii ruse – Imperiul Habsburgic şi o Germanie unită – nu mai existau. Nu era de aşteptat ca o Mare Britanie epuizată şi o Franță care îşi revenea lent să reziste armatei sovietice şi nu exista pe continent nicio altă contragreutate imaginabilă dacă americanii plecau acasă.

În 1945, trupe sovietice se aflau şi la frontierele Turciei şi Greciei – unde era pe cale de a se produce o revoltă comunistă – şi ocupau nordul Iranului. În Asia de Est controlau o mare parte din Xinjiang, Mongolia, nordul Coreei şi baza navală de la Port Arthur, ocupând şi restul Manciuriei, deşi singurele teritorii pe care le-au cucerit practic de la Japonia au fost partea de sud a insulei Sahalin şi arhipelagul Kurile. Restul câştigurilor lor teritoriale au fost în detrimentul Chinei. Totuşi, la sfârşitul războiului în China era deja vizibil un Partid Comunist învigorat, pe al cărui sprijin Moscova se putea baza în manevrele sale diplomatice cu privire la guvernul Gomindanului. Poate că Stalin nu a crezut într-o victorie categorică a comuniştilor chinezi – China era prea înapoiată pentru comunism, credea el –, dar ştia că poate avea o influență directă asupra politicii chineze prin intermediul lor. La rândul lor, comuniştii chinezi nu puteau spera la ajutor moral şi material din partea altcuiva în afară de sovietici. Se părea astfel că şi în Asia influența sovietică era în creştere. Nu exista niciun motiv să se creadă că conducerea sovietică uitase ambițiile vechii Rusii de a deveni o putere pacifică.

Noua putere mondială a Statelor Unite s-a bazat mult mai puțin pe ocuparea unor teritorii decât cea a Uniunii Sovietice. Şi americanii aveau, la sfârşitul războiului, o garnizoană în inima Europei, dar în 1945 alegătorii americani au cerut ca aceasta să se întoarcă acasă cât mai repede posibil. Bazele navale şi aeriene americane din jurul teritoriului eurasiatic erau însă cu totul altă problemă. Deşi Uniunea Sovietică era acum o putere asiatică mai mare ca niciodată, eliminarea puterii navale japoneze, achiziția unor aerodromuri pe insule şi schimbările tehnologice care au permis constituirea unor convoaie uriaşe de nave transformaseră Oceanul Pacific într-un lac american. Mai presus de toate, distrugerea oraşelor Hiroshima şi Nagasaki demonstrase puterea noii arme pe care doar Statele Unite o dețineau (fie şi în cantități reduse), bomba atomică.

Dar rădăcinile cele mai adânci ale imperiului american se aflau în puterea sa economică. Alături de Armata Roşie, puterea industrială copleşitoare a Statelor Unite fusese decisivă în victoria Aliaților, echipând nu doar armatele sale uriaşe, ci şi multe dintre armatele aliaților săi. Mai mult, în comparație cu aceştia, victoria îi costase puțin. Pierderile lor de vieți omeneşti erau mai puține; chiar şi cele ale Regatului Unit erau mai grele, iar cele ale Uniunii Sovietice fuseseră colosale. Baza Statelor Unite fusese aproape imună la atacul duşmanilor şi nu a înregistrat daune; capitalul său fix era intact, resursele sale erau mai mari ca niciodată. Nivelul de trai al cetățenilor chiar a crescut în timpul războiului; programul de înarmare a pus capăt depresiunii care nu fusese controlată de politica New Deal a lui Roosevelt. America era un mare creditor, cu capital de investit peste hotare, într-o lume în care nimeni altcineva nu îl putea asigura. În fine, vechii săi rivali comerciali şi politici se clătinau sub povara problemelor puse de redresarea economică. Economiile lor erau prinse în siajul Americii din

cauza lipsei de resurse. Rezultatul a fost o creştere la nivel mondial a puterii americane indirecte, începuturile sale fiind vizibile chiar înainte de încheierea războiului.

Ceva din viitorul trasat de marea polarizare a puterii se putea discerne vag şi înainte ca luptele să se termine în Europa. Era evident, de exemplu, că sovieticilor nu li se va permite să ia parte la ocuparea Italiei sau la dezmembrarea imperiului său colonial şi că britanicii şi americanii nu puteau spera la alt acord referitor la Polonia decât cel dorit de Stalin. Totuşi (în ciuda realizărilor din emisfera lor), americanilor nu le plăceau sferele explicite de influenţă; sovieticii erau mai nerăbdători să le folosească drept punct de plecare. Nu este nevoie să căutăm în astfel de divergenţe premise care au devenit ceva obişnuit la câţiva ani după război, când s-a presupus că conflictul dintre cele două puteri a fost urmărit încă de la bun început de una sau alta din ele.

Aparenţele pot fi înşelătoare. În ciuda puterii deţinute de Statele Unite în 1945, nu exista suficientă voinţă politică de a o folosi; principala preocupare a forţelor militare americane după victorie a fost demobilizarea cât mai rapidă. Acordurile de împrumut cu aliaţii lor fuseseră deja anulate înainte de capitularea Japoniei. Astfel s-a diminuat şi mai mult influenţa internaţională indirectă a Americii; aceasta chiar i-a slăbit pe unii dintre prietenii de care urma să aibă nevoie curând şi care se confruntau acum cu grave probleme de redresare. Ei nu puteau asigura un nou sistem de securitate care să înlocuiască puterea americană. Nici utilizarea bombelor atomice nu era o soluţie decât în caz extrem; erau prea puternice.

Nu putem şti cu siguranţă ce s-a petrecut în interiorul Uniunii Sovietice. Populaţia sa avusese în mod evident de suferit din cauza războiului, poate chiar mai mult decât germanii. Există doar cifre estimative, dar probabil că au murit peste 20 de milioane de cetăţeni sovietici. Este posibil ca Stalin să fi fost mai puţin conştient de puterea sovietică decât de slăbiciunea sovietică la sfârşitul războiului. Este adevărat, metodele sale de guvernare l-au scutit de necesitatea cu care s-au confruntat ţările occidentale de a demobiliza forţele terestre extrem de numeroase care i-au asigurat instantaneu supremaţia în Europa. Dar URSS nu deţinea bomba atomică şi nici o forţă strategică de bombardament semnificativă, iar decizia lui Stalin de a fabrica arme nucleare a exercitat presiuni şi mai mari asupra economiei sovietice într-o perioadă în care era nevoie disperată de reconstrucţie economică. Anii imediat următori războiului aveau să se dovedească a fi la fel de negri ca şi cei ai cursei industrializării din deceniul patru. Totuşi, în septembrie 1949 a avut loc o explozie atomică. În luna martie a anului următor s-a anunţat în mod oficial că URSS deţine arma atomică. Între timp se schimbaseră multe.

Treptat, relațiile dintre cele două puteri majore s-au deteriorat grav. Acesta era în mare măsură rezultatul a ceea ce s-a întâmplat în Europa, zona care avea cea mai mare nevoie de o reconstrucție ingenioasă şi coordonată în 1945. Distrugerile provocate aici de război nu au fost niciodată calculate precis. Lăsându-i deoparte pe sovietici, muriseră aproximativ 14,25 milioane de europeni. În țările cele mai afectate, supraviețuitorii trăiau în mijlocul ruinelor. Potrivit unei estimări, aproximativ 7,5 milioane de locuințe au fost distruse în Germania şi URSS. Au fost spulberate fabrici şi căi de comunicație. Nu mai rămăsese nimic cu care să se plătească importurile de care avea nevoie Europa şi monedele naționale s-au prăbuşit; forțele de ocupație ale Aliaților au descoperit că țigările şi carnea de vită erau monede de schimb mai bune decât banii. Societatea civilizată cedase nu doar în fața ororilor războiului nazist, ci şi din cauză că ocupația transformase minciuna, înşelătoria, şarlatania şi furtul în acte de virtute; ele nu erau doar necesare pentru supraviețuire, ci puteau fi glorificate ca acte de „rezistență”. Luptele împotriva forțelor de ocupație germane dăduseră naştere la noi diviziuni; pe măsură ce țările au fost eliberate de armatele Aliaților care avansau, au intrat în joc plutoanele de execuție şi s-au reglat conturi vechi. S-a afirmat că în Franța au murit mai mulți oameni în „purificarea” eliberării decât în timpul Marii Terori din 1793.

În special structura economică a Europei se dezintegrase mai accentuat decât în 1918. Motorul unei mari părți a vieții economice europene fusese în trecut Germania industrială. Dar, deşi existau căile de comunicație şi capacitatea de producție necesare pentru a reporni maşinăria, Aliații au fost la început hotărâți să mențină scăzută producția industrială germană pentru a împiedica redresarea țării. Mai mult, Germania era divizată. Încă de la început, sovieticii confiscaseră echipamente ca „despăgubiri” pentru a-şi repara – atât cât se putea – teritoriile devastate; germanii distruseseră 39.000 de mile de cale ferată doar în timpul retragerii lor din Rusia. Uniunea Sovietică este posibil să fi pierdut un sfert din echipamente.

O divizare politică între Europa de Est şi cea de Vest începea să devină evidentă încă înainte de sfârşitul războiului. Britanicii în special erau alarmați de ceea ce se întâmpla în Polonia. Situația părea să sugereze că Uniunea Sovietică nu avea să tolereze în Europa de Est decât guvernele care erau supuse. Aceasta era departe de ceea ce gândiseră americanii ca libertate a est-europenilor de a-şi alege propriii conducători, dar până la sfârşitul războiului nici guvernul, nici populația Statelor Unite nu şi-au făcut prea multe griji şi nu s-au îndoit prea mult că vor ajunge la un acord rezonabil cu sovieticii. Vorbind în general, Roosevelt era sigur că America se putea înțelege cu Uniunea Sovietică; aveau un numitor comun în rezistența împotriva reînvierii puterii germane şi în subminarea vechilor imperii coloniale. Dar, deoarece Roosevelt a murit în aprilie 1945, este dificil de spus

cum ar fi acționat atunci când consolidarea de către Stalin a puterii sovietice în Europa de Est a fost accelerată, la câteva luni după încheierea războiului din Europa.

Vicepreşedintele Harry S. Truman (un politician cu totul nepregătit pentru o guvernare inteligentă atunci când a trebuit să-i succeadă lui Roosevelt) şi consilierii săi au ajuns să modifice politica americană în mare măsură ca rezultat al experienței lor din Polonia şi Germania. Sovieticii respectau cu strictețe acordul de a admite forțele armate britanice şi americane (şi, ulterior, franceze) în Berlin şi de a împărți administrarea oraşului pe care îl cuceriseră. Există toate indiciile că doreau ca Germania să fie guvernată ca o unitate (aşa cum îşi imaginaseră învingătorii de la Potsdam în iulie 1945) deoarece această situație le-ar fi conferit un avantaj în controlarea Ruhrului, o potențială trezorerie a despăgubirilor de război.

Cu toate acestea, economia germană a creat curând fricțiuni între Vest şi Est. Eforturile sovieticilor de a controla zona lor de ocupație au dus la separarea ei practică tot mai accentuată de zonele celorlalte trei puteri de ocupație. Probabil că scopul inițial a fost să se asigure o bază solidă şi fezabilă (cu alte cuvinte, comunistă) pentru o Germanie unită, dar a contribuit în cele din urmă la o soluție a problemei germane la care nu se gândise nimeni: împărțirea. Mai întâi, zonele occidentale de ocupație au fost integrate, din motive economice, fără zona de răsărit. Între timp, politica de ocupație sovietică a provocat o neîncredere tot mai mare. Consolidarea comunismului în Germania de Est părea să reproducă un tipar generalizat. În 1945 existau majorități comuniste doar în Bulgaria şi Iugoslavia, iar în celelalte țări est-europene comuniştii doar împărțeau puterea în cadrul unor guverne de coaliție. Totuşi, se părea că aceste guverne nu puteau, în realitate, decât să se comporte ca nişte marionete ale sovieticilor. În Europa de Est se contura deja un fel de bloc în 1946.

Stalin se temea, evident, de orice reunificare a Germaniei care putea duce la un control al occidentalilor; deşi pretindea că se apără împotriva unui viitor revanşism german, adevărata sa preocupare era legată de puterea americanilor în acel moment. Pe măsură ce sovieticilor le-a devenit clar că perioada postbelică nu avea să fie una de rivalitate între principalele puteri occidentale, Statele Unite şi Marea Britanie (aşa cum prezisese Stalin), Moscova a încercat să evite o ciocnire directă cu Statele Unite, acum de departe cea mai puternică țară din lume. Pentru a nu se crea o coaliție mondială împotriva Uniunii Sovietice, politica sovieticilor manifesta acum mai multă flexibilitate în domeniile de interes mai redus pentru Moscova. În timp ce organiza cu febrilitate Germania de Est de pe partea sovietică a unei linii care se contura treptat de-a lungul Europei, în China încă sprijinea oficial Gomindanul. În Iran, în schimb, exista o reticență evidentă de a retrage forțele armate sovietice, aşa cum fusese convenit. Chiar şi atunci când, în

cele din urmă, au plecat, au lăsat în urmă o republică comunistă satelit în Azerbaidjan – ce avea să fie obliterată ulterior de iranieni, cărora, în 1947, americanii le acordau sprijin militar. În Consiliul de Securitate, dreptul de veto al sovieticilor era din ce în ce mai des folosit pentru a-şi enerva foştii aliaţi şi era clar că partidele comuniste din Europa Occidentală erau manipulate în interesele sovieticilor. Totuşi, calculele lui Stalin rămân neclare; poate că era în aşteptare, sperând sau chiar bazându-se pe un colaps economic în lumea capitalistă.

Existase şi încă exista multă bunăvoinţă faţă de URSS în rândul foştilor săi aliaţi. În 1946, când Winston Churchill a atras atenţia asupra unei divizări din ce în ce mai mari a Europei de către o „cortină de fier", nu vorbea în niciun caz în numele concetăţenilor săi şi nici al publicului său american; unii l-au condamnat. Totuşi, deşi guvernul laburist britanic ales în 1945 a sperat la început că „stânga poate vorbi stângii", a devenit curând mai sceptic. Politica britanică şi cea americană au început să conveargă în 1946, pe măsură ce devenea clar că intervenţia britanicilor în Grecia făcuse, de fapt, posibile alegerile libere şi pe măsură ce oficialii americani au câştigat mai multă experienţă cu privire la tendinţa politicii sovietice. Nici preşedintele Truman nu avea idei preconcepute pro-URSS de care să se lepede. În plus, britanicii erau acum în mod evident pe punctul de a părăsi India; acest lucru a contat pentru opinia oficială americană.

În februarie 1947 Truman a primit o informare din partea guvernului britanic care, poate mai mult ca oricare alta, recunoştea în sfârşit că Marea Britanie nu mai era o putere mondială. Economia britanică fusese grav afectată de eforturile uriaşe făcute în timpul războiului; era nevoie urgent de investiţii în ţară. Primele etape ale decolonizării au fost, de asemenea, costisitoare. Un rezultat a fost că în 1947 balanţa de plăţi britanică nu mai putea fi păstrată decât dacă erau retrase forţele armate din Grecia.

Preşedintele Truman a hotărât imediat că Statele Unite trebuie să umple golul. A fost o decizie extraordinară. Urma să se acorde ajutor financiar Greciei şi Turciei, pentru a permite guvernelor lor să supravieţuiască presiunii exercitate de URSS. A atras atenţia în mod deliberat asupra implicaţiilor; era în joc mult mai mult decât ajutorul acordat celor două ţări. Deşi doar Turcia şi Grecia aveau să primească ajutor, el a oferit în mod deliberat „popoarelor libere" ale lumii leadership american pentru a rezista, cu sprijin american, „încercării de subjugare de către minorităţi înarmate sau presiuni externe". Faptul că nici populaţia Greciei, nici cea a Turciei nu erau deosebit de „libere" sub propriile regimuri este mai puţin important decât implicaţiile colosale pe care le-a avut această decizie pentru viitoarea politică externă americană. În loc să se retragă din Europa, Washingtonul era acum hotărât să rămână pentru a limita puterea sovietică. Aceasta a fost poate cea mai importantă decizie din istoria diplomaţiei americane. Ea a fost provocată de comportamentul sovieticilor şi de temerile din ce în ce mai

mari pe care politica lui Stalin le provocase în ultimele 18 luni, precum şi de slăbiciunea britanicilor. În cele din urmă, avea să ducă la evaluări nerealiste ale limitelor efective ale puterii americane şi, după cum aveau să susțină unii critici, la un nou imperialism american, pe măsură ce politica a fost extinsă şi în afara Europei, dar acest lucru nu putea fi observat la acel moment.

Câteva luni mai târziu, „Doctrina Truman" a fost completată de alt pas, mai prevăzător, o ofertă de ajutorare economică a statelor europene, care aveau să se reunească pentru a planifica împreună refacerea economiei lor. Acesta era Planul Marshall, numit astfel după secretarul Departamentului de Stat american care l-a prezentat. Scopul său era o formă nemilitară, neagresivă de limitare a comunismului. A luat prin surprindere pe toată lumea. Ministrul de Externe britanic, Ernest Bevin, a fost primul om de stat european care şi-a dat seama de implicațiile sale. Împreună cu francezii, a făcut presiuni ca oferta să fie acceptată de Europa Occidentală. Oferta a fost făcută, bineînțeles, tuturor națiunilor europene. Dar sovieticii nu au vrut şi nu le-au permis nici sateliților lor să participe. În schimb, au atacat cu înverşunare planul. Atunci când guvernul ei de coaliție a refuzat să accepte oferta, a fost evident că Cehoslovacia, singura din Europa de Est care nu avea un guvern în totalitate comunist şi care nu era considerată un satelit al ruşilor, regreta că este nevoită să se alinieze cu sovieticii. Ideea că Cehoslovacia era independentă a fost spulberată de o lovitură de stat a Partidului Comunist, care a înlocuit guvernul în februarie 1948. Un alt semn al intransigenței sovieticilor era un instrument de propagandă antebelic, Cominternul, reînviat sub forma Cominformului în septembrie 1947. A început imediat denunțarea a ceea ce a numit un „curs agresiv şi făţiş expansionist… menit să impună supremația mondială a imperialismului american". În fine, când Europa Occidentală a înființat o Organizație pentru Cooperare Economică Europeană pentru a se ocupa de Planul Marshall, sovieticii au reacționat organizând jumătatea lor de Europă în CAER, un Consiliu de Ajutor Economic Reciproc, un paravan pentru integrarea controlului economiilor din Est de către sovietici.

Începuse Războiul Rece (aşa cum a ajuns să fie numit). Prima etapă, scurtă, a istoriei postbelice se încheiase. Următoarea – o etapă şi a istoriei globale – avea să continue până la sfârşitul anilor 1980, deşi sub o formă şi într-o direcție mereu schimbătoare. În cadrul Războiului Rece două grupuri de state, unul condus de Statele Unite şi altul de Uniunea Sovietică, s-au străduit pe parcursul unei serii de crize să-şi asigure securitatea prin toate mijloacele, cu excepția războiului între principalii rivali. O mare parte a celor afirmate au luat forme ideologice. În unele țări din ceea ce a ajuns să fie blocul occidental, Războiul Rece a apărut, de asemenea, ca un război – sau aproape război – civil şi ca o dezbatere morală legată de valori precum libertatea, dreptatea socială şi individualismul. Parțial

acesta s-a purtat în teatre marginale, prin propagandă şi subversiune sau prin mişcări de gherilă sponsorizate de cele două mari state. Din fericire, acestea s-au oprit întotdeauna la timp înainte de a fi obligate să lupte cu arme nucleare, a căror putere din ce în ce mai mare făcea ca ideea unui rezultat pozitiv să fie tot mai nerealistă. Războiul Rece a fost şi o competiție economică prin puterea exemplului şi prin ofertele de ajutorare a unor sateliți şi a unor națiuni neutre. În mod inevitabil, pe parcurs, rigiditatea doctrinară s-a îmbinat cu un grad ridicat de oportunism. Probabil că un anumit grad de rivalitate era inevitabil, dar forma pe care a luat-o Războiul Rece l-a transformat într-un dezastru care a afectat aproape întreaga lume şi într-o sursă nelimitată de infracțiuni, corupție şi suferințe timp de aproape 50 de ani.

Privind retrospectiv, în ciuda brutalităților de limbaj pe care le-a generat, Războiul Rece pare acum oarecum similar luptelor complexe legate de religie din Europa secolelor XVI-XVII, când ideologia putea să provoace violență şi patimă şi chiar, uneori, să mobilizeze convingeri, dar nu a reuşit niciodată să se adapteze în întregime la complexitățile şi curentele opuse ale vremii. Mai presus de toate, nu le-a putut controla pe cele instaurate de interesul național sau etnic. Ca şi în cazul luptelor religioase din trecut, totuşi, au existat curând semne că, deşi unele certuri se puteau stinge şi dezastrul putea fi evitat, retorica şi mitologia lui puteau continua mult timp după ce încetau să mai reflecte realitatea.

Prima complicație importantă care a apărut în timpul Războiului Rece a fost emergența unui număr tot mai mare de state noi care nu manifestau niciun angajament ferm față de o tabără sau cealaltă. Multe națiuni noi au luat ființă în primii zece ani de după 1945 ca rezultat al decolonizării. În unele regiuni ale lumii acest lucru a condus la perturbări la fel de mari ca şi Războiul Rece în sine. Adunarea Generală a Națiunilor Unite a contat mai mult ca platformă pentru propaganda anticolonială decât pentru cea legată de Războiul Rece (deşi adesea se făcea confuzie între ele). Oricât de scurt fusese spectacolul imperiului european în contextul istoriei mondiale, sfârşitul său a fost un fenomen extrem de complicat. Fiecare colonie şi fiecare putere colonială reprezentau un caz aparte, în ciuda retoricii generalizate.

În unele locuri – mai ales în anumite părți ale Africii subsahariene – procesele de integrare şi modernizare nici măcar nu fuseseră lansate, iar colonialismul a lăsat în urmă puține lucruri pozitive pe care se putea construi. În altele – Africa de Nord franceză e un exemplu grăitor – populațiile de colonişti albi stabilite de mult nu puteau fi ignorate de guvernul colonial (şi, într-adevăr, Algeria nu era, din punct de vedere tehnic, o colonie, fiind guvernată ca *département* al Franței metropolitane). În schimb, în India prezența demografică britanică nu prea a contat în gestionarea proceselor de acordare a independenței.

Şi momentul în care au avut loc aceste procese a variat considerabil în cadrul distincției aproximative că stăpânirea europeană dispăruse în mare măsură din Asia până în 1954, în timp ce Africa a ieşit din colonialism abia în deceniul următor, portughezii ținând cu dinții de coloniile lor până în anii 1970. Dar Angola şi Mozambicul au fost excepții în sudul Africii şi în alte privințe; ca şi Algeria şi Indochina, de exemplu, erau zone de conflict înverşunat între statul colonial şi țărănimea indigenă, pe când în alte colonii africane a avut loc un transfer relativ paşnic al puterii către elitele succesoare (mai mult sau mai puțin numeroase şi pregătite pentru sarcina guvernării). În unele țări – India şi Indochina sunt exemple remarcabile, deşi diferite – existau o organizare şi sentimente naționaliste reale dinainte de plecarea conducătorilor imperiali (iar britanicii, spre deosebire de francezi, făcuseră concesii importante în această privință), pe când în mare parte a Africii naționalismul a fost mai mult creația şi consecința independenței decât o cauză a ei.

În ciuda circumstanțelor diferite, a existat totuşi un sens în care supuşii coloniali asiatici ai imperialismului fuseseră siguri de succesul lor final cu mult înainte de 1945. Această situație nu apăruse doar ca urmare a concesiilor făcute înainte de 1939, ci era într-o proporție covârşitoare rezultatul înfrângerii în război; Japonia dărâmase castelul din cărți de joc al imperialismului european în 1940 şi 1941. Nu era doar o problemă de înlăturare a puterii coloniale din anumite colonii. Capitularea a peste 60.000 de soldați britanici, indieni şi din dominioane la Singapore, în 1942, a marcat sfârşitul imperiului european din Asia. Pentru britanici, a fost mai gravă decât capitularea de la Yorktown şi, la fel ca aceea, a fost iremediabilă. Pe acest fundal nu prea a mai contat că uneori japonezii şi-au irosit avantajele purtându-se îngrozitor în noile teritorii cucerite. Nici măcar cele mai grave brutalități ale lor nu i-au înstrăinat pe noii lor supuşi şi şi-au găsit numeroşi colaboratori, printre care şi politicieni naționalişti. Armele paraşutate de Aliați pentru cei care credeau că le-ar putea rezista japonezilor nu au făcut decât să-i determine pe aceştia să le folosească mai degrabă pentru a se opune întoarcerii lor. Mai mult, în comparație cu frământările din Europa, provocate de bombardamente, muncă forțată, foamete, lupte şi boli, în multe sate asiatice şi în mare parte a zonei rurale viața şi-a urmat cursul aproape netulburată în timpul ocupației japoneze. În 1945 potențialul de schimbare în Asia era imens.

Imperialismul a fost sortit eşecului, de asemenea, întrucât cele două puteri mondiale dominante i se împotriveau, cel puțin când era vorba despre imperiile altor popoare. Din motive foarte diferite, Statele Unite şi URSS erau hotărâte să submineze colonialismul. Cu mult înainte de 1939, Moscova oferise refugiu şi sprijin celor care i se opuneau. Americanii înțeleseseră într-un sens foarte specific declararea de către Carta Atlanticului a dreptului națiunilor de a-şi alege propriile guverne şi la doar câteva luni după semnarea acesteia un subsecretar de stat

american a anunțat că „epoca imperialismului a luat sfârşit”. Reprezentanții sovieticilor şi ai Statelor Unite nu au avut nicio problemă în a subscrie împreună la afirmarea de către Carta Națiunilor Unite a țelului suprem al independenței pentru teritoriile coloniale. Totuşi, relațiile dintre marile puteri nu rămân neschimbate. Deşi acestea erau suficient de clar delimitate între Uniunea Sovietică şi Statele Unite în 1948 pentru a rămâne neschimbate timp de 40 de ani, forma diplomatică a Asiei de Est avea să fie totuşi pusă sub semnul întrebării mult mai mult timp, în parte din cauza apariției unor noi mari puteri şi în parte din pricina incertitudinilor create de dispariția stăpânirii imperiale.

Unii crezuseră întotdeauna că India avea să devină o putere asiatică dominantă după ce îşi dobândea autonomia. Înainte de 1939, când programul şi înlocuirea stăpânirii britanice erau discutate în termeni generali, mulți dintre englezii care susțineau independența Indiei sperau să păstreze noua Indie legată de Comunitatea britanică de Națiuni; acesta era numele dat oficial imperiului după Conferința imperială din 1926. Conferința formulase şi prima definiție oficială a „statutului de dominion”, ca asociere independentă cu Comunitatea Națiunilor, implicând loialitate față de coroană, cu un control independent complet al afacerilor interne şi externe. Mulți au crezut că era un țel imaginabil pentru India, deşi nu unul pe care un guvern britanic să-l considere un scop imediat până în 1940. Totuşi, deşi neuniform, s-au înregistrat unele progrese înainte şi acest lucru explică în parte absența în India a repulsiei şi a unor sentimente de ură față de străini atât de puternice precum în China.

Politicienii indieni erau profund dezamăgiți după Primul Război Mondial. În cea mai mare parte, susținuseră loial coroana; India adusese mari contribuții în soldați şi bani la efortul de război al imperiului şi Gandhi, care avea să fie considerat ulterior părintele națiunii indiene, se numărase printre cei care se implicaseră în speranța că şi răsplata va fi pe măsură. În 1917 guvernul britanic anunțase că încurajează o politică a progresului constant spre un guvern responsabil pentru India în cadrul imperiului – cu alte cuvinte, autonomie –, deşi era mai puțin decât începeau unii indieni să ceară. Reformele introduse în 1918 au fost, cu toate acestea, foarte dezamăgitoare, deşi i-au satisfăcut pe unii moderați, şi chiar şi succesul limitat pe care l-au avut s-a disipat curând. Economia a intrat în joc pe măsură ce condițiile schimburilor comerciale internaționale s-au înrăutățit. În anii 1920 guvernul indian sprijinea deja cererile indienilor de a pune capăt aranjamentelor comerciale şi financiare care favorizau Regatul Unit, iar curând insista ca guvernul imperial să plătească o cotă-parte corectă pentru contribuția Indiei la apărarea imperiului. Odată instalată criza mondială, a devenit limpede că Londrei nu i se mai putea permite să stabilească politica tarifară a Indiei după cum era convenabil pentru industria britanică. Dacă în 1914 producția

textilă indiană acoperise doar un sfert din nevoile țării, în 1930 această cifră ajunsese la jumătate.

Un factor care împiedica încă progresul era izolarea continuă a comunității britanice din India. Convinsă că naționalismul indian se reducea la câțiva intelectuali ambițioşi, aceasta a făcut presiuni pentru a se lua măsuri drastice împotriva unei eventuale conspirații. Acest lucru a fost şi pe placul unor administratori confruntați cu consecințele revoluției bolşevice (deşi Partidul Comunist indian a fost înființat abia în 1923). Rezultatul, împotriva voinței tuturor membrilor indieni ai consiliului legislativ, a fost suspendarea garanțiilor juridice normale de care beneficiau suspecții. Aceasta a provocat prima campanie de greve şi nesupunere civilă paşnică a lui Gandhi. În ciuda eforturilor sale de a evita violențele, s-au iscat revolte. La Amritsar, în 1919, după ce nişte englezi au fost ucişi şi alții atacați, un general britanic a luat decizia greşită şi nebunească – un exemplu al determinării cetățenilor săi – de a le ordona soldaților să deschidă focul asupra unei mulțimi neînarmate de protestatari indieni. Atunci când împuşcăturile au încetat, aproape 400 de indieni fuseseră ucişi şi peste 1.000 răniți. Prestigiul britanic a încasat o lovitură ireparabilă, agravată şi mai mult când unii rezidenți britanici din India şi unii membri ai parlamentului au aplaudat zgomotos masacrul.

A urmat o perioadă de boicotare şi tulburări sociale, în care programul lui Gandhi a fost adoptat de Congresul Național Indian. Deşi Gandhi însuşi a spus despre campania sa că este nonviolentă, au existat totuşi multe tulburări şi el a fost arestat şi încarcerat pentru prima dată în 1922 (fiind eliberat curând din cauza pericolului că ar fi putut muri în închisoare). Astfel s-a pus capăt unor mari agitații în India pentru câțiva ani. În 1927 politica britanică a reînceput să progreseze încet. A fost trimisă o comisie în India pentru a vedea cum funcționează ultima serie de schimbări constituționale (deşi aşa au apărut şi mai multe probleme deoarece din ea nu făcea parte niciun indian). O mare parte a entuziasmului care susținuse unitatea în rândul naționaliştilor se evaporase între timp şi exista pericolul unei sciziuni, împiedicată doar de eforturile şi prestigiul lui Gandhi, între cei care susțineau revendicarea independenței depline şi cei ce voiau să obțină statutul de dominion. Congresul nu era, în orice caz, o structură atât de solidă pe cât sugera retorica sa. Era nu atât un partid politic cu rădăcini adânci în rândul maselor, cât o coaliție de conducători şi interese locale. În fine, se accentua o scindare şi mai gravă între hinduşi şi musulmani. În anii 1920 comunitățile fuseseră marcate de revolte şi vărsare de sânge. În 1930 preşedintele coaliției politice musulmane propunea ca viitoarea modificare constituțională a Indiei să includă înființarea unui stat musulman separat în nord-vest.

A fost un an plin de violențe. Viceregele britanic a anunțat că urma să aibă loc o conferință pentru dobândirea statutului de dominion, dar această inițiativă a

fost anulată de opoziția din Marea Britanie. Aşa încât Gandhi nu a vrut să participe. Nesupunerea civilă a fost reluată şi intensificată pe măsură ce problemele s-au adâncit, odată cu criza economică mondială. Populația din zonele rurale era acum mai pregătită pentru mobilizare prin apeluri naționaliste; pe măsură ce Congresul a început să țină cont de interesele maselor, Gandhi a ajuns primul politician care putea pretinde că are adepți în toată India.

Rotițele Biroului Indian începeau deja să se învârtă pe măsură ce asimilau lecțiile învățate din discuții şi din experiența comisiei din 1927. Un adevărat transfer de putere şi patronaj s-a produs în 1935, când a fost promulgată o lege a guvernării Indiei care a dus şi mai departe instituirea unui guvern reprezentativ şi responsabil, lăsând sub controlul viceregelui doar probleme precum apărarea şi afacerile externe. Deşi transferul puterii naționale propus în lege nu a fost niciodată implementat în totalitate, acesta a fost apogeul legislației date de britanici. Creaseră deja cadrul pentru o politică națională. Era din ce în ce mai evident că la toate nivelurile luptele decisive dintre indieni urmau să aibă loc în cadrul Partidului Congresului. Legea din 1935 a afirmat încă o dată principiul reprezentării comunale separate şi aplicarea acestuia a provocat aproape imediat o ostilitate şi mai mare între hinduşi şi musulmani. Congresul era acum de fapt o organizație hindusă (deşi refuza să admită că Liga Musulmană avea să fie din acest moment singurul reprezentant al musulmanilor). Dar Congresul avea şi probleme interne. O parte din membri încă doreau să obțină independența, în timp ce alții – dintre care unii alarmați de agresivitatea japonezilor – erau dispuşi să conducă noile instituții în colaborare cu guvernul imperial. Dovezile că britanicii pierdeau, de fapt, puterea aveau să fie decisive; diferite grupuri de interese au căutat să se asigure împotriva unui viitor incert.

Lucrurile s-au precipitat în 1941. Aproape două decenii de instituții reprezentative în administrația locală şi o indienizare progresivă a serviciului civil la nivel înalt creaseră o țară care nu putea fi guvernată decât cu acordul substanțial al elitelor sale şi care avusese parte de o pregătire considerabilă în domeniul autoguvernării, dacă nu şi al democrației. Deşi amenințarea războiului i-a făcut pe britanici din ce în ce mai conştienți de nevoia de a avea o armată indiană, ei renunțaseră deja la posibilitatea de a obliga India să plătească pentru aceasta şi în 1941 suportau costul modernizării sale. Apoi atacul japonezilor a forțat mâna guvernului britanic. Acesta le-a oferit autonomie naționaliştilor după război, precum şi dreptul de a se desprinde de Comunitatea Națiunilor, dar era deja prea târziu; ei cereau acum independența imediată. Liderii lor au fost arestați şi Imperiul Britanic a rezistat. O revoltă din 1942 a fost înăbuşită mult mai rapid decât marea răscoală din urmă cu un secol, dar, dacă britanicii doreau o retragere paşnică, nu mai aveau prea mult timp la dispoziție. Un nou factor era presiunea exercitată de Statele Unite. Preşedintele Roosevelt a discutat confidențial cu

Stalin despre necesitatea de a se pregăti pentru independența Indiei (precum şi a altor regiuni asiatice, inclusiv a Indochinei franceze); implicarea Statelor Unite a atras o transformare revoluționară în afacerile altor popoare, aşa cum se întâmplase şi în 1917.

În 1945, Partidul Laburist, din al cărui program independența Indiei şi a Birmaniei făcea de mult parte, a ajuns la putere la Westminster. Pe data de 14 martie 1946, în timp ce India era devastată de ciocnirile dintre hinduşi şi musulmani şi politicienii săi se certau cu privire la viitor, guvernul britanic a acordat Indiei independența deplină. După aproape un an, a pus un pistol la tâmpla indienilor, anunțând că va ceda puterea nu mai târziu de iunie 1948. Era o rețetă sigură pentru intensificarea confruntărilor pe plan local. Mulți politicieni indieni, în special din tabăra musulmanilor, s-au decis acum pentru înființarea unui stat musulman în unele părți ale teritoriului indian. Unitatea Indiei, care fusese impusă – cel puțin la început – de britanici, se disipa. La 15 august 1947 au apărut aici două noi dominioane, Pakistanul şi Uniunea Indiană. Primul era locuit de musulmani, fiind divizat în două regiuni la extremitățile nordului Indiei; al doilea era laic, dar hindus într-o proporție covârşitoare în compoziție şi inspirație.

Divizarea nu a fost în niciun caz inevitabilă. A fost creația unor politicieni indieni lipsiți de perspectivă – hinduşi şi musulmani – şi a grabei britanicilor de a părăsi un subcontinent pe care îl conduseseră timp de 200 de ani. Dar este de asemenea adevărat că India nu fusese niciodată condusă ca o entitate, nici chiar de britanici, iar prăpastia dintre hinduşi şi musulmani se adâncise încă de la marea răscoală. Prețul divizării a fost imens. Trauma psihologică provocată multor naționalişti a fost simbolizată de asasinarea lui Gandhi de către un fanatic hindus pentru încercările sale de a împiedica alte violențe la nivel local. Au fost comise masacre de proporții în regiunile unde trăiau minorități. Aproximativ 14 milioane de oameni au fugit în regiunile în care coreligionarii lor dețineau controlul, deşi un număr mare de musulmani au preferat să rămână în India (astăzi există aproape la fel de mulți musulmani în India ca şi în Pakistan). Noile state s-au născut în urma unei tragedii şi, chiar dacă administrația, infrastructura şi sistemul educațional lăsate în urmă de puterea colonială le-au fost de mare ajutor, cel puțin la început, instabilitatea a fost imposibil de evitat, mai ales în Pakistan, un stat religios creat artificial în două regiuni aflate la peste 1.000 de mile distanță una de cealaltă.

Efortul de a edifica noi state – precum şi dușmănia constantă dintre ele – nu a ajutat prea mult la eradicarea sărăciei extreme şi a diviziunilor sociale de care erau afectate ambele țări. În unele regiuni, producția de alimente nu a putut ține pasul cu creşterea populației, iar noile guverne au fost la fel de incapabile să ofere un sprijin eficient ca şi Imperiul Britanic în cele mai grele momente ale sale. Creşterea constantă a populației începuse de pe vremea stăpânirii britanice.

Uneori a fost limitată pe perioade scurte de dezastre malthusiene precum marea epidemie de gripă de la sfârşitul Primului Război Mondial (care a ucis cinci milioane de indieni) sau foametea din Bengal din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, care a mai ucis câteva milioane. Dar în 1951 foametea a devastat din nou India, iar în 1953 şi Pakistanul. Spectrul ei a bântuit populația până în anii 1970.

Industrializarea subcontinentului, deşi făcuse progrese remarcabile în secolul XX (mai ales în timpul celui de-al Doilea Război Mondial), nu a eliminat acest pericol. Nu putea asigura noi locuri de muncă şi câştiguri suficient de rapid pentru o populație în creştere. Deşi cea mai mare parte a industriei se afla în noua Indie, aici problemele erau mai grave în această privință decât în Pakistan. În afara oraşelor imense, cei mai mulți indieni erau țărani fără pământ, ce trăiau în sate unde, în ciuda aspirațiilor egalitariste ale unora dintre conducătorii noii republici, inegalitatea a rămas la fel de mare ca întotdeauna. Marii proprietari de pământuri care asigurau fondurile pentru conducerea Partidului Congresului şi dominaseră consiliile sale stăteau în calea oricărei reforme agrare ce ar fi putut rezolva această situație. În multe privințe, trecutul apăsa greu pe umerii unui nou stat care proclama idealurile europene ale democrației, naționalismului, separării puterilor şi progresului material şi avea să ridice obstacole în calea reformei şi dezvoltării.

China a fost mult timp angajată în lupta contra unui altfel de imperialism. Succesul împotriva japonezilor şi încheierea îndelungatei sale revoluții au fost facilitate de al Doilea Război Mondial. Faza politică a acestei transformări a început în 1941, când Războiul Sino-Japonez a fuzionat cu un conflict mondial. Astfel, China a obținut aliați puternici şi un nou statut comercial internațional. În mod semnificativ, ultimele rămăşițe ale „tratatelor inegale” cu Marea Britanie, Franța şi Statele Unite au fost eliminate acum. Acest lucru a fost mult mai important decât sprijinul militar pe care îl puteau oferi Aliații; o lungă perioadă ei au fost foarte ocupați să scape de dezastrele de la începutul anului 1942 şi nu au putut ajuta prea mult China. Ba chiar o armată chineză a ajutat la apărarea Birmaniei şi a rutei terestre spre China împotriva japonezilor. Încă încolțiți în vest, deşi sprijiniți de aviația americană, chinezii au fost obligați mult timp să reziste cum puteau, păstrând contactul cu aliații lor doar pe calea aerului sau pe ruta prin Birmania. Cu toate acestea, începuse o transformare decisivă.

China a răspuns la început atacurilor japonezilor cu un sentiment de unitate națională dorit de multă vreme, dar nerealizat niciodată până atunci, cu excepția, poate, a mişcării din 4 mai 1919. În ciuda fricțiunilor dintre comunişti şi naționalişti, care uneori izbucneau sub forma unor conflicte deschise, această unitate s-a perpetuat, în general, din 1937 până în 1941. După aceea presiunile militare din ce în ce mai mari exercitate de japonezi, precum şi lupta pentru putere dintre guvernul Gomindanului şi comunişti au iscat noi tensiuni civile.

Începând din 1944, când a devenit limpede că Japonia pierdea războiul în Pacific, rivalitățile dintre cele două partide chineze s-au intensificat. Dar cei mai mulți chinezi continuau să creadă că după război avea să fie posibilă o formă oarecare de guvern de coaliție, dacă noile mari puteri din Asia – Statele Unite şi Uniunea Sovietică – puteau ajunge la o înțelegere.

Primele frământări ale Războiului Rece din Asia au destrămat armistițiul precar dintre Gomindan şi comuniştii din China. Rapiditatea cu care s-a prăbuşit imperiul japonez în august 1945, după ce americanii au folosit bombele atomice şi sovieticii au invadat Manciuria, a exercitat presiuni şi asupra negocierilor. În vara anului 1946 devenise clar că Chiang Kai-shek era hotărât să-şi rezolve problema cu comuniştii făcând uz de forță, iar americanii nu erau dispuşi să-l împiedice, în ciuda încercărilor lor anterioare de mediere. Comuniştii chinezi, între timp, aveau motive să spere că prezența sovietică în nord-estul Chinei va fi în avantajul lor. Niciuna din tabere nu era dispusă să reia negocierile, astfel încât războiul civil a devenit o certitudine.

Pentru început, aproape toate avantajele păreau să fie de partea guvernului. Beneficia de recunoaştere internațională şi de asistență americană şi controla toate regiunile bogate ale Chinei. Armata sa era mult mai numeroasă şi mai bine echipată decât cea a comuniştilor. Mai mult, Stalin s-a ferit la început să-i ajute pe comunişti, crezând că nu se vor putea impune. Dar naționaliştii şi-au irosit curând atât avantajele materiale, cât şi sprijinul populației pe care îl câştigaseră în timpul războiului cu Japonia. În ciuda numeroaselor îndemnuri ale lui Chiang, partidul său a manifestat curând o letargie, un arivism şi o corupție care i-a îndepărtat pe oameni. I-a înstrăinat pe intelectuali. Soldații săi, uneori nedisciplinați şi comandați de ofițeri incapabili, îi terorizau pe țărani aproape la fel de mult ca japonezii. În primul an de război civil părea că guvernul devenise bun la un singur lucru: să-şi transforme propriul popor în duşman.

Între timp comuniştii îşi consolidau treptat puterea. Bazându-se pe bunăvoința pe care o câştigaseră în timpul războiului cu Japonia, s-au îndepărtat în mod deliberat de comportamentul sectar pe care îl avuseseră în primii 20 de ani de existență – executând mari proprietari de pământuri şi incendiind temple – şi au adoptat o perspectivă mult mai moderată, cel puțin pentru ochii publicului. Au devenit aproape la fel de buni în a-şi face prieteni pe cât devenise regimul lui Chiang în a-şi atrage duşmani (deşi unora dintre „prietenii” comuniştilor avea să le pară rău mai târziu). Mai important, comuniştii au reuşit să supraviețuiască primelor atacuri lansate de forțele superioare ale Gomindanului. În 1948 începea să se întoarcă roata.

Rapiditatea victoriei a fost cel mai surprinzător aspect al revoluției comuniste chineze. Pentru a o înțelege, trebuie să analizăm aceste evoluții dintr-o perspectivă mai largă. Deținerea puterii de către Gomindan fusese întotdeauna

precară şi vaste regiuni ale țării nu se aflau decât nominal sub conducerea sa. În ciuda realizărilor semnificative din deceniul în care s-a aflat la putere, înainte de începerea războiului total cu Japonia, Gomindanul nu reuşise niciodată să-şi organizeze finanțele sau să-şi raționalizeze administrația. Comuniştii, care deveniseră nesemnificativi politic la începutul anilor 1930, începuseră să învețe din greşeli. Aveau o organizare puternic centralizată cu un lider charismatic, Mao Zedong, un om în care unii dintre țăranii ce îi susțineau credeau ca într-un zeu. De asemenea, se concentrau asupra principalelor probleme politice ale țării: inegalitatea dintre proprietari în multe zone rurale şi numărul tot mai mare de proprietari absenți care nu aveau rădăcini în comunitățile locale. În alte probleme comuniştii le promiteau în general tuturor marea cu sarea, iar această strategie a dat roade deoarece atenția era îndreptată spre ceea ce făcea sau nu făcea guvernul.

Deşi fără intenție, japonezii, lansându-şi atacul total împotriva regimului Gomindan în 1937, provocaseră în cele din urmă tocmai triumful revoluției pe care se străduiseră mult timp s-o evite. Este cel puțin posibil ca, în cazul în care nu ar fi fost distras de invazia străină şi nu ar fi suferit pagubele masive pe care i le-a provocat aceasta, Gomindanul să-şi fi consolidat conducerea, aşa cum aveau să facă multe elite postcoloniale din lumea în curs de dezvoltare. În 1937 Gomindanul se putea baza încă ferm pe bunăvoința patrioților; mulți chinezi credeau că el era adevăratul făuritor al revoluției şi centrul opoziției față de stăpânirea străină. Războiul a risipit şansa de a exploata asta, nu din cauză că Gomindanul nu a luptat, ci pentru că a luptat ineficient şi asta l-a costat scump. A fost, de asemenea, pionierul tratamentului greşit aplicat propriei populații – în cea mai mare parte din disperare –, care avea să-i atragă atâția dușmani în războiul civil ce a urmat. Între timp, comuniştii s-au concentrat să adune forțe, pregătindu-se pentru o poziție mai puternică după război. Mao a avut dreptate mai târziu, când a spus că japonezii au fost moaşele revoluției sale.

Statele Unite au devenit din ce în ce mai dezamăgite de incapacitatea şi corupția de care dădea dovadă guvernul lui Chiang Kai-shek. În 1947 forțele americane au fost retrase din China, iar Statele Unite au abandonat orice efort de a media războiul civil. În anul următor, cea mai mare parte a nordului fiind în mâinile comuniştilor, americanii au început să reducă ajutorul financiar şi militar acordat Gomindanului. Începând din acest moment, guvernul naționalist a intrat în cădere liberă din punct de vedere militar şi politic; pe măsură ce acest lucru a devenit evident, un număr tot mai mare de angajați ai guvernului şi autorități locale au încercat să ajungă la o înțelegere cu comuniştii cât timp mai puteau face asta. S-a răspândit convingerea că începea o nouă epocă. La începutul lunii decembrie, nicio forță militară gomindanistă importantă nu a rămas intactă pe continent şi Chiang s-a retras în Taiwan. Americanii şi-au sistat ajutoarele în timpul acestei retrageri şi au dat vina public pe incapacitatea regimului lui Chiang

pentru dezastru. Între timp, pe 1 octombrie 1949 a fost proclamată Republica Populară Chineză la Beijing şi aşa s-a născut cel mai populat stat comunist din lume. Încă o dată, Mandatul Cerului fusese transferat, dar de data aceasta unui grup de oameni care detestau mare parte a tradiției chineze şi care aveau să depună toate eforturile pentru a o distruge în numele unei modernizări rapide.

În Asia de Sud-Est al Doilea Război Mondial a fost la fel de decisiv ca oriunde pentru eliminarea stăpânirii coloniale, deşi în coloniile olandeze şi franceze ritmul a fost mai rapid şi mai sângeros decât în cele britanice. Recunoaşterea unor instituții reprezentative de către olandezi în Indonezia înainte de 1939 nu împiedicase dezvoltarea unui partid naționalist, iar între timp apăruse şi o mişcare comunistă prosperă. Unii lideri naționaliști, printre care şi Sukarno, au colaborat cu japonezii atunci când aceştia au ocupat insulele, în 1942. Ei se aflau într-o poziție favorabilă pentru a pune mâna pe putere când s-au predat japonezii şi au proclamat independența țării înainte să apuce olandezii să se întoarcă, dar trupele britanice au restabilit în cele din urmă orânduirea colonială.

Au urmat lupte şi negocieri timp de aproape doi ani, până când s-a ajuns la un acord pentru o republică indoneziană aflată încă sub controlul coroanei olandeze; zadarnic. Luptele au izbucnit din nou, olandezii insistând în van cu „operațiunile polițieneşti" în una dintre primele campanii ale unei foste puteri coloniale menite să atragă toate criticile comuniştilor şi anticolonialiştilor la Națiunile Unite. Atât India, cât şi Australia (care ajunsese la concluzia că ar fi înțelept din partea olandezilor să se împace cu Indonezia independentă care trebuia să se constituie în cele din urmă) au ridicat problema în fața Consiliului de Securitate, iar americanii au sprijinit tacit cauza. În cele din urmă, olandezii au cedat. Povestea începută de Compania Indiilor de Est din Amsterdam cu trei secole şi jumătate în urmă a ajuns, astfel, la final în 1949, odată cu crearea republicii unitare Indonezia, un amalgam de peste o sută de milioane de oameni răspândiți pe mii de insule, din sute de grupuri etnice şi multe religii. S-a mai menținut o uniune vagă cu Olanda sub controlul coroanei olandeze, dar a fost dizolvată cinci ani mai târziu. Trei sute de mii de cetățeni olandezi, europeni şi asiatici au ajuns în Olanda din Indonezia la începutul anilor 1950.

Pentru o perioadă francezii din Indochina au părut să reziste mai bine decât olandezii. Istoria plină de războaie a acestei regiuni fusese oarecum diferită de cea a Malaysiei sau a Indoneziei, deoarece, deşi japonezii exercitaseră aici un control militar complet din 1941, suveranitatea francezilor a fost înlăturată în mod formal abia în martie 1945. Japonezii au unit apoi Annamul, Cochinchina şi Tonkinul pentru a forma un nou stat, Vietnam, condus de împăratul Annamului. Însă, de îndată ce japonezii au capitulat, şeful frontului local condus de comuniştii, Viet Min, s-a instalat în palatul guvernamental de la Hanoi şi a proclamat republica Vietnam. Acesta era Ho Şi Min, un om cu o experiență îndelungată în

partidul comunist şi în Europa. Primise deja ajutor şi sprijin din partea americanilor în lupta împotriva japonezilor şi credea că beneficiază şi de susținerea guvernului chinez. Mişcarea revoluționară s-a răspândit rapid în timp ce forțele chineze au pătruns în nordul Vietnamului şi trupe britanice au fost trimise în sud. A devenit curând evident că, dacă francezii doreau să se impună din nou, nu avea să fie uşor. Britanicii au cooperat cu ei, dar nu şi chinezii, care s-au opus reinstaurării autorității francezilor. Un mare corp expediționar a fost trimis în Indochina şi s-a făcut o concesie, în sensul că francezii au recunoscut republica Vietnam ca stat autonom în cadrul Uniunii Franceze. Dar acum s-a pus problema de a acorda Cochinului, unul dintre principalii producători de orez, un statut separat şi atunci toate încercările de a ajunge la un acord au eşuat. Între timp, soldații francezi erau luați în cătare şi convoaiele lor erau atacate. La sfârşitul anului 1946 a avut loc un atac împotriva rezidenților din Hanoi, soldat cu mulți morți. Hanoiul a fost bombardat (6.000 de oameni au fost ucişi) şi reocupat de trupe franceze, iar guvernul lui Ho Şi Min a fugit.

Astfel a început un război care avea să dureze 30 de ani şi în care comuniştii urmau să lupte practic pentru idealul național al unei țări unite, în timp ce francezii încercau să păstreze un Vietnam mai mic care, împreună cu celelalte state din Indochina, să rămână în cadrul Uniunii Franceze. În 1949 se răzgândiseră, incluzând Cochinchina în Vietnam şi recunoscând Cambodgia şi Laosul ca „state asociate”. Dar noi outsideri începeau să fie interesați şi ei şi Războiul Rece ajunsese în Indochina. Guvernul lui Ho Şi Min a fost recunoscut la Moscova şi Beijing, iar cel al împăratului annamez, pe care îl sprijineau francezii, a fost recunoscut de britanici şi americani.

Astfel, în Asia, s-a dovedit rapid că decolonizarea nu era atât de simplă cum anticipase Roosevelt. Pe măsură ce britanicii au început să-şi lichideze moştenirea recuperată, lucrurile s-au complicat şi mai mult. Birmania şi Ceylonul au devenit independente în 1947. În anul următor, în Malaysia a izbucnit un război de gherilă sprijinit de comunişti; deşi nu urma să înregistreze succese şi nici să împiedice progresul constant spre independența din 1957, a fost una dintre primele probleme postcoloniale care aveau să tulbure politica americană. Antagonismul din ce în ce mai mare cu lumea comunistă depăşea anticolonialismul visceral.

Doar în Orientul Mijlociu lucrurile au continuat să pară clare. În mai 1948, în Palestina a fost proclamat noul stat Israel. Aceasta a marcat sfârşitul unei perioade de 40 de ani în care doar două mari puteri avuseseră nevoie să cadă de acord pentru a conduce regiunea. Pentru Franța şi Marea Britanie nu fusese tocmai dificil să facă acest lucru. În 1939 francezii dețineau încă mandate din partea Ligii Națiunilor în Siria şi Liban (mandatul lor inițial fusese împărțit în două), iar Palestina a rămas sub mandat britanic. În alte regiuni din teritoriile arabe britanicii aveau diferite grade de influență ori putere asupra noilor

conducători arabi din anumite state. Cele mai importante dintre acestea erau Irakul, unde au mai fost menținute nişte trupe britanice, în principal unități ale forțelor aeriene, şi Egiptul, unde o garnizoană numeroasă apăra în continuare Canalul Suez. Cea din urmă devenise din ce în ce mai importantă în anii 1930, pe măsură ce Italia manifesta o ostilitate crescândă față de Marea Britanie.

Războiul din 1939 avea să declanşeze schimbarea în Orientul Mijlociu la fel ca şi în alte părți, deşi la început acest lucru nu a fost clar. După intrarea Italiei în război, zona Canalului Suez a devenit una dintre cele mai decisive pentru strategia britanică şi Egiptul s-a terezit deodată cu un front pentru o graniță vestică. A rămas neutru aproape până la final, dar, de fapt, nu a fost decât o bază britanică. De asemenea, din cauza războiului, era esențială asigurarea livrărilor de petrol din Golful Persic şi în special din Irak. Acest lucru a dus la o intervenție în 1941, când Irakul a amenințat că va adopta o direcție progermană, după altă lovitură de stat a naționaliştilor. O invazie a britanicilor şi a francezilor liberi în Siria pentru ca aceasta să nu cadă în mâinile germanilor a dus în 1941 la o Sirie independentă. Curând după aceea Libanul şi-a proclamat independența. Francezii au încercat să-şi impună din nou autoritatea la sfârşitul războiului, însă fără succes, iar în anul 1946 au plecat şi ultimele garnizoane străine din aceste țări. Francezii au avut dificultăți şi mai în vest, căci au izbucnit lupte în Algeria în 1945. Naționaliştii algerieni cereau în acest moment doar autonomia în federație cu Franța şi francezii au făcut unele progrese în această direcție în 1947, dar povestea nu s-a încheiat aici.

Acolo unde influența britanică a fost maximă, sentimentele antibritanice încă erau un strigăt de luptă eficient. Atât în Egipt, cât şi în Irak exista o puternică ostilitate față de forțele britanice de ocupație în anii postbelici. În 1946 britanicii au anunțat că sunt gata să se retragă din Egipt, dar negocierile pe baza unui nou tratat au eşuat, astfel încât Egiptul a sesizat (fără succes) Națiunile Unite. Deja întreaga problemă a viitorului teritoriilor arabe fusese eclipsată de decizia evreilor de a înființa un stat național în Palestina cu forța.

Chestiunea Palestiniană a rămas de atunci nerezolvată. Elementul său catalizator fusese accederea la putere a naziştilor în Germania. În 1917, la momentul Declarației Balfour, în Palestina trăiau 600.000 de arabi alături de 80.000 de evrei – cifră deja considerată alarmant de mare de către arabi. Însă, în doar câțiva ani, emigrarea evreilor a depăşit practic imigrarea şi existau motive de speranță că s-ar putea rezolva problema împăcării promisiunii privind crearea unui „cămin național” pentru evrei cu respectarea „drepturilor civile şi religioase ale comunităților neevreieşti existente în Palestina” (cum afirmase Declarația Balfour). Hitler a schimbat acest lucru.

De la începutul persecuției naziste numărul evreilor care doreau să se stabilească în Palestina a crescut. Pe măsură ce au început să fie puse în practică

politicile de exterminare, în anii de război, au anulat încercările britanicilor de a limita imigrația, partea politicii britanice care era inacceptabilă pentru evrei; cealaltă parte – împărțirea Palestinei – era respinsă de arabi. Problema a fost dramatizată imediat după sfârşitul războiului de cererea unui Congres Sionist Mondial ca un milion de evrei să fie primiți imediat în Palestina. Au intrat acum în joc noi factori. În 1945 britanicii priviseră cu ochi buni crearea unei „Ligi Arabe" ai cărei membri erau Egiptul, Siria, Libanul, Irakul, Arabia Saudită, Yemenul şi Iordania. Existase întotdeauna în politica britanică o anumită iluzionare – că panarabismul se putea dovedi a fi modul de a convinge Orientul Mijlociu să se liniştească după confuzia postotomană, iar coordonarea politicilor statelor arabe va deschide calea spre soluționarea problemelor sale. De fapt, Liga Arabă a fost curând preocupată practic exclusiv de Palestina.

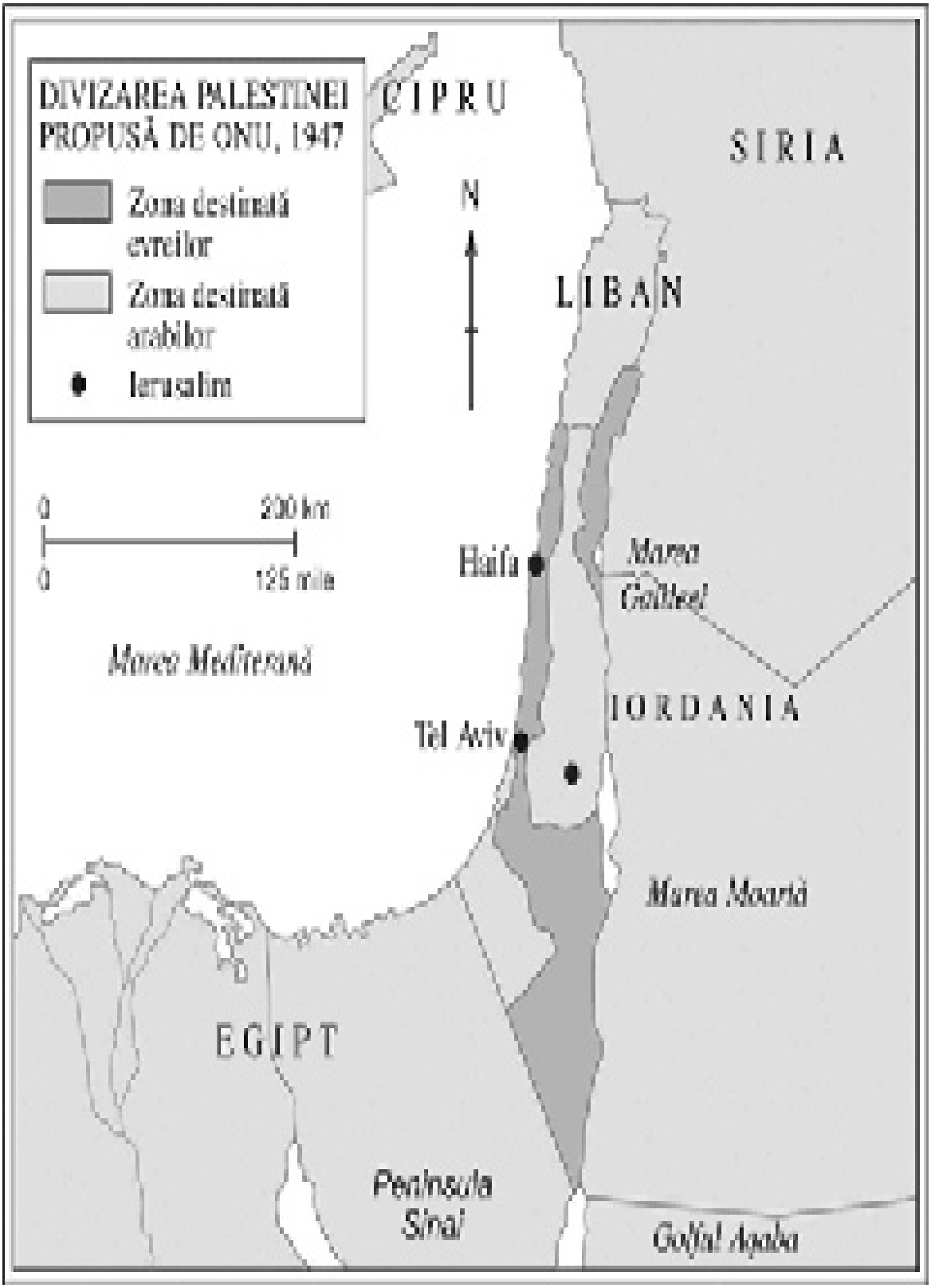
DIVIZAREA PALESTINEI PROPUSĂ DE ONU, 1947
Zona destinată evreilor
Zona destinată arabilor
Ierusalim
0
200 km
0
125 mile
N
CIPRU
SIRIA
LIBAN
Haifa
Marea Galileei
Marea Mediterană
IORDANIA
Tel Aviv
Marea Moartă
EGIPT
Peninsula Sinai
Golful Aqaba

Celălalt element de noutate era Războiul Rece. Imediat după război, Stalin a adoptat perspectiva că Marea Britanie şi Statele Unite aveau să devină rivale în cursa pentru dominația lumii şi că sovieticii ar avea de câştigat agitând spiritele. Au urmat aşadar atacuri verbale la adresa pozițiilor şi influenței britanice, iar în Orientul Mijlociu ele au coincis, bineînțeles, cu anumite interese tradiționale. S-au făcut presiuni asupra Turciei în regiunea strâmtorilor, iar sovieticii au acordat ostentativ sprijin sionismului, cel mai destabilizator element din ecuație. Nu era nevoie de o perspicacitate politică extraordinară pentru a sesiza implicațiile unei reînvieri a interesului sovieticilor față de moştenirea otomană. Americanii s-au străduit să demonstreze care este poziția lor. În Statele Unite perspectivele sioniste beneficiau de o mare susținere din partea populației, alimentată de descoperirile teribile din lagărele de exterminare naziste. De asemenea, în 1946 erau alegeri pentru Congres şi voturile evreilor erau importante. După revoluția lui Roosevelt în politica internă, un preşedinte democrat nu mai putea lua în considerare o poziție antisionistă.

Încolțiți astfel, britanicii au încercat să se detaşeze de Țara Sfântă. Începând din 1945 se confruntau atât cu terorismul evreilor şi arabilor, cât şi cu lupte de gherilă în Palestina. Polițişti arabi, evrei şi britanici nemulțumiți se străduiau să nu se amestece în dispute în timp ce guvernul britanic încă se străduia să găsească o soluție ca să-şi încheie mandatul într-o manieră acceptabilă pentru ambele tabere. S-a căutat ajutorul americanilor, dar degeaba; Truman dorea o soluție prosionistă. În cele din urmă britanicii au prezentat situația Națiunilor Unite. Organizația a recomandat divizarea, dar aceasta era încă în afara discuției pentru arabi. Luptele dintre cele două comunități au devenit mai înverşunate şi britanicii au decis să se retragă fără prea mult tam-tam.

În ziua în care au făcut acest lucru, 14 mai 1948, a fost proclamat statul Israel. Acesta a fost recunoscut imediat de Statele Unite (la 16 minute după actul său constitutiv) şi de URSS; în rest, acestea nu prea vor mai cădea de acord în Orientul Mijlociu în următorul sfert de secol.

Israelul a fost atacat aproape imediat de Egipt, ale cărui armate au invadat o zonă a Palestinei pe care propunerea Națiunilor Unite le-o destinase evreilor. În zona destinată arabilor palestinieni aceştia erau susținuți de forțe iordaniene şi irakiene. Dar Israelul a obținut victoria împotriva duşmanilor săi şi a urmat un armistițiu sub supravegherea Națiunilor Unite (în timpul căruia un terorist sionist l-a ucis pe mediatorul Națiunilor Unite). În 1949, guvernul Israelului s-a mutat la Ierusalim, devenit din nou capitală națională a evreilor după epoca Romei imperiale. Jumătate din oraş era controlat încă de forțele iordaniene, dar aceasta era cea mai mică dintre problemele pe care le rezerva viitorul. Cu sprijin diplomatic american şi sovietic şi cu fonduri private de la americani, energia şi

inițiativa evreilor reuşiseră să creeze un nou stat național acolo unde nu existase nicio bază pentru aşa ceva cu 25 de ani înainte.

Totuşi, aveau să plătească mult timp pentru asta. Dezamăgirea şi umilirea statelor arabe au generat o ostilitate permanentă față de noul stat şi, prin urmare, ocazia unor intervenții în forță pe viitor. Mai mult, acțiunea extremiştilor sionişti şi a forțelor israeliene din 1948-1949 a dus la un exod al refugiaților arabi. Curând, numărul acestora ajunsese la 750.000 în tabere din Egipt şi Iordania, o problemă socială şi economică, o povară pentru conştiința lumii şi o armă militară şi diplomatică potențială pentru naționaliştii arabi. Nu ar fi de mirare (aşa cum cred unii cercetători) ca primul preşedinte al Israelului să-i fi încurajat imediat pe oamenii de ştiință ai țării să lucreze la un program privind energia nucleară – spre finele anilor 1960 Israelul avea propriul arsenal de arme nucleare.

Astfel, multe curente s-au combinat într-un vârtej curios şi ironic, generând confuzie într-o zonă care a fost dintotdeauna un punct focal al istoriei mondiale. Victime timp de secole, evreii erau acum considerați nişte persecutori de către arabi. Problemele cu care trebuiau să se confrunte popoarele din regiune erau agravate de forțe generate de dizolvarea mai multor secole de putere otomană, de rivalitățile unor imperialisme succesoare (şi în special de apariția celor două noi puteri, care le-au obliterat, la rândul lor, pe acestea), de interacțiunea naționalismului european din secolul al XIX-lea cu vechea religie şi de primele efecte ale unei noi dependențe de petrol manifestate de națiunile dezvoltate. Puține momente din secolul XX sunt atât de impregnate de istorie ca înființarea statului Israel. Este un moment bun pentru a face o pauză înainte de a depăna povestea următorilor 65 de ani.

Cartea a VIII-a

Epoca noastră

Chiar pe măsură ce secolul XX al erei creştine se apropia de sfârşit, se putea vedea destul de uşor că se produseseră transformări ample şi frapante după, să spunem, anul 1945. Astăzi acest lucru este şi mai evident. Dar problemele care apar pe măsură ce încercăm să le includem în istoria lumii persistă. Ele pot deveni chiar mai greu de rezolvat. Cursul evenimentelor pare să se accelereze brusc, inexplicabil şi într-un ritm propriu. Este mai dificil ca niciodată, sub impresia evenimentelor recente, să adoptăm o perspectivă corectă în analiza ultimilor aproximativ 50 de ani ai istoriei în raport cu cei 6.000 de ani de dinainte.

O parte a problemei constă în aşteptările noastre normale. Atunci când citim despre vremurile în care trăim, ne aşteptăm să fie menționate evenimente despre care ne amintim sau despre care ne amintim că am auzit la o vârstă uşor impresionabilă şi suntem dezamăgiți dacă ele nu apar în poveste. Dar întreaga istorie e o selecție; este, într-un sens restrâns, ceea ce orice epocă găseşte remarcabil în perioada anterioară, iar aşteptările, legitime sau nu, sunt doar o parte a poveştii.

De asemenea, aceasta nu este singura sursă de provocări a istoriei vremurilor recente. Ritmul schimbărilor creează alte dificultăți. Cu doar câteva secole în urmă noțiunea de evoluție culturală a oamenilor a început să aibă succes în rândul istoricilor. Mai mult, abia recent istoricii au început să considere de la sine înțeles faptul că generațiile sunt diferite din punct de vedere cultural, că societățile în care trăiesc se transformă mereu într-un mod profund şi decisiv şi că atitudinile esențiale se schimbă odată cu ele. Totuşi, orice adult de astăzi a cunoscut cu siguranță exemple de adaptare radicală pe care le considerăm normale acum, absorbite de conştiința noastră, care adesea trec neobservate, deşi au fost mult mai profunde şi mult mai rapide decât oricare dintre cele trăite de predecesorii noştri. Creşterea populației este un exemplu elocvent; nicio generație anterioară nu a cunoscut ceva similar unei astfel de creşteri rapide a numărului de oameni. Totuşi, puțini au fost conştienți de asta.

Ritmul istoriei nu s-a accelerat doar ca succesiune de evenimente. Rapiditatea schimbărilor pe care le-a produs a avut adesea implicații mai ample şi mai profunde şi o influență mai mare decât în trecut, tocmai din cauza vitezei cu care s-au produs aceste schimbări. De exemplu, în ciuda nemulțumirilor multor persoane cu privire la amploarea progresului, oportunitățile şi libertățile oferite femeilor din majoritatea societăților au evoluat într-un ritm destul de diferit şi la o scară mult mai mare decât în secolele anterioare. Până acum, ele nu au început să-şi epuizeze (sau, în unele locuri, nici măcar să-şi exercite) întregul efect. Acelaşi lucru se poate spune şi despre multe alte schimbări tehnologice şi materiale, dintre care unele sunt departe de a-şi exercita întregul potențial.

Dacă istoria ultimelor decenii este destul de diferită de cea anterioară – din cauza schimbărilor rapide şi radicale pe care le-a adus cu sine –, este mult mai dificil să scriem despre ea ca parte a aceleiaşi poveşti. Când începem relatarea ei, nu trebuie doar să schimbăm viteza (într-un anumit sens), ci şi să abordăm o perspectivă complet diferită. Sunt necesare mai multe detalii pentru a înțelege prăbuşirea şi reconstruirea unui sistem politic mondial în contextul primei ordini globale cu adevărat economice sau pentru a evalua problemele legate de transformările ireversibile care pot fi identificate ca rezultat al intervenției omului asupra naturii. Astfel de probleme, bineînțeles, impun şi o analiză a trecutului. Dar în trecut implicațiile profunde şi ample ale evenimentelor care le-au întruchipat nu s-au dezvăluit decât treptat şi, în unele momente, aproape imperceptibil. Acum o fac cu o rapiditate uneori surprinzătoare, chiar explozivă şi astfel o perspectivă constantă este şi mai greu de conturat.

Mai există apoi cronologia, piatra de temelie a istoriei. Afirmația că istoria intră într-o fază nouă şi distinctă undeva la mijlocul secolului XX îi face pe mulți dintre noi să caute ceva similar unor momente de cotitură, unor semne de punctuație, pietre de hotar indispensabile ale cronologiei precum cele pe care le avem pentru trecut. Gândindu-ne la astfel de probleme, totuşi, este posibil ca peste câteva decenii faptul că 1917 e un moment de cotitură cu o semnificație mai mare decât 1989 sau că ceea ce s-a întâmplat în Manciuria în 1931 a marcat o evoluție mai dramatică decât ceea ce s-a întâmplat în Germania în 1945 să nu mai conteze atât de mult cum am crezut cândva. Este posibil ca

niciuna dintre aceste date să nu fie considerată mai importantă decât, să spunem, 1953, data descoperirii structurii materialului genetic (ADN), sau 1977, data lansării primului computer personal (Apple II).

În cele ce urmează, am încercat în mod conştient să abordăm astfel de probleme şi să le facem oarecum mai puțin intimidante trasând la început – chiar pe larg – cele mai importante evoluții generale care reprezintă teme şi influențe ce şi-au spus cuvântul pe termen lung în ultimele aproximativ două generații. Abia după aceea am încercat să schițăm o poveste a evenimentelor care au ajuns de regulă în titlurile ziarelor, împărțită aproximativ în două perioade cronologice de scurtă durată. De aici, sperăm, se vor detaşa principalii indicatori cronologici ai „istoriei contemporane" – momentele în care lucrurile s-ar fi putut petrece altfel dacă istoria nu ar fi fost istorie şi dacă nu ar fi fost, prin urmare, „obligată" să meargă pe calea aleasă.

Bineînțeles, există unele aspecte generale despre care putem fi destul de siguri că vor reieşi, chiar înainte să începem. Nu e greu, de exemplu, să vedem că europenii nu mai domină scena internațională; şi că putem numi epoca de după 1945 „posteuropeană". Dar trebuie menționate şi unele transformări chiar mai generale şi mai revoluționare. Lumea este acum unită mai mult ca niciodată (deşi încă este, aşa cum a spus un mare istoric, „o singură lume, divizibilă"). Acesta e unul dintre modurile în care lumea s-a schimbat, în câțiva ani, mai rapid şi probabil mai fundamental decât oricând în trecut. O civilizație comună este acum larg răspândită şi, în multe privințe, împărtăşită mai profund decât oricare altă civilizație anterioară, însă, chiar în momentul în care discernem acest fapt, se transformă în altceva sub ochii noştri. Într-adevăr, este o civilizație dedicată schimbării ca nicio alta şi, prin urmare, cu un impact adesea revoluționar. Avem mult mai puține motive întemeiate decât predecesorii noştri pentru a încerca să ghicim cum va fi viața chiar şi peste câteva decenii. O independență economică şi tehnologică mai mare şi, mai presus de toate, o cantitate mult mai mare de informații şi mijloace mai bune de a le accesa se numără printre cele mai evidente motive. Aproape orice se întâmplă acum oriunde în lume poate produce, în principiu, efecte rapide oriunde în altă parte; din ce în ce mai mulți lideri politici – deşi încă nu toți – par să admită acest lucru, indiferent dacă sunt motivați de ideologie, de calcul sau pur şi simplu de teamă. Deşi uneori prea lent, cei mai mulți dintre ei ajung în cele din urmă să recunoască direcția în care se îndreaptă istoria. Pentru uşurarea înțelegerii, procesele implicate sunt adesea descrise drept „modernizare", iar simptomele acesteia s-au răspândit acum în toate regiunile globului, chiar şi acolo unde nu sunt evidente decât în stadiul de aspirație.

Cu mult timp în urmă, în preistorie, umanitatea a început să se elibereze de natură prin intermediul unor tehnologii primitive. Mii de ani a urmat apoi căi diferite şi divergente, care i-au asigurat moduri diferite de viață şi au creat culturi şi civilizații extrem de individuale şi particulare. Acum câteva secole, aceste căi au început să conveargă, pe măsură ce procesele de transformare rapidă au început să se răspândească dinspre o parte a lumii. Acum putem simți că în unele sensuri aceste căi se unesc în întreaga lume, chiar dacă nu putem spune foarte multe lucruri precise despre ceva care se petrece la un nivel atât de general. Totuşi, ceea ce trebuie să recunoaştem (şi, din fericire, o putem face uşor) este că până şi istoria cea mai recentă trebuie încă văzută în lumina trecutului. Dacă facem acest lucru, ne cresc puțin şansele de a avea o perspectivă corectă asupra celor mai importante schimbări.

1

Revoluțiile din sfera ştiinței şi a percepțiilor

În 1974 a fost organizată în România prima conferință mondială despre populație din toate timpurile. Îngrijorarea câtorva persoane informate legată de perspectiva demografică îşi găsise pentru prima dată un forum pentru ca rasa umană să ia în calcul cifrele privind populația. În sfertul de secol care a urmat, neliniştea s-a transformat în alarmare; mulți se întrebau dacă pământul va fi capabil să suporte o populație în continuă creştere, care putea atinge 10 miliarde de oameni până în 2050. În cifre rotunde, o populație mondială de aproximativ 750 de milioane de oameni în urmă cu două secole şi jumătate a crescut de peste două ori în 150 de ani, atingând aproximativ 1,6 miliarde în 1900. Apoi, în doar 50 de ani, s-au mai adăugat vreo 850 de milioane; prin 1950 lumea avea aproximativ 2,5 miliarde de locuitori. Următoarele 850 de milioane s-au adăugat în doar 20 de ani, iar acum populația lumii depăşeşte 7 miliarde de oameni. Putem pune aceste cifre într-o perspectivă mai largă. Fuseseră necesari cel puțin 50.000 de ani ca *Homo sapiens* să ajungă la 1 miliard (cifră atinsă în jurul anului 1840), în timp ce ultimul miliard de membri ai speciei s-a adăugat în doar 12 ani. Până acum nu mai mult de câteva decenii totalul creştea din ce în ce mai rapid, atingând la apogeu o rată de peste 2,2% pe an în 1963.

O astfel de creştere a readus în scenă pentru unii spectrul dezastrului malthusian, deşi, aşa cum observase Malthus însuşi, „nicio estimare a unei populări sau depopulări viitoare, făcută pe baza oricărei rate de creştere sau descreştere existente, nu poate fi de încredere”. Încă nu putem fi siguri ce ar mai putea schimba tiparul. Unele societăți, de pildă, au început să-şi controleze dimensiunea şi forma. Astfel de eforturi, strict vorbind, nu sunt cu totul noi. În unele locuri, crima şi avortul fuseseră mult timp mijloace obişnuite de a menține la un nivel scăzut cererile vizând resursele limitate. Pruncii erau lăsați să moară de frig în Japonia medievală; infanticidul feminin era larg răspândit în secolul al XIX-lea în India şi a revenit (sau, poate, a fost recunoscut iarăşi oficial) în China în anii 1980. Nou era faptul că guvernele au început să sprijine cu resurse şi autoritate metode mai umane de control al populației. Scopul lor a fost o îmbunătățire socială şi economică, şi nu doar simpla evitare a problemelor personale şi familiale.

Doar câteva guverne au făcut astfel de eforturi, iar faptele economice şi sociale nu au generat peste tot aceeaşi reacție, nici măcar la progresul incontestabil al tehnologiei şi cunoaşterii. O nouă metodă contraceptivă s-a răspândit rapid în multe țări occidentale în anii 1960, având un impact radical

asupra comportamentului şi gândirii; ea încă trebuie să fie adoptată cu acelaşi zel şi de femeile din lumea neoccidentală. A fost unul dintre numeroasele motive pentru care creşterea populației, cu toate că a avut loc la nivel mondial, nu a luat pretutindeni aceeaşi formă şi nici nu a provocat aceleaşi reacții. Deşi multe țări neeuropene au urmat tiparele europene din secolul al XIX-lea (înregistrând la început o scădere a ratelor mortalității fără o scădere corespunzătoare a ratelor natalității), ar fi imprudent să estimăm că toate vor repeta următoarea fază a istoriei demografice din țările dezvoltate. Dinamica creşterii populației este extrem de complexă, reflectând limite impuse de ignoranță şi de atitudini personale şi sociale dificil de cuantificat, ca să nu mai vorbim de manipulat.

Mortalitatea infantilă este un indicator aproximativ util al potențialului de creştere viitoare. În secolul de dinainte de 1970 aceasta a scăzut de la o medie de aproximativ 225 din 1.000 de nou-născuți vii la mai puțin de 20 în țările dezvoltate; în 2010 cifrele comparative pentru Sierra Leone şi Singapore erau de 135, respectiv 2. Astfel de discrepanțe între țările bogate şi cele sărace sunt mai mari decât în trecut. Există diferențe comparabile şi în ceea ce priveşte speranța de viață la toate vârstele. În țările dezvoltate, la naştere ea a crescut de la puțin peste 40 de ani în 1870 la puțin peste 70 o sută de ani mai târziu. A demonstrat o constanță remarcabilă; în 1987, de exemplu, 76, 75 şi, respectiv, 70 de ani în Statele Unite, Regatul Unit şi URSS (în Rusia a scăzut acum la 63 de ani pentru bărbați). Astăzi contrastul general este şi mai frapant. Japonia se află în capul listei, cu o medie de 83 de ani, în timp ce în Mozambic media este sub 40, cum era în Franța înainte de 1789 (în parte din cauza epidemiei de SIDA care devastează populația mozambicană).

În viitorul apropiat, astfel de discrepanțe vor ridica noi probleme. În cea mai mare parte a istoriei, toate societățile au semănat cu nişte piramide, cu un număr mare de tineri la bază şi câțiva bătrâni. Acum, societățile dezvoltate seamănă cu nişte coloane cu laturi ce se îngustează în partea superioară; proporția de oameni mult mai bătrâni este mai mare decât în trecut – în Italia şi Japonia, de exemplu, sub 15% din populație are mai puțin de 15 ani. În țările mai sărace este exact invers. Aproximativ jumătate din populația Nigerului are sub 15 ani, ca şi o treime din cea a Indiei. O simplă discuție despre creşterea generală a populației ascunde, prin urmare, fapte importante. Populația mondială continuă să crească vertiginos, dar în moduri care au origini foarte diferite şi care vor avea implicații şi efecte istorice foarte diferite.

Printre acestea se numără şi modurile de distribuție a populației. În 2010 populația era distribuită pe continente aproximativ astfel:

Continent	Milioane	% din total

Europa (inclusiv Rusia)	733	10,61
Asia	4.167	60,31
Africa	1.033	14,95
America de Sud şi Caraibe	587	8,52
America de Nord	351	5,09
Australia şi Oceania	36	0,52

Scăderea procentului din populația mondială reprezentat de Europa la mijlocul secolului al XIX-lea (un sfert) este izbitoare. La fel şi încheierea a patru secole în care emigranți de origini europene părăsiseră continentul pentru a se răspândi în întreaga lume; până în anii 1920, Europa exporta încă oameni peste mări, mai ales în Americi. Acest exod a fost mult redus de restricțiile privind intrarea pe teritoriul Statelor Unite în acest deceniu, scăzând şi mai mult în timpul Marii Depresiuni, şi nu a mai redevenit niciodată la fel de important. În acelaşi timp, imigrația spre Statele Unite din Caraibe, America Centrală şi de Sud şi Asia a crescut în ultimele decenii ale secolului XX. Mai mult, deşi din unele țări europene încă plecau emigranți (chiar şi la începutul anilor 1970 numărul britanicilor care îşi părăseau țara era mai mare decât numărul imigranților care veneau aici), din anii 1950 ele au început, de asemenea, să atragă nord-africani, turci, asiatici şi vest-indieni, în căutare de locuri de muncă pe care nu le găseau acasă. Acum, în general, Europa importă oameni.

Totuşi, e posibil ca tiparele curente să nu rămână mult timp neschimbate. Asia cuprinde acum mai mult de jumătate din omenire, iar China şi India la un loc peste 37%, însă unele dintre ratele uriaşe de creştere ce au produs aceste cifre încep să scadă. În Brazilia, unde creşterea populației era de peste două ori mai mare decât rata mondială la începutul anilor 1960, acest lucru nu mai este valabil, deşi numărul brazilienilor continuă să crească. Diferența dintre India (2,8 copii pentru fiecare femeie aflată la vârsta la care poate rămâne gravidă) şi China (1,5) este semnificativă, dar Nigerul, aflat în capul listei, are 7,7, iar Lituania şi Coreea de Sud, de la coada listei, au 1,2. Tendința de creştere generală la nivel mondial este totuşi descrescătoare: ea se situează acum la aproximativ jumătate din cifra anuală din 1963.

Deşi orice generalizare în astfel de privințe este periculoasă, în vremurile noastre, când veniturile medii cresc, în cele mai multe societăți fertilitatea începe să scadă. Familiile au mulți copii atunci când aceştia sunt văzuți ca o asigurare de viață pentru părinți la bătrânețe sau când un număr mare de fii conferă prestigiu şi protecție. Pe măsură ce bogăția creşte, familiile mari sunt considerate o pierdere inutilă de resurse. Femeile care muncesc în afara gospodăriei au tendința de a avea mai puțini copii, în cazul în care pot lua ele această decizie (şi, dată fiind independența lor economică, majoritatea pot). Ceea ce este adesea surprinzător şi

pentru istorici, şi pentru demografi e cât de rapid se pot schimba modelele demografice; ceea ce se consideră a fi idei preconcepute de mai multe generaţii se poate schimba într-un deceniu sau mai puţin. Învăţăturile Bisericii Romano-Catolice au fost adesea considerate răspunzătoare de ratele mari ale natalităţii din Europa de Sud sau America Latină, dar Italia are acum doar 1,3 copii pentru fiecare femeie aflată la vârsta la care poate rămâne gravidă, iar Chile 1,8.

Cele mai ridicate rate medii ale natalităţii din lume se înregistrează astăzi în Africa, la sud de Sahara – probabil regiunea care îşi permite cel mai puţin o creştere rapidă a populaţiei –, unele ţări musulmane nefiind nici ele cu mult în urmă (Irak 3,8 şi Iordania 3,4). Această creştere a populaţiei va exercita presiuni considerabile atât asupra resurselor, cât şi asupra sistemelor guvernamentale. Dar şi ţările cu populaţii aflate în scădere rapidă sunt în pericol. Multe ţări europene vor trebui să se bazeze pe imigraţie pentru a avea grijă de o populaţie vârstnică dacă tendinţa nu se schimbă, iar în unele ţări rata naturală a natalităţii este acum atât de mică, încât va fi foarte dificil de inversat. În China politica copilului unic impusă de comunişti a devenit un blestem, nu o binecuvântare – chiar dacă populaţia sa este încă în creştere, demografia se schimbă foarte rapid, astfel încât China va îmbătrâni înainte de a se îmbogăţi. Mai grav, tot segmentul populaţiei care trăieşte încă în sărăcie are cei mai mulţi copii şi clasele de mijloc urbane au respectat cel mai mult politica oficială.

Urbanizarea este celălalt aspect crucial al actualei modificări a populaţiei. La sfârşitul secolului XX aproape jumătate dintre noi locuiau în oraşe. Oraşul devine habitatul tipic al lui *Homo sapiens*. Aceasta a fost o transformare remarcabilă faţă de cea mai mare parte a istoriei umane. Ea trăda faptul că oraşele îşi pierdeau din vechea lor putere de a ucide. În trecut, ratele mari ale mortalităţii în cadrul vieţii urbane necesitau o reînnoire demografică permanentă cu imigranţi născuţi în zonele rurale pentru a menţine nivelul populaţiei. În secolul al XIX-lea, orăşenii din unele ţări au început să se reproducă într-un număr suficient pentru ca oraşele să crească organic. Rezultatele sunt incredibile; există acum multe oraşe al căror număr de locuitori este efectiv imposibil de estimat. Calcutta avea deja un milion de locuitori în 1900, dar acum are de peste 15 ori mai mulţi; Ciudad de México avea doar 350.000 de locuitori la începutul secolului XX, dar l-a încheiat cu peste 20 de milioane. Se pot trage şi alte concluzii privind dintr-o perspectivă mai largă. Lumea avea doar cinci oraşe cu peste jumătate de milion de locuitori în 1700; în 1900 existau 43; acum doar Brazilia are şapte cu peste un milion de locuitori. Regimurile sanitare şi măsurile de sănătate publică au progresat mai lent în unele ţări pentru a face posibile astfel de schimbări, iar valul de urbanizare este departe de a se fi încheiat.

Dinamica populaţiei şi a urbanizării implică o creştere uriaşă a resurselor planetei. Pentru a simplifica lucrurile, deşi numeroşi oameni au murit de foame,

cei care au supraviețuit au fost mai mulți. Este posibil ca milioane de oameni să fi murit în perioade de foamete, dar până acum nu a existat niciun dezastru malthusian la nivel mondial. Dacă lumea nu ar fi fost capabilă să-i hrănească, numărul de oameni ar fi mai mic. Dacă asta mai poate continua mult este altă problemă. Experții au ajuns la concluzia că mai putem asigura o bucată bună de timp hrană pentru un număr tot mai mare de oameni. Dar intrăm pe tărâmul speculațiilor când vine vorba de astfel de probleme, deşi chiar existența unor asemenea speranțe este de interes pentru istorici, căci ele spun ceva despre starea prezentă şi reală a lumii atunci când ceea ce se crede a fi posibil e important în determinarea a ceea ce se va întâmpla. Luând în considerare acest aspect, trebuie să recunoaştem realitatea economică majoră a istoriei moderne şi în special a ultimei jumătăți de secol: s-a înregistrat o producție de bogăție fără precedent.

Cititorii acestei cărți sunt probabil obişnuiți să vadă la televizor imagini cumplite ale foametei şi lipsurilor. Totuşi, cam pe jumătate de glob, începând din 1945, creşterea economică continuă a ajuns, pentru prima dată, să fie considerată ceva normal. A devenit „norma”, în ciuda unor obstacole şi întreruperi pe parcurs. Orice încetinire a acestei creşteri, precum cea pe care am trăit-o după 2008, acum alarmează. Mai mult, în termeni bruți, o creştere economică reală s-a înregistrat şi în multe alte locuri, chiar dacă inegalitățile sau ratele mari ale natalității încă mențin cea mai mare parte a populației în sărăcie. Având în vedere cum gândea încă lumea, chiar şi în 1939, aceasta poate fi considerată o revoluție.

Totuşi, această poveste nu începe cu deceniile de după sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, epoca de aur a unei creşteri fără precedent pentru unii. Fundalul istoric adecvat al creşterii generării de bogăție care a purtat cu succes povara creşterii masive a populației mondiale este mult mai profund. Un mod de măsurare este să ne gândim că omul mediu de astăzi este de aproximativ nouă ori mai bogat decât omul mediu din 1500. Unii economişti au calculat că produsul intern brut (PIB) la nivel mondial este de 185 de ori mai mare în prezent decât în 1500. Dar estimarea este incertă, deoarece e dificil de evaluat „valoarea” unor produse noi, iar PIB-ul trebuie, bineînțeles, să fie împărțit între mult mai mulți oameni şi – cel puțin în unele țări – este mult mai inegal distribuit.

Schimbări în PIB-ul pe cap de locuitor în dolari americani

Țara	1900	2010
Brazilia	678	10.816
China	545	4.382
Regatul Unit	4.492	36.000
SUA	4.091	46.800
India	599	1.370
Germania	2.895	40.274

Japonia 1.135 42.783

Bogăția şi cifrele populației au avut, într-adevăr, o tendință de creştere mai mult sau mai puțin paralelă până în secolul al XIX-lea. Apoi unele economii au început să înregistreze o creştere mult mai rapidă decât altele. Chiar şi la începutul secolului XX, o nouă intensificare a generării de bogăție care se putea observa deja, deşi puternic afectată de cele două războaie mondiale şi de tulburările produse de depresiunea din anii 1930, a fost reluată după 1945 şi a continuat fără întrerupere aproape de atunci, în ciuda unor provocări serioase şi a unor contraste izbitoare între diferitele economii. În ciuda disparităților şi a obstacolelor din unele țări, creşterea economică s-a produs la o scară mult mai largă decât înainte.

Cifrele selectate, precum cele din tabelul de mai sus, trebuie interpretate cu atenție şi se pot schimba rapid, dar ne dau o imagine corectă a modului în care lumea a devenit mai bogată în decurs de un secol. Totuşi, o parte a omenirii rămâne în continuare extrem de săracă. În ciuda progreselor lor economice recente, China şi India rămân țări sărace în termeni de venit mediu. Dar cele mai sărace sunt țările devastate de război sau de epidemii, pe lângă un punct de pornire dezavantajos. Burundi avea un PIB de 192 de dolari pe cap de locuitor în 2010, iar Afganistanul de 362.

Dacă realitatea supremă este cea a generării de bogăție, trebuie să fi contat faptul că puterile majore s-au aflat o perioadă atât de lungă în relații paşnice. Anii de după 1945 au fost, bineînțeles, presărați cu multe conflicte sângeroase la scară mai mică sau cu conflicte incipiente, iar bărbați şi femei şi-au pierdut zilnic viața, sute de mii în operațiuni de război sau în urma acestora. Marile puteri au dus multe lupte prin intermediari. Totuşi, nu s-a mai produs nicio distrugere a capitalului uman şi economic precum cea înregistrată în cele două războaie mondiale. Rivalitatea internațională care a stat adesea la baza unor tensiuni mari a avut mai mult tendința de a susține sau a provoca activitatea economică din numeroase țări. Ea a avut multe rezultate tehnologice şi a condus la investiții şi transferuri majore de capital din motive politice, dintre care unele au avut un rol însemnat în creşterea bogăției reale.

Primele astfel de transferuri au avut loc la sfârşitul anilor 1940, când ajutorul american a permis redresarea Europei. Pentru a asigura succesul acestei acțiuni, dinamul american trebuia să funcționeze ca să promoveze însănătoşirea, aşa cum nu s-a întâmplat după 1918. Aceasta fusese asigurată de creşterea enormă a economiei americane din timpul războiului, care o scosese în fine din depresiunea antebelică, împreună cu faptul că teritoriul american nu fusese distrus fizic de război. Explicația pentru utilizarea puterii economice americane ca ajutor trebuie

căutată în circumstanțele momentului (în care Războiul Rece a jucat un rol important). Tensiunea internațională a făcut America să creadă că este în interesul ei să se comporte astfel; mulți oameni de stat şi oameni de afaceri au dat dovadă de multă inventivitate, profitând de ocazie; mult timp nu a existat nicio sursă alternativă de capital la o asemenea scară; şi, în fine, a contribuit şi faptul că oameni de diferite naționalități, chiar înainte de sfârşitul războiului, înființaseră deja instituții pentru reglementarea economiei internaționale ca să evite întoarcerea la anarhia economică aproape fatală a anilor 1930. Povestea reformării vieții economice a lumii începe astfel înainte de 1945, cu eforturile din timpul războiului care au dus la înființarea Fondului Monetar Internațional, a Băncii Mondiale şi a Acordului General pentru Tarife şi Comerț (GATT). Stabilitatea economică pe care au asigurat-o acestea în lumea necomunistă după 1945 a stat la baza a două decenii de creştere a comerțului mondial la o rată de aproape 7% pe an în termeni reali, deşi comerțul mondial avea să revină la nivelul de dinainte de 1914 abia la sfârşitul Războiului Rece. Totuşi, între 1945 şi anii 1980 nivelul mediu al taxelor vamale pe produsele finite a scăzut de la 40% la 5%, iar comerțul mondial a crescut de peste cinci ori.

De-a lungul unui interval de timp mai mare, oamenii de ştiință şi inginerii şi-au adus contribuția la creşterea economică în moduri mai puțin formale, adesea mai puțin vizibile. Aplicarea continuă a cunoaşterii ştiințifice prin intermediul tehnologiei şi îmbunătățirea şi raționalizarea proceselor şi sistemelor în căutarea unei eficiențe sporite au fost foarte importante înainte de 1939. Ele au ieşit în prim-plan într-un mod mult mai spectaculos şi au început să exercite o influență şi mai mare după 1945. Ceea ce au însemnat ele în agricultură, unde îmbunătățirile începuseră cu mult timp înainte ca industrializarea să devină un fenomen vizibil, este unul dintre cele mai evidente exemple ale efectelor lor. Timp de mii de ani fermierii şi-au sporit randamentul aproape exclusiv prin metode străvechi, mai ales prin defrişarea şi ocuparea unor noi terenuri. Mai sunt multe zone care, cu nişte investiții adecvate, ar putea fi cultivate (şi s-au făcut multe în ultimii 25 de ani pentru a utiliza astfel de terenuri, chiar şi într-o țară aglomerată ca India). Totuşi, acest lucru nu explică motivul pentru care producția agricolă mondială a crescut atât de dramatic. Explicația de bază constă în continuarea şi accelerarea revoluției agricole care a debutat în Europa la începutul epocii moderne şi care a fost vizibilă cel puțin din secolul al XVII-lea. 250 de ani mai târziu, aceasta a fost puternic accelerată grație în principal ştiinței aplicate.

Cu mult înainte de 1939, grâul era introdus cu succes în teritorii unde, din motive climatice, nu fusese cultivat până atunci. Specialiştii în genetica plantelor au dezvoltat noi tipuri de cereale, una dintre primele contribuții ştiințifice ale secolului XX aduse agriculturii la o scară mult mai mare decât „îmbunătățirea” prin metode empirice din trecut; abia mult mai târziu modificarea genetică a

speciilor de plante a început să atragă critici. Între timp s-au adus contribuții chiar mai mari la aprovizionarea cu alimente la nivel mondial în zonele unde se cultivau deja cereale prin folosirea unor îngrăşăminte chimice mai bune (primul devenind disponibil în secolul al XIX-lea). O rată fără precedent de înlocuire a azotului din sol a stat la baza unor recolte mai mari, care au devenit astăzi ceva obişnuit în țările cu o agricultură avansată.

Costurile acestora includ totuşi surse uriaşe de energie şi în anii 1960 au început să apară temeri legate de consecințele ecologice. Între timp, pe lângă îngrăşăminte mai bune, apăruseră şi erbicide şi insecticide eficiente, pe când utilizarea maşinilor în agricultură crescuse enorm în țările dezvoltate. În 1939 Anglia avea agricultura cea mai mecanizată din lume în termeni de cai-putere pe acru cultivat; totuşi, fermierii englezi încă făceau mare parte a muncilor cu ajutorul cailor, în timp ce combinele (deja obişnuite în Statele Unite) erau rare. Dar nu numai câmpurile au fost mecanizate. Apariția electricității a adus cu sine şi mulsul automat, uscarea cerealelor, treieratul, încălzirea adăposturilor pentru animale pe timp de iarnă. Acum, calculatorul şi automatizarea au început să reducă şi mai mult dependența de forța de muncă umană; în lumea dezvoltată, forța de muncă din agricultură a continuat să scadă în timp ce producția pe acru cultivat a crescut, iar recoltele modificate genetic promit randamente şi mai mari.

În mod paradoxal, în ciuda tuturor acestor aspecte, în prezent în lume există mai mulți fermieri la limita subzistenței decât în 1900, tocmai pentru că există mai mulți oameni. Cota lor de teren cultivat şi valoarea recoltelor produse au scăzut totuşi. Cele două procente reprezentate de fermierii care trăiesc în țările dezvoltate furnizează aproximativ jumătate din cantitatea de hrană la nivel mondial. În Europa, țăranul dispare rapid, aşa cum a dispărut în Marea Britanie acum 200 de ani. Dar această schimbare a fost neuniformă şi poate fi uşor perturbată. Rusia a fost, în mod tradițional, una dintre marile economii agricole, dar nu demult, în 1947, a fost afectată de o foamete atât de cumplită, încât s-au înregistrat din nou cazuri de canibalism.

Foametea la nivel local este un alt pericol în țările cu populații mari şi cu creştere rapidă, unde agricultura de subzistență este norma şi productivitatea rămâne scăzută. Chiar înainte de Primul Război Mondial, recolta de grâu pe acru a Marii Britanii era deja de două ori şi jumătate mai mare decât aceea a Indiei; în 1968 era de aproximativ cinci ori mai mare. În aceeaşi perioadă americanii şi-au crescut producția de orez de la 4,25 tone pe acru la aproape 12 tone pe acru, în timp ce producția Birmaniei, cândva „bolul de orez al Asiei”, a crescut doar de la 3,8 la 4,2 tone. În 1968, un lucrător agricol din Egipt asigura produse alimentare doar pentru o familie şi ceva, pe când în Noua Zeelandă fiecare angajat al unei ferme producea suficientă hrană pentru 40 de familii. Şi chiar dacă randamentul a scăzut în unele țări din lumea dezvoltată la începutul secolului XXI, cele mai

multe regiuni africane şi unele zone din sudul Asiei au încă randamente extrem de scăzute.

Țările avansate din punct de vedere economic şi în alte sensuri înregistrează cea mai mare productivitate agricolă. Țărilor care au cea mai mare nevoie le-a fost imposibil să producă recolte mai ieftin decât cele mai puternice economii industriale. Rezultă de aici unele paradoxuri ironice: ruşii, indienii şi chinezii, mari producători de cereale şi orez, au ajuns să cumpere grâu american şi canadian. Disparitățile dintre țările dezvoltate şi cele subdezvoltate s-au adâncit în deceniile de belşug. Aproximativ jumătate din populația lumii consumă acum în jur de şase şeptimi din producția mondială; cealaltă jumătate împarte restul. Statele Unite au fost, de departe, cel mai extravagant consumator. În 1970, cei aproximativ 12 americani din fiecare 100 de oameni foloseau aproximativ 40 dintre cei 100 de barili de petrol produşi anual în lume. Ei consumau fiecare, anual, aproximativ un sfert de tonă de produse din hârtie; cifra corespunzătoare în China era de aproximativ 20 de livre. Energia electrică folosită de China în toate scopurile timp de un an de la acea dată ar fi acoperit (s-a afirmat) doar consumul aparatelor de aer condiționat din Statele Unite. Producția de energie electrică este, într-adevăr, una dintre cele mai bune modalități de a face comparații, de vreme ce o cantitate relativ redusă de energie este tranzacționată pe piața internațională şi cea mai mare parte este consumată în țara care o generează. La sfârşitul anilor 1980, Statele Unite produceau cam de 40 de ori mai multă electricitate pe cap de locuitor decât India şi de 23 de ori mai multă decât China, însă doar de 1,3 ori mai multă decât Elveția.

În toate regiunile lumii discrepanța dintre națiunile bogate şi cele sărace s-a adâncit şi a devenit din ce în ce mai pronunțată începând din 1945, de regulă nu pentru că țările sărace au devenit şi mai sărace, ci întrucât cele bogate au ajuns mult mai bogate. Aproape singurele excepții erau în economiile mai bogate (după standardele lumii sărace) ale Uniunii Sovietice şi Europei de Est, unde proasta conducere şi exigențele unei economii de comandă impuneau rate de creştere mai mici sau chiar nule. Cu toate aceste excepții, nici chiar accelerările spectaculoase ale producției (unele țări asiatice, de exemplu, şi-au dezvoltat producția agricolă între 1952 şi 1970 proporțional mai mult decât Europa şi mult mai mult decât America de Nord) nu au reuşit decât ocazional să îmbunătățească poziția țărilor sărace în raport cu cea a țărilor bogate, din cauza inegalităților şi a populațiilor în creştere – iar țările bogate, oricum, porneau de la un nivel mult mai înalt.

Deşi este posibil ca ierarhiile să se fi schimbat, țările care se bucurau de cele mai înalte niveluri de trai în 1950 se bucură încă de ele, în general, şi astăzi (deşi li s-au alăturat şi o serie de țări est-asiatice). Acestea sunt principalele țări industriale. Economiile lor sunt în prezent cele mai bogate pe cap de locuitor, iar exemplul lor încurajează țările mai sărace să-şi caute salvarea în creşterea

economică, mult prea adesea înțeleasă pur şi simplu ca industrializare. Este adevărat, economiile industriale majore de azi nu prea seamănă cu predecesoarele lor din secolul al XIX-lea; vechile industrii grele şi producătoare, ce au asigurat mult timp coloana vertebrală a puterii economice, nu mai sunt nişte simple instrumente de măsură satisfăcătoare ale acesteia. Industrii cândva esențiale în unele dintre țările de frunte au intrat în declin. Dintre principalele trei țări producătoare de oțel în 1900, primele două (Statele Unite şi Germania) se aflau încă printre primii cinci producători mondiali 80 de ani mai târziu, dar pe locul al treilea, respectiv al cincilea; Regatul Unit (al treilea în 1900) a ajuns pe locul al zecelea în acelaşi clasament mondial, urmat la mică distanță de Spania, România şi Brazilia. Astăzi, Polonia produce mai mult oțel decât produceau Statele Unite acum un secol. În plus, anumite industrii mai noi au găsit adesea un mediu mai bun pentru o creştere rapidă în unele țări în curs de dezvoltare decât în economiile mature. Astfel, locuitorii Taiwanului au ajuns să se bucure în 2010 de un PIB pe cap de locuitor de 14 ori mai mare decât cel al Indiei, în timp ce al Coreei de Sud era de 15 ori mai mare.

În epoca modernă, creşterea economică a avut loc adesea în sectoare – electronicele şi materialele plastice sunt două exemple – care abia dacă existau în 1945 şi în noi surse de energie. Cărbunele a înlocuit forța apei şi lemnul în secolul al XIX-lea ca sursă majoră de energie industrială, dar cu mult înainte de 1939 i s-au adăugat hidroelectricitatea, petrolul şi gazele naturale, iar foarte recent, şi energia generată prin fisiune nucleară. Creşterea industrială a crescut şi nivelul de trai pe măsură ce au scăzut costurile energiei şi, odată cu ele, cele de transport. O anumită inovație a avut o importanță enormă. În 1885 a fost construit primul vehicul propulsat de un motor cu ardere internă – respectiv unul în care energia produsă de căldură era folosită direct pentru a acționa un piston din interiorul cilindrului unui motor, în loc să-i fie transmisă prin intermediul aburului produs într-un boiler cu o flacără exterioară. Nouă ani mai târziu a apărut o maşinărie pe patru roți construită de compania franceză Panhard, care poate fi recunoscută drept strămoşul maşinii moderne. Franța şi Germania au dominat producția de maşini în deceniul care a urmat şi acestea au rămas jucăriile bogătaşilor. Este preistoria automobilului. Istoria sa a început în 1907, când americanul Henry Ford a pus bazele unei linii de producție pentru ceea ce a devenit celebrul „Model T”. Proiectat special pentru piața de masă, prețul său era scăzut. Până în 1915 se produceau anual un milion de maşini Ford şi în 1926 Modelul T costa mai puțin de 300 de dolari (aproximativ 60 de lire sterline la valoarea de atunci a banilor). Aveau un enorm succes comercial.

Era, de asemenea, şi o revoluție socială şi economică. Ford a schimbat lumea. Oferind maselor ceva considerat până atunci un lux, precum şi o mobilitate de care nu se bucurau nici măcar milionarii cu 50 de ani înainte,

impactul său a fost la fel de mare ca apariția căilor ferate. Această creştere a confortului avea să se răspândească în întreaga lume, de asemenea, cu consecințe enorme. Un rezultat a fost o industrie producătoare de maşini la nivel mondial, care domina adesea sectoarele de producție interne, aducând, în cele din urmă, o integrare internațională la scară largă; în anii 1980 opt mari producători construiau trei din patru maşini la nivel mondial. Industria a stimulat investiții uriaşe şi în alte sectoare; cu doar câțiva ani în urmă, jumătate din roboții folosiți în industria mondială făceau operații de sudură în fabricile de automobile, iar încă un sfert erau folosiți la vopsirea maşinilor produse. Într-un interval similar, producția de maşini a stimulat enorm cererea de petrol. Un număr uriaş de oameni au ajuns să lucreze în sectoarele alimentării cu combustibil şi altor servicii pentru proprietarii de maşini. Investițiile în construcția de drumuri au devenit o preocupare majoră a guvernelor, aşa cum nu se mai întâmplase de pe vremea Imperiului Roman.

Ford, ca mulți alți mari revoluționari, s-a folosit de ideile altora. Pe parcurs, a transformat şi locul de muncă. Stimulate de exemplul său, liniile de asamblare au devenit modul caracteristic de producție a bunurilor de consum. Pe cele înființate de Ford, automobilul ajungea într-un ritm constant de la un muncitor la altul, fiecare efectuând în cel mai scurt timp sarcina precis delimitată şi, dacă era posibil, simplă pentru care el (sau, ulterior, ea) era calificat. Efectul psihologic asupra muncitorului a fost criticat curând, dar Ford şi-a dat seama că o astfel de muncă era foarte plictisitoare şi plătea salarii mari (ajutându-i astfel şi pe muncitori să-i cumpere maşinile). Aceasta a contribuit la altă schimbare socială fundamentală cu consecințe imposibil de calculat – alimentarea prosperității economice prin creşterea puterii de cumpărare şi, prin urmare, a cererii.

Pe unele linii de asamblare „lucrează” astăzi exclusiv roboți. Cea mai mare schimbare tehnologică ce a afectat societățile industriale majore începând din 1945 s-a produs în domeniul uriaş denumit general tehnologia informației, ştiința complexă a proiectării, construirii, operării şi gestionării dispozitivelor electronice care procesează informații. Puține valuri inovatoare din istoria tehnologiei au acționat atât de rapid. Aplicațiile cercetărilor din timpul celui de-al Doilea Război Mondial s-au răspândit în servicii şi procese industriale în decurs de numai două decenii. Asta s-a văzut cel mai clar în răspândirea „calculatoarelor”, procesoare electronice de date, primul apărând în 1945. Creşteri rapide ale puterii de procesare şi ale vitezei, reducerea dimensiunilor şi îmbunătățirea capacității de afişaj au generat o creştere uriaşă a cantității de informații care puteau fi ordonate şi prelucrate într-un anumit interval.

Schimbarea cantitativă a adus totuşi şi o schimbare calitativă. Acum au devenit posibile operații tehnice anterior nefezabile din cauza masei de date implicate. Activitatea intelectuală nu mai fusese niciodată accelerată atât de

brusc. Mai mult, pe măsură ce s-a produs o creştere revoluţionară a puterii calculatoarelor, acestea au devenit mai uşor accesibile, mai ieftine şi mai portabile. În mai puţin de 30 de ani, un „microcip” de dimensiunea unui card de credit efectua operaţiile care necesitau la început o maşinărie de dimensiunea unei sufragerii britanice. În 1965 s-a observat că puterea de procesare a unui „cip” se dubla o dată la 18 luni; cei aproximativ 2.000 de tranzistori montaţi pe un cip acum 30 de ani au ajuns acum de ordinul milioanelor. Efectele transformatoare s-au simţit în mod exponenţial şi în toate activităţile umane – de la comerţ şi război până la activitatea ştiinţifică şi pornografie.

Calculatoarele sunt, bineînţeles, doar o parte din altă poveste lungă despre dezvoltare şi inovaţie în comunicaţiile de toate tipurile, începând cu progresele făcute în deplasarea fizică şi mecanică a obiectelor solide – mărfuri şi oameni. Cele mai mari realizări din secolul al XIX-lea au fost folosirea aburului în comunicaţiile terestre şi maritime, iar ulterior electricitatea şi motorul cu ardere internă. Baloanele se ridicau în aer; primele „dirijabile” au zburat înainte de 1900, dar abia în 1903 a fost efectuat primul zbor cu o maşinărie „mai grea ca aerul” (respectiv, una care nu plutea datorită unor pungi umplute cu un gaz mai uşor decât aerul). Aceasta a anunţat o nouă epocă a transportului fizic; o sută de ani mai târziu, valoarea bunurilor care tranzitau cel mai mare aeroport al Londrei o depăşea pe cea a oricărui port britanic. Milioane de oameni călătoresc acum în mod regulat cu avionul în scopuri profesionale sau de afaceri, precum şi de agrement, iar zborul i-a asigurat individului un control al spaţiului care nu putea fi închipuit decât vag la începutul secolului XX.

Comunicarea informaţiilor era deja în toiul altei revoluţii. Esenţa acesteia era separarea fluxului de informaţii de orice conexiune fizică între sursă şi semnal. La mijlocul secolului al XIX-lea, stâlpii care susţineau firele telegrafului electric erau deja o privelişte familiară de-a lungul căilor ferate şi începuse şi procesul de conectare a lumii prin intermediul cablurilor submarine. Legăturile fizice erau încă fundamentale. Apoi, Heinrich Hertz a identificat undele radiomagnetice, iar la 1900 oamenii de ştiinţă exploatau teoria electromagnetică pentru a emite primele mesaje cu adevărat „fără fir”. Emiţătorul şi receptorul nu mai aveau nevoie de nicio conexiune fizică. În mod semnificativ, în 1901, primul an al unui nou secol care avea să fie profund marcat de această invenţie, Marconi a realizat prima radiocomunicaţie telegrafică transatlantică. 30 de ani mai târziu, cea mai mare parte a milioanelor de oameni care aveau deja receptoare fără fir încetaseră să mai creadă că trebuiau să deschidă fereastra pentru ca „undele” misterioase să ajungă la ei, iar în toate ţările importante existau sisteme de difuziune la scară largă.

Cu câţiva ani înainte de asta avusese loc prima demonstraţie a dispozitivelor pe care se baza televiziunea. În 1936, BBC a inaugurat primele transmisii de

televiziune cu program regulat; 20 de ani mai târziu, acest mijloc de comunicare era ceva obişnuit în societăţile industriale majore, iar în prezent este ceva obişnuit în întreaga lume. Ca şi apariţia tiparului, noul mijloc de comunicare a avut implicaţii uriaşe, dar pentru o estimare completă ele trebuie plasate în contextul întregii epoci moderne a dezvoltării comunicaţiilor. Ca şi în cazul apariţiei tiparului, implicaţiile au fost incalculabile, deşi au fost neutre din punct de vedere politic şi social sau, mai degrabă, au fost cu două tăişuri. Datorită telegrafiei şi radioului, informaţiile erau disponibile mai rapid, iar acest lucru putea fi avantajos atât pentru guverne, cât şi pentru opozanţii lor. Ambiguităţile televiziunii au devenit vizibile şi mai rapid. Imaginile sale puteau dezvălui în faţa a sute de milioane de oameni lucruri pe care guvernele doreau să le ascundă, dar se credea şi că televiziunea influenţează opiniile în interesul celor care o controlează.

Spre sfârşitul secolului XX, de asemenea, a devenit clar că şi internetul, ultimul progres major în tehnologia informaţiei, avea posibilităţi ambigue. De la originile sale în ARPANET – dezvoltat de Advanced Research Projects Agency a Ministerului Apărării din SUA în 1969 – până în 2010, internetul avea aproape două miliarde de utilizatori permanenţi, mulţi în ţările în curs de dezvoltare. Între timp, această facilitare a comunicării contribuise la revoluţionarea pieţelor mondiale şi influenţează puternic scena politicii mondiale, atât în sisteme politice deschise, cât şi în state autoritare. Provocase schimbări politice profunde şi chiar revoluţii. Comerţul electronic – activitatea de cumpărare sau vânzare de bunuri şi servicii prin intermediul internetului – a devenit o componentă majoră a comerţului în Statele Unite la începutul anilor 2000, companii precum Amazon sau eBay numărându-se printre cele mai bogate şi mai influente de pe piaţă. Până în 2005, poşta electronică înlocuise serviciile poştale ca mijloc preferat de comunicare în America de Nord, Europa şi unele părţi ale Asiei de Est. Dar în acelaşi timp o bună parte din capacitatea din ce în ce mai mare de viteză a transferurilor prin internet era folosită pentru a viziona filme porno sau pentru a juca jocuri interactive. Şi, această capacitate fiind irosită într-o proporţie semnificativă, diferenţele sociale dintre cei care îşi petrec cea mai mare parte a zilei online şi cei ce nu au acces la internet cresc rapid.

Până în 1950 industria modernă era deja dependentă de ştiinţă şi oamenii de ştiinţă, direct sau indirect, în mod evident sau nu şi acceptat sau nu. În plus, transformarea ştiinţei fundamentale în produse finite era deja adesea foarte rapidă şi a continuat să se accelereze în cele mai multe domenii ale tehnologiei. Generalizarea substanţială a utilizării automobilului, după înţelegerea principiului motorului cu ardere internă, a necesitat cam jumătate de secol; în epoca contemporană, microcipul a făcut posibile calculatoare portabile în aproximativ zece ani. Progresul tehnologic este în continuare singura modalitate în care un

număr mare de oameni devin conştienţi de importanţa ştiinţei. Totuşi, au existat schimbări importante în modul în care acesta a ajuns să le influenţeze viaţa. În secolul al XIX-lea, cele mai multe rezultate practice ale ştiinţei erau încă, adesea, produse secundare ale curiozităţii ştiinţifice. Uneori erau chiar accidentale. În 1900 se producea o schimbare. Unii oameni de ştiinţă înţeleseseră că o cercetare direcţionată conştient era utilă. 20 de ani mai târziu, marile companii industriale începeau să considere că merită să facă investiţii, chiar şi mici, în cercetare. Unele departamente de cercetare industriale aveau să se transforme în cele din urmă în instituţii gigantice în toată regula, pe măsură ce au intrat în scenă produsele petrochimice, articolele din material plastic, electronicele şi medicina biochimică.

Astăzi, cetăţeanul obişnuit dintr-o ţară civilizată nu poate trăi fără să se bazeze pe ştiinţa aplicată. Această omniprezenţă, împreună cu caracterul impresionant al celor mai spectaculoase realizări ale sale, a fost unul dintre motivele recunoaşterii tot mai largi a ştiinţei. Banii reprezintă un etalon. Laboratorul Cavendish din Cambridge, de exemplu, unde au fost efectuate unele dintre experimentele fundamentale din domeniul fizicii nucleare înainte de 1914, avea la acea vreme un grant din partea universităţii de aproximativ 300 de lire sterline pe an – aproximativ 1.500 de dolari la rata de schimb de atunci. În timpul războiului din 1939-1945, când britanicii şi americanii au decis că trebuie depus un efort major pentru a produce arme nucleare, se estimează că „Proiectul Manhattan” (cum a fost numit) a costat cât toate cercetările ştiinţifice efectuate de oameni până în acel moment.

Astfel de sume uriaşe – iar în lumea Războiului Rece aveau să existe facturi şi mai mari de plătit – marchează altă schimbare esenţială, noua importanţă a ştiinţei în guvernare. După ce, timp de secole, a fost doar obiectul unui sprijin ocazional din partea statului, devenea acum o preocupare politică majoră. Doar guvernele puteau asigura resurse la scara necesară pentru unele dintre lucrurile realizate după 1945. Un beneficiu pe care îl urmăreau adesea era crearea unor arme mai bune, ceea ce explica mare parte a investiţiilor ştiinţifice făcute de Statele Unite şi Uniunea Sovietică. Interesul şi participarea din ce în ce mai mari ale guvernului nu au însemnat însă că ştiinţa a devenit mai naţională; ba chiar dimpotrivă. Tradiţia comunicării internaţionale între oamenii de ştiinţă este una dintre cele mai splendide moşteniri ale lor din prima mare epocă a ştiinţei din secolul al XVII-lea, însă chiar şi fără aceasta ştiinţa avea să ignore frontierele naţionale din motive pur teoretice şi tehnice.

Încă o dată, contextul istoric este complex şi profund. Deja înainte de 1914, era din ce în ce mai clar că graniţele dintre ştiinţe, unele dintre ele domenii de studiu inteligibile şi distincte încă din anii 1600, aveau tendinţa de a se estompa şi apoi de a dispărea. Totuşi, implicaţiile acestui fapt au început să apară în totalitatea lor abia foarte târziu. În ciuda tuturor realizărilor marilor chimişti şi

biologi din secolele XVIII-XIX, fizicienii au contribuit cel mai mult la modificarea hărții științifice în secolul XX. James Clerk Maxwell, primul profesor de fizică experimentală de la Cambridge, a publicat în anii 1870 lucrarea despre electromagnetism care a abordat pentru prima dată domeniile şi problemele lăsate nerezolvate de fizica newtoniană. Lucrările teoretice ale lui Maxwell şi cercetările sale experimentale au marcat profund opinia acceptată că universul respectă nişte legi naturale, regulate şi care pot fi descoperite, de tip oarecum mecanic, şi că este format în esență din materie indestructibilă în variate combinații şi aranjamente. În acest tablou trebuiau să-şi găsească acum loc şi câmpurile electromagnetice nou-descoperite, ale căror posibilități tehnologice i-au fascinat rapid atât pe oamenii obişnuiți, cât şi pe oamenii de știință.

Cercetările fundamentale care au urmat şi care au pus bazele teoriei fizice moderne au fost efectuate între 1895 şi 1914 de Röntgen, care a descoperit razele X, de Becquerel, care a descoperit fenomenul de radioactivitate, de Thomson, care a identificat electronul, de soții Curie, care au izolat elementul radiu, şi de Rutheford, care a precizat modelul atomului. Ei au permis o nouă viziune asupra lumii fizice. În locul unor blocuri de materie, universul a început să arate mai degrabă ca un agregat de atomi, minuscule sisteme solare de particule unite de forțe electrice în diferite aranjamente. Aceste particule păreau să se comporte într-un mod care estompa distincția dintre materie şi câmpurile electromagnetice. Mai mult, astfel de aranjamente de particule nu erau fixe, căci în natură un aranjament putea face loc altuia şi, astfel, anumite elemente se puteau transforma în alte elemente. Cercetările lui Rutheford în special au fost decisive, deoarece el a demonstrat că atomii pot fi „divizați" din cauză că sunt structurați ca un sistem de particule. Aceasta însemna că materia, chiar şi la acest nivel fundamental, poate fi manipulată. Două astfel de particule au fost curând identificate: protonul şi electronul; altele au fost izolate abia după 1932, când Chadwick a descoperit neutronul. Lumea științifică avea acum o imagine validată experimental a structurii atomului ca sistem de particule. Însă chiar şi în 1935 Rutheford afirma că fizica nucleară nu va avea implicații practice – şi nimeni nu s-a grăbit să-l contrazică.

Ceea ce au făcut – deşi nu imediat – aceste cercetări experimentale de o importanță radicală a fost să asigure un nou cadru teoretic care să înlocuiască sistemul newtonian. Aceasta s-a întâmplat abia odată cu o lungă revoluție în teorie, începând cu ultimii ani ai secolului al XIX-lea şi culminând în anii 1920. Ea se centra pe două seturi diferite de probleme, care au prilejuit cercetările desemnate prin termenii „relativitate" şi „teorie cuantică". Pionierii au fost Max Planck şi Albert Einstein, care, fără îndoială, a fost cel mai mare om de știință al secolului XX. Până în 1905 aceştia demonstraseră experimental şi matematic că legile mecanicii newtoniene constituiau un cadru neadecvat pentru explicarea

unui fapt ce nu mai putea fi contestat: emisia şi absorbția de energie din lumea materială sunt discontinue, având loc în salturi discrete – cuante, aşa cum au ajuns să fie numite. Planck a demonstrat că radiația termică (precum cea emisă de soare) nu este, aşa cum pretindea fizica newtoniană, emisă continuu; a susținut că acest lucru e valabil pentru toate tipurile de emisie şi absorbție de energie. Einstein a explicat că lumina nu are o natură continuă, ci corpusculară. Deşi în următorii aproximativ 20 de ani aveau să se realizeze multe cercetări importante, contribuția lui Planck a avut un impact cât se poate de profund şi a produs din nou agitație. Se considerase că descoperirile lui Newton aveau lipsuri, dar nu exista nimic cu care să fie înlocuite.

Între timp, după cercetările asupra cuantelor, Einstein a publicat în 1905 lucrarea care avea să-l facă celebru – deşi este de neînțeles –, formularea teoriei relativității. Aceasta era, practic, o demonstrație că distincțiile tradiționale dintre spațiu şi timp şi dintre masă şi energie nu mai puteau fi menținute. A produs, prin urmare, o revoluție în domeniul ştiinței, deşi a durat mult până când implicațiile sale au putut fi absorbite în întregime. În locul fizicii tridimensionale a lui Newton, Einstein a îndreptat atenția către un „continuum spațiu-timp" în care putea fi înțeleasă interacțiunea spațiu-timp-mişcare. Acesta avea să fie confirmat curând de observații astronomice vizând fapte pentru care cosmologia newtoniană nu mai putea oferi o explicație corectă, dar care îşi puteau găsi un loc în teoria lui Einstein. O consecință stranie şi neanticipată a cercetărilor pe care se baza teoria relativității a fost demonstrarea legăturii dintre masă şi energie, formulată ca $E = mc^2$, unde E este energia, m este masa şi c este viteza constantă a luminii. Importanța şi acuratețea acestei formulări teoretice aveau să devină clare abia după ce s-au făcut multe alte descoperiri în domeniul fizicii nucleare. Avea să devină atunci evident că şi relațiile observate când energia masei era transformată în energie termică la scindarea nucleelor corespundeau formulei sale.

În timp ce aceste progrese erau asimilate, s-au făcut şi alte încercări de a rescrie fizica, dar acestea nu au ajuns prea departe până în 1926, când s-a înregistrat un progres teoretic major care a oferit în sfârşit un cadru matematic pentru observațiile lui Planck şi chiar şi pentru fizica nucleară. Realizarea lui Schrödinger şi Heisenberg, cei doi matematicieni cărora li se datorează în primul rând, a fost atât de uimitoare, încât o vreme a părut că mecanica cuantică putea explica practic orice în domeniul ştiințelor. Comportamentul particulelor atomului prezentat de Rutheford şi Bohr putea fi acum explicat. Aprofundarea cercetărilor lor a dus la predicții privind existența unor noi particule nucleare, în special pozitronul, care a fost identificat în anii 1930. Noi particule au continuat să fie descoperite. Mecanica cuantică părea să fi inaugurat o nouă epocă a fizicii.

Până pe la mijlocul secolului, din ştiință dispăruse mult mai mult decât un set de legi generale acceptat cândva (şi, în orice caz, rămânea adevărat că, pentru

scopurile de zi cu zi, fizica newtoniană era deocamdată suficientă). În fizică, de unde s-a răspândit şi în alte ştiinţe, întreaga idee de lege generală era înlocuită de conceptul de probabilitate statistică în cel mai bun caz. Ideea, precum şi conţinutul ştiinţei se schimbau. Mai mult, graniţele dintre ştiinţe s-au prăbuşit sub impactul noilor cunoştinţe făcute accesibile de noi teorii şi instrumentări. Marile împărţiri tradiţionale ale ştiinţei au depăşit curând capacitatea de înţelegere a unei singure minţi. Combinaţiile implicate de importarea teoriei fizice în neurologie sau a matematicii în biologie au ridicat noi bariere în calea atingerii acelei sinteze a cunoaşterii care fusese visul secolului al XIX-lea, pe măsură ce ritmul dobândirii unor noi cunoştinţe (unele în cantităţi atât de mari, încât nu puteau fi manipulate decât de calculatoarele disponibile acum) s-a accelerat mai mult ca oricând. Astfel de consideraţii nu au dus la diminuarea prestigiului oamenilor de ştiinţă, nici a convingerii că aceştia erau cea mai mare speranţă a omenirii pentru gestionarea mai bună a viitorului său. Dubiile, atunci când au apărut, aveau alte surse, nu incapacitatea lor de a genera o teorie împărtăşită de toţi, la fel de inteligibilă pentru novici precum fusese cea a lui Newton. Între timp, seria de progrese specifice în domeniul ştiinţelor a continuat.

Într-o anumită măsură, ştafeta a trecut după 1945 de la ştiinţele fizice la cele biologice sau „ale vieţii”. Succesul şi promisiunile lor actuale au şi ele rădăcini adânci. Inventarea microscopului în secolul al XVII-lea dezvăluise pentru prima dată organizarea ţesutului în unităţi distincte numite celule. În secolul al XIX-lea, cercetătorii înţelegeau deja că celulele se puteau diviza şi că se dezvoltau individual. Teoria celulară, acceptată pe scară largă la 1900, sugera că celulele, fiind şi ele vii, asigurau o abordare bună în studierea vieţii, iar aplicarea chimiei în acest domeniu a devenit una dintre principalele căi de cercetare în biologie. Un alt progres principal din ştiinţele biologice realizat în secolul al XIX-lea a fost asigurat de o nouă disciplină, genetica, studiul moştenirii de către urmaşi a unor caracteristici ale părinţilor. Darwin invocase moştenirea ca mijloc de propagare a unor trăsături favorizate de selecţia naturală. Primii paşi spre înţelegerea mecanismului care a permis acest lucru i-a făcut un călugăr austriac, Gregor Mendel, în anii 1850 şi 1860. Pe baza unei serii meticuloase de experimente de hibridare la mazăre, Mendel a conchis că există unităţi ereditare ce controlează exprimarea trăsăturilor transmise de la părinţi la urmaşi. În 1909 un danez le-a botezat „gene”.

Treptat, chimia celulară a fost mai bine înţeleasă şi realitatea fizică a genelor a fost acceptată. În 1873 prezenţa în nucleul celulei a unei substanţe care putea reprezenta cel mai important factor determinant al materiei vii era deja stabilită. Experimentele au dezvăluit apoi un loc vizibil al genelor în cromozomi, iar în anii 1940 s-a demonstrat că genele controlează structura chimică a proteinei, elementul cel mai important al celulelor. În 1944 s-a făcut primul pas spre

identificarea agentului efectiv specific care produce schimbări la anumite bacterii şi, prin urmare, controlează structura proteinei. În anii 1950 a fost în sfârşit identificat ca „ADN”, a cărui structură fizică (spirala dublă) a fost stabilită în 1953. Importanța crucială a acestei substanțe (a cărei denumire completă este acid dezoxiribonucleic) este că poartă în sine informațiile genetice care determină sinteza moleculelor de proteine aflate la baza vieții. Mecanismele chimice care determină diversitatea fenomenelor biologice erau în sfârşit accesibile. Din punct de vedere fiziologic şi, poate, şi psihologic, aceasta a implicat o transformare a imaginii despre sine a omului egalată doar de răspândirea ideilor darwiniene în secolul anterior.

Identificarea şi analiza structurii ADN-ului au constituit cel mai evident pas spre o nouă manipulare a naturii, modelarea formelor de viață. Încă din 1947 a fost lansat termenul „biotehnologie”. Încă o dată, au urmat nu doar noi cunoştințe mai ştiințifice, ci şi noi definiții ale domeniilor de studiu şi noi aplicații. „Biologie moleculară” şi „inginerie genetică”, la fel ca şi „biotehnologie”, au devenit curând termeni familiari. Genele anumitor organisme, s-a demonstrat curând, puteau fi modificate pentru a oferi acelor organisme caracteristici noi şi dezirabile; prin manipularea proceselor lor de creştere, drojdia şi alte microorganisme puteau fi determinate să producă şi substanțe noi – enzime, hormoni şi alte produse chimice. Aceasta a fost una dintre primele aplicații ale noii ştiințe; tehnologia şi datele acumulate empiric şi informal timp de mii de ani în producerea pâinii, berii, vinului şi brânzei aveau să fie în sfârşit depăşite. Modificarea genetică a bacteriilor putea dezvolta acum noi compuşi. La sfârşitul secolului XX, trei sferturi din producția de soia din Statele Unite era rodul unor semințe modificate genetic, în timp ce producători agricoli precum Canada, Argentina şi Brazilia cultivau, de asemenea, plante modificate genetic în cantități uriaşe.

Mai spectaculos, spre sfârşitul anilor 1980 s-a dat startul unei cercetări care a implicat o colaborare la nivel mondial, proiectul genomului uman. Scopul său, de o ambiție aproape inimaginabilă, era să traseze harta aparatului genetic uman. Urma să se identifice poziția, structura şi funcția fiecărei gene umane – afirmându-se că ar fi între 30.000 şi 50.000 de gene în fiecare celulă, fiecare genă având până la 30.000 de perechi din cele patru unități chimice de bază care formează codul genetic. Spre sfârşitul secolului, s-a anunțat că proiectul fusese finalizat. (La scurtă vreme după aceea, s-a făcut descoperirea tulburătoare că ființele umane au cam de două ori mai multe gene decât drosofila – substanțial mai puține decât se presupusese.) Fusese deschisă poarta spre un viitor măreț în manipularea naturii la un cu totul alt nivel – şi ce însemna acest lucru se vedea deja într-un laborator din Scoția sub forma primei oi „clonate” cu succes. De asemenea, controlul pentru evidențierea prezenței genelor deficiente este deja o

realitate, fiind posibilă înlocuirea unora dintre ele. Implicațiile sociale şi medicale sunt uriaşe, la fel ca şi implicațiile pentru istorie. O parte dintre aspectele discutate în primele capitole ale acestei cărți nu ar fi fost cunoscute fără probe ADN.

Pe la începutul noului secol devenea evident că ingineria genetică avea să ne modeleze viitorul într-o măsură semnificativă, în ciuda controversei iscate de multe programe de cercetare în acest domeniu. „Noile" microorganisme create de geneticieni pot fi acum brevetabile şi, prin urmare, disponibile spre vânzare în multe regiuni ale lumii. În mod similar, culturile modificate genetic sunt folosite pentru a spori producția prin crearea unor varietăți mai rezistente şi mai productive, oferind astfel unor regiuni prima şansă de a deveni independente în ceea ce priveşte alimentele de bază. Dar, deşi oferă unele beneficii evidente, biotehnologia a început să fie criticată pentru crearea unor produse alimentare care pot prezenta riscuri şi pentru predominanța din ce în ce mai marcată a unor corporații multinaționale de mari dimensiuni atât în cercetare, cât şi în producție la nivel mondial. Astfel de preocupări au devenit, din motive evidente, cu atât mai puternice cu cât a intrat în joc cercetarea genetică a materialului uman, precum cea legată de celulele stem obținute din embrioni. Mulți oameni de ştiință nu realizează că aspectele pe care le abordează provoacă o îngrijorare imensă în rândul publicului, mai ales din cauza unor avertismente din istoria secolului XX.

Viteza uimitoare cu care s-au făcut progrese în legătură cu aceste aspecte s-a datorat mult disponibilității unor noi resurse informatice, un alt exemplu de accelerare a progresului ştiințific astfel încât să asigure o aplicare mai rapidă a noilor cunoştințe şi să zdruncine mai repede presupunerile înrădăcinate şi pietrele de hotar prin apariția unor idei care trebuie luate în considerare de oamenii de rând. Cu toate acestea, rămâne la fel de greu ca întotdeauna să înțelegem ce implică sau ce pot însemna astfel de provocări. În ciuda uriaşelor progrese recente din domeniul ştiințelor vieții, este puțin probabil ca mulți oameni să sesizeze măcar importanța lor aproximativă, în special atunci când sunt legate de întrebările supreme ale omenirii, care ne-au însoțit încă de la începutul istoriei: crearea vieții şi evitarea morții.

Pentru o scurtă perioadă de la mijlocul secolului XX, accentul pus pe puterea ştiinței s-a deplasat de pe pământ în cer. Explorarea spațiului cosmic se poate dovedi într-o zi mai semnificativă decât alte procese istorice (discutate mai pe larg în această carte), dar pentru moment nu există semne în acest sens. Totuşi, ea sugerează că capacitatea culturii umane de a face față unor provocări fără precedent este la fel de mare ca întotdeauna şi ne-a oferit ceea ce este până acum cel mai spectaculos exemplu al dominației omului asupra naturii. Pentru cei mai mulți oameni, era spațială a început în octombrie 1957, când un satelit rusesc fără echipaj la bord, numit *Sputnik I*, a fost lansat de o rachetă şi a putut fi văzut

curând orbitând în jurul Pământului, emițând semnale radio. Impactul său politic a fost imens: a zdruncinat din temelii credința că tehnologia sovietică era cu mult în urma celei americane. Importanța deplină a evenimentului era totuşi încă neclară deoarece rivalitățile dintre superputeri ascundeau alte considerente pentru majoritatea observatorilor. În realitate, a pus capăt unei epoci în care posibilitatea ca oamenii să călătorească în spațiu putea fi pusă încă sub semnul întrebării. Astfel, aproape întâmplător, a marcat o ruptură în continuitatea istorică la fel de importantă ca descoperirea Americilor sau revoluția industrială.

Viziuni ale explorării spațiului au început să apară în ultimii ani ai secolului al XIX-lea şi în primii ani din secolul XX, când au fost aduse în atenția publicului occidental prin ficțiune, în special în povestirile lui Jules Verne şi H.G. Wells. Tehnologia sa data cam tot de atunci. Un om de ştiință sovietic, K.E. Țiolkovski, proiectase rachete cu mai multe trepte şi descoperise o serie de principii de bază ale călătoriei în spațiu (şi el scrisese ficțiune pentru a-şi populariza obsesia) cu mult înainte de 1914. Prima rachetă sovietică cu combustibil lichid s-a înălțat de la pământ (trei mile) în 1933, iar o rachetă cu două trepte şase ani mai târziu. Al Doilea Război Mondial a dus la lansarea unui amplu program german de construcție a rachetelor, de la care s-au inspirat Statele Unite pentru a da startul propriului program în 1955.

Programul american a început cu echipamente mai modeste decât ale sovieticilor (care erau deja în frunte) şi primul satelit american cântărea doar trei livre (*Sputnik I* cântărea 184 de livre). La sfârşitul lui decembrie 1957 a avut loc o încercare de lansare foarte mediatizată, dar racheta a luat foc în loc să decoleze. Americanii aveau să se descurce curând mult mai bine, dar la mai puțin de o lună după *Sputnik I* sovieticii lansaseră deja *Sputnik II*, un satelit extraordinar de reuşit, care cântărea o jumătate de tonă şi care a purtat în spațiu prima ființă, o cățeluşă alb cu negru pe nume Laika. Vreme de aproape şase luni *Sputnik II* a orbitat Pământul, vizibil în întreaga lume locuită şi înfuriind mii de iubitori de câini, deoarece Laika nu avea să se mai întoarcă.

Programul spațial sovietic şi cel american urmaseră până atunci direcții oarecum diferite. Sovieticii, bazându-se pe experiența lor de dinainte de război, puseseră un accent sporit pe puterea şi dimensiunea rachetelor lor, care puteau ridica greutăți mari, şi pe aceasta a continuat să se bazeze forța lor. Implicațiile militare erau mai evidente decât cele (la fel de profunde, dar mai puțin spectaculoase) care au decurs din concentrarea americanilor asupra culegerii de date şi asupra aparaturii. A început curând o competiție pentru prestigiu, dar, deşi se vorbea despre o „cursă spațială", participanții urmăreau țeluri oarecum diferite. Cu o singură mare excepție (dorința de a fi primii care trimit un om în spațiu), deciziile lor tehnice nu au fost probabil foarte mult influențate de felul cum se descurcau ceilalți. Contrastul a fost suficient de evident atunci când *Vanguard*,

satelitul american care a dat greş în decembrie 1957, a fost lansat cu succes în luna martie a anului următor. Deşi minuscul, a ajuns mult mai departe în spațiu decât oricare dintre predecesorii săi şi a oferit informații ştiințifice mult mai valoroase raportat la mărimea sa decât orice alt satelit. Va rămâne pe orbită probabil încă vreo două secole.

Au urmat rapid noi realizări. La sfârşitul anului 1958 a fost lansat cu succes primul satelit de comunicații (era american). În 1960 americanii au marcat încă o „premieră" – recuperarea unei capsule după reintrarea în atmosferă. După asta, sovieticii au lansat pe orbită şi au recuperat satelitul *Sputnik V*, de patru tone şi jumătate, care avea la bord doi câini ce au devenit primele creaturi vii care au ajuns în spațiu şi s-au întors nevătămate pe Pământ. În primăvara anului următor, pe 12 aprilie, a fost lansată o rachetă sovietică având la bord un om, Iuri Gagarin. A aterizat 108 minute mai târziu, după ce a efectuat o rotație în jurul Pământului. Începuse viața omului în spațiu, la patru ani după *Sputnik I*.

Poate împins de dorința de a distrage atenția de la un dezastru recent în relațiile americanilor cu Cuba, preşedintele Kennedy a propus în mai 1961 ca Statele Unite să încerce să trimită un om pe Lună (primul obiect făcut de mâna omului aselenizase deja forțat, în 1959) şi să-l readucă în siguranță pe Pământ înainte de sfârşitul deceniului. Motivele declarate public pentru care făcea această recomandare se pot compara, în mod interesant, cu cele care i-au determinat pe suveranii Portugaliei şi Spaniei să-i susțină în secolul al XV-lea pe exploratorii lor, precum Magellan sau da Gama. Unul era că un astfel de proiect furniza un bun obiectiv național; un altul, că avea să fie prestigios („impresionant pentru omenire" au fost cuvintele preşedintelui); al treilea era că avea o importanță deosebită pentru explorarea spațiului; iar al patrulea era (oarecum ciudat) că proiectul era extrem de dificil şi de costisitor. Kennedy nu a pomenit de progresul ştiinței, de avantajul comercial sau militar – şi nici chiar de ceea ce pare să fi fost adevărata motivație: să le-o ia înainte sovieticilor. În mod surprinzător, proiectul nu a întâmpinat practic nicio opoziție şi primii bani au fost alocați curând.

La începutul anilor 1960 sovieticii au continuat să facă progrese spectaculoase. Lumea a fost, poate, cea mai entuziasmată în 1963, când au trimis în spațiu o femeie, dar competența lor tehnică a continuat să se vadă cel mai bine în dimensiunea vehiculelor – în 1964 a fost lansat un aparat cu trei oameni la bord – şi în efectuarea, în anul următor, a primei „ieşiri în spațiu", când unul dintre membrii echipajului a ieşit din vehicul şi s-a deplasat în afara acestuia în timp ce se aflau pe orbită (deşi legat, pentru siguranță, printr-un cablu). Sovieticii aveau să facă şi alte progrese însemnate, realizând întâlniri ale vehiculelor în cosmos şi punând la punct posibilitățile de cuplare, dar după 1967 (anul primului deces pe parcursul unui zbor spațial, când un cosmonaut sovietic a murit în timpul reintrării în atmosferă) americanii au început să epateze. În 1968 au înregistrat un

succes senzațional, trimițând un vehicul cu trei oameni pe orbită în jurul Lunii şi transmițând imagini ale suprafeței acesteia prin intermediul televiziunii. Era deja limpede că „Apollo”, proiectul de aselenizare, avea să fie încununat de succes.

În mai 1969, un vehicul lansat pe orbită de a zecea rachetă din cadrul proiectului s-a apropiat la mai puțin de şase mile de Lună pentru a se decide ce tehnici trebuiau folosite în etapa finală a aselenizării. La câteva săptămâni după aceea, pe 16 iulie, a fost lansat un echipaj format din trei oameni. Modulul lor lunar a aterizat pe suprafața Lunii patru zile mai târziu. În dimineața următoare, pe 21 iulie, primul om care a păşit pe Lună a fost Neil Armstrong, comandantul misiunii. Obiectivul preşedintelui Kennedy fusese atins înainte de termen. Aveau să urmeze şi alte aselenizări. Într-un deceniu care începuse din punct de vedere politic cu o umilință pentru Statele Unite în Caraibe şi care se încheia cu situația dificilă creată de un război eşuat în Asia, aceasta a fost o reafirmare triumfătoare a ceea ce putea face America (şi, implicit, capitalismul). A fost, de asemenea, semnalul uimitor al ultimei şi celei mai însemnate extinderi de către *Homo sapiens* a mediului său, începutul unei noi faze a istoriei sale, cea care avea să se petreacă pe alte corpuri cereşti.

Chiar şi atunci, această realizare minunată a fost atacată dur, iar acum este dificil să ne eliberăm de o senzație de anticlimax. Criticii săi susțineau că mobilizarea resurselor de care avea nevoie programul era nejustificată, deoarece era irelevantă pentru problemele reale ale globului. Tehnologia călătoriilor în spațiul cosmic li se părea unora versiunea piramidelor creată de civilizația noastră, o investiție uriaşă într-o direcție greşită, într-o lume care avea nevoie disperată de bani pentru educație, hrană, cercetări medicale – ca să enumerăm doar câteva nevoi stringente. Dar câştigurile ştiințifice şi tehnologice obținute prin intermediul programelor nu pot fi negate, nici importanța lor mitică. Oricât ar fi de regretabil, societățile moderne nu au dat semne că ar fi capabile să genereze prea mult interes şi entuziasm pentru scopuri colective în rândul membrilor lor decât pe perioade scurte (sau pe timp de război, al cărui „echivalent moral” – aşa cum bine s-a exprimat un filozof american înainte de 1914 – trebuie căutat încă). Imaginația unui mare număr de oameni nu era captată cu adevărat de o contribuție mică la PIB sau de o nouă îmbunătățire adusă unui sistem de servicii sociale, oricât de dezirabile ar fi fost aceste lucruri în mod intrinsec. Identificarea de către Kennedy a unui obiectiv național a fost inteligentă; în tulburii ani 1960 americanii aveau multe motive care să-i agite şi să-i divizeze, dar ele nu au fost invocate pentru a împiedica lansările misiunilor spațiale.

Explorarea spațiului cosmic a devenit, de asemenea, mai internațională cu timpul. Înainte de anii 1970 cele două mari națiuni implicate, Statele Unite şi Uniunea Sovietică, nu prea au colaborat, făcând eforturi în paralel, adesea ineficiente. Cu zece ani înainte ca americanii să înfigă steagul Statelor Unite pe

Lună, o misiune sovietică lansase un fanion cu Lenin pe suprafața acesteia. Asta părea să nu prevestească nimic bun; în cursa tehnologică exista o rivalitate națională fundamentală şi naționalismul putea provoca o „luptă pentru spațiu”. Dar riscurile concurenței au fost evitate, cel puțin în unele domenii; s-a convenit curând că corpurile cereşti nu puteau fi revendicate de niciun stat. În iulie 1975, la aproximativ 150 de mile deasupra Pământului, cooperarea a devenit o realitate şocantă în epoca destinderii, când vehicule sovietice şi americane s-au cuplat, astfel încât echipajele lor se puteau deplasa din unul în altul. În ciuda îndoielilor, explorarea a continuat într-un cadru internațional relativ benign. S-a realizat explorarea vizuală a spațiului cosmic mai îndepărtat dincolo de Jupiter cu ajutorul unui satelit fără echipaj uman, iar în 1976 a avut loc prima aterizare a unei sonde spațiale fără echipaj uman pe suprafața planetei Marte. În 1977, naveta spațială americană, cel dintâi vehicul spațial refolosibil, a efectuat primul său zbor, în cadrul unui program care avea să dureze până în 2011.

Aceste realizări au fost extraordinare, însă acum există multe incertitudini privind calea pe care omul trebuie să o urmeze în întâlnirea cu spațiul cosmic. Sfârşitul programului care implica naveta spațială ridică întrebarea dacă explorarea cosmosului cu echipaj uman are un viitor în cercetarea spațială. Cu toate acestea, aselenizarea în condiții de siguranță şi reîntoarcerea pe Pământ au reprezentat o afirmare impresionantă a credinței că trăim într-un univers pe care îl putem gestiona. Instrumentele pentru realizarea acestui lucru au fost cândva magia şi rugăciunea; acum sunt ştiința şi tehnologia. Dar continuitatea constă în încrederea sporită a oamenilor de-a lungul istoriei că lumea naturală poate fi manipulată. Aselenizarea a fost o piatră de hotar a acestei continuități, un eveniment poate de aceeaşi magnitudine ca şi stăpânirea focului, inventarea agriculturii sau descoperirea energiei nucleare. Lucrurile nu se vor opri aici, aşa cum arată aterizarea în 2012 a unui laborator ştiințific american fără echipaj uman pe Marte. (Poate simbolic, sovieticii provocaseră aterizarea forțată a unei sonde pe Marte cu 40 de ani înainte.)

Explorarea spațiului cosmic poate fi comparată şi cu marea epocă a descoperirilor terestre, deşi călătoria în spațiu este mult mai puțin riscantă şi mai previzibilă decât expedițiile pe mare din secolul al XV-lea. Toate se bazează însă pe o acumulare lentă de cunoştințe. Cumulativ, baza explorării s-a extins pe măsură ce s-au adăugat date la ceea ce se ştia deja. Vasco da Gama a trebuit să ia la bord un navigator arab când a ocolit Capul Bunei Speranțe. În față avea mări necunoscute. Cinci sute de ani mai târziu, „Apollo” a fost lansat plecând de la o bază mult mai largă, dar tot cumulativă – nici mai mult, nici mai puțin decât întreaga cunoaştere ştiințifică a omenirii. În 1969, distanța până la Lună era deja cunoscută, ca şi condițiile care aveau să-i întâmpine pe oameni când ajungeau acolo, cele mai multe dintre pericolele pe care le puteau întâlni, cantitățile de

energie, proviziile şi natura celorlalte sisteme de suport de care urmau să aibă nevoie pentru a se întoarce, stresul prin care avea să treacă corpul lor. Deşi lucrurile ar fi putut lua o întorsătură urâtă, exista un sentiment generalizat că nu avea să se întâmple asta. Sub aspectul său previzibil, ca şi sub cel cumulativ, explorarea spațiului cosmic ilustrează perfect civilizația noastră bazată pe știință. Poate că acesta este motivul pentru care spațiul nu pare să fi schimbat mentalități şi imaginația oamenilor precum fostele mari descoperiri geografice.

În spatele controlului din ce în ce mai mare al naturii atins în peste 10.000 de ani se află sutele de milenii în care tehnologia preistorică a progresat extrem de lent de la descoperirea că unei unelte de piatră i se poate face o muchie ascuțită şi că focul poate fi stăpânit, în timp ce semnificația programării genetice şi presiunea mediului erau încă mult mai importante decât controlul conştient. Conştientizarea faptului că se poate mai mult a fost pasul major în evoluția omului după ce structura sa fizică a luat mai mult sau mai puțin forma pe care o are astăzi. Odată cu ea au devenit posibile controlarea şi utilizarea experienței.

Deja în anii 1980, totuşi, explorarea spațiului cosmic era eclipsată în mintea multora de o nouă neliniște legată de intervenția omului asupra naturii. La doar câțiva ani după *Sputnik I* au început să fie exprimate dubii privind rădăcinile ideologice ale unei perspective atât de încrezătoare asupra relației noastre cu lumea naturală. Această neliniște, de asemenea, putea fi exprimată cu o precizie bazată pe fapte constatate care nu fuseseră disponibile până atunci sau care nu fuseseră privite în această lumină; știința însăşi oferea instrumentele şi datele care au condus la panica legată de ceea ce se întâmpla. Începea să apară o recunoaştere a viitoarelor daune posibile pe care intervenția omului le-ar aduce mediului înconjurător.

Bineînțeles, recunoaşterea era nouă, nu fenomenul care a provocat-o. *Homo sapiens* (şi, poate, predecesorii acestuia) a afectat întotdeauna profund lumea naturală în care trăia, modificând-o în multe privințe, distrugând alte specii. Mii de ani mai târziu, migrația spre sud şi adoptarea unor tehnici de cultură în mediu arid din America au devastat marile păduri din sud-vestul Chinei, provocând erodarea solului şi colmatarea semnificativă a sistemului de drenare a fluviului Yangtze, culminând cu inundarea repetată a unor regiuni întinse. La începutul Evului Mediu, cucerirea islamică a adus cu sine pe litoralul nord-african creşterea caprelor şi defrişarea la o scară care a distrus o fertilitate capabilă cândva să umple grânarele Romei. Dar astfel de modificări radicale, deşi nu rămâneau neobservate, nu erau înțelese. Rapiditatea fără precedent a interferenței ecologice începute în secolul al XVII-lea de europeni urma totuşi să precipite lucrurile. Puterea ignorată a tehnologiei a atras atenția omenirii asupra pericolelor în a doua jumătate a secolului XX. Oamenii au început să-şi dea seama şi de daune, nu doar de realizări, iar pe la mijlocul anilor 1970 unii aveau impresia că, deşi povestea

controlului din ce în ce mai mare al omului asupra mediului înconjurător era o epopee, aceasta se putea dovedi a fi tragică.

Suspiciunea față de știință nu a dispărut niciodată în întregime în societățile occidentale, deşi a tins să se limiteze la câteva enclave primitive sau reacționare pe măsură ce maiestuozitatea şi implicațiile revoluției științifice din secolul al XVII-lea deveneau treptat vizibile. Istoria poate oferi multe dovezi privind neliniştea legată de interferența cu natura şi încercările de a o controla, dar până nu demult o astfel de neliniște părea să aibă la bază motive iraționale, precum teama de a provoca mânia divină sau pedeapsa inevitabilă. Cu timpul, ea a fost constant atenuată de avantajele şi îmbunătățirile palpabile pe care le-a adus cu sine intervenția asupra naturii, cel mai evident prin crearea unei noi bogății exprimate în tot felul de bunuri, de la o medicină mai bună la haine şi alimente superioare.

Totuşi, în anii 1970 a devenit limpede că apărea un nou scepticism legat de știință, deşi doar în rândul unei minorități şi doar în țări bogate. Aici, ar fi putut spune un cinic, dividendele științei fuseseră deja încasate. Oricum ar fi, scepticismul s-a manifestat prima dată în anii 1970 şi 1980 pe măsură ce unele partide politice ecologiste au căutat să promoveze politici de protejare a mediului. Deşi impactul lor politic direct a fost limitat, ele au proliferat; partidele politice consacrate şi politicienii abili au început, prin urmare, să cocheteze şi ei cu teme ecologiste.

Ecologiştii, aşa cum au ajuns să fie numiți cei preocupați de protecția mediului, au beneficiat de noile progrese ale mijloacelor de comunicare, care difuzau rapid ştiri îngrijorătoare chiar şi din surse până atunci necomunicative. În 1986, la o centrală atomo-electrică ucraineană a avut loc o avarie. Brusc, într-un mod îngrozitor, a devenit vizibilă interdependența oamenilor. Iarba păscută de miei în Țara Galilor, laptele băut de polonezi şi iugoslavi şi aerul respirat de suedezi erau contaminate. Se părea că un număr incalculabil de sovietici aveau să moară de-a lungul anilor ca urmare a efectelor cu manifestare lentă ale radiațiilor. Evenimentul alarmant a fost adus la cunoştința a milioane de oameni prin intermediul televiziunii la scurt timp după ce alte milioane urmăriseră pe micul ecran cum a explodat o rachetă americană, fără ca vreunul dintre membrii echipajului să supraviețuiască. Cernobîl şi *Challenger* au arătat unui număr uriaş de oameni, pentru prima dată, atât limitele, cât şi pericolele posibile ale unei civilizații avansate din punct de vedere tehnologic.

Astfel de accidente întăreau şi răspândeau noua preocupare legată de mediul înconjurător. Curând aceasta s-a amestecat cu multe alte aspecte. Unele dintre dubiile care au apărut recent acceptă faptul că civilizația noastră s-a priceput să creeze bogăție materială, dar susțin că acest lucru nu înseamnă în sine că ea îi face pe oameni fericiți. Aceasta nu este o idee nouă, dar aplicarea ei la societate

ca întreg, şi nu la indivizi e un accent nou. A dus la o recunoaştere mai largă a faptului că e posibil ca îmbunătățirea condițiilor sociale să nu înlăture toate nemulțumirile omului, ba chiar să le acutizeze pe unele. Poluarea, anonimitatea opresivă a oraşelor aglomerate, precum şi stresul şi tensiunea nervoase provocate de condițiile moderne de muncă anulează satisfacțiile asigurate de câştigurile materiale şi nu reprezintă probleme noi: 4.000 de oameni au murit din cauza poluării aerului într-o săptămână la Londra în 1952, dar cuvântul „smog" fusese inventat cu aproape jumătate de secol înainte. Şi scara a devenit acum o problemă în sine. Unele oraşe moderne se poate să fi crescut până la un punct în care prezintă probleme ce sunt, pentru moment, insolubile.

Unii se tem că resursele sunt acum irosite în aşa măsură, încât ne confruntăm cu o nouă versiune a pericolului malthusian. Energia nu a fost folosită niciodată într-un mod atât de iresponsabil ca astăzi; un calcul sugerează că în secolul trecut omenirea a folosit mai multă energie decât în întreaga sa istorie anterioară – să spunem, în ultimii 10.000 de ani. 87% din această energie provine din combustibili fosili, produşi din rămăşițele fosilizate ale plantelor acumulate în scoarța terestră timp de milioane de ani. Rezervele încep să se epuizeze tocmai când mii de milioane de oameni speră să-şi crească nivelurile de consum până la cele actuale din Occident. În mod evident, această situație nu mai poate dura la nesfârşit. Multe guverne şi companii investesc în prezent foarte mulți bani în dezvoltarea unor forme de energie „regenerabile" – energie geotermală, solară, mareomotrică, eoliană şi energia deşeurilor. Dar în realitate nu s-au făcut prea multe progrese în ultimele decenii, mai ales în dezvoltarea unor tehnologii aplicate bazate pe aceste resurse. Energia nucleară lovindu-se în continuare de o rezistență îndârjită, viitorul omenirii este sumbru în ceea ce priveşte energia.

Este posibil, de asemenea, să fi trecut deja de punctul în care consumul de energie afectează în mod necontrolabil mediul (de pildă, în ceea ce priveşte poluarea sau deteriorarea stratului de ozon), iar o afectare suplimentară ar fi intolerabilă. Consecințele sociale şi politice care ar putea decurge din schimbările de mediu ce s-au produs deja nu au început încă să fie înțelese şi nu dispunem de cunoştințele, tehnicile sau consensul legat de țeluri din vremea când se urmărea trimiterea unor oameni pe Lună.

Această situație a devenit mult mai evidentă pe măsură ce un nou spectru a început să bântuie ultimele decenii ale secolului XX – posibilitatea unei schimbări climatice ireversibile produse de om. Abia se încheiase anul 1990 şi se arăta că fusese cel mai călduros an de când au început să se înregistreze date climatice. Era acesta, s-au întrebat unii, un semn al „încălzirii globale", al „efectului de seră" provocat de eliberarea în atmosferă a unor cantități uriaşe de dioxid de carbon produse de o populație imensă care ardea combustibili fosili ca niciodată până atunci? Potrivit unei estimări, în prezent există cu aproximativ

25% mai mult dioxid de carbon în atmosferă decât în epoca preindustrială. Posibil (şi, cum producţia mondială se spune că ar fi de 30 de miliarde de tone pe an, nespecialiştii nu pot contesta amploarea). Iar aceasta nu este singura sursă a fenomenului de acumulare a gazelor în atmosferă, a căror prezenţă împiedică planeta să elimine căldură; metanul, protoxidul de azot şi clorofluorocarburile (CFC) agravează şi ele situaţia.

Iar dacă încălzirea globală nu reprezintă un motiv suficient de îngrijorare, ploile acide, subţierea stratului de ozon, care duce la apariţia unor „găuri" în acesta, şi defrişarea în proporţii fără precedent le-au oferit motive serioase de îngrijorare ecologiştilor. Dacă nu se vor lua contramăsuri eficiente, consecinţele ar putea fi dezastruoase, exprimându-se prin temerile de schimbări climatice (temperatura medie la suprafaţa solului poate creşte între 1 şi 4 grade Celsius în secolul următor), transformarea agriculturii, creşterea nivelului mării (s-a sugerat o valoare plauzibilă de aproximativ şase centimetri pe an) şi migraţii majore.

Protocolul Kyoto al Convenţiei-cadru a Naţiunilor Unite privind schimbările climatice, intrat în vigoare în 2005, este o încercare de a soluţiona aceste probleme prin limitarea cantităţii de gaze cu efect de seră eliberate în atmosferă. 38 de naţiuni industrializate s-au angajat ca până în 2012 să-şi reducă emisiile la nivelurile de dinainte de 1990. Dar cel mai mare poluator al lumii, China, este scutit de majoritatea reglementărilor din cauza statutului său de ţară în curs de dezvoltare, în timp ce următorul mare poluator de pe listă, Statele Unite, a refuzat să semneze. Chiar dacă părţile semnatare îşi respectă angajamentul (şi până acum nu există semne că l-ar respecta în întregime), cei mai mulţi experţi cred că este nevoie de mult mai mult pentru a evita efectele pe termen lung ale încălzirii globale. La începutul secolului XXI era cât se poate de clar faptul că, în cazul în care marile state ar ajunge în cele din urmă să coopereze în loc să rivalizeze, ar exista o mulţime de preocupări comune pentru umanitate – dacă ar putea cădea de acord asupra a ceea ce ar fi de făcut.

Istoricii nu ar trebui să ţină predici cu privire la ceea ce se petrece în mintea majorităţii, deoarece nu ştiu mai multe decât ceilalţi; ei cunosc cele mai multe lucruri despre fenomenele atipice, care au lăsat dovezi disproporţionat de proeminente. Ar trebui, de asemenea, să se ferească de speculaţiile privind efectul a ceea ce cred că sunt idei generale. Evident, aşa cum ne arată unele răspunsuri politice recente la preocupările ecologiste, schimbările de idei pot afecta curând viaţa noastră colectivă. Dar acest lucru este adevărat chiar şi atunci când doar o minoritate ştie ce e stratul de ozon. Şi ideile mai generale, mai vagi şi mai puţin definite au avut un impact istoric; un englez din perioada victoriană a inventat expresia *cake of custom* (tortul cutumei) pentru a desemna atitudinile, formate în urma unor presupuneri adânc înrădăcinate şi de obicei incontestabile, care exercită un rol conservator decisiv în cele mai multe societăţi. A susţine în mod

dogmatic felul în care operează astfel de idei este chiar mai periculos decât a face afirmații despre modul cum se leagă ideile de aspecte specifice (precum schimbările climatice), dar acest efort trebuie făcut.

Azi putem vedea, de exemplu, că o abundență de bunuri de consum a zdruncinat recent, mai mult ca orice altceva, ceea ce a fost pentru milioane de oameni – până nu demult – o lume a aşteptărilor sigure. Procesul continuă, cel mai frapant în unele dintre cele mai sărace țări. Bunurile de consum ieftine şi prezentarea lor în reclame, în special la televizior, aduc cu ele schimbări sociale majore. Astfel de bunuri conferă un anumit statut; ele stârnesc invidie şi ambiții, îi stimulează pe oameni să lucreze pentru salariile cu care să le cumpere şi încurajează adesea migrația spre orașele şi centrele unde se pot obține aceste salarii. Acest fenomen rupe legăturile cu obiceiurile de altădată şi cu disciplina unei vieți ordonate şi stabile şi formează unul dintre numeroasele curente care alimentează goana după nou.

O parte a fundalului complicat şi procesul unor astfel de schimbări constituie un paradox evident: ultimul secol a fost marcat de tragedii şi dezastre îngrozitoare din orice puncte de vedere ar fi privite şi totuşi se pare că la sfârşitul lui mai multe persoane ca oricând credeau că viața omului şi situația lumii pot fi îmbunătățite probabil la infinit şi că, prin urmare, ar trebui îmbunătățite. Originile unor atitudini atât de optimiste au un trecut îndelungat în Europa; până nu demult, ele erau limitate la culturile de pe acest continent. În oricare altă parte mai aveau de progresat. Puțini ar putea formula clar şi conştient o astfel de idee, chiar dacă ar fi rugați s-o facă; totuşi, este o idee împărtăşită la o scară mai largă ca niciodată şi care schimbă comportamentul oamenilor pretutindeni.

Aproape sigur, o astfel de schimbare se datorează nu atât pildelor povățuitoare (deşi au existat din belşug), cât schimbărilor materiale al căror impact psihologic a contribuit peste tot la ruperea în bucăți a tortului cutumei. În multe locuri, ele au constituit primul semn recognoscibil că schimbarea era, de fapt, posibilă, că lucrurile nu trebuie să fie întotdeauna aşa cum sunt. Cândva, majoritatea societăților erau formate în cea mai mare parte din țărani care trăiau înrobiți de rutină, obiceiuri, anotimpuri, sărăcie. Acum, diferențele culturale dintre oameni – să spunem, cele dintre muncitorul dintr-o fabrică europeană şi echivalentul său din India sau China – sunt adesea foarte profunde. Cele dintre muncitorul din fabrică şi țăran sunt şi mai mari. Cu toate acestea, chiar şi țăranul începe să întrevadă o posibilitate de schimbare. Răspândirea ideii că schimbarea nu e doar posibilă, ci şi de dorit este unul dintre cele mai importante şi mai tulburătoare rezultate ale influenței culturale europene.

Progresul tehnic a promovat adesea o astfel de schimbare prin subminarea obiceiurilor moştenite în unele zone comportamentale ample. După cum am menționat deja, un exemplu extraordinar a fost apariția în ultimele două secole a

unor forme mai bune de contracepție, al căror apogeu a fost atins în anii 1960, odată cu răspândirea rapidă şi pe scară largă a ceea ce a ajuns să se numească (în multe limbi) pur şi simplu „pilula”. Deşi femeile din societățile occidentale au de mult acces la tehnici eficiente şi informații cu privire la acest subiect, pilula contraceptivă – practic, un mijloc chimic de a suprima ovulația – a implicat un transfer mai mare de putere către femei în privința comportamentului sexual şi a fertilității decât oricare alt instrument anterior. Deşi femeile din afara lumii occidentale nu îl folosesc încă la o scară atât de largă ca vesticele şi acest mijloc de contracepție nu este încă disponibil legal pe aceeaşi bază în toate țările dezvoltate, el a făcut epocă în relațiile dintre sexe, prin simpla răspândire a informațiilor legate de existența sa.

Dar am putea cita multe alte exemple ale puterii transformatoare a ştiinței şi tehnologiei asupra societății. Este dificil să nu avem sentimentul, de exemplu, că schimbările în domeniul comunicării din ultimele două secole, în special cele din ultimele şase-şapte decenii, au un impact mult mai mare asupra istoriei culturii decât a avut, să spunem, apariția tiparului. Progresul tehnic acționează, de asemenea, într-un mod general prin faptul că stă mărturie pentru puterea aproape magică a ştiinței, de vreme ce oamenii îi conştientizează mai mult ca oricând importanța. Astăzi există mai mulți oameni de ştiință; se acordă mai multă atenție ştiinței în educație; informațiile ştiințifice sunt difuzate pe o scară mai largă prin mass-media şi pot fi înțelese mai uşor.

Totuşi, realizările, în mod paradoxal, asemenea succeselor înregistrate în cucerirea spațiului, au diminuat din ce în ce mai mult şansele de a-i mai surprinde pe oameni. Când tot mai multe lucruri se dovedesc a fi posibile, ultima mare descoperire surprinde mai puțin. Există chiar (în mod nejustificat) dezamăgire şi iritare atunci când unele probleme se dovedesc a fi mai greu de rezolvat. Cu toate acestea, înțelegerea ideii centrale a epocii noastre, că natura poate fi schimbată în mod intenționat dacă sunt disponibile suficiente resurse, a crescut, în ciuda criticilor săi. Este o idee europeană, iar ştiința care se face acum pe glob (bazată în întregime pe tradiția experimentală europeană) continuă să furnizeze idei şi implicații care contestă perspectivele tradiționale, teocentrice asupra vieții. Acest lucru a însoțit faza acută a unui lung proces de detronare a ideii de supranatural, chiar şi sub forma marilor religii.

Ştiința şi tehnologia au avut astfel amândouă tendința de a submina autoritatea tradițională, obiceiurile şi ideologia acceptată. Deşi par să ofere suport material şi tehnic ordinii în vigoare, resursele lor au devenit disponibile şi pentru criticii acesteia. Îmbunătățirea comunicațiilor a făcut ca unele idei noi să pătrundă mai rapid ca oricând în cultura de masă, deşi impactul ideilor ştiințifice asupra elitelor este mai uşor de identificat. În secolul al XVIII-lea, cosmologia newtoniană a reuşit să conviețuiască în paralel cu religia creştină şi alte moduri de

gândire teocentrice fără a deranja prea mult gama largă de credințe sociale şi morale legate de acestea. Totuşi, odată cu trecerea timpului, a devenit din ce în ce mai dificil ca ştiința să se împace cu vreo credință împământenită. A părut, în anumite momente, să pună accent pe relativism şi pe forța împrejurărilor, excluzând orice presupunere sau perspectivă incontestabilă.

Un exemplu foarte evident poate fi observat într-o ramură nouă a ştiinței – psihologia – care s-a dezvoltat în secolul al XIX-lea. După 1900 publicul larg a început să afle mai multe despre aceasta, în special despre două dintre formele sale de exprimare. Se poate considera că una, care în cele din urmă a fost numită „psihanaliză", ca influență asupra societății în general, începe cu cercetările lui Sigmund Freud, ce debutaseră cu observații clinice asupra bolilor mintale, o metodă consacrată. Dezvoltarea acesteia de către Freud a devenit destul de rapid celebră din cauza largii sale influențe în afara medicinei. Pe lângă faptul că a stimulat foarte multe experimente clinice care pretindeau a fi ştiințifice (deşi statutul lor a fost şi este contestat de mulți oameni de ştiință), a subminat în acelaşi timp multe ipoteze acceptate, în special anumite atitudini față de sexualitate, educație, responsabilitate şi pedeapsă.

Între timp, altă abordare psihologică a fost cea urmată de practicienii „behaviorismului" (ca şi „freudian" şi „psihanalitic", un termen folosit adesea oarecum vag). Acesta avea rădăcini în anumite idei din secolul al XVIII-lea şi părea să genereze un corpus de date experimentale cu siguranță la fel de impresionant ca şi succesele clinice pretinse de psihanaliză (dacă nu chiar mai impresionant). Numele pionierului asociat cu behaviorismul este în continuare cel al rusului I.P. Pavlov, care a descoperit „reflexul condiționat". Acesta se baza pe manipularea unei variabile din două în cadrul unui experiment, pentru a produce un rezultat previzibil în comportament printr-un „stimul condiționat" (în experimentul clasic, un câine era anunțat prin intermediul unui clopoțel că i se aduce mâncare; după o vreme, sunetul clopoțelului îl făcea pe câine să saliveze fără ca hrana să-i mai fie de fapt oferită). Au urmat rafinări şi dezvoltări ale unor astfel de proceduri care au furnizat multe informații şi, s-a crezut, o înțelegere a surselor comportamentului uman.

Indiferent ce beneficii ar fi putut aduce aceste studii psihologice, uimitoare pentru istorici este contribuția lui Freud şi Pavlov la o schimbare culturală mai amplă şi dificil de definit. Doctrinele amândurora sugerau – ca şi abordările mai empirice ale tratamentului medical al bolilor mintale cu ajutorul unor intervenții chimice, electrice sau al altor acțiuni de natură fizică – unele fisuri în respectul tradițional pentru autonomia morală şi răspunderea personală care se afla la baza culturii morale de inspirație europeană. De asemenea, mai concret, însemnătatea lor s-a adăugat acum la cea a geologilor, biologilor şi antropologilor din secolul al XIX-lea care au contribuit la subminarea credinței religioase.

În orice caz, în societățile occidentale forța vechii idei că lucrurile misterioase şi inexplicabile sunt cel mai bine gestionate prin mijloace magice sau religioase pare să fi dispărut în prezent; o mai întâlnim, poate, printre țăranii din sud-estul Europei şi unii creştini evanghelişti americani. Se poate admite că, acolo unde s-a întâmplat acest lucru, a avut loc şi o acceptare, deşi ezitantă şi elementară, a faptului că ştiința era acum modalitatea de a gestiona cele mai multe aspecte ale vieții. Dar este necesară o calificare minuțioasă pentru a vorbi despre astfel de lucruri. Atunci când oamenii vorbesc despre slăbirea puterii religiei, se referă adesea doar la autoritatea şi influența formale ale bisericilor creştine; comportamentul şi credința sunt lucruri foarte diferite. După Elisabeta I acum patru secole şi jumătate, niciun monarh englez nu a mai consultat un astrolog pentru a afla o zi propice încoronării. Totuşi, în anii 1980 lumea s-a amuzat (şi, poate, s-a şi alarmat puțin) aflând că soției preşedintelui Statelor Unite îi plăcea să ceară sfaturi astrologice.

Poate pare mai relevant faptul că, în 1947, momentul ceremoniei care a marcat recunoaşterea independenței Indiei nu a fost stabilit decât după consultarea astrologilor, deşi India are o constituție neconfesională şi, teoretic, laică. Şi în restul lumii, statele confesionale sau confesiunile religioase tradiționale sunt rareori reprezentate în afara țărilor musulmane (cu toate că şi Anglia şi unele țări nordice au încă biserici de stat). Această limitare nu înseamnă totuşi că adevărata putere a credinței religioase sau a religiilor asupra adepților lor a scăzut peste tot. Fondatorii statului Pakistan erau oameni occidentalizați, cu o mentalitate laică, dar în lupta cu ulemalele conservatoare, după proclamarea independenței, ei au pierdut adesea. Acelaşi lucru e valabil şi în cazul Israelului, alt stat creat de o elită laică, dar pe o bază religioasă.

Se poate să fie adevărat că astăzi mai mulți oameni acordă spuselor autorităților religioase o atenție mai mare decât oricând: numărul oamenilor a crescut, la urma urmelor, chiar dacă apartenența la o religie formală a scăzut în unele regiuni din Occident. Mulți oameni din Marea Britanie au fost surprinşi în anii 1980 când clerul iranian a denunțat un autor la modă ca trădător al islamului şi a dat un decret prin care îl condamna la moarte; pentru cercurile progresiste şi *bien pensants* a fost o surpriză să descopere că Evul Mediu, ca să zicem aşa, era încă în plină desfăşurare în unele părți ale lumii, fără ca ele să-şi fi dat seama de acest lucru. Au fost şi mai surprinse atunci când un mare număr dintre concetățenii lor musulmani au părut să fie de acord cu *fatwa*.

Totuşi, „fundamentalism” este un cuvânt împrumutat din sociologia americană a religiei. Şi în cadrul bisericilor creştine, el exprimă un protest împotriva modernizării din partea celor care se simt amenințați şi deposedați de ea. Cu toate acestea, unii cred că şi aici, ca şi în alte aspecte, societatea occidentală a indicat un traseu pe care alte societăți îl vor urma şi că liberalismul

occidental convențional va avea câştig de cauză. Poate. Sau poate că nu. Interacțiunea religiei cu societatea e foarte complexă şi cel mai bine este să fim prudenți. Faptul că numărul pelerinilor care călătoresc spre Mecca a crescut spectaculos poate reflecta un nou zel sau, pur şi simplu, condiții mai bune de transport aerian.

Reafirmarea zgomotoasă a credinței de către mulți musulmani a devenit recent alarmantă. Totuşi, islamul nu pare capabil să evite coruperea culturală de către tehnologia şi materialismul tradiției europene, deşi a reuşit să reziste exprimării ideologice a acestei tradiții sub forma comunismului ateist. Radicalii din societățile islamice sunt adesea în conflict cu elitele islamice occidentalizate şi mai puțin stricte în respectarea tradiției. Islamul este în continuare, bineînțeles, o credință misionară aflată în expansiune şi noțiunea de unitate islamică este cât se poate de actuală în teritoriile musulmane. Ea îi poate determina încă pe oameni să acționeze, aşa cum a făcut în India în 1947 sau în Iran în 1978. În Ulster şi Eire, unii irlandezi sectari şi-au exprimat multă vreme ura şi au disputat cu înverşunare viitorul țării lor în vocabularul războaielor religioase ale Europei în secolul al XVII-lea, însă acum s-a ajuns la un armistițiu. Deşi ierarhiile şi liderii diferitelor religii consideră că se cade să facă schimb de amabilități în public, nu se poate afirma că religia a încetat să mai fie o forță dezbinatoare. Este posibil ca doctrina să fi devenit mai amorfă, dar e discutabil dacă conținutul supranatural al religiei îşi pierde din importanță pretutindeni în lume şi dacă are astăzi importanță doar ca marcă a apartenenței la un grup.

Mai puțin incert este că, în cadrul acestei lumi ale cărei origini sunt creştine, fapt ce a contribuit atât de mult la modelarea lumii actuale, diminuarea conflictelor sectare a survenit în paralel cu declinul general al credinței creştine şi, adesea, cu o pierdere a încrederii. Ecumenismul, mişcarea din cadrul creştinismului care şi-a găsit în crearea în 1948 a unui Consiliu Ecumenic al Bisericilor (căruia Roma nu i s-a alăturat) cea mai vizibilă expresie, se datorează în mare măsură sentimentului tot mai puternic în rândul creştinilor din țările dezvoltate că trăiesc într-un mediu ostil. Se datorează şi ignoranței şi incertitudinii larg răspândite cu privire la ceea ce este creştinismul şi ce ar trebui să pretindă. Singurul semn neîndoielnic bun al unei revigorări a creştinismului a fost creşterea (în mare parte naturală) a numărului de romano-catolici. Cei mai mulți sunt acum neeuropeni, o schimbare dramatică survenită în anii 1960 odată cu primele vizite ale papei în America de Sud şi în Asia şi cu prezența la Conciliul Vatican din 1962 a 72 de arhiepiscopi şi episcopi de origine africană. În 2010 doar un sfert din catolicii lumii trăiau în Europa, iar credința creştea mai rapid în Africa decât oriunde în altă parte.

Cât priveşte poziția istorică a papalității în cadrul Bisericii Romano-Catolice, aceasta a părut să slăbească în anii 1960, unele simptome fiind reprezentate chiar

de Conciliul Vatican II. Printre alte lucruri ce reflectă efortul său de *aggiornamento* sau actualizare, cerut de papa Ioan al XXIII-lea, a ajuns până acolo încât a vorbit cu respect despre „adevărurile" transmise prin învățăturile islamului. Dar anul 1978 (un an cu trei papi) l-a adus pe scaunul Sfântului Petru pe Ioan Paul al II-lea, primul papă neitalian după patru secole şi jumătate, primul papă polonez şi primul la a cărui întronizare a participat un arhiepiscop anglican de Canterbury. Pontificatul său a demonstrat curând că era hotărât să se folosească de autoritatea istorică şi de posibilitățile oferite de funcția sa într-un sens conservator; cu toate acestea, a fost primul papă care a mers personal în Grecia pentru o reconciliere cu bisericile ortodoxe din Europa de Est.

Activismul şi autoritatea morală ale lui Ioan Paul al II-lea au avut un rol important în schimbările petrecute în Europa de Est în 1989 – şi în special în cele din țara sa natală, Polonia. La moartea sa, în 2005, după un pontificat care a fost al treilea ca lungime din istorie, a lăsat în urmă o moştenire amestecată: conservator ferm în probleme de doctrină, acest papă polonez devenise din ce în ce mai preocupat de materialism, pe care îl considera omniprezent în lumea contemporană, nu în ultimul rând în țările pe care le ajutase să rupă cu trecutul lor comunist. Ar fi hazardat să anticipăm tendințele viitoare din istoria unei instituții a cărei soartă a fost atât de schimbătoare de-a lungul secolelor precum cea a papalității (a fost pe val pe vremea reformei hildebrandine; în declin în perioada Schismei şi conciliarismului; sus pe vremea Conciliului de la Trento; jos în timpul Iluminismului; sus odată cu Conciliul Vatican I). Cel mai sigur este să recunoaştem pur şi simplu că măcar o problemă, ridicată de progresele secolului XX în cunoaşterea, acceptabilitatea şi mijloacele de contracepție, poate produce pentru prima dată răni mortale autorității Romei în ochii a milioane de romano-catolici.

Unele dintre cele mai influente schimbări din ultima vreme nu şi-au dezvăluit încă adevărata însemnătate şi toate implicațiile; la urma urmelor, problema contracepției afectează, potențial, întreaga rasă umană, deşi de obicei ne gândim la ea ca parte a istoriei femeilor. Dar relațiile dintre bărbați şi femei ar trebui privite ca întreg, deşi în mod tradițional şi convenabil subiectul este abordat dintr-o singură perspectivă. O mare parte a aspectelor care determină soarta femeilor pot fi totuşi măsurate aproximativ, iar măsurătoarea, chiar şi în forma sa cea mai brută, indică în mod clar că, oricât de mare ar fi fost nivelul schimbării, sunt încă multe de făcut. O schimbare radicală nu s-a produs decât în câteva locuri şi chiar şi aici poate fi măsurată (în cazul în care acest lucru este posibil) doar în ultimele două secole. Modul nostru de a recunoaşte schimbările trebuie să fie judicios nuanțat; cele mai multe femei din Occident trăiesc acum o viață complet diferită de cea a străbunicilor lor, în timp ce viața femeilor din alte părți ale lumii nu s-a schimbat decât foarte puțin de milenii.

Progresele în domeniul egalității politice şi juridice a femeilor cu bărbații se numără printre cele mai mari revoluții ale vremurilor noastre, dezlănțuind o putere intelectuală şi productivă enormă. Totuşi, mai sunt multe de făcut, chiar dacă o majoritate covârşitoare a membrilor Națiunilor Unite acceptă acum votul femeilor şi, în numeroase țări, inegalitățile dintre sexe din punct de vedere formal şi în fața legii sunt atacate de peste o generație. Actele legislative care încearcă să asigure echitatea în tratamentul femeilor au devenit tot mai variate (de pildă, pentru recunoaşterea dezavantajelor la angajare, ce fuseseră mult timp ignorate). Exemple de acest gen au fost remarcate şi influente în țările neoccidentale, chiar în ciuda opoziției conservatoare. Aceasta a fost o nouă forță operativă în schimbarea mentalităților şi, bineînțeles, a avut cu atât mai multă influență într-o lume în care munca femeilor s-a confruntat cu oportunități din ce în ce mai mari grație schimbării tehnologice şi economice.

Astfel de probleme au continuat să apară în modurile interconectate, întrețesute care existau încă de la începutul industrializării. Chiar şi căminul a fost transformat în loc de muncă – alimentarea cu apă şi gaz a fost urmată curând de electricitate şi de posibilitatea unei gestionări mai uşoare a activităților domestice, cu ajutorul detergenților, al fibrelor sintetice şi al produselor alimentare preparate, în timp ce informațiile le-au devenit accesibile femeilor mai mult ca niciodată prin intermediul radioului, al cinematografului, al televiziunii şi al materialelor tipărite ieftine. Este tentant să speculăm totuşi că niciuna dintre aceste schimbări nu a avut un impact atât de profund ca apariția pilulei contraceptive în anii 1960. Grație discreției şi modului ei de utilizare, a contribuit mai mult decât orice alt progres anterior în cunoaşterea sau mijloacele de contracepție pentru a le transfera femeilor puterea asupra propriei vieți în această privință. Acum a început o nouă epocă în istoria culturii sexuale, chiar dacă acest lucru a fost evident doar în câteva societăți, după trei sau patru decenii.

Un alt aspect al luptei femeilor pentru egalitate a fost un nou feminism, care s-a rupt de tradiția liberală în care îşi avuseseră rădăcinile predecesorii săi. Argumentele în favoarea unui feminism tradițional au avut mereu o nuanță liberală, susținând că dreptul femeilor de a trăi nestânjenite de legi şi obiceiuri care nu le erau impuse şi bărbaților, ci doar lor, nu era decât o prelungire logică a adevărului că libertatea şi egalitatea sunt bune dacă nu există un motiv contrar. Noul feminism a adoptat o nouă direcție. Îmbrățişa un spectru mai larg de cauze specifice femeilor – protecția lesbienelor, de exemplu –, punea un accent deosebit pe eliberarea sexuală a femeilor şi, mai presus de toate, se străduia să identifice şi să dezvăluie exemple nerecunoscute ale unor forme de oprimare psihologică, implicită şi instituționalizată de către bărbați. Impactul său a fost substanțial, chiar dacă elementele sale radicale sunt, probabil, greu de acceptat de cele mai multe femei, ca să nu mai vorbim de bărbați.

În unele societăți orice progres feminist a fost contestat cu vehemență. Unele părți ale lumii islamice mențin restricții şi practici care protejează dominația supremă a bărbaților, dar şi adepții altor mari religii au încercat să împiedice eliberarea femeilor. Totuşi, doar unele societăți musulmane le impun femeilor anumite stiluri de îmbrăcăminte şi, în unele cazuri, femei care poartă văl sau chiar *chador* pledează pentru drepturile femeilor. Dacă astfel de realități vor duce la o echilibrare rezonabilă sau la un dezechilibru alarmant depinde de fiecare societate în parte. Nu trebuie să uităm că şi în societățile europene au existat până nu demult contraste violente cu privire la ceea ce se considera a fi un comportament adecvat al femeilor. Nu este uşor să se asocieze astfel de paradoxuri, cum sunt uneori prezentate, cu ceea ce ar fi uniformitățile credinței.

Indiferent dacă religia organizată şi ideea de lege morală bătută în cuie, imuabil au rămas sau nu la fel de puternice ca elemente de reglementare socială, statul, al treilea mare agent istoric al ordinii sociale, pare la prima vedere să fi rezistat mult mai bine tuturor atacurilor. În ciuda provocărilor din partea oponenților săi, nu a existat nicicând o acceptare atât de largă a acestuia. Există mai multe state – unități politice recunoscute, definite geografic, arogându-şi suveranitatea legislativă şi un monopol asupra utilizării forței în interiorul granițelor lor – ca niciodată; între 1945 şi 2010 numărul acestora a crescut de la mai puțin de 50 la aproape 200. Mai mulți oameni ca oricând consideră că guvernul este cea mai bună şansă de a-şi asigura bunăstarea, şi nu duşmanul lor inevitabil. Politica văzută ca o luptă pentru a pune mâna pe putere în stat a înlocuit uneori, aparent, religia (uneori părând să eclipseze chiar şi economia de piață) ca nucleu al credinței care poate muta munții din loc.

Una dintre amprentele instituționale cele mai vizibile lăsate de Europa în istoria lumii a fost reorganizarea vieții internaționale în esență drept o chestiune a statelor suverane (şi acum, cel puțin cu numele, adesea a statelor republicane şi, de regulă, naționale). Început în secolul al XVII-lea, procesul tindea deja să pară în secolul al XIX-lea un rezultat global şi s-a încheiat practic în secolul XX. El a fost însoțit de răspândirea unor forme similare de aparat de stat, uneori prin adopție, alteori prin impunere mai întâi de către conducătorii imperiilor. S-a presupus că acest proces este simultan cu modernizarea. Statul suveran este acum considerat ceva obişnuit, în timp ce în multe locuri era de neconceput chiar şi cu un secol în urmă. Aceasta a fost, în mare măsură, o consecință mecanică a demolării treptate a imperiilor. Faptul că noi state trebuiau să ia ființă pentru a le înlocui a fost dincolo de orice discuție în toate etapele. Odată cu prăbuşirea Uniunii Sovietice, la aproape jumătate de secol după destrămarea altor imperii, generalizarea la nivel global a limbajului constituțional al suveranității poporului, instituțiilor reprezentative şi separării puterilor în stat a atins nivelul maxim.

Mult timp, amplificarea statului – dacă ne putem exprima astfel – nu a întâmpinat o rezistență efectivă. Chiar şi în țări unde în mod tradițional există o încredere limitată în guverne sau unde există instituții care să le verifice, oamenii au în prezent tendința să creadă că ele sunt mult mai puțin contestabile chiar decât acum câțiva ani. Cele mai puternice limitări ale abuzului de putere rămân obiceiul şi presupunerea; atât timp cât electoratele din statele liberale pot presupune că guvernele nu vor face rapid uz de forță, nu se simt foarte alarmate. Dar, deşi în lume există acum mai multe democrații ca oricând, în țările în curs de dezvoltare se manifestă un puternic curent de opinie subteran care susține că regimurile autoritare sunt cele mai bune pentru faza inițială de creştere a economiei unei țări. Ele dau adesea ca exemplu China postmaoistă. Dar cele mai multe dictaturi nu sunt economii de succes şi aproape toate țările dezvoltate sunt democrații.

Cu toate acestea, în secolele XIX-XX, pentru unele țări nu există nicio îndoială că procesul de modernizare a fost promovat de guvernarea autoritară, chiar dacă aceste regimuri nu au reuşit întotdeauna să genereze o creştere durabilă. Rolul jucat de impulsul de modernizare în consolidarea statului – fapt prefigurat cu mult timp în urmă în afara Europei de un Mehmet Ali sau un Atatürk – a indicat noi surse din care statul îşi trăgea din ce în ce mai mult autoritatea morală. În loc să se bazeze pe loialitatea personală față de o dinastie sau o autoritate supranaturală, a ajuns să se bazeze tot mai mult pe argumentul democratic şi utilitarist că poate satisface dorințele colective. De regulă acestea vizau îmbunătățirea materială, dar nu întotdeauna; astăzi, printre ele se numără libertatea persoanelor şi egalitatea.

Dacă există o valoare care legitimează mai mult ca oricare alta autoritatea statului în prezent, aceasta este naționalismul, care continuă să fie motivul şi forța de fragmentare a unei mari părți a politicii mondiale şi a fost adesea, în mod paradoxal, inamicul multor state în trecut. Naționalismul a reuşit să mobilizeze loialități aşa cum nicio altă forță nu a făcut-o; forțele care acționau în sens contrar, pentru a integra lumea ca sistem politic unic, au fost circumstanțiale şi materiale, nu idei sau mitologii morale mai puternice. Naționalismul a fost, de asemenea, singura mare forță din politica celui mai revoluționar secol al istoriei, având în cea mai mare parte a acestuia ca principali oponenți imperii multinaționale. Acum este totuşi mai des angajat în lupta cu naționalisme rivale şi, prin ele, continuă să se exprime în conflicte violente şi distructive.

Adevărul e că, atunci când a intrat în conflict cu naționalismul, statul a ieşit de multe ori rău chiar dacă, după toate aparențele, în aparatul său fusese concentrată o putere enormă. Oricât erau de apărate de tradițiile centralizării comuniste, atât URSS, cât şi Iugoslavia s-au dezintegrat în unități naționale. Locuitorii Québecului vorbesc încă despre separarea de Canada, iar tibetanii despre separarea de China. Există multe alte exemple de potențial alarmant de

violent. Cu toate acestea, naționalismul a întărit mult, de asemenea, puterea guvernelor şi le-a extins jurisdicția reală, iar politicienii din multe țări fac mari eforturi pentru a încuraja noi naționalisme acolo unde acestea nu există ca să consolideze structuri fragile apărute în urma decolonizării.

Şi naționalismul a continuat să susțină autoritatea morală a statelor, argumentând că asigură binele colectiv, fie şi sub forma minimală a ordinii. Chiar şi atunci când există dezacorduri sau discuții cu privire la beneficiile pe care statul ar trebui să le asigure în anumite situații specifice, justificările moderne ale guvernului se bazează, cel puțin implicit, pe pretenția sa că e capabil să le asigure şi, astfel, să protejeze interesele naționale. Dacă statele chiar au reuşit să facă acest lucru este, bineînțeles, adesea discutabil. Ortodoxia marxistă argumenta – şi în unele locuri o face în continuare – că statul e o maşinărie menită să asigure dominația unei clase şi, ca atare, va dispărea când Istoria îl va lăsa în urmă. Totuşi, nici măcar regimurile marxiste nu s-au comportat în general ca şi cum acest lucru ar fi adevărat.

Cât despre ideea că un stat ar putea fi proprietatea privată a unei dinastii sau a unui individ, servind interese particulare, ea este pretutindeni dezaprobată la nivel formal, oricare ar fi realitatea în multe locuri. Majoritatea statelor participă acum într-un grad mult mai mare decât oricare dintre predecesoarele lor la sisteme, conexiuni şi organizații elaborate în scopuri care le depăşesc cu mult pe cele ale unei simple alianțe şi care impun concesii din punctul de vedere al suveranității. Unele sunt grupări menite să desfăşoare în comun activități specifice, altele le oferă noi oportunități membrilor lor, în timp ce altele limitează în mod conştient puterea statului. Sunt foarte diferite ca structură şi în ceea ce priveşte impactul asupra comportamentului internațional. Organizația Națiunilor Unite este alcătuită din state suverane, dar a coordonat sau a autorizat acțiuni colective şi împotriva unui anumit membru, aşa cum Liga Națiunilor sau asociațiile anterioare nu au făcut-o niciodată.

La o scară mai redusă, dar importantă, au apărut grupurile regionale, care impun respectarea unei discipline comune. Unele, precum cele din Europa de Est, s-au dovedit a fi efemere, dar Uniunea Europeană, chiar dacă multe dintre viziunile care au contribuit la naşterea sa nu s-au materializat, avansează lent. La data de 1 ianuarie 2002 a fost introdusă o nouă monedă comună în 12 dintre statele sale membre ce au în total 300 de milioane de locuitori. Dar povestea nu se opreşte la organizațiile formale. Există unele realități supranaționale neorganizate sau organizate doar la vestigial care apar din când în când, eclipsând libertatea statelor individuale. Islamul a fost uneori temut, alteori primit cu brațele deschise ca o astfel de forță şi, probabil, conştiința rasială a panafricanismului sau a ceea ce este numit *négritude* inhibă acțiunile unor națiuni. Răspândirea acestor evoluții subterane complexe în afacerile internaționale trebuie să elimine ideea că lumea

este formată din jucători independenți şi autonomi care operează fără să fie limitați decât de propriul interes. În mod paradoxal, primele structuri interstatale importante au apărut într-un secol în care statele au fost responsabile pentru mai multă vărsare de sânge ca oricând în disputele lor.

Şi dreptul internațional aspiră acum la un control practic mai mare decât înainte al comportamentului statelor, în ciuda tuturor exemplelor notorii de eşecuri în această privință. Parțial, aceasta este o problemă legată de o schimbare lentă şi încă sporadică a atitudinii opiniei publice. Regimurile necivilizate şi barbare continuă să se comporte în moduri necivilizate şi barbare, dar şi decența a înregistrat unele victorii. Şocul dezvăluirii, în 1945, a realităților regimului nazist din Europa în perioada războiului a însemnat că marile fărădelegi nu pot fi concepute şi puse în practică fără perdea, negare sau încercarea de a veni cu o justificare plauzibilă. În 1998, reprezentanții a 120 de națiuni – deşi cei ai Statelor Unite nu s-au numărat printre ei – au căzut de acord să înființeze un tribunal internațional permanent pentru judecarea crimelor de război şi a crimelor împotriva umanității. În anul anterior, cele mai înalte curți britanice au decis – lucru fără precedent – că un fost şef de stat era pasibil de extrădare în altă țară pentru a răspunde acuzațiilor de crimă care îi erau aduse. În 2001, fostul preşedinte al Serbiei a fost predat de conaționalii săi unui tribunal internațional şi a apărut în boxa acuzaților.

Este important să nu exagerăm. Sute – dacă nu chiar mii – de oameni răi continuă să comită în lume brutalități şi acte de cruzime pentru care este puțin probabil că vor răspunde. Infracționalitatea internațională este un concept care încalcă suveranitatea statelor şi SUA, sub conducerea oricărui preşedinte, cel mai probabil nu vor admite jurisdicția unui tribunal internațional asupra propriilor cetățeni. Dar Statele Unite au adoptat ele însele politici externe revoluționare în scopuri cvasimorale în anii 1990, încercând să răstoarne guvernele lui Saddam Hussein şi Slobodan Milošević, iar în prezent sunt preocupate de organizarea eforturilor împotriva terorismului, care trebuie să implice şi mai multe încălcări ale suveranității altora.

Cu toate acestea, pe plan intern, de 200-300 de ani guvernele se bucură de o putere din ce în ce mai mare pentru a pune în practică ceea ce li s-a cerut. Recent, criza economică din anii 1930 şi marile războaie au necesitat o mobilizare uriaşă a resurselor şi noi extinderi ale competențelor guvernelor. La aceste forțe s-au adăugat cererile ca guvernele să promoveze indirect bunăstarea supuşilor lor şi să se ocupe de asigurarea unor servicii fie necunoscute anterior, fie lăsate în trecut în seama unor persoane fizice sau a unor „unități" naturale precum familiile şi satele. Statul asistențial era o realitate în Germania şi Marea Britanie înainte de 1914. În ultimii 50 de ani, proporția din PIB ce revine statului a crescut aproape peste tot. A existat, de asemenea, un impuls de modernizare. Puține țări din afara

Europei au reuşit să facă asta fără îndrumare, iar în Europa unele țări au datorat modernizarea în cea mai mare parte guvernului. Exemplele extraordinare ale secolului XX au fost Rusia şi China, două mari societăți agricole ce au urmărit şi au realizat modernizarea prin intermediul puterii de stat. În fine, tehnologia, prin comunicații mai bune, arme superioare şi sisteme informatice mai cuprinzătoare, i-a avantajat pe cei care au putut cheltui sume mari în acest domeniu – cu alte cuvinte, guvernele.

Cândva, nu cu mult timp în urmă, nici măcar cele mai mari monarhii europene nu puteau să facă un recensământ sau să creeze o piață internă unificată. Astăzi statul are un monopol practic asupra principalelor instrumente de control fizic. Chiar şi acum o sută de ani, poliția şi forțele armate ale guvernului care nu au fost slăbite de război sau corupție îi ofereau o anumită securitate; tehnologia nu a făcut decât să sporească această siguranță. Totuşi, povestea nu se limitează la noi tehnici de represiune şi arme. Amestecul statului în economie prin puterea sa de consumator, investitor sau planificator şi îmbunătățirea comunicațiilor în masă într-o formă care face ca accesul la ele să fie în continuare puternic centralizat, toate acestea au o importanță imensă. Hitler şi Roosevelt au profitat mult de radio (deşi în scopuri foarte diferite); iar încercările de a reglementa viața economică au o istorie la fel de lungă ca şi guvernul însuşi.

Cu toate acestea, guvernele din cele mai multe țări au trebuit să facă față recent unei noi integrări în economia mondială şi, prin urmare, unei libertăți limitate de a-şi desfăşura afacerile economice. Asta nu se rezumă la funcționarea unor instituții supranaționale precum Banca Mondială sau Fondul Monetar Internațional; este o funcție a unei tendințe vizibile de mult, numită adesea „globalizare”, în manifestările sale cele mai recente. Uneori instituționalizată prin acord intern sau prin simpla creştere economică a marilor companii, dar stimulată de aşteptări din ce în ce mai mari pretutindeni, globalizarea este un fenomen care spulberă adesea speranțele politicienilor ce caută să forțeze societățile pe care trebuie să le conducă. Independența economică şi politică poate fi încălcată grav de fluxurile financiare globale nereglementate şi chiar de operațiunile marilor companii, dintre care unele au acces la resurse mult mai mari decât ale multor state mici. În mod paradoxal, plângerile cu privire la afectarea independenței statelor provocate de globalizare sunt uneori exprimate cel mai vehement de cei ce ar îndemna la o intervenție şi mai viguroasă asupra suveranității, în cazuri cum ar fi, de exemplu, încălcarea drepturilor omului.

Interacțiunea unor astfel de forțe poate fi discernută în paginile care urmează. Este posibil ca ele să implice o oarecare diminuare a puterii statului, lăsând formele în mare parte intacte pe măsură ce puterea se acumulează în altă parte. Cel puțin este mai probabil să se întâmple astfel decât ca forțele radicale să reuşească să distrugă statul. Asemenea forțe există, iar uneori se alimentează din

şi par să prospere în noi cauze – ecologismul, feminismul şi o mişcare generalizată împotriva armelor nucleare şi pentru „pace” au sprijinit toate aceste forțe. Dar, în 50 de ani de activitate, ele nu au avut succes decât atunci când au reuşit să influențeze şi să modeleze politica de stat, aducând modificări legislative şi înființând noi instituții. Ideea că se poate obține o ameliorare majoră prin renunțarea totală la o instituție atât de dominantă pare la fel de lipsită de realism ca şi pe vremea mişcărilor anarhiste şi utopiste din secolul al XIX-lea.

2
Lumea Războiului Rece

În preajma anului 1950 a început o perioadă în care caracteristicile centrale ale ordinii politice mondiale păreau din ce în ce mai încremenite şi de neclintit, indiferent de ceea ce se putea întâmpla în altă parte. Apoi, după aproximativ un sfert de secol, ritmul schimbării s-a accelerat, atingând punctul culminant în anii 1980. În 1990, reperele considerate incontestabile vreme de peste 30 de ani au dispărut (uneori peste noapte), în timp ce altele erau deja puse sub semnul întrebării. Dar asemenea lucruri s-au petrecut după mult timp; în cea mai mare parte a acestei perioade un antagonism prelungit şi înverşunat între sovietici americani a umbrit aproape orice altă componentă a vieții internaționale, provocând suferință în majoritatea regiunilor lumii şi constituind o sursă de crime, corupție şi nenorociri timp de 30 de ani. Războiul Rece nu a fost, cu siguranță, singura forță care a modelat istoria, dar a fost una centrală.

Primele sale lupte serioase au avut loc în Europa, unde faza inițială a istoriei postbelice a fost de scurtă durată şi poate fi considerată încheiată odată cu preluarea puterii de către comuniști în Cehoslovacia. În acest moment, redresarea economică a continentului nici nu începuse bine. Dar erau motive de speranță legate de unele probleme mai vechi. Familiara amenințare germană dispăruse; nu mai exista niciun pericol din partea acestei foarte mari puteri. În schimb, foştii ei oponenți trebuiau să facă față acum vidului de putere din centrul Europei. Mai la est, modificările frontierelor, epurarea etnică şi atrocitățile din timpul războiului scăpaseră Polonia şi Cehoslovacia de problemele de eterogenitate etnică pe care le avuseseră înainte de 1939. Cu toate acestea, Europa era divizată, într-un nou mod, mai mult ca niciodată până atunci şi acest fapt era reflectat de antagonismul sovieto-american care afecta întreaga lume şi ale cărui origini exacte au fost şi pot fi încă dezbătute.

Într-un anumit sens, Războiul Rece a fost, la urma urmelor, o manifestare târzie şi spectaculoasă a rupturii istoriei ideologice şi diplomatice din 1917, chiar dacă unii îi caută rădăcinile în trecutul mult mai îndepărtat, în momentul în care Statele Unite şi Rusia se extindeau dincolo de continentele lor, în secolul al XIX-lea, formând state care, atât ca dimensiuni, cât şi în ceea ce priveşte conținutul mesianic, erau complet diferite de ceea ce se văzuse în Europa până atunci. Însă, chiar dacă acest lucru ar fi adevărat, Rusia comunistă a fost cea care a abordat încă de la început afacerile internaționale într-un mod nou şi neliniştitor. Pentru ea, diplomația nu era doar o modalitate convenabilă de a face afaceri, ci şi o armă de propagare a unei revoluții. Chiar şi acest lucru ar fi contat mai puțin dacă

istoria nu ar fi născut în 1945 o nouă putere mondială, îndelung aşteptata Rusie modernizată, mult mai bine plasată decât orice alt imperiu țarist pentru a-şi impune voința în Europa de Est şi pentru a-şi împinge ambițiile şi spre alte regiuni ale lumii.

După accederea lui Stalin la putere, diplomația sovietică a reflectat adesea fidel ambițiile istorice ale Rusiei, iar interesul statului sovietic, influențat de geografie şi de istorie, avea să se dovedească a fi inseparabil de lupta ideologică. Comuniştii şi simpatizanții lor de pretutindeni credeau că trebuie să protejeze Uniunea Sovietică, considerată apărătoarea clasei muncitoare internaționale şi chiar (afirmau adepții înfocați) gardianul destinelor întregii rase umane. Oricum l-ar fi descris în practică, atunci când bolşevicii afirmau că scopul lor era să submineze societățile necomuniste, chiar asta voiau să spună, cel puțin pe termen lung. După 1945 au luat ființă şi alte state comuniste ai căror conducători erau de acord cu această politică şi care, cel puțin la nivel formal, au ajutat, prin urmare, la impunerea divizării ideologice în Europa şi în lume.

Dar, dacă Uniunea Sovietică era un nou tip de stat, la fel erau şi Statele Unite. Ideile lor privind libertățile individuale şi religioase, drepturile de proprietate, piețele libere, oportunitățile consumatorilor şi sentimentul de egalitate între oameni erau – chiar dacă nu erau întotdeauna puse în practică pe plan intern – revoluționare într-un cadru european sau asiatic. Cei mai mulți americani credeau că aceste concepte au o aplicabilitate universală şi că ar trebui să le implementeze şi alte țări pentru a avea succes. În ciuda dorinței lor de a-i aduce acasă pe soldații care luptaseră peste mări, în America persista şi sentimentul puternic că Statele Unite luptaseră şi se sacrificaseră de două ori în secolul XX pentru a aduce lumea pe calea cea dreaptă şi că alte țări, ce profitaseră de pe urma altruismului american, aveau acum datoria de a împiedica reapariția problemelor, respectând prescripțiile americane de dezvoltare şi progres. Spre deosebire de perioada de după Primul Război Mondial, de data aceasta americanii nu aveau să mai întoarcă spatele lumii, în mare parte deoarece noul preşedinte, Harry Truman, începuse să pună semnul egalității între comunismul lui Stalin şi nazismul lui Hitler ca ideologie periculoasă, expansionistă, care avea intenția de a ține lumea la distanță de beneficiile ideilor americane.

Evenimentele din Europa de Est îi nelinişteau mult pe americani. În 1948, Ungaria, România, Polonia şi Cehoslovacia nu mai aveau necomunişti în guvernele lor, în timp ce comuniştii dominau guvernul Bulgariei. Apoi, lansarea Planului Marshall a fost urmată aproape imediat de ceea ce avea să se dovedească a fi prima bătălie a Războiului Rece, cea privind soarta Berlinului. A fost decisivă prin faptul că a stabilit, la o primă privire, până unde erau Statele Unite pregătite să lupte în Europa. Acest rezultat nu pare să fi fost anticipat de sovietici, deşi îl provocaseră încercând să împiedice apariția unei Germanii de Vest puternice din

punct de vedere economic sub control american şi britanic. Acțiunea lor a intrat în conflict cu interesul puterilor occidentale – de a reanima economia Germaniei, cel puțin în zonele lor de ocupație, şi de a face acest lucru înainte să se stabilească forma politică a Germaniei, fiind sigure că acest lucru era vital pentru reînsănătoşirea întregii Europe Occidentale.

În 1948, fără acordul sovieticilor, puterile occidentale au introdus o reformă monetară în propriile sectoare. Aceasta a avut un efect galvanizator, dând startul procesului de redresare economică în Germania de Vest. După Planul Marshall, la care aveau acces (grație deciziilor sovieticilor) doar zonele ocupate de occidentali, această reformă a scindat Germania în două mai mult ca orice altă măsură. De vreme ce refacerea jumătății estice nu a putut fi integrată cu cea a Europei Occidentale, a apărut acum separat o Germanie de Vest renăscută. Era, fără îndoială, eficient din punct de vedere economic ca puterile occidentale să continue redresarea propriilor zone, dar Germania de Est se afla de acum în mod decisiv de cealaltă parte a Cortinei de Fier. Reforma monetară a scindat şi Berlinul şi astfel a diminuat şansele comuniştilor de a pune în scenă un puci popular în oraşul izolat în zona de ocupație sovietică.

Reacția sovieticilor a fost să întrerupă orice legătură între zonele germane ocupate de occidentali şi Berlin. Indiferent de motivele inițiale, disputa a escaladat. Unii oficiali occidentali se gândeau încă înainte de criză că s-ar putea încerca izolarea Berlinului Occidental de cele trei zone occidentale; se folosise cuvântul „blocadă” şi acțiunile sovieticilor erau acum interpretate în acest sens. Autoritățile sovietice nu au contestat dreptul aliaților occidentali de a avea acces la propriile forțe din sectoarele Berlinului controlate de ei, dar au perturbat traficul care asigura aprovizionarea berlinezilor din aceste sectoare. Pentru a-i aproviziona, britanicii şi americanii au organizat un pod aerian până în oraş. Sovieticii voiau să le demonstreze locuitorilor Berlinului Occidental că puterile vestice nu puteau rămâne acolo fără voia lor; sperau să înlăture astfel obstacolul pe care prezența unor autorități municipale necomuniste alese îl constituia pentru controlul sovietic al Berlinului. Aşa a început o probă de rezistență. Puterile occidentale, în ciuda costului enorm al menținerii fluxului de ajutor alimentar, combustibil şi medicamente pentru a susține funcționarea Berlinului Occidental, au anunțat că sunt pregătite să-l sprijine pe termen nelimitat. Implicația era că nu puteau fi oprite decât cu forța. Bombardierele strategice americane s-au întors în bazele lor engleze din timpul războiului. Niciuna din tabere nu voia să lupte, dar orice speranță de cooperare cu privire la Germania în baza acordului din timpul războiului se năruise.

Blocada a durat peste un an şi spargerea ei a fost o realizare logistică remarcabilă. În cea mai mare parte a timpului, peste 1.000 de avioane asigurau o livrare medie zilnică de doar 5.000 de tone de cărbune. Totuşi, adevărata sa

semnificație era politică. Livrările Aliaților nu au fost întrerupte şi nici locuitorii Berlinului Occidental nu au fost intimidați. Autoritățile sovietice au profitat la maximum de pe urma înfrângerii, divizând în mod deliberat oraşul şi refuzând accesul primarului la biroul său. Între timp, puterile occidentale semnaseră un tratat care consfințea o nouă alianță, prima creație a Războiului Rece care a depăşit granițele Europei. Organizația Tratatului Atlanticului de Nord (NATO) a fost creată în aprilie 1949, la câteva săptămâni după ridicarea blocadei prin acord. Avea ca membre Statele Unite şi Canada, precum şi majoritatea statelor vest-europene (doar Irlanda, Suedia, Elveția, Portugalia şi Spania nu au aderat). Era o organizație explicit defensivă, garantând securitatea comună în cazul în care oricare dintre membri era atacat, şi, astfel, s-a produs încă o ruptură cu tradițiile izolaționiste aproape dispărute ale politicii externe americane. În mai, un nou stat german, Republica Federală, a fost constituit din cele trei zone de ocupație occidentală şi, în luna octombrie, Republica Democrată Germană (RDG) a fost înființată în est. De acum aveau să fie două Germanii, iar frontul Războiului Rece era marcat de o Cortină de Fier care trecea printre ele, şi nu, aşa cum sugerase Churchill în 1946, mai la est, de la Trieste până la Stettin. Dar se încheiase o etapă deosebit de periculoasă în Europa.

Curând părea probabil că nu vor exista doar două Europe divizate de Războiul Rece, ci chiar două lumi. În 1945 Coreea fusese divizată de-a lungul paralelei 38, nordul industrial fiind administrat de URSS şi sudul agricol de SUA. Liderii coreeni doreau o reunificare rapidă, dar numai în condițiile impuse de ei, iar comuniştii ce au preluat puterea în nord nu se împăcau deloc cu naționaliştii pe care americanii în sprijineau în sud. Reunificarea fiind trecută pe linie moartă, în 1948 americanii şi sovieticii au recunoscut guvernele din zonele lor ca având autoritate asupra întregii țări. Atât forțele americane, cât şi cele sovietice s-au retras, dar forțele nord-coreene au invadat sudul în iunie 1950 cu ştiința şi acordul lui Stalin. În mai puțin de două zile preşedintele Truman a trimis forțe pentru a li se opune, acționând în numele Națiunilor Unite. Consiliul de Securitate votase pentru a se opune agresiunii şi, deoarece sovieticii boicotau în acel moment Consiliul, nu au putut respinge prin veto acțiunea Națiunilor Unite.

Americanii au asigurat întotdeauna grosul forțelor armate ale Națiunilor Unite din Coreea, dar şi alte națiuni au contribuit curând cu contingente. În doar câteva luni, acestea operau mult mai la nord de paralela 38. Coreea de Nord părea ca va fi înfrântă. Atunci când luptele s-au apropiat de granița manciuriană, forțele comuniste chineze au intervenit totuşi. Exista acum pericolul unui conflict de o amploare mult mai mare. China era al doilea stat comunist ca mărime din lume şi cel mai mare din punctul de vedere al populației. În spatele său se afla URSS; era posibil (cel puțin în teorie) să călătoreşti de la Helsinki până în Hong Kong fără a

părăsi nicio clipă teritoriul comunist. A apărut amenințarea unui conflict direct, poate cu arme nucleare, între Statele Unite şi China.

N
NORVEGIA
FINLANDA
ESTONIA
LETONIA
SUEDIA
Marea Nordului
DANEMARCA
LITUANIA
Marea Baltică
Kaliningrad (Königsberg)
Hamburg
Bremen
MAREA BRITANIE
Berlin
GERMANIA
GERMANIA DE EST (RDG)
POLONIA
Varşovia
Brest-Litovsk
RUTENIA ALBĂ
Köln
Bonn
Frankfurt
FR
DE VEST
Praga
CEHOSLOVACIA
UCRAINA
FRANŢA
FR
SUA
München
Viena
Budapesta
AUSTRIA
ELVEŢIA
UNGARIA
ROMÂNIA
Zagreb
Belgrad
Marea Adriatică
ITALIA
IUGOSLAVIA
BULGARIA
Sofia
ALBANIA
GRECIA
GERMANIA ŞI EUROPA CENTRALĂ DUPĂ RĂZBOI
Graniţa dintre Germania şi Polonia înainte de război
Uniunea Sovietică postbelică
Statele membre ale Pactului de la Varşovia, 1955
Zonele haşurate reprezintă zonele germane ocupate de Aliaţi (1945-1955)
Cele trei zone de ocupaţie occidentală constituie fosta Republică Federală, zona rusă fiind Republica Democrată Germană (Germania de Est)
Berlinul a rămas sub ocupaţia celor patru puteri
0
400 km
0
250 mile

Prudent, Truman a insistat că Statele Unite nu trebuie să se implice într-un război de mare anvergură pe continentul asiatic. Acestea fiind stabilite, luptele, care au continuat, au demonstrat că, deşi chinezii îi puteau ajuta pe nord-coreeni să-şi mențină poziția, nu puteau învinge Coreea de Sud împotriva dorinței americanilor. Au început negocieri pentru încheierea unui armistițiu. Noua administrație americană, care a preluat puterea în 1953, era republicană şi fățiş anticomunistă, dar ştia că administrația precedentă îşi demonstrase suficient voința şi capacitatea de a menține o Coree de Sud independentă şi avea sentimentul că adevăratul centru al Războiului Rece se afla mai degrabă în Europa decât în Asia. În iulie 1953 s-a semnat un armistițiu. Eforturile ulterioare de a-l transforma într-o pace formală au eşuat până acum; după 60 de ani, potențialul de conflict a rămas ridicat între cele două Corei. Dar în Asia de Est, precum şi în Europa americanii împiedicaseră victoria comuniştilor în primele lupte ale Războiului Rece. În Coreea avuseseră loc adevărate bătălii; potrivit estimărilor, războiul a provocat moartea a trei milioane de oameni, cei mai mulți dintre ei civili coreeni.

Războiul din Coreea a luat sfârşit deoarece Stalin a murit la începutul anului 1953. Liderul sovietic crezuse că menținerea luptelor în Coreea nu era o afacere proastă pentru sovietici – îi făcea pe americani să poarte un război din ce în ce mai puțin popular împotriva chinezilor. Stalin se gândise că Uniunea Sovietică nu avea decât de câştigat din asta. Succesorii săi erau de altă părere. Ei se temeau că războiul din Coreea putea duce la un război total pentru care Uniunea Sovietică nu era pregătită şi doreau o reducere a tensiunilor în relațiile cu Occidentul. Noul preşedinte al Statelor Unite, Eisenhower, nu avea totuşi nici el încredere în intențiile sovieticilor şi la mijlocul anilor 1950 Războiul Rece era mai intens ca oricând. La scurtă vreme după moartea lui Stalin succesorii săi au dezvăluit că dețineau şi ei arma nucleară îmbunătățită numită bombă cu hidrogen. Acesta a fost memorialul final al lui Stalin, care garanta (dacă mai existau dubii) statutul Uniunii Sovietice în lumea postbelică.

Stalin respectase logica politicilor represive ale lui Lenin, dar făcuse mult mai multe decât predecesorul său. Reclădise cea mai mare parte a imperiului țarist şi oferise Rusiei forța de a ieşi cu bine (e drept, şi cu ajutorul unor aliați puternici) din cea mai grea încercare prin care a trecut. Dar erorile sale de calcul duseseră, de asemenea, la izbucnirea războiului, iar sistemul risipitor şi ineficient pe care l-a implementat – precum şi teroarea pe care a promovat-o – a făcut ca sovieticii să plătească cel mai scump pentru victoria lor. Uniunea Sovietică era o mare putere, dar, având în vedere elementele sale constitutive, nu există dubii că Rusia s-ar fi reunificat într-o bună zi şi fără comunism. Totuşi, în 1945 popoarele sale nu prea fuseseră răsplătite pentru suferințele îndurate decât prin asigurarea că dețin putere pe plan internațional. Viața internă după război era mai grea ca

niciodată; consumul a fost redus ani de-a rândul şi atât propaganda la care erau supuşi cetăţenii sovietici, cât şi brutalităţile sistemului de poliţie par, în orice caz, să se fi intensificat după război.

Divizarea Europei, altă realizare monumentală a lui Stalin, a fost mai evidentă ca oricând la moartea lui. Jumătatea occidentală a fost reconstruită în mare măsură până în 1953, graţie sprijinului economic american, şi suporta o parte mai substanţială din propriile cheltuieli pentru apărare. Republica Federală şi RDG s-au îndepărtat din ce în ce mai mult una de cealaltă. În zile succesive din martie 1954 sovieticii au anunţat că republica estică se bucura acum de suveranitate deplină şi preşedintele vest-german a semnat amendamentul constituţional care permitea reînarmarea ţării sale. În 1955 Germania de Vest a intrat în NATO; riposta sovieticilor a fost Pactul de la Varşovia, o alianţă a sateliţilor lor. Viitorul Berlinului era încă nesigur, dar era clar că puterile NATO aveau să lupte pentru a se opune schimbării statutului său altfel decât prin acord. În est, RDG a acceptat să încheie un acord cu vechii inamici: linia Oder-Neisse avea să fie frontiera cu Polonia. Visul lui Hitler de a realiza Germania Mare a naţionaliştilor din secolul al XIX-lea se încheiase cu obliterarea Germaniei lui Bismarck. Prusia istorică era condusă acum de comunişti revoluţionari, în timp ce noua Germanie de Vest avea o structură federală, era nemilitaristă ca atitudine şi dominată de politicieni catolici şi social-democraţi, pe care Bismarck i-ar fi considerat „inamici ai Reichului”. Astfel, fără niciun tratat de pace, problema limitării puterii germane, care devastase de două ori Europa, a fost în fine rezolvată. Tot în 1955 au fost stabilite definitiv frontierele terestre dintre blocurile europene, când Austria a reapărut ca stat suveran şi forţele aliate de ocupaţie au fost retrase, la fel ca şi ultimele trupe americane şi britanice din Trieste, după o soluţionare a disputei legate de frontiera italiană-iugoslavă de aici.

După impunerea comunismului în China, la nivel mondial a apărut o scindare între ceea ce putem numi economii capitaliste şi economiile de comandă (sau care aspirau să fie astfel). Relaţiile comerciale dintre Uniunea Sovietică şi alte ţări fuseseră stânjenite de politică începând de la Revoluţia din Octombrie. În perturbările uriaşe ale comerţului mondial de după 1931 economiile capitaliste se afundaseră în recesiune şi căutaseră salvarea în măsuri de protecţie (sau chiar în autarhie). După 1945, totuşi, toate diferenţele care divizau înainte economia mondială au fost depăşite; două metode de organizare a distribuţiei resurselor au scindat din ce în ce mai mult mai întâi lumea dezvoltată şi apoi majoritatea celorlalte zone. Determinantul esenţial al sistemului capitalist era piaţa – deşi o piaţă foarte diferită de cea imaginată de vechea ideologie liberală a liberului schimb şi, în multe privinţe, o piaţă imperfectă, care tolera atât un grad de intervenţie substanţial, cât şi oligarhii financiare. În grupul de naţiuni controlate de comunişti (şi în alte câteva, precum India şi Scandinavia) autoritatea politică

avea să fie factorul economic decisiv. Comerțul a continuat şi s-a dezvoltat, chiar şi între cele două sisteme ale Războiului Rece, dar pe o bază redusă.

Niciunul din sisteme nu a rămas neschimbat. Contactele dintre ele s-au multiplicat odată cu trecerea anilor. Cu toate acestea, mult timp au părut să ofere lumii modele alternative de creştere economică. Concurența dintre ele a fost exacerbată de strategiile militare ale Războiului Rece şi a ajutat, practic, la extinderea antagonismelor. Totuşi, aceasta nu putea rămâne o situație statică. Nu a trecut mult până când un sistem nu a mai fost aproape complet dominat politic de Statele Unite, iar celălalt a fost mai puțin complet dominat de Uniunea Sovietică decât în 1950. Amândouă au avut (deşi în grade foarte diferite) o creştere economică continuă în anii 1950 şi 1960, dar ulterior aveau s-o ia în direcții diferite, pe măsură ce economiile de piață au progresat mult mai rapid. Distincția dintre cele două sisteme economice a rămas totuşi o componentă fundamentală a istoriei lumii din 1945 până în anii 1980, nu în ultimul rând din cauza alegerii pe care multe dintre noile state din Africa şi Asia au trebuit s-o facă în privința economiilor lor.

Intrarea Chinei în lumea aşa-numitelor sisteme economice socialiste a fost văzută la început aproape în întregime în termenii Războiului Rece şi ca o modificare a echilibrului strategic. Totuşi, până la moartea lui Stalin existau deja multe alte semne că profeția făcută de omul de stat sud-african Jan Smuts cu peste un sfert de secol înainte, conform căreia „scena se va muta din Europa spre Orient şi Pacific”, se împlinise. Deşi strategia Războiului Rece a continuat să se axeze pe Germania, Coreea era dovada incontestabilă a faptului că centrul de greutate al istoriei lumii se deplasa din nou, de data aceasta din Europa spre Orient.

Colapsul puterii europene în Asia avea să fie urmat şi de alte schimbări pe măsură ce noi state asiatice au ajuns să-şi conştientizeze interesele şi puterea (sau lipsa acesteia). Adesea formele şi unitatea conferite de foştii lor stăpâni nu au supraviețuit prea mult imperiilor; în 1947 subcontinentul indian a întors spatele unei coeziuni politice care durase mai puțin de un secol, în timp ce în 1950 Malaysia şi Indochina începeau deja să sufere schimbări importante şi nu întotdeauna confortabile în guvernare. Unele națiuni noi erau tulburate de tensiuni interne; comunitățile numeroase de chinezi din Indonezia aveau o pondere şi o putere economică disproporționat de mari şi orice se întâmpla în noua Chină le putea afecta. Mai mult, indiferent de circumstanțele lor politice, toate aceste țări aveau populații cu un ritm rapid de creştere şi erau slabe din punct de vedere economic. Pentru mulți asiatici, prin urmare, sfârşitul formal al dominației europene a fost mai puțin important decât depăşirea treptată a sărăciei (deşi pentru unii cele două sunt legate, bineînțeles).

Controlarea de către Europa a destinelor asiaticilor fusese în cea mai mare parte intermitentă. Deşi europenii guvernaseră soarta a milioane de asiatici şi le

influențaseră viața timp de secole, cultura lor a atins inima şi mintea unui număr redus de oameni, chiar şi în rândul elitelor dominante. În Asia, civilizația europeană a trebuit să se confrunte cu tradiții care aveau rădăcini mai adânci şi mai puternice decât oriunde în altă parte a lumii. Culturile asiatice nu au fost eradicate (deoarece nu au putut fi eradicate) precum cele din America precolumbiană. Ca şi în Orientul Mijlociu, atât eforturile directe ale europenilor, cât şi răspândirea indirectă a culturii europene prin modernizarea autoimpusă s-au confruntat cu obstacole formidabile. Cele mai profunde niveluri ale gândirii şi comportamentului au rămas adesea neatinse chiar şi în cazul unor oameni care se considerau cât se poate de emancipați de trecutul lor: în familiile hinduse educate încă se consultă horoscopul atunci când se nasc copii şi se încheie o căsătorie, iar marxiştii chinezi aveau să se inspire dintr-un sentiment incontestabil de superioritate morală împământenit în atitudinile vechi de când lumea ale chinezilor față de tot ce nu era chinezesc.

Pentru a înțelege rolul recent al Asiei în istoria lumii, două zone ale civilizației asiatice rămân la fel de distincte şi de semnificative cum au fost vreme de secole. O sferă vest-asiatică este delimitată de lanțurile muntoase din nordul Indiei, de dealurile birmaneze şi thailandeze şi de uriaşul arhipelag a cărui componentă majoră e Indonezia. Centrul său este Oceanul Indian şi în istoria sa au existat trei influențe culturale principale: civilizația hindusă, care s-a răspândit din India spre sud-est; islamul (care s-a răspândit, de asemenea, spre est traversând regiunea); şi impactul europenilor, resimțit la început prin comerț şi creştinismul misionar şi apoi, pentru o perioadă mult mai scurtă, prin dominație politică. Cealaltă sferă este est-asiatică, fiind dominată de China. În mare măsură aceasta se datorează simplei realități geografice date de masa imensă a acestei țări, dar numărul şi, uneori, migrația locuitorilor săi şi, mai indirect şi variabil, influența culturală a Chinei asupra periferiei est-asiatice – mai presus de toate asupra Japoniei, Coreei şi Indochinei – sunt şi ele o parte a explicației. În această zonă, dominația politică a europenilor în Asia nu a fost niciodată la fel de semnificativă ca în vest şi sud, nici ca extindere, nici ca durată.

Astfel de diferențe importante erau uşor de scăpat din vedere, ca şi multe alte aspecte impuse de istorie, în lumea Războiului Rece de după 1945. În ambele zone erau țări care păreau să urmeze acelaşi drum de respingere furioasă a Occidentului, folosind ideile naționaliste şi democratice occidentale şi făcând apel la opinia publică mondială pe linii cunoscute de multă vreme. India a absorbit în doar câțiva ani atât principatele, care supraviețuiseră Indiilor Britanice, cât şi enclavele franceze şi portugheze rămase pe subcontinent, în numele unui naționalism agresiv care nu prea avea legătură cu tradiția internă. Curând, forțele de securitate indiene suprimau energic orice amenințare de separare sau autonomie regională în cadrul noii republici.

Poate că acest lucru nu ar fi trebuit să surprindă. Independența Indiei a fost opera unei elite cu educație occidentală, care importase ideile de naționalitate, egalitate şi libertate din Occident, chiar dacă la început nu urmărise decât egalitatea şi un parteneriat cu Imperiul Britanic. O amenințare la adresa poziției acestei elite după 1947 putea fi adesea cel mai uşor (şi sincer) înțeleasă ca o amenințare la adresa unei naționalități indiene care, de fapt, încă nu exista.

Aceasta era cu atât mai adevărat cu cât conducătorii unei Indii independente moşteniseră multe dintre aspirațiile şi instituțiile Indiilor Britanice. Organisme ministeriale, convenții constituționale, împărțirea puterii între autoritățile centrale şi cele provinciale, aparatul de menținere a ordinii şi siguranței publice au fost preluate în întregime ca atare şi marcate cu însemnele republicane şi au continuat să funcționeze în mare parte la fel ca înainte de 1947. Ideologia dominantă şi explicită de guvernare era un socialism moderat şi birocratic nu foarte diferit de modul de guvernare britanic de la acea vreme şi, ca spirit, nici de „absolutismul luminat delegat şi al lucrărilor publice" din ultimii ani ai Indiilor Britanice. Printre realitățile cu care se confruntau conducătorii Indiei se număra şi reticența conservatoare profundă a unora dintre notabilii locali ce controlau voturile de a tulbura privilegiile tradiționale la oricare nivel inferior celui al foştilor prinți. Totuşi, India se confrunta cu probleme profunde – creşterea populației, înapoierea economică, sărăcia (venitul anual mediu pe cap de locuitor al indienilor era de 55 de dolari americani în 1950), analfabetismul, divizarea socială, tribală şi religioasă şi aşteptările mari legate de ceea ce ar fi trebuit să aducă independența. În mod clar, era nevoie de o schimbare majoră.

Noua constituție din 1950 nu a făcut nimic pentru a schimba toate aceste lucruri, iar unele dintre ele aveau să înceapă să-şi dezvăluie importanța deplină abia în al doilea deceniu al existenței noii Indii. Chiar şi astăzi, în India rurală viața practic continuă în mare parte la fel ca în trecut, pe vremea războiului, a dezastrelor naturale şi a banditismului celor bogați. Aceasta înseamnă o sărăcie cumplită pentru unii. În 1960, peste o treime din săracii de la țară trăiau cu mai puțin de un dolar pe săptămână (şi, în acelaşi timp, jumătate din populația urbană câştiga mai puțin decât era necesar pentru a menține aportul zilnic minim de calorii necesar sănătății). Progresul economic a fost înghițit de inegalități şi creşterea populației. În aceste circumstanțe, nu este de mirare că conducătorii Indiei au inclus în constituție prevederi cu privire la puterile acordate în situații de urgență la fel de drastice ca şi cele de care se bucuraseră viceregii britanici, stipulând arestarea preventivă şi suspendarea drepturilor individuale, ca să nu mai vorbim de suspendarea guvernului statului şi impunerea controlului Uniunii asupra statelor, sub conducerea aşa-numitului „regim prezidențial".

Slăbiciunea şi stângăcia unei „noi națiuni" au agravat lucrurile atunci când India a intrat în dispută cu Pakistanul vecin în privința Kashmirului, unde un prinț

hindus domnea asupra unei majorități de supuşi musulmani. Luptele au început încă din 1947, când musulmanii din Kashmir au încercat să se unească cu Pakistanul; maharajahul a cerut sprijin din partea Indiei şi s-a alăturat republicii indiene. Pentru a complica şi mai mult lucrurile, purtătorii de cuvânt ai Kashmirului erau ei înşişi împărțiți în două tabere. India a refuzat să organizeze plebiscitul recomandat de Consiliul de Securitate al Națiunilor Unite; două treimi din Kashmir au rămas apoi în posesia Indiei, ca o rană deschisă în relațiile indo-pakistaneze. Luptele au încetat în 1949, fiind reluate în 1965-1966 şi 1969-1970; conflictul a fost treptat agravat de Războiul Rece. În 1971 a avut loc o nouă rundă de lupte între cele două state, când Pakistanul de Est, o regiune musulmană, dar vorbitoare de bengali, s-a desprins pentru a forma un nou stat, Bangladesh, sub patronajul Indiei (demonstrând astfel că islamul singur nu era suficient pentru a forma un stat viabil). Acesta s-a confruntat curând cu probleme economice chiar mai grave decât cele ale Indiei sau Pakistanului.

În aceste circumstanțe tulburi, conducătorii Indiei au dat dovadă de mari ambiții (ajungând atât de departe încât să dorească reunificarea subcontinentului) şi, uneori, de o ignorare flagrantă a intereselor altor populații (precum naga). Iritarea provocată de aspirațiile indienilor a fost şi mai mult complicată de Războiul Rece. Conducătorul Indiei, Nehru, a insistat rapid că India nu va sprijini niciuna din tabere. În anii 1950, acest lucru însemna că India avea relații mai bune cu URSS şi China comunistă decât cu Statele Unite; mai mult, Nehru părea să profite de orice ocazie pentru a critica acțiunile americanilor, ceea ce i-a convins pe unii simpatizanți că India ar fi o democrație progresistă, paşnică, „nealiniată”. A fost cu atât mai şocant, prin urmare, atât pentru ei, cât şi pentru publicul indian, să afle în 1959 că guvernul lui Nehru fusese în dispută cu chinezii din cauza granițelor din nord timp de trei ani fără a face public acest lucru. La sfârşitul anului 1962 au început luptele pe scară largă. Nehru a făcut pasul improbabil de a le cere americanilor sprijin militar şi, încă şi mai uimitor, l-a primit, beneficiind în acelaşi timp de asistență militară şi diplomatică şi din partea Uniunii Sovietice. Prestigiul său, în perioada lui de apogeu de la mijlocul anilor 1950, a fost serios afectat.

În mod logic, tânărul stat Pakistan nu a cultivat aceiaşi prieteni ca şi India. În 1947 țara era mult mai slabă decât vecina sa, având un număr extrem de mic de funcționari instruiți (hinduşii lucraseră în vechiul serviciu civil indian în număr mult mai mare decât musulmanii), fiind divizată geografic în două chiar de la început şi pierzându-şi aproape imediat cel mai capabil conducător, Jinnah. Chiar şi în timpul stăpânirii britanice, liderii musulmani au arătat întotdeauna (probabil pe bună dreptate) mai puțină încredere în formele democratice ale Partidului Congresului; de regulă, Pakistanul a fost condus de militari autoritari care au căutat să asigure supraviețuirea militară împotriva Indiei, dezvoltarea economică

(inclusiv reforma agrară) şi protejarea obiceiurilor islamice. Dar experimentul nu a fost un succes. În anii 1970, cu mult înainte de izbucnirea războaielor din Afganistan, Pakistanul era o țară extrem de nesigură de identitatea şi de modul ei de dezvoltare.

Pakistanul s-a îndepărtat mereu de India şi din cauza faptului că era oficial musulman, în timp ce vecina sa era laică şi nonconfesională din punct de vedere constituțional (la prima vedere, o abordare aparent „occidentală", dar nu foarte dificil de reconciliat cu tradiția culturală sincretică a Indiei). Acest lucru avea să conducă Pakistanul spre o creştere a numărului de reglementări islamice a afacerilor sale interne. Diferențele religioase aveau totuşi să afecteze relațiile externe ale Pakistanului mai puțin decât Războiul Rece.

Războiul Rece a adus cu sine o confuzie şi mai mare în politica asiatică atunci când a apărut o asociație de națiuni pretins neutraliste sau „nealinate", după o conferință la care au participat reprezentanții a 29 de state din Africa şi Asia şi care a avut loc la Bandung, în Indonezia, în 1955. Cele mai multe delegații în afară de cea a Chinei erau din teritorii care fuseseră parte a unor imperii coloniale. Din Europa, acestora avea să li se alăture curând şi Iugoslavia, o țară comunistă aflată în căutarea unei noi identități după ce rupsese relațiile cu URSS în 1948. Majoritatea acestor națiuni erau, de asemenea, sărace, privind cu suspiciune atât Statele Unite, cât şi Uniunea Sovietică, deşi erau mai puțin în conflict cu aceasta din urmă. Ele au ajuns să fie numite națiunile „Lumii a Treia", sintagmă lansată, se pare, de un jurnalist francez, într-o încercare conştientă de a evoca „starea a treia" franceză, defavorizată din punct de vedere juridic, din 1789, care asigurase în mare parte forța Revoluției Franceze.

Implicația sintagmei „Lumea a Treia" consta în faptul că aceasta era mai mult un proiect politic decât geografic. Era vorba despre țări ignorate de marile puteri şi excluse de la privilegiile economice ale țărilor dezvoltate. Oricât de plauzibil ar putea suna această combinație, expresia „Lumea a Treia" a mascat, de fapt, încă de la început diferențe importante între membrii grupului, nu în ultimul rând în termenii planurilor de progres economic. În anii 1950 şi 1960, principiile solidarității reciproce, dezvoltării şi neutralității au făcut totuşi viabil conceptul de Lumea a Treia şi grupul s-a destrămat abia în anii 1970, când cerințele economice au preluat controlul.

Coerența Lumii a Treia nu avea să se dovedească a fi, prin urmare, de lungă durată, iar până la sfârşitul secolului XX mult mai mulți oameni fuseseră ucişi în războaie şi revolte civile în cadrul acestei lumi decât în conflicte din exteriorul acesteia. Totuşi, la zece ani după sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, conferința de la Bandung a forțat marile puteri să recunoască faptul că şi cei slabi aveau putere dacă reuşeau s-o mobilizeze. Ele nu au uitat acest lucru atunci când au căutat aliați în Războiul Rece şi au curtat voturi în cadrul Națiunilor Unite.

În 1960 existau deja semne clare că interesele sovieticilor şi cele ale chinezilor s-ar putea îndrepta în direcții diferite, pe măsură ce fiecare căuta supremația asupra țărilor subdezvoltate şi neutre. În cele din urmă, avea să se dovedească a fi o întrecere la nivel mondial. Unul dintre primele rezultate a fost paradoxul că, odată cu trecerea timpului, Pakistanul s-a apropiat mai mult de China (în ciuda unui tratat cu Statele Unite), iar URSS de India. În timpul războiului din 1965 cu India, când Statele Unite au refuzat să livreze arme, Pakistanul le-a cerut ajutor chinezilor. A obținut mult mai puțin decât spera, dar aceasta a fost o primă dovadă a unei noi fluidități care începea să marcheze relațiile internaționale în anii 1960. Statele Unite nu o puteau ignora mai mult decât URSS şi China. Într-adevăr, Războiul Rece avea să provoace o schimbare ironică a rolului americanilor în Asia; după rolul de susținători entuziaşti ai anticolonialismului şi demolatori ai imperiilor aliaților lor, ei au început să semene oarecum cu predecesorii lor, deşi mai mult în zona est-asiatică decât în cea a Oceanului Indian (unde s-au făcut mult timp eforturi zadarnice de a mulțumi o Indie suspicioasă; înainte de 1960 ea a primit mai mult ajutor economic din partea Statelor Unite decât oricare altă țară).

O ilustrare foarte specifică a noilor dificultăți cu care se confruntau marile puteri este Indonezia. Suprafața sa vastă cuprindea multe populații, adesea cu interese foarte divergente. Deşi budismul a fost prima dintre religiile mondiale care s-au instituit aici, Indonezia are cea mai mare populație musulmană din lume condusă de un singur guvern, pe când celelalte religii reprezintă în prezent doar o minoritate. Dar Indonezia are şi o veche comunitate de chinezi, care s-a bucurat în perioada colonială de o parte preponderentă din bogăție şi slujbele administrative, şi chiar şi diferențele din rândul grupurilor de musulmani pot fi mari. Noul stat postcolonial voia să creeze o Indonezie integrată, dar s-a aflat întotdeauna sub presiunea sărăciei şi a unei economii subdezvoltate. În anii 1950 atitudinea față de guvernul central al noii republici era din ce în ce mai ostilă; în 1957 acesta s-a confruntat cu o revoltă armată în Sumatra şi în alte regiuni. Mecanismul îndelung folosit de a distrage opoziția făcând apel la sentimentele naționaliste (îndreptate împotriva prezenței continue a olandezilor în vestul Noii Guinee) nu mai funcționa acum; preşedintele Sukarno a pierdut definitiv sprijinul populației. Guvernul său se îndepărtase deja de formele liberale adoptate la naşterea noului stat şi se îndrepta tot mai mult spre o conducere autoritară, în alianță cu un puternic partid comunist local. În 1960 parlamentul a fost dizolvat, iar în 1963 Sukarno a fost numit preşedinte pe viață.

Încercările americanilor de a-l câştiga de partea lor i-au permis lui Sukarno să accepte (spre iritarea olandezilor) un aşa-zis stat independent care apăruse în vestul Noii Guinee (Irianul de Vest). Şi-a îndreptat apoi atenția spre noua federație Malaysia, formată în 1957 din porțiuni ale Asiei de Sud-Est britanice.

Cu ajutorul britanicilor, Malaysia a făcut față atacurilor indonezienilor vizând Borneo, Sarawal şi sectorul continental al statului Malaysia. Această înfrângere pare să fi fost un moment de cotitură pentru Sukarno. Este încă neclar ce s-a întâmplat în realitate, dar, atunci când penuria de alimente şi inflația au scăpat de sub control, s-a încercat o lovitură de stat (eşuată) în spatele căreia, au afirmat liderii armatei, se aflau comuniştii. Generalii s-au întors împotriva partidului comunist, despre care se credea la un moment dat că ar fi al treilea ca mărime din lume. Estimările privind numărul persoanelor ucise variază între un sfert de milion şi o jumătate de milion, mulți fiind chinezi sau de origine chineză, din care majoritatea nu aveau nicio legătură cu comuniştii. Sukarno a fost înlăturat progresiv în anii următori. A fost introdus un puternic regim anticomunist care a rupt relațiile diplomatice cu China (acestea urmau să fie reluate abia în 1990). Dictatura avea să dureze până în 1998.

Slăbiciunea preşedintelui Kennedy pentru Sukarno s-a reflectat în credința că statele naționale puternice, prospere erau cele mai bune bastioane împotriva comunismului. Istoria din ultimii 40 de ani a Asiei de Est şi de Sud-Est poate fi interpretată, într-adevăr, ca o confirmare a acestui principiu, dar el a trebuit întotdeauna să fie aplicat în mod specific în contexte complexe şi dificile. În orice caz, în 1960, realitatea strategică dominantă la est de Singapore era recrearea puterii chineze. Coreea de Sud şi Japonia rezistaseră cu succes comunismului, dar şi ele au profitat de pe urma revoluției chineze; ea le-a oferit un avantaj în fața Occidentului. La fel cum est-asiaticii au avut mereu mai mult succes în a-i ține la distanță pe europeni decât țările din Oceanul Indian, după 1947 ei au demonstrat o mare capacitate de a-şi proteja independența atât în forme comuniste, cât şi necomuniste şi de a nu ceda manipulării directe, nici măcar şi din partea chinezilor. Unii au legat această capacitate de conservatorismul profund şi complex al societăților care s-au inspirat timp de secole din exemplul chinez. În rețelele lor sociale complexe, disciplinate, cu capacitate de efort social constructiv, ignorarea individului, respectul pentru autoritate şi ierarhie şi o conştientizare puternică a apartenenței la nişte civilizații şi culturi distincte de cea occidentală, est-asiaticii aveau un trecut mai bogat pe care să se bazeze decât multe dintre popoarele ce s-au ridicat împotriva Occidentului şi a expansionismului acestuia. Dezvoltarea Asiei de Est la sfârşitul secolului XX nu poate fi înțeleasă decât pe un fundal dominat de ceva extrem de diferit în formele sale de expresie şi departe de a fi corect sintetizat de expresia ipocrită „valori asiatice”.

Odată cu victoria comuniştilor chinezi şi instalarea lor la putere în 1949, Beijingul a devenit din nou capitala unei Chine reunificate la nivel formal. Mao Zedong şi partidul său doreau să construiască o societate socialistă după modelul Uniunii Sovietice şi Mao însuşi a plecat în prima sa delegație externă, la

Moscova, desigur, la doar două luni după ce a proclamat noua Republică Populară Chineză. Acolo a semnat o alianță cu Stalin, în ciuda incertitudinilor acestuia din urmă cu privire atât la devotamentul, cât şi la capacitatea tovarăşilor comunişti chinezi. Date fiind preocupările legate de Războiul Rece de pretutindeni şi circumstanțele prăbuşirii Gomindanului, noua Chină nu avea, de fapt, nevoie de o alianță împotriva unei amenințări externe. Mao dorea să primească asistență din partea sovieticilor pentru a începe dificila muncă de modernizare, mai mult decât o garanție împotriva americanilor sau a japonezilor. Adepții lui Kai-shek, aruncați în închisoare în Taiwan, puteau fi ignorați, chiar dacă pentru moment se aflau sub protecția americanilor şi erau inamovibili. Atunci când a apărut o amenințare majoră, pe măsură ce forțele Națiunilor Unite s-au apropiat de frontiera cu Manciuria, pe fluviul Yalu, în 1950, reacția chinezilor a fost puternică şi imediată: au trimis o armată numeroasă în Coreea. Dar principala preocupare a noilor conducători ai Chinei era situația internă a țării.

China începuse să evolueze încă de când fusese răsturnată dinastia Qing, cu 35 de ani înainte. Deşi nu pierduse multe teritorii (cu excepția Mongoliei Exterioare, ce reprezintă, bineînțeles, o regiune destul de vastă), stabilitatea politică şi progresul social erau deficitare. Progresul economic realizat în perioada republicană (1911-1949) fusese anulat în cea mai mare parte de războiul cu Japonia. Sărăcia era generalizată. Bolile şi malnutriția erau larg răspândite. Construcția şi reconstrucția materială depăşiseră de mult scadența, presiunea exercitată de populație asupra pământului era mai gravă ca oricând şi vidul moral şi ideologic creat de prăbuşirea vechiului regim în secolul anterior trebuia umplut.

Țăranii au reprezentat punctul de pornire. După anii 1920, comuniştii chinezi au făcut experimente cu reforma funciară în regiunile pe care le dominau şi au câştigat astfel loialitatea multora dintre țăranii cei mai săraci. În 1956, fermele Chinei au fost colectivizate în urma unei transformări sociale a satelor despre care s-a spus că urma să le ofere locuitorilor acestora controlul asupra noilor unități, dar care le-a predat de fapt Partidului Comunist Chinez (PCC). Răsturnarea conducătorilor locali din sate şi a proprietarilor de pământuri a fost adesea brutală; ei au reprezentat probabil o proporție substanțială din cei 800.000 de chinezi despre care Mao a declarat ulterior că au fost „lichidați” în primii cinci ani ai Republicii Populare. Între timp, şi industrializarea a făcut progrese cu ajutorul sovieticilor, singurii pe care se putea baza China. Modelul ales a fost tot cel sovietic: în 1953 a fost anunțat şi lansat un plan cincinal şi astfel a început o scurtă perioadă în care ideile staliniste au dominat managementul economic chinez.

Noua Chină a devenit curând o influență internațională majoră. Totuşi, independența sa reală a fost mult timp mascată de unitatea superficială a blocului

comunist şi de excluderea sa continuă din Națiunile Unite la insistența Statelor Unite. Tratatul sino-sovietic din 1950 a fost interpretat – în special în Statele Unite – drept încă o dovadă a faptului că China intra în Războiul Rece. Cu siguranță, regimul era comunist şi susținea revoluția şi anticolonialismul, iar alegerile sale aveau să fie limitate de parametrii Războiului Rece. Totuşi, într-o perspectivă mai largă, unele preocupări mult mai serioase par evidente în politica comunistă chineză încă de la început. Într-o fază incipientă, a existat o preocupare majoră pentru restabilirea puterii Chinei în cadrul regiunii pe care avusese întotdeauna tendința să o ocupe în secolele anterioare.

Securitatea Manciuriei şi legăturile îndelungate cu comuniştii coreeni sunt suficiente pentru a explica intervenția militară chineză din Coreea, dar această peninsulă a fost mult timp un motiv de dispute între China imperială şi Japonia. Ocuparea de către chinezi a Tibetului în 1951 a dizolvat o zonă care se afla de secole sub suzeranitate chineză într-un nou stat național ce abia prindea formă. Dar încă de la început cererile cele mai vehemente privind dobândirea controlului asupra periferiei chineze au susținut evacuarea guvernului Gomindanului din Taiwan. Insula fusese ocupată de dinastia Qing în secolul al XVII-lea, a fost cucerită de japonezi în 1895 şi apoi a revenit doar pentru scurt timp, în 1945, sub controlul conducerii de pe continent; controlarea Taiwanului a devenit un aspect esențial pentru PCC. În 1955 guvernul Statelor Unite era atât de hotărât să protejeze regimul Gomindan de aici, încât preşedintele a anunțat că SUA aveau să protejeze nu doar insula în sine, ci şi insulele mai mici din apropierea coastei chineze, care erau considerate esențiale pentru apărarea acesteia. Legat de acest aspect şi pe fundalul psihologic creat de refuzul inexplicabil din partea unei Chine care fusese mult timp sprijinită de filantropia americanilor şi de eforturile misionarilor, perspectivele americanilor asupra afacerilor chineze au avut tendința de a se cristaliza atât de obsesiv de-a lungul unui deceniu, încât politica Gomindanului a părut să fie în anumite momente parte integrantă a celei americane. În schimb, în anii 1950, atât India, cât şi URSS au sprijinit Beijingul în ceea ce priveşte Taiwanul, insistând că problema ținea de afacerile interne chineze; nu le costa nimic să facă asta. Surpriza a fost, prin urmare, cu atât mai mare când s-a aflat că China intră în conflict armat cu ambele țări.

Disputa cu India s-a iscat în urma ocupării Tibetului de către chinezi. În 1959, când influența chinezilor asupra acestei țări a crescut şi mai mult, politica indiană părea încă să aprobe acțiunile Chinei. O încercare a exilaților tibetani de a constitui un guvern pe teritoriul Indiei a fost zădărnicită. Dar disputele teritoriale începuseră deja şi au dus la ciocniri. Chinezii au anunțat că nu recunosc o graniță cu India de-a lungul liniilor trasate de negocierile dintre britanici şi tibetani din 1914, care nu au fost niciodată acceptate formal de niciun guvern chinez. O istorie de aproximativ 40 de ani nu avea aproape nicio semnificație în memoria

istorică milenară a Chinei. Drept urmare, au avut loc lupte mult mai grele în toamna anului 1962, când Nehru a trimis aici trupe şi a cerut retragerea chinezilor din zona disputată. Indienii nu s-au descurcat prea bine, deşi luptele au încetat la sfârşitul anului la inițiativa chinezilor.

Aproape imediat, la începutul anului 1963, lumea a fost luată prin surprindere când Uniunea Sovietică era denunțată ferm de comuniştii chinezi, care o acuzau că a ajutat India şi că, într-un gest de ostilitate, a sistat ajutorul economic şi militar acordat Chinei cu trei ani înainte. A doua acuzație sugera originile complexe ale acestei dispute, care stăteau, fără îndoială, la baza problemei. În realitate, cearta începuse cu ani în urmă, deşi puțini din exterior au realizat semnificația ei. Unii comunişti chinezi (printre care şi Mao) îşi aminteau foarte bine ce se întâmplase când interesele Chinei fuseseră subordonate interesului internațional al comunismului, aşa cum era el interpretat de Moscova, în anii 1920. De atunci existase întotdeauna o anumită tensiune în conducerea partidului chinez între forțele sovietice şi cele chineze. Mao însuşi admira Uniunea Sovietică şi dorea s-o imite, dar fără a fi controlat de sovietici. Dar, spre sfârşitul anilor 1950, politicile lui Mao începuseră să derapeze spre stânga. Dezamăgit de ceea ce considera a fi un ritm lent de industrializare a Chinei, Mao a inițiat o serie de campanii care urmăreau să catapulteze China spre modernitate aşa cum dorea el. Se temea că sovieticii aveau să stea în calea unor astfel de inițiative radicale.

Deoarece ostilitatea chinezilor față de politica sovietică trebuia prezentată restului lumii în jargon marxist, adesea a fost dificil de văzut care era de fapt motivul disputei. Dar la baza acesteia s-au aflat radicalismul lui Mao şi nevoia sa de a lua decizii independent de Uniunea Sovietică. El detesta şi ceea ce vedea drept atitudini de superioritate ale sovieticilor față de China – un vestigiu atât din trecutul lui Mao, cât şi al Chinei, fără îndoială. În 1963, observatorii nechinezi ar fi trebuit, de asemenea, să-şi amintească de un eveniment şi mai vechi. Cu mult înainte de întemeierea Partidului Comunist Chinez, revoluționarii chinezi formaseră o mişcare de regenerare națională. Unul dintre principalele sale scopuri era redobândirea de către China a controlului asupra propriei sorți, deținut de străini. Acum sovieticii li s-au alăturat străinilor care încercau să exploateze China. Spre surprinderea sa, având în vedere ceea ce făcuseră sovieticii pentru China în anii 1950, liderului sovietic Hruşciov i s-a reamintit de câştigurile teritoriale sovietice din epoca țaristă. Probabilitatea unor tensiuni de-a lungul frontierei comune lungi de aproximativ 4.000 de mile (dacă includem şi Mongolia) era imensă.

Autoritățile sovietice s-au plâns de 5.000 de încălcări ale granițelor de către chinezi în 1960. O suprafață egală cu aproximativ o cincime din Canada era formal în dispută, iar în 1969 (an în care au avut loc numeroase lupte şi şi-au

pierdut viața mulți oameni) chinezii vorbeau despre o dictatură „fascistă” la Moscova şi se pregăteau ostentativ de război. Disputa sino-sovietică care a ajuns în cele din urmă să cuprindă întreaga lume comunistă a fost alimentată şi de lipsa de tact a sovieticilor. Liderii sovietici par să fi fost la fel de nepăsători ca şi imperialiştii occidentali față de sentimentele aliaților lor asiatici: un conducător sovietic a remarcat odată, în mod semnificativ, că, atunci când a fost în delegație în China, el şi ceilalți sovietici „râdeau de formele lor primitive de organizare”. Retragerea în 1960 a ajutorului economic şi tehnic acordat de sovietici a fost un afront grav, iar efectele sale au fost cu atât mai grave din cauza momentului în care s-a produs, într-o perioadă când China se confruntase cu prima mare criză internă a noului regim după efectele dezastruoase ale Marelui Salt Înainte al lui Mao.

Experiența personală a lui Mao Zedong trebuie să fi avut un rol important în declanşarea acestei crize. Deşi formația sa intelectuală principală era marxistă şi considera categoriile acesteia utile în explicarea destinului țării sale, Mao a părut întotdeauna să le dilueze prin pragmatismul şi dorința lui de putere. Era nemilos, dar demonstra o profundă înțelegere a ceea ce stătea la baza puterii în China; judecata sa privind posibilitățile politice pare să fi dat greş numai în anii de succes, când megalomania, vanitatea şi, în cele din urmă, vârsta şi-au spus cuvântul. Chiar şi în tinerețe, el susținuse un marxism sinizat, respingând dogma europeană, care a costat atât de mult Partidul Comunist Chinez. La baza perspectivei mondiale a lui Mao pare să fi fost o imagine a societății şi politicii ca arenă a unor forțe opuse în care voința umană şi forța brută puteau fi folosite pentru a impune transformarea morală şi creatoare dorită – definită, bineînțeles, de un lider atotştiutor. Relațiile sale cu partidul lui nu au fost întotdeauna lipsite de probleme, dar politica sa față de țărani a asigurat o cale de progres după ce dezastrul a afectat comunismul urban. După un recul temporar la începutul anilor 1930, în jurul anului 1935 deținea, practic, supremația în cadrul partidului. Influențele rurale predominau. Părea, de asemenea, să se deschidă o nouă cale pentru Mao spre influențarea evenimentelor internaționale; ideea unui război revoluționar prelungit, purtat dinspre zona rurală spre oraşe, părea promițătoare în alte regiuni ale lumii unde credința marxistă ortodoxă că dezvoltarea industrială era necesară pentru a crea un proletariat revoluționar nu era convingătoare.

După ce a profitat de exproprierile violente şi de eliberarea de energie care a marcat începutul anilor 1950, China rurală a trecut, de fapt, în 1958 printr-o nouă revoluție. Sute de milioane de țărani au fost organizați în „comune”, al căror scop era colectivizarea totală a vieții. Proprietatea privată a fost înghițită de acestea, au fost impuse noi obiective pentru producție şi noi metode agricole. Unele dintre aceste metode au fost de-a dreptul păguboase (campaniile de exterminare a păsărilor care se hrăneau cu recoltele, de exemplu, au dus la înmulțirea peste

măsură a insectelor, pe care păsările le ținuseră sub control), în timp ce altele au fost pur şi simplu ineficiente. Activiştii de partid care conduceau comunele au devenit preocupați din ce în ce mai mult de înfrumusețarea realității pentru a demonstra că obiectivele au fost atinse decât de producerea de hrană. Rezultatul a fost dezastruos: producția a scăzut la cote catastrofale.

Marele Salt Înainte, aşa cum a fost numită această campanie, a fost cea mai mare catastrofă provocată de om din toate timpurile, cu excepția celor două războaie mondiale. În 1960, suprafețe întinse erau afectate de foamete sau de condiții foarte apropiate de aceasta. Faptele erau ascunse; mulți membri ai elitei conducătoare nu aveau cunoştință de ele. Între timp, potrivit unor estimări, este posibil ca aproape 40 de milioane de chinezi să fi murit în câțiva ani. Mao a refuzat cu încăpățânare să recunoască eşecul Marelui Salt Înainte, cu care era intim şi personal identificat, şi a început o vânătoare de țapi ispăşitori în cadrul partidului. În 1961, funcționarii superiori au început totuşi să adune probe legate de ceea ce se întâmplase. Poziția lui Mao a avut de suferit pe măsură ce aghiotanții săi au readus treptat economia pe drumul modernizării fără a dezvălui care este de fapt realitatea.

În 1964, un simbol evident al unui fel de succes a fost detonarea unei bombe nucleare chineze. Astfel, China a obținut biletul – scump – de intrare într-un club foarte exclusivist. Baza supremă a influenței sale internaționale avea să fie, cu toate acestea, populația ei imensă. Chiar şi după reculul din timpul foametei, ea a continuat să crească. Cifra de 590 de milioane a fost propusă ca estimare reală a populației din 1950; 25 de ani după aceea, era de 835 de milioane. Acum este de 1.338 de milioane. Deşi proporția Chinei în populația lumii se poate să fi fost mai mare în anumite momente din trecut – probabil aproape 40% din totalul omenirii în ajunul Răscoalei Taipinilor –, în anii 1960 ea se afla mai mult ca oricând în opoziție cu restul lumii. Conducătorii săi vorbeau de parcă nu ar fi fost afectați de posibilitatea unui război nuclear; chinezii ar fi supraviețuit într-un număr mai mare decât popoarele altor țări. Existau semne că prezența unei astfel de mase demografice la granița regiunilor sale mai slab populate alarmau Uniunea Sovietică. Confruntarea ideologică înrăutățea, bineînțeles, lucrurile.

Unii dintre cei din exterior care urau cel mai mult regimul comunist s-au bucurat la auzul unor astfel de informații, aşa cum făcuseră şi la începutul anilor 1960 când aflaseră cum stau cu adevărat lucrurile (se spune că Chiang Kai-shek şi-ar fi dorit să lanseze o invazie din Taiwan, dar a fost împiedicat de americani), însă daunele au fost în cea mai mare parte ascunse de cenzură şi propagandă. Curând, Mao a încercat să-şi recâştige supremația. Era obsedat de dorința de a justifica Marele Salt Înainte şi de a-i pedepsi pe cei despre care credea că împiedicaseră această acțiune, trădându-l. Una dintre armele pe care le-a folosit împotriva lor a fost criticarea evenimentelor din URSS după moartea lui Stalin.

Mao credea că slăbirea mâinii de fier a dictaturii de aici, deşi nu foarte marcată, deschisese calea spre corupţie şi compromis, atât în birocraţie, cât şi în interiorul partidului. Teama că s-ar fi putut întâmpla ceva similar dacă disciplina ar fi fost relaxată şi în China l-a ajutat pe Mao să lanseze Revoluţia Culturală, care a răvăşit ţara şi partidul în 1966-1969. Milioane de oameni au fost închişi, demişi sau daţi afară din partid. Aproape un milion au murit.

Totuşi, entuziasmul Gărzilor Roşii a fost real şi preocupările morale ostentative care au ieşit la suprafaţă în acest episod încă misterios în anumite privinţe rămân frapante. Motivele lui Mao de a lansa revoluţia au fost, fără îndoială, amestecate. Pe lângă faptul că încerca să se răzbune pe cei care provocaseră renunţarea la Marele Salt Înainte, el pare să fi simţit cu adevărat pericolul ca revoluţia să îngheţe şi să piardă din elanul moral ce o dusese atât de departe. Încercând să o protejeze, vechile idei trebuiau să dispară, la fel ca şi rămăşiţele influenţei străine în China. Societatea, guvernul şi economia aveau să fie conduse de ideologie, izolat de restul lumii, dacă era necesar. Prestigiul tradiţional al intelectualilor şi oamenilor de ştiinţă întruchipa încă vechea orânduire, la fel ca şi sistemul de examinare de la începutul secolului. „Retrogradarea" şi demonizarea intelectualilor au fost promovate ca o consecinţă necesară a construirii unei noi Chine. În mod similar, atacurile la adresa autorităţii familiale nu au fost doar simple încercări din partea unui regim bănuitor de a încuraja informatorii şi lipsa de loialitate, ci tentative de a distruge cele mai conservatoare dintre toate instituţiile chineze. Emanciparea femeilor şi propaganda pentru descurajarea căsătoriilor la vârste tinere au avut o amploare ce depăşea ideile feministe „progresiste" sau controlul populaţiei; ele au constituit un atac la adresa trecutului aşa cum nu mai făcuse nicio altă revoluţie, deoarece în China trecutul însemna pentru femei un rol cu mult inferior oricăruia dintre rolurile din America prerevoluţionară, Franţa sau chiar Rusia. Atacurile împotriva unor lideri ai partidului, acuzaţi că ar cocheta cu idei confucianiste, nu erau nişte simple înţepături; ele nu ar fi putut avea corespondent în Occident, unde de secole nu mai exista un trecut atât de consolidat care să fie respins. Chiar dacă Revoluţia Culturală a avut prea puţine legături cu modernizarea, ea a deschis calea spre nou, distrugând vechiul.

Dar povestea nu se rezumă la respingerea trecutului. Peste două mii de ani de continuitate, începând de pe vremea dinastiilor Qin şi Han sau poate chiar mai demult, au modelat comunismul chinez. Un indiciu este rolul autorităţii. În ciuda costului şi cruzimii sale, această revoluţie a fost o realizare eroică, egalată doar de revoluţii gigantice precum răspândirea islamului sau asaltul Europei asupra lumii la începutul epocii moderne. Totuşi, ea a fost diferită de acestea deoarece, măcar în intenţie, a fost controlată şi direcţionată de la centru. Este un paradox al revoluţiei chineze că s-a bazat pe fervoarea populară, dar e imposibil de imaginat

fără îndrumarea conştientă din partea unui stat care a moştenit tot prestigiul misterios al deținătorilor tradiționali ai Mandatului Cerului. Tradiția chineză respectă autoritatea şi îi conferă o legitimitate morală care mult timp a fost greu de identificat în Occident. China nu se putea lepăda de istoria sa, la fel ca oricare alt stat, şi, drept urmare, guvernul comunist a dobândit o înfățișare paradoxal conservatoare. Nicio mare națiune nu inoculase atât de mult populației sale lecțiile potrivit cărora individul contează mai puțin decât colectivitatea ca întreg, autoritatea are dreptul să pretindă a fi slujită de milioane de oameni, oricât i-ar costa asta, cu scopul de a realiza opere mărețe pentru binele statului, autoritatea e indiscutabilă atât timp cât este exercitată pentru binele comun. Noțiunea de opoziție le displace multor chinezi deoarece ea sugerează o întrerupere a ordinii sociale; acest lucru presupune respingerea acelui tip de revoluție implicat în adoptarea individualismului occidental, deşi nu a individualismului chinez sau a radicalismului colectiv.

Regimul condus de Mao a distrus trecutul chinez, dar a avut şi de câştigat de pe urma lui, deoarece rolul lui era uşor de înțeles în cadrul ideii sale de autoritate. Mao era prezentat ca un conducător-înțelept, nu doar ca politician, ci şi ca învățător într-o țară care i-a respectat mereu pe învățători; unii comentatori occidentali se amuzau de statutul pe care îl conferea ideilor sale omniprezența Micuței Cărți Roşii (dar uitau de bibliolatria multor protestanți europeni). Mao era purtătorul de cuvânt al unei doctrine care a fost prezentată drept baza societății, aşa cum fusese şi confucianismul. Era ceva tradițional şi în interesele artistice ale lui Mao; el era admirat de popor ca poet şi poeziile sale s-au bucurat de respectul unor judecători calificați. Dar în primul rând preşedintele a fost o figură de tranziție (deşi de mare importanță): încercarea sa de a cununa China de comunismul şi amplele sale campanii au eşuat, însă el a reunificat țara şi a distrus o mare parte a societății şi a credințelor sale vechi, pregătind astfel calea pentru următoarea etapă importantă a permanentei revoluții chineze.

Ponderea trecutului – cu bune şi cu rele – a fost evidentă şi în politica externă a Chinei. Deşi a ajuns să sprijine revoluția peste tot în lume, principala preocupare a Chinei viza Asia de Est şi, în particular, Coreea şi Indochina, cândva țări tributare. Şi în Indochina politica sovietică şi cea chineză o luaseră pe căi diferite. Chiar înainte de Războiul din Coreea chinezii începuseră să livreze arme trupelor comuniste de gherilă din Vietnam nu atât pentru o luptă împotriva colonialismului – acest lucru fusese deja stabilit –, cât pentru ceea ce urma. În 1953 francezii renunțaseră atât la Cambodgia, cât şi la Laos. În 1954 au pierdut, la o bază numită Dien Bien Phu, o bătălie decisivă pentru prestigiul lor, dar şi pentru dorința electoratului francez de a mai lupta. După aceasta, francezilor le-a fost imposibil să mai rămână în delta Fluviului Roşu. La o convenție de la Geneva au participat şi reprezentanți ai Chinei, care astfel a reintrat formal în

arena diplomației internaționale, colaborând cu sovieticii. S-a hotărât împărțirea Vietnamului între un guvern sud-vietnamez şi comuniştii care ajunseseră să domine nordul, în aşteptarea unor alegeri care ar fi putut reunifica țara. Aceste alegeri nu au mai fost organizate niciodată. În schimb, în Indochina a început curând ceea ce avea să fie cea mai sângeroasă etapă de după 1945 a unui război asiatic împotriva Occidentului care începuse în 1941.

Rivalii occidentali nu mai erau fostele puteri coloniale, ci americanii; francezii plecaseră acasă, iar britanicii aveau suficiente probleme în alte locuri. De cealaltă parte se afla o combinație de comuniști, naționaliști şi reformatori indochinezi, sprijiniți de chinezi şi sovietici, care mai întâi i-au susținut împreună pe radicalii din Indochina şi apoi, după 1960, s-au luptat pentru influență aici. Anticolonialismul americanilor şi credința că Statele Unite ar trebui să susțină guvernele locale i-au făcut să-i sprijine pe sud-vietnamezii anticomuniști aşa cum au sprijinit şi guvernul sud-coreean şi pe cel filipinez. Din nefericire, nici în Laos, nici în Vietnamul de Sud şi nici, în cele din urmă, în Cambodgia nu au apărut regimuri cu o legitimitate indiscutabilă în ochii celor pe care îi conduceau; suportul americanilor nu a făcut decât să identifice guvernele cu inamicul occidental, atât de detestat în Asia de Est. Sprijinul americanilor a avut, de asemenea, tendința de a înlătura stimulentul pentru punerea în practică a unor reforme care i-ar fi unit pe oameni în spatele acestor regimuri, în special în Vietnam, unde împărțirea *de facto* nu a avut ca rezultat un guvern bun sau stabil în sud. În timp ce budiştii şi romano-catolicii se certau cu înverşunare, iar țăranii deveneau din ce în ce mai înstrăinați de regim din cauza eşecului reformei agrare, o clasă conducătoare aparent coruptă părea capabilă să supraviețuiască de la un guvern la altul. Comuniştii au profitat de acest lucru. Ei urmăreau reunificarea în condițiile lor şi au menținut sprijinul acordat în nord mişcării comuniste subterane din sud, Vietcong.

Până în 1960 Vietcongul obținuse controlul asupra unei mari părți din sud. Acesta a fost contextul unei hotărâri extraordinare luate de preşedintele american, John Kennedy, în 1962: aceea de a trimite nu doar ajutor financiar şi material, ci şi 4.000 de consilieri americani pentru a ajuta guvernul Vietnamului de Sud să facă ordine în departamentul său militar. A fost primul pas spre ceea ce Truman fusese hotărât să evite, implicarea Statelor Unite într-un război major pe continentul asiatic, care a dus în cele din urmă la moartea a peste 50.000 de americani.

O altă reacție a Washingtonului la Războiul Rece din Asia a fost protejarea cât mai mult timp posibil a poziției speciale asigurate de ocupația americană a Japoniei. Era, practic, un monopol, deşi participau şi forțele Commonwealth-ului britanic. Acesta fusese posibil din cauză că sovieticii întârziaseră să declare război Japoniei, căci viteza cu care capitulase Japonia îl luase pe Stalin prin

surprindere. Americanii au respins apoi cu fermitate cererile sovieticilor de a participa la o ocupație la care puterea sovietică nu contribuise cu nimic. Rezultatele au fost ultimul mare exemplu de paternalism occidental în Asia şi o nouă demonstrație a incredibilei capacități a poporului japonez de a învăța de la alții doar ceea ce doreşte să învețe, protejând în acelaşi timp societatea de o schimbare neliniştitoare.

Evenimentele din 1945 au împins Japonia din punct de vedere spiritual către o poziție europenizatoare, pe care o adoptase deja din punct de vedere economic şi tehnologic. Înfrângerea i-a făcut pe japonezi să se confrunte cu probleme profunde şi îngrijorătoare legate de identitatea şi scopul națiunii. Occidentalizarea din epoca Meiji sădise visul „Asiei pentru asiatici"; acesta era prezentat ca un fel de variantă japoneză a Doctrinei Monroe, susținută de sentimentele antioccidentale atât de răspândite în Asia, care ascundea realitatea imperialismului japonez. Acesta fusese spulberat în urma înfrângerii, iar după 1945 retragerea colonialismului a lăsat Japonia fără vreun rol evident şi credibil în Asia. Este adevărat, în acel moment părea puțin probabil că o bună bucată de vreme va mai avea putere să joace un rol. Mai mult, faptul că războiul demonstrase vulnerabilitatea Japoniei a provocat un şoc puternic; ca şi în cazul Marii Britanii, securitatea Japoniei se baza în ultimă instanță pe controlarea suprafeței mării şi pierderea acestui control a condamnat țara. Mai erau şi celelalte urmări ale înfrângerii: pierderea unor teritorii ocupate de Rusia, şi anume insula Sahalin şi arhipelagul Kurile, şi ocupația americanilor. În fine, marile distrugeri materiale şi umane trebuiau reparate.

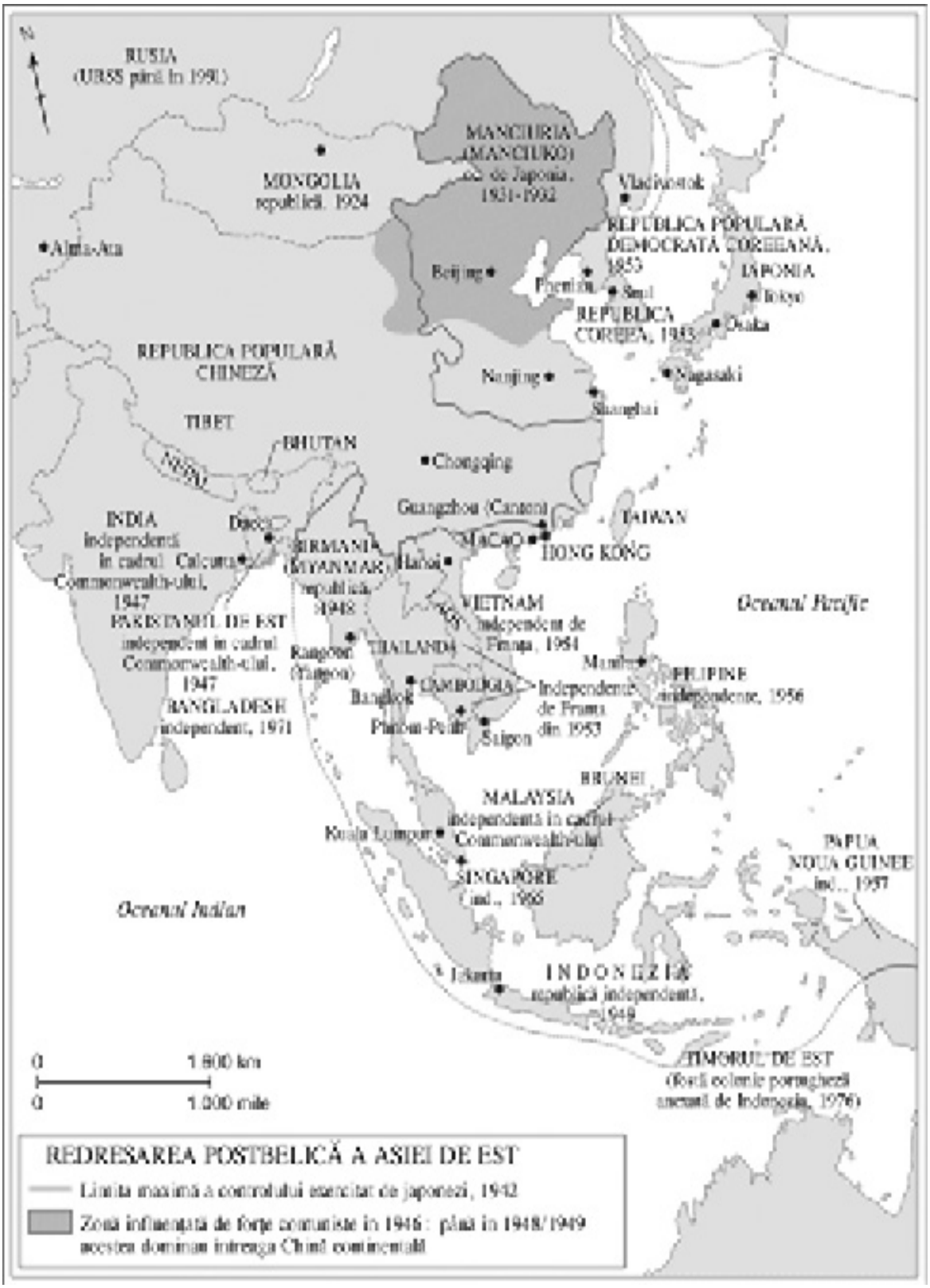
N
RUSIA
(URSS până în 1991)
MONGOLIA
republică, 1924
MANCHUKUO
ocupată de Japonia,
1931-1932
Vladivostok
REPUBLICA POPULARĂ
DEMOCRATĂ COREEANĂ,
1953
Alma-Ata
Beijing
Phenian
Seul
JAPONIA
Tokyo
REPUBLICA
COREEA, 1948
Osaka
REPUBLICA POPULARĂ
CHINEZĂ
Nanjing
Nagasaki
Shanghai
TIBET
BHUTAN
NEPAL
Chongqing
Guangzhou (Canton)
TAIWAN
INDIA
independentă
în cadrul
Commonwealth-ului,
1947
Dacca
MACAO
HONG KONG
BIRMANIA
(MYANMAR)
republică,
1948
Hanoi
VIETNAM
independent de
Franța, 1954
Oceanul Pacific
PAKISTANUL DE EST
independent în cadrul
Commonwealth-ului,
1947
Rangoon
(Yangon)
THAILANDA
Manila
FILIPINE
independente, 1956
BANGLADESH
independent, 1971
Bangkok
CAMBODGIA
independentă
de Franța
din 1953
Phnom-Penh
Saigon
BRUNEI
MALAYSIA
independentă în cadrul
Commonwealth-ului
Kuala Lumpur
PAPUA
NOUA GUINEE
ind., 1957
SINGAPORE
ind., 1965
Oceanul Indian
Jakarta
INDONEZIA
republică independentă,
1949
0 1 800 km
0 1 200 mile
TIMORUL DE EST
(fostă colonie portugheză
anexată de Indonezia, 1976)
REDRESAREA POSTBELICĂ A ASIEI DE EST
Limita maximă a controlului exercitat de japonezi, 1942
Zonă influențată de forțe comuniste în 1946; până în 1948/1949
acestea dominau întreaga Chină continentală

Din perspectiva activelor, în 1945 japonezii aveau încă un puternic sentiment de coeziune națională şi, chiar dacă instituțiile centrale şi-au pierdut legitimitatea în urma înfrângerii suferite în război, prestigiul împăratului a permis o capitulare ordonată. Comandantul american în Pacific, generalul MacArthur, dorea să mențină monarhia ca instrument al unei ocupații pașnice şi a fost atent să nu îl compromită pe împărat făcând prea mare caz de rolul său în ceea ce priveşte elaborarea politicilor înainte de 1941. A avut grijă să se adopte o nouă constituție japoneză (cu un electorat dublu ca mărime, care includea acum şi femeile) înainte ca republicanii entuziaşti din Statele Unite să poată interveni; i s-a părut eficient să susțină că Japonia ar trebui ajutată din punct de vedere economic pentru a lua această povară cât mai rapid de pe umerii contribuabilului american.

Japonezii care doreau, în urma înfrângerii, o rearanjare fundamentală a societății japoneze pentru a eradica militarismul şi conducerea autoritară au fost ajutați foarte mult la început de reformele impuse de americani. Unele probleme au fost atenuate printr-o reformă agricolă majoră în urma căreia aproximativ o treime din terenurile agricole din Japonia au trecut de la marii proprietari în posesia celor care le cultivau. Dar până în 1948 Războiul Rece începuse să-şi facă simțite efectele şi în Japonia, atât în rândul japonezilor, cât şi în ceea ce priveşte politica de ocupație americană. În urma a ceea ce unii numesc „schimbare de curs” (deşi este o exagerare), autoritățile de ocupație americane au început să sisteze sprijinul acordat unor sindicate şi organizații radicale şi s-au orientat spre concilierea cu numeroşii birocrați, oameni de afaceri şi lideri locali japonezi care sprijiniseră războiul, dar nu jucaseră un rol proeminent în acesta. Treptat, politica japoneză s-a reîntors spre o dominație politică conservatoare ce avea să dureze până astăzi.

În 1951, în toiul Războiului din Coreea, americanii au decis că atragerea Japoniei ca aliat în sprijinul războiului era mai importantă decât continuarea educației democratice şi a demilitarizării atente. Ei au propus un tratat de pace, care depindea de un tratat de alianță cu Statele Unite. Sovieticii şi chinezii au refuzat, bineînțeles, să semneze. Japonia şi-a redobândit suveranitatea, dar nu complet, credeau unii, de vreme ce constituția sa includea pentru totdeauna renunțarea „la război ca drept suveran al națiunii şi la amenințarea cu forța sau uzul de forță ca mijloc de soluționare a disputelor internaționale… nu vor fi menținute niciodată forțe maritime, terestre şi aeriene”. Dar alți japonezi au salutat constituția antimilitaristă şi au susținut păstrarea ei chiar şi atunci când atât americanii, cât şi multe forțe conservatoare interne au dorit s-o schimbe. Limitată la propriile insule şi confruntându-se cu o Chină care devenea mult mai consolidată decât fusese vreme de un secol, poziția Japoniei nu era încă neapărat dezavantajată. În mai puțin de 20 de ani, statutul său avea să se schimbe din nou, după cum s-a văzut ulterior.

Războiul Rece a conferit importanță Japoniei ca bază şi i-a consolidat economia. Producția industrială a crescut treptat până la nivelul din anii 1930. Statele Unite au promovat interesele Japoniei peste hotare pe căi diplomatice. În fine, protejați de umbrela nucleară americană, japonezii nu au cheltuit la început nimic pentru apărare, deoarece le era interzis să mențină forțe armate. În 1960 nişte proteste de stradă împotriva reînnoirii tratatului americano-japonez au împiedicat Partidul Liberal Democrat (PLD; ca să începem cu începutul, partidul nu era nici foarte liberal, nici democratic) să mai conteste stânga, sindicatele şi mişcările studenților. A obținut totuşi reînnoirea tratatului, dar prim-ministrul PLD, Kishi, care fusese închis după război, suspectat că ar fi criminal de război de clasa A, a trebuit să-şi dea demisia, iar succesorii săi au renunțat la revizuirea constituției şi confruntarea cu sindicatele, axându-se pe planurile de creştere economică. Combinația lor de stimulente din partea statului, importuri de tehnologie, cooptare a forței de muncă, eficiență în producție şi vaste piețe externe (grație americanilor) a dus la o creştere a produsului intern brut al Japoniei pe cap de locuitor de la 16,2% din cel al Statelor Unite în 1960 la 105,8% în 1990. A fost o transformare remarcabilă.

Datorită legăturilor strânse cu Statele Unite, apropierii sale de lumea comunistă şi economiei şi societății ei avansate şi stabile, Japonia a ocupat în mod firesc un loc în sistemul de securitate construit de Statele Unite în Asia şi Pacific. Bazele sale au fost tratatele cu Australia, Noua Zeelandă şi Filipine (care şi-au câştigat independența în 1946). Au urmat altele, cu Pakistanul şi Thailanda; aceştia erau singurii aliați asiatici ai americanilor în afară de Taiwan. Indonezia şi (mult mai important) India au rămas neutre. Aceste alianțe au reflectat în parte noile condiții din relațiile internaționale din Pacific şi Asia după retragerea britanicilor din India. Pentru scurt timp aveau să mai rămână nişte forțe britanice la est de Suez, dar Australia şi Noua Zeelandă au descoperit în timpul celui de-al Doilea Război Mondial că Regatul Unit nu le mai putea apăra, spre deosebire de Statele Unite. Ocuparea oraşului Singapore, în 1942, a fost decisivă. Deşi forțele britanice îi susținuseră pe malaysieni împotriva indonezienilor în anii 1950 şi 1960, colonia Hong Kong a supraviețuit, evident, numai pentru că acest lucru le-a convenit chinezilor. Însă nu se punea problema de a rezolva complexitățile noului Pacific doar prin împărțirea statelor în taberele Războiului Rece. Tratatul de pace cu Japonia a provocat el însuşi mari dificultăți, deoarece politica Statelor Unite vedea Japonia ca o potențială forță anticomunistă, pe când ceilalți – în special în Australia şi Noua Zeelandă – nu uitaseră anul 1941 şi se temeau de un reviriment al puterii japonezilor.

Astfel, politica americană nu a fost doar rodul ideologiei. Cu toate acestea, a fost mult timp indusă în eroare de ceea ce se credea a fi dezastrul comunist din China şi de sprijinul acordat de chinezi unor revoluționari aflați tocmai în Africa

şi America de Sud. Se petrecuse cu siguranță o transformare a poziției internaționale a Chinei şi aceasta avea să continue. Totuşi, crucială era renaşterea Chinei ca putere unificată. În cele din urmă acest lucru nu a consolidat sistemul dualist al Războiului Rece, ci l-a transformat într-un nonsens. Deşi la început a făcut-o doar în cadrul fostei sfere de influență chineze, avea să aducă o schimbare majoră în raporturile relative de putere; primul semn al acestei noi realități a apărut în Coreea, unde armatele Națiunilor Unite au fost oprite şi s-a considerat necesar să se ia în calcul bombardarea Chinei. Dar dezvoltarea Chinei a avut o importanță crucială şi pentru Uniunea Sovietică. După ce fusese elementul principal al unui sistem bipolar, Moscova a trebuit să se uite întotdeauna peste umăr începând din anii 1960 pentru a vedea ce fac rivalii săi chinezi.

Revoluția chineză a reprezentat respingerea şi confirmarea europenizării Asiei. China era condusă de un partid comunist care proclama idei de origine europeană. Dar confruntările sale publice mai întâi cu Statele Unite şi apoi cu Uniunea Sovietică spuneau foarte multe despre respingerea continuă de către China a tuturor formelor de dominație occidentală. Iar societatea chineză, bombardată de campaniile politice ale Partidului Comunist Chinez, a încercat să găsească noi forme de organizare care să combine vechile valori şi forme de gândire cu noile idei şi percepții. China, la fel ca şi cea mai mare parte a Asiei, se rupea de trecutul dominat de europeni, dar făcea acest lucru sub influența împrumuturilor venite tocmai din Occident, indiferent dacă acestea erau cele ale capitalismului industrial, ale participării politice, ale naționalismului sau ale marxismului.

Orientul Mijlociu se rupea şi el de controlul european, dar în moduri pe care puțini le anticipaseră cu o generație înainte. Supraviețuirea Israelului, instalarea Războiului Rece şi o creştere uriaşă a cererii de petrol au revoluționat politica Orientului Mijlociu după 1948. Israelul a concentrat sentimentele arabe mult mai acut decât o făcuse vreodată Marea Britanie. El a făcut ca panarabismul să pară plauzibil. În legătură cu aspecte precum nedreptatea confiscării a ceea ce considerau a fi teritorii arabe, povara refugiaților palestinieni şi obligarea de către marile puteri şi Națiunile Unite de a acționa în numele lor, masele de arabi puteau face planuri hotărâte şi conducătorii arabi puteau cădea de acord aşa cum nu reuşeau s-o facă în nicio altă privință.

Cu toate acestea, după înfrângerea din 1948-1949, o vreme statele arabe nu au fost dispuse să-şi arunce forțele deschis în luptă. O stare formală de război a persistat, dar o serie de armistiții au stabilit pentru Israel granițe *de facto* cu Iordania, Siria şi Egiptul, care au fost menținute până în 1967. Au existat permanent incidente la granițe la începutul anilor 1950 şi bande de soldați tineri din forțele de gherilă recrutați din taberele de refugiați au efectuat raiduri împotriva Israelului de pe teritoriile egiptean şi sirian, dar imigrarea, munca

susţinută şi banii din Statele Unite au consolidat constant noul Israel. O psihologie a asediului a ajutat la stabilizarea politicii Israelului; prestigiul partidului care a făcut posibilă existența noului stat nu a fost afectat prea mult în timp ce evreii îşi transformau noua țară. În doar câțiva ani, ei se puteau lăuda cu progrese însemnate prin transformarea unor terenuri neroditoare în culturi înfloritoare şi prin înființarea unor noi industrii. Decalajul dintre venitul pe cap de locuitor al Israelului şi cel al popoarelor mai numeroase din rândul statelor arabe a crescut în mod constant.

Acesta era alt factor iritant pentru arabi. Ajutorul străin acordat țărilor lor nu a produs nici pe departe o astfel de transformare spectaculoasă. În special Egiptul, care avea cea mai numeroasă populație dintre ele, se confrunta cu probleme grave de sărăcie şi creştere demografică. Deşi statele producătoare de petrol aveau să profite în anii 1950 şi 1960 de pe urma creşterii venitului şi a unui PIB mai mare, acest lucru a dus adesea la noi tensiuni şi diviziuni între ele. Contrastele s-au adâncit atât între diferitele state arabe, cât şi în interiorul lor, între diversele clase. Majoritatea țărilor producătoare de petrol erau conduse de elite mici, bogate, uneori tradiționaliste şi conservatoare, ocazional naționaliste şi occidentalizate, care de obicei nu erau interesate de țăranii afectați de sărăcie şi de locuitorii din suburbiile zonelor mai populate. Contrastul a fost exploatat de o nouă mişcare politică arabă înființată în timpul războiului, partidul Baas. Acesta a încercat să sintetizeze marxismul şi panarabismul, dar aripile siriană şi irakiană ale mişcării (care a fost întotdeauna mai puternică în aceste două țări) nu s-au înțeles aproape de la bun început.

Panarabismul avea multe obstacole de depăşit, în ciuda impulsului spre acțiune concertată bazat pe sentimentele antiisraeliene şi antioccidentale. Regatele haşemite, ținuturile şeicilor arabi şi statele europenizate şi urbanizate din Africa de Nord şi Levant aveau interese divergente şi tradiții istorice foarte diferite. Unele dintre ele, ca Irakul şi Iordania, erau creații artificiale, a căror formă fusese dictată de nevoile şi dorințele puterilor europene după 1918; unele erau nişte fosile sociale şi politice. Chiar şi araba era în multe locuri o limbă comună doar în moschee (şi nu toți vorbitorii de arabă erau musulmani). Deşi islamul a fost un liant pentru mulți arabi, o lungă perioadă a părut să aibă o importanță redusă; în 1950 puțini musulmani vorbeau despre el ca despre o credință militantă, agresivă. Doar Israelul reprezenta un duşman comun şi, astfel, o cauză comună.

Pentru prima dată s-au deşteptat speranțe în rândul arabilor din multe țări datorită unei revoluții din Egipt, în urma căreia s-a remarcat un general tânăr, Gamal Abdel Nasser. O vreme, el a părut capabil şi să unifice lumea arabă împotriva Israelului, şi să deschidă calea spre schimbare socială. În 1954 a devenit liderul juntei militare care răsturnase monarhia egipteană cu doi ani

înainte. Decenii la rând, sentimentul naționalist al egiptenilor își găsise forma de expresie și țapul ispășitor în britanici, care aveau încă garnizoane în zona Canalului Suez și care erau acum învinovățiți pentru rolul lor în crearea statului Israel. Guvernul britanic, la rândul său, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a coopera cu conducătorii arabi, temându-se de o influență sovietică într-o zonă considerată încă crucială pentru comunicațiile și aprovizionarea cu petrol ale britanicilor. Orientul Mijlociu (în mod ironic, dacă ne gândim la motivele care i-au adus pe britanici aici) nu și-a pierdut fascinația strategică pentru britanici nici chiar după retragerea din India.

Era, de asemenea, perioada unor puternice curente antioccidentale pretutindeni în lumea arabă. În 1951 regele Iordaniei a fost asasinat; pentru a supraviețui, succesorul său a trebuit să afirme răspicat că a rupt vechile legături speciale cu Marea Britanie. Mai la vest, francezii, care fuseseră forțați să recunoască independența deplină a Marocului și Tunisiei la scurtă vreme după război, se confruntau cu probleme care în 1954 au luat forma unei revolte algeriene la nivel național ce avea să se transforme curând într-un război la scară largă; niciun guvern francez nu putea renunța ușor la o țară în care existau peste un milion de coloniști de origine europeană. Mai mult, tocmai se descoperise petrol în Sahara. În contextul acestei lumi arabe în plină efervescență, retorica lui Nasser privind reforma socială și naționalismul a avut succes în rândul unui public larg. Sentimentele sale antiisraeliene erau dincolo de orice îndoială și și-a trecut rapid în cont izbânda unui acord cu Marea Britanie privind evacuarea bazei Suez. Americanii, tot mai conștienți de amenințarea sovietică din Orientul Mijlociu, l-au privit o vreme cu ochi buni, ca oponent al colonialismului și potențial client.

Curând a început să fie din ce în ce mai puțin pe placul lor. Raidurile trupelor de gherilă împotriva Israelului de pe teritoriul egiptean, acolo unde se aflau cele mai importante tabere de refugiați palestinieni, au provocat iritare la Washington. În 1950, britanicii, francezii și americanii au afirmat că urmează să furnizeze doar cantități limitate de arme statelor din Orientul Mijlociu și numai în anumite condiții, astfel încât să mențină echilibrul dintre Israel și arabi. Atunci când Nasser a semnat o înțelegere militară cu Cehoslovacia privind securitatea recoltei de bumbac și când Egiptul a recunoscut China comunistă, părerile despre el au devenit și mai proaste. Pentru a-și exprima iritarea, americanii și britanicii și-au retras oferta de finanțare a unui proiect important pentru dezvoltarea internă, un baraj înalt pe cursul Nilului. Drept ripostă, Nasser a confiscat activele companiei private care deținea și administra Canalul Suez, afirmând că profiturile sale ar trebui să finanțeze barajul; acest lucru a atins o veche coardă sensibilă a britanicilor. Instinctele înfrânate doar pe jumătate de retragerea trupelor imperiale au părut o vreme să fie coerente atât cu anticomunismul, cât și cu prietenia față de

statele arabe mai tradiționale, ai căror conducători începeau să-l privească pe Nasser ca pe un radical revoluționar. Prim-ministrul britanic, Anthony Eden, era obsedat, de asemenea, de o falsă analogie, ce îl făcea să vadă în Nasser un nou Hitler, care trebuia oprit înainte de a începe o carieră agresivă de succes. În ceea ce îi privește pe francezi, ei erau supărați din cauza sprijinului acordat de Nasser insurecției algeriene. Ambele națiuni au protestat la nivel formal față de confiscarea canalului şi, în urma unei înțelegeri secrete cu Israelul, au plănuit răsturnarea lui Nasser.

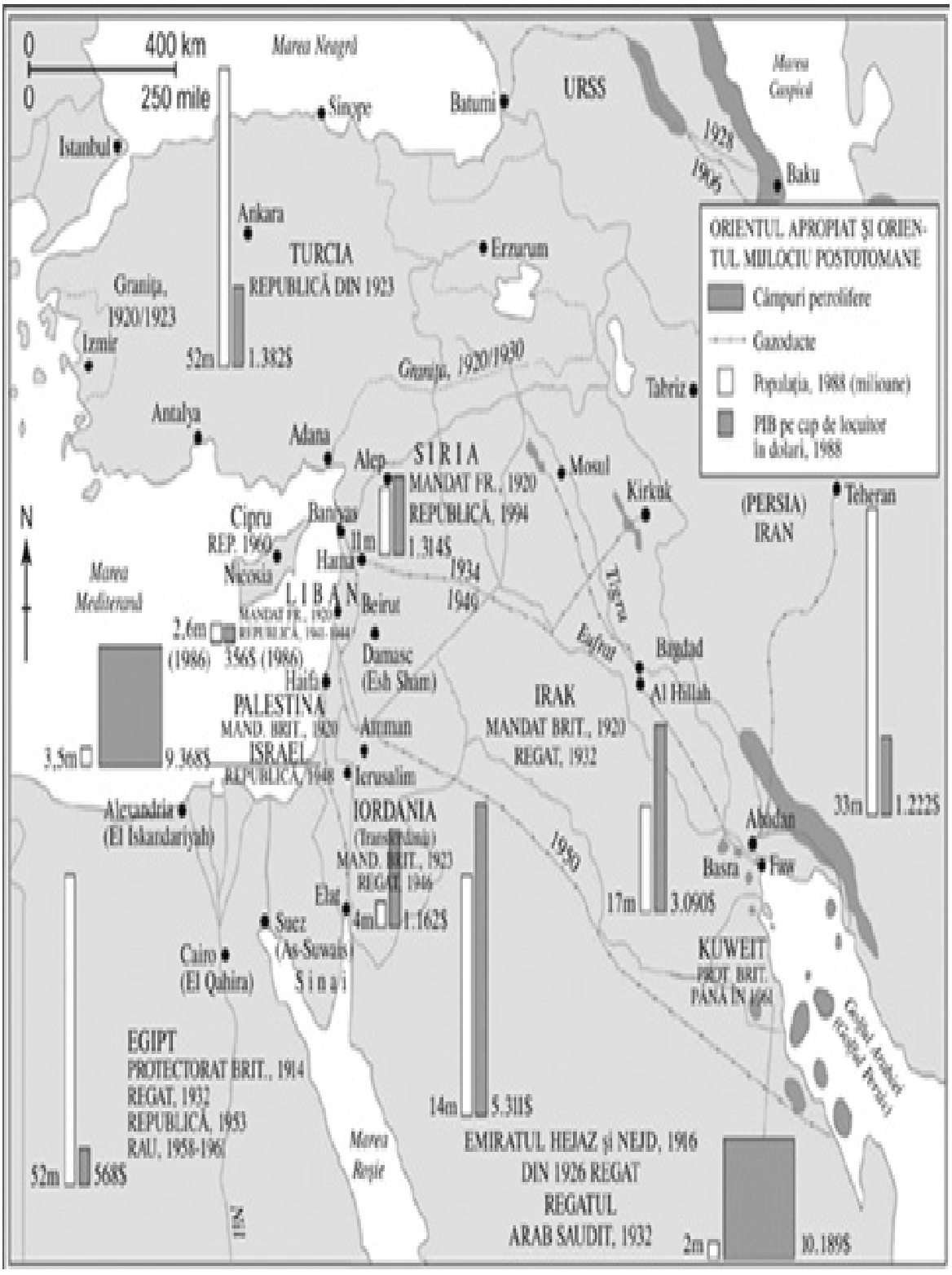

În octombrie 1956, israelienii au invadat brusc Egiptul pentru a distruge, după cum anunţau ei, bazele de unde trupele de gherilă le hărţuiau aşezările. Guvernul britanic şi cel francez au afirmat imediat că libertatea de mişcare pe

canal era în pericol. Au cerut o încetare a focului; când Nasser a refuzat, au lansat la început un atac aerian, apoi unul pe mare împotriva Egiptului. Înțelegerea cu Israelul a fost negată, dar negarea era absurdă. Era o minciună şi încă de la început a fost imposibil de înghițit. Curând, americanii s-au alarmat foarte tare; se temeau de avantajul pe care îl putea obține URSS-ul prin această reînnoire a imperialismului şi au recurs la presiuni financiare pentru a forța acceptarea de către britanici a unui armistițiu negociat de Națiunile Unite. Aventura anglo-franceză s-a încheiat în umilință.

Afacerea Suez părea (şi a fost) un dezastru pentru britanici/francezi, dar pe termen lung principala sa importanță a fost psihologică. Britanicii au avut de suferit cel mai mult; i-a costat la capitolul imagine, în special în interiorul Commonwealth-ului, şi a afectat încrederea în sinceritatea retragerii lor din imperiu. Acțiunea a confirmat ura arabilor față de Israel; suspiciunea că acesta era indisolubil legat de Occident i-a făcut şi mai receptivi la linguşelile sovieticilor. Prestigiul lui Nasser a crescut şi mai mult. Unii erau furioşi, de asemenea, că Suezul distrăsese atenția Occidentului, într-un moment crucial, de la Europa de Est (unde o revoluție din Ungaria împotriva guvernului satelit al sovieticilor a fost zdrobită de armata sovietică, în timp ce puterile occidentale se ciondăneau). Cu toate acestea, aspectele fundamentele ale afacerilor regiunii au rămas în mare parte neschimbate după criză, deşi animate de un nou val de entuziasm panarab. Suezul nu a modificat balanța Războiului Rece sau pe cea a Orientului Mijlociu.

În 1958 simpatizanții Baas au făcut o încercare de a uni Siria cu Egiptul într-o Republică Arabă Unită care a dat roade pentru o scurtă perioadă, până în 1961. Guvernul prooccidental al Libanului a fost răsturnat şi monarhia din Irak a fost abolită de revoluție în acelaşi an. Aceste fapte le-au dat curaj panarabiştilor, dar curând diferențele dintre țările arabe au ieşit din nou la suprafață. Lumea a privit cu interes cum forțele americane au fost chemate în Liban şi cele britanice în Iordania pentru a le ajuta să-şi mențină guvernele împotriva forțelor pro-Nasser. Între timp, luptele au continuat sporadic la granița siriano-israeliană, deşi forțele de gherilă au fost ținute în frâu o perioadă.

Cu toate acestea, de la episodul Suez până în 1967, cel mai important eveniment din lumea arabă nu s-a produs aici, ci în Algeria. Intransigența grupului de *pieds-noirs* (coloniştii francezi) şi îndârjirea multor soldați, care simțeau că li se cere imposibilul, aproape că au provocat o lovitură de stat în Franța. Guvernul generalului de Gaulle a inițiat totuşi negocieri secrete cu rebelii algerieni şi, în iulie 1962, în urma unui referendum, Franța a acordat în mod formal independența noii Algerii. Supărați, un milion de *pieds-noirs* au emigrat spre Franța, exercitând presiuni asupra politicii acesteia. În mod ironic, în 20 de ani, Franța avea să profite de pe urma a peste un milion de muncitori imigranți algerieni, care trimiteau acasă bani esențiali pentru economia algeriană. În 1951,

când Libia a ieşit de sub tutela Naţiunilor Unite şi şi-a câştigat independenţa, întreaga coastă nord-africană, cu excepţia minusculelor enclave spaniole, era eliberată de stăpânirea europenilor. Totuşi, influenţele externe au continuat să tulbure istoria teritoriilor arabe aşa cum se întâmpla încă de pe vremea cuceririlor otomane, cu secole înainte, deşi acum o făceau indirect, prin ajutoare şi diplomaţie, pe măsură ce Statele Unite şi sovieticii încercau să-şi cumpere noi prieteni.

Statele Unite aveau un dezavantaj: niciun preşedinte american şi niciun Congres nu puteau forţa cu adevărat Israelul să facă pace. Percepţiile populaţiei americane privind soarta crudă a poporului evreu şi influenţa comunităţilor evreieşti din Statele Unite erau prea puternice pentru a fi trecute cu vederea, deşi preşedintele Eisenhower a fost suficient de curajos ca să li se opună în problema Suezului, chiar într-un an electoral. Politica egipteană şi siriană a continuat să fie antiamericană şi s-a dovedit a fi un factor iritant. URSS, în schimb, renunţase la sprijinul acordat anterior Israelului de îndată ce acesta încetase să mai fie o armă utilă care să-i ofere un avantaj împotriva britanicilor. Politica sovietică a adoptat acum o linie proarabă clară şi a alimentat asiduu resentimentele arabilor faţă de rămăşiţele imperialismului britanic din lumea arabă. De asemenea, sovieticii au mai câştigat oarecum simpatia arabilor la sfârşitul anilor 1960 hărţuindu-i pe disidenţii lor evrei.

Între timp, contextul problemelor din Orientul Mijlociu se schimba treptat. În anii 1950 au existat două transformări importante legate de petrol. Una a fost ritmul mult mai rapid de descoperire a zăcămintelor, mai ales în partea de sud a Golfului Persic, în teritoriile şeicilor aflate încă sub influenţă britanică şi în Arabia Saudită. A doua a fost o accelerare uriaşă a consumului de energie în ţările occidentale, mai ales în Statele Unite. Principalii beneficiari ai conjuncturii favorabile de pe piaţa petrolului au fost Arabia Saudită, Libia, Kuweitul şi, la o oarecare distanţă, Iranul şi Irakul, producătorii majori consacraţi. Acest lucru a avut două consecinţe importante. Ţările care depindeau de petrolul din Orientul Mijlociu – Statele Unite, Marea Britanie, Germania de Vest şi, curând, Japonia – au fost obligate să acorde un rol mai important perspectivelor arabe în diplomaţia lor. A adus cu sine, de asemenea, schimbări majore în bogăţia relativă şi statutul statelor arabe. Niciunul dintre cei trei producători principali de petrol nu era dens populat şi nici nu avea o pondere deosebită în relaţiile internaţionale.

Implicaţiile acestor transformări nu erau foarte evidente în timpul ultimei crize din Orientului Mijlociu din anii 1960, care a început în 1966, când un guvern mult mai extremist a preluat puterea în Siria şi a obţinut sprijinul sovieticilor. Regele Iordaniei era ameninţat dacă nu acorda sprijin gherilelor palestiniene (care din 1964 au format Organizaţia pentru Eliberarea Palestinei – OEP). Forţele iordaniene au început, prin urmare, să se alăture Egiptului şi Siriei

într-un atac împotriva Israelului. Dar, în 1967, provocați de încercarea de a instaura o blocadă asupra portului lor de la Marea Roşie, israelienii au atacat primii. În urma unei campanii strălucite, ei au distrus aviația egipteană şi o armată în Sinai şi i-au alungat pe iordanieni, extinzându-şi controlul, în urma Războiului de Şase Zile, asupra unor noi teritorii la Canalul Suez, Înălțimile Golan şi o parte a Iordaniei. Din punct de vedere defensiv, acestea erau cu mult superioare fostelor granițe şi israelienii au anunțat că le vor păstra. Iar asta nu a fost tot. Înfrângerea l-a făcut pe charismaticul Nasser, primul lider plauzibil al panarabismului, să intre într-un con de umbră. El a rămas vizibil dependent de puterea sovietică (o escadră de nave sovietice a sosit la Alexandria atunci când avangărzile Israelului au ajuns la Canalul Suez) şi de subvențiile din partea statelor petroliere. Toate îi cereau mai multă prudență şi acest lucru însemna dificultăți din partea liderilor radicali ai maselor de arabi.

Totuşi, Războiul de Şase Zile, din 1967, nu a rezolvat nimic. Au urmat noi valuri de refugiați palestinieni; până în 1973, se spune că aproximativ 1.400.000 de palestinieni s-au răspândit în țările arabe şi cam tot atâția au rămas în Israel şi în teritoriile ocupate de israelieni. Atunci când israelienii au început să ridice aşezări în noile teritorii ocupate, resentimentele arabilor s-au acutizat şi mai mult. Chiar dacă timpul, petrolul şi ratele natalității păreau să fie de partea arabilor, foarte multe lucruri nu erau clare. În cadrul Națiunilor Unite, un „grup de 77” de țări presupus neutre a reuşit să excludă Israelul (ca şi Africa de Sud) din anumite organizații internaționale şi, probabil mai important, să adopte o rezoluție unanimă care condamna anexarea Ierusalimului de către Israel. O alta cerea retragerea Israelului din teritoriile arabe în schimbul recunoaşterii de către vecinii săi. Între timp, OEP a apelat la terorism în afara teritoriilor disputate pentru a-şi promova cauza. Asemenea sioniştilor din anii 1890, membrii OEP au decis că mitul occidental al naționalității era răspunsul la problema lor: un nou stat trebuia să fie expresia apartenenței lor la o naționalitate şi, la fel ca militanții evrei din anii 1940, au ales terorismul – asasinatele şi crimele fără discriminare – drept armă. Era clar că în timp aveau să se profileze un alt război şi, prin urmare, pericolul ca, din cauza identificării intereselor americane şi sovietice cu tabere opuse, un război mondial să izbucnească brusc dintr-un conflict local, aşa cum s-a întâmplat în 1914.

Pericolul a devenit iminent atunci când Egiptul şi Siria au atacat Israelul, de sărbătoarea iudaică Yom Kippur, în octombrie 1973. Israelienii s-au confruntat pentru prima dată cu posibilitatea unei înfrângeri militare de către forțele mult îmbunătățite ale inamicilor lor înarmați de sovietici. Egiptenii au avansat spre Sinai şi oponenților lor le-a fost foarte greu să-i oprească. Dar pe 20 octombrie forțele israeliene avansaseră, ajungând la 60 de mile de Cairo şi la mai puțin de 25 de mile de capitala Siriei, Damasc. Israelienii au câştigat încă o dată, deşi

numai după ce sovieticii, din câte s-a afirmat, ar fi trimis arme nucleare în Egipt, iar americanii şi-au pus forţele în stare de alertă în întreaga lume. Acest fundal întunecat, ca şi probabilitatea evidentă ca israelienii să aibă ei înşişi arme nucleare şi să fie pregătiţi să le folosească în caz extrem, nu a fost în totalitate înţeles de populaţie la acea dată.

Totuşi, acesta nu a fost singurul mod în care criza a transformat regiunea. Problemele lăsate de succesiunea otomană în 1919, dintre care crearea Israelului era doar o parte, se acutizaseră, la început din cauza politicilor interbelice ale Marii Britanii şi Franţei, apoi în urma Războiului Rece. Dar acum avea să devină clar că se petrecuse o transformare fundamentală a rolului mondial al Orientului Mijlociu. În 1945, cel mai mare exportator de petrol al lumii era Venezuela; 20 de ani mai târziu, lucrurile nu mai stăteau aşa şi majoritatea economiilor dezvoltate depindeau de Orientul Mijlociu pentru o mare parte a petrolului de care aveau nevoie. În anii 1950 şi în cea mai mare parte a anilor 1960 britanicii şi americanii fuseseră siguri de livrările ieftine din regiune. Ei gestionaseră ceea ce a părut la un moment dat a fi o posibilă ameninţare la accesul lor la petrolul iranian, în 1953, răsturnând un guvern iranian naţionalist, exercitaseră un control la nivel informal în Irak până în 1963 (când regimul Baas a preluat puterea) şi nu au avut nicio dificultate în a menţine bunăvoinţa Arabiei Saudite.

Dar Războiul de Yom Kippur a pus capăt acestei epoci. Conduse de Arabia Saudită, ţările arabe au anunţat că vor sista livrările de petrol spre Europa, Japonia şi SUA. Israelul s-a confruntat cu posibilitatea înspăimântătoare de a nu se putea baza întotdeauna pe sprijinul diplomatic de care beneficiase întotdeauna în afara regiunii. Era posibil ca în continuare să nu se mai poată baza pe sentimentul de vinovăţie pentru Holocaust, pe simpatia şi admiraţia faţă de un stat progresist într-o regiune înapoiată şi pe influenţa comunităţilor de evrei din Statele Unite. Nu era un moment bun pentru Statele Unite şi aliaţii săi. În 1974, cu 138 de state membre ale Naţiunilor Unite, au existat pentru prima dată majorităţi în Adunarea Generală împotriva puterilor occidentale (atât în privinţa Israelului, cât şi a Africii de Sud). Deşi pentru moment Naţiunile Unite au convenit să trimită o forţă armată în Sinai ca să-i separe pe israelieni şi egipteni, niciuna dintre problemele fundamentale ale regiunii nu a fost rezolvată.

Totuşi, impactul „diplomaţiei petrolului” a depăşit cu mult graniţele regiunii. Peste noapte, problemele economice care apăruseră de la sfârşitul anilor 1960 s-au acutizat. Preţurile petrolului la nivel mondial au crescut. Dependenţa tuturor de importurile de petrol a dat peste cap problemele privind balanţa de plăţi. Statele Unite, dezechilibrate de ceea ce devenise o situaţie dificilă în Indochina, au fost grav afectate; Japonia şi Europa lăsau impresia că se confruntă cu recesiuni la scară largă. Părea că ar putea începe o nouă criză, similară celei din anii 1930; în orice caz, epoca de aur a creşterii economice sigure dădea senzaţia că se

încheiase. Între timp, cele mai sărace țări din rândul importatorilor de petrol au fost cele mai afectate de criza petrolului. Multe dintre ele s-au văzut curând obligate să se confrunte cu o inflație vertiginoasă a prețurilor, iar unele cu o anulare a câştigurilor de care aveau nevoie pentru a plăti dobânda la marile lor datorii față de creditori externi.

Impactul prețurilor crescute la petrol a fost semnificativ în mare parte a Africii. În anii 1950 şi la începutul anilor 1960 acest continent trecuse printr-un proces de decolonizare surprinzător de rapid. Fusese exaltant, dar în urma sa rămăseseră o serie de state noi fragile, în special în sudul Saharei. Franța, Belgia şi Marea Britanie erau principalele puteri imperiale implicate în ceea ce părea, în mare, un proces uimitor de paşnic. Italia îşi pierduse ultimele teritorii africane în 1943; numai în Algeria şi în coloniile portugheze s-a vărsat mult sânge în procesul de eliberare, portughezii cedând în cele din urmă, după revoluția care a avut loc în țară în 1974; astfel, ibericii care conduseseră aventura europeană a coloniilor de peste mări au fost aproape ultimii care au abandonat-o. S-a vărsat mult sânge după retragerea imperiului, este adevărat, atunci când africanii şi-au reglat conturile, dar pentru francezi şi britanici problemele au apărut de regulă doar când existau comunități semnificative de coloniști albi de care trebuia ținut cont. În alte părți, atât politicienii francezi, cât şi cei britanici s-au dovedit a fi dornici să-şi mențină influența, dacă era posibil, arătând un interes binevoitor față de foştii lor supuşi.

Rezultatul a fost o Africă ce îşi datorează forma actuală în principal unor decizii luate de europeni în secolul al XIX-lea (aşa cum o mare parte a Orientului Mijlociu îşi datorează cadrul politic europenilor din secolul XX). Noile „națiuni" africane erau definite de obicei de granițele fostelor colonii şi aceste granițe s-au dovedit a fi remarcabil de rezistente. Ele cuprindeau adesea populații cu origini şi obiceiuri diferite, care vorbeau limbi diferite şi cărora administrațiile coloniale nu le-au oferit decât o unitate formală. Deoarece Africii îi lipsea influența unificatoare a unor mari civilizații indigene, precum cele din Asia, care să contrabalanseze fragmentarea colonială a continentului, retragerea imperială a fost urmată de balcanizare. Doctrina naționalismului, care atrăgea elitele africane occidentalizate (Senegalul, o țară musulmană, avea un preşedinte care scria poezii în limba franceză şi era specialist în Goethe), a accentuat fragmentarea continentului, adesea ignorând realități importante pe care colonialismul le ținuse în frâu sau le manipulase. Retorica naționalistă stridentă a noilor conducători era adesea o ripostă la pericolele unor forțe centrifuge. Vest-africanii au răscolit arhivele istorice ale străvechilor state Mali şi Ghana, iar est-africanii s-au gândit la trecutul care se putea ascunde în relicve, precum ruinele din Zimbabwe, pentru a crea mitologii naționale ca acelea ale primilor făuritori de națiuni din Europa. Naționalismul a fost deopotrivă rezultatul şi cauza decolonizării în Africa neagră.

Noile disensiuni interne nu erau singurele sau cele mai grave probleme ale Africii. În ciuda marelui potențial al continentului, fundațiile economice şi sociale care trebuiau să asigure un viitor prosper erau instabile. Încă o dată, moştenirea imperială a contat cel mai mult. Regimurile coloniale din Africa lăsaseră în urmă infrastructuri culturale şi economice mai firave decât în Asia. Nivelul de alfabetizare era scăzut şi cadrele instruite din rândul administratorilor şi experților tehnici erau puține la număr. Importantele resurse economice ale Africii (în special minerale) necesitau instruire, capital şi facilități de promovare pentru a fi exploatate, care în viitorul apropiat nu puteau proveni decât din exterior (iar Africa de Sud, marcată de apartheid, era considerată „exterioară" de majoritatea politicienilor de culoare). Mai mult, unele economii africane fuseseră de curând afectate de perturbări şi devieri serioase din cauza nevoilor europenilor şi în interesul europenilor. În timpul războiului din 1939-1945, agricultura din unele colonii britanice se orientase spre obținerea unor recolte pentru profit, în mare măsură menite exportului. Dacă acest lucru era sau nu în interesul pe termen lung al țăranilor care până atunci cultivaseră pământul şi crescuseră animale doar pentru propriul consum e discutabil, însă este sigur că efectele imediate au fost rapide şi profunde. Unul a fost un aflux de numerar ca plată pentru produsele agricole de care aveau nevoie britanicii şi americanii. O parte a luat forma unor salarii mai mari, dar răspândirea unei economii monetare a avut adesea efecte locale perturbatoare. Au avut loc o creştere urbană şi o dezvoltare regională neanticipate, iar corupția s-a mărit.

Multe țări africane erau astfel legate de tipare de dezvoltare ce aveau să-şi arate vulnerabilitățile şi limitele în lumea postbelică. Până şi intențiile binevoitoare ale unui program precum Fondul britanic pentru Dezvoltarea şi Bunăstarea Coloniilor sau ale multor programe internaționale de ajutorare au contribuit în mod obiectiv la legarea producătorilor africani de o piață mondială pe care nu erau pregătiți să intre ca factori de decizie. Astfel de handicapuri erau şi mai grave când se combinau, aşa cum se întâmplă adesea, cu o politică economică eronată după independență. Tendința spre industrializare prin substituirea importurilor a condus adesea la consecințe dezastruoase în agricultură deoarece prețurile recoltelor pentru profit erau menținute în mod artificial la un nivel scăzut în raport cu cele ale bunurilor produse local. Aproape întotdeauna, fermierii au fost sacrificați în interesul orăşenilor şi prețurile mici nu le ofereau niciun stimulent pentru a creşte producția. Dat fiind faptul că populațiile începuseră să crească în anii 1930 şi au continuat să crească într-un ritm chiar mai accelerat după 1960, nemulțumirile au fost inevitabile pe măsură ce s-a instalat dezamăgirea, odată cu realitatea „libertății" în raport cu puterile coloniale.

Cu toate acestea, în ciuda dificultăților, procesul de decolonizare din Africa neagră nu a cunoscut prea multe întreruperi. În 1945 singurele țări cu adevărat

independente din Africa fuseseră Etiopia (care se aflase ea însăşi pentru scurt timp, din 1935 până în 1943, sub stăpânire colonială) şi Liberia, deşi în realitate şi din punct de vedere juridic Uniunea Sud-Africană era un dominion cu o largă autonomie internă al Commonwealth-ului britanic şi este, prin urmare, exclusă doar la nivel formal din această categorie (un statut puțin mai vag ascundea, de asemenea, independența aproape practică a coloniei britanice Rhodesia de Sud). Până în 1961 (când Africa de Sud s-a proclamat republică pe deplin independentă şi s-a retras din Commonwealth) luaseră ființă 24 de noi state africane. Acum există peste 50.

În 1957 Ghana fusese prima nouă națiune fostă colonială care a apărut în Africa subsahariană. Pe măsură ce africanii se eliberau de jugul colonialismului, problemele lor ieşeau rapid la suprafață. În cei 55 de ani care au urmat, în Africa aveau să se poarte 25 de războaie sau războaie civile majore şi urmau să fie asasinați 30 de şefi de stat şi prim-miniştri. Au existat unele episoade deosebit de grave. În fostul Congo Belgian, o încercare a regiunii Katanga, bogată în minereuri, de a-şi câştiga independența a provocat un război civil în care influențele rivale sovietice şi americane s-au intersectat rapid, în timp ce Națiunile Unite se străduiau să restabilească pacea. Apoi, la sfârşitul anilor 1960, s-a înregistrat un episod şi mai grav, un război civil în Nigeria, până atunci unul dintre cele mai stabile şi mai promițătoare noi state africane. Şi acesta i-a făcut pe unii neafricani să se amestece în baia de sânge (unul dintre motive era că Nigeria se alăturase producătorilor de petrol). În alte țări au fost lupte mai puțin sângeroase, dar crâncene totuşi între facțiuni, regiuni şi triburi, ce au distras atenția micilor elite occidentalizate de politicieni şi i-au încurajat să abandoneze principiile liberale şi democratice despre care se vorbise mult în vremurile zbuciumate când sistemul colonial era în retragere.

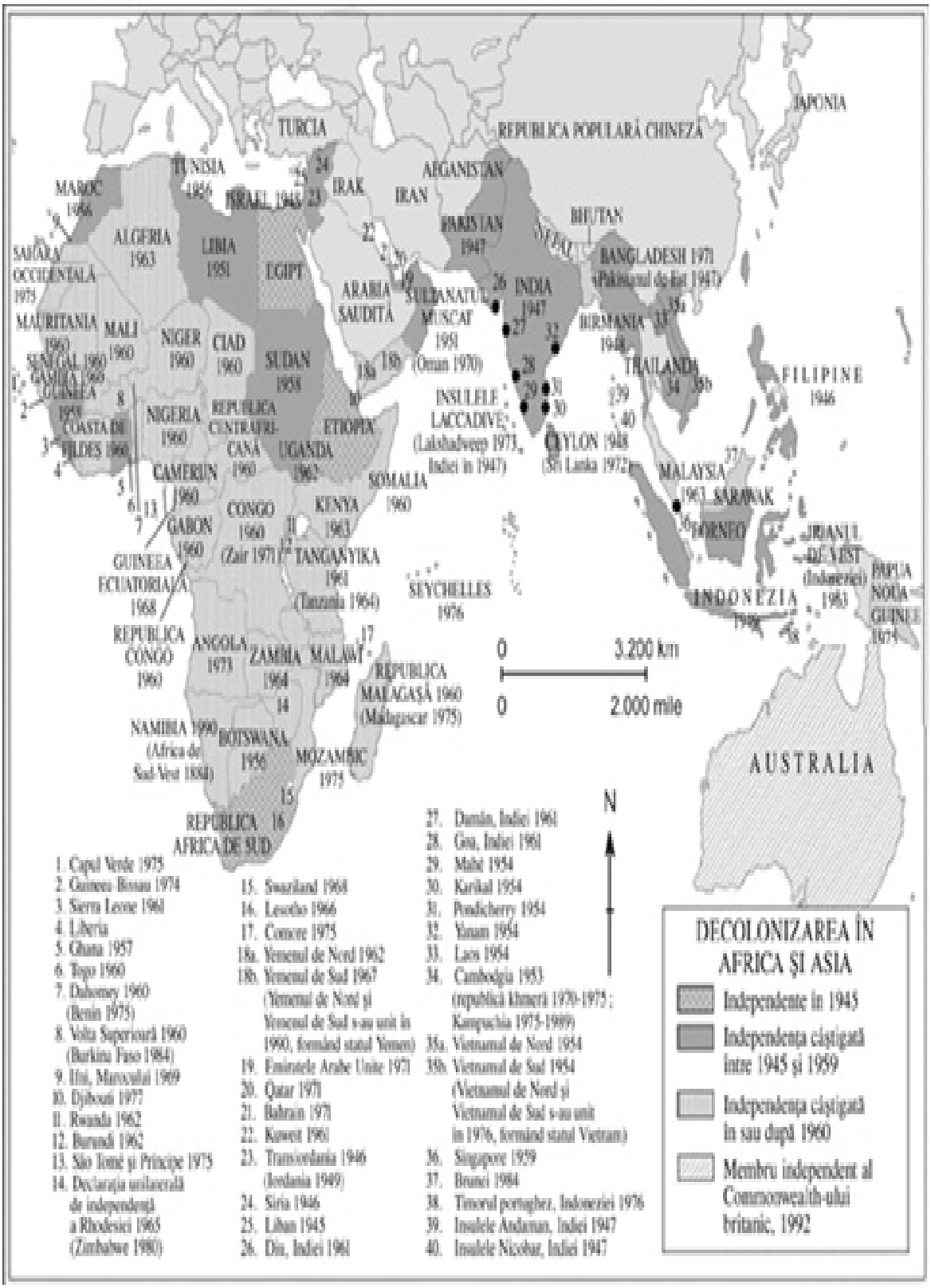
TURCIA
REPUBLICA POPULARĂ CHINEZĂ
JAPONIA
TUNISIA 1956
MAROC 1956
ISRAEL 1948
IRAK
IRAN
AFGANISTAN
PAKISTAN 1947
BHUTAN
BANGLADESH 1971 (Pakistanul de Est 1947)
ALGERIA 1963
LIBIA 1951
EGIPT
SAHARA OCCIDENTALĂ 1975
ARABIA SAUDITĂ
SULTANATUL MUSCAT 1951 (Oman 1970)
INDIA 1947
BIRMANIA 1948
MAURITANIA 1960
MALI 1960
NIGER 1960
CIAD 1960
SUDAN 1958
SENEGAL 1960
GAMBIA 1965
GUINEEA 1958
COASTA DE FILDEȘ 1960
NIGERIA 1960
REPUBLICA CENTRAFRICANĂ 1960
ETIOPIA
UGANDA 1962
INSULELE LACCADIVE (Lakshadweep 1973, Indiei în 1947)
CEYLON 1948 (Sri Lanka 1972)
THAILANDA
FILIPINE 1946
CAMERUN 1960
CONGO 1960 (Zair 1971)
KENYA 1963
SOMALIA 1960
MALAYSIA 1963
SARAWAK
GABON 1960
TANGANYIKA 1961 (Tanzania 1964)
SEYCHELLES 1976
BORNEO
INDONEZIA 1949
IRIAN DE VEST (Indonezia) 1963
PAPUA NOUĂ GUINEE 1975
GUINEEA ECUATORIALĂ 1968
REPUBLICA CONGO 1960
ANGOLA 1975
ZAMBIA 1964
MALAWI 1964
REPUBLICA MALAGAȘĂ 1960 (Madagascar 1975)
0 3.200 km
0 2.000 mile
NAMIBIA 1990 (Africa de Sud-Vest 1884)
BOTSWANA 1966
MOZAMBIC 1975
AUSTRALIA
REPUBLICA AFRICA DE SUD
N
1. Capul Verde 1975
2. Guineea Bissau 1974
3. Sierra Leone 1961
4. Liberia
5. Ghana 1957
6. Togo 1960
7. Dahomey 1960 (Benin 1975)
8. Volta Superioară 1960 (Burkina Faso 1984)
9. Ifni, Marocului 1969
10. Djibouti 1977
11. Rwanda 1962
12. Burundi 1962
13. São Tomé și Príncipe 1975
14. Declarația unilaterală de independență a Rhodesiei 1965 (Zimbabwe 1980)
15. Swaziland 1968
16. Lesotho 1966
17. Comore 1975
18a. Yemenul de Nord 1962
18b. Yemenul de Sud 1967 (Yemenul de Nord și Yemenul de Sud s-au unit în 1990, formând statul Yemen)
19. Emiratele Arabe Unite 1971
20. Qatar 1971
21. Bahrain 1971
22. Kuweit 1961
23. Transiordania 1946 (Iordania 1949)
24. Siria 1946
25. Liban 1945
26. Diu, Indiei 1961
27. Damão, Indiei 1961
28. Goa, Indiei 1961
29. Mahé 1954
30. Karikal 1954
31. Pondicherry 1954
32. Yanam 1954
33. Laos 1954
34. Cambodgia 1953 (republică khmeră 1970-1975; Kampuchia 1975-1989)
35a. Vietnamul de Nord 1954
35b. Vietnamul de Sud 1954 (Vietnamul de Nord și Vietnamul de Sud s-au unit în 1976, formând statul Vietnam)
36. Singapore 1959
37. Brunei 1984
38. Timorul portughez, Indoneziei 1976
39. Insulele Andaman, Indiei 1947
40. Insulele Nicobar, Indiei 1947
DECOLONIZAREA ÎN AFRICA ȘI ASIA
Independente în 1945
Independența câștigată între 1945 și 1959
Independența câștigată în sau după 1960
Membru independent al Commonwealth-ului britanic, 1992

Războaiele care au avut loc la sfârşitul Războiului Rece au fost deosebit de devastatoare pentru Africa. Războaiele împotriva Africii de Sud, care legiferase apartheidul, şi a susținătorilor acesteia au provocat multă suferință, ca şi războaiele civile instigate de sud-africani în țările învecinate. Războiul civil din Rwanda din 1990-1993, unde demagogii s-au bazat pe vechiul conflict etnic pentru a incita la genocid împotriva populației tutsi, a provocat moartea a cel puțin o jumătate de milion de oameni, aproape 20% din populație. În Congo (denumit Zair în timpul domniei de 32 de ani a lui Mobutu, dictatorul sprijinit de Occident), revoltele populare cu implicare externă de la sfârşitul anilor 1990 s-au transformat curând în cel mai devastator război de pe continent, cel puțin cinci milioane de oameni pierzându-şi viața. Sfârşitul colonialismului nu a însemnat sfârşitul suferințelor Africii.

În multe dintre noile națiuni, nevoia, reală sau imaginară, de a împiedica dezintegrarea, de a suprima dezacordul deschis şi de a întări autoritatea centrală a dus, în anii 1970, la formarea unor guverne unipartite autoritare sau la exercitarea autorității politice de către soldați (nu era ceva foarte diferit de istoria noilor națiuni ale Americii de Sud după Războaiele pentru Independență). Adesea, opoziția față de partidul „național" care se născuse în încercarea de a obține independența unei anumite țări era stigmatizată drept trădare după câştigarea independenței. Nu au scăpat nici regimurile Africii independente mai vechi care au supraviețuit. Iritarea față de un *ancien régime* aparent incapabil să asigure o schimbare politică şi socială paşnică a condus în 1974 la revoluție în Etiopia. Înlăturarea „Leului lui Iuda" a fost, aproape întâmplător, sfârşitul celei mai vechi monarhii creştine din lume (şi al unei linii regale despre care se presupunea într-o versiune a poveştii că se trage din fiul lui Solomon şi al reginei din Saba). Un an mai târziu, soldații care preluaseră puterea păreau la fel de discreditați ca şi predecesorii lor. În urma unor schimbări similare petrecute în alte locuri din Africa au apărut uneori conducători politici tiranici care le aminteau europenilor de unii dictatori din trecut, dar această comparație poate fi înşelătoare. Unii africanişti au sugerat subtil că mulți dintre conducătorii noilor națiuni care se impuneau prin forță pot fi priviți ca moştenitori ai mantiei regale africane precoloniale, şi nu în termeni occidentali. Cu toate acestea, unii erau pur şi simplu nişte ticăloşi.

Problemele lor nu au diminuat iritarea cu care mulți africani reacționau adesea la lumea exterioară. Este posibil ca unele dintre rădăcinile acesteia să nu fie foarte adânci. Drama mitologică construită pe vechiul comerț cu sclavi practicat de europeni, pe care africanii au fost încurajați să-l considere un exemplu suprem de exploatare rasială, a fost o creație europeană şi nord-americană. Sentimentul de inferioritate politică era tot o creație recentă pe un continent cu state relativ lipsite de putere (unele cu populații mai mici de un

milion de oameni). În termeni politici şi militari, o Africă dezbinată nu putea avea prea multă importanță în relațiile internaționale, deşi s-au făcut unele încercări de a depăşi slăbiciunile provocate de diviziuni. Un exemplu nereuşit a fost tentativa din 1958 de a înființa Statele Unite ale Africii; aceasta a inaugurat o epocă de alianțe, uniuni parțiale şi încercări de a crea o federație care a culminat prin apariția în 1963 a Organizației Unității Africane (OUA), în mare parte grație împăratului Etiopiei, Haile Selassie. Totuşi, din punct de vedere politic, OUA nu a avut prea mult succes, nici măcar în forma sa actuală, Uniunea Africană, deşi în 1975 organizația a încheiat o serie de negocieri comerciale benefice cu Europa pentru a-i proteja pe producătorii africani.

Tocmai dezamăgirea provocată de multe dintre primele etape ale istoriei politice a Africii independente i-a împins pe unii politicieni spre cooperare în domeniul dezvoltării economice, mai presus de toate în relațiile cu Europa, care a rămas cea mai importantă sursă externă de capital pentru Africa. Dar amintirile exploatărilor din era colonială au pus un obstacol în calea unor astfel de dezvoltări, ca şi faptul că multe țări africane considerau inechitabile prețurile pe care le primeau pentru materiile lor prime exportate. Multe țări s-au orientat spre interior şi au adoptat economii centralizate de diferite tipuri. Unele au început să coopereze cu Uniunea Sovietică şi cu țările est-europene. Dar foarte puține dintre aceste aranjamente au avut succes în ceea ce priveşte dezvoltarea. Realizările economice ale Africii independente au fost, până nu demult, foarte slabe. În 1960, producția de alimente ținea încă pasul în mare cu creşterea populației, dar în 1982 în 32 din cele 39 de țări subsahariene aceasta era mai mică pe cap de locuitor decât în 1970. Corupția, politicile greşite şi o preocupare pentru proiecte de investiții grandioase au risipit venitul țărilor, precum şi o parte din ajutorul pentru dezvoltare primit.

În 1965, produsul intern brut al întregului continent era mai mic decât cel al statului Illinois şi în mai bine de jumătate din țările africane producția totală a scăzut în anii 1980. Asupra acestor economii fragile s-au abătut mai întâi criza petrolului de la începutul anilor 1970 şi apoi recesiunea comercială care a urmat. Efectele devastatoare pentru Africa au fost agravate şi mai mult curând după aceea de perioade repetate de secetă. În 1960 produsul intern brut al Africii avea o rată anuală de creştere deloc entuziasmantă, dar pozitivă, de 1,6%; în scurt timp acesta a luat o traiectorie descendentă şi în prima jumătate a anilor 1980 scădea cu o rată de 1,7% pe an. Nu pare de mirare că, în 1983, Comisia Economică pentru Africa a Națiunilor Unite descria imaginea economiei continentului aşa cum apărea din tendințele istorice ca fiind „aproape un coşmar”.

De la sfârşitul anilor 1990 cele mai multe economii africane au început să crească, iar tabloul părea mai optimist, cel puțin până la momentul crizei economice din 2008. Prețurile la materii prime au crescut şi s-a realizat o mai

bună guvernare, cel puțin în unele țări. Şi sfârşitul unor războaie civile prelungite a avut o contribuție importantă, ca şi îmbunătățira sistemelor bancare, a comunicațiilor şi a infrastructurii. Dar există încă probleme majore care trebuie rezolvate pentru ca Africa să scape de sărăcie şi de inechitate. Pierderile enorme provocate de HIV/SIDA pe continent vor necesita o recuperare îndelungată (în unele țări sunt infectați peste 10% din tineri, iar boala continuă să se răspândească). Există, de asemenea, mult prea multe țări care depind de o singură recoltă sau de un singur minereu ce le asigură aproape tot venitul național, iar nivelul educației este scăzut. Cea mai mare parte a Africii pare să aibă nevoie disperată de stabilitate politică sub conducerea unor guverne reprezentative pentru a ieşi din haos şi conflicte şi a înregistra niveluri sustenabile de creştere.

Faptul că statul african cel mai puternic dintre toate, Uniunea Sud-Africană, a fost pentru o vreme condus de albi, fără să aibă relații cu restul continentului, nu a contribuit la dezvoltarea Africii. Burii vorbitori de afrikaans, care în 1945 dominau această țară, s-au bucurat de problemele britanicilor, ce datau de pe vremea marii migrații din anii 1830 (*Great Trek*) şi au fost agravate de înfrângerea din Războiul Anglo-Bur. Acestea au dus la ruperea progresivă a legăturilor cu Commonwealth-ul britanic după Primul Război Mondial, proces facilitat de concentrarea votanților de origine anglo-saxonă în provinciile Cape şi Natal; burii erau limitați la Transvaal şi la zonele industriale majore, precum şi la cele rurale. Africa de Sud, este adevărat, a intrat în război, în 1939, de partea britanicilor şi a furnizat forțe importante, însă chiar şi atunci „afrikaanderii", aşa cum îşi spuneau din ce în ce mai des, au sprijinit o mişcare ce favoriza cooperarea cu naziştii.

Liderul acesteia a devenit prim-ministru în 1948, după ce l-a învins pe cel mai important om de stat al Africii de Sud, Jan Smuts, în alegerile generale. Cum afrikaanderii îşi sporiseră treptat puterea în interiorul Uniunii şi îşi construiseră poziția economică în sectoarele industriale şi financiare, posibilitatea de a impune o politică în privința africanilor de culoare care să se îndepărteze de prejudecățile lor profunde era deja de neconceput. Rezultatul a fost construirea unui sistem de segregație rasială: apartheidul. El întruchipa şi întărea în mod sistematic reducerea juridică a africanilor de culoare la statutul inferior care li se atribuia în ideologia burilor. Scopul său era să garanteze poziția albilor într-o țară în care industrialismul şi economiile de piață contribuiseră mult la distrugerea reglementărilor şi a distribuirii populației de culoare în creştere în funcție de vechile diviziuni tribale.

Apartheidul a exercitat o oarecare atracție – din motive chiar mai puțin scuzabile decât superstițiile primitive sau presupusele necesități economice ale afrikaanderilor – şi pentru albi din alte părți ale Africii. Singura țară în care existau o balanță similară a populației de culoare şi albe şi o concentrare a

bogăției asemănătoare celei din Africa de Sud era Rhodesia de Sud, unde coloniștii, spre marea ruşine a guvernului britanic, s-au desprins de Commonwealth în 1965, pentru a evita decolonizarea completă. Existau temeri că scopul secesioniştilor era să se îndrepte spre o societate tot mai asemănătoare cu cea a Africii de Sud. Guvernul britanic a ezitat şi a pierdut ocazia. Statele Africii negre nu puteau face nimic pe termen scurt în legătură cu Rhodesia – şi nici Națiunile Unite, deşi au fost invocate „sancțiuni" sub forma embargoului comercial impus fostei colonii; multe state africane cu populație de culoare le-au ignorat şi guvernul britanic a trecut cu vederea paşii făcuți de principalele companii petroliere pentru a se asigura că produsele lor ajung la rebeli. În unul dintre cele mai ruşinoase episoade din istoria unui minister slab, Marea Britanie a pierdut în ochii africanilor, care, pe bună dreptate, nu înțelegeau de ce un guvern britanic nu putea interveni militar pentru a înăbuşi o revoltă colonială la fel de flagrantă ca şi cea din 1776. Mulți britanici s-au gândit că tocmai acest vechi precedent a descurajat orice încercare de intervenție din partea unui suveran imperial aflat departe şi slab din punct de vedere militar.

Deşi Africa de Sud (cel mai bogat şi mai puternic stat din Africa, ale cărui putere şi bogăție sporeau constant) părea sigură, ea a fost, împreună cu Rhodesia şi Portugalia, ținta unei furii din ce în ce mai accentuate a africanilor de culoare la începutul anilor 1970. Trasarea liniilor de luptă rasială nu a fost deloc compensată de concesiile minore făcute negrilor din Africa de Sud şi de ameliorarea relațiilor sale economice cu unele state negre. Exista pericolul ca şi alte puteri din exterior să se implice curând. În 1975, după prăbuşirea imperiului portughez, un guvern marxist a preluat puterea în Angola. Când a urmat un război civil, guvernul a primit sprijinul unor soldați comuniști străini sosiți din Cuba, iar forța de opoziție a beneficiat de asistența Africii de Sud şi a Statelor Unite.

Guvernul sud-african demonstrase că putea lua atitudine. A încercat să se detaşeze de asocierea ruşinoasă cu o Rhodesie independentă care nu voia să cedeze (al cărei viitor devenise mai sumbru după ce stăpânirea portugheză în Mozambic s-a încheiat în 1974 şi din această țară a fost lansată o campanie de gherilă împotriva ei). Guvernul american s-a gândit ce s-ar fi întâmplat în cazul în care Rhodesia ar fi ajuns pe mâinile naționaliştilor de culoare ce depindeau de sprijinul comuniştilor. A exercitat presiuni asupra sud-africanilor, care, la rândul lor, i-au presat pe rhodesieni. În septembrie 1976 prim-ministrul rhodesian şi-a informat cu mâhnire profundă compatrioții că trebuiau să accepte principiul sufragiului universal. Ultima încercare de a înființa o țară africană dominată de albi eşuase. Aceasta a fost încă o piatră de hotar în retragerea puterii imperiale europene. Totuşi, luptele de gherilă au continuat, rhodesienii tergiversând implementarea regulii majorității depline. Până la urmă, în 1980, Rhodesia a reintrat pentru scurt timp sub controlul britanicilor înainte de a-şi recâştiga

independența, de data aceasta ca noua națiune Zimbabwe, cu un prim-ministru african.

Astfel, Africa de Sud a rămas singurul stat dominat de albi, cel mai bogat de pe continent şi nucleul unor resentimente din ce în ce mai acute în întreaga lume. Deşi opinia publică internațională fusese împărțită de războiul civil din Angola, unii lideri mondiali găseau de obicei un punct comun împotriva discriminării rasiale din Africa de Sud. În 1974 Adunarea Generală a Națiunilor Unite a interzis Africii de Sud să ia parte la sesiunile sale din cauza apartheidului. Uniunea Sovietică şi aliații săi au devenit tot mai activi în sprijinirea cu arme a aşa-numitelor „state din linia întâi" (împotriva Africii de Sud), iar în Angola au rămas trupe cubaneze. De la Pretoria, orizontul părea din ce în ce mai amenințător spre nord, iar situația internă se deteriora rapid şi în privința securității: tot mai mulți sud-africani se alăturau opoziției față de apartheid. În 1976, 176 de oameni au fost împuşcați mortal în timpul unor demonstrații împotriva guvernului din Soweto, un cartier cu populație de culoare din Johannesburg.

Pe la începutul anilor 1980 nu mai exista nicio îndoială că Africa de Sud albă se confrunta cu o criză. Comerțul țării era afectat de sancțiuni, dar şi mai devastator era sentimentul sud-africanilor albi că nu mai au niciun sprijin extern în favoarea opiniilor lor legate de segregarea rasială; chiar şi Statele Unite au introdus sancțiuni în 1985. Însă sentimentul de nedreptate îşi spunea şi el cuvântul; toți locuitorii aveau de suferit pe măsură ce țara devenea un stat polițienesc din cauza temerilor provocate de mişcările de rezistență ale populației de culoare. Din ce în ce mai multe grupuri de culoare au început să se unească sub conducerea Congresului Național African (CNA), care fusese interzis, avându-l pe Nelson Mandela – închis din 1962 – ca principal simbol. Chiar şi unii tineri albi au început să se opună cu înverşunare sistemului pe care îl moşteniseră, iar războaiele din Namibia şi Angola erau deosebit de nepopulare.

În toiul unor dezbinări crescânde în rândul afrikaanderilor, guvernul a fost forțat să se retragă din Angola şi să ajungă la o înțelegere cu privire la Namibia, pe baza căreia aceasta şi-a proclamat independența cu majoritatea absolută a voturilor, în 1988. Nepopular şi printre liberali, şi printre conservatori, preşedintele P.W. Botha a trebuit să-şi dea demisia în 1989. Cel care l-a înlocuit, F.W. de Klerk, a demonstrat curând foarte clar că dorea reforme care să elimine apartheidul pentru totdeauna. Opoziția şi protestele politice au primit mult mai multă libertate de exprimare. Au fost permise întâlniri şi marşuri; liderii naționalişti de culoare au fost eliberați din închisori. Sfârşitul Războiului Rece a făcut ca aceste schimbări să fie şi mai presante; chiar şi liderii afrikaanderi conservatori se temeau de imaginile poliției sud-africane care trăgea în protestatari exact în momentul în care comunismul ceda teren în mod paşnic în Europa de Est.

Brusc, calea spre progres s-a deschis în mod spectaculos. În februarie 1990 de Klerk a proclamat „o nouă Africă de Sud”. Nouă zile mai târziu, Nelson Mandela, liderul CNA şi o figură simbolică, a fost eliberat în sfârşit din închisoare. În scurt timp discuta cu guvernul cu privire la ce se putea întâmpla în continuare. În ciuda fermității limbajului său, acum existau speranțe reale că puteau fi făcute încercări de a liniști minoritatea de albi cu privire la viitorul sub conducerea unei majorități de culoare, chiar dacă afrikaanderii înşişi ameninţau uneori aceste speranțe. Tocmai astfel de semne i-au făcut pe unii politicieni de culoare să fie şi mai nerăbdători. Nelson Mandela avea de navigat în ape foarte tulburi, mai ales pentru cineva care tocmai fusese eliberat după 27 de ani de închisoare.

Tranziția la un regim democratic în Africa de Sud nu a fost simplă. Deşi de Klerk, acționând cu rapiditate şi curaj, abrogase aproape în întregime legislația de apartheid până la sfârşitul anului 1991, în rândul elitei albe mulți se opuneau schimbării în diverse moduri. Dar nici asasinarea în 1993 a lui Chris Hani, un lider proeminent al aripii stângi a CNA, nici tulburările etnice din cartierele de culoare (adesea alimentate de elemente negative din interiorul statului bazat pe apartheid) nu au putut întoarce țara de pe calea democrației. Din ce în ce mai mult, majoritatea covârşitoare a sud-africanilor de toate rasele a ajuns să-l privească pe Nelson Mandela – la care toți se refereau cu respect folosind numele său de clan, „Madiba” – ca pe un garant al stabilității politice şi al progresului economic într-un nou stat multirasial. În 1994, când a fost reales preşedinte, Mandela a vorbit despre renaşterea unei țări şi despre o mândrie recucerită pentru toți sud-africanii. Dar în anul următor, când şi-a pus tricoul echipei naționale de rugby a Africii de Sud – Springboks –, formată în întregime din albi, pentru a celebra victoria acesteia la Cupa Mondială, preşedintele Mandela a devenit simbolul unității naționale atât pentru albi, cât şi pentru cei de culoare. „Magia Madiba a funcționat pentru noi”, a spus căpitanul alb al echipei. În 1999, când Mandela a renunțat la funcția de preşedinte, întreaga Africă de Sud avea motive să spună acelaşi lucru.

Şi în America de Sud începuse deja un proces de transformare la sfârşitul secolului. Pentru o mare parte a populației, deceniile anterioare se dovediseră a fi dezamăgitoare în privința bunăstării şi a nivelului de trai. După ce secolul XX începuse promițător, America Latină părea să se fi împotmolit în problemele nerezolvate de-a lungul istoriei şi în constelații internaționale care nu erau în favoarea sa.

În 1900, unele state din America Latină începuseră să se bucure de stabilitate şi de o anumită formă de prosperitate. Argentina era una dintre cele mai bogate țări ale lumii. La influențele coloniale de la început se adăugase şi înrâurirea culturală a Europei în secolul al XIX-lea, în special a Franței, de care elitele

Americii Latine au fost atrase în perioada postcolonială. Clasele lor superioare erau foarte europenizate şi modernitatea multora dintre marile oraşe ale continentului reflecta acest lucru, ca şi recenta imigraţie europeană, care începea să copleşească vechile elite coloniale. Cât despre descendenţii amerindienilor, ei fuseseră daţi la o parte aproape pretutindeni. În una sau două ţări suprimarea lor a fost atât de amplă, încât a fost cât pe ce să ducă la exterminare în masă.

Aproape toate statele din America Latină erau producători primari de produse agricole sau miniere pentru export. Unele aveau un grad relativ mare de urbanizare, dar sectoarele lor de producţie erau slab dezvoltate şi mult timp nu au părut să fie afectate de problemele sociale şi politice ale Europei secolului al XIX-lea. Capitalul pătrunsese pe continent, afluxul fiind limitat doar ocazional de dezastrele financiare şi de deziluzii. Singura revoluţie socială dintr-un stat latinoamerican dinainte de 1914 (spre deosebire de nenumăratele schimbări în personalul guvernamental) a început cu răsturnarea dictatorului mexican, Porifirio Díaz, în 1911. Aceasta a inaugurat aproape zece ani de lupte care au făcut un milion de victime, dar rolul principal l-a jucat o clasă de mijloc care se simţea exclusă de la beneficiile regimului, nu un proletariat industrial sau rural, iar această clasă a avut cel mai mult de câştigat, împreună cu politicienii partidului înfiinţat pentru a monopoliza puterea, până în anii 1990. Deşi în majoritatea ţărilor din America Latină puteau exista numeroase conflicte de clasă în zonele rurale, ele nu au părut să sufere mult de pe urma problemelor sociale ale Europei industrializate şi urbanizate.

Aceste societăţi promiţătoare au supravieţuit cu bine Primului Război Mondial şi au prosperat. Acesta a adus schimbări importante în relaţiile lor cu Europa şi America de Nord. Înainte de 1914, deşi reprezentau influenţa politică predominantă din zona Caraibelor, Statele Unite nu exercitau o influenţă economică prea mare în sud. În 1914, Statele Unite asigurau doar 17% din investiţiile străine la sud de Rio Grande – Marea Britanie acoperea mult mai mult. Lichidarea posesiunilor britanice în Marele Război a schimbat situaţia; în 1919, Statele Unite erau cea mai importantă sursă de investiţii în America de Sud, asigurând aproximativ 40% din capitalul străin al continentului. Apoi a venit criza economică mondială; anul 1929 a fost pragul spre o epocă nouă şi mai puţin plăcută pentru statele din America Latină, adevăratul început al secolului XX şi sfârşit al secolului al XIX-lea în cazul lor. Mulţi nu şi-au îndeplinit obligaţiile de plată către investitorii străini şi a devenit aproape imposibil de împrumutat capital din afară. Colapsul prosperităţii a dus la o creştere a asertivităţii naţionaliste, uneori împotriva altor state din America Latină, alteori împotriva nord-americanilor şi a europenilor; companiile petroliere străine eu fost expropriate în Mexic şi Bolivia. Oligarhiile europenizate tradiţionale au fost compromise de incapacitatea lor de a face faţă problemelor ridicate de veniturile naţionale în

scădere. După 1930 au avut loc mai multe lovituri de stat militare, revolte şi răscoale eşuate decât în orice altă perioadă după Războaiele de Independență.

Anul 1939 a adus prosperitate deoarece prețurile bunurilor au crescut din cauza cererii din timpul războiului (în 1950, Războiul din Coreea a prelungit această tendință). În ciuda cunoscutei admirații a conducătorilor Argentinei pentru Germania nazistă şi a dovezilor privind interesele germanilor față de câteva alte republici, cele mai multe țări din America Latină erau fie atrase de Aliații care le curtau, fie slugarnice față de SUA. Cea mai mare parte s-au alăturat formal taberei Națiunilor Unite înainte de sfârşitul războiului şi una dintre ele, Brazilia, a trimis o mică forță expediționară în Europa, un gest surprinzător. Cele mai importante efecte pe care le-a avut războiul asupra Americii Latine au fost totuşi economice. Unul dintre ele, cu o mare semnificație, a fost că vechea dependență de Statele Unite şi Europa în privința bunurilor industriale s-a făcut simțită acum sub forma lipsurilor; un puternic impuls spre industrializare s-a accelerat în câteva țări. Cu muncitorii adunați de industrializare în mediul urban s-a întemeiat o nouă formă de putere politică, care a intrat în arenă drept rival al elitelor militare şi tradiționale din perioada postbelică. Unele mişcări de masă autoritare, semifasciste, dar populare au adus la putere un nou tip de personalitate. Argentinianul Perón a fost cel mai cunoscut, dar Columbia în 1953 şi Venezuela în 1954 au avut conducători similari. Comunismul nu a avut un asemenea succes remarcabil în rândul maselor.

O schimbare importantă se produsese, de asemenea (deşi nu ca rezultat al războiului), în modul în care Statele Unite îşi foloseau puterea predominantă în zona Caraibelor. Forțele armate americane au intervenit de 20 de ori în primii 20 de ani ai secolului în republicile învecinate, de două ori ajungând chiar să instituie protectorate. Între 1920 şi 1939 au existat doar două astfel de intervenții, în Honduras în 1924 şi în Nicaragua doi ani mai târziu. În 1936 nu mai erau forțe americane nicăieri pe teritoriul vreunui stat din America Latină, decât dacă exista un acord în acest sens (la baza Guantanamo, în Cuba). Şi presiunile indirecte au scăzut. În mare măsură, aceasta a fost o recunoaştere a faptului că circumstanțele se schimbaseră. Nu se putea obține nimic prin intervenție directă în anii 1930 şi preşedintele Roosevelt a transformat acest lucru într-o virtute, proclamând o politică a „bunei vecinătăți” (a folosit această expresie pentru prima dată, în mod semnificativ, în discursul său inaugural) care punea accentul pe nonintervenția tuturor statelor americane în afacerile altuia. (Roosevelt a fost, de asemenea, primul preşedinte american care a vizitat o țară din America Latină în scopuri oficiale.)

Cu o oarecare încurajare din partea Washingtonului, această politică a inaugurat o perioadă de cooperare diplomatică şi instituțională pe întregul continent (dar a contribuit şi la înrăutățirea situației internaționale şi la o creştere

a conştientizării intereselor germane care operau aici). Asta a reuşit să pună capăt sângerosului război „Chaco” dintre Bolivia şi Paraguay, care a făcut ravagii între 1932 şi 1935 şi a culminat cu o declarație de neutralitate a Americii Latine, în 1939, care a proclamat o zonă de neutralitate de 300 de mile în apele sale teritoriale. În anul următor, când un crucişător american a fost trimis la Montevideo pentru a susține rezistența guvernului uruguayan față de o temută lovitură de stat nazistă, a devenit mai evident ca niciodată că doctrina Monroe şi „corolarul Roosevelt” se transformaseră aproape pe nesimțite într-un fel de sistem de securitate reciprocă.

După 1945, America Latină avea să reflecte din nou o schimbare a situației internaționale. Deşi politica Statelor Unite era dominată de interese europene în prima fază a Războiului Rece, după episodul Coreea a început treptat să se orienteze din nou spre sud. Washingtonul era, nu fără motiv, alarmat de manifestările ocazionale ale naționalismului latinoamerican, cu nuanța sa anti-*Yanqui*, dar a început să fie tot mai preocupat ca această emisferă să nu fie influențată de sovietici. Războiul Rece a adus cu sine o creştere a selectivității în sprijinul acordat de Statele Unite guvernelor latinoamericane. El a condus şi la acțiuni sub acoperire – de exemplu, răsturnarea în 1954 a unui guvern din Guatemala care beneficia de sprijin din partea comuniştilor.

În acelaşi timp, politicienii americani doreau cu ardoare ca avantajele pe care comunismul le datora sărăciei şi nemulțumirilor să fie eliminate. Ei au oferit mai mult ajutor economic (America Latină nu a beneficiat decât de o mică parte din ceea ce a ajuns în Europa şi Asia în anii 1950, dar a primit mai mult în următorul deceniu) şi au salutat guvernele care spuneau că doresc reforma socială. Din nefericire, ori de câte ori politicienii din astfel de guverne se îndreptau spre eradicarea controlului american al capitalului prin naționalizare, Washingtonul avea tendința de a schimba din nou tactica, cerând compensații la o scară care făcea ca reforma să fie foarte dificilă. Prin urmare, în general, deşi se putea plânge de excesele unui anumit regim autoritar, precum cel din Cuba înainte de 1958, guvernul american a ajuns de cele mai multe ori, ca şi în Asia, să sprijine interesele conservatoare în America Latină. Aceasta nu a fost întotdeauna regula; unele guverne au acționat ferm, mai ales în Bolivia, care a pus în practică o reformă funciară în 1952. Dar rămâne adevărat că, la fel ca în cea mai mare parte a secolului anterior, latinoamericanii care o duceau cel mai rău nu erau ascultați practic nici de conducătorii populişti, nici de cei conservatori, care ascultau cu toții doar de forțele din oraşe – cel mai rău o duceau, evident, țăranii, majoritatea de origine indiană.

Cu toate acestea, în ciuda agitației de la Washington, nu a fost cine ştie ce activitate revoluționară în America Latină, în ciuda revoluției victorioase din Cuba, care a stârnit şi multe speranțe, şi temeri. A fost, în multe privințe, o

problemă excepțională. Faptul că Cuba se afla la o distanță relativ mică de Statele Unite îi conferea o semnificație specială. S-a văzut adesea că atitudinea față de Canalul Panamá a avut în gândirea strategică americană o importanță mai mare decât atitudinea britanicilor față de Suez. Apoi, Cuba a fost deosebit de afectată în perioada depresiunii; era, practic, dependentă de o singură cultură, trestia-de-zahăr, iar această cultură avea o singură piață de desfacere, Statele Unite. Mai mult, această legătură economică nu era decât una dintre numeroasele legături datorită cărora Cuba avea o „relație specială", mai intimă şi mai iritantă cu Statele Unite decât oricare alt stat latinoamerican. Existau legături istorice care îşi aveau originea înainte de 1898 şi de proclamarea independenței față de Spania. Până în 1934, constituția Cubei inclusese prevederi speciale care limitau libertatea diplomatică a Cubei. Americanii şi-au păstrat baza navală de pe insulă. Au investit mult în proprietăți urbane şi utilități, iar sărăcia şi prețurile mici au făcut Cuba atractivă pentru americanii care erau fie în căutare de riscuri, fie de fete. Una peste alta, nu este de mirare că în Cuba a luat naştere o puternică mişcare antiamericană, cu un mare sprijin popular.

Statele Unite au fost mult timp acuzate că ar fi adevărata putere din spatele regimului cubanez conservator din perioada postbelică, deşi, după ce a ajuns la putere dictatorul Batista, în 1952, nu a mai fost cazul; Departamentul de Stat s-a dezis de el şi a sistat ajutoarele în 1957. Între timp, un tânăr avocat naționalist, Fidel Castro, lansase deja o campanie de gherilă împotriva unui guvern foarte corupt. În doi ani a avut succes. În 1959, ca prim-ministru al unei noi Cube revoluționare, şi-a descris regimul drept „umanist" şi, în mod specific, necomunist.

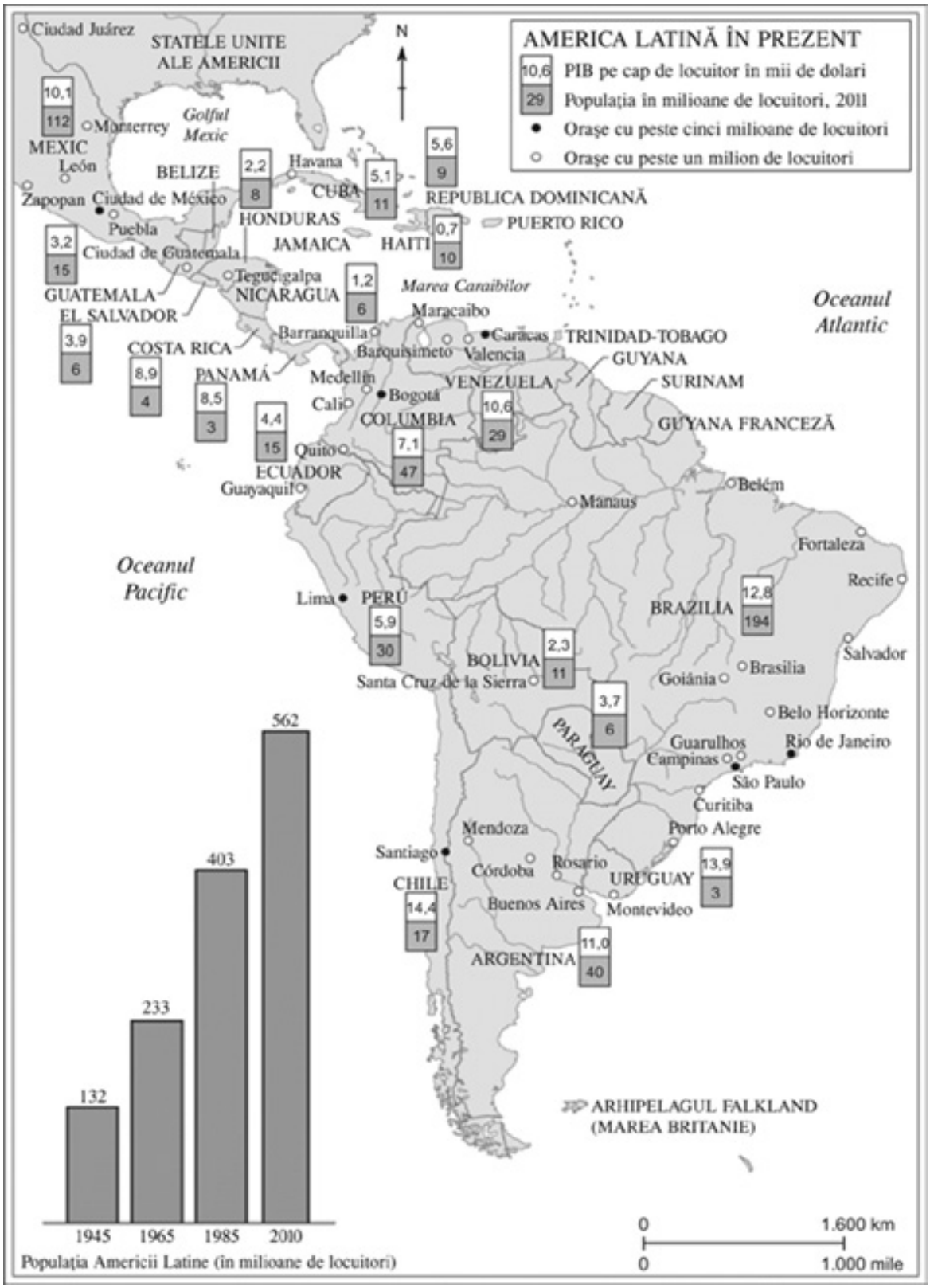
AMERICA LATINĂ ÎN PREZENT
10,6 PIB pe cap de locuitor în mii de dolari
29 Populația în milioane de locuitori, 2011
Orașe cu peste cinci milioane de locuitori
Orașe cu peste un milion de locuitori
N
Ciudad Juárez
STATELE UNITE ALE AMERICII
Golful Mexic
Monterrey
MEXIC
León
Zapopan
Ciudad de México
Puebla
Ciudad de Guatemala
GUATEMALA
EL SALVADOR
BELIZE
HONDURAS
Tegucigalpa
NICARAGUA
COSTA RICA
PANAMÁ
Havana
CUBA
JAMAICA
HAITI
REPUBLICA DOMINICANĂ
PUERTO RICO
Marea Caraibilor
Maracaibo
Barranquilla
Barquisimeto
Caracas
Valencia
TRINIDAD-TOBAGO
GUYANA
SURINAM
VENEZUELA
Medellín
Cali
Bogotá
COLUMBIA
GUYANA FRANCEZĂ
Quito
ECUADOR
Guayaquil
Belém
Manaus
Fortaleza
Recife
Oceanul Atlantic
Oceanul Pacific
Lima
PERÚ
BRAZILIA
Salvador
BOLIVIA
Santa Cruz de la Sierra
Brasilia
Goiânia
Belo Horizonte
PARAGUAY
Guarulhos
Campinas
Rio de Janeiro
São Paulo
Curitiba
Porto Alegre
Mendoza
Santiago
CHILE
Córdoba
Rosario
URUGUAY
Buenos Aires
Montevideo
ARGENTINA
ARHIPELAGUL FALKLAND (MAREA BRITANIE)
10,1 / 112
2,2 / 8
5,1 / 11
5,6 / 9
0,7 / 10
3,2 / 15
1,2 / 6
3,9 / 6
8,9 / 4
8,5 / 3
4,4 / 15
7,1 / 47
10,6 / 29
5,9 / 30
2,3 / 11
3,7 / 6
14,4 / 17
11,0 / 40
13,9 / 3
12,8 / 194
562
403
233
132
1945
1965
1985
2010
Populația Americii Latine (în milioane de locuitori)
0 1.600 km
0 1.000 mile

Scopurile inițiale ale lui Castro rămân încă necunoscute. Probabil nici el nu ştia clar ce vrea. A lucrat de la început cu tot felul de oameni care doreau să-l înlăture de la putere pe Batista, de la liberali la marxişti. Acest lucru a liniştit Statele Unite, care l-au sprijinit pentru o scurtă perioadă ca pe un Surkarno din Caraibe; opinia publică americană îl idolatriza, considerându-l o figură romantică, şi bărbile au ajuns la modă în rândul radicalilor americani. Relația s-a deteriorat rapid odată ce Castro a început să prejudicieze interesele americanilor, în primul rând prin reforma agrară şi naționalizarea companiilor de zahăr. De asemenea, a denunțat public elementele americanizate din societatea cubaneză care sprijineau vechiul regim. Antiamericanismul a fost modalitatea logică – probabil singura – la care a avut acces Castro pentru a-i uni pe cubanezi în sprijinul revoluției şi nu există nicio îndoială că şi el împărtăşea unele dintre aceste atitudini.

Curând, Statele Unite au rupt relațiile diplomatice cu Cuba şi au început să impună şi alte tipuri de presiuni. Guvernul american era convins că insula urma să cadă în mâinile comuniştilor, pe care Castro se baza din ce în ce mai mult. Nu a fost de ajutor nici anunțul făcut de liderul sovietic Hruşciov prin care avertiza Statele Unite în legătură cu pericolul unor represalii cu rachete sovietice dacă acționau militar împotriva Cubei şi prin care declara sfârşitul doctrinei Monroe; Departamentul de Stat a anunțat rapid că asta era o exagerare. În fine, guvernul american a decis să promoveze prin forță răsturnarea lui Castro.

S-a căzut de acord ca acest lucru să se facă prin intermediul exilaților cubanezi. Când s-a schimbat preşedintele, în 1961, John Kennedy a moştenit această decizie. Exilații făceau deja instrucție, cu sprijin american, în Guatemala, iar relațiile diplomatice cu Cuba fuseseră rupte. Kennedy nu a inițiat aceste activități, dar nu a fost nici suficient de prevăzător, nici destul de atent pentru a le împiedica. Acest lucru era cu atât mai regretabil cu cât existau multe semne de bun augur în atitudinea noului preşedinte față de America Latină, unde devenise evident de ceva vreme că Statele Unite trebuiau să-şi atragă simpatii. Aşa cum s-a văzut, posibilitățile unei abordări pozitive au fost eliminate aproape imediat în urma eşecului cunoscut sub numele „Operațiunea Golful Porcilor”, când o tentativă de invazie a exilaților cubanezi, sprijiniți cu bani şi arme de americani, a fost respinsă lamentabil în aprilie 1961. Castro s-a întors complet spre sovietici şi, la sfârşitul acelui an, s-a declarat marxist-leninist.

A început astfel o nouă etapă, mult mai explicită, a Războiului Rece din emisfera vestică – şi a început prost pentru Statele Unite. Inițiativa americanilor a atras dezaprobarea tuturor, deoarece a fost un atac împotriva unui regim popular, cu bază solidă. De acum înainte, Cuba a devenit un magnet pentru revoluționarii latrinoamericani. Regimul lui Castro s-a orientat din ce în ce mai mult spre modelul sovietic şi guvernul său a pus în aplicare politici care, împreună cu presiunile exercitate de americani, au deteriorat grav economia, dar au îmbrățişat

egalitarismul şi reforma socială (deja în anii 1970 Cuba pretindea că are cele mai mici rate ale mortalității infantile din America Latină).

Ca efect secundar al revoluției cubaneze, curând a avut loc cea mai gravă confruntare a marilor puteri din întregul Război Rece, probabil momentul său de cotitură. La începutul anului 1962, Hruşciov a decis să instaleze rachete nucleare în Cuba, în parte pentru a apăra revoluția cubaneză şi în parte pentru a avea un avantaj strategic față de Statele Unite. Americanii aveau deja rachete în țările care se învecinau cu Uniunea Sovietică, le-a spus Hruşciov colegilor săi; acum, impulsivul lider sovietic avea să-i sfideze pe americani, asigurându-i în acelaşi timp pe prietenii săi revoluționari din întreaga lume că URSS era un prieten adevărat al revoluției, indiferent de calomniile chinezilor. Astfel a început un joc periculos, în Cuba fiind instalate, în octombrie 1962, focoase nucleare şi rachete cu rază medie de acțiune, care le puteau trimite oriunde pe continentul american.

Misiunile de recunoaştere americane au confirmat în octombrie 1962 faptul că sovieticii construiau adăposturi pentru rachete în Cuba. Preşedintele Kennedy a aşteptat până când a adunat dovezi incontestabile şi apoi a anunțat că Marina Statelor Unite avea să oprească orice vapor care livra rachete spre Cuba şi că rachetele care erau deja în Cuba trebuiau retrase. Un vapor libanez a fost acostat şi percheziționat în zilele care au urmat; vapoarele sovietice au fost ținute doar sub observație. Forța de atac nuclear americană a fost pregătită de război. După câteva zile şi câteva schimburi de scrisori personale între Kennedy şi Hruşciov, acesta din urmă a fost de acord că rachetele trebuie retrase.

Criza nu s-a limitat la istoria acestei emisfere şi repercusiunile pe care le-a avut în afară rămân să fie discutate mai pe larg în altă parte. Cât privește istoria Americii Latine, deşi Statele Unite au promis să nu invadeze Cuba, au continuat s-o izoleze cât mai mult posibil de vecinii săi. Nu este de mirare că atracția exercitată de revoluția cubaneză a părut totuşi să câştige teren o vreme în rândul tinerilor din celelalte țări latinoamericane. Acest lucru nu a făcut ca guvernele lor să-l simpatizeze mai mult pe Castro, mai ales atunci când a început să vorbească despre Cuba ca despre un centru revoluționar pentru restul continentului. În cele din urmă, aşa cum a arătat o încercare eşuată din Bolivia, revoluția nu avea să fie uşor de înfăptuit. Circumstanțele cubaneze au fost foarte neobişnuite. Speranțele nutrite de răscoalele țăranilor din alte zone s-au dovedit a fi iluzorii. Comuniştii locali din alte țări au deplâns eforturile lui Castro. Recruții potențiali şi materialele necesare revoluției s-au dovedit a fi, în mare, mai mult urbane decât rurale şi mai mult din rândul clasei de mijloc decât din rândul țăranilor; în principalele oraşe mişcările de gherilă au ținut titlurile ziarelor în cei câțiva ani care au urmat. Deşi au fost spectaculoase şi periculoase, nu este limpede dacă s-au bucurat de un sprijin popular larg, chiar dacă brutalitatea de care s-a făcut uz

pentru soluționarea lor a făcut ca în unele țări guvernele autoritare să piardă sprijinul de care se bucurau.

Între timp, antiamericanismul a continuat să prindă la public. Speranțele lui Kennedy legate de o nouă inițiativă americană, bazată pe reformă socială – o „Alianță pentru Progres", așa cum a numit-o –, nu au anulat animozitățile provocate de modul în care America a tratat Cuba. Nici succesorul său la președinție, Lyndon Johnson, nu s-a descurcat mai bine, probabil pentru că a fost interesat nu atât de America Latină, cât de reforma internă. Inițiativa nu a fost niciodată reluată după stagnarea inițială a Alianței. Mai grav, a fost depășită în 1965 de un nou exemplu de intervenționism de tip vechi, de data aceasta în Republica Dominicană, unde, cu patru ani înainte, ajutorul american contribuise la răsturnarea şi asasinarea unui dictator corupt şi tiranic şi la înlocuirea sa cu un guvern democratic reformist. Când acesta a fost înlăturat de soldații ce acționau în apărarea celor privilegiați, care se simțeau amenințați de reformă, americanii au sistat ajutorul; să părea că, la urma urmelor, Alianța pentru Progres putea fi folosită în mod discriminator. Dar ajutorul a fost reluat curând – așa cum s-a întâmplat şi în cazul altor regimuri de dreapta. În 1965, când a izbucnit o revoltă împotriva militarilor, 20.000 de soldați americani au fost trimişi pentru a o înăbuşi.

Spre sfârşitul deceniului, Alianța a fost practic dată uitării, parțial din cauza temerilor persistente de comunism, care a făcut politica americană să se concentreze asupra conservatorilor din întreaga Americă Latină, şi parțial din pricina faptului că Statele Unite aveau o multitudine de alte probleme presante. Unul dintre rezultatele ironice a fost un nou val de atacuri la adresa intereselor proprietăților deținute de Statele Unite, venite din partea guvernelor care nu trebuiau să se teamă că vor pierde sprijinul american cât timp amenințarea comunistă părea să persiste. Chile a naționalizat cea mai mare companie de cupru americană; bolivienii au preluat companiile petroliere, iar peruanii, plantațiile deținute de americani. În 1969 a avut loc o întâlnire istorică a guvernelor statelor din America Latină la care nu a fost prezent niciun reprezentant al Statelor Unite şi în care comportamentul *Yanqui* a fost condamnat explicit şi implicit. Un turneu efectuat de un reprezentant al preşedintelui Statelor Unite în acel an a provocat proteste, revolte, creşterea prețurilor la proprietățile americane şi cereri de a nu vizita anumite țări. Situația semăna mai mult cu sfârşitul deceniului precedent, când, în urma unui turneu organizat de vicepreşedintele lui Eisenhower pentru a atrage simpatizanți, acesta a ajuns să fie busculat şi scuipat. Una peste alta, în 1970 se părea că naționalismul latinoamerican intra într-o nouă etapă viguroasă. Dacă forțele de gherilă inspirate de Cuba au reprezentat vreodată un pericol, acum nu părea să mai fie cazul. Odată ce motivul temerilor interne a dispărut,

guvernele nu mai aveau de ce să nu încerce să câştige capital de pe urma sentimentelor antiamericane.

Totuşi, problemele reale ale Americii Latine nu erau abordate. Anii 1970 şi, chiar mai mult, anii 1980 au dezvăluit probleme economice cronice, iar în 1985 observatorii aveau să vorbească despre o criză aparent insolvabilă. Au existat mai multe motive. În ciuda industrializării sale rapide, continentul era ameninţat de combinaţia letală dintre creşterea populaţiei şi inegalităţile sociale, care a început să-şi manifeste cele mai grave efecte tocmai când dificultăţile economiilor latinoamericane arătau din nou că erau imposibil de soluţionat. Programul de ajutor al Alianţei pentru Progres nu a reuşit, evident, să facă faţă acestor probleme şi eşecul a dus la certuri legate de utilizarea fondurilor americane. Gestionarea proastă a condus la datorii externe uriaşe, care au paralizat încercările de a susţine investiţiile şi de a atinge balanţe comerciale mai bune. Diviziunile sociale au rămas ameninţătoare. Chiar şi în cele mai avansate ţări latinoamericane existau discrepanţe enorme în ceea ce priveşte bogăţia şi educaţia. Procesele constituţionale şi democratice, acolo unde existau, păreau din ce în ce mai neputincioase în faţa unor astfel de probleme. În anii 1960 şi 1970, Perú, Bolivia, Brazilia, Argentina şi Paraguayul au avut regimuri autoritare prelungite conduse de militari şi foarte mulţi oameni erau dispuşi să creadă că doar autoritarismul putea implementa schimbările pe care guvernul democratic şi civil se dovedise a fi incapabil să le impună.

În anii 1970, lumea a început să audă mai multe despre tortura şi represaliile violente din ţări precum Argentina, Brazilia şi Uruguay, considerate în trecut state civilizate şi constituţionale. Chile s-a bucurat de o istorie mai lungă şi mai coerentă a guvernului constituţional decât majoritatea vecinilor săi, până când, la alegerile din 1970, o dreaptă divizată a lăsat ţara în mâinile unei coaliţii socialiste minoritare. Atunci când noul guvern, sub comanda lui Salvador Allende, s-a angajat pe ceea ce s-a numit „calea chiliană spre socialism” – naţionalizarea minelor de cupru, redistribuirea pământului şi măririle salariale obligatorii pentru săraci –, presiunile exercitate asupra economiei au dus la o inflaţie severă şi la penuria de bunuri de consum. Dreapta chiliană şi-a mobilizat sprijinul din partea străzii şi rezultatul final a fost, în 1973, un puci militar care a avut acordul Statelor Unite. Mulţi chilieni din clasa de mijloc, înspăimântaţi de ceea ce părea o agravare a situaţiei, i s-au alăturat, crezând că guvernul răsturnat se aflase sub controlul comuniştilor, şi astfel au pus capăt celui mai lung experiment în ceea ce priveşte ordinea constituţională în America de Sud.

Noul guvern militar autoritar din Chile a arătat curând că nu ezita absolut deloc să recurgă la persecutarea brutală, pe scară largă, a oponenţilor şi criticilor săi, folosind cele mai sălbatice metode. În cele din urmă, a reconstruit economia şi chiar, la sfârşitul anilor 1980, începea să dea impresia că şi-ar putea impune

unele limite. Dar a adâncit diviziunea ideologică în societatea chiliană mai mult ca niciodată, iar această țară a devenit simbolul marcant al unor pericole care erau, fără îndoială, latente în celelalte țări latinoamericane. Nu toate aceste pericole erau de acelaşi tip. În anii 1970, Columbia era deja angajată într-un război civil (care făcea încă ravagii la începutul acestui secol) alimentat de luptele pentru controlul uriaşei producții de cocaină a țării, care practic a divizat țara.

Asupra acestui continent confruntat deja cu o mulțime de probleme s-a abătut şi criza petrolului de la începutul anilor 1970. Această criză a făcut ca problemele datoriei externe ale țărilor importatoare de petrol (respectiv, majoritatea, cu excepția Mexicului şi a Venezuelei) să scape de sub control. În următoarele două decenii s-au încercat multe remedii economice în diferite țări, dar toate s-au dovedit a fi irealizabile sau cu neputință de pus în aplicare. Părea imposibil de ținut piept inflației galopante, dobânzilor la datoria externă, distorsiunilor în alocarea resurselor având ca sursă proasta guvernare din trecut şi handicapurilor administrative şi culturale ce alimentau corupția. În 1979 guvernul argentinian a fost răsturnat în urma unor revolte populare, iar în următorul deceniu argentinienii au cunoscut o rată a inflației de 20.000%.

America Latină încă părea, probabil mai mult ca oricând, un continent exploziv, agitat, format din națiuni care, în ciuda rădăcinilor lor comune, semănau tot mai puțin una cu cealaltă, cu excepția faptului că aveau probleme. La diferențele cauzate de experiențele indienilor, sclavilor, cele coloniale şi postcoloniale, toate puternic reflectate de diferențe la nivelul bunăstării economice, se adăugaseră acum noi diviziuni provocate de instalarea, în anii 1950 şi 1960, a condițiilor societăților dezvoltate, de înaltă tehnologie, ale căror beneficii erau doar la îndemâna celor înstăriți, nu şi a săracilor. La fel ca în Asia, deşi mai puțin evident, presiunile exercitate de impactul civilizației moderne asupra societăților cu rădăcini istorice adânci sunt acum mai vizibile ca oricând, chiar dacă America Latină le-a cunoscut pe unele încă din secolul al XVI-lea. Dar în anii 1980 ele au cunoscut o altă expresie prin terorismul afişat atât de radicali, cât şi de autoritarişti şi au continuat să amenințe standardele civilizate şi constituționale atinse anterior.

În anii 1990, cu toate acestea, au avut loc ceea ce părea a fi o restaurare majoră a guvernării constituționale şi democratice şi o revenire economică în majoritatea statelor latinoamericane. În toate aceste state, guvernul militar a fost înlăturat în mod formal. În cele din urmă, doar Cuba a rămas un regim fățiş nedemocratic. Acest lucru a dus la îmbunătățirea relațiilor în această emisferă. Argentina şi Brazilia au convenit să-şi sisteze programele de înarmare nucleară, iar în 1991 ambele țări, împreună cu Paraguayul şi Uruguayul, au căzut de acord să înființeze o piață comună, Mercosur, care a lansat imediat o politică majoră de scădere a taxelor vamale. În 1996 a aderat şi Chile la această piață. Atmosfera

promițătoare nu a fost tulburată decât de câteva încercări de lovituri de stat, în timp ce condițiile economice au rezistat. Din nefericire, aceste condiții au început să se înrăutățească pe tot continentul la mijlocul deceniului, iar la sfârşitul lui Fondul Monetar Internațional a trebuit să pună în aplicare noi operațiuni pentru a salva atât Argentina, cât şi Brazilia de probleme grave. În mod funest, deşi cea dintâi şi-a legat moneda de dolarul american (el însuşi o sursă a unora dintre dificultățile sale), Brazilia începea să manifeste iarăşi efectele inflației, în timp ce datoria Argentinei către creditori externi scăpase de sub control. Comunitatea internațională şi-a adunat forțele pentru a face față unui refuz de recunoaştere a datoriilor fără precedent. La sfârşitul anului 2001, populația din Buenos Aires a ieşit din nou în stradă şi, după vărsări de sânge şi numirea a trei preşedinți în zece zile, s-a confruntat cu o nouă deflație şi alte vremuri grele.

Începutul anilor 2000 a arătat în mod clar câştigătorii şi învinşii în urma creşterii economice care începea să se instaleze în majoritatea țărilor latinoamericane. Deşi economiile multor țări au crescut mai rapid decât o făcuseră începând din anii 1950, randamentul intern ale acestor progrese era inegal împărțit în rândul populației. Brazilia, de exemplu, este după majoritatea standardelor cea mai inegală societate de pe glob. Pe când cele mai avansate 10 procente din populația sa de 170 de milioane de locuitori au un nivel de trai echivalent cu media din Uniunea Europeană, cele mai sărace 50 de procente nu prea au progresat în anii 1990. Alegerea, în multe țări latinoamericane, a unor guverne de stânga la începutul anilor 2000 reflectă o preocupare față de această inegalitate în creştere. Dar nici măcar liderii radicali – care au variat de la populistul instigator venezuelean Hugo Chávez până la preşedinții socialişti moderați Michelle Bachelet în Chile (aleasă în 2006) şi Luiz Inácio Lula da Silva în Brazilia (ales în 2003) – nu doresc să abordeze reformele orientate spre piață ale deceniului precedent, despre care mulți cred că au determinat primul progres economic pe care aceste țări l-au cunoscut timp de mai bine de o generație. Prin urmare, contradicția dintre creşterea economică şi sărăcia cruntă va rămâne probabil problema crucială în dezvoltarea Americii Latine în anii următori.

3

Crizele şi destinderea

În anii 1970, cele două mari puteri încă dominau lumea, ca nişte uriaşi, aşa cum o făcuseră din 1945, şi încă vorbeau deseori despre ea ca şi cum ar fi fost împărțită în susținătorii şi duşmanii lor. Dar felul în care erau privite se mai schimbase. Unii credeau că Statele Unite îşi pierduseră avantajul covârşitor de odinioară față de Uniunea Sovietică în domeniul militar şi, poate, şi în altele. Era o percepție greşită, dar o împărtăşeau mulți oameni – inclusiv unii americani. Cei care se speriau la orice semn de instabilitate se întrebau ce s-ar întâmpla în cazul unei noi confruntări. Alții credeau că un echilibru mai solid ar putea face improbabilă o asemenea criză. Iar alte schimbări relevante erau greu de evaluat. Cele două blocuri, odinioară mai mult sau mai puțin disciplinate, înconjurate de mici facțiuni aflate în pericol de a fi înghițite de ele, dădeau semne de oboseală. Noi dispute începeau să se intersecteze cu vechile diviziuni ideologice. Şi mai interesant, erau semne că ar putea apărea noi aspiranți la rolul de superputere. Unii au început chiar să vorbească despre o epocă de destindere.

Încă o dată, originile schimbării se găsesc undeva în trecut şi nu există linii de demarcație strictă între faze. Moartea lui Stalin, de exemplu, nu putea să nu aibă efecte, deşi nu a adus schimbări bruşte în politica sovietică, ci doar mai multe dificultăți în interpretarea ei. Schimbările ulterioare de personal au dus, după aproape doi ani, la apariția lui Nichita Hruşciov ca figură dominantă a guvernului sovietic şi retragerea în 1956 a lui Molotov, fostul colaborator apropiat al lui Stalin şi veteran al diplomației Războiului Rece, din poziția de ministru al Afacerilor Externe. A urmat un discurs senzațional al lui Hruşciov la o şedință secretă a Congresului al XX-lea al Partidului Comunist Sovietic. El a dezvăluit represiunea stalinistă şi a declarat că acum obiectivul politicii externe sovietice era „coexistența”. Discursul a fost adus rapid la cunoştința publicului, zguduind fațada monolitică pe care comunismul o prezentase până atunci lumii, şi pentru prima oară i-a îndepărtat pe mulți simpatizanți comuniști din țările occidentale care nu fuseseră afectați de realitățile sovietice – sau poate că dezvăluirile le-au permis să-şi exprime înstrăinarea pe care o simțeau deja fără să aibă conştiința încărcată.

Discursul lui Hruşciov, împreună cu anunțul că sovieticii îşi vor reduce armamentul, ar fi putut anunța o nouă etapă în politica externă, dacă atmosfera nu s-ar fi deteriorat rapid în 1956. Aventura din Suez a atras după sine amenințări ale sovieticilor la adresa Marii Britanii şi Franței; Moscova nu avea să rişte să piardă bunăvoința arabilor neacordând sprijin Egiptului. Dar acelaşi an adusese alte

răzvrătiri antisovietice în Polonia şi o revoluţie în Ungaria. Politica Uniunii Sovietice acordase mereu o atenţie morbidă semnelor de deviere sau de nemulţumire ale sateliţilor ei. În 1948, consilierii sovietici au fost rechemaţi din Iugoslavia, care a fost exclusă din Cominform. Au fost denunţate tratatele Iugoslaviei cu URSS şi cu alte state comuniste şi au urmat mai mult de cinci ani de atacuri înveninate la adresa „titoismului". Cele două guverne au ajuns în cele din urmă la o înţelegere abia în 1957, când URSS a cedat şi a reluat, în mod simbolic, acordarea de ajutoare pentru Tito.

Supravieţuirea păgubitoare şi stânjenitoare a Iugoslaviei ca stat socialist în afara Pactului de la Varşovia a făcut totuşi Moscova şi mai sensibilă la cutremurele din tabăra Estului. Asemenea revoltelor antisovietice din Berlinul de Est, din 1953, cele din vara anului 1956 au demonstrat că patriotismul, exacerbat de nemulţumirile faţă de situaţia economică, poate constitui o provocare la adresa comunismului în zone aflate mai aproape de centrul său. Forţe similare ajută şi la explicarea felului în care tulburările de la Budapesta, din octombrie 1956, s-au transformat într-o mişcare la nivel naţional ce a dus la retragerea trupelor sovietice din oraş, alegerea unui nou guvern maghiar care promitea alegeri libere şi eliminarea regimului monopartinic. Atunci când acest guvern a anunţat şi retragerea din Pactul de la Varşovia, a declarat că Ungaria este neutră şi a cerut Naţiunilor Unite să se ocupe de chestiunea maghiară, trupele sovietice s-au întors. Mii de oameni au fugit din ţară şi revoluţia maghiară a fost zdrobită. Adunarea Generală a Naţiunilor Unite a condamnat de două ori intervenţia, dar fără niciun rezultat.

Acest episod a înăsprit atitudinile ambelor tabere. Conducerea sovietică a avut ocazia să reflecteze la cât erau sovieticii de detestaţi de către popoarele din estul Europei şi de aceea a devenit şi mai neîncrezătoare faţă de discursul occidental referitor la „eliberarea" lor. Naţiunile vest-europene au avut ocazia să-şi amintească încă o dată care era adevărata faţă a puterii sovietice şi au căutat să-şi consolideze forţa tot mai mare.

În octombrie 1957, *Sputnik I* inaugurase epoca cursei spaţiale a superputerilor şi le dăduse o lovitură puternică americanilor, care credeau că tehnologia sovietică era în urma tehnologiei lor. Între timp, politica externă sovietică din epoca lui Hruşciov a continuat să arate recalcitranţă, lipsă de cooperare şi, uneori, o încredere remarcabilă. Temându-se de pericolul unei Germanii de Vest reînarmate, liderii sovietici erau nerăbdători să-şi întărească satelitul, Republica Democrată Germană. Succesul şi prosperitatea extrem de vizibile ale Berlinului Occidental – înconjurat de teritoriul Republicii Democrate Germane – erau stânjenitoare. Graniţele interne ale oraşului între est şi vest erau uşor de trecut şi bunăstarea şi libertatea atrăgeau tot mai mulţi est-germani – mai ales lucrători calificaţi – către vest. În 1958, URSS a denunţat măsurile prin care

Berlinul fusese administrat în cei zece ani anteriori şi a afirmat că sectorul sovietic al oraşului va fi predat Republicii Democrate Germane dacă nu se puteau îmbunătăți procedurile. Au urmat doi ani de dispute prelungite.

Pe măsură ce s-a acutizat atmosfera de criză provocată de Berlin, emigrarea refugiaților din oraş a devenit masivă. Numărul est-germanilor care treceau în vest a fost de 140.000 în 1959 şi de 200.000 în 1960. Atunci când peste 100.000 de refugiați au fugit în primele şase luni ale anului 1961, în luna august a aceluiaşi an autoritățile est-germane au construit, pe neaşteptate, un zid (întărit curând cu mine şi sârmă ghimpată) pentru a separa zona sovietică a Berlinului de cea occidentală. Pe termen scurt, tensiunile au crescut, dar pe termen lung este posibil ca zidul Berlinului să fi liniştit lucrurile. Prezența lui sumbră (şi uciderea sporadică a est-germanilor care încercau să-l treacă) urma să fie timp de un sfert de secol un adevărat dar pentru propaganda occidentală a Războiului Rece. Cu toate acestea, RDG reuşise să stăvilească emigrarea. Hruşciov a renunțat tacit la alte pretenții mai exagerate atunci când a fost clar că Statele Unite nu erau pregătite să cedeze în ceea ce priveşte statutul juridic al Berlinului, nici chiar cu riscul unui război.

Un ritm asemănător a fost observat în anul următor şi în legătură cu problema Cubei, deşi riscul era mult mai mare. Aliații europeni ai Statelor Unite nu erau atât de direct interesați cum fuseseră de o posibilă schimbare a situației Germaniei, nici sovieticii nu păreau să țină prea mult cont de părerilor cubanezilor. Mai mult decât atât, într-o confruntare practic „absolută" a superputerilor, Uniunea Sovietică părea să fi fost obligată să cedeze. Deşi a evitat acțiunile sau limbajul care ar fi putut fi periculos de provocatoare şi i-a lăsat deschisă adversarului său o cale de retragere limitându-şi cerințele la minimum, preşedintele Kennedy nu a făcut nicio concesie semnificativă cu toate că, la puțină vreme după aceea, a retras fără mare vâlvă rachetele americane din Turcia. Imediat, Hruşciov a trebuit să se mulțumească cu o promisiune că Statele Unite nu vor invada Cuba.

Este greu de crezut că acesta nu a fost un moment hotărâtor. Uniunea Sovietică se confruntase cu perspectiva unui război nuclear, ca preț suprem al extinderii geografice a Războiului Rece, şi o considerase inacceptabilă. Instalarea ulterioară a uneii linii telefonice directe între şefii celor două state – „linia fierbinte" – a arătat că pericolul unui conflict creat de o neînțelegere a făcut necesară o legătură mai intimă şi mai directă decât canalele diplomatice normale. De asemenea, era clar că, deşi sovietici se lăudau că nu ar fi aşa, preponderența americanilor în domeniul puterii militare era la fel de mare. Noua armă care conta într-un conflict direct între cele două superputeri era racheta intercontinentală; la sfârşitul anului 1962, americanii aveau de peste şase ori mai multe rachete decât sovieticii, care s-au pus pe treabă pentru a diminua această diferență. S-a dat

prioritate rachetelor în defavoarea hranei şi, încă o dată, consumatorul sovietic urma să ducă greul.

Între timp, confruntarea provocată de situația din Cuba contribuise la primul acord între Marea Britanie, Statele Unite şi Uniunea Sovietică cu privire la limitarea testării armelor nucleare în spațiu, în atmosferă sau în mediul subacvatic. Deşi încercările de dezarmare aveau să continue mulți ani fără succes, acesta a fost primul rezultat pozitiv obținut în urma unor negocieri cu privire la armele nucleare.

În 1964 Hruşciov a fost înlăturat de la putere. În calitate de şef al guvernului şi al partidului din 1958, se pare că aportul său personal la istoria Uniunii Sovietice a fost să o zguduie din temelii. Aceasta a însemnat o „destalinizare" limitată, un imens eşec în agricultură şi o schimbare în abordarea serviciilor militare (în direcția rachetelor strategice, care au devenit ramura lor de elită). Poate că inițiativele lui Hruşciov în politica externă (în afara dezastruoasei aventuri cubaneze) au constituit principala cauză a deciziei de a-l înlocui. Totuşi, deşi, cu complicitatea armatei, a fost înlăturat de la putere de colegii lui pe care îi ofensase şi îi alarmase, nu a fost ucis, trimis la închisoare sau pus să conducă o termocentrală din Mongolia. Evident, Uniunea Sovietică îşi civiliza tehnicile de schimbare a politicii. Contrastul cu vremurile de odinioară era izbitor.

Societatea sovietică se mai relaxase puțin, într-adevăr, după moartea lui Stalin. Discursul rostit la Congresul al XX-lea nu se mai putea şterge, deşi o mare parte a lui viza devierea criticilor de la aceia care (ca şi Hruşciov însuşi) participaseră la crimele de care fusese acuzat Stalin. (În mod simbolic, trupul lui Stalin fusese luat de lângă mormântul lui Lenin, mausoleul național.) Următorii câțiva ani au fost marcați de ceea ce unii au numit „dezgheț". Printre altele, scriitorilor şi ariştilor şi s-a acordat mai multă libertate de expresie, în timp ce regimul a părut pentru scurtă vreme mai preocupat de imaginea lui pe plan mondial în probleme cum ar fi tratamentul evreilor. Dar aceasta a fost o tendință personală şi sporadică: liberalizarea depindea de cei care aveau influență asupra lui Hruşciov. Pare clar numai că după moartea lui Stalin, mai ales în timpul ascensiunii la putere a lui Hruşciov, partidul reapăruse ca factor mult mai independent al vieții sovietice. Natura autoritară a guvernului sovietic părea totuşi neschimbată – ceea ce era de aşteptat.

Poate părea ciudat acum că o vreme a fost la modă să se afirme că Statele Unite şi Uniunea Sovietică începeau să semene tot mai mult şi că acest lucru însemna că politica sovietică devenea mai puțin amenințătoare. Această teorie a „convergenței" a pus un accent distorsionat pe un adevăr incontestabil: Uniunea Sovietică era o economie dezvoltată. În anii 1960 unii dintre membrii stângii europene încă mai considerau socialismul o cale plauzibilă spre modernizare

datorită acestui fapt. Însă deseori se făcea abstracție de faptul că economia sovietică era şi ineficientă, şi distorsionată.

Deşi forța industrială sovietică era de mult evidentă în producția de utilaje grele, consumatorul privat era sărac în comparație cu cel din America şi acest lucru ar fi fost şi mai vizibil dacă nu ar fi existat un sistem costisitor de subvenții. Agricultura sovietică, ce hrănise cândva oraşele Europei Centrale şi plătise pentru industrializare în epoca țaristă, era un eşec continuu; în mod paradoxal, Uniunea Sovietică era deseori nevoită să cumpere cereale din America. Programul Partidului Comunist Sovietic din 1961 propunea ca până în 1970 URSS să întreacă Statele Unite în ceea ce priveşte producția industrială. Nu s-a întâmplat asta, deşi propunerea preşedintelui Kennedy din acelaşi an de a trimite un om în spațiu s-a realizat. Cu toate acestea, în comparație cu țările subdezvoltate, URSS era, fără îndoială, bogată. În ciuda disparității evidente dintre ele ca societăți de consum, pentru săraci Statele Unite şi URSS păreau uneori cam la fel. Mulți cetățeni sovietici erau, de asemenea, mai conştienți de contrastul dintre țara lor afectată şi împovărată din anii 1940 şi situația ei din anii 1970 decât de comparația cu Statele Unite.

Nici contrastul dintre cele două sisteme nu era mereu unilateral. Este posibil ca datorită investițiilor în educație, de exemplu, sovieticii să fi avut niveluri de alfabetizare la fel de bune sau chiar mai bune ca ale americanilor. Astfel de comparații, care pot trece uşor de la o analiză cantitativă la una calitativă, nu schimbă, cu toate acestea, realitatea frustă că în anii 1970 produsul intern brut pe cap de locuitor al Uniunii Sovietice continua să fie cu mult în urma Statelor Unite. Deşi cetățenii sovietici primiseră, în sfârşit, pensii în 1956 (la aproape jumătate de secol după englezi), ei trebuiau să tolereze şi serviciile medicale care rămâneau din ce în ce mai în urma celor din Vest. Trebuise eliminată moştenirea persistentă a înapoierii şi dezbinărilor; abia în 1952 salariile din URSS ajunseseră la nivelul lor din 1928. Teoria „convergenței” era totuşi prea optimistă şi prea simplistă.

Totuşi, în 1970 URSS avea o bază ştiințifică şi industrială care, ca amploare şi în fazele ei cele mai bune, rivaliza cu realizările Statelor Unite. Cea mai evidentă expresie a sa şi o mare sursă de mândrie patriotică pentru cetățeanul sovietic se afla în spațiul cosmic. În 1980 erau atâtea maşinării pe orbită, încât era greu să mai provoci impresia uluitoare pe care o făcuseră cu 20 de ani în urmă primii sateliți sovietici. Deşi în scurt timp înregistraseră succese şi americanii, realizările sovieticilor în spațul cosmic au alimentat imaginația patriotică şi au răsplătit răbdarea în privința altor aspecte ale vieții cotidiene în URSS. Nu este exagerat să afirmăm că pentru unii cetățeni sovietici tehnologia lor spațială justifica revoluția; aceasta îi arătase Uniunii Sovietice că era capabilă să facă aproape orice putea face şi altă națiune, mult din ceea ce putea face numai o

singură altă țară şi, probabil, unul sau două lucruri pe care nimeni altcineva nu avea să le poată face o vreme. Mama Rusia se modernizase în sfârşit.

Dacă acest lucru însemna că devenea, într-un anumit sens, o națiune mulțumită, cu conducători mai încrezători, mai puțin suspicioşi față de lumea exterioară şi mai puțin înclinați să tulbure scena politică internațională, este o cu totul altă problemă. Reacțiile sovieticilor la resurgența Chinei nu păreau să indice asta; s-au purtat discuții despre un atac nuclear preventiv împotriva Chinei (deşi ca răspuns la nişte grave provocări din partea chinezilor). Societatea sovietică începea şi ea să dea semne de tensiuni interne în jurul anului 1970. Dezacordurile şi criticile, care vizau mai ales îngrădirile libertății intelectuale, deveniseră evidente pentru prima oară în anii 1960, ca şi unele simptome ale comportamentului antisocial precum corupția larg răspândită şi alcoolismul tot mai accentuat. Dar ele aveau, probabil, tot atât de mult sau de puțin potențial pentru o schimbare semnificativă ca şi în alte țări mari. Fapte mai puțin evidente se pot dovedi a fi fost mai importante pe termen lung; în anii 1970 vorbitorii nativi de rusă au devenit pentru prima oară o minoritate în Uniunea Sovietică. În acelaşi timp, în cadrul acestui regim limitele libertății şi privilegiile de bază ale individului continuau să fie definite în practică de un aparat susținut de decizii administrative şi închisori politice. Deosebirea dintre viața din Uniunea Sovietică şi cea din Statele Unite (sau din oricare altă țară vest-europeană) putea fi încă recunoscută după indicatori precum uriaşele cheltuieli pentru bruierea posturilor de radio străine.

Din motive evidente, schimbările din Statele Unite au fost mai uşor observabile decât cele din URSS, dar acest lucru nu a uşurat întotdeauna discernerea elementelor fundamentale. Nu există nicio îndoială cu privire la creşterea puterii americane şi nici a importanței acesteia în lume. La mijlocul anilor 1950, în Statele Unite trăiau 6 procente din populația lumii, dar acestea produceau mai mult de jumătate din bunurile fabricate la nivel mondial; în anul 2000, numai economia statului California luată separat era a cincea în lume. În 1968, populația americană a depăşit 200 de milioane de locuitori (în 1900 avusese 76 de milioane), numai unul din 20 nefiind nativ (deşi în următorii zece ani s-au exprimat unele îngrijorări cu privire la o imigrație uriaşă a vorbitorilor de spaniolă din Mexic şi Caraibe). Numărul naşterilor a crescut, în timp ce rata natalității a scăzut după 1960; din acest punct de vedere Statele Unite erau un caz unic în rândul țărilor mari dezvoltate. Mai mulți americani ca oricând locuiau în oraşe sau în suburbiile acestora şi posibilitatea de a muri de vreo boală malignă scăzuse încă din 1900; acesta, în mod paradoxal, era un semn clar de îmbunătățire a sănătății publice, pentru că indica un control tot mai mare şi al altor boli.

Structura extrem de reuşită a industriei americane era dominată în 1970 de corporații foarte mari, dintre care unele posedau deja resurse şi bogății mai

substanțiale decât ale unor întregi națiuni. Se exprima adesea preocuparea față de interesele populației şi ale consumatorului, datorită ponderii pe care o aveau în economie aceşti giganți. Cu toate acestea, nu existau îndoieli privind capacitatea economiei de a crea bogăție şi putere. Deşi avea să se demonstreze că nu era capabilă să facă tot ce i se cerea, puterea industrială americană a fost marea constantă a lumii postbelice şi a controlat potențialul militar uriaş pe care s-a axat, în mod inevitabil, desfăşurarea politicii externe americane.

Mitologiile politice contau încă în anii 1950. Al doilea mandat al preşedintelui Truman şi cel al preşedintelui Eisenhower au fost marcate de o dezbatere aprinsă şi de multe lovituri date unui adversar imaginar din cauza pericolului reprezentat de amestecul guvernului în economie. Discuțiile erau în mare parte pe lângă subiect. Începând din 1945 guvernul federal şi-a menținut şi şi-a mărit importanța ca principal client al economiei americane. Cheltuielile administrației publice fuseseră principalul stimulent economic şi creşterea lor fusese scopul a sute de grupuri de interese şi a mii de capitalişti; speranțele vizând bugete echilibrate şi o administrație ieftină, calculată au fost mereu spulberate din această cauză. Mai mult decât atât, Statele Unite erau o democrație; oricare ar fi fost obiecțiile doctrinare şi oricât de multă retorică s-ar fi folosit pentru a o ataca, statul asistențial avansa încet fiindcă aşa voiau votanții. Toate acestea au făcut ca vechiul ideal al liberei inițiative, necenzurată şi neinvadată de influența guvernului, să devină treptat iluzoriu. Au contribuit şi la prelungirea coaliției democrate. Preşedinții republicani care au fost aleşi între 1952 şi 1968 au profitat cu fiecare ocazie de faptul că lumea se săturase de război; dar niciunul nu i-a putut convinge pe americani că ar trebui să aleagă congresmeni republicani. În acelaşi timp, începeau să apară semnele unor tensiuni în blocul democratic încă dinainte de 1960 – Eisenhower a apelat la mulți votanți din Sud –, iar în 1970 ceva ce semăna mai mult cu un partid național conservator şi-a făcut apariția sub stindardul republican, fiindcă unii dintre cei din Sud fuseseră ofensați de legislația democrată adoptată în numele americanilor de culoare. „Blocul Sudului", care vota de obicei cu democrații după războiul civil, nu a mai fost o constantă politică.

Preşedinții puteau schimba uneori accentul. Perioada lui Eisenhower a lăsat impresia că nu s-au întâmplat foarte multe în istoria națională a Statelor Unite în timpul mandatului său; nu a fost o parte a viziunii acestui preşedinte ca administrația lui să asigure o politică puternică pe plan intern. Parțial din această cauză, alegerea lui John Kennedy cu o marjă foarte mică a votului popular în 1960 – intrarea în scenă a unui personaj nou (şi tânăr pe deasupra) – a lăsat impresia de schimbare radicală. Era înşelător faptul că se făcea prea mare caz de aspectele superficiale ale acestui lucru. Privind retrospectiv, se poate afirma totuşi că atât în afacerile interne, cât şi în cele externe cei opt ani cât s-au aflat din nou

la conducere democraţii, începând din 1961, au adus mari schimbări în Statele Unite, deşi nu aşa cum a sperat Kennedy sau vicepreşedintele lui, Lyndon Johnson, atunci când a preluat puterea.

O problemă care se întrezărea încă din 1960 era aşa-numita „chestiune a negrilor”. La un secol după emancipare, afro-americanii tindeau să devină şi mai săraci, primind mai des ajutoare de la stat, fiind mai adesea şomeri, locuind în condiţii mai puţin adecvate şi fiind mai puţin sănătoşi decât americanii albi. După 40 de ani, aceste realităţi erau neschimbate. În anii 1950 şi 1960, oamenii erau totuşi mai optimişti că lucrurile se vor schimba. Poziţia persoanelor de culoare în societatea americană a ajuns dintr-odată intolerabilă, devenind o mare problemă politică din cauza unor noi factori. Unul era migraţia persoanelor de culoare, ce transformase problema Sudului într-una naţională. Între 1900 şi 1960, populaţia de culoare a statelor din Nord s-a triplat, într-o dinamică al cărei curs nu s-a mai schimbat până în 1990. New York a devenit statul cu cea mai numeroasă populaţie de culoare din Uniune.

Acest lucru a adus persoanele de culoare în prim-plan în alte locuri, dar şi în alte moduri. A dezvăluit faptul că problema cu care se confruntau acestea nu privea numai drepturile legale, ci era mai complexă; privea şi sărăcirea economică şi culturală. Al doilea factor care aducea problema pe scena naţională provenea din afara Statelor Unite. Multe dintre naţiunile noi, care deveneau majoritare în cadrul Naţiunilor Unite, erau de culoare. Era stânjenitor pentru Statele Unite – lucru de care propaganda comunistă s-a folosit mereu din plin – să prezinte pe plan intern un asemenea contrast faţă de idealurile expuse pe plan extern, aşa cum arăta soarta crudă a multora dintre cetăţenii ei de culoare. În cele din urmă, acţiunea afro-americanilor înşişi, sub conducerea liderilor acestora, unii inspiraţi de principiile lui Gandhi privind rezistenţa pasivă la oprimare, a câştigat de partea sa mulţi albi. În cele din urmă, poziţia juridică şi politică a americanilor de culoare s-a schimbat în bine. Totuşi, amărăciunea şi resentimentele nu au dispărut, ba chiar s-au accentuat în unele locuri.

Prima şi cea mai de succes fază a campaniei pentru un statut echitabil al persoanelor de culoare a fost o luptă pentru „drepturi civile”, dintre care cele mai importante erau exercitarea fără oprelişti a dreptului de vot (care a existat mereu în mod formal, deşi nu era posibilă de fapt în unele state din Sud), şi pentru egalitatea de tratament şi în alte sensuri, cum ar fi accesul la facilităţile publice şi la şcolarizare. Succesul a venit în urma deciziilor Curţii Supreme din 1954 şi 1955. Astfel, procesul nu a început cu legislaţia, ci cu interpretarea juridică. Aceste prime decizii importante afirmau că segregarea diferitelor rase în sistemul naţional de învăţământ era neconstituţională şi că, acolo unde exista, trebuia să i se pună capăt într-un interval rezonabil. Acest lucru a exercitat presiuni asupra sistemului social din multe state din Sud, dar în 1963 existau copii albi şi negri

care mergeau la aceeaşi şcoală în fiecare stat al Uniunii, chiar dacă alţii mergeau numai la şcoli de albi sau de negri.

Legislația a devenit cu adevărat importantă abia după 1961. După ce liderii persoanelor de culoare au inaugurat o campanie de „greve japoneze” (care a obținut multe victorii locale), Kennedy a inițiat un program care mergea dincolo de asigurarea drepturilor de vot, contestând segregarea şi inegalitatea de orice fel. Programul a fost continuat de succesorul lui. Sărăcia, lipsa locuințelor şi şcolile proaste în zonele urbane degradate erau simptomele dislocărilor profunde din cadrul societății americane. Iar inegalitățile deveneau din ce în ce mai iritante în contextul creşterii prosperității. Administrația Kennedy a făcut apel la americani să vegheze la eradicarea lor, ca una dintre provocările unei „noi frontiere”.

Lyndon Johnson, care a devenit preşedinte în urma morții lui Kennedy, în noiembrie 1963, a acordat şi mai multă atenție legislației pentru a elimina inegalitățile. Din nefericire, cele mai adânci rădăcini ale Chestiunii Negrilor din America păreau să depăşească raza de acțiune a legilor, ajungând în ceea au ajuns să se cheme „ghetourile” marilor oraşe americane. Din nou este utilă o perspectivă pe termen lung. În 1965 (la o sută de ani după ce sclavia a fost abrogată prin lege pe tot cuprinsul Statelor Unite), o răbufnire violentă a frustrărilor a iscat o revoltă într-un cartier de negri din Los Angeles, la care s-a estimat că ar fi participat circa 75.000 de oameni. Au urmat probleme şi în alte oraşe, deşi nu de aceeaşi amploare. 25 de ani mai târziu, tot ce se întâmplase în Watts (acolo unde începuse revolta din Los Angeles) a dus doar la o deteriorare a condițiilor. Chestiunea negrilor americani (după cum s-a convenit) privea egalitatea de şanse economice, dar nu era mai uşor de rezolvat din această cauză. Nu numai că a rămas nerezolvată, ci guvernul părea să se îndepărteze de o soluționare a ei. Veninul pe care îl generase a răbufnit în infracționalitate, o scădere majoră a standardelor de sănătate şi a unității familiale în anumite comunități de culoare şi în zone urbane practic imposibil de administrat şi protejat de către poliție. În cultura şi politica Americii albilor părea să fi apărut o obsesie nevrotică față de problemele legate de culoarea pielii şi de rasă.

Deoarece şi el crescuse în sărăcia Sudului, preşedintele Johnson a devenit un exponent convins şi convingător al „Marii Societăți” în care vedea viitorul Americii şi poate că şi-ar fi respectat promisiunea de a gestiona problema economică a persoanelor de culoare dacă ar mai fi apucat. Potențial unul dintre marii preşedinți reformatori ai Americii, Johnson a eşuat tragic, în ciuda aspirațiilor, experienței şi aptitudinilor sale. Munca lui de edificare şi reformă a fost curând dată uitării (şi, trebuie spus, dată deoparte) atunci când preşedinția sa a fost umbrită de un război asiatic suficient de dezastruos încă dinainte de a se fi terminat pentru a fi numit de unii „Expediția siciliană a Americii”.

Politica americană în Asia de Sud-Est în timpul lui Eisenhower ajunsese să se bazeze pe dogma că un Vietnam de Sud necomunist era esențial pentru securitate şi că acesta trebuia menținut în tabăra occidentală dacă se dorea ca alte state din zonă – sau poate chiar şi unele mai îndepărtate, cum ar fi India sau Australia – să nu fie afectate. Astfel, Statele Unite deveniseră susținătorul unui guvern conservator într-o zonă a Indochinei. Preşedintele Kennedy nu a pus la îndoială această abordare, începând să sprijine ajutorul militar american cu „consilieri". La moartea lui, în sudul Vietnamului se aflau aproximativ 23.000 de consilieri, iar mulți dintre ei erau în acțiune pe teren. Preşedintele Johnson a urmat cursul deja stabilit, crezând că angajamentele față de alte țări trebuie să fie respectate cu strictețe. Dar s-a dovedit că pe guvernele de la Saigon nu se poate conta. La începutul anului 1965, Johnson a fost informat că Vietnamul de Sud s-ar putea prăbuşi; el avea autoritatea să acționeze (conferită de Congres, mulțumită unei administrări politice atente, după atacurile nord-vietnamezilor asupra vaselor de război americane din anul precedent), aşa că au fost lansate raiduri aeriene asupra țintelor din Vietnamul de Nord. La puțin timp după aceea, au fost trimise primele unități combatante americane spre sud. Participarea americanilor a scăpat de sub control. În 1968 erau peste 500.000 de participanți americani în Vietnam; de Crăciun, în acel an, s-au lansat mai multe tone de bombe asupra Vietnamului de Nord decât asupra Germaniei şi Japoniei în al Doilea Război Mondial.

Rezultatul a fost dezastruos din punct de vedere politic. Ultima dintre grijile lui Johnson era că balanța de plăți americană era dezechilibrată de costurile uriaşe ale războiului, acestea fiind acoperite şi cu bani din proiectele de reformă foarte necesare pe plan intern. Mai rău era faptul că opinia publică devenea tot mai ostilă pe măsură ce numărul victimelor creştea şi încercările de negociere păreau să nu ducă nicăieri. Tinerii prosperi (printre care şi un viitor preşedinte) căutau să evite recrutarea şi americanii aflau îngrijorați de la televizoarele lor de acasă prețul unei lupte care se putea urmări din fotoliu, ca niciun alt război până atunci. Ranchiuna şi, odată cu aceasta, alarmarea Americii moderate s-au accentuat. Faptul că şi pe Uniunea Sovietică o costa scump că furnizeze arme către Vietnamul de Nord nu era o consolare prea mare.

În revoltele interne față de intervenția armată din Vietnam au fost implicate mai multe aspecte, nu doar mişcările tinerilor care protestau şi deveneau neîncrezători în guvernul lor sau idealismul conservatorilor cutremurați de profanarea rituală de către conaționalii lor a simbolurilor patriotismului şi de refuzul lor de a mai efectua serviciul militar. Vietnamul schimba felul în care mulți americani priveau lumea exterioară. În Asia de Sud-Est, chiar şi cei mai raționali dintre ei au considerat în final că nici măcar Statele Unite nu puteau obține orice şi-ar fi dorit, cu atât mai puțin la un preț rezonabil. Sfârşitul anilor 1960 a spulberat iluzia că puterea americană era fără margini şi irezistibilă.

Americanii abordaseră lumea postbelică cu această iluzie. Se gândeau că puterea țării lor se dovedise totuşi a fi decisivă în două războaie mondiale. Aveau în spate un secol şi jumătate de expansiune continentală practic neîntreruptă şi neoprită de nimeni, de imunitate la intervenția europenilor, de dezvoltare a unei hegemonii impresionante în emisfera americană. Nu exista nimic în istoria Statelor Unite care să fie un dezastru total sau iremediabil, nimic în care să fi dominat eşecul şi nimic pentru care cei mai mulți americani să se simtă vinovați. Fusese uşor şi firesc ca din acest context să se nască presupunerea superficială că posibilitățile sunt nelimitate. Prosperitatea i-a ajutat s-o transfere din planul preocupărilor interne către cele externe. Americanii au trecut uşor cu vederea condițiile speciale pe care se construise povestea succesului lor din trecut.

Trezirea la realitate începuse în anii 1950, când mulți americani au trebuit să se mulțumească cu o victorie de mai mică amploare în Coreea decât speraseră. Începuse o perioadă de 20 de ani de răfuieli frustrante cu națiuni care nu aveau nici măcar o zecime din puterea Statelor Unite, dar care păreau a fi capabile să le zădărnicească planurile. În cele din urmă, prin dezastrul din Vietnam au ieşit la iveală atât limitele puterii, cât şi costurile ei. În martie 1968, puterea opoziției crescânde față de război s-a văzut clar în prima fază a alegerilor prezidențiale.

Johnson începea deja să realizeze că Statele Unite nu puteau câştiga războiul. Era pregătit să limiteze bombardamentele şi le-a cerut nord-vietnamezilor să deschidă din nou negocierile. În mod dramatic, a anunțat că nu va mai participa la alegerile din 1968. Aşa cum victimele Războiului din Coreea îl ajutaseră pe Eisenhower să câştige alegerile din 1952, victimele din Vietnam, pe front şi acasă, au ajutat (prin prezența unui al treilea candidat) la alegerea altui preşedinte republican în 1968 (la doar patru ani după ce Johnson câştigase o majoritate covârşitoare pentru democrați) şi la realegerea lui în 1972. Vietnamul nu a fost singurul factor, dar a fost unul dintre cei mai importanți factori în dislocarea, până la urmă, a coaliției democrate.

Noul preşedinte, Richard Nixon, a început să retragă forțele terestre americane din Vietnam curând după învestitură, dar negocierile de pace au durat încă trei ani. În 1970 au început negocieri secrete între Vietnamul de Nord şi Statele Unite. Au continuat retragerea trupelor americane, dar şi bombardarea mai intensă a nordului şi a prelungirii sale în Cambodgia. Diplomația era complicată şi anevoioasă. Statele Unite nu puteau admite că îşi abandonează aliatul, deşi trebuiau s-o facă, şi nici nord-vietnamezii nu acceptau termeni care să nu le permită să hărțuiască regimul din sud prin simpatizanții lor din regiune. În contextul indignării publice de proporții în Statele Unite, bombardamentele au fost reluate pentru scurt timp în 1972, dar pentru ultima oară. Curând după aceea, pe 27 ianuarie 1973, la Paris s-a semnat un acord de încetare a focului. Războiul costase Statele Unite foarte mulți bani şi 58.000 de morți. Deteriorase mult

prestigiul americanilor, le erodase influența diplomatică, dăduse peste cap politica internă şi încetinise reforma. Ceea ce se obținuse era menținerea temporară a unui Vietnam de Sud fragil, cu multe probleme interne, care făcea supraviețuirea regimului său foarte puțin probabilă, în timp ce populația Indochinei, care pierduse trei milioane de oameni, fusese victima unor distrugeri îngrozitoare. Poate că renunțarea la iluzia omnipotenței americanilor a contribuit puțin la compensarea acestor pierderi.

Ieşirea Statelor Unite din impasul în care se împotmoliseră a fost un adevărat succes şi preşedintele Nixon a cules roadele politice. Încheierea războiului urmase altor semne care arătau că el admitea că lumea se schimbase deja mult de la criza rachetelor din Cuba. Cel mai evident dintre acestea a fost o nouă politică de normalizare a relațiilor diplomatice americane directe cu China comunistă. Aceasta a atins apogeul abia în 1978, dar au existat două evenimente dramatice care au precedat chiar şi tratativele de pace din Vietnam. În octombrie 1971 Adunarea Generală a Națiunilor Unite recunoscuse Republica Populară ca unic reprezentant legitim al Chinei în Organizația Națiunilor Unite şi l-a revocat pe reprezentantul Taiwanului. Statele Unite nu se aşteptaseră la acest rezultat. În februarie, Nixon a făcut o vizită în China – prima vizită făcută vreodată de un preşedinte american în Asia –, pe care a descris-o ca pe o încercare de a traversa „16.000 de mile şi 22 de ani de ostilități”.

După vizita sa în China, când Nixon a devenit şi primul preşedinte american care a vizitat Moscova (în mai 1972), vizită urmată de semnarea unui tratat de dezarmare – primul de acest fel –, se părea că mai survenise o schimbare importantă. Simplitățile rigide, polarizate ale gândirii politice specifice Războiului Rece se estompau, oricât de nesigur părea viitorul. A urmat acordul cu Vietnamul şi nu se poate să nu fi avut o legătură cu asta; Moscova şi Beijingul trebuiau să-şi încheie socotelile, dacă se dorea o încetare a focului. Atitudinea Chinei față de lupta vietnamezilor nu era în niciun caz simplă. Pericolul potențial reprezentat de Uniunea Sovietică, faptul că Statele Unite îşi foloseau puterea în alte țări din Asia – în mod special în Taiwan şi Japonia – şi vechile amintiri ale puterii naționalismului vietnamez o complicau şi mai mult; aliatul ei comunist indochinez era simpatizat, dar nu beneficia niciodată de o încredere deplină. Văzut de China ca un frate „mai tânăr” în ale comunismului, Vietnamul avea o lungă istorie de lupte atât împotriva imperialismului chinez, cât şi a celui francez. Şi în perioada imediat următoare retragerii americanilor, luptele care continuau în Vietnam se conturau din ce în ce mai clar ca un război civil ce urma să stabilească cine va conduce țara reunificată.

Nord-vietnamezii şi aliații lor din sud nu au aşteptat prea mult ca să rezolve problema. O vreme guvernul Statelor Unite a trebuit să închidă ochii; țara se bucura prea mult de încheierea intervenției din Asia pentru a mai da glas unor

nemulțumiri legate de respectarea condițiilor de pace care făcuseră posibilă retragerea. În 1974, când un scandal politic l-a forțat pe Nixon să demisioneze, succesorul lui s-a confruntat cu un Congres bănuitor față de ceea ce numea aventuri externe periculoase şi hotărât să le împiedice. Nu aveau să mai existe încercări de a sprijini condițiile păcii încheiate în 1972 în măsura în care ele garantau că regimul sud-vietnamez nu va fi răsturnat. La începutul anului 1975 ajutoarele americane către Saigon au încetat. Un guvern care îşi pierduse practic tot teritoriul a fost încolțit, încercând să păstreze capitala şi cursul inferior al Mekongului cu o armată demoralizată şi învinsă. În acelaşi timp, forțele comuniste din Cambodgia distrugeau alt regim susținut cândva de Statele Unite. Congresul a împiedicat trimiterea altor ajutoare militare şi financiare. Tiparul din China anului 1948 se repeta; Statele Unite îşi limitau pierderile pe cheltuiala celor care se bazaseră pe această țară (deşi 117.000 de vietnamezi au plecat împreună cu americanii) şi armata Vietnamului de Nord a cucerit Saigonul în aprilie 1975.

Un astfel de rezultat era deosebit de ironic. Statele Unite intraseră în război în primul rând pentru a opri înaintarea comunismului chinez – iar acum relațiile mai apropiate cu comuniştii chinezi permiseseră retragerea. Chiar şi în Statele Unite, forțele de dreapta, din ce în ce mai vocale, credeau tot mai mult că armata nu pierduse războiul, ci că fusese învinsă de politicieni lipsiți de coloană vertebrală, oponenți ai războiului şi radicali sociali din țară. Spre sfârşitul anilor 1970 înfrângerea din Vietnam este posibil să-i fi făcut pe americani să reflecteze la scopul lor în lume şi să fie pentru o vreme reticenți la ideea de a se mai implica militar în alte regiuni postcoloniale. În primul rând, au început să se îndoiască de posibilitatea unei destinderi în relațiile cu URSS, cel mai important rival al Statelor Unite în afacerile externe.

Anul 1980 se apropia şi mulți americani erau confuzi şi îngrijorați; moralul națiunii era scăzut. Vietnamul lăsase răni adânci la nivel psihologic şi contribuia la alimentarea unei contraculturi în țară pe care majoritatea o considerau înfricoşătoare. În anii 1960 s-au făcut auzite primele voci importante care au tras un semnal de alarmă cu privire la pericolele legate de mediul înconjurător; anii 1970 au fost marcați de criza petrolului şi de un nou sentiment de expunere într-un moment în care, pentru prima oară, aliatul din Orientul Mijlociu al Americii, Israelul, nu mai părea invulnerabil în fața duşmanilor lui. Discreditarea preşedintelui Nixon şi declanşarea procedurii de destituire a sa după un abuz scandalos de putere executivă diminuaseră încrederea în instituțiile statului. Peste hotare, comportamentul celorlalți aliați (ei înşişi îngrijorați şi debusolați de confuzia americanilor) părea mai puțin previzibil decât în trecut. Pentru prima dată, la toate acestea contribuia şi faptul că încrederea americanilor în promisiunea pe care se crezuse întotdeauna că națiunea lor o făcuse omenirii a

slăbit în fața a ceea ce părea o respingere dură de către cea mai mare parte a lumii islamice.

Situația nu era, de bună seamă, uşor de descifrat. Şi totuşi, sistemul democratic american nu dădea semne de poticnire sau de incapacitate în fața numeroaselor nevoi ale țării, chiar dacă nu putea găsi soluții la toate problemele. Economia reuşise, în mod uimitor, să continue ani de-a rândul să acopere costurile unui război extrem de scump, ale unui program de explorare a spațiului care a trimis oameni pe Lună şi ale întreținerii unor garnizoane în toată lumea. Este adevărat că situația americanilor de culoare a continuat să se înrăutățească şi unele dintre cele mai mari oraşe ale țării să se degradeze. Cu toate acestea, mai puțini americani păreau să considere aceste fapte la fel de îngrijorătoare ca presupusa inferioritate a țării lor față de URSS în ceea ce priveşte puterea rachetelor (acesta urma să fie un aspect abordat în timpul alegerilor prezidențiale din 1980). Preşedintele Gerald Ford (care intrase în exercițiul funcțiunii în 1974, după demisia predecesorului său) trebuise deja să se confrunte cu un Congres care nu dorea să mai ia în considerare trimiterea altor ajutoare pentru aliații americanilor din Indochina. Atunci când Cambodgia a cedat, urmată la scurt timp de Vietnamul de Sud, pe plan intern şi extern a început să apară întrebarea cât de departe putea merge ceea ce părea a fi o retragere a puterii americane. Dacă Statele Unite nu mai luptau pentru Indochina, atunci nu aveau să mai lupte nici pentru Thailanda? Şi mai alarmant, Statele Unite aveau să lupte pentru Israel – sau chiar pentru Berlin? Existau motive întemeiate pentru a crede că starea de resemnare şi de dezamăgire a americanilor nu va dura la nesfârşit, dar în tot acest timp aliații lor – inclusiv cei importanți din Europa – îi priveau cu neliniște.

Europa a fost locul unde s-a născut Războiul Rece, fiind mult timp principalul teatru de operațiuni. Şi totuşi, cu mult înainte de 1970, existaseră indicii că teribilele simplificări instituționalizate în NATO şi (încă mai rigid) în Pactul de la Varşovia ar putea să nu fie singurele care influențau aici cursul istoriei. Deşi multă vreme izolate de către puterea sovietică de stimulii externi ai schimbării şi de economiile centralizate, erau semne de dezbinare între națiunile blocului estic. Sovieticii au trebuit să îndure violența cu care Albania, cea mai mică dintre ele, a condamnat URSS-ul şi a aplaudat China în anii 1960, când acestea au intrat în conflict; Albania nu avea nicio frontieră comună cu alte țări ale Pactului de la Varşovia şi, prin urmare, probabil că nu era nevoie să țină cont de Armata Roşie. A fost mai şocant atunci când România, susținută de China, a contestat cu succes dirijarea economiei sale de către CAER, afirmându-şi dreptul național de a o dezvolta în propriul interes. A adoptat chiar o poziție vag neutralistă în probleme de politică externă – deşi rămânea în cadrul Pactului de la Varşovia – şi a făcut acest lucru, în mod ciudat, sub conducerea unui preşedinte care le-a impus conaționalilor săi unul dintre cele mai rigide regimuri dictatoriale

din Europa de Est. Dar România nu avea nicio frontieră terestră cu vreo țară membră a NATO, ci una de 500 de mile cu URSS; mofturile ei puteau fi tolerate, prin urmare, fiindcă puteau fi curmate rapid la nevoie.

Faptul că existau limite clare ale dislocării vechii unități monolitice a comunismului s-a văzut suficient de limpede în 1968, când un guvern comunist din Cehoslovacia a început să-şi liberalizeze structura internă şi să dezvolte relații economice cu Germania de Vest. Aşa ceva nu putea fi tolerat. După o serie de încercări de a o aduce sub control, Cehoslovacia a fost invadată, în august, de membrii Pactului de la Varşovia. Pentru a nu se repeta cele petrecute în Ungaria în 1956, guvernul ceh nu s-a opus şi scurta încercare de a oferi un exemplu de „socialism cu față umană", după cum s-a exprimat un politician ceh, a fost dată uitării.

Cu toate acestea, tensiunile sino-sovietice s-au combinat cu fisurile din blocul estic (şi, poate, şi cu disconfortul Statelor Unite în privința relațiilor cu țări latinoamericane), sugerând că lumea în ansamblu abandona bipolaritatea în favoarea „policentrismului", după cum spunea un politician comunist italian. Slăbirea principiilor simpliste ale Războiului Rece fusese cu adevărat surprinzătoare. Între timp apăruseră şi alte evoluții de natură să complice lucrurile în Europa Occidentală. Prin 1980 era clar că unul dintre rolurile istorice ale popoarelor sale luase sfârşit de vreme ce nu mai stăpâneau acum decât aceeaşi parte din suprafața terestră stăpânită de strămoşii lor cu 500 de ani în urmă. De atunci avuseseră loc transformări uriaşe şi se petrecuseră evenimente ireversibile. Deşi epoca imperialistă a Europei apusese, aceasta urma să-şi descopere un nou rol. Europa Occidentală începuse să arate unele dintre primele semne timide că influența naționalismului asupra potențialului uman de organizare la scară largă s-ar putea diminua chiar în locul unde se născuse naționalismul.

Originile moştenirilor experienței europene comune au fost identificate de unii entuziaşti în perioada Carolingienilor, dar anul 1945 este suficient ca punct de pornire. Începând de la această dată viitorul continentului pentru mai bine de 40 de ani a fost determinat în special de deznodământul războiului şi de politica sovietică. Probabilitatea altui mare război civil în Occident legat de problema germană părea slabă de vreme înfrângerea şi împărțirea Germaniei o eliminaseră şi risipiseră astfel temerile Franței. Politica sovietică dăduse apoi țărilor occidentale multe motive noi de a colabora mai strâns; evenimentele care au avut loc în Europa de Est în ultima parte a anilor 1940 le-au avertizat cu privire la ceea ce s-ar putea întâmpla dacă americanii ar pleca vreodată acasă şi ele ar rămâne dezbinate. S-a dovedit că Planul Marshall şi NATO au fost primii dintre numeroşii paşi importanți spre integrarea unei noi Europe.

Această integrare avea mai multe surse. Lansarea Planului Marshall a fost urmată de înființarea unei Organizații (având la început 16 membri, dar care mai

târziu s-a extins) Europene pentru Cooperare Economică, în 1948, însă peste un an, la o lună după semnarea tratatului în baza căruia s-a creat NATO, au fost constituite şi primele organisme politice care reprezentau zece state europene diferite, sub conducerea unui nou Consiliu al Europei. Cu toate acestea, forţele economice care favorizau integrarea se dezvoltau mai rapid. Fuseseră deja create, în 1948, Uniuni Vamale între ţările „Benelux" (Belgia, Olanda şi Luxemburg) şi (într-o formă diferită) între Franţa şi Italia. În fine, cel mai important dintre paşii iniţiali care au precedat marea integrare a fost făcut atunci când francezii au propus fondarea unei Comunităţi a Cărbunelui şi Oţelului. Comunitatea şi-a început activitatea în 1952 şi avea ca membri Franţa, Italia, Benelux şi, în mod semnificativ, RFG. Aceasta a făcut posibilă reînnoirea centrului industrial al Europei Occidentale şi a fost principalul pas către integrarea Germaniei de Vest într-o nouă structură internaţională. Printr-un nou aranjament economic, a putut fi controlată şi, în acelaşi timp, revitalizată Germania de Vest, a cărei forţă, evident, era necesară într-o Europă Occidentală ameninţată de puterea terestră sovietică. Sub influenţa evenimentelor din Coreea, opinia oficială americană (spre consternarea unora dintre europeni) a fost la începutul anilor 1950 că Germania trebuia reînarmată.

Şi alţi factori au netezit calea spre organizarea supranaţională în Europa. Slăbiciunea politică, ale cărei simptome erau propriile partide comuniste, a fost învinsă atât în Franţa, cât şi în Italia, mai ales mulţumită redresării economice. Comuniştii încetaseră să mai joace vreun rol în guvernele acestor ţări încă din 1947, iar pericolul ca democraţia franceză şi cea italiană să aibă soarta Cehoslovaciei dispăruse prin anii 1950. Opinia publică anticomunistă a avut tendinţa de a se coaliza în jurul unor partide ale căror forţe integratoare erau fie politicieni romano-catolici, fie social-democraţi conştienţi de soarta tovarăşilor lor din Europa de Est. În linii mari, aceste schimbări indicau faptul că în anii 1950 guvernele vest-europene moderate de dreapta au urmărit aceleaşi obiective – redresarea economică, asigurarea serviciilor de asistenţă socială şi integrarea vest-europeană – în chestiunile practice.

Au apărut şi alte instituţii. În 1952, o Comunitate Europeană pentru Apărare a formalizat poziţia militară a Germaniei de Vest. Aceasta urma să fie înlocuită de înscrierea Germaniei ca membră a NATO, dar un impuls important către o mai mare unitate a fost, ca şi mai înainte, de natură economică. Pasul hotărâtor a fost făcut în 1957: Comunitatea Economică Europeană (CEE) a fost creată în urma semnării de către Franţa, RFG, Belgia, Ţările de Jos, Luxemburg şi Italia a Tratatului de la Roma. În afară de scopul creării unei „pieţe comune" pentru statele membre prin eliminarea obstacolelor din calea liberei circulaţii a mărfurilor, serviciilor şi forţei de muncă şi prin armonizarea politicilor tarifare, tratatul stipula şi crearea unei autorităţi de decizie, a unei birocraţii şi a unui

parlament european cu puteri consultative. Unii vorbeau despre refacerea moştenirii lui Carol cel Mare. Aceasta a determinat unele ţări care nu aderaseră la CEE să-şi creeze peste doi ani şi jumătate o organizaţie proprie, mai laxă şi mai limitată, Asociaţia Europeană a Liberului Schimb (AELS). În 1986, în locul celor şase ţări care fuseseră membre fondatoare ale Comunităţii Economice Europene (între timp devenise pur şi simplu CE – cuvântul „economică", în mod semnificativ, a fost şters) erau 12, în timp ce AELS îşi pierduse toţi membrii în afară de patru. Peste încă cinci ani, ceea ce rămăsese din AELS preconiza o aderare la CE.

Evoluţia lentă, dar tot mai accelerată a Europei Occidentale spre un minimum de unitate politică demonstra încrederea celor ce realizau demersurile că un conflict armat nu avea să mai fie nicicând o alternativă acceptabilă la cooperarea şi negocierea între ţările lor. Din nefericire, deşi a recunoscut asta, guvernul Marii Britanii nu a profitat imediat de ocazia de a se alătura CEE, conferindu-i o structură organizată; mai târziu i s-a refuzat de două ori aderarea. Între timp, interesele comunităţii s-au cimentat pe deplin printr-o Politică Agricolă Comună, care a fost, de fapt, o mită grosolană pentru fermierii şi ţăranii ce constituiau o parte atât de importantă a electoratelor german şi francez, iar mai târziu şi pentru cei din ţările mai sărace, pe măsură ce acestea aderau.

Mult timp Franţa s-a opus hotărât integrării politice, spre deosebire de integrarea economică. Opoziţia a fost exprimată cu tărie de generalul de Gaulle, care a reintrat în politică în 1958, devenind preşedinte atunci când a Patra Republică franceză părea să alunece pe panta războiului civil din cauza Algeriei. Prima lui sarcină a fost să treacă aceste praguri şi să realizeze importante reforme constituţionale, care au dus la instaurarea celei de-a Cincea Republici. Următorul serviciu adus Franţei a fost la fel de mare ca toate celelalte din timpul carierei sale pe timp de război, încheierea conflictului din Algeria în 1961. Legiunile s-au întors acasă, unele nemulţumite. În urma acestei acţiuni, atât de Gaulle, cât şi ţara lui au putut juca un rol internaţional mai viguros, deşi într-un fel oarecum negativ.

Părerea lui de Gaulle cu privire la consolidarea europeană se limita la cooperarea dintre state-naţiuni independente; el considera CEE mai presus de toate o modalitate de protejare a intereselor economice franceze. Era pregătit să exercite mari presiuni asupra noii organizaţii pentru a obţine ceea ce voia. Mai mult, a respins de două ori cererea de aderare a Marii Britanii. După experienţa războiului, de Gaulle rămăsese cu o profundă neîncredere faţă de „anglo-saxoni" şi cu convingerea, în niciun caz nefondată, că britanicii doreau mai mult integrarea într-o comunitate atlantică, ce ar fi inclus şi Statele Unite, decât cu Europa continentală. În 1964 i-a enervat pe americani făcând schimb de reprezentanţi diplomatici cu China comunistă. A insistat ca Franţa să-şi continue programul de înarmare nucleară, refuzând să depindă de protecţia americanilor. În

cele din urmă, după ce a provocat multe probleme, a retras Franța din NATO. Acest fapt ar putea fi văzut ca o prefigurare a „policentrismului” în blocul occidental. Când de Gaulle a demisionat, după un referendum nefavorabil din 1969, a dispărut o mare forță politică ce provocase nesiguranță şi confuzie în Europa Occidentală.

Marea Britanie a aderat în cele din urmă la CEE în 1973, o recunoaştere, în final, a faptelor istoriei secolului XX de către cel mai conservator dintre statele-națiuni istorice. Decizia completa retragerea din imperiu şi recunoştea că frontiera strategică britanică nu mai era pe Rin, ci pe Elba. A fost un moment crucial, deşi departe de a fi decisiv, într-o epocă a incertitudinii. De un sfert de veac guvernele britanice încercau în zadar să combine creşterea economică, creşterea furnizării de servicii sociale şi un nivel redus al şomajului. A doua depindea în cele din urmă de prima, dar, când au apărut probleme, creşterea economică a fost mereu sacrificată în favoarea celorlalte două. Regatul Unit era, de altfel, o democrație ai cărei votanți, lacomi şi creduli, trebuiau să fie mulțumiți. Vulnerabilitatea implicării tradiționale a economiei britanice în comerțul internațional era şi ea un handicap. Alte handicapuri erau vechile industrii de bază, în care nu se mai investise, şi atitudinile profund conservatoare ale populației. Deşi Regatul Unit s-a îmbogățit (în 1970 practic niciun muncitor nu avea patru săptămâni de concediu plătit pe an; peste zece ani, o treime dintre ei aveau), a rămas totuşi din ce în ce mai mult în urma altor țări dezvoltate, atât ca bogăție, cât şi în ceea ce priveşte viteza cu care o genera. Deşi britanicii gestionaseră un declin al puterii pe plan internațional şi realizarea unei decolonizări rapide fără violența şi îndârjirea internă evidente în alte țări, rămânea totuşi neclar dacă puteau să se debaraseze acum de trecut şi în alte privințe şi să-şi asigure măcar o modestă prosperitate, ca națiune de rang secund.

O ameninţare evidentă şi simptomatică la adresa ordinii şi civilizaţiei a apărut în Irlanda de Nord. Atât huliganii protestanţi, cât şi cei catolici păreau înclinaţi mai mult să-şi distrugă patria decât să coopereze cu rivalii lor şi au provocat, în anii 1970 şi 1980, moartea a mii de cetăţeni britanici – soldaţi, poliţişti şi civili, protestanţi şi catolici, irlandezi, scoţieni şi englezi deopotrivă. Din fericire, nu au perturbat politica de partid, cum făcuseră irlandezii în trecut. Electoratul britanic a rămas preocupat mai degrabă de probleme materiale. Inflaţia a atins niveluri fără precedent (rata anuală între 1970 şi 1980 a fost de peste 13%), acutizând din nou problemele industriale în anii 1970, mai ales în

urma crizei petrolului. Unii se întrebau dacă țara era cumva „neguvernabilă”, făcându-se referire la o grevă a minerilor care a răsturnat guvernul, în timp ce mulți lideri şi analişti păreau obsedați de temele diviziunii sociale. Chiar şi problema rămânerii Regatului Unit în CEE, care fusese supusă mecanismului revoluționar reprezentat de referendum în iunie 1975, a fost deseori prezentată în aceşti termeni. Din acest motiv, a fost cu atât mai surprinzător pentru mulți politicieni faptul că rezultatul a fost clar favorabil rămânerii în CEE.

Cu toate acestea, urmau să vină curând vremuri rele (din punct de vedere economic); inflația (în 1975 ajungând la 26,9%, în preajma crizei petrolului) a fost în cele din urmă identificată de guvern ca fiind amenințarea cea mai mare. Revendicările salariale ale sindicatelor anticipau inflația care urma să vină şi unii începeau să realizeze că epoca creşterii indiscutabile a consumului se încheiase. Exista un licăr de speranță: cu câțiva ani înainte fuseseră descoperite vaste zăcăminte de petrol în subsolul marin din largul coastelor nordice ale Europei. În 1976 Regatul Unit a devenit o țară exportatoare de petrol. Acest lucru nu a ajutat imediat; în acelaşi an s-a solicitat un împrumut de la Fondul Monetar Internațional. În 1979, când doamna Thatcher, prima femeie prim-ministru din această țară (şi din Europa) şi prima femeie care a condus un partid politic (cel conservator), a preluat puterea, nu avea, într-un sens, prea multe de pierdut; oponenții ei erau discreditați, ca şi, după cum credeau unii, ideile care erau de mult acceptate fără critici ca determinante ale politicii britanice. Un punct de pornire cu totul nou părea cu adevărat posibil de data asta. Şi exact acest lucru urma să-l ofere doamna Thatcher, după un început timid a ceea ce urma să se dovedească a fi cea mai lungă carieră a unui prim-ministru din secolul XX, spre surpriza multora şi spre uimirea unora dintre susținătorii şi oponenții ei, deopotrivă.

După puțină vreme de la învestire, ea s-a văzut nevoită să gestioneze pe neaşteptate, în 1982, ceea ce s-a dovedit a fi ultimul război colonial al Marii Britanii. Reocuparea insulelor Falkland după scurta ocupație a forțelor armate argentiniene a fost, chiar şi numai în termeni logistici, o mare faptă de arme, dar şi un succes psihologic şi diplomatic major. Instinctele prim-ministrului de a lupta pentru principiile de drept internaționale şi pentru dreptul insularilor de a alege de cine ar trebui să fie guvernați au rezonat cu atitudinea populației. A judecat corect şi posibilitățile la nivel internațional. După un debut nesigur (ceea nu este de mirare, având în vedere sensibilitatea tradițională cu privire la America Latină), Statele Unite au oferit un ajutor practic şi clandestin important. La fel de important, cele mai multe dintre țările Comunității Europene au susținut izolarea Argentinei în cadrul Națiunilor Unite şi rezoluțiile care condamnau acțiunea argentinienilor. Notabil era în special faptul că britanicii au beneficiat încă de la

început de susținerea (care nu li s-a oferit prea des atât de uşor) a guvernului francez, care ştia ce înseamnă o amenințare la adresa unor drepturi dobândite.

Pare clar acum că acțiunea argentinienilor a fost încurajată de impresiile greşite privind reacțiile probabile ale britanicilor, create de diplomația britanică în anii anteriori (ministrul Afacerilor Externe a demisionat, din acest motiv, la declanşarea crizei). Din fericire, printre consecințele politice s-au numărat deteriorarea fatală a prestigiului şi coeziunii regimului militar care conducea Argentina şi înlocuirea lui, la sfârşitul anului 1983, cu un guvern constituțional ales democratic. Deşi unii britanici au regretat pierderea inutilă, după părerea lor, a unor vieți omeneşti în timpul conflictului, în linii mari prestigiul doamnei Thatcher a crescut odată cu moralul națiunii; poziția ei s-a consolidat şi peste hotare, iar acest lucru a fost important. În restul deceniului asta a oferit țării o influență asupra altor şefi de state (mai ales asupra preşedintelui american) pe care doar datele brute legate de forța britanică nu ar fi putut-o susține.

Nu toată lumea era de acord că această influență a fost mereu exercitată în mod avantajos. Ca şi în cazul generalului de Gaulle, convingerile personale, preconcepțiile şi prejudecățile doamnei Thatcher erau foarte vizibile şi ea, ca şi el, nu făcea parte din Europa, dacă acest lucru însemna să permită angajamentului emoțional sau chiar practic față de Europa să-i obtureze viziunile personale asupra interesului național. Pe plan intern, între timp, ea a transformat termenii politicii britanice şi poate şi pe cei ai dezbaterilor sociale şi culturale, dizolvând un vechi consens *bien-pensant* cu privire la obiectivele naționale. Aceasta, împreună cu radicalismul neîndoielnic al multora dintre politicile ei specifice, a trezit atât entuziasm, cât şi o animozitate neobişnuită. Totuşi, ea nu a reuşit să-şi atingă unele dintre scopurile cele mai importante. La zece ani după preluarea puterii, guvernul juca un rol mai mare în multe sfere ale societății, iar banii publici cheltuiți pentru sănătate şi asigurări sociale erau cu o treime mai mulți în termeni reali față de 1979 (fără a satisface cererea, care crescuse mult).

Deşi doamna Thatcher îi condusese pe conservatori spre trei victorii consecutive în alegerile generale (realizare unică în politica britanică de până atunci), mulți din partidul ei au ajuns să creadă că ea nu ar avea şanse la următoarele alegeri, care nu erau foarte departe. Confruntată cu erodarea loialității şi susținerii, ea a demisionat în 1990, lăsându-i moştenire succesorului ei o rată a şomajului în creştere şi o situație financiară precară. Dar părea probabil ca politica britanică să devină acum mai puțin obstructivă în abordarea Comunității Europene şi a afacerilor ei şi mai puțin retorică în această direcție.

Anii 1970 fuseseră dificili pentru toți membrii pieței comune. Creşterea s-a diminuat şi unele economii se clătinau sub impactul crizei petrolului. Aceasta a dus la dispute şi tensiuni între instituții (mai ales pe probleme economice şi financiare), care le-au reamintit europenilor de limitele a ceea ce se realizase până

atunci. Situația a continuat şi în anii 1980 şi, alături de neliniştea privind succesul sferei economice asiatice, dominată de Japonia, şi de conştientizarea tot mai accentuată a faptului că şi alte națiuni vor dori să se alăture celor zece, a condus la o mai mare cristalizare a ideilor despre viitorul Comunității. Mulți europeni au înțeles mai clar că condițiile prealabile ale independenței politice a Europei sunt o unitate mai strânsă, obiceiul de a coopera şi o prosperitate crescândă, dar alții începeau să aibă impresia că o atare independență va rămâne întotdeauna găunoasă dacă Europa nu putea deveni şi ea o superputere.

Entuziaştii se puteau mulțumi cu progresele suplimentare în ceea ce priveşte integrarea. În 1979 se organizau deja primele alegeri directe pentru Parlamentului European. Curând au aderat la Comunitate şi Grecia, în 1981, şi Spania şi Portugalia, în 1986. În 1987 s-au pus bazele unei monede şi ale unui sistem monetar europene comune (deşi Regatul Unit nu a fost de acord) şi s-a stabilit ca 1992 să fie anul în care se va inaugura o adevărată piață unică, peste ale cărei granițe naționale vor circula liber mărfuri, persoane, capital şi servicii. Unii membri au fost de acord, în principiu, chiar şi cu ideea unei uniuni politice europene, deşi britanicii şi francezii aveau mari rezerve. Acest lucru nu a generat imediat o mai mare coeziune şi un mai mare confort psihologic pe măsură ce ieşeau la iveală implicațiile unei astfel de uniuni, dar a fost un semn indiscutabil al unei oarecare dezvoltări.

În anii ce au trecut de la Tratatul de la Roma, Europa Occidentală a evoluat mai mult, probabil, decât au înțeles cei care s-au născut şi s-au maturizat pe teritoriul ei. La baza schimbărilor instituționale se aflau, de asemenea, unele similitudini din ce în ce mai mari – în politică, structura socială, obiceiurile de consum şi credințele în valorile şi țelurile comune. Chiar şi vechile disparități ale structurii economice se diminuaseră mult, după cum arătau scăderea numărului şi creşterea prosperității fermierilor francezi şi germani. În acelaşi timp, au apărut noi probleme pe măsură ce țări mai sărace şi mai instabile politic au aderat la Comunitatea Europeană. Faptul că au existat convergențe uriaşe nu poate fi contestat. Nu era încă clar ce implicații urma să aibă aceasta în viitor.

În decembrie 1975, Gerald Ford a devenit al doilea preşedinte american care a vizitat China. Diminuarea neîncrederii şi ostilității profunde ale țării sale față de Republica Populară începuse cu recunoaşterea treptată a lecțiilor Războiului din Vietnam. Din punctul de vedere al chinezilor, schimbarea era parte a unei evoluții şi mai ample: reasumarea de către China a unui rol internațional şi regional corespunzător cu statutul şi potențialul ei istoric. Revoluția lui Mao a integrat China mai mult decât oricând până atunci şi a dus la îmbunătățiri semnificative în sănătate şi educație. Dar dezvoltarea ei economică fusese haotică şi nu scosese poporul chinez din sărăcie. Pe la mijlocul anilor 1970, mulți lideri chinezi căutau

modalități de a pune capăt nesfârşitelor campanii politice ale lui Mao pentru a se concentra asupra consolidării țării şi a îmbogățirii poporului.

Mao a murit în septembrie 1976. Amenințarea ca „banda celor patru" colaboratori ai lui (dintre care unul era văduva sa), ce promovase politicile Revoluției Culturale, să ajungă la putere a fost rapid evitată prin arestarea acestora (şi ulterior judecarea şi condamnarea lor, în 1981). Sub o nouă conducere dominată de veterani ai partidului, a devenit curând clar că excesele Revoluției Culturale trebuiau corectate. În 1977, Deng Xiaoping, cel care căzuse în dizgrație de două ori, s-a alăturat guvernului ca vicepremier, clar asociat cu curentul opus (fiul lui fusese schilodit în bătaie de Gărzile Roşii în timpul Revoluției Culturale). Cea mai importantă schimbare a constituit-o totuşi faptul că însănătoşirea mult aşteptată a economiei a devenit, în sfârşit, viabilă. Acum trebuia să se dea frâu liber inițiativei private şi scopului lucrativ şi să se încurajeze legăturile economice cu țările necomuniste. Scopul era reluarea procesului de modernizare tehnologică şi industrială.

Definirea esențială a noului curs a fost făcută în 1981, la plenara Comitetului Central al partidului, care s-a reunit în acel an. El a preluat şi sarcina delicată a disocierii realizărilor pozitive ale lui Mao, un „mare revoluționar proletar", de ceea ce era considerat acum a fi „marile greşeli" şi responsabilitatea lui pentru piedicile Marelui Salt Înainte şi ale Revoluției Culturale. În ciuda tuturor schimbărilor din conducerea Partidului Comunist Chinez, a dezbaterilor misterioase şi a „sloganizării" care a continuat să ascundă realitățile politice şi cu toate că Deng Xiaoping şi colaboratorii lui au fost obligați să lucreze în cadrul unei conduceri colective care includea şi conservatori, anii 1980 aveau să fie influențați de un curent nou. Modernizarea câştigase în cele din urmă teren în fața socialismului marxist, chiar dacă acest lucru nu putea fi admis cu voce tare (în 1986, când secretarul general al partidului a făcut afirmația pripită şi uimitoare că „Marx şi Lenin nu ne pot rezolva problemele", a fost curând demis).

Dar, deşi limbajul marxist domina încă retorica guvernului, piața capitalistă a devenit curând motorul care propulsa economia chineză. Dorința lui Deng de a experimenta însemna că PCC acorda prioritate lucrurilor despre care liderii considerau că le slujesc scopurile de ansamblu, ceea ce Deng (şi mentorul său, Zhou Enlai, înaintea lui) numea cele patru modernizări: modernizarea agriculturii, modernizarea industriei, modernizarea apărării şi modernizarea tehnologiei. Deşi în cea mai mare parte schimbarea a părut haotică (iar credința partidului în planificarea strictă s-a pierdut pe parcurs), aceasta avea o direcție generală: îndepărtarea de monopolul pe care statul chinez încercase să-l câştige asupra producției încă din epoca Qing şi accentuarea rolului producătorilor particulari.

O schimbare remarcabilă a constat în faptul că agricultura a fost, practic, privatizată în următorii ani, în sensul că, deşi țăranilor nu li se dăduse drept de

proprietate asupra pământului lor, erau totuşi încurajaţi să-şi vândă liber produsele pe piețe. Au fost lansate noi sloganuri, cum ar fi „E minunat să te îmbogățeşti”, pentru a încuraja dezvoltarea inițiativelor industriale şi comerciale la sate. Au fost înființate zone economice speciale, enclave pentru comerțul liber cu lumea capitalistă. Prima a fost lângă Guangzhou, centrul istoric al comerțului chinez cu Vestul. Politica aceasta nu era lipsită de costuri – mai întâi a scăzut producția de grâne, apoi, la începutul anilor 1980, a apărut inflația, iar datoria externă a crescut. Unii au dat vina pe creşterea vizibilității infracțiunilor şi a corupției şi existau atât critici care doreau o reîntoarcere la economia planificată, cât şi unii care susțineau că democrația politică este parte a modernizării. Deng, prin abilitățile sale politice, i-a ținut la distanță pe toți.

Şi totuşi, nu exista nicio îndoială cu privire la succesul economic. Din anii 1980, China continentală a început să arate că un „miracol” economic ca acela din Taiwan se putea obține probabil şi aici. În 1986 China a devenit al doilea producător de cărbune şi al patrulea producător de oțel din lume. Produsul intern brut a crescut cu peste 10% pe an între 1978 şi 1986, în timp ce producția industrială s-a dublat ca valoare în aceeaşi perioadă. Venitul pe cap de locuitor al țăranilor aproape că s-a triplat, iar în 1988 se estima că o familie de țărani medie avea venitul pe şase luni în depozite bancare.

Noua linie lega în mod specific modernizarea de putere, reflectând astfel aspirațiile reformatorilor chinezi încă de la Mişcarea de pe 4 mai şi chiar de dinainte. Ponderea Chinei pe scena internațională devenise clară din anii 1950; acum se manifesta în diferite feluri. Încercarea inițială de a stabili relații normale cu Statele Unite fusese făcută înainte de reforme, dar acum era parte integrantă a planurilor de dezvoltare ale Chinei. Recunoaşterea formală a venit în 1979. În cadrul unei înțelegeri sino-americane, Statele Unite au făcut concesia crucială de a-şi retrage forțele din Taiwan şi a rupe relațiile diplomatice oficiale cu guvernul Gomindan al insulei. Deng a fost suficient de inteligent totuşi şi nu a permis ca implicarea Statelor Unite în problemele insulei în alte domenii (inclusiv vânzarea de armament) să constituie o piedică în relațiile sino-americane; modernizarea Chinei era mult mai importantă pentru el decât recuperarea Taiwanului.

În 1984, China şi Marea Britanie au convenit termenii reintrării Hong Kongului în hotarele statului chinez în 1997, când expira închirierea unora dintre teritoriile sale. Potrivit unui acord ulterior cu Portugalia, şi Macao a redevenit parte integrantă a Chinei. Recunoaşterea generală a statutului Chinei a fost compromisă de faptul că, dintre vecinii săi, Vietnamul (ale cărui relații cu China au degenerat la un moment dat într-un război deschis, când cele două țări rivalizau pentru controlul Cambodgiei) a rămas ostil; dar pe unii dintre locuitorii Taiwanului i-au liniştit promisiunile chinezilor că reîncorporarea insulei în teritoriul Republicii Populare la momentul potrivit nu îi va periclita sistemul

economic. Aceleaşi asigurări au fost date şi Hong Kongului. Ca şi înfiinţarea unor enclave de producţie şi comerciale speciale pe continent unde comerţul putea înflori, astfel de declaraţii au subliniat importanţa pe care noii conducători ai Chinei o acordau comerţului drept cale de modernizare. Extinderea Chinei conferea importanţă acestei direcţii de politică într-o regiune întinsă. În 1985 întreaga Asie de Est şi de Sud-Est constituia o zonă comercială cu un potenţial fără precedent.

În interiorul acesteia, noile centre de activitate industrială şi comercială s-au dezvoltat atât de rapid în anii 1980, încât permiteau aprecierea că vechea putere economică se redistribuise la nivel mondial. Coreea de Sud, Taiwanul, Hong Kongul, Singapore au scăpat de eticheta de economii subdezvoltate; în 1990, Malaysia, Thailanda şi Indonezia păreau să avanseze rapid în aceeaşi direcţie. Succesul lor era parte din cel al Asiei de Est ca întreg şi Japonia a avut un rol indispensabil în acest rezultat.

Rapiditatea cu care Japonia, ca şi China, şi-a recăpătat vechiul statut de putere (şi l-a şi depăşit) a avut implicaţii evidente pentru locul ei atât în echilibrul de forţe din Asia, cât şi din lume. În 1959, exporturile japoneze ajunseseră din nou la nivelurile de dinainte de război. În 1970, japonezii aveau al doilea PIB din lume dintre ţările necomuniste. Îşi reînnoiseră baza industrială şi se extinseseră cu mare succes în noi zone industriale. Primul vas construit pentru export a fost lansat de un şantier naval japonez abia în 1951; peste 20 de ani, Japonia avea cea mai mare industrie a construcţiilor navale din lume. În acelaşi timp, a preluat poziţia de lider în industriile de larg consum, cum ar fi electronicele şi maşinile, pe care le-a produs în număr mai mare decât orice altă ţară, cu excepţia Statelor Unite. Acest lucru a stârnit resentimente printre producătorii americani – complimentul suprem. În 1979 s-a convenit ca în Anglia să se fabrice maşini japoneze, debutul intrării Japoniei pe piaţa Comunităţii Europene. „Pasivul” acestui bilanţ îl constituiau o populaţie care creştea rapid şi numeroasele dovezi ale costurilor creşterii economice în ceea ce priveşte distrugerea mediului înconjurător japonez şi deteriorarea vieţii urbane.

Japonia a fost, cu toate acestea, favorizată multă vreme de circumstanţe. Războiul din Vietnam, ca şi cel din Coreea au fost de ajutor; la fel şi impunerea de către americani a unei favorizări a investiţiilor, şi nu a consumului în anii ocupaţiei. Cu toate acestea, oamenii trebuie să acţioneze pentru a profita de circumstanţele favorabile şi atitudinile japonezilor au fost cruciale în acest joc. Japonia postbelică putea da dovadă de multă mândrie şi de o disponibilitate fără egal a poporului său de a face un efort colectiv; amândouă izvorau din profunda coeziune şi din capacitatea de a-l subordona pe individ scopurilor colective care marcaseră întotdeauna societatea japoneză. În mod ciudat, astfel de atitudini păreau să supravieţuiască instaurării democraţiei. Poate că e prea devreme să

judecăm cât de adânc înrădăcinate sunt instituțiile democratice în societatea japoneză; după 1951 a apărut un consens în privința conducerii de către un partid unic (deşi iritarea multora a ieşit la iveală prin apariția grupărilor alternative, atât de dreapta, cât şi de stânga). O neliniște crescândă s-a manifestat şi cu privire la ceea ce se întâmpla cu valorile şi instituțiile tradiționale. Costurile creşterii economice s-au tradus nu doar în aşezări urbane uriaşe şi poluare, ci şi în probleme sociale care exercitau presiuni până şi asupra obiceiurilor japoneze. Mari firme încă funcționau cu succes pe baza loialităților de grup sprijinite de atitudini şi de instituții tradiționale. Cu toate acestea, la alt nivel, chiar şi familia japoneză părea sub presiune.

Progresul economic a ajutat şi la schimbarea contextului politicii externe, care în anii 1960 a lăsat în urmă măsurile simpliste ale deceniului precedent. Puterea economică a făcut yenul important pe plan internațional şi a atras Japonia în diplomația monetară occidentală. Prosperitatea a implicat-o şi în alte părți ale lumii. În bazinul Pacificului era un consumator important al produselor principale ale altor țări; în Orientul Mijlociu a devenit un mare cumpărător de petrol. În Europa, investițiile Japoniei erau considerate alarmante de unii (chiar dacă per total nu reprezentau un procent ridicat), în timp ce importarea mărfurilor produse de Japonia îi amenința pe producătorii europeni. Chiar şi aprovizionarea cu alimente provoca discuții la nivel internațional; în anii 1960, 90% din cerințele de proteine ale Japoniei erau acoperite de pescuit şi acest lucru a tras un semnal de alarmă că japonezii ar putea pescui excesiv în zone importante.

Pe măsură ce aceste probleme şi altele au schimbat atmosfera şi conținutul relațiilor externe, la fel au făcut şi comportamentele altor puteri, mai ales în zona Pacificului. Japonia şi-a asumat treptat, în anii 1960, o predominanță economică în relațiile cu alte țări din zona Pacificului, aproximativ la fel ca Germania față de unele țări central- şi est-europene înainte de 1914. Noua Zeelandă şi Australia au constatat că economiile lor au ajuns tot mai mult şi mai profitabil legate de piața japoneză, pe măsură ce Japonia a devenit cel mai mare importator de materii prime din lume. Amândouă furnizau carne, iar Australia şi minereuri, mai ales cărbune şi minereu de fier. În Asia continentală sovieticii şi sud-coreenii se plângeau de pescuitul japonezilor. Aceasta a complicat şi mai mult o poveste mai veche. Coreea era şi a doua piață a Japoniei ca mărime (Statele Unite fiind cea mai mare) şi japonezii au început să investească din nou aici după 1951. Aceasta a reînviat o neîncredere tradițională; descoperirea că naționalismul sud-coreean avea o nuanță atât de antijaponeză nu prevestea nimic bun, aşa încât, în 1959, preşedintele Coreei de Sud şi-a îndemnat conaționalii să se unească „ca unul” nu împotriva vecinului lor din nord, ci a Japoniei. De asemenea, în mai puțin de 20 de ani, producătorii japonezi de maşini îl priveau cu neîncredere pe puternicul lor rival pe care îl ajutaseră să se lanseze. La fel ca în Taiwan, şi în Coreea de Sud

creşterea economică s-a bazat pe tehnologia răspândită, cel puțin parțial, de Japonia.

Şi totuşi, deşi dependența Japoniei de energia importată a provocat un şoc economic puternic în anii 1970, când prețurile petrolului au explodat, nimic nu părea să afecteze pe termen lung creşterea economică a Japoniei. În 1971 exporturile către Statele Unite erau în valoare de 6 miliarde de dolari: în 1984, această sumă crescuse de zece ori. Până la sfârşitul anilor 1980, Japonia era a doua mare putere economică în ce priveşte produsul intern brut. Pe măsură ce industriaşii săi recurgeau la tehnologia avansată a informației şi biotehnologie şi vorbeau despre scăderea producției de maşini, se părea că nu există niciun motiv să-şi piardă puterea de autoadaptare disciplinată.

O putere mai mare însemnase deja responsabilități mai mari. Îndrumările americanilor au luat sfârşit, logic, în 1972, când Okinawa (una dintre primele lor posesiuni de peste mări care aveau să fie recuperate) a fost retrocedată Japoniei, SUA menținându-şi totuşi aici o importantă bază militară. Mai era problema arhipelagului Kurile, încă ocupat de URSS, şi a Taiwanului, aflat în posesia naționaliştilor chinezi şi revendicat de comuniştii chinezi, dar atitudinile japonezilor în toate aceste chestiuni au rămas – fără îndoială, cu prudență – rezervate. Mai exista posibilitatea ca discuția despre insula Sahalin să se redeschidă. Toate aceste probleme au început să pară mai deschise revizuirilor sau, cel puțin, reconsiderării în preajma marilor schimbări aduse pe scena asiatică de revitalizarea Chinei şi a Japoniei. Cearta dintre chinezi şi sovietici a oferit Japoniei mai multă libertate de manevră, atât față de Statele Unite, principalul ei susținător, cât şi față de China şi Uniunea Sovietică. Faptul că o relație prea apropiată cu americanii ar putea crea complicații s-a adeverit în timpul Războiului din Vietnam, când opoziția politică față de acesta a crescut în Japonia. Libertatea ei era limitată, în sensul că toate cele trei mari puteri din zonă erau dotate până în 1970 cu arme nucleare (iar dintre toate națiunile, Japonia le cunoştea cel mai bine efectul), însă puțini se îndoiau că Japonia ar putea produce şi ea arme nucleare într-un timp relativ scurt, la nevoie. Una peste alta, japonezii aveau potențialul de a se dezvolta în diferite direcții. În 1978 vicepreşedintele chinez a făcut o vizită la Tokyo. În mod incontestabil, Japonia era iarăşi o putere mondială.

Dacă testul acestui statut este exercitarea în mod curent a unei influențe decisive, economică, militară sau politică, în afara spațiului geografic al țării respective, atunci în anii 1980 India încă nu era o putere mondială. Aceasta este, poate, una dintre surprizele celei de-a doua jumătăți a secolului. India a devenit independentă cu multe avantaje de care nu se bucurau nici fostele colonii europene, nici Japonia după înfrângere. În 1947 ea preluase o administrație eficientă, forțe armate bine instruite şi de încredere, o elită educată şi universități

prospere (aproximativ 70); beneficia de multă bunăvoinţă internaţională şi deschidere de care putea profita, de o infrastructură substanţială ce nu fusese distrusă de război şi, curând, de avantajele polarizării Războiului Rece, care puteau fi exploatate. Ţara a trebuit să se confrunte, de asemenea, cu sărăcia, malnutriţia şi problemele majore legate de sănătatea publică, la fel ca şi China. Spre sfârşitul secolului contrastul dintre ele era foarte vizibil: străzile oraşelor Chinei erau pline de oameni îmbrăcaţi curat şi bine hrăniţi, pe când cele ale Indiei încă ofereau exemple cumplite de sărăcie şi boli.

Această comparaţie facilita o selectivitate pesimistă în evaluarea slabei performanţe a Indiei în domeniul dezvoltării. Existau sectoare în care creşterea era substanţială şi impresionantă. Dar astfel de realizări erau umbrite de faptul că creşterea economică era slabă în comparaţie cu alte părţi ale Asiei şi nu era în stare să ţină pasul cu creşterea demografică; majoritatea indienilor o duceau doar puţin mai bine decât cei care se bucuraseră de independenţa din 1947.

Se poate argumenta că menţinerea unităţii Indiei în sine era o mare realizare, având în vedere eterogenitatea societăţii şi diviziunile potenţiale. Cumva, s-a păstrat şi o ordine electorală democratică, deşi cu anumite limite, iar schimbările paşnice de la guvernare s-au realizat pe baza voturilor. Aceasta a fost o mare realizare. Şi totuşi, chiar şi succesele democratice ale Indiei au părut mai puţin încurajatoare după 1975, când prim-ministrul, Indira Gandhi, a proclamat starea de urgenţă şi impunerea unui regim prezidenţial asemănător cu cel al viceregilor de odinioară (unul din cele două partide comuniste o susţinea). Acest lucru a fost urmat, este adevărat, de pierderea alegerilor în 1977 şi de excluderea ei judiciară pentru scurt timp din guvern şi din parlament în anul următor, ceea ce ar putea fi considerat un simptom sănătos al constituţionalismului indian. Dar pe celălalt taler al balanţei erau recurgerea frecventă la folosirea puterii prezidenţiale pentru a suspenda guvernarea constituţională normală în anumite domenii şi o avalanşă de relatări referitoare la brutalitatea poliţiei şi a forţelor de securitate faţă de minorităţi.

Un simptom de rău augur al reacţiei la pericolele dezbinării a fost apariţia în 1971 pe scena politică indiană a unui partid hindus ortodox şi profund conservator ca prima ameninţare plauzibilă la hegemonia Partidului Congresului, care a rămas la putere timp de trei ani. Această hegemonie a persistat însă. La 40 de ani după proclamarea independenţei, Partidul Congresului era mai vizibil ca oricând, nu atât ca partid politic în sens european, cât mai degrabă ca o coaliţie panindiană a unor grupuri de interese, notabilităţi şi persoane care controlau clientelismul, iar acest lucru i-a conferit, chiar şi sub conducerea lui Nehru, în ciuda aspiraţiilor şi retoricii sale socialiste, un caracter conservator intrinsec. După ce britanicii au fost înlăturaţi, sarcina Congresului nu a fost nicicând să aducă schimbarea, ci mai mult să se adapteze la ea.

Acest conservatorism a fost, într-un fel, simbolizat de natura dinastică a guvernului indian. Nehru fusese urmat în funcția de prim-ministru de fiica lui, Indira Gandhi (care a început să se distanțeze de dorințele acestuia, ignorându-i cererea ca la funeraliile sale să nu fie organizată nicio ceremonie religioasă), iar ea avea să fie succedată de fiul ei, Rajiv Gandhi. Atunci când acesta a fost asasinat (nu era în funcție la acea dată), liderii Congresului au avut imediat un reflex aproape automat, încercând s-o convingă pe văduva lui să preia conducerea partidului. În anii 1980 existau totuşi semne că dinasticismul s-ar putea să nu se dovedească viabil pentru multă vreme. Particularismul sikhilor a intrat rapid în atenția lumii în 1984, odată cu asasinarea doamnei Gandhi (care era din nou prim-ministru la vremea aceea), după ce armata indiană a atacat cel mai cunoscut templu al credinței sikhilor, de la Amritsar. În următorii şapte ani, peste 10.000 de militanți sikh, spectatori nevinovați şi membri ai forțelor de securitate urmau să fie uciși. Şi luptele cu Pakistanul pentru Kashmir au reînceput în ultima parte a deceniului. În 1990 s-a recunoscut oficial că în acel an muriseră 890 de oameni în revolte ale hinduşilor şi musulmanilor, cele mai devastatoare după 1947.

Şi în acest caz este dificil să evităm reflecția banală că povara trecutului era foarte grea în India, că nu apăruse nicio forță dinamică pentru a opri toate acestea şi că modernitatea a pătruns lent şi doar în unele locuri. Pe măsură ce amintirile Indiei de dinainte de independență s-au estompat, au existat mereu şanse ca tradiția indiană să se reafirme. În mod simbolic, în 1947, independența fusese proclamată la miezul nopții, fiindcă britanicii nu consultaseră astrologi care să le sugereze o zi favorabilă şi s-a ales un moment dintre două zile pentru naşterea unei noi națiuni: era o afirmare a puterii tradițiilor indiene, care nu aveau să-şi piardă prea mult din forță în următorii 40 de ani. Divizarea redefinise apoi comunitatea care avea să fie guvernată într-o proporție mult mai mare în termeni hinduşi.

Până în 1980 ieşise la pensie şi ultimul funcționar din serviciul civil indian angajat pe vremea britanicilor. India încă este marcată de o disparitate conştientă între sistemul ei politic de sorginte occidentală şi societatea tradițională căreia i-a fost impus. În ciuda marilor realizări ale multora dintre conducătorii ei, bărbați şi femei devotate, trecutul adânc înrădăcinat, cu tot ceea ce înseamnă privilegii, nedreptăți şi inegalități, încă stă în calea Indiei. Poate că aceia care credeau în viitorul ei în 1947 pur şi simplu nu şi-au dat seama cât de grea şi de dureroasă trebuie să fie o schimbare fundamentală – iar cei cărora nu li s-a părut dificil să realizeze o transformare mult mai puțin importantă în propriile societăți nu au niciun motiv să adopte un aer superior.

Vecinul Indiei, Pakistanul, apelase mai conştient la tradiția islamică (sau, cel puțin, la reîncarnările sale moderne) şi s-a dovedit curând că este parte a unei mişcări de revitalizare vizibilă în toată lumea musulmană. Nu pentru prima oară,

politicienii occidentali au trebuit să-şi reamintească faptul că islamul era puternic în teritorii care se întindeau din Maroc, în vest, până în China, în est. În Indonezia, cea mai mare țară din Asia de Sud-Est, Pakistan, Malaysia şi Bangladesh trăiau aproape jumătate din musulmanii lumii. În afară de aceste țări şi de teritoriile culturii arabe, Uniunea Sovietică şi Nigeria, cea mai populată țară africană, aveau un număr mare de supuşi musulmani (chiar şi la începutul secolului, prin 1906, guvernul țarist al Rusiei a fost alarmat de o revoluție în Iran din cauza posibilului ei efect perturbator asupra populației musulmane). Dar noile percepții ale lumii islamice au avut nevoie de timp pentru a-şi face apariția. Prin anii 1970 restul lumii tindea să fie obsedat de țările arabe ale Orientului Mijlociu şi, mai ales, de cele bogate în petrol atunci când se gândea la islam.

Această percepție limitată a fost mult timp mascată şi deviată de Războiul Rece. Şi forma acestui conflict se estompa uneori în tipare mai vechi; pentru unii observatori, vechea dorință a ruşilor de a obține influență în zonă părea acum mai aproape de îndeplinire ca oricând. Uniunea Sovietică a avut, până în 1970, o prezență navală la nivel mondial care rivaliza cu cea a Statelor Unite şi care se impusese chiar şi în Oceanul Indian. După retragerea britanicilor din Aden, în 1967, această bază a fost folosită de sovietici cu acordul guvernului sud-yemenit. Toate acestea se întâmplau într-o perioadă când, mai în sud, americanii se loviseră de obstacole strategice. Sosirea Războiului Rece la Capul Horn şi în fostele colonii portugheze sporise semnificația evenimentelor care se desfăşurau mai în nord.

Şi totuşi, într-o perspectivă mai largă, politica sovietică nu pare să fi avut prea mult de câştigat în lumea musulmană de pe urma remarcabilului haos al politicii americane de la mijlocul anilor 1970 din Orientul Mijlociu. Între timp, Egiptul rupsese relațiile cu Siria şi apelase la Statele Unite în speranța că va încheia o pace onorabilă cu Israelul. În 1975, când Adunarea Generală a ONU a denunțat sionismul ca o formă de rasism şi a acordat Organizației pentru Eliberarea Palestinei (OEP) statutul de „observator” în cadrul Adunării, Egiptul a fost, inevitabil, mai izolat de alte state arabe. Între timp, activitatea Organizației pentru Eliberarea Palestinei dincolo de granița de nord nu consta numai în hărțuirea Israelului, ci şi în transformarea Libanului, ale cărui elite erau foarte europenizate, într-un sanctuar al OEP, urmată de distrugerea şi dezintegrarea acestuia. În 1978 Israelul a invadat sudul Libanului, în speranța de a anihila raidurile Organizației pentru Eliberarea Palestinei. Deşi lumea neislamică a aplaudat când premierul israelian şi cel egiptean s-au întâlnit la Washington în anul următor, pentru a cădea de acord în privința unei păci care să prevadă retragerea Israelului din Sinai, peste trei ani egiptenii au plătit prețul asasinării de către cei ce credeau că aceştia au trădat cauza palestiniană şi arabă.

Acordul limitat dintre Israel şi Egipt se datora în mare parte preşedintelui Jimmy Carter, candidatul Partidului Democrat care câştigase alegerile prezidențiale americane din 1976. Moralul americanilor era afectat atunci de alte probleme decât cele din Orientul Mijlociu. Războiul din Vietnam distrusese un preşedinte şi mandatul succesorului său se axase pe gestionarea înfrângerii americanilor şi pe acordul de pace (şi a fost limpede în scurt timp cât de puțină valoare avusese acel acord). În fundal exista şi teama, pe care o împărtăşeau mulți americani, legată de creşterea puterii Uniunii Sovietice în domeniul rachetelor balistice. Toate acestea au afectat reacțiile americanilor la un eveniment aproape complet neaşteptat, răsturnarea de la putere a şahului Iranului. Acest lucru nu numai că a fost o lovitură grea pentru Statele Unite, ci a dezvăluit şi o nouă dimensiune a problemelor din Orientul Mijlociu şi a volatilității islamului.

După ce fusese mult timp în grațiile americanilor ca aliat de încredere, în ianuarie 1979 şahul a fost silit să-şi părăsească tronul şi țara de către o coaliție de liberali nemulțumiți şi conservatori islamici. Încercarea de a asigura un guvern constituțional a eşuat curând deoarece populația a susținut facțiunea islamică. Obiceiurile tradiționale şi structura socială ale Iranului fuseseră zdruncinate de o politică de modernizare prin care şahul îi călcase pe urme – cu mai puțină precauție – tatălui său, Reza Khan. Aproape imediat a fost proclamată o republică islamică şiită, condusă de un cleric vârstnic şi destul de fanatic. Statele Unite au recunoscut rapid noul regim, dar fără folos. Purtau stigmatul vinii de a-l fi susținut pe fostul şah şi de a fi întruchiparea supremă a capitalismului şi materialismului occidental. Faptul că Uniunea Sovietică era curând şi ea calomniată de liderii religioşi iranieni, care o considerau un al doilea „Satan” ce amenința puritatea islamului, nu a fost o mare consolare pentru Statele Unite.

Curând după revoluția din Iran, nişte studenți din Teheran şi-au exprimat exasperarea devastând ambasada americană şi luându-i ostatici pe diplomați şi restul personalului. O lume şocată a descoperit brusc că guvernul iranian îi susținea pe ocupanți, arestându-i pe ostatici şi susținând cererile studenților de aducere a şahului în fața justiției. Preşedintele Carter avea de înfruntat o situație deosebit de complicată, căci în acel moment politica americană în lumea islamică era, mai presus de orice, preocupată de intervenția sovieticilor în Afganistan. O rupere a relațiilor diplomatice cu Iranul şi impunerea unor sancțiuni economice au fost primele reacții. Apoi s-a încercat o operațiune de salvare, care a eşuat lamentabil. Bieții ostatici aveau să fie recuperați în cele din urmă prin negociere (de fapt, răscumpărare: rambursarea activelor iraniene din Statele Unite, care fuseseră înghețate în timpul revoluției), dar umilirea americanilor nu a fost în niciun caz singurul şi nici măcar cel mai important element din acest episod.

În afara repercusiunilor politice de mare anvergură, reținerea ostaticilor a fost simbolică şi în alt sens. A fost un şoc (înregistrat printr-un vot unanim de

condamnare la Națiunile Unite) pentru convenția, dezvoltată mai întâi în Europa şi apoi, în decursul a mai bine de trei secole, în toată lumea civilizată, că trimişii diplomatici trebuie să fie imuni la interferențe. Acțiunea guvernului iranian anunța că el nu juca după regulile acceptate. Era o respingere fățişă a credințelor care îşi avuseseră originea în Europa, dar care deveniseră între timp globale. Ea i-a obligat pe mulți oameni din întreaga lume să se întrebe pentru prima oară ce altceva mai implica o revoluție islamică.

Prin urmare, unii americani prins curaj atunci când extrem de agresivul regim Baas din Irak, deja privit cu ochi buni pentru executarea şi urmărirea fără milă a unor comunişti irakieni, a intrat în conflict cu noul Iran, dispută alimentată (în ciuda secularismului patidului Baas) de animozitatea tradițională dintre sunniții mesopotamieni şi musulmanii şiiți persani. În iulie 1979, când Saddam Hussein a preluat conducerea la Bagdad ca preşedinte, acest fapt a părut încurajator pentru serviciile americane de securitate: se credea că el era capabil să oprească pericolul iranian din Golf.

Acest lucru era cu atât mai bine-venit cu cât revoluția din Iran implica mai mult decât pierderea unui aliat de către americani. Chiar dacă o combinație de nemulțumiri făcuse posibilă răsturnarea şahului, întoarcerea rapidă la tradiția arhaică (în mod frapant, în privința modului în care erau tratate femeile) a dovedit că nu doar un conducător fusese repudiat. Noua republică islamică iraniană, deşi în mod specific şiită, făcea revendicări universale; era o teocrație în care conducerea corectă izvora din credința corectă, oarecum asemănător cu Geneva lui Calvin. Era, de asemenea, o expresie a furiei împărtăşite de mulți musulmani din toată lumea (mai ales din țările arabe) împotriva occidentalizării seculare şi a eşecului promisiunii modernizării. În Orientul Mijlociu, ca nicăieri în altă parte, naționalismul, socialismul şi capitalismul nu au reuşit să rezolve problemele regiunii – sau, cel puțin, să satisfacă patimile şi poftele pe care le stârniseră. Cei care credeau că islamul poate oferi toate răspunsurile la problemele politice (deseori numiți islamişti) credeau că Atatürk, Reza Khan şi Nasser îşi conduseseră popoarele pe un drum greşit. Societățile islamice rezistaseră cu succes influenței comunismului ateu, dar pentru mulți musulmani contagiunea cu cultura occidentală, pe care atâția dintre conducătorii lor o priviseră cu apreciere timp de un secol sau mai mult, părea acum amenințătoare. În mod paradoxal, noțiunea vestică revoluționară de exploatare capitalistă a contribuit la accentuarea acestei repulsii.

Rădăcinile islamului erau variate şi foarte adânci. Ele se puteau hrăni din secolele de luptă împotriva creştinismului. Au fost revitalizate începând din anii 1960 de dificultățile evidente ale celor din afară (inclusiv ale Uniunii Sovietice) de a-şi impune voința în Orientul Mijlociu şi Golful Persic, date fiind scindările Războiului Rece. Pentru numeroşi musulmani existau tot mai multe dovezi că

principiul occidental al naționalității, susținută încă de la 1880 ca remediu organizațional pentru instabilitatea care a urmat declinului Turciei, nu funcționase; era foarte evident că războaiele succesiunii otomane nu se încheiaseră. O combinație favorabilă de probleme ale Occidentului a devenit şi mai promițătoare prin recenta revelație a puterii factorului reprezentat de petrol. Dar, din 1945, musulmanii pioşi conştientizau mai mult că negoțul, comunicațiile şi ispitele simple oferite de Occident celor bogați în petrol erau mai periculoase pentru societățile islamice decât orice altă amenințare anterioară (ca să nu mai vorbim de una pur militară). S-a ajuns astfel la tensiuni şi nelinişte.

Şi totuşi, acestor societăți le-a fost greu să țină pasul. Ostilitatea dintre sunniți şi şiiți era veche de secole. În perioada de după 1945, mişcarea socialistă Baas, care i-a inspirat pe mulți musulmani şi care era oficial limitată la Irak, devenise anatema pentru cei mai religioşi din Frăția Musulmană, înființată în Egipt în anii 1920, care deplângea „necredința" ambelor tabere chiar şi în disputa palestiniană. Suveranitatea poporului era un țel pe care fundamentaliştii îl respingeau; ei urmăreau controlul islamic al societății în toate aspectele ei, astfel încât curând lumea a început să se obişnuiască să audă că Pakistanul a interzis hocheiul mixt, că Arabia Saudită pedepsea infracțiunile prin lapidare şi amputarea membrelor, că Omanul construia o universitate în care băieții şi fetele urmau să fie separați în timpul orelor – şi multe altele. Până în 1980 islamiştii radicali erau suficient de puternici pentru a-şi îndeplini țelurile în unele țări. Chiar şi studenții din Egiptul mai „occidentalizat" îi votaseră deja la alegeri, în timp ce unele fete de la Medicină refuzau să disece cadavre de bărbați şi cereau o segregare a sistemului de învățământ.

Mai mult, pentru a pune în perspectivă astfel de atitudini (şi, la prima vedere, este ciudat pentru occidentali ca nişte studenți radicali să îmbrățişeze de bunăvoie astfel de cauze evident reacționare), ele trebuie înțelese în contextul unei îndelungate absențe din islam a oricăror teorii despre stat sau instituționale similare celor din Vest. Chiar şi în mâinile ortodocşilor şi chiar dacă ar oferi unele aspecte dorite, statul ca atare nu este automat o autoritate legitimă în gândirea islamică – şi, una peste alta, nici introducerea structurilor de stat în țările arabe în secolul al XIX-lea nu a fost decât o imitare, conştientă sau nu, a Occidentului. Tinerii radicali, care încercaseră politicile socialismului (sau ceea ce se considera că ar fi politici socialiste şi era, în orice caz, alt import occidental) şi le găsiseră deficitare, simțeau că nu există o valoare intrinsecă a statelor sau națiunilor; ei au căutat în altă parte şi acest lucru explică parțial eforturile vizibile mai întâi în Libia, iar apoi în Iran şi Algeria de a promova noi căi de legitimare a autorității. Rămâne de văzut dacă vechea înclinație islamică împotriva instituțiilor publice şi în favoarea tribalismului şi a frăției islamului poate fi susținută. Chiar şi această

frăție, la urma urmelor, trebuie să admită că majoritatea musulmanilor din lume nu înțeleg araba.

Potențialul pentru declanşarea unor tulburări şi chiar a unor conflicte sângeroase în unele regiuni ale lumii islamice ne poate tenta să simplificăm problema. Lumea islamică nu este omogenă din punct de vedere cultural. Islamul nu poate fi identificat în mod convingător ca o civilizație coerentă, distinctă, bine delimitată mai mult decât mitologicul „Occident" denunțat în anii 1980 de predicatori cunoscuți în moschei. Ca şi „Occidentul", islamul este o abstracțiune, ocazional o simplificare utilă în scopuri explicative. Mulți musulmani, inclusiv unii religioşi, caută un punct de sprijin în două lumi, fiind dedicați deopotrivă idealurilor occidentale şi celor islamice. Fiecare lume reprezintă un centru istoric al dinamismului, o sursă de energie; ele nu au granițe în felul lor, dar au avut un impact reciproc care a reverberat de-a lungul timpului, cel mai recent prin influența masivă pe care ideile europene au avut-o asupra lumii musulmane.

Situația nesoluționată din anumite părți ale teritoriilor islamice, mai ales în Orientul Mijlociu, a devenit şi mai instabilă din cauza demografiei. Vârsta medie a societăților dominate de musulmani se spune că ar fi între 15 şi 18 ani, iar unele sunt încă într-o creştere rapidă. Noua generație de musulmani poate merge în diferite direcții din punct de vedere politic, social şi etic. Clar este că sunt dornici de schimbare, să se desprindă de o situație care i-a lăsat pe prea mulți în sărăcie, fără reprezentare politică şi cu valori ce pot fi compozite şi complexe, dar pe care ei simt că nu le respectă nici Occidentul, nici propriii conducători.

4

Sfârşitul unei epoci

Anii 1980 aveau să aducă schimbări surprinzătoare, dar puține în Orientul Mijlociu, unde, la începutul deceniului, păreau cele mai probabile. În schimb, regiunea părea marcată de o perioadă de stagnare fundamentală. Tensiunile atinseseră cote înalte aici în 1980, aşa cum se întâmpla de ani de zile, la fel şi speranțele celor mai multe dintre părțile interesate cu privire la rezolvarea problemelor pe care le ridica apariția Israelului ca stat succesor al Imperiului Otoman în Palestina. Cu excepția, poate, a unei minorități de israelieni, aceste speranțe aveau să fie spulberate. O vreme, păruse că revoluția din Iran ar putea transforma regulile jocului de până atunci şi unii chiar au sperat asta. Zece ani mai târziu, era totuşi foarte greu de spus ce anume se schimbase în afara Iranului sau care a fost semnificația reală a agitației din lumea islamică pe care a provocat-o. Ceea ce păruse o perioadă o resurgență islamică ar putea fi văzut pur şi simplu ca unul dintre valurile recurente de puritanism care i-au stimulat şi i-au regenerat pe credincioşi de-a lungul secolelor. În mod clar, tensiunile au fost cauzate în mare măsură şi de circumstanțe; ocupația de către Israel a celui de-al treilea dintre Locurile Sfinte ale Islamului din Ierusalim a accentuat brusc sentimentul de solidaritate islamică. Totuşi, atacarea Iranului de către Irak în 1980 a generat un război sângeros care a durat opt ani şi care a costat un milion de vieți. Indiferent ce altceva s-ar fi putut afla în spatele lui, în acest conflict a contat şi faptul că Irakul era sunnit, iar Iranul şiit. Încă o dată, popoarele islamice erau scindate de-a lungul unor linii de fractură străvechi, nu doar de probleme contemporane.

De asemenea, curând a fost evident că, deşi putea să irite şi să alarmeze superputerile (în special URSS-ul, din cauza celor un milion de cetățeni musulmani ai săi), Iranul nu era capabil să li se împotrivească. La sfârşitul anului 1979, conducătorii săi au fost forțați să privească neputincioşi cum o armată sovietică a pătruns în Afganistan pentru a sprijini un regim comunist nesupus împotriva rebelilor musulmani. Un motiv pentru care iranienii i-au sprijinit pe terorişti şi pe răpitori este că era cel mai bun (sau cel mai rău) lucru pe care îl puteau face. De asemenea, în ciuda succesului lor în episodul cu ostaticii americani, nu l-au putut aduce pe fostul şah în fața justiției islamice. Reuşind să smulgă penele din coada vulturului american în povestea ostaticilor, Iranul umilise Statele Unite, dar acest lucru a părut curând mai puțin important decât părea la vremea respectivă. Privind retrospectiv, o declarație a preşedintelui Carter din 1980, care afirma că Statele Unite priveau Golful Persic ca pe o zonă de interes crucial, a dezvăluit mai multe legate de viitor. Era unul dintre primele

semne că atitudinea exagerată de nesiguranță și defetism a americanilor se schimba. O realitate esențială a politicii internaționale era pe punctul de a se reafirma. În ciuda tuturor schimbărilor spectaculoase de după criza rachetelor din Cuba, în 1980 republica americană încă era unul din cele două state a căror putere le conferea un statut incontestabil (pentru a folosi o definiție sovietică oficială): „cea mai mare putere a lumii, fără participarea căreia nu se poate rezolva nicio problemă internațională". Această participare avea să fie în unele cazuri mai mult implicită decât explicită, dar era o condiție fundamentală a modului în care funcționa lumea.

În plus, istoria nu are favoriți pentru mult timp. Deşi unii americani fuseseră speriați de puterea sovietică după criza rachetelor din Cuba şi până la invazia Afganistanului, existau nenumărate semne că, la sfârşitul anilor 1970, conducătorii sovietici aveau de înfruntat dificultăți. Erau nevoiți să se confrunte cu un truism pe care marxismul însuşi îl proclamase: cel conform căruia conştiința evoluează odată cu condițiile materiale. Două rezultate ale relaxării reale, dar limitate din societatea sovietică au fost, printre altele, o disidență evidentă, la o scară redusă, însă care sugera cererea crescândă de libertate spirituală mai mare, şi o mobilizare mai puțin explicită, dar reală a opiniei că aveau să urmeze alte câştiguri materiale. Uniunea Sovietică a continuat totuşi să cheltuiască sume colosale pe armament (aproximativ un sfert din PIB în anii 1980). Totuşi, se pare că nici acestea nu erau suficiente. Pentru a îndeplini chiar şi această sarcină, avea să fie nevoie de tehnologie, tehnici de management şi, posibil, capital din Occident. Nu era clar ce schimbare ar fi putut rezulta de aici, dar era sigur că avea să existe o schimbare.

Cu toate acestea, până în 1980, cea mai puternică legătură dintre cele două superputeri devenise şi mai constrângătoare. În ciuda eforturilor uriaşe din partea Uniunii Sovietice de a-şi asigura o forță de atac nuclear mai mare decât Statele Unite, superioritatea la acest nivel este o chestiune oarecum teoretică. Americanii, cu darul lor de a crea sloganuri, au sintetizat situația sub denumirea MAD – adică ambele țări aveau capacitatea de a genera „distrugere reciprocă asigurată" (*Mutually Assured Destruction*) sau, mai precis, o situație în care fiecare din cei doi potențiali combatanți avea destulă forță de atac pentru a se asigura că, şi în cazul în care un atac surpriză l-ar fi lipsit de cele mai bune arme ale sale, ceea ce rămânea ar fi fost suficient pentru a asigura o ripostă atât de teribilă încât să distrugă oraşele inamicului, iar forțele armate ale acestuia să nu mai poată face altceva decât să încerce să-i controleze pe supraviețuitorii terorizați.

Această posibilitate bizară a fost o mare forță moderatoare. Chiar dacă uneori mai pot ajunge la putere şi nebuni (pentru a ne exprima simplu), observația doctorului Johnson conform căreia, atunci când ştii că urmează să fii spânzurat, te concentrezi mai bine se aplică şi colectivităților amenințate de dezastru la o astfel

de scară: cunoaşterea faptului că o gafă poate fi urmată de extincție este un bun stimulent al prudenței. Aici e foarte posibil să se afle explicația cea mai simplă a unui nou grad de cooperare, care fusese demonstrat deja în anii 1970 de Statele Unite şi de Uniunea Sovietică, în ciuda disputelor lor. Un tratat din 1972 privind limitarea rachetelor defensive a fost unul dintre primele sale roade; acesta se datora şi unei noi conştientizări de către ambele tabere a faptului că ştiința putea monitoriza acum încălcarea unor astfel de acorduri (nu toate cercetările din domeniul militar au dus la o creştere a tensiunii). În anul care a urmat au început negocieri privind limitarea suplimentară a armelor, în timp ce altă serie de discuții a început să exploreze posibilitatea unui sistem de securitate complex în Europa.

În schimbul recunoaşterii implicite a frontierelor postbelice ale Europei (mai presus de toate, cea dintre cele două Germanii), negociatorii sovietici au acceptat în cele din urmă, în 1975, la Helsinki, să intensifice relațiile economice dintre Europa de Est şi cea de Vest şi să semneze o garanție a drepturilor omului şi a libertății politice. Aceasta din urmă era, bineînțeles, nulă. Totuşi, este posibil să fi avut o importanță simbolică mai mare decât câştigurile simbolice ale recunoaşterii frontierei, căreia negociatorii sovietici îi dăduseră o semnificație deosebită. Succesul occidentalilor în ceea ce priveşte drepturile omului avea să se dovedească a fi o mare încurajare pentru disidenții din Europa comunistă şi URSS şi, în plus, a evitat vechi obstacole din calea a ceea ce era considerat amestec în afacerile interne ale statelor comuniste. Treptat, au început să apară critici din partea opiniei publice care aveau să aducă în cele din urmă schimbarea în Europa de Est. Între timp, fluxul comercial şi de investiții dintre cele două Europe a început să crească aproape brusc, deşi foarte lent în acelaşi timp. Până atunci nu se mai ajunsese niciodată atât de aproape de un tratat general de pace care punea capăt celui de-al Doilea Război Mondial, oferind Uniunii Sovietice ceea ce conducătorii săi doreau cel mai mult – garantarea securității acordului teritorial, unul dintre principalele avantaje ale victoriei din 1945.

În ciuda tuturor acestor lucruri, americanii îşi făceau foarte multe griji în legătură cu afacerile internaționale pe măsură ce se apropia anul 1980, când urmau să se desfăşoare alegeri prezidențiale. Cu 18 ani înainte, criza rachetelor din Cuba arătase lumii că Statele Unite erau puterea supremă. Se bucuraseră atunci de o forță militară superioară, de sprijinul (de obicei de încredere) al aliaților, clienților şi sateliților din întreaga lume şi de disponibilitatea populației de a susține un efort diplomatic şi militar internațional în timp ce se confrunta cu probleme interne foarte mari. Până în 1980, mulți dintre cetățenii Statelor Unite simțeau că lumea se schimbase şi nu erau foarte încântați de asta. În 1981, când noul preşedinte republican, Ronald Reagan, a intrat în exercițiul funcțiunii, susținătorii săi trecuseră printr-un deceniu în care contemplaseră ceea ce părea a fi o neputință tot mai mare a Statelor Unite. El a moştenit un deficit bugetar

imens, dezamăgirea provocată de aparentul progres recent înregistrat de puterea sovietică în Africa şi Afganistan şi de ceea ce se credea a fi dispariția superiorității în materie de arme nucleare de care americanii se bucuraseră în anii 1960.

În următorii cinci ani preşedintele Reagan i-a surprins pe criticii săi; avea să ridice din nou moralul concetățenilor săi printr-un talent remarcabil (deşi adesea cosmetizat) de conducător. În mod simbolic, în ziua în care el a preluat funcția, iranienii i-au eliberat pe ostaticii americani (mulți americani au crezut că momentul eliberării fusese pus la cale de susținătorii noii administrații). Dar acesta nu a fost în niciun caz sfârşitul problemelor cu care se confruntau Statele Unite în Orientul Mijlociu şi în Golf. Două dificultăți fundamentale nu au dispărut: amenințarea la adresa ordinii internaționale în această zonă atât timp cât atitudinile Războiului Rece se perpetuau şi problema Israelului. Războiul dintre Iran şi Irak era dovada primului pericol, credeau mulți. Curând, instabilitatea unor țări arabe a devenit mai evidentă. Guvernarea ordonată a dispărut practic în Liban, care a fost înghițit de un război civil între bande de indivizi înarmați sprijiniți de sirieni şi iranieni. Deoarece astfel aripa revoluționară a Organizației pentru Eliberarea Palestinei câştiga o bază de operațiuni şi mai promițătoare decât în trecut, Israelul a lansat operațiuni militare din ce în ce mai violente şi mai costisitoare la granițele sale din nord şi dincolo de ele. În anii 1980 a urmat o intensificare a tensiunilor şi a conflictului din ce în ce mai violent dintre israelieni şi palestinieni. Încă mai alarmant pentru americani, Libanul tindea şi mai mult spre anarhie; după sosirea puşcaşilor marini americani au explodat bombe la ambasada americană şi în cazărmile soldaților, care au ucis în total 300 de oameni.

Statele Unite nu erau singura țară afectată de aceste tare persistente. Atunci când URSS şi-a trimis soldații în Afganistan (unde aveau să rămână în cea mai mare parte a deceniului următor), furia iranienilor şi a musulmanilor de pretutindeni avea să-i afecteze pe musulmanii din interiorul Uniunii Sovietice. Unii au considerat că e un semn bun, crezând că confuzia din ce în ce mai mare din lumea islamică ar putea determina cele două puteri să fie mai prudente şi, eventual, să reducă sprijinul necondiționat acordat sateliților şi aliaților lor din regiune. Aceasta a contat cel mai mult pentru Israel, bineînțeles. În acelaşi timp, retorica şi manifestările cele mai alarmante ale revoluției din Iran i-au făcut pe unii să creadă că se declanşa un conflict între civilizații. Puritanismul agresiv al Iranului i-a făcut totuşi să se înfioare chiar şi pe unii arabi conservatori şi din regatele bogate în petrol din Golf – mai ales din Arabia Saudită.

Erau, într-adevăr, numeroase semne a ceea ce părea a fi o simpatie tot mai mare pentru islamismul radical în anii 1980. Chiar şi regimul militar din Pakistan (țară care fusese creată de un musulman laic, băutor înrăit de whisky) a impus o

ortodoxie islamică, deşi ca parte a unui jihad bazat pe interese împotriva necredincioşilor sovietici din Afganistanul vecin. Africa de Nord dădea dovadă de sentimente islamice radicale şi mai alarmante spre sfârşitul deceniului, şi în ieşirile şi afirmațiile bizare ale exaltatului dictator al Libiei – care se temea de islamism la fel de mult pe cât ura Statele Unite –, nu doar în Algeria vecină. Această țară avusese un start promițător după câştigarea independenței, dar în 1980 economia sa dădea semne de oboseală, consensul care sprijinise mişcarea de independență se dezintegra şi emigrarea către Europa în căutarea unui loc de muncă părea singura supapă de eliberare a energiilor multora dintre tineri. La alegerile organizate în Algeria în 1990, un partid islamist a câştigat majoritatea voturilor pentru prima dată într-o țară arabă. În anul anterior un puci adusese la putere în Sudan un regim islamic militar şi militant care a suprimat imediat puținele libertăți civice ale poporului acestui stat nefericit.

Cu toate acestea, în ciuda atracțiilor radicalizării islamice, în 1990 existau multe semne că politicienii arabi conservatori, precum şi oponenții lor liberali erau suficient de dezbinați pentru ca rezistența localnicilor în fața fundamentaliştilor să fie uneori eficientă. Dar evenimentele politice din Orientul Mijlociu aveau să ascundă mult timp aceste semne. Conducătorul Irakului, Saddam Hussein, sprijinit de americani, principalul agitator din Orientul Mijlociu, nu era decât un susținător tactic şi pragmatic al islamului. Deşi musulman prin educație, el conducea un regim Baas laic bazat de fapt pe clientelism, familie şi interesul propriu al militarilor. Urmărea puterea şi modernizarea tehnologică drept modalitate de a pune mâna pe aceasta şi nu există nicio dovadă că l-a preocupat vreodată bunăstarea poporului irakian. Când a început războiul cu Iranul, luptele prelungite şi dovezile privind costurile războiului au fost întâmpinate cu uşurare de celelalte state arabe – în special de ceilalți producători de petrol din Golf – deoarece păreau că îi blochează atât pe un bandit periculos, cât şi pe revoluționarii iranieni de care se temeau. Nu au fost totuşi la fel de bucuroşi că războiul a distras atenția de la problema palestiniană şi, incontestabil, a uşurat sarcina Israelului în confruntarea cu OEP.

Timp de aproape un deceniu de alarme şi incursiuni în Golf, dintre care unele au profilat spectrul unui alt amestec în livrările de petrol către Occident, incidentele au părut uneori să degenereze într-un conflict armat mai amplu, în special între Iran şi Statele Unite. Între timp, evenimentele din Levant au agravat impasul în care se ajunsese aici. Ocuparea continuă de către Israel a Înălțimilor Golan, puternicele sale operațiuni din Liban împotriva trupelor de gherilă palestiniene şi a susținătorilor lor şi încurajarea de către guvernul său a unei imigrări şi mai masive a evreilor (în special din URSS) l-au călit, în caz că într-o bună zi avea să se confrunte din nou cu armatele arabe unite. Totuşi, la sfârşitul anului 1987, au avut loc primele acte de violență în rândul palestinienilor din

teritoriile ocupate de israelieni. Acestea au persistat şi s-au transformat într-o mişcare de nesupunere intermitentă, dar rezistentă, intifada. OEP, în ciuda faptului că a câştigat mai multă simpatie internaţională recunoscând oficial dreptul Israelului la existenţă, se afla totuşi într-o poziţie dezavantajată în 1988, când războiul iraniano-irakian s-a încheiat. În anul următor a murit conducătorul suprem al Iranului, ayatollahul Khomeini, şi au fost semne că succesorul său era mai puţin doritor să sprijine cauzele palestinienilor şi ale islamiştilor fundamentalişti.

În timpul războiului iraniano-irakian, Statele Unite au fost de partea Irakului, în parte pentru că americanii exagerau în ceea ce priveşte ameninţarea fundamentalistă. Totuşi, atnci când americanii s-au aflat în cele din urmă, în Războiul din Golf, faţă în faţă cu un inamic declarat, acesta a fost Irakul, nu Iranul. În 1990, după ce a semnat un acord de pace generos cu Iranul, Saddam Hussein a readus în discuţie un vechi diferend privind graniţele cu Kuweitul. Avusese dispute cu conducătorul acestuia şi din cauza cotelor şi preţurilor la petrol. E greu de crezut că aceste nemulţumiri erau reale; orice ar fi putut însemna în mod simbolic pentru Saddam, ceea ce pare că l-a motivat cel mai mult a fost hotărârea de a pune mâna pe enormele resurse de petrol ale Kuweitului. În vara anului 1990, ameninţările lui s-au intensificat. Apoi, pe 2 august, Irakul a invadat Kuweitul şi, în câteva ore, l-a cucerit.

A urmat o mobilizare remarcabilă a opiniei publice mondiale împotriva Irakului în cadrul Naţiunilor Unite. Saddam a încercat să joace şi cartea islamică, şi cea arabă, amestecând urmărirea ambiţiilor sale rapace cu ura arabilor faţă de Israel. Demonstraţiile organizate în sprijinul său pe străzile Orientului Mijlociu s-au dovedit a nu avea prea multă valoare. Doar OEP şi Iordania i-au luat apărarea în mod oficial. Fără îndoială spre marea sa mirare, Arabia Saudită, Siria şi Egiptul au devenit parteneri în alianţa improbabilă care s-a format rapid împotriva sa. Aproape la fel de uimit trebuie să fi fost de consimţământul Uniunii Sovietice în evenimentele care au urmat. Cel mai surprinzător, Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite a condamnat (cu majorităţi covârşitoare), printr-o serie de rezoluţii, acţiunile Irakului şi, în fine, a autorizat uzul de forţă împotriva sa pentru eliberarea Kuweitului.

Au fost comasate forţe uriaşe în Arabia Saudită, conduse de SUA. Pe data de 16 ianuarie 1991 acestea au intrat în acţiune. În mai puţin de o lună Irakul a fost înfrânt şi s-a retras, după ce a suferit pierderi considerabile (pierderile de vieţi în rândul aliaţilor au fost nesemnificative). Totuşi, această umilire nu a ameninţat în mod evident supravieţuirea lui Saddam Hussein. Nici acum nu sosise momentul de cotitură din Orientul Mijlociu pe care mulţi îl aşteptau de atâta timp; războiul i-a dezamăgit şi pe revoluţionarii arabi, şi pe occidentalii care voiau să instituie pacea. Cel mai mult a avut de pierdut OEP, iar Israelul a avut cel mai mult de

câştigat; un succes militar al arabilor împotriva sa era de neconceput în viitorul apropiat. Totuşi, la sfârşitul altui război al succesiunii otomane, problema israeliană nu era încă rezolvată. Încă înainte de criza din Kuweit Siria şi Iranul începuseră să dea semne că, din anumite motive, aveau intenția de a încerca să ajungă la o rezolvare amiabilă, dar dacă aceasta avea să existe era altă problemă, deşi, pentru Statele Unite, era o prioritate mai mult ca oricând.

Poate era un progres că spectrul alarmant al unei mişcări panislamice radicale şi fundamentaliste fusese înlăturat pentru o vreme. Din motive practice, unitatea arabă s-a dovedit încă o dată a fi un miraj. În ciuda agitației şi nemulțumirii cu care mulți musulmani priveau Occidentul, nu exista practic niciun semn că resentimentele lor ar putea fi coordonate într-o reacție eficientă şi cu atât mai puțin că s-ar descurca fără mijloacele de modernizare subtil corozive pe care le oferea Occidentul. Aproape întâmplător, de asemenea, criza din Golf a părut să arate că arma petrolului îşi pierduse în mare parte puterea de a provoca pagube lumii dezvoltate deoarece, în ciuda temerilor, nu s-a produs nicio nouă criză a petrolului. Pe acest fundal, în 1991, diplomația americană i-a convins în sfârşit pe arabi şi pe israelieni să participe din nou la o conferință pe tema Orientului Mijlociu.

Între timp şi în alte locuri avuseseră loc transformări majore care au influențat la rândul lor evenimentele din Orientul Mijlociu. Totuşi, aceasta s-a întâmplat doar din cauză că influențau ceea ce puteau face aici Statele Unite şi URSS. În 1980 campaniile electorale prezidențiale din America exploataseră în mod deliberat teama populației de Uniunea Sovietică. Nu este de mirare că acest lucru a redeşteptat animozitățile la nivel oficial; liderii conservatori ai Uniunii Sovietice au manifestat din nou suspiciune față de tendința politicii Statelor Unite. Părea probabil ca paşii promițători făcuți spre dezarmare să fie anulați – sau chiar mai grav. În cele din urmă, administrația americană a ajuns să manifeste un nou pragmatism în afacerile externe în timp ce de partea sovietică schimbările interne aveau să deschidă calea spre o mai mare flexibilitate.

Un moment de cotitură a fost moartea, în noiembrie 1982, a lui Leonid Brejnev, succesorul lui Hruşciov şi, timp de 18 ani, secretarul general al Comitetului Central al Partidului Comunist. Înlocuitorul său imediat (şeful serviciului secret, KGB) a murit şi el curând şi i-a luat locul un septuagenar, a cărui moarte a survenit şi mai rapid, după care funcția de secretar general a fost ocupată, în 1985, de cel mai tânăr membru al Biroului Politic, Mihail Gorbaciov: avea 54 de ani. Practic, întreaga sa experiență politică data din epoca poststalinistă. Impactul său asupra istoriei țării lui şi a lumii avea să fie remarcabil.

Conjunctura de forțe care l-au propulsat pe Gorbaciov la succesiune rămâne neclară. KGB, probabil, nu s-a opus promovării sale şi primele lui acțiuni şi

discursuri au fost ortodoxe (deşi în anul anterior îi făcuse deja prim-ministrului britanic impresia că era un om cu care se putea discuta). Curând a schimbat registrul politic. Termenul „comunism” s-a auzit din ce în ce mai rar în discursurile sale şi „socialismul” a fost reinterpretat pentru a exclude egalitarismul (deşi, din când în când, le reamintea colegilor că este comunist). În lipsa unui termen mai bun, mulți străini au considerat că scopul său era liberalizarea, o tentativă deplasată a occidentalilor de a sintetiza două cuvinte ruseşti pe care Gorbaciov le folosea foarte des: *glasnost* („transparență”) şi *perestroika* („restructurare”). Implicațiile acestui nou curs aveau să fie profunde şi dramatice, iar în restul deceniului Gorbaciov s-a luptat cu ele.

Nu se poate să se fi gândit de la început la ceea ce s-a întâmplat de fapt. Fără îndoială, şi-a dat seama că fără o transformare radicală economia sovietică nu era în stare să asigure Uniunii Sovietice puterea militară de altădată, să îi susțină angajamentele față de aliați, să îmbunătățească (oricât de modest şi de treptat) nivelul de trai pe plan intern şi să garanteze progresul tehnologic autogenerat permanent. Prin urmare, Gorbaciov a părut că încearcă să evite prăbuşirea comunismului deschizându-l spre propria viziune asupra leninismului, mai presus de toate transformându-l într-un sistem mai pluralist şi implicând inteligența în națiunea politică. Posibilele implicații ale unei asemenea schimbări de direcție par să nu-i fi fost clare nici măcar lui. În esență, a fost o recunoaştere a faptului că experimentul de 70 de ani reprezentat de încercarea de a ajunge la modernizare prin socialism eşuase. Nu se întrezăreau la orizont nici libertatea, nici bunăstarea materială. Iar acum costurile începeau să fie prea greu de suportat.

Ronald Reagan a profitat curând de pe urma accederii în funcție a lui Gorbaciov. Faptul că politica sovietică reflecta un nou ton a devenit curând limpede în întâlnirile lor. S-au reluat discuțiile în vederea dezarmării. S-au închieat acorduri şi în privința altor aspecte (iar acest lucru a fost facilitat la momentul potrivit de decizia conducerii sovietice de a-şi retrage în 1989 forțele din Afganistan). În politica internă a Americii, un deficit bugetar uriaş în continuă creştere şi o economie slăbită, care ar fi provocat un scandal politic sub conducerea celor mai mulți preşedinți, au fost practic pierdute din vedere în euforia iscată de o transformare probabilă a scenei internaționale. Alarmarea şi teama cu care mulți americani priveau „Imperiul Răului” (aşa cum numise Reagan Uniunea Sovietică) au început să se mai risipească.

Optimismul şi încrederea au crescut pe măsură ce URSS a dat semne de divizare din ce în ce mai mare şi de dificultăți în reformarea societății, în timp ce americanilor guvernul le promitea minuni sub forma unor noi măsuri defensive în spațiul cosmic. Deşi mii de oameni de ştiință au afirmat că proiectul era nerealist, guvernul sovietic nu putea suporta costurile pentru a-i face concurență. Americanii au mai prins curaj în 1986, când nişte bombardiere americane au

pornit din Anglia într-o misiune de pedepsire a Libiei, al cărei conducător dezechilibrat îi sprijinise pe teroriştii antiamericani (în mod semnificativ, Uniunea Sovietică şi-a exprimat mai puține îngrijorări decât mulți vest-europeni vizavi de acest aspect). Preşedintele Reagan nu a avut totuşi la fel de mult succes în a-şi convinge concetățenii că unele afirmări mai entuziaste ale intereselor americanilor în America Centrală erau cu adevărat în avantajul lor. Dar a rămas remarcabil de popular; abia după încheierea mandatului său lumea a început să-şi dea seama că în acest deceniu distanța dintre bogații şi săracii din Statele Unite se mărise şi mai mult.

În 1987, roadele negocierilor privind controlul armelor s-au concretizat sub forma unui acord vizând rachetele nucleare cu rază medie de acțiune. În ciuda atâtor şocuri şi a erodării sale din cauza apariției unor noi centre de putere, echilibrul nuclear a fost menținut suficient de mult timp pentru a permite ieşirea pentru prima dată a superputerilor din starea de alertă. Acestea, cel puțin, dacă nu şi alte țări care voiau să achiziționeze arme nucleare, păreau să admită că războiul nuclear, dacă s-ar fi produs, ar fi atras după sine posibilitatea extincției omenirii şi începeau să facă ceva în această privință. În 1991 urmau să se petreacă şi alte evenimente dramatice pe măsură ce americanii şi sovieticii au acceptat reduceri majore ale stocurilor de arme existente.

Această schimbare uriaşă în relațiile internaționale nu poate fi separată de multiplele sale consecințe pentru alte națiuni. Ele trebuie separate artificial pentru a fi relatate, dar nu s-ar fi putut produce independent. La sfârşitul anului 1980 existau puține motive pentru a crede că popoarele din Europa de Est şi din Uniunea Sovietică aveau să cunoască schimbări de amploarea celor din anii 1940. Era clar însă că țărilor comuniste europene le venea din ce în ce mai greu să țină pasul, chiar şi cu ratele de creştere modeste pe care le atinseseră. Comparația cu economiile de piață din lumea necomunistă le dezavantaja tot mai mult, deşi acest lucru nu părea să sugereze nicio contestare a verdictelor din 1953, 1956 şi 1968 sau a puterii sovietice în Europa de Est. Carapacea asigurată de Pactul de la Varşovia încă părea capabilă să limiteze schimbarea politică şi socială cristalizată în 30 de ani (sau mai mult, dacă luăm în calcul şi marile schimbări involuntare din al Doilea Război Mondial şi din perioada imediat următoare).

La prima vedere, Europa comunistă era izbitor de uniformă. În fiecare țară Partidul era suprem; carieriştii îşi construiau viața în jurul partidului aşa cum, în secolele anterioare, cei puşi pe căpătuială se adunau în jurul curților regale şi ai unor protectori sau în jurul Bisericii. Fiecare dintre ele (şi, mai presus de toate, chiar URSS) avea, de asemenea, un trecut despre care nu se putea vorbi şi care nu putea fi examinat, jelit sau deplâns, care apăsa greu asupra vieții intelectuale şi a discuțiilor politice – în măsura în care existau –, corupându-le. În economiile est-europene, investițiile în bunurile din industria grea şi de capital produseseră o

creştere marcată la început (mai puternică în unele state decât în altele) şi apoi un sistem internaţional de acorduri comerciale cu celelalte ţări comuniste, dominate de URSS şi rigidizate de aspiraţiile către planificarea centralizată. Acestea generaseră şi mari probleme de sănătate publică şi de mediu, mascate sub pretextul că ar fi fost chestiuni ce ţineau de siguranţa statului. Din ce în ce mai mult şi mai evident, o dorinţă tot mai accentuată de bunuri de consum nu putea fi satisfăcută; bunuri banale în Europa Occidentală rămâneau un lux în ţările est-europene, izolate de avantajele specializării economice internaţionale.

În privinţa pământului, proprietatea privată fusese redusă mult la mijlocul anilor 1950, fiind de obicei înlocuită cu o combinaţie de cooperative şi ferme de stat, deşi în acest tablou relativ uniform au apărut ulterior tipare diferite. În Polonia, de exemplu, aproximativ patru cincimi din terenul agricol avea să revină în cele din urmă în exploatare privată chiar în timpul regimului comunist. Producţia a rămas totuşi scăzută; majoritatea ţărilor est-europene nu puteau atinge randamente agricole decât între jumătate şi trei sferturi din cele ale Comunităţii Europene. Prin anii 1980 toate erau, mai mult sau mai puţin, invalide din punct de vedere economic, singura excepţie posibilă fiind Germania de Est. Chiar şi aici, produsul intern brut pe cap de locuitor era de doar 9.300 de dolari americani pe an în 1988, faţă de 19.500 de dolari în Germania de Vest. Apăreau şi alte probleme. Investiţiile în infrastructură scădeau, ca şi cota lor din schimburile comerciale mondiale. Datoriile în valută forte se tot adunau. Doar în Polonia, salariile reale au scăzut cu o cincime în anii 1980.

Ceea ce ajunsese să se numească „doctrina Brejnev” (după un discurs al acestuia ţinut la Varşovia în 1968) afirma că evoluţiile din ţările blocului estic ar putea necesita – aşa cum s-a întâmplat în Cehoslovacia în acel an – o intervenţie sovietică directă pentru a garanta interesele Uniunii Sovietice şi ale aliaţilor săi împotriva oricăror încercări de a întoarce economiile socialiste pe calea capitalismului. Totuşi, Brejnev fusese interesat şi de destindere şi doctrina sa era realistă în ceea ce priveşte posibilele pericole la adresa stabilităţii internaţionale reprezentate de evoluţiile separatiste din Europa comunistă. Astfel de pericole puteau fi limitate prin trasarea unor linii mai clare. De atunci, schimbarea internă din Europa Occidentală, care devenea din ce în ce mai prosperă, lăsând în urmă amintirile despre sfârşitul anilor 1940, împreună cu aparenta posibilitate de subversiune, înlăturase unele motive ale tensiunii dintre Est şi Vest. Până în 1980, după schimbările revoluţionare din Spania şi Portugalia, nicio dictatură nu mai supravieţuia la vest de linia Trieste-Stettin şi democraţia triumfa peste tot. Timp de 30 de ani, singurele revolte ale unor lucrători industriali împotriva stăpânilor lor politici au fost cele din Germania de Est, Ungaria, Polonia şi Cehoslovacia – toate ţări comuniste.

După 1970 şi chiar mai mult după actul final de la Helsinki din 1975, odată ce conştientizarea contrastelor cu Europa Occidentală a sporit în blocul estic, au apărut grupuri de disidenți, care au supraviețuit şi chiar şi-au consolidat poziția, în ciuda unor represiuni severe. De asemenea, încet-încet, câțiva funcționari sau specialişti în economie şi chiar unii membri ai Partidului au început să-şi arate scepticismul cu privire la eficiența planificării centralizate detaliate şi existau din ce în ce mai multe discuții privind avantajele utilizării mecanismelor de piață. Cheia unei schimbări fundamentale se afla însă în altă parte. Nu exista niciun motiv pentru a crede că aceasta ar fi fost posibilă în oricare dintre țările Pactului de la Varşovia dacă doctrina Brejnev rezista şi avea armata sovietică de partea sa.

Primul semn clar că era posibil ca lucrurile să nu rămână neschimbate a apărut la începutul anilor 1980 în Polonia. Națiunea poloneză îşi păstrase, într-o măsură remarcabilă, o integritate colectivă urmându-şi preoții, şi nu conducătorii. Biserica Romano-Catolică focaliza de mult afecțiunea şi mentalitățile celor mai mulți polonezi ca întruchipare a națiunii şi vorbea adesea în numele lor – cu atât mai convingător cu cât fusese ales un papă polonez. A vorbit şi în numele muncitorilor care au protestat în anii 1970 împotriva politicii economice, condamnând relele tratamente care le-au fost aplicate.

Rolul Bisericii, împreună cu o înrăutățire a condițiilor economice, a fost contextul anului 1980, un an de criză pentru Polonia. O serie de acțiuni greviste au ajuns apoi la un moment culminant într-o luptă dramatică la şantierele navale din Gdańsk. În urma acestora a apărut o nouă federație de sindicate, organizată spontan, Solidaritatea. Aceasta a adăugat şi cereri politice la obiectivele economice ale greviştilor; printre ele, dreptul la sindicate libere şi independente. Solidaritatea era condusă de un lider sindical şi electrician remarcabil, care fusese adesea închis, Lech Wałęsa, un catolic înflăcărat, care avea o strânsă legătură cu ierarhia Bisericii poloneze. Pe porțile şantierelor navale a fost afişată imaginea papei şi greviştii țineau slujbe sub cerul liber. Pe măsură ce grevele au luat amploare, lumea a văzut cu surprindere cum un guvern polonez slăbit făcea curând concesii istorice, în special recunoscând oficial Solidaritatea ca sindicat independent. În mod simbolic, s-a permis şi difuzarea regulată a slujbei catolice din ziua de duminică. Dar dezordinile nu au încetat şi, odată cu venirea iernii, atmosfera de criză s-a acutizat. Vecinii Poloniei au amenințat cu o posibilă intervenție; se spunea că 40 de divizii sovietice erau pregătite în RDG şi la frontiera sovietică. Dar nu s-a întâmplat nimic; armata sovietică nu s-a clintit din loc şi Brejnev nu i-a ordonat asta, aşa cum nu au făcut-o nici succesorii săi în anii tulburi care au urmat. A fost primul semn al schimbărilor de la Moscova, premisa necesară a ceea ce avea să se întâmple în următorii zece ani în Europa de Est.

În 1981 tensiunile au continuat să crească, situația economică s-a înrăutățit, dar Wałęsa s-a străduit să evite provocările. Comandantul sovietic al forțelor

Pactului de la Varşovia a venit de cinci ori la Varşovia. Ultima dată, radicalii au ieşit de sub controlul lui Wałęsa şi au convocat o grevă generală dacă guvernul instituia starea de urgență. Pe data de 13 decembrie a fost impusă legea marțială. A urmat o represiune violentă şi, probabil, sute de oameni au murit. Dar acțiunea militarilor polonezi a făcut inutilă invazia sovietică. Solidaritatea a intrat în ilegalitate, de unde a luptat şapte ani, în care a devenit din ce în ce mai evident că guvernul militar nu putea nici să împiedice deteriorarea economică şi nici să câştige sprijinul „adevăratei" Polonii, societatea alienată de comunism, în favoarea regimului. Avea loc o revoluție morală. Aşa cum s-a exprimat un observator occidental, polonezii au început să se comporte „de parcă trăiau într-o țară liberă"; organizațiile şi publicațiile clandestine, grevele, demonstrațiile şi condamnarea continuă a regimului de către Biserică au menținut ceea ce uneori a fost o atmosferă de război civil.

Deşi după câteva luni guvernul a abandonat cu prudență legea marțială, a continuat să folosească un întreg arsenal de mijloace de represiune, fățişe sau mascate. Între timp, economia continua să decadă, iar țările occidentale ofereau prea puțină simpatie şi niciun ajutor. Totuşi, după 1985, schimbările de la Moscova au început să producă efecte. Punctul culminant a fost în 1989, pentru Polonia cel mai important an după 1945, aşa cum a fost şi pentru alte țări, care i-au urmat exemplul. A început cu acceptarea de către regim ca şi alte partide şi organizații, inclusiv Solidaritatea, să participe la procesul politic. Ca prim pas spre un adevărat pluralism politic, în iunie au fost organizate primele alegeri cu adevărat libere. Solidaritatea a câştigat aproape toate locurile disponibile. Curând, noul parlament a denunțat pactul germano-sovietic din august 1939, a condamnat invazia Cehoslovaciei din 1968 şi a deschis anchete privind crimele politice comise după 1981.

În august 1989, Wałęsa a anunțat că Solidaritatea avea să sprijine un guvern de coaliție; comuniştii înverşunați au fost sfătuiți de Gorbaciov să accepte situația (unele unități militare sovietice părăsiseră deja țara). În septembrie, o coaliție dominată de Solidaritatea şi condusă de cel dintâi prim-ministru necomunist de după 1945 a depus jurământul ca guvern al Poloniei. Curând s-a promis ajutor economic din Occident. Până la Crăciunul anului 1989, Republica Populară Polonă ieşise din istorie şi, încă o dată, pentru a doua oară în acest secol, istorica Republică Polonă s-a ridicat din mormânt. Şi mai important, Polonia, după cum s-a dovedit curând, a condus Europa de Est spre libertate. Importanța evenimentelor de aici a fost curând înțeleasă şi în alte țări comuniste, ai căror conducători au devenit extrem de alarmați. Mai mult sau mai puțin, toată Europa de Est fusese expusă unui nou factor: un flux crescând de informații despre țările necomuniste, mai presus de toate prin intermediul televiziunii occidentale (care se recepționa deosebit de uşor mai ales în RDG). Mai multă libertate de mişcare, un acces

sporit la cărțile şi ziarele străine au contribuit imperceptibil la exprimarea criticilor şi în alte locuri, nu numai în Polonia. În ciuda unor încercări penibile de a controla informațiile (în România maşinile de scris trebuiau încă să fie înregistrate la autoritățile statului), se producea o schimbare de conştiință.

Aceeaşi schimbare părea să se producă şi la Moscova. Gorbaciov a ajuns la putere în primele etape ale acestor evoluții. Cinci ani mai târziu, era clar că preluarea funcției de către el declanşase o schimbare instituțională revoluționară şi în Uniunea Sovietică, întâi pe măsură ce puterea a fost preluată din mâinile Partidului şi apoi pe măsură ce oportunitățile astfel create au fost fructificate de noile forțe de opoziție apărute, mai ales în republicile Uniunii, care au început să pretindă un grad mai mare sau mai mic de autonomie. În scurt timp, aceasta a început să dea impresia că îşi subminează propria autoritate. De asemenea, în mod paradoxal şi alarmant, tabloul economic părea din ce în ce mai sumbru. A devenit clar că tranziția spre o economie de piață, fie ea rapidă sau lentă, avea să aducă greutăți mari pentru mai mulți cetățeni sovietici decât se crezuse inițial – probabil pentru majoritatea. În 1989 era limpede că economia sovietică scăpase de sub control şi intrase în declin. Ca de fiecare dată în istoria Uniunii Sovietice, modernizarea a fost lansată de la centru spre periferie, prin intermediul unor structuri autoritare. Dar tocmai asta nu era sigur că se va întâmpla acum, la început din cauza rezistenței nomenclaturii şi a administrației economiei de comandă şi apoi, la sfârşitul deceniului, din pricina prăbuşirii rapide şi vizibile a puterii de la centru.

În 1990, restul lumii a avut acces la mult mai multe informații cu privire la adevărata situație a Uniunii Sovietice şi atitudinile popoarelor sale. Nu numai că sentimentele erau acum exprimate deschis, ci glasnostul a adus în Uniunea Sovietică şi primele evaluări ale opiniei publice prin intermediul sondajelor. Se puteau trage unele concluzii generale: discreditarea Partidului şi a nomenclaturii era profundă, chiar dacă în 1990 nu ajunsese la fel de departe ca în alte țări ale Pactului de la Varşovia; mai surprinzător, Biserica Ortodoxă, mult timp supusă şi docilă, părea să se bucure în continuare de un respect şi o autoritate mai mari decât orice altă instituție a vechiului regim marxist-leninist.

Dar era evident că eşecul economic umbrea orice încercare de liberalizare a proceselor politice. Cetățenii sovietici, precum şi observatorii străini au început să vorbească în 1989 de posibilitatea unui război civil. Slăbirea mâinii de fier de altădată a dezvăluit puterea sentimentelor naționaliste şi regionale atunci când erau atâțate de colapsul economic şi de oportunități. După 70 de ani de eforturi de creare a Omului Sovietic, URSS s-a dovedit a fi o mixtură de popoare la fel de eterogene ca întotdeauna. Câteva dintre cele 15 republici ale sale (mai ales Letonia, Estonia şi Lituania) aveau să-şi manifeste rapid nemulțumirea. Ele urmau să deschidă calea spre schimbarea politică. Azerbaidjanul şi Armenia

sovietice au ridicat probleme pe care spectrul agitației islamice ce se profila asupra întregii Uniuni le complica. Pentru a înrăutăți şi mai mult lucrurile, unii credeau că exista pericolul unei lovituri de stat militare; despre unii comandanți nemulțumiți de eşecul sovietic în Afganistan, aşa cum fuseseră şi unii soldați americani de eşecul din Vietnam, se vorbea de parcă erau nişte potențiali Bonaparte.

Semnele dezintegrării s-au înmulțit, deşi Gorbaciov a reuşit să rămână în funcție şi chiar să obțină unele sporiri formale ale competențelor sale nominale. Dar acest lucru avea dezavantajul de a concentra şi răspunderea sa în caz de eşec. O declarație a Parlamentului lituanian conform căreia anexarea din 1939 nu fusese validă a dus, după negocieri complicate, şi la recunoaşterea independenței Letoniei şi Estoniei, deşi în termeni uşor diferiți. Gorbaciov nu a căutat să anuleze secesiunea, ci a obținut acorduri ca republicile baltice să garanteze în continuare existența anumitor servicii practice față de URSS. Acesta s-a dovedit a fi începutul sfârşitului pentru el. O perioadă de manevre rapide între grupuri reformiste şi conservatoare, aliindu-se la început cu unele şi apoi, pentru a restabili echilibrul, cu celelalte, a dus, la sfârşitul anului 1990, la compromisuri care păreau din ce în ce mai greu de realizat. Complicitatea la acțiunile represive ale soldaților şi ale KGB în Vilnius şi Riga la începutul noului an nu a oprit tăvălugul deoarece, între timp, nouă republici sovietice fie se declaraseră suverane, fie îşi afirmaseră un grad substanțial de independență față de guvernul Uniunii. Unele dintre ele îşi declaraseră limbile locale limbi oficiale şi altele transferaseră ministere şi agenții economice sovietice sub control local. Republica rusă – cea mai importantă – a început să-şi conducă economia separat de cea a Uniunii. Republica ucraineană şi-a înființat propria armată. În martie, alegerile l-au condus pe Gorbaciov încă o dată pe calea reformei şi a încercării de a semna un nou tratat al Uniunii care să mențină un rol oarecum central al statului sovietic. Lumea privea uluită.

Exemplul polonez avea un prestigiu din ce în ce mai mare în alte țări pe măsură ce acestea îşi dădeau seama că o Uniune Sovietică tot mai divizată, chiar paralizată, nu avea (probabil nu putea) să intervină pentru a-şi susține instrumentele din birocrațiile Partidului Comunist ale celorlalte țări membre ale Pactului de la Varşovia. Asta a influențat ceea ce s-a întâmplat în aceste țări după 1986. Ungurii începuseră liberalizarea economică aproape la fel de rapid ca polonezii, chiar înaintea unei schimbări politice fățişe, dar cea mai importantă contribuție la dizolvarea Europei comuniste au adus-o în 1989. Germanilor din RDG li s-a permis atunci să intre în Ungaria liber, ca turişti, deşi se ştia că scopul lor era să ceară azil politic la ambasadele şi consulatele Republicii Federale. În septembrie, când frontierele Ungariei au fost complet deschise (şi Cehoslovacia a

făcut acelaşi lucru), pârâiaşul s-a transformat în puhoi. În trei zile, 12.000 de est-germani au ajuns în Occident din aceste țări.

Autoritățile sovietice au remarcat că fenomenul era „neobişnuit". Pentru RDG era începutul sfârşitului. În ajunul sărbătoririi atent planificate şi mult lăudate a „succesului" de 40 de ani ca țară socialistă şi în timpul unei vizite a lui Gorbaciov (care, spre disperarea comuniştilor germani, părea să-i îndemne pe est-germani să profite de această şansă), poliția a fost nevoită să se lupte cu nişte demonstranți antiguvern pe străzile din Berlinul Oriental. Guvernul şi partidul au renunțat la liderul lor, dar nu a fost suficient. Noiembrie a început cu demonstrații de amploare în multe oraşe împotriva unui regim a cărui corupție devenea evidentă; pe 9 noiembrie s-a produs cel mai simbolic act, spargerea Zidului Berlinului. Biroul Politic din Germania de Est a cedat, după care a fost demolat şi restul zidului.

Mai mult ca orice altceva, evenimentele din RDG au demonstrat că şi în țările comuniste cele mai avansate regimul pierduse masiv susținerea populației de-a lungul anilor. Anul 1989 a dus la apogeu acest sentiment de înstrăinare. În toată Europa de Est a fost dintr-odată clar că guvernele comuniste nu aveau nicio legitimitate în ochii supuşilor lor, care fie s-au ridicat împotriva lor, fie le-au întors spatele şi le-au lăsat să cadă. Expresia instituțională a acestei alienări se regăsea pretutindeni în cererea unor alegeri democratice, partidele din opoziție fiind lăsate să-şi facă campanie în mod liber. După alegerile lor parțial libere, unele locuri fiind încă rezervate pentru susținătorii regimului din acel moment, polonezii elaboraseră o nouă constituție; în 1990, Lech Wałęsa a devenit preşedinte. Cu câteva luni înainte, Ungaria alesese un parlament care a generat un guvern necomunist. Soldații sovietici au început să se retragă din țară. În iunie 1990, alegerile din Cehoslovacia au avut ca rezultat un guvern liber şi curând s-a convenit ca forțele sovietice să fie evacuate din țară până în mai 1991. În aceste alegeri foştii politicieni comunişti nu au primit mai mult de 16% din voturi. Votul din Bulgaria a fost mai puțin decisiv: aici cursa a fost câştigată de membrii Partidului Comunist deveniți reformatori, care îşi spuneau socialişti.

În două țări evenimentele au luat o întorsătură diferită. România a cunoscut o revoluție violentă (care s-a încheiat cu uciderea fostului dictator comunist) după o revoltă din decembrie 1989, care a dezvăluit incertitudini în ceea ce priveşte calea de urmat şi disensiuni interne ce anunțau alte conflicte. În iunie 1990 un guvern despre care unii credeau că era încă puternic influențat de foştii comunişti s-a întors împotriva unora dintre foştii susținători, acum criticii săi, şi a înăbuşit nişte proteste ale studenților apelând la mineri, cu prețul unor vieți omeneşti şi al dezaprobării externe. RDG a fost cealaltă țară unde evenimentele au luat o turnură deosebită. Era menită să fie un caz special deoarece problema schimbării politice era inevitabil legată de problema reunificării Germaniei.

Dărâmarea Zidului Berlinului a dezvăluit nu doar că lipsea voința politică de a sprijini comunismul, ci şi că nu exista nicio voință de a sprijini RDG. Alegerile generale organizate aici în martie 1990 au adus o majoritate de locuri în Parlament (şi 48% din voturi) unei coaliții dominate de Partidul Creştin-Democrat – partidul aflat la conducerea Republicii Federale vest-germane. Unificarea nu mai putea fi pusă la îndoială, mai rămâneau de stabilit doar procedura şi programul. În iulie cele două Germanii au format o uniune monetară, economică şi socială. În octombrie s-au unit şi din punct de vedere politic, fostele teritorii ale Republicii Democrate Germane devenind provincii ale Republicii Federale. Schimbarea era importantă, dar nu s-au exprimat deschis îngrijorări serioase, nici măcar la Moscova, iar încuviințarea tacită a lui Gorbaciov a fost al doilea mare serviciu adus de el națiunii germane.

Totuşi, trebuie să fi existat îngrijorări în URSS. Noua Germanie avea să fie cea mai mare putere europeană la vest de Uniune. Puterea sovietică era acum într-un con de umbră, aşa cum nu mai fusese din 1918. Răsplata pentru Gorbaciov a fost un tratat cu noua Germanie, care promitea ajutor economic pentru modernizarea Uniunii Sovietice. S-ar mai putea spune, pentru a-i linişti pe cei care nu uitaseră perioada 1939-1945, că noul stat german nu era un vechi Reich reînviat. Germania nu mai avea vechile teritorii ale Prusiei Orientale (renunțase la ele în mod formal) şi nu era dominată de Prusia, aşa cum fuseseră şi imperiul lui Bismarck, şi Republica de la Weimar. Şi mai liniştitor (şi important pentru vest-europenii care aveau presimțiri negre), Republica Federală era un stat federal şi constituțional cu un succes economic ce părea asigurat, cu aproape 40 de ani de experiență în politica democratică pe care se putea baza şi încorporat în structurile Comunității Europene şi ale NATO. Vest-europenii cu amintiri vechi i-au acordat prezumția de nevinovăție, cel puțin pentru moment.

La sfârşitul anului 1990, situația a ceea ce păruse la un moment dat un bloc est-european aproape monolitic sfida generalizările sau descrierile sumare. Pe măsură ce unele țări foste comuniste (Cehoslovacia, Polonia, Ungaria) solicitau să fie primite în Comunitatea Europeană sau se pregăteau să facă acest lucru (Bulgaria), anumiți observatori făceau speculații privind un grad de unitate europeană mai mare ca oricând. Cei care au observat apariția virulentă a unor noi diviziuni naționale şi comunale – sau reapariția unora vechi – au făcut estimări mai prudente. Deasupra întregii Europe Răsăritene se adunau norii eşecului economic şi turbulențele pe care aceştia le puteau provoca. Eliberarea era posibilă, dar pentru nişte popoare şi societăți cu niveluri de sofisticare şi dezvoltare foarte diferite şi cu origini istorice foarte diferite. Nu era înțelept să faci preziceri şi asta s-a văzut limpede în 1991. În acest an, optimismul cu privire la şansele de schimbare paşnică a fost zdruncinat atunci când două dintre republicile Iugoslaviei şi-au anunțat decizia de a se separa de statul federal.

„Regatul Sârbilor, Croaților şi Slovenilor”, care apăruse ca succesor al Serbiei şi Muntenegrului în 1918, îşi schimbase numele încă din 1929 în „Iugoslavia”, în încercarea de a şterge vechile diviziuni, şi instituise o dictatură regală. Dar noul regat a fost întotdeauna considerat de prea mulți dintre supuşii săi, şi sârbi, şi nesârbi, manifestarea unui vechi vis al „Serbiei Mari”. În 1934, când al doilea rege al său, Alexandru, a fost asasinat în Franța, ucigaşul a fost un macedonean ajutat de croați, acționând cu sprijinul guvernului ungar şi al celui italian. Înverşunarea disensiunilor din această țară i-a făcut curând pe mulți străini să se amestece în treburile sale, iar unii politicieni locali au căutat sprijinul acestora; croații s-au constituit şi ei ulterior într-un stat independent, când au sosit trupele germane, în 1941.

Pe lângă diversitatea sa demografică şi comunală (recensământul iugoslav din 1931 înregistra sârbo-croați, sloveni, germani, maghiari, români, vlahi, albanezi, turci, „alți slavi”, evrei, țigani şi italieni), Iugoslavia prezenta discrepanțe mari şi în privința obiceiurilor, bogăției şi dezvoltării economice. În unele regiuni ale sale, Evul Mediu abia trecuse în 1950, pe când altele erau moderne, urbanizate şi aveau o industrie importantă. Una peste alta, nişte economii care înainte fuseseră în principal agricole au fost sărăcite de populații cu un ritm rapid de creştere. Totuşi, politica iugoslavă dintre cele două războaie se dovedise a fi legată în principal de antagonismul dintre croați şi sârbi şi acesta a fost acutizat de atrocitățile din timpul războiului şi de un război civil în care se luptau trei tabere, croații, comuniştii în principal sârbi (conduşi de un croat, Tito) şi regaliştii sârbi după 1941. Această luptă a început cu o campanie de terorizare şi epurare etnică lansată împotriva celor două milioane de sârbi din noua Croație (care includea Bosnia şi Herțegovina). S-a încheiat cu victoria comuniştilor în 1945 şi cu limitarea efectivă a diferitelor naționalități sub dictatura lui Tito în cadrul unei structuri federale; aceasta părea să rezolve vechile probleme ale bosniacilor şi macedonenilor şi era, aparent, capabilă să evite ambițiile teritoriale ale străinilor. 45 de ani mai târziu şi la zece ani după moartea lui Tito, vechile probleme au ieşit totuşi brusc la iveală, la fel de vii ca oricând.

În 1990 încercările guvernului federal iugoslav de a face față problemelor economice au fost însoțite de o fragmentare politică din ce în ce mai rapidă. Autodeterminarea democratică a distrus în cele din urmă realizarea lui Tito pe măsură ce iugoslavi de diferite naționalități au început să caute moduri de a umple vidul politic creat de colapsul comunismului. Au apărut partide ce reprezentau interesele sârbilor, ale croaților, ale macedonenilor şi ale slovenilor, precum şi unul în favoarea ideii iugoslave şi a federației în sine. Curând, toate guvernele republicane, cu excepția celui din Macedonia, se bazau pe majorități alese, iar noile partide naționale minoritare începuseră chiar să se facă auzite în unele republici. Sârbii croați şi-au declarat autonomia şi au avut loc vărsări de

sânge în provincia sârbă Kosovo, unde patru cincimi din locuitori erau albanezi. Proclamarea aici a unei republici independente fusese o ofensă simbolică majoră adusă sârbilor – îngrijorând, de asemenea, guvernul grec şi pe cel bulgar, ai căror predecesori preţuiseră mereu ambiţiile macedonenilor din vremea Războaielor Balcanice. În august au început lupte aeriene şi terestre sporadice între sârbi şi croaţi. Precedentele pentru o intervenţie din partea străinilor nu au părut niciodată promiţătoare – deşi părerile diferitelor ţări din CE erau împărţite –, iar şansele unei astfel de intervenţii au devenit şi mai mici în iulie, când URSS a lansat un avertisment cu privire la pericolul ca acel conflict local să se extindă la nivel internaţional. Spre sfârşitul anului, Macedonia, Bosnia şi Herţegovina şi Slovenia şi-au declarat, ca şi Croaţia, independenţa.

Avertismentul sovieticilor a fost ultimul demers diplomatic al regimului. El a fost eclipsat curând de un eveniment mult mai important. Pe 19 august 1991 o coaliţie instabilă formată din membri de partid şi KGB-işti a încercat să-l înlăture pe Mihail Gorbaciov printr-o lovitură de stat. A dat greş, iar la trei zile după aceea el se afla din nou în scaunul prezidenţial. Cu toate acestea, poziţia lui nu mai era aceeaşi; faptul că schimba permanent tabără în căutarea unui compromis îi distrusese credibilitatea politică. Se agăţase prea mult timp de Partid şi de Uniune; politica sovietică făcuse încă un mic pas înainte spre dezintegrare, după părerea multora. Circumstanţele loviturii de stat îi oferiseră o şansă lui Boris Elţîn, liderul republicii sovietice, cea mai mare din Uniune. Armata, singura ameninţare posibilă la adresa susţinătorilor săi, nu a acţionat împotriva lui. Acum el a apărut atât ca bărbatul puternic de pe scena sovietică, fără ajutorul căruia nu se putea face nimic, cât şi ca un posibil portdrapel al unui şovinism sovietic ce putea ameninţa alte republici. În timp ce observatorii străini aşteptau să vadă ce se întâmplă, epurarea celor care sprijiniseră sau încuviinţaseră tacit lovitura de stat s-a transformat într-o înlocuire hotărâtă a întregii conduceri a Uniunii la toate nivelurile, redefinirea rolurilor KGB-ului şi redistribuirea controlului asupra acestuia între Uniune şi republici. Cea mai frapantă schimbare a fost distrugerea Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, care a început aproape imediat. Aproape fără vărsare de sânge, cel puţin la început, marea creaţie care se născuse în urma loviturii de stat bolşevice din 1917 îşi afla sfârşitul. La început au părut să existe motive de bucurie, deşi nu era încă clar dacă era mai bine aşa.

Acest lucru nu era mai clar nici la sfârşitul anului. După ce s-a luat decizia de a abandona controlul preţurilor în republica sovietică în viitorul apropiat, se părea că nu doar inflaţia – la un nivel nemaiatins din primele zile ale sistemului sovietic –, ci, poate, şi înfometarea aveau să ameninţe curând milioane de sovietici. În altă republică, Georgia, începuseră deja lupte între susţinătorii preşedintelui votat în primele alegeri libere de aici şi opoziţia nemulţumită. Ceea ce eclipsa însă toate aceste fapte era sfârşitul uriaşei superputeri care apăruse în

urma experimentelor sângeroase ale revoluției bolşevice. Timp de aproximativ 70 de ani şi aproape până la sfârşit aceasta fusese speranța revoluționarilor din întreaga lume şi generase puterea militară care câştigase cele mai ample campanii terestre din istorie. Acum se dizolva brusc şi fără speranță într-o serie de state succesoare.

Ultimul dintre marile imperii multinaționale europene a dispărut atunci când liderii sovietici, ucraineni şi bieloruşi s-au întâlnit la Minsk, pe data de 8 decembrie, şi au anunțat sfârşitul Uniunii Sovietice şi înființarea unei noi „Comunității a Statelor Independente". Pe 21 decembrie 1991, reprezentanți din 11 dintre fostele republici s-au reunit rapid la Alma-Ata pentru a confirma acest lucru. Ei au convenit ca sfârşitul formal al Uniunii să se producă în ultima zi a anului. Aproape imediat, Gorbaciov şi-a dat demisia.

Acesta a fost punctul culminant al uneia dintre cele mai surprinzătoare şi mai importante schimbări din istoria modernă. Nimeni nu putea fi sigur cu privire la ceea ce rezerva viitorul – cu excepția faptului că avea să fie o perioadă marcată de pericole, dificultăți şi, pentru mulți foşti cetățeni sovietici, sărăcie. În alte țări, politicienii au fost rareori tentanți să exprime altceva decât prudență față de întorsătura pe care o luaseră lucrurile. Viitorul era prea nesigur. Cât despre foştii prieteni ai Uniunii Sovietice, aceştia nu scoteau niciun cuvânt. Câțiva dintre ei regretau atât de mult ceea ce se întâmplase la începutul anului, încât îşi exprimaseră aprobarea sau încurajaseră lovitura de stat eşuată din august. Libia şi OEP au făcut acest lucru deoarece orice întoarcere la ceva similar grupărilor din timpul Războiului Rece le-ar fi alimentat speranțele legate de noi posibilități de manevră pe plan internațional, care le fuseseră limitate mai întâi de destinderea relațiilor dintre Statele Unite şi URSS şi apoi de slăbiciunea din ce în ce mai mare a acesteia din urmă.

Evenimentele din URSS trebuie să fi fost urmărite cu foarte mult interes în China. Conducătorii ei aveau motive de îngrijorare privind direcția în care păreau să se îndrepte evenimentele de cealaltă parte a celei mai lungi dintre frontierele lor terestre după ce comunismul se prăbuşise acolo. Odată cu dispariția Uniunii Sovietice, ei rămânau conducătorii singurului imperiu multinațional încă intact. Mai mult, China se angajase din 1978 într-un proces continuu de modernizare prudentă şi controlată.

Deng Xiaoping a ajuns să fie considerat influența dominantă, dar el făcea parte dintr-o conducere colectivă. Avea să se acorde prioritate inițiativelor locale şi ale comunităților şi interesului pentru profit. Au fost încurajate legăturile comerciale cu țări necomuniste. Deşi noul curs era încă definit într-un limbaj marxist, rezultatul părea să fie o reformă fundamentală a economiei, puternic influențată de piață. Dar nu arăta nicio slăbire a dorinței regimului de a menține puterea. Conducătorii Chinei au păstrat un control ferm şi nu aveau nicio intenție

să-l piardă. Au fost ajutați de persistența vechii discipline sociale chineze, de ușurarea resimțită de milioane de oameni când Revoluția Culturală a fost lăsată în urmă, de cultul (deşi limitat) al beneficiilor revoluției şi de politica (opusă celei a marxismului aşa cum fusese ea expusă la Moscova până în 1990) potrivit căreia recompensele economice ar trebui să ajungă prin sistem spre țărani. Aceasta a crescut puterea de cumpărare în zonele rurale, ceea ce i-a mulțumit pe oamenii de la țară. Comunele rurale, care ajunseseră practic irelevante în multe locuri, şi-au pierdut puterea, iar în 1985 familia redevenise forma dominantă a producției rurale în cea mai mare parte a Chinei.

Au apărut întreprinderi industriale şi comerciale săteşti din comunele şi „brigăzile" industriale din epoca Marelui Salt Înainte. Pe la mijlocul anilor 1980 jumătate din venitul rural provenea de la cei care munceau în industrie. Au fost înființate zone economice speciale – enclavele unde străinii puteau să investească şi să profite de salariile mici din China – mai ales în regiunile în care existaseră concesiuni străine înainte de anii 1940. Spre sfârşitul deceniului au apărut mari companii chineze private, multe având la bază foste întreprinderi colective din provinciile sudice sau parteneriate cu străinii. Urbanizarea s-a intensificat, iar exporturile au crescut rapid; pentru prima dată după anii 1930, China făcea din nou parte din economia lumii.

Noua politică a avut totuşi un preț. Piețele urbane în creştere i-au încurajat pe fermieri şi le-au asigurat profituri pe care să le reinvestească, dar locuitorii oraşelor au început să simtă efectele prețurilor mai mari. În acest deceniu, dificultățile interne au crescut. Datoria externă crescuse şi inflația ajungea la o rată anuală de aproximativ 30% la sfârşitul deceniului. Dovezile de corupție stârneau mânia populației, iar toată lumea ştia că există disensiuni în sânul conducerii (o serie apărând după moartea şi boala unora dintre gerontocrații care dominaseră Partidul). Cei care credeau că era necesară o reafirmare a controlului politic au început să câştige teren şi existau semne că făceau manevre pentru a-l atrage de partea lor şi pe Deng. Totuşi, politica de liberalizare economică îi făcuse pe observatorii occidentali şi probabil şi pe unii chinezi să adopte puncte de vedere nerealiste şi prea optimiste privind posibilitatea unei relaxări politice. Schimbările incitante din Europa de Est au alimentat şi mai mult aceste speranțe. Dar iluziile s-au risipit brusc.

La începutul anului 1989, locuitorii din oraşele Chinei simțeau şi presiunea unei inflații acute, şi a unui program de austeritate care fusese impus pentru a rezolva problema inflației. Acesta a fost contextul unui nou val de revendicări din partea studenților. Încurajați de prezența în oligarhia de la guvernare a unor simpatizanți ai liberalizării, ei au cerut ca Partidul Comunist şi guvernul să deschidă un dialog despre corupție şi reformă cu o ligă a studenților nou-formată, neoficială. Afişele şi mitingurile au început să ceară mai multă „democrație".

Conducerea regimului s-a alarmat, refuzând să recunoască organizația despre care se temea că putea fi semnul unei noi mişcări a Gărzilor Roşii. Cum se apropia a şaptezecea aniversare a Mişcării de pe 4 mai, activiştii au evocat amintirea ei pentru a conferi o nuanță patriotică mai intensă campaniei lor. Nu au reuşit să câştige prea mult sprijin în zonele rurale, deşi au existat demonstrații de simpatie în multe oraşe, dar, încurajați de o atitudine evident binevoitoare a secretarului general al Partidului Ccomunist Chinez, Zhao Ziyang, au intrat în greva foamei în masă, ceea ce a atras o largă simpatie din partea populației şi sprijin la Beijing. Aceasta începuse cu puțin timp înainte de sosirea lui Gorbaciov în capitală pentru o vizită de stat; vizita sa, în loc să dea în continuare asigurări în ceea ce priveşte statutul internațional al Chinei, nu a făcut decât să le amintească oamenilor ce se petrecea în URSS ca urmare a politicilor de liberalizare. A fost o sabie cu două tăişuri, încurajându-i pe aşa-zişii reformatori şi înspăimântându-i pe conservatori.

Între timp, cei mai importanți membri ai guvernului, inclusiv Deng Xiaoping, păreau să fi devenit extrem de alarmați. Exista riscul unei dezordini generalizate în viitorul apropiat; China, credeau ei, se confrunta cu o criză majoră. Unii se temeau de o nouă Revoluție Culturală dacă lucrurile scăpau de sub control. Pe data de 20 mai 1989 a fost instituită legea marțială. Pentru un moment a părut că un guvern divizat s-ar putea dovedi a fi incapabil să-şi impună voința, dar curând acesta s-a putut baza pe armată. Două săptămâni mai târziu, manifestațiile au fost reprimate dur. Liderii studenților îşi mutaseră tabăra în Piața Tiananmen din Beijing, unde, cu 40 de ani înainte, Mao proclamase Republica Populară, şi acolo li se alăturaseră şi alți disidenți. De pe una dintre porțile vechiului Oraş Interzis un portret uriaş al lui Mao privea spre simbolul protestatarilor: o statuetă din ipsos a „Zeiței Democrației”, care amintea în mod deliberat de Statuia Libertății din New York.

Pe 2 iunie primele unități militare au intrat în suburbiile din Beijing, îndreptându-se spre piață. Li s-a opus rezistență cu ajutorul unor arme improvizate şi al baricadelor de care au trecut cu forța. Pe 3 iunie demonstranții au fost învinşi cu focuri de armă, gaze lacrimogene şi o distrugere brutală a taberei sub şenilele tancurilor care au năvălit în piață. Câteva zile la rând au continuat să fie ucişi oameni şi au urmat arestări în masă (aproximativ 10.000 de persoane în total). Multe din toate acestea s-au petrecut sub ochii lumii, grație prezenței echipelor de televiziune străine care îi familiarizaseră de câteva zile pe telespectatori cu tabăra demonstranților.

Dezaprobarea din partea străinilor a fost aproape universală, iar autoritatea Partidului Comunist Chinez în interiorul Chinei a fost substanțial afectată, nu în ultimul rând deoarece reprimarea revoltei l-a împărțit în două tabere. Zhao Ziyang, care se opusese folosirii forței militare, a fost plasat în arest la domiciliu în Beijing (a murit, tot în arest la domiciliu, dar fără a fi fost vreodată judecat, în

2005). Evident, Deng şi mulți din vechea gardă simțeau că înfruntaseră o amenințare gravă. Este probabil, de asemenea, că au acționat într-un mod care a fost dezaprobat de mulți dintre concetățenii lor. Au existat turbulențe, uneori grave, în peste 80 de oraşe şi armata a întâmpinat rezistență în unele cartiere muncitorești din Beijing. Totuşi, masele nu s-au ridicat pentru a-i sprijini pe protestatari, iar cea mai mare parte a Chinei nu a fost afectată de proteste. Aveau să se spună multe despre Tiananmen ca dovadă a nerespectării de către regimul chinez a drepturilor omului. Totuşi, nu se poate afirma cu siguranță că China ar fi avut de câştigat dacă Partidul ar fi cedat în fața mişcării studenților. Mai multe vieți au fost distruse în Asia de fiascourile bancare din anii 1990 decât în urma problemelor din China din 1989.

Deşi PCC şi ierarhia conducătoare au fost oarecum afectate, au urmat încercări viguroase de a impune ortodoxia politică. China, după cum avea să fie curând evident, nu urma să păşească pe calea Europei de Est sau a Uniunii Sovietice. Dar încotro se îndrepta? Deng a arătat că liberalizarea economică avea să continue netulburată şi chiar la o scară mai mare decât orice se încercase înainte de 1989. În scurt timp, atât chinezii, cât şi străinii se întrebau cât de mare era cu adevărat influența pe care o avea Partidul asupra dezvoltării economice necontrolate. O parte a acesteia părea foarte occidentală. Însă nu a fost necesară o analiză prea profundă, dincolo de pereții companiilor sau în încăperile pline de fum ale puterii, pentru a vedea mai mult decât câteva urme ale îndelungatei istorii a Chinei şi ale provocărilor şi oportunităților pe care aceasta le-a oferit poporului său.

5
Începuturi şi sfârşituri

Cu mult timp înainte de prăbuşirea Uniunii Sovietice, era evident că o foarte mică parte a lumii avea să rămână complet imună la ceea ce se petrecea în Europa. Imediat, sfârşitul Războiului Rece a reactivat vechile probleme de identitate pe tot teritoriul continentului şi dincolo de acesta, creând, în acelaşi timp, unele noi. Popoarele au început să se vadă pe sine şi pe altele într-o perspectivă nouă, în lumina a ceea ce s-a dovedit curând a fi pentru unele nişte zori cam răcoroşi; unele coşmaruri fuseseră alungate, dar numai pentru a dezvălui peisaje tulburi. Problemele fundamentale legate de identitate, etnicitate şi religie puteau fi iar abordate, iar unele dintre ele erau deranjante. Încă o dată, în istoria lumii apăreau noi circumstanțe determinante.

Aproape întâmplător, jumătate din acordurile de securitate ale Europei dispăruseră odată cu Pactul de la Varşovia, dar şi jumătatea cealaltă, NATO, se schimbase subtil. Colapsul Uniunii Sovietice, principalul oponent potențial, lipsise alianța nu doar de rolul său principal, ci şi de presiunile care îi dăduseră formă. Ca o budincă într-o cameră călduroasă, a început să se dezumfle. Deşi, aşa cum au crezut unii, o Rusie reînviată avea să apară ca o nouă amenințare la un moment dat, dispariția luptei ideologice însemna că oponenții potențiali trebuiau s-o regândească. Curând, unele țări foste comuniste încercau să intre în NATO. Polonia, Ungaria şi Republica Cehă au aderat în 1999, iar Slovenia, Slovacia, Bulgaria, România şi țările baltice le-au urmat cinci ani mai târziu. În contradicție totală cu promisiunile pe care preşedintele Statelor Unite George H.W. Bush i le făcuse lui Mihail Gorbaciov în 1990, NATO se extinsese nu doar până la granițele Uniunii Sovietice, ci şi dincolo de acestea. Alianța devenise un instrument care lega cea mai mare parte a Europei (fără Rusia) de Statele Unite. Însă scopul puterii sale militare nu era în niciun caz evident, chiar dacă la începutul anilor 1990 guvernul american a început să privească NATO ca pe un instrument de soluționare a problemelor europene, în special din fosta Iugoslavie, şi de utilizat în afara spațiului european.

După Războiul Rece, soarta popoarelor din estul şi sud-estul Europei părea că este, pentru prima dată în acest secol, în întregime şi în mod evident în mâinile acestora. Asemenea vechilor imperii dinastice sau improvizațiilor dictatorilor germani şi italieni din al Doilea Război Mondial, eşafodajul comunist din regiune se prăbuşise. Pe măsură ce a ieşit din nou la suprafață o istorie îngropată şi altele erau amintite sau inventate, tabloul ce se contura era adesea descurajant. Slovacii nu acceptau includerea lor în Cehoslovacia, dar şi populația Slovaciei avea un

procent ridicat de unguri, ca şi cea a României. Ungurii se puteau plânge acum mai deschis de felul cum erau trataţi maghiarii atât la nord, cât şi la est de graniţele lor. Mai presus de toate, vechile probleme au escaladat rapid, generând noi crize şi violenţe în fosta Iugoslavie. În 1991, pe măsură ce toate fostele republici ale statutul federal iugoslav şi-au declarat independenţa, au izbucnit războaie între sârbii locali şi noile guverne ale Croaţiei şi Bosniei-Herţegovina. Minorităţile de sârbi erau sprijinite de guvernul de la Belgrad, condus de naţionalistul militant sârb Slobodan Milošević şi de rămăşiţele armatei federale iugoslave.

Războiul civil din Bosnia şi Herţegovina a condus la cele mai grave atrocităţi împotriva unor civili din Europa după sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, în timp ce trei grupuri etnice principale – sârbii, croaţii şi bosniacii musulmani – încercau să controleze o zonă cât mai întinsă, adesea alungând alte grupuri de populaţie pe măsură ce avansau. La Srebrenica forţele sârbeşti au masacrat câteva mii de civili bosniaci în 1995 şi sârbii au asediat capitala bosniacă, Sarajevo, între 1992 şi 1995. Atât Uniunea Europeană (aşa cum era numită acum Comunitatea Europeană), cât şi Statele Unite ezitau să intervină şi doar dificultăţile militare ale sârbilor au permis încheierea unui acord la Dayton, Ohio, în decembrie 1995. De la statutul de mozaic paşnic format din diferite grupuri etnice, Bosnia şi Herţegovina crease sintagma „epurare etnică” – expulzarea forţată a populaţiilor definite drept duşmani. Croaţia s-a folosit de soarta nefavorabilă a sârbilor pe plan militar în regiune ca să recupereze Krajina, alungând de aici populaţia de sârbi, care era majoritară. Mergând din dezastru în dezastru pentru aşa-zisa „apărare” a sârbilor, Milošević a fost în cele din urmă înlăturat de la putere în 2000, după ce politica sa agresivă din regiunea Kosovo, dominată de albanezi, a determinat NATO să intervină împotriva trupelor sale. Temându-se să nu se repete atrocităţile din Bosnia, aliaţii occidentali au fost în sfârşit de acord să intervină.

Astfel, la începutul anilor 1990 milioane de est-europeni s-au confruntat cu grave probleme şi dificultăţi. Lipsea un acord cu privire la legitimarea principiilor şi ideilor. În măsura în care regiunea avusese elite „modernizatoare”, acestea, eficiente sau nu, se găseau de obicei în vechile ierarhii comuniste. În mod inevitabil, profesioniştii, managerii şi experţii care făcuseră carieră în cadrul structurilor comuniste au continuat să guverneze, deoarece nu avea cine să-i înlocuiască. O altă problemă era inconstanţa populaţiilor, care acum votau liber, după ce euforia imediată a revoluţiei politice s-a mai domolit. Oamenii erau nostalgici după aparenta siguranţă de altădată. În timp ce se căuta o nouă bază pentru legitimitatea statului, singurul candidat posibil a părut adesea să fie naţionalismul, care tulburase atât de des politica în trecut, uneori sute de ani.

Vechi loialități de grup au ieşit rapid la suprafață şi istorii imaginare s-au dovedit curând a conta la fel de mult ca şi ceea ce se întâmplase cu adevărat în trecut.

Al Doilea Război Mondial pusese capăt în mod tragic unor vechi confruntări. În cel mai cumplit şi mai cunoscut exemplu, Holocaustul, aşa cum a ajuns să fie numită încercarea naziştilor de a extermina poporul evreu, acesta pusese capăt poveştii Europei de Est drept centru al evreimii mondiale. În 1901 aici trăiau trei sferturi din evreii lumii, cei mai mulți în Imperiul Rus. În aceste regiuni în care se vorbea cândva limba idiş mai trăiesc în prezent doar puțin peste 10% din evrei. Aproape jumătate din evreii lumii se află acum în țări anglofone şi alți 30% în Israel. În Europa de Est, partidele comuniste, nerăbdătoare să exploateze antisemitismul tradițional al populației (nu în ultimul rând în Uniunea Sovietică), au încurajat emigrația prin hărțuire şi persecuții judiciare. În câteva țări s-a eliminat astfel, practic, ce mai rămăsese în 1945 din populația de evrei ca element demografic semnificativ. 200.000 de evrei polonezi care au supraviețuit în 1945 deveniseră din nou, în scurt timp, victime ale pogromurilor şi hărțuirii tradiționale şi până în 1990 mai rămăseseră doar vreo 6.000 care nu emigraseră. Inima vechii evreimi est-europene nu mai exista.

Şi în unele țări vest-europene minoritățile manifestau o nouă recalcitranță. Separatiştii basci terorizau Spania. Valonii şi flamanzii se sâcâiau reciproc în Belgia. Irlanda de Nord era, probabil, exemplul cel mai grăitor. Aici sentimentele unioniste şi separatiste s-au perpetuat în anii 1990, blocând calea spre un acord politic. În 1998, în colaborare cu guvernul irlandez, apelurile britanicilor au reuşit, în ciuda tuturor pronosticurilor, să obțină acordul tacit al liderilor oficiali ai mişcării Sinn Féin şi ai unioniştilor din Ulster de a accepta, printr-un referendum organizat în întreaga Irlandă, unele propuneri care au mers mai departe ca niciodată în instituționalizarea atât a măsurilor de protecție pentru minoritatea națională din nord, cât şi a legăturii nordului cu Regatul Unit. Acest aşa-numit „Acord din Vinerea Mare” a implicat, bineînțeles, o schimbare fundamentală a ceea ce avea să însemne pe viitor suveranitatea coroanei (şi, întâmplător, a mers mult mai departe decât măsurile de descentralizare pe care guvernul britanic le introducea atunci în Scoția şi Țara Galilor). Acordul avea să pună capăt atacurilor teroriste ce durau de aproape 30 de ani.

Începând din 1986, pe paşapoartele cetățenilor statelor membre ale Comunității Europene scrisese şi „Comunitatea Europeană”, pe lângă numele statului emitent. În practică, totuşi, Comunitatea se confrunta cu dificultăți din ce în ce mai mari. Deşi instituțiile sale centrale – Consiliul de Miniştri ai Statelor Membre, Comisia Europeană şi Curtea de Justiție – continuau să funcționeze, existau şi controverse, în timp ce politica – în special cea legată de drepturile de pescuit şi transport – provoca diferende foarte mediatizate. Fluctuațiile ratelor de schimb erau altă sursă de stângăcii şi certuri instituționale, în special după

renunțarea la convertibilitatea dolarului şi la sistemul Bretton Woods de management monetar în 1971 şi după criza petrolului. Totuşi, în anii 1980 existau dovezi solide ale unui succes economic încurajator. Statele Unite îşi redobândiseră în anii 1970 statutul de prim beneficiar al investițiilor în străinătate, pe care îl deținuseră înainte de 1914, şi două treimi din capitalul atras era european. Europa de Vest avea, de asemenea, cea mai ridicată cotă din schimburile comerciale mondiale. Şi unii outsideri au devenit doritori să se alăture unei organizații care oferea mite atractive țărilor sărace. Grecia a făcut acest lucru în 1981, iar Spania şi Portugalia în 1986.

Acesta din urmă s-a dovedit a fi un an decisiv, în care s-a convenit ca în 1992 să se mai facă un pas pentru a depăşi statutul de simplă uniune vamală şi pentru a crea o piață internă unică, integrată, fără frontiere. După negocieri dificile, Tratatul de la Maastricht, din decembrie 1991, stabilea crearea pieței unice europene şi preconiza realizarea, cel mai târziu până în 1999, a uniunii economice şi monetare depline. Capitalul, bunurile, serviciile şi oamenii aveau să circule în sfârşit liber, fără oprelişti, peste granițele naționale. Încă o dată, a fost necesar să se formuleze anumite rezerve şi acorduri speciale pentru britanicii cei prudenți. Încă nu se ştia ce va face succesorul lui Margaret Thatcher în funcția de prim-ministru, John Major, dar aproape imediat acesta a susținut poziția țării sale la negocierile de la Maastricht, în fruntea unui partid în care părerile erau împărțite.

Tratatul de la Maastricht deschidea calea spre o monedă unică şi un sistem bancar centralizat care s-o reglementeze. Introducea de asemenea cetățenia noii Uniuni Europene (UE), care înlocuia CE, pentru cetățenii tuturor statelor membre şi stabilea obligația membrilor Uniunii de a impune anumite standarde comune în practicile de lucru şi unele indemnizații sociale. În fine, tratatul exindea aria asupra căreia politica Uniunii Europene se putea adopta cu majoritatea voturilor. Toate acestea semănau cu o creştere semnificativă a puterii centralizate, deşi, în efortul de a-i linişti pe suspicioşi, tratatul stabilea şi acceptarea principiului „subsidiarității”, cuvânt cu rădăcini în învățăturile sociale catolice; acest termen indica faptul că ar trebui să existe anumite limite ale competenței Comisiei de la Bruxelles privind amestecul în detaliile administrației de la nivel național. Cât despre acordul privind politica de apărare şi securitate europeană, acesta a fost curând bulversat de evenimentele din Bosnia.

Tratatul de la Maastricht a creat dificultăți în mai multe țări. Danezii l-au respins în urma unui referendum organizat un an mai târziu. Un test similar în Franța a înregistrat doar o majoritate strânsă în favoarea sa. Guvernul britanic (în ciuda măsurilor speciale de siguranță pe care le negociase) era presat să câştige votul parlamentarilor în această problemă. O scindare ce apăruse în privința acestei chestiuni în cadrul Partidului Conservator, aflat la guvernare, avea să-l

dezavantajeze la următoarea confruntare cu alegătorii. Votanții europeni încă gândeau, de regulă, în termeni de protejare sau afectare a intereselor secționale şi naționale tradiționale, iar acestea au părut mai importante pe măsură ce condițiile economice s-au înrăutățit la începutul anilor 1990. Dar Tratatul de la Maastricht a fost în cele din urmă ratificat de 15 state membre. Au continuat dezbaterile privind acuzațiile de încălcare a independenței unor state membre de către Comisia de la Bruxelles şi despre cât era de corect sau de incorect ca anumite țări să facă uz ori abuz de regulile Uniunii.

Deşi procesul Maastricht a fost generat parțial de nevoia resimțită de numeroase state membre – în special de Franța – a unei integrări mai profunde în Europa a noii Germanii unite puternice, el a căpătat curând o semnificație mult mai largă. După căderea comunismului în Europa de Est, s-a remarcat necesitatea unei Uniuni Europene adevărate – aşa cum s-a numit Comunitatea Europeană după Maastricht. O dovadă a forței instituțiilor create în mai bine de jumătate de secol de integrare europeană este faptul că UE a reuşit să introducă o monedă comună (euro, din 2002), alături de o Bancă Centrală a Uniunii Europene şi o cooperare mai strânsă în domeniul justiției penale, al politicii externe şi al relațiilor militare, îndreptându-se rapid, în acelaşi timp, spre acordarea statutului de membru pentru țările din Europa Centrală şi de Est. În 1995 s-au alăturat Uniunii şi țările neutre în timpul Războiului Rece, Austria, Finlanda şi Suedia, în timp ce marele pas spre Răsărit a fost făcut în 2004, odată cu accederea a zece țări, printre care Polonia, Republica Cehă, Slovacia, Ungaria şi – cel mai surprinzător – fostele republici sovietice baltice, Estonia, Letonia şi Lituania. În ciuda unor dezacorduri continue privind constituția, bugetul şi planurile de expansiune ulterioară, UE, cu populația sa de 416 milioane de locuitori, făcuse paşi uriaşi spre ideea de uniune a întregii Europe la care se gândiseră fondatorii săi.

Se schimbaseră şi circumstanțele economice. În ciuda importanței sale, Politica Agricolă Comună (PAC) nu mai însemna ceea ce însemnase în anii 1960; în unele țări ea evolua de la mituirea electorală a unui număr mare de mici proprietari la un sistem de subvenții pentru agricultori mult mai puțini, dar mai bogați. Şi în cadrul Uniunii reacțiile naționale erau diferite de cele din anii 1960 sau chiar de mai târziu. Germania asigura acum forța motrice şi mare parte din sprijinul financiar al Uniunii. Cel mai mare triumf al cancelarului Helmut Kohl, reunificarea Germaniei, confirmase poziția naturală a Germaniei drept cea mai mare putere europeană. Totuşi, prețul a fost mare. Germania a fost împinsă spre deficit în balanța comercială şi au început să se facă auzite nemulțumiri legate de termenii reunificării. Cu trecerea timpului, a început să se vorbească mai mult despre pericolul inflației, un vechi coşmar pentru germani, precum şi despre povara de pe umerii contribuabililor germani pe măsură ce est-germanii s-au

îndreptat spre vest şi şomajul a crescut. Recesiunea economică ameninţa majoritatea statelor membre ale Uniunii Europene în anii 1990, amintindu-le popoarelor lor de disparităţile şi diferenţele de putere economică dintre ele. Pretutindeni, de asemenea, problemele fiscale, bugetare şi de schimb valutar au ajuns să submineze încrederea guvernelor în anii 1990.

Existau, prin urmare, foarte multe aspecte care trebuiau luate în considerare de politicieni. Perspectivele erau peste tot în schimbare. Pentru francezi, de exemplu, rădăcinile cele mai adânci ale impulsului european au fost întotdeauna reprezentate de teama de Germania, pe care oamenii ei de stat au încercat s-o lege strâns de piaţa comună şi apoi de Comunitatea Europeană. Pe măsură ce economia Germaniei devenea mai puternică, au fost totuşi obligaţi să admită că aceasta urma să aibă de spus cuvântul cel mai greu în trasarea formei viitoare a Europei. Idealul lui de Gaulle referitor la o Europă de state-naţiuni a fost înlocuit în rândul francezilor de o perspectivă mai federală – respectiv, în mod paradoxal, mai centralizatoare – asupra unei Europe construite conştient pentru a oferi un maximum de însemnătate informală şi culturală Franţei – de exemplu, prin numiri în funcţie la Bruxelles. Dacă urma să existe un superstat european, Franţa putea încerca măcar să-l domine. Cu toate acestea, decizia francezilor din 1995 de a adera din nou la NATO a fost o detaşare clară de perspectiva lui de Gaulle.

După 1990 guvernul german căutase să-şi exprime curând proaspăta influenţă prin încercarea de a şi-i apropia pe vecinii foşti comunişti. Rapiditatea cu care oamenii de afaceri şi investitorii germani s-au pus pe treabă în aceste ţări şi cu care Germania a recunoscut noile state independente Croaţia şi Slovenia la sfârşitul anului 1991 (a fost prima ţară care a făcut acest lucru) era departe de a-i linişti pe ceilalţi membri ai Uniunii Europene. Modul în care UE avea să se extindă urma să fie crucial pentru istoria lumii. O Uniune Europeană democratică şi pluralistă cu aproape 700 de milioane de cetăţeni, care se întindea de la cercul polar arctic până în Antalya şi de la Faro până la Kerci putea fi un rezultat posibil, dar un altul era dezbinarea (nu neapărat în componentele sale naţionale) a Uniunii existente. În cele din urmă, se va pune problema integrării Rusiei, care este, în ciuda dimensiunii şi a tradiţiei sale autocratice, o ţară indiscutabil europeană ce deţine multe dintre resursele – umane şi materiale – de care UE va avea nevoie pentru a menţine bunăstarea cetăţenilor săi.

Există, bineînţeles, o oarecare convergenţă culturală în cadrul pieţei comune, al Comunităţii Europene şi al Uniunii Europene de peste 30 de ani. O standardizare din ce în ce mai mare a consumului s-a datorat totuşi nu atât politicii europene, cât unui marketing mai abil şi unei comunicări internaţionale în creştere la nivel popular (rezultatul a fost numit adesea, ca şi în trecut, „americanizare”). Iar o convergenţă atât de lentă precum cea promovată conştient, de exemplu, în agricultură a fost foarte costisitoare, PAC iritându-i, pe bună

dreptate, pe votanții din alte domenii. Uniunea dădea impresia de slăbiciune şi în modul în care trata afacerile externe; a eşuat lamentabil la testele severe reprezentate de dizolvarea Iugoslaviei. La începutul secolului XX încă planau multe incertitudini asupra viitorului Europei. Printre ele era şi proiectul unei monede europene unice. Deşi argumentul în favoarea acesteia avusese întotdeauna un iz predominant politic, s-a afirmat că din introducerea ei ar rezulta beneficii economice mai mari, prețuri mai mici şi rate mai scăzute ale dobânzilor. Cu tot atâta siguranță s-a subliniat că statele participante ar urma să piardă controlul asupra unor aspecte importante ale vieții lor economice. O monedă comună implica, de fapt, o renunțare suplimentară la suveranitate.

Politicienii se gândeau la ce ar putea crede votanții când va fi nevoie să se facă anumite alegeri care să atragă după sine consecințele unei uniuni monetare. Nu a fost totuşi greu de convenit că, dacă uniunea monetară avea să eşueze şi dacă nu urma să se producă o extindere, UE putea reveni la statutul de simplă uniune vamală.

Când Helmut Kohl a fost învins în alegerile din Germania din noiembrie 1998 şi Gerhard Schröder, primul cancelar socialist al Germaniei unite, a intrat în exercițiul funcțiunii, acest lucru nu a afectat cu nimic țelul uniunii monetare urmărit de guvernul german. Şi guvernul francez îl susținea. Danemarca şi Suedia au anunțat ferm că nu doresc să participe. În Marea Britanie, noul guvern laburist al lui Tony Blair, ales cu o majoritate covârşitoare de voturi în 1997, deşi susținea cu prudență continuarea integrării, a refuzat să se alăture „până la momentul potrivit”, iar acesta nu avea să apară în primii zece ani de mandat ai laburiştilor. Dar la 1 ianuarie 2002 cele mai multe țări membre ale Uniunii Europene au introdus prima monedă comună după epoca lui Carol cel Mare. În încercarea evidentă de a nu ofensa susceptibilitățile naționale, posibilitățile de a denumi moneda după mari exemple istorice – coroane, florini, franci, mărci, taleri şi multe altele – au fost date la o parte, noua monedă urmând să fie numită „euro”. Pe la mijlocul anilor 2000, bancnotele şi monedele euro erau singurul mijloc legal de plată pentru cei 300 de milioane de cetățeni ai celor 12 state membre, acesta fiind apoi adoptat şi de unele state şi teritorii din afara Uniunii Europene, precum Muntenegru şi Kosovo.

Dificultățile extinderii Uniunii erau deja mult mai clare. Candidatul cel mai vechi la aderare era Turcia, despre care unii s-au întrebat dacă într-adevăr era o țară „europeană”, întrucât cea mai mare parte a teritoriului se afla în Asia şi majoritatea locuitorilor erau musulmani. Mai rău, moştenirea modernizării lui Atatürk era aici în pericol după o evoluție de 60 de ani. Islamiştii detestaseră dintotdeauna secularismul tradițional al regimului. Totuşi, dacă testul europenității îl constituiau modernitatea instituțiilor (guvernarea reprezentativă şi drepturile femeilor, de exemplu) şi un anumit nivel de dezvoltare economică,

atunci Turcia se afla în mod clar mai mult în rândul europenilor decât al celorlalte teritorii din Orientul Apropiat islamic. Felul cum tratau turcii opoziția politică şi minoritățile (îndeosebi pe kurzi) era totuşi dezaprobat pe scară largă în străinătate, iar realizările guvernului turc ca apărător al drepturilor omului erau puse sub semnul îndoielii. Astfel, Turcia ridica iarăşi vechi întrebări fără răspuns legate de statutul real al Europei. Totuşi, în mod semnificativ, vechiul duşman al Turciei, Grecia, a devenit unul dintre susținătorii-cheie ai aderării Ankarei, aducând argumente atât economice, cât şi politice, în ciuda problemelor nerezolvate legate de Cipru (acum membru cu drepturi depline al Uniunii Europene).

La sfârşitul anului 2000, în urma unor negocieri care au avut loc la Nisa, deşi s-a convenit asupra principiului extinderii suplimentare, s-a convenit de asemenea să se schimbe modul de votare – cu toate că Franța a reuşit să-şi păstreze acelaşi vot „ponderat" ca şi Germania, acum indiscutabil cel mai mare şi cel mai bogat stat membru. Tratatul de la Nisa trebuia ratificat şi de parlamentele naționale, bineînțeles, iar guvernul irlandez s-a confruntat curând cu problema creată de rezultatele unui referendum în care populația îşi exprimase dezacordul față de propunerea acestuia; acest lucru a emis încă o undă de şoc în întregul sistem. Acordul de la sfârşitul anului 2001 că o convenție specială ar trebui să analizeze funcționarea instituțiilor Uniunii Europene şi posibilele schimbări din cadrul lor nu a rezolvat decât într-o mică măsură această problemă. Şi în 2005, când referendumurile din Franța şi din Olanda au respins rezultatul acestei convenții – numit oarecum extravagant „Constituția Europeană" –, proiectul extinderii procesului de integrare a părut să se confrunte cu probleme grave. Dar, deşi respingerea de către populație a tratatului privind constituția a fost încă un indiciu că Uniunea Europeană rămânea un proiect al elitelor politice, mare parte din conținutul constituției avea să-şi găsească loc – probabil din acelaşi motiv – în regulile şi regulamentele Uniunii Europene, grație unei versiuni modificate a constituției propuse care a fost supusă din nou referendumului în țările ce au respins-o.

Într-o anumită măsură, prin urmare, sfârşitul Războiului Rece părea să fi dezvăluit în cele din urmă faptul că Europa era mai mult decât o simplă expresie geografică, aşa cum lăsase mult timp să se creadă. Totuşi, se părea de asemenea că este mai inutil ca oricând să cauți un anumit spirit sau o anumită esență europeană înnăscută, ca să nu mai vorbim de o civilizație europeană, deşi aceasta putea fi sursa principală a civilizației lumii. Era, ca întotdeauna, o mixtură de culturi naționale ce rezonau puternic la propria dinamică internă, căci la începutul secolului XXI nu existau prea multe semne ale unui patriotism european capabil să stârnească, precum vechile loialități naționale, emoțiile maselor, în ciuda a tot ceea ce se realizase după Tratatul de la Roma. Participarea la vot în alegerile pentru Parlamentul European scăzuse pretutindeni, cu excepția țărilor în care

votul era obligatoriu. Şovinismul lingvistic ameninţa cu o nouă incapacitate de funcţionare a instituţiilor Uniunii – a căror complexitate uriaşă, dezordonată îi depăşea deja pe cei ce căutau în ele o logică politică şi a contribuit, fără îndoială, la un sentiment de indiferenţă mai generalizat al populaţiei faţă de ideea de Europa.

Dar se înfăptuiseră multe. Mai presus de toate, Uniunea era o comunitate de democraţii constituţionale şi prima încercare reuşită de integrare europeană care nu se baza pe hegemonia unei singure naţiuni. De asemenea, la începutul secolului XXI, UE s-a dovedit a fi, chiar şi în perioade economice tulburi, un evident succes economic pe termen lung. Statele sale membre aveau o populaţie de aproape 500 de milioane de locuitori şi erau răspunzătoare pentru aproximativ 20% din comerţul mondial (cea mai mare parte între ţările membre). Produsul său intern brut îl depăşea în 2010 pe cel al Statelor Unite şi era de trei ori mai mare decât al Japoniei. Europa era unul dintre primele trei motoare ale economiei mondiale care apăruseră în ultimii 50 de ani. Deşi europenii păreau să-şi facă încă multe griji vizavi de direcţia în care se îndreptau, ei formau, evident, o echipă căreia mulţi din afară ar fi dorit să i se alăture.

Anul 1989 adusese cu sine multe semne de întrebare privind direcţia viitoare a Chinei. Nu numai că Partidul Comunist se confruntase cu o provocare importantă de jos – care nu a putut fi depăşită decât făcând uz de forţă –, ci şi economia părea să se clatine, creşterea fiind aproape nulă în multe sectoare. Deng Xiaoping, omul care proiectase reformele economice cu zece ani înainte şi care, la vârsta de 85 de ani, revenise în centrul deciziilor politice pe măsură ce criza din 1989 se adâncea, s-a implicat acum în ultima sa campanie. Vizitând provinciile din sud în 1992, Deng i-a condamnat pe cei care considerau că slăbiciunea politică ar fi sinonimă cu austeritatea economică. Reformele trebuiau intensificate, a spus Deng, şi iniţiativa privată trebuia încurajată. Stagnarea din 1989 devenise deja de domeniul trecutului, iar din 1992 China a intrat într-o fază de hipercreştere, produsul său intern brut apreciindu-se cu peste 10% în medie în următorii 14 ani.

Creşterea economică explozivă a Chinei se poate dovedi a fi cel mai important eveniment global după anii 1990. Aceasta a creat o clasă de mijloc de peste 400 de milioane de oameni cu o putere de cumpărare similară cu cea a mediei din UE şi, în plus, a transformat China în a doua mare economie naţională de pe glob. Cea mai mare parte a acestei creşteri s-a produs în sectorul privat, dar – după o restructurare profundă – la începutul anilor 2000 a existat o oarecare creştere şi în sectorul deţinut sau controlat de stat. Modelul economic al Chinei părea să combine un capitalism extrem cu un rol foarte important al statului şi chiar al Partidului Comunist. El îmbină exploatarea agresivă a maselor de tineri care ajung în fabrici din zonele rurale cu un accent pe controlul politic asupra

tuturor companiilor, inclusiv asupra celor cu capital privat chinez sau străin. Deşi se răspândeşte treptat spre nord şi vest, creşterea economică este încă puternic concentrată în sud şi est, de-a lungul coastei şi al marilor fluvii, repetând un tipar care a fost vizibil încă de pe vremea primelor dinastii. Şi, cu toate că a devenit un garant al stabilității economice regionale, regimul a făcut prea puține eforturi pentru a răspunde mai mult în fața poporului prin reforme democratice, iar – ca rezultat al lipsei de transparență – corupția şi abuzul de putere în rândul oficialilor sunt larg răspândite. Deşi PCC pare să fi găsit un model de dezvoltare care funcționează, cel puțin în vremurile bune, nu prea are la ce să apeleze în ceea ce priveşte legitimitatea în caz de nevoie.

Sfârşitul Războiului Rece a transformat şi relațiile externe ale Chinei. Aproximativ jumătate din cele peste 4.000 de mile de frontieră comună cu URSS au fost înlocuite de granițele cu noile state independente şi mult mai slabe Kazahstan, Kârgâzstan şi Tadjikistan. Între timp, la sfârşitul anilor 1990, îngrijorările privind Taiwanul, problema ce ținuse mult timp politica internă şi relațiile externe ale Chinei legate laolaltă, erau, în mod evident, mai vii ca oricând după aproape cinci decenii în care natura aparent fundamentală a disputei inițiale dintre regimul naționalist de aici şi Republica Populară fusese, de fapt, prea puțin estompată de întreruperea formală de către americani a relațiilor diplomatice cu guvernul taiwanez şi excluderea sa ulterioară din Națiunile Unite. Totuşi, în anii 1990, deşi Beijingul îşi menținea politica de reunificare a Taiwanului (ca şi a Hong Kongului şi a teritoriului Macao) cu China ca obiectiv pe termen lung, a început să se vorbească mai mult despre o aşa-zisă dorință de independență pe insulă. Beijingul a fost, evident, deranjat, îngrijorarea sa atingând cote alarmante în timpul unei vizite a preşedintelui republicii taiwaneze în Statele Unite, în 1995. Ambasadorul Republicii Populare de la Washington a fost chemat în țară şi un ziar oficial a prezentat problema Taiwanului ca fiind „la fel de explozivă ca un butoi plin cu praf de puşcă”. Era clar că, dacă Taiwanul se declara oficial independent de continent, avea să urmeze probabil o invadare a insulei.

Mai mult, Taiwanul nu era decât una dintre sursele de nesiguranță şi de agitație din Asia de Est. În regiune erau vizibile o instabilitate şi o volatilitate tot mai accentuate după sfârşitul Războiului Rece, deşi aceste tendințe nu au atins aceleaşi niveluri ca în Europa. La început a fost foarte greu de înțeles sensul pe care îl putea avea încheierea acestei dispute relativ bine definite şi, prin urmare, lămuritoare. În Coreea, de exemplu, nu a schimbat foarte multe; Coreea de Nord a rămas cu obstinație blocată într-o confruntare cu Statele Unite şi cu Republica Coreea, cu care se învecina la sud, conducătorii săi hotărând să mențină o economie de comandă, într-o izolare aproape completă. Proasta gestionare economică, sistarea ajutorului sovietic în 1991 şi, se pare, o exploatare dinastică fățişă a puterii de către dictatorul aflat la conducere i-au adus pe nord-coreeni în

pragul foametei la începutul anului 1998. Problemele Coreei de Nord au rămas neobişnuit de specifice, rupte oarecum de tendinţele regionale, spre deosebire de Coreea de Sud. Această ţară era, pe la mijlocul anilor 1990, un regim democratic consacrat, cu o creştere semnificativă şi o implicare impresionantă în comerţul internaţional.

În timp ce întreaga Asie de Est şi de Sud-Est, cu excepţia Chinei, a intrat într-o criză financiară profundă, dar, pentru cele mai multe ţări, temporară, în anii 1997 şi 1998, Japonia a intrat, după Războiul Rece, într-o recesiune care avea să dureze peste un deceniu şi din care ţara încă se luptă să-şi revină. Economia adesea considerată în anii 1980 liderul mondial în ceea ce priveşte productivitatea şi dezvoltarea de produse era la sfârşitul secolului doar o umbră a ceea ce fusese cândva. Speculaţiile imobiliare şi investiţiile uriaşe în activităţi sau sectoare neproductive care generau profituri foarte mici îi împovăraseră băncile şi instituţiile financiare cu credite imposibil de recuperat. Puterea monedei a scăzut rapid; imediat s-au făcut speculaţii debilitante într-o lume în care viteza tranzacţiilor financiare era mai mare ca oricând. Cultura afacerilor care predomina în Japonia, integrată în reţele oficiale şi financiare ce se dovedeau a fi acum incapabile să asigure o conducere hotărâtă, a îngreunat şi mai mult găsirea unor soluţii pe măsură ce condiţiile s-au agravat. Economia japoneză a devenit codaşă la nivel internaţional, având ca rezultate deflaţia şi şomajul. Guvernele care s-au perindat rapid la putere păreau incapabile să oprească procesul, iar unele dintre ele au început să stimuleze sentimentele naţionaliste pentru a-şi întări autoritatea. Recesiunea din Japonia însemna că aceasta nu putea fi luată în calcul pentru a ajuta alte ţări să scape de dificultăţile lor economice la sfârşitul anilor 1990 şi, deşi regiunea în ansamblu înregistra din nou o creştere la începutul anilor 2000, unele state – precum Indonezia şi Filipine – au atins foarte lent ratele lor de creştere anterioare. Milioane de oameni, din Hokkaido până în Bali, şi-au pierdut pe parcurs economiile şi, uneori, chiar mijloacele de subzistenţă.

Şi reorientările politice din Asia de Sud-Est care au urmat crizei au fost semnificative. Guvernele autoritare din unele ţări exploataseră resursele publice în interesul acoliţilor celor de la putere şi al rudelor lor. În mai 1998, după ce economia indoneziană scăzuse cu peste 8% de la începutul anului şi moneda pierduse patru cincimi din valoarea sa faţă de dolar, revoltele l-au înlăturat pe preşedinte de la putere. Se încheiau 32 de ani în care funcţionase un sistem controlat strict, corupt, dar „democratic” din punct de vedere formal. Guvernele care au urmat la conducere au transformat Indonezia într-o societate mult mai deschisă, dar economia a fost reconstruită doar treptat. O vreme s-au înmulţit conflictele etnice şi religioase. Dar de la începutul anilor 2000 creşterea economică a revenit, iar sub conducerea preşedintelui Yudhoyono, un fost general, stabilitatea politică a crescut într-un cadru pluralist. Până în 2010 această

țară majoritar musulmană cu aproape 250 de milioane de locuitori a înregistrat un progres rapid.

A doua țară ca populație din regiune, Vietnamul, s-a îndreptat în direcția opusă, centralizându-şi şi mai mult politicile şi intensificând în acelaşi timp reforma economică de tip chinez, numită *doi moi* („reînnoire") în Vietnam. La începutul anilor 2000 Vietnamul era a doua economie ca ritm de creştere din lume, dar mari regiuni ale țării erau încă foarte sărace şi – la fel ca în China – forța de muncă era exploatată intens în numele capitalismului cu caracteristici comuniste. Una peste alta, ceea ce au arătat suişurile şi coborâşurile extraordinare ale economiilor asiatice în primul deceniu al secolului XXI a fost amploarea gradului de integrare al economiei mondiale: schimbările economice de la Beijing sau Jakarta urmau să aibă un efect imediat asupra lumii şi invers.

India, ca şi China, nu a cunoscut imediat ciclurile financiare şi economice violente ale multor țări est-asiatice. În această privință, fără îndoială, politicile din trecut au avantajat-o. Guvernele Congresului Național Indian, deşi s-au îndepărtat oarecum de socialismul primilor ani de independență, au fost mult timp influențate de idei protecționiste, controlate, autosuficiente din punct de vedere național şi chiar autarhice. Prețul acestora a constat într-o rată mică de creştere şi conservatorismul social, dar ele au fost însoțite şi de un grad mai mic de vulnerabilitate față de fluxurile de capital internațional decât în celelalte țări.

În 1996 Partidul Congresului Național Indian şi-a pierdut supremația în favoarea partidului hindus şi naționalist Bharatiya Janata, acesta devenind cel mai mare partid din camera inferioară a parlamentului. Nu a reuşit totuşi să formeze singur guvernul şi astfel a apărut o coaliție guvernamentală care nu a supraviețuit alegerilor generale (foarte violente) din 1998. Aceste alegeri au fost, de asemenea, neconcludente, în sensul că nu s-a constituit nicio majoritate parlamentară clară, dar BJP şi aliații săi formau grupul cel mai mare. Rezultatul final a fost un alt guvern de coaliție, ai cărui susținători Janata au făcut publică în curând o agendă funest naționalistă care anunța că „India ar trebui construită de indieni". Unii au fost alarmați de acest anunț într-o țară în care naționalismul, deşi încurajat de Congres de aproximativ un secol, fusese de obicei contrabalansat de o recunoaştere prudentă a separatismului real şi a violențelor latente de pe subcontinent. În cele din urmă, noul guvern i-a surprins totuşi pe mulți, evitând excesele hinduse-naționaliste pe plan intern şi accelerând liberalizarea economiei, ceea ce a dus la o creştere economică pronunțată în unele regiuni ale țării.

Creşterea a continuat şi în timpul noului guvern condus de Partidul Congresului care – un alt exemplu de funcționalitate a democrației indiene – a fost, surprinzător, votat în 2004. Noul prim-ministru, Manmohan Singh – un economist de origine sikh –, a accelerat încercările de a deschide economia Indiei

şi de a o face mai competitivă pe plan internațional. La mijlocul anilor 2000 India părea că se află la începutul unei perioade de rapidă expansiune economică.

Deşi politica a părut să rezoneze cu hotărârea de a câştiga voturile jucând cartea naționalismului, lumea a trebuit totuşi să facă eforturi pentru a înțelege decizia guvernului Bharatiya Janata de a face mai multe experiențe nucleare în mai şi iunie 1998, în contextul agravării vechii dispute cu Pakistanul. Acțiunea a provocat replica imediată a Pakistanului; ambele guverne confirmaseră acum statutul de țări deținătoare ale armei nucleare. Totuşi, contextul mai larg în care trebuia înțeles acest fapt (a subliniat prim-ministrul indian) era cel al temerilor

indienilor legate de China, deja o putere nucleară despre care indienii nu uitaseră că a ieşit victorioasă în luptele din Himalaya din 1962, şi al unei simpatii din ce în ce mai mari a guvernului pakistanez față de mişcările fundamentaliste islamice din alte țări – în special din Afganistan, unde în 1996 s-a instalat la putere un guvern extrem de reacționar, sub conducerea unei grupări sprijinite de pakistanezi, ai cărei membri erau numiți talibani. Unii, mai pesimişti, se gândeau că o bombă pakistaneză putea fi şi o bombă islamică. În orice caz, acțiunile Indiei au fost un regres major în procesul de limitare a proliferării armelor nucleare de până atunci; s-a iscat îngrijorare la nivel mondial, ambasadorii au fost retraşi de la Delhi şi unele țări au urmat exemplul Statelor Unite, întrerupând sau sistând ajutoarele pentru India. Astfel
de acțiuni nu au împiedicat totuşi Pakistanul să urmeze exemplul Indiei. Lumea nu scăpase, evident, de pericolul unui război mondial odată cu sfârşitul Războiului Rece. Acest pericol trebuia acum înțeles, de asemenea, în contextul unei lumi pe care unii o considerau mult mai puțin stabilă decât fuseseră anii 1960, relațiile indo-pakistaneze fiind încă marcate de problema Kashmirului.

Rusia, cel mai mare şi mai important stat din CSI, l-a ales pe Boris Elțîn preşedinte al republicii în iunie 1991, cu 57% din voturile exprimate în primele alegeri libere ale țării după 1917. În noiembrie, Partidul Comunist sovietic a fost dizolvat prin decret prezidențial. În ianuarie 1992, după dizolvarea Uniunii Sovietice, a fost lansat un program de reformă economică radicală ce a condus, într-un gest îndrăzneț, la o eliberare aproape completă a economiei de sub controlul sub care se aflase până atunci. Rezultatul economic al acestui program a fost, pentru aproape toți cetățenii, un dezastru absolut. Deşi câțiva oameni bine informați s-au îmbogățit peste măsură, cei mai mulți şi-au pierdut economiile, pensiile sau locurile de muncă. Consumul de energie s-a redus cu o treime, fiind însoțit de o creştere rapidă a şomajului, de scăderi ale venitului național şi ale salariilor reale, de o diminuare la jumătate a producției industriale, de o corupție generalizată în interiorul organelor de guvernare şi de infracțiuni la scară largă. Pentru mulți ruşi, aceste abstracțiuni îşi găseau expresia într-o sărăcie cruntă. Sănătatea publică s-a deteriorat şi speranța de viață a scăzut la mai puțin de 60 de ani pentru bărbați la începutul anilor 2000 – o scădere de cinci ani în mai puțin de un deceniu.

În 1993 a fost ales un nou parlament, din care făceau parte mulți dintre duşmanii lui Elțîn, ceea ce a amplificat dificultățile întâmpinate de acesta. Alte dificultăți erau create de relațiile cu republicile neruse din cadrul Comunității Statelor Independente (unde trăiau 27 de milioane de ruşi) şi de clanurile de interese politice care se formaseră în jurul nucleelor birocratice şi industriale din noua Rusie, precum şi de foştii reformatori dezamăgiți, pe care Elțîn îi dăduse afară în număr mare. În scurt timp a început să devină evident că problemele

Rusiei nu țineau doar de moştenirea sovietică, fiind cauzate în mare măsură şi de situația generală a culturii şi civilizației sale istorice. În 1992 Rusia a devenit ea însăşi federație, iar în anul următor o constituție prezidențială, chiar autocratică, a completat cadrul constituțional al țării. Dar Elțîn a fost nevoit curând să se confrunte cu atacurile opoziției atât de stânga, cât şi de dreapta şi, în cele din urmă, cu insurecția. După ce a suspendat funcțiile parlamentului printr-un decret „privind reforma constituțională treptată", peste o sută de oameni au fost ucişi în cea mai mare vărsare de sânge din Moscova după 1917. Ca şi dizolvarea Partidului Comunist, aceasta a fost considerată o aroganță din partea preşedintelui. Fără îndoială, personalitatea lui îl făcea să aprecieze mai mult acțiunea în forță decât diplomația răbdătoare. Cu toate acestea, chiar dacă nu avea foarte multe de oferit ruşilor ca bunăstare materială, deoarece economia era exploatată de funcționari corupți şi întreprinzători parveniți, datorită guvernului său şi faptului că ruşii iubeau libertatea politică nou-descoperită, a reuşit să facă față provocării neocomuniştilor şi să fie reales în funcția de preşedinte în 1996.

Cu doi ani înainte de aceste evenimente apăruse o nouă problemă, o insurecție națională în Cecenia, o republică autonomă din Federația Rusă cu o populație predominant musulmană. Unii ceceni deplângeau şi aveau să răzbune, după cum afirmau ei, imoralitatea cuceririi şi suprimării lor de către Ecaterina cea Mare în secolul al XVIII-lea şi politica de genocid practicată de Stalin în anii 1940. Furia şi rezistența lor au fost sporite de brutalitatea cu care ruşii, alarmați de exemplul periculos pe care l-ar fi putut da altor musulmani, au prefăcut capitala Ceceniei în ruine şi au înfometat populația rurală. Mii de oameni au fost ucişi, dar victimele din rândul ruşilor au reînviat amintirea evenimentelor din Afganistan şi exista un pericol evident ca luptele să se propage şi în republicile învecinate. La urma urmelor, încă din 1992 o garnizoană rusă apărase guvernul Tadjikistanului, acum independent, de pericolul de a fi răsturnat de radicalii islamişti sprijiniți de Pakistan. În acest context incert, în 1996 nu rămăsese prea mult din speranțele date de perestroika şi glasnost şi alți nori amenințători s-au adunat pe măsură ce a devenit clar că starea de sănătate a preşedintelui Elțîn era afectată (şi, probabil, agravată de cantitățile mari de băutură). În acel moment, evenimentele din afara Rusiei, în special cele din fosta Iugoslavie, au provocat gesturi şi manifestări foarte zgomotoase, reamintind puterilor occidentale că țara încă mai aspira să joace rolul de putere la care se simțea îndreptățită, precum şi îngrijorarea tot mai mare a Rusiei vizavi de implicațiile intervenției în treburile unui stat suveran independent.

Cu toate acestea, în 1998 guvernul rus nu mai putea să colecteze impozitele şi să-i plătească pe angajați. Anul 1997 fusese primul după 1991 în care produsul intern brut înregistrase o creştere reală, deşi foarte mică, dar economia încă depindea de interese speciale pe măsură ce statul a vândut din ce în ce mai multe

dintre investițiile sale către companii private, adesea pe o bază coruptă şi favorizată. Unii au făcut rapid averi uriaşe, dar milioane de oameni au avut de suferit din cauză că nu li se plăteau salariile, din piețe dispăreau mărfurile necesare traiului de zi cu zi, prețurile creşteau continuu şi apăreau inevitabil iritări şi ostilități deoarece nivelurile mari de consum ale unora se confruntau direct cu sărăcia din stradă. Apoi, în 1998, s-au produs un crah financiar şi negarea datoriei externe a țării. Elțîn a fost nevoit să înlocuiască un prim-ministru pe care îl alesese pentru dedicația lui față de economia de piață şi să accepte unul impus de oponenții săi. Cu toate acestea, la următoarele alegeri s-a format un parlament mai puțin înclinat să intre în dispute cu el, iar în ajunul Anului Nou din 1999 Elțîn s-a simțit în stare să-şi anunțe demisia.

Succesorul său deținea deja la acel moment funcția de prim-ministru. Boris Elțîn a anunțat în mod corespunzător că următorul preşedinte ar trebui să fie Vladimir Putin, aşa că Putin a preluat funcția după alegerile din martie 2000. Fost membru al KGB, Putin avea deja meritul, în ochii multor ruşi, pentru succesul – temporar, după cum s-a dovedit – al pacificării Ceceniei şi al scăderii pericolului ca turbulențele de aici să se extindă şi dincolo de granițe. Probabil că protestele din străinătate împotriva amenințărilor la adresa drepturilor omului în Cecenia au contribuit şi mai mult la susținerea sa de către patrioți, dar el lăsase o impresie favorabilă şi în capitalele occidentale. În ciuda ghinionului mai multor dezastre accidentale în primele sale luni ca preşedinte, care trădau starea proastă a infrastructurii Rusiei, oamenii simțeau acum că problemele grave aveau să fie în sfârşit depăşite. Într-un sens mult mai personal, acest lucru era valabil, fără îndoială, şi în cazul lui Elțîn, căruia succesorul lui i-a asigurat, ca şi familiei sale, imunitate în fața acuzării pentru infracțiunile comise în timpul preşedinției sale.

Preşedinția lui Putin a conferit o nouă vigoare guvernării Rusiei după letargia din ultimii ani ai conducerii lui Elțîn. Noul preşedinte, în vârstă de doar 48 de ani atunci când a preluat funcția, a proiectat o imagine austeră şi rezervată, pe placul multor ruşi, după predecesorul său extravertit, dar adesea ineficient. Putin dorea să fie cunoscut ca om de acțiune. A început imediat recentralizarea puterii în Rusia şi a luat măsuri dure împotriva superbogaților – aşa-numiții „oligarhi” – atunci când nu se supuneau ordinelor Kremlinului. După realegerea sa în 2004 au început totuşi să se facă auzite îngrijorări cu privire la presiunile pe care guvernul său le exercita asupra mass-mediei ruseşti care critica politicile preşedintelui.

Deşi evenimentele din 11 septembrie 2001 îi oferiseră lui Putin o şansă bine-venită de a-şi descrie comportamentul agresiv din războiul din Cecenia drept război împotriva teroriştilor – şi, prin urmare, de a evita o reacție prea violentă din partea Occidentului –, el nu a reuşit să pună capăt conflictului. Şi încercările sale de a influența fostele state sovietice vecine cu Rusia ca să adopte o atitudine

mai prietenoasă față de noua Rusie au avut în cea mai mare parte efecte nedorite. Cea mai importantă contribuție a lui Putin este că a creat o oarecare formă de stabilitate economică; până în 2005, inflația fusese stopată şi produsul intern brut al Rusiei începea să crească treptat. Totuşi, Vladimir Putin, chiar şi după realegerea sa în 2011, va rămâne probabil o figură de tranziție pe calea spre o nouă societate rusă care îşi recâştigă locul în rândul marilor centre de putere ale lumii.

Dacă privim departe, în trecut, de la începutul secolului XXI, Statele Unite, mult mai evident decât în 1945, erau cea mai mare putere a lumii. În ciuda problemelor întâmpinate în anii 1970 şi 1980 şi a unei acumulări nesăbuite a datoriei publice prin deficit bugetar, economia lor gigantică a continuat să manifeste pe termen lung un dinamism uriaş şi o putere de redresare aparent infinită. Încetinirea ei de la sfârşitul anilor 1990 nu a împiedicat asta. În ciuda conservatorismului politic care îi frapa de multe ori pe străini, Statele Unite au rămas una dintre cele mai adaptabile societăți din lume, cu un ritm de schimbare extrem de rapid.

Totuşi, la începutul ultimului deceniu al secolului XX, multe dintre vechile probleme rămăseseră nerezolvate. Prosperitatea îi ajutase pe americanii care nu erau nevoiți să se confrunte personal cu anumite probleme să devină mai toleranți față de acestea, dar a alimentat şi aspirațiile, temerile şi resentimentele afro-americanilor. Aceasta reflecta progresul social şi economic pe care îl făcuseră de pe vremea preşedintelui Johnson, ultima dată când se depusese un efort hotărât de a-i scăpa de probleme pe americanii de culoare cu ajutorul legilor. Deşi primul guvernator de culoare din istoria națiunii şi-a început mandatul în 1990, după doar doi ani locuitorii cartierului Watts din Los Angeles, celebru pentru revoltele care avuseseră loc aici cu un secol în urmă, au arătat iarăşi că vedeau forțele de poliție din Los Angeles mai mult ca pe o armată de ocupație. În țară, un tânăr afro-american avea de şapte ori mai multe şanse de a fi ucis decât un tânăr alb, probabil tot de o persoană de culoare, şi avea mai multe şanse de a ajunge la închisoare decât la facultate. Dacă pe atunci aproape un sfert din copiii americani aveau mame necăsătorite, două treimi din aceştia erau de culoare, un indicator al dezintegrării familiei în comunitățile de afro-americani. Infracțiunile, problemele de sănătate majore din unele regiuni şi zonele urbane în care poliția nu avea practic acces îi făceau încă pe mulți americani responsabili să creadă că soluția problemelor națiunii era încă departe.

Însă unele statistici începeau să arate mai bine. Dacă Bill Clinton (care a devenit preşedinte în 1993) şi-a dezamăgit mulți susținători prin legislația pe care a adoptat-o, cea mai mare parte din vină a fost a republicanilor din Congres. Cu toate că şi numărul din ce în ce mai mare de „hispano-”americani, sosiți atât legal, cât şi ilegal din Mexic şi din Caraibe, îi îngrijora pe mulți, preşedintele Clinton a

ignorat recomandările de a limita şi mai mult imigraţia. Populaţia formată din persoane de origine hispanică se dublase în 30 de ani, iar acum reprezintă aproximativ o optime din totalul locuitorilor. În California, cel mai bogat stat, hispanicii reprezentau un sfert din populaţie şi o mare sursă de forţă de muncă ieftină; chiar şi în Texas ei începeau să se folosească de politică pentru a se asigura că interesele lor nu erau trecute cu vederea. Între timp, pentru a folosi o expresie la modă, Clinton era pe valul economic. Susţinătorii săi tindeau să atribuie dezamăgirile provocate de politica sa internă mai degrabă oponenţilor preşedintelui decât eşecurilor acestuia în conducere şi unei preocupări excesive faţă de alegeri. Deşi democraţii au pierdut controlul legislaturii în 1994, realegerea lui Clinton în 1996 a fost un triumf, urmat de succesul partidului său la alegerile de la mijlocul mandatului.

Cu toate acestea, al doilea mandat prezidenţial al lui Clinton a fost o dezamăgire. În apărarea sa se poate spune că moştenise încă de la început o funcţie cu un prestigiu şi o putere diminuate faţă de perioada lui Johnson şi primii ani de mandat ai lui Nixon. Autoritatea pe care preşedinţia o acumulase în timpul lui Woodrow Wilson şi Franklin Roosevelt şi la începutul Războiului Rece se micşorase dramatic după Nixon. Dar Clinton nu a făcut nimic pentru a smulge răul din rădăcină. Ba chiar, pentru mulţi americani, a înrăutăţit lucrurile. Indiscreţiile sale personale l-au expus unor îndelungi anchete extrem de mediatizate privind delicte financiare şi sexuale, care au dus în 1999 la ceva fără precedent: audierea în Senat a acuzaţiilor la adresa unui preşedinte ales cu scopul de a-l destitui. (Întâmplător, în acelaşi an eşuase şi o încercare de a-l pune sub acuzare pe Boris Elţîn.) Totuşi, Clinton stătea mai bine în sondaje la începutul audierilor decât cu un an înainte şi încercarea de a-l pune sub acuzare a eşuat. Cei care votaseră în favoarea lui se mulţumeau, aparent, cu ceea ce se crezuse că încercase să facă, chiar dacă nu îi iertau defectele de caracter.

În timpul mandatelor lui Clinton, Statele Unite au părut, de asemenea, să piardă ocaziile de a ajunge liderul lumii pe care le crease sfârşitul Războiului Rece. Indiferent de ceea ce relatau de obicei ziarele şi televiziunile americane, pentru un moment a părut să existe o oarecare speranţă că mărginirea tradiţională ar putea fi înlăturată pentru totdeauna şi că Statele Unite vor colabora cu alte ţări la nivel global pentru a îmbunătăţi condiţiile pentru toţi. Preocupările care necesitau eforturi continue şi semnificative din partea Statelor Unite în toate colţurile globului nu puteau fi ignorate. Ele au părut şi mai importante în următorii zece ani, dar această situaţie a fost curând eclipsată de ambiguităţile politicii americane. Scopurile lui Clinton erau în primul rând să ajute la globalizarea economiilor de piaţă şi ca alte ţări să înveţe din succesul Statelor Unite. Deşi în esenţă multilateralist, Clinton era un politician mult prea precaut pentru a risca să acţioneze împotriva populaţiei americane sătule de campaniile

internaționale ale Războiului Rece. Multe aspecte în care Statele Unite ar fi putut prelua inițiativa, precum sărăcia mondială şi problemele ecologice globale, au fost ascunse sub preş, prin urmare, pentru ca electoratul să rămână cu impresia că Bill Clinton era „preşedintele care inspiră un sentiment de bine" – oamenii aveau un sentiment plăcut fără a face prea mult în afară de faptul că se îmbogățeau.

Curând, activitățile Națiunilor Unite de menținere a păcii au început totuşi să tulbure politica americană. Deşi aniversarea a 50 de ani de la înființarea Națiunilor Unite, în 1995, l-a făcut pe Clinton să le spună compatrioților săi că a întoarce spatele organizației ar însemna să ignore lecțiile istoriei, observațiile sale au fost provocate de măsurile luate la începutul acelui an de camera inferioară a Congresului american care propuneau reducerea contribuției americane la costurile de menținere a păcii de către Națiunile Unite – mai mult, în contextul în care americanii nu îşi mai plăteau nici cotizațiile la bugetul normal al Națiunilor Unite, datoriile ridicându-se la peste 270 de milioane de dolari (9/10 din totalul arieratelor tuturor națiunilor îndatorate față de organizație). Politica Statelor Unite a părut să ajungă la un moment de cotitură odată cu eşecul unei intervenții a Națiunilor Unite în Somalia în 1993, care făcuse victime în rândul forțelor ONU participante, apărând imagini filmate în care nişte somalezi înfuriați şi exultanți batjocoreau trupurile unor soldați americani morți. Curând, refuzul americanilor de a participa la intervenția Națiunilor Unite în statele africane Burundi şi Rwanda sau de a o sprijini a arătat ce dezastre se puteau întâmpla dacă americanii refuzau să se implice sau să permită intervenția în forță cu trupe terestre pentru menținerea păcii, ca să nu mai vorbim de pacificare. În aceste două țări mici, amândouă puternic divizate din punct de vedere etnic de generații într-o minoritate aflată la conducere şi o majoritate condusă, rezultatul din 1995-1996 a fost un masacru care a semănat pe alocuri cu un genocid. Peste 600.000 de oameni au fost ucişi şi milioane (dintr-o populație totală de doar 13 milioane a ambelor țări la un loc) au fost obligați să ia calea exilului ca refugiați. Se părea că Națiunile Unite nu puteau face nimic dacă Washingtonul nu voia să se implice.

După ce preşedintele Clinton a autorizat atacuri aeriene limitate împotriva forțelor sârbe din Bosnia pentru a forța acordul de pace care a fost semnat în cele din urmă la Dayton în 1995, au existat multe dezbateri printre specialişti, jurnalişti şi politicieni cu privire la rolul pe care ar trebui să-l aibă Statele Unite pe plan mondial. Mare parte a acestor dezbateri s-au centrat pe utilizarea corectă a puterii americane şi pe scopurile pentru care ar trebui aplicată – şi chiar pe războaiele potențiale între civilizații. Între timp, diplomația lui Clinton părea prinsă între dorința de a crea o lume după chipul şi asemănarea țelurilor ideologice americane şi dorința de a nu exista victime militare, în primul rând din rândul americanilor.

Printre noile probleme internaționale care trebuiau înfruntate se număra şi apariția unor noi surse potențiale de pericol nuclear. Programul nuclear modest al Coreei de Nord din 1993-1994 a demonstrat (iar testele indienilor şi pakistanezilor din 1998 au reafirmat) că Statele Unite erau acum parte a unui grup din ce în ce mai numeros format din state care dispuneau de arme nucleare (şapte recunoscute în mod deschis, alte două nu), chiar dacă aveau o superioritate uriaşă în privința sistemelor de lansare şi a potențialului de atac. De asemenea, America nu mai avea niciun motiv să creadă (cum fusese uneori posibil în trecut) că toate aceste state vor face calcule raționale – după standarde americane – privind propriile interese. Dar acesta nu a fost decât unul dintre noile aspecte care trebuiau luate în considerare în elaborarea politicilor după sfârşitul Războiului Rece.

În Orientul Mijlociu, la începutul anilor 1990, presiunile de ordin financiar exercitate de americani în legătură cu răspândirea aşezărilor evreieşti în Cisiordania, ocupată de israelieni, au părut o vreme că ar putea convinge guvernul israelian, hărțuit de intifada şi de terorismul aferent, că o soluție militară simplă la Chestiunea Palestiniană putea să nu funcționeze. Apoi, după mari eforturi, cu ajutor din partea unor birouri binevoitoare ale guvernului norvegian şi după discuții secrete între reprezentanții Israelului şi Palestinei care au avut loc la Oslo în 1993, s-a ajuns în sfârşit la un început de drum promițător. Cele două tabere au declarat apoi că era momentul să „pună capăt deceniilor de confruntări şi conflicte, să recunoască… drepturile politice şi legitime reciproce şi să facă eforturi de a coexista paşnic”. S-a convenit să fie înființată o „Autoritate palestiniană” autonomă (definită clar ca „interimară”) pentru a administra Cisiordania şi Fâşia Gaza (şi ea ocupată) şi să se semneze un acord de pace definitiv în termen de cinci ani. Aceasta părea să promită o mai mare stabilitate pentru întregul Orient Mijlociu; acordul le-a adus palestinienilor primele victorii diplomatice semnificative. Dar proliferarea continuă a unor noi aşezări evreieşti în zonele ocupate de forțele israeliene a înveninat curând din nou atmosfera. Optimismul a început să se risipească din cauza repetatelor acțiuni teroriste, urmate de represalii. Bombe palestiniene plasate pe străzile unor oraşe israeliene au ucis şi au mutilat fără discriminare zeci de oameni ieşiți la cumpărături şi trecători, în timp ce un terorist evreu care a omorât 30 de palestinieni în moscheea din Hebron a fost lăudat postum de mulți conaționali pentru gestul său. Chiar şi aşa, speranțele nu s-au risipit; Siria, Iordania şi Libanul au reluat negocierile de pace cu Israelul şi s-a făcut, practic, un prim pas prin retragerea forțelor israeliene din zonele palestiniene desemnate ca autonome.

Apoi, în noiembrie 1995, prim-ministrul israelian a fost asasinat de un compatriot fanatic. În anul următor a preluat funcția un prim-ministru conservator, care depindea de sprijinul parlamentar al partidelor extremiste

evreieşti. Majoritatea sa populară era restrânsă, dar era clar că, măcar în viitorul apropiat, nu putea urma decât o politică agresivă de continuare a colonizării teritoriale din partea Israelului şi că acordurile de la Oslo erau sub semnul întrebării. Nici măcar alegerea unui nou guvern laburist în 1999 nu a condus la o revenire la promisiunile acordului de la Oslo. Noile negocieri, conduse de Bill Clinton în ultimele zile ale mandatului său, au eşuat în mod spectaculos în încercarea de a ajunge la un rezultat concret. Şeful statului Palestina, Yasser Arafat, şi-a petrecut ultimii ani din viaţă (a murit în 2004) asediat de trupele israeliene în reşedinţa sa din Ramallah, după ce o nouă revoltă palestiniană a izbucnit în 2000. În 2006 grupul islamist Hamas – un partid dedicat exterminării Israelului – a câştigat controlul în parlamentul palestinian. Evident, americanii nu se descurcau mai bine decât alţi străini în această regiune în încercarea de a face faţă consecinţelor creării programului sionist cu un secol în urmă şi ale Declaraţiei Balfour din 1917.

Nici politica Statelor Unite în Golful Persic nu a oferit aici soluţii de durată. Sancţiunile autorizate de Naţiunile Unite nu au ajutat cu nimic în Iran sau Irak, iar efortul răbdător şi susţinut al acestuia din urmă reuşise să distrugă complet orice şansă de a menţine coaliţia extinsă din 1991 împotriva sa. Guvernul lui Saddam Hussein nu a părut să fie prea afectat de sancţiuni; ele s-au răsfrânt puternic asupra supuşilor acestuia, dar au putut fi ameliorate de contrabanda cu mărfurile dorite de regim. Irakul încă era un exportator major de petrol şi veniturile din această sursă au permis o oarecare refacere a potenţialului său militar în timp ce nu se făcea niciun control eficient al fabricării armelor de distrugere în masă din această ţară – cum dispusese Organizaţia Naţiunilor Unite. Politica americană era la fel de departe ca întotdeauna de a-şi atinge ţelul revoluţionar şi evident de a răsturna regimul, chiar şi atunci când (sprijinite doar de britanici) SUA au recurs din nou la lupte aeriene deschise timp de patru nopţi, în decembrie 1998, fără niciun rezultat. Nici prestigiul Americii nu a avut de câştigat atunci când au apărut suspiciuni că momentul ofensivei aeriene ar putea avea o legătură cu dorinţa de a distrage atenţia de la procedurile de punere sub acuzare care stăteau să înceapă la Washington.

Deşi la începutul anului 1998 preşedintele Clinton subliniase în mesajul său privind starea naţiunii că situaţia naţională arăta că era „o perioadă bună” pentru americani, acest lucru nu s-a dovedit a fi adevărat şi în privinţa afacerilor externe. În august, ambasadele americane au fost atacate de terorişti musulmani atât în Kenya, cât şi în Tanzania, cu pierderea unui mare număr de vieţi omeneşti. În aproximativ două săptămâni a venit replica americanilor sub forma unor atacuri cu rachete asupra unor presupuse baze teroriste din Afganistan şi Sudan (unde s-a afirmat că fabrica atacată ar fi produs arme pentru un război biologic, acuzaţie a cărei credibilitate s-a evaporat curând). Bill Clinton a pus ambele atacuri cu

bombe de la ambasade pe seama misteriosului personaj Osama bin Laden, un extremist saudit, într-un discurs care afirma, de asemenea, că existau dovezi „concludente” că se puneau la cale şi alte atacuri împotriva cetăţenilor Statelor Unite. În noiembrie, când un tribunal federal din Manhattan a formulat împotriva lui Osama bin Laden şi a unui colaborator al acestuia peste 200 de capete de acuzare legate de atacurile de la ambasade, precum şi de alte atacuri asupra personalului militar american şi de o încercare eşuată de a bombarda World Trade Center din New York în 1993, nu a fost nicio surpriză că el nu a apărut la tribunal pentru a răspunde acuzaţiilor. Se credea că bin Laden se ascundea în Afganistan, sub protecţia regimului taliban, care preluase controlul acestei ţări ruinate de războiul cu Uniunea Sovietică de la mijlocul anilor 1990.

La începutul anului 1999, Kosovo se afla în centrul problemelor din fosta Iugoslavie. La începutul verii, un angajament strategic, datând din luna martie a acelui an, de a autoriza o campanie exclusiv aeriană a forţelor NATO (dar pusă în aplicare în principal de americani) împotriva Serbiei nu a părut să dea foarte multe rezultate, cu excepţia faptului că a întărit hotărârea populaţiei de a rezista şi a dus la o creştere a fluxului de refugiaţi din Kosovo. Ruşii au fost alarmaţi de acţiunea întreprinsă de NATO, care nu era sprijinită de autorizarea din partea Naţiunilor Unite, considerând că aceasta nu ţinea seama de interesul lor tradiţional în regiune. Faptul că s-au înregistrat victime în rândul civililor – atât sârbi, cât şi kosovari – a provocat curând reacţii negative în rândul populaţiei din cele 19 ţări membre ale NATO, în timp ce preşedintele sârb, Slobodan Milošević, părea că devenise mai încrezător după ce Bill Clinton dăduse asigurări că nu va avea loc nicio invazie terestră a forţelor NATO. Ceea ce se întâmpla era într-adevăr neobişnuit: coerciţia armată a unui stat suveran european din cauza comportamentului său faţă de propriii cetăţeni.

Între timp, peste trei sferturi de milion de refugiaţi din Kosovo au traversat frontiera, căutând adăpost în Macedonia şi Albania şi povestind despre atrocităţile şi intimidările din partea sârbilor. Părea că guvernul de la Belgrad chiar intenţiona să izgonească măcar o parte din populaţia nesârbă majoritară din această provincie. Apoi s-a produs incidentul dezastruos. Acţionând în baza unor informaţii neactualizate – şi, prin urmare, dintr-o eroare ce putea fi evitată –, avioanele americane au lovit în plin ambasada chineză din Belgrad, ucigând o parte din membrii personalului. Beijingul nici nu a vrut să asculte scuzele lui Clinton. O campanie TV denigratoare prezentase deja poporului chinez o interpretare a întregii intervenţii NATO ca simplu act de agresiune al americanilor. Grupuri bine organizate de studenţi au atacat acum ambasadele americane şi britanice de la Beijing (deşi fără a ajunge atât de departe ca în cazul extremelor din timpul Revoluţiei Culturale). În mod convenabil (se apropia a

zecea comemorare a masacrului din Piața Tiananmen), studenții şi-au descărcat astfel frustrările în revolte împotriva străinilor.

Profunzimea îngrijorării chinezilor cu privire la rolul mondial al Americii nu poate fi pusă sub semnul îndoielii – şi nici faptul că implicarea Chinei, ca şi cea a Rusiei, în criza din Kosovo avea să îngreuneze sarcina NATO. Chinezii credeau cu tărie în sistemul de veto din Consiliul de Securitate al Națiunilor Unite, considerând că protejează suveranitatea anumitor națiuni. Ei nu erau înclinați nici să-i privească cu simpatie pe separatiştii kosovari, fiind sensibili, ca întotdeauna, la pericolul fragmentării din propria țară uriaşă. De asemenea, un rol trebuie să fi avut şi gândurile de reafirmare a propriului rol istoric, precum şi iritările specifice din ultimii ani. Timp de un secol după Războiul Opiului, la urma urmelor, China fusese mereu umilită deoarece trupe europene sau americane asigurau „ordinea" în mai multe dintre oraşele sale. Poate că unii chinezi se gândeau de asemenea că lucrurile s-ar mai schimba dacă soldații chinezi ar lua parte în cele din urmă la o forță de menținere a păcii în Europa.

Dată fiind dorința preşedintelui american de a evita cu orice preț să pună în pericol trupele terestre, la fel cum Bosnia distrusese credibilitatea Națiunilor Unite ca mecanism de asigurare a ordinii internaționale, se părea acum că acum Kosovo o va distruge pe cea a NATO. La începutul lunii iunie se părea totuşi că pagubele produse de bombardamente, împreună cu eforturile de mediere ale ruşilor şi presiunile britanicilor de a iniția o invazie terestră cu ajutorul forțelor NATO, au slăbit în cele din urmă voința guvernului sârb. În această lună, după o mediere în care s-a implicat şi guvernul rus, s-a convenit ca o forță terestră a NATO să pătrundă în Kosovo cu scopul de a „menține pacea". Forțele sârbe s-au retras apoi din Kosovo şi provincia a fost ocupată de NATO. Dar problemele fostei federații iugoslave nu s-au încheiat. În 2006 soldații NATO erau tot aici şi încă existau incertitudini cu privire la viitorul pe termen lung al provinciei Kosovo, chiar dacă minoritatea sârbă se diminua tot mai mult pe măsură ce majoritatea albaneză folosea metode coercitive pentru a controla provincia. Dar între timp starea de spirit se schimbase vizibil, ca şi guvernul de la Belgrad, şi fostul preşedinte sârb fusese arestat şi predat unei noi curți internaționale de la Haga, care începuse să-i judece pe cei care încălcaseră legile internaționale pentru crime de război şi alte acuzații.

În timp ce mandatul său se apropia de sfârşit, Clinton a afirmat de mai multe ori nevoia de a inversa declinul cheltuielilor de apărare, a arătat că propunerile de impunere a unor limite în ceea ce priveşte emisia de gaze industriale dăunătoare climei erau inacceptabile şi s-a străduit să împace China, făcând eforturi de a asigura relații comerciale normale cu ea; China avea să fie admisă în Organizația Mondială a Comerțului în 2001. Candidatul republican la alegerile prezidențiale din 2000, George W. Bush, fiul lui George H.W. Bush, care fusese învins de Bill

Clinton în 1992, a subliniat în campania sa de succes că era îngrijorat din cauză că se evita utilizarea trupelor americane în misiuni de menținere a păcii peste hotare şi că urma să autorizeze construirea unui sistem de apărare împotriva rachetelor nucleare pentru a proteja Statele Unite împotriva puterilor „ticăloase" înarmate cu astfel de rachete. Ediţiile anterioare ale acestei cărți s-au încheiat cu observația că întotdeauna ni se va părea oarecum surprinzător ceea ce se întâmplă, deoarece lucrurile au tendința de a se schimba, pe de o parte, mai lent şi, pe de altă parte, mai rapid decât tindem să credem. Acest lucru părea să fie mai valabil ca oricând – când evenimentele din 11 septembrie au schimbat iarăşi lucrurile.

În dimineața acelei frumoase zile de toamnă, patru avioane de linie care făceau curse regulate în Statele Unite au fost deturnate în timpul zborului de nişte persoane islamice sau din Orientul Mijlociu. Fără a încerca, aşa cum se întâmplase adesea în cazuri similare de piraterie aeriană, să ceară răscumpărări sau să-şi declare public scopurile, teroriştii au schimbat cursul avioanelor şi, într-o acțiune în acelaşi timp sinucigaşă şi criminală, două dintre ele au lovit imensele turnuri World Trade Center din sudul Manhattanului, iar un altul clădirea Pentagonului din Washington, inima administrației şi planificării militare americane. Al patrulea s-a prăbuşit în câmp deschis, din câte se pare în urma eforturilor eroice ale unora dintre pasageri de a-i anihila pe teroriştii care preluaseră controlul avionului. Nu a supraviețuit nimeni din niciun avion, pagubele au fost imense în ambele oraşe (mai ales în New York) şi şi-au pierdut viața 3.000 de oameni, dintre care mulți nu erau americani.

A devenit evident imediat că avea să dureze ceva timp până să se descopere tot adevărul din spatele acestor tragedii, dar prima reacție a guvernului american a fost să dea vina în general pe teroriştii islamişti extremişti, iar preşedintele Bush a anunțat că începe un război implicit mondial împotriva ideii abstracte numite „terorism". În special Osama bin Laden avea să fie vânat şi adus în fața justiției. Într-un fel, nu răspunderea individuală pentru atacurile din 11 septembrie era cel mai remarcabil aspect. Mult mai importantă era agitația stârnită la nivel global de asocierea generală a radicalismului musulman – şi, poate, a islamului însuşi – cu o astfel de atrocitate. Din această cauză, efectele atacului au fost chiar mai importante decât suferința şi teroarea pe care evenimentele le-au provocat miilor de oameni şi decât pagubele fizice şi economice produse. Câteva astfel de efecte au fost vizibile curând în acte antimusulmane izolate din mai multe țări.

A devenit rapid un clişeu că evenimentele din 11 septembrie schimbaseră totul. Era, bineînțeles, o exagerare. În ciuda repercusiunilor, numeroase procese istorice au continuat netulburate în multe părți ale lumii. Dar efectul atacurilor a fost, fără îndoială, galvanizant şi a scos în evidență ceea ce se ştiuse doar implicit. Imediat şi evident, conştiința americană a suferit un şoc uriaş. Asta nu avea să se

măsoare doar prin ralierea remarcabilă a opiniei publice în spatele afirmației preşedintelui că cele întâmplate erau începutul unui „război” – deşi unul fără un inamic identificat precis – şi nici chiar prin transformarea poziției politice a noului preşedinte, care, la începutul anului, după nişte alegeri controversate, fusese contestată de mulți. Era limpede că acum compatrioții săi simțeau din nou ceva similar furiei şi unității naționale de după atacul de la Pearl Harbor, din urmă cu aproape 60 de ani. Statele Unite erau ținta unor atacuri teroriste pe plan intern şi extern de 20 de ani. Tragedia de la 11 septembrie era totuşi fără precedent ca amploare şi, din nefericire, sugera că era posibil să se mai întâmple şi alte atrocități de acest fel. Nu a fost de mirare că Bush a simțit că poate folosi un limbaj dur pentru a răspunde la atacul împotriva democrației şi că țara s-a raliat într-o proporție covârşitoare în spatele său.

Curând a părut probabil că, pe lângă prinderea şi aducerea în fața justiției a obscurului personaj bin Laden, se urmărea şi îndepărtarea prin forță a amenințării „statelor paria” care se presupunea că sprijină în mod esențial terorismul. Implicațiile practice care decurgeau de aici depăşeau cu mult pregătirea unor eforturi militare convenționale, începând imediat cu o ofensivă puternică şi globală a diplomației americane pentru a obține sprijin moral şi asistență practică. Aceasta a avut un succes remarcabil. Nu toate guvernele au răspuns cu acelaşi entuziasm, dar toate au răspuns pozitiv, inclusiv cele mai multe țări musulmane şi, încă mai important, Rusia şi China. Consiliul de Securitate al Națiunilor Unite şi-a exprimat imediat simpatia unanimă; puterile NATO au recunoscut că au responsabilitatea de a veni în sprijinul unui aliat atacat.

Aşa cum, pe vremea Sfintei Alianțe de după Războaiele Napoleoniene, puterile conservatoare ale Europei au fost bântuite de coşmarul unei conspirații şi al unei revoluții, în anii care au urmat deturnării avioanelor au existat indicii alarmante privind o astfel de teamă exagerată față de terorismul islamist. Nu exista nicio îndoială că ceea ce se întâmplase fusese atent şi inteligent plănuit. Dar nu se ştia prea mult despre adevăratele puteri ce puseseră totul la cale şi nici care erau ramificațiile şi amploarea acestora. Nu părea plauzibil, la prima vedere, ca opera unui singur om să explice aceste fapte. Dar nici nu se putea susține în mod plauzibil că lumea intra într-un război între civilizații, deşi unii au afirmat acest lucru.

Este incontestabil faptul că politica Statelor Unite în străinătate – mai presus de toate, sprijinirea Israelului – a contribuit mult la intensificarea sentimentelor antiamericane în țările arabe, deşi aceasta era o idee nouă pentru mulți americani. De asemenea, mulți aveau resentimente provocate de aroganța ofensatoare cu care comunicațiile americane impuseseră manifestări ale unei culturi capitaliste insensibile în unele țări lovite uneori de sărăcie. În unele locuri, ceea ce se putea considera a fi forțe americane de ocupație, oaspeți rareori bine-veniți în orice țară,

susţinea nişte regimuri corupte. Dar nimic din toate acestea nu putea constitui în mod plauzibil o cruciadă împotriva musulmanilor, la fel cum nici imensa eterogenitate a civilizaţiei islamice nu putea fi văzută ca un oponent monolitic al unui Occident monolitic. Ceea ce s-a realizat curând a fost îndepărtarea regimului taliban ostil din Afganistan, printr-o combinaţie de eforturi ale duşmanilor săi locali şi indigeni şi bombardamente, tehnologie şi forţe militare speciale. Spre sfârşitul anului 2001 exista formal un nou stat afgan, deşi fără resurse şi divizat în mod periculos în fiefurile unor lideri militari şi enclave tribale şi dependent de forţele americane şi NATO pentru a le ţine piept duşmanilor săi. În alte părţi, consecinţele războiului insuficient definit împotriva terorismului au complicat evenimentele din Palestina. Statele arabe nu au arătat nicio dorinţă de a sista sprijinul acordat palestinienilor atunci când Israelul i-a atacat invocând cruciada împotriva terorismului internaţional.

Efectul cel mai devastator al atrocităţilor de la 11 septembrie a fost decizia luată de preşedintele Bush şi de principalul său aliat internaţional, prim-ministrul Marii Britanii, Tony Blair, de a invada Irakul în 2003. Principala cauză a invaziei era teama tot mai mare, în special în Statele Unite, că regimul lui Saddam Hussein deţinea arme chimice, bacteriologice sau nucleare de distrugere în masă. Înainte de septembrie 2001 ar fi fost greu de imaginat un atac preventiv împotriva unei ţări suverane pe baza suspiciunilor (nefondate, după cum s-a dovedit) că ar deţine sau ar achiziţiona arme, oricât de greu de suportat s-ar fi dovedit a fi regimul acelei ţări. Dar, pentru mulţi americani, evenimentele de la 11 septembrie au schimbat acest lucru. Ei erau acum pregătiţi – cel puţin o vreme – să urmeze un preşedinte care voia să se folosească de sentimentul de pericol de după tragedie pentru a anihila şi alte ameninţări potenţiale. Chiar dacă Bush şi Blair şi-au dat seama că Saddam – în ciuda cacealmalei antioccidentale şi a fanfaronadei – nu avea nicio legătură cu atacurile de la New York şi Washington, ei au fost convinşi că regimul său era un rău care trebuia eliminat. În ciuda rezistenţei înverşunate a tuturor celorlalţi membri ai Consiliului de Securitate al Naţiunilor Unite şi a celei mai mari părţi a opiniei publice mondiale, Statele Unite şi Marea Britanie au început să facă presiuni pentru o rezoluţie a Naţiunilor Unite care să le permită să atace Irakul. La începutul lui martie 2003, când a devenit clar că nu avea să se emită nicio astfel de rezoluţie, cele două ţări şi unii dintre aliaţii lor au decis să invadeze Irakul şi să înlăture regimul lui Saddam chiar şi fără sprijinul Naţiunilor Unite.

Al doilea război din Golf nu a durat decât 21 de zile, în martie/aprilie 2003, dar a ajuns să domine relaţiile internaţionale la începutul secolului XXI. S-a încheiat, în mod previzibil, cu îndepărtarea şi apoi judecarea şi executarea lui Saddam Hussein şi cu răsturnarea regimului său. Dar a produs şi noi fisuri în politica mondială, care s-au dovedit a fi dificil de reparat, precum şi o rezistenţă

de durată în multe regiuni din Irak împotriva a ceea ce era perceput drept ocupație străină. În Europa, Franța, Germania şi Rusia s-au opus invaziei şi s-au declarat clar împotriva ei. China a condamnat-o ca pe o încălcare a dreptului internațional. NATO s-a confruntat cu cea mai mare criză a sa de după Războiul Rece, neputând cădea de acord dacă să sprijine sau nu invazia, iar Statele Unite au rămas doar cu noile state membre est-europene, cei mai fervenți susținători ai lor. Dar cel mai grav afectată a fost ideea de nouă ordine mondială după Războiul Rece în care consultările dintre marile puteri şi acțiunea multilaterală ar fi trebuit să înlocuiască confruntările internaționale. Secretarul general al Națiunilor Unite, ghanezul Kofi Annan – care fusese ales chiar la insistența Statelor Unite –, a declarat că acțiunea americanilor şi britanicilor din Irak a fost ilegală. Pentru el şi pentru mulți alții, adevăratul motiv de îngrijorare nu era hotărârea lui Bush de a scăpa de Saddam Hussein, ci ceea ce avea să se întâmple în alte regiuni atunci când şi alte țări urmau să se hotărască să scape de inamicii lor, iar cea mai mare putere de pe glob dăduse un exemplu în acest sens printr-o acțiune unilaterală.

Bush şi Blair ar fi fost scutiți de o parte din criticile cu care au fost bombardați după invazia din Irak dacă ocuparea acestei țări ar fi fost mai bine planificată. Însă unele regiuni ale țării au fost cuprinse de anarhie după prăbuşirea regimului, pe măsură ce unele servicii de bază s-au oprit şi economia a început să se clatine. Jafurile şi fărădelegile s-au generalizat luni de-a rândul după ce nişte irakieni – ajutați de un tanc american – au dărâmat statuia lui Saddam din centrul Bagdadului. Chiar dacă relațiile dintre principalele grupuri etnice şi religioase din Irak ar fi fost dificil de gestionat pentru orice autoritate post-Saddam, lipsa de securitate şi haosul economic au turnat gaz pe foc. Musulmanii şiiți majoritari – oprimați mult timp de liderii majoritar sunniți ai fostului regim Baas – s-au strâns în jurul liderilor lor religioşi ca să ceară îndrumare, mulți dintre ei dorind să înființeze un stat islamic similar cu Iranul. Între timp au izbucnit numeroase revolte în regiunile sunnite ale țării, bazate atât pe loialiştii lui Saddam, cât şi, din ce în ce mai mult, pe islamiştii sunniți din Irak şi din alte țări arabe. Noile autorități irakiene – un guvern de coaliție slab, dominat de şiiți – a rămas dependent de sprijinul militar al Statelor Unite, în timp ce regiunea kurdă din nordul țării şi-a înființat propriile instituții, separate de cele de la Bagdad.

Spre sfârşitul Războiului Rece, Statele Unite exercitau în mod evident prima hegemonie globală din istorie. Primele lor încercări de a exercita această hegemonie fuseseră în cel mai bun caz ezitante. Masacrarea unor oameni nevinovați pe 11 septembrie 2001 împinsese America într-o direcție care dusese la înstrăinarea multora dintre prietenii săi şi la un război pe care nu părea capabilă să-l câştige în totalitate şi din care nu se mai putea retrage. Drept urmare, la scurt timp după ce a câştigat din nou alegerile, în 2004, Bush junior avea o popularitate mai slabă decât orice alt preşedinte de care îşi mai aminteau oamenii, cu excepția

lui Richard Nixon atunci când s-a confruntat cu o punere sub acuzare iminentă. Dar, în ciuda faptului că invazia din Irak a afectat preşedinţia lui Bush, precum şi poziţia de prim-ministru a lui Tony Blair, puţini ar fi putut oferi o soluţie mai bună pentru modul de utilizare a puterii americane în lumea de după Războiul Rece. Şi americanii erau împărţiţi în cei care credeau că lecţia învăţată după episodul Irak era un izolaţionism mai accentuat şi cei ce doreau un grad mai mare de multilateralism; mai important, restul lumii, deşi se plângea adesea de consecinţele acţiunii unilaterale a americanilor, nu prea a avut alte soluţii atunci când s-a confruntat cu crize majore. La sfârşitul epocii ulterioare Războiului Rece, regiunea în care s-a născut civilizaţia generase încă o întorsătură în lunga poveste a istoriei. Soarta cumplită a intruşilor şi invadatorilor din Mesopotamia nu era ceva nou, însă supremaţia mondială a unei singure ţări, evident, era. Statele Unite aveau, fără îndoială, puterea de a redefini relaţiile internaţionale, dar erau, la sfârşitul epocii Bush, extrem de nehotărâte în legătură cu modul în care trebuiau să folosească această putere.

Alegerile din Statele Unite din 2008 au devenit o repudiere emfatică a perioadei Bush. Nici măcar candidatul republican nu a găsit prea multe lucruri de spus în apărarea fostului preşedinte. Dar cel mai remarcabil aspect al alegerilor a fost faptul că Partidul Democrat a nominalizat ca portdrapel al său un afro-american, Barack Obama. Mesajul lui Obama a fost de a reda Americii speranţa că putea fi o naţiune transformatoare nu doar pe plan intern, ci şi internaţional. A respins intervenţionismul din anii 2000 şi a declarat că Statele Unite aveau să-şi exercite puterea prin cooperare cu alţii la scară planetară. Popularitatea lui Obama, atât pe plan intern, cât şi pe plan extern, l-a evidenţiat de la început ca preşedinte care întruchipa spiritul epocii mai bine ca oricine altcineva după John Kennedy, iar discursurile sale frumos articulate promiteau o schimbare, deşi adesea una greu de definit exact.

Dar Obama nu avea capacitatea de a genera o schimbare fundamentală, nu în ultimul rând deoarece moştenise de la predecesorul său una dintre cele mai grave crize economice mondiale după Marea Depresiune din anii 1930. Unele economii observaseră deja potenţialul unei instabilităţi grave la sfârşitul anilor 1990, în timpul crizei bancare asiatice sau în capriciosul capitalism-cazinou al Rusiei (care, în anii 2000, îi făcuse pe cei mai mulţi ruşi să regrete că nu se mai bucurau de siguranţa din epoca sovietică). În Statele Unite, falimentul uneia dintre cele mai mari companii din domeniul energiei, Enron, în 2001 şi în special cel al principalelor două societăţi de credit ipotecar finanţate de stat, în vara anului 2008, ar fi trebuit să tragă un semnal de alarmă în legătură cu principiile fundamentale de operare ale pieţei. Dar modul în care se încheiase Războiul Rece, puterea aparent invincibilă a pieţei şi unele idei mai radicale privind piaţa

liberă care au însoțit-o deviaseră majoritatea mecanismelor de reglementare. Sistemul era în pragul eşecului.

Ceea ce a declanşat criza a fost o bulă speculativă privind prețurile locuințelor din Statele Unite. Atât băncile, cât şi cumpărătorii se comportau de parcă prețurile urmau să crească la infinit şi ratele dobânzilor aveau să rămână mereu la un nivel remarcabil de mic. Doar o mică revizuire pentru majorarea ratelor din 2007 a declanşat o scădere a prețurilor imobiliare; mulți cumpărători nu îşi mai permiteau ratele mari la ipoteci, fiind forțați să vândă şi determinând astfel scăderi foarte mari ale prețurilor locuințelor pe tot cuprinsul țării. În unele zone, precum Florida, prețurile au scăzut cu până la 70%.

Pentru băncile care acordaseră credite ieftine cu o garanție mică, aceasta nu prevestea nimic bun. Dar mai grav era faptul că majoritatea băncilor intraseră, direct sau indirect, în jocul aşa-numitelor „credite ipotecare subprime", ce însemnau, practic, împrumuturi pe care debitorul nu le-ar fi putut restitui decât în cele mai optimiste scenarii. Combinația riscurilor excesive asumate de familii şi de bănci în anii 2000 a declanşat o criză financiară de proporții cum nu mai existase de aproape trei generații. În septembrie 2008, a patra bancă de investiții ca mărime din America, Lehman Brothers, a dat faliment, având datorii de 750 de miliarde de dolari. Deşi activele băncii erau suficiente pentru a acoperi cea mai mare parte a datoriei, colapsul a declanşat o reacție în lanț pe piețele financiare ce a dus la scăderea unuia dintre indicii bursieri americani cu peste 50% în 17 luni.

Preşedintele Obama, care a depus jurământul în ianuarie 2009, a fost obligat să amâne orice alte priorități pentru a se ocupa de criza financiară, ce amenința să devină o criză mondială. Printr-o combinație de stimulente financiare federale – tipărirea unor bani şi reducerea cheltuielilor administrației publice, în cea mai mare parte –, cele mai grave efecte imediate asupra industriei şi societății au fost evitate, măcar pentru început. Guvernul Statelor Unite, precum şi guvernele altor țări au forțat, de asemenea, recapitalizarea băncilor slabe (ceea ce a însemnat că au fost cumpărate fie de stat, fie de alte bănci). Dar încrederea populației în piață fusese puternic zdruncinată, iar împrumuturile au devenit din ce în ce mai greu de obținut. Efectele crizei s-au prelungit, alimentate de nesiguranța consumatorilor şi de caracterul imprevizibil al bursei de valori. Chiar şi în 2011, în America de Nord şi Europa şomajul a rămas semnificativ: în Spania 20%, în Irlanda 15% şi în Statele Unite 9%. Acestea nu sunt nivelurile din timpul Marii Depresiuni, dar sunt semnele unei recesiuni de o durată şi o profunzime remarcabile.

Unii s-au întrebat dacă nu era şi semnul unei schimbări mai profunde, precum apariția unor slăbiciuni structurale în sistemul capitalist, sau al unui transfer global al bogăției şi puterii dinspre Occident spre Orient. Clar era însă că lipsa de reglementare şi apetitul pentru risc generaseră o criză de mare amploare, pe care cei mai mulți nu ar considera-o pur şi simplu rezultatul unor fluctuații

generale a sorții oamenilor. În Europa efectele politice au fost imense: criza datoriilor publice a răsturnat guverne din Irlanda până în Grecia şi, o vreme, s-a pus problema supraviețuirii Europei înseşi. Guvernul britanic laburist a fost înlocuit în 2010 de o coaliție şubredă formată din conservatori şi liberal-democrați, care au lansat cel mai amplu program de austeritate de după al Doilea Război Mondial. Dar, dacă oamenii dădeau vina pe guverne, ei învinovățeau şi mai mult băncile. Speculațiile şi iresponsabilitatea strigătoare la cer erau considerate principalele cauze ale crizei. Puțini s-au întrebat dacă nu cumva complexitățile finanțelor internaționale nu ajunseseră atât de mari, încât nimeni nu mai putea înțelege pe deplin sistemul. La urma urmelor, creierul uman a evoluat în scopuri total diferite de urmărirea algoritmilor de tranzacționare de la bursă (chiar şi marele matematician arab al-Khwarizmi ar fi fost năucit).

Cei care credeau că criza era un simptom al unei vechi tendințe ce ar fi condus spre o importanță mai mare a Asiei în lume au fost în dificultate. China a părut să treacă prin criză cu mult mai puține pagube decât Occidentul, iar marele cutremur şi tsunamiul japonez din 2011 (care au ucis cel puțin 16.000 de oameni) au avut un efect mai puternic asupra economiilor est-asiatice decât criza care a cuprins o mare parte din restul lumii. S-a spus că întreaga lume nord-atlantică trăia în condiții pe care nu şi le putea permite; economiile sale deveneau din ce în ce mai puțin competitive în comparație cu cele din Asia, iar împrumuturile ei excesive nu mai fuseseră plătite, şi nu doar într-un singur sens. Dar, deşi există mult adevăr în această perspectivă, ea este mult prea simplistă pentru a identifica adevăratele cauze şi consecințe ale crizei din 2008. Adevărul este că lumea e tot mai interconectată – producători şi consumatori, fabricanți şi utilizatori ai unor instrumente şi idei –, astfel încât o criză produsă într-o parte a lumii nu se poate să nu aibă efecte pretutindeni. Poate că Asia avansează rapid, dar, de acum înainte, va fi afectată într-o măsură foarte mare de ceea ce se petrece în alte locuri.

Această interconectivitate a istoriei contemporane a devenit foarte vizibilă în primăvara anului 2011, când s-au produs brusc schimbări masive în lumea arabă. Ca majoritatea marilor revoluții, şi aceasta a început cu un eveniment la scară redusă, dar plin de semnificații pentru milioane de oameni. În Sidi Bouzid, un mic oraş tunisian de la marginea deşertului, un tânăr vânzător de zarzavaturi a reacționat, în disperare de cauză, împotriva autorităților locale care i-au confiscat căruțul şi l-au pălmuit când a început să protesteze. Şi-a dat foc în fața biroului guvernatorului. Moartea îngrozitoare a lui Mohamed Bouazizi a provocat demonstrații în tot orașul. Apoi acestea s-au răspândit şi în alte orașe. Până la sfârşitul lunii ianuarie, dictatorul Tunisiei, care fusese la conducere timp de 23 de ani, a fugit în exil, iar cei care l-au izgonit au introdus reforme democratice cum nu mai cunoscuse niciodată lumea arabă.

„Primăvara arabă”, aşa cum a fost numită, s-a transformat într-un protest colectiv împotriva dictaturii, a încălcării drepturilor omului, a şomajului în rândul tinerilor şi a sărăciei larg răspândite din întreaga lume arabă. Modul în care a început a fost grăitor: acesta a fost primul şi cel mai important protest împotriva lipsei de demnitate a vieții tinerilor. Arma sa a fost în principal protestul paşnic, cel puțin la început. Dar, atunci când dictatorii s-au opus schimbării, au izbucnit revolte. În Egipt, statul arab cu cea mai numeroasă populație, considerat de mulți arabi centrul culturii lor, preşedintele Mubarak a fost înlăturat de la putere în februarie 2011, după ce se aflase la conducere timp de 30 de ani, de tinerii care au ocupat piața centrală din Cairo. Schimbările păreau să nu se mai oprească. În Yemen președintele a fost forțat să demisioneze. În Maroc şi Iordania regii au fost de acord cu introducerea treptată a democrației absolute. Iar în Libia dictatorul care s-a aflat cel mai mult timp la conducere, Mu’ammar al Gaddafi, a estimat atât de greşit starea de spirit a populației, încât a fost detronat, vânat şi ucis în octombrie.

Această din urmă schimbare, cea din Libia, s-a produs abia după luni de lupte şi după ce NATO a intervenit de partea rebelilor. Intervenția nu numai că a fost primită cu brațele deschise de majoritatea libienilor, ci a fost chiar cerută de Liga Arabă. Nimic nu putea descrie mai bine modul în care aveau să se schimbe lucrurile: după un deceniu de îngrijorări privind islamismul sub toate formele sale, Occidentul intervenea în Libia pentru a-i proteja pe rebelii locali – dintre care mulți erau islamişti – de un dictator care, în cele mai lucide momente ale sale, insistase pe cooperarea cu Occidentul împotriva „teroriştilor”, însă mult prea târziu. Pe măsură ce preşedintele Obama a mai retras din trupele de ocupație din Irak şi Afganistan (nu în ultimul rând pentru că Statele Unite nu îşi mai permiteau), întregul spectru politic al lumii musulmane părea să se schimbe. Osama bin Laden, liderul grupării teroriste din spatele atacurilor de la 11 septembrie, a fost ucis într-o operațiune militară a americanilor în Pakistan, în mai 2011, în timp ce milioane de tineri musulmani ieşiseră în stradă, cerând democrație şi respectarea individului. Istoria evoluează uneori în moduri foarte greu de anticipat.

Dar unele probleme sunt şi mai greu de rezolvat decât stagnarea din lume arabă. Şi în Haiti, insula caraibiană unde Columb a întemeiat prima aşezare europeană din Americi, a avut loc în 2010 un cutremur devastator care a distrus o mare parte din capitală şi regiunile din jur. Au pierit cam un sfert de milion de oameni. Dar, spre deosebire de Japonia, eforturile de recuperare nu au fost de prea mare ajutor populației haitiene, în ciuda celor aproape două miliarde de dolari donați doar de organizații americane de ajutorare. Deşi cutremurul şi consecințele sale au adus Haiti în prim-planul ştirilor internaționale pentru prima dată, problemele sale nu sunt noi. Este cea mai săracă țară din emisfera vestică,

cu un PIB pe cap de locuitor de 667 de dolari. Cea mai mare parte a elitei sale preferă să-şi petreacă timpul în Statele Unite, la o distanță de mai puțin de două ore cu avionul, unde produsul intern brut pe cap de locuitor este de 47.600 de dolari. Biletul la clasa economică costă aproximativ 300 de dolari, cam jumătate din salariul mediu anual în Haiti.

În Haiti problemele majore sunt sărăcia endemică şi inegalitatea socială generalizată. Iar primele cauze ale sărăciei sunt lipsa educației şi a infrastructurii. Stagnarea politică joacă şi ea un rol, dar este dificil de spus dacă acesta este un produs secundar al corupției sau invers. Clar este că tot ajutorul din lume nu ar putea rezolva singur problemele cu care se confruntă Haiti. O astfel de transformare, aici şi în alte regiuni cu probleme similare, va trebui să se producă din interior. Însă este greu de spus cum ar trebui combătută sărăcia perpetuă, mai ales într-o țară unde bolile pe care aceasta le provoacă sunt scăpate de sub control şi unde mortalitatea infantilă ajunge la incredibila cifră de 90 la 1.000 de nou-născuți vii (în Canada este de cinci la mie). Haiti se va chinui să meargă mai departe, condusă acum de preşedintele Martelly, un fost cântăreț de kompa, care avea pseudonimul „Sweet Micky”. Problemele sale nu vor dispărea prea curând. Istoria pare să evolueze cel mai lent tocmai atunci când oamenii au cea mai mare nevoie de schimbare. Dar, dacă e să învățăm ceva din istorie, lecția este că există întotdeauna o capacitate de schimbare, chiar şi în cele mai întunecate colțuri ale sale.

6
Istoria întregii lumi

Povestea spusă în această carte nu are sfârşit. Oricât de dramatică şi de frământată ar fi, o istorie a lumii nu se poate termina brusc la o graniță cronologică bine determinată. A o încheia cu anul în care autorul încetează să mai scrie nu este decât o delimitare formală; ar spune prea puține despre viitorul proceselor istorice curente şi ar fi, astfel, întreruptă înainte de vreme. Deoarece istoria este ceea ce crede o epocă că e remarcabil la altă epocă, unele evenimente recente vor dobândi o nouă semnificație şi anumite tipare din prezent se vor mai estompa pe măsură ce oamenii vor reflecta, iar şi iar, asupra factorilor ce determină lumea în care trăiesc. Chiar şi în numai câteva luni, judecățile actuale despre ceea ce este important vor începe să pară deplasate, atât de rapid se pot derula acum evenimentele. Este din ce în ce mai dificil să privim lucrurile în perspectivă.

Aceasta nu înseamnă că povestea nu este decât o aglomerare de fapte sau o succesiune de evenimente care se aşază mereu altfel, ca imaginile unui caleidoscop. Există tendințe şi forțe perceptibile care operează pe perioade îndelungate şi în zone întinse. Pe termen foarte lung, trei astfel de tendințe interconectate ies în evidență: accelerarea treptată a schimbării, o unitate din ce în ce mai mare a experienței umane şi creşterea capacității omului de a controla mediul înconjurător. Astăzi, pentru prima dată, ele au scos în evidență o istorie a lumii cu adevărat unitară. În mod ostentativ, expresia „o singură lume” rămâne doar un slogan, în ciuda idealismului celor care au folosit-o pentru prima oară. Există prea multe conflicte şi dispute şi niciun secol anterior nu a cunoscut atâta violență ca secolul XX. Politica sa a fost costisitoare şi periculoasă chiar şi atunci când nu a luat forma unor lupte deschise, aşa cum a arătat cât se poate de clar Războiul Rece. Şi acum, la începutul unui nou secol, mai apar divizări. Națiunile Unite se bazează încă, în mod ironic (deşi mai puțin decât acum 50 de ani), pe teoria că întreaga suprafață a globului este împărțită în teritorii care aparțin unui număr de aproape 200 de state suverane. Luptele înverşunate din Balcani, Birmania sau Rwanda pot să reizbucnească şi simplitatea unei ciocniri între Islam şi Occident, pe care insistă mulți, este demontată de diviziunile etnice care există chiar şi într-o țară atât de islamică precum Afganistanul.

Se mai pot spune foarte multe în acest sens. Totuşi, acest lucru nu înseamnă că umanitatea nu are acum mai multe în comun decât în trecut. Lumea a fost cuprinsă de o unitate insidioasă. Un calendar inițial creştin stă acum la baza activității guvernamentale în aproape întreaga lume. Modernizarea implică din ce

în ce mai mult obiective comune. Ciocnirile dintre culturi sunt frecvente, dar în trecut erau şi mai dese. Ceea ce se împărtăşeşte acum este la nivelul banal al experienței personale a milioane de oameni; dacă o societate înseamnă puncte de referință comune, lumea noastră împărtăşeşte mai multe ca oricând, chiar dacă, în mod paradoxal, oamenii simt cel mai acut diferențele dintre ei în experiența lor de zi cu zi. Totuşi, pe vremea când cei care trăiau în sate învecinate vorbeau dialecte semnificativ diferite, când în toată viața lor cei mai mulți nu ajungeau decât în mod excepțional la mai mult de zece mile de casă, când chiar şi hainele şi uneltele lor puteau oferi, prin formă şi măiestria cu care erau lucrate, dovezi ale unor mari deosebiri în ceea ce priveşte tehnologia, stilul şi obiceiurile, această experiență era, în sensuri importante, mult mai diferențiată decât în prezent.

Marile diviziuni fizice, etnice şi lingvistice din trecut sunt mult mai uşor de depăşit astăzi, datorită comunicațiilor îmbunătățite, răspândirii limbii engleze ca lingua franca la nivel mondial în rândul celor educați, educației în masă, producției în masă a unor artefacte necesare în mod obişnuit şi aşa mai departe. Călătorul mai poate vedea veşminte exotice sau neobişnuite în unele țări, dar în cea mai mare parte a lumii oamenii se îmbracă astăzi cam la fel. Kilturile, caftanele şi chimonourile devin suvenire turistice sau relicve atent păstrate ale unui trecut sentimentalizat, pe când în unele regiuni portul tradițional este privit de alții drept semn de sărăcie şi înapoiere. Eforturile câtorva regimuri intenționat conservatoare şi naționaliste de a se agăța de simbolurile trecutului lor nu fac decât să confirme acest lucru. Revoluționarii iranieni le-au obligat pe femei să poarte din nou *chador* deoarece au simțit că experiența venită din lumea exterioară corodează moralitatea şi imaginea lor despre tradiție. Petru cel Mare le-a poruncit curtenilor săi să îmbrace veşminte vest-europene, iar Atatürk le-a interzis turcilor să mai poarte fes, anunțând reorientarea spre o cultură progresistă şi un pas simbolic spre un nou început.

Cu toate acestea, baza unei experiențe comune disponibile astăzi nu este decât în mod secundar consecința unui angajament conştient. Poate că acesta este unul dintre motivele pentru care a fost atâta timp neglijată de istorici şi a tins să nu se încadreze în orizontul lor de interes. Totuşi, într-un timp relativ scurt, milioane de bărbați şi femei din culturi diferite au scăpat într-o oarecare măsură, de exemplu, de multe dintre efectele diferențelor climatice cu ajutorul electricității, al aerului condiționat şi al medicinei. Oraşe din întreaga lume au acum iluminat stradal, semafoare şi polițişti la posturi fixe de control şi fac afaceri în moduri similare în bănci şi supermarketuri. În acestea se pot cumpăra aproximativ aceleaşi mărfuri ca în majoritatea celorlalte țări (iarna, japonezii vând acum prăjituri de Crăciun). Oameni care nu îşi înțeleg unul altuia limba întrețin aceleaşi maşini în țări diferite. Automobilele sunt peste tot o bătaie de cap. Zonele rurale mai scapă de unele dintre aceste consecințe ale vieții moderne

în anumite locuri, spre deosebire de oraşele mari, în care în prezent trăiesc, pentru prima dată în istorie, mai mulţi oameni decât în regiunile rurale. Totuşi, pentru milioane de locuitori ai acestora experienţele pe care le împărtăşesc sunt, de asemenea, marcate de mizerie, dificultăţi economice şi depravare. Indiferent dacă au origini musulmane, hinduse sau creştine, indiferent dacă au moschei, temple sau biserici, Cairo, Calcutta şi Rio oferă cam aceeaşi suferinţă (şi, pentru câţiva oameni, o opulenţă similară). Şi alte nenorociri sunt acum mai uşor împărtăşite. Interacţiunile popoarelor, permise de transportul modern, înseamnă că bolile se răspândesc mai mult ca niciodată, deoarece imunitatea de odinioară nu mai există. SIDA a apărut pe toate continentele (cu excepţia, poate, a Antarcticii) şi ştim că ucide aproape 6.000 de oameni pe zi.

Chiar şi în urmă cu câteva secole un om care călătorea din Roma imperială până în Luoyang, capitala Imperiului Han, ar fi descoperit mult mai multe contraste decât călătorul modern. Săracii şi bogaţii ar fi purtat haine croite diferit şi făcute din materiale diferite de cele cunoscute de el, hrana pe care o primea ar fi fost neobişnuită, ar fi văzut animale sau rase necunoscute pe străzi, soldaţi ale căror arme şi armuri i-ar fi părut foarte deosebite de cele de acasă. Până şi roabele ar fi avut forme diferite. Astăzi, un american sau un european ajuns la Beijing sau Shanghai nu ar vedea prea multe lucruri care să-l surprindă, chiar şi într-o ţară care a rămas în multe privinţe profund conservatoare; dacă alege bucătăria chineză (nu este obligat), aceasta va părea diferită, dar un avion al unei companii chineze arată ca oricare altul, iar fetele din China poartă tot dresuri din plasă. Până nu demult chinezii străbăteau oceanele cu jonci, care arătau complet diferit de cogile sau caravelele europene din aceeaşi perioadă.

Realităţile materiale comune promovează împărtăşirea unor presupuneri şi jaloane mintale. Astăzi se produc informaţii şi distracţii pentru consumul global. Trupe îndrăgite fac turnee în toată lumea, la fel ca trubadurii care colindau Europa medievală (deşi mai uşor şi mai confortabil decât aceştia), prezentându-şi cântecele şi spectacolele în diferite ţări. Tinerii în special abandonează cu entuziasm obiceiurile locale, adoptând gusturi care îi leagă de alţi tineri aflaţi la mare distanţă care au în buzunar bani de cheltuială – şi există acum sute de milioane de asemenea tineri. Aceleaşi filme, dublate şi subtitrate, sunt difuzate în prezent de televiziunile din întreaga lume pentru publicuri care au fantezii şi visuri similare pe baza lor. La un nivel diferit şi intenţionat mai conştient, limbajul democraţiei şi al drepturilor omului este pus astăzi mai mult, cel puţin de faţadă, în slujba ideilor occidentale despre ceea ce ar trebui să fie viaţa publică. Indiferent ce intenţionează de fapt guvernele şi mass-media, ele simt că trebuie să afirme din ce în ce mai mult că cred în democraţie, statul de drept, drepturile omului, egalitatea sexelor şi multe altele. Doar din când în când mai apar câte un şoc, o expunere a ipocriziei în practică, o dezvăluire a unui dezacord moral

ascuns sau o respingere dură din partea unor culturi care încă se opun schimbării a ceea ce consideră a fi tradițiile şi sensibilitățile lor.

Este adevărat, milioane de oameni continuă să locuiască în sate, luptându-se să-şi câştige existența în cadrul unor comunități extrem de conservatoare, cu unelte şi metode tradiționale, în timp ce inegalitățile evidente dintre viața din țările bogate şi cea din țările sărace eclipsează orice diferențe existente în trecut. Bogații sunt astăzi mai bogați decât oricând, iar numărul lor a crescut, în timp ce acum o mie de ani toate societățile erau sărace după standardele moderne. Astfel, cel puțin în acest sens, erau mai apropiate unele de altele în viața de zi cu zi decât sunt azi. Dificultatea de a câştiga pâinea de zi cu zi şi fragilitatea vieții umane în fața forțelor misterioase, implacabile care îi decimau pe capete erau lucruri împărtăşite de toți oamenii, indiferent ce limbă vorbeau sau ce credință aveau. Acum, cea mai mare parte a omenirii trăieşte în țări cu un venit anual mediu pe cap de locuitor de peste 3.000 de dolari – peste nivelul a ceea ce Națiunile Unite numesc „țări cu venit mediu”. Însă chiar şi aici majoritatea oamenilor câştigă mai puțin de o zecime din această sumă pe an şi există distincții colosale chiar şi între săraci. Astfel de disparități sunt efecte relativ recente ale unei epoci istorice scurte; nu ar trebui să speculăm că vor rezista în timp sau că vor dispărea rapid.

Clasele şi elitele aflate la conducere, chiar şi în cele mai sărace țări, urmăresc de cel puțin un secol o variantă de modernizare ca soluție la problemele lor. Aspirațiile lor par să confirme influența omniprezentă a unei civilizații de origine europeană. Unii au spus că modernizarea este doar o problemă care ține de tehnologie şi că problemele mai fundamentale legate de credință, instituții şi atitudini rămân determinanți mai puternici ai comportamentului social, dar această abordare ignoră modul în care experiența materială influențează cultura. Există tot mai multe dovezi că anumite idei şi instituții importante, precum şi artefacte şi tehnici s-au generalizat deja în toată lumea. Oricare ar fi efectul practic al unor documente precum Declarația Drepturilor Omului adoptată de ONU, interesul manifestat față de redactarea şi semnarea lor a fost foarte mare, chiar dacă unele țări semnatare nu prea aveau intenția de a le respecta. Astfel de principii se dovedesc a fi întotdeauna derivate din tradiția vest-europeană şi nu contează dacă noi considerăm această tradiție lacomă, opresivă, brutală şi exploatatoare sau benefică şi umană, generând îmbunătățiri obiective. Civilizația aztecă şi cea incasă nu au reuşit să le reziste spaniolilor; mai târziu, civilizațiile hindusă şi chineză au avut doar puțin mai mult succes în fața „francilor”. Astfel de afirmații pot fi adevărate sau false, dar faptele nu sunt nici admirabile, nici respingătoare. Ele doar consemnează că Europa a remodelat o lume veche şi a transformat-o în cea modernă.

Adesea a existat un sentiment profund de iritare şi rezistență față de unele idei şi instituții „occidentale” provenite în ultimă instanță din Europa. Femeile nu

sunt încă tratate la fel – nu este relevant aici dacă la fel de bine sau la fel de rău – în societățile islamice şi în cele creştine, dar nu sunt tratate la fel nici în toate societățile islamice care există astăzi sau în cadrul a ceea ce am putea numi societăți „occidentale”. Indienii iau încă în calcul astrologia când stabilesc data nunții, în timp ce englezilor li se pot părea mai relevante mersul trenurilor (dacă pot obține date precise despre ele) sau informațiile imperfecte despre vreme, despre care cred că sunt „științifice”. Tradițiile diferite fac ca până şi utilizarea unei tehnologii şi a unor idei comune să fie diferită. Capitalismul japonez nu a funcționat în acelaşi mod ca acela britanic, iar explicația este adânc înrădăcinată în istoriile diferite ale celor două popoare similare în alte privințe (cum ar fi statutul de insulari scutiți de invazii străine). Totuşi, nicio altă tradiție nu a arătat aceeaşi putere şi nu a avut aceeaşi atracție într-un cadru străin precum cea europeană; nu a avut concurență în modelarea lumii.

Chiar şi manifestările sale cele mai respingătoare – lăcomia materială şi rapacitatea – arată asta. Societăți care îşi aveau cândva rădăcinile în centralitatea lumii imateriale şi în autoperfecționarea morală au adoptat credința că sporirea fără limite a bunăstării materiale este un țel potrivit pentru ele. Însăşi ideea că schimbarea voită e posibilă este în sine profund subversivă, ca şi ideea că ar putea reprezenta o cale spre fericire. Un număr mare de oameni ştiu astăzi că lucrurile s-au schimbat în timpul vieții lor şi au sentimentul că pot fi şi probabil vor fi şi alte schimbări în bine. O acceptare din ce în ce mai largă şi nu foarte chibzuită a ideii că problemele omului sunt, în principiu, gestionabile sau cel puțin remediabile reprezintă o transformare psihologică majoră; ea era aproape imposibil de anticipat, ca să nu mai vorbim de implementat, chiar şi în rândul europenilor cu doar două secole în urmă. Deşi în cea mai mare parte a vieții lor milioane de oameni încă se gândesc rareori la viitor altfel decât profund nefericiți şi plini de îndoieli – asta atunci când îşi pot aduna energia necesară pentru a se gândi la viitor în primul rând, deoarece sunt adesea flămânzi –, în mod normal mai multe milioane de oameni ca oricând nu mai suferă de foame şi nici nu par a fi în pericolul iminent de a o face. Mai mulți oameni ca oricând consideră de la sine înțeles faptul că nu vor afla niciodată ce înseamnă cu adevărat nevoia. Unui număr mai mic, dar încă uriaş de oameni li se pare mai uşor să creadă că viața lor se va îmbunătăți, iar mulți au sentimentul că aşa ar trebui să se întâmple.

Această schimbare de perspectivă este, bineînțeles, mai evidentă în societățile bogate, care consumă acum mult mai mult din resursele pământului decât consumau bogații chiar şi cu câteva decenii în urmă. În lumea occidentală, în ciuda minorităților şi a subproletariatului mai defavorizat, cei mai mulți oameni sunt acum bogați din acest punct de vedere. Până acum doar 200 de ani ar fi fost improbabil ca un englez tipic să fi călătorit la mai mult de câteva mile de locul unde s-a născut altfel decât cu piciorul; cu doar 150 de ani în urmă, încă se

confrunta cu o probabilitate ridicată de a fi mutilat sau chiar ucis într-un accident banal sau de o boală pentru care nu exista leac sau remediu şi pentru care nu ar fi primit nicio îngrijire, în timp ce mulți alții ca el şi ai lui mâncau pe sponci, o hrană atât de dezechilibrată şi de săracă în nutrienți (ca să nu mai vorbim de monotonia şi lipsa de gust) cum nu mai consumă astăzi decât cei mai săraci din Regatul Unit; şi se putea aştepta, în jur de 50 sau 60 de ani (dacă mai apuca), să aibă parte de o bătrânețe plină de suferință şi lipsuri. Cam acelaşi lucru s-ar putea spune şi despre alți europeni, ca şi despre nord-americani, australasiatici, japonezi şi mulți alții. În prezent milioane de oameni chiar şi dintre cei mai săraci pot întrevedea posibilități de a-şi schimba soarta în bine.

Şi mai importanți sunt cei care au ajuns să creadă că astfel de schimbări pot fi căutate, promovate şi chiar provocate. Asta le spun politicienii lor; este evident astăzi că popoarele şi guvernele cred implicit că multe probleme specifice ale vieții lor şi ale vieții societăților lor pot fi soluționate. Mulți merg mai departe şi cred că chiar vor fi soluționate. Acest lucru, evident, nu poate fi luat ca atare în mod logic. Este foarte posibil să ne aflăm aproape de sfârşitul combustibililor fosili ieftini şi al rezervelor bogate de apă. De asemenea, putem fi sceptici cu privire la rearanjarea lumii pentru a creşte suma fericirii umane atunci când ne amintim unele dintre încercările de inginerie socială din secolul XX ori superstițiile şi sectarismul, moralismul intransigent şi loialitățile tribale care sunt încă plătite cu atâta suferință şi sânge.

Cu toate acestea, mai mulți oameni ca oricând se comportă acum de parcă majoritatea problemelor lor sunt, în principiu, remediabile sau pot fi rezolvate. Este o revoluție a atitudinilor umane. Fără îndoială că originile sale cele mai profunde sunt străvechi, datând din mileniile preistorice în care capacitatea de a manipula a crescut din ce în ce mai mult, când umanoizii au învățat să stăpânească focul sau să ataşeze o muchie tăioasă de o bucată de silex. Ideea abstractă că o astfel de manipulare ar fi posibilă a prins formă mult mai aproape de vremurile noastre, iar la început doar ca intuiție a anumitor epoci şi zone culturale cruciale. Dar ideea este acum foarte răspândită; a triumfat în întreaga lume. În prezent considerăm de la sine înțeles că oamenii de pretutindeni ar trebui să înceapă şi chiar vor începe să se întrebe de ce lucrurile rămân aşa cum sunt când, evident, ar putea fi îmbunătățite. Este una dintre cele mai mari schimbări din istorie.

Cele mai evidente justificări ale acestei schimbări au fost asigurate de capacitatea tot mai mare a omenirii de a gestiona lumea materială în ultimele câteva secole. Ştiința a asigurat instrumentele necesare şi pare acum să ofere mai multe ca niciodată. Ne aflăm la începutul unei epoci marcate de promisiunea şi amenințarea capacității de a manipula natura mai profund ca oricând (de exemplu, prin ingineria genetică). Poate că ne aşteaptă o lume în care oamenii vor putea

comanda, ca să spunem aşa, un anumit viitor. Azi ne putem imagina că ar putea să planifice configurația genetică a copiilor lor nenăscuți, să-şi cumpere experiențe „de pe raft” pe măsură ce tehnologia informației devine disponibilă pentru a crea realități virtuale mai bune decât realitatea. Este posibil ca oamenii să-şi trăiască o parte mai mare din viața conştientă, dacă doresc, mai mult în lumi pe care le-au construit ei decât în cele oferite de experiențele simțurilor obişnuite.

Astfel de speculații pot fi intimidante. Ele sugerează, la urma urmelor, un mare potențial de dezordine şi destabilizare. În loc să ne întrebăm ce s-ar putea întâmpla sau nu, mai bine să ne gândim serios la istorie, la ceea ce a schimbat deja viața oamenilor în trecut. Schimbările bunăstării materiale au transformat, de exemplu, politica, modificând nu doar aşteptările, ci şi circumstanțele în care politicienii trebuie să ia decizii, modurile cum funcționează instituțiile şi distribuția puterii în societate. Astăzi doar în câteva societăți moderne religia mai poate acționa sau mai acționează aşa cum o făcea cândva. Pe lângă faptul că a îmbogățit extraordinar de mult setul de cunoştințe pe care umanitatea le poate folosi pentru a manipula natura, ştiința a transformat, în viața de zi cu zi, lucrurile pe care oamenii le consideră de la sine înțelese. În ultimul secol ea a fost în mare parte responsabilă de creşterea uriaşă a numărului de oameni, schimbările fundamentale din relațiile națiunilor, creşterea şi declinul unor întregi sectoare ale economiei mondiale, unificarea lumii prin intermediul comunicării aproape instantanee şi multe alte astfel de schimbări uluitoare. Şi, indiferent ce ar fi făcut sau nu ultimul secol pentru democrația politică, el a adus, grație ştiinței, o mare lărgire a libertăților practice. Într-o proporție covârşitor occidentală la origini, deşi având adesea rădăcini asiatice, expresiile cunoştințelor ştiințifice sub forma unei tehnologii mai bune au ajuns să aibă astăzi un efect global.

Doar în rândul elitelor intelectuale ale societăților mai bogate a existat o oarecare încredere, evidentă şi necontestată până prin 1960, în capacitatea omului de a gestiona lumea prin intermediul ştiinței şi al tehnologiei (mai mult decât, să spunem, prin magie sau religie) şi de a satisface astfel dorințe umane. O astfel de încredere ar putea merge mult mai departe. Ştim acum mai multe despre fragilitatea mediului nostru natural şi susceptibilitatea lui de a se schimba în rău. Astăzi se conştientizează faptul că nu toate avantajele aparente obținute din manipularea naturii sunt lipsite de costuri şi că unele pot avea chiar implicații înspăimântătoare şi, mai important, că încă nu avem abilitățile şi structurile sociale şi politice pentru a ne asigura că umanitatea îşi va pune în valoare cunoştințele. Abia de curând discuția despre politicile publice a început să acorde importanța cuvenită multora dintre preocupările care au apărut şi dintre care majoritatea pot fi sintetizate ca preocupări „cu privire la mediu” – poluarea, eroziunea solului, contaminarea rezervelor de apă, dispariția unor specii şi defrişările fiind printre cele mai importante.

Această conştientizare este evidentă în atenţia acordată în ultimii ani problemei „încălzirii globale”, creşterea temperaturilor medii la suprafaţa pământului, despre care se crede că ar fi produsă de schimbările din atmosferă şi stratosferă ce afectează rata de dispersie a căldurii. Datele au fost până nu demult controversate, dar în 1990 o conferinţă a Naţiunilor Unite de la Geneva a admis că, de fapt, încălzirea globală este un pericol din ce în ce mai serios şi că e cauzată în mare parte de acumularea în atmosferă a unor gaze produse de om. S-a căzut de acord că acest lucru produsese deja în decurs de un secol o creştere măsurabilă a temperaturii medii; clima se schimba, de fapt, mai rapid ca niciodată după ultima epocă de gheaţă. În prezent, specialiştii au ajuns la consensul că omul a fost principalul agent care a contribuit la acest fenomen.

Există încă discuţii în contradictoriu cu privire la rata posibilă a creşterii viitoare şi la posibilele consecinţe (cum ar fi creşterea nivelului mării); a fost pregătită o convenţie-cadru privind schimbările climatice produse de om, încheiată în 1992. Scopul său principal era stabilizarea nivelurilor emisiilor, astfel încât în 2000 ele să rămână la nivelul celor din 1990. La Kyoto, în 1997, această decizie a fost transformată într-un protocol referitor la emisia principalelor gaze „cu efect de seră” (aşa cum au fost numite); protocolul impunea anumite niveluri de reducere a emisiilor şi un program care plasa povara mai ales pe umerii ţărilor dezvoltate. Până acum 191 de ţări au ratificat protocolul, ceea ce ne dă motive de speranţă. Dar Statele Unite încă nu l-au ratificat, iar scopul ţărilor semnatare este astăzi foarte modest: să menţină pe viitor încălzirea globală în marja a două grade Celsius faţă de temperatura medie globală. Între timp, semnele efectelor negative ale schimbărilor climatice provocate de om se multiplică şi se fac primele încercări de a căuta o soluţie în justiţie pentru daunele produse de inundaţiile ce decurg din aceste schimbări.

Două decenii nu reprezintă o perioadă suficient de lungă pentru a găsi sau a ne aştepta la soluţii acceptabile din punct de vedere politic la o problemă de asemenea anvergură. Nu pare să existe niciun motiv să presupunem că lucrurile nu se vor înrăutăţi înainte de a se îmbunătăţi şi, mai important, că nu se pot găsi soluţii de comun acord. Încrederea omenirii în ştiinţă s-a bazat, la urma urmelor, pe un succes real, nu pe o iluzie. Chiar dacă această încredere implică astăzi o anumită calificare, asta se datorează faptului că ştiinţa a făcut posibil acest lucru oferindu-ne mai multe cunoştinţe pe care să le luăm în calcul. Este rezonabil să afirmăm că, dacă umanitatea se poate să fi produs multe schimbări ireversibile de când a înlocuit cu succes mamiferele mai mari din habitatele lor preistorice şi dacă, prin urmare, sunt formulate acum unele probleme grave, trusa de scule a omenirii nu pare să se fi epuizat. Umanitatea a făcut faţă provocării epocilor de gheaţă cu mult mai puţine resurse, atât intelectuale, cât şi tehnologice, decât cele de care dispune astăzi în confruntarea cu schimbările climatice. Deşi interferenţa

cu natura a dus la apariția unor bacterii noi, rezistente la medicamente în urma unor mutații prin selecție naturală, cercetările vor continua pentru a găsi o modalitate de a le controla. Mai mult, dacă alte dovezi şi considerente vor obliga umanitatea să abandoneze ipoteza că încălzirea globală este în principal un fenomen produs de mâna omului – dacă, să spunem, ar deveni plauzibilă afirmația că anumite forțe naturale pe care omul nu poate să le controleze sau să le manipuleze, precum cele care au declanşat marile epoci de gheață ale istoriei, ar fi determinante în acest joc –, atunci ştiința ar fi folosită pentru a face față acestor consecințe.

Nici chiar schimbările ireversibile nu garantează o abandonare imediată a încrederii în puterea rasei umane de a rezolva problemele pe termen lung. Deşi este posibil să fi ratat pentru totdeauna anumite şanse, arena în care oamenii pot face alegeri – istoria însăşi – nu va dispărea decât dacă dispare rasa umană. Poate că extincția umanității va avea loc în urma unui dezastru natural, independent de acțiunea omului, dar astfel de speculații nu sunt utile (nici măcar din punct de vedere actuarial), cu excepția unui număr limitat de cazuri (cum ar fi că lumea va fi lovită de un asteroid uriaş, de exemplu). Omul rămâne un animal gânditor şi creator de unelte şi suntem încă departe de a fi epuizat posibilitățile acestei realități. Aşa cum s-a exprimat un om de ştiință, din punctul de vedere al altor organisme, umanitatea seamănă de la început cu o boală epidemică prin puterea sa competitivă. Orice le-ar fi făcut altor specii, cifrele şi durata de viață par încă să demonstreze că puterea de manipulare a omului le-a făcut până acum mai mult bine decât rău celor mai multe dintre ființele umane care au trăit vreodată. Acesta este adevărul, chiar dacă până acum ştiința şi tehnologia au creat noi probleme mai rapid decât au oferit soluții.

Puterea omenirii a încurajat aproape imperceptibil răspândirea benefică în alte culturi a unor prezumții şi mituri bazate pe experiența istorică a liberalismului european şi o abordare optimistă a politicii, inclusiv în contextul unor dovezi mai recente şi chiar contemporane. Este dincolo de orice îndoială că există un preț uriaş al adaptării sociale, de exemplu, pentru a reacționa eficient la problema încălzirii globale, şi suntem îndreptățiți să ne punem întrebarea dacă acest preț poate fi plătit fără suferințe şi coerciție la scară largă. Totuşi, încrederea în capacitatea noastră colectivă de a influența soluțiile politice rămâne mare, dacă judecăm după adoptarea pe scară largă a unor forme de participare politică. Astăzi există republici pretutindeni şi aproape toată lumea vorbeşte limba democrației şi a drepturilor omului. Se fac eforturi la scară largă pentru a promova o abordare raționalizatoare şi utilitaristă în guvernare şi administrație şi pentru a reproduce unele modele de instituții care s-au dovedit a avea succes în țări de tradiție europeană. Atunci când persoanele de culoare au protestat împotriva societăților dominate de albi în care trăiau, şi-au dorit să înfăptuiască idealurile drepturilor şi

demnității umane dezvoltate treptat de europeni. Puține culturi au reuşit să reziste acestei tradiții puternice: China s-a înclinat în fața lui Marx şi a ştiinței cu mult înainte de a face acelaşi lucru şi în fața pieței. Unele au rezistat mai bine decât altele, dar aproape pretutindeni individualitatea altor mari culturi politice a fost subminată într-o oarecare măsură. Atunci când unii modernizatori au vrut să aleagă ceva din modelul politic occidental dominant, nu le-a fost uşor să facă acest lucru. Este posibil, cu un anumit preț, să obții o modernitate selectivă, dar ea vine de obicei la pachet cu alte lucruri mai puțin de dorit.

Pentru sceptici, unele dintre cele mai bune dovezi ale rezultatului ambiguu pentru bunăstarea socială pe care l-a avut creşterea uniformității în cultura politică au fost furnizate de vigoarea continuă a naționalismului, al cărui succes a fost, practic, deplin în întreaga lume în ultimii o sută de ani. Cea mai cuprinzătoare organizație internațională (termen a cărui accepțiune obişnuită este semnificativă) pe care o avem se numeşte Națiunile Unite, iar predecesoarea ei a fost Liga Națiunilor. Vechile imperii coloniale s-au dizolvat în zeci de noi națiuni. Multe state naționale existente trebuie să-şi justifice existența în fața unor minorități care pretind că sunt națiuni şi că au, prin urmare, dreptul de a se desprinde şi de a se autoguverna. Acolo unde aceste minorități doresc să se desprindă de statele care le înglobează – aşa cum doresc unii basci, kurzi şi tibetani, de exemplu –, ele vorbesc în numele unei existențe neîmplinite ca națiune. Națiunea pare să fi potolit pe deplin o sete pe care alte droguri ideologice nu au putut-o potoli; ea a creat comunitatea modernă, eliminând diferențele de clasă şi de religie, oferind un sentiment de apartenență şi un sens celor ce se simt alienați într-o lume modernizatoare în care vechile legături s-au destrămat.

Încă o dată, oricare ar fi perspectiva adoptată asupra succesului sau insuccesului relativ al statului ca instituție sau asupra ideii de naționalism, politica lumii este organizată în cea mai mare parte în jurul unor concepte de origine europeană, indiferent cât de limitate şi de obscure ar fi ele în practică, la fel cum viața intelectuală a lumii este din ce în ce mai mult organizată în jurul ştiinței care a pornit din Europa. În mod incontestabil, aşa cum am văzut că s-a mai întâmplat în istorie, transferurile culturale pot să funcționeze imprevizibil şi să aibă, astfel, consecințe surprinzătoare. Exportate din țările unde au fost prima dată cristalizate, noțiuni precum statul sau dreptul de afirmare al individului au produs efecte ce le-au depăşit cu mult pe cele la care s-au gândit cei ce au încurajat inițial adoptarea principiilor despre care credeau că ar sta la baza succesului lor. Inventarea unor noi maşinării, construirea de drumuri şi căi ferate şi deschiderea unor mine, apariția băncilor şi a ziarelor au transformat viața socială în moduri pe care nu şi le-a imaginat sau nu şi le-a dorit nimeni. Televiziunea continuă acum procesul care, odată început, a devenit ireversibil. Odată ce metodele şi obiectivele diseminate au fost acceptate, a început o evoluție incontrolabilă.

Este foarte posibil ca unele idei şi tehnologii create în principal de europeni să-şi găsească viitoarea formă globală în mâinile şi mintea unor oameni din alte culturi. O mare parte a informațiilor pe care le avem acum la dispoziție arată că acest lucru este posibil, cel puțin în unele domenii. Povestea principală a ultimilor 50 de ani pare să fie transferul treptat de bogăție şi putere dinspre emisfera vestică spre cea estică, accentuat de cea mai recentă criză economică. Nu este ceva nou în istoria omenirii. În multe privințe, e o reîntoarcere la situația de dinainte de secolul al XIX-lea, când Asia era de departe cel mai productiv continent de pe pământ, deşi nu întotdeauna şi cel mai avansat din punct de vedere tehnic. Şi, bineînțeles, asta nu înseamnă că Europa şi diferitele sale vlăstare vor deveni irelevante pe măsură ce se scrie istoria. Dar înseamnă, poate, că elemente semnificative ale civilizației globale viitoare vor fi centrate pe Beijing şi Delhi mai mult decât pe Washington, Paris şi Londra.

Astfel de evoluții vor ridica tot felul de întrebări privind modul în care umanitatea va face față schimbării. Deşi continuă să influențeze cursul istoriei, umanitatea nu-l mai poate controla multă vreme într-o măsură mai mare decât în trecut. Chiar şi în cele mai strict controlate încercări de modernizare apar din când în când nevoi şi direcții noi şi neaşteptate. Este posibil ca succesul modernizării să fi transmis omenirii țeluri care sunt imposibil de atins din punct de vedere material şi psihologic, atât de cuprinzătoare şi de irealizabile sunt în principiu.

Această posibilitate nu trebuie tratată superficial, dar profeția nu este de competența istoricului, nici chiar sub masca extrapolării. Estimările sunt totuşi permise dacă evidențiază amploarea factorilor prezenți sau dacă servesc unor scopuri didactice. Poate combustibilii fosili vor avea aceeaşi soartă ca mamiferele mari din preistorie, exterminate de oamenii care le-au vânat – sau poate nu. Subiectul istoricului rămâne trecutul. El numai despre asta trebuie să vorbească. Atunci când este vorba despre trecutul recent, ceea ce poate încerca istoricul să facă este să observe constanța sau inconstanța, continuitatea sau discontinuitatea cu ceea ce s-a întâmplat înainte şi să înfrunte onest dificultățile create de mulțimea de date care ne invadează, mai ales din istoria recentă. Însăşi neclaritatea lor sugerează o perioadă mult mai revoluționară decât oricare alta şi tot ceea ce s-a spus până acum despre accelerarea continuă a schimbării confirmă această realitate. Asta nu implică însă că aceste schimbări mai profunde şi mai violente nu decurg din trecut într-un mod care poate fi în cea mai mare parte explicat şi înțeles.

Conştientizarea unor astfel de probleme este unul dintre motivele pentru care astăzi par să existe mult mai puține moduri plauzibile de a vedea lumea decât în trecut. Timp de secole, chinezii au putut gândi netulburați şi necondiționat în termenii unei ordini mondiale centrate de obicei pe o monarhie universală de la Beijing, susținută prin mandat divin. Numeroşi musulmani nu au găsit – şi încă

nu găsesc – prea mult loc în gândirea lor pentru noțiunea abstractă de stat; pentru unii, distincția credincios/necredincios este mai semnificativă. Vreme îndelungată, multor milioane de africani nu le-a fost deloc greu să se descurce chiar şi fără nicio noțiune despre ştiință. Între timp, cei care trăiau în țările „occidentale" puteau împărți lumea, în mintea lor, în „civilizată" şi „necivilizată", aşa cum odinioară englezii făceau distincție între „gentlemeni" şi „jucători" pe terenul de cricket.

Faptul că astfel de discrepanțe sunt acum puternic erodate arată măsura în care am ajuns, în sfârşit, să fim „o singură lume". Intelectualul chinez vorbeşte acum limba liberalismului sau a marxismului. În Jiddah sau Teheran, musulmanii riguroşi trebuie să facă față tensiunilor dintre influența religiei şi nevoia de a se familiariza cât de cât cu tentațiile periculoase ale unui modernism străin. India pare uneori împărțită între valorile democrației seculare pe care liderii săi au imaginat-o în 1947 şi influența trecutului său. Dar nimeni nu poate scăpa de trecut, cu bunele şi cu relele lui. Istoria, trebuie să recunoaştem, încă ne umple prezentul şi nu sunt semne că asta se va sfârşi vreodată.

Index*

Numele arabe care au articol hotărât (al-) sunt redate în funcție de elementul principal al numelui; de exemplu, al-Khwarizmi este redat ca Khwarizmi, Muhammad ibn Musa al-. Subintrările sunt ordonate alfabetic, însă atât în cazul acestora, cât şi în cazul intrărilor principale numerele paginilor reflectă ordinea cronologică, numerele de pagină mai mari referindu-se în general la perioade istorice mai târzii comparativ cu cele indicate de numerele de pagină mai mici.

Aachen 347-350
Abbas cel Mare, şah 341-342
Abbasid, califat 292, 296-297, 329, 347
  pierderea puterii 300-301, 314, 331, 430
Abdul-Hamid al II-lea, sultan al Turciei 775
Abgar, monarh din Osroene (m. 68 î.e.n.) 213
Abgar al IX-lea, monarh din Osroene 246
Abisinia *vezi* Etiopia/etiopieni
aborigeni 45, 558, 682
Abruzzi 193
absolutism
  monarhic 182, 481, 495, 497-498, 606, 609
  teocratic 613
Abu-Bakr, calif 292
Abu Simbel 70, 139
Abukir, bătălia de la 616
Abu'l-Abbas, calif 296
Academia din Atena 172, 183, 232, 251
Acadia, Noua Franța (Nova Scotia) 553-554
Acordul din Vinerea Mare, Irlanda de Nord 949
Acordul General pentru Tarife şi Comerț (GATT) 832
Acra 431
Actium, bătălia de la 202
acupunctură 125
Aden 339, 677, 925
administrare politică/guvernamentală
  birocrația *vezi* birocrație
  britanică *vezi şi subintrările de la Marea Britanie, precum şi de la guvernare parlamentară/reprezentativă*: conservatorismul 651-652; în colonii 562-563; reforma în secolul al XIX-lea 651-652
  chineză *vezi* China: guvernarea şi administrația
  colonială *vezi* colonialism; colonialism şi hegemonie europene; hegemonie; imperialism; India: britanicii în
  constituțională *vezi* constituționalism
  controlul revoltelor 631
  egipteană: faraonică 70-72; începuturile cu şefii de clan 69
  engleză, Tudori: Consiliul de Coroană 481; judecătorii de pace 481
  europeană: primele diferențe 474; schimbarea politică în epoca revoluțiilor 601-620
  extinderea puterilor guvernamentale din anii 1930 857
  Grecia antică 155-158, 164-166, 172, *vezi şi* oraşe-state: greceşti
  guvernarea colectivă 157
  impozitarea *vezi* impozitare
  India ariană 109-110
  integrarea de către Alexandru a Orientului şi Occidentului în 180

islamică 291, 295-297, 301
japoneză *vezi* Japonia: guvernarea şi administraţia
meritocraţie 120
minoică 92
parlamentară *vezi* guvernare parlamentară/reprezentativă
persană 141-142; sasanidă 284-285
politica partidelor din SUA 646-649
politicile anglo-saxone în secolul al XIX-lea 639-655
probleme „verzi" 846-848
programe de austeritate 971-972
relaţia Biserică-stat *vezi* Biserică: şi statul
reprezentativă *vezi* guvernare parlamentară/reprezentativă
romană: internă *vezi* Roma antică: politicile interne şi constituţia; republica şi imperiul 196-198, 205-208, 226-227, 230-232
seleucidă 182-183
selgiugidă 327
serviciul civil *vezi* serviciu civil
sisteme şi instituţii *vezi* aristocraţie; autocraţie; comunism; constituţionalism; democraţie; despotism luminat; dictatură; fascism; federalism; feudalism; guvernare parlamentară/reprezentativă; hegemonie; liberalism; marxism; meritocraţie; monarhie; nazism; oligarhie; republicanism; socialism
statalitatea *vezi* statalitate
şi opinia publică 723
ADN 31, 824, 840-841
Adowa, bătălia de la 686
Adrian I, papă 345
Adrianopol, bătălia de la 238
adulter 485
legea sumeriană 61
AELS (Asociaţia Europeană a Liberului Schimb) 914
Afganistan/afgani 956, 964
Maurya, imperiu 258
sărăcie 831
stabilirea unui stat independent sunnit din Persia 342
şi Alexandru 179
şi URSS 926, 931-932, 935
talibani 956, 964, 967
Africa 396-399, 773, *vezi şi ţările şi popoarele individuale*
agricultura 132, 396, 398, 889; preistorie 41
al Doilea Război Mondial în nordul Africii 797-798
alfabetizarea 886
alimentaţia 561
arabii în 396-399, 531-532
arta 398-399
aur 397, 399
balcanizarea 886
căderea otomanilor în 773
civilizaţii vechi 131-133
clădiri din piatră 399
clima 19, 132
comerţul 397-398
comunismul 891
creştinismul 396
de Est *vezi* Africa de Est
de Sud *vezi* Africa de Sud

decolonizarea 810-811, 892
diversitatea genetică 132
economiile 890-891
fier 133, 396, 398
Franța și Africa de Vest 684
industrializarea 887
islamul 302, 310, 396-397, 773; radicalism 932
migrațiile 369; imigranți nord-africani 664
modelată de către imperialism 685-686
naționalismul 811, 897; Africa islamică 773
orașe-state 397
panafricanismul 856
picturi rupestre 35
portugheză 540, 562, 685-686, 886, 891
preistoria 19, 21, 29, 32, 35, 41, 131-132
rata nașterilor în sudul Saharei 829
regatul vandal al 239, 250
sclavia/comerțul cu sclavi 469, 540, 542-543, 545, 555, 557, 559-561, 648, 884
„semiluna fertilă" *vezi* „semiluna fertilă"
SIDA 828, 890
subsahariană 810, 829, 889
sud-estul 21, 396
și Europa 530-531, 683-687, 887-889; decolonizare 887; „Lupta pentru Africa" 685-687
și Războiul Rece 884-893, 931
și URSS 891
Africa de Est 395, 399, 528
portugheză 685
preistoria 21, 23, 32
Africa de Sud 657, 663, 888
apartheidul 890-892
aurul din Rand 673
burii 671-673, 685, 890
diamante 672
hotentoții 558
minerale 673
Springboks (echipa de rugby) 893
și Angola 891
și Marea Britanie 670-674, 677, 685, 887, 890
și Războiul Rece 890-893
și Portugalia 891
afrikaanderi 890, 892, *vezi și* buri
afro-americani 748-749, 907-908, 960, 969
Afrodita, zeiță 92, 154
aftartodocheți 306
Agni, zeu arian 108
Agra, India 453-455
agricultură
africană 41, 133, 396, 398-399, 886-887
americană: în Caraibe 542; nord-americană 589; Statele Unite 591-592, 637, 833; străveche 45, 134, 400
arabă 301
arat *vezi* pluguri/arat
asiatică 49, 834
aztecă 402

britanică 476, 597, 833, *vezi şi* agricultură: engleză
cereale, recoltă *vezi cerealele şi recoltele individuale*
chineză 41-42, 116-117, 272, 384, 456, 459, 873
comercializarea produselor 473, 476
cretană 90
dezvoltarea în secolul XX 832-835
egipteană 68-69, 72
engleză 464-465, 476, 589-590, 594; „îngrădire" 465, 590
europeană: competiție 592; dezvoltarea la început 136; est-europeană 936; medievală 360, 424-426; modernitatea timpurie 463-466; Politica Agricolă Comună 915, 950-951; revoluția în secolul al XIX-lea 588-591
fertilizatori chimici 832-833
franceză 597
germană 591, 628
greacă 136
indiană 105, 143, 260, 455
irigații 41, 55, 57, 62, 71-72, 78, 122, 136, 143, 260, 272, 301, 393-394, 775; distrugerea sistemelor de irigații 288, 294-295, 400-401, 425
în Caraibe 542
„îngrădire" 465, 590
japoneză 393-394, 697, 700
mediteraneeană 151,
minoică 91
modificată genetic 832-833, 841
olandeză 476; începuturile în Olanda 136
plantații, recolte *vezi* bumbac; cafea; cauciuc; zahăr; tutun
preistorică 38, 40-44
revoluția şi expansiunea în secolul al XIX-lea 589-592
romană 212
rusă/sovietică 521-522, 591, 734, 904
„semiluna fertilă" *vezi* „semiluna fertilă"
şi aprovizionarea cu alimente a Europei în secolul al XIX-lea 592
şi economia mondială 832-835
şi începutul vieții civilizate 49
şi transportul 592
Țările de Jos 465
unelte 42, 44, 424, 833
Agrippa al II-lea 223
ahei 92-94
Ahemenizi 102-103, 140-141, 143, 145, 159, 182, 228, 284, 287
Ahile, erou grec 153, 179
Ahmadabad, Gujarat 455
Ahuramazda, zeu persan 285
Ain Jalut, bătălia de la 331-332
ainu, populație din nordul Japoniei 45, 386, 388
Aiubizi, dinastie 328
Ak Koinlu, turci 341
Akbar, împărat mogul 450-453, 455
Akhenaton (Amenhotep al IV-lea), faraon 81-82, 99
akkadieni 62-64
al Doilea Război Mondial 784, 793-799
Bătălia Atlanticului 795, 798
dezvoltări culturale care au dus la 784-786
distrugeri 798, 800

evenimente politice care au condus la 786-793
Holocaust 799, 948
Națiunile Unite (coaliția) 797-798
războiul asiatic 797-799, 815, 817
și incidentul din China al Japoniei 771
și Orientul Mijlociu 819
urmări 799-802, 807
alamani 230, 238, 246
alani 238-240, 281
Alaska 636, 677
Ala-ud-din, sultan turcic din dinastia Khalji 367
Albania/albanezi 724, 912-913
cucerită de otomani 339
și Kosovo 942, 948
Albert, prinț 655
Albertus Magnus 439
albigenzi 410
alchimie 569
alcool 57, 62, 78, 321
alcoolism 453, 906
bere 57, 359, 841
vin 155, 157, 212, 359, 409, 423, 562, 841
Alembert, Jean le Rond d' 587
Alep 334
Alexandria 169, 183, 200, 208, 251
Biserica din 233, 235
cucerită de arabi 305, 310
evreii în 215
Alexandru al II-lea al Rusiei 637
Alexandru al Iugoslaviei 941
Alexandru cel Mare 177-180, 182, 257-258, 338
Alexandru I al Rusiei 634
alfabet
chirilic 318
fenician 88, 141, 150
latinizarea în Turcia 782
semitic 88
alfabet fenician 88, 141, 150
alfabet semitic 88
alfabetizare 88, 96, 139, 143, 148, 475, *vezi și* citit; scriere
africană 886
chineză 117, 382, 384
europeană 135, 567-569, 724
franceză 568
germanică 248
Harappa 106
indiană 114, 259
în Africa de Est 399
în Americi 404
romană 206, 358
rusă/sovietică 521, 903
sumeriană 57
și cenzura 569
și clerul 358-359

şi Reforma Protestantă 568
şi tiparul 444, 567-569
Alfred cel Mare 354
Algeria 514, 682, 685, 810, 818-819, 883, 886
islamismul în 927
Ali, calif 293-294
Alianţa pentru Progres, America Latină 898-899
alimentaţie *vezi şi alimentele individuale*
africană 561-562
egipteană 72
indiană 455
şi dezvoltarea facială 40
şi evoluţia 19, 27, 40
ţărănească 422-423
Allende, Salvador 900
Alma-Ata, summit 943
Alsacia 504, 510, 724, 738
Amalfi 351
Amanirenas, *candace* kuşit 396
Amarna, Egipt 81
Ambrozie, episcop de Milano 241-243
Ambyona 532
Amenemhat I, faraon 80
Amenhotep al IV-lea *vezi* Akhenaton, faraon
Amenhotep al III-lea, faraon 81
America Centrală 537, 669, 688, 829, 935 *vezi şi ţările şi popoarele individuale*
civilizaţii vechi 134
Mesoamerica *vezi* Mesoamerica
America de Nord 543-550, 554, 558, 565, 666
agricultura 589
culturi indiene 400, 546-547, 561, 602, 674
Declaraţia de Independenţă 603
emigraţia europeană în 663
Revoluţia Americană 601-605, 608
societate deschisă 475
SUA *vezi* Statele Unite ale Americii (SUA)
şi Rusia 636
vânători-culegători 45
America de Sud 537, 657, 893-894, *vezi şi ţările şi popoarele individuale*
Alianţa pentru Progres 898-899
America Latină *vezi* America Latină
eliberarea de stăpânirea spaniolă 666
şi Europa 666
şi Războiul Rece 894-899
America Latină 540, 542, 562, 642, 663-670, 756, 803, 893-901, 917
Alianţa pentru Progres 898-899
economiile 900-901
Imperiul Spaniol 537-543, 549, 553, 558, 664-666
naţionalismul 894, 899
petrol 899-900
portughezii în Brazilia 532, 540, 542, 553, 606
Războiul Pacificului 668
şi Războiul Rece 894-901
şi SUA 669-670, 893-900; Mexic 642, 670, 688

Americi 399-404, *vezi şi ţările şi popoarele individuale*
agricultura 45, 134, 400, 542
America Centrală *vezi* America Centrală
America de Nord *vezi* America de Nord
America de Sud *vezi* America de Sud
America Latină *vezi* America Latină
amestec etnic 562-563
Caraibe *vezi* Indiile de Vest/Caraibe
coloniştii englezi 543
Columb în 437
creolii 540, 665
francezii în 543
Imperiul Spaniol în 537-544, 549, 552, 558, 664-665
importurile de animale 562
interrasiale 540
izolate 399
limba 540
Mesoamerica *vezi* Mesoamerica
migraţia europeană şi expansiunea spre 466, 537-550, 552, 554, 663
peninsulares 540, 665
preistoria 32-34, 37, 133
războaie de independenţă 665-666
revolte coloniale 551
romano-catolicismul 540-542
„schimbul columbian" 549
sclavia/comerţul cu sclavi 469, 540-544, 557, 559-561, 591; America de Nord 545
SUA *vezi* Statele Unite ale Americii (SUA)
variola adusă în 541, 558
vechi civilizaţii 134
Amiens 417
Amon-Ra, zeu egiptean76, 82
amoriţi 64, 67, 98
Amos, profet 100
Amritsar 812, 924
Amsterdam 464, 467, 474, 492, 511
An Lushan, revolta lui, China 374
Ana Ivanovna, împărătească a Rusiei 523
anabaptişti 485
Anabasis (Xenofon) 177
anarhişti 720-721
Anatolia *vezi* Asia Minor/Anatolia
Anaximandru, filozof grec 169
Andaluzia 419, 650
al-Andalus, stat musulman 300
andină, populaţie 403-404
angli 245
Anglia, bătălia pentru 795
Anglia/englezi
adoptarea tradiţiei creştine romane 354
agricultura *vezi* agricultură: engleză
bumbac 562
comerţul *vezi* comerţ: Anglia
comerţul cu sclavi 559
cucerirea normandă 354, 416-417

Declarația drepturilor (1689) 495
diplomația 507
elisabetană 453
emergența statalității 415-417
femeile 477
industrializarea 471, 594, 599
invazia norvegiană 354
în Indiile de Vest 542, 553
în Persia 342
legea reformei 651
legi 480, 599; legile cerealelor 599-600, 652, 723
Londra *vezi* Londra
Magna Carta 482
misiuni creştine în 254
mişcarea laburistă 658
monahism 354
monarhia sub Parlament 496, 518
nobilimea 473, 481
Parlamentul 420, 473, 493, 495-496, 650, 653
pirateria 506, 552, 556
populația 463-464
primele state creştine 344
răscoala țăranilor englezi 426
Războiul Civil 493-494
Războiul Rozelor 420, 503
Reforma 486-487
republica şi Commonwealth-ul 493-494, 553, 555
Revoluția Glorioasă (1688) 496-497, 601, 607
socialismul 654
societate deschisă 475-476
South Sea Bubble 467
sprijină în „Marea Schismă" pe papa de la Roma 414
Stuarții 492, 494, 553
şi America de Nord 542-547, 558
şi cruciada a treia 431
şi danezii 354
şi Franța *vezi* Franța/francezi: şi Anglia
şi India, primele relații 453, 455, 532-537
şi Japonia 386, 392
şi modernizarea 977
şi olandezii *vezi* Olanda/olandezi: şi Anglia
şi papalitatea 411
şi Spania 506-507
şi suveranitatea statului 495-496
şi vikingii 353-354
Tudorii 420, 481, 486, 503, *vezi şi reprezentanții individuali ai Tudorilor*
urbanizarea 464
Angola 686-687, 811, 891-892
Angoulême 353
animale *vezi şi animalele individuale*
aratul cu ajutorul 44, 72, 396, 424, 832
domesticirea 43
importarea 565
păsări de curte 43, 72

şeptel 590
şi evoluția 19-20
şi războiul 86, 102, 125, 186, 205, 281, 287
transportul cu 87, 396, 425, 730
vânarea *vezi* vânătoare
Ankara 782, 952
Annam, Vietnam 274, 710-711, 818
Annan, Kofi 968
Antarctica 37
Antigonos, dinastie a Macedoniei 182
Antioh al IV-lea, rege seleucid în Siria 215
Antiohia 182, 208, 251, 305, 310, 328
Biserica în 234
antisemitism *vezi* evrei: antisemitism/persecuții
Antonie, sfânt 253
Antoninus Pius 204
Antonius, Marcus 202, 205
Antwerpen 467, 511
Anu, zeu sumerian 59, 66
apartheid 890-892
Apollo, program spațial 844-846
Apollo, sanctuare 153, 175
Apollonios din Tyana, filozof grec 211
Aquino, sfântul Toma de 429, 439-440, 442, 446
Aquitania 239, 246, 344-345, 348
arabă 294-296
arabi *vezi şi statele arabe individuale*
antiamericanismul 967
arhitectura 299-300
arta 298-299
Ba'ath, partid *vezi* Ba'ath, partid
ceramica 300
comerțul 295, 364-365, 379, 397
comunismul 781
creştinii sirieni i-au primit cu bucurie pe arabi 309
creştinismul 288, 774
cultura islamică 297-301, 441
diplomația 885
disidenți în exil 777
educația 777
Hamdanizi, dinastie 325
impozitarea 294-296
instabilitatea în 1980 în țările arabe 933
invaziile occidentale 292
islamul şi imperiile arabe 287, 291-302, 325; şi Reconquista 328, 418, 426, 430, 432, 489
iudaiştii 290
în Africa 396-399, 531-532
matematica 298, 441
medicina 441
muzica 300
naționalismul 774, 778, 781, 821; OEP v*ezi* Organizația pentru Eliberarea Palestinei; panarabism 774, 781, 820, 881-882, 884-885; şi Israelul 821, 881-885
palestinienii *vezi* Palestina: arabi
politeişti 288

Primăvara Arabă 971
războiul ruso-arab pentru împărțirea teritoriilor otomane din Asia 741
Republica Arabă Unită 883
sculptura 300
statele arabe iudaice 241, 252
şi Bizanțul 292-293, 300, 309-310
şi cultura greacă 297
şi dinastia chineză Tang 283, 292
şi Europa 302, 342-345, 430, 441, 779, *vezi şi* islam: şi Europa; cruciade *vezi* cruciade
şi Franța 779
şi India 297, 365
şi Israelul *vezi* Israel, stat: şi statele arabe; Palestina: arabi
şi Marea Britanie *vezi* Imperiul Britanic: şi Orientul Mijlociu
şi Mediterana 351, 359
şi Persia 286, 294-297
şi petrolul 881, 883-885, 933
şi portughezii 531-532
şi Primul Război Mondial 779
şi turcii 777; Revolta Arabă 742, 779
şi URSS 885, 924
şi vikingii 353
Arabia 87, 98, 288, 292-293, 514, 742, 777, 779 *vezi şi* Arabia Saudită
comerțul 364, 379
crearea Arabiei Saudite 779-780, *vezi şi* Arabia Saudită
şi naşterea islamului 287-291
Arabia Saudită 780, 819, 883-882, 927
şi Irakul 933
Arafat, Yasser 963
Aragón/aragonezi 489
capturarea Valenciei 418
sprijină pe papa de la Avignon 413
şi Castilia 418, 504
aramaică 101, 141
arameeni 101
arbaletă 274, 414
arcuri 34, 63
Ardashir I (Artaxerxe), rege al Persiei 228, 261, 284-285
areopag 166-167
Argentina 592, 663, 666, 668, 758, 777, 893-894, 899-900
Războiul Insulelor Falkland 917
recolte modificate genetic 841
sistarea programului nuclear 900-901
argint 359, 381, 532, 538-539, 547, *vezi şi* lingouri
Grecia 154
Argos 94
Arhanghelsk, port 515
Arhimede, matematician grec 184, 572
arhitectură
arabă 300
egipteană 78
gotică 409, 428
greacă 154
indiană 450
romană 197, 207; imperiul de răsărit 250

arianism 235, 234, 242, 249
Arie 235
arieni
    în India 107-112, 257
    persani *vezi* Persia/Imperiul Persan
    religie 108, 111-112; textele vedice 110
Aristarh din Samos, astronom grec 184
aristocrație 474
    bizantină 295
    europeană 474; încheierea feudalismului 362
    greacă 153
    îmbrăcămintea în China antică 125
    nobilimea chineză 126, 128
    nobilimea engleză 473, 481
    nobilimea franceză 474, 609-611, 613
    nobilimea medievală 427
    preoția iudaică 218
    presupusele rădăcini 43-44
    războinică 177
    romană 192-193
    rusă 321-322, 518-521, 524
    şi vânătoarea 89
Aristofan, autor grec de comedii 175
Aristotel 45, 167, 169-172, 179, 184, 297-298, 358, 429, 439, 441, 569-570
aritmetică politică 463
Armata Roşie 796, 805
Armata Salvării 597
armate *vezi* militarism/militari
armatele mahdiste, bătălia de la Omdurman 659
arme *vezi şi armele individuale*
    akkadiane 63
    bronz 62, 108, 121, 125, 555
    care *vezi* care
    chineze 274, 280, 457, 530
    controlul armelor 931, 962; restricții privind testele nucleare 904
    cupru 62
    de distrugere în masă 964-65, *vezi şi* arme nucleare
    europene 530, 656, 659
    fier 97, 100, 102, 127, 189, 397
    intercontinentale 904
    în Primul Război Mondial 741-742
    japoneze 391-393
    macedonene 178
    nucleare *vezi* arme nucleare
    ornamentate 35-36
    otomane 512
    oțel 414
    primele 21, 33-34
    Primul Război Mondial 741
    producere în masă 725
    romane 238
    şi cercetarea ştiinţifică 837-838
    şi puterea statelor 859
arme, controlul 931, 962

restricționarea testelor nucleare 904
arme atomice *vezi* arme nucleare
arme de foc 414, 530, 555-556, 659, 674, 741
mitraliere 659, 741-742
turnarea 530
Armenia
cucerită de Sasanizi 284
independența 781
sovietică 939
şi Alexandru 180
şi arabii 310
şi Bizanțul 310-311, 313
şi Persia 229, 284
şi Roma 204-205, 228-229
şi Rusia 636, 676
Arminius, conducător german 204
Armstrong, Neil 844
Arta războiului 127
Artaxerxe (Ardashir I), rege al Persiei 228, 261, 284-285
artă
africană 398-399
arabă 298-299
asiatică şi cultura europeană 453, 471
avangardă 785
bizantină 313, 347
ca activitate autonomă 89
ceramică *vezi* ceramică
chineză 125; Han 275; Zhou 121
cubism 785
dada, mişcare 785
egipteană 68, 76-77, 79, 81
europeană 413, 443, 471, 785
femei artist 477
feniciană 96
greacă 154-155
idealizarea artistului 785
indiană 263-264; Gupta 262; mogulă 544; moştenirea islamică 544
islamică 441
japoneză 390-391, 394
literatură *vezi* literatură
medievală religioasă 413
minoică 93
modernă 785
muzică *vezi* muzică
paleolitică 34-36, 45
pictură *vezi* pictură
renascentistă 443
romană 197
sculptură *vezi* sculptură
sumeriană 60-61, 64
suprarealism 785
teatru *vezi* teatru
unelte şi arme decorate 35-36
viteza revoluționară a 45

artefacte *vezi şi* ceramică; unelte
cele mai vechi artefacte metalice 44
preistorice 35, 42
Arthur, rege 245, 427
artizani/meşteşugari specializaţi 56, 61-62, 424, 428,470-471, 592-593
bizantini 251, 313
bresle 251, 313, 466, 613, 628
chinezi 128, 377, 384
demiourgoi 154
egipteni 69, 76, 78
greci 154, 164
Harappa 106
indieni 110
japonezi 392, 760
maya 401
orientali 471
ruşi 523
Asasini (sectă) 331
ascetism 112-113, 257, 263
aselenizare 843-845, 847, 912
Ashoka, conducătorul Maurya al Indiei 258
Asia *vezi şi ţările şi popoarele individuale*
agricultură 834; şi începuturile vieţii civilizate 49
al Doilea Război Mondial 797-799, 815, 817
Anatolia *vezi* Asia Mică/Anatolia
aşezările greceşti 143, 159
comerţul micenienilor cu 93
de Est *vezi* Asia de Est
de Sud *vezi* Asia de Sud
de Sud-Est *vezi* Asia de Sud-Est
decolonizarea 811-814, 818
dominaţia/agresiunea Japoniei la începutul secolului XX 759-760, 762, 764, 769-772
Eurasia *vezi* Eurasia
imperialismul olandez 532-533, 708-710
influenţa Bizanţului 308
interacţiunea Han cu Asia Centrală 274
invaziile gotice 230
islamizarea Asiei Centrale 283
începuturile vieţii civilizate 49, 52
maniheismul în Asia Centrală 285
marxismul în 662-663, *vezi şi* marxism: China
migraţii 664
moştenirea otomană în 777
naţionalismul 549
oraşe 596
preistoria 21, 23, 30, 32-33, 37, 42-43
proporţia populaţiei în lume 828
Războiul Rece în 815-817, 864, 866-880; Indochina 818, 866, 875-876
războiul ruso-arab pentru împărţirea teritoriilor otomane 741
„semiluna fertilă” *vezi* „semiluna fertilă”
sub Iustinian 251
şi civilizaţia greacă 150, 154-155; sub Imperiul Macedonean 179-181
şi Europa 529-537, 563, 687, 699-713; comerţul 533, 557, 670, 677-678, 698, 710; impactul culturii europene 454, 662-663, 691; metamorfozele Asiei în secolul al XIX-lea 699-713; scăderea puterii

europene şi emergenţa noii Asii 759-772
şi Statele Unite 688, 770-771, 869, 879
Asia de Est *vezi şi ţările şi popoarele individuale*
al Doilea Război Mondial 797-798, 800, 815
comerţul 543, 920
după al Doilea Război Mondial 811; şi Războiul Rece 815-817, 863, 866, 868-880
după Războiul Rece 955-956
economii 971
hegemonia japoneză 741
Indochina *vezi* Indochina
industrializarea 920, 922
politicile britanice după Primul Război Mondial 769
preistoria 32
şi Rusia 702
URSS în 805
Asia de Sud *vezi şi ţările şi popoarele individuale*
începuturile civilizaţiei 104-114
producţia agricolă 833
şi China 282
Asia de Sud-Est 268, 276, 365, 458, 531, *vezi şi ţările şi popoarele individuale*
agresiunea Japoniei în 771-772, 797
al Doilea Război Mondial 797, 817
comerţul 364, 368, 372, 391, 662
comunismul 817-818, 911
economia 662, 955-956
imperialismul european 708-712
indianizarea 365
Indochina *vezi* Indochina
misiuni iezuite 561
naţionalismul 549, 708-711, 713, 817-818
preistoria 32
sfârşitul anilor 1990 şi începutul anilor 2000 955-956
stăpânită de dinastia Han 274
şi portughezii 531
şi SUA 909-910
Asia Mică/Anatolia 42, 55
ahei 92-94
aşezări greceşti 159
care 87
Cirus în 140
colonii miceniene în 93
comerţul minoicilor cu 91
cupru 44, 59
evreii convertiţi la creştinism în 220
hunii 239
musulmanii 327
osmanlâii 335
otomanii 355, 512
preistoria 42
primele edificii din cărămidă 49
romanii în 196
Seleucizii în *vezi* Seleucizi
„semiluna fertilă” *vezi* „semiluna fertilă”
sosirea hitiţilor în 97

şi Bizanțul 308-310, 314, 327
şi hanatul Persiei 331
turcii în 314, 327, 334-335, 782
Asiatick Researches 678
asigurări 468, 557, 639, 654, 662, 788
asigurări de viață 468
Asiria/Imperiul Asirian 64, 67, 100-102, 140
Heraclius avansează în 286
Asociația Europeană a Liberului Schimb (AELS) 914
Assur, Mesopotamia 59, 101
Assur, zeu asirian 102
Assurbanipal, rege al Asiriei 96, 102, 140
Astarte, zeiță *92*
astrologie 66, 74, 224, 441, 568, 851, 924, 976
astronomie
alexandrină 171, 184
babiloniană 66
chineză 125, 129
egipteană 74, 171, 184
europeană 569, 571-572; teoria relativității 839
influența greacă 168
observatoare astronomice 729
ptolemaică 171
Asturia 355
atacuri 82, 719
Atanasie, episcop de Alexandria 235
Atatürk, Mustafa Kemal 782, 791, 855, 926, 974
Atena (oraş) 93, 159, 165, 170, 183
Academia 172, 183, 232, 251
areopagul 166-167
ceramica 164
cereale 155-156
ciuma 162
comerțul 155, 157
democrația 166-168
ducele catalan al 336
economia 157
expulzarea profesorilor păgâni de la universitate 241
femeile 164
flota 162, 166
influența culturală 165-168
Lyceum 183
metecii 154
oratoria 166-167
şi cultura minoică 94
şi Liga de la Delos 161
şi macedonenii 178-179, 182
şi Persia 160
şi Sicilia 162, 187
şi Sparta 157, 161-162; Războiul Peloponesiac 162-163, 165, 167, 173
Atena, zeiță greacă 152
Atlakh, bătălia de la 283
Atlantic, bătălia din 795, 798
Atlanticului, Carta 796, 799, 811

Attalizi, dinastie a Pergamului 182
Attica 92, 151, 156-157, 160
Attila, căpetenie hună 239-240, 254
Augsburg, Dieta/Pacea de la 485, 507
Augsburg, Războiul împotriva Ligii de la 508, 554
auguri 189
Augustin de Canterbury 254
Augustin de Hipona 242-245, 285, 443
Augustus, Caesar (Octavianus) 202-205, 211, 396
    pacea lui 210
aur 141, 262, *vezi şi* lingouri
    african 396-397
    aztec 402
    californian 631
    etalon 660, 756-758
    nubian 80
    Rand, Africa de Sud 672-673
Aurangzeb, împărat mogul 453-455, 534
Aurelian, împărat roman 230
Australasia 551, 557, 563, 589, 592
Australia 639, 657, 670, 673-674, 817, 828, 879, 909, 922
    aborigeni 45, 558, 682
    agricultură 592
    al Doilea Război Mondial 797
    condamnați 563-564
    iepuri 562
    imigrația 651, 663
    picturi rupestre 35
    primii oameni ajung în 36-37
australopiteci 21-23, 27
Austrasia 247
Austria 525, 568, 688, 523, 626, 864
    Habsburgii *vezi* Habsburgi
    industrializarea 733
    intrarea în Comunitatea Europeană 950
    Războiul pentru succesiunea la tronul Austriei 554
    şi Franța 629
    şi Germania 618, 629-630, 792, *vezi şi* Tripla Alianță
    şi Italia 626-627, 629, 754, *vezi şi* Tripla Alianță
    şi Prusia 629, *vezi şi* Sfânta Alianță
    şi Rusia 526, 628-629, *vezi şi* Sfânta Alianță
    şi Sardinia 629
    şi Tratatul de la Viena din 1815 622
Austro-Ungar, Imperiu 630, 724, 733, 738, *vezi şi* Habsburgi
    Primul Război Mondial 737-738, 740-741, 745
    şi Rusia 737-738, 740
    şi Tripla Alianță 739
autocrația țaristă *vezi* autocrație: rusă
autocrație *vezi şi* dictatură
    chineză 267
    papală 409
    romană 226, 249-250; bizantină 304, 308
    rusă 518-520, 524, 634, 637, 733, 745-746, 753, 951, 958; introducerea 435, 518
    seleucidă 182

şi constituționalismul 626
victoriile democrației asupra 750
automobil, industrie 736, 834-836, 840-841
avangardă 785
avari 281, 286, 309, 317-318, 323, 329, 345
Averroes (Ibn Rushd) 298
Avicenna (Ibn Sina) 298
Avignon 425
rezidența papală la 412-413
avion, călătorii cu 836, 972
Avraam, patriarh evreu 98
Avuția națiunilor (Smith) 576, 585
azaniană, cultură în Africa 398
Azerbaidjan 293, 325, 331, 804, 808, 939
azeri 282
Azincourt, bătălia de la 417
Azore 437
Azov 516, 519, 524
azteci 402-404, 538

Baas, partid 880, 883, 927
în Irak 885, 926, 932, 968
Babilon/Babilonia 64-66, 101, 244
astronomia 66
„caldeenii" 66, 101-103
cosmogonia 67
cucerirea de către Cirus 140
cucerirea egipteană a 140
deportarea iudeilor în 101-102, 214
distrugerea Ierusalimului de către babilonieni 101-102
grădinile suspendate 102
kasiții în 85
matematica 66
moartea lui Alexandru în Babilon 179
poarta zeiței Ishtar 102
primul imperiu 64-68
raidul hitiților 97
sclavia 65
sistemul de numerație sexagesimal 143
şi Asiria 101-102
ultimul imperiu 102-103
zeii 66-67, 99, 102-103, 141
Babur din Kabul 449-451, 453
Bachelet, Michelle 901
Bacon, Francis 570-571, 573, 576
bacteriologie 730
Bactria/bactricieni 179-180, 182, 186
invazia Indiei de către 261
Baden 618
Bagdad 292, 296-297, 319, 329, 331, 341-342, 968
Bahamas 555
Bahmani, sultanat în India 367
Bahrain 62
Baku 342

Balboa, Vasco Nunez de 537
Balcani 94, 136, 292, 626, 742
al Doilea Război Mondial 795
balcanizarea Africii 886
creşterea presiunii slavilor în 249-250, 286
cupru 86, 136
foamete 743
organizarea în state-naţiuni 621
Războaiele Balcanice 724, 740-741, 776
sosirea avarilor în 286
şi monarhia dual 745
şi otomanii 338, 435, 738
şi Rusia 738
şi Turcia 690, 724
tifos 746
Baleare, insule 343
Balfour, Declaraţia 779, 963
Baltică, Marea 320-321, 423, 431-432, 466, 515, 519, 522, 587
comerţul 468, 553
republici 795, 801, 939
state 756, 787, 949, *vezi şi statele individuale*
Ban Gu, istoric chinez 272
bananieri 562
Banca Mondială 857
Bandung, Conferinţa de la (1955) 868
Bangladesh 867, 924
bani
chinezeşti 332-333, 371, 374
comerţul şi stabilitatea monedelor 662
de hârtie 332, 374, 467
imperialismul şi investirea capitalului 684
inegalităţi ale bogăţiei 157, 199, 207, 612, 828, 935, 976
inventarea 87
împărţirea monedelor lui Carol cel Mare 348
lingouri *vezi* lingouri
moneda sexagesimală 143
moneda unică europeană şi sistemul monetar 918
monedă franceză 613
monede arabe 295
monede de aur romane 234
monede lidiene 155
monede otomane 338
monede papale 345
monede parte 186
monede romane devalorizare 227-228
organizarea economică *vezi* economie, organizare şi dezvoltare
pentru investiţii în ştiinţă 837
răspândirea adoptării în secolul al VI-lea î.e.n. 155
sărăcia *vezi* sărăcie
sistemul zecimal 613
şi comerţul european la începutul modernităţii 467
bantu, populaţie 395, 398
Barbados 541, 543
barbari

căsătorii cu romanii 248
germanici *vezi* germanici, populații
indo-europeni 86
invadatori ai Orientului Mijlociu 86, 92, 97, 102
în China 121, 267, 273-274
supunerea regilor barbari occidentali față de Constantinopol 249
şi Biserica Romană 254-256
şi Gallia 246
şi Grecia 93, 151, 159, 177-178, 187
şi Imperiul Roman 205, 226-230, 238-240, 294, 308
villanovani 138
Barcelona 355, 720
Bar-Kochba, Simon 223
Basarabia 639, 795
basci 495, 949, 980
Basra 295, 532, 777-778
başkiri 282
Batavia/Jakarta 499, 533, 709
Bath, izvoare termale 246
Batista, Fulgencio 897
Batu, han 331
bavarezi 349, 619
Bayle, Pierre 575
bănci 425, 467, 662
Banca Mondială 832
Banca Rezervei Federale Americane 757
crizele 969-970
bărci 37, *vezi şi* transport
egiptene 69
BBC 836
Beccaria, Cesare, marchiz de 578
Becket, Thomas à 409
Becquerel, Antoine Henri 838
Beda 247
beduini 288
kureişiți 288, 291, 293
Beethoven, Ludwig van 785
behaviorism 850
Beijing 379-380, 456, 459, 691, 694, 760, 763, 817-818, 870-871, 954, 975, 981
Piața Tiananmen, protestele şi masacrul 945
Beirut 251
Belgia/belgieni 595, 622, 625, 632, 685-686, 949, *vezi şi* Olanda/olandezi
Primul Război Mondial 740
Belgrad 339, 625, 964-965
Belizarie, general roman 250
Belşațar 103
Belucistan 105, 258
Benares (Varanasi) 261, 679
Benedict, sfânt 253
Benelux, țări *vezi* Țările de Jos/Benelux
Bengal 111, 364, 367, 535-536, 505, 705-706
Compania Indiilor de Est, conducător al 536
golf 453, 455
Benin, Africa 398-399

Bentham, Jeremy 578-579, 731
beoțieni 162
berberi, populații 292
Bering, strâmtoare 32, 399, 437, 563
Berlin 596, 798
    blocadă 861
    căderea zidului 903-904
Bernard din Clairvaux 407, 431
Bevin, Ernest 809
Bhagavad-Gita 260
Bharatiya Janata, partid (BJP, India) 956
Biblia
    autoritatea scripturii 727-729
    bibliolatrie 568
    copii carolingiene 347
    criticism biblic 727-728
    Gutenberg 444
    interpretarea literală/tradițională 727
    Noul Testament: Faptele Apostolilor 206, 220; Apocalipsa 574; ediția greacă a lui Erasm 442, 483; portrete evanghelice ale lui Iisus 218
    studiul şi citirea în protestantism 486, 568
    şi revoluția tiparului 443-445
    şi ştiința 728-729
    Vechiul Testament 88, 98, 213-215; cronologia 558; Daniel 103; Iosua 99, 215; Isaia 103, 141; istoria iudeilor 98-101, 214; legea mozaică 214, 219-220; potopul şi Arca lui Noe 58, 558; III Regi 95, 100
    versiuni vernaculare 445
bin Laden, Osama 964, 966, 971
biologie moleculară 840
Birmania
    britanicii în 695, 708, 713, 801
    budism 259
    francezii în 687
    independența față de Marea Britanie 818
    japonezii în 797
    naționalismul 713
    orez 833
    portughezii în 532
    şi China 379, 456, 695, 815
birocrație
    bizantină 304, 308, 313
    chineză 271, 276, 322, 376, 380-382
    egipteană 72
    elenistică 184; seleucidă 182-184
    romană 206, 251
    serviciu civil *vezi* serviciu civil
    statele renascentiste 481-482, 494, 500
    şi monarhia 89
Biserica anglicană 487, 493
Biserica Armeană 306, 334, 512
Biserica Celtică 246, 254
Biserica Ortodoxă 303-304, 314, 316, 318, 336, 781
    controversa iconoclastă 311-312, 345, 356
    în Rusia 322-323, 339, 434, 516, 518, 523, 939
    şi Imperiul Otoman 339, 512

Biserica Ortodoxă Răsăriteană *vezi* Biserica Ortodoxă
Biserica Ortodoxă Rusă 322-323, 339, 434, 516, 518, 523, 939
Biserica Romano-Catolică
Al doilea Conciliu de la Vatican 853
alfabetizare şi cler 358-359
asaltul europenilor asupra 726
ca proprietară de pământuri 359
Contrareforma 488-494, 498-499, 506-508, 514, 541, 552, 574
creşterea în secolul XX 852
cultul Fecioarei Maria 540
dominicani 409-410
educație 489
franciscani 409-410, 489, 531, 540
iezuiți *vezi* iezuiți (Societatea lui Iisus)
Inchiziția 410, 489-491, 541, 569, 574
Index de cărți interzise 566, 569, 574
în Americi 540-542
în Franța 565-566, 579, 611, 613, 616
în Irlanda 655, 724
în Polonia 323, 937
Lupta pentru învestitură 407-408
medievală 405-429; în contextul Reformei protestante 484; Marea Schismă 412-413
misiuni 254-256, 451, 489, 561, 658, *vezi şi* iezuiți (Societatea lui Iisus)
monahism *vezi* cistercieni, ordin monastic; monahism benedictin
papalitate *vezi* papalitate
pătrunderea în societate 359
preoți 408, 410, 412; celibatul clerical 409
putere socioeconomică 359
scaunul Romei 254, 356
şi barbarii 254-256
şi contracepția 829, 853
şi Gallia 247
şi imperialismul 561
şi Otonienii 350-351, 356, 358
şi Quebec Act 603
şi rata naşterilor 829
şi Reforma protestantă 484, 486-487, *vezi şi* Contrareforma
transsubstanțiere 409, 484
viața creştină la începutul Evului Mediu 358-359
Biserica Siro-Iacobită 306
Biserică
a Angliei 487, 493-494
anatoliană îi primeşte bucuroasă pe turci 309
Anglicană *vezi* Biserica Anglicană
Armeană 306, 334, 512
botez 221, 234, 322
ca educator 439, 489, 568; roluri misionare
celtică 254, 354
concilii 413; Calcedon 251; Conciliul ecumenic de la Florența 336; iconoclast 312; Konstanz 413; Niceea 235, 306; Primul 225; sinodul apostolic de la Ierusalim 220; şi Marea Schismă papală 413; Trento 488, 490, 561
coptă 251, 306
cruciade *vezi* cruciade
doctrină *vezi* teologie

ecumenismul 852
edificii 409, 424, *vezi şi edificii individuale*; catedrale *vezi* catedrale; monastice 353, 358, 409, 422
erezii *vezi ereziile şi controversele sub creştinism*
Euharistia 221; şi transsubstanţierea 409, 484
Greacă Ortodoxă *vezi* Biserica Ortodoxă
în Alexandria 233
în Antiohia 234
în Canada 546
în Cartagina 233
în Europa la începuturile ei 344-359
în Siria: armeană 306; iacobită 306; siriană îi primeşte cu bucurie pe arabi 309
legalismul 410-411
materialismul 411
medievală 406-413, 428, 439-441, 444-446; cruciade *vezi* cruciade; scolastică 440
ministerii şi funcţii 221, *vezi şi* preoţi; episcopi 221, 233, 305, 408, 411, *vezi şi episcopii individuali*; papalitate *vezi* papalitate; prezbiteri 221, 576
misiuni *vezi* misiuni creştine
monastică *vezi* monahism: creştin
monofizită 251, 306
Ortodoxă *vezi* Biserica Ortodoxă
Ortodoxă Rusă *vezi* Biserica Ortodoxă Rusă
persecuţii 224, 233; ale anabaptiştilor 485; ale clerului francez 612-613; ale ereticilor 410, 486, 565; ale gânditorilor 573-574; ale iudeilor 241, 251, 489; ale protestanţilor 514, 579; de către iudei 220, 223, 286; de către musulmani 328; de către romani 223-224, 232-233; în Japonia 392; în Vietnam 711; şi controversa iconoclastă 312; şi intransigenţa 726; şi Reforma 485-487
pierderea puterii în Europa 725-728
protestantă *vezi* protestantism
romană *vezi* Biserica Romano-Catolică
schisma Orient-Occident 252, 305-306, 311-312, 337, 431-432
şi căsătoria 414, 482, 486, 489, 520
şi colonialismul 529, 658-659, 662
şi comerţul cu sclavi 560-561
şi Constantin 233-235
şi cultura elenistică 235
şi femeile 429, 478
şi francii 344-345
şi Imperiul Otoman 339
şi interpretarea lui Augustin a istoriei 244
şi islamul: creştinii ca fraţi întru credinţă/protejaţi 291, 294; persecutaţi de musulmani 328
şi mongolii 331, 334
şi politicile din America Latină 668
şi reglementările sociale 305, 439
şi reprezentarea 421
şi revoluţia tiparului 444
şi statul 235-236, 242, 362, 566, *vezi şi* Bizanţ 313; cezaropapism 235; conflictul între 241-242; creştinătate; Lupta pentru învestitură 407-408; reducerea bisericilor statale 851; separarea franceză 613; şi autoritatea (1500-1800) 479-501; şi educaţia 500, 726; şi Iluminismul 580; şi Marea Schismă 413; şi papalitatea 254, 345-348, 356-358, 407-409, 413, 505; şi persecutarea ereticilor 410-411
şi universităţile 439
şi urbanizarea 597
ştiinţa şi autoritatea Bisericii 572-574
timpurie: administrarea 221; în Ierusalim 220-221; naşterea 220; şi Roma 220-221, 223-224, 233
turcii şi pelerinajele creştine 328
viaţa în sărăcie 409-411

Bismarck, Otto von 629-630, 723, 733, 738-739
Bizanț/Imperiul Bizantin 283, 303-324, 335-338, 343
artă 313, 347
baza socială 308-309
birocrația 304, 308, 313
Biserica Ortodoxă 303-306, 313, 316, 336; controversa iconoclastă 311-312, 345, 356
ciuma 313, 336
colonia greacă Byzantion şi macedonenii 178
comerțul 313
Comneni, dinastie 314
Constantinopol *vezi* Constantinopol
economia 313
influența asiatică 308
Isauriană, dinastie 310-311
Iustinian şi calea spre o civilizație bizantină 249-253
începuturile imperiului estic al Romei *vezi* Imperiul Roman de Răsărit
Macedoneană, dinastie 311
meşteşugari 251, 313
moştenirea elenistică 308
şi arabii 292-293, 300, 308-310
şi Asia Mică 308-310, 314, 327
şi bulgarii 310-311, 314, 316, 318
şi Carol cel Mare 346-347
şi cruciada a patra 431
şi genovezii 314, 316, 335
şi hazarii 309
şi Persia 309
şi Rusia 319-323, 434
şi sasanizii 286
şi slavii 305, 309-310, 317-318
şi turcii 314, 327, 335-337
şi Veneția 314-316, 335, 347
BJP (partidul Bharatiya Janata, India) 956
Blair, guvernare 952
Blair, Tony 967-968
blasfemie 210, 219, 480, 485
bodhisattva 264
Boemia 321, 343, 345, 413, 484, 500, 627, 629, 733
slavi 323
Boethius, filozof roman 247, 357-358
bogomili, erezie 314
Bohr, Niels 839
Bolesław I al Poloniei
boli
care provoacă moartea copiilor 587
ciumă *vezi* ciumă
febră tifoidă 587
gripă 425, 814
holeră 587
medicină *vezi* medicină
răspândite prin imperialism 541
sifilis 542
tifos 425, 746
variolă 425, 541, 558

Bolívar, Simón 665-666
Bolivia 558, 894-895, 898
Bologna, universitatea 439
bolşevici 721, 744-745, 749, 752-753, 764, 779, 781-782, 789, 860, *vezi şi* Partidul comunist sovietic
Bombay (Mumbay) 453, 455, 534, 656, 706
bombă cu hidrogen 863 *vezi şi* arme nucleare
bombe nucleare 815, 837, 863, 901, 904, 922
    al Doilea Război Mondial 798
    americane 798, 806, 898, 931, 935
    britanice 837
    chineze 873
    criza rachetelor din Cuba 898
    cu hidrogen 863
    franceze 915
    indiene 956, 962
    Israel 821, 885
    nord-coreene 962
    pakistaneze 956, 962
    reducerea 935
    sistemul defensiv 965
    sovietice 806, 863, 885, 898, 906, 930-931, 935
    şi Războiul Rece 810, 904
    teste 956, 962; restricţii 904
Bonifaciu, sfânt 345
Bonifaciu al VIII-lea, papă 411-412
Borneo 708, 710, 869
Bosnia 730, 776, 950, 962, 965
    Bosnia-Herţegovina 942, 948
    cucerită de otomani 339
Boston 642, 645
    „Masacrul” 603
    „Partida de ceai” 603
Botha, P.W. 892
Boudicca 211
Bougainville, Louis de 564
Bourboni 487, 494, 498-499, 503, 507, 510, 515, 604, 615-616, 620, 624, 664
Bourges 417
bovine 34, 72, 110, 132, 248, 281, 562, 589, 610, 637, 742
box 89
Brahe, Tycho 572
Brahma, principiu creator hindus 112, 264
brahmani 108-109, 112, 211, 364
Brandenburg 507, 524-525
Brazilia 668, 894, 899
    cafea 668
    cauciuc 662, 719
    economia 901
    emigrarea europenilor în 663
    inegalităţi 901
    muncă obligatorie 521
    populaţia 668, 829-831
    portughezi 532, 540, 542, 553, 606; descoperirea Braziliei de către portughezi437
    recolte modificate genetic 841
    sclavia 543, 557, 559, 658, 668

sistarea programului de arme nucleare 900
zahăr 542, 668
Breda, Tratatul de la 553
Brejnev, doctrina 936
Brejnev, Leonid 934, 936-937
Brest-Litovsk, Tratatul de la 744
Bretagne 137-138, 348
Brian Boru, rege irlandez legendar 416
Bristol 439, 559
britanică 721; în colonii 552, 602-603; Legea Timbrului 602; şi Revoluția Americană 602-603
Britannia, provincie romană 204, 245-246
British Broadcasting Corporation (BBC) 836
bronz 44
arme 62, 108, 121, 125, 555
cai 275, 316
în China 117, 121
în India 110
sculptură 398-399
unelte 33, 72
Bruno, Giordano 574
Bucovina 514, 795
Budapesta 626, 903
Buddha (Siddhartha Gautama) 113-114
zeificarea Mahayana 264-265
budism
budişti mongoli 330
convertirea turcilor la 281
în Birmania 259
în China 129, 261, 369-372, 374, 382-383
în India 113, 259, 261, 263-265, 364-365
în Indonezia 869
în Japonia 387, 390, 700
în Sri Lanka 259
mahayana 264-265, 370, 382
monahism/călugări 113, 379
popularizarea 261
răspândit de kuşani 261, 293
sculptura 262-263
şi dezvoltarea imperiilor din sud-estul Asiei 365
şi gnosticismul 224
şi hinduismul 260, 364
şi islamul 368
şi lumea elenistică 259-260
temple 390
thailandez 712
zen (chan) 390
Buenos Aires 901
Buhara, Eurasia Centrală 279, 330
Buizi, dinastie în Persia 301, 325, 327
Bulan, han 282
bulgari 282, 309-311, 314, 316-318
Bulgaria 311,318, 338, 724, 941, *vezi şi* bulgari
intrarea în NATO 947
Primul Război Mondial 741; acord de pace 746

bumbac 415, 562, 592, 774
    fabrici 594
    şi sclavia 591, 643
Bunei Speranțe, Capul 437, 528, 533, 671-672, 677, 684-685, 845
Burgundia/burgunzi 238, 246-247, 344, 348, 490, 494
    sub Habsburgi 419
buri 671-673, 685, 890
    afrikaanderi 890, 892
Burke, Edmund 580, 614
bursă 757, 970
bursă de valori 467, 662
Burundi 831, 962
Bush, George H.W. 947
Bush, George W. 965-968
bushido 392
Byblos 95

Cádiz 542
CAER (Consiliul de Ajutor Economic Reciproc) 809, 913
Caesar, Caius Iulius 200-202, 204
cafea 534, 542, 562, 668
cafenele 467-477, 534
cal 92, 108, 132, 141, 396-397, 424-425, 538, 562, 594, 730, 832
    de bronz 275, 316
    şi războiul 86, 102, 125, 186, 204, 281, 287
Calais, cucerirea engleză a 418
Calatrava, ordin militar 432
Calcedon, Sinodul de la 251
calculatoare 824, 833, 835-837, 840
Calcutta 534-535, 678, 708
caldeeni 66, 101-103, *vezi şi* Babilon/Babilonia
calendar
    al anului creştin 313
    chinez 118, 125, 381
    egiptean 74
    evreu 251
    iulian 200-201
    lunar 38
    mesoamerican 400-401
    şi globalizarea 973
calendar lunar 38
Calicut 439, 529-530, 533, 639
California 631, 636, 642
Calvin, Jean (John) 485
calvinism 485
    hughenoți 494-495, 497
    în Noua Anglie 545
    şi Țările de Jos 491-492
Cambodgia 708, 710-711, 818, 875-876, 910-912, 920
Cambridge, universitate 566
Camera Comunelor, Marea Britanie 651, 653, 721
Camera Lorzilor, Marea Britanie 473, 653, 721
campania pentru drepturi civile, SUA 908
Canaan 81, 97-100, *vezi şi* Palestina

Canada 546-547, 554-555, 592, 601, 657, 670, 673, 861
canale 593, 688
Panamá 669, 698, 735
Suez *vezi* Suez, canal
Canalul Mânecii 38
canibalism 31, 221, 224, 464, 753, 833
Cannae, bătălia de la 193
Canonul intern al Împăratului Galben 125
Canossa 408
Canterbury 353
Canton/Guangzhou 439, 528, 530, 563, 599, 692-693, 760, 763, 919
Canute, rege al Angliei, Danemarcei şi Norvegiei 354
Cao Cao, general chinez 274
Cao Zhi 275
Capadocia 87, 180, 233
Cape 890
capeţieni 349, 417, 479
Hugo Capet 349, 353
capitalism 461, 476, 478, 648, 721, 864
american 788
capitalism-cazinou rusesc 969
împărţirea în economii capitaliste şi de comandă 864
japonez 697
şi China 697, 907
şi şomajul 719
capre 43, 110, 132, 846
Caracalla, împărat roman 226-227
Caraibe *vezi* Indiile de Vest/Caraibe
carbon, emisii 847-848, 965, 978
carburant fosil 847, 977, 981, *vezi şi* petrol, mineral (crud)
care 87
care de luptă 62, 80, 86, 92, 97, 100-101, 107, 118, 120, 125, 267
Carintia 345
Carol al V-lea, împărat al Sfântului Imperiu, şi I al Spaniei 484, 489-491, 503-506
Carol al II-lea al Marii Britanii şi Irlandei 494-495, 553
Carol al II-lea al Spaniei 510
Carol al III-lea al Franţei (Carol cel Simplu) 348
Carol al X-lea al Franţei 624
Carol cel Mare 300, 311-312, 345-348, 355-356, 565
încoronarea de către papa Leon al III-lea 346-347, 356
Carol cel Pleşuv 348
Carol I al Marii Britanii şi Irlandei 493-494
Carol Martel 356
Carolina de Sud
Cartagina/cartaginezi 159, 186-187
biserica în 233-235
cucerirea arabă 292
cucerirea vandală 239
fondarea de către fenicieni 96, 159, 186
şi Roma 208; Războaiele Punice 187, 193-196
şi Sicilia 159, 187
Cartea de rugăciuni obşteşti 486
Cartea Schimbărilor 123
Carter, James Earl (Jimmy) 925-926, 929

cartezianism 574
cartism 653-654
cartof-dulce 134, 391, 549, 561
cartofi 134, 404, 455, 459, 465, 549, 655
cartografie 436, 438, 441
caste, sistem de 104, 263, 266, 365
Castilia 418, 489, 504
    şi Indiile 538, 540
Castro, Fidel 897-898
Çatal-Hüyük, Anatolia 44, 49
Catalonia 336, 344-345, 351, 489, 495
catedrale 409, 411, 424
    San Pietro, Roma 483
    Sfânta Sofia, Constantinopol 250, 303, 313, 316, 318, 321, 338
Cato cel Bătrân 194
catolicism *vezi* Biserica Romano-catolică
Caucaz/caucazieni 54, 250, 309
cauciuc 562, 657, 662, 710, 719
cavaleri 432
    Cavalerii Sfântului Ioan de Ierusalim 432
    Cavalerii Templieri 432
    Cavalerii Teutoni 331, 432
Cavalerii Teutoni 331, 432, 434, 525
cavalerism 405, 427, 436, 566
Cavour, Camillo Benso de 629-630
cazaci 341 514-515, 520
    revolta lui Pugaciov 524
căi ferate 592-593, 631, 658, 662-663, 673, 702, 719, 725, 769, 835
    distrugerea în al Doilea Război Mondial 807
    în India 679, 704
    transcontinentale 670
cămile 87
cărbune 473, 593-594, 664, 677, 714, 734, 736, 834, 914, 920
căsătorie
    a copiilor 264, 704
    Alexandru, ca act al statului 179-180
    căsătorie târzie 585, 587, 874
    chineză 126
    clericală 304, 407, 486
    durată 463
    egipteană 79, 81
    greacă 164; în *Republica* lui Platon 171
    incestul ca tabu 25
    incestuoasă 79
    indiană 109-110, 263, 450, 865; şi practica *sati* 264, 451, 679
    în Franța în secolul al XVIII-lea 566
    între romani şi barbari 248
    japoneză 387, 391
    multiple 463, 587
    poligamie 704, 782
    regală/imperială 79, 387, 420, 450, 486, 504, 506, 510, 520
    restricții 109, 126, 171, 248, 263, 404, 704
    sumeriană 61
    şi Biserica 414, 482, 486, 489, 520

şi legitimitatea 566
şi speranța de viață 463
Cântecul Cidului 416
CE *vezi* Comunitatea Europeană
ceai 459, 534, 710
„Partida de ceai de la Boston” 630
ceas 470, 571, 698
Cecenia 958-960
CEE (Comunitatea Economică Europeană; *vezi şi* Uniunea Europeană) 914-916
Cehia, republică 947, 950
Cehoslovacia 746, 748, 756, 859, 913, 936, 947
comunismul 809, 859, 913
dezmembrarea 792
Germania 792
invazia forțelor Pactului de la Varşovia 913,936
plecarea forțelor sovietice 940
şi Comunitatea Europeană 941
Celestin al V-lea, papă 411-412
celți, populație 198
adoptarea monedelor 88
strămoşi 136
şi Macedonia 182
ceramică
arabă 300
ateniană 164
chineză 117, 373, 377; ceramică antică 116
indiană 105, 260
japoneză, prima producție 45
maya 400-401
neolitică 49
oale de la Uruk 56
sumeriană 56, 61
cereale
americane 905
ateniene 155-156
cultivarea preistorică 41-42
grâu *vezi* grâu
grâu emmer 42, 73
legile britanice ale cerealelor 600, 652, 723
mei 41, 62, 116-117, 133
orez *vezi* orez
orz 42, 62, 73, 133, 148, 423
porumb 134, 391, 400, 404, 455, 459, 549, 561
ruseşti 592
secară 423
sosirea în Europa din Orientul Mijlociu 136
susan 62
cereale 148, 155, 424, 426, 522
ceremonie *vezi* ritual
Cernobîl, dezastrul nuclear de la 846
Cetatea lui Dumnezeu (Augustin) 244-245
Ceylon/Sri Lanka 259, 438, 533, 537, 563, 818
cezaropapism 235
Chaco, Război 894

Chadwick, Sir James 838
chalcolitic, perioadă 39
Challenger 846
Champlain, Samuel de 544
Chandragupta, conducător Gupta al Indiei 262
Chandragupta, conducător Maurya al Indiei 258
Changan, China 372-373
Changzhou, China 128
Chanson de Roland 416, 432
Chartres 475
Chaucer, Geoffrey 416, 441, 443
Chávez, Hugo 901
Chavin, cultură în Perú 135
Chen Duxiu 761, 764
cherestea 91, 95, 164, 469, 473, 546
Chiang Kai-shek 767-768, 770-771, 815-817, 874
Chichén Itzá 401
Chidambaram 364
chietism 219, 221
Chile 666, 668, 899-901
    preistoria 37
    rata naşterilor 829
chimie 572, 575, 730
China 115-130, 266-276, 369-385, 392, 829, 857
    agricultura 116-117, 272, 384, 456, 459, 873; preistoria 41-42
    al Doilea Război Mondial 815
    alfabetizarea 117, 384
    Antichitatea 50, 88, 115-130, 269; preistoria 38, 41, 116
    armament 274, 280, 457, 530
    arta 121,125, 275
    astronomia 125, 129
    banii 332-333, 371, 374
    barbarii în 121, 267, 273-274
    bronz, prelucrarea 117, 121
    calendarul 118, 125, 381
    capitală culturală 275
    capitalismul în 697, 907
    călătoriile de descoperire ale lui Zheng He 380
    cărbune 920
    ceai 459
    Cele Trei Regate şi statele separate (220-580) 369
    „centru al lumii” 276
    ceramica 117, 373, 377
    „cinci lucrări clasice” 271
    clanuri 117
    clasică 266-276
    comandanți militari 273
    comerțul 88, 333, 379, 459, 464, 531-533, 661, 681, 692, 697, 920
    comunismul *vezi* comunism: chinez
    confucianismul *vezi* confucianism
    consumul 833
    continuitatea civilizației 145, 266-267, 272, 380, 385
    demografie 383, 459
    dragon, simbol 117

economia 370-371, 374, 376-377, 384, 696, 944-945, 970
elitele 117, 122, 127, 129, 270, 272
emigrația 664
familia în 126, 381, 874; pietatea filială 127, 129; venerarea strămoşilor 118, 126
femeile 384, 694, 874
fier 51, 127, 377, 760
foametea 383-384, 873
geografia/topografia 115-116, 266-267
ghildele 376
guvernarea şi administrarea 120, 269-273, 312, 371, 375-377, 381-383, *vezi şi dinastiile individuale*; birocrația 271, 276, 322, 376, 380-382; serviciul civil 332, 371, 376; şi Mandatul Cerului 120, 271, 381, 456, 817, 875
Han, dinastie 269-276, 369, 371, 381-382; şi Xiongnu 274, 279-280
hârtie, inventarea 374
hominizi 34
impozitarea 271
industrializarea 762, 872, 944
islamul în 302
îmbrăcămintea 125, 276, 373
îmbrăcămintea aristocraților 125
jad 117
Jin, stat 329
Jing, împărat 270
Legaliştii 122
legarea picioarelor 384, 694
legi 122, 272, 373, 376
Liao, dinastie 329, 375, 378
literatura 123-124, 271-272, 374, 558; poezie 271-272, 374-375, 384, 459
Macao *vezi* Macao
magia 274
maniheismul în 285
Marele Zid 115, 274, 380
mătase 125, 266, 275, 333, 459
medicina 125
mei 116-117
meşteşugarii 128, 377, 384
metalurgia 121
militară 124-125, 271
Ming, dinastie 379-381, 385, 456
Mişcarea de autoîntărire 695
musulmanii în 379
naționalismul 696, 767, 769, *vezi şi* China, Republica (1912-1949); decăderea 817
neoconfucianismul 375-376
nobilii/proprietarii de pământ 273, 371, 379
nobilimea 126; îmbrăcămintea aristocraților 125
O sută de şcoli, perioada 122
opiu 692
oracole 127
oraşe 121, 128
orez 116, 377
pictura 377
populația 383, 459, 873-874
portughezii în 530-531
preistoria 38, 41, 116

prestigiul civilizației 276
Primul Război Mondial 762; Acordul privind Shandongul 762
Protocolul Kyoto, excepție 848
Qin, dinastie 130, 267-269, 274, 372
Qing, dinastie 485, 456-460, 502, 691-696, 703, 708, 760-761
Răscoala Boxerilor 696, 703, 725, 769
răspândirea populației şi culturii (220-580) 369
reforme în secolul al XIX-lea 694-696
regionalismul 273
religia/filozofia: budiştii 129, 261, 369-372, 374, 382-383; confucianiştii *vezi* confucianism; creştinismul şi misionarii săi 381, 457, 530, 659, 691, 693; cultul Taiping 693-694; Mandatul Cerului 120, 271, 381, 456, 817, 875; reformele dinastiei Song 375; taoiştii 128-129, 274, 382; toleranța religioasă 272, 381, 385; venerarea strămoşilor 118, 126
republici *vezi* China, Republica Populară (1949-); China, Republica (1912-1949)
Revolta An Lushan 374
Revolta celor Şapte State 270
Revolta Taipinilor 694
revoluția (1911) 696, 759-760, 767
scrierea 116
Shang, dinastie 117-120, 127, 129
shi (cititorii de oracole) 127
Song, dinastie 334, 375-378
statalitatea 120-121, 124, 381-393
Statele Combatante, perioadă 124-129,
Sui, dinastie 281, 329, 370-372
şi arabii 283, 292
şi Birmania 379, 456, 695, 815
şi Coreea 372-373, 381, 457, 695, 702-703, 863, 870-871, 875
şi Europa 558, 577, 658, 687, 690, 692, 695-696; reeducarea europeană 761
şi Franța 695
şi Germania 762
şi India 105-106, 867, 871-872, 956; şi comerțul 681
şi Indochina 875-876
şi Indonezia 865, 869
şi Japonia 374, 379, 381, 386-388, 694-695, 702-703, 760, 762-764, 769-772, 797, 815-816, 870, 922
şi Java 379
şi manciurienii *vezi* Manciuria/manciurieni
şi Marea Britanie 661, 691-692, 694-696, 767-769, 771
şi mongolii 329, 332-334, 370, 378-379, 456-457
şi Națiunile Unite 911, 964
şi Pakistanul 868
şi Parția 186
şi Roma 274
şi Rusia/URSS 457, 516, 636, 692, 695, 759, 762-770, 805, 808, 816, 863, 871-872, 906, 943-945
şi SUA 688, 692, 765, 771, 817, 863, 871, 911, 918-919, 964-965; bombardarea din greşeală a ambasadei chineze la Belgrad 964; şi 9/11 966; şi Războiul din Irak 968; vizita lui Nixon 911
şi Taiwanul 457, 920, 954
şi Tibetul 373, 381, 457-458, 855, 871-872
şi turcii 367, 370, 457
şi Vietnamul 372, 379, 457, 459, 695, 711, 818, 876, 911, 920
Tang, dinastie 282-283, 292, 326, 329, 370, 372-374
taoismul 128-129, 274
tipărirea 374
Turbanele galbene 274

Turbanele roşii 379
ţăranii 125-126, 268, 272-273, 371, 379, 382-383, 761, 767, 870-871, 919; revolte 382-383, 767-768
unificarea sub dinastia Qin 267-269
venerarea strămoşilor 118, 126
Wei, dinastie 274
Wu, împărat 270-271
xianbei, clan 370
Xin, dinastie 273
Yuan, dinastie 378
zeii 118
Zhou, dinastie 120-121, 124, 126-129, 370, 381
China, Republica (1912-1949) 696-697, 760-771, 815-817
comunismul 764-770, 815-817
Gomindan (naţionalişti) 760, 763, 765-771, 805, 808, 815-817
Mişcarea de pe 4 mai (1919) 763-764
şi Statele Unite 863
şi URSS 762-770, 805, 808, 816
China, Republica Populară (1949-) 879, 918-920, 944-946, 953-954, 975
arme nucleare 873
economia 944-945, 953-954, 970
foametea 873
Gărzile Roşii 874, 919
industrializarea 944
intrarea în Organizaţia Mondială a Comerţului 965
Marele Salt Înainte 873-874, 919
modernizarea şi piaţa capitalistă 918-920, 944-945
naşterea 817
Partidul Comunist *vezi* Partidul Comunist Chinez (PCC)
Piaţa Tiananmen, protestele şi masacrul 945
planurile cincinale 871
putere nucleară 956
Revoluţia Culturală 874-875, 879, 919
şi Marea Britanie 920
şi Naţiunile Unite 911
şi prăbuşirea URSS 943-945
şi Războiul din Irak 968
şi Războiul Rece 865, 870-876, 879
şi SUA 871, 911, 918-919, 964-965; şi Războiul din Irak 968; vizita lui Nixon 911
şi Taiwanul 954
şi Vietnamul 710, 911
urbanizarea 944
chineză 271
chioniţi 287
Chios 155, 178
Chiril, sfânt 318, 323
chirilic, alfabet 322
Chola, sudul Indiei 363
Chosroes al II-lea, rege sasanid al Persiei 286
Chosroes I, rege sasanid al Persiei 285, 347
Chu, China 129, 268-269
Churchill, Winston Spencer 795-796, 799, 801, 803, 808, 861
Ci Xi, împărătească văduvă Qing 695-696
Cicero (Marcus Tullius Cicero) 210, 243
Ciclade 94, 317, *vezi şi* Naxos

Cilicia 198
cucerirea asiriană 101
misiuni creştine în 233
cinici, şcoală filozofică 185
Cipru 781, 952
anexarea romană 198
Citium, port fenician de comerț 96
colonie venețiană 314, 511
cucerirea asiriană 101
cucerirea de către arabi în secolul al VII-lea 310
cucerirea otomană 339
cupru 86
împărțirea arabă/romană 292
raidul sasanid 286
Cirenaica 223
Cirus, rege al Persiei 103, 140-142, 159
cistercieni, ordin călugăresc 407
citit 567, *vezi şi* alfabetizare
a scripturilor 214, 568
Citium (actuala Larnaca) 96
ciumă 94, 426, 446, 464, 587
Atena 162
Bizanț 313, 336
bubonică/Moartea Neagră 425
Imperiul Roman 251
Marea Ciumă din Londra 464
şi superstițiile 224
civilizație *vezi şi civilizațiile şi țările individuale*
comerțul şi semințiile 95
definiții ale 49-50
formarea 50-51
interacțiuni şi transformări în mileniul I î.e.n. 139-143
începuturile: în Africa 131-134; în Americi 134-135; în Asia de Sud 104-114; în China 115-130; în Egipt 68-84; în Europa 135-138; în Mesopotamia 55-67
începuturile vieții civilizate 49-54
preistoria şi originile 39-46, *vezi şi* preistorie
relația agriculturii cu 40-43, 51, 56, 62, 90, 116, 136, 592, *vezi şi* agricultură
şi ideile 565-581
clasă
aristocrați *vezi* aristocrație
clase mijlocii: America Latină 899; chiliene 900; chineze 829, 954; cubaneze 898; engleze 588, 651-653; franceze 626-627; hinduse 706; italiene 754; latinoamericane 893, 898; musulmane 708
clase muncitoare/inferioare: engleze/britanice 596, 654, 734; fasciştii atacă 755; industriale 633-634, 730, 745; japoneze 392; mişcarea clasei muncitoare franceze 734; mişcarea clasei muncitoare germane 790; solidaritatea internațională 741; sovietice 744, 750; şerbi *vezi* şerbie; şi marxismul 633-634, 720, *vezi şi* Internaționala a II-a
negustori *vezi* negustori, clasă
sistemul de caste indian 104, 263, 266, 365
şi societatea feudală *vezi* feudalism
Clemenceau, Georges 749
Clement Alexandrinul 225, 232
Cleopatra, regină a Egiptului 200, 202
clepsidra 78
cler *vezi* preoți

climă 18-19, 31, 33-34, 36, 54, 132, 978
Egiptul antic 69
indiană 105
schimbarea 874, 965, 978-979
Clinton, William Jefferson (Bill) 960-965
Clive, Robert 535, 678
Clovis, rege al francilor 246-249, 255
clunisiac, monahism 358, 407
CNA (Congresul Național African) 892
Cnosos 90-93, 96
Cobden, Richard 599
Cochinchina 710-711, 818
Colonia Capului 671-672
colonialism *vezi şi* hegemonie; imperialism
al cruciadelor 431
antic grec 159
britanic *vezi* Imperiul Britanic
decolonizarea *vezi* decolonizare
european *vezi* colonialism european şi hegemonie
în India: britanic *vezi* India: britanici în; francezi 532-534
revolte 551
şi creştinismul 529, 658-659, 662
şi diplomația 533, 552, 554
şi ipotezele superiorității culturale 658, 674
şi mixtura etnică 562
şi Reconquista spaniolă 418
teorii economice 538-539
vikingii 352
colonialism şi hegemonie europene 551-569, 584, 656-688, *vezi şi imperiile şi zonele colonizate ale lumii*
cercuri ale 656-658
cruciadele 437
decolonizare *vezi* decolonizare
expansiunea colonială scandinavă 351-355
expansiunea între secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea 528-564; amestecuri etnice 562; britanică/engleză 533-537, 542-547, 553-557, 563-564; consecințe ecologice 549; franceză 542-545; impactul asupra popoarelor lumii 541, 558-562; în Americi 537-550, 552-554; în Asia 530-537; olandeză 531-533; portugheză 530-531, 540, 551; spaniolă 537-542, 551; şi comerțul 531-534, 546-547, 552-557; şi creştinismul 529; şi mentalitatea europeană 557-558
expansiunea la începutul secolului al XIX-lea (până la c. 1870) 676-682; britanică 677-682; franceză 682; rusă 676-677
expansiunea la sfârşitul secolului al XIX-lea („valul imperialist”) 682-688, 708-712
scăderea puterii europene şi emergența noii Asii 759-772
schimbarea culturală şi europenizarea 662-663, 685
stăpânirea imperială 676-690, 703-712
şi abolirea sclaviei 658
şi economiile lumii 557, 659-662, 717
şi misiunile creştine 529, 658-659, 662
şi presupunerile privind superioritatea culturală 658, 674-675
Columb, Cristofor 437-438
Columbia 664-666, 669, 894, 900
comerț
Acordul General pentru Tarife şi Comerț 832
african 397-398
al Statelor Unite ale Americii 660, 688

arab 295, 364-365, 379, 397
asiatic-european 533, 557, 670, 677-678, 698, 710
atenian 155, 157
baltic 468, 553
bizantin 313
britanic 660, 670, 677-678, 680-681, 692, *vezi şi* Legea cerealelor
caraibian 468, 547
chinez 88, 333, 379, 459, 464, 531-533, 661, 681, 692, 697, 920
controlul schimburilor 661
difuzarea adoptării banilor în 155
diseminarea culturală de-a lungul rutelor comerciale 274-275
egeean 87-88
egiptean 70, 80, 90
englez 418, 423, 438, 465, 467, 534, 552, *vezi şi* Legea cerealelor; anglo-persan 342; comerț cu sclavi 559; cu India 453, 455, 534; cu Rusia 520; mişcarea sindicalistă 720; războaie comerciale 553
est-asiatic 543, 920
european: centralitate în cadrul comerțului internațional 660; comerțul asiatic 532-533, 557, 671, 677, 698, 710; comerțul peste mări la începutul modernității 468; cu expansiunea colonială 531-534, 546-547, 552-557; cu Orientul Mijlociu în mileniul al II-lea î.Hr. 96; în 1980 950; medieval 423, 435; perioada interbelică 756-757; piața unică 918, 950
fenician 96
flamand 418, 424
grec 151, 155, 159
indian 106, 262, 295, 368, 379, 453, 455, 531, 534, 681-682; mauryan 260
infrastructura comerțului mondial 660, 662
italian 423
începuturi 87-88
japonez 389, 392, 697, 760, 921-922
Legea cerealelor 599-600, 652, 723
liber 599-600, 652, 661, 691-692, 734, 784
maritim 379, 423, 436, 438
mediteraneean 420
mesopotamian 61-62, 69, 87-88
micenian 93
minoic 91
mirodenii *vezi* comerț cu mirodenii
mondial 660, 662, 832, 864, 950, 954
negustori, clasă *vezi* negustori, clasă
olandez 467-468, 532-533, 553
opiu 691
Organizația Mondială a Comerțului 965
pelerinaje 325, 455
persan 333, 341-342, 531
portughez 381, 531-532
războaiele 467, 556
ridicarea clasei negustoreşti 426-427
rus 319, 520, 523, 662, 739
sclavi *vezi* sclavie: comerțul cu sclavi
sub mongoli 333
sud-est asiatic 364, 368, 372, 391, 662
şi conflictele 552-554
şi diplomația 88, 333, 379, 459, 464, 531-533, 661, 681, 692, 697, 920
şi inventarea banilor 87-88
şi răspândirea civilizației 95

şi transportul 87, 148
tratatul între Spania şi Portugalia 437
troc 43, 87, 163, 359, 469
turcic 282
venețian 420, 423
comerț cu mirodenii 148, 212, 229, 288, 333, 339, 423, 533, 710
şi explorarea portugheză 437
comerț electronic 837
comerț liber 599-600, 652, 661, 691-692, 734, 784
Cominform 809, 903
Comintern 752, 764-765, 767-768, 771, 789, 809
Commodus, împărat roman 204, 226
Comneni, dinastie, Bizanț 314
Compania franceză a Indiilor de Est (Compagnie des Indes) 455, 537
Compania Indiilor de Est (britanică) 453,528, 531, 534-537, 678-680, 692
în Persia 342
Compania Indiilor de Est (franceză) 455, 535
Compania Indiilor de Est (olandeză) 532, 708, 710
Compania Olandeză a Indiilor de Est 532, 708, 710
Compania Olandeză a Indiilor de Vest 542
Compania Petrolieră Anglo-Persană 783
Compromisul Missouri 645
Comte, Auguste 731
comunicații 836, 849, 975
comunicarea internațională ştiințifică 837
feroviare *vezi* căi ferate
internet 836
radio 728, 836, 853, 906
şi tehnologia informației 835
telegraf 628, 631, 659, 662, 725
televiziune 836, 975
transport *vezi* transport
comunism
african 891
arab 781
chinez 764-770, 815-817, 870-878; PCC 764-765, 767-770, 871, 919, 944-946, 953-954; Republica China *vezi* China, Republica (1912-1949); Republica Populară *vezi* China, Republica Populară (1949-); Revoluția comunistă 815-817
Cominform 809, 903
Comintern 752, 764-765, 767-768, 771, 789, 809
comunişti irakieni 926
est-european de la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial 801, 808-809, 859, 936-941, *vezi şi* Pactul de la Varşovia; Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS); şi evreii 948
francez 790
german 790-791, 808
indian 812
italian 801
în Asia de Sud-Est 817-818, 911
în Cehoslovacia 809, 859, 913
în Indonezia 869
Manifestul Partidului Comunist 633, 764
marxism *vezi* marxism
sârb 942

sovietic 745, 750-754, 789, 801, 859-860, 902-903, 905; bolşevici *vezi* bolşevici; Partidul Comunist 754, 789, 902, 905, 943, 958
spaniol 790
şi integrarea vest-europeană 913
şi naţionalismul 768, 770, 814-818
Vietcong 879
Comunitatea britanică a naţiunilor 812, 876, 887, 890
Comunitatea Europeană (CE) 914, 918, 941, 949
îşi schimbă numele în Uniunea Europeană 948
Tratatul de la Maastricht 949-950
concubine 79
Condiţia clasei muncitoare în Anglia (Engels) 596
Confederaţia Rinului 618
Conferinţa Economică Mondială (1933) 784
confucianism 122-124, 129, 266, 270-272, 370-371, 373, 381-385, 457, 764, 771
Cartea Schimbărilor 123
în Japonia 387, 698-699
neoconfucianism 375-376
Treisprezece clasice 123
Confucius 122-124
Congo belgian (Zair) 686, 887-888
Congresul Naţional African (CNA) 892
Congresul Naţional Indian 706-707, 812, 814, 923, 956
Conrad I de Franconia 349
Consiliu Ecumenic al Bisericii 852
Consiliul de Ajutor Economic Reciproc (CAER) 809, 913
Consiliul Europei 914
Constantin al V-lea, împărat bizantin 312
Constantin al XI-lea, împărat bizantin 338
Constantin cel Mare 233-236, 306
Constantinopol 249, 304, 308, 313, 335-336, 434, 626
asediile arabe asupra 292, 300, 310
asediul avarilor 281
asediul bulgar/slav (559) 318
atacul varegilor 319
căderea în cruciada a patra 316, 324, 431
dedicarea 236
evreii în 251
expulzarea profesorilor păgâni din universitate 241
„Imperiu Latin” 431
Sfânta Sofia 250, 303, 313, 316, 318, 321, 338-340,
şi otomanii 303, 335, 338, 434
şi sasanizii 286
veneţienii în 316
Constantius I, împărat roman 233
Constituţia Europeană 953
constituţionalism 157, 625
american 605-608
britanic 607
francez 609-613, 915
indian 923
rus 959
şi autocraţia 626
construcţia de vase 468, 555-556, 921

canale, transport 593, 679, 681
comerț maritim 379, 423, 436, 438
în Orientul Mijlociu 87
medievală 435-436
mediteraneeană 147-148
navale *vezi* putere navală
navigare *vezi* navigare
navigare pe coasta indiană 455
portugheze 436-438, 529-530
și aprovizionarea cu alimente în secolul al XIX-lea 592
și explorarea 435-439
tehnologie maritimă 87, 125, 148, 435-436, 439, 441, 555-556, *vezi și* cartografie
timpuriu 87
transport și călătorii pe mare
vapoare cu aburi 592, 594, 628, 663, 669, 676, 679, 719
vase cu sclavi 470, 557
vase de război 87, 507, 555-556, 794
consumerism 905
contrabandă 542, 692
contracepție 587, 717, 722, 827, 847, 849, 853
în Egiptul antic 78
Contrareforma 488-494, 498-499, 506-508, 514, 541, 552, 574
Cook, James
cooperative 634, 654
Copernic, Nicolaus 572
copii
alocații pentru 588
boli care provoacă moartea copiilor 587
căsătorii între 264, 704
din căsătorii timpurii 587
infanticid 679, 704, 827
legislație pentru protecția 600
mortalitatea infantilă *vezi* mortalitatea infantilă
munca 598-599
rata mortalității infantile în Cuba 897
Coptă, Biserică 251, 306
Coran 289, 291-294, 440
Córdoba 352, 342
Coreea
de Nord 863, 954-955, 962
de Sud 829, 834, 863, 870, 920, 922, 954-955
după Războiul Rece 954-955
Războiul Coreei 861-863
și China 372-373, 381, 457, 695, 702-703, 863, 870-871, 875; dinastia Han 267
și Japonia 381, 386-387, 389, 695-696, 702, 922
și Koguryo 373
și Războiul Rece 861-863
și Rusia/URSS 702-703, 805
și SUA 914
Coreea de Nord 954-955, 962
Coreea de Sud 829, 834, 863, 870, 920, 922, 954-955
Corfu 314, 335
colonie venețiană 314
Kerkyra 187

Corint/corinteni 159-160, 162
Liga din Corint 178
Corsica
arabii în 343
aşezări greceşti 159
megaliți 137
Cortés, Hernán 537-538
Cortina de Fier 808, 861
corupticolişti 306
cosmogonie
babiloniană 67
chineză 123
sumeriană 57-58
cosmologie 169, 171, 387, 441, 572-574, 839, 850
Cracovia 323
crearea dominionului 670
Québec act (1774) 603
recolte modificate genetic 841
creație, mituri 58, 67
Crécy, bătălia de la 417
credite ipotecare subprime 969
creier, dezvoltare/mărime 20, 24, 28-30, 970
creoli 540, 665
creştinătate 236, 254, 405-433, 479
cruciade *vezi* cruciade
influența arabă 298, 301-302, 431-432, 440-441, 443
nordică 351-352
occidentală 337, 343, 352, 355-356, 504-506, 518, 591; diviziuni 344; extindere (înainte de anul 1000) 343; în Evul Mediu 405-429; monarhii 518; ordine militare 432; Sfântul Imperiu Roman *vezi* Sfântul Imperiu Roman; şi islamul 431-432, 440-441; unirea forţelor statului şi ale Bisericii în 410
slavă 343
societatea creştină închisă 241
şi expansiunea colonială scandinavă 351-354
şi lumea clasică 440-442
şi schisma Orient-Occident 252, 305-306, 311-312, 337, 431-432
creştinism 213-256
adoptarea în Insulele Britanice 353-354
arab 288, 774
Biblia *vezi* Biblia
bogomilism, erezie 314
comunitate creştină *vezi* biserică
considerat la început un cult misteric 211
controversa ariană 235, 234, 242, 249
controversa iconoclastă 311-312, 345,
convertirea turcilor la 281
creştinătatea *vezi* creştinătate
cruciade *vezi* cruciade
declinul: credinței şi violența sectară 852; în Orientul Mijlociu 325; statelor bisericeşti 851
doctrină *vezi* teologie
donatistă, schismă 234, 242-243, 245, 396
dualismul 446
ecumenismul 852
fundamentalist 851
Iisus *vezi* Iisus din Nazaret

în Africa 396
în Americi 540-542, 549
în Europa *vezi şi* Biserică: atacuri şi pierderea puterii 726-727; avansarea la început 344; crearea Europei 344-359; creştinătatea *vezi* creştinătate; Europa definită ca 213; în Evul Mediu 406-413, 428, 439-441, 444-446, *vezi şi* cruciade
în India 262, 679, 704
în Japonia 392
în Persia 285
militant 432, *vezi şi* cruciade
misiuni *vezi* misiuni creştine
mistic 442
monastic *vezi* monahism: creştin
nestorian 251, 285, 330-331, 333, 372
origini 219-221
Pavel, modelarea 220-221
persecuții *vezi* biserică: persecuții
perspectiva asupra timpului 445
protestant *vezi* protestantism
puritanism 171
rădăcinile iudaice 213-221
rus 322; Biserica Ortodoxă *vezi* Biserica Ortodoxă Rusă
state creştine spaniole 344, 355
şi colonialismul 529, 658-659, 662
şi comerțul cu sclavi 560-561
şi Constantin 234-235
şi filozofia greacă 225, 232, 241
şi gnosticismul 224-225, 242
şi Iluminismul 575, 727
şi Imperiul Roman 225-242; Biserica primară şi Roma 221, 223-224
şi islamul 430, 432, 852; cruciade *vezi* cruciade
şi legea iudaică 219, 221
şi lumea postcreştină 784
şi monarhia 213, 304, 484
şi monofizismul 251, 306
şi păgânismul 255-256
şi pelagianismul 242-243
şi platonismul 171
şi sexualitatea 244
şi vikingii 344, 349, 353
ştiințific şi schimbările Iluminismului asupra credințelor 727-728
taine *vezi tainele specifice ale bisericii*
transformarea civilizației mediteraneene 147-148
tranziția occidentală 213-256
viața creştină la începutul Evului Mediu 358-359
Creta 89, 96, 150, 511, 724
agricultura 90
al Doilea Război Mondial 796
alfabetizarea 88
colonie venețiană 314
cultura cretană în Grecia 92-93, 96
influența asupra artei egiptene 81
minoică *vezi* minoică, civilizație, Creta
sport 89
unirea cu Grecia 776

Crimeea 524, 526
Războiul Crimeii 628, 636-637
criminalitate internațională 965
Croația/croați 331, 627
lupte cu sârbii 942, 948
Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor 746, 941, *vezi și* Iugoslavia
și Bosnia-Herțegovina 948
și împărțirea Iugoslaviei 942
Croesus, rege al Lidiei 154, 159
Cromwell, Oliver 493-494, 508, 553
Cronica vremurilor trecute 322
cruciade 316, 431-432
a doua 431
a patra 316, 324, 431
a treia 328, 431
imperialismul 431
prima 328
și turcii 327-328, 334
Ctesiphon 294
cuantică, teorie/mecanică 839
Cuba 537, 668-669, 689, 891, 894-899, 904
criza rachetelor 898
Golful Porcilor, operațiunea 897
cubism 785
cultivarea pământului *vezi* agricultură
cultură, origini 25-27, 30-31
neolitică 39
culturi indiene în America de Nord 400, 546-547, 561, 602, 674
cumani 324
cuneiforme 57, 60, 63, 65, 67, 88
cupru 44, 86
arme 62
Balcani 86, 136
Cipru 86
Egipt 44, 69, 80
Europa 136-137
incași 404
India 110
lingouri 87
monede 391
Curie, Marie și Pierre 838
cutremure 91, 125, 251, 576, 971
Cuzco 403-404

Dacia (viitoarea România) 204, 212, 237
dadaism 785
Dalai Lama 458
Dalmația 347
Damasc 64, 292-294, 300, 334, 779
Dampier, William 563
Danegeld 354
Danemarca 349, 430, 952
al Doilea Război Mondial 793
danezi 352-354, 553

şi Carol cel Mare 345
Dante Alighieri 298, 416, 442-443
Dardanele 739, 741, 778
Darius al III-lea, rege al Persiei 179
Darius I, rege al Persiei 141-143, 159
confuzia biblică cu Cirus 103
Darwin, Charles 727-728, 840
David, rege al Israelului 100
Dayton, acord 948, 962
de Gaulle, Charles 794-795, 951
de Klerk, F.W. 892
Debs, Eugene 787
Deccan, podiş 104, 111, 262, 364, 367-368, 451, 453-454
decembrişti, mişcare, Rusia 634
Decius, împărat roman 232-233
decolonizare
africană 885-887, 891
asiatică 811-814, 818
britanică 808-809, 814, 818, 820-821
franceză 818, 875-876, 883
Japonia ca lider al 772, 811
olandeză 817-818
portugheză 886, 891
şi formarea noilor naţiuni 810
şi Războiul Rece 810-821
şi Revoluţia Americană 603-605
defrişare 400, 422, 433, 832, 846, 848, 978
Delfi 153, 159, 175
Delhi 334, 367, 450, 680
sultanat 363, 367
Delos, Liga de la 161
democraţie 621, 721-723, 855, 975
americană 607-608, 644, 646, 907
ateniană 166-168
democraţiile incipiente în Grecia antică 157, 162, 166-168
dorinţa de ~ a musulmanilor 971
indiană 815, 956
în America Latină 900
japoneză 921
Regatul Unit 651-653
şi dreptul de vot *vezi* vot
şi fragmentarea Iugoslaviei 942
şi Mişcarea de pe 4 mai din China 763
şi votul *vezi* vot
demografie *vezi* populaţie şi demografie
demonstraţii 720
Demostene, orator atenian 178
Deng Xiaoping 919-920, 944-946, 953-954
denisovani 31
Derbent 342
Descartes, René 497, 574-575
despotism luminat 498-500, 539, 578-579, 614, 616, 679, 705, 782
determinism 112, 580, 731
Devi, zeiţă hindusă 264

dhamma, filozofie socială a lui Ashoka 259
dharma 112
Di, zeu chinez 118
diadohi 182
diamante, Africa de Sud 672
Díaz, Porfirio 893
dictatură 855, *vezi şi* autocrație
    fascistă *vezi f*ascism
    indoneziană 869
    japoneză 388
    napoleoniană 615-620
    nazistă *vezi* nazism
    romană 199-200, 202
    sovietică 753, 789
    turcă 775-777
Diderot, Denis 577
Didyma, Asia Mică 153
Dien Bien Phu, bătălia de la 875
difterie 587
Diocleţian, împărat roman 230-231, 233
diplomație 502-503, 507, 525
    americană 640, 966; şi Orientul Mijlociu 934; şi războiul din Vietnam 910
    arabă 885
    diplomați luați ostatici în Teheran 926
    diplomația petrolului 884-885
    sovietică 860,
    şi colonialismul 533, 552, 554
    şi comerțul 552, 554, 640
divorț
    Atena 164
    Sumer 61
Dodecanez 97, 781
Domesday Book 416, 429, 446, 462
Dominic, sfânt 410
Dominicană, Republica 668-669, 898
dominicani 409-410,
donatişti 235, 242-243, 245, 396
Dorgon, prințesă Qing 456
dorieni 95, 150
dravidiene, limbi 104, 106, 111
drept de vot 651, 657, 721, 744, 760, 953
    femei 723, 782, 853
    francez 611, 614, 625-626, 721
    negri 907
    sufragete 723, 734
drept internațional 965
drepturi de vot *vezi* drept de vot
drepturi electorale *vezi* vot
drepturi individuale 613-614, 624, 651, 691, 867
drepturile omului 856, 930-931, 945, 952, 959, 971, 975-976
droguri 78, 729
    opiu: comerț 691; război 661
Drumul Mătăsii 186, 274, 282, 300, 308, 369
dualism 224, 285, 575

creştin 446
Dublin 352
Dugu Qieluo, împărătească Wenxian 370
Dunărea, fluviu 204, 229, 238, 310
Dunărea, valea 204, 527, 628, 738, 775
Dupleix, Joseph 535
dzungari 457

Ecaterina a II-a a Rusiei 499, 523-524, 526-527, 579, 958
ecologie 846-848, 858, 961
economie mondială *vezi sub* economie, organizare şi dezvoltare
economie, organizare şi dezvoltare 421-425, 630
Acordul General pentru Tarife şi Comerț 832
africană 890-891
America Latină 900-901
ateniană 157
bănci *vezi* bănci
bizantină 313
braziliană 901
britanică 652, 660-661, 915-916; după al Doilea Război Mondial 809; perioada interbelică 788; supremația economică 600
capitalism *vezi* capitalism
chineză 370-371, 374, 376-377, 384, 696, 944-945, 970
creşterea economiei transoceanice (1750-1870) 592
disparități între bogați și săraci 157, 199, 207, 613, 828, 834, 935,
distrugeri în timpul Primului Război Mondial 746
economia globală 630, 660-662, 831-835, 978; Conferința Economică Globală (1933) 784; crize în 2007 ale 969-970; integrarea 857; Londra, centru al 660-662; perioada interbelică 757-758, 784, 787; PIB-ul global 830; recesiunea la sfârșitul secolului al XIX-lea 661; sub hegemonia europeană 557, 660-662, 719; şi globalizarea 696, 857; şi imperialismul 557
economia secolului XX şi revoluția socială 834-838
economii agricole *vezi* economii agricole
economii comerciale 467-469
est-asiatică 971
europeană: CEE 914-916; după al Doilea Război Mondial 807; interbelică 787; la începutul modernității 463-470, 472; medievală 421-425; moneda unică şi sistemul monetar 918, 950-952; rate de schimb 950; şi criza petrolului 918, 950
germană 757, 808, 951
impozitare *vezi* impozitare
indiană 455, 866, 957
inflație 472, 697, 788, 901, 944, 952, 960
japoneză 393-394, 697, 700-701, 769, 879, 921-923, 955
laissez-faire 599, 632, 637, 784
medievală 359, 421-425
naționalism economic 689
nord-americană 546-547
PIB *vezi* produsul intern brut
preistorică 35, 40, 42
recesiune 359, 610, 661, 757-758, 864, 885, 889, 952, 955, 970
romană 212, 251
rusă/sovietică 521-522, 719, 752-753, 834, 905, 938, 944, 959-960
servicii financiare *vezi* servicii financiare
Smith, teoriile economice *vezi* Smith, Adam

SUA 595, 906-907, 912; perioada interbelică 757-758, 787-788; probleme economice ale populației de culoare 909; și ajutorul 809, 831; și crizele economiei globale 969-970; și războiul din Vietnam 909
sud-est-asiatică 662, 955-956; Indonezia 955; Vietnam 955
și imperialismul și investițiile de capital 684
și industrializarea 595, 599, 718-719
și liberul schimb 600, *vezi și* liberul schimb
și Războiul Rece 864-865
și sistemul de caste 260
teoria economică colonială 538-539
economii agricole 79, 105, 151, 164, 260, 456, 463-466, 494, 597-598, 787, 833, 942
economia mondială și agricultura 832-835
ecumenism 852
Eden, Anthony 882
Edessa 328, 431
edificii *vezi și edificiile individuale*
africane de piatră 399
arhitectură *vezi* arhitectură
din cărămidă arsă 105
egiptene 68, 71-74
maya 400
medievale 409, 424
mesoamericane 51
minoice 91
monumente *vezi* monumente
paleolitice 37
pentru îngropare *vezi* piramide; morminte
primele clădiri din cărămidă, Çatal-Hüyük 49
primele identificate 22, 37
regale *vezi* morminte: regale; palate; piramide
religioase *vezi* biserică: edificii; catedrale; moschei; sinagogi; temple; zigurate
romane 207
sumeriene 56-59, 61
Edo (actualul Tokyo) 392-393, 697-699
edomiți 100
Eduard al III-lea al Angliei 417
educație 726
a bisericii 439, 489, 568; rolul misionarilor 693
alfabetizare *vezi* alfabetizare
arabă 777
de masă 974
indiană 679, 705
în colonii 658
îndepărtarea clerului din 726; sub Iosif al II-lea 500
japoneză 699
pentru femei 694
reeducarea europeană în China 761
rusă 520-521
sistemul confucianist 373
sovietică 905
și Iluminismul 579
și romantismul 581
turcă 782
universități *vezi* universități
efect de seră 847-848

egalitarism 158, 632-634, 815
egeene, insule 82, 86, 89, 91, 93-94, 161, 317, 781, *vezi şi insulele individuale*
comerț 87-88
elene *vezi* greci/elenism
hegemonia romană 196
invazii gotice 230
venețiene 316, 335
egipteană 774
Egiptul antic 42, 44, 50, 54, 63, 68-84, 99-100, 140
a doua perioadă intermediară 71, 80-81
agricultura 68-69, 72
aheii, atac asupra 93
Alexandru în 179
alimentația 72
animale mari 42
arhitectura 78
arta 68, 76-77, 79, 81
artizanii 69, 76, 78
astronomia 74, 171, 184
bărci 69
birocrația 72
biserica în 235, 251, 306
Caesar şi 200
calendarul 74
ceasul de apă 78
edificii 68, 71-74; piramide 68, 72-74, 76
comerțul 70, 80, 90
comerțul minoic cu 91
cronologia regatelor şi sincronizarea dinastică 70
cucerirea de către musulmani 292-293
cucerirea otomană 339
cupru 44, 69, 80
etiopiană (XXV), dinastie 133
exodul evreilor 98
fatimid 301
femeile în 78-79
influența asupra grecilor 68, 77
influența cretană 81
influența sumeriană 68
invadatorii asiatici 80-81
invazia asiriană 101, 140
invazia hicsoşilor 80
împărțirea în regatele Egiptul de Jos şi Egiptul de Sus 69
învinge pe babilonieni sub Nabucodonosor 140
literatura 72, 79
mamelucii în 331
matematica 74
medicina 78
monede 88
mortalitatea infantilă 78
mumificarea 76
ocuparea Palestinei 81-82
ocuparea Siriei 81
persanii învinș 139, 154, 159

preoții 75, 77-78
prima perioadă intermediară 71, 80
ptolemeic 181-182, 185
Regatul de Mijloc 70, 76, 80
Regatul Nou 70-71, 81-82, 91, 140
Regatul Vechi 70-72, 75, 78, 80
regi ai 69-71, 76, 79, 81-82, 133
religia 74-76, 80, 99
rolul central al Nilului în 68-69, 71, 74-75, 83
sănătatea 78-79
sclavia 72
scribii 72, 74-76, 78
scrierea 68, 70, 77-78,
„semiluna fertilă” *vezi* „semiluna fertilă”
statul faraonilor 70-74, 78-83, 89
şi clima 69
şi hitiții 81-82, 97
şi Imperiul Roman 72, 251
şi Kush 80, 133, 140
şi Libia 98, 132
şi Mitanni 81-82
şi Nubia 80
şi popoarele mării 82, 85, 97, 140
unificarea sub Menes 70
viața țăranilor 72, 78
zeii 68, 71, 76, 79-80, 211
Egiptul modern 514, 833, 927
al Doilea Război Mondial 798
Canalul Suez *vezi* Canalul Suez
impozitarea 774
islamismul în 927
naționalismul 685, 773-775, 780, 881
Primăvara Arabă 971
refugiații palestinieni în 821
revoluția (1952) 881
„semiluna fertilă” *vezi* „semiluna fertilă”
şi Irakul 927
şi Israelul 819-821, 882, 927
şi Marea Britanie 685, 739, 774-775, 777-778, 780, 798, 819, 881
şi Războiul Rece 881-883
şi Siria 883-884, 933
şi Turcia 775
Egiptul Ptolemeilor 182, 185
Einstein, Albert 839
Eire *vezi* Irlanda
Eisenhower, Dwight David 863, 883, 899, 906-907, 909-910
El Alamein, bătălia de la 798
Elam/elamiți 56, 63-64, 67, 101-102, 140
Elba, fluviu 204, 342, 345, 349, 477, 915
Elba, insulă 189, 620
electricitate 717, 723, 728, 833, 836
hidroelectricitate 834
electromagnetism 838
electronice 834, 837, 921

elefant 27, 29, 42, 110, 116, 132, 179, 193, 258, 450
eleni/elenism 95-96, 150-176
Biserica şi cultura elenistică 235
Bizanțul, moştenirea elenistică a 308
conştiința elenă 150-151, 160
evrei, elenizare 215
Imperiul Macedonean şi lumea elenistică 177-187, *vezi şi* Macedon/Macedonia antică
şi budismul 258
şi Imperiul Roman 197, 202, 206
Elisabeta a Rusiei 523
Elisabeta I a Angliei 450, 487, 491, 506-507, 552
şi Marina Regală 555
Elțîn, Boris 943, 958-959, 961
Elveția 485, 527, 618, 797, 833
emmer, grâu 42, 72
Enciclopedia (Kagxi) 458
energie
surse şi consumul de 277, 424, 473, 593, 712, 717, 821, 833-834, 847, 884, 922, 928, vezi *şi sursele de energie individuale*; şi mediul 846-848
şi fizica 839
Engels, Friedrich 596
engleză, limbă 550, 678, 975
Enkidu, zeu sumerian 59
Enlil, zeu sumerian 59, 66
Enron 969
eolieni 150
Epicur, filozof grec 184-185
epicurism 206
Epoca bronzului 33, 44, 92, 136
Creta 89-90
Epoca fierului 33, 138
cultura azaniană în Africa 398-399
Epoca pietrei 32-38, 40, 132, *vezi şi* mezolitic, epocă; neolitic, epocă; paleolitic, epocă
epurare etnică 489, 626, 781, 859, 942-943, 948
Erasmus, Desiderius 442, 446, 483-484
Eratostene, om de ştiință grec 184-185
ere glaciare 18-19, 29-31, 33-34, 37, 39
Eretria 159-160
Eridu, aşezare sumeriană 56
Eritreea 685
ermetism 390
Eschil, tragedian grec 174
eschimoşi 45, 352, 400, 674
Estonia 795, 939, 950
estru 24
Etiopia/etiopieni 132, 290, 396, 398, 658, 683, 797, 887, 889
dinastia egipteană etiopiană (XXV) 133
italienii în 685, 788-789, 797
„Lucy" descoperită în 21
primele unelte 22
Etruria/etrusci 138, 158, 187-189
Euclid, geometru grec 184, 297, 358, 441, 573
Eufrat, fluviu 54-55, 65, 100, 186, 204, 311
Eurasia *vezi şi țările şi popoarele individuale*

agricultura 41
Centrală 31, 186, 240, 261, 278-283, 286, 292, 302, 323, 329, 373, 435, 457
nomazi 240, 278-281, 286, 342
preistoria 29-32, 41
şi ascensiunea turcilor 281-282
Euripide, tragedian grec 174
euro (monedă) 950, 952
Europa *vezi şi ţările şi popoarele individuale*
agricultura *vezi* agricultură: europeană
alfabetizarea 135, 567-569, 724
armamentul 530, 656, 659
autoritatea şi contestatarii ei (1500-1800) 479-501
cezaropapismul 235
colonialismul *vezi* colonialism şi hegemonie europene
comerţul *vezi* comerţ: european
comerţul cu sclavi *vezi* sclavie: comerţ cu sclavi
comerţul la începutul modernităţii 466-469
Cortina de Fier 808, 860-861
cositor 137
creatoare a lumii moderne 976-977, 981-982
creştinătatea *vezi* creştinătate
creştinismul în *vezi* creştinism: în Europa
cupru 136-137
de Est: Chestiunea Orientală 516, 625-626, 636; comunismul 800-801, 808-809, 859-861, 935-945, 949, vezi *şi* Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS); Imperiul Roman: de Răsărit; Pactul de la Varşovia; romană *vezi* Bizanţ/Imperiul Bizantin; slavi *vezi* slavi; şi evreii 949
demografie 421, 425, 462-464
dinasticismul şi emergenţa statalităţii 503-511
după căderea Imperiului Roman 342-343
după înţelegerea de la Viena (1815) 622-625
economia *vezi* economie, organizare şi dezvoltare: europeană
emigraţia 466, 663-664, 828; britanică 466, 588, 663-664, 829; irlandeză 655, 664
Epoca bronzului 91-92, 136
Epoca fierului 135
epoca napoleoneană 616-620, 665
femeile *vezi* femei: în Europa
feudalismul 360-362
foametea 425, 464, 466, 626, 811
fondarea şi crearea 342-362
Habsburg, dinastie *vezi* Habsburgi
idei şi cultură 565-581, 658, 662-663; globalizare 976-977
Iluminismul 575-580, 727
imperialismul *vezi* colonialism şi hegemonie europene
Imperiul Carolingian 345-348
Imperiul Otoman 335-340, 435, 479-480, 506, 511-514, 636, 658, 677, 682, 685, 690, 724, 740, *vezi şi* otomani; Chestiunea Orientală şi căderea 516, 625-626, 636; moştenirea 773-777; Primul Război Mondial 738, 740, 742; revolta sârbă (1804) 625, 773
Imperiul Otonian 349-351
industrializarea 460, 470-471, 562-600, 717-719, 734
invazia persană 159
îmbrăcăminte *vezi* îmbrăcăminte: europeană
„marea divergenţă” 459, 472
Marea Recolonizare 663-664

medievală 405-432, 435, 461; bogăția și economia 421-425; ciuma 425-426; cruciadele *vezi* cruciade; explorarea și expansiunea 435-439; femeile 362, 428-429; nobilimea 427; pământul 421-422, 425-426; revoluția tiparului 443-445; statusul și ierarhia 426-427; și Biserica 406-413, 428, 439-441, 444-446; și Renașterea 442-444; și statul 414-421; țăranii 422, 426
Mediterana *vezi* Mediterana
megaliți 137-138
metalurgie 136, 138, 424, 530
minerale 96, 136
mișcarea de integrare occidentală 913-915
monede adoptate în 88
naționalismul în *vezi* naționalism: în Europa
perioada interbelică 784-792
piața unică 918, 950
piață comună 913, 918, 952
populație și demografie *vezi* populație și demografie: Europa
preistoria 18, 21, 23, 30-37, 40, 42, 44, 135
prima relație directă a Europei atlantice cu India 452
primele civilizații 135-139
primele diferențe între populațiile de pe coasta Mediteranei și zonele mai vestice și nordice 135-136
Războiul de Șapte Ani 535, 551, 554, 608
Războiul de Treizeci de Ani 494, 507, 514, 551
Războiul Rece și împărțirea 859-861
revoluția rurală socială 590-591, 612, 628
revoluția științifică 569-574
romană *vezi* Imperiul Roman; Roma antică
romantismul 580-581
schimbare culturală: într-o epocă a revoluției 601-620; postnapoleoniană 621-622
schimbări pe termen lung în secolul al XIX-lea 586-600
schimbări sociale și economice la începutul epocii moderne în Europa 461-478; împărțirea liniilor 475-477; schimbarea către relațiile de piață 474; și protestantismul 476
schimburi culturale dinspre Mediterana spre valea Rinului 344
schimburi între cele două Europe în anii 1970 930-931
slavă 317, 324, *vezi și* slavi
studii orientale 558
și Africa *vezi* Africa: și Europa
și America de Nord 663
și arabii *vezi* arabi: și Europa; islam: și Europa
și Asia *vezi* Asia: și Europa
și China *vezi* China: și Europa
și Iordania 880-881
și Irakul 880-881
și islamul *vezi* islam: și Europa
și Japonia 656, 658, 662, 691, 698-700, 772, 811, 921
și mongolii 333-334, 344
și războaiele mondiale *vezi* Primul Război Mondial; al Doilea Război Mondial
și Războiul Rece 859-861
și Revoluția Franceză 608-620, 622-623
și SUA *vezi* Statele Unite ale Americii (SUA): și Europa
tensiuni în secolul al XIX-lea în civilizația europeană 717-732
Tracia *vezi* Tracia
Tratatul de la Roma 914
votul 657, 722
evoluție
a omului *vezi* preistorie

darwiniană, „selecția naturală” 728
evrei 213-218
alexandrini 215
antisemitism/persecuții ale: în Europa de Est comunistă 948; masacre în cruciada a doua 431; în Europa medievală 426; naziștii 779, 790-791, 799, 819, 948; sub împărații creştini 241, 251, 489
diaspora în lumea civilizată 215, 217, 223
din Israelul antic *vezi* israeliți
elenizarea 215
hazari 309
Holocaustul 942
Iisus ca evreu 219
imigrația în Palestina 777, 779, 819, 932-933
în Constantinopol 251
în exilul babilonian 100-101, 214
în Franța 579
în Germania 790
în Irak 252
în Marea Britanie 664
în Palestina în timpul Declarației Balfour 819
în Roma 215
locuitori din Iuda 100-102, 211, 214-215, 217-218, 221-222
naționalismul 218, 221; sionist 777-779, 819-821, 925
persecuția creştină a 220, 223, 286
perspectiva asupra istoriei 213, 217
polonezi 799, 948
primii iudei *vezi* iudei
răspândirea evreilor în lume în prezent 948
religia *vezi* iudaism
retragerea Imperiului Roman 241
sovietici 932-933
statele arabe evreieşti 241, 252
sub Imperiul Roman 206, 211-213, 215, 217, 223, 241, 251; răscoala din 66 e.n. 221; revolta Bar Kochba 223; la Masada 221
şi islamul, evreii ca frați întru credință/protejați 290, 295
şi nazismul *vezi* nazism: şi evreii
şi otomanii 512
şi persanii 102, 141, 286
explorarea spațială 842-844, 903, 905-906
Ezdra, scrib şi reformator evreu 214

fabrici 594, 598-599
legislație 652-654
muncitori în 598, 599, 722, 758, 768, 850
Faraday, Michael 728
farisei 215, 218-219
Farsistan 140
fascism 750, 754-755, 792
şi climatul intelectual interbelic 786
Fatimizi 301, 325
Fazari, Ibrahim al 298
fântână cu cumpănă 78
febră tifoidă 587
federalism 607
femei

chineze 384, 694, 874
diferențe în lume în tratamentul și statutul 976
drept de vot al femeii 723, 782, 853
egiptene 78-79
eliberarea 722-723, 853
feminism 722, 853-854, 858
haine 79, 722, 854
îmbunătățiri pentru femei după al Doilea Război Mondial 823, 853
în Europa 722-723; Evul Mediu 362, 428-429; îmbrăcămintea și drepturile femeii 722; în Europa la începutul modernității 477-478; legislația engleză protectoare pentru 599; politizarea femeii 722; statutul legal 477; șomajul 722
în Grecia antică 164
musulmane 301, 853-854, 927, 974, 976
problematica egalității 782, 853-854,
romanciere 477
sati în India 264, 451, 679
sufragete 723, 734
sumeriene 61
și Biserica 429, 478
și contracepția 722-723, 827, 849, 853, *vezi și* contracepție
și divorțul 164
și educația 694
și tehnologia 723, 853
turce 782
feminism 722, 853-854, 858
Fenghao, China 120-121
fenicieni 95-96, 100, 159
întemeierea Cartaginei 96, 159, 186
Ferdinand al II-lea de Aragón 418
Ferdinand I, împărat al Sfântului Imperiu Roman 504, 506
Ferdinand, duce de Alba 491
Feroe 352
fertilitate 66, 829, 846
ritualuri/culte 71, 100, 111
simboluri/imagini 35, 92
fertilizatori 832-834
feudalism 353, 360-361, 415, 417-418, 421, 423, 427, 473, 476, 479, 481, 628
abolirea feudalismului francez 590, 611, 613
indian și *samanta* 365
japonez 697; „anarhia feudală" 387, 389; feudalismul centralizat 391-392
Fidias, sculptor grec 176
fier 44, 71, 86, 189, 592-593, 922
Africa 133, 396, 398
arme 97, 100, 102, 127, 189, 397
China 51, 127, 377, 760
fontă 522, 595, 733-734, 736, 752
India 108
Japonia 387
Marea Britanie 595
Persia 141
Rusia 522, 733, 752
topirea 127, 395, 592, 592
unelte 33, 44, 86, 108, 127, 402
Filip al II-lea al Macedoniei 177-179

Filip al II-lea al Spaniei 490, 495, 506, 539, 552
Filipine 531, 538, 689, 712-713, 797, 879
    al Doilea Război Mondial 797
filisteni 100
filozofie
    a Iluminismului 575-580
    adoptarea de către romani a filozofiei greceşti 206
    aristotelică 483
    chineză 375; confucianistă *vezi* confucianism
    concepția filozofică despre Dumnezeu 572, 576
    greacă 168-172, 183-185, 206; şi creştinismul 224, 232, 241
    naturală 573, 729
    şi moralitatea 575, 578, 580
    şi ştiința 571, 573, 729
    şi universitățile 439
filozofie aristoteliană 483
finanțe *vezi* economie, organizare şi dezvoltare; bani
finice, popoare 136
Finlanda 722, 795, 950
fizică 572, 575, 729-730, 837-839
    aristotelică 184
    cuantică 839
    newtoniană 576, 837-839
    nucleară 837
fizică newtoniană 576, 838-840
fizică nucleară 839
Flandra 348, 472, 506
    agricultura 465
    bănci 467
    comerțul 418, 424
    renaşterea economică 424
    schimbul social şi economic, perioada modernității timpurii 475
    sprijină în Marea Schismă pe papa de la Roma 413
Florența 413, 505
    conciliul ecumenic de la 336
    medievală 419-420, 423
Florida 641, 969
Fluviul Galben 115-116, 369
Fluviul Perlelor 115
FMI (Fondul Monetar Internațional) 832, 857, 901
foamete 54, 585, 588, 626, , 830, 833
    Balcani 743
    China 383-384,
    Europa 425-426, 464, 466, 626, 743, 811
    Imperiul Roman 251
    India 705, 815
    Irlanda 588, 626, 655
    Rusia/URSS 522, 558, 753, 833
    şi superstițiile 224
    Viena 743
foc, facerea/folosirea 19, 26-27, 29, 38, 116
Focida 178
Fondul britanic pentru Dezvoltarea şi Bunăstarea Coloniilor 887
Fondul Monetar Internațional (FMI) 832, 857, 901

Ford, Gerald 912, 918
Ford, Henry 834-835
fortificații 62, 86, 92-93, 97, 115, 119, 159, 163, 228, 487, 692, 788
Forțele Aeriene Regale 795, 800
fosile 17, 21, 29-30, 32-33, 727
franceză 494, 500, 721
francezi *vezi* Franța/francezi
Franche-Comté 504, 508, 510
franci 230, 246-249, 255, 262, 292, 300, 312, 316, 344-349
merovingieni 246-247
Francis Xavier, sfânt 391
Francisc din Assisi, sfânt 409
franciscani 409-410, 489, 531, 540
francmasoni 566
Franco, Francisco, general 792
Franța/francezi
Adunarea Națională 610-611, 613
agricultura 598
al Doilea Război Mondial 793-795; „purificarea”' eliberării 807
alfabetizarea 568
arme nucleare 915
ascendența în Europa 508; în epoca napoleoniană 616-620
aşezări greceşti 151
Bourboni *vezi* Bourboni
Capețieni 349, 353, 417, 479
catolicismul 565-566, 611, 613, 616; împărțirea catolică-protestantă 579
„clasele periculoase” pariziene 596
comunismul 790
constituționalismul 609-611, 914
Convenția 611-613
creşterea economică 595
emigrația 664
epoca napoleoniană 616-620, 665
feudalismul 473; abolirea 590
filozofi 577-578, 580
fronde 495
Gallia *vezi* Gallia/gali
Gallia Transalpină 198
Grand Siècle 497
hegemonia 616-618
hughenoții 494-495, 497
Île-de-France 349, 417
Iluminismul 575-576, 579-580
Imperiul Francez *vezi* Imperiul Francez
impozite 494, 500, 721
invaziile arabe 292
în Asia, India 535-537
începutul cultivării 136
la începutul secolului XX 734
legi 480
lider cultural european 611
limba franceză 568, 578, 611, 778
mişcarea clasei muncitoare 734
mitologia națională 418

monarhie *vezi* monarhie: franceză
munca misionară 561
naționalismul 724-725
nobilimea 474, 609, 611, 613
Pacea de la Utrecht 510, 739
papa la Avignon 412-412
perioada interbelică 787
picturi rupestre 35
populația 464, 466, 586
preistoria 35, 37
Primul Război Mondial 740-744
Provence 344, 348, 351
putere navală 556
războaiele italiene 505
Războiul Crimeii 628
recensământ, primul 462
reforma după moartea lui Ludovic al XIV-lea 500
Reforma şi războaiele religioase 487
regionalismul
Revoluția 608-620, 632, 640, 665; influența 622-623, 633, 635, 637, 668
revoluția rurală socială 590-591, 614
schimbări sociale şi economice la începutul epocii moderne 475
socialismul 631-633
speranța de viață în secolul al XVIII-lea 463
sprijină pe papa de la Avignon 413
statalitatea 503
Stările Generale 609-610
sub Richelieu 494
şerbia 590
şi America de Nord 543-545, 554-555
şi Anglia, 417-418, 496-497, 554; războaiele corsare 556; Războiul de O Sută de Ani 417-418; Războiul Regelui William 508, 554; Războiul pentru Succesiunea la Tronul Spaniei 554
şi arabii 779
şi Austria 629
şi Carol cel Pleşuv 348
şi China 694
şi cruciada a treia 431
şi danezii 553
şi evreii 579
şi Germania *vezi* Germania: şi Franța
şi Habsburgii 507
şi Italia 788
şi Levantul 778
şi Marea Britanie 512, 527, 551-552, 677, 684, 734, 739; al Doilea Război Mondial 794; în America de Nord 546, 554-555, 603, 608; în India 535-537; Primul Război Mondial 684, 740, *vezi şi* Primul Război Mondial: Aliații; războaiele napoleoniene 616, 677; Războiul de Şapte Ani 535, 551, 554, 608; rivalitatea maritimă 556; şi CEE 914-915
şi NATO 915, 951
şi olandezii 510, 553, 556
şi papalitatea 411
şi Persia 342
şi Polonia 626, 664
şi Prusia 611, 618, 629-630
şi Războiul de Treizeci de Ani 494

şi Războiul din Irak 968
şi Revoluția Americană 603-604, 608
şi Rusia/URSS 684, 734; invazia franceză a Rusiei 616; Primul Război Mondial 740, *vezi şi* Primul Război Mondial: Aliații; şi Canalul Suez 902
şi Spania 665; războaiele franco-spaniole 467, 511-512
şi SUA 640-641
şi Teroarea 612-613
şi Tratatul de la Maastricht 950
şi UE 952
şi vikingii 353
votul 611, 614, 624-625, 721
zilele din iunie 627, 631, 633
Fratres Vitae Communis 411
Frederic al II-lea, Împărat al Sfântului Imperiu Roman 441
Frederic al II-lea al Prusiei 499, 525, 578
Frederic al III-lea al Saxoniei 484
Frederic I, Barbarossa, moartea în cruciada a treia 796
Frederic-Wilhelm, elector de Brandenburg 525
Freud, Sigmund 785, 850
freudianism 785-786
frigieni 97, 155
frizoni 238, 353
Fujiwara, clan, Japonia 386-388, 390
fundamentalism 851 , 927, 932-933

Gaddafi, Muammar, colonel 971
Gadesul (actualul Cádiz) 96
Gaeta 351
Gagarin, Iuri 843
Galen, medic grec 297, 429, 441
Galeriu, împărat roman 233
Galileea 218, 221
Galileo Galilei 570, 573
Gallia/gali 200, 245
franci în Gallia 248
Gallia Cisalpină 198
Gallia Transalpină 198
regatul de Toulouse 239
şi Biserica Romano-Catolică 247
şi Roma 193, 198, 205
şi vandalii 239
Gallipoli 335
Gama, Vasco da, navigator portughez 380, 437, 529-531, 843
Gandhara 141-142, 257
Gandhi, Indira 923-924
Gandhi, Mohandas (Mahatma) 673, 812-814, 908
Gandhi, Rajiv 923
Gange, valea 106, 108-111, 113, 257-258, 262, 367, 535
Gao, Africa 398
Gaozu (Liu Bang), împărat al Chinei 269-270
Garibaldi, Giuseppe 707
Gasconia 344, 348
GATT (Acordul General pentru Tarife şi Comerț) 832
Gaugamela, bătălia de la 179

gaze de seră 847-848, 965, 979
Gărzile Roşii, China 874, 919
Gdańsk 937
genetică 840-841
    ADN 31, 840-841
    inginerie genetică 840-841, 977
    proiectul genomului uman 841
    recolte modificate genetic 832-833, 841
Geneva 485
Genova/genovezi 505, 511, 618, 622
    medievală 419-420, 423
    şi Bizanțul 314, 316, 335
    şi otomanii 336
geografie
    disciplină 538
    topografie 538
geologie 727
George al V-lea al Marii Britanii şi împărat al Indiei 708
George al IV-lea al Marii Britanii, Irlandei şi Hanovrei 479,
George al III-lea al Marii Britanii, Irlandei şi Hanovrei 418, 460, 654
George I al Marii Britanii, Irlandei şi elector de Hanovra 607
George, primarul Kaninei 340
Georgia (stat american) 545
Georgia/georgieni (Eurasia) 311, 754, 943
Germania
    agricultura 591, 628
    al Doilea Război Mondial 793-799; programul pentru rachete 842
    al Doilea Reich 630-631
    al Treilea Reich *vezi* nazism
    bănci 467
    Brandenburg 507, 524-525
    căderea Zidului Berlinului 940-941
    coloniile germane 742, 748, 788
    colonizarea francă 344
    comunismul 790, 808
    Confederația Germană 618
    creşterea producției 719
    diviziuni după căderea Carolingienilor 349
    economia 757, 808, 950-951
    expansiunea spre est 432
    Germania de Est *vezi* Germania, Republica Democrată (RDG)
    hansa/Liga hanseatică 322, 427, 434
    Iluminismul 578
    industrializarea 720
    împărțirea după al Doilea Război Mondial 801, 807-808; şi blocada Berlinului 861
    liberalismul după Primul Război Mondial 750
    masacrul populației Herero în Africa de Sud-Vest 686
    mortalitatea infantilă 743
    naționalismul 627, 724-725, 788, 790, 794, *vezi şi* nazism
    nazismul *vezi* nazism
    oraşe noi medievale 423
    oțel 834
    perioada interbelică 786-788, 790-793; reînarmarea 792
    populația 586

Primul Război Mondial 737, 739-746, 762; tratatele de pace 745-750,757, 786-787
putere navală 798
puterea aburului 594
Republica de la Weimar 786-787, 941
Republica Federală/Germania de Vest 861, 864, 884, 913-915, 936, 941; unirea cu RDG 941
reunificarea (1990) 941, 950-951
revoluții (1848) 627-628
socialismul 628, 721; național-socialismul *vezi* nazism; Partidul Social-Democrat 720
sprijină în Marea Schismă pe papa de la Roma 413
stat asistențial 857
şi Austria 618, 629, 792, *vezi şi* Habsburgi; Tripla Alianță
şi Austro-Ungaria în Primul Război Mondial *vezi* Primul Război Mondial: Puterile Centrale
şi Cehoslovacia 792
şi China 762
şi Cortina de Fier 861
şi evreii 790
şi Franța 508, 618, 630, 685, 724-725, 734, 738; al Doilea Război Mondial 792-793; Primul Război Mondial 740-741
şi Habsburgii 419, 499, 507, *vezi şi* Habsburgii
şi Italia 792, 794
şi Japonia 762, 796-798
şi Marea Britanie: al Doilea Război Mondial 793-796, 798; perioada interbelică 788, 792-793; Primul Război Mondial 739-740, 743-744
şi Polonia 793
şi Prusia 525, 628-630
şi Războiul din Irak 968
şi Reforma 484-485
şi Roma 204
şi Rusia/URSS 738-740, 745, 793, 795-796, 861, 940-941
şi Sfântul Imperiul Roman 418-419, 504-505
şi Spania 792
şi Tripla Alianță 739
şi turcii 739
şi UE 951
şomajul 951
tehnologia 734
unită (din 1871) 629-630, 733
Germania de Est *vezi* Germania, Republica Democrată (RDG)
Germania de Vest *vezi* Germania: Republica Federală/Germania de Vest
Germania, Republica Democrată (RDG) 861, 864, 936, 941
şi căderea Zidului Berlinului 940-941
şi Ungaria 940
germanice, populații
alamani 230, 238, 246
burgunzi 238, 246-247, 491
frizoni 238
goți *vezi* goți
lombarzi *vezi* lombarzi
saxoni *vezi* saxoni
şi Polonia 217
turingi 238
vandali 238-239, 246, 248
Ghana 887
Ghana, Africa 397

Ghazan, ilhan mongol 334
ghaznavizi 326-327, 365
ghetouri 251, 908
ghibelini 419
ghilde 251, 313, 466, 613-628
China 376
India 364
medievale 427
negustoreşti 364, 376
Ghilgameş, Epopeea lui 57-59, 61, 66, 102
Gibbon, Edward 576, 578
Ginghis-Han 329, 331-332, 563
Giseh, piramida de la 74
Gisors 417
Glasgow 596
globalizare 656, 857, 975-976, 982
economică 697, 857, *vezi şi* economie, organizare şi dezvoltare: economia globală
hegemonia europeană asupra lumii 656-675
şi interconectivitatea istoriei contemporane 971-972
gnosticism 224-225, 242
Goa 531-533, 561-562
Gogol, Nikolai Vasilievici 174
Golful Porcilor, Cuba, operaţiune 897
Gomindan (naţionalişti, China) 760, 763, 765-771, 805, 808, 815-817
în Taiwan 871, 920
Gorbaciov, Mihail Sergheevici 934-935, 938-943, 945, 947
gotică, arhitectură 409, 443
goţi 227, 230, 233, 239-240, 242, 244, 255, 281, 317
din Crimeea 250
ostrogoţi 238, 247-248, 250
vizigoţi 238-239, 246-250, 254, 292, 345
goţii din Crimeea 250
Gracchus, Caius 199
Gracchus, Tiberius 199
Granada 430
grăunţe *vezi* cereale
grâu 42, 562, 832-833
greacă, limbă 147-148, 182, 206, 294, 305, 308
Grecia antică 50, 150-176, 178
agricultura 136
aheii în 92-93
alfabetizarea 88
argint 173
arhitectura 154
aristocraţia 153
arta 154-155
artizanii 154, 164
Atena *vezi* Atena
care 87
CE, intrare 949
comerţul 151, 155, 159
conştiinţa elenă 150-151, 160
cucerirea otomană 338
cultura cretană în 92-93, 96

economia agricolă 164
femeile 164
filozofia *vezi* filozofie: greacă
Grecia clasică 154, 159-176
hopliții 155-156, 164
iloții 158
Imperiul Macedonean *vezi* Macedon/Macedonia antică
influența culturală 165-176; astronomia 170-171; competitivitatea 168; democrația 166-168; istoria 172-173; prin Macedonia 177-187; raționalitatea 168-169, 172; revoluții în gândirea umană 168-172
influența egipteană 68, 77
influența minoică 92-93
influența şi interacțiunea asiatică 150, 154
invaziile barbare 94
invaziile gotice 230
legăturile cu Persia 159
literatura 148, 152-153, 173-175, *vezi şi* Homer; poezia 94, 150, 152-153, 173-174; teatrul 174-175
metecii 154, 164
micenian㠠93-94
oracole 153, 159
oraşe-state 156-158, 160, 175, 177, 179, 191
politica 155-159
războaie 155
Războaiele Peloponesiace 163-164, 166, 173
Războaiele Persane 159-161
regatul din Trapezunt 335
religia 151-153, 184
sclavia 151, 154
sculptura 175-176
sexualitatea 164
sosirea elenilor 94-95
Sparta *vezi* Sparta
şi cultura arabă 297
şi emergența civilizației Mediteranei clasice 148-176
şi Roma 187, 193-196, 206, 210-211
ştiința 169
tiranii 157-158
zeii 26, 152
Grecia Mare 158, 169, 189
Grecia modernă 724
al Doilea Război Mondial 796
apariția unui nou regat 626
Primul Război Mondial 741, *vezi şi* Primul Război Mondial: Aliații
şi CE/UE 918, 952
şi Italia 796
şi Marea Britanie 804, 808
şi SUA 808-809
şi Turcia 781
şi turcii 626
unirea cu Creta 776
greutăți şi măsuri 348, 394, 613, 619
chineze 268, 382
Egiptul antic 72, 74
Ind 105
Grigore al VII-lea (Hildebrand), papă 407-409, 412

Grigore cel Mare 254-256
Grigorie de Tours 247
gripă 425
epidemia indiană (1918) 814
Groenlanda 352
Grünwald, bătălia de la 434
Guadelupa 543, 554
Guangwu, împărat chinez 273
Guangxu, împărat Qing 696
Guangzhou *vezi* Canton/Guangzhou
Guatemala 400, 895, 897
guelfi 419
Guillaume de Rubruc 333
Gupta, imperiu în India 262-264, 363
Gurjara, regat în India 364
Gutenberg, Johannes, tipograf german 444
gutieni 63-64
guvernare parlamentară/reprezentativă 189, 420-421
constituțională *vezi* constituționalism
guvernarea locală britanică 652-653
guvernarea locală rusă 638
în coloniile britanice 562
japoneză 699
Parlamentul englez/britanic 420, 473, 493, 495-496, 650, 653-654
parliamenta italiene 420
şi monarhia 420-421, 492-493, 495-496, 518-519, 607, 650-651, 654, 735
guvernare reprezentativă *vezi* guvernare parlamentară/reprezentativă
guvernare şi administrare *vezi* administrație politică/guvernamentală

Habsburgi 419, 481, 490, 494, 499, 503-507, 510-512, 514, 524-525, 551, 623, 627, 629-630, 644, 733, 737, 805
dualism monarhic *vezi* Imperiul Austro-Ungar
împărați 419
războaiele Habsburg-Valois 505-506
Hadrian, împărat roman 204-205, 211
Hadrian, zidul lui 204, 236, 246
Haile Selassie, împărat etiopian 889
haine/textile 95, 106, 125, 212, 404, 418, 423-425, 471, 531, 534, 552, 557, 681
asiatice 471
centre 423-424, 471, 594
imprimare imagini 443
manufacturare 420, 594, 610, 700; chineze 377; indiene 455, 812; japoneze 394, 760
Haiti 668, 972
hakka 694
Hamas 963
Hamdanizi, dinastie 325
hamiți 54
etiopieni *vezi* Etiopia/etiopieni
Hammurabi 64-67
Han, imperiu, China 269-276, 369, 371, 381-382
şi Xiongnu 274, 279-280
Hani, Chris 892
Hannibal, general cartaginez 193-194
Hanoi 818

Hanovra 510, 618
hansa/Liga hanseatică 322, 427, 434
Harald Hardrada 354
Harappa, cultură în India 105-108, 110-111
Harappa, oraş 105
harpon 34
Harsha, împărat indian 363-364
Harun al-Rashid 296-297, 300-301, 347
Harvey, William 571
Hastings, bătălia de la 377
Hastings, Warren 678
Hatshepsut, regină a Egiptului 81
Hawaii 688, 759
    Pearl Harbor 688, 797
hazari 282, 293, 309, 317-319, 321, 326
hărți, întocmire *vezi* cartografie
hârtie 77, 374, 424, 441, 443, 462, 614, 833
    bani 332, 374, 467
hegemonie *vezi şi* colonialism; imperialism
    akadiană 63
    ateniană 161-162
    aztecă 402, 538
    britanică *vezi* Imperiul Britanic
    etruscă 189, 193
    europeană *vezi* colonialism şi hegemonie europene
    franceză 617-618
    hitită 97
    minoică 90, 92
    persană 284
    romană 196
    spaniolă 504-506
    SUA, hegemonia globală a 968
    sumeriană 63
    Tang 373
    Xiongnu 280
    Zhou 121
Heian, perioadă, Japonia 387-388, 390
Heisenberg, Werner 839
Helsinki, Acordul de la 930, 937
Henric al II-lea, rege al Germaniei şi împărat al Sfântului Imperiu Roman 351
Henric al VIII-lea al Angliei 415, 486-487, 504-505, 555, 589
Henric al IV-lea al Franței 487, 503, 565
Henric al IV-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman 408
Henric al VII-lea al Angliei 420, 503
Henric I Păsărarul, rege al Germaniei 349
Henric Navigatorul, prințul Portugaliei 436-437
Heraclius, împărat bizantin 286, 292, 306, 309-310, 318
Herțegovina 942
    Bosnia-Herțegovina 942, 948
    cucerirea otomană 339
herero 686
Herodot 75, 103, 132, 141, 158, 172-173, 287
Hertz, Heinrich 836
Hesen, oficial al dinastiei Qing 459

Hesiod, poet grec 174
hicsoşi 80-81, 86, 91
Hideyoshi, dictator şi general japonez 391-392
hidroelectricitate 834
hidrostatică 184
hieroglife 68, 77, 134, 395, 400-401
Hildebrand (papa Grigore al VII-lea) 407
hindi, limbă 706
hinduism 111-113, 264-265, 368, 867
anglicizat 679
Bharatiya Janata, partid 956
Devi, cult 264
în Americi 549
în Imperiul Mogul 450-451, 455,
şi britanicii 678, 680, 704-708
şi budismul 260, 364
şi dezvoltarea imperiilor Asiei de Sud-Est 364-365
şi gnosticismul 224
şi islamul 365-368, 450-455, 534, 678, 680, 706-707, 813-814, 115
temple 263, 365, 453-454
textele vedice 110-111,
vedanta 264
zeii 104, 260, 264
Hindukush 107, 141, 292
Hindustan *vezi* India
Hipocrat 171, 439, 441
hipopotam 29, 37, 76, 132
Hispaniola 537
hitiți 54, 64-65, 67, 81-82, 86, 93, 95, 97, 101
Hitler, Adolf 790-793, 795-796, 798, 819, 857, 860, 864, 882
şi Franco 792
şi Mussolini 791-792
Hiva, Asia Centrală 284, 676
Ho Şi Min 818
Hoarda Albă, hanat 332, 334
Hoarda de Aur, hanat 332, 334-335, 433-434, 526
Hobbes, Thomas 496
Hohenzollern, dinastie 499, 524-525, 629, 745
holeră 587
Holmgard *vezi* Novgorod
Homer 88, 94-945, 108, 150, 154, 174
hominine 21-30, 34
hominizi 21-28, 33, 36
Homo erectus 23-29, 116
Homo habilis 23
Homo Heidelbergensis 29
Homo Neanderthalis 29-32, 34-35, 37, 116
Homo sapiens 28-34, 36-38, 40, 43, 46, 54
homosexualitate 164
Honduras 400, 555, 894
Hong Kong 661, 692, 765, 863, 879, 920, 954
Hong Xiuquan 693-694
Hongwu, împărat (Zhu Yuanzhang) 379-380
hopliți 155-156, 164

Horus, zeu egiptean 71, 76
hotentoți 558
hrană
cules 19, 28
alimentație *vezi* alimentație
foamete *vezi* foamete
lipsuri 743-744
modificată genetic 832-833, 841
rezerve 27, 39, 41, 421, 590, 673, 920-921, *vezi şi* agricultură; japoneze 920-921; revoluția în secolul al XIX-lea 589-590; spre Europa în secolul al XIX-lea 592; şi consumul 832; şi dezvoltarea agriculturii în secolul XX 832-833; şi populația 830; şi transportul 592
şi clima 19
vânătoare *vezi* vânătoare
Hristos *vezi* Iisus din Nazaret
Hruşciov, Nikita 872, 897-898, 902-905,
Hudson, Henry 544
hughenoți 494-495, 497
Hugo Capet, rege al Franței 349, 353
Hugo, Victor 598
Hulagu, han 332, 334
Hume, David 578
huni 238-240, 246, 274, 280-281
chioniți în Imperiul Sasanid 287
huroni 546
Hus, Jan 413
Husayn ibn Ali 294
Husayn, şeriful Meccăi 777-780
husiți 413
Hussein, Saddam *vezi* Saddam Hussein

I Ching (*Cartea Schimbărilor*) 123
Iacob al II-lea al Angliei şi al VII-lea al Scoției 496, 553
Iacob apostolul, sfânt 355
Iacob I al Angliei şi al VI-lea al Scoției 453, 492, 507, 533, 544
Iacobini, club 642
Iacov, patriarh evreu 98
Iahve, Dumnezeul evreilor 99-100, 214
ca Dumnezeu creştin 224; şi ştiință 572, 576
Ialta, Conferința de la 800
Ianuarie, sfânt, cultul 565
Iaroslav „cel înțelept” 322-323
Ibn Rushd (Averroes) 298
Ibn Sina (Avicenna) 298
Ibsen, Henrik Johan 174, 722, 761
iconoclastă, controversă 311-312, 345, 356
ieniceri 338
iepuri 562
Ieremia, profet 100
Ierihon, aşezare preistorică 43, 49
Ieronim, sfânt 245
Ierusalim
britanicii în 779
centru al guvernării Israelului 821
cucerirea de către musulmani 292, 305

cucerirea de către Saladin 328, 431
distrugerea babiloniană a 101-102
distrugerea romană a 221
evreii se întorc după exilul babilonian 214
Iisus în 218
Israelul ocupă locurile sfinte musulmane din 929
începutul Bisericii în 220-221
jefuirea de către Sasanizi 286
Qubbat al-Sakhra 299
regatul 328
relicva adevăratei cruci 286, 436
sinodul apostolic de la 220
sub Hadrian 223
şi cruciada a treia 731
Templul 95, 101, 141, 214, 221
văzut de europeni drept centru al lumii 435
Ieyasu, Tokugawa, shogun 391
Iezechiel, profet 214
iezuiți (Societatea lui Iisus) 381, 451, 458, 489, 530, 541, 558, 561, 566, 659
Ife, Africa 398
Ignațiu de Loyola 489
Iisus din Nazaret 212, 218-220
A Doua Venire 221
ca iudeu 219-220
în doctrina creştină 232, 306; Pavel 220
perspectiva gnostică asupra lui 242
perspectiva musulmană asupra lui 287
ultima cină reconstituită în Euharistie 221
Île-de-France 349, 417
Iliada (Homer) 94, 153
Iliria 196, 204, 230
revolta panonilor 211
iloți 158
Iluminism 575-580, 727
şi romantismul 580-581
Imhotep, arhitect egiptean 72
imperialism *vezi şi imperiile individuale*
american 642, 669-670, 688-689, 712, 909-910
atenian 166
colonialism *vezi* colonialism
european *vezi* colonialism şi hegemonie europene
hegemonie *vezi* hegemonie
japonez 387, 759, 762, 764, 769-772, 778, 797-798, 800, 811
modernist 712
roman 194, 228, *vezi şi* Bizanț/Imperiul Bizantin; Imperiul Roman
sovietic 805
stăpânirea imperială 676-690, 703-712
şi bolile 540
şi decolonizarea *vezi* decolonizare
şi economia lumii 557
şi modelarea Africii 685-686
teorie 561
Imperiul Britanic 670-675, 677-682, 684
abolirea comerțului cu sclavi 658

decolonizarea 808-809, 814, 818, 820-821
dezmembrarea propusă de Roosevelt şi Stalin 801; şi independenţa Indiei 814
expansiunea colonială 533-537, 542-547, 553-557, 563-564; la începutul secolului al XIX-lea 677-682
Fondul britanic pentru Dezvoltarea şi Bunăstarea Coloniilor 887
în Africa 685-686, 886-887, *vezi şi* Africa de Sud: şi britanicii
Pax Britannica 556, 659
perioada postbelică 801-802,
Primul Război Mondial 742
retragerea din imperiu 781
Revoluţia Americană şi sfârşitul primului imperiu 601-607
şi Africa de Sud *vezi* Africa de Sud: şi britanicii
şi Asia: Birmania 687, 695, 708, 713, 801; China 661,691-692, 694-696, 767-769, 771; India *vezi* India: britanicii în; Japonia 703, 739, 759, 762; Malaysia 677, 687, 708, 710; politica est-asiatică după Primul Război Mondial 769; Războiul Opiului 661; Tibet 658, 687; Vietnam 818
şi Grecia 804, 808-809
şi Orientul Mijlociu 779-781, 818-821, 881-883; Egipt 685, 739, 774-775, 777-778, 780, 798, 819, 881; Iordania 780, 881, 883; Irak 779, 819; Palestina 779-781, 818-821; Persia 782; şi canalul Suez 662, 681, 684-685, 778, 780, 819, 879-881, 902
şi Rhodesia 686, 887, 890-891
şi Rusia 684
şi supremaţia navală 555-557, 642, 660, 673, 677, 742
Imperiul Carolingian 345-349, 360
Imperiul Francez 542-545, 553, 685, 818-819
decolonizarea 818, 875, 883
epoca napoleoniană 616-620
expansiunea la începutul secolului al XIX-lea 682
şi Africa de Vest 684
şi Algeria 682, 686, 819, 883
şi Americile 542-543
în Asia 684, 687, 695, 708; India 534; Indochina 684, 687, 695, 711-712, 818; Vietnam 695, 708, 769, 818, 875
şi Orientul Mijlociu 682; Liban 819; Siria 682, 778-779, 781, 818
şi Tunisia 682
Imperiul Kushan 275, 282, 369
imperiul latin al Constantinopolului 432
Imperiul Maurya 257-258, 260, 363
Imperiul Mogul 449-456, 534, 680, 707
Imperiul Roman 188, 194-196, 199, 202-212, 225-240
agricultură 212
ameninţări/incursiuni barbare 205, 226-230, 238-240, 294, 308, *vezi şi* goţi
asimilare 206
birocraţie 206, 251
căderea Constantinopolului ca sfârşit al 303, 338
co-împăraţi 230, 236
colapsul imperiului de apus 236-240
cosmopolitism 197, 204, 206, 210, 232
cultul imperial 210-211
de răsărit: Imperiul Bizantin *vezi* Bizanţ/Imperiul Bizantin; împăraţi 240, 249, 286, 304-305, 310, 316, 335-336, 357, *vezi şi împăraţii individuali*; timpuriu 236, 239, 247, 250-253, 286
declinul economic 227, 239
devalorizarea monedelor 227-228
impozitare 197, 205, 212, 217, 227, 231, 234
influenţa orientală 211
Iustinian şi calea spre o civilizaţie bizantină 249-253

Pax Romana 197, 205
revolte 211-212
Sfânt *vezi* Sfântul Imperiu Roman
şi creştinismul 225-242, 305, *vezi şi* Biserica Ortodoxă; Biserica Romano-Catolică; creştinătate
şi Egiptul 72, 251
şi elenizarea 197, 201-202, 206
şi evreii 206, 211-213, 215, 217, 221, 223, 241, 251
şi parţii 201, 204-205, 228
şi Persia 249-250, 252, 309-310
şi sasanizii 228-229
Imperiul Spaniol 506, 551-554
Inchiziţia în Noua Spanie 541
Războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei 510, 554
Revoluţia din Ţările de Jos/Războiul de Optzeci de Ani 490-491, 506, 532
şi Americile 537-544, 549, 552, 558, 664-665; Mesoamerica 400-401
şi reformele „iluministe" 664-665
şi Revoluţia Americană 603
şi Sicilia 505
impozit funciar 285, 296, 451, 700
impozitare 89, 125, 493
incaşi 403-404
incest 79
tabuuri 25
Inchiziţie 410, 489-491, 541, 569, 574
Ind, valea 50, 62, 104-109, 141, 258, 261
India 257-265, 363-368, 449-456, 534-537, 662, 922-924, 982
agricultura 105, 143, 260, 455
Alexandru cel Mare în 257-258
arhitectura 450
arienii în 107-112, 257
arta 262-264, 544
artizanii 110
bactracienii, invazia 261
Bengal *vezi* Bengal
Bharatiya Janata, Partid (PBJ) 956
britanicii în: Compania Indiilor de Est 342, 453, 528, 531, 534-537, 678-680; constituţia (*India Act*, 1935) 913; controlul dublu (Compania Indiilor de Est şi Coroana) 537, 677-681; decolonizarea 814; India britanică 535, 680-682, 703-708, 812-814; primele relaţii 453, 455, 534-537; Răscoala Şipailor 680, 705; societatea anglo-indiană 678-680; şi nesupunerea civililor indieni 812-814
bumbac 455
căile ferate 679, 704
ceramica 105, 260
clasică 257-265
clima 105
comerţul 106, 262, 295, 368, 379, 453, 455, 531, 534, 681-682; mauryan 260
comunismul 812
Congresul Naţional 706-707, 812, 814, 923, 956
cultura Harappa 105-108, 110-111
Deccan 104, 111, 262, 364, 367-368, 451, 453-454
democraţia 815, 956
Dhamma lui Ashoka 259
economia 455, 866, 957
educaţia 705
femeile: infanticidul fetelor 704; *sati* 264, 451, 679

fier 108
foametea 705, 815
francezii în 534-537
ghildele 364
gripă, epidemie (1918) 814
hinduismul *vezi* hinduism
Imperiul Gupta 262-264, 363
Imperiul Harsha 363-364
Imperiul Kushan 261-262, 282, 369
Imperiul Maurya 257-261, 363
Imperiul Vijayanagara 368
independența 814, 852, 866, 924
indienizarea Asiei de Sud-Est 365
indigo 662, 730
industrializarea 705, 815
începuturile civilizației 104-114
Kashmir 110, 678, 867, 924, 958
Khalij, dinastie 367
Magadha, regat 110, 257-258,
mahratta 454-455, 534
mongolii în 367; Imperiul Mogul 449-456, 534, 680, 707
naționalismul 705-708, 812-815; PBJ 956
populația 704, 829
preistoria 23
primele agresiuni ale europenilor în 529
primele civilizații 50
primele legături cu Europa atlantică 451
Primul Război Mondial 742, 812
Punjab 106, 108, 110, 179, 261, 284, 366, 678
puteri regionale din secolul al VII-lea până în secolul al IX-lea 364
rajput, clanuri 365
religia 104, 110-114, 263-265, 363-368; ariană *vezi* arieni: religie; budistă 113, 259, 261, 263-265, 364-365; conflicte 365-368; creştinismul şi misionarii săi 262, 679, 704; hindu *vezi* hinduism; musulmană *vezi* islam: în India; tantrică 365
samanta şi feudalismul indian 365
sărăcia 815, 867, 923
sclavia 258
serviciul civil 704-706, 813, 867, 924
sistemul castelor 104, 263, 266, 365
Sultanatul Bahmani 367
Sultanatul de Delhi 363, 367
şi arabii 297, 365
şi China 105-106, 867, 871-872, 956; şi comerțul 681
şi Japonia 814
şi Kashmirul 867, 924
şi Pakistanul 867-868, 924, 958; împărțirea 814, 924
şi portughezii 453, 455, 529
şi Războiul Rece 866-867
şi Seleucizii 257
şi SUA 814, 867
şi URSS 867, 869
tamilii 367
tantrismul 365
teste nucleare 956, 962

textile 455, 812
Timur în 334
turcii în 366-368
zeii 104, 111, 260, 264, 364
indigo 662, 730
Indiile de Est 553
olandeze 708
Indiile de Est Olandeze 708, 710, 817
Indiile de Vest/Caraibe 437, 469, 538, 542-543, 547, 553-555, 557-559
comerț 468, 547
și SUA 688-689, 894
variola adusă în 541, 558
individualism 599, 686, 739, 810
Indochina 274, 381, 562, 684, 687, 675, 702, 710-712, 719, 771, 817-818 *vezi și țările individuale*
al Doilea Război Mondial 797
Războiul Rece în 818, 865-866, 875-876
și China 875-876
și Japonia 797
și Războiul din Vietnam 909-912
indo-europene, populații 54, 64, 85-86, 97, 104-105, 107, 139, 188, 261, 283, 369, *vezi și* hitiți
Indonezia 531, 533, 708, 879, 955
al Doilea Război Mondial 797, 817
comunismul 869
Conferința de la Bandung (1955) 868
economia 955
islamul 710, 924
naționalismul 710, 817
preistoria 23
religia 710,
Statele Unite ale 817-818
și China 869; comunitățile chineze 865, 868
și Japonia 797, 817
și olandezii 532-533, 537; Indiile de Est olandeze 710, 817
și Războiul Rece 865-866, 869
Indra, zeu arian 108
industria chimică 717
îngrășăminte 832-833
industrializare/industrie 460, 470-471, 592-600, 660, 662, 718-719, 734
africană 887
Asia de Est 920, 922
britanică 594-596, 915; engleză 471, 594, 599
chineză 762, 872, 944
creșterea în secolul XX 834-836
fabrici *vezi* fabrici
germană 720
indiană 705, 815
industria chimică *vezi* industria chimică
industria electronică 921
industria extractivă 470-471, 522, 736, 757, *vezi și minereurile individuale*
industria de automobile 834-836, 840-841
japoneză 660, 662, 760, 769, 840
persană 783
sovietică 753, 789, 905
SUA 660, 736, 906

şi alfabetizarea 569
şi diferenţele dintre ţări 660
şi liberalismul 599
şi munca copiilor 598-599
şi reînarmarea 784
şi ştiinţa 837
şi urbanizarea 595-597
industrie electrică 717-719
infern 60
inflaţie 472-473, 609-610, 700, 788, 869, 900-901, 943-944, 960
informaţii tehnologice 836-837, 979
internet 837
infracţiuni 485, 579, 719, 810, 859, 904, 919
criminalitate internaţională 856
în America 960-961
în Rusia 958
pedeapsa în Arabia Saudită pentru 927
inginerie 74, 138, 471, 587, 728
romană 203, 207
inginerie socială 587, 977
Inocenţiu al III-lea, papă 409-411, 431
Insulele Britanice 348, 351
începuturile agriculturii 136
sosirea strămoşilor celţi 136
Internaţionala a II-a 720-721
Internaţionala a III-a (Comintern) 750, 764-765, 767-768, 789, 809
internet 937
Ioan al XXIII-lea, papă 852
Ioan al VIII-lea, împărat bizantin 336
Ioan al III-lea Sobieski al Poloniei 512, 514-515
Ioan Botezătorul 218
Ioan Paul al II-lea, papă 852
Ioan, rege al Angliei 411
Ioana d'Arc, sfântă 418
iobăgie 227, 361, 465, 479, 499, 515, 517, 590
rusă 473, 476, 519, 521-524, 591, 637, 734
Ionia/ionieni 94, 142, 150-151, 153, 159-160, 162, 169-170, 677
cucerirea otomană 339, 511
Iordan, valea 22, 422
Iordania 779, 880-881, 884, 933, 963
Primăvara Arabă 971
rata naşterilor 829
refugiaţi palestinieni în 821
Iosif al II-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman 499-500, 525, 579
Iosif, patriarh evreu 98
Irak
al Doilea Război Mondial 797
bombardarea (1998) 963
Buizi 325, 327
comuniştii 926
domesticirea animalelor 42
evreii în 252
intrarea în Liga Naţiunilor 780
invadarea Kuweitului 933

modelarea europeană a 880
petrol 780, 819, 963
rata naşterilor 829
Războiul din Irak din 2003 (al Doilea de Război din Golf) 967-968
războiul dintre Irak şi Iran 930-932
regimul Baas 885, 926-927, 932
revoluția (1958) 883
şi arabii 292, 295-296
şi Marea Britanie 779-780, 819
şi SUA 933, 963-967-968
şi turcii 327
şi URSS 933
Iran 85, 140, 279, 783, 924, 927, 930-931
al Doilea Război Mondial 797
Buizii 325, 327
Imperiul Persan *vezi* Persia/ Imperiul Persan
islamul 851; Republica Islamică Şiită 925
islamismul 926, 931
mongolii în 330
parții 185-186
petrol 657, 780
războiul dintre Irak şi Iran 930-932
revoluția 925-956, 930, 932
şi Bizanțul 309
şi Mesopotamia 62, 64
şi Siria 933
şi SUA 925-926, 930
şi URSS 805, 808, 925, 930
Irianul de Vest 869
irigații 136
Irina de Atena, împărătească bizantină 312
Irineu, episcop de Lyon 225
Irlanda 343-344, 852, 861
de Nord 916, 949
emigrarea 664; spre SUA 655
foametea 588, 626, 655
Home Rule, cereri 655, 724
naționalismul 949; catolic 724; protestant 724
perioada interbelică 750
şi Marea Britanie 655, 724; Actul de uniune (1801) 655
şi vikingii 352-353
Irlanda de Nord 916, 949
Irod Agripa al II-lea 223
Irod cel Mare 207
Isaac, patriarh evreu 98
Isabela I de Castilia 418
Isaia, profet 100, 141
Cartea lui Isaia 103, 141, 217
Isaurieni, dinastie, Imperiul Bizantin 310-311
Isfahan, Persia 341-342, 367
Isis, zeiță egipteană 76, 79
islam 294, 852, 856, 924, 927-928
Abbuizi, dinastie 328
artă 441

Buizi, dinastie în Persia 301, 325, 327
califate 291-292, 294, 301, 328; Abbasid 292, 296-297, 300-301, 314, 329, 331, 347, 430; Omeiad 292-296, 299-300, 347
Coran *vezi* Coran
cultura arabă islamică 297-301, 441
democrație cerută de musulmani 971
fatwa 851
femeile musulmane 301, 853-854, 927, 974, 976
hadith 293
Hamdanizi, dinastie 325
Hegira 290
islamizarea Asiei Centrale 283
Israelul şi solidaritatea islamică 929, *vezi şi* Israel, stat: şi statele arabe
în Americi 549
în India 302, 363, 365-368, 451, 454, 534, 813-814, 852, 924; moştenirea în artă 454; musulmanii şi britanicii 679-680, 705-706, 813-814; şi împărțirea Bengalului în 1905 705-706
în Indonezia 710, 924
în Iran 926
în Malaysia 712, 924
în Pakistan 924, 927, 932
în Spania *vezi* Spania: musulmani
jihadul 430, 932
Mahomed şi originile 287-291
mişcarea panislamică 774
moschei 299-300
musulmani în China 302, 379
musulmani sovietici 924, 929, 932, 959
populații africane islamice 302, 310, 396-397, 773, 932
radical *vezi* radicalism islamic şi musulman
rădăcini semitice 99, 288
sclavii sub 301
sufism 367
sunniți *vezi* sunniți
şi Biserica Ortodoxă 304
şi budismul 368
şi căderea Constantinopolului 303, 338
şi creştinismul 430, 432, 852; creştini persecutați de musulmani 328; creştinii ca frați întru credință/protejați 291; cruciade *vezi* cruciade
şi Europa 351, 430-432, 441, 513; corupția culturală 852; cruciade *vezi* cruciade; Europa de Sud-Est 356; Spania *vezi* Spania: musulmani
şi evreii ca frați întru credință/protejați 290, 295
şi hinduismul 365-368, 450-455, 534, 678, 680, 706-707, 813-814, 115
şi imperiile arabe 287, 292-302, 325; şi Reconquista 328, 418, 426, 430, 432, 489
şi medicina 441
şi mongolii 302, 330-332
şi Persia 332
şi Primăvara Arabă 971
şi turcii 328-329, 341, 777
şiiți *vezi* şiiți
transmiterea medievală a Antichității 441
ulema 327, 367
umma (comunitate) 290, 363, 851
Islanda 352
Ismail I, conducător safavid 341-342

Ismail Paşa 774
Israel, stat 818, 821, 912, 933
arme nucleare 821, 885
operaţiunile în Liban 925, 932
şi arabii palestinieni *vezi* Palestina: arabi
şi OEP 884, 925, 931-933
şi Războiul Rece 880-885
şi statele arabe 880-885; conflictul din 1948 821, 880; Egipt 821, 882, 927; invadarea Egiptului în 1956 882; Războiul de Şase Zile 884; Războiul de Yom Kippur 884-885; şi solidaritatea islamică 929
şi SUA 821, 880, 882-883
şi Suezul 882-883
şi teritoriile ocupate 884, 932-933, 962-963
şi URSS 821
transformarea pământului 880
israeliţi 98-101
deportarea din Asiria 101-102
diviziuni religioase 218
farisei 215, 218-219
locuitorii din Iuda 100-102, 214-215, 217-218, 221-222
naţionalismul 215, 218, 221-222
preoţii 215, 218-219
regalitatea 100
revolta maccabeilor 215
saducheii 218-219
scribii 214
strămoşii înainte de aşezarea în Canaan *vezi* iudei
sub Ptolemei 215
sub Roma 206, 211-213, 215, 217, 221-222
sub Seleucizi 215
şi perşii 215
zeloţi 218
Israelul antic
Galileea 218, 221
istorie biblică 98-101, 214, *vezi şi* Biblia: Vechiul Testament
Iudeea 211, 215, 217-218, 221-222
popoare *vezi* iudei; evrei; israeliţi; Iuda/Iudeea/locuitori din Iuda
Qumran, comunitate 218
religia *vezi* iudaism
şi Asiria 101-102
Issos, bătălia de la 179
Istanbul 628, *vezi şi* Constantinopol
Istria 347
Italia 351, 505-506, 626, 630, 718, 801
al Doilea Război Mondial 795, 797-798
comerţul 423
comunismul 801
coroană separată din Lotharingia 356
cultura Villanova 138, 189
emigraţia 663-664
etruscii *vezi* Etruria/etrusci
Evul Mediu 419-421
fascismul 755, 788, 792
Iluminismul 578
Magna Graecia 158, 169, 189

perioada interbelică 748, 754-756
Primul Război Mondial 741, *vezi şi* Primul Război Mondial: Aliații
proporția vârstelor în cadrul populației 828
rata naşterilor 829
războaiele Habsburg-Valois 505-506
Risorgimento 741, 754
schimbări sociale şi economice, începutul epocii moderne 472
supunerea Romei 194
şi Austria 626-627, 629, 754, *vezi şi* Tripla Alianță
şi Carol cel Mare 345-346, 348
şi Etiopia 685, 788-789, 797
şi Franța 788
şi Germania 792, 794
şi Grecia 796
şi împărații din răsărit 240
şi Libia 685
şi Marea Britanie 789, 798, 819
şi Spania 505-506, 792
şi Tripla Alianță 739
şi Tripolitania 775-776
şi Turcia 733
unirea 629-630, 733
Iuda/Iudeea/locuitori din Iuda 100-102, 211, 214-215, 217-218, 221-222
provincia romană a Iudeii 211, 215, 217-218, 221-222
iudaism 98-100
calendarul evreiesc 251
convertirea khazarilor la 309
diviziuni religioase 217-218
fariseii 215, 218-219
ideile evreieşti universale prin creştinism 213
influența zoroastrienilor asupra 143
interferența lui Iustinian cu 251
preoții 215, 218-219
prozeliți 217-218
rădăcinile evreieşti ale creştinismului 213-220
saducheii 218-219
sinagogi 215, 217, 251
şi legământul divin 213
şi Legea 213-215, 217
transformarea prin experiența exilului 101, 214-215, 217
iudei 82, 98-103, *vezi şi* evrei
de la aşezarea în Canaan *vezi* israeliți
exodul din Egipt 98
şi fenicienii 95
Iugoslavia 618, 746, 855, 868, 903, 941
al Doilea Război Mondial 796
autodeterminarea democratică şi căderea comunismului 941-942
destrămarea 941-942
Regatul Sârbilor, Croaților şi Slovenilor 746, 941
Iulian Apostatul, împărat roman 240
iulian, calendar 200
Iustin Martirul 232
Iustinian I, împărat romano-bizantin 249-252, 254, 303
iuți 245

Ivan al III-lea cel Mare 434-435, 515, 520
Ivan al IV-lea cel Groaznic 515-516, 518
Ivan Antonovici (Ivan al VI-lea, strănepot al Annei Ivanovna) 523

îmbrăcăminte 742, 848, 975-976
    a femeilor egiptene 79
    a femeilor musulmane 854
    adoptarea de către Alexandru a portului persan 180
    chineză 125, 276, 373
    europeană 520, 657, 730, 975; adoptată/impusă peste mări 659, 662; influența chineză 558; influența islamică 432; şi drepturile femeilor 722
    îngrijorarea misionarilor în legătură cu 659
    preistorică 30, 34
    şi globalizarea 975
împerechere, selectarea partenerului, preistorie 25
împrumut şi închiriere, SUA 796, 801, 806
încălzire globală 847-848, 978-980
îngrădire, agricultură 465, 589
înmormântare *vezi şi* morminte
    mumificare 78
    neanderthalieni 30, 35
    rituri funerare 78

Jackson, Andrew 644
jad 116
Jagiełłoni 511, 514
Jahangir, împărat mogul 453
jainism 112-113
Jaisalmer, Rajastan 365
Jakarta/Batavia 533, 710, 956
Jamaica 553, 555, 562
Jamestown 544
japoneză, limbă 388, 697, 700
Japonia 386-394, 682, 811, 870, 920-922
    agricultura 393-394, 697, 700
    ainu 45, 386, 388
    al Doilea Război Mondial 796-798, 800, 815
    alianța anglo-japoneză 702
    arta 390-391, 394
    artizanii 392, 760
    budismul 387, 390, 700; Zen 390
    capitalismul 697
    ceramica 45
    comerțul 389, 392, 697, 760, 921-922
    confucianismul 387, 698-699
    creştinismul 392
    cutremur şi tsunami (2011) 970
    democrația 921
    dominarea/agresiunea în Asia la începutul secolului XX 759-760, 762, 764, 769-772
    economia 393-394, 697, 700-701, 769, 879, 921-923, 955
    educația 699
    emigrația 664
    europenii în 528, 532
    familia în 387, 921

fier, tehnologie 387
Fujiwara, clan 386-388, 390
guvernarea şi administrația 387-389, 392-394, 699; „anarhia feudală” 387, 391; feudalismul centralizat 392
hegemonia în Asia de Est 741
Heian, perioadă 387-388, 390
ierarhia socială 392
iezuiți, misiune 561
imperialismul 387, 759, 762, 764, 769-772, 778, 797-798, 800, 811
impozitarea 388, 697, 700
industria automobilelor 921-922
industrializarea 660, 662, 760, 769, 840
infanticidul 827
intră în Liga Națiunilor 762
Kamakura, perioadă 388-389,
lider al decolonizării 771, 811
literatura 390
mătase 390
Minamoto, clan 389
naționalismul 699
orez 386-394
perioada „Marii Păci” 391-394
pescuitul 921
petrol, importuri 921
portughezii în 391-393, 533
prietenia/influența europeană 656, 658, 662, 691, 698-700, 772, 811, 921
Primul Război Mondial 740, 742, 762
proporția vârstelor în cadrul populației 828
putere navală 762, 800
reforme funciare în secolul al VII-lea 388
Restaurarea Meiji 698-702, 876
samuraii 390-394, 698, 700-701
Satsuma, rebeliune 701
schimbarea socială 878, 921
serviciul civil 388
speranța de viață 828
şi Anglia 386, 392
şi China 374, 379, 381, 386-388, 694-695, 702-703, 760, 762-764, 769-772, 797, 815-816, 870, 922; scrierea chinezească 387
şi Coreea 381, 386-387, 389, 695-696, 702, 922
şi Germania 762, 796-798
şi India 814
şi Indonezia 797, 817
şi Marea Britanie 739, 759, 762
şi mongolii 389-390
şi olandezii 392, 533, 698
şi Războiul Rece 876-879
şi Rusia/URSS 702-703, 759, 800, 805,
şi SUA 688, 698, 762, 771, 796-798, 876-879, 922
şi Vietnamul 818, 921
şintoismul 387, 700
Tokugawa 391-394, 697-698
tratate neegale 698
Java 533, 709-710, 769

şi China 379
Jefferson, Thomas 645
Jiahu, China 42
Jiangxi 125, 129
Jin, stat, China 329
Jing, împărat, China 270
Jinnah, Muhammad Ali 868
Jiujiang 767
joc 89
Jocuri Olimpice 150
Jogaila, marele duce lituanian 434
Johannesburg 21, 6372, 892
Johnson, Lyndon Baines 898, 907-910
Johnson, Samuel I 960-961
Josephus, Flavius 221
Junii turci, mişcare 775
jurcheni 378
jurnalism 568-569

Kaaba 299
Kabul 292, 449-450
Kaifeng, China 378
Kalidasa, poet indian 263
Kamakura, perioadă, Japonia 387-390
Kamasutra 263
Kandahar 179, 258
Kangxi, împărat (Qing) 458
Kanishka, conducător kushan al Indiei 264
Kansas 646
Kant, Immanuel 572, 575, 578
Karbala, bătălia de la 294
Kashgaria 274
Kashmir 110, 678, 867, 924, 958
kasiţi 85
Katanga 887
kazahi 282
kârgâzi 282
Kemal Atatürk, Mustafa 782, 791, 855, 952, 974
Kempis, Thomas à 411
Kennedy, John Fitzgerald 843-844, 869, 876, 897, 898, 904, 905, 907, 909, 969
Kennedy, Paul (istoric britanic) 102
Kenya 963
aşezarea britanicilor în 686
Kepler, Johannes 570, 572-573
Kerkyra (Corfu) 187
Keynes, J.M. 746
KGB 934, 939, 943
Khalij, dinastie în India 367
Kheops, piramida lui 74
Khomeini, Ruhollah, ayatollah 933
Khorsabad, oraş asirian 101
Khufu, piramida lui 74
Khurasan 292, 325
Khuzestan 140

Khwarizmi, Muhammad ibn Musa al- 970
Kiev 319-324, 331-332
    cucerirea mongolă a 324, 433
    încorporarea lituaniană a 434
Kindi, al-, filozof musulman 298
Kipling, Rudyard 684
Kishi, Nobusuke 879
kitani 329, 375
Klerk, F.W. de 892
Knut Sveinsson (Canut) 354
Koguryo 373
Kohl, Helmut 950, 952
Kongo 398
Konstanz, Conciliul de la 413
Kos 178
Kosovo 942, 948, 952, 964-965
Krajina 948
Kremer, Gerhard (Mercator) 438
Krishna, avatar 260
Kruger, Paul 672
kshatriya 109, 365
Kubilai-Han 331-332, 334, 378-379
Kuciuk Kainargi, tratatul de la 526
Kufa 295, 298
Kunlun 115
Kurdistan 339
kureişiţi 288, 291, 293
Kurile, arhipleag 805, 878, 922
kurzi 316, 328, 952, 968, 980
Kush (Sudanul modern) 80, 133, 140, 395-396
kushari 274
Kuweit 933
Kyoto 387, 393
Kyoto, Protocolul de la 848, 978-979

La Plata 664-665
Lancashire, fabrici de prelucrare a bumbacului 594
Langland, William 416
Languedoc 247, 344, 410
Lao Zi 128
Laos 708, 710-711, 818, 875-876
Las Casas, Bartolomé de 541
Lateran, Acordurile de la 755
latină, limbă 148, 191, 298, 305
lână 43, 90, 164, 404, 418, 471-472, 673
lege
    britanică: Legea cerealelor 599-600, 652, 723; Legea mineritului 652; Legea privind ajutorarea săracilor 652; pentru fabrici 652-654
    chineză 122, 272, 373, 376
    colonială 657
    constituţională *vezi* constituţionalism
    internaţională 856
    larga acceptare a 89
    mesopotamiană 61

mozaică/Vechiul Testament, legea lui Dumnezeu 213-215, 219-220, *vezi şi* Biblia: Vechiul Testament
romană 197, 207, 251
şi Iluminismul 577
şi statalitatea 480
şi universitățile 439
turcă 782
Legea cerealelor 599-600, 652, 723
legea mozaică 214, 217-218
legea privind ajutorarea săracilor, Marea Britanie 652
Legile fabricilor (Marea Britanie, 1801) 653
Lehman Brothers 969
Lenin, Vladimir 744-745, 752-753
leninism 306, 764, 897, 934
León 355
Leon al IX-lea, papă 407-408
Leon al IV-lea, împărat bizantin 312
Leon al III-lea Isaurianul, împărat bizantin 310-312
Leon al III-lea, papă 346, 356
Leon I cel Mare, papă 254
Leonidas, rege spartan 160
Leopold al II-lea al Belgiei 686
Lepanto, bătălia de la 506
Letonia 795, 939, 950
Levant 42, 100, 316, 328, 334, 682, 880, *vezi şi* Orientul Mijlociu
fatimid 325
invazia sasanidă 286
preistoria 32
„semiluna fertilă" *vezi* „semiluna fertilă"
şi Mesopotamia 62
Li Dazhao 764
Li Hongzhang 695
Li Shimin, Taizong, împărat 373
Li Yuan, Gaozu împărat 372-373
Liao, dinastie, China 329, 375, 378
Liban 59, 95, 717, 819, 883, 925, 931-932
liberalism 579, 621, 784
decăderea liberalismului cultural în perioada interbelică 784-785
în Rusia 634, 637-638, 753
laissez-faire-ul liberalismului economic 599, 632, 637, 784
şi China 763
şi industrializarea 599
şi naționalismul 622-623, 627-628, 758
şi Primul Război Mondial 750
Liberia 685, 887
Libia 685, 883-884, 927, 932, 943
al Doilea Război Mondial 797
minoicii, comerț cu 91
Primăvara Arabă 971
şi Egiptul 98, 132
şi SUA 935
Liga Arabă 819, 971
Primăvara Arabă 971
Liga de la Augsburg, Războiul 508, 554
Liga de la Corint 178

Liga Națiunilor 748-749, 762, 770-771, 779-780, 783, 787-788, 803
limba arabă 295, 297, 881
traduceri în latină 298
limbă *vezi şi limbile individuale*
comună 150
în Americi 540
limbi dravidiene 104, 106, 111
sumeriană 56-59
şi clasificarea rasială 54
şi identitatea 151
şi preistoria 26, 28, 40
şi răspândirea culturii 578
şi unicitatea omului 15
Limoges 353
Lin Zexu 692
Lincoln, Abraham 647-649
Lindisfarne 353
lingouri 182, 227, 262, 397, 423, 472, 504, 533, 538, 542, 557, 631
Lisabona 431, 439
Lister, Joseph 728, 730
literatură 59, 88
arabă 294, *vezi şi* Coran
chineză 123-124, 271-272, 374, 558
confucianistă 123
egipteană 72, 79
femei romanciere 477
greacă 148, 152-153, 173-175, *vezi şi* Homer; poezie 94, 150, 152-153, 173-174; teatru 174-175
Han 275
indiană 110, 260
islamică: *hadith* 293; Coran *vezi* Coran; *Sunna* 294, 297
japoneză 390
persană 341
poezie *vezi* poezie
romană 197
saga 352, 355
scripturile evreieşti şi creştine *vezi* Biblia
timpurie 51, 57-58, 89, 102
vernaculară 416, 420
Lituania/lituanieni 434, 514, 516, 518, 724, 795, 829, 939
intrarea în CE 950
Liu Bang, Gaozu, împărat 269-270
Lloyd George, David 749
Locarno, Tratatul de la 786
Locke, John 558, 575, 578, 607
loisir 27, 43, 61, 79, 165, 393, 445, 836, *vezi şi* sport
Londra 464-465, 467, 476, 557, 568, 596
Bursa de Valori 467
capturată în revolta țăranilor englezi 426
centru al economiei globale 660
East End 596
Heathrow, aeroport 836
holera 587
Marea Ciumă 464
Marea Expoziție (1851) 652

şi vikingii 353
longobarzi 238, 248, 250, 255, 309-310, 345, 351, 356, 420
Lorena 510, 593, 724, 738, 748
Los Angeles 908, 960
loterii 467
Lothal, India 106
Lothar I, împărat roman 348
Lotharingia 348-349, 494
separată de coroana Italiei 356
Louisiana 641, 665
cumpărarea 641, 644
Loyola, Ignațiu de, sfânt 489
Lucca 505, 511
Lucknow, Asediul de la 680
Lucrețiu, poet roman 33
„Lucy" (*Australopithecus*) 21
Ludovic al XV-lea al Franței 565
Ludovic al XVIII-lea al Franței 624
Ludovic al XIV-lea al Franței 495, 497-498, 500, 508-510, 518
Marea Alianță împotriva 553, 556
Ludovic al XVII-lea al Franței 624
Ludovic cel Pios 348
Ludovic Filip al Franței 625
Lula, Luiz Inácio Lula da Silva 901
Lumea a Treia 868
Luoyang, China 275
Lupta pentru învestitură 407-408
luteranism 485
Luther, Martin 483-486
Luxemburg 914
Lycurgus, legendar legiuitor spartan 157
Lydia 154-155, 159
Lyell, Charles 727
Lyon 224-225

Maastricht, Tratatul de la 949-950
Macao 381, 439, 531, 533, 920, 954
MacArthur, Douglas, general 878
maccabei, revoltă 215
Macedon/Macedonia antică
Darius în 141
Imperiul Macedonean şi lumea elenistică 177-187; „căsătoria" Orientului cu Occidentul 180
militară 177
şi Atena 178-179, 182
şi Persia 177-182, 186
şi Roma 194
unificarea sub Filip al II-lea 177
Macedoneni, dinastie, Bizanț 311
Macedonia, Republica 942, 964
înrudirea genetică a macedonenilor cu slavii timpurii 318
Madras (Chennai) 455
Magadha 110, 257-258
Magellan, Fernando 437
maghiari 321, 324, 344, 349, 724, 733, 738, 748, 903, 942

autoritatea patriarhală 591
magie 75, 78, 125, 224, 255, 280, 359
Magna Carta 482
Mahabharata 110, 260
mahayana, budism 264-265, 370, 382
Mahmud, conducător afgan în Persia 342
Mahmud, conducător ghaznavid 365
Mahomed 287-291, 300
mahratta 454-455, 534
Maine, USS 689
Maitland, Frederic 607
Major, John 949
Malacca/Malaysia 708, 710, 760, 869, 879, 920
al Doilea Război Mondial 818
britanicii în 677, 687, 708, 710
cauciuc 562
islamul 709, 924
războiul de gherilă susținut de comuniști 865
și Japonia 818
și olandezii: Indiile Olandeze de Est 708, 710, 865; puterea olandeză 533
Mali, Africa 397
Malik-Shah 282
Malta 137-138, 677
Malthus, Thomas 585, 589, 717, 826
mameluci 282, 329, 331-332, 334
Mamun, al- 297
Manchester 596
crezul Școlii de la 599
Manciuko 770
Manciuria/manciurieni 282, 329, 373, 385, 394, 456-458, 691, 702-703, 760, 762-763, 769-770, 805, 815, 824, 870-871, *vezi și* Qing, dinastie, China
Mandela, Nelson 892-893
Manhattan, proiect, arme nucleare 837
Mani/manihei 243
maniheism 242-243
Manila 468, 689
manioc 561
Mansur, al-, cuceritor arab al Spaniei 355
Manzikert, bătălia de la 314, 327
Mao Zedong 267, 764, 767-768, 770, 816-817, 870-875, 918-919, 945
maori 671, 674
Maraton, bătălia de la 160-161
marca daneză (dincolo de Elba) 345
Marco Polo 333, 378-379
Marconi, Guglielmo 836
Marcus Aurelius 204
Marduk, zeu babilonian 66-67, 99, 103, 141
Marea Britanie *vezi* Marea Britanie și Regatul Unit
Marea Britanie și Regatul Unit *vezi și* Anglia/englezi; Irlanda de Nord; Scoția; Țara Galilor
abolirea comerțului cu sclavi 658
Actul de uniune (Anglia și Scoția, 1707) 496
Actul de uniune (Marea Britanie și Irlanda, 1801) 655
agricultura 475-476, 598, 833
al Doilea Război Mondial 793-795, 798

arme nucleare 837
ascensiunea ca putere 510; în India 533-537, *vezi şi* India: Marea Britanie
Camera Comunelor 651, 653, 721
Camera Lorzilor 473, 653, 721
cartismul 653-654
cărbune 473
centralizarea 653
comerțul 660, 670, 677-678, 680-681, 692
constituționalismul 607
Declarația Balfour 779, 819
democrația 651-653
descentralizarea 949
economia *vezi* organizare economică şi dezvoltare: Marea Britanie
emigrarea 466, 588, 663-664, 828
epoca postbelică 808
exportatoare de petrol 916
fier 595
Forțele Aeriene Regale 795, 800
imigrarea evreilor 664
imperialismul *vezi* Imperiul Britanic
Imperiul Britanic *vezi* Imperiul Britanic
impozitarea *vezi* impozitarea: britanicii
industrializarea/industria 594-596, 915
la începutul secolului XX 734-735
legi *vezi* lege: Marea Britanie
Legea Reformei 651
Legea Timbrului 602
liberalizarea 652
Marina Militară Regală *vezi* Marina Militară Regală
monarhia şi statul 481
noul Partid Laburist 952
oțel 834
Parlamentul 651, 653-654, *vezi şi* Anglia/englezi: Parlament
Partidul Conservator 918
Partidul Laburist 814; noul partid laburist 952
Partidul Liberal 724
perioada interbelică 788, 790
populația 586
Primul Război Mondial 740-741, 743
programul de austeritate sub coaliția de guvernare 970
putere navală 532, 555-557, 642, 660, 673, 677, 742, 788, *vezi şi* Marina Militară Regală
puterea aburului 595
Războiul Crimeii 628
Războiul de Şapte Ani 535, 551, 554, 608
Războiul din Irak 967-968
Războiul Insulelor Falkland 917
recensământ, primul 462
reforma guvernării locale 652-653
reformele victoriene 651-654
retrocedarea Hong Kongului Chinei 920
revoltă feudală, ultima 481
speranța de viață 828
stat asistențial 790, 857
sub Thatcher 916

şi America de Nord 547, 554-555, 562; Revoluția Americană 601-604
şi America de Sud 666
şi Canalul Suez 662, 681, 684-685, 778, 780, 819, 879-881, 902
şi Commonwealth-ul 812, 876, 887, 890
şi Comunitatea Economică Europeană 915-918
şi Franța *vezi* Franța/francezi: şi Marea Britanie
şi Germania *vezi* Germania: şi Marea Britanie
şi Irlanda 655, 724; Actul de uniune (1801) 655
şi Italia 789, 798, 819
şi problemele din Irlanda de Nord 916; Acordul din Vinerea Mare 949
şi Rusia 684, 739; Primul Război Mondial 685, 740, *vezi şi* Primul Război Mondial: Aliații
şi Spania 554, 665
şi Statele Unite *vezi* Statele Unite ale Americii (SUA): şi Marea Britanie
şi Turcia 781
şi URSS 752, 782-783, 801, 814, 902
Tratatul de la Maastricht 949-950
Marea Moartă, manuscrisele de la 218
Marea Neagră 177, 198, 236, 281, 287, 309, 316, 335, 338-339, 423, 435, 514, 516, 519, 628
oraşe/colonii greceşti 151, 155
Marea Roşie 532
Marele Cnezat al/Țaratul Moscovei 324, 355, 434, 476, 518, 520
Marele Război *vezi* Primul Război Mondial
Marele Zid Chinezesc 115, 274, 380
Mari, Mesopotamia 60, 65-66
Maria a II-a a Angliei, Maria Stuart 508
Maria I Tudor, „Maria cea sângeroasă” 490, 506
Maria Tereza, împărătească Habsburg 499, 525, 578
Maria, mama lui Iisus
cultul Fecioarei 540
şi Isis 76
şi Tonantzin 540
Marina Militară Regală 555-556, 642, 658, 670, 677, 780, 788
Marius, Gaius, consul roman 198-199
Maroc/marocani 397, 506, 685, 739, 971
Marshall, Planul 809, 860, 913
Marsilia 159
Marşul cel Lung, Armata Roşie Chineză 770
Martel, Carol 345, 356
Martelly, Michel Joseph 972
Martinica 543
Marx, Karl 597, 633-634, 663, 731
marxism 633-634, 663, 720, 745, 752, 754, 756, 764, 789, 856, 897
german 790
în Angola 891
în China 764-768, 865, 919, *vezi şi* Partidul Comunist Chinez (PCC)
revizionist 721
şi arabii 781
şi climatul intelectual interbelic 786
Maryland 544
Masada 221
Massachusetts 545, 603
maşini, industrie 736, 834-835, 974
matematică
arabă 298, 441

aritmetică politică 468
babiloniană 66
calcule 571, 573
egipteană 74
elenistică 184
geometrie euclidiană 184
logaritmi 571
pitagoreică 170
probabilitatea statistică în ştiinţă 840
sumeriană 61
şi fizica nucleară 839
materialism 112, 580, 715, 756, 851-852, 925
Mauricius, împărat bizantin 286
Mauritania 204
Mauritius 677
Maximian, împărat roman 230
Maximilian I, împărat al Sfântului Imperiu Roman 419, 504
Maximinus I, Tracul 226
Maxwell, James Clerk 838
maya, civilizaţie 400-401, 404
Mazzini, Giuseppe 623, 630, 705, 707
măsline 135, 164
mătase 432, 441
chinezească 125, 266, 275, 333, 459
japoneză 390
Mecca 288-289, 300, 325, 341, 455, 851
media *vezi* internet; jurnalism; presă; radio; televiziune; ziare
Medici, familie 420, 505
medicină 728, 730
biochimică 837
chineză 125
egipteană 78
influenţa arabă asupra 441
medievală 429
şi imperialismul 683
şi universităţile 439
tendinţele populaţiei şi ştiinţa şi serviciile medicale 587
medicină biochimică 837
medievală 423
Medina 290-291, 300, 325
Mediterana
apariţia civilizaţiilor clasice mediteraneene 147-149; rolul grecilor 148-176
civilizaţii litorale ale creştinătăţii occidentale 344
comerţul 420
despărţirea culturală a văii Rinului 344
diferenţele timpurii dintre popoarele de pe coastele mediteraneene şi zonele mai nordice şi vestice 135
economia 148, 182, 359
romană 189, *vezi şi* Imperiul Roman; Roma antică
şi arabii 351, 359
şi Canalul Suez 662, *vezi şi* Canalul Suez
transportul naval 147-148
mediu
defrişări 400, 422, 433, 832, 846, 848
ecologie 846-848, 858, 978

încălzirea globală 847-848
şi politicile „verzi” 847-848
ştiinţa şi distrugerea mediului şi îngrijorarea 846-848, 978-979
megaliți 137
Megasthenes, ambasador grec 257-258
Mehmet al II-lea 338-339
Mehmet al IV-lea, sultan 512
Mehmet Ali, paşă al Egiptului 682, 773
mei 41, 62, 116-117, 133
Meiji, Restaurația, Japonia 699-702, 759, 876
Memel 792
Memfis, Egipt 71-72, 89-90
Mencius, filozof chinez 129
Mendel, Gregor 840
Menes, rege al Egiptului de Sus 70-71, 83
Mercator (Gerhard Kremer) 105, 438
Mercosur 901
meritocrație 120, 376
Meroë, capitala kushită 133, 395-396
Merovingieni 246-247, 344-345
Merv, Eurasia Centrală 279, 284, 297
Mesoamerica 50-51, 134, 400, *vezi şi* azteci; maya, civilizație; olmeci
Mesopotamia 17, 55-67, 514, 777, *vezi şi ţările şi popoarele individuale*
arme 62
asirienii *vezi* Asiria/Imperiul Asirian
babilonienii *vezi* Babilon/Babilonia
bronz 44
care 87
comerțul 61-62, 69, 87-88
cucerită de islamici 292
emirat al turcilor „cei cu oile negre” 335
Heraclius cucereşte 286
Imperiul Akkadian 62-63
intruşi şi invadatori 85-103
legăturile cu alte culturi neolitice 56
legi 61
originile ideii de regalitate divină 284
parții 185, 201-202, 204, 228
preistoria 17
primele civilizații 50
Primul Război Mondial 742
refacerea şi înflorirea din secolul al IX-lea î.e.n. 101-103
scrierea cuneiformă 57, 60, 63, 65, 67, 88
seleucizii 328
„semiluna fertilă” *vezi* „semiluna fertilă”
sudul 58-59
sumerienii *vezi* Sumer/sumerieni
zeii 57-60, 63, 66-67, 99, 103
meşteşugari *vezi* artizani/meşteşugari
metalurgie 40, 44, 86, 121, 189, 470, *vezi şi metalele individuale*
în Europa 136, 138, 424, 530
meteci 154, 164
Metodie, sfânt 318, 323
Metternich, Klemens von Metz 626

Mexic/Noua Spanie 400-403, 537-538, 541, 544, 666, 668, 894
declarația de independență 666
indienii 665, 668
petrol 668
porumb 134
și SUA 642, 670, 688
mezi 102, 140-141
mezolitic, epocă 33, 39
Mezquita, marea moschee din Córdoba 301
Micene/Imperiul Micenian 93, 95-96, 151
microcip 835, 837
Mieszko I a Poloniei 323
migrații 85-86, 94, 101, 131, 400, 829
africani 395; imigranți nord-africani 664; prin comerțul cu sclavi *vezi* Africa: sclavia/comerțul cu sclavi
afro-americani 907
asiatici 664
europeni: emigrație *vezi* Europa: emigrația; Marea Recolonizare 663-664
imigrația evreiască din Palestina 777, 779, 819, 932-933
pentru muncă 664
Mihail I al Rusiei, Mihail Romanov 518
Milano 230, 419, 505
susține pe papa din Avignon 413
milenarianism 261, 274, 383, 694
Milet 169
militarism/militari *vezi şi războaiele şi bătăliile individuale*
akkadian 63
Armata Roșie 796, 805, 913
chinez 124-125, 271
imperialist *vezi* imperialism
macedonean 177
otoman 338
război *vezi* război
recrutare 101-102, 193, 198, 212, 521, 556, 697, 699, 721, 910
roman 189, 193, 198-199, 212, 227, 230, 237
rus 515, 527, 636, 739
tehnologie şi tehnici militare 62, 80, 86, 120, 274, 368, 460, 512, 698, *vezi şi* arme
Mill, John Stuart 705
Milošević, Slobodan 857, 948, 964
Minamoto, clan, Japonia 389
Ming, dinastie, China 379-381, 385, 456-457
minoică, civilizație, Creta 50, 90-93, 151
apariția 50, 90
transmiterea culturii în Grecia continentală 92
Minos, rege 90
Minotaurul 90
Minsk, Adunarea de la 943
miracole 175, 253, 255
misiuni creştine
americane 777
Biserica Ortodoxă 305, 318
Biserica Romano-Catolică 254-256, 451, 489, 561, 658, *vezi şi* iezuiți (Societatea lui Iisus)
ca răspuns la urbanizare 597
cavalerii teutoni 432

iezuiții 381, 561, *vezi şi* iezuiți (Societatea lui Iisus)
în Anglia 254
în China 381, 530, 659, 693
în India 679
în Pacificul de Sud 564
misionarii irlandezi 353
protestante 561
secolul I 220
sub Grigore cel Mare 254-255
şi colonialismul 529, 658-659, 662
şi educația 693
şi Imperiul Roman 232-236, 242, 305
vikingii 353
misiuni, creştinism *vezi* misiuni creştine
Missouri 645
mistere, culte/religii 211, 224
mişcarea laburistă engleză 654
Mitanni 81, 101
Mithra, zeitate zoroastriană 211, 224
Mithridate al II-lea al Parției 186
Mithridate al Pontului 198
Mithridate I al Parției 186
mitralieră 659, 741-742
Mitsui, casa 697
Mo Zi 128
Moartea Neagră 425
modernizare 447, 500, 638, 782, 825, 865, 906, 973-982
africană 686
chineză 696, 817, 870-871, 873-875, 918-920, 944-945
defensivă 656
impusă 680
în Irak 932
japoneză 700-701, 703
reacția fundamentalistă la 851
rusă/sovietică 499, 519-524, 637-638, 938, 941
sub şahul Iranului 925
şi naționalismul 773, 777
şi statul 854-855, 857
Moesia 230
Mogador (actualul Essaouira) 96
Mohács, bătălia de la 339
Mohenjo-Daro 105-107, 111, 114
Moise 82, 214, *vezi şi* legea mozaică
Molotov, Viaceslav 902
Moluce, insule 531-533
Mombasa 685
monahism
budist 113, 379
creştin 253, 358, 441; benedictin *vezi* monahism benedictin; bizantin 305; cistercian 407; edificii 353, 358, 409, 422; englez 354; la Cluny 407, 489
indian 112-113
monahism benedictin 253
Cluny 407, 489
regula 253, 353

monarhie *vezi şi monarhii şi împăraţii individuali*
absolută 182, 481, 495, 497-498, 606, 609
africană 398
aur standard 660, 756-758
autocraţie ţaristă *vezi* autocraţie: rusă
babiloniană 67
catolică a Spaniei 248, 418, 430, 488
chineză 118, 120-121
despotism luminat 498-500, 539, 578-579, 614, 616, 679, 705, 782
dual (Austro-Ungaria) *vezi* Imperiul Austro-Ungar
ebraică 100, 215
elenistică 177, 180, 182, 184
ereditară 182
execuţia juridică a regilor 493-494, 612
franceză: monarhie absolută 494-495, 497-498; monarhia din iulie 625; reinstituirea de către Napoleon 615-620; şi Războaiele Religioase 487; şi Revoluţia 608-620
Habsburgi 419, 499, *vezi şi* Habsburgi
împăraţi romani 203, 226-227, 250, 304, *vezi şi împăraţii individuali*; împăraţi răsăriteni 240, 249, 286-287, 304, 310, 316, 335, 357
macedoneană 177, 180
miceniană 93
minoică 90
originile mesopotamiene ale ideii de regalitate divină 284
persană 286
poloneză 514
regii ca zei 71, 80
rusă 435, 516-518, 524, *vezi şi* autocraţie: rusă
sasanidă 228-229
statul egiptean faraonic 70-74, 78-83, 89
sumeriană 62-63
şi apariţia statelor moderne europene 415-419, 481-482, 484
şi birocraţia 89
şi creştinismul 213
şi guvernările reprezentative 420-421, 492-493, 495-496, 518-519, 607, 650-651, 654, 735
şi impozitarea 482
şi papalitatea 345-349, 356-358; Lupta pentru învestitură 408
şi Reforma în Europa secolului al XVIII-lea 462
ungerea/încoronarea monarhilor 100, 345, 347-349, 356, 362, 415
monede *vezi* bani
Mongke, han 331-332
mongolă 333
Mongolia/mongoli 274, 329-335
apariţia turcilor 281
comerţul 333
Hoarda de Aur, hanat 332, 334-335, 433-434, 526
în India 367; Imperiul Mogul 449-456, 534, 680, 707
Kievul cucerit de 324, 433
şi China 329, 332-334, 370, 378-379, 456-457
şi Europa 333-334, 344
şi islamul 302, 330-332
şi Japonia 389-390
şi Persia 330-331, 334-335
şi Rusia/URSS 324, 330-331, 335, 433, 435, 526, 805
şi turcii 329, 331, 334-335

ultimul abbasid ucis de 301
monofizism 251, 306
monoteism 98-101, 287, 290, *vezi şi credinţele monoteiste individuale*
monotelism 306
Monroe, doctrină 642, 665, 669, 677, 688-689, 877, 895, 897
Montecassino, mănăstire 253
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de La Brède şi de 477, 577
Montevideo 894
monumente
egiptene 71, 77, *vezi şi* piramide
maya 401
megalitice 137
piramide *vezi* piramide
moralitate
autonomie morală 699, 850
dimensiunea morală a celui de-al Doilea Război Mondial 799
etica chineză şi 120, 123, 129, 272, 376, 382, *vezi şi* confucianism
greacă 143
japoneză 699
naţionalismul şi autoritatea morală a statelor 855
reforme morale 203, 541
şi filozofia 575, 578, 580
şi imperialismul 679
şi Războiul Rece 810
şi religia 100, 113, 143, 219, 224, 410, 430, 518, 597, 726
şi romantismul 581
şi sclavia 645
şi subconştientul 786
şi ştiinţa naturală 727
Moravia 317, 323
Morea 336
mori de vânt 424
morminte
maya 401
piramide *vezi* piramide
regale 72, 76, 81-82, 142; Taj Mahal 454
mortalitate infantilă 429, 587, 828, 972
boli care provoacă moartea copiilor 587
Egiptul antic 78
Germania 743
infanticid 679, 704, 827
moschei 296-297, 299, 334, 338
în China 372
Moscova 433-434, 515, 519, 767, *vezi şi* Marele Cnezat al/Ţaratul Moscovei
vizita lui Nixon 911
Mosul 328
motor cu ardere internă 742, 834, 836
Mozambic 811
SIDA 828
speranţă de viaţă 828
Muawiyah, calif 293
Mubarak, Hosni 971
mumificare 76
muncă 28, 63, 118, 207

a copiilor 598-599
a sclavilor *vezi* sclavie
forțată 72, 79, 260, 682, 742, 811
lagăr de muncă forțată 789
meşteşugărească *vezi* artizani/meşteşugari
migrații 664
monastică 253
muncitori în fabrici 598, 599, 722, 758, 768, 850
obligatorie 423, 521, 591, 637
şerbi *vezi* şerbie
muncă obligatorie 423, 521, 591, 637
Münster 485
Muntenegru 724, 941, 952
Murasaki: *Povestea lui Genji* 390
Murasaki Shikibu, doamna 390
muschetă 391
Mussolini, Benito 755, 788-789, 798
şi Franco 792
şi Hitler 791
Mustafa Kemal Atatürk 781-782, 791, 855, 974
musulmani/religia musulmană *vezi* islam
muzică
arabă 300
chineză 372
italiană 420
populară modernă 975
Renaştere 443
yoruba 398
Mycale, bătălia de la 161

Nabucodonosor, rege al Babilonului 102-103, 140
Nadir Kali, şah 342
naga 867
Nagasaki 805
Namibia 892
Nanjing 694, 768, 770-771
Nantes 353, 559
Napata, Kush 133
Napier, John 574
Napoleon al III-lea 629-630, 778
Napoleon I (Bonaparte) 615-620, 634
Napoli 351, 498, 618
sprijină în Marea Schismă pe papa de la Roma 413
Nasser, Gamal Abdel 881-884, 926
Natal 671-672, 890
natalitate, rată 586-588, 828-830, 884, 906
NATO (Organizația Tratatului Atlanticului de Nord) 912-913, 947, 967
creația 861
şi Franța 915, 951
şi Germania 864, 914
şi Libia 971
şi Războiul din Irak 968
şi Rusia 964
şi Serbia 948, 964-965

natură, relația omului cu 569-570
şi romantismul 581
naționalism
african 773, 811, 897
al evreilor 215, 218, 221-222; sionist 777-779, 820-821, 925
al maghiarilor 733
algerian 819
arab *vezi* arabi: naționalism
asiatic/sud-est-asiatic 549, 708-711, 713, 817-818; birmanez 713; chinez 696, 767, 769, *vezi şi* China, Republica (1912-1949); indian 705-708, 812-814; indonezian 710, 817; japonez 699; vietnamez 709-711, 818, 911
economic 688
indian 705-708, 812-815, 956
în Europa 621-623, 626-629, 724-725; fascist *vezi* fascism; francez 724-725; german 627, 724-725, 788, 790, 794, *vezi şi* nazism; şi perioada napoleoniană 619
în Irlanda 724, 949
în Irlanda de Nord 949
în Orientul Mijlociu 685, 773-775; arab *vezi* arabi: naționalism; egiptean 685, 773-775, 780, 881; sionism 777-779, 820-821, 925
kurd 779
latinoamerican 894, 899
perioada interbelică 750, 758
şi Chestiunea Orientală 626
şi climatul interbelic intelectual 986
şi comunismul 768, 770, 814-818
şi Imperiul Britanic 671
şi liberalismul 622-623, 627-628, 758
şi modernizarea 773, 777
şi Primul Război Mondial 738-741, 745, 750, 754
şi puterea corozivă a culturii europene 685
şi romantismul 580
şi sfârşitul Imperiului Otoman 773
şi statul 855-856
şi suveranitatea poporului 619
turc 775-777, 981
Națiunile Unite (UN) 817, 819, 821, 853, 926, 973, 980
Adunarea Generală 803-804, 810, 885, 891, 911, 925
Comisia Economică pentru Africa 890
Consiliul de Securitate 803-804, 808, 817, 867, 933, 964, 966-967
Convenția-cadru privind schimbările climatice 848
Declarația Drepturilor Omului 976
excluderea Taiwanului 911, 954
formarea 803
Națiunile Unite ale celui de-al Doilea Război Mondial 797-798
şi decolonizarea 811
şi Irakul 933; Războiul din Irak 967
şi încălzirea globală 978; Protocolul de la Kyoto 848
şi SUA 961-962
Naucratis 154
Navarra 355, 487
navigație
Legea Navigației 555
pricepere la 319, 436
Naxos 161

nazism 790-792, 799
al Doilea Război Mondial 792-798
Holocaustul 799, 948
şi evreii 780, 790-791; „soluția finală” 799, 948; şi chestiunea palestiniană 819
ndebele 686
neanderthalieni 29-32, 34-35, 37, 116
negri, americani 648-649, 907-909, 912, 961
negustori, clasă 427
chinezi 128
hansa/Liga hanseatică 322, 427, 434
indieni 109
negustori, ghilde 364, 376
Nehru, Jawaharlal 867, 872, 923
neoconfucianism 375-376
neolitic, epocă 33, 39-44, 49, 55-56, 62, 69, 76, 87-88, 90, 131
neoplatonism 206
Nercinsk, Tratatul de la 516
Nero, împărat roman 203, 221, 223
Nerva, Marcus Cocceius 204
nestorieni 251-252, 285, 330-331, 372
Neustria 247
New Deal, SUA 788, 806
New Orleans 641
New South Wales 564
New York 642
Newfoundland 352
Newton, Sir Isaac 573-574, 578, 580
Nicaragua 669, 894
Niceea, Sinodul de la 235, 242, 306
Nicolae I al Rusiei 634-637
Nicolae I, papă 356, 358
Niger 828-829
Nigeria 398, 887, 924
războiul civil 897
Nightingale, Florence 628
Nil, fluviu 68-69, 71, 74-75, 78, 83-84
Nil, valea 68-69, 72, 80, 132, 236
şi civilizația antică a Egiptului 68-84, *vezi şi* Egiptul antic
Nîmes 353
Nimrud, Mesopotamia 65
Ninive, Mesopotamia 65, 101-102, 142
Nirvana 113
Nisa, Tratatul de la 952
nivelul mării 33, 37, 848, 978
Nixon, Richard 910-912, 968
nobilime *vezi* aristocrație
Noe, arca lui 58
nordici *vezi* vikingi/nordici
Normandia 354, 417
normanzi 314, 316, 348, 416-420
Norvegia/norvegieni 352, 354, 430, 722
al Doilea Război Mondial 793
Noua Granada 664-665
Noua Guinee 689

Noua Spanie *vezi* Mexic/Noua Spanie
Noua Zeelandă 657, 671, 673, 722, 833, 879, 922
    maori 674
Noul Amsterdam 543
Noul Testament *vezi* Biblia: Noul Testament
Noul tineret 761, 764
Nova Scotia 554
Novgorod 319-320, 322-323, 433-434, 516
Nubia 80, 133

O casă de păpuşi (Ibsen) 722
Obama, Barack 969-971
obsidian 42, 62, 401
Oceanul Indian 104, 302, 437-438, 530-533, 561, 658, 672, 797, 866, 869-870, 925
ocru 34
Octavian *vezi* Augustus, Caesar (Octavian)
Odin, zeu nordic 319
Odiseea (Homer) 94, 152-153
Odoacru, conducător războinic germanic 240, 249
OEP *vezi* Organizaţia pentru Eliberarea Palestinei
Ogodai, han 331
oguzi, turci 326, 337, *vezi şi* seleucizi
oi 43, 90, 132, 281, 426, 472, 549, 562, 564, 590
    clonate 841
Okinawa 922
Olaf, sfânt (Olaf al II-lea a Norvegiei) 353
Olanda *vezi* Olanda/olandezi
Olanda/olandezi *vezi şi* Ţările de Jos/Benelux
    agricultura 476; începuturile 136
    austriacă 510, 526
    bănci 467
    burii în Africa de Sud *vezi* buri
    comerţul 467-468, 532-533, 553; comerţul cu sclavi 543
    decolonizarea 817-818
    diplomaţia 508, 533
    evreii 799
    imperialismul 532-533, 551, 708, 710-711
    Indiile de Est Olandeze 708, 710, 817
    Pacea de la Utrecht 510
    Provinciile Unite 474, 492, 497, 510, 527, 551, 558
    rebelii coloniali 771
    Revoluţia din Ţările de Jos/Războiul de Optzeci de Ani 490-492, 506-507, 532
    societate deschisă 475
    spaniolă 490, 504, 508
    şi Anglia 508; războaiele anglo-olandeze 467, 508, 553
    şi calvinismul 491-492
    şi China 533
    şi Franţa 510, 553, 556
    şi Habsburgii 419, 630
    şi Indonezia 532-533, 537, *vezi şi* Indiile de Est Olandeze
    şi Japonia 392, 533, 698
    şi Persia 342, 533
    şi portughezii 553
    şi Tratatul de la Viena din 1815 622

şi UE 953
olandezi *vezi* Olanda/olandezi
Olduvai Gorge, Tanzania 22, 27
Oleg (Helge), prinț vareg 319
Olga (Helga) a Kievului 321
oligarhie 157-158
olmeci 134-135, 400
om, originea şi evoluția *vezi* preistorie
Oman 927
Omdurman, bătălia de la 659
Omeiad, califat 292-296, 300, 334, 347
„Omul de Peking" 116
opiu 692
războaie 661
oracole
chineze 127
greceşti 153, 159
Siwa, oracolul lui Amon 179
oraşe industriale 594
oraşe *vezi şi oraşele individuale*
arabe 295
asiatice 596
chineze 121, 128, 384
dezvoltarea 50
Egiptul antic 69-70, 75, 79, 81
feniciene 95
fortificate 62, 92, 228
frici legate de 719
ghetouri 251, 908
indiene 105-106; oraşe-temple 364; Rajput 365
la începutul modernității în Europa 464
libere 427-428
maya 401
medievale 427-428
piața oraşelor şi dezvoltarea 423
populația celor mai mari ~ din lume 596
schimbarea părerilor despre 596
şi creativitatea culturală 88
şi industrializarea 595-598, *vezi şi* industrializare/industrie
şi religia 597
şi subversiunea ideologică 596-597
templele ca centre ale primelor oraşe 52
urbanizarea *vezi* urbanizare
vest-europene la începutul secolului XX 719
oraşe-state 69, 71, 93, 138, 248, 351, 397, 490, *vezi şi oraşe-state individuale*
greceşti 156-158, 160, 175, 177, 179, 191
oratorie 166
orez 833
cultivarea în preistorie 41
în Caraibe 542
în China 116, 383
în India 106
în Japonia 386, 391, 393, 697
Organizația Mondială a Comerțului 965

Organizația pentru Cooperare Economică Europeană 809, 913
Organizația pentru Eliberarea Palestinei (OEP) 884, 925, 932-933, 943
Organizația Tratatului Atlanticului de Nord *vezi* NATO
Organizația Unității Africane (OUA) 889
Orhan, conducător otoman 338
Orientul Apropiat *vezi* Orientul Mijlociu
Orientul Mijlociu *vezi şi ţările şi popoarele individuale*
agricultura 42
al Doilea Război Mondial 819
alfabetizarea 88
Anatolia *vezi* Asia Mică/Anatolia
apariția timpurie a noilor orașe 88
conflictele şi relațiile arabo-israeliene *vezi* Israel, stat: şi statele arabe; Palestina: arabi
cruciadele *vezi* Cruciade
declinul creştinismului 325
diplomația americană în 934
după al Doilea Război Mondial 819-821
elenizarea prin Imperiul Macedonean 177-187
Imperiul Asirian *vezi* Asiria/Imperiul Asirian
Imperiul Babilonian *vezi* Babilon/Babilonia
Imperiul Persan *vezi* Persia/Imperiul Persan
intruși şi invadatori antici 85-103
islamul şi imperiile arabe *vezi* islam: şi imperiile arabe
Levantul *vezi* Levant
Mesopotamia *vezi* Mesopotamia
migrații indo-europene 85-86
mongolii în 329-335
monoteismul ca climax al culturii religioase a 100
moştenirea otomană 777
naționalismul *vezi* naționalism: în Orientul Mijlociu
preistoria 32, 45
Războaiele Golfului *vezi* Golful Persic
„semiluna fertilă” *vezi* „semiluna fertilă”
Sumer *vezi* Sumer/sumerieni
şi Franța 682
şi Marea Britanie *vezi* Imperiul Britanic: şi Orientul Mijlociu
şi petrolul 819, 880-881, 885, 912, 921, 934
şi Războiul Rece 820-821, 880-884, 924-926
şi regiunea Mării Negre 628
şi Rusia/URSS 628, 924-925
şi turcii 325-329, 341, *vezi şi* turci
transportul maritim 87
Origen 225, 232
Originea omului (Darwin) 728
Originea speciilor (Darwin) 727-728
originile omului *vezi* preistorie
Orissa 257-258, 363
Orkney, insule 352
Orléans 353
Ormuz 333, 342, 532
orz 42, 62, 72, 133, 148, 423
Osaka 393, 697
Osiris, zeu egiptean 71, 76
Oslo, Acordul de la, conflictul israeliano-palestinian 963

Osman I, conducător otoman 337
osmanlâi 335-336, *vezi şi* otomani
ostrogoți 238, 247-248, 250
otomani 282, 301, 336-342, 435, 480, 506, 511-512, 625-626, 658, 677, 682, 685, 690, 724, 742
armata 338
Chestiunea Orientală şi căderea imperiului 516, 625-626, 636
moştenirea 773-777
Primul Război Mondial 737, 740, 742-743, 778
războaiele pentru succesiunea otomană 625, 737, 927, 933
revolta sârbă (1804) 625, 773
sfârşitul imperiului 781-782
şi Constantinopolul 303, 335, 338, 434
şi Războaiele Balcanice 740
şi Rusia 342, 514, 516, 526, 636-637, 742
Otranto 339
Otto al II-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman 350
Otto al III-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman 350
Otto I cel Mare, rege al Germaniei şi împărat al Sfântului Imperiu Roman 349-350
ottonieni 349-351, 354, 356
oțel 538, 593, 729, 734, 736, 760, 834, 920
arme 414
OUA (Organizația Unității Africane) 889
Ouyang Xiu 375
Ovidiu 203
Oxford, Universitatea 439, 566
ozon, deteriorarea 847

Pacific, Războiul din 815
Pad, valea 505
Pakistan 814-815, 867-869, 924
islamul 924, 927, 932
se desparte de Bangladesh 867
şi SUA 879
teste nucleare 956, 962
Pala, stat budist, Bengal 364
palate 89
asiriene 101
egiptene 71-72
indiene 258
minoice 90-91
paleolitic, perioadă 35-36
artă rupestră 35-36, 132
inferior 33
superior 33-38, 40, 45-46, 131
Paleologi 335
Palermo 430, 441
Palestina
apariția statului Israel în 818, 821
arabi 779-781, 819, *vezi şi* Organizația pentru Eliberarea Palestinei (OEP); intifada 933; lupte arabo-israeliene pe teritoriul Palestinei 780, 820, 931-933, 962-963; negocierile de pace arabo-israeliene 962-963; refugiați 820, 884; şi aşezările israeliene 884, 963
Canaan 81, 97-100
Cirus în 140
Cisiordania 962

Declarația Balfour 779, 819
disputele semitice în legătură cu 85
după al Doilea Război Mondial 819-820
evrei *vezi şi* Israel, stat; emigranți 819; imigranți 777, 779, 819, 932-933; populația la momentul Declarației Balfour 819; sionism: antic *vezi* israeliți
Fâşia Gaza 962
ocuparea egipteană 80-81
ocupația turcă 327, 777
şi britanicii 779-781, 818-821
şi cruciadele *vezi* cruciade
şi Războiul Rece 819-820
şi sionismul 777-779, 819-821, 925
şi SUA 779, *vezi şi* Statele Unite ale Americii (SUA): şi Israelul
Palmyra 230
panafricanism 856
Panamá, Canalul 669, 689, 735, 895
panarabism 774, 781, 820, 880, 883-884
Panonia, revolta din 211
papală 410, 421
papalitate 254-255, 356-358, 852-853, *vezi şi papii individuali*
aggiornamento 852
antipapism 413, 726
eliberarea de rolul temporal 726
exilul la Avignon 412
impozite 410, 421
infailibilitatea *ex cathedra* 726
în Evul Mediu 407-413, 425; Marea Schismă 412-413
Lateran, Acordurile de la 755
monede 345
pierderea autorității papale în fața sentimentului național 479
şi Contrareforma 489
şi monarhia 345-349, 356-358; Lupta pentru învestitură 408
şi mongolii 333
şi Reforma 486
şi statul 254, 345-347, 407-409, 413, 505; Lupta pentru învestitură 408
papirus 77-78, 359
Paracelsus 569
Paraguay 665, 894, 899, 901
pariere 89
Paris 344, 353, 464, 467, 495, 527, 596, 604, 608, 624
capitală francă 247
Comuna din 631, 634, 739
Conferința de Pace (1918) 746, 754
holera 587
medieval 423
Pacea de la 551
rebeliuni 631
şi Revoluția 610, 612
universitatea 439
Parma 498
Parmenide 170
particule ale atomului 839
Partidul Comunist Chinez (PCC) 764-765, 767-770, 871, 919, 944-946, 953-954
Partidul Comunist Sovietic 754, 789, 902, 905, 943, 958

Partidul Național Socialist Muncitoresc German *vezi* nazism
Parția/parți 185-186, 201, 204-205, 228, 261, 287
Pasifae 90
Passchendaele, bătălia de la 744
Pasteur, Louis 730
Patna 258, 262
4 mai, mişcare (China, 1919) 763-764
Paul al III-lea, papă 561
Pavel, sfânt 220, 223, 232, 285
Pavlov, Ivan Petrovici 850
Pax Britannica 556, 659
Pax Romana 197, 205
Pământul şi evoluția 18
Părinții Bisericii 225, 232, 242
„Părinții fondatori" 546
păsări de curte 43, 72
PCC *vezi* Partidul Comunist Chinez
Pearl Harbor 688, 797
pecenegi 314, 321, 323
Peel, Sir Robert 600, 652
Pekin *vezi* Beijing
pelagianism 242-243
pelerinaje 851
    comerțul dezvoltat în jurul pelerinajelor 325, 455
Pelopones 150-151, 626
    cucerirea otomană 339
    Liga Peloponesiacă 180
    Războiul Peloponesiac 162, 164-167, 173
    şi Războaiele Greco-Persane 159-160
Peninsula Iberică 138, 300, 343, 350, 355, 886
peninsulares 540, 665
penologie 565, 578
Pepin al III-lea cel Scund 345, 356
Pergam 182-183, 196, 198
pergament 77, 183, 359, 415
Pericle 162, 166-167
Pernambuco 532
Perón, Juan Domingo 894
Perry, Matthew C., comandant 698
persană 285
Persepolis 142, 179
Persia/Imperiul Persan 85, 103, 140-143
    atacuri asupra estului Imperiului Roman 252
    Buizi, dinastie 301, 325, 327
    comerțul 333, 341-342, 531
    cucerirea/invadarea Egiptului de către 139, 154, 159, 286
    cultura: continuitatea în 341; înfloritoare sub şahul Abbas 341
    descentralizarea sub Darius 141-142
    englezii în 342
    expansiunea sub Ahemenizi 159
    impozitarea 285
    industrializarea 783
    îşi schimbă numele în Iran 783, *vezi şi* Iran
    la începutul secolului XX 782-783

legăturile cu grecii 159
mongolii în 330-331, 334-335
Războaiele Greco-Persane 159-161
religia 143, 285, 341
Safavizi, dinastie 340-342
Samanizi 326
Sasanizi, dinastie 228-229, 260, 281, 284-287; cucerirea islamică a 292
statalitatea 285
şi afganii 342
şi arabii 286, 294-297
şi creştinismul 285
şi evreii 103, 141, 286
şi islamul 332
şi iudeii 214
şi Macedonia 177-182, 186
şi Marea Britanie 782-783
şi olandezii 342, 533
şi portughezii 530
şi Războiul Peloponesiac 162-163
şi Roma 228-229, 285; Imperiul de Răsărit 249-250, 252, 309-310
şi Rusia 342, 676, 782-783
şi Sparta 160, 162-163, 177
şi turcii 326, 339, 341
zeii 285
Persic, Golful 62, 106, 379, 532, 819, 927, 929, 963
al Doilea Război al Golfului Persic (Războiul Irakian din 2003) 967-968
Primul Război al Golfului Piersic (Războiul Iraniano-Irakian) 929-930
războiul aerian deasupra Irakului (decembrie 1998) 963
Războiul din Golf din 1991 (Operațiunea Furtună în Deşert) 933
Perú 403, 538, 664-665, 899
Chavin, cultură 235
pescuit
comerț 549
competență 19
în Nil 69
japonez 921
preistoric 32
Peshawar 262
petrol, mineral (crud) 657, 668, 717, 780, 797, 819, 821, 834, 881, 884-885, 899, 921, 932, 963, *vezi şi* carburant fosil
companii 783, 891, 894
consum 833
crize 885, 889, 900, 912, 916, 918, 949
diplomația 884-885
produse petrochimice 837
Petru al III-lea al Rusiei (nepotul Ecaterinei a II-a) 523
Petru I (cel Mare) al Rusiei 499, 519-524, 974
Petru, sfânt 223
Philadelphia 547, 642
Philosophical Transactions 571
Piața Comună 914, 918-919
Piața Tiananmen, protestele şi masacrul 945
pictograme 57, 106, 116
pictură

chineză 377
cubistă 785
dadaistă 785
egipteană 77
japoneză 390
pe piatră 35-36, 132, 394
rupestră 35-36, 132
sumeriană 60
suprarealistă 785
picturi rupestre 35-36, 132, 398
picți 352
Piemont 505, 511, 623
Pilat din Pont 217, 219, 221
piramide
aztece 402
egiptene 68, 72-74, 76
maya 400
olmece 134
piraterie 94, 199-200, 319, 352-353, 389, 453, 506, 542-543, 556, 625
Pirrhos al Epirului 187, 193
Pisa 353, 413, 420
Pitagora 170-171
Pizarro, Francisco 538
Planck, Max 839
plantații, recolte *vezi* bumbac; cafea; cauciuc; zahăr; tutun
planul oraşelor romane 207-208
Plassey, bătălia de la 535
plastice, materiale 834, 837
Plateea, bătălia de la 161
Platon 45, 168, 170-172, 232, 240, 297, 569
Republica 171-172
platonism creştin 225
pleistocen, eră 40
Pliniu cel Bătrân 262
Pliniu cel Tânăr 207
ploi acide 847
pluguri/arat cu plugul 44, 59, 272, 360, 396, 424, 832
Podolia 512
poezie 57, 260, 372, 443
chineză 271-272, 374-375, 384, 459
eroică 152-153, 352, 416
greacă 94, 150, 152-153, 173-174
japoneză 390
Polibius, istoric grec 197
policentrism 913
poligamie 704, 782
politeism 99, 112, 288
şi viziunea islamică a trinitarismului creştin 291
Politica Agricolă Comună (PAC) 915, 950-951
poliție 631, 636, 857, 960
sovietică 864
Polo, Marco 333, 378-379
Polonia/poloni 323, 430, 498, 512, 514-516, 746, 787, 852, 859, 940
agricultura 936

al Doilea Război Mondial 793, 798
autoritatea patriarhală 591
Biserica Romano-catolică 323, 937
căile ferate 592
evreii 799, 948
intrarea în NATO 947
împărțiri 526, 793
modele sociale tradiționale 475
oțel 834
Primul Război Mondial, acordurile de pace 745
Republica Populară Polonă 937-938
revoluția (1863) 630
salariile 936
slavii 317, 323
Solidaritatea 937-939
şi CE/UE 941, 950
şi Franța 626, 664
şi Germania 793
şi Lituania 434, 511, 514
şi mongolii 331
şi Rusia/URSS 516, 518, 520, 526, 623, 636, 752, 793, 798, 902, 937-939
Poltava, bătălia de la 520
poluare 847, 921, 978
Pompadour, doamna de 477
Pompei 199-200, 215
Pont 199
popoarele mării 82, 85, 97-98, 140
populația mondială 521 827-830, *vezi şi* populație şi demografie
populație şi demografie 585-589
a lumii 52, 827-830
Anglia 463-464
Brazilia 829-831
cele mai mari oraşe ale lumii 596
China 383, 459, 873-874
comparații continentale ale populațiilor 828
controlul populației 827-828, *vezi şi* contracepție
Eseu asupra Legii Populației (Malthus) 585-586, 588, 717, 827
Europa: emigranți *vezi* Europa: emigrație; medievală 421, 425, 463; secolul al XIX-lea şi secolul XX 586-589, 717; UE 951
Franța 464, 466
India 704
populația şi resursele lumii 830
rata mortalității *vezi* rata mortalității
rata naşterilor *vezi* rata naşterilor
Rusia 522
speranța de viață *vezi* speranță de viață
SUA 650, 717, 906
şi urbanizarea 829-830
porci 42-43. 360, 549
Port Arthur 703, 805
Portugalia/portughezi 339, 342, 445, 498, 797, 861
comerțul 381, 531-532
comerțul cu sclavi 469, 552
expedițiile maritime 436-438

Imperiul Portughez 531-532, 540, 551-552, 606, 690, 891; decolonizarea 886, 891; în Africa 540, 562, 685-686, 886, 891; în Brazilia 532, 540, 542, 553, 606; în Macao 381, 439, 531, 533, 920; şi olandezii 553
în China 530-531
perioada interbelică 756
Primul Război Mondial 741
şi arabii 531-532
şi CE 918, 949
şi India 453, 455, 529
şi Japonia 391-393, 533
şi Persia 530
şi Spania 437, 510
şi turcii 530
porumb 134, 391, 400, 404, 455, 459, 547, 561
Poseidon, zeu grec 152
Postumus, Marcus Cassianius 227
Potocki, moşiile familiei, Polonia 514
Potosi 538
Potsdam, conferința de la 808
Praga 626
Praxitele, sculptor atic 176
preistorie 17-46, *vezi şi țările şi populațiile individuale*
Africa 19, 21, 29, 32, 35, 41, 131-132
agricultura 38, 40-44
Americile 32-34, 37, 133
Asia 21, 23, 30, 32-33, 37, 42-43
Asia Minor/Anatolia 42
australopiteci 21-23; *Australopithecus* 21, 27
clima şi evoluția 18-19, 31, 33-34, 36
denisovani 31
era glaciară 18-19, 29-31, 33-34, 37, 39
Eurasia 29-32, 41
Europa 18, 21, 23, 30-37, 40, 42, 44, 135
foc, utilizarea 19, 26-27, 29, 38, 116
hominine 21-30, 34
hominizi 21-28, 33, 36
Homo erectus 23-29, 116
Homo sapiens 28-34, 36-38, 40, 43, 46
neanderthalieni 29-32, 34-35, 37, 116
neolitic *vezi* neolitic, epocă
Orientul Mijlociu 32, 45
paleolitic *vezi* paleolitic, epocă
pleistocen, epocă 46
primate 17, 21-22, 28
prosimieni 19
şi civilizația 39-46
vânătoare 19, 22, 26-28, 31, 33-38
Preotul Ioan, legendarul rege creştin 328, 436
preoți
anticlericalism 476, 494, 542, 580, 668
căsătoria clerului 304, 408, 486
egipteni 77, 79, 82
în timpul Terorii franceze 612
ortodocşi 304

persani 284-285
persecuția 612, 614
romano-catolici 408, 410, 412; şi alfabetizarea 358
sumerieni 60
presă 568-569
cenzură 569, 616, 636, 874
ieftină 724
liberă 657
şi alfabetizarea 724
şi publicitatea anarhistă 720
ziare *vezi* ziare
primate 17, 21-22, 28
Primul Război Mondial 685, 703, 736-753, 762
acorduri de pace 745-750, 762; Acordul privind Shandongul 762; în Europa Centrală şi de Est 752-753; Tratatul de la Versailles 748-749, 752, 757, 781, 786, 790-792
Aliați 740-745
ca război al succesiunii otomane 738
emigrarea în ajunul 663
perioada 733-758
Puterile Centrale 736-737, 740-748
şi aliații arabi 779
şi naționalismul 738-741, 745, 750, 754
produs intern brut (PIB)
african 889
chinez 831, 920
comparații 830-831, 834, 879-880, 905, 932-922, 936, 953
Haiti 971
japonez 831, 921-922
mondial 830
rus 959-960
şi statul 857
UE 953
produse petrochimice 837
proiectul genomului uman 841
Prometeu 26
prosimieni 19
protestantism
Biblia, studiul 486, 568
calvinism *vezi* calvinism
în colonii 561
în Irlanda 655, 724
în Noua Anglie 545
luteranism 485
misiuni 561, 659
persecuții 514, 579
puritanism 171, 244, 493-494, 545, 568
Reforma 482-487; şi romantism 581
slăbeşte autoritatea religioasă 576
şi alfabetizarea 568
şi puterea turcă 512
şi schimbările socio-economice 476
Provence 344, 348, 351
provincii maritime, Rusia 695
Provinciile Unite, Olanda 474, 492, 496, 498, 501, 510-511, 527, 568, 618

Prusia 498, 515, 524-526, 568, 618, 622
autoritatea patriarhală 591
şi Austria 629, *vezi şi* Sfânta Alianță; Austro-Ungaria 738
şi Franța 611, 618, 629-630
şi Germania 525, 628-630
şi Habsburgii 499, 524
şi Lituania 434
şi Rusia 524-526, *vezi şi* Sfânta Alianță
tiparul social tradițional 476
psihanaliză 785, 850
Pskov 434
Ptolemei, stăpâni ai evreilor 215
Ptolemeu, Claudius 171
Geografia 438
Ptolemeu I Soter, general macedonean şi conducător al Egiptului 182-183
Puerto Rico 669
Pugaciov, Emelian 524
Punch 670
Punjab 106, 108, 110, 179, 257, 284, 366, 450
puritanism 171, 244, 493-494, 545, 568
puşcăriaşi 564
putere navală
britanică 532, 555-557, 642, 660, 673, 677, 742, 788, *vezi şi* Marina Militară Regală
franceză 556
germană 798
japoneză 762
portugheză 530
SUA 689
şi strategia 556
turcă 530
vase de luptă 87, 507, 555-556, 794
velier cu tunuri 530, 555-556
putere/fisiune nucleară 834
Cernobîl, dezastrul nuclear 846
puterea aurului 590, 593-595, 683, 729, *vezi şi* căi ferate
Putin, Vladimir 959-960
Pylos 93

Qi, China 268
Qianlong împărat (Qing) 458-460, 691
Qin, imperiu 130, 267-269, 274, 372
Qing dinastie, China 378, 456-459, 592, 691-696, 703, 708, 760-761
Qinshi Huangdi, împărat chinez (Ying Zheng) 267-269
quakeri (Societatea prietenilor) 561
Qubbat al-Sakhr, Ierusalim 299-300
Quebec 855
Québec Act (1774) 603
Quetzalcóatl, zeu aztec 403
Qum, Persia 367
Qumran, comunitate 218

Rabin, Iţak, asasinare 963
rachete 898, 904, 912, 925, 930, 965
acordurile pentru limitarea 929-930

radicalism islamic şi musulman 851-852, 927, 932, 956
Hamas 963
în Irak după îndepărtarea lui Saddam Hussein 968-969
şi reacţia globală la 11 septembrie 966-968
radio 730, 836, 853
Radişcev, Alexandr 523
Radziwiłł 514
rajput, clan 365
Rama, avatar 260
Ramallah 963
Ramayana 110, 260
Ramses al XI-lea al Egiptului 82
Ramses al III-lea al Egiptului 82
rasă
discriminare/violenţă rasială *vezi* rasism
societăţi/imperii multirasiale sau multietnice 97, 141, 185, 206, 339, 456-457, 489, 516, 520, 540, 668, 944; cosmopolitism roman 197, 204-206, 210, 232
şi grupuri regionale de *Homo sapiens* 54
şi limba 54
şi pasiunile religioase 99,
şi sclavia 469, 559, 703, 889, *vezi şi* sclavie
Rashtrakuta, stat, Deccan 364
rasism 469, 648, 675, 925
antisemitism *vezi* evrei: antisemitism/persecuţie a
apartheid 890-892
epurare etnică 489, 626, 781, 859, 942-943, 948
nazist 795, *vezi şi* nazism
rata mortalităţii 586, 588, 717, 727, 830, *vezi şi* mortalitate infantilă
raţionalitate
greacă 168-169; logică deductivă 170, 172
Ravenna 239-240, 247, 347, 356
raze X 838
Răscoala Boxerilor, China 696, 703, 725, 769
războaie *vezi şi războaiele şi bătăliile individuale*
anglo-franceze 417-418
arme *vezi* arme
Arta Războiului (Sun Tzu) 124
avare 281
cai folosiţi în 86, 102, 125, 186, 204, 281, 287
care *vezi* care
„civilizate” 725
comerciale 467, 556
costisitoare 417
cruciate 430, *vezi şi* cruciade
fortificaţii *vezi* fortificaţii
greceşti 155-156
hopliţi 155-156, 164
mesoamericane 400
militari *vezi* militarism/militari
pirateria 556
preistorice 43
recrutarea 101-102, 193, 198, 212, 521, 556, 697, 699, 721, 910
Războaiele Golfului *vezi* Persic, Golful
Războaiele punice 187, 196-198

Războiul celor Două Roze 420, 503
Războiul de Şapte Ani 535, 551, 554, 608
Războiul de Şase Zile, 884
Războiul de Optzeci de Ani 490-491, 506, 532
Războiul de Treizeci de Ani 494, 507, 514, 551
Războiul Insulelor Falkland 917
Războiul Ligii de la Augsburg 508, 554
Războiul Nordului 519
Războiul Pacificului 668
Războiul pentru succesiunea la tronul Austriei 554
Războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei 510-511, 554
Războiul pentru urechea lui Jenkins 554
Războiul Rece 810, 831, 924-925, 943
    criza rachetelor din Cuba 898
    Helsinki, înțelegerea 930, 937
    în Asia 815-817, 864, 866-880; Indochina 818, 866, 875-876
    Pactul de la Varşovia *vezi* Pactul de la Varşovia
    relațiile SUA-URSS duc la 804-809
    şi Africa 884-893, 931; Africa de Sud 890-893
    şi America Latină 894-901
    şi decolonizarea 810-821
    şi diplomația petrolului 885
    şi divizarea Europei 859-862
    şi împărțirea lumii şi politicilor 859-901
    şi împărțirea sistemelor economice 864-865
    şi Lumea a Treia 868-869
    şi Orientul Mijlociu 820-821, 880-884, 924-926
Războiul regelui William 556
RDG *vezi* Germania, Republica Democrată
Reagan, Ronald 931, 935
recesiune 359, 610, 661, 757, 864, 885, 889, 951, 955, 970
recrutare
    la muncă 72, 79, 260, 682, 742, 811
    militară 101-102, 193, 198, 212, 521, 556, 697, 699, 721, 910
Reforma protestantă 482-487
    şi romantism 581
Regatul Unit *vezi* Marea Britanie şi Regatul Unit
relativism 731, 850
relativitate, teoria lui Einstein despre 839
religie *vezi şi religiile individuale*
    ariană 108, 111-112; textele vedice 110
    aztecă 402-404, 538
    cezaropapism 235
    chineză *vezi* China: religie/filozofie
    culte/religii de misterii 211, 224
    cultul icoanelor 264, 311; interzicerea 98, 311-312
    declinul religiei formale 851
    diversitatea în 89
    egipteană 74-76, 80, 99
    fundamentalism 851 , 927, 932-933
    greacă 151-153, 184
    indiană *vezi* India: religie
    interferența cu societatea 852
    iudaică *vezi* iudaism

în lumea postcreştină 784
japoneză 387
Marx despre 597
milenarism 261, 274, 383, 694
minoică 92
monastică *vezi* monahism
monoteistă *vezi* monoteism
persană 143, 285, 341
pluralistică 241, 303, 364, 485, 542
politeism *vezi* politeism
practici ascetice 112-113, 257, 263
preoți *vezi* preoți
religia organizată în secolul al XVIII-lea 566
ritual *vezi* ritual
romană 208, 210-211, 223, 240; zeificarea împăraților 202-203
rusă, *raskol* 518
sacrificii 108, 118, 255, 264
semitică *vezi* islam; iudaism
sumeriană 59-60
şi edificii *vezi* catedrale; Biserică: edificii; moschei; sinagogi; temple; zigurate
şi educația 439, 489, 566, 568
şi Iluminismul 575-576, 579-580, 727
şi magia 75, 224, 255
şi moralitatea 100, 113, 143, 219, 224, 410, 430, 518, 597, 726
şi orașele 597
şi preistoria 38
şi relațiile internaționale 726
şi romantismul 581
şi stabilitatea culturală 445-446
şi știința 572-574, 728, 851
toleranța în 234, 259, 285, 341, 453-454, 490-491, 499, 507, 525, 546, 566, 579, 613, 699
zei *vezi* zei/zeițe
Remus 188
ren 34, 36
Renan, Ernest 727
renani 593
Renaştere 442-444, 471, 569
state 481-482, 490, 495
Republica Arabă Unită 883
Republica Islamică Iraniană 926
republicanism 606, 614
republici sovietice 939, 943-944, 958-960
revizionism, marxist 721
Revolta celor Şapte State, China 270
revolte țărănești
Anglia 426
China 382-383, 767-768
Europa 426
Revoluția americană 601-605, 608
Revoluția Franceză *vezi* Franța/francezi: Revoluția
Revoluția Glorioasă (Anglia, 1688) 496-497, 601, 607
Reza Khan 782-783, 926
Rhodesia 685-686, 887, 890-891, *vezi şi* Zimbabwe, modern
Ricci, Matteo 381

Richelieu, cardinal (Armand Jean du Plessis) 494-495, 507
Riga 939
Rig-Veda 108, 112
Rin, Confederația 618
Rin, valea 344
Rio de Janeiro 666
Risorgimento 741, 754
ritualuri
    egiptene 71
    fertilitate 71, 100, 111
    funerare 76, *vezi şi* înmormântare; *sati* 264, 451, 679
    înmormântare *vezi* înmormântare
    neanderthaliene 30
    primele 30, 32, 38
    religioase 59, 221; botez 221, 234, 322; euharistie *vezi* Biserică: euharistie; sacrificiale *vezi* sacrificiu
    romane 208
    sacrificiale *vezi* sacrificiu
    sumeriene 59-60
    ungerea/încoronarea monarhilor 100, 345, 347-349, 356, 362, 415
rituri funerare 76 *vezi şi* morminte
    sati 264, 451, 679
roata 61-62
rochie *vezi* îmbrăcăminte
Rodos 150, 781
    Colosul din 185
    cucerirea otomană 339
    cucerirea sasanidă 286
    şi Macedonia 178
Rollon, conducător viking 348
Roma antică 138, 187-212, 240
    arhitectura 197, 207
    arta 197
    distrugerea Ierusalimului 221
    economia 212, 251
    evreii în 215
    filozofia 206
    Garda Pretoriană 202, 212, 226, 233
    incendiu (64 d.Hr.) 223
    ingineria 203, 207
    jocurile cu gladiatori 189, 208
    legile 197, 207, 251
    militarii 189, 193, 198-199, 212, 227, 230, 237
    mutarea împăratului occidental şi a Senatului la Ravenna 239
    ostrogoți, jefuirea de către 250
    Pavel în 221, 223
    persecuția creştinilor 223, 233
    Petru în 223
    planul oraşului 207
    politica internă şi constituția 189-193, 196, 198-199, 202-203; aristocrația 192-193; plebea/cetățenii 191-193, 196, 198-199; sclavii 192; Senatul 191-192, 196, 199-200, 202-203, 206, 217, 226-227, 230, 239, 248, 254, 304; tribunii 192, 199
    răscoala (532 d.Hr.) 250
    războaiele samnite 193
    Războiul Social 199

religia 208, 210-211, 223, 240; zeificarea împăraților 202-203
republica 189-203
romanitas 188, 226, 232, 249, 253
scaunul Sfântului Petru 254
sclavia 192, 194, 207-208
și Biserica Primară 220-221, 223-224, 233
și Cartagina 208; Războaiele Punice 187, 193-196
și China 274
și etruscii 188-189
și Gallia 193, 198, 205
și Grecia 187, 193-196, 206, 210-211
și Macedonia 194
și Parția 2021 204-205, 228
și Persia 228-229
Teodoric în 247-248
vandalii, jefuirea de către 239
vizigoții, jefuirea de către 239-240
Roma, orașul modern
jefuirea de către spanioli 505
San Pietro 358
Roma, scaunul 254, 356
papalitate *vezi* papalitate
Roma, Tratatul de la 914
română 197, 205, 212, 217, 227, 231, 234
România 628-629, 724, 748, 787, 792, 795, 834, 860, 913
Dacia 204, 212, 237
intrarea în NATO 947
Primul Război Mondial 741, *vezi și* Primul Război Mondial: Aliați
Revoluția din 1989 940
romanitas 188, 226, 232, 249, 253
Romanov, familie 518, 522
Mihail I al Rusiei 518
romantism 580-581, 614, 782
Romulus 188
Röntgen, Wilhelm 838
Roosevelt, Franklin D. 787-788, 796-798, 800-801, 803, 806-807, 814, 818, 857, 893, 961
Roosevelt, Theodore (Teddy) 689
Rosetta, Piatra de la 77
Rouran (avarii de răsărit) 281
Rousseau, Jean-Jacques 580-581
Roxana, prințesă bactriană, soția lui Alexandru cel Mare 180
Roze, Războiul celor Două 420, 503
Rubicon 200
Ruhr 593, 808
Rum, sultanat 314, 321, 331
Rurik, prinț legendar viking 319-320
Rusia
afirmarea ca putere 515-524
agricultura *vezi* agricultură: rusă/sovietică
Albă 434
alfabetizarea 521
artizanii 523
autocrația *vezi* autocrație: rusă
autocrația țaristă *vezi* autocrație: rusă

boierii/aristocrația 321-322, 518-521, 524
bolșevicii 721, 744-745, 749, 752-753, 764, 779, 781-782, 789, 860
capitalismul-cazino 969
comerțul 319, 520, 523, 662, 739
constituția 959-960
Coreea și Rusia/URSS 702-703, 805
creștinismul 322; Biserica Ortodoxă *vezi* Biserica Ortodoxă Rusă
decembriștii, mișcare 634
economia *vezi* economie, organizare și dezvoltare: rusă/sovietică
educația 520-521
explorarea spațiului 842-844, 903, 905-906
fier 522, 733, 752
foametea *vezi* foamete: Rusia/URSS
Germania și Rusia/URSS 738-740, 745, 793, 795-796, 861
grâne 592
guvernarea reprezentativă locală 638
Imperiul Rus 623, 634-638, 663, 724, 733; expansiunea la începutul secolului al XIX-lea 676-677; primul recensământ 462; Primul Război Mondial 744-745
industrializarea 660, 734
industriile extractive 471, 522
iobăgia 473, 476, 519, 521-524, 591, 637, 734
în Asia de Est 702
Japonia și Rusia/URSS 702-703, 759, 800, 805
la începutul secolului XX 733-734, 738, 740
liberalismul 634, 637-638, 753
Manciuria și Rusia/URSS 702, 805
Marele Cnezat al/Țaratul Moscovei 324, 355, 434, 476, 518, 520
Mică 434, 516
militarii 520, 527, 636, 739
modelul social tradițional 475, 499, 522-523
modernizarea 519-524, 857; sub Alexandru al II-lea 637-638; sub Petru cel Mare 499, 519-523; și monarhia 435, 516-518, 524, *vezi și* autocrație: rusă
mongolii în 324, 330-331, 335, 433, 435, 526
musulmanii, ruși/sovietici 924, 929, 932, 959
naționalitatea oficială 635
populația 522, 586
Primul Război Mondial 737-738, 740, 744-745
provincii maritime 695
Pugaciov, revoltă 524
putere maritimă 676
raskol 518
Războiul Crimeii 628, 636-637
Războiul ruso-arab pentru împărțirea teritoriilor otomane din Asia 741
republică sovietică 939, 943-944, 958-960
revoluție (1905) 733
revoluție (1917) 744, 764
separarea de Vestul Europei 433
serviciul civil 521
speranța de viață 828
sub Ecaterina cea Mare 499, 523-524
sub Elțîn 943, 958-959
sub Putin 959-960
și America de Nord 636
și Austria 526, 628-629, *vezi și* Sfânta Alianță

şi Austro-Ungaria 737-738, 740
şi Balcanii 738
şi Bizanţul 319-323, 434
şi căderea Constantinopolului 434
şi Cecenia 958-960
şi China *vezi* China: şi Rusia/URSS
şi Franţa *vezi* Franţa/francezi: şi Rusia/URSS
şi Kosovo 964-965
şi Lituania 434
şi Marea Britanie 684, 739; Primul Război Mondial 685, 740, *vezi şi* Primul Război Mondial: Aliaţii
şi NATO 964
şi Orientul Mijlociu 628, 924-925
şi otomanii 342, 514, 516, 526, 636-637, 742
şi Persia 342, 676, 782-783
şi polonezii *vezi* Polonia/polonezi: şi Rusia/URSS
şi Prusia 524-526, *vezi şi* Sfânta Alianţă
şi Războiul din Irak 968
şi slavii 318-320, 324
şi SUA *vezi* Statele Unite al Americii (SUA): şi Rusia/URSS
şi suedezii 516, 519; Marele Război al Nordului 519-520
şi tătarii 336, 433-434, 515-516, 519, 526
şi UE 951
şi Ungaria 629; Austro-Ungaria 737-738
şi vikingii/varegii 319-321, 352
ştiinţa 520
terorismul 707, 720, 733
Uniunea Sovietică *vezi* Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS)
URSS, înfiinţarea 744, *vezi şi* Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS)
Rusia Kieveană 320, 322, 324, 352
Rusia Mică 434, 516
Rutheford, Ernest 838-839
Rwanda
genocidul 962
războiul civil 888

sacrificii 108, 118, 256, 264, 381
sacrificii umane 401-403
Saddam Hussein 857, 932-933, 967-968
saduchei 218-219
Safavizi, dinastie, Persia 342
Sahalin 805, 878, 922
Sahara 132, 396-398, 436, 685, 829
Saigon 909, 911
Saint Christopher, Insulele de sub Vânt 542
Saint Lucia 677
Saint-Simon, Claude 632
Saint-Tropez 351
Saladin 298, 316, 328, 431
Salamina, bătălia de la 160-161
saloane 477
Salonic/Thessaloniki 241, 336, 742
salvarsan 730
Samanizi 325-326
samariteni 217

Samarkand, Eurasia Centrală 274, 330, 334
Samnite, Războaie 193
Samoa 688
Samuel, profet 100
samurai 390, 392-394, 697, 700-701
San Pietro, bazilică 483
Sankt-Petersburg 520-521, 523, 596, 626
sanscrită 111, 263
Santiago de Compostela 355
Santiago, ordin militar 432
Santo Domingo 537, 541, 665
Sapor I al Persiei 229
Saqqara, Egipt 72
Sarai, capitală tătară 434
Sarajevo 948
Saratoga, bătălia de la 603
Sarawak 869
Sardes 159
Sardinia 137, 489, 511, 618
    arabii în 343
    și Roma 193
sare 398, 542
Sargon al II-lea, rege al Asiriei 101, 105
Sargon I, rege al Akkadului 62-63,
Sasanizi, dinastie, Persia 228-229, 260, 281, 284-287
    cucerirea islamică a 292
sati 264, 451, 679
Satsuma, rebeliune, Japonia 701
Saul, rege al Israelului 100
Savoia 505, 511, 629
Savonarola, Girolamo 413
saxoni 238, 245, 349, 351
    și Carol cel Mare 345
săgeți 34
sănătate *vezi și* medicină: Egiptul antic 78-79
sărăcie 129, 192, 432, 445, 596, 625, 719, 750, 814, 829-830, 867-868, 870, 880, 901, 908, 919, 923, 928, 971-972, 974
    diferența dintre bogați și săraci 157, 199, 207, 612, 828, 835, 935, 974-975
    și Biserica 409-411
Scandinavia 343-344
    expansiunea colonială 351-354
    nordicii *vezi* vikingi/nordici
schistozomiază 78
Schröder, Gerhard 952
Schrödinger, Erwin 839
scientism 731
sciți 102, 140-141, 159, 261, 280, 286-287,
sclavie 559
    africană 469, 540, 542-543, 545, 555, 557, 559-561, 648, 884
    Americi 469, 540-544, 557, 559-561, 591; America de Nord 545; SUA *vezi* Statele Unite ale Americii (SUA): sclavie
    babiloniană 65
    comerțul cu sclavi 95, 423, 469-470, 533, 542-543, 555, 557, 559-561, 658
    egipteană 72

emancipare 637, 658
greacă 154
indiană 258
revolte 559; în Italia 73 î.e.n. 211
rolul Europei în abolire 658
romană 192, 194, 207-208
SUA *vezi* Statele Unite ale Americii (SUA): sclavie
şi bumbacul 591, 643
şi creştinismul 560-561
şi gândirea europeană 561
şi islamul 301
turcă 326
vase cu sclavi 470, 557
scolasticism 440, 442
Scoția 343-344, 353, 476
Actul de unire (1707) 510
descentralizarea 949
sprijină pe papa de la Avignon 413
şi vikingii 352
scribi 248, 303, 347, 359, 441
chinezi 118, 270
egipteni 72, 74-76, 78
evrei 214
scriere *vezi şi* alfabetizare; literatură; pictograme; scribi
alfabet *vezi* alfabet
cenzura 569, 616, 636
chineză 116, 387
cuneiformă 57, 60, 63, 65, 67, 88
dezvoltarea 57
egipteană 68, 70, 77-78
hieroglife 68, 77, 134, 395, 400-401
inventarea 57
în India 108
minuscule, scriere cu 347
mongolă 332
pe papirus 77-78
primele forme 57, 88
răspândirea în Europa 567
tiparul *vezi* tipar
turcă 332
xilografia 374
sculptură
africană 398
arabă 300
budistă 262-263, 369
egipteană 79
greacă 175-176
indiană 262-263
maya 401
nud 176
persană 142
secară 423
secularizare 412, 446, 468, 499-500, 618, 782
selecție sexuală 25

Seleucizi 182-186, 194, 215, 257-258, 261
Seleucos, general macedonean 182
selgiucizi 282, 314, 326-328, 330-331, 337
„semiluna fertilă” 42, 52, 54-55, 64, 84-85, 97-98, 134, 294
semiți 54, 56, 64, 85, 98
    arameeni 101
    caldeeni 101
    fenicieni 95
    iudei *vezi* iudei; evrei; israeliți
    rădăcini semitice ale islamului 98, 288
semne 153
Senegal 886
Septimania 345, 348
Serbia/sârbi 317, 323, 335, 625, 724, 738, 962, 964-965
    comuniști 942
    cucerirea otomană 338
    luptând cu croați 942, 948
    Primul Război Mondial 740, 742
    Războaiele Balcanice 740
    Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor 746, 941, *vezi și* Iugoslavia
    revolta sârbă (1804) împotriva otomanilor 625, 773
    și Bosnia-Herțegovina 948
    și destrămarea Iugoslaviei 942
    și Kosovo 964-965
    și NATO 948, 964-965
servicii financiare 557
    asigurări 468, 557, 639, 654, 662, 788
    bănci *vezi* bănci
    bursă de valori 467, 662
    societăți de ajutor reciproc 654
    societăți pe acțiuni 467, 662
servicii sociale
    alocații pentru copii 588
    combaterea șomajului 788
    înființate prin impozitare 721
    Legea privind ajutorarea săracilor în Marea Britanie 652
    statul asistențial 790, 857, 907
    și creșterea economică 915
    și misiunile 597
serviciu civil *vezi și* birocrație
    bizantin 314
    chinez 332, 371, 376
    indian 704-706, 813, 867, 924
    în Egiptul antic 72, 79
    japonez 388
    rus 521
    și papalitatea 254
Sevastopol 628
Severus, Lucius Septimius 211, 226-228
Sevilla 353
sexualitate
    Grecia antică 164
    homosexualitate 164
    și creștinismul 244

şi sumerienii 61
Sfânta Alianţă 624, 733, 775
Sfânta Cruce, relicvă 286, 436
Sfânta Sofia, Constantinopol 250, 303, 313, 316, 318, 321, 338
Sfântul Imperiu Roman 479, 496, 502, 618
în Evul Mediu 406-410, 419-421; Lupta pentru învestitură 407-408
originile otoniene 350-351
şi Habsburgii 499, 504-505
şi turcii 341
Sforza, familie 505
Shah Jahan, împărat mogul 435, 454-455
Shakespeare, William 503
Shandong 762
Shang dinastie, China 117-118, 120-121, 126, 129
Shanghai 692, 764, 768, 770
Shankara, filozof indian 364
Shanxi 770
Sheol 60
Shetland, insule 352
shi (cititori de oracole) 127
Shiraz, Persia 367
Shiva, zeu hindus 111, 264
Shivaji, erou mahratta 454
Shriners 75
shudra 109
Siam/Thailanda 532-533, 683, 687, 708, 712, 879, 920
Siberia 517, 663, 677
Sicilia
arabii în 343
aşezări greceşti 158-159
comerţul fenician 96
recucerită de la arabi 310
şi Atena 162, 186
şi Cartagina 159, 186
şi Roma 194
şi Spania 505
SIDA 828, 890, 974
Sidon 95-96
Sierra Leone 561
mortalitatea infantilă 828
sifilis 542
sigilii cilindrice 57
Sijistan 325
sikh 534, 924
Silezia 525, 593
Sima Qian, istoric chinez 272
Simon Zelotul 219
sinagogi 214, 217, 251
Sinai 80, 82, 85, 777, 884-885, 925
Sind 292, 878
sindicalism 634, 654, 720, 916
francez 613
Singapore 652, 692, 708, 710, 879, 920
mortalitatea infantilă 828

Singh, Manmohan 956
sionism 777-779, 820-821, 925
Siracusa 159, 162, 186-187, 192
    şi Roma 193-194
Siria 100, 514, 819
    al Doilea Război Mondial 797
    Alexandru în 179
    Biserica Siriană Iacobită 306
    Biserică în 233, 235-236, 309, 311
    care 87
    Cirus în 140
    cucerirea asiriană 101
    cucerirea otomană 339
    fatimidă 325
    hunii în 239
    influența culturală europeană 777
    invazia arabă a 292
    invazia sasanidă 228, 286
    Iudeea inclusă în provincia romană a 217
    kurzii 779
    legăturile cu minoicii 91
    misiuni creştine în 233
    monofiziții 251
    naționalismul arab 774
    ocupația turcă 327, 334, 777
    ofensiva mongolă împotriva 331, 334
    seleucizii 328
    şi califatul Omeiad 292-293, 299
    şi Egipt 883-884, 933; Egiptul antic ocupă 81; Republica Arabă Unită 883
    şi Franța 682, 778-779, 781, 818
    şi Irakul 933
    şi Iranul 933
    şi Mesopotamia 62
    şi URSS 884
Siwa 179
slavi 250, 286, 317-319, 359, 516, 627, 738
    al Doilea Război Mondial 792
    creştinătatea slavă 343
    din Boemia 323
    din Moravia 323
    din Polonia 321, 323
    Europa slavă 317, 324
    strămoşi 136
    şi Bizanțul 305, 309-310, 317-319
    şi bulgarii 282
    şi Carol cel Mare 345
    şi Lituania 434
    şi Rusia 319-320, 324
Slovacia 724, 947, 950
Slovenia/sloveni 942
    intrarea în NATO 947
    Regatul Sârbilor, Croaților şi Slovenilor 746, 941, *vezi şi* Iugoslavia
Smirna 94, 224, 626
Smith, Adam 576, 578, 585, 591

Smolensk 434, 516
Smuts, Jan 890
socialism 631-633, 720-721
bolşevic *vezi* bolşevici
englez 654
francez 631-633
german 628, 721
Internaţionala a II-a 720-721
interpretarea dată de Gorbaciov 934-935
marxist *vezi* marxism
revizionist 720-721
şi apariţia comunismului 633-634
şi egalitarismul 631-633
utopic 633
societate *vezi şi* civilizaţie
agricolă 43, 109, 138, 598, 606, *vezi şi* economii agricole
căsătorie *vezi* căsătorie
clasă *vezi* clasă
comunicare şi expresie socială *vezi* artă; alfabetizare; comunicare; literatură; scriere
dezvoltare socioeconomică *vezi* economie, organizare şi dezvoltare
feudală *vezi* feudalism
filozofia socială a lui Asoka 259
grupuri în: copii *vezi* copii; femei *vezi* femei; nobili *vezi* aristocraţie; sclavi *vezi* sclavie; şerbi *vezi* iobăgie; vot *vezi* drept de vot
industrială 594, 633, 719, *vezi şi* industrializare/industrie
inegalitatea braziliană 901
islamică 297, 327, 782, 927-927
medievală 45, 359-362, 426-429
modele sociale tradiţionale: în Europa 475, 499, 522-523; în Japonia 391-392; şi familia chineză *vezi* China: familia în
moralitatea *vezi* moralitate
politică/guvernamentală *vezi* administrare politică/guvernamentală; papalitate; prin Biserică 304-305, 439, *vezi şi* Inchiziţie
reglementări sociale: birocraţie *vezi* birocraţie; legale *vezi* lege; poliţie; religie în relaţie cu 851-852, *vezi şi* religie; serviciu civil
schimbări sociale: în Japonia 876-878, 921; în Revoluţia Culturală din China 874-875, 879; prin comunicare 835-837, 849, *vezi şi* comunicare; prin consumerism 848; prin contracepţie 722, 849; prin idei 565-581, 827-858; prin industrializare *vezi* industrializare/industrie; prin psihologie/psihanaliză 785, 850; prin ştiinţă şi tehnologie 728-731, 837, 848-851; prin urbanizare *vezi* urbanizare; revoluţia socială rurală în Europa 590-591, 612, 628; revoluţia economică şi socială 833-837; şi economia de la începutul epocii moderne în Europa 461-478
societăţi sau imperii multietnice/multirasiale 97, 141, 185, 206, 339, 456-457, 489, 516, 520, 540, 668, 944; cosmopolitism roman 197, 204-206, 210, 232
sovietică după moartea lui Stalin 904-906, 929-930
şi bunăstarea *vezi* servicii/bunăstare socială
şi rasa *vezi* rasă; rasism
vânători-culegători 42-43, 674
viziunea lui Platon despre 171-172
Societatea lui Iisus *vezi* iezuiţi
Societatea Regală 566, 571
societăţi de ajutor reciproc 654
societăţi pe acţiuni 467, 662
sociologie 731
Socotra 532

Socrate168-169, 171-172
Sofocle, tragedian grec 174, 176
Sogdiana 282
Soissons 247
Solidaritatea, revoluția, Polonia 937-938
Solomon, rege al Israelului 95, 101
Somalia 685, 962
Somme, bătălia de pe 612
Song, dinastie, China 375-380
Songhay, imperiu, Africa 397
Spania
absolutismul luminat 498
argint 539, 547
Armada 507
bascii 495, 949, 980
Caesar şi 200
Carol cel Mare 345, 355
Catalonia *vezi* Catalonia
comunismul 790
Contrareforma 460
emigrarea 663-664
fundalul medieval pentru consolidarea națională 418
guvernarea imperială romană stabilită în Córdoba 250
hegemonia sub Carol al V-lea 504-506
Imperiul Spaniol *vezi* Imperiul Spaniol
impozitarea 495
Inchiziția 489, 491
Marca Spaniolă 344
monarhie catolică 248, 418, 430, 488
musulmanii 298, 300-301, 343, 347, 351, 355; Reconquista 328, 418, 426, 430, 432, 489
neutralitatea în al Doilea Război Mondial 797
Pacea de la Utrecht 510
perioada interbelică 756
provincii romane în sudul Spaniei 239
războiul civil şi ascensiunea lui Franco 791-792
Războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei 510, 554
reforma economică 498
regionalismul 495
statalitatea 503
statele creştine din nordul Spaniei 344, 355
şi America de Nord 544
şi Anglia 506-507
şi CE 918, 944
şi Franța 665; războaiele franco-spaniole 467, 511-512
şi Germania 792
şi Iluminismul 578
şi Italia 505-506, 792
şi Marea Britanie 554, 665
şi NATO, decizia de a nu se alătura inițial 861
şi Persia 342
şi Portugalia 437, 510
şi Războiul de Treizeci de Ani 551
şi SUA 669, 685, 689, 735
şi vikingii 353

unitatea Habsburgilor 504
vandalii 239
Sparta 94, 153, 155-156
şi Atena 157, 161-162; Războiul Peloponesiac 162-163, 165, 167, 173
şi Persia 160, 162-163, 177
Spectator 568
speranță de viață 40, 394, 429, 463, 587-588, 700, 828
sport 89, *vezi şi* vânătoare
Sputnik, sateliți 842-843, 845, 903
Srebrenica 948
Sri Lanka/Ceylon 259, 438, 533, 537, 562, 818
Stalin, Iosif 753-754, 768, 791-792, 795, 798, 800-801, 804-809, 814, 816, 820, 860, 863-865, 870, 874, 876, 902, 904-905, 958
Stalingrad, bătălia de la 798
Stamford Bridge, bătălia de la 355
staniu 86, 137
statalitate
administrare *vezi* administrare politică/guvernamentală
Anglia şi suveranitatea statului 493-496
apariția medievală a statului modern 414-421
autoritatea şi contestatarii ei în Europa (1500-1800) 479-501
chineză 120-121, 124, 381-393
dinasticismul şi apariția în Europa 503-511
evoluția şi caracteristicile 89
mitologia națională 415-417
monarhia şi apariția statelor moderne europene 415, 417-419, 480-482, 484
oraşe-state *vezi* oraşe-state
patroni sfinți naționali 415-416
persană 285
statele renascentiste 482, 490, 495
Statul Papal *vezi* Statul Papal
şi Biserica *vezi* Biserica: şi Stat
şi diplomația 502
şi entitățile supranaționale 856
şi identitatea 88-89
şi legea 480
şi libertățile civile 492
şi modernizarea 855, 857
şi naționalismul 855-856
Statele Combatante, China 124-129
Statele Papale 351, 358, 498, 511, 618, 726
Statele Unite ale Americii (SUA) 406, 639-650
afirmarea ca putere mondială după al Doilea Război Mondial 805-806
afro-americanii 748-749, 907-908, 960, 969
agricultura 591-592, 637, 833
al Doilea Război Mondial 796, 798, 800-801, 805
antiamericanismul arab 967
arme nucleare 798, 806, 898, 931, 935; sistem defensiv 965
Banca Rezervelor Federale 757
campania pentru drepturi civile 908
capitalismul 788
comerțul 660, 688
Confederația 647-648
constituția 605-608

consumerismul 833
democrația 607-608, 644, 646, 907
diplomația 640, 966, 934, 910
„Doctrina Truman” 809
dreptul de vot 722
economia *vezi* economie, organizare şi dezvoltare: SUA
explorarea spațiului 842-847, 905
hegemonia globală 968
imigranții 650, 655, 663, 828
imperialismul 642, 669-670, 688-689, 712, 909-910
industrializarea 660, 736, 906
industriile extractive 736, 757
investițiile în știință 837-838
împrumut şi închiriere, SUA 796, 801, 806
la începutul secolului XX 736
Louisiana, cumpărarea 641
lovitura din Libia a 935
misiuni creştine 777
munca forțată 521
naşterea 605-607
oțel 834
Partidul Democrat 646, 648-650, 787-788, 907, 969
Partidul Republican, 646, 648-650, 907
perioada interbelică: economia 757-758, 787-788; hegemonia democrată 787-788; izolarea 749, 787; New Deal 788, 806
populație şi demografie 650, 717, 906
preşedinția lui Clinton 960-965
Primul Război Mondial 742-743, 749, 779; acordurile de pace 746
putere navală 689
puterea aburului 595
rata naşterilor 906
Războiul Civil („Războiul dintre State”) 647-648, 737
Reconstrucția 649
refuzul Protocolului de la Kyoto 848, 979
sclavia 591, 643-648; campania aboliționistă 645-647; cazul Dred Scott 646; egalitatea post-emancipare 648; emanciparea 637, 647
speranța de viață 828
sub Reagan 931
şi Afganistanul 964, 967
şi America Latină 669-670, 893-900; Mexic 642, 646, 670, 688
şi Asia 688, 770-771, 869, 879
şi Asia de Sud-Est 909-910
şi Australia 879
şi blocada Berlinului 861
şi Caraibele 688-689, 894
şi China *vezi* China: şi SUA
şi Coreea 914
şi Cuba 669, 897-898
şi Europa 640-641, 657, 949; ajutor prin Planul Marshall 809, 831, 860, 913; doctrina Monroe 642, 669, 689, 895, 897; după al Doilea Război Mondial 809; imigranții 663; subminarea colonialismului de SUA 811
şi Filipinele 712, 879
şi Franța 640-641
şi Germania de Vest 914

şi Grecia 808-809
şi India 867; independența 814
şi Indochina 876
şi Irakul 933, 963; invazia din 2003 şi ocuparea ulterioară 967-968
şi Iranul 925-926, 930
şi Israelul 821, 880, 882-883
şi Japonia 688, 698, 762, 771, 796-798, 876-879, 922
şi Libanul 931
şi Marea Britanie: al Doilea Război Mondial 796, 798, 802; „americanizarea" politicii britanice 650; comerțul anglo-american 660; emigrația britanicilor 663; în secolul al XIX-lea 639-642, 650; Războiul Insulelor Falkland 917; Roosevelt, discuții despre dezmembrarea Imperiului Britanic 802, 814
şi Mexicul 642, 646, 670, 688
şi Națiunile Unite 961-962
şi Noua Zeelandă 879
şi Pakistanul 879
şi Palestina 779
şi Rusia/URSS: conflict la începutul epocii postbelice 804-809; cooperarea 844, 902-905; cooperarea în spațiu 844; cursa călătoriilor pe Lună 843-844; Ialta, conferință 800-801; în epoca glasnost şi perestroika 934-935; în epoca Reagan 931; limitarea armelor 930, 935; Războiul Rece *vezi* Războiul Rece; şi 11 septembrie 966; şi Imperiul Britanic 801, 814; şi potențialul de a asigura distrugerea reciprocă asigurată 930; şi puterea rachetelor 912, 925; tratat de limitare a rachetelor defensive 930; vânzarea Alaskăi 677
şi sionismul 820-821
şi Spania 669, 685, 689, 735
şi Sudanul 964
şi Thailanda 879
şi terorismul 857; atacuri asupra World Trade Center *vezi* World Trade Centre; atacurile din 11 septembrie şi repercusiunile 965-969; declarația lui Bush despre războiul împotriva terorismului 966
şi Turcia 809
şi Vietnamul 876, 909-911
şomajul 784
urbanizarea 907
stat asistențial 790, 857, 907
sticlă 62
stoicism 185, 206
Stonehenge 137-138
strămoşi, venerarea 118, 126
Stuarții 493-494, 553
James Francis, pretendent Stuart 510
suabi 349
subconştient, înțelegerea freudiană a 786
Sudan 659, 685, 932, 964
Kush 80, 133, 140, 395-396
Suedia/suedezi 353, 514, 516, 525, 527, 797, 861
intrarea în CE 950
şi Rusia 516, 519
Suez, Canalul 662, 681, 684-685, 689, 742, 774, 780, 819, 881, 902
sufism 367
Sui, dinastie, China 281, 329, 370-373
suicid virtual 60
Sukarno, preşedinte al Indoneziei 817, 869
sulițe 26
Sulla, Lucius Cornelius 199-200
Sumatra 709, 769, 869

Sumer/sumerieni 56-67
arta 60-61, 64
căsătoria 61
ceramica 56, 61
edificii 56-59, 61
divorțul 61
faze ale istoriei 62-64
influența asupra Egiptului 68
legile 61
limba 56-59
matematica 61
religia 59-60
sticlă 62
zeii 57-60, 66-67
Sun Tzu 124-125
Sun Yat-sen 696, 760-762, 765, 767-768
sunniți 294, 296, 327, 341, 926-927
în Irak după îndepărtarea lui Saddam Hussein 968
ostilitatea față de șiiți 926-927, 929
wahabismul 707
superstiții 152, 168, 175, 210-211, 224, 233, 272, 331, 356, 383, 489, 565, 580, 609, 657, 678, 890, 977, *vezi și* magie
suprarealism 785
Surinam 553
susan 62
Sviatoslav, prinț al Kievului 321
Swanscombe, craniu 29
Symmachus, Quintus Aurelius

șiiți 293, 295-296, 457, 927
bahmanizi 367
Buizi 301, 325, 327
Fatimizi 301, 325
în Irak după îndepărtarea lui Saddam Hussein 968
ostilitatea față de sunniți 926-927, 929
Safavizi 341-342
șintoism 387, 700
șomaj 588, 626, 631, 663, 750, 757-758, 784, 918, 951, 955, 958, 970
al tinerilor 971
combaterea 788
și urbanizarea 719
Ștefan al II-lea, papă 345, 356
Ștefan, primul martir creștin 220, 223
știință 727-732, 837-846, 978
alexandrină 201
arabă 298
ca fenomen social 728-731, 837, 848-851
dispariția granițelor dintre științe 839-840
fizică *vezi* fizică
greacă 169
investiții 837-838
mitologia 728, 730
revoluția științifică europeană din secolul al XVII-lea 569-575
rusă 520

şi armele 837-838
şi autoritatea 572-576
şi comunicarea internaţională 838
şi explorarea spaţiului 842-845, 903, 905-906
şi filozofia 571; filozofia naturală 573, 729
şi Iluminismul 575, 727
şi industrializarea 837
şi mediul înconjurător 845-848, 979
şi probabilitatea statistică 840
şi religia 572-574, 728, 851
şi tehnologia 728-729, 837, 842-849, 978-979, 982, *vezi şi* tehnologie
ştiinţe biologice 839-841
ştiinţe biologice 839-841
biotehnologie 840-841
genetică *vezi* genetică
ştiinţe sociale 731
ştiinţele vieţii 840-842

Tabriz 341
Tadjikistan 954
Tahiti 564
taipini, revoltă 694
Taiwan 457, 817, 870-871, 874, 879, 911, 920, 922, 954
PIB-ul în 834, 920
Taizong (Li Shimin), împărat al Chinei 373
Taizu (Zhao Kuangyin), împărat al Chinei 375
Taj Mahal 454
Taliban 956, 964, 967
tamili 367
Tang, imperiu, China 282-283, 292, 326, 329, 333, 370-375
Tängri, zeul cerului 281
tantieme 467
tantrism 365
Tanzania 963
tao 123, 128
taoism 128-129, 382
turbanele galbene 274
Tariq ibn Ziyad 292
tătari 336, 433-434, 515-516, 519, 526
teatru 148, 174, 810
grec 148, 175, 208
Gupta 263
japonez 390, 394
liturgic 156
Teba, Egipt 71-72, 79, 81-82, 140
distrusă de Alexandru 178
Teheran 926
tehnologie
a călătoriilor în spaţiu 842-844, 905-906
agricolă 832-834
biotehnologie 840-841; modificări genetice 832-833, 841
germană 734
informatică 836-837, 979
sovietică 842, 903

şi femeile 723, 853
şi guvernele 857-858
şi mediul înconjurător 845-848
şi ştiinţa 728-729, 837, 842-849, 978-979, 982
telegrafie 628, 631, 659, 704, 725, 836
telescoape 571, 573
televiziune 836, 975
Temistocle 162, 167
temple
aztece 402
budiste 390
Constantin, spolierea 234
egiptene 74
evreieşti 95, 101, 141, 214, 221
greceşti 175
hinduse 263, 365, 453-454
maya 100
minoice 92
sumeriene 56-59
zoroastriene 372
Temugin (Cinghis/Ginghis-Han) 329-332
Tennessee 737, 788
Tenochtitlán, capitală aztecă 402, 538
Teodoric cel Mare 247-249
Teodosie, împărat roman 240-241
teologie
doctrina romană a transsubstanţierii 409, 484
hristologie 220, 235, 306
patristică 224-225, 232
scolastică 440
şi conciliile bisericeşti *vezi* Biserică: concilii
şi ereziile *vezi ereziile şi controversele sub creştinism*
şi universităţile 439
teopascitişti 306
teoria atomică 169, 838
teoria celulară şi chimia 840
Teotihuacán 400
Termopile
bătălia de la 160
trecătoarea 160, 178
terorism
Afganistan, împotriva talibanilor 967
cruciadă împotriva terorismului internaţional 965-966
eforturile SUA împotriva 857, 967; declaraţia lui Bush despre războiul împotriva terorismului 966; în OEP 884
rusesc/sovietic 707, 720, 733, 798
slav 738
11 septembrie, atacurile şi repercusiunile 965-968
Tertulian 232, 358, 442
Tesalia 136, 196
teutone, triburi 136, 323
textile *vezi* haine/textile
Tezeu, erou legendar grec 90
Thailanda *vezi* Siam/Thailanda

Thales, filozof grec 169, 244
Thatcher, Margaret 916-918
Thespis, actor grec 174
Thira 91
Thomas à Kempis 411
Thomson, Sir Joseph John 838
Thor, zeu nordic 319
Thutmes al III-lea, faraon 81
Tiberius, împărat roman 203
Tibet
    şi China 373, 381, 457-458, 855, 871-872
    şi Marea Britanie 658, 687
Tibru, fluviu 189
Tiflis 342
tifos 425, 746
Tigru, fluviu 54-55, 177
Timbuktu 397-398
timp 455
Timur Lenk (Timur cel Şchiop) 334-335, 338
timurizi 282, 341, 449
tipar 443-445
    exploatarea broşurilor tipărite 484
    în India 678
    şi alfabetizarea 445, 567-569
    şi ştiinţa 571
    xilografia 374
tirani, greci 157-158
Tirol 504
Tito, Josip Broz 903, 942
titoism 903
Titus Livius 206, 208
Tokugawa, shogunate, Japonia 391-394, 697-700
Tokyo 596, 796, 922
    Edo 392-393, 698-699
Toledo 418, 441
tolteci 401-402
Toma, apostol, sfânt 262
Toma de Aquino 439-440, 442, 446
Tonantzin, zeiţă mexicană 540
Tonkin, Vietnam 710, 818
Tordesillas, tratatul de la 437
Toulouse 239, 425
Tournai 246
Tours 353, 417
    bătălia de la 345
Tracia 97, 151, 160, 178, 238, 250, 310, 335, 773
Trafalgar, bătălia de la 616, 665
Traian, împărat roman 204-205
Transcapia 677
Transilvania 512
transmigraţie 112-113
Transoxiana 379
transport
    aerian 728, 836

cu animale 87, 396, 425, 730
electric 730
feroviar *vezi* căi ferate
industria automobilelor 834-835
pe apă *vezi* bărci; transport şi călătorii pe mare
primele vehicule cu roți 87
Primul Război Mondial, distrugeri ale 746
şi aprovizionarea cu alimente 592
şi controlul mediului 719
şi imperialismul 683
transsubstanțiere 409, 484
Transvaal 21, 396, 672-673, 890
Trapezunt 335, 338-339
Trasimene, lacul, bătălia de la 193
Trento, conciliul de la 488-490, 561
Trieste 936
Trincomalee 677
Trinidad 665
Tripla Alianță 739
Tripoli 328, 690, 776
Tripolitania 775
troc 43,87, 163, 359, 469
Troia 93-94
Războiul Troian 152
Troțki, Lev 753
Truman, doctrina 809
Truman, Harry S. 807-809, 821, 860, 863, 876, 906
Tucidide: *Istoria Războiului Peloponesiac* 163, 173
Tudori 420, 481, 486, 503-504, *vezi şi reprezentanții individuali ai Tudorilor*
Tunisia 514, 682
Turbanele galbene 274
Turbanele roşii, China 379
turci 325-329, *vezi şi* Turcia
Ak Koinlu 341
convertirea la creştinism a 281
cumani 324
Eurasia şi ridicarea turcilor 281-282
Ghaznavizi 327
grupuri etnice care au luat identitate turcică 282
identitatea turcică 282, 340
în India 366-368
Junii turci, mişcare 775-777
mameluci 282, 329, 331-332, 334
oguzi 326, 337
oile negre 335
otomani *vezi* otomani
pecenegi 314, 321, 323
selgiucizi 282, 314, 326-328, 330-331, 337
Sultanatul de Rum 314, 327, 331
şi Anatolia 314, 327, 334-335, 782; turcii anatolieni devin majoritari în statul lor 782
şi arabii 777; Revolta Arabă 742, 779
şi Bizanțul 314, 327, 335-337
şi China 367, 370, 457
şi cruciadele 327-328, 334

şi Germania 739
şi grecii 626
şi islamul 328-329, 341, 777
şi mongolii 329, 331, 334-335
şi pelerinajele creştine 328
şi Persia 326, 339, 341
şi portughezii 530
zeii 281
Turcia 685, 773, 775, 781-782
naţionalismul 775-777; mişcarea Junilor turci 775-777
primele edificii din cărămidă 49
Primul Război Mondial 741-742; tratat de pace 746
şi Balcanii 690, 724
şi Egiptul 775
şi Grecia 781
şi Italia 733
şi kurzii 952
şi Marea Britanie 781
şi SUA 809
şi UE 952
turcii, cei cu oile negre 335
turingi 238
Turkestan 676
turkmeni 282
Turnul Babel 59
tuse convulsivă 587
Tutankhamon, faraon 82
tutsi 888
tutun 542-544, 710
Tyr 95, 179

Ţara Galilor 344, 353
descentralizarea 949
emigraţia 664
Ţara Sfântă *vezi* Palestina
Ţările de Jos/Benelux 384, 386, 424, 442, 465, 467, 471, 474, 490-491, 798, 914, *vezi şi* Belgia/belgieni; Luxemburg; Olanda/olandezi
al Doilea Război Mondial 798
Ţiolkovski, K.E. 842

Ucraina 515, 520, 524, 724
Republica Ucraina 939
Rusia Mică 434, 516
şi Lituania 434
UE *vezi* Uniunea Europeană
Uganda 685
uiguri 282-283
ulei organic 91, 155, 157
de ricin 78
sfinţit 345, 354
Ulster 724, 734, 852
umanism 483
unelte
agricole 42, 44, 424, 833; plug *vezi* pluguri/arat

bronz 33, 72
cupru 72
fier 33, 44, 86, 108, 127, 402
neolitice 39-40, 43
omul, creator de 15, 22, 27-28, 38, 981
ornamentate 35-36
primele/piatră 20, 22-23, 26, 32-34, 37, 45, 132, 135
Ungaria 430, 476, 499-500, 512, 627, 630, 738, 947
Imperiul Austro-Ungar *vezi* Imperiul Austro-Ungar
intrarea în NATO 947
modelul social tradițional 475
Primul Război Mondial, tratate de pace 746
revoluția (1956) 902
şi CE/UE 941, 950
şi disoluția Europei comuniste 940-941
şi hunii 239-240
şi mongolii 331
şi otomanii 511-512
şi Rusia 629
unionişti, Irlanda de Nord 949
Uniunea Africii de Sud *vezi* Africa de Sud
Uniunea Economică Europeană (CEE) 914-916
Uniunea Europeană (UE) 856, 948-953
Banca Centrală 950
Constituția Europeană 953
Tratatul de la Maastricht 949-950
Tratatul de la Nisa 952-953
uniunea monetară 949, 952
Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS)
afirmarea Imperiului Sovietic în timpul Primului Război Mondial 805
agricultura 904
al Doilea Război Mondial 796, 798, 800, 805-806
alfabetizarea 903
arme nucleare 806, 863, 885, 898, 906, 930-931, 935
dezintegrarea 855
dezmembrarea 938-944
diplomația 860
doctrina Brejnev 936
economia 752-753, 834, 905, 938, 944, 959-960
educația 905
explorarea spațiului 842-844, 903, 905-906
foametea 753, 833
glasnost 934-935, 939
Helsinki, Acordul de la 930, 937
industrializarea 753, 789, 905
investiții în ştiință 838
în Africa 891
în Asia de Est 805
înființarea 744
KGB 934, 939, 943
musulmanii în 924, 929, 932, 959
Pactul de la Varşovia 864
Partidul Comunist 754, 789, 902, 905, 943, 958
perestroika 934-935

perioada interbelică 744, 749-754, 787, 789-790, 792-793
Primul Război Mondial 744-745
propaganda 789
Războiul Rece *vezi* Războiul Rece
societatea după moartea lui Stalin 904-906, 929-930
speranța de viață 828
și Afganistanul 926, 931-932, 935
și arabii 885, 924
și Canalul Suez 902
și China 759, 762-770, 805, 808, 816, 863, 871-872, 906, 943-945
și colonialismul european 811
și Coreea 805
și Cuba 898
și Franța 734
și Germania 793, 795-796, 861, 940-941
și India 867, 869
și Irakul 933
și Iranul 805, 808, 925, 930
și Israelul 821
și Japonia 800, 805
și Marea Britanie 752, 782-783, 801, 814, 902
și Națiunile Unite 803-804
și Orientul Mijlociu 924-925
și Polonia 752, 793, 798, 902, 937-939
și sionismul 820-821
și Siria 884
și SUA *vezi* Statele Unite ale Americii (USA): și Rusia/URSS
terorismul 789
Uniunea Sovietică *vezi* Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS)
universități 439, 566
Academia Platonică, Atena 172, 183, 232, 251
în India 679
spaniole 578
și știința 729
11 septembrie, atacurile teroriste (2001) și repercusiunile 965-968
Upanișade 112-113
Ur, Mesopotamia 59, 61, 63-67, 98-99, 214
ziguratul dintre 61
Ural, munți 515-516
urbanizare 464, 595-598, 829-830, 906, 944-945
și șomaj 719
urdu 451
urechea lui Jenkin, războiul pentru 554
URSS *vezi* Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste
Uruguay 592, 899, 901
Uruk 56-57, 59
utilitarism 474, 679, 731, 761, 855
Utrecht, Pacea de la 510, 739
uzbeci 341

vaisya 109
Valencia 418
Valens, împărat roman 238
Valerian, împărat roman 228-229, 233

Valois, casa de 503
Habsburg-Valois, războaie 505
vandali 238-239, 246, 248
Vanguard, satelit 843
vapoare cu aburi 592, 594, 628, 663, 669, 676, 679, 719
Varanasi (Benares) 364, 679
varegi 319-321, 352
variolă 425, 541, 558
Varşovia 752
Varşovia, Pactul de la 864, 903, 912-913, 935-941, 947
invazia Cehoslovaciei 913, 936
şi revoluția poloneză a Solidarității 936-937
Varuna, zeu arian 108
Vasile al II-lea, împărat bizantin 309, 311
Vasile al III-lea al Rusiei 435
Vasvár, Pacea de la 511
Vatican, al Doilea Conciliu 852
vânătoare
în Egipt 72
preistorică 19, 22, 26-28, 31, 33-38
regii şi nobilii 89
vânători-culegători 37, 40, 42-43
vânătoare de vrăjitoare 565
Vechiul Testament *vezi* Biblia: Vechiul Testament
vedanta 264
vedică, religie 111
texte 108-110
velier cu tunuri 530, 555-556,
Veneția/venețieni 314, 351, 467, 505, 511-512, 552, 618, 626, 630
comerțul 420, 423
diplomația 502
medievală 419-420, 423
şi cruciada a patra 431
şi Bizanțul 314-316, 335, 347
şi otomanii 336, 339, 506
Venezuela 664, 666, 668-669, 894
venzi 345, 349
Veracruz 670
Verdun, bătălia de la 741
Verdun, tratatul de la 348
Verne, Jules 842
Versailles 498-499
tratatul de la 748-749, 752, 757, 781, 786, 790-792, *vezi şi* Primul Război Mondial: acorduri de pace
Vesalius, Andreas 569, 572
Vespasian, împărat roman 204
Vespucci, Amerigo 473
Victoria, regină 652, 703, 730
Viena 512, 596, 626, 629, 738, 743
şi otomanii 339, 512
tratatul/înțelegerea din 1815 622-623, 625
Vietcong 876
Vietnam 710, 818, 955
Annam 274, 710-711, 818
Cochin 710, 818

de Nord 910-911
de Sud 876, 909-912; Vietcong 876
economia 955
împărțirea 876
naționalismul 709-711, 818, 911
războiul 909-910
și China 372, 379, 457, 459, 695, 711, 818, 876, 911, 920
și Franța 695, 708, 769, 818, 875
și Japonia 818, 921
și Marea Britanie 818
și SUA 876, 909-911
Tonkin 710, 818
Vietnamul de Nord 910-911
Vietnamul de Sud 876, 909-912
Vietcong 876
Vijayanagara 368
vikingi/nordici 319-321, 342-343, 348, 351-355, 359, 416, 435-436
Villanova, cultură 138, 189
Vilnius 939
vin 155, 157, 258, 359, 423, 562, 841
de împărtășanie, transsubstanțiere 409, 484
Vindhya 111
Virgiliu 442
Virginia 544, 548, 593, 737
Vishnu, zeu hindus 111, 264
avatar a lui 260
vite *vezi* șeptel
viță-de-vie 164
vizigoți 238-239, 246-250, 254, 292, 344-345
Vladimir cel Mare 321-322
Vladivostok 636, 677, 695, 702, 769
Voltaire 262, 475, 576, 479, 580
scepticism voltairian 727
vopsire 730
vrăjitorie 125, 272, 482, 565
wahabi 707
Wałęsa, Lech 937, 940
Wang An-shih 375-376
Wang Mang 273
Washington, George 604-605, 642
Waterloo, bătălia de la 620
Watts, Los Angeles 908, 960
Wei, dinastie, China 274
Weihaiwei 767
Weimar, Republica de la 786, 941
Wells, H.G. 842
Wendi, împărat Sui 370-372
Wenxian, Dugo Qieluo, împărăteasă 370
Wessex 354
West Riding, Yorkshire 596
Westfalia, pacea din 507
Whitby, sinodul de la 354
Wilhelm al II-lea al Germaniei 725
Wilhelm I Taciturnul, Prinț de Orania 491, 506

William al III-lea al Angliei, Prinț de Orania 496, 508, 553
William Cuceritorul 354
Wilson, Woodrow 749-750, 762, 779, 787, 797
Wittenberg 483-484
World Trade Centre
    atacul terorist din 11 septembrie 2003 965
    bombardarea 1993 964
Wu Sangui 456
Wu, împărat, China 270-272
Wu, împărătească a Chinei 374
Wuhan 767
Wyclif, John 413

Xavier, Francis, sfânt 391
Xenophon: *Anabasis* 177
Xian, împărat chinez 274
xianbei, clan 370
Xiang Yu 269
Ximenes, Didacus 484
Xin, dinastie, China 273
Xinjiang 279, 805
Xiongnu 274, 279-281
Xuan, împărat chinez 271
Xuanzang, călugăr budist chinez 364, 372
Xuanzong, împărat al Chinei 374

Yang Jian, împărat Sui, Wen (Puliuru) 370-372
Yang, împărat Sui 371
Yangtze, fluviu 116, 369
Yathrib, ulterior Medina 290
Yemen 971
    de Sud 925
Yemenul de Sud 925
Ying Zheng (Qinshi Huangdi, împărat chinez) 267-268
yoga 113
Yom Kippur, Războiul de 884-885
Yongle, împărat, China 380
Yorktown, bătălia de la 604, 608, 811
Yoruba, Africa 398
Yuan Shikai 760, 762
Yuan, dinastie, China 378
Yucatán 400-403
Yudhoyono, Susilo Bambang 955
yuezhi 369

zahăr 301, 542-543, 562, 602, 668
Zair 888, *vezi şi* Congo, belgian (Zair)
Zama, bătălia de la 194
zanzi/Zanzibar 398
zecimal, sistem 61, 74
zei *vezi şi zeităţile individuale*
    ai turcilor 281
    arieni 108
    azteci 402-403, 538

babilonieni 66-67, 99, 102-103, 141
chinezi 118
concepția filozofică despre Dumnezeu 572, 576
Dumnezeul arab, Allah 289
Dumnezeul creştin *vezi* Yahve, Dumnezeul evreilor: ca Dumnezeu creştin
Dumnezeul evreilor *vezi* Yahve, Dumnezeul evreilor
egipteni 68, 71, 76, 79-80, 211
faraonul ca 71, 80
greci/greco-romani 26, 152-153, 210, 214
indieni 104, 111, 260, 264, 364
locali/tribali 89, 99, 211,
mesoamericani 400
mesopotamieni 57-60, 63, 66-67, 99, 103
mexicani 540
minoici 92
nordici 319
persani 285
sumerieni 57-60, 66-67
zeificarea romană a împăraților 202-203
zeii cerului 281
zeii soarelui 234, 304, 404
zoroastrieni 211, 224
zeii soarelui 234, 304, 404
zeloți 218
zen 390
Zenon de Citium 185
Zeus 215
Zhao Kuangyin, împărat Taizu 375
Zhao Ziyang 945
Zheng He, amiral 380
Zheng, Ying (Qinshi Huangdi, împărat chinez) 267-268
Zhou Enlai 919
Zhou, dinastie, China 120-122, 124, 126-129, 370, 381
Zhou, duce 120
Zhu Yuanzhang (Hongwu împărat) 379
ziare 568, 645, 684, 699, 723, 726, 938, 981
arabe 777
zigurate 59, 61, 63
Zimbabwe, capitală regală 399
Zimbabwe, modern 399, 685, 891, *vezi şi* Rhodesia
zoroastrism 143, 211, 285, 287
şi gnosticismul 224
şi Imperiul Sasanid 228
Zoroastru 143
zuluşi 672, 674, 686

* Numărul paginilor se referă la ediția tipărită a cărții şi la ediția digitală în format PDF.

Table of Contents

Lista hărților
Prefață la ediția a șasea
Cartea I.Preistoria
    1. Fundamentele
    2. Homo sapiens
    3. Posibilitatea civilizației
Cartea a II-a. Civilizațiile
    1. Începuturile vieții civilizate
    2. Mesopotamia antică
    3. Egiptul antic
    4. Intruși și invadatori
    5. Începuturile civilizației în sudul Asiei
    6. China antică
    7. Celelalte lumi ale Antichității
    8. Transformări
Cartea a III-a. Epoca clasică
    1. Prefacerea Lumii Vechi
    2. Grecii
    3. Lumea elenistică
    4. Roma
    5. Creștinismul și tranziția occidentală
    6. India clasică
    7. China clasică
Cartea a IV-a. Epoca tradițiilor divergente
    1. Răscrucile de drumuri din Eurasia Centrală
    2. Islamul și imperiile arabe
    3. Bizanțul și sfera sa de influență
    4. Noul Orient Mijlociu și construcția Europei
    5. India
    6. China imperială
    7. Japonia
    8. Lumi izolate
    9. Europa: posibilitatea schimbării
    10. Noi limite, noi orizonturi
Cartea a V-a. Făurirea epocii europene
    1. China dinastiei Qing și India Marilor Moguli

2. Un nou tip de societate: începuturile Europei moderne
3. Autoritatea și contestatarii săi în Europa
4. Noua lume a marilor puteri
5. Asaltul Europei asupra lumii
6. Noua formă a istoriei lumii
7. Idei vechi și idei noi
Cartea a VI-a. Marea accelerare
1. Schimbarea pe termen lung
2. Schimbarea politică într-o epocă a revoluțiilor
3. Schimbarea politică: o nouă Europă
4. Schimbarea politică: lumea anglo-saxonă
5. Hegemonia mondială a Europei
6. Imperialismul și stăpânirea imperială
7. Metamorfoze asiatice
Cartea a VII-a. Sfârșitul epocii europene
1. Tensiuni în sistem
2. Perioada Primului Război Mondial
3. Făurirea unei noi Asii
4. Moștenirea otomană și teritoriile islamice din vest
5. Al Doilea Război Mondial
6. Decolonizarea și Războiul Rece
Cartea a VIII-a. Epoca noastră
1. Revoluțiile din sfera științei și a percepțiilor
2. Lumea Războiului Rece
3. Crizele și destinderea
4. Sfârșitul unei epoci
5. Începuturi și sfârșituri
6. Istoria întregii lumi
Index